

જૂન ગ્રંથમાળા

દાદાસાહેબ, ભાવનગર.

ફોન : ૦૨૭૮-૨૪૨/૩૨૨

૩૦૦૪૮૪૬

ટોંડ પ્રણિત.

ટોંડ રાજસ્થાન.

સંપાદક.

પુરુષોત્તમ ગીલાભાઈ શાહ.

ભાવનગર.

કર્નલ જેમ્સ ટૉડ પ્રણિત.

ટૉડ રાજસ્થાન.

વાંલ્યમ પહેલું. — ૨

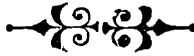

અનુવાદક.

સાક્ષર સવાઈલાલ છોટમલાલ વહોરા.
શબ્દચિંતામણી કોષના કર્તા-ભાવનગર.

પ્રકાશક.

પુરૂષોત્તમદાસ ગીગાભાઈ શાહ.
માલેક-ધી વિદ્યાવિજય પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ
ભાવનગર.

સંવત્ ૧૯૬૭

સને ૧૯૧૩

કિંમત રૂ. ૦ ૫) = ૫

R-10

ભાવનગર ધી “વિદ્યાવિજય” પ્રિન્ટિંગ પ્રેસમાં
શાહ પુરૂષોત્તમ ગીતાભાષ્ય પોતાને માટે બાપ્યું.

ફરીથી છપાવવાનો કોપીરાઈટનો હક્ક પ્રસિદ્ધકર્તાએ
પોતાને સ્વાધિન રાખ્યો છે.

ANNALS AND ANTIQUITIES
OF
RAJASTHAN.
OR THE
CENTRAL AND WESTERN
RAJPUTSTATES
OF
INDIA.

BY
Lientenant Colouel James Tod.
Late Political Agent to the Western Rajput States.

TRANSLATED
By
Savallal Chhotalal Vora
The author of the "Shabda Chintamani Kosh"

PUBLISHED
By
Purushottamdas Gigabhai Shah.
Proprieter of "Vidya Vijaya" Printing Press Bhavnagar.

VOLUME 1

Samvat 1967

AD. 1911

Price Rs 5-0-0

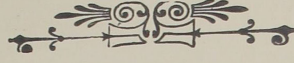
All rights reserved,

*Printed at the “ Vidya Vijaya ” Printing Press
Bhavnagar.*

ભાવનગરના નેક નામદાર માહારાજાધિરાજ સર ભાવસિંહજી ખડાદુર,
કે. સી. એસ. ચાઈ.

❧ ॥ અર્પણ પત્ર ॥ ❧

અખંડ પ્રૌઢપનાય ગૌઆદ્યાણુ પ્રતિપાળ નેકનામદાર
ગોહેલકુળભૂપણુ મહારાજાધિરાજ

શ્રી ભાવાસિંહજી બહાદુર કે. સી. એસ. આઈ.

સંસ્થાન ભાવનગરના
નામદાર મહારાજા સાહેબની પવિત્ર સેવામાં,

કાઠિયાવાડના શ્રેષ્ઠ રાજાઓની પંક્તિમાં આપ નામદારનું શ્રેષ્ઠ
ધિકૃત આસન વિરાજિત થયેલું છે. રાજ્યાધિકારની પ્રાપ્તિ પશ્ચાત્
આપ નામદારની કળા કૌશલ્યતા, કાર્યદક્ષતા અને ન્યાયનિપૂણતાનું
પવિત્ર દિગ્દર્શન પ્રકાશિત થઈ રહેલું છે. વર્તમાન કાળને યોગ્ય
વિવિધ પ્રકારની વિદ્યાકળાની અભિવૃદ્ધિ અર્થે ઉત્સાહી યુવકોને વિદેશ
ગમન કરાવી તન, મન અને ધનથી મહાન આશ્રય આપવામાં
સર્વદા ઉત્સાહવાળા રહોછો, બહુ પ્રકારની વિદ્યાકળાના શાસ્ત્રીય તથા
ઐતિહાસિક ગ્રંથોના ઉદ્ધારણુ દુર્વ : સિદ્ધિ માટે અસાધારણુ આશ્રય
આપવામાં આપશ્રી સર્વથા મનુષ્ય માત્ર વેદાનોને ઉત્તેજન આપવામાં,
આશ્રિતોને ઉદ્ધારવામાં : ગારથી થઈ શકશુ આપવામાં, આપ નામદાર
સર્વદા શ્રમમય રહોછે ની સાલ કે જેના દારોહણુ કરાવી સર્વના
સુખોમાં આપનામદાર પવિત્ર પાત્ર થાઓ છો. ગુર્જરગિરાની સંવૃદ્ધિમાં
પૂર્ણ પુષ્ટિદાતા છો. ડોત્રીએ : આ અને અન્ય અનેક પ્રકારના વિવિધ
સહયુગોના ભંડાર નહીં પાએવા, એટલુંજ નહિ પણ જેનામાં અન્ય

માનુષિ શરીરોથી અધિકપણે ઇશ્વરના અંશો રહેલા છે, એવા ભાવ-
નગર નરેશને આ “શ્રી રાજપુતસ્થાનના ભૂતકાળના ઇતિહાસથી
અન્થિત” થએલો અન્થ કે જે કર્નાલ જેઠમસ ટોડ સાહેબની સ્વભાષામાં
રચાએલી પ્રવૃત્તિનું ગુર્જરગિરામાં પ્રતિસ્થાપન કરેલું પ્રતિબિમ્બ છે.
એવો ટોડરાજસ્થાન નામનો અપૂર્વ અન્થ આપ નામદારની ખાસ અનુ-
જ્ઞાથી સમર્પણ કરી કૃતકૃત્ય થાઉં છું.

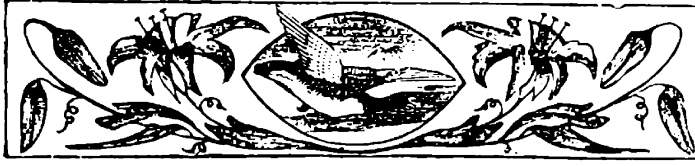
લી૦ હું છું,

આપ નામદારની વફાદાર પ્રજામાંનો એક

નમ્ર સેવક,

પુરુષોત્તમદાસ ગીગાભાઈ શાહ.

પ્રયોજનિય પ્રારમ્ભક ઉદ્ગાર.

પ્રિય વાચક વર્ગ ! આ સ્થાને આપ સર્વ આર્થ આન્ધવ ગણને જણાવવાનું હું આવશ્યક માનું છું કે આ પુસ્તક આપના કરકમલમાં મૂકતાં પ્રથમ તે પ્રસિદ્ધ કરવાનું અસલ સાહસ ઉઠાવવા શરૂમાં કોણે પ્રેરણા કરી ? તથા આ ગ્રન્થ એટલા મોટા વિસ્તારવાળો અને ગહન ઐતિહાસિક વૃત્તાંતથી ભૂષિત થયેલો છે કે તે જન સમાજની સેવામાં અર્પણ કરવાનું સાહસ હું મહારા સામર્થ્ય તરફ દ્રષ્ટિ કરતાં તે ઉઠાવી શકું નહીં આવો નિશ્ચય હોવા છતાં મને અત્યંત આશ્ચર્ય થાય છે કે તેજ ગ્રન્થ આજે સુવર્ણ સૂર્યના પ્રાતઃકાળે પ્રલક્ષ અને ગુર્જર ગિરાન્વિત પુનર્જન્મરૂપ દર્શનકરાવવા સામર્થ્યવાળો થયો છું. તેના યોગ્ય વિવેચનના એ શબ્દો આપ સમક્ષ મૂકવા હું આત્મા માગી લઇશ તો તે અયોગ્ય ગણાશે નહીં, કારણ કે એક મહાન કાર્યનો આરમ્ભ કરતાં પુર્વે અને મધ્યમાન્ત તેમાં કેવા પ્રકારનાં અને કેટલાં વિદ્વો પ્રતિબન્ધક થાય છે, અને તેમનુજ માત્ર ને કેવા ધૈર્ય અને હિંમતથી તરી શકવા પડે છે, તેનું સ્હેજ દ્વિગદર્શન આ ઉદ્ગારથી થઈ શકશે.

વિક્રમ સંવત ૧૯૫૯ ની સાલ કે જેના ગર્ભકાળે મહારા તરફથી “સૈંદર્ય” નામનું માસિક પત્ર જનમંડળના પવિત્ર પદમાં રમણ કરતું હતું, તે માસિકના તંત્રિ પદ્ધતી શ્રીયુત માધવજી પ્રાગજી અગ્નિહોત્રીએ આ પુસ્તકને ખતાવ્યું અને તે પ્રસિદ્ધ કરવા સ્વેચ્છાસહ બલામણ કરી એટલુંજ નહીં પણ અવશ્યમેવ હું તેવી પ્રવૃત્તિ કરી શકીશ કે કેમ ? એ આ-

શંકાના સમાધાનમાં પ્રવેશ કર્યા વિના મહારા પાસેથી આગૃહસહ વચન લેવામાં આવ્યું, અર્થાત્ મહારા સામર્થ્યના ન્યૂનત્વ છતાં આ મહાન ગ્રન્થ પ્રસિદ્ધ કરવા માટે જે હું શક્તિવાન થયો હોઉં તો તે ઉપકાર મહારા સન્મિત્ર વર્ગનોજ છે અને પુર્વોક્ત અર્પેલા વચનાનુસાર મેં કરેલ પ્રવૃત્તિમાં કેટલે અંશે શ્લિષ્ઠ થયો છું તેનું તોલન કરવાનું દામ જન સમજને સોંપવાનું હું ઉત્તમ સમજું છું.

આ ગ્રન્થનું મુદ્રણ કાર્ય શરૂ થતાં પુર્વે મહારા પરમ મિત્ર વર્ગાન્તર્ગત શ્રીયુત માધવ-જીભાઈનું અનાયોસે મૃત્યુ થયું, તેની સાથે આ પ્રેસનું કેટલુંક વ્યવસ્થાપકના અધિકારનું કામકાજ કરનાર શેડ બાઈચ દલાઈ ડામોદરદાસનું પણ સ્વર્ગગમન થયું. આ પ્રમાણે ઉભય સહાયકોના આ લોકના પરિત્યાગથી અંતઃકરણમાં કલેશના પ્રવેશ વડે કરીને દિર્ઘકાળ પર્યન્ત મન અતિવ વ્યગ્ર રહ્યું અને તેને પરિણામે આ ગ્રન્થનું મુદ્રણ કાર્ય ગાઢ નિંદ્રાને અધિન થયું હતું. એટલુંજ નહીં પણ વિશેષમાં વળી આ ગ્રન્થની ગુર્જર રચના અને તેની ભાષા શૈલી કાંઈક વધારે ક્લિષ્ટ હોઈને સામાન્ય વાચક વર્ગને તે ક્ષણાયક નિવડે કે કેમ ? રચિકર થશે કે કેમ ? અને આનંદદાયક થશે કે કેમ ? એ પ્રશ્નગણના ઉત્થાને ચિત્તને વધારે ચંચળ બનાવ્યું, અને ગ્રહણ કરેલું વચન પૂર્ણ કરવા માટે સ્હેજ વિલેપે પ્રવેશ કર્યો. પરન્તુ સમયજતે મહારા સમ્યન્ધમાં આવનારા મહારા મિત્રવર્ગ અને હિતચિંતકો તથા નદુપરાંત તૈયાર પડેલો આ ગ્રન્થ જે જે લોકોના જાણવામાં આવ્યો હતો, તેઓના અત્યંત આગ્રહ અને પ્રોત્સાહક શાબ્દ પ્રહાર વડે કરીને પુનઃ મન જગૃત થયું, અને છાપવાનું શરૂ કર્યું, અમુક ફોર્મો છપાયા અને તે છપાયેલા ફોર્મો વિદ્યર્જન મંડળના અવલોકનાર્થ મોકલતાં કેટલાએકો તરશ્થી ભાષા સંબંધી આરોપ આવી તેમાં સરળતાની અગત્યતા જણાવવામાં આવી અને કેટલાકો તરશ્થી એવો સૂટ અભિપ્રાય આવ્યો કે આ ગ્રન્થ તેવી ભાષામાં લખાયેલો છે કે તેનું અવલોકન વિદ્વાન બુદ્ધિવાન વર્ગજ કરી શકશે પરન્તુ સામાન્ય જ્ઞાન શક્તિ સમ્પન્ન મનુષ્યને તે રચિકર થશે નહીં આવાં સત્ય સૂચક પરન્તુ નિરસાહિક પ્રતિઉત્તરોને માન આપવા તથા સમસ્ત જન મંડળ સ્નેહ પૂર્વક તેનો અભ્યાસ કરી શકે એવી ચિન્તા રાખી આ ગ્રન્થના ગુર્જરાનુવાદકને તેની સરલ સુધારણા અર્થે વિજ્ઞાપના કરવામાં આવી, કિન્તુ એ વિજ્ઞાપનાના અસ્વિકાર પૂર્વક ઉત્તરમાં તેવા શબ્દોનું પ્રદાન થયું કે “ આ ગ્રન્થ ખેડુત વર્ગના લોકો માટે નથી પણ વિદ્વાનોના હાથમાં મૂકવાનો છે, તેથી તથા ગ્રન્થના

ગાંભીર્ય તરફ જોતાં તે કાંઈક રહસ્યમય ભાષાવાળો હોવાનું જોઈએ, એટલુંજ નહીં પણ “ આચમન કરવું ” તેને બદલે “ પાણી ફાંકવું ” એવું વૈચિત્ર્ય ગુજરાતી આપણાથી લખાશે નહીં. ” આ પ્રમાણે નિસ્સાંકેતિક ઉત્તરે મહાઈ મન નિરત્સાહવાળું બન્યું અને મુદ્રણકાર્ય પણ અપૂર્ણ રહ્યું.

ઉપરનાં કારણોથી વિચાર બહુ ઓછો થવા લાગ્યો પરંતુ આટલે સુધી ચાલી અને હવે અટકવું તે વાસ્તવિક નહીં ગણી હવે તો જેમ અને તેમ અવસ્ય પ્રસિદ્ધ કરવો, એવા નિશ્ચયોથી મહારા સન્મિત્ર વર્ગ તરફની લાગણી અને માગણી તેવીજ સત્તેજ રહી. ગમે તેવા સંકટને પણ ઇષ્ટ સમગ્ર અનેક પ્રકારના વ્યાવહારિક વ્યવસાયોને નહીં ગણુકારી, વિધાવિનય પ્રેસ હેમેશના ચાલુ કાર્યની વ્યવસ્થાને આધિન છતાં આ ગ્રન્થ પ્રસિદ્ધ કરવાનો દ્રઢતર સંકલ્પ કર્યો અને તે (સંકલ્પ જન્ય) રણરૂપે આ ગ્રન્થ જન સમાજની દૃષ્ટિ સન્મુખ મૂકવાનો સમય પ્રાપ્ત થયો છે.

પરમોપકારી અને પરમ સાચાળુ મહારાજાધિરાજ ભાવસિંહજી બહાદુર કે. સી. એસ. આઈને આ ગ્રન્થ અર્પણ કરવાની વિજ્ઞાપિ કરવામાં આવી જેનો સ્વીકાર તેઓ નામદાર સાહેબે બહુ આદર પૂર્વક કરતાં તેણે મહારાજા કાર્યમાં અત્યંત સહાય કરી અને ચારપછી તે આનંદમાં આ કાર્ય એકદમ શરૂ કર્યું કામ તો શરૂ કર્યું પરંતુ પ્રુફ સુધારવાનું કામ કોને સોંપવું તે માટે બહુ ચિંતા અસ્ત થયો, સાધારણ રીતે સમજાય એવી વાત છે કે પ્રુફ સુધારવાં તે કાંઈ સહેજ કાર્ય નથી પરંતુ જરા કઠણ છે જેમણે તે કાર્ય કરેલું નથી તેઓ તેનાથી તદ્દન અજ્ઞાત છે, તેઓથી થઈ શકે નહીં અને તેમાં પણ વિચુધ મનુષ્ય શિવાય ઇતર વર્ગથી તે બની નહીં શકે તેવું હોવાથી એ કાર્ય કોને સોંપવું ? તેનું નિર્ણયકારક સમાધાન રચિ શકાયું નહીં તેથી આખરે તે કામનો બોજો મહારાજા શીર્ષ ઉપર આવી પડ્યો, જો કે આ પ્રુફશીટની સુધારણા માટે આ ગ્રન્થના અનુવાદક બંને સહાયક હતા. પરંતુ તે વિષયમાં તેઓ ઘણાજ અજ્ઞાત હોવાથી તેઓનો શ્રમ સંતોષકારક ઉપયોગી થતો નહોતો.

આજે લગભગ આઠ વર્ષથી તૈયાર પડેલા ગ્રન્થને હવે પછી પણ દીર્ઘકાળ પર્યંત અપ્રસિદ્ધ સ્થિતિમાં રાખી અનુવાદકના શ્રમને અરણ કરવો અને ગુજરાતી જાણનારી પ્રજાને તેનો અલભ્ય લાભ આપવાથી વિમુખ રાખવી એ યોગ્ય નહીં જણાતાં જેમ અને તેમ ત્વરાથી આ ગ્રન્થ છપાવવાનું કામ લેવામાં આવ્યું, અને યથા પ્રાપ્ત શાબ્દિક સંકલના સંકલિત કરી મુદ્રાકિત કરવામાં આવ્યું છે. એટલે કદાચ તેમાં કોઈ સ્થળે કાંઈ ન્યૂનાધિકતા આદિ કોઈ પ્રકારના દોષનું દર્શન થાય તો તેને દરગુજર કરવા હું ખાસ વિનંતી કરવા રજા લઉં છું.

ઉપસંહારમાં જે શબ્દો કહેવા રજા લઉં છું કે માંગરોળ નિવાસી મહારા પરમ સ્નેહી મિત્ર રા. રા. દયાશંકર રૂદ્રજી વ્યાવહારિકને આ ગ્રન્થની પીઠિકા લખવાનું જે કાર્ય સોંપવામાં આવ્યું હતું તે તેમણે ઉપકાર સહ સ્વિકારી આ કાર્યમાં બહુ પ્રકારની મદદ કરેલી છે, તેથી તેઓનો તેમજ આ ગ્રન્થની અંતે કહણ શબ્દનો કોષ આપવામાં આવ્યો છે. તે તૈયાર કરવાનું કામ સહાય સ્નેહિ શ્રીયુત મણિલાલ ઘેલાભાઈ સંઘવી એ હાથ ધરી ઉત્સાહ પૂર્વક સમ્પૂર્ણ કર્યું છે તેમને માટે આ સ્થળે અંતઃકરણ પૂર્વક આભાર માનવાનું વિસ્મરણ થતું નથી.

આ પુસ્તક માટે અગાઉથી ગ્રાહક થઈ આશ્રય આપનારા સદ્ગૃહસ્થોનાં અમર અભિધાનો આ ગ્રન્થના ખીજ વોલ્યુમનાં અંતે આપવામાં આવ્યા છે.

લી૦ પ્રસિદ્ધ કર્તા.

પુરુષોત્તમદાસ ખીંગાભાઈ શાહ.

પીઠિકા.

હોડી એકન તેના એક અમર નિબંધમાં સત્રના સંક્ષિપ્તપણથી જણાવે છે કે, “વાંચનથી માણસમાં પરિપૂર્ણતા આવે છે. લેખનથી તેનામાં ખારીકી આવે છે. અને વાતચીતથી તે સમય સૂચકતા સમ્પાદન કરે છે ” વળી તે કહે છે કે “કેટલાંએક પુસ્તકોનો ચાવી ચાવીને કૂચો કરવો અને તેને મગજની હોજરીમાં પચાવવાં અને કેટલાંએક તો ચાવ્યા વિના પણ ગટ્ટ દહનેગળે ઉતારીજ દેવાં, વેદાન્તનાં ગંભિર વચનોમાં બોલીએ તો શિષ્ટ ગ્રંથોનું અવલોકન કરવામાં “અધ્યયન-મનન-અને નિદિધ્યાસન ” નો કડાણ પણ ફળદાયક પરિપાક કરવો અવશ્યનો છે.

પ્રાતઃજાગતા પ્રથમ પ્રહરના શિતલ અને મુગન્ધ સહશાન્ત સમયમાં નિદ્રામાંથી જાગૃત થએલા અવ્યભિચારી મગજને પ્રમાણ પુસ્તકોના બોધથી ભરપુર કરવું ઉચિત છે.

જેમ પ્રત્યેક ગ્રંથના પ્રારંભમાં મંગળાચરણનો શિષ્ટાચાર તે તે પુસ્તકના દર્શનથી જેવામાં આવે છે. પછી તે તે મંગળાચરણ વેહેચાયલા ત્રણ પ્રકારમાંથી વસ્તુનિર્દેશાત્મક, વા નમસ્કારાત્મક, કિંવા આશિર્વાદાત્મક હો, તે તે તે પુસ્તકના અંતરમાં સમાએલી વસ્તુ ગતિ અન્વય રચાએલાં જેવામાં આવે છે, અને મંગલારંભનું એજ પ્રયોજન જેવાય છે કે આ ગ્રંથ પ્રત્યેક વાચકોને બોધદાયક હો, એટલુંજ નહી પણ કતાં તેને નિર્વિદ્ન પરિપૂર્ણ કરવાને સામર્થ્યવાળો અને.

આ અનિવાર્ય નિયમને આધીન થઇ તેથી અન્ય રીતે બીજા સામાન્ય ગ્રંથોમાં પ્રસ્તાવના-ભૂમિકા-કે પીઠિકા લખવાનો આરંભ હાલ તો સર્વ સામાન્ય રથજે અવલોકવામાં આવે છે. મંગલાચરણના જેમ ત્રિવિધ ભાગો યોગ્યએલા જેવાય છે. તેવી રીતે પ્રસ્તાવના આદિમાં નિરક્ષણ થતું નથી; પ્રસ્તાવનામાં માત્ર એકજ વસ્તુ સ્થિતિ છે અને તે વસ્તુ નિર્દેશાત્મક જેવીજ જેવામાં આવે છે, કારણ કે પુસ્તક ગત આશયનું જેમાં સંક્ષિપ્ત વર્ણન હોય તે પ્રસ્તાવના, અથવા જેને ભૂમિકા કે પીઠિકાના નામથી ઓળખવામાં આવે છે.

આ પ્રસંગનો આરંભ કરતાં આનંદ એટલા માટે ઉદભવે છે કે, બિન્ન બિન્ન પ્રકૃતિ રૂચિનાં મનુષ્યોમાં જ્ઞાન એ સામાન્ય વસ્તુ સર્વમાં ન્યુનાધિકાંશે પ્રાપ્ત થાય.

છેજ પરંતુ વ્યવહારમાં તે તે મનુષ્યોની કાર્યવ્યવસ્થા અને વર્તણુક આદિથી એકમેક પ્રતિથી વિરુદ્ધ દર્શન થવામાં મુળ હેતુ જ્ઞાનનું ઓછાવત્તાપણું નહિ પરંતુ તેને સંસ્કૃત કરવામાં ન્યુનાધિક પ્રવૃત્તિ એજ મુખ્ય હેતુ અનુભવવામાં આવે છે. મનનો વેગ અગમ્ય; બુદ્ધિની ગતિનું તિવ્રત્વ અને મસ્તિષ્કની ચમત્કૃતિ, એ સર્વ સામગ્રી પ્રતિ ભિન્ન મનુષ્યોમાં પ્રતિ ભિન્ન દર્શન થાય છે તેનું પણ બહુધા એજ પ્રયોજન જણાય છે ખરૂં, પરંતુ એ સર્વ જ્ઞાન રૂપ સૂર્યનાં પ્રતિ ભિન્ન કિર્ણો છે. મુખ્ય જે જ્ઞાન વસ્તુ છે તે સર્વદા નિર્ભેદજ છે તેને ન્યૂનાધિકાંશની સ્થિતિમાં રાખવું એ મનુષ્યની પ્રવૃત્તિ ઉપર બહુધા વધારે આધાર રાખે છે. જ્ઞાનના જે પ્રકાર પૂર્વથી ગણવામાં આવ્યા છે. એટલે કે જે જ્ઞાન વેદાન્ત પોતાના સ્ત્રોતમાં વર્ણે છે તે અન્ય, અને જે જ્ઞાનને વ્યવહારમાં વ્યાવહારાય છે, તે તેથી અન્યજ છે. આ દ્વિવિધ જ્ઞાનોમાં વ્યાવહારિક જ્ઞાન એ જેમ વ્યવહારમાં અધિક ઉપયોગી છે તેમ સત્ય જ્ઞાન એ પરમતત્ત્વના દર્શનમાં ઉપયુક્ત છે.

આ ત્યાંજ જે જ્ઞાન સંપ્રાદિત કરવાને આગ્રહે છે તે વ્યાવહારિકજ્ઞાન છે. આ ઉભયપ્રકારના જ્ઞાનને અધિક પુષ્ટબનાવવામાં મનુષ્ય માત્રને સહપ્રવૃત્તિ નિરંતર સેવવી પડેછે, તેમજ આ સાથે આટલું પણ કહ્યા વિના ચાલશે નહીં કે સહપ્રવૃત્તિ સેવવી; એટલે માત્ર વ્યાવહારિક વર્તણુકજ પવિત્ર રાખવી તેટલામાં પર્યાવસાન થતું નથી. પરંતુ સદૃશાત્તનું શ્રવણ મનન અને નિદિધ્યાસન, પ્રતિભિન્ન સાચી વસ્તુસ્થિતિના સંગ્રહરૂપ પુસ્તકોનાં વાચન અને તદ્દગત આશયનું સંપૂર્ણ નિરિક્ષણ અને તે પણ શ્રદ્ધાપૂર્વક હોવાથીજ જ્ઞાન અધિક પુષ્ટ બની બુદ્ધિના પવિત્રત્વમાં વિશેષ સાધનભૂત થાય છે. એટલુંજ નહિ પણ તેને અન્ને તેનાથી જે કાર્ય અને તે હમેશાં સ્તુતિપાત્ર નીવડી શકે છે.

અર્થાત્ બુદ્ધિને સંસ્કૃત કરવી. જ્ઞાનને વધારવું, એ પુસ્તકોના વાંચન શિવાય અન્ય સાધન ઘણું કરી મળી શકતું નથી. નિશાળમાં ગમે તેટલાં પુસ્તકોને ગોખી ગોખીને શાસ્ત્રમાં કહેલા “હુકાર્યે કરણે” નાપાઠ પ્રમાણે જાહેરી સઘળી વ્યતિત કરવા છતાં કશું જળ પ્રાપ્ત થતું નથી. સૃષ્ટિનો અનિવાર્ય નિયમ છે કે દરેક મનુષ્ય નવિનતાનો અનુભવ સેવાને જાણસુ હોય છે. જ્ઞાનની વિશેષ સમૃદ્ધિ કરવા માટે ઉત્સુક રહે છે. અને જેમ અને તેમ પોતાની દરેક પ્રકારની શક્તિની અધિક શક્તિ થવા માટે પ્રવૃત્તિમય રહે છે, આવી વૃત્તિ સૃષ્ટિ જન્ય સમસ્ત મનુષ્યોમાં હોવા છતાં કેટલાએકો તે મેળવવાની પ્રવૃત્તિથી નિવૃત્ત રહે છે. અને કેટલાએકો સર્વદા અધિકાધિક કાર્યમાં પ્રેરાઈ અધિક કળ સમ્પાદન કરી શકી ઉચ્ચ કોટિએ પહોંચ્યાનું દર્શન કરાવે છે. જ્યારે અન્ય પાશ્વપ્રવૃત્તિ શૂન્ય અને નિવૃત્તિ પરાયણ રહી તેવા જળથી વિરુદ્ધ રહેલાનું દર્શન થાય છે. પરંતુ જાણસાતો ઉભયની એકજ હોય છે, સન્નિકર્ષ એજ નિકળે છે કે જ્યાં સુધી જે વસ્તુ પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા થાય અને તે પદાર્થના ઉપાદેય અર્થે યોગ્ય કર્મ કરવામાં આવે નહિ ત્યાં સુધી તે પદાર્થની પ્રાપ્તિ ક્વચિદપિ સમ્ભવતી નથી.

મનુષ્યો પાસે માનુષ્યત્વ પ્રાપ્ત કરવાનું બહુધા એકજ સાધન છે. અને તે ભિન્નભિન્ન વિદ્યાનાં પુસ્તકોનું અવલોકન: દરેક પુસ્તક જૂઠું જૂઠું સ્વરૂપમાં જૂદું જૂદું વિદ્યામાં અને

જૂઠાં જૂઠાં તત્વોથી હમ્મેશાં મંકલિત થએલાં હોય છે, અને તેનું પાન એન્ડ એધિક જ્ઞાન સમ્પાદનમાં મુખ્ય હેતુ ભૂત છે. પરંતુ જ્યાં સુધી આવા રહસ્યમય પુસ્તકની વસ્તુ ગતિને અવલોકનમાં મૂકવામાં આવે તહિ ત્યાં સુધી અધિક જ્ઞાનની ઇચ્છા આકાશ કુસુમવત છે. પંચામૃતનું દર્શન ફળ આપનારે કયાંઈ નિરક્ષણ-સ્મરણમાં આવ્યું નથી, અતના બક્ષણ વિના ક્ષુધાની નિવૃત્તિ સંભવતી નથી, ઇત્યાદિ સિદ્ધિના દરેક પ્રકારના વ્યવહારો પ્રવૃત્તિને સર્વદા આધિન હોય છે. અને તેથીજ યથાયોગ્ય પદાર્થોની પ્રાપ્તિ અર્થે આ સકળ સંસાર પ્રવૃત્તિ પરાયણ રહેલો જોવામાં આવે છે, જેટલે દરજ્જે પ્રવૃત્તિનો વિનય તેટલેજ દરજ્જે રજની પ્રાપ્તિ થાય છે.

“ જ્ઞાન વાન્માં પ્રપદ્યતે ” સુમુક્ષુને મોક્ષ પ્રાપ્તિનો મૂળ હેતુ પ્રવૃત્તિજ છે. અને તે જો યથા યોગ્ય કરશે. તે મને મળી શકશે. એવું શ્રીમદ્ભગવદ્ ગીતાનું સત્ર આપણે અવલોકીએ છીએ.

કહેવાનું પ્રયોજન એછે કે એક પુસ્તક દ્રષ્ટિ ગોચર થયા પછી તેને જોવા તથા તેમાં શું રહસ્ય છે, તે જાણવાની દરેક જણને ઇચ્છા થાય છે, જેમાંના કેટલાએક માત્ર તેને જોઈ એક બે પતાકડાં ફેરવી છોડી દે છે, બ્યારે બીજાને તેનું સમ્પૂર્ણ નિરક્ષણ કરે છે. આ વાર્તાનો આપ વાંચકોજ ન્યાય કરશો કે ઉક્ત ઉભય પ્રકારના મનુષ્યોમાં આપ કોને પ્રસંદ કરશો ? પુસ્તકના આદ્ય અવલોકન વિના તેમાં રહેલી વસ્તુસ્થિતિનું યથાયોગ્ય દર્શન થતું નથી. એના કર્તાની પરિક્ષા, તેના હૃદયના ઉદ્ગાર, તેની ખુદ્દિની પરિસિમા, તેના જ્ઞાનનું ભાન, અને આચરણનું દર્શન, એ સઘળું કર્તામાં જેજે પ્રકારનું દૈવત હોય છે તે સઘળું આ પુસ્તકમાં લેખિનિદ્વારા પ્રતિસ્થાપત્ર થાય છે, અને વાચકને તેથી એવા લાભ થવાનો હમેશાં સંભવ રહે છે કે પોતા કરતાં બળવત્તર-અધિકવિજ્ઞાન સમ્પન્ન અને દરેક પ્રકારના ઉચ્ચ ગુણોવાળા મનુષ્યોનાં પુસ્તકોના વાંચનથી તેમાં રહેલા તે તે ગુણોને આકર્ષણ કરવાનું સામર્થ્ય મેલવી પોતામાં સંગૃહિત કરવા સમર્થ થવાય છે, અર્થાત “ ઠીક આ ? તો ફલાણું પુસ્તકના ! ઇતો દીકું એમાં કાંઈ નથી ”

આવા આવા ઉદ્ગારો કાઢી તથા તેને વશ રહી જેઓ નિવૃત્તિ પરાયણ રહે છે તેઓને હું તો કહી શકું છું કે આવા પુરૂષો તે માત્ર મૃગસ્વરૂપે પોતાનું મનુષ્ય જીવન કાંઈ પણ જ્ઞાનના લાભ વિના જનનુઓની મારફત પુરું કરે છે, એટલેથીજ ખસ નહીં પણ સિદ્ધિની અનેક પ્રકારની ચમત્કૃતિ, વ્યવહારની અનેક પરાકાષ્ટાઓ-શાસ્ત્રનાં અનેક રહસ્યો-દેશ વિદેશના અનેક વ્યવહારો-અને પ્રત્યેક સ્થાનનાં મનુષ્યોની આર્થિક અને પારમાર્થિક સ્થિતિનું દર્શન એ આદિ બહુ પ્રકારની સંસારની લીલાઓનું ભાન મેળવવા હતભાગી રહે છે. કથનોક્ત સર્વ પ્રકારની સહસામગ્રી સર્વ પ્રકારનાં પુસ્તકોના અવલોકનથી મનુષ્ય માત્ર પોતામાં સંગૃહિત કરી શકે છે એ નિર્વિવાદજ છે.

આ રહસ્યમય ગ્રંથોના અતિવ શ્રદ્ધા પૂર્વક અવલોકનથી તદ્દગત રહેલા આશયને સ્વમુદ્ધિ સામર્થ્યનુસાર દરેક મનુષ્યો પોતામાં રહેલા જ્ઞાનના પ્રભાવે તેનું યથા શક્તિ આકર્ષણ કરી તેનું સ્થાપન સ્વમસ્તિષ્ઠમાં આરોપી યોગ્ય કાળે તેને અનુભવમાં

મુકવા સમર્થ થઈ શકે છે, હું ધારું કે, આ સિધ્ધાન્તનો પરિહાર કરવા ભાર્યેજ કામ પ્રવૃત્ત થઈ શકશે.

આર્થ ગ્રંથોના અવલોકનથી અનુભવીઓને પ્રશ્ન કરશે તો સમજશે કે તેઓ પોતાના મનને, જ્ઞાન શક્તિને અને બુદ્ધિને યથા સામર્થ્યે પ્રાદ બનાવવા શક્તિવાન થઈ શક્યા છે.

વૈદ્ય વિદ્યાનાં અનેક પુસ્તકોના અવલોકનથી અને તેના દ્રઢ અભ્યાસના પરિપાકથી સંખ્યાબન્ધ મનુષ્યો અન્યના વ્યાધિઓ નિર્મૂલ કરવા સમર્થ થઈ શક્યા છે.

આ ગ્રંથો પોતપોતાના સ્વતંત્ર સામર્થ્યને સંગ્રહે છે, કિન્તુ એથી અન્ય ભાગે ગામી વિધ વિધ ગ્રંથોના અવલોકન વડે મનુષ્ય શું ? ન કરી શકે એજ પ્રશ્નની વાત છે.

ઐતિહાસિક ગ્રંથોના શ્રવણ મનનથી મનુષ્ય દરેક પ્રકારની બુદ્ધિના વિકાસ ક્રમને પ્રાપ્ત થવા સમર્થ થાય છે. કારણ તેનું અવલોકન ઘણા રસાલંકારથી સંસ્કૃત અને વિભુષિત હોવાથી તેને ગુણ રાશીનાં પ્રચ્છન્ન કિર્ણોના પ્રતાપથી પ્રકાશમય બની શકે છે.

સર્વના સામાન્યાનુભવની વાર્તા છે કે ઐતિહાસિક ગ્રંથો પોતામાં સમસ્ત પ્રકારના રસોનું ચૂર્ણ સંગ્રહી રાખે છે. અર્થાત્ આ ગ્રંથોમાં બહુધા પ્રાધાન્ય સ્થાન વિરરસ ભોગવતો હશે. તદ્વપિ તદન્તરમ્-કરુણા-ભય-અદ્ભુત-શાંત-શૃંગાર આદિ યથા સ્થાને, પ્રસંગ વશાત્ અન્ય રસોનું દર્શન પણ અવલોકવામાં આવે છે, દરેક રસનું સમ્પૂર્ણ વર્ણન અને તેને અનુસરતિ કથાનું અવલોકન જે સમયે આપણે કરીએ છીએ, તે સમયે જાણે આપણેજ તે હમણાં અનુભવતા હોઈએ તેવા પ્રકારનું જ્ઞાન આપણને થાય છે, શાન્તરસનો પ્રસંગ આવે ત્યારે-તેવું સ્વરૂપ અને ભયાન્વિત પ્રસંગ આવે ત્યારે તેવો અનુભવ થવા માટે કયો વાચક ના કહી શકશે. વિરરસ પ્રાધાન્ય વાર્તા વાચકને પણ તત્કાળ સામર્થ્યવાળો બનાવી દે છે. આવા દરેક પ્રસંગોથી વિભુષિત ઐતિહાસિક ગ્રંથોનું મનન મનુષ્યને માનુષ્યત્વ પ્રાપ્ત કરવાનું મુખ્ય સાધન થઈ પડે એ નિઃસંશય વાર્તા સમજાય છે.

જેમ એકજ નાટકમાં અનેક જાતના રસ-રંગ અને ભિન્નભિન્ન દર્શનનો અનુભવ થાય છે. તેમ ઐતિહાસિક ગ્રંથોના અવલોકનમાં પણ મનુષ્યને પંચામૃત ચૂર્ણનો આશ્વાદ અનુભવવામાં આવે છે અને આવા અનેક ગ્રંથોના અવલોકનથી એક મનુષ્ય બુદ્ધિમાન અને અનવલોકનથી મૂઢ કહેવાય છે. તેની કાણ ના કહી શકશે ?

ભારતવાસિ પૂર્વજો આપણા કલ્યાણાર્થે પોતાના સ્વાત્મ ભોગવડે-દ્રવ્ય ભોગવડે અને અનેક પ્રકારની પરાકાષ્ટાના સહનવડે અનેક પ્રકારના ગ્રંથોને વારસામાં આપવાનું મહોદું માન સમ્પાદન કરી ગયા છે. અવર્ણ નિયંત્રકાર કરી ગયા છે, વિશેષે કહીએ તો નિઃસીમ ભંડાર ભરી ગયા છે. તેનો યથોપયોગ થઈ સાધન સામગ્રીની પ્રાપ્તિ પુરઃસર જે જે ગ્રંથો પ્રકાશમાં આવેલા છે તેઓનું દર્શન આપણે કરી શક્યા છીએ. અને જે જે ગ્રંથો વ્યતિત થતા કાળાનુક્રમ પ્રમાણે પ્રસિદ્ધિમાં પ્રવેશ કરતા જાય છે, તેમ તેમ અવલોકતા જઈએ છીએ અને તદ્વર્ણિત રહેલી રસમય સામગ્રીનું પાન કરી રહ્યા છીએ. તેનો મહદુપકાર એટલા

માટેજ માનવા કે તે તે અન્યોના દ્રવ્યર અભ્યાસને અન્તે આજે આર્યાવર્તમાં વર્તમાન કાળમાં નૂતન વિદ્વદ્ગનોનું દર્શન કરવા આપણે ભાગ્યશાળી થયા છીએ, આના પરિણામરૂપ વર્તમાન કાળના વિદ્વાનો પણ યથાશક્તિ કાંઈકે પૂર્વનું અને કાંઈકે પોતાનું એવું રસિક ચૂર્ણ પણ અન્યના સ્વરૂપે અજવાળામાં મૂકી વર્તમાનિક સંદિની દૃષ્ટિએ મૂકે છે, આ નિશ્ચય આપણે આપણા આર્યાવર્ત માટે જોયો, કિન્તુ દરેક દેશના દેશીઓ પણ તેવું મહદ્ કાર્ય કરવામાં પડ્યાત રહ્યા હોય એવું જણાતું નથી. કારણ કે અન્ય ભાષિય ઘણા અન્યોના અનુવાદો થઈ પ્રકટિકરણને સ્વરૂપે આવ્યાનું આપણા અનુભવમાં આવ્યું છે.

દરેક મનુષ્ય પોતાના દેશ માટે પોતાના ખંડ માટે, પોતાના ગામ માટે, પોતાની માતિ માટે, પોતાના કુટુમ્બ અને સ્વતઃ પોતા માટે દરેક પ્રકારની પ્રવૃત્તિ કરે, એ તો સહજ સામાન્ય વાર્તા છે. પરંતુ તેથી તદ્દન વિપરિત માર્ગે વહન કરવાનો જે મનુષ્ય પ્રસંગ લેતા હશે તેનાં હૃદય કેટલાં પવિત્ર-કેટલાં ન્યાયી અને કેટલી પરાપકારી વૃત્તિનાં હશે. તેના દાખલા આપણા દ્રષ્ટિ પથે કાંઈ ન્યુન ગમન કરતા નથી. પરંતુ તેઓની તે પ્રવૃત્તિનો ઉદ્ધાર કરવો એ અન્ય હસ્તગત યાને પરાધિન વાર્તા છે એક માણસ એક પુસ્તક ગમે તેવડું લખે પરંતુ જ્યાં સુધી તેનો ઉપયોગ થાય નહીં, ત્યાં સુધી તેની એ પ્રવૃત્તિની અસદગતિજ સમજવી.

કહેવાની આવશ્યકતા એટલા માટે સમજાય છે કે પીઠિકાના અવસોકનમાંજ વાચકોને અધિક પ્રવૃત્તિ આપવી એ વિશેષે કરીને અનુચિત ગણી આટલા દિગ્દર્શનની ઉત્તરે આપણે હવે હસ્તસ્થિત અન્યની પર્યાલોચનામાં પ્રવૃત્ત થઈશું.

મહાત્મા કર્નલ ટાંડે આ અન્ય મૂલમાં સ્વભાષામાં પોતાએ ગમે ત્યારે લખ્યો હોય, તદ્દપિ તે ઈસ્વીસન ૧૮૨૯ માં પ્રસિદ્ધ થયાનું તેમના મૂલ પુસ્તક ઉપરથી જણાય છે તેઓના અમર નામ પાછળ તે વખતે “ Late Political Agent to the Western Rajpoots States ” લખાયલા આ શબ્દોથી સમજાય છે કે મહાત્માશ્રી આ વખતે ડિંવા આથી કાંઈ પૂર્વે પણ રાજપુત રાજ્યોનું આધિપત્ય ભોગવતા હશે (ભોગવતા હતાજ) અને તે કાલના ગર્ભમાં તેઓએ જે જે દર્શન કર્યું, જે જે અનુભવો લીધા અરે તે સમયની પૂર્વે આ રાજપુત રાજ્યોમાં જે જે સામર્થ્ય હતું તે સર્વનું સંકીર્ણ કરી વર્તમાન કાળની પ્રજ્ઞતા નેત્રો સન્મૂખ કયાના સ્વરૂપે તેતે સમયના સામર્થ્યવાન રાજ્યોને દર્શનમાં મૂકવાના નિશ્ચયરૂપ આ અન્યને આપણે જોઈએ છીએ, મહદ્દાશ્ચર્યની વાત તો એટલા માટે છે કે રાજપુતસ્થાનના અનેક રાજ્યોની ધૂરાધારણ કર્યા છતાં રાત્રદિવસ અનેક વિધ પ્રવૃત્તિમાં ઉચુક્ત છતાં આવા મહાન અન્યને ગુંથવામાં પોતાની પવિત્ર ચિત્તવૃત્તિ કામે લગાડી અથાગ પરિશ્રમનું સેવન કર્યું છે. મૂલ અન્યના સ્વરૂપનું દર્શન માત્ર મનુષ્ય માત્રને ઓહો ? એમ આશ્ચર્ય ચકિત કરે છે તો પછી તેમાં વર્ણવેલા રહસ્ય માટે મહાત્માશ્રીને શું શ્રમ સહન કરવો નહીં પડ્યો હોય, તે કહી શકાતું નથી.

આ ગ્રંથને જન્મ આપવામાં ઘણા ઘણા વિદ્વાનનો, શાસ્ત્રીઓ, અને પંડિતોનો આશ્રય લેવાની આવશ્યકતા જણાઈ હશે, એવું અનુમાન આ ગ્રંથના અવલોકનથી આપણે સહજજ લઈ શકીએ છીએ. અને તે શિવાય મૂલ્ય ગ્રંથમાં આપેલા “Introduction” ના વાંચનથી આપણને મહાત્મા ટોડ ખાત્રી કરાવે છે.

અત્યારે આપણા હાથમાં જે ગ્રંથ નિરિક્ષણ અર્થે આવેલો છે, તે સ્વતઃ મૂળ ગ્રંથનું ભાષાન્તર નથી. પરંતુ ટોડ રાજસ્થાનનો બંગાલી ભાષામાં અનુવાદ થયાને અન્તે ગુર્જર ગિરામાં ગુથવાનો મહાન શ્રમ સાક્ષર વોરા સવાઇલાલ છોટમલાલ માણ કર્સ્ટમ્સ વહીવટદાર ભાવનગર શબ્દ ચિન્તા મણી-મુદ્રારાક્ષસ-ઇત્યાદિના જેઓ કર્તા છે, તેઓએ ઉપાડેલો છે એટલે સાક્ષાત આ ગ્રંથ તે બંગાલી ગ્રંથ સાથે સંબંધ વાળો માનતાં. હવે મૂળ સાથે જે કેટલીએક વિભિન્નતા આવે છે તેનું કારણ પૂર્વના બંગાલી અનુવાદકને ગણવામાં કાંઈ વધારે થતું હોય એમ જણાતું નથી.

કારણ જ્યારે મહાત્મા ટોડનો મૂળ ઇંગ્લીશ ગ્રંથ અને હાલનું આ ગુર્જર અનુવાદન બન્ને એકી વખતે દ્રષ્ટિ સન્મુખ રાખીએ છીએ ત્યારે એક ખીજનું કિંચિત્ વૈષમ્ય પ્રત્યક્ષ થઈ શકે છે.

મહાત્મા કર્નલ ટોડના મૂલમાં ઇંગ્લીશમાં જ મોટાં દલદાર બે વોલ્યુમ્સ (Volumes) પ્રસિદ્ધ થયેલાં છે જેમાંના પ્રથમના વોલ્યુમના પૂર્વાર્ધ માત્રનું આ ગ્રંથ પ્રતિબિંબ્ય છે. એટલે કે મહાત્મા ટોડના પ્રથમ વોલ્યુમના બે વિભાગ કર્યા અને તેમાંથી પ્રથમ વિભાગ Volume 1 ના નામથી પ્રસિદ્ધ કરી તેમાં મૂળ ગ્રંથના Chapters 21 સુધીની સંકલના સંકલિત કરી જ્યારે Chapters 22 to 30 સુધીનો ઉત્તર વિભાગ વોલ્યુમ બીજામાં પરિસમાપ્ત કરવામાં આવ્યો છે. અર્થાત્ મહાત્મા ટોડના મૂળ ગ્રંથના પહેલા વોલ્યુમને આ ગ્રંથના બે વિભાગે પૂર્ણ કરવામાં આવે છે.

ઇંગ્લીશ ગ્રંથના Chapter 13 page 381-82 ઊપર આવેલો. પત્ર જેકે. આ પુસ્તકના અધ્યાય ૧૨ પાનાં ૩૧૬ થી શરૂ થઈ પાનાં ૩૧૮ એ સમ્પૂર્ણ થાય છે તે પત્ર રાણા રાજસિંહે આરંગજેમ ઉપર લખેલો છે. તે તરફ વાંચકોનું ધ્યાન ખેંચવું બહુ જરૂરનું જણાય છે કે. આ પત્રના લેખક રાણા રાજસિંહે પોતાના શૌર્ય-હિમ્મત-અને તેનું નિરંકુશ હૃદય તેની સત્યતા, તેનો પ્રયત્ન જીતેલો, ઈત્યાદી બળવિષ્ટ ધર્મોદ્ધી આ પત્રને રંગી દીધેલો જ લાગે છે, પત્ર લખતી વખતની તેની મર્તિનું દર્શન સહજજ તે કાલે જેવું હશે તેવું અત્યારે પણ આપણુ સન્મુખ ખડું થઈ શકે છે. એટલેકે જેટલે દરજ્જે ક્ષાત્રિય ધર્મને અનુકૂળ અને ધનુષના ધારણકરનારાઓના વંશજગાં ઊધિરનું નિઃસમ બળ, પ્રકાશિત કરે છે એટલું જ નહીં પણ ઉપરોક્ત પત્ર ઉત્તમોત્તમ તાત્વિક બોધથી સમ્પૂર્ણ થયેલો છે.

જેમ શકૂન્તલા નાટકમાં ચાર અધ્યાયો પૈકી ચોથો અને ચોથામાં ચાર સ્લોક અને એ ચાર સ્લોકમાં પણ એકજ સ્લોકને જે ઉત્તમતા કવિએ આપી છે તેવી રીતે આ પુસ્તક મત

સમસ્ત ઐતિહાસિક ઇતિહાસ રાજા રાજસિંહના પત્રથી દ્વિતીયાન્તરે આવેછે એનો નિર્વિવાદ વાતાછે. પરંતુ મૂલમાં જે ખુબી આપત્રની રહેલીછે તે ભાષાન્તરમાં સચવાઈ શકી નથી એટલે તેટલો આનંદ ગુર્જરાનુવાદના અવલોકનથી ટકી રહેશે કે કેમ? એ જરા પ્રશ્ન સરખું છે ખરું.

રાજમાંજ બાલી અનુવાદકે, શબ્દશઃ ભાષાન્તર કર્યું હોય એમ જણાતું નથી, કારણકે જો તેવી પ્રવૃત્તિ કરી હોત તો ગુર્જરગિરાથી ગુર્યાએલો આ અન્ય કોઈ મહાન સ્વરૂપને કારણ કરત તો પણ એટલું તો કહ્યા વિના ચાલશે નહીં કે, પુરોક્ત રિત્યા મહાત્મા ટાંકે જે ઉપકાર આપાવર્તની પ્રજા ઉપર કર્યો છે તેને અવલંબી તેના અનુવાદકે પણ કાંઈ વર્તમાન યુગને યોગ્ય જે પ્રવૃત્તિ ઇંગ્લીશ વિદ્યાના અનભિજ્ઞ મનુષ્યો અર્થે કરેલી છે તે એાછી ધન્યવાદને પાત્રતો નથીજ.

જૈન શુભેચ્છકપત્રના અધિપતિ અને વિદ્યાવિજય પ્રીન્ડીંગ પ્રેસના માલીક પોતાનું સામર્થ્ય ક્રમશઃ વધારી પ્રજાની સેવાનો પ્રતિજ્ઞા અધિકાધિક લાભ સમ્પાદન કરી પોતાનું અમર અભિધાન ગુજરાત અને તેથી પણ આગળ વધી આપાવર્તના યથોચિત પ્રદેશમાં આવા ગ્રંથોના સમુદ્ધરણથી તે દ્વારા પોતાની વિજય ધ્વજ સ્થાપના રહેછે, એ ઘણું ઘણું ઇચ્છવા યોગ્ય છે.

હવે પીઠિકાના ઉત્તર પ્રદેશમાં આવતાં ઉદ્દગાર એટલા માટે ઉદ્ભવેછે કે, સમગ્ર ગ્રંથને સંમુદ્ધરિત કરવો એ, અને તેના સ્થુળ શરીરનું સુદૃઢશરીરના રૂપમાં દર્શન કરાવવું એ, આ બન્ને પ્રસંગો એક બીજાથી તદ્દન વિભિન્ન છે, કારણકે અનુવાદક અન્ય હોવા છતાં તેઓએ વિષયને ગમેતેટલો વિસ્તૃત ચર્ચેલો હોય, તદ્દપિ તેને સુદૃઢરૂપમાં લાવવો એ જરા કાઠિણ્યતા વાળું જણાશે અને તેમાં પણ અન્ય સમગ્રને અન્ય સ્વરૂપમાં આલેખ કરી પોતેજ જો સુદૃઢશરીર ઘડવા એસેતો ક્વચિદ્દપિ ક્લિષ્ટતા નહીં અનુભવાતાં સરલજ થઈ શકે છે, પરંતુ આ માર્ગે નહીં જતાં સદ્ગુણાલંકૃત મુરખી વર્ચ પુરૂષોત્તમદાસ ગીગાભાઈએ પીઠિકા લખવાની જે પ્રવૃત્તિ મને અક્ષિય કરેલીછે તે અર્થે તેઓશ્રીનું યાવત્ સ્મરણ. મને વિસ્મરણ થશે નહિ. તોપણ વ્યાવહારિક વ્યવસાય અને પરાધિનતાની અધિક પરાકાષ્ટાથી નિવૃત્ત થઈ યથાશક્તિ પ્રાપ્ત શબ્દ પ્રયોગની મલ્લિકાનું આ પીઠિકા રૂપ ગ્રન્થન કરેલું છે તે મુરખી વર્ચ શ્રીયુત પુરૂષોત્તમભાઈ તથા આ ગ્રન્થના સમસ્ત વાચક વર્ગ ક્ષિરનિર ન્યાયે યથા યોગ્ય ઉપયોગ કરશે એવી વિનંતિ કરી વિરમવા રજા લઉં છું.

સંવત ૧૯૬૭ ના જેષ્ઠ વદી ૮
ચંદ્રવાસર
માંગરોળ-કાઠીયાવાડ

દયાચંકર રૂદ્રા વ્યાવહારિક

અનુક્રમણિકા.

પ્રથમ અધ્યાય.

રાજસ્થાન-સૂર્ય તથા ચંદ્ર વંશનું પૌરાણિક વ્રતાંત

૧-૪

દ્વિતીય અધ્યાય.

સૂર્ય તથા ચંદ્ર વંશના નરપતિઓની વંશાવળી અને તેઓના પાંચર સમસમયનું નિરૂપણ

૫-૧૦

તૃતીય અધ્યાય.

પ્રાચીન આર્ય વૃષ્ટિ કર્તૃક ભિન્નભિન્ન નગર અને રાજ્ય પ્રતિષ્ઠા

૧૧-૧૬

ચતુર્થ અધ્યાય.

રામ અને યુધિષ્ઠિરના પરલર્તી સૂર્ય અને ચંદ્રવંશના વૃષ્ટિઓનું સંક્ષિપ્ત વિવરણ અને અન્ય રાજવંશની સમાલોચના

૧૬-૨૦

પંચમ અધ્યાય.

શાકદ્વીપની અને મુંદ નાભની જાતિ સાથે રજપુત જાતિના સાદૃશ્યની સમાલોચના

૨૧-૩૫

ષષ્ઠ અધ્યાય.

રાજસ્થાનના છત્રીસ રાજકુળનું સંક્ષિપ્ત વિવરણ

૩૪-૬૮

મેવાડ.

પ્રથમ અધ્યાય.

રાજસ્થાનના ભાગ, પ્રમાણ સ્વરૂપ, જુદા જુદા ભદ્ર ગ્રન્થ અને શિક્ષાલિપિનું વિવરણ કનસેકન, સૌર ઇ પ્રદેશમાં કનકસેનનો ઉપવેનિશ, વલ્લભીપુર, શિક્ષાલિપિ, મ્લેચ્છોનો વલ્લભીપુર ઉપર હુમલો, મ્લેચ્છોએ કરેલો વલ્લભીપુરનો હંસ.....૬૯-૭૫

દ્વિતીય અધ્યાય.

ગોહનું જન્મ વિવરણ, તેની ઇડર રાજ્યની પ્રાપ્તિ, ગિલ્હોટ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ આપ્પાનો જન્મ ગિલ્હોટની પુરાતન પુત્ર વિધિ આપ્પાનું વિવરણ, અગુણાપાનો, આપ્પાનું શૈવ મંત્ર ગૃહણ, આપ્પાની ચિતોડ પ્રાપ્તિ, આપ્પાનું આશ્ચર્યકર અંતિમ વિવરણ દ્વિતીય અને એકાદશ શતાબ્દીના મધ્ય વર્તી મેવાડના ઇતિહાસના ચાર પ્રધાન કાળનું નિરૂપણ.....૭૬-૮૧

તૃતીય અધ્યાય.

નાપ્યા રાઓળ, અને સમરસિંહના મધ્ય વર્તી રાગઓનો વૃત્તાંત, આપ્પારાઓળની સંતતિ, આરમ્ભ લોકોનો ભારતવર્ષ ઉપર હુમલો, ચિતોડના રક્ષણ માટે જે સઘળા હિંદુ રાગ ઓએ તરવાર શત્રુ વિરૂધ્ધે લીધી હતી તેઓનું સંક્ષિપ્ત વિવરણ.....૮૨-૧૦૫

ચતુર્થ અધ્યાય.

મહા કવિ ચંદ આરોટ પ્રણીત ઐતિહાસિક વિવરણાવળી, અનંગપાળ, પૃથ્વીરાજ અમરસિંહ, તાતારના લોકોનો ભારતવિજય સમરસિંહની વંશાવળી, રાહુપ, રાહુપના ઉત્તરાધિકારીઓ.....૧૦૬-૧૨૨

પંચમ અધ્યાય.

રાગ લક્ષ્મણસિંહ, ચિતોડ ઉપર અગ્રાઉદીનનો હુમલો, અગ્રાઉદીનની વિશ્વાસઘાતકતા ભીમસિંહનો ઉદ્ધાર કરવા ચિતોડના સરદાર સામંતોનું અસિધારણ, રાણાનો અને તેના પુત્રોનો અપુર્વ આત્મોત્સર્ગ તાતાર લોકોથી ચિતોડનું ઉત્સાદન, રાણો અજયસિંહ હમીરની ચિતોડ પ્રાપ્તિ, મેવાડની ખાંતિનું અને શ્રીચંદ્રનું વિવરણ, ક્ષેત્રસિંહ અને લાખો રાણો..૧૨૩-૧૪૯

ષષ્ઠ અધ્યાય.

રજપુતોનો રત્નો વિપયક શિશુચાર, મેવાડમાં જ્યેષ્ઠ પુત્રના ઉત્તરાધિકારીપણાની વ્યવસ્થા માં નિર્પણ ન્યાય સંમત ઉત્તરાધિકારી ચંડના ફેકાણે કનિષ્ઠ શિશું મુકુલજીની રાજ્યસિદ્ધાસન

પ્રાપ્તિ, મેવાડમાં રાકોડ રજપુતના અન્યાય અધિપત્યને લીધે કોકોમાં જુદી જાતનું આન્દોલન તેઓને ચિતોડ થકી દુર કરવામાં ચંડોનો મુંઢર નગરમાં અધિકાર, મેવાડ અને મારવાડ રાજ્યની પરસ્પર વૈષયિક સંબંધ બંધન, મુકુલજીનું રાજ્ય સાશન, તેનો હલ્લો વૃત્તાંત..... ૧૫૦-૧૬૮

સત્તમ અધ્યાય.

કુંભનું સિંહાસનારોપણ, માલવપતિ મહમદને હરાવી કેડે કરી તેને લઈ કુંભનું સ્વનગર માં આવવું, રાણા કુંભના રાજ્યની ગૌ વોત્તરિ, પોતાના પુત્ર થકી રાણાની ગુમ હલ્યા પિતૃ હલ્યાને પદચ્યુત કરી રાયમલ્લારનો ચિતોડાધિકાર, દીલ્હીશ્વરના સેનાદળથી મેવાડનો હુમલો, રાયમલ્લનો જયજાભ પારિવાહિક વિવાદ વિપવાદ, રાયમલ્લનું મૃત્યુ .. ૧૬૯-૧૮૧

અષ્ટમ અધ્યાય.

રાણા સત્રામસિંહનું સિંહાસનારોહણ, મુસલમાન સામ્રાજ્યની તે કાળની અવસ્થા, મેવાડનું જોરવ, સંગની જય પ્રાપ્તિ જુદી જુદી જાતોનાં ભારતવર્ષાકૃમણ વૃત્તાંત, બાબરે કરેલું ભારતવર્ષનું આક્રમણ, બાબરે કરેલ દિલ્હીશ્વરનો પરાજય, દિલ્હીશ્વરનું નિધાન, બાબરની વિરુદ્ધે સંગની યુદ્ધયાત્રા, કનુયાનુ યુદ્ધ, સંગનો પરાજય, સંગનું મરણ, અને ચરિત વર્ણન. રાણા રત્નસિંહનું સિંહાસનારોહણ. તેનું મૃત્યુ, રાણો વિક્રમજીત, રાણા વિક્રમજીતનું આચરણ સરદારો તરફ દેશભવ, માલવપતિએ કરેલ ચિતોડનું આક્રમણ, ચિતોડનો પ્રધ્વંસ, જહરજીત, મુસલમાનોએ કરેલ ચિતોડની લુંટ, ચિતોડના રક્ષણ માટે હુમાયુનનું આગમન, ચિતોડનો ઉદ્ધાર કરી તેના સિંહાસન ઉપર હુમાયુનથી વિક્રમજીતનું આરોહણ, સરદારોએ કરેલો વિક્રમજીતની રાજ્યબ્રહ્મતા, વનવીરની રાજ્યાસન ઉપર પસંદગી, વિક્રમજીતની હલ્યાનું વિવરણ ૧૮૨-૨૧૩

નવમ અધ્યાય.

વનવીરનું મેવાડ શાસન, સંગના શિશુ પુત્ર ઉદયસિંહની હલ્યા કરવાનો વનવીરનો ઉદયોગ, ઉદયસિંહની પ્રાણ રક્ષા, તેનો લાંબા કાળ સુધી અજ્ઞાત વાસ, તેને રાણા કહી સરદારો નું બોલવું, દુના વિવરણ, ઉદયસિંહની ચિતોડ પ્રાપ્તિ. વનવીરની સિંહાસન બ્રહ્મતા નાગપુરના ભણુશીલની ઉત્પત્તિનો નિર્ણય, રાણા ઉદયસિંહના રાજ્યત્વનું વર્ણન, તેની અયોગ્યતા, હુમાયુન ની સિંહાસન ચ્યુતી, અકબરનો જન્મ હુમાયુનનું શરી રાજ્યારોહણ, તેનું પરલોક ગમન, અકબરનું રાજ્યારોહણ, ઉદયસિંહ અને અકબરના પરસ્પર વિપવાદી ચનરીની સમાલોચના. અકબરનો ચિતોડ ઉપર હુમલો, અને રાણાનું પલાયન, ચિતોડની રક્ષા માટે રજપુત વીરોનું ખડગ ધારણ, જયમલ અને પુત્ર વિરતાર જહરજીત, હિંદુ મુસલમાનુ ધોર યુદ્ધ, અકબરનો ચિતોડ ઉપરનો જય, નગરવાસીઓની હલ્યા, ઉદયસિંહનું ઉદયપુર સ્થાપન અને તેનું પરલોક ગમન ૨૧૪-૨૨૭

દશમ અધ્યાય.

પ્રતાપનું સિંહાસનારોહણ, અકબર સાથે રજપુત રાજાઓનું મળી જવું, પ્રતાપની હીનાવસ્થા, પ્રતાપનો યુદ્ધોદ્યોગ, અકબર પાસે માલદેવનો વશ્યતા સ્વીકારી, રજપુત રાજાઓ સાથે પ્રતાપનો સંઘર્ષ વિચ્છેદ, અંબરનો રાજા માનસિંહ, રાજકુમાર સલીમનો મેવાડ ઉપર હુમલો, હળદીધાટનું યુદ્ધ, સલીમની સમુખીન થઈ પ્રતાપનું યુદ્ધ, પ્રતાપની આઘાત પ્રાપ્તિ અને શુક્તસિંહનું આતુકૃતપદ્ધાન, પ્રતાપની ઝાઝા સરદારથી પ્રાણ રક્ષા, પ્રતાપસિંહ સાથે તેના ભાઈ શુક્તસિંહનો મેળાપ, અકબરનો કમલમીરનો જય મોગલ સેનાને. ઉદયપુરનો કરેલો કબજો, પ્રતાપના હાથથી મોગલ સેનાપતિ શ્રીફતનું મરણ, ભીલ લોકોએ કરેલ પ્રતાપના પરિવારની પ્રાણરક્ષા, ખાંખાના પ્રતાપની સંકટ વૃદ્ધિ, અકબર સાથે પ્રતાપની સંધિ મુચના, ખીકાનેરનો રાજકુમાર, પૃથ્વીસિંહ, ખુશરોજનું વિવરણ, મેવાડનો પરિત્યાગ કરી પ્રતાપનું સિંધુ તરફ જવું, પ્રતાપના મંત્રીની પ્રભુપરાયણતા, પ્રતાપનું પ્રત્યાગમન, અતર્કિતભાવે મોગલ ઉપર હુમલો, પ્રતાપ થકી ઉદયપુર અને કમલમીરનો પુનરુદ્ધાર પ્રતાપનો વિજય, જૌરવ, તેની પીડા અને મૃત્યુ વૃત્તાંત.....૨૩૮-૨૬૯

एकादश अध्याय.

અમરસિંહનું સિંહાસનારોહણ, વિષ પ્રયોગ કરી રાજા માનસિંહની હત્યા કરવા જતાં સમ્રાટ અકબરનું મૃત્યુ, અમરસિંહે પિતાની પાસે જે પ્રતિજ્ઞા કરી હતી તે પાળવામાં તેને ઉપેક્ષા પ્રકાશ, સાલંખા સરદારનું આચરણ, અમરસિંહે કરેલ રાજકીય સેનાદળનો પરાજય, ચિતોડમાં સાગરસિંહનો રાણાશ્વરે અભિષેક, સાગરશ્વરે જે કરેલ અમરસિંહને ચિતોડનું સમર્પણ, નવા નવા જય લાભ, ચંદાવત અને શકતાવત રજપુતોમાં પરસ્પરનો ભયંકર સંઘર્ષ. શકતાવતની ઉત્પત્તિનું નિવંરણ, રાણાની વિરુદ્ધે સમ્રાટ પુત્રનો યુદ્ધોદ્યમ, રાણાએ કરેલ તેનો પરાજય, મોહનપ્રતાપનો પરાજય, સુલતાન ખુશરુએ કરેલ મેવાડ ઉપરનો હુમલો, અમરસિંહનું નૈરાશ્ય, ઇંગ્લંડથી દૌલત ખોતાના પુત્રને અમરસિંહે કરેલું રાજ્યાર્પણ, અમરસિંહનું વનવાસ વૃત્તાંતવર્ણન, અમરસિંહનું પરલોક ગમન.

...૨૭૦-૨૯૬

द्वादश अध्याय.

કર્ણે કરેલ ઉદયપુરનું દ્રઢીકરણ અને શેખા વર્દન, સમ્રાટની સભામાં હાજર રહેવાની જવાદારીમાંથી મેવાડના રાજાની નિષ્ફૂતિ, સમ્રાટની મદદમાં આપેલ સેનાદળ ઉપર ભીમનું અધિનાયકપણું, પારવેજની પ્રતિજ્ઞા સુલતાન હુરમ સાથે ભીમનું પડયંત્ર, રાજદ્રોહી ઉપર સમ્રાટ જહાંગીરનું આક્રમણ, ભીમનું મરણ, ઉદયપુરમાં હુરમનું પનાયન આદરથી હુરમનું રાણાએ કરેલ શ્રદ્ધા રાણા કરણનો પરલોકવાસ. રાણા જગતસિંહનું સિંહાસનારોહણ, મેવાડમાં ગંભીર શાંતી, પેશાવાની છાતી ઉપર રહેલ દ્વીપીમાં

રાણાનું પ્રાશાદ નિર્માણ, ચિતોડનું ક્ષેત્રી સંસ્કાર સાધન, જગતશિંહનો આ લોકનો ત્યાગ, રાણા રાજશિંહનો રાજ્યાભિષેક શહાજહાનને પદચ્યુત કરી. જહાંગીરનું સિંહાસનારોહણ, જહાંગીર અને શહાજહાનનું હાંદુ પ્રેમિકતાનું પ્રકૃત કારણ કરણનિરૂપણ. ઔરંગઝેબના ચરિતનું વિવરણ, રજપુતો ઉપર તેનું જીજ્ઞાસા વેરાનું સ્થાપન, રૂપ નગરની રાજ્ય કુમારી સાથે ઔરંગઝેબનો વિવાહ સંબંધ અને રાજકુમારીનું હરણ કરી રાણાનું પોતાના નગરમાં આગમન, સમ્રાટની વચ્ચે યુદ્ધોદ્ધાગ, ઔરંગઝેબની યુદ્ધ સાત્રા, ગિરવો ઉપલક્ષ, રાજકુમાર અકબરનો પરાજય, રાજકુમાર અકબરનું ગિરિ સંકટમાં પડવું રાણાના જ્યેષ્ઠ પુત્ર થકી અકબરનો શંકોદ્ધાર, દેલહીરખાનો પરાજય, રાણા અને તેના સરકારી રોહોડ રજપુતોએ કરેલો ઔરંગઝેબનો પરાભવ, ઔરંગઝેબનો યુદ્ધક્ષેત્રનો પરિત્યાગ, રાજકુમાર ભીમનો ગુજરાત ઉપર હુમલો રાણાના મંત્રીએ કરેલ માલવ છુટવા અંકયતાથી બંધાએલ રજપુતોએ કરેલો આશ્રમનો પરાજય અને તેનું ચિતોડ થકી દૂર આશ્રુ જવું, મોગલ આસનાથી ચિતોડનો ઉદ્ધાર, મારવાડમાં ભયંકર યુદ્ધ, અંકયતાથી બંધાએલ શિશોદીય અને રોહોડ રજપુતથી અકબરનો પરાજય, રજપુતોનો પડયંત્ર ઔરંગઝેબને પદચ્યુત કરી અકબરને શિંહાસને બેસારવાની ગોઠવણ, ગોઠવણમાં નિષ્ફળતા રાણા સાથે મોગલ સમ્રાટનો સંધિ પ્રસ્તાવમાં શંધિ બંધન, વિપમ ક્ષત થવાથી રાણાનું મરણ, તેના અને ઔરંગઝેબના ચરિતની સમાલોચના, રાજ્ય સમુંદ્ર સરોવર, ભયંકર દુર્ભિક્ષ અને મહામારી.....૨૯૭-૨૯૦

ત્રયોદશ અધ્યાય.

રાણા જયસિંહ તેનો અને તેના યમજન્માકનો એક ગમ્મ, રાણા અને રાજકુમાર અજીતનો સાક્ષાત સમાલાપ સંધિ બંધન. સંધિ વિચ્છેદ, રાણાએ કરેલ જય સમુંદ્ર સરોવરની પ્રતિષ્ઠા, સંસારિક વિવાદ, વિપવાદ, યુવરાજ અમરસિંહનું સિંહાસનારોહણ, ઔરંગઝેબના ઊત્તરાધિકારી સાથે તેનું સંધિ બંધન, સંસારિક ઘટનાની સમાલોચના મુંડ કર સ્થાપન, મોગલ સામ્રાજ્ય થકી રજપુતોનો સ્વાતંત્ર્ય લાભ, ઔરંગઝેબનું મરણ, ભારતવર્ષના સામ્રાજ્ય માટે વિવાદ, બહાદુરશાહનો મોગલ સામ્રાજ્ય ઉપર અભિષેક, શીખ લોકોની સ્વાધીનતા ઘોષણા, મેવાડ, મારવાડ અને અંબર રાજ્ય વચ્ચે એકતાબંધન, તેઓનો પૈરાયણારભ, બહાદુરશાહનો દેહલ્યાગ શીરોક્તીયરનો અભિષેક, મારવાડ રાજકુમારી સાથે તેનું વિવાહ બંધન, ભારતવર્ષના બ્રીટીશ સામ્રાજ્યના સુત્રપાત, સમ્રાટની સાથે રાણાનું સંધિ બંધન, ભટ લોકોની સ્વાધીનતા ઘોષણા, રાણા અમરસિંહનું પરલોકગમન, તેના ચરિતની સમાલોચના',.....૩૩૧-૩૪૬

ચતુર્દશ અધ્યાય.

રાણો સંગ્રામસિંહ, મોગલ સામ્રાજ્યનો અધઃપાત, નિઝમઉલ્લમુલ્કથી હૈદરાબાદ

રાજ્યની પ્રતિષ્ઠા, સમ્રાટ શ્રીકરશીયરની હત્યા, જજીયા કરતું કાઢી નાંખવું, મહમદશાહનો દીલ્લીના સિંહાસને અભિષેક, સૈદતખાંતની અયોધ્યા પ્રાપ્તિ, મેવાડવી શાસન પ્રણાલી રાણા સંઘામનો પરલોકવાસ, તેના ચરિત સંબંધે કેટલાક ગમ્મા, રાણા દ્વિતીય જગતસિંહનું સિંહાસનારોહણ, મારવાડ રાજ્ય સાથે અને અંબર રાજ્ય તેનું સંધિ બંધન, મરાઠાએ કરેલો માલવ ઉપર અને ગુજરાત ઉપર હુમલો, મરાઠાએ તે પ્રદેશનો કરેલો અધિકાર, નાદિરશાહના ભારતવર્ષ ઉપર હુમલો, દીલ્લીનું કિત્સાદના, રજપુતાનાની તે સમયની અવસ્થા મેવાડનું સીમા બંધન રજપુતાનું એકતા વિવરણ, આશ્રાયે કરેલો મેવાડ ઉપરનો હુમલો, રાણા ઉપર કરેલો આશ્રાયનો કરભાર, અંબરના સિંહાસને મધુસિંહના અભિષેક માટે મોટી ગડગડાટ, રાજ મહેલ યુદ્ધ. રાણાનો પરાજય, મુલહરરાવ હોલકર સાથે તેનું સંધિ બંધન અંબરના ઇશ્વરીસિંહનો ત્રિપાતથી પ્રાણ ત્યાગ, રાણાનો પરલોક વાસ, રાણાનું ચરિત વર્ણન.....૩૪૭-૩૬૧

—o—

પંચદશ અધ્યાય.

રાણા દ્વિતીય પ્રતાપસિંહ, રાણા દ્વિતીય રાજસિંહ, રાણા ચરિસિંહ, હેલકરે કરેલું મેવાડનું આક્રમણ અને કરદાન. નાણાને પદચ્યુત કરવા વિદ્રોહાયરણ, વિદ્રોહી સરદારોએ કરેલું એક અપનૃપતિનું એકતા બંધન, તેઓના એકત્રિત સેનાદળ તરફનું રાણાનું આક્રમણ તેનો પરાજય, સિંધીયાએ કરેલ મેવાડનું આક્રમણ અને ઉદયપુરનો અવરોધ, રાણાએ કરેલ અમરચંદનો મંત્રીપદે અભિષેક, અમરચંદની તેજસ્વીતા, સિંધીયા સાથે સંધિ બંધન સિંધીયાનું પ્રસ્થાન, મેવાડનો રાજ્યક્ષય, વિદ્રોહી સરદારોનો રાજ્યવશ્યતા સ્વીકાર. ગદવાર જનપદની ક્ષતિ, રાણાનો ગુપ્ત વધ, રાણા હમીરનું સિંહાસનારોહણ, રાજમાતા અને અમર વચ્ચેનો વિવાદ, અમરનું મહચ્ચરિત, મરણ અને ચરિત્ર વર્ણન, મેવાડ રાજ્યની ક્ષય પ્રતિ.....૩૬૨-૩૭૪

—*—

ષોડશ અધ્યાય.

રાણા ભીમ, શિવગડ માંહેલો વિવાદ, રાણાએ કરેલો ભુમિનો પુનરાધિકાર, રાણાના સેનાદળ ઉપર અડધ્યા બાઇનું આક્રમણ, રાણાનો પરાજય, ચંદાવત સરદારની વિદ્રોહિતા સોમજી મંત્રીનો વધ. વિદ્રોહીઓએ કરેલો ચિતોડનો અધિકાર, રાણાએ માગેલી માધ્યાજી સિંધીયાની મદદ, ચિતોડનું આક્રમણ, વિદ્રોહીઓનું આત્મ સમર્પણ, જલ્લીમસિંહની મેવાડમાં પ્રભુતા મેળવવાની કલ્પના. અંબજીએ કરેલ તેમાં વિરૂદ્ધનું આક્રમણ, અંબજીની સુમાદાર ઉપધિ, લાકુઆ સાથે તેનો વિવાદ, વિવાદનું ફળ, જલ્લી નીમ, જાંહિજપુ નીરમપ્રા હોલકરનો મેવાડ ઉપર હુમલો, નાથદારના પુરોહિતનું બંદીકરણ, કોતારીયા સરદારનો પરાજય

પ્રહાશ લાકુઆનુ મરણુ, મરાઠા સેનાની ઉપર રાણાનો હુમલો, જલ્દીમસિંહે કરેલો ઓ તેનો ઉદ્ધાર, ઉદયપુરમાં હોલકરનું આવવું, અને કંઠોર કરસ્થાપન, સિંધીયાનુ આક્રમણ, કૃષ્ણ કુમારિના પાણીગ્રહણ કર્યા માટે રજપુતોમાં વિવાહ અને તેના માટે રાજસ્થાનમાં યુદ્ધ, કૃષ્ણ કુમારીનો આત્મત્યાગ, મીરખાં અને અગ્રતસિંહ, તેઓનું દુરાચરણ, ઉદયપુરથી જઈ સિંધીયાની રાજસભામાં ખ્રીટીશ દુતનું આગમન, અપમાનિત થઈ અંખગ્રાની આત્મહત્યા કરવા એટલા, મીરખાં અને જાપુ સિંધીયાએ કરેલ મેવાડનું ઉત્સાદન, ખ્રીટીશસિંહ સાથે રાણાનું સંધિ અંધન.....૩૭૫-૪૧૧

—૦—

સત્તદશ અધ્યાય.

હુંટવાની પ્રથાનું દમન, રજપુત રાજાઓ સાથે અંગ્રેજનું મંત્રીઅંધન, મેવાડમાં અંગ્રેજ દુતનો નિયોગ, ઉદયપુરમાં તેનું આવવું, અંગ્રેજ દુત તરફ રાણાની અભ્યર્થના, રાણાના ચરિતનું વર્ણન, પોતાના દેશની આબાદી માટે રાણાની યોજના, નિર્વાસિત લોકોને પાછા ખોલાવવાની ગોઠવણ, વણિક લોકોનું આમંત્રણ, ભીલવાડા સ્થાપન, સરદાર વર્ગનો એકત્ર સમાવેશ, સત્વપત્રનું દહીકરણ, ભૂમિ સંપત્તિનું પુનર્ગણ, આર્જના સરદાર લોકોનાં કેટલાએક વિવરણ, એડનોર, ભૈદેશર અને આમૈત મેવાડની ભૂમિભોગ પ્રથા, પક્ષાવિધાન, વાખ્યેના વલુક્રિયા, ભૂમિ સત્વાધિકારમાં પુરાણ વચન, પટેલ, પટેલની ઉત્પત્તિ અને પટેલની અવસ્થા, ભૂમિસ્ત્રનું નિયમ નિર્ધારણ, સાધારણ શળાક્ષણ. ૪૧૨-૪૨૪

—૦—

અષ્ટાદશ અધ્યાય.

પૌરાણિક ઇતિવૃત્તનું ઉપકારિત્વ, ભારતનું પુરાણ ૧૭, મેવાડમાં શિવપૂજન, ભગવાન એકલિંગનું મંદિર, શૈવ, ગોસ્વામી. જૈન, સમિતિ, નાથદ્વારમાં શ્રીકૃષ્ણનું મંદિર અને તેની પૂજા પદ્ધતિ, રજપુત સમાજમાં વૈષ્ણવ ધર્મની ઉપકારિતા. ૪૨૫-૪૨૬

—

ઉનવિશ અધ્યાય.

વસંતપચમી, માનુસમ્મિ, શિવરાત્રી, આહરીયા, ક્ષગોત્સવ, શિતલાપટ્ટી, રાણાની જન્મ તિથિ, દુલ્હોળ, અન્નપૂર્ણા, અશોકાષ્ટમી, રામનવમી, મદન ત્રયોદશી, નવગૌરી પૂજા, સાવિત્રીવ્રત, રંભા તૃતીયા, અરણ્યપટ્ટી, રથયાત્રા, પાર્વતી તૃતીયા, નાગપંચમી, જન્માષ્ટમી, પિતૃ દેવતા. ખડગ પૂજા, દશહરા, ગણેશ પૂજા. લક્ષ્મી પૂજા, દીવાળી, અન્નકુંટ, ગુલસુયાત્રા, મકર સંક્રાંતિ, મિત્ર સમ્મિ. ૪૩૧-૪૩૬

—

રા. રા. પુરુષોત્તમ ગીગાભાઈ શાહ પાંચભાયા
ભાલેક, ધી વિદ્યાવિજય પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ.
ભાવનગર.

શ્રીયુત્ પુરૂષોત્તમ ગીગાભાઈ પાંચભાયાનું

જીવન વૃત્ત.

આ ટાંડ રાજસ્થાનનું ગુજરાતી ભાષાન્તર કરાવનાર શ્રીયુત્ પુરૂષોત્તમ ગીગાભાઈ, જેમ સ્વધર્મના મોટા પક્ષપાતી અને સામાન્ય ઐતિહાસાદિ ગ્રંથોના ઉદ્ધારક તરિકેનું પોતાનું અનુકરણીય જીવન લોક કલ્યાણાર્થે નિર્ગમન કરે છે, તેઓશ્રીના ઉપદેશાત્મક જીવનનું સ્વરૂપ દિગ્દર્શન કરાવવું આ સ્થાને અનુચિત ગણાશે નહીં.

આ ચરિત્રનો પ્રારંભ કરતાં આપણે અધિક આગળ વધવું નહીં, પરંતુ આટલી ઓળખાણની તો અગત્ય છે. કે શ્રીયુત્ પુરૂષોત્તમભાઈના પ્રપિતામહ બ્રાહ્મણ અને તેના ચિરંજીવી નાગજી કરીને હતા. જેઓ ભાવનગર તાબાના ગામ મોજે ટાણાના રહીશ જ્ઞાતે વણિક અવટકે શાહ છતાં પાંચભાયાના ઉપનામથી તેઓ ઓળખાય છે, બીજે કેટલેક સ્થળે આવાજ પ્રકારનું બારભાયાના ઉપનામનું ઓળખાણ જેવામાં આવે છે, એટલે સહેજ અનુમાનાય છે કે પાંચભાયા એટલે પાંચભાઈઓના યુથ ઉપરથી અને બારભાયા એટલે બાર ભાઈઓના યુથ વડે આ ઓળખાણ પ્રતિષ્ઠિત થઈ સમજાય છે. એટલે સહેજ તેઓ વેપારી વર્ગના અને યથા પ્રાપ્ત ધન સમ્પત્તિથી પોતાનો ગૃહસ્થાશ્રમ નિર્વાહણ કરતા હતા. વૈશ્ય કર્મ સ્વભાવજં સ્વભાવથીજ ઉત્પન્ન થયેલા વૈશ્ય કમહિત હોઈને તદુત્પન્ન સમ્પત્તિ ઘણીજ પ્રમાણવાદી હોવાથી ધનિક સ્થિતિને તેઓ અપ્રાપ્ત હતા. વાણિજ્યમાં પણ ખાસ કરી અનાજનું તોલન કરવાનું કાર્ય કરતા અને તે કાર્યનાં કારણે તેઓ અપ્રાપ્તના અસંખ્યનથી ઓળખાતા હતા. તે કાલના જુના રિવાજ મુજબ ગામની સ્વદેશી નિશાળની મદદથી જેટલી વિદ્યા સંપાદન થઈ શકે તેટલી તેણે મેળવેલી હતી. અર્થાત્ અગાઉના વખતમાં માણસને વાંચતાં લખતાં આવડ્યું એટલે ભણી ચુક્યા એ ધોરણે નાગજીભાઈનો અભ્યાસ સાધરણ ગુજરાતી ભોડીયું બાણવા જેટલો હતો તેઓ અવસ્થાનો અમુક ભાગ વ્યતિત થયા પછી આંખે

૧ મપારા—ધંધા ઉપરથી પડેલું નામ.

૨ ભોડીયું—જુના વખતમાં એવી રીતે લખાતું હતું કે—ચકવલવ હિંગ

મ ર ટ પ ર દ વ લ ન દ. તેનું શુદ્ધ ગુજરાતી એવી રીતે થાય છે કે ઓખા પાલી બે હીંગ મરીને ટોપડ દીવાળીને દીવસ તે રક્ષાણને ખાતે—

અંધ થયા હતા. છતાં બળવાન પ્રારબ્ધનેયોગે અમરતબાઈ નામના સ્નેહાળ અને લાવપૂજ્ય પત્ની સાથે તેમના લગ્નનો યોગ થયેલો, આ દમ્પત્તિના યુગ્મ વડે શ્રીયુત નાગજીભાઈને વ્યવહારમાં કાલજતે ચાર પુત્રોનો લાભ મળ્યો. જેમાંના વ્યવહારના પૂર્વકાળેજ આપણા ચારિત્ર નાયક પુરૂષોત્તમભાઈના પૂજ્ય પિતા ગીગાભાઈનો જન્મ થયો. અને ત્યારપછી અનુક્રમે આણંદજી, કમો અને વિરચંદ વીગેરે જનમ્યા હતા. ચાર પુત્રો ઉપરાંત બે બહેનો પણ હતી. જેમાંની જ્યેષ્ઠ ભગિની જેનું નામ ઘોળી રાખવામાં આવ્યું હતું, તે તલાબના રહીશ, પરંતુ ઉદર નિમિત્તે વ્યવહાર કરવાને કારણે શિહોરમાં વાસ કરી રહેલા શાહ વાલજી નથુ વેરે પરણાવેલા હતાં, જ્યારે બીજા બહેન હરબ તેમનું આજ્ઞાવાકમાં આવેલા પાટીચાલી નામના ગામડામાં કાલીદાસ વેરે લગ્ન કરાવેલું હતું. તેઓ સહીત શ્રીયુત નાગજીભાઈ પોતાનો ગૃહસ્થાશ્રમ સાધારણ વ્યાપાર વણિજના કાર્યથી ચલાવતે ચલાવતે યોગ્ય અવસ્થાએ પહોંચ્યા, શરિર જર્જર થયું, પોતાનું કાર્યક્રમ સર્વથી મોટા પુત્ર ગીગાભાઈને સ્વાધિન કર્યું અને પોતે હવે નવિન શરીર ધારણ કરવાની જાણાસામાં પ્રવૃત્ત થયા, આ કાળે ગીગાભાઈ ૧૮ વર્ષની ઉમરના હશે. (જન્મ સં. ૧૬૦૮માં હતો) છતાંપણ વૃદ્ધ વડીલનું અનુકરણ કરી તેના પદેપદ ચાલી પોતે પણ અનુક્રમે કાર્ય કુશળ થવું એવી ઇચ્છાથી ગૃહસ્થાશ્રમનો બોલો પોતાને શીરે સ્વાધિન કર્યો, આ વખતે બીજા ત્રણ ભાઈઓ બેકે સાનિધ્યમાં હતા તોપણ આણંદજી ૧૬ વર્ષના, કમો ૧૪ વર્ષનો અને વીરચંદ ૧૨ વર્ષનો વિગેરે અવસ્થાને યોગ્ય નહીં હોવાથી ગીગાભાઈ સિવાય અન્યને વ્યવહારનો બોલો ભરવામાં સલાહકારક નાગજીભાઈએ ગણ્યું નહીં તેમ ઉક્ત બાન્ધવોમાં એવા તો એખલાસ અને સ્નેહવાળા વ્યવહારની ગ્રંથી ગુંથાએલી હતી કે પીતાશ્રી એકને સોંપે અને બીજાને કેમ નહીં એવી શંકાને અવકાશ નહોતો, વળી મીલકત, દ્રવ્ય આદિ સામગ્રી વ્યાપાર અને વ્યવહાર પુરતોજ હોવાથી તે તરફ કોઈનું મન દોડે તેમ નહતું, પીતાશ્રીના મૃત્યુના સમય સુધી ઉક્ત ચતુર બાન્ધવોમાંના કોઈને પણ ગૃહસ્થાશ્રમ પ્રવેશ કરાવનારો યોગ થયો નહોતો, અર્થાત્ ચાર ભાઈઓ પૈકી કોઈ પણ પરણેલા નહતા. શ્રીયુત ગીગાભાઈની ઉમર જેમ જેમ વધતી ચાલી, વ્યાપાર રોજગારમાં કુશળતા મેળવી અને યથા શક્તી દ્રવ્યનો સંચય થયો, ત્યારે પોતપોતાના સ્વસામર્થ્ય અને સ્વપાળીત દ્રવ્ય વડે વ્યવહારમાં પ્રવેશ કર્યો અને કરતુરબાઈ તે વાલાકમાં બોરડા નામનું ગામ છે, ત્યાંનાં હતાં તેનું વાણિક શાસ્ત્રાનુસાર પાણિગ્રહણ કર્યું. આ બોરડા ગામ બે કે ઘણું નાનું હોવા છતાં તેમાં ૮૦ ઘરોની વસ્તી હતી. જેમાં પણ વણિક મહાજનોનાં તો માત્ર બેજ ઘર હતાં આથી અનુમનાય છે કે કરતુરબાઈના પીત પણ ગામડા-

ઓમાં આજની સમાન વ્યાપાર અર્થેજ વસેલા હશે. કસ્તુરબાઈની ઉમર ઘણી સ્વદ્ધ છતાં બુદ્ધિની પ્રાઢતા, તેમનું જ્ઞાન અને ચાંચડ્યતા મનહર હતી. પોતા ઉપરના વ્યવહારના બોળને શી રીતે વહન કરવો તેનું જ્ઞાન જાણે કે પૂર્વ જન્યજ હતું, શાંત સ્વભાવ, માયાગ્રુપાણું અને ઉદારવૃત્તિ ઇત્યાદિ પ્રશંશનિય ગુણોનાં તેઓ અધિષ્ઠાત્રિ હતાં અને તેથી કુટુંબમાં તથા દરેક ઘરે કસ્તુરબાઈનું આવાગમન ઇચ્છવા યોગ્ય ગણાતું હતું, પ્રત્યેક સ્થાને કુટુંબમાં વા આસપાસના સ્નેહી સંબંધીઓમાં કોઈ શુભાશુભ પ્રસંગે કસ્તુરબાઈ એક વ્યવહારના ઉત્તમ ભોમીયા દરજ્જે ઓળખાઈ દરેકને યથાયોગ્ય સલાહ આપવાને લાયક થયાં હતાં, અને તથી ગીગાભાઈને વ્યવહારમાં જેમ ઉપયોગી સલાહ આપી શકવાનું બુદ્ધિબળ તેઓમાં ઇશ્વરેજ બક્ષિશ કરેલું અને જેનો લાભ દરેક મનુષ્યે લઈ શકતા હતાં, ગીગાભાઈનાં લગ્ન થયાની ઉમ્મરે સર્વ ભાઈઓ ઉમ્મરને યોગ્ય થતાં એક બીજાએ પોતપોતાને સ્વતંત્ર ધંધે ચડવાનો નિશ્ચય કર્યો, અને તેમ કરવું સર્વને અનુકુળ જણાયું. ભિન્ન ભિન્ન થવાનો સમય આવ્યો, આજ દિવસ સુધી એકજ ઘરમાં એકજ માતૃ પિતૃની છત્ર છાયા નીચે પોષણ પામેલા અને એકજ પાત્રમાં ભોજન, એકજ પળના પર્યાંક ઉપર શયન અને એકજ ઘરમાં નિવાસન એ આદિ એકત્રતામાંથી પૃથક પૃથક થવાનો સમય પિતાની સ્વર્ગી સ્થિતી વ્યવહારની દુર્બળતા આદિ અનેક કારણો આ બાંધવોને અભારે જુદા થવામાં અસહ્ય દુઃખ રૂપે લાગવા લાગ્યા, પરંતુ નિરૂપાય સૃષ્ટિના અન્ય ગૃહસ્થાશ્રમના વ્યવહાર જોતાં તદ્દનુસાર આપણે પણ તેમ થવું જોઈએ, એવા નિશ્ચયનેઆધીન થઈ આ સમયથી તેઓ બાંધવો એક બીજા વિલક્ત થઈ ગયા અને જેને પરિણામે આણંદજી તથા કમો બન્નેએ લાવનગર આવી નિવાસ કર્યો, જ્યારે ગીગાભાઈ તથા વીરચંદે ભાલમાં વઢલભીપુર (વળા) પાસે ચાર ગાઉ ઉપર આવેલા ગામ શાપુરમાં આવી વાસ કર્યો. આણંદજી, કમો પોતાની માતૃશ્રી અમૃતબાઈ સાથે રહેતા હતા, તેઓ સ્વધર્મેચ્છક એટલે જૈન ધર્મના ઉપાસક અને ધર્મ ઉપર વિશેષ પ્રેમ રાખનાર હતા, મહારાજશ્રી વૃદ્ધિચંદ્રજીના સત્સમાગમથી તેઓની ધાર્મિક શ્રદ્ધા વિશેષ ઉત્તેજીત થઈ અને પ્રતિ દિવસ એ માર્ગ તેમને અધિક રૂચિકર થતો આવ્યો. વ્યવહાર પરત્વે ન્યુન લક્ષ અને વિરક્ત દશા ભોગવવાની તેઓની આતુરતા, પ્રચ્છન્ન હિલ્ચા અનુભવાતી હતી, ધાર્મિક પ્રવૃત્તિમાં તેઓ દિવસરાત્રી વ્યતિત કરતા, સાધુ સાધ્વિઓ અર્થે ઉજ્જોદક આપવાના પુન્યકાર્યની પ્રવૃત્તિ માટે તેઓની ખાસ યોજના હતી, ધર્મચરણના મુખ્ય શ્રેયસ્કર અને પવિત્ર સિદ્ધાંતનું તેઓનું પ્રથમ લક્ષણ બ્રહ્મચર્યાશ્રમનું સેવન કરવાનું હતું અને તેથી તે આશ્રમની ઉપાસનાનો આરંભ પોતાની વય ૨૪ની

૧ સંવત ૧૯૪૦ની સાત્રમાં તેઓ પાલીતાણામાં શેઠ મોતીચંદની પેઢીમાં દાખલ થયાહતા. અને પાલીતાણાના ડુંગર શેત્રુંજ્ય ઉપર મોતીશાની ડુંકતું કેટલુંક કામ સુધારા ઉપર લાવ્યા હતા. તેનો દેહોત્સર્ગ પણ સંવત ૧૯૪૭ના માગશર માસમાં ત્યાં સીદ્ધક્ષેત્ર ઉપર થયો હતો.

ભર યુવાન સ્થિતિની થઈ તે વખતે આ ધર્મ પાળવાના તેમણે અનુકરણીય પ્રસંશનિય અને દુર્ઘટ શપથ લીધા અને એ આશ્રમમાં પ્રેમપૂર્વક પ્રવેશ કર્યો, દીર્ઘ કાળની વાત છે એટલે તેમજ અગાઉના માણસોમાં વિદ્યા વૃદ્ધિ અને સુધારાની મહત્વતા એટલે દરજે નહોતી મનાતી કે પ્રત્યેક દિવસની કાર્ય વ્યવસ્થાની નિત્ય નોંધ રાખવામાં આવે કે જે ઉપરથી દરેક પ્રસંગોની સાલ અને તારીખો નિયમિત મુકી શકાય. ગમે તેમ હોય તોપણ ગીગાભાઈ અને વીરચંદ ઉભય સ્નેહાશક્ત બાન્ધોવોએ શાપુરમાં શાંતિથી વાસ કરી વાણીજ્ય વર્તન શરૂ કર્યું વ્યાપાર ચાલુ કર્યો અને જાણે કે આજ આપણું ગામ, ધામ છે એમ નિશ્ચય કરી અનેક પ્રકારની અન્ય ઉપાધિથી વિરક્ત થયા આ વખતે ગીગાભાઈ સહ શાપુરવાસી થયા. પોતાના વ્યવહારનો સર્વ કાર્યભાર ઉપરાંત સંયુક્ત રહેલા વીરચંદભાઈનો પણ નિભાવ પોતાની પ્રવૃત્તિ ઉપર આધાર રાખતો હોઈને સામાન્ય રીતે મન, ધન, સમૃદ્ધિ અને સુખ સમ્પત્તિ સમ્પાદ્ય કાર્ય વશ થયું અને સ્વસામર્થ્યાનુસાર તથા બુદ્ધિ બળે જે માર્ગ શોધ્યો તે ગૃહણ કરી પૂર્વોક્તહિત્યા વાણીજ્ય વ્યવહારનો આરંભ કર્યો,

दैवं निहत्य कुरु पौरुष मात्म शक्त्या दैवेन देय मितिकाः पुरुषा वदन्ति

નું રહસ્ય સમજાયું. કમાન યથાયોગ્ય વિજ્ય સેળવતા થયા, વ્યવહારનો કાર્યભાર આનંદમય ચલાવવા લાગ્યા, અને આરા સમયને વિષે સૌભાગ્ય કસ્તુર બહેને પણ શાસમાં કહેલા.

कार्येषु मन्त्रि करणेषुदासी.

એ સિદ્ધાન્ત ખરેખર વર્તનમાં પ્રકટ કરવા માંડયું. સમય જતે આ દરખ-તિના ભાગ્યોદયે પ્રકાશ કરવા માંડ્યો, કસ્તુર બહેનની શાંતિ, ધર્યતા અને ધર્માભિમાનપણાના ફળ રૂપ, તથા ગીગાભાઈની સત્યતા, દયા, અને નીતિના દીવ્ય પ્રકાશ રૂપ, આગામિ પુત્ર રત્નના પૂર્વ ચિન્હોને ધારણ કરેલા અનુભવવા લાગ્યા

જન્મ સંક્રમ.		દી	સુ
	૩	૩૨	૦
	૨	૩૩	૨૮
	૪	૩૪	૩૬
	૫	૫	૧
	૬	૬	૨૩

અને નિયમાનુસાર એ તત્સંગૃહિત ધર્મના પુન્ય પ્રતાપબળે સં. ૧૯૨૬ના શાકે ૧૭૯૨ના વૈશાક શુદ્ધ ૧૧ ના મંગળ પ્રભાતે આપણા ચારિત્ર નાયક પુરુષોત્તમ-ભાઈનો પ્રાતઃકાળના ૭ા-૮ જન્મ થયો;— અતિ આનંદ પ્રવર્ત્યો, ગરીબ કુંદુબ નિરાધાર કુટુંબ અને ઉન્નતિની આશા ઉપર હીચોળા લેતા, કુટુંબને ત્યાં પુત્ર જન્મનો ઉત્સવ, પ્રારબ્ધનો ઉદય અને મહત્વાકાંક્ષાના ફળરૂપ પુત્ર રત્નના પ્રત્યક્ષ દર્શનના યોગ વડે આપણા ગીગભાઈપોતાનો સદ્ગુણ જન્મ માનવા લાગ્યા પુત્ર પ્રાપ્તિના પ્રસંગથી વ્યવહાર કુશળ કયો માણસ આનંદ નિમગ્ન નહિ થાતો હોય ? વિધિવત્ કાર્ય વ્યવસ્થા થતાં ભાઈ પુરુષોત્તમ આ સંસારની લિલામય હવાનું પાન કરવા લાગ્યા, સૃષ્ટિનો કોલાહલ શ્રવણ કરવા લાગ્યા, અને હવે ભવિષ્યની કારકીર્દિ અને પ્રારબ્ધ ભોગનાં દર્શન કરવા લાગ્યા. બાળયેદાથી ગીગભાઈ અને કર્તુરખાઈને થતો આનંદ, એમના રૂદનથી ખિનત્વ, એમના હાસ્યથી હાસ્ય, એમના દુઃખે દુઃખ અને એમના સુખે સુખ ઈત્યાદિ સંસાર નિયમાનુસાર ગૃહસ્થાશ્રમમાં પ્રવેશ કરવાનું અને તજજન્ય આનંદ ગૃહણનું આ પ્રથમ અને મંગળ પ્રભાત થયું. કોટુંબીઓ તરફના વધામણિના પત્રો, સ્નેહિતો તરફના શુભાશિર્વાદો અને આ વંડ કરીને પોતાના આનંદમય ચદનમાં મનુષ્યોનું નૂતનાવાગમન કોઈ વિલક્ષણ આનંદ આપનારું જણાતું હતું, હમેશાં વ્યવહારમાં આનંદના પ્રસંગો અનેક વિધિ આવેછે જેવાકે લગ્નની તારીખનો આનંદ-દમ્પતિ સંયોગની પ્રથમની રાત્રી-ઈચ્છિત પદાર્થની પ્રાપ્તિનો આનંદ અને પુત્ર જન્મનો આનંદ, ઈત્યાદિ જે કાળે જે આનંદનો અનુભવ થાય તે કાળનું વર્ણન કોઈ અવર્ણનિયજ છે અને તેનો અનુભવ અનુભવકર્તા પણ બતાવી શકવા સમર્થ નથી. તદનુસાર ગીગભાઈના સદનને આવા મંગળમય આનંદે પ્રકાશમય કરી મૂક્યું હતું. આ પ્રમાણે દીવસો નિર્ગમન થતે થતે ભાઈ પુરુષોત્તમ દીવસોના-માસોના અને વર્ષોના ગ્રાસ કરી શરીરને બૃહત અને બુદ્ધિને ચપળતા કરતા કરતા છ વર્ષની અવસ્થાને પહોંચવા આવ્યા. ઘણા આનંદનો અને સ્વતંત્રાને સાચવનારા કાળનો અંત આણ્યો. સારી રીતે વ્યવહારનું સંસારનું અને સારા સાર બાણવાનું સામર્થ્ય સમ્પાદન કર્યું. પરંતુ હજી પરિપક્વ નહીં પણ કુમળું જ્ઞાન. બાળકો આ સમય નિર્ભયતા સૂચક નથી કારણકે તે જેમ અત્યારે સ્વતંત્ર કહી શકાય નહીં તેમ પરતંત્ર પણ નહીંજ, જે છ વર્ષની અવસ્થાના બચ્ચાની પાછળ પાછળ રખડાય નહીં તેમ ઘોડીયામાં કે બોળામાં સુવારી હાલરડાં ગવાય નહીં આવું અર્ધ દગ્ધ વર્તનજ ક્વચિત્ બાળકને દુઃખદાઇ થઈ પડેછે અને આપણા ચારિત્ર નાયક માટે તો બન્યું પણ તેમજ, બચપણનો નિર્દોષ આનંદ, નવિન રૂધિરની ચમત્કૃતિ,

નિરંકુશ અવસ્થા, એ આદિ અનેક કારણોથી ભાઈ પુરૂષોત્તમના સ્વછંદ આચરણનું પરિણામ એ આવેછે કે ગામડું ગામ, રમવાની પુકળ જગ્યા, નાનાં નાનાં બચ્ચાઓની સોબત અને રમત ગમતના આનંદમાં શારિરિક સ્થિતિનું ભાનજ નહીં. પ્રસંગ એવો આવ્યો કે સોબતીઓ સાથે રમવા ગયા જુદા, જુદા પ્રકારના ખેલો ખેલીને થાય એતો ભાઈને ગમે નહીં પણ દોડવું, કુદવું, ઠેકડા ખાવા, ઇત્યાદિ શારિરિક વ્યાયામવાળી રમતોને વધારે ઇચ્છતા હતા. રમવાના રમણીય સ્થાનમાં જોકે ઘણાં ઓડો હતાં તેમાં એક લીંબડાનું ઓડ પણ હતું, એક તો મોટું ઓડ ઘાટી ઘટાવાળું અને ઘણી ડાળીઓથી સુશોભીત જેની એક એક ડાળી એક એકથી સાંધાવાટી એમ અનુક્રમે એક બીજા સાથે સંબંધવાળી હોઈને રમનારાઓને એક ઉપરથી બીજી ઉપર અને ત્યાંથી ત્રીજી ઉપર એમ કુદવું ઠીક પડે, ફાવે તેવી રીતની હતી, મન પસંદ રમત આ ઓડ ઉપર ચડ ઉતર કરવાની આવી ઉચ્છૂંબલ પ્રવ્રતિ અને આપણા ચારિત્ર નાયકનું બચપણ આવા ખેલો માટે પ્રશંશક હતું. પરંતુ આ લીંબડાના ઓડ ઉપર ચડતાં હમેશની ગમ્મત પ્રમાણે ચાલતું હતું. દરમીયાન કોણ જાણે ગમે તે કારણે પણ આજે તો આ ગમ્મત ઘણીજ પ્રતિકુલ અને દુઃખદાયી થઈ, એકદમ અનાયાસે આ ઓડ ઉપરથી ભાઈ પુરૂષોત્તમનું શરિર અકલિત રીતે નિરાધાર પૃથ્વી ઉપર પડ્યું, શરિર કોમળ માત્ર છ વર્ષની કાચી કાચા, હાડપિંજર નબળું, સ્નાયુમજ્જા આદિ હજી કાલ ક્રમે પુષ્ટ અને ત્યારે પણ અત્યારે તો તદ્દન નવીન ઘણીજ ઇજા થઈ, બીજાં સાથે રમનારાં છોકરાઓએ ઘરે ખબર કહી. માતા પીતા ઉંચે ધ્વાસે દેવના અવિચ્છિન્ન સ્મરણ પૂર્વક દોડતાં આવે છે, ઘણી માનતાઓ અને બાધાઓ પવિત્ર પુરૂષોત્તમનું શરિર જોઈ જળ લેવાની પ્રતિજ્ઞાઓ, આવી સ્થિતિમાં આવી જુએ છે તો પુત્ર ઘણી ઇજામાં ગરકાવ છે, હૃદય ગભરાયું. હિંમત ન રહી. શું કરવું તે સુઝે નહીં. ભાન ભૂલી જવાયું. અત્યારના વિગ્રહવાળા મનમાં કશા સંકલ્પો આવે નહીં, અને અંતઃકરણ પુત્રની આ સ્થિતિએ ઘણું દુઃખીત બન્યું, ઇશ્વર ઇચ્છા, ચિંતા નહીં, ઘર આગળ લાંબા. ધોરણ પ્રમાણે ઔષધોપચાર શરૂ કર્યો. કહેવત છે કે “ રામ રાખે તેને કોઈ ન ચાખે ” આપણા નાયક આ સ્થિતિમાંથી લગભગ છ માસ પર્યાંત ઉલ્લેગળે ઔષધોના સેવન પછી કાંઈક દર્દ મુક્ત થયા અને ધીરે ધીરે શરીરની પૂર્વસ્થિતિ સમ્પાદન કરવા ભાગ્યશાળી બન્યા સંવત ૧૯૩૨ ની સાલનો મહિમા ભાઈ પુરૂષોત્તમનેજ દુઃખદાયી થઈ છે એમ નથી, પરંતુ તે વર્ષે કાઠીયાવાડનાં ઘણાં સ્થાનોમાં પોતાનું પરીબળ પ્રકાશીત કર્યાનું ઇતિહાસ ઉપરથી જણાય છે. જ્યારે આમ છે તો પછી આપણા નાયક માટે શુંજ અકસોસ હોય ? સંવત ૧૯૩૩ ની સાલ એજ સાતમા વર્ષનો આરંભ હિંદુ ધર્મ શાસ્ત્ર બચ્ચાં

ઓનું સાતમું વર્ષ ઘણું પવિત્ર માને છે, આ વર્ષમાં બાળ મોવાળા ઉતરે. પગે-લાગણ થાય, વેશવાળ થાય, લગ્ન થાય અને એ સર્વે ઉપરાંત સરસ્વતિની ઉપાસનાના આરંભ માટે આ વર્ષ ઘણુંજ ઉત્તમ ગણાય છે, એકડે એક કે, ક ખ ગ ઘ નો આરંભ. નિશાળે એસવાનું મૂહુર્ત એ સઘળું સાતમા વર્ષમાં થતું હોઈને ભાઈ પુરૂષોત્તમે પણ આ વર્ષમાં પ્રવેશ કરેલો હોઈને હવે સરસ્વતિ ઉપાસનાનો પ્રયોગ સાધ્ય કરવા ચત્ન શીલ થવું જોઈએ. યાને નિશાળે એસવું જોઈએ. એકતો ગાંમડું ગામ, તેમાં વળી વણિક જ્ઞાતિ કે એવી બીજી ઉચ્ચ જ્ઞાતિની વસ્તિની ગેર હાજરી એટલે વિદ્યાલયની આશાજ ક્યાંથી રાખવી તેથી હવે ગીગાભાઈ વિચાર નિમગ્ન થયા કે, નિશાળ છે નહીં, ભણવ્યા વગર કેમ ચાલે? વિગેરે વિચારો અંતે ભાઈ પુરૂષોત્તમના વડીલ કાકા આણંદજી નાગજી ભાવનગર હોવાથી ત્યાં મોકલવાનો નિશ્ચય કર્યો, આણંદજી સાથે પત્ર વ્યવહાર ચલાવી અને છેવટ ભાઈ પુરૂષોત્તમને ભાવનગર મોકલ્યા. જુના જમાનાના વડીલોની માન્યતા હજી કાંઈક અંશે એવી જોવામાં આવે છે કે, સરકારી નિશાળે જન્મ્યાંને મૂકતાં પ્રથમ ગામઠી નિશાળે મોકલવાં, તેનું કારણ એવું મનાય છે કે, સરકારી ધારા ધોરણથી અજ્ઞાતપણું, વળી શિક્ષકો ઉપર કોઈ જાતનો અમલ ચાલી શકે નહીં, જરાબર શિખવે વા નહિ, તોપણ કાંઈ કહી શકાય નહિ. મરજી માફક સ્વતંત્રતા રહે નહીં, પુરી પરસ્વાધિનતા, વળી શ્રી વિગેરેનાં આકરા ધોરણો ઇત્યાદિ કારણોને લઈ વૃદ્ધ વડીલો ગામઠી અધ્યાપનું નિશાળરૂપી ઘર પસંદ કરતા હતા અને તે પ્રમાણે કાકા આણંદજીએ પણ આપણા નાયકને ગામઠી નિશાળનું દર્શન કરાવ્યું, મહેતાજીને ભલામણ કીધી, આ નિશાળ તે કાંઈ ઘરથી દૂર જવું પડે તેવી નહોતી. પણ રહેણાકના ઘરની નીચેના ભાગમાંજ હોવાથી સર્વ રીતે સાનુકુળતા હતી. વળી વિશેષ વૃદ્ધ માસ્તરનું સ્વામિત્વ તે માસ્તર મહેતાજી બાપુ મહેતાના નામથી ઓળખાતા જેઓએ પૂર્વાશ્રમમાં મહારાજ તખ્તસિંહજીને શિક્ષણ આપવાનું કામ કરેલું હતું. આ માયાજી મહેતાજીએ ધ્યાનપૂર્વક આપણા આ ચારિત્ર નાયક પુરૂષોત્તમભાઈને બીજા શિક્ષણ સંગે પાટી ઉપર ચિત્રો કાઢાડવાનું કામ ઘણી ઉત્તમ રીતે શીખવેલું છે. જેઓ યથાશક્તિ અદ્યાપિ સુધી તે કામ કુશળતાથી કરી શકે છે, ભાઈ પુરૂષોત્તમની ગ્રાહ શક્તિ બુદ્ધિની ચમત્કૃતિથી બાપુ મહેતા તેમના ઉપર ઘણા પ્રસન્ન રહેતા અને દરેક શિક્ષણ તેઓ તેમના પ્રકુલિત હૃદયથી આપતા હતા. નિશાળના અન્ય વિદ્યાર્થીઓ પણ વિદ્યાકુશળ વિદ્યાર્થીને માનની દૃષ્ટિથી હમેશાં જેમ જુએછે તેમ આ સ્થાને પણ ભાઈ પુરૂષોત્તમ અન્ય વિદ્યાર્થીઓ સામે માન અને પ્રેમનું આકર્ષણ કરવા સમર્થ થયા હતા, ધોરણ પ્રમાણે પ્રારંભમાં કક્ષા કેવડાની ઓળખાણ કરવા શિખવ્યું. આ નિશાળમાં ચાર વર્ષ પર્થત

અવિચ્છિન્ન અભ્યાસ કર્યા પછી હવે ધોરણોસર અભ્યાસ કરવાનો હોવાથી તથા આગળ વિશેષ વિદ્યા સમ્પાદન કરવાની હોઈને ગામડી નિશાળોમાં તે શિક્ષણ મળી શકે નહિ માટે હવે સરકારી નિશાળમાં પ્રવેશ કરવાનું ધાર્યું. અને તેવી નિશાળમાં દાખલ થયા.

ગીગાભાઈ અદ્યાપિ પર્યાંત શાપૂરમાંજ રહેતા હતા, સં. ૧૯૩૩ ની સારી સાલ નિરવિધને પરિપૂર્ણ કરી પણ સંવત ૧૯૩૪નું વર્ષ કોણ જાણે કયા કાળ રૂપી જન્મ પામ્યું. અને ત્યાર બાદ તદુત્તર સં. ૧૯૩૫ ની માટે પણ તેટલીજ ભયંકર પીડાકારક દુઃખદાયક અને અન્નની હાડમારીથી લોકમાં ત્રાહી ત્રાહી ત્રાસ વર્તિ રહ્યો હતો. તે કાલ હવે ગીગાભાઈને શાપુરમાં નિર્ગમન થાય તેમ નહોતો કારણકે શાપુરની વસ્તીના ભાગ્યમાં અત્યારે અન્ન વસ્ત્ર કાંઈ હતુંજ નહીં. ત્યાં પછી વેપારીને ત્યાં ખરીદીતો ક્યાંથીજ થાય. જ્યાં વેપારચાલે નહિ ત્યાં ગુજરાનનું સાધન શું વિગેરે અનિવાર્ય અને દુઃસહ કારણોવશાત્ ગીગાભાઈને શાપુર છોડવું પડ્યું. અને તેને અન્તે ભાવનગર આવી નિવાસ કર્યો. અને પૂર્વદત્ત ચારે ભાઈઓએ ભેગા મળી અનાજની દુકાન ઉઘાડી.

ગીગાભાઈને ત્યાં પ્રથમ પુત્રના જન્મ પછી ૧૯૨૮ માં સાંકળી ખડેન જનમ્યા હતાં અને ત્યારપછી અનુક્રમે મણિ અને હરકોર, પુત્રમાં ભાઈ પુરૂષોત્તમ વીના બીજા ત્રણ પુત્રો જનમેલાં પરંતુ ક્ષણિક. આયુષ્યને કારણે આ બંધુગણમાંથી આપણા બળવાન નાયકવિના સર્વભાઈઓ દેહ મુક્ત થયા હતા. સંવત ૧૯૩૪-૩૫ ના સુકા અને લીલા દુષ્કાળથી પાર ઉતરી ધીરે ધીરે વિદ્યા અભ્યાસ અને પીતાની છત્ર છાયામાં છેવટે સં. ૧૯૪૦ સુધીના માત્ર દુકા અભ્યાસનો લાભ લઈ પાંચમું ધોરણ ખતમ કરી નિશાળનોત્યાગ કર્યો. જેમ વિદ્યાભ્યાસના શ્રમની કાયરતા તેમજ પીતાના મનમાં પણ ઉપયોગ પુરતું ભણતાં આવડ્યું. હવે વધારે શી જરૂર છે, એમ શાંતી રાખી અભ્યાસનો ત્યાગ કરાવ્યો. પોતાના ધંધામાં પ્રવિણતા મેલવવા અને એજ પ્રકારનું મહત્ શિક્ષણ આપવા તરફ ગીગાભાઈનું મન દોરાયું. ધંધામાં પ્રવેશ કરાવ્યો. મુરખી ગીગાભાઈનો ધંધો એજ હતો એટલે અનાજ વેચવાનો વેપાર કરવામાં તેઓ કુશળ, સૂક્ષ્મ નિરિક્ષક અને હિમ્મતવાન હોવા છતાં પોતાના આત્મબળ પુરતોજ વ્યાપાર કરનારા હતા, દાણા તોળવા-રાખ ઉડે-ધુળ ઉડે-ગ્રાહકમાં ઉઘરાણીમાં રખડવું-ત્રાજવાં-તોલા ઉપાડવાં, ઉઘરાણીના ગ્રાહકોની નારાજીના અપમાન વાચક શબ્દો સાંભળવાં, ગંદા કપડાં, ઇત્યાદિ કારણો ભાઈ પુરૂષોત્તમને મૂલથીજ અરૂચિ કરતાં અને તેથી દુકાનની કાર્ય વ્યવસ્થામાં ભેંઈએ તેવું ધ્યાન આપતા નહીં પરંતુ દુકાને જાચ,

તોપણ સારાં સારાં મન પસંદ પુસ્તકોનું અવલોકન કરવું, કવિતાઓ બનાવવી. વારતાઓ લખવી ઇત્યાદિ મન પસંદ વિષય તરફ વધારે ને વધારે લક્ષ આપતાં જાણી ગીગાભાઈ પણ તેનો કાંઈ ચેક કરતા નહીં. ગદ્ય-લખવા કરતાં પદ્ય લખવાનો કાંઈક વધારે શ્રમ અને મસ્તિષ્કને વધારે બળ પડે છે. એમ લોકની માન્યતા છે. અને તેજ કારણે ભાઈપુરુષોત્તમ પદ્ય કરતાં ગદ્ય વધારે સારૂ લખી શકતા હતા, બુદ્ધિની ચમત્કૃતિ, સરસ્વતિની પ્રસન્નતા અને ભવિષ્યની ઉન્નતિના આગામિ ચિન્હો આજથીજ પ્રકાશિત થતા હોવાનું જાણી તથા, પોતે કરે છે તેવો (કહેવાતો) ધુડીયોધધો હવેની પ્રબલ કરશે નહીં, એવું સમજી મુરખી ગીગાભાઈ કાંઈ વચ્ચે આવતા નહીં. અને ચથામાર્ગે આલવા દેતા હતા, આ પ્રમાણે બે વર્ષ પર્ચિત વ્યગ્રચિતે કામ કર્યે જતા હતા. છતાં માનસિક સૃષ્ટિ ઉપર પ્રમાણે કોઈ જુદાજ માર્ગ ઉપર રમણ કરતી હતી. અને તેનું પરિણામ એ આવ્યું કે પોતે કોઈ રીતે જાહેરમાં આવે-લોકો ઓળખે અને કીર્તિ મત થાય, વળી સ્વતંત્રતા મળે ઇત્યાદિ અભિલાષાએ યુક્ત ભાઈ પુરુષોત્તમે સં. ૧૯૪૨ માં પોતાના અભ્યાસરૂપ વૃક્ષના ફળરૂપ, ન્હાના ન્હાના રસિક અને બોધક એવાં ચાર પાંચ પુસ્તકોને જન્મ આપી પ્રસિદ્ધ કર્યાની ઉત્તરે “આર્યમન રંજન” નામનું માસિક પ્રસિદ્ધ કરવાનો નિશ્ચય કરી અનેક પરિશ્રમે પણ પ્રસિદ્ધીમાં મુક્યું. આવું મહાન્ કાર્ય આરમ્ભ્યું પરંતુ દીર્ઘ વિચાર કર્યે નહિ. કારણ કે માસિકના આયુષ્ય હમેશાં તેના ગ્રાહકો ઉપર હોય છે અને તેથી આ પ્રવૃત્તિ હમેશાં પરાધિન છે. ભાઈ પુરુષોત્તમનું તિન્ન રૂઘિરં, શાંત રહી ન શકતાં ઉતાવળે આલાભ લેવા ગયા પરંતુ ગ્રાહકો અને આતુશ્રિતોના અનુસાહથી માસિક દીર્ઘાયુષ્ય થઈ શક્યું નહીં કારણકે આ અરસામાં ભાઈપુરુષોત્તમનું શરીર જીર્ણ જવરાન્વિત હોવા ઉપરાંત ઉધરસના વ્યાધિ વડે ગ્રસ્ત થયા હતા. અને તેથી તેવાં ભયંકર દર્દો વધારે આગૂહથી આ શરીરમાં ઘર કરી જાય નહીં તેટલા માટે તેને શરૂમાંજ દૂર કરવા માટે કોઈ શુષ્ક હવાવાળા સ્થાનમાં જઈ અમુક સમય સુધી રહેવા દાકતરોએ સલાહ આપી તે કારણે દેશ છોડી પરદેશ ગમન કરવું ઇત્યાદિ ઉપરના બે ત્રણ પણ સળંગ કારણો ઉપસ્થિત થવાથી માસિક બંધ થયું. ઘણો અફસોસ ! ધારેલી ઇચ્છાઓનો ચથા યોગ્ય જય થયો નહીં એમ સહજ ખિન્નતા આવી પરંતુ તેથી મનને હિંમત રહિત થવા દીધું નહીં. “ શ્રીરમેલંગે આગે ” એન્યાયે પોતાના ગુહ્યાનિગુહ્ય એકાર્યને સતત ઉત્તેજિત રાખવા પ્રયત્ન શીલ રહ્યા અને પુરૂષાર્થ કરવાના મહાન્ નિશ્ચયોને વળગી રહ્યા છતાં પણ પોતાનું ખાત્ર કામ જે ખાનગી પુસ્તકો લખવા છપાવવા અને વેચવાનું હતું, તેને મંદ થવા દીધું નહતું કારણ કે તેઓ સમજતા હતા કે “ ઉત્તમ ઓષધોનો પરિણામે શુભ ” આથી અનેક પ્રકારનો

લાલ છે, જેનું દર્શન આપણે આગળ ઉપર કરશું અને થયું છે પણ એમજ એ વાંચનાર આપને મુખાગ્ર સ્પષ્ટ થશે.

સં. ૧૯૪૩ માં લાઈ પુરૂષોત્તમનું ચિત્ત ખરેખર વ્યગ્ર થયું અને કુપ મંડુક ન્યાયવત્ આ એકજ સ્થાને બેસી બુદ્ધિને કુઠીત કરવી ઠીક ન લાગવાથી કાઠીયાવાડની મુસાફરી કરી જુદા જુદા વ્યવહારનું અવલોકન કરવું, સારા સારા લોકોના સમગામમાં આવવું, ભિન્ન ભિન્ન પ્રકૃતિ રૂચિના મનુષ્યોના સ્વ ભાવનો અભ્યાસ કરવો. સારી વખણાતી પ્રતિષ્ઠિત વસ્તુઓનું અવલોકન કરવું, અને પર્યાટણથી થતા લાભોને સમ્પાદન કરવાં.—

દેશાટન પંડિતમિત્રતાચ, વારાંગના રાજસભા પ્રવેશ,

અનેક શાસ્ત્રાણિ વિલોક્યતાનિ । ચાતુર્યમૂલાનિ ભવંતિપંચ:

એ સિદ્ધાંતનો સ્વશરિરે અનુભવ લેવાનો નિશ્ચય કરી તે પ્રમાણે સંવત ૧૯૪૩ થી સંવત ૧૯૪૫ સુધીનાં બે વર્ષોને નિર્ગમન કરી જુદા જુદા પ્રકારનો લાભ મેળવ્યો. એટલુંજ નહિ પણ આ વર્ષમાં યાવત્ યાદ રહે તેવી સ્થિતિનો અનુભવ પણ લાઈ પુરૂષોત્તમના આ શરિર વડે લેવાયો છે કારણ કે પર્યાટણ કરતાં લાઠી પાસે આવેલા દામનગરથી લાઠીજતાં રસ્તામાં “દાદાની વાવ” ના નામથી ઓળખાતી વાવ તરફનો રસ્તો લૂંટારાઓના મુખ્ય સ્થાન તરીકે પ્રસિદ્ધ હતો. આ રસ્તા ઉપર આશરે દીવસને અંતે અને રાત્રીના પૂર્વે પસાર થતાં તે સમયે પ્રારબ્ધ યોગે જે બીક મનમાં હતી, તે પ્રત્યક્ષ અનુભવવાનો સમય આપ્યો, લૂંટારાઓનું સન્મુખ દર્શન થયું. આ વખતે લાઈ પુરૂષોત્તમને તેમની આથે તેમનો એક રસોઈ કરનાર માણસ શિવાય અન્ય કોઈ જેમ નહતું તેમ અણ્યમાં અત્યારે કોણજ હોય ? સહાય કોણ કરે ? રસોયાના જોવામાં આ લોકો દ્વરથી આવ્યા રસોયો અને લાઈપુરૂષોત્તમ એક બીજાની થોડે અંતરે દ્વરથી આવ્યા જતા હતા. અને તેવે વખતે રસોયાયે લાઈ પુરૂષોત્તમને સહેજ હાથનો ઇશારો કર્યો કે ચેતો દૂશ્મનો પ્રત્યક્ષ થયા છે, પરંતુ સમજે કોણ. લાઈપુરૂષોત્તમ તો પોતાના ધ્યાનમાં મગ્ન હતા. રસોયાયે બીકથી ચાલતી પકડી અને ક્ષણ માગમાં ગામની આસપાસ પહોંચી જવા આવ્યો. પરંતુ તે દરમિયાન લૂંટારાઓએ આપણા નાયકને ઘેર્યા, સર્વસ્વ વ્યાગ્ર કરવા આજ્ઞા કરી વસ્તુ માગનું હરણ કર્યું પરંતુ આટલેથી સંતોષ નહીં પકડતાં લાઈ પુરૂષોત્તમને ચારે કોરથી મજબુત બાંધી ખેતરમાં પધરાવ્યા. અને તેઓએ લૂંટેલી વસ્તુઓ સહીત રસ્તો લીધો, આ સ્થળે મનની સ્થિરતા જન્મ કુંડ-

લીના કયાકેન્દ્ર સ્થાનમાં હશે તે કહી શકાતું નથી. સંધ્યા સમય-નિર્જન સ્થાન રાત્રીની શરૂઆત-જંગલમાં જનવરોનો હરવા ફરવાનો થતો આવતો સમય-અધિકારની શરૂઆત-જંગલનો ભયંકર અને તિવ્રદ્રવિ કર્ણગોચર થતો હતો. અત્યારે કોણ ધણી ? શું ઉચાય ? કેવી રીતે બંધન મૂકત ધવું ? આ પણ એક અનુભવ; અરે અનુભવ શું. પ્રારબ્ધ ! ભાઈ પુરૂષોત્તમ આંહી ગમે તેવી સ્થિતિમાં હોય તેની તો ખબર નથી પરંતુ રસોયાએ આગળથી ગામમાં પહોંચતા પોલીસ ખાતામાં આ હકીકત જાહેર કરી અને તે ઉપરથી ગામનાં માણસો વીગેરેએ આવી આ સ્થળે ભાઈ પુરૂષોત્તમને બંધન મૂકત કરી કેટલા એક પ્રકારની મદદ કરી-ભાઈ પુરૂષોત્તમ ઉપર આ એકજ સાંગે પ્રભાવ વર્તાવ્યો છે. એવું નથી પરંતુ આજ પ્રમાણેનું સં.૧૯૪૫નું વર્ષ ભાઈ પુરૂષોત્તમને દુઃખમય સ્થિતિમાં ગાળવું પડ્યું છે તેની હકીકત એવી છે કે સંસ્થાન જુનાગઢ તાબાની વસ્તી પૈકી કાદરબક્ષ ઉર્ફે કાદુ નામના માણસના મનની નારાજીથી પોતાના બાહુબળે જુનાગઢ સંસ્થાનની વસ્તીને જુદા જુદા પ્રકારનું દુઃખ દઈ લુંટફાટ કરી મારી-ફેડી ત્રોડી પોતાની સરકાર જુનાગઢથી પાર પાડવાની નઠારી ઇચ્છાએ કરીને ઊકત કાદુને પોતાના બળમાં પોતાની શક્તિમાં બળવાન ચોંધે પકાતો તેણે ચડાઈ કરી. અર્થાત્ છુપી ચડાઈ જેને “બહારવટ” કહેવામાં આવે છે તે કરવાનું કામ શરૂ કર્યું અમુક કાલ તે ચાલી છેવટ તેનો ભેડે પરાજય થયો તદ્દપિ કાદુભાઈ જે જગ્યાએ હોવાનું માણસો સાંભળે તેજગ્યા તરફ કોઈ પ્રવેશ કરતું હતું નહીં. કારણ તેની મુખ્ય નેમ ‘નાક’ કાપવાની. અમુક મુદત પોતા સાથે ફેરવી યથા યોગ્ય નોકરી લઈ પછી પકડેલા માણસને તે છુટો કરતો હતો, તેનો પવિત્ર નિશ્ચય એક એવા પ્રકારનો હતો કે જેમ સ્ત્રીઓ અને બ્રાહ્મણો ઉપર પોતાનો પ્રેમ વર્ષાવી, સ્ત્રીઓને પોતાની માતૃ-ભગીની સમાન સમજી કોઈને કાપડું. વસ્ત્ર, કિંવા રોકડ રકમની પસંદગીના નામથી ભેટ કરતો અને બ્રાહ્મણોને સારી સારી રસોઈ કરાવી ભોજન, દાન, ઇત્યાદીથી સંતોષ કરતો, તેમ બીજી તરફ કોઈ પણ જાતના લોકોને લૂટચા વિના જવા દેતો નહિ, ખાસ કરી કોઈ “ જન ” જતી હોય તેને તે કોઈ પણ જાતે પીડા નહીં કરતાં પોતાની સરહદ છોડતાં સુધી રક્ષક તરીકે સહીસલામત અમુક ગામ સુધી મુકવા જતો હતો. સ્ત્રીઓ અને બ્રાહ્મણોને સંતોષ આપવાનાં સાધન તરીકે તે લૂટેલી, ચોરેલી અને હુમલા કરી મેળવેલી વતુસ્ત્રોનો છૂટથી ઉપયોગ કરનારો હતો. કાદુ તેના બળ માટે ઘણો પ્રસિદ્ધ થઈ ગયો છે. તેના માટે કાઠીયાવાડ પૈકી જુનાગઢ સંસ્થાનની સરહદમાં એટલો તો ત્રાસ હતો કે “ માઆપ છોકરું રોતું હોય કે તોફાન કરતું હોય તો તેને અટકાવવા ખાતર એમ કહેતા હતા ” જે હમણા કાદુ આવે છે ” આ

શખ્દો સાંભળતાંજ બાળક શાંત થતાં હતાં, કારણ કે કાઢુના ત્રાસની થતી વાર્તાથી તેનાં મન ગભરાટ મચ રહેતાં અને આવવાની વાત સાંભળી ઇશ્વરનું રમરણ થતું હતું.

પ્રસંગ એવો આવ્યો કે આપણા ચારિત્ર નાયકને મુસાફરી કરતાં દરમ્યાન દાતરાણા પાસે આવેલી સોજીત નદીના રસ્તા ઉપર જતાં કાઢુભાઈની મુલાકાત થઈ. આ ભાઈએ જો કે થોડા વખતથી પ્રસિદ્ધી મેળવેલી હતી, તેથી ભાઈ પુરૂષોત્તમ તેના ચરિત્રથી જોઈએ તેટલા વાકેફ નહતા, કાઢુનું આ સ્થાને અત્યારે સામાન્ય હતું, જેથી કરોલીયો માંખીને પકડવા પોતાના જાગામાં એક તરફ શાંત રીતે બેસે છે. તે રીતે કાઢુભાઈ પણ મુસાફરોની રાહ જોઈ બેઠા હતા, તેવામાં આ મુસાફરનાં દર્શન થયાં, સંતોષ થયો, ભેટ લીધી અને સર સામાન, ધન, સમ્પત્તિ અને ઘરેણાં, દાગીના આદી જે હોય તે પોતાને ભેટ ધરવા સૂચના કરી, આ આજ્ઞાનો વગર વિલંબે અમલ કરવા ફરજ પડી? જો તેમ ન થાય તો પ્રાણ ત્યાગ શિવાય બીજું કંઈ બને નહીં, તેથી પોતા પાસેનું સર્વસ્વ જે કંઈ હતું, તે ભાઈ પુરૂષોત્તમે કાઢુભાઈના ચરણમાં ભેટ કર્યું, પોતે અને માત્ર વસ્ત્ર શિવાય વિશેષ કંઈ રહ્યું નહિ. સાથે ટીમણ-નાસ્તો જે કંઈ હશે તે સર્વ ગયું. લૂટાણા લૂટાણા ભૂખ્યા, તરસ્યા નિરાધાર થયા. આ વખતની પોતાની સ્થિતિ કોઈ મહાન ભયાનક, મોટો દુઃખદ પ્રસંગ, બચવું મુશ્કેલ, પ્રાણ લઈ નાસવું પણ ક્યાં? ઇશ્વર શિવાય કોઈનું શરણ નહીં, પરંતુ પ્રારબ્ધાધિન ચિત્ત રાખી ત્યાંથી ચાલવું શરૂ કર્યું. અને ભૂખ્યા, તરસ્યા, જુનાગઢમાં આવી પહોંચ્યાં, પોતાને વીતેલી વાર્તા કોને કરે, કહેવાથી ફળ શું? મનમાંજ સમજ્યા અને જેમ બને તેમ હવે યોગ્ય રસ્તે યોગ્ય સ્થાને પહોંચવાનાજ વિચાર ઉપર આવ્યા. મુસાફરીમાં આવતી અનેક વિડંબણાઓ પૈકી, આ પણ એક અમૂલ્ય પ્રસંગ અનુભવમાં આવ્યો. મુસાફરી તે માત્ર મોટાં મોટાં શહેરોનીજ કરવી એમ નહતું, પરંતુ નાનાં નાનાં ગામડાં પણ દરેક જોવાનું ધાર્યું હતું, કારણ કે મુખ્ય શહેરો ઉપરાંત ન્હાનાં ગામો તેઓથી પણ કંઈ નવીન નવીન હકીકતો પ્રાપ્ત થવાની જાણાસા ત્યાંના લોકોની રહેણી કરણી અને સ્થિતિનું પણ દિગ્દર્શન કરવું, ઇત્યાદી ઇત્યાદી વિષયનો સંગ્રહ કરવા ઉપરાંત પણ કેટલીએક જાણવા જેવી હકીકતોનો પણ વાસાવડ, ભેંસાણુ, રાણપોર, આદીના પર્યટણથી એકત્ર કરેલ, પરંતુ તે આ પ્રસંગ નહીં હોવાથી તેનું વર્ણન આ સ્થળે કરવાનું યોગ્ય ધાર્યું નથી. આ શિવાય બીજા અનેક પ્રકારના પ્રસંગોને સહન કરતા કરતા લગભગ બે વર્ષ જેટલો કાળ વ્યતિત કરી હવે કોઈ સાડું સ્થાન પકડી ખુશીથી બેસવાનું ધારી અમદાવાદ જેવા વિશ્વ વિખ્યાત ગુજરાતની રાજધાનીનું પાંચતખત શહેર પસંદ કર્યું, અને

સંવત્ ૧૯૪૫ ની સાલમાં પોતાના આ નિશ્ચય પૂર્વક અમદાવાદમાં આવી વાસ કર્યો. આંહી આવી વિચાર કરતાં ખીજ કોઈ પણ ધંધા તરફ અંતઃકરણ વહું નહીં પરંતુ પુસ્તકો લખવા વાતાંઓ રચવી, કવિતાઓ બનાવવી અને આવા પ્રકારનાં વિવિધ કળા કૌશલ્યતાવાળાં લોકોપયોગી પુસ્તકો રચી છપાવી તેમાંથી યથાશક્તિ ઉપાર્જન કરવું. આ સાથે નાટક ઉપર પણ ભાઈ પુરૂષોત્તમને વધારે શોખ હતો. અને અવસ્થાના મધ્ય બિન્દુને કારણે તેમ હોવાનું સંભવિતપણું છે ખરું આથી તેઓ નાટકના પુસ્તકો પણ રચતા અને છપાવતા હતા. જેમ એક તરફ દ્રવ્યોપાર્જનની ઇચ્છા તેમ બીજી તરફ જન સમાજની દ્રષ્ટિ ઉપર આવવાની પણ પ્રબળ જીજ્ઞાસા હતી ખરી, અને તદનુસાર સંવત્ ૧૯૪૫ માં પ્રથમ જઈ શહેરની ખુબસુરતી જોઈ તથા પોતાને આ સ્થાન રચીકર થશે કે કેમ ? તે ભાગ્યની પ્રારમ્ભિક પરિક્ષા કરી, પાછળથી જ્યારે બહુ ટૂંક સર્વ રીત આ સ્થાન અનુકુળ છે ત્યારે અહીં રહેવું, એવો નિશ્ચય થયો ત્યારે પોતાની પ્રેક્ષક તરીકેની સ્થિતિમાંથી બદલાણા અને અમદાવાદ હંમેશ માટે રહેવાનું સ્થાન નક્કી કર્યું. કાંઈક સારી આશા ઉપર આવ્યા યથાશક્તિ ઉપાર્જન કર્યું. સ્વસામર્થ્ય દર્શન કર્યું પુરૂષાયનું ઉંચું ક્ષણ મેળવવા ભાગ્યશાળી થયા. અને તત્પશ્ચાત્ એ સદ પ્રવૃત્તિને પરિણામે સંવત ૧૯૪૫ ની સાલ અમદાવાદમાં અતી આનંદ પૂર્વક નિર્ગમન કરી વૃત્તિ સ્વદેશ તરફ દોરાઈ, પરદેશમાં આપું દેશના અરધાથી વધારે ન ગણવાનો આપણો ગુજરાતી સિદ્ધાંત ભાઈ પુરૂષોત્તમે વિચાર્યો. અને તત્કાળ વગર વિલંબે પોતાની અમદાવાદની પ્રાપ્ત સમૃદ્ધિ સંકેલી તુરત ભાવનગર આગ્યા. સંવત્ ૧૯૪૬ માં ભાવનગરમાં પણ ધંધો એજ સરસ્વતિ ઉપાસના વીના અન્ય સાધન દરેક ક્ષણે ભાઈ પુરૂષોત્તમે નિરસ લાગ્યાં. ભાવનગરમાં બુકસેલરની મોટી દુકાન જમાવી અને તેથી સારો લાભ સમ્પાદન કરવાની શરૂઆત કરી. હમુ વર્ષાદિનાં બિન્દુ વૃક્ષમાં ઉતરી મુક્તીયાંના આલિંગનને પ્રાપ્ત થયાં નહતાં, તેટલાંમાંતો વાયુના પ્રચંડ વેગથી આ વૃક્ષનો સહંતર નાશ કરી દીધું; તદ્દત્ આ યુવાનના ઉછરતા રૂધીરને ભાવનગરમાં આ વર્ષમાં આવેલી જીવ લેણુ આગે અસાધારણ અને અનાયાસે શાંત કરી દીધું. ભાવનગર મુંબઈની સમાન આગ થવાની વાતમાં મુપ્રસિદ્ધજ છે અર્થાત જ્યારે જ્યારે એ અગ્ની પ્રબળ ભાવનગરમાં દર્શન દે છે ત્યારે તેના મહાન સ્વરૂપનું દર્શન વહીક થઈ શકતું નથી. એવી આગ સંવત ૧૯૪૬ માં લાગેલી. જે વખતે ભાઈ પુરૂષોત્તમે માંડેલી ચોપડીઓની આ દુકાનની અગ્નીએ મુલાકાત લીધી. અને દુકાનને સહંતર પુસ્તક બિનાની પરિણામે રક્ષારૂપ કરી નાંખી કે, જેનું આદ્યંત અને અસરકારક વૃત્તાંત સંગ્રહીત કરી તેનું એક સૂક્ષ્મ પણ પ્રત્યક્ષ ચિતારનું દર્શન આપનારું “ ભાવનગરની આગ ” એ નામનું પુસ્તક પણ

પ્રગટ કરવામાં આવેલું જેમાં સઘળી બાબતનો સમાવેશ થએલો છે. જે વાત આ સ્થાન માટે યોગ્ય નહીં ગણતાં આપેલી નથી. આવા પ્રલયરૂપ અગ્નિમાં મહાન પરાકાષ્ટાએ, શારિરિકશ્રમ, આત્મભોગે, દ્રવ્યભોગે અને સમયના ભોગ વડે ઉત્પન્ન કરેલી આ પ્રવૃત્તિનો અકાળે અંત આવ્યો. ભાઈ પુરૂષોત્તમનો ચિન્તાનો પાર ન રહ્યો, પરંતુ લાચાર ! ઇશ્વરી કૃત્ય સામે માનુષિ શક્તિ કાંઈ ઉપયોગની નથી. દુકાન દહન થઈ, શેષ કાંઈ રહ્યું નહીં, તુકસાનીનો પાર નહીં, સં. ૧૯૪૬ની સાલે તો પુરૂષોત્તમભાઈ ઉપર મહાન દુષ્ટ કાર્ય પ્રારંભ થઈ જ શરૂ કર્યું હતું. હવે શું વિચાર કરવો તોપણ ધન્ય છે. આવા નર વીરોને કે કેળવણી અને પુસ્તકોના સ્નેહથી ગુંથાએલી હીમ્મતરૂપી દ્રઢ ગ્રંથી છુટી શકી નહીં. ગતંત્ર સોચામિત્તુ તંમન્યે આ ન્યાયનું સ્મરણ થયું પરંતુ હાલ તુરતમાં તો હવે કશું બની શકે નહીં. ભોઈએ શું થાય છે. એમ વિચારી શાંત થયા, પરંતુ પુરૂષાર્થની ઉપાસના તેટલી જ સતેજ રાખી અને તદ્દવસાને તુર્તજ બીજી દુકાનની સ્થાપના કરી. તેનું પણ થોડુંજ આયુષ્ય હશે એવી કલ્પના પ્રથમથી કેમજ આવે ? કારણ કે **इश्वरो गहनो मति** તોપણ ઇશ્વરી કૃત્યમાં કાંઈ ઉચ્ચ હેતુ હશે એવું વિચારી આ દુકાનનું કામ પોતાના તન મન ધન ઉપરના અસહ્ય બોજ છતાં ધમધોકાર ચલાવવા લાગ્યા.

આ પ્રમાણેની સં. ૧૯૪૬ ની સ્મરણિય સાલની સમાપ્તિને અંતે ભાઈ પુરૂષોત્તમે ઘેલેરા બંદરનો આશ્રય લઈ ત્યાં પણ કરીયાણાની દુકાન કરી તે જાતના વેપારનો અનુભવ લીધો, પરંતુ આ દુકાનનો વહીવટ ચલાવતાં દરમ્યાન મુરખીશ્રી અચાનક ભાવનગરમાં બિમાર થયાના સમાચાર મળતાં મન વ્યગ્ર થયું, પિતાશ્રીની શેવામાં હાજર થવાનો પુત્ર ધર્મ વિચાર્યો, પિતાશ્રીની સેવાનો અમુલ્ય સમય સાચવવાનો આ વખત નહીં, ગુમાવવાનું પોતાનું પવિત્ર મન ખેંચાયું. અને દુકાનને દંડવત્ કરી પોતે એકદમ ભાવનગર આવ્યા. સમયનું પિતાશ્રી દર્દના ત્રિકરાળ પંજામાં એર વધારે દબાતા ગયા. અને વ્યાધિનાં ચિન્હો પ્રતિ દિવસે વધવા લાગ્યાં. ધોરણસર ઘણા વૈદ્યો અને વર્તમાન જમાનાનાં યોગ્ય મેડીકલ પ્રોફેસરોના ઉપચારો કર્યા. પોતાથી બનતી શારિરિક સેવા કર્યા છતાં પિતાશ્રીનું આ શરીર આ સંસારથી વિરક્ત થયું, (સંવત ૧૯૪૭) અત્યારે કુટુંબમાંના દરેક માણસો જુદે જુદે સ્થાને હોવાથી ભાઈ પુરૂષોત્તમ અહીંયા તદ્દન નિરાધાર વળી પિતાશ્રી રૂપ વૃક્ષની શાખાઓમાં હરકુંવર, મણિ અને સાંકળી નામની સુશીલ અને અગ્ર બહેનો તથા પોતાનાં પવિત્ર માતૃશ્રી વીગેરે કુટુંબ જાળ પોતા ઉપર આવી પડતાં ધૈર્યને ધારણ કરવું ઘણું મુશ્કેલ થઈ પડે તેવું હતું. આખા ઘરમાં

પુરુષ વર્ગમાં આપણા કથનોક્ત નાચક શિવાય ખીજું કોઈજ નહીં, વ્યવહારના અનેક પ્રકારના બોજાઓને પોતે જો કે પહોંચી વળતા હતા છતાં ગૃહ સાંસારિક ઉપાધિથી અદ્યપિ મુક્ત હતા. એટલે જેટલે દરજ્જે તેઓ સ્વતંત્ર હતા. તેટલે દરજ્જે પીતાશ્રીના પરલોકગમને તેઓને પરતંત્ર બનાવ્યા. વ્યવહારની ઉપાધિ કેવા પ્રકારની છે. તેમાંના અમુક અંશનું ભાન થવાનો સમય હવે આજથી પ્રાપ્ત થયો છે. જુદા જુદા ગામ ધામનો અનુભવ, પરદેશ પર્યટણ, લક્ષ્મિની ઇચ્છા પૂર્વક વ્યવસ્થિતિ આદી ધર્મેતિનું આચરણ અદ્યપિ સ્વચ્છંદ રીત્યા હતાં. પરંતુ હવે તો સઘળું સ્વમ્ભવત્ થશે. મનના વેગને, મનની ઇચ્છાઓને, મનના વ્યભિચારને અને મનના સંકલ્પ વૈકલ્પિક તરંગોને હવે તો ધૈર્ય રૂપી મહાન શુંખલાથી બન્ધન કરી હૃદય રૂપ વિશાળ અને કાઠિણ્ય લોહ શલાકાથી જોડાણ કરવાનો સૂર્ય ઉદય થઈ ચુક્યો છે, આવા અનેક તરંગો સમુદ્ર સ્થિત વહાણના હિંચોળા સમાન મનમાં ઘાટ ઘડતા જતા હતા. તે સર્વને દબાવી હવે પોતે પોતાને શું વાસ્તવીક કર્ત્તવ્ય છે તેજ બજાવવાના દ્રઢ પાયા ઉપર આરોહણ કરે છે. મૃત્યુને અંતે વ્યાવહારિક ધર્મે અનુસાર શિષ્ટજનો-કૌટુંબીઓને આંહી તરફના વ્યવહારને સાચવી ઉત્તરકાર્ય આદિનું સમાપ્ત કરવું અને તત્પશ્ચાત ફરી ઉદ્ધમ વિના પુરૂષોને અન્ય કર્ત્તવ્ય નથીજ એ સિદ્ધાંત સમજાયો. પરંતુ આ સાથે હજી એક વ્યાધિ તે ખરેખર વ્યાવહારીક રીતે માતૃ પિતૃને હોવો જોઈએ, તે આજથી ભાઈ પુરૂષોત્તમને પોતાને સ્વાધિન થયો. અને તે એ કે હવે પોતાનું લગ્ન પોતે કરવું અને આ આન્તરિકસ્થ માતૃશ્રી તેમાં અનુમોદન અર્પે એવો સમય ભાઈ પુરૂષોત્તમને જરા વધારે લાગણીવાળો જણાયો. તોપણ નહીં ચાલે શું કરવું, આપણા શિવાય આ કાર્યમાં અન્ય મદદ કરે એ બનવું મુશ્કેલ છે. મતલબ ઇશ્વર કૃપાથી પુરૂષોત્તમભાઈનું બાઈ “વખત” સાથે લગ્ન થયું, પ્રવૃત્તિમાં જય મલ્યો, વ્યવહારનો માણિક્ય-સ્તંભ રોપાયો અને ત્યારપછી તુરત એટલે સં. ૧૯૪૮ના માહા વદ પના શુભ દીવસે સૌભાગ્યવતી વખતભાઈ સાથે પાણિગૃહણ સંસ્કાર થયો.

નોકરી કરવા તરફ મુળથીજ ઇચ્છા નહિ હોવાનું આપણે ભાઈ પુરૂષોત્તમનું હૃદય જોઈ ગયા છીએ. એટલે ટોપીવાળાની દુકાનમાં ભાવનગરમાં એ ધંધો પણ અનુભવમાં આણવા ખાતર સ્વલ્પ સમય રહેલાં પરંતુ તે ધંધામાં મનની અસ્થિરતા ઘણીજ પ્રબળ વેગવાળી હતી તો પણ ત્રણ વરસ સુધી સતત રહીને દેહંપાતયામિ કિંવા અર્થ સાધયામી ની રીતે કામ કર્યું. આખર શાંતિ નહીં રહેતાં

સં. ૧૯૫૨ની, સાલમાં અલખેલી મુખ્યાદેવી-મોહમયી-(મુંબઈ) નગરીનું દર્શન કરવા વૃત્તિ દોડી અને તે અનુસાર મુંબઈ ગયા. આ શહેરની લબ્યતા-સૌંદર્યતા અને સ્થિતિ રીતી જોઈ તથા દરેક મનુષ્ય પ્રવૃત્તિ પરાયણ જોઈ પોતે પણ મોટા સાહસમાં ઉતરવા ઇચ્છા કરી અને તેને પરિણામે લાવનગરમાં છાપખાનું કરવા ધાર્યું, આ વખતે લાવનગરમાં છાપખાનાના ધારા-ધો-રણો ચાને (Press Acts) નહોતા તેથી રાજ્યસત્તાને અરજ હેવાલ કરી તેવી પરવાનગી મેળવવા ગયા, પરંતું કોઈ પણ કારણે અરજ નામંજુર થઈ અને પ્રેસ કરવાની પરવાનગી મલી શકી નહીં. લાઈપુરશોત્તમ પોતાના નિશ્ચયમાં અધીક બળવાન બન્યા. નામંજુર થયેલી અરજ ઉપરના શેરાથી મન જરા કલેશવાળું થયું. અધિક પુરૂષાર્થ કરવા અન્તઃકરણ દોરાયું અને આ એકજ શેરાથી શાંત ન થતાં તે ઉપર ફરી નામદાર મહારાજા શ્રી હજુર અરજ કરવાનું સાહસ કર્યું અને પરિણામે જય મેળવ્યો. સં. ૧૯૫૨થી સં. ૧૯૫૫ના સમયમાં જુદાજુદા પ્રસંગો-વ્યવહારો અને છુટક છુટક ધંધા રોજગાર અને મનેચ્છ પ્રવૃત્તિ કરી અને છેવટે જ્યારે આહી લાવનગરમાં છાપખાનું કરવાની પરવાનગી મળી ત્યારે સં. ૧૯૫૬ના આસો શુદ્ધ ૧૦ વિજયાદશમીના જગન્ન્યમાન્ય તહેવારના રોજ મુદ્રાલયનું દાર હમેશ માટે ખુલ્લું કર્યું-દરેક કામ કરવામાં મનુષ્ય માત્રને જેમ પૈસાની જરૂર પડે છે તેવી રીતે લાઈપુરશોત્તમને પણ પડે એ સહજ સામાન્ય વાત છે. પરંતુ અવલોકન ઉપરથી જણાય છે કે આ કુટુંબની આર્થિક સ્થિતિ બહુ સ્તુતિપાત્ર નહતી, છાપખાનું કરવામાં સાધારણ પણ સારી રકમની યોગ્યતા હોવી જોઈએ. પરંતુ લાઈપુરશોત્તમ પાસે તે વખતે કાંઈ હિમ્મત થઈ શકે તેટલું બળ ન હોવા છતાં હિમ્મત કરી પોતાના નિશ્ચયને અડગ રહેવાનો આગ્રહ તેમણે છોડ્યો નહિ. આ વખતે શેઠ ભાઈચંદ દામોદર અને શેઠ પરમાનંદ કેસરી જેવા સ-હૃદય સ્નેહીઓની કીમતી સલાહ, તેઓનો આશ્રય અને દરેક પ્રસંગે તેઓના પરિશ્રમને માટે લાઈપુરશોત્તમ અદ્યાપિ ઉપકારી છે. સુદૃઢમિત્ર તરિકેનો સમ્પૂર્ણ લાલ આપવામાં અને બની શકે તેટલી તનની-મનની-અને ધનની મદદ આપવા માટે પણ ઉક્ત મિત્ર વર્ગ પાછા હઠયા નથી. એ તેમની હૃદય વિશાલતા-પવિત્ર સ્નેહ અને કરુણાજનક પ્રીતિના વિસ્તરણમાં ઉતરી શકાતું નથી, આ ઉલ્લેખ મિત્રોની પવિત્ર અનુમતિ-સાચી સલાહ-અને બતાવેલા સરલ માર્ગ ઉપર ગમન કરતાં લાઈપુરશોત્તમને એજ પદવી ઉપર આપણે અત્યાર સુધી અવલોકીએ છીએ એ સમગ્રી ઉપકાર તૃતિ ત્રિયુત્ શેઠ ભાઈચંદ દામોદર અને શેઠ પરમાનંદ કેસરીનેજ ધન્યવાદ અપાવે છે.

અનુષ્ટુપ્

ઉત્સવે વ્યસને ચૈવ, દુભિક્ષે શત્રુ વિગ્રહે,
રાજદ્વારે શ્મશાનેચ, ય સ્તિષ્ઠતિ સબાન્ધવ.

સાહિત્ય.

વર્તમાન કાળની ચમત્કૃતિ આપણે સૌ અનુભવિએ છીએ કે ગમે તેવો સ્નેહ સંબંધ હોય તદ્દપિ આર્થિક મદદ કરતાં દરેકનું મન સંકોચ વૃત્તિને પ્રાપ્ત થાય છે. જોકે શારિરિક અને માનસિક શ્રમના ફલનો લોભ આપવા સઘળા તૈયાર હોય છે, પરંતુ જ્યાં માત્ર આર્થિક અવલંબનની અગત્યતા હોય છે ત્યાં પૂર્વેકિત ઉભય પ્રકારના શ્રમના ફલની આવશ્યકતાજ નથી. સઘળી રીતે નિરાશ, નાસીપાસ અને નિરાવલંબનિય સ્થિતિમાં પોતાના બાહુનો આશ્રય આપી ભાઈ પુરૂષોત્તમની ઉન્નતિનો પ્રકાશ આગળ ઉપર પ્રજ્વલિત કરવા અને તે પોતે સ્વતઃ નિરક્ષણ કરવામાં ઉચ્કૃત થવું એ આજ તો કોઈ સામાન્ય સ્થળેજ અનુભવગોચર થાય છે કે જે પ્રવૃત્તિ કરતાં સહોદર બાંધવ પણ સહેજ સંકોચ ધરે છે; તે સામે આ ઉભય મહાત્માઓનાં નિર્મળ નેત્રમાં વાસ કરી રહેલા પ્રેમના ફળદ્રૂપ પ્રક્ષના સ્વાદિષ્ટ ફળોનો અદ્યાપિ આસ્વાદ લઈ આ શરિરનો, કુટુંબનો અને યથા-પ્રાપ્ત સંબંધીઓનો નિર્વાહ ચલાવવામાં આવે છે.

સં. ૧૯૫૬નું સ્મરણિય વર્ષ લગભગ સમગ્ર ભારતવાસિ જનોના બહુ કડવા અનુભવનું અને તેનું સ્મરણ માત્ર ત્રાસનો અનુભવ કરાવનારું છતાં એવા વર્ષમાં ભાઈ પુરૂષોત્તમે મહાન કષ્ટે આ મુદ્રાયંત્રનો જન્મ આપવાનું સાહસ હસ્તગત કર્યું હતું કારણ કે જ્યાં ઉભયપાર્શ્વ બળવાન સ્તંભોનું અવલંબન હોય ત્યાં પ્રશ્નજ શું રહે છે. ભાવાર્થ એ છે કે આવા દુષ્કાળ જેવા દુઃખદ સમયમાં પણ જેઓ અન્તઃકરણ પૂર્વક મદદ કરવા ઇચ્છે છે તેઓજ કરી શકે છે. આ દાખલો ખરેખર નોંધ કરવા યોગ્ય અને અન્યને સ્મરણમાં રાખવા યોગ્ય છે. સં. ૧૯૫૬નો સમય એવો હતો કે બાપ દીકરાનો, અને પતિ પત્નિનો ત્યાગ કરી, ચાલ્યા જતા હતા. તેવો સમય ખર્ચ કરી દ્રવ્યોત્પલ્લોગે ભાઈપુરૂષોત્તમને નિર્ગમન કરાવ્યો છે. એ કંઈ થોડો ઉપકાર નથી. પરંતુ—

“ હુન્નર કરો હુન્નર ભાગ્ય બીલે ન કૌડી. ”

હમેશાં કહેવત છે કે સારા કામમાં સૌ વિદ્ય; એ પ્રમાણે મુદ્રાયંત્રના જન્મને હજી કાંઈ પણ સમય થયો નથી તેટલામાં તો એટલે માત્ર ૩૦ દીવસ દરમિયાન

સંવત ૧૯૫૭ ના કાર્તિક માસના ગર્ભ સમયમાં કોણ જાણે કેના દોષ વડે પણ ભાવનગર જેવા વિશાળ અને ભવ્ય શહેરનું મરકીએ દર્શન લીધું.

દુરે પિસંગમં દ્રષ્ટ્વા શ્રુત્વા વા સાગર ધ્વની,
વિલયં યાંતિ પાપૌઘા સિંહ દ્રષ્ટ્વા મ્રગાદ્ય.

ઉપરનો અનુષ્ટુપ માત્ર એક દ્રષ્ટાંતને નિશ્ચય કરવા માટે અપાયેલ છે, એટલે કે જેમ સિંહના દૂરના દર્શન માત્રથી મૃગલાંબો નાશી જાય છે. અને જેમ રત્નાગર સાગરના ધ્વનિના શ્રવણ વડે જેમ અસંખ્ય પાપોથી નિવૃત્ત થવાય છે. (પાપ લાગી જાય છે) તેવી રીતે ભાવનગરમાં મરકીખાઈના પ્રવેશ માત્રના શ્રવણ માત્રથી શહેરના મનુષ્યો પોતાના ધન, માલ, મેડી, મહેલ અને પ્રીય વસ્તુઓનો ક્ષણ માત્રમાં ત્યાગ કરી પલાયન કરવા લાગ્યા. કાળના વાતા સુધાટાના ઉત્પવનમાં ખોટી હિમ્મત કરી શરિરનો નાશ કરવાનું સાહસ ન કરવું એમ ભાઈ પુરૂષોત્તમે વિચાર્યું. ત્યારે અત્યારે અનાચાસે એકદમ ઉચાળા લખાયા ઉપાડી કેના દ્વારનો આશ્રય લેવો? ગમે તેમ થાય તોપણ ભાવનગર તો પ્રતિ દિવસે મરકીના, એર વધારે ઝપાટામાં ઝંપલાતું જતું હોવાથી તેનો ત્યાગ કર્યા વિના ચાલે તેવું નહોતું, આટલેથી તો બસ નહિ; પરંતુ બીજે સ્થળે પણ આવી હવામાંથી આવનાર માણસને શહેરમાં અગર ગામમાં દાખલ થયા તેને સ્થાનાધિપો તરફનું સખ્ત અનાજા અને વળી મરકી ખાઈએ ભાવનગરને સ્વાશ્રયે લીધાના વર્તમાન ચતુર્દિસે વ્યાપ્તવ્ય થએલા હોઈને કોઈ પણ સ્થળે ગુપ્તરીતે પણ પ્રવેશ કરી શકાય તેવું નહોતું. વળી આવા પ્રદેશમાંથી આવનાર માણસ સાથે બીજે ગમે તેવો સ્નેહી સંબંધી કે કુટુંબી હોય તદ્દપિ તેના તરફ બિલકુલ દયાની લાગણી ધરાવાતી નહોતી અને જાણે આપણેજ અત્યારે તેઓનાં દર્શન માત્રથી કિંવા સ્પર્શ માત્રથી કાળના ગ્રાસરૂપ થઈ જશું તો! આવા મહાન ભયવડે લોકો આશ્રય આપતાં, પણ કલેશ વશ વર્તતા હતા. આવા દુઃખદ સમયમાં કયાં જવું! એ મહાન વિચાર, ખેર અંતે એમ ઠર્યું કે “એક પંથ અને દો કાજ”. ભગવાનનું શરણ અને કુટુંબીના આશ્રય વિના અત્યારે બીજું કશું કર્તવ્ય નથી, માટે એકદમ આંહીથી પાલીતાણા જવું વધારે અનુકૂળ જણાયું, પાલીતાણામાં જેન સાંકળીને ત્યાં આશ્રય લેવો-નહી ને કંઈ થાય તોપણ ચિન્તા નહીં, ભગવદ્ધામ અને સંબંધીઓની હાજરી એટલે નિશ્ચિંત, આવા છેવટના વિચાર સુધી મન પહોંચી વળેલું હતું. જેન સાંકળીને પાલીતાણામાં વસાવેલી હોવાથી તેણીનું ત્યાં શ્વસુરગૃહ હતું, જો કે તેમનો આશ્રય લઈ તેમના ગૃહનું જલપાન માત્ર પણ લેવું એ શાસ્ત્ર વિરુદ્ધ હતું, તોપણ આપત્તિ કાળે

શાસ્ત્રે આપેલી છુટનો અત્યારે ઉપયોગ ક્યાં વિના નહીં ચાલતાં આશ્રય લેવામાં આવ્યો હતો.

અહા !!! ઇશ્વરની શું ઇચ્છા છે ? દૈવો ન જાનાતિ કુતો મનુષ્યઃ । દૈવને હાથે શું થવાનું છે તે મનુષ્ય જાણી શકતાં નથી, એક ક્ષણ પછી લાઠ પુરુષોત્તમનું શરિર કાંઈ જુદાજ અનુભવનું દર્શન કરેછે. અને તે ઉભયરિત્યા— એકતો જેના અવલંબન ઉપર, જેના આશ્રય ઉપર, જેના ભરોસા અને મદદના આધારે ગએલા તેજ સૌભાગ્યવતી ભગિની સાંકળી બિચારી વ્યાધિવશ, આતિથ્ય સત્કાર કરવાને લાચાર, કાંઈ પણ શારિરિક મદદ કરવાને પરાધિન અને વ્યાધિના પરિણમથી ચિન્તાગ્રસ્ત, અને બીજી તરફ, લાઠ પુરુષોત્તમના પોતાનાજ શરિરને વ્યાધીનો અનુભવ થયો, તે ત્યાં સુધી કે છેવટ થોડા સમયમાં એટલે સુધી દર્દનું સામ્રાજ્ય થયું કે આ શરિર એક ક્ષણ પણ આ જગતની લીલાની હવા લેશે કે કેમ ? એ માટે સંબંધીઓ વિચાર નિમગ્ન થયા. યથાયોગ્ય ઉપચારો ક્યાં. ભયંકર સ્થિતિમાં કશું સુઝે નહીં અને દરેક ઔષધોપચાર જોઈએ તેટલા અને બની શકે ત્યાં સુધી ક્યાં છતાં અને યોગ્ય હીકમત ચલાવ્યા છતાં દર્દની શાંતિ જોવામાં ન આવતાં છેવટ દૈવસ્ય ગહનો ગર્ભ દૈવ ઉપર વિશ્વાસ રાખવામાં આવ્યો, તોપણ ગમે તેવું છતાં અન્તે ધર્મજ સહાયક છે. એવું ગણી પૂન્યે પાપનાસ્તિ એ વિચારે ધર્મ ધ્યાન પણ કરી ચુક્યા. અને હવે લાઠ પુરુષોત્તમનું આ ક્ષણભંગુર શરિર આ પંચમહાભૂતથી સંગૃહિત કરેલું શરિર એક ક્ષણપછી આ અસાર સંસારનો ત્યાગ કરશે, એટલીજ રાહ જોઈ સમજાંઓ ખેડાં છે. પરંતુ દૈવ નાંખેછે ત્યારે તેની સીમા નથી હોતી, તેનો આ પ્રત્યક્ષ દાખલો છે. જુઓ, આવા મહાન દુઃખદ સમયમાં એવો ઓર્ડર થયો કે મરકીવાળી હવામાંથી આવનારા લોકોને શહેરમાં રહેવા આપવા નહીં અને તેથી આ બા- ઇશ્રી આવી સ્થિતિમાં આંહી આવેલા હોવાથી તેઓને પણ રાજ્યદંડની આજ્ઞા અનુસાર શહેર છોડવા ફરમાન થયું. લાચાર—સત્તા સામે લાચાર— આવી સ્થિતી તરફ કોણ દયા લાવે ? કોને અરજ કરવી ? કોઈ સાંભળે નહીં, મરકીથી સૌ બીડે; કોઈ હીમ્મત કરે નહિ. ઠીક છે, કાંઈ ચિન્તા નહીં. ઇશ્વર કરે તે ખરું, ગાડી કરી. પ્રાતઃકાળ પહેલાં પાલિતાણા છોડ્યા સિવાય ઉપાય નથી, પરિણામે ‘બ્રાહ્મમૃદુતે’ પવિત્ર પાલિતાણાનો અનિચ્છાપૂર્વક ત્યાગ કયો. ગાડીમાં વાસ કર્યો એ પણ આપણા નાયકને તો મહાન દુષ્કર હતું, પાદ છતાં નિષ્પાદ હતા. તમામ ઇન્દ્રીયો છતાં તેથી રહીત હતા. એટલે સ્વતઃ ગાડીમાં બેસવા તેઓ બીલકુલ અશક્ત, આવી શારિરિક સ્થિતિમાં અન્યોની મદદથી ગાડીમાં બેઠા.

પ્રયાણ કર્યું. પાલિતાણાનો ફરજયાત સ્નેહ તજ્યો. હવે જ્યારે શિહોરનાં દર્શન થાય ત્યારે ખરાં? રસ્તામાં શું શું વિટંબણાઓ લોગવવી પડશે, તેનો પોતાને તો ખ્યાલજ નહોતો, કારણ કે ગાડીમાં પોતે તો દંડવત શયનજ કર્યું. હવે કાંઈ પણ દુઃખદ પ્રસંગ આવે તો તે ઉપરિધાન મનુષ્યોને સહન કરવાનું હતું. શિહોર જતાં જતાં પણ રસ્તામાં અનેક વખત શરિરની વ્યવસ્થામાં ક્ષણ ક્ષણમાં અસાધારણ ફેરફાર થઈ જતો. જોવામાં આવ્યો હતો. જાણેકે હમણાં ભાઈ પુરૂષોત્તમનું શરિર હતું નહતું થશે. પરંતુ જેમ તેમ કરી શિહોર સુધી આપણા નાયક સહિસલામત પહોંચી શક્યા અને ઇશ્વર કૃપાથી રસ્તામાં કાંઈ અનર્થકર પરિણામ આવ્યું નહીં.

પાલિતાણાથી શિહોરજ આવવું એ પણ નિષ્પ્રયોજન નહોતું; કારણકે આવા ફૂનિરિક્ષ્ય પિડિત સમયમાં કોઈ સ્થાન સંગ્રહ કરે તેવી સ્થિતિ ન હોતી. દરેક મનુષ્યની અત્યારે એકજ દૃષ્ટિ હતી અને તે કાંતો સ્નેહી અગર કાંતો સંબંધી વિના અન્ય અત્યારે કોપિ પુકારે આશ્રય આપે તેવું નહોતું. પ્રથમથીજ વિશ્વાસ હતો કે શિહોરમાં પણ ~~કોઈ~~ પિડા કરશે, તોપણ તે સિવાય અન્ય માર્ગજ નહીં ત્યાં શું ઉપાય ! આખર શિહોર આવ્યા. અહીંયા સંબંધી વર્ગમાં ભાઈ વિકૂલજ અને તારાચંદ વહાલજ કરીને આપણા શ્રીયુત નાયકના ક્ષમના દીકરાઓ રહેતા હતા, તેને ત્યાં આવ્યા. મનમાં પોતાને તો ભય હતો. પરંતુ આશ્રિતોને પણ તેઓના આવાગમનથી ક્ષિણુ ભય પ્રાપ્ત થયો. તોપણ સ્વખાન્ધવ આવે ત્યાં તિરસ્કાર કેમજ થઈ શકે ? મુખે વાહુઃખે, સ્નેહે વા અસ્નેહે, કલેશ વા આનંદે, પણ ભાઈ પુરૂષોત્તમનું આવાગમન સફળ ઇચ્છ્યું. મનુષ્યો ઉપર કેવા પ્રકારના દુઃખ દાવાનળ પ્રજ્વલે છે તેનું વત્તાંત ભાઈ પુરૂષોત્તમના જીવન કાલમાં આટલો વ્યતિત થએલો સમય પણ એક યાવત યાદ આવે તેવો છે. ખલેગનું જોરતો તેવુંજ હતું, આંહી પણ આવા ખલેગ સાંસર્ગિક લોકોને દાખલ થવાનો ખીલકુલ પ્રતિબંધ હતો. તેમાં ભાઈ પુરૂષોત્તમ દાખલ થયા, સરકારી અમલદારો એટલે કે ફોજદારી દિવાની ન્યાયાધિસો, મ્યુનિસિપાલ ખાતાના કમિશનરો, અને દર્દી દરમન ડોક્ટરો, વિગેરેની ચાલતી પ્રચંડ જાહેશીકાના પ્રહારનો ભાઈ પુરૂષોત્તમને ભય વ્યાપ્યો. ઓડીરો ઉપર ઓડીરો-નીકળી જાઓ, આંહી ખીલકુલ રહેવું નહીં. સખત મનાહ છે, શીહોર છોડી દો. ગમે ત્યાં જાઓ, ઇત્યાદી લિત્ત લિત્ત પ્રકારની એકજ અર્થ સૂચક આજ્ઞાઓએ ભાઈશ્રીને અત્યંત દુઃખીત કર્યાં. વિવંહળ બનાવ્યા, હવે શું કરવું ? કાનો આશ્રય ? કોની ભલામણ ? કાંઈ લાગવગ ચાલે તો થાય. લાગવગ કોનીકે કોણ મદદ કરે ? ભાઈ વિકૂલ અને તારાચંદ તો સાધારણ વ્યાપારી વર્ગના માણસ હતા, તે છતાં અમલદાર

તથા ડોક્ટરના સંબંધવાળા હતાં. અને તે ગામમાં સારા લાગવગવાળા હતા. આવા સમયમાં ઇશ્વર દરેકને સહાય કરે છે. એવો ભાઈ પુરૂષોત્તમનો પવિત્ર નિશ્ચય અત્યારે કૃષ્ણરૂપ થયો. સ્થિતી નહારી, તખીયત ખીલકુલ અલિલ, કયાંય જઈ શકાય નહીં. એવી શારિરિક હાલત, ઇત્યાદી તરફ ડોક્ટર ધનજીશાહ કરીને ત્યાં તે વખતે ડોક્ટર હોઇને તેઓ જોવા આવતાં આ સ્થિતીનું તેમને દર્શન થયું. તેમના હૃદયમાં ઇશ્વરાંશે, દયાએ અને લાગણીએ પ્રવેશ કર્યો, નરમ થયા. અને ભાઈ પુરૂષોત્તમ સ્થાનાંતર કરે તો શરિર સહન કરી નજ શકે એવું જ્યારે પોતાને જણાયું ત્યારે આંહી રહેવાની આજ્ઞા કરી. પરવાનગી આપી. અને રહ્યા. પરંતુ જોત જોતામાં મૃત્તિ એટલી તો પરવશ થઈ કે જોવા આવનાર લોકોના મન સંશય વિપર્યય ચુકતથયાં અને આપણા ચારિત્રનાયકના શરિરનું તેની અત્યારની સ્થિતીનું દર્શન થતાં ધાસ્તી એવી લાગી કે વખતે આ કેશ ફેટલ થાય. આંહીંયા જે જે મિત્રો સ્નેહી સંબંધીઓ હતાં તે સર્વે સેવામાં શામીલ થઈ યથોપચાર કરવા લાગ્યાં. પરંતુ સ્થિતી તો ઓર વધારે ભયવાળી જણાતી જતી હતી, એક ક્ષણ પછીતો ભાઈ પુરૂષોત્તમ જોવા આવેલા લોકોને ઓળખવાનું ભાન પણ ભૂટી ચુક્યા હતા. આવા દુઃસહ અને સંકટના સમયમાં આથી પણ વધારે નહારીસ્થિતીતો એથઈ શ્રી પુરૂષોત્તમનાં અધર્મિંગના ભાઈ વખતને ખ્લેગ થવાનાં ચિન્હો જણાયાં, તુરતજ પતિની સારવારથી ભ્રષ્ટ થવાનો પ્રસંગ, પતિની આવી દુર્દશા અને પોતે કાળની છાયામાં આવે છે એ સઘળું મનને કલેશના કારણરૂપ થઈ પડ્યું હતું. પતિપત્ની બન્નેને ખ્લેગ થવો અને બંનેની એકબીજાની સમક્ષ હાજરી અને તેથી જુદા પડવું એ શું દુઃસહ પ્રસંગ નથી? મનને કયાં સુધી કબજેરાખવું? ધૈર્ય રાખવાની પણ અત્યારે તો સીમા નથી. ઇશ્વર ઇચ્છા! હવે શું વિચાર કર્તવ્ય છે? અને બાઈ વખતને કોઈ બીજેજ સ્થળે લઈ જવાં. એવો સઘળાઓનો એકત્ર અભિપ્રાય હોવાથી અને બાઈ વખતનાં ભાગ્યયોગ્યે પોતાના માતા પિતા સંથિજ હોવાથી ભાઈ પુરૂષોત્તમથી જુદુ રહેવું હરકત ઓરખું નથી. એવું ધારીને જુદા મકાનમાં લઈ જઈ ત્યાં સઘળી વ્યવસ્થા અને યોગ્ય ઉપચારો શરૂ કરવામાં આવ્યા, બાઈ વખતની સ્થિતિ વખતજતે ઘણી ભયંકર હાલતમાં આવી પડી, ખ્લેગની એક ગાંઠ તો સામાન્ય મનુષ્યોને પણ નીકળવાનું શ્રવણ થયું છે. પરંતુ આને તો તેથી પણ એક વધારે એમ બે ગાંઠ નીકળી. હવે ઇશ્વર શિવાય વૈદ્ય નહીં અને પ્રારબ્ધ શિવાય ઉપાય અને અવલબન નહીં. એજ ખરો વિશ્વાસ રાખવાનું ફરજિયાત હતું, વખત બાઈને અને આપણા શ્રીયુત ચારિત્રનાયકને બે બાબુ કેવી કેવી સ્થિતીમાં આપણે અવલોકીએ છીએ તેનું વર્ણન કરવા હું સમર્થ થઈ શકતો નથી. જો કે માહરીતો હાજરી કયાંથીજ હોઈ શકે, પરંતુ મારા પરમ સુહૃદ્ય બન્ધુ પ્રિય ભાઈ પુરૂષોત્તમ જ્યારે આ કથાનું શ્રવણ કરાવે છે ત્યારે રોમાંચ થાય છે, કંપ થાય છે અને કોઈ માનસિક

વ્યવહારમાં અચાનક વ્યાધાત એવો તો જોશલેર થાય છે કે જાણે હમણાંજ આ સઘળી પ્રક્રીયા બનતી કેમ ન હોય ? એવું ભાન થાય છે.

પ્લેગ, કોલેરા વિગેરે દર્દો ચેપી છે, અને તેનાં જંતુઓ દરેક માણસને મરણ શરણ કરે છે. એવા વિચારો દરેક મનુષ્યોના સમજવામાં આવી ગએલા હોવાથી પ્લેગ કોલેરાએ પ્રસિદ્ધ થએલાં મનુષ્ય પાસે બનતાં સુધી કોઈ જંતુ નથી, કોઈ સ્પર્શ કરતું નથી અને તેની સારવારમાંએ ઉતરવાનું પસંદ કરતું નથી. પરંતુ જ્યાં સંબંધ હોય ત્યાં શું કરે/લાચાર, અવસ્ય ભવિષ્યનાં નિશ્ચય ઉપર આવી સેવાનો સ્વિકાર કરવો પડે છે, આ વખતે આપચારિક મનુષ્યો જે કોઈ સગાં સંબંધી અને મૈત્ર્ય વર્ગ હોય, તેના પણ બેવિભાગ થયા. કારણ, અમુક ભાગ ભાઈ પુરૂષોત્તમ અને અમુક ભાગ બાઈ વખતની પરિચર્યામાં ગુથાએલો હતો. તોપણ ભાઈ પુરૂષોત્તમ તો પુરૂષ વર્ગના બલવાન હૃદય, કઠણ છાતીના અને હીમ્મતવાન હોવાથી પોતે હવે સારી સ્થિતિમાંજ છે, માટે જે કોઈ આવે તેને પોતાના પ્રિય પિત્તની સારવાર કરવા જવા કહેતા અને પોતાની સારવારમાં એક માત્ર તેઓમાં ઐથી નહાની બેન હરકુંવર કરીને જે છ વરસની ઉમરની હતી તેને રાખી તેનાથી કામ લેતા હતા. એક તો ચેપી રોગ, તેમાં વળી માણસોની હિમ્મત સ્પર્શ કરવા ન થાય અને તેથી વધારે તો વળી દર્દી પાસે બીજા માણસોને જવા ડોકરની મનાહ. એટલે જે કાંઈ કાર્ય થાય તે સઘળું દૂરથી થઈ શકે, વાતો પણ દૂરથી, વ્યવહાર સઘળો દૂર દૂર અને દૂર. આ પણ જીવંતમાં એક સ્મરણિય નોંધ લેવા જેવો સમય ભાઈ પુરૂષોત્તમ ઉપર ફરી વળ્યો છે.

નાની છોડી; અજ્ઞાન છોડી, સ્નેહપૂર્ણ શિશુ ભગિની સેવા અને તેનું અજ્ઞાની હૃદય, લોકો ના કહેતા હતા છતાં ભાઈ કેમ છે, એમ કરી સ્પર્શ કરી જતી હતી, પરંતુ ઈશ્વર અનુકુલ છે, તેને વિષપાન પણ અમૃત રસમાં બદલાઈ જાય છે, જ્યારે સઘળું પ્રતિકુળ હોય છે ત્યારે અનુકુળતા પણ પ્રતિકુળ સ્વરૂપ ધારણ કરે છે. જુઓ કે એકતો આવું દર્દી આવી સ્થિતિમાં તેમાં વળી રહેવાનું સ્થાન એક ફક્ત સાડા ચાર ફુટની લાંબી પહોળી અંધારી ઓરડી, બારી નહીં, જાળી નહીં અને હવા અજવાળાની કોઈ પણ જાતની સગવડતા વગરની. લેજવાળી દુર્ગંધયુક્ત, અને જંતુઓના સંગ્રહ સ્થાન રૂપ આ ઓરડી ભાઈ પુરૂષોત્તમના શયન ગૃહનું પ્રીતિપાત્ર સ્થાન બની હતી. પથારી દર્દીને યોગ્યજ ફાટેલાં તુટેલાં જરી પુરાણાં ગાદલાં ગોદડાં અને પર્યાક પણ તેવીજ સ્થિતિનો. કારણ પાછાં તે નીરૂપયોગી થાય અને કામ ન આવે માટે સારી શોભિત અને મૃદુ પથારી આપવામાં આવી નહોતી, કુચુમ શય્યાના સુનારને ભૂમિ શયન પણ મલવાનો એક સમય આવે છે, તેનું આ એક ઉજ્જવલ દૃષ્ટાંત છે.

શિશ્વરણી.

કાચિદ્ ભૂમૌ શય્યા ક્વચિદપિ ચ પર્યંક શયનં
કાચિચ્છાકાહારિ ક્વચિદપિ ચ શાલ્યોદનરુચિ
કાચિત્કંથાધારિ ક્વચિદપિ ચ દિવ્યાંવરધરો
મનસ્વિકાર્યાર્થે ન ગણયતીદુઃખં ન ચ મુખં ॥

પરંતુ આ મળેલા ઉપહારો માટે અંત્યારે ભાઈ પુરૂષોત્તમ કાંઈ પણ કરી શકે તેવી સ્થિતિમાં નહોતા, કારણ કે હાલનો આ સમય તેટલું પ્રાપ્ત કરાવે તો પણ ઇંદ્રભૂવન માની લેવા જેવું હતું. આ પ્રમાણેની સ્થિતિ કાંઈ સ્વસ્થ કાળમાં ચાલી જાય કે સ્વભવત્ ટુંકા સમયમાં પૂર્ણ થાય તેવું પ્રારબ્ધજ નહોતું, અને તેથી અન્તકાળના છેલ્લા દુઃખદ્વારનાં દર્શન કરી ફરી પર્યંટણુ કરી દોઢ માસે આ કરેલી પથારીનો ત્યાગ કરવાને લાગ્યોદય થયું હતું. શારિરિક વ્યાધિનો અંત આવ્યો, પરંતુ હજી માનસિક આધિની સ્થિતિ તો અધિક ચિન્તામાં નિમગ્ન થતી જાય છે. કારણ કે આવા દુષ્ટ દહન દાવાનલ રૂપ પ્લેગના પંખમાંથી ભાઈ પુરૂષોત્તમનું શરિર કોઈ પૂર્વના પૂન્ય પ્રતાપે વા વડીલોના મહાન સત્કર્મના બળે રહેવા પામ્યું હતું પરંતુ ખીજાં સંબંધી જનો પ્લેગના વિકાળ મુખમાં ગ્રાસ રૂપ અન્યાના વર્તમાન મળતાં હૃદય કાંઈ જુદાંજ આંદોલન ઉપર ચઢ્યું. જેમ સમય જાય છે, તેમ તેમ એક તરફ મહદુપકારી પરમસ્નેહીમિત્ર પરમાણ્વંદ કેશરીનું મૃત્યુ, પ્રેમાલ મૂર્તિ બેન મણીનું મૃત્યુ, સુરણીવર્ય કૃષ્ણ હરખળાનું મૃત્યુ અને ખીજા કેટલાંએક આસપાસના કુટુંબી જનો, મિત્ર વર્ગમાંના યુવકો અને સ્નેહી વર્ગમાં ઘણાઓનાં મૃત્યુના સમાચાર મળતા જતા હતા. તેમ તેમ તેઓના વિયોગનો અસહ્ય દુઃખદ સંતાપ વધારેને વધારે જાગૃત થઈ સંતપ્ત કરતો જતો હતો. આ વિગેરે ઘણા ટુંકા પણ દુઃખદ સમયમાં ભાઈ પુરૂષોત્તમને ઇશ્વરી લીલા કહો, કૃત્ય કહો, કે શિક્ષા કહો. તેનાથી ઘણી જાતના અનુભવ મળી જતાં હવે આવા પ્રસંગો જેઓ ઉપર આવે તેઓ તરફ સ્વાનુભવના સ્મરણ પૂર્વક દયાની લાગણીથી જોવાય તેને માટે યોગ્ય સારવાર, યોગ્ય ઉપહારોપચારની વ્યવસ્થા, તેઓની વસ્તુ પ્રાપ્તિની ઇચ્છાની પૂર્ણતા, આદિ તરફ ભાઈ પુરૂષોત્તમની પ્રવૃત્તિ ઘણી સ્તુતિપાત્ર થવા લાગી, સાજા થયા છતાં જે જે પ્લેગના દરદીઓ જોવામાં આવે તેઓની અંતઃ કરણથી સારવાર અને તેઓને યથાયોગ્ય મદદ કરવાના કામમાં એકદમ પ્રવૃત્ત થવાની વૃત્તિ તેઓની જાગૃત થઈ આવી હતી અને તે ત્યાં સુધી કે પ્લેગથી સપડાએલા મનુષ્યોને શાની અગત્યતા છે, તે તથા તેઓને કેવા કેવા ઉપાયોની

કેવી કેવી સગવડતાની જરૂર છે તે પુરી પાડવા તથા તેઓને થતા દુઃખનું ભાન કરાવી તેઓ તરફ તિરસ્કારની દ્રષ્ટિથી નહીં જોતાં દયાની લાગણીથી જોવાની ભલામણ કરવા રૂપ મોટા વિસ્તારવાળો લેખ (નિબંધ) લખી આ વખતે ભાઈ પુરૂષોત્તમ મુંબઈમાં પ્રસિદ્ધીને પ્રાપ્ત થએલા “ મુંબઈ સમાચાર ” નામના જન જાહેર છાપામાં છપાવેલ હતો, અને આવા પોતા ઉપર ગુજરેલા દુઃખદ પ્રસંગના અનુભવ ઉપરથી ગરીબો બિચારાં ઉપર શું હવાલ થતાં હશે, તે વિચારી તેઓ અર્થે એક માત્ર દયાની લાગણીથી એક મોટું ફંડ ઉભું કરી તે વડે યોગ્ય ઉપહારો-સામગ્રી આ વર્ગને પુરી પાડવામાં આવતી હતી, પુરૂષોત્તમ ભાઈની આ ઉપકારક વૃત્તિ દુઃખી મનુષ્યોને જંગલમાં મંગલમય શાંતી કરાવતી હતી, એટલુંજ નહીં પણ આવા પરોપકાર દર્શક અને દુઃખ નિવારણ લેખની અસરથી સંભવીત ગૃહસ્થો તરફથી મોટા પાયા ઉપર એક ફંડ ઉભું કરવામાં આવ્યું હતું. જેનો લાભદરદથી પીડાતા દરદીને અને નિરાધારોને અનાજથી પુરવામાં આવતો હતો.

એ રીતનો અમુક સમય નિર્ગમન કરતાં છેવટ વૈશાક માસના ગર્ભકાળમાં ભાવનગરમાં ખલેગની શાંતી થવાથી ત્યાં આવ્યા અને વિજય મેળવેલા ધંધા ઉપર ફરીથી ધ્યાન આપી કામ શરૂ કર્યું. આ સમયે છાપખાનું દાણાપીઠમાં હતું. ત્યાંથી ખસેડી દરબારની ડેલી સામે બદાણીના મકાનમાં લાવવામાં આવ્યું હતું, સારા પ્રારબ્ધે ધંધામાં જેમ જેમ દિવસો જતા ગયા; તેમ તેમ વિશેષ લાભ પ્રાપ્ત થતો ચાલ્યો, વેઠેલી દુઃખદ સ્થિતીના સમયમાં અસાધારણ રીતે વ્યવસ્થા થએલી લક્ષ્મીને સંગ્રહ કરવાનો આ સમય હાલ પ્રાપ્ત થએલો હોઈને ભાઈ પુરૂષોત્તમમાં નવું જીવન આવ્યું, પાછલા કાલનું કાંઈક અંશે વિસ્મરણ થયું અને ઇશ્વરની અત્યારે સાનુકુલતા છે એવાં ચિન્હો વ્યાપારમાં જોવામાં આવ્યાં એટલુંજ નહીં પણ સંવત ૧૯૫૮ ના શ્રાવણ માસના ઉત્તર પક્ષના પ્રથમ દિવસેજ પુત્ર પ્રાપ્તિનો અવિચ્છિન્ન લાભ મેળવવા ભાગ્યશાળી થયા હતા. આ રીતનો ઉગ્ર વ્યવહાર લગભગ વર્ષ દિવસને પહોંચવા જાય છે એટલામાં વળી સંવત ૧૯૫૯ ના ચૈત્ર માસની પ્રથમ રામનવમી નામના જગત્માન્ય અને જગદ્દેવંદ તેહોવારના મંગળમય પ્રભાતે શ્રી ભાવનગર શહેરે લંકાપુરીનું ભવ્ય સ્વરૂપ ધારણ કર્યું, લંકાને જે વખતે હનુમાનજીએ અગ્નિથી પ્રદીપ્ત કરી તે સમયના દેખાવનું સ્વરૂપ અત્યારે ભાવનગરે ધારણ કર્યું, અગ્નિની પ્રચંડ શિખાઓ અને તાજજન્ય ઉપ શિખાઓ સર્વત્ર પ્રસરી રહી હતી, ચતુર્દિશે અગ્નિમય કેમ જાણે સૃષ્ટિના પ્રલય અર્થેજ આ અગ્નિએ સ્વરૂપ ધર્યું હોય! એવી રીતે ક્ષણ માત્રમાં આરે તરફ એટલા વેગથી ફરી વળ્યો, આ પ્રખર અગ્નિ ચક્રમાં ભાઈશ્રી પુરૂષોત્તમની વિજય

દાર્શિની દશા પુનરબદ્ધ થઈ ઘર તથા મુદ્રાલય આ અગ્નિમાં લક્ષ્મિભૂત થયાં, સદંતર નાશ. કદી વસ્તુનું પુનરદર્શન પ્રાપ્ત થયું નહીં આ વખતે ભાઈ પુરૂષોત્તમના ઘરમાં પોતે, બૈરાંઓ, છોકરાંઓ હતાં તેમજ મુદ્રાલયમાં પણ નોકરો માણસો કામ કરતાં હોવાથી તેઓ કેથે જઈ શકે તેવી સ્થિતિ નહતી, પરંતુ “ મરણુ તરણુને શીખવે. ” એ ગુજરાતી કહેવત અનુસાર આ અગ્નિપ્રલયમાંથી બચવા અત્યારે કોઈને કાંઈ માર્ગ નજરે પડે નહીં. તેટલામાં “ઓસાણુ હથીયાર” પ્રમાણે ભાઈ પુરૂષોત્તમ પાસે શિર્ષબન્ધ પાઘડી (ફિટો) હોવાથી કઠોરાના વચ્ચેના લાકડાંને બાંધીએક દમ બનતી ત્વરાએ અનુક્રમે લોકોને ઉતારવામાં અસાધારણ હિમ્મત ધારણ કરી હતી. અને સૌને સલામત ઉતાર્યા. બાદ પોતે છેવટ ઉતરવું એવી દુઃસહ હિમ્મત ધારણ કરેલી હતી. આ વખતે ઘરના દાદરા સુધી અગ્નિ પ્રવેશ થઈ ચુક્યો હતો. પરંતુ ઉપરને મજલે પહોંચે તે દરમ્યાન ભાઈ પુરૂષોત્તમ માણસોને ઉતારી પોતે પણ સહી સલામત ઉતરી શક્યા હતા. પોતાનો છોકરો જે ઘરના ઉપરના ભાગમાં ઘોડીયામાં શયન કરતો હતો. તે ઘોડીયાને ચતુરસ્ત્ર તો ખરો પણ ખાસ ઘોડીયાને પણ અગ્નિ સ્પર્શ કરી ચુક્યો હતો, તેને શી રીતે બચાવવો, તે કાર્યમાં ભાઈ પુરૂષોત્તમનાં અર્ધાંગના ભાઈ વખત આમતેમ સાધન પ્રાપ્તિ માટે ફાંફાં મારતાં હતાં એક તો બંને સ્ત્રી તેમાં પોતાનાજ બાળક ઉપર ચારે બાજુ અગ્નિ જેવી આકૃત, એકાંત મદદ કોઈની નહીં, સર્વ કોઈ પોતપોતાના બચાવમાં, રસ્તો સુઝે નહીં, કરવું શું? શો ઉપાય તેના મનની સ્થિતિનું ભાન અત્યારે કયા પોઈન્ટ ઉપર હશે, તે વાંચનાર ! ! આપ વિચારી જોશો, આવી દ્વિધતિનું દર્શન કરનાર એક પારસી ગૃહસ્થ જે ત્યાં તે વખતે હાજર હતા તેઓની સાધારણ હિમ્મત અને મદદથી બાઈ વખત સન્મુખ એકદમ પહોંચી બાળકને ઉપાડી લઈ બચાવવાની પ્રવૃત્તિ કરી શક્યા હતા.

આ રીતના અગ્નિ પ્રલયમાં મુદ્રાલયની થએલી મુકિતથી ભાઈ પુરૂષોત્તમ કાંઈ ઓછા બોજામાં ઉતર્યા નહતા. આવેલી આકૃત ફરજિયાત ઉતર્યા છતાં હવે પુનરૂર્ધ્વ સ્થિતિમાં આવવું ઘણુંજ કઠણ કામ થઈ પડ્યું, ઈશ્વર કૃપાથી આટલું કાર્ય એક સાડું થઈ ચુક્યું હતું કે મુદ્રાલયનો વિમો ઉતરાવેલો તેથી ત્યાંથી કાંઈક લાભ મળવાની ભાઈ પુરૂષોત્તમની આશા હતી. અને તે લાભથી રૂ. ૩૦૦૦) ની પ્રાપ્તિ થશે. એવી હિમ્મતે ભાઈ પુરૂષોત્તમનું જીવન ટકેલું હતું, ભાવનગરની અગ્નિ પ્રલયની વાર્તાના શ્રવણથી મુંબઈ વિમાનકંપનીના સરવૈયર પારસીશા પુરજીકરીને એક પ્રમાણિક ગૃહસ્થ આવ્યા હતા, અને તેની સહાય વડે આ નુકશાની બદલ રૂ. ૨૭૦૦) આપવાનું નક્કી કર્યું, વિમાના એજન્ટ કોઠારી ઓઘડ બાપુ કરીને હતા. જેઓ સત્યવક્તા પ્રમાણિક અને નિષ્પક્ષપાતી હોવાથી તે તરફનો ન્યાય પૂર્વક લાભ મળવાની પ્રબળ

ઈચ્છાને આધિન થઈ ઉપરની નક્કી થયેલી રકમ ગ્રહણ કરવા ઇનકાર કયે ન હોતો. પરંતુ કટલાંક ઈર્ષાળુ લોકોએ વીમો ખોટો છે એમ મુંબઈ ખાનગી પત્ર વ્યવહારથી ખબર આપવાથી વિમાની રકમ મળવામાં અનાયાસે એ વિદ્વત આઠ્યું હતું. અને તેથી ફરીથી કોલમ નફી કરવા વિમા કુંપનીને ફરીથી કાગળ આવેલ હોતો, કુંપનીને લખી મોકલવાની નહારીસલાહ અને તે સલાહને આધારે અમુકમાણસો તેવી પ્રતિભાં ઉતર્યા પણ હતા, પરંતુ “સત્ય મેવ જયતે” એ નિશ્ચયને ફેરવવા કોઈ સમર્થ થતું નથી. આવા પ્રપંચથી કુંપનીને વધારેળા આઠ્યું, અને પૈસા નહીં આપવાની નોટીસો મળી ચુકી હતી. પરંતુ આવા જૂઠા અને હુદ્દા પ્રપંચથી ડર નહી ખાઈને વીમા કુંપની પાસેથી સંપૂર્ણ નાણાં મેળવવાની હિમ્મત આગૃહ પૂર્વક પકડી રાખી હતી.

લાઈ પુરૂષોત્તમ ઉપર ગુજરાતી અકાલીક દાવાનલ પ્રકોપ વડે લોકોને દયાની લાગણી ઉત્પન્ન થવાથી ઈર્ષાળુ માણસોને સમજાવવા-સંભવીત ગૃહસ્થોએ તેઓને મદદગાર થઈ પડ્યા હતા. પરંતુ એ સઘળું ભાવનગરનું કાર્ય યોગ્ય વ્યવસ્થાના રસ્તા ઉપર નહિ આવવાથી આખર મુંબઈ જવું પડ્યું. મુંબઈ જઈ શુભેચ્છક અને સારા સલાહકારોને મળી આ કામ કોર્ટમાં લઈ જવા તથા તેમાં અથ ઇતી સુધી કામ કરવા લાઈ પુરૂષોત્તમ તરફથી બીકનેલ અને મે. મેરવાનજી સોલીસીટરને આ કામથી વાકેફ કરી રોકવામાં આવ્યા. કુંપનીના સોલીસીટર મારફત કુંપનીને નોટીસ કરી અને તેને પરિણામે ઘરમેળે સમાધાન કરાવવામાં આઠ્યું. આટલા આ પ્રસંગને માટે લાઈ પુરૂષોત્તમને ઘણાં ખર્ચના બોજમાં ઉતરવા ઉપરાંત મુંબઈમાં એ માસ લગભગ રહેવું પડ્યું હતું પરિણામે તેઓ વિજય મેળવવા ભાગ્યશાળી થયા હતા.

મુદ્રાચંત્ર માટે અગ્નિના કારણ વડે આ પ્રમાણેના સંસ્કાર થવાથી લાઈ પુરૂષોત્તમ તો શું પણ કોઈ પણ માણસ પરાણે હિમ્મત રાખવા ધારે તોપણ રહી શકે નહીં. તેવી સ્થિતિ છતાં અડગ અને ધૈર્યતાથી ફરીથી મુદ્રાચંત્રને ખોલવાની, ગત થયેલા સામાનને પુનઃ ગમે તે ઉપાયે નવિન ખરીદ કરવાની ઈચ્છા તેઓની ઘણી બળવાન હતી. અને તે પ્રબલ ઈચ્છાને કુદરત પણ કેમ જાણે મદદ કરતી હોય તેમ તેમના બાળસ્નેહી લાઈ લાઈચંદ દામોદર અને અગ્નિહોત્રી લાઈ માધવજી માગજી દેવેએ કોપિ રીત્યા પ્રેસનું પુનરુત્થાન કરવા, તદ્દન નવિન ચાંત્રો લાવવા કટિબદ્ધ થવા લાઈ પુરૂષોત્તમને બળ અપ્યું. આ ઉભય સ્નેહી વર્ગના અસાધારણ બળના અવલંબન વડે લાઈપુરૂષોત્તમની ઈચ્છાને ટેકો મદ્યો અને તુરતમાં તૈયાર અને સહજ પ્રાપ્ત થઈ શકે તેવો જુના-ગઢમાં રા. ભાનુશંકર રણછોડજી શુકલને પ્રેસ હતો તે એકદમ લઈ આવવા

નકી કર્યું. વેચાણુ લીધો. ભાવનગરમાં તેનું આવાહન કર્યું અને સંવત ૧૯૫૬ની સાલના શુભકારી જ્યેષ્ઠ માસમાં પરમ હિતચિંતક રાયજીદા બાલુભા પથુભાના મુખારક હાથથી આ પ્રેસને ખુલ્લું મુકવાની જાહેર ક્રિયા મોટા દગદગા અને સારી ધામધુંમથી કરવામાં આવી. આ વખતે ભાઈ પુરૂષોત્તમ હજી વિમા કંપની સાથેના પૂર્વેક્ષિત ચાલતા પ્રસંગને કારણે જો કે મુંબઈ હતા તો પણ તેમની પાછળ તેમની ગેરહાજરી છતાં ખરા મિત્રધર્મને સમજનારા ભાઈ ભાઈ-ચંદ દામોદરે સઘળું કાર્ય પોતાને માથે ઉપાડી Opening Ceremony કરી હતી.

ભાઈ પુરૂષોત્તમને પોતાના સન્મિત્ર મંડળની દરેક પ્રસંગે અસાધારણ સહાયતા મળેલી આપણે જોઈ શકીએ છીએ. તદનુસાર છેવટ જ્યારે મુંબઈથી વિમા કંપની સાથેના વ્યવહારમાં વિજય મેળવી ભાવનગર આવ્યા તે વખતે રનેહી-સંબંધીઓ અન્ય પ્રતિષ્ઠિત ગૃહસ્થો સર્વે સ્ટેશન ઉપર લેવા પધારેલા અને જયજયકાર તથા સાળાશીના ઘોષ વગેરે ભાઈ પુરૂષોત્તમને વધાવી લેવામાં આવ્યા હતા.

પ્રેસને ફરીથી સ્થાપન કરી કામ તેવાજ પાયા ઉપર આગળ ચલાવવા માટે વડીલ વર્ગ પૈકી મુરખી મુળચંદ ભાઈ નથુભાઈની યોગ્ય પ્રેરણા અને સારી હિમ્મત મળવામાં હતી. કારણ કે તેઓશ્રી મારફત થતું આત્માનંદ સભાના કાર્યવ્યવસ્થાનું સઘળું કાર્ય ભાઈ પુરૂષોત્તમને સોંપવા તેમજ આત્માનંદ પ્રકાશ નામનું માસિક પ્રસિદ્ધ કરવા અને તે કાર્ય પ્રસંગે યથાશક્તિ સહાય અર્પવા કબુલ્યું હતું, તે સિવાય જૈન ધર્મ પ્રસારક સભાના માનવંતા પ્રમુખ સાહેબમે. કુંવરજી આણંદજીએ સંપૂર્ણ દીલસોજી બતાવી અને તે કામમાં પ્રવેશ કરતાં યથાયોગ્ય લાભ મળશે. એવી ધારણા પણ બંધાઈ ભાઈ પુરૂષોત્તમનું ધૈર્ય જાગૃત થયેલું હતું એટલેથીજ ખસ કિન્તુ મુરખી કુંવરજી આણંદજી ભાઈની અસાધારણ કૃપાનાં ફલ દર્શન રૂપ અગ્નિથી નાશ થયેલાં પુસ્તકોનો પણ પુનરોદ્ધાર કરવામાં સંપૂર્ણ મદદ કરેલી હતી.

આપણે ઉપર જોઈ ગયા છીએ કે સં. ૧૯૪૨ના વર્ષમાં “આર્ય મન-રંજન” નામનું માસિક પ્રસિદ્ધ કરતાં તે અનાયાસે બંધ પડ્યું ત્યારથી તેવી વૃત્તિ હજી પુનર પણ કોઈ એવું સ્વરૂપ માસિક પ્રસિદ્ધ કરવા ભાઈ પુરૂષોત્તમની વૃત્તિ અદ્યાપિ ઉછળતીજ હતી અને તેથી વર્તમાન વર્ષ એટલે ૧૯૬૦ની સાલમાં વિદ્યાવૃદ્ધ બન્ધુ શ્રીયુત્ ભાઈચંદ દામોદરની સહાયતા વડે ખ્રીસ્તી નૂતન વર્ષના આરંભ માસ માહે જાનેવારીના પ્રથમ દિવસના શુભાત્ર પ્રભાતે સૌંદર્ય નામનું માસિક પ્રસિદ્ધ કરવું શરૂ કર્યું જેમ આ માસિકના તંત્રીપદના ઓદ્ધાને ભાઈ

માધવજી પ્રાગજી શોભાવતા હતા તદ્વત્ વ્યવસ્થાપક દરજ્જાનો સઘળો પ્રવૃત્તિમય કાર્યભાર શ્રીયુત્ ભાઈ ભાઈચંદ દામોદરે ધારણ કરેલો હોવાથી ઉભય જ્ઞાન સમ્પન્ન બન્ધુઓના ઉન્નત પ્રતાપે સૌંદર્ય જન્મીને તુરતજ બાલ્યકાળમાંજ અધિક પ્રકાશને પ્રાપ્ત થઈ અધિક શોભા સંગૃહિત કરવા સમર્થ થયું હતું પણ ઇશ્વરનું ચિંતવન કોઈ અન્ય માર્ગે ગમન કરતું હશે તેની શી ખબર. આ માસિક હજી દુધ પિવાની સહેલ કરતું હતું અન્નપ્રાશન કાલ પ્રાપ્ત થયો ન હતો. જગત વ્યવહારના ખબર વાયુના સુધાટને પ્રાપ્ત થયું નહતું તેટલામાં તો એટલે સં. ૧૯૬૧ ના હુતાશનીના માસમાં પ્લેગના અચાનક સ્પર્શ માત્રથી ભાઈ ભાઈ-ચંદ દામોદરનું ખેદકારક મૃત્યુ થયું એટલુંજ નહીં પણ શ્રીયુત્ ભાઈ માધવજી પ્રાગજીનું પણ આ વર્ષમાં મૃત્યુ થયું આ ઉભય બળવાન સ્થાલના તુટવાથી ભાઈ પુરૂષોત્તમનો સઘળો કાર્યભાર જમીનદોસ્ત થયો સઘળી આશાઓ નિષ્ફળ થઈ. હૃદયને મોટો ધક્કો લાગ્યો. મોટી મોટી ઈચ્છાઓનું પર્વવસાન થયું મિત્ર જેવા મિત્રો. સહાયક જેવા સહાયક અને સલાહકાર જેવા સલાહકાર ગયા. હવે કોનો આશ્રય—કોની મદદ, અને કોની સલાહ, જાણે કે આજે તો સઘળું નષ્ટપ્રાય થયું.

ભાઈ પુરૂષોત્તમને મદદ અને સહાયક કરનારા ભાઈ સુળચંદ નથુભાઈ અને ગુલાબચંદ આણંદજી વીગેરે સહાયકોને પુનઃ ઉભા કર્યા, ભાઈ પુરૂષોત્તમ તદ્દન નિરાશ અશક્ત, હોવાથી ભાઈચંદના મૃત્યુ બાદ ભાઈ માધવજી પ્રાગજીએ કટલોક ભાર વહન કરવા હિમ્મત કરી અને તેમ કરવામાં પણ સમર્થ થયા. પરંતુ તેમણે કાર્યમાં પ્રવેશ કર્યો ન કર્યો તેટલામાં તો માધવજી પણ સ્વર્ગે સિધાવ્યા. અને તેને પરિણામે સૌંદર્ય માસિક પણ દાંત આવ્યા પહેલાંજ ભસ્મિભૂત થયું.

ઉપર પ્રમાણે સં. ૧૯૬૧નું વર્ષ ભાઈ પુરૂષોત્તમના જીવનમાં હમેશના સ્મરણીય પ્રસંગોથી વ્યતિત થતાં બીલકુલ ચિત શાંત થઈ ગયું. મિત્રોના સ્વર્ગે ગમનથી, સહાયકના પરિત્યાગથી હૃદય કાંઈ ધારણા પકડી શક્યું નહીં. અને હવે શું કરવું એજ વિચારે બે ત્રણ વર્ષ સુધીતો સાધારણ કાર્યક્રમ યથાયોગ નિર્વિહન કર્યો. આપણે ઉપરના સઘળા અવલોકનથી સમજી શક્યા છીએ કે ભાઈ પુરૂષોત્તમની સુખ્ય નેમ તેમનો પવિત્ર સિદ્ધાંત જનસમાજને કોપિ પ્રકારે વિદ્યા સમ્પાદન કરાવવાની તેમની બળવતર ઇચ્છાના ફલ રૂપ જુદાં જુદાં પુસ્તકોને જન્મ આપી તથા પ્રત્યેક વખતે સમયાનુસાર નિત્ય લિપ્ત પ્રકારનાં માસિકોને પ્રકટાવી યથાશક્તિ વિવિધ પ્રકારના કળા કૌશલ્ય અને શાસ્ત્રાદિ વિષયો રમતગમત સાથે જ્ઞાન આપે તે રીતે જનસમુહના ચરણમાં અપહ્ન કરેલાં છે. એક કાર્યમાં વિઘ્ન આવતાં તે બંધ પડ્યું તેથી બીજા કાર્યને

આરંભ કરવા માટે રહેજ પણ શુસ્ત થયા નથી. એના નમુના દાખલા આપણે તેઓશ્રીના જુદા જુદા માસિકોના જન્મથી જાણી શક્યા છીએ. સૌંદર્ય માસિકના મદદકર્તા, સહાયક અને નેતાઓના પરિગમન પછી પણ પોતાની વૃત્તિ સતત પ્રજ્વલિત રહેલી તે જ્યારે ફરીથી સં. ૧૯૬૪ ના ખિસ્તિ જન્યુઆરી માસની પહેલીજ ઘડીએ “ જૈન શુભેચ્છક ” નામનું પાક્ષિક પત્ર કાઢવું શરૂ કર્યું ત્યારેજ શાંત થઈ આ પત્ર પોતાના સ્વ તંત્ર્ય ધર્મના સિદ્ધાંતોને પ્રકટાવવા માટેજ નહીં હતું પણ આ પત્રથી જન સમાજ, સૃષ્ટિમાં બનતાં અનેક વિધ વ્યવહારોનું જ્ઞાન મેળવી શકે અને વર્તમાન કાળને યોગ્ય નવનવિન વિચારોને આપણે કરી શકે એક બીજાના હૃદયવિચારોનું જ્ઞાન મેળવી શકે અને પોતાના વિચારો બહાર લાવી જન મંડળની સેવા કરી શકે એવા ખાસ સ્તુત્ય હેતુથી આ પત્રને જન્મ આપવામાં લાઈ પુરૂષોત્તમે પોતાના સ્વવર્ગમાં આ પત્ર કાઢવાનું મથમજ પગલું લઈ શરૂઆત કરી છે, તેનું માન તેઓ મેળવવા લાગ્યશાળી થયા છે.

આપણા ચારિત્રનાયક લાઈશ્રી પુરૂષોત્તમ માત્ર એક પ્રેસનાજ અધિપતિ અને વાહક હતા તેટલા પુરતુંજ તેઓ કરતા તેમ નહીં પરંતુ બીજાં અનેક જાહેર કાર્યોમાં પણ યથાશક્તિ લાગ લેવામાં સામેલ થતા હતા. જેમકે સંસ્થાન ભાવનગરમાં ચાલુ વર્ષના ચેત્ર માસમાં સ્વતંત્રજૈન કોન્ફરન્સ ભરાવાની હોવાથી તેનું તમામ છાપવાનું કામકાજ લાઈ પુરૂષોત્તમ મારફત અને તેમના પ્રેસથી લેવાનું નહીં થયું હતું દરરોજ પેપરો કાઢવા અને આ કોન્ફરન્સનું કામ કરવું એ લાઈ પુરૂષોત્તમને જરા વધારે શ્રમવાળું હતું. તદ્વપિ પોતાની તિમ્ર બુદ્ધિ અને ચાલાકીથી સંખૂર્ણ કાર્યમાં યશ મેળવવા તેઓ લાગ્યશાળી થયા હતા. આ વખતે ભરાયેલી કોન્ફરન્સના કાર્ય વાહકો-ધર્મગુરુ મુનિ મહારાજે અને પ્રસંગ વશાત્ લાગ લેવા પધારેલા નામદાર ભાવનગર નરેશ ઈત્યાદિ જૈન શુભેચ્છક મહાત્માઓના સમગ્ર પ્રતિબિમ્બનું એક આલ્બમ (Album) મોટે ખર્ચે લાઈ પુરૂષોત્તમ તરફથી તૈયાર કરવામાં આવ્યું. ઉપરના મહાત્માઓ ઉપરાંત નામદાર ભાવનગરના મેદિવાન સાહેબ અને સંભવિત ગૃહસ્થો તથા સુંદર અને લગ્ય ભાવનગર શહેરમાં જાણવા જેવા લાયકે મકાનના પ્રતિબિમ્બોને એકત્ર કરી પ્રસિદ્ધિમાં મૂકવાનું કંઠણ સાહસ ઉઠાવી તે દ્વારા પોતાની કાર્યકૃતિનું આલખાણ કરાવેલું હતું. આ ઉપરાંત “ કોન્ફરન્સનો ભોમિયો ” એ નામના કોન્ફરન્સના ચાર વર્ષ જેટલા દીર્ઘ કાળનો કાર્યક્રમ અને તેમાં ભાવનગરની ટુંક હકીકત દાખલ કરી ભેટ તરીકે આપવાનું મોટું માન લાઈ પુરૂષોત્તમે મેળવેલ હતું. આટલા મહાન કાર્યરત્નની

પ્રવૃત્તિ છતાં પાશ્વિક પત્ર જૈનશુભેચ્છક જેનું વાર્ષિક મૂલ્ય માત્ર રૂ. ૧-૪-૦ રાખેલું તે પણ નિયમિત રિત્યા આલું સ્થિતિમાં કિચિત્ વિઘ્ન આનું ન હતું

આ શિવાય જણાવવાને અત્યંત હર્ષ થાય છે કે ભાઈ પુરૂષોત્તમ તરફથી મહારાજ નંદકુમાર, કુસુમ કુમારી-શૂરવીર શિવાજીના લોકપ્રિય ઉપરાંત જૈનધર્મને પુષ્ટ કરના અન્ય ન્હાના મોટા ૪૦ ગ્રંથો જેટલો મોટો ભાગ પ્રસિદ્ધ કરી જન સમાજની ઘણી ઉંચી અને ચિરમ્ સ્મરણિય સેવા બજાવવા માટે ભાઈ પુરૂષોત્તમે દ્રવ્ય ભોગ અને સારિરિક ભોગ અર્પવા પાછળ બિલકુલ લક્ષ કર્યું નથી.

આટલુંજ નહીં પણ હજી ભાઈશ્રીની પ્રવૃત્તિ તેવા લોક પ્રિય કાર્ય તરફથી પાછી હઠતીજ નથી તેના દાખલા તરીકે લવંગલતા-મયંક-મોહિની,; જ્યા, નેપાલનું પુરાવૃત, યોગવસિષ્ઠ છ પ્રકરણો સાથે, ઇત્યાદિ તૈયાર ગ્રંથો અવશેષ રહેલાં છે તે વખતના વ્યય સાથે જન સમાજના ચરણ કમલની ભેટ લેવા ભાગ્યશાળી થશે.

આ પુસ્તકો પૈકી નંદકુમાર નામક ગ્રંથ એટલો બધો લોકપ્રિય થયેલો છે કે જેની અત્યારે દ્વિતીયાવૃત્તિ જન્મ પામવાત્પર થઈ રહેલી છે, જૈન ધર્મના નેતા પ્રવૃત્તકો અને ધર્મ ગુરૂઓનાં સદ્ગ્યારિત્રો એકત્ર કરી લખાવવાનું કામ આલું છે જેને પણ યોગ્ય સમયે પ્રકાશિત કરવાનો લાભ મેળવવા ભાઈ પુરૂષોત્તમની તિવ ઇચ્છા જણાઈ શકી છે.

આટલા ઉપરથી સહેજ સમજાઈ શકે કે ભાઈ પુરૂષોત્તમની જેમસાહિત્ય તરફ પુરી લાગણી તેમજ ધર્મ તરફ પણ તેથી અધિક સદ્વૃત્તિ સદંતર તેવીજ પવિત્ર ચીજ પ્રવાહિની જોવામાં આવે છે, લિત્ત લિત્ત પ્રકારનાં પુસ્તકોને એજ વાળામાં લાવી જન સમાજની દ્રષ્ટિ સન્મુખ મૂકી તેનું જ્ઞાન જાહેરને આપવા તથા પોતાની કીર્તિમાં અધિક વૃદ્ધિ થવાની ભાઈ પુરૂષોત્તમની જાણસા કેટલેક દરજ્જે ફલિભૂત થવા ઉપરાંત તેઓ આવી સદ્વૃત્તિથી સદ્વૃત્તિ સેવતા રહે અને ઇશ્વર એમાં પૂર્ણ પ્રીતિથી મદદ કરે એવું ઇચ્છીએ છીએ.

ઉપસંહાર કરતાં મને લખવા જરૂર જણાય છે કે ભાઈ પુરૂષોત્તમનું આ ચારિત્ર લખવાની પ્રવૃત્તિ કરવાનું શું પ્રયોજન હશે? એમ કોઈ વાંચકના મનમાં સંદેહ ઉત્પન્ન થવા સંભવ છે અને તેનું કારણ એવું છે કે આપણા આ આર્થવર્તમાં આવા પ્રકારની પ્રવૃત્તિ મુલથીજ થતી જોવામાં આવેલી નથી. ખીજાં ઘણાં પ્રકારનાં પુસ્તકો-ઇતિહાસો અને વિવિધ પ્રકારનાં ગ્રંથો લખાયા જોવામાં આવે છે

એટલુંજ નહીં પણ મન કલ્પિત-કપોલ કલ્પિત ગ્રંથો ભરી આડીઅવળી સત્યાસય વાર્તાઓના પોટાં મોટાં પુસ્તકોને બાહેરમાં મુકી તેવી પ્રવૃત્તિથી સતોષ મનાય છે કિંતુ મહાત્માઓનું અનુકરણિય જીવન કાળમાં તેઓએ કેવા પ્રકારની સદ્પ્રવૃત્તિ સેવી છે. કેવા પ્રકારના જનસમાજને પોતાના આ ક્ષણમંગુર શરીરથી લાભ આપેલા છે કેવા પ્રકારના સાહિત્યોમાં પોતાના જીવનથી અધિક વધારાઓ કરી દીધો છે. તથા તેવા દરેક જાતનાં મનનિય-દર્શનિય-અને વર્તનમાં મૂકવા યોગ્ય કામો બજાવેલાં છે તેની સંકલના કરી તેનું જ્ઞાન જન સમાજને આપવા કોઈ તરફથી અર્થાત્ પૂર્વથીજ કાંઈ શ્રમ ઉઠાવેલો નથી, તેથી આવા કદાચ કોઈ સ્વદેષ વૃત્તાંતનું દર્શન થાય તો સહજ આશ્ચર્યચકિત થવાય છે.

ભાઈ પુરૂષોત્તમના સમગ્ર જીવનવૃત્તનું અવલોકન આપણને જ્ઞાન અને ગમ્મત સાથે શિક્ષણ આપે છે કે મનુષ્ય માત્રમાં સંકટ સમયે કેવા પ્રકારના ધૈર્યની અગત્ય છે દુઃખ દાવાનળમાં કેવા પ્રકારની શાંતિની જરૂર છે અને આપત્તિ-વિપત્તિકાળે મનને કેટલી દૃઢતાની અપેક્ષા છે, તે ભાઈ પુરૂષોત્તમનું જીવન વૃત્ત આપણને બરાબર અનુકરણ કરવા પ્રબોધે છે.

લૂંટારાઓના પ્રસંગ-અગ્નિ પ્રલયનો સમય-મરકીની સ્થિતિ આદિ તેમજ તેવા પ્રકારના અનેક દુઃખદ પ્રસંગોને નિર્વિદ્ને પાર ઉતર્યા છતાં તેજ કાર્યમાં સતત મંડ્યા રહેવાનું તેઓનું અસાધારણ ધૈર્યબળ મિત્રો તરફના સ્નેહભાવનું સ્મરણ અને ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારનાં પુસ્તકો બનાવી જનસમાજની સેવામાં ભેટ કરવાની તેઓની પ્રવૃત્તિ અલબત્ત, સંપૂર્ણ સ્તુતિપાત્ર જોવામાં આવે છે.

ઇત્યાદિ ઇત્યાદિ પ્રસંગો, નિઃસંશય અનુસરણિય ભાસે છે પછી તો પ્રેક્ષક જેવા પ્રકારની દૃષ્ટિથી જીવે તેવા પ્રકારનો ભાવદ્યોતન કરી શકે છે. એટલે આ સ્થાને હવે વધારે વિવેચન કરવાનું અનુચીત લાગતું નથી.

ભાઈ પુરૂષોત્તમ સાથેના મહારા સ્નેહ સંબંધનું સ્મરણિય બન્ધન કેવા પ્રકારનું છે. અને જેના વડે મને આટલી સેવા અર્થાત્ આ જીવનવૃત્ત લખવાની ઇચ્છા ઉદ્ભવી શકી છે. તેનું દિગ્દર્શન મારા વાચક બન્ધુઓને હવે પછી કરાવીશ કારણ કે, મારા અને તેઓ મિત્ર વચ્ચેના સ્નેહનો ચિતાર આપવાને આ સ્થાને અવકાશ નથી કારણ કે એ સંબંધી મારે થોડું કે ઘણું જે કંઈ કહેવાનું છે તે માટે હું જીદોજ પ્રસંગ લઇશ, પરંતુ સમાપ્ત કરતાં એટલી વિનંતી કરવા રજા લઉં છું કે આ પ્રવૃત્તિ કરવામાં હું કેટલે દરજ્જે ફળીભૂત થયો છું. તેની પરિક્ષા કરવાનું હું મારા આ ગ્રંથના અવલોકન કરનારા સત્પુરૂષોને સોંપું છું.

ભાઈ પુરૂષોત્તમના આ જીવન વૃત્તમાં કંઈ અતિષયોક્તિ કરવા અગર તેને સુધારી સંસ્કૃત કરવાં કિંવા તેમાં નહોય તેવા ગુણદોષ આરોપણ કરવાના કામથી હું તદ્દન નિરાસો રહી શક્યો છું એમ હું માનું છું. અને એ માન્યતા પણ મારી કેટલે દરજ્જે ખરી છે તે બાબતની પરિક્ષા તો ફક્ત ભાઈ પુરૂષોત્તમની નિત્યની પરિચર્યામાં આવનારા મનુષ્યોજ જાણી શકશે એટલે તે સંબંધે બીજું શું કહું ?

ભાઈ પુરૂષોત્તમના જીવન વૃત્તનો હવે પછીનો સમય જે શુભ કાર્યો અને અને પ્રજાના જે જે હિતાવહ કાર્યોમાં નિર્ગમન થશે તે તે પ્રસંગના સ્મરણ ચિન્હ તરીકે હવે પછીના પુનરુદ્ધારમાં સંગૃહીત કરી તેના સ્વતંત્ર ગ્રંથના સ્વરૂપે જન મંડળની સેવામાં મૂકવામાં આવશે ઇતિ. સર્વેજનાં: સુખિનો ભવન્તુ.

સંવત્ ૧૯૬૭ ના શ્રાવણ ઉત્તર પક્ષ	{	દયાશંકર રૂદ્રજી વ્યાવહારિક
કૃષ્ણ જન્માષ્ટમી ગુરુવાર.		માંગરોળ—કાઠિયાવાડ.

ટોડ રાજસ્થાન.

પ્રથમાધ્યાય.

રાજસ્થાન—સૂર્ય વ ચંદ્રવંશ—પૌરાણિકવૃત્તાંત.

રક્ષેત્રના યુદ્ધમાં જે વીરમાન્યં આર્ય નૃપતિઓએ અનંત નિદ્રામાં શયન કરેલ છે તેના ભવિષ્યદ્રંશીય^૧ સંતાન સંતતિઓ, સચરાચર “ રાજપુત, રજપુત ” નામે પરિચિત અને પ્રખ્યાત છે. રાજપુત શબ્દનો અપભ્રંશ^૨ શબ્દ “ રજપુત કે રાજપુત ” છે. ભારતવર્ષનો જે વિશાળ પ્રદેશ, આ રજપુત જાતની નિવાસ ભૂમિ છે, તેનું વિશુદ્ધ નામ “ રાજસ્થાન ” છે. રજપુતરાજ્ય સમજાવવા માટે હાલ, અંગ્રેજોએ, “ રાજપુતાના ” શબ્દની સૃષ્ટિ^૩ કરી છે, તે શબ્દ, “ રાજપુતસ્થાન ” એવા સંસ્કૃત શબ્દનો અપભ્રંશ છે.

જે સમયે, પ્રચંડ^૪ મુસલમાન વીર શાહુખટ્ટીને, ભારતવર્ષને, અધીનતાની શૃંગલાથી^૫ બાંધ્યું તે સમયે રાજસ્થાનની સીમા ક્યાં સુધી વિસ્તૃત હતી તે એક પ્રકારના અનુમાનથી મુકરર થાય તેમ છે. ગંગા અને યમુનાનો અતિક્રમ^૬ કરી રાજસ્થાનની સીમા, હિમાલય પર્વતના ચરણકમલને ચુંબન કરતી હતી.

૧ યનારા વંશજો ૨ અપભ્રંશતાળો ૩ રચના ૪ જોરાવર ૫ સાંકળથી
૬ ઓળાંડવું.

ભારતવિજેતા^૧ શાહબુદ્દીનના અભ્યુત્થાનની^૨ પૂર્વે રાજસ્થાનની ચતુર્સીમાની હદ ક્યાં સુધી હતી તે અનુમાનથી પણ સિદ્ધ થાય તેમ નથી. તોપણ સુસલ-માન ઐતિહાસિક વિવરણ અને હીંદુ પૌરાણિક ણીનાઓની સમાલોચનાથી^૩ માલુમ પડે છે જે રાજસ્થાનની હદ, ઉત્તરે, શતદ્રુ નદીના દક્ષિણ પ્રદેશ જંગલમય મરૂદેશ સુધી, પૂર્વે બુદ્દેલખંડ સુધી, દક્ષિણે, વિંધ્ય મેડના અચળ પાષાણમય^૪ પ્રાકારસુધી અને પશ્ચિમે, સિંધુ નદીની સિકતામય^૫ તીર ભૂમિ સુધી વિસ્તાર પામેલી હતી. એ ચતુરસીમા બહુ વિશાળ ભૂ ભાગમાં રાજપુત નામની વીર-જાતિ વસતી હતી. તેઓ, કોણ વંશમાંથી પેદા થયા, તે વિષયમાં યથાયોગ્ય સમા-લોચના કરવાને આપણે પ્રવૃત્ત થઈએ છીએ.

સૂર્ય વ ચંદ્રવંશ જગત્માં જે ઘણા પ્રાચીન અને વિખ્યાત રાજવંશ ગણાય છે. સૂર્ય વ ચંદ્રવંશના પૂર્વે ભારતવર્ષમાં અને જગતના બીજા દેશમાં, કોઈ રાજવંશ પ્રતિષ્ઠા પામ્યો છે કે નહિ તેનું કોઈ રીતનું વિવરણ જગતના ઇતિ-હાસમાં જોવામાં આવતું નથી. ચીન, આસીરીયા અને મીસરના જે પ્રાચીન ત્રણ વંશનું વિવરણ મળી આવેલ છે, તે વિવરણથી માલુમ પડે છે જે તે ત્રણ પ્રાચીન રાજવંશ, ચંદ્ર વ સૂર્યવંશની પ્રતિષ્ઠા પછી ઘણા વર્ષો ઉપર પ્રતિષ્ઠિત થયેલ છે. સંક્ષેપમાં, સૂર્ય વ ચંદ્રવંશ, હુનીયાના બીજા પ્રાચીન રાજવંશોમાં અત્યંત પ્રાચીન છે. ભગવાન સૂર્યનો પુત્ર મનુ, સૂર્યવંશનો પ્રતિષ્ઠાતા કહેવાય છે અને ભગવાન ચંદ્રનો પુત્ર બુધ ચંદ્રવંશનો પ્રતિષ્ઠાતા કહેવાય છે. આ બે મહા પુરૂષે, બરાબર એકજ સમયે પોતપોતાનું વંશતંત્ર^૬ આ પુણ્યભૂમિ ભારત-ક્ષેત્રમાં સ્થાપ્યું છે. વિશેષ વિવેચનાથી જોવામાં આવે તો, બુધદેવ, ભગવાન મનુથી એક પુરૂષે પરવર્તી છે એમ મુકરર થાય છે, શાથી કે બુધદેવે, ભગવાન મનુથી એક પુરૂષે પરવર્તી પેદા થઈ તેની હુદ્દિતા ઇતિહાસ પાણિગ્રહણ કરેલ છે. પુરાણમાં જે ભારતવર્ષીય^૭ બુદ્ધા બુદ્ધા રાજવંશનું વિવરણ જોવામાં આવે છે તે રાજવંશ, આ મહાવંશ વૃક્ષની શાખા પ્રશાખા^૮ છે.

આર્યોવર્તની ભૂમિમાં, એ સૂર્ય વ ચંદ્રવંશીય નરપતિનો આદિ પુરૂષ, ક્યા સમયમાં ઉપનિવિષ્ટ^૯ થયો, તેનું નિરૂપણ કરવું બીજકુલ દુસ્સાધ્ય^{૧૦} છે. પ્રસિદ્ધ પુરાણાં, તે વંશના વિવરણની સમાલોચનાથી એટલું તો માલુમ પડે છે જે સૂર્ય વંશનો પ્રતિષ્ઠાતા ભગવાન મનુ, સાતમા મન્વંતરના સમયમાં પેદા થયેલ છે.

૧ જીતનાર ૨ ઉડવું-કદવપાગવું ૩ જોવું-તપાલવું ૪ પથરમય ૫ કીટકો ૬ રેતીયા
ભરપુર ૭ પેદીનામું ૮ હિંદુસ્તાન સંજંથી-હિંદુસ્તાનના ૯ ગાડનીગાળમાંથી ગાળ.
૧૦ વસેલો ૧૧ મુરકેલ.

એ કાળાંતક^૧ મન્વંતરના* સમયના વિવરણને^૨ લઘુ ઘણું કરીને જગતના સઘળા આદિ સૃષ્ટિ ગ્રંથો લખાયા છે, શાથી કે સઘળા ગ્રંથોમાં તે વિવરણ સંબંધે એકજ જાતનું લખાણ જોવામાં આવે છે.

પુરાણમાં લખેલ છે જે તે સમય મન્વંતરના પ્રાકૃષ્ણે,^૩ ભગવાન મનુ એક દીવસ કૃતમાળા+ નદીમાં તર્પણ કરતો હતો, તે સમયે, એક નાનું માછલું નદી-જળની સાથે, તેની અંજળિમાં આવ્યું તેને જોઈ, મનુએ, તેને નદીમાં નાખી-દેવાનો ઉપક્રમ કર્યો, પણ તે માછલાએ નિવારણ કરી, તેને કહ્યું, નરોત્તમ ! મને જલમાં નાંખી નદે ! હાલ મને કુંભીર^૪ વીગેરે મોટા જલજંતુથી મને અનિષ્ટની આશંકા છે; માટે મને કોઈ ખીજ સ્થળે રાખ ! માછલાનું વચન સાંભળી મનુએ તેને એક કળશમાં રાખ્યું. માછલું થોડા સમયમાં મોટી કાયા-વાળું થયું. તેણે પોતાના રક્ષણ માટે હવે મોટું પાત્ર માગ્યું ત્યારે મનુએ, તેને સરોવરમાં રાખ્યું. સરોવરમાં નાંખ્યું કે તુરત, તે મોટી કાયાથી વધવા લાગ્યું ત્યારપછી, મનુએ, તેને સાગરમાં નાંખ્યું. સાગરમાં તે એકદમ લાખ યોજન જેટલું લાંબુ થયું ત્યારે, મનુ, અત્યંત વિસ્મય પામી, ભક્તિપૂર્ણ વચને બોલ્યો : “ હે ભગવન્ ! તમે કોણ છો ! શામાટે તમે વૃથા માયાવટે મને છેતરો છો, માછલાએ ઉતર આપ્યો આજના દીવસથી સાતમે દીવસ, સાગર, ઉદ્દેશ પધ્ધ સઘળા જગતને બોળી દેશે. તું તે અવસરે, પ્રત્યેક જીવજન્તુ વૃક્ષલતા વીગેરેનાં ખીજ લઘુ સમર્પિ સાથે નૌકામાં ચઢી જાજે. ત્યારપછી હું ત્યાં આવીશ તેનું નાકું મારા શીંગડા સાથે બાંધજે તેમ થયાથી તમો સહુનું રક્ષણ થાશે.”

૧ કાળના છેવટના ભાગનો મન્વંતર ૨ વર્ણ. ૩ પહોંચાનો કાળ ૪ મોટા માછલા-એક જાતનું મોટું માછલું ૫ તરંગોમાંથી ઉછળી કીનારા બહાર થએલો.

* જેટલા દીવસ એક મનુ પ્રજાપાલન કરે તેનું નામ મન્વંતર.

મન્વંતરં મનોઃ કાલો યાવત્ પાલયેત પ્રજા

एको मनुःसकालस्तु मन्वंतर मितिश्चुनः ॥

કાલિકાપુરાણ ૨૧ અધ્યાય.

+ મત્સ્યગિરિમાંથી જે નદીઓ નીકળી છે તેમાંથી કૃતમાળા એક નદી છે.

कृतमाला ताम्र पर्णी पुषा जात्युप्तलावर्भी

मलयाद्रि संबद्धानद्यः शीतजलान्विताः

મારકંડેયપુર્ગણ.

* મનુર્વૈવસ્તસ્વયસ્તેયે વૈશુક્તિમુક્તયે । એકદા કૃતમાલાયાં કુર્વતો જલતર્પણં ॥

तस्यांजलयुद्धके मत्स्यः स्वल्पएकोभ्यपद्यता । क्षेप्तुकामंजलेवाह नमोक्षिपनरोत्तम ॥

અગ્નિપુરાણ.

ભવિષ્ય પુરાણની સમાલોચના કરવાથી માલુમ પડે છે જે વૈવસ્વત મનુ સુમેરૂ પર્વતમાં રાજ્ય કરતો હતો. તેના વંશધર કુકુત્સે, અયોધ્યાનગરમાં આધિપત્ય સ્થાપ્યું; તે પ્રદેશ થકી તેના સંતાનો જગતના બીજા સઘળા દેશમાં વંશ વિસ્તારવા લાગ્યા.

એ પવિત્ર સુમેરૂ* સંજંધે, જુદા જુદા દેશના ધર્મગ્રંથમાં વિચિત્ર વિવરણ કરેલ દેખાય છે. ભિન્ન ધર્માવલંબીઓએ અને ભિન્ન સંપ્રદાય ભુક્ત હિપાસકેએ, પોતપોતાની રૂચિના અનુસારે તેને ભિન્ન ભિન્ન રૂપે વર્ણવી, પોતપોતાના હિપાસ્ય દેવનું નિવાસસ્થળ ગણેલ છે. ગ્રાહ્યણેએ આદીશ્વર મહાદેવનું સુમેરૂને સ્થળ ગણેલ છે, જૈનોએ જૈનાધિપ આદિનાથનું નિવાસ સ્થળ ગણ્યું છે. ઓકલોકેએ એકસનું રહેઠાણ ગણેલ છે, સંક્ષેપમાં વિશેષ સાવધાનતાથી એ સઘળાં ભિન્ન ભિન્ન વિવરણ પરીક્ષા કરી જોવાથી સ્પષ્ટ રીતે પ્રતીત થાય છે. દરેક પુરાતન પ્રજાએ પોતપોતાની રૂચિના અનુસારે સુમેરૂનું વર્ણન કરેલ છે. જ્યારે ગ્રીક અને હીંદુ એક પરિવારગત ભાતૃભાવે એક સ્થળે રહેતા ત્યારેજ નિશ્ચય થાય છે જે આદીશ્વર, આદિનાથ, આરીરીશ, વાઘેસ, વેકશ મનુ મનુષ્ય અનેનું તે એક માત્ર માનવપિતાનાં ભિન્ન ભિન્ન નામ છે. તે માનવપિતા મનુ છે એમ એ જગતના ઇતિહાસ તેની સુસ્પષ્ટ સાક્ષી આપે છે.

તે દેવ નિવાસ પવિત્ર સુમેરૂ પર્વતનો ત્યાગ કરી દેવ સરખો વૈવસ્વત મનુએ સિંધુ અને ગંગાના પાણીથી પવિત્ર થએલ આર્યાવર્તમાં આવી, પોતાનું વિશાળ વંશવૃક્ષ રોપ્યું, તે વંશવૃક્ષ, અસંખ્ય શાખા પ્રશાખામાં વિસ્તાર પામી ભારત-વર્ષના જુદા જુદા સ્થળે ફેલાવ કરવા લાગ્યું.

* સુમેરૂ સંજંધે પુરાણમાં જુદા જુદા પ્રકારની વિચિત્ર વર્ણના છે. તે ઇંદ્ર વીગેરે દેવનું યક્ષ રાક્ષસ, હિનર વીગેરેનું લીલા સ્થળ છે.

तत्रदेवगणाः सर्वे गंधर्वागराक्षसाः शैलराजे प्रमोदन्ते सर्वारता अप्सरसस्तथा
मत्स्यपुराण.

દ્વિતીય અધ્યાય.

સૂર્ય વ ચંદ્રવંશના નરપતિઓની વંશાવળી અને તેઓના
પરસ્પર સમસમયનું નિરૂપણ.

મરાવતી સરળી અયોધ્યા, જે સઘળા મહિમાવાળા આર્યનૃપતિના શાસને અધીન હતી. અને જે આર્ય નરપતિના વંશમાં ભુવન વિદિત રામચંદ્ર પેદા થયેલ છે તે આર્ય નરપતિનું મહુનીય^૧ ચરિત કવિ-કૃષ્ણગુરુ વાલ્મીકિએ ગાથાબદ્ધ^૨ કર્યું છે. તેની ચમત્કારભરેલી વર્ણનાના પ્રભાવે, આજપણ તે અમલપૂજ્ય^૩ નરપતિની લીલા સહજે જણાઈ આવે છે. તે રાજાઓની કીર્તિ, તે ગ્રંથના કર્તાથી હાલ મશહુર છે. મહર્ષિ વાલ્મીકિની રામાયણની રચના પછી અનેક સમયે કવિ કુલતિલક મહર્ષિ કૃષ્ણ દ્વૈયાચન વ્યાસે, સૂર્યવંશીય નરપતિઓનું ધારાવાહિક સંક્ષિપ્ત વર્ણન, પોતાના અપૂર્વ ગ્રંથ મહાભારતમાં દર્શાવેલ છે. તેણે વાલ્મીકિ પ્રણીત રામાયણની છાયા લઈ મહાભારતની રચના કરેલી છે.

વાલ્મીકિ અને કૃષ્ણ દ્વૈયાચન વ્યાસે રચેલ, મહાગ્રંથ રામાયણ અને મહાભારતમાં જે સૂર્યવંશીય નરપતિની વંશતાલિકા આપી છે તે બન્ને ગ્રંથની વંશ-તાલિકા તપાસીએ તો તેમાં પરસ્પર અનૈક્ય^૪ અને ભેદ માલુમ પડે છે. તે અનૈક્ય અને ભેદ સામાન્ય નથી એટલે કે તે બન્નેની મધ્યે ૨૧ પુરૂષનો અંતર જોવામાં આવે છે. સૂર્યવંશનો આદિ પુરૂષ વૈવસ્વત મનુ છે. તે મનુથી તે રામચંદ્ર પર્યંત ૩૬ નરપતિઓ રામાયણમાં અને ૫૭ નરપતિઓ વ્યાસકૃત મહાભારતમાં વર્ણવેલ છે. આ બન્ને મહા કવિઓએ વર્ણવેલ રાજાની વંશાવળીમાં એટલોબધો અસાધારણ ફેર કેમ આવે છે તે સમજાઈ શકાતું નથી. આ સ્થળે પ્રશ્ન ઉઠે છે જે જેઓ અસીમ^૫ ત્રિદાબળે ત્રિકાળજ્ઞ ગણાતા હતા, સમસ્ત માનવનું ચરિત જેના નખ દર્પણમાં પ્રતિબિંબિત હતું તેઓ શું ભ્રમમાં પડ્યા છે ! અથવા પોતાના ભવિષ્યવંશને ઠગવાના અભિપ્રાયે સ્વેચ્છાપૂર્વક એવું કૌશલ્ય પકડેલ છે ? ના, તેમતો કદી હોય નહિ. તેઓ મહાપુરૂષના તેઓ ભગવતુલ્ય હતા. તેઓના પવિત્ર હૃદ-

૧ પૂજવાલાયક ૨ કવિતામાં ૩ દેવોથી પૂજવાલાયક ૪ એકપણું નહીં એકપણાનો અભાવ ૫ ભેદ.

યમાં એવી પાપકલુષિત^૧ કુપ્રવૃત્તિ અને એવો અસામાન્ય ભ્રમ પ્રમાદ હોય નહિ. તેઓ જે લિપિગદ્ધ કરી ગયા છે તે સંપૂર્ણ વિશુદ્ધ ભ્રમરહિત અને પ્રમાદ વર્જિત છે. મૂળ ગ્રંથના અભાવે, તેઓના પછીના લિપિકારોએ, એવું વૈષમ્ય^૨ અને અનૈક્ય કરી દીધું હોય એમ લાગે છે. જે હોય તે ખરું પણ જે કારણથી આવી રીતે અસામાન્ય ફેર આવે છે તે કારણ જોવાનું આપણા સાધ્યમાં નથી. હવે તેની સહજન વિદેહવંશની શાખાસાથે તેની તુલના કરવી જોઈએ, તેથી કરીને થોડોઘણો ફેરફાર નીકળી જશે ખરો. એ જાનને એકતરૂ જાત કુળ શાખાના સમન્વયના^૩ સાધનમાં ચેષ્ટા કરી આપણે સૂર્યવંશીય અને ચંદ્રવંશીય નરપતિના ચરિતની સમાલોચનામાં પ્રવૃત્ત થાશું.

જેને આપણે વિદેહવંશ કહીએ છીએ. તે સૂર્યવંશની એક શાખા છે. મહારાજ નિમિ તેનો ગોત્રપતિ છે, મહારાજ વૈવસ્વત મનુના જ્યેષ્ઠપુત્ર મહારાજ ઇક્ષ્વાકુનો નિમિ બીજો પુત્ર. એમ કહેવાય છે, જે મહારાજ ઇક્ષ્વાકુને એકસો પુત્ર હતા. તેમાંથી જ્યેષ્ઠપુત્ર વિકુક્ષિ, પિતૃરાજ્ય ઉપર અભિષિક્ત^૪ થયો હતો. નિમિ અને દંડકને મધ્ય પ્રદેશનાં રાજ્ય મળેલાં હતાં. બાકીના બીજા પુત્રોએ સ્વેચ્છાક્રમે પોતપોતાના પસંદ કરેલા પ્રદેશમાં એક એક રાજ્યની સ્થાપના કરી.

ઉપર કહેલો નિમિ, વિદેહવંશનો પહેલો રાજા અને પ્રતિષ્ઠાતા તેનાજ કુળમાં સતી પ્રધાના સીતા જન્મ પામી છે. નિમિનો પુત્ર મિથિ હતો, તેણે મિથિલાની પ્રતિષ્ઠા કરી. વાલમિકિ રામાયણમાં વર્ણવેલ છે જે નિમિથી તે જનક વ કુશ-ધ્વજ પર્યંતના એકંદરે ૨૩ રાજા મિથિલાના સીંદાસને બેઠા હતા. સાધ્વી જનકી તે જનકની પુત્રી. જનકનું નામ શીરધ્વજ હતું. જનકના બીજાભાઈનું નામ કુશ-ધ્વજ હતું. ભગવાન રામચંદ્રે જનકીનું પાણિગ્રહણ કર્યું છે એટલેકે રાજપિંજનક અને મહારાજ દશરથ પરસ્પર સમસામયિક^૫ થયા, પણ શુદ્ધ વાલમીકિની આપેલી તાલિકાના^૬ અનુસારે, એ બે વંશ શાખાની મેળવણી કરવા બેશીએ તો બન્નેની વચમાં અગીયાર પુરૂષનું અંતર આવેછે. નિમિ થકી જનક અને કુશ-ધ્વજ ત્રેવીશ પુરૂષે નીચેછે. નિમિ, મહારાજ ઇક્ષ્વાકુનો એક પુત્ર છે. એટલે જનક અને કુશધ્વજ અયોધ્યાપતિ ઇક્ષ્વાકુના થકી ચોવીશ પુરૂષે નીચેછે. મહારાજ દશરથ, જનક અને કુશધ્વજનો સમસાયિક હોઈ ઇક્ષ્વાકુ થકી ચોત્રીશ પુરૂષ પરવર્તી છે. વિદેહ કુળ કરતાં રઘુકુળમાં દશ પુરૂષનું આધિક્ય^૭ થઈ જાયછે.

આસે, આપેલ વંશતાલિકાની^૮ સાથે જે તુલના કરવામાં આવે તો રઘુકુળમાં બત્રીશ પુરૂષનું આધિક્ય માલુમ પડે છે. ત્યારે દશરથ અને શીરધ્વજ જનકનું સમસાયિકપણું^૯ શીરીતે થઈ શકે ?

૧ પાપથી મેલા ૨ વાસમપણું. ૩ સમાનતા ૪ બીરાજીત ૫ સગાન ૬ વંશ-વળી ૭ વિશેષતા ૮ વંશપરંપરા ૯ એકસરખાપણું.

સૂર્યવંશને છોડી હવે ચંદ્રવંશની સમાલોચના કરીએ. તે કર્યા પછી બન્ને વંશના સમસામયિક નૃપતિઓના ચરિતનું અનુશીલન કરશું. ચંદ્રવંશનું અને સૂર્યવંશનું બીજા એકીસાથે રોપાણું હતું; પણ બન્નેનું પુષ્ટિસાધન એક સંગે થયું નહિ. ચંદ્રવંશ ખીરે સુદૃઢભાવે પરિપુષ્ટ થયો, ખીરે ખીરે વધી ક્રમે ક્રમે તેણે બેહુદ ભેર મેળવ્યું; એક સમયે, અર્ધ્ય એશીયાખંડ તે બલના પ્રભાવે, તેને સહાય કરવા, કઠોર કાર્યક્ષેત્રમાં ઉતર્યો હતો. પણ સૂર્યવંશની તેવી ગતિ નહોતી. તેનું તેજ એકદમ પ્રખર થઇ ઉડ્યું હતું. એકવાર પ્રચંડ ભારત મહાસાગરની વક્ષે વિહાર કરતો લંકાદ્રીપ, તેના દિગ્વિદાહી તેજમાં ભસ્મ થઇ ગયો હતો. ચંદ્રવંશ સૂર્યવંશ કરતાં વધારે વિસ્તારવાળો થયો.

ચંદ્રનો પુત્ર ભગવાન બુધ ચંદ્રવંશનો પ્રતિષ્ઠાતા^૧ હતો. બુધે, વૈવસ્વત મનુની દીકરી ઇલાનું પાણિગ્રહણ કર્યું હતું. ઇલાના ગર્ભે રાજર્ષિ પુરૂરવા ઉત્પન્ન થયો. પુરૂરવાથી નીચે ચારમા પુરૂષે, મહારાજ યયાતિ પેદા થયો. યયાતિની બે પત્નિ હતી. શુકાચાર્યની પુત્રી દેવયાની અને દાનવરાજ વૃષપર્વાની પુત્રી શર્મિષ્ઠા. યયાતિ થકી શર્મિષ્ઠાના ગર્ભે યદુ અને તુર્વસુ નામના બે પુત્ર પેદા થયા અને શર્મિષ્ઠાના ગર્ભે દ્રુહ્ય, અનુ, અને પુરૂ એવા ત્રણ પુત્ર પેદા થયા. તેના એ પાંચ પુત્રમાંથી, યદુ અનુ અને પુરૂથી સોમવંશનો સારો વિસ્તાર થયો. વળી તેઓથી સોમવંશને સારૂ પોષણ મળ્યું. યદુના કુળમાં ભુવન વિજયીવીર કાર્તવીર્યર્જુન, હૈહય તાળન્ધ, અને ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે જન્મ લીધો હતો. અનુના કુળમાં અંગ-રાજ, રોમપાદ અને વીરકર્ણનો પાલક પિતા સ્થિરથી સૂત વીગેરે પેદા થયા. અને પુરૂના કુળમાં ભુવનવિદિત પાંડવ, કૌરવ, અને લોક લલામભૂતર દ્રોપદીનો જન્મ થયેલ છે.

એ કુરૂકુળમાં ધાર્તરાષ્ટ્રનો એક સહયોગી મગધરાજ જરાસંધ જન્મ્યો. તે શ્રીકૃષ્ણનો પ્રચંડ^૨ શત્રુ હતો, તેના ભયથી શ્રીકૃષ્ણને સદા સતર્ક અને સાવધાન રહેવું પડતું હતું. મધ્યમ પાંડવ ભીમસેન થકી, જરાસંધ હણાયો હતો. હવે બેવાનું શુક્ત છે. એ સઘણા રાજાઓમાં પરસ્પર કોણ સમસામયિક છે. તેઓના સમસામયિકપણા વિશે સમાલોચન કરી આપણે એ ચંદ્રવંશની સાથે સૂર્યવંશનું સમન્વય સાધન કરશું.

ચંદ્રવંશના સઘણા રાજાઓ, ભગવાન બુધના વંશધર છે. બુધ, સોમદેવનો પુત્ર છે. તેણે વૈવસ્વત મનુની પુત્રી ઇલાનું પાણિગ્રહણ કર્યું. ઉપર જે જે ચંદ્રવંશીય રાજાઓનાં નામ આપ્યાં છે તેમાંથી રોમપાદ, કાર્તવીર્યર્જુન, હૈહય અને તાલન્ધ વિના સઘણા રાજાઓ સમસામયિક છે, એટલે કે પાંડવ, ધાર્તરાષ્ટ્ર, શ્રીકૃષ્ણ,

કર્ણ, જરાસંધ અને દ્રૌપદી સમકાલીન^૧ છે. તે સઘળાં એકજ સમયે હતા, તે સહુ કૌંઠના જાણવામાં છે. પણ આશ્ચર્યનો વિષય છે જે તેઓ અનેકના વચમાં આઠ દશ પુરૂષનું અંતર જોવામાં આવે છે. બુધથકી ગણનામાં યુધિષ્ઠિર અને દુર્યોધન ૪૮ પુરૂષે, કર્ણ ૩૮ પુરૂષે, શ્રીકૃષ્ણ ૫૭ પુરૂષે, જરાસંધ ૪૮ પુરૂષે અને દ્રૌપદી ૪૮ પુરૂષે પેદા થઈ છે.

પુરાણના પ્રાચીન ચંદ્રવંશના અને સૂર્યવંશના રાજાઓનું સમકાલીનપણું પ્રતિપાદિત થયું. હવે તેઓના ચરિતનું સમાલોચન કરવાનું યોગ્ય છે. અનુમાનની મદદ વિના તેઓના ચરિત વિવરણ વીગેરેના સત્યાસત્યમાં મુકરર કરવાનું બીજું કાંઈ સાધન નથી.

૧ હરિવંશમાં જોવામાં આવે છે જે સૂર્યવંશીય કકુન્ધ નીગો નામની કન્યાસાથે, ચંદ્રવંશીય નહૂષના પહેલા પુત્રયતિનું પાણિગ્રહણ થયું. એટલે નહૂષ અને કકુન્ધ સમકાલીન રાજા, ઉપર પ્રતિપાદિત થયું છે. ઇક્ષ્વાકુ અને બુધ સમકાલીનરાજા-શાથીકે બુધે ઇક્ષ્વાકુની જેન ઇલાનું પાણિગ્રહણ કરેલ છે. પણ બુધથી નહૂષ ચોથો પુરૂષ અને ઇક્ષ્વાકુથકી ત્રીજો પુરૂષ છે. કેવળ એક પુરૂષનું અંતર છે.

૨ સૂર્યવંશીય યુવનાશ્વની પુત્રી કાવેરીનાસાથે, ચંદ્રવંશીય જન્હુનો વીવાહ થયો. યુવનાશ્વ પ્રસિદ્ધ માન્ધાતાનો પિતા અને ધુંધુમારનો પુત્ર છે. ઇક્ષ્વાકુથી યુવનાશ્વ નવમો પુરૂષ અને બુધના ત્રીજા પૈત્ર અમાવસુ થકી જન્હુ છઠો પુરૂષ એટલે બુધથી ગણનામાં તે આઠમો પુરૂષ એ સ્થળે બન્ને વંશમાં માત્ર એકજ પુરૂષનો અંતર છે.

૩ સૂર્યવંશીય યુવનાશ્વનીસાથે ચંદ્રવંશીય મતિનારની પુત્રીનો વિવાહ થયો. યુવનાશ્વ પ્રસિદ્ધ માન્ધાતાનો પિતા અને ધુંધુમારનો પુત્ર થાય. ઇક્ષ્વાકુથી ધુંધુમાર આઠમો પુરૂષ અને બુધથકી મતિનાર અઠારમો પુરૂષ છે. આજમાં આજું દશ પુરૂષનું અંતર વ્યાસે આપેલ સૂર્યવંશની તાલિકામાં માન્ધાતાની પૂર્વે જે યુવનાશ્વરાજા પેદા થયા છે એમ જોવામાં આવે છે. એક યુવનાશ્વ, માન્ધાતાનો પિતા, જે ઇક્ષ્વાકુથી અઠારમો પુરૂષ, બીજો યુવનાશ્વ, ઇક્ષ્વાકુથી નવમો પુરૂષ છે. આ સ્થળે વ્યાસે આપેલ તાલિકાનું અપલંબન કરવાથી કેટલુંક સામન્સ્ય^૨ થાય છે.

૪ સૂર્યવંશીય માન્ધાતાએ ચંદ્રવંશીય શશંગિંદુની કન્યાસાથે વિવાહ કર્યો. માન્ધાતા, યુવનાશ્વનો પુત્ર થાય. એટલે યુવનાશ્વ અને શશંગિંદુ પરસ્પર સમસામયિક. પણ અનુશીલન^૩ કરી જોવામાં આવે તો તે બન્નેની મધ્યે ચાર પુરૂષનું

અંતર માલુમ પડેછે. શશાંગિંદુ, મહારાજ યયાતિના પહેલા પુત્ર યદુનો બીજો પુત્ર કોઠુનાવંશમાં જન્મ્યો. કોઠુ, ભગવાન બુધધરી સાતમો પુરૂષ છે. શશાંગિંદુ કોઠુધરી છઠ્ઠો પુરૂષ છે એટલે બુધધરી શશાંગિંદુ આરમો પુરૂષ છે. ઉપર બતાવી આપ્યું જે માન્ધાતાનો પિતા, યુવનાશ્વ, ઇક્ષ્વાકુથી નવમો પુરૂષ છે તે બન્નેકુળમાં ત્રણ ચાર પુરૂષનું અંતર છે. વ્યાસકૃત રવિકુળની તાલિકાનું અવલંબન કરી વિચાર કરવામાં આવે તો વધારે વિપરીત થઈ જાયછે. સૂર્યવંશમાં ત્રણ ચાર પુરૂષ ન્યૂન થાય છે એમ નહિ પણ છ સાત પુરૂષ વધે છે.

૫ પૌરાણિક વિવર્ણનના અનુસારે હરિશ્ચંદ્ર, વિશ્વામિત્ર, પરશુરામ, કાર્ત્તવીર્યાર્જુન અને રામચંદ્ર, પરસ્પર સમકાલીન થઈ શકેછે. શાથી કે હરિશ્ચંદ્ર, વિશ્વામિત્રનો સમસામયિક, વિશ્વામિત્ર રામચંદ્રનો સમસામયિક, પરશુરામ, રામચંદ્ર અને કાર્ત્તવીર્યાર્જુનનો સમસામયિક એટલે કે પરશુરામ અને રામચંદ્રનો સમકાલિન વિશ્વામિત્ર, જેથી હરિશ્ચંદ્ર પણ પરશુરામ અને રામચંદ્રનો સમકાલિક થાય છે.

એટલે નિશ્ચિત થયું જે હરિશ્ચંદ્ર, વિશ્વામિત્ર, પરશુરામ, કાર્ત્તવીર્યાર્જુન અને રામચંદ્ર એકકાળના માણસ હતા. પણ તે સંપૂર્ણ અસંભવિત છે. પુરાણ તત્ત્વસ ! વિચારી જો ! પૌરાણિક આર્યરાજાની વંશતાલિકા કેટલી જટિલછે.*

૬ સૂર્યવંશીય મહારાજ દશરથ અને ચંદ્રવંશાધિપ^૧ અંગરાજ, રોમપાદ, બન્ને પરમમિત્ર હતા એટલે કે તેઓ એક સમયના રાજા હતા. રામાયણમાં વર્ણવેલ છે જે મહારાજ દશરથે, પુત્રેષ્ટિયાગર કરવાના અભિપ્રાયે, અંગનાથ રોમપાદ પાસેથી ઋણ્ય શૃંગઋષિને આણ્યો હતો* એટલે કે રોમપાદ અને દશરથ

* હાંદુશાસ્ત્રમાં પરશુરામને ચિરંજીવી ગણેલ છે. તેનું ચિરંજીવિત્વ સપ્રમાણ કરવા પુરાણકારોએ મોટી હુશીયારી વાપરી છે. વળી રાજર્ષિવિશ્વામિત્ર, યોગળજે દીર્ઘજીવી હતા.

૧ ચંદ્રવંશના રાજા ૨ પુત્રની ઇચ્છાવાળો યોગ; તપ.

× સુમંત્રસ્ય વચઃ શ્રુત્વા દૃષ્ટો દશરથો ઽ ભવત્ ।

અનુમાન્યૈઃ વશિષ્ઠં ચ સૂતવાક્યં નિશામ્ય ચ ॥ ૧૩

સાંતઃ પુરઃ સહામાન્યઃ પ્રયયૌ યત્ર સદ્વિજઃ ।

વનानि सरित स्वैवं व्यतिक्रम्य शनैः शनैः ॥ ૧૪

अभिचक्राम तं देशं यत्र वै मुनिपुंगवः ।

आमाद्यतमं द्विजश्रेष्ठं रोमपाद समीपं ॥ ૧૫

ऋषि पुत्रं ददर्शित दीप्यमानमिवानलं ।

ततो राजा यथा न्यायं पूजां चक्रे विशेषतः ॥ ૧૬

सखि त्वात्तस्य वैरासः प्रवृष्टे नांतरान्मना ।

रोमपादेन चाख्यातं મૃષિપુત્રાયધીમમં ॥ ૧૭

રામાયણ બાલકાંડ ૧૧ સર્ગ

સમસાયિક-પણ તે બન્નેના અંતરમાં અનેક પુરૂષનો અંતર છે. રામાયણના મતમાં મહારાજ દશરથ, ઇક્ષ્વાકુથી ચોત્રીશમો પુરૂષ, વળી બુધધકી રામપાદ ત્રેવીશમો પુરૂષ એકંદર અગીયાર પુરૂષનો અંતર છે. આ સ્થળે જો વ્યાસે આપેલી વંશતાલિકાના અનુસારે ગણના કરી જાય તો તેમાં ભયાનક વિપર્યય^૧ આવી જાય છે. વ્યાસમતે, ઇક્ષ્વાકુથી મહારાજ દશરથ પંચાવનમો પુરૂષ એટલે તે રામપાદથી બત્રીશમો પુરૂષ એવી રીતના સ્થળે કવિ કુલગુરુ વાલ્મીકિની આપેલી વંશતાલિકાનું અવલંબન કરવાથી કેટલુંક સામંત્ય આવી પડે છે.

જો વ્યાસે આપેલ વંશતાલિકાની ગણનાના અનુસારે સૂર્યવંશીય રાજાની ગણના થાય તો મોટો વિપર્યય આવી જાય છે તેથીકરી કાળ નિર્ણયમાં ભયાનક વિરોધ ઉઠે છે. અવશ્ય કહી શકાય છે જે શ્રીરામચંદ્રથી ઘણાકાળ ઉપર મહારાજ યુધિષ્ઠિર શ્રીકૃષ્ણ અને દુર્યોધન પેદા થયેલ છે. અને કુરૂક્ષેત્રનું યુદ્ધ, રામાયણના યુદ્ધ પછી ઘણાકાળ ઉપર થયેલું છે. શ્રીભાગવતમાં વર્ણવેલ છે જે બૃહદ્બલ નામના એક સૂર્યવંશીરાજાએ કુરૂક્ષેત્રના મોટા મંત્રામમાં મહારાજ દુર્યોધનનો પક્ષ પકડ્યો હતો. અર્જુનપુત્ર અભિમન્યુના હાથે તેનું મૃત્યુ થયું.^૨

એ બૃહદ્બલ, ભગવાન રામચંદ્રના મોટા પુત્ર કુશના વંશમાં પેદા થયો છે, ગણનામાં તે રામચંદ્રથી ત્રીશમો પુરૂષ નીચે છે એટલે સુસ્પષ્ટ પ્રતીત થાય છે જે યુધિષ્ઠિર, કૃષ્ણ દુર્યોધન વીગેરેની બહુ પૂર્વે લંકા વિજેતા^૩ રામચંદ્રનો જન્મ થયો હતો, પણ આ સ્થળે વ્યાસ પ્રકટિત^૪ વંશતાલિકાના અનુસારે ગણના કરવામાં આવે તો, યુધિષ્ઠિર વીગેરેથી રામચંદ્રનું પૂર્વત્વ થવાના બદલે, તેનું ઉત્તરત્વ આવી પડે છે. એટલે લંકા વિજેતા મહારાજ રામચંદ્ર, યુધિષ્ઠિર વીગેરેથી નીચે આઠમા પુરૂષ થઈ પડે છે. કેવું આશ્ચર્ય ! આવી જટિલવેશ પત્રિકાના અંદરથી ઐતિહાસિક સત્યનો આવિષ્કાર^૫ કરવો તે સામાન્ય વિડંબનાનો વિષય નથી.

આ સ્થળે એટલું બોલી શકાય છે જે જો વાલ્મીકિએ રચેલી વંશતાલિકા સત્ય ગણી ગ્રહણ કરવાનું થાય તો ઉભયપક્ષનું સામન્સ્ય થાય તેમ છે. વળી યુધિષ્ઠિર વીગેરેથી રામચંદ્રનું પૂર્વત્વ સાળીત થાય તેમ છે.

૧ વિરહતા-દરક ૨ જીતનાર ૩ પ્રકાશીત ૪ ગ્રહણ કરવું, સ્વીકારવું

■ તતઃપ્રસેન જિનસ્માત્ તક્ષકો ભવિતા પુનઃ ।

મનોવૃહદ્બલોયસ્તુ પિત્રાતેસમરંહતઃ ।

भागवतं ९ स्कंध १२ अध्याय.

તૃતીય અધ્યાય.

પ્રાચીન આર્યનૃપતિ કર્તૃક ભિન્ન ભિન્ન નગર અને રાજ્ય પ્રતિષ્ઠા.

ચંદ્રના પ્રાદુર્ભાવ અગાઉ કોઈ નગર તેના જેવું સમૃદ્ધિશાળી નહોતું. અયોધ્યા નગરીએ, એટલીગધી આળાદી અને સૌંદર્ય ગૌરવ, એક દીનમાં મેળવી છે! ના. તેમ કદાપિ બને તેમ નથી. તેણે કાળક્રમે, તે આળાદી અને સૌંદર્ય ગૌરવ મેળવ્યું છે.

અયોધ્યાની પ્રતિષ્ઠાના સમકાળમાં મહારાજ ઇક્ષ્વાકુના પૌત્ર મિથિએ મિથિલા-નગરી સ્થાપી મિથિનો તનય-જનક નામે કહેવાતો હતો. ક્રમે એ જનક નામ, તેના સધળા વંશધરોનું પડ્યું.

અયોધ્યા અને મિથિલાની પૂર્વે સૂર્યવંશીય રાજાઓએ ભારતભૂમિમાં ખીણ કેાઈ નગરીઓ સ્થાપી છે કે નહિ તે બાબતનું વિવરણ પુરાણોથી નીકળતું નથી.

* કોશલો નામ મુદિતઃ સ્ફીનો જન પદો મહાન્ ।

નિવિષ્ટઃ સરયૂતીરે પ્રભૂત ધન ધાન્યવાન્ ॥ ૫

અયોધ્યાનામ્ તત્રાસીત્ નગરી લોક વિશ્રુતા ।

મનુના માનવેદ્રેણ સાપુરા નિર્મિતાસ્વયં ॥ ૬

આયતા દશચ દ્વેચ યોજનાનિ મહાપુરી ।

શ્રીમતી ત્રીણિ વિસ્તીર્ણા સુવિભક્ત મહાપથા ॥ ૭

રાત્રમાર્ગેણ મહતા સુવિભક્તેન શોભિતા ।

મુક્ત પુષ્પા વર્કીર્ણેન જલ સિક્તેન નિત્યશઃ ॥ ૮

તાં તુ રાજા દશરથો મહારાષ્ટ્ર વિવર્દનઃ ।

પુરીમા વાસયામાસ દિવિ દેવપતિ રથા ॥ ૯

રામા. વા-કાં. યં. સ.

એ જે નગરીની પ્રતિષ્ઠા પછી ભગવાન મનુના વંશધરોએ રોતસ ચંપાપુર વીગેરે નાનાં, નાનાં, નગર સ્થાપ્યાં.

ભગવાન ખુદે રોપેલું વંશતરૂ અત્યંત વિસ્તારવાળું છે. તેની ભિન્ન ભિન્ન શાખામાં જે જે પરાક્રમવાળા ભૂપાળો પેદા થયા હતા, તેને રાજ્યોએ ભારત વર્ષમાં ભિન્ન ભિન્ન સ્થળે, ભિન્ન ભિન્ન નગર સ્થાપ્યાં તેમાંથી ઘણાંખરાં નગરો અનંતકાળ સાગરમાં વિલીન^૧ થઈ ગયાં છે. જે ખેચાર નગરનું અસ્તિત્વ છે તે પણ વિધ્વંસ^૨ અને ચૂર્ણ વિચૂર્ણિત છે. તેઓના ધ્વંસરાશિમાંથી હાલ પણ, તેઓના ગૌરવ અને અભ્યુદયનાં ચિન્હ નીકળે છે. કેટલાક ખોલેછે જે પ્રસિદ્ધ પ્રયાગજ સોમવંશીય રાજાની પ્રથમ કીર્તિ છે પણ વિશેષ શોધ અને તજવીજથી માલુમ પડેછે જે પ્રયાગની પૂર્વે એક બીજા નગરની પ્રતિષ્ઠા થયેલ છે. તે નગરનું નામ મહિષ્મતી તે નર્મદાતીરે સ્થાપિત હૈહય કુલોત્તમ મહાવીર કાર્તવીર્યાર્જુને મહિષ્મતી નગરી સ્થાપી છે. આજ પણ તે મહિશ્વર* નામે પ્રસિદ્ધ છે.

જે કુશસ્થળી દ્વારકા, શ્રીભગવાન કૃષ્ણની પ્રધાન રાજધાની તે શૂરપર પ્રયાગ અને મથુરાથી પહેલાનું પ્રતિષ્ઠાવાળું નગર છે. ભાગવતમાં કહેલ છે જે મહારાજ ઇક્ષ્વાકુના એક ભાઈ નામે આનર્ત+ તેની સ્થાપના કરેલ છે.

યશલમીરના પ્રાચીન લઘુ ગ્રંથમાં લખેલ છે જે પ્રયાગની પ્રતિષ્ઠા પહેલી છે ત્યારપછી મથુરાની* પ્રતિષ્ઠા થઈ છે. ત્યારબાદ દ્વારકા સ્થપાયું છે. પણ તે વાત કેટલી વિશ્વાસ યોગ્ય છે તે કહી શકાતું નથી. એ ત્રણે નગરની અવસ્થા, કોઈ

૧ લોપ ૨ ભાંગાતૂટા.

* તે પ્રદેશના અધિવાસીઓ મહિષ્મતીને હાલ પણ ચાલતી બાષામાં, સહઅખાડુક ચરિત એમ કહે છે.

+ ટાંડ સાહેબ, આનર્તને કુશસ્થળીને સ્થાપના કર્તા અને ઇક્ષ્વાકુનો ભાત કહી મોટા ભ્રમમાં પડેલ છે. વસ્તુતઃ આનર્ત, મહારાજ ઇક્ષ્વાકુના ભાઇનો દીકરો છે. તેના પિતાનું નામ શર્યાતિ છે. શર્યાતિને ઉનાનખર્દિ, આનર્ત અને ભૂરિસેન નામના ત્રણ પુત્ર થયા હતા. આનર્તનો રેવન નામનો એક પુત્ર પેદા થયો હતો, તે રેવનજ કુશસ્થળીનો પ્રતિષ્ઠાતા.

उनान बर्हिरानर्तो भूरिसेन इतित्रयः । शर्यातेर भवन्पुत्रा आनर्ता द्वेताड भवत् ॥१२
सौजतः समुद्रे नगरी त्रिनिर्माय कुशस्थळी । भागवत । ९ स्कं. ३ अ.

x ભાગવતમાં વર્ણવેલ છે જે લક્ષ્મણાનુજ શત્રુદેવ મથુરાનો સ્થાપન કર્તા તેણે મથુરાલક્ષ્મણ પુત્ર દ.વણને ગાયો છે.

नत्रग्रस्तु मैथीः पुत्रं लवणं नाम राक्षसं हत्वा मधुवने चक्रे मथुरां नाम वैपुरीं ॥ ७
भागवत । ११ अ.

હીંદુથી અવિદિત નહિ હોય. એટલે કે તે વિષયે વિશેષ જોલવાનું નથી. એ ત્રણે નગરમાં પ્રયાગજ વિશેષ પ્રસિદ્ધ છે. એકવાર તે પુરૂવંશીય નરપતિનું લીલાક્ષેત્ર હતું. સુવિખ્યાત દૂતપ્રવર^૧ મેગેસ્થનીસ, એકવાર તે નગરનું સૌંદર્ય જોઈ વિમોહિત^૨ થયો હતો.

અલેક્ઝાંડરના સમસામયિક ઇતિહાસ લેખક જોલેલા છે કે જ્યારે ભુવનવીજ્યથી અલેક્ઝાંડર અભિયાનોઘત હોઈ ભારતવર્ષમાં પેઠો ત્યારે મથુરાની ચારેતરફનો ભૂભાગ અને તે ભૂભાગના રહેવાશીઓ શૌરસેની નામે પ્રસિદ્ધ હતા. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણના પૂર્વે યદુકુળમાં શૂરસેન નામના જે રાજા પેદા થયા છે. એક શૂરસેનનો કંસનો બાપ, શ્રીકૃષ્ણનો માતામહુ થાય, બીજો શૂરસેન, શ્રીકૃષ્ણથી પૂર્વે આઠમી પેઢીનો રાજા હતો. તે જે રાજામાંથી કેણે શુરપુરની સ્થાપના કરી તેનો નિશ્ચય થાય તેવું નથી. ઉપર લખેલા ગ્રીક ઇતિહાસ લેખક લખી ગયા છે જે જ્યારે તે દિગ્વિજયથી મહાવીર મકદુનીયાનો રાજા અલેક્ઝાંડર ભારતવર્ષમાં આવ્યો ત્યારે શૌરસેની પ્રદેશમાં મથુરા અને કલીશપુરા નામની જે નગરી હતી. કલીશપુરા એવું નામ શુરપુરના બદલે વપરાયું હશે કે કેમ તે ઠીક રીતે માલુમ પડતું નથી. દુઃખ અને શોકનો વિષય છે કે ગ્રીક ઇતિહાસ લેખકોએ પૌરાણિક નામને ભયાનક રીતે વિકૃત^૩ કરી દીધાં છે.

અંદ્રવંશીય સુવિખ્યાત મહારાજ હસ્તીએ હસ્તિનાપુરની સ્થાપના કરી છે. જે હસ્તિનાપુર એકવાર પૌરવ નૃપતિઓના ભાસ્વર તેજઃ પ્રભાવે, મધ્યાન્હુ ભાસ્કરની^૪ જેમ દેખાતું હતું. જેની ચળકતી ગૌરવગરિમા,^૫ એકવાર ત્રિભુવનમાં વ્યાપી ગઈ હતી. આજે તે હસ્તિનાપુર ભારતવર્ષના માનચિત્રમાં લુપ્તપ્રાય છે. આજે તે, દુર્જયકાળના કઠોર હસ્તના ભયાનક પ્રહારથી ચૂર્ણ વિચૂર્ણિત અને વિધ્વસ્ત થઈ ગયું છે. તે પ્રચંડ પ્રહારના ધ્વંસરાશિમાં પરિણામ પામ્યું છે તોપણ હસ્તિનાપુર તેના પ્રાચીન ગૌરવનાં સ્મૃતિ ચિન્હો પોતાના ખંડેરમાંથી આપે છે. દુર્ભાગ્યવશે, ભાગીરથીના નીચત રંગના પ્રભાવે, હસ્તિનાપુરનો કેટલોક ભાગ નદીના ગર્ભમાં ગયો છે. શિવલોકના ગગનલેદી પર્વત પ્રાકારને^૬ લેદી, ગંગાનદી જે સ્થળે પુણ્ય ભારતક્ષેત્રમાં પેઠી છે તે પવિત્ર સ્થળ હરિદ્વારથી વીશકોષ દક્ષિણે હાલ પણ, હસ્તિનાપુરનાં ધ્વંસાવશિષ્ટ^૭ ચિન્હો જોવામાં આવે છે. પણ તીવ્રતરંગિણી ગંગાના કરાળ ગ્રાસમાંથી તે રહેલાં ચિન્હ રક્ષા પામશે તેની આશા રાખવામાં આવતી નથી.

૧ સેનાધિપતિ ૨ આશ્ચર્ય ચક્રિત ૩ ફેરફાર ૪ સૂર્ય ૫ ગૌરવતા ૬ પથ્થર

૭ નાશ થતાં બાકી રહેલો.

કુરૂક્ષેત્રના મહાયુદ્ધની ઘટનાની પૂર્વે એ હસ્તિનાપુર સ્થપાયેલ છે એમ સઘળા હિંદુના જાણવામાં હશેજ. એ ભીષણ^૧ અને સર્વ નાશકર મહાસંગ્રામ પછી કેટલાક સેંકડો વર્ષ ઉપર એટલે ઘણુંકરી આઠસો વર્ષ ઉપર સુપ્રસિદ્ધ માસીડોની-યન મહાવીર અલેકઝાંડર ભારતવર્ષમાં આવ્યો હતો. તેની સાથે કેટલાક ગ્રીક પંઠિતો હતા. તેઓએ ભારતવર્ષનાં ઘણુંકરી અનેક નગરોનો વૃત્તાંત, પોતપોતાના ગ્રંથમાં લિપિબદ્ધ કરી રાખેલ છે. પણ આશ્ચર્યનો વિષય છે કે હસ્તિનાપુર સંગ્રામે કોઈ રીતનું વર્ણન તેઓના ગ્રંથમાંથી નીકળતું નથી.

મહારાજ હસ્તીના પછી ચંદ્રવંશ વૃક્ષના અજમીઠ, દ્વિમીઠ અને પુરૂમીઠની ત્રણ વિસ્તીર્ણ શાખા બહાર પડી. તે ત્રણ શાખા બહુ વિસ્તારવાળી થઈ. પણ તેમાં અજમીઠની શાખા વિશેષ પ્રતિષ્ઠા પામી, બીજી બે શાખાનું વિવરણ પુરાણોમાં માલુમ પડતું નથી.

અજમીઠના વંશમાં ચોથો પુરૂષ બાહ્યાશ્વ નામે એક રાજા થયો. તેણે સીંધુ નદીની પાસેના કોઈ પ્રદેશમાં પોતાનું રાજ્ય સ્થાપ્યું. બાહ્યાશ્વના ગુહગણ, યવી-નર વૃહદ્દીપુ સંજય અને કાંપિત્રય નામના ધુરંધર પાંચ પુત્રો પેદા થયા. કાંપિ-લયે કાંપિલય નગરને સ્થાપ્યું.

ચંદ્રવંશમાં કુશ નામનો એક રાજા પેદા થયો. તેના દેવતુલ્ય તેજસ્વી ચાર પુત્ર પેદા થયા. જેનાં નામ કુશિક, કુશનાભ, કુશાંબ અને મૂર્તિમાન હતાં. તે ચાર ભાઈઓમાં કુશનાભ અને કુશાંબ વધારે પ્રતિષ્ઠાવાળા થયા. જાણવામાં આવેલ છે જે સરિદ્વારા સુરધુનીના તીરે, કુશનાભે, મહોદય નામની નગરી સ્થાપી. કેટલોક કાળ ગયા પછી તે મહોદયના બદલે તેનું નામ કાન્યકુબ્જ કહેવાણું. તે કાન્યકુબ્જ અનેક સમય મોટા ગૌરવ અને સમૃદ્ધિથી વિરાજીત હતું. છેવટે ભારતવિજેતા શાહબુદ્દીનના શાસન કાળમાં તેના અયોગ્ય અધિપતિ કુપુરૂષ જયચંદ (જયચંદ્ર) ના પ્રાયશ્ચિત્ત સાથે તેના પ્રાચીન ગૌરવનું પર્યવસાન^૨ થયું. કાન્યકુબ્જનું એક બીજું પૌરાણિક નામ ગાધિપુર છે.

પુરાણાદિ ગ્રંથમાં જે કૌશાંબી નામના એક પુરાતન નગરનો ઉલ્લેખ છે. તે કૌશાંબીનગરી, ઉપર કહેલા કુશાંબ રાજાએ સ્થાપેલી છે. એકવાર તે કૌશાંબીનગર ભારતવર્ષમાં અધિક પ્રતિષ્ઠાવાળું અને વિશેષ ગૌરવવાળું થયું હતું. પણ આજ તે પ્રતિષ્ઠા અને ગૌરવનું સ્મૃત્તિ^૩ ચિન્હ જોવામાં આવતું નથી. તે નગર હાલ ધ્વસ્તાવસ્થામાં^૪ છે. કેટલાક પુરાતત્વવિત્ અનુમાન ઉપર આધાર રાખી કહે છે જે કનોજથી કેટલેક દૂરે દક્ષિણે ગંગાતીરે શોધ કરવાથી કૌશાંબીનાં ધ્વંસાવસિષ્ઠ ચિન્હ માલુમ પડે તેમ છે.

૧ મહાન ૨ ન્યુનત્વ ૩ યાદગાર ૪ નાશ પામેલી સ્થિતિ.

વળી મહારાજ કુશના જે પુત્રોએ, ધર્મારણ્ય અને વસુમતી નામનાં જે પુરો સ્થાપ્યાં પણ તેની સ્થાપના માટે સંતોષજનક પ્રમાણ મળતાં નથી.*

કૌરવ કુળપતિ મહારાજ કુરુના સુધન્વા અને પરીક્ષિત નામના જે પુત્ર પેદા થયા. તેમાં સુધન્વાના ગોત્રમાં મહાવીર જરાસંધ પેદા થયો અને પરીક્ષિતના ગોત્રમાં શાંતનુ અને બાલિક પેદા થયા. પાંડવ અને ધાર્તરાષ્ટ્ર, શાંતનુના વંશ-ધરો. જરાસંધ પાંડવ અને ધાર્તરાષ્ટ્રનો સમકાલીન રાજા હતો. જરાસંધની રાજ-ધાની રાજગૃહ નામના શહેરમાં હતી.

ધાર્તરાષ્ટ્ર તનય દુર્યોધન પ્રાચીન હસ્તિનાપુરમાં વાસ કરતો હતો. પાંડવો તેનાથી જુદા થઈ યમુનાતીરે ઇંદ્રપ્રસ્થમાં વસવા લાગ્યા. તે ઇંદ્રપ્રસ્થની સ્થાપના પાંડવોએ કરી. એ નામ અનેક દીવસસુધી સંમલાવે ચાલ્યું આવ્યું. પણ ખ્રીસ્તીય આઠમા સૈકાના મધ્યભાગમાં તે નામ બદલાઈ ગયું અને તેના બદલે તે દીલ્હી નામે કહેવાણું.

વાલ્મીકિના પુત્રોએ પાલિવોત્ર અને આરોહર^x નામનાં જે રાજ્ય સ્થાપ્યાં. તેમાં પાલિવોત્ર ગંગાની સૈકત ભૂમિ ઉપર અને આરોહર સીંધુનદીના તીરે આવ્યા હતાં. એ સઘળા ચંદ્રવંશીય રાજાઓ, મહારાજ યયાતિના પ્રથમ અને છેલા પુત્ર યદુ અને પુરુનાવંશમાં પેદા થયેલ છે. યયાતિના બીજા ત્રણ પુત્રના કામોનાં વિવરણ આપણે આપ્યાં નથી. હાલ પ્રયોજનવશે તેઓના ચરિત્રનાં વિવરણ આપવા યોગ્ય છે.

* ગંગા કૂળવર્તી કારા નામના સ્થાન થઈ એક શીલાલિપિ હાથમાં આવી છે. જે યશ:પાલ નામનો એક રાજા કૌશાંબીનો અધિપતિ હતો. પુરાતત્ત્વવિત ખ્યાત નામ બીલ્ફોર્ડ સાહેબ, પોતાએ બનાવેલ પૌરાણિક ભૂગોળમાં એક સ્થળે લખે છે, જે કૌશાંબી અલ્લાહાબાદની પાસે છે. મહારાજ કુશના ત્રીજા પુત્ર અમૂર્તિરજશે, ધર્મારણ્યની અને ગોથા પુત્ર વસુએ વસુમતી ની સ્થાપના કરી.

અમૂર્ત રજસો નામ ધર્મારણ્યં મહામતિઃ । ચક્રે પુરવરં નામ વસૂરાજા ગિરિવ્રજં ॥
 एषा वसुमती नाम वसोस्तस्य महात्मनः ॥ રામાયણ. વાલ્મીકી ૩૨ સર્ગ.

x આરોહર આરોહર, સીંધુદેશની પ્રાચીન રાજધાની. તે સીંધુનદીની એક શાખા ઉપર અવસ્થિત જ્યારે માસીડોનીયન મહાવીર અલેક્ઝાંદર બારતભૂમિમાં આવ્યો ત્યારે તે આરોહરનગર ખડુ પ્રસિદ્ધ હતું વાલ્મીકીવંશીય શલ તેનો સ્થાપન કર્તા છે. ખ્યાતનામા ઇતિહાસવેત્તા અબ્દુલફઝે તે વિવરણ પોતાના ગ્રંથમાં પ્રકટીત કર્યું છે. પણ તે, આરોહરને વર્તમાન કાઠડા નગર કહી મોટા ભાગમાં પડ્યા છે.

મહારાજ યયાતિના તે ત્રણ પુત્રોમાં અતુ વિશેષ પ્રતિષ્ઠાવાળો નીવડ્યો. તેના વંશમાં અંગ, વંગ, કલિંગ, કૈકય, અને મદ્રક વીગેરે કેટલાક મહાપુરુષો જન્મ્યા તેમાં તેઓએ, તેઓના નામાનુસારે એક એક શહેર વસાવ્યું.

નરનાથ યયાતિના બીજા પુત્ર તુર્વસુની કીર્તિનું કાંઈ વિવરણ જોવામાં આવતું નથી. માલુમ પડે છે જે તે, ભારતભૂમિનો ત્યાગ કરી, બીજા સ્થળે ઉપનિવિષ્ટ થયો છે. તેના ત્રીજા ભાઈ દ્રુહ્યુનાકુળમાં ગાંધાર અને પ્રચેતા નામના બે રાજ્યો પેદા થયા. તેઓએ એક એક રાજ્ય સ્થાપન કર્યું. પૌરાણિક ગાંધાર (કંદહાર) ગાંધારરાજ્યનું પ્રતિષ્ઠિત છે. પ્રચેતાની કીર્તિનું કોઈ રીતનું ચિન્હ જોવામાં આવતું નથી. માલુમ પડ્યું છે જે તેણે મ્લેચ્છ દેશમાં પોતાનું આધિપત્ય જમાવ્યું હતું.

કલિન્જર, કેરલ, પાંડ અને ચૌલ નામના મહારાજ દુષ્યંતના ચાર પૌત્ર હતા. તેઓએ પ્રત્યેક, પોતપોતાના નામે એક એક રાજ્ય સ્થાપ્યું.

મલગાર ઉપકૂલે પાંડુમંડળ નામના એક પ્રદેશનું વિવરણ જોવામાં આવે છે. તે એમ માલુમ પડે છે જે પાંડનો સ્થાપેલ છે. પાશ્ચાત્ય ભૂગોલવેત્તા તેને “ રજ-યાપાંડીયાના ” નામે કહે છે. હાલનું તંબવર. તે પાંડુમંડળની રાજધાની છે.

ચૌલ, સૌરાષ્ટ્ર દેશમાં પ્રસિદ્ધ દ્વારકાની પાસે આવેલ છે. આજ પણ તેનું તેજ નામ કહેવાય છે.

લગતાન ગતુ અને બુધથી આરંભી, શ્રીરામ અને શ્રીકૃષ્ણ સુધીના સૂર્ય અને ચંદ્રવંશના રાજાના ચરિતનું સંક્ષિપ્ત સમાલોચન કર્યું. વિશાળ પુરાણશાસ્ત્ર સાગરનું મંથન^૧ કરવાથી જે દીવસે તેમાંથી ઐતિહાસિક રત્ન સમૂહો નીકળશે, તે દીવસે જગતમાં એક નવા યુગનો પ્રાદુર્ભાવ^૨ થાશે. તે દીવસે દીન ભારત, એક નવા જીવનમાં ઉજ્જીવિત^૩ થાશે. પણ તે દીવસ હાલમાં નિકટ નથી, લાંબી કાળ નિશાનું^૪ વિશાળ રાજ્ય ઓળાંડતો ઓળાંડતો તે ધીરે ધીરે ભારત-વર્ષ તરફ આવે છે. ભારતના ભવિષ્ય ગગનમાં પ્રાચીદ્વારે તેની ક્ષીણ રશ્મિરેખા^૫ ઘણા મંદભાવે, પ્રતીભાત^૬ થતી આવે છે.

આજકાલ પુરાણોનાઃ ઘણા પ્રચારથી અમરપૂજ્ય આર્ય મહોદયની કીર્તિ કુમે કુમે પ્રકાશમાં આવતી જાય છે. તે કીર્તિ, પૌરાણિક જાળમાં ઢંકાઈ ગઈ છે. તે જાળ ઉપાડી લઈ તેમાંથી કોઈ ઐતિહાસિક સત્યનો ઉદ્ધાર કરવા ચેષ્ટા^૭ કરતું નથી. એવી ચેષ્ટા કરવાથી ચેષ્ટા ફળવતી થાય તેમાં કોઈ રીતનો સંદેહ નથી.

૧ વલોવનું ૨ પ્રકાશ ૩ વધારે જીવનું, ઉત્તમ પ્રકારના જીવનવાળું ૪ રત્નો ૫ કીરણની રેખા ૬ દિપ્તિવાળી ૭ માત્ર.

ચતુર્થ અધ્યાય.

રામ અને યુધિષ્ઠિરના પરવર્તી સૂર્ય અને ચંદ્રવંશના રાજ્યોનું
સંક્ષિપ્ત વિવરણ અને બીજા રાજવંશની સમાલોચના.

હારાજ મુદવાકુથી આરંભી, શ્રીરામચંદ્ર પર્યંતના, અને બુધથી
આરંભી શ્રીકૃષ્ણપર્યંતના સૂર્ય અને ચંદ્રવંશના રાજ્યોના ચરિ-
તની સમાલોચના કરી. હવે આપણે, તેઓના પછીના રાજ્યોના
ચરિતની સમાલોચના કરવામાં પ્રવૃત્ત થયા છીએ.

જયપુર અને બીકાનેરના રજપુતરાજ્યો, પોતે રામચંદ્રના વંશધર છે એમ
કહી સગવે આત્મપરિચય^૧ આપેછે. વળી યશભીર અને કચ્છના રજપુતરાજ્યો
પોતે શ્રીકૃષ્ણનાવંશમાં પેદા થયેલા છે એમ કહી પોતાના કુળના મહિમાનો
પ્રચાર કરેછે. મહારાજ યુધિષ્ઠિર, જરાસંધ, અથવા બીજા ચંદ્રવંશીય રાજા થકી
ભારતવર્ષમાં કોઈ હીંદુ રાજવંશ ઉત્પન્ન થયેલ છે કે નહિ તે વિષયના અનુ-
શીલનમાં ક્રમે ક્રમે પ્રવૃત્ત થઈશું.

લગવાન રામચંદ્ર અને શ્રીકૃષ્ણના પરવર્તી સમયમાં સૂર્ય અને ચંદ્રવંશમાં
જે સઘળા રાજા પેદા થયેલ છે, તેની પવિત્ર નામાવળી, બીજા વંશતાલિકામાં
પ્રગટ થયેછે. તે તાલિકામાં ક્રમાન્વયે ત્રણ રાજકુળ સન્નિવેશિત છે.

૧ સૂર્યવંશ વ રામચંદ્રના વંશધર.

૨ ચંદ્રવંશ વ મહારાજ પરીક્ષિતના વંશધર.

૩ ચંદ્રવંશ વ મહારાજ જરાસંધના વંશધર.

શ્રીરામચંદ્રથી સતી સીતાના પેટે જે યમજપુત્ર^૨ પેદા થયા હતા. તેમાં મોટા
પુત્રનું નામ *કુશ અને નાનાનું નામ લવ હતું. લવ થકી, મેવાડના રાણાઓ

૧ ઓળખાણ ૨ એકજ ગર્ભમાંથી પેદા થયેલા.

* ટોડ, સાહેબ, લવને રામચંદ્રનો મોટો પુત્ર કહી મોટા ભ્રમમાં પડ્યો છે. રામા-
યણ વીગેરે ગ્રંથોમાં કુશને મોટો પુત્ર કહેલ છે.

यस्तयोः प्रथमं जातःस कुशैर्भैत्र संस्कृतैः निर्मार्जनीयो नाम्नाहि भविता कुश इत्यसौ॥
यश्चा वरज एवासील्लवणेन समाहितः निर्मार्जनीयो वृद्धाभिर्नाम्ना स भवितल्लवः
रापायणं.

પોતાની પેદાશ છે એમ માનેછે. કુશનાથકી મારવાડ અને અંબરના રાજાઓની ઉત્પત્તિ છે. કુશના વંશધર ગણાઈ તેઓ કુશાવહુ નામથી પરિચિત છે. એરીતે મારવાડના રાજાઓ રામચંદ્રના પુત્ર કુશ થકી પોતાની ઉત્પત્તિ છે એમ માની, પોતે સૂર્યવંશીય છે એમ પરિચય આપેછે. પણ અનેક હીંદુઓ તે વાત ઠીક નથી એમ માનેછે. તેઓ બોલેછે જે મારવાડના રાજાઓ, રાજર્ષિ વિશ્વામિત્રના પૂર્વ પુરૂષ કુશના વંશધર છે એમ તેઓ સ્વીકારે છે.

જે દીવસે રવિવંશ તિલક શ્રીરામચંદ્રે, કઠોર બ્રાતૃશોકાનલે^૧ પોતાના જીવનનું બલિદાન આપ્યું તે દીવસથી, જે સઘળા રાજાઓ, કુમાન્વયે અયોધ્યાના સીંહાસને બેઠા હતા, તેઓના જીવનચરિતનું વર્ણન એક માત્ર ભાગવત પુરાણમાં સારીરીતે અને ચોખ્ખી રીતે આપેલ છે. તેમ પુરાણમાં વર્ણવેલ છે જે શ્રીરામચંદ્ર પછી ૫૮ રાજાઓ અયોધ્યાના સીંહાસને કુમાન્વયે બેઠા. તેઓમાંથી છેલા વંશધરનું નામ સુમિત્ર-મહારાજ સુમિત્રના પરવર્તી કોઈ રાજાનું ચરિત, પુરાણોમાં માલુમ પડતું નથી. અંબરના પ્રસિદ્ધ રાજા પડિતવર જયસીંહે. સૂર્યવંશની જે વંશતાલિકા સંકલન^૩ કરીછે, તેમાં લખેલ છે જે મહારાજ સુમિત્ર પછી અનેક રાજાઓ સૂર્યવંશમાં પેદા થયા છે. તે સઘળા રાજાઓ મેવાડના રાણાઓના પૂર્વ પુરૂષ છે.

અભિમન્યુ તનય,^૪ મહારાજ પરીક્ષિત, પાંડવ પ્રવીર મહારાજ યુધિષ્ઠિરનો ઉત્તરાધિકારી, પરીક્ષિત પછી એકંદરે ૬૬ રાજાઓ પાંડવની લીલાભૂમિ ઇંદ્રપ્રસ્થ નગરના સીંહાસને બેઠા હતા. તેઓના શેષ ઉત્તરાધિકારીનું નામ રાજપાલ હતું. રાજતરંગિણીગ્રંથ શીવાય, ધીબા કોઈ ગ્રંથમાં તે રાજાઓનું સ્કુટ વર્ણન જોવામાં આવતું નથી. રાજપાળ, મહારાજ વિક્રમાદિત્યનો સમસામયિક હતો. એમ કહેવાય છે જે મહારાજ રાજપાળે કુમાયુન ઉપર હુમલો કર્યો. તેમાં, કુમાયુનના અધિપતિ સુખવંત રાજાથી તે હણાયો. વિજયી સુખવંત, ક્ષતેહનાહર્ષમાં કુલાઈ, પોતાના દેશવૈરી રાજપાળની ઇંદ્રપ્રસ્થ નગરી હસ્તગત^૫ કરવાના અભિપ્રાયે, તે દેશતરફ ચાલ્યો હતો. સુખવંતે, રાજપાળની રાજધાની હસ્તગત કીધી ખરી, પણ તે અધિકદિન કબજામાં રાખી ભોગવી શક્યો નહિ, થોડા સમયમાં તે વિક્રમાદિત્યના પ્રચંડ વિક્રમબળે તે પ્રદેશમાંથી ચાલ્યો ગયો.

રાજ ચક્રવર્તી મહારાજ વિક્રમાદિત્યે કુમાયુનપતિ, સુખવંતના આસ-માંથી ઇંદ્રપ્રસ્થપુરીનો ઉદ્ધાર કર્યો ખરો, પણ તેની પુર્વ શોભાનો તે પુનરુદ્ધાર કરી શક્યો નહિ.

મહારાજ વિક્રમાદિત્યે, પાંડવોની લીલાભૂમિ, ઇંદ્રપ્રસ્થને, તેના પ્રાચીન ગૌરવના ઉંચા પગથીયા ઉપર લાવવા જે ધાર્યું હતું તે અવશ્ય તેનો ઉદ્ધાર કરી શકત પરંતુ તેમ ન કરતાં તે સુખવંતના હાથમાંથી છોડાવી ઇંદ્રપ્રસ્થનો પોતે ત્યાગ કરી પોતાની નગરી ઉજ્જયનીમાં ચાલ્યો આવ્યો. ત્યારપછી કુમાગત^૧ ઇંદ્રપ્રસ્થ, આઠ સૈકાસુધી રાજ્યાસન વિનાનું રહ્યું. જે ઇંદ્રપ્રસ્થ, પોતાના સૌંદર્ય અને ગૌરવે, એકવાર સુરનગરી અમરાવતીનું સમકક્ષ હતું, તે ઇંદ્રપ્રસ્થ એ દીર્ઘકાળ વ્યાપી, અરાજકતાથી^૩ ક્રમે ક્રમે ભીષણ સ્થાનક્ષેત્ર જેવું થઈ ગયું. પણ તેટલામાં અનંગપાળ નામના એક રાજાએ સંજીવની^૪ સત્તાની સહાયે, ઇંદ્રપ્રસ્થને ફરીથી ઉજ્જીવિત કરી દીધું. અનંગપાળ ક્ષત્રિય હતો, તે પાંડુવંશમાં પેદા થયેલ છે એમ ભટ્ટગ્રંથમાં લખેલ છે. પૂર્વપુરુષોની મોટી કીર્તિને તેણે ધ્વંસસલિલમાંથી^૫ જેતી કહાડી ખરી. પણ તે પ્રાચીન ઇંદ્રપ્રસ્થને અગાઉના ગૌરવમાં લાવી શક્યો નહિ.

પ્રસિદ્ધ રાજવળી નામના ગ્રંથમાં વર્ણવેલ છે જે “ ભારતવર્ષના ઉત્તરભાગના હુમાયુન ગિરિવજના સુખવંત નામના એક રાજાએ, તે ગિરિવજ થકી આવી ઇંદ્રપ્રસ્થમાં ચૌદ વર્ષ રાજ્ય કર્યું. ત્યારપછી મહારાજ વિક્રમાદિત્યે, તેને હણી તે નગરનો ઉદ્ધાર કર્યો. મહાભારતના યુદ્ધના સમયથી તે આ સમય સુધી ૧૮૬૫ વર્ષ વ્યતીત થયાં છે. “ તે ગ્રંથમાં વળી એક સ્થળે ગ્રંથકારે કહ્યું છે જે મેં, અનેક પૌરાણિક ગ્રંથ જોયાછે, પણ શુદ્ધિષ્ઠિર અને પૃથ્વીરાજના મધ્યવર્તી સમયે, દિલ્હી સીંહાસને એકસોથી વધારે ક્ષત્રિય રાજાઓને, બેઠેલા કેાઈ ગ્રંથમાં જોયા નથી. એ એકસો રાજાએ એકંદર દિલ્હી સીંહાસને બેસી, ૪૧૦૦ વર્ષ રાજ્ય કર્યું. તેઓના રાજ્યના અવસાને ઇંદ્રપ્રસ્થપુરી સૂર્યવંશીય રાજાના કબજામાં ગઈ.”

જે દીવસે મહારાજ શુદ્ધિષ્ઠિરે, અભિમન્યુ પુત્ર, પરિક્ષિતના હાથમાં રાજ્ય ભાર સોંપી મહાપ્રસ્થાનની યાત્રા કરી તે દીવસથી આરંભીને મહારાજ પૃથ્વીરાજના અભિષેક દિનસુધીમાં, ઇંદ્રપ્રસ્થના સીંહાસન ઉપર એકંદર સો રાજાઓ બેઠા હતા.

અંદ્રવંશમાં મહારાજ જરાસંધ એક પ્રબળ પરાક્રમી રાજા થયો હતો. તે રાજગૃહમાં રાજ્ય કરતો હતો. ભાગવત મહાપુરાણમાં વર્ણવેલ છે જે, જરાસંધનો પુત્ર સહદેવ અને પૈત્રમાર્જ્જરિ, તે મહાયુદ્ધના સમયે હયાત હતા એટલેકે તેઓ મહારાજ પરિક્ષિતના સમકાલિક હતા. મહારાજ જરાસંધ પછી તેના વંશના તેર રાજાઓ, મગધના સીંહાસને બેઠા હતા. તે તેર રાજાઓમાંથી છેવટના રાજાનું નામ રિપુજય હતું. રિપુજયને, તેના મંત્રી શનકે પદચ્યૂત કર્યો અને

મારી નાંખ્યો. શનકે, પોતાની જીંદગી, રાજપૂતા કરી કલંકીત કરી પણ તે રાજ્યનો ભોગ કરી શક્યો નહિ, તેણે પોતાના પુત્ર પ્રદોતને તે રાજ સોંપ્યું અને તે સંસારત્યાગી થઇ ગયો.

રાજધાની શનકના પુત્ર પ્રદોત પછી તેના વંશના પાંચ રાજાઓ, મગધના સીંહાસન ઉપર આવ્યા. છેવટ, છેલા રાજા મહારાજ નંદિવર્ધન સાથે શનકના રાજ-કુળનો પર્યવસાન આવ્યો. એ પાંચ રાજાઓએ એકંદર એકસો આડત્રીશ વર્ષ રાજ્ય કર્યું.

તે સમયે, શિશુનાગ નામના એક પ્રબલ રાજાએ, જરાસંધનું સીંહાસન કબજે કર્યું, તે ભારતભૂમિનો રાજા નહોતો. એમ કહેવાયછે જે તક્ષક સ્થાનથી જા નાગદેશથી ભારતભૂમિમાં આવ્યો હતો; તે શિશુનાગ સહિત તેના વંશના સઘળા થઇ દશ રાજાઓએ મગધની ગાદી ભોગવી. તેના વંશના છેલા રાજાનું નામ મહાનંદ હતું એ દશ રાજાઓએ ઘણાજ થોડા વર્ષ મગધનું રાજ્યશાસન ચલાવ્યું, ત્યારપછી કેટલાક શુદ્રરાજા મગધની ગાદીએ આવ્યા.

શિશુનાગના વંશનો લોપ થયો ત્યારપછી તરત મૌર્યવંશ મગધના સીંહાસને આવી બેઠો, ભુવન વિખ્યાત, મહારાજ ચંદ્રગુપ્ત તેમાં પહેલો રાજા ગાદીએ બેઠો. નૃપવર ચંદ્રગુપ્તની કીર્તિ અને યશોભાતિ,^૧ દૂર પાશ્ચાત્ય પ્રદેશસુધી ફેલાણી હતી. તે ઇતિહાસપાઠકને માલુમ હશેજ. ચંદ્રગુપ્ત મૌર્યવંશનો હતો, તે મૌર્યવંશમાં એકંદર દશ રાજા પેઢા થઇ મગધના સીંહાસને બેઠા હતા. તે દશ રાજાઓએ એકસો સાડત્રીશ વર્ષ રાજ્ય કર્યું.

મૌર્યવંશના છેવટના રાજા જૃહદ્રથને રાજ્યમાંથી હરાવી હાંકીકહાદી, અષ્ટમિત્ર નામનો એક રાજા મગધના સીંહાસને બેઠો. એ અષ્ટમિત્રથી, મગધમાં પંચમ-વંશની પ્રતિષ્ઠા થઇ. એમ કહેવાયછે કે અષ્ટમિત્ર શૃંગીદેશથી આવ્યો હતો. તેના વંશમાં આઠ રાજાઓ થયા. તેઓએ એકંદર એકસોગાર વર્ષ મગધમાં રાજ્ય કર્યું. તેના છેલા રાજાનું નામ દેવભૂત હતું. દેવભૂતના રાજ્યસમયમાં ભૂમિત્ર નામના એક પ્રબળ રાજાએ કણ્વદેશથી આવી મગધ ઉપર હુમલો કર્યો. ભૂમિત્રે સંગ્રામમાં દેવભૂતને હરાવ્યો અને મારી નાખ્યો. છેવટે તેણે મગધના રાજ્યનો કબજો કર્યો. શૃંગીદેશીય અષ્ટમિત્રના વંશનો અંત, મહારાજ દેવભૂતસાથે આવ્યો.

વીરભૂમિત્રે, પોતાના વિક્રમના સહાયે જે સીંહાસનનો અધિકાર કર્યો તે સીંહાસન, તેના વંશધરો ત્રેવીશ પુરૂષોએ ભોગવ્યું. ભૂમિત્ર પછી ચોથા પુરૂષે, કૃષ્ણ નામે એક રાજા થયો. તે શૂદ્રાણીના પેટે પેદા થયો હતો. ત્યારપછીના

તેના વંશધરોમાં શૂદ્રત્વ દાખલ થયું. તેમાંહેનો છેવટનો રાજા શાળાબુધિ નામે થયો. એ શાળાબુધિથી મગધદેશમાં રાજવંશનું પર્યવસાન આવ્યું. ત્યારપછી મગધના સીંહાસને કોઈ બેસી શક્યો નહિ. અપ્રતિમ મહારાજ જરાસંધની લીલાભૂમિ, મહાનંદ અને ચંદ્રગુપ્તની સાધનભૂમિ. મગધદેશ, ભારતવર્ષનું એક શોભનીય અંગ હોઈ દુર્જયકાળના કઠોર હસ્તના ભીષણ પ્રહારે આજ ચૂર્ણ વિચ્છિંત થઈ ગયું.

પંચમ અધ્યાય.

શાકદ્વીપની અને સ્કંદનાભની જાતિસાથે રજપુત જાતિના
સાદૃશ્યની સમાલોચના.

ભગવાન મનુ અને બુધથી આરંભી, મહારાજ વિક્રમાદિત્યના નીચેના ભારતવર્ષીય આર્ય રાજાઓનું સંક્ષિપ્ત વિવરણ આપણે ઉપર આપ્યું.

આ સમયે હવે, એ પવિત્ર આર્યવંશનો ક્ષણવાર ત્યાગ કરી કેટલાક અનાર્યવંશના ચરિતની સમાલોચનામાં આપણે પ્રવૃત્ત થઈએ છીએ. શાકદ્વીપ,* સ્કંદનાભ† અને બીજા અનાર્ય દેશથી જે સઘળી જાતિઓ સમયે, સમયે, ભારતભૂમિમાં આવી છે તેના આચાર વ્યવહારના વિષયનું અનુશીલન કરવું એ આપુસ્તકના ચાલતા પ્રસ્તાવનો મુખ્ય ઉદ્દેશ છે. તેઓના સઘળા

* શાકદ્વીપ (સીથીયા) ને ગ્રીક ઇતિહાસવેત્તાઓએ શાકનાઇવા સીથાયાના નામે કહેલ છે. પુરાણમાં તે જંબુદ્વીપથી બમણો ગણેલ છે. કથ્યમાનંનિષોધધ્વંશાકદ્વીપં દ્વિજોત્તમાઃ । જંબુદ્વીપસ્યવિસ્તારાદ્ધિગુણસ્તસ્યવિસ્તરઃ ॥ મત્સ્યપુરાણં સુવિખ્યાત ઇતિહાસ લેખક રટોખોએ લખેલ છે જે કારપીયન સરોવરની પૂર્વદિશાએ આવેલા પ્રદેશને સીથીયા (શાકદ્વીપ) કહેછે. તે પ્રદેશમાં અનેક પર્વત અને નદીઓ છે. નદીમાં પ્રધાન નદી ઓક્ષસ (અક્ષુ) છે. હવે પુરાણમાં શાકદ્વીપની એક નદીનું નામ ઇક્ષુ એવું છે. ઇક્ષુચપંચમીસેયા તથૈવચપુનઃકમૂ ॥ મત્સ્યપુરાણં. ત્યારે ઇક્ષુ શબ્દનો અક્ષુ અને ઓક્ષસ એવો અપભ્રંશ હશે.

† સ્કંદનાભ (સ્કંડીનેત્રીયા) હાલના નોર્વે અને સ્વીડનનું નામ છે.

આચાર વ્યવહાર સાથે રજપુત જાતિના આચાર વ્યવહારનું કેવી રીતનું સાદૃશ્ય છે તેનું પણ સમાલોચન કરવાનો અમારો શુભ્ય હેતુ છે.

જે સઘળી જાતને અમે અનાર્ય કહી આ પ્રસ્તાવમાં લખેલ છે તે જાતિ, અશ્વ, તક્ષક અને જીત વંશમાંથી પેદા થયેલ છે. એ જાતિના પૌરાણિક ઉદ્ભવ સાથે, વંશવિવરણ સાથે, આચાર વ્યવહાર વીગેરે સાથે આર્યજાતિના ઉપરના વિષયનો સંબંધ અને સાદૃશ્ય જોઈ સર્વને માલુમ પડશે કે તે જાતને જાતિ એકજ વંશની છે.

તે અનાર્ય જાતિઓ ભારતમાં જરાગર કયા સમયે આવી તેનો નિશ્ચય કરવા દુષ્કર છે. પણ તેઓ કયા દેશમાંથી આયા, ભારતભૂમિમાં વસ્યા તેનું નિરૂપણ કરવામાં કોઈરીતની આપત્તિ નથી.

જે તાતાર વ મોગલ જાતિનું વિવરણ, ભારત ઇતિહાસમાં પર્યાપ્ત પરિમાણે વર્ણવેલ છે, જેના કુલતિલક નૃપતિઓએ ભારતભૂમિને, એક માત્ર ભૂ વિલાસમાં, હાલકડોલક સ્થિતિમાં આણી હતી તેઓ પણ તે અનાર્યવંશની પેદાશના હતા. પ્રખ્યાત નામવાળા આબુલગાજીએ ઉપર કહેલ મોગલ અને તાતારની પેદાશ માટે જે લખેલું છે તેની પર્યાલોચના આ સ્થળે કરવી યોગ્ય છે.

આબુલગાજીએ કહેલ છે જે, મહાપુરૂષે, તાતારવંશની સ્થાપના કરી છે તેનું નામ મોગલ. તે મોગલનો અગ્રજ નામનો એક પુત્ર હતો. તેજ તાતાર અને મોગલકુળનો ખરો પ્રતિષ્ઠાતા હતો.

તે અગ્રજના છ પરાક્રમી પુત્રો પેદા થયા, તેમાંથી પહેલાનું અને બીજાનું નામ કાયન અને આય હતું. તે કાયન અને આય, સૂર્ય વ ચંદ્ર સરખા હતા એમ તેઓના કુલાખ્યાન ગ્રંથમાં લખેલ છે. વાંચનાર ! વિવેચન કરી જોશો ! જે “ આય ” શબ્દ આયુરનો અપભ્રંશ કહેવાય કે નહિ !

તાતારના લોકોએ આયને પોતાનો ગોત્રપતિ કહેલો છે અને પોતે ચંદ્ર-વંશીય છે એમ માને છે. અગાઉ આપણે કહી ગયા જે તાતારના લોકના મતમાં આય ચંદ્ર સરખો છે. એટલેકે તેઓ ચંદ્રવંશની પેદાશના છે એમ તેઓ કહે તેમાં વિચિત્રતા શી છે !

તાતારના આયનો જુલફસ નામનો એક પુત્ર થયો હતો, તે જુલફસના પુત્રનું નામ હય હતું તે હયથી ચીનનું પ્રથમ રાજકૂલ પેદા થયું છે.

આયથકી નવમો રાજા એલખાં નામે તેના વંશમાં પેદા થયો. એ એલખાં-નના કેયાન અને નાગસ નામના બે પુત્ર પેદા થયા. તેનાજ વંશે વ્યાપક થઈ ભારતભૂમિમાં ઉતરેલ છે.

જે મહાવીર જંગીજાના પ્રચંડ વીર્યાનજે એકવાર અડધું જગત્ ઉદ્દીપિત થઈ ગયું હતું તે જંગીસખાં પોતે, દેશાનનો વંશધર છે એમ પરિચય આપતો હતો.

પુરાણમાં જે તક્ષક અને નાગજાતિનું વિવરણ માલુમ પડે છે. તે ઉપર કહેલ નાગસના વંશમાંહે ઉત્પન્ન થયેલ જાતિ હોય એમ લાગે છે. સુપ્રસિદ્ધ ઇતિહાસવેત્તા દીગાયન, તક્ષક ને તકચુક મોગસના નામે કહેલ છે.

પૌરાણિક ચંદ્રવંશની પેઢાશના વિવરણ સાથે, તાતારના ઉપર કહેલ ચંદ્ર-વંશની પેઢાશના વિવરણનો મુકાબલો થયો. તે મુકાબલો કરવામાં સ્થાને સ્થાને, તેઓનું પરસ્પર સાદૃશ્ય જોવામાં આવ્યું. પણ તે સાદૃશ્ય દેવી રીતનું છે તે ક્રમે ક્રમે જોવાનું છે. પહેલાં આપણે, પ્રત્યેકના ગોત્રપતિના સંભવના અને તેઓના પ્રાચીન દેવત્વના વિષયનું, અનુશીલન કરવા પ્રવૃત્ત છીએ.

પ્રથમ-પૌરાણિક ભગવાન વૈવસ્વત મનુની પુત્રી ઇલા એકવાર વનમાર્ગે વિચરણ કરતી હતી એટલામાં ચંદ્ર તનય બુધસાથે તેની મુલાકાત થઈ. બુધે તેને પત્ની કરી લીધી. અને તે જોના સંમીલનથી ચંદ્રવંશની ઉત્પત્તિ થઈ.

દ્વિતીય-ચીનના પ્રથમ નૃપતિ યુ (આયુ) નું જન્મવૃત્તાંત-એકવાર કોઈ શ્રીમંતિની, ફરતાં ફરતાં ફે (બુધ) ગ્રહની સંમુખે ઉપસ્થિત થઈ. ફેએ બલ પૂર્વક તે સ્ત્રીનો ઉપલોગ કર્યો. થોડા દિવસમાં તે સ્ત્રીને, ગર્ભલક્ષણ જણાવવા લાગ્યાં. ક્રમે તે સ્ત્રીને પેટે એક પુત્ર પેદા થયો. તે પુત્રનું નામ યુ હતું તે યુજ ચીનદેશના પ્રથમ રાજવંશનો પ્રતિષ્ઠાતા. કાઈસ્ટના જન્મ પૂર્વે ૨૨૦૭ વર્ષ ઉપર ચીનના નવ પ્રદેશ કરી, યુએ રાજ કરવું શરૂ થયું.

આ ક્ષણે સુસ્પષ્ટ માલુમ પડે છે જે તાતારીય આય, ચીનનો યુ અને પૌરાણિક આયુ. તે ત્રણે જાતના ચંદ્રવંશનો પ્રતિષ્ઠાતા એકજ છે. પૌરાણિક ચંદ્ર તનય બુધના ચરિત્રના માત્ર છાપા લઈ ચીનના લોકોએ અને તાતારના લોકોએ પોતાના ચંદ્રવંશની વર્ણના કરેલ છે.

વળી ભગવાન બુધે, જે ધર્મનો પ્રચાર કરેલ છે, તે ધર્મ, તે સમયની અનેક જાતિનો મુખ્ય ધર્મ થઈ પડ્યો હતો. અનેક દિનસુધી તે ધર્મનું તેઓએ સમભાવે પ્રતિપાલન કર્યું. જ્યારે ક્રમે ક્રમે સૂર્યોપાસક, પ્રચંડ પરાક્રમથી પેદા થયા ત્યારે બુધની ધર્મ પ્રતિપાલના અને ઉપાસના એકદમ બદલાઈ ગઈ.

પ્રચરિત બુધ ધર્મ બદલાઈ છેવટે શાંતિમય જૈનધર્મમાં તે પરિણામ પામ્યો.

મહાત્મા દીયોદારાએ, શકજાતિની* ઉત્પત્તિ સંબંધે જે વિવરણ પ્રગટ કર્યું છે તે વિવરણ આપણા સમાલોચિત હોંદુ, તાતાર અને ચીનના વંશવિવરણ સાથે સારી રીતે મલતું આવે છે. આ સ્થળે પ્રયોજન વશે આપણે, તેનું સંક્ષિપ્ત વિવરણ કરીએ છીએ. દીયોદારાએ કહેલ છે જે—

૭ આરક્ષેશનદની વિશાળ તીરભુમિ, શક લોકેનું પહેલું વાસસ્થાન હતું. અર્ધમાનુષી અને અર્ધસર્પરૂપિણી કોઈ સ્ત્રીના ગર્ભે તેઓએ જન્મ લીધો છે. ઉપર કહેલી અપૂર્વ રૂપવાળી સ્ત્રી પૃથિવીની હુહિતાનું જીપીટરે પાણિગ્રહણ કર્યું. તે સ્ત્રીના ગર્ભથી શીથેશ નામનો એક પુત્ર પેદા થયો. શીથેશની સંતતિઓ તેના નામે પરિચિત થઈ. શીથેશના પલસ અને નાપસ નામના બે પરાક્રમી પુત્ર પેદા થયા. તે એટલાજઘા પ્રબલ પરાક્રાંત થઈ પડ્યા કે આફ્રીકાનો વક્ષસસ્થળ વિહારી નીળનદ અને પુર્વ મહાસાગરના મધ્યમાં આવેલ સુવિશાળ મહાદેશ તેના કળજમાં આવ્યા હતા.

મહાવીર શીથેશે જે મહા વંશતરૂ રોપ્યું તેમાંથી અનેક રાજકુળની શાખા પ્રશાખા થઈ તે શાખા પ્રશાખામાં શાકન, મસ્સાજીતી અરીથ પીપન વીગેરે પ્રધાન છે. એક સમયે, તે સઘળા વીરવંશીય લોકો પોતાના પ્રચંડ ભુજબળે આસીરીયા અને મીડીયાનાં રાજ્ય જીતી લીધાં હતાં. અને આસીરીયાના અને મીડીયાના અધિવાસીઓને આરક્ષેશ નદીના કાંઠા ઉપર વસાવ્યા હતા.

શકપતિ શિથેશે જે વિશાળ વંશવૃક્ષ રોપ્યું તેની શાખા થકી અનેક રાજકુળ પેદા થઈ તેઓએ રાજસ્થાનના છત્રીશ રાજકુળમાં પ્રતિષ્ઠા મેળવી છે. કયા સમયે, તેઓ શાકદ્વીપ (સીથીયા) ને છોડી ભારતભુમિમાં આવી રાજસ્થાનના

* શક (સીથીયન) શ્લેષજાતિ છે. તે જાતિએ સૂર્યવંશીય બાહુરાજાને રાજ્ય થકી દૂર કર્યો હતો. પણ બાહુરાજાના પુત્ર મહારાજ સગરે તેઓનું સારું શાસન કર્યું. કુળપુરોહિત વશિષ્ઠના અનુરોધે સગરે તેઓનો વધ ન કર્યો. પણ તેણે, તેઓનું અડધું માથું મુંડારી, તેઓના સહયોગી કાંબોજ પન્ડુવ પારદ અને યવનો તે વિશેષચિન્હ કરી કહાલી મુક્યાં.

ततः शकान् सयवनान् कांवाजान् पारदां स्तथा ।

परे लहवांश्चापि निःशेषान् कर्तुं व्यवसितो नृपः

તે હન્યમાના વીરેણ સગરેણ મહૌજસા । વસિષ્ઠં શરણં જામુઃ સૂર્યવંશ પુરોહિતં
વશિષ્ઠઃ શરણાપન્નાન્ સમરે સ્થાપ્યતા નૃપિઃ । સગરં વારયામાસ તેભ્યો દત્વાઽપયં તદા
સગરસ્તાં પ્રતિજ્ઞાંતુ નિશમ્ય સુ મહાબલઃ । ધર્મં જધાન્ તેપાંચ વેશાનત્યાંશ્ચ કારહઃ
અર્ધં શિરઃ શકાનાંતુ મુંડયામાસ ભૂપત્તિઃ પાદસ્વર્ગચંદ ૧૫ અધ્યાય.

રાજકુળમાં પ્રતિષ્ઠા મેળવી ગયા તેનું વિવરણ હવે પછી અપાશે. હવે આર્ય વીરરજ-પુત્રોનો ધર્મ, સમાજ, નીતિ, વ્યવહારનીતિની સાથે, અને શાકદ્વીપના રાજકુળના ધર્મ, વ્યવહાર, નીતિ, સમાજનીતિનો મુકાબલો કરી તે બન્નેના વચ્ચે કેટલી એકમેકતા છે તે દેખાડી આપવું યોગ્ય ગણાશે; તે સાદૃશ્ય એવું ગાઢ છે જે તેનું અનુશીલન^૧ કરતાં તે સઘળી જાતિ અલિપ્ત છે એમ સહેલાઈથી માલુમ પડે તેવું છે.

વેશવિન્યાસ—પ્રસિદ્ધ ઇતિહાસવેત્તા ટસીટસે કહેલ છે જે જર્મનો લાંબા અને સ્લેથ^૨ કપડાં પહેરતા હતા. તેઓ શય્યામાંથી ઉઠતાંજ શરીરને ધોત^૩ કરતા હતા. કેાઈ દીવસ કેશશ્મશ્રુ કહડાવતા નહિ હતા. તેઓનો કેશકલાપ,^૪ એક વેણીમાં બાંધેલો ગુચ્છાકારે માથા ઉપર અધિબદ્ધ^૫ રહેતો હતો.

એ સમયે, જર્મનો જો, હિમ પ્રધાન પ્રદેશમાં વાસ કરતા હોય તો ઉપ-રના વર્ણનમાં કહેલ આચરણ અને વેશવિન્યાસ, તે પ્રદેશનો ઉપયોગી તેને થાય નહિ* અવશ્ય તેઓ એશીયાના ગ્રીષ્મ પ્રધાન પ્રદેશથી તે સઘળો આચાર વ્યવ-હાર શીખ્યા હોય તેમ લાગે છે.

દેવવંશ—ટુઇટ (મંગળ) અને આર્યા+ (પૃથ્વી) પ્રાચીન જર્મનોની દેવતા સ્વરૂપે હતી. તેઓના મતમાં ભગવાન મન્સના ઐરસે આર્યાના ગર્ભે ટુઇટનો જન્મ થયો.

૧ અવગાહન ૨ જાડાં ૩ ધોવું, સાફ કરવું ૪ અંબોડો ૫ ગાંઠવાળો.

* એ શિવાય, તેઓની નિલ નૈમિત્તિક ક્રિયાનું વિવરણ મળી આવે છે. તેથી માલુમ પડે છે જે તેઓ શાકદ્વીપીય જાત, કાનિ, કીન્ની, શૈન્ની વીગેરે જાતિના સાથે એક વંશ સંબંધ ગણાયા છે. ટેક્ષમીસે જર્મનને એક મૌલિક જાતિ ગણી છે. એશીયાના ઉષ્ણ પ્રધાન દેશમાં તેઓનો આદિમ નિવાસ છે એમ તેણે સ્પષ્ટરીતે જોકે લખ્યું નથી તોપણ તેણે તે સંબંધે કિંચિત લખ્યું છે જે જર્મનદેશમાં વાસ કરવાથી અંગ પ્રત્યંગ વિકૃત થાય છે તે જર્મનીના માટે એશીયાનો સિતોષ્ણ પ્રદેશ ત્યાગ કરવો તે શું અક્લવાળાનું કામ છે ? તેથી નિઃસંદિગ્ધરિત્તે બોલી શકાય છે જે એશીયાનો હરકોઈ દેશ જર્મનનો આદિ મનિ વાસ હતો એમ ટસીટસ જાણતો હતો.

x હીંદુશાસ્ત્રના મતમાં મંગળ પૃથ્વીથી ઉત્પન્ન થયો છે. **ઉપેંદ્રવીજાત્પૃથિવ્યાંતુ મંગલઃસમજાયત ॥ વ્રહ્મવૈવર્તપુરાણં.** બીજા પુરાણોમાં મગલને ધરણીપુત્ર કહેલ છે.

+ ખ્રીસ્તીય પાંચમા સૈકામાં શાક્ષીંદ્રપૂર (મસાલપુર) માં જાત જાતિનો એક રાજા રાજ્ય કરતો હતો. તેના રાજ્યનું થોડું વિવરણ કરનારી એક શિલાલીપિ હાથ લાગી છે. તે લિપિના એક સ્થળે તે ટુઇટ કુત્રોંદ્ભવ હતો એમ વર્ણવેલ છે ત્યારે એ કયો ટુઇટ ?

જર્મનોએ, દુર્ઘટ (મંગળ)ને અને ઓધેન (ખુધ)ને એકગણી મોટી ભુલ કરી દીધી છે.

પૂજાવિધિ—સ્કંદનાભ (સ્કંડીનેવીયા) દેશમાં જીતનામે એક મહા પરાક્રમી જાતિ વાસ કરતી હતી તેના વંશ અનેક શાખા પ્રશાખામાં વિભક્ત થયેા હતા. તે શાખા પ્રશાખામાં શૈવાશૈવીઓ અત્યંત પ્રતિષ્ઠાવાળા હતા. તે શૈલોકો ભગવતી પૃથ્વીની* પૂજા કરતા હતા. અને તેને સંતોષિત કરવાને માટે તેઓ નરખલિનો ઉત્સર્ગ કરતા હતા. તેઓના ગ્રંથમાં વળી લખેલ છે જે તેઓના આરાધ્ય દેવતા વસુમતીનો રથ, એક ગાયથી વાહિત થતો હતો.

શૈવીઓ અત્યંત મૂર્તિપૂજક હતા, તેઓ આર્યાનુ^૨ પૂજન કરતા નહોતા, પણ ઇશી નામની દેવી જેને હિંદુશાસ્ત્રમાં ઇશાની વા ગૌરી કહેછે તેની પૂજા કરતા હતા. તે ઇશી, પ્રાચીન મિશ્રદેશની આરાધ્ય દેવી હતી. મીશ્રદેશીઓ કેવળ ઇશીની પૂજા કરતા હતા નહિ પણ તેઓ યુગલ મૂર્તિ એશીરીશ અને ઇશી (હરગૌરી) ની પૂજા કરતા હતા. ઉદયપુરના વિશાળ સરોવર ઉપર આજપણ ભગવતી ઇશાની (ઇશી) ની “ મૂર્તિ ” છે. તેની ચાલતી પૂજા પદ્ધતિ જોતાં માલુમ પડેછે જે તેવી પૂજાપદ્ધતિ એકવાર મિશ્રદેશમાં ચાલતી હતી. ઐતિહાસિક પ્રવ્રર હીરોડોટસના વર્ણનથી એ પૂજાપદ્ધતિનો સ્પષ્ટ દાખલો નીકળી આવેછે.

વીરવ્યવહાર—ભુવનવિખ્યાત યદુકુળમાં બાહ્યાશ્વ નામનો એક મહા તેજસ્વી પ્રચંડ રાજા પેદા થયો હતો. તેના વંશજો, સીંધુનદના પારને ઓળાંડી ભારત-ભુમિના દૂર પ્રદેશમાં વિસ્તાર પામ્યા હતા, તે ક્ષત્રિય કુમારોનો તે સમયનો જેવો આચાર વ્યવહાર હતો તેવોજ જીત, શૈવી અને સ્કંદનાભના વાસીઓનો હતો. એમ કહેવાય છે જે તે શૈવીજીત અને સ્કંદનાભના વાસીઓ ભગવાન હરિકુલેશ×

૧ એક દેવી,

* હિંદુશાસ્ત્રમાં ભગવતી પૃથ્વીની પણ વિશેષ પૂજનીય અને માન્ય છે. તે વાત હિંદુ સંતાનના જાણવામાં હશે ખરો ખુદ વિજ્ઞાને તેની જુદા જુદા પ્રકારે પૂજા કરીછે. પૃથ્વીને ગાયને ૩૫ કાવ્યપુરાણમાં ઘણે દેકાણે આપેલ છે.

પયોધરીભૂતચતુઃ સમુદ્રાં જુગોપગોરુપધરામિવોર્વી

રઘુવંશ.

x ગ્રીસના હરક્યુલીસ સાથે ભારતના હરિકુલેશ (બલદેવ) નું અનેક વિષયમાં સૌસાદ્ય જોવામાં આવે છે. મહાત્મા ટાડસાહેબે, તે બેને એકજ દેવ ગણેલાં છે. તે બાબતમાં ટાડસાહેબના અનુમાન યુક્તિમુત્તક છે. તેણે હરક્યુલીસ અને હરિકુલેશ (બલદેવ) નું સાદ્ય પ્રતિપાદન કરવા માટે જે પ્રમાણ બતાવેલાં છે, તે પ્રમાણનો અહીં ઉતારો કરી મંથની વૃદ્ધિ કરવાનું મને યુક્ત લાગતું નથી.

(હરકયુદ્ધીસ) યુદ્ધસ્થ અને બોધનનો સ્તુતિવાદ કરતાં કરતાં તેઓની ધ્વજ હાથમાં લઈ યુદ્ધમાં જતા હતા. અને પાસેનાને અને દૂરનાને મારવા માટે હથીયારમાં તેઓ મગદળ અને શૂળનો વ્યવહાર કરતા હતા.

આર્યો જેમ ત્રિમૂર્તિની આરાધના કરતા હતા તેમ સ્કંદનાભ દેશવાસીઓ ત્રિમૂર્તિની આરાધના કરતા હતા. થર, બોધેન અને યાત્રી નામની ત્રિમૂર્તિનું* તેઓ આરાધન કરતા હતા. તે ત્રિમૂર્તિ ત્રિગુણાત્મિકા^૧ હતી. તે પ્રભાણેની ઉપાસના પણ શૈવીલોકો પોતાના મંદિરમાં કરતા હતા.

વસંતઋતુના સમાગમે જ્યારે પૃથ્વી નવા જીવને જીવિત થાતી ત્યારે સ્કંદનાભવાસીઓ ક્રેયાનો^૨ મહોત્સવ કરતા હતા. તેઓ તે દેવતાની સમક્ષ વન્યવરાહ^૩ ને બલીદાનમાં આપતા હતા.

હરવનિતા વાસંતીદેવી, રજપુતની આરાધ્યદેવી વસંતકાલના સમાગમે રજપુતરાજાઓ સૈન્ય સામંતસાથે શીકારને માટે બહાર જતા અને વરાહનો શીકાર કરી તેનું માંસ ખાતા. તેઓ તે દીવસે, પોતાના જીવનની મમતા છોડી શીકાર કરતા હતા. તે દીવસે તેઓ સારા શુકન જોતા હતા.

કુમાર કાર્તિકસ્વામી રજપુતોનો દેવ સેનાપતિ. હીંદુઓના પુરાણમાં તે ષડાનન કહેવાય છે શાકસેન લોકનો દેવ પણ ષડાનન છે. શાકસેન કાંતિ શૈવી, જીત અને કેળી લોકો, તે ષડાનનને, યુદ્ધદેવ ગણી પૂજતા હતા.

વીરાચારી રજપુતો, મૃગ, વરાહ, હંસ, જંગલી કુકડાનો શીકાર કરી, તેનું માંસ લક્ષણ કરતા હતા. ઘોડો, સૂર્ય, અને તલવાર તેઓના ઉપાસ્ય દેવ છે. ગ્રાહ્યણની શાંતીમય કથાના કરતાં ભાટની વીરરસમય કથા ઉપર તેઓની વિશેષ ભક્તિ છે તે ભક્તિ અચળ અને અટલ છે. તે તેઓના જીવનનું મૂળમંત્ર સ્વરૂપ. જે દીવસે તે ભક્તિનો વિલોપ થાય તે દીવસેજ આ વિશ્વમાંથી રજપુત નામ ઉડીજશે. હાલ પણ તે દૂરના સ્કંદનાભ દેશના વીરપુરુષની સાથે આર્યવીર રજપુતનું સાદૃશ્ય જોવામાં આવે છે. તે સાદૃશ્ય જોવાને આપણે પ્રવૃત્ત છીએ. પણ હવે તે અવસ્થા ક્યાં છે? તે સ્કંદનાભની તેજસ્વિની અવસ્થા ક્યાં છે? હાલ તે શક્તિ તેના પુત્રોના નિષ્કુર આચરણથી, ત્યાગ કરી ચાલીગઈ છે. હાલ જે મહત્ત્વાગીની ભારતભૂમીમાં આચાર વ્યવહાર, ધર્મનીતિ વિગેરે નષ્ટપ્રાય થયેલા દેખાય છે તેવીજ રીતે તે સ્કંદનાભની ભૂમીમાં પણ ઉક્ત વ્યવહારો નષ્ટપ્રાય થઈ ગયેલા છે.

૧ સત્વ, રજસ અને તમો એ ત્રણ ગુણવાળી ૨ જંગલનું ભુંડ.

* હીંદુઓની ત્રિમૂર્તિની જેમ તેઓની ત્રિમૂર્તિ પણ ત્રિગુણાત્મિકા છે થર (હર) સંહારકર્તા, બોધેન પાલન કરતા, ક્રીયા આધાશક્તિ પ્રકૃતિ સ્વરૂપિણી દેવીરૂપે કલ્પિત છે.

ભાટ-કવિ-રજપુત રાજ્યોના વંશને અને ચરિત્રમાળાને જે જાતિ, ગાથા-ખદ્ધ કરી રાખેછે અને સમયે સમયે તે ગાથાખદ્ધ ચરિત્રો અને વંશોનો જે જાતિ તેઓના સમક્ષ પાઠ કરી બતાવે છે તેઓનું નામ ભાટ-કવિ,* કહેવામાં આવેછે, એવી જાતના ગાથાના કરનારા ભાટકવિઓ પ્રાચીન જર્મનોમાં પણ હતા. મહાત્મા ટેલિટસના ઇતિહાસમાં તેનું સ્પષ્ટ પ્રમાણ જોવામાં આવેછે. તેણે કહેલ છે જે યુદ્ધયાત્રકાળે, જ્યારે એ વીરરસાન્મોદી^૧ કવિઓ, અમૃત ટપકતી વીણાતંત્રી નામના શુરત્વ આપનાર મધુર અવાજમાં, પોતાનો મૃદુ ગંભીર કંઠ-સ્વરે મેળવી તે ગાથાઓ ગાતા હતા ત્યારે યોદ્ધા, પોતાના જીવનની મમતા છોડી ભયંકર સંગ્રામમાં જવા તૈયાર થતા હતા.

યુદ્ધરથ-ભારતવાસીઓ અને શાકદ્વીપવાસીઓ સઘળા રણસંગ્રામમાં યુદ્ધરથ વાપરતા હતા. એટલે રથો, ચતુરંગિની સેનાનું એક અંગ ગણાતું હતું. મહારાજ દશરથના સમયથી તે, મુસલમાન બાદશાહોએ ભારતવર્ષ ઉપર હુમલા કર્યા તે કાળસુધી આર્યસૌકો જે યુદ્ધ વ્યાપારમાં ગુંથાતા હતા તે સઘળા યુદ્ધવ્યાપારમાં યુદ્ધરથને તેઓ વાપરતા હતા. પણ જે દીવસથી ચવનોએ ભારતનું સ્વાતંત્ર્ય ખેંચી લીધું તે દીનથી યુદ્ધવ્યાપારમાં યુદ્ધરથ વપરાતા બંધ થયા.

કુરુક્ષેત્રના મહા સંગ્રામમાં, શ્રીકૃષ્ણ, પ્રિયમિત્ર અર્જુનના સારથિ થઈ, તેનો રથ હાંકતા હતા. તે પ્રમાણે જારાક્ષેશ,^૨ જ્યારે ગ્રીસના શેલમંડિત પ્રદેશમાં પોતાની વિજયી સેના ચલાવવા લાગ્યો અને ડરાપુસ જે સમયે વિશાળ આરાવલા-ક્ષેત્રમાં પોતાની વિજય પતાકા ઉડાડવા લાગ્યો ત્યારે યુદ્ધમાં યુદ્ધરથજ રણસંગ્રામનું પ્રધાન અંગ ગણાતું હતું.

ઉપરની ઘટનાના સમય પછી અનેક દિવસો સુધી ભારતનાં દક્ષિણ પશ્ચિમ પ્રાંત માંહેલા વિશાળ પ્રદેશમાં યુદ્ધરથનો વ્યવહાર થતો હતો. જે સઘળી જાતિઓ તે સમયે યુદ્ધરથનો વ્યવહાર કરતી હતી. તેમાં કાઠીકોમની, અને કોમારી જાતિ, વિશેષ

૧ વીરરસમાં આનંદ આપનાર ૨ ગ્રીસનો રાજા.

* બલ્યવૈવર્ત પુરાણમાં લખેલ છે કે શૂદ્રથી વેશ્યાના ગર્ભે ઉત્પન્ન થયેલ જે જાતિ તેને ભાટજાતિ કહેવામાં આવે છે.

વૈશ્યાયાં શૂદ્ર વીર્યેણ પુમાનકો વખૂવહ સમદ્રોવાવદૂકશ્ચ સર્વેષાંસ્તુતિપાઠકઃ

દશમ્અધ્યાય.

નળા તે પુરાણમાં જીજ્ઞ એક રથને લખેલ છે જે ક્ષત્રિય થઈ વિપ્રકન્યાના પેટે પેદા થયેલ પુત્ર બાદ કહેવાય છે.

ક્ષત્રિયા દ્વિમકન્યાયાં મદ્રોજાતોઽનુવાચકઃ

પ્રસિદ્ધ છે. તે સઘળી જાતિઓ, આજપણુ સૌરાષ્ટ્રદેશમાં વાસ કરી, પોતાના પૂર્વ પુરૂષ શક લોકોના પ્રાચીન આચાર વ્યવહારને સમજાવે^૧ પાળેછે. આજપણુ તેઓના પૂર્વના પાષાણુ સ્તંભ^૨ ઉપર સ્પષ્ટાક્ષરે લખેલ છે જે તેઓના પુર્વ પુરૂષો રથમાં ખેરી સંગ્રામ કરતાં કરતાં, સંગ્રામમાં હુણાયા છે.

સ્ત્રીજાતિ તરફ વ્યવહાર—આર્ય વીરરજપુતો જેમ પોતાની ગૃહલક્ષ્મી સ્વરૂપ સ્ત્રીના તરફ શિષ્ટ^૩ વ્યવહાર ચલાવે છે તેમ પ્રાચીન જર્મન, સ્કંદનાભીય અને જીતલોકો પણ પોતાની સ્ત્રીઓ તરફ શિષ્ટ વ્યવહાર ચલાવતા હતા. એ વિષયમાં એ સઘળી જાતિમાં જેવું પરસ્પર સાહસ્ય જોવામાં આવેછે તેવું સાહસ્ય બીજા વિષયમાં બહુજ થોડું જોવામાં આવે છે.

ટસિટસે વર્ણવેલ છે જે જર્મનલોકો પ્રાચીનકાળમાં સંકટ સમયે, સ્ત્રી નીમંત્રણ,^૪ દૈવવાણી માની જાણતા હતા. કવિવર ચંદલાટના ગ્રંથમાં રજપુતોનું તે વિષયમાં તેવું વિવરણ મોટુંમ પડેછે. તેઓ કુળકામિનીના નામની સાથે “દેવી” એવું ઉપનામ દાખલ કરતા હતા. રજપુત અને જર્મનો પોતાની સ્ત્રીને પોતાના જીવનનું જીવન સ્વરૂપ અને હૃદયની અર્ધભાગિની છે એમ માનતા હતા. રજપુતો અને જર્મનોમાં એવી પ્રથા હતી કે તેઓ પોતે જીવતાં છતાં પોતાની સ્ત્રીઓને કોઈપણ પ્રકારે હરીજવા દેતા નહી હતા. પરંતુ જો કદાચ એવો પ્રસંગ આવે અને કોઈપણ જાતનો ઉપાય નહોતો તો પોતાની સ્ત્રીઓને ચીતામાં ખડકી, બાળીદઈ, તેઓ શત્રુસાથે લડતા હતા. અથવા પોતાના હાથે તે સ્ત્રીનું છેદન કરી, શત્રુનીસાથે યુદ્ધ કરતા હતા. એ હૃદયવિદારક વ્રતાનુષ્ઠાનનું વિસ્તૃત વિવરણ, મેવાડના ઇતિહાસમાં પ્રકટિત થશે.

દ્યૂત—જર્મન, રજપુત શીથ વીગેરે સઘળી પ્રાચીન જાતિની દ્યૂતક્રીડામાં વિશેષ આસક્તિ જોવામાં આવેછે. એ અનર્થકારી ખેલથી બહુ અનિષ્ઠ બનાવ બનવા પામ્યા છે તે સહુ કોઈથી અવિદિત નહિ હોય.

જર્મનલોકો, પોતાનું સર્વસ્વ અને પોતાની સ્વતંત્રતા દ્યૂત રમવામાં મૂકી દેતા હતા અને તે ખેલમાં હારતા હતા ત્યારે તેઓ જીતનારથી દાસલાવે રહેતા હતા અને તેઓને જાહેર સ્થળે ગુલામ તરીકે બેઠવામાં આવતા હતા. એ સર્વે નાશકરનારી દ્યૂતક્રીડામાં વિમોહિત થઈ, ખાંડવો પોતાની ધનસંપત્તિ હારી છેવટે હૃદયની અર્ધભાગિની દ્રોપદીને પણ જીગારની રમતમાં મુકીદેવાને જરાપણ લજ્જા પામ્યા નહોતા. તેઓની આ ભંયકર દ્યૂતાસક્તિથી ભારતનું જે વિષમ અનિષ્ઠ થયુંછે તેનું પ્રસિદ્ધ ચિન્હ, હાલ પણ કુરૂક્ષેત્રના બીષણ સ્થાનમાં સ્પષ્ટલાવે રહેલ છે.

તે ચિન્હ આર્યજાતિનું અધઃપતન હજીસુધી સૂચવે છે. એવી દ્યૂતકીડાથી ભારતમાતાના વક્ષઃસ્થળમાં^૧ વિષમ આઘાત લાગ્યા છતાં હાલ પણ રજપુત વીગેરે મોટા આનંદસાથે તે અનિષ્ટ કરનારી* કીડામાં પ્રવૃત્ત થાય છે ! કેવું આશ્ચર્ય ! શું એ ભીષણ પાપા ચરણ તેઓના પવિત્ર ધર્મગ્રંથમાં કરવા લાયક ગણવામાં આવેલ છે ? તે નિધાનના અનુસારે તેઓ આજપણ પ્રતિવર્ષ “દીવાળી” ના+ ઉત્સવના ઉપલક્ષે^૨ ભગવતી લક્ષ્મીની પ્રસન્નતા મેળવવા તે અનર્થકારી કીડા કરે છે એ ખરેખર ખેદ ઉપજાવનાર છે.

શાકુનિક અને સામુદ્રિક ગણના-પક્ષીનું ઉડવું ખોલવું પાંખનું હલાવવું વીગેરે અને તેની બીજી અંગભંગીની કીયા ઉપર વિશ્વાસ રાખી રજપુત લોકો તેને શુકન અપશુકનમાં ગણે છે. તેના ઉપર આધાર રાખી આર્યલોકો પોતાના અદૃષ્ટ ફળની ગણના કરે છે. પાંખી કંઈ દિશાથી કેવા ભાવે ઉડી ગયું, ક્યા સમયે, તે કેવા ભાવે ખોલ્યું, કેવા ભાવે તેણે પોતાની પાંખ ફેડાવી, તે બાબતમાં જીત અને જર્મનો પણ વિશેષ લક્ષ રાખી પોતાના શુભાશુભની ગણતરી કરતા હતા. એ શીવાય સામુદ્રિકશાસ્ત્ર ઉપર અને જ્યોતિષશાસ્ત્ર ઉપર તેઓ સંપૂર્ણ વિશ્વાસ રાખતા હતા. જ્ઞાનના આલોક વિશ્વાસમાં પણ હજીસુધી તેઓના હૃદયમાંથી તે ભાવ નષ્ટ થયો નથી અને ભવિષ્યમાં આવો મિથ્યાભાવ નાશ પામશે કે નહીં એ કહી શકાય તેમ નથી.

ચિકટ મદિરાપાના સંક્રિત—વીરજીત કુળથી ઉત્પન્ન થયેલ, જર્મન અને સ્કંદનાભીય લોકો મધપાન કરવા હમેશને માટે ઉદ્યુક્ત રહેતા હતા તેમ સ્પષ્ટ રીતે પ્રતીત થાય છે. આર્ય વીરરજપુતો પણ તે વિષયમાં કોઈપણ ક્રમમાં ન્યૂન નથી. ઉપર કહેલ સ્કંદનાભીય અને જર્મન લોકોની માફક તેઓ વાણી^૨ દેવાની પુજા કરતા હતા. રણસંગ્રામમાં દેવારાધનામાં અતિથિ સત્કાર વીગેરેમાં રજપુતો મદિરા વ્યવહાર પુરજોસથી કરતા જોવામાં આવે છે. સ્વદેશ રક્ષણાર્થે રણાંગણમાં દેહ પડવાથી અનંત સૂખના ધામ સ્વર્ગમાં સુરમુંદરીઓ મદિરાપુર્ણપાત્ર લઈ તેઓની અભ્યર્થના કરે છે એવો જેમ રજપુતનો વિશ્વાસ છે તેમ, જીતવીરનો પણ વિશ્વાસ હતો. એ વિશ્વાસને આધીન થઈ તેઓ મહાન ઉત્સાહથી રણસં-

૧ હૃદય રનિનિતે ૨ સુરાદેવી.

* દ્યૂતકીડા હિંદુશાસ્ત્રના મતમાં સંપૂર્ણ નિષિદ્ધ છે.

ચૂતમેતપુરા કલપે સૃષ્ટં વૈર કરં મહત્તસ્માદ્ ચૂતનસેવત હાસ્યાર્થ મપિબુદ્ધિમાન્

મનુઃ

+ આ ઉત્સવ વ્યાપારમાં આર્ય લોકો ઘેર ઘેર દીપમાળા પ્રજ્જ્વલિત કરે છે.

આમમાં યુદ્ધ કરવા ઉતરી પડતા હતા અને શસ્ત્રશય્યામાં સૂતેલા છતાં હાથ્ય કરી કહેતા કે અમો માનવ જન્મથી મુક્ત થઈ સ્વર્ગનાં નિત્ય મુખમાં અમર-લોકની સાથે હવે મદ્યામૃત પીશું.

સ્કંદનાભીય વીરગણના ઉપાસ્ય દેવનું નામ થર છે. તેઓના મતમાં નરક-પાળજી^૧ તે રણદેવનું સુરાપાત્ર છે. વીરસ્કંદનાભીય લોકોની એ દેવ કલ્પના રજ-પુતના યુદ્ધદેવ હર ઉપરથી ગ્રહણ કરવામાં આવેલ છે.

રજપુતલોકો ઉત્તમમાં ઉત્તમ ક્રીડા અથવા લીલાનું સ્થાન યુદ્ધક્ષેત્રને ગણેછે, પીવા લાયક વસ્તુમાં ઉત્તમમાં ઉત્તમ મદીરાને ગણેછે અને તે મદિરા પોતાના યુદ્ધ-દેવ ભુતભાવન લગવાન હરને ઉપાસ્ય ગણી તેને પ્રસન્ન કરવાને માટે મદિરા લોહીસાથે નૈવેદ્યમાં ધરેછે અને તેઓ તેમ કરવામાં વિશેષ આનંદ માનેછે.

અંત્યેષ્ઠિસત્કાર—આર્ય વીરરજપુતો જેવી રીતનો સત્કાર કરેછે તેવી રીતે સ્કંદનાભવાસીઓ અને શાકદ્વીપવાસીઓ શબ દેહનો સત્કાર કરતા હતા. તે અંતિમ સત્કારના સાધનમાં તે સઘળી જુદી જુદી જાતિમાં જે સૌ સાદૃશ્ય જોવામાં આવેછે તેથી સ્પષ્ટ રીતે પ્રતીત થાય છે જે ઉપર લખેલ પ્રથા, માનવ-જાતિની કોઈ આદિમ જાતિપાસેથી લીધી હોય એમ અનુમાન થાયછે. સ્કંદનાભવાસીઓ ઉપરની પ્રથા જે કાળે જેવી પાલતા હતા, તેકાળ, તેઓના ગ્રંથમાં દર્શાવ્યો છે અર્થાત્ જેકાળે તેઓ મૃતદેહને દગ્ધ કરતા હતા તેકાળ, “અગ્નિયુગ” અને જે કાળે તે શબને ન બાળતા અને ભૂમિમાં ભંડારતા, તે કાળ “ મેરુયુગ ” નામે કહેવાતો હતો.

સ્કંદનાભવાસીના પ્રાચીન ગ્રંથમાં લખેલ છે જે તેઓ અગાઉ શબદેહને બાળતા નહીં પણ ભૂમિમાં ભંડારતા હતા અથવા પર્વતની ગુફામાં મુકીઆવતા હતા. ત્યારપછી બોધેને, તેઓને શબ બાળવાનો વિધિ શીખવ્યો. બોધેનના શીખવવા ઉપર વિશેષ આસ્થા રાખી, તેઓએ, તે સમયથી શબને દાહ કરવાનું શરૂ કર્યું અને શબની રાખ ઉપર એક બિંદો ચોટલો કરવાની રીત તેઓએ દાખલ કરી. વળી મૃત આશામીના અગ્નિસત્કાર સાથે તેની વિધવા સ્ત્રીને પણ તેઓ સતી થાવા દેતા હતા. હીરોડોટસ બોલેછે જે એ સઘળી પ્રથા શાકદ્વીપમાંથી તેઓએ ગ્રહણ કરી છે.

સતીના સહમરણના વિષયમાં સ્કંદનાભના શૈલી લોકોમાં એક નવી પ્રથા ચાલેલી હતી. જે મૃત આશામી બે બહુ પત્નીવાળો હોયતો તેની મોટી પત્ની તેની પાછળ સતી થાય. બોધેનસાથે જે સઘળા મહાપુરૂષો સ્કંદનાભમાં ઉપનિવિષ્ટ

થયા તેમાં એકનું નામ બલદાર હતું તે બલદારનું મરણ થયું. તેનીસાથે તેની મોટી પત્ની પોતાના પતિની બગતી ચિતામાં બળી સતી થઇ હતી. એ પ્રથા ઉપરથી સ્કંદનાભના લોકોની ક્રમે ક્રમે શ્રદ્ધા ઉઠતી ગઇ.

ત્રિખ્યાત હીરોડોટસે વર્ણવેલ છે જે શાકદ્વીપનાવાસી જીવ લોકો પોતાના પ્રિયતમ ઘોડાસાથે અગ્નિદગ્ધ થતા હતા અને સ્કંદનાભવાસી લોકો પોતાના ઘોડા-સાથે જમીનમાં દટાતા હતા. એવી રીતના મૃત સત્કારનું મૂલ કારણ એવું હતું જે અશ્વ શીવાય ચાલતાં ચાલતાં, ભગવાન બોધનનીપાસે ન જવાય એમ તેઓનો દૃઢ વિશ્વાસ હતો સ્કંદનાભનાવાસીના અને શાકદ્વીપવાસીના ઉપર લખેલા વ્યવ-હાર સાથે રજપુતની અત્યેષ્ટિ^૧ ક્રિયાના નિધાનની તુલના કરવામાં આવે તો માલુમ પડેછે જે તે સઘળાની પરસ્પરની પ્રથામાં અત્યંત સાદૃશ્ય છે. આર્ય વીર-મૃત રજપુતને અસ્ત્રશસ્ત્રે સજ્જીત કરી સ્મશાનભૂમિએ લઇ જાયછે તેનો પ્રિય-તમ ઘોડો પણ તેકાળે તેની સાથે હોયછે, તે ઘોડાને બાળતા નથી, પણ તેનો ઉત્સર્ગ^૨ કરી, તેને પુરોહિતના હાથમાં આપેછે.

જે ચિતાના સ્થાન અગ્નિમાં એવું રૂપ લાવણ્ય અને વીરવિક્રમ દેહ દગ્ધ થાય છે, તે સ્થાન અતિ પવિત્ર ગણાય છે. તે પવિત્ર સ્થાન સંખ્યા, જુદી જુદી જાતમાં જુદી જુદી જાતના વિસ્મય પમાડનારા ગરૂપાષ્ટકો ચાલેછે. ઘણુંકરી સઘળા દેશીય લોકના મુખથી સાંભળવામાં આવેછે કે એ ભયાનક સ્મશાનક્ષેત્રનાં પ્રતિ-દિન અર્ધ રાત્રીએ એક જાતનું અજવાળું જોવામાં આવેછે તે અજવાળું ભગ-વાન બોધેન કરેછે.

સ્કંદનાભવાસીઓ અને જાક્ષારનીવાસીઓ, મૃત આશામીના ભસ્મરાશિ^૩ ઉપર ઓટલો બનાવતા હતા. આર્ય રજપુત લોકોમાં પણ એવી રીતની પ્રથાનો પ્રચાર છે.

જે રજપુતો રણસંગ્રામ કે ધીંગાણામાં પોતાના પ્રાણનો ત્યાગ કરેછે. તેઓ-ની પવિત્ર ચિતાના ઓટલા ઉપર તેઓની પાષાણ પ્રતિમૂર્તિ સ્થાપિત થાય છે તે સઘળી પ્રતિમૂર્તિ પથ્થરમાંથી કેતરી કઢાડે છે. કેતરેલી પ્રતિમૂર્તિને હથી-ચારથી સુસજ્જ અને ઘોડા ઉપર બેસારેલી હોય એમ રાખેછે, તેઓની ડાબી-બાજુએ તેની અનુમૃત^૪ પત્નીની મૂર્તિ હોય છે. વળી તે પાષાણ ઉપર સૂર્યચંદ્રની મૂર્તિ પણ કેતરેલ હોય છે.

અસ્ત્રપુજા—વીરાચારી રજપુતો ઘોડાની માફક અસ્ત્રશસ્ત્રનો વિશેષ આદર કરેછે તે બંને વસ્તુ તેના વીરધર્મનું પ્રધાન અંગ છે તેથીજ તેઓ ભક્તિસહ-

૧ છેવટની ૨ ઓડાદેવું ૩ ઢગલો ૪ પાછળનું મરી ગયેલી, સતી થયેલી.

સાથે વારંવાર તેને નમે છે તેઓ પોતાની તરવારનો સ્પર્શ કરી સમખાંધ છે. શાકદ્વીપના જીવ લોકો પણ એવી રીતની પ્રથા પાળતા હતા. જે સમયે તે વીરજાતિના વીર્યાનજે^૧ સઘળો યુરોપખંડ ઉત્તમ થઈ ગયો હતો, તે સમયે, એ પ્રથાને વિશેષ ઉત્કર્ષ હતો. પ્રચંડ જીવંત આદીલા આથેન્સ નગરમાં મોટી ધામધૂમે પોતાના અસ્ત્રશસ્ત્રની પૂજા કરતા હતા. વિખ્યાત મહાત્મા ગીબને પોતાના વિશાળ ઇતિહાસ ગ્રંથમાં એ વિષયનું અતિ મનોહરભાવે ચિત્ર આપેલ છે. પણ તેણે રજપુતોનો ખડગપૂજા જો જોઈ હતો તો તેના ઉપરના મનોહર ચિત્રમાં શિથિલા દર થઈ જત.

અશ્વમેધ—સ્થાવર જંગમ જગતમાં ઘણીજ થોડી ચીજ જોવામાં આવે છે જે કોઈપણ કાળે માનવજાતિથી પૂજ્ય થઈ નહોય. સૂર્ય, ચંદ્ર, ગ્રહમંડળી, નક્ષત્ર-સમાજ, તરવાર, પાષાણ, નદ, નદી સર્પ, ગાય વીગેરે સમયે સમયે, સઘળી જાતના માણસની આરાધના અને પજને પામેલ છે. જંતુમાં ગાયની જેમ કોઈ પૂજાપાત્ર અને ઉપાસ્ય થયું નથી, તે રીતે અશ્વને આરાધ્ય ગણવામાં કોઈ રીતની કસર ગણાઈ નથી. અશ્વની સાથે મહાન પદાર્થ સૂર્યની પણ પૂજા થતી હતી અને થાય છે.

પરોઢીયાની આનંદમય અને શુશોભીત શોભાને છોડીદઈ રાત્રીની અંધકાર-રાશીને વિદૂર કરી, જે દીવસે, તેજઃપૂજા ભગવાન ભાસ્કર અજ્ઞાનાંધ માનવના નયન સમક્ષે પ્રકાશિત થયો, તે દીવસે તેનું તેજ, અને વિરાટમૂર્તિ જોઈ માનવ વિસ્માયાન્વિત, ભયાન્વિત અને ભક્તિ રસાન્વિત એકદમ થઈ ગયા. ત્યારપછી જે દીવસે, તેનું જ્ઞાનચક્ષુ ઉઘડ્યું તે દીવસથી તે સમજવા લાગ્યો જે સૂર્ય થકી રાત્રી દીવસ, શીત, ગ્રીષ્મ, વર્ષા, શરદ વીગેરે પેદા થાય છે અને જીવ-જંતુનો આવીરભાવ તેમજ વૃક્ષલતા વીગેરેની પેદાશ અને પોષણ પણ તેથી થાય છે. તે દીવસે તે ગંભીર આનંદ અને ભક્તિરસે બોલી ઉઠ્યો. “ જે મહાપુરુષ જગતનો સવિતા, જે અમારી બુદ્ધિ વૃત્તિને પ્રેરે છે તે જોઈ અમે વરણીય તેજનું ધ્યાન કરીએ છીએ ” તે દીવસથી તાતારના સુવિરત્ત જંગલમાં સી-યાના ઉન્નત મરૂદેશના પારસ્યન ગિરિગહનમાં ગંગાની તીરભૂમિમાં અને અરી-નોકાના મહાવનમાં સઘળાઓ સમભાવે સૂર્ય દેવનું સ્તુતિગાન કરી તેની પૂજા કરવા લાગ્યા.

જે દેશના લોકોની જેવી રીતની રૂચિ અને જેવી રીતનો આચાર વ્યવહાર અને રીતિનીતિ, તે દેશના લોકો તે અનુસારે ભગવાન સૂર્યદેવની પૂજાવિધિનું અનુષ્ઠાન કરતા હતા. એશીયાના બલપૂજક અને બ્રીટન અને ગોલ્ડના બલીનસ

દેવના ઉપાસક કેટલાકે, પોતપોતાના ઉપાસ્ય દેવની તૃષ્ટિના વિધાનના અર્થે પોતાના માનવબ્રાતાને બવિસ્વરૂપ ઉત્સર્ગ કરી બીષણ નરમેધનું અનુષ્ઠાન કરતા હતા. ઇથોરાપૂજક બાળીલીયન લોકો વૃષનો^૧ ઉત્સર્ગ કરતા હતા. ગંગા અને જાક્ષાર તીરવાસી સૂર્યોપાસક હીંદુઓ અને જીત લોકો અશ્વને ઉત્સર્ગ કરી, પોતાના પૂજનીય દેવની પ્રસન્નતા મેળવવા પ્રયાસી થતા હતા આ સ્થળે અવશ્ય સમજવું જોઈએ કે એશીયાના જાળ, બ્રીટન અને ગોલના બલીનસ, અને બાળી-લનના મીથોરા એવાં નામ તે સૂર્યનાં નામ છે.

આર્યવીર રજપુતો, જે રૂપના આડંબરનું અને રૂડી રૂચિનું અનુસરણ કરી, એ અશ્વમેધ મહાયજ્ઞનું અનુષ્ઠાન કરતા હતા, તે અનુસરણનું દષ્ટાંત ભગવાન વાલમીકિ અને વ્યાસદેવના અમૃતમય મહાકાવ્યગ્રંથ જોવાથી માલુમ પડશે. જે દીવસે, ક્ષત્રીયવીર પૃથ્વીરાજના અધઃપતન સાથે ભારતનું અધઃપતન થયું છે તે દીવસથી એ જાતનો મહાયજ્ઞ ભારતવર્ષની ભૂમિમાંથી લુપ્ત થઈ ગયો છે. બવિષ્યમાં હવે તે વીરપ્રથા, કોઈ દીવસ, આ વિષાદતમ^૨ સારછન્ન નિર્જીવ દેશમાં ફરી આચરણમાં આવશે એવી આશા રાખવાનું સાહસ થતું નથી.+

ષષ્ઠ અધ્યાય.

રાજસ્થાનના છત્રીશ રાજકુળનું સંક્ષિપ્ત વિવરણ.

આર્ય વીરરજપુતોના આચાર વ્યવહાર, સમાજનીતિ, રાજનીતિ અને ધર્મનીતિ સાથે બીજી પ્રાચીન જાતિના ને તે વિષયમાં સાદૃશ્યની સમાલોચના કરી આ ક્ષણે આપણે રાજસ્થાનના છત્રીશ રાજકુળની સંક્ષિપ્ત સમાલોચના કરવા આગળ વધીએ.

૧ બળદ ૨ શોકરૂપી અધકારથી છવાયેલ.

* રાજસ્થાનના અનેક પ્રદેશમાં જલનાથનાં મંદિર છે.

+ અંબરમાં વિખ્યત મદારાજ સવાઈ જયસીંહ થઈ ગયેલ છે. તેણે છેવટમાં અશ્વમેધ કર્યો હતો પણ તે અશ્વને રાડોડ રજપુતોએ પકડી બાંધ્યો હતો.

ભારતવર્ષના પ્રાચીન આર્યરાજાઓ, જે મોટા વંશમાંથી પેદા થયેલ છે તેનું વર્ણન ઉપર થઈ ગયું છે. કાળક્રમે એક મોટો વંશ, તે જે વંશની સાથે સંયુક્ત થઈ ગયો. તે વંશનું નામ અગ્નિવંશ. એ અગ્નિવંશના રાજાઓએ એક સમયે ભારતવર્ષમાં પ્રચંડ પ્રતાપથી શાસન ચલાવ્યું હતું. એ અગ્નિવંશના રાજાઓએ એટલીજધી કુશળતા, નીતિ, રીતિ અને હિંમતથી રાજ્ય ચલાવ્યું હતું કે સૂર્ય અને ચંદ્રવંશના રાજ્યકર્તાઓની રાજ્યકુશળતા તેની આગળ તદ્દન ઝાંખી પડી ગઈ હોય તેમ દેખાતું હતું. અગ્નિકુળમાં પેદા થયેલ રાજાઓનો પ્રતાપ ભારતવર્ષમાં વિશેષ ઉદ્દીપ્ત થઈ ગયો હતો. એ ત્રણ રાજવંશમાંથી ક્રમે ક્રમે તેત્રીશ નાનાં નાનાં રાજકુળ થઈ ગયાં, તેમાંથી કેટલાંક કુળે સૂર્યવંશમાં અને ચંદ્રવંશમાં પેદા થઈ, સ્વતંત્ર કુળ સ્થાપ્યાં.

અહલોટ વા ગિલ્હોટ-ગિલ્હોટવંશના રજપુતો, પોતે શ્રીરામચંદ્રના વંશ-ધર છે એમ ઓળખાણ કરાવે છે. રાજસ્થાનના ભાટલોકો પણ તેઓના મતનું સંપૂર્ણ સમર્થન કરે છે. ઉપર આપણે કહી ગયા છીએ જે મહારાજ સુમિત્ર પછીના સૂર્યવંશના કોઈ રાજાનું નામ પુરાણમાં જોવામાં આવતું નથી. એ ગિલ્હોટ રજપુતો, પોતે મહારાજ સુમિત્ર થકી પેદા થયેલા છે એમ કહે છે.

કેવી ઘટનાના પ્રવાહમાં પડી શી રીતે તેઓના પિતૃ પુરૂષો કોશલ રાજ્યનો પરિત્યાગ કરી જીજ્ઞ સ્થળે કયા કયા પોતાના વંશતરૂની શાખા પ્રશાખાને રોપી હતી તે બાબતમાં સમાલોચના કરવાનો મુખ્ય ઉદ્દેશ છે. વળી તે કુળમાં પ્રખ્યાત રાજાઓ ઉત્પન્ન થયા હતા. તેઓના ચરિત્રનું વિવરણ આ સ્થળના ઇતિહાસમાં આપવાનું અમને યુક્ત લાગે છે. અનુશીલન દ્વારાએ જેટલું જાણી શકાયું છે તેટલાથી એક પ્રકારનું અનુમાન થઈ શકે છે જે ભગવાન રામચંદ્ર પછી ઘણી પેઢીએ એટલે અનુમાન સંવત્ ૨૦૦ (ઇસ્વીશન ૧૪૪ વર્ષ ઉપર કનકસેન નામ નો એક સૂર્યવંશીય રાજા, પોતાના બાપિકા રાજ્યને છોડી સૌરાષ્ટ્ર ભૂમિમાં આવ્યો. ત્યાં આવી તેણે પોતાના પિતૃ પુરૂષનું વિશાળ વંશવૃક્ષ રોપ્યું. રાજ્ય-ધનથી વંચિત થઈ પાંડવોએ જે વિરાટનગરમાં ઘણી છુપી રીતે રહેવાનાં સમય પસાર કર્યો હતો તેજ વિરાટનગરમાં કનકસેને પોતાનું નવું રાજપાટ સ્થાપ્યું. ત્યારપછી કેટલાંક વર્ષ ગયાં પછી, તેના વંશધર વિજયસેને, તે પ્રદેશમાં વિજય-નગરની* સ્થાપના કરી.

મહારાજ કનકસેનના વીરકુળમાં ઉત્પન્ન થયેલ રાજાઓએ ઘણા વર્ષ વલ્લભી-પુરમાં રાજ્ય શાસન કર્યું. ત્યાં, તેઓ ક્રમે ક્રમે “ બાલકરાય ” નામથી પ્રસિદ્ધ

* વિજયપુર ને વિરાટગઢ કહે છે.

થઈ પડ્યા. શા કારણથી લગવાન રામચંદ્રના તે વંશધર રાજાઓનું નામ “ બાલકરાય ” પડ્યું તેનું અનુમાન થવું બહુ મુશ્કેલ છે. જેમ હોય તેમ ખરું, પણ તે નામ ઘણું કરીને લગલગ એક હજાર વર્ષ સુધી પ્રચલીત રહ્યું હતું.

કાળના અનિવાર્ય પ્રભાવના અનુસારે સૌરાષ્ટ્રદેશમાં એ બાલકરાય રાજાઓના રાજ્ય શાસનનો કુમે કુમે અંત આવ્યો. છેવટે ખ્રીસ્તીય પાંચમા સૈકાના પહેલાના કાળમાં તેનો છેવટનો રાજા મહારાજ શિલાદિત્ય મ્લેચ્છોથી યુદ્ધમાં હણાઈ ગયો. જેથી કરી તે પ્રદેશમાંથી સૂર્યવંશનું વંશંતરૂ વિનાશને પામ્યું, ત્યારપછી, તે પ્રદેશની પાસેના ઇડર પ્રદેશમાં તે વંશંતરૂ રોપિત થયું ત્યાં ગૃહાદિત્ય નામના રાજાએ થોડા વર્ષ રાજ્ય કર્યું. એ ગૃહાદિત્યથી મહારાજ કનકસેનના વંશધરો ગ્રહલોટ વા ગિલ્હોટ નામે ઓળખાવવા લાગ્યા.

કેટલાંક વર્ષ પછી ગિલ્હોટ રજપુતોએ ઇડરનો ત્યાગ કરીને તેઓ આહર નામના દેશમાં વસવાટ કરવા લાગ્યા. તેઓ ગયા ત્યાંથી તેઓ ગિલ્હોટના બદલે આહર્ય નામથી ઓળખાવા લાગ્યા. ત્યારપછી આહર્ય નામ બદલાઈ છેવટે શીશોદીયા નામથી તેઓ પ્રખ્યાત થયા. એ શીશોદીયા જાતિ કાળક્રમે અતિ બળવાન અને વિખ્યાત થઈ ગઈ. વિપદમાં, સંપદમાં અને અદૃષ્ટચક્રની કાયમ ગતિમાં પણ શીશોદીયા નામ અક્ષત^૧ રહ્યું. એક દીવસ શીશોદીયા રાજવંશ. પોતાના પ્રચંડ પ્રતાપથી સૌભાગ્યના ઉંચા પગથીયાએ ચડ્યો હતો. હાલ દુર્ભાગ્યવશે, અવનતિના ઉંડા કૂપમાં પડી અત્યંત દુર્દશાને પામ્યો છે. રાજસ્થાનના ભાટલોકે શીશોદીયા વંશને ગિલ્હોટવંશની એક શાખા ગણે છે.

ગિલ્હોટ કુળ એકંદર ચોવીશ શાખામાં વહેંચાઈ ગયેલ છે, તે ચોવીશ શાખામાં આહર્ય અને શીશોદીયા એ બેઉ વંશ વિશેષ પ્રસિદ્ધ છે.

યદુ—અગર જો કે મહારાજ યયાતિએ, પોતાના મોટા પુત્ર યદુને ભારત વર્ષનું આધિપત્ય ન આપતાં, નાના પુત્ર યદુને તે આખું હતું પણ પરિણામે કાળક્રમે યદુના વંશધરો વિશેષ પ્રસિદ્ધિમાં આવી ગયા.

શ્રીકૃષ્ણે માનવલીલા સંવરણ કરી, ત્યારે પાંડવો મહાપ્રસ્થાન માટે હિમાલય તરફ ચાલ્યા તે સમયે યદુકુળ તિલક શ્રીકૃષ્ણના વંશધરો પાંડવોસાથે ચાલ્યા, પરંતુ તેઓ પાંડવોસાથે આગળ વધી શક્યા નહિ અને પંચનદ સ્ત્રેત્રના ગિરિપ્રદેશમાં અટકી ગયા. તે પ્રદેશમાં તેઓએ કેટલોક વખત કહાલ્યો. તે પ્રદેશની કેટલીક બાબતો તેઓને પ્રતિકૂળ પડવાથી, તે શૈલમંડિત ભૂભાગ તેઓએ

છોડી દીધો. ત્યારપછી તેઓ સિંધુનદના પરપારે રહેલ જાબાલીસ્તાનમાં ઉપનિ-
વિષ્ઠ થયા, અને તેજ પ્રદેશમાં તેઓ પોતાનું રાજપાટ સ્થાપવા અભિલાષી થયા.
ત્યાં તેઓએ પ્રસિદ્ધ ગ્રીજની નગરીની સ્થાપના કરી. તે જાબાલીસ્તાનમાં યાદવોનું
આધિપત્ય દૃઢ રીતે સ્થપાણું હતું, એક સમયે, તેઓએ પોતાના આધિપત્યને દૂર
સમરકંદસુધી વિસ્તાર્યું હતું. પણ વિધિલિપિના અવશ્યંભાવી વિધાનાનુસારે તેઓ
લાંબો સમય ત્યાં રાજ્ય કરી શક્યા નહિ. ભટ્ટ ગ્રંથમાંથી માલુમ પડે છે જે તેઓ
તે પ્રદેશમાંથી પાછા ફરી ભારતવર્ષમાં આવી વસ્યા.

શ્રીકૃષ્ણના એ વંશધરો, શી દૈવઘટનાથી ફરીવાર ભારતવર્ષમાં આવ્યા તે
વિષયને નિશ્ચિત્ત કરવાનું પુરેપુરું અસંભવિત છે પણ તે સંબંધે, જુદા જુદા
ઐતિહાસિકોએ જે જે જુદા જુદા મત દર્શાવ્યા છે તેમાંથી સારસંકલન કરી
એટલુંતો અનુમાન કરી શકાય છે જે અલેક્ઝાંડરના પરવર્તી ગ્રીક રાજાઓએ
તેઓને તે પ્રદેશમાંથી હાંકી કહાડ્યા તેજ કારણને લઈને યદુવંશધરો ફરી ભારત
વર્ષમાં આવી પડ્યા.

ભારતભૂમિમાં આવ્યા કે યદુ વંશજો પંજાબમાં આવી રહ્યા. ત્યાં શાળભાન-
પુર નામનું એક નગર તેઓએ સ્થાપ્યું. તે નવા સ્થાપેલ નગરમાં તેઓ વધારે
વખત રહી શક્યા નહિ. ત્યાંથી પણ થોડા સમયમાં શત્રુઓએ તેઓને હાંકી કહા-
ડ્યા, ત્યારપછી તેઓને રાજસ્થાનના મહાક્ષેત્ર મરૂક્ષેત્રમાં રહેવાની ફરજ પડી, તે
સમયે, તે ક્ષેત્રમાં લંગહ, જાહીયા, મોહીલ વીગેરે અસંખ્ય જાતિઓ રહેતી હતી.
યાદવોએ, તેઓને દૂર કરી તે પ્રદેશ કળજે કર્યો અને ત્યાં તેઓ ક્રમે ક્રમે પોતાનું
રાજ્ય વિસ્તારવા લાગ્યા અને ત્યાં ઘણા નગરોની સ્થાપના કરી તે નગરોમાં
જટીનોટ દરવાજા અને યશલમીર* વિશેષ પ્રસિદ્ધ થયા.

દૈવ દુર્ઘટનાના પ્રચંડ પ્રભાવે, જ્યારે યાદવો જાબાલીસ્તાનથી નાશી ભારત-
વર્ષમાં આવ્યા ત્યારે તેઓ અનેક ગોત્રમાં વહેંચાયેલા હતા. તે સઘળા ગોત્રમાં
ભટ્ટીગોત્ર વિશેષ મશહુર છે. તે અત્યંત પ્રબળ પરાક્રમી થયું. કાળક્રમે તે ભટ્ટી-
ગોત્ર યદુકુળમાં વિશેષ પ્રતિષ્ઠાવાળું થયું.

યદુકુળની એક પ્રસિદ્ધ શાખાનું નામ જાડીજા હતું, તે શાખા શ્રીકૃષ્ણના
વંશધરોની છે. યદુકુળના ધ્વંસ પછી તરતજ એ શાખાનો મૂળ નાયક બાકી
રહેલ પરિવારને લઈ ભારતવર્ષના પશ્ચિમ પ્રદેશ તરફ ચાલ્યો. ભટ્ટીવંશની જેમ

* ઇસ્વીસન ૧૧૫૬ (સંવત ૧૧૧૨) માં યશલમીરની પ્રતિષ્ઠા થઈ તે પ્રતિષ્ઠા
થઈ તેના અગાઉ યદુવંશધરો લોદુવા પતન નામના શહેરમાં વસ્યા હતા. તે શહેર તેઓએ
એક અસંખ્ય જાતિ પાસેથી છીનવી લીધું હતું.

જાડીના પોતાનું આધિપત્ય દૂર પ્રદેશમાં વિસ્તારી શક્યા નહિ, પરંતુ કેટલાએક અનુમાન કરેછે કે, જાડેજાએ સિંધુનદના પશ્ચિમ તીરે શિવસ્થાન નામનો એક પ્રદેશ હતો. તે પ્રદેશમાં પોતાનું આધિપત્ય સ્થાપ્યું અને તેઓએ અખંડિત રીતે ઘણો સમય રાજ્ય ચલાવ્યું. તે અલેકઝાંડરના સમસામયિક ઐતિહાસીક લેખકના ઇતિહાસથી સાબીત થાય છે. મકદુનીયાના મહાવીર અલેકઝાંડરે ભારતવર્ષ ઉપર જ્યારે હુમલો કર્યો ત્યારે તે જાડેજાના કુળનો સાંળનાગનો રાજા અલેકઝાંડરની વિરુદ્ધમાં સંગ્રામમાં ઉતર્યો હતો. મહારાજ સાંળનાગના યુદ્ધના વાવટા નીચે જે સૈન્ય સામંત એકઠા થયા હતા, તે સઘળા હરિકુલોત્સન્ન હતા; અગર જો કે તે સમયે તેઓની અવસ્થા ખીલકુલ હીન અને ક્ષીણ હતી તોપણ તેઓએ યુદ્ધમાં પોતાના પૂર્વ પુરૂષોનું પ્રાચીન ગૌરવ બતાવી આપવા કસર રાખી નહોતી, અને તેઓની અટલ શ્રદ્ધાને લઇને; યુદ્ધમાં તેઓનો પ્રયાસ ફળવાળો નિવડ્યો હતો.

મહારાજ સાંળનાગ શ્યામ નગરમાં રાજ્ય કરતો હતો. ગ્રીકલોકોએ તે શ્યામ નગરને મીનગઢ નામ આપ્યું છે.

અનર્થકર અંદર અંદરના ભયંકર કલહથી ભગવાન શ્રીકૃષ્ણના વંશધરોને કેટલેક અંશે નાશ થઇ ગયો હતો પણ તે કાળ સ્વરૂપ અંદર અંદરના કલહથી રક્ષા પામી કેટલાક યાદવોએ, પોતાનો પ્રભાવ અખંડ રાખ્યો હતો. તે કલહમાંથી બચેલા યાદવોની સંખ્યા સામાન્ય નહોતી, તે પ્રત્યેકના વંશધરો, કુમે કુમે અસંખ્ય શાખા પ્રશાખામાં વિભક્ત થઇ આજ પણ ભારતવર્ષના અનેક સ્થાનમાં વિસ્તારપામી પડ્યા છે. એકંદર આઠ શાખામાં યદુકુળ વિભક્ત છે, તે આઠ શાખામાં ભટ્ટીની અને જાડેજાની શાખા વધારે પ્રતિષ્ઠાવાળી છે.

તૂયાર—ઘણા લોકો, તૂયારને યદુકુળની એક શાખા ગણેછે પણ મહા કવિ ચંદ બારોટે તેને મહારાજ પાંડુના વંશધરની એક શાખા ગણી છે તે બંનેમાં કેાનું વચન યુક્ત અને સત્ય છે તેનું અનુમાન કરવું મુશ્કેલ છે. હવે તે શાખાની ખ્યાતિ અને પ્રતિષ્ઠા માટે બોલવું યોગ્ય છે. તે શાખાને રાજસ્થાનના છત્રીશ રાજકુળમાં ઉંચું આસન આપ્યા વિના ચાલે તેવું નથી.

તે શાખાની, પ્રતિષ્ઠા અને ખ્યાતિ, તે શાખાના બે મહાપુરૂષે મેળવેલી છે. તેઓનું પવિત્ર નામ, આજપણ દરેક હિંદુસંતાનની જપમાળા સ્વરૂપ થઇ પડેલ છે. તે બે મહાપુરૂષનો સમય, ભારતવર્ષના અદૃષ્ટમાં સુવર્ણ યુગ હતો તે સમયે, ભારતવર્ષ જગન્માન્ય પાંડિતોથી અલંકૃત થઇ જગતના સઘળાં રાજ્યો કરવામાં ભારતવર્ષ આ બે મહાપુરૂષોના તેજસ્વીન ગાહુબળથી શીર્ષસ્થાન ભોગવતું હતું. તે તૂયાર કુલોત્સન્ન બે મહાપુરૂષના અપુર્વ ચરિત ગુણોથી ભારતવર્ષમાં બે નવા

ગૌરવવાળા યુગ આદ્યા હતા. તે એ મહાપુરૂષમાંથી પ્રથમ-હીંદુરાજ ચક્રવર્તી ઉજ્જયિની નાથ મહારાજ વિક્રમાદિત્ય દ્વિતીય હીંદુ રાજકુળ તીલક દિલીશ્વર મહારાજ અનંગપાળના સમયમાં કુરૂક્ષેત્રના છેલા લોહીલોહાણુ યુદ્ધથી ભારતવર્ષનું જે ગૌરવ અને જાહોજલાલીવાળું દ્રષ્ટિગત થાતું હતું તે યુદ્ધના અન્તર પછી ભારતવર્ષનો ગૌરવરૂપી સૂર્ય અંધકારમાં ઢંકાઈ ગયો હતો.

પણ એ ગાઢ અંધકાર દૂર કરી, પ્રચંડ લાસ્કરની જેમ પ્રકાશી, એક મહા-પુરૂષ અમરાવતી સરખી અવંતીનગરીના સીંહાસને બેઠો; જેની કીર્તિ, ભાતિ, અને ગૌરવગરિમા, સઘળા ભારતવર્ષમાં ઉજ્જવળ થઈ રહેત હતાં. જેની મહાસભામાં પંડિત લોકોએ ભારતમાતાના કંઠમાં અમૂલ્ય કંઠામરણ પહેરાવ્યા હતાં તે મહા પુરૂષનું નામ રાજધિરાજ વિક્રમાદિત્ય હતું, મહારાજ વિક્રમાદિત્ય જે રાજકુળમાં જન્મ્યો હતો તે રાજકુળ હાલ અંધકારરૂપી સાગરમાં ડુબી ગયું છે. આજ તેનું સાધારણ ચિન્હ પણ રહ્યું નથી. જેટલો સમય તેણે ઉજ્જયિનીના સીંહાસન ઉપર બેસી કાર્ય કુશળતાથી રાજપાટ ચલાવ્યું તેટલો સમય, વિદ્યાગુણનો સુવર્ણયુગ થઈ રહ્યો હતો. મહારાજ વિક્રમાદિત્યનું રમણીય નામ હીંદુ સંતાન ભૂલે તેમ નથી. જ્યાંસુધી જગતમાં સંસ્કૃતભાષાની ચર્ચા રહેશે ત્યાંસુધી વિક્રમાદિત્યનો શક જગતમાં ચાલુ રહેશે.

મહારાજ અનંગપાળનું કેટલુંક ચરિત આપણે ઉપર કહીગયા છીએ હવે તેના સંબંધમાં વધારે બોલવું પિષ્ટપેષણ જેવું અને ચર્વિત^૧ ચર્વણ જેવું છે. માત્ર એટલું બોલવું જરૂરનું છે જે એ મહાપુરૂષે, પોતાના સંજીવનમંત્ર બળે પતનોન્મુખ અને મોતના બીછાને સુતેલા ઇંદ્રપ્રસ્થને ફરી ઉજ્જીવિત કરી દીધું હતું. તે, મહારાજ વિક્રમાદિત્યના આર્વિભાવ પછી આઠસો વર્ષ ઉપર પેદા થઈ ઇસ્વીસન ૭૬૨ (સંવત્ ૮૪૮) માં ઇંદ્રપ્રસ્થના સીંહાસને બેઠો. તેણે ઇંદ્રપ્રસ્થના નાશ પામેલા ગૌરવનો પુનરુદ્ધાર કર્યો.

મહારાજ અનંગપાળ પછી વીશ રાજાઓ ઇંદ્રપ્રસ્થના સીંહાસને ક્રમે ક્રમે બેઠા. તેમાંહેલો છેવટનો રાજા અનંગપાળ હતો તે બીજો અનંગપાળ અપુત્રક હતો તેને બીજો કોઈ ઉત્તરાધિકારી મળ્યો નહિ તેથી પોતાના દૌહીત્ર ચોહાણ પૃથ્વી-રાજને ઇસ્વીસન ૧૧૬૪ (સંવત્ ૧૨૨૦) માં દીલીનું રાજ સીંહાસન સોંપી દીધું અને વૃદ્ધાવસ્થાથી શાંતિમયી મુનીવૃત્તિ ધારણ કરી. જ્યારે તે આ લોક-નો ત્યાગ કરી પરલોક ગયો ત્યારે તેની સાથે પ્રસિદ્ધ તૂયાર કુળનો અંત આવ્યો.*

૧. ચાવેલું ચાવવાજેવું.

* તૂયાર કુલે, એક સમયે વિશાળ રાજ્યનો અધિકાર કર્યો હતો. આજ માત્ર એ નગરો તના ગૌરવતાં ચિન્હરૂપે હયાત છે તેમાં પ્રથમ નગર તુયારગઢ અંબરના દક્ષિણ તીરે આવેલ છે દ્વિતીય નગર પટનનુ પાટવતી (જે હાલ જયપુર રાજ્યના તાગામાં છે.).

રાઠોડ—આ પ્રસિદ્ધકુળની ઉત્પત્તિ સંબંધે જુદી જુદી જાતના વિવરણ જોવામાં આવે છે. રામચંદ્રના જેષ્ઠપુત્ર કુશથકી, પોતાની ઉત્પત્તિ છે એમ તેઓ પ્રમાણ આપે છે. અગર જો તે બાબતમાં તેઓનો મત યુક્તિયુક્ત નથી તોપણ બોલવાની ફરજ પડે છે જે રાઠોડ રજપુતો રામચંદ્રના વંશધર છે. રાજસ્થાનના ભાટો તેઓની ઉત્પત્તિ સંબંધે જુદી રીતની હકીકત કહે છે; તેઓ બોલે છે જે રાઠોડ રજપુતો, પોતાની ઉત્પત્તિ, મહારાજ રામચંદ્રના જેષ્ઠ પુત્ર કુશથકી છે એમ બોલે છે પણ તેમ બોલવામાં તેઓનો ભોટો ભ્રમ છે. તેઓ મહર્ષિ કશ્યપના વંશમાં ઉત્પન્ન થયેલ કોઈ રાજાના ઔરસે કોઈ દૈત્યકુમારીના ગર્ભે ઉત્પન્ન થયા છે.

ભટ્ટગ્રંથોમાં લખેલ છે જે રાજર્ષિ વિશ્વામિત્રનું લીલાસ્થળ ગાધિપુર (કનોજ) કે જે રાઠોડ રજપુતનું આદિ નિવાસ સ્થળ હતું અને જ્યાં ઇસ્વીસનના પાંચમા સૈકામાં તેઓ, ગાધિપુર (કનોજ) ના સીંહાસને બેઠા હતા તે સમય પહેલાનું તેઓનું વિવરણ કોઈ સ્થળે જોવામાં આવતું નથી. જે વિવરણ નીકળી આવે છે તે કેવળ કલ્પના જાળથી ઢંકાઈ ગયેલ છે. તે કલ્પનાજાળને છુટી કરી, તેમાંથી વિવરણનો સત્ય વિષય શોધી કહાડવો એ તદ્દન અસંભવીત લાગે છે. ઇસ્વીસનના પાંચમાં સૈકાને, રાઠોડના ઐતિહાસિક જીવનનો પ્રથમ યુગ કહીએ તો તેમાં કોઈ રીતની અત્યુક્તિ નથી. કારણકે તે સૈકાથી તેઓના ચરિત્રનું, યોગ્ય વિવરણ મળી આવે છે. એ સમયથી તેઓનું જીવનચરિત્ર સ્પષ્ટ રીતે, અને વિશદરૂપે જોવામાં આવે છે. ભટ્ટગ્રંથમાં જોવામાં આવે છે જે મુસલમાન વીર શાહજુ-હીનના અભ્યુત્થાન કાળે, રાઠોડ રજપુતો, સાર્વભૌમ આધિપત્ય મેળવવા માટે દીલ્લીના તૂયાર રજપુત સાથે અને અણહીલવાડના બાલકરાય સાથે, પ્રચંડ લડાઈના યુદ્ધક્ષેત્રમાં ઉતર્યા હતા.

રાજ્ય, ધન, ગૌરવગરિમા વીગેરે સઘળાં અનિત્ય છે. સઘળું અચિરસ્થાયી રાજ્ય અને ગૌરવમાટે રાઠોડ રજપુતોએ જે મહા અનર્થનું મૂળ પેદા કર્યું તેથી, તેઓનાં સદ્નતર નાશ થયો. અને સઘળા ભારતવાસીના કંઠમાં યવનના દાસ-ત્વની સાંકળ નાખાણી. જે રાઠોડ રજપુતો તે અનર્થ કારીણી ગૌરવતાની ઇચ્છાને તાબે ન થયા હોત તો મુસલમાનો ભારતવર્ષને કબજે કરી શકત નહિ.

✕ રાઠોડ રજપુતોની તે સર્વ નાશ કરનારી રાજ્યસ્પૃહાથી ભારતનું અંધઃપ-

✕ રાઠોડકુળ, ધંડુલ, ભોરેળ દુહરીયા વીગેરે ચોવીશ શાખામાં વહેંચાયલું છે તેઓનો ગોત્રાચાર્ય ગૌતમ છે. તેઓની શાખા મરહૂમિની છે. તેઓનો ગુરુ શુક્રાચાર્ય છે. તેઓનો ગુરુપાટ આનિ છે તેઓની દેવી પાર્શ્વણી છે. તેઓને ગૌતમગોત્રવાળા જાણીને મહાત્મા ટાડસાહેબ તેઓને બૌદ્ધ ધર્માવલંબી ગણે છે.

તન થયું આર્યવીર પૃથ્વીરાજ શત્રુના હાથમાં આવી પડ્યો. સમર કેસરી સમર-સીંહે રણક્ષેત્રમાં આત્મજીવનનું બલિદાન આપ્યું. વળી સ્વદેશ દ્રોહી પાપિષ્ઠ જયચંદ ગંગાજળમાં ડુબી, પોતાની વિશ્વાસ ઘાતકતાનું ઘટે તેવું કૃણ પામ્યો.

રાઠોડરાજ જયચંદનો શીવજી નામનો એક પુત્ર હતો. તે શિવજી, પોતાના પિતૃરાજ્ય થકી પલાયન કરી મારવાડના મરૂ પ્રાંતમાં જઈ આશ્રય કરી રહ્યો. ત્યાં સુંદર નામનું એક પ્રાચીન નગર હતું તે સમયે, તે નગર ટૂટીકૂટી અવસ્થામાં હતું. શિવજીએ તે નગરને સુધારી તેમાં પોતાનું રાઠોડરાજ્ય સ્થાપ્યું, ક્રમે ક્રમે મારવાડમાં તે એક મોટા રાજ્ય તરીકે થઈ પડ્યું અને જોતજોતામાં તે ઘણું ગૌરવ-તામાં આગળ વધવા લાગ્યું, અને ત્યાં રાઠોડરાજ શિવજીની સંતતિઓ મહા પરાક્રમશાળી થઈ. એકવાર તે સંતતિઓએ, પોતાનું લોહી આખી મોગલ બાદ-શાહને મદદ કરી હતી.

હાલ તેઓની વીરકીર્તિ અને તેજસ્વિતા સ્વપ્ન કથા પ્રમાણે ઇતિ સમાપ્તિને પામી છે. હાલ તે મહાવીર શિવજીની સંતતિને જોવાથી તેઓની પ્રાચીન ગૌરવ-ગિરિમાનો એક પણ દાખલો ચિન્હ સ્વરૂપે જોવામાં આવતો નથી.

કુશાવહ-કુશાવહ કુળ, ભગવાન રામચંદ્રના પુત્ર કુશથકી ઉત્પન્ન થયેલ છે. કોશલ રાજ્યમાંથી જે શાખા બહાર ગઈ છે. તેમાંથી એક શાખાએ, બહુ દૂર પંચનદ (પંજબ) દેશમાં જઈ લાહોર નગર સ્થાપ્યું. બીજી શાખા બહુદૂર જઈ શકી નહિ તેણે શોણ નદીના તીરે રોટસ નગર સ્થાપ્યું.

જે શાખા પંજબ પ્રદેશના લાહોરનગરમાં થોડા સમયસુધી વસી હતી, તેણે નરવર નામે એક બીજું શહેર સ્થાપ્યું. એમ કહેવાય છે જે તે નરવર શહેર વિખ્યાત નગરાજની લીલાભૂમિ હતી ત્યાં તેના વંશધરોએ અનેક વર્ષ અબાડિત ભાવે રાજ્ય કર્યું હતું. તાતારના અને મોગલના શાસનકાળમાં પણ તેઓ, પોતાના પિતૃસીંહાસનને સારી રીતે જાળવી રહ્યા હતા. અનેક દીવસ રાજ્યભોગ કર્યા પછી મહારાજ નળનો એક વંશધર છેવટે મરાઠા લોકોથી સીંહાસન બ્રષ્ટ થયો.

મહારાજ કુશના વંશધરો અનેક દીવસ નરવર શહેરમાં એકત્ર રહ્યા. છેવટે ખ્રીસ્તીય દસમા સૈકામાં તેઓ જે શાખામાં વહેંચાઈ ગયા. તેમાંથી એક શાખા ત્યાં રાજ કરવા લાગી, બીજી સ્વદેશનો ત્યાગ કરી, અનાર્ય અને અસહ્ય મીન લોકોની આવાસભૂમિમાં વસવાટ કરવા લાગી, ત્યાંથી તે દેશના લોકોએ, ઘણી ચેષ્ટા કરી તેઓને હાંકી કહાડ્યા. છેવટે તેઓએ અંબર નગરીની સ્થાપના કરી.

તે અનાર્ય અને અસહ્ય મીનદેશના મધ્યભાગમાં મહારાજ કુશના વંશધરોએ અંબરનગરની પ્રતિષ્ઠા કરી. તે રાજસ્થાનના બીજાં મોટાં નગરમાં વિશેષ

પ્રસિદ્ધ થઇ પડયું. તૈમુરકુળ તીલક બાદશાહ અકબરના રાજ્યશાસનના કાળથી અનેક રાજપુતકુળનો અધઃપાત થયો. પણ અંબરનું કુશાવહ કુળ તે સમયે, પોતાનું ગૌરવ અને મોલો સારી રીતે જાળવી રહેલ હતું.

અગ્નિકુળ—જગન્માન્ય સૂર્યવંશ અને ચંદ્રવંશ, જેમ સૂર્ય અને ચંદ્રથી ઉત્પન્ન થયેલ છે તેમ અગ્નિકુળ પણ આગ્નિધક્રી ઉત્પન્ન થયું છે. હિંદુ કુલાચાર્ય ના મતમાં, તે વંશતરૂની ચાર શાખા છે. પ્રથમ પરમાર, દ્વિતીય-પૂરીહર-તૃતીય ચૌહાણવંશ વા સોલંકી ચતુર્થ-ઘોહાણ.

એમ કહેવાય છે કે જ્યારે ધર્મવીર પાર્શ્વનાથ* અવતરી, સમગ્ર હિંદુસમાજમાં ધર્મનું મોટું આંદોલન કર્યું તે સમયે અગ્નિકુળની ઉત્પત્તિ થઈ હતી.

ધર્મના તે લીધણ સંઘર્ષણકાળે^૧ પરાક્રમશાળી લોકોના આક્રમણથી પોતાના ધર્મના રક્ષણ માટે બ્રાહ્મણોએ તે અગ્નિવીરની સૃષ્ટિ કરી છે

રાજસ્થાનમાં અર્બુદ વા આબુ નામે એક પર્વત છે. તે પર્વતની ઉંચી ટોચે એ લીધણ ધર્મ વિપ્લવનું^૨ પ્રધાન રંગ સ્થળ છે. એમ કહેવાય છે જે તે ઉંચી ટોચ ઉપર બ્રાહ્મણોએ અગ્નિકુંડ સળગાવ્યો તેમાંથી વીર અગ્નિની સૃષ્ટિ કરી છે. જે સ્થળે તે પવિત્ર અગ્નિકુંડ સળગાવ્યો હતો તે સ્થળ હાલ પણ જોવામાં આવે છે.

બ્રાહ્મણોના અદ્ભુત તપો બળે પાપનાશન અગ્નિ થકી જે વીરકુળ ઉત્પન્ન થયું છે તે વીરકુળે, અનેક વર્ષો સુધી પોતાનો પ્રચંડ પ્રભાવ અને અક્ષય ધર્માનુરાગ અટલ અને અચળ રીતે રાખ્યો હતો, પણ મુસલમાનોના ભારત વર્ષમાં આવવા ઉપર અગ્નિકુળનો ઘણો ખરો ભાગ બ્રાહ્મણ ધર્મનો ત્યાગ કરી તે ધર્મમાં અને બૌદ્ધ ધર્મના અનુયાયીઓ બન્યા હતા.

૧ પરસ્પર ધસારો. ૨ જળવો.

* ટોડ સાહેબના મતમાં ચાર બુદ્ધનું અસ્તિત્વ સપ્રમાણ કહી શકાય છે. તેણે કહેલ છે તે ચાર આશામી, એકેશ્વરવાદી હતા. મધ્ય એશીયામાંથી બૌદ્ધધર્મને તેઓએ આણ્યો અને તેનો ભારતવર્ષમાં પ્રચાર કર્યો. તેઓના ધર્મશાસ્ત્ર એક ખીજાના માથાના આકાર જેવી લીપીમાં લખાયેલ હતા. સૌરાષ્ટ્ર જેશલમીર વીગેરે રાજસ્થાનમાં જ્યાં જ્યાં બૌદ્ધ અને જૈનનો વાસ હતો, ત્યાં ત્યાં ટોડ સાહેબે ફરી અનેક શીલાલેખો શોધી કાઢેલ છે તે ચાર બુદ્ધ નીચે પ્રમાણે છે.

પ્રથમ બુદ્ધ (ચંદ્રવંશ પ્રતિષ્ઠાતા) અનુમાન ખ્રી પૂ. ૨૫૫૦ વર્ષ ઉપર અવતરેલ છે.
 દ્વિતીય બુદ્ધ નેમિનાથ (જૈન મતમાં બાવીશમા તીર્થંકર) „ ૧૧૨૦ „ „
 તૃતીય પાર્શ્વનાથ („ ત્રેવીશમા „) „ ૬૫૦ „ „
 ચતુર્થ મહાવીર („ ચોવીશમા „) „ ૫૩૩ „ „

પ્રમાર-વા-પરમાર-પ્રસિદ્ધ અગ્નિ કુળમાં સર્વની પહેલાં પ્રમારવંશે સારી પ્રતિષ્ઠા મેળવી. સોલંકી અને ચૌહાણ કુળની માફક તે વિશેષ સમૃદ્ધિશાળી અને પરાક્રાંત થઈ શક્યો નહિ પણ તે ત્રણે કુળનો ઇતિહાસ જોતાં સુસ્પષ્ટ પ્રતીત થાય છે જે તે સોલંકી અને ચૌહાણ કુળ કરતાં સર્વના અગ્રે પ્રમાર વંશ સમૃદ્ધિ-શાળી થઈ પડ્યો હતો. તે પ્રમાર કુળના તાળામાં અગ્નિ કુળની એક શાખા પુરીહરકુળે સારાં કામ કરેલ છે.

એમ કહેવાય છે જે વીરપુંગવ કાર્તવીર્યાર્જુનની પ્રાચીન માહેષ્મતી નગરીમાં પરમાર વંશે, પહેલી પ્રતિષ્ઠા મેળવી. તે માહેષ્મતી નગરીમાં થોડો કાળ રાજ્યકરી તેણે, વિંધ્યાચળના શૃંગદેશમાં ધારા અને માંદુ નગરીની પ્રતિષ્ઠા કરી, વળી ઘણા લોકો કહે છે જે પ્રસિદ્ધ ઉજ્જયની નગરીની સ્થાપના પણ કરેલી છે*

નર્મદાનદીનું અતિક્રમણ કરી, તેની દક્ષિણે બહુદૂર પરમાર કુળનું રાજ્ય વિસ્તાર પામ્યું હતું. ભટ્ટ ગ્રંથમાં કહેલ છે જે ઇસ્વીસન ૭૧૪ (સં ૭૭૦)માં રામ નામનો એક પ્રસિદ્ધ રાજા પરમારકુળમાં પેદા થયો. તેણે ત્રૈલોક્ય પ્રદેશમાં એક સ્વ-તંત્ર રાજ્ય સ્થાપ્યું. કવિવર ચંદ ભાટે તે સંબંધે લખેલ છે જે રામ પ્રમાર ભારત વર્ષમાં સાર્વભૌમ અધિપતિ હતો, તેના તાળામાં અનેક અનેક રજપુત રાણાઓ સામંત સ્વરૂપે વિરાજતા હતા.

રામપરમાર ભારતવર્ષનો સાર્વભૌમ અધિપતિ હતો, તેના પરલોકવાસ થયા પછી કેટલાએક સામંતોએ સ્વતંત્ર રાજ્ય સ્થાપ્યાં હતાં. ગિહોટકુળના પ્રાદુર્ભાવ ઉપર પરમાર વંશનું પૂર્વ ગૌરવ ઘણા ભાગે અસ્ત દશામાં આવી ગયું હતું.

પરમારકુળમાં લોજ નામનો એક પ્રબળ પરાક્રમશાળી રાજા પેદા થયો હતો. તેનાજ યશસ્વી અને પુષ્કળ કીર્તી વિક્રમથી તેનો વંશ ઉજળો થયો હતો. હિંદુ-રાજ ચક્રવર્તી મહારાજ વિક્રમાદિત્યની માફક તેની રાજસભામાં પણ નવ રત્ન

* પરમારકુળે જે સઘળાં નગરો અધિકૃત કર્યા તેમાં નાચે લખેલાં વિશેષ પ્રસિદ્ધ છે. મહેશ્વર (માહેષ્મતી) ધારા, માંદુ, ઉજ્જયિની, ચંદ્રબાગા, ચિનોડ, આપ્પુ, ચંદાવતી ખા, મેદાન, પ્રમારવતી, અમરકોટ, વિખાર વાગેરે, તે સઘળાંમાંથી કેટલાંક તેઓએ છતેલા અને કેટલાંક સ્થાપેલાં છે.

+ પ્રસિદ્ધ ચંદ બર્દાઈમાં લખેલ છે જે ત્રૈલોક્યના રાજ્ય ચક્રવર્તી મહારાજ રામ-પ્રમારે સીંહાસન ઉપર આવી રાજસ્થાનના છત્રીશ રાજકુળને ભૂમિવૃત્તિ આપેલી છે. તુઆર વંશને દીલી, સૌરવંશને પતન, ચૌહાણવંશને અંજર, કામધ્વજને કનોજ, પુરીહરને ગર-દેશ, યદુવંશને સુરાડ, જાળજને દક્ષિણ, પારણને કચ્છ, કીહરને કાઝીવાડ અને રાયપુહારને સીંધ દેશ આપેલ છે.

હતાં. તેના રાજ્ય કાળમાં સંસ્કૃત ભાષાની સંપૂર્ણ ઉન્નતિ થઈ હતી. તે ઉત્કર્ષ-થકી મહારાજ લોજનું નામ પ્રખ્યાત થયું. હીંદુ સંતાન, તેને હવે ભુલે તેમ નથી. જ્યાંસુધી પૃથ્વીમાં અમૃતોપમ સંસ્કૃત ભાષાનું અનુશીલન રહેશે ત્યાં સુધી, પૃથ્વીમાં તેનું નામ હમેશને માટે સુવર્ણના અક્ષરોમાં કોતરાયેલ રહેશે એટલુંજ નહિ બડકે પૂજ્ય નામવાળા પવિત્ર રાજની નામાવળીમાં પણ તેનું નામ સદાને માટે યશવંતુ બની રહેશે.

પરમાર કુળમાં લોજ નામના ત્રણ રાજા પેઢા થયા છે. તે ત્રણે લોજ વિશેષ વિદ્યાનુરાગી અને પરાક્રમશાળી હતા* પણ આ સ્થળે કયા લોજનું નામ મુકરર કરવું તે દુષ્કર છે.

જે ચંદ્રગુપ્તનો મહનીય કીર્તિકલાપ અને અત્યંત ગૌરવનો વિષય ભારતના ઇતિહાસમાં સુવર્ણના અક્ષરોથી કોતરાયેલો છે. જે ચંદ્રગુપ્તને ગ્રીક ઇતિહાસ લેખકોએ દિગ્વિજયી અલેક્ઝાંડરને મોટો પ્રતિપક્ષી કહેલ છે. તે ચંદ્રગુપ્ત, પરમાર વંશની પ્રધાન શાખા મૈર્યવંશમાં પેઢાથયેલ છે. પણ ભટ્ટ કવિ કૃત કુળાખ્યાન ગ્રંથમાં તેને તક્ષકકુળમાં ઉત્ત્ત થયેલ જણાવવામાં આવેછે. અને વળી પ્રમારકુળ સંબંધે જે પ્રાચીન લિપિ શોધાઈ હાથમાં આવી છે, તે સઘળીની સમાલોચના કરતાં માલૂમ પડેછે કે તે મૈર્ય શાખાકુળનો પ્રધાન પુરૂષ તક્ષક કુળમાં ચંદ્રગુપ્ત પેઢા થયો છે.

શાળીવાહનનામના મહાવીર રાજાના પ્રચંડ બાહુળ્યે હીંદુરાજ ચક્રવર્તી મહારાજ વિક્રમાદિત્યનું સીંહાસન ચલાયમાન થઈગયું હતું. તે શાલિવાહન તક્ષક વંશનો છે. ઉજ્જયિની નાથ વિક્રમાદિત્યને સીંહાસનથી પદચ્યુત કરી શાલિવાહન ઉજ્જયિનીનો અધિપતિ રાજા થયો હતો. અને દક્ષીણઆદિ દેશોમાં વિક્રમ સંવત ચાલતો હતો તે સંવત ચાલતો જંધકરાવી પોતાના નામનો શક ચલાવ્યો હતો જે હબ્બુ ચાલે છે.

જેમ પ્રમાર રજપુતોએ એકવાર પોતાના અપ્રતિમ પ્રતાપે અને વિપુલગૌરવ ના પ્રભાવે, રજપુતરાજાઓના શીર્ષસ્થાને બેસવાને અધિકાર મેળવી શક્યો હતો, તે પ્રમાર રજપુતો દુર્ભાગ્યવશે અવન્નત દશામાં આવી ગયેલા જેવામાં આવે છે. ભારતવર્ષમાં સ્થાને સ્થાને તેઓની જે કીર્તિ સ્થાપિત હતી તે કીર્તિ કાળના આસ-

* કાઈ એક શીલાલિપિથી માલૂમ પડેછે જે સંવત ૧૧૦૦ (ઇ. સ. ૧૦૪૪) માં ત્રાંજે ભોજરાજ રાજ્ય સીંહાસને બેઠો. વળી તે શીલાય ભોજપ્રગંધ નામના ગ્રંથમાં તેજ વર્ષ નિરૂપિત છે, એટલે કે તે શીલાલિપિ સંપૂર્ણ વિશ્વાસ કરવા યોગ્ય છે. તે ગ્રંથમાં એમ પણ કહેલ છે જે પહેલો અને બીજો ભોજ સંવત્ ૬૩૧ માં અને ૭૨૧ માં પેઢા થયા હતા.

માંપડી આજ લોપ પામી છે આ જગતમાં કાળનું માહાત્મ્ય કોણ જાણીશકે છે? કાળ સૃષ્ટિકર્તા અને કાળ પોતેજ તેનો સંહાર કર્તા અને દુઃખનો નિયામક છે.

આજ જે આસામી, વિપુલ ધનનો અધિકારી થઈ અહંકારથી સઘળા વિશ્વ-પ્રજ્ઞાંડને તૃણવત્ ગણે છે અને પોતાના અનુભવીઓને પશુવત્ ગણે છે, તે આસામી, થોડા દીવસમાં સર્વનિયંતા કાળના અખંડનીય નિયમાનુસારે છિન્ન મસ્તક થઈ શ્મશાનમાં આલોટતો જોવામાં આવે છે, આજે તે, શીયાળ, દૂતરા વીગેરે અધમ જનવરોની ઠોકર ખાતો જોવામાં આવે છે. જે અખંડિત કાળ માહાત્મ્યે એ સઘળાં અવશ્ય-ભાવી પરિણામો જોવામાં આવે છે તે કાળના અપાર મહિમામાં પરમારકુળનું પ્રાચીન ગૌરવ લોપ પામી ગયું છે. જે પ્રમારકુળ, મહારાજ ચંદ્રગુપ્ત વીગેરે ભુવન વિદિત રાજાઓના પ્રદીપ્ત પ્રતાપથી ઉજ્જવલ હતું. અને એક વખત એવો હતો કે મોગલ બાદશાહ હુમાયુન પોતાના સીંહાસન ઉપરથી પદચ્યુત થઈને એક સામાન્ય પરમારકુળના વંશધરની પાસે આશ્રય પામી જીવનનું રક્ષણ કરી શક્યો હતો. તે પરમારકુળની કીર્તિ અને પ્રભાવનું ચિન્હ આજ કોઈ સ્થળે જોવામાં આવતું નથી.

પરમારકુળ એકંદર પાંત્રીશશાખામાં વિભક્ત છે. તે પાંત્રીશશાખામાં ભીહીલ-શાખા વિશેષ પ્રખ્યાત હતી. તે ભિહિલશાખામાં જે સઘળા રાજાઓ ઉત્પન્ન થયા છે તે સઘળા રાજાઓએ અનેક વર્ષ સુધી, આરાવળીની તળેટીમાં આવેલી ચંદ્રાવતીમાં રાજ્ય કર્યું હતું.

ચાહુમાન વા ચોહાણુ—ચાચકવૃંદને ચાહ હશે કે ચોહાણુકુળનો ગૌરવ અને પ્રતિષ્ઠાતાનો વિષય આપણે ઉપર વર્ણવી ગયા છીએ. જેથી આ સ્થળે તેઓનું વિશેષ વિવરણ કરવાની કોઈપણ જાતની જરૂર નથી. જે વિષય પહેલાં ચર્ચાઈ ગયેલા નથી તે વિષયનું વિવરણ કરવું અમોને યથાયોગ્ય લાગે છે.

પવિત્ર અગ્નિકુળમાં જે જે શાખાઓ ઉત્પન્ન થઈ હતી તે તે શાખામાં ચોહાણુની શાખા વિશેષ બલિષ્ઠ હતી. કહેવાય છે, જે એકવાર ચોહાણુ રજપુતો એવા બળશાળી અને શૂરા બન્યા હતા કે તેઓના પ્રચંડ વીર્ય પ્રભાવથી ભારતવર્ષના બીજા રજપુતોનું ગૌરવ તદ્દન ઝાંખું અને હીન પ્રભાવવાળું બની ગયું હતું. રાજ-સ્થાનના છત્રીશ કુળમાં અનેક કુળો આબરૂ, જાહોજલાલી અને વિપુલ બળ મેળવીને પ્રખ્યાત થયા હતા પરંતુ અહિં આ જણાવવું યોગ્ય થઈ પડશે કે વધારે પરમાણોનું અનુશીલન કરતાં સ્પષ્ટ માત્રમ પડે છે કે, પ્રચંડ વીર્યશાળી વીર ચોહાણુ રજપુતો રજપુત જાતિમાં મુકુટસ્થાને મુકાઈ ગયા હતા.

ઉપર કહેલ પ્રસિદ્ધ રાજકુળમાં જે કેટલીક શાખા ઉત્પન્ન થઈ છે, તેઓએ પોતાના મૂળ વંશતરૂના યથાર્થ ગૌરવનું રક્ષણ કરેલ છે. એ સઘળી રક્ષણ કર-

નારી શાખાઓમાં ચોહાણુ રજપુતની શાખા અગ્રેસર છે. તે શાખાઓમાં હાર, ખિચી દેવરા, શનિ, ગુરૂ, વીગેરે વિશેષ પ્રસિદ્ધ છે. તેઓના વીરત્વ અને ગૌરવ-ગરિમાનું વર્ણન ભટ્ટી ગ્રંથમાં સુંદર રૂપે રચીત થયેલું છે. આજ પણ તે શાખાના વંશધરો તે ભટ્ટકવિપ્રણીત ગાથા વાંચી પોતાની ચાલતી સ્થિતિને ભુટ્ટી બાય છે.

ચોહાણકુળના પ્રતિષ્ઠાતા વીરવર ચોહાણનું કાલ્પનિક જન્મ વિવરણ અતીવ મનોહર છે, અગરજો કે તે મોહિની કલ્પનાની બળથી ઢંકાય ગયેલ છે તોપણ તે બાણવાથી હૃદયમાં વિલક્ષણભાવ પેદા થાય છે.

પૂર્વે આપણે કહી ગયા છીએ જે પ્રસિદ્ધ સુમેરૂ અને કૈલાસની સ્વાક્રમ અર્બુદાચલ (આબુ) અતીવ પવિત્ર પર્વત છે. અગ્નિકુળમાં પેદા થયેલ રજપુત વીરો, આબુ પર્વતને અગ્નેશ્વરની આવાસભૂમિ કહે છે. તે પર્વત, કંદમૂલ ભક્ષણ કરનાર તપસ્વીઓનો સેવનીય છે. યોગશીલ બ્રાહ્મણોએ, પાખંડી દૈત્યોને હણી, પોતાના સનાતન ધર્મનું રક્ષણ કરવા, તે ઉંચા ગિરિરાજની ટોચ ઉપર તપશ્ચર્યા કરતા હતા.

સનાતન ધર્માનુરાગી બ્રાહ્મણો એક દીવસ નૈઋત્ય કોણમાં, પોતાનો હોમ કુંડ ખોદી સળગાવી પોતાના ઇષ્ટદેવને આહુતિ આપતા હતા. એ સમયે, રાક્ષસોએ આવી, ભયંકર તોફાન મચાવ્યું અને તે સ્થળે પુષ્કળ ધૂળ ઉડાડી બ્રાહ્મણોની ક્રિયામાં વિધ્ન પાડ્યું હતું. વળી દુરાચારી દૈત્યોએ, તે સમયે લોહી, માંસ, હાડકાં વીગેરે અપવિત્ર પદાર્થને યજ્ઞકુંડમાં ફેંક્યા હતા. તે દુર્વૃત્ત રાક્ષસોના ભીષણ અત્યાચારથી બ્રાહ્મણોના યોગનો ભંગ થયો, તેઓ અભીષ્ટ વર મેળવવામાં કૃતકાર્ય થયા નહિ.

સનાતન ધર્મ વિદ્વેષી પાપાચારી દૈત્યોના એવા અત્યાચારથી પણ પ્રતિજ્ઞાવાળા બ્રાહ્મણોનો કઠોર અધ્યવસાય તિલમાત્ર ચલાયમાન થયો નહિ. તેઓએ ફરોવાર અગ્નિકુંડ સળગાવી આહુતિ આપવાનું શરૂ કર્યું, અને કુંડની ચારે તરફ ઘેસી અનર્ગળ મંત્રોચ્ચારણ કરી, દેવ મહાદેવની પ્રસન્નતા મેળવવા તેઓ પ્રાર્થના કરવા લાગ્યા.

તે પવિત્ર અગ્નિકુંડમાંથી એક મૂર્તિ પેદા થઈ, તેના સર્વાંગે વીરનું લક્ષણ જોવામાં આવ્યું નહિ ત્યારે બ્રાહ્મણોએ તેને ચોકીદાર રૂપે ખારણામાં ઉભો રાખ્યો, ત્યારપછી અગ્નિકુંડમાંથી બીજી મૂર્તિ પેદા થઈ. ચુલુકની જેવી જેની આકૃતિ હોવાથી બ્રાહ્મણોએ તેનું નામ ચૌલૂક્ય રાખ્યું. ક્રમે ત્રીજી મૂર્તિ, અગ્નિકુંડમાંથી

પેદા થઈ, બ્રાહ્મણોએ તેને પરમાર એવું નામ આપ્યું. તે મૂર્તિ વીર ચિન્હ યુક્ત અને યુદ્ધકળામાં પ્રવીણ બની બ્રાહ્મણોએ, તેને અસુરોની સામે લડવા મોકલ્યો. પ્રમારવીર, બીજા વીરોને સાથે રાખી, દૈત્યના સંગે સંગ્રામમાં પ્રવૃત્ત થયો પણ તે, યુદ્ધમાં જય મેળવી શક્યો નહિ.

ત્યારપછી વશિષ્ઠદેવ, બદ્ધપદ્માસને ફરીવાર બેઠા અને અવિરામ મંત્રપાઠ કરી દેવને બોલાવવા લાગ્યા. તેણે અગ્નિમાં જેમ આહુતિ આપી, તેમ તે પવિત્ર અગ્નિકુંડમાંથી એક વીરમૂર્તિ પેદા થઈ. તેનાં અવયવ લાંબા હતા, તેનું લલાટ વિશાળ હતું, તેનો કેશરાશિ કાજળના જેવો કાળો હતો, તેની આંખો કાળી અને વિશાળ હતી, વળી તેનું વક્ષઃસ્થળ વિશાળ હતું, તેની મૂર્તિ અતીવ ભયાનક હતી, તેના સઘળા અંગ ઉપર બખ્તર હતું, તેની પીઠ ઉપર બાણથી ભરેલ મોટો ભાથો હતો, તેના હાથમાં વિશાળ સરાસન અને તલવાર હતાં, તેના ચાર હાથમાં જુદી જુદી જાતનાં અસ્ત્રશસ્ત્ર હતાં, તે વીરપુરૂષને આ વીરતા ધરાવનાર વિપુલ બળશાળી જોઈ બ્રાહ્મણોએ તેનું નામ ચોહાણ રાખ્યું.

તે પ્રગલ્ભ પરાક્રાંત ચોહાણ વીર, વગર વિલાંબે, રણસંગ્રામમાં ચાલ્યો. જ્યારે તે રણસંગ્રામમાં ચાલ્યો કે તુરંતજ તપોધન વશિષ્ઠદેવે, ભગવતી આશાપૂર્ણી દેવીની પ્રાર્થના કરી તેથી કરી એકદમ, ત્રિશુળધારિણી શક્તિદેવી સીંહની પીઠ ઉપર બેઠેલી, તેઓ સઘળાની સન્મુખે પ્રગટ થઈ અને ચોહાણવીરની મદદે વશિષ્ઠ વીરોરેને રણસંગ્રામમાં મોકલી, આશાપૂર્ણા ભગવતી સંગ્રામમાં જઈ, ચોહાણ વીરને ઉત્સાહિત કરી અંતર્હિત થઈ ગઈ. બ્રાહ્મણોએ તે ચોહાણવીરને આનહલ નામે કહ્યો. વીરવર ચોહાણ અથવા આનહલ વિશેષ ઉત્સાહિત થઈ, પોતાના સેનાદળ સાથે સંગ્રામમાં અસુરની સામે થયો, બન્ને દલ વચ્ચે ભયંકર યુદ્ધ ચાલ્યું, દુર્વૃત્ત દૈત્યો, આનહલનું પ્રચંડ પરાક્રમ સદ્ગ કરી શક્યા નહિ જેથી છેવટે તેઓનો અત્યંત પરાજય થયો; તેમાંથી કેટલાક અસુરો યુદ્ધક્ષેત્રમાંથી પલાયન કરી ગયા. કેટલાકે તે સંગ્રામમાં પ્રાણત્યાગ કર્યો, એ પ્રમાણે દુરાચારી દાનવો પરાજય પામ્યા, અને બ્રાહ્મણો નિર્ભય થઈ ગયા. તે મહાન બલિષ્ઠ અને ક્ષત્રીકુળદીપક ચોહાણકુળમાં વીરવર પૃથ્વીરાજે જન્મ લીધો છે.

ચોહાણકુળની તાલિકા જોવાથી માલુમ પડે છે જે વીરવર આનહલથી તે મહારાજ પૃથ્વીરાજ સુધી ચોહાણકુળમાં એકંદર યોગણ્યાલીશ રાજાઓ પેદા થયા છે. તે તાલિકા શુદ્ધ છે કે નહિ તેનો વિચાર કરવાનો કોઈ ઉપાય નથી પરંતુ વિશેષ અનુશીલન કરવાથી માલુમ પડે છે જે તે તાલિકા વિશુદ્ધજ છે. કારણકે ભદ્ર કવિ ગ્રંથમાં વર્ણવેલ છે કે મહારાજ વિક્રમાદિત્યના આવિર્ભાવ પહેલાં ઘણા વર્ષો

ઉપર અગ્નિકુળની સૃષ્ટિ થઈ છે. વળી ઇતિહાસ જોવાથી માલુમ પડે છે કે મહારાજ વીર વિક્રમાદિત્યથી ૧૨૫૫ વર્ષ ઉપર પેદા થયેલ છે. ત્યારે એવા લાંબા સમયમાં માત્ર ઓગણચાળીશ રાજાનું અસ્તિત્વ શી રીતે સંભવે ?

ચોહાણકુળમાં અજેપાળ નામનો એક પ્રતિષ્ઠાવાળો રાજા પેદા થયો છે તે પ્રસિદ્ધ અજયમેરૂ (અજમેર) ના કીલ્લાનો પ્રતિષ્ઠાતા છે.

કેટલાક અનુમાન કરે છે કે એ અજમેરની પ્રતિષ્ઠાના પ્રાકૃતકાળે પ્રસિદ્ધ શંભર* નામના તળાવ ઉપર શંભર નામનું એક નગર, ચોહાણ રજપુતોએ સ્થાપ્યું હતું. તે શંભર નામના અનુસારે નગરના રાજાઓ શંભરીરાજ નામે ઓળખાવા લાગ્યા. ચોહાણ રજપુતનો ગારવ અને પ્રતાપ, તે સઘળા નગરોમાં અખંડીત ભાવે લાંબો કાળ વિરાજીત હતો. છેવટે જે દિન હીંદુરાજ ચક્રવર્તી મહારાજ પૃથ્વીરાજ માતા-મહાના દીલીના સીંહાસને બેઠો તે દિન ચોહાણકુળ એકવાર પ્રચંડ તેજે ઝળકી રહ્યું હતું, પણ તે ઝળકાટ, તેજ, યુઝાર્થ જતા દીવાના જેવું ક્ષણ સ્થાયી હતું. એટલે કે પૃથ્વીરાજના સંગે ચોહાણનું ગૌરવ અને તે સઘળાં નગરોની જહોજલાલિ વિનષ્ટ થયાં.

પવિત્ર અગ્નિકુળે, ચોહાણ વીર રજપુતોના અલૌકિક વીરત્વે, અને ગૌરવે, અમરતા મેળવી છે. જે સઘળા ધુરંધર રાજાઓ ચોહાણકુળમાં પેદા થયા છે તેમાં માણિકરાય મહારાજનું નામ સ્મરણીય છે. પંજાબ પ્રદેશમાં મુલસમાનના હુમલાને મહારાજ માણિકરાયે, મોટા જોરથી રોક્યા હતા.

કેવળ પૃથ્વીરાજ અને માણિકરાયના પરાક્રમની વાત છોડી દઈએ તોપણ ચોહાણ કુળનાં બીજા વીર રાજાઓની વાતનું વિવરણ કરવાની આપણને ફરજ પડે છે. મુસલમાન ઇતિહાસ લેખક મુકતકંઠે સ્વીકાર કરી ચૂક્યા છે જે દુર્ઘર્ષ મુસલમાન વીર મહમદે, જ્યારે પ્રચંડ સેનાદળની સાથે સૌરાષ્ટ્ર તરફ કુચ કરી, ત્યારે અજમેર નગરના એક પ્રતાપાન્વિત રાજાએ* તેને, મોટા સલાનક સંગ્રામમાં હરાવ્યો. તે ચોહાણ વીરના પ્રચંડ ખડગ બલના પ્રભાવે મહમદે વિજયની આશા છોડી દઈ રણસંગ્રામમાંથી પાછો ફર્યો હતો.

હીજરીના પહેલા સૈકાના શેષભાગમાં વિખ્યાત સેનાપતિ કાશીમે મહારાજ માણિકરાય ઉપર હુમલો કર્યો, તે બીષણ યુદ્ધમાં માણિકરાયના પ્રચંડ પ્રતાપથી

* રજપુતોની પ્રધાન આરાધ્ય દેવી ગાયત્રી શાકંબરી માતાની એકપાયાણ પ્રતિમા શંબરની હાના ગર્ધભાગે સંસ્થાપિત છે તે શાકંબરી થકી તેનું નામ શંબર કહેવાયું છે.

x તે ચોહાણ વીરનું નામ ધર્માધિરાજ-તે વિજ્ઞાન દેવનો પિતા.

મુસલમાન સૈન્ય હારી ગયું. જે સમય મુસલમાનના ઇતિહાસમાં વર્ણવેલ છે. તે સમય પછી મુસલમાનોએ વારંવાર ઉપરા ઉપરી ભારતવર્ષ ઉપર હુમલા કરી, ભારતવર્ષનું પુષ્કળ ધન લુટી લીધું. જે સમયે મહારાજ વિશાળદેવ અજમેરના સીંહાસન ઉપર બીરાજતા હતા તે સમયે મુસલમાન લોકો ભારતવર્ષ ઉપર ત્રીજવાર ચડી આવ્યા હતા. ચોહાણ વીર વિશાળદેવ, દેશવૈરી અને સનાતન ધર્મ વિદ્વેષી મુસલમાનના અપવિત્ર આસમાંથી, પોતાના રાજ્યને અને ધર્મને બચાવવા, વિશાળ સેનાદળ સાથે મુસલમાનની સામે ચાલ્યો, બંને સેના વચ્ચે ઘોર યુદ્ધ થયું, તે બીજા સંગ્રામમાં મુસલમાનો પરાજય પામી રણક્ષેત્ર થકી પલાયન કરી ગયા. તે લયાનક સંગ્રામના સમયે, અનેક હીંદુ સામંત રાજાઓ, મહારાજ વિશાળદેવને સહાય કરવા, તેના વાવટા નીચે એકઠા થયા હતા. તે રાજાઓમાં પરમારકુળમાં ઉત્તમ થયેલ, વીર ઉદ્યાદિત્ય વિશેષ પ્રસિદ્ધ હતા. ઘણુંકરીને સઘળા ભટ્ટ-ગ્રંથમાં જાણીતું પડે છે કે વીર ઉદ્યાદિત્યે ઇશ્વીશન ૧૦૯૬ માં પ્રાણ ત્યાગ કર્યો. તે મુકરર કરેલ સમયનું અવલંબન કરવાથી નિશ્ચય ત્રિપિત્ત થાય છે જે તે મહા સંગ્રામનો વ્યાપાર મહમદની ચોથી પહેડીના વિખ્યાત પુરૂષ મોદાદના રાજ્યમાં થયો છે. મહારાજ વિશાળદેવે, તે યુદ્ધમાં જય મેળવ્યો છે. તેનું યથાર્થ સત્યપણું દિલ્હીના પ્રાચીન વિજયસ્તંભની શીલાલિપિ સારી સાબીતી આપે છે. ચોહાણરાજ વિશાળદેવના પ્રચંડ પરાક્રમથી મુસલમાનવીર મોદાદ સંપૂર્ણ રીતે પરાજય પામ્યો ખરો, પણ તેથી તેની ભારતવર્ષ ઉપરની જીતવાની વૃત્તિ શાન્ત થઈ નહિ. મુસલમાનો ટોળાબંધ ભારતવર્ષમાં આવવા લાગ્યા અને તેઓ ભારતવાસી ઉપર વિશેષ અત્યાચાર કરવા લાગ્યા, તેઓના આવા અત્યાચારથી ભારતવર્ષીય રાજાઓના રાજ્ય ઘોર અશાંતિમાં પડ્યા, તેથી તેઓનું ગૌરવ અને માન, ક્રમે ક્રમે હીન થઈ ગયું. છેવટે ચોહાણકુળના શેષ નરપતિ મહારાજ પૃથ્વીરાજના કારાગ્રંથ સાથે અને મરણસાથે ભારતવર્ષમાં ચોહાણ રજપુતોનું ગૌરવ અને વિક્રમ એકદમ અસ્ત પામ્યું.

ચોહાણકુળ એકંદર ચોવીશ શાખામાં વિભક્ત છે. તે ચોવીશ શાખામાં, હરાવતી પ્રદેશમાં બુંદી અને કોટાનો રાજવંશ વિશેષ પ્રસિદ્ધ છે. તે ચોહાણ રાજાઓ, પોતાના પૂર્વજોના ગૌરવને સારી રીતે રક્ષણ કરી શક્યા છે. તે બે રાજકુળના પૂર્વપુરૂષમાંથી છ પુરૂષોએ, વીરત્વ બતાવી, પિતૃદ્રોહી, નિષ્કુર ઔરંગઝેબના હાથમાંથી ઘરડા શાહજહાનની રક્ષા કરવા માટે ઘણી પ્રસન્નતાથી પોતે લડ્યા હતા અને છેવટે તેને માટે પ્રાણ અર્પણ કર્યો હતો.*

* એ શીવાય, ગાંગ્રોન અને રઘુગઢના બીચી, સીરોહીના દેવર ઝાલોરના શનિયર સુવા અને શનીયરના ચોહાણ અને પાલગઢના યાવૈય, પોતપોતાનાં નામ અગર કરી ગયા છે.

ચોહાણકુળના અનેક સામંત રાજઓએ, પોતાની નીવાસ ભૂમિના રક્ષણ માટે પોતાના પિતૃપુરૂષનો પવિત્ર સનાતન ધર્મ છોડી દીધો હતો તે કામમાં પહેલો પૃથ્વીરાજનો ભત્રીજો ઇન્દ્રદાસ છે.

ચૌહાણ વા સોલંકી— ॥ ઉપર કહેવાય ગયું છે જે સોલંકીકુળ, પ્રમાર, અને ચોહાણ એ બે કુળોના સમયમાં ઉત્પન્ન થયેલ છે. ઐતિહાસિક વૃત્તાંતના ઉપયોગી ઉપકરણ વીગેરેના અભાવે સોલંકીનો પૂર્વવૃત્તાંત યથાર્થ મળી શકતો નથી. ભટ્ટકાવ્ય ગ્રંથમાંથી માલુમ પડે છે જે જ્યારે રાઠોડ રજપુતોએ કનોજને કબજે કર્યું તે સમય પહેલાંથી સોલંકીકુળ વિશેષ પ્રતિષ્ઠાને પામ્યું હતું. લંગર લોકો અને તોચ અથવા માલખાની લોકો પવિત્ર સોલંકીકુળમાં જન્મ્યા હતા, ડાળકમે તેઓએ મુસલમાન ધર્મ સ્વીકાર્યો, તેની પહેલાં તેઓ મલયદ્વાર (મલખાર) ના કીનારા ઉપરના કલ્યાણ નગરમાં વસતા હતા x હાલ તે કલ્યાણ નગરમાં તેઓની ખ્યાતિનાં અને કીર્તિનાં ચિન્હ જોવામાં આવે છે. તે નગરમાંથી સોલંકીકુળની એક શાખા બહાર નીસરી કાળકમે તેણે અણહીલવાડ પાટણમાં પ્રતિષ્ઠા મેળવી.

પ્રાચીન સૌરાષ્ટ્રમાં ભોજરાજ નામનો એક રાજા ઉત્પન્ન થયો હતો. તે રાજા પછી અણહીલવાડ પાટણમાં બીજો કોઈ સૌરાષ્ટ્રીય રાજા, ગાદીએ બેઠો નથી. કારણકે સંવત્ ૯૮૭ (ઇ. સ. ૯૩૧) ના વર્ષમાં તે ભોજનું મૃત્યુ થયું, તેના ઠેકાણે તેનો દૈહિક સોલંકી મૂળરાજ અણહીલવાડના સીંહાસને બેઠો. મૂળરાજે માતામહુના^૧ સીંહાસન ઉપર બેસી અઠાવન વર્ષ રાજ્ય કર્યું. તેના પરલોકવાસ ઉપર તેનો પુત્ર ચંદ્રરાવ તેની ગાદીએ બેઠો. તેનાજ રાજ્યકાળમાં દુર્ધર્મ મુસલમાન વીર મહમદ ગીજનીના વિજયી લશકરે અણહીલવાડ-પાટણ પાંસે આવી સખ્ત હુમલો કરી અને તે સંગ્રામમાં જય પામી મહમદ પુષ્કળ રાજ્ય ધન વીગેરે લૂંટીલઈ તે પ્રાચીન જાહોજલાલી ભોગવતા શહેરનો નાશ કરવા લાગ્યો. મુસલમાનોના હુલાથી અણહીલવાડ ફરીથી આબાદીમાં આવ્યું નહીં. આ સંગ્રામથી પછી

૧ મોશાળપક્ષ માતાનો બાપ.

+ ચોહાણકુળના કેટલાએક રજપુતોએ મુસલમાનધર્મનું અવલંબન કર્યું હતું તેમાં કામીખાની સવાની, લોખાની વિગેરે સંપ્રદાયવાળા વિશેષ પ્રસીદ્ધ છે.

॥ સોલંકી ગોત્રનું વિવરણ મધ્યાની શાખા બારદાજગોત્ર, ગદસોહદ્રોટ નિતાસ સરસ્વતી નદી, શાગવેદ કપિલેશ્વર દેવ, કીનોજદેવી મહીપાલ પુત્ર.

x કલ્યાણનગર મુગધપાસે આવેલ છે.

■ મૂળરાજના પિતાનું નામ જયસીંહ, જયસીંહે ભોજરાજની પુત્રીનું પાણીમંદ્ય કરેલું હતું.

અને ત્યારપછીના રાજાઓના રાજ્યાસનમાં અણહીલપુરપાટણની વિશેષ ઉન્નતિ થવા પામી નહીં હતી, પરંતુ જ્યારે સિદ્ધરાજ જયસિંહ તે પુરાતન શહેરના સીંહાસનારૂઢ થયો ત્યારે તે વીશેષ ખ્યાતિવાળું થયું.*

કર્ણાટ અને વિંધ્યાચળના મધ્યમાં આવેલ ખાવીશ જનપદ એકવાર સિદ્ધરાજના રાજ્યછત્ર નીચે હતા, પણ એટલુંબધું વિસ્તારવાળું રાજ્ય, તેના વંશધરે લાંબો વખત ભોગવી શક્યા નહિ. એમ કહેવાય છે જે મહારાજ સિદ્ધરાજના વંશધર ઉત્તરાધિકારીએ, કોઇ કારણવશે, ચૌહાણ પૃથ્વીરાજનો કોપાનળ ઉદ્દીપિત કર્યો, જેથી તેણે તેને સીંહાસન ભટ કર્યો હતો.

સિદ્ધરાજનો ઉત્તરાધિકારી રાજ્યચ્યૂત થયો, તેના સીંહાસન ઉપર કુમારપાળ નામનો એક ચૌહાણ નૃપતિ ગાદિએ બેસી રાજ્ય ચલાવવા લાગ્યો. કુમારપાળ ચૌહાણવંશમાં ઉત્પન્ન થયેલ હોઇને સોલંકીવંશના રાજ્યઉપર પોતાનું આધિપત્ય ચલાવવા અણહીલવાડપાટણની કાયમની જે ઉત્તરાધિકાર વિધિ ચાલી આવતી હતી તેમાં કેટલોએક ફેરફાર થઇ ગયો. મહારાજ સિદ્ધરાજ અને કુમારપાળ બંને રાજાઓ બોદ્ધધર્મના અનુયાયી હતા. તે બંનેના રાજ્યમાં કોતરકામનો વિશેષ ઉત્કર્ષ થયો હતો. શાથી કે તે સમયે ઘણા વિજયીસ્તંભ બન્યા હતા. તે વિજયસ્તંભ વીગેરેનું નિર્માણકૌશલ્ય જોઇ વિસ્મિત અને આનંદિત થયા વિના રહેવાતું નથી. કોઇ હીંદુરાજની કારકીર્દીમાં એવી ઉમદા કારીગીરિનો ઉદ્ધાર થયો નથી.

મુસલમાન વીર શાહુબુદ્દીનના પ્રતિનિધિઓએ, ઘોર અત્યાચાર કરી કુમારપાળના બાકીના રાજ્યમાં ઘણીજ અશાંતિ કરી દીધી. તે પ્રતિનિધિઓના બુદ્ધમાટ અને અત્યાચારથી પ્રજા બહુ કષ્ટ ભોગવવા લાગી. અંતે કુમારપાળ, તે બુદ્ધમાટ કરનાર બુદ્ધમારોને કબજે કરી શક્યો નહિ છેવટે કઠોર દુઃખમાં અને મનોવેદનામાં તેણે આ લોકનો ત્યાગ કર્યો. મહારાજ કુમારપાળના મૃત્યુ પછી બહુમૂલદેવ ગાદીએ બેઠો. એ મુસલમાનો મરણ સાથે સં. ૧૨૮૪ (ઇ. સ. ૧૨૨૮) માં અણહીલવાડપાટણમાં સોલંકીવંશના રાજ્યનો અંત આવ્યો.

અણહીલવાડપાટણનું સીંહાસન સોલંકીવંશના હાથમાંથી જતાં પણ તેનું સીંહાસન ખાલી રહ્યું હતું નહિ. વિશાળદેવ, નામના એક વીર પુરૂષે તે સીંહાસન કબજે કર્યું. વિશાળદેવ સિદ્ધરાજની એક વાઘેલા નામની શાળા કુળમાં પેદા થયો હતો. મહારાજ વિશાળદેવ સીંહાસન ઉપર બેઠો. તે રાજ્યનું સૌભાગ્ય અને સૌહાર્ય

* સિદ્ધરાજ જયસિંહે સં. ૧૧૫૦ થા તે સં. ૧૨૦૧ સુધી રાજ્ય કર્યું. પ્રસિદ્ધ જયપ્રીયત ભૂગોળવેત્તા એસેએટ્રીશા તેની રાજસભામાં હતા એસેએટ્રીશીએ કહેલ છે જે જયસિંહ રાજ બૌદ્ધ મતાવલંબી હતો.

વધારવા વિશેષ યત્નવાન્ થયો, સનાતન ધર્મ વિદ્વેષી મુસલમાનોએ ભીષણ અત્યાચારે નગરનાં સઘળાં સ્થળો નષ્ટ અને ભગ્ન થયાં તેમાં સોમનાથ મહાદેવનું પવિત્ર અને ભવ્ય દેવાલય ભગ્ન અને નષ્ટ થયું હતું. તે પવિત્ર મંદિર વીગેરે ખીન્ન ભગ્ન અને નષ્ટ સ્થાનકો, વિશાળદેવાલયો ફરીથી સુધારી ચણાવ્યાં. ખાલક-રાયનું લીલાક્ષેત્ર અણહીલવાડપાટણ ધીરે ધીરે પોતાનું પ્રાચીન ગૌરવ મેળવતું હતું એટલામાં ચમાનુચર સરખા અદ્વાઈતીને ભીષણ પરાક્રમ સાથે, તે પ્રદેશમાં પ્રવેશ કર્યો. અને તેના ઉપર હુમલો કર્યો તેના પ્રચંડ હુમલાનો આઘાત સહ્ય ન કરી શકવાથી મહારાજ ગિહલકર્ણ રણાંગણમાં પડ્યો. ત્યારપછી અણહીલવાડપાટણ વિધ્વસ્ત અને પાયમાલ થઈ ગયું.

તે હિંદુ વિદ્વેષી તાતારરાજના નિષ્ઠુર પ્રતિનિધિઓના ભીષણ દૌરાત્મ્ય, અત્યાચાર દુરાકાંક્ષાથી, ગુર્જરનાં અને સૌરાષ્ટ્રનાં સમૃદ્ધ નગરો એકદમ સ્મશાન સરખાં થઈ ગયાં. ચારેતરફ ભાંગી ગયેલાં ઘરોનો વિષાદમયવેશ અને ચારેતરફ પ્રકૃતિની શોચનીય મૂર્તિ જોવામાં આવતી હતી. અણહીલવાડપાટણમાં સર્વસ્થળે (જાણે તે દુહાંતયવનો મુર્તિમાન્ જીલમ નાચતો નહોત્ય એમ લાગતું હતું) મારી નાંખવાની પ્રળળ ઇચ્છા અને કુપ્રવૃત્તિથી ઘેરાઈ તેઓએ આદિનાથનું પવિત્ર મંદિર ચૂર્ણવિચુર્ણિત કરી નાખ્યું. અને તેના ધ્વંસરાશિવાળા સ્થળ ઉપર તેઓએ એક મુસલમાન ફકીરની કબર ખંધાવી દીધી. એ પ્રમાણે જે કાંઈ સુંદર હતું જે કાંઈ પવિત્ર હતું તે સઘળું દુહાંત મુસલમાનના વિષમ વિદ્વેષથી એકદમ નષ્ટ થઈ ગયું.

સનાતન ધર્મ વિદ્વેષી નિષ્ઠુર મુસલમાનના જીલમથી વિશાળ સૌરાષ્ટ્રદેશ જે કહેલી રીતે શોચનીય સ્મશાનભૂમિમાં પરિણામ પામ્યો. તે સમયે સોલંકીરાજ્ય ને લક્ષ્મી પણ છોડી ચાલી ગઈ, ઉપર પોતાના પિતૃપુરૂષની રાજ્યભૂમિમાંથી પલાયન કરી આશ્રય મેળવવા સોલંકી રાજકુળ ભારતવર્ષમાં ચારેતરફ દોડ્યું, ત્યારપછી રાજ્યસીંહાસન એક સો વર્ષ ખાલી રહ્યું, તેટલા લાંબા વખતમાં કોઈ હિંદુરાજ ગાદીએ બેઠો નહીં.

તે દીર્ઘકાળ વ્યાપિની અરાજકતા પછી તક્ષક વંશીય એક વીરપુરૂષ સ્મશાન તુલ્ય સૌરાષ્ટ્ર પ્રદેશના ભગ્ન સીંહાસન ઉપર બેઠો, અને થોડા સમયમાં તેની પૂર્વશોભા લાવવા સામર્થ્યવાળો થયો, તેનું નામ શીહરણ તક્ષક હતું. શીહરણે, સૌરાષ્ટ્રના પૂર્વ ગૌરવનો ઉદ્ધાર કર્યો ખરો, પણ જે સોલંકી ગૌરવ એકવાર અંતર્હિત થઈ ગયું હતું તેનો પુનરુદ્ધાર તે કરી શક્યો નહિ. શીહરણે, પોતાના

પૂર્વપુરુષના સનાતન ધર્મને જલાંજળી આપી ને મુસલમાન ધર્મ અંગીકાર કર્યો હતો અને મોઝાફર નામ ધારણ કરી તેણે રાજ્યશાસન ચલાવ્યું હતું.

અત્યાચારી મુસલમાનના ભયંકર ઉત્પીડનથી સોલંકી વંશવૃક્ષ સમુગ્ધ નાશ પામ્યું હતું. તે વંશતરૂમાંથી સોળ શાખા પેદા થઈ હતી, તે સોળ શાખામાં વાઘેલાની શાખા વિશેષ પ્રસિદ્ધ છે. તે વાઘેલા* જે દેશમાં વાસ કરતા હતા તેનું નામ વાઘેલખંડ છે. મહારાજ સિદ્ધરાજના વંશધરોએ લાંબા કાળસુધી વાઘેલખંડનું સીંહાસન કબજામાં રાખ્યું હતું.

પ્રતિહાર વા પુરીહાર—પુરીહારકુળ અગર જો કે અગ્નિકુળમાં નીચા આસન ઉપર છે તોપણ તેનાં અનેક ગૌરવ સૂચક વિવરણ જોવામાં આવે છે. તેઓએ કોઈ દીવસ સ્વાધીન રાજ્ય ભોગવ્યું નથી. ભટ્ટીના કાવ્યગ્રંથમાંથી માલુમ પડે છે જે પુરીહાર રાજ્યો દીક્ષીના તુવારવંશના રાજા નીચે અને અજમીરના ચોહાણવંશના રાજા નીચે સામંતરાજરૂપે વિરાજતા હતા. તે તાબેદારીવાળા જીવનકાળમાં તેઓએ સ્વાધીનતા મેળવવા અનેક ચેષ્ટા કરેલી હતી, તે ચેષ્ટા થકી તેઓનાં જીવનચરિત અક્ષય સુવર્ણવર્ણે ઇતિહાસમાં લખાયેલ છે. માત્ર એકજ વીરના વીરાચારથી પુરીહારકુળ વિખ્યાત થયેલ છે, તે રજપુતવીરનું નામ નાહુર-રાવ. પ્રચંડ વીર નાહુરરાવ પૃથ્વીરાજના તાળામાં સામંતરાજરૂપે રહેતો હતો.

એ પરતંત્રતામાં રહીને પણ એકવાર સ્વાધીનતા અને સ્વાતંત્ર્ય મેળવવા માટે તેણે જે કઠોર ઉદ્યમ અને અધ્યવસાય કરેલ છે તેથી તેનું નામ જીભ રજપુત વીરોની તાલિકામાં દાખલ થયેલ છે, અગર જો કે તેનો તે ઉદ્યમ અને અધ્યવસાય સફળ અને સાર્થક થયો નહિ પણ તે કરવામાં તેનું વીરત્વ રૂડીરીતે દેખાઈ આવ્યું હતું.

પુરીહારકુળની પ્રાચીન રાજધાનીનું નામ મંદવાર હતું તેને સાધુભાષા (સંસ્કૃત)માં મંદા કહે છે. વીરચરિત રાઠોડ રજપુતના પ્રાદુર્ભાવની પૂર્વે પુરીહાર રજપુતોએ મારવાડ પ્રદેશમાં પ્રતિષ્ઠા મેળવી હતી. મંદવાર, હાલના બેધપુરથી ત્રણ કોશ દૂર છે. અગર જો કે તેની હાલત હાલ વિધ્વસ્ત છે, પણ તેના પ્રાચીન સ્તંભો વીગેરેની આળાદી અને સમૃદ્ધિને સૂચવી આપે છે.

કાન્યકુબ્જ—(કનોજ) નો પરિત્યાગ કરી રાઠોડ રજપુતો પુરીહારના મંદવાર નગરમાં આવી રહ્યા, ત્યાં આવી કૃતજ્ઞતાના પવિત્ર મસ્તક ઉપર પાટુ મારી તેઓએ, નૃશંસ વિશ્વાસઘાતકતાની મૂર્તિ ધારણ કરી. તેઓએ પોતાના આ-

* મહારાજ સિદ્ધરાજના પુત્ર જાગ્યરાજના નામથી જણાય છે જે તે શાખા-કુળનું નામ પડ્યું.

શ્રયદાતાનોજ સર્વ નાશ કર્યો. રાઠોડ રજપુતોમાં એવું કુટુંબ કરનાર ચંડ નામનો એક અધમ માણસ હતો. ચંડે ખરા પાશવ ધર્મને અનુસરી, પોતાના ઉપકારી અને વિદ્યાસુ રાજકુળને મોટો ધક્કો માર્યો હતો. મંદવારના કીટ્ટા ઉપર, પોતાની કુકીર્તિના દાખલા સ્વરૂપ રાઠોડનો નામાંકિત વાવટો તેણે ચઢાવી દીધો. તે ઘટનાથી પુરીહારકુળની અધોગતિ થઈ. પુરીહારરાજ* અગાડિ રાણાના નામે ઓળખાતા હતા. ગિલ્હોટ રાજ રાહુયે, મંદવાર ઉપર હુમલો કરી, પુરીહારવંશને હરાવી દીધો. ત્યારે પોતાના વિજયના ચિન્હમાં, તે રાણાનો ઇંડકાળ પાછો ખેંચી લીધો હતો.

પુરીહારવંશ, આજ ભારતવર્ષમાં ચારે તરફ વિસ્તૃત થઈ પડ્યો છે. પણ દુઃખનો અને પરિતાપનો વિષય છે જે તે વંશમાંથી કોઈએ નૃપતિનું સ્વાધીન જીવન ભોગવ્યું નહિ. કોહારી, સિંદ અને ચંબળ નદીના સંગમ સ્થળે પુરીહાર રજપુતોનું હાલ એક વસવાટવાળું ગામ જોવામાં આવે છે. ચોત્રીશ ગામ અને નાનકડાં ડેટલાંક ગામડાંનો એ ઉપનિવેશ છે. પુરીહારવંશનો તે જનપદ અગાડિ સીંધીયા સરકારના તાબામાં હતો. પણ હાલ ગ્રીટીશસીંહે, તેને પોતાના વિરાટ-રાજ્યનો અનર્ગત કરી દીધો છે.

પુરીહારકુળ એકંદર બાર શાખામાં વિભક્ત છે તે બાર શાખામાં ઇંદો અને સીંધીલ વિશેષ પ્રસિદ્ધ છે. લુણીx નદીના તીરના પ્રદેશ ઉપર તે બે શાખાનું સામાન્ય નિર્દેશન હાલ પણ જોવામાં આવે છે.

સૌર-એકવાર એ જાતિ ભારતીય ઇતિહાસમાં વિશેષ ખ્યાતિ મેળવી શકી છે. એકવાર તેના વિપુલ ગૌરવે ભારતવર્ષ અધિક ગૌરવવાળું થયું હતું. ભારતવાસીઓ તેઓની કીર્તિ અને ગૌરવનાં ગાન વિશેષ હુર્ષે અને આદરે કરે છે. પણ દુર્ભાગ્યવશે આજ ભારતવર્ષમાં કોઈ સ્થળે તેઓની કીર્તિનું ચિન્હ જોવામાં આવતું નથી. ભટ્ટના કાવ્યગ્રંથોમાં જો સૌરકુળનું વિવરણ વર્ણિત ન હત તો ભારતના ઇતિહાસમાંથી સૌરકુળનું મહનીય નામ લોપ પામત-સૌરકુળની ઉત્પત્તિનું વિવરણ અમારાથી અવિદિત છે કારણ કે ચંદ્રવંશમાં અને સૂર્યવંશમાં તેના નામનો ઉલ્લેખ જોવામાં આવતો નથી. તેથી કરી મહાત્મા ટોડ સાહેબે, તેઓને શાકવંશીય કહેલ છે.

* જે પુરીહાર રાજને હરાવી, રાહુયે “ રાણા ” ની ઉપાધિ લઈ લીધી, તે રાજનું નામ મદલ.

x મારવાડ રાજ્યના દક્ષિણ પશ્ચિમપ્રાંત ભાગમાં એ નદી પ્રવાહીત થઈ વહી જાય છે.

તેઓનું આદિસ્થાન ભારતભૂમિ જે ન કહેવાઈ હોત તો અવશ્ય સ્વીકારવું જોઈએ જે ઘણા જુના કાળમાં તેઓનું વંશતરૂ ભારતવર્ષમાં રોપાયેલ હોયું જોઈએ, શાથી કે ભટ્ટાચાર્યમાં માલુમ પડે છે જે મેવાડના રાજા પૂર્વપુરૂષો જ્યારે વલ્લભીપુરના સીંહાસને ખેડેલ હતા ત્યારે સૌરવંશ, તેઓની સાથે લગ્નાદિ સંબંધે બંધાયેલ હતા.

સૌરવંશ, સૂર્યોપાસક હતા, તે તેના નામથીજ નિર્વિવાદ રીતે સિદ્ધ થાય છે. તેના નામ ઉપરથી સૌરાષ્ટ્ર* એવું નામ પડેલ છે, તેણે અનેક નગરની સ્થાપના કરી છે. તે સઘળા નગરોમાં દેવગંદર વિશેષ પ્રસિદ્ધ છે. સોમનાથના પ્રસિદ્ધ મંદિરની અને ળીજાં કેટલાંક દેવાલયની તેણે પ્રતિષ્ઠા કરી છે.

એમ કહેવાય છે જે દેવગંદરનો અધિપતિ ચૌરવૃત્તિને અવલંબન કરી ભિન્ન દેશવાસી વેપારીના વહાણમાંથી વેપારનો શામાન હુટતો હતો, તેથી સમુદ્રે તેના ઉપર રોષ પામી, તેના નગરનો નાશ કર્યો. અહિં દંતકથા ઉપર ભરૂસો રાખવાનો નથી. પણ તાત્કાલિક વાણિજ્ય અવસ્થાની આલોચના કરવાથી સચ્ચ શોધી શકાય છે. ભારતવર્ષ તે સમયે, આરબદેશ સાથે વાણિજ્ય વ્યાપારથી બંધાયું હતું. આરબીય વેપારીઓ વેપારનો શામાન લઈ સૌરાષ્ટ્ર પ્રદેશમાં આવતા હતા. કારણ કે ભારતવર્ષનું વેપારનું પ્રધાન સ્થળ તે દેવગંદર હતું. એટલે કે દેવગંદરના સૌરાજાઓ તે બંદર પાસે થઈ જતા આવતા વેપારીના વહાણમાં હુટકાટ કરતા હતા તે ઉપરથી આરબદેશવાસીઓ દળથી સૌરાષ્ટ્રની સરહદ ઉપર આવી તે પ્રદેશનો નાશ કરવાને તત્પર થયા હતા અને ત્યાંથી તે લોકોએ સૌરવંશને હાંકી કહાડ્યા, તે રાજ્યના ઇતિહાસથી માલુમ પડે છે; જે સૌરવંશ, દેવગંદરથી વિતાડિત થયો ત્યાંથી નીકળી તેણે મેવાડના રાજાનો આશ્રય લીધો.

ત્યારપછી સંવત્ ૮૦૨ (ઇ. સ. ૭૪૬) માં સૌરકુલોત્પત્ત બાણુ રાજાએ અણહીલવાડપાટણની સ્થાપના કરી. તેની પહેલાં વલ્લભીપુર સૌરાષ્ટ્ર પ્રદેશની રાજધાનીના નામથી પ્રસિદ્ધ હતું. પણ જ્યારે અણહીલવાડપાટણની સ્થાપના થઈ ત્યારે વલ્લભીપુરની સમૃદ્ધિ રહી નહી. ત્યારે બાણુની અભિનવ રાજધાની, તેના ઠેકાણે આબાદીવાળી અને સમૃદ્ધિવાળી થઈ.

અણહીલવાડપાટણ, મહારાજ બાણુના વંશધરોના કબજામાં એકસો ચોરાશી વર્ષ રહ્યું-તેમાં કુમાન્વયે આઠ પુરૂષે રાજ્ય કર્યું. છેવટે તે વંશધરોનો છેલ્લો

* સૌરાષ્ટ્ર સૌરાષ્ટ્ર શબ્દનો અપભ્રંશ શબ્દ છે.

રાજા ભોજ ગાદીએ બેઠો, જે તેના ભાણેજથી સીંહાસનથી બ્રષ્ટ થયો તેમ થવાથી અણુહીલવાડપાટણમાં સૌરવંશનું આધિપત્યપણું સર્વથા નષ્ટ થયું.*

તક્ષક—અતિ પ્રાચીનકાળમાં શાકદ્વીપ (સીચીયા) થકી તે સઘળા મહા-વીર પુરૂષો હીંદુસ્તાન ઉપર ચઢાઈ કરી આવેલ હતા. તેમાં તક્ષક પ્રધાન છે, તક્ષકનાં તે વિશાળવંશ થકી ભિન્ન ભિન્ન શાખા પેદા થઈ ચારે દિશા તરફ વિસ્તાર પામી. જે જીતવંશ, અસંખ્ય ગોત્રમાં ભેદ પામેલ છે, તે જીતના અસંખ્ય ગોત્રમાં અસંખ્ય મહાવીરો પેદા થયાં છે તે જીતવંશ એ તક્ષકવંશ પાસે થોડી પ્રતિષ્ઠાવાળો થઈ જાય છે.

આયુક્તગાઝી તે તક્ષકને તુંકનો પૂત્ર કહે છે* ચીનના ઇતિહાસવેત્તાઓ તેને કયુક કહે છે સ્ટ્રાબોએ તેને તકારી કહેલ છે. તે તકારીઓએ, સુપ્રસિદ્ધ બાકટ્રીયા

* સોત્રંકીના વિવરણમાં લખેલ છે જે ઇ. સ. ૯૩૧ માં ભોજરાજનું મૃત્યુ થયું, તેનો દૌહિત્ર મૂળરાજ તેની ગાદીએ બેઠો પણ આ સ્થળે તે બાળતમાં સંપૂર્ણ વિપરિતપણું જોવામાં આવે છે. ટોડસાહેબે શામાટે આવીરીતની ગડગડ કરી દીધી તે કાંઈ મારુમ પડતું નથી. એલ્ડીન્ઝનપ્રણીત “ભારતવર્ષના ઇતિહાસ” માં વળી એક પ્રકારનું વિવરણ મળી આવે છે જે “ સૌરકુળનો હેવટનો રાજા અપુતક, અવસ્થામાં મરી ગયો તે ઇ. સ. ૯૩૧ માં પરલોકવાસી થયો. તેનો જમાઈ તેના રાજસીંહાસને બેઠો ” હવે સઘળા મતમાં કયો મત સત્ય છે તેનો વિચાર કરવો દુષ્કર છે. એ સઘળા મત ભિન્નાકારમાં છે ખરા, પણ વિશેષ સાવધાનપણાથી તેનો વિચાર થાય તો તેમાં એક જાતનું ગૂઠ એકમ રહેલ છે તેમ મારુમ પડે છે તે ત્રણે મતનો પાઠ કરવાથી એમ તો નિશ્ચય થાય છે જે ઇ. સ. ૯૩૧ માં સૌરકુળનું પર્યવસાન થયું. અણુહીલવાડપાટણમાં ચૈલુક્યનું રાજ્ય સ્થપાયું. તે પહેલો ચૈલુક્યરાજ કોઈ સૌરકુળની સ્ત્રીના પેટે જન્મ્યો હતો. તે સ્ત્રીના પુત્રે કે સ્વામીએ રાજ્યનું આધિપત્ય મેળવેલું હોવું જોઈએ તેમ થવાથી થયેલ ગડગડ દૂર થાય છે. વિશેષ વિચેચના કરી જોવાથી સિદ્ધાંત ઉપર આવી જવાય છે જે માતામહના મૃત્યુ ઉપર મૂળરાજ તે ગાદીએ બેઠો. પણ તે બાલક હોવાથી, તેનો પિતા જયસીંહ રાજકારોબારની દેખરેખ રાખતો હતો.

* આયુક્તગાઝી કહે છે જે નૌકાનો ત્યાગ કરી, નેાઆ પૃથ્વી ઉપર ઉતર્યો. તેણે તેના ત્રણ પુત્રને અવનીમંડળ વહેંચી આપ્યું. તેના નાના પુત્ર જાફરને “ કતપસામાય ” નામનો પ્રદેશ મળ્યો કાર્પીયન સરોવર અને ભારતવર્ષના મધ્યમાં રહેલ પ્રદેશ, “ કતપસામાય ” નામે પ્રસિદ્ધ હતો, એમ કહેવાય છે જે જાફરે તે પ્રદેશમાં અઢીસો વર્ષ રાજ્ય કર્યું. જાફરના આઠ પુત્ર થયાં તે આઠ પુત્રમાંથી મોટાનું નામ તુર્ક હતું અને સાતમાનું નામ કામારી હતું. તુર્કના આઠ પુત્ર થયા. તેમાં મોટા પુત્રનું નામ તનક હતું. તનક પછી ચોથી પહેડીએ મોગલ નામે એક આશામી અવતર્યો. પ્રસિદ્ધ અંગુળખાં તે મોગલનો પુત્ર હતો.

રાજ્યને છત્રી એશીયાખંડમાં એક વિશાળ દેશ પોતાના નામના અનુસારે સ્થાપ્યો જેનું નામ તકારીસ્થાન વા તુર્કસ્થાન પડ્યું.

દૈષ્ટ, તક્ષક અને તાકની અનેક શિલાલિપિ, રાજસ્થાનમાં અનેક સ્થળે શોધાયેલી છે જે શિલાલિપિથી તેઓના ઇતિહાસ સંગ્રહે કેટલીક હકીકત મળી આવે છે, તે શિલાલિપિમાં તક્ષકોના આચાર વ્યવહારનું વર્ણન વર્ણવેલ છે. પુરાણમાં વર્ણવેલ તક્ષકના આચાર વ્યવહારના વર્ણનસાથે તે સારી રીતે મળતું આવે છે. તે તક્ષકજાતિથી ભારતીય આર્યજાતિનું બહુ અનિષ્ઠ થયેલ છે. અનેક આર્યરાજાઓ તેઓના ક્રૂર આચરણથી અકાળે મરણને શરણ થયા હતા. ભગવાન કૃષ્ણ દ્વેયાયનના અમૃતમય અનુપમ મહાકાવ્ય ગ્રંથમાં તેનું સુસ્પષ્ટ ઉદાહરણ આપેલું છે.

મોહવાળી કલ્પનાની ઘાટી જાળમાં તેણે જે સઘળું અમૂલ્ય ઐતિહાસિક વિવરણ નાંખેલ છે તે સંપૂર્ણ રીતે ઉદ્ધૃત કરવાથી ભારતવર્ષમાં એક નવો યુગ પ્રવર્તશે. પૌરવ નૃપતિ મહારાજ પરીક્ષિત, ક્રૂર ચરિત તક્ષકનાં વિષ દંશનથી મરણ પામ્યો. તેના પુત્ર જનમેજયે, પિતૃઘાતી ઘાતક તક્ષકને તેના નિષ્ઠુરાચરણનું પ્રતિકૂળ પામવા માટે મહા સર્પ યજ્ઞનું અનુષ્ઠાન કર્યું. તે હકીકત દરેક હીંદુસંતાન જાણતો હશે, પણ તે રૂપકના આવરણમાં જે ઐતિહાસિક સત્ય ગુપ્ત અવસ્થામાં રહેલ છે તે ઇતિહાસીક સત્ય કોઈક હીંદુસંતાન ભાગ્યેજ જાણવા ભાગ્યશાળી થયો હશે.*

* એ રૂપકમય વર્ણનનો પાઠ કરવાથી, તે અસત્ય વર્ણન છે એમ પહેલાં બોધ થાય છે. પણ જેમ જેમ ગંભીર વિતર્કસાથે તેનો પાઠ થાય તેમ તેમ તેમાંથી ઐતિહાસિક સત્યનો અવિષ્કાર થાય છે. કાલ્પનિક સર્પનો વિષય છોડી દીવાથી અવશ્ય જણાઈ આવે છે જે કોઈ તક્ષક, મહારાજ પરીક્ષિતની અન્યાયરૂપે હત્યા કરી છે. પોતાના પિતાના મારનાર પાખંડીના પાપાચરણનું ઉપયુક્ત પ્રાયશ્ચિત વિધાન કરવા માટે જનમેજયે તેને પકડી અગ્નિમાં બાળ્યો, આવીરીતનું વિવરણ કેવળ અતુગાનિક નથી. તેની સત્યતા સંગ્રહે નીચે લખેલ વૃત્તાંત વાંચવાથી પ્રતિતી આવશે. ઇ. સ. ૧૮૧૧ માં મહાત્મા ટોડ સાહેબ અંબલનદીની રેતાળ ભૂમિના ગુજરગઢ નામના સ્થાનને માપવામાટે ગયેલ હતો. તે ગુજરગઢમાં ગુજર નામની એક દુર્ધર્ષ અને પ્રચંડ પરાક્રમવાળી જાતિ વસતી હતી. ટોડસાહેબે ત્યાં જઈ સાંભળ્યું જે તે ગુજરનો સૂર્યમલ નામનો એક અધિપતિ હતો. તેણે તે પ્રદેશના ધણાખરા અધિવાસીઓને એક રાત્રીમાં, સાંકળે બાંધી ધગધગતા અંગારાથી ભરેલા અગ્નિકુંડમાં નાખી દીધા હતા. એરીતે તે બેનશીય શોષા નિષ્ઠુરાચરણથી મરાયા હતા જ્યારે ઇતિહાસમાં એવા ભયાનક નરમેધયજ્ઞનું વિવરણ જોવામાં આવે છે ત્યારે પુરાણોક્ત નાગયજ્ઞનું વિવરણ કેમ અસત્ય કહેવાય ?

જે સમયે મહાવીર અલેકઝાંડર ભારતવર્ષ ઉપર હુમલો કરી આવ્યો હતો તે સમયે પારોપમીશન+ પર્વતમાં કેટલાક તક્ષકનો વાસ હતો, જે તક્ષકશીળે, મહારાજ પુરનો પક્ષ છોડી અલેકઝાંડરને યોગ્ય મદદ આપી હતી. તે તક્ષકશીળ તક્ષકવંશનો હતો. વળી ભટ્ટીઓના ઇતિહાસમાંથી માલુમ પડે છે જે જાબાલીસ્તાનમાંથી વિતાડિત થયેલ ભટ્ટીઓએ સીંધુતીર વર્તી તક્ષકોની પ્રાચીન આવાસભૂમિ કબજે કરી તે તક્ષકોની શાલીવાહનપુરી નામની એક નગરી હતી, તે નગરી ભાટલોકોએ કબજે કરી, તે બનાવ યુધિષ્ઠિરના શક ૩૦૦૮ માં બન્યો છે. હવે સુસ્પષ્ટ પ્રતીત થાય છે જે શાલીવાહન નરપતિ, મહારાજ તુયાર નરપતિ વિક્રમાદિત્યનો હરાવનારો, તે શાલીવાહન નગરીનો પ્રતિષ્ઠાતા છે.

ઘણા લોકો એવું અનુમાન કરે છે જે ઇશ્વીસન અગાઉ છઠ્ઠા કે સાતમા સૈકામાં તક્ષકો મહાવીર શિશુનાગની સરદારી નીચે રહી, ભારતભૂમિમાં આવ્યા હતા, તે અનુમાન અનેક પરિણામે યથાર્થમાની સ્વીકાર કરવા લાયક છે, શાથીકે બીજા ઇતિહાસોમાં માલુમ પડે છે જે બરોબર તે સમયે, તક્ષકલોકો મીસર અને સીરીયાના રાજ્યમાં હુમલો કરી આવ્યા હતા.

પ્રાચીન તક્ષકકુળના વૃત્તાંત વર્ણનમાં હવે વિશેષ આડંબર કરવાની જરૂરીયાત નથી. હવે આપણે તેના વર્તમાન વંશધરોનું વર્ણન કરવા પ્રવૃત્ત થઈએ. ભટ્ટીના કાવ્યગ્રંથોમાં વર્ણવે છે જે ગિલ્ફોટવંશે જ્યારે ચીતોડ કબજે કર્યું તે સમયની પુર્વે તક્ષકકુળથી ઉત્પન્ન થયેલ એક મૈર્ય નૃપતિએ ચીતોડ નગરનો કબજો કર્યો હતો. ત્યારપછી ઘણા સમયે ચીતોડના સીંહાસને ગિલ્ફોટવંશનું રાજ્ય દૃઢ થયું. ત્યારપછી જે સમયે મુસલમાનોએ, પ્રચંડ હુમલો કરી ચીતોડને ધુળવવા માંડ્યું ત્યારે અનેક હીંદુનરપતિ, સ્વદેશ અને સ્વજાતિ પ્રેમે ઉત્સાહિત થઈ ગિલ્ફોટ રાજની સહાય કરવા યુદ્ધક્ષેત્રમાં ઉતર્યા હતા, તે સઘળા હીંદુ-રાજાઓમાં આશીરગદપતિ* તક્ષકરાજ પણ હતો. તે આશીરગદમાં તેણે અનેક વર્ષ રાજ્ય કર્યું. કવિવર ચંદબારોડે પૃથ્વીરાજરાસામાં વર્ણવેલ છે જે તે આશીરગદપતિનો એક વંશધર પૃથ્વીરાજની સેનામાં એક પ્રધાન અધિનાયકનું કામ કરતો હતો.+

+ હીંદુકુશ પર્વતની દક્ષિણદિશાએ રહેલી પર્વતમાળાનું “ પારોપમીશન ” નામ અપાયેલ છે. તે કાહીસ્થાનની પાસે આવેલ છે. કાબુલ નદી, તેને તળેથી ધોઈને બહાર આવે છે

* તે ખાનદેશ નામના જનપદમાં એક રચળ રહેલું છે હાલમાં તે ખ્રીડી-શરાજ્યના તાબામાં છે.

+ કવિવર ચંદબારોડે પૃથ્વીરાજનો ધ્વજવાહક તેને વર્ણવેલ છે જેનું નામ શ્વ-૫ તક્ષક હર્ષ.

ઉપર આપણે કહી ગયા છીએ જે તક્ષક કુળોત્તમ શિહરણ નામનો રાજા, પોતાના પૂર્વપુરૂષનો ધર્મ ત્યાગ કરી, મુસલમાન ધર્મમાં દીક્ષિત થયો હતો. તે શિહરણથી કુમાન્વયે ઔદ રાજાઓએ ગુર્જરદેશનું રાજ્ય કર્યું. છેવટે તેનો છેલ્લો રાજા ખોળદર આલોકનો ત્યાગ કરી પરલોકમાં ગયો ત્યારે વીર તક્ષકનું વંશ તરૂં સમુજનું નાશ પામ્યું.

જીત—રાજસ્થાનના છત્રીશ રાજકુળની સઘળી પુરાતન અનુક્રમણીકામાં જીતનું નામ જોવામાં આવેછે પણ કોઈ ઠેકાણે તેઓને રજપુત કહેલા નથી. વળી કોઈ-પણ રજપુતમતિ તેની સાથે વૈવાહિકસૂત્રે બંધાયેલ નથી.

જીતના પુરાતન ઇતિવૃત્ત સંબંધે ઉપર ઘણી સમાવેશના થઈ ચુકી છે. હવે તેઓના પ્રાચીન આચાર વિચાર વ્યવહાર સંબંધે જોવાનું આવશ્યકતા ભરેલું નથી. સાધરસના રાજ્યકાળથી, ખ્રીસ્તીય ઔદમા સૈકાસુધી, જીત લોકોએ પોતાના આચાર વ્યવહાર વીગેરે અશ્વયભાવે રાખેલા હતા. પણ તે સમય પછી તેઓ, પિતૃપુરૂષે સ્વીકારેલ ધર્મમૂર્તિ પૂજનો ત્યાગ કરી મુસલમાન ધર્મમાં દીક્ષિત થયા. હીરોડોટસે કહેલ છે કે જીતલોકો એકેશ્વરવાદી હતા અને તેઓ આત્માનું અમરત્વ સ્વીકારતા હતા. વળી એક ચીન ઇતિહાસ લેખક વર્ણવે છે જે જીતલોકો, પ્રાચીનકાળમાં બૌદ્ધ ધર્માવલંબી હતા.

જીતલોકોની, સીંધુનદના પશ્ચિમ પડખા ઉપર વાસભૂમિ હતી. તેઓ યદુકુળ-માંથી ઉત્પન્ન થયેલ છે, ઇસ્વીસન પાંચમા સૈકાની એક શિલાલિપિ મહાત્મા ટોડ-સાહેબે શોધી કહાડેલ છે. તેમાં લખેલ છે જે જીતવંશનો કોઈક રાજા યદુકુળો-ત્તમ સ્ત્રીના પેટે પેદા થયો હતો, તે ઉપરથી માલૂમ પડેછે કે જીતલોકો પોતાને યદુવંશથી ઉત્પન્ન થયેલા માનેછે.

ઉપર કહેલા સૈકાની પૂર્વે કેટલાક વર્ષ ઉપર જીતલોકો રાજસ્થાનમાં પેદા તે બાળતનો નિર્ણય થઈ શકે તેમ નથી, પણ તેઓના જીવનચરિતનું વિશેષરૂપે અનુશીલન કરવાથી સ્પષ્ટરીતે માલૂમ પડેછે જે ઇસ્વીસન ૪૪૦ ના વર્ષમાં જીત-જાતિના ગૌરવનો એક અવનવો યુગ માલૂમ પડેછે. એ સમયે તેઓના વીર્યા-નજે, સમસ્ત એશીયા અને યુરોપ એકદમ બગી ગયું હતું*

* ઇ. સ. ૪૪૯ માં જીતવંશીય દ્રૈહ્યજી અને હર્ષ નાગના બે બાઇઓ હતા જીત-જાતિના, વિજયી સેનાદળસાથે નીકળી સ્વેતદ્વીપમાં આવી ત્યાં પ્રસિદ્ધ કંઈ રાજ્યની સ્થાપના કરી હતી. ત્યાં તેઓ વીરપણાના અપૂર્વ જોશ, અને પ્રચંડ પ્રતાપે ઉપનિવિષ્ટ થયા, વળી ખીજ તેઓના સ્વજાતિ બાઇઓએ દુનીયાના ખીજ સ્થળોમાં પોતાની વિજય પ્રતાકા ઉગાડવામાંડી તેઓ એશીયા આફ્રીકામાં આવ્યા.

સીંધુનદતીરવર્તી શાક્ષીવાહનપુર+ થકી વિતાડિત થઇ ચાહવોએ સતલજ નદી ઉતરી, ભારતીય મરૂભૂમિ નિવાસી, દેહીયા અને જોહીયા રજપુતના નગરમાં આશ્રય લીધો, થોડા કાળ પછી તેઓએ દેલવાડાની સ્થાપના કરી. તે નગરમાં તેઓ થોડા દીવસ રહ્યા, પણ મુસલમાનના જીલમથી તેઓ ઇસલામ ધર્મમાં દાખલ થયા. તેઓ સ્વધર્મચ્યૂત થઇ જાટ નામે પ્રસિદ્ધ થયા, યદુઓના પ્રાચીન ભટ્ટગ્રંથોમાં એ જાટની વીંશશાખાનું વર્ણન મળુમ પડેછે. જીતજીતિ, પંચનદ પ્રદેશમાં રહીને અનેક દીનસુધી સંપુર્ણ આળાદી અને જાહોજલાલી લોગવવા લાગી હતી. મહુમદગીજનીના હુમલાને વૃત્તાંત વાંચવાથી એ જાખતની સારી ખાત્રી થાય છે. એમ કહેવાય છે જે સૌરાષ્ટ્રને લુંટી મહુમદગીજની જ્યારે પોતાના દેશ તરફ જાતો હતો ત્યારે તે જીત લોકોએ તેને એટલું દુઃખ અને અપમાન આપ્યું હતું કે તે તેઓના દુરાચરણનું યોગ્ય ફળ આપવા માટે ફરીથી ઇ. સ. ૧૦૨૬ માં ભારતવર્ષ ઉપર હુમલો કરવા આવ્યા. પંચનદ પ્રદેશમાં ઉતરી, મહુમદ જાટ સાથે યુદ્ધમાં ઉતર્યો, તે યુદ્ધ સંજોગે ફેરીસ્તા ગ્રંથમાં વર્ણન કરેલું છે.

તે ભયાનક કાળયુદ્ધમાં સઘળો જીતવંશ નિર્મૂળ થયો હતો, પણ તે વંશના કેટલાક આશામી પ્રાણનું રક્ષણ કરી શક્યા હતા. તેઓ મહુમદના ભયંકર હાથથી બચવા બીજા સ્થળે આશ્રય લેવા આવ્યા પણ તેઓ પંચનદ પ્રદેશને એકદમ છોડી શક્યા નહિ, પોતાનો દેશ ત્યાગ કરી જે રમણીય પંજાબ દેશમાં તેઓ ઉપનિવિષ્ઠ થયા હતા, તેઓના ઉપર હજારો આપત્તિઓ આવી પડ્યા છતાં તેઓ તે દેશને છોડી શક્યા નહિx મહુમદની મારીનાખવાની ઇચ્છાથી તેઓ છીન્ન ભીન્ન થયા પણ તેઓએ પ્રિય પંજાબદેશને છોડ્યો નહીં.

હુણુ—શાકદ્વીપના સઘળા વીરપુરૂષો રાજસ્થાનના છત્રીશ રાજકુળમાં આસન પામેત્ર છે, તે વીરપુરૂષોમાં હુણુજાતિ એક છે. કયા સમયે, એ જાતિ ભારતવર્ષમાં આવી તેનું અનુમાન કરવું દુષ્કર થઇ પડેલું છે. કાઠી, બદ્દ, મઝ્ઝવાણા વીગેરે કેટલીક શાકદ્વીપની જાતિ, વિશાળ સૌરાષ્ટ્ર વ કાઠીયાવાડમાં હાલ વસેછે, એમ મારુમ પડેછે કે તે જાતિ જ્યારે ભારતવર્ષમાં આવી ત્યારે હુણુજાતિ ભારતવર્ષમાં આવેલ હતી.

+ તેનું બીજું નામ શાલપુર ખ્રીષ્ટીય ધારમા સૈકામાં એ નગર વિશેષ આબાદ હતું, તે સમયે તે પંજાબદેશનું પ્રધાન નગર હતુ, શાલકીકુળના કુમારપાળના રાજ્યસંભવની એક શિક્ષાત્રિપિ ગણી આવીછે તેમાં લખેલ છે જે કુમારપાળ પોતાની વિજયી સેના રાત્રપુરમુધી લઇ ગયો હતો.

x ગંગા યદુનાના રેતાળ પ્રદેશમાં તેઓને જાટ કહેજે અને સૌરાષ્ટ્ર પ્રદેશમાં પણ તેઓ જાટ નામે ઓળખાય છે, તેઓગાના ધણખરા મુસલમાન ધર્મમાં દીક્ષિત થયા છે.

એક શીલાલિપિ થકી માલુમ પડે છે જે વિહારદેશના એક રાજાએ, દિગ્વિજય કાળે બીજા દેશોને જીતી હુણ લોકોનો અહંકાર તોડી નાંખ્યો, એ બનાવની પૂર્વે હુણ જાતિનું કોઈ જાતનું વિવરણ કોઈ સ્થળે માલુમ પડતું નથી* વળી મેવાડના પ્રાચીન ભટ્ટગ્રંથોમાંથી નીકળી આવે છે જે જ્યારે પ્રથમ ચીતોડપુરી ઉપર મુસલમાનોએ હુમલો કર્યો ત્યારે જે સઘળા રાજાઓ ચીતોડપુરીના રક્ષણ માટે એકઠા થયા હતા તેમાં હુણરાજ ઉંચુંસીંહ પણ હતો. તે ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે જે તે હુમલાના સમય પહેલાંના હુણલોકો ભારતવર્ષમાં હોવા જોઈએ.

અતિ પ્રાચીનકાળમાં અંબલ નદીના તીરે ખારોલ્લી નામની એક નગરી હતી. એમ કહેવાય છે જે હુણ લોકો પહેલા તેજ નગરમાં ઉપનિવિષ્ટ થયા ત્યાં તેઓ એ થોડા સમયમાં મોટી પ્રતિષ્ઠા મેળવી. વળી તે શહેરમાં તેઓએ, પોતાના ગૌરવ અને સમૃદ્ધિનાં ચિન્હસ્વરૂપ મોટી મોટી હવેલીઓ બાંધી, ત્યાં તેઓએ “ સેનગઢ ચૌરી ” નો એક નિશાન અને સુંદર આનંદદાયક બાગ બનાવ્યો હતો.

ગુજરાતના ઇતિહાસમાં તેઓનું જે વિવરણ જોવામાં આવે છે, તે ઉપરથી નિશ્ચય બાંધી શકાય છે કે હુણ લોકો ઇસ્વીસનના ખારમા સૈકામાં વિશેષ ખ્યાતિ અને પ્રતિષ્ઠા પામ્યા હતા. એકવાર તે પ્રબળ પરાક્રાંત હુણજાતિના પ્રચંડ પદ તળે, સઘળો એશીયા અને યુરોપ, દબાઈ ગયો હતો. સેંકડો નગરો અને જનસ્થાનો તેઓના ભયંકર વીર્યાનળે બળી ગયાં હતાં. આજ યુરોપ અને એશીયામાં કોઈ કોઈ સ્થાને તેઓની સમૃદ્ધિ અને પરાક્રમનાં ચિન્હ જોવામાં આવે છે.

કાઠી વ કાન્તિ—વાંચકોને યાદ હશે કે આપણે કાઠીજાતિના સંબંધમાં અગાઉ અનેક વિવરણ જોઈ ગયા છીએ, પણ હવે માત્ર તેઓના આચાર વ્યવહાર રાજનીતિ વીગેરેના સંબંધમાં કેટલુંએક બોલવું રહી જતું હોઈને અત્રે સંક્ષેપમાં તેને વર્ણવું યુક્ત ધાર્યું છે. રાજસ્થાન અને સૌરાષ્ટ્ર પ્રદેશના સઘળા ભટ્ટગ્રંથોથી માલુમ પડે છે જે રાજસ્થાનના છત્રીશ રાજકુળમાં કાઠીને આસન મળેલ છે. તેઓએ એકવાર સૌરાષ્ટ્ર પ્રદેશમાં વિશેષ પ્રતિષ્ઠા મેળવી છે, તેઓની પ્રતિષ્ઠાના અને ગૌરવના પ્રભાવે, સૌરાષ્ટ્ર નામ બદલાઈ એક પ્રદેશનું નામ કાઠીયાવાડ પડ્યું.

* તે ઘટનાના પૂર્વકાળથી હુણ લોકો ભારતીય આર્યના પરિચિત છે તેઓનાં નામ પુરાણ વીગેરે પ્રસિદ્ધ ગ્રંથોમાં માલુમ પડે છે. અગાઉ વશિષ્ઠ અને વિશ્વામિત્રના વયમાં જે મહા સંગ્રામ થયો હતો. તેમાં હુણો વશિષ્ઠની મદદે ઉતર્યા હતા.

चिबूकांश्च पुलिदांश्च चीनान् हूणान् सकेरलान् ॥ महाभारत आदिपर्व
तत्रहूणावरोधानां भर्तृषु व्यक्त विक्रमः कपोल पाटलादेशि बभूवुरघुचेत्कृतं।।रघुवंश

શાકદ્વીપમાંથી ઉપનિવિષ થઇ જે જાતિએ સૌરાષ્ટ્રદેશમાં આવી આધિપત્ય મેળવેલ છે, તે જાતિમાંથી અનેક લોકોએ પોતાના પૂર્વજનો આચાર વ્યવહાર નીતિ વીગેરેનો ત્યાગ કરી દીધેલ છે. પણ કાઠીજાતિએ, તે પોતાના આચાર વ્યવહારના અસલી રીત રીવાજોને સમભાવે સાચવી શક્યા છે, તેઓનો આચાર વ્યવહાર, ધર્મલોચના વેશવિન્યાસ વીગેરે હાલસુધી જેવા ને તેવા રહેલ છે.

જે કાળે મકદુનીયાનો અધિપતિ મહાવીર અલેકઝાંડર ભારતવર્ષને જીતવા ભારતવર્ષમાં આવ્યો હતો તે કાળે કાઠીઓ, સિંધુનદની પાંચળના સંગમસ્થળે રહેતા હતા. એમ કહેવાય છે જે, વિજયી અલેકઝાંડરને તેઓએ એટલીજખી હરકત કરી હતી કે તેનો ખદલો લેવા અલેકઝાંડર ખુદ સંગ્રામમાં ઉતર્યો હતો. તે સંગ્રામમાં અલેકઝાંડર મહાકળે પોતાના જીવની રક્ષા કરી શક્યો હતો. સંક્ષેપમાં કાઠીઓના હાથથી તે સંગ્રામમાં તેનો પ્રાણ જાત.

તે દૂરના પાંચનદના પ્રદેશના દક્ષિણ પૂર્વપ્રાંતના પ્રદેશોનો ત્યાગ કરી ઇશ્વીસનના આઠમા સૈકામાંના પૂર્વકાળમાં કાઠીઓ સૌરાષ્ટ્ર પ્રદેશમાં વસ્યા. જેશલમીરના અગાઉના ભટ્ટગ્રંથોમાંથી માલુમ પડે છે જે કાઠી જાતિ, અનેકવાર યાદવસાથે યુદ્ધમાં ઉતરી હતી.

જે કાલ સંગ્રામમાં, રજપુત કુળ તિલક મહારાજ પૃથ્વીરાજ સ્વદેશની સ્વાધીનતાથી ઠગાયો તે કાળસંગ્રામમાં જે મહાવીરો તેની નીચે અને તેના પ્રતિદ્વંદ્વિ ક્રૂરચારી જયચંદની નીચે હતા, તેમાં કાઠીઓ પણ હતા. અગર જો કે તે સમયે કાઠીઓ અણહીલવાડપાટણના અધિપતિના નીચે સામંત રાજરૂપે રહેતા હતા તોપણ વિશેષ અનુશીલન કરવાથી માલુમ પડે છે જે તેઓએ, સ્વેચ્છાવશે પૃથ્વીરાજ વીગેરેને યુદ્ધમાં સહાય કરી હતી.

કાઠીઓ હાલ પણ સૂર્યદેવની પૂજા કરે છે. શાંતિમય જીવનમાં તેઓ અત્યંત ઉછાંછળાપણું ધરાવે છે અર્થાત્ તેઓને શાંતિમય જીવન ગાળવું ગમતું નથી અને તેઓ હુંડારાનાં ધંધાનું અવલંબન કરીને પોતાના જીવનનો નિર્વાહ કરે છે અને તેમાંજ તેઓની વિશેષ આસક્તિ છે.

ખદલ—નવા અને પુરાતન ભાટગ્રંથમાં છત્રીશ રાજકુળના એક આસન ઉપર બેઠેલજાતિને વિરાજતી જોઇ શકાય છે. ભાટ લોકો તેને “ ઠઠ્ઠા મુલતાનનારાવ ” કહી બોલાવે છે. તેથી માલુમ પડે છે જે તેઓ સિંધુનદીના રેતીવાળા પ્રદેશમાં વાસ કરતા હશે. બેઠેલજાતિ પોતે સૂર્યવંશની છે એમ બોલે છે. મહારાજ રામચંદ્રના પુત્ર લવના વંશમાં બેઠેલ વા બાપા નામના મહાવીર પુરૂષના વંશધર છે એમ પરિચય કરાવે છે. બાપા નામનો મહાવીર પેઢા થયો હતો તે બેઠેલજાતિનો

મૂળ પુરૂષ હતા અને તેઓ બદ્ધભતિ, સૌરાષ્ટ્ર પ્રદેશમાં પેશી પ્રાચીન ઘંક નગરમાં વસવા લાગી, તે ઘંક નગરને પ્રાચીનકાળમાં મંગીપત્તન નામ કહેતા હતા. થોડાકાળ પછી તેઓએ તે નગરની આરેબાનુનો પ્રદેશ લીધો, ત્યારપછી તેનું નામ બદ્ધક્ષેત્ર પડ્યું.

વળી ચંદ્રવંશમાં પેદા થયેલ બદ્ધભતિનો એક સંમુહ જોવામાં આવે છે. તે કહે છે જે સીંધુનદિને કીનારે આવેલ જે બાહ્યિક રાજ્યો રાજ્ય કરતા હતા તે રાજ્યો તેઓના પુર્વપુરૂષ છે. એટલે કે ખરી રીતે બદ્ધભતિ કયા વંશથી પેદા થયેલ છે તેનો નિર્ણય કરવો મુશ્કેલી ભરેલો છે. ખ્રીસ્તીય તેરમાં સૈકામાં બદ્ધભતિ, વિશેષ પ્રતિષ્ઠિત થઈ હતી. તેકાળે તેઓ મેવાડક્ષેત્રમાં આવી રહ્યા હતા. હમીર રાજ્યે, તેને હરાવી, તેના રાજ્યનો વધ કર્યો હતો.

આલા માકવાહન-આલાકુળ રજપુત છે એમ કહેવાયેલ છે પણ ચંદ્રકુળમાં સૂર્યકુળમાં કે અગ્નિકુળમાં તેઓનું વિવરણ માલુમ પડતું નથી. તેઓ ભારતવર્ષના ઉત્તરદેશમાંથી સૌરાષ્ટ્રમાં આવ્યા છે.

માત્ર એકજ કાર્ય માટે આલાકુળ ભારતવર્ષમાં વિશેષ ખ્યાતિ અને પ્રતિષ્ઠા મેળવી ગયેલ છે. તે કાર્ય અસામાન્ય અને અસાધારણ છે, તે કાર્ય વિસ્મયકર વીરત્વનું અને અમાનુષિક આત્મભ્યાગનું છે. જે સમયે વીરવર પ્રતાપસીંહ દીલ્લી-શ્વર અકબરના પ્રચંડ સેનાદળથી આક્રાંત થઈ પીડિત થયો તે સમયે આલાવંશીય એક મહાવીર પુરૂષ, આત્મ જીવનનું બલિદાન આપી, મહારાજ પ્રતાપસીંહનું જીવન બચાવ્યું હતું. તે અપુર્વ આત્મોત્સર્ગથી અને વીરાચરણથી આલારજપુત વંશધરો, તે દીવસથી રજપુતકુળમાં પ્રતિષ્ઠા અને સન્માન પામવા લાગ્યા.

કોઈપણ ઇતિહાસમાં આલાકુળનું પ્રાચીન વિવરણ માલુમ પડતું નથી. અને બરાબર કયા સમયમાં તેઓ સૌરાષ્ટ્ર પ્રદેશમાં ઉપનિવિષ્ટ થયા તેનો વૃત્તાંત પણ કોઈ સ્થળથી મળી આવતો નથી. પણ માત્ર એટલું જણાઈ આવે છે જે જ્યારે પ્રથમ, ચીતોડ ઉપર મુસલમાનોએ હુમલો કર્યો ત્યારે ભારતવર્ષીય બીજા રજપુત વીરોની મ્વાફક આલા રજપુતો પણ પોતાનું સૈન્ય લઈ ચીતોડેશ્વરની સહાય કરવા યુદ્ધક્ષેત્રમાં ઉતરેલા હતા.*

જૈતવ જીતવ વા કામારીx—તેઓએ અતિ પ્રાચીનકાળે સૌરાષ્ટ્રદેશમાં

* એ જાતિથી સૌરાષ્ટ્રનો એક વિશાળ બાગ આલાવાડ નામે કહેવાયો, વાંકનેર હજીવદ ધ્રાંગધ્રા વીગેરે કેટલાક સમૃધ્ધિશાળી નગરથી તે વિભાગ શોભિત છે.

x એ જૈતવથી સૌરાષ્ટ્રનાં એક જનપદ જેતવાર નામે કહેવાય છે. તે દ્વીપકલ્પના પશ્ચિમ ભાગમાં તેઓનું રહેઠાણ જોવામાં આવે છે તેઓ હાલ પોરબંદરમાં રહે છે અને તે જૈતવ નૃપતિઓ રાણા એવા ખીરદથી ઓળખાય છે.

પ્રતિષ્ઠા મેળવી હતી, સઘળી કુળતાલિકામાં કામારીઓને રજપુત ગણેલા છે. કામારી લોકોના પ્રાચીન જીવનચરિત્ર સંબંધે ઘણું સામાન્ય વૃત્તાંત પ્રકટિત થયેલ છે પરંતુ તે, કલ્પના જાળે વીંટાયેલું છે. તેઓ, પોતે હનુમાનના વંશથી પેદા થયેલ છે એમ જણાવવામાં આવેછે અને તે મત દ્રઢ કરવા માટે તેઓ પોતાના રાજાને પાંચીરીયા અથવા દ્વિધ પુઝડીવાળો કહીને બોલાવે છે.

અતિ પ્રાચીનકાળમાં કામારી લોકો ગુમળી નામના નગરમાં રાજ્ય કરતા હતા. તે નગરમાં તે વંશના એકસો આઠ રાજાઓએ રાજ્ય કર્યું છે. ઇશ્વીસનના આઠમા સૈકામાં તેઓ એટલા બધા પ્રસિદ્ધ અને વિખ્યાત થયા અને દીક્ષીના પ્રતિષ્ઠાતા મહારાજ અનંગપાળની પુત્રીનું તેઓમાંથી કોઈએ પાણીગ્રહણ કર્યું હતું. જેઠવા જાતિ એટલીબધી પ્રસિદ્ધિમાં આવી નથી.

ગોહીલ—એ જાતિ એકવાર ભારતવર્ષમાં વિશેષ પ્રતિષ્ઠિત અને પ્રસિદ્ધ થઈ હતી. પણ કાળના નહિ ફેરફાર થઈ શકે તેવા વિધાનાનુસારે તેની તે પ્રતિષ્ઠા અને પ્રસિદ્ધિ આજ કોઈ ઠેકાણે અસ્તંગત થઈ ગયેલ છે, આજ તેના વર્તમાન વંશધરો, પોતાનું પુર્વ ગૌરવ ભુલી જઈ માત્ર વાણિજ્યનો વ્યવહાર કરી પોતાની આજીવિકાનો નિર્વાહ કરેછે. ગોહીલ રજપુતો પહેલાં લુણી નદીના તીરના જુના ક્ષીરગઢમાં વસેલા હતા, ક્યાંથી ક્યા સમયે તેઓ તે સ્થળે ઉપનિવિષ્ઠ થયા તેનું વિવરણ મળી આવતું નથી. એમ કહેવાય છે જે ક્ષીરબો નામના બીલરાજાનો વધ કરી, તેઓના પુર્વપુરૂષોએ તે સ્થળને હસ્તગત કર્યું હતું.

ગોહીલના વંશના વીશ વંશધરોએ ક્ષીરગઢમાં રાજ્ય કર્યું. છેવટે ઇશ્વીસનના બારમા સૈકામાં દુર્ઘર્ષ રાઠોડવીરોએ, તેઓને તે સ્થળથી હાંકી કહાલ્યા, ત્યારપછી તેઓએ, સૌરાષ્ટ્રમાં પરમગઢ (પેરમ) માં પોતાનું આધિપત્ય સ્થાપ્યું. પણ તેઓના દુર્ભાગ્યવશે, તે નગર પણ થોડા સમયમાં વિધ્વસ્ત થઈ ગયું. ત્યારપછી ગોહીલ લોકો બે ટોળામાં જુદા થઈ જુદા જુદા બે સ્થાનમાં આશ્રય લીધો. એકદળે વાગોયા નામના દેશમાં જઈ તેના અધિપતિની છાયા નીચે આશ્રય લીધો હતો. બીજું દળ સીહોરમાં ઉતરી, છેવટે ભાવનગર અને ગોધા એ નામના બે નગરો સ્થાપી ત્યાંજ રહેવા લાગ્યું. તે ભાવનગર અને ગોધા એ બન્ને શહેરો ઉપસાગરના કીનારા ઉપર છે. તેજ આધુનિક ગોહીલોનું નિવાસ સ્થળ છે. ગોહીલોના નામ ઉપરથી સૌરાષ્ટ્ર ખંભાતના દ્વીપકલ્પનો પુર્વભાગ, ગોહીલવાડ નામે કહેવાયો.

સારંગ્ય વા સારીયાપ્ય—તેની ખ્યાતિ અને પ્રતિષ્ઠાનાં ચિન્હ ભારતવર્ષમાં કોઈ સ્થળે પણ જોવામાં આવતા નથી, લોકશ્રુતિ ગમ્પા વીગેરે તેઓની

પ્રતિષ્ઠાનો પરિચય આપે છે. બટકવિના ગ્રંથોમાં તેઓને “ક્ષત્રિયસાર” કહે છે.

સીલાર વા સુલાર—સારવ્યની સ્વાદ્ક સીલારનું શુદ્ધ નામ માત્ર, આજ-કાલ વિશાળ સમાધિસ્થાનમાં અવશિષ્ટ છે. તેઓનું સ્મૃતિ ચિન્હ કોઈ સ્થળે જોવામાં આવતું નથી.

ટોલોમી વીગેરે પાશ્ચાત્ય પ્રાચીન ભૂગોલવેત્તાએ, સૌરાષ્ટ્રદેશને લારીક નામે કહેલ છે, અનેક લોકોનું અનુમાન છે જે તે લારીક નામ સુલારમાંથી ઉત્પન્ન થયેલ છે. એકવાર તે લારજાતિએ સૌરાષ્ટ્ર પ્રદેશમાં મોટી વિજ્યાતિ અને નામાંકિતતા મેળવી હતી. એમ કહેવાય છે જે મહારાજ સિદ્ધરાજ જયસીંહે તેઓને તેના રાજ્યમાંથી હાંકી કહાલ્યા હતા.

દેવી—એ જાતિ સૌરાષ્ટ્રમાં એકવાર સુપ્રસિદ્ધ થઈ હતી. પણ તેના સંખ્યામાં આજે કોઈરીતનું વિવરણ મળી આવતું નથી. માત્ર લોકશ્રુતિજ તેના પ્રાચીન ગૌરવનો પરિચય આપે છે, તેની ઉત્પત્તિ સંખ્યા કોઈ જાતનું સંતોષકારક વૃત્તાંત મળી આવતું નથી. કેટલાક તેને યદુકુળની એક શાખામાં ગણે છે.

ગર—એ ગરજાતિ એક વખત રાજસ્થાનમાં સન્માન અને જ્યાતિ પામેલ હતી પણ, તે વિશેષ પ્રતિષ્ઠા અને પ્રભુતા મેળવી શકેલ નથી. કેટલાક લોકો કહે છે કે બંગાળાદેશના પ્રાચીન રાજાઓ તે જાતિના વંશધર છે હુઝનનો વિષય છે કે તે જાતિના ગૌરવનું ચિન્હ હાલ ભારતવર્ષમાં જોવામાં આવતું નથી.

દર વા દોદા—સઘળી વંશતાલિકામાં તેનું નામ જોવામાં આવે છે. પણ તેની જીવની સંખ્યા કોઈરીતનું ધારાવાહિક વિવરણ જોવામાં આવતું નથી. દર લોકો ઉપર વિજય મેળવી પૃથ્વીરાજ, પોતાને વિશેષ ગૌરવાન્વિત માનતો હતો. આજ તે દર લોકનું પુરાતત્વ કાળસાગરમાં ડુબી ગયું છે.

ઘરવાલ—ઘરવાલકુલ, રજપુતોચિત વીરાચારે અલંકૃત હતું, રાજસ્થાનના છત્રીશ કુળમાં તે કુળને ઊંચું આસન મળેલું છે. હાલસુધી કોઈ રજપુતકુળ તેની સાથે વિવાહસૂત્રથી બંધાયેલ નથી. ઘરવાળ લોકો પહેલાં કાશીમાં રહેતા હતા. તેની એક શાખાના કુળને ખુંદેલ કહે છે. ઘણા લોકો અનુમાન કરે છે જે એ ખુંદેલ નામથી ખુંદેલખંડ પ્રસિદ્ધ થયેલ છે.

ઇસ્વીસનના તેરમા સૈકામાં માનવીર નામનો એક વીરપુરુષ ખુંદેલાવંશમાં પેદા થયો તે વીર થકી ખુંદેલાવંશની પ્રતિષ્ઠા વધી હતી. માનવીર પછી તેરમા પુરુષે મધુકરશા પેદા થયો, મધુકરશાએ પ્રસિદ્ધ અરવી રાજ્ય સ્થાપ્યું. મોગલકુળ તીલક અકબર બાદશાહના રાજ્યમાં ખુંદેલા લોકોના વીરાચરણના વિશેષ દાખલા

માલુમ પડેછે. મોગલ બાદશાહનું આનુકુલ્ય અને પ્રસન્નપણું મેળવવા તેઓએ એકવાર જે બેહુદ વીરપણું અને પ્રભુભક્તપણું બતાવેલ છે. તેનું યથાર્થ વિવરણ, અકબર, શાહજહાન, અને ઔરંગઝેબના જીવનચરિતમાં જોવામાં આવેછે.

વીરગુજર—ભટ્ટાચાર્યોમાં તેઓ સૂર્યવંશીય છે એમ લખેલ છે. ગિરિહોટ રજપુતોની જેમ, તેઓ પોતાની ઉત્પત્તિ, મહારાજ રામચંદ્રના પુત્ર લવથી છે એમ માનેછે. વીરગુજર રજપુતોએ એકવાર ધુધર* દેશમાં વિશેષ પ્રતિષ્ઠા મેળવી હતી. માછેરી જનપદના રાજેર ગિરિદુર્ગx માં તેઓએ ઘણા દીવસ પ્રતિષ્ઠાનો ભોગ કર્યો છે. પણ કુશાવહુ રજપુતના પ્રાદુર્ભાવે તેઓ તે પ્રદેશ છોડી ચાલ્યા ગયા.

સેનગડ—તેના માટે કોઈ રીતનું વિશેષ વિવરણ જોવામાં આવતું નથી. વળી તેઓએ કોઈવાર ગૌરવ અને પ્રતિષ્ઠા મેળવેલ છે કે નહિ તેનું શુદ્ધ નિરાકરણ થઈ શકે તેમ નથી. યમુના તીરવર્તી જગમોહનપુર એ સેનગડકુળના પ્રાચીન ગૌરવની પ્રતીતિ કરી આપેછે.

શીકારખલ—સેનગડકુળની જેમ, શીકારખલવંશ, રાજસ્થાનના રાજાઓમાં કોઈ દિવસ પ્રતિષ્ઠા કે આબરૂ મેળવી શકેલ નથી. ચંબલ નદીના તીરવર્તી ચદુવતીના પાસે તેણે શીકારવાર નામના એક જનપદની સ્થાપના કરી છે. તે હાલ ગ્વાલીયરના રાજ્યનો અંતર્ભુક્ત પ્રદેશ છે.

વાઈસ—આ કુળને છત્રીશ રાજકુળમાં આસન મળેલું છે ખરું, પણ ચંદ-ખરદાઈ અને કુમારપાળ ચરિતમાં તેના ચરિતનો ઉલ્લેખ જોવામાં આવતો નથી. રજપુતોચિત પ્રતિષ્ઠા, તેણે કોઈ દીવસ મેળવી હોય એમ માલુમ પડતું નથી, હાલ વાઈસ અસંખ્ય રાજકુળમાં વિભક્ત છે.

દાહિયા—આ એક પ્રાચીન રાજકુળ છે સીંધુ અને શતદ્રુના સંગમ સ્થળે તેનો વાસ હતો. યશલમીરના ભાટના કુલાખ્યાન ગ્રંથમાં તેઓનું થોડુંઘણું વિવરણ જોવામાં આવે છે. અલોકઝાંડરે મુકરર કરેલ લખેલા દાહી તેજ આ દાહીયા છે.

જૈહા—તેઓ દાહીયાની સાથે વાસ કરતા હતા. થોડા સમયનો, તેઓ સાથી વાસ કર્યા પછી જૈહા રજપુતો ગારા નદીને ઓળંગીને ભારતીય મરૂભૂમિમાં પ્રતિષ્ઠા મેળવેલી છે. પ્રાચીન ભટ્ટાચાર્યોમાં તેઓને “જંગલ દેશપતિ” નામે કહેલાછે.

* જયપુર અને માછરી પ્રાચીન ધુધરના અંતર્ભુક્ત હતા.

x હાલના રાજગડથી આઠ કોશ પશ્ચિમે રાજેરદુર્ગમાં ખંડેર જોવામાં આવેછે તે દુર્ગમાં ભગવાન નીલકંઠનું એક પ્રાચીન દેવાલય છે, તે દેવાલય જુદી જુદી શિલા-લિપિથી અલંકૃત છે.

મોહીલ—કેવા વિશેષ ગુણવશે આ રજપુતઋતિએ, રાજસ્થાનના છત્રીશકુળમાં આસન મેળવેલ છે તેનું વિવરણ કોઈ સ્થળથી મળી આવતું નથી. ભટ્ટાચાર્યો-માંથી તેઓનું જે કાંઈ પુરાતન વિવરણ નીકળી આવેછે તેથી માલુમ પડેછે જે હાલનું બીકાનીર રાજ્ય જ્યાં સ્થપાયું છે ત્યાં તેઓ વાસ કરતા હતા અને રાજ્ય પણ કરતા હતા. ત્યારપછી રાઠોડ રજપુતોએ તે પ્રદેશમાં પ્રવેશ કરી તેઓને ત્યાંથી હાંકી કહાલ્યા.

નિકુંપ—સઘળા ભટ્ટાચાર્યોમાંથી નીકળી આવેછે જે નિકુંપ કુળ એક સમયે પ્રસિદ્ધ હતું. પણ કેવા ગુણથી તે પ્રસિદ્ધ થયા તેનું વિવરણ કોઈ સ્થળથી નીસરી આવતું નથી. ગિરહોટવંશે મંડલગડનો જે સમયે કળજે લીધો તે સમયની અગાઉ તે મંડલગડ નિકુંપકુળના તાબામાં હતો.

રાજપાળી—તેનું કોઈ જાતનું વિશેષ વિવરણ માલુમ પડતું નથી. સઘળા ભટ્ટાચાર્યોમાં તેને રાજપાળ રાજપાળીક અને પાળ નામે કહેલ છે. કેટલાક લોકો બોલેછે જે રાજપાળીવંશ, શકવશમાંથી ઉત્પન્ન થયેલ છે.

દાહિર—કેવળ કુમારપાળ ચરિતના વર્ણનના અનુસારે તે રજપુતકુળને રાજસ્થાનના છત્રીશ રાજકુળમાં આસન આપી શકાય છે. વસ્તુતઃ તેનો મૂળ ઇતિહાસ હજીસુધી મળી શક્યો નથી. પહેલાં મુસલમાન લોકોએ ચીતોડપુરી ઉપર હુમલો કર્યો તે સમયે જે સઘળા રાજાઓ, ચીતોડેશ્વરની મદદમાં આવ્યા હતા, તેમાં દેવલાધિપતિ* દાહિરના નામ જોવામાં આવેછે. સિંધુદેશ, તેના તાબામાં હતો આબુલફઝલે, જે દેવલપતિના શોચનીય મૃત્યુનું વિવરણ કરેલું છે તે દેવલાધિપતિ દાહિરકુળમાં ઉત્પન્ન થયેલ હતો.

દાહિમા—આ રાજકુળે એક સમયે વિપુલ ક્ષમતા અને પ્રતિષ્ઠા મેળવેલી હતી. એક સમયે તેણે વીરચરિત બનાવી રાજાઓના નામમાં પોતાનું નામ ગારવવાળું બનાવી દીધું છે. પણ હાલ તે પ્રતિષ્ઠા ક્ષમતા અને વીરચરિતનાં ચિન્હો કયે સ્થળે હુમ થયાં તે જાણીશકાતું નથી. વીયાના નામનો પ્રસિદ્ધ પહાડી કીલ્લો તેના અધિકારમાં હતો. ચૌહાણનીર પૃથ્વીરાજના તાબામાં તે કુળના રજપુતો સામંત સ્વરૂપે નોકરી કરતા હતા; તેઓનો વીરત્વનું વર્ણન મહાકવિ ચંદ્રબારોટે

* ગિરહોટકુળની તાત્ત્વિકામાં ત્રિપિ કરના પ્રમાદયા “ દોનલ ” શબ્દના બદલે “ દોલ્લી ” શબ્દ લખાયેલ છે પણ વિશેષ અનુશીલન દ્વારાએ માલુમ પડી આવે છે કે જે સમયે ઘટના દરવામાં આવી તે સમયે દોલ્લી એ શબ્દ નહીં હતો. ચીતોડના ગાટકાવ્ય અંથોમાં દેવિલ વિષે થોડું વર્ણન જોવામાં આવેછે ખરું પણ તે થોડું વીચાર્ય વિશેષ વિશ્વાસને પાત્ર છે એમ અમારે કહેવું જોઈએ છે.

પોતાના મહાકાવ્ય પૃથ્વીરાજ રાસામાં સ્પષ્ટ રીતે પ્રગટ કરેલું છે. દીક્ષીશ્વર પૃથ્વી-રાજના સમયે, તે કુળના ત્રણ વીરબ્રાતા, તેના તાળામાં ઉંચા અધિકારે નીમાયા હતા. તે ત્રણ બ્રાતાનું નામ કૈમાસ, પુંદીર, અને ચામુંડરાય હતું. મોટો કૈમાસ દીક્ષીશ્વરનો પ્રધાન મંત્રી હતો. તે જ્યાંસુધી તે ઉંચી પદવીના આસને રહ્યો ત્યાંસુધી ચોહાણરાજ પૃથ્વીરાજનું જીવન ઉજળું અને જાહોજલાલી ભોગવતું રહ્યું હતું. બીજો બ્રાતા પુંદીર, ભારતવર્ષના સંમુખ ભાગના રક્ષણ માટે લાહોરમાં રહેતો હતો. ત્રીજો બ્રાતા ચામુંડરાય, પૃથ્વીરાજનો પ્રધાન સેનાપતિ હતો.

પ્રસિદ્ધ કાળા નદીના તટના કાળ સંગ્રામમાં જે દીવસે, ભારત જૌરવરવિ અસ્ત થયો તે દીવસે દાહિમ વીર ચામુંડરાયે જે અદ્ભુત વીરત્વ બતાવ્યું હતું તેનું સ્પષ્ટ વિવરણ ચંદબારોટના મહાકાવ્યમાં સ્પષ્ટ અક્ષરે આપેલું છે. વળી શાહ-જુહીનના સમસામયિક મુસલમાન ઇતિહાસવેત્તાઓએ, તે દાહિમવીરના તે વિસ્મયકર વીરત્વને મુક્તકંઠે સ્વીકારેલ છે, અને પોતાના ઇતિહાસ ગ્રંથમાં લખેલ છે જે “ એ ખાંડેરાવની* પ્રચંડ તલવારથી શાહજુહીન પોતાના પ્રાણની રક્ષા ઘણી મુશ્કેલીએ કરી શક્યો હતો. ” તે દુર્દિનમાં, તે ભારતવર્ષના સાર્વજનીન પ્રલય-કાળમાં કમનશીખ ભારત સંતાનના અનિવાર્ય અધઃપતન સાથે, પૃથ્વીરાજનો એક અનન્ય મદદગાર, યવન દર્પહારી, મહાવીર ચામુંડરાયના વીર દાહિમકુળનો સહન્ટર નાશ થયો. x

* એ ઇતિહાસમાં મુસલમાનોએ ચામુંડરાયને ખાંડેરાય કહેલ છે.

x સંગ્રામમાં પૃથ્વીરાજ દાહિમવીર ચામુંડરાયનો બનેલી થાનો હતો, ચામુંડરાયની બેનના પેટે પૃથ્વીરાજનો એ પુત્ર નામે રણસીંહ જન્મ્યો હતો. દાહિમકુમારીની સાથે પૃથ્વીરાજના વિવાહમાં જે હકીકત બની છે તેનો વૃતાંત મહાકવિ ચંદબારોટે તેના મહાકાવ્યમાં સુંદર રીતે વર્ણવેલો છે.

મેવાડ.

પ્રથમ અધ્યાય.

રાજસ્થાનના ભાગ, પ્રમાણ સ્વરૂપ, જુદા જુદા ભદ્રગ્રંથ અને શિલાલિપિનું વિવરણ, કનકસેન, સૌરાષ્ટ્ર પ્રદેશમાં કનક-સેનનો ઉપનિવેશ, વલ્લભીપુર, શિલાદિત્ય, મ્હેચ્છોનો વલ્લભીપુર ઉપર હુમલો, મ્હેચ્છોનો કરેલ વલ્લભીપુરનો દંડ.

આ

૧ વીર રાજપુત જાતિની વંશાવલિ અને ઉત્પત્તિ સંબંધે યથા સાધ્ય અનુશીલન કરી હવે અમે વિશાળ રાજસ્થાનના પ્રદેશના ઇતિહાસના વર્ણનમાં પ્રવૃત્તિ થઈએ છીએ.

સુવિસ્તૃત રાજસ્થાન એકંદર આઠ રાજ્યમાં વિભક્ત છે. મહાત્મા ટોડ સાહેબે જે કુમનું અવલંબન કરી, તે આઠ રાજ્યનું વર્ણન કરેલું છે. તે કુમનું અનુસરણ કરી અમે હવે પ્રૈસ્તાવિત વિષયની સમાલોચના કરવા પ્રવૃત્ત થયા છીએ.

૧ મેવાડ વા ઉદયપુર	૨ મારવાડ વા જોધપુર
૩ વીકાનેર વા કીષનગઢ	૪ કોટા વા હારાવતી
૫ બુંદી વા હારાવતી	૬ અંગર વા જયપુર
૭ યશભીર	૮ ભારતવર્ષીય મરૂભૂમિ.

રાજસ્થાનનાં એ સુવિશાળ આઠ રાજ્યોમાં મેવાડ વા ઉદેપુર અને યશભીરનાં રાજ્ય વિશેષ પ્રાચીન અને ગૌરવાન્વિત હતાં. જે દીવસે ભારતવર્ષ પાસેથી સ્વાધીનતા ચાલી ગઈ તે દીવસથી આજસુધીમાં વર્ષના આઠ સૈકા પસાર થઈ ચુક્યા. એ દીર્ઘકાળ વ્યાપિની પરાધીનતામાં ભારત રાજ્યમાં કેટલાક રાજનૈતિક ફેરફાર અને તોફાનો થયાં છે. કેટલાક વિદેશીય, વિજાતિય રાજાઓએ ભારતવર્ષનાં રત્ન હુંડી લીધાં છે અને ભારતવર્ષનાં હૃદય શોષિતને ચૂસી લીધું છે. તે નિર્દયતાનું વર્ણન અત્રે કરવું અશક્ય છે. તેઓના કઠોર શાસન દંડના પ્રહારે ભારતવર્ષનાં કેટલાંક રાજ્યો એકદમ ચૂર્ણવિચૂર્ણિત થઈ પરમાણુમાં વિલીન થઈ ગયાં

છે. હાલ તેમાંથી અનેક રાજ્યનાં સામાન્ય ચિન્હ પણ કોઈ સ્થળે જોવામાં આવતાં નથી. એ લાંબા સમયમાં ભારતવર્ષના ધીમ જનપદની મ્વાક્રમ મેવાડ-રાજ્ય પણ કેટલાક દુર્ઘર્ષ શત્રુના પ્રચંડ પાદ પ્રહારથી કેટલીકવાર વિદલિત થઈ ગયું હતું. કેટલાક હાંફુ વિદ્રેષી હુમલા કરનારાઓએ મેવાડ રાજ્યમાં આવી મેવાડનું ધનરત્ન હુંટી લીધેલ છે, અને મેવાડના નગરોને પાયમાલ કરી નાંખ્યા છે. એકવાર મેવાડ, પુષ્કળ ગૌરવના બળે સઘળા રાજસ્થાનના શીર્ષસ્થાનનો અધિકાર લઈ બેઠું હતું આજ તે મેવાડ કાળ માહાત્મ્યે, ઉંચા આસનથી નીચા આસન ઉપર આવી પડ્યું છે. પણ તે કાળમાં તેનો જેટલો વિસ્તાર હતો તેટલો વિસ્તાર હાલ સમભાવે રહેલ છે. સંક્ષેપમાં તે સમયે મેવાડરાજ્ય જેટલું લાંબુ પહોળું હતું તેટલું હાલ પણ છે. પ્રકૃતિનાં પરિવર્તનશાળી નિયમને, મેવાડરાજ્યની લંબાઈ અને પહોળાઈ તામે થઈ નથી એમ કહીએ તો અત્યુક્તિ ન કહેવાય. મેવાડની હાલની અધઃપતિત શોચનીય અવસ્થામાં પણ તેની અગાઉની સરહદ તેવી ને તેવી હાલ પણ રહેલી છે.

જે પુરાતન ઇતિહાસગ્રંથોમાં મેવાડનો ઐતિહાસિક વૃત્તાંત સ્વરૂપ અથવા અધિક પરિમાણે પ્રગટ થયેલ છે તે સઘળા ગ્રંથોમાં “ જયવિલાસ, રાજરત્નાકર અને રાજવિલાસ ” વિશેષ પ્રસિદ્ધ અને વિશ્વાસપાત્ર ગ્રંથો છે. વળી તે શીવાય, “ ખોમાનરાસ, મામદેવ પ્રશિષ્ટ, જુદા જુદા જૈનગ્રંથો અને ભાટના ગ્રંથો પણ મેવાડ સંબંધી વૃત્તાંતનું વર્ણન કરેછે. એ સઘળા ગ્રંથમાં ઘણું મતભેદ જોવામાં આવેછે ખરું પણ યથોચિત સાવધાનતા સાથે તેઓનું અનુશીલન કરવાથી, તે સિદ્ધ સિદ્ધ પુસ્તકોમાંથી એક અલિપ્ત ઐતિહાસિક સત્યનો આલેખકાર થાય છે. એ સઘળા સત્યની સહાઈ લઈ અમે મેવાડના ઇતિવૃત્તનું સંકલન કરવા પ્રવૃત્ત થઈએ છીએ. *

* મહાત્મા ૨૦૩ સાહેબે, મેવાડનું ઇતિવૃત્ત સંકલન કરવા માટે જે ઉપકરણ અને સામગ્રીનો સંગ્રહ કર્યો છે. તે ઉપકરણ અને સામગ્રીનું આ સ્થળે વિવરણ આપવું યોગ્ય છે. તે સઘળાં ઉપકરણ સંગ્રહ કરવા તેને મહાત્માને વિશેષ કષ્ટ શ્રમ અને વિટંબના ભોગવવી પડીછે. ઉદયપુરની રાજસભામાં જઈ મહાત્મા ૨૦૩ સાહેબે બીટલોકો પાસેથી મેવાડના રાજાઓની વંશતાલિકા મેળવી, ઉદયપુરના રાણાની સંમતિથી, તેના પુસ્તકાગારના પુરાતન પાંડુ લેખો વાંચી, કેટલાક મેવાડના પ્રાચીન ઇતિહાસના અન્ય ખચર મેળવ્યા. તેણે વાંચેલા ગ્રંથો વીગેરેમાંથી નીચે લખેલા વિશેષ ખાસ ગ્રંથો છે. ૧. ખોમાનરાસ-આ ગ્રંથ આધુનિક હોઈ સઘળા ગ્રંથો કરતાં અધિક પ્રસિદ્ધ અને પ્રયોજનીય છે ભગવાન શ્રી રામચંદ્રના સમયથી તે તેના બતાવવાના સમય સુધીમાં જેટલા સૂર્યવંશીય રાજાઓ થઈ ગયા તેટલાનું ધારાવાહિક વિવરણ કરવામાં આવેલ છે. ૨. ૪ રાજવિલાસ માનકુવેશ્વર પ્રખીત, આલોપાંત વ્રજ ભાષામાં વિરચિત. ૩. ૪ રાજરત્નાકર-સદાશિવ શટ્ટ વિરચિત. ૪. ૪. જયવિલાસ રાજસીંહપુત્ર રાણાજયસીંહના રાજ્યત્વકાળમાં તે મંકલિત થયો છે મેવાડના નૃપતિઓનું વીરાચરણ અને યુદ્ધના કાર્યાનુક્રમની ઘટના લઈ કવિએ તે ગ્રંથની અવતરણિકા કરેલી છે. ૫. મ. મમદેવપ્રશિષ્ટ કમલગીરસ્થ દેવમાતાના મંદિરના ગાત્રે, જે સઘળી શિલાલિપિ છે તે સઘળીને, હસ્તાક્ષરિત કરી, તે ગ્રંથમાં નાખેલ છે. ૬. ૪. શત્રુજય માહાત્મ્ય (જૈન ગ્રંથ.)

ઉપર મહેલા સઘળા ગ્રંથ હસ્તાક્ષરિત છે, તે શીવાયના જુદા જુદા અપ્રસિદ્ધ ભટ્ટ-ગ્રંથો, વંશપત્રિકા, શિલાલિપિ, તાત્રશાસન, જૈનગ્રંથો, આઇને અકબરી, ફેરીસ્તા, શાનેમા, જહાંગીરનામા વીગેરે જુદા જુદા ફારસી ગ્રંથો અને અનેક આરબી ગ્રંથોમાંથી મેવાડનો ઐતિહાસિક વૃત્તાંત સંકલિત કર્યો છે.

ઉપર અમે કહી ગયા છીએ જે રાજસ્થાનના ભટ્ટ કવિઓએ મહારાજ કનક-સેનને મેવાડનો પ્રતિષ્ઠાતા કહેલ છે. તેઓના મતમાં મહારાજ કનકસેન ભારત વર્ષના કોઇએક ઉત્તર પ્રદેશમાં (લોહકોટ) વાસ કરતો હતો. કાલક્રમે તેણે તે પ્રદેશનો પરિત્યાગ કર્યો. સંવત્ ૨૦૦ (ઇ. સ. ૧૪૪) માં તે સૌરાષ્ટ્ર રાજ્યમાં આવ્યો. ભટ્ટલોકોનો તે અભિપ્રાય જયપુરાધિરાજ મહારાજ જયસીંહે અનુમોદિત કર્યો છે. પંડિતવર જયસીંહે સ્વપ્રણીત ઇતિહાસ ગ્રંથમાં તે અભિપ્રાયની પોશકતા કરી સૂર્યવંશસાથે રાણાકુળનું સમન્વય કરેલ છે.

સુદ્ધર લોહકોટનું રાજ્ય છોડી મહારાજ કનકસેન સં. ૨૦૦ (ઇ. સ. ૧૪૪) માં સૌરાષ્ટ્ર પ્રદેશમાં ઉપનિવિષ્ટ થયો. પણ તે કયા રસ્તા ઉપર થઇ સૌરાષ્ટ્ર પ્રદેશમાં આવ્યો તેનો નિશ્ચય થઇ શક્યો નથી, કારણ કે કોઇ ભટ્ટ ગ્રંથમાં તેનું વિવરણ નથી. કહેવાય છે કે જ્યારે તે સૌરાષ્ટ્ર પ્રદેશમાં ઉપનિવિષ્ટ થયો ત્યારે તે પ્રદેશમાં પરમાર વંશીય કોઇ રાજા રાજ્ય કરતો હતો. કનકસેને પુષ્કળ પરાક્રમ કરી તે પરમાર વંશીય રાજાને સીંહાસન જ્રંથ કરી દીધો, અને તેના સીંહાસનનો અધિકાર પોતે લઇ લીધો. થોડા સમયમાં તેણે પોતાનું રાજ્ય દૃઢ કરી દીધું. સં ૨૦૦ (ઇ. સ. ૧૪૪) માં તેણે વીરનગર નામનું એક નવું શહેર સ્થાપ્યું.

કનકસેન થકી ચોથી પહેલી નીચે, વિજયસેન નામનો એક પ્રસિદ્ધરાજા થયો. કહેવાય છે જે તે વિજયસેન રાજાએ વિજયપુર નગર સ્થાપ્યું. અનેક વિદ્વાનોનો અભિપ્રાય છે જે તે વિજયપુર સૌરાષ્ટ્ર પ્રદેશના ઉત્તર ભાગમાં આવેલું હતું. કાળક્રમે તે નગરનો વિધ્વંસ થયો. તેના ધ્વંસરાશિ ઉપર હાલની ધોળકા નગરી સ્થપાએલી છે. ભટ્ટગ્રંથોમાં માલુમ પડે છે જે મહારાજ વિજયસેને વલ્લભીપુર અને વિદલ્લ એવાં બે નગરો સ્થાપ્યાં, તે નગરોમાં વલ્લભી વિશેષ પ્રસિદ્ધ થયું. પણ દુઃખનો વિષય છે જે વલ્લભીપુરની કયા સ્થળ ઉપર પ્રતિષ્ઠા થઇ હતી તેનું અનુમાનક નિશાન જોવામાં આવતું નથી. તો પણ જુના ઇતિહાસ વેત્તાઓના અનુસંધાનથી એવી રીતના સિદ્ધાંત ઉપર આવ્યા છીએ જે વર્તમાન ભાવનગરની પાસે પાંચકોશ ઉત્તર પશ્ચિમે વળા નામનું એક શહેર છે તેજ પ્રાચીન વલ્લભીપુરનો ધ્વંસાવશેષ માત્ર છે “શત્રુજય મહાત્મ્ય” નામના એક જૈની ધર્મ ગ્રંથમાં ઉપર કહેલ રાજ્યની સત્યતા વિશેષભાવે અને સંપૂર્ણભાવે પ્રમાણિત થઇ છે.

કેટલાક વિદ્વાનોનું કહેવું એવું છે જે ઉપર લખેલા વલ્લભીપુર થકી મેવાડનો રાજ્યવંશ પેદા થયેલો છે. તે વાત સત્ય છે કે નહિ તે સ્થિર અને નિશ્ચિત કરવાને જુદા જુદા વિદ્વાનોએ જુદાજુદા મત દર્શાવ્યા છે. પણ કેટલોક સમય ગયા પછી એક સમયે રાણાના રાજ્યની પૂર્વદિશાએ એક ભગ્ન દેવાલયના ધ્વંસ રાશિ માંથી એક શિલાલિપિ હાથ લાગી છે. તે શિલાલિપિમાં મેવાડ રાજ્યના રાજકુળ-

નું સર્વ વિવરણ સંક્ષિપ્ત ભાવે વર્ણવેલ છે. યથાસંભવ ઘટનાવળીનું વર્ણન કરી ત્રિપિક્તિએ પોતે પ્રગટ કરેલ વ્રતાંતની સત્યતા સપ્રમાણ કરવા માટે એ ત્રિપિક્તિમાં એક સ્થળે લખેલ છે જે “ આ ઘટના સત્ય છે કે નહિ તેનો સત્યસાક્ષી વલ્લ-ભીનો પ્રાચીન કોટ છે, તે શિવાય રાણા જયસીંહના રાજ્યની ઘટનાવળીનું અવલંબન કરી એક ગ્રંથ રચાણો છે તેની અવતરણિકામાં લખેલ છે જે પશ્ચિમે સૌરાષ્ટ્રનામે એક પ્રસિદ્ધ પ્રવેશ છે. મ્હેચ્છ લોકોએ તેના ઉપર હુમલો કરી બાલકનાથને હત્યો હતો. વલ્લભીપુરના વિનાશ કાળમાં એક માત્ર પરમાર રાજ્યની દુહિતા શિવાય સધળાનો નાશ થયો હતો ” વળી એક કુલાખ્યાન ગ્રંથમાં જોવામાં આવે છે જે વલ્લભીપુરનો વિધ્વંસ થયાપછી ત્યાંના નાગરીક લોકો (પુરવાસીઓ) મર્દદેશ (મારવાડ) માં પલાયન કરી ગયા; ત્યાં વાહ્લો, સંદેરી, અને નાંદોદ નામનાં ત્રણ નગર તેઓએ સ્થાપ્યા ” એ ત્રણે નગર હાલ એક ભાવે પ્રસિદ્ધ છે. ખ્રીસ્તીય છઠ્ઠા સૈકામાં જે દીવસે મ્હેચ્છોએ વલ્લભીપુરનો વિધ્વંસ કર્યો તે દીવસે જૈન ધર્મ પ્રાદુર્ભૂત હતો તે પણ આજ ઓગણીસમા સૈકાના શેષ કાળમાં સમ્ભાવે ચાલેલો જોવામાં આવે છે. તે ત્રણ નગરનાં નામ શીવાય વળી એક પાંડુ ત્રિપિક્તિમાં એક નગરનું નામ જોવામાં આવે છે. તે નગરનું નામ ગાયનીx

એમ કહેવામાં આવે છે જે વલ્લભીપુરાધીશ મહારાજ શિલાદિત્યનો પરિવાર વર્ગ સૌરાષ્ટ્ર પ્રદેશથી પલાયન કરી, તે ગાયની નગરમાં આવી વસ્યો. ભટ્ટલોકોએ વળી આ કાવ્યગ્રંથમાં સૂચવેલું છે જે “ મ્હેચ્છોએ મહારાજ શિલાદિત્યનું ગાયની નગર જીતી લીધું ” “ મહારાજ શિલાદિત્ય, નગરની રક્ષા કરવા જતાં, તેના સહકારી મોટા મોટા વીરલોકો સાથે રણાંગણમાં પડ્યો, તેનો વંશ નિર્મૂળ થઈ ગયો, અને તે વંશનું માત્ર નામજ અવિશિષ્ટ રહ્યું.

કઇ મ્હેચ્છ જાતિએ વલ્લભીપુરનો વિધ્વંસ કર્યો તે મુકરર કરી દેવું મહા દુષ્કર અને કઠિન છે. અવશ્ય તે પૌરાણિક શાકદ્વીપમાંથી ભારતવર્ષમાં ઉપનિવિષ્ઠ થયેલી હોવી જોઈએ. પણ મ્હેચ્છ કઇ જાતિના અને કયાંના હતા તેનું વિવરણ સાચા ઇતિહાસથી નીકળતું નથી. પ્રાચીન ઇતિહાસ સમૂહથી માલુમ પડે છે જે ખ્રીસ્તીય

x ગાયની વા ગાજની તે હાલના ખંભાતનું પ્રાચીન નામ હાલના નગરથી ત્રણ માઇલ દૂર દક્ષિણમાં તે નગરનો ભગ્ન બાગ હાલ જોવામાં આવે છે. ભટ્ટગ્રંથમાં એ પ્રમાણેના બીજા પ્રાચીન નગર અને લુપ્ત નગરનાં કેટલાંક નામો જોવામાં આવે છે. તે સધળા નગરોનું વિવરણ વાંચવાથી માલુમ પડે છે જે બાલકનાથ રાજાઓ, ભારતવર્ષના દક્ષિણપ્રદેશમાં એકાદ રાજ્ય કરતા હતા. ભટ્ટગ્રંથોથી વળી નીસરી આવે છે જે હાલનું દેવગઢ અગાઉના સમયમાં ત્રિલતિયપુર પત્તન નામે કહેવાતું હતું. મહાત્મા ટોડ સાહેબે મોટા શ્રમ ભોગવી તે નગરોની ખરી સરહદ શોધી કહાલી છે. આ સમયે ૨૫૯ જણાઇ આવે છે જે ત્રિલતિયપુર પત્તન સૌરાષ્ટ્ર દેશમાં આવેલું હતું.

ખીજ સૈકામાં સિંધુનદીના કીનારા ઉપરના શ્યામ નગરમાં કેટલાક પારદ લોકો વસતા હતા. એમ જણાય છે જે તેઓએ વલ્લભીપુર ઉપર હુમલો કરી તેને વિધ્વસ્ત કરી દીધું. એમ કહેવામાં આવેલ છે જે પ્રથિત યાદવવંશે, તે શ્યામ નગરમાં ઘણા વર્ષ રાજ્ય કર્યું; સુપ્રસિદ્ધ પંડિત એરીયને, શ્યામનગરને મીનગઢ કહેલ છે. અને આરણીય ભૂગોલવિત્ લોકો, તેને મનકર કહે છે. સિંધુનદના પવિત્ર જળથી ધોવાયેલ જે વિશાળ પ્રદેશમાં ઉપર કહેલા પારદ લોકો વસતા હતા, તે પ્રદેશ તે સમયે, જુદા જુદા હુમલા કરનાર લોકોના દ્વાર સ્વરૂપ હતો. તે સુક્ત દ્વારથી તે જુદી જુદી જાતિઓ ભારતવર્ષમાં આવી ભારતવર્ષ ઉપર હુમલો કરી તેનો સર્વ નાશ કર્યો. જીત, હુણ, કાઠી, કામારી, માકવાહન જણ અને અશ્વારીયા વીગેરે જે સઘળી પ્રચંડ વિક્રમવાળી જાતિ હુમલો કરી સૌરાષ્ટ્રમાં આવી, તે જાતિ ભારતના તે દ્વારમાંથી રાજસ્થાનમાં આવી છે. સુપ્રસિદ્ધ મહાત્મા કર્મસ, જસ્ટીનીયન અને ચૈન લોમવંશીય પ્રથમ રાજ્યના સમયે ભારતવર્ષમાં વિરાજીત હતો. તે વલ્લભી રાજ્યમાંનું એક કલ્યાણ નગર જોવા ગયો હતો. મહાનુભવ કર્મસે, આત્મજ્રમણ વૃત્તાંતમાં લખેલ છે જે “ જરોળર વલ્લભીપુરના ધ્વંસકાળમાં કેટલાક ધોળા હુણલોકો સિંધુનદના તીરે વસતા હતા, તે કાળે તેઓનો ગોલમ નામનો એક અધિપતિ હતો. ”

વળી એરીયન પાસેથી જુદા રૂપનું વિવરણ મળી આવે છે. ખ્રીસ્તીય ધર્મ સૈકામાં મહાત્મા એરીયન બારીગાઝા (ભરૂચ) માં વાસ કરતો હતો, તેણે કહેલું છે જે સિંધુ અને નર્મદાની રેતાળ ભૂમિના મધ્યના વિશાળ ભૂભાગમાં તે કાળે પારદલોકોનું એક વિસ્તૃત રાજ્ય સ્થાપિત હતું. મીનગઢ તેઓની રાજધાનીનું શહેર હતું. હવે હુણજાતિ અને પારદજાતિનું વિવરણ જાનને ગ્રંથકાર કરી આપે છે તેથી એ નિશ્ચિત કરવું મુશ્કેલ છે. મીનગઢનો અધિપતિ પારદજાતિ કે હુણજાતિનો હતો. પરંતુ એમ તો નિશ્ચય થાય છે જે તે જાનને જાતિમાંથી હરકોઈ એક જાતિએ, વલ્લભીપુર ઉપર હુમલો કરી તેનો વિધ્વંસ કર્યો હોવો જોઈએ.

સૂર્યવંશીય નૃપતિ મહારાજ કનકસેનની નીચે આઠમી પેઢીએ, શિલાદિત્ય નામે એક રાજા થયો તેનાજ શાસનકાળમાં તેની રાજધાની વલ્લભીપુરનો, મ્હેઝ્ઝેઝે વિધ્વંસ કર્યો. મહારાજ શિલાદિત્ય સંજયે એક વિચિત્ર ગપ ચાલતો સાંભળવામાં આવે છે. તે ગપમાં તેની બાલ્યાવસ્થાનું જન્મનું અનુવિવરણ પ્રકટિત થાય છે. પ્રયોજનવશે તેનો અહીં અમે સંક્ષિપ્ત કરીએ છીએ.

“ ગુર્જર રાજ્યમાં કૈયર નામનું એક નગર હતું. તે નગરમાં દેવાદિત્ય નામનો વેદ વિશારદ બ્રાહ્મણ વાસ કરતો હતો. તેની એક માત્ર દુહિતા હતી. તે દુહિતાનું નામ સુભગા હતું. દેવાદિત્યે પોતાની કન્યાનું વિવાહાદિ કાર્ય સંપાદન કર્યું

પણ બેનશીખ સુભગા વિવાહની રાત્રીએજ વિધવા થઈ. સુભગાના ગુરૂએ તેને સૂર્યનો ખીજમંત્ર શીખવ્યો હતો. એકવાર તેણે અસાવધાનતા વશે તે મંત્રનો પાક કર્યો તેટલામાં ભગવાન દિવાકર તેની સમક્ષ આવિર્ભૂત થયા અને તેનું ભગવાને આલીંગન કર્યું. છેવટે ભગવાન ભારકર દેવ અંતર્હિત થઈ ગયા. થોડા દીવસ પછી સુભગાને ગર્ભ લક્ષણ જણાવા લાગ્યાં તેથી દેવાદિત્ય મનમાં બહુ ખેદ પામવા લાગ્યો. પણ તેણે યોગબળે તેનું મૂળ કારણ જાણી લીધું, ત્યારે તેનો સઘળો ખેદ અને મનોવિકાર દૂર થયો. પણ સુભગાને તે પોતાના ઘરમાં રાખી શક્યો નહિ. તેને એક દાઢી માથે વઢૂલીપુરમાં મોકલી દીધી, તે નગરની પાસે જતાં સુભગાએ, પુત્ર અને પુત્રીને એકસાથે જન્મ આવ્યો, ત્યારે સુભગાનો પુત્ર મોટો થયો ત્યારે નીશાળે ગયો, તેના સહાધ્યાયીઓએ તેનું ગુઠ જન્મ વિવરણ જાણ્યું. તેથી તેઓ તેને “ ગેળી ” નામે ઓલાવવા લાગ્યા. વળી તેના ઉપર તેઓ જુદા જુદા અત્યાચાર કરવા લાગ્યા. એ સઘળા અત્યાચારથી તેનું હૃદય અતિશય વ્યથિત થયું. શયનમાં, સ્વપ્નમાં અને ભોજનમાં તેને શાન્તિ મળતી નહોતી તેના મનમાં સર્વદા ચિંતા અને તર્ક થવા લાગ્યા, તેના સહાધ્યાયીઓ તેને તેના પિતાનું નામ પુછતા હતા, પણ તે ઝંખવાણે મોઢે નિરૂત્તર થઈ રહેતો હતો. તે શું સામાન્ય દુઃખનો અને પરિતાપનો વિષય કહેવાય ? જે પિતાએ તેને જગત્માં આણ્યો તે પિતા કોણ તે તેના જાણવામાંજ નહોતું. સુભગાના તનયના હૃદયમાં તેના જન્મના વૃત્તાંત માટે મહા ચિંતા રહેતી હતી; ગેળીના સહાધ્યાયીઓ, તેના પિતાનું નામ પુછી કલેશપૂર્ણ અને ઉપદ્રુસપૂર્ણ વાક્યો ઓલવતા હતા. મનનું દુઃખ મનમાં રાખી તે રોતો રોતો ઘેર આવતો હતો અને પોતાની જનનીની પાસે તે વૃત્તાંત જાહેર કરી પોતાના આપનું નામ પુછતો હતો. પણ સુભગા કોઈ રીતનો ઉત્તર આપતી નહોતી તે તેને પડખામાં લઈ જુદી જુદી જાતનાં સાંત્વના વચનો કહેતી હતી. એ પ્રમાણે કેટલોક સમય વ્યતીત થયો એકવાર ગેળી, પોતાના સહાધ્યાયીઓથી વિશેષ પીડીત થયો અને ક્રોધ પામેલ સીંહના બચ્ચાની જેમ તે પોતાની મા પાસે કુદીને આવ્યો. અને તે કર્કશ અવાજે તેની માને ઓડ્યો, તું જે હવે મારા આપનો વિષય નહિ ઓલ તો હું તુને મારી નાંખીશ. ગેળીનાં ભીંતિવ્યંજક વાક્યનો અવસાન આવ્યો નહિ તેટલામાં ભારકરદેવ તેની સન્મુખે આવિર્ભૂત થયા અને તેને સઘળી હકીકત કહી. તેણે એક શિલાખંડ તેના હાથમાં આપીતે ઓડ્યા, “ આ શિલાખંડ લઈ જેનો તું સ્પર્શ કરીશ તે તત્ક્ષણ પડી જશે ” ગેળીએ તે શિલાખંડ દ્વારાએ. તેના કલેશ ઉપજાવનારાઓને હરાવ્યા. થોડા સમયમાં તે સમાચાર વઢૂલીપતિના કર્ણગોચર થયા. તેણે ગેળીને પોતાના રૂબરૂ ઓલાવી ભય દેખાડ્યો. આથી ગેળીએ પોતાને મળેલા શિલાખંડનો રાજાને સ્પર્શ કરાવ્યો અને તેથી તે તુરત મરણાંત થયો અને તેના સિંહાસનને અધિકારી થયો “ ત્યારથી ગેળીનું નામ શિલાદિત્ય* કહેવાયું.”

* ભારતવર્ષના ઇતિહાસમાં વળી એક શિલાદિત્યનું નામ જોવામાં આવેછે. પણ તે શિલાદિત્ય વૈશ્ય હતો. વળી ખ્રીસ્તીય સમય શતાબ્દના મધ્યમાં કનોજના સિંહાસન ઉપર હતો. સુપ્રસિદ્ધ ચિત્ત પરીવાજક વ્હેનસીયંગ તે શિલાદિત્યના શાસનકાળમાં કનોજમાં આવ્યો હતો.

વલ્લભીપુરાધિપ મહારાજ શિલાદિત્યના સંબંધે એવી રીતના જુદા જુદા અહ-
ભુત અને મનોહર ગપ્પો સંભળાય છે. એમ કહેવાય છે જે વલ્લભીપુરમાં તે
શ્રાણે “સૂર્યકુંડ” નામે એક પવિત્ર કુંડ હતો, જે સમયે યુદ્ધ આપાર ચલાવવાનો હોય
તે સમયે, મહારાજ શિલાદિત્ય તે પવિત્ર કુંડ પાસે જઈ ભગવાન દિવાકરની
પ્રાર્થના કરતો હતો. તે સમયે તેમાંથી સૂર્યનો રથવાહી સપ્તાય નામનો સપ્તાનન
ઘોડો નીકળતો હતો, તે પ્રચંડ અશ્વને પોતાના રથે બેડી યુદ્ધક્ષેત્રમાં જઈ શત્રુ-
કુળનો નાશ કરી, તે જય મેળવતો હતો. પણ તેના કોઈ પાપમતિ મંત્રીની
વિશ્વાસઘાતકતાથી, તે ભીષણ મ્લેચ્છ યુદ્ધ સમયે તે પવિત્ર દેવાનુકુલ્યથી વચિત
થયો. તે મંત્રીએ શિલાદિત્યની ગમ વાત શત્રુઓને કરી દીધી અને પવિત્ર
કુંડમાં ગાયનું લોહી નાંખવા તેણે તેઓને સલાહ આપી, તેના કહેણના અનુસારે
તે પવિત્ર કુંડ અપવિત્ર થયો, મહારાજ શિલાદિત્યના રસ્તામાં કંટકની પથારી
થઈ, તેના સર્વ નાશનો સૂત્રપાત થયો, દુર્ઘર્ષ મ્લેચ્છોએ પ્રચંડ વેગે તેના નગર
ઉપર હુમલો કર્યો. શિલાદિત્ય વેગ કરી પવિત્રકુંડ પાસે ગયો અને કાતરસ્વરે,
ભગવાન દિવાકરને વારંવાર બોલાવવા લાગ્યો. તેની સઘળી પ્રાર્થના વ્યર્થ ગઈ,
ખડુ રોદન કરી અશ્રુ પાડી ભગવાન ભાસ્કરની તે ઇબાદત કરવા લાગ્યો, પણ
તે સપ્તાનન દેવતુરગ કુંડમાંથી નીકળ્યા નહિ, નિરાશતાનું વાદળું છત્યું, ઘોર
નિરાશાની પિશાચ મૂર્તિ નાચવા લાગી, તેણે ચારે દિશાઓ અંધકારમય બેઠ,
આવું છતાં પણ તેની દરકાર કર્યા વગર હીમત ભીડી, શિલાદિત્ય, મ્લેચ્છોની સામે
થયો. વિન્યલક્ષ્મીએ તેને દોડી દીધો. તે દીવસથી તેના તે શેચનીય અધઃપાત સાથે,
વલ્લભીપુરમાંથી તેનું વંશતરૂ પણ ઉમાદિત થયું.*

* શક લોકોના અને પારસીલોકોના ગ્રંથોના અવા રાતના સૂર્યકુંડનું વર્ણન છે.
એ સમાલોચ્ય સૂર્યકુંડનું વિવરણ સંપૂર્ણ કલ્પનાન્નગથી આટલ રહેલ છે તેને ત્રિયુક્ત
કરવાથી ખરો વિષય ખુલ્લો થાય તેમ છે. ત્યારે મહાજે સમજાઈ શકાય છે જે શત્રુકુળે,
કોઈ જાતની વિષમય સામગ્રીથી મહારાજ શિલાદિત્યના કીલ્લાની આઘનું જળ દૂષિત કર્યું.
વિષમય જળપાને સૈન્યનો નાશ થતો જોઈ તે દુર્ગદાર ઉધાડી શત્રુની સામે થયો એવી
રીતના કૂટોપાય લીધાથી અનેક લોકોએ અનેક રાજ્ય લીધાં છે. અલ્લાઉદ્દીને પણ એવા
પ્રપંચ કોશલનું અવલંબન કરી, ગાગરૌણના ખીટીરાજ અચલસીંહનો દુર્નય કીલ્લો
અનાયાસે જીતી લીધો હતો પણ કયા હુમલા કરનારથી વલ્લભીપુર વિધ્વસ્ત થયું તેના
મતભેદ છે. કલનલ ટોડ સાહેબે, તે હુમલા કરનારને પાંદ કે હણ કહેલ છે, પણ વેદન તેને
ઈંદુવકત્ય જાતિ કહે છે. એન્ડ્રી-સ્ટન સાહેબ, તેને પારસિક જાતિ કહે છે. એ સઘળા મતની
સમાલોચના કરવાથી મહાનુભવ એલફ્રીસ્ટન સાહેબના મતને સઘળા મતના ઉપર આસન
આપવાનું યુક્તિ યુક્ત છે; તેણે પોતાના મતનું સમર્થન કર્યા. જે સઘળાં પ્રમાણ દેખ-
ણાં છે તે સઘળાંના કરતાં સ્વીકાર કરવા લાયક છે. મહાત્મા એન્ડ્રીસ્ટને કહેલ છે જે, જે
મ્લેચ્છ જાતિએ વલ્લભીપુરનો ધ્વંસ કર્યો. તે મ્લેચ્છ જાતિને કલનલ ટોડે પરદ જાતિ
કહી છે અને વેદન સાહેબે ઈંદુવકત્ય જાતિ કહેલ છે. પણ વિશેષ વિચાર કરી જોવામાં
આવે તો તેઓને પારદ કહી શકાય નહિ. તેઓને પારસિક જાતિ કહીએ તો અસંભવિત
કહેવાય નહી, કારણ કે ઇ. સ. ૫૩૧ થી તે ૫૭૯ સુધી નશરવાને રાજ્ય કર્યું સર જોન
માલકમે અનેક પારસી ગ્રંથકારોના મતનો ઉદ્ધાર કરી પ્રતિપાદન કરે છે જે તે પારસીવાલ
નોશીરવાને પૂર્વમાં બારતવર્ષમાં પોતાની વિજય પતાકા ઉડાડી હતી. તે નોશીરવાનું લશ્કરજ
વલ્લભીપુરમાં આવ્યું હતું.

દ્વિતીય અધ્યાય.

ગોહનું જન્મ વિવરણ, તેની ઇડર રાજ્યની પ્રાપ્તિ, ગિદહોટ શબ્દની ઉત્પત્તિ, બાપ્પાનો જન્મ, ગિદહોટની પુરાતન પૂજાવિધિ, બાપ્પાનું વિવરણ, અગુણાપાનોર, બાપ્પાનું શૈવ મંત્રગ્રહણ, બાપ્પાની ચિતોડ પ્રાપ્તિ, બાપ્પાનું આશ્ચર્યકર અંતિમ વિવરણ, દ્વિતીય અને એકાદશ શતાબ્દીના મધ્યવર્તી મેવાડના ઇતિહાસના ચાર પ્રધાન કાળનું નિરૂપણ.

સે એના લીખ્મ વિક્રમાનળમાં મહારાજ શિલાદિત્ય, પતંગની જેમ પડી ગળી મુઓ. તેનું વલ્લભીપુર પણ વિધ્વસ્ત થઇ શોચનીય સ્મશાન-ભૂમિમાં પરિણામ પામ્યું. તેના આત્મીય લોક અને સૈન્ય સામંતો તેની સાથે શસ્ત્રશય્યા ઉપર શયન કરી, અનંત નિદ્રામાં લીન થઇ ગયા.

મહારાજ શિલાદિત્યની પત્નીઓ બહુ હુતી તેમાંથી રાણી પુષ્પવતી શીખાય સ્વધર્મી પત્નીઓ તેની વાંસે સંતી થઇ ચિતાનળમાં ગળી મરી. વિંધ્યગિરિના પાદમૂળે ચંદ્રાવતી નામની એક પ્રસીદ્ધ નગરી હતી, તે નગરી સમર્થ પરમાર-વંશીય નરપતિના તાબામાં હતી. રાણી પુષ્પવતીએ, તે પવિત્ર પરમારકુળમાં જન્મ લીધો હતો. એ અનર્થકર સંગ્રામ થયું તેના પૂર્વે તેને ગર્ભલક્ષણ જોવામાં આવ્યા હતા. પુત્રની કામનાએ, તે કાળ સંગ્રામના સમયની અગાઉ અનેક દેવ-દેવીની માનતા કરવા માટે અને પોતાના વડીલોની જગન્માતા ભવાનીની ષોડ-ષોપચાર પૂજા કરવા માટે તે પોતાના બાપના ઘેર ગઇ હતી. માનતા પૂજાવિધિ વીગેરે સમાપન કરી, તે પુષ્પવતી પોતાનાપતિના ઘેર આવતી હતી, એટલામાં માર્ગ મધ્યે તેણે સમસ્ત સર્પ નાશની ઘટનાના ખબર સાંભળ્યા. પુષ્પવતીના મસ્તકે વજ્રઘાત લાગ્યો, તેની ભાવી આશા નિષ્ફળ ગઇ, નિદાઈણ શોકવેગનું સંવરણ નકરી શકવાથી, તે તેજ સ્થળે મૂર્ચિત થઇ પડી. પુષ્પવતી ખેનશીખ અને દુર્લા-ગ્યવતી તેણે એક દીવસ એવી આશા કરી હતી જે પોતે રાજમાતા થાશે. તે આશા સફળ થઈ નહિ તે શું સામાન્ય દુર્લાગ્યનો વિષય કહેવાય ખરો ! સાથે આવેલી સહચરીઓની શુશ્રુષાથી પુષ્પવતીની મુર્ચ્છા વળી ગઇ. તે પોતાના અદૃષ્ટને હારો ધિસ્કાર આપી વિલાપ કરવા લાગી. પોતાની આશા ફળવાળી ન થઇ તેના માટે તે એટલીખધી દુઃખિત નહોતી પણ જે પુરૂષથી તે જીવિત હતી, જે

પુરૂષ તેના જીવનનું માત્ર એકજ અવલંબન હતો, તે જીવનના જીવન સ્વામી-રત્નને કરાળ કાળે એકદમ ઝડપી લીધો. તે બાળતની પીડા તેના હૃદયમાં સહન થઈ શકી નહોતી. જો તે ગર્ભવતી નહોત તો તે તેજ ક્ષણે ચિતાનગમાં બળી દેહનો ત્યાગ કરત, પણ શુંકરે ! નિરૂપાય ! છેવટે પ્રસવકાળસુધી જીવન ધારણ કરવું એવો નિશ્ચય કરી, તેણે માળીયા નામની શૈલમાળાની એક શુદ્ધમાં આશ્રય લીધો. ત્યાં તેણે એક પુત્રને જન્મ આપ્યો.

એ માળીયા ગિરિમાળાની પાસે વીરનગર નામનું એક સામાન્ય ગામડું હતું ત્યાં કમળાવતી નામની એક બ્રાહ્મણી વાસ કરતી હતી. પુષ્પવતીએ, તે બ્રાહ્મણીના કરમાં પોતાના બાળકને સોંપ્યો, અને પોતાના સ્વામીની વાંસે, ચિતાનગ પ્રજ્વલિત કરી તેમાં તેણે પ્રાણ ત્યાગ કર્યો. ચિતાનગમાં પ્રવેશ કર્યા અગાઉ પુષ્પવતીએ, કમળાવતીના ચરણે પડી અનુનય વિનય કરી તેને કહ્યું “ દેવિ, મારા હૃદયના ધન, પ્રાણપ્રિય કુમારને મેં તમારા કરમાં સોંપ્યો છે. હાલ તમે તેની મા થયાં છો જો જો, તમે, તમારા પુત્રની જેમ તેનું લાલનપાલન કરજો, વળી એક નિવેદન એવું છે જે તેને બ્રાહ્મણોચિત શિક્ષા પ્રદાન કરી યોગ્ય સમયે એક રજપુત કન્યાસાથે તેનું પાણિગ્રહણ થાય તેમ કરજો.

પ્રાણપતિની વાંસે ચિતાનગમાં પડતી વખતે પુષ્પવતીએ, જે અનુનય વિનય કર્યો હતો, તે બ્રાહ્મણ કુમારી કમળાવતી ભુક્તી નહિ. તે અનુનય વિનય, તેના કાનમાં દેવાદેશની જેમ ધ્વનિ કરવા લાગ્યો ટુંકામાં, કમળાવતીએ પુષ્પવતીના કુમારનું પ્રતિપાલન કરવામાં કોઈ પણ કસર રાખી નહિ હતી. એક સમયે તેણે કઠોર ગર્ભવેદના ભોગવી હતી તેથી તે જાણતી હતી જે પુત્રધન તે કેવી પ્રિય વસ્તુ છે? આ સમયે કમળાવતી, તે બાળકનું પુત્રવત્ પ્રતિપાલન કરવા લાગી, રાજકુમારનો “ ગુહા ” (ગુફા) માં જન્મ થયો તેથી તેનું નામ “ગોહ” પડ્યું તે, ગોહનું પોતાના પુત્રની જેમ લાલન પાલન કરવા લાગી ખરી પણ તેથી તે એક ક્ષણ પણ સુખ પામી નહીં, શાથી કે ગોહ અત્યંત દુરંત અને અસાધ્ય નિવડ્યો. વયોવૃદ્ધિ સાથે તેનું દૈરાત્મ્ય પણ વધી ગયું. તે કમળાવતીનો નિષેધ બંધન કરી, સમવયસ્ક રાજકુમાર બાલક સાથે તે ખેડ્યા કરતો હતો. વિદ્યાશિક્ષામાં તે મનનો નિવેશ કરતો નહિ, કોઈ કોઈવાર પાંખીના બચ્ચાંને લેઈ નિષ્કુર ભાવે તેનો વધ કરતો હતો, કોઈ કોઈવાર ગંભીર અરણ્યમાં પેસી મૃગયાવ્યાપારમાં ગુંથાતો હતો એ રીતનાં કાર્ય કરતાં તેની વયઃક્રમ અગીયાર વર્ષનો થયો, તે સમયે તો તેનું દૈરાત્મ્ય એકદમ વધી પડ્યું. તેના પ્રતિપાલક બ્રાહ્મણો તેનું કોઈ રીતે દમન કરી શક્યા નહિ. એ સ્થળે ભટ્ટકવિઓ બોલે છે જે “ દિવાકરના પ્રચંડ તેજના આવરણને કોઈ દમન કરી શકે ? અથવા

એવી શક્તિ કોનામાં હોય કે વનના કેશરીસીંહને સાધારણ માણસ પોતાને ત્યાં રાખી શકે ? ”

મેવાડના દક્ષિણ પડખામાં શૈલમાળાની મધ્યે ઇડર નામે એક જનપદ છે, માંડલિક નામનો એક ભીલરાજા, તે સમયે ત્યાં રાજ કરતો હતો. ઇડરના તે ભીલોની સાથે ગોહુ વને વને વિચરણ કરતો હતો, તેઓની ઉદ્ભૂત પ્રકૃતિ સાથે ગોહુની ઉદ્ભૂત પ્રકૃતિ મળી ગઈ. તેણે શાંત સ્વભાવ બ્રહ્મણનો સહવાસ છોડીદઈ પરાક્રમશાળી ભીલોસાથે રહેવાનું શરૂ કર્યું. ભીલો પણ તેની સાથે અનુરક્ત થયા, ક્રમે તે વનપુત્રનો અનુરાગ એટલોબધો વધ્યો જે તેઓ એકવાર શૈલ કાનનવાળી સઘળી ઇડરમૂમિ ગોહુના હાથમાં આપી દીધી. આબુલકજલે અને ભટ્ટલોકોએ તે વિવરણ નીચે પ્રમાણે વર્ણવેલ છે. જે રજપુત બાલક, ગોહુની સાથે એકવાર ભીલકુમારો સાનંદ ખેલતા હતા એટલામાં તેઓએ, પોતામાંથી એક આશામીને રાજા કરવાનું વિચાર્યું, સઘળાઓએ ગોહુને રાજા કરવો એમ પસંદ કર્યું. તત્કાલ એક ભીલકુમારે, પોતાની આંગળી કાપી, ગોહુને રૂધિરનું તિલક કર્યું. વૃદ્ધરાજ માંડલિકને તે વિવરણની ખબર પડી તેણે આનંદથી ગોહુને ગાદીએ બેસાડ્યો અને પોતે રાજ્યકાર્યમાંથી કારગ થયો. ગોહુ કૃતઘનતાનું અને વિશ્વાસઘાતકતાનું ચરિત વાપરી પોતાની જાંઘળી કલાંકિત કરી; એમ કહેવાય છે જે ભીલરાજે પોતાના દીકરાને વંચિત કરી, સ્વેચ્છાવશે અને આનંદે તેને સીંહાસને બેસાડ્યો. ગોહુ તેનેજ પ્રાણ લીધો. શા હેતુએ ગોહુ તે કામ કર્યું તેની હકીકત કાંઈ મળતી આવતી નથી. અબુલકજલે અને ભટ્ટલોકોએ તેનું કાંઈ કારણ બતાવ્યું નથી. ગોહુના નામ ઉપરથી તેના વંશધરનું ગોત્રાખ્યાન ગોહિ વા ગિલ્હોટ કહેવાયું.

એ સઘળા પ્રાચીન રાજાઓના જીવન સંબંધે ઘણુંજ થોડું વિવરણ મળી આવેછે. જે મળી આવેછે તેથી એટલી પ્રતીતિ થાય છે જે ગોહુથી નીચે આઠમી પેઢીના પુરૂષ સુધીના રાજાઓએ તે ગિરિકાનન ઇડર પ્રદેશમાં રાજ્ય કર્યું. તે આઠ પુરૂષોસુધી ભીલલોકો પોતાની ગયેલ સ્વાધીનતા થાટે કોઈ બોલતા નહોતા અને પરાધીનતા સહ્ય કરતા હતા. પણ તે જાતિ જન્મસ્વાધીનતામાં લાલિત અને ઉછરેલી હતી. સ્વાધીન જીવન તેઓની અભિષ્ટ વસ્તુ હતી. તેઓના પૂર્વજોએ સ્વાધીનતા ભોગવી હતી આજ કોઈ દુષ્કર્મના હેતુએ તેઓ સ્વાધીનતાનું સુખ ભોગવતા ન હતા ટુંકામાં પરાધીનતામાં રહેવાનું ભીલ લોકો પસંદ કરતા નહીં હતા. ગોહુથી નીચે આઠમી પેઢીએ નાગાદિત્ય નામનો રાજા થયો, તે એકવાર મૃગયાના વ્યાપારમાં આસક્ત થઈ એક હરણની પછવાડે જતો હતો તેવામાં ઉદ્ભૂત સ્વભાવ ભીલ લોકોએ તેના ઉપર હુમલો કર્યો અને તેજસ્થળે તેને તેઓએ મારીનાંખ્યો ત્યાર પછી તેઓ પોતાના પૂર્વજની ગાદીએ બેઠા.

જે દીવસે જે નશીબ નાગાદિત્યે, ભીલોના હાથથી પોતાનું જીવન ખોયું તે દીવસે તેના પરિવારમાં ઘોર હાહાકાર થઈ ગયો. વિપદની વિકટમૂર્તિ સઘળાને ભયંકરતા બતાવવા લાગી, ચારે તરફ ભીલ-કયાં પલાયન કરી જવું, કેણુ તેઓને ભીલના હાથથી રક્ષા કરી શકે? અંતે તેઓનો વંશનિર્મૂળ થયો. તે રજપુતો જુદી જુદી જાતની ચિંતાથી વ્યાકુળ થવા લાગ્યા. નાગાદિત્યનો બાપ્પા નામનો એક ત્રણ વર્ષનો પુત્ર હતો તેના રક્ષણ માટે તેઓને વધારે આપત્તી લાગવા લાગી. પણ બાપ્પાની મદદ વિધાતાના હાથમાં હતી. વિધાતાની કૃણાથી તે અનાથ રજપુત બાલક સહાય સંપન્ન થયો. જે વીરનગરવાસિની કમળાવતીએ અનાથ ગોહના જીવનની રક્ષા કરી હતી, તે કમળાવતીના વંશધરો એ સંકટકાળમાં મહારાજ શિલાદિત્યના રાજવંશને અનંત વિનાશમાંથી બચાવવા પ્રાણ આપીને ચેષ્ટા કરવા લાગ્યાં. તેઓ ગિરિહોટ રાજ્ય પરિવારના કુળ પુરોહિત હતા. આજ પુરોહિત નામ સાર્થક કરવા માટે, પોતાના જીવનને આપત્તિમાં નાંખી રાજપુતબાપ્પાનું સંરક્ષણ કરવા તેઓ તપ્તર થયા. નાગાદિત્યના બાલક રાજકુમારને લઈ ગ્રાહણે ભાંડી નામના કીટ્ટામાં આવી પહોંચ્યા, ત્યાં યદુવંશીય એક ભીલે તેઓને આશ્રય આપ્યો. ત્યાં પણ તેઓ સંપૂર્ણ રીતે નિર્ભય ન રહ્યા, ત્યાંથી તેઓ બાપ્પાને પરાશર નામના મોટા અરણ્યમાં લઈ ગયા. ત્યાંથી તેઓ ત્રિકુટના ઉંચા શીખર ઉપર ગયા. ત્રિકુટની તળાટીમાં નગેન્દ્ર નામનું એક નાનું નગર હતું, ત્યાં શિવોપાસક શાંતિપ્રિય શ્રોત્રિય ગ્રાહણે વસતા હતા. તે ગ્રાહણે, બાપ્પાને તે શાંતિસંપન્ન ગ્રાહણેના હાથમાં સોંપ્યો. બાપ્પો, તે ગ્રાહણેના લાલનપાલન નીચે સ્વચ્છતાથી અને શાંતિથી એ પર્વતવળા પ્રદેશમાં ભટકવા લાગ્યો.

તે પરાશર મહારણ્યના ગંભીર પ્રદેશમાં, વિરાટ ત્રિકુટ પર્વતની ઘોર અંધકારવાળી ગુફામાં જળધર શેખરિત ઉત્તુંગ શિખર ઉપર નાના નાના પાણીના ઝરા ઉપર હાલ પ્રાચીન દેવાલયો જોવામાં આવે છે. તે અરણ્ય પ્રદેશના અધિવાસીઓ માત્ર મહાદેવનીજ પૂજા કરતા હતા.

તે સઘળા ગંભીર અને પ્રશાંત પ્રદેશમાં, ભૂતભાવન ભગવાન મહાદેવની પૂજાવિધિ અનેક કાળથી ચાલુ રહી હતી. આજપણ મેવાડરાજ્યની ચાલતી અધઃપતિત અવસ્થામાં પણ તે પૂજાવિધિનું આકંગર નિસ્તેજ થયું, છે બહે પણ શિવરાત્રી વીગેરેના પ્રસિદ્ધ ઉત્સવમાં ઉદયપુરમાં, શિવોપાસનાનો વિશેષ ઉત્કર્ષ જોવામાં આવે છે. વળી ભિન્ન ધર્માવલંબી વૈષ્ણવો વિગેરે તે ઉત્સવમાં મોટા આનંદથી ભાગ લે છે. મેવાડના રાણાઓ “ આજ પણ પોતાને એકલિંગનો દિવાન, ” એમ કહી અભીમાન પૂર્વક પોતાની ઓળખાણ કરાવે છે. ગંગા અને યમુનાના તીર ઉપરના પ્રદેશમાં જે જુદા જુદા દેવ દેવીની પૂજા ન ચાલતી હતી તો શિવપૂજા

આજદીન સુધીમાં પૂર્ણ પ્રકાશમાં આવી શકત. ઉદયપુરમાં પેસતાં, એક સાંકડા પર્વતના ભાગ ઉપર એકલિંગ મહાદેવનું પવિત્ર મંદિર છે. મંદિર ઘણું મોટું છે, તે ઘણું મનને આકર્ષવા લાયક ન છતાં રમણીય છે, તે દેવાલય ધોળા આરસપહાણનું બનાવેલ છે, તેની અંદર સુંદરરીતનું કોતરકામ છે. તે મંદિરને જોવાથી માલુમ પડે છે જે તેને બનાવવામાં પુષ્કળ નાણાં જોયાં હશે. એકલિંગ મહાદેવનું દેવાલય દર્શનીય છે ખરૂં પણ હીંદુ દેવીઓએ, તેના દાબલ થવાના રસ્તાના ચણતરોને તોડી નાંખ્યા છે. એ મંદિરના સન્મુખે એક આંગણું રાખવામાં આવેલ છે; તેના ઉપર વેદિકા, વેદિકાની ઉપર એકલિંગ મહાદેવની મૂર્તિ સન્મુખે ધાતુના બળધની મૂર્તિને સુંદર રીતે સ્થાપીત કરેલી છે. અર્થ લોભી રહેશેઓ, ધનરત્નની શોધમાં કઠણ મુદ્દગળના પ્રહારે તે મૂર્તિનાં કેટલાંક અંગ તોડી નાંખ્યા છે.

બાપ્પાની બાળલીલા સંબંધે અનેક અપૂર્વ અને અદ્વૈતિક વિવરણ માલુમ પડે છે. જે ગ્રાહ્યણના હાથમાં તેના રક્ષણાવેક્ષણનો ભાર સોંપાયો હતો, તે ગ્રાહ્યણની ગાયો આનંદપ્રો ચારતો હતો, અને આમતેમ પુશ મીઝજથી તે રજપુત બાળક ભટકતો હતો. સૂર્યવંશીય મહારાજ શિક્ષાદિત્યના વંશધર આજ ગાયો ચરાવે છે. કોઇ તેના ભવિષ્યના વિષયનો વિચાર કરતું નહોતું. બાપ્પાની એ શાંતિમય જીવન ઘટનાવળીને લઇ ભટ્ટલોકોએ જુદા જુદા પ્રકારના સુંદર અને સ્વીકરણીય ગપ્પો રચ્યા છે. રજપુતોના પક્ષમાં શારદીય જીલનોત્સવ એક પ્રસિદ્ધ આનંદ વ્યાપાર છે. તે ઉત્સવમાં અનેક બાલિકા અને બાળકો, આનંદમાં મત્ત થઈ જીલન લીલામાં પ્રવૃત્ત થાય છે. નગેંદ્રનગર, તે સમયે કોઇ શોલંકીવંશીય રાજના શાસનમાં હતું. જીલન ઉત્સવમાં તે રાજની પુત્રી, પોતાની સહચરીઓ સાથે ક્રીડાર્થે કુંજકાનનમાં ફરતી હતી, પણ દોલાબંધનનો દોર ન હોવાથી તે સહચરી સાથે શોધવા અંહીતહી ભટકતી હતી. તે સમયે બાપ્પો ત્યાં આવી પહોંચ્યો, તેને જોતાંજ રજપુત કુમારીએ તેની પાસે દોર માગ્યો. બાપ્પો બાલક હોઇ અચળ સ્વભાવવાળો અને કૌતુક પ્રિય હતો. બાલિકાની સાથે એક કૌતુક કરવાની વાસનાએ, તેણે હસતાં હસતાં કહ્યું, “ તમે પહેલાં મારી સાથે વિવાહ કરો તો હું હાલ દોર લાવી આપું ” કૌતુકના ઉપર કૌતુક, લીલાપ્રિય રજપુત રાજકુમારીએ તે કબુલ કર્યું. તે સમયે ક્રીડા વિવાહ થયો, અને બાપ્પો તે શોલંકી રાજકુમારી સાથે એક આંખાની ફરતા ફેરા ફર્યો. એવી રીતના વિવાહથી બાપ્પાના ભાવી સૌભાગ્યનો સૂત્રપાત થયો. હવે તે નગેંદ્ર નગરમાં રહ્યો નહિ. તેણે તેને થોડા સમયમાં છોડ્યું. તે સમયથી તેનું ભાગ્યાકાશ નિર્મળ થયું ખરૂં પણ તેના સૌભાગ્યોદયમાં વિશેષ વિધન આવવા લાગ્યાં.

કોડા કૌતુક પુરું થયું, રજપુત બાલિકાઓ, પોતપોતાને ઘેર ચાલી ગઈ, અને તે દિવસે જે બનાવ બન્યો હતો તેને તદ્દન તેઓ ભુલી ગઈ. એ રીતે કેટલોક સમય નીકળી ગયો, સોલંકી રાજકુમારીની ઉમ્મર વિવાહ યોગ્ય થઈ ગઈ, એટલામાં એક સામુદ્રિક ગ્રાહણો આવી રાજકુમારીનો હાથ જોયો. હાથ જોઈને તે બોલ્યો જે “ રાજકુમારીનો વિવાહ થઈ ગયો છે ” એ આશ્ચર્યકારક વાત સાંભળી રાજના કુટુંબીમાં મોટો કોલાહલ થયો. સઘળા એકદમ દિગ્ભ્રમ થઈ ગયા. એ નાટકનો અભિનેતા ડોણ, તે શોધી કહાઢવામાં સઘળા ગુંધાયા હતા. એકદમ ચોતરફ કાશદોને મોકલ્યા, બાપ્પાને કુમે કુમે તે હકીકતની જાણ થઈ. તેણે જાણ્યું જે તે ગૂઢ વિવાહ સંબંધની કાંઈ વાત જાહેર થઈ કે તેનો સર્વ નાશ થશે. ત્યારપછી તેણે તેના સહચરોને વિશેષ સાવધ રહેવાનું ફરમાવ્યું, તેના સહચરો તેની સાથે સારી રીતે ભક્તિભાવે વર્તતા હતા. બાપ્પાએ તેને સપથ કરાવી કહ્યું જે “ સુખમાં દુઃખમાં સંપદમાં વિપદમાં તેઓએ બાપ્પાના અનુગત થાવું ” “ બાપ્પાની કોઈ વાત પણ પ્રાણ્ણતે, કોઈની પાસે જાહેર કરવી નહિ ” “ બાપ્પાના વિષયની જે વાત તેઓ સાંભળે તે આગેપાંત બાપ્પા પાસે જાહેર કરવી ” તેના સહચરોએ તે શપથ લીધા. તેઓએ શપથ લીધા પ્રમાણે આચરણ કર્યું, પણ વિવાહની તે ગૂઢ ઘટના છાની રહી નહિ. તે ઘટનાનો પ્રકૃત વિષય સોલંકીરાજના કર્ણગોચર થયો. તેણે નિશ્ચય કરી જાણ્યું જે એ નાટકનો અભિનેતા બાપ્પો છે.

બાપ્પાના સહચરોને આ હકીકત જાણવામાં આવી, તેઓએ શુભભાવે તે હકીકત બાપ્પાને જાહેર કરી. પોતાની વિપદ શંકા જાણી બાપ્પાએ તે પર્વતમાળાનો એક એકાંત ભાગ, પોતાના વાસ માટે મુકરર કર્યો. જે સ્થાને તે પલાયન કરી ગયો તે સ્થાન અત્યંત નિર્જન હતું. વળી તે નિર્જન સ્થલ અનેકવાર, તેના વંશધરોનું આશ્રય સ્થળ થઈ પડ્યું હતું. જે સમયે તે નાગદગામથી પલાયન કરી ગયો તે સમયે તેની સાથે બાલીય અને દેવ નામના બે ભીલકુમાર હતા. તે ભીલકુમારો, સુખમાં દુઃખમાં અને વિપદના લયંકર હુમલામાં પણ બાપ્પાનો સંગ ત્યાગ કરતા નહોતા, તેઓનું જીવન બાપ્પાના જીવનસાથે હતું. સૌભાગ્યલક્ષ્મીની પ્રસન્નતાના જોરે જ્યારે બાપ્પાએ ચિતોડના રાજસિંહાસનનો અધિકાર કર્યો ત્યારે બાલીય ભીલકુમારે, પોતાના દોહીથી, તેના કપાળમાં રાજતિલક કર્યું હતું.

અમ્મલ્ય ભીલકુળમાં બાલીય અને દેવ ભીલકુમારનો જન્મ થયો હતો પણ તેઓનું હૃદય, પવિત્રભાવે પરિપૂર્ણ હતું. તે પવિત્રભાવ, સુસભ્ય લોકના હૃદયમાં ભરેલો જોડામાં આવતો નથી. તે ભીલકુમારો જે પવિત્ર ચરિત આ જગતમાં રાખી ગયા છે તેના જેવું ચરિત કોઈ આ જગતમાં રાખી ગયું નથી. તેઓએ જે પ્રતિજ્ઞા લીધી હતી, તે પાળવામાં તેઓ અકૃત કાર્ય થયા નહિ. તેના માટે

તેઓએ ગૃહવાસ, આત્મીયજન, અને શારિરીક સુખનો ત્યાગ કરી, બાપ્પાનીસાથે કષ્ટકર વનવાસ વ્રતનું અવલંબન કર્યું હતું. અનાહાર હાલતમાં તેઓએ ઘણા દીવસો કહાલ્યા, અનિદ્રાવસ્થામાં તેઓએ ઘણા દિન કહાલ્યા. એક ક્ષણ પણ બાપ્પાનો સંગ તેઓએ છોડ્યો નહી. વાસ્તવિકરીતે જોતાં તેઓજ બાપ્પાના જીવન રક્ષણ કરનાર હતા. તેઓજ બાપ્પાના સુખદુઃખના સમભાગી હતા. બાપ્પાને એવા બંધુ ન મળ્યા હતા, તો બાપ્પાનું શું થાત તે કોઈથી કહી શકાય તેમ નથી.

તે બે લીલકુમાર તરફથી બાપ્પાનો મહોપકાર થયો છે તે બાપ્પો ભુલી ગયો નહોતો, તે તેઓના સહવાસે, પોતાને સુખી અને સમ્માનિત માનતો હતો. જે દીવસે, વીરદેસરી બાપ્પો, તે લીલકુમારના સહવાસથી અતુલ આનંદ લોગવતો હતો, તે દીવસે તેના સૌભાગ્યની લક્ષ્મી તેના પડખામાં આવી વસી, જેથી ચીતોડના હેમસીંહાસન ઉપર બેસી તેણે તે લીલકુમારના હસ્તથી પવિત્ર હૃદયે રાજતિલક સ્વીકાર્યું હતું. તે ચીતોડ આજ ભગ્નાવસ્થામાં છે, તે ચીતોડ આજ ચૂર્ણવિચૂર્ણિત છે, તે ચીતોડ આજ ધુળમાં રગદોળાતું થઇ ગયું છે. એકદિન, જે જગન્માન્ય રાજકુમારોની લીલાભૂમિ હતી, તે આજ શીકારી પશુઓનું આશ્રય સ્થળ થયું છે.

સવળા ભારતવર્ષમાં એકમાત્ર અગુણાપાનોરના અધિવાસીઓ, એક જાતના પ્રાકૃતિક સ્વાતંત્ર્યનો સંલોગ કરી શક્યા હતા. તે રાજ્ય કોઈના રાજ્યના અંધીન નહોતું. કોઈપણ રાજ સાથે તેનો કોઈ રીતનો સંશ્રવ નહોતો. તેનો અધિપતિ, “ રાણા ” એવી ઉપાધિ ધારણ કરી હજાર ગામડાં ઉપર અધિપત્ય ચલાવતો અને પ્રયોજનવશે પાંચહજાર લોકોને લઇ યુદ્ધ સ્થળમાં ઉભો રહેતો હતો. સોલંકી રજપુતની સ્ત્રીના ગર્ભે અને ભોમીયા લીલના ઝોરસે તેના પૂર્વ પુરૂષની પેદાશ હતી, તેથી તે પોતાને રજપુત જાતિનો છે એમ કહેતો. અગુણાના તે લીલકુળમાં મહાત્મા દેવની પેદાશ હતી. આપણે પ્રકૃત પ્રસ્તાવથી દૂર નિસરી ગયા છીએ હવે બાપ્પાનો વિષય ફરી આલોચિત કરીએ,

અનુશીલન કરવાથી, બાપ્પાનું પલાયન અને પલાયન કરવાનું કારણ, સ્વાભાવિક અને સુસંગત હતું એમ માહુમ પડે છે. સંપૂર્ણ દૈનિર્દેશવશે નગેંદ્ર નગર છોડવાની તેને ફરજ પડી હતી. જગત્ પ્રાચીન મહાપુરૂષોનું વિવરણ જેમ કલ્પનાજગથી લખાયેલ હોય છે તેમ બાપ્પાનું વિવરણ પ્રાચીન ભદ્રેથી લખાયેલ છે. જે બાપ્પો, સેંકડો વીરપુરૂષ આર્ય રાજાઓનો પૂર્વ પુરૂષ હતો તે બાપ્પો પ્રકૃત દેવભાવે યુગ્મય છે. જે બાપ્પાનું શરીર, પરમાણુમાં લીન થઇ ગયું છે તે બાપ્પો હાલ ચિરંજીવી, મનાઈને અને કહેવાઈને પ્રખ્યાત અને પૂજીત થયો છે. ભદ્રલોકોએ વર્ણવેલ છે જે બાપ્પો, નગેંદ્રનગરની વિસ્તૃત ભૂમિમાં પોતાના પ્રતિ-

પાળક બ્રાહ્મણની ગાયો ચરાવતો હતો, સૂર્યવંશીય શિક્ષાદિલેનો બંશધર ગોચાર-
ણનું કામ કરી આનંદથી સમય કહાડતો હતો. પણ તેના તે આનંદમય સમ-
યમાં વ્યાધાત આવી પડ્યો. તે જે સઘળી ગાયો ચારી ફરતો હતો. તેમાં એક
સારી દુધાળ ગાય હતી. તે ગાય જ્યારે દિનાંતે બ્રાહ્મણના ઘેર આવતી ત્યારે
રાત્રીએ દોહતી વળતે તેનાં આઉમાં દુધ માત્રુમ પડતું નહિ, તેથી બ્રાહ્મણના
મનમાં વિષમ સંદેહનો ઉદય થયો. તેઓએ નિશ્ચય કર્યો જે બાપ્પો ગાયને દોહી
તેનું સઘળું દુધ પી જાયછે. તે સંદેહ ક્રમે ક્રમે તેઓના હૃદયમાં દૃઢભૂત થયો,
તેઓ સાવધપણાથી અને સત્યપણાથી બાપ્પાનાં સઘળાં કામ જોવા લાગ્યા. બાપ્પો
પણ તે સઘળું જાણી ગયો. બ્રાહ્મણના સંદેહ માટે તે વારંવાર વ્યથિત થાતો
હતો. તેણે તે ગાયના ઉપર વધારે દેખરેખ રાખવા માંડી. બીજા દીવસે ભરવાડને
લઈ બાપ્પો તે ગાયની વાંસે વાંસે ફરવા લાગ્યો. ગાય જે દિશાએ જાતી, તે
દિશાએ બાપ્પો ગાયનું અનુસરણ કરતો હતો. ગાય, પર્વતની એક શુક્રામાં પેડી,
બાપ્પો પણ તેની વાંસે વાંસે ચાડ્યો. અકસ્માત એક અદ્ભુત દૃશ્ય તેને દૃષ્ટિ-
ગોચર થયું. તેણે જોયું જે ગાય, એક લનાના ઢગલા ઉપર પોતાના દૂધનું સિંચન
કરેછે. બાપ્પો તે જોઈ વિસ્મિત થયો. તેણે તે લનાના ઢગલાની પાસે જઈ જોયું,
તેની નીચે એકશિવલિંગ પ્રતિષ્ઠિત તેણે જોયું, તે શિવલિંગ ઉપરજ ગાયનું
દુધ પડતું હતું.

તે શિવલિંગની પાસે વળી એક દૃશ્ય તેણે જોયું ત્યાં તેણે નેતરના વનમાં
ધ્યાનારૂઢ યોગીને જોયા. એ નીરંજન વનમાં બાપ્પાના પદ સંચારથી યોગીના
ધ્યાન ભંગ થયો, પણ કાર્ણિક તપોધન યોગી, ધ્યાન વિદ્વંસી બાપ્પાને
કાંઈ જોડ્યો નહિ.

તે પર્વત શુક્રા અતિ નિર્જન હતી. તેની અંદર ગંભીર શાંતી વિરાજીત હતી.
પુરાકાલીન યોગી કે તાપસ વિના એ સ્થળ કોઈના જોવામાં આવે તેવું નહોતું.
બાપ્પાનું વિશેષ પુણ્યબલ-નહિ તો તે ચેષ્ટા વિના, યતન વિના તે પવિત્ર સ્થળે
કેમ જોઈ શકે ? તે યોગીનું નામ હારિત્ હતું. યોગી હારિતને પણ તે ગાયનું
દુધ મળતું હતું.

હારિતનો ધ્યાન ભંગ થયો, બાપ્પો હારિતના ચરણકમળમાં પડ્યો અને સા-
ષ્ટાંગ પ્રણામ કરવા લાગ્યો, યોગીએ, આશીર્વાદ આપી, તેનો પરિચય પુછ્યો. રજ-
પુત બાલક પોતાના સંબંધમાં જેટલું જાણતો હતો, તેટલું તેણે યોગીરાજ પાસે
જાહેર કર્યું. યોગીરાજ હારિતનો આશીર્વાદ પામી, બાપ્પો, પોતાના ધેનુદળને લઈ
પોતાના આશ્રમમાં આવ્યો. ત્યારપછી તે પ્રતિદિન યોગિવર હારિત પાસે આવવા
લાગ્યો. પ્રતિદિન તેના ચરણકમળ ધોઈ તેને પીવા માટે દુધ આપતો હતો. વળી

હર પૂજનમાં જોતાં પુષ્પો વીણી લાવી યોગિવરને તે આપતો હતો. બાપ્પાના આ અનન્ય ભક્તિભાવથી યોગિરાજ હારિત પ્રસન્ન થયો અને તેને તેણે જુદી જુદી રાજનીતિ કહી. એ પ્રમાણે કેટલોક કાળ નીકળી ગયો. ક્રમે યોગિરાજ હારિત તેના ઉપર એટલોળધો સંતુષ્ટ અને પ્રસન્ન થયો જે તેણે તેને શિવમંત્રે દીક્ષિત કર્યો. અને તેના ગળામાં પવિત્ર યજ્ઞોપવિત પહેરાવ્યું. વળી તેણે મહા ગૌરવના સઘળા સ્વરૂપ “ એકલિંગના દીવાન ” એવા નામની ઉપધિ આપી છે. બાપ્પાની અકપટ ભક્તિ અને પ્રગાઠ શિવપૂજા જોઈ ભગવતી ભવાની પણ સુપ્રસન્ન થઈ, તે તેને આશીર્વાદ આપવા સીંદ્ર ઉપર ચઢેલી, તેના સન્મુખે પ્રકટ થઈ. અને તેને તેણે, સ્વહસ્તે, વિશ્વકર્માએ કરેલ શૂળ ધનુષશર, તુણીર, અસિચર્મ પ્રકાંડ ખડગ વીગેરે ઉત્તમોત્તમ દિવ્યાસ્ત્ર આપ્યાં. આદિ દેવ ભગવાન ભૂતનાથના મંત્રથી એ પ્રમાણે બાપ્પો દિક્ષિત થયો, વળી ભગવતીએ આપેલા દિવ્યાસ્ત્રથી સન્જીવિત થયેલ બાપ્પો સંગ્રામમાં અજેય થઈ પડ્યો. ત્યારપછી તેના ગુરૂદેવ હારિતે, તેને છોડી શિવલોકમાં જવાનો સંકલ્પ કર્યો, તેણે બાપ્પાને તેના સંકલ્પના ખબર દીધી અને સ્વર્ગારોહણના દીવસે પરોઢીયામાં બાપ્પાને આવવાનું કહ્યું, પણ બાપ્પો, રાત્રીની ઘોર નિદ્રાને વશ થઈ જઈ તે સ્થળે તે સમયે જઈ શક્યો નહિ. ત્યારપછી મુકરર કરેલ સમય વીત્યા બાદ તે તે સ્થળે ગયો અને ત્યાં જઈ તેણે જોયું જે યોગિરાજ અપ્સરોવાહિત દીપ્તિમય સ્થમાં બેસી ગગનમંડળમાં કેટલોક ઉંચે જાય છે. મહર્ષિએ, પોતાના શિષ્યને જોવા સ્થળની ગતિ અટકાવી અને આશીર્વાદ ગ્રહણ કરતા માટે બાપ્પાને તેણે ઉંચે ઉડવા કહ્યું. દેખતાં દેખતાં બાપ્પાનું શરીર વીશ હાથ ઉંચું થયું તોપણ ગુરૂની પાસે પહોંચી શક્યો નહિ. ત્યારે મુનીવરે, તેને તેનું મુખ ઉઘાડી દેવાનું કહ્યું, તત્ક્ષણ બાપ્પાએ પોતાનું મુખ ઉઘાડ્યું, હારિતે તેમાં પોતાનું થુંક નાંખ્યું, થુંક મોમાં ન પડતા બાપ્પાના ચરણ પાસે પડ્યું. બાપ્પાએ ઘૂણાથી ગુરૂએ આપેલ ઉપહારની અવમાનના ન કરી હતી તે અમરપણું મેળવત, પણ તે બન્યું નહિ, તે અમર થઈ શક્યો નહિ, પણ તેનું શરીર અસ્ત્રશસ્ત્રથી વેધ થાય નહિ એવું થયું. દેખતાં દેખતાં હારિત યોગિરાજ સુનીલ ગગનમંડળમાં અંતર્હિત થઈ ગયો.

જે દીવસે, બાપ્પો એવી રીતથી દૈવાનુગ્રહિત થયો તે દીવસથી. તેનું અદ્વૈતાકાશ નિર્મળ તેજથી શોભવા લાગ્યું. તે દીવસથી તે મૂળમંત્રની સાધનામાં અસીમ ક્ષેત્રમાં ઉતરી પડ્યો. વરદાવિની મૂર્તિથી કાર્યસિદ્ધિ પણ, થોડા સમયમાં તેના સમક્ષ આવી ઉભી રહી. બાપ્પાએ તેની મા પાસેથી સાંભળ્યું હતું જે તે, તે વખતના ચીતોડના મૌર્યરાજાનો ભાણેજ છે. તે નિકટ સંબંધ બંધનનો વિષય જાણી લઈ, બાપ્પો પોતાના મંત્રની સાધનામાં બમણા ઉત્સાહિત થયો તે ગંભીર

અરણ્યનો વાસ છોડી, કેટલાક સહચરોને સાથે લઈ તે લોકમાં જાહેર પડ્યો. લોકની ધીચોધીયતા તેને હાલ પ્રથમજ નેવામાં આવી. જનસમૂહવાળો ભૂભાગ કેવો હોય તે તેણે પહેલાં જોયેલ નહોતું. આ ક્ષણે જનસમૂહ ભૂભાગમાં જીવંત ભાવ જોઈ તે વધારે ઉત્સાહિત થયો. અદૃષ્ટદેવ જ્યારે સુપ્રસન્ન હોય ત્યારે લોકમાં સઘળા વ્યાપાર ફલદાયક નીવડેછે. તે નિખીડ અરણ્યમાંથી નીસરતાં રસ્તામાં નાહરા મુગરા+ નામના ગિરિ પર્વતની તળેટીમાં પ્રસિદ્ધ સિદ્ધ પુરૂષ ગોરખનાથના તેને દર્શન થયાં. બાપ્પાને, તે મહા પુરૂષપાસેથી જે ધારવાળી તલવાર મળી, ઉપયુક્ત મંત્ર પવીત્ર કરેલી તલવારથી પર્વતનું વિદારણ થઈ શકતું. હવે બાપ્પાનો સૌભાગ્ય માર્ગ પરિપ્લુત થયો આ સમયે, જે તેને પ્રતિરોધ કરનાર હતું તે દૈવી તલવારના ખળે દૂર કરી તે અભીષ્ટ લાભ મેળવવા કૃતકાર્ય થયો.

પરમારવંશની મૌર્યકુળની એક શાખાનો રાજા તે સમયે માળવાના સીંહાસન ઉપર હતો અને તેજ સમયે ભારતવર્ષનો સાર્વભૌમ રાજા હતો. બાપ્પો જે વખતે ચીતોડમાં પહોંચ્યો, ત્યારે ચીતોડ માનસીંહ રાજાના તાબામાં હતું. મહારાજ માનસીંહે અભ્યાગત લાણેજને યથોચિત આદર સાથે ગ્રહણ કર્યો. અને તેને પોતાની સામંત સમિતિમાં દાખલ કર્યો. તેના ભરણપોષણ માટે તેણે તેને ગરાસ આપ્યો. મહારાજ મૌર્યવંશીય માનસીંહના રાજ્યશાસન સમયની જે શિલાલિપિ હાથ લાગી છે, તેના પાઠોદ્ધારા એ જાણવામાં આવે છે જે રાજસ્થાનમાં તે સમયે સામંત પ્રથા, વિશેષ પ્રચલિત હતી. રજપુત સામંતો પુષ્કળ ભૂમિવૃત્તિનો ભોગ કરતા હતા અને રાજાની મદદે, રણક્ષેત્રમાં ઉતરતા હતા. બાપ્પો, માનસીંહનો રનેહપાત્ર થયો. પણ જે દીવસથી બાપ્પો, માનસીંહની રનેહદ્રષ્ટિમાં પડ્યો તે દીવસથી, સામંતલોકોનો રાજા તરફ વિરાગ થયો, તેઓએ જાણ્યું જે બાપ્પો, તેઓના અનર્થનું મૂળ છે તેથી તેઓ બાપ્પા તરફ વિશેષ વિદ્વેષ ભાવ ચલાવવા લાગ્યા. ટુંકામાં બાપ્પાનું અનિષ્ટ કરવા તેઓ દ્રઢ પ્રતિજ્ઞાવાળા થયા.

તે સમયે, એક વિદેશીય શત્રુએ ચીતોડપુરી ઉપર હુમલો કર્યો. મહારાજ માનસીંહે, પોતાના સામંતોને યુદ્ધમાં પ્રવૃત્ત થવા અનુમતિ આપી, તેઓએ પોતાની ભૂમિવૃત્તિના પટ્ટા ફેંકી દીધા અને તેઓ બોલ્યા “ મહારાજ ! જે આપને વધારે પ્રિય છે તે સેનાધિપતિને યુદ્ધમાં મોકલો ” બાપ્પાએ તે પોતાના કાનથી સાંભળ્યું. પણ તે તેનાથી કાંઈપણ શક્તિ ન થયો, તે વિશેષ પ્રોત્સાહિત થઈ એકલો દેશવૈરીના સાથે યુદ્ધમાં ઉતર્યો. વિદ્વેષભાવોપ્ત સામંતોએ પોતાની ભૂમિવૃત્તિ છોડીદીધી ખરી પણ લોકલજનથી બાપ્પાની વાંસે જવાની તેઓને ફરજ પડી.

+ ઉદયપુરના પૂર્વભાગ ઉપર આવેલ ગિરિમાર્ગથી સાત માઈલ દૂર નાહરા મુગરા અર્થાત વ્યાઘ્રમેર આવેલ છે.

તેનું પ્રચંડ વીર્ય અને વિક્રમ સહ્ય ન થવાથી શત્રુદળ પાંચત થયું અને નગરનો ત્યાગ કરી તે પલાયન કરી ગયું. તે વીજવિવેશે બાપ્પો ચિતોડમાં આવ્યો નહિ અને પોતાના પિતૃપુરૂષની રાજધાની ગીજની નગરમાં તે ગયો. ગીજનીનગર તે સમયે એક મ્લેચ્છ નરપતિના કબજામાં હતું. તે નરપતિનું નામ સેલીમ હતું, બાપ્પાએ તેને સીંહાસન બ્રષ્ટ કર્યો, અને તે સીંહાસન ઉપર સૂર્યવંશ કુલો-મન્ન એક સામંતને બેસારી દીધો, પછી તે પોતાની સેના સાથે ચિતોડમાં આવ્યો. એમ કહેવાય છે જે તેણે પોતાના સામાવાળા સેલીમની પુત્રીનું પાણીગ્રહણ કર્યું હતું.

અભિમન્યુ સામંતસરદારો માનસિંહ રાજા ઉપર રોષ પામી ચિતોડનો ત્યાગ કરી બીજા સ્થળે આઢ્યા ગયા. રાજા, તેથી અત્યંત દુઃખિત થયો. ચિતોડનગરમાં આવી રહેવાનું કહેવા, તેણે તેઓના તરફ દૂત મોકલ્યા પણ તેથી તેનું કંઈ વળ્યું નહિ. રોષાંધ સામંતો, શાંત થયા નહિ અને અનેક સમજણો આપવા છતાં તેઓએ વિદ્રેષભાવ ધોડયો નહિ. તેઓએ માનસિંહના આગ્રહ સ્વીકારનો કર્યો નહિ, જે આશામી, તેઓની પાસે દૂત સ્વરૂપે ગયો હતો, તેની સાથે તેઓએ માન-સિંહને કહેવરાવ્યું જે “અમે તમારું નિમક બાધું છે, તેથી એક વર્ષ સુધી અમે તમારી સામે થઇશું નહીં ” તેઓ પોતાના વૈરનો બદલો લેવા, એક ઉપયુક્ત નાયકનો શોધ કરવા લાગ્યા. જે બાપ્પો, તેઓના મનોવિકારનું મૂળ કારણ હતું, તે બાપ્પાના અપ્રતિમ શૌર્યથી અને ગુણગૌરવથી વશીભૂત થઈ તેઓએ, સંમાનસહ તેને અધિનાયકના પદે નીમવા પસંદ કર્યો. રાજ્યલિપિ સા કેવી ભયંકર છે ? તેની મોહિની માયામાં વિમૂઢ થઈ માણસ હિતાહિતના વિવેકનો પરિત્યાગ કરે છે. ધર્મ-જ્ઞાનમાં જલાંજલિ આપે છે, અને કૃતજ્ઞતાના પવિત્ર મસ્તક ઉપર પાટુ મારી ઉપકારી મીત્રનો પણ સમૂળ નાશ કરવાને જરાપણ બામોશી પકડતા નથી. અને તેવી રીતે ખરાબ આકાંક્ષાવાળા બાપ્પાએ તે કર્યું. જે મૈર્ય નૃપતિ તેનો મામો જેના અનુગ્રહે તેના સૌભાગ્યનો ઉદય થયો હતો અને જેના માટે પોતાના સામંત સરદારોનો વિદ્રેષપાત્ર થયો હતો, તેનો ઉપકાર બાપ્પો છેવટ ભુલ્કી ગયો. પાપાણુ જેવું કઠણ હૃદય કરી, બાપ્પાએ તેને સીંહાસનબ્રષ્ટ કર્યો. અને તે વિદ્રેષવાળા સામંતોની મદદથી તેણે તેના સિંહાસનનો કબજો કર્યો. આ સ્થળે ભટ્ટકવિઓએ વર્ણવેલ છે જે “ બાપ્પાએ, મૈર્ય નરપતિના હાથથી સિંહાસન કહાડી લીધું અને તે પ્રદેશનો સુકુટ સ્વરૂપ તે થયો. ” ચિતોડના સીંહાસન ઉપર બેઠા પછી, તેણે પ્રજા તરફથી, સંમતિપૂર્વક “ હીંદુસ્ત્રી ” “ રાજગુરુ ” “ ચાકુઆ ” (સાર્વ-ભામ) એવા ત્રણ ઉપનામની પદવી મેળવી.

બાપ્પાને અનેક સંતાન થયાં તેમાંથી કેટલાંક પોતાના પિતૃપુરૂષના પ્રાચીન રાજ્ય સૌરાષ્ટ્રમાં આવ્યા. તેના વંશજો અત્યંત બળશાળી અને પરાક્રમી નીવડ્યા,

આઠનેઅડખરી નામના ગ્રંથમાં માલુમ પડેછે જે સેનેગામી પંચાંગજીનું વીર-પુરૂષો પેદા થઈ અઢખરના સમયમાં વિશેષ પ્રસિદ્ધ થયા. બાપ્પાના પેદા કુમારમાંથી પાંચ કુમારો મારવાડ પ્રદેશમાં ઉપનિવિષ્ટ થયા. ત્યાં તેઓ ગોહિલ નામે કહેવાયા પણ તે પ્રદેશમાંથી, તેઓ વિતાડિત થઈ, તેઓ વઘ્વણીપુરના છીન્નભીન્ન થયેલા ભાગ ઉપર રહેવા લાગ્યા હતા.

વીરકેસરી બાપ્પાના અંતિમ જીવનનું વિવરણ, સઘળાં કરતાં વિશેષ અદ્ભુત છે તે અદ્ભુત વૃત્તાંત ગુપ્ત રાખવા, તેના સજાતીય લોકો અતિશય આશ્ચર્યાન્વિત છે. વૃદ્ધાવસ્થાના વયઃક્રમમાં આવવાથી બાપ્પાએ, પોતાની માતૃભૂમિનો સંતાન સંતતિનો અને આત્મીય જનનો ત્યાગ કરી બાપ્પો, પૂર્વના ખેરાસાન રાજ્યમાં ઉપનિવિષ્ટ થયો, અને તે દેશનો જય કરી ત્યાં અનેક મ્હેરજી સ્ત્રીઓને પરણ્યો, ત્યાં તેઓના ગર્ભે અનેક પુત્રપુત્રીઓ પેદા થઈ.

એકસો વર્ષનું પરમાયુ લોગવી, બાપ્પાએ માનવલીલા બંધ કરી. દૈત્યવરાના અધિપતિ પાસે એક પ્રાચીન ઇતિહાસ ગ્રંથ છે તેમાં જોવામાં આવેછે જે, ઇસ્કહાનના, કંદહારના, કાશ્મીરના, ઇરાકના, ઇરાનના, તુરાનના, અને કાફ્રીસ્તાનના રાજાઓનો પરાજય કરી, બાપ્પાએ તે તે રાજાઓની પુત્રીઓનું પાણિયહણ કર્યું. અંતિમ દશામાં તાપસ ધર્મનું અવલંબન કરી, સુમેરૂ પર્વતની તળાટીમાં બાપ્પાએ તેનું ચરમજીવન વ્યતીત કર્યું. એમ કહેવાય છે જે તે સ્થળે તે સજીવન સમાધિસ્થ થયો. તે સઘળી પત્નીઓના પેટે બાપ્પાના એકસો ત્રીશ પુત્ર પેદા થયા. તે પુત્રો, “ નાશેરા પઠાણ ” નામે કહેવાયા. તેઓએ, પોતપોતાની જનનીના નામના અનુસારે એક એક સ્વતંત્ર વંશ સ્થાપ્યો. હીંદુ પત્નીઓના પેટે બાપ્પાના અઠાવન પુત્રો પેદા થયા, તેઓ સઘળા અગ્નિ-ઉગ્રાત્રી સૂર્યવંશીય, નામે પ્રસિદ્ધ થયા.

ભટ્ટગ્રંથમાં વળી એક વિચિત્ર વિવરણ માલુમ પડેછે જે બાપ્પાના મરણના સમયે, તેના શબના સત્કાર સંબંધે તેના હીંદુ સંતાન અને મ્હેરજી સંતાન વચ્ચે મોટો ઝગડો ઉઠ્યો. હીંદુ સંતાનોએ, તે શબ બાળવાનો નિશ્ચય કર્યો, મુસલમાન સંતાનોએ તે શબ દાટવાનો નિશ્ચય કર્યો, તે નિશ્ચયના ઝગડામાં દોડનો જય થયો નહિ; એ ઝગડો કરતાં કરતાં તેઓ સહુએ બાપ્પાનું શબ ઉઘાડી જોયું તો ઐશ્વર્ય વિનાની કાયાના બદલે તે સ્થળે સ્વેત કમળનો ઢગલો તેઓએ જોયો.

મેવાડના રાજવંશના આદિ પ્રતિષ્ઠાતા, ગિરહોટ કુળતિલક વીરવર બાપ્પા રાઓળની સંક્ષિપ્ત જીવનીનું વિવરણ આપણે આપી ચુક્યા. હવે આપણે, તેના આવીર્ભાવના પ્રકૃત સમયનું નિરૂપણ કરવા પ્રવૃત્ત થઈએ. ઉપર આપણે કહી ગયા છીએ જે મહારાજ શિલાદિત્યના રાજ્યશાસનકાળમાં (સંવત ૨૦૫) માં નાશ

પામ્યું. શિલાદિલની નીચે નવમી પેઢીએ ગાપ્પા રાઓળનો જન્મ થયો. વલ્લભી-પુરનો નાશ સંવત્ ૨૦૫ ના વર્ષમાં થયો. રાણાના મહેલમાં જે સઘળા ભટ્ટચંથો છે તે જોવાથી માલુમ પડે છે જે સંવત્ ૧૯૧ (ઇ. સ. ૧૩૫) માં ગાપ્પારાઓળનો જન્મ થયો. વળી એક શિલાલિપિથી* માલુમ પડે છે જે સંવત્ ૭૭૦ (ઇ. સ. ૭૧૪) માં ચીતોડપુરીમાં મૈર્યવંશીય નાનસિંહરાજ રાજ્ય કરતો હતો.

રાણાના મહેલમાં રાખેલા ભટ્ટચંથો સ્પષ્ટ વાક્યે જાહેર કરે છે જે, ગાપ્પો રાઓળ, માનરાજનો ભાણેજ હતો. તે પંદરવર્ષની ઉંમરે, માનરાજ (માનસિંહ) થી સામંતસરદારની નોકરીમાં દાખલ થયો અને સામંત સરદારના અનુકુળથી, પોતાના મામા માનસિંહને બ્રહ્મ કરી, ગાપ્પો ચીતોડના સિંહાસન ઉપર બેઠો. આ ક્ષણે એ સઘળા વિસંવાદી મતોમાં હવે કયો મત સત્ય ગણવો ? ગાપ્પારાઓળને મૈર્યવંશીય માનસિંહનો ભાણેજ અને સમસામયિક ગણીએ તો તેનો કાળ નિર્દેશ શીરીતે સીદ્ધ થઈ શકે ? કાલ્પનિક અલંકારવાળી વાતમાં ખરી વાત ઢંકાઈ જાય છે. કાલ્પનિક વાસોને વિકૃત નહીં ગણતાં પ્રકૃત ગણવી જોઈએ, જ્યારે આમ છે ત્યારે ગિરિહોટ કુળતિલક વીર કેસરી ગાપ્પારાઓળનું જીવનવૃત્તાંત જુદું અને કલ્પનાજનક થી ઢંકાયેલ મનાઈ શકે કે ? મહાનુભાવ ટોડ સાહેબના હૃદયમાં એકવાર એ વિતર્કનો ઉદય થયો હતો. તે, તે વિસંવાદી મતનું સમન્વય સાધન કરી પ્રકૃત વૃત્તાંતનો ઉદ્ધાર કરવા તૈયાર થયો. હુર્ષનો વિષય એટલો છે જે સેનો તે સંકલ્પ સિદ્ધ થયો, શિલાલિપિની, તામ્રશાસનની, પ્રાચીન મુદ્રાની, કોતરેલા સ્તંભ વીગેરેની શોધનાં, જે કાંઈ ઉપકરણ મેવાડરાજ્યમાં જે કોઈ સ્થળેથી તેને મળ્યાં, તે ઉપકરણ થકી, અધ્યવસાય અને અનુસંધાન સાથે તેણે સત્યવિષયનો અવિષ્કાર કરવામાં યતન કર્યો. એવા યતનમાં છ વર્ષ નીકળી ગયાં તોપણ યતનનું સાફલ્ય થયું નહિ. જુદા જુદા સંદેહથી અને ચિંતનથી આકુળ થઈ છેવટે તે ઉદે-પુરથી વિદાય થઈ સૌરાષ્ટ્ર તરફ આવવા નીસર્યો. તેના મનની વાસના હતી જે ગિરિહોટકુળના આદિ સ્થાન સૌરાષ્ટ્રને જોવાથી તેનો મનોરથ સફળ થાયે. લાગ્ય-વશે, ત્યાં તેનો મનોરથ સિદ્ધ થયો. તેનો અસીમ પરિશ્રમ અને અધ્યવસાય પરિણામે સુફળ થયો. ખડુ શોધ કર્યા પછી મહાત્મા ટોડ સાહેબને સોમનાથ

* ચિતોડપુરીના પ્રસિદ્ધ માનસરોવરના તટ ઉપર એક વિજય સ્તંભ છે. તેના ઉપર એક શિલાલિપિનો શોધ થયો છે તે શિલાલિપિમાં એક સ્થળે લખેલ છે જે મહારાજ માનુ એકવાર નગર ભ્રમણ કરતો હતો. તે સમયે એક જરા જીર્ણ વૃદ્ધ, તેની પાસે અતિ કપટે ચાલ્યો ગયો, તેને જોઈને તેના મનમાં એક ગંભીર ભાવ દિપ્ત થયો. તેણે વિચાર્યું, “ માનવ જીવન ક્ષણ સ્થાયી, પદ્મપત્ર સ્થિત જળજિંદુ જેવું સંયત્ન, રાજ્યરત્ન ધનભંડાર વીગેરે ક્ષણમંજુર, ” એ રીતનો વિચાર કરી નરનાથ માનસીંહે પોતાનું નામ અક્ષય રાખા, આ વિશાળ સરોવરની પ્રતિષ્ઠા કરી.

દેવના પવિત્ર દેવાલયની ભીંત ઉપરથી એક શિલાલિપિ માલુમ પડી. તે કેશ-રાયેડી શિલાલિપિની મદદથી તેના સઘળા સંદેહ દૂર થયા. તે, તે સઘળા વિષ-વાદી મતનું સમન્વય સાધન કરવામાં કૃતકાર્ય થયો. તે શિલાલિપિમાં “ વલ્લભી સંવત્ ” નામના એક સ્વતંત્ર સંવત્નો ઉલ્લેખ હતો. તે સંવત્ પ્રસિદ્ધ વિક્ર-માદિત્યના સંવત્ના ત્રણસો પંચોતેર વર્ષે પ્રચલિત હતો.*

ઉપર આપણે કહી ગયા છીએ જે સંવત્ ૨૦૫ ના વર્ષમાં વલ્લભીપુર વિધ્વ-સ્ત થયું. આ સમયે નિશ્ચય રીતે માલુમ પડે છે કે તે સંવત્ વલ્લભી સંવત્ હોવો જોઈએ. વળી વલ્લભી સંવત્ વિક્રમ સંવત્ના ૩૭૫ વર્ષે શરૂ થયો છે, એટલે કે $૩૭૫+૨૦૫=૫૮૦$ વિક્રમાદિત્યના સંવત્ (ઇ. સ. ૫૨૪) માં મહેન્દ્રોથી વલ્લ-ભીપુર વિધ્વસ્ત થયું.

વળી મૈર્યવંશીય નૃપતિની શાસન “સંક્રાંત શિલાલિપિથી માલુમ પડે છે જે ૭૭૦ વર્ષે બાપ્પારાઓળનો જન્મ થયો. એ ૭૭૦ માંથી ૫૮૦ બાદ કરીએ તો ૧૯૦ બાકી રહે છે. માત્ર એક વર્ષ તેમાં મેળવીએ તો ભટ્ટ કવિઓએ નિર્ણયિત કરેલા સંવત્ની ખરોખર આવી લાગે છે. સં ૧૯૧માં બાપ્પારાઓળનો જન્મ થયો. એટલે કે અમે જે સંવત્ ૧૯૦ નો નિશ્ચય કરેલ છે તેમાં એક વર્ષની ન્યુનતા આવે છે, ટુંકામાં એવો વિષય નિરૂપણ કરવામાં એક વર્ષનું ન્યુનાધિક્ય અતિ સામાન્ય બાબત ગણી શકાય.

જે સમયે બાપ્પો, ચિતોડના સિંહાસને બેઠો તે સમયે તેની ઉંમર પંદર વર્ષની હતી. પણ ઉપર માત્ર એટલું પ્રદર્શિત થયું છે જે તેનું જન્મ વર્ષ મૈર્ય શિલાલેખોક્ત વર્ષથી એક વર્ષ ન્યુન છે, અર્થાત્ તેનો જન્મકાળ સંવત્ ૭૬૮ વર્ષમાં છે. એટલે કે સં. ૭૬૮+૧૫=૭૮૩ (ઇ. સ. ૭૨૮) માં ગિલ્ડોટકુળ કેસરી બાપ્પારાઓળ, ચિતોડના સિંહાસને બેઠો અને તેજ વર્ષમાં ચિતોડમાં ગિલ્ડોટકુળનું આધિપત્ય થયું; તે સમયથી માંડી કુમાગત અગીયારસો વર્ષ સુધી મેવાડના સિંહાસને એકંદર પદ રાજ્યોએ રાજ કર્યું.

ગિલ્ડોટ કુળ તિલક વીરવર બાપ્પારાઓળના આર્વિર્ભાવનો પ્રકૃતકાલનિર્માણ થયો તેમાં રાજસ્થાનના ભટ્ટ કવિઓની કૌશળ રચિત કલ્પનાબળ પુષ્કળ હો-વાથી, તે ત્રિયુક્તકરવાથી બાપ્પારાઓળનું પ્રાચિનત્વ ઘણા દરજ્જે નિશ્ચિત થયું.

મેવાડના રાજ્યમાં “ આઈતપુર ” નામનું એક પ્રાચીન અને સમૃદ્ધ નગર હતું; તે નગર આજ અનંત કાળસાગરના પ્રચંડ તરંગથી ચૂર્ણવિચૂર્ણિત છે. આજ તે અસહ્ય ભીડ અને વન્યશ્યાપદનું લીલા સ્થળ થઈ પડ્યું.

*ત શિલાલિપિમાં શિવસિંહ સંવત્નો વળી એક નવા સંવત્નો ઉલ્લેખ છે શિવસિંહ વિક્રમાદિત્યના સંવત્ ૧૧૬૯ ના વર્ષથી શરૂ થયો છે

છે. આજ અનેક લોકના સ્મૃતિપટમાંથી તેનું નામ માત્ર વિલુપ્ત થઇ ગયું છે. આઝીતપુરના ધ્વંસરાશિમાંથી એક સ્મારકલિપિ હાથ આવી છે તેમાં મહારાજ શક્તિકુમાર પર્યંત, મેવાડના ચૌદ રાજાનું ધારાવાહિક વિવરણ છે. તેમાં બાપ્પારાઓળના નામનો ઉલ્લેખ પણ છે, તેમાં તેનું નામ શૈલ છે. ભટ્ટ ગ્રંથની સાથે અને રાજપરિવારની કોઠીપત્રીકા સાથે તે શિલાલિપિનો ઘણું કરીને સઘળો વિષય મળતો આવે છે. કેવળ તેમાં એક અતિરિકત નામ દાખલ થયેલ છે.

પંડિતવરહુમે કહેલ છે જે “ અગર જો કે કવિકુળ પોતાના કલ્પનાળે સત્ય ઐતિહાસિક ણીનાને વિકૃત કરી નાંખે છે. તોપણ કવિકુળ પોતાની સ્વેચ્છાના વશે, સત્યઘટનાને અદ્ભુત અલંકારથી અલંકૃત કરી અસત્યાભાસમાં લાવી મુકે છે, તો છતાં તેજ માત્ર જગનના એક ઇતિહાસ સેવતા કહેવાય છે, તોપણ તેના ગંભીર અતિરંજનની અંદર પ્રકૃત વૃત્તાંત સર્વદા વિરાજમાન હોય છે. એ જ્ઞાનગર્ભ મહા વાક્ય આ સ્થળે સુસંમત છે. શાકારણથી કે વિધ્વસ્ત આદિત્યપુર (આઝીતપુર) ના ધ્વંસરાશિના સાથે જે નામાવળી ધીરે ધીરે લોક લોચનથી અંતહિત થઈ ચાલી ગઈ, તે નામાવળી, મેવાડના ભટ્ટકવિકુળની મોહિની કલ્પનાની નિષીડ જળમાં ગુપ્તલાવે વિરાજે છે. વીરવર બાપ્પારાઓળના સમયમાં મુસલમાન લોકો સીંધુ નદી ઓળંગી પ્રથમ ભારતવર્ષમાં આવ્યા હતા. હીજરીના ૯૫ મા વર્ષે ખલીફાવાલીદનો સેનાપતિ મહમદ ણીનકાસીમ સિંધુ દેશ છતી ભાગીરથીની રેતાળ ભૂમિસુધી આવ્યો હતો. આ વિવરણ આરબીક ઐતિહાસિક ગ્રંથોથી નીકળી આવે છે. અગર જો કે એલમેકીનના ગ્રંથમાં સિંધુ પ્રદેશ ઉપર મુસલમાને કરેલ હુમલાની હકીકત માલુમ પડે છે, તોપણ ભારતવર્ષની તાત્કાલીક અવસ્થાની પર્યાલોચના કરવાથી સારી રીતે માલુમ પડે છે, જે ભારતવર્ષના અનેક પ્રદેશ, શત્રુઓથી લૂંટાયા હતા. ખ્રિસ્તીય આડમા સૈકામાં માણિકરાયનું અજમેર રાજ્ય, શત્રુઓએ નાશ કર્યું. એમ કહેવાય છે જે તે શત્રુઓ, વહાણમાં બેસી, અજર નામના સ્થાને ઉતરી હતા. જો તે હુમલો કરનાર કાસીમ છે એમ મુકરર કરવામાં કોઈને સંદેહ થાય તો, સિંધુ રાજ દાહિરનું શોચનીય મરણ વિવરણ વાંચવાથી તે સંદેહ અનેક પરિણામે દૂર થાય છે.

પંડિત પ્રધાન અબુલ ફઝલે કહેલ છે જે “ હીજરી ૯૫ (ઈ. સ. ૭૧૩)માં કાસીમે, દાહીરને મારી નાંખ્યો, અને તેનું રાજ્ય વિધ્વસ્ત કરી દીધું. તેના પુત્ર ચિતોડમાં પલાયન કરી ગયો અને ત્યાં તેણે મૈઝર્ય રાજાનો આશ્રય લીધો.

બાપ્પારાઓળ અને શક્તિકુમારની વચ્ચે બસો વર્ષ મધ્યે નવરાજાઓએ ચિતોડના સિંહાસને બેસી રાજ્ય કર્યું; તે બસો વર્ષમાં જે ચાર રાજાઓ પેદા

૧ લો રાજા કનકસેન ઇ. સ. ૧૪૪માં, ૨જો શિલાદિત્ય (જેના રાજ્યમાં વલ્લ-
ભભીપુરનો ધ્વંસ) ઇ. સ. ૫૨૪ માં, ૩ જો બાપ્પારાચોળ (બાપ્પારાચોળે
ચીતોડ મેળવ્યું.) ઇ. સ. ૭૨૮ માં ૪ થો શક્તિદ્રુમાર ઇ. સ. ૧૦૬૮માં.

આખારાઓળ અને સમરસિંહના મધ્યવર્તી રાજાઓનો વૃત્તાંત, આખારાઓળની સંતાંત, આરબ લોકોનો ભારતવર્ષ ઉપર હુમલો, ચિતોડના રક્ષણ માટે જે સવળા હીંદુરાજાઓએ તરવાર શત્રુ વિરૂદ્ધે લીધી હતી તેઓદુઃસંક્ષિપ્ત વિવરણ.

આઈતપુર (આદિત્યપુર) ની શિક્ષાવિપિની મદદે પ્રતિપાદીત થાય છે જે
ખાખ્યા અને સુમરસિંહના મધ્યે શક્તિકુમાર જામનો એક રાજા સં. ૧૦૨૪

(ઇ. સ. ૯૬૮)માં મેવાડના રાજ્ય સિંહાસને બેઠો. વળી એક પુરાતન ઉત્કૃષ્ટ જૈન પાંડુ લેખથી માલુમ પડે છે જે મહારાજ શક્તિકુમારથી ચાર પેઢી પૂર્વે સંવત્ ૯૨૨ (ઇ. સ. ૮૬૬)માં એક પ્રતિષ્ઠાવાળો રાજા ચિતોડના સિંહાસને બેઠો હતો. તેનું નામ ઉદ્દલુટ હતું જોમાનરાસ નામના એક પુરાતન કાવ્યગ્રંથ થી માલુમ પડે છે જે, બાપ્પારાઓળના અને સમરસિંહના મધ્યકાળમાં એક વાર મુસલમાનોએ ચિતોડ ઉપર હુમલો કર્યો હતો જે રાજાના રાજ્યકાળમાં તે બનાવ બન્યો તે રાજાનું નામ જોમાન હતું, મહારાજ જોમાને ઇ. સ. ૮૧૨ થી તે ઇ. સ. ૮૩૬ સુધી રાજ્ય કર્યું.

તે સમયે ભારતીય ઇતિહાસ, પુષ્કળ અલંકારમાં સંપૂર્ણ રીતે ઢંકાયેલ હતો એટલે કે તે અંધકારમય અતીતકાળ ગર્ભમાં પેસી, ભારત વર્ષના ઐતિહાસિક વૃત્તાંતનો ઉદ્ધાર કરવો દુષ્કર છે. ભટ્ટ કવિઓના ગ્રંથ, આઇનેઅકબરી, ફેરી-સ્તા વીગેરેના લેખો, તે અંધકારમાં સામાન્ય તેજ આપે છે, અને આપણે તે લેખની સહાયથી મેવાડનો તે કાળનો ઇતિહાસ શોધવા પ્રવૃત્ત થઇએ છીએ. હવે આપણે બાપ્પારાઓળના સંતાન સંતતિના વિવરણમાં થોડો એક વખત વ્યતિત કરીએ.

ઉપર આપણે કહી ગયા છીએ જે ગિરડોટકુળ એકંદર ચોવીશ શાખામાં વીંમક્ટ છે, તે ચોવીશ શાખામાં કેટલી શાખા, બાપ્પારાઓળથી પેદા થઇ છે. ચિતોડ જીત્યાને થોડો સમય થયો ત્યાર પછી તુરત બાપ્પારાઓળ સૌરાષ્ટ્ર પ્રદેશ માં ગયો. સૌરાષ્ટ્ર સન્નિહિત બંદર દ્વીપ તે કાળે ઇસદ્ગુલનામના રાજાના તાબામાં હતો, મહારાજ ઇસદ્ગુલના એક પુત્રી હતી. બાપ્પાએ તેનું પાણી ગ્રહણ કર્યું અને તેને લઇ તે ચિતોડમાં આવ્યો. તે સમયે, દેવબંદરમાં બાણ-માતા નામની એક દેવમૂર્તિ હતી. નવોઢા પત્ની સાથે બાપ્પા રાઓળે, તે મૂર્તિ પોતાની રાજધાનીમાં આણી. તેણે તે દેવમૂર્તિને જે મંદિરમાં સ્થાપિત કરી તે આજે પણ તે મંદિરમાં સમભાવે વિરાજીત છે. આજપણ ભગવતી બાણમાતા, મેવાડના ભગવાન એક સિંગની સાથે સમાન પૂજને પામે છે.

દેવબંદરાધિપતિ ઇસદ્ગુલની પુત્રીના પેટે બાપ્પારાઓળનો અપરાજીત નામનો એક પુત્ર પેદા થયો, વળી બાપ્પા રાઓળે, દ્વારકાં પાસે કાળીબાડ નગરના પ્રમાર રાજાની દુહિતાનું પાણી ગ્રહણ કર્યું, તેના ગર્ભે, બાપ્પા રાઓળનો અશીલ નામે પુત્ર પેદા થયો. તે સર્વમાં મોટો હતો. તે પિતૃરાજ્ય પરિત્યાગ કરી મામાના રાજ્યમાં રહેતો હતો, તેથી ચિતોડના સિંહાસને બેસવાનો લાભ મેળવી શક્યો નહીં. તેથી તેની કનિષ્ઠ ઓરમાન માતાનો દીકરો અપરાજીત ચિતોડના સિંહાસને બેઠો. અશીલને પિતૃરાજ્ય મળ્યું નહિ. પણ તેણે સૌરાષ્ટ્ર પ્રદેશમાં એક

સ્વતંત્ર રાજ્ય સ્થાપ્યું, અને ત્યાં પોતાનું શાખાકુળ ઉભું કર્યું, તેના નામના અનુસારે તેના વંશધરો અશીલ ગિરડોટ નામે કહેવાણા. તેઓ કાળક્રમે એટલા બધા વધી ગયા કે મોગલ કુળ તિલક સમ્રાટ અકબરના શાસનકાળમાં પચાસ હજાર સૈનિકને સમરાંગણમાં સજ્જત કરી લાવવા સમર્થ થયા હતા. અપરાજિતના રાજ્યશાસન કાળમાં કોઈ જાતનો પ્રયોજનીય બનાવ બન્યો નથી. અપરાજિતના બળભોજ અને નંદકુમાર નામના બે પુત્ર પેદા થયા. ઉત્તરાધિકારિત્વના ચિરંતન વિધિના અનુસારે જેષ્ઠ પુત્ર બળભોજ પિતૃસિંહાસને બેઠો. ઉપન્યકા ભૂમિમાંથી એક શિલાલિપિ મહાત્મા ટોડ સાહેબના હાથમાં આવી છે. તે શિલાલિપિમાં જે સધળો વૃત્તાંત લખેલ છે તે વાંચવાથી સ્પષ્ટ માલુમ પડે છે જે મહારાજ અપરાજિત એક પ્રળય પરાક્રમી રાજા હોતો. કનિષ્ઠ નંદકુમારે દારવંશીય રાજા બીમસેનનો સંહાર કરી દક્ષિણ રસ્તે આવેલું દેવગઢનું રાજ કબજે કર્યું.

મહારાજ બળભોજના પરલોકવાસ ઉપર પ્રસિદ્ધ ખોમાન, ચિતોડના સીંહાસને બેઠો. મેવાડના ઇતિહાસમાં ખોમાનની વિશેષ પ્રતિષ્ઠા અને ખ્યાલિતિ વિવરણ બેવામાં આવે છે. ખ્રિસ્તીય નવમા સૈકાના પ્રારંભકાળે ખોમાન ચિતોડના સીંહાસને બેઠો હતો.

ખોમાન, જેવો રાજ્ય સિંહાસને બેઠો કે મુસલમાનોએ તેના રાજ્ય ઉપર હુમલો કર્યો, સ્વાધીનતાનું લીલા સ્થળ ચિતોડપુર, મુસલમાનોથી આક્રાંત થયું તે જોઈ તે કાળના ભારતવર્ષના ક્ષત્રિયરાજાઓ સેનાદળ સાથે ચિતોડના રક્ષણે રણક્ષેત્રમાં આવ્યા, તેઓની મદદથી મહારાજ ખોમાને દુર્ધર્ષ શત્રુ કુળના પ્રચંડવિક્રમનો અદ્ભૂત વીરતાથી પ્રતિરોધ કર્યો, તેનું યથાર્થ વર્ણન ખોમાનરાસ કાવ્યમાં વર્ણવેલ છે. ખોમાન રાસકાવ્ય કવિની જીવંત વર્ણનના પ્રભાવે જેવી તેજસ્વી ભૂતિ ધારણ કરેલ છે, તેવીજ તેજસ્વી ભૂતિનો આબેહુબ ચિતાર તે કાવ્ય ગ્રંથનો પાઠ કરવાથી લખ્ધ થઈ શકે તેમ છે. એમ કહેવાય છે કે પ્રચંડ પરાક્રમવાળા મ્હેચ્છોએ ચિતોડપુરી ઉપર હુમલો કરી, ખોમાનરાજ પાસે કર માંગ્યો. તે માગવાથી ખોમાન રાજ પગથી માથા સુધી બળી ઉડ્યો, તેના દરેક રૂવાડાંમાંથી અગ્નિ નીકળવા લાગ્યો; દર્પથી, દંભથી, વિષમદૃષ્ટાથી મ્હેચ્છની તે અધમ માગણી અગ્રાહ્ય કરી તેણે પ્રચંડ નિર્દોષે રણશીગું વગડાવ્યું, જોતજોતામાં ક્ષત્રીય વીર રાજાઓ રણસજ્જમાં સજ્જત થઈ ઘોર ઉત્સાહ સાથે શત્રુ વિરૂધ્ધે યુદ્ધક્ષેત્રે ઉતર્યા. વીરવર બાપ્પારાઓળનો “ લાલ વિજય વાવટો ” ઉંચો કરી ક્ષત્રિય સેના મ્હેચ્છની સાથે ઘોરસંગ્રામમાં લડવા તૈયાર થઈ, દુરંત મ્હેચ્છોએ કુક્ષણે ચિતોડ ઉપર હુમલો કર્યો હતો, અને તેથી મ્હેચ્છોનો ઘણો ભાગ રણક્ષેત્રમાં માર્યો ગયો. કેટલોક ભાગ રણગંભીર પક્ષાયન કરી ગયો, પક્ષાયન કરી ગયેલા મ્હેચ્છોનો પક્ષાયનથી નિસ્તાર

થયો નહિ, વિજયી જોમાન, તેઓની વાંસે ધાયો, તેણે મ્હેચ્છના સેનાપતી મહમદને પકડી લીધો, તેને દેદ કરી ચિતોડમાં તે લાગ્યો, એ મહમદ કોણ તે સંગઘે નિર્ણય કરવા આરબદેશીય ઇતિહાસ ગ્રંથ જોવા જોઈએ.

ભારતવર્ષની રત્નશાળીતા, દુરંત મ્હેચ્છની દ્રષ્ટિએ પડવાધી, મ્હેચ્છોની તે જીતવાની દુરાકાંક્ષા વધી ગઈ. તેવી અધમ દુરાકાંક્ષાથી પ્રેરિત થઈ તેઓ યમના અનુચરના રૂપે ભારતવર્ષમાં આવ્યા, અને નૃશંસ મૂર્તિ ધારણ કરી ભારતવર્ષના ધન વીજેરે તેઓએ લુટી લીધાં, વળી ભારત સંતાનને પુષ્કળ દુઃખમાં તેઓએ દુખાવી દીધા, ભારતવર્ષનાં નગર તથા ગામડાનો તેઓએ ધ્વંસ કરી નાંખ્યો. જે સમયે ખડ્ગીકાંભર ખગદાદના સીંહાસને જેડો હતો તે સમયે, પહેલીવાર મુસલમાન લોકો ભારતવર્ષમાં આવ્યા. તે સમયે, ગુર્જર રાજ્ય અને સિંધુ રાજ્ય ભારતવર્ષમાં પ્રધાન વાણિજ્ય સ્થળ ગણાતાં હતાં. તે બંને રાજ્યના દ્રવ્ય હસ્તગત કરવા માટે ખડ્ગીકાંભરે, પ્રસિદ્ધ ટાઇગરસ નદીના કીનારા ઉપરના પ્રદેશમાં બસરા નગરી સ્થાપી, ભારતવર્ષની વાણિજ્ય સામગ્રી જોઈ દુરાકાંક્ષા ક્રમે ક્રમે વધવા લાગી, પણ દ્રવ્યનો બદલો કરતાં છતાં તેની દુરાકાંક્ષા પરિતૃપ્ત થઈ નહિ, જે સુવર્ણપ્રસુભૂમિમાં, ભવ્ય વાણિજ્ય દ્રવ્ય પેદા થતું તે સુવર્ણ ભૂમિ જોવાને અને તેની સ્થિતિ જોવાને માટે તેને આબુલઆયેષના સેનાપતિપણા નીચે એક મોટું લશ્કર ભારતવર્ષમાં મોકલ્યું, આબુલઆયેષ પોતાનું સેનાદળ લઈ સિંધુ રાજ્યમાં આવી પહોંચ્યો, પણ આર્ય સંતાનનું વીર્યવશું લોહી તે સમયે પણ નાશ પામ્યું નહોતું, મ્હેચ્છ લોકોનું દુર્વૃત્તપણું જોઈ થોડા સમયમાં આરોર નામના ક્ષેત્રમાં તે આર્યનો વિક્રમાગ્નિ પ્રગ્નંડ તેજથી પ્રજ્વલિત થવા લાગ્યો.

દુરંત આયેષે; તેમાં તૃણની જેમ બળી જઈ આશાપિપાશાનું શાંતિ વિધાન કર્યું, તોપણ તે થકી ખડ્ગીકાંભર દુરાકાંક્ષા વૃત્તિ કોઈ રીતે શાંત થઈ નહિ. ઉમરના પરલોકવાસ ઉપર ખડ્ગીકાંભરે ઉસમાન તેના સિંહાસને જેડો. ઉસમાન ખગદાદના રાજ્યાસને જેડો કે તુરત ભારતવર્ષની અંદરની સ્થિતિ જોવા માટે તેણે દૂતો મોકલવા શરૂ કર્યા. વળી એક તરફથી પોતે ભારતવર્ષ ઉપર હુમલો કરી તે સઘળું લઈ લેવાને માટે એક સેનાદળની મોટી તૈયારી કરી; પણ તેનો સંકલ્પ સિદ્ધ થયો નહિ. થોડા સમય પછી ખીજે ખડ્ગીકાંભરે ખગદાદના સિંહાસને જેડો. તેના સેનાપતિઓ સિંધુ રાજ્ય ઉપર જય મેળવવા શક્તિવાળા થયા, પણ ઘણા વર્ષ સુધી સિંધુ રાજ્યનો તે અધિકાર કરી શક્યા નહિ. તે સમયના ખગદાદના ખડ્ગીકાંભર મૃત્યુ પછી તે સેનાપતિઓ ઘટનાના પ્રવાહના ધોર વમળમાં પડી ભારતવર્ષ નો ત્યાગ કરી ચાલ્યા ગયા. ત્યાર પછી ખગદાદના અધિપતિ ખડ્ગીકાંભરે અબ્દુલ મલિકના અને ખોરાસાનના અધિપતિ ઇયાજુદના રાજશાસનના સમયમાં, ભારત

વર્ષ ઉપર જ્ય મેળવવાની યોજના ચાલી પણ તેઓની યોજના સાર્થક અને સફળ થઈ નહિ. એ રૂપે કેટલોક સમય નીકળી ગયો, ક્રમે, વિધિવિધિના અવશ્યભાવી લેખાનુસારે ભારતની કઠોર ભવિતવ્યતાનો નિર્દીષ્ટ સમય કાળ રાત્રી રૂપે ધીરે ધીરે ભારતવર્ષ તરફ આવ્યો આવ્યો. એ સઘળી ઘટના પછી ખડ્ગીશ વાલીદ પિતૃરાજ્યના સિંહાસને ખેડે. જેવામાં તેણે રાજ્યશાસન સૂત્ર હાથમાં લીધું તેવામાં તેણે વિશાળ સેનાદળ સાથે આવી ભારતવર્ષ ઉપર હુમલો કર્યો. તેનો પ્રયત્ન હુમલો કોઈ અટકાવી શક્યું નહિ. ક્રમે સિંધુરાજ્ય, તેની પાસેના કેટલાક જનપદ સાથે તેના વિકાળ મુખમાં આવી પડ્યો, એમ કહેવાય છે જે ગંગાના પશ્ચિમ કીનારા ઉપરના પ્રદેશના અધિપતિઓ, વિજયિ વાલિદના પ્રયત્ન પરાક્રમથી હારી જઈ તેને કર આપવા ખુશી જતાવી હતી. મુસલમાન વીરો માટે તે સુવર્ણ યુગ હતો એમ કહીએ તો અત્યુક્તિ ગણી શકાય નહિ. શાથી કે એ સમયે, તેઓનો વિક્રમવહિ એટલો બધો સળગી ઉઠ્યો હતો કે તેને અટકાવવા જતાં અનેક પરાક્રમી રાજાઓ તેમાં પતંગની માફક બળી ગયા હતા. તે વિક્રમોદ્યાસનું વિવરણ પાઠ કરવાથી એકદમ સ્તબ્ધ થઈએ તેવું છે. એટલે એકજ સમયે પ્રાચ્ય અને પ્રતીચ્ય મંડળના બે વિશાળ રાજ્ય દુર્ઘર્ષ મુસલમાનોના બળતા પરાક્રમમાં નાશ પામ્યાં. એક તરફ સિંધુ નદીના સંકેત પ્રદેશના દેવલાધિપતિ દાહીર રાજાના અધઃપતન સાથે ભારતવર્ષનો સર્વ નાશ થયો. બીજી તરફ વીરવર રાજા રઝારીક રણક્ષેત્રમાં પડવાથી પોતાનું વિપુલ આંદાલુષરાજ્ય, અને ગોથરાજ્ય ટુળનો અંત આવ્યો. એ બંને ભયકર ઘટનાથી મુસલમાન પરાક્રમનો અક્ષય અને જીવંત દાખલો, જગતના ઇતિહાસમાં લોહીના અક્ષરે અનંત સમય માટે લખાઈ ગયો છે.

ખડ્ગીશ વાલીદના સેનાપતી વીરમહુમદ ખીનકાસીમે, હીજરી ૯૯ (ઇ.સ. ૭૧૮)ની સાલમાં ભારતવર્ષમાં આવી સિંધુ રાજ દાહિરના રાજ્ય ઉપર હુમલો કર્યો. દેશવૈરી મ્લેચ્છના કારણ ગ્રાસમાંથી પોતાના દેશની રક્ષા કરવા રાજા મોટા સંગ્રામમાં ઉતરી પડ્યો. પણ દૈવઘટનાએ, તે પોતાના સ્વાર્થનું સંરક્ષણ કરી શક્યો નહીં, તે મુસલમાનના હાથમાં પડ્યો, જેથી તેણે રાજધન વીગેરેની સાથે પોતાનું જીવન ગુમાવ્યું. વિજયી ખીનકાસીમે જયમાં મેળવેલ અને લુંટમાં મેળવેલ દ્રવ્ય સામગ્રી સાથે, ક્ષત્રિય રાજ દાહિરની બે પુત્રપુત્રીઓને યવન રાજાની પાસે મોકલી આપી.

પણ તે ક્ષત્રિય કુમારીથીજ તે સેનાપતિનો સર્વ નાશ થયો. આઘનેઅકબનીમાં અને ફેરીસ્તા ગ્રંથમાં વર્ણવેલ છે જે તે બે ક્ષત્રિય કુમારીને હુમાયુનગર માં લઈ ગયા. ખડ્ગીશએ તેની અનુપમ પુગસુરતીની વાત સાંભળી ખડ્ગીશનું જ્યોત્સનાસિત હૃદય બમણું પ્રપુલ્ક થયું. તે બંને સુંદર પ્રમદાનું અપ્રમેય પુગસુર

તીનો ઉપભોગ કરવા, તેના હૃદયમાં પાપતૃપાનો ઉદય થયો, પ્રેમોદ્ભવનમાં જઈ યવન રાજે મોટી ક્ષત્રિય કુમારીને પોતાની પાસે લાવવાનો હુકમ કર્યો, જે હુકમ એકદમ પ્રતિપાત થયો, પવિત્ર ક્ષત્રિય કુળકામિનીને, કામોન્મત્ત રાવણ સદૃશ નિર્દય યવનરાજ પાસે લાવ્યા, નિઃસહાય, નિરાશ્રય, અનાથ, રજપુત પ્રમદા, પાપ મ્લેચ્છતા વિલાસભોગના કાર્ય ક્ષેત્રમાં આવી પડી, તેની રક્ષા કોણ કરે? સિંધુરાજ હાહિરના પવિત્ર કુળને અનંત કલંકમાં પડતું કોણ બચાવે? મ્લેચ્છગ્રાસમાંથી પોતાના પવિત્ર સતીત્વના રક્ષણ કરવા માટે બીજે કોઈપણ જાતનો ઉપાય ન મળ્યો પડવાથી મોટી રાજ પુત્રીએ એક સારા કૌશળનું અવલંબન કર્યું. યવન રાજની સમક્ષ જ્યારે તે આવી ત્યારે તે રોતાં રોતાં બોલી, મહારાજ? મને સ્પર્શ કરશો નહિ. આ શરીર આપના કર સ્પર્શ થવા માટે યોગ્ય નથી. દુર્મતિ કાસીમે અગાઉ બળાત્કાર કરી અમારો સતીત્વ ધર્મ નષ્ટ કર્યો છે. આ રૂવાંડા ઉભાં થાય એવાં વિરમયકર વાક્ય સાંભળી ખલીફ પડી તે માથા સુધી સળગી ગયો, તેનાં દરેક રૂવાંડામાંથી અગ્નિ કણો નીકળવા લાગ્યા, તેણે એકદમ કાસીમના વિરૂધ્ધે નીચે પ્રમાણે દંડની આજ્ઞા કરી કે કાસીમને જીવંત અવસ્થામાં ખરાબ બોલાવ્યા આળા ચામડામાં બાંધી જલ્દીથી રાજધાનીમાં લાવો ” એકદમ તે કઠોર દંડાજ્ઞાનું પ્રતિપાલન થયું, બેનસીબ કાસીમે, ખલીફના રોધાનજમાં પડી પોતાના જીવનની અને વિજય ગૌરવની આહુતિ આપી, પવિત્ર હૃદય રજપુત કુમારીએ કૌશળનું અવલંબન કરી, પોતાની સતી પણાની રક્ષા કરી, યવન રાજનો સર્વભોમ અધિપતિ રાજકુમારીનું કૌશળ કળી શક્યો નહિ.

ઉપર કહેલ ઘટના અને બીના પછી યવન લોકોએ ભારત વર્ષમાં આવી કોઈ હીંદુ રાજ્યને હસ્ત કર્યું છે કે નહિ તેનું વિવરણ કોઈ ઇતિહાસથી નીકળતું નથી, માત્ર એટલું માલુમ પડે છે જે વાલીદ પછીના ખલીફ આલમનમુરના સાશન કાળમાં, તેનો સેનાપતિ ઇયાજીત વિદ્રોહી હોઈ સમ્રાટના રોધાનજમાં પડ્યો, તે તેના રોધાનજથી બચવા માટે પરિવાર સાથે સિંધદેશમાં પલાયન કરી ગયો, માત્ર એટલોજ ઉલ્લેખ ઇતિહાસથી નીકળી આવે છે, એટલે એ વિષયમાં હવે વિશેષ આંદોલન કેવળ પ્રયોજન વિનાનું છે. આલમનસુર જ્યારે ખલીફ અબ્બાસના પ્રતિનિધિપણ નીચે નીમાયો હતો ત્યારે સિંધુ રાજ્ય અને પશ્ચિમ રાજ્ય, તેનાં શાસનમાં હતાં + તેનાજ શાસન સમયમાં વીરવર રાઓળ બાપો રવડેશનો ત્યાગ કરી ઇરાન દેશમાં ગયો હતો.

+ સમ સામાયિક ગિરહોટ વર્ણવે રાગના અને મુસલમાન રાગના સંક્ષેપ તાલિકા
ગિરહોટ રાગ આર્વિર્જાવકાળ મુસલમાનરાગ આર્વિર્જાવકાળ
બાપારાઓળ સં. ૭૬૯ ઇ. સ. ૭૧૩ ખલીફાવાલીદ હી. ૮૬-૮૬ ઇ. સ. ૭૦૫-૭૧૫

જીવનવિહિત બાદશાહ શાસકોના સમકાલીન પ્રસિદ્ધ ખડીશ હાડન-ઉલ-રસીકે, પોતાના પુત્રોને પોતાના રાજ્યના ભાગ કરી આપ્યા. તેમાં બીજા પૂત્ર આલમામુનના ભાગમાં, ખેરાસાન, જાગાલીસ્તાન કાબુલીસ્તાન, સિંધુ અને ભારત વર્ષના પ્રદેશો આપ્યા. હાડન-ઉલ-રસીકના પરલોક વાસ ઉપર આલમામુને, મોટા ભાઈને રાજ્ય સિંહાસન ભ્રષ્ટ કરી, ઇ. સ. ૮૧૭ માં પોતે તેનો અધિષ્ઠાતા થયો. આલમામુને ઇ. સ. ૮૩૩ સુધી પોતાનો શાસનદંડ ચલાવ્યો. તેના રાજ્યાધિકારના સમયે મહારાજ ખોમાન ચિતોડના સિંહાસન ઉપર હોતો. ઉદયપુરના રાજા મહેન્દ્રા લદ્દુ અથોથી નીકળી આવે છે જે, ખેરાસાનાધિપતિ મામુદે, [મહમદ] જાગાલીસ્તાનથી આવી ચિતોડનગર ઉપર હુમલો કર્યો, મામુનના બદલે મામુદ એવું નામ લિખીકરના પ્રમાદથી તે અથોમાં લખાયેલ છે.

ઉપરની ઘટના પછી વીસ વર્ષ સુધી મુસલમાનો ભારતવર્ષમાં આવ્યાજ નહિ. તે સમય પછીથી તેઓનો પ્રયત્ન પ્રતાપ ક્રમે ક્રમે હીન તેજવાળો થયો, ભારતવર્ષમાં જે જે પ્રદેશો તેઓ હસ્તગત કરી શક્યા હતા, તેમાંથી સિંધુપ્રદેશ સિવાય સઘળા પ્રદેશો, તેઓના હાથમાંથી આલ્યા ગયા છે. ઇ. સ. ૮૫૦ માં હાડન-ઉલ-રસીકનો પૌત્ર મોતાબેકલ જગદાદના સિંહાસને બેઠો. મોતાબેકલના પરલોકવાસ ઉપર તેના પિતૃપુત્રપતું પ્રાચીન રાજ્ય, ક્ષય પામેલો જીર્ણ વૃક્ષની માફક કંપવા લાગ્યું, છેવટે તેનું અભ્યંતરીન બલ નિઃશેષ થઈ ગયું. જેથી કરી તે રાજ્ય એવી શોચનીય દશામાં આવી પડ્યું જે તેનું વર્ણન ગાંભીર્યથી હૃદય વિદીર્ણ થાય તેમ છે. જે જગદાદના ખડીશઓએ યુરોપખંડને અને એશિયાખંડ ને કંપાવ્યા હતા, તેઓના રાજ્ય, બીજા પાશુ પશુ દ્રવ્યની જેમ જાહેર સ્થળે વેચાવા લાગ્યાં.

અપરાજિત	ઉમરદિની. હી. ૯૯-૧૦૨ ઇ. સ. ૭૧૮-૭૨૧
અલમોજ	હુયામ હી. ૧૦૪-૧૨૫ ઇ. સ. ૭૨૩-૭૪૨
	અલમાનમુર. હી. ૧૩૬-૧૫૮. ઇ. ૭૫૪-૭૭૫.
	હાડનઉલરસીક. હી. ૧૭૦-૧૯૭ ઇ. સ. ૭૮૬-૮૦૬
ખોમાન સં. ૮૬૮-૮૯૨ ઇ. સ. ૮૧૨-૮૩૬ આલમામુન. હી. ૧૯૮-૨૧૮ ઇ. સ. ૮૧૭-૮૩૩	
બર્તુગાઠ	
સિંહલજી	
દલ્લુર.	
નરવાહન.	
શાલવાહન.	ગીઝની રાજાઓ.
શાકાકુમાર. સં. ૧૦૨૪. ઇ. સ. ૯૬૮. આલેમગીન	હી. ૩૫૦ ઇ. સ. ૯૫૭.
અંબપ્રસાદ	
નલવર્મ	સગતગીન. હી. ૭૬૭ ઇ. સ. ૯૭૭,
મસૌવર્મ.	મહમદ. હી. ૩૮૭-૪૧૮ ઇ. સ. ૯૯૭-૧૦૨૭,

જે દિવસથી જગદાદ રાજ્યનો ઉપર લખ્યા પ્રમાણે શોચનીય નિઠારણ અપાત થયો, તે દિવસથી ભારતવર્ષ સાથે ખત્રીશઓનો સંબંધ તૂટી ગયો. તે દિવસથી થોડા સમયના માટે ભારતભૂમિ, મુસલમાનની સખત ઠોકરોથી બચવા પામી. ત્યારપછી થોડા સમયે, ભારતવર્ષના ભાગી સર્વનાશનું બીજ રાપવા માટે ખોરાસાનનો શાસન કરતા સમ્રાટગીન પ્રચંડ પરાક્રમ સાથે ભારતવર્ષમાં આગ્યો હીઝરી ૩૬૫ (ઇ. સ. ૯૭૫)માં સમ્રાટગીન સિંધુ નદી ઉતરી ભારતવર્ષમાં આગ્યો તેના પ્રચંડ પરાક્રમના સંમુખે હુજરો હિંદુ વીરો પતંગની જેમ બળી ગયા. કેટલાક હિંદુસંતાને, જીવન રક્ષણ માટે, સનાતન ધર્મનો ત્યાગ કરી ઇસ્લામ ધર્મ સ્વીકાર્યો. તે સૈકાના શેષ ભાગમાં દુર્ધર્મ સમ્રાટગીને ફરીથી ભારતવર્ષ ઉપર હુમલો કર્યો. તે સમયે, તેના વિજયી સૈનિકો, કુરાન અને તલ્લવાર હાથમાં લર્મચમદૂતના વેશે ભારત સત્તાન ઉપર ઘોર અત્યાચાર કરી નૃશંસતા અને કા પુરૂષતાની પરાકાષ્ટા દેખાડવા લાગ્યા. પણ તે સમયે ભારતવર્ષના મહા અનિષ્ટનો સૂત્ર પાત થયો, તે સંભાળવાથી આજપણ હૃદય ફાટી જાય છે. સમ્રાટગીન, તે છેવટના હુમલામાં પોતાના પુત્ર મહમદ (મામુદ) ને ભારતવર્ષમાં તેની સાથે લાગ્યો હતો. તે સમયે છોકરાની ઉમ્મર નાની હતી, તે સુકુમાર વયમાં પણ મહમદ, પિતાના અનર્થકર મંત્રે દીક્ષિત થયો. ભારતવર્ષની રત્નશાળિતા જોઈ, તે ભારતવર્ષને: સર્વ નાશ કરવાનો કંડપનાને પોતાના હૃદયમાં પોષણ આપવા લાગ્યો. થોડા દિવસમાં તે પિતૃ સિંહાસને આવી પોતાનું ઇચ્છિત સાધવા તત્પર થયો. તેની પૈશાચિક કંડપનાની તૃપ્તિ સાધવામાં ભારતવર્ષનો જે સર્વ નાશ થયો છે તેનાં શોચનીય ચિન્હ ઘણા ખરા સ્થળે જોવામાં આવે છે. આજ સોમનાથ, ચિતોડ ગિરનારના દેવાલયો વીગેરે તેની તે દુર્લ્લેખા અને પશુના જેવી પ્રવૃત્તિ કલ્પકીત કહાણી જગતમાં જાહેર કરે છે. નિષ્કુર પ્રકૃતિવાળા મહમદે ખરવાર, ખાર ચમરાજની જેમ ભારતવર્ષમાં પેસી ભારતવર્ષનાં ધન રત્ન વીગેરે લૂંટી લીધાં? ભારતવર્ષનાં નગર, ગ્રામ, ચૈત્ય વીગેરેને તેણે તોડી નાંખ્યાં, તેણે ભારતવર્ષને લીપણુ રમશાન સ્થળ જેવું કરી દીધું! ઉપરા ઉપરી ખાર બચકર હુમલાથી ભારતવર્ષના હૃદયમાં જે ગંભીર અઝ લેખા અંકિત થઈ તે હાલ સુધી કોઈ દૂર કરી શક્યું નથી. જે ગિજની નગરને, સજ્જન કરવા માટે અને શૃંગારવા માટે તેણે ભારતવર્ષની અમરાવતિ તુલ્ય રાજધાનીઓની સમૃદ્ધિ લૂંટી લીધી છે, તે ગજની નગરી મરૂ ભૂમિ જેવી થઈ શોચનીય દશામાં આવી પડી છે.

હીઝરીના પહેલા સૈકાથી તે ચોથા સૈકાના શેષ ભાગ સુધી ભારતવર્ષનો ખત્રીશ સાથે જે સંબંધ હતો તે સંબંધનું વિવરણ આપણે આપ્યું તે વિવરણ આપવાની આવશ્યકતા જાણી આપણે પ્રકૃત વૃત્તાંત આપવાથી દૂર નીસરી ગયા છીએ. હવે આપણે તે પ્રકૃત વૃત્તાંતનું વિવરણ આપવા પ્રવૃત્ત થઈએ છીએ. ઉપર

આપણે કહી ગયા છીએ જે મૈર્યવંશીય રાજ માનસિંહના રાજ્ય શાસનમાં મ્હેરછોએ તેની રાજધાની ચીતોડપુરી ઉપર હુમલો કર્યો, તે સમયથી વીરવર બાપ્પારાઓળના અભ્યુદયનો સૂત્રપાત થયો. એમ માલુમ પડે છે જે, ઇયાજીદ મ્હેરછોનો અધિનાયક હતો અથવા મમદખીનકાશીમ સીંધુ નદિથી મોટી સેના સહીત આવીને માનસિંહ રાજ ઉપર હુમલો કર્યો હતો એમ હોવું જોઈએ. પરંતુ ચોસકપણે કયા મુસલમાન વીરે ચીતોડ ઉપર હુમલો કર્યો તેનો નિશ્ચય કરવો એ તદ્દન મુશ્કેલ છે. મહમદખીનકાશીમ મોટી સેનાનો નાયક હોઈ મુસલમાનવીરે તે સમયે ચીતોડ ઉપર હુમલો કર્યો તેનું 'ખર' નામ નીકળી આવતું નથી.

એ યુદ્ધનો વૃત્તાંત ભાટ ગ્રંથોમાં ફીક રીતે આપેલ છે + અમરજો તે સઘળો વૃત્તાંત, અસ્પષ્ટ રૂપે કલ્પના જાળે ઢંકાયેલ છે તો પણ અનુસંધાન કરવાથી, તેમાંથી સારીરીતે ઐતિહાસિક વૃત્તાંત મેળવી શકાય છે. એ સઘળા ખત્રી-કાના શાસન કાળમાં ભારત વર્ષમાં એક નવો યુગ ચાલ્યો હતો. ઘણાં સેંકડો રાજ્યો નાશ પામ્યાં, સેંકડો રાજઓ હણાયા, અને પદચ્યુત થયા. તે સમયે ચારે દિશામાં હાહાકારનો મહા નાદ હતો, એ દુર્દૃષ્ટ મુસલમાનોથી ભારતવર્ષમાં જે સઘળા હુદયને ભેદી નાખે તેવા અત્યાચાર જનેલા છે, તે સંજોરે હીંદુ ઇતિહાસમાં જુદાં જુદાં વિવરણ જોવામાં આવે છે. તે હીંદુ મુસલમાન વૈરી મુસલમાનને કોઈ સ્થળે રાક્ષસ, કોઈ સ્થળે ઐંદ્રજાળિ અમુર કહેલ છે. તેઓ કેટલીકવાર ખુસ્કી રસ્તે સિંધુ પ્રદેશથી હિંદુસ્તાનમાં ચાલતા કેટલીકવાર સમુદ્ર રસ્તે વહાણમાં જોસી હિંદુસ્તાનમાં આવતા હતા, ટુંકામાં ભારત વર્ષના તે શાંતિ વિધાતક શત્રુ કોણુ હતા તેના માટે બિન્ન બિન્ન અભિપ્રાય જોવામાં આવે છે.

x ભટ્ટોના ગ્રંથમાં વર્ણવેલ છે, જે રોશનઅલી નામના એક ફકીરે મડપીટલી (અજમેર) માં પેસી ત્યાં રાજના દર્દીના પાત્રમાં હાથ નાંખ્યો. રાજના હુકમથી તે અપરાધ માટે તેની એક આંગળી કાપી નાંખી. કાપેલ આંગળી આકાશ માર્ગે ઉડી મકામાં ગઈ સારપછી તે આંગળીને ખત્રીકા પાસે આણી. ખત્રીકાએ તત્કાળ તે આંગળીને ઓળખી અને સઘળી વતથી વાકેફ થઈ હીંદુ રાજના અત્યાચારથી ક્રૂદ થઈ તેને મોત્ય દંડ આપવા માટે એક સેનાજન તૈયાર કરવા તેણે હુકમ આપ્યો, તે સેનાજન, વેપારીઓ (સોદાગર)ના છાના વેશમાં અજમેરમાં આવ્યા અને તેણે અજમેર નગર ઉપર હુમલો કર્યો. તે સમયે અજમેરનો અજયપાળ નામનો એક રાજ હતો તે મુસલમાનોના મંભીર અને સખત હુમલાઓનો અટકાય કરી શક્યો નહી. છતાં રણસંગ્રામમાં પડ્યો, તે રણાંગણમાં વેદિકા બનાવવામાં આવી, તે વેદિકા ઉપર મહારાજ અજયપાળની પથ્થરમાં કાતરેલી એક પ્રતિમૂર્તિ છે તે પ્રતિમૂર્તિ અસ્વાસ્થ છે. જેના હાથમાં 'વંચુ' બાહું છે. તે સ્થળે હાલ "અજયપાળનો મેળો" એવા નામનો એક વર્ષિક દર્શનીય મેળો ભગવ છે તે મેળાવડામાં મોટા ભગવાની માણસોની ભીડ થાય છે અને હજારો માણસો તે દિવસે ત્યાં એકઠા થઈને આનંદથી તે દિવસ વ્યતિત કરે છે.

ગિદહોટના. ચોહાણના, સૌરના અને યાદવના ઇતિહાસ ગ્રંથથી નીસરી આવે છે જે સં. ૭૫૦ થી તે સં. ૭૮૦ (ઇ. સ. ૬૬૪ થી તે ૭૨૪) સુધી ઉપર કહેલ રાજાઓના રાજ્યમાં મોટી ઉચલ પાથલ થઈ હતી. પણ તે સઘળી મોટી ઉચલપાથલ કોનાથી થઈ તેનું વિવરણ મળી આવતું નથી. એમ કહેવાય છે જે, હીજરી ૭૫ (ઇ. સ. ૭૫૦ માં યદુવંશીય એકજ રાજાએ પોતાની રાજધાની શાવલપુરને બદલી શતલજ નદીના પરપારે મરૂ ભૂમિનો આશ્રય કરી ત્યાં રહ્યો હતો. જે શત્રુએ તેની એ રૂપની શોચનીય દુર્દશા કરી હતી તે શત્રુનું નામ બટ્ટ ગ્રંથમાં “ ફરીદ ” એવું નામ આપેલ છે. વળી માલુમ પડે છે જે અજમીરનો માણેકરાય, ચોહાણ રાજા હોઈ શત્રુઓથી પુરો દાવમાં આવવાથી યુદ્ધમાં ઉતર્યો હતો, બરાબર તે સમયેજ ચોહાણ રાજા માણેકરાયે, શત્રુઓની સાથે યુદ્ધ ક્ષેત્રમાં પ્રાણ છોડ્યો હતો.

પંજાબ પ્રદેશ માંહેલ સિંધુ સાગર નામનો દોઆર દેશ, તે સમયે, ખીચી વંશીય પ્રથમ રાજાના કબજામાં હતો અને હાર કૂળનો પૂર્વ પુરૂષ ગોવળકોંડા માં રહેતો હતો. જે શત્રુએ તેને રાજચ્યુત કરેલ છે તે શત્રુને ભાટ લોકો દાનવ કહે છે, તેનું નામ “ગેર આરામ” અર્થાત વિશ્રામહીન હતું. એમ કહેવાય છે જે ગંગોત્રિના પાસેના ગજલીબંદ (ગજરણ્ય) નામના સ્થાનથી તે દાનવ ભારતવર્ષ માં આવ્યો હતો. વળી પત્તન નગરનો પ્રતિષ્ઠાતાના પૂર્વ પુરૂષ પણ તે ભીષણવિપ્લવ સમયે સૌરાષ્ટ્રના ઉપકુળના દ્વીપબંદરથી દુર થયો હતો. આશ્ચર્ય! એ શાન્તિ મય કાલમાં ભારતવર્ષના ભિન્ન ભિન્ન પ્રદેશ ઉપર કોઈ પણ વિદ્રેષ દ્રષ્ટી પડી નથી ? કેણે ભારત વર્ષમાં એ મોટું યુદ્ધ ઉત્પન્ન કરી ભારત સંતાનને શાંતિ મુખમાંથી કાઢી નાંખ્યા ? હીંદુ ઇતિહાસ લેખકની લિપિદ્વારાએ એ સમસ્યાની મીમાંસા થાય તેવું નથી. મુસલમાન ઇતિહાસથી જાણવામાં આવે છે જે ખત્રીફાના પ્રતીનીધી રૂપે ઇલાજત બરોબર તે સમયે ખોરસાનમાં રહેતે. હતો અને ખલીફાની વિજયિની સેના ગંગાતીર પર્યંત અગ્રેસર થઈ હતી. તે સીવાય ખીજકોઈ મુસલમાનના પ્રાદુર્ભાવનું વિવરણ કોઈ સ્થળે મળતું નથી. એથી માલુમ પડે છે જે ઇલાજત કિંવા કાસીમ અથવા વાલીદ ખલીફાનો કોઈ પ્રતીનીધી વા સેના નાયક ભારત વર્ષમાં આવેલ હોયો જોઈએ. ઘણું કરીને મુસલમાન ઇતિહાસમાં ઇલાજત અને કાસીમનું વિશેષ વિવરણ માલુમ પડે છે. એટલે નિઃસંદેહ રૂપે માલુમ પડે છે કે ઇલાજતથી કે કાસીમથી એ પ્રમાણે ભારત વર્ષના રાજા વીગેરે ઉપર ઉત્પીડા થઈ. ચિતોડનાં મૈર્યરાજ માનસીંહને મદદ આપવા માટે જે સઘળા રાજાઓએ તલવાર લીધી હતી, તેઓના નામોનો પાઠ કરવાથી એ રીતના અનુમાનની સત્યતાની અનેક પ્રકારે પ્રતીતિ થાય છે. મહારાજ માનસીંહ, મૈર્યકુળ માં પેદા થયેલ છે એ બાબતનું વિવરણ ઉપર થઈ ચુક્યું. ને મૈર્યવંશના મુખ

ભર વંશ પ્રમાર વંશમા રાજાઓ, ભારત વર્ષમાં સાર્વભૌમ પદવી લોગવતા હતા; ભટ્ટ અંધથી માલુમ પડે છે જે પ્રમાર વંશીય રાજાઓ ઠેઠવાર ઉજ્જયિનીમાં અને ઠેઠવાર ચીતોડમાં રાજ્યાસન સ્થાપતા હતા. +

તે બીજાજાળમાં યવનાક્રમણ થકી સ્વાધીનતાના હીલા નીકેતન ચીતોડ પુરીને ખચાવવા જે સઘળા રાજાઓએ માનસીદુની સહાયે રણસેત્રમાં ઉતર્યા હતા, તેઓની નામાવળી નીચે આપવામાં આવે છે.

અજમેર રાજ સૌરાષ્ટ્ર રાજ, ગુર્જર રાજ, હંણ રાજ, ઈજિપ્તસીંહ, ઉત્તર દેશાધિપતિ ખુસા, જાડેજ રાજકુમાર શિવ, જંગલદેશપતિ જોહીયા રાજ, અશ્વ-રીયા, શિપત, ફલહર, માલુન, હિલ, હલ વીંગરે જુદા જુદા સામાન્ય અધિપો મોટા ઉત્સાહ સાથે પોત પોતાની 'સેના લઇને દેશ વૈરી મુસલમાનની વિરૂધ્ધે રણસંગ્રામમાં ઉતર્યા હતા, તે સિવાય બીજા ઘણા રાજાઓનાં નામ માલુમ પડે છે, તેઓનો વંશ હાલ સંપૂર્ણ રીતે નાશ પામેલ છે. તે સઘળા રાજાઓમાં દેશ-જ દેશપતિ દાહીર વિશેષ પ્રસિદ્ધ હતો. અગર જો કે અનુ ત્રિપિકારના પ્રમાદ અને ભયથી દાહીરના બદલે તુઆર રાજધાની દિલ્લી લખેલ છે. પણ સેનાપતિ કાશીમની સાથેના યુદ્ધમાં દેહીરપતિ, દાહીર રાજતું વિશેષ પ્રસિદ્ધ વિવરણ જોવામાં આવે છે. સિંધુરાજ દાહીર મ્લેચ્છોથી યુદ્ધમાં હણાયો, તેના પુત્રે ચીતોડ નગરમાં આશ્રય લઈ પિતૃધાની યવનના વિરૂધ્ધે સંગ્રામમાં સાડું સૌર્ય બતાવ્યું હતું.

તે પ્રચંડ મ્લેચ્છાક્રમણ થકી, ચિતોડપુરી ખચાવવા માટે વીરબાલક બાપ્પાએ અધિક વિરત્વ બતાવ્યું હતું. તેનાજ પ્રગલ્ભ પરાક્રમે શત્રુઓ, સિંધુ અને સૌરાષ્ટ્રમાં પલાયન કરી ગયા. વિજયી બાપ્પો, તેઓનું અનુસરણ કરતો પિતૃ રાજ્ય ગીજનીમાં આવી પહોંચ્યો, અગાઉ આપણે કહી ગયા છીએ જે સાક્ષીના નામનો મ્લેચ્છ, ગીજનીના રાજ્ય ઉપર હતો. બાપ્પાએ તેને રાજદબ્દલ કર્યો અને તેના ઠેકાણે તેના ભાણેજ ને સિંહાસને બેસાડ્યો બાપ્પાએ તે યવન રાજની

+ મૌર્ય રાજની રાજસભામાં જે સામંતોએ સર્ના દત્તા તેનું વિરણ વાંચવાળી પ્રતીતી થાય છે જે મહા કરી ચંદ્રારોડે રામ પ્રગારના તાબામાં જે સામંતો ગણાળ્યા છે તે સત્ય છે, શાળીકે પ્રગાર રાજાજ તે સમયે ચક્રવર્તી હતા. સેલ્યુકસના સગકાલીન ગ્રીક ઇતિહાસ વેદકાના અંથ વાંચવાળી માલુમ પડે છે જે મીકરાજ સેલ્યુકસે, મહારાજ ચંદ્રગુપ્તને પેતાની દુહિતા પરણાવી અને તેની સાથે સુદૃઢ મૈત્રી સૂત્ર બાંધ્યું. વળી રાજ્યચક્રવર્તી ચંદ્રગુપ્તના તાબામાં ધણા પગાર ખાતાર ગ્રીક સૈનિક હતા તે ગ્રીક ઇતિહાસિકના અંથોથી મળી આવે છે.

હુડીતાનું પાણી ગ્રહણ કર્યું ત્યારબાદ તે ચીતોડમાં આવ્યો. એમ માલુમ પડે છે જે બાપો, તે યવન કુમારીના પ્રેમમાં અને રૂપમાં મુગ્ધ થઈ વૃદ્ધાવસ્થામાં, મુસલમાન ધર્મમાં દિક્ષિત થયો.

આક્ષણે આપણે, મહારાજ જોમાનના શાસન કાલીન (ઈ. સ. ૮૧૨ થી ૮૩) યવન વિપ્લવની સમાધાનના કરવામાં પ્રવૃત્ત થઈને છીએ. તે લીલણ આક્રમણ કરનાર, અધિનાયક જોરાસાનપતી મામુદ (મહમદ) હતો એન ઉપર કહેલ છે ખરું, પણ તે મહમદ કેણ તેનું અનુશીલન કરવું તે આ સમયે આવશ્યકતા ભરેલું છે. આ મયાવહ યવનાક્રમણથી ચિતોડપુરીનું રક્ષણ કરવા જે સઘળા હિંદુરાજઓ આવ્યા હતા તેની નામ તાલિકા વાંચવાથી માલુમ પડે છે જે જોરાસાન પતિ મામુદ, સળકતગીનના પુત્ર મામુદ પહેલાં ગસો વર્ષે હમ્મત્ર થયો છે એક તરફથી એમ માલુમ પડે છે જે જરોખર તે સમયે ખત્રીકા હારૂન અલરસીદે પોતાના પુત્રોને પોતાનું રાજ્ય વહેંચી આપ્યું તેના વિભાગના અનુસારે તેનો જીજે પુત્ર મામુન, જોરાસાન સિંધ દેશ અને ભારતીય યવન રાજ્યનો અધિપતિ થયો તેજ મામુનના નામના જદલે, ત્રિપિકરના પ્રમાદથી મામુદનામ લખાયેલ છે. તે સમયનો વૃત્તાંત અતિ અદ્ય પરિગણે છે. ઇતિહાસમાં વર્ણિત છે જે તદન નિરૂપયોગી અને નિરસ છે, અગર જો કે તે નીરસ અને અપ્રીતિકર હોવા છતાં સમાધાનના કરની આ રથજે જરૂરી છે.

“ ગીજની થકી ગિલ્દોટ, આસીર થકી તક્ષક, નદાલથકી ચોહાણ, બાહીરગઢથી ચાળુક. સેટ જંદરથી જુરકેર, મુંદર થકી ખેરની, માંગરોત્ર થકી માકવાહન, જીતગઢ થકી જોડીયા, તારાગઢથી રેવર, નરાવારથી કુશાવહ, શનવરથી કાલુમ, ચૌયનગઢથી દશાલો, અજમેરથી ગડ, લોહુદુર્ગથી ચંદનઉં, કાસુન્દીથી દર, દિલ્હીથી તુઆર, પત્તનથી રાજધૈસોર, ઝાંઝોરથી શનિગુર, શીરોઇથી દેવર ગાગરૌણથી ખીચી, ચુનાગઢથી ચદુ, પત્રીથી જાત્રા, કનોજથી રાઠોડ. ચુટીયાણથી બળ, પરાણગઢથી ગોહીત્ર, ચશવગઢથી ભતિ, લાહોરથી ખુરડા, રોણીજાથી શંકત્રા, ખેરલીગઢથી શીકત, મંડળગઢથી નકુળ. રાજેરથકી વીરગુજર, કલ્હીગઢથી ચાંદેલ, શીકરથકી શીકરબલ, અમરગઢથી ફૈત્ર, પરીથકી વીરઘોટ, ખનતુરગઢથી જાડેજ, જીરગા થકી ક્ષીરવર, અને કાશ્મીર થકી પુરીહર. x

x તે ગિષણ યવન વિપ્લવના સમયમાં જે સઘળા હિંદુ રાજાઓ, મહારાજ જોમાનની સહાયતા કરતા, શત્રુ વિરૂદ્ધે તરવાર લીધી હતી. તેઓના નામની તળિકા આપણે ઉપર આપી ચૂક્યા. હાલ હવે થોડા સમયના માટે તેઓના ચરિત્ર નિસમાધાનના કરવામાં આપણે પ્રવૃત્ત થઈએ. આસીરગઢના અધિપતિ તક્ષક માટે આપણે કાંઈ બોલવાનું નથી કારણકે તેના માટે આપણે ઉપર કહી ગયા છીએ. જે આસીરગઢ તક્ષકના તાબામાં હતું તે હાલ ખીટીચરાજ્યનું અંતર્ભૂત છે. જે નદાલથી [પ્રદેશ] ચોહાણ આવેલ હતા તે ચોહાણ અજમિરના રાજાની એક શાખા થકી પેદા થયેલ હતા. તેઓના જોતમાં ઝાંઝોરનો શનિગુર અને શીરોહીનો દેવર પેદા થયેલ છે.

જોરાસાનના અધિપતિએ, ચિતોડ ઉપર હુમલો કર્યો, તે સમયે તેને મદદ આપવા જે સઘળા હીંદુ રાજઓ સંગ્રામ ભૂમિ ઉપર ઉતર્યા હતા તેની તાજિકા આપી. દેશવૈરી મ્હેચ્છના હુમલામાંથી સ્વાધીનતા સ્થગ્ન ચિતોડ પુરને બચાવવા, તેઓએ જે પ્રયત્ન વીરત્વ અનુપમ રણકૌશલ, અને વિસ્મયકર આત્મોત્સર્જનનું પ્રદીપ્ત દ્રષ્ટાંત બતાવ્યું છે તે ભારતીય ઇતિહાસમાં જ્વલદક્ષરે લખાયેલ છે. મહારાજ જોમાન ચોવીશ વાર શત્રુના વિરૂધે રણક્ષેત્રમાં ઉતર્યો હતો, તે સઘળા સંગ્રામોમાં તેણે જે અદ્ભુત વીર્ય બતાવ્યું છે તેથી રામસમ્રાટ સીઝરની જેમ તેનું પવિત્ર નામ તેના વંશધરોની જપમાળાના જપસ્વરૂપે ધર્મ ગણ્યું છે. તેના સ્વદેશીય રજપુતો તેના ગુણગ્રામે એટલા બધા વિમોહીત થયા છે જે તેઓ હાલ પણ પ્રાંત:રમણીય બીજા રજપૂત રાજઓના નામ સાથે મહારાજ જોમાનનું નામ જપમાળાથી જપે છે. ઉદયપુરમાં કોઈ છોક્ર ખાય તો અથવા કોઈનું પદરખાન થાય તો તેની પાસે રહેલ આશામી ઉંચે સ્વરે બોલી ઉઠે છે “ જોમાન તારાં રક્ષા કરે ” બ્રાહ્મણોના પરામર્શના અનુસારે, મહારાજ જોમાનને પોતાના નાના તનય, જળરાજના હાથમાં રાજ્યનો શાસનભાર સોંપ્યો પણ થોડા સમયમાં તેના મનનો વિચાર બદલાઈ ગયો, ત્યારે રાજ્ય શાસનભાર પોતે હાથમાં લીધો બ્રાહ્મણોએ તે કામ ફરીથી ન કરવા વિશેષ પરામર્શ અને સલાહ આપી, પણ તેણે તેઓની હુલ્યા કરી અને પુત્ર પાસેથી રાજ્ય છીનવી લીધું. ગરીબ બ્રાહ્મણો ઉપર એટલો બધો ગુસ્સો થયો હતો કે તેણે દ્વિજ કુળને પોતાના રાજ્યમાંથી

૧ સેટમંદરગજવાર કીનારા ઉપર રથાપિત, પણ તેના અધિપતિ જરકના સંબંધે કોઈ જાતનું વિચાર મંત્રાલુપ પડ્યું નથી.

૨ મુંદરથી આવેલા ખેરનીના સંબંધે જે કોઈ વિચાર મંત્રાલુપ પડે છે તેની એટલું માત્ર જણાય છે જે પ્રમાણ વંશની એક શાખા છે.

૩ દર અને તેની રાજધાની દંશુદી (કામુદી) સંબંધે જે પ્રકટિત છે, તેમાંથી એટલું માત્ર નિર્ણયિત થયું છે જે તે રાજધાની ગંગાતીર કનોજની પાસે આવેલી હતી.

૪ તે સામન્ય શોક અને પરિતાપનો વિષય નથી જે કોઈ ભટ્ટ ગ્રંથોમાં દિલ્હીના તુઘ્લક રાજાનું નામ જોવામાં આવ્યું નથી. પણ વિશેષ વિવેચના કર્યાથી માત્રામ પડે છે જે આ યુદ્ધ ઘટનાની અગાઉ ત્રી વર્ષ પૂર્વે પ્રથમ અનંગપાળે, દિલ્હીની પુનઃ પ્રતિષ્ઠા કરી.

૫ ઝાકોરથકી જે શનિગુરુ આવેલ હતો, તે ચોડાણની એક શાખામાં ઉત્પન્ન થયેલ હતો. પણ તેના વંશધરો કેટલો સમય તે કિલ્લાનો અધિકાર કરી રહ્યા, તે કોઈ કહી શક્યું નથી.

૬ જુનાગઢ (ગીનાર) થકી યાદવ રાજ આવેલ હતો, તેના વંશધરોએ ધણો કાળ તે પ્રદેશમાં રાજ્ય કર્યું.

કહાડી મુકયું. પાપ મોહને વશવર્તી થઈ જોમાને જે દુષ્કર્મ કર્યું હતું તેનું ફળ તેને થોડા સમયમાં મળ્યું. ગરીબ દ્વિજકુળના શોષિતથી પોતાના હસ્ત કબ્જિત કરી પોતાના રાજ્ય સિંહાસને બેઠો ખરો પણ તેનો ભોગ તે લાંબો કાળ કરી શક્યો નહીં; થોડા સમયમાં તેના એક દીકરા નામે મંગળે તેને સિંહાસન બ્રષ્ટ કરી દીધો અને તેનો વધ કર્યો. સામાન્ય સિંહાસનના લાભ માટે દુષ્ટપતિ મંગળે સ્વહસ્તે પિતૃ શોષિતનો પાન કર્યો ખરો પણ તે રાજ્યભોગ ઘણા દિવસ કરી શક્યો નહીં. મેવાડના સરદારોએ એકઠા થઈ મંગળને સિંહાસન વ્યુત કરી દીધો રાજ્યબ્રષ્ટ થયા પછી પિતૃકૃતા મંગળે ઉત્તરમેરૂની સરહદમાં આશ્રય લીધો, અને ત્યાં તેણે લદુર્વા નામના સ્થાનનો કબ્જો કર્યો અને ત્યાં પોતાનું વંશવૃક્ષ રોપ્યું. તે લદુર્વા શહેરમાં તેના વંશધરો મંગલીય ગિલ્ડોટના નામથી ઓળખાયા.

પિતૃઘાતક મંગલ પછી ભર્તૃઘાટ ચિતોડના સિંહાસને બેઠો તેના અને તેના પછીના રાજાઓના શાસન કાળમાં ચિતોડની અધિકાર સીમા અનેકાંશે વધી

૭ લાહોર થઈ ખુસારજ આવ્યો તેનું ખરું કુત્ર વિવસ્થા કોઈ સ્થલથી નીકળી આવતું નથી માત્ર ફેરીસ્તામાંથી નીકરેછે જે પહેલ વહેલા જ્યારે મુસલમાનો ભારત વર્ષમાં આવ્યા ત્યારે લાહોરના અધિપતિ ઉપર કોઈ રાજા હતો તે હીંદુ રાજા કાણુ અને કયા કેળમાં પેદા થયેલ હતો તેનું વિવરણ ફેરીસ્તામાં નથી. ખત્રીજા અલગાનસુરના (ઇ.સ. ૭૬૧) શાસનકાળમાં પેશાવર અને કારગાનના અધિકારો એટલા જના પરક્રમી થઈ પડ્યા હતા કે તેઓએ સિંધુના એ.જાંડી લાહોરના હિંદુરાજ પાસેથી અનેક રાજ્ય લઈ લીધાં તે અધિકારો તે સમયે ઇસ્લામ ધર્મના દિક્ષિત નહોતા ખત્રીજા સેનાપતિઓ તેઓને મદદ આપવા જંગમીસ્તાનમાં આવ્યા હતા. લડાઈમાં હિંદુ રાજાનો પરજય થવાથી તેઓના વચમાં સંધિપત્ર થયું સંધિપત્રમાં એવું મુકરર થયું જે સિંધુના પશ્ચિમ પ્રાંત ઉપર આવેલો સઘળો પ્રદેશ અધિકાર સોંકતે આપવો તેઓએ લાં રહી વિદેશીય લોક થઈ ભારતવર્ષની રક્ષા કરી.

તે સરહદના રક્ષક માટે કાલીદ વન ગિરિમાર્ગે એક મોટો કિલ્લો બનાવી લાં તેઓએ રક્ષક તરીકે રહેવું અને તે સંધિપત્રના લેખના અનુસારે તે ગિરિમાર્ગના શિર્ષસ્થાને નિખ્યાત ખાખર નામનો કિલ્લો તૈયાર થયો. લાહોરના રાજા સાથે એ સંધિપત્રથી અનેક દિન અધિકાર લોકો બંધાયેલ હતા. ને બન્ને રાજાઓ અલેક્ઝાન્ડરના શાસન સમય ઇ.સ. ૯૭૬ સુધી પરસ્પર મિત્રભાવે રહ્યા આલ્ખીરૂની નામના એક ઐતિહાસિક પંડિતના વૃતાંતથી જાણવામાં આવે છે જે ખ્રીસ્તીય દશમા સદ્કામાં કાબુલ અને લાહોરમાં એક હિંદુ રાજવંશનું અધિપત્ય હતું તેમાં જયપાળ નામનો એક અધિપતિ હતો. જયપાળના પુત્ર અનંગપાળની મુદ્રાઓમાં તે સામંત ઉલ્લેખ છે. મહારાજ જોમાનના રાજ્યમાં સો વર્ષ ઉપર એટલે ઇ.સ. ૯૭૬ માં જયપાળનો જન્મ હતો એટલે અનુમાન થાય છે જે મહારાજ સામંતના કુળમાં ખુસા નામે કહેવાતો હોવો જોઈએ

પડી. મહીનદી અને આબુપર્વતના મધ્યસ્થ વિશાળ પ્રદેશમાં જે સઘળા અસહ્ય માણસો વસ્તા હતા, તે સઘળાએ ચીતોડના અધિપતિના પ્રચંડ પ્રતાપે પરાભૂત થઈ તેની આધીનતા સ્વીકારી હતી. તે વિસ્તૃત અરણ્ય પ્રદેશમાં જે સઘળા કીલ્લા હતા, તેમાંથી ધરણુગઢ અને અજરગઢ નામના બે કિલ્લા હાલ મોબુદ છે. મહારાજ ભર્તૃલાટે ગુજ્જર અને માળવ રાજ્યનાં તેર સ્વતંત્ર રાજ્યનો અધિકાર પોતાના તેરજુ પુત્રને આપ્યો. તેના તે તેર પુત્રો ત્યારપછી ભાટેરા ગિલ્ડોટના નામે પ્રસીદ્ધ થયા.

મહારાજ જોમાનના નીચેના જે પંદર રાજાઓ ક્રમે ક્રમે ચીતોડના સિંહાસને બેઠા તેઓના રાજ્ય કાર્યમાં કાંઈ જાણવા જોગ ઘટના કે બીના બની નથી. તે પંદર રાજાઓની કારકીર્દીમાં ઘટનાવળીની મનોહરવિચિત્રતા નથી એટલે કે તેનું વર્ણન, વાંચનારોએ મનોગ્રાહી અને મનોરંજક થઈ પડે તેવું નથી. તે સમયમાં ચિતોડના ગીલ્ડોટ વંશનો અને અજમેરના ચોહાણ વંશનો કોઈ કોઈવાર મિત્રભાવ અને અમિત્ર ભાવ જોવામાં આવે છે. કોઈવાર પરસ્પરનાં હૃદયશ્રોણિત પાડવા કઠોર યુદ્ધક્ષેત્રમાં ઉતરવા તૈયાર થાતા અને કોઈવાર તેઓ સુદૃઢ મિત્રતામાં બંધાઈ, મલેચોની સામે થાતા. ચિતોડાધિપતિ વીરસિંહે કોવાટીયા નામના રણક્ષેત્રમાં ચોહાણરાજ દુર્લભને પાડી દઈ હરાવ્યો પણ રજપૂત જાતિનું કેવું અપૂર્વ અને અલૌકિક મહાત્મ છે ! દુર્લભના પૂત્ર મહારાજ વિશાલદેવે પિતૃશોકને વિસ્મૃત કરી, સ્વદેશ પ્રેમિકના સ્વર્ગીય મંત્રમાં પ્રચંડ વિદ્વેષ ભાવ છોડી દઈ પિતૃહંતા વીરસિંહના ઉત્તરાધિકારી રાઓળ તેજસિંહ સાથે અભિન્ન મિત્રતાથી બંધાઈ બાંધવ જેવાં કાર્ય કર્યાં, અને હિંદુ વૈરી મુસલમાનનો પ્રચંડ પ્રતાપ રોકવા રણાંગણમાં તે ઉતર્યો હતો. મહનીય રજપૂત ચરિતની એ અપૂર્વ અને લોકોત્તર ગુણવર્ણના કેવળભદ્ર ગ્રંથોમાંથી નીકળી આવે છે, એટલું જ નહીં પણ અનેક શિલાલિપિથી પણ તે વર્ણના નીકળે છે. એ સઘળા ગ્રંથોથી અને શિલાલિપિથી તેઓના જે આચરણનો વૃત્તાંત મળી આવે છે, તેનાથી સ્પષ્ટ પ્રતીત થાય છે જે તેઓ સ્વભાવતઃ વર્ણુ જ્ઞાનહીન અને તેજસ્વી હતા. પ્રચંડ મૂર્તિ ધારણ કરી યૌવનકાળમાં તેઓ પરધનનું હરણ કરતા હતા અને વૃહાવસ્થાના કાળમાં ચૈત્યાદિતું નિર્માણ કરી યૌવનકાળમાં કરેલા પાપો દૂર કરવા સચેષ્ટ થાતા હતા, હથીયાર, ઘોડા અને શીકાર, તે તેના હૃદયની સામગ્રી હતી. તે ત્રણ વસ્તુથી તેઓ થોડીવાર પણ દુર રહેવા ખુશી રહેતા નહોતા, અને જ્યારે શત્રુકુળનાં રંજીતના અભાવે મેવાડ શાંતિ ભોગવતું હતું, ત્યારે તેઓ પોતાના સરકારી સામંતોની સાથે નિષ્કારણ વિવાહ વિષંવાદેમત્ત થઈ તે શાંતિનો ભંગ કરતા હતા.

* તેઓએ તેર રાજ્યની સ્થાપના કરી તેમાં માત્ર અગીયાર રાજ્યનાં નામ મળી આવે છે તે કલનગર, ચંપાનિર, ચોરેતા, ભોજપુર, લુનાર, નીમખોર, સોદાડ, ચોધગઢ મંદપુર, આષ્ટપુર, અને ગંગાભાવ.

ચતુર્થ અધ્યાય.

મહા કવિ ચંદ બારોટ પ્રણીત* ઐતિહાસિક વિવર્ણવળી,
અનંગપાળ, પૃથ્વીરાજ, સમરસિંહ, તાતારના લોકનો ભારત
વિજય, સમરસિંહની વંશાવળી, રાહુપ, રાહુપના ઉત્તરાધિકારીઓ.

સંવત ૧૨૦૬ માં સમરસિંહનો જન્મ થયો. ચિતોડના રાજભુવન માં-
હેલાં ભટ્ટ લોકોએ સમરસિંહની જીવનનું વિસ્તૃત રીતે સમાલોચન કર્યું
છે ખરું પણ આપણે એક માત્ર ચંદબારોટ પ્રકટિત વિવર્ણવળીનું
અવલંબન કરી તેની પવિત્ર જીવનની અનુશીલન કરવા પ્રવૃત્ત થઈએ. આ
ક્ષણે તે સમાલોચના કરવા લાયક વિષય ઉપર મનોનિવેશ કર્યા પહેલાં આપણે એક
પ્રયોજનીય ઐતિહાસિક વૃત્તાંતની આલોચના કરવા અગ્રેસર થઈએ છીએ. પ્રસિદ્ધ
દિલ્લી નગરીમાં વીરચરિત તુઆરવંશીય રાજાઓનું આધિપત્ય પૂરું થઈ રહ્યું તે સમયે
ભારતવર્ષે રાજનૈતિકચિત્રમાં કેવી મૂર્તિ ધારણ કરી હતી અને ભારતવર્ષના કયા કયા
પ્રદેશો કયા કયા હિંદુરાજ્યના કળામાં હતા તેની આલોચના આ સમયે આસ્થળે
ઘણીજ પ્રયોજનીય છે એમ અમને લાગે છે એટલે કે પ્રસિદ્ધ મહા કવિ ચંદબારોટના
નામાંકિત ગ્રંથમાંથી તેનું પ્રકૃતવિવરણનું યથાર્થ અનુવાદ આ સ્થળે સંકલિત કરવું
ઘણુંજ સન્માનનીય અને આદરણીય થઈ પડશે. એવી રીતે જે “વોઢા જેવા મજબુત શરીર
વાળો વીરચાલુક્યરાજ ભોળોભીમ પત્તનનગરમાં રાજ્ય કરતો હતો. આખું પર્વતમાં પર
માર વંશીય જીન હતો તે રણ ક્ષેત્રમાં ધૂવ નક્ષત્રના જેવો અચળ હતો. મેવાડમાં સમરસિંહ
હતો, તે પાકાંત રાજાઓ પાસેથી કર લેતો હતો, અને તે દિલ્લીશ્વરના દુરંત શત્રુ
યવનનો પથાવરોધકારી હોઈ પ્રચંડ લોહશલાકા જેવો વિરાજતો હતો. મરૂ ભૂમિનો
પ્રતાપ સ્વરૂપ, આત્મજળે બળીયાન્ નિર્ભય તેજસ્વી, મુંદરાજ નાહુરરાવ, તેઓ સઘ-
ળાના મધ્ય સ્થળે વિરાજતો હતો. દિલ્લી નગરીમાં તે સઘળાનો આધીશ્વર મહા-
રાજાધિરાજ અનંગપાળ હતો. તેનો આદેશ માથા ઉપર ચઢાવી, મુંદરનાગોર સિંધુ
જલાવત્ અને તેની પાસે રહેલા ખીજા દેશો પેશાવર, લાહોર, કાંઆ વીગેરેના પ્રદેશના
અધિનાયક અને કાશી પ્રયાગ ગડદેવ વીગેરેના અધિપતિઓ મહારાજ અનંગપાળના

* ચંદ બારોટ પ્રણીત બર્ધાઈ અતીવ ઉપાદેય ગ્રંથ છે તેમાં અમુલ્યવર્ણનાથી ઐતિહા-
સિક ઘટના તેણે સારી રીતે ગોઠવી છે જે પાઠ કરવાથી, હૃદય, અપૂર્વ ભક્તિ, પ્રીતિ અને કૃત-
જ્ઞતાથી ભરાઈ જાય છે તેનો ગ્રંથ ઓગણોતર સર્ગથી ભરપૂર છે તે સર્ગોમાં એકંદરે એક લાખ
સ્તોક છે ગ્રંથમાં રાજસ્થાનના ઘણું કરી સઘળા રાજ વંશનું વર્ણન છે.

પ્રચંડ પ્રસાદમયી તેમને શરણ થયા હતા અને તેમનો આદેશ (હુકમ) માથે ચડાવતાં હતા. દિલ્લીના શેષતુંઆર સમ્રાટના રાજકાળમાં એ સઘળા રાજાઓ ભારત વર્ષમાં જુદા જુદા ભૂભાગે પોતાનું રાજ્ય કરતા હતા. મહારાજાધિરાજ અનંગપાળ તે સઘળા રાજાઓના શિર્ષસ્થાને રહી એ સઘળાને આદેશ આપતો હતો.

જે દિવસે ભટ્ટી લોકો, જાળાણીસ્તાનથી પિનાહિડત થઈ ભારતવર્ષમાં ફરી પેઠા તે દિવસથી, થોડા સમયમાં તેઓ પંજાબના શાહીવાહન પૂરને લાન્નોટને, અને મરૂ ભૂમિના લહુવા નામના શહેરને હસ્તગત કરવા સમર્થ થયા. અને દેરવાલ નગરીનું સ્થાપન કરી તેઓ પ્રસિદ્ધજેશલમેર નગરી સ્થાપન કરવા ગોઠવણ કરવા લાગ્યા. તે સમયે, ચોહાણવીર પૃથ્વીરાજ દીલ્લીના સિંહાસને બેઠો હતો. ભટ્ટિ લોકો તે સમયે જેશલમેર નગરની પ્રતિષ્ઠા કરવા મશગુલ હતા. તે સમયે, તે નગરી વિશેષ ખ્યાતિ મેળવી શકી નહિ. જેશલમેરની સ્થાપનાના પૂર્વે ભટ્ટિ લોકો તે અપ્રશસ્ત ભૂભાગમાં રહી ખલીફાના સેનાપતિઓ સાથે યુધ્ધમાં ગુંથાયા હતા. અને પક્ષમાં ભીષણ યુધ્ધ થયું હતું તે યુધ્ધ વ્યાપારમાં ભટ્ટિઓ સમયે સમયે જ્ય મેળવી સિંધુનદની તક્ષકની રાજ્યધાની પ્રર્થત પોતાનો પ્રતાપ ફેલાવતા હતા અને છેવટે તે સ્થળ પ્રર્થત, પોતાના પૂર્વ પુરૂષનું વિસ્તૃત રાજ્ય મેળવી શક્યા હતા.

જે સમયે, મુસલમાનના દુર્ધર્ષ વિક્રમપ્રભાવે, ભારતવર્ષમાં મોટી ઉથલપાથલ થઈ. ભટ્ટીવંશીય રજપુતો તે સમયે તે સંકીર્ણ રાજ્યમાં રહી રાજનૈતિકજગતમાં અતિસામાન્ય ઉન્નતી મેળવી શક્યા હતા, પણ ચોહાણ રાજ દીલ્લીશ્વર પૃથ્વીરાજના શાસનકાળમાં તેઓની ઉન્નતિનો સૂત્રપાત થયો. તે સમયથી તેઓની વીરતા કમેકમે વધતિ ગઈ. ભારતીએતિવૃત્તમાં વર્ણવેલ છે જે પૃથ્વીરાજના તાબામાં અખીલેશ નામનો એક સેનાપતિ હતો તે ભટ્ટીવંશનો રજપુત હતો.

ઉપર આપણે કહી ગયા કે મહારાજ અનંગપાળ તે સમયે ભારતવર્ષમાં સાર્વભૌમ રાજા હતો. તે દીલ્લીના પ્રથમ તુલાર રાજા વીલનદેવથી નીચેઓગણીશમો પુરૂષહતો. મહારાજ યુધિષ્ઠિરનું લીલાનિકેતન પ્રાચીન ઇંદ્રપ્રસ્થ સેંકડો વર્ષ સુધી શ્મશાન ભૂમિ રૂપે પરિણામ પામી પડી રહ્યું હતું. એ દીર્ઘકાળેનવ્યાપીની અરાજકતા મધ્યે જે મહાપુરૂષ મૃતસંજીવનના મંત્રજળે તે ઇંદ્રપ્રસ્થની પૂર્વશોભાનો ઉદ્ધાર કર્યો તેનું નામ વિનળદેવ, વિનળદેવે અનંગપાળ નામ ધારણ કરી, યુધિષ્ઠિરના રાજસિંહાસને બેઠો. તેના ઉતરાધિકારીઓના રાજ્યકાલમાં અજમેરમાં ચોહાણ રજપુતો, દીલ્લીના રાજાની આધીનતામાં સામંત રાજરૂપે વિરાજતા હતા. પણ ચોહાણરાજ વિશાળદેવના વિક્રમ પ્રભાવેએ આધીનતા સ્ખલિતથી માત્ર નામની રહી હતી કાલના અપૂર્વ મહિમાએ તે આધીનતા ચોહાણ રજપુતોના પક્ષમાં કોઈ રીતે કષ્ટકર થઈ શકી નહી કારણકે નહીતો

તે સમયથી ચોહાણની સૌભાગ્યલક્ષ્મી કુમેકુમે વધતી જતી હતી. એ ભારતવર્ષનું સાર્વભૌમ અધિપત્ય, તેના એકવંશધરના હાથમાં આવવાનો સૂત્રપાઠ થયો.

જે સમયે દીલ્લીના સિંહાસન માટે મહારાજ અનંગપાળની સાથે કનોજના રાઠોડ રજપુતોનો ઘોર સંગ્રામ ચાલતો હતો. તે સમયે, સોમેશ્વર નામનો એક ચોહાણ રાજા અજમેરની ગાદી ઉપર હતો. સોમેશ્વરે તે સંગ્રામકાલમાં મહારાજાધિરાજ અનંગપાળને વિશેષ મદદ આપી. તેથી દીલ્લીશ્વર અનંગપાળ તેના ઉપર અતિવતુષ્ઠ થયો. તેણે પોતાની પુત્રીને સોમેશ્વરને આપી, સોમેશ્વર સાથે જમાઈનો સંબંધ બાંધ્યો. એ પુત્રીના ગર્ભે વીરવર પૃથ્વીરાજનો જન્મ થયો. મહારાજ અનંગપાળે તે સમયની અગાઉ પોતાની એક પુત્રીને કનોજરાજ વિજયપાળને આપી હતી. વિજયપાળનો એક પુત્ર સ્વદેશદ્રોહી જયચંદ્ર પેદા થયો. જયચંદ્ર અને પૃથ્વીરાજ બન્ને દીલ્લીશ્વર અનંગપાળના દોહિત્ર થાય. જયચંદ્ર પૃથ્વીરાજ કરતાં વડિલ હતો. બન્ને દોહિત્રો, માતામહના સમાન સ્નેહવાળા અને પ્રીતિપાત્ર હતા. અનંગપાળ અપુત્રક હતો. તે નાના દોહિત્રના ઉપર વધારે સ્નેહ રાખતો હતો એટલેકે અંતિમ વયમાં અનંગપાળે પૃથ્વીરાજના હાથમાં, પોતાના વિશાળ સામ્રાજ્યનું સૂત્ર આપી દીધું.

જયચંદ્ર મોટો દોહિત્ર હોઈ તે સામ્રાજ્ય મેળવવા આશા રાખતો હતો. પરંતુ તે આશામાં તે દરેક રીતે નીષ્ફળ નીવડ્યો માતામહનું સિંહાસન તેને મળશે એવી તેની જે વાસના હતી તે પૂર્ણ થઈ નહીં તે સમયે પૃથ્વીરાજની ઉંમર આઠ વર્ષની હતી તોપણ વયોજેષ્ઠ દોહિત્ર જયચંદ્રને છોડી અનંગપાળે પોતાના સામ્રાજ્યનું સૂત્ર પૃથ્વીરાજના હાથમાં આપ્યું.

માતામહ અનંગપાળ પાસેથી ભારતવર્ષનું સામ્રાજ્ય પૃથ્વીરાજ પામ્યો. એ અન્યાય અને પક્ષપાતપણું જયચંદ્રના હૃદયમાં કંટક રૂપે થઈ પડ્યા. દારૂણ વિદ્રેષાનળે અને ઇર્ષાવિન્હિએ તેનું હૃદય કાયમ બળવા લાગ્યું. તે વિષમ હૃદયઅગ્નિ નિવારણકરવા માટે તેણે જે ઉપાય યોજ્યા, તે ઉપાયથી તેણે પોતાના જ ચરણ ઉપર કુઠારા ઘાત કર્યો અને સમગ્ર ભારત ભૂમિનો સર્વ નાશ કર્યો. પૃથ્વીરાજ દીલ્લીના સિંહાસને બેઠો ત્યારે જયચંદ્રે પહેલા તો તેનું સાર્વભૌમ સ્વિકાર્યું નહિ. અને સઘળી ભારત ભુમિમાં પોતે સમ્રાટ અને એકેસ્વર કહેવાય તેમ કરવાને ગોઠવણ કરવા લાગ્યો. સુંદરનો પુરીહર વંશનો રાજા અને અણહીલવાડ પાટણનો અધિપતિ ચોહાણ વંશના કાયમના શત્રુ હતા. આ ભયંકર અંતર્વિષ્ણુવ કાળમાં તેઓએ જયચંદ્રનો પક્ષ સ્વીકારી લીધો, અને પૃથ્વીરાજના વિરુદ્ધે ઉતરવા તેઓએ જયચંદ્રને ઉશ્કેર્યો. અગર જોકે પૃથ્વીરાજના જાણવામાં તે હકીકત આવી હતી. પણ તે પહેલાં અણહી-

લપાટણના અને મુંદરના રાજાને કાંઈ બોલ્યો નહિ. છેવટે જ્યારે પુરીહારરાજે તેના વિરૂદ્ધે ઘોર ઠગાઈ અને દગલબાજ કરવાનું શરૂ કર્યું ત્યારે તેણે તેની સામે તલવાર લીધી. પૃથ્વીરાજ જ્યારે દીલ્હીના સિંહાસને બેઠો ત્યારે, મુંદરરાજે પોતાની પુત્રી, તેને પરણાવવા સ્વિકાર્યું હતું. વિવાહ કરવાની ગોડવણ થવા લાગી. પણ દુષ્ટ મતી પુરીહારરાજે, તેની પુત્રી તેને પરણાવી નહિ. તેથી પૃથ્વીરાજ ઘોર અપમાનિત થયો. તે અપમાનના બદલાને માટે તેણે તેના વિરૂદ્ધે યુદ્ધ યાત્રા કરી. એ યુદ્ધમાં ચૌહાણ વીર પૃથ્વીરાજની ભાવી આબાદીની સૂચના થઈ. અને તે સમયથી તેનું પુષ્કળ વીરવિક્રમપણું થોડેથોડે જાહેરમાં આવવા લાગ્યું તેનીતે અભ્યુન્નતિ, કૃચ્ચરિત્રજય-ચંદ્રનાહૃદયમાં ઝેરથી ચોડેલા બાણની જેમ લાગવા માંડી. તેની આબાદી એના પાપહૃદયમાં સદ્ય થઈ શકી નહિ. તે અભ્યુન્નતિનો પ્રતિરોધ કરવાના અભિપ્રાયે, બીજો કોઈ ઇલાજ મળ્યો નહી ત્યારે છેવટ; તેણે સંગ્રામપટુ તાતાર સૈનિકોને પોતાની સેનામાં પગાર આપી રાખ્યા. તેથી તેના અધઃપાતનો રસ્તો પરિષ્કૃત થયો. તેનું ભવિષ્ય ભાગ્ય ગગનઘોર તર ધન જાણે સમાર છન્ન થઈ પડ્યું. તેણે પોતાના પાપ કલુષિત હૃદયની પરિતૃપ્તિ સાધવા માટે જે ઉપાયનું અવલંબન કર્યું તેથી તેનું અને સઘળા ભારતવર્ષનું અહિત થયું. કારણકે જે વૈરી દુર્દાંતિ મહમદગોરીતે સુયોગે ભારતભૂમિમાં પેઠો. અને તેને ભારત સંતાનની સ્વાધીનતા છીનવી, ભારતના પવિત્ર હૃદયમાં ઇસ્લામ ધરમનો વિજય વાવટો રોપ્યો.

ચિતોડના અધિપતિ સમરસિંહ, દીલ્હીશ્વર પૃથ્વીરાજની બેન પૃથ્વીની સાથે પરણ્યો, એ મંગલમય, સંબંધ બંધને તે બન્ને રાજાઓ કઠોર સૌહાર્દ સૂત્રે બંધાયા. હજારો આપદ વિપદમાં એક ક્ષણ પણ તે બંધનથી તેઓ વિચ્છુત થતા નહિ. તે બન્ને રાજાઓ, એક મુહુર્ત પણ પરસ્પર અમિત્રતાના ચિન્હ પણ દેખાડતા નહોતા, જે દીવસે દૃષ્ટવતીની તટેસ્વદેશ પ્રેમિકના પવિત્ર મંત્રે દીક્ષિત થઈ, તે બન્ને રાજાઓએ અનંત ધામમાં યાત્રા કરી, તે દીવસે તેઓ આલોકમાં પરસ્પર સૌહાર્દથી વિચ્છિન થયા બરા પણ તેઓ અનંત ધામે એક મિત્ર થયા નહીં. એવું કોઈ બોલી શકશે નહી. હાય ! કયા કુક્ષણમાં ભારતવર્ષમાં ગૃહવિચ્છેદનો સૂત્રપાત થયો. હાય ! કયા કુક્ષણે અભાગી ભારત સંતાનો, સ્વજાતીય ભાઈઓનું હૃદય શોષિત પીવા સીંચ્યા ! દૃષ્ટવતીના તીર્થ સ્થળ ઉપર થયેલા યુદ્ધ દીવસથી ભારતવર્ષના સર્વ નાશનો સૂત્રપાત થયો. સુખી ભારતવર્ષ અનંત દુખના સમુદ્રમાં ડુબી ગયું.

કુરૂક્ષેત્રની ભીષણ શ્મશાન ભૂમિ આર્ય લોકના ગૃહ વિચ્છેદના લોહી ભરેલ દેખાવ સ્વરૂપે હાલ બિરાજે છે. તે જોઈને હજુ પણ કમનશીબ ભારત સંતાન, તે અનર્થકર પરસ્પર યુદ્ધ કરવાનું છોડતા નથી !!

ભારતવર્ષ કોઈ દીવસ એ અનર્થકરનાર પરસ્પર યુદ્ધના સર્વ નાશ થકી

બચી શકે તેમ નથી. ભારતવર્ષમાં એ અંતરવિવાદ, પરસ્પર લડાવી, હાલ પણ ભારત સંતાનને ઘણા દુઃખદાયક સંયોગોમાં લાવી મુકે છે તે સમયે કેટલાંક ભારત સંતાન તે અંતરવિવાદથી અકાળે મૃત્યુગ્રાસમાં પડ્યાં. ઉન્મતની જેમ ભારતવર્ષીય લોકોએ પોતાનો સર્વનાશ કરેલો છે. તેને શોક ઉત્પન્ન કરાવનાર દાખલો આજ પણ સ્વર્ણપ્રસુ ભારતભૂમિના હૃદયે ભીષણ રમશાન તુલ્ય વિરાજે છે. હાલ પણ ભારત સંતાનના ગ્રહ વિવાદનું એક અપૂર્વ વિચિત્ર ભાવ જોવામાં આવે છે. પરસ્પર વિકાળ મૂર્તિ ધારણ કરી પરસ્પરનાં લોહીપીવાની પૃથા ભારત સંતાને અગાઉથી અજ્ઞાતમાં લીધી છે. તેજ ભારતીય રાજ સમાજની કાયમની નીતિ છે. તેવુંજ ભારતવર્ષના અદ્ય-ચક્રમાં લખેલ છે તે નીચ દુરાચરણને અનુસરી, તે રજપુતોએ પોતાના પગના કુલર ઘાત કર્યો, પોતાનાજ સૌભાગ્યના માર્ગમાં કાંટા રોપી દીધા તેઓનાં એવી દુર્ની-તિથી ભારતભૂમિ વિજ્ઞતિ શત્રુના ગ્રાસમાં પડી. સુખનું નંદનકાનન શોચનીય મરૂશ્મશાનમાં પરિણામ પામ્યું, આજતે રૂઢીના આધારે જન્મદગ્ન્ય, કાર્ત્ત્વીય-ર્જુન, ભીષ્મ, દ્રોણ, ભીમ, પાર્થ વિગેરે શુરવીરોની જનની ભારતભૂમિ ઉપેક્ષા કોઈ શુભલાથી શુભલિત થઈ પડી હતી.

પૃથ્વીરાજના પ્રચંડ શત્રુ પત્તનરાજ અને કનોજ મહારાજ સમરસિંહ તરફ શત્રુતા ચલાવવામાં શાંત રહ્યા નહિ. તે માટેજ મહારાજ સમરસિંહે તે બન્ને રાજ તરફ તલવાર ઉપાડી તે શિવાય તેને પોતાના મિત્ર પૃથ્વીરાજનાં સહાયતા માટે રણક્ષેત્રમાં ઉતરવું પડ્યું નગરકોટના કોઈ સ્થળે સાત કોલ સોનામહોર આવીશકૃત થઈ એમ કહેવાય છે જે તે મહોર ત્યાં કોઈ સ્થળે દાટી રાખી હતી. પૃથ્વીરાજે તે સોના મહોરો નીચે ગત કરી જેથી કનોજના રાજાના મનમાં અને અણુહીલવાડપાટણના રાજાના મનમાં વિરોધ આશંકા પેદા થઈ. એક તરફ પૃથ્વીરાજનું સેનાબળ અધિક હતું અને બીજી તરફ તેને આ પુષ્કળ નાણાં મળ્યાં આથી એ બન્ને રાજાઓ તેના વિરૂદ્ધ ઉભા થઈ લડાઈમાં ઉતરી પૃથ્વીરાજની સાથે જ્ય એળવે એવી આશા બીલકુલ તે રાજાઓના મનમાં રહેવા પ્રાપ્ત નહીં. તોપણ આશંકામાં ઘેરાઈ પૃથ્વીરાજનું પ્રચંડ બળ અટકાવવા, તેઓએ શાહ-બુદ્ધીનની મદદ માગી જે દીવસ તેઓના હૃદયમાં એ સર્વનાશ કરનારી કલ્પનાનો ઉદય થયો તે દીવસથી ભારતવર્ષનું અદ્ય પગન એક ભારે મેઘજળથી ઢંકાઈ ગયું. શાહબુદ્ધીનની વિદ્રેશ દૃષ્ટિ ભારતવર્ષ ઉપર પડી. તે પોતાનો મનોભીલાષ પૂર્ણ કરવા માટે સુયોગ અને યોગ્ય તક જોતો હતો. હવે તે સુયોગ અને સારો તક તેની પાસેઆવી ઉભો રહ્યો, આથી હવે તે ધીરજ રાખી શકે ખરો કે? કનોજ રાજ જયચંદ્રની સાથે મળી જવા, સત્વર તે મોટી સેના લઈ તેના રાજ્ય તરફ આદ્યો.

દુરાચારિ જયચંદ્ર, જે તેનો સર્વ નાશ કરવા તૈયાર થયો છે તે હકીકત પૃથ્વીરાજના જાણવામાં હતી. એટલે કે દુરાચારની દુરભીક્ષાંધિ અટકાવવા, અને તેના તે દુષ્કર્મનું પ્રતિકૂળ આપવા, તે ગોડવણ કરતો હતો. તે સઘળી તેની હકીકતો કહેવા માટે, તેણે પોતાના પ્રિય બંધુ સમરસિંહ તરફ દુત મોકલ્યો. મૃદીર નામનો એક સામંત રાજા, તે કાળે લાહોરમાં શાશન કર્તાના અધિકારે હતો. પૃથ્વીરાજે તેનેજ સમરસિંહ પાસે દૂતત્વરૂપે મોકલ્યો. દીંદીશ્વર પૃથ્વીરાજના તાબામાં સામંતોમાં ચંડ પુંડીર પરાક્રમવાળો સામંત હતો. તેના પ્રચંડ પરાક્રમનું, અદમ્ય દેશ હિતેચ્છનું, કડોર ઉદ્યમનું અને અધ્યવસાયનું વિવરણ ચંદ આરોટે તેના મહાકાવ્યમાં જયલદ્વયે વર્ણવેલ છે. જે દીવસે તે, ગૌરવ સૂચક દૂતપણે નીમાણો. તે દીવસથી તે તેના જીવનના શેષ કાળ સુધીમાં લાહોર રાજ ચંદપુંડીર ભારતના ઇતિહાસમાં પોતાનું નામ સુવર્ણક્ષેત્રે કોતરાવતા ગયો છે. તેના મહનીય ચરિતના વર્ણન વાંચવાથી સ્પષ્ટ સમજ શકાય છે. જે તેણે સ્વદેશના માટેજ જીવન ધારણ કરેલું હતું. અને તેણે સ્વદેશના માટે પોતાના જીવનનો ત્યાગ કર્યો હતો અને છેવટે તે સ્વર્ગમાં ગયો હતો. જ્યારે શાહબુદ્દીન મોટી સેના દળે ભારતવર્ષમાં આવ્યો ત્યારે તે ચંડપુંડીરે, તેની પ્રચંડ ગતિ અટકાવવા માટે રાવિ નદીના કાંઠે પોતાનું શુભ દંડ ઉંચું કર્યું. અગર જો કે તે પોતાના અભીષ્ટ સાધનમાં કૃતકાર્ય થયો નહિ પણ તે સાધનમાં જે વિસ્મયકર વીરત્વ બતાવ્યું છે તેથી તેનું પવિત્ર નામ ઇતિહાસમાં કામના માટે અશ્વય રહેલ છે.

દૂતવર ચંડપુંડીર, દીંદીશ્વર, પૃથ્વીરાજ પાસેથી વિદાય થઈ. પુસ્કલ દ્વય ત્રીંગેરે લઈ મોટી ધામધુમે ચિત્તોડ નગરમાં આવ્યો. મહારાજ સમરસિંહે આદરથી તેને ગ્રહણ કર્યો અને તેના વાસ માટે યોગ્ય ઘર આપ્યું. થોડા સમય પછી દૂતવર ચંડપુંડીરે મહારાજ સમરસિંહની મુલાકાત માટે કહેવરાવ્યું. નરતજ તેની વાસના સફળ થઈ. ચિત્તોડાધિપતી સમરસિંહના હુકમના અનુસારે તે રાજ હજુરમાં આવ્યો. તે સમયે મહારાજ સમરસિંહ પોતાના વિશ્રામ મંદીરમાં બેઠો હતો, તેનું આસન વ્યાઘ્રચર્મનું હતું, તેનાં કપડાં લાલ હતાં, તેના સઘળા અંગે વિભૂતિ ચોળી હતી, ગળાનાં તેને પદ્મખીજનો રોષ હાર હતો, મસ્તક ઉપર લાંબો જટા ભાર હતો, દૂતવર ચંડપુંડીરે તેની પાસે આવ્યો કે તેને આદરથી બોલાવી સંમુખે આસન લેવા તેણે તેને અનુરોધ કર્યો. તેની શાંત ગભીર સુતિ યોગીશ્વરનો યોગ્ય વેશ અને અત્યુત્તમ વ્યવહારભેદ ચંડપુંડીરના હૃદયમાં ભકિતરસ ભરાઈ ગયો. તે તેને યોગીંદ્રનામે બોલાવી ભકિતપૂર્વક ગદગદ સ્વરે બોલ્યો “ આપ ચથાર્થ ભગવાન મહાદેવના પ્રતિનિધિ ” એ સઘળા વૃતાંતનો પરસ્પર વાક્યાલાપ તે બન્નેના અંદર થયો, તેનું પ્રકૃત વિવરણ ચંદમહાદેવે અંતમાં સુંદર ભાષામાં વર્ણવેલ છે.

બે દીવસમાં મહારાજ સમરસિંહ, પ્રિય સાળા પૃથ્વીરાજનું નિમંત્રણ કબુલ કરી, દીલ્હી તરફ મોટી સેના સાથે આડ્યો. પૃથ્વીરાજે તેને ઉમદા સામૈયું કરી, ગ્રહણ કર્યો ત્યાર પછી તેઓએ પરસ્પરનું કુશળ વીગેરે પુછ્યું. ત્યાર પછી યોગ્ય વાતચીત કરી કૃતવ્ય કરવાને તત્પર થયા. તે ત્વરામાં બે કર્તવ્ય કરવાનું સુકરર થયું, પ્રથમ પત્તન રાજનું દર્પ હરણ, દ્વિતીય. મુસલમાનના હુમલામવિહનોત્પાદન, સમરસિંહ, પત્તનરાજ સાથે વૈવાહિક સૂત્રે બંધાયો હતો, એટલે કે તે તેના વીરૂદ્ધે લડવા ન જતાં મુસલમાનના હુમલામાં વ્યાઘાત કરવા દીલ્હીમાં ગયો.

પૃથ્વીરાજ, સેનાદળ સાથે અણુહીલવાડ પત્તન તરફ આડ્યો. થોડા સમયમાં રણુન્મત્ત યવનોના યુદ્ધના વાજનો ધ્વનિ દિલ્હીની પાસે સાંભળવામાં આવ્યો. એટલામાં રજપૂતવીરોએ, તેનો વાજથી યોગ્ય જવાબ આપી મોટા ઉત્સાહે તેઓના વિરૂદ્ધે કુચ કરી. થોડા કાળમાં બન્ને સેનાની વચ્ચે સંગ્રામ શરૂ થયો. પણ તે સંગ્રામમાં બન્ને પક્ષમાં જય પરાંજયના ચિન્હ દેખાણુ નહિં. એ પ્રમાણે એક ક્ષેત્રમાં વિજય લક્ષ્મી કોઇની થઇ નહિ. એટલામાં પૃથ્વીરાજ, પાટણનારાજનો અહંકાર તોડી નાંખી મોટા ઉત્સાહે આવી બંધુવરને ભેટયો, ત્યારે ઉભયવીરનું પ્રચંડ વિક્રમ એકથી પ્રખર તેજથી ઉદ્ગપિત થઇ. જન્મવલંત વિક્રમાનલે, મુસલમાનો પતંગની જેમ પડી બળી મુઆ. મુસલમાન શાહબુદ્દીન અનેક કદે પ્રાણ બચાવી પલાયન કરી ગયો. તેનો સેનાપતિ વિજયી રજપૂત શુરાઓના હાથમાં બંદી થઇ પડ્યો.

પૃથ્વીરાજ જયી થયો. તેના સઘળાં વિધ્નો દૂર થઇ ગયાં નગરકોટના ભૂગર્ભથી જે પુષ્કળ સંપત્તી પાડ્યો હતો, તેમાંથી અર્ધસંપત્તિ તેણે તેના બનેલી સમરસિંહને આપી, પણ સમરસિંહે તે લીધી નહિ અને તેના સૈન્ય વીગેરેને તે વહેંચી દીધી. ત્યારપછી મહારાજ સમરસિંહ, પૃથ્વીરાજ પાસેથી રજ માંગી ચિતોડ તરફ આડ્યો.

એટલામાં કેટલાક વર્ષો વીતી ગયા, સામાન્ય સામાન્ય રણુસંગ્રામમાં વિજય મેળવી પૃથ્વીરાજ અને સમરસિંહ શાંતિ સુખ ભોગવવા લાગ્યા. ત્યારપછી થોડા સમયમાં ભારતવર્ષની ભવિતવ્યતાની કાલ રજની કરાળ વેશે આવી પહોંચી. યવનોના ઉપર જય મેળવી પૃથ્વીરાજે વિચાર્યું જે આ ગૌરવ અને સમૃદ્ધિ સાથે તારો કાયમનો સમય આડ્યો જશે. એટલે કે તે નિશ્ચિંત ભાવે પ્રિયતમા સંયુક્તા + સાથે પરમાનંદે રાત્રી દીવસ કહાલવા લાગ્યો. પણ વિધિલિપિના

x સંયુક્તા કનોજ રાજ જયચંદની પુત્રી રાજ જયચંદે, પોતાની પુત્રીના સ્વયંવરમાં ભારતવર્ષના સઘળા રાગને નિમંત્રણ કર્યું હતું. પણ તેની સાથે વિવાદ હોવાથી મહારાજ પૃથ્વી-

કેમાનુસારે તેના સુખના દીનનો અવસાન આવ્યો. ક્રમે તેનો કાલ પૂર્ણ થયો. તેને આળસુ અને ગાફીલ બાણી શાહબુદ્દીન ફરીથી મોટી સેના સાથે ભારતવર્ષમાં આવ્યો. વળી તેનું ભયંકર રણવાદ્ય ભારતવર્ષને કંપિત કરવા લાગ્યું તેની સાથે પૃથ્વીરાજનું સિંહાસન, પણ ફરવા અને કંપવા લાગ્યું. પૃથ્વીરાજની મોહનિંદ્રા ભાંગી. તેણે જાણ્યું હવે તેની પાસે વિષમ સંકટ આવી પડ્યું. એટલેકે તે સંકટ-માંથી બચવા ઉપયુક્ત ઉપાય અને ઇલાજ લેવાને તત્પર થયો તેમાં તેણે પોતાના બંધુ સમરસીંહનું આનુકુળ્ય માગવા દૂત મોકલ્યો.

જે પૃથ્વીરાજ મનોમોહિની સંયુક્તાના પ્રેમાલાપમાં મુગ્ધ થઈ, આલસ લોગવી સમય ગાળતો હતો તે પૃથ્વીરાજ પોતાની સંગિની પત્નીથી આળસની નિંદ્રામાંથી જાગ્યો. સંયુક્તાએ, પ્રકૃતવીરનારીની જેમ જવલંત ઉત્સાહમાં ઉત્સાહિત કરવા, બોધ આપ્યો અને રણક્ષેત્રમાં જવા માટે પ્રાણુપતિને કહ્યું. તે સંબંધે મહા કવિ ચંદબારોટે પૃથ્વીરાજ રાસામાં જે વર્ણન કરેલ છે. તે વર્ણન વાંચવાથી પાઠ કરનારના રો-માંચિત ખડા થાય તેવું છે.

જે દિવસે, શાહબુદ્દીન, છેવટની વારે સૈન્ય સાથે પૃથ્વીરાજની વિરૂદ્ધે યુદ્ધમાં ઉતર્યો. તે દિવસે રજનીયોગે પૃથ્વીરાજે એક ભયંકર સ્વપ્ન જોયું. તેથી તેનું હૃદય કંપિત થયું, અને તેને મનમાં વિષમ ચિંતાનો ઉદય થયો. રજનીનો અવસાન આવી પ્રભાત થયું, તેણે પ્રિયતમા સંયુક્તાની પાસે તે અદભૂત સ્વપ્ન દર્શનનો વૃત્તાંત જાહેર કર્યો અને કહ્યું

ગઈ રાત્રીએ જ્યારે, હું નિંદ્રાના સુકોમળ કોડમાં વિરામસંલોગ કરતો હતો ત્યારે, મેં જોયું જે રંભાના જેવી લાવણ્યવાળી સ્ત્રીએ, આવી કઠોર ભાવે મારો હાથ પકડ્યો. અને તેજ રીતે તે સ્ત્રીએ તુંને પકડી ત્યારે તે પોતાના રક્ષણ માટે જુદી જુદી ચેષ્ટા કરી. અહો ! એ લયાનક સમયે ભીમ દર્શન ચક્ષસના જેવો, એક મોટો મહોન્મત હાથી પ્રચંડ વેગે શુંઠ હલાવતો હલાવતો, મારા તરફ દોડી આવ્યો. ભયથી નિંદ્રા ભંગ થયો. ભય પામેલ અને ચકિત થયેલ હું ચારે તરફ જોવા લાગ્યો, પણ તે રંભા અને તે મહોન્મત હાથી જોવામાં આવ્યા નહિ. હૃદય કંપી ઉઠ્યું, સર્વાંગ રોમાંચિત થઈ ગયું, રૂઢકંઠે મૃદુસ્વરે, હર ! હર ! એમ

રાજ અને સમરસીંહ તે સ્વયંવર સભામાં ગયા નહીં તેથી જયચંદ્રે, તેઓની પ્રતિ રૂપે દ્વાર પાસે રખાવી, પણ સંયુક્તા એ સભાના કોઈ રાજના ગળામાં વરમાળા નાંખી નહિ. તેણે પૃથ્વી રાજની સ્વર્ણમૂર્તિના ગળામાં વરમાળા રોપી. પૃથ્વીરાજ રાજભવનમાં કપટવેશે દૂષાધ રહ્યો હતો. સંયુક્તાની તે હડીકત તેણે જાણી, સભાસ્થળે આવી, સંયુક્તાની ઉપાડી પોતાના નગર તરફ કુચ કરી ગયો. જનાં સભાના કોઈ રાજાએ તેની પ્રચંડ ગતિનો રોધ કર્યો નહીં.

બોલી. હું શય્યા છોડી ઉઠ્યો. આ જો! હજુ સુધી હૃદય કપે છે. હાલ જો! હજુ પશુ સર્વોગ રોમાંચિત છે પ્રભુ જાણે ! અદૃશમાં શું હશે !

સાંભળતાં સાંભળતાં સંયુક્તાનાં પ્રજ્ઞાત કમળ જેવા વદન મંડળમાં એક અપૂર્વ કાંતિ પ્રકાશિત થઈ. તે મૃદુ ગંભીર સ્વરે બોલી “ હે ચોહાણ કુળના ગૌરવ સૂર્ય ! આ જગતમાં આપની જેમ, હોણ એટલી બધી સુખ સમૃદ્ધિ ભોજવે છે, તોપણ આપને તૃષ્ણાની શાંતિ ક્યા ! તોપણ આપ સામાન્ય સ્વપ્ન દેખી ભવિષ્યની બીનાની ચિંતામાં વ્યાકુળ થાઓ છો ! પણ પ્રાણેશ્વર ! મૃત્યુ એક જીવનીની એક માત્ર નિયતિ છે. એકુનિવરિ નિયતિના હાથથી કેવતા પણ નિષ્કૃતિ મેળવી શકતા નથી, પુરાતનનો પરિત્યાગ કરી નૂતન ધારણ કરવા કોની વાસના ન હોય ! પણ હા નાથ ! આપ વિચારી જુઓ જે સત્કાર્યમાં જીવનનો હોમ આપે છે. જે ગૌરવના માટે મૃત્યુનું આલિંગન કરે છે તે સુઓ છે પણ કાયમ જીવત છે. હું સી છું હું તમને વધારે શું સમજાવી શકું. આપ સ્વાર્થના વિષયને પહેલાં મનમાં રથાન આપો નહિ. તેમ કરવાથી આ ક્ષણભંગુર જગતમાં અમરતત્વ મેળવાય છે, હવે ઉપયુક્ત ઉપાય લેવાની આપ યોજના કરો, આ આપની કરાળ તલવાર લઈ શત્રુ કુળનો નિપાત કરો હું દાસીના માટે કાંઈ ચિંતા ન કરો ! હું આપના અધિગનું કામ કરીશ.

પૃથ્વીરાજે રાજ સભામાં આવી, ભટ્ટ કવીને બોલાવી સઘળું નીવેદન કર્યું. ભટ્ટ કવિઓએ તેનો ભાવાર્થ ભાંગી કહ્યું કે રાજ કુળગુરુએ એક દિવ્ય કવચ તેને આપ્યું દીક્ષીશ્વરે, તે મંત્ર પૂર્ણ કવચ પોતાના મુગટમાં રાખ્યું. ગ્રહની પ્રસન્નતા માટે હઝારો ઘડા હુદ્દ સૂર્ય ચંદ્રના પાન માટે દાનમાં આપ્યાં.

દશદીગયાળના ઉદ્દેશે, દશ પાડાનો ઉત્સર્ગ થયો. વળી દીન દરિદ્રને સોના રૂપાનાં દાન અપાણાં પણ શોણિતના ઉત્સર્ગ કરવાથી, દુધનું ઉત્સર્ગન કરવાથી, અને દીન દરિદ્રને સોના રૂપાના દાન કરવાથી કોઈ નીચગતીનો રોધ કરી શકે છે ! જે ગતીનો રોધ કરી શકે તો નળયુધીપ્રીર, રામ વીગેરે મહા પુરુષો કહોર દુઃખને શરણ લાવી કેમ થયા ?

વીષમ સંકટમાં પડી, પૃથ્વીરાજે પ્રીય બાંધુ સમરસીહની મદદ માંગી. મહારાજ સમરસીહ, શું તેથી નીશ્ચિંત રહે ખરો ! તે અધીકગણ વીલંબ ન કરતાં સત્વર મોટી સેનાથી દીક્ષી નગરમાં જવા બોલકણ કરવા લાગ્યો. પૃથ્વીરાજ પણ સેનાપતી સામંત વીગેરેને બોલાવી યુદ્ધ વીલંબની મંત્રણા કરવા લાગ્યો. આ ભંચકર યુદ્ધ કાલમાં ભારતવર્ષનો સઘળો ક્ષત્રીયરાજ સમાજ એક સંપમાં આવી દેશ વેરી યવનની સામે કયાંથી પૃથ્વીરાજની મદદે આવે ! તે રાજસમાજમાંથી કેટલાક રાજા તટસ્થ

રહી, યુદ્ધ વ્યાપારમાં સામેલ થયા નહોતા, કનોજના અધીપતી અને પાટણના અધી-
પતી અને ધારાનગરના અધીપતીએ પૃથ્વીરાજ ઉપર વીધ્વેલ લાવ રાખી. તેનો સર્વ
નાશ કરવા, યોજનાઓ કરી તે અધમ રાજપુરુષોએ પાપ અને મોહને વશવર્તી
થઈ જે અધમ કાર્યો કર્યા છે તેનાં વીષમય ફળ તેઓને ભોગવવાં પડ્યાં છે
અને તેઓ થોડા વખતમાં ચવનોના ગુલામ તરીકે થઈ ગયા હતા.

દીલ્લી યાત્રાના સઘળાં આયોજન સંપૂર્ણ થઈ ગયાં. રાજકાર્યનો ભાર પોતાના
નાના પુત્ર + કર્ણુને સોંપી મહારાજ સમરસીંહ પોતાના સૈન્ય સામંત સાથે દીલ્લી
નગર તરફ આદ્યો. ચીતોડપુરીને છોડી કે તેનું હૃદય સહસા કંપી દંડયું. સહસા
જાણે તેના કાનમાં કોઈ મૃદુર વડે બોલતું હોય તેમ લાગ્યું. જુઓ ! ચીતોડનગરીને
એકવાર જોઈ લ્યો. હવે પછી તમે તેને દેખશો નહી. સમરસીંહ ચમકીત થયો
પણ તેથી તે અણુમાત્ર નીરૂત્સાહ થયો નહી. તે ઈસ્ટદેવને સંભારી ગંતવ્ય માર્ગે
આદ્યો. ચંદબદ્દિઈના, “ મહાસમર ” ના શેષસર્ગમાં મહારાજ સમરસીંહની એ
કુચનું વીવરણ મહાન તેજસ્વી ભાષામાં વર્ણવેલ છે. પૃથ્વીરાજ સામંતોને લઈ
ત્રણકોશદુર સામેયુ લઈ મહારાજ સમરસીંહની સામે ગયો. ત્યાં મોટા સંમાને અને
સંભ્રમે પરમ બંધુને મળ્યો. સમરસીંહને જોઈપુરવાસીઓએ આનંદીત થયા. દીલ્લીમાં
ઘેરઘેર ગીતવાદ્ય વાગવા લાગ્યાં. દરેકઘરના દ્વારે મંગળ ઘટ મુકવામાં આવ્યા. દીલ્લી
નગરી અસંખ્ય ધ્વજ પતાકાથી અને પુષ્પમાળાથી સુશોભીત થઈ ગઈ. પ્રાદ્ધણો
ઘણા આનંદે સ્વત્યયેન ઠરવા લાગ્યા, અને બંદીલોકો સ્તુતીપાઠ કરતા કરતા
સમરસીંહની અભ્યર્થના કરતાં અગ્રેસર થયા. ટુંકામાં તે દીવસ પરમ આનંદનો
હતો. તે આનંદના દીવસમાં અસીમ આનંદથી ઉત્કુલ થઈ દીલ્લીની સઘળી પ્રજા
આનંદથી સમરસીંહની અભ્યર્થના કરવા લાગી.

થોડો સમય વિશ્રામસંભોગ કરી સમરસિંહ પ્રિય મિત્ર પૃથ્વીરાજની સાથે
યુદ્ધ વ્યાપારની યોજના કરવામાં ગુંથાયો. શત્રુ લોકોની ગતિ રોકવા પૃથ્વીરાજે કોઈ
ઉપાય યોજ્યા છે કે નહિ તે બાબતમાં સમરસિંહે પૃથ્વીરાજને પુછ્યું. તના પ્ર-
ત્યુત્તરમાં જે વાત તેણે જાણી તેથી તેમહો વીરિમત ઘયો. તેણે પ્રત્યુત્તરમાં સાંભ-
ળ્યું જે તેના પ્રીય બંધુ પૃથ્વીરાજે, શત્રુની ગતી રોકવામાં કાંઈ પણ યોજના
કરી નથી, તેથી સમરસિંહે તેને ધીક્કાર આપ્યો. પછી હવે શું ઇલાજ
લેવા તેની તે મંત્રણા કરવા લાગ્યો એ સઘળાનું ઉપયુક્ત વર્ણન મહા કાવ્ય ચંદ-
બરદાઈમાં સારી રીતે કરેલ છે તે મનોહર વીવરણ વાંચવાથી વાંચનારનું હૃદય
બન્ને રજપુત વીરના મહાનીય ચરીત્ર તરફ સમભાવે ખેંચાય તેમ છે.

÷ નાના કર્ણુ ઉપર એવો અદ્વૈતિક અનુરાગઘવાથી મોટોકુંવર કુંભકર્ણુ પિતા ઉપર
બહુજ વિરક્ત થયો. અને કેટલાક સહચરને લઈ પિતૃરાજ્ય છોડી દઈ તે દક્ષિણ દેશમાં ગયો
ત્યાં વિદોર નામના એક હજ્જી પાદશાહના આશ્રય નીચે તેણે એક નવા રાજ્યની પ્રતિષ્ઠા કરી.

યુદ્ધોપયોગી સમસ્ત ગોઠવણ સંપૂર્ણ રીતે કરવામાં આવી. મહારાજ સમરસીંહના આદેશથી વીશાળ રજપુત સેના, દીલ્લીના તોરણદ્વારથી નીસરી, શત્રુની સેના સામે, પ્રચંડ ગીરી નદની જેમ આગળ વધી, સશ્ત્રનો ઝણત્કાર, પ્રમત્તણમાં તંગનોઅનેરણતુરંગનોવીકટનીનાદ, અને રણોન્મત રજપુતોનો ગંભીર શ્રવણ ભૈરવ ચીત્કાર થવા લાગ્યો જેથી પૃથ્વીતળ કંપવા લાગ્યું. જે રસ્તા ઉપર થઈ સેનાનું ગમન થતું હતું તેતે રસ્તામાં કયા કયા સ્થળે વીશ્રાંત લેવા ગોઠવણો થઈ ગઈ તેના માટે સમરસીંહની સલાહ લેવામાં આવી અને ટુંકામાં સમરસીંહની સલાહ વીના એક પણ કામ, મહારાજ પૃથ્વીરાજ કરતો નહોતો મહા કવી ચંદ બારોડે, તેને રજપુત સેનાનો ચુલ્હીસીસ કહેલ છે તે સાહસી, ધીરસ્વભાવ, સમર ચતુર, પરમ પંડીત, શાસ્ત્રવીશારદ, અને મંત્રાણુ નીપુણ હતો. સંગાળ વીહંગ વીગેરેની ગતીવીધી જોઈ લેવામાં પરમ તે નીપુણ હતો. શકુરશાસ્ત્રમાંતેની પારદર્શિતા હતી તે જ્યોતીષીની જેમ સુંદર રૂપે ભાવી ફલા ફલની ગણના કરી બાણતો હતો. સંગ્રામ સમયે, સેનાબ્યૂહ કરવામાં, અને યુદ્ધ કાળે તુરંગની ગતી કરાવવામાં અને ભાલા વીગેરે ફેંકવામાં તે સમયે સમરસીંહની ખરોખરી કરી શકે તેવો બીજો કોઈ રજપુત નહોતો સમરસીંહના એ અપ્રતિમ ગુણ ગૌરવ માટે ગીલ્હો ટકુળના અને ચોહાણુ કુળના સઘળા રજપુત સામંતો તેના ઉપર અત્યંત શ્રદ્ધા ભક્તી રાખતા હતા. નિત્યની યુદ્ધ યાત્રા અને રણાભીનય પુરો થાય ત્યારે દરેક સૈનીક અને સામંત, સમરસીંહની છાવણીમાં એકઠા થતા હતા. અનેતેઓનીસાથે તે આદર અને વીનયથી સંભાષણુ કરતો હતો. વળી તે સમયે, તે તેઓનીપાસે નીતીમૂલક ભાષણુ આપતો હતો તેની મનોહારીણી વાણી અને શીક્ષા સાંભળી છાવણીના સઘળા લોકો પુરા આનંદીત થતા હતા. મહાકવી ચંદબારોડે મૂક્તકંઠે સ્વીકાર કર્યો છે જે તેના મહા કાવ્યમાં જે સઘળી શાસન વીષયીણી નીતી શીક્ષા દાખલ થઈ છોતેનો ઘણો ખરો અંશ, ખોમાન કુળ મણી સમરસીંહના મુખથી નીકળેલ છે. અને વળી ધર્મ નીતી, રાજનીતી, સમાજનીતી, મંનીર્વાચન, અને રાજદૂતાચરણુ વીગેરે સંબંધમાં જે સઘળા સુંદર સુંદર વૃત્તાંત છે તે સઘળા વૃત્તાંતનો વક્તા ઘણું કરી ચિતોડાધીપતી મહારાજ સમરસીંહ છે.

પુન્યભૂમી બ્રહ્માવર્તના પ્રાંત ઉપર વહેનારી, પવિત્ર પાણીવાળી દશદવતીના* તીરે ક્ષત્રીય અને મુસલમાનની વચ્ચેત્રણ દીવસ ઘોર સંગ્રામ ચાલ્યું. પહેલાં બે દીવસમાં ઉભય પક્ષનાં જય પરાજયના કાંઈ લક્ષણુ જોવામાં આવ્યા નહી. ક્રમે ત્રીજો દીવસ, કાળનીશારૂપે ભારત વર્ષના પૂર્વ દીશાએ કાળરૂપી કાળી રાત્રીએ દેખાવ આપ્યો, ભગવાન દીનકર, બાણુ.

* તેનું આધુનિક નામ કાગવા.

એકવારના માટે ભારતવર્ષના સંતાનોનું ગૌરવ જોવા માટે ધીરે ધીરે ઉદયાચળ ઉપર પુલ્કેશ થયો હોયની શું? એમ લાગ્યું. રજપુતો દષદવતીના પવીત્ર પાણીમાં નાહ્યા. અને. પ્રાતઃકૃત્ય કરવા લાગ્યા એ સમયે પૃથ્વીરાજ પ્રિયતમા મહીષી સં-યુક્તાની પાસે ઉભો હતો. સંયુક્તા સ્વહસ્તે તેને રણસજ્જામાં શજ્જીત કરતી હતી. અખતર વીગેરે પહેરાવી તેણે પ્રાણપતીના કટી પ્રદેશે અસીકોષ ઝુલાવી દીધો. એ-ટલામાં સંગ્રામનું નગાડું વાગ્યું તે વાદધ્વનીથી રજપુત વીરો સીંહનાદ કરી ઉઠ્યા, પૃથ્વીરાજ ચમકિત થયો. આટલા પરોઢીયામાં ચવન લોકો વિશ્વાસઘાતક-તાનું કામ કરશે એવું તેના ધારવામાં નહોતું. એટલે કે એક ઘડીપણ વિલંબ કર્યા વીના તે જલદીથી રણક્ષેત્રમાં તે દોડ્યો. છેવટના રણાભીનયે ભારતનાતે છેવટના ગૌરવના દીવસે, તે સમયના તે ભારતવર્ષના અદ્વીતીય મહા-વીર સમરસીંહ અને તેનો પુત્ર કલ્યાણસીંહ પ્રચંડ પરાક્રમે, અગણ્ય રીપુ સૈન્ય નો સંહાર કરી સ્વદેશ પ્રેમીકર્તાનું અને અદભૂત વીરતાનું ઉદાહરણ બતાવી પોતાના તેર હજાર રજપુત સૈન્ય સાથે અને પ્રસીદ્ધ સામંતોની સંગે સંગ્રામ-સ્થળે અનંત કાળના માટે લાંબી નીંદ્રામાં સુતા. તે દીવસે, તે દુદીને દષદવતીના તીરેંદ્ર શોણીત્ર જળ ઉપર ભારતવર્ષનો ગૌર સૂર્ય અસ્ત થયો. ભારતવર્ષના ભાવી આશા સઘળી વીલુપ્ત થઈ. વીરોગર સમરસીંહ પ્રતીવૃતા મહીષી પૃથા, પ્રાણપતીના સ્વર્ગ રોહણના સમાચાર સાંભળતાં પીયતમ સહોદર પૃથ્વીરાજના બંદી રૂપે પકડાયાના અખરસાંભળતાં એક મૃદુર્ત પણુ વીલંબ ન સહન કરતાં પોતાના સગા સંબંધીનાં વચનો લક્ષમાં ન લેતાં ચીતાનળમાં બળી સતી થઈ ગઈ. દષદવતીની સૈક્રતભૂમી આજ ભીષણ સમશાન ભૂમીમાં પરીણામ પામી જેના પવીત્ર તીર ઉપર બેસી, આર્ય મહર્ષી લોકો, મુધામય સામગાને દેવતાઓને આનંદીત કરતા હતા. આજે તે નદીની પુણ્યમય સૈક્રત ભૂમી મસાણ જેવી થઈ ગઈ. તેના ઉપર અસંખ્ય વીકાળ જનવરો મડદાનાં માંસ ખાવા ઉડતાં હતાં. દષદવતીનાં સ્વચ્છ પાણી રૂધીરથી મીશ્રીત થઈ ગયાં, તે ભયંકર સ્મશાન ભૂમીનો ભીષણ દૃશ્ય બ-મણે વધારી પીશાચની જેમ ચવન સૈન્યો, સંગ્રામમાં પડેલ આર્ય સૈનીકનાં આ-ભરણો લેતા હતા. હાય ! હવે તેની પ્રચંડ ગતી કોઈ અટકાવી શકે તેવું રહ્યું નહીં. ભારતવર્ષમાં આજ કોઈ રહ્યું નહીં પ્રકૃતી ચીત્કાર કરી બોલી-કોઈ નથી ભારતવર્ષની રાજ્યલક્ષ્મી ચવન સ્તંબલાથી સ્તંબીત થઈ આર્તનાદે બોલી-કોઈ નથી. ભારત ભૂમી આજ અનાથ. પતી પુત્ર વીહીન, થઈ ગઈ. ભારતભૂમી આજ શત્રુના હાથમાં બંદીવી થઈ ગઈ.

વીજ્યોન્મત શાહબુદ્દીન, ત્યાંથી દીલ્હી તરફ ચાલ્યો. ત્યાં રણસીંહે લડી અપૂર્વ વિરત્વતાનાં લક્ષણ બતાવ્યાં. તે ચવનો સાથે વીરતાથી લડવામાં સંગ્રામમાં પડ્યો. તેના શોચનીય અધઃપાતથી દીલ્હી નગરી રક્ષક શુન્ય થઈ ગઈ. રક્ષક-

શુન્ય જનરહીત સ્મશાન ભૂમી જેવા નગરમાં પેસી દુઢાંત યવનોએ પાંડવ વીર સુધીથીરતું રાજ સીંહાસન હસ્તગત કર્યું. ક્ષત્રીય દુલાંગાર પુરુષધમ જયચંદ્ર વીંદાસઘાતકતાનું અને સ્વદેશચેરીતાનું ચથોચીતપ્રતીક, પામ્યો. થોડાસમયમાં યવનોએ તેનું ક્રોનરાજ્યકબજેકર્યું જેથી જયચંદ્રએ કદમત્યાંથી તેની આશા સાથે નાશી જવા લાગ્યો અને ગંગા નદીના કીનારા ઉપર આવેલા વહાણ ઉપર બેસી તે પલાયન કરવા લાગ્યો. પરંતુ તે વહાણ પરનના ગાંભીર પ્રવાહથી ડુબી ગયું, અને તેની સાથે પાપી જયચંદ્રનો અંત આવ્યો, અને તેજ દીવસથી સ્વેચ્છાએ ભારતભૂમીના પત્રીત્ર સંતાનો ઉપર જેટલું અને તેટલું ઘાતકીપણું અને જીવહાટ ગુજારવાનું શરૂ કર્યું.

યવનોએ ભારતવર્ષનાં શોભાવાળાં ગામો દેવમંદીરો અને નગરો ચુર્ણનિચુર્ણનીત કરી દીધાં ભારતવર્ષનાં ધનના ભંડારો લુંટી લીધા. ભારતવર્ષના પ્રાણ પુત્રના હુકમ શોણીત તેઓએ પીધાં, ભારતભૂમી તેઓનાથી સ્મશાન ભૂમીમાં પરીણામ પામી સર્જને સંહાર કરનારી, પ્રેતમૂર્તિ ભારતવર્ષમાં ઘેરઘેર જાણે નાચતી ન હોય! એમ જોવામાં આવ્યું. જે સઘળી વસ્તુઓ પત્રીત્ર હોઈ દેવતાની લોગ્ય વસ્તુ ગણાતી હતી બ્રાહ્મણ શીવાય બીજા કોઈ વસ્તુ જેનો સ્પર્શ કરી શકતા નહી. તે સઘળી વસ્તુઓ યવનોએ પગતજે દળી નાંખી જે સઘળાં દ્રવ્યો, આર્થલોકોની કારીગીરી ના નમુના હતા. તેનો નીકુર હૃદયવાળા સ્વેચ્છાએ ધ્વંસ કર્યો, જાણે ભારતવર્ષનો પ્રલયકાળ આવી પહોંચ્યો. શું ! એ ભયંકર પ્રલયકાળનો દુર્વિશદ અત્યાચાર સદ્ય રી આર્યવીર રજપુતો નીસ્તીમ ડુબી ઘયા. કતે આર્યવીર રજપુતો હીન બળવાળા થયા ખરા પણ તેમની નસોમાંથી અને શીરામાંથી વીરતાનું લોહી હજી ગયું નથી. પ્રતીત્ય જગતની વીરતા અને સ્વાધીનતાના લીલા સ્થળ રોમ અને ગ્રીસ હાલ દુર્દશામાં અને પતીતાવસ્થામાં છે પણ તેનું જાતીય જીવન હજી નષ્ટ થયું નથી, તે શું ફરી ઉન્નત મસ્તક કરી ઉન્નતીમાં આવશે નહીં ત્યારે શું ભારતવર્ષ વીરતા, સભ્યતા, અને સ્વાધીનતાનું લીલાસ્થળ હોઈ ભારતવર્ષ, મસ્તક ઉન્નત કરી ઉન્નતીમાં આવશે નહીં. -

સ્વભાવથી રજપુતો તેજસ્વી, ધૈર્ય, ગાંભીર્ય, સહીષ્ણુતા, સહી વીગેરે વીરોચીત ગુણોથી તેઓનું હૃદય વીભૂષીત છે, એ સઘળા ગુણોથી તેઓની વીર્યમત્તા અને તેજસ્વીના નીચમીત્ત્વથી તે કઠોર અત્યાચાર સહન કરી, તેનો ઘદ્યો લેવા યોગ્ય અવસર તેઓ જોતા હતા, પૃથ્વીની કોઈ જાતી, વીરત્વમાં, મહત્વમાં, તેજસ્વીતામાં, અને સ્વાધીનતામાં, રજપુતજાતીની ધરોળરી કરી શકે તેવી કોઈ છે? હઝારો વર્ષના દાસત્વ અને પારકાનું દુઃખ સહન કરી, ભોગવી, રજપુત જાતીની જેવી જીવનની બીજી કોઈ જાતીએ, પોતાના પુર્વ પુરુષોની સભ્યતા, આચાર વ્યવહાર

વિગેરે સમલાવે રાખેલ છે, આર્યવીર રજપુતની પ્રકૃતી પ્રચંડ અને નીર્ભીક ખરી. તોપણ તે પ્રયોજન વસે સહીષ્ણુતા રાખી અતીદુઃસહ દુઃખ સહ્ય કરી, વેર લેવા માટે કોઈપણ યોગ્ય તકની વાટ જોયા કરતી હતી. નીર્દય, નીધુર પાષણ હૃદય મુસલમાનોના અત્યાચારથી રાજસ્થાનના ઘણા દેશે, ઘણા શહેરો, અને ઘણાં ગામડાં નાશ પામ્યાં, ઘણાં રજપુત કુળો વીધ્વસ્ત થયાં, શઘળા વીધ્નોએ શઘળી આકૃતો અને શઘળા અત્યાચારે, શરાણુની જેમ તેઓના સાહશ રૂપી અસ્ત્રને સહસ્ત્રવાર શુશાણીત કર્યાં. રોમન લોકના એકજ આઘાતથી ખ્રીટન લોકો એકવાર અધઃપતીત થઈ ગયા, તેની દારૂણ અધઃપાતમાંથી ઉભા થઈ રોમન લોકોના કરાળ આશમાંથી છુટવા તેઓએ ચેષ્ટા કરી અને તે ચેષ્ટા પરીણામે સાર્થક થઈ નહિ. રોમન લોકોની ગુલામગીરીની શંખળા તોડી સ્વતંત્ર થવા જતાં ખ્રીટન લોકો શેકશન લોકોની ગુલામગીરીમાં આવી પડ્યા તેમાંથી પણ તેઓ છુટી નીકળી શક્યા નહી. ત્યારે ડેન્માર્કના લોકોએ આવી, તેઓને પરાધીનતાની શંખળા પહેરાવી. વળી તે જીતેલા અને જીતનાર સંયોગથી કેટલીક શંકર જાતી ઉત્પન્ન થઈ આર્ય વીર રજપુત સાથે તેઓની તુલના કરી જુઓ. કોઈ અંશમાં તેઓ તેની સમકક્ષ થાય તેમ નથી રજપુતો, પોતાના રાજસીંહાસનથી વીચ્યુત થયા. તોપણ તેઓએ પોતાના પૂર્વજોનો સનાતન ધર્મ છોડ્યો નહીં.

સજાતીશત્રુતા અને સ્વદેશ દ્રોહીતાના વીષમય પ્રતીકૃળ સ્વરૂપ ગર્વિત રાઠોડનું ગરન્નત કનેજ અને ગૌરવાન આલુકય વંશનું અણુહીલવાડ આજ નામ માત્રમાં વીરાજે છે. સાત્ર એક મેવાડે પત્રીત્ર ધર્મનો અચળ કીલ્લો થઈ હબરો તોફાનો સહન કરી પોતાની રક્ષાનાવીનીમયે કોઈ દીવશ પોતાનું ગૌરવ વેચ્યું નથી. પુષ્કળ પુન્યના બળે આજ પણ તે પૂર્ણ ગૌરવમાં વીરાજે છે. જે દીવશે આર્ય વીર સમરકે શરી સમરસીંહે સ્વદેશાનુરાગનો સ્વર્ગીય મંત્ર સાધવામાં યુદ્ધ સ્થળે પ્રાણ ત્યાગ કર્યો, તે દીવશથી મેવાડભૂમીનું તે ગૌરવ તે ધર્મ અને તે સ્વાધીનતા રાખવા માટે તેના વંશધરો પોતાનાં હૃદયનું લોહી આપી પ્રચાશ કર્યા કરે છે.

મહારાજ સમરસીંહના મૃત્યુ પછી તેની વીધવા મહીપીકર્મદેવીએ થોડા દીવશના માટે રાજકાર્યની પચાલોચના કરી રાજકુમાર કર્ણુ ત્યાંસુધી પુષ્ક ઉમ્મરનો તથયો ત્યાંસુધી રાજ્યનો કારોબાર કર્મદેવીએ ચલાવ્યો. રાણી કર્મદેવીનો જન્મ પદ્મ રાજકુળમાં થયો હતો. જેવા વીરકુળમાં તેનો જન્મ હતો, તેવાજ વીરકુળમાં તેનો વીવાહ થયો હતો. વીરનારી. વીરપુત્રી, વીરપત્ની, કર્મદેવી, પોતાનું શરણ અને ગૌરવ રાખવામાં પરાંગમુખ નહોતી. શગીર ઉમ્મરનો કુંવર કર્ણુ પુષ્ક ઉમરનો આજ ત્યાંસુધી કર્મદેવીના હાથમાં રાજચક્ષાસન હતું તેવામાં તેણે જે અદ્ભુત વીરતા બતાવી છે તેથી તેનું નામ કૌર્યવાળી રજપુત રાજ ઝીનાશીર

સ્થાને મુકાઇ ગયું છે. ચીતોડના હુમલામાં તેના પરાક્રમ પાસે * કુતુબુદ્દીન હેરાન પરેશાન આહત અને પરાજીત થયો. તે અતીકથેપ્રાણ લઇ પલાયન કરી ગયો. મેવાડ ઉપર હુમલો કરવાને યવનપ્રતી ઉદ્દેશે નીધી, સેન્ય શાથે શમરસીંહ રાજધાની તરફ આદ્યો છે એવી વાત જ્યારે મહારાણી કર્મદેવીના કર્ણુ ગોચર થઇ, ત્યારે ઘણાં રોષ અને જીધાંશાથી તેનું શરીર રોમાચીત થયું. તેના દુરાચરણનું પ્રતિમાં ફળ આપવા માટે કર્મદેવીએ પોતાના સેનાપતીને અને શાંમતોને બોલાવ્યા અને યુદ્ધની યોજના કરવા તેઓને આજ્ઞા આપી. પોતે પણ યુદ્ધના વેશમાં શજ્જીત થઇ રાણીએ સુકોમળ દેહ ઉપર લોહનું બખતર પહે ચું. હાથમાં શાયા મોતીના કંકણો શોભતા હતા. તે હાથમાં આજે લોખંડની વીજ્ય તરવાર લીધી અને તે છુટા કેશવાળી ભયંકર રૂપવાળી કર્મદેવી ઘોડાઉપર ચડી રણચંડીના વેશે યુદ્ધક્ષેત્રમાં ઉતરી. નવ ક્ષત્રીય રાજાઓ અને અગીયાર રાવત શામંતો તેની શહાય કરવા તેની શાથે આદ્યા. અંબરની પાસે વીરનારી કર્મદેવીએ કુતુબુદ્દીનની સેના ભેઠ. ક્રમે ઉભય સેના વચ્ચે ઘોર યુદ્ધ થયું યવનરાજનો વીરપ્રતીનીધી, રાજપુત શુરનારીથી હણાયો. તેનું સેનાના મરજીમાં આવે તે રસ્તે પલાયન કરી ગયું. છેવટે કુતુબુદ્દીન અતિ કષ્ટે જીવનની રક્ષા કરી શક્યો.

કર્ણુ શગીર વયનો મટી મોટી વયનો થયો. શ. ૧૨૪૯ (ઇ. શ. ૧૧૬૩) માં તે પીતૃસીંહાસને બેઠો. પણ વીધાતાના કઠોર અનુશાસનથી તેના વંશધરો વીશેષ પ્રતીષ્ઠાવાળા થયા નહી. * ઘણું કરી સઘળા ભાટ ગ્રંથોમાં જોવામાં આવે છે જે કર્ણુના રાહુપ અને માહુપ નામના બે પુત્ર હતા. પણ વીશેષ વીવેકથી જોવા બેસી એ તો તે હકીક્ત બ્રમાત્મક ખોટી લાગેછે. મહારાજ શમરસીંહનો એક ભાઈ સૂર્યમહા નામે હતો. તે સૂર્યમહાનો એક પુત્ર ભરત નામે પેદા થયો. અગાઉ કહી ગયા છીએ. જે કર્ણુ શમરસીંહનો પુત્ર ચોહાણ વંશની એક રાજપુત્રી સાથે કર્ણુનો વીવાહ થયો ને રાજપુત્રીના પેટે માહુપ જન્મ્યો કર્ણુ રાજસીંહાસને બેઠો કે સરદારોએ ભરતને મેવાડમાંથી દૂર કર્યો. ભરત સીંધુ દેશ તરફ ગયો. સીંધુ રાજ્યનું આરોરટ નગર, તે કાળે એક મુસલમાન રાજાના શાસનમાં હતું. ભરતે તે નગર મુસલમાન રાજા પાસેથી મેળવ્યું પુગલના ભટ્ટીરાજની પુત્રી સાથે ભરતનો વીવાહ થયો. એ શુભ વીવાહનું ફળ રાહુપ. કર્ણુનો ભરત ઉપર બહુ પ્રેમ હતો. તે પોતાના પુત્ર કરતાં તેના ઉપર વીશેષ સ્નેહ રાખતો હતો. જે દીવસે ભરત, તેનું રાજ્ય છોડી આદ્યો ગયો હતો તે દીવસથી કર્ણુનું હૃદય દારૂણ શોકથી વ્યથીત

* શમરસીંહનાં અનેક પુત્ર હતા. તેમાંથી મોટો કલ્યાણરાય, પિતાની સાથે રણસંગ્રામમાં હણાયો. બીજો પુત્ર કુંભકર્ણુ પિતૃ રાજ્ય છોડી દક્ષિણાવત પ્રદેશમાં વિદોરની પાસે એક સ્થળે જઈ રહ્યો. ત્રીજો પુત્ર ભારતના ઉત્તર પ્રદેશમાં આદ્યો ગયો. ત્યાં તેણે ગોરખ કુળની પ્રતિષ્ઠા કરી. કર્ણુ અધા બાઈઓથી નાનો હતો.

થયું હતું. તેનો પુત્ર રાહુપ ખીલકુલ નાલાયક હતો રાહુપ પીતૃભવન ત્યાગ કરી મામાને ઘેર રહેતો હતો. ભરતના વીરછેદના દુઃખે અને રાહુપની નાલાયકીના શોકે ક્રમે ક્રમે કર્ણનું હૃદય ભંગ થયું. છેવટે તે આ ક્ષાની દુનીયાનો ત્યાગ કરી અમરધામે ગયો.

કર્ણની* એક પુત્રી હતી તેને તેણે ઝાલોરના શનીગુરૂવંશીય સરદારને પરણાવી હતી. તે રાજકુમારીના ગર્ભે રણધવલ નામનો એક પુત્ર થયો. શનીગુરૂવંશીય સરદારની વાસના હતી જે રણધવલને ચીતોડનું સીંહાસન મળશે, તે પોતાની વાસના પુરી કરવા આજ્ઞાદીન મુધી રાહ જોતો હતો. તે વાસના પુરી થવાનો આજ અવસર પાસે આવ્યો, મહારાજ કર્ણ પરલોકમાં ગયો. તેનું સિંહાસન ખાલી. તેનો નાલાયક પુત્ર રાહુપ, જાણીબુજી સીંહાસન ઉપર બેસવા આવ્યો નહી. તે સરદારે ચીતોડના કેટલાક સામંતોને હાજી પોતાના પુત્રને ગાદીએ બેસાચો, ગીલોટ કુળ કેસરી રાઓળ બાપ્પાનું સીંહાસન શું સામાન્ય સરદારના હાથમાં જાય ખરું ? તેમ થાય તો “ ગીલોટ ” એવું નામ મેવાડમાંથી વીલુપ્ત થાય. ઉપર પ્રમાણેની ગંભીર ચીંતા, રાજપરીવારના એક ભાટના મનમાં ઉદય પામી. તે ભાવી અનર્થ પાતનું પ્રતીવીધાન કરવા ખુદ વૃદ્ધ ભરત પાસે ગયો અને ભરતને સઘળું નીવેદન કરી મેવાડમાં આવ્યો આવ્યો. ભરતે વીલંબ કર્યા વીના સિંધુદેશીયસેનાદલ લઈ પોતાના પુત્રને ચીતોડ ઉપર મોકલ્યો, દુર્મુતી શનીગુરૂ સરદાર ભરત પુત્ર રાહુપની સામે ક્રુચ કરી આવ્યો, રસ્તામાં પડલી નામના સ્થળે બન્ને દળ એકઠાં થયાં. લડાઈ જમી, તેમાં રાહુપ જીતી થયો, રાહુપના જયના શુભ સંવાદ જાણી ચીતોડ સરદારસામંતો મોટા ઉલ્લાસ સાથે રાહુપની વીજ્યપતાકા નીચે એકઠાં થયા. તેઓએ તેને ઉદ્ધારકારક જાણી ચીતોડના સીંહાસને બેસાચો. સીંહાસને બેઠા પછી રાહુપે, પોતાના પીતા ભરતને અને મા રંગદેવીને સિંધુદેશથી લાવવા માણસ મોકલ્યાં.

સંવત્ ૧૨૫૭ (ઇ. સ. ૧૨૦૧) માં રાહુપ ચીતોડના સીંહાસને બેઠો. રાજ્યસીંહાસને બેઠા પછી તેએકવાર ચવન સેનાપતી સમસુદીન સાથે મોટા સંગ્રામમાં પ્રવૃત્ત થયો તે યુદ્ધ વ્યાપાર, નાગરકોટ નામના સ્થળે થયો. તે સંગ્રામમાં વીજ્ય લક્ષ્મી, રાહુપને સહાયીની થઈ. રાહુપના રાજ સમયમાં મેવાડમાં બે મોટા ફેરફાર થયા. એકતો રાહુપ પછી આજમુધી મેવાડનું રાજકુળ ગીલોટ નામે કહેવાતું હતું. પણ મહારાજ રાહુપના રાજસમયમાં તે * શિશોદીચનામે કહેવાયું. ખીજે ફેરફાર

* કર્ણનો શ્રીવાણ નામે એક પુત્ર હતો. તેણે વણિકવૃત્તિનું અવલંબન કર્યું તેથી તેના વંશધરો વાણિયા કહેવાયા.

* શિશોદા નામના નગરથી શિશોદીય નામ પડેલ છે. તે શિશોદા નગર મેવાડના પશ્ચિમ પ્રાંત બાગના પર્વતની તળેટીમાં આવેલું એમ કહેવાય છે. મેવાડના ક્રાંતિવાસિદ્ રાજાએ, અનેક

ગીલ્ડોટ રાજ્યો, રાજ્યો એવી ઉપાધીથી પરીચીત હતા, પણ રાહુપના રાજ સમયથી તેઓ “ રાણા ” એવા નામે પરીચીત થયા. એ અભીનવ ઉપનામ શી રીતે તેઓએ મેળવ્યું તેનું વીવરણ નીચે પ્રમાણે છે.

મુંદરાધિપતી પુરીહારરાજ મુકુલ રાણો રાહુપનો એક પ્રચંડ દુશ્મન હતો. તેની દુઃખદાયક દુશ્મનાઈથી પીડીત થઈ રાહુપે સૈન્ય સાથે જઈ તેના રાજ્ય ઉપર હુમલો કર્યો, અને તેને સંપૂર્ણ રીતે જીતી તેણે તેની રાજધાનીમાં કેદ કરીધો. આત્મોધાર ના બદલામાં મુકુલરાણાએ પોતાની ઉપાધી “ રાણો ” અને ગદવાર નામના શમ્ભુ પ્રદેશ વીજ્યી રાહુપને આપ્યા. ત્યારપછી રાહુપ પોતાના નગરમાં આવી ‘રાણા’ એવી ઉપાધીથી મશહુર થયો. આડત્રીશ વરશ રાજ્ય ચલાવી- રાહુપ પરલોકવાસી થયો. મેવાડ રાજ્યનું પ્રખ્યાત ગૌરવ ઉદ્ધાર કરી ઘોર શંકટ કાળમાં જે દક્ષતાથી તેણે કામ કર્યું છે તે કામનું પર્યાલોચન કરવાથી માલુમ પડેછે જે રાહુપ એક રાજેચીતશુભવાળો રાજા હતો.

મહારાજ રાહુપના પછી નવમી પેઢીએ રાણો લક્ષ્મણસીંહ પેદા થયો. એ નવ પુરૂષના રાજ્યકાળમાં અડધો સેંકડો વર્ષ ચાલ્યાં ગયાં. એ નવમાં છ જણાએ રણસ્થળે પ્રાણ આપ્યાં. પાપિષ્ઠ મુસલમાનના કરાળગ્રાસમાંથી ગચ્ચાતીર્થ બચાવવામાં જતાં તે ક્ષેત્રમાં તેઓનો શરીરપાત થયો, તે છ જણાઓમાં જે મહા પુરૂષે, પોતાના શરીરનાં તાંત્ર લોહી આપી પવિત્ર સનાતનધર્મની રક્ષા કરી તેનું નામ ‘પૃથ્વીમહા’. ‘પૃથ્વીમહા’ના દેહપાત પછી યવનો અનેક વર્ષ સુધી હીંદુના સનાતન ધર્મનું નામ લઈ શક્યા નહિ. તે દિવસથી તે અદ્વાઉદીનના શાસનકાળના દિવસ સુધી આર્યલોકો, પોતાના સનાતનધર્મની સુખ શાંતિથી પર્યાલોચન કરતાહતા. પણ એ શાંતિમય સમયમાં એકવાર ચિત્તોડપુરી શિસોદીય કુળના હાથમાંથી સ્ખલિત થઈ. ભદ્રગ્રંથમાં લખેલ છે જે રાહુપ અને લક્ષ્મણસીંહના મધ્યવર્તી કાળમાં લણસીંહ નામનો એક શિસોદીય રાજા ચિત્તોડના સિંહાસને હતો. ઘણું કરી તેના હાથથી ચિત્તોડપુરી સ્ખલિત થઈ હતી. રાહુપ અને લક્ષ્મણસીંહના મધ્યવર્તી કાળમાં જે નવરાજાઓએ પચાસ વર્ષહ. રાજ્ય કર્યું તે રાજ્યકારકીર્દીમાં માત્ર હલકાં હલકાં ધીંગાણાં થયેલાં જોવામાં આવે છે. તે શિવાય બીજા જાણવા લાયક ઐતિહાસિક બીના તેઓના રાજ્યમાં બની નથી.

વાર પાછળ પડી સસલાનો જે સ્થળે વધ કરેલ. તે સ્થળે શશદા (શિસોદા) નામનું એક નગર તબી રચાયું.

પંચમ અધ્યાય

રાજા લક્ષ્મણસિંહ, ચિતોડ ઉપર અલ્લાઉદ્દીનનો હુમલો, અલ્લાઉદ્દીનની વિસ્વાસઘાતકતા, ભીમસિંહનો ઉદ્ધાર કરવા ચિતોડના સરદાર સામંતોનું અસિધારણુ, રાણાનો અને તેના પુત્રોનો અપૂર્વ આત્મોત્સર્ગ, તાતાર લોકોથી ચિતોડનું ઉત્સાદન, રાણો અજયસિંહ, હમિરની ચિતોડપ્રાપ્તિ, મેવાડની ખ્યાતીનું અને શ્રીવૃદ્ધિનું વિવરણ, ક્ષેત્રસિંહ અને લાખોરાણો.

૧૩૩૧ (ઇ. સ. ૧૨૭૫) માં પોતાના પિતૃરાજ્ય સિંહાસન ઉપર લક્ષ્મણસિંહ અભિષિક્ત થયો. તેના રાજશાસન કાળમાં ચિતોડમાં એક નવો યુગ પ્રવૃત્ત્યે; કારણ કે જે ચિતોડનગર શુરવીરતાવાળું અને સ્વાધીનતાનું અજીત કીલ્લા સ્વરૂપ હતું અને ભારતવર્ષનાં ખીજાં નગરો યવન લોકોના જીલમથી વિધ્વસ્ત થયાં હતાં પરંતુ ચિતોડ નગર છેવટ સુધી આબાદ સ્થિતિમાં રહી શક્યું હતું એટલુંજ નહીં બલકે યવન લોકો તેનો નાશ કરવાને માટે શક્તિમાન થઈ શક્યા નહીં હતા. તે ચિતોડ આજ કુર હૃદયવાળો, નિષ્કુર અલ્લાઉદ્દીનના ભયંકર વિક્ષેપાનળમાં અને પશુ જેવા અત્યાચારમાં તે વિદગ્ધ વિભગી અને નષ્ટ થયું એ દુર્ઘર્ષ હીંદુ વૈરીએ ચિતોડ ઉપર બે વખત હુમલો કર્યો. જ્યારે તેણે પેહલો હુમલો ચિતોડ નગર ઉપર કર્યો ત્યારે મેવાડના સરદાર સામંતોએ એકઠા થઈ તેના રક્ષણ માટે પોત પોતાના જીવનનાં બળીદાન આપ્યાં હતાં જેથી તે સમયે, તે દુરાચારી અલ્લાઉદ્દીન પોતાનાં પ્રયત્નમાં નિષ્ફળ નિવડ્યો અને તેથી ચિતોડ નગરી તેના સર્વસંહારકારક આસમાંથી બચવા ભાગ્યશાળી નીવડી. ત્યારપછી દુર્વૃત્ત અલ્લાઉદ્દીને ચિતોડ ઉપર બીજી વાર હુમલો કર્યો. યવનોના એ બીજા હુમલાથી ચિતોડ પુરી વિધ્વસ્ત અને ઉત્સાદીક થઈ ગઈ તેમાં ચિતોડનું સૌભાગ્ય સૌંદર્ય અને જાહોજલાલી સર્વથા નાશ પામી.

લક્ષ્મણસિંહ, નાની ઉમ્મરમાં પાટવી કુમાર અવસ્થામાં અભિષિક્ત થયો. તેની નાની અવસ્થામાં, તેનો કાકો ભીમસિંહ, રાજ્યકાર્યની પર્યાલોચના કરતો હતો. ભીમસિંહે, લોકલભૂત વિખ્યાત પદ્મિનીનું પાણીચહણ કર્યું. પદ્મિની ચોહાણ કુળમાં પેદા થઈ હતી. તેના પિતાનું નામ હમીરશંક હતું. તેનું પિત્રાવય સિંહલ હતું. તેની એ અપ્રતિમ ખુબસુરતી, શિશોદીયા રજપુતનું અનર્થ કરનાર કારણભુત થઈ પડી. કારણ તેના સૌંદર્યની ખ્યાતિ એટલી બધી વિસ્તારને પામી

હતી, જે ભારતવર્ષમાં સર્વાંગ સુંદરી શોધવામાં આવે તો તે પશ્ચિમીજ માણસ પડે તેવું હતું. આજ પણ અનેક રજપુતો, પોતાની પુત્રીનું નામ પશ્ચિમી રાખે છે. સુરસુંદરીપશ્ચિમીનું અલોક સામાન્ય સૌંદર્ય, ગુણુ ગૌરવ, મહિમા અને મરણના વૃત્તાંત અને તેની આનુષંગિક બીજી ઘટનાવળી રાજસ્થાનમાં અતિ પ્રસિદ્ધ ગમ્પોના આધારરૂપ થઈ પડેલ છે. ભટ્ટ કવિઓએ વર્ણવેલ છે જે પશ્ચિમીને મેળવવા અલાઉદ્દીને ચિતોડ ઉપર હુમલો કર્યો. જીતવાની અને ચશ મેળવવાની વિખ્યાથી તે મહાસંગ્રામ કરવા આવ્યો નહોતો, પરંતુ એમ કહેવાય છે જે તેણે ચિતોડ નગરને ઘેરો ઘાલી. સઘળાં ઠેકાણે ઢંઢેરો ટીપાવ્યો જે “ તેને પશ્ચિમી મળે તો તે ચિતોડ છોડી પાછો ચાડ્યો જાય ” પણ બીજા કેટલાક ગ્રંથોનું અનુશીલન કરવાથી માણસ પડે છે જે દીર્ઘકાલ સ્થાયિ અવરોધ જ્યારે નિષ્ફળ ગયો ત્યારે અદ્લાઉદ્દીને ઉપર પ્રમાણે ઢંઢેરો ટીપાવ્યો. દુરાચાર અદ્લાઉદ્દીનનું એ દુરભિષ્ટ વૃત્તાંત જાણી, રજપુતો અત્યંત ક્રોધમાં અને જીર્ણાસામાં ઉન્મત થઈ ઉઠ્યા. જીવનની જીવન-સ્વરૂપિણી ગૃહલક્ષ્મી પશ્ચિમી શું ! યવનની વિલાસ સામગ્રી થાય ખરી ! દેવ-કન્યાને પાપિષ્ઠ દાનવ ઉપભોગ કરી શકે ખરો ! આ હલકા અને નિંદનીય પ્રસ્તાવનું કોઈ હૃદયવાન પુરૂષ અનુમોદન કહે ખરો ! રજપુતો શું વીર નથી ! તેઓને દેહ શું નિરજીવ માંસ પિંડ માત્ર છે ! તેઓની નસોનસમાં શું પવિત્ર આર્ય-શોષિત પ્રવાહીત થતું નહિ હતું ! ત્યારે તેઓ આ નિંદનીય પ્રસ્તાવમાં સંમત થાય ખરા ! ના, ના, કોઈ દિવસ સંમત થાય નહિ.

દુરાચારી અદ્લાઉદ્દીનનું દુરભિષ્ટ સિદ્ધ થયું નહિ. તોપણ પશ્ચિમીને તે પોતાના હૃદયમાંથી સ્થાનાંતરિત કરી શક્યો નહિ. છેવટે તેણે એવી ઘોષણાનો પ્રચાર કર્યો જે તે ખુબસુરત પશ્ચિમીમોહિની પ્રતિચ્છાયા સ્વચ્છ દર્પણમાં તે દેખવા પામે તો તે ચિતોડનો પરિત્યાગ કરી ચાડ્યો જાય. બીમસિંહ તે દરખાસ્તમાં સંમતિ આપી.

અદ્લાઉદ્દીન ને દૃઢ વિશ્વાસ હતો જે રજપુતો વિશ્વાસઘાતક અને મિ-થ્યાવાદી નથી. તે વિશ્વાસ ઉપર ભરૂસો રાખી તે કેટલાક રક્ષકને સાથે રાખી ચિ-તોડ નગરમાં પેઠો અને સ્વચ્છ દર્પણમાં પશ્ચિમીની મોહીની પ્રતિચ્છાયા જોઈ પોતાની છાવણીમાં પાછો આવ્યો. જે દુષ્ટાચારી શત્રુથી ચિતોડનું ઘોર અનિષ્ઠ થયું. જે એકવાર રજપુત કુળના પવિત્ર ચરિત ઉપર મસ લગાડવા તૈયાર થયો હતો, આજ તે અદ્લાઉદ્દીન ચિતોડનો અતિથી થયો. તે ચિતોડમાં અતિથી થઈ નિર્ભય અને નિઃશંક ચિતે પેઠો, વીર હૃદય રજપુતોએ તેના અપવિત્ર ઘોર અપરાધો માફ કરી તેને ખંધુલાવે સ્વીકાર્યો. બીમસિંહ યથા યોગ્ય આદર અને સન્માન બનાવી. તેની સાથે કિલ્લા સાથે ચાડ્યો ગયો, અદ્લાઉદ્દીને સીધ વ્યવહાર સાથે પોતાની કસુર કબુલ કરી બીમસિંહ પાસે માફી માંગી. એવી રીતે જુદા જુદા શિષ્ટાલાપ અને

મિષ્ટ વાક્યો બોલતો બોલતો ભીમસિંહ સાથે અસ્લાઉદ્દીન ચાલતો હતો. એટલામાં પાસેના ગુપ્ત સ્થાનમાંથી કેટલાક અસ્પૃશ્ય પુરુષો નીકળ્યા. તેઓએ રાજા ભીમસિંહને કેદ કરી લીધો. ભીમસિંહને ત્વરા સાથે અસ્લાઉદ્દીનની છાવણીમાં તેઓ લઈ ગયા. હાથ ! દુરાચાર વિશ્વાસઘાતક યવને, રજપુત પ્રગાઠ અને પવિત્ર વિદ્યાસનું એવી રીતનું પ્રતિદાન કર્યું ! સરલ હૃદય ભીમસિંહ દુર હૃદયવાળા અસ્લાઉદ્દીનના પ્રપંચના ફાંસામાં આવી પડ્યો. છેવટે તે દુરાચારી અસ્લાઉદ્દીને એવી ઘોષણાનો પ્રચાર કર્યો જે પશ્ચિમીને મેળવવાથી ભીમસિંહ છુટો થાશે, નહિતો છુટો નહિ થાય.”

એ શોચનીય સમાચાર થોડા સમયમાં ચિતોડ નગરમાં પ્રચારિત થઈ ગયા. ચિતોડવાસીઓ વિષમ નૈરસ્ય વડે એકદમ વિમૂઢ અને ભગ્ન હૃદય થઈ ગયા. ભીમસિંહને છોડાવવામાં શું પશ્ચિમીને આપી દેવી ! શું તલવાર ધારણ કરી તેના ચોગે રાજપ્રતિનિધિ ભીમસિંહ છુટે તેમ નથી ! બ્યારે તેઓના પ્રયાસ વ્યર્થ બન્ય ત્યારે પ્રાણનો પરિત્યાગ કરી ભીમસિંહનો ઉદ્ધાર થાય તેમ શું નથી ! ત્યારે હવે પશ્ચિમીનો પરિત્યાગ કરવો. રાણાના સરદાર સામંતોમાં એવી રીતના તર્ક વિર્તક ચાલવા લાગ્યા. તેઓ કોઈ પણ બતના સ્થિર સિદ્ધાંત ઉપર આવ્યા નહી. પશ્ચિમીને જડ્દીથી આ સઘળા સમાચાર મળ્યા. પશ્ચિમીએ ભીમસિંહના ઉદ્ધાર માટે કેવી યોજના ઘટાવી, તે વૃત્તાંત સાંભળવા સહુ કોઈ ઉત્સુક હશે ખરા ! જડ્દીથી સઘળાના બાણ વામાં આવ્યું જે ભીમસિંહના ઉદ્ધાર ઉપર પશ્ચિમી યવનના હાથમાં જવા ખુશી બતાવે છે. એ ખબર સાંભળી નગરવાસીઓ વિસ્મય સાગરમાં ડુબી ગયા. પ્રતિપ્રાણ પશ્ચિમીએ ઉપર લખેલી અધમ દરજ્જા રત યથાર્થ કબુલ કરી ! યથાર્થ, તે પવિત્ર સર્વાત્વ યવનના હાથમાં સોંપશે એવા તર્કો નગરવાસીઓમાં ધવા લાગ્યા. પશ્ચિમી પોતાનો ગૂઢ અભિપ્રાય, બહિરમાં સુક્યો નહિ તો તેના પિતૃરાજના જે રજપૂતો તે સમયે, ચિતોડમાં રહેતા હતા. તેમાં એક આસામી ગોરાં નામે તેનો કાકો થાય, બીજો આશામી બાદલ નામે, તેનો ભાઈ થાય. પશ્ચિમીએ તે બંને રજપૂતોને બોલાવી ગુપ્ત પરામર્શ કર્યો. તે બંને આશામીઓ જેવા વીરત્વવાળા હતા, તેવાજ મંત્રના કુશળ હતા. શીરીતે નિષ્કલંક શરીરે પ્રાણપતિ ભીમસેનનો ઉદ્ધાર કરી શકે તે પરામર્શનો પ્રધાન ઉદ્દેશ હતો. આનંદનો સ્પર્શ છે તે પરામર્શ સૂચિય થયો.

તે બંને રજપૂત વીરોએ; ભીમસિંહના ઉદ્ધાર માટે જે સદુપાય યોજ્યા, તેથી સાધવી પશ્ચિમીના પવિત્ર પાતિવ્રત્ય ધર્મને તિલસાત્ર હરકત પહોંચી નહી. વળી તેથી ભીમસિંહ, કોઈ પણ ઇન્જ વિના ઉદ્ધાર પામ્યો.

થોડા સમયમાં અસ્લાઉદ્દીન પાસે એક દુત ગયો, તે દુત જેવો તેની રૂબરૂ હાજર થયો કેતુરતજ તેણે મહા સન્માને અને મોટી મર્યાદાએ, અસ્લાઉદ્દીન પાસે નીવેદન કર્યું જે “ સમ્રાટ જે દીવસે, ચિતોડ ઉપરથી ઘેરો ઊઠાવી લઈ

પોતાની સેના સાથે, પોતાના દેશમાં જવા નિસરે, તે દીવસે, મહીષી પદ્મિની સમ્રાટ પાસે આવી હાજર થાય, વળી હુતે સમ્રાટને એ પણ નિવેદન કર્યું જે હે મહીપાલ ! આપ ખુદ સમ્રાટ છે. પદ્મિની પણ આખરૂદાર રજપુત કુટુંબની મહિલા છે. તેમાં યથોપાયે પ્રચક્ત સન્માન જળવાય અને ખન્નેની આખરૂમાં વ્યાધાત ન આવે તેવા ઉપયોગી આયોજન સાથે તે પદ્મિની આપના રૂખરૂ આવશે, જે સઘળી રજપુત સ્ત્રીઓ, તેની બાળ સહચરીઓ છે. જેઓને નહીં દેખવાથી પદ્મિની એક ક્ષણવાર પણ જીવન ધારણ કરી શકે તેમ નથી તે સઘળીઓ છેવટની વિદાયગીરી લેવા તેની સાથે સમ્રાટની છાવણી સુધી આવશે. વળી તે શીવાય જે ક્ષત્રીય સ્ત્રીઓ દિલ્લી સુધી તેની સંગે આવવાની છે તેઓ પણ પદ્મિની સંગે આવશે. તેઓ સઘળી કુળ કામિની છે. તેઓએ કોઈ દીવસ ઘરની બહાર પગ મુક્યો નથી. આજ પણ તેઓ પોતાનાજ ઘરમાં રહે છે. પણ હે સમ્રાટ ! આપની પાસે અમારું વળી એક નિવેદન છે. જે એ સ્ત્રીઓ જેવી રીતે આપનીજ મનપસંદતાના માટે કુળ મર્યાદાને જળાંજલી દઇ આપની પાસે આવે છે. તો આપ, તેઓની કુળ મર્યાદા જળવાય તેમ કરવામાં વિશેષ મનોયોગી થશો. જો જો સમ્રાટ ! કોઈ પણ લોક કૌતુહલથી પણ તેઓની પાલખી તરફ જોઈ ન શકે. તેમ થવાથી અંતઃપુરના ચાલતા નિયમમાં વ્યભિચાર થાશે. અલ્લાઉદ્દીન, તે સઘળા વિષયમાં સંમત થયો નિરર્થક આશા ભરેલામાં લોળવાઈ અલ્લાઉદ્દીને એવું ન જાણ્યું જે સતી પ્રધાન હિંદુ મહિલા સ્વહસ્તે પોતાના હૃદયપિંડને છેદન કરે ? અને સહાસ્ય વદને અગ્નિ શીખાને આલિંગન કરે ! પણ પ્રાણ થકી વહાલા અને સ્વર્ગ થકી પવિત્ર સતી ધર્મને હિંદુ મહિલા ત્યાગ કરેજ નહિ.

ક્રમે મુકરર કરેલ દીવસ પાસે આવ્યો જોતા જોતામાં સાતસો પાલખી ચિતોડ પુરીની બહાર નીસરી. તે સમ્રાટની છાવણી તરફ રવાના થઈ. પ્રત્યેક પાલખીને ગુપ્ત અસ્ત્ર ધારણ કરનાર કપટ વેશધારી છ પુરૂષ વહન કરતા હતા. પ્રત્યેક પાલખીમાં ચિતોડનો એક વીર, શસ્ત્ર સજ્જને બેઠો હતો. જોતા જોતામાં એ સાતસો પાલખીઓ સમ્રાટના તંબુ પાસે આવી પહોંચી. પાલખીઓમાંથી એકએક પાલખીઓ તંબુમાં ગઈ. પત્નિ પદ્મિનીની સાથે અડધી કલાક મેળાપ કરવાને ભીમસિંહને હુકમ મળ્યો હતો, તે હુકમના અનુસારે તે સઘળી પાલખીની પાસે આવ્યો. તેના સૈનીકોએ સાવધાન થઈ તેને એક પાલખીમાં બેસારી દીધો. તત્ક્ષણ પાલખી વહન કરનારાઓ તે પાલખી લઈ છાવણીની બહાર આવ્યા. તેની સાથે વળી બીજી કેટલીક પાલખીઓ બહાર આવી, બાકીની પાલખીવાળા અને પાલખીમાં બેઠેલ રજપુતો અલ્લાઉદ્દીનની આવવાની પ્રતીક્ષા કરવા લાગ્યા. અડધી કલાક ચાલી ગઈ. ભીમસિંહ, તેટલા સમયમાં પાછો ન આવવાથી અલ્લાઉદ્દીનના મનમાં શંકા ઉત્પન્ન થઈ. ઇર્ષ્યા પરવશ થઈ, અલ્લાઉદ્દીન તે સઘળી પાલખીઓ પાસે આવ્યો, એટલામાં તેમાંથી સશસ્ત્ર રજપુતો બહાર આવ્યા. તેઓએ કુદી અલ્લાઉદ્દીન ઉપર હુમલો કર્યો. અલ્લાઉદ્દીન પાસે પણ સારી

રીતના રક્ષક હતા. તે સમયે તે સ્થળે બન્ને પક્ષ વચ્ચે ઘોર યુદ્ધ થયું. પલાયન કરતા ભીમસિંહને પકડી પાડવા એક યવન દળ આગળ વધ્યું, પણ રજપુતોએ તે દળને ચિતોડ તરફ, ભીમસિંહની પછાડી જવા દીધું નહિ.

ભીમસિંહના માટે એક તેજ પવનવેગી ઘોડો તૈયાર થયો. તે ઘોડા ઉપર ચઢી ભીમસિંહ ચિતોડના કિલ્લાની અંદર પેસી ગયો. યવનસેનાએ કિલ્લાને ઘેરી લીધો, તે કિલ્લાનો ઘેરો અટકાવવા, ચિતોડના પ્રધાન, સામંત સરદારો યુદ્ધમાં ઉતર્યા. તે ભયાવહ યુદ્ધમાં વીરવર ગોરા અને બાદલે વિશેષ વીરતા દેખાડી. તેઓની વીરતા અને તેજસ્વિતા જોઈ બીજા રજપુતો મહોત્સાહે યુદ્ધ કરવા લાગ્યા.

બાર વર્ષની ઉમ્મરના રજપુત બાળક બાદલની વીરતા જોઈ યવન સૈન્ય વિસ્મિત અને સ્તંભિત થયું. તેના હાથમાં રહેલ તલવારથી અને ભાલાથી કેટલાક યવનો રણ સ્થળે માર્યા ગયા. તેના અપૂર્વ રણાભિનયે ઘણા હીંદુ અને યવન શુરોના દર્પ ભંગ થયા. શી રીતે પશ્ચિમીનું સમ્માન અને શિશોદિય વંશની કૂળ મર્યાદા જાળવી શકાય તેમ કરવાનો તે બન્ને રજપુતોનો ઉદ્દેશ હતો. વીર બાળક બાદલના વીરમંત્રથી ઉત્સાહિત થઈ રજપુતો રણસંગ્રામમાં પ્રચંડવેગે શત્રુની સામા થયા. તે મહાસંગ્રામમાં વીરવર ગોરા, અદભૂત શુરતા બતાવી અનંતકાળના માટે શસ્ત્રશય્યામાં સુતો. અનેક રજપુતોએ તેનું અનુગમન કર્યું. તે ભયાવહ કાળ યુદ્ધમાંથી વીરનર બાદલ અને કેટલાક રજપુતો ચિતોડમાં પાછા આવ્યા. દુર્વૃત્ત અદલાઉદ્દીનનો ખરાબ અભિપ્રાય, થોડા સમયના માટે અટક્યો, રજપુત વીરોનો યુદ્ધોદ્ધમ, વીરત્વ અને આત્મોત્સર્ગ જોઈ અદલાઉદ્દીન યુદ્ધ વ્યાપારમાં થોડા સમયના માટે વિરામ લોગવવા લાગ્યો.

ઘોર યવન સંગ્રામમાં વીર ગોરાએ આત્મજીવનનું બજિદાન આપ્યું. તેનો બાળક ભત્રીજો બાદલ રક્તાક્ત અને ક્ષત વિક્ષત દેહે કાકી (ગોરાની વહુ) ની પાસે આવી ઉભો રહ્યો. તેને એકલો આવતાં જોઈ ગોરાની પત્ની હૃદય વિષમ શોકોચ્છવસે ઉચ્છવસિત થઈ, પણ તેના પ્રાણપતિએ, સ્વદેશના માટે પ્રાણ આપ્યા તે જાણી તેને મોટી સાંત્વતા મળી. વીર બાળક બાદલને સંમુખે મુંઝો આવી ઉભેલો જોઈ ગોરાની શોકાર્ત વિધવા પત્નીએ ધીરે ધીરે કહ્યું બાદલ, ‘ હવે શું બોલાઈ શકાશે નહિ.’ ? મેં સઘળું જાણી લીધું છે. આ ક્ષણ માટે એટલુંજ પુછવાનું છે જે શી રીતે યુદ્ધ કરી મારા પ્રાણેશ્વરે યુદ્ધસ્થળે દેહ ત્યાગ કર્યો. બોલ ? પુત્ર ! તે સાંભળી મને એક સાંત્વના થાશે. બાદલના નયનપ્રાંતમાં અશ્રુબિંદુ આવી ગયાં તેના ક્ષત સ્થાનમાંથી વધારે રૂધિરશ્રાવ થવા લાગ્યો. તે બોલ્યો, જનનિ ! મારા કાકાના અદભૂત શૌર્યની વાત હું શું કહું ! માત્ર તેનાજ અપૂર્વ શૌર્ય શિશોદિયાકુળનું ગૌરવ અને કૂળમર્યાદા સચવાયેલ છે, તેણે અગણ્ય શત્રુ સૈન્યને તૃણની જેમ કાપી નાંખેલ

છે. હું તેની વાંસે વાંસે શત્રુઓને કાપવા રહેતો હતો. પણ તેના કરાળ ગ્રાસમાંથી જે કોઈ બે ત્રણ યવનો બચ્યા તેનેજ હું કાપી શક્યો છું. છેવટે ગૌરવની લોહિત-શય્યા ઉપર શત્રુ કુળના શબની આસ્તરણ (પથારી) કરી અનંત નિંદ્રામાં સુતાં. અનંત યવન એનિકો રક્ષકરૂપે તેની પડખે સુતા. રજપુત સ્ત્રીએ ફરી પુછ્યું બોલ ! બચ્યા બાદલ ! મારા પ્રાણ વદલલે, રણસંગ્રામાં કેવું શૌર્ય બતાવ્યું? બાદલે કહ્યું કે શું કહું! તેનું તે વિસ્મયકર શૌર્ય જોઈ લય પામી ચકિત થઈ શત્રુ સૈન્ય તેની એક મુખે પ્રશંસા કરતું હતું. હાલ તો શત્રુ સૈન્યમાંથી કોઈ રક્ષા પામ્યું નથી. વીર નર ગોરાની વિધવા પત્ની હાલ મુખે બાદલ પાસેથી ચાલી ગઈ અને વિલંબ થયાથી પ્રાણેશ્વર મને ઠપકો આપશે એમ બોલી તેણે પજવલિત અગ્નિકુંડમાં કુદકો મારી પોતાના જીવનની આહુતિ આપી.

પ્રસિદ્ધ જોમાનરાસમાં ચિતોડના આક્રમણનું વર્ણન અતિશય વીરરસથી વર્ણવેલ છે. આ ભયંકર ક્ષતિમાંથી કાંઈક થોડી શાંતિ મળવાનો સમય આવ્યો. એટલામાં ચિતોડ ઉપર ફરીથી દુર્ઘાત યવનોએ હુમલો કર્યો. એ હુમલામાં હવે ચિતોડનો નિસ્તાર નહોતો. અત્યંત સેના બળ વધારી દુર્ઘાત અદલાઉદ્દીન ચિતોડ ઉપર હુમલો કરવા આવ્યો; એ હુમલામાં ચિતોડપુરીની રક્ષા કોણ કરે ! સ્વદેશ પ્રેમિતાના મહા-મંત્રથી ઉત્સાહિત થઈ યવનના હુમલામાંથી ચિતોડનો કોણ બચાવ કરે ! જે મહા-પરાક્રમશાળી વીરો, ચિતોડના અલંકાર સ્વરૂપ તે સઘળા ગયા હતા. યુદ્ધમાં મરણ પામ્યા. હાલ ચિતોડ બળ શૂન્ય હતું. આ ભયાનક અને શોચનીય અવસ્થામાં આવી પડેલ ચિતોડપુરી ઉપર અદલાઉદ્દીનનો હુમલો થયો. તે હુમલાથી સં. ૧૩૪૬ (ઈ. સ. ૧૨૯૦) માં મોટું યુદ્ધ થયું. ફેરીસ્તા ગ્રંથમાં તે યુદ્ધનો સમય જુદો વર્ણવેલ છે. યવન બાદશાહ અદલાઉદ્દીને, ચિતોડના દક્ષિણ પડખાના ગિરિ કૂટમાં પેશી તેનો અધિકાર કર્યો અને ત્યાં તેણે પોતાના લશ્કરની છાવણી કરી, અને ત્યાં તેણે ચારે તરફ બાંધ કરી દીધી. શિશોદી કુળના અતિ સંકટ કાળમાં નિષ્કુર યવનોએ ચિતોડ ઉપર હુમલો કર્યો પણ તેથી શું ચિતોડપુરી વીર શૂન્ય થઈ ગઈ ! તેથી શું યવનો નિર્વિવાદે, નિર્વિદ્ને સ્વાધીનતાની લીલાભૂમિ ચિતોડને એકદમ કબજે કરી શક્યા ? ના ! તેમ બન્યું નહિ જ્યાંસુધી વીર્યવાળા રજપૂતોની ધમનીમાં અને શીરામાં એક બિન્દુ પણ લોહી વહે છે. ત્યાં સુધી તેઓના હેઠમાં જીવ છે ત્યાં સુધી તેઓ સ્ત્રીઓના પડખામાં જનાનખાનામાં બેસી રહેશે નહિ. ચિતોડપુરીનો ફરીવાર અદલાઉદ્દીને અવરોધ કર્યો કે તરત ચિતોડના વીર રજપૂતો પ્રચંડ રોષથી સામા થવા ઉભા થયા અને અદલાઉદ્દીનનાં તે દુરાચરણોના પ્રતિકૂળ આપવા તેઓએ તલવાર હાથમાં લીધી.

જોમાનરાસના કનાંએ, એ ભયાવહ યુદ્ધ ઘટનાનું અવલંબન કરી, પોતાની મોહિની કંઠપનાને જુદા જુદા મનોહર વર્ણનથી વર્ણવેલ છે. એ સઘળા મનોહર

વર્ણવાળા ચિત્રના વર્ણનમાં એક અદભૂત વર્ણન તેણે ખોમાન રાસમાં દાખલ કરેલ છે. “ દિવસના ભાગમાં ઘોર યુદ્ધ કરી એક વાર રાત્રીએ, પોતાના વિશ્રામભૂવનમાં બેસી રાણો ઘોર ચિંતામાં પડી વિચાર કરતો હતો, રાત્રીનો બીજો પ્રહર નીકળી ગયો, સઘળું વિશ્વ, નિદ્રાના કોડમાં લીન હતું. કોઈ સ્થળે માણસ વગેરેનો અવાજ નહોતો. કેવળ રાત્રીનો પવન થાકલા ખાઈ પ્રચંડ વેગથી બારી ઉપર અથડાતો હતો. એ ગંભીર રાત્રીના સમયે રાણો પોતાના વિશ્રામભૂવનમાં બેસી એકાગ્રહૃદ્યાનથી બાણે, ચિતોડના ભવિષ્ય ભાગ્યપટના ગુઢલેખનો વિચાર કરતો હોય નહિ! એમ લાગ્યું. ચિતોડના પ્રધાન વીરો, યવનોના પ્રચંડ હુમલાથી પ્રતિદિન રણક્ષેત્ર ઉપર રક્ષા કરવા માટે કાયમની નિદ્રા ભોગવતા હતા. શિશોદીય કુળની રાજ્ય લક્ષ્મી મ્હાનવદને ચિતોડપુરી ત્યાગ કરવા તૈયાર થઈ હતી. હાલ ચારે દિશાથી આક્રમ, ચારે દિશાથી સંકટ, ચારે દિશામાં અધિકાર ! ચારે દિશામાં અસંખ્ય વિભિષિકા એવા ભયંકર સમયમાં ચિતોડપુરીની કોણ રક્ષા કરે ! એ મહા વિપદના સર્વ સંહારક ગ્રાસમાંથી, રાણાના બાર પુત્રમાંથી પિંડદાન આપવા એક પણ પુત્ર રક્ષા પામે ખરો ! શીરીતે બાપ્પારાઓળનાં વંશનો અંત ન આવે ! રાણો તે ગંભીર ભાવના સાગરમાં નિમગ્ન હતો એટલામાં તે ઘોર નિશાની ગંભીર શાંતી ભાંગી. કોઈ ગંભીર કંઠે બોલ્યું “ હું ભૂખી છું (મેં ભૂખા હું) તે સાંભળી રાણાનો ગંભીર ચિંતાનો પ્રવાહ રોકાઈ ગયો.

એટલામાં એક અપૂર્વ દૃશ્ય તેની આંખો આગળ હાજર થયું. તેણે ચિતોડની અધીષ્ટાત્રી દેવીની ભયંકર મૂર્તિ જોઈ. ભગવતીને જોઈ રાણાનું હૃદય ઘોર વિષાદ અને અભિમાનથી ઉછળ્યું. તેણે વિષાદવાળા કંઠસ્વરથી કહ્યું “ હજી પણ તમારી ક્રુધાની શાંતિ થઈ નહીં, ” અમારા રાજવંશના આઠ હજાર પુરુષોએ, રણાંગણે મરણ પામી, તમારું બાપર લોહીથી ભરી દીધું, તેથી પણ તમારી દારૂણ શોષિત તૃષ્ણા પ્રશનિત થઈ નહીં. ! ભગવતીએ કહ્યું “ હું રાજબાળી આહું છું. ” એટલે રાજ મુકુટધારી બાર રાજપુત્રો ચિતોડની રક્ષા માટે યુદ્ધમાં પ્રાણત્યાગ નહિ કરે તો મેવાડ શિશોદીય વંશના હાથમાંથી ગયું એમ સમજવું ” ભગવતી એમ કહી અંતર્હિત થઈ.

રાણો, વિષમ સંકટમાં પડ્યો, તે રાત્રીએ, નિદ્રાદેવી, એ મુહુર્તપણે તેની ચક્ષુનો આશ્રય કર્યો નહીં, પરોઢીયું ન થયું તેટલામાં તેણે સઘળા સામંત સરદાર અને સેનાપતિને બોલાવી રાત્રીનો વૃત્તાંત કહી સંભળાવ્યો પણ તેથી તેઓને વિશ્વાસ અને ભરૂસો પેઠો નહિ. રાણાએ તેઓને કહ્યું “ તમો સહુ મારા વૃત્તાંતનો અવિશ્વાસ કરો છો ખરા, પણ આજ રાત્રીએ આ મહેલના તે ઓરડામાં રહી તમો સહુ જુઓ. દેવી ફરી આવી કહે છે કે નહીં ” તેઓ સહુ સંમત થયા રાત્રીમાં તેઓ સહુ તે ઓરડામાં ગયા તે વિશ્રામભૂવનમાં તેઓએ તે દૃશ્ય જોયું, દેવી ફરી આવી પહોંચી અને બોલી, પ્રતિદિન હજારો મૃત્યુઓ મરી રણાંગણમાં પડે

છે. પણ તેથી માડું શું થાય ! હુમ્મેશ એક એક રાજકુમારને રાજસિંહાસને બેસારો, એવી રીતે બારે રાજકુમારને સિંહાસને બેસારો. તેઓ રણસ્થળે લડી પ્રાણ ત્યાગ કરે તોજ હું ચિતોડમાં રહીશ. દેવી એમ કહી ચાલી ગઈ. ચિતોડના સરદાર સામંત વિગેરે ઘેર વિસ્મયમાં આવી પડયા.

દેવીનો આદેશ કઠોર અને મુશ્કેલ હતો તો પણ તે પાળવા રજપુતો ઉત્સાહિત અને રાજ થયા. તેઓ જીવતા છતાં દુરાચાર યવનો ચિતોડમાં પેસી તેઓનાં ધન લુંટી જાય, તેઓના જીવનની જીવન સ્વરૂપિણી મહીલાનું અમુલ્ય સતીત્વ હરણ કરે, તે વાત તેઓના મનમાં અસહ્ય હોઈ સાલતી હતી. ટુંકામાં ભગવતીનો આદેશ પાળવા તેઓએ એકલીંગ મહાદેવના શપથ લીધા. અને તેઓએ પ્રતિજ્ઞા લીધી કે જ્યાં સુધી તેઓના દેહમાં પ્રાણ રહે ત્યાં સુધી તેઓ યવનોને ચિતોડમાં પેસવા દેશે નહિ. હવે ભગવતીનો આદેશ પાળવામાં બાર પુત્રમાંથી પહેલાં કયા પુત્રે સિંહાસને બેસી, રણાંગણમાં જવું તેના માટે તે સઘળામાં મોટું આંદોલન થયું. અરિસિંહ સૌથી મોટો હતો, પોતાની અગ્રજન્મતાને હેતુ દેખાડી દેવીના આદેશના અનુસારે તે રાજ સિંહાસને બેઠો ત્રણ દીવસ તેણે રાજ સંમાન રૂડી રીતે ભોગવ્યું. ચોથા દીવસ રણસંગ્રામમાં યવનો સામે પુષ્કળ વીરપણું બતાવી, તે આ મરધામનો ત્યાગ કરી અમર ધામે ગયો. ત્યાર પછી નાનો અજયસિંહ મોટા અરિસિંહના ચરિતનું અનુકરણ કરવાને તૈયાર થયો. બીજા પુત્રો કરતાં, રાણાનો સ્નેહ તે પુત્ર ઉપર અધિક હતો. એટલે રાણાએ તેમ કરવા તેને અગ્રેસર થવા દીધો નહી. અજયસિંહે દેવીનો આદેશ પાળવા અત્યંત આગ્રહ બતાવ્યો પણ રાણાએ તેને સારી રીતે વારી અટકાવ્યો. અજયસિંહે રાણાના અટકાવની ઉપેક્ષા કરી. દેવીનો આદેશ પાળવા અતિશય આગ્રહ બતાવ્યો. રાણાએ દેવીના આદેશ પ્રમાણે વિધાન કરી સંગ્રામમાં જવાની અજયસિંહને સંમતી આપી. એ પ્રમાણે અગીયાર કુમારો દેવીના આદેશના અનુસારે રણાંગણમાં પડયા, હાલ રાણાનો માત્ર એક પુત્ર જીવિત હતો તે પુત્ર તેને પ્રાણ કરતાં વધારે વહાલો હતો રાણો પોતાનું જીવન આપી તેનું જીવન બચાવે તેમ હતું.

જો તે પુત્ર રણસંગ્રામમાં પ્રાણ ત્યાગ કરે તો શિશોદીય કુળનું મુળ જાય તેમ હતું, વીરવર બાપ્પારાઓળના વંશજોમાંથી કોઈ જળાંજળી આપે એવું રહ્યું નહીં. ત્યારે હવે કેમ થાય ! દુદાંતિ યવનના હુમલા થકી ચિતોડપુરીનો કોણ ઉદ્ધાર કરે ! ગિલ્ડોટ કુળને અનંત વિનાશમાંથી કોણ બચાવે ! છેવટે યુદ્ધ ક્ષેત્ર. પોતે પ્રાણ આપવા એવો નિશ્ચય કરી તેણે સામંતોને બોલાવી કહ્યું. “ હવે મારો કાળ મૂર્ણ થઈ રહ્યો છે.” આ સમયે હું ચિતોડની રક્ષા માટે જીવન આપીશ. ”

છેવટે પોતાના હૃદયનું શોણિત આપી, ભગવતીનું અગ્રપર ભરી. ચિતોડનો

ઉદ્ધાર કરવા લડાઈમાં ઉતરવાની રાણાએ ગોઠવણ કરી. આ ભયંકર ગોઠવણ પુરી ન થઈ એટલામાં એકંભયંકર વ્યાપાર સાધવાની ગોઠવણ કરવાનું આવી પડ્યું. તે ભયંકર વ્યાપારનું નામ “ જહરવૃત ” રજપુત કુળની કામનીઓને અગ્નિ કુંડમાં નાંખી વિજયી શત્રુ કુળના હાથ થકી તેઓના સતીત્વનું રક્ષણ કરવા માટે ભયંકર “ જહરવૃત ” નો સ્વીકાર કરવામાં આવતો હતો. શત્રુના હુમલામાંથી સ્વદેશને રક્ષવાને અને સ્વાતંત્ર રાખવાને રજપુતો પાસે કોઈ ખીજે ઉપાય ન હોય ત્યારે, તે ભયંકર કાળમાં, રજપુતો, તે ભયાવર જહરવૃતનું ઉદ્યાપન કરતા હતા. આજ ચિતોડનો તે ભયંકર કાળ આવી પહોંચ્યો. હાલ ચિતોડના રક્ષણ માટે કાંઈ ઉપાય રહ્યો નહિ એટલે કે હવે તે ભયંકર જહરવૃતનું ઉદ્યાપન ખરેખર પ્રયોજનીય હતું રાજપુરીના જનનાખાનાના મહેલમાં અક ભૂમિ ગર્ભમાં સુરંગ હતી તે સુરંગમાં દિવસના સમયે ઘોર અંધકાર રહેતું એ સુરંગમાં મોટાં સાગનાં લાકડાં નાંખી અગ્નિ પ્રજ્વલિત કર્યો, જોતા જોતામાં છુટા કેશવાળી રજપુત સ્ત્રીઓ હૃદયવિદારક શોક સંગીત ગાતી ગાતી તે ભયંકર સુરંગ તરફ અગ્રેસર થઈ ચિતોડના વીરરજપુતો, મુખમાં આંગળી ઘાલી મુંગા થઈ તે ભયંકર દુઃસ્વ જોતા હતા. અનંત કાળના માટે તેઓના પાસેથી વિદાયગિરિ. લઈ તેઓની સંમુખે, રજપુત સ્ત્રીઓ પાવન પાવકમાં પડવા ચાલી, તોપણ રજપુત વીરોની આંખમાં આંસુનું એક બિંદુ નહોતું પડ્યું, આજ તેઓના નયન સુકાં અને કોરાં હતાં, આજ તેઓના નયનો ધગેલ તાંબા જેવાં લાલચોળ હતાં જેઓના હૃદય એક દિવસ પ્રેમસુધાના ઝરા સ્વરૂપે હતાં. આજ તે હૃદયો, સુકા મરૂ સ્મશાનમાં શિન્ત નાશ થયાં હતા. દેખતાં દેખતાં તે સ્ત્રીઓ સુરંગદ્વારે આવી તેઓના સંમુખે પગથીઆની પંક્તિ હતી તે ઉપરથી ધીરે ધીરે તેઓ ઉતરી. એટલામાં ઉપરના ભાગમાં થઈને સુરંગનું લોહકપાટ બંધ થયું. અસંખ્ય હતભાગિની રજપુત સ્ત્રીઓનો કરૂણ સ્વર એક દમ લીન થઈ ગયો, પછી કાંઈ સાંભળવામાં આવ્યું નહિ, હાય ! સઘળું ઉડી ગયું રૂપ, ચૌવન, લાવણ્ય, ગૌરવ વીગેરે સઘળું સર્વસંહારક પાવકમાં ભસ્મીભૂત થઈ ગયું !

એ ભયંકરક લોમહરશક જહરવૃતનું ઉદ્યાપન થઈ ચુક્યું. ખુદ રણાંગણમાં ઉતરી લડી જીવન આપવા રાણો તૈયારી કરવા લાગ્યો પણ તેનાં પ્રિયતમ પુત્ર અજયસિંહે તેને તેમ કરવા બાધા આપી. તેણે પિતાને રણાંગણમાં ઉતરવા દીધો નહિ, પિતા પુત્ર વચ્ચે અનેક તર્ક વિતર્ક વાગ્વિતંડા થઈ પણ છેવટે રાણો તેમાં જયી થયો, અજયસિંહને પિતાનો હુકમ પાળવા ફરજ પડી, તે ચિતોડ છોડી ચાલ્યો ગયો. કેટલાક સેનિકો સાથે લઈ શત્રુની છાવણી વીંધી તે આહતવિના, કેલવાર પ્રદેશમાં જઈ પહોંચ્યો. હવે રાણાની ભાવના રહી નહિ. પિતૃ લોકને પિંડદાન કરવા ઉપયુક્ત પાત્ર જીવતો રહ્યો. બાપ્પારાઓળનો વંશ અનંત વિના

શમાંથી રક્ષણ પામ્યો. હવે પરાણો, નિશ્ચિંત અને નિશંક થઈ રાજસ્થાને પ્રાણ છોડવા ઉત્સાહિત થયો. પ્રચંડ શબ્દે રણતુર્ય વગડાવી, તેણે પોતાના સરદારોને પોતાની પાસે બોલાવ્યા. આજ તે સઘળા સરદારો ઉન્મત થયા, તેઓએ પોતાના હેડ ઉપર આસ્થા કે મમતા રાખી નહિ.

દુર્ગદ્વાર ઉઘાડી, પોતાના અધિપતિ સાથે તેઓ મોટા નિનાદે સંગ્રામમાં ચાલ્યા. અસંખ્ય યવનો તે રજપુતની ભયંકર તલવારોથી તૂણવત્ કપાઈ ગયા. સઘળું વૃથા ગયું. મહાસાગર સરખી યવન સેનામાં થોડી સંખ્યાવાળા રજપુતો ખુડખુડીયાની જેમ વિલીન થયા. ચિતોડપુરી આજ જીવ વિનાની થઈ. આજ ચિતોડ પુરી બિભત્સ શ્મશાનમાં પરિણામ પામી, તેની ચારે તરફ અસંખ્ય શબ હેડ જોવામાં આવ્યા. આજ તેનાં સઘળાં સ્થાન માંસ શોષિતના કાદવથી કલંકિત થયાં, એ હૃદય સ્તાંભન શ્મશાનનો ભયંકર દેખાવ સોગણો વધારી, યવન સૈનિકો, પિશાચના ટોળાની જેમ તે સ્થળે ચાલવા લાગ્યા. પિશાચમતિ અલ્લાઉદ્દીને તે જીવન શુન્ય ચિતોડ શ્મશાનનો કબજો કર્યો. ચિતોડનો કબજો કરી, તે પોતાની જીવનતોષિણી પદ્મિનીનો અંહી તહીં શોધ કરવા લાગ્યો અને મૂર્ખ, હજી પણ ભ્રમ ! દુરાચારી હજી પણ પદ્મિનીની લાલચ છોડી શક્યો નહિ ! પદ્મિની કયાં રાક્ષસના ચિત્રને મોહ કરનારી માનસરોવરની પ્રપુલ કમલિની, સતિ શિરોમણિ પદ્મિની કયાં ! નૃશંસના, પાપીના, નારકી પિશાચના, પીડનથી, તે સતી શિરોમણિ સુરસુંદરી આજ જગતનો પરિત્યાગ કરી, ચિતોડને શ્મશાનમાં પરિણામ પમાડી આ પૃથ્વીનો ત્યાગ કરી અમરધામમાં પહોંચી ગઈ. જે સુરંગમાં તે રજપુત સ્ત્રીઓ બળી મુઈ છે તે સુરંગ* હાલમાં જોવામાં આવે છે. અને તેમાં હાલ પણ ધુમાડા નીકળતા જોવામાં આવે છે.

ઈ. સ. ૧૩૦૩ માં એ પ્રમાણે અમરાવતી તુલ્ય ચિતોડપુરી અલ્લાઉદ્દીનના ભીષણ પ્રહારે, અડધી ઉત્સન્ન દશાને પામી. તેણે ચિતોડપુરીનો કબજો કર્યો જાલોર-વંશીય માલદેવનામના એક સરદારના હાથમાં તે પુરીનો શાસન ભાર તેણે સોંપ્યો. અલ્લાઉદ્દીન એક તેજસ્વી અને અકલમંદ બાહોશ બાદશાહ હતો. અભીષ્ઠસિદ્ધિનો અવ્યર્થ ઉપાય કપટ છે તે વાત પોતે સારી રીતે જાણતો હતો. એ ઉપાય લેવામાં પોતે અત્યંત ચતુર હતો એથી કરીને તે જય મેળવવામાં ઘણું કરી સફળ મનોરથ-વાળો થાતો હતો. એ વિષયમાં તે હીંદુ વિદેષી ઔરંગજેબથી ઉતરે તેવો નહોતો. રાજ સિંહાસન ઉપર બેઠા પછી અલ્લાઉદ્દીન સીંકંદરસેની અથવા બીજો અલેકઝાંડર

* મહાત્મા ટાંક સાહેબે એ ભયંકર સુરંગમાં પેસવા ઉદ્યોગ કર્યો હતો પણ જુદી જુદી જાતના કાળસર્પના ભયે અને પ્રાણનાશકદૂર્ણત હવાના ત્રાસે તેણે તેમાં પેસવાનો ઉદ્યોગ છોડી દીધો હતો.

એ નામે કહેવાતો હતો. તે ઉપાધિ તેણે પોતાના ચલની નાણાંમાં લખાવી દાખલ કરી. તેના કઠોર હસ્તના ભયંકર પ્રહારે રાજસ્થાનના ઘણા પ્રદેશો શોચનીય અવસ્થામાં વિદવસ્ત કર્યા. મદગર્વિત અણુહીલવાડ, પ્રાચીન ધારાનગર પ્રખ્યાત અવંતી, નામાંકિત સુંદર સમૃદ્ધદેવગઢ વિગેરે જે સઘળા, ગૌરવાન્વિતપુરમાં એક કાળે પ્રસિદ્ધ સોલંકી, પરમાર, પુરીહાર, તક્ષક વંશના રાજાઓ રાજ્ય કરતા હતા, તે સઘળા પ્રદેશ હીંદુ વિદ્વેષી અદલાઉદ્દીને વિદ્વસ્ત કર્યા, જે અહિકુળમાં ઉત્પન્ન થયેલ રાજાઓના ભૂગુટી પાસે એકવાર સઘળા ભારતવર્ષનું અદૃશ્યક નિયમિત હતું. આજ તે રાજાઓ, મુસલમાનોના અત્યાચારના પ્રભાવે પોતાના વંશની સાથી નાશ પામ્યા, આજે તેઓના વિપુલ વંશનું એક સામાન્ય નિદર્શન પણ જોવામાં આવતું નથી. ભટ્ટિવંશના, ખીચીવંશના અને હારવંશનાં રાજાઓના લીલાસ્થળ જેસળમીર ગણાત અને ભુંદીને અદલાઉદ્દીને શોચનીય અવસ્થાને પમાડ્યાં. પણ કાળના અવશ્ય ભાવી પ્રભાવના આધારે તે અધઃપતિત શહેરો પાછા મરતક ઉઠાવી સમૃદ્ધ થયાં છે, જે સમયે અદલાઉદ્દીને મેવાડમાં પ્રવેશ કર્યો તે સમયે મારવાડના રાઠોડ રજપુતો અને અંબરના કુસાવહ રજપુતો ભારતવર્ષના ઇતિવૃત્તમાં થોડી પ્રતિષ્ઠા મેળવી શક્યા છે.

તે સમયે રાઠોડ રજપુતો પુરીહાર વંશીય રાજાના તાબામાં સામંત રાજ રૂપે રહેતા હતા. એ પરતંત્રતાવાળા જીવનમાંથી તેઓ ધીમે ધીમે પોતાનું માથું ઉચું કરતા હતા. પણ કુશાવહકુળ ઘોરહીન દુર્દશામાં આવી ગયું હતું. તેઓની દુર્દશા જોઈ આદિમ અસહ્યમીન જાતી વારંવાર તેઓ ઉપર હુલ્લો કરી પીડા કરતી હતી. તે હુલ્લાને પ્રતિરોધ કુશાવહ રજપુતો કરી શકતા નહોતા. વિજયોત્સવે મત્ત થઈ અદલાઉદ્દીન થોડા રોજ ચિતોડમાં રહ્યો. તે રહેવાના સમયમાં ચિતોડની શોભનીય હવેલીઓ, રમ્ય દેવ મંદીરો, સુંદર મહેલો, ચૈત્ય વિગેરે તે સનાતન ધર્મ વિદ્વેષી યવનના હાથથી ચુર્ણુ વિચુર્ણુ થઈ ગયાં. પણ એક માત્ર આલોક સામાન્ય પદ્મિનીનો નીવાસ મહેલ, તેના સર્વ સંહારક હાથના ભયંકર પ્રહારથી બચ્યો. પોતાની ચિત્ત વિનોદીનીની આદગીરીની નીશાનીની સાડ તે નિવાસ મહેલ, અદલાઉદ્દીને તોડ્યો નહી.

તે ભયંકર યવન વિપ્લવમાં શિશોદીયા કુળમાં પિંડદાન કરવા માટે એક માત્ર અજયસિંહ જીવિત હતો. અગાઉ વર્ણિત થયું છે જે અજયસિંહ કેલવારા જનપદમાં જઈ રહ્યો હતો. મેવાડના પશ્ચિમ પાશ્વે વિશાળ આરાવલી પર્વતની તળેટીના પ્રદેશમાં શેરોનલ નામનો એક અતિ સમૃદ્ધ પ્રદેશ છે. તેનાજૂંશિર્ષ સ્થાને કેલવારા સ્થાપિત તે દુરના પર્વતવાળા પ્રદેશમાં રહી રાણા અજયસિંહ, પોતાના પિતૃરાજ્યના ઊદ્ધાર માટે પ્રતીક્ષા કરતો હતો, જે ચિતોડ તેના પૂર્વપુરુષનું લીલા

સ્થળ હતું તે ચિતોડ આજ એક સાધારણ સામંત સરદારના હાથમાં અ-
ર્પિત હતું. આજ તે ચિતોડ માટે તે સંપૂર્ણ અપરિચિત-એ પ્રમાણે જુદી જુદી યં-
ત્રણામય ચિંતાથી પીડીત થઈ તે એક મુહુર્તના માટે પણ નિઃસહાય થયો નહિ.
ખમણા સાહસ અને આગ્રહથી ઊત્તેજિત થઈ કાર્યક્ષેત્રમાં ઉતરવા તે ગોઠવણ ક-
રવા લાગ્યો. રાણા લક્ષ્મણસિંહે માનવલીલા સંવરણ કર્યા અગાઉ તેને કહ્યું હતું
જે અજયસિંહના મૃત્યુ પછી તેના અગ્રજ અરિસિંહના પુત્ર ગાદીએ બેસશે. એ
વાત અજયસિંહ ભુલી ગયો નહોતો. શયનમાં, સ્વપ્નમાં, કઠોર મનો વેદનામાં, વ્ય-
વહારીક કામમાં તે અરીસિંહના પુત્રના વિષયનું ચિંતન કરતો હતો, પણ તેનું
કાંઈ પણ સંધાન મળતું નહોતું. પોતાના પુત્ર ખીલકુલ અકર્મણ્ય નીવડ્યા હતા.
પોતે પણ વૃદ્ધાવસ્થાની સીમમાં પગલું મુક્યું હતું. એ રીતની અવસ્થામાં, તેના
પિતાનો ભવિષ્યનો ઉપદેશ ક્ષણવાન નીવડશે તે સ્પષ્ટ સમજતો હતો. તે ભાવિઉપદેશ
પૂર્ણ કરવા માટે પેદા થયો તેનું નામ હમીર, તે હમિરજ, ચિતોડની સ્વાધીનતાનો
અને શીશોદીય કુળના નષ્ટ ગૌરવનો ફરી ઊદ્ધાર કરવાવાળો. તેના જન્મના વિષયમાં,
અને બાળક જીવન સંબંધના વિષયમાં, મેવાડના ભટ્ટ લોકોના કાવ્યમાં અતિ વિ-
સ્તૃત વિવરણ જોવામાં આવે છે.

રાણાનો પ્રથમ પુત્ર, અરિસિંહ, તરૂણાવયના કેટલાક સરદાર સાથે અંદરા
નામના અરણ્યમાં એકવાર શીકાર કરવા ગયો. ત્યાં એક ડુકરની ઉપર નીશાન
માંડી તેના ઉપર તેણે બાણ ફેંક્યું, પણ તેમાં તેનું નિશાન વિક્લ ગયું. વરાહ
પ્રાણ લઈ પલાયન કરી ગયો, તે અરણ્યના એક મકાઈના ખેતરમાં વરાહ પેસી
ગયો. અરીસિંહ તેનું અનુસરણ કરતો, તે ક્ષેત્રમાં પેઠો, તે ક્ષેત્રમાં બચ્ચાં માંચડા
ઉપર એક સ્ત્રી તેના જોવામાં આવી, અરિસિંહને જોઈ તે સ્ત્રી માંચડા ઉપરથી
ઉતરી અને તેની પાસે આવી નમ્ર વચ્ચે બોલી. “ આપે હવે પરિશ્રમ લેવો
નહિ ” હું વરાહને હાલ લાવી આપુ છું.

તે ખેતરમાં મકાઈના છોડો સાત આઠ હાથ ઉંચા હતા, રજપુત બાળાએ
તેમાંથી એક મકાઈનો છોડ ઉત્પાટીત કર્યો. તેનો અગ્રભાગ તેણે ભાલાની અણી
જેવો તીક્ષ્ણ અને સૂક્ષ્મ કર્યો. તે સાધનથી તેણે વરાહને પાડી દીધો. તેને રાજ-
કુમારની પાસે લાવી, રજપુત બાળા પોતાના કામ માટે ચાલી ગઈ. વીર્યવાળા
રજપુત સ્ત્રીઓની અપૂર્વ વીર્યતા અને પરાક્રમના વિવરણ, તેઓના કાને આવ્યાં
હતાં ખરાં પણ એવી રીતનો અદભૂત વ્યાપાર તેઓને દૃષ્ટિગોચર થયો નહોતો.
રાજકુમાર અજયસિંહ, અને તેના સોબતીઓ અધિક વિસ્મય પામ્યા. અને તે
વીર્યવાળી બાળાની પ્રસંશા કરતા કરતા તેઓ પાસેની એક નદીના કીનારા ઉપર
આવ્યા. ત્યાં તેઓ ઘોડા ઉપરથી ઊતર્યા અને ખાનપાનની તૈયારી કરવા લાગ્યા.
કુમે ખાનપાનના પદાર્થો તૈયાર થઈ ગયા. સઘળા ભોજનપાન કરવા બેઠા, ત્યાં

તેઓ તે બાલિકાના પરાક્રમની પ્રસંશા કરવા લાગ્યા. તે સમયે તે મકાઈના દ્વે-
ત્રમાંથી એક માટીનું ઢેકું રાજકુમારના ઘોડાને પ્રચંડ વેગથી વાગ્યું. તે ઢેકું વા-
ગતાં ઘોડો પૃથ્વી ઉપર પડી ગયો. વિસ્મય સાથે તેઓએ તે દ્વેત્ર તરફ દ્રિષ્ટ કરી
ત્યાં તેઓએ જોયું તો તેજ બાલિકા માંચડા ઉપર બેસી રહી માટીના ઢેકાં મારી
પંખીઓને ઊડાડે છે. તેઓને ખાત્રી થઈ જે તે બાળાએ ફેંકેલ ઢેકું ઘોડાના
પગમાં વાગ્યું અને તેથી તેનો પગ ભાંગ્યો. તે બાળાએ પોતાની તકસીર બાણી
અને તે પોતાના દોષની માફી માગવા રાજકુમાર પાસે આવી. તેની નિર્ભીકતા,
સત્યતા અને શીળતાને જોઈ, તે સઘળા અતિશય ચમત્કૃત થયા. સામાન્ય કૃષ-
કની પુત્રી શું એવા ગુણોથી અલંકૃત હોય ! તે સ્ત્રીએ તેની તકસીર કબુલ
કરી અને છેવટ તે ખેડુત પુત્રીના સંબંધે રાજપુતના હૃદયમાં વિષમ સંદેહ
પેદા થવા લાગ્યો.

મૃગયા વ્યાપારની સમાપ્તિ કરી, અરિસિંહ, પોતાના સોબતીઓ સાથે પોતાના
ઘેર આવ્યો. રસ્તામાં ફરીથી તે બાળા તેઓની નજરે પડી તે સમયે, તે કૃષક
પુત્રી, માથે દુધનું વાસણ લઈ બે હાથે ભેંસના બે બચ્ચાંને હાંકી ચાલતી હતી.
અરિસિંહનો એક સોબતી, તે કૃષક પુત્રીના માથેનું દુધનું વાસણ જમીન ઉપર
પાડવા તેની સામે આવ્યો. તરૂણીના બાણવામાં તે આવ્યું, રાજસોબતીને પોતાની
પાસે આવતો જોઈ તેણે ભેંસના બચ્ચાંને તેના ઘોડાના પગમાં આવી પડે તેમ
ધકેલ્યું. તેથી તે રાજસોબતી ઘોડા સાથે પૃથ્વી ઉપર પડ્યો. અનુસંધાનદ્વારા રાજ-
પુત્રને માલુમ પડ્યું જે *ચઢ્ઢાના કુળના એક દીના રજપુતને ઘેર તે છોકરીનો
જન્મ છે. રજપુતની દુહીતા સાથે શું રજપુતનો વીવાહ ન થાય ! બીજા દીવસે
તે પોતાના સોબતીઓ સાથે તે પ્રદેશમાં ગયા. ત્યાં તેઓ તે તરૂણીના પીતાને
મળ્યા. રાજકુમારનો અભીપ્રાય તેઓએ તેને જાહેર કર્યો, તરૂણીનો પિતા, તે
રજપુતો સાથે રાજભુવનમાં આવ્યો. રાજકુમારે તેની કન્યાનું પાણીગ્રહણ કર-
વાનું તેને કહ્યું. તે રજપુતે રાજપુતના પ્રસ્તાવ ઉપર અસંમતિ આપી. પોતાની
આશા પૂર્ણ ન થવાથી, અરિસિંહ ખિન્ન વેદનવાળો થયો, પણ ભવિતવ્યતાના
ગુઠ લેખનું કોઈ ખંડન કરી શકે તેમ નથી, તે રજપુત વૃદ્ધે ઘેર આવી સઘળી
હકીકત પોતાની પત્નીને કહી સંભળાવી. તેની પત્ની વિશેષ અચ્છલવાળી હતી.
સ્વામીનું અજ્ઞાનોચિત કાર્ય જોઈ તેને અત્યંત ઠપકો આપવા લાગી ને વળી થ-
યેલા * રાજકુમારની માફી માગવા તેણે પોતાના પતિને કહ્યું. પત્નીના ઠપકાથી વૃદ્ધ
યેલા * ગયો. તે રાજકુમારને મળ્યો, અને પોતાની પુત્રીને તેના
રજપુતને જ્ઞાનનો ઉદય કરમાં આપવા સંમત થયો.

* તે ચોલાણ કુળની એક શાખા છે.

થોડા સમયમાં રાજકુમાર અરિસિંહ, તે દરિદ્ર રજપુતની કન્યા સાથે મંગળ-મય વિવાહ સૂત્ર બંધાઈ ગયો. તે બે સ્ત્રી પુરુષના શુભ સંયોગનું કૃણ હમિર ચિતોડનગર ભીષણ વિપ્લવથી જે સમયે ઉદ્વિગ્ન હતું તે સમયે રાજકુમાર હમિરની ઉમ્મર બાર વર્ષની હતી, અને તે અરસામાં તેને કોઈ બાળતું નહોતું. તથા તે શાંતિમય કૃષિ જીવનમાં સમય સાધી તે મામાને ઘેર રહેતો હતો, પણ તેણે અધિકકાળ તે શાંતિ ભોગવી નહિ, તેની સંમુખે કઠોર કાર્ય ક્ષેત્ર હતું, ભયંકર તલવાર હાથમાં લઈ થોડા સમયમાં તે શિશોદીય વંશના નષ્ટ થયેલા ગૌરવનો પુનરુદ્ધાર કરવા તૈયાર થયો.

દીલ્હીની યવન સેનાના પ્રચંડ પદભારથી, તે સમયે મેવાડ ભૂમિ કંપિત થાતી હતી. તે સમયે, વિજયોન્મત તાતાર સૈનિકોનો ભયંકર અવાજ ચિતોડના કીલ્લાની ટોચ ઉપર સાંભળવામાં આવ્યો. આજ દુરાચાર દાનવ સેનાથી વૈજયંત ધામ અધિકૃત થયું. આર્ય લક્ષ્મી પાષાણ હૃદય યવનોથી સ્પર્ષીત થઈ. આવી આક્રમકતાથી ચિતોડપુરીનો કોણ ઉદ્ધાર કરે! સ્વદેશ પ્રેમિકના મહા મંત્રથી દીક્ષિત થઈ, પીડિત, નિઘ્રીત અને પદલિત, આર્ય લક્ષ્મીનો કોણ ઉદ્ધાર કરે! એક માત્ર અજયસિંહ! તે એકલો શીરીતે રક્ષણ કરે, તેની પાસે સહાયની સામગ્રી ખીલકુલ નહોતી. વળી તેની ચારે બાજુએ વિપદ, એક બાજુએ જેમ દુરંત યવનોના કાળગ્રાસથી ચિતોડનો ઉદ્ધાર પ્રયોજનીય હતો. તેમ ખીજ બાજુએ એ પર્વતના ભીલ લોકોના અત્યાચાર અટકાવવાનું તેનું ખરેખરું કર્તવ્ય હતું. હવે પહેલાં કોનો અમલ કરવો. ભીલ સરદારોમાં મુંઝવેલેલા નામનો એક પ્રચંડ વીર હતો, તે અજયસિંહનો કટ્ટો શત્રુ હતો. એક સમયે તેણે રાણાની આવાસભૂમિ કેરોનાલ ઉપર હુમલો કર્યો હતો. તેમાં રાણો, તેની સાથે યુદ્ધમાં ગુંથાયો હતો. તે દ્વંદ્વ યુદ્ધમાં રાણાએ તેના માથા ઉપર ભાલાનો પ્રહાર કર્યો હતો. રાણાના બે પુત્ર હતા મોટાનું નામ આજમસિંહ અને નાનાનું નામ સુજનસિંહ હતું. તે સમયે, મોટાની ઉમ્મર પંદર વર્ષની અને નાનાની ઉમ્મર ચૌદ વર્ષની હતી. એ તરૂણવયમાંજ રજપુતોના વીર ચરિતના ઉદાહરણો જોવામાં આવે છે, પણ અજયસિંહના દુર્ભાગ્યથી તેઓ તે ભયંકર સંકટ કાળમાં તેના અત્યંત ઉપકારક થઈ પડ્યા હતા. તે વિપદકાળમાં ચિતોડની એ અધઃપતિત અવસ્થામાં, આક્રમક આવી પડેલો અજયસિંહ અનેક અનુસંધાન કરી હમિરને તેના મામાને ઘેરથી આણ્યો. બાર વરસનો રજપુત બાળક રમત ગમતનું કામ છોડી. સ્વદેશના ઉદ્ધારના કાર્ય ક્ષેત્રમાં ઉતરી પડ્યો. પહેલાં અજયસિંહ પોતાના પ્રચંડ વૈરી ભીલ સરદાર મુંઝની સામે લડાઈ કરવા મોકલ્યો. બાળક હમિર ઉપયુક્ત અસ્ત્ર શસ્ત્રથી સજ્જત થઈ અસહ્ય શત્રુનાદળન માટે અગ્રેસર થયો. વિદાય થતી વખતે તે પોતાના કાકાના

ચરણનો સ્પર્શ કરી બોલ્યો. “જો મુંઝનું મસ્તક છેદન કરી શકીશ તોજ દેશમાં ફરી આવીશ. નહિ તો દેશમાં આવીશજ નહિ. ત્યારપછી થોડા સમયમાં સઘળાના જોવામાં આવ્યું જે વીર બાળક હમિર મુંઝનું છેદેલ મસ્તક પલાણુ ઉપર નાંખી કૈલવારના માર્ગમાં પેસે છે ધીર ભાવે, અને નમ્રભાવે હમિરે પોતાના જયનું ચિન્હ મુંઝનું મસ્તક કાકાના ચરણ પાસે મુકી કહ્યું. “બાપ ! આ આપના શત્રુનું મસ્તક આજખી લ્યો.” અજયસિંહ અતિશય આનંદિત થયો. તે સમયે રાણા લક્ષ્મણસિંહની ભવિષ્યવાણી તેને યાદ આવી. તે સમજ્યો જે વિધાતાએ હમિરના ભાગ્યમાં રાજ્ય પ્રાપ્તિ લાખી છે. પ્રીતિ પ્રકુલ્લ હૃદયે તેણે વિજયી લત્રીજાને ચુંબન કર્યું અને તે વિજીત શત્રુનાં મસ્તકથી નીકળતું લોહી લઈ તેના લલાટમાં તેણે તેનાથી રાજ તિલક કર્યું. અજયસિંહના પુત્રાએ જાણ્યું જે તેઓના અદૃષ્ટમાં રાજ્યપ્રાપ્તિ નથી. પારકાના રૂડા ભાગ્ય ઉપર આધાર રાખી તેઓને જીવીકા ચલાવવાની છે.

એવી વિષમ ચિંતાના વિષદંશને વડે જર્જરીભૂત થઈ મોટા પુત્ર અજીતસિંહે કૈલવારામાં દેહ છોડ્યો, સુજનસિંહ પ્રદેશ છોડી ચાલ્યો ગયો. મનોદુઃખથી અત્યંત ગ્લાનિ પામેલ, સૂજનસિંહે દક્ષિણવર્તમાં જઈ પોતાનું વંશ વૃક્ષરોપ્યું. તે વંશમાં એક કાળે એક મહાવીર પેદા થયો. જેના પ્રચંડ પ્રભાવે સઘળું ભારત વર્ષ ખળભળીત થઈ ગયું. તે મહાવીર મહારાષ્ટ્ર કુળતિલક યવન દર્પહારક શીવાજી * હતા.

સંવત ૧૩૫૭ (ઈ. સ. ૧૩૦૧) માં વીરનર હમિર, મેવાડ રાજ્યે. અભિષિક્ત થયો પણ તેનું રાજ્ય ધન વીગેરે દુશ્મનના કબજામાં હતું. જે દિવસે તેના કાકા અજયસિંહે, તેના લલાટમાં રાજ્યતિલક કર્યું તે દિવસથી તે ચોસઠ વર્ષના કાળમાં વીરનર હમિર મેવાડના પ્રનષ્ટ ગૌરવનો ઉદ્ધાર કરવા શક્તિવાળો થયો. રાજસ્થાનમાં ટીકાડોર નામનું વીરાનુષ્ઠાન પ્રચલિત છે. એ પ્રથા અતિ પ્રાચીન કાળથી ચાલી આવે છે. જ્યારે રજપુત પિતૃરાજ્ય ઉપર અભિષિક્ત થાય ત્યારે સૈન્ય સામંત સાથે નિકટના કે દૂરના કોઈ શત્રુના રાજ્ય ઉપર હુમલો કરે, ત્યાં શાંતિનો ભંગ કરી તેઓ ચાલ્યા આવે. હમિર જ્યારે પિતૃ રાજ્ય ઉપર આવ્યો ત્યારે તે પ્રથાને અનુસરી, પિતૃવૈરી બલૈયાના રાજ્ય ઉપર હુમલો કરવા ગયો, ત્યાં તેણે તેના વૈરીનો પશેલીઉ નામનો કિલ્લો હસ્તગત કર્યો. એ પ્રસિદ્ધ ટીકાડોર નામના પ્રસિદ્ધ વીરાનુષ્ઠાનમાં તેણે જે પ્રચંડ વીરતા બતાવી છે. તેથી તેના ભવિષ્ય વીરચરિતનું પૂર્ણ પ્રતિબંબ પ્રતિભાત થાય છે.

* મેવાડના ભટ્ટ ગ્રંથમાં શિવાજીનું વંશ વિવરણ સવિસ્તર આપેલ છે. પ્રયોજનાનુસારે તેનો હુંકસાર અહીં આપવો યોગ્ય છે, અજયસિંહ, સુજનસિંહ, દિલીપજી, શીવજી, તૈરાજી, દેવરાજ, ઉચસેન, માહુલજી, ખેલજી, જનકજી, સત્યજી, રાંભુજી, શિવજી, (શિવાજી મહારાષ્ટ્ર કુળનો સ્થાપના કર્તા) રામરાજ, ત્યારપછી પેશવાના કળ્પજમાં મહારાષ્ટ્ર સિંહાસન આવ્યું.

લડુ ગ્રંથોમાં લખે છે, “ જે દીવસ અજમલ (અજયસિંહ) પરલોક-વાસી થયો, તે દીવસે, અરીસિંહના તનયે મીચાનમાંથી તલવાર કઢાડી. તે તલવાર તેના હાથમાં હમેશને માટેજ રહી. વાસ્તવીક છે જે હમિરના હાથમાંથી, તેના કાચમના શત્રુના વિરોધે જતાં, તલવાર મયાન કરવાનો સમય મળી શક્યો નહોતો. દીલ્લીશ્વરના સેના દળ સાથે માલદેવ ચિતોડનગરે રહેવા લાગ્યો, વીરવર હમીરની પાસે સુકીભર દળ હતું એ ન્યુન દળ લઈ તે શી રીતે દીલ્લીશ્વરની સાથે લડવા રણસંગ્રામાં ઉતરી શકે? એવી અવસ્થામાં તેણે જે માર્ગ લીધો તેથી તેનું અભીષ્ટ શી રીતે સિદ્ધ થયું તેણે શત્રુઓના માટે ખાઈઓ રાખી. અને તેથી લોકોનો નાશ થવા લાગ્યો. ત્યાર પછી ચાર તરફ એવી ઘોષણાનો તેણે પ્રચાર કર્યો. જે “જેઓ મહારાજ હમિરનું પ્રભુત્વ સ્વીકારે છે. તેઓ પોતપોતાનું વાસસ્થાન છોડી પરિવાર સાથે મેવાડના પૂર્વ પશ્ચિમ પ્રાંતમાં રહેલ ગિરિવનમાં જઈ આશ્રય ગ્રહણ કરે. નહિતો તેઓ દેશ શત્રુમાં ગણાશે અને તેઓના ઉપર સંકટ આવી પડશે.

એ ઘોષણા પ્રચારિત થઈ કે તુરત, લોકનાં ટોળાં, પોતાના નિવાસ સ્થળ છોડી દહને આરાવલીની પર્વતમાળાની અંદર રહેવા ગયાં. દેશવૈરી યવનોના ઉપર અને તેટલો અત્યાચાર કરવામાં હમિરે કંઈ પણ કસર રાખી નહી. મેવાડના પ્રદેશો છોડી, ખીજ સ્થળે પ્રજા મંડળી રહેવા ગઈ. તેથી રસ્તાઓ દુર્ગમ થઈ પડ્યા. એ રીતની નીતીનું અવલંબન કરવાથી ક્રમેક્રમે શત્રુઓનો અધઃપાત કરવા હમિર સમર્થ થયો. શત્રુઓ તે દુર્ગમગિરિ પ્રદેશમાં તેનું અનુસંધાન કરી શકતા નહિ. ક્રમેક્રમે તેઓના સેનાદળનો નાશ થવા લાગ્યો હમિરના એવા આચરણથી મેવાડની નીચેની ભૂમિ ક્રમેક્રમે ઉજડ થઈ ગઈ, જે સઘળાં ક્ષેત્રો, લીલામહોલની લહરી લીલામાં હાસ્ય કરતાં હતાં. તે સઘળાં જંગલી વેલા અને તૃણથી ઢંકાઈ ગયાં, હાટ બજાર વિગેરે ઉત્સાહરહીત નિસ્તેજ થયાં. એવી રીતની સમયોચિત બુદ્ધિનું અવલંબન કરવામાં વીરવર હમિરે ખરેખર બુદ્ધિશાળીનું કામ કરેલ છે. એ રીતની નીતિ, ગિલ્હોટ કૂળની હિતકારક હતી. ઇસ્વીસનના દસમા સૈકામાં જ્યારે ભારત-વર્ષ, દુર્ધર્ષ ગજનાનવીર મહમદની પ્રચંડ પીડાથી કંપીત થયું. તે સમયથી તે ખ્રિસ્તીશનના અઢારમાં સૈકામાં દીલ્લીશ્વર મહમદના રાજ્યકાળ સુધી મેવાડના રાજાઓએ યવનના અત્યાચારથી બચવા એવી રીતની કુટ નીતિનું અવલંબન કરેલ છે. તેનું વિવરણ મેવાડના ઇતિહાસથી માલુમ પડે છે.

હમિર કેલવારામાં વસવા લાગ્યો. કેલવારા હાલ સુધી વિજન પાર્વતીય પ્રદેશમાં ગણાતું હતું, હવે તે હમિરના રૂડા કૌશલથી મોટી વસ્તીથી આબાદ થયું. મેવાડના ઘણાખરા પ્રદેશવાસીઓ ત્યાં આવી વસ્યા હતા. આવા સંકટના સમયમાં પર્વતમાળાનો આશ્રય લઈ હમિરે જે પ્રદેશો આબાદ કર્યા તેમાં તેની પ્રખર

બુદ્ધિ જણાઈ આવે છે. અસંખ્ય પર્વત વનમાં તે પ્રદેશ તેણે સ્થાપ્યો. તે પર્વતમાળામાં મધ્યે મધ્યે બે ચાર ગીરિ સંકટ દૂર્ગમ કુટ માર્ગ હતા. એક ઊંચા શૈલકુટની તળેટીમાં કેલવારા આવેલું છે. તેજ શૈલ શીખરે, એઘટના પછી ઘણુંક કાળે પ્રસિદ્ધ કમલમીર કીલ્લો બંધાયો. તે કેલવારા બેવામાં મનોહર હતું તેની ચારેતરફ વનમાળા હતી. મધ્યેમધ્યે અસંખ્ય પાણીના નેરા તથા ઝરા, પર્વત ગાત્ર તોડી બહાર પડતા હતા. તે પ્રદેશમાં સારા કંદ મુળ માલુમ પડતા હતા. કેલવારા પચીસ કોશ વીસ્તારમાં હતું. તે પૃથ્વીતળથી આઠસો હાથ અને સાગરથી બે હજાર હાથ ઉંચાઈમાં છે. એ ઉંચા ગીરીકુટમાં કેટલાક ગુપ્તકુટ માર્ગ છે. તે કુટમાર્ગથી ઊતરી, ત્યાંના અધીવાસીઓ ગુજરાતમાં અને મારવાડમાં જઈ શકતા હતા. અગુણાપાનોરના ભીલ સરદાર પાસેથી, ગીલ્હોટ રાજ્યોને જે જે મદદમળી છે તે વર્ણન થઈ શકે તેમ નથી. ગીલ્હોટના કુળના રક્ષણ માટે તેણે પોતાના હૃદય શોણીત આપ્યા, અનાહારમાં અનિદ્રામાં, અતિ દુઃસહ પીડા ભોગવી તેણે ગીલ્હોટ કુળને સારી સહાય આપેલ છે. એ સઘળા મહોપકાર માટે મેવાડના રાજ્યો તેની માથે કૃતજ્ઞતાના પાશથી બંધાયેલ છે. જે સંબંધ કોઈ રીતે તુટે તેમ નથી. તે મહોપકારનો ખરો બદલો કોઈ રીતે વળી શકે તેમ નથી તે મહોપકારપત્ર અને સ્વર્ગીય છે. જે કે આ શૈલમાળામાં વસ્તી, નિર્ભય રીતે રહી મુખ ભોગવતી હતી, પણ નિષ્કુર અડલાઉદીને, તે સઘળા પ્રદેશમાં ભમી, તેઓનો સદંતર નાશ કર્યો હતો.

જે સમયે, મેવાડ ભૂમિ એવી રીતની શોચનીય દશામાં આવી પડી, તે સમયે તેના કિલ્લા. સઘળા આબાદ નગરો દુર્દૃત શત્રુકુળના કરાળગ્રાસમાં આવી ગયા. તેના શસ્ત્રક્ષેત્ર અને શાન્તીમય આવાસભૂમિ ભયાનક રૂમશાનભૂમિમાં પરિણામ પામ્યા. તે સમયે, ચિતોડ રક્ષક માળડેવના પાસેથી એક વિવાહ સંબંધ આવ્યો. આવા વિગ્રહકાળમાં માલદેવે શા અભિપ્રાયે પોતાના પ્રયંત શત્રુ હમિર સાથે પોતાની દુહિતાને વિવાહ કરવા દરખાસ્ત બતાવી તેનું કારણ કોઈ સમજી શક્યું નહિ. ટુંકામાં તે દરખાસ્ત સંબંધે હમિરના મંત્રિ વર્ગમાં જુદા જુદા સંદેહનો ઉદય થયો. હમિરે, મંત્રિવર્ગના નિષેધ વાક્ય અગ્રાહ્ય કરી, વિવાહ કરવાની સમતિ આપી. તેણે એકવાર પણ વિચારી જોયું જે આ સંઘર્ષના સમયમાં માલદેવ, કેવા ઉદ્દેશથી તેની પાસે વિવાહ સંબંધ સૂચક નાળીયેર મોકલે છે, તેણે હમિરને અપમાનિત કરવા કે વિપદમાં પાડવા આ સંબંધ કયો? હમિરના સંબંધીઓ વિપતિઓમાં આવી પડશે એવી આશંકા કરવા લાગ્યા, પણ હમિરે તેઓના કહેવા ઉપર લક્ષ કર્યું નહિ. તેના સોબતીઓ તેને તે કામથી ફરી જવા બોધ આપતા ત્યારે તે તેઓની તરફ ધીરસ્વરે બોલી ઉઠ્યો. તમે સહુ ભવિષ્યનો વિચાર કરી, વ્યર્થ ચિંતામાં શામાટે વ્યાકુળ થાઓ છો. હીક ! માલદેવનો મુજે તેવો ઇસદો હોય! નારીયેલ

લેવામાં હાની શું છે. તેમાં માલદેવમાં સુજે તેવા ખરાબ વિચાર હોય પણ હું તો નારીયેલ સ્વીકારીશ. મને તેનાથી કોઈ રીતનો લય નથી, એ વિવાહના સુયોગથી હું મારા પૂર્વ પિતૃ પુરૂષોના ચરણથી અંકિત થયેલ પગથીયાની પંક્તિ ઉપર વિચરણ કરવા પામીશ તેજ મારા પક્ષમાં યથેષ્ટ છે. હજારો આફતો કેમ આવી પડતી નથી તે આફતો સહન કરવા હું છાતી પાથરી બેઠો છું તેમ કરવાનું રજપુતને એકાંત કર્તવ્ય છે. જો છાતીમાં હિમત રાખી મૂળ મંત્રને હૃદયમાં ધારણ કરી રજપુત કાર્ય ક્ષેત્રમાં ઉતરે તો વિજય લક્ષ્મી અવશ્ય તેની અંકસાયિની થાય. એક દિવસ તે કઠોર કાર્ય માટે રક્તાકત અને ક્ષતવિક્ષત દેહે પોતાની અવાસભૂમિ તેને છોડવી પડે પણ બીજે દિવસે તે મસ્તક ઉપર રાજ મુગટ ધારણ કરી રાજસિંહાસને બેસે. વીર હમીરની એવી દ્રઢ પ્રતિજ્ઞા જોઈ કોઈ મંત્રિ તેને આ દુસાહસિક કામમાંથી પાછા વાળવા ચેષ્ટા કરી શક્યા નહિ.

વર યાત્રાના સઘળા આયોજન થઈ ચુક્યા. પાંચસો ઘોડા સ્વાર સાથે તરણ હમિર પિતૃ રાજ તરફ ચાલ્યો. વિવાહ કરવાનો તેનો માત્રમીસ હતો, પણ હૃદયમાં ચિતોડ રાજ્યનો ઉદ્ધાર કરવાનો મૂળ મંત્ર તે રાખતો હતો. વરયાત્રીલોકો ક્રમે ક્રમે ચિતોડના દરવાજા પાસે આવી પહોંચ્યા, ચોહાણના પાંચ પુત્રોએ સામેયે જઈ તેઓને સહાદરે ગ્રહણ કર્યા. નગરના દરવાજાએ *તોરણ વિગેરે વિવાહ સૂચક ચિન્હ હમિર વગેરેએ જોયું નહિ. તેથી હમિરના ચિત્તમાં સંદેહ થયો. તેણે જાણ્યું તેના બંધુઓએ ભાવિ પરિણામ યથાર્થ રીતે બતાવ્યો હતો તેથી તે નિરૂત્સાહ થયો નહિ. હમિરે માલદેવના પુત્રોને તેમ કરવાનું પ્રકૃત કારણ પુછ્યું તેના ઉત્તરમાં તેણે જે સાબળ્યું તેથી તેના હૃદયની પરિતૃપ્તિ થઈ નહિ. પણ તેનો પૂર્વ સંદેહ થોડો ઘણો દૂર થયો તે ક્રમે ક્રમે ચિતોડ દુર્ગનાં માર્ગમાં આવી પહોંચ્યો. વીરપૂજ્ય પિતૃ પુરૂષોએ બનવાવેલી સ્તંભશ્રેણિ તેની નજરે પડી તેણે એકતર મન દબને જોયું જેથી હૃદયમાં કેટલાક સુખનો અને કેટલાક દુઃખનો સંચાર થયો.

એ વિષમ ચિંતામાં જોતાં જોતાં તે પોતાના પિતૃ પુરૂષના સુંદર મહેલોના અંદર પેઠો. બીજા સામંત સરદારોએ અંજલિપુટ કરી, હમિરની અભ્યર્થના કરી જોતાં જોતાં હમિર વિવાહાગારમાં પહોંચી ગયો પણ ત્યાં તેણે વિવાહોપયોગી કાંઈ પણ આયોજન જોયું નહિ. માલદેવે તેની દુહિતાને ત્યાં લાવી, તેના કરમાં સોંપી. તેમાં વિવાહ સૂચક કોઈ રીતનું અનુદાન થયું નહીં. માત્ર વરકન્યાના વસ્ત્રોની ગાંઠ એકત્ર બાંધી. હસ્તમેળાપ કરાવ્યો. કુળપુરોહિતે ધિરે અને નમ્ર વદનને કહ્યું “ ધૈર્ય વલંબન કરો ” સમયે સઘળી વાસના પૂર્ણ થાયો. હમિર

* તે રજપુતોમાં વિવાહ સંબંધ સુચક ચિન્હ છે.

તે વાક્યનો મર્મ સમજી શક્યો નહિ. તેના હૃદયમાં જુદી જુદી જાતના અંદેશો પેદા થવા લાગ્યા. ત્યારપછી દંપતિ વામનગૃહમાં ગયાં પણ હમિર ખીલકુલ વિમનસ્કભાવે સમય કહાડતો હતો. તેને એવી રીતનાં વિમનસ્ક જોઈ નવવધુ તેના પગમાં પડી અને વિનયથી કાતર સ્વરે બોલી “સ્વામીન્ ! હૃદયનાથ ! આ દાસીનો અપરાધ મનમાં લાવશો નહિ, તમે શા માટે આટલા બધા વિમનસ્ક થયા છો તે હું જાણું છું. પિતાએ છાની રીતે આ દાસીને આપના કરમાં શા માટે આપી દીધી તેનું નિશુદ્ધ કારણ છે. જો આપની અનુમતિ હોય તો તે કારણ શ્રીચરણે નિવેદન કરું.” હમિરે તે બાળિકાના મુખ તરફ દૃષ્ટિ કરી. જોયું તો તેનું મુખમંડળ મુકુમાર જે મુખમંડળ ઉપર અસાધારણ જ્યોતિ ક્રીડા કરતું હતું. તેણે આદરથી વિનયથી પ્રેમપૂર્ણ હૃદયે પોતાની વનિતાને જમીન ઉપરથી ઉઠાડી તેને સંપૂર્ણ અભયદાન આપી તે ગુદ વૃત્તાંત જાહેર કરવા તેને કહ્યું. વનિતાએ ફરીથી કહેવાનું શરૂ કર્યું, “પ્રાણેશ્વર ! વિસ્મિત થાશો નહિ ? હું વિધવા પણ તેથી આ દાસી ઉપર ઘણા અને તિરસ્કાર કરશો નહિ અતિશયશવાવસ્થામાં લટ્ટી વંશીય એક રાજકુમાર સાથે આ દાસીનો વિવાહ થયો. તે સમયે મારી ઉમ્મર એટલી નાની હતી કે જે વીવાહની વાત શું તે આ દાસીના જાણવામાં નહોતી. સ્વામી કેવો છે તેની પણ આ દાસીને ખબર નહોતી ત્યારે જનની પાસેથી જે સાંભળ્યું છે તે આપની પાસે જાહેર કરું છું. વિવાહ થયા પછી થોડા દિવસ ઉપર મારો પૂર્વ સ્વામી યુદ્ધમાં હણાયો તે સમયથી આ બેનશીબ દાસી વિધવા અને અનાથ હતી. આજ આપને પરણી મનની પીડા મેં દૂર કરી. પણ મારા અદૃષ્ટમાં શું છે તે કંઈ કહી શકાતું નથી.” એમ કહી રજપુત પુત્રી બોલતી બંધ થઈ. પણ સરળ બાળિકા રોવા લાગી. હમિર મીઠાં વાક્યથી તેની સાંત્વના કરવા લાગ્યો. તેનો પ્રગાઠ પ્રેમ જોઈ હમિરે તેનાં આંસુ લોયાં. તે સમયે રજપુત લોકો વિધવા વિવાહને નિંદિત કાર્ય સમજતા હતા. આજ માલદેવે ચતુરાઈ કરી તે નિંદિત કાર્યની સમજ હમિરના મનમાં આવવા દીધી નહી. તેજસ્વી હમીર પોતાની વનિતાના પ્રેમપૂર્ણ વદન સામું જોઈ તે અપમાન સહન કરવા લાગ્યો. તે પ્રતીપ્રાણ કુમારીએ થયેલા અપમાનનો બદલો આપવા પોતાના પતિને ઉત્તેજિત કર્યો, તેણે પીતૃપુરૂષના રાજ્યનો ઉદ્ધાર કરવા પરમર્થ આપ્યો. વનિતાની સલાહ પ્રમાણે હમીરે પોતાના સસરા પાસેથી વીવાહની પહેરામણીમાં જલધરનામના સરદારને માગ્યો, જલધર મહા વંશનો માણસ હતો, તે ચિતોડમાં એક ચતુર કર્મચારી હતો. માલદેવ જમાઈની પ્રાર્થના અગ્રાહ્ય કરી શક્યો નહી, જલધરને લઈ સ્ત્રી સાથે હમીર કૈલવાર નગરમાં આવ્યો, હવે ચિતોડને મેળવવા માટે હમીર વીચાર કરવા લાગ્યો.

થોડા સમય પછી, માલદેવની પુત્રીના પેટે હમિરથી એક પુત્રનો પ્રસવ થયો જેનું નામ ક્ષેત્રસિંહ રાખ્યું. એ આનંદોત્સવના સમયમાં માલદેવે પોતાના કબજાનો પાર્વત્ય પ્રદેશ હમીરને આપ્યો. કુમાર ક્ષેત્રસિંહ જ્યારે બાર માસમાં પગ મુક્યો

ત્યારે એક જોશીએ ગણુના કરી કહ્યું જે ચિતોડના ક્ષેત્રપાળનો આકોશ આ કુમાર ઉપર પડેલ છે. આ સમયે તે આકોશ ખંડન કરવામાં નહિ આવે તો રાજપુતનું અમંગલ થશે. હમીરની વનીતાને તે શાપના બદલે વરદાન મળ્યું. તે આ સમયે ચિતોડમાં જઈ પ્રાણવલ્લભની અભીષ્ટ સીદ્ધી માટે પ્રયત્ન કરવામાં તેને યુયોગ જેવો થઈ પડ્યો. તેણે દેવના આકોશ સંબંધનો એક પત્ર માલદેવ ઉપર લખ્યો. તે પત્ર વાંચતાં જ માલદેવે, પોતાની પુત્રી અને દોહીત્રને લાવવા કૈલવારામાં સશસ્ત્ર સૈનીકો મોકલ્યા. તે સૈનીકો સાથે, હમીરની સ્ત્રી, પોતાના પુત્ર સાથે પીતૃભૂવનમાં આવી. તેણે ચિતોડમાં આવી જોયું જે માલદેવ માહેરીયાના મીર દમન કરવા, સામંત સરદાર સાથે તે પ્રદેશમાં ગયો છે, જેથી હમીરના સૌભાગ્યનું દ્વાર ખુલ્લું થયું. તે સમયે કુમાર ક્ષેત્રસીંહની જનનીએ, જલધરની રૂડી સલાહથી ચિતોડના બાકીના સામંતોને વશ કર્યાં. એ સમયે હમીર લશ્કર સાથે ચિતોડ પાસે આવી પહોંચ્યો. તેને બાગોર નામના સ્થળે ખબર મળ્યા, જે સઘળી ઉપયુક્ત તૈયારી થઈ ચુકી છે. એટલે કોઈ પણ જાતનો વીલંબ ન કરતાં તે ચિતોડમાં આવી પહોંચ્યો. તેની ગતીન પ્રચંડ પ્રતિરોધ મળ્યો. તે પ્રતિરોધ જો તે દુર ન નકરી શકત તો તેના જીવનની હાનિ થાત-તેનો ઉદ્દેશ આકાશ પુષ્પવત નિરર્થક થાત. પણ એક માત્ર અસામાન્ય અધ્વસાયના બળે ખડ્ગ હાથમાં લઈ સઘળી બાધા વિપત્તિ તોડી પૂર્વજના આવાસમાં પેસવા પામ્યો. વીરવર હમિરે; ચિતોડનો અધીકાર કર્યો તેને વશવર્તિ થઈ રહેવામાં નગરના લોકોએ કસમ લીધા.

શત્રુનું દમન કરી માલદેવ ચિતોડમાં આવ્યો. તેનો વિજયોલ્લાસ, એકદમ નિરાશા અને નિઃસ્વાહમાં પરિણામ પામ્યો. લોકોની અને સામંત સરદારોની રહેણી કરણી જોઈ, માલદેવના મનમાં વિષમ સંદેહ પેદા થયો. તે નગરમાં પેડો કે તેને સઘળા સમાચાર મળ્યા. તેની આશા વિલુપ્તપ્રાય થઈ. ચિતોડના સરદાર સામંત વીગેરેને હમિરે એવી રીતથી હસ્તગત કર્યા હતા કે જેથી માલદેવની આશા સફળ થવાની તિલમાત્ર સંભાવના રહી નહિ. ત્યારપછી તે નિઃપાય હોઈ અલ્લાઉદ્દીનના ઉત્તરાધિકારી *મહમદ ખીલજીની પાસે આ સઘળી હકીકત કહેવા દિલ્લી ગયો. રાણા લક્ષ્મણસિંહની લવિષદગણુના આજ્ઞાચાર્ય અને સાચી નીવડી.

* ફેરસ્તા ગ્રંથમાં આ યુદ્ધનો વૃતાંત નથી. એટલેકે તે મહમદ કોણુ! તેનું નિરૂપણ કરવું મુશ્કેલ છે. ભારતીય ઇતિહાસથી માલુમ પડે છે જે અલ્લાઉદ્દીન ખીલજીના પછી, ખીલજી વંશીય એક રાજા ગાદીએ બેઠો છે. તેનું નામ મુઆરક છે. મુઆરક અલ્લાઉદ્દીનનો ત્રીજો પુત્ર. એ મુઆરકના મૃત્યુ સાથે, દિલ્લીમાં ખીલજી વંશનો પણ વસાન આવ્યો. ત્યારે તે મહમદ ખીલજી કોણુ! પંડિતવર એકશીસ્તને કહેલ છે જે અલ્લાઉદ્દીનના મૃત્યુના પૂર્વે (ઈ. સ. ૧૩૧૨) થોડા સમય ઉપર હમિરે ચિતોડનો પુનઃકાર કર્યો. ઈ. સ. ૧૩૧૬ની ૧૯મી ડીસેમ્બરે અલ્લાઉદ્દીન પરલોકવાસી થયો.

આજ અરિસિંહનો પુત્ર વીરવર હમિર તે ભવિષ્યનું વચન પૂરણ કરવા ચિતોડના સિંહાસને બેઠો. ચિતોડવાસી લોકોની આનંદની સીમા રહી નહિ. દુરાર ચાર યવનના કરાગ્રાસમાંથી ચિતોડપુરીને મુક્ત થયેલી જોઈ રાજ્યના સઘળા માણસો આનંદમાં મગ્ન થયાં. નગરમાં ઘેર ઘેર આનંદની લહરી ઉછળી રહી. શિશોદીચ રાજના વંશધરે આજ શિશોદીચ કુળના ગૌરવનો પુનરુદ્ધાર કર્યો, વળી બાપ્પારાએળની પ્રચંડ વિજયવૈજયંતી ચિતોડના કિલ્લા ઉપર ફરકવા લાગી. લોકો મોટા આનંદથી ચિતોડમાં ભરાઈ ગયાં.

એ રીતે તે મેવાડનો પ્રકૃતઉદ્ધારક હમિર છે, એમ માની લોકો તેને અભિવંદન આપવા માટે ટોળે ટોળાં આવવા લાગ્યાં, તેના સ્વાર્થના સંરક્ષણ માટે તેના તરફથી માલકેવની વિરૂદ્ધ સઘળા લોક ઉભા થયા. હમિરે આ આવેલ સુયોગને છોડી દીધો નહિ, રાજ રક્ષણ કરવા માટે લોક સમાજ એ મુખ્યત્વે ઉપાદાન કારણ કહી શકાય છે, તે લોક સમાજ આજે હમિરના માટે પોતાના હૃદય શોષિત આપવા તૈયાર થયો. આવો રૂઠો સુયોગ, હમિર જેવો બુદ્ધિવાળો માણસ ભુલી જાય ખરો? એ સમયે ખજર આવી પહોંચ્યા કે માલકેવની સલાહના અનુસારે મહમદખીલજી, પોતાના પ્રણુપ અધિકારનો ઉદ્ધાર કરવા મૈત્ર્ય સાથે ચિતોડ તરફ આવે છે. હમિર હવે વિજય કરી શક્યો નહિ. તે પોતાના સામંતોને અને સેનાદળને લઈને યવનરાજની ગતિ રોકવા તેની સામે ચાલ્યો. મહમદે કુક્ષણમાં હમિરની સામે અસ્ત્ર લીધું હતું. જય થયો તે દુર રહ્યો, પણ તે વિક્રમશાળી રજપુત વીર હમિરના હાથે, પોતાનું સ્વાતંત્ર્ય સુદ્ધાંત ખોઈ બેઠો. પોતાની દુર્બુદ્ધિનાવશે તે વિષમ ભ્રમમાં પડ્યો. મેવાડના પૂર્વ પ્રાંતસ્થ દુર્ગમિગિરિમાર્ગમાં તેણે પોતાની સેના ચલાવી. તેમાં તેને ભારી તુકશાન થયું. તે પ્રદેશ એટલો બધો ઉજ્જડ અને વેરાન જેવો હતો જે તેમાંથી તેની સેના બહાર નીસરી શકી નહિ. છેવટે અનેક પ્રયાસો કરવાથી બહાર નીસરી. પરંતુ સઘળું સામર્થ્ય નષ્ટ થયું. અને ઘણા સેનિકો મરણ પામ્યા. વિપુલ બાધા, પુષ્કળ ક્ષતિ અને વિષમ કષ્ટ ભોગવી તેણે શિંગોડી

એક્ષીન્સ્ટન સાહેબનો એ અભિપ્રાય લઈ વિચાર કરવામાં આવે તો સ્પષ્ટ ખાત્રી થઈ આવે છે જે અસ્લાઉદ્દીનના મૃત્યુ અગાઉ ચાર વર્ષ ઉપર હમિરે ચિતોડ ફરી મેળવ્યું. પણ અસ્લાઉદ્દીને હમિરના હાથથી ચિતોડપુરી લઈ લેવા માટે કોઈ જાતનો ઉદ્યોગ કર્યો નહિ. એક્ષીન્સ્ટન સાહેબે કેવળ એટલું જ લખેલ છે. છે “ એવા ખરાબ સમાચાર અને અમંગળ વૃત્તાંતો સાંભળી અસ્લાઉદ્દીનની માનસિક અને સારીદિક્ સ્થિતિમાં આધિવ્યાધી વધી. અને તેથી તે થોડા સમયમાં મૃત્યુ મુખે પડ્યો ” તેથી જણાય છે કે તેના પુત્રનું નામ મુયારક હતું. તેના પુત્ર મુયારકનું બીજું નામ મહમદ હતું, મુયારક ખુદ જ્યારે ગુજર્જર દેશમાં અને દક્ષિણ પ્રદેશમાં યુદ્ધ યાત્રા કરી ગયો. ત્યારે ચિતોડના પુનરુદ્ધાર કરવા તેણે પ્રયાસ કર્યો હતો એમ અનુમાન થાય છે. દેરીસ્તામાં એ વિષયનું વિવરણ કરવામાં આવેલ નથી.

નામના સ્થાનમાં પોતાનું સેનાદળ દાખલ કર્યું. હમિરે સૈન્ય સાથે ત્યાં જઈ તેના ઉપર હુમલો કર્યો. બન્ને સેના વચ્ચે ઘોર યુદ્ધ ચાલ્યું, હમિર એકલો પ્રચંડ વીર્ય વાળા કેશરીની જેમ ચવન સેનાને દળી નાંખવા લાગ્યો. તે સ્થળે, માલદેવના પુત્ર હરિસિંહની તે દ્વંદ્વ યુદ્ધમાં પ્રવૃત્ત થયો. પણ બેનશીખ હરિસિંહ, હમિરના પહેલા ઘાએ મરણ પામ્યો.

બેનશીખ માલદેવના અનુનય વિનંતમાં ભુલ ખાઈ ચવનરાજ ખીલજીએ અંતી અશુભ ક્ષણમાં વીરવર હમિરના રાજ્ય ઉપર હુમલો કર્યો. તે જે આશા રાખી યુદ્ધ કરવામાં પ્રવૃત્ત થયો હતો; તે તેની આશા નિષ્ફળ ગઈ. હમિરના પ્રચંડ પરાક્રમથી હાર ખાઈ તેણે તેના હાથમાં કેદીપણું સ્વીકાર્યું. હમિર જ્ય પામ્યો. જીતેલા ચવન રાજને કેદ કરી તેણે ચિતોડના કેદખાનામાં નાંખ્યો, ત્રણ માસ કઠોર કારાવાસની પીડા ભોગવી, અજમેર, રણથંબુર, નાગોર, શુયોપુર, પચાશ લાખ રૂપૈઆ અને એકસો હાથી હમિરને આપી, તે કારાગારમાંથી છુટ્યો. તેને વિદાયગીરી આપવાના સમયે અહંકારની સાથે તેજસ્વી હમિર બોલ્યો કે “ મનમાં લાવવું નહિ જે હમિરે દિલ્હીના સમ્રાટ બાણી તમને છોડી દીધા છે. તમારા જેવા સેંકડો હજારે રાજાઓની પ્રચંડગતિ રોકી દેવા અમારું ખડક હમેશને માટે તૈયાર છે તમે વૃથા મદગર્દ ઉન્નમત્ત થઈ, ચિતોડપુરીને તમારું રાજ્ય બાણી, તેને કબજે લેવા આવ્યા. તેથી તમારી આટલી દુર્દશા થઈ. તેમાં તમારી સમુચિત અવગણના થઈ છે એમાં કોઈ રીતનો સંદેહ નથી. હવે આ અવગણનાનો ખદલો લેવા ફરીથી તમે અમારા રાજ્ય ઉપર હુમલો કરવા આવશો. તો હમિર તમારી અભ્યર્થના કરવા ચિતોડના દરવાજાથી તમારી સામે આવશે.”

માલદેવના સઘળા ઉઘમો વિક્કલ થઈ ગયા ત્યારે તેના જેષ્ઠ પુત્ર વનવીરે હમિરની તાબેદારી સ્વીકારી. હમિરે આદરથી તેને ગ્રહણ કર્યો. તેને પોતાના નિમચ, જીરણ, રતનપુર, કેસર વિગેરે કેટલાક જનપદ તેના નિર્વાહ માટે તેણે તેને ભૂમિ વૃત્તિ તરીકે આપ્યા. એ ભૂમિવૃત્તિના દાનપત્રમાં સહી કરવાના સમયે તેણે તેના સાળાને કહ્યું નિખાલસપણે તમે અમારી સેવા કરો ! તમે તમારો નિર્વાહ સારી રીતે ચલાવો ! એક સમયે તમે તુર્કના દાસ રૂપે રહ્યા હતા. પણ હાલ તમે સનાતન ધર્મવાળા એક હીંદુરાજની સેવામાં જોડાયા છો, તમારા પિતાનું શાસન કર્તવ્ય લોપ પામ્યું છે એમ બાણી તમે દુઃખિત થાશો. ખરા પણ વિચાર કરી જુઓ જે આ રાજ્ય કેાનું ! કેાનું રાજ્ય મેં કબજે કર્યું ? આતો અમારુંજ રાજ્ય એટલે કે મારા બાપદાદાનું રાજ્ય મને મળ્યું. મેવાડના જે શૈલગાત્ર અમારા પૂર્વજના શોણિતથી આર્દ્ર થયાં છે. તે શૈલગાત્ર સૈલાગ્યલક્ષ્મીની અનુકંપાથી હું પામ્યો છું. અને તેજ સૈલાગ્યલક્ષ્મી મેવાડમાં મારી પાસે નિર્વીવાદે અને નિરામદે રહેશે. તમે બાણશો નહિ જે અમારા પૂર્વ પુરૂષનું રાજ્યધન હવે છોડી દઉં, બંનેવીનાં ઉપદેશ વચ્ચે વનવીરના હૃદયમાં

થરે થરે અંકિત થયાં. તે મેવાડ રાજ્યના કલેવરની વૃદ્ધિ કરવા સંકલ્પવાળો થયો. થોડા સમયમાં બીનહરનો કબજો કરી તેણે તે મેવાડનો અંતભૂક્ત પ્રદેશ કરી દીધો. એ રીતે વીરવર હમિરના પ્રચંડ પ્રતાપે મેવાડનું પૂર્વ ગૌરવ પૂર્ણભાવે વિરાજવા લાગ્યું.

તે સમયે સઘળા ભારતવર્ષમાં એકમાત્ર હમિરજ પ્રબળ પરાક્રમશાળી રાજા હતો. ભારતવર્ષના બીજા પ્રાચીન રાજ્યો યવનના કરાળ આઘાતે-ચુર્ણવિચુર્ણિત થયાં. મારવાડના, જયપુરના, બુંદીના, સ્વામીયરના, અંદેરીના, રાઘસીનના, શીકડીના, કાલપીના અને આબુના રાજ્યો અતિ વિતીતભાવે ચિતોડના હમિરનું આધિપત્ય કબુલ કરી તેનું સમ્રાટ તરીકે પુજન કરતા હતા. વળી પોતાપોતાનું સેનાદળ લઈ હમિરની મદદમાં યવનની સામે યુદ્ધમણમાં ઉતરતા હતા.

જે દુર્દિનમાં ભારતવર્ષનો સ્વાધીનતા હાર તાતારના કંટકોમાં અર્પિત થયો. તે દિને મેવાડનો પૂર્વ પ્રતાપ અનેક અંશે મંદ થઈ પડ્યો. તે પ્રતાપ અતિ વિપુલ અને પ્રચંડ હતો ખરો, પણ તેના અપચયથી મેવાડને કાંઈ હાનિ થઈ નહોતી.

વીરવર હમિરના રાજ્યશાસનમાં મેવાડનો પ્રચંડ પ્રતાપ, પૂર્ણ માત્રાએ વિરાજતો હતો. મેવાડની એ સુદૃઢ પ્રભુતા ખાખરના સમય સુધી વ્યાપ્ત અને અખંડિત રહી હતી. તે સમયમાં અનેક ગૌરવાન્વિત રાજ્યો મેવાડના સિંહાસને બેઠા હતા. તેઓ નિષ્કંટક રાજ્ય લોગ કરી શક્યા નહોતા, અગર જોકે માલવ, ગુર્જર અને દિલ્લીના યવન રાજ્યો વારંવાર તેઓની સામે વૈરાગ્યરણ કરતા હતા. તોપણ ચિતોડની તે સુદૃઢ પ્રભુતાનો ભંગ થયોજ નહોતો. ચિતોડના રાજ્યો પચાસ ક્રમે તે યવનના હુમલાનો પ્રતિરોધ કરી શક્યા હતા. વિશેષ કરીને જ્યારે દિલ્લીના સિંહાસન માટે ખીલજી, વંશના હોદ્દી વંશના, અને શુર વંશના યવન રાજ્યોમાં બખેડો જાગ્યો હતો, ત્યારે મેવાડની અવસ્થા અનેક પરિમાણે ઉત્કૃષ્ટ હતી. શાથી કે તે બખેડાના સમયે મેવાડના રાજ્યોએ પોતાની સુદૃઢ પ્રભુતા બમણી સુદૃઢ કરી દીધી હતી તે સમયે, શત્રુઓના હુમલાનો પ્રતિરોધ કરવા તેઓ પ્રવૃત્ત થયા હતા એટલુંજ નહિ પણ પોતાની વિજયિની સેના લઈ દિગ્વિજય માટે બહાર નીકળતા હતા. એક બાબુએ નાગરકોટના પર્વગાત્ર ઉપર અને બીજી બાબુએ દિલ્લીના સિંહ-દ્વાર ઉપર તેઓ પોતાના વિજય ચિન્હો અંકિત કરી આવી જતા હતા. એ સમયે મેવાડ રાજ્ય, શુદ્ધશાંતિનો લોગ કરતું નહોતું. સૌભાગ્યલક્ષ્મીના અનુગ્રહથી તેના અધિવાસીઓ, દોલતની વૃદ્ધિમાં ઊંચા પગથીએ ચડી ગયા હતા. શાથી કે તે સમયે, મેવાડ રાજ્યમાં કેટલાક પ્રિશાળ ચૈત્યો અને વિજય સ્તંભો ચણાઈ ઉભા થયા હતા. તેના વ્યય આહુત્યનો વિષય શોધી જોવાથી માલુમ પડે છે જે અમારાં એ વચન યથાર્થ સત્ય છે. એક એવો વિજય સ્તંભ બનાવી ઉભો કરવામાં તે કાળે, મેવાડની રાજ્યભૂમિનું વચુલ ખરચી જે તોપણ તેવો વિજય સ્તંભ અને

તેમ નહોતું. અગાઉ આપણે કહી ગયા છીએ જે માત્ર પદ્મિનીના મહેલ શિવાય ચિતોડમાં, યવનોએ સુંદર મહેલો, હવેલીઓ વીગેરે ચૂર્ણવિચૂર્ણિત કરી દીધાં. પણ વળી એક સારી અટ્ટાલિકા અલ્લાઉદ્દીનના હાથથી ચૂર્ણ વિચૂર્ણ થઇ નથી. તે અટ્ટાલિકા એક જૈન ધર્મલિય છે. જૈનસંપ્રદાયબુક્ત લોકોના રૂડા વ્યયથી તે ધર્મલિય બંધાણું છે. આવા સાર્વજનિક સંહાર કાળમાં એ ધર્મલિય, અલ્લાઉદ્દીને ના કઠોર હસ્ત પ્રહારમાંથી કેમ બચી ગયું તેના ખરા ખબર કાંઈથી નીસરતા નથી. માલુમ પડે છે જે જૈનની એકેશ્વર વાદિતાના લીધે, અલ્લાઉદ્દીને તે ધર્મલિય તોડ્યું નહિ, એ સજ્જની અટ્ટાલિકાએ જોવાથી માલુમ પડે છે જે શિશોદીય રાજાઓ શિલ્પશાસ્ત્રના વિશેષ અનુશાળી હતા. ટુંકામાં કેતરણીવાળા બાંધકામ તેઓને વિશેષ આકર્ષિત હતાં. તે સમયે ભૂમિના મેહસુલ સિવાય રાજાઓની ઉપજની પેદાશ બીજી નહોતી. માત્ર ભૂમિના મેહસુલમાંથી આવે અસાધારણ અટ્ટાલિકા વીગેરેના કામો થાય તેમ નહોતું. રાજ્યના નાણા અને પ્રજાના નાણાથી એવાં અસાધારણ કામ થયેલાં છે. એવું તો નિશ્ચિતરૂપે માલુમ પડી આવે છે જે શિશોદીય વંશના રાજાઓએ લાંબાં કાળ સુધી શ્રીસમૃદ્ધિનો ભોગ કરી ધીર ભાવે, વિચક્ષણ ભાવે, અને સુશૃંખલ ભાવે મેવાડમાં રાજ્ય ચલાવ્યું. તેની સમૃદ્ધિ અને આબાદ અવસ્થામાં મેવાડના રાજાઓની માફક મેવાડની પ્રજા પણ એવા કીર્તી સ્થંભ સ્થાપન કરતી હતી પણ કાળના કઠોર હસ્તના પ્રચંડ પ્રહારે આજ તે કીર્તીસ્થંભો વિધ્વસ્ત અને ચૂર્ણવિચૂર્ણિત થઇ ગયાં છે. આજ રાજસ્થાનના પરિત્યક્ત, વિજન અને દુર્ગમ પ્રદેશમાં તેઓનો ધ્વંસ વિશેષ જોવામાં આવે છે.

ગૌરવ અને શ્રીવૃદ્ધિના ઉંચા આસન ઉપર બેસી લાંબો સમય સુખમય રાજ્ય ભોગવી મહારાજ હમિર પરણત વયમાં પરલોકવાસી થયો. હમિર અતિ તેજસ્વી, ધીર, માહસી અને સુદક્ષ રાજા હતા. તેના સજ્જણ ગુણનું વિવરણ મેવાડના અધિવાસીઓના મુખથી સાંભળવામાં આવે છે. આજ પણ તેઓ ગિલ્ડોટ કુળના પ્રાતઃસ્મરણીય રાજાઓની પવિત્ર નામ માળા સાથે વીરનરહમિરનાનામનો જપકરે છે.

હમિરના પરલોકવાસ ઉપર તેનો વડો પુત્ર ક્ષેત્રસિંહ, પિતૃરાજ સિંહાસને બેઠો. ઇ. સ. ૧૩૬૫ (સં ૧૪૨૧) માં હમિરના ઉપશુકત ક્ષેત્રસિંહે પિતૃમહત વિશાળ રાજ્યભાર સ્કંધ ઉપર લીધો. બાળક ક્ષેત્રસિંહ થોડા સમયમાં પોતાની દક્ષતાથી પોતાના પિતાના જેવોજ પુત્ર નિવડ્યો. થોડા સમયમાં પિતાની પ્રચંડ ભગીષા, વીરતા અને તેજસ્વીતાનું અનુકરણ કરી તેણે અજમેર અને જહાનપુરને જીતી લીધા. મંડગગઢ, દશુરી અને સઘળું ચંપન વિગેરે સ્થળો પોતાના વિશાળ રાજ્યના અંતર્ભૂક્ત કચ્છિ. વાકરોળ સ્થાને દિલ્લીસ્વર *હુમાયુન નામના સાથે તેનું એક મુલક

* એ હુમાયુન કોણ ! બારતવર્ષના ઇતિહાસમાં ઇ. સ. ૧૩૬૫થી તે ઇ. સ. ૧૩૮૩

થયું તે યુદ્ધમાં દિલ્હીના વિશાળ સેનાદળ ઉપર તેણે સંપૂર્ણ રીતે જ્ય મેળવ્યો. પણ દુર્ભાગ્યવશે તેનું તે વિજય ગૌરવ, ને વીરત્વ અને તેજસ્વિત્વ અતિ સામાન્ય વ્યાપારમાં પર્યાવસિત થયું. તેના અમુદ્ય જીવનની પવિત્ર ગ્રંથી, અઠાણે આ લોકમાંથી વિચ્છિન્ન થઈ ગઈ. મેવાડના બુનાઉદ્દા નામના હારવંશીય સામંત રાજાની પુત્રી સાથે, ક્ષેત્રસિંહનું વેવીસાળ સ્થિર થયું. આ અમંગળમય સંબંધ બંધાયો નહિ એટલામાં દુરાશય હારવંશના સરદારે, ક્ષેત્રસિંહની ગુલ હત્યા કરી. શીપાશવીવૃત્તિનું પરિપોષણ કરવા માટે તે દુરાચાર હારવંશીય સામંતે પોતાના રાજાનું હૃદય શોષિત પાડ્યું, તે કાંઈ સમજી શકાતું નથી.

જીલમી હારવંશીય સામંતે હત્યા કરવાથી ક્ષેત્રસિંહ અઠાણે આલોકમાંથી અંતરિત થયો. ત્યારપછી સં. ૧૪૬૬ (ઇ. સ. ૧૩૮૩) માં રાણા લાક્ષ્મી ચિતોડના સિંહાસને બેઠો. રાજ્યાસને બેસી રાણા લાક્ષ્મી મેરવાડ નામનો પાર્શ્વ પ્રદેશ જીતી લીધો. તે પ્રદેશના પ્રધાન ડુંગરવિરાટને પાંચમાલ કરી તેના દ્વંસાવશેષ ઉપર બેઠલોરનો કીલ્લો તેણે સ્થાપ્યો.

તે શિવાય વળી એક મોટું અને અત્યાવસ્યકીય કર્મ કરી તે વિશેષ જ્યાતિવાળો અને નામકિંત થયો. રાણા ક્ષેત્રસિંહે, બીલ લોકો પાસેથી જેથપન પ્રદેશ લઈ લીધો હતો, તે થપન પ્રદેશના જખરા નામના સ્થળે રૂપાની અને કલ્લઈની ખાણને તેણે શોધી કહડાવી હતી એમ કહેવાય છે જે તે ખાણમાંથી + સમઘાતુ સારી રીતે નીકળતી હતી. પણ હાલતો તે અતિશયોકિત છે, એમ માનવામાં આવે છે. સોનાનું તો ચિન્હ માલુમ પડતું નથી. ત્યારે રૂપું કલ્લઈ,

સુધીમાં હુમાયુનું નામ જોવામાં આવતું નથી, ત્યારે મહાત્મા ટોડે આ સ્થળે કોને હુમાયુન પરિચિત કરી કહ્યો. સુપ્રસિદ્ધ મોગલ કુળમાં જે હુમાયુન પેદા થયેલ છે તે હુમાયુન ઇ. સ. ના સોળમા સૈકામાં પેદા થયેલ છે. તે વાતકોઈથી અવિદિત નથી? પંડિતવર એલ્ફીસ્ટન પ્રણીત ભારત વર્ષના ઇતિહાસમાં જોયાથી માલુમ પડે છે જે દિલ્હીથી નાસરુદ્દીન તગલગનેા હુમાયુન નામે એક પુત્ર હતો નાસરુદ્દીનના મૃત્યુ પછી ઇ. સ. ૧૩૯૪ માં તે દિલ્હીના સિંહાસને બેઠો હતો. તે વૃદ્ધ ઉંમરમાં દિલ્હીના સિંહાસને બેઠો હતો. માત્ર દોઢ માસ રાજ્ય કરીને પરલોકવાસી થયો. તે હુમાયુન સાથેજ મહારાજ ક્ષેત્રસિંહનું યુદ્ધ થયું છે. કેવળ સમયના કાંક અનેકય વ્યતિરેકે ઘણું કરી ખીજ સઘળા વિષયમાં તે હુમાયુન સાથે મહાત્મા ટોડે સાહેબે કહેલા હુમાયુનનું સોસાદસ્થ માલુમ પડે છે. અગરજો કે પિતા નાસરુદ્દીનનું સિંહાસન હુમાયુનને ઇ. સ. ૧૩૯૪ની પુર્વે મળ્યું નહોતું તોપણ તે ઇ. સ. ૧૩૯૫માં જીવિત હતો. તેમાં કોઈ રીતનો અસંભવ નથી.

Elphistone's history of India p. p. 413-441.

†स्वर्णरूपचताम्रचरंगयशदमेवचसीसलोहंचसप्तधातेनबोगिरिसंभवाः ॥

भावप्रकाशः

એમ કહેવાય છે જે તે સાત ધાતુ સાથે સાત ગ્રહોની વિશેષ સંગતિ છે.

તાંબુ સીસું અને રસાંજન નીકળતું હોય ખરું જ. પણ રૂપું અને કલર્ધ એકજ ખનિજ પદાર્થથી પેદા થાતું. અને જે ખનિજ પદાર્થનું વિશ્લેષણ કરી તે ખનને ધાતુ હાથ આવતું તેજ ખનિજ પદાર્થનું હાલ વિશ્લેષણ કરવાથી વધારે ભાગે કલર્ધ નીસરે છે અને ઘણાજ થોડે ભાગે રૂપું નીસરે છે.*

લાક્ષ રાણાના શાસન કાળમાં જેવી મેવાડની શ્રી વૃદ્ધિ થઈ તેવુંજ મેવાડનું ગૌરવ પણ વધ્યું. મેવાડનું ગૌરવ વધારવામાં લાક્ષ રાણાએ વીરત્વ, મહત્વ અને તેજસ્વિત્વ ખતાવેલ છે. અંબરના પેટાના નનગરાચળ નામના સ્થાનમાં શંકલાવંશીય, કેટલાક પ્રખલ પરાકાંત રજપુતો વસતા હતા. રાણા લાક્ષે તેઓના વિરુદ્ધ તલવાર લઈ તેઓને હરાવી દીધા. કેવલ તે સાબ્દતીય વિરુદ્ધ તલવાર ઉપાડતો એટલુંજ નહિ. પણ દિલ્લીશ્વર મહમદશાહ લોદીના વિરુદ્ધ તલવાર ધારણ કરી તે યુદ્ધમાં ઉતર્યો. અને બેદનોર નામના સ્થાને દિલ્લીશ્વરના લશ્કરને તેણે સંપૂર્ણ હરાવી દીધું. લાક્ષ રાણા જેમ વીર હતો, તેમ વીરોદ્ધિત કાર્ય આત્મજીવનનું વિસર્જન કરી તે ગયો છે. એ સઘળી યુદ્ધ ઘટના પછી દુર્હતિ યવનોએ પુણ ભૂમિ ગયાક્ષેત્ર ઉપર હુમલો કર્યો. પાપિષ્ઠ યવનોએ પૂન્ય આર્ય ધર્મ ઉપર હુમલો કર્યો, અપવિત્ર મ્લેચ્છોએ આર્યનો સનાતન ધર્મ ખગાડી દેવા ઉપક્રમ કર્યો તેથી શું સ્વધર્મનું રાગી ધીર પુરૂષો નિશ્ચિત બેસી રહે ખરા !

થોડા સમયમાં સઘળા ભારતવર્ષમાં તુમૂલ સંઘર્ષ પેદા થયો. ક્ષત્રીય વારો, પોત પોતાની સેના લઈ મવનના ભયંકર આસમાંથી પૂણ્યક્ષેત્ર ગચ્ચાને ખચાવવા આગળ આઢ્યા. તેમાં શિશોદીય કુળ શિરોમણી રાણા લાક્ષ અગ્રેસર થઈ નાયકમણું લઈ આઢ્યો. રાણાએ તે ભયંકર ધર્મયુદ્ધમાં અસાધારણ વીરત્વ દેખાડ્યું. છેવટે તેજ સંગ્રામ સ્થળે, પોતાના જીવનનો તેણે ત્યાગ કર્યો. તેના તે ધર્મનિરાગથી અને સ્વદેશ પ્રેમથી, તેનું નામ, મેવાડના પ્રસિદ્ધ અને પ્રાતઃસ્મરણીય રાજાઓની નામ માળામાં એક ઉંચા સ્થાને જઈ બેઠું છે. તેની શીલ્પ ઉપર ગાઢ પ્રીતિ હતી. સ્વદેશની શાભા વધારવા તેણે જે શીલ્પના કામ કરાવ્યાં છે, તે સઘળાં આજ મેવાડ પ્રદેશમાં સમભાવે વિરાજે છે. તે કામો, તેના શિલ્પાનુસંગના સાક્ષી સ્વરૂપ છે. રાજ્યના અગ્રેક સ્થળે તેણે મોટાં તળાવો અને સરોવરો કરાવ્યાં તેનો પાણીનો ખજાનો કાયમ રહે તેના માટે રાણાએ મોટા મોટા અંધ અંધાવ્યા. ધણી વિદે-

* લક્ષ્મીના આવાસ સ્વરૂપ, એ ખાણના પ્રદેશો ઘણા કાળ સુધી પરિવ્રજીત અવસ્થામાં રહ્યા છે. આજ તે પ્રદેશો દુર્ગમ અરણ્યથી પરિવ્રજીત છે, કોઈ લોક સાહસ કરી તેમાં પેસી શકતું નથી. તે ખાણની અધિષ્ઠાત્રી દેવીનાં ખનાવેલા મંદીરો હાલ ભાંગી તુટી ગયાં છે. દિનાં તે કોઈ વનપુલ આપી પુજા કરતું નથી. ત્યાંના ખાલ લોકો તે પુરાતન દેવની પૂજા છોડી દઈ હાસ-નવા નવા દેવની પૂજા કરે છે, તેઓ ભગવતી લક્ષ્મીનો પુજાધિ છોડી હાલ શીતળા માતાની પૂજા કરે છે. જુનું જુનું, સિંહવાન, અને નુર્વાનને એકલા લઈ પ્રાચીન નગરાચળ જનપદ સંગઠિતહતો.

શીય લોકોના હુમલામાંથી મેવાડને રક્ષવા માટે તેણે સ્થાને સ્થાને કિલ્લા બનાવ્યા. ઉપર કહેલી ખીણોમાંથી જે પુષ્કળ નાંણા તે પામતો, તે નાંણાં, લોક સુખકારી કાર્યમાં તે વાપરતો હતો. વળી દુર્ઘર્ષ અલ્લાઉદ્દીનના કરાળ પ્રહારથી જે સઘળાં સુંદર મહેલો અને દેવાલયોનો ધ્વસ્ત થઈ ગયાં તેને મરામત કરી, તેનો રૂડી રીતે ઝીણુંદાર કરવામાં રાણા લાક્ષ, તે સઘળાં નાંણાં વાપરતો હતો. સુરસુંદરી પશ્ચિમીના સુંદર આસ સ્થળોને ગઠન પ્રણાલીને અનુસરી તેણે એક મહેલ બનાવ્યો હતો. તેનો કેટલોક અંશ આજ નોવમાં આવે છે. એ શિવાય, રાણાએ પુષ્કળ દ્રવ્ય ખર્ચી એક મોટું બ્રહ્મમંદિર બનાવ્યું. તે મંદિર અદ્વિતીય એકેશ્વર ભગવાન બ્રહ્માના નામે ઉત્સૃષ્ટ હોવાથી, તેમાં બીજાદેવ વીગેરેની મૂર્તિ સ્થાપી નહોતી તેથીજ તે મંદીર આજે વિદ્યેષિ યજ્ઞના કરાળ શ્રાસથી બચ્યું હોય એમ માન્ય પડે છે.

રાણા લાક્ષને અનેક સંતાનો પેદા થયાં હતાં. તે સંતાન સંતતિએ, રાજ્ય સ્થાનમાં ફેલાઈ જઈ પોતપોતાના નામે એક એક સ્વતંત્ર ગોત્ર સ્થાપેલ છે. તેઓમાં લુણાવત્ અને હુલાવત્ લોકો વિશેષ પ્રસિદ્ધ થયાં આજ અગુણાપાનોરની પાસેના પ્રદેશ અને આરાવલી પ્રદેશના ગિરિમજના સ્વાધીન ભૂમ્યધિકારીઓ તે લુણાવત્ અને હુલાવત્ નામે પોતાને પરિચય આપે છે * રાણા લાક્ષના મોટા પુત્રનું નામ ચંડ હતું. અગર જોકે ચંડ, સર્વમાં મોટો હતો, પ્રભુ તે પિતૃરાજ્ય સિંહાસને અભિષિખ્ત થયો નહિ. કેવા ઘટના ચક્રન. આવર્તનથી એ ઉત્તરાધિકારીપણાના ચિરંતન વિધિનો વ્યભિચાર થયો અને તેથી મેવાડ રાજ્યમાં કેટલો અનર્થ થયો, તેની યથાર્થ સમાલોચના આવતા અધ્યાયમાં આપણે કરશું.

* ચલનની પાસેના કાનોરના સાયંગદવત સરદારો અને સિંધુ નદની તીરના શોણ-ધારના સામંત સરદારો રાણા લાક્ષના વંશમાં પેદા થયેલા છે.

ષષ્ઠ અધ્યાય.

રજપુતોનો સ્ત્રી વિષયક શિષ્ટાચાર-મેવાડમાં જેષ્ઠ પુત્રના ઉત્તરાધિકારી-
રીપણાની વ્યવસ્થામાં વિચર્યય, ન્યાય સંમત ઉત્તરાધિકારી
ચંડનાઠકાણે, ક નિષ્ઠ શિશુમુકુલજીનાં રાજ્યસિંહાસનપ્રાપ્તિ-મેવાડમાં
રાઠોડ રજપુતના અન્યાય આધિપત્યના લીધે લોકોમાં જુદી
જુદી જાતનું આંદોલન તેઓને ચિતોડ થકી દુર કરવામાં
ચંડનો મુંદર નગરમાં આધિકાર મેવાડ અને મારવાડ
રાજ્યની વચ્ચે પરસ્પર વૈષયિક સંબંધ બંધન,
મુકુલજીનું રાજ્યશાસન-તેનો હત્યાવૃત્તાંત.

નેક લોકો પાસેથી સાંભળવામાં આવે છે જે જે લોકો સ્ત્રી જાતીના વિ-
શેષ અનુરાગી હોય છે તે લોકો સઘળા કરતાં અધિક સભ્ય ગણાય
છે જો તે સિદ્ધાંતનું અનુમોદન કરવાનું હોય તો રજપુતોને સભ્ય-
તાના અથ નાયક કહેવા પડશે. રજપુતોની, રમણી તે હૃદયની આ-
રાધ્ય દેવતા છે. તે દેવતાની માત્ર સામાન્ય અને સાધારણ અવમાનના થાય
તો તેમાં સમ્માનોપયોગી શિષ્ટાચારનો વ્યભિચાર થયો એમ ગણી, તેજસ્વી રજ-
પુતો અત્યંત રોષાનળે પ્રજ્વલિત થઈ જાય છે જ્યાં સુધી તે અવમાનના કર્તાનું
હૃદય શોષિત પી પોતાનો રોષાનળ તેઓ ઠંડો કરતા નથી. ત્યાં સુધી રજપુતો, શાંતિ
અને સુખ ભોગવતાં નથી. પરસ્પર બંધુતામાં તે શિષ્ટાચારનો લોપ થતો જોવામાં
આવે તો તે જોનાર રજપુતને શાંતી રહેતી નથી જે રાઠોડ રજપુતો અને. કુશા-
વહ રજપુતો ઘણા કાળથી એક અલિપ્ત બંધુતાના સૂત્રે બંધાયેલ હતા. તે રજ-
પુતો એ શિષ્ટાચારના નિયમના વ્યભિચારથી પરસ્પરના પ્રચંડ શત્રુ થઈ પડ્યા.
તેમાંથી તે બંને જાતના રજપુતોનો અધઃપાત થયો. જે સમયે તેઓ મિત્રભાવે
પરસ્પરના સૂત્રે બંધાએલા હતા ત્યારે તેઓનું એકીભુત બળ એટલું બધું પ્રબલ
થઈ ઉઠ્યું જે પ્રચંડ મહારાષ્ટ્રીય લોકો તેઓની પાસે તૃણની જેમ ઉડી ગયા
હતા. પણ જ્યારે તે અનર્થકર વિવાદનો અનલ તેઓના અંદર સળગી ઉઠ્યો.
ત્યારે મહારાષ્ટ્રીય લોકોએ સુયોગને પામી તે બંને જાતના રજપુતોને હરાવી તેઓ
નું પુષ્કળ અનિષ્ટ કર્યું એટલે કે સઘળાના સમજવામાં આવે છે જે તેજસ્વી
રજપુતોની પાસે સ્ત્રી વીષયક શીષ્ટાચાર, સામાન્ય ગણાયનહિ સ્ત્રી સંબંધે અતિ
સામાન્ય પરિહાસમાં મેવાડેશ્વર રાણા લાક્ષે પોતાના જેષ્ઠ પુત્ર ચંડના હૃદયમાં જે

ભયાનક અગ્નિ સળાગાવી દીધો તે થોડાથી ઓલવાયો નહિ. તેને ઓલવવામાં રાજ્યની એક કાયમની પ્રથાનો વ્યભિચાર થયો અને તેથી કરી મેવાડનું જે અનિષ્ઠ થયું તેવું અનિષ્ઠ મોગલ કે મહારાષ્ટ્રિય લોકોના હુમલાથી થયું નથી.

સુખથી અને દુઃખથી લાંબાં વર્ષનું આયુષ્ય ભોગવી રાણા લાક્ષ્મી ઘડપણની અવસ્થામાં પગલું મુકયું એ સમયે અર્થકારી વિષય ચિંતાનો ત્યાગ કરી. પરમાર્થ ચિંતામાં મનોનિવેશ કરી શાંતીમય જીવન કહાડવાનો ઉદ્દેશ કરવા લાગ્યો. તેના પુત્રો અને પૌત્રો યથા યોગ્ય વૃત્તિ અને ભૂમિ સંપત્તિ પામી પુષ્કળ આનંદમાં કાળનું નિર્ગમન કરવા લાગ્યા. હવે રાણાને શાંતી ચિંતા હોય ! જેષ્ઠ પુત્ર ચંડને રાજ્ય ઉપર અભિષેક કરી નિશ્ચિંત થઈ ઇશ્વરાધનામાં કાળ ક્ષેપ કરવાની માત્ર એક ચિંતા તેના હૃદયમાં હતી. પણ વિધાતાએ વાદી અને સામાવાળા થઈ તેને સંસાર સાગરના પ્રબળ વમળમાં નાંખી દીધો તેથી તેને પરમાત્મ ચિંતનમાં વ્યાધાત થયો. તેની શાંતીની સડકમાં કાંટા અને શુળ પથરાયા. આ વિષમથી સંસાર ચિંતામાંથી છુટવાને તેણે મહેનત કરી પણ નિર્થક ગઈ.

એક સમયે રાણા લાક્ષ્મી પોતાના પરિવાર સામંત સરદાર વીગેરેની સાથે રાજ સભામાં બેઠો હતો તે સમયે મારવાડ રાજ્ય રણમલનો એક દૂત નારીયેલ લઈ ત્યાં આવ્યો. રાણાએ તે દૂતને સત્કાર અને સંભ્રમથી વાસ આપવાનું કરી મારવાડના રાજા વગેરેની કુશલતા પુછી આવવાનું ખરું કારણ પુછ્યું દૂતે કહ્યું- મહારાણાના જેષ્ઠ પુત્ર ચંડની સાથે તેની પુત્રીનો વિવાહ કરવા મહારાજ રણમલે નિશ્ચય કરી નારીયેલ સાથે મને મોકલ્યો છે ચંડ તે સમયે રાજ સભામાં ન હોતો એટલે કે થોડો સમય રાહ બેઠ રહેવાનું દૂતને કહી રાણા બોલ્યો “ ચંડ હાલ આવી એ પ્રસ્તાવમાં સંમતિ આપશે ત્યાર પછી તે પોતાની મુછ મરડતો મરડતો પરિહાસચ્છલે બોલ્યો જે “મારા જેવા ધોળી દાઢી મુછવાળા વૃદ્ધ માટે તમોએ એ ખેલવાની સામગ્રી મોકલી નથી ” રાણાનું એ મધુર કૌતુકાવહ વચન સાંભળી સભાના સઘળા લોકો પરમાનંદે પૂલકિત થયા. અને તેના તે રસસિક્ત વચનની સઘળા પ્રશંસા કરવા લાગ્યા. એટલામાં મોટો પુત્ર ચંડ સભામાં આવ્યો. સભામાં આવી તેણે સર્વ વૃત્તાંત સાંભળ્યો કૌતકના વશવર્તી થઈ પીતાએ જે સંબંધ થોડા સમયના માટે પોતાનો કરી માન્યો તે સંબંધ પુત્ર શીરીતે સ્વીકારે ? એ કૂષ્ઠ ચિંતા ચંડના હૃદયમાં ઉદય પામી તેણે છેવટ સ્થિર કર્યું જે તે વિવાદમાં સમંત થવું યોગ્ય નથી. તેનો તો સિદ્ધાંત રાણાના સાંભળવામાં આવ્યો તેણે પુત્રની તે સિદ્ધાંતમાં પ્રગલ્ભતામાની વારંવાર તેને યોગ્ય શિખામણ આપી. પણ રાણાની સઘળી શીખામણ વ્યર્થ ગઈ. તે ચંડને દ્રઢ સંકલ્પ ફેરવી શક્યો નહિ રાણાને બે તરફથી સંકટ આવી પડ્યું એક તરફ

ચંડની કઠોર પ્રતિજ્ઞા અને સંકલ્પ, ખીજી તરફ મારવાડેશ્વર રણમલનું ઘોર અપમાન, તે અપમાન ક્રમે ક્રમે ફૂર્નીવાર્ય થઈ પડ્યું. શાથી કે તેના હઝારો મીઠ ઉપદેશથી રૂડાં સ્નેહવાળાં વચનથી અનુરોધથી આજ્ઞાથી. ભયથી, ચંડે, પોતાનો સંકલ્પ ફેરવ્યો નહિ. એટલેકે દ્રઢ પ્રતિજ્ઞાવાળા ચંડે વિવાહની દરખાસ્તમાં સંમતિ આપી નહિ ત્યારે રાણો, પુત્ર ઉપર અત્યંત ક્રોધાવિષ્ટ થયો. છેવટે રણમલનું અપમાન થાય તેવી તેણે યોજના કરી. આવેલું નારીયેલ પોતાના વિવાહ માટે રાણાએ સ્વીકાર્યું. જે પુત્ર ઉપર પોતે હૃદયનો સ્નેહ રાખતો હતો. જે પુત્રને યૌવરાજ્ય અભિષિંકત કરી સંસાર કાર્યમાંથી નિવૃત્ત થવા તે ઉદ્દેશ કરતો હતો. તે પુત્રનાં એવા આચરણ ! પુત્ર થઈ તેણે પિતાના સુખ દુઃખની ચિંતા કરીજ નહિ. પિતાના સુખ સામુ તેણે ભેયું નહિ. ત્યારે હવે તે પુત્રથી શું ઉપકાર થાશે ! રાણો અતિશય રૂષ્ટ થયો, રોષ પરિતપ્ત હૃદયે, પુત્રનો તેણે પુષ્કળ તિરસ્કાર કર્યો તેજસ્વી ચંડ મુંગો થઈ ઉભો રહ્યો, તેજસ્વી ચંડે કાંઈ પણ બોલ્યા વિના પિતાના તિરસ્કાર સહન કર્યાં તેણે એક પણ ઉત્તર આપ્યો નહિ છેવટે રાણાએ ગંભીર સ્વરે કહ્યું-ડીક ! હુંજ તે રાજપુત્રીનું પાણિગ્રહણ કરું છું પણ તું નિશ્ચિત બાણજે તે રાજપુત્રીના પેટે કોઈ પુત્ર સંતાનનો પ્રસવ થાય તો તારે ઉત્તરાધિકારી પણામાંથી વંચીત થવાનું છે. તું કસંમ ખા તારો ઉત્તરાધિકારનો હક ગયો. એવા કઠોર વચનોથી તેજસ્વી ચંડના મસ્તકનો એક વાળ પણ કંપિત થયો નહિ. તે અચળ ભાવે, અટળ ભાવે. સ્થિરભાવે ઉભો રહી અકંપિત સ્વરે બોલ્યો. અરે બાપ ! હું ભગવાન એક લીંગદેવના નામે સપથ કરી કહું છું જે હું મારા ઉત્તરાધિકારીપણાનો હક્ક રાજ ખુશીથી છોડી દઉં છું.

ભવિતવ્યતાના ગુઢ લેખનું કોઈ ખંડન કરી શકતું નથી બારવર્ષની બાલિકા ને પચાશ વર્ષના પુરૂષના હાથમાં આપી એ વિચિત્ર વિવાહના યોગથી જે પુત્ર પેદા થયો તેનું નામ મુકુલજી, મુકુલજીની પાંચ વર્ષની ઉંમર થઈ ત્યારે રાણાએ સાંભળ્યું જે યવનોએ ગયા તીર્થ ઉપર હુમલો કર્યો અને તે દુરાચર નિધુર લોકોના આસથી પુણ્ય ભૂમિ ગયાને બચાવવા ભારતવર્ષના સઘળા ક્ષત્રિય રાજાઓ સેન સાથે ભય છે. ત્યારે રાણા લાક્ષે એ કઠોર મનનું અવલંબન કરી પોતાની ઉત્તરાવસ્થાને પવિત્ર કરવાનો સંકલ્પ કર્યો. ભારતવર્ષના સઘળા આર્ય રાજાઓને વિશ્વાસ હતો જે રાજાશાસન દંડ ચલાવવામાં રાજાઓને બેહુદ પાપ કરવાં પડે છે અતિમ વયમાં રાજ્ય, ધન, વિષયવાંસના વીગેરેનો ત્યાગ કરી વ્રત, અનુષ્ઠાન, પરમાર્થચિંતા તીર્થ-ગમન દાન વીગેરે પુણ્ય કાર્ય કર્યાં વિના તે સઘળા પાપ દૂર થાતાં નથી. એવા વિશ્વાસથી ભારતવર્ષીય રાજાઓ અસાધ્ય વ્યાપારો આદરતા હતા, પરમ ઇસલામ-ધર્માવલંબી યવન તાતારોએ, આર્યનરૂપિતા તેવાં અનુષ્ઠાન કરવામાં વ્યાધાત આપ્યો, સંક્ષેપમાં તેઓના ધાર્મિકક્ષેત્ર ઉપર હુમલાથી ભારતવર્ષીય રાજાઓએ રાજ

છોડી નિવૃત્તિ ધર્મ પાળવો ત્યાગ કરી, પ્રવૃત્તિ ધર્મ પાળવો, તે દિવસે. શતદ્રુ અને કાંગા નદીના કાંઠા ઉપર આવેલ પ્રધાન સાધન ભૂમિ અને ગયા તીર્થનો ઉદ્ધાર કરવાનું તેઓનું પ્રધાન ધાર્મિક કાર્ય થઈ પડ્યું. તેઓનો દૃઢ વિશ્વાસ હતો જે તેઓ પાપિષ્ઠ યવનના કરાળ શ્રાસમાંથી પુણ્યક્ષેત્ર મથાનો ઉદ્ધાર કરશે. તો તેઓ આલોકથી સોહલોડમાં જશે. વિશ્વાસ, કાર્યનો પ્રધાન પ્રણોદક અને અસનાયક છે. એ વિશ્વાસથી પ્રજોદિત થઈ ભારતભરના આર્ય નરપતિઓને કુર્ષ્ણ સવનની સામે મહાસંઘ્રામાં ઉતરવું પડ્યું. એના મનમાં ઉભરી દડી પશુભૂમિનો ઉદ્ધાર કરવો તેજ તેઓનું તપશ્ચરણ હતું આજ રહ્યાશકો ભાષ તે કઠોર તપશ્ચરણ કરવા માટે કાર્યક્ષેત્રમાં ઉતર્યો. તે દુરસાધ્ય છેવટનું જત અવલંબન કરી રાજ્યમાંથી વિદાય થતી વખતે રાજ્યમાં કોઈ રીતનો અંતર્વિષ્ણવ ન થાય તેજ તેઓનારો લંકાજસ્તકર્યો. તેણે પ્રધાન મંડળ વીગેરેને બોલાવી કહ્યું હું જે વ્રતનું અનુષ્ઠાન કરવા અનુભવ મયો છે. તેવ્રત અતિ કઠોર છે. તેવ્રતનું સારી રીતનું ઉદ્યાપન કરી હું સત્વર અધીરા. તેણે મનમાં વિચાર્યું જે એ કઠોર વ્રતનું ઉદ્યાપન કરી જેવાડમાં પહોંચા આવવાનો ભરોસો થયું છે. જે પાછો ન આવું તો મુકૂલની ઉપલવિકા માટે જી શાન ! મુકૂલના આટે કોઈ રીતની સંપત્તિ મુકરર કરવી જોઈએ. તે સમયે સામે ઉણેલો તેજસ્વીચંડ પિતાનો મનોભાવ જાણી બોલી ઉઠ્યો “ મુકૂલની લવિકા આટે ચિતોડનું સિંહાચન, એ સરદ અને અભ્યુદાર ચંડના બોલવાથી રાણાના મનમાં કોઈ રીતનો ચંદેક ઉત્પન્ન થાય તેના માટે રાણાની યુદ્ધયાત્રા પહેલાં બે દિવસે ચંડે, મુકૂલનો અભિષેક કરી દેવા રાણાને કહ્યું તેની દૃઢ પ્રતિજ્ઞા અને અપૂર્વ સ્વાર્થ ત્યાગ જે સ્વજના વિસ્મિત થયા. એકદમ અભિષેક કરવાની જોઈવણ થવા લાગી પાંચ વર્ષના બાલક મુકૂલને રાજ્યસિંહાસને બેસારી વીરવચંડે સમજાની પહેલા તેને રાજ્યપયોગી સમ્માન સંગ્રહ બતાવી, તેનો અનુગત અને વિશ્વસ્ત થઈ રહેવાની પ્રતિજ્ઞા કરી.

એ મોટા સ્વાર્થત્યાગના કાર્ય માટે ચંડને મંત્રજીવનમાં ઉચ્ચ આસન મળ્યું અને એવું વિધિબધ થયું જે કોઈ સામંત સરદારને ભૂમિવૃત્તી આપવાનો દસ્તાવેજ થાય, તેમાં રાણાની સહી સાથે ચંડના ભાલાનું ચિન્હ થાય.

ચંડનું હૃદય મહત્વ, અસહિષ્ણુત્વ, ઉદારત્વ વીગેરે રૂડાગુણોથી વિભૂષિત હતું. તે હકીકત તેના સ્વાર્થત્યાગનાં કાર્યો જેવાથી સ્પષ્ટ રીતે માલુમ પડે છે. પિતાની ગેરહાજરીમાં નાનાભાઈ મુકૂલનાં જેવાડનાં અને મંત્રી મંડળના મંડળ માટે ચિતોડમાં ચંડે કામ કરવાનું શરૂ કર્યું, પણ તેની રાજ્યશાસન ચલાવવાની પ્રણાલીકાથી મુકૂલની માના હૃદયમાં વિષવૃક્ષનું ખીજ રોપાયું, રાજમાતાએ વિચાર્યું જે પુત્રની નાની વયમાં પોતે રાજ્યકાર્યની પથ્થાલોચના કરશે. પણ તેની તે આશા પૂર્ણ થઈ નહિ. તેની મનોવેદનાની સીમા પરિ સીમા રહી નહી. કુટીલ હિંસાદ્રેષની પ્રરોચનાથી તેણે હૃદયમાં કૃતજ્ઞતાને આશ્રય આપ્યો નહિ. ખરેખર

રીતે તેનું તદ્દય પ્રકૃત પશુભાવથી પૂર્ણ થયું. તે ચંડના આત્માર્થ ત્યાગ વિના રાજમાતા થાત નહિ. પાશાણથી તદ્દય બાંધી ખરેખરી રાક્ષસી અને પીશાચીનું રૂપ ધારણ કરી તે ચંડના બેહદ ગુણ ભુલી ગઈ અને ચંડનું જ અનિષ્ટ અને અપયશ કરવા તૈયાર થઈ. કૃતજ્ઞ રાજમાતા ચંડના દરેક કામ ઉપર ઈર્ષ્યા અને દ્વેષથી ભ્રેવા લાગી. છેવટે ચંડનું કોઈ છીદ્ર માલુમ ન પડવાથી કેવલ અમૂલક કારણ અને અધમ પ્રવૃત્તિને વશ વરતી થઈ. ચંડના સરજી કાર્યમાં દોષારોપ કરી બોલી “ રાણો નામ માત્રનો થઈ જાય અને પ્રકૃત રાણો પોતે થઈ જાય એમ ચંડ પ્રાયાસ કરે છે. ” તેજસ્વી ચંડે તે સઘળો વિષય જાણ્યો. તે જાણતો હતો જે નાનાભાઈના મંગલ માટે અને રાજ્યની શ્રીવૃદ્ધિ માટે તેણે સ્વાર્થનો હોમ કર્યો છે. પણ તેના તે સુશુદ્ધિ સારા કાર્યનું આવું પ્રતિહાન !

ચંડના ઉન્નત તદ્દયમાં ઘેર આઘાત લાગ્યો. તે વિચારી રીતે જાણતો હતો. જે જગતમાં સરલ વ્યવહારનું પ્રકૃત પ્રતીકાન નથી. તે છાતી સામી રાખી તદ્દયમાં શત્રુની છરીનો ઘા લઈ વેદના ભોગવવા તૈયાર હતો પણ એવા અન્યાય અપયશનો આણુ માત્ર બોળે સહન કરવાને તૈયાર નહોતો. એવા અન્યાય અને અયોક્તિક દોષારોપને માટે તેણે માતાને સુમીષ્ટ વચનના તિરસ્કારથી કહ્યું. “ મા ! તમારા સમજવામાં ભ્રમ છે. મારે જે ચીતોડના રાજસિંહાસને બેસવાનો અભિલાષ હતો તો તમને આજ કોણ રાજમાતા કરત. વાહ ! તેથી મારે કાંઈ જાતી નથી કાંઈ વિશેષ દુઃખ નથી. કેવળ દુઃખએટલું જ છે જે ચીતોડ રાજ્ય છોડીને જાઉં છું. ચીતોડના ભાગ્યમાં ભચંકર દુઃખદાયક ઘટના લખેલી છે. તેનો વિચાર કરી હું દુઃખિત છું. જે થાય તે ખરૂં ! હું તો હવે રવાના થાઉં છું. હવે રાજશાસનનો ભાર આપના હાથમાં સોંપાયો, કેવળ આપના જ ઉપર હવે રાજ્યનું સુખ દુઃખ, સંપદ અને વિપદ રહેલ છે. જો જો ! શિશોદીય કુળની માન મર્યાદા જાય નહિ. ચીતોડ છોડી ઉદાર તદ્દયવાળો ચંડ માંદુરાજ્ય તરફ ચાલ્યો. માંદુરાજ્યે તેને મોટા સત્કાર અને સંભ્રમથી સ્વીકાર્યો. તેણે હાદલાર નામનો જનપદ ચંડને ભૂમીવૃત્તિમાં આપ્યો.

પૃથ્વીમાં પ્રકૃત કૃતજ્ઞતા કયાં છે ! તે અપાર્થિવધન છે. તે સ્વર્ગીય પદાર્થ છે. અહિંસાના, દ્વેષના, સ્વાર્થપરતાના, અને વિશ્વાધાતકતાના અંધ નરકકુપમાં તે પવિત્ર સ્વર્ગીય રતનનું અસ્તિત્વ કયાંથી હોય. જે જેનું એ પવિત્ર સ્વર્ગીય રતનથી હૃદયવિભૂષિત છે. તે માનવ છતાં દેવતા. તે અતિ સામાન્ય આશામી હોઈ વિશ્વનો પુજનીય છે. વીર હૃદયચંડે આત્મસ્વાર્થમાં જળાંજળિ દીધી પોતાના ઓરમાન નાના ભાઈને રાજસિંહાસને તેણે બેસાડ્યો તેની તેણે સંમત ભાવે નોકરી કરી એ મહત્વ અને ઉદ્ધારતાનાં ઉદ્ધારણ કોઈ માનવના ચરિતમાં માલુમ પડે છે ! એ અપૂર્વ કૃત્યના અનુદાનથી ચંડને શું મળ્યું. હિંસાના, દ્વેષના સ્વાર્થપરતાના, અને વિશ્વાસઘાતકતાના અંધનરકકુપ જગતે તેનો કેવો

બહલો આપ્યો. તે પિતૃરાજ્યનો ત્યાગ કરી ગયો. કૂર ચરિતવાળી ઓરમાન માએ તેને દેશ છોડી જતાં વાયો નહીં એકવાર તેને ફેરવી પાછો લાવવા એણે કરી નહીં, પણ રાજમાતા આનંદિત થઈ વિશેષે કરી, તેના પિતા, ભાતા, અને બીજા સંબંધીઓને હર્ષની હદ રહી નહીં. મુંદરનગરનો ત્યાગ કરી તેઓ ચિતોડમાં આવવા લાગ્યા. સહુની પહેલાં મુકૂલનો મામા ચોધ + મારવાડની મરૂ ભૂમિ છોડી મેવાડમાં આવ્યો. થોડા દિવસ પછી ચોધનો પિતા રણમલ, તેના અનુચરો અને પરિવાર સાથે આવ્યો. મારવાડમાં મકંઈના રોટલા ખાઈ જેના ગળાં સુકાઈ ગયાં હતાં, તેઓ આજ મેવાડમાં ઘઉંના રોટલા ખાઈ મુકૂળની જય વાંછવા લાગ્યા.

કૂટનિતી જાણનાર આશામીના હૃદયનો ભાવ કોણ જાણવા સમર્થ છે ? મારવાડના ઉત્તમ પ્રાંતમાં ખેતી જેઓ આજ સુધી સ્વર્ગના સુખ ભોગવતા હતા. આજ તેઓ સ્વર્ગથી પણ મોટી માતૃભૂમિનો ત્યાગ કરી મેવાડની ભૂમિમાં શામાટે આવ્યા ? તેના હૃદય માંહેની દુરબી સંધિ કોણ જાણી શકે ? રણમલ શિશુ દોહિત્રને ખોળામાં લઈ મહારાજ આપ્પારાઓળના સિંહાસને ખેઠો. રાણાના છત્ર ચામર વીગેરે રાજ ચિન્હ તેના ઉપર હોવા લાગ્યાં. આનંદ અને સુખની લહેર રણમલના હૃદયમાં ફીડા કરવા લાગી. તે મનમાં ભાવિ સુખો બોલો હતો. ખાળક મુકૂલ ફીડા સંક્રાંત હોઈ. ત્યારે રાજસભા છોડી બહાર બોલો. ત્યારે રણમલ એકતો તે સિંહાસને ખેસતો અને સઘળાં રાજચિન્હ તેના ઉપર ખરાતાં હતાં. રણમલનો મકસદ અને ગૂઢાશય કોઈ સમજતું નહોતું. જે કોઈ સમજતું હતું તે તેનાથી પ્રતિકૂળ થઈ રાજ્યમાં રહે તેમ નહોતું. રણમલનો ખરાબ મકસદ, એક આસામી સારી રીતે જાણતી હતી. રાઠોડ રાજના એ દુરાચરણ જોઈ તે મનમાં બહુ દાહ પામતી હતી. તે શિશોદીય કુળની વૃદ્ધ ધાત્રી (દાઈ) + રાજકુમારના રક્ષણાવેક્ષણનો ભાર તેના હસ્તમાં હતો. વીરવર આપ્પારાઓળના સિંહાસનનો કબજો શું રાઠોડ રજપુતો કરશે ? દુર્જનની વિશ્વાસઘાતકતામાં શિશોદીય કુળ શું અનંતકાળના માટે વિનાશ પામશે ? એવી રીતની ગંભીર ચિંતા તે ધાઈમાના હૃદયમાં ઉદય પામી દારૂણ દુઃખથી ઘણાથી અને અભિમાનથી ઉત્તેજિત થઈ તેણે મુકૂલની માની પાસે જઈ કહ્યું. “ તું શું કાંઈ જોતી નથી. ”

÷ રાય ચોધજ ચોધ પુરનો સ્થાપન કર્તા.

x મહાત્મા ટોડે કહેલ એવી દાઈમા હિંદુરાજકુળમાં અત્યંત સંમાત અને આદર પામે છે. તેના સંતાન પુત્ર રજપુત રાજાઓ સાથે સારા ભબકાથી અને દાઈથી રહેછે. તેઓની ભુમિ શક્તિ પણ રાજ્ય તરફથી મળે છે, દુતપણા વિગેરેના વિસ્વસ્ત કાર્યો રાજમાં તેઓ કરે છે.

તું કાંઈ સમજતી નથી ! તારૂં પિતૃકુળ, તારા શિશુસંતાનને રાજ્યસિંહાસનથી બદલ કરશે નહિ મંગળાકાંક્ષિણી દાઈમાના વચન સાંભળી રાજમાતા વિશમ સંદેહમાં પડી. આટલા દિવસ સુધી એવી રીતનો સંદેહ; તેના હૃદયમાં ઉદય પામ્યો નહોતો. આ ક્ષણે તેની અવસ્થા એવી સંકટાપન્ન હતી. તે તેજ ભણતી હતી તે સંકટમાંથી નિસરી જવા પુરેપુરી ચેષ્ટા કરવા લાગી દુર્ભતિ રણુમલ પોતાનો ઇરાદો પાર પાડવા છાનો છાનો ષડયંત્ર કરતો હતો.

વિપદ સંકટમાં પડી, બેનશીખ રાજમાતા, પોતાના રક્ષણ માટે ચારે તરફ એવા લાગી. પોતાના રક્ષણ માટે કેવા ઉપાય યોજવા, તેની ચીંતા કરવા લાગી. પણ ઉપાય કેવો ? તેણે દુરાશાને વશવિર્તની થઈ પોતાના ચરણમાં કુકારાવાત કર્યો છે. આજબે પ્રચંડ ચંડ ચિતોડમાં હતતો વિપદ પાંસે આવી ઘડત નહિ પણ રાજમાતાએ કૃતપિશાચીની મૂર્તિ ધારણ કરી પોતાનો સર્વનાશ કર્યો છે. એવે આવેલી વિપદમાંથી ઉદ્ધાર પામવા, તે એકવાર પોતાના પિતા રણુમલ પાસે ગઈ. વળી તીવ્ર અને કઠોર વાકયે, તેના તે દુરાચરણના કારણે માટે તે પુછવા લાગી, પણ પિતા પાસેથી પ્રત્યુત્તરમાં તેણે જે સાંભળ્યું તેથી તેનું હૃદય કંપી ઊઠ્યું. તેના હૃદયમાં દૃઢ પ્રતીતી થઈ જે આતતાયી રણુમલ તેના પ્રાણપ્રીય કુમારનો સર્વનાશ કરવા તૈયાર થયો છે. એ વિપતકાળમાં મહી-ખીના સાંભળવામાં આવ્યું ચંડના બાઈ રઘુદેવનો દુરાચર રણુમલે વધ કર્યો. આવા ખરાબ સમાચાર સાંભળી રાજમાતાના હૃદયમાં ધોર સંદેહ ઉત્પન્ન થયો. ભૂભિવૃત્તિમાં કેલવારા અને કવેરીયા નામના બે પ્રદેશ રઘુદેવ ભોગવતો હતો. તે કેલવારામાં વાસ કરી રહેતો હતો રણુમલે તેની પાસે સમ્માનસૂચક બે રાજ પહેરવેશ ભેટમાં મોકલ્યાં. સમ્માનસૂચક રાજ પહેરવેશ ભેટમાં આવે કે તુરત રાજ્યએ તે પહેરવા બેઠાં એવો અનાદિ નિયમ છે. અનાદિ નિયમ છે એટલુંજ નહિ પણ તે શિષ્ટાચાર છે. રઘુદેવ જ્યારે ભેટમાં આવેલ એ રાજ પહેરવેશ પહેર્યો એટલામાં તેની સાથે આવેલા દુરાચાર ગુપ્તચરે છરી મારી તેનો વધ કર્યો. એમ કહેવાય છે તે ગુપ્તચર ઘાતુક હોઈ દુરાચાર રણુમલ તરફથી આવ્યો હતો. રઘુદેવ, અત્યંત શ્રીમાન્ ધર્મપરાયણ સાહસવાન્ યુવા પુરૂષ હતો. તેના અનુપમ ગુણ અને શૌર્ય માટે રજપુતો તેના ઉપર અત્યંત પ્રીતિ રાખતા હતા. તેના અસ્વાભાવિક શોચનીય મૃત્યુથી મેવાડવાસી રજપુતો ગંભીર શોકમાં આવી પડ્યાં. મૃત્યુ પછી તેને દેવસંમાન મળ્યું મેવાડમાં તે પિતૃદેવમાં આસન પામ્યો. મેવાડના લોકો તેની પ્રતિમૂર્તિ લઈ તેની પૂજા કરવા લાગ્યા. પ્રાત્યહિક પૂજા વિના પ્રતિવર્ષ બેવાર રઘુદેવની પૂજાવિધિ મોટા હુમધાનથી થતા લાગી. એ સમયે રાણાથી તે રાજ્યના સામાન્ય લોકો સુધાંત તે ઉત્સવમાં ભાગ લેતા હતા.*

* પ્રસિદ્ધ દશેરા નિમિત્તે મેવાડમાં પ્રતિવર્ષ એક ઉત્સવ થાય છે. તે ઉત્સવ દિવસે અને

રાજમાતાને, ચિંતા અને આશંકાની હવે સીમા રહી નહી. દુરાચાર રણુમલે જ્યારે રઘુદેવની હત્યા કરી ત્યારે તે બાળક મુકૂલનો વધ કેમ ન કરે ! ભાવિ વિપદમાંથી બચી જવાનો એક સદુપાય શોધી કાઢવા તત્પર થઈ. તે જ્યાં નજર નાંખતી ત્યાં નવી નવી આફતો, ક્ષણે ક્ષણે તેને લય દેખાડતી હતી. તેની ચારે બાજુએ શત્રુ હતા. ચારે બાજુએ વિશ્વાસઘાતક રણુમલના લોકો જોવામાં આવતા હતા. ચીતોડમાં જે ઊંચા સન્માનનું ક્ષમતાસૂચક પદ હતું તે પદ ઉપર નરાધમ રણુમલના કુટુંબી અને રનેહી માણસો ચઢી બેઠા હતા. ટુંકામાં ચીતોડમાં સઘળું દુર્ગત રણુમલનું વશીભૂત હતું. સઘળા લોકો, રણુમલના હાથમાં કીડાના પુતળાં તરીકે હતા ત્યારે હવે મહીષીના પક્ષનું અવલંબન કરી શિશોદીય વંશનો કોણ ઉદ્ધાર કરે ! બાખ્ષારાઓને રોપેલ વંશ વૃક્ષને નાશમાંથી કોણ હવે બચાવે ! કોઈ નથી. માત્ર એકજ આશામી છે. તે દેવ ચરિત ઉદાર તદ્દયચંડ-મહીષીની સઘળી આશા નિષ્ફળ જવા લાગી. તે ચારે બાજુએ જુદાં જુદાં અમંગળ અને દુર્નિમિત્ત જોવા લાગી. આવા મહા સંકટમાં પડી તેણે મહાવીરચંડનું સ્મરણ કર્યું ચંડની ભવીષ્યદ વાણી તેને યાદ આવી. જેમ જેમ સમય જતો ગયો તેમ તેમ તેનું તદ્દય કંપીત થવા લાગ્યું. નિદારૂણ પીડા અને આત્મદ્રોહિતા સહન ન કરતાં, પોતાના અગાઉના દુષ્કર્મના પસ્તાવા સાથે ચંડને રાજ્યની સઘળી હકીકત કહી મોકલાવી. તે સમયે, ચંડ દૂર દેશમાં રહેતો હતો પણ ચીતોડની રોજીંદા હાલતની ત હંમેશ ખબર રાખતો હતો તે એક ક્ષણ પણ ચીતોડના મંગલના માટે ઉદાસીંગ રહેતો નહોતો. મુકૂલ જનની વિપદમાં પડી, તેની મદદ માંગશે એવી તેને પ્રથમથીજ ધારણા હતી. દુરાચાર રાઠોડના અત્યાચારમાંથી ચીતોડનો ઉદ્ધાર કરવા તે સાવધાન અને તત્પર હતો જનનીનો પત્ર મળવાથી તો તે વીલંબ કર્યા વીના જ્યારે તે ચીતોડનો પરીત્યાગ કરી માંદુનગરમાં ગયો હતો. ત્યારે બેશો આહરય (શવર) પરીવાર સાથે તેની સંગે માંદુનગરમાં ગયા હતા સરલ તદ્દય કાર્ય કુશળ ચંડે વીમાનાને છાનાઇથી કહેવરાવ્યું. “ ચારે તરફના ગામડામાં ભોજન આપવા. હમેશ વીશ્વસ્ત દાસ દાસી સાથે મુકૂલને લઈ તમે નગરની બહાર જશો, કમે કમે એક બે ગામમાં રહેતા રહેતા ચીતોડના દૂર ગામડામાં જઈ નીકળશો. પણ દીવાળીના * દીવસે ગોસુંદનગરમાં ÷ આવી રહેવાનું. ભુલવું નહી. જો તેમ કરવામાં ભુલ થાશે તો સઘળું બચ્ચ થઈ જશે.

ઐત્ર માસની દશમના દીવસે, મેવાડના પ્રત્યેક ગહસ્થ, રઘુદેવની પ્રતિ મૂર્તિની પુજા કરે છે. રજપુત સ્ત્રીઓ, રઘુદેવની પ્રતિમૂર્તિની પુજા કરી તેની પાસે પોતાની સંતતીના મંગળની કામના કરી માગેછે. હાલ મેવાડમાં, ક્ષેત્રપાળ દેવની અને રઘુપાળ દેવની સમાન પુજા થાય છે. રઘુદેવની પુજા પદ્ધતિ સાથે, ગ્રીસના ઉડોસદેવની પુજા વિધિનું વિશેષ સાદૃશ્ય છે.

* દીવાળી ઉત્સવના દીવસે, પ્રત્યેક હીંદુ ઘેર ઘેર દીપમાલા પ્રજ્વલિત કરે છે.

÷ ચિતોડ થકી માલવ તરફ જવામાં જે એક પ્રશ્નત માર્ગ છે. તે માર્ગના ઉચરના બાગમાં ગોસુંદ આવેલ છે. ગોસુંદ ચિતોડથી સાત માઇલ ઉપર છે.

મીત્રોચિત સદુપદેશ વચનો મળવાથી રાજમાતા, સંપૂર્ણ ભાવે આશ્વસ્ત અને પ્રકૃતીસ્થ થઈ. તેના તદ્દયમાં નૂતન આશાનો સંચાર થયો. ચંડની સલાહ પ્રમાણે કરવામાં તે એક ક્ષણના માટે પણ ઉદાસીત થઈ નહી તે બમણા ઉત્સાહથી કામ કરવા લાગી. ક્રમે દીવાળીના ઉત્સવનો દીન પાસે આવવા લાગ્યો.

મુકુલ, પોતાના માણસો સાથે ગોસુદ નગરમાં આવી પહોંચ્યો. ત્યાં રહી નગરવાસીઓને લોજન આપ્યું. ક્રમે દીવસનો અવસાન થવા આવ્યો. સંધ્યાનું અંધકાર સઘળે ઠેકાણે છાઈ ગયું. તોપણ ચંડ આવ્યો નહિ. એટલામાં ઘોડાના દાખડાના અવાજ સાંભળવામાં આવ્યા. તે સાંભળવાથી તેઓના તદ્દયમાં નવી આશાનો સંચાર થયો. દેખતાં દેખતાં ચાલીશ સવારો, તેઓની પાસેથી ચાલ્યા ગયા. તે ચાલીશ સવારોમાં ચંડ છદ્મ વેશે મોખરે સવાર થઈ ચાલ્યો હતો. નાનાભાઈ મુકુલની પાસે આવતાં ચંડે, સંમાન સંભ્રમે તેને સંકેત કર્યો. પોતાના કેટલાક પસંદ કરેલા અનુચર સાથે ચિતોડના દરવાજા પાસે તેની આવી પહોંચ્યો. બાકીના કેટલાક અનુચરો તેની વાંસે ચાલ્યા. કોઈએ ચંડની પ્રચંડ ગતિ રોકી નહીં. રામપોલ* નામના દ્વારે ચંડ પહોંચ્યો. ત્યાં દ્વારપાળોએ સંસુખ થઈ તેને પરિચય પુછ્યો! ચંડે ગંભીર સ્વરે ઉત્તર આપ્યો, “અમે સઘળા રજપુત સરદાર છીએ. ચિતોડના પડખાનાં નાનાં ગામડામાં અમારું વાસરથળ છે રાજકુમારના ઉત્સવમાં યોગદાન કરવા માટે અમે સઘળ ગોસુદ નગરમાં ગયા હતા. આસમયે તેને કીલ્લામાં રાખી દેવા આવ્યા છીએ.” એવા ઉત્તરથી તેઓના મનમાં કાંઈ સંદેહ ઉત્પન્ન થયો નહી તે સઘળા બે-અંદેશે કીલ્લામાં પેઠા. પણ જ્યારે વાંસેનું બાકીનું દળબલ આવી પહોંચ્યું. ત્યારે દ્વારપાળોને સંદેહ થયો તેથી તેઓના જાણવામાં આવ્યું કે હવે સર્વનાશ થઈ જશે. દ્વારપાળો તલવાર લઈ સામા થયા. મીયાનમાંથી તલવાર કહાઠી ચંડ ક્રોધવાળા સિંહની જેમ દ્વારપાળો ઉપર પડ્યો. બન્ને દળ વચ્ચે ધીંગાણું થયું. ચંડનો પરિચિત ગંભીર નાદ સાંભળી તેના અનુગન શબરોએ પોતાનું ખરૂં રૂપ ધારણ કર્યું. તેઓ દ્વારપાળનો સંહાર કરવા લાગ્યા એટલામાં કીલ્લાના પતિ ભટ્ટી સરદારને હલ્લો કરી ચંડે પકડી લીધો. તેના અનુચરોએ દ્વારપાળને ખંડ વિખંડીત કર્યો. વળી તેઓ પ્રત્યેક રાઠોડને તેઓના ગુપ્ત સ્થાનમાંથી લાવી તેઓનો સંહાર કરવા લાગ્યા.

એ ગંભીર કાળી ચૌદશની રાત્રીએ રાઠોડમાંથી બે ત્રણ વીર પુરૂષો ચંડના હાથથી બચી ગયા તે સઘળામાં બેનશીબ રણમદ્દલનો મૃત્યુ વૃત્તાંત સાંભલવાથી શોક થાય તેવું નથી. પણ તેથી હસવું આવે તેવું છે. દુરાચાર રણમદ્દલ પોતાની પુત્રીની કોઈ પરિચાહિકાના રૂપે મુગ્ધ થઈ બલ પ્રયોગ કરી પાશવીકામ વૃત્તિની ચરિતાર્થના સાધતો હતો. ઘરના બહારના ભાગમાં ધીંગાણું છે, તેના શત્રુઓ તેના

* રામપોલ અર્થાત રામચંદ્રનું સિંહદાર, દરવાજો છોડી રામપોળમાં જવાય છે.

સંબંધીઓનો સંહાર કરે છે એવી ખબર દુરાચારી રણુમદ્દલને પડી નહોતી મદિ-
રાના કેદમાં, અપ્રીણના કેદમાં અને એથી વધારે માડકે કામના કેદમાં વૃદ્ધ
રણુમદ્દલ પોતાની જીવનતોષીણી બાહુળતામાં વળગી કેવળ બેભાન થઈ પડ્યો હતો.
જઘન્ય કામ વૃદ્ધિનું અનુસરણ કરી દુરાચાર રણુમદ્દલે સતીનું અમુલ્ય ધન પતિ-
વૃતાપણું ખંડિત કર્યું હતું. આજ એકદમ તેના દુષ્ટ કામનું ફળ તેને મળવાનું
છે, આજ તે સ્ત્રીના દાણુ પ્રવરતાપે તેનો સર્વ નાશ થશે, આજ દુષ્ટ રણુમદ્દલ આ
લોકનો પરિત્યાગ કરી પુષ્કળ વેદના ભોગવવા નર્કમાં જશે. રજપુત મહીલાનું સર્વો-
ત્તમ સતીત્વધન પાખંડ રણુમદ્દલે હરણ કર્યું તેથી સર્વ શક્તિમાન વીશ્વંભર પાસે
તે અદોશીત ગણાશે?

આટલા દીવસથી રણુમદ્દલના અસદાચરણ યુક્ત પ્રતિક્ષણ આપવા જે
સુયોગની રાહ જોવાતી હતી તે સુયોગ, પોતેજ આવી પહોંચ્યો. રજપુત સ્ત્રી ધીરે
ધીરે શય્યામાંથી ઉઠી, તે દુવૃત્તની મારવાડી પાઘડી ઉમેળી તેને તેનાથી તેણે
શય્યા સાથે દ્રઢ રીતે બાંધ્યો. તો પણ રણુમદ્દલનો નિદ્રા ભંગ થયો નહિ. રણુ-
મદ્દલને તેના ભાગ્યના કઠોર અને ભયંકર હસ્તમાં સોંપી. તે સ્ત્રી ચાલી નીસરી.
થોડા સમયમાં ચંડના સૈનિકો યમદૂત પ્રમાણે તે ઘરમાં પેઠા. તો પણ તે નિશા-
બાજ પાંખડીનો નિદ્રા ભંગ થયો નહિ. જ્યારે ચંડના સૈનિકની મોટી ચીસો તેણે
સાંભળી, કે તરત તેનો નિશો તેની નિદ્રા સાથે ભાંગ્યો. તેણે આંખો ઉઘાડી જોયું
જે સંકટ પાસે આવી ઉભું છે. શત્રુના રણોન્મત દળથી પોતાનું ઘર ભરાઈ ગયું. સઘળા
તેઓની તલવાર સાથે તેની શય્યા તરફ દોડ્યા. નિદાણુ ક્રોધથી અને જાંઘાસાથી
તેનું સઘળું અંગ સળગી ઉઠ્યું. શય્યામાંથી જલદીથી ઉઠવા રણુમદ્દલે ચેષ્ટા કરી
પણ મનોમોહીનીની પ્રણયશૃંગારાએ બંધાયેલો હોઈ તે ઉઠી શક્યો નહિ. પુષ્કળ
પ્રયત્ન અને ચેષ્ટાએ મૂઢ રણુમદ્દલ શય્યા થકી ઉભો થયો ખરો, પણ તે દુસાદ્ય
પ્રેમ બંધનથી છુટો થઈ ઉભો થઈ શક્યો નહિ. છેવટ રણુમદ્દલે તે સઘળી શય્યા
સહિત ઉભો થયો. તે શય્યા, તેના પૃષ્ઠ દેશ ઉપર હોંવાથી કાચબાની ઢાલનો આ-
કાર ધારણ કરતી હતી. પાસે એક પીતળનું પાન પાત્ર હતું. કોઈ પણ શસ્ત્ર
હાથમાં ન આવવાથી રણુમદ્દલે તે પાન પાત્રથી કેટલાક સૈનિકને ભૂમિ ઉપર સુ-
વારી દીધા. પણ અગણ્ય શત્રુ સૈનિકમાં તે શી રીતે વિશેષવાર બચી શકે એક
દમ એક * બંદુકની ગોળીના પ્રહારથી તે બેનશીબ મરણ પામ્યો.

* અનેક લોકોને વિશ્વાસ છે જે આર્ય લોકો, હાલની બંદુક અને તોપ જેવા અસ્ત્રથી વાકેફગાર
નહોતા અને પુરાણાદિ ગ્રંથોમાં જે આગ્નેયાસ્ત્રનો વિષય માલુમ પડે છે તે સઘળું કવિકલ્પના પ્રસૂત
છે. અમે ભૂક્ત કંઈ બોલી શકીએ છીએ જે જેઓની એવી ધારણા છે. તેઓ સંપૂર્ણ બ્રાંત
છે બંદુકના જેવા અને તોપના જેવાં અસ્ત્રો ઘણા જુના કાળથી આર્યો વાપરતા આવ્યા છે. વેદમાં
તોપ જેવા અસ્ત્રની વાત છે શુક્રનીતિ નામના ગ્રંથમાં બંદુક અને તોપનો વિષય નીચે પ્રમાણે છે.

રણમલનો પુત્ર યોધરાવ, તે સમયે, નગરના દક્ષિણ ભાગમાં વસતો હતો. પિતાને અને આત્મીયજનને કઠોર દુર્દશામાંથી બચાવવા ન જાતાં, તે એક તેજ રક્તાર ઘોડા ઉપર ચઢી પલાયન કરી ગયો.

તેજસ્વી ચંડની લીધણુ પ્રતિશોધ પિપાસા તેથી ષમિત થઈ નહી. યોધરાવ પલાયન કરી ગયો એમ જાણી તેને પકડવા ચંડ તેની વાંસે પડ્યો. યોધરાવ, ચંડના હુમલામાંથી બચાશે નહિ એમ જાણી હરવાશકલ નામના પરાક્રમી રજપુતના આશ્રય નીચે આવ્યો ગયો. ચંડે સુદરનગર કળજે કરી લીધું. શિશોદીય વંશની રાજ્યલક્ષ્મીનું રક્ષણ થયું, ત્યારથી બાર વર્ષ સુધી સુદરનગર તે વંશજોના કબજામાં રહ્યું. બાર વર્ષ પછી રાઠોડ રજપુતો, તે નગરનો ઉદ્ધાર કરી શક્યા. યોધપુરના ભાવિસ્થાપન કરતી યોધરાવને આ સ્થળે છોડી આપણે હવે મેવાડના ઇતિવૃત્તના સંકલનમાં પ્રવૃત્ત થઈએ. તોપણ આ સ્થળે બે ઘટનાનો ઉલ્લેખ કર્યા શીવાય, તે કામમાં પ્રવૃત્ત થાવું ઉચિત નથી. શિશોદીય વંશને શી રીતે ગધ્વારનો પ્રદેશ મળ્યો, અને રાઠોડ વંશને યોધરાવ સુદરનગરને શી રીતે પામ્યો, તે વિષયની સમાલોચના કરી સુકૂલના રાજ્યની સમાલોચના આપણે કરશું.

વિપદની ઉપયોગિતા, સુફળદાયિકા છે, વિપદ સંપત્તી જનગિત્રી છે. જે વિપદકાળમાં સમજીને કામ કરે છે, તે જલદીથી સંપદ્ મેળવે છે, વિપદ તેના ઉપર હુમલો કરી શકતી નથી. યોધરાવ, રાજધનથી વંચિત થયો. તેનો પિતા ધીંગાણામાં મરાયો, તેના આત્મીયજનો નાશ પામ્યાં. હાલ તે મહાવિપદમાં

નાલિકંદ્રિવિશેજ્યદૃહત્તુદ્રવિમેદતઃ । તિર્યગુર્દ્ધિમ્મૂલંનાલંપંચાદિતસ્તિકં
મુલાગ્રયોર્લક્ષમેદિતિલર્વિદ્યુતંસદા સુકાષ્ટાપાગબુઘ્નંચમધ્યાંબુલિવિલાંતરં
સ્વાતેગ્નિચૂર્ણસંધાત્રીશલાકાસંયુતંસદા લઘુનાલિકમધ્યેતમ્પ્રધાર્થપતિસાદિભિઃ
યથાયથાનુન્ધકસારંયથાસ્થૂલવિલાંતરં યથાદીર્ઘવૃહદ્મોલંદૂરમેદંતથાતથા
વૃહન્નાલિકસંઘ્રંતત્કાષ્ટબુઘ્નવિવાર્જિતં પ્રવાહંશકટાદૈસ્તુસંયુતંવિજગ્નપદં

એ શીવાય વૈશંભાયન સંહિતામાં તેનું વિશેષ વિષર્ણુ આપેલું છે. અગ્નિચુર્ણ (દાઝ) શી રીતે બનાવવો તેની હકીકત પણ તે સંહિતામાંથી નીકળી આવે છે મહાભારતમાં પણ—

અયઃકળપચક્રાદમ્ભૂષંડયુગ્મતવાહવઃ । કૃષ્ણ પાયૌંનિ ધાંસંતઃ ક્રોધ સંમ-
ર્છિતો જસઃ ભારત દીકાકાર નીલકંઠે અયઃકણ્યનો અર્થ નાલિકાસ્ર કહેલ છે. અયઃક્રુણાન્
લોહ ગુલિકાન્ પિબતી તિનત્ તથા વિધં લોહમયંયંત્રં યેન આગ્રેયૌષ્ઠબલેન ગર્ભસંભૂતા
લોહ ગુપિકાઃસિપ્યેને. નીલકંઠ

પડયો. પણ તે વિપદ તેની ભાવિસંપત્ત અને ઉન્નતિની સોપાન સ્વરૂપ થઈ. તે બીકણની જેમ એ વિપદમાં વિમૂઢ અને ભગ્નહૃદય થઈ બેસત તો રાઠોડ કુળના ભાગ્યમાં શું હત, તે કાંઈ બોલી શકાતું નથી. તેમ થાત તો તેનું વિશાળ કીર્તિક્ષેત્ર યોધપુર કોણ સ્થાપત ! તેની ચારે તરફ દુશ્મનો, ચારે તરફ આક્રોશ, તોપણ તે ક્ષણવાર નિરૂત્સાહ થયો નહિ. કેવળ અદમ્ય સાહસ, કઠોર ઉદ્યમ અને રૂડા અધ્યવસાયથી તે મોટી આક્રોશને તરી સંપત્તના ઉંચા પગથીયા ઉપર જઈ બેઠો.

યોધરાવે, સંકટમાં પડી પલાયન કરી હરવાશંકલ નામના પરાક્રમી રજપુતનો આશ્રય લીધો. રાજસ્થાનમાં એક જાતની ધર્મ સમિતિ છે. તે ધર્મ સમિતિ માંહેલા આશામીઓ કુમારાવસ્થામાં પોતાની ઉમ્મરનો કાળ કહાડે છે. અગરજો કે તેઓ વીર ક્ષત્રીય છે પણ તે વીરરસ સાથે ધર્મનો શાંત રસ મળી, તેઓની અદ્ભૂત શોભા આપે છે. અતિથેયતા અને પરોપકારજ તેઓના ધર્મનો મૂળ મંત્ર છે. કાળી અડધી રાત્રીએ કોઈ અતિથી તેઓના આશ્રમમાં આવે તો તે રજપુત સંન્યાસી શય્યામાંથી ઉઠી, તેની યુક્ત અભ્યર્થના કરી, ખાનપાનની ગોઠવણ કરી આપે છે, તેમાં પોતાના અનાહારે, અનિદ્રા અને દુઃખમાં રહેવું પડે તો તેમ કરીને પણ તેઓ અતિથીની પ્રસન્નતા મેળવતા. વિપદમાં પડી કોઈ તેઓનું શરણાંગત થાય તેને તેની સાથેનો શત્રુભાવ હોય તો ભુલી જઈ અતિથીના સત્કારમાં મત્ત રહે છે પરાક્રમશાળી હરવાશંકલ તે સંન્યાસીના સંપ્રદાયમાં રહેતો હતો. તે સંપ્રદાયની શાખા પ્રશાખા હાલ પણ રાજસ્થાનમાં જોવામાં આવે છે.

અગાઉ આપણે કહી ગયા છીએ જે યોધરાજ સંકટમાં પડી હરવાશંકલ નામના પરાક્રમી રજપુતના આશ્રય નીચે ગયો. તે હરવાશંકલનો પ્રદેશ પર્વતની ગાળીમાં હતો, રાજ, પ્રજા સરદાર વીગેરે એ સંપ્રદાયને નાણાં વીગેરેની મદદ આપી, તેનો નીલાવ ચલાવના હતા. એ ઉદાસીન સંન્યાસીઓ અન્નછત્ર અને સદાવૃત્ત રાખી પોતાના ધર્મની કીયા બજાવી રાખતા હતા. હાલપણ અધઃપતિત મેવાડની અવસ્થામાં રાણા રાજા પ્રજા વીગેરે એ સંપ્રદાયનો નિર્વાહ કરે છે. અનેક લોકના મુખથી સાંભળવામાં આવે છે, જે મનુષ્યો, અર્ધસભ્ય અવસ્થામાં અતિથેયતાનું આચરણ કરે છે. પણ તે બોલવું કેટલું યુક્તિયુક્ત છે તે વાંચનારના સહજ ધ્યાનમાં આવશે. હરવા શંકલ જેવા, વિશ્વપ્રેમીક મહોદય. જ્યારે અર્ધ સભ્ય ગણાય, ત્યારે આ જગતમાં હવે સભ્ય કોણ તેની શોધ કરવી રહેછે. ઉત્તમ કપડાં ભૂષણ વીગેરે પહેરવાથી સભ્યતા કહેવાય ! અનાથ, દીન દરિદ્રને કાંઈ પણ આપ્યા વિના પોતાનાં પેટ ભરવા તે સભ્યતા ગણાય ! તે સભ્યતા તો માનવની સભ્યતા નહિ તે તો પશુની સભ્યતા કહેવાય. હરવાશંકલ જેવો પરમકાર્ણિક મહાત્મા આ જગતમાં પેદા થયેલ છે કે તે વિષય વિષમ સંશય છે.

રાત્રીનો બીજો પહોર હતો. સદાવ્રતનું દૈનિક અનુષ્ઠાન પુરૂ કરી, સન્ન્યાસી હરવાશંકલ વિસામાર્થે શયન કરતો હતો. એટલામાં એકસોવીશ અનુચર સાથે યોધરાવ તેના આશ્રમમાં અભ્યાગત થયો. એટલામાં હરવાશંકલે ઉઠી, તેઓને આદરથી ભાષણ કરી આસન આપ્યું. તેઓ સઘળા આસને બેઠા હવે તેઓની ખાનપાનથી શી રીતે સરભરા કરવી તેની ચિંતા તે કરતો હતો. રવાશંકળ પાસે, ખાનપાન આપવાની કાંઈ પણ સામગ્રી નહોતી. તેના ઘરમાં “મુજ” નામનું એક જાતનું કાષ્ઠ હતું. તે કાષ્ઠ રંગ કરવાના કામમાં આવે છે. પણ જ્યારે દુર્ભિક્ષ અને અન્ન કષ્ટ આવી પડે, ત્યારે માફ લૂંચિ નિવાસી દીન દરિદ્ર લોકો તે કાષ્ઠ લક્ષણ કરી પ્રાણુ ધારણ કરે છે. રાત્રીના સમયે અન્નાભાવ હોઈ હરવાશંકળે તે કાષ્ઠ લોજ્ય પદાર્થમાં વાપરવાનું નિશ્ચિત કર્યું. તે લાકડાના કટકાને સૂક્ષ્મ રીતે લોટ કરી, તેમાં સાકર મસાલો તેણે ભેળવ્યો. સન્નાસી હરવાશંકળે, તે લોજ્ય દ્રવ્ય તૈયાર કરી યોધરાવ પાસે લાવી મુક્યું અને બોલ્યો “ભિક્ષાદ્વારાએ, જે કાંઈ અન્ન આજ મળ્યું હતું તે સઘળું વપરાઈ ગયું. આ ક્ષણે જે કાંઈ બાકીમાં છે તે તમારી પાસે મેં રજુ કર્યું છે. રાત્રી અધિક ગઈ છે, હવે કોઈ રીતનો ઉપાય નથી, અનુગ્રહ કરી, આ લોજ્ય દ્રવ્ય સ્વીકારી પ્રસન્ન થાઓ. આવતી કાલે ઉત્તમ ખાનપાન તૈયાર કરી હું આપ સાહેબની સેવામાં રજુ કરીશ.” તેની નમ્રતા અને શીળતા જોઈ અતિથિઓ સંતુષ્ટ થયા. તેના આતિથ્ય સત્કારની ઘણી પ્રશંસા કરી, તે બાદ સામગ્રી તેઓએ સ્વીકારી. થોડા સમયમાં અતિથિઓ નિંદ્રાના મુકોમળ બોળામાં પડી ગાઢ નિંદ્રામાં પડી ચિતોડની વીતેલી સઘળી બીના ભુલી ગયા. તે મુજ કાષ્ઠના રંગથી તેઓની મુછ રંગાઈ ગઈ હતી. પ્રાતઃકાળે ઉઠી, તેઓ પરસ્પરનાં મુખ વિસ્મય ભરેલા નેત્રથી જોવા લાગ્યા. શી રીતે તેઓની મુછ વિકૃત વર્ણવાળી થઈ તેનું કારણ તેઓ વિચારવા લાગ્યા. પણ સુચતુર સન્ન્યાસી હરવાશંકળે તેનું ખરૂં કારણ છાતું રાખી તેઓને ઉત્સાહ આપવા આશ્વાસપૂર્ણ વાક્યે કહ્યું. વાર્ધક્યની ધુસર હોમાવવી જેમ નવીન જીવનની ઉપાધી નવીન રાગ ધારણ કરે છે, તેમ હું નિશ્ચય કરી કહું છું જે તમારું લાગ્ય નવીન જીવન ધારણ કરશે.

હરવાશંકળનાં આશ્વાસન વચનથી ઉત્સાહિત થઈ, તેઓએ હરવાશંકળને પોતાના દળના અંદર દાખલ કર્યો; અને તેની સાથે, તેઓ મીવો નામના પ્રદેશના સરદાર પાસે ગયા. તે સરદારની અધ્યક્ષાળામાં એકસો અશ્વો હતા. મીવો સરદારની અને પવનજી નામના સરદારની મદદ લઈ યોધરાવ પિતૃરાજ્યનો ઉદ્ધાર કરવામાં સંકલ્પ કરવા લાગ્યો. યોધરાવ તેઓની સાથે મુંદરનગર તરફ ચાલ્યો. મુંદરનગરમાં રહેલા ચંડના જે પુત્રો યોધરાવની એવી રીતની ચઢાઈની હકીકત જાણતા નહોતા. એટલે કે તેઓ નિશ્ચિત ભાવે વિશ્રામ કરતા હતા. એટલામાં યોધરાવે, દળ સાથે જઈ તેઓના ઉપર હુમલો કર્યો. આ અતાકત હુમલાથી

શિશોદીય બે ભાઈઓ નિરૂસાહિત ન થયા. તે બન્ને પ્રચંડ વેગે શત્રુની સામે થયા. યોધરાવ કેવી રીતથી સહાય સંપન્ન થઈ આવ્યો છે એમ ચંડના પુત્ર કંથડજીએ પહેલાથી જોયું નહિ. કંથડજી અને મુંજજીએ, યોધરાવને દળ બળમાં હલકો ગણી, તેના હુમલા ઉપર સામો હુમલો કરવા તૈયારી કરી. એ અપરિણામદર્શિતાનું અને હીન બુદ્ધિતાનું વિષમ ફળ તેઓએ તરત ભોગવ્યું. યોધરાવના ભયંકર લશ્કરની પ્રતિરોધ કરવામાં હીન બુદ્ધિ કંથડજી, પોતાના પુષ્કળ સૈનિક સાથે યુદ્ધમાં પડ્યો. નાનો ભાઈ મુંજજી, પલાયન કરી ગયો, પણ તેમ કરવાથી તે યોધરાવના કરાળ આસમાંથી બચ્યો નહિ. તે ગદવાર રાજ્યની સીમામાં પહોંચી ગયો. ત્યાં વિજયી યોધરાવે તેને પકડી પાડ્યો. ત્યાંજ તેનો વિજય યોધરાવ થકી નિપાત થયો. એ રીતે રાઠોડ વીર યોધરાવે, તેની પ્રચંડપ્રતિજ્ઞા સાંનિ પરિતૃપ્તિ કરી. આ સઘળાં કામ કરી યોધરાવ નિઃશંક બેસી રહ્યો નહિ. તેના મનમાં સતત આવતું હતું જે વીરવર ચંડ, બીષણ મુર્તિ ધારણ કરી તેની વાંસે આવે છે. ટુંકામાં યોધરાવ નિશ્ચિંત ન રહેતાં, પોતાની અવસ્થાની સૂક્ષ્મ હકીકત જોવા લાગ્યો. તેણે વિચાર્યું જે ચંડની સાથે તેની તુળના થાય તો તેમાં તે નિઃસહાય ગણાય તેવું છે, તે પારકાના દળ બળની સહાયે આવા કઠોર યુદ્ધમાં ઉતર્યો છે. તેઓ તો માત્ર એક વાર કે બે વાર તેની મદદ કરે તેવું હતું. જ્યારે મેવાડની વિશાળ સેના આવી, તેના ઉપર હુમલો કરશે, ત્યારે તે કોની મદદથી આત્મ રક્ષા કરશે, એવા વિચાર તેના મનમાં આવ્યા કરતા હતા. આ વિવાદનો પ્રથમ અને પ્રધાનઉત્તેજક તેનો આપ રણમલ હતો. તેનાજ દોષથી રાઠોડ વંશીય અને શિશોદીય વંશના વચમાં ભયંકર કલહ ચાલ્યો. આવી અવસ્થામાં વિવાદ લંજન કરવાનું ઉચિત છે. એ પ્રમાણેની જ્ઞાન ગર્ભચિંતા કરી, યોધરાવે ચંડની પાસે સંધિની દરખાસ્ત કરી. તે દરખાસ્તમાં તેણે સઘળો ગદવાર પ્રદેશ ચંડને આપવાનું કબુલ કર્યું. જે સ્થળે ચંડના બીજા પુત્ર મુંજજીનો નિપાત થયો હતો, તે સ્થળ મારવાડ અને મેવાડની હદ સ્વરૂપે ગણવું એમ દરખાસ્તમાં કહી મોકલાયું, યોધરાવની સંધિની દરખાસ્ત મંજૂર રહી. બન્ને વંશવાળા રજપુતો, ગયા પ્રતાંત ભુલીને સંધિસૂત્રથી બંધાઈ એક બીજાને તદ્દયમાં ધારણ કરી, પ્રગાઢ મિત્રતા સાથે વર્તવા લાગ્યા. મેવાડ પતિને જે સમૃદ્ધ ગદવાર રાજ્ય મળ્યું તે રાજ્ય, મેવાડપતિના રાજ્યની અંદર સો વર્ષ રહ્યું. કાયમની પ્રસિદ્ધ ઉતરાધિકારિત્વ પ્રથાનો વ્યભિચાર થવાથી ગદવાર પ્રદેશ, મેવાડેશ્વરના કબજામાં આવ્યો. પણ તેજ પ્રદેશતેજ વ્યભિચારના કારણે ત્રણસો વર્ષ પછી તેના હાથમાંથી ગયો.

વીરવર ઉદાર ચરિત ચંડના અપૂર્વ સ્વાર્થ ત્યાગથી મુકૂલનો સૌભાગ્ય સૂર્ય ઉદય પામ્યો, પણ તે સૂર્ય બહુ કાળ ઉદિતાવસ્થામાં રહ્યો નહિ મધ્યાહના

ઉંચામાં ઉંચા ગગનમાં ચઢી તે અકસ્માત રાહુચરત થઈ ગયો. મુકુલનો નિદાગ્ન અધઃપાત થયો. નાની ઉમ્મરમાં રાજ્યેચિત ગુણગ્રામથી વિભૂષિત થઈ, તે શિશોદીય વંશનું શાસન ચલાવવામાં પુરેપુરો શક્તિવાળો થયો ખરો. પણ દેવની અધટિત ઘટનાથી તે સૌભાગ્ય ઘણા દીવસ તે ભોગવી શક્યો નહિ. તે જે સમયે એટલે, ઇ. સ. ૧૩૬૮ માં ચિતોડના સિંહાસને ખેઠો તે સમયે સઘળા ભારતવર્ષમાં એક નવો યુગ પ્રવર્ત્યો ભારતવર્ષનો ઐતિહાસિક સ્રોત, એક જુદી દિશાએ ચાલવા લાગ્યો. વીર કેસરી, તૈમુર પોતાની વિજયી સેના લઈ એ સમયે ભારતવર્ષમાં આવી પહોંચ્યો. તેના કઠોર હુમલાથી દિલ્હીનું સિંહાસન ચૂર્ણવિચૂર્ણ થયું ખરું પણ તેથી મેવાડને કાંઈ હાનિ કે લાલ ન થયો. તેથી મેવાડના ઇતિહાસમાં કોઈ વિશેષ વિવરણનીય ઘટના બની નહી. તે સંબંધે, ભટ્ટ ગ્રંથમાં એટલું માત્ર લખેલ છે જે દિલ્હીશ્વર શીરોજશાહે ખરોખર તે સમયે મેવાડ ઉપર હુમલો કરવાનો ઉદ્દેશ કર્યો, પણ તેનો ઉદ્દેશ સફળ થયો નહિ. વિશેષ વિવેચના કરી જોવામાં આવે તો સ્પષ્ટ માલુમ પડે છે જે ભટ્ટ લોકો જેને શીરોજશાહ કહે છે વસ્તુતઃ તે તેનો એક પૌત્રક એટલે કે ભટ્ટ લોકો ભ્રમમાં પડ્યા છે. ભારતીય ઇતિ વૃત્તનો પાઠ કરવાથી તે વિષયની સત્યતા સંબંધે કાંઈ સંદેહ રહેતો નથી. વીરવર તૈમુરનો ભયંકર હુમલો સહન ન કરી શીરોજશાહનો તે પૌત્ર * દિલ્હી છોડી ગુજરાત તરફ ચાલ્યો. એટલે કે મેવાડમાં થઈ ગુજરાતમાં જતાં તેણે મેવાડ ઉપર હુમલો કર્યો હોય એ વાત સંભવિત છે. રાણા મુકુલ યવનનો દુરભિસંધિ પ્રથમથી જાણતો હતો. યવનનો હુમલો નિષ્ફળ કરી દેવા તે યવનની સામે ચાલ્યો શાંતિ વિઘાતક યવનની સંમુખે તે રાયપુર નામના સ્થાને પોતાના દળ બળ સાથે ગયો. તે રાયપુર યુદ્ધક્ષેત્રમાં રાણા મુકુલે એટલી બધી વીરતા પ્રકાશ કરી તે જોઈ, યવનના સૈનિકો સ્તબ્ધ અને મોહિત થયા; વળી તેઓ ચારે દિશામાં પલાયન કરી ગયા. ભારતવર્ષ તૈમુરના હુમલાથી વાકીફ થઈ રાણા મુકુલે પોતાની સેના બળવાળી કરી રાણા મુકુલે અનેક અદ્વાલિકા અને સૈન્ય બનવાવ્યા.

રાણા મુકુલના ત્રણ પુત્ર અને એક સુંદર પુત્રી હતી પુત્રીનું નામ લાલબાઈ હતું. ગાગરૌણના ખીચી વંશીય સરદારના હાથમાં તે ખુબસુરત પુત્રીને તેણે આપી હતી. ખીચીવંશી સરદારે તે રાજકન્યાને પરણતી વખતે રાણાને શપથ સૂત્રે બાંધ્યો હતો જે “હું આપની પાસે કોઈ રીતની પ્રાર્થના કરતો નથી, કેવળ એટલી પ્રતિજ્ઞા કરે જે અમારા રાજ્ય ઉપર જ્યારે શત્રુ હુમલો કરે, ત્યારે આપે અમને મદદ આપવી.” રાણાએ તે વાત કબુલ કરી. ખીચી સરદારનો પુત્ર ધીરાજ રાણા પાસે તેની કરેલી પ્રતિજ્ઞા સફળ કરાવવા આવ્યો માદેરીયાના પ્રદેશમાં થયેલો બળવો સમાવવા રાણા તે સમયે તે પ્રદેશમાં ગયો હતો. ધીરાજ તે પ્રદેશમાં જઈ રાણાને

* તેનું નામ મહમદ તખલખ તે તખલગ શીરોજશાહના પહેલો પુત્ર નાસરુદીનનો નાનો પુત્ર.

મળ્યો. તેની પાસેથી લેવું જોઈએ તેટલું સેનાદળ લઈ પોતાના પ્રદેશમાં આવ્યો. એ માદેરીયાજ રાણાના જીવનના તપનું શેષરંગ સ્થળ છે.

તે કાળરંગ સ્થળે, આતતાયી વિશ્વાસઘાતક બે પુરૂષના હાથે, તેની માનવ લીલાનો અવસાન આવ્યો. તે આતતાયીનું નામ ચાચા અને મેર હતું. દુરાચાર ચાચા અને મેરે વિના દોષે નિષ્કારણ સુશીલ રાજા સુકુલની જીવન ગ્રંથીનો અકાળે છેદ કર્યો.

રાણા સુકુલના દાદા ક્ષેત્રસિંહના ઔરસે, કોઈ એક નીચ કુળોદભવ સુંદરી આકરડીના પેટે ચાચા અને મેરનો જન્મ થયો હતો. અનેકના કહેવામાં એવું છે જે તે આકરડી સૂત્રધરની કન્યા હતી. પારશવ પુત્રો, મેવાડમાં પંચમપુત્ર નામે વિખ્યાત છે. રાજાના ઔરસે જન્મગ્રહણ કર્યાથી તેઓ રજપુતોમાં સંમાન પામતા નહીં. અગરજો રાજાઓ, તેઓને વિશ્વસ્ત અને આમકાર્ય ઉપર નીમતા હતા. તો પણ તેઓનું એવું દુર્ભાગ્ય હતું જે તેઓ મેવાડની ખીજ પંકિતના સરદારની શ્રેણીમાં પણ સંમાન પામતા નહીં. મંદબુદ્ધિ ચાચા અને મેરના ભાગ્યમાં તેવું જણાયું. મેવાડમાં શુદ્ધ જાત સરદારો તેઓ ઉપર નિંદાની નજરે જોતા. રાણાએ મહેરબાની કરી, તેવી જાતના ચાચા અને મેરને સાતસો ઘોડા-સ્વારના ઉપરી નીમ્યા. તેઓને રાણો માદેરીયા ક્ષેત્રમાં પોતાની સાથે લઈ ગયો. તે દાસીપુત્ર ઉપર એટલી બધી રાણાની કૃપા જોઈ સરદારોના મનમાં વિષમ ઈર્ષાનિળ સળગી ઉડ્યો. તે બન્ને દાસીપુત્રને, ઉંચી પદવીએથી પાડી દેવા તેઓ ધારણા રાખતા હતા. ભવિતવ્યતા અપાર મહિમાએ તેઓની અભિપ્રાય સિદ્ધિનો સૂચોગ નજદીક આવી ગયો. પણ તે અભિપ્રાય સિદ્ધિ કરવા જતાં, તેઓએ પોતાના પગમાં કુઠારાઘાત કર્યો. રાજ્યહત્યાનો રસ્તો તેઓએ વિશાળ અને નિષ્કંટક કરી આપ્યો. માદેરીયાના યુદ્ધ કાળે, રાણો એક સમયે પોતાના સરદાર સામંત, સેનાપતિથી વીંટાઈ એક પ્રમોદ કુંજમાં પેઠો. તે કુંજમાં તેણે એક નવી જાતનું વૃક્ષ જોયું. રાણો એ વૃક્ષના નામથી વાકીફગાર નહોતો. તેણે પાસે રહેલા સરદારને તેનું નામ પુછ્યું. ચોડાણ સામંત તેની પડખે ઉભો હતો. તે તેનું નામ જાણતો છતાં અજ્ઞાનતાનું ડોળ બતાવી બોલ્યો. મહારાજ! હું નામ જાણતો નથી; આપ આ બે ભાઈઓને તેનું નામ પુછો ! તેનાથી સારો ઉત્તર મળશે. સુકુમાર મતિ સરલ હૃદય રાણાએ ચોડાણ સરદારની કુટતા કળી નહીં. તેણે સરલભાવે તેના કહેવાપ્રમાણે તે બે ભાઈઓને પુછ્યું. કાકા ! આ વૃક્ષનું નામ શું? રાણાના એ અકપટ પ્રશ્ને, ચાચા અને મેરના હૃદયમાં વિષદગ્ધ તીવ્ર શ્લેષ બાણ લાગ્યું. તેઓએ જાણ્યું જે તેઓ સૂત્રધર કન્યાના પુત્ર છે એ જાણી રાણો શ્લેષપૂર્ણ વાક્યો બોલી તેઓને ખીજાવે છે. તેઓ દારૂણ ક્રોધમાં અને

જીઘાંસામાં ઉન્મત થઇ ગયા. તે દીવસે રાણો સંધ્યાકર્મ સમાપ્ત કરી, હરી નામનો જપ કરતો હતો. એવામાં નૃશંસ ચાચા અને મેરે આવી તેના હાથ છેદી નાખ્યા. છેવટે તેનો તેઓએ સંહાર કરી દીધો. પિશાચોચીત નૃશંસતા સાથે સરળમતિ મુકુલનો પ્રાણુવધ કરી, રાક્ષસ ચાચા અને મેર પોતપોતાના ઘોડા ઉપર ચિતોડ તરફ ચાલ્યા. તેઓના મનમાં અભિલાષ હતો જે ચિતોડપુરી હસ્તગત કરવી. પણ દુરાચારીનો તે અભિલાષ સિદ્ધ થયો નહીં. ચિતોડની પાસે જઈ જોયું તો ચિતોડના દરવાજા બંધ હતા.

ઉપર કહેલ સ્લેષપૂર્ણ વચન વિના રાણાનું શોચનીય મૃત્યુનું ખીજું કારણ જોવામાં આવતું નથી, પણ વિશેષ વિવેચના કરી જોવાથી સ્પષ્ટ માલુમ પડે છે જે રાણાના વિરૂદ્ધ તેના રાજ્યમાં એક ગૂઢ પ્રપંચ ચાલ્યો હતો તે પ્રપંચના ખબર રાણાના મોટા દીકરા કુંભને મળી હતી, અને રાજઘાતક વિક્રમ મનોરથ થઈ મેંદીરીયા પાસેના કીલ્લામાં ગયા. બાળક કુંભે, આવા પ્રપંચોમાંથી બચવા, માલવ, રાજની દોસ્તી બાંધી.

રજપુત ચરિતનો આશ્ચર્ય મહીમા છે જે શિશોદીય રજપુતોએ રાઠોડરાજને હણ્યો અને તેનું રાજ્ય છીનવી લીધું. તે રાઠોડ રાઠોડ રાજના પુત્ર પાસે તે શિશોદીય વંશના રાણા કુંભે આક્રમક પડી મદદ માગી ઉદાર મતિ રાઠોડ રજપુત રાજાએ ગતવૃત્તાંતને વિસ્મૃતિસાગરમાં ફેંકી દઈ તત્ક્ષણ પ્રતિજ્ઞા કરી કે “ જ્યાં સુધી તે બે રાજઘાતકને હણી બાળ કુંભને ગાદીએ ન બેસાડું ત્યાં સુધી મહારે માથે પાઘડી મુકવી નહિ. ત્યાંસુધી મહારે પથારી ઉપર સુવું ” વાસ્તવિક આર્યવીર રજપુતોના જીવન ચરિતમાં એવા ઐદ્યાર્યના, માહાત્મ્યના અને સત્ય પ્રતિજ્ઞાના બહુ દાખલા જોવામાં આવે છે. રજપુતો સ્વભાવથી તેજસ્વી અને ઉદ્ધત. તેઓનું હૃદય માત્ર એક આઘાતથી આલોડિત થાય છે. જ્યાંસુધી, તેઓ, આઘાતનો પ્રત્યાઘાત કરી શકતા નથી ત્યાંસુધી તેઓના ત્વદયમાં શાંતિ વિરાજતી નથી. તેઓ ઘોડામાં, વિવાદ વિષંવાદમાં ઉત્તેજિત થાય છે અને વૈરનો પ્રતિશોધ લેવા તેઓ કઠોર પ્રતિજ્ઞા લે છે. જ્યાં સુધી લીધેલી પ્રતિજ્ઞા પૂર્ણ થાતી નથી ત્યાંસુધી વૈરનો બદલો લેવાની પિપાસા પ્રશમિત થાતી નથી.

ઘોર વિપદમાં પડી રાણા મુકુળના પુત્ર કુંભે મારવાડ પતિની પાસે મદદ માગી. રાજઘાતકના દમનના અર્થે રાઠોડ રાજે પોતાના પુત્રની નીચે એક સેનાદળ મોકલ્યું. તે રાજઘાતકો, તેના રાજ્યની સરહદ ઉપર હતા. રાજકુમારે, તેઓના ઉપર હુમલો કરી તેઓને પકડી લેવા પ્રયત્ન કર્યો. રાજકુમારના પ્રયત્ન હુમલાની સામે થવા તેઓ સમર્થ થયા નહિ. દુર્વૃત્ત ચાચા અને મેરે તે કીલ્લો છોડી દીધો. તેઓ પાંચી નામના સ્થાને પલાયન કરી ગયા. પાંચી આરાવલ્લી શૈલમાળાની મધ્યમાં આવેલું

હતું, તેની પાસે રાતાકુટ નામનો એક શૈલકુટ હતો, તે દુર્વૃત્તો તે શૈલકુટ ઉપર એક કીડલો બનાવી ત્યાં સાવધ થઈ રહેવા લાગ્યા. ઉદયપુરની ચારે તરફ જે ગિરિવ્રજ વળ્યાકારે ધિરાળે છે તેના શિખરે રાતા કોટનો ધ્વંશરાશિ આજ બેવામાં આવે છે.

તે રાત કોટના ટોચના કીડલામાં રહી દુરાચારી ચાચા અને મૈર, પોતાનો સમય સુખથી કહાડવા લાગ્યા. તેઓએ વિચાર્યું જે આ સ્થળે કોઈ જલદીથી તેના ઉપર હુમલો કરી શકે તેમ નથી. પણ દુરાચારીઓએ એક વાર વિચાર ન કર્યો જે રાઠોડ અને શિશોદીય રાજાના પ્રચંડ રોષરૂપી ભયંકર દાવાનળમાં તેઓનો કીડલો અને તેના ફરતું વન બળીને ભસ્મ થશે. તેઓને પોતાના પાપનું ભયંકર પ્રાયશ્ચિત કરવું પડ્યું તે બેહદ પાપાનું જ્ઞાનથી છેવટે તેઓનો સર્વ નાશ થયો, સુન્ન નામના એક ચોહાણુ રજપુતની અનુદા કન્યાને તેઓ બલ પૂર્વક પકડી કીડલામાં લઈ ગયા. રોષવાળો સુન્ને, તે ઘોર અપમાનનો બદલો લેવા, શ્રમજીવી લોકો સાથે છાની રીતે મળી જઈ રાતાકોટ તરફ ઉપડ્યો. ત્યાં જવા આવવાથી તેના કુટ માર્ગનો તે વાકીફગાર થયો.

એટલામાં તેણે દૂરથી રાઠોડ અને શિશોદીય રાજાની સેના બેઠ. તેથી કરી, તેની આશા બમણી ઉત્તેજિત થઈ બે હાથે સુખ ઢાંકી, રાતાં રાતાં તેણે, પોતાની હકીકત તે બંને રાજા પાસે કહી દીધી તે પાશવવૃતાંતની હકીકત સાંભળી સઘળાનું હૃદય નિદારણુ ક્રોધથી ભરાઈ ગયું. તેઓએ, રાતાકોટની પાસેના સ્થળે દેલવારામાં દિવસનો ભાગ ગાળ્યો. રાત્રીના સમયે તેઓ તે ગિરિમૂલ તરફ ચાલ્યા. ત્યાં પછી સતર્કભાવે તેના ઉપર ચઢવાની તૈયારી કરવા લાગ્યા. વન વૃક્ષની શાખાઓ પકડી તેઓ ધીરે ધીરે તે કીડલામાં ચઢી ગયા. તે સમયે રાત્રી, ઘોર અંધકારવાળી હતી. તે ગંભીર અંધારામાં, રોષોન્મત રાઠોડ અને શિશોદીય રજપુતો એક બીજાનાં અંગરખાં થાલી ધીરે ધીરે ઉપર ચઢ્યા. પ્રતિ હિંસા લેવા ઉન્મત થયેલ ચોહાણુ રજપુત સુન્ને રસ્તો દેખાડતો દેખાડતો સહુની આગળ ચાલતો હતો. જ્યારે સુન્ને, પર્વતના અગ્ર ભાગ ઉપર ચઢી ચુક્યો ત્યારે બે કિરણુ રેખામાં તેની દૃષ્ટિ ખેંચાણી વિસ્મય સાથે તીવ્ર દૃષ્ટિથી તેણે તેની સામું બેસું તો માલુમ પડ્યું કે વ્યાઘ્રીની બે આંખમાંથી એ કિરણુરેખા નીકળે છે. એટલે, તે પોતાની સાથેના રાઠોડ વીરના હાથ દાબી આગળ પાછળ ચાલવા લાગ્યો. રાજકુમારને તેના ભયનું કારણુ માલુમ પડ્યું. તે સમયે, તેણે વ્યાઘ્રીના હૃદયમાં પોતાની તીક્ષ્ણ તલવાર મારી તેને ચમસદને મોકલી. એવી ઘટનાને, રજપુતો, સુમંગળનું મૂળ કહે છે. તે ઘટનાથી સઘળાનાં હૃદય બમણાં ઉત્સાહથી પૂર્ણ થયાં. જોતા જોતામાં ઘણા ખરા રાતા કોટના શૃંગ પ્રદેશ ઉપર ચઢી ગયા.

ત્યારપછી કેટલાક આશામીઓ કીલ્લાના કોટ ઉપર ચઢ્યા. એટલામાં તેની સાથે આવેલ ભાટ, પગ ખસી જવાથી કીલ્લાની નીચે પડ્યો. તે સમયે, તેની સાથેનું નગારૂં સારી રીતે વાગી ઉઠ્યું. નગારાના અવાજથી ચાચાની દીકરી જાગી ઉઠી દીકરીને ફરીવાર સુઈ જવાનું કહી, ચાચા તેને સાંત્વના વાક્ય કહી બોલ્યો. ભય શું ! ભય શું ! કોનાથી ભય ! એક માત્ર ઇશ્વરનો ભય રાખી સુખથી નિંદ્રા કર! ભાદ્ર માસનો મેઘ ગડગડે છે. તે સંગે વૃષ્ટિ પડે છે, તેથી આવો અવાજ થાય છે. તે શિવાય ખીજું કંઈ નથી. આપણું શત્રુદળ હાલ કૈલવામાં છે, તેના માટે કંઈ ચિંતા નહિ. ચાચો બોલે છે એટલામાં, કીલ્લામાં મોટો કોલાહલ થયો રાઠોડ અને શિશોદિય રજપુત વીરો કીલ્લામાં પેસી સિંહ નાદ કરવા લાગ્યા. તે નાદથી દુરાચાર ચાચાનું હૃદય કંપિત થયું શય્યા થકી કુદી, ભૂમિ ઉપર જઈ અસ્ત્ર લઈ બહાર જવાનો તે વિચાર કરતો હતો, એટલામાં ચંડના સરદારે પ્રચંડ મૂર્તિ ધારણ કરી, તેના ઉપર હુમલો કરી તેને પકડ્યો અને તે સ્થળે તેના બે કટકા કરી નાંખ્યા બ્રાતાની દુર્ગતિ જોઈ દુર્વૃત્ત મૈર પલાયન કરી જવાની ચેષ્ટા કરવા લાગ્યો. પણ રાઠોડ રાજે તેને પકડી પૃથ્વી ઉપર પાડ્યો. એ રીતે દુરાચારના પાપ જીવન સાથે પાપિ વૃત્તિનું શાંતિ વિધાન થયું. વિજયી રાઠોડ અને શિશોદિય સૈનિકોએ રાતા કોટ કિલ્લાના ધનરત્ન લુટી લીધાં અને તેઓ જ્યોતકૂહ નયને, પોત પોતાના દેશમાં ચાલ્યા ગયા.

સત્તમ અધ્યાય.

કુંભનું સિંહાસનારોપણ, માલવપતિ મહમદને હરાવી કેદ કરી, તેને લઈ કુંભનું સ્વનગરમાં આવવું, રાણા કુંભના રાજ્યની ગૌરવોન્નતિ, પોતાના પુત્ર થકી, રાણાની ગુપ્ત હત્યા, પિતૃહંતાને પદચ્યૂત કરી, રાયમહાનો ચિતોડાધિકાર, દિક્ષીશ્વરના સેનાદળથી મેવાડનો હુમલો, રાયમહાનો જય લાલ, પારિવારિક વિવાદ વિષંવાદ, રાયમહાનું મૃત્યુ.

વત્ ૧૪૭૫ (ઇ. સ. ૧૪૧૯) માં રાણો કુંભ, પિતૃ સિંહાસન ઉપર બેઠો. તેના રાજ્ય શાસન સમયમાં મેવાડ રાજ્યની સમૃદ્ધિ અને આબાદી વિશેષ વધી અગણ્ય કઠોર વિદ્ય અને વિપદ યુક્ત ઘટનાના અંતરાયમાં તે, પોતાના રાજ્યનું સારી રીતે પાલન કરવાસમર્થ થયો. તેનો પ્રકૃત રાજગુણનો પરિચય તેથી જોવામાં આવે છે પણ એક માત્ર મારવાડરાજની સહાયતા* તેને ન મળત, તો તેના તે સઘળા રાજગુણ સ્ફુર્તિને પામત કે નહિ તેમાં વિલક્ષણ સંદેહ છે; સાથી કે તેણે નાની ઉમ્મરમાં જુદી જુદી વિપદમાં પડી કઠોર વિદ્યોને હણ્યાં છે, ને મારવાડ રાજની સહાય નહોત, તો હણાત નહિ એમ કેહેવાથી કાંઈ અત્યુક્તિ નથી મારવાડ રાજે જે સહાય ન આપી હત, તો મેવાડનું અદૃષ્ટમાં તે કેવળ દુઃખની પરાકાષ્ઠા ભોગવવાનો વખત આવત. રાઠોડ રાજનું તે બાળતમાં માહાત્મ્ય અને સદાશયત્વ ભટ્ટ ગ્રંથો જાહેર રીતે કહી આપે છે. પુષ્કળ પ્રયાસ વિસ્તર ચત્ત અને બેહદ અધ્યવસાય લઈ તેણે કુંભના મંગળ માટે ધ્યાનમાં લીધું હતું. તેના અનેક કારણો જોવામાં આવે છે. તે કારણોમાં બે કારણો પ્રધાન છે, રાણા કુંભે તેના શરણાંગત થઈ, તેની મદદ માગી. શરણાંગતની માગણી પ્રમાણે તે તેની આશા પૂરણ ન કરે તો તેનું કુંદુંબ કલંકિત થાય એમ જાણી તેણે કુંભની માગણી સ્વીકારી, બીજું પ્રધાન કારણ કુંભ રાણો રાઠોડ રાજપુતનો ભાણેજ થાય તેથી અને બીજા કેટલાંક પેટાના કારણોથી, સ્નેહ મમતાથી દોરાઈ તેણે કુંભના માટે કષ્ટ સ્વીકાર્યાં હતાં.

* રણુચર ભટ્ટે પોતાના રાજરત્ન નામના ગ્રંથમાં વર્ણવેલ છે જે મુંદરાવ રાણા મુકુલનો પ્રધાન દીવાન હતો, તેણે મેવાડના માટે નૌયા અને દીકોયા નામના બે જન પદ હતા.

સેંકડો વર્ષ સુધી, મેવાડ રાજ્ય જેમ ડાહ્યા, તેજસ્વી, રાજાઓથી શાસિત થયું તેમ પૃથ્વીનું કોઈ રાજ્ય એવા રાજાઓથી એટલા વર્ષ સુધી શાસિત થયું નથી. રાણા કુંભ જે સમયે, મેવાડના સિંહાસને બેઠો હતો, તે સમયે, શિશોદીય કુળની સારી આબાદી હતી; તે સમયે મેવાડનો પ્રતાપ મધ્યાન્હના ભાસ્કરના પ્રતાપ જેવો પૂર્ણ માત્રામાં ઉંચી ટોચ ઉપર હતો. જે હીંદુ વિદ્વેષીય જનોના અત્યાચારથી ભારત વર્ષનાં નગરોમાં ગામડાંઓ વિધ્વસ્ત ચુર્ણવિચુર્ણિત થયાં. આજ તે યવનો વિનીત અને પરાહત છે જે પ્રચંડ મુસલમાને ભારતવર્ષને ચગદી નાખી, પરમાણુની અવસ્થાને પમાડયું. તે મુસમાન હાલ દુર્દશામાં છે. તે સો વર્ષમાં મેવાડ રાજ્યમાં નવો યુગ થઈ ગયો. બળ, વીર્ય, પ્રતિષ્ઠા, ગૌરવ વીગેરેથી આજ મેવાડ રાજ્ય ભૂષિત હતું તોપણ રજપુતવીર કુંભ, એવી આબાદીની અવસ્થામાં નિશ્ચેષ્ટ અને આળસુ નહોતો. તેણે પોતાના અદભૂતભાવિ દર્શનબળે ભારતવર્ષની ભવિષ્ય ભાગ્યલિપિ એક વાર ચિત્ત દઢ વાંચી.

તેણે જોયું જે સુદુર કકેશશ શૈલમાળાના ઉંચા શિખર દેશથી અને તેના ચરણ તળે વહેનારી અક્ષુ નદીની વિસ્તૃત તીરભૂમિથી મેઘબળ પેદા થઈ ક્રમે ક્રમે ભારત વર્ષ ઉપર વિસ્તૃત થઈ પડી તે મેઘબળના અદૃશ્ય ગર્ભમાં જે પ્રચંડ વજ્રાગ્નિ ધીરે ધીરે પેદા થયો. તે સ્વલય કાળમાં પૂર્ણવિચરે પામી રાણા કુંભના પૌત્ર સંજના શિરોદેશે પડશે તે રાણા કુંભે પૂર્વથી જાણ્યું હતું. એટલે કે તેનું વિશ્વદાહિતેજ રોકવા માટે તેણે ઉપયુક્ત યોજના આ સમયે કરી દીધી હતી. તે સઘળી યોજનાથી તે અસંખ્ય દુસ્સાધ્ય વ્યાપાર સાધી હમીરની તેજસ્વિતાને અને કાર્ય કુશળતાને લાક્ષની સુંદર શિલ્પપ્રિયતાને હરાવી દઈ તેણે ઉત્કૃષ્ટ ગુણ ગ્રાહકતાનો પરિચય આપ્યો છે.

જે દીવસે, યવનવીર શાહબુદ્દીને ભારતવર્ષનું સ્વાધીનતા રત્ન છીનવી લીધું તે દીવસે સમર કેસરી સમરસિંહે તે સ્વાધીનતા રત્ન લેવામાં દૃશદ્વતીના તીરે આત્મજીવનનું બલિદાન આપ્યું. તે દુર્દિવસથી, તે વર્તમાન સમાલોચ્ય સમય પર્યંત, બસોછવીશવર્ષ કાળ ગર્ભે લીન થઈ ગયાં. ને બે સૈકામાં બે રાજવંશમાં એકંદર ચોવીશ યવનરાજ અને એક યવન રાણી સિંહાસને આવી અનંત ધામે ચાલ્યા ગયા છે. એ લાંબાકાળમાં મેવાડમાં એકંદર અગીયાર રાજા મેવાડના સિંહાસને આવ્યા હતા. તેમાંથી કેટલાએક રાજાઓએ માતૃભૂમિના રક્ષણ માટે અને પુણ્ય તીર્થના રક્ષણ માટે યુદ્ધ કરી, યુદ્ધમાં પ્રાણ આપેલા છે; જે રાજાઓ પ્રબલિતૈષી હોઈ પ્રબળનાં કલ્યાણકારક કામ કરે છે, તે રાજાઓ, લાંબો કાળ રાજ્ય ભોગવે છે એ વાત નિર્વિવાદ સિદ્ધ છે.

ખીલજી વંશીય રાજાના શાસન કાળમાં વિજયપુર, ગોવળકોંડા, માળવ,

ગુર્જર, જાઉવાનપુર, કલ્પી વિગેરે જનપદના સામાન્ય સામાન્ય કરપ્રદ રાજાઓ, દિલ્લીશ્વરની રાજ્ય શાસનમાં નબળાઈ જોઈ, પોતાની તાબેદારીની બેડી તોડી નાંખી, કેવળ સ્વતંત્ર રાજા થઈ પડ્યા. જે સમયે, રાણા કુંભ ચીતોડ રાજ્ય ઉપર અભિષિખ્ત થયો, તે સમયે માળવના રાજાએ, અને ગુર્જરના રાજાએ, પુષ્કળ બળ વિક્રમ મેળવી, પોતાના રાજ્યનો વિસ્તાર કરવા ઉપક્રમ શરૂ કર્યા હતા. મેવાડની શ્રીવૃદ્ધિ અને ગૌરવના પરિચય, તેઓને મળવાથી તેઓની જીજ્ઞાસા અને રાજ્યવિસ્તારવૃત્તિ ખમણી વધી ગઈ. તે બંને એકતા સૂત્રે બંધાઈ, સંવત્ ૧૪૯૬ (૬૦ સં ૧૪૪૦) માં એક એક વિશાળ સેનાદળ લઈ, મેવાડ ઉપર ચાલ્યા આવ્યા. રાણા કુંભને તે બંને વેલાસર મળ્યા. તેનો ક્રોધ અને જી-ધાંસા વૃદ્ધિ ભયંકર વેગે સળગી ઉઠ્યો. તે બંને યવનરાજની પ્રાણલતાનું સમુચિત કૃપા આપવા પુષ્કળ સેના લઈ તેઓની સામે તે આવ્યો. મેવાડના અને માળવના સંગ સ્થળે બંને સેનાઓ એકઠી થઈ. ત્યાં ઘેર યુદ્ધ ચાલ્યું. તેમાં રજ-પુત વીર રાણા કુંભે સંપૂર્ણ વિજય મેળવ્યો. તેણે માળવેશ્વર ખિલજ મહમદને કેદ કરી ચીતોડ નગરમાં આણ્યો.

પંડિતવર અબુલકાસિએ પોતાના પ્રસિદ્ધ ઇતિહાસમાં રાણા કુંભનો એ જ્ય વૃત્તાંત વર્ણવેલ છે. તે મુસલમાન હોઈ, હિંદુ રાજાના ઔદાર્ય, મહાત્મ્ય, શૌર્ય વિગેરે ગુણોથી વશીભૂત થઈ, તેણે તેઓનાં અપૂર્વ શૌર્યના ગુણગાનને અંતમાં કહેલ છે. તેણે કહેલ છે જે, “ઉદાર ચરિત રાણા કુંભે, કોઈ રીતનો નિષ્કંથ લીધા વિના, પોતાના શત્રુ મહમદને છોડી દીધો. વળી તેને સારી રીતના પોશાક બક્ષીસ વિગેરેથી ભૂષિત કરી તેને દેશમાં પહોંચાડાવ્યો. હિંદુ જાતિનું ચરિત અભ્યુદાય ખરું.” વિનીત શત્રુને છોડી દેવો તે હિંદુ વીરનો પ્રધાન ધર્મ છે.

રાણા કુંભે, રાજા મહમદને છોડી દીધો તે બાબતમાં ભટ્ટાચાર્યોમાં જુદી રીતનું વિવર્ણન છે. તેમાં વર્ણવેલ છે કે રાણા કુંભે, રાજા મહમદને છ માસ કેદમાં રાખ્યો, છેવટે તેને છોડી દીધો. તેણે વિજીત યવનરાજનો મુકુટ, વિજય ચિન્હમાં રાખ્યો હતો. વીરવર બાબરે, સંગના પુત્ર પાસેથી, તે રાજમુકુટ ઉપ-હાર રૂપે મેળવ્યો હતો. તે હકીકત બાબરે, પોતાના જીવનચરિતમાં લખેલ છે. ટુંકામાં એ રાણા કુંભના ગૌરવનું સામાન્ય ચિન્હ નહિ પણ તે કરતાં, રાણા કુંભ, પોતાના ગૌરવનું અસાધારણ અને વિશેષ દૃઢ ચિન્હ પોતાની વાંસે મુકી ગયો છે. તે ચિન્હ, લાંબા કાળથી તેની ઉન્નતિની ઘોષણા કરે છે. તે સ્મૃતિ ચિન્હ કુંભ પતિષ્ઠીત વિજય સ્તંભ. ઉદ્દેશ મહાસાગરવત્ વિશાળ સેનાદળ લઈ મેદિની મંડળને કંપિત કરતા, ગુજરાતના અને માળવાના રાજાએ મધ્યપાટ (મેવાડ) ના ઉપર હુમલો કર્યો હતો. તેનો વૃત્તાંત એ વિજય સ્તંભ ઉપર વર્ણવેલ છે. એ રણસંગ્રામની ઘટના પછી અગીયાર વર્ષ ઉપર રાણા કુંભે, તે વિજય સ્તંભ બના-

વવાનો આરંભ કર્યો. અને ત્યાર પછી દશ વર્ષે તેનું નિર્માણકાર્ય સંપૂર્ણ થયું. એ વિજય સ્તંભ પૂર્ણવિચમાં ઘડાઈ. આજ પણ મરની સામે તે ઘણાની દૃષ્ટીએ જીએ છે. તેનું સઘળું નિર્માણકાર્ય દશ વર્ષમાં સમાપ્ત થયું. તે રાણા કુંભની ચાલાકી અને તીક્ષ્ણ બુદ્ધિ સૂચવે છે. એ વિજયસ્તંભ અટલ અને અચળ ભાવે રહી હાલ મેવાડના રાજાઓની ખ્યાતિ ઘોષણા કરે છે.

રાણા કુંભની ઉદારતા અને મહત્તાથી વશીભૂત થઈ, માળવરાજ તેની સાથે બંધુતાના સૂત્રે બંધાયો. લઢ્ઢ ઇંચોમાં લખેલ છે જે જુનજુનું નામના સ્થળે દિલ્લીશ્વરની સેના સાથે, રાણા કુંભનું એકવાર યુદ્ધ થયું તે યુદ્ધ વ્યાપારમાં માળવરાજ મહમદે રાણા કુંભને મદદ આપી તે યુદ્ધમાં રાણા કુંભે જય મેળવ્યો. તે સમયે દિલ્લીની સત્તા એટલી બધી કમ થઈ ગઈ હતી જે મસીદમાં મુલ્લા લોકો, ફરી દિલ્લીશ્વર સારી સત્તા પામે તેના માટે મસજિદમાં ઇબાદત કરતા હતા, એકલા માલવ રાજાએ, દિલ્લીના ઘેરી સુલતાનને હરાવ્યો હતો.

વિદેશીય લોકોના હુમલામાંથી મેવાડને બચાવવા, જે ચોરાશી કીલ્લા, તે પ્રદેશમાં બન્યા હતા. તેમાંથી બત્રીશ કીલ્લા, એક માત્ર કુંભારાણાએ બનાવ્યા હતા. તેઓમાં, પોતાના નામથી ખ્યાત થયેલું કુંભ મેરૂ અત્યંત પ્રસિદ્ધ છે ચિતોડના સઘળા કિલ્લામાં કુંભમેરૂ કીલ્લો અત્યંત શ્રેષ્ઠ, મેવાડ પ્રદેશમાં કમળ મેરૂ નામનો એક કીલ્લો છે. પાર્વત્ય ભીલ લોકોના કબજામાં તે ઘણા કાળ સુધી રહ્યો. મહારાજ ચંદ્રગુપ્તના વંશમાં સંપ્રીત નામનો એક રાજા પેદા થયો છે, તેણે તે પ્રાચીન કિલ્લો બનાવ્યો છે. સંપ્રીત જૈન મતાવલંબી રાજા હોઈ ઇ. સ. ના બીજા સૈકામાં રાજ્ય કરતો હતો. એ પ્રાચીન કિલ્લામાં સ્થાને સ્થાને જે જૈન મંદિરો જોવામાં આવે છે તેથી તે સમયની કારકાર્યની ચાતુરી સ્પષ્ટ રીતે માલુમ પડે છે. કુંભમેરૂ નામના કિલ્લાનું પ્રધાનદ્વાર હનુમાનદ્વારના નામે પ્રખ્યાત છે. ત્યાં વીરવર હનુમાનની એક પ્રચંડ પ્રતીમૂર્તિ રક્ષક તરીકે વિરાજે છે. નાગરકોટનો જય કરી રાણા કુંભે તે નગરનાં સુંદર દરવાજાઓ સાથે આહુયા હતા. તેની સાથે ત્યાંથી તેણે હનુમાનની મૂર્તિ આણી હતી.

આબુ પર્વતના એક શિખર ઉપર પ્રાચીન પ્રમાર રજપુતોએ એક કીલ્લો બાંધ્યો છે. રાણા કુંભે, તેમાં એક સારી હવેલી બાંધેલી છે. ઘણું કરીને તેજ હવેલીમાં જ્યારે ત્યારે તે રહેતો હતો. તે હવેલીમાં અસ્ત્રાગાર અને રક્ષકશાળા હાલ પણ રાણા કુંભના નામે પરિચિત અને પ્રસિદ્ધ છે. રાણા કુંભ, પોતાની પ્રજાનો પ્રીતિપાત્ર રાજા હતો. તેનું પ્રમાણ, મેવાડવાસીના અનેક કાર્યથી મળી આવે છે, આબુ પર્વતના કુટ ઉપર રહેલા તે કીલ્લામાં કેટલાંક મંદિરો જોવામાં આવે છે, તેમાં એક મંદિરમાં રાણા કુંભની અને તેના જનક પ્રસ્તરની એક એક પ્રતિમૂર્તિ

છે. મેવાડના અધિવાસીઓ હાલ પણ ત્યાં જઈ, તે પ્રતિભૂતિની દેવ તૂલ્ય પૂજા કરે છે. જે દિવસે, રાણા કુંભે, તે ગિરિદુર્ગમાં વિરામ સંભોગ કર્યો છે, તે દિવસથી તે આજ દિવસ સુધી કેટલાક સૈફા ચાલ્યા ગયા તોપણ તેના વંશધરો, ત્યાં પોતાની અતૂલ ક્ષમતા ચલાવે છે. રાણાએ હાલના સીરોઈ પાસેના પ્રદેશમાં વાસંતી નામનો એક કિલ્લો કરાવ્યો. તે શીવાય, આરાવલી નિવાસી અસહ્ય મૈર લોકોના હુમલાથી દેવગઢ અને શેરો નદીને બચાવવા, રાણા કુંભે, પ્રાચીન નામનો એક કિલ્લો બનવાવ્યો. વળી ત્રારોલ અને પાનોરના બલદર્પિત દુર્ધર્ષ લોભીયા ભીલને વશમાં રાખવા તેણે, આહોર વીગેરે પ્રાચીન કિલ્લાને જીજ્ઞાસુદ્ધાર કરાવ્યો તે કિલ્લાઓ, મેવાડ અને મારવાડની સીમાનો નિર્દેશકતા છે.

એ સઘળી કીર્તિના દાખલા વિના રાણા કુંભની ધર્મકીર્તિના બીજા ઘણા દાખલા જોવામાં આવે છે. તેમાં બે દાખલા વિશેષ પ્રસિદ્ધ છે. પ્રથમ-કુંભશ્યામ. કુંભશ્યામને, આબુપર્વતના અધિત્યકા પ્રદેશ ઉપર બનવાવ્યો છે. જો કોઈ બીજા પ્રદેશમાં તે સ્થાપિત થયો હતો તો તેનું સૌંદર્ય વિશેષ બહાર પડી જત. બીજું બાંધકામ બહુ પ્રકાંડ છે જેને બનાવવામાં દસકરોડ રૂપૈઆનો ખર્ચ થયો છે. એ પુષ્કળ અર્થ વ્યયમાં રાણા કુંભે પોતાની ટેઝરીમાંથી આઠ લાખ રૂપૈઆ આપ્યા હતા. મેવાડના પશ્ચિમ ભાગમાં સદ્રિ નામના ગિરિ પ્રદેશમાં તે સુંદર વિશાળ મકાન આવેલું છે. તે મકાન, પુણ્યપાવન ઋષભદેવના * નામે ઉત્સર્ગીકૃત છે. છાના ગિરિ પ્રદેશમાં તે મકાન સ્થાપિત હોવાથી, દુર્ધર્ષ ધર્મદ્વેષી મુસલમાનના કઠોરકરાધાતથી ખચ્યું છે. પણ હુઝૂરનો વિષય એટલો છે જે હાલ તેની કોઈ સંભાળ લેતું નથી. ઋષભદેવનું જે પવિત્ર મંદિર એક સમયે મેવાડમાં પ્રધાન તીર્થ સ્થળ ગણાતું. તે મંદિર આજ જનશુન્ય હોઈ અરણ્યમાં પરિણામ પામ્યું. હાલ તેના આંગણમાં જંગલી પશુઓ વાસ કરી રહેલ છે રાણા કુંભ, જેમ વીરતા અને કવિતામાં કુશળતા રાખતો હતો તેમ શિષ્યકાર્યમાં પ્રીતિ અને કુશળતા રાખતો હતો. તેણે કવિતા રચનામાં વિશેષ જાણતિ મેળવેલ છે. સૌંદર્યના કીર્તનમાં તે પોતાની પ્રતિભાનો ઉપયોગ કરતો નહોતો, તે ભક્તિ રસ પ્રધાન કાવ્ય કરવામાં વિશેષ પ્રતિષ્ઠિત હતો. તેણે ગીતગોવિંદનું એક સુંદર પરિશિષ્ટ બનાવેલ છે.

રાણા કુંભ, મૈરના નિવાસી શ્રેષ્ઠ સામંત રાઠોડ સરદારની હુડિતા મીરાં

* રાણા કુંભનો એક જૈનધર્મીલંબી મંત્રી હતો. તે પરવાર કુળમાં જન્મ્યો હતો. ઈ. સ. ૧૪૩૮ માં તે મંત્રીએ, તે ઋષભદેવના મંદિરની પ્રતિષ્ઠા કરી. લોકના નાણાના ખર્ચે તે મંદિર ચણાવ્યું છે. તેના ત્રણ માળ છે અનેક પથ્થરના સ્થંભ ઉપર તે સ્થાપિત છે તે સઘળા સ્થંભો ચાળીસ શીટથી વધારે ઉંચાઈવાળા છે. મંદિરનું નિર્માણ કૌશલ અત્યંત અચળો આપે તેવું છે. તેની અંદર જુદાં જુદાં હૃદયગ્રાહી ચિત્ર કાર્યો છે. પ્રસિદ્ધ જૈન સંન્યાસીઓની પ્રતિભૂતિથી તે દેવાલય સુશોભિત છે.

બાઈને પરણ્યો હતો. મીરાંબાઈ રૂપ લાવણ્યવતી અને ધર્માનુરાગિણી રજપુતાણી હતી. એ સઘળા ગુણોમાં તે સમયની કોઈ રાજકુમારી તેની સમાન નહોતી. મીરાંબાઈ પરમ વિદુષી હતી. કવિતા રચનામાં તેની અપુર્વ સત્તા હતી. તેણે કૃષ્ણ વિષયે અનેક સારગર્ભ કવિતા રચેલી છે. વિષ્ણુવિષયક, તેની કવિતા હોઈ વૈષ્ણવોમાં વિશેષ સમાદત છે. હાલ પણ અનેક રાજકુળમાં કાવ્યાનુરાગિ, મીરાંબાઈની કવિતા બોલાતી સંભળાય છે આજ અનેક વૈષ્ણવો, તેની કવિતાનું ગાન કરતાં પ્રેમાનંદે પુલકિત થઈ પડે છે. વિદ્વાનો તેની કવિતા રચના શક્તિની સારી પ્રશંસા કરે છે. રાણા કુંભ પણ કવિ હતો. મીરાંબાઈ રાણા કુંભ પાસેથી કવિતા રચનાશક્તિ પામી કે રાણા કુંભ મીરાંબાઈ પાસેથી કવિતા રચવાની શક્તિ પામ્યો તે બાબતમાં કાંઈ નિશ્ચિત કહેવાતું નથી. ધર્મનિષ્ઠ વિદુષી મીરાંબાઈની જીવની પ્રકૃતિ ઉપન્યાસના સૌંદર્ય ભરેલી છે. યમુનાપુલિનથી તે દ્વારકાપુરી સુધી ભગવાન શ્રી કૃષ્ણનાં જોડલાં મંદિરો છે, તે સઘળાં મીરાંબાઈએ જોયેલાં છે. એવા પુરૂષ સુલભ્ય વ્યવહારથી, તેના ચરિત સંબંધે જુદી જુદી જાતની કલંક કહાણી કહેવાતી સંભળાય છે. પણ તે સઘળી કલંક કહાણીઓ જુઠી અને તેના પવિત્ર ચરિતને અયોગ્ય છે.

રાણા કુંભ, વીર અને પ્રેમિક હતો. આદિરસના અને વીર રસના અપુર્વ મિશ્રણથી તેનું હૃદય ભરેલું હતું. રાણાએ એક રજપુત કુમારીનું અપહરણ કર્યું હતું. આલાવાડ જનપદના એક અધિપ સરદારની તે પુત્રી હતી. કુંભના એ દુર્વ્યવહારથી શિશોદીય અને રાઠોડ રજપુત વચ્ચેનું એકતાસૂત્ર તુટી ગયું. ફરી બન્ને વંશો વચ્ચે પ્રાચીન વૈરભાવ ઉદ્દીપિત થયો. અપહરણ કરેલ રાજ પુત્રી પહેલાં એક રાઠોડ સરદારને આપી હતી. પ્રેમવિમૂઢ રાઠોડ સરદારે પોતાની જીવન શ્રેણિને મેળવવા અનેક ચેષ્ટા કરી પણ તેના દુર્ભાગ્યવશે તે વિક્ષણ નીવડી. તો પણ તેણે તે ખુબ સુરત પ્રાણુતોક્ષિણીની આશાને જલાંજલિ આપી નહિ. કાચમ મુંદરના મહેલના મધ્યના એક એકાંત ચેંબરમાં બેસી તે તે સુંદરીના ખુબસુરત પણાનું ધ્યાન કરતો હતો. એક સમયે તે અધીર થઈ પડ્યો તોપણ તેણે તે મોહ કરી ચિંતાને છોડી નહિ. રાત્રી દીવસ તે કુંભ મેરૂના મહેલ તરફ જોયા કરતો હતો. આલાવાડ રાજકુમારીએ રાજપુત રાઠોડને પેહેલાંથી હૃદય આપ્યું હતું, મોટા કુળમાં તેનો વિવાહ થયો. પણ તે બાલ્યપ્રણય ભુલી ગઈ નહોતી. તેના બાપે તેને, અનર્થકર અર્થલોભને વશ થઈ પ્રણયપાત્રના એક પ્રચંડ પ્રતિદ્વંદ્વીના હાથમાં સોંપી. તેણે દુહિતાના સુખ દુઃખનો વિષય જોયો નહીં રજપુત કુમારી પણ ચિંતામાં નિમગ્ન થઈ પોતાના અદૃષ્ટને હાથે ધીક્કાર આપવા લાગી. એ રીતે ઘણા વર્ષો વ્યતીત થયાં. વિરહ વિધુર રાઠોડ રજપુત હાથે પ્રયત્નોથી પણ પોતાની ચિતવિનોદીનીને પામ્યો નહિ. એકવાર તે કુંભ મેરૂના પશ્ચિમના પડખે રહેલા નિખિડ અરણ્યના

મધ્યમાં થઈ કીલ્લા ઉપર ચઢી શક્યો હતો, પણ રાજકુમારીને મળી શક્યો નહિ.

રૂડી રીતે અરધો સૈકો રાજશાસન ચલાવી રાણા કુંભે, પરિણતાવસ્થામાં પગલું મુક્યું. તેના સ્વજાતીય અને સ્વદેશીય શત્રુઓ તેના પ્રચંડ પરાક્રમથી હાર પામી મંત્રમુગ્ધ ભુજંગની જેમ, વિનીત ભાવે, તેના વશવર્તી થઈ રહેલા હતા. અનેક કિલ્લા, દેવાલય વીગેરે બનાવી તેણે ભાતુભૂમિને અલંકૃત કરી દીધી.

એટલામાં રાણા કુંભના કળવાન જીવન તરૂના મૂળમાં એક પાખંડી નર રાક્ષસે. કઠોરકુઠારા ધાતુ કયોઈ. તે સમયે પિશાચના પૈશાચિક દુરાચરણથી કલંકિત થયો. જે પરમ ગુણધાર રાણા કુંભે, દીર્ઘકાલ શાંતિ અને સુખ ભોગવી વાર્ધક્યના માર્ગમાં પગલું મુક્યું હતું. તે રાણા કુંભ પિશાચ ધાતુકના છુરીના ઘાએ આ લોકનો ત્યાગ કરી આલ્યો ગયો.

સં. ૧૫૨૫ (ઇ. સ. ૧૪૫૯) નું વર્ષ એક અશ્રુ પૂર્વ રોમાંચકર ભયંકર બ્યાપારથી કલંકિત થયું, જે પિશાચ નર રાક્ષસે પુત્ર હોઈ પોતાના જન્મ દાતાનું હૃદય શોષિત પાડ્યું. તેનું પાપી નામ આર્ય જાતિના પવિત્ર ઇતિહાસમાં લખવા યોગ્ય નથી. તે નામનો ઉચ્ચાર કરવાથી પાપ થાય છે. તે પિતૃહંતાનું નામઉદ્દો-રાજસ્થાનના કવિઓ તેને હત્યારો નરહંતા વીગેરે અવજ્ઞાસૂચક નામે બોલાવે છે. દુર્દૃશ્ય દુર્લિખ્સાને વશીભૂત થઈ દુરાચાર પિતૃઘાતિએ, હીણાકામાએ જે રાજ્યનો કબજો કર્યો તે રાજ્ય તે થોડો સમય ભોગવી શક્યો. વળી તે અદ્વકાળ પણ સુખથી કહાઢ્યો નહિ. રજપુતોની વિષ દૃષ્ટિથી તે કાળાતિપાત કષ્ટથી કરતો હતો. ત્યાં સઘળાં બંધુ બાંધવ આત્મીયજનો વીગેરેએ તેનો ત્યાગ કર્યો. એ પરિત્યક્ત અને ઘણિત અવસ્થાએ પોતાનું પાપાન્નિત સિંહાસન લાંબો કાળ રાખવા તેણે હિણુ પદસ્થ આશામી સાથે કપટ બંધુત્વ સ્થાપ્યું. તે પાપિષ્ઠ ઉદાએ દેવરા સામંતરાજને સ્વાધીન રાજના પદે સ્થાપ્યો અને તેની સાથે મિત્રતા બાંધી પણ દુર્વૃત્તને એક ક્ષણવાર પણ શાંતિ મળી નહિ. તેણે યોધપુરના * રાજને શંભર આજમીર અને કેટલાક જનપદ તેણે બંધુતા માટે આપ્યાં. તેના મનમાં વિશ્વાસ હતો જે તેઓ તેને મદદ આપે દુકામાં તેનો અભિલાષ પૂર્ણ થયો નહિ. તેને મનોવેદનાની પણ સીમા રહી નહિ. પોતાના પાપાણુ હૃદયની તૃપ્તિ કરવા માટે પાપિષ્ઠ ઉદાએ રાજ્યમાં અત્યાચાર કરવો શરૂ કર્યો. તેના અત્યાચારથી રાજ્યમાં તે સંભ્રમહિણુ થઈ પડ્યો, મેવાડ રાજ્યનું ગૌરવ વધારવા રાણા કુંભ જેવા સુદક્ષરાજાઓએ દીર્ઘ કાળ ઉદમ કર્યો હતો. તે ક્ષત્રિયાધમ રાજ કુલાંગાર ઉદોના રાજ શાસનમાં કેવળ નિરર્થક ગયો. ઉદાને સઘળું વૃથા થઈ પડ્યું,

* સમાલોચ્ય ઘટનાના દશ વર્ષ અગાઉ સં. ૧૫૧૫ માં યોધરાવે યોધપુરની પ્રતિષ્ઠા કરી

હઝારો ચેષ્ટા કરવાથી પણ, તે હઝારો વૃશ્ચિકદંશન જેવી પીડા આપનારી પિતૃ હત્યાને વિસરી શક્યો નહિ. જે રાજાઓ તેના બંધુતા પાસે બંધાયા હતા. તે રાજાઓ તેની ઘૃણા કરવા લાગ્યા. ત્યાર પછી લાઈલાજ થઈ તેણે દિલ્લીશ્વરના ચરણ તળે આશ્રય લીધો. તેના કરમાં પોતાની પુત્રીને આપી તેણે તેની મદદ માંગી. દુરાચાર ઉદો દિલ્લીશ્વર પાસેથી પાછો ફરી દિવાનખાનામાંથી બહાર આવતો હતો એટલામાં તેના શિરો દેશે વજ્રઘાત પડ્યો, તેટલામાં તે ભૂમિતળે પડી મરણ પામ્યો. કઠોર પાપનું કઠોર પ્રશ્નિત થયું ! પાપિ જીવન નાટ્યની ચવનિકા અંતકાળ માટે પડી. ભદ્ર સંપ્રદાયભૂક્ત એક આશામીએ ઉદોને તેના કલંકિત કાર્યમાં મદદ આપી હતી.

રાજસ્થાનમાં તે સમયે બ્રાહ્મણ, યતિ, ચારણ ભાટ વિગેરે પ્રતિગ્રહજીવી લોકો માંગણ નામે કહેવાતા હતા. તે માંગણો સર્વદા વિદ્વેશ ભાવવાળા હતા. એક બીજાના ઉપર પ્રજુત્વ સ્થાપવા તેઓ વીશેષ ઉત્સુક હતા, વીરવર હમીરના રાજ્યથી તેમાંથી માત્ર ચારણ વિશેષ પ્રસિદ્ધ અને પ્રતિષ્ઠાવાળા થયા. ગણના કરી એક જ્યોષી બ્રાહ્મણે કહ્યું જે “ એક ચારણના હાથથી રાણા કુંભનું મૃત્યુ થાશે. ” રાણાની પ્રથમની ચારણ ઉપર વિરક્તિ હતી. આ ક્ષણે જોશીની વાણી સાંભળી રાણાએ સઘળા ચારણોની ભૂસંપત્તિ ખેંચી લીધી અને તેઓને દેશનિકાલ કરી દીધા. ચારણોને કઠોર દંડેકિત કરવાથી રાણાએ દુઃહસિક કામ કર્યું એમ કહેવાય. પણ ચારણોને એ કઠોર દંડ ઘણો સમય લોગવવો પડ્યો નહિ. યુવરાજ રાયમલ્લના સદનુષ્ઠાનથી તેઓએ એ કઠોર દંડમાંથી નિષ્કૃતિ મેળવી યુવરાજ રાયમલ + કોઈએક અવૈધિક કૌતુહલને વશવર્તી થઈ, રાણાના હુકમે ઇંડર પ્રદેશમાં દેશનીકાલની સજા લોગવતો હતો. એક ચારણ તેનો અનુગત હતો. તે ચારણે કૌશળથી તેનું મનોરંજન કરી, રાજાનો અનુગ્રહ પોતાની ભૂસંપત્તિ સાથે મેળવ્યો.

પોતાના પરાક્રમથી અને સત્તાથી સં. ૧૫૩૦ (ઈ. સ. ૧૪૭૪) માં રાણા કુંભના સિંહાસન ઉપર રાણો રાયમલ બેઠો. સિંહાસન ઉપર બેઠો તેના અગાઉ રાષ્ટ્રાપહારી પિતૃહંતા ઉદોની સામે તેને ખડગ લેવું પડ્યું હતું. પાંખડ ઉદાએ પરાજય પામી, દિલ્લીશ્વરના શરણે જઈ, તેને પોતાની પુત્રી આપવા પ્રતિજ્ઞા કરી હતી, પણ વિધાતાએ તેની તે પ્રતિજ્ઞા પાળવા દીધી નહિ તેના સિંહેષમલ્લ અને સૂર્યમલ નામના બે પુત્ર હતા. ઉદોના શોચનીય મૃત્યુ

× રાયમલ્લને કોઈ વિલક્ષણ કારણ માટે રાણાએ નિર્વાસિત કર્યો. જે દિવસે રાણા કુંભે ચવન લોકો ઉપર જીનુંજીનું યુદ્ધ સ્થળે જાય મેળવ્યો. તેના બીજા દિવસે તે કોઈ કારણસર આસન ચઢણ કરી કોઈ મંત્રનું ઉચ્ચારણ કરી પોતાની તલવાર માથા ઉપર ત્રણવાર ફેરવતો હતો. રાયમલ્લે તેનું કારણ રાણાને પુછ્યું. રાણાએ ક્રોધ પામી તેને બહિષ્કૃત કર્યો. તેજ રાયમલ્લના અવૈધ કુતુલનું વિષમય ફળ.

પછી દિલ્હીશ્વરે તે બે ભાઈઓને સાથે લઈ મેવાડ ઉપર હલ્લો કર્યો. હાલનું નાથદ્વાર તે સમયે શિયાહી નામે પ્રસિદ્ધ હતું. યવનરાજ, ને શિયાહી ક્ષેત્રમાં પોતાની સેના રાખી યુદ્ધની પ્રતીક્ષા કરતો હતો. મેવાડના સરદાર સામંતોએ એકઠા થઈ રાણા રાયમલ્લેનો પક્ષ લીધો. શાથી કે તેઓ જાણતા હતા જે રાણો રાયમલ્લે મેવાડનો ખરો રાજા છે. તેઓ ટોળે ટોળે આવી રાણાના વાવટા નીચે એકઠા થયા, આખુ અને ગિરનારનાં બે રાજા તેની મદદે રણક્ષેત્રમાં ઉતર્યા, રાણો રાયમલ્લે મોટી સેના સાથે ઘાષા નામના સ્થળે યવનોનો સંઘુખી ન થયો. થોડા સમયમાં એક ભયાવહ યુદ્ધ થયું. રાષ્ટ્રાપહાર ઉઠોના બે પુત્ર પ્રચંડ વિક્રમે રાણાની સેનાને મથિન કરવા લાગ્યા. પણ તેઓ રાણાના ભીષણબળનો પ્રતિરોધ કરી શક્યા નહિ. છેવટ તેઓએ પરાસ્ત થઈ રાણાની વશ્યતા સ્વીકારી. રાણાએ તેના સઘળા અપરાધ ક્ષમા કરી. તેઓને આદરથી સ્વીકાર્યા એ યુદ્ધમાં દિલ્હીશ્વર એવો પરાજીત થઈ ગયો કે ફરીથી તે તેના જીવનમાં મેવાડની ત્રિસીમામાં આવ્યો નહિ.

રાણા રાયમલ્લના ત્રણ ધુરંધર પુત્રો અને બે પુત્રી હતી. ગીરનારના અધિપતિ શુરજીએ અને શીરોઈના દેવરાજ જયમલ્લે રાણાની તે બે કન્યાનો વિવાહ કર્યો હતો. જયમલ્લ સાથે રાણાએ પોતાની દુહિતાનો વિવાહ કર્યો કે તેણે તેને, વિવાહચૈતુકમાં આખુ પર્વત આપ્યો. તે પોતાના વીર ચરિત પૂર્વ રાજાઓનું ગૌરવ રાખવા સત્તાવાળો હતો. માલવરાજ ગયાસુદીન સાથે તેનો ઘોર સંઘર્ષ થયો. તે સંઘર્ષ ઓલવવામાં બન્ને રાજા અસંખ્ય યુદ્ધમાં ઉતરી પડ્યા. રાણાએ, એ સઘળા યુદ્ધમાં યવનરાજ ઉપર સંપૂર્ણ જય મેળવ્યા. તેના ભત્રીજા શિહેષમલ્લ અને સૂર્યમલ્લ તે જય મેળવવાના પ્રધાન કારણ અને સાધન હતા. ગયાસુદીનની સંપૂર્ણ હાર થઈ. તેણે રાણા સાથે સંધી કરવાનો પ્રસ્તાવ કર્યો. ઉદાર હૃદય રાણા જયમલ્લે, તેનો પ્રસ્તાવ ગ્રાહ્ય રાખ્યો. ત્યાર પછી મેવાડેશ્વર નિષ્કંટક રાજ્ય કરવા લાગ્યો, શાથી કે તે સમયમાં ભારત વર્ષમાં એવો કોઈ રાજા નહોતો કે રાણાની સત્તાના વિરુદ્ધે આચરણ કરે. આ સઘળી ઘટના પછી લોદી વંશના રાજા દીલ્લીના સિંહાસને આવ્યા. મેવાડના ઉત્તર પ્રાંતમાં રહેલ પ્રદેશ માટે રાણાને, તેઓ સાથે તકરાર ચાલ્યો.

ઉપર આપણે કહી ગયા કે રાણા રાયમલ્લને ત્રણ ધુરંધર પુત્રો હતા. તેઓના નામ સંગ, પૃથ્વીરાજ અને જયમલ્લ સંગ અને પૃથ્વીરાજ વિશેષ પ્રસિદ્ધ સંગ. વીરવર બાબરનો પ્રતિયોગી હતો. પૃથ્વીરાજ તે સમયના ભારતવર્ષના રાજાઓમાં મહાવીર હતો. નાનો જયમલ્લ પણ વીરત્વમાં તે બે ભાઈનો સમકક્ષ હતો. તે ત્રણ મહાવીર ભાઈઓ સુબ્રાતૃભાવે સંબંધ એક સંપે રહ્યા હતા. ભારતવર્ષનું ભાગ્યચક્ર, મંગલતામાં અને શુભતામાં ફરી જત. પણ ભાર-

ત ભૂમિના અદૃશ્યમાં ચવનનું અખંડિત દાસત્વ લખેલું હોવાથી તે ત્રણ ભાઈઓ, પરસ્પરની અમંગળ કામના કરતા, પરસ્પરના વિદ્વેષ ભાવાપન્ન થઈ ગયા. તેઓના ઘોતર દ્વેષમય ગૃહવિવાહમાં રાણા રાયમલનું જીવન અત્યંત કષ્ટકર થઈ પડ્યું. તેના રાજ્યની સુખશાંતિમાં વ્યાઘ્રાત આવી પડ્યો. ચારે દિશા તરફ ઘોર અશાંતિ તેને ભય પમાડવા લાગી. પોતાના રાજ્યની શાંતિ સ્થાપવા, તેણે તે રાજકુમારોને નિર્વાસીત કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. તેનો પહેલો પુત્ર સંગ તે ભયંકર અંતર્વિગ્ધવમાંથી આત્મજીવન બચાવવા માટે દેશ છોડી બીજા પ્રદેશમાં આલ્યો ગયો. રાણાએ, પૃથ્વીરાજને તેના ઉત્કટ ઔદ્વિગ્ધને લીધે દેશ બહિષ્કૃત કર્યો. નાનો જયમલ્લ અકાળે આ લોકમાંથી અંતર્હિત થયો.

સંગ અને પૃથ્વીરાજ સહોદર ભાઈ હતા. તેઓની જનની ઝાલા વંશની પુત્રી હતી. જયમલ્લ તેઓનો આરમાન ભાઈ થાય. ચોહાણ વંશીય પૃથ્વીરાજ સાથે શિશોદીય પૃથ્વીરાજનું વિશેષ સાદૃશ્ય માલુમ પડે છે. ચોહાણ વંશીય પૃથ્વીરાજની વીરતા જેવી શિશોદીય વંશના પૃથ્વીરાજની વીરતા હતી. એ બન્નેમાં એવું સાદૃશ્ય જોવામાં આવે છે કે એક રાજાને બીજા રાજાની પ્રતિકૃતિ માનવામાં આવે તો કાંઈ અત્યુક્તિ થાય તેમ નથી. શિશોદીય પૃથ્વીરાજના વીર ગુણ ઉપર મેવાડવાસીઓ એટલાબધા મુગ્ધ હતા કે મેવાડની અધોગતિમાં તે વીર પુરૂષનાં ચરિત સંભારી તેઓ આનંદિત થતા. સંગ અને પૃથ્વીરાજમાં બહુ વૈસાદ જોવામાં આવે છે. સંગનું ચરિત, પૃથ્વીરાજના ચરિતથી વિપરીત હતું. બન્ને વીર અને સાહસી હતા. પણ સંગનું સાહસકય, વિવેક દ્વારાએ નિયમિત હતું. પૃથ્વીરાજ નિરંતર યુદ્ધ માટે ઉત્સુક હતો. તે એક ક્ષણ બડગને મીચાનમાં નાખવા હર્ષ માનતો નહી.

તે બડગની મદદે, પોતાના પ્રારબ્ધનો માર્ગ નિષ્કંટક કરવા પ્રતિજ્ઞાવાળો હોઈ બોલતો જે “વિધાતાએ મેવાડના શાસન કર્તાનો અધિકાર સોંપવા મને સરજ્યો છે.” સંગ રાજ્યમાં જેટ પુત્ર હતો. અગ્ર જન્મતાના અધિકારે તે, ચિતોડના સિંહાસને બેસવાને પાત્ર હતો. ઉદ્ધતસ્વભાવ પૃથ્વીરાજના માટે તે પાત્રતા, તે ભોગવી શક્યો નહિ. ચિતોડના સિંહાસને કોણ બેસે, તેના માટે રાણાના પુત્રોમાં વિવાદ ચાલ્યો. પ્રત્યેક કુમાર, પોત પોતાનું હિત સાધવા તત્પર થયા.

એ પ્રમાણે વિવાદ કરતા રાજકુમારો, પોતાના કાકા સૂર્યમલ પાસે, રાજ સિંહાસનના અગ્રધિકારના હક માટે તર્કવિતર્ક કરતા હતા. એટલામાં મોટો રાજકુમાર સંગ ધીરે ધીરે બોલ્યો. “ન્યાય મતે હુંજ મેવાડના દશ હજાર નગરનો ઉત્તરાધિકારી છું, પણ તમે મારા સ્વાર્થના વિરોધી થયા છો.” આ સ્મયે, એ વિવાદની મીમાંસા સહેજે થાય તેવી નથી; ત્યારે જો તમે, નાહરા

મુગરાની ચારણી દેવીની પરિચારિકાની ગણના ઉપર ભરૂસો રાખો તો સઘળા વિવાદનો ચુકાદો થાય તેમ છે. જે તમે સહુ સંમત હો તો ચાલો, તેની પાસે જઈએ. પણ પહેલા એ પ્રતિજ્ઞા કરો કે, જેને તે પસંદ કરે તેજ ચિતોડના સિંહાસને બેસે.” શઘળા તે વાતમાં સંમત થયા. સંગના વચનનું અનુમોદન કરી તેઓ ચારણી દેવીના એકાંત સ્થળે ગયા. તે એકાંત પર્વત કંદરમાં પેસી પૃથ્વીરાજ અને જયમલ્લ એક આસને બેઠા. સંમુખે એક વ્યાઘ્રચર્મ ખીછાવ્યું હતું, સંગ તેના ઉપર બેઠો. તેનો કાકો સૂર્યમલ્લ પણ તેની પડખે તે ઉપર બેઠો. પૃથ્વીરાજે, તે યોગીની દેવી પાસે પોતાનો મનોભિલાષ નિવેદન કર્યો. એટલામાં યોગીનીએ વ્યાઘ્રચર્મ તરફ આંગળી કરી, તેથી સઘળા સમજ્યા જે સંગજ, ચિતોડના સિંહાસને બેસવા પાત્ર છે અને સૂર્યમલ્લ પણ રાજ્યનો કેટલોક ભાગ ભોગવવા અધિકારી છે. પૃથ્વીરાજ, તેટલામાં પોતાનું ખડગ લઈ સંગનું માથું કાપવા આગળ વધ્યો. સૂર્યમલ્લે વચ્ચમાં પડી, પૃથ્વીરાજના આઘાતમાંથી સંગ ખચાવી દીધો.

ચારણી દેવીની પરિચારિકા, પોતાના રક્ષણ માટે દૂર પલાયન કરી ગઈ. જ્યારે પૃથ્વીરાજે સૂર્ય મલ્લ ઉપર હુમલો કર્યો. મંદીરનાં અંદર બંને વચ્ચે ઘણું યુદ્ધ થયું. તે યુદ્ધ, થોડામાં પ્રશમિત ન થયું, તેમાં બંનેને અસંખ્ય આઘાત લાગ્યા. સંગને એક બાણ અને પાંચ તલવારના ઘા લાગ્યા. તે તે સ્થળથી પલાયન કરી ગયો. શરના આઘાતથી તેની એક આંખ કુટી. એ વિષમ દ્વંદ્વ યુદ્ધમાંથી પલાયન કરી સંગ ચતુર્ભુજ દેવીના મંદીર તરફ દોડ્યો. ત્યાંથી શિરાંતિ નગરને વીંધી, તેણે ઉદાવતવંશીય વીદ્યા નામના રજપુતનો આશ્રય લીધો. ક્ષતવિક્ષતાંગ સંગે વિદ્યાનો આશ્રય માગ્યો, સદાશય વિદ્યાએ રાજપુત્રીથી તેને આશ્રય આપ્યો. એટલામાં જયમલ્લે તીવ્ર વેગે આવી સંગ ઉપર હલ્લો કર્યો. શરણાંગત સંગના રક્ષણ માટે સદાશય વિદ્યાએ જયમલ્લના હુમલાની વ્યર્થતા કરી દેવા પ્રયત્ન કર્યો. સંગ ત્યાંથી પલાયન કરી બીજા સ્થળે ચાલ્યો ગયો.

ક્ષતમાંથી આરોગ્ય મેળવી ફરીવાર બળવાળો થઈ તેજસ્વી પૃથ્વીરાજ, પોતાના પ્રચંડ પ્રતિદ્વંદ્વી અગ્રજસંગની શોધ માટે ચાલ્યો. સંગે, પૃથ્વીરાજની ચેષ્ટા જાણી, તે પોતાના રક્ષ માટે છાનાં વેશમાં ગુપ્ત સ્થાને વિચરણ કરી ભમતો હતો, એ અજ્ઞાતવાસ કાળમાં તેના કષ્ટની અને દુર્દશાની સીમા રહી નહોતી જે સંગ રાજપુત્ર અને મેવાડના સિંહાસનનો ઉત્તરાધિકારી હતો તે સંગ નિર્વાસિત મનુષ્યની જેમ અતિદીન ભાવે, વનેવને ભટકતો હતો. દુર્દશામાં આવેલા સંગે નિરૂપાઈ થઈ, કેટલાક છાગપાળનો આશ્રય લીધો તે બકરા ચરાવી જાણતો નહોતો તેથી તેઓ તેને મારતા હતા. પોતાના આશ્રયમાંથી તેને કહાડી સુકતા હતા વર્ણી સંગના કાલાવાલાથી તેઓ પોતાના આશ્રયમાં તેને રાખતા હતા તેઓ તેની પાસે ઘઉંના લોટના પિષ્ટક કરાવતા. સંગ એ પ્રમાણે દુર્દશામાં રાત્રીદિવસ

કહાદતો હતો. એટલામાં કેટલાક રજપુતોએ આવી તેને અક્ષશસ્ત્રો એક ઘોડા સાથે આપ્યાં તેની સાથે લઈ તેઓ શ્રીનગરના* કરીમચાંદનામના એક સરદાર પાસે ગયા કરીમચાંદ પરમાર વંશીય રજપુત રજપુત હતો. તે દસ્યુ વ્યવસાયી સરદાર હતો. સંગ તેનો દળબુક્ત થયો તેણે તેની વૃત્તિનું અવલંબન કર્યું. છુટનો વ્યાપાર પુરો કરી એક રોજ સંગ પોતાના ઘોડા ઉપરથી ઉતરી એક વડલા નીચે બેઠો ત્યાં વિરામદાયિનિ નિદ્રાદેવીએ તેની ચક્ષુનો આશ્રય કર્યો પોતાના મીયાન સાથેની તલવાર ઉપર પોતાનું મસ્ત મુકી તે નિદ્રાદેવીને વશ થઈ ગયો, તે વૃક્ષ નીચે જ્યસિંહ બાલિય અને જૈમુસિદ્દિલ નામના બેવિશ્વસ્ત નોકરો પોતાની રસોઈ કરતા હતા. તેઓના ત્રણ ઘોડા પાસેના મેદાનમાં ચરતા હતા. સૂર્યની તિલ્લુરસ્મિ, વડલાનો ભેદ કરી, સંગના મુખ ઉપર પડતી હતી. તે રોડ્ર તાપનો અનુભવ કરતા એક મોટો ભુજંગ આવી, સંગના મસ્તક ઉપર પોતાની ફણ વિસ્તારવા લાગ્યો. તેની ફણ ઉપર એક જાતનું પંખી ઉંચેથી ચિત્કાર કરવા લાગ્યું. શકુન જાણનાર માર્ઝ નામના એક ભરવાડે તે સઘળો વ્યાપાર જોયો. સંગને ઉઠેલો જોઈ તેણે તેની પાસે સવિસ્તય કહી દીધું જે “આપ રાજસન્નમાન પામશો” કરીમચાંદે સંગની સઘળી હકીકત સાંભળી પોતાની પુત્રી તેના કરમાં આપી. જ્યાં સુધી સંગને પિતૃ સિંહાસન ન મળ્યું ત્યાંસુધી કરીમચાંદે સંગને મોટા આદરથી પોતાના મહેલમાં રાખ્યો.

ત્રણ ભાઈઓના વાદ વિવાદના ખગર થોડા સમયમાં રાણા રાચમલના કાને પહોંચ્યાં. તેણે સાંભળ્યું જે ઉદ્ધત સ્વભાવ પૃથ્વીરાજના કઠોર વ્યવહારે તેનો ખરો ઉતરાધિકારી નાશ પામવાની સ્થિતિમાં આવી ગયો છે; તેથી તે પૃથ્વીરાજ ઉપર અત્યંત ક્રોધાયુક્ત થયો તેણે પૃથ્વીરાજને પોતાના રૂબરૂ બોલાવ્યો તણે તેના અન્યાયચરણ માટે પુષ્કળ તિરસ્કારથી કહ્યું જે “તું મારા રાજ્યથી દૂર થઈ જા.” તું એવો ઉદ્ધત સાહસી અને કલહ પ્રિય છે, જેથી આત્મ જીવિકા ચલાવી શકીશ.” તેજસ્વી પૃથ્વીરાજે પિતાનો તિરસ્કાર ધીર ભાવે સાંભળ્યો; તે બીલકુલે ગભરાયો નહિ. માત્ર પાંચ જન અશ્વારોહીને લઈ તેણે પિતૃ રાજ્યનો પરિત્યાગ કર્યો અને ગદવારના પેટાના બાલીય નામના નગર તરફ ચાલ્યો.

* રાણા કુંભના શોચનીય વધથી મેવાડમાં મુખ શાંતિ નાશ પામી હતી. વળી રાજકુટુંબમાં અંદર અંદર કલહ હોવાથી રાજ્યમાં અરાજકતાનો પ્રાદુર્ભાવ થયો. તેથી મેવાડમાં એક એક પ્રદેશ રક્ષામાં રહી શકે તેમ રહ્યા નહિ. વિશેષ કરી ગદવાર જનપદ રક્ષામાં ન રહે એવી સ્થિતિમાં હતો. ગદવાર આરાવલ્લીની પાસે સ્થાપિત આરાવલ્લી પર્વત નિવાસી મીન લોકો ગદવારમાં આવી, તેનો નાશ કરવા લાગ્યા.

ગદવારની રાજધાની નાંદોદમાં જે રાજકીય સેનાદળ રાખેલ હતું, તેની તે પર્વતવાસીઓએ ગણુત્રી કરી નહિ. તે સેનાદળ મીન લોકની ગતિનો રોધ કરી શક્યું નહિ. પૃથ્વીરાજના જાણવામાં તે હકીકત આવી. પૃથ્વીરાજે થોડો સમય નાંદોદમાં ગાળવાનો વિચાર કર્યો. પોતાનાં પ્રયોજનીય દ્રવ્યો લેવા માટે તેણે ત્યાંના ઉંઝા નામના વાણીયાના ઘેર પોતાની વીંટી ઘરેણે મુકી. દેવનો વિચિત્ર મહિમા, ઉંઝાએ પૃથ્વીરાજને ઓળખ્યો નહિ, પણ થોડા સહવાસમાં તેણે પૃથ્વીરાજને ઓળખી કહાઢ્યો. ઉંઝાએ, પૃથ્વીરાજને સઘળી જાતનું અનુકુલ્ય આપવા પ્રતિજ્ઞા કરી. પૃથ્વીરાજે તે વણિક ઉંઝાને પોતાના દળમાં દાખલ કર્યો. તેના પરામર્શના અનુસારે તેણે મીન લોકોનો નિગ્રહ કર્યો અને ગદવાર જનપદમાં શાંતિ સ્થાપી. પૃથ્વીરાજ વીર સાહસી અને તેજસ્વી હતો. તેના પિતાએ તેના પ્રકૃત ગુણનો સંપૂર્ણ વિચાર કરી તેને નિર્વાસિત કર્યો હતો. તે અવસ્થામાં તેનો પુરુષાર્થ નાશ પામ્યો નહોતો. તે નિશ્ચય જાણતો હતો જે રાજકુળમાં જન્મ લઈ પોતાના પુરુષાર્થની મદદે અસંખ્ય વિઘ્નો અને આફતો દુર કરી તે રાજ સિંહાસન મેળવી શકશે. દુરાચાર મીન લોકોના કરાળગ્રાસમાંથી ગદવાર જનપદને પચાવવા પૃથ્વીરાજ યોગ્ય અવસરની રાહ જોતો હતો.

જે સમયે પૃથ્વીરાજ નાંદોદનગરમાં આવી પહોંચ્યો, તે સમયે રાવત ઉપાધિધારી મિનાધિપ, તે નગરમાં પોતાનું શાસન ચલાવતો હતો. તે એવો પ્રતાપશાળી થઈ ગયો હતો કે, અનેક રજપુતો તેના તાબામાં નોકર થઈ રહેલા હતા. ઉંઝાની મંત્રણાના અનુસારે પૃથ્વીરાજે તે મીનાધિપનું આધિપત્ય સ્વીકાર્યું. પોતાની ખરી જાત વીગેરે છુપાડી, તે મીનાધિપની સેવા કરવા લાગ્યો. અને શા ઇલાજથી, ગદવાર જનપદનો ઉદ્ધાર થાય તે ઇલાજે તે શોધવા લાગ્યો સૌભાગ્ય વશે, તે ઇલાજનો મુયોગ પોતાની મેળે પૃથ્વીરાજની પાસે આવ્યો. મીનલોકો આહેરીયા નામનો મહોત્સવ પાલતા હતા. તે મહોત્સવમાં નોકરો થોડા રોજ સ્વાધીનતા પામી પોતાના ઘેર જઈ કુટુંબને મળતા હતા. પૃથ્વીરાજને પણ થોડો સમય સ્વાધીનતા મળી, તે અવસરમાં પોતે પોતાના અભીષ્ટ સાધવામાં તત્પર થયો. નગરની બહાર આવી તેણે પોતાના અનુગત રજપુતોને બોલાવ્યા. તેણે તેઓને પોતાનો અભિપ્રાય જાહેર કર્યો. જેમાં તેણે મીનરાજને પકડી પાડવાનું કહ્યું, જેવું તેનું કહેવું સાંભળ્યું કે તેના અનુચર રજપુતો મીનાધિપ ઉપર પડ્યા. થોડા સમયમાં નગરમાં હાલક લોલક થયું. મીનલોકો તથા નગરવાસીઓ રજપુતોના હુમલાથી ત્રાસ પામી પલાયન કરી ગયા. પૃથ્વીરાજ નગરની બહાર ઉભા રહી તે વ્યાપાર જોતો હતો. જોતા જોતામાં તોફાને ભયંકર મૂર્તિ ધારણ કરી. તે તોફાનમાંથી બચવા માટે ઘોડે ચઢી મીનરાજ નગરની બહાર નીસર્યો. પૃથ્વીરાજે તેને પકડી પાડ્યો. પૃથ્વીરાજના ભાલાથી તે હણાયો દુર્વૃત્ત મીનરાજની દુરાકાંક્ષા પારપડી નહીં, તેનું તે ઉપયુક્ત ફળ

પામ્યો. અડખે પડખેનાં ગામડાં સળગાવી દઇ પૃથ્વીરાજે મીનલોકોને ઉપયુક્ત સળ આપી. સઘળા મીનલોકો પૃથ્વીરાજના અને તેના અનુચરના હાથમાં પડ્યા. માત્ર એક કિલ્લા શીવાય સઘળો ગઢવાર પ્રદેશ પૃથ્વીરાજના કબજામાં આવ્યો, તે કિલ્લાનું નામ દૈશુરી હતું, તે ચોહાણ રજપુતના કબજામાં હતો.

મીન લોકોના હાથથી ગઢવાર જન પદનો ઉદ્ધાર કરી. તેનો શાસન ભાર પૃથ્વીરાજે ઉઝા અને સદાને સોંપ્યો. સદા સોલંકીએ તે સમયે સદગડને કબજે કર્યું હતું. પાટણના ધ્વંસ પછી તેનો કોઈ પૂર્વ પુરૂષ તે સઘળા પાર્વત્ય પ્રદેશમાં આશ્રય કરી રહેલ હતો. સદાએ, માદ્રૈયા ચારણની પુત્રી સાથે વિવાહ કર્યો, એટલેકે તે સસરાનો પક્ષ છોડી પૃથ્વીરાજના પક્ષમાં રહેવા રાજી નહોતો. પણ વિજયી રાજકુમાર પૃથ્વીરાજે, દૈશુરી નગર વિગેરે તેને ભૂમિવૃત્તિમાં આપ્યાં. તેથી સદા તેનો પક્ષ છોડી શક્યો નહી. તે સમયે પૃથ્વીરાજના કાર્યો રાણાને શ્રવણગોચર થયાં. રાણાએ પૃથ્વીરાજ ઉપર સંતુષ્ટ થઈ તેને નગરમાં પાછો બોલાવ્યો.

પૃથ્વીરાજ પિતૃરાજ્યમાં પાછો આવ્યો, તે સમયે જયમલ્લનો ઘાત થવાથી તેના સૌભાગ્યનું દ્વાર પરિષ્કૃત થયું. આવશ્યક બોધે આ સ્થળે જયમલ્લના મૃત્યુનું વીવરણ આપવું યોગ્ય છે. પ્રાચીન તક્ષશીલા તાડાતંક નામે કહેવાતું હતું. તે તાડાતંક, રાજ શુરતાન નામના એક રજપુતના કબજામાં હતું. જે ચાલુક્ય રાજાઓએ દીર્ઘકાળ અણહીલવાડ પાટણમાં રાજ્ય કર્યું. આ તેનો વંશધર રાવકુસૂરતાન હતો. ઇસ્વીસનના તેરમા સૈકામાં યવન વીર અલ્લાઉદ્દીનના બાહુબળના પ્રભાવે, સૂરતાનના પૂર્વજોએ અણહીલવાડ પાટણ છોડી ભારતવર્ષના મધ્ય પ્રદેશમાં આશ્રય લીધો. ત્યાં વસી, રાજ્યચ્યુત સોલંકી રજપુતોએ પ્રાચીન તક્ષક કુળાધિક્ત તોડાતંક કબજે કર્યું. પણ તેના વંશધરો. લાંબા સમય સુધી ત્યાં રાજ્ય કરી શક્યા નહી, છેવટે સૂરતાન રાવને પ્રસિદ્ધ અફ્ગાન વીર લીલે ત્યાંથી કહાડી મુક્યો. ત્યાંથી તે નીસરી આરાવલ્લીના પાદ પ્રદેશસ્થિત બેદનોર નગરમાં આશ્રય લઈ, તે સુખે દુઃખે સમય કહાડવા લાગ્યો. તેના પેટે તારાબાઈ નામની એક પરમ સુંદર પુત્રી પેદા થઈ. તે તારાબાઈ તેના દુઃખની ચંત્રણાની અને કષ્ટની શાંતવના થઈ પડી. જ્યારે જ્યારે તે શોક સાગરમાં ડુબી અત્યંત પીડિત થાતો ત્યારે તે આનંદદાયિની તારાબાઈનું સુખ કમલ જોઈ

÷ એ ભૂમિવૃત્તિના દાનપત્રમાં પૃથ્વીરાજે પોતાના વંશધરોને દિવ્ય આપી સુચવ્યું છે જે કોઈએ તે ભૂમિવૃત્તિ પાછી લઈ લેવી નહી. તેના વંશધરો હજી સુધી તેની સુચના પાળે છે.

* પ્રાચીન તક્ષક લોકો સ્થાપત્ય કળામાં વિશેષ પારદર્શી હતા. તેની પ્રતિતિ, તક્ષશીલાના મહેલ વિગેરે જોવાથી થાય છે. હાલ તો તે નગર સંપૂર્ણ રીતે વિધ્વસ્ત છે. તોપણ તેના ધ્વંસ રાશીમાંથી તેમાં પ્રાચીન ગૌરવના અનેક ચિન્હો નીસરી આવે છે.

શાંતિ ભોગવતો હતો. તારાબાઈ તેના જીવનનું જીવન અને આશાની આશા હતી. દગ્ધ મરૂ સ્થળની શાંત શ્રોતસ્વીની તારાબાઈ હતી. તારાબાઈ જન્મથી દુઃખના કોડમાં ઉછરી હતી. તે રાજનંદિની હતી. ગૌરવશાળી પવિત્ર સોલંકી વંશની કુદ્દલ સરોજીની હતી. તારાબાઈ જ્યારે બાલ્યાવસ્થામાં બાપના પડખામાં બેસી પૂર્વ પિતૃ પુરૂષોની ગુણ કથા પિતાના મુખથી સાંભળતી ત્યારે તે આનંદિત અને પુલકિત થતી.

તારાબાઈ પુરૂષનો પહેરવેશ પહેરી ઘોડે ચઢી ધનુર્બાણ ધારણ કરી યુદ્ધ કરવાને શિખવા લાગી. તે તે કામમાં એવી કુશળ થઈ જે ઘોડા ઉપર ચઢી, અવ્યર્થ સંધાને, બાણ ફેંકવા લાગી, રાવશુરતાએ ઘણીવાર તોડાતંકનો ઉદ્ધાર કરવા મહેનત કરી હતી. તેની સાથે વીરનારી તારાબાઈ કાઠીયાવાડી ઘોડા ઉપર ચઢી તેની સાથે જતી હતી. તે તોડાતંકના ઉદ્ધાર માટે યુદ્ધમાં ઉતરી હતી. તેના અપૂર્વ યુદ્ધ કૌશળને દેખી ઘણા શુરવીરો અવનત મસીક થઈ ગયા હતા. તેના અવ્યર્થ બાણ સંધાને અનેક યવન સૈનિકો, યમના ઘેર પહોંચ્યા હતા. એ વીર સ્ત્રીના વીરત્વનું અદ્ભૂત વિવરણ રાજસ્થાનમાં પ્રસિદ્ધ થઈ ગયું અનેક રજપુતો તે રમણીય રત્ન મેળવવા ઉત્સાહિત થયા. પણ સુરતાનનું પણ વૃત્તાંત સાંભળી તેઓ તે કામમાં અગ્રેસર થવા સાહસી થયા નહોતા. રાજશુરતાને એવું પણ કહેલ હતું જે “જે રજપુત યવનના હાથમાંથી તોડાતંકનો ઉદ્ધાર કરી શકે તેજ ધનામમાં, તારાબાઈને પામી શકે” છેવટે જયમલ સાહસ કરી બેદનોરમાં આવ્યો અને તારાબાઈનું પાણી ગ્રહણ કરવાને તેણે ઇચ્છ્યું, પણ વીરનારી તારાબાઈ ઠંભથી બોલી, “તોડાતંકનો ઉદ્ધાર કરો, ત્યાર પછી મને પામશો.” જયમલ તેમ કરવા સંમત થયો તારાબાઈના રૂપથી તે એટલો બધો મુગ્ધ થઈ ગયો હતો, જે તેણે પોતાની પ્રતિજ્ઞા પાલન ન કરતાં, અન્યાય ઉપાયે તેને હસ્તગત કરવા તેણે ઉપાયો યોજ્યા. સુરતાન તેના એ અન્યાય ઉપાયથી દગ્ધ થયો તેણે તેનો વધ કર્યો.

જે સમયે, આ ઘટના ઘટી તે સમયે સંગ અજ્ઞાત વાસમાં હતો. પૃથ્વીરાજ પણ નિર્વાસિત હતો. જયમલને મેવાડનો ખરો ઊત્તરાધિકારી, સઘળા લોકો માનતા હતા. પણ તે જયમલ દુર્ભાગ્યવશ, સુરતાનના હાથે હણાયો. તેથી રાયમલ ના હૃદયમાં ક્રોધ અને જીર્ણાસાનો ઉદય થયો. સલાસદોષે જયમલના મૃત્યુનું વિવરણ રાણાને જણાવ્યું તેઓએ, શુરતાનના આચરણનું પ્રતિકૂળ આપવા રાણાને ઉત્કેષ્યો, રાણાએ ઉદાર ભાવે તેઓને કહ્યું જે “જે મુર્ખે, એવી રીતનું અયોગ્ય કર્મ કરી એક આબરૂદાર અને આક્રમક આવેલા રજપુતને અપમાનિત કરવા ચેષ્ટા કરી તે મુર્ખે પોતાના દુરાચારનું ઉપયુક્ત ફળ મેળવ્યું. ઉદાર હૃદય રાણો રાયમલ એવા મહિમાસુચક વચનો બોલી મુંગો રહ્યો. તેણે તે શોલંકી સરદારને બેદનોર જનપદ ભુમિવૃત્તિમાં આપી દીધો.

જે સમયે, બે નશીબ જયમલ, રોષ પરિતપ્ત સુરતાનના હાથથી હણાયો, તે સમયે વીરવર પૃથ્વીરાજ નિર્વાસિત હોઈ માળવ રાજ્યમાં રહેતો હતો. તે નિર્વાસિત અવસ્થામાં બહુ કાળ રહ્યો નહીં. દુર્ઘર્ષ મીન લોકના હાથથી ગદવાર રાજ્યનો ઉદ્ધાર કરવાથી તે પિતાની સ્નેહની નજરમાં પડ્યો. રાણા રાયમલે સંતુષ્ઠ થઈ. તેને પોતાના રાજ્યમાં આણ્યો. ત્યાર પછી તેના અસીમ વીરત્વનો અને યશોભાતિનો રાજસ્થાનમાં ફેલાવ થયો. પૃથ્વીરાજના અતૂલ્ય વિરત્વનાં વિવરણ સાંભળી સુંદરી તારાબાઈ વિમુગ્ધ થઈ, તેને વરવા, વિચાર કરવા લાગી. પૃથ્વીરાજ સ્વદેશમાં આવ્યો ત્યારે તારાબાઈને આનંદની સીમા રહી નહિ. પૃથ્વીરાજના હૃદયમાં તારાબાઈને મળેલી આશા જાગૃત થઈ તે આશાના મોહન મંત્રમાં પ્રભોદિત થઈ. પોતાની જીવન તોષણી તારાબાઈને જોવા માટે તે બેદનોર નગરમાં જવા અગ્રેસર થયો.

તે આશાના મોહન મંત્રથી પ્રભોદિત થઈ, તારાબાઈને ત્યાં જઈ મળવાને પૃથ્વીરાજે કહેવરાવ્યું રાવ શુરતાને તેને આદરથી ગ્રહણ કર્યો. ચિત્તવિનોદિની તારાબાઈ પૃથ્વીરાજની પાસે આવી. પ્રાણુભરી પરસ્પરના પરસ્પર દર્શન કર્યાં. પૃથ્વીરાજે સુરતાન પાસે પોતાનો અભિપ્રાય વ્યક્ત કર્યો અને તે બોલ્યો જે આપને કોઈ રીતની ચિંતા રાખવી નહિ. દુર્વૃત્ત યવનોને તોડાતંકમાંથી હાંલ કહાડી મુકુંછું જે જે એક અઠવાડીયા પછી ત્યાં યવનનું સામાન્ય ચિન્હ દેખાશે નહિ, વિઠાયકાળે, વીરવર પૃથ્વીરાજ તારાબાઈને મળવા ગયો, અને પ્રેમગદગદ સ્વરે શુધાસિક્ત વચને તે સુંદરીને બોલ્યો “ સુંદરી ” તારા લાલના માટે હું આ કઠોર કાર્ય ક્ષેત્રમાં ઉતર્યો છું જેજે ! મારી આશા નિષ્ફળ ન થાય, તારાબાઈએ ધીર નમ્રસ્વરે ઉત્તર આપ્યો વીરવર ! આ હૃદય તમારું છે, તમારા માટેજ અનેક દુઃખ ભોગવી અંહી આવી રહેલ છું આ ક્ષણે નિવેદન એટલુંજ છે જે તમે કઠોર વ્રતનો આદર કર્યો છે પણ તેનું ઉદ્યાપન કરવા યત્નવાળા થાઓ ” દુરાચાર યવનોને દૂર કરી આપો પ્રકૃત રજપુત પુરૂષનો પરિચય દેખાડી આપો ! ” પૃથ્વીરાજ પોતાના મંત્ર સાધનની ઉપયુક્ત અવસરની પ્રતિક્ષા કરતો હતો. સૌભાગ્યવશે તે અવસર આવી પહોંચ્યો મુસલમાનના મોહરમના દીવસે પાસે આવ્યા પૃથ્વીરાજ પાંચસો ઘોડેસ્વાર સાથે તોડાતંક તરફ ચાલ્યો. વીરનારી તારાબાઈ અસ્ત્રશસ્ત્ર સજ્જત થઈ પૃથ્વીરાજની સાથે ચાલી રણચંડી તારાબાઈએ આજ પુરૂષનો વેશ ધારણ કર્યો તે આજ યવનનોને તોડી પાડવા ભયંકર રણક્ષેત્રમાં ઉતરી, આજ યવનોનો કોણ બચાવ કરશે.

તેઓ જ્યારે તોડાતંક નગર પાહે પહોંચ્યાં તે સમયે, યવનો તાજીયા લઈ મોટા ભલકાથી અને ઠાઠથી કીલ્લાની બહાર નીસર્યા પૃથ્વીરાજ પોતાના

દળ સાથે તેના દળ સંગે મળી ગયો. તેઓને જોઈ યવનના મનમાં પ્રથમનો સંદેહ ઉત્પન્ન થયો નહિ એટલે કે પૃથ્વીરાજને પોતાનું અભિષ્ટ સાધવા મુયોગ મળ્યો. તાજા ક્રમે ક્રમે મહેલની પાસે થઈ નીકળવા લાગ્યા. તે મહેલની ગ્યાલરીમાં યવનરાજ પોતાનો પહેરવેશ પહેરતો હતો અપરિચિત ઘોડાસ્વારોને જોઈ તેના મનમાં અનેક તર્ક વિતર્ક થયા, ક્રમે, તેના હૃદયમાં વિષમ સંદેહનો આવિર્ભાવ થયો. એટલામાં વીરનારી તારાબાઈએ તેના ઉપર એક બાણ ફેંક્યું. તે કાળે પૃથ્વીરાજે પોતાના હાથનું ભયંકર શુળ તેના ઉપર નાંખ્યું જેથી યવન રાજસૂતળશાયી થયો. સઘળા લોકો આકસ્મિક ભયંકર વૃત્તાંતથી ત્રાસ પામી પલાયન કરવા લાગ્યા. પૃથ્વીરાજ પોતાના દળ બળ સાથે યવનો ઉપર પડ્યો અને નિષ્કુર ભાવે તેઓનો સંહાર કરવા લાગ્યો. ક્રમે તેઓ નગરના દરવાજા પાસે આવ્યા પણ તેઓ વિઘ્ન વિના તેમાં પેશી શક્યા નહિ. એક રણોન્મત માતંગ, વિકટ શુંઢ ફેરવતો દરવાજાના મુખે ઉભો હતો. તારાબાઈએ એક મોટા કુઠારથી તેની શુંઢ કાપી. નિદ્રાણુ પીડાથી પિડીત થઈ શ્રવણ ભૈરવ અવાજ કરતો તે માતંગ ત્યાંથી પલાયન કરી ગયો, ત્યારે યવનો છેવટના સાહસે ઉતેજીત થયા, તેઓએ ભયંકર પરાક્રમે પૃથ્વીરાજ ઉપર હુમલો કર્યો. થોડા સમયમાં બંને દળ વચ્ચે ઘોરસંગ્રામ ચાલ્યો પૃથ્વીરાજ પ્રચંડ કેસરીની જેમ યવનોને દળવા લાગ્યો. ક્રમે યવનો પરાજય પામી પલાયન કરવા લાગ્યા. પણ ક્યાં પલાયન કરી જાય ! આ જગતમાં બે-નશીબના માટે કોઈ આશ્રય નથી.

વીરવર પૃથ્વીરાજના કૌધાનળમાંથી તેની રક્ષા કોણ કરે ? ટુંકામાં યવનો જે દિશામાં પલાયન કરી ગયા તે દિશામાં પૃથ્વીરાજ અને તેના સહચરો તેઓની વાંસે પડ્યા. એ પ્રમાણે તોડાતંકનો ઉદ્ધાર કરી વીરવર પૃથ્વીરાજે પોતાના વ્રતનું ઉદ્ધાપન કર્યું અને તેના ક્ષણ સ્વરૂપ સુરસુંદરી તારાબાઈને તેણે મેળવી. જે સમયે પૃથ્વીરાજ સ્વદેશમાંથી પાછો ફર્યો તે સમયે સૂર્યમંદ્ર પોતાની અભીષિસિદ્ધિ માટે સારંગદેવ નામના રજપુતને મળી માળવપતિ મુળકર પાસે ગયો. યવનરાજ મુળકરે તેની સહાયતા કરવા માટે મેવાડ તરફ એક સેનાદળ મોકલ્યું. તે સેના દળની મદદથી સૂર્યમંદ્રે મેવાડના દક્ષિણના પ્રદેશ ઉપર હુમલો કર્યો. અને થોડા સમયમાં તેણે સદ્રી વાટુરો અને નાઈ વીંગેરે પ્રદેશો હસ્તગત કર્યા. તેણે ચિતોડને કબજે લેવાનો પણ ઉદ્યોગ કર્યો દુર્ધર્ષ સૂર્યમંદ્રનો દાણુ હુમલો રાણો રાયમંદ્ર સદ્ગ કરી શક્યો નહિ. તેણે લાંબો સમય શાંતિ ભોગવી નહિ તેની પાસે જે થોડું સૈન્ય હતું તે લઈ તે રાજદ્રોહીને સજા કરવા ચિતોડની જહાર નીકળ્યો. ચિતોડ પાસેની ગાંભીરી નદીના તીરે બંને સેનાદળ પરસ્પરના સમુખીન થઈ ઉભા રહ્યા. ક્રમે યુદ્ધ ચાલ્યું. રાણો રાયમંદ્ર તલવાર આંધી સામાન્ય સૈનિકની જેમ યુદ્ધ કરવા લાગ્યો, યુદ્ધમાં તેના ઉપર બાવીશ ઘા પડ્યા, તેનું સઘળું અંગ ક્ષત વિક્ષત થઈ

ગયું. બાવીશ જખમમાંથી સંતતધારે રૂધિર વહેવા લાગ્યું. તોપણ તેને વિરામ નહોતો. તોપણ તેને શાંતિ નહોતી. ક્રમે અંગ પ્રત્યંગ શિથિલ થઈ પડ્યું. તેને મૂર્છા આવવાનાં પૂર્વ લક્ષણ જણાઈ આવ્યાં. તે સમયે પૃથ્વીરાજ એક હજાર સેનાદળ લઈ તેની સાથે મળી ગયો. તેણે રાણાને યુદ્ધક્ષેત્રમાંથી અંતરિત કર્યો અને પોતે શત્રુની સામે થયો. ભયંકર પ્રતિયોગી સૂર્યમદ્ભને શોધતો પૃથ્વીરાજ સૈનિકને કાપતો કાપતો યુદ્ધક્ષેત્રમાં વિચરવા લાગ્યો. સૂર્યમદ્ભ થોડા સમયમાં તેની સામે આવી ચડ્યો, ત્યારે પૃથ્વીરાજે પ્રચંડ આસ્ફાલન કરી તેને પકડ્યો. બન્ને વચ્ચે દ્વંદ્વ યુદ્ધ થયું. સૂર્યમદ્ભનું શરીર અનેક ક્ષતથી શિથિલ થયું, તોપણ તે યુદ્ધમાંથી નિવૃત્ત ન થયો. અનેક ક્ષણ બન્ને પક્ષમાં ભયંકર સંગ્રામ ચાલ્યું. બન્ને દળના ઘણા સૈનિકો મરણ પામ્યાં; પણ કોઈ પક્ષમાં જય પરાજયના ચિન્હ જોવામાં આવ્યા નહિ. ત્યારપછી સઘળાએ રણભિનયવડે કેવલ કલાંકત થઈ દિવસે યુદ્ધનું કાર્ય છોડી દીધું.

વીરવર પૃથ્વીરાજ, તે દિવસે પોતાના કાકા સૂર્યમદ્ભના દર્શન લેવા, તેના તંબુમાં આવ્યો. એ સમયે તે બન્ને વચ્ચે જે વાતલાપ ચાલ્યો તે સાંભળવાથી રજપુત આર્ય વીરનું મહાત્મ્ય વખાણ્યા વિના ચાલે તેમ નથી. જગતના ઇતિહાસમાં એવી રીતનું કોઈ જાતિનું મહાત્મ્ય જોવામાં આવતું નથી. તે દિવસની વાત સાંભળવાથી હાય ! હૃદય ફાટી જાય છે. પૃથ્વીરાજ, કાકાના પટમંદિરમાં આવ્યો ત્યાં તેણે જોયું જે સૂર્યમદ્ભ એક સામાન્ય શય્યા ઉપર સુતો છે તેની કાયા લોહીથી ખરડાયેલી હતી. એક વાળંદ તે જખમ ઘોઈ તેના ઉપર પાટા બાંધતો હતો. જે ભત્રીજો તેનો પ્રચંડ પ્રતિયોગી, જેનાથી તે આ દુર્દશાને પામેલ છે. જેને રણ સ્થળે પાડી દેવા તેણે હઝારો ચેષ્ટા કરી હતી. તેને આજ સંમુખે આવતો જોઈ વીરવીર સૂર્યમદ્ભ સચ્ચામાંથી બેઠો થયો. અને તેને તેણે યથોચિત માનસંબંધે ગ્રહણ કર્યો. બન્નેના આકાર ચેષ્ટા ઇંગિત વીગેરેથી એવું માલુમ પડતું હતું જે, તેઓ બેના વચ્ચેમાં કોઈ દિવસ વિરોધ થયો નથી.

સૂર્યમદ્ભે, પોતાના ભત્રીજાને આસન ઉપર બેસવા કહ્યું પૃથ્વીરાજ આસન ઉપર બેઠો. તે બન્ને વચ્ચે ત્યાર પછી વાત ચાલી.

પૃથ્વીરાજે પુછ્યું, કાકા આપના જખમે કેમ છે ?

સૂર્યમદ્ભે કહ્યું બચ્ચા દીકરા ! તુને જોઈ એટલો બધો આનંદ થાય છે જે હું નિહાયત તનદુરસ્ત છું.

પૃથ્વીરાજે કહ્યું-કાકા ! હું *દીવાનજીને મળ્યો નથી, આપના દર્શન લેવા જલદીથી અહીં આવ્યો છું. હું અત્યંત કુધિત થયો છું, કાકા ! કાંઈ બાધ દ્રવ્ય આપશો ?

* રાણાને એકલિંગ ભગવાન મહાદેવના દીવાનના ઇરિકાળથી સહુ બોલાવતા હતા.

સૂર્યમંદલ અત્યંત આનંદીત થયો. થોડા સમયમાં ખાનભોજન તૈયાર થયાં, બન્નેએ એક પાત્રમાં ભોજન કર્યું. પૃથ્વીરાજને કાંઈ પણ મંદેહ નહોતો. વળી વિદાય કાળે તાંબુલ ખાવામાં પણ ખાધ લીધો નહી. કાકાની પાસેથી વિદાયગીરી લેતી વખતે, પૃથ્વીરાજ નમ્ર વચને બોલ્યો, કેમ કાકા ! આવતી કાલે આપણા યુદ્ધનો અંત આવશે ના !

÷ સૂર્યમંદલે કહ્યું— દીકરા ! ઉત્તમ. આવતી કાલ સવારમાં આવજે.

રાત્રીનો અવસાન થયો, પ્રભાત થયું. પરોઢીયામાં પૃથ્વીરાજ અને સૂર્યમંદલ દ્વંદ્વ યુદ્ધ કરવામાં ગુંથાયા. તે સમયે કાકા ભત્રીજાનો સંબંધ રહ્યો નહિ. સ્નેહ મમતા, દયા, વીગેરેના સુકુમાર ગુણમાં જલંજલિ આપી. સ્વાર્થના સંરક્ષણ માટે બન્ને ધ્વજિયો દ્વંદ્વ યુદ્ધમાં મર્યા. સૈનીકો પણ યુદ્ધમાં ગુંથાણા. સૂર્યમંદલની સેનાએ પુષ્કળ બળ બતાવ્યું પણ તે યુદ્ધમાં જય મેળવી શક્યા નહી. પૃથ્વીરાજનું લયકર બલ સહ્ય ન કરતાં છેવટ શત્રુઓ સદ્રિનગર તરફ પલાયન કરી ગયા. વિજયગૌરવનો હેમ મુકુટ મસ્તકે ધારણ કરી વીરવર પૃથ્વીરાજ ચિતોડ નગરમાં આવ્યો. તે યુદ્ધમાં તેના શરીરે સહસ્ત્ર સ્થળે જખમ થયાં હતાં. પરાજીત થયેલો સૂર્યમંદલ જીવન તોષીણી આશાને છોડી શક્યો નહી. તે આશાના કઠોર મંત્રમાં મુગ્ધ થઈ તેણે કઠોર ટુંખો અને કષ્ટો ભોગવ્યાં. ટુંકામાં તે આશાથી ત્રણ વાર તે યુદ્ધમાં ઉતર્યો અને ત્રણ વાર પરાજીત અને અપમાનીત થયો. છેવટે ચિતોડના સિંહાસનના લાલ માટે તેણે આશા છોડી દીધી નહી.

એ રીતે અનેક દીવસો ચાલી ગયા. કાકો ભત્રીજો અનેક વાર યુદ્ધમાં પરસ્પર લડવાને ઉતર્યા. પણ કાંઈ ફલોદય થયો નહી. સૂર્યમંદલનો અદમ્ય અધ્યવસાય કમ થયો નહી. જ્યારે તેની સાથે પૃથ્વીરાજની મુલાકાત થાતી, તેજસ્વી પૃથ્વીરાજ ત્યારે દંભથી બોલતો જે “ મારી શિરામાં જ્યાંસુધી એક ખિંદુ લોહી પ્રવાહીત રહેશે ત્યાં સુધી, મેવાડની સૂર્યચંદ્ર પ્રમાણુવાળી જમીન તમારા હાથમાં આવવા દઈશ નહી.

સૂર્યમંદલનો મનોભિલાષ પૂર્ણ થયો નહિ તેજસ્વી પૃથ્વીરાજની દૃષ્ટિથી તેને સર્વદા દૂર રહેવું પડતું હતું. તે જે સ્થાને પલાયન કરી જતો, તે સ્થાને પૃથ્વીરાજ તેનું અનુસરણ કરી તેના ઉપર હુમલો કરતો હતો. ટુંકામાં પૃથ્વીરાજના લયથી તેને સદા સશંક રહેવું પડતું હતું. એક સ્થળેથી બીજે સ્થળે પલાયન કરી જતાં સૂર્યમંદલ વાટુવા નામના ગંભીર અરણ્યમાં પેઠો. પૃથ્વીરાજે ત્યાં જઈ તેના ઉપર હુમલો કર્યો. ત્યાંથી પલાયન કરી સૂર્યમંદલ વનપાદપની શાખાપ્રશાખામાં કોટડી બનાવી તેમાં ત્યાંથી દૂર દેશથી રહેવા લાગ્યો. એવા ઘાટા અર-

÷ સૂર્યમંદલે ઉત્તર કાળમાં ઝાલા સરદારના સદ્રીમાં અધિકાર મેળવ્યો છે. તેના પુસ્તકાગારમાંથી એક પાંડુ લેખ મળી આવ્યો છે, તેમાં આ વિવરણ વિસ્તારથી પ્રકાશિત છે.

ક્યમાં તેના સૈનિકો અને ઘોડાઓ સંતપ્ત થયા. સૂર્યમંદલ એકવાર તે ગંભીર પ્રદેશમાં રાત્રીએ સારંગદેવની સાથે બેસી અગ્નિ સેવન કરતો હતો તેની સાથે યુદ્ધ વિષયક વાતો ચલાવતો હતો તે સમયે અસંખ્ય ઘોડાના ચરણના અવાજ અને હિષારવ તેઓના સાંભળવામાં આવ્યાં તે સમયે સૂર્યમંદલ સારંગદેવની સામે જોઈ બોલ્યો. હવે કોઈ નથો. ! આ પૃથ્વીરાજ આવેછે એટલામાં વીરવર પૃથ્વીરાજ પોતાના દળ બળ સાથે ત્યાં આવી પહોંચ્યો થોડા સમયમાં મોટી ગડબડ થઈ ઉઠી અસ્રના ઝણકારથી અને શુરવીરતાના નાદથી વનભૂમિ કંપિત થવા લાગી. પૃથ્વી રાજે છલંગ મારી કાકા પાસે આવી કાકાઉપર હુમલો કર્યો તેના માત્ર એક આઘાતથી સૂર્યમંદલ પૃથ્વી ઉપર પડત પણ સારંગદેવની રક્ષાથી તેમ થયું નહિ. સારંગદેવે તીરસ્કાર સાથે પૃથ્વીરાજને કહ્યું “હાલ તો અગાઉના વીશ અઘાત કરતાં એક મુદ્દિનો આઘાત અધિક છે. તે સમયે સૂર્યમંદલ યુદ્ધમાં ઉતરી શક્યો નહિ યુદ્ધ બધ રાખવાનું કહી તે નમ્ર વચને પૃથ્વીરાજને બોલ્યો “ દીકરા ! અગર જો કે હું મરણ પામું તોપણ મને કંઈ નુકશાન નથી. મારા પુત્રો રજપુત છે દેશમાં લુટ ફાટ કરી, તેઓ પોતાની જીવિકા ચલાવશે પણ તારો નિપાત થાશે તો ચિતોડની કેવી દશા થશે. તેમ થવાથી મને કલંક બેસશે. હું પછી કોઈની પાસે શું મુખ દેખાડું, મારા નામ સાથે કાયમ અપયશ ગુંથાયો રહેશે.

યુદ્ધ અટકી ગયું કાકાએ અને ભત્રીજાએ પોતપોતાની તલવાર મીયાનમાં નાંખી થોડા સમયના માટે કઠોર પ્રતિદ્વંદ્વીતા તેઓ ભુલી ગયા ત્યાર પછી પૃથ્વી-રાજે પોતાના કાકાને ધીર નમ્ર વચને પુછ્યું. કાકા ! જ્યારે હું આવ્યો ત્યારે તમે શું કરતા હતા ?

સૂર્યમંદલે સ્નેહ સાથે ઉત્તર આપ્યો—દીકરા ! શું કરીએ અનર્થક ગપ મારી રાત કહાડતા હતા.

પૃથ્વીરાજ—મારા જેવો શત્રુ તમારે માથે ગાળે છે તો શીરીતે તમે નિશ્ચિંત રહી રાત્રી દીવસ કહાડો છો.

સૂર્યમંદલ—દીકરા ! તે મને નિઃબલ કરી દીધો જ્યાં ત્યાં માથું મુકવાનું સ્થળ જોઈ ત્યાં રહી નિશ્ચિંત રહું છું.

ત્યાર પછી બંને ક્ષત્રિઓ થોડો સમય મુંગા રહ્યા સૈન્ય, સામંત વિગેરે રણશ્રાંતિ દૂર કરવા ગોઠવણ કરવા લાગ્યા. થોડા સમય પછી પૃથ્વીરાજે સૂર્યમંદલને કહ્યું કાકા ! મેં સાંભળ્યું છે જે આ સ્થળની પાસે કાળીકા છે તે જગતી જોઈ છે. મનમાં મેં સ્થિર કર્યું છે જે આવતી કાલ ત્યાં જઈ જગજનનીની પુજા કરીએ. તમે મારી સાથે આવશો. અથવા તમે ન આવો તો સારંગદેવને મોકલશો.

રાયમંદલે થોડો સમય વિચાર કરી કહ્યું ‘ બચ્ચા ? શરીર અત્યંત

દુર્જલ છે. એટલે હું તો આવી શકું તેમ નથી. મારો પ્રતિનિધિ સારંગદેવ તારી સાથે આવશે, પૃથ્વીરાજે તેમ ધવા દેવામાં સંમતિ આપી. બીજા દીવસે પરાક્રીયામાં કાળીકા પૂજની તૈયારી થવા લાગી, ક્રમે બળિદાન આપવાનો સમય આવ્યો, કાળદેવીના સંમુખે એક પાડાનો ઉત્સર્ગ થયો. બકરાનું બલિદાન આપવાની તૈયારી થઈ એટલામાં પૃથ્વીરાજે પોતાની તલવાર કહાડી સારંગદેવ ઉપર હુમલો કર્યો, સારંગદેવ સશસ્ત્ર નહોતો. બંને વચ્ચે ઘોર યુદ્ધ થયું, બન્નેના અંગે જખમ થયાં છેવટે, સારંગદેવનો પરાજય થયો. વિજયી પૃથ્વીરાજે તેનું મસ્તક છેદ્યું તેનું લોહીવાળું માથું કાળીના અપ્પરમાં તેણે મુક્યું. ત્યારપછી તેણે તેના કાકાનું કાઠનું ઘર ભાંગી નાંખ્યું તેમાં રહેલ દ્રવ્ય સઘળું લુટી લીધું.

બેનશીખ સૂર્યમંદિરની મનોવેદનાની સીમા રહી નહી. તેણે રાજ્યની આશાએ દુઃખચંત્રણા ભોગવી ડગલે ડગલે તેણે વિપદની અંકુશનો માર સહન કર્યો. લાઈ બંધુ સ્વજન વીગેરેને આશામાં છોડવા પડ્યાં. તેનું નામ લાંબા કાળ માટે રાજદ્રોહીના નામે કલંકિત થયું. પોતાના રક્ષણનો કોઈ ઇલાજ ન જોવાથી તે સદ્રી તરફ પલાયન કરી ગયો. ઉદાસીન સૂર્યમંદિર કનબલ નામના મહાવનમાં થઈ જતો હતો. એટલામાં તને માલુમ પડ્યું જે એક વાઘ એક બકરીના બચ્ચાને પકડવા વારંવાર ચેષ્ટા કરે છે. બચ્ચું તેની માના રક્ષણમાં હોવાથી વાઘ તેને પકડી શકતો નથી. એ વ્યાપાર જોઈ તેણે નિશ્ચય કર્યો કે આ સ્થળે વસવાથી કોઈતેને અધિકાર ભ્રષ્ટ કરી શકે તેમ નથી. એ ધારણા તેના હૃદયમાં દૃઢ રીતે બંધાઈ, જેથી સૂર્યમંદિર તે સ્થળે વસ્યો. ત્યાંના આદિમ અધિવાસીઓને તેણે હરાવ્યા અને ત્યાં તેણે દેવળ નામનો એક કીડલો સ્થાપ્યો. થોડા કાળમાં તે સ્થળનાં ફરતાં હજારો ગામડાં તેના કબજામાં આવ્યાં એ રીતે પ્રતાપ ગઢ દેવળની સ્થાપના થઈ.

વિજયી પૃથ્વીરાજ ગૌરવથી અને મોટા સમારોહથી પોતાના રાજ્યમાં પાછો આવ્યો. રાણા રામચંદ્રે તેને આદરથી ગ્રહણ કર્યો. જે પૃથ્વીરાજ, એકવાર તેનો વિરાગભાજન અને અપ્રીતિપાત્ર થયો હતો. આજ રાણાએ તેને હૃદય ઉપર ધારણ કરી પ્રીતિથી ભેટયો તે પુત્રના ગૌરવે પોતાને ગૌરવાન્વિત માનવા લાગ્યો. કપટીના કાપટ્યમાં તેની પવિત્રચંદી અકાળે આ લોકમાંથી વિચ્છિન્ન થઈ. કાકા સૂર્યમંદિર ઉપર જય મેળવી થોડો સમય ચિતોડમાં રહી. તે પોતાના વાસ સ્થળ કલમી કીડલામાં આવ્યો. ત્યાં પોતાના જેષ્ઠ બંધુ સંગનો તપાસ કરતો તે પ્રાણ પ્રિયા તારાબાઈ સાથે સમય કહાડવા લાગ્યો. એ સમયે તેને પોતાની બેન તરફથી એક પત્ર મળ્યો. તે શીરોધૃપિતિ * પાલુરાય સાથે તેની બેનને પરણાવી હતી. પાલુરાય અતિમાદક દ્રવ્ય પ્રિય હતો. મદિરા અરીણ વીગેરે માફક દ્રવ્ય સેવી મત્ત થઈ તે રાત્રી દિવસ કહાડતો હતો. જ્યારે મત્તપણું વધી પડતું ત્યારે તેને હિતાહિતનું જ્ઞાન રહેતું નહિ ત્યારે તે પ્રકૃત પાશવીવૃત્તિ ધારણ કરી પોતાની સહધર્મિણી ઉપર

નિષ્કુર અને અવૈધ આચરણ કરતો હતો.

કોઈ કોઈ વાર, તે તેના ઉપર ગાળનો વરસાદ વરસાવતો હતો. કોઈ કોઈ વાર તેને તે પ્રહાર કરતો હતો. કોઈ કોઈ વાર તેને તે, પૃથ્વી ઉપર ધુલિ શય્યામાં સુવાડી રાખતો હતો. રાજનંદિનીનું આટલું બધું દુઃખ જોઈ દુરાચાર પ્રાભુરાયનું હૃદય, દયા પ્રવણ થાતું નહિ. સુકુમારી રજપુત પુત્રી અનેક અનુનય વિનય કરતી હતી. કુપય થકી પ્રાણપતિને ફેરવવા અનેક યેષ્ટા કરતી હતી. પણ સઘળું તેનું નિષ્ફળ ગયું. તે કોઈ પણ ઇલાજથી તેને, દુર્મર્ગિમાંથી ફેરવી લાવવા સમર્થ થઈ નહિ. છેવટે લાઈલાજ અને લાચાર થઈ સઘળી હકીકતનો એક પત્ર તેણે પૃથ્વીરાજને લખ્યો.

પ્રિયતમ બહેનનો પત્ર પૃથ્વીરાજે આંધ્રોપાંત વાંચ્યો. તેનું હૃદય એકદમ નિદ્રાણુ દુઃખ અને ક્રોધથી ભરાઈ ગયું. દુર્વૃત્ત પ્રાભુરાયના દુરાચરણનું ઉપયુક્ત પ્રાયશ્ચિત્ત કરાવવા, તે શીરોઈ તરફ ચાલ્યો, અડધી રાત્રીએ બનેવીના મહેલ પાસે પહોંચ્યો. પ્રવેશદ્વાર બંધ હોવાથી, પૃથ્વીરાજ નીસરણીની સહાયે મહેલનો પ્રાચીર ઓળંગી પ્રાભુરાયના શયનાગારમાં પેઠો. શયનાગારમાં પેસી તેણે, પોતાની પ્રિયતમ બેનની શોચનીય દશા જોઈ. તેણે જોયું કે તે પૃથ્વી ઉપર સુતી છે. તેની આંખમાં નિદ્રા નથી, મુખ ઉપર લાવણ્ય નથી. રજપુત બાળા અનગળ રૂવે છે, સ્નેહમય જ્ઞાતાને પાસે આવેલો જોઈ, સરલ રજપુત બાળાનું હૃદય ઉથલી પડ્યું. તે રૂઢ કંઠે રોવા લાગી, પૃથ્વીરાજે તેને આસ્વાસન આપ્યું. પોતાની તલવાર પ્રાભુરાયના ગળા ઉપર મુકીને તે ગર્જના કરવા લાગ્યો. પણ પતિવ્રતા રજપુત બાળા ભાઈના ચરણમાં પડી, રોતી રોતી બોલી, હું માંગી લઉં છું, હું માંગી લઉં છું; મને વિધવા ન કર ! વિધવા થવા મેં તને બોલાવ્યો નથી. જાગીને પ્રાભુરાયે પણ પૃથ્વીરાજ પાસે પ્રાણભીક્ષા માગી. પૃથ્વીરાજે તેને કહ્યું, જો તમે મારી બેનની મોજડી તમારા માથા ઉપર મુકો, જો તમે તેનો પાદ સ્પર્શ કરો, તો હું તમને ક્ષમા આપું; તોજ તમારું જીવિતદાન હું કરૂં. પ્રાભુરાયે તેમ કરવાનું કબુલ કર્યું. ત્યાર પછી પૃથ્વીરાજે ક્ષમા આપી. તેને બંધુ ભાવે હૃદયમાં ધારણ કર્યો, તેનો ક્રોધ પ્રશમીત થયો. તેની જીઘાંસા અસ્ત પામી. પૃથ્વીરાજનું હૃદય પ્રેમાનંદે ભરાઈ ગયું. તેણે જાણ્યું જે પ્રાભુરાય સઘળું અપમાન વિસરી ગયો છે. પણ તે તેનો ભ્રમ નીવડ્યો. તે ભ્રમેજ તેનો સર્વ નાશ કર્યો. તે ભ્રમમાંજ તેનું અમૂલ્ય જીવન અકાળે નાશ પામ્યું. તે પ્રાભુરાયને ઓળખી શક્યો નહિ. તે દુરાચારી કપટી કુટીલ વિશ્વાસઘાતક છે એમ તે વિચાર કરી શક્યો નહિ. પ્રાભુરાયના મૌખિક સંમાન અને સમાદરમાં ભોળવાઈ તેણે પ્રાભુ-

* ચોહાણ વંશની એક શાખા દેવળ કુળમાં પ્રાભુરાયનો જન્મ થયો હતો. તેનું બીજું નામ જયમલ હતું.

રાયને સરળ હૃદયવાળો જાણ્યો. પ્રાભુરાયે, પાંચ દિવસ તેનો આતિથ્ય સત્કાર સ્વીકારવા પૃથ્વીરાજને પ્રાર્થના કરી, સરળ હૃદય પૃથ્વીરાજે તેની તે પ્રાર્થના સ્વીકારી.

પાંચ દિવસ આમોદ પ્રમોદમાં નીકળી ગયા. છઠ્ઠા દીવસે બેન અને બનેવી પાસેથી વિદાયગીરી માગી પૃથ્વીરાજ કમલમીર તરફ ચાલ્યો. પ્રાભુરાયે કેટલાક મોઢક તૈયાર કર્યા જેમાં તેણે વિષ મિશ્રિત કર્યું. જે મોઢક પૃથ્વીરાજને આપ્યા. મોઢકની બનાવટમાં પૃથ્વીરાજના મનમાં સંદેહ નહોતો. કમલમેરૂની સંમુખે આવ્યો કે તેણે બનેવીએ આપેલ મોઢકમાંથી કેટલોક અંશ ખાધો. અકસ્માત તેનું મસ્તક ઘુણિત થયું. હૃદયમાં દારૂણ યંત્રણા થવા લાગી. ક્રમે અંગ પ્રત્યંગ શિથિલ થવા લાગ્યાં. અતિ કષ્ટે દેવીમાતાના મંદીર સુધી ચાલ્યો. તે સ્થળથી તે એક પગલું ચાલી શક્યો નહિ મંદીરના આંગણામાં સુઈ ગયો. ત્યાંથી તેણે જીવન-તોષીણી તારાબાઈને ખબર આપવા માણસ મોકલ્યો.

પણ તે જીવનમાં હવે પ્રાણુ તોષિણી તારાબાઈને દેખવા પામ્યો નહિ. તારાબાઈ નગરમાંથી વિદાય થઈ બહાર નીકળી ન હોય એટલામાં પૃથ્વીરાજનો પ્રાણુવાયુ તેની કાયામાંથી નીકળી ગયો. ભારતવર્ષનું એક વિરાટ નક્ષત્ર કક્ષ-ચ્યુત થઈ અતલ કાળ સાગરમાં નિમજ્જ થયું. સમસ્ત પ્રકૃતિ કંઈ સ્વરે રોતી હોય એમ લાગ્યું, સમગ્ર જીવન જાણે એક ભીષણ ભૂકંપે કંપિત થયું હોય એમ કંપિત થયું. પતિપ્રાણુ તારાબાઈ પ્રાણુપતિને જીવતો દેખી શકી નહિ. તેણે ચિંતાનળમાં પરાક્રમી પતિની વાંસે પોતાનો દેહ બાળ્યો.

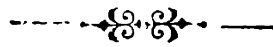
રાણો રાયમલ એ નિદારૂણ પુત્ર શોક સહન કરી શક્યો નહિ જે પૃથ્વી-રાજને મેળવી તે સંગતું વિવાસન દુઃખ અને જયમલનો મરણ શોક, તે સહન કરતો હતો. તે પૃથ્વીરાજને નિષ્કુર ચમે પોતાના ગ્રાસમાં લઈ લીધો. તે કઠોર પુત્ર શોકાનળમાં, જીવનનો ઉત્સર્ગ કરી રાણો રાયમલ પુત્ર પૃથ્વીરાજ વાંસે ચાલ્યો. મેવાડ રાજ્યમાં મોટો હા હા કાર થઈ ગયો. સઘળા પૃથ્વીરાજના મરણથી અને રાણાના મૃત્યુથી વિલાપ કરવા લાગ્યા.

રાણો રાયમલ, અગર જે કે પોતાના પૂર્વજ પિતૃ પુરૂષોના જેવો સર્વ ગુણ સંપન્ન નહોતો પણ તેનામાં રાજ્યોપયોગી ગુણોનો વિશેષ પરિચય જોવામાં આવે છે. અસાધારણ સંકટો અને વિપદો દૂર કરી ઉત્કૃષ્ટ પ્રણાલિકાથી તેણે સ્વરાજ્યનું સાશન કર્યું છે તેથી તેને એક સુદક્ષ અને નીતિમાન રાજા કહીએ તેમાં અત્યુક્તિ ગણાય તેમ નથી, પ્રજા વર્ગ તેના ઉપર હૃદયની શ્રદ્ધા ભક્તિ કરતો હતો તેણે પણ પ્રજાને સંતતિની જેમ રાખી હતી.

અષ્ટમ અધ્યાય.

રાણા સંગ્રામસિંહનું સિંહાસનારોહણ-મુસલમાન સામ્રાજ્યની તે કાળની અવસ્થા-મેવાડનું ગૌરવ-સંગની જયપ્રાપ્તિ જુદી જુદી જાતિનો, ભારતવર્ષાક્રમણ વૃત્તાંત, બાબરે કરેલ ભારતવર્ષનું આક્રમણ બાબરે કરેલ દિલ્લીશ્વરનો પરાજય, દિલ્લીશ્વરનું નિધાન-બાબરની વિરૂધ્ધે સંગની હુદ્દ યાત્રા, કનુયાનુંયુદ્ધ, સંગનો પરાજય, સંગનું મરણ અને ચરિત વર્ણન-રાણા રત્નસિંહનું સિંહાસનારોહણ તેનું મૃત્યુ રાણો વિક્રમજીત, રાણા વિક્રમજીતનું આચરણ, સરદારો તરફ દ્વેષ-ભાવ-માળવ પતિએ કરેલ ચિતોડનું આક્રમણ, ચિતોડનો પ્રધ્વંશ; જહરગ્રામ, મુસલમાનોએ કરેલ ચિતોડની લૂંટ, ચિતોડના રક્ષણ માટે હુમાયુનનું આગમન, ચિતોડનો ઉદ્ધાર કરી તેના સિંહાસન ઉપર હુમાયુનથી વિક્રમજીતનું આરોહણ, સરદારોએ કરેલ વિક્રમજીતની રાજ્ય ભ્રષ્ટતા, વનગીરની રાજ્યાસન ઉપર પસંદગી, વિક્રમજીતની હત્યાનું વિવરણ.

સંવત્ ૧૫૬૫ (ઈ. સ. ૧૫૦૯) માં સંગ્રામસિંહ ચિતોડના સિંહાસને બેઠો, તેના સુંદર પ્રભાવે, મેવાડ રાજ્ય સૌભાગ્ય અને શ્રીવૃદ્ધિના શીર્ષ સ્થાને ચડી બેઠું, પણ દુઃખ અને પરિતાપનો વિષય એટલો કે મેવાડ રાજ્ય તે સૌભાગ્ય અને શ્રીવૃદ્ધિનો ઉપભોગ લાંબાં વકત મુઠ્ઠી કરી શક્યું નહિ, શાથી કે સંગની સાથે તે સૌભાગ્ય અને શ્રીવૃદ્ધિનો અવસાન આવ્યો, વીરવર સંગના મરણ પછી અગર બેકે મેવાડના સૌભાગ્યના અને શ્રીવૃદ્ધિના બેચાર ચિન્હ રહેલાં બેવામાં આવેલ છે પણ વિશેષ વિવેચના કરવાથી નિશ્ચય ખાત્રી થાય છે જે તે ચિન્હો અસ્તગગનોન્મુખ સૂર્યની શેષરક્તિ માલાની જેમ સ્વલપ કાળના માટે અળકી રહેલાં હતાં.

ઈંદ્રજીવનનું લય, ઈંદ્રપ્રસ્થનગર એક સમયે પાંડવોનું પવિત્ર લીલાસ્થળ હતું. જે ઈંદ્રપ્રસ્થનગરમાં તેઓના તુઆર, વંશધરોએ લાંગો કાળ રાજ્યશાસન

ચલાવ્યું હતું. જે ઇંદ્રપ્રસ્થ હીંદુરાજ ચક્રવર્તી પૃથ્વીરાજનું શ્રેષ્ઠ સ્થળ અને સાધન સ્થળ હતું. તે ઇંદ્રપ્રસ્થ ગીજનીના, ઘોરીવંશના, ખીલજીવંશના અને લોદીવંશના ચવનરાજાઓના પ્રચંડ પાદાઘાત સહ્ય કરી આવેલું છે. તે ઇંદ્રપ્રસ્થ આજના સમયે કાળ માહાત્મ્યે છિન્નવિચ્છિન્ન છે. જેના છત્રતળે એક સમયે જે વિશાળ રાજ્ય વિરાજતું હતું. તે વિશાળ રાજ્ય આજ અસંખ્ય ખંડમાં વિભક્ત થઈ ગયું. તે સઘળા રાજ્યના અધિપતિઓ પ્રચંડ અને સમભાવે હીંદુદ્વેષી હતા. પણ તે અધિપતિઓમાં સ્વરૂપ માત્ર બળ અને પરાક્રમ નહોતું. એટલે કે તે સમયે મેવાડના અધિપતિઓ તેઓને તૃણવત્ ગણતા હતા, તે સમયે દિલ્હી અને કાશીના વચ્ચેના પ્રદેશમાં ચારસ્વતંત્ર રાજ્યો સ્થપાણાં હતાં. આ ચારે પ્રદેશના આધીશ્વરો નામ માત્રના રાજા હતા. રાણો સંગ્રામસિંહ તેને રાજા કરી ગણતરીમાં લેતો નહિ, મેવાડ રાજ્યના વિગત વિપ્લવ કાળમાં માળવપતિ અને ગુર્જરપતિ એકઠા મળી બળવો કરી ચિતોડ ઉપર આવ્યા હતા ખરા, પણ તેઓ મેવાડનું અમંગળ કરી શક્યા નહિ. વળી જ્યારે વીરવર સંગ્રામસિંહ મેવાડના રાજપુત્રોને રણસ્થળે પરિચાલિત કરતો હતો, તે સમયે ગુર્જરાધિપતિ અને માળવાધિપતિ સંગ્રામસિંહના પ્રચંડ તેજની સંમુખે ઉભા રહી શકતા નહોતા. રાણો સંગ તે સમયે ભારતવર્ષને સાર્વભૌમ અધિપતિ હતો. મારવાડના અને અંબરના રાજાઓ તેને પૂજેપચાર આપી. તેની કીર્તિમાં વધારો કરતા હતા. ગ્વાલીયરના, અજમીરના, શીકડીના, રાઈસી-નના, કાંધીના, ચાંદેરીના, બુંદીના, ગાગરોણના, રામપુરના, અને આબુ વીગેરેના “ રાવ ” ઉપાધિ ધારી રાજાઓ સામંત તરીકે રહી તેની પરિચર્યા કરતા હતા. તે સમયે સંગ અતીવ પ્રતાપશાળી થઈ પડ્યો. ઉંચા પદે રહેલા સામંત રાજાઓ નવ રાઉ અને રાવળ અને રાવત ઉપાધિધારી એકસો ચાર સરદારો પાંચસો રણ માતંગ લઈ આઠ હજાર સ્વારો સાથે તેની મદદે યુદ્ધમાં ઉતરેલા હતા.

સંગના આકૃત કાળમાં જેઓએ સંગને આશ્રય આપ્યો હતો તેઓને સંપદ કાળે સંગ વિસરી ગયો નહોતો. તેણે ઉપકારઉપર પ્રત્યુપકાર કરી મોટી કૃતજ્ઞતા બતાવી છે, તેણે શ્રીનગરના કરીમચાંદને અજમીરમાં ભૂમિવૃત્તિ આપી, તે કરીમચાંદનો જયમઘ્ન નામનો એક પુત્ર હતો. ચાંદેરી નામનો જનપદ હસ્તગત કરવામાં જયમઘ્ને સંગને સારી સહાયતા આપી હતી તે બાબતના સંતોષમાં રાણા સંગે તેને “ રાવ ” એવી ઉપાધિ આપી.

વિષમ અંતવિપ્લવે રાજ્યમાં જે મોટી વિશુંબલતા થઈ ગઈ હતી તે રાણા સંગ્રામસિંહે પોતાના શાસન કાળમાં દૂર કરી દીધી. તે મોટો સાહસિક અને ધૈર્યવાળો રાજા હતો. એવું મુક્તકંઠે સ્વીકાર કરવું પડે છે.

÷ તે ચાર રાજ્ય દિલ્હી, વિયાના, કંધી અને જુવાનપુર.

રાજપુત્રોચિત સંમાને જલાંજલી આપી અજ્ઞાત વાસે સંગે જે કાલ યાપન કરેલું છે, તેથી તેની કાપુરપતા અને હીનસાહસતા જણાતી નથી. પણ તેની અપૂર્વ ભાવિદર્શીતા અને વીરોચિત સહિષ્ણુતા જણાય છે, તે અપૂર્વ ભાવિદર્શિતાના બળે, તેણે મેવાડની ભવિષ્ય લિપિ વાંચી લીધી નહોત, તેણે આગળ પાછળ બોયા વિના પ્રકાશ્ય શત્રુતા પૃથ્વીરાજ સાથે કરી દીધી હત, તો મેવાડનું ઘોર અનિષ્ટ થઈ ગયું હત.

સંગ્રામસિંહ, એક યુદ્ધ વિશારદ રાજા હતો. તેણે પ્રકૃષ્ટ યુદ્ધનીતિના કાયદાના અનુસારે પોતાની સેના, સંગઠિત કરી હતી. તૈમુરના વીરવંશધરની સામે યુદ્ધમાં ઉતર્યા પહેલાં તે સેના સાથે સંગ્રામસિંહ માળવાના અને દિલ્લીના ચવનાધિપ સામે અઢાર યુદ્ધમાં ઉતર્યો હતો, તે અઢાર યુદ્ધમાં તેણે જય મેળવ્યો. તે યુદ્ધોમાં જે વાર, દીર્ઘીશ્વર ઇબ્રાહીમ લોદી, તલવાર લઈ તેની વીરુદ્ધ યુદ્ધમાં હાર્યો હતો. તે જે યુદ્ધમાં ચવનો એટલા બધામાર્યા ગયા કે તેમાંથી માત્ર થોડા ચવનો બચી શક્યા. એ સમયે મેવાડ રાજ્યની ગ્રીમા ચારે તરફ વધારે વધી હતી. ઉત્તરમાં ખીયાનાના સીમાડે વહતી પીલાબાલ નદી સુધી, પૂર્વે સીંધનદી સુધી, દક્ષિણે માળવ રાજ્ય સુધી અને પશ્ચિમે મેવાડની નિખીડ ગિરીમાળા સુધી તેની હદ હતી. એ ચતુસ્સીમાબદ્ધ મેવાડ રાજ્યનું શાસનસૂત્ર તે સમયે રાણા સંગ્રામસિંહના હાથમાં હતું. એ પમાણે સુવિસ્તૃત રાજ્યનો શાસન કરતો હોઈ સંગ્રામસિંહ સ્વદેશીય અને સ્વજાતીય રાજાઓનું અપૂર્વ સંમાન પામી ગૌરવના ઉંચા પગથીયા ઉપર બેઠો ચઢ્યો. તેટલામાં ચવન વીર બાબરનો શ્રવણ ભૈરવ સિંહનાદ ભારતવર્ષના પશ્ચિમ દ્વારે સંભળાયો. તે ભીષણ નાદે સઘળી ભારતભૂમિ, એક પ્રચંડ તાડિતબળે કંપિત થઈ, તેના સંગે રાણા સંગનો ઉન્નતિ સ્રોત ચાલતો અટક્યો. વીરવર બાબર અશ્વઃ અને જક્ષારતીસ નદીના તીર વતી ભિભવિકાંત ડગ્ગેડ અને તાતાર સૈન્ય લઈ ભારતવર્ષમાં ન આવત, બે ભારતવર્ષના ક્ષીણ ચવન રાજાઓ તેના વાવટા નીચે એકઠા ન થાત તો ભારતવર્ષ આજ કયા રસ્તાથી પરિચાલીત થાત તે કહી શકાતું નથી. આર્ય ચક્રવર્તીનો હેમ મુકુટ હીંદુના

આગ્રાથી પચીસ માઈલ પશ્ચિમે વિયાના અવસ્થિત.

કર્ણવેડ એક સંકર જાતી પણ તેને જોવાથી તે તુર્કી છે એમ કહી શકાય. તુર્કી, મોગલ અને શીનીક વીગેરે કેટલાક મુસલમાન જાતિના સમવાયે તેની પેદાશ છે અને તેણે પૂર્વે મૈખીરીયાનો મોટો વિભાગ કબજે કર્યો હતો. હાલ કર્ણવેડ કોડો અશ્વઃ નદીના તીરવતી વિશાળ પ્રદેશમાં અવસ્થિત છે. સ. ૧૩૪૦ તેઓએ પોતા મા અધિનાયક કર્ણવેડખાંના સમયમાં મુસલમાન ધર્મ સ્વીકાર્યો કેટલાક વીદાનનો અભિપ્રાય છે કે તે અધિનાયક કર્ણવેડ થઈ તે સંકર જાતિનું નામ કર્ણવેડ પડ્યું છે.

મસ્તક ઉપર મુકાત, પણ હતભાગ્ય ભારત સંતાનના દુર્ભાગ્ય વશે તે થયું નહિ.

એશીયાના મધ્ય પ્રદેશવાસી દુર્ધર્ષ અમલ્ય અનાયો લોકો ભારતવર્ષના ચિરશત્રુ પ્રાચીન કાળથી તેઓ ભારતવર્ષનું કેટલું અમંગળ કરતા આવ્યા છે. તે ભારતીય ઇતિવૃત્તમાં જવલદક્ષરે લખેલું છે. તે ઇતિવૃત્તથી સિદ્ધ થાય છે જે ભારતવર્ષના અંદર કોઈ દિવસ સુદ્ધ એકતા અને એક પ્રાણુતા વિરાજતી નહોતી સ્મરણાતીત કાળથી ભારતવર્ષ ભારત ભૂમિ પરસ્પર વિષંવાદી અસંખ્ય ક્ષુદ્ર રાજ્યોથી વિભક્ત, તે ક્ષુદ્ર ક્ષુદ્ર રાજ્યના અધિપતિઓ કદાચ પરસ્પર સહાનુભૂતિ પ્રકાશ કરતા હતા, કદાચ એક અધિપતિના મુખે બીજો અધિપતિ વિદ્રેષ કરતો હતો. કદાચ એક અધિપતિના દુખે બીજો અધિપતિ શોક કરતો હતો, એક અધિપતિના રાજ્યના વિદેશીય રાજ્યના હુમલામાંથી બચાવ કરવા એક અધિપતિ પ્રાણુ આપી એષ્ટા કરતો હતો. એક અધિપતિની ઉન્નતિથી ઈર્ષાળુ થઈ એક અધિપતિ તેનો અધઃપાત કરવા વિદેશીય રાજ્યને ઉદ્દેશીતો હતો. દિગ્વિજયી સીકંદર બાદશાહના સમસામયિક ઇતિહાસ લેખકનો વૃત્તાંત વાંચવાથી તે વિષયની સત્યતા માલુમ પડી આવે છે. જે કાળે તે માસીડોનીયા વીર ભારત વર્ષમાં આવ્યો હતો તે કાળે એક પંચનદ પ્રદેશ અસંખ્ય સામાન્ય સામાન્ય રાજતંત્રથી વિભક્ત હતો. તે વિના સ્થાને સ્થાને નાગરિક તંત્ર પણ હતું. સીકંદર બાદશાહને કેટલાકે હુમલામાં સહાય કરી હતી. અને કેટલાક તેની વિરુદ્ધે ઉત્થાઈ હતા. સીકંદર બાદશાહ પછી પારસીક લોકો અલિયાનોદેશે ભારતવર્ષમાં પેકા. મીઠવીર ડરાયુસે પોતાના અધિકાર ભુક્ત રાજ્યમાં ભારતવર્ષને અતિ સમૃદ્ધ દેશ ગણ્યો છે એ રીતે તક્ષક, જીત, પારદ, હુણ, કાનિ, ગ્રીક, પારસીક ધોરી શાકતીય વીજેરે દુર્ધર્ષ અનાયો લોકો, પર્યાયિ ક્રમે, ભારતવર્ષમાં પ્રચંડ પરાક્રમથી આવ્યા. અને ભારત વર્ષના ધનરત્ન લુટી, પોતાના દેશમાં ગયા, કેટલાક ભારતવર્ષમાં પોતાનું વંશવૃક્ષ રોપી માતૃ ભૂમિનો શોક વિસરી ગયા. તે તે જાતિઓથી ભારત વર્ષનું અદૃષ્ટ્યક ફર્યું નહોતું પણ રાણા સંગ્રામસિંહના વિક્રમશાળી પ્રતિયોગી વીરવર બાબરે * ભારતવર્ષનું અદૃષ્ટ્યક ફેરવી ભારતવર્ષને કઠોર દાસત્વની સાંકળે બાંધી દીધું. તે સાંકળથી તે છુટયું જ નહિ. હવે છુટશે કે નહિ તેની આશા બાંધવાની હીંમત થતી નથી.

* બાબર (જહાંગીર મહમદ) દીલ્લીનો મોગલ સામ્રાજ્ય પ્રતિષ્ઠાતા. આમીર તૈમુરની નાતેની છટ્ટી પેઢીનો પુરૂષ, બાબરના પિતાનું નામ ઉમ્મર શેખ મીરજા, તેના દાદાનું નામ આયુ સૈયદ મીરજા ઈ. સ. ૧૪૮૩ના ફેબ્રુઆરી માસની ૧૫ મી તારીખે (હિજરી ૮૮૮ મરહમની ૬ ફી તારીખે) બાબરનો જન્મ થયો હતો. ઈ. સ. ૧૪૯૪ ના જુન માસમાં (હિજરી ૮૯૪ ના રમઝન માસમાં) પિતાના મૃત્યુ પછી, બાબર ફરગણા રાજ્યના સીંહાસને બેઠો. તેને અગીયાર વર્ષની ઉંમરે તાતાર અને ઉઝ્બેક લોક સાથે યુદ્ધ કરવાની જરૂર પડી હતી. પોતાનું

સીકંદરશાહના પકડેલા માર્ગ ઉપર થઈ પારસિક લોકો ભારતવર્ષમાં આવ્યા હતા. જ્યાંસુધી જ્ઞાનાંજન શલાકાદ્વારા ભ્રમાંધ ભારતવાસીઓનાં અજ્ઞાનાં ધનયનો ઉઘડશે નહિ. જ્યાંસુધી સભ્યતાની આદિમાતા ભારતભૂમિ નવીનજીવનમાં ઉજ્જીવિત નહિ થાશે, ત્યાંસુધી ભારતવર્ષ તે દાસત્વની સાંકળમાં છુટી શકશે નહિ. કોઈની અવસ્થા ચિર કાળ સમભાવે રહેતી નથી. કોઈ કદાપિ નિરવચ્છિન્ન મુખ કે નિરવચ્છિન્ન દુઃખ ભોગવતું નથી. સુખ પછી દુઃખ, દુઃખ પછી સુખ, સઘળાના ભાગ્યમાં ઘટે છે. તે જગતનો અવશ્યભાવી વિશ્વજનીન નિયમ છે. ત્યારે શું ભારતવર્ષના પક્ષમાં એ વિશ્વજનીન નિયમનો વ્યભીચાર થાશે. ના તેમ બને તેવું નથી. એ વિશ્વજનીન નિયમના અનુસારે, ભારતવર્ષની જેમ પાછા જગતના કેટલાક દેશો અધઃપતિત થયા અને તેમાંથી કેટલાક પાછા આબાદ થયા. તેમાંથી કેટલાક ભારતવર્ષની જેમ પાછા આબાદ ન થતાં ગંભીર અધારમાં ઢંકાઈ ગયા. પણ એ સઘળા અધઃપતિત દેશો સાથે ભારતવર્ષની તુલના કરતાં ભારતવર્ષનું એક વિષયમાં પ્રધાન ખાસપણું જોવામાં આવે છે. વિજ્ઞતીય વિદેશીય જેતા અને શાસન કર્તાના અત્યાચારમાં તે દેશોનો મૌલિક ધર્મ નાશ પામ્યો. તેઓની પ્રાચીન જાતી-ચના લોપ પામી. તેઓમાં અસંખ્ય શંકર જાતીની ઉત્પત્તિ થઈ. તેઓના આદિ મપિતૃ પુરૂષના નામ ઇતિહાસમાંથી ઉઠી ગયા. પણ પુણ્ય ભૂમિ ભારતવર્ષના પક્ષમાં તે સઘળું વિપરીત નીવડ્યું ભારતવર્ષે ઘણા વિદેશીય વિજ્ઞતીય જેતા અને શાસન કર્તાના કઠોર પદાઘાત સહન કર્યા. જગતના કોઈ પ્રદેશને ભારતવર્ષના જેટલા પદાઘાત થયા નથી. તોપણ ભારતવર્ષનો પ્રાચીન ધર્મ, રીતીનીતિ આજ પણ સમભાવે વિરાજે છે. ઘણા વર્ષ પૂર્વે જ્યારે મહાવીર સીકંદર બાદશાહ ભારતવર્ષમાં આવ્યો હતો. તે સમયે આર્યોની જે ધર્મ નીતિ આચાર વ્યવહાર હતા તે હાલમાં સમભાવે પણ છે.

શાકદ્વીપની અક્ષુઃ અને જાક્ષારતીસ નદીના તીરવર્તી પૌરાણિક તક્ષકનો વંશધર બાબર, ચિતોડના સંગ્રામસિંહના સમયમાં ભારતવર્ષમાં આવ્યો. ફરગણાપતિ બાબર સઘળા વિષયમાં રાણા સંગનો સમકશ હતો. રજપુત રાજાની જેમ તે જન્મથી વિપદમાં લાલિત પાલિત હતો, અને વિપદની વિદ્યાલયમાં પરીક્ષા આપી તે રજ-

રાજ્ય છોડી તેને કામુદ્રમાં આવી રહેવાની જરૂર પડી હતી. અત્યાચારો કામુદ્ર, કંદહાર અને બદકસાનનો તેણે અધિકાર કર્યો. બાવીશમા વર્ષની ઉમ્મરે તેણે તે સઘળા દેશનું આધિપત્ય મેળવ્યું. ત્યાર પછી તે ભારતવર્ષમાં આવ્યો તે સમયે દિલ્લીમાં લોદી વંશીય પદાનાધિપતિ ઇબ્રાહીમ હુસેનનું આધિપત્ય હતું. ઈ. સ. ૧૫૨૬ની ૨૦ મી એપ્રિલે (હિજરી પુરના રજબ માસમાં) પાણીપથના યુદ્ધક્ષેત્રમાં બાબરે સંપૂર્ણ જય મેળવ્યો. ત્યારથી મોગલ સામ્રાજ્યનો સુત્ર પાત થયો.

પુત્ર રાજાની જેમ પ્રસાર થયો હતો. સંગના જીવન કરતાં બાબરનું જીવન અધિક આપન્યાસિક સૈન્ય સમલોકિત હતું. પોતાના વીરત્વ અને તેજસ્વિત્તે અધ થઈ બાબરે કદી પણ અવિવેકને વશ થઈ પોતાનું જીવન આપત્તિમાં નાંખ્યું નથી. ઇ. સ. ૧૪૬૪માં વીરવર બાબર ફરગણના સિંહાસને બેઠો. ત્યાં તેના શત્રુઓ તેને કાયમ ઉપદ્રવ કરનારા થયાં. તેના ઉપર વારંવાર આપત્તિ આવવા લાગી ત્યારે ફરગણને પોતાના રક્ષણ માટે છોડી દેવા બાબરને ફરજ પડી. મથિત હૃદયે હીંદુ કુશ સેલ માળા ઓળંગી ઇ. સ. ૨૫૧૬ માં સિંધુનદના પૂર્વ પારે તેણે આશ્રય લીધો, ત્યારપછી કાબુલમાં અને પંચનદ પ્રદેશમાં તેણે સાત વર્ષ અતિકાળે કહાલકા તે સમયમાં બાબર આત્મોદ્ધારનો રસ્તો શોધવા લાગ્યો. ઉઘોગી અને ઉદ્યમસીળ માનવ લાખો આફતમાં પડેલો છતાં એક માત્ર પોતાના પુરૂષાર્થની મદદે તે વિપત સાગરને તરી જઈ સૌભાગ્યલક્ષ્મીનો સુપ્રસાદ પામે છે. બાબર રાજપુત હતો, જે વિશાળ રાજ્યનો અધિકારી હતો આજ તે રાજ્યધને વંચિત હતો.

બાબર, નિર્વાશિતની જેમ દૂર દેશમાં વાસ કરતો હતો. તેની સઘળી આશા વિદુષ્ઠ થઈ ગઈ હતી તોપણ તે એક ઘડીભર નિઃસાહ થયો નહોતો. ક્રમે ઘણા સૈનિકોએ, તેનો પક્ષ પકડ્યો આત્મોન્નતિનો માર્ગ પ્રસારિત કરતો કરતો, તે દિલ્લીશ્વર ઇબ્રાહીમ લોદીના સાથે સંગ્રામ સ્થળમાં ઉતર્યો. સૌભાગ્ય લક્ષ્મીએ બાબરના માથા ઉપર જયમુકટ મુક્યો. દિલ્લીશ્વર ઇબ્રાહીમ રણસ્થળ ઉપર મરાયો. તેના સૈન્ય સામંતો પલાયન કરી ગયા ત્યારે, દિલ્લી અને આગ્રાના લોકોએ વિજયી બાબરની અભ્યર્થના કરી. કઙ્કણાનિધાન ઇશ્વરના અનુગ્રહમાં વીરવર બાબર ચમત્કૃત થયો અને કૃતજ્ઞતા સાથે અને સંપૂર્ણ ભક્તિ સાથે, તે બોલ્યો “ હે જગદીશ્વર! આ, જય મારો નથી, તમારો છે. તમારી અપાર કઙ્કણાનો જય છે. ”

દિલ્લી જય પછી એક વર્ષ ઉપર વીરવર બાબરે, રણકેસરી સંગ્રામસિંહના વિરુદ્ધે પોતાની વિજયિની સેના ચલાવી. આ સમયે, એક સમકક્ષ મહાવીર શત્રુના વિરુદ્ધે પ્રતિદ્વંદ્વિતા ક્ષેત્રમાં તેને-ઉતરવાનું હતું. અગાઉ તેણે જેટલા મહાશૂર પુરૂષોના શોણીતયુદ્ધ સ્થળે પાડ્યાં છે. તેટલા મહાશૂર પુરૂષોની સાથે તુલના કરતાં સંગ્રામસિંહ અસાધારણ શૂર હતો. બાબર જેવો વીર હતો, તેવા વીર તેના સૈનિકો હતા. વાહુરતાગના વિક્રમશાળી તાતાર લોકો તેની સહાય માટે યુદ્ધક્ષેત્રમાં ઉતર્યા હતા. તેઓ આર્યવીર સંગ્રામસિંહના ભીષણ વિક્રમભાવે પોતાના જીવનના અસ્તિત્વની શંકા કરતા હતા. સંગ્રામસિંહના વીર્ય પાસે તેઓની જીતવાની આશા નીફફળ હતી. સંગ્રામસિંહની સેના જોઈ બાબરનું સૈન્ય નિઃસાહ થઈ ગયું. બાબર આવા વિષમ સંકટમાંથી નિષ્કૃતિ પામ્યો તે, તેના બળથી, કળથી

કૌશળથી પામ્યો નથી. એક સ્વદેશ દ્રોહી વિશ્વાસઘાતક નરાધમના આનુકુલ્યથી બાબર, તે વિષમ સંકટથી નિષ્કૃતિ પામ્યો. એવા અસદુપાયનું અવલંબન ન કરત તો તે પીળાબાળના સ્થળે પરાજય પામત. તેનું મુકુટ શોભિત મસ્તક કુતરાં ખાઈ જત.

ચિતોડપતિ સંગ્રામસિંહના પ્રચંડ સૈનિકના બળનો પ્રતિરોધ કરવા માટે આગ્રાનું તોરણ દ્વાર છોડી વીરવર બાબર, પોતાની સેના લઈ શીકડી તરફ આવ્યો. રાજપુત કુળશેખર વીરકેસરી સંગ્રામસિંહ તેના વિરુદ્ધે મોટી સેનાથી ઉપડ્યો, રાજસ્થાનના ઘણું કરી, સઘળા રાજાઓ, સંગ્રામસિંહની સહાયે આવ્યા હતા. સંવત્ ૧૫૮૪ (ઈ. સ. ૧૫૨૮) ના કાર્તિક માસની પાંચમે * રાણા સંગ્રામસિંહ કનુયા નામના સ્થાને બાબરના પંદર હજાર તાતાર સૈનિકોની સંમુખે આવી પહોંચ્યો. ત્યાં રાણાએ સઘળાને નિપાતિત કરી દીધા. જે કેટલાક યવનો પલાયન કરી ગયી ગયા હતા. તેઓએ મુલદળમાં જઈ સઘળી હકીકત કહી. એ પરાજયનું વિવરણ સાંભળી બાબરની સેના એકદમ નિરૂત્સાહિત થઈ ગઈ.

પોતાની રક્ષા માટે તેઓએ, પોતાની છાવણીની આસપાસ ખાઈ કરી. એ હીનસાહસ સેનાદળની મદદે જે નવું સેનાદળ આવ્યું હતું તે પણ સંગ્રામસિંહના પ્રચંડ પરાક્રમથી પલાયન કરી ગયું, વિજયી રાજપુત રાજાએ તેઓનું અનુસરણ કર્યું. તેઓને પકડી પાડી તેમાંથી અનેક સૈનિકોને યમને ઘેર મોકલ્યા. અનેક સૈનિકો ઘોર સંકટમાં પડ્યા. બાબર બહુ દુઃખદાયક અવસ્થામાં પડ્યો. તો પણ તે નિરૂત્સાહ થયો નહી. જન્મથી તે સંકટ અને વિપદમાં પાક્ષિત હોઈ ધૈર્ય અને સહિષ્ણુતાનું અવલંબન કરી, તે સમયોચિત ઉપાય યોજવા લાગ્યો. પોતાની છાવણીની આસપાસ મોટા મોટા બંધ બાંધી બાબરે પોતાની તોપો હારબંધ તેના ઉપર રાખી. બાબરના સૈન્યમાંથી અનુત્સાહ દૂર થયો નહોતો. તે જે દિશામાં નજર નાખતો હતો, તે દીશામાં વિપદની લચકર મૂર્તિ તે જોતો હતો, તે દીશામાં, રણકેસરી સંગ્રામસિંહની લચકર બ્રહ્મદેવી તેને વિભીષિકા દેખાડતી હતી. બાબર બહુ ચિંતામાં પડ્યો. તેના હૃદયમાં જુદી જુદી પ્રીતરે ઉત્પન્ન થવા લાગી. કયાં ફરગણા રાજ્ય ! કયાં દીલ્લીનું સીહાસન ! કયાં તેની જીવન તોષીણી આશાની શાંત મૂર્તિ ! તે આશા શું તેનો પરિત્યાગ કરશે, તેના ઉગ્રમ, પરિશ્રમ, પ્રયાસ, નિષ્ફળ થાશે ! એવી ચિંતાના ઉદય બાબરના હૃદયમાં થાતા હતાં. બાબર વીરવર સંગ્રામસિંહના હૃદલાનો પ્રતિરોધ કરી શક્યો નહિ. તેની મનોવેદનાની હવે સીમા રહી નહી. એવી અકર્મણ્ય અવસ્થામાં પંદર

* બાબરના જીવનચરિત્રમાં લખેલ છે જે કનુયાનું યુદ્ધ ઇ. સ. ૧૫૨૭ના ફેબ્રુઆરી માસની ૧૧ મી તારીખે થયેલ છે.

દીવસ ચાલ્યા ગયા પણ કાંઈ ફળોદય થયો નહી. પછી બાબરે તુરુચ માનવી શક્તિનો ભરૂસો છોડી દીધો. અને એંશીક્ષ્મતાનું આનુકંદ્ય મેળવવાની આશામાં આત્મકૃત પાપરાશિનું પ્રાયશ્ચિત કરવાનો તેણે સંકલ્પ કર્યો. તે પ્રાયશ્ચિત કેવી રીતનું સંસાધિત થયું તેનું વિસ્તૃત વિવરણ, બાબરની આત્મજીવનીમાં સુંદર ભાવે પ્રકટીત થયેલ છે.

વિધિપૂર્વક પ્રાયશ્ચિત થયું. બાબરે મનમાં વિચાર્યું જે તેનું અભિષ્ઠ સિદ્ધ થાશે પણ તેથી વિપરિત નીવડ્યું “હવે હું સુરાપાન નહિ કરું” એમ કહી તેણે સુરાપાનના પાત્રો જમીન ઉપર ફેંકી દીધાં. તેથી તેના સૈનીક માણસો વિશેષ અનુત્સાહમાં આવ્યાં. તેઓ યુદ્ધક્ષેત્રમાં અગ્રસર થયાં નહિ, ત્યારે તેઓને ઉત્સાહિત કરવાને બાબર પાસે કોઈ રીતનો ઇલાજ રહ્યો નહિ. છેવટે ઇસ્લામ ધર્મની દોહાઈ આપી, તેઓને ઉત્તેજિત કરવા તે ચેષ્ટા કરવા લાગ્યો. પોતાનું હૃદય અગર જે કે નિરૂત્સાહ હતું તોપણ પુરૂષોચીત સાહસ અને ઉત્સાહ પકડી તેજસ્વિ ભાવણ કરી, નિરપૃહતાથી સૈનીકોને થોડે થોડે તે ઉત્તેજિત કરવા લાગ્યો. જ્યારે તેણે બાણ્યું જે સૈનીકોનો નિરપૃહ ભાવ ક્રમે ક્રમે દૂર થયો. ત્યારે તેણે પ્રત્યેકના હાથમાં કુરાનની પોથી આપી મેઘ ગંભીર સ્વરે કહ્યું “પ્રતિજ્ઞા કરો” કુરાનનો સ્પર્શ કરી ઇશ્વરના નામે શપથ કરી બોલો. “અને તો જય લાલ કરવો નહિ તો રણસ્થળે પ્રાણ છોડી દેવા,” સઘળાના હૃદય ઉત્સાહિત થઈ ગયાં. સઘળા બાબરના પ્રસ્તાવે સંમત થયા. ઉત્સાહથી તેઓ ભીમનાદ કરી ઉઠ્યા. સૈન્યનો ઉત્સાહ જોઈ બાબરે સેનાનિવેશ તોડી નાખ્યો ક્ષણ માત્ર વિલંબ ન કરતાં, તે સૈનીકો સાથે આગળ વધ્યો, પણ તે વધારે આગળ વધી શક્યો નહિ, રણોન્મત્ત રજપુતો ટોળે ટોળે આવી તેની તોપોની સંમુખ થઈ તાતાર સૈનીક ઉપર હુમલો કરવા લાગ્યા.

બાબરને તે સ્થળે સેનાનિવેશ કરવાની ફરજ પડી બાબરે પોતાની અવસ્થા તે સમયે નિરાપદ ગણી નહિ. બાબરે પોતાની તોપો, સુશૃંખલામાં ગોઠવી દીધી. તેનું વિશેષ સૌભાગ્ય થઈ પડ્યું જે સંગ્રામસિંહે બાબર ઉપર તેવી અવસ્થામાં હુમલો કર્યો. વિપન્ન શત્રુ ઉપર હુમલો કરવો એ સંગ્રામસિંહ જેવા વિર પુરૂષને યોગ્ય નહોતું. તેવી રીતથી હુમલો કરવામાં સંગ્રામસિંહનું મોટું અનિષ્ઠ થયું. તેણે બાબરને વિપન્ન થયેલો બાણી યુદ્ધ કાર્યમાં વિલંબ કરવા માંડી તેથીજ તેના સર્વ નાશનો માર્ગ મોકળો થયો. તેથીજ તેના દુશ્મનો ક્રમે ક્રમે બળવાન થઈ ગયા, સંગ્રામસિંહનું સૈન્ય આગસ અનાદર અને ઉપેક્ષામાં રહ્યું, ઉદાર હૃદય સંગ્રામસિંહે. તેના સૈન્યની તે ગતિ જોઈ નહિ, સંગ્રામસિંહને સંપૂર્ણ વિશ્વાસ હતો જે શત્રુઓ સોગણા આયોજન કરશે પણ રજપુતો પ્રાણ આપી યુદ્ધ કરવામાં

કસર રાખશે નહિ, તે વિશ્વાસ સંગના પક્ષમાં કાળરૂપ થયો, એ વિશ્વાસના ઉપર આધાર રાખી તે ઉત્સાહ સાથે અપેક્ષા કરતો હતો. એટલામાં સંધિપ્રસ્તાવ લઈ બાબર પાસેથી એક ફત્ત તેની છાવણીમાં આવ્યો. સંગે તેને આદરથી ગ્રહણ કર્યો. પણ તેના આવવાનું પ્રકૃત કારણ તે સમજી શક્યો નહિ જ્યારે ફત્તે સંધિનો પ્રસ્તાવ કર્યો, ત્યારે સંગ્રામસિંહ અતિશય વિસ્મિત થયો. તેણે કોઈ સમયે ધાર્યું ન હોતું, જે બાબર સંધિનો પ્રસ્તાવ કરશે. તેણે ફત્તને પુછ્યું “ તમારો સામ્રાટ શા શા નિયમથી સંધિની પ્રાર્થના કરે છે ” ફત્તે વિનમ્ર વચ્ચે કહ્યું “ તે આપની ઉપર નિર્ભર કરે છે. શિલાદિત્ય નામનો એક તુચ્ચ રજપુત રાઈસેનના શાસન કર્તુત્વે નિયોજીત હતો સંગ્રામસિંહ તેના ઉપર અત્યંત પ્રીતિ રાખતો. અને પ્રયોજનીય કાર્ય સંપાદનકરવા તેની તે સલાહ લેતો હતો સંધિ બંધનના સમયે રાણાએ તેને બોલાવ્યો. અને શા શા નિયમે, સંધિ સ્થાપવો એ બાબતમાં તેની સાથે તેણે વિચાર કર્યો. અનેક તર્ક વિતર્ક થયા પછી સ્થિર થયું જે દિલ્લી અને તદ્દંતર્જીત પ્રદેશ બાબરના કબજામાં રહે અને બીયાનાની પ્રાંતવાહિની પીલાબાલ નહી, મોગલ રાજ્ય અને મેવાડ રાજ્યની સીમા તરીકે રહે. અને તે સિવાય રાણાને, બાબર, પ્રતિ વર્ષ અમુક રકમનો કર આપે ” બાબરના હવનવૃત્તમાં આ વિષય પ્રકટિત નથી. તે હકીકત આપણને ભટ્ટ ગ્રંથો થકી મળી આવે છે, એટલે કે તે વૃત્તાંતને અનેક લોકો અવિશ્વાસ્ય ગણે છે, ટુંકામાં તે સંધિ સ્થિરીકૃત થયો નહિ. એક સ્વદેશ વૈરી સન્નતીય દ્રોહી વિશ્વાસ ધાતક નરાધમના કુટિલ હ્રાસ્યરણથી તે સંધિ સંગ્રહ થયો નહિ, તે નરાધમ વિશ્વાસ ધાતક સન્નતી દ્રોહી તુચ્ચરવંશીય રજપુત શિલાદિત્ય.

બાબરે જે સંધિ કરવાને ફત્ત મોકલ્યો હતો, તે સંધિ સ્થિરીકૃત થયો નહિ. એટલે કે બંને સેનાદળ યુદ્ધ માટે તૈયાર થયું. ૧૬મી માર્ચે યુદ્ધ ઘોષણા પ્રચાર કરી, રજપુતો ટોળાબંધ સુશૃંગભળભાવે, પ્રચંડ વિક્રમ સાથે અગ્રસર થઈ તાતાર સેનાની દક્ષિણ બાહુ ઉપર હુમલો કરવા લાગ્યા બંને દળ વચ્ચે, લાંબો સમય યુદ્ધ ચાલ્યું. રણોન્મત તુરંગ માતંગ વીગેરેના ભયાનક અવાજથી રણસ્થળ કંપિત થયું, મધ્યે મધ્યે તોપોના અવાજે ગગન મંડળમાં જઈ તે ભૂમિને વિકંપિત કરતા હતા, તોપના ધુમાડાથી રણાંગણ ગાઢ અંધકારથી છવાઈ ગયું. તે અંધકારને ભેદી તોપના ગોળાઓ રજપુતો ઉપર પડવા લાગ્યા. ગોળાઓના ભીષણ પ્રહારથી હજારો રજપુત વીરો યુદ્ધ સ્થળે પડ્યા. તોપણ રાણો સંગ્રામસિંહ નિરૂત્સાહ થયો નહિ, યવનોના ગોળાના પ્રહારે, તેના અનેક સવારો મરણ પામ્યા. સંગ્રામસિંહ મહોત્સાહ સાથે શત્રુદળનો વ્યૂહ ભેદી નાંખવાના અભિપ્રાયે ભીમ વિક્રમે અગ્રસર થયો.

ક્રમે યુદ્ધ અત્યંત ભયંકર રીતે ચાલવા લાગ્યું. રાણા સંગ્રામસિંહે વિશ્વાસથી ભોળવાઈ સેના દળના સંમુખ ભાગના રક્ષણનો ભાર રજપુત કલંક શિલાદીત્યને સોંપ્યો, સંગ્રામસિંહને વિલક્ષણ વિશ્વાસ હતો જે શિલાદીત્ય પ્રાણ આપી યુદ્ધ કરી યવનોને પરાજીત કરશે. તે સમયે તો તે કુટિલ રજપુતે તાતાર સેનાને હઠાવી હરાવવા વિશેષ ચેષ્ટા બતાવી. તેથી રાણાનો વિશ્વાસ બમણો તેના ઉપર વધ્યો પણ સઘળું નિષ્ફળ ગયું. દુરાચાર શિલાદીત્ય પોતાના દળ સાથે યવનના લક્ષ્કરમાં મળી ગયો. યવનો ભયંકરનાદ કરી જ્યનો પોકાર કરવા લાગ્યા. પ્રલયકાળના મેઘના જેવા અવાજ કરતી યવનોની તોપો કુટવા લાગી. વળી રણાંગણ તોપના ધુમાડાથી છવાઈ ગયું. રાણા સંગ્રામસિંહનું હૃદય સહસાકંપિત થયું તે ધુમાડાનો સમુહ ક્રમેક્રમે અંતર્હિત થયો. રાણાએ વિસ્મયથી ઉદ્દેગથી તાકીને જોયું. “ પાપિષ્ઠ વિશ્વાસઘાતક શિલાદીત્યે બાબરનો પક્ષ પકડ્યો છે તેનું હૃદયકંપિત થયું. તેણે ચારે દિશા, અંધ-કારમય જોઈ.

હાય ! વિશ્વાસ રાખવાનું આ કૃળ ! રાણા સંગ્રામસિંહે વિશ્વાસ કરી દુરાચાર નરાધમને સેનાદળના સંમુખ ભાગનો રક્ષણ ભાર સોંપ્યો. પાપિષ્ઠ વિશ્વાસઘાતક રજપુત કુળાંગારે શું એ પ્રતિજ્ઞ આપ્યું ! હા નરાધમ ! અરે આતતાયી વિશ્વાસઘાતક ! સ્વદેશનો સર્વ નાશ કરી. સ્વજાતીય રજપુતના મુખે કલંક આપી, દેશ વેરી યવનના પક્ષમાં ગયો. મોટી આકૃતથી અને જીદાંસાથી પીડીત થઈ સંગ્રામસિંહ યુદ્ધ સ્થળથી પાછો ફર્યો ડુંગરપુરના રાવળ ઉદયસિંહે તેના બસો સૈનિક સાથે શાલુઆધિપતિ રત્નસિંહે તેના ત્રણસો ચંદાવત સૈનિકસાથે, મારવાડનારાઠોડ રજપુત રાયમલ્લે તેના બસો સાહસીક સૈનિકો સાથે, સેનાપતિ દ્વેત્રસિંહે, રત્નસિંહે, શનિ ગુરૂ સરદાર રામદાસરાવે, ઝાલાપતિ ઉઝાએ, વીરવર પરમાર ગોકુલદાસે, મેવાડના ચોહાણ સરદાર માણેકચંદે અને બીજા સામંત સરદારોએ હૃદય ચીરી, આ ભયંકર યવન યુદ્ધમાં પોતાના લોહી આપ્યાં. એ શીવાય બે યવન રાજાઓ રાણાની સહાયતા કરી તેના વિશાળદળ સાથે રણક્ષેત્રમાં પડ્યા. તેમાં એક યવન પદચ્યૂત ઇંધ્રાહીમ લોહીનો એક પુત્ર, બીજો યવન મેવાતનો અધિપતિ હુસેનખાં, તેઓ પોત પોતાની સેના સાથે વિસ્મયકર વીરત્વ પ્રકાશી અનંતનિંદ્રામાં સુતા. તેઓના પ્રચંડ જોરે યવનો ની જગતને બાળીનાબનારી તોપો વ્યર્થ ગઈ હતી. અને અનેક ભીમ પરાક્રમી યવનો યમનાઘેર ગયાહતા. પણ સઘળું વિજ્ઞ નીવડ્યું એક માત્ર વિશ્વાસઘાતક સ્વદેશદ્રોહી શિલાદીત્યના આચરણે સઘળું બરબાદ થઈ ગયું. તં દુરાચારે જો સ્વદેસનો સર્વ નાશ ન કર્યો હત. તો વીરવર બાબરનું શોણિત સિકત, મસ્તક યુદ્ધ સ્થળે પડત નિપાતિત રજપુતના છેડાયલા મસ્તક એકઠાં કરી વિજયી બાબરે રણ સ્થળે તેના મોટા મોટા ઢગલા કર્યાં. બાબર વિજયોદ્લાસથી ઉદ્વેગિત થઈ પોતાની ભયસૂચક “ ગાજી ” નામનો ઇંડિકાબ ધારણ કરી મોટા સમારોહે થોડો સમય ત્યાં રહ્યો.

નિદાણ મનોવેદનાથી પીડીત થઈ વીરવર સંગ્રામસિંહે મેવાડની શૈલ-
માળા તરફ અગ્રસર થયો. તેનું હૃદય અસહ્ય દુઃખ અને પીડાથી પીડીત થયું.
ક્યાં જવું, કયો માર્ગ લેવો, તે બાબતનું તે કંઈ નિશ્ચય કરી શક્યો નહિ. અને
તેથી રાણો સંગ્રામસિંહ ચિતોડમાં જઈ શક્યો નહિ. શાથી કે તેણે પ્રતિજ્ઞા
લીધી, “ જો યુદ્ધમાં જય ન મેળવું, જો યુદ્ધમાં યવનનો દર્પ ચુર્ણન
વિચુર્ણ ન કરું ત્યાંસુધી યુદ્ધક્ષેત્ર માણું નિવાસસ્થાન, આકાશ મંડળ માણું
અંદ્રાતપ. તે પ્રતિજ્ઞા એક દ્વણ્ણવાર તે ભુલ્યો નહિ, આજ તે પ્રતિજ્ઞા પાલન કરવાનો
ઉપયુક્ત સમય-એટલે ચિતોડમાં ન જતાં રાણાએ વન નિવાસ રિવકાર્યે
શિશોદીય વંશનું પ્રણુષ્ટ ગૌરવ તેનાથી ઉદ્ધત ન થાય તો વનવાસમાં પ્રાણ
છોડવા એમ તેની નિશ્ચિત મતિ હતી. વીરવર સંગ્રામ, જો થોડો સમય
એવી અવસ્થામાં જીવ્યો હત, તો તે કરેલી પ્રતિજ્ઞા પાલન કરત, પણ
ભવિત્વયતાના કઠોર લેખના અનુસારે તેનું પ્રાણ જીવન આ પરાજય પછી
તેજ વરસે આ લોક ત્યાગ કરી ગાદી ગયું. મેવાડનો ગૌરવરવિ, અકાળે
પુશાયા નામના સ્થાને અસ્ત પામ્યો એટલે કે તે સ્થળે રાણો સંગ્રામસિંહ
પરલોકવાસી થયો. અનેકનું અનુમાન છે જે મંત્રીના વિષપ્રયોગથી રાણાનું
મૃત્યુ થયું. તે અનુમાન સાચું છે કે ખોટું તે કહી શકાતું નથી. કહેવાય
છે જે દુરાચાર મંત્રીઓએ પોતાના જીવનની શાંતિ અને સ્વછંદતા મેળવવા
એ હલકું પિશાચોચિત કામ કર્યું.

બહુ વિવાહ, એક અસંખ્ય મહાઅનર્થનું મુળ છે. નૈતિક, શારિરીક
સઘળા ઉત્કર્ષનું તે મોટું વિધન છે. એક વાર પ્રાચ્ય જગત તરફ જોયાથી
તેની સ્પષ્ટ પ્રતિત થાશે. એ કુપ્રયાથી માનવ સંસારમાં અને વિષેશે રાજ્ય
પરિવારમાં ઘણા અનિષ્ટ થયાં છે. પુત્રોવતિ થઈ રાજમાતા થવા દરેક
રાજપત્ની ઇચ્છા કરે છે. તે ઇચ્છા તેના હૃદયમાં સ્વાભાવિક રીતે દૃઢ મળી
કરી બળવતી થાય છે, તે સમયે તેને હિતાહિતનું જ્ઞાન રહેતું નથી. તે ઇચ્છાની
તૃપ્તિ સાધવા તે કેવળ આતુર રહ્યા કરે છે, તેમ થવાથી તે અત્યંત અ-
ધમ કામ કરવાને ચુકતી નથી. રાણા સંગ્રામસિંહનો પરલોકવાસ થયો. તેની
રાણીઓમાં મોટો ઘોંઘાટ અને ગડબડાટ ઉઠ્યો. સઘળી રાણીઓ પોતાના
પુત્રને રાજસિંહાસને સ્થાપવા વાસનાવાળી થઈ. રાણાના બીજા પુત્રની
જનની તેના પુત્રને ચિતોડના સિંહાસને બેસાડવા એટલી બધી ઉત્કંઠિત
હતી કે તેણે પોતાના કામની સિદ્ધિ માટે બાબર સાથે પ્રપંચ કર્યો. તેની
એવી આશા હતી જે બાબર ચિતોડના પ્રકૃત ઉત્તરાધીકારીને દૂર કરી તેના

પુત્રને રાજ્ય સિંહાસને બેસારશે, એ માટે રાજપત્નીએ લાંચમાં બાબરને રણ થંભરનો ઈલ્લો અને માળવરાજનો રાજમુગટ આપ્યો.

રાણા સંગ્રામસિંહની આકૃતી મધ્યમ, તેની કાચીક સત્તા વિલક્ષણ હતી. તેની કાંતિ ગૌરવર્ણની હતી. નયન પુષ્કળ વિશાળ હતાં. તે એક પ્રચંડ યોદ્ધો હતો. તેની સત્યતા તેનાં અવયવ જોવાથી માલુમ પડતી હતી. જુદા જુદા રણાભીનયમાં તેનાં અનેક અંગ પ્રત્યંગ નષ્ટ થયાં હતાં. તેનું સાહસ અદ્ભુત તેનો અધ્યવસાય અવિચલિત હતો. ઘણાખરા રાજગુણે રાણો સંગ્રામસિંહ વિભૂષિત હતો. તેનો વૈરી બાબર તેના ગુણની પ્રસંશા કરતો હતો. બાબર તેની લકિત અને ભય રાખતો હતો. તે ખીજવાર તેની સાથે યુદ્ધમાં ઉતર્યો નહોતો. સંગનું અનુકરણ પહેલા યુદ્ધમાં તે કરી શક્યો નહિ. સંગે તેના આવા વિચિત્ર ગુણો ઉપયુક્ત કાર્યમાં વાપર્યાં નહિ જેથી તેનું જીવન અકાળે વિનષ્ટ થયું.

સંગ્રામસિંહના સાત પુત્ર હતા તેમાંથી પહેલો અને બીજો પુત્ર બાળકવયમાં મૃત્યુ પામ્યા હતા. ત્રીજો પુત્ર રત્નસિંહ ચિતોડના સિંહાસને બેઠો.

ઈ. સ. ૧૫૮૬ (સં. ૧૫૩૦) માં રાણો રત્નસિંહ ચિતોડના રાજ્ય સિંહાસને બેઠો. વીરતા, તેજસ્વિતા, સહિષ્ણુતા વીગેરે જે સઘળા ગુણોથી રજપુત વિભૂષિત હોય છે તે સઘળા ગુણો રત્નસિંહમાં હતા. પોતાના પિતાની માફક તેણે પણ પ્રતિજ્ઞા કરી હતી જે “ રાજધાનીનો ત્યાગ કરી યુદ્ધ ક્ષેત્રમાં અવિરામ વાસ કર્યો. ચિતોડના સઘળા દરવાજા ખુલ્લા રાખી તે બોલતો હતો જે “ શત્રુએ અંદેશા વિના ચિતોડમાં પેસવું ” રાણો રત્નસિંહે, સંગ્રામસિંહની જેમ પરિણામ દર્શિતાનું કામ કર્યું હત, તેણે યૌવનોચિત પ્રગલ્ભતા અને અંધતેજસ્વિતાને વશીભૂત થઈ કામ ન કર્યું હત, તો તે પિતૃપતિજ્ઞાની સંપુર્ણતાનો પુરો અમલ કરત, તેથી કરી વીરવર બાબરના વંશધરો, ભારતવર્ષ ઉપર રાજ્યાશાસન કરત નહિ. દુર્ભાગ્યવશે યૌવનના પ્રારંભમાં આ લોકના વાસમાંથી મોકળો થયો. તેજસ્વી અને પ્રચંડ પ્રકૃતિવાળા રજપુતના પક્ષમાં યૌવનકાળ ભયાનક છે. તે સમયે તેઓ, અનર્થક વિવાહ વિષંવાદમાં મત થઈ પોતાના જીવનને વિષમય કરી દેછે, તે વિષમય વિવાદમાં રાજ્યનું કેટલુંક અનિષ્ટ અને અમંગળ થયું છે. તેની વાંચનારને પરિચિતી થઈ. હશે એવા અનર્થકર સંઘર્ષને પેદા કરી અનેક રજપુત રાજાઓ અકાળે આ લોકમાંથી વિદાય થયા છે. અનેક રજપુત રાજાઓ રાજ્યધને વંચિત થઈ અસીમ દુઃખની અવસ્થામાં પડ્યા છે. રાણો રત્નસિંહ પણ એવા કુછંદમાં પડી વિષમય જીંદગી કહાડવા લાગ્યો.

રાણા રત્નસિંહે શુભ રીતે અંબારાધિપતિ પૃથ્વીરાજની દુહિતાનું પાણી ગ્રહણ કર્યું હતું. દુર્ભાગ્યવશે એ વિવાહના વિષયની પૃથ્વીરાજને પણ ખબર નહોતી. રાજકુમારીની વયોવૃદ્ધિના લીધે અંબારાધિપતિ પૃથ્વીરાજે તેના વિવાહની ચેષ્ટા કરી. તેણે ખુંદીના હારવંશીય સૂર્યમદ્દ સાથે રાજકુમારીનો વિવાહ સ્થિર કર્યો. થોડા સમયમાં વિવાહ કાર્ય સંપૂર્ણ થયું, સરદ રજપુત બાલા લજ્જતવશે પોતાના પૂર્વ વૃત્તાંત કોઈ પાસે કહી શકી નહિ એટલે કોઈએ ચાલતા વિવાહમાં વ્યાઘાત આપ્યો નહિ. રાણો રત્નસિંહ આ વિવાહના સમાચાર સાંભળી અભિતપ્ત થયો. સૂર્યમદ્દના એ આચરણથી રાણાના હૃદયમાં દારૂણ આઘાત વાગ્યો. તે આઘાતનો પ્રત્યાઘાત આપવા માટે તે પુષ્કળ યત્નમાં ઉત્સાહી થયો. તે વેરનો બદલોલેવા માટે તે ઉપયુક્ત અવસરની રાહ જોવા લાગ્યો. સૂર્યમદ્દ રાણા રત્નસિંહનો નિકટ કુંટુંબી હતો. રાણાએ તેની ભગિનીનું પાણી ગ્રહણ કર્યું હતું તો પણ આ અપમાનનો પ્રતિશોધ કરવા તેણે સગપણ વીગેરેનાં સઘળાં બંધન છોડી દીધાં અને ઉત્સુકચિતે યોગ્ય અવસરની પ્રતીક્ષા કરતો હતો. પણ તે અવસરમાં રાણાને આ ત્મજીવનો ઉત્સર્ગ કરવો પડ્યો. આહેરીયા મહોત્સવમાં રાણાનો આહેલો અગ્નિ સર આવ્યો. આહેરીયાનો મહોત્સવ આવવાથી રાણા પોતાના મૈત્ર્ય સામંતને બોલાવી બહાર મૂગીયા કરવા આદ્યો. ખુંદીરાજ સૂર્યમદ્દ પણ તે નિમિત્તે તેની વાંસે આદ્યો. ખુંદીના હારવંશીય રજપુતો મેવાડની પૂર્વ પડખાની શેલમાળામાં રહેતા હતા.

ખુંદીનું રાજ્ય, તે સમયે મેવાડનું અંતર્ગત નહોતું. પણ હારવંશીય રજપુતો ચિતોડના રાણાનું સાડું સંમાન રાખતા હતા, અને મેવાડના માટે વારંવાર યુદ્ધમાં ઉતરતા હતા. જે દીવસે યવન વીર શાહખુદીનનો ભયંકર આક્રમણનો પ્રતિશોધ કરી આર્યવીર સમરસિંહે પવિત્ર દ્રષદવતી તીરે પોતાનો પ્રાણ મોં ત્યાગ કર્યો. તે દીવસે હારવંશીય સૂર્યમદ્દનો પિતૃ પુરૂષ યુધ્ધ વિશારદ હમિરે પણ ભારતભૂમિના માટે આત્મોત્સર્ગ કર્યો. તે સમયથી હમિરના વંશધરો ગિલ્હોટ કુળના વિશેષ અનુગત હતા. પણ રાણા રત્નસિંહની નિર્બુદ્ધિતાથી ખુંદીની સાથે મેવાડનો જે ભીષણ સંઘર્ષ થયો તેથી બંને રાજ્ય વચ્ચેનો સોંહા દ્વિભાવ થોડા સમયના માટે વિચ્છિન્ન થયો.

આહેરીયા મહોત્સવ પાસે આવ્યો. રાણો રત્નસિંહ અને સૂર્યમદ્દ એક ગંભીર અરણ્યમાં પેઠા. તેના સેવકો દૂર રહેલા હતા, ઉપયુક્ત અવસર જાણી રાણા રત્નસિંહે અસાવધાન સૂર્યમદ્દને ભયંકર તલવારનો પ્રહાર કર્યો. બેનશીબ ખુંદીરાજ થોડા ઉપરથી પડ્યો. પણ તે સમયે તે જીવિત હતો. થોડા સમયમાં સૂર્યમદ્દ સ્વસ્થ થઈ બળવાળો થયો. પોતાના ખેસથી જખમો સારી રીતે બાંધ્યા

તે આતતાયી રત્નસિંહની પછવાડે ચાલ્યો તેણે ચારે તરફ રત્નસિંહને શોધ્યો, તેણે જોયું જે રત્નસિંહ દૂર પલાયન કરી ગયો છે. ત્યારે હારવંશીય રાજા જીમાંસા અને ક્રોધથી તપીને ઉઘે સ્વરે બોલ્યો. પલાયન કર ! પલાયન કર ! અધમ પુરૂષ ! પલાયન કર ! તારા આ નીચ આચરણથી મેવાડ રાજ્યનો ધોળો યશ કલંકિત થયો, રાણા રત્નસિંહે તે સાંભળ્યું. તેણે નિશ્ચય કર્યો હતો. જે સૂર્યમંદ્ર મરણ પામ્યો. આ ક્ષણે તેને જીવિત જોઈ, નિર્બેધ રાણાએ તેના ઉપર હુમલો કર્યો. પણ તેને તેના નિર્બેધપણાનું ઉપયુક્ત ક્ષણ મળ્યું. તેને દૂરથી દોડતો આવતો જોઈ. સૂર્યમંદ્રે ક્રોધ પામેલ સિંહની જેમ કુદી બીધણ પ્રહારે તેને ભૂમિ ઉપર પાડ્યો. અને તેની છાતી ઉપર પોતાના ઘુંટણ મુકી ખડગના ધાએ તે સ્થળે તેણે તેનો સંહાર કર્યો. થોડા સમયમાં સૂર્યમંદ્ર પણ પોતાના પ્રતિદ્વંદ્વીની પડખે પડી મરણ પામ્યો.

રાણા રત્નસિંહે પાંચ વર્ષ રાજ્ય કર્યું. તે થોડા થોડા સમયમાં તેણે, મેવાડને મુંઢરભાવે શાશિત કર્યું. તેના રૂડા શાસનના પ્રભાવે, મેવાડના યવનના હુમલાથી સારો બચાવ થયો હતો. તેના અકાળ મૃત્યુ પછી તરતજ તેનો ભાઈ વિક્રમજીત ચિતોડના સિંહાસને બેઠો.

ઈ. સ. ૧૫૬૧ (સંવત ૧૫૩૫)માં (વિક્રમાદિત્ય) મેવાડના રાજ્ય સિંહાસને અભિશિક્ત થયો. જે સઘળા રાજ્ય યોગ્ય ગુણોથી વિભૂષિત થઈ. તેનો ભાઈ રાણો રત્નસિંહ, પ્રજા વર્ગનો અનુરાગ ભાજન અને સ્નેહ પાત્ર થયો હતો. વિક્રમજીતમાં તેમાંનો એક ગુણ નહોતો. તેણે અગ્રજના ગુણ ભાગ છોડી દઈ દોશ ભાગ ગ્રહણ કર્યા હતા. રત્નસિંહનું તે ઔદ્વિત્ય ને તેજસ્વિત્વ, અને તે અવિમર્ય કારિત્વ વિક્રમજીતમાં પૂર્ણ માત્રાએ વિરાજેલ હતું. એ સઘળા દોષો ક્રમેક્રમે એટલા બધા વધી પડ્યા જે તેથી મેવાડના સરદાર સામંતો રાણા તરફ અતિશય વિરક્ત થયા. તેઓની વિરક્તિનું બીજું એક કારણ હતું. રાણો તેઓની સાથે બેઠક ન રાખતાં કાયમ મદ્ય વીગેરેની સાથે બેસી પોતાનો સમય ગાળતો હતો.

રાજપુત સવારો લાંબા સમયથી જે સંમાન અને સંબ્રમ ભોગવતા આવ્યા હતા, તે સંમાન અને સંબ્રમ વિક્રમજીતે બેંચી લીધું. વળી તે સંમાન અને સંબ્રમ હલકા હોદાવાળા પાળાને અને મદ્યને તેણે આપ્યાં એવા અપમાનથી સરદારોનું હૃદય અત્યંત પીડિત થયું.

સરદારોનું લાખાં સમયનું સ્વત્વ બેંચી લઈ રાણા વિક્રમજીતે હલકા મદ્યોને અને પાળાને આપ્યું, તેમ કરી રાણા વિક્રમજીતે એક નવી પૃથા ચલાવી. એમ જણાય છે જે મુસલમાનો પાસેથી રાણાએ તે પ્રથાનો અભ્યાસ

કર્ચે છે. મુસલમાન લોકો પાળા સૈનીકનો વધારે આદર કરતા હતા, પણ રજપુતો સૈનીક ઉપર ઝેરની નજરે જોતા હતા. રજપુત સવાર જ્યારે યુદ્ધમાંથી કાંઈક નિવૃત્તિ લોગવતા ત્યારે પાળા સૈનીકો યુદ્ધમાં ઉપયોગી થાતા. તે શીવાય બીજા કોઈ સ્થળે પાળા સૈનીકોને તેઓ ગ્રાહ્ય કરતા નહિ, યુદ્ધસ્થળે જ્યારે તોપોનો ઉપયોગ થવા લાગ્યો ત્યારે પાળા સૈનીકનો આદર વધ્યો. તે સમયથી રાણા વિગેરે રાજાઓ અસ્ત્રશોહિ સૈનીક ઉપર વિતરાગ થયા. શાથી કે રણક્ષેત્રમાં તોપના માટે પાળા સૈનીક વિશેષ ઉપયોગી છે. ઘણુંકરીને રાજસ્થાનના સઘળા રજપુત વંશીય લોકો પુરાતન કાળથી પોતાની ચિરંતન યુદ્ધ પ્રથાને ચાલતા આવેલા છે. તેઓ પુરાતન કાળથી તલવાર, ભાલું અને ઘોડો પોતાની પ્રીય વસ્તુ ગણતા આવ્યા છે. તેને તેઓ યુદ્ધક્ષેત્રનું પ્રધાન ઉપકરણ ગણતા હતા. હાલ પણ રજપુતોની તલવાર, ભાલું, અને ઘોડા પ્રિતીની સામગ્રી છે. હાલમાં જે યુદ્ધોપકરણો નવી સામગ્રીઓ શોધાઈ છે, તે સામગ્રીને ખરા રજપુતો ધિક્કારની નજરે જુએ છે, તેઓનો એવો વિશ્વાસ છે જે તોપ બંદુક વીગેરે અસ્ત્રોના વ્યવહારથી પ્રકૃત વીરત્વ અને બાહુબળનો પરિચય પડતો નથી. તેવા પ્રકારના અસ્ત્રથી જય થાય તેનું નામ જય કહેવાય નહિ.

અપમાનિત સરદારેના હૃદયમાં વિદ્રેષાગ્ની કમે કમે સારી રીતે સળગી ઉઠ્યો. તેઓએ રાણા તરફની સ્નેહ મમતા અને ભક્તિ છોડી દીધી. વળી રાણાનો સંસર્ગ તેઓએ છોડ્યો. જેથી રાણાના નેત્ર ઉઘડ્યાં નહિ. રાણો સમજી શક્યો નહિ જે આવી રીતના આચરણથી તે સંકટમાં પડશે તેના એ રીતના આગસથી અને દુર્વૃત્તથી રાજ્ય મધ્યે મોટી વિશૂંબલતા પેદા થઈ. પર્વતવાસી અસહ્ય લોકો શાંતિ રક્ષકને ન ગણી ચિતોડના કોટમાંથી બેર કરી બકરાં ઘેટાં ગાયો લેશો વિગેરે લઈ જવા લાગ્યા. પ્રજાનું ધન માન રક્ષકાનું કઠણ થઈ પડ્યું સઘળા લોકો ખીડીત થઈ બોલવા લાગ્યા “ હવે *પોપાબાઈનું રાજ્ય થયું ” રાણાએ પોતાના સરદારોને બોલાવ્યા અને તે અસહ્ય જાતિનું દસન કરવા તેણે તેઓને કહ્યું. પણ તેઓ સઘળા દંભ સાથે સમસ્વરે બોલ્યા “ આપના પાળા સૈનીકોને મોકલો. ”

થોડા સમયમાં મેવાડ રાજ્યમાં અરાજકતા પ્રસરી ગઈ. ગુજર્જરનો રાજા સુલતાન બહાદુર આ સુયોગ પામી પોતાના વેરનો બદલો લેવા તત્પર થયો. શિશોદીય વીર પૃથ્વીરાજે, ગુર્જરાધિપતિ મુજફરખાને હરાવી કેદ કરી, પોતાના નગરમાં

* અતિ પ્રાચીન કાળમાં પોપાબાઈ નામની એક રજપુત રાણી થઈ હતી. તેના શાસન કાળમાં રાજ્યમાં મોટી અરાજકતા થઈ ગઈ હતી.

આણ્યો હતો તેથી યવન રાજનું ઘોર અપમાન થયું હતું તે અપમાનનો પ્રતિ-
શોધ લેવા સુલતાન બહાદુરે સંકટ કયો.

યવનરાજ, સેના તૈયાર કરી રાણા વિક્રમજીતની વિરુદ્ધ આણ્યો વિક્રમજીત
તે સમયે, ખુદી રાજ્યના વેચા નામના સ્થાને સેનિકો સાથે તૈયાર હતો બહાદુરે
પોતાની સેના સાથે તે સ્થળેતેના ઉપર હુમલો કર્યો. રાણો તેના હથેલી નિરુત્સાહ
થયોનહિ, તે વીરવર સંગ્રામસિંહનો પુત્ર, સંગ્રામસિંહનું લોહી, તેની ધમની અને
શિરામાં વહેતું હતું. ત્યારે હવે વિક્રમજીત કાપુર થાય ! ત્યારે તે શું દેશ વેરી
યવનના હસ્તાનો પ્રતિરોધ ન કરે તેમ થઈ શકે તેમ નહોતું. શિશોદીય વંશનું મુખ
તે કાળું કરે ખરે ! તે બહાદુરની સંમુખીન થયો. થોડા સમયમાં બંને સેના વચ્ચે
પ્રચંડ યુદ્ધ આણ્યું. રાણાની પગાર ખાનારી પદ્માતિક (પાળા) સેના, યવનનો પ્રચંડ
હુમલો સહન કરી શકી નહિ તે જોઈ રાણો ઘોર સંકટ અને વિપત્તિમાં પડ્યો
તેના સામંત સરદાર વિગેરે એ ઘોર સંકટમાંથી ઉદ્ધાર કરવા. તેની મદદે ગયા
નહિ. રાણાને, પોતાના નિર્બોધનું ઉપયુક્ત કૃળ ભોગવતો રાખી તેઓ સંગ્રામ-
સિંહના બાળક પુત્ર ઉદયસિંહને અને ચિતોડપુરીને બચાવવા ચિતોડ
તરફ આણ્યા.

ચિતોડ નામનો કેવો અપૂર્વ મહિમા ! અગર જો ગયા યુદ્ધમાં વીરવર સં-
ગ્રામસિંહ સાથે અસંખ્ય રજપુત યોદ્ધાઓ, દેશના રક્ષણ માટે રણસ્થળે, કાય-
મનીનિન્દ્રા કરી સૂઈગયા હતા, તોપણ ચિતોડપુરી વીર મુન્ય થઈ નહોતી, યવન
વીર બહાદુરે, જેવો ચિતોડ ઉપર હુમલો કર્યો કે જાણે દેવબળે, તે સં-
ગ્રામમાં કાયમની નિન્દ્રામાં સુતેલા રજપુત વીરો, પાછા ઉભા થયા હોય નહિ.
એમ માલુમ પડ્યું. જે રજપુત મેવાડના કાયમ દુશ્મનો હતા. તે રજપુતો શત્રુ
ભાવ છોડી ઈર્ષ આત્મોત્સર્ગના પવિત્ર મંત્રે પ્રણોદિત થઈ ચિતોડની રક્ષા માટે
યુદ્ધ ક્ષેત્રમાં ઉતર્યા. જે સૂર્યમંદલ અનેક યંત્રણા ભોગવી છેવટે ચિતોડ મેળ-
વવાની આશા છોડી વનમાં દેવનગર સ્થાપી રહ્યા હતા. તે સૂર્યમંદલના વંશધર
વાઘજી આજ પિતૃ પુરૂષનું પુરાતનાલય ચિતોડપુરના રક્ષણ માટે પોતાનો દેહ
આપવા રણ સ્થળે આવ્યો. તે પ્રમાણે ખુદી રાજપુત અતિ તેજસ્વી પાંચસો હાર-
વીર રજપુતો લઈ રાણાની મદદે આવ્યો. સંક્ષેપમાં રાજ્યસ્થાનના ચારે તરફના
રજપુતવંશીય પુરૂષો ચિતોડના ઉદ્ધાર માટે રણ સંગ્રામમાં આવી પહોંચ્યા.

મધ્ય ભારતના યવન રાજાઓએ, ઘણી વાર ચિતોડ ઉપર હુમલો કર્યો
હતો, પણ આ સમયનો ચિતોડ ઉપરનો હુમલો ખીલકુલ ભયંકર હતો. આ ભયા-
નક યુદ્ધ ક્ષેત્રમાં બહાદુરની સહાયમાં એક યુરોપીયન અતુર ગોળદાજ હતો ભટ્ટ

લોકોએ, તેઓના અંતમાં તેને “ ડ્રાંગાનનો+ લાખ્રીખાં ” એવા નામે વર્ણવેલ છે. તે લાખ્રીખાંના કૌશલથી બહાદુરે, ચિતોડનો સર્વ નાશ કરી પોતાની ધારેલી મુરાદ રૂપીભુત કરી.

લૈચાક્ષેત્રે વિક્રમજીતનો પરાસ્ત કરી. વિજયી બહાદુરે તે પ્રચંડ સેના લઈ ચિતોડ ઉપર હુમલો કર્યો. ચિતોડનો આજ ઘોર સંકટ કાળ આવી પડ્યો. આ સંકટમાંથી ચિતોડપુરીનો કોણ ઉદ્ધાર કરે ! શિશોદીય વંશનું માન સંભ્રમ કોણ બચાવે ! રાખે ! સ્વદેશ રક્ષાના માટે સ્વદેશ પ્રેમીકતા પવિત્ર મંત્રે પ્રણોદિત થઈ જે કેટલાક રજપુતો શત્રો સાથે તૈયાર હતા. તે રજપુતની સંખ્યા, યવનની સેનાના મુકાબલે ઝુડીભર હતી. અનંત સાગરની પાસે જેમ એક પાણી બુડબુડીયું તેમ યવનની સેના પાસે, રજપુતની સંખ્યા હતી. પણ ભગવાન એકદંત ગાનામે શપથ કરી. પ્રાણ આપી યુદ્ધ કરવા તેઓએ પ્રતિજ્ઞા કરી, અને પ્રચંડ રણવાદ્ય બજાવી. તેઓએ શત્રુઓનો વિક્રમવન્હિ સળગાવ્યો. બહાદુરશાહની કાલાંતક તોપોના અવાજથી પૃથ્વી રસાતાળ બંધા લાગી. પ્રકૃતિ સ્તબ્ધ થઈ જાણે કે થોડા સમયના માટે જગતનું અસ્તિત્વ લોપ પામ્યું હોય નહિ. એમ થયું રજપુત વીરો બમણા ઉત્સાહે ઉતસાહીન થઈ. સિંહનાદ કરી ગળું ઉઠાવ્યું. બાણનો સમુહ ફેંકવા લાગ્યા. તેઓના લક્ષ ભ્રષ્ટ થવા લાગ્યા. યવનોના અગ્નાશ્વનો ધ્વનિ, ગાળ ઉઠ્યો. તોપોના ધુમાડાથી રણસ્થળ છવાઈ ગયું તે સ્થળે કોઈ વસ્તુ નયન ગોચર થતી નહોતી. કેવળ અંધકાર છવાઈ ગયું. એ રીતે બહુ ક્ષણ હીંદુ મુસલમાનનું યુદ્ધ ચાલ્યું. તે યુદ્ધમાં ઉભય પક્ષના અનેક સૈનિકો માર્યા ગયા. બહાદુરશાહને ચિતોડ હસ્તગત થયું નહિ, છેવટે ચતુર લાખ્રીખાંએ વીકાગિરિના નીચે એક મોટી સુરંગ ખોદી. તેમાં દારૂ ભરી તે સળગાવી દીધી. હઝારો વજ્ર જેવા નિનાદકરી દારૂ સળગી ઉઠ્યો. તે સ્થળે હારવંશીય રાજવીર અજન્દુનરાવ, પોતાના પાંચસો સૈનિકોને સંગે લઈ લડતો હતો. તે સુરંગના કુટવાથી કિલ્લાની પીસ્તાળીશ હાથ જમીન ઉડી ગઈ. તે પ્રદેશ તુટી જવાથી અને પૃથ્વી ઉડી જવાથી અજન્દુનરાવ તેના પાંચસો સૈનિક સાથે ત્યાં મરી ગયો. ચિતોડના કિલ્લાનો એક ભાગ થવાથી વિલક્ષણ રીત તુટી ગયો. શત્રુઓ તે તુટેલા ભાગના દ્વારથી સિંહનાદ કરી અંદર પેસવા લાગ્યા. તે સમયે પણ ચિતોડપુરી વીર શુન્ય નહોતી. તે સમયે

* મહાત્મા ટોડ સાહેબે તે ક્ષાન નિવાસી (શીરંગી) પોર્ટુગીઝ વીર બાર્કોદેગામાના એક ટોળા માંહેલો સૈનિક ગણ્યો છે. પણ જે સમયે (ઈ. સ. ૧૫૩૩) બહાદુરશાહે ચિતોડનો નાશ કર્યો તે સમયથી બહુ પુર્વે બાર્કોદેગામા મરી ગયેલ હતો. એટલે કે તે લાખ્રીખાં વાર્કોદેગામાના પછીના કોઈ પોર્ટુગીઝના વીરના ટોળા માંહેલો કોઈ નાવીક હોવો જોઈએ

પણ ચમરાજ જેવા કેટલાક રજપુતો જીવિત હતા, જ્યાંસુધી દેહમાં પ્રાણ હોય જ્યાંસુધી નસેનસમાં લોહી વહે ત્યાંસુધી પ્રાણથી પણ વિશેષ ગણી ચિતોડપુરીને ચવનોના કબજામાં જવાદે તેવા તે નહોતા. જોતા જોતામાં વીરવર દુર્ગારિય, સતુ, દદુ, કેટલાક સૈનિકો અને સામંતો સુરંગના મુખ ઉપર આવી ઉભા રહ્યા. અચળ અટલ અને દુર્લેહ્ય હિમાલય પર્વત જેવા થઈતેઓ ત્યાં ઉભા રહ્યા. તેઓના દેહમાં જ્યાં સુધી જીવન હોય ત્યાં સુધી ત્યાંથી તેઓને કોઈ ખસેડે તેવું નહોતું, ભયંકર પરાક્રમ વાળા ચવનો તે દીશા તરફ ધસ્યા. પણ વીરવર દુર્ગારિય અને તેના સંગી સૈનિકોની સંપૂર્ણ ચેષ્ટાથી ચવનોનો મનોરથ વ્યર્થ ગયો. પણ થોડી સંજ્યા વાળા રજપુતો, ખડુ સંજ્યાવાળા ચવનોને શીરીતે અટકાવી શકે? વિસ્મય કર ચુધ્ધ કરી ચવનોને હેરત પમાડી છેવટે તેઓ તે કીજ્જાના તુટેલા અંશ પાસે પડ્યા. રણોન્મત ચવનોએ સિંહનાદ કર્યો અને તીવ્ર વેગે તે તુટેલા ભાગ પાસે આવી પહોંચ્યા. અકસ્માત્ સઘળું સ્તબ્ધ થઈ ગયું અકસ્માત્ સઘળાની મંત્રોથી રૂઢ ઓષધી ભુજંગની જેમ સઘળું સ્થિર થઈ ગયું. તેઓએ જોયું જે એક છુટાકેશવાળી ભીમરૂપિણી રજપુત સ્ત્રી યોદ્ધાના વેશમાં પ્રચંડ ઘોડા ઉપર ખેસી ત્યાં આવી.

તે રજપુત સ્ત્રીનું નામ જરહરખાઈ-રાઠોડ કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલ, શિશોદીય રજપુતની રાજ મહીષી હતી. વીર નારી જરહરખાઈ રણચંડી વેશે, તે દ્વાર રોકી ઉભી રહી. ક્રમે ચવનોને આગળ આવતા જોઈ, વીરનારી તેઓની સામે થઈ. તેના હાથના ભાલાના દારૂણ પ્રહારે અનેક ચવનવીરો ભૂતગણાથી થયા. પણ સઘળું વૃથા ગયું, દેખતાં દેખતાં ચવનો ભીમ વેગે આવી તેના ઉપર પડ્યા. તો પણ વીરેંદ્રાણી રજપુત રાણી કોઈ રીતે નિરૂત્સાહ થઈ નહિ. તે ચવનોની સાથે પ્રાણ આપી ચેષ્ટા કરવા લાગી. આજ આર્યનારી એકલી માત્ર થોડાજ મદદગાર સાથે હતી. પ્રચંડ વીક્રમવાળા ચવનો સાથે યુદ્ધ કરવા લાગી. દુરે ખડાદુરશાહ, હાથી ઉપર ખેસી, વિસ્મય વિસ્ફારીત નેત્રે. તેનું ચુધ્ધ જોતો હતો. રજપુતાણીનું અદ્ભૂત વીરત્વ જોઈ, ખડાદુરશાહ ચમકી ઉઠ્યો. આ શું શકિત સ્વરૂપે દનુજને દળવા આવી ! પણ સઘળું નિષ્ફળ ગયું. છેવટે ચિતોડ રક્ષાનો કોઈ ઉપાય ન દેખતાં વીરનારી જરહરખાઈ પોતાના ઘોડાને તીવ્ર વેગે ચલાવી શત્રુના દળમાં પડી, અને દેશના કસ્યાણ માટે પોતાના જીવનો તેણે ઉત્સર્ગ કર્યો.

મહાશક્તિની શકિત વ્યર્થ થઈ ગઈ ! આજ ચિતોડનો શુભ ગ્રહ નથી આ સંકટમાં હવે ચિતોડપુરીની કોણ રક્ષા કરશે ! સરદારોએ, તે સમયે એક વાર ચિતોડના ભવીષ્યભાગ્યગગન તરફ જોયું. તેઓને માત્રુમ પડ્યું જે હવે ચિતોડની આશા નથી. જાણે ચિતોડના ઉંચા કીલ્લા ઉપરથી કોઈ બોલતું હોય તેમ લાગ્યું જે “ રાજખળી આપવાની ગોઠવણ કરે ” સરદાર લોકો હતાશ

અને નિરૂત્સાહ થયા નહી. ત્યારે શું ચિતોડની અધીષ્ટાત્રી દેવીની દારૂણ શોણીત પિપાસા વધી ! પણ રાજબળી ક્યાંથી લાવવો ! સંગ્રામસીંહનો એક બાળક પુત્ર ઉદયસીંહ રહ્યો હતો, તેને રાજબળીમાં આવવો તે તો બાલક ! તે શીરીતે હસ્તમાં ખડગ લઈ રણસ્થળે ઉતરી શકે ! ત્યારે દેવીની આશા કોણ પાળે ! ક્રીડલામાં રહેલા સરદારોમાં એ પ્રમાણે તર્ક વિતર્ક ચાલવા લાગ્યા. એટલામાં દેવળાધીરાજ વાઘજી તેઓના સંમુખે આવીબોલ્યો “ બાપ્પારાઓળનું પવીત્ર લોહી શું આ હૃદયમાં વહેતું નથી ” ત્યારે તમે રાજબળી માટે શા સારૂ વીચાર કરો છો ! હું આજ આત્મોન્નસર્ગ કરી દેવીની આજ્ઞા પાળવા તઈયાર છું. સઘળાની ચિંતા દૂર થઈ. જે સૂર્યમંદલ ચીતોડના માટે વીરવર પૃથ્વીરાજ સાથે, ભીષણ પ્રતિદ્વંદ્વના ક્ષેત્રમાં ઉતર્યો હતો, તેનો વંશધર એ વાઘજી હતો. એટલેકે તે શિશોદીયવંશનો રજપુત હતો. વાઘજીએ ક્ષણિક રાજ્ય સંમાન ભોગવ્યું, છત્ર આમર વીગેરે તેના માથા ઉપર ક્ષણકાળના માટે શોભ્યાં. તેણે પીળાં કપડાં પહેર્યાં સઘળાના અંગ પર પીળાં કપડાં હતાં. ચર્મ કાળનો, પીળા વસ્ત્રનો પહેરવેશ પહેરી, સરદાર સામંત વીગેરેએ પરસ્પરને મળી છેવટની વિદાયગીરી લીધી. વાઘજીને સાથે રાખી; તેઓ મહાનાદે વીરનાદ કરતા કરતા શત્રુના દળની સંમુખે થયા. બાળક રાજકુમાર ઉદયસીંહને ખુદીના અધીપતી સુવિશ્વસ્ત સૂરતાનના હાથમાં સોંપ્યો. તે દીવસે બાપ્પારાઓળે પહેરેલો મુગટ દેવળપતી વાઘજીના માથે મુકાયો. રાજબળીનું ઉજ્જ્વળશોણીત દેવીના ખર્પરમાં ભરાય છે એટલામાં જહરવ્રત ઉદ્યાપનની તઈયારી થઈ. હવે સમય રહ્યો નહી. દુર્ધર્ષ યવનો બાંકા-માંથી ક્રમે ક્રમે ક્રીડલામાં આવવા લાગ્યા. હવે તેઓ ચીતોડપુરીમાં પેસશે એમ થયું, ચીતા તૈયાર કરવાનો સમય રહ્યો નહી. જહરનુવ્રતનું ઉદ્યાપન જલ્દી કરી દેવા સરદારોએ એક ઉપાય યોજ્યો, ક્રીડલાની અંદર એક મોટો ખાડો ખોદી તેમાં દારૂ અને આગ્નેયદ્રવ્ય નાખી ભયંકર અગ્નિ કર્યો. પ્રચંડ શબ્દે ભયાવહ અગ્ની સળગી ઉઠ્યો.

જેતા જેતામાં રાજમહીષી કણ્ઠવિતી તેર હઝાર રજપુત સ્ત્રીઓ સાથે કડ્ડણ શોક સંગીતે, પ્રકૃતિને રોવરાવી અવલીલા ક્રમે, તે અનળમાં કુદી પડી, એ સઘળી રજપુત સ્ત્રીઓએ કાયમના માટે આ જગતમાંથી વિદાયગીરી લીધી. તેઓનું સામાન્ય ચિન્હ પણ રહ્યું નહિ. રૂપ યૌવન લાવણ્ય ગૌરવ વીગેરે સળગી ભસ્મ થયું. કાંઈ બાકી રહ્યું નહિ. હવે સરદારો નિશ્ચિત થયા. હવે તેઓને કોઈના મુખ તરફ જોવાનું રહ્યું નહિ, હવે તેઓને કોઈના માટે રોવાનું રહ્યું નહિ, જેઓના માટે હૃદય રોતું હતું, જેઓ આત્મધનમાં ગણાતા હતા. જેઓ સૌભાગ્યની સામગ્રી હતી, તે પ્રીતીદાયિની આનંદમયી કન્યાઓ, ભગીનીઓ અને પત્નીઓ અગ્નિમાં પેશી ગઈ

શિશુ રાજકુમાર * પણ આપદ વિનાના રક્ષમાં જઈ બેઠો. હવે કોની શ્રી કર રાખવી. હવે કોનો ભય ! હવે શા સાડે ભાવના ! ચિતોડના વીર રજપુતો, હૃદય સ્તંભાવે એવો વીરનાદ કરી ઉઠ્યા. ખુદ્દુ ખડગ હાથમાં લઈ રણોન્મત વાઘજી કીચ્છાનું બાર ઉઘાડી ચિતોડના બાકીના રજપુતોને સાથે લઈ વીશાળ યવન સેના ઉપર આવી પડ્યો. ઘણા રણદક્ષ યવનસૈનિકો તેઓના કરાળ ખડગની ધાર નીચે પડી મરણ પામ્યા પણ તેથી કાંઈ વળ્યું નહિ. મોટા સાગર પાસે પાણીનું ટીપું શી ગણનામાં હોય. યવન સેના સાગર પાસે રજપુત સંખ્યા લડતાં લડતાં વિલીન થઈ ગઈ.

બહાદુરશાહની પ્રચંડ પ્રતિશોધ પીપાસા આજ શાંત થઈ. અગ્રણ્ય રજપુત નરનારીના ત્વદયશોણીતે તેની કઠોરત્વદય જવાબા પ્રશમિત થઈ. દુરાચાર બહાદુર શાહ પોતાનું જયદ્રવ્ય બેવા ચિતોડના સ્મશાનમાં ગયો. તે દ્રવ્ય બિભક્ષરસ્યુક્ત અને ત્વદયને સ્તબ્ધ કરે તેવું હતું તે દ્રવ્ય બેતાં નૃશંસનું ત્વદય પણ સ્તંભિત થાય, તે નૃશંસનું ત્વદય સહસા ઉલ્લસિત થયું. નરશોણીતે ચિતોડના માર્ગે સીંચાઈ ગયા. આજ ચિતોડનો પ્રલય કાળ પાસે આવ્યો. કોઈ નહોતું ! પુરૂષ સ્ત્રી બાલક વીગેરેએ પ્રાણ ત્યાગ કર્યા. ચિતોડપુરી આજ જીવ મુન્ય થઈ ગઈ રાજસ્થાનનું પ્રધાન, પ્રધાન સામંતકુળ આજ આશ્રય વીનાનું થઈ ગયું, રાજસ્થાનના પ્રધાન પ્રધાન રાજવંશ આજ મૂળ વીનાનો થયો. આ ભયાવહ કાળ રાણાંગણે બત્રીસ હજાર રજપુત યોધાઓએ પોતાના જીવનનો ઉત્સર્ગ કર્યો. આ, ચિતોડપુરીનું બીજું ઉત્સાદન.

વીજયોન્મત બહાદુરશાહે, જુદી જુદી જાતના ઉત્સવમાં અને આનંદમાં પંદર દીવસ ગાળ્યા. તેવામાં તેને ખબર મળ્યા જે મોગલ વીર હુમાયુન ચિતોડનો ઉદ્ધાર કરવા આવે છે. બહાદુરશાહનું પાષાણ ત્વદય ભયથી ભાંગી ગયું. દુરાચાર અધીક વીલાંબ ન કરતાં બહાદુરશાહે પોતાના દેશ તરફ જવાની ગોઠવણ કરી. શાગુઠ સંબંધ સુત્રથી બંધાઈ બંગાળના જયનું કામ પડતું મુકી હુમાયુન ચિતોડના ઉદ્ધાર માટે આવ્યો તેનું કાંઈ કારણ માલુમ પડતું નથી. મુસલમાન ઇતીહાસ લેખેકો ભ્રમમાં પડી લખે છે જે રાણા વીક્રમજીતની પ્રાર્થનાથી હુમાયુન, ચિતોડનો ઉદ્ધાર કરવા આવ્યો હતો. પણ તે સંબંધે ભટ્ટ લોકોનો અભીપ્રાય યુક્તિયુક્ત અને પ્રમાણીક લાગે છે.

* જે વિશ્વસ્ત રજપુત વીરો. ઉદયસિંહની આવા બીપણ વિપ્લવમાંથી રક્ષા કરી તેનું નામ ખુકાસેનધુંદેરા સંવત ૧૫૮૯ (ઈ. સ. ૧૫૩૩) માં ચિતોડનું તે ઉત્સાદન થયું.

એક પવિત્ર બ્રાતૃત્વ બંધનના અનુરોધે મોગલવીર હુમાયુન, દુર્ધષે બહાદુર શાહના કરાળ આસમાંથી ચિતોડને ઉગારવા આવ્યો હતો. ઉદયસિંહની જનની:કરણી-વતીએ, તેને એ પવિત્ર ભાતૃત્વ બંધને બાંધ્યો હતો રજપુતો તે પવિત્ર બંધનને ‘રાખી બંધન’ નામે ઓળે છે. જે રજપુત વીગેરે આ યુત ધર્મ બંધનથી બંધાય છે. તેને રજપુતો ‘રાખી બંધ ભાઈ’ કહે છે. ભટ્ટ ગ્રંથમાં વર્ણિત છે જે ચિતોડના તે ભયાવહ કાળમાં જ્યારે વીરનારી જરહરખાઈએ આત્મેત્સર્ગ કર્યો, ત્યારે રાણી કર્ણવતીબાઈએ, પોતાના પુત્રના બચાવનો કોઈ ઉપાય ન જોતાં, છેવટે, હુમાયુનની મદદની પ્રાર્થના કરી તેની પાસે પવિત્ર ‘રાખી બંધન’ મોકલાવી દીધું વીરપૃથાના ઉપયુક્ત વિધિના અનુસારે હુમાયુને, તે બ્રાતૃ સંબંધ પવિત્ર તદ્દયમાં ગ્રહણ કર્યો અને તે પોતાની ધર્મ ભગિનીને વિપદમાંથી બચાવવા દૃઢ પ્રતિજ્ઞાવાળો થયો. તે સેના સાથે ચિતોડ તરફ ચાલ્યો. તે જો આ ભીષણ યુદ્ધના સમયમાં આવી પહોંચ્યો હતો તો નિષ્કુર બહાદુર ચિતોડનો ધ્વંસ કરી શકત નહિ અને તેથી કરીને તે પોતાની ધર્મ ભગિનીનો ઉદ્ધાર કરી શકત પણ મહીષી કર્ણવતીનું હુલા-ગ્ય જે હુમાયુન અતિવિદ્યંબે ત્યાં આવ્યો.

મધુમય વસંત સમયમાં રાખી ઉત્સવનું આચરણ થાય છે. એ સમયે રજપુત મહિલાઓ, પોતપોતાના પસંદ કરેલા ભાઈને રાખીવલય મોકલી, તેને ધર્મબ્રાતૃ-પણે બાંધે છે. એ પવિત્ર પ્રથા કયા કાળથી પ્રચારિત થઈ તેનું અનુમાન થઈ શકતું નથી. ભારત વર્ષના ભારતેશ્વર ભુવન વિદિત અકબર જહાંગીર શાહજહાંન અને ઐરંગઝેબ * વીગેરે યવન રાજાઓ, એવી રાખી રાખી પોતાનો કૃતાર્થ ગણેલ છે મોગલવીર હુમાયુન, કર્ણવતીનું રાખી વલય રાખી પોતે કૃતાર્થ થયો અને આનંદથી ઓલી ઉઠ્યો જે બેન જે કરવા માંગે છે તે હું સર્વતોભાવે કરી આપીશ. તેને રણથંબર કીલ્લો લેવાની આકાંક્ષા હોય તો તે પણ હું આપી દેવા તૈયાર છું હુમા-યુન પોતાની પ્રતિજ્ઞા પાળવા વિશેષ ચેષ્ટિત થયો. પોતાની ધર્મ ભાગિની અને ભાણેજને બચાવવા, તે બંગાળા છોડી મેવાડમાં આવ્યો. રાણી કર્ણવતી એ યોગ્ય પાત્રને રાખીવલય મોકલ્યું હતું. હુમાયુ સંપૂર્ણ રીતે આત્મપ્રતિજ્ઞા પાળવા સતાવાળો હતો. તેણે દુરાચાર બહાદુરને ચિતોડમાંથી દૂર કર્યો. વળી માળવપતિની રાજધાની માંદુનગર લઈ, રાજા વિક્રમજીતને આપી, ચિતોડના સિંહા-સને બેસાડ્યો.

* હિંદુદેવી ઐરંગઝેબ અગર જોકે રજપુત ઉપર અત્યંત જીવંત કરતો હતો પણ તેણે ઉદયપુરની રાજમાતા તરફથી રાખીવલય મેળવ્યું હતું. ઐરંગઝેબે તેના સંબંધે તેને કેટલાક પત્ર મોકલ્યા છે. તે સઘળા પત્રો પવિત્ર ભાવનાના સારથી ભરપૂર છે.

રાણા વિક્રમજીત ચિતોડના સિંહાસને ફરી બેઠો. બેઠદ દુઃખ કદ વેદના ભોગવી તેણે પોતાનું રાજ્ય મેળવ્યું. પણ તેથી તેના ચરિત્રમાં કાંઈ ફેરફાર થયો નહિ. ઘોર સંકટમાં પડવાથી પણ તેને જ્ઞાન આવ્યું નહિ થોડા સમયમાં તેનો કઠોર ભાવ ફરી ઊઠ્ઠીપિત થયો. તે પોતાના સરદારો ઉપર અત્યાચાર કરવા લાગ્યો.

ક્રમે તેની દુષ્ટવૃત્તિ એટલી વધી ગઈ જેને પોતાની પદમર્યાદા ભુલ્લી જઈ પ્રકૃતપશુના જેવો વ્યવહાર કરવા લાગ્યો. જે કરીમચાંદે, તેના પિતાને વિપદ કાળમાં આશ્રય આપ્યો હતો. જે વાર્ષિક ચ અવસ્થામાં આવી આ જગતમાંથી વિદાય થવા તૈયાર હતો. તે વૃદ્ધ સર્વ સંમાનાર્હ કરીમચાંદને તેણે સલા સ્થળે પ્રહાર કર્યો એ અન્યાય અને અસહ્ય અવમાનનાથી કેવળ તપ્ત થઈ સલા સીન સરદારો, પોતપોતાના આસન ત્યાગ કરી ચાડ્યા ગયા. તેમાં સામંત શિરોમણી ચંદાવત્વીર કર્ણુજીએ ઉઠી વખતે સઘળાને અને રાણાને કહ્યું. ભાઈઓ, આજ સુધી આપણે માત્ર પુષ્પ સુંઘતા આવ્યા છીએ. હવે આપણે તેના ફળનું આસ્વાદન કરીએ છીએ, ત્યારે અપમાનિત કરીમચાંદ બોલ્યો “ આવતી કાલે તેના ફલનો સ્વાદ મળશે,” તે સઘળાએ સલાને છોડી દીધી.

રાજા, રાજપુતનો આરાધ્યદેવ—રાજા બાળક હોઈને પણ રજપુતો પાસેથી દેવભાવની પૂજા પામે છે. તે તેઓના પવિત્ર ગ્રંથનું મહા વાક્ય છે. એ મહા વાક્યની અવહેલા તેઓ કરેતો તેઓના આ લોકના અને પરલોકના સુખના માર્ગમાં કાંટા પથરાય છે. અગર જોકે રાજા દુરાચારી હોય, અગર જોકે તેનાથી રાજ્યનું અનિષ્ઠ થાતું હોય તો પણ તેની પ્રજા, તેને સામાન્ય માનવન ગણતા અસાધારણ દેવ ગણે છે. રજપુતના વિધાન ગ્રંથમાં એવા ઘણા દાખલા મળી આવે છે.

રોષપરિતપ્ત સરદારો રાજસલા છોડી પોતાના ઘેર આવ્યા. તેઓ વીરવર પૃથ્વીરાજની ઊપપત્નીના પુત્ર વનવીર પાસે ગયા. તેને સઘળો વિષય તેઓ એ જાહેર કર્યો. તેને ચિતોડના સિંહાસને બેસાડવાનું તેઓએ તેને કહ્યું. વનવીરે, પહેલાં તેઓનો પ્રસ્તાવ કબુલ કર્યો નહિ. રાજાને પદચ્યુત કરી, તેના ઠેકાણે સિંહાસને બેસાડવાનું તેને અનુચિત લાગ્યું. પણ મેવાડની ચાલતી અવસ્થાનો વિષય તેણે સારી રીતે ધ્યાનમાં લીધો. ત્યારે તેણે જોયું જે સરદારના કહેવા પ્રમાણે ન કરવાથી મેવાડનું પુરું અનિષ્ઠ થાશે. ત્યારે તે ચિતોડ સિંહાન ગ્રહણ કરવા સંમત થયો. હતભાગ્ય વિક્રમજીત સિંહાસન ભ્રષ્ટ થયો. એ ઘોર અપમાન પછી થોડા સમયમાં તેના જીવનનાચ્ચની જવનીકા પડી. વનવીર ચિતોડના સિંહાસને બેઠો.

નવમ અધ્યાય.

વનવીરનું મેવાડશાસન. સંગના શિશુપુત્ર ઉદયસિંહની હત્યા કરવાનો વનવીરનો ઉદ્દેશ, ઉદયસિંહની પ્રાણરક્ષા, તેનો લાંબા કાળ સુધી અજ્ઞાતવાસ, તેને રાણાકહી સરદારોનું બોલવું. દુના વિવરણ. ઉદયસિંહની ચિતોડ પ્રાપ્તિ, વનવીરની સિંહાસન ઐશ્વર્યતા, નાગપુરના ભણશક્તિની ઉત્પત્તિનો નિર્ણય રાણા ઉદયસિંહના રાજત્વનું વર્ણન, તેની અયોગ્યતા, હુમાયુનની સિંહાસન અધિકાર, અકબરનો જન્મ, હુમાયુનનું ફરી રાજ્યા રોહણ, તેનું પરલોક ગમન, અકબરનું રાજ્યા રોહણ, ઉદયસિંહ અને અકબરના પરસ્પર વિસંવાદી ચરિતની સમાલોચના, અકબરનો ચિતોડ ઉપર હુમલો અને રાણાનું પક્ષાયન, ચિતોડની રક્ષા માટે રજપુત વીરોનું ખડગ ધારણ. જયમલ્લ અને પુત્ર વીરનારી જહરમત, હીંદુ મુસલમાનનું ધોરં યુદ્ધ, અકબરનો ચિતોડ ઉપરનો જય, નગરવાસીઓની હત્યા, ઉદય સિંહનું ઉદયપુર સ્થાપન, તેનું પરલોક ગમન.

રાજક્ષમતાની જે મોહિની શક્તિ છે. તે રાજા વિના કોઈ જાણતું નથી. જે વનવીર, અગાઉ સરદારોનો અનુરોધ રાખવા અસંમત હતો, વિક્રમજીતને સિંહાસન ઉપરથી ઉઠાડી મુકી, પોતાને સિંહાસને બેસવાનું જે કેવળ અનુચિત અને અસંગત ગણતો હતો, તે વનવીર, માત્ર થોડો સમય સિંહાસને બેસી, પોતાના વિચારમાં બદલાઈ ગયો. તેણે રાજસતાને સઘળા સુખની ઉત્સવરૂપ ગણી તેણે રાજવેશ પહેર્યો. ત્યારે વિક્રમજીતના માટે મોટો શોક બતાવ્યો. પણ હાલ તેના હૃદયનો તે સુકુમાર ભાવ અંતર્હિત થઈ ગયો. ભગવાન એકલિંગ મહાદેવની પૂજા કરતાં તે બોલતો જે “હે ભગવાન! આપના કરૂણા બળે હું આજે મેવાડના સિંહાસને બેઠો છું જો જો! દેવ! તે સિંહાસન મારા કબજામાંથી જાય નહીં.” રાજ ક્ષમતાની મોહિની માયા

માં ભુલી વનવીર એટલો બધો ભ્રાંત થઈ ગયો જે આ રાજ્ય મારા માટે થોડા વખતનું છે. સરદારોએ વિક્રમજીતને પદચ્યુત કરી, તેને રાજસિંહાસને બેસાડ્યો છે તે ખરું, પણ શું તે લાંબો સમય રાજ્ય ભોગવી શકશે! સંગ્રામસિંહનો બાળક પુત્ર ઉદયસિંહ જે શુકલ પક્ષની શશિકળાની જેમ પ્રતિદિન વૃદ્ધિ પામે છે. તે શું રાજસિંહાસને નહિ બેસે. !

વનવીર, જ્યારે રાષ્ટ્રપહારક ગણાઈ નિર્દિત થયો ત્યારે તેનો રાજક્ષમતા ઉદયસિંહની પુખ્ત ઉમ્મર થાય ત્યાં સુધી છે એમ સહુના સમજવામાં હતું.

જે દિવસે વનવીર ચિતોડના સિંહાસને અલિષેક થયો, તે દિવસે તેના હૃદયના સઘળા વિચારો ફરી ગયા. તે દિવસે, તેણે પ્રતિજ્ઞા કરી જે તેના સુખના માર્ગમાં જે કેટલા કાંટા છે. તેને ઉત્પાટીતન કરી કાઢાઢી નાંખવા. પ્રથમ અને પ્રથમ કંટક છ વર્ષનો બાળક ઉદયસિંહ હતો. એટલે કે તે કંટક જે ઉત્પાટીતન કરવા તે નિશા ગમની અપેક્ષા કરતો હતો. દેખતાં દેખતાં રાત્રી આવી પડી ઉદયસિંહ પાન ભોજન કરી સુતો. તેની ધાત્રી, શય્યા ઉપર બેસી તેની સુશ્રુષા કરતી હતી. થોડો સમય વીત્યાબાદ અંતઃપુરમાંથી ચોર આર્તનાદ અને રૂદનધ્વનિસાંભળવામાં આવ્યો. તે સાંભળી ધાત્રી ચમકી ઉઠી, લયાકુળ થઈ, કંપિત હૃદયે, શય્યામાંથી ઉઠીને તે જાતી હતી એટલામાં હઝામે, રાજપુત્રનું ભુક્તાવશિષ્ટ સ્થાનાંતરિત કરી દઈ આવી કહ્યું. “ સર્વ નાશ થયો ” “ સર્વ નાશ થયો ” વનવીર રાણાએ વિક્રમની હત્યા કરી ” ધાત્રીનું હૃદય, તાડિતપ્રભાવે કંપિત થયું. તેણે જાણી લીધું જે નીપુર વનવીર વિક્રમજીતની હત્યા કરી ક્ષાંત પામશે નહિ પણ ઉદયસિંહની હત્યા કરવાને બરેબર આવશે. એ વાત, કોઈ અદ્રશ્ય દેવે, ધાત્રીના કાનમાં કહી દીધી. તેણે અવિલંબે, રાજ પુત્રના જીવન માટે ઉપાય શોધ્યો. ઘરની અંદર, કલાધાર મોટો એક કંડીઓ પડ્યો હતો, ચતુર ધાત્રીએ, નિર્દિત રાજ કુમારને તે કંડીયામાં મુક્યો. તે કંડીયો, તે હઝામને આપીને બોલી “ હાલ આ કંડીયો લઈ કીલ્લામાંથી લઈ પલાયણ કરી જા! વિશ્વસ્ત હઝામે, તેના કેવા પ્રમાણે કર્યું. ત્યાર પછી તે ધાત્રીએ, રાજકુમારના ઠેકાણે પોતાના પુત્રને શય્યામાં મુકાવ્યો એટલામાં વનવીર રક્તાક્રાંત હસ્તે તે ઓરડામાં પેડો. ત્યાં આવી તેણે રાજકુમારની શોધ કરી. લયથી ધાત્રીના પ્રાણ ઉડી ગયા. તેનો કંઈ શુષ્ક થયો નિપુર હૃદય વનવીરે શય્યામાં સુતેલા કુમારને છરીથી મારી નાંખ્યો. તે માર વાગતાં, એકજ આર્તનાદ થયો. માત્ર એકજ વાર અંગ તરફડયું ત્યાર પછી તે કુમારમાં કોઈ રંધું નહિ. બેનશીબ ધાત્રી સંપૂર્ણ દુઃખે રોઈ શકી નહિ.

નીરવે અશ્રુજળ છોડતી છોડતી, તે ધાત્રી, પ્રાણકુમારની અત્યેષ્ટિ ક્રિયા કરી, કીલ્લાની બહાર નીકળી. અંતઃપુર વાસીની પ્રમદાઓને ધાત્રીના એ મોટા

ઉદાર કામની ખબર નહોતી. તેઓએ જાણ્યું જે દુરાચાર વનવીરે, મહારાજ સં-
ગ્રામસિંહના નાના પુત્ર ઉદયસિંહની હત્યા કરી. તેઓ શોકાકુળ ચિત્તે
રોવા લાગી. તેઓને પહેલાંથી ખબર નહોતી જે હિતકારક ધાત્રીએ, પોતાના
પુત્રનો જીવ આપી, સંગ્રામસિંહના વંશધરને અનંત નાશમાંથી બચાવ્યો છે.
એવી ઉચ્ચ હૃદય ધાત્રીનું નામ ઇતિહાસમાં સ્થાન પામવા સંપૂર્ણ યોગ્ય છે, તે
ધાત્રીનું નામ પાન્ના હતું. ખીચી રજપુત કુળમાં તે સ્ત્રીનો જન્મ થયો હતો.
પણ પાન્નાએ, ઉદયસિંહની રક્ષા ન કરી હતી, અને ઉદયસિંહના હૃદય ઉપર વન-
વીરની તીક્ષ્ણ છરી પડી હતી તો મેવાડના પક્ષમાં અધિક મંગળ થાત, તેથી
તેના પાપ નામે મેવાડના પ્રાતઃસ્મરણીય રાજાઓની પવિત્ર નામ માળા કદાપિ
કલંકિત થાત નહીં.

સંતત અશ્રુપાત કરી, પ્રાણકુમારનો ચિતાનળ ઓલવી દઈ, બેનશીળ
પાન્ના તે વિશ્વસ્ત હજમને શોધવાના હેતુથી કીટ્ટાની બહાર નીસરી. ચિતોડની
પશ્ચિમ વાહિની રેવીશ નદીના તીરે, તે હજમ પાન્નાની રાહ જોઈ ઉભો હતો.
સૌભાગ્ય વશે ચિતોડના અંદર જતાં જતાં ઉદયસિંહનો નિદ્રાલંગ થયો નહીં.
દેવળનગરમાં પલાયન કરી, તેઓએ વીર વાઘજીના પુત્ર સિંહરાવ પાસે આશ્રય
માગ્યો. વનવીરને, આશ્રય આપ્યાની ખબર મળે તો તે તેને શસ્ત્રિત આપે. તે
હેતુથી તેણે આશ્રય આપવાની સંમતિ આપી નહિ. મનોદુઃખે બીલકુંડ પીડિત
થઈ તે કાતર સ્વરે બોલ્યો “ મારે એકાંત ઇચ્છા છે જે હું રાજકુમારને આશ્રય
આપું. પણ શું કરું. વનવીર એવો દુર્ધર્ષ છે કે તે વાત તેના જાણવામાં આવે
તો મારો સંહાર કરી નાખે ” મારામાં એવી ક્ષમતા નથી જે હું તેના પરક્રમનો
પ્રતિરોધ કરું. તેઓ દેવળનગરનો ત્યાગ કરી ડુંગરપુર નામના જનપદમાં ગયાં.
અને ત્યાંના શાસનકર્તા રાઓળ ઇશકજીના રક્ષણમાં રાજકુમારને રાખવા તેઓએ
ચાહ્યું. પણ દુઃખ અને પરિતાપનો વિષય કે તેણે પણ રાજકુમારને આશ્રય
આપ્યો નહિ. ત્યાર પછી વિશ્વસ્ત હૃદય બીલ લોકથી રક્ષિત થયેલા તેઓ,
આરાવલ્લીના દુર્ગમ પ્રદેશમાં અને ઇડરના કુટ્ટ માર્ગ ફરી છેવટે કમલમીર કીટ્ટામાં
આવી પહોંચ્યા. બુદ્ધિવાળી ધાત્રીએ, ત્યાં જે ઉપાય ચોજ્યો તેથી પણ તેનું કાર્ય
સિદ્ધ થયું નહિ. દિપ્તાનો વણીકકુળસંભૂત આશાશાહ નામે એક જૈન રજપુત
હતો. તે કમલમીરના શાસન કર્તૃત્વે નીમાયેલો હતો. પાત્રાએ તેની મુલાકાત
લેવા ચાહ્યું. આશાશાહે પાત્રાની પ્રાર્થના અગ્રાહ્ય કરી નહીં. પોતાના વિશ્રાંત
ગૃહમાં બેસી તેણે પાત્રાને બોલાવી. ગૃહમાં બેસતાં જ પાત્રાએ શીશુ રાજકુમારને
આશાના બોળામાં મુક્યો અને નમ્ર વચને કહ્યું “ આપના રાજાના પ્રાણનું રક્ષણ
કરો ” પણ વિરક્ત થઈ, આશાશાહે પોતાના બોળામાંથી રાજકુમારને કહાડી

દેવા ઉપક્રમ કર્યે આશાની સા ત્યાં હાજર હતી પોતાના પુત્રનો એવો વ્યવહાર જોઈ તેણે તેને ઉપક્રો આપ્યો, અને ઉપદેશપૂર્ણ વાક્યે તેને ઉપદેશ આપ્યો. “ પ્રભુ પરાયણ અશક્તી ” પ્રભુના હિત સાધનમાં વિપદ અને વિધન તરફ ભ્રુજેપ કરતો નથી. રાણા સંગ્રાસિંહનો પુત્ર તારો પ્રભુ થાય. વિપદમાં પડી તે આજ તારી પાસે આશ્રય લેવા આવ્યો છે, તેને આશ્રય આપવાથી ઇશ્વર આશીર વાડે તારું કાર્ય પૂરું થશે. માતા વાક્યથી આશાશાહનો સંદેહ દૂર થયો. પાત્રાની મનોવાસના પૂર્ણ થઈ.

સૂર્યચંદ્રીય રાજા વીરવર સંગ્રાસિંહનો પુત્ર, આત્મગોપન કરી વણિક વર આશાશાહના ઘરમાં રહેવા લાગ્યો, આશાએ ઉદયસિંહને પોતાના ભાઈનો પુત્ર કહી ગણ્યો છે પણ તે સંબંધે અનેક લોકોને જુદી જુદી શંકા પેદા થઈ. વણિકવર આશાશાહના ઘરમાં તેના સ્વર્ગીય પિતાના શ્રાદ્ધનિમિત્તે મહા-ભોજ થાતો હતો અનેક રજપુતો નિમંત્રિત થઈ તેના ઘેર આવતા હતા. તે સમયે શ્રાદ્ધ ઉપલક્ષે મહાભોજ થયો. નિમંત્રિત માણસો યોગ્ય સ્થાને ભોજન કરવા બેઠા. તેમાં દહીં પીરસવાનો સમય આવ્યો, ઉદયસિંહે દહીંનું પાત્ર એક માણસના હાથમાંથી લઈ લીધું, તેના એ અયોગ્ય વ્યવહારથી સઘળા વિસ્મિત થયા. સાત વરસના બાળકનું તેજ જોઈ સઘળા અચંબો પામ્યા વાણીયાના ઘરમાં એવી તેજસ્વિતાનો સંભવ હોય નહિ? એમ સઘળા વિચારવા લાગ્યા. સઘળા લોકોએ તે પાત્ર તેની પાસેથી લઈ લેવા મહેનત કરી પણ તેણે તે આપ્યું નહિ. એ પ્રમાણે સાત વર્ષ વ્યતીત થયાં. સાત વર્ષ સુધી ઉદયસિંહ એક રીતના અજ્ઞાતવાસમાં રહ્યો પણ સાચું કયાં સુધી ઠંકાઈ રહે, રાજપુતનો સત્ય પરિચય, છેવટે પોતા થકીજ બહાર પડ્યો, ઔરંગઝેરનો શનિગુરૂમરદાર કોઈ કારણ માટે આશાશાહના ઘેર આવ્યો, તેને યથા યોગ્ય સનમાન આપી સરલરા કરવા આશાશાહે ઉદયસિંહને નીમ્યો, રાજકુમારે એવી હુશીયારીથી તેની સરલરા કરી કે તેનું મન સંદોહન થયું. ઉદયસિંહના વ્યવહાર ઉપરથી તેને પ્રતીતિ થઈ જે ઉદયસિંહ આશાશાહના ભાઈનો પુત્ર નથી. તે વૃત્તાંત ચારે તરફ ફેલાઈ ગયો. સામંત સરદારો આનંદિત થઈ, સંગના પુત્રને અભિરાદન કરવા આવવા લાગ્યા. ચંડનો પ્રતિનિધિ, આલંબ્રાધિપતિ મહીદાસ, કેલવારપતિ જગ, વાગોરનો અધિપતિ સંગ વીગેરે પરમાનંદથી પૂલકિત થઈ કમલમીરમાં આવ્યા. ધાત્રીપાત્રાએ રાજકુમારના જીવન સંબંધે સઘળી હકીકત સઘળા સમક્ષ કહી દીધી.

તે દીવસે તે કમલમીરના વિશાળ સભા પ્રાણમાં એક સભાનું અધિવેશન થયું, પરમ વિશ્વસ્તત આશાશાહે સઘળાની સમક્ષ રાજકુમારનો પરિચય આપ્યો. અને તેને તેણે મેવાડના વૃદ્ધ સામંત ચોડાણ કોતેરીયાના ખોળામાં મુક્યો. કોતે-

રીયો, રાજકુમારના સઘળા વૃત્તાંતથી વાકેફ હતો. તેના વિષયમાં આણુમાત્ર સંદેહ નહોતો, તેણે ઉદયસિંહ સાથે એક પાત્રમાં લોજન કર્યું ત્યાર પછી સઘળાને પૂર્ણ વિશ્વાસ આવ્યો. વીરવર સંગ્રામસિંહના વંશધરને પામી સઘળા આનંદથી બોલવા લાગ્યા. તે આનંદધ્વનિ ચિતોડ સુધી જઈ પહોંચ્યો. ચિતોડ સિંહાસને બેસી રાદાપહારક વનવીરે તે સઘળી હકીકત સાંભળી, તે સાંભળી તેનું શરીર કંટકિત થઈ અકસ્માત્ તેનું સિંહાસન કંપિત થયું. શનિગુરૂસરદાર અબિલરાવે પોતાની પુત્રીને ઉદયસિંહના કરમાં સોંપી. શનિગુરૂસરદારની પુત્રીનું પાણી ઝડણુ કરવા તે સંમત થયો, છેવટે ઉદયસિંહના કપાળમાં સરદારોએ ચિતોડનું રાજ્ય તિલક કરી તેને રાજ્ય ઉપર બેસાડ્યો.

એ સઘળા સમાચાર થોડા સમયમાં વનવીરના કર્ણગોચર થયા. તે એકદમ હતાશ થઈ પડ્યો તેણે સ્વહસ્તે, ઉદયસિંહનો શોણિતપાત કર્યો હતો. તેણે પોતે, તે બાળકની મૃત્યુ યત્રણા બેઠો હતો. ત્યારે કેવા દેવબળથી, કેવા મૃત સજીવન મંત્રથી ઉદયસિંહ પુનઃ જીવીત થયો. તે બાળતમાં તે કાંઈ સ્થિર કરી શક્યો નહિ. તેણે જે અનેક આશા કરી હતી, તે સઘળી નિષ્ફળ નીવડી. વિમુઠ રાદાપહારકે વિચાર્યું નહિ જે છેવટે તે છેતરાઈ જાશે. તેને દૃઢ ધારણા હતી જે તેનું શાશન નિષકંટક થયું છે. રાજપદ મેળવીને એટલો બધો બ્રાંત થઈ ગયો કે પોતાના હીન જન્મનો વિષય તે ભુલી ગયો. તેનો જન્મવૃત્તાંત એવો હતો જે વીરવર અંડનો કોઈ પણ તેજસ્વી વંશ-ધર તેનો દુનો અર્થાત પ્રસાદ ઝડણુ કરે નહિ.

“ દુનો ” રાજનો ઉચ્છિષ્ટ પ્રસાદ, એ દુનો પામવા માટે ઉંઘાપદના સામંત સરદારો અંતરની કામના કરે પણ તેઓ સઘળાની કામના સિદ્ધ થાય નહિ, રાણાની સાથે એકત્ર લોજન કરવાનો જે સરદારોને અધિકાર હોય તેમાંથી કોઈ દુનો મેળવતા હતા. સામયિક ઉત્સવે, વારંવાર રાણો પોત પોતાના સરદાર સાથે બેસી લોજન લેતો હતો. તેના સરદારો તેની ફરતા બેઠેલા હતા. તે સમયે રાણો બાહ્ય ગંભીર ભાવ છોડી સરલ ભાવે રાણો સઘળા સાથે વાર્તાલાપ કરતો હતો, રાણો વાચકદ્વારે તે દુનો પસંદ કરેલ આસામી તરફ મોકલતો હતો. દુનો મેળવી ઘણા રજપુત સરદારો પોતાને સંમાનિત માનતા હતા. એક સમયે મહારાજ માનસિંહ વીરશ્રેષ્ઠ રાણા પ્રતાપસિંહનો દુનો પામી શક્યો નહિ જેથી મેવાડમાં મહા અનર્થ થયો અને તેથી મેવાડમાં અધઃપતનો સૂત્રપાત થયો.

શીતળસેનાની નામની દાસીના ગર્ભે વનવીરનો જન્મ હતો. એટલે મેવાડની ચિરંતની પ્રથાના અનુસાર “ તે પંચમ પુત્ર ” નામે પરિચિત હતો. સંકટમાં પડવાથી સરદારોએ તેને ચિતોડના સિંહાસને બેસાડ્યો પણ તેથી શું કોઈ રજપુત વંશધર તેનો આપેલો દુનો લે ખરો ? કોઈએ પોતાની કુળ મર્યાદાની જાળાંજળી દબ

તેનો દુનો લીધો નહિ. જ્યારે ચંદાવત સરદારને તેણે દુનો આપ્યો. ત્યારે તેજસ્વી ચંદાવત દંભ સાથે તે અગ્રાહ્ય કરી બોલી ઉઠ્યો. આપ્પારાઓળના પ્રકૃત વંશધર પાસેથી એ દુનો પ્રાપ્ત થાય, તોજ તે જોરવવાળું ગણાય તેમ છે. “ પણ શીતળસેની દાસીના પુત્ર પાસેથી દુનો મેળવી કોણ રજપુત પોતાને જોરવવાળો ગણે? સરદાર સામંતો નાખુશ થઈ ઉદયસિંહનો ચિતોડારાજ્યાભિષેક કરવા માટે કમલમીર કીલ્લામાં ગયા. તે આરાવલ્લીના ગિરિપથના અંદર થઈ કુંભમેરૂ તરફ અગ્રસર થતા હતા. એવામાં તેઓએ જોયું જે પાંચસો ઘોડા અને દશ હજાર બળદ બહુ મૂંઝવે દ્રવ્ય વહન કરી તેઓ તરફ ચાલ્યા આવે છે. એક હજાર દારૂવાળ રજપુત તેનું રક્ષણ કરતા આવે છે, નિગુઢ અનુસંધાન કર્યા પછી તેઓને માલુમ પડ્યું જે વનવીરના દુહિતાના યૌતુકસ્વરૂપ તે સઘળો સામાન કચ્છ પ્રદેશથી વાહિત થયો છે. તે સાંભળી સરદારોની આનંદની સીમા રહી નહિ. તેઓ તે રક્ષકોના ઉપર ક્રોધ પામેલ સિંહની જેમ પડ્યા. તેઓનો તેઓએ સંહાર કર્યો, તે સઘળો સામાન લઈ ઉત્કુલ હૃદયે ઉદયસિંહ તરફ તેઓ ગયા. એ હુંટનું દ્રવ્ય, સત્કાર્યમાં વાપર્યું. અલોરના શનીગુરૂ સરદારની દુહિતા સાથે, ઉદયસિંહના વિવામાં તે દ્રવ્ય કામ લાગ્યું. વીરવર હમીરનું નિશેધવાક્ય ઉપેક્ષિત થયું. પણ તેથી મેવાડનો એક મહોપકાર થયો, માલદેવના પુત્ર શની ગુરૂવનવીરે ગિલ્હોટ કુળમાં જે કલંક કાળિમાં અંકિત કરી છે. આજ તેના વંશધરે, રાષ્ટ્રાપહારક વનવીરના ગ્રાસમાંથી ચિતોડપુરીને કહાડી લઈ તે કલંક કાલિમા કાઢી નાંખી. અલોર જનપદના બાલિહક નામના સ્થળે વિવાહ કાર્ય સંપન્ન થયું. રાજસ્થાનના બે સરદાર સિવાય બીજા સરદાર સામંતોએ આ માંગલિક કાર્યમાં ભેટ મોકલી હતી. જે બે સરદારોએ આ માંગલિક કામમાં ધ્યાન નહોતું આપ્યું તેમાંથી એકનું નામ માલોજી-બીજો સરદાર સોલંકી કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલ છે. જેનું નામ ઇતિહાસથી નીકળતું નથી. તે બંનેને રાજ અવમાનનાનું ઉપયુક્ત ફળ આપવા સરદારોએ તેનું આક્રમણ કર્યું. તેઓ પલાયન કરી વનવીર પાસે આશ્રય લેવા ગયા. વનવીરે, તેઓને આશ્રય આપી સરદારો ઉપર સૈન્ય સાથે ચડાઈ કરી. પણ તે બે બેનશીબનું રક્ષણ કરી શક્યો નહિ. માલજીનો વધ થયો, વળી સોલંકી કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલા સરદારે ઉદયસિંહની વશ્યતા સ્વીકારી. બેનશીબ વનવીરની મદદ કમ થવા લાગી. તેના બંધુ બાંધવ સ્વજનોએ તેનો ત્યાગ કર્યો. તેનું લાગ્યગગન ક્રમે ક્રમે ઘોરધનજળે આવૃત થઈ પડ્યું, તો પણ તેણે જીવનતોષિણી આશાનો ત્યાગ કર્યો નહિ, ઉદયસિંહના સઘળા ઉદ્ધોગ વ્યર્થ કરવા તે રાજધાનીમાં અહંકાર કરી રહેવા લાગ્યો, પણ તેના સઘળા અભિપ્રાય વ્યર્થ ગયા, તેના મંત્રિએ એક હજાર સૈનિકને કીલ્લામાં પેસવા દીધા. કીલ્લામાં પેસી સૈનિકોએ દ્વાર રક્ષક ઉપર હુમલો કર્યો. તેઓનો સંહાર કરી

તેઓએ કીડલા ઉપર ઉદયસિંહની જયપતાકા ચડાવી દીધી. પુરવાસીઓએ અને દૂતોએ નગારા બજાવી ઉદયસિંહના સિંહાસનારોહણની ઘોસણા કરી, વનવીર ઉપર કોઈએ અત્યાચાર ચલાવ્યો નહિ, વનવીરે પોતાની સંપત્તિ અને પરિવાર લઈ દક્ષિણપથમાં આશ્રય લીધો. ત્યાં તેની સંતતિઓ નાગપુરના લાણુસહી નામે પ્રસિદ્ધ થઈ.

જ્યોત્કુલ સરદારોએ, સંવત્ ૧૫૯૭ (ઈ. સ. ૧૫૪૧-૪૨) માં ચિતોડના સિંહાસને ઉદયસિંહનો અભિષેક કર્યો. તેના અભિષેકથી ચિતોડ વામીઓ આનંદિત થયા, નગરમાં ઘરોઘર નૃત્યગીત વીગેરેથી આનંદોત્સવ થવા લાગ્યો. જે કમલમીરના શાંતિમય શૈલશિખરે ઉદયસિંહનો અજ્ઞાતવાસ અનિવાહિત થયો, હતો, આજ તે કમરમીર પાસેથી વિદાયગીરી લઈ ઉદયસિંહ ચિતોડમાં આવ્યો, કુંભમેરૂવાસીની કોકિલ કંઠી રજપુત સ્ત્રીઓએ, સુમધુર સ્વરે ગાન કરતાં કરતાં ઉદયસિંહની વિદાયગીરી આપી. તે ઉત્સવવાસરે જે સંગીત ગવાણું છે. તે હાલ પણ ગવાય છે આજ પણ લગવતી ઇશાનીના સાંવત્સરિક ઉત્સવમાં રજપુત મહીલાઓ એકઠી થઈ તે સંગીત ગાય છે. ઉદયસિંહ કાપુરૂષ નીવડ્યો. તે મેવાડ સિંહાસનના માટે સંપૂર્ણ અયોગ્ય હતો. તેની કાપુરૂષતાથી અને અયોગ્યતાથી મેવાડનું જાતીય જીવન કાયમના માટે વિનષ્ટ થયું. જે મેવાડ એક સમય અજેય હોઈ ગૌરવાન્વિત હતું તે મેવાડનું ગૌરવ હાલ લોપ પામ્યું.

મહાકવિ ચંદ બારોટે કહેલ છે—સ્ત્રી અથવા અપ્રાપ્ત વ્યવહાર બાળક. જે દેશનું શાસન ચલાવે તેથી તે દેશનું કાંઈ મંગળ થાય નહિ. બેનશીખ મેવાડભૂમિમાં એ બે દુર્નિમિત્તે એકજ કાળે સંઘટીત થયાં. તેથી મેવાડનું અમંગળ પૂર્ણ માત્રામાં વૃદ્ધિપામ્યું. ઉદયસિંહમાં કોઈ રીતનો રાજગુણ નહોતો સાહસિકતા અને વિર વીક્રમ ગિરહોટ કુળમાં હોવા જોઈએ. તેનો તેનામાં કોઈ પણ અંશ નહોતો. એટલેકે અપદાર્થ અને અકર્મણ્ય રજપુત હતો. ઉદયસિંહ વિલાસપ્રિય અને આલસ્ય પરતંત્ર હતો. તેના સમયમાં રજપુત દર્પહારી અકબરની જન્મ ઘોષણા થઈ. તે ઘોષણા સાંભળી ભારતભૂમિ વિકંપિત થઈ ગઈ. મેવાડમાં ઘરે ઘરે અશ્રુત પૂર્વ રૂદનધ્વનિ સાંભળવામાં આવ્યો. તે રૂદનધ્વનિ સ્તંભ્યો નહિ, શાથી કે અકબરે પ્રચંડ ધુમકેતુની જેમ વૃદ્ધિત થઈ સઘળી ભારતભૂમિને એક દાસત્વ શૃંગલે બાંધી દીધી. તે દાસત્વ સૃંગલા જલદીથી છુટી નહી. તેના કઠોર આલિંગને હીંદુ જાતિની અસ્થિમજ્જા ચુર્ણિત અને નિપિષ્ટ થઈ. હીંદુ સંતાનનો શોચનીય દાણુ અધઃપાત થયો. તે અધઃપાતમાંથી ભારતવર્ષ ઉડ્યું નહી હવે આરોગ્ય અવસ્થામાં હીંદુ સંતાનઅવશે ! જે જાતી લાંબો સમય આરોગ્યવિપુલ ગૌરવ અને સ્વાધીનતા ભોગવી એકવાર શોચનીય અવસ્થામાં અધઃપતીત થાય, તે જાતિ શું

ફરી ઉઠી બેઠી થાય ! જે પવિત્ર વિર્યવન્ધિના પ્રભાવે રાજપુતોએ ચિતોડનો કીડ્ડો અને ગ્રીક લોકોએ થરમોપડીનો ગિરિપથ બચાવી રાખ્યો હતો. તે નિર્જીવ લોકો હાલ પાછા ઉભા થયા ખરા !

ભારતવર્ષમાં વિશાળ અરુ ભૂમિના મધ્યમાં એક છાયાકુંજના અંદર અમરકોટ સ્થાપિત તેને અલેકઝાંડરે પ્રાચીન શક લોકોનું નિવાસ સ્થળ કહેલ છે અકબરનો અમરકોટમાં જન્મ થયો. ઈ. સ. ૧૫૪૨માં અકબરનો તે સ્થળે જન્મ થયો. તેના જન્મ કાળે હુમાયુનની દુર્દશાની સીમા નહોતી. હુમાયુન રાજબ્રષ્ટ હોઈ પોતાના જીવનના રક્ષણ માટે અહીં તહીં પલાયન કરતો હતો. હસ્તસ્પૃશિત રાજ્ય તે ફરીથી પામશે એમ તે સ્વપ્નમાં પણ જોતો નહોતો, રાજ્યાસને બેસી દશ વર્ષ હુમાયુન પોતાના પ્રતિદ્વંદ્વિ ભાઈઓ સાથે અવિશ્રાંત વિવાદમાં ગુંથાયો હતો. તેના ભાઈઓ એક એક સ્વતંત્ર રાજ્ય ઉપર અભિપીકત હતા. પણ તેનાથી તેઓની મનસ્તૃષ્ટિ થઈ નહી. દુર્ધર્ષ દુરાકાંક્ષાનેવશવર્તી હોઈ તેઓ અગ્રજ હુમાયુનના હાથથી દીડ્ડી સિંહાસન લઈ લેવા પ્રવૃત્ત થયા. થોડા સમયમાં તેઓને તે દુર્વિખ્યાતા ફળ મળ્યાં. પાઠાન વીર દુર્ધર્ષ શેરશાહ પ્રચંડ વેગે ઉભો થયો. તેણે સઘળાનો અધઃપાત કર્યો અને શાકતીય બાબરનું સિંહાસન વીપર્યસ્ત કરી તેના ઉપર પાઠાણનું પ્રભુત્વ સ્થાપ્યું.

જે દિવસે કનોજના યુદ્ધમાં ભારતવર્ષનો રાજમુકુટ હુમાયુનના માથા ઉપરથી સ્પર્શિત થઈ પડ્યો તે દિવસ તેની ઘોર વિપદનો સૂત્રપાત થયો. તે દિવસથી તેના વિજયી પ્રચંડ શત્રુઓ તેની પછવાડે પડી, તેને વિશેષ રીતે પીડીત કરવા લાગ્યા. તેને કોઈ ઠેકાણે શાંતિ મળી નહી. તે જે સ્થળે પલાયન કરી ગયો. તે સ્થાને તેના શત્રુઓ તેના ઉપર હુમલો કરવા લાગ્યા. તે યમુના નીરવર્તી શુરનગરી આગ્રા થકી ઘણો દૂરે પંજાબમાં પલાયન કરી ગયો. ત્યાં પણ તેની નિષ્કૃતિ થઈ નહિ. ત્યાં પણ શત્રુઓએ તેને ઘેર્યો. છેવટે પોતાના પરિવાર વર્ગને અને અનુચરને લઈ તે સિંધુ રાજ્યમાં ગયો. રસ્તામાં બેહદ કષ્ટ તેને ભોગવવું પડ્યું હતું અનાહારમાં, અનિદ્રામાં, કઠોર પરિશ્રમમાં હુમાયુનની પીડા વધવા લાગી. તે અપરિચિત દેશમાં કોઈએ તેને આશ્રય આપ્યો નહિ એક બે હીંદુરાજ્યોએ, તેને થોડા દિવસના માટે આશ્રય આપ્યો. હુમાયુનનું અદૃષ્ટગત ક્રમે ક્રમે ઘોરધન ઘટાથી છવાઈ ગયું. તેની આશા લતાનો સમુદ નાશ થવાનો ઉપક્રમ થયો. તોપણ તે નિર્જત્સાહ થયો નહિ. સાહસ ઉપર ભરૂંમો કરી બલવડેતેણે મુલતાન અને સાગરતટ સુધીના સિંધુના તીરવર્તી કીઢ્ડાઓ હસ્તગત કરવાની ચેષ્ટા કરી. તેની ચેષ્ટા વિક્ષેપ ગઈ. તે સંકટકાળમાં તેના કેટલાક ઐનિકો બગચો કરી ઉઠ્યા. પોતાની એવી અવસ્થા જોઈ હુમાયુન પીડીત થયો. ઐનિકો હવે અનુગમન કરવા ના પાડવા લાગ્યા. તે સ્થળે તેઓને પડતા મુકી ખુદ હુમાયુન કઠોર અદૃષ્ટતા કુટીલ તરંગમાં તરતો ડુબતો આગળ ચાડ્યો.

નિરાશ હુમાયુને છેવટે યશલમીરના અને જોધપુરના રાજા પાસે આશ્રય માંગ્યો. પણ તે બન્નેમાંથી કોઈ રાજાએ તેની પ્રાર્થના સ્વીકારી નહિ. જોધપુરના રાજા માલદેવે તે વિપદ દશામાં તેને કેદ કરવાની યેચા કરી. એ વાત કેટલી શાચી છે તે મુકરર થઈ શકતું નથી. એ બાબતનું ભદ્ર ગ્રંથમાં કોઈ જાતનું વિવરણ નથી. માત્ર ફેરીસ્તામાં વિસ્તૃત વિવરણ મળુમ પડે છે. હુમાયુન ત્યાંથી મેવાડ ભૂમિમાં આગળ વધ્યો મેવાડ ભૂમિનાં ભયંકર કષ્ટ ભોગવી હુમાયુન અનુસારી થયો નહિ. તે સંકટના ઘાટા જટિલ માર્ગમાંથી નીકળી પાછો સિંહાસન મેળવવા તે સતાવાળો થયો હતો. તેના બેહદ ગુણનો વિષય વિચારતાં તેનાં અસહ્ય દુઃખો જોઈ તેનો કટ્ટો વૈરીયણ અશ્રુભોચન કરીડે એવું હતું. તે શોચનીય દશાનું એક પ્રસિદ્ધ ચિત્ર ફેરીસ્તા ગ્રંથમાં સુંદર રીતે ચિત્રિત છે.

મોગલવીર હુમાયુનની એ દુર્દશા જોઈ અતિકાતર થઈ અમરકોટના સોદારાજે મોટા આદરથી પોતાના નિવાસમાં આશ્રય આપ્યો.

એ અમરકોટના છાયાકુંજમાં મોગલ કુત્તિલક અકબરનો જન્મ થયો. તેના જન્મ પછી થોડા રોજ ઉપર તેનો પિતા હુમાયુન સોદારાજનો આશ્રય છોડી પારસ્યરાજ્યમાં પલાયન કરી ગયો. એમ કહેવાય છે. જે હુમાયુન જ્યોતિઃશાસ્ત્રમાં વિશેષ પારદર્શી હતો. ભવિષ્યદગણનામાં કોઈ જોશી તેનો સમકક્ષ નહોતો. પોતાના પિતા બાબરના સ્નેહ ગુણે હુમાયુને જે વિપદના વિદ્યાલયમાં સંસાર નીતિનું શિક્ષણ કર્યું હતું, એ આ સમયે પોતાના પુત્ર અકબરને તે શિખવા તેણે નિયોજીત કર્યો. અઢ્ય ચંદ્રના દુર્નિવાર પરિવર્તને પદચ્યુત થયેલ હુમાયુન કોઈ સ્થળે સ્થિર ભાવે થોડો સમય પણ રહી શક્યો નહિ. ભારતવર્ષમાંથી પલાયન કરી બાર વર્ષ સુધી દેશાંતરમાં તે ભટક્યો, કેટલોક સમય તેણે પારસ્ય સભામાં, કેટલોક સમય તેણે પિતૃપુરૂષના પ્રાચીન રાજ્યમાં, કેટલોક સમય તેણે ગાંધાર (કંદહાર) ના શૈલ પ્રદેશમાં અને કેટલોક સમય તેણે કાશ્મિરના દેવ કાનનમાં. ધીર અને સહિષ્ણુ ભાવે કહાડ્યો. એ બાર વર્ષમાં ભારતવર્ષના આધિપત્ય માટે પઠાણસિંહના ઉત્તરાધિકારીઓ વચ્ચે ઘોર સંગ્રામ અને કલહ ઉભો થયો કમાન્વયે છ પઠાણ રાજાઓ તે થોડા સમયમાં દિલ્લીના સિંહાસને બેસી આ લોકમાંથી વિદાય થયા હતા. એ છ રાજાના શાસનકાળમાં ઉત્તરાધિકારિત્વના ચિરંતન વિધિનો સંપૂર્ણ વ્યભીચાર થયો હતો. તેઓનામાં જેનું પરાક્રમ અધિક હતું. તે રાજા સિંહાસને બેઠો હતો. જે સમયે હુમાયુન કાશ્મિરના પાસે પ્રદેશમાં આવી રહ્યો હતો. તે સમયે સિકંદર દિલ્લીના સિંહાસને બેઠો હતો. દિલ્લીના સિંહાસને બેસી તે પોતાના ભાઈઓ સાથે મોટા કળ્યામાં ઉતર્યો હતો. તેઓને એવી રીતના કળ્યામાં આવેલા જોઈ સુચતુર

હુમાયુને સુયોગ મેળવ્યો. થોડા સમયમાં તેનો શુભ અવસર આવી પહોંચ્યો. તેણે જોયું જે તે કજીઓ સીકંદરના પક્ષમાં નાશકારક થઈ પડ્યો. ત્યારે તે સિંધુનદની પારે આવી સીકંદરની વિરૂદ્ધે સેનાદળ લઈ યુદ્ધ યાત્રા કરવા લાગ્યો. તેના રણ તૂર્થના પ્રચંડ અવાજથી હતભાગ્ય પઠાણરાજ સીકંદરની આંખ ઉઘડી. ગઈ તે સમજ્યો કે અનર્થકર ગૃહ વિવાદે આ વિપદને ખોલાવી આણી છે, પણ સીકંદર તેથી અણુમાત્ર નિરૂસાહ થયો નહિ. હુમાયુનના પ્રચંડ બળનો પ્રતિરોધ કરવા તે મોટી સેના લઈ હુમાયુનના વિરૂદ્ધે ચાડ્યો. સરહીંદનામના સ્થળે બન્ને સેના લડવાને ઉભી રહી. હુમાયુને પોતાના તરૂણ પુત્ર અકબરને પોતાની સેનાનો અધિપતિ બતાવ્યો. બન્ને સેના વચ્ચે યુદ્ધ ચાડ્યું. એક બાજુએ સાગર સરખો, પઠાણવાહિનીનો પ્રચંડ ઉચ્છવાસ હતો. બીજી બાજુએ યુદ્ધ વિશારદ નિર્ભિક મોગલવીરનો યુદ્ધાભિનય હતો. તરૂણવીર અકબરની તેજસ્વિતાવડે રણાંગણુ વિશેષ ભયંકર થઈ પડ્યું. તે સમયે તેનો વયઃક્રમ બાર વર્ષનો હતો. યુદ્ધ સ્થળે અકબરનો જય થયો, એ મોટું જયાજર્જન, તેના ભવિષ્યત્યશોભોરવનું સૂચના સ્વરૂપ હતું. નાની વયમાં વીરત્વ પ્રકાશ કરી તે પોતાના દાદા બાબરના જેવો વિખ્યાત થયો. વીરવરબાબર પણ એવી સુકુમાર વયમાં અગણ્ય વિઘ્નોને જીતી પોતાના પૈતૃકરાજ્ય ફરગણાના સિંહાસને બેઠો હતો. એવા પિતાના પેટે જન્મી અને એવા શુભ રત્નને જન્મ આપી, હુમાયુન પોતાને રૂડો ભાગ્યશાળી માનતો હતો. તે દીવસે તે સરહીંદ યુદ્ધક્ષેત્રમાં વિજયશાળી બની હુમાયુન આનંદથી દિલ્હીના સિંહાસને બેઠો.

પણ દુઃખ અને પરિતાપનો વિષય કે તે જોરવનો સંભોગ તે થોડા દિવસ કરી શક્યો. દિલ્હીના સિંહાસને બેઠા પછી થોડા રોજ ઉપર, તે પોતાના પુસ્તકાલયના ઉંચા સોપાનમંચ ઉપરથી પડ્યો અને ત્યાંજ મરણ પામ્યો. તેના એ શોચનીય મૃત્યુના કારણનું અનુધાવન કરવાથી પાશ્ચાત્ય દેશ એક મોટો ભ્રમ વિફૂરિત થઈ શકે છે. અનેક પાશ્ચાત્યપંડિતો પ્રાચ્ય ભૂપતિઓને મૂર્ખ અને વિલાસ પ્રિય ગણે છે. પણ તેમ ગણવામાં તેઓનો મોટો ભ્રમ છે. તેઓપૂર્વ દેશીય રાજાઓની અભ્યંતરીત અવસ્થા, સારી રીતે ન જોઈ એ રૂપના ભ્રમોંધ સિદ્ધાંત ઉપર આવી ગયા છે. હુમાયુન પોતે વિદ્યાનુરાગી હોઈ અત્યંત વિદ્યાવાળો અને પંડિત હતો. એ શાક્તિય વંશના રાજાઓની પોતાની વિદ્યાવતા અને પંડિતતા સાથે તેઓના સમકાળીન પાશ્ચાત્ય રાજાઓની વિદ્યાવતા અને પંડિતતા સાથે સુકાબલો કરી શકાય તો માત્રુમ પડે છે જે પ્રાચ્ય નરપતિઓ વિદ્યાવતામાં અને પંડિતતામાં, પાશ્ચાત્ય નરપતિનાં કરતાં હલકા અને ઉતરતા છે.

પિતાના શોચનીય મૃત્યુ પછી તરત વીરવરઅકબર પિતૃ સિંહાસને અભિ-

વિક્રમ થયો પણ તે રાજ્યાભિષેક પછી સ્વરૂપ સમયમાં, તેના શત્રુઓએ, દિલ્લી અને આગ્રા લઈ તેને પદચ્યુત કર્યો. ત્યાર પછી નિરૂપાય થઈ અકબરે પંચ-નદ પ્રદેશના એક પ્રાંતમાં આશ્રય લીધો ઐલાખ્ય વશે, તેની એવી રીતની હીણદશા, થોડા સમયમાં બદલાઈ ગઈ રણવીર બેરામખાંએ, તેનું હસ્તચ્યુત રાજ્ય, ઉદ્ધાર કરી તેને આપ્યું. બેરામખાં ભારતીયશક્તી* નામે પ્રખ્યાત છે.

તેના બેહદ વીરત્વ અને દક્ષતાના પ્રભાવે, અકબર, પોતાનું સિંહાસન, પર્વતના જેવું અચળ અને દૃઢ રાખી શક્યો. કાંટી, ચંદેરી સઘળો બુદ્ધેલખંડ અને માલવપ્રદેશ, તેના વિશાળ રાજ્યમાં અંતર્ભૂક્ત થઈ ગયા. અઢાર વર્ષનો તરૂ-ણવીર અકબર, તે વિશાળ રાજ્યનું આધિપત્ય પામ્યો.

વિશાળ ભારત સામ્રાજ્યના એકાધિપત્ય પદ ઉપર ચઢી અકબર નિશ્ચિત રહ્યો નહોતો તેણે રજપુત વિરોધે યુદ્ધ ઘોષણા કરી. સહુથી પહેલાં તે મારવાડ રાજ્ય તરફ સૈન્ય સાથે ચાડ્યો. હુમાયુનની વિપન્ય અવસ્થામાં રાઠોડ રાજમાલદેવે, તેને કેદમાં નાંખવા એટલા કરી હતી. તે દુરાચણનું ઉપયુક્ત પ્રતિક્ષણ આપવા, અકબરે તેના ઉપર હુમલો કર્યો.

મેવાડ રાજ્યમાં મેરતા નામનું એક સમૃદ્ધ નગર હતું. સમૃદ્ધ શાલિ-તામાં, તે નગર, તે રાજ્યમાં ખીબા નાંખે ગણાતું હતું મોગલ સમ્રાટ અક-બરે તેને ખીલકુલ વિદલિત કરી દીધું. તેનો તે અઘ્રણ પ્રતાપ અને તેજસ્વિતા જોઈ અંબરરાજ ભારમલ અત્યંત લય પામ્યો અને ભવિષ્યત હુમલામાંથી બચી જવા, તેણે પોતાના પુત્ર ભગવાનદાસને અકબરની અધી નસ્થ સામંત સમિ-તિનો અંતર્ભૂક્ત કરી દીધો. કાપુરૂષ અંબરરાજ પોતાની સ્વાધીનતા વેચી નિ-શ્ચિંત રહ્યો નહિ પણ સમ્રાટની પ્રસન્નતા મેળવવા, પોતાના કુળની પવિત્રતા ઉપર જલાંજલિ દઈ તેણે, પોતાની દુહિતાને શાકતીય યવન રાજના હાથમાં સોંપી પવિત્ર કુળ ગૌરવ અને પાલન સ્વાધીનતા આપી દઈ રાજ પ્રસન્નતા ખરીદ કરી

*મોગલ સમ્રાટ અકબર, ફરાસીહાજ ચતુર્થ હેનરી, બેરામખાં અને ફરાસી મંત્રી શક્તી, પરસ્પરના સમસામયીક હતા તે ચારે મહાપુરૂષો એક સમય વિદ્યમાન હતા. આશ્ચર્યજનક વિષય છેજે તેઓને રાજનું અને તેઓને મંત્રીનું ચરિત ઘણું કરી એક પ્રકારનું માલુમ પડે છે. પણ શક્તી ના ચરિત કરતાં બેરામખાંનું ચરિત વિશેષ વિચિત્ર છે. બહેરામખાં અત્યંત તેજસ્વી અને ન્યાયપર હતા. હૃદયનું શોણિત આપી તેણે મોગલ સામ્રાજ્ય દૃઢ કર્યું. છેવટે તે રાજદ્રોહી ગણાયો હતો. એ ગુરૂતર અપરાધે તે અપરાધી દરી રાજ્ય થકી નિર્વાસિત થયો. તે નિર્વાસન દંડથી તેના જીવ નનું પર્યાવસાન આવ્યું નહિ. છેવટે એક ગુપ્ત ધાતુકની વિપાકત દરીના અધાતે તે આ લોકમાંથી અંતરહિત થયો. બેરામખાંનું જીવનચરિત ઇતિહાસનાં અત્યંત પ્રયોજનીય અને પદન્ય છે.

તે રાજ પ્રસન્નતાનું પ્રયોજન શું ! અનંતકાળ ચંત્રણામયી અશાંતિ અને વિપ-
દનું અંકુશતાડન સાડું પણ પાપકલુશિત યવન પ્રસન્નતા શા કામની, ભરમલ
તે કામ કરી સ્વાધીનતાના સુખ ભોગવવાની ચેષ્ટા કરવા લાગ્યો. રાજસ્થાનનું
વિશુંખલપણું દૂર કરવા અકબરે સેનઃ લઈ ચિતોડ ઉપર હુમલો કર્યો.

જે રાજનું રાજ્ય, પ્રકૃષ્ટ નિયમ પદ્ધતિદ્વારા સારા શાસનથી શાસિત
થાય, જે રાજ કોઈ જાતની હુલિખસા અને દુરાકાંક્ષાનો વશવર્તી ન હોય. સુ-
વિજ્ઞ અને સારા ચરિતવાળા પ્રધાનથી પરિવૃત થઈ વિશુદ્ધ રાજનીતિના અનુ-
સારે, જે આત્મપદ ગૌરવ અને આત્મસ્વાધીનતા રક્ષણ કરી શકે તેજ માણસ પ્રકૃત
પ્રજાપાળ નામનો અધીકારી છે, તેના રાજ્યમાં સ્વર્ગીય સુખ વસે છે, તેના રાજ્યમાં
શાંતિનો વાસ હોય છે, પણ જે રાજ સ્વેચ્છારી હોય છે જે રાજ પ્રજાના સુખ
દુઃખમાં એક ઘણવાર પણ ભાગ લેતો નથી, જે રાજનો સ્વાર્થપરતા મૂલ્યમંત્ર
છે, પ્રજાનું લોહીચુશી લેવું એ ધર્મ પોતાનો છે, એ જે રાજ માને છે. તે રાજ રાજકુળ-
માં અધમ ગણાય છે. એ રાજ પ્રજાપાળના નામનો કલંક છે; તે રાજ સ્વાર્થપર
પિશાચનો પરમ અવતાર, તેનું રાજ્ય ઘડીયાલના લોકક જેવું કાયમ અસ્થિર,
દુઃકામાં જે રાજ્ય માત્ર રાજની સ્વેચ્છાથી શાસિત થાય છે. તે રાજ્ય શાંતિ
સુખ ભોગવવાને પાત્ર નથી. સામાન્યવશે, રાજ જે પ્રજાહિતાકાંક્ષી થાય; તો તેનું
રાજ્ય આઘાત થાય. એવા પ્રજાહિતાકાંક્ષીના વંશના કોઈ સ્વાર્થ લોલુપ્ત અને
પ્રજા પીડક રાજ થાય છે. ત્યારે તે સુખમય અને શાંતિમય રાજ્ય દુઃખમાં અને
અશાંતિમાં આવી પડે છે.

ખરેખર સોનાનો સંસાર, મસાણામાં અને અંધકારકુપમાં પરિણામ પામે
છે. એ વિશ્વજનીન અવશ્યભાવિ, નીચમ છે. અકબર અને ઉદયસિંહના રાજ્યમાં
એ નીચમના બે ભિન્ન ભિન્ન ચિત્ત જોવામાં આવે છે.

ઉદયસિંહ, જે વયમાં મેવાડના સિંહાસને અભિષિક્ત થયો, તેજ વય-
માં અકબર પણ દિલ્લીના સિંહાસને અભિષિક્ત થયો. દુઃકામાં ઉદયસિંહ અને
અકબર બાર વર્ષની ઉંમરે પિતૃ સિંહાસને બેઠા. પિતાના શૌચનિય મૃત્યુ
પછી જે દિવસે તેરમા વર્ષની ઉંમરે, અકબર ભારતવર્ષના એકાધિપત્ય ઉપર
વૃત્ત થયો, તે દિવસ, શકતિયકુળનું ભવિષ્ય ભાગ્યગગન એક ઉજ્જવળ આભાથી
અમકી ઉઠ્યું ખડું, પણ તેથી તેના હૃદયમાં શાંતિ ક્યાંથી હોય. આત્મા ઉંચા પદે
ચડી, અકબર, ભવિષ્યગગનને તાર્કીત કરી શક્યો ખરો પણ તેના પ્રતિકુળમાં
વર્તતાં ઘણા વિદ્નો તેની સંમુખે આવી ખડાં હતાં.

તે સઘળાં વિદ્નો દૂર કરી નિમ્કંટક ભાવે અને નિરાતંક ભાવે, રાજ્ય
શાસન અલાવવાનું તેના ભાગ્યમાં છે કે નહીં એ હકીકત બાગક અકબર વિચારી

શક્યો નહિ. કરોડો લોકોના ભાગ્યસુત્ર તેના હાથમાં આજ તે પોતાની ભાગ્ય ચિંતામાં ઉદ્વિગ્ન વિધાતાના અપૂર્વ વિધિના અનુસારે જે નક્ષત્રે અકબરની જન્મ રાત્રીએ તે અમરકોટના મરૂ પ્રાંતમાં પ્રસન્ન આલોક કરી દીધો હતો, તેજ નક્ષત્રની વિમળ આભાથી ખેંચાઈ મહાનુભવ બે રામ અને પંડીત ધાર્મિક વર આપૂલકજલ જેવા વીલક્ષણ અને વિચક્ષણ મંત્રીઓ અકબરની સહાયતા માટે આવ્યા. એકજ વર્ષમાં અકબર અને ઉદયસિંહ પોતાના પીતૃ સિંહાસને બેઠા પણ બંનેના ચરીત્રમાં સાદૃશ્ય જેવામાં આવતું નથી. જન્મથી અકબર, વિપદના કોડમાં લા-લીત પાલીત અસ્થીર અદૃષ્ટ ચક્રના અનિવાર્ય પરિવર્તનમાં તેણે ખાલ્સકાળથી જગતમાં કેટલી વીલક્ષણ ભૂતિઓ જોઈ. સંસાર સાગરના વીપદ તરંગના કેટલાક આઘાતો તેણે છાતી ઉપર લીધા, તેથી કરી માનવ પ્રકૃતિનું ગૂઢ તત્ત્વ જેવાની અકબરને અભીજ્ઞતા મળીહતી. તેવી અભીજ્ઞતા ઉદયસિંહમાં નહોતી. ઉદયસિંહ ખાલ્સકાળથી પીજન પ્રદેશમાં લાલીત પાલીત. કમલમીરની કાનનાવૃત શૈલમાળા શીવાય બીજું દૃશ્ય તેના જેવામાં આવ્યું નહોતું. તે સંકીર્ણગીરીમાળાના શીરાદેશે રહેલા મહેલમાં રહી તેના બહારના દેશાવરની ખબર બીલકુલ નહોતી, ટુંકામાં રાજ્યશાસન નીતીનું જ્ઞાન તેને બીલકુલ નહોતું. જેને પોતાના જન્મ વીવરણનું જ્ઞાન નહી. ખાલ્સકાળથી જે પીજન પ્રદેશમાં પરગૃહે પરમાદરે પ્રતીપાલીત, જેણે કૃત નીતીની કુટીલ બ્રહ્મીના દર્શન કર્યા નથી તેને આ જગતના વ્યવાહારિક વીધયનું કેવું જ્ઞાન હોય ! એવી અનભીજ્ઞતાથી ઉદયસિંહને બેહદ દુઃખો ભોગવવાં પડ્યાં; તેણે તો નીશ્ચીત કર્યું હતું જે તેનું જીવન સુખશાંતીથી ચાલી જશે. તે અનર્થ કરી ધારણા અને આશામાં દોરાઈ રાજ્યકાર્ય ઉપર તેની અનારથા થઈ ગઈ તે રાજનું દાયીત્વ અને રાજકાર્યનું ગુરૂત્વ કરી કળી શક્યો નહી. વીલાસ લાલ-સાની પરીતૃપ્તી કરવાનું સાધન શું રાજ્ય છે! જેના શાસન દંડ ઉપર હઝારો લોકોના સુખદુઃખ રહેલા છે તે શું રમતગમતકરવાનું રમકડું છે? રાજગુણ સંપન્ન રાજનીતીવાળો રાજા તો એવો વિચાર કરે જે, રાજ્યની પ્રજાની હિતેષણાથી રાજનું પરમ મંગળ છે. રાજધમ રાજપૂત કલંક શિશોદીય કુલનો અંગાર ઉદયસિંહ એ હકીકત જાણતોજ નહોતો. રાણો રાજનીતિજ્ઞ લોકો પાસેથી રાજનીતિ શીખ્યો નહિ. વિધાતાએ તેને રાજગુણે વિભૂષિત કર્યો નહિ. જો રાજગુણ તેનામાં હત તો તેની દુર્ગતિ ન થાત. રાજા થઈ જેના હૃદયમાં રાજેચિત ગુણો હોતા નથી તેના રાજપણાથી શું? ઉદયસિંહનું હૃદય એક વારાંગનાથી પરિચલીત હતું, ઉદયસિંહની મંત્રદાતા એક વારાંગના હતી. એક વારાંગના ઉદયસિંહની જીવન સહચરી હતી. તેની બુદ્ધિદાતા અને શિક્ષાદાતા વારાંગના હતી. સંશ્લેષમાં ઉદયસિંહ તે વારાંગનાનો ઢાસાનુઢાસ હતો. તેનું ભાગ્યસુત્ર તે પિશાચીના હાથમાં હતું. ઉદયસિંહ વેશ્યાનો

ગુલામ હતો. ગિરહોટ કુલ કેસરી. વીરવર બાપ્પારાઓળનો વંશધર મેવાડનો અધીશ્વર ચવનદર્પદારક સંગ્રામસિંહનો પુત્ર ઉદયસિંહ પાપિષ્ઠ ગુણિકનો તામેદાર !

ઉદયસિંહને એવો આળસુ, અકર્મણ્ય અને વિલાસમગ્ન ભેદ ચતુરઅકબરે પોતાનું અભીષ્ઠ સાધવા યોગ્ય અવસર લીધો. તેના વિદેષ વન્હિરૂપે ચિતોડનો ગૌરવ સ્તાંભ લસ્મિભૂત થયો. ઉદયસિંહના પાપાચરણનું ઉપયુક્ત પ્રાયશ્ચિત થયું.

ભક્ષારતીસ તીરવતીં સુદૂર ફરગણા રાજ્યને પરિત્યાગ કરી મોગલ કુળ તિલક બાબરે મુર નદી લાગીરથીના પ્રસન્ન સલિલથી વિધેત થયેલા ભારતવર્ષમાં આવી, જે હુદ્દ ખીજ વાળું હતું, તે વિશાળ વૃક્ષમાં પરિણામ પામ્યું. તે ખીજનો અકબરે જળસેક ન કર્યો હતો, તો તેનો અંકુર ન ધાતાં નાશ પામત. પુણ્યક્ષેત્ર ભારતવર્ષમાં અકબરથીજ મોગલ સમ્રાજ્ય દઢ થયું. દુઝામાં ભારતવર્ષના મોગલ સામ્રાજ્યનો તેજ અધિષ્ઠાતા અને પ્રતિષ્ઠાતા હતો. મોગલ ગૌરવનો તે મહાપ્રાણ હતો. તેજ રજપુતના સૌભાગ્ય સૂર્યનો પ્રચંડ રાહુ હતો. રજપુતના સ્વાધીનતા સૌધનો તે ભયંકર વજ્ર હતો. તે સ્વતંત્રતાસૌધને આજ સુધી કોઈ ચુણીકૃત કરી શક્યું નહિ. આજ અકબરે તે ચુણીકૃત કરી દીધું. આજ અકબરના ભીષણ પ્રહારે તે ચુણી વિચુણીત થયું. સ્વાધીનતાના ઉચ્ચ સૌધ ઉપરથી ઉતારી, અકબરે, હતભાગ્ય. હીંદુ જાતિને દુઃખના અધતમ કારાગારમાં કઠોર દાસત્વની સાંકળે બાંધી દીધી. તેનામાં એવા સારાગુણ હતા કે જેથી મોહીત થઈ, રજપુતો તે દાસત્વની સાંકળને વારંવાર ચુંબન કરતા હતા. તે ગુણો પૈકી એક ઉત્તમ ગુણ અકબરમાં હતો. અકબરમાં માનવ હૃદયજ્ઞાતનો એક સારો ગુણ હતો. તે અપૂર્વ અભિજ્ઞતાના બળે અકબર માનવ હૃદયનો તલસ્પર્શી થઈ તેનું હૃદય કળી શકતો હતો, તેથી કરી તે શત્રુમિત્રને સદા સંતુષ્ટ રાખતો હતો, એક અપ્રતિમ ગુણની સહાયે અકબરે હીંદુ જાતિની હૃદયની પ્રીતિ અને ભક્તિ મેળવી હતી. એ માટેજ વિજીત હીંદુઓ મહાનંદે તેને જગતગુરુ જગદીશ્વર વા દિલ્લીશ્વરના નામે બોલાવતા હતા પણ આ ગર્વિત અને મહિમા બ્યજક ઉપાધિ મેળવ્યા પહેલાં તેણે સ્વહસ્તે ભારત સંતાનનાં હૃદય શોષિત પીધાં છે. સનાતન ધર્મના પવિત્ર મંદિર તોડી નાંખ્યા છે. ભારતવર્ષના વીરવંશો તેના કઠોર હસ્તના ભીષણ પ્રહારે એકદમ નાશ પામેલ છે. તેની સ્વેચ્છા ચારિતામાં આર્થ સંતાનની પવિત્ર કુળ મર્યાદા કલંકકાળિ સાગરમાં ડુબી ગઈ. અપૂર્વ કૌશલ અને અભિજ્ઞતાના પ્રભાવે તેણે ભારત સંતાનની અસાધારણ પ્રીતિ મેળવી. યૌવનના વિષમમંદે મત્ત થઈ અકબરે દુર્લભ દુરાકાંક્ષાની વૃત્તિની પરિવૃત્તિ સાધવા હીંદુઓના હૃદય ઉપર જે ગંભીર ક્ષતો કરી દીધાં છે. તે ક્ષતોના આરોગ્ય વિધાન, વૃદ્ધાવસ્થામાં તેણે કરેલાં છે. જે આરોગ્ય વિધાનથી તે હીંદુઓનો ધન્યવાદનો પાત્ર થયો છે.

રાજધર્મ વિહીન અકર્મણ્ય ઉદયસિંહના હાથમાં મેવાડનો શાસન દંડ અર્પિત થયો. બાપ્પા, સમરસિંહ હમીર વીગેરે રાજનિતિના રાજ્યોએ જે શાસન દંડ હાથમાં લઈ મેવાડની આબાદી કરી હતી, આજ તે મેવાડ મૂર્ખ અધમ કાપુરૂષ ઉદયસિંહના હાથમાં સોંપાણું. ઉદયસિંહના રાજ્યમાં મેવાડનાં દુઃખ વધી ગયાં. શિશોદિત્ય કુળની અધિષ્ઠાત્રી દેવીએ પ્રતિજ્ઞા કરેલી હતી જે બાપ્પારાઓળના વંશધરો જ્યાંસુધી તેની આજ્ઞામાં રહેશે ત્યાંસુધી તે ચિતોડપુરી છોડી જશે નહિ. બાપ્પારાઓળના વંશધરો ત્યાંસુધી તેના તૃપ્તિ વિધાન માટે પોતાના શોણિત તેને આપશે ત્યાંસુધી તે ચિતોડપુરી છોડી જશે નહી.

આ ત્રીજીવારના ચિતોડનાઘોર સંકટમાં કયા રજપુત આવી ચિતોડનો ઉદ્ધાર કરે ! અકબરના વિરુદ્ધે કોઈ ચિતોડમાંથી નીકળ્યું નહિ, કોઈએ ચિતોડની રક્ષા કરી નહિ. તે ભીષણ રંગ સ્થળમાં આવીને કોઈ ઉભું રહ્યું નહિ. ઢુંકામાં ચિતોડનો દારૂણ અધઃપાત થયો. ચિતોડનો સ્વાધીનતા સૂર્ય કાયમ માટે અસ્ત પામ્યો. તે મોહ કરી મહામાયા કયાં આવી ગઈ. જે ગુઢ ભાગ્ય સૂત્રથી ચિતોડ રાજ શાસન સાથે ગિરહોટ કુળ બંધાએલ હતું. તે ભાગ્ય સૂત્ર કાયમ માટે તુટી ગયું. જે મહાદેવીએ, નિદ્રિત સમરસિંહને જગાડીને ગંભીર નિશીયકાળે કહ્યું હતું જે હીંદુનું ગૌરવ હુમ થયું છે, જે મહાદેવી, ચિંતાકુળ લક્ષ્મણસિંહના સમક્ષ આવી બોલી હતી જે “ બાર રાજબળિ માગું છું.” તે મહાદેવો, આજ ચિતોડનો કીલ્લો છોડી આવી, તેની સાથે રજપુત જાતીની વીરતા દેવી પણ અંતર્હિત થઈ.

જે ચિતોડ અજેય થઈ લોકમાં પ્રસિદ્ધ હતું. આજ તે અજેય પણ વિહુત થયું, તે ચિતોડ આજ ધણી વિનાનું થઈ ગયું, સ્વાધીનતા અને રાજ ગૌરવનું લીલા નિકેતન જે ચિતોડ હઝાર વર્ષથી ભારતની બીજી સમૃદ્ધ નગરીનાં શિર્ષ રથાને જઈ બેઠું હતું. તે ચિતોડ આજ વન્યસ્વાપદ કુળનું નિવાસ સ્થાન થઈ પડ્યું છે.

અકબરે, ચિતોડ ઉપર બે યુદ્ધ યાત્રા કરી, પણ ફેરીસ્તા અંથમાં તેની એક યુદ્ધ યાત્રાનું વર્ણન છે, જે હુમલાથી ચિતોડનો કેવળ સર્વનાશ થયો છે તે હુમલાનું વિવરણ ફેરીસ્તામાં છે. પણ જે યુદ્ધ યાત્રામાં અકબર દલિત પરાજીત અને વિક્ષણ મનોરથ થયો છે તે યુદ્ધ યાત્રાનું તેમાં વર્ણન નથી. પરાજયરૂપ અવમાનનાથી પોતાના રાજ અકવર્તીનો ઉદ્ધાર કરવા માટે મુસલમાન ઇતિહાસલેખકે તે ઘટનાનો ઉલ્લેખ કર્યો નથી, ભટ્ટ અંથમાં અકબરના પહેલા હુમલાનું વર્ણન છે. ઉદયસિંહની વીર ઉપપત્તીના વિક્રમે અને બાહુબળે દિલ્લીશ્વરનો તે પહેલા હુમલાનો ઉદ્ધમ નિષ્ફળ ગયો. સમ્રાટ અકબર, પોતાની વિજયિની ને હાર ચિતોડ ઉપર આવ્યો કાપુરૂષ રાણો પહેલાં તો તેનો હુમલો રોકવા સાહસી થયો નહિ. સરહારોની

ઉત્તેજનાથી તે અકબરની વિરુદ્ધે આડ્યો. તેના હૃદયમાં સાહસ નહોતું, તેના હૃદયમાં જયની પ્રતિજ્ઞા નહોતી. તેના હૃદયમાં દ્રઢતા નહોતી. ત્યારે કોની મદદે તે મોગલવીરનું આક્રમણ અટકાવી શકે- તેના એનિકે અકબરના એનિક સાથે પ્રગ્ઠ પરાક્રમે લડયા. છેવટે તેઓ યુદ્ધ ક્ષેત્રમાંથી પલાયન કરી ગયા. બે ન-શીબ ઉદયસિંહ અકબરના હાથમાં પડ્યો. મોગલ સમ્રાટ તેને કેદ કરી પોતાની છાવણીમાં લઈ ગયો. મેવાડનો અધિપતિ મુસલમાનના કબજામાં કેદ થયો. વીરજનની મેવાડના મુખ ઉપર કાળાપણું છાયું. મેવાડમાં કોઈ દિવસે જે ઘટયું નથી આજ તે ઘટયું, એ સામાન્ય પરિતાપનો વિષય નથી. ઉદયસિંહ શત્રુના હાથમાં કેદ થયો. રાજ પરિવારમાં હાહાકાર થયો ! તેનો શી રીતે ઉદ્ધાર કરવો તે બાબતમાં કોઈ વિચારતું નહોતું. સરદારોએ, તેના છુટકારાના માટે કાંઈ પણ ચિંતા કરી નહિ. ટુંકામાં તે સમયે ચિતોડપુરી સંપૂર્ણ નિઃસ્પૃહ અને નિસ્તેજ હતી. એ નિઃસ્પૃહભાવ અને નિસ્તેજભાવ જોઈ ઉદયસિંહની ઉપ પત્નીના હૃદયમાં દારૂણ ક્રોધ ઉત્પન્ન થયો. ચિતોડ નગરી આજ શું વીરશુન્ય શું ! વીર જનની મેવાડ ભૂમિએ આજ શું સઘળું તેજ ખોયું છે ?

હાલ અસંખ્ય રજપુતો ચિતોડમાં વસતા હતા. તેઓ શું નિર્જીવ ! તેઓ ! નિર્જીવ માંસ પીંડ ! ક્ષત્રિય સ્ત્રીઓએ શું નિર્જીવ માંસ પીંડનો પ્રસવ કર્યો છે ! ક્ષત્રિયનું સાહસ, વીરત્વ, તેજસ્વિત્વ, અને આત્માલિમાન શું અંતર્હિત થયાં છે ! એમ કહી વીરપત્ની, નિદારૂણ જીવાંસા અને ક્રોધથી ભરાઈ જઈ પોતાના કોમલાંગે કઠીન બખતર પહેરી હાથમાં ધનુર્બાણ અને તલવાર લઈ, ઘોડા ઉપર બેસી રણાંગણમાં ઉતરી. ચિતોડનો નિસ્પૃહ અને નિર્જીવ ભાવ દૂર થયો. રજપુત સેનાને નવા ઉત્સાહે ઉત્સાહિત કરી, કાપુરૂષ ઉદયસિંહની ઉપપત્ની સૈન્ય સાથે મોગલ છાવણી ઉપર પડી. તેના હાથમાં રહેલા અસ્ત્રોના આઘાતે, અનેક યવન સૈનીકો રણાંગણે પડયા. તે યુદ્ધમાં યવનોએ થોડી વાર પીંડ બતાવી. વીરસ્ત્રીએ, તેઓને માર મારી કેવળ ઉત્સાહ વીનાના કરી દીધા. તે અકબરના પ્રધાન સેનાનિવેશ તરફ અગ્રસર થઈ. વીરનારીની અદભૂત વિરતા જોઈ મોગલ સમ્રાટ સ્તબ્ધ થઈ ગયો. છેવટે અનિષ્ટ અને અમંગળ થાશે એમ જાણી તે રણાંગણથી વિદાય થયો. સ્ત્રીના યુદ્ધથી આજ મોગલ સમ્રાટ સંપૂર્ણ પરાજય પામ્યો, અને ઉદયસિંહ કારાગારથી મૂક્ત થયો. તે પોતાના રાજ્યમાં આવી, પોતાની પ્રીયતમા ઉપપત્નીના શૌર્યનાં વખાણ કરવા લાગ્યો, અને જાહેરમાં રાજસભા સમક્ષ આનંદોત્કુલ નયનથી બોલ્યો, જે તેની વીર ઉપપત્નીથી તે છુટયો છે. રાજના મુખથી એ વારાંગનાનાં વખાણ સાંભળી, સરદારો ધણા, અપમાન, અને લજ્જાએ ઉત્તેજિત થઈ ગયા. તેઓએ તે વારાંગનાનો વધ કરવા પ્રપંચ રચ્યો. એટલા બધા સરદારના

વિદેષ વન્હિથી એકલી સ્ત્રી શી રીતે બચી શકે. તે થોડા સમયમાં સરદારના હાથમાં પડી મરણ પામી.

અકબર ઉપર જ્ય મેળવ્યા પછી ચિતોડના સરદારો અને સામંતો અંતર્વિગ્નવમાં મગ્ન થયા. એ અનર્થકર ઘરકલ્યાથી રાજ્યમાં મોટી વિશુંખલતા થઈ ગઈ. ચિતોડની એવી વિશુંખલ અવસ્થા જાણી અકબર પોતાના અસહ્ય અપમાનનો ખદલો લેવા વિષમવ્યસ્ત થયો. એક વિશાળ સેના લઈ તે ચિતોડની વિરૂદ્ધ આવી પહોંચ્યો. તે સમયે તેની ઉમ્મર પચીશ વર્ષની હતી. તેના શરીરમાં પુષ્કળ બળ હતું, તેના હૃદયમાં પ્રચંડ ઉત્સાહ હતો. તેના અશ્ત્રુણુ પ્રતાપે, સઘળું ભારતવર્ષ તેના પગ પાસે પડેલું, અનેક દુર્જય કીલ્લાઓ તેના પરાક્રમથી વિધ્વસ્ત થયા. અનેક રજપુત રાજાઓ હાથ જોડી તેની સામે ઉભા રહ્યા, ત્યારે મેવાડ રાજ્ય શા માટે હાથ જોડી ઉભું ન રહે. મેવાડનો ઈર્ષ શા માટે અખંડીત રહે ! મેવાડના રજપુતો શા માટે તેની વશ્યતા ન સ્વીકારે, મોગલ સમ્રાટની સેના મેવાડમાં પેઠી. ચિતોડથી થોડે દુર મોગલ સેનાની છાવણી થઈ. તે સ્થળે મર્મર પ્રસ્તર નિર્મિત એક શુંડાકૃતિ સ્તંભ પ્રતિષ્ઠિત છે. તે સ્તંભનું નામ * “અકબરકા દીવા” એવું છે.

ભટ્ટગ્રંથમાં લખેલ છે જે મેવાડનો સર્વ નાશ કરવા ભયંકર મૂર્તિ ધારણ કરી જેવો અકબર ચિતોડ ઉપર આવ્યો તેવામાં કાપુરૂષ ઉદયસિંહ ચિતોડ છોડી ચાલી નીકળ્યો. પણ તેમ થવાથી ચિતોડપુરી રક્ષક શુન્ય થઈ નહિ. ચિતોડનો અધમ અધીશ્વર ચિતોડ છોડી પલાયન કરી ગયો ખરો પણ ચિતોડના નામની એવી મોહિની માયા હતી જે ત્યાંથી સાહસિક અને વિક્રમશાળી રજપુતો નીકળી અકબરની સામે યુદ્ધમાં ઉતર્યા. લિત્ત લિત્ત સ્થાનથી સરદાર સામંતો સેના દળ લઈ ચિતોડ રક્ષવા ઉભા રહ્યા. વીરવર સહીદાસ ચંદાવત્ વંશનો હોઈ અનેક તેજસ્વી અને સાહસિક સન્યને લઈ ચિતોડના તોરણદ્વારે ઉભો રહ્યો. માદેરીયાપતિ રાવત દુહો સંગાવતને લઈ રણાંગણમાં આવી કુદી પડ્યો દિલ્હીશ્વર મહારાજ પૃથ્વીરાજના જે વંશધરો ઉત્સાહ સાથે રણાંગણમાં ઉતર્યા. તે સઘળા જનપદો મેવાડના શાસનાધિત હતા એ શીવાય અનેક વિદેશીય રજપુત મોગલ સમ્રાટની સામે ચિતોડમાં આવ્યા હતા. તેઓમાં દેવલપતિ વાઘજીનો વંશધર. ઝલોરપતિ શનિગુરુરાવ, ઈશ્વરદાસ રાઠોડ. કરમચાંદ કચ્છવાહ વીગેરે વિશેષ પ્રસિદ્ધ હતા.

હીંદુ મુસલમાનનું ઘોર યુદ્ધ ચાલ્યું, ભીમ પરાક્રમવાળા ચવન સૈનિકો. એ શ્રવણ ભરવ વિનાદ કરી રણભૂમિને કંપાવી ઉત્કટ જયનાદે ચિતોડના સૂર્યદારના સુખ

* મહાત્મા ટોડ કહે છે જે તે સ્તંભ હાલ પુણવપે તિરાછત છે. તે ઉંચો ત્રીશ શીટ છે. નીચેથી તે ઉપર જવા તેના માંહે પગથીયાં છે. તેમાં એક મોટા પાત્રમાં દીવો થતો હતો.

તરફ દોડ્યા. રણોન્મત, રજપુત સેના વિકટ સિંહનાદ કરી બાણ હાથમાં લેવા લાગી. ચંદાવત્ વીર સહીદાસે ભીમ ગંભીર અવાજ કરી. યવન સેના ઉપર બાણનો પ્રહાર ચલાવ્યો. ચિતોડના કીલ્લામાં પેસી જવા, દુર્દાંત યવનો સૂર્ય તોરણદ્વાર તરફ ચાલ્યા ગોળીઓના બહારથી અસંખ્ય ચંદાવત્ વીરને પાડી દઈ તેઓ ક્રમે ક્રમે સૂર્ય તોરણદ્વાર પાસે આવ્યા. વીરવર સહીદાસ એક પગલું પણ પાછો ફર્યો નહિ. તેના સહકારી સૈનિકો અમલો ક્રમે ક્રમે પડી જવા લાગ્યા. તોપણ તે નિઃસ્વાહ થયો નહિ. જ્યાંસુધી તેના હેડમાં જીવન રહ્યું, જ્યાંસુધી તેની ધમનીમાં રૂધિર વહેતું રહ્યું, જ્યાંસુધી વજ્રમુષ્ટિ શિથિલ ન થઈ. ત્યાં સુધી શત્રુદલ તોરણદ્વારમાં પેસી શક્યું નહિ.

ચંદાવત્ વીરના જ્વલંત ઉદ્ધારણે ઉદ્ધાસિત થઈ બીજા ક્ષત્રીય વીરો અદમ્ય સાહસે શત્રુકુળને વિત્રાસિત કરવા લાગ્યા. પણ તે મુષ્ટિમેચ મહાવીર દૂર્દાંત યવન સેનાનું શું કરી શકે. તે મુષ્ટિમેચ મહાવીરોમાં બે શુરવીરોએ પોતાના નામ ઉજ્જવળ કરી દીધાં છે. તેનાં પવિત્ર નામ જયમલ્લ અને પુત્ત છે, જયમલ્લ બેદનોરનો અધિપતિ મારવાડના સાહસિક સામંતોમાં તે એક ઉત્તમ સાહસિક હતો. પુત્ત કૈલવારનો અધિપતિ હતો. તે બંને મહાવીરનાં પવિત્ર નામ આજ પણ રજપુતની જય-માળામાં જપ સ્વરૂપ છે. રજપુતો પ્રાતઃકાળમાં ઉઠતી વખતે હાલપણ તે પ્રાતઃ સ્મર્ણીય રજપુતોના નામનો જપ કરે છે. હાલ પણ સંધ્યાનો પ્રદીપ સળગાવતી વખતે રજપુત સ્ત્રીઓ તેઓનું નામ લે છે. વળી ગૃહસ્થ કુમારીઓ ઘઉંનો લોટ દળતી વખતે ભાટુલોકોએ રચેલી તેઓની વીરગાથા હાલ પણ ગાય છે. જગતમાં જ્યાંસુધી વીરત્વનો આદર રહેશે, જ્યાંસુધી આર્ય વીર રજપુતના હૃદયમાં વીરત્વનું એક પણ કણ રહેશે, ત્યાંસુધી જયમલ્લ અને પુત્તનું નામ કોઈ વિસરશે નહિ.

જયમલ્લ અને પુત્ત કોઈના કીત ઉત્સાહથી પ્રોત્સાહિત થયા નહોતા. કોઈની ઉશ્કેરણીથી તેઓ ઉત્સાહિત થઈ ચિતોડનો ઉદ્ધાર કરવા આવ્યા નહોતા. તેઓના હૃદયના વીરત્વના પવિત્રભાવથી તેઓ ચિતોડના બચાવ માટે આવ્યા હતા. યશોલિપ્સા અને સ્વાર્થ સાધનાથી પ્રભોદિત થઈ તેઓ યુદ્ધક્ષેત્રમાં આવ્યા નહોતા. આ ભયાવહ યુદ્ધ કેવળ પુરૂષોનું નહોતું. જનાનખાના માંહેલી અનેક રજપુત સ્ત્રીઓ જનાનખાનાનો ત્યાગ કરી યુદ્ધ સ્થળે ઉતરી હતી.

જે સમયે સાળુપ્રાધિપતિ ચંદાવત્ વીર સહીદાસે, સૂર્યતોરણદ્વારે આત્મોત્સર્ગ કર્યો ત્યારે બાકી રહેલ ચંદાવત્ની સેના કૈલવારના પુત્તના હાથમાં સોંપાણી. તે સમયે પુત્તનો વયઃક્રમ સોળ વર્ષનો હતો. તરૂણ વીર પુત્તના બાપે ગયા યુદ્ધમાં પ્રાણ આપ્યા, પિતાના પ્રાણ ત્યાગ ઉપર તે વયમાં નાનો હતો. તેના લાલન પાલન કરવાના હેતુએ પુત્તની જનની, તેના પ્રાણપતિની પાસે ગઈ નહિ. પુત્ત તેનો એકજ પુત્ર હતો. કૈલવાર પતિનો એકજ વંશધર પુત્તના અપલોપ સાથે

જગવત ગોત્રનાદા યાદનો અપલોપ થાય તેવું હતું. એવી અવસ્થામાં પુત્તનું જીવન એવું મુશ્કેલીવાન હતું જે તેને ઉક્તગોત્રના મુળ પુરૂષનો દાનોદક આપનારો ગણતા હતા. પુત્તની મા વીર જનની હતી. તે પુત્રની જીવન રક્ષા કરતાં ચિતોડની ગારવ રક્ષા અધિક કીર્તિતવાળી ગણતી હતી. તેણે પીળા કપડા પહેરી. ચિતોડના માટે જીવન આપવાનું તેણે તેને કહ્યું. તે વીરવનીતા અને વીરમાતા હતી. પોતે પણ વીરજી હતી પુત્રના મૃત્યુ ઉપર વીપુલ જગવત કુળ અનંતકાળના માટે લોપ પામી જશે, એવી ચિંતા તેના હૃદયને વ્યાકુળ કરતી નહોતી, પુત્રે માતૃ ભૂમીના માટે જીવનોત્સર્ગ કરવો તે તેનો મહામંત્ર હતો, એ મહામંત્રથી આસ્વસ્ત થઈ. પોતાના હૃદયનંદનને રણાંગણમાં જીવન આપવા તેણે આદેશ આપ્યો. આદેશ આપ્યો એટલુંજ નહિ પણ તે આદેશ પાળવામાં પોતે પણ યત્નવાળી થઈ. પોતાના સુકુમાર અંગે પણ તેણે કઠણ લોખંડ અખતર પહેર્યું. વળી અસ્પૃશ્ય વીગેરે લઈ રણાંગણમાં લડી જીવનનો ત્યાગ કરવાની તેણે ગોઠવણ કરી. તે સમયમાં. તેના હૃદયમાં એક ચિંતાનો ઉદય થયો. તેના ઘરમાં પુત્રવધુ બાળિકા હતી. તેને ઘરમાં રાખી, પોતાની અને પોતાના પુત્રની ગેરહાજરીમાં વાંસેથી કેલવારપતિનો શુભ યશ કલકિંત થાય એવી તેના હૃદયમાં ચિંતા હતી. પુત્તની વીર જનનીએ તે બાળિકાને પણ રણસજ્જથી સજ્જીત કરી, આસ્તે આસ્તે તેના સઘળાં અંલકાર લઈ તેના સુકુમાર દેહ ઉપર કઠણ લોહાનું અખતર પહેરાવ્યું, તેના હાથમાં એક શુભ આપી તે વીર ગર્વે તેની સાથે પર્વત થકી ઉતરી. તે વીર સ્ત્રીનું જ્વલંત ઉદાહરણ અનુસરી અનેક રજપુત મહિલાઓ રણસજ્જનથી સજ્જીત થઈ યુદ્ધમાં ઉતરી તે સઘળીઓ શ્રવણ ભયંકર રણવાદ્ય વગડાવતી વગડાવતી યવન સેના સાગરમાં કુદી પડી. ચિતોડના વીરપુરૂષો મુંગા થઈ ગયા. વજાહતના જેવા અચળ થઈ સ્તબ્ધ થઈ ગયા. વિસ્મય વિસ્ફારીત નિશ્ચળનયને તેઓ તે સ્ત્રીઓના તરફ જોવા લાગ્યા. જેઓ કોઈ દીવસ અંતઃપુરની છાયાને છોડે નહી. આજે તેઓ સઘળી મમતા સ્નેહ વીગેરેને છોડી દઈ રણતુરંગ ઉપર બેસી. સ્વદેશના ઉદ્ધાર માટે યવનની વીરુદ્ધે આવી. વીરવર પુત્તની વીરજનની શુર પુત્રવધુને લઈ બીજી રજપુત સ્ત્રીઓની સાથે રણાંગણમાં પડી, અનેક યવનોને કાપી નાખવા લાગી, છેવટે પાપી યવનોના હાથથી આત્મ-રક્ષણનો કાંઈ ઉપાય ન દેખતાં, પોત પોતાની તલવારના ઘા ખાઈ તે સ્ત્રીઓએ રણાંગણે પ્રાણનો ત્યાગ કર્યો.

પોતાની પુત્રીઓને, કન્યાઓને, બેનોને, અને વનિતાઓને, ચિતોડના ઉદ્ધાર માટે, રણક્ષેત્રમાં પ્રાણ આપતાં જોઈ ચિતોડના વીર પુરૂષોએ, સાંસારિક સ્નેહ મમતા છોડી, એકદમ ઉન્મત થઈ રણાંગણમાં ઉતરવાનો વીચાર કર્યો. તેઓ કુદીને શત્રુની સેના પાસે આવ્યા. વિશાળ ભોગલ અનીકીની ઉદ્દેલ સાગ-

રની જેમ પ્રચંડ વેગે ઉચ્છસિત થઈ ભયંકર વિક્રમ સાથે ચિતોડ ઉપર આવવા લાગી. પ્રચંડ વેગે મેઘનાદના જેવા નાદવાળી યવનોની તોપો ગોળાના જ થાને ફેંડી શ્રવણ પેરા ના કરવા લાગી. તે સઘળા ગોળાના પ્રહારથી ઘણા રજપુતો ખંડ વિખંડીત થઈ ગયા. કેટલાક રજપુતના હાથમાંથી શર તીર પડી ગયાં. એ રીતે રજપુત વાહિની ક્રમે ક્રમે ક્ષય પામવા લાગી. પણ રજપુત વીરો નિરૂત્સાહિત થયા નહીં. રજપુત વીરો, શત્રુના શરણુ થયા નહિ. શત્રુને શરણુ થવું ? ના. દેશવૈરી યવનોને ક્ષત્રીય વીરો શરણુ જાયજ નહીં. અધમ જઘન્ય અને હેય ઉપાયનું અવલંબન કરી રજપુતો શું જીવનનું રક્ષણ કરે ખરા ! એ પ્રમાણે કરી જીવવું તેમાં પ્રયોજન શું ! આત્મસમર્પણે સંમત થઈ, કુળકલંકિની કીર્તિ વહોરી લેવાનો તેઓનો અભીપ્રાય નહોતો. સ્વદેશ રક્ષા માટે આત્મોત્સર્ગ વીર ક્ષેત્રે ઉત્સાહિત થઈ તેઓ ઉન્મતની જેમ લડવા લાગ્યા. વીરવર જયમદ્ધ ગોળાના આઘાતે પૃથ્વી ઉપર પડ્યો. ભયંકર ક્રોધ અને જીવાંસામાં તેનું હૃદય વ્યાકુળ થયું.

ચિતોડની અનીવાર્ય અધઃપાતની ગતિ જોઈ મમહિત જયમદ્ધે જાણ્યું જે હવે ચિતોડ અરક્ષણીય. ચિતોડને બચાવવાનો ઉપાય નથી. નિદ્દારણ મનોવેદનામાં તેનું હૃદય ફાટી ગયું. રક્ત નયનપ્રાંતમાંથી અશ્રુનાં બિંદું આલ્યા, વિકટ રોષમાં દાંત ઉપર દાંતને દાબી તેણે અકબરને લાખો ધીક્કાર આપ્યા, ક્રમે કરાળકાળ પાસે આવી પહોંચ્યો. પોતાની અને ચિતોડની અધોગતી પાસે આવવા લાગી ત્યારે તેણે પોતાનું અંતિમ જીવન, દેશના કલ્યાણમાં વાપરવા સંકલ્પ કર્યો. થોડા સમયમાં લોભ હર્ષણ જહરવતનો આરંભ થયો. આઠ હજાર રજપુતોએ, બીડુ લઈ કેસરીયા વસ્ત્ર પહેરી મોગલ સેના ઉપર હુમલો કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરી, ત્યારે કીલ્લાના બારણા ઉઘાડાં હતાં. તે ઉઘાડાદ્વારથી જીવનની આશા વિનાના અને કાંઈ પણ મમતા વિના રજપુતો મોટા ગિરીનદના વેગે બહાર આવી પડ્યા અને શત્રુની સેનાને દળવા લાગ્યા. બન્ને પક્ષનું અસંખ્ય સૈન્ય મરાઈ ગયું. પણ તેથી મોગલ અનીકીનીમાં કોઈ જાતનો હાસ થયો નહિ, ટુંકાનાં રજપુતો બહુ મરાઈ ગયા, ચિતોડનો અધઃપાત થયો. ચિતોડનું ઠારણુ અધઃપતન થયું, જે અધઃપતનમાંથી ચિતોડ ફરીથી ઉઠી શક્યું નહિ. હવે ઉઠી શકવાનું સંભાવના કંઈ છે.

તે શોચનીય દુર્ઘટિસે, કેસરીયા કપડાવાળા રજપુતો પોતાની રક્ષા માટે પાપી યવનોનાતાળામાં આવ્યા નહિ, કોઈ તેઓને કેસરીયા વસ્ત્રને કલંકીત કરી શક્યું નહિ, કોઈએ રજપુતના ગૌરવના ઉપર મહાત્મ્ય ઉપર જલાંજલી આપી નહિ. આજ વીર પ્રસૂ ચિતોડપુરી વીરશુન્ય થઈ ગઈ. કનક નગરી આજ શોચનીય સ્મશાનમાં પરીણામ પામી. આજ ત્રીસ હજાર રજપુત વીરો શોષિત આપી

જગત્પુરુષ નરપાળ અકબરની તૃષા શાંત કરવા ગયા. તેઓ તેના પ્રચંડ શૈવાનગમાં પડી પતંગવત્ બળી મુઆ.

અસંખ્ય નરનારીના શોણિકસેકે આજ ચિતોડપુરી કેવળ કદ્દમિત. જ્યાં શોણિતાક્ત ઘડ તથાં માથાં પડ્યા હતા, એવા ચિતોડ નગરમાં નિષ્કુર હૃદય અકબર, પેઠો, ચિતોડમાં સઘળા રજપુતોના રક્ત પડ્યા. એક માત્ર તુયાર નરપતિ ભવિતવ્યતાની એક કઠોર લિપિ પાળવા માટે તે ભયાવહ કાળયુદ્ધમાંથી બચ્યો હતો. નવરાજ મહીર્ષીએ, પાંચ રાજકુમારીએ, બે બાલક રાજકુમારે, અને સઘળા સરદારોની સ્ત્રીએ, તે દુર્દૈવે જહરવ્રતના સમાપનમાં અને કઠોર રણાભિનયમાં પોતાના પ્રિય પ્રાણ આપી દીધા. તે કાળ દિવસે, ચિતોડનો જે સર્વ નાશ થયો તે ભુઝી જનાય તેમ નથી, જ્યાં સુધી જગત્માં “હિંદુ” નામ અમુણુ રહેશે. ત્યાં સુધી કોઈ તે ભુઝી જશે નહિ. તે દિવસે, રજપુત સ્વાધીનતાની મહાશક્તિ ચિતોડ છોડીને ચાલી ગઈ, તે દિવસે તે કાળ આદિત્યવારે+ પવિત્ર ગિરિહોટ કુળની પુજ્ય અધિષ્ઠાત્રી દેવી ચિતોડના કીલ્લામાંથી ચાલી ગઈ તે દિવસે, ચિતોડનો ગૌરવ ભાસ્કર અસ્ત પામ્યો. જે ચિતોડ, એક સમયે, સ્વાધીનતા અને સનાતન ધર્મનો હર્ષદ્ય અગ્રેય કીલ્લા સ્વરૂપ ગણાતું હતું. આજ તે ચિતોડનો દારૂણ અધઃપાત થયો, શોભા સૌંદર્યમાં જે ચિતોડપુરી એક સમયે દેવ નગરી તુલ્ય ગણાઈ હતી. આજ તે ચિતોડ નિષ્કુર અકબરના પાદપ્રહારે ચુર્ણુ વિચુર્ણુ થઈ ગઈ. પાષાણુ હૃદય અકબરે ચિતોડના શોભનીય રમ્યદારો તથા દેવાલયો, ભૂમિસાત્ કરી દીધાં, જે દર્શનીયદારો ચિતોડના સિંહદ્વારને શોભિત કરતાં હતાં તે દારોનિર્દય અકબર, પાષાણુનું હૃદયકરી, પોતાનીભાવીનગરી અકબરાબાદનેશોભાવવા લાઈ ગયો. †

x સપ્ત ૧૬૨૪ (ઈ. સ. ૧૫૮૮) ના ચૈત્ર માસની અગીરચારશે, આ ભયંકર બનાવ બન્યો.

÷ ચિતોડના ત્રિગ્ગ ઉત્સાદનમાં અકબરનીકઠોરહિંદુ વિદ્રેષિતા અનેતૃશંભતા પુરેપુરીમાલુમ પડે છે. શાથીકે અક્ષાઉદીન અને પાપાણુ હૃદય બહાદુરશાહના પ્રચંડ વિદ્રેષ વન્હિમાંથી જે સઘળા શોભનીય પ્રાસાદ રમ્ય મંદીરો; વિચિત્ર દેવાલયો, સુંદર સ્તંભો વીગેરે ધ્વંસમાંથી બચી ગયા તે અઘળાનો આજે અકબરે ધ્વંસ કર્યો, એમ કહેવાય છે કે અકબર અત્યંત વિદ્યાવનુરાગી અને માનવ મિત્ર હતો પણ તેથીજ તેના ચરિતને ક્લેશક બેકું છે. અકબરના હુમલા કરતાં અક્ષાઉદીનનો હુમલો કમતી અનીટકર હતો. અકબર શિવાયના ઉપરના બે યવન ચિતોડનાધ્વંસ કર્તાથી ચિતોડના જે ત્રેરો વીગેરેના ધ્વંસ થયો તેની મરામત ચિતોડના વાસીઓ કરી શક્યા હતા. પણ અકબરના હુમલા ચિતોડના ઉત્સાદનમાં તો તે મરામત કરાવવા કોઈ રહ્યુંજ નહી. અકબરના સમયથી રજપુતોને સ્વાતંત્ર્ય રાખી લેવાની ચિંતા વિશેષ વધી. હુંકામા ચિતોડના તે ઉત્સાદન થયા પછી ચિતોડપુરીના અંદકાર ફરીથી થયોજ નહિ, દેશના દૈન્યકાળમાં કેઈ દિવસ શિશ્વની ઊભાત ચાયજ નહી. અકબરના કઠોર કરાવાતે ચિતોડપુરી અધઃપતિત થઈ. તે ત્યાર પછી રખલી-તપદે પણ શોઈ શકી નહી. એટલેકે ચિતોડની અગાઉની શોભા અને સૌંદર્યનો પુનઃદ્વાર થયોનહિ.

અકબરે. સ્વહસ્તે વીરવર જયમહ્મનો પ્રાણ વધ કર્યો. જે બંદુકની સહાયે તેણે કાપુરપો ચિત્ત કાર્ય કર્યું તે બંદુકનું નામ “* સંગ્રામ” હતું. તે વિવરણ સત્યતાનું પ્રમાણ, અબુલફઝલના ગ્રંથથી અને જહાંગીર નામાથી થાય છે. ધર્મ વિગર્હિત ઉપાયનું અવલંબન કરી અકબરે, જયમહ્મનો વધ કર્યો ખરો પણ વીરપુરૂષોમાં અકબર તે કાર્ય માટે નિંદિત થયો છે. જયમહ્મનો વધ કરી. તે પોતાને કૃત કૃતાર્થ અને સંમાનિત માને છે. તોપણ તે જયમહ્મની અને પુતની વિરતાથી મોહિત થઈ અકબરે દિલ્લીમાં પોતાના મોટા મહેલના સિંહદ્વારે, ઉર્ચી વેદિકા ઉપરનું તેઓની બે પાષાણપ્રતિમાં બનવાવી બેસારી છે.+

પ્રસિદ્ધ કાર્થેજ નગરના ભુવનવિદિત મહાવીર હાનીબોલના પ્રચંડ પ્રતાપ વડે કાની નામના સ્મરાંગણમાં જે રોમીય અશ્વારોહીઓ પ્રાણ ત્યાગ કરી માન-વલીલા વિસ્તારી ગયા હતા, તે રોમીય અશ્વારોહીનાં અંગલીયકોનું વજન કહાલી, હાનીબોલે પોતાના જયનું પરિણામ શોધ્યું હતું. તે પ્રમાણે અકબરે પણ ચિતોડ ઉત્સાદનમાં મરેલ રજપુતના યજ્ઞોપવિત તુલાદંડ મુકી પોતાના જયનું પરિણામ નિશ્ચિત કર્યું હતું. યજ્ઞોપવિતનું વજન તુલામાં સાડીચમોતર મળુ થયું.

બે નશીબ ઉદયસિંહે, રાજ પીપ્પલી નામના ગંભીર અરણ્યસ્થ રજપુત પાસે આશ્રય માંગ્યો તે રજપુતે આનંદથી તેને આશ્રય આપ્યો, દાણુ દુઃખ અને

* અકબરે બંદુકદ્વારા જયમહ્મનો વધ કર્યો, તેનું નામ સંગ્રામ હતું. સંગ્રામ તે અત્યંત ઉત્કૃષ્ટ બંદુક હતી તેની સ્હાયે તેણે ઘણું કરી ત્રણ ચાર હજાર પંખીનો વધ કર્યો છે. જહાંગીર નામું

x બસો વર્ષ પુર્વે વિખ્યાત ફરાસી પંડીત ખુર્શિદ ભારતવર્ષમાં પ્રમણ કરવા આવ્યો હતો. તેણે દિલ્લીમાં તે બે પ્રતિમૃતિ જોઈ. તેણે ભારતવર્ષ સંબંધે સ્વદેશસ્થ બંધુઓને જે પત્ર લખ્યો છે તેનો અધિકાંશ પુસ્તકાકારે ઈ. સ. ૧૬૮૪મા લંડન નગરમાં છપાવ્યો છે. તેમાં જે પત્રમાં જયમહ્મ અને પુતની પ્રતિમૃતિનું વિવરણ છે તે પત્ર ઈ. સ. ૧૬૬૭ની ૧લી જુલાઈનો લખેલ છે, તેમાં લખે છે જે સિંહદ્વારમાં પેસતાં બારણાને બે પડે બે હાથી છે તે સિવાય દર્શનીય વસ્તુ બીજી કંઈ નથી. તેમાં એક હાથીનો ઉપર ચિતોડના અધિપતિ જામેલ (જયમહ્મ) ની અને બીજા હાથી ઉપર તેના ભાઈ પાતાની પ્રતિમૃતિ છે. તે બંને સાહસીક વીરપુરૂષો હતા. તેઓએ પોતાની વીર જનની સાથે યુદ્ધસ્થળમાં ઉતરી વિશ્વચક્ર વીર્ય દેખાડી આપ્યું છે. તેઓ એટલા બધા સાહસીક અને વીર હતા કે જ્યાં સુધી તેઓમાં પ્રાણ હતો ત્યાંસુધી શત્રુના શરણે થયા નહોતા. તે માટે તેઓના શત્રુઓએ તેઓની પ્રતિ મુર્તિ બેસાડી છે. રાજભુવનમાં પેસતાં ગજપૃથાન એ બે વીર મુર્તિ જોઈ, મારા મનમાં જે અપુર્વભાવ બય, ભક્તિ અને આનંદ પેદા થયેલ છે, તે સઘળું વિવરણ કરી હું તમને સમગ્રવી શકું એવી સત્તાવાળો નથી,

મનોવેદના લોગરી તેસ્થજે તેણે કેટલાક દિવસો કહાડયા. ત્યારપછી તે આરાવલ્લીના પાસેના ગિરવો નામના સ્થાનમાં ગયા. તેના પૂર્વ પુરૂષ આખારાઓજે એસ્થાને અજ્ઞાતવાસ કર્યે હતો. ચિતોડનું એ મહા અનર્થવાળું ઉત્સાદન થયું તેની અગાઉ ઘણા વર્ષ ઉપર તે ગિરવોની ઉપત્યકાનાપુરો ભાગે ઉદયસિંહે એક વિશાળ સરોવર ખોદાવ્યું હતું. તેનું નામ તેણે ઉદયમાગર એવું આપ્યું હતું. તે સરોવરમાંથી તે ઉપત્યકાની પ્રશસ્ત છાતીને ઘોઘ ઘણી ગિરિ તરંગિણીઓ નીકળેલી છે. ઉદયસિંહે તે તરંગિણિ માંહેલી એક તરંગિણીનો પ્રવાહ રોકી ત્યાં એક બંધ બાંધ્યો. તે ઉપર ગિરવજમાં નવચૌકી નામનો એક નાનો મહેલ બાંધ્યો. એ નાના મહેલની આરે તરફ થોડા સમયમાં સુંદર સુંદર હવેલીઓ બંધાઈ ગઈ. ક્રમે ક્રમે તે સ્થળે એક ક્ષુદ્ર નગર વસી ગયું. ઉદયસિંહે તેનું નામ પોતાના નામથી ઉદયપુર એમ પાડ્યું. તે દિનથી મેવાડની રાજ્યધાની ઉદયપુર કહેવાયું.

ચિતોડના ઉત્સાદન પછી ચાર વર્ષ ઉપર ગોગંડા નામના સ્થળે એંતાલીશ વર્ષના વયઃક્રમકાળે ઉદયસિંહે માનવલીલા બંધ કરી દીધી. તેના પરલોક ગમન ઉપર તેના એકંદર પચીશ પુત્રો હતા. તેઓ રણુવત્ નામે પ્રસિદ્ધ થયા. કાળક્રમે તેઓની સંપત્તિ વિશાળ શાખા પ્રશાખામાં વિલક્ત થઈ ગઈ, છેવટના સમયમાં મેવાડના શાસન ડંડ માટે ઉદયસિંહે, પોતાના પુત્ર માટે વિષમવિવાદનું બીજ રોપ્યું. ચિરંતન ઉત્તરાધિકારીત્વ વિધિનો વ્યભિચાર કરી, તેણે પોતાના વહાલા કનિષ્ઠ પુત્ર યોગમલને પોતાનો ઉત્તરાધિકારી નિશ્ચિત કર્યે તેથી વિવાદનો સૂત્રપાત થયો. ટુંકામાં રાણાના અભિપ્રાયના અનુસારે, યોગમલચિતોડના સિંહાસને બેઠો. મેવાડમાં એક રાજના અંત્યેષ્ટિ સત્કરની અને બીજા રાજના રાજ્યારોહણની વયમાં ઘણોજ થોડો કાળ વહી ગયો હોય એમ જોવાય છે. સ્વર્ગવાસી રાજના પરિવારસ્થ લોકો તેના સ્વર્ગવાસ માટે કુળ પુરોહીતના ઘેર શોક દર્શાવે અને નવા ભૂપતિના રાજ્યારોહણની કીયા, જાનમડળ ધામધુમથી કરે. ફાગણમાસની વાસંતી પુનમે યોગમલના ભાઈઓ, પિતાની અંત્યેષ્ટિ કીયાસંપન્ન કરી દેવા, સ્મશાન તરફ આડ્યા. તે સમયે યોગમલ ઉદયપુરના નવા સિંહાસન ઉપર બેઠો, પણ વિધાતાએ યોગમલના અદૃષ્ટમાં રાજયોગ અને રાજ લોગલબ્ધો નહોતો. જ્યારે તે રાજસિંહાસને બેઠો અને સ્તુતિવા ગાંધીની લોગાનળી ગાવા લાગ્યા, ત્યારે સ્મશાનમાં તેના ભાઈઓએ અને સાગતોએ એક ષડયંત્ર રચ્યો. તે ષડયંત્રનું કુળ થોડા સમયમાં સઘળાના જીવુવામાં આવ્યું. વાંચનારાઓને નિવેદીત હશે જે ઉદયસિંહે શનિગુરૂ સરદારની દુહિતાનું પાણીચહણ કર્યું હતું. તે શનિગુરૂ સરદાર કુમારીના ગર્ભે ઉદયસિંહ થકી વીર પુરૂષ પ્રતાપસિંહ પેદા થયો હતો. પ્રતાપસિંહનો મામો ઝાલોરરાવ, પોતાના ભાણેજને ઉદયપુરના ગાંધીએ બેસારી દેવા મોટી ઉત્કંઠાવાળો હતો. મેવાડના પ્રધાન સામંતોએ,

ચંદાવત શિરોમણી કૃષ્ણને પુછ્યું જે “પ્રતાપસિંહ ખરો ઉતરાધીકારી હોઈ રાજસિંહાસન પામ્યો નહિ. આપ સજીવ ખેડા છતાં આપે એમ થવામાં કેમ સંમતિ આપી ” સામંતશેખર કૃષ્ણે ધીર વચ્ચને જવાબ આપ્યો, “ રોગી કહેવા-અંતિમ કાળે થોડું દુધ પીવા ચાહે, તે તેને પીવા ન આપવું તે કાંઈ સારૂ કહેવાય ” શનિગુરુરાવ તમારા ભાણેજને મેં ગાદીએ બેસાડવા પસંદ કર્યો છે. હું પ્રતાપસિંહના પડખે ઉભો છું.

યોગમલ્લ ભોજનાગારમાં પેસી રાણાની ઉંચી ગાદીએ બેઠો હતો. મેવાડ રાજ્ય છોડી જવા માટે પ્રતાપસિંહે પોતાનો ઘોડો તૈયાર કર્યો. એટલામાં ગ્વાલી-યરના પદચ્યૂત રાજાની સાથે રાવત કૃષ્ણ તે ઘરમાં પેઠો, તેઓ ખેડા કે તરત તેઓએ યોગમલ્લના બે હાથ પકડી તેને ગાદીએથી નીચે ઉતારી દીધો. આસન ઉપરથી નીચે ઉતારી રાવત કૃષ્ણે ધીરનમ્ર સ્વરે તેને કહ્યું. ‘ મહારાજ ’ યોગમલ્લ ! તમે ભ્રમમાં પડ્યા છો. આ આસને બેસવાને માત્ર પ્રતાપસિંહને અધિકાર છે, શાહુ-આધિપતિએ, પ્રતાપસિંહને રાજવેશે સજ્જીત કર્યો. દેવીદત્ત ખડગ તેના હાથમાં આપી તેણે તેને ગાદીએ બેસાડ્યો. ત્રણવાર પોતાના હાથે ભૂમિતાળને સ્પર્શ કરી, તેણે તેને મેવાડાધીશ્વરના નામે બોલાવ્યો. સામંત સરદારોએ પણ રાવતકૃષ્ણનું અનુકરણ કર્યું. એ માંગલિક કાર્ય સમાપ્ત થયું કે તુરત નવીન ભૂપતિ પ્રતાપસિંહે સઘળાને બોલાવી કહ્યું, આહેરીયા ઉત્સવ પાસે આવ્યો, આપણે સઘળા ચાલો, ઘોડા ઉપર ચડી મૃગયા વ્યાપાર કરીએ, અને તેથી આવતા વર્ષનું ફળાફળ ભેંઈએ, પરમાનંદે આનંદિત થઈ સઘળા તે મૃગયામાં પ્રવૃત્ત થયા. તેઓએ અ-સંખ્ય વરાહનો ઘાત કર્યો, તે ઉપરથી મેવાડના મંગળની સહુએધારણા કરી.

દશમ અધ્યાય.

પ્રતાપનું સિંહ સનારોહણ, અકબર સાથે રજપુત રાજાઓનું મળી જવું, પ્રતાપની દીન વસ્થા, પ્રતાપનો યુધ્ધોદ્યોગ, અકબરની પાસે માલદેવના વરવાળા સ્વીકાર, રજપુત રાજાઓ સાથે પ્રતાપનો સંપર્ક વિચ્છેદ, અકબરનો જા મા સિંહ, રાજકુમાર સલીમનો મેવાડ ઉપર હુમલો, હજીવીર હતું યુદ્ધ, સલીમની મમુખીન થઈ પ્રતાપનું હુદ્દ, પ્રતાપની આત્મપ્રાપ્તિ અને શુક્તસિંહનું આનુકુલ્યદાન, પ્રતાપની ઝાંઝા સરદારથી પ્રાણ રક્ષા, પ્રતાપ સાથે તેના ભાઈ શુક્તસિંહનો મેળાવ, અકબરનો કમલમીરનો જય મોગલ સેનાનો ઉદયપુરનો કરેલો કબજો, પ્રતાપના હાથથી મોગલ સેનાપતિ ફરીદનું મરણ ભીત લે કોએ કરેલ પ્રતાપના પરિવારની પ્રાણ રક્ષા, ખાખાના

પ્રતાપની સંકટ વૃદ્ધિ અકબર સાથે પ્રતાપની સંધિ-સુચના
બીકાનેરનો રાજકુમાર પૃથ્વીસિંહ, ખુશરોજનું વિવરણ,
મેવાડનો પરિત્યાગ કરી પ્રતાપનું સિંધુના તરફ જવું,
પ્રતાપના મંત્રીની પ્રમુદ પરાવર્ણતા, પ્રતાપનું પ્રત્યા-
ગમન, અતકિંતનાવે મોગલ ઉપર હુમલો,
પ્રતાપથી ઉદયપુર અને કમલમીરનો પુનરુદ્ધાર,
પ્રતાપનો વિજય ગૌરવ, તેની
પીડા અને મૃત્યુ વૃત્તાંત.

પ્રિદ્ધ શિશોદિય કુળના ઉચ્ચ સંમાન સંભ્રમે, અને રાજોપાધિ સમુદ્ધે અલંકૃત થઈ, પ્રતાપસિંહ વિશાળમેવાડ રાજ્યના એકાધિપત્યે અભિષિક્ત થયો પણ તેની પાસે કોઈ જાતની મદદ, ઉપાય, આધાર કે રાજ્ય સમૃદ્ધિ નહોતી. કાયમ કઠોર વિપદના અંકુશતાડનથી

તેના સ્વજનો અને સામંત સરદારો કેવળ નિસ્તેજ અને નિસ્પૃહ થઈ ગયા, પણ નિર્ભીક પ્રતાપસિંહ તેથી એક ક્ષણ પણ અનુત્સાહિત થયો નહિ. તેનું હૃદય તેના પિતૃપુરૂષના ગુણથી વિમૂષિત હતું. તેનું હૃદય તેના પૂર્વજની તેજસ્વિતાથી અને મહાત્મતાથી અનુપ્રાણિત હતું. ચિંતોડનો પુનરુદ્ધાર શી રીતે થાય, શી રીતે ફરીથી ચિંતોડ આબાદ થાય, અને તેના પિતૃ પુરૂષની અવમાનના

કરનાર યવનોને શી રીતે યોગ્ય સજા અપાય, તેના માટે પ્રતાપ કાચમ ચિંતામાં મગ્ન રહેતો હતો.

તે ચિંતા ક્રમે ક્રમે એટલી બધી બળવાળી થઈ જે તેથી તેનું હૃદય નવીન સાહસે અને અપૂર્વ ઉત્સાહે દૃઢ થઈ ગયું. તે પોતાના મહામંત્રનું સાધન કરવા ઉત્તેજિત થયો. તે સાધનમાં અસંખ્ય વિઘ્નો છે એમ પોતે સારી રીતે જાણતો હતો. તે જાણતો હતો જે પોતે નિઃસહાય અને નિઃસંબળ છે. અને મોગલ સમ્રાટ અકબર પુષ્કળ બળ સંપન્ન છે. પણ પ્રતાપસિંહ તેથી બમણો પ્રોત્સાહિત થઈ ઊઠ્યો. અકબરને પુષ્કળ બળ સંપન્ન જોઈ વીરપુંગવ પ્રતાપસિંહ તેની મંત્ર સાધનામાં નાહિમ્મત થયો નહિ.

સ્વદેશીય લઘુગ્રંથોમાં લખેલ પ્રતાપના પરાક્રમનું વર્ણન વાંચવાથી પ્રતીતિ જન્મે છે જે ગિફ્ટોટ કુળના રાજાઓએ શત્રુઓની પાસે, મસ્તક અવનત કરેલ નથી. કઠોર વિપદમાં આવી પડ્યા હોય તોપણ તેઓએ દેશવૈરી પાસે આત્મ સમર્પણ કર્યું નથી. અગર જો શાહબુદ્દીન વીગેરે નિપ્હુરવૈરીના પદાધાતે ચિતોડ-પુરી વિધ્વસ્ત થઈ. પણ કોઈ વૈરી તે નગરીને હસ્તગત કરી શક્યો નહિ. ચિતોડ-પુરી તેઓના હસ્તગત થઈ નહિ એટલે પણ અનેક યવન નરપતિઓએ યુદ્ધમાં હાર પામી પકડાઈ ચિતોડમાં કારાગારના દુઃખ લોગબ્યાં છે. ત્યારે હવે તે ચિતોડપુરીનો પુનરુદ્ધાર નહીં થાય ! ત્યારે હવે શું પ્રયત્ન અકબરનો દર્પ ચુર્ણ વિચર્ણિત નહિ થાય ! પ્રતાપસિંહનો વિલક્ષણ વિશ્વાસ હતો જે આજ ચિતોડપુરી શત્રુથી વિધ્વસ્ત છે અને અકબર શ્રીવૃદ્ધિના ઉચ્ચા આસને બેઠો છે પણ કાળ પોતાના કઠોર ઉદ્ધમે અને અધ્યવસાયે ચિતોડપુરીનો તે પુનરુદ્ધાર કરી શકશે. અને અકબર ઉચ્ચા આસન ઉપરથી પડી નીચેમાં નીચેના આસને જઈ બેસશે, વળી ઈશ્વરાનુગ્રહે તે પણ દિલ્લીના સિંહાસને બેસે. વીર શ્રેષ્ઠ પ્રતાપસિંહના એ વિચારો ત્યાં વિરૂદ્ધ ગણાય નહિ. પણ દુર્ભાગ્યવશે, તેના વિરૂદ્ધે અસંખ્ય ઘોર પ્રતિ રોધ પેદા થયા કે જેથી તેના મનોરથ નિષ્ફળ થયા. ચતુર અકબર, છાની રીતે તેના પ્રાયાસો નિષ્ફળ જાય તેમ મહેનત કરતો હતો. પ્રતાપસિંહ અકબરની મહેનતનો વાકેફગાર નહોતો, પ્રતાપસિંહ જ્યારે એવા સંસ્કારનો વશવર્તિ થઈ મનમાં એક મોટી આશા અને આકાંક્ષા રાખી મોટા પ્રાયાસે, અકબરના પરાજય માટે મહેનત કરતો હતો, ત્યારે તેના પ્રયત્ન વૈરી અકબરે તેના સઘળા ઉદ્યોગ વિફળ કરી દેવા પ્રતાપસિંહના સ્વજાતીય ધર્મ વિલંબી રાજા વીગેરેને ઉચ્ચા પ્રકારનાં પ્રલોભન આપી ખુટવી દીધાં. અને તેઓને તેણે પ્રતાપસિંહ વિરૂદ્ધે યુદ્ધ ક્ષેત્રમાં ઉતાર્યાં. મારવાડ મેવાડ અને બિકાનેરના રાજકુમારો અને મેવાડનો દૃઢ મિત્ર બુદ્ધિરાજ પણ યવનના પાપ પ્રલોભનથી વશીભૂત થઈ સ્વદેશની વિરૂદ્ધે અને સ્વજાતિની વિરૂદ્ધે તરવાર ધારણ

કરવા લાગ્યો. પ્રતાપનો લાઝ સાગરજી* એ પણ તે દેશ વેરી કાપુરખનો હલકો દાખરો અનુસર્યો.

જે સમયે, એ સઘળા દુઃસંવાદ પ્રતાપસિંહને કાને પડ્યા, જ્યારે તેણે સાંભળ્યું જે સ્વબળીય અને સ્વદેશીય રજપુતો યવનનો પક્ષ પકડી તેની વિરુદ્ધ તલવાર લઈ તત્પર થયા છે, ત્યારે તેની મનોવેદનાનો પાર રહ્યો નહિ. દારૂણ રોષ, વિષાદ, અને જીદાંસાથી ઉન્મત થઈ, તે, તે કાપુરખ રજપુતના નામે હઝારો ધીકકાર કરવા લાગ્યો. તેમ કરીને તે પોતાના મહામંત્રની સાધના વિસરી ગયો નહોતો, તેથી કરી તેના હૃદયનો ઉત્સાહ ખસી ગયો નહોતો, જેમ જેમ વિપદ રાશિ તેના વિરુદ્ધે વિધન નાખવા પેદા થયો. તેમ તેમ તે શત્રુનો દર્પ તોડી નાંખવા અધીર થવા લાગ્યો. પ્રતાપસિંહે પ્રતીજ્ઞા કરી હતી કે “ જનનીનું પવિત્ર સ્તનદુગ્ધ કદી હું કલંકિત કરીશ નહિ ” તે એકસો પચીશ વર્ષ પરાકાંત યવન અકબર સમ્રાટની સામે ઉભો રહ્યો તે લોક વિસ્મયકર વ્યાપાર સાંધવામાં તેણે બેહદ દુઃખ લોગવ્યાં. અનાહારમાં અનિદ્રામાં અને કઠોર પરિશ્રમમાં તેના ઉપરા ઉપરી કેટલા દીવસો ચાડ્યા જતા તે સઘળા દુઃસહ વિપત્કાળમાં તેના પરિવાર વર્ગે અને તેના બાળક પુત્ર અમરસિંહે જે કષ્ટ લોગવેલ છે તેની સીમા નથી. રાજોચીત સુખ સેવ્ય સુસ્વાદુ સ્વાદ પાન લોજનથી વંચિત થઈ તિક્તકષાય વન્ય કંદ મૂળ ખાઈ ગિરીતરંગિણીનું જળ પી તે પોતાની જીવન યાત્રા ચલાવતો હતો. જેઓએ કોઈ દીવસ ઘરની બહાર પગલું મુક્યું નથી તેઓ આજ આત્મરક્ષાર્થે કંટકાકિર્ણ હિંમ્રજંતુ સંકુળ ગિરીકાનમાં ચાલીને પોતાનો સમય કાઢવા લાગ્યા. કોઈ માણસ સતત પચીશ વર્ષ અનશન કરી અનિદ્રા કરી સ્વદેશના ઉદ્ધાર માટે મૂળ મંત્રે દીક્ષિત થઈ એ પ્રમાણે દુઃખ લોગવી શકે ! પ્રતાપસિંહ દેવતા ! નરકુળમાં દેવ ! પુણ્યભૂમિભારતવર્ષને યવનના કારાગ્રહમાંથી બચાવવા તેનો અવતાર થયો હતો. અગર જોકે તેનો પવિત્ર ઉદ્દેશ સાધીત થયો નહિ. અગર જોકે ભારતવર્ષના દુર્ભાગ્યવશે, તે ભારતભૂમિના દુઃખો ટાળી શક્યો નહિ, તોપણ તે ઉદ્દેશમાં તેણે જે કઠોર વિરત્વ પ્રકાશ્યું છે અને અલૌકિક આત્મત્યાગ સ્વીકાર્યો છે તેથી તે સ્વદેશ પ્રેમી સંન્યાસીના ઉંચા આસને જઈ બેસે છે. તે ભયંકર દુઃખોમાં પડી પોતાના મંત્ર સાધનમાં તે કોઈ દીવસ અતત્પર રહ્યો નહિ. એક ક્ષણ પણ સમ્રાટ અકબરના અનુગ્રહની કામના તેણે કરી નથી.

* કંધર નામનો કિલ્લો સાગરજીના કબજામાં હતો. તેના સંતાન સંતતિઓ સાગરજી નામે પ્રસિદ્ધ તેઓએ, અંબરના વિખ્યાત નરપતિ સ્વાઈજ્યસિંહના સમય સુધી તે કીલ્લાનો ઉપભોગ કર્યો. તેજ સમયે તેઓ અંબરના કચ્છવાદ કુળ સાથે વૈવાહિક સુત્રે બંધાવવા સંમત ન થયા તેથી મહારાજ સ્વાઈજ્યસિંહે તે કીલ્લો તેઓની પાસેથી ખેંચી લીધો.

વીરપુત્ર બાપ્પારાઓળનો વંશધર શું યવનની પાસે મસ્તક નમાવે ! સ્વાધીનતા પહારી હીંદુદેવી પાપીય મ્હેચ્છ પાસે શું તે અનુગ્રહની વાસના રાખે, તેના અદમ્યઉદ્યોગનો પ્રતિરોધ નકરી શકવાથી અકબરે, તેની સાથે સંધી કરવાના ઘણાં કહેણો મોકલ્યા. પણ વીરહૃદય પ્રતાપસિંહે તે સઘળા અગ્રાહ્ય ક્યાં અને તેને કહેવરાવ્યું; “ શું સંધી ! સ્વાધીનતા પહારી મોગલ ચોરની સાથે શું સંધી ! એ સંધિનો અર્થ કેવો ! તેનો અર્થ તો દાસત્વ ! તેનો અર્થ તો પરાધીનતા કે બીજો ! ” ટુંકમાં તેણે સંધિનો પ્રસ્તાવ સ્વિકાર્યો નહિ. તેના સ્વદેશીય રજપુતોએ, પોતાની બેન દીકરી વિગેરેને મોગલ સમ્રાટને પરણાવી, તેની મોટી મહેરબાની મેળવી હતી. પ્રભૂત બળશાળી તાતારાજ અકબરનો સંધિ પ્રસ્તાવ પ્રતાપસિંહે કબુલ્યો નહિ. જે રજપુતોએ દીલ્લીસ્વરને પોતાની દીકરી બેન વિવાહમાં આપી, સંબંધ સુત્રે બંધાયા હતા, તેઓની સાથે પ્રતાપસિંહે પોતાનું સંબંધ સુત્ર છેદી નાખ્યું.

ઉંચાપદની આશાથી અને પુષ્કળ ધનની આશાથી અગરજો કે ઘણા રજપુત રાજાઓએ યવનનો પક્ષ પકડ્યો હતો, તોપણ નિઃસહાય પ્રતાપસિંહ તેથી નિરાશ થયો નહિ. પ્રતાપસિંહને ઉચું આનુકુલ્ય મળ્યું હતું. પૃથ્વીપાળ હોઇ, પુષ્કળ ધન અને પ્રસોભનવડે જે આનુકુલ્યને મેળવી શકતો નથી. તે પ્રતાપસિંહ આનુકુલ્ય પામ્યો. તે આનુકુલ્ય સ્વર્ગીય અને પવિત્ર હતું. તે પવિત્ર હૃદયની સહાનુભૂતિ તેના અનુરક્ત સરદાર અને સામંતોએ તે પવિત્ર સહાનુભૂતિ પ્રકાશ કરી હતી. તે આનુકુલ્ય આપ્યું હતું. એ સરદારો અને સામંતોને પ્રતાપસિંહના હાથથી કહાડી લેવા કુરચરિ અકબરે તેઓને પ્રસોભન દેખાડ્યાં હતાં, કેટલાકને તેણે પુષ્કળ ધન સંપત્તિ આપવાનું કહ્યું હતું. કેટલાકને એક એક જનપદના અધીશ્વર બનાવી દેવાનું તેણે કબુલ કર્યું હતું. પણ તેનું સઘળું વ્યર્થ ગયું. કોઇ તેના પ્રસોભન ઉપર લલચાયું નહિ. તે અંડ પુત્ર અને જયમદ્વિના વંશધરે પુષ્કળ વિપતિઓ ભોગવી પ્રતાપસિંહના પક્ષમાં ઉભા હતા. તેના પક્ષમાં રડી તેઓએ તેનાં હૃદયનાં શોણિત આપ્યાં.

ચિતોડપુરીનું જે કાંઈ સૌંદર્ય હતું. જે કાંઈ રમ્યત્વ હતું તે મોગલ સમ્રાટ અકબરના વિદેશાનગમાં ભસ્મ થયું. ચિતોડની એવી દશામાં, ચિતોડને ભટ્ટ કવિઓ ભૂષણહીન, ‘ વિધવા રમણી ’ ના વર્ણને વર્ણવે છે. જનનીના પરલોક પ્રાપ્તિ ઉપર શોકાર્ત પુત્રો જેમ શોક ચિન્હ ધારણ કરી સુકુળ પ્રકારનાં સુખ ત્યાગ કરે છે તેમ સ્વદેશ પ્રેમી પ્રતાપસિંહે જનની જન્મભૂમિ પરાધીનતા માટે સઘળાં સુખો છોડી દીધાં. પ્રતાપસિંહ જે સોનાના અને રૂપાના પાત્રમાં પાન ભોજન કરતો, તે પાત્રે તેણે ફેંકી દીધાં. તેના ઠેકાણે વૃક્ષના પત્રના પાત્ર તે

વાપરવા લાગ્યો. સુખપ્રદ અને કોમળ શય્યા ઉપર તે સુતો હતો. તે શય્યા છોડી દઈ તે કઠિન તૃણશય્યા ઉપર સુવા લાગ્યો. તેણે એકલાએ તે ભોગ સુખનો ત્યાગ કર્યો નહોતો. પણ તેના વંશધરોને તેમાંથી કેટલીક ખાખતનો હાલ પણ ત્યાગ કરવો પડે છે. ચિતોડના ઉદ્ધાર માટે પ્રતાપસિંહે એક સુંદર ઉપાય યોજ્યો, ચિતોડના અધઃપાતની પહેલાં રાણાકુળનું રણનગારૂં સેનાદળની સંમુખે શબ્દિત થાતું પણ પ્રતાપસિંહે હુકમ આપ્યો જે ‘આ સમયથી હવે તેનગારૂં સેના દળની વાંસેવાળે’ વિધાતાના કઠોર વિધીનાનુસારે મેવાડનું પૂર્વ ગૌરવ, ફરીથી ઉદય પાન્યું નહિ. આજ પણ મેવાડમાં તે નગારૂં સેનાદળની વાંસે વાળે છે. હવે પ્રતાપસિંહના વંશધરો સોનાનાં અને રૂપાનાં પાનલોજન પાત્રો ઉપયોગમાં લે છે. અને સૂકોમળ શય્યા ઉપર સુવે છે, પણ તેઓ તેઓના પૂર્વજની પ્રતિજ્ઞા ભુલ્યા નથી. તેઓ હાલ પણ તે સઘળા પાત્ર નીચે એક એક વૃક્ષપત્ર મુકે છે. શય્યાના નીચે પણ તૃણ મુકે છે.

માતૃભૂમિની એ શોચનીય દુર્દશા જોઈ ખીલકુલ કાતર થઈ રાજકેસરી પ્રતાપસિંહ બોલતો હતો જે, જે ઉદયસિંહનો જન્મ ન થાત, અથવા સંગ્રામસિંહ કે તેના વંશધરો શિશોદીયકુળમાં પેદા ન થાત. તો કોઈ પણ તુર્કી રાજસ્થાનને અસ્વાતંત્ર્યની સાંકળે બાંધત નહિ.

હીંદુ સમાજની તેસમયની અવસ્થાનું અનુશીલન કરી જોવાથી માલુમ પડે છે જે પ્રતાપસિંહનાં તે વીરોચીત મહા વાક્ય અર્થાથ છે. તેના રાજ્યાભિષેકની પુર્વે સો વર્ષના અંદર હીંદુસમાજની રીતીનીતીએ એક અભિનવ વેશ ધારણ કર્યો હતો. યમુના અને ગંગાની ક્ષેત્ર ભુમીથી તે આરાવલી પાસેના પ્રદેશ સુધીનો પ્રદેશ હીંદુ દેશીયવનોના કઠોર ધાતે વિદ્વસ્તા વસ્થામાં આવી પડ્યો છે. તે પ્રદેશ પ્રતાપસિંહના સમયથી પૂર્વે સો વર્ષમાં નવા બળમાં આવી, ધીરે ધીરે પોતાનું વીરાટ મસ્તક ઉંચું કરી શીર્ષ સ્થાને આવ્યો હતો, તે વિશાળ પ્રદેશમાં અંબર અને મારવાડના પ્રદેશ અંતરગત હતા તે બન્ને રાજ્યના રાજાઓએ, ક્રમે ક્રમે એક નવું જોર મેળવ્યું હતું. એક મારવાડરાજ દિલ્હીશ્વર શૈરશાહની સામે ઉતર્યો હતો. ઘણી ચંબલ નદીના તીરે રહેલા કુદ્રકુદ્ર રાજાઓએ જોર કરી માથું ઉપાડ્યું હતું, તેસઘળા રાજ્યનો અધીશ્વર હીંદુ હતો. હીંદુની શી રીતે કિન્નતિ થાય ભારત વર્ષની આઘાદી કેમ થાય તેવા ઉપાયો યોજવા, એ તેઓનો પ્રધાન ઉદ્દેશ હતો. તેઓનું બળ બે હ્રદ વધી ગયું હતું પણ તેઓનો મોટો એક અભાવ હતો. તે અભાવ પુરાઈ ગયો હતો તો તેઓ યવન શિર ઉપરથી ભારત વર્ષનો રાજ્ય મુકુટ છીનવી લેત; સન્નતીય ગૌરવ સંપૂર્ણ રીતે ઉદ્દાશમાં લાવી શકત. તેઓને સાહસ, સંબલ સહાય વીગેરે સઘળું હતું. પણ તેઓનો એક પણ સુદક્ષ નેતા નહોતો વીર કેસરી સંગ્રામસિંહને પામી, તેઓનો તે જાતનો અભાવ

દૂર થયો હતો સંગ્રામસિંહના ઊંચકુળ ગૌરવ, રાજ્યમયાર્દા અને વીરોચિત ગુણગ્રામના વીશયની પર્યાલોચના કરવાથી, તેને એવા દુઃસહ કાર્ય કરવાને સંપૂર્ણ ક્ષમતાવાળો માણસ કહી શકાય તેવું છે વીરપુંગવ, સંગ્રામસિંહ વીરોચિત ગુણથી ભુશીત હતો. હિમાલયથી તે સુકુર રામેશ્વર પર્યંતના સમગ્ર લોકો તેના ગુણગ્રામની પ્રશંસા કરે છે. સઘળા હીંદુ સંતાનો, તેને ભારત વર્ષનો ઉદ્ધારકર્તા માને છે, પણ સઘળું વૃથા, બેનશીબ ભારત વર્ષના અદ્રષ્ટમાં ચવનોનું દાસત્વ લખેલું હતું. એટલે સંગ્રામસિંહ અકાળે આ લોકમાંથી અંતર્હિત થયો. આર્ય લોકો પૈતૃક રાજ્યે એકદમ વંચિત થયા. ભારત વર્ષના ભવિષ્ય લેખમાં લખેલું સંપૂર્ણ સફળ થયું. ભારત સંતાનના પગમાં કઠોર દાસત્વની બેડી પડી, સંગ્રામસિંહ પછી કાપુરૂષ ઉદયસિંહ પેદા ન થયો હત અને સંગ્રામસિંહના પછી તરતજ શિશોદીયકુળનું શાસનસુત્ર પ્રતાપસિંહના કરકમલમાં આબ્યું હત, અને અકબર કરતાં થોડી ક્ષમતાવાળા ચવન રાજના હાથમાં ભારતવર્ષનો શાસનદંડ આબ્યો હત તો ભારત વર્ષની આવી શોચનીય દ્વંદ્વશા થાત નહિ.

બાદશાહ અકબર પુષ્કળ ગળ સંપન્ન હતો, પ્રતાપસિંહ સ્વલ્પ સહાય સંપન્ન હતો, એ સ્વલ્પ સહાય શી રીતે અકબરના વિરુદ્ધે પ્રતિદ્વતામાં ઉતરે કેવી રીતના ઉપાય ચોજવાથી, તે અકબરનો સમકક્ષ થઈ શકે એવી રીતનું અવધારણ કરવા, પ્રતાપસિંહ. મંત્રણાકુશલ, વિચક્ષણ અને વિવેકવાન સરદારો સાથે મંત્રણા કરવા લાગ્યો. સમરોપયોગી સાધનના કામમાં આવતાં સામતોને તેણે ભુમિવૃત્તિ આપી. પ્રયોજનવશે, કમલમીરમાં તેણે રાજપાટ સ્થાપ્યું. અને તે નગર સાથે, ગોગુંડા વીગેરે કીલ્લાનો સારી રીતનો તેણે સંસ્કાર કર્યો. મેવાડના સમતળક્ષેત્રમાં સેના દળ રાખવું તે પ્રતાપસિંહને ઉચિત લાગ્યું નહિ. પોતાના પિતૃપુરૂષની પ્રકૃત પ્રણુલિકાને અનુસરી તેણે સેના દળને દુર્ગમગિરિના પ્રદેશમાં રાખ્યું. થોડા સમયમાં એ સારની ઘોષણાનો તેણે પ્રચાર કર્યો જે “જે લોકો મારી વશ્યતા સ્વીકારવા સંમત છે. તે લોકો એકદમ લોકાલય ત્યાગ કરી પર્વત પ્રદેશમાં જઈ રહે. નહીં તો તેઓ શત્રુમાં ગણાશે અને પ્રાણ દેડે દંડિત થાશે” એ ઘોષણા પ્રચારિત થઈ એટલામાં લોકો, પોત પોતાનો આવાસ છોડી, પરિવાર સાથે પર્વતમાં રહેવા ગયા. થોડા સમયમાં મેવાડનો અધિક ભાગ ઉજડ થઈ પડ્યો, ખુનાસ અને વેરીસ નદીના પાણીથી ઘેવાતો કુળદ્રુપ અને રમ્ય ભૂપ્રદેશ સંપૂર્ણ રીતે બેચીરાગ એટલે નીખ્રદીપ થઈ પડ્યો.

પોતે પ્રચારિત કરેલો તે કઠોર વિધિ પ્રજાવર્ગ પાળે છે કે નહી તે બેવા પ્રતાપસિંહ, કેટલાક સૈનીકોને લઇ છાનો ગિરિનિવાસ છોડી નીચેની ભૂમિ ઉપર ઉતરી સઘળા સ્થળે ફરવા લાગ્યો જે સઘળા લોકાલય, પૂર્વે લોકોના કોલાહળે

પરિપૂર્ણ હતાં. આજે તે સઘળાં નિરવ અને નિર્જીવ થઈ ગયાં, જે યુવતીઓના વિમળ હાસ્યે નિરંતર ઉદભાસિત હતાં હાલ તે વિષાદાંધકારે છવાઈ ગયેલાં હતાં. આજ મેવાડનું પૂર્વ સૌંદર્ય નહોતું. તે સૌંદર્ય પ્રભાવે, મેવાડ ભૂમિ મનો-મોહન નંદનકાવન સમાન ગણાઈ હતી. આજ તેનું તે સૌંદર્ય સંપૂર્ણ વિનષ્ટ થયું, આજ તે સુખનું નંદનકાવન દુઃખદાયક સ્મશાન જેવું થઈ પડ્યું. મેવાડની પ્રજાની જે સુંદર હવેલીઓ હતી તેમાં આજ હિંસક પશુનો વાસ હતો. એક વાર પ્રતાપસિંહ પોતાના અનુચર સાથે ખુનારસ નદીના તીરના અંતર્યા નામના સ્થાને ફરતો હતો એટલામાં એક ભરવાડ તે ફળદ્રુપ સ્થાને બકરાં ચરાવતો તેણે જોયો, ભરવાડ પ્રતાપસિંહની કાંઈપણ ગણના કર્યા વિના ત્યાં ફરતો હતો. પ્રતાપસિંહે તેની સમુખ આવી એ પ્રમાણે રાજવમાનના કરવાના ત્રણ ચાર પ્રશ્નો તેને પુછ્યા અને તેણે તેને પ્રાણ દાંડે દાંડીત કર્યો. અને તેનું શરીર એક ઝાડ ઉપર લટકાવી રાખ્યું, પ્રતાપસિંહના એવાં ભીષણ આચરણથી મેવાડ ઉજડ થઈ ગયું. ટુંકામાં એવી અવસ્થાવાળા મેવાડ ઉપર દુર્વૃત્ત યવનોનો કટાક્ષ પાત્ર થયો નહિ. અર્થાગમના સઘળા ઉપાચ પ્રતાપસિંહે એકદમ છોડી દીધા. પણ અકબરની સામે જે યુદ્ધ કરવાનું હતું, તેમાં અર્થની પુરી જરૂર હતી. પ્રતાપસિંહને તે ખર્ચ કાઢવાનો અર્થ ક્યાંથી હોય ! પણ તેના વિશ્વસ્ત સરદારોએ તેના માટે રૂડા ઉપાયો યોજ્યા. એ સમયે યુરોપ સાથે મોગલ લોકનું પુષ્કળ વાણિ-જ્ય ચાલતું હતું, તેના માટે વેપાર રોજગારનો સામાન સુરત વીંગેરે બંદરે જવા મેવાડમાં થઈ જતો હતો, સરદારો તે સામાન લુટવા લાગ્યા.

હીંદુ મુસલમાનની વચ્ચે ભયંકર યુદ્ધાદિ સળગી ઉડ્યો. એક તરફ મોગલ સમ્રાટ અકબરનું વિશાળ સેનાદળ, બીજી તરફ એકલો પ્રતાપસિંહ, પ્રતાપસિંહ સાથે કેટલાક સરદારો અને થોડા સૈનિકો હતા. ઘણું કરી તે સઘળો રજપુત સમાજ અને સઘળું ભારતવર્ષ અકબરના ચરણે નમેલું હતું. એ ચરણે નમેલા બેનશીબ રજપુત સમાજનો ઉદ્ધાર કરવા, વીર કેસરી પ્રતાપસિંહ મોગલ સમ્રાટ અકબરની વિરૂદ્ધે ભયંકર યુદ્ધમાં ઉતર્યો. અકબરના સેના સાગર પાસે પ્રતાપની સેના માત્ર ખખોચીયા જેમ હતી.

તે રજપુત વીરોના હૃદયમાં જે મહામંત્ર નિહિત હતો તે સામાન્ય નહોતો, એ મહાસમરમાં ઉતેજિત થઈ, તેઓએ પોતાના દેશ માટે પોતાના પ્રાણો ખુશીથી આપવા સંકલ્પ કર્યો. અજમીરમાં પોતાનું પ્રધાન સેનાદળ મુકી, અકબર, રજપુત કુલ કેસરી પ્રતાપસિંહ સાથે લડવા ઉતર્યો. તેનો તે પ્રચંડ યુધ્ધોદ્યમ જોઈ મારવાડરાજ માલદેવ અત્યંત ભય પામ્યો, અને અંબરરાજ ભગવાનદાસના જઘન્ય ઉદ્દાહરણને અનુસરી અકબરની મહેરબાની મેળવવા, તે મોગલ સમ્રાટના ચરણપદ્મે પડ્યો. આમ કરી, તેણે પાઠાનસિંહ શેરશાહના હુમલામાંથી બચવા

તેણે ઉદ્યોગ કયે. જેણે આજ સુધી પ્રકૃત રજપુતના શૌર્ય કાર્ય કયાં છે, આજ તે દુર્ભાગ્ય વશે, તેના સઘળાં સાહસ અને તેજસ્વિતા છોડી દઈ અધમ થઈ અકબરના પક્ષમાં ગયો. તેણે પોતાના પુત્ર ઉદયસિંહને જુદી જુદી કીમતી ભેટો લઈ અકબરની પાસે મોકલ્યો* અકબર તે સમયે અજમીર તરફ જાતો હતો, રસ્તામાં મારવાડ રાજપુત ઉદયસિંહની નાગોર નામના સ્થળે મુલાકાત થઈ, અકબરે તેને આદર સાથે ગ્રહણ કયે. તેને “રાજા” એવા ઇતિહાસથી ભૂષિત કયે. ત્યાર પછી મારવાડના રાજાઓ “રાજા” એવા નામે કહેવાયા. એમ કહેવાય છે જે રાઠોડ ઉદયસિંહ બહુ સ્થુલકાય હતો. તે માટે માણસો તેને “મોટા રાજા” એવા નામે યોલાવતા હતા. તે સમય રાઠોડની રાજનીતિની ઉન્નતિનો સુત્રપાત થયો, તે રાઠોડ રજપુતો, મોગલ સામ્રાટની જમણી બુલ્લ હતા. પણ પવિત્ર કુળ મર્યાદાને જલાં-જળિ આપી, રાઠોડ રાજે મોગલ સામ્રાટનું સંમાન મેળવ્યું, તે શું તેના પૂર્વ પુરૂષોના કામને શોભાવે એવું થયું! તેણે પોતાની દુહિતાને મોગલ સામ્રાટના કરમાં સોંપી તેની તે કન્યાનું નામ યોધબાઈ હતું. ‡ યોધબાઈને અકબરના કરમાં સોંપી તેના બદલામાં રજપુત કુલાંગાર ઉદયસિંહને ચાર આબાદ જનપદ મળ્યા. એ ÷ ચાર જનપદની પ્રતિવરસ વીશ લાખ રૂપૈયાની પેદાશ હતી. તેથી કરી મારવાડ રાજ્યની પેદાશ, બમણી થઈ પડી. અંબરરાજે અને મારવાડ રાજે જે એવાં જઘન્ય કાર્ય કયાં છે તે કાર્યને ઘણા બરા રજપુત રાજાઓ અનુસર્યા. તે બન્નેના અનર્થકર રોગ, ચેપી થઈ બીજા રજપુત રાજાઓને ચોંટયા.

તે રજપુત રાજાઓમાં નૈતિક બળ ન હોવાથી, તેઓ મોગલ સામ્રાટના પ્રદોષનને વશીભૂત થયા હતા. એ પ્રમાણે રાજસ્થાનના ઘણાબરા રાજાઓ, અકબરના પદાનત થયા. તેઓનો વિશાળ રાજ્ય સમૂહ મોગલ સામ્રાજ્યમાં અંતર્લીન થઈ ગયો. એ સઘળા હિંદુ નરપતિઓએ મોગલ સામ્રાટને એટલો બધો ઉપકાર કરી આપ્યો હતો કે તેથી મુસલમાન ઇતિહાસકોને, તેઓને, “મોગલ સામ્રાજ્યના સ્તંભ” તે અલંકાર સ્વરૂપ, એમ કહેવાની ફરજ પડી છે.

એ સઘળા રજપુતોને લઈ, સામ્રાટ અકબર, વીરપુંગવ પ્રતાપસિંહ સાથે યુદ્ધમાં ઉતર્યો, જેના પૂર્વજોએ એ અગાઉ મેવાડના રક્ષણ માટે પ્રાણ આપ્યા હતા, આજે તે પૂર્વજના વંશધરો મેવાડનું સર્વ નાશ કરવા તૈયાર થયા. રજપુતો થઈ રજપુત કુળ શિરોમણી પ્રતાપસિંહના વિરૂધ્ધે તેઓ યુદ્ધક્ષેત્રમાં ઉતર્યા. તેનું

* ઈ. સ. ૧૫૬૮ (હીજરા) ૯૭૭ માં યુદ્ધ બપોર આયો.

‡ યોધબાઈના પેટે ધર્મપ્રિય શાહજહાન પેદા થયો. યોધબાઈનું સમાધિમંદિર આગ્રા પાસે સેકંદ્રા નામના સ્થાને સ્થાપિત.

÷ તે ચાર જનપદના નામ-ગદવાર-ઉજ્જવિની, દેવળપુર અને ખુડાવર

કારણ દેખાઈ આવે છે જે યવનના હાથમાં પોતાનું કુળ મહાત્મ્ય વેચી દઈ તેઓએ વિલક્ષણ રીતે બળ્યું હતું જે તેઓનો અધઃપાત અવશ્યે લાવી છે તેઓ અધઃપતિત હોઈ, એકલો પ્રતાપસિંહ કુળ મર્યાદા બળવી રહેલ છે, એવો વિચાર તેઓના હૃદયમાં સદા થાતો નહોતો. તેથી કરી, પ્રતાપસિંહ ઉપર તેઓ સઘળાનો ઇર્ષાનિળ સળગી ઉઠ્યો. એ પ્રમાણે ઘણું કરી રાજસ્થાનના ઘણાખરા રાજાઓ યવન સમ્રાટ અકબરના પાપ પ્રલોભને વશીભૂત થઈ. અકબરનો પક્ષ પકડી બેઠા માત્ર બુદ્ધિરાજ હારરાજ એ કલંકિત કર્મથી બચી ગયેલ છે. ત્યાર પછી પ્રતાપસિંહે, તે સઘળા અધઃપતિત સાથે સંબંધ વ્યવહાર બંધ કરી દીધો, દિલ્લી, પત્રન, મારવાડ અને ધારાનગરીના રજપુતનો શોધ કરી તેણે તેઓની સાથે સંબંધ વ્યવહાર રાખ્યો. કોઈ શિશોદીય રજપુતે પોતાની ભગીની કે પુત્રીને દિલ્લીના મોગલ નાકરમાંસોંપી નહિ, મોગલસામ્રાજ્યના અધઃપાત સુધીપણ કોઈ શિશોદીય રજપુતે મારવાડ અને અંબરના રાજા સાથે કન્યાલેવાદેવાનો વ્યવહાર રાખ્યો નહોતો. એમથવાથી પ્રતાપસિંહનું ગૌરવ વધી ગયું. તુરંચ રાજ્ય ધનની લાલસાએ પોતાની પુત્રી અને ભગીનીને મોગલના કરમાં આપી અંબર, મારવાડ અને બીજા પ્રદેશના રજપુતો અધઃપતિત થયા. તેઓનું પ્રાચીન ગૌરવ સંપૂર્ણ રીતે નાશ પામ્યું. સ્વભૂતીય બંધુઓ પાસે તેઓ વિરાગભાજન અને ઘણાભાજન થયા. એ વિવરણની સત્યતા મારવાડ અને અંબરના તે રાજાઓના પત્ર વાંચવાથી માલુમ પડે છે. તે બંને રાજાનું નામ ભક્તસિંહ અને જયસિંહ છે. તે બંને રાજાઓએ, મોગલ સમ્રાટની પ્રસન્નતાથી એક સમયે પુષ્કલ ક્ષમતા મેળવી હતી. તેઓ રાજસ્થાનમાં તે સમયે શ્રેષ્ઠ નરપતિ કહેવાતા હતા. આવાં કલંકિત કર્મથી તેઓના હૃદયને શરમ રૂપી કીડો ઠોલી નાખતો હતો. તેઓ તુરંચ રાજ્ય સંમાનને ધિક્કારવા લાગ્યા. શિશોદીય કુળ સાથે વૈવાહિક સુત્રે બંધાઈ જવા તેઓએ રાણા પ્રતાપસિંહને અનુનય વિનયથી કહેવરાવ્યું. મહારાજ ! અમે કલંકિત થયા છીએ, અમારો અધઃપાત થયો છે. રજપુત કુળની આબરૂ અમે ખોઈબેઠા છીએ. આપ અનુગ્રહ કરી અમને પવિત્ર કરો !

શિશોદીય કુળ ચુડામણી વિક્રમ કેસરી પ્રતાપસિંહે પોતાનું કુળ ગૌરવ બળવવા કેવા મહાકાર્યમાં હસ્તક્ષેપ કર્યો છે. તેનું વિવરણ નીચેની હકીકતથી માલુમ પડશે. રાજા માનસિંહ અંબરના કુશાવહ રાજાઓમાં વિશેષ પ્રસિદ્ધ હોતો. તેનાજ અભીષેક કાળથી અંબરની સુખ સમૃદ્ધિ ક્રમે ક્રમે વધી.

વીરવર બાબરે, નવજીત ભારત સામ્રાજ્યને અશુભ રાખવા માટે જે પૃકૃષ્ઠ યોજના યોજી હતી. તે યોજના સહુથી પહેલાં અંબરરાજ માનસિંહથી કાર્ય કર થઈ. રજપુતકુળમાં અંબરરાજ માનસિંહે પોતાની બેનને અકબરના કરમાં આપી, બાબરનું લાવી દર્શન સફળ કર્યું. ટુંકામાં મોગલ સામ્રાજ્યની દૃઢતા કરવા અને ઉન્નતિ કરવા, રાજા માનસિંહ સહુથી પહેલાં યત્નવાન થયો. આપણે

અગાઉ કહી ગયા કે રજપુત ભગવાનદાસે પોતાની દીકરી હુમાયુનના દીકરા અકબરના કરમાં સોંપી. એટલેકે અકબર માનસિંહનો બનેલી થાય. એ સંબંધ બંધન પછી સાળા બનેલી વચે રૂડો સદભાવ ચાડ્યો, માનસિંહ સાહસિક મુદ્દશ અને રણ કુશળ રજપુત હતો. અકબરના આશ્રય તળે રહી, તે થોડા સમયમાં મોગલ સામ્રાજ્યમાં પ્રધાન સેનાપતિ થઈ પડ્યો તેનાજ બાહુબળે અકબર ઘણા પ્રદેશ જીતી લેવા સતાવાળો થયો. કાકેશશ શૈલમાલાથી ઠેઠ કેપકુમારીન પર્યંતનો પ્રદેશ અકબરના પદ તળે હતો માનસિંહના બાહુબળથી અકબર બહુ ભૂભાગનો ધણી થયો. માનસિંહ હીંદુ હતો. હીંદુ હોઈ હીંદુ શાસકારની આશાની અવહેલા કરી શા કારણે તે સિંધુનદ ઓળંગી બીજા પ્રદેશમાં જવાને સંમત થયો. તેનાં વિશેષ કારણ છે. અકબરની અપૂર્વ માનવ હૃદયજ્ઞતા હતી, તે અલૌકિક ક્ષમતાના પ્રભાવે હીંદુ સંતાનના ઘણાખરા કુસંસ્કાર તેણે દુર કર્યા * સોલાપુરના યુદ્ધક્ષેત્રમાં જય મુકુટ માથે મુકી રાજા માનસિંહ જ્યોત્કુદ્ધ હૃદયે ભારતવર્ષમાં પાછો આવ્યો અને પ્રતાપસિંહ પાસેથી આતિથ્ય સ્વીકારવા માટે તેણે તેની પાસે માણસ મોકલ્યું. પ્રતાપસિંહ તે સમયે કમલમીરમાં રહેતો હતો. અંબરપતિ માનસિંહના તે સમાચાર સાંભળી તેને લેવાને ઉદયસાગર સુધી આવ્યો. તે સરે-વરની શિલામય ઉચ્ચ ભૂમિ ઉપર અંબરપતિ માનસિંહ માટે જુદી જુદી જાતના પાન લોજનની ગોઠવણ કરી હતી. કંમે આહાર્ય અને પેય સામગ્રી તૈયાર થઈ રાજકુમાર અમરસિંહે માનસિંહને લોજન માટે આમંત્રણ કર્યું, માનસિંહ લોજન સ્થાને આવ્યો. ત્યાં તેણે રાણા પ્રતાપસિંહને જોયો નહિ, તેથી તેનાં મનમાં વિષમ સંદેહનો ઉદય થયો. રાણાની ગેરહાજરીનું કારણ તેણે કુમાર અમરસિંહને પુછ્યું, અમરસિંહે ઉત્તર આપ્યો જે પિતાના શીરે વેદના બહુ છે માટે તે અહીં આવ્યા નથી, માનસિંહનો સંદેહ વધ્યો.

માનસિંહ થોડા ગર્વિત્ત સ્વરે બોલ્યો “રાણાને બોલો, હું તેની શિરે વેદનાનું પ્રકૃત કારણ સમજ્યો છું” આ સમયે જે થવાનું છે તે થઈ ચુક્યું. જે ભ્રમમાં પડ્યા છીએ, તે ભ્રમ શોધવો દુર્લભ છે. જ્યારે તે મારી સાથે લોજન નહિ કરે ત્યારે કોણ કરશે, પ્રતાપસિંહે જુદી જુદી જાતના છળ કરી માનસિંહને કહેવરાવ્યું. પણ માનસિંહનો સંદેહ તુટ્યો નહિ, માનસિંહ લોજન કરવા સંમત

* વિકૃત કાયુત્ત રાજ્ય તે સમયે મોગલ સામ્રાજ્યનું અંતર્ગત હતું. અકબરનો નાનો ભાઈ મીર્જાહામીન તે પ્રદેશનો શાસન કરતો હતો! પણ દુરાકાંક્ષ મીર્જાહામી તાબેદારી કરી રાજ્યભોગ કરવા વિતળ્યું હોઈ તે કાયુત્ત રાજ્ય પોતાને હસ્તગત કરવા બળત્રો કરી ઉભો થયો તે વિદ્રોહી દળને પરા જીતકરવા અકબરે માનસિંહને કાયુત્તમાં મોકલ્યો હીંદુ શાસ્ત્ર વિધિ પ્રમાણે સિંધુનદ પાર જવાનું ફરમાન નથી તોપણ પ્રભુનો આદેશ માની માનસિંહ સિંધુનદ પાર પામી કુકાતમાં ગયો. માનસિંહે ગળવા સમાવ્યા અંતે મીર્જાના પરાજય કર્યો.

થયો નહિ. છેવટે રાણાએ કહી મોકલાવ્યું. “જે રજપુત પોતાની બેનને તુર્કીના હાથમાં સોંપી તુર્કી સાથે લોજન કરેછે. તેની સાથે, સૂર્યવંશીય આપ્પારાઓળનો વંશધર શી રીતે એકઠો લોજન કરે,” રાજ માનસિંહ, પોતેજ પોતાના અવમાનનો ભાગી થયો. રાણાએ આવવાનું તેને નિમંત્રણ કયું નહોતું. માનસિંહ રાણાની પ્રતિજ્ઞા બાણતો હતો. પ્રતાપસિંહે તેની સાથેનો સઘળો સંબંધ તોડી નાંખ્યો હતો એમ પણ માનસિંહના બાણવામાં હતું. ત્યારે માનસિંહે શા સાહસે, રાણાને નિમંત્રણ કરી મોકલ્યું. ટુંકામાં પ્રતાપસિંહ આ વિષયમાં કેવળ નિર્દોષ હતો. અને માનસિંહ, પોતાના અપમાનનું પોતે કારણ હતો.

રાજ માનસિંહે, ખાનપાનને સ્પર્શ કર્યો નહિ. તેણે કેટલુંક અન્ન ઇષ્ટદેવને ઉત્સર્ગ કર્યું અને કેટલુંક પોતાની પાઘડીમાં રાખી ને ત્યાંથી વિદાય થયો. તે આસન ઉપરથી ઉઠ્યો કે પ્રતાપસિંહ તેની સમક્ષ આવી ઉભો રહ્યો માનસિંહનું ત્વદ્વય દારૂણ અપમાનથી સંતપ્ત થયું. પ્રતાપસિંહની સામું જોઈ તે બોલ્યો “તમારા ગૌરવસંભ્રમની રક્ષા કરવા માટે અમે અમારા ગૌરવ સંભ્રમ ઉપર જલાંજલિ આપી છે અને અમારી પુત્રી બેનોને મોગલના કરમાં સોંપી છે, પણ કાયમ વિપદમાં જાંઘળી કાઢવાનો આપનો અભિપ્રાય હોય તો તે અભિપ્રાય સફળ થાઓ, મેવાડ ભુમિ આપને હવે ત્વદ્વયમાં ધારણ કરશે નહિ. ત્યાર પછી પોતાના ઘોડા ઉપર બેસી પ્રતાપસિંહ ઉપર કુટીલ કટાક્ષ કરી તે બોલ્યો, “હું જો તમારો દર્પ ચુર્ણ કરી શકું નહિ તો મારું નામ માનસિંહ નહિ” પ્રતાપસિંહે ઘણા સાથે તેને ઉતર આપ્યો. “ઠીક ઠીક! તમારી વાતથી સુંતુષ થયો રણસેત્રમાં તમને હું મળુ તો ઘણોજ પરિતોષ પામું, તે સમયે પ્રતાપસિંહના એક સેવકે ફલેષવ્યંજક વચને કહ્યું. જાતિભ્રષ્ટનો સ્વર્ગવાસ કરી દેવો યુક્ત છે, ઉદયસાગરના તટ ઉપર જે વાતચિત થઈ તે સઘળી અકબર પાસે નિવેદીત થઈ. માનસિંહનું અપમાન થયું તે પોતાનું અપમાન થયું એમ અકબરે માન્યું. રાણાએ કરેલ ભયંકર અપમાનનો બદલો આપવા તેણે યુધ્ધોદ્યોગ કર્યો આ યુધ્ધોદ્યોગમાં જે ભયાવહ રણાગ્નિ સળગી ઉઠ્યો, તેમાં વિક્રમ કેસરી પ્રતાપસિંહે અમરતા મેળવી. તેથી તે સ્વદેશ પ્રેમીક સન્યાસિઓના આબરૂદાર ઉંચા આસને જઈ બેઠો. તેના પવિત્ર શોણીતથી સિદ્ધ થયેલ સ્થળહલદીઘાટ પ્રસિદ્ધ થયું ત્યાંસુધી મેવાડનું શાસન હંડ એક પણ આશામી શિશોદીય વંશના રાજના હાથમાં રહેશે ત્યાંસુધી વીરપુંગવ પ્રતાપસિંહની પરાક્રમ ગાથા સહુ કોઈના મુખમાંથી બહાર નીકળશે.

દીંડ્રીશ્વર અકબરનો જેટ પુત્ર, ભારત સિંહાસનનો ભાવિ ઊત્તરાધિકારી સલીમ ખહેલા યુદ્ધમાં સૈનાપત્યના અધીકાર અભિપિદ્ધ થઈ, પ્રતાપસિંહના વિરુદ્ધે

વિશાળ મોગલ સેના લઈ યુદ્ધ કરવા આવ્યો. રાજા માનસિંહ અને મહોબતખાં યુધ્ધોપયોગી સલાહ આપવા, સલીમની સાથે યુદ્ધ યાત્રામાં આવ્યા. પણ વીર કેસરી પ્રતાપસિંહની મદદમાં કાંઈ સામાન નહિ ! બાવીશહજાર રજપુતો અને કેટલાક ભીલવીરો તેની સહાયમાં હતા. તેના તદ્દયમાં અને તેના મદદનીશના તદ્દયમાં લડવાનો અલૌકિક ઉત્સાહ હતો. એટલી માત્ર મદદથી તે વિશાળ મોગલ સેનાની સામે લડવા રણાંગણમાં ઉતર્યો. રાજકીય સેનાદળ પહેલાં તો, કાંઈપણ અટકાવ વિના આરાવલ્લીના બહારના પર્વત પ્રદેશમાં પેહું, ત્યાંથી તે આરાવલ્લીના પ્રધાનગિરિ પથમાં જઈ ઉભું રહ્યું.

આરાવલ્લીના તેજ કૂટ માર્ગવાળા દુષ્યવેદ્ય પ્રદેશમાં વીર કેસરી પ્રતાપસિંહ પોતાની સેના સાથે અતિ સાવધાન થઈ ઉભો હતો. તે પ્રદેશ ઉદયપુરથી પશ્ચિમ ભાગે આવેલ છે. લંબાઈમાં તે સ્થળ દશ યોજન હતું. વળી ડોળાઈમાં ઘણું કરી ચાળીસ કોશ હતું. તે સમયતુષ્ટોણ સુવિશાળ પ્રદેશમાં કૌરવ, વનરાજ અને પર્વતમાળા હતી. કુદ્ર કુદ્ર નદીઓ તેમાંથી નીસરી તેના વિભાગને વિભુષિત કરતી હતી. તે ગિરિ પ્રદેશના મધ્યબિંદુરૂપે ઉદયપુરને ગણીએ તો અત્યુત્તિ ગણાય નહિ. ઉદયપુરના જે પડખે થઈ તે પ્રદેશમાં પેસી શકાય, તે પડખામાંજ દુર્ગમ અને વિષમ પર્વત માર્ગ હતો. તે માર્ગ એટલો સાંકડો, કે તેની અંદરથી બે ગાડી સાથે વા સામ સામે ચાલી શકે તેમ નહોતું. તે દુર્ગમ અને વિષમ પ્રદેશમાં ઉભા રહી ચારે દિશાએ નજર કરાચ. તો ચારે દિશામાં અબ્બલેલી ગિરિ પ્રાકાર શિવાય બીજું જોવામાં આવે નહિ, તે પ્રદેશનું નામ હલદીઘાટ. હલદીઘાટના તદ્દય શોભી ઉંચા ગિરિવજના પાદ પ્રદેશમાં રજપુત વીરો સાવધાન દૃષ્ટિથી ચારે તરફ જોતા ઉભા હતા. બીજી તરફ ભીલલોકો ધનુષ બાણ લઈ તે પર્વતની ટોચે મોટી એકાગ્ર દૃષ્ટિથી ઉભા હતા, તેઓના ચરણના તળેના મોટા મોટા શિલા ખંડ રાશીકૃત પર્વતની ટોચ ઉપરથી તે પથરો ફેંકે તો શત્રુનો પરાજય થાય.

તે દુર્ગમ હલદીઘાટના ભયંકર ક્ષેત્રમાં વીર પુંગવ પ્રતાપસિંહ, મેવાડના પ્રધાન પ્રધાનવીરોને લઈ શત્રુની સેનાની રહ જોતો ઉભો હતો, સંવત ૧૬૩૨ (ઇ. સ. ૧૫૭૬) ના વર્ષમાં શ્રાવણ માસના સાતમા દિવસે રજપુત અને મોગલની સેના પરસ્પર મળી, હલદીઘાટના ક્ષેત્રમાં સંગ્રામ કરવા પ્રવૃત થઈ. યુદ્ધ ભયાવહ થઈ પડ્યું. સ્વાધીનતા રક્ષણ માટે માત્ર આવું યુદ્ધ ભારતવર્ષમાં અને ત્રીકદેશમાં થયેલું છે. દુર્ધર્ષ યવનોના કરાલ ગ્રાસમાંથી મેવાડની સ્વાધીનતા અને શુદ્ધતાનો ઉદ્ધાર કરવા માટે પ્રતાપસિંહના મદદગારો ઉત્તમ ઉત્સાહે ઉત્સાહીત થઈ મોગલ સાથે લડવા લાગ્યા. વીરકેસરી નિર્ભીક પ્રતાપસિંહ સિંહ પરાક્રમે સઘળાથી અગ્રસર થઈ યુદ્ધમાં ઉતર્યો, તેનું તે અદ્ભુત સાહસ અને પરાક્રમ જોઈ રજપૂત સામંત સરદારો મોટા જોરથી લડવા લાગ્યા. પ્રતાપસિંહનો પ્રયાસ

ફળવાળો થયો. તેના વિક્રમથી શત્રુ સૈન્ય વ્યુહ ભીન્ન થયું. તે ભિન્ન વિભક્ત અને દક્ષિત મોગલ સેનાને મથિત અને વિત્રાસ્તિકત કરતો પ્રતાપસિંહ રજપુત કુલાંગાર માનસિંહને શોધવા લાગ્યો. ઘણા મોગલવીરો તેની કરાલ તલવારે ખંડિત થયા.

મોગલ સેનાની અંદર માનસિંહનો પત્તો પ્રતાપસિંહને મળ્યો નહિ. પ્રતાપની પ્રચંડ ગતિને કોઈ રોકી શક્યું નહિ. કેટલાક મોગલ વીરો તેના ભાલાના અગ્રથી વિદ્ધ થઈ ભૂમિ તળે પડ્યા. પોતાના ભીષણ શત્રુ માનસિંહને શોધવા તે શાહજહાં સલીમની નજદીક ગયો. હિંદુવેરી મોગલ સમ્રાટના મોટા પુત્રને સંમુખે જોઈ, પ્રતાપસિંહ સાહસ, ઉત્સાહ અને જીદાંસાથી ઉત્તેજિત થયો. તીક્ષ્ણ તરવાર ઉઘી કરી, તે પોતાના દુશ્મન મોગલની સામે ચૈત્તક યોડા ઉપર ખેસીને ચાડ્યો. તેની તેજસ્વી તલવારના ઘાથી સલીમના રક્ષકો ખંડિત થઈ પૃથ્વી ઉપર પડ્યા. પછી પ્રતાપસિંહ, સલીમના રણમાતંગ તરફ ચાડ્યો. તેનો અશ્વ ચૈતક, પોતાના પ્રભુનું અદભૂત વિરત્વ ભાળી મોટો બહાદુર અને શક્તિવાળો થઈ ગયો હોય એમ જણાયું. પોતાના પ્રભુના કટ્ટા વૈરીના પ્રચંડરણમાતંગનું ઉત્કટ શુંડાસ્કાલનને ન ગણકારી અશ્વ ચૈતકે તે વારણેંદ્રના મદગ્રાવિત કુંભસ્થળ ઉપર પોતાનો જમણો પગ મુક્યો, તેટલામાં પ્રતાપસિંહે પોતાનું શુભ સલીમ ઉપર ફેંક્યું. સલીમનો હોદ્દો લોહથી જડેલો હતો. સારા ભાગ્યે તે શુભ હોદ્દાને લાગ્યું જેથી શુભના ધામાંથી રાજકુમાર સલીમ બચી ગયો. પ્રતાપસિંહનું ભયંકર શુભ સલીમને વાગ્યું નહિ. પણ તેનો ધા અનર્થક નીવડ્યો નહિ હોદ્દાના ઉપર તેનો પ્રતિઘાત થયો, અને છેવટે તે માવતને વાગ્યું. તેના ઘાતથી કુંભાગ્ય માવત હોદ્દા ઉપરથી જમીન ઉપર પડી મરણ પામ્યો. ત્યારપછી રણોન્મત્ત ધાથી, નિરંકુશ થઈ સલીમને લઈ તીવ્ર વેગે રણસ્થળથી પલાયન કરી ગયો.

પ્રતાપસિંહના શુભાઘાતથી બચી સલીમ પલાયન કરી ગયો. ખરો પણ રજપુત વીરો તેને છોડ્યો નહિ. પ્રતાપસિંહે તેનો ચૈતક અશ્વ તે પલાયન કરતા ગજેંદ્રની વાંસે ચલાવ્યો. તે સમયે બંને દળના વચ્ચે કુંભાગ્ય ચુદ્ધ ચાડ્યું. અગણ્ય મોગલ સૈનીકો પોતાના સમ્રાટ પુત્રને બચાવવા તરવાર ચલાવવા લાગ્યા. નિર્ભીક સાહસી રજપુતો, પ્રતાપસિંહને મદદ કરવા લાગ્યા. રજપુતોની ચુદ્ધચેષ્ટાને પ્રતીરોધ મોગલ સૈનીકો કરી શક્યા નહિ. છેવટે તેમાંથી કેટલાક સૈનીકો ભૂમિ ઉપર પડ્યા. પણ તેથી પ્રતાપસિંહને કંઈ ફાયદો થયો નહિ. મુસલમાન સૈનીકો ટોળાબંધ રણસ્થળે પડ્યા. તેના બદલે બીજા સૈનીકો આવી રજપુતો સાથે લડવા લાગ્યા. અનેક રજપુત સામંત સરદારો પ્રતાપસિંહના જીવિત માટે મોટા સાહસે લડવા લાગ્યા. ક્રમે પ્રતાપસિંહના પક્ષનું દળ ક્ષય પામ્યું. પણ તેથી પ્રતાપસિંહ થડક્યો નહિ. રાજપુત કુળકલંક માનસિંહની શોધમાં તે ઉન્મત્તની જેમ ફરવા લાગ્યો. તેના માથા ઉપર મેવાડનું રાજચત્ર હતું, તે ઊંચા છત્રનો

લક્ષ્મી, મોગલ વીરોએ, ચારે તરફથી આવી પ્રતાપસિંહને ઘેરી લીધો. તેણે ત્રણ વાર પોતાના જીવિતની રક્ષા કરી. પ્રતાપસિંહના માથા ઉપર રાજછત્ર હતું. તે તેણે ત્યાગ કર્યું નહિ. પણ તેને વિષમ સંકટ આવી પડ્યું. આ સમયે યુદ્ધ કરતો કરતો શત્રુદળમાં આવી પહોંચ્યો. તેની પાસે સામંત સરદાર કોઈ નહોતું તેની ચારે તરફ શત્રુસેના હતી. શત્રુઓ હાથમાં તલવાર લઈ પ્રતાપસિંહ ઉપર દોડ્યા. પ્રતાપસિંહે પોતાની હાલત સારી રીતે જોઈ લીધી. તે સમજ્યો કે તેનું જીવન સંકટમાં છે. તોપણ તે એક ક્ષણના માટે નિરૂત્સાહ થયો નહિ.

કઠોર ઉદ્યમે અદમ્ય અધ્યવસાયે અપૂર્વ ખડગચાલથી, તેણે શત્રુ સેનાને વિત્રાસિત કરી નાખી. શત્રુ પક્ષનું દમન કરતો તે ઉન્મત માતાંગની જેમ રણ સ્થળે ફરવા લાગ્યો. તેના અવિરામ શસ્ત્રાઘાતે, તેના અંગ પ્રત્યંગ ઉપર સાત ઘા થયા હતા, તોપણ પ્રતાપસિંહને શાંતિ નહોતી, તે ગભરાયો નહોતો, પણ પોતે એકલો હોઈ અસંખ્ય શત્રુ સૈનિક સાથે શી રીતે લડી શકે, તેણે જાણ્યું જે આ અવસ્થામાં યુદ્ધ સ્થળે થોડા સમય રહેવાનું થાયે તો પ્રાણ એક ક્ષણમાં ચાલ્યા જશે, અદભૂત રણ નૈપુણ્ય બતાવી તે સ્થળની બહાર નીકળી ગયો, એટલામાં દૂરથી જય પ્રતાપનો જય ! એવો અવાજ સાંભળવામાં આવ્યો, પ્રતાપનું હૃદય બમણું ઉત્સાહે ઉત્સાહિત થયું. તે સદાસિંહ નાદ કરી ઉઠ્યો, છત્રધરે તેના માથા ઉપર ઉત્સાહથી છત્ર ધર્યું તેટલામાં વીરવર આલાપતિ માન્ના કુદી પ્રતાપસિંહની પાસે આવ્યો. વીરવર માન્નાએ રાજચિન્હ છત્ર પ્રતાપસિંહના મસ્તક ઉપરથી લેવાવી પોતાના મસ્તક ઉપર ધારણ કરાવ્યું. મેવાડનો વાવટો ઉચો કરાવી, શત્રુ સેના મધ્યે તે ચાલ્યો. તે રાજચિન્હ જોઈ શત્રુઓએ આલાપતિને રાણા પ્રતાપસિંહ છે, એમ ગણ્યો. તેઓ તેનો સંહાર કરવાના અભિપ્રાયે તેની ઉપર દોડ્યા પ્રતાપસિંહે દૂર રહી જોયું જે વીરવર માન્ના પોતાના અપૂર્વ જોર સાથે લડે છે, છેવટે વીરવર તેના સૈનિકો સાથે રણાંગણે પડ્યો. વીરવર પ્રતાપસિંહને કાંઈ સાડું ફળ મળ્યું નહિ. મોગલ સેના સોગણી અધિક તેમાં વળી તે સેના પાસે તોપો, બંદુકો વીગેરે અગ્ન્યસ્ત્ર હતા. પ્રતાપસિંહની સેના તેની પાસે કેટલી ક્ષણ ઉભી રહે ! રજપુતોમાંથી ઘણા રજપુતો સ્વદેશના કલ્યાણ માટે રણાંગણમાં પડ્યા. તે દિવસે રણાંગણ થકી રજપુત સેનાના બાવીશ હજાર સૈનિકોમાંથી આઠ હજાર સૈનિકો પાછા આવ્યા.

હલદીઘાટના પહેલા દિવસના યુદ્ધે પ્રતાપસિંહ ચૈતક ઉપર બેસી બહાર નીસરી પડ્યો હતો, તેનું સઘળું અંગ ક્ષતવિક્ષત અને રક્તાક્ત હતું. હર્ષ મરણ શ્રમે તે બીલકુલ પરિશ્રાંત થયો હતો. તેનો પ્રિયતમ અશ્વ ચૈતક પણ તેની માફક પરિશ્રાંત થઈ પડ્યો હતો, તોપણ તે પોતાના પ્રભુને પોતાના પૃથ ઉપર રાખી પર્વત પ્રદેશ તરફ ચાલી ગયો. પણ તેમ થવાથી પ્રતાપસિંહ નિરાપદ નહોતો. બે મોગલ સૈનિકો

ગુપ્તભાવે તેની વાંસે પડયા હતા. તે બે સૈનિકમાંથી એક આશામી મુલતાની અને બીજો આશામી ખોરાસાની હતો, તેઓ પલાયન કરી જતા રાણાની પછવાડે આવતાં એક પર્વત તરંગિણીના તટે આવી પહોંચ્યા, તે સમયે તુરંગરાજ ચૈતક, તે ક્ષીણાંગ તરંગિણીને છલંગ મારી ઓળંગી ગયો અને પોતાના પ્રભુને લઈ દૂરે પલાયન કરી ગયો. મોગલ સૈનિકો પણ પ્રતાપસિંહની પાસે આવી પહોંચ્યા, દૂરથી ખંદુકનો અવાજ સંભળાયો તેની સાથે પછવાડે કોઈ બોલી ઉઠ્યું “ અરે નીલધોડાના સવાર ” પ્રતાપસિંહ ચક્રિત થયો અને વિસ્મય વિસ્ફારિત નયને તેણે પાછા ફરી જોયું. જે તેણે જોયું તે અતીવ વિસ્મય કર ! તેથી તેનો રોષ અને જીદમાં વધવામાં આમી રહી નહિ. તેણે જોયું કે તેની વાંસે એક માત્ર અશ્વારોહી છે. તે અશ્વારોહી, તેનો ભાઈ શક્તસિંહ. !

શક્તસિંહ પ્રતાપસિંહનો ભાઈ થાય. વિષમ વિવાદવશે બન્ને ભાઈઓ વિચ્છીન્ન થયા હતા. શક્તસિંહે મોટા ભાઈ પ્રતાપસિંહનું રાજ્ય છોડી અકબરના પક્ષનું અવલંબન કર્યું હતું. તેના મનમાં વાંસના હતી જે ભાઈના શોણીત પાતે, એક દિવસ વિષમ વિદ્રેષ વન્હિનું શાંતિવિધાન થાશે. તે દીવસે હલદી-ઘાટના યુદ્ધમાં સમ્રાટ અકબરના સેનાબંધુના અંતર્ભાગમાં ઉભો રહી તે જોતો હતો. જે પ્રતાપસિંહ એકલો નીલાસ્વની પીઠ ઉપર બેસી યુદ્ધાંગણથી પલાયન કરી જાય છે. મોટાભાઈની વિપદવાળી અવસ્થા જોઈ નાનોભાઈ શક્તસિંહ નિર્શ્વીત રહી શક્યો નહિ. તેનું કંઠોર વજ્ર જેવું ત્વદ્વય ગળી ગયું, તેનો રોષ પ્રશમિત થયો. તેની જીદમાં લાગ પામી ગયો. વૃતાંત સંભારીને તે દારૂ મર્મ પીડામાં પિડિત થયો. પોતાના ભાઈને વિપદમાંથી ઉગારવા સારૂ તે મોગલ સેનાનો ત્યાગ કરી તેની વાંસે ચાલ્યો, રસ્તામાં વાંસે પડેલ મોગલ સૈનિકોનો વધ કરી નાખ્યો. વીર-વર શક્તસિંહ ભાઈ પ્રતાપસિંહને મળ્યો. દૂરથી તેને આવતો જોઈ રાણા પ્રતાપસિંહ વિષમ સંદેહમાં પડ્યો. તેના હૃદયમાં એકી સાથે રોષનો અને અભિમાનનો દ્વેષ થયો. તેણે જાણ્યું જે શું હવે શક્તસિંહ વેરનો બદલો લેવા આવ્યો છે. મારી આ નિઃસહાય અવસ્થામાં શું તે પોતાની પ્રતિજ્ઞા પાળી લેવા આવ્યો છે ! પ્રતાપસિંહ શરવિદ્ધ કેસરીની જેમ ગાજી ઉઠ્યો અને પોતાની તલવાર ઉંચી કરી શક્તસિંહની પ્રતિક્ષા કરવા લાગ્યો. પણ શક્તસિંહનું મ્હાન વિષણુ અને લજ્જાવતન મુખ જોઈ તેના મનનો સંદેહ દૂર થયો. જ્યારે તે શિશોદીચ વીર શક્તસિંહ, મોટા ભાઈ પ્રતાપસિંહના ચરણમાં આવી પડ્યો. ત્યારે અને તેણે ક્ષમા માગી ત્યારે પ્રતાપસિંહ એક અપૂર્વ આનંદથી આનંદીત થયો. આજ અનેક દીવસે, પરસ્પરનાં દર્શન થયાં. બન્ને ભાઈઓ દારૂ મુખ અને મનોવેદનાને ભુલી ગયા. આજ પરસ્પરના અશ્રુસેકથી પરસ્પરના વૃક્ષસ્થળ સિકત થયા. તે આનંદના સમયમાં પ્રતાપસિંહના પ્રિયતમ અશ્વે પ્રાણનો પરિત્યાગ કર્યો.

ચૈતક, ઉપયુક્ત વીરનો ઉપયુક્ત તુરંગ હતો. તે ચૈતકના પ્રતાપથી અને પ્રભાવથી પ્રતાપસિંહ વિશાળ મોગલ સેનાને વીંધી બહાર નીકળે છે હતો. તે બળુતો હતો જે ચૈતક તેનો પ્રાણરક્ષક હતો. આ સમયે, તે ચૈતકને મરેલો જોઈ પ્રતાપસિંહના આનંદોત્સવમાં વિધન આવ્યું. ત્યારપછી શકતસિંહે, પ્રતાપસિંહને પોતાનો ઘોડો આપ્યો. તે ઘોડાનું નામ આતકરો હતું. પ્રતાપસિંહ તે ઘોડા ઉપર ચઢ્યો. જે સ્થળે તુરંગરાજ ચૈતકનું મરણ થયું તે સ્થળે સમાધીસ્થળ બંધાવ્યું. + પ્રીયજન સાથે પ્રીયજનની મુલાકાત સ્વર્ગ મુખપદ છે. પણ પ્રતાપસિંહ અને શકતસિંહના ભાગ્યમાં તે મુલાકાત સ્વર્ગ મુખપદ નીવડી નહિ. વાંસે સલીમના હૃદયમાં સંદેહ પેદા થાય એવી આશંકા થવાથી શકતસિંહ મોગલ સેનાને મળી જવા પાછો ફર્યો, વિદાય થતી વખતે મોટાભાઈ પ્રતાપસિંહની ચરણ-વંદના કરી શકતસિંહ બોલ્યો, “ જે અનુકુળતા હશે તો હું જલદીથી આપને પાછો મળીશ. ”

જે બે આશામીઓ પ્રતાપસિંહની પછવાડે પડ્યા હતા. તે બંને આશામીઓ શક્તસિંહના હાથે મરાણા. તેમાંથી એક આશામીનો નિવાસ ખોરાસાનમાં હતો. અને બીજાનો નિવાસ મુલતાનમાં હતો. શક્તસિંહ તે ખોરાસાની સૈનિકના ઘોડે બેસી સલીમના દરબારમાં આવ્યો. પણ તેણે જે પ્રથમ આશંકા કરી હતી. તે આ શંકા સંઘટીત થઈ. તેના આવવામાં વિલંબ અને તેની ભાવલંગી જોઈ સલીમના હૃદયમાં સંદેહ પેદા થયો. તેણે તેને તે ખોરાસાની અને મુલતાની સૈનિકની હકીકત પુછી. શક્તસિંહે જવાબ આપ્યો “ જે તેઓ તો પ્રતાપસિંહના હાથથી મરાણા છે. પ્રતાપ-સિંહ તેઓનો સંહાર કરી શાંત નહોતો. પણ છેવટે તેણે મારો ઘોડો પણ મારી નાંખ્યો હું તે ખોરાસાની સૈનિકના ઘોડા ઉપર બેસી આંહી આવ્યો છું. ” શક્તસિંહનું બોલવું સાંભળી સલીમે તેને અભયદાન આપી કહ્યું. “ તમે જે સઘળી વાત સાચી કહેશો તો તમારો દોષ માફ થાશે, સલીમના બોલવાનો અંત આવ્યો નથી એટલામાં શક્તસિંહનું મુખ વર્ષાઋતુના મેઘની જેમ કમેકમે ગંભિર થઈ ગયું. તે નિઃશંકચિતે બોલી ઉઠ્યો. “ એક વિશાળ રાજ્યનો ભાર મારા મોટાભાઈ પ્રતાપસિંહના સ્કંધે આવેલો છે. લાખો લોકનાં મુખદુઃખ તેના ઉપરજ રહેલાં છે. આ સમયે તે મોટી વિપદમાં હતો. તેને તે વિપદમાંથી ન બચાવી હું શીરીતે નિશ્ચિંત રહી શકું. સલીમના મસ્તકનો એક કેશ પણ કંપિત થયો નહિ. તે, પોતે કરેલ પ્રતિજ્ઞાનું પાલન કરવા બુલ્યો નહોતો. તેણે તે સમયે તો શક્તસિંહને બવા દીધો. શક્તિસિંહના પક્ષમાં મંગળ થયું. ઘોડા સમયમાં મોટાભાઈ સાથે જઈ મળ્યો. પ્રતાપસિંહ તે સમયે

x ૨ : વિસ્થળ હાલ “ ચૈતકકા ચયુત્રા ” એવા નામે પ્રસિદ્ધ છે. તે હાલના જાલોર નીકેટ આવેલ છે. ચૈતકનું ચિત્ર, તેના પ્રભુના ચિત્ર સાથે મેવાડના પ્રત્યેક ગૃહસ્થના ઘરમાં હોય છે.

ઉદયપુરમાં હતો, ઉદયપુરમાં આવતી વખતે તેણે વીનસર નામનો કીડલો હસ્તગત કર્યો, ઉદાર હૃદય પ્રતાપસિંહે તે કીડલો શક્તસિંહને આપી દીધો * શક્તસિંહના સંતાન સંતતિએ તેનો અનેક દિવસ ઉપભોગ કર્યો. આવા ભયંકર કાળમાં શક્તસિંહે પ્રતાપસિંહના પ્રાણની રક્ષા કરી તેથી શક્તસિંહનું મહત્વ ઐતિહાસિક ખીનામાં લખવા જેવું છે. તેના તે બેહદ મહત્વ અને ગૌરવનાં વિવરણ ભટ્ટ લોકોના મુખથી સાંભળવામાં આવે છે.

સંવત્ ૧૬૩૨ (ઇ. સ. ૧૫૭૬ જુલાઈ) ના વર્ષના શ્રાવણ માસનો સાતમો દીવસ આર્ય કુળના વીરોચ્છાસનો પ્રસિદ્ધ દિવસ આર્ય ગૌરવની એક મહાયોગ જ્યાં સુધી માનવમંડળ વીરત્વ અને મહત્વની પૂજા કરશે ત્યાંસુધી માનવમંડળીના ઇતિહાસમાંથી તે દિવસ વિરાજતો ખસશે નહિ.

તે દિવસે, પુણ્ય ભૂમિ હલદીઘાટનું શૈલગાત્ર અને શૈલમાર્ગી સઘળા મેવાડના સાહસિક રજપુતોના પવિત્ર શોણિતે અભિષિક્ત થયો. જે ચૈદ હઝાર રજપુતો, આત્મેત્સર્ગીના મહામંત્ર પ્રણોદિત થઈ, હલદીઘાટના ભયાવહ રણસ્થળે અનંતનિદ્રામાં સુતા. તે સઘળાનો પરિચય આપવો, દુષ્કર અને અસંભવિત છે. પણ તેઓમાં જે પ્રસિદ્ધ મહાવીરોહતા, તેનું સાંક્ષિપ્ત વિવરણ આપવું ઉચિત છે. રાણા પ્રતાપસિંહના અતિનિકટના પાંચસો કુટુંબીઓ હતા. ગ્વાલીયરના પદચ્યૂત અને વિવાસિત રાજા રામશાહ ÷ અને તેનો પુત્ર ખંડેરાવ, સાડા ત્રણસો તુયાર-વીરને લઈ હલદીઘાટના યુદ્ધ સ્થળે ઉતરી, મુઆ હતા. સઘળા કરતાં વીરવર આવલાપતિમાનાએ, તે યુદ્ધમાં પુષ્કળ વીરતા બતાવી છે. સઘળાનો વૃતાંત છોડી દઈ એક માત્ર વીરવર માનાના યુદ્ધનો વૃત્તાંત આપવો આ સ્થળે યોગ્ય છે. મહાવીર માન્ના, સાડા ત્રણસો રજપુત લઈ, તે સાગર જેવી મોગલ સેનામાં પેઠો અને બેહદ શૌર્ય થઈ તેની સાથે લડવા લાગ્યો. લડતો લડતો, તે થોડા સૈનિક સાથે રણસ્થળે પડ્યો. જે લોકોએ તેનું યુદ્ધ નૈપુણ્ય જોયું હોય તે તેની બહુ પ્રશંસા કરે તેવું છે. તે દિવસે, મેવાડના પ્રત્યેક વીરવંશ, વીર શુન્ય થઈ ગયાં, અનેક વીરવનિતા વિધવા થઈ.

* શક્તસિંહની માનું નામ બાઈછિરાજ હતું. તે પોતાના જેષ્ઠ પુત્ર રાણા પ્રતાપસિંહનો ત્યાગ કરી વીનસર કીડામાં શક્તસિંહ સાથે રહેતી હતી, તેને રાજમાતાનું યોગ્ય સંમાન નહોતું. પવિત્ર અપત્ય સ્નેહે તેણે તે સંમાન અને રાજ્યનું શહેર છોડ્યું. શક્તસિંહના વંશધરોની જનનીઓ પણ ધર્મનિષ્ઠા નામે પ્રખ્યાત છે.

÷ બાબરે, રામશાહના પુર્વ પુરોએ ગ્વાલીયરમાંથી કહાદી મુક્યા હતા તેથી રામશાહના પુર્વ પુરોએ મેવાડમાં આશ્રય લીધો. રાણાએ આદરથી તેઓને આશ્રય આપ્યો. તેઓના ભરણપોષણ માટે હમેશાના રૂ. ૮૦૦-૦-૦ તેઓને તે આપતો હતો.

જ્યોત્સનાસે ઉદ્ધાસિત થઈ યુવરાજ સદીમે હલદીઘાટનો પર્વત પ્રદેશ છોડ્યો. વર્ષાની અવિહળધારાથી નદી કીનારા વીગેરે કદંમિત થઈ જવાથી ગિરિ પ્રદેશ અત્યંત દુર્ગમ થઈ પડ્યો. એટલે કે તે સમયની અવસ્થા મોગલોને વિદ્ધકર થઈ પડી તે સમયના સુયોગમાં પ્રતાપસિંહે થોડા રોજ નિવૃત્તિ ભોગવી. પણ નવ વસંતના આવવાથી સઘળા રસ્તાઓ યુગમ થઈ પડ્યા. દુર્ધર્ષ મોગલોએ ફરીથી પ્રતાપસિંહનાં ઉપર હુમલો કર્યો. પ્રતાપસિંહ, તે વિશાળ મોગલ સેનાની વિરુદ્ધ મોટા વીર્યથી ઉતર્યો. દુર્ભાગ્યવશે, તે યુદ્ધમાં પણ તેનો પરાજય થયો. તેણે ઉદયપુરનો ત્યાગ કરી, કમલમીરમાં જઈ સેનાદળ સ્થાપ્યું ÷ પણ તે સ્થળે તે નિશ્ચિત રહી શક્યો નહીં. મોગલ સેનાના અધિપતિ કોકાશાહખાજાએ કમલમીરનો ગિરિ પ્રદેશ ઘેરી લીધો. દુર્ધર્ષ મોગલના ઘેરાનો સંપૂર્ણ રીતે અટકાવ કરી પ્રતાપસિંહ ઘણા દીવસ, કમલમીરના કીલ્લામાં રહ્યો. તે સ્થળે આબુપતિ સ્વદેશ દ્રોહી દેવરાજે દગો કર્યો. કમલમીરમાં નાગન નામનો એક કુવો હતો ત્યાં તે એકજ જળાસ્ય હતું. તે દુરાચાર સ્વદેશ દ્રોહીએ તે કુવાના મોગલ લોકોને ખબર આપ્યા. મોગલ લોકોએ વિષધર પનંગારાએ તેનું જળ દૂષિત કર્યું. વિષ દુષ્ટ જળ અનુપયોગી હોઈ, જળાભાવે પ્રતાપસિંહ મોટું દુઃખ પામવા લાગ્યો.

પ્રતાપસિંહે, કમલમીરનો ત્યાગ કરી ચૌદક નામના કિલ્લામાં આશ્રય લીધો. હુદાંત મોગલોએ તે સ્થાનને પણ ઘેરો ઘાડ્યો. શનિ ગુરૂ સરદાર ભણુસિંહે, ચૌદકિલાના ઉદ્ધાર માટે યુદ્ધમાં મોટું પરાક્રમ બતાવ્યું, છેવટે તે યુદ્ધ સ્થળે પડ્યો, એ પ્રસિદ્ધ યુદ્ધસ્થળે મેવાડનો પ્રધાન ભટ્ટ કવી નિપાતિત થયો, તેની હુદયોતેજક વીરગાથા સાંભળી રજપુત વીરો એટલા બધા ઉત્તેજિત થયા હતા કે સઘળાઓ સ્નેહ મમતા છોડી યવનોના ઘેરાનો વ્યર્થ કરી દેવા ચેપા કરવા લાગ્યા. ચૌદનાં ઘેરાનો વૃત્તાંત લઈ કવિએ પોતાના રાજાનું એવું વીર્યકીર્તન કરી જે વીર ગાથા બનાવી છે તે વીરગાથાની આજ પણ મેવાડમાં રજપુતો ગાવામાં આવૃત્તિ કરે છે. તે કવિની પરલોક પ્રાપ્તિ ઉપર રાણા પ્રતાપસિંહને રણમાં ઉત્સાહિત કરવાને કોઈ રહ્યું નહિ. તેણે માત્ર પ્રતાપસિંહ ની ગાથાઓ ગાએલી હતી. એ સઘળી વીર ગાથા, એવી તેજસ્વિની ભાષામાં લખેલ છે કે તે સઘળી વાંચવાથી નિર્જીવ અને નિસ્પૃહ આશામી નવળગે અને અપૂર્વે ઉત્સાહે, ઉફકેરાઈ જાય તેમ છે.

જ્યારે યવનોએ કમલમીરના કીલ્લાનો કબજો લીધો ત્યારે રાજા માનસિંહે ધર્મમતી ગોગુંડા નામના કીલ્લાને ઘેરા ઘાડ્યો. મહોબતખાંએ ઉદયપુરનો કબજો કર્યો. આમીશાહ નામના યવન રાજપુત્રે ચૌદ અને અગુણાપાનોરના મધ્ય સ્થળમાં

÷ સંવત ૧૬૩૩ (ઇ. સ. ૧૫૭૭) ના માધ માસના સાતમાં દિવસે આ યુદ્ધ થયું છે.

રહી, પ્રતાપસિંહ સાથેનો ભીલનો સંબંધ તોડી નાંખ્યો. વળી ફરીદખાં નામનો યવન સેનાપતિ લફકર સાથે પ્રતાપસિંહના આશ્રય સ્થળ ચાંદક સુધી પહોંચી ગયો. એ રીતે ચારે દિશા તરફથી ઘેરાઈ જઈ વીર કેસરી પ્રતાપસિંહ નિરાશ્રય થઈ પડ્યો. આજ મેવાડમાં કોઈ સ્થળે જવાથી પ્રતાપસિંહને સુખશાંતિ નહોતી આજ દુદાંત મોગલો મેવાડના દરેક સ્થળે ફરતા હતાં. પણ તેઓ પ્રતાપસિંહને પકડી શક્યા નહિ. પ્રતાપસિંહ પ્રાણભયે પલાયન કરતો નહોતો. તે ગુપ્તભાવે ગુપ્ત સ્થળે રહી ભટકી શત્રુની ગતિવિધિ જોતો હતો. સામાન્ય યુદ્ધોમાં એ પ્રમાણે ઘણા દિવસો નીકળી ગયા. દુશ્મનોના હાથમાં પ્રતાપસિંહ આવ્યો નહિ. પ્રતાપસિંહ તેઓના હાથમાં ન પડતાં, ઘણા યવનોનો વધ કરી તેઓને ભૂતળ શાયી કર્યા. સેનાપતિ ફરીદખાં વિચારતો હતો જે તેના કબજામાં પ્રતાપસિંહ આવશે પણ તેની ધારણા સુફળવાળી થઈ નહિ. એક સમયે વીરસિંહ પ્રતાપસિંહ, મોગલ સેનાને ક્રૂટ ગિરિમાર્ગમાં રોકી ઉત્સાહિત કરી હતી. પણ ત્યાં કોઈ લોક તેને કબજે કરી શક્યું નહિ. ટુંકામાં વેતન ભોગી મોગલ સેનિકો ક્રમે ક્રમે નિરૂત્સાહિત થઈ ગયા. અનેક રજપુતો સાથે લડવાનો તેઓનો ઉત્સાહ ભંગ થઈ ગયો. વર્ષાની અવિચલ જલધારાથી રાહ માર્ગો તથા છાના માર્ગો કઈમિત થઈ દુર્ગમ થઈ પડ્યા. વળી સઘળા પર્વત પ્રદેશના જળાશયમાંથી વિષાકૃત અને પીડાકર ઘાતવ બાષ્પ નીકળવાથી લોકો નાતંદુસ્ત થઈ ગયા. તે માટે થોડા રોજના માટે સુદ્ધ મોકુફ રહ્યું. એ રીતે દરેક વર્ષાકાળમાં સુદ્ધ મોકુફ રહેવાથી પ્રતાપસિંહને પૂર્ણ નિવૃત્તિ મળતી હતી.

એ પ્રમાણે વર્ષ ઉપર વર્ષો ચાલ્યાં ગયાં, અનંત પ્રકૃતિ રાજ્યમાં ઘણો ફેરફાર થઈ ગયો. તોપણ મોગલ સમ્રાટ પ્રતાપસિંહને હસ્તગત કરી શક્યો નહિ. પ્રતાપસિંહનાં આશ્રય સ્થળ, તેના હાથમાંથી ખસી જઈ મોગલના હાથમાં ગયાં. પ્રતાપસિંહનો દુઃખરાશી ક્રમે ક્રમે વધતો ગયો. એ સમયે તેનો પરિવાર વર્ગ તેની મૂળ ચિંતાનું ખાસ કારણ થઈ પડ્યો. શત્રુના હાથમાંથી પોતાનો ઉદ્ધાર પોતે કરી શકશે, પણ તેના પરિવર્ગમાંથી કોઈ શત્રુના કબજામાં જશે તો તેના ઉદ્ધાર માટે કેવી યોજના કરવી એવી ચિંતાનો તેના મનમાં ઉદય થયો. તે તેની ચિંતા મૂળ વિનાની નહોતી. એક સમયે શત્રુઓના હસ્તમાં તેનો પરિવાર વર્ગ આવી વાતો હતો પણ ભીલ લોકોના મોટા પ્રતાપે તેમ થતાં તેનો બચાવ થયો. સેવાના કાળા નિવાસી ભીલ લોકોએ પ્રતાપસિંહના પરિવાર વર્ગને કલઘની ખાણમાં રાખી તેનો બચાવ કર્યો હતો. પરમ હિતકારી ભીલ લોકો પોતે અનાહારે રહી. પ્રતાપસિંહના પરિવાર વર્ગને આહાર કરાવતા હતા. તેઓ રજપુતના બચ્ચાંને બ્યાદ વીંગેરે સિંહ પશુથી બચાવતા હતા, પોતાના પરિવાર વર્ગની દુર્દશા જોઈ પ્રતાપસિંહ એક ક્ષણવાર પણ

નિરૂત્સાહિત થયો નહિ.

વીરગુણવ પ્રતાપસિંહની અનુલનીય સહિષ્ણુતાનું અદમ્ય સાહસનું અને અઔકિક અધ્યવસાયનું વિવરણ થોડા સમયમાં સમ્રાટ અકબરના કાને પહોંચ્યું. તે અતીવ ચમત્કૃત થઈ રજપુતવીરોને પુષ્કળ સાધુવાદ અને ધન્યવાદ આપવા લાગ્યો. તે સઘળી જનચુતિ સત્ય છે કે મિથ્યા, તે જાણવા માટે પ્રતાપસિંહના ગુઢ નિવાસમાં તેણે ગુપ્ત ખાતમીદારો મોકલ્યા. તે ખાતમીદારોએ જોયું જે પ્રતાપસિંહ પોતાના સામંત સરદારોથી પરિવૃત્ત થઈ એક વિશાળ વૃક્ષ તળે તૃણાસન ઉપર બેસી ભોજન લે છે. અને યોગ્ય આસામીને આનંદથી રાજપ્રસાદનો ઠૂનો આપે છે. તે ગુપ્ત ખાતમીદારે સમ્રાટની પાસે આવી સઘળી હકીકત કહી. તે સાંભળી રાજસભામાં મોટી ભક્તિનો ઉદય થયો. સઘળા પ્રતાપસિંહના બેહદ માહાત્મ્ય ઉપર વિમૂઘ થઈ તેની પ્રશંસા કરવા લાગ્યા.

દુર્ભાગ્યના કઠોર અંકુશતાડનથી અનાહારથી અનિદ્રાથી અને જુદી જુદી ભયંકર ચંત્રણાથી પણ પ્રતાપસિંહ પોતાની પ્રતિજ્ઞાથી વિચલીત થયો નહિ. પણ જોયો તેને પ્રાણથી વહાલા હતા. જોયોના સંમાન સંભ્રમ જાળવી રાખવા તે પુષ્કળ દુઃખ ભોગવતો હતો, તેઓના બેહદ કષ્ટ જોઈ પ્રતાપસિંહની દૃઢતા દૂર જાતી હતી. તે ઉન્મતની જેમ કોઈ કોઈવાર દારૂ શોક કરી બેસતો હતો. હૃદયની પ્રીતિદાયિની વનિતા ગિરિગહનમાં બીલકુલ નિરાશ્રય થઈ પડી રહેતી હતી. તેનો રાજકુમાર રાજભોગ્ય વસ્તુથી વંચિત થઈ ઘણા દિવસ અનાહારે રહેતો હતો. એકવાર દુર્ધર્ષ શત્રુઓના આક્રમણથી થોડાકાળ સુક્તિ પામી, પ્રતાપસિંહ પોતાના પરિવાર સાથે અરણ્ય વિરામ સંભોગ કરવા લાગ્યો. તે સમયે તેની મહિષી અને તેની પુત્રવધુ તૃણખીજનું ચુર્ણ કરી તેનો રોટલો બનાવતાં હતાં. તે રોટલાનો અર્ધ ભાગ તેઓએ ખાલક બાળિકાને વહેંચી આપ્યો. બાકીનો અર્ધભાગ ભવિષ્યના માટે રાખ્યો. પ્રતાપસિંહ પડખે તૃણશય્યા ઉપર સુઈ પોતાના ભાગ્યનો વિચાર કરતો હતો. એટલામાં તે પોતાની દુહિતાનો મર્મ ભેદી ચિત્કાર સાંભળી એકદમ ચમકી ઉઠ્યો.

તેનો ચિંત્તભ્રાત સહસાબંધ પડી ગયો. વિસ્મય વિસ્ફારીત નયને રોતી ખાલીકા તરફ તેણે જોયું તો એક જંગલી બીલાડો અડધી રોટલી લઈ ચાલ્યો ગયો. તે જોઈ દુહિતા રૂવે છે. પ્રતાપસિંહનું લેજું કરી ગયું તેણે ચારે તરફ અંધકાર જોયું. આજ દિન સુધી તેનો અધ્યવસાય અને સાહસ અદમ્ય અને અશુણ્ય હતું. ભયંકર યુદ્ધક્ષેત્રમાં તેના પુત્ર વિગેરે સંબંધીઓએ, પોતાના જીવનનો ત્યાગ કર્યો છે, એમ પ્રતાપસિંહના જાણુમાં હતાં તોપણ તેથી તે નાહિમ્મત નહોતો, શાથી કે તે જાણતો હતો જે, જે કર્તવ્ય સાધન કરવા તેઓ આ પૃથ્વીમાં પેદા થયેલ છે, તે કર્તવ્ય પૂર્ણ કરી તેઓ આ પૃથ્વી છોડી અમરધામમાં ગયા છે,

તેમાં દુખ શું ! પણ આજ આહારાભાવે પ્રાણ પુત્રીને રાત્રી જોઈ એકદમ તે નાહિમ્મત થઈ બોલી ઉઠ્યો, “ જો આવી રીતના દુઃખો ભોગવી રાજસંભ્રમનું રક્ષણ થાતું હોય તો તે રાજ્યસંભ્રમને હઝારો ધિક્કાર છે ” ત્યારપછી થોડા ક્ષણ ઉપર તેણે તે સઘળાં દુઃખનો નાશ કરવા અકબરને પ્રાર્થના કરી.

પ્રતાપસિંહે અકબરને તે વિષયનો એક પ્રાર્થના પત્ર મોકલ્યો. અકબર તે પત્ર પામી પુલકિત થયો, પ્રતાપસિંહના એવા વિનયનો સાર જોઈ તેણે દિલ્લીમાં સર્વત્ર નૃત્યગીત કરવાનો હુકમ કર્યો. નગરમાં ઘેરઘેર નૃત્યગીત થવા લાગ્યાં. મોગલ કુળનાં સઘળાં માણસો આનંદમાં મત્ત થયાં. મોગલ સમ્રાટ અકબરે આનંદોત્કુલ હૃદયે પૃથ્વીરાજ નામના એક રજપુતને પ્રતાપસિંહનો તે પત્ર બતાવ્યો. પૃથ્વીરાજ અકબર પાસે બંદી થયો હતો. જે વર્ષ (સં. ૧૫૧૫) માં રાઠોડ વીર ચૌધરાવે સુંદરમાંથી સ્વપ્રતિષ્ઠિત ચૌધપુરમાં મારવાડનું સિંહાસન ફેરવ્યું તે વર્ષમાં તેનો એક પુત્ર નામે વિકાએ ભારતવર્ષના મરૂ પ્રાંતમાં પોતાના નામથી વિકાનેરની સ્થાપના કરી. પૃથ્વીરાજ વિકાનેર રાજનો નાનો ભાઈ હતો. વિકાના વંશધરોના વિક્રમ પ્રભાવથી વિકાનેર ક્રમે ક્રમે આબાદ થઈ ઉઠ્યું, વિકાનેરના રાજા રાયસિંહે મારવાડ રાજ માલદેવનો અધમ દાખલો અનુસર્યો નહિ. પૃથ્વીરાજ તે રાયસિંહનો ભાઈ થાય. અદૃષ્ટના દારૂણ વિપાકે તે મોગલ સમ્રાટની પાસે બંદી હતો. પણ તેનું હૃદય અસીમ વિરત્વે અને મહત્વે સ્વદેશ પ્રેમપૂર્ણ હતું. પૃથ્વીરાજ વીર પુરૂષ હતો એટલું નહિ પણ તે કવી હતો. એવા સુંદર ગુણે વિભૂષિત થઈ તે તેજસ્વિની ભાષામાં કવીતા કરી મનુષ્યનું મન મુગ્ધ અને રંજન કરતો હતો. અને ખરી જરૂરીયાતે હાથ તલવાર લઈ યુદ્ધ કરતો હતો. ટુંકામાં તે સમયે, રાજસ્થાનમાં તે મહાવીર અને શ્રેષ્ઠ હતો. કાવ્યરસદાયિની વીણાપાણી શારદાના કૃપાળે પૃથ્વીરાજે રાજસ્થાનના સઘળા ભટ્ટ કવીઓ ઉપર જય મેળવ્યો હતો. બાલ્યકાળથી પ્રતાપસિંહના વિરત્વે, ઉદારત્વે અને સહત્વે અનુપ્રાણિત થઈ રજપુત કવિ પૃથ્વીરાજ, પ્રતાપસિંહને દેવભાવે પુજતો હતો. પ્રતાપસિંહે સંધિની પ્રાર્થના વાળો પત્ર મોકલ્યો છે એ વાત જાણી તે દારૂણ મનોવેદનાથી પીડીત થયો. પ્રતાપે, તે પત્ર લખ્યો છે એમ તેને પહેલાં વિશ્વાસ આવ્યો નહિ. તે અકબરની પાસે પોતાની સ્વભાવિક નિર્ભયતા અને સરળતાથી બોલ્યો, “ આ પત્ર પ્રતાપસિંહનો નહિ ” હું સારી રીતે પ્રતાપને ઓળખું છું. આપનો રાજ-મુકુટ પ્રતાપસિંહના માથા ઉપર મુકી દો તોપણ તેજસ્વી પ્રતાપસિંહ આપને નમશે નહિ.

પૃથ્વીરાજે સમ્રાટ અકબરની અનુમતિ લઈ પ્રતાપસિંહને, એક હૂતદ્વારા એક પત્ર લખી મોકલ્યો. પત્ર વાંચતાં માલુમ પડેછે કે પૃથ્વીરાજે પ્રતાપસિંહને અકબરને

નમવાનાં કારણ પુછ્યાં. પણ પત્રની અંદર એક ગુપ્તભાવ રહેલ હતો. દુકામાં પૃથ્વીરાજે એવા અવમાન સૂચક કાર્યમાંથી ફરી જવા, પ્રતાપસિંહને તેમાં વિનતિ કરી હતી. પત્ર કવિતામાં લખ્યો હતો. તે કવિતા, એટલી બધી તેજસ્વિની અને હૃદયગ્રાહિણી હતી. જે આજ પણ અનેક રજપુતો તે આનંદે ગાય છે.

“હીંદુના સઘળા આશા ભરૂંસા હીંદુ ઉપર નિર્ભર કરે છે. રાણો તે સઘળા આશા ભરૂંસા છોડી શક્યો નહોતો. તે સમયના રાજસ્થાનના રજપુતો, પોતાનું જાતીય ગૌરવ છોડી બેઠા હતા, રજપુત સ્ત્રીઓ પવિત્ર સંમમાન ગૌરવ હારી બેઠી હતી. રજપુતનું કુળ અને રજપુતનું રૂપ આ વિશાળ બજારમાં માત્ર એક અકબરથી ખરીદાતું હતું. એક માત્ર ઉદયસિંહના પુત્ર સિવાય અકબરે સઘળાને ખરીદી લીધા હતા. પ્રતાપસિંહ અમૂલ્ય હતો. પ્રકૃત રજપુત થઈ કોઈ નવરોજના દિવસે પોતાની કુળ મર્યાદા હારી બેસે ખરો ! તો પણ ઘણા રજપુતોએ તે પ્રમાણે કર્યું, અનેક રજપુતો, નિરૂપાય થઈ તે નવરોજના દિવસે પોતાની અવમાનતા પોતાની નજરે જોતા હતા. આવા કલંકિત કામથી હમિરનો એક વંશધર દૂર રહ્યો હતો. હમીર વંશધર પ્રતાપસિંહ, દૂરથી, પોતાની કુલ મર્યાદા જાળવી રાખતો હતો.

રાઠોડવીરનો ઉત્તેજનાના સારવાળો પત્ર વાંચી પ્રતાપસિંહ એક અચંડ ઉત્સાહે, પ્રોત્સાહિત થઈ ગયો. તેને એવું માલુમ પડ્યું કે દશ હજાર રજપુતોની મદદ તેને આવી પહોંચી, તે કવિતાના પ્રભાવે પ્રતાપસિંહનું મુલ્ય માન તદ્દય નવોત્સાહ અને નવા બળે ભરાઈ ગયું. તે કઠોર કાર્યક્ષેત્રમાં ઉતરવા ઉન્માદિત થયો.

પ્રકૃત રજપુત હોઈ કોઈ નવરોજના દિવસે, પોતાની કુળ મર્યાદા છોડે ખરો ! દિવાકર જે દિવસે મેષ રાશિમાં પ્રવેશ કરે છે. તે દિવસે પૂર્વ દેશીય મુસલમાનો, નવરોજ (નવ વર્ષ દિવસ) નો મહોત્સવ યાજે છે. પંડતવર અબુલફઝલનો ગ્રંથ (ઇતિહાસ) ભણવાથી તે નવરોજનો વિગુઢ અર્થ માલુમ પડે છે.

એ નવરોજ નવવર્ષનો દિવસ નથી. તે એક મહોત્સવનું પર્વ છે. અકબરે તે નામ બદલી તેનું નામ ખુશરોજ રાખ્યું છે. પ્રતિમાસે નવવર્ષનો દિવસ, એ આનંદોત્સવ થાતો હતો. એ આનંદોત્સવનો દિવસ મુસલમાનોનો પ્રધાન દિવસ હતો. તે દિવસે, મોગલ સામ્રાજ્યમાં સઘળા લોકો આનંદોત્સવથી ભક્ત રહેતા હતાં. દુઃખ અને વિષાદની છાયા પણ કોઈના મુખ ઉપર જોવામાં આવતી નહિ. તે દિવસે રાજસભામાં સઘળા લોકો હાજર રહેતા હતાં. મહીષી પણ મોટા ધુમધામથી દરબારમાં બેસતી હતી. આબરૂદાર મુસલમાનોની અને સામંત રજપુત સરદારોની સ્ત્રીઓ પણ મહીષીના દરબારમાં હાજર રહેતી. તે ખુશરોજનો દિવસ એક વિલક્ષણ વિષયના માટે પ્રસિદ્ધ હતો. રાજમહેલની પાસે એક અવરૂદ પ્રદેશમાં તે

નિમિત્તે એક મેળો ભરાતો હતો. તે મેળામાં માત્ર સ્ત્રીઓ ભરાતી હતી. પુરૂષો તે મેળામાં જઈ શકતા નહિ.

રજપુત અને મુસલમાન વેપારીની સ્ત્રીઓ જુદા જુદા દેશના પ્રગયાત શિષ્ય દ્રવ્ય લઈ તે મેળામાં વેચવા બેસતી હતી. * અને ખીન્ન ગૃહસ્થની સ્ત્રીઓ તે મેળામાં આવી પસંદ કરેલાં દ્રવ્યો ખરીદતી હતી. સમ્રાટ, અકબર, ત્યાં છાનો વેશ લઈ ભ્રમતો હતો તેમાં તે પસંદ કરેલી સ્ત્રીઓ લેતો, અને રાજકીય બાબતની અને રાજ્યાધિકારીની બાબતની હકીકતો પૂછી તેનો મર્મ બાણી લેતો હતો એ ઉત્સવ પ્રતિષ્ઠાના મૂળ દેશમાં એક હેય અને અધમ દુષ્પ્રવૃત્તિ ગુપ્તભાવે રહેલી હતી, તે દુષ્પ્રવૃત્તિ, બુદ્ધિમાન, મનુષ્ય બાણી શકે. કૌશલજ્ઞ અબુલફઝલે એદુષ્પ્રવૃત્તિ અને દુરભિસંધિને ખીન્ન રૂપે વર્ણવી વિશ્વની ચક્ષુમાં ધુળ નાંખીછે. અબુલફઝલનું તે વાત છાની રાખવાનું કૌશલ બહાર પડીગયું અને એકંદર ફળ વાળું થયું નહિ. કાળના અસીમ માહાત્મ્યે સત્યનો આલોક પોતાની મેળે પ્રસિદ્ધ થાય છે. અકબર શું સર્વ લાપાવિત્ હતો ! નિરક્ષર યવની અને રજપુત રમણી જે દુર્ગંધ મિશ્ર લાષામાં વાતાલાપ કરતી હતી. તે શું તે સમજી શકતો હતો ! કોઈ બુદ્ધિવાળો પુરૂષ, સુચતુર અબુલફઝલના કૌશલમાં ભૂલી જઈ અવનત મરતકે અક્ષુબ્ધ હૃદયે, મોગલ સમ્રાટની તે ભયંકર દુરભિસંધિની માટે તેને સાધુવાદ આપશે ખરો ! જેને સામાન્ય જ્ઞાન છે તે પણ તે પાપાશય સમ્રાટની નવરોજ સંબંધે દુષ્પ્રવૃત્તિ કળી કહાડશે. એ પાપમય ઉત્સવમાં કેટલાક પવિત્ર રજપુત કુળોની આબરૂ અને મર્યાદા કલંકશ્રોતમાં ડુબી છે. કેટલીક રજપુત રમણીના પવિત્ર સ્વર્ગીય સતીત્વરત્નો લુટાયાં છે.

જે અકબર “ જગદગુરુ ” “ દિલ્લીશ્વરોવા જગદીશ્વરોવા ” વીગેરે પવિત્ર ઉચ્ચ સંમાન સૂચક ઉપનામ પામેલ છે. જે અકબર નિરપેક્ષ પ્રજા પાળક હતો એમ ઇતિહાસમાં વર્ણિત છે. સન્નતીય ઇતિહાસ લેખકો જેને સત્યસંધ ધર્મનિષ્ઠ વિશુદ્ધ હૃદય એવા અલૌકીક વિશેષણોથી વિભૂષિત કરે છે.

* રજપુતની સ્ત્રી કે પુરૂષ શિષ્યદ્રવ્ય સારી રીતે તૈયાર કરી શકતા હતાં. તે પોત પોતાની તૈયાર કરેલી સામગ્રી વેચવા માટે તે રાજકીય પ્રદર્શનીમાં મોકલતાં હતાં. તેના બદલામાં તેને પુષ્કળ નાણું મળતું હતું. ઘણાંખરાના બાલકોમાં હશે જે એશીયાખંડના કેટલાક દેશના અધિપતિઓ, તેવી કારીગીરીના કામમાં કુશળ હતા. સમ્રાટ ઔરંગઝેબ સારી ટોપી તૈયાર કરી તે મેળામાં વેચવા મોકલતો. તેના વેચાણમાં તેણે જે દ્રવ્ય મેળવ્યું છે તે તેની અંત્યેષ્ટ ક્રીયામાં સારી રીતે વપરાયું છે. ખીલજીમહમદ સાહિબાનુરાગી હતો. તેન. હસ્તાક્ષર ઉત્તમોત્તમ હતા. એ હસ્તાક્ષરથી કવિતા લખી પોથી બનાવીને પોતાના અમીર ઉમરાવમાં વેચતો હતો તેથી તે પુષ્કળ દ્રવ્ય મેળવતો હતો.

તે અકબર ભુવન વિદિત હોઈ, પોતાની પ્રભુતાનો અપવ્યવહાર કરી પથ્થરોનું હૃદય કરી એ રીતનું સાધુ વિગઢિત આચરણ કરે તેનો કોઈ કાળે વિશ્વાસ આવે તેમ નથી. એ વાત હૃદયમાં આવવાથી હૃદયનું છેવટનું તળીયું પણ આલોડિત થઈ જાય છે. અદૃષ્ટ તરંગના પ્રચંડ ધુણિપાકમાં પડી જે રજપુતોએ પોતાની સ્વાધીનતા, જે અકબરને વેચી દીધી. તે અકબરે નિરક્ષર નિકૃષ્ટ હીન માણસની જેમ કામ વિમૂઢ થઈ રજપુતોના પ્રાણ સ્વરૂપ મહિલાના ભુવનનું સાર રત્ન સતીત્વ હરી લીધું. તે મનમાં લાવવાથી તેને ભારતેશ્વર કહેવો તે અત્યંત અયુક્ત છે. તેને કપટતાનો વિશ્વાસઘાતકતાનો અને સ્વાર્થપરતાનો મૂર્તિમાન પિશાચ કહી એ તો ચાલે તેમ છે. કેવળ બીકાનેર રાજકુમાર પૃથ્વીરાજેજ પોતાની સહ ધર્મિણીના ઉંચા સાહસથી અને ધર્મબળના પ્રભાવથી તે નિદારણ શોચનિય અધઃપતનથી આત્મકુળને બચાવ્યું છે. તેની સહધર્મિણી પવિત્ર શીશોદીય કુળમાં પેદા થઈ હતી. તે વીરવર શક્તિસિંહની દુહિતા રાજકુમારી ઉંચાકુળમાં જન્મી ઉંચા ગુણોથી વિભૂષિત હતી. તેની જેવી સર્વાંગ સુંદરી સ્ત્રી તે સમયે રાજસ્થાનમાં નહોતી. પૃથ્વીરાજે અનેક પૂણ્યબળે એલલ્લામભુતા સતી શીરોમણી મેળવી હતી.

દુરદૃષ્ટ વશે પૃથ્વીરાજ મોગલ સમ્રાટ અકબરની પાસે બંદી હતો તેનું સુખ દુઃખ સંપદ વિપદ વીગેરે અકબરના હાથમાં હતું. તેનું ભાગ્ય સૂત્ર મોગલ સમ્રાટના હસ્તમાં હતું, પણ તેમ થયા તે મોગલ સમ્રાટનો અનુગ્રહાકાંક્ષી અને ચરણાનત નહોતો. સર્વ ગુણ સંપન્ન સ્ત્રીના પ્રેમાલાપથી તેણે અધીનતા દુઃખ ઘણા દરજ્જે કમ કરી દીધું હતું. તેની સ્ત્રી તે સમયે રાજસ્થાનમાં સર્વાંગ સુંદરી અને સર્વ ગુણ સંપન્ન ગણાતી હતી. નીચે લખેલું વિવરણ પાઠ કરવાથી તેની સત્યતા વિષે સંશય રહે તેમ નથી એ વિવરણથી તે સ્ત્રી રત્નનું અલૌકિક સતીત્વ પ્રતિપાદન થાય છે. દિલ્લીશ્વર અકબર એક રોજ ખુશરોજના દિવસે આનંદ બજારમાં છાના વેશે ભટકતો હતો એવામાં પૃથ્વીરાજની વનિતાનું સ્વર્ગીય સૌંદર્ય તેના નયન દર્પણમાં પ્રતિફલિત થયું, તે નયનસ્નિર્ધર અપૂર્વ રૂપલાવણ્ય જોઈ તેના મન પ્રાણ મોહિત થયા, ચિત્રાર્પિતની જેમ ઉભો રહી સમ્રાટ અકબર અનિમિષ નયને તેની એ રૂપસુધા પીવા લાગ્યો, દિલ્લીશ્વરના તદ્દયમાં પાપ વૃત્તિ બળવાળી થઈ ઉઠી, વિશ્રામકક્ષમાં જઈ, પોતાની પાપવૃત્તિની ચરિતાર્થતા સાધવા માટે તે સુયોગ પોતા લાગ્યો. તેની તે અધરા પાપવૃત્તિ અને પાશવવૃત્તિના ઉદ્વેગનાં બે કારણ હતા, પહેલું કારણ પોતાની કામ લાલસાનું તૃપ્તિ સાધન બીજું કારણ પવિત્ર મેવાડ રજપુત કુળમાં કલકાર્પણ એ બન્ને કુટિલ કારણને વશીભૂત થઈ મોગલ સમ્રાટ કૌશલ ક્રમે તે સુરસુંદરી રજપુત મહિલાને હસ્તગત કરવાની યેદા કરવા લાગ્યો. જે રક્ષક હતો તે ભક્ષક થઈ બેઠો. જેના ઉપર સુખ

હુઃખ ધર્મ અધર્મ જીવન મૃત્યુ વીગેજે આધાર રાખે છે તેજ નિષ્ઠુર પશુવત્ આચરણ કરવા લાગ્યો. જે સાક્ષાત્ ધર્મનો અવતાર હોય સર્વત્ર પૂજ્યતા હોય તેજ અધર્મની મૂર્તિ ધારણ કરી, પશુવત્ ચલાવવા લાગ્યો. એ િમ સદેહમાં, એ દારૂણ દુવપાકમાં અને એ કઠોર અગ્નિપરિક્ષામાં આજ કોઈ પાતિત્યના ધર્મનું રક્ષણ કરે ! સરલ રજપુત કુમારી મેળામાંથી ઘેર આવી. જ્યાં આંગણવાડી થઈ તે સર્વદા જતી આવતી હતી આજ તેજ માર્ગે તેણી ગઈ. કેટલેક દુર જઈતેણે જોયું જે ચારે દિશાના બારણા બંધ છે, બહાર જવાનો કોઈ રસ્તો નથી તે અતિવ વિસ્મીત થઈ. ક્રમે તેના તદ્દયમાં જુદાજુદા પ્રકારના સંદેહો આવવા લાગ્યા, તે સમયે અકસ્માત એક તરફનું બારણું ઉઘડ્યું તે બારણામાંથી દીક્ષીશ્વર અકબર નીકળ્યો. કામોન્મત ભાવે પોતાના બે હાથ લાંબા કરી તે રજપુત સુંદરીની સામે ઉભો રહ્યો અને જુદાં જુદાં લુપ્થ વચને તેને પ્રલોભન આપવા લાગ્યો. દારૂણ રોષ અને જીદાંસામાં સતીનું તદ્દય મથાઈ ગયું, તેણે જલદીથી પોતાની કડ ઉપરથી એક તીક્ષણ છરી કહાડી અકબરના તદ્દય ઉપર આંખી રોષ કષાયિત નયને તે બોલી, “ ઇશ્વરના નામે સોગંદ ખાઈ બોલ જે હવે કોઈ દીવસ રજપુત કુળ કલંકાર્પણ નહિ કરું, બોલ ! સોગન લે ! નહિતો આ તીક્ષણ ધારવાળી છરી તારા તદ્દયના શોણીતમાં સ્નાન કરશે.” રજપુત સતીનું અદભૂત સાહસ જોઈ મોગલ સમ્રાટ સ્તબ્ધ થઈ ગયો. તેની પાપવૃત્તિ પલાયન કરી ગઈ. પાપકલુષિત મોહાંધ અંતઃકરણ પવિત્ર થઈ ગયું સતીનું કહેવું તે પાળી ન શક્યો એમ ન બન્યું. ભટ્ટ ગ્રંથમાં લખેલ છે જે એ સમયે મેવાડની અધિષ્ઠાત્રી દેવી લગવતી વિસ્વમાતા તે પાપ વિલાસ જીવનમાં સિંહાસન ઉપર બેસી આવિર્ભાવ પામી. તેણે તે રજપુત સ્ત્રીનું પાતીવ્રત્ય જાળવવા તેના હાથમાં તેણે છરી આપી. તે છરી લઈ અકબરનું શોણીત પાડવા તે તૈયાર થઈ. પૃથ્વીરાજના જેષ્ઠભાતા રાય-સિંહે એવી ગુણવતી પત્ની મેળવી નહોતી. પવિત્ર પાતિવ્રત્યના અભાવે અથવા ભીરૂતા વશે, રાયસિંહની તે પત્ની દિલ્લીશ્વરના તે અનર્થકર પ્રલોભનમાંથી બચી નહોતી. સામ્રાજ્ય રત્નભૂષણના પ્રલોભનમાં તેણે પોતાનું પાતીવ્રત્ય ખોઈ દીધું પાતિવ્રત્ય ધર્મથી એ ભ્રષ્ટ થઈ. રાયસિંહની પત્ની પોતાના સ્વામીના ઘરમાં આવી. તે સમયે તેજસ્વિ પૃથ્વરાજે પોતાના સહોદર રાયસિંહને મર્મભેદી વચને કહ્યું, “ સુવર્ણ અને મણીરત્નના અલંકારથી પાપી કલેવર મંડીત કરી ચારે દિશા કિરણવાળી કરતી, તમારી ધર્મપત્ની આપણા ઘરમાં પાછી આવી છે પણ મોટા ભાઈ? તમારી મરદાઈ ક્યાં ગઈ ? ”

પુણ્યશ્લોક પ્રતાપસિંહની પવિત્ર જીવનીની સમાલોચના કરતાં કરતાં પ્રયોજન વશે આપણે બીજા વિષયનું અનુશીલન કરવા પ્રવૃત્ત થઈ ગયા. હવે

પ્રતાપસિંહની પવિત્ર જીવનીનું વધારે સમાલોચન કરવા આપણે તત્પર થઈએ. પૃથ્વીરાજની તેજસ્વિની કવીતા પાઠ કરી વીર કેસરી પ્રતાપસિંહ નવજીવને ઉજ્જલિત થઈ ઉઠ્યો. અને દુર્ધર્ષ યવનોને તેઓના અત્યાચારનું ઉપયુક્ત ફળ આપવા તે તૈયાર થયો. હવે પ્રતાપસિંહ વિનિત થયો છે એમ જાણી મોગલ સેનાપતિઓ પોતપોતાની છાવણીમાં જઈ જુદીજુદી જાતના આમોદપ્રમોદ કરવા લાગ્યા, નૃત્યગીતમાં અને આનંદોત્સવમાં સઘળા મગ્ન થયા.

પ્રતાપસિંહે, પોતાનું સેના દળ લઈ મુસલમાનો ઉપર હુમલો કર્યો. તે હુમલામાં અનેક મુસલમાનો નિપાત થયો, અનેક મુસલમાન પ્રાણ લઈ પલાયન કરી ગયા. પણ તેથી પ્રતાપસિંહનો ફળોદય થયો નહિ. હજારો મોગલ સૈનિકો મરાણા. વળી તેના ઠેકાણે હજારો સૈનિકો, આવી ઉભા રહ્યા. ક્રમે મોગલ સૈનિકોની સંખ્યા વધી. પ્રતાપસિંહને ફરીવાર ઉત્તેજિત થયેલો જોઈ તેઓ તેને વને વને, પર્વતે પર્વતે શોધવા લાગ્યા. પણ મોગલ સૈનિકો તેનું એક પણ ફાડુ ખંડિત કરી શક્યા નહિ. તે પોતાના છાના સ્થળમાં સંતાઈ રહી લાગ પડે મોગલસેના ઉપર છાપો મારતો હતો. એ રીતે અનેક દિવસ નીકળી ગયા, અદ્દાશિને અને અનશને કષ્ટથી પ્રતાપસિંહ પોતાના દીવસો કહાડવા લાગ્યો. ક્રમે તે પ્રમાણે પણ દિવસ કહાડવાનું તેને બની આવ્યું નહિ. હવે વૃક્ષ ઉપર ફળ નહોતાં. હવે જમીનમાં કંદ મુળ નહોતા, હવે ત્રણો ઉપર બીજ નહોતાં કે તે ખાઈ, પોતાની પ્રાણ યાત્રા તે કરે. છેવટે અનાહારે પશુની જેમ મરણ પામવાનું આવ્યું, પશુની જેમ મરવાનું થાય તો તેથાઓ. તેમાં પ્રતાપસિંહને ક્ષતિ નહોતી. દુઃખ નહોતું શાથી કે મરણ એક જીવનની નિયત્તિ છે પણ તેને તો સ્વદેશના માટે માતૃભૂમિના માટે મરવાનું હતું. તેથી મરવામાં તેને કોઈ રિતનો શોક નહોતો પોતાની ધર્મ પત્નીને, દુઃખમાં, કષ્ટમાં, જરજરીભૂત જોઈ તેને ગ્લાની અને શોકની સીમા રહી નહી, તેનો પ્રાણપ્રિય પરિવાર વર્ગ અનશને દિવસ કહાડે છે તે જોઈ તેના પ્રાણ સુકાઈ જવા લાગ્યા આવી નિદારૂણ શોચનીય અવસ્થામાં રહી તે શીરીતે ભીમ પરાક્રમ વાળી મોગલ સેના સાથે લડે? તેની માણસની મદદ નાશ પામી, તેનો શામાન સહાય લય પામ્યો. તેની છેવટે સ્વાધીનતા પણ ગુમ થવા લાગી, તેના સઘળા ઉદ્યમો વ્યર્થ થવા લાગ્યા. હવે બાપ્પારાઓળના પવિત્ર કુલમાં કલંક બેસે તેમ થવા લાગ્યું, હવે બીજો કોઈ ઉપાય ન દેખતાં, વીર કેસરી પ્રતાપ સિંહે સ્વદેશ ત્યાગ કરી જવાનો નિશ્ચય કર્યો. સિંધુ પ્રદેશના સૈકત સ્થળના સગદી રાજ્યમાં પોતાનો લાલ વાવટો સ્થાપવા તેણે વિચાર કર્યો. તે સ્થળે જવાનો સઘળો સામાન તૈયાર થયો. તેની સાથે રહી જે સરદાર સામંતો સુખદુઃખ ભોગવતા હતા, તેઓએ પણ તેની સાથે જવાનો વિચાર રાખ્યો. પોતાની સ્ત્રી કન્યા પુત્ર વીજેરેને

સાથે લઈ કેટલાક સામંત સરદારો સાથે પ્રતાપસિંહ, શોક ભરેલા ત્વદ્યે ધીરેધીરે આરાવલીના શિખર પ્રદેશથી ઉતર્યો. એકવાર તેણે સ્નેહથી ચિતોડ તરફ જોઈ લીધું. તેણે બાણ્યું હવે તો આ જીવનમાં ચિતોડનો ઉદ્ધાર થાશે નહિ.

વીર કેસરી પ્રતાપસિંહ માતૃભૂમિ છોડી શક્યો નહિ, આરાવલીમાંથી ઉતરીને મરૂભૂમિના પ્રાંત પ્રદેશમાં આવી પહોંચ્યો, એટલામાં તેનો વિશ્વસ્તમંત્રી ભામશા પુષ્કળ દ્રવ્ય લઈ આવી તેને મળ્યો. ભામશાએ તે સઘળું દ્રવ્ય પ્રતાપસિંહના ચરણમાં મુક્યું. તે પુષ્કળ સંપત્તિ એકલા ભામશાએ મેળવેલ નહેતી. તેના પુર્વજો મેવાડના મંત્રિત્વના હોદ્દાએ ઘણા વર્ષ સુધી હતાં, તે અવસરમાં તેઓએ તે સંપત્તિ મેળવેલ હતી. મંત્રિવર ભામશાએ તે સઘળું દ્રવ્ય પ્રતાપસિંહને આપ્યું. તે દ્રવ્યની સહાયે, બાર વર્ષ, પચીસ હજાર સૈનિકોનું ભરણ પોષણ થાય તેમ હતું. એળેહદ ઉપકારના માટે મહાત્મા ભામશા, મેવાડનો ઉદ્ધારકર્તા કહેવાયો. આવું આવું આનુકુલ્ય આવવાથી પ્રતાપસિંહે પોતાના સામંત સરદારોને એકઠા કર્યા અને થોડા સમયમાં તેણે મોગલ સેનાપતિ શાબાજખાં ઉપર હુમલો કર્યો.

પ્રતાપસિંહ, મરૂ ભૂમિ થકી પલાયન કરી ગયો છે. એમ મોગલો નિશ્ચિત કર્યું હતું. પણ તેઓનો તે નિશ્ચય, વિપરિત રીતથી નીવડ્યો. શાબાજખાં તે સમયે દેવીર નામના સ્થળે છાવણી રાખી નિશ્ચિંત ભાવે રહ્યો હતો. તે સમયે પ્રતાપસિંહનો યુદ્ધ ભેરીનાદ તેને કાને પડ્યો. શરતાડીત શુકતસિંહની જેમ વિરેંદ્ર પ્રતાપસિંહ શાબાજખાં ઉપર પડ્યો. દેવીરના સ્થળે બંને સેના વચ્ચે દારૂણ યુદ્ધ આણ્યું પણ બળગર્વિત શાબાજખાં પ્રતાપસિંહનો હુમલો સહન કરી શક્યો નહિ. તે પોતાના દળ સાથે પ્રતાપસિંહના હાથમાં આવી પડ્યો. તે સરદાર પ્રતાપસિંહ પાસેથી છુટી આમૈત નામના સ્થાને પલાયન કરી ગયો. તે સ્થાને વળી એક મોગલ સેનાદળ હતું. પ્રતાપસિંહ તે સ્થાને આવી પહોંચ્યો. અને ત્યાં તેણે સઘળાને ઉત્સાહિત કરી દીધા. આ સઘળા સમાચાર મોગલોના કર્ણગોચર થયા. તેઓ અત્યંત ગભરાયા. પ્રતાપસિંહને તેના દળ સાથે સંઘલીત કરવા તેઓ તૈયારી કરવા લાગ્યા. પ્રતાપસિંહ કમલમીરના મોગલો ઉપર પડ્યો. અને ત્યાંના સેનાદળના અધીપતિ અબ્દુલ્લાનો તેણે તેના દળ સાથે સંહાર કર્યો. એ રીતે થોડા સમયમાં પ્રતાપસિંહના કળન્તમાં એકંદર બત્રીશ નાના કીલ્લા આવ્યા. તે બત્રીશ કીલ્લામાં જેટલા મુસલમાન હતા, તેઓનો પ્રતાપસિંહે સંહાર કર્યો. એવી રીતે થોડા સમયમાં એટલે સંવત્ ૧૫૮૬ (ઇ. સ. ૧૫૩૦)માં ચિતોડ, અજમેર અને મંડળગઢ વિના સઘળા મેવાડ પ્રદેશનો પ્રતાપસિંહે ઉદ્ધાર કર્યો. જે માનસિંહ પ્રતાપસિંહનો પરમ શત્રુ, જે માનસિંહના વિદ્વેષાનળમાં પડી પ્રતાપસિંહ બહુ

કળે ભોગવતો હતો.. જે માનસિંહને સ્વહસ્તે સંહાર કરવા પ્રતાપસિંહ ક્રોધ પામ્યો હતો. તે રજપુત કલંક, સ્વદેશદ્રોહી માનસિંહ જીવતો રહી સુખ ભોગવે તે હકીકત પ્રતાપસિંહના હૃદયમાં સહ્ય થાતી નહોતી. તેના સ્વદેશદ્રોહનાં ઉપયુક્ત કૃણ આપવા માટે પ્રતાપસિંહ અંબર ઉપર હુમલો કર્યો. અને તેના પ્રધાન વાણીજ્ય નગર માલપુરનું ઉત્સાહન કરી પ્રતાપસિંહ પોતાના પ્રદેશમાં આવી પહોંચ્યો.

થોડા દીવસમાં પ્રતાપસિંહ ઉદયપુરનો ઉદ્ધાર કરવા સત્તાવાળો થયો. તે ઉદ્ધાર કરવાના ઉદ્યમમાં તેને અધીક પ્રયાસ સહવે પડે તેમ નહોતું. શત્રુકુળ વિના વિવાદે તે પ્રદેશનો ત્યાગ કરી પોતાના પ્રદેશમાં આવી ગયું. ઉદયપુરની ચારે બાજુનો પ્રદેશ પ્રતાપસિંહના કળનમાં આવી જવાથી ઉદયપુરની રક્ષા થવી મુશ્કેલ બાણી સમ્રાટ અકબરને ઉદયપુર છોડી દેવાની જરૂર પડી હતી.

ભોગલ સમ્રાટ અકબરે અનુગ્રહ કરી ભયંકર યુદ્ધ વિગ્રહમાંથી પ્રતાપસિંહને શાંતિ આપી તેથી કરી પ્રતાપસિંહ શું સુખી થાય ખરો ! પ્રતાપસિંહને સુખ ક્યાંથી હોય ! જે અકબર તેની કનકમય મેવાડ ભૂમિને મસાણુ જેવી કરી દઈ તેના આત્મીય મનુષ્યોના કોહીએ એ ભૂમિને સિકત કરી આપ્યો ગયો છે. તે અકબર કાંઈ પણ આપત્તી વિના ભારતવર્ષ ઉપર શાસન કરે તે બેઠું પ્રતાપસિંહને સુખ શાંતિ ક્યાંથી હોય ! તેની શત્રુતાની પરિશોધ પિપાસા પ્રશમિત થઈ નહોતી.

જે ઉદ્દેશો, તેણે રાજ્યધન પરિત્યાગ કરી દુઃખ કષ્ટ ભોગવેલ છે, તે ઉદ્દેશ સિદ્ધ થયો શું, જ્યારે તે સિદ્ધ ન થયો. ત્યારે તેને સુખશાંતિ ક્યાંથી હોય ! તેણે કોર યુદ્ધ વિગ્રહમાંથી નિષ્કૃતિ મેળવી ખરી પણ તેથી તેના હૃદયમાં શાંતિ થઈ નહિ. મેવાડની ભૂમિનો પુરો ઉદ્ધાર ન થયો તે બાણી પ્રતાપસિંહ મોટા ઉદ્દેગમાં હતો. તેણે જે વિચાર્યું હતું તે થયું નહિ, તેને કષ્ટની હદ રહી નહિ તેની મનની આશા મનમાં રહી. તેનાથી ચિતોડપુરનો ઉદ્ધાર થયો નહિ. તે દુર્ધર્ષ શત્રુનું પ્રાયશ્ચિત વિધાન કરી શક્યો નહિ, જે ચિતોડ તેના પિતૃ પુરૂષોની આવાસ ભૂમિ હતી. જે ચિતોડ ઘણું કરી હઝાર વર્ષથી ગિરહોટ કુળના તાબામાં હતું. આજ તે ચિતોડ તેના ઉત્તરાધિકારી પ્રતાપસિંહના કળનમાંથી ગયું. આજ તે ચિતોડથી પ્રતાપસિંહ પુરેપુરો અપરિચિતા એ ચિંતા, હઝારો સાપણની જેમ તેના હૃદયમાં દંશ કરતી હતી તે ચિંતામાં તેને સંસાર વિષમય લાગ્યો. ભોગલ સમ્રાટ અકબર પ્રતાપસિંહના વીરત્વે વિમુગ્ધ થયો તેણે હવે તેની સાથે યુદ્ધ કરવું અનુગ્રહ કરી બંધ કર્યું તેણે તેને હવે વધારે પીડા આપવી નહિ. અકબરે વિચાર્યું હતું જે તેના એ અનુગ્રહથી પ્રતાપસિંહ સુખી થશે. પણ તે બાણી નહોતી. જે પ્રતાપસિંહ જેવો વીર પુરૂષ શત્રુએ બતાવેલ અનુગ્રહથી સુખી થાય નહિ. પ્રતાપસિંહ અકબરના એ અનુગ્રહથી ઉલટો અભિપ્રાય થયો. અગર જો કે સમ્રાટ

અકબરનો અનુગ્રહ કોમળ હતો પણ તે વીરવર પ્રતાપસિંહના હૃદયમાં કાણું પાડી દેતો હતો. તે અકબરને અને એવા અનર્થકર રાજ સંમાનને હઝારો ધિક્કાર આપવા લાગ્યો.

પ્રતાપસિંહ પ્રાઠાવસ્થામાં આવી પડ્યો. તેની યૌવનની આશા શાંત મૂર્તિ ધારણ કરી પ્રાઠ દશામાં આવી જઈ લવિષ્યત્ વૃદ્ધાવસ્થાની સૂચના કરતી હતી. વીરચુડામણિ પ્રતાપસિંહ તે અવસ્થામાં પણ મુખ પામ્યો નહિ. ચિંતા કલેશ યંત્રણા વીગેરે ભોગવી પ્રાઠાવસ્થામાં થોડો કાળ કાઢી તે વૃદ્ધાવસ્થામાં આવી પહોંચ્યો, તેનું શરીર વિશુષ્ક થઈ ગયું તેની તેજસ્વીની અવસ્થાએ શાંત મુર્તિ ધારણ કરી. આશા ફળવાળી થઈ નહોતી તો પણ તે આશા પ્રતાપસિંહે છોડી નહોતી, તેણે ચિતોડ ઉદ્ધારની આશા છોડી નહોતી. તે ચિતોડ તેના જીવનનું જીવન હતું. ઉદયપુરના શૈલશેખર ઉપર બેસી, તે ચિતોડના મહેલના ઉંચા ઉંચા સ્તંભો જોતો હતો. પ્રતાપસિંહ ચિતોડપુરીનો ઉદ્ધાર કરી શક્યો નહિ. એ ભયંકર અનુતાપે પ્રતાપસિંહનું હૃદય કાયમળળતું હતું. ભદ્ર ગ્રંથોમાં લખેલ છે જે એકવાર પ્રતાપસિંહ નૈદાઘ દિનાંતે ઉદયપુર પાસેની પર્વતમાળાના શિખર ઉપર બેસી એકાગ્રહ ચિત્તે. ચિતોડના અભ્રભેદી મહેલોના સ્તંભોને જોતો હતો. દિવાકર સુદીર્ઘ દિવા ભાગ છોડી કલાંત દેહે ધીરે ધીરે પશ્ચિમાચલ, તરફ જતો હતો. તેના કિરણો વાદળામાં પ્રતિક્ષિત થઈ મુંદર શોભા ધારણ કરતાં હતાં. પ્રતાપસિંહ, ચિતોડના રક્તરક્ષિત મંડીત દુર્ગપ્રાચીર અને સ્તંભો જોતો હતો. પણ તે પ્રકૃતિનો એ સૌહાર્યરાગ જોતો નહોતો. તેના નયન ઉઘાડાં હતાં પણ તે સ્વકાર્ય સાધનમાં નિરત નહોતાં. તેઓ બાહ્ય જગતને છોડી દઈ અંતર્જગતનું એક વિસ્મયકર ચિત્ર જોતો હતો.

તેણે જોયું જે યુવક બાપ્પારાઓળ મૌર્ય માનસિંહના માથા ઉપરથી રત્ન મંડિત રાજ મુકુટ લેઈ લઈ પોતાના મસ્તકે મુકે છે, ત્યારપછી સમર કેસરી સમરસિંહ ચવનના કરાળ આસમાંથી ભારતવર્ષની સ્વાધીનતા લક્ષ્મી ઉદ્ધારવા માટે વીરવર પૃથ્વીરાજ સાથે પવિત્ર દષદ્વૃત્તીના તીરે પ્રાણ હારી જાય છે. એટલામાં કયાંકથી મેઘમાળાએ આવી, ચિતોડને આચ્છન્ન કરી દીધું. તે મેઘમાળાને તોડી ચિતોડની અધિષ્ઠાત્રી દેવી ચિતોડના ઉંચા કીલ્લા ઉપર જઈ બેઠી. અકસ્માત શ્રવણ ભૈરવ વિનાદે સઘળી મેવાડ ભૂમિ ત્રસ્ત થઈ ગઈ. તેમાં રાણા લક્ષ્મણસિંહના બાર પુત્રોએ, દેવીનું ખપ્પર પોતાનાં લોહી આપી ભરી દીધું. તે ભયંકર દૃશ્ય કોં ડોમે વધારે ભયંકર થઈ પડ્યું. એટલામાં દેવલ સરદાર વાઘજી વીરવર જયમલ્લ અને પુત્ર તેની વીરજનની અને વીરપત્ની પ્રચંડ રણ તુરંગે બેસી ભયંકર રણ સાગરમાં કુદી પડ્યા. એકદમ ચિતોડનો જીવંતભાવ અંતર્હિત થયો. એકદમ

મેઘબળે ચિતોડનાં સઘળાં અંગ ઠંકાઈ ગયાં. ચિતોડની અધિષ્ઠાત્રી દેવી ચિતોડને છોડી ચાલી ગઈ. અંધારૂં વધારે ગાઢ થવા લાગ્યું. કાપુરૂષ ઉદયસિંહ સ્વાધીનતાની આવાસ ભૂમિ ચિતોડને છોડી ચાલ્યો ગયો. એવાં દૃશ્ય બેઠું પ્રતાપસિંહ દારૂણ મનોવેદનાથી પીડિત થયો. તેનો તે વિકટ ચિંતા જ્ઞાત એકદમ બંધ પડી ગયો. સહસા તેને બાહ્ય જ્ઞાનનો ઉદય થયો. વિસ્મયથી વિષાદથી વિચલિત થઈ તેણે બહિર્જગત ઉપર ધ્યાન આપ્યું. તેણે જોયું જે દિવાકર અસ્તંગત ત્યારપછી આત્મવિષયિણી ચિંતાનો પ્રાદુર્ભાવ થયો. તેણે પોતાની વર્તમાન અવસ્થા જોઈ. તે સઘળી ચિંતાએ તેના ઉપર હુમલો કર્યો. યુદ્ધ બંધ પાડી દઈ અકબરે, જે અનુગ્રહ બતાવ્યો હતો તે અનુગ્રહ પ્રતાપસિંહના હૃદયમાં સદ્ય થાય ખરો ! વીર કેસરી પ્રતાપસિંહ શત્રુનો અનુગ્રહ સહન કરે તેવો નહોતો.

તે દિવસથી વીરશેખર પ્રતાપસિંહના હૃદયમાં જે આઘાત લાગ્યો તે આઘાતની મોટી વ્યથામાંથી તે આરોગ્યતા મેળવી શક્યો નહિ, તે આઘાતથી પ્રતાપસિંહના હૃદયનાં દરેક સ્તર દબાઈ ગયાં, તેનું હૃદય ભગ્ન થઈ ગયું. તેનું હૃદય શોચનીય અવસ્થાથી ભાંગી ગયું. થોડા દિવસમાં તેણે પોતાના ગૌરવમય મધ્યાન્હ કાળે અકાળે આલોકમાંથી વિદાયગિરી લીધી તેના અંતિમકાળના વિવરણનો પાઠ કરવાથી કોઈ આશામી શોકાશ્રુ બંધ કરે તેમ નથી. તે જેવો અલૌકિક મહત્ત્વે અને વીરત્વે જીવિત હતો. તેવોજ અલૌકિક મહત્ત્વે અને વીરત્વે મૃત હતો. તે ક્ષત્રિય ગૌરવ અને માહાત્મ્યનો આદર્શ સ્વરૂપ હતો. રાજગૃહમાં પેદા થઈ કોઈ પણ આશામી પ્રતાપસિંહ જેવો હૃદ્દેશાગ્રસ્ત થયો નથી. કોઈ પણ આશામીએ ભયંકર વિઘ્નો અને આપતિની સામે પ્રતાપસિંહની માફક યુદ્ધ કર્યું નથી, સ્વદેશાનુરાગ અને સ્વજાતિ પ્રેમના પવિત્ર મંત્રે પ્રજ્વલિત થઈ કોઈ આશામીએ પ્રતાપસિંહની જેમ, એ રીતનો આત્મત્યાગ કર્યો નથી. તેથીજ ઐતિહાસિક ઉદ્દેશ છે જે પ્રતાપસિંહ દેવતા, પ્રતાપસિંહ નરરૂપે દેવ, આ બેનશીબ ભારતભૂમિના ઉદ્ધાર માટે પ્રતાપસિંહ પાપી પૃથ્વી ઉપર અવતર્યો.

રાજ મહેલો વીગેરેનો ત્યાગ કરી વીરપુંગવ પ્રતાપસિંહ પેશલા સરોવરના તટ ઉપર કેટલીક કોટડીઓ બનવાની હતી. તે કોટડીઓમાં નિવાસ કરી પોતે અને પોતાના સામંતો દારૂણ શિત ગ્રીષ્મ અને વરષાના પ્રાકૃતિક ઉત્પીડનથી પોતાનો બચાવ કરતા હતા. આજ જીવનના અંતિમકાળે, પ્રતાપસિંહ તે કોટડી માંહેની એક કોટડીમાં સામાન્ય શય્યા ઉપર સુતો હતો, ત્યાં સુઈ મૃત્યુના કઠોર આદેશની તે પ્રતીક્ષા કરતો હતો. તેના સુખ દુઃખના અનુચર સરદારો તેની શય્યા તરફ બેઠા હતા. સઘળા સામંત સરદારો પ્રતાપસિંહના મ્હાન સુખ તરફ જોઈ રહ્યા હતા. હવે એકદમ અનિબંધ થાશે એમ બાણી સઘળા તેની અંગભાંગી તરફ સતર્ક.

તાથી જોતા હતા. એટલામાં તેનું શીર્ષકંકાળ તાડિત વેગે કંપિત થઈ અદ્ભૂત દૃશ્ય ધારણ કરી બેઠું. તેના મુખમાંથી પ્રચંડ દીર્ઘ નિશ્વાસ નીસર્યો. તે જોઈ પાસે બેઠેલા સઘળાઓ વિષમ ચંત્રણાથી પીડીત થયા. તે સઘળાની અંખમાં આંસુ આવ્યાં. તે સમયે સાલંબ્રાધીપતિએ કાતર સ્વરે પ્રતાપસિંહને બુદ્ધિયુક્ત “ શામાટે ! શામાટે ! મહારાજ ! આટલું બધું દારૂણ દુઃખ આપના પવિત્ર આત્માને વ્યથિત કરે છે. આ અંતિમ શયનમાં પણ શાથી આપની શાંતિમાં વ્યાધાત આવ્યો ” ક્ષણ કાળ પછી પ્રતાપસિંહે ધીરે કહ્યું, સરદાર શીરોમણી ! પ્રાણ હજી સુધી બહાર નીકળતા નથી. માત્ર એકજ આશ્વાસન વાક્ય મળે તો પ્રાણ હમણાં બહાર નીસરી જાય તેવું છે, તે આશ્વાસન વાક્ય તમારા થકી છે તમે મહારી પાસે શપથ કરી કહો જે જીવિત હોય ત્યાં સુધી તુકીના હાથમાં માતૃભૂમિને આપવી નહિ. બોલો. એમ બોલો. તે સાંભળી હું મુખી થઈ કાયમના માટે નયનોમુકિત કરી દઉં. મારો પુત્ર અમરસિંહ આપણા પૂર્વજોની ગરિમા રાખે તેવો નથી. વળી ગરિમા રાખવામાં કદ જોગવી શકે તેવો નથી. બોલતાં બોલતાં પ્રતાપસિંહના વિશાળ પાંડુવદને એક ગંભીર ભાવ ધારણ કર્યો. પ્રતાપસિંહના કહેવા પછી પાસે રહેલા સરદારો એક સ્વરે બોલી ઉઠ્યા, “ અમે સહુ કસમ લઈ બોલીએ છીએ જે જ્યાં સુધી અમારામાંથી એક આશામી પણ જીવતો રહેશે ત્યાં સુધી તુકીઓ મેવાડ ભૂમિનો સ્પર્શ કરી શકશે નહિ, ત્યાં સુધી રાજકુમાર અમરસિંહ આપના આદેશની અવહેલા કરી શકશે નહિ. જ્યાં સુધી મેવાડ ભૂમિ પૂર્વની આબાદીને પામશે નહિ ત્યાં સુધી અમે આ કોટડીમાં રહેશું. ” એ આશ્વાસનથી પ્રતાપસિંહ શાંત થયો. સઘળી ચીંતા સઘળી ચંત્રણા વીસરી જઈ, પ્રસન્ન ભાવે પરમ આનંદ સાથે પ્રતાપસિંહ અમરલોકમાં ચાલ્યો ગયો.

તે શોચનીય દુર્દીને ભારતવર્ષના ભાગ્ય ગગનનું એક ઉજ્જવલ નક્ષત્ર અનંતકાળના માટે ક્ષયયુત થઈ પડ્યું. સઘળી ભારતભૂમિ એક પ્રચંડ ભુકંપને પ્રકંપિત થઈ. હૃદયવિદારક હાહાકારધ્વનિ સાંભળવામાં આવ્યો. સઘળાઓ રોવા લાગ્યા. સ્વદેશપ્રેમીક સન્યાસિ પ્રતાપસિંહના માટે સ્થાવર જંગમ જંગત રોવા લાગ્યું. પ્રતાપસિંહના ચરિતને કોઈ ભુદ્યું નહિ.

રજપુત શિરોમણિ વીર તીલક પ્રતાપસિંહની પવિત્ર જીવનીનું અનુશીલન કરવું તે સઘળાનું કન્ય છે, જેઓનો જાતીય ભાવ સંબદ્ધ છે. જેઓ સ્વદેશની અને સ્વજાતિની દુર્દશા જોઈ એક બે આંસુના ટીપાં પાડે છે, જેઓ જન્મ ભુમીના મહાત્મ્યના વાકીફગાર છે. તેઓએ વીરવર પ્રતાપસિંહની પવિત્ર જીવનીનું અનુશીલન કરવું જોઈએ. પ્રતાપસિંહ જેવો મહાવીર આ જગતમાં કોઈ કાળે જન્મ્યો નથી. પ્રતાપસિંહના વીરત્વ મહત્ત્વ અને આત્મત્યાગનો વિષય,

વિચારવાથી બે નશીબ ભારત સંતાનનું હૃદય દગિત અને ગગિત થાયછે. જે મોગલ સમ્રાટ એક કાળે પોતાના પરાક્રમથી તે સમયના રાજાઓમાં ઉંચા આસને જઈ પડે હોતો, જે મોગલ સમ્રાટની વિશાળ સેના સાથે મુકાબલો કરતાં પ્રસિદ્ધ જ્ઞાતિસની સેના પણ અતિ સામાન્ય ગણાય તેવું છે, તે મોગલ સમ્રાટ પણ પ્રતાપસિંહના વિરુદ્ધે સંપૂર્ણ મુખ્ય થઈ ગયો હતો, રજપુત વીર પ્રતાપસિંહ. માત્ર થોડા સામંત સરદારને સાથે રાખી પચીશ વર્ષ દિહીશ્વર અકબરની સાથે સંતન પડ્યો હતો. જે મેવાડ ક્ષેત્રમાં એક જન યુસીદાઈદીસ * અથવા ઝીનોદત + પેદા થાત, તો તેને પીલોપનીસસના સંગ્રામનું વિવરણ, પ્રતાપસિંહના યુદ્ધોના વિવરણના મુકાબલે શીઘ્ર લાગત. આગરાંબર ગ્રેગમેજાવાળી ભારત ભૂમીના મેવાડ પ્રદેશમાં કેટલાં અપૂર્વ યુદ્ધ થઈ ગયાં છે તેની સંખ્યા થાય તેમ નથી મોગલ સમ્રાટ અકબર અનુચ્છ કરીને પણ પ્રતાપસિંહને વશમાં લાવી શક્યો નહિ. તે પવિત્ર દેવ હૃદય પ્રતાપસિંહના ગુણ રાશીનું વિસ્ફુરણ સ્થળ પાવન હલદીઘાટનું યુદ્ધક્ષેત્ર. આ જગતમાં જ્યાં સુધી વીરત્વનો આદર રહેશે ત્યાં સુધી અનીત સાક્ષી ઇતિહાસ આર્થ જાતિની ભુત ચરીતના વર્ણનનું વર્ણન દેખાડતો રહેશે. ત્યાં સુધી પ્રતાપસિંહનું તે વીરત્વ મહત્વ અને ગૌરવ લોક લોકચનના સમક્ષ અક્ષય ભાવે વિરાજ રહે, જ્યાં સુધી હલદીઘાટ મેવાડની યરમોપક્ષી ‡ કહેવાશે અને તેનું દેવીરક્ષેત્ર મારાથાન સ્થળ ગણાશે. †

* યુસીદાઈદીસ ઇતિહાસ લેખક હતો. ઇ. સ. પુ. ૪૭૨ માં ઝીસદેશના આયેન્સ નગરમાં તે જન્મ્યો હતો, તે એક સમયે એક ઝીમીય સેનદળનો નાયક નીચાણો હતો. પણ તેના નાયકપણા નીચે તે સેનાદળ પરાજય પામ્યું. પરંતુ રાજ દાંડ થાશે એવી આશંકાએ તે દેશત્યાગી થયો. તેણે વીશ વર્ષ અજ્ઞાતવાસમાં કહાડ્યાં. ઇ. સ. ૪૭૩ માં સ્વદેશમાં આવ્યો ત્યારપછી તરત તેનું મરણ થયું તેણે પ્રસિદ્ધ પીલોપનીસસ સંગ્રામનો પ્રથમ કાંડ રચ્યો.

+ જીનોદત એક પ્રસિદ્ધ ઇતિહાસ લેખક અને સેનાનાયક હતો તે પ્રસિદ્ધ સોફેડીસનો શિષ્ય હતો પારસી નૃપતિ સાધરીસના તેન ભાઈ વિરૂદ્ધના યુદ્ધમાં જીનોદત તેનો મદદગાર હતો. ઇ. સ. પુ. ૪૦૧ માં કુનાક્ષેત્ર સાધરીસ પરાજીત થઈ ભાગતા હાથથી વીહત થયો વીજ્યી રાજાએ ઝીકસસેનાનીને નિષ્કુર ભાવે માર્યા. જીનોદત બહુ દુખો ભોગવી દશહજાર સેનીક સાથે ત્યાંથી ચતુરાઈ કરી પલાયન કરી ગયો. આયેન્સના વીરુદ્ધે તેણે સ્થાનિ લોકોનો પક્ષ લીધો.

‡ યરમોપક્ષી ઝીસદેશની માંહેનો એક સાંકડો પર્વત માર્ગ છે. ઇ. સ. પુ. ૪૮૦ માં તે માર્ગમાં કેટલાક સેનીકો લઈ ઝીમીય મહાવીર લીઓનીકાસ પારસ્ય રાજ્ય નીરાક્ષસની સેનાને શેકી પડ્યો હતો.

† મારાથાન ઝીક રાજ્યના અંદરના આઝીકા પ્રદેશનું એક નાનું ગામડું ઇ. સ. પુ. ૪૯૦ માં પ્રસિદ્ધ ઝીકવર મીઘતીયાદેશે આયેન્સનું સેનાદળ લઈ મારાથાન ક્ષેત્રમાં પારસીક રાજના સેનાદળને સંપૂર્ણ હરાવ્યું હતું.

एकादश अध्याय.

અમરસિંહનું સિંહાસનારોહણ. વિષપ્રયોગ કરી રાજા માનસિંહની હત્યા કરવા જતાં સમ્રાટ અકબરનું મૃત્યુ, અમરસિંહે પિતાની પાસે જે પ્રતિજ્ઞા કરી હતી તે પાળવામાં તેનો ઉપેક્ષા પ્રકાશ, સાલંખા મર-સરદારનું આચરણ, અમરસિંહે કરેલ રાજકીય સેનાદળનો પરાજય, ચિતોડમાં સાગરજીનો રાણા રૂપે અભિષેક, સાગરજીએ કરેલ અમર-સિંહને ચિતોડનું સમર્પણ-નવા નવા જય લાલ-ચંદાવત અને શક્તાવત રજપુતોમાં પરસ્પરનો ભયંકર સંઘર્ષ. શક્તાવતની ઉત્પ-તિનું વિવરણ-રાણાની વિરૂધ્ધે સમ્રાટ પુત્રનો યુધ્ધોદ્યમ-રાણાએ કરેલ તેનો પરાજય. મહોબતખાનો પરાજય-સુલતાન ખુશરૂએ કરેલ મેવાડ ઉપરનો હુમલો. અમરસિંહનું નૈઃશય-ઈંગ્લિડ થી દૌત્ય-પોતાના પુત્રને અમરસિંહે કરેલું રાજ્યાર્પણ, અમરસિંહનું વનવાસ પ્રતાવલખન-અમરસિંહનું પરલોક ગમન.

જપુત કુળ તિલક વીર પુંગવ પ્રતાપસિંહના સત્તર પુત્રો હતા. તે સત્તર પુત્રોમાં અમરસિંહ જેષ્ઠ પુત્ર હતો. તેથી કરી અમરસિંહ રાજ્યસિંહાસનને પામ્યો. આઠ વર્ષની ઉમ્મરના કાળથી તે પિતા પ્રતાપસિંહના પરલોકવાસના કાળ સુધી અમરસિંહે, પિતાની પાસેજ પોતાનો સમય કહાઢ્યો હતો. દુઃખમાં, કષ્ટમાં, વિપદમાં, સંકટમાં અને કઠોર પરિશ્રમમાં પિતાની પાસે રહી, પોતાના પિતાની મહનીય કીર્તિનું અનુ-સરણ કરવા, અમરસિંહ ચેષ્ટા કરતો હતો, તેની ચેષ્ટા સારી રીતે ફળવાળી થઈ. વીરશ્રેષ્ઠ પ્રતાપસિંહના વિરોદ્ધાહરણે અન્નપ્રાણિત થઈ અને તેના પવિત્ર મહામંત્રે દીક્ષિત થઈ રાજકુમાર અમરસિંહે, યૌવનના મધ્યાન્હ કાલમાં * મેવાડનું શાસન સૂત્ર પોતાના હસ્તમાં લીધું. તેણે સંકટમય સંસરસાગરના પ્રચંડ તરંગમાં કુદકો

* સંવત ૧૬૫૩ (ઇ. સ. ૧૫૯૭) માં અમરસિંહ પિતરાજ્યે અભિષિક્ત થયો.

માર્ચે, તે સમયે તેને કેટલાક પુત્ર પેદા થયા હતા, તેઓ નાની ઉમરમાં પણ વિલક્ષણ બળવાળા એને તેજસ્વી થઈ પડ્યા. રાજ્યશાસનના વિષયમાં પણ તેઓની પારદર્શિતા થઈ પડી.

વીરશેખર પ્રતાપસિંહના પરલોક વાસના સમય પછી બરાબર આઠ વર્ષે તેનો ભયંકર પ્રતિઙ્ઘી અકબરશાહ, આ લોકમાંથી વિદાયગીરી લઈ ચાલ્યો હતો. હૃદયમાં જે આશાલતાને પોષી, સમ્રાટ અકબરે, પુષ્કળ પૈસાનો ખર્ચ અતીવ પ્રાયાસ, અને નરશોણિતો પાડી યુદ્ધ કરેલ હતાં. તે સમસ્ત નિર્રર્થક ગયાં વીરસિંહ પ્રતાપસિંહે, તેના પુષ્કળ ખર્ચથી અતીવ પ્રાયાસથી અને યુદ્ધોથી તેની વશ્યતા સ્વીકારી નહિ ત્યારપછી સઘળું નિર્રર્થક બાણી સમ્રાટ અકબરે કઠોર કાર્યક્ષેત્રમાંથી પોતાનો હાથ ઉઠાવી લીધો. મેવાડનું દગ્ધ મરૂસ્મશોન વાળી શાંતિજળના સુશીતલ કરસ્પર્શે સંપૂર્ણ શાંત ભાવ ધારણ કર્યો. અમરસિંહ અકબરના જીવનના શેષ કાલમાં વિશુદ્ધ શાંતિ ભોગવી શક્યો. શિશોદીય રાજ, સ્વેચ્છાક્રમે શાંતિનું વિદ્ય પેદા કરી પોતાના પુષ્પ પાથરેલા માર્ગમાં કાંટા નાંખી દેત. પણ તેના પરિપક્વ વિવેક દ્વારાએ તે બન્યું નહી. એટલે કે પ્રચંડ મોગલ સમ્રાટની વિરૂદ્ધે તલવાર લઈ તેણે શાંતિમાં વિદ્ય આણ્યું નહિ.

રૂડીરીતથી પચાસ વર્ષ રાજ્ય ચલાવી મોગલ કુળ તિલક સમ્રાટ અકબર આ નશ્વર જગતમાંથી વિદાય થયો. એ લાંબા સમયમાં પ્રકૃષ્ટ પ્રણાલીક્રમે શાસન દંડ ચલાવી સારી વ્યવસ્થાના અનુસારે તેણે ભારતવર્ષની પાદશાહીને એવી દૃઢ ભીંતથી ચણી કે ભારતવર્ષનું રાજ્ય ઘણાંસમય અચલ રીતે રહ્યું, તેની રાજગુણજ્ઞતા બેવાથી માલુમ પડે છે જે તેનું શાસન નૈપુણ્ય ઉત્તમોત્તમ હતું એ સઘળા રાજગુણની તુલના કરી બેવાથી નિર્વિવાદ સિદ્ધ થાય છે જે અકબર બાદશાહ તે વખતના તેના સમસામયિક યુરોપીય બાદશાહનો સંપૂર્ણ રીતે સમકક્ષ હતો. એ સઘળા સમસામયિક બાદશાહોમાં ફરાસીરાજ, ચોથો હેનરી, સ્પેનનો અધિપતિ, પાંચમો ચાર્લ્સ અને ઇંગ્લંડેશ્વરી ભૂવન વિદિત એલીઝાબેથ. તેઓમાંથી ઇંગ્લંડેશ્વરી એલીઝાબેથ સાથે અકબરનું આલાપ સંભાષણ ચાલ્યું હતું. ઇંગ્લંડેશ્વરી એલીઝાબેથે, દિલ્લીશ્વર અકબરની પાસે એક દૂત મોકલી તેની સાથે દોસ્તી સ્થાપવાનો વિચાર કર્યો હતો. સમ્રાટ અકબરની પાસે ફરાસીરાજ હેનરીના જેવા, અને ઇંગ્લંડેશ્વરી એલીઝાબેથના જેવા સચિવ હતા. ફરાસી રાજમંત્રી સુપ્રસિદ્ધ શરિફ જેવો વિશુદ્ધ ધર્મનિષ્ઠામાં પુષ્કળ રણપાંડિત્યમાં અને અત્યંત નીતિજ્ઞાનમાં પારદર્શી હતો. તેવો અકબરનો રાજમંત્રી બેરામખાં ધર્મનિષ્ઠામાં પુષ્કળ રણપાંડિત્યમાં અને અત્યંત નીતિજ્ઞાનમાં કુશળ હતો. તોપણ ધર્મપરાચણતામાં અને ઉદારતામાં મુસલમાન રાજનીતિજ્ઞની સાથે એકાસને બેસવા

મહામંત્રી શિલ્પી યોગ્ય નહોતો. અમુલકજ્ઞ અને બેરામખાની એ બહુદક્ષિતાની સાથે મોગલ સમ્રાટ અકબરનું પ્રચંડ બળ એકઠું થઈ એક વિચિત્ર મહાશક્તિ પેદા થયેલ હતી. અકબરે, મેવાડનો સર્વ નાશ કરવા, તે મહાશક્તિને તેની વિરૂદ્ધ ચલાવી હતી. અકબરે મેવાડનો સર્વ નાશ કર્યો ખરો, પણ તેના અપ્રતિમ ગુણરાજ પાસે એવી તેની પાશવીપ્રતિ ઢંકાઈ જાય છે. ભટ્ટ કવિઓએ પોતાના રાજ સાથે અકબરના ગુણે મોહિત થઈ અકબરને નિષ્પક્ષપાતથી આસન આપ્યું છે. સ્વનૃપતિની જેમ વિભવતીય નૃપતિનું તેઓ ગુણકીર્તન કરી ગયા છે. અકબર રાજનીતિજ્ઞ, સમરવિશારદ, મહાનુભવ અને દૂરદર્શી હતો. પણ તેની સરળતા, ઉદારતા અને ઉન્નતા માટે અનેક લોકનાં તદ્દય સંદેહવાળાં છે. ખુદીના ભાટોએ અકબરના એક કાર્યનું લેખ કરી પ્રકટન કર્યું છે, તે વાંચવાથી સ્થંભિત અને વિસ્મયાભિમૂત થઈ જવાય છે. તે વાંચવાથી, આ સંસારને કપટતાનો, સ્વાર્થપરતાનો અને વિશ્વાસઘાતકતાનો નર્કકુપ કહી શકાય છે, જે અકબર પોતાના પુષ્કળ બળે અને ક્ષમતા પ્રભાવે તે સમયના રાજાઓના શીર્ષ સ્થાને જઈ બેઠો હતો, જેની સામ્યવાદિતાના, સૂક્ષ્મદર્શિતાના અને ન્યાયપરતાના ઘણા દાખલા માલુમ પડી આવે છે, જેને સઘળા જગદગુરૂના નામે યોદ્ધાવે છે, તે દિલ્લીશ્વર કે જગદીશ્વર સમ્રાટ અકબરે વિષપ્રયોગ કરી રાજ માનસિંહની હત્યા કરવા જતાં પોતાનાજ જીવનને વિશ્મય કરેલ છે. ખુદીના ભાટોએ તે વિવરણ તેઓના ગ્રંથમાં સ્પષ્ટ રીતે વર્ણવેલ છે. મહાત્મા ટોડે તેઓનું વિવરણ વિશ્વાસ યોગ્ય ગણેલ છે. ખુદીના તે સમયના ભાટો, પ્રાત્યહિક વિવરણ તેઓના ગ્રંથમાં દાખલ કરતા હતા. મુસલમાન ઐતિહાસિક લોકોની એક દેશદર્શિતા અને પક્ષ પાતિતાના કળુષિત મરતક ઉપર પદાઘાત કરી તેઓ પ્રયોજનયશો સ્વનૃપતિ તરફ રાજાઓની કલંક કાઢાણી કહી ગયા છે.

તેઓના કાવ્ય ગ્રંથમાં વર્ણિત છે જે અંબર રાજ માનસિંહનો પ્રતાપ દિન દિન એટલો બધો વધી પડ્યો હતો કે જેથી છેવટે દિલ્લીશ્વર અકબરના તદ્દયમાં તેના ઉપર ઇર્ષાનિળ સળગી ઉડ્યો. ઇર્ષાના વિષદંશને જર્જરીમૂત થઈ, તેને દરેક ક્ષણે માલુમ પડતું હતું જે માનસિંહ તેને સિંહાસન બ્રષ્ટ કરવા ચેષ્ટા કરે છે. માનસિંહના તિવ્ર ઉલ્કોષ દષ્ટિપાતથી તેનું વિરાટ સિંહાસન કંપી ઉઠે છે. ક્રમે ઇર્ષાચિંતામાં, ચિંતા, આશંકામાં, આશંકા જીર્ણામાં, પરિણામ પામી. મોગલ સમ્રાટ અકબર, રાજ માનસિંહની છનાઈથી હત્યા કરવા તત્પર થયો. કૂર તદ્દયવાળાને અને દુરાચારીને પોતાની દુરભિસંધિ સાધવાને સાધનનો આ જગતમાં અભાવ નથી. અકબર વિપુળ બળશાળી હતો. માનસિંહ, તેની પાસે તુચ્છમાંથી તુચ્છ તૃણ સમાન હતો. તોપણ મોગલ સમ્રાટ અકબરે, બીકણ

અને નીચાશય જેવો થઈ માનસિંહનો વધ કરવાની ચેષ્ટા કરી. એક સમયે અકબરે મહાજન્મ તૈયાર કર્યું. તેનો અર્ધ ભાગ વિષમિશ્રિત કર્યો. જે માનસિંહને આપવાના માટે રાખી મુક્યો. પણ દેવની કેવી વિચિત્ર ગતિ છે, મોગલ સમ્રાટ અબ્દુલ્લાહ તે વિષમિશ્રિત મહાજન્મ ખાઈ ગયો. થોડા સમયમાં પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત વિધાન થયું. નિરપરાધી, વિશ્રાન્ત અને ઉપકારી આસામીનું અનિષ્ટ કરવા જતાં, પોતાના ઇર્ષ્યામાં પોતેજ બગી મુઓ. અકબરે, જે પ્રવૃત્તિદ્વારાએ તે પિશાચો ચિત્ત કામમાં હસ્તક્ષેપ કર્યો. તે હસ્તક્ષેપથી પોતે પોતાના મૃત્યુનું ખાણુ તૈયાર કર્યું. અકબરના માનવામાં આવ્યું હતું જે પ્રકૃત ઉત્તરાધીકારી સલીમના ઠેકાણે માનસિંહ, પોતાના ભાણેજ ખુશનને દિલ્લીના સિંહાસન ખેસારવા ઇરાદો રાખે છે, પણ તેમ માની, અકબરના જેવા ન્યાયી સમ્રાટને આવું અધમ કાર્ય કરવાનું નહોતું. શાથી કે તે જાહેર રીતે માનસિંહના ઇરાદાને અટકાવી શકે તેવી સત્તાવાળો હતો. સંમુખ સંગ્રામ કરીને પણ તે માનસિંહની અભીષ્ટ સીદ્ધ થવા દેવામાં પ્રતિરોધ કરી શકે તેવો હતો, છતાં સમ્રાટ અકબરે પોતાની કીર્તિને છાજે તેવું કામ કર્યું નહિ.

હવે આપણે મેવાડના ઇતિવૃત્તમાં મનઃસંયોગ કરવો જોઈએ. પિતૃરાજ્યે અભિષિક્ત થઈ અમરસિંહે પોતાના રાજ્યના મંગલ માટે અગાઉની વિધિ પ્રમાણે આચરણ કરવાનું શરૂ કર્યું. ક્ષેત્રોની ફરીથી માપણી કરી તેના ઉપર નવું મહેસુલ લેવું શરૂ કર્યું. તેણે પોતાના સામંતને ભુમિવૃત્તિ આપી, તે શિવાય અમરસિંહે નવા નિયમો રાજ્યમાં પ્રચાર્યા. તેના પ્રચાર કરેલા નિયમો હજી સુધી મેવાડમાં ચાલે છે.

દૂરદર્શી અમરાત્મા પ્રતાપસિંહે જે આશંકા કરેલી છે. તે ફળવતી નીવડી. વિરામદાયિની શાંતિ, અમરસિંહના પક્ષમાં યથાર્થ અનર્થકર થઈ પડી. પિતાના પવિત્ર આદેશના ઉપર અનાસ્થા કરી અમરસિંહ બીલકુલ આળસ્ય પરતંત્ર થઈ પડ્યો. પશાળાના તીરની કોટડીઓ ત્યાગ કરી. ત્યાં તેણે એક રાજ મહેલ, જેનું નામ અમર મહેલ હતું તે બનાવ્યું. તે રાજમહેલમાં ખુશામતીયા લોકોથી ઘેરાઈ બેસી, તે નિશ્ચિંત ભાવે પોતાનો સમય કહાઢવા લાગ્યો. પણ તે પ્રમાણેનો શુભ ભોગ તેના ભાગ્યમાં ઘટ્યો નહી. થોડા સમયમાં મોગલ સમ્રાટ જહાંગીરના સંગ્રામનું નગારું મેવાડ પ્રાંતમાં વજ્યું. તેથી કરી, તે વિલાસ નિંદ્રામાંથી જાગી ઉઠ્યો.

દિલ્લીના સિંહાસનારોહણ પછી ચાર વર્ષે જહાંગીરે મેવાડ ઉપર યુદ્ધ યાત્રા કરી, ભારત વર્ષના તે સમયના એક પ્રાંતથી બીજા પ્રાંત સુધીના રાજાઓએ દિલ્લીસ્વરનું અધિપતિપણું સ્વીકાર્યું હતું. ત્યારે શું એક માત્ર મેવાડપતિ અમરસિંહ તેની સામે ઉંચું મસ્તક કરી ઉભો રહે ખરો, જ્યારે સઘળા રાજાઓ વીગેરે તેને

ભારતેશ્વર માન્યો. ત્યારે એક માત્ર રાણો અમરસિંહ તે પ્રમાણે ન માને ખરો. રાણા અમરસિંહની સેના સમ્રાટ જહાંગીરની સેનાની તુલ્ય ગણાય ખરી. ત્યારે અમરસિંહનો એટલો બધો અહંકાર શેનો. હવે તે અહંકાર દલાઈ જશે.

સમ્રાટના સલાસદોએ એવી રીતના તર્ક કરી સમ્રાટને રાણા વિરૂદ્ધ ઉભે કયેઈ, રોષોન્મત જહાંગીર, પોતાની વિશાળ સેના લઈ, મેવાડની પ્રતિકુળે યુદ્ધ યાત્રામાં ઉતર્યેઈ.

રાણા અમરસિંહને બે તરફથી સંકટ આવી પડ્યું. એક તરફથી નિકૃષ્ઠ ખલાસવાસના તેને કઠોર કાર્યક્ષેત્રમાં ઉતરવાની મનાઈ કરતી હતી. બીજી તરફ શુભચ યશોલિપ્સા, તેના હૃદયમાં એક પ્રાંતે પેદા થઈ, તેના પિતૃપુરૂષોની જેમ દુઃખો ભોગવી યુદ્ધમાં ઊતરવા ખુશી બતાવતી હતી. તેવી ખુશીના દર્શનથી તે યુદ્ધમાં ઉતરવા ઉત્તેજિત થયો. પણ દુઃખનો વિષય કે તેનો તે ઉત્તેજિત ભાવ લાંબા વખત સુધી રહ્યો નહિ. તે પાછો મોળા ઓસણમાં અવસાદિત થવા લાગ્યો. દુઃખમાં અમરસિંહ બે તરફથી સંકટમાં પડ્યો. હવે કયો રસ્તો લેવો તે વિચારીને તે સ્થિર કરી શક્યો નહિ. તે સમયે હીણા ખુશામતીઆઓ, તેની પાસે આવી બોલવા લાગ્યા, મહારાજ! યુદ્ધ કરવાથી શું થાય! શામાટે અનર્થકર વિપદને તેડીને બોલાવવી જોઈએ. જ્યાં આ ભારત વર્ષના સઘળા હીંદુ મુસલમાન રાજાઓ મોગલ સમ્રાટનું અધિપત્ય સ્વીકારે છે ત્યારે આપણે મોગલ સમ્રાટની વિરૂદ્ધ શા માટે ઉતરવું જોઈએ? આપણી સેના અને અર્થ બળ કયાં? તેની સાથે સલાહ કરવાથી જો સઘળા ઠેકાણે શાંતિ થાય. ત્યારે તેમ કરવામાં હરકત શું છે, તેમ કરવાથી આપનું રાજ્યધન, માન મરતબો જલવાઈ રહેશેજ, વળી સંતુષ્ટ સમ્રાટ તમારા રાજ્યના પ્રદેશમાં વૃદ્ધિ કરી આપશે, એ સઘળાં બીકણનાં વચનો સાંભળી રાણો અમરસિંહ મનમાં ખેદ પામવા લાગ્યો. પણ તે સમયે તેનું હૃદય એટલું બધું આળસ્ય પરતંત્ર થઈ પડ્યું હતું જે તેણે એવા ખુશામતીયાના વચનોની અવહેલા કરી નહિ. એવી વિમૂઢ અને નિરૂત્સાહ અવસ્થામાં કાલાતિપાત કરતા અમરસિંહને જોઈ મેવાડના સરદારો દારૂણ શોકમાં મગ્ન થઈ ગયા. તેઓ સઘળા એકઠા થઈ અમર મહેલમાં આવ્યા. ત્યાં આવી તેઓએ રાણાને આવેલી વિપદમાંથી બચવા તૈયાર રહેવા અનુરોધ કયેઈ. સામંત શિરોમણિ ચંદાવતવીર રાણાની સંમુખે આવી બોલ્યો મહારાજ! આપ શું આવી રીતે આપની પ્રતિજ્ઞા પાળશો? આપ આવી રીતે પિતૃ વચન પાલશો! વીર પુજ્ય પ્રતાપસિંહના જેટ પુત્ર થઈ આપ આ પ્રમાણે આપની કુળ મર્યાદા જાળવશો, વિચારી જુઓ આપ કેવા કુળમાં જન્મ્યા છે! કેનું લોહી આપની ધમની માંહે પ્રવાહિત છે? દેશવેરી મોગલો દેશનો સંહાર કરવા આપની સંમુખે આવી પહોંચ્યાં, આપ ખુશામતીયાનાં વચનો સાંભળી બીકણ બની ગયા છે.

આપની નજર પાસે મોગલ લોકો દેશનો નાશ કરશે. આપની દૃષ્ટિ પાસે મોગલ લોકો પ્રજાને હિરન કરશે ! આપ જોશો અને મોગલ લોકો રજપુત મહિલાને પાતિવ્રત્યથી ભ્રષ્ટ કરી દેશે. બધું તે શું તમારાથી સહન થાશે, ધિક્કાર છે આપના રાજ્યને, ધિક્કાર છે, આપના અશ્વર્યને ! ધિક્કાર છે, આપના ઉચાં કુળ ગૌરવને, જ્યારે આપ, પિતૃ પુરૂષોની શુભકીર્તિ જાળવી ન શકશો ત્યારે શિશોદીય કુળમાં શા માટે પેદા થયા.

વીરવર સાલંગ્રા સરદારની એ તેજસ્વિની વકતૃતાથી સઘળાનાં હૃદય પ્રોત્સાહિત થઈ ગયા. પણ તેથી રાણા અમરસિંહનો જડલાવ દૂર થયો નહિ. દારૂણ રોષ અને અભિમાનથી ચંદાવતવીરનું શરીર અભિતપ્ત થયું. સભાગૃહના સંમુખ ભાગમાં એક રૂડો યુરોપીય આરસો હતો. રાખા વિષ્ટ સરદાર પાસે કાંઈ ન જોઈ ગાલીચાના ખુણા ઉપર પડેલ એક શિલાખંડ લઈ, પ્રચંડ તેજે તે, દર્પણ ઉપર માર્યો. પથ્થરના પડવાથી શોભનીય દર્પણ ચુર્ણવિચુર્ણિત થઈ ગયું. ત્યાર પછી ચંદાવત સરદારે અમરસિંહનો જમણો હાથ પડી અકસ્માત તેને રાજસિંહાસનથી ઉતારી મુક્યો અને તે તીવ્ર અને ગંભીર સ્વરે બોલ્યો. સરદારો, જલદીથી ઘોડે ચઢો અને પ્રતાપસિંહના પુત્રને કલંકમાંથી રક્ષણ કરો. સાલંગ્રાપતિનું એવી રીતનું આચરણ જોઈ રાણો મનમાં અભિતપ્ત થયો. તેણે તે સરદારને રાજદ્રોહી અને રાજવમાન કારી કહી તેનો પુષ્કળ તિરસ્કાર કર્યો, પણ વિવેકી ચંદાવત સરદાર તેથી મર્મ પીડીત થયો નહિ. તેની સાથેના બીજા સરદારો તેની કર્તવ્ય પરાયણતા જોઈ અત્યંત સંતુષ્ટ થયા. તેઓ સઘળાએ ચંદાવત વીરસાથે એકમત થઈ રાણાને ઘોડા ઉપર ચડવાનું કહ્યું. રાણાના હૃદયમાં તે સમયે પણ રોષાનળ સળગતો હતો. તેના નેત્ર પ્રાંતમાંથી અલ્પિકણ ઝરતા હતા. તે થોડો દૂર ગયો કે પ્રકૃતિસ્થ થઈ ગયો મેવાડના સરદાર સામંતોએ પહેલા તો તેના રોષ તરફ કાંઈ જોયું નહિ, તેઓ સઘળા ટોળાં સાથે પર્વત થકી ઉતર્યા હાલ મેવાડમાં જ્યાં જગન્નાથદેવનું સ્થળ છે તે સ્થળે આવી રાણો પોતાના રોષથી મુક્ત થયો. ત્યાં તેનાં જ્ઞાન નેત્ર ઉઘડી ગયાં. તેણે જાણ્યું કે તે વિષયમાં પોતેજ અપરાધી અને કસુરવાળો છે. રાણાને પોતાનો અગાઉનો અનુચિત વ્યવહાર ચાદ આવવાથી તેણે પોતાને હજારો ધિક્કાર આપ્યા. મેવાડની વર્તમાન અવસ્થાની પ્રાપ્તિ છાયા રાણાના હૃદય દર્પણમાં પડી પ્રચંડ શત્રુ કરાળ વેશે પાસે ઉભા હતા. શિશોદીયકુળનું ગૌરવ આજ સુધી જાળવાઈ રહ્યું હતું. તે હવે જાળવાય તેમ નહોતું. તેથી રાણો હવે નિશ્ચિંત રહેખરો ! રાણો સમજી ગયો, કે કર્તવ્ય સાધનમાં તે પરાંડ. મુખ રહ્યો તેથી અનુચિત થયું છે. જે વાત થઈ ગઈ તે હવે મટવાની નથી. જે થોડું સૈન્ય તેની મદદમાં ઉતર્યું હતું તેના તદ્દયમાં બેહદ ઉત્સાહ હતો. પણ તેઉત્સાહવાળું તદ્દય રાણાના ઉત્સાહથી ઉદ્દિપિત થાય તો વિશેષ મુશ્કળ અને સુલાલ થાય. રાણાએ પોતાએ કરેલા અપરાધ માટે

સઘળા પાસે ક્ષમા માંગી, તે પોતાની મુઠ્ઠા મરડી સાલંખ્રાપતિને બોલ્યો સાલંખ્રા ! સરદાર ! તમે શિશોદીયકુળના ખરા હિતકારી મને મોહ નિદ્રામાંથી ઉઠાડવાનું ઉત્તમ વીરનું કામ કર્યું. એ માટે તમારો હું ચિરકૃતજ્ઞતાની પાશથીબદ્ધ છું, પ્રતાપસિંહે સ્વર્ગવાસ કર્યો, પણ પ્રતાપસિંહનો પુત્ર હજી જીવિત છે. ચાલો રણ સ્થળે શત્રુ સંમુખે ચાલો ! જુઓ, અમરસિંહ, પ્રતાપસિંહનો ઉપયુક્ત પુત્ર છે કે નહિ.

રાણાનો ઉત્સાહ જોઈ સામંત સરદારે ખમણાં ઉત્સાહિત થયા. સઘળા સિંહનાદ કરી, શત્રુના સંમુખે આવ્યા. શત્રુઓ દેવીર નામના સ્થળે ઉભા હતા. રણોન્મત રજપુતો તે સ્થળે આવી પહોંચ્યા, અને તેઓએ શત્રુના ઉપર હુમલો કર્યો. ખાનખાનાનો ભાઈ મોગલ સેનાનો અધીપતિ હતો. રજપુતોને અગ્રેસર આવતા જોઈ તે જલદીથી પોતાના સેનાદળ સાથે સામો થયો. તે દેવીર ક્ષેત્રમાં હીંદુ મુસલમાનોનું ભયંકર યુદ્ધ થયું. રાણા અમરસિંહની ઉત્તેજનાથી રજપુતો ઉત્તેજિત થઈ સ્વદેશની રક્ષા કરવા માટે વિસ્મયકર વિસ્તૃત સાથે યુદ્ધ કરવા લાગ્યા, અનેક ક્ષણ ઉભય પક્ષમાં ભયાવહ યુદ્ધ ચાલ્યું. ખાનખાના અનેક સૈનિકો રણસંગ્રામમાં પડ્યા. પણ જલદીથી કોઈનું જયપરાજયનું ચિન્હ દેખાણું નહિ. મધ્યાહ્ન કાળ વીતી ગયો. દીવાકર મધ્ય ગગન છોડી ધીરેધીરે ઉતરતો હતો. તોપણ તેના તેજની પ્રખરતાનો હાસ નહોતો, મોગલોની તોફાને અવાજ કરી સઘળી દિશાઓ ધુમપટલથી ઢાંકી દીધી. કોઈ વસ્તુ નયનગોચર થતી નહોતી. રણવીર રજપુતો તે ગંભીર ધુમપટલનો ભેદ કરી મોગલ સેનાની ઉપર ચાલ્યા. તેઓની પ્રચંડ ગતિનો પ્રતિરોધ મોગલ સેનાથી થઈ શક્યો નહિ. મોગલ સૈનિકો રણમાંથી ચારે તરફ પલાયન કરવા લાગ્યા. તેમાંથી ઘણા ભાગ રજપુતોના હાથથી મરણ પામી રણસ્થળે પડ્યો. એ રીતે સમશત દીવસ યુદ્ધ ચાલ્યા પછી રાણા અમરસિંહે મોગલ સેના ઉપર સંપૂર્ણ વિજય મેળવ્યો. જય મેળવી તે પોતાના નગરમાં આવ્યો.

સંવત ૧૬૬૪ (ઇ. સ. ૧૬૦૮) એ દેવીરનું પ્રસિદ્ધ યુદ્ધ થયું. જે રણ-વીશારદ રજપુતોથી મોગલ સેના પરાજય પામી. તે રણવિશારદ રજપુતોમાં રાણાનો કાકો વીરવર કર્ણુ વિશેષ પરાક્રમ વાળો નીવડ્યો હતો. તેનાજ અપૂર્વ બાહુબળે અને સુંદર રણકૌશલ્યે રાણાએ મોગલ સેના ઉપર જય મેળવ્યો. તે વીરવર કર્ણુ થકી વિશાળ કર્ણુવિત્ત ગોત્ર પેદા થયું. રજપુતોના બાહુબળે મોગલ સેના પરાજય પામી ખરી, પણ તેથી મોગલ સમ્રાટ નિરૂત્સાહ થયો નહિ તે પરાજયથી તેનો પ્રચંડ વિદ્રેષાગ્નિ સળગી ઉઠ્યો. તેની યુદ્ધ પિપાસા સોગણી વધી. એક વર્ષ પછી એટલે સંવત ૧૬૬૬માં વસંતકાળે તેણે ફરીથી ભયંકર યુદ્ધ કરવાની ગોઠવણ કરી, અખંડલા નામના મોગલ સરદારના સેનાપતિપણા નીચે તેણે રજપુતો વિરૂદ્ધ એક મોગલ સેના મોકલી. મોગલ સેનાપતિ અખંડલાને

મનમાં મોટી આશા હતી કે મોટી સેનાની મદદથી અમરસિંહ પોતાને હસ્તગત થાશે. રાણો અમરસિંહ પણ તે સરદારની ગોઠવણો અને આશા વ્યર્થ કરવા તૈયારી કરવા લાગ્યો. રણપુર નામના પ્રશસ્ત ગિરિપથમાં બંને દળો એકઠા થયાં. ક્રમે ઘોર યુદ્ધ થયું, રણવિશારદ તેજસ્વિ રજપુત સ્વદેશ પ્રેમિકતાથી અદ્ભુત પરાક્રમ સાથે યુદ્ધ કરવા લાગ્યા. તેઓએ મોગલ સેના વ્યુહનો ભેદ કરવા ચેષ્ટા કરી. તેઓની ચેષ્ટા ફળવાળી થઈ. મોગલ સેના વ્યુહનો ભેદ કરી. મોગલને દલિત અને વિત્રાસિત કરી તેઓ અગ્રસર થયા. ઘણું કરીને સઘળી મોગલ સેના નિપાતિત થઈ. માત્ર થોડા સૈનિક પ્રાણ લઈ પલાયન કરી ગયા. ક્રાઈશ્ચન માસના સાતમા દીવસે આ યુદ્ધ થયું. *

તે દીવસે, શિશોદીય કુંળનો નિર્વાણોન્મુખ તેજોવન્દિ એકવાર પ્રચંડ તેજે પ્રજ્વલિત થઈ ગયો. મેવાડનું તેજ જ્વલંત જ્યોતિમાં પ્રકાશવા લાગ્યું. તે યુદ્ધ વ્યાવારમાં જે જે રજપુતોએ પરાક્રમનાં કામ કરેલ છે. તે તે રજપુતોની નામાવલીનું સ્વદેશ પ્રેમિક વીરોની પવિત્ર તાલિકામાં દાખલ કરવા જેવી છે.

મેવાડમાં દેવીર અને રણપુર પવિત્ર સ્થળમાં ગણાયેલ છે તે બંને રણસ્થળમાં ઉપરાઉપરી પરાજય પામવાથી સમ્રાટ જહાંગીર અત્યંત ગભરામણમાં આવી પડ્યો. થોડા રજપુતોએ તેની વિશાળ સેનાનો પરાજય કર્યો. એ વિચારમાં તે પુરો ચિંતાતુર થયો. તે બંને પરાજયથી તે બીલકુલ નિઃત્સાહ થયો નહોતો તે પરાજયના

* ફેરીસ્તા ગ્રંથમાં બીજા સમયનો ઉલ્લેખ છે. તે ગ્રંથમાં વર્ણવેલ છે જે યુરપની યુદ્ધ યાત્રા પહેલાં તે યુદ્ધ વ્યાપાર બન્યો છે. ફેરીસ્તાના તે ઉલ્લેખ માટે મહાત્મા ટોડ સાહેબને મોટો સંદેહ અને સંશય છે.

† ચિતોડ એક પ્રાચીન નગરી છે, તે નગરી એક કદિન પર્વત પ્રદેશના શિરોદેશે સ્થાપિત છે, ચારે દિશાએ દશ માઇલ સુધી પ્રાચીરથી તે વેશિત છે. આજ પણ તે નગરીમાં અનેક સુંદર દેવાલયો અને મનોરમ મહેલોનાં ખંડેરા જોવામાં આવે છે. તે ખંડેરમાંથી ચિતોડની આબાદીનું નિર્દર્શન મળી આવે છે. તેમાં પ્રસ્તરનિર્મિત સુંદર સ્તંભો સુશૃંખલભાવે હાલ જોવામાં આવે છે તેનું પર્યવેક્ષણ કરવાથી માત્રુમે પડે છે જે ચિતોડમાં થોડામાં થોડા લાખ પથ્થરના ઘરો હશે, નગરના ઉપરના ભાગમાં ચઢવા કેવળ એક માત્ર સોપાન છે. તે સોપાન, કંઈ ગિરિગાત્રમાં ખોદી બનાવ્યું છે, તે સોપાન ઉપર ચઢી કમાન્વયે ચારદારનું અતિક્રમણ કરવું પડે છે, ચિતોડની શ્રીચક્રિના સમયે ચિતોડનું જે ગૌરવ અને સૌંદર્ય હતું, તે ગૌરવ અને સૌંદર્યની પ્રતી છાયા ચિતોડના હાલના પ્વંસાવવિશેષમાંથી મળી આવે છે. ભારતવર્ષના એક રાજાએ રાણા પાસેથી તે જીતી લીધું, તે વિજીત રાણો અને તેના વંશધરો ચિતોડ છોડી ક્યાં ગિરિ પ્રદેશમાં વસ્યા, અકબર આદ્શાહના શાસનકાળમાં હું આ પ્રદેશમાં આવ્યો તેના પિતાએ ચિતોડનો જય કર્યો, દીર્ઘકાળ વ્યાપી અવરોધ પછી ચિતોડવાસીઓ અનાહારે મૃત પ્રાય થઈ જવાથી ચિતોડ અકબરને હસ્તગત થયું, એમ જો બન્યું નહત તો અકબર ચિતોડને હસ્તગત કરી શકત નહિ.

વૃત્તાંતની ચિંતાથી તેનો રોષ અને વિદ્રેષ વધી ગયો. વળી એક સેનાદળ તૈયાર કરવાનો તેણે સંકલ્પ કર્યો. તેણે રાણાનો ખર્ચ ક્ષય થાય એમ યોજના કરી, સમ્રાટ જહાંગીર હીંદુઓના ખદ્મકોનું સંસ્કારથી વાકીફ હતો. સમ્રાટનું તે બાળતનું કૌશલ કુળવાળું નીવડ્યું નહિ. રાણાના સહાયબળનો ક્ષય કરવા સમ્રાટ જહાંગીરે, ચિતોડના સિંહાસને એક રજપુતને રાણાનો ઇન્કાબ આપી અભિષેક કર્યો. તે રજપુતનું નામ સાગરજીત હતું. એ પાળંડી રજપુત કુલાંગારે શિશોદીયકુળને કલંક લગાડી સમ્રાટ અકબરનો પક્ષ પકડ્યો હતો. જહાંગીરે પોતાના હાથે સાગરજીતનો રાજ્યાભિષેક કર્યો અને રાજ્ય ખડગ તેના હાથમાં આપ્યું. નવો રાણો નવી મોગલ સેનાથી રક્ષિત થઈ ચિતોડ ધ્વંસરાશિ ઉપર રાજપાણું ચલાવવા અગ્રસર થયો. દુર્ધર્ષ મોગલોના હાથથી અગર જો કે ચિતોડનો પૂર્ણ માત્રા ઉપર ધ્વંસ થયો હતો. તોપણ તેની આબાદી જે થોડા માપ ઉપર રહીજતી તે કાંઈ સાધારણ નહોતી. તેના પ્રણુટ ગૌરવનો અવશિષ્ટ ભાગ જોઈ સર ટોમસરો નામના અંગ્રેજ દૂતે રાણી એલીઝાબેથ ઉપર જે પત્ર લખ્યો છે, તે પત્રના સારથી ચિતોડના અવશિષ્ટ ગૌરવની પ્રતીતિ થાય છે.

રજપુત કુલાંગાર સાગરજીએ, પોતાના પિતૃપુરૂષોના પ્રનય ગૌરવના ધ્વંસરાશિ ઉપર પોતાનું ક્ષણભંગુર સિંહાસન સ્થાપ્યું. દબ્ધમરૂ ક્ષમશાન જેવી ચિતોડપુરીએ આજ એક જાતની અદૃષ્ટ પૂર્વ શોભાધારણ કરી. પણ સમ્રાટે જે આશા તદ્દયમાં પોષી હતી તે આશા સફળ થઈ નહિ. શાથી કે કોઈ પણ મેવાડ વાસીએ અમરસિંહનો પક્ષ છોડ્યો નહિ. કોઈ પણ નિવાસી કૌતુહલનો વશવર્તી થઈ સાગરજીને જોવા આવ્યો નહિ. અતિકષ્ટે મનોવેદનાથી પીડીત થઈ બે નશીબ સાગરજી સાત વર્ષ ચિતોડમાં રહ્યા પોતાની દુરવસ્થા જોઈ પોતે મનકુખ્ધ થવા લાગ્યો. જે ચિતોડપુરીને, તેના પૂર્વ પુરૂષો, પોતાના બાહુબળે હસ્તગત કરી શક્યા હતા. આજ પોતે સાગરજી એ ચિતોડપુરીના સિંહાસને ચવનોથી અભિષિક્ત હતો. અભિષિક્ત થયો તેમાં શું ફલોદય થયો? ડગલે પગલે સજ્જત લોકોનો તે વિદ્રેષ ભાજન થયો. તેને પોતાનું સામર્થ્ય, સ્વાતંત્ર અને વીરત્વ નહોતું, મોગલ સમ્રાટની મહેરબાનીથી તેણે તે સિંહાસન મેળવ્યું હતું, અને મોગલની મહેરબાની ઉપર તેની રક્ષા હતી. ત્યારે હવે તેને, તે સિંહાસનથી લાભ શું! એ રીતે જુદી જુદી જાતની ચિંતાથી સાગરજી શોકાતુર થવા લાગ્યો, તે કોઈ રથજો પણ સ્થિર થઈ બેઠો નહિ. ચિતોડમાં તે જે વસ્તુ જોતા, તે જોઈ તેના મનમાં વિષય પીડા થાતી હતી. તે સઘળી ચિંતાના વિષ દંશને, તે બીલકુલ અધીર થઈ પડ્યો. પોતાની કાપુરૂષતાને અને રાજમાન્યતાને હઠારો ધિક્કાર આપવા લાગ્યો, ત્યારે દિશા તેને શુન્યમય લાગી, સંસાર અધકારમય થઈ ગયો.

મેવાડના સ્તંભો જોઈ તેનું હૃદય કંપિત થવા લાગ્યું. તેના પુત્ર પુરૂષોએ હીંદુ વિદેશી રાજાઓ ઉપર જય મેળવી, તે સઘળા ગૌરવ સ્તંભ સ્થાપ્યા છે, તે ગૌરવ સ્તંભને મહાન કરવા આજ સાગરજી પેદા થયો. સાગરજીનું હૃદય કાયમ ચિંતા-તુર રહેતું હતું.

એ રીતે સંતત નીપીડીત થઈ એક દિવસ સાગરજી ઉન્મત જેવો થઈ ગયો. ભટ્ટ ગ્રંથમાં લખેલ છે જે એકવાર ગંભીર મધ્ય રાત્રીએ, ભીમાંકાર ભેરવ સાગરજીના સમક્ષ આવી ઉભો, અને તે કંઈસ્વરે બોલ્યો જે “ દુરાચાર ? રજપુત કુળાધમ ? આ પાપ રાજ્યનો હમણા પરિત્યાગ કર ? નહિતો તારૂ મંગળ થાશે નહિ. ” ચિતોડપુરીમાં અનુત્તમ સાગરજી બહુ દિવસ રહી શક્યો નહિ. તેણે પોતાના બ્રાતૃપુત્ર અમરસિંહને બોલાવી ચિતોડનો રાજ્ય ભાર તેના હસ્તમાં સોંપ્યો અને વિષમય દાયિત્વમાંથી છુટી, તે વિજન, કંધર * ગિરિશૃંગ ઉપર જઈ વિશ્રામ કરવા લાગ્યો. પણ તેથી તેને શાંતિ મળી નહિ, થોડા સમય પછી સમ્રાટના હુકમથી તે દિલ્લીની રાજ સભામાં આવ્યો. જહાંગીરે તેનો યથોચિત તિરસ્કાર કર્યો. તે તિરસ્કાર, વિષદિગ્ધ તીવ્ર શરન્નગની જેમ તેના અનુતાપ દગ્ધ હૃદયમાં પેડો. લયંકર ચંત્રણાથી તે અધિર થઈ પડ્યો. તે સભા સ્થળમાં પોતાની છરીથી પોતાનો હૃદયપિંડ કાપી સમ્રાટના સમક્ષ તે મરણ પામ્યો. એ રીતે સ્વદેશદ્રોહી વિશ્વાસઘાતકનું ઉપયુક્ત પ્રાયાશ્ચિત થયું. † માતા પૃથ્વી એક મોટા ભારમાંથી છુટી.

અમરસિંહ, પિતૃ પુરૂષોની લીલાસ્થળી ચિતોડપુરી પામ્યો. પણ તેને સહાય નહોતી. સંબળ નહોતું, ત્યારે કોની મદદથી તે ચિતોડપુરીનું રક્ષણ કરે. ચિતોડપુરીને પામવાથી જે મહાનંદ થયો હતો, તેથી તે થોડા રોજમાં વંચિત થયો. આનંદની સાથે પ્રાણ થકી પણ વહાલી સ્વાધીનતા તે હારી બેઠો. રાણો ચિતોડનો પરિત્યાગ કરી પર્વત પ્રદેશમાં વસવા લાગ્યો. દુરદર્શિય અમરાત્મા પ્રતાપસિંહનું ભાવી દર્શન યોગ્ય ક્રમે પરિણામ પામ્યું, થોડા સમયમાં ગિરહોટ કુળનું સ્વાધીનતા રત્ન અપહૃત થયું. ચિતોડપુરી પામવાથી મેવાડના ઓછામાં ઓછા એંશી કીડલાઓ અને એક નગર પામ્યો. તે સઘળામાં અંતલા નામનો કિડ્ડો તેના હાથમાં જે રીતે આવ્યો તે રીતનું વિવરણ આ સ્થળે આપવું અંપૂર્ણ યોગ્યતા ભરેલું છે તે કીડ્ડો જીતી લેવાનાં સમયમાં મેવાડના બે શ્રેષ્ઠ સામંત સંપ્રદાયમાં લયંકર પ્રતિદ્વંદિતા ચાલી હતી. તેનું વિવરણ પઠનીય છે

* કંધર એક વિચ્છિન્નશૈલ છે તે પાર્વતી અને ચંચલના સંગમે સ્થળે સ્થાપિત.

† તેજ સાગરજીના કુલાંગાર પુત્રે સ્વધર્મનો ત્યાગ કરી યવન ધર્મ સ્વીકાર્યો હતો. તેનું નામ મહોબતખાં હતું. જહાંગીરના રાજ્યકાળમાં મહોબતખાં આક્રમિક સેનાપતિ હતા.

જહાંગીરનો લયંકર ત્રીજો યુદ્ધોદ્યોગ સાંભળો. રાણો અમરસિંહ જોઈએ તેટલું લશ્કર વધારવા લાગ્યો પણ મોગલ લોકના આવવાનો વિલંબ જોઈ તેણે કેટલાંક ગામડા અને એક કિલ્લો, મોગલના હાથથી લઈ લેવા સંકલ્પ કર્યો. યુદ્ધ યાત્રાનાં સઘળાં આયોજન તદ્યાર થયા, એટલામાં સેનાદળના સંમૂખ ભાગનો અધીકાર લોગવવા માટે ચંદાવત અને શકતાવત રજપુત કુળવચ્ચે મોટો સંઘર્ષ પેદા થયો, ચંદાવત રજપુતો જેટ હતા, આજમુધી તેઓજ તે અધિકારનું સંમાન લોગવતા હતા. પણ શકતાવત રજપુતો પુષ્કળ પરાક્રમવાળા નીવડવાથી એ અધિકાર લોગવવા તેઓએ દરખાસ્ત કરી. રાણો અમરસિંહ ઉભય સંકટમાં પડ્યો. કયા સંપ્રદાયના હાથમાં તે અધીકાર આપવો તેનો તે નિર્ણય કરી શક્યો નહિ, એક સંપ્રદાયને સંમાનિત કરવાથી બીજો સંપ્રદાય બેદીલ થઈ પોતાનો પક્ષ છોડીદે તેમ હતું. ટુંકામાં જન્ને સંપ્રદાયનું આનુકુલ્ય થાય તોજ રાણાનું સંકટ દૂર થાય તેમ હતું. તેણે અનેક ક્ષણ વિચાર કર્યો મંત્રીઓ સાથે અનેક તર્કવિતર્ક કર્યો. પણ કોઈ રીતનો નિશ્ચય થયો નહિ તેને મુંગો જોઈ, જન્ને સંપ્રદાયવાળાઓએ ખડગની સહાયે, તે વાતનો ચુકાદો કરવાનું સ્થિર કર્યું, એટલામાં રાણો અમરસિંહ બોલી ઉઠ્યો. જે જે સંપ્રદાય અંતલા કિલ્લામાં પેસી શકે તે સંપ્રદાય તે અધિકારનો લોગી થાય, રાણાનું એવું બોલવું સાંભળી ચંદાવત અને શકતાવત અંતલા કિલ્લા તરફ આડ્યા.

રાજધાની પુર્વ દિશામાં નવ કોપ ઉપર એ કિલ્લો હતો. અંતલા એક ઉંચી ભુમિના માથા ઉપર આવ્યો તેની ચોતરફ કોટ હતો, તે કોટ પાષાણમય હતો તેની ઉપર વચ્ચોવચ્ચે એક ગોળાકાર રક્ષકશાળા હતી. કિલ્લાનાપ્રાંત દેશમાં કીલ્લાના મૂળ ભાગને ધોત કરી એક તરંગિણી વહેતી હતી. અંતલામાં મધ્યમાં દુર્ગરક્ષકની અટ્ટાલિકા. એ અટ્ટાલિકાની આરે તરફ ખાઈઓ હતી. અંતલામાં પેસવા માટે કેવળ એક ખાર હતું.

પરોઢીયું શરૂ ન થયું તેની પહેલાં વિવાદ કરતા બે સામંતો પોત પોતાનું સેનાદળ લઈ, અંતલા તરફ દોડ્યા. અંતલા કિલ્લો યવનના કબજામાં હતો. જે વીર, યવનોનો સંહાર કરી અંતલાને કબજે કરે, તેજ લશ્કરનો ઝોરવનો મુગટ માથે પહેરે, તેનાજ હાથમાં મેવાડના સેનાદળનો સંમુખ રક્ષણભાર સોંપાય તેમ હતું.

સૂર્ય ઉદિત થયો. તેની ઉદભિન્ન રક્ષિત રાજ્ય પ્રક્ષ શીરે અને પર્વત શિરે કીડા કરતી હતી. એટલામાં શકતાવત રજપુતો અંતલાના કિલ્લાના દ્વાર-દેશે આવી પહોંચ્યા તેઓએ શત્રુ ઉપર અતર્કિત ભાવે હુમલો કર્યો. પણ યવનો તેઓનો અભિપ્રાય જાણી, થોડા સમયમાં હથીચાર લઈ ઉભા થયા. તેઓમાં

બન્ને દળ વચ્ચે ઘોર યુદ્ધ ચાલ્યું. ચંદાવત રજપુતો માર્ગ ભુલી એક મોટી પર્વતની તળેટીમાં જઈ ચઢ્યા, તે દુર્ગમ પ્રદેશમાંથી નીકળવાનો રસ્તો ન માલુમ પડવાથી તેઓ અંહી તહીં ભટકવા લાગ્યા. એટલામાં તેઓએ એક ભરવાડને જોયો, ભરવાડને પોતાનો પ્રથમ દર્શક બનાવી તેઓ થોડા સમયમાં અંતલા તરફ આવી પહોંચ્યાં. ચંદાવત રજપુતોએ પોતાની સાથે લાકડાની નીસરણીઓ રાખી હતી. તે નીસરણીઓ કિલ્લા ઉપર લગાડી ચંદાવત રજપુતો કિલ્લા ઉપર ચઢ્યા. પણ ચવનોના ફેંકેલા ગોળાના પ્રહારથી ચંદાવત રજપુતો નીસરણી ઉપરથી સ્ખલિત થઈ નીચે પડ્યા. વિધાતાએ, તેઓના ભાગ્યમાં, સેનાના અગ્ર ભાગનો અધિકાર લખ્યો નહોતો, ક્રમે બન્ને દળની પ્રચંડ ગતિ પ્રતિરૂદ્ધ થઈ. ચંદાવત અને શકતાવત રજપુતો શત્રુઓ સાથે લડવા લાગ્યા. શકતાવત સરદાર એક મોટા માતંગ ઉપર ચડી બેઠો હતો. બીજો કોઈ ઉપાય ન દેખતાં તેણે કિલ્લાના દ્વાર તરફ તે માતંગને હાંક્યો મોટા નાદકરી, તે રણમાતંગ. કિલ્લાના દરવાજા તરફ ચાલ્યો. કિલ્લાના દરવાજાના બારણામાં મોટા મોટા ખીલા હતા તેથી બારણા તોડી દેવા, માતંગની ચેષ્ટા વીરૂપ થઈ. અનેક શકતાવત વીરો શત્રુના હાથે મરાણા. પણ શકતાવત સરદાર તેથી નિરૂત્સાહ થયો નહિ. અકસ્માત ગગનમંડળ વિદારિત કરી, ચંદાવત પાંચે ઘોર જયનાદ કર્યો. શકતાવત સરદારનું હૃદય કંપિત થયું. તે પોતાના રણમાતંગની પીઠ ઉપરથી ઉતર્યો અને દરવાજાના બારણાના ખીલા ઉપર ચડી ઉપરના ખીલા ઉપર બેસી તે હાથીના માવતને બોલ્યો. હાથીને મારા સામે હાંક, નહિતો તારું મસ્તક છેદન કરીશ. માવતે પોતાના ધણીનો હુકમ પાળ્યો. બચકર ગજરાજ કઠોર બળ સાથે તે અંધથયેલાં બારણાં ઉપર પડ્યો. તેના બીધણ વેગ વાળા પાતથી બન્ને બારણાં અંડવિખંડિત થઈ ભાંગી ગયાં, શકતાવત સરદાર પણ તે બારણાં ઉપરથી પડી મરણ પામ્યો. પણ તેના અત્યુથી તેના સૈનિકોને કંઈ પણ અનુત્સાહ થયો નહિ. દળ પતિ પડી મરણ પામ્યો. તેનું મુઠું ભુમિ તળે ચબકાયેલું જોઈ તેઓનો દ્રુપદ તેને લઈ લેવામાં, નહોતો. તે ધુળમાં ખરડાયેલ ધણીના મડદાને ચબકી તેઓ પ્રેચંડ વેગે, ઉઘડેલા દ્વારથી કિલ્લામાં પેઠા. આવી રીતનો આત્મત્યાગ સ્વીકારીને પણ શકતાવત સરદાર પોતાના સંપ્રદાય માટે તે દિવસે સંમાન પામ્યો નહિ. ચંદાવત સરદાર શત્રુના ગોળાથી નીસરણી ઉપરથી પડી મરણ પામ્યો. તેના બદલામાં બીજો સરદાર તેના ઠેકાણે નીભાયો, તેનું નામ વાંદા ઠાકોર હતું. જેઓના મનમાં માયા મમતા હોતી નથી તેઓમાંથી વાંદા ઠાકોર એક હતો. તે જોયો વીર હતો તેવોજ નિર્ભીક અને તેજસ્વી હતો, તે કિલ્લા ઉપર ચડ્યો હાથમાં રહેલ ભયંકર ખડગદ્વારાએ શત્રુને તે સંહાર કરવા લાગ્યો. છેવટે હીરોડા, હીરોડા, એવા શબ્દો બોલી, તે જયથી

ઉત્કુળ થયો. ચંદાવત્ રજપુતો અંતલા કિલ્લો જીત્યા ચંદાવત્ સરદાર ચિતકાર કરી બોલી ઉઠ્યો, ચંદાવત્ રજપુતો અંતલાનો કિલ્લો જીત્યા, મેવાડની જય પતાકા અંતલાના કિલ્લા ઉપર ફરકવા લાગી.

રાણા ઉદયસિંહના ચોવીશ પુત્ર હતા. તેમાં શક્તસિંહ બીજા નંબરનો પુત્ર હતો. શક્તસિંહ બાલ્યાવસ્થામાંથી નિર્ભીક અને તેજસ્વી નીવડ્યો. બાલ્ય કાળની સુકુમાર અવસ્થામાં તેના ચૌવનની તેજસ્વિતાની અને નિર્ભીકતાની રેખા પાત થઈ હતી. એમ કહેવાય છે જે શક્તસિંહની કોઠી ગણનામાં જોશીએ ગણીને કહ્યું હતું જે “ શક્તસિંહ મેવાડનો કલંકસ્વરૂપ થાશે ” જોશીનું ભાવિ કથન યથાર્થ નીવડ્યું. રાણા ઉદયસિંહ ત્યારથી શક્તસિંહ ઉપર વિશેષ વિરાગ રાખવા લાગ્યો. પણ અપત્ય સ્નેહના વશે તે તેના ઉપર અસહાયરણુ કરી શક્યો નહિ. પણ કાળની વિચિત્ર ગતિ. શક્તસિંહ પિતાનું ચક્ષુશુભ થઈ પડ્યો. એક સમયે તેનો પિતા અપત્ય સ્નેહનો ત્યાગ કરી તેનું માથું કાપી નાખવા તત્પર થયો હતો.

શક્તસિંહના બાલ્યકાળના નિર્ભીકપણાનું એક વિવરણ જોવામાં આવે છે. સુકુમાર વયમાં પીતાની પાસે બેસી એકવાર બાલક સુલભ રમત કરતો હતો. તે સમયે એક અસ્ત્રકાર નવી છરી બનાવી તે લઈ રાણાની પાસે આવ્યો. વણુના સુક્ષ્મ પ્રાંઠડા લઈ તેને કાપી છરી વીગેરેની તીક્ષણતાની પરિક્ષા કરવાનો રીવાજ છે, તે અનુસાર તે નવી છરીની તીક્ષણતાની પરિક્ષા કરવાની ગોઠવણુ થઈ. એટલામાં બાળક શક્તસિંહે તે છરી અસ્ત્રકાર પાસેથી લઈ લીધી અને કહ્યું “ બાપા ! અસ્થિમાંસ કાપવા માટે આ છરી નથી ” બોલતાં બોલતાં તેણે પોતાના સુકોમળ હાથ ઉપર તે છરી બેસારી. તીવ્ર વેગથી રૂધીર નીસરવા લાગ્યું. લોહીથી તેનું આસન ભીંજાઈ રાતું થઈ ગયું. શક્તસિંહના સુકુમાર મુખ મંડળ ઉપર કોઈ રીતનાં ગ્લાનિનાં ચિન્હ માલુમ ન થયા. તે જોઈ સભાનાં લોકો જુદાજુદા તર્ક વિતર્ક કરવાં લાગ્યા. રાણા ઉદયસિંહના હૃદયમાં જે ભાવ ઉત્પન્ન થયો તે તો ઉદયસિંહ જાણતો હતો. તેણે તત્ક્ષણ શક્તસિંહનું માથું કાપી નાખવા આજ્ઞા આપી. તેનો કઠોર હુકમ પાળવાને એકદમ ગોઠવણુ થઈ. બાલક શક્તસિંહને વધ્યભૂમિ ઉપર લઈ ગયા. એ સમયે સાલંપ્રાસરદારે રાણાની સંમુખે આવી જાહેર કયું, મહા રાજા ! કૃપા કરી આ દીનનું નીવેદન સાંભળો ! મારી ઉપર મહેરબાની કરી આપે અનેક વાર મને વરદાન આપવા ઇચ્છા બતાવી છે, ઉપયુક્ત સમય ન આવવાથી વરદાન આપ્યું નથી. આ સમયે મારો ઉપયુક્ત સમય આવ્યો છે. એટલે કે દયા કરી આ દીનની કામના પુરી, દીનને ચરિતાર્થ કરો. રાણાએ અકપટભાવે કહ્યું સ્વલંપ્રાનાથ ! તમારો શો અભીલાષ છે. જાહેર કરો ! હું હાલ આપની અભી-

લાષા પુરી કરી આપું ! સામંત શિરોમણીના હૃદયમાં આશાનો ઉદ્ગ્રેક થયો તે હિંમત ધરી બોલ્યો. મહારાજ ! હું અર્થ ચાહતો નથી, ઔરવ ચાહતો નથી ઉંચી પદવીને ચાહતો નથી, મારી એક જ પ્રાર્થના છે જે રાજકુમારની પ્રાણદંડની આજ્ઞા મોકુફ કરે. મારે પુત્ર નથી કન્યા નથી. મારા વિપુલ વૈભવનો કોઈ ઉત્તરાર્થીકારી નથી. હાલ રાજકુમારને ધર્મપુત્ર ઠરાવી ચંદાવત ગોત્રને અનંત નાશ-માંથી બચાવવા ચાહું છું. મહારાજ કૃપા કરી આ દીનની વિનંતિ સ્વિકારશે. હૃદયસિંહે રાજકુમારની પ્રાણદંડની આજ્ઞા મોકુફ કરી. સાલંગ્રાધિપતિએ શક્ત-સિંહને ધર્મપુત્ર ઠરાવ્યો. વૃદ્ધાવસ્થામાં સાલંગ્રાધિપતિના પેટે એક પુત્ર અને પુત્રી પેદા થયા. તે સમયે રાણા પ્રતાપસિંહનો એક દૂત શક્તસિંહને બોલાવવા આવ્યો.

શક્તસિંહ અને પ્રતાપસિંહ બન્ને ભાઈઓ એકઠા મળ્યા. શક્તસિંહ પાલક પિતા ચંદાવત સરદારની રજા લઈ પોતાના ભાઈ પ્રતાપસિંહ પાસે રહેવા લાગ્યો. પણ દૌર્ભાગ્યવશે તેઓનું મોહાદ લાંબા વખત ચાલ્યું નહિ. એકવાર બન્ને ભાઈઓ મૃગયા વ્યાપારમાં ગુંથાયા હતા. લક્ષ્ય સંબંધે બન્ને ભાઈઓમાં ઘોર વિવાદ ચાલ્યો. પ્રતાપસિંહ તીવ્રસ્વરે બોલ્યો ? આવ મેદાનમાં આવ ! કોનું બાણ વ્યર્થ ગયું છે જે ! શક્તસિંહના મસ્તકનો એક કેશ પણ કંપિત થયો નહિ. તે અવિકૃત સ્વરે બોલ્યો “ ચાલો આવો મેદાનમાં ! ચાલો. એટલામાં બન્ને ભાઈનું દ્વંદ્વ યુદ્ધ થવા લાગ્યું. શિશોદીયકુળનો સર્વ નાશ થતો જોઈ સઘળા લોક દિગ્મૂઢ થઈ ગયા. કોઈ તેઓને વારવા ગયું નહિ. ગિરહોટકુળનો પરમ મિત્ર પુરોહિત તે જોઈ ત્યાં દોડ્યો આવ્યો, લડતા બે ભાઈઓ વચ્ચે તે આવી ઉભો રહ્યો. જુદી જુદી જાતનાં મિષ્ટ વચનો કહી તેણે તેઓને તે કામથી બંધ રાખવા ચેષ્ટા કરી. પણ તેની ચેષ્ટા વિક્ષણ થઈ ગઈ, ત્યારે પુરોહિતે છરી લઈ પોતાનો ત્વદ્દપિંડ છેદ્યો. અને તેઓના મધ્યમાં પડ્યો. બ્રહ્મહત્યા થઈ પુરોહિતના પવિત્ર શોણિતે રાજકુમારના વિમલ ચરિત કલંકિત થયાં, બ્રહ્મહત્યાનું મહાપાતક તેઓના શિર ઉપર આવ્યું. ત્યારે મોહાંધ ભાઈઓની આંખો ઉઘડી, પ્રતાપસિંહે, મેવાડનું રાજ છોડી દેવા, શક્તસિંહને હુકમ આપ્યો, તેજસ્વી શક્તસિંહ તેમાં સંમત થયો, મોટાભાઈની ચરણવંદના કરી તેણે મેવાડનું રાજ્ય છોડ્યું, શક્તસિંહ પ્રતાપસિંહના ભયંકર શત્રુને જઈ મળ્યો. પ્રતાપસિંહે, મરેલા પુરોહિતની અંત્યેષ્ટિ ક્રિયા કરી તેના પુત્રને ભૂમિવૃત્તિનું દાન કર્યું. તે દીવસે બન્ને બ્રાતાનો વિયોગ થયો, ત્યારપછી અનેક દીવસે શક્તસિંહ મોટા ભાઈ પ્રતાપસિંહની પ્રાણ રક્ષા માટે ખોરાસાની મુલતાની બે સૈનિકોની વાંસે રાણા પ્રતાપસિંહ પાસે આવ્યો. તે દિવસે બન્નેનું સુભાનૃત્વ સ્થપાણું.

શક્તસિંહના સત્તર પુત્રો હતા. તે સત્તર પુત્રોમાં એકતા અને ભાતૃભાવ નહોતો, જે દિવસે તે આ જગતમાંથી વિદાય થઈ ગયો. તે દિવસે તેના પુત્રોનો

ધુમાયમાન વિદ્વેષ અગ્નિ પ્રચંડવેગે સળગી ઉઠ્યો. તેથી તેઓમાં અંતર્વિરોધ થયો. પોતાની અત્યેષ્ટિક્રિયા કરવા એક પૂત્ર ભણુભુ શિવાય સઘળા પુત્રો નદી તીરે ગયા. અત્યેષ્ટિક્રિયા કરીને સઘળા વીનસરોર કિલ્લામાં આવવા લાગ્યા. ભણુભુએ પ્રથમથી કીલ્લાના દ્વાર બંધ રાખ્યા હતાં. તેઓ કિલ્લામાં પેસી શક્યા નહિ. તેણે ભણુભુ વીગેરેને વારંવાર બોલાવ્યા પણ ભણુભુએ દ્વાર ખોલ્યાં નહિ. ભણુભુએ કીલ્લામાંથી જવાબ આપ્યો. “ તમે સહુ બીજા સ્થળે આશ્રય શોધો આ સ્થળે તમને રહેવાનું સ્થાન નથી.” મારે ઘણાંનાં પેટ ભરવાના છે, શત્રુસિંહનો બીજો પૂત્ર અચળ બહુ હોલ પામ્યો. તે નમ્ર વચને બોલ્યો. “ તમે એકવાર કીલ્લાના બારણું ઉઘાડો ” અમે અમારા સ્ત્રી પુત્ર અસ્ત્રશસ્ત્ર વીગેરે લઈ બીજા સ્થળે જઈએ, તેથી કીલ્લાનાં બારણું ખુલ્લાં થયાં અચળ પોતાના પંદર નાના ભાઈઓને લઈ અસ્ત્રશસ્ત્ર પરિવાર ઘોડા વીગેરેને સંગે સઘળાના પરિવારસહિત ઇંડર રાજ્ય તરફ ચાલ્યો. અચળની સ્ત્રી ગર્ભવતી હતી. એટલે કે તેને લઈ મોટા સાવધપણાથી જવાનું હતું. તેઓ પાલોડ નામના સ્થળની પાસે આવી પહોંચ્યા એટલામાં અચળની વનિતા પ્રસવ-વેદનાથી પીડા પામવા લાગી એટલે તે સઘળા ત્યાંથી આગળ વધી શક્યા નહિ.

તેઓએ પાલોડના શનિગુરૂ સરદાર પાસે આશ્રય માગ્યો. એવા સંકટમાં તે સરદારે તેઓને આશ્રય આપ્યો નહિ. તે સ્થળે જાનહવી દેવીનું એક ભગ્ન દેવાલય હતું. તેઓએ તે જાણી મંદીરમાં આશ્રય લીધો. તેના એક ખુણામાં જઈ તેઓએ આસ્વજન પ્રસવા સ્ત્રીને સુવાડી. તે સમયે પ્રચંડ વેગે મુસલધાર વરસાદ પડવા લાગ્યો. તે તોફાનમાં મંદીર કંપવા લાગ્યું. મંદીરની ભીતમાં રહેલો એક મોટો શીલાખંડ સ્ખલિત થયો. તે જણવાની અવસ્થાવાળી સ્ત્રી ઉપર પડવાની તૈયારીમાં હતો. અખીલના નાના ભાઈ બંદે પોતાના મસ્તક ઉપર તે ઉપાડી લીધો. તેના બીજા ભાઈએ પાસેના વનમાં જઈ એક બાવળનું ઝાડ કાપીને લાવ્યા, તે બાવળનું લાકડું તે પડતા પથરની નીચે ટેકા રૂપે મુકી દીધું.

વિશ્વમાતા જાનહવીના ભગ્ન મંદીરમાં તે ભયંકર દુર્યોગમાં શકતાવત વીર અખીલની પત્નીએ એક નવકુમારને પ્રસવ આપ્યો. તે નવકુમારની આકૃતિ જોઈ તે સઘળા જુદીજુદી આશા પોષણ કરવા લાગ્યા. અને સઘળાએ એકમત થઈ તેનું નામ “ આશા ” રાખ્યું. મહામાયા જન્મતનયાએ તેઓ ઉપર સંતુષ્ઠ થઈ આશાપૂર્ણ કરવા માટે તેઓને દર્શન આપ્યાં. તેની મહેરબાનીથી નવપ્રસૂતી સ્ત્રીના શરીરમાં અધીક જોર આવ્યું. તેઓ સહુ ઇંડરના તરફ ચાલ્યા. યોગ્ય સમયે સઘળા ઇંડરમાં પહોંચી ગયાં. ત્યાંના શાસનકર્તાએ તેઓને પરમાદરે આશ્રય આપ્યો, તેઓના ભરણપોષણ માટે ઉપયુક્ત ભૂમિવૃત્તિ તેણે આપી.

ઇંડરના શાસનકર્તા રાઠોડ રાજના સરળ અને સુખાવહ બચવડારથી

સંપ્રીત થઈ, અખીલ પોતાના માઈઓ સાથે આનંદથી તે રાજ્યમાં પોતાનો કાળ કહાડવા લાગ્યો. તે સમયે રાણાનો પ્રધાન સચિવ પ્રસિદ્ધ નૈનખીઠ શત્રુજય થકી પાછો આવતાં એક નિશા ત્યાં ગાળવાને રહ્યો. તે પરિવાર સાથે પટ મંદીરમાં ત્યાં રહેલો હતો. રાત્રીના પુષ્કળ વરસાદથી તેનું પટમંદીર ઉડી જવાનો સંભવ થયો. ભયથી મંત્રીવરના પ્રાણ જવા લાગ્યા. તે ભયંકર દુર્યેગમાં આત્મરક્ષા માટે કોઈ રીતનો ઉપાય શોધી શક્યો નહિ. બદ્ધ વિગેરે ભાઈઓએ આવી મંત્રીવરને તે મોટી આપત્તિમાંથી બચાવ્યો. તેઓનું તે પરહિતાનુદાન બેઠું સચીવવરે ઘણુંજ આનંદ માન્યો. તેણે તેઓનો પરિચય પુછ્યો. તેના પ્રત્યુત્તરમાં સઘળી ખીના બાણી તે બોલ્યો “ તમે અંહિ રહો છો તેથી તમારી શોભા નથી ” ચાલો ! ઉદયપુરમાં ચાલો ! હું નિશ્ચય કરી કહું છું જે મહારાજને કહી સાંભળી તમને ઉપયુક્ત પદ અપાવીશ પણ તેઓ તેના અનુરોધે સંમત થયા નહિ. રાજાના નિમંત્રણ વિના જવું તેઓને યુક્ત લાગ્યું નહિ. ટુંકામાં અધીક દીન. તેઓનું ત્યાં રહેવું થયું નહિ. દિવિશ્વરના વિરૂધ્ધે તલવાર લેવા માટે અમરસિંહે તે સમયે સેના સંગ્રહ કર્યો. તેણે તેઓને બોલાવવા હૂત મોકલ્યો. તે હૂતની સાથે તેઓ ઉદયપુરમાં આવ્યા.

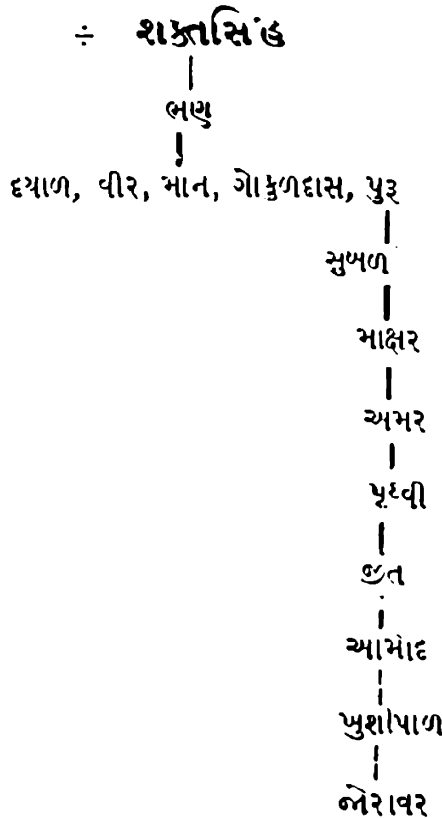
ઉદયપુરમાં આવી શક્તાવત રજપુતોએને કામ કરેલાં છે. તે કામો સાધારણ હોઈ પુરેપુરી રાજભક્તિનાં માત્રુમ પડયાં છે. યવનો સાથે એક સમય રાણાનું યુદ્ધ થયું તે સમયમાં રાત્રીએ ગિરિ પ્રદેશમાં છાવણી રાખવા રાણાને ફરજ પડી હતી, શીતકાળની રાત્રી, વળી તુષાર મંડિત ગિરિ પ્રદેશ એવી અવસ્થામાં રાણાને કોઈ રીતની હરકત ન થાય તેના માટે યોધે અને બદ્ધે ઢગલાબંધ કાષ્ટ લાવી અગ્નિ કરી રાણાની ટાઢની પીડા મટાડી હતી. ભટ્ટ કવિના ગ્રંથોમાં યોધ અને બદ્ધના પરાક્રમનાં ઘણાં વિવરણો બેવામાં આવે છે. જે દિવસે ભયંકર સંઘર્ષમાં ગુંથાઈ શક્તાવત અને ચંદાવત રજપુતો અંતલાના કીટ્ટા તરફ ગયા હતા. તે દિવસે વીરવર બદ્ધે શક્તાવતના દગની સેના નાયકતા લીધી હતી. અગર જે કે મોટો ભાઈ ભણુજી તે યુદ્ધમાં હતો. અગરે જે કે તેણે આત્મ ગૌરવ લેવા પ્રાણ આપી ચેષ્ટા કરી હતી. તોપણ શક્તાવત બદ્ધના વીરત્વ પાસે તેની ચેષ્ટા ફળવતી થઈ નહિ. જ્યારે વીરવર બદ્ધે, તે અંતરાણ દુર્ગમાં આત્મોત્સર્ગ કર્યો, જ્યારે તે વિરાટ દુર્ગ યવનના હાથમાંથી સ્ખલિત થયો. ત્યારે વાકરોળના સામંત રાજાએ, તે શુભ સમાચાર રાણાની પાસે પહોંચાડ્યા ત્યારે રાણાએ સંતુષ્ટ થઈ તે વીરન. વીરત્વની ઘણી પ્રશંસા કરી. શક્તાવત રજપુતોની તે વીરતા અને તેજસ્વિતા, આજ ઘણે દરજે કમ થઈ ગઈ છે. આગસ અને અફીણના સેવનથી તેઓના વંશ-ધરો આજ અતિ હીન અને અકર્મણ્ય થઈ પડ્યા છે. તોપણ તેઓ સંમાન સૂચક

અભિવાદનથી, આજ પણ વંચિત થયા નથી. વીરવર બડ્ડે મોટા માતંગ ઉપર ચઢી દુર્ગદ્વારની સંમુખે આત્મવિસર્જન કર્યું. તેના બીજા ચાર ભાઈ અખિલેશ યોધ દળદ્ર અને ચતુર્ભાણે પોતાના જીવનનો ઉત્સર્ગ કર્યો અને ભાઈની વાંસે ગયો.

શક્તસિંહનો મોટો પુત્ર કોઈ કારણથી રાણાનો વિરાગભાજન થયો. તેથી અડનિશ દારૂ શોકમાં રહેતો હતો. પણ તેવી અવસ્થામાં તે અધિક દિવસ રહ્યો નહી. અદૃષ્ટદેવની સુપ્રસન્નતાથી તે રાણાની મહેરબાની દૃષ્ટિમાં પડ્યો. ભાંડીરના રાઠોડે રાણાનું સખ્ત અપમાન કર્યું હતું. તેથી શક્તાવત સરદાર ભણુજીએ પોતાની સેના સાથે લઈ તેના કીલ્લા ઉપર હુમલો કર્યો. રાણો, તેથી ભણુજી ઉપર પરમ સંપ્રીત થયો. રાણાએ તેને ભાંડીરનો કિલ્લો વીનસર સાથે ભેળવી ઇનામમાં આપ્યો.

વીરવર શક્તસિંહના સમયથી તે આજના સમય સુધી એકંદર દશ સરદારોએ એકત્રે શક્તાવત કુળ ઉપર શાસન ચલાવ્યું. ÷

પ્રયોજન વશે બીજા પ્રસ્તાવના અનુશીલન આપણે પ્રવૃત થયા. હવે મુખ્ય વિષયના વિવરણમાં આપણે પ્રવૃત થયા છીએ. શિશોદીય વીર અમરસિંહ થકી

ઉપરાઉપરી ત્રણચાર વાર સમ્રાટ જહાંગીર પરાજીત થયો. સમ્રાટ જહાંગીર બહુ સંત્રાસ પામ્યો. પણ તે નિરૂત્સાહ થયો નહિ. તેણે ઉપયુક્ત ઇલાજ સેના નિવેશ કરવા માટે લીધા. થોડા સમયમાં તેણે એક મોટી મોગલ સેના તૈયાર કરી. દુર્ધર્ષ રજપુતોનો શી રીતે પરાજય થાય તેના ઉપાયો તે યોજવા લાગ્યો. અજમેરમાં જઈ રાણા ઉપર હુમલો કરવાનું તેણે સ્થિર કર્યું. તે વિશાળ સેનાના પર્યવેક્ષણનું સૂત્ર ખુદ જહાંગીરે પોતાના હાથમાં લીધું. સમ્રાટે પોતાના પુત્ર પારવેજને સેનાપતિના પદ ઉપર નિમ્ણે. અજમેરમાં સેનાદળ એકઠું થયું ત્યારે સમ્રાટ જહાંગીરે પોતાના પ્રીય પુત્ર પારવેજને બોલાવી કહ્યું “ બચ્ચા ” આ સમયે તારા બળાબળનો પરિચય થાશે. જોજો આજ તે ગર્વિત રજપુત વીરવરનો દર્પ ચુર્ણ કરી દેજો પણ મારી એક વાત બુલીશ નહિ, રાણો અમર કે તેનો જેષ્ઠપુત્ર કણ તારી સાથે સાક્ષાત્ કરવા આવે તો તું તેને ઉપયુક્ત માનથી અને સંવર્દિતાથી ગ્રહણ કરજે. જો જો ! રાજ સમાન યોગ્ય શિષ્ટાચારનો વ્યત્યય ન થાય તેમ કરજે તારા ઉન્મત સૈનિકો મેવાડ રાજ્યની ક્ષતિ ન થાય તેમ કરજે ? *

સમ્રાટ જહાંગીરની આશા, આકાશ કુસુમના જેવી પરિણામ પામી, તે ફળવાળી થઈ નહિ. પોતાના સેનાબળનું દાઢ્ય અને આધિક્ય જોઈ તેણે મનમાં આશ્ચર્ય હતું. જે મેવાડપતિ અમરસિંહ યુદ્ધથી બંધ થઈ તેની સાથે સલાહ કરશે. એ રીતની અમુલક ચિંતાને હૃદયમાં સ્થાન આપી સમ્રાટ જહાંગીર બ્રાંત થઈ ગયો. દેશવૈરી યવનોને વિશાળ સેના સાથે મેવાડ ઉપર ચઢી આવેલા જોઈ રાણો અમરસિંહ પ્રચંડવીર્ય અને ઉત્સાહે ઉત્સાહીત થયો, તે પોતાના સામંત સરદારો અને રજપુત સેનાને લઈ યવનોની સંમુખે ચાલ્યો, આરાવલ્લીના દ્વાર સ્વરૂપ એક પ્રસિદ્ધ ગિરિમાર્ગમાં બંને સેના સંમુખ થઈ ઉભી રહી. તે ગિરિમાર્ગનું નામ ક્ષેમનર. આ સ્થળે અનેક રજપુત વીરોએ સ્વદેશના ઉદ્ધાર માટે પ્રાણ આપ્યા હતા. તે પવિત્ર ક્ષેત્રમાં + વિક્રમકેસરી રજપુતરાજ પોતાના રણ વિસારદ સામંત સરદારોને લઈ પ્રચંડ મોગલ સેનાની ગતિ રોકવા તૈયાર થઈ ગયો. બંને સેના વચ્ચે ઘોર યુદ્ધ થયું. વિશાળ મોગલસેના, કેટલાક રજપુતવીરોનું પ્રચંડબળ રોકી શકી નહી. યવનસેનાનો છત્ર ભંગ થયો, તેના સૈનિકો ચારે તરફ પલાયન કરવા લાગ્યા, કેટલાક સૈનિકો રજપુતના હાથથી માર્યા ગયા. જેઓ રજપુતના હાથથી પલાયન કરવામાં બચ્યા, તેઓ અજમેર તરફ ચાલ્યા ગયા. તે દિવસ, મેવાડના પક્ષનો એક શુભ દિવસ હતો. તે દિવસ. શિશોદિયકુળનો સારા મહાયોગનો દિવસ, તે દિવસે મોહાંધમોગલસમ્રાટની નિંદ્રાભાંગી. તેનું વિશાળ સેનાદળ

* ઇ. સ. ૧૬૧૧ માં એ યુદ્ધ ઘટના ઘડી.

x દૌસાહેમે પ્રાંતિથી ક્ષેમ નરને જામપુર નામે કાઢી દક્ષિણ પથમાં એક નગર કહેલું છે ફેરીસ્તા ગ્રંથમાં પણ અંગ્રેજ અનુગાહમાં દૌસાહેમે એવીરીતે અનેક જગ્યા અને પુમાદ કહેલું છે

દળાઈ ગયું. તેના પ્રિય પુત્ર પારવેજનું જીવન મોટા સંકટમાં આવી પડ્યું હતું. પંડિતવર અબુલફઝે કહેલ છે જે “રાજકુમાર પારવેજ યુદ્ધક્ષેત્રથી પલાયન કરી ગયો. પણ કાળક્રુટ ગિરિમાર્ગમાં પડી મોટી વિપદમાં પડ્યો.

શાહજહાં અનેક કળે પ્રાણ લઈ પલાયન કરી ગયો, એ રીતે મોગલ સેના, રજપુતોથી હાર પામી. પણ મોગલ સમ્રાટ જહાંગીરે, પોતાની દૈનિક લિપિમાં એ સત્યનો અપલાપ કરી કહેલ છે. “લાહોરમાં મારી સાથે મળી જવા માટે. મેં પારવેજને યુદ્ધ યાત્રા છોડી, મારી પાસે આવવા કહ્યું હતું, અને રાણાની ગતિવિધિ જોવા માટે પારવેજને કેટલાક સરદારો સાથે ત્યાં રહેવા મેં આજ્ઞા આપી, ધન્ય! સત્ય સંઘતાં આત્માવમાનનો પરિહાર કરવા, સમ્રાટ જહાંગીરે, સત્યનો અપલાપ કરી, વિશ્વની ચક્ષુમાં ધુલ નાંખી છે.

પરાજીત પારવેજ, પલાયન કરી, અવનત વદને પિતા પાસે પહોંચ્યો. સમ્રાટ જહાંગીરે તેના પુત્રને સેનાધિપત્ય ઉપર નીમી મોગલની વિરૂદ્ધ મોકલ્યો. વારંભવાર પરાજય થવાથી તેનું હૃદય ક્રોધથી અને જીર્ણાંસથી ભરાઈ ગયું, મનમાં સંકટ કયેઈ જે રજપુત રાજના હૃદય શોષિતે ક્રોધ અને જીર્ણાંસનું શાંતિ વિધાન કરવું. તેમાટે સમ્રાટ જહાંગીરે યવન વીર મહોબતખાને પોતાના પૌત્ર સાથે મોકલ્યો મહોબતખાં એક પ્રચંડ શુર હતો. તેના બાહુબળની મદદથી સમ્રાટ જહાંગીરે અનેક યુદ્ધમાં જય મેળવ્યો હતો. મહોબતખાંને રજપુત વિરૂદ્ધ મોકલી સમ્રાટ જહાંગીરે જયની આશા રાખી હતી. સમર વિશારદ રજપુત વીરોના પ્રચંડ બાહુ બળ પાસે બળદરપિત મોગલ સેનાપતિ પરાજીત થયો. પારવેજનો પુત્ર પણ રણ ક્ષેત્રમાં પોતાના દળ સાથે શયન કરી ગયો. પણ તેજસ્વી મોગલ સમ્રાટ નિરૂત્સાહ થયો નહિ. તેની પ્રચંડ અશ્વોહણી ક્ષય પામી નહિ. એક સેનાદળ પતિત થયું. તેના ઠેકાણે ખીજું સેનાદળ આવી ગયું જે ત્રણ સેના એકઠી કરી તેણે રાણા ઉપર હુમલો કર્યો. રાણાએ તેના સઘળા હુમલા વ્યર્થ કયો. પણ રાણાનું કાંઈ થયું નહિ. જે સઘળાં રણ દક્ષ હતા તેઓમાંથી એક એક રણાંગણે સુઝગયાં. રાણાની મદદ કમ થવા લાગી, હવે કોઈ વીર પુરૂષ રહ્યો નહિ, કોઈ યોદ્ધો રહ્યો નહિ. જે બાકી રહ્યા હતા તે સમર વિદ્યામાં કુશળ નહોતા. રાણો તેઓને લઈ જહાંગીરની સેનાની વિરૂદ્ધે દત્તયો. તે સઘળા રજપુતો, પ્રચંડ મોગલ સેના સાગરમાં કુદી પડ્યા. તેઓના એ વીર્ય વાળા કામથી મોગલ સેનામાં લંગાણ પડ્યું. વીર પુંગવ પ્રતાપસિંહના પરલોક વાસ પછી રાણા અમરસિંહે, યવનોના વિરૂદ્ધે રણ ક્ષેત્રમાં ઉતરી સતરવાર જય મેળવ્યો, પણ આ સમયે ચિતોડનું ભયંકર સંકટ હતું. હવે રોષાંધ સમ્રાટે, પોતાના ચતુર પુત્ર ખુરમને રજપુતો વિરૂદ્ધે મોકલ્યો તેજભાવી શાહજહાં, તેણે નાની ઉંમરમાંથી યુદ્ધ વિદ્યામાં પારદર્શિતા મેળવી

હતી. જે દિવસે, સમ્રાટે તેનો સેનાપતિત્વે અભિષેક કર્યો તે દિવસે શિશોદિય રજપુતોનું ભાગ્યગગન એક ઘનજાળથી આચ્છન્ન થઈ. સઘળી સેના હુનિ એક ભુકંપે કંપિત થઈ. આ ભયંકર સંકટમાં ચિતોડદુરીની કોણ રક્ષા કરે ?

આજ મેવાડની અવસ્થા શોચનીય—મેવાડના કોષાગારમાં ધન નોતું, કીલ્લામાં સૈન્ય નહોતું, અસ્ત્રશાળામાં અસ્ત્ર નહોતું. મેવાડનું અધઃપતન અનિવાર્ય હતું. અધઃપતન અનિવાર્ય હોવાથી શું મેવાડ ભૂમિ વિવાદ વીના શત્રુના કબજામાં જાય ખરી ! મોગલ સમ્રાટ સઘળા રજપુતોને સંખલિત કરી શકે ખરે ! મેવાડની વીરમંડળી, કમેકમે સતર યુદ્ધ લડી અનંત નિદ્રા કરી ગઈ. હવે મેવાડમાં જે અસંખ્ય માનવનો વાસ છે તે માનવો શું નિર્જીવ ! તેઓ શું નિર્જીવ માંસપિંડ ! વીરપ્રસૂ મેવાડભૂમિએ શું માંસપિંડનો પ્રસવ કર્યો ! જેનાં બાળકો અને સ્ત્રીઓ, જગતના સમક્ષ વીર્ય, મમતા, બતાવી ગયેલ છે, તે મેવાડભૂમિ શું આજ વિના વિવાદે યવનો જીતી જશે ! એમ તો બનશે નહિ. તેઓએ હજી સુધી પ્રતાપસિંહની દીપ્તિમયી સ્મૃતિ છોડી નથી. શત્રુઓ ભયંકર વેષે નજદીક હતા. શત્રુઓ મેવાડને બાળી નાખશે, રજપુતોની પ્રાણવલ્લભાને હુંટી લેશે, મેવાડના સઘળા લોકોમાં તે ચિંતાનો ઉદય થયો. સઘળાએ પ્રતિજ્ઞા કરી કે જ્યાંસુધી જીવન રહેશે ત્યાંસુધી મેવાડભૂમિ શત્રુના હાથમાં નહિ જશે. રણાંગણમાં શત્રુના હાથે પ્રાણ છોડવા બેહતર પણ જીવતાં રહી જનની જન્મભૂમિની દુરવસ્થા જોવી બેહતર નહિ. આવી કઠોર પ્રતિજ્ઞામાં બંધાઈ સઘળા રાણા અમરસિંહના વાવટા નીચે એકઠા થયા. કેટલાએ, રાજભંડાર પૈસાથી ભરી દીધો. સ્ત્રીઓએ પોતાનાં ઘરેણાં વેચી તેનાં નાણાં રાજભંડારમાં ભર્યાં. જેતાં જેતાં રાજ્યભંડાર પૈસાથી ભરાઈ ગયો. તે નાણાની મદદે થોડા સમયમાં યુદ્ધ સામગ્રી તૈયાર કરી, સૈન્ય સાંભરતોને લઈ મોગલ સેનાની સામે જવા અગ્રસર થયો. થોડા સમયમાં બન્ને પક્ષ વચ્ચે ઘોર યુદ્ધ થયું. રણજાનહિન રજપુતો મોગલની સાથે યુદ્ધ કરવા દાવ્યા. જેઓએ થોડી દીવસ અસ્ત્ર ધારણ કર્યું નહોતું. જેઓએ કોઈ દીવસ-રણાંગણ જોયું નહોતું તેઓ આજ રણશળી પુરૂષોની જેમ લડવા દાવ્યા. પણ તેથી કંઈ થયું નહિ. જે બીના બની તેનો ઉલ્લેખ કરવા લેખણ ત્રાસ ખાય તેમ છે. વીરવર બાપ્પારાઓળનો વાવટો, જાહાંગીરના પુત્ર પાસે અવનત થયો. તે દુર્દૈવનું વિવરણ શિશોદિય દુળનું શોચનીય અધઃપતન-જેનો વૃતાંત સમ્રાટ જાહાંગીરની આત્મજીવનીના બયાનમાંથી નીચે પ્રમાણે છે.

“ મારા રાજ્યના આઠમા વર્ષે હીજરા ૧૦૨૨માં* હું કૃતસં લ્પ થયો. અજમીરમાં જઈ, મારા સૌભાગ્યવાન પુત્ર કુરમને યુદ્ધમાં આ રર કરું ત્યારે

પછી કુચ કરવાનો ઉપયુક્ત સમય મુકરર થયો. કુરમને બુદ્ધિબુદ્ધી જાતની મૂંઝવણ વાન ખેલાત, એક હાથી, એક ઘોડો, એક ખડગ, એક ઢાલ, અને એક છરી આપી મેં વિદાય કયેઈ. જે સેનાદળ તેના આધીનમાં સ્થાપિત હતું, તે સેનાદળ સાથે ખાર હઝાર ઘોડાસ્વાર મેં મોકલ્યા. અને આજીમખાને તેની નીચે સેનાપતિ નીમી, તેના કર્મચારીઓને મેં સંતોષકર બક્ષીસો આપી.

“ નવમા વર્ષના પ્રારંભકાળે એકવાર શુભ ક્ષણે હું સભાના આસને બેઠો હતો એટલામાં રાણાનો પ્રિયતમ હસ્તી એ આલમગોમાન અને બીજા સત્તર હાથીઓ કુરમે જીત્યા અને તેઓને મહારી પાસે આણ્યા, બીજા દિવસે એ આલમગોમાન ઉપર બેસી હું નગરમાં ફરવા નીસર્યો અને સઘળાને સંતોષ થાયતેમ સોનાં આપ્યાં.”

“ થોડા સમયમાં સમાચાર આવ્યા જે રાણા અમરસિંહે મારી વફયતા સ્વીકારી મારી પાસે આવવાનો વિચાર કયેઈ છે. મારા સૌભાગ્યવાન પુત્ર કુરમે, મેવાડના અનેક કીલ્લા જીતી તેમાં માડું આધિપત્ય સ્થાપ્યું છે. દેશનાં જળવાયુ અસ્વાસ્થ્યકર અને સઘળો પ્રદેશ દુર્ગમ હોઈ સઘળા પ્રદેશને શાસનાધીન કરવાનું દુર્લભ જાણી મેં તે સમયે યુદ્ધ સ્થગિત કરવાનો મેં વિચાર કયેઈ. પણ મારા સૈનિકોએ, ત્રીજા વર્ષાઋતુ ઉપર કાંઈ પણ નજર ન રાખતાં સઘળો પ્રદેશ દખ્ખિત કયેઈ. અને ત્યાંના અનેક સંબ્રાંત લોકના સ્ત્રી વીગેરે પરિવારને તેઓએ કેદ કર્યાં. તેથી રાણો નિરાશ થયો. આવી રીતનો અત્યાચાર જોઈ તે વિનીત થયો. સૂચકણ અને હરિદાસજાલાને તેણે કુરમની પાસે મોકલ્યા, રાણાએ તેઓ સાથે કહેવરાવી મોકલ્યું, જે તમે સ્વહસ્તે મને અવલંબન આપો તો હું બીજાની હીંદુ રાજા જેમ તમારી સેવા કરું અને મારા પુત્ર કણ્ઠને તમારી પાસે મોકલું. ” પણ હું મારા વાર્ધક્યથી હું જાતે તમારી પાસે રહી શકું તેમ નથી. તે માટે મને ક્ષમા આપશો. આ સઘળું વિવરણ અમારા પુત્રે અને શુકરઅલ્લાએ અમારી પાસે મોકલ્યું હતું.

મારા શાસન સમયમાં એવી રીતની ઘટના ઘટવાથી હું અતિશય આનંદિત થયો, આજે મેં હુકમ કરેલ છે જે મેવાડના પ્રાચીન અધિકારીઓ, તેઓની આબરૂથી વર્ચિત ન થાય, મારી વિલક્ષણ ધારણા હતી. જે અમરસિંહ અને તેના પૂર્વ પુરૂષો પોતાના દેશના અને તેના અંદરના કીલ્લાના દુર્ગમત્વ અને બળાધિકાર ઉપર આધાર રાખી મનમાં અત્યંત ગર્વિષ્ટ હતા. તેઓ કોઈની પાસે મસ્તક અવનત કરે નહિ એવા છે, મારા સૌભાગ્ય વશે. શુભ અવસર આવી ગયો. તે શુભ અવસરની ઉપેક્ષા કર્યા મને પહેલાં વાસના નહોતી, એટલેકે તે મુહુર્તમાં મારા પુત્રને પ્રતિનિધિરૂપે ટાંડ રાણાને માફી આપી અને માડું એક પ્રમાણપત્ર તેના પાસે મેં મોકલ્યું, જેમાં મેં મા. આશ્રય તળે તેને નિર્ભય રહેવાનું લખ્યું હતું. મારા સરળ વ્યવહારના નિદર્શન સ્વરૂપ તે પ્રમાણપત્રમાં મારી પાંચ આંગળીઓ અંકિત કરી. પત્ર

લખ્યો. મારા પુત્રને મેં વળી લખ્યું જે તારે તે માનનીય રાણાની વાસનાના અનુસારે કામ કરવું. ”

“ મારા પુત્રે તે લિપિ અને પ્રમાણપત્રિકા, શુકરઅડલા અને સુદરદાસે સૂચકર્ણુ અને હરિદાસ પાળાકારાએ મોકલી ત્યારપછી એવું નિર્ધારિત થયું જે રાણે ૨૬ મી તારીખે મારા પુત્ર પાસે આવે.

“ શીકારના વારતે અજમીરથી બહાર હું નીકળી ગયો, તે સમયે કુરમના તાબાનો મહમદમેગ નામનો એક અશામી મહારી પાસે આવ્યો અને કુરમનો હસ્તાક્ષરિત એક પત્ર તેણે મને આપ્યો અને તેણે કહ્યું જે રાણાએ કુરમની મુલાકાત લીધી. ”

“ તે સમાચાર સાંભળી મેં મહમદમેગને એક હાથી એક ઘોડો અને એક છરી ઇનામ આપ્યાં. તેની સાથે જુલફીકારખાં નામનો ઇલ્કાબ તેને મેં આપ્યો. ”

“ સુલતાન કુરમની સાથે રાણા અમરસિંહની અને રાજપુત્ર કર્ણ સાથે સુલતાન કુરમની મુલાકાતનું અને મહીપીનુરજહાને કર્ણ તે બન્નેલીપદમયાદિનું વિવરણ.

“ તારીખ ૨૬ મી રવિવારે સામારાજ્યના બીજા સામંતરાજની જેમ યથોચિત સંમાન અને સંભ્રમ સાથે રાણા અમરસિંહે મારા પુત્ર કુરમની મુલાકાત લીધી. મુલાકાતના સમયમાં રાણાએ એક કીમતી પોખરાજ સુવણ મંડિત અનેક શસ્ત્ર મોટા મુલ્યવાળા સાત હાથી અને નવ ઘોડા કર સ્વરૂપ કુરમને આપ્યા. મારા પુત્ર કુરમે તેને રાજોચિત સત્કારે ગ્રહણ કર્યો, ત્યારપછી રાણાએ મારા પ્રાણ નંદનના જનુપ્રદેશને સ્પર્શ કરી માફી માંગી. કુરમે, વિવિધ વિધાને તેનું આધ્યાસન કરી એક હાથી કેટલાક ઘોડા એક તલવાર અને કેટલીક રાજ યોગ્ય ખેલાત રાણાને આપ્યા. રાણાએ પોતાના પુત્રને પોતાની સાથે આણ્યો નહોતો. તે દિવસે, સુલતાન કુરમ પાસેથી અમરસિંહે વિદાયગિરિ લીધી. વિદાય લેતી વખતે તે બંધાયો જે સુવરાજ કર્ણને એકદમ મોકલવો. યથાકાળે કર્ણ આવી પહોંચ્યો. હાથી તલવાર છરી વીગેરેની જુદી જુદી ખેતાબ કર્ણને કુરમ તરફથી મળી તે દિવસેજ તે મારી પાસે આવ્યો.

“ સુલતાન કુરમે મારી સાથે અજમીરમાં મુલાકાત કરી અને મને કહ્યું. ”
જે તમારી ઇચ્છા હોય તો રાજકુમાર કર્ણને તમારી મુલાકાતે લાવું. તેને લાવવાને મેં ઇચ્છા બતાવી. રાજકુમાર કર્ણ મારી પાસે આવ્યો. રાજકુમારને મેં જમણા પડખે બેસાડ્યો. તેને મેં ઉપયુક્ત ખેલાત આપી. કર્ણ અત્યંત લાજવાળો હતો. ગિરિ પ્રદેશના સેવનથી સુખસંવ્ય વસ્તુના ઉપદેશમાં તેનો અભ્યાસ નહોતો. રાજસભાની ઝાકઝપક તેણે કોઈ દિવસ જોઈ નહોતી. તે થોડું બોલનારો હતો. મારી સાથે સારીરીતે હળીમળી જવને ચાકતો નહોતો. રાજકુમાર કર્ણના લક્ષ્યમાં

વિશ્વામોહન કરવા માટે હું હમેશ તેના ઉપર અનુગ્રહનાં ચિન્હ દેખાડતો હતો. મેં તેને રત્નમંડિત એક છરી એક ઐરાધી ઘોડા સાથે આપી. તે દિવસે હું તેને મહીપી નુરજહાન પાસે લઈ ગયો. નુરજહાને તેને સમલંકૃત હાથી અને ઘોડા આપ્યા. તે દિવસે મેં તેને એક મુઘ્યવાળો મુક્તાહાર આપ્યો, ત્યારપછી મેં એક હાથી તેને લેટમાં આપ્યો. એક દીવસ મેં તેને ત્રણ બાજ અને ત્રણતુરા લેટમાં આપ્યા. તે પંખીઓ એટલા બધાં પળાયાં હતાં જે હાથ લાંબો થાય કે તરત તેના ઉપર તે બેસી જતાં વળી મેં તેને બે મુઘ્યવાળી વીંટીઓ આપી તે માસના છેવટના દિવસે તે, મારી પાસેથી ગાંદીઓ, ખુરશી, સુગંધદ્રવ્ય સુવર્ણપાત્ર અને બે ગુજરાતી બળદ પામ્યો.

દશમું વર્ષ—એ વર્ષે કર્ણુને તેની જહાંગીરમાં જવાની મેં છુટી આપી વિદાયગીરીના સમયે મેં તેને એક હાથી, એક ઘોડો, અને પચાસ હજાર રૂપીયાનો એક મોતીનો છેડો આપ્યો. હીજરા ૧૦૨૪ આઠમી સફરના દીવસે રાજકુમાર કર્ણુને પાંચહજારી મનસુબદારીના પદે મેં નીમ્યો. તે સમયે મેં તેને પાનાએ જડેલી એક મોતીની માળા આપી. તે વર્ષના મહરમના દીવસે કર્ણુનો બાર વર્ષનો પુત્ર જગતસિંહ મારી રાજસભામાં આવ્યો. ઉપયુક્ત વંદના કરી તેણે પોતાના પિતાની અને પિતામહની અરજી રજુ કરી. તે એક મોટા સત્કુળમાં પેદા થયેલ છે એમ તેના મુખમંડળથી જણાતું હતું. તેના તરફ સદાય વ્યવહાર અને જુદી જુદી બક્ષીસ આપી સારી સંતુષ્ટિ ચલાવવા લાગ્યો. સાવનના દશમે દિવસે જગતસિંહ મારી અનુમતી લઈ પોતાને ઘેર ગયો. વિદાયકાળે મેં તેને વીશ હજાર રૂપીયા, એક ઘોડો અને એક હસ્તી સાથે આપ્યા. રાજકુમાર કર્ણુના શિક્ષક હરીદાસ ઝાલાને રૂ. ૫૦૦૦ એક ઘોડા સાથે આપ્યા.

અગીયારમું વર્ષ—૨૮મી રૂબીદલ અકબર—મારી અનુમતીએ રાણાની અને કર્ણુની બે પ્રતિમૂર્તિ થોડા મર્મરના પ્રસ્તરમાં ખોદાઈ. તે બન્ને પ્રતિમૂર્તિ તૈયાર થઈ મહારી પાસે આવી, તેની પ્રતિષ્ઠા આશ્રાના બાગમાં કરવા મેં હુકમ આપ્યો.

મારા રાજ્યના અગીયારમાં વર્ષે એ હમતખાંએ અરજી દ્વારાએ મને જાહેર કર્યું જે સુલતાન કુરમે રાણાના પ્રદેશમાં પ્રવેશ કર્યો અને રાણા પાસેથી તેણે સાત હાથી, સતાવીશ ઘોડા, રત્નો વીગેરે કરરવરૂપ રેળવ્યાં. એ સઘળા દ્રવ્યો-મંથી ત્રણ ગણુ ઘોડા રિવકાર્યા. તે દીવસથી નિર્દિષ્ટ થયું જે રાજકુમાર કર્ણુ પાંદરસો રજપુત ઘોડાસ્વાર સાથે આવી સુલ્હમાં મોગલને મદદ કરે.

તેરમું વર્ષ—એ વર્ષમાં રાજકુમાર કર્ણુ દક્ષિણ પ્રદેશને જય કરવા, એ સહા મૂર્તિ ટશાવી. તે પોતાની દરખવારત જાહેર કરા. અમારી સભામાં આવ્યો. કર્ણુ ત્યાં આવી ૧૦૦ સોનામહોર, ૧૦૦૦ રૂપિયા, ૨૧૦૦૦ રૂપિયાનાં રત્નો, કેટલાક હાથી અને કેટલાક ઘોડા નઝર કર્યા.

ચૌદમું વર્ષ—હીજા ૧૦૨૬ રખીદિસ આદિ ૧૭મા દીવસે રાણા અમર-
સિંહના મૃત્યુના સમાચાર મળ્યા. રાણાનો પુત્ર ભીમસિંહ અને તેના પાંચ જગ-
તસિંહ તે સમાચાર લઈને આવ્યા. તેઓને મેં લુદીલુદી બતની ખેલાત આપી.
રાણા કર્ણને સિંહાસને બેઠા ખુશી થયો.

સમ્રાટ જહાંગીરના હરતાશરીત વિવરણનો સાર સ્વર્ણ આપ્યો. હવે
પ્રયોજન વશે તે વૃતાંતની સંક્ષિપ્ત સમાલોચના કરવામાં આપણે પ્રવૃત્ત છીએ.
જહાંગીરનું હૃદય ઉન્નત અને મહત્ હતું. તે તેણે બનાવેલા પોતાના જીવન
વિવરણનો પાઠ કરવાથી માત્રુમ પડે છે. ક્ષત્રિયસિંહ પ્રતાપસિંહના પુત્ર ઉપર
જય મેળવી તે મોટા ઉલ્લાસમાં રહેતો હતો.

રજપુત દેસરી પ્રતાપસિંહના પુત્ર અમરસિંહ ઉપર જય મેળવી સમ્રાટ
આનંદિત થયો ખરો પણ તેના હૃદયમાંથી રજપુત વીરોની ભીતિ ગળી નહોતી.
તેણે તે આનંદના નિમિત્તે, રાણાના આલમશુમાન નામના હાથી ઉપર ચઢી દીન
દરિદ્રોને દાન આપ્યાં. રાણા ઉપર જય મેળવીને પોતાને ગૌરવાન્વિત ગણવા
લાગ્યો. શાંતી કે તે બાણો હતો કે શિયોદિય રજપુતો સર્વ રજપુતોમાં શ્રેષ્ઠ
અને વીર છે. તે વીર પુત્ર્ય રજપુતો ઉપર જય મેળવવા તેના પૂર્વજોએ કેટલી
ચેષ્ટા કરી હતી. કેટલો અર્થઘર્ષ કર્યો છે તો પણ તેથી કંઈ તઓનું વળ્યું
નહોતું, તેથી કરી સમ્રાટ પોતાને ગૌરવાન્વિત માન લેતો. જે અસિખને
અગાઉ થયું નથી તે આજ થઈ ગયું. અગાઉ જે કુડ કપટ નૃશંસતા વિગેરેથી
જયનું કામ સધાયું નથી તે કામ આજ તેના પુત્ર હુરમથી સદાયરણથી
અને સદવ્યહારથી સધાયું. તે બાણો હતો જે ભારત વર્ષ, પણ બળે અને
અસિખને શાસિત થાય તેવો નથી એ નિમૂઠ તત્ત્વ દુરમના બાણોમાં હતું
તેથી તેણે સદાયરણ અને સદવ્યહાર ચક્રાવી ભારત વર્ષ શાસિત કર્યું. સુદર્શ-
દર્શી જહાંગીરનો પવિત્ર લેખ આજ સમય જગતમાં એક નવા સત્યનો જય
ઘોષણા પ્રકટિત કરે છે એ જય ઘોષણાથી વિદ્યુતજો જે ભારતવર્ષ અસિખને
અને પાશવળે શાસિત થતાં નથી.

મેવાડ પતિને પરાજીત કરી સમ્રાટ જહાંગીર પોતાને ગૌરવાન્વિત
માનવા લાગ્યો. તેણે મેવાડ પતિના જેટપુત કર્ણને ભારત વર્ષના સઘળા રાજ-
ઓના માથા ઉપર અને પોતાના જમણી પડખે આસન આપ્યું. રજપુત રાજાઓ
તરફ સમ્રાટે સદાયરણ ચલાવ્યું. શિયોદિય કુળનું ગૌરવ રાખવામાં અને શિયો-
દિય રાજા સુખમાં રાખવા સમ્રાટ ઉત્કર્ષિત થયો હતો. પણ સમ્રાટનો એક
સ્થાને ભ્રમ બેઠામાં આવે છે તેણે મંત્રૌષધિ ધ વીર્ય ભુજંગ શિશુના જેવા કર્ણને
પ્રદૂત હૃદયભાવ બહુવા વિના કહ્યું હતું જે, કર્ણ લાજવાળો છે, પણ તેમ

નહોતું, કર્ણુ સુપ્રદિ ગિરડોટ કુળમાં પેદાથયો હતો, તેનો પિતા મહા પરા-
ક્રમશાલી રાજાઓનો વંશધર, વીરપ્રસૂ મેવાડ ક્ષેત્રમાં જન્મ લઈ યોગ્ય પિતાનો
પુત્ર હોઈ, જગત્માન્ય વીર કુળમાં પેદાથઈ તે મ્હેચ્છનો દાસ થયો. તેના પિતૃ
પુરુષોએ મેવાડની ત્રિજીસામ મ્હેચ્છોનો પગતું ભરવા દીધું નહોતું જેઓની સાથે
સંબંધ થઈ કલકિત માનતા હતા, તેજ મ્હેચ્છનો વિધાતાની ઈચ્છાએ તે વશી-
ભૂત થયો. તે સકાય વિનાનો થઈ મ્હેચ્છ પાસે પરાધિનતા પામે બંધ થયો. કર્ણુ-
જેના તેજની રાજકુમારના હૃદયમાં તે સકલ કેન થાય, કર્ણુ રાજપુત સુપ્ર-
સિદ્ધ શિષોદિય કુળનો રાજપૂત, તેનું હૃદય કાયમ વ્યથિત રહેતું હતું, રજ-
પુતનો રાજ્ય શાસન માટે કોઈ જાતનો સંશય હોતો નથી. જેની તલભાર
સ્વાધીનતા નથી. જન્મભુમિની દુરાસ્થા જોઈ અને જાતિય ઉત્તતિના અપકોપનનું
દર્શન કરી જેનું હૃદય મથિત કે દગિત થાતું નથી. તેનામાં મનુષ્યત્વ હોય ખરું?
તે માનવ નાનનો યોગ્ય નથી. કર્ણુ રજપુત કંઈ તે વાધિનતાથી વંચિત
થયો, તેના પિતૃ પુરુષની શાસન ભૂમિ અને નિમિત્ત સ્થળ મેવાડ, મ્હેચ્છના
કબજામાં આવી જહાંગીર નામ પ્રસિદ્ધ થયું. પોતાનું નામ જહાંગીરદાર નામે
પ્રસિદ્ધ થયું. એની હુકમશા કરનાર શત્રુઓ સાથે કર્ણુને વાત કરવાનું શીરીતે
યુક્ત લાગે.

જે મ્હેચ્છોએ તેને સંતુષ્ટ કરવા માટે હીંદુરાજાઓના ઉપર આસન આપ્યું,
તેને ગદ્યાર રાજ્ય આપ્યું, અને પાંચ હજાર સૈનિકોનો તેને અધિનાયક બતાવ્યો,
તે મ્હેચ્છની એવી સુપ્રસન્નતામાં વીરકર્ણુના હૃદયમાં શું શાંતિ થાય ખરી, શાથી કે
તે મ્હેચ્છોનું કોશલ છે. એમ સમજીતો હતો. મ્હેચ્છોએ કર્ણુનું એક અમુલ્ય રત્ન
લઈ લીધું હતું. તે અનૂપ્ય રત્ન કર્ણુની સ્વાધીનતા. જે સ્વાધીનતા પાસે ઈંદ્રની
અમરાતીનાં સુખો તૂટી હતાં. હવે તે સ્વાધીનતા રત્નનો ઉદાર કરતાનો તેની
પાસે એકે ઉપાય રહ્યો નહિ. એનું જોઈ જહાંગી સાંભળી કર્ણુ લાજગ થઈ મુંગો
રહી ખેસી રહેતો હતો. સમ્રાટ જહાંગીર તેને લાજગ અને સ્વભાવિક અસ્પ-
ભાવી કહેતો હતો.

રજપુતરાજ અપરસિંહ જેની રીતે સમ્રાટ પાસેથી પદમય્યાદા પામ્યો
હતો. એવી રીતે જેના પાસેથી વિજિત માણસ, પદમય્યાદા પામેલ નથી. પણ
તેજની અપરસિંહના હૃદયમાં તે પદમય્યાદા, વિષદિધ બાણ જેવી લાગતી
હતી. સમ્રાટે આપેલ આજ્ઞા અને પદમય્યાદાનો જેટલો તે વિચાર કરતો હતા.
તેટલો તે હૃદયમાં દારૂણ દુઃખ પીડેતો થતો હતો. એના દુઃખમાં પીડિત થઈ
તે વારંવાર જહાંગીર આપેલ પદમય્યાદાને ચિત્કારતો હતો. કુરમ રજપુત

સાના પેટે પેદા થયો. * તે રજપુત વીરત્વનો પરમ આદર કરતો હતો. તે રજપુત વીર ઉપર ખૂબ અંતઃકરણે શ્રદ્ધા અને ભક્તિ રાખતો હતો. તેની તે અકપટભક્તિ આદર, અને રજપુતાનુરાગથી વિરોધિત થઈ તેજસ્વી અમરસિંહે જહાંગીરની વચ્ચતા સ્વીકારવા સંકલ્પ કર્યો હતો. અને તેની સાથે બંધુતા સ્થાપવા તેણે સંમતિ આપી હતી. કુરમનો સ્વભાવ અતિશય સરળ અને ઉદાર હતો. તેનાં વચનો અત્યંત મધ્ય હત્યાં. તેના વચનો અમરસિંહના કર્ણમાં અમૃત નાંખતાં હતાં. કુરમે રાણા સાથે સંધિ સ્થાપવાની વાતન કરી તે સંધિના મુદ્દામાં તેણે તેની મિત્રતા માગી, તેણે અમરસિંહને કહેવડાવ્યું હતું. જે “જે તમે નગરથી બહાર આવી એકવાર સમ્રાટના પંજથી અંકિત થયેલું પ્રમાણપત્ર ગ્રહણ કરો તો હું આ ક્ષણે સઘળા યવનોને મેવાડ ભૂમિ છોડી દેવાની આજ્ઞા આપું જેથી મેવાડમાં મુસલમાનનું નામ કે ગંધ ન રહે એમ હું કરું” એ વાડયે તેજસ્વી રાણાનું ઉત્તર તદ્દય એકદમ પ્રચંડ ઉચ્છ્વાસિત થઈ પડ્યું. તેણે કુરમના વચનમાં સંમતિ આપી નહિ. વીરકેશરી પ્રતાપસિંહનો પુત્ર થઈ તે સ્વાધીનતા પદ કરી મોગલની વચ્ચતા સ્વીકારે ખરો. તેણે બંધુભાવે સુલતાન કુરમની મુલાકાત લીધી ખરી. પણ તેના તે પ્રસ્તાવમાં તે સંમત થયો નહિ તેના તે પ્રસ્તાવની તેણે હુપદથી ઉપજા કરી.

જે દિવસે સુલતાન કુરમે રાણા પાસે એ પ્રસ્તાવ મોકલ્યો. તે દિવસે, તેણે રાજ્યભાર છોડી શતિમતી મુનિવ્રતિનું આલમ્બન કરવા દૃઢ પ્રતિજ્ઞા કરી હતી. તે પ્રતિજ્ઞા પાળવામાં થોડો વિલંબ હતો. કુરમની મુલાકાત લઈ આવી, તેણે, પોતાના સામંત સરદારોને બોલાવી કહ્યું જે પુત્રના લલાટમાં રાજતિલક કઢી હવે હું રાજ્યભાર છોડી દેવા આડું છું. + તે કહેવાના સમયેજ તેણે પુત્રને રાજતિલક કરી રાજ્યથકી વિદાયગીરી લીધી. વિદાયકાળે, પ્રણત પુત્રનું શીર ચુંબી, તેણે ધીર ગંભીરભાવે તેને કહ્યું “જે પુત્ર ! મેવાડનું સંમાન ગૌરવ હાલ તારા હસ્તમાં સોંપાયું છે.” રાજધાની છોડી રાણા #ન-ચૌકીના ગિરિવનમાં મુનિવ્રત ગ્રહણ કરી સુખ દુઃખે પોતાના દીવસ કહાડવા લાગ્યો. ત્યારપછી તેણે તે મુનિવ્રત છોડ્યું નહિ. અને ફરીથી તે રાજધાનીમાં આવ્યો નહિ. જે દિવસે તેનો પવિત્ર આત્મા આલોક છોડી ચાલ્યો ગયો, જે દિવસે તેનું

* કુરમ અંબરની કચ્છાવર વંશીય રાજકુમારીના બે જન્મ્યો હતો, તેને ભદ્ર લોકો કચ્છક કુળેદ ભૂતકર્તા કહે છે. કુરમ અને કચ્છાવડ નામના બંને કુર્મ અને કચ્છા નામનો વ્યવહાર થયો.

+ સંવત ૧૬૭૨ (ઈ. સ. ૧૬૧૬) ના વર્ષમાં રાણા અમરસિંહે પોતાના પુત્રના હાથમાં રાજ્યભાર સોંપ્યો. પણ ફરીસ્તા અધનો અનુવાદક મહાનુભવ ટોડ સાહેબ સંવત ૧૬૬૮ (ઈ. સ. ૧૬૧૩) ના વર્ષમાં એ ઘટના ઘટવાની હકીકત પોતાના ગ્રંથમાં લખે છે.

પંચમૂર્તિ પંચમૂર્તિમાં મળી ગયું. તે દિવસે તેના દેવદેહની પુત ભસ્મ તેના પિતૃ પુરોહિતની ભસ્મ સાથે એકઠી રાખા, સરદારો મહેલમાં લાવ્યા.

અમરસિંહના દે અરિયુ અધિક સમાવેશ કરવું તે પિટપેશણવત્ છે. તે વીરસેની પ્રતાપ સિંહનો યોગ્ય પુત્ર પત્રિત ગિરિહોટકુળનો યોગ્ય રાજા હતો જે સઘળા શારીરિક અને માનસિક ગુણો વીરપુરુષનાં અંગમૂલ્ય છે. અમરસિંહ તે સઘળા ગુણોથી વિમૂષિત હતા. મેવાડના સઘળા રાજાઓ તે અધિક બળિય અને ઉન્નત હતા. પણ તે તેઓના જેવા જોરવર્ણુ નહોતા, તેના મુખમંડળ ઉપર વિષાદ અને ગભિરનો કાળિયા જોવામાં આવતો હતો. જન્મથી વિપદના જોવામાં ઉછેરથી તેના મુખમંડળમાં એવી કાલિમા આવી ગઈ હતી, ઐદાર્ય, વીર્યમતા, દયા, ન્યાય પરના અને વીર કેરકુતા, રજપુતોના પ્રધાન ગુણો ગણાય છે. અમરસિંહ તે પ્રધાન ગુણો વિમૂષિત હતા. સૈનેજીવી, સામંતોની, સરકારોથી, પ્રજાથી અને નોકરોથી તે દેવભાવે પૂજીત હતા, તેના તે સઘળા ગુણગણના દાખલાઓ રાજસ્થાનના અનેક પ્રાચી સ્તંભો ઉપર અને ગિરિગાત્ર ઉપર લખેલા જોવામાં આવે છે.

* મહારાજા ટોડ સાહેબ : હે છે જે તે યજ્ઞે સત્તાન કુરમ સામે ગણ ની મુક્તાકાત થઈ નગરની કિત્ત દીશ જે એ ગિરિમાળા ઉપર તે અદ્વિતિકનો ભગવાનશેષ હાથ જોવામાં આવે છે. એ અદ્વિતિક રાણા ઉડસિંહે બનવાની છે.

દ્વાદશ અધ્યાય.

કર્ણે કરેલ ઉદયપુરનું દઢી કરણ અને શોભાવર્ધન, સમ્રાટની સભામાં હાજર રહેવાની જવાબદારીમાંથી મેવાડના રાજની નિષ્કૃતિ, સમ્રાટની મદદમાં આપેલ સેનાદળ ઉપર ભીમનું અધિનાયકપણું, પારવેજની પ્રતિકુળે સુલતાન ક્ષુરમ સાથે ભીમનું ષડયંત્ર, રાજદ્રોહી ઉપર સમ્રાટ જહાંગીરનું આક્રમણ, ભીમનું મરણ, ઉદયપુરમાં ક્ષુરમનું પલાયન, આદરથી ક્ષુરમનું રાણાએ કરેલ ગ્રહણ, રાણા કર્ણનો પરલોકવાસ, રાણા જગતસિંહનું સિંહાસનારોહણ, મેવાડમાં ગંભીર શાંતિ, પેશાવાની છાતી ઉપર રહેલ દ્વીપોમાં રાણાનું પ્રાસાદ નિર્માણ, ચિતોડનું ફરીથી સંસ્કાર સાધન, જગતસિંહનો આલોકનો ત્યાગ, રાણા રાજસિંહનો રાજ્યાભિષેક, શાહજહાંનને પદચ્યુત કરી જહાંગીરનું સિંહાસનારોહણ, જહાંગીર અને શાહજહાંનનું હિંદુ પ્રેમિકતાનું પ્રકૃતકારણ નિરૂપણ, ઔરંગઝેબના ચરિતનું વિવરણ, રજપુતો વિપર તેનું જીયાવેરાનું સ્થાપન, રૂપનગરની રાજ્યકુમારી સાથે ઔરંગઝેબનો વિવાહ સંબંધ અને રાજકુમારીનું હરણ કરી રાણાનું પોતાના નગરમાં આગમન, સમ્રાટની વિરૂધ્ધે યુધ્ધોદ્યોગ, ઔરંગઝેબની યુદ્ધયાત્રા, ગિરવો ઉપત્યકા, રાજકુમાર અકબરનો પરાજય, રાજકુમાર અકબરનું જિરિ સંકટમાં પડવું, રાણાના જ્યેષ્ઠ પુત્ર થકી અકબરનો સંકટોદ્ધાર, દેલહીરખાનો પરાજય, રાણા અને તેના સરકારી રાઠોડ રજપુતોએ કરેલો ઔરંગઝેબનો પરાભવ, ઔરંગઝેબનો યુદ્ધક્ષેત્રનો પરિત્યાગ, રાજકુમાર ભીમનો ગુજરાત ઉપર હુમલો, રાણાના મંત્રીએ કરેલ માલવ લુટવા ઐક્યતાથી બંધાયેલ રજપુતોએ કરેલો આજીમનો પરાજય અને તેનું ચિતોડથકી દુર આલ્યું જવું. મોગલ પ્રાસમાંથી ચિતોડનો ઉદ્ધાર, મારવાડમાં ભયંકર યુદ્ધ ઐક્યતાથી બંધાયેલ સિશોદીય અને રાઠોડ રજપુતથી અકબરનો પરાજય, રજપુતોનો ષડયંત્ર ઔરંગઝેબને પદચ્યુત કરી અકબરને સિંહાસને બેસારવાની ગોઠવણ, ગોઠવણમાં નિષ્ફળતા, રાણા સાથે મોગલ સમ્રાટનો સંધિપ્રસ્તાવ સંધીબંધન, વિષમ ક્ષત થવાથી રાણાનું મરણ, તેના અને

ઔરંગઝેબના ચરિતની સમાલોચના, રાજ્યસમુંદ સરોવર. ભયંકર દુર્ભિક્ષ અને મહામારી.

મેવાડના શેષ સ્વાધીન રાજા મહારાજ અમરસિંહનો જેષ્ઠ પુત્ર કણ્ઠિ, પિતાએ છોડેલ રાજસિંહાસન ઉપર સંવત્ ૧૬૭૭ (ઇ. સ. ૧૬૨૧) માં બેઠો. આજ રાજસ્થાનના, નંદનકાનન સરખા સ્વાધીનતાના લીલા સ્થળ વીરપ્રસૂ મેવાડભૂમિનું પૂર્વ ગૌરવ નહોતું. જે ગૌરવે ગૌરવાન્વિત થઈ મેવાડભૂમિ એકવાર સભ્ય જગતમાં શીર્ષસ્થાને આસન પામી હતી. એકવાર જે મેવાડમાં સૂર્યવંશીય બાખ્ષારાઓળના વંશધરો, આ પછી એક પ્રચંડ માર્તંડની જેમ પ્રખર તેજ ધારણ કરી ગયા હતા. તે ગૌરવ અને તેજ આજ મેવાડમાંથી અંતર્હિત થયું. મેવાડના હાલના રજપુતો, માર્તંડ તેજ છોડી સામાન્ય નક્ષત્રના તેજે ચમકતા હતા, આજ ભારતીય હીંદુરાજ્ય સમાજ તેવી શોચનીય અવસ્થામાં પડી હતી, તેઓમાં પોતાનું તેજ નહોતું, તેઓમાં પોતાની પ્રખરતા નહોતી; તેઓ પોતાની સત્તા હારી બેઠા હતા, તેઓ પોતાનું તેજ અને પ્રખર જ્યોતિ બોધ દઇ મોગલ માર્તંડની ફરતાં હીન પ્રભાથી ફરતા હતા. એ મોગલ માર્તંડનું પ્રખર તેજ રોધવાની આજ કોઈ હીંદુરાજમાં સત્તા નહોતી, હાલ કાળવશે તેઓ નિસ્તેજ અને સત્તા રહિત થઈ ગયા હતા.

વિશ્વજનીન અવશ્યભાવી નિયમનું કોઈ ઉલ્લંઘન કરી શકતું નથી. એ અનતિક્રમણિય નિયમના વશવર્તિ થઈ બાખ્ષારાઓળના વંશધરો, આજ પોતાના તેજથી વિચ્યુત થઈ ગયા. અને મોગલ સૂર્યના પ્રચંડ તેજદ્વારાએ આકૃષ્ટ થઈ સામ્રાજ્ય ગ્રહ અને ઉપગ્રહની જેમ તેઓ તેની આરે તરફ ભમતા રહેલા છે.

રજપુત ગૌરવ વીરપુંગવ બાખ્ષારાઓળના વંશધર રજપુતોએ, આજ પોતાનું ગૌરવ અને તેજ બોઈ દીધું ખરું, પણ તેઓએ તેની પૂર્વસ્મૃતિ બોઈ દીધી નહોતી. તેજ સ્મૃતિ તેઓની એક માત્ર જીવની છે. જે દીવસે વીર કેસરી મહારાજ કનકસેને સૌરાષ્ટ્રના શીર્ષ પ્રદેશમાં, પોતાની વિજય વૈજયંતિ રોપી તે દીવસથી તે વર્તમાન સમાલોચ્ય દીવસ સુધી પંદરસો વર્ષ ચાલ્યાં ગયાં. એ લાંબા સમયમાં અદૃશ્યકના પુષ્કળ ફેરથી તેના વીરવંશમાં જેવી અવસ્થા ઘટી છે, તેનું આપણે વર્ણન કરીએ છીએ. ખ્રીષ્ટીય દ્વિતીયશતાબ્દીમાં સૂર્યવંશીય મહારાજ કનકસેને, લોહકોટ છોડી, સૌરાષ્ટ્રોપકુળે પોતાની વિજય પતાકા રોપી, તે સ્થળે તેના વંશધરોએ ચારસો વર્ષ સુધી રાજ્ય કર્યું, ક્રમે તે સ્થળે શિલાદિત્યનો આવિ ભાવિ થયો. અસભ્ય પારદોનું આક્રમણ થયું. પારદોનું આક્રમણ ન સહન થવાથી

મહારાજ શિલાદિત્ય સ્વજન સાથે યુદ્ધ સ્થળે પડ્યો. તેનું સુખનું નંદનકાનન સૌરાષ્ટ્રરાજ્ય પારદલોકોથી ઉત્સાહિત થયું. તે ભચાવહ કાળમાં એક માત્ર પુષ્પવતી પતનોજ સુખ સૂર્યવંશ તરૂની પ્રાણુ પ્રતિષ્ઠા કરવા ભવતી રહી. ક્રમે ગ્રહાદિત્યનો આવિર્ભાવ થયો. તે ઉપરથી ગિરહોટ નામની ઉત્પત્તિ, ઇંડરમાં રાજ્ય પ્રાપ્તિ ભીલોના અત્યાચારથી ઇંડરનો ત્યાગ, વીરકેશરી બાપ્પા રાઓળનો પ્રાદુર્ભાવ તેનો ચિતોડાધિકાર ઉદયપુરની પ્રતિષ્ઠા, શિશોદીયકુળનો ગૌરવોચ્છવાસ, છેવટે હીન દીન અને શોચનીયરૂપે તે ગૌરવનો અવસાન આવ્યો. બાપ્પારાઓળની વિજય વૈજયંતી મુસલમાનો પાસે નમી, આજ ચિતોડમાં નવો યુગ પ્રવર્ત્યો. શ્વેતદ્વીપનો પરિત્યાગ કરી વિશાળ સમસિંધુ ઓલંગી કેટલાક ખીટનવાસીઓ આજ અધઃપતિત હીન દશાપન્ન શિશોદીયકુળના ઉદ્ધાર માટે ભારતવર્ષમાં આવ્યા. તેઓના આવવાથી ભારતભૂમિએ નૂતન મૂર્તિ ધારણ કરી, તેઓના આવવાથી ભારતીય લોકનો ભવન શ્રાત કેવી રીતે નવી દિશા તરફ પ્રવાહિત થયો તે બાબતની સમાલોચના કરવા આપણે પ્રવૃત્ત છીએ.

કર્ણનું ચરિત્ર સંપૂર્ણ વીરયોગ્ય સહિષ્ણુતા વીર્યમત્તા વિગેરે જે જે ગુણો રજપુતોના કહેવાય છે. તે ગુણોથી કર્ણ અલંકૃત હતો. તેનું સાહસ અને કર્તવ્ય જ્ઞાન પ્રખર હતું. વિગત ચુકધોથી મેવાડનો એ કોષ ખાલી થઈ પડ્યો હતો. કર્ણે સારા ઉપાયો યોજી રાજકોષ નાણાથી ભરી દીધો. વિશેષ લડાઈના ખર્ચે તેની દીનાવસ્થા થાશે એમ જાણી કર્ણ કેટલાક સવારો લઈ, શત્રુ સેના નિવેશને ઓલંગી સુરત ઉપર આવી પડ્યો. પ્રચંડ વિક્રમથી નગરવાસીઓને ત્રાસ પમાડી તેઓનું ધન તેણે તુટી લીધું, લુંટમાં આવેલા ધનનો રાણાએ દેશની દુરવસ્થા દૂર કરવા યત્ન કર્યો.

ઉપર અમે કહી ગયા છીએ જે રાણા કર્ણ એક સાહસી અને વીર્યવાળો રાજા હતો. પણ ઉપયુક્ત અવસરના અભાવના લીધે, તે બંને રાજગુણોને પરિચય આપી શક્યો નહિ અનેક લોકો એ પ્રશ્ન કરી શકશે જે ગૌરવ અને સ્વાધિનતાના વિવાસ સ્વરૂપ મેવાડ ભૂમિને જ્યારે ચવનો, જાઈગીર, એવા શબ્દથી કહેવા લાગ્યા, ત્યારે કર્ણ શામાટે મુંગો રહી બેસી રહ્યો. તલવારની સહાયે, તેણે, તે દુશ્મનેય કલંકનો નાશ કરવા શામાટે યત્ન કર્યો નહિ. એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં અમે માત્ર એટલું બોલીએ છીએ જે મોગલ સમ્રાટે મેવાડ ભૂમિને જાઈગીર એવા નામે બોલવા મુકરર કર્યું ખરૂં પણ તેણે કર્ણને કોઈ દિવસ, જાઈગીરદાર એવા નામથી બોલાવ્યો નથી. મોગલ સમ્રાટે કર્ણને પોતાનો એક પ્રધાન મિત્ર છે એમ લેખ્યો છે. મોગલ સમ્રાટના એવા સરલ મિત્ર વ્યવહારમાં રાજ્યમાં અશાંતિ લાવવી તે કર્ણને ઉચિત લાગ્યું નહોતું. ટુંકામાં તે શાંતિ કાનના છાંયા વૃક્ષને સમુજ નાશ કરવા ઇચ્છતો નહોતો એમ ઇચ્છ-

વાથી અને કરવાથી શિશોદીય કુળનો નાશ થાય તેવું હતું. દેશકાળ અને પાત્રનો વિચાર કરી કામ કરવું તે સઘળાનું કર્તવ્ય છે, જે માણસ એ કર્તવ્યની અવ- હેલા કરે છે તે આ જગતમાં અપ્રતિષ્ઠા મેળવે છે. એ નીતિ પૂર્ણ વાક્ય રાણાથી અવિદિત નહોતું. ટુંકામાં તે અનુસારે કામ સાધવાનું તેના મનમાં હતું, રાણા કહ્યું ઉદયપુરની ચારે તરફ કોટ અને ખાઈ કરાવી હતી. પેશોલા સરોવરના જળનારોધના માટે રાણા કહ્યું એક બંધ બાંધ્યો હતો. અંત:પુરવાસી રાણીઓના માટે તેણે એક સ્વતંત્ર નિવાસ બનવાવ્યો હતો.

ગિલ્ડોટ કુળના રાજાઓએ પંદરસો વર્ષ ભારતવર્ષમાં રાજ્ય કરી રાજ્ય સમાજના શિરસ્થાને આસન મેળવ્યું. આજ રાણો કહ્યું તે ઉંચા આસનથી વિચ્યુત થયો, પણ તેનું ગૌરવ અચલિત રહ્યું હતું. સમ્રાટે તેને પોતાની જમણી બાજુએ આસન આપી, તેની તે આબરૂ રાખી હતી. તેણે તેની સ્વાધીનતા હરી લીધી હતી. પણ તેની સાથે તે સામંત રાજના જેવો વ્યવહાર રાખતો નહોતો. અમરસિંહની સાથે સંધિસ્થાનના સમયે તેણે નિયમ બાંધ્યો હતો જે જ્યાંસુધી શિશોદીયકુળનો રાજકુમાર મેવાડના સિંહાસને અભિષિક્ત ન થાય ત્યાંસુધી તે રાજ કુમાર સમ્રાટની રાજસભામાં રહે, જ્યારે તે રાણો એવા નામથી પ્રસિદ્ધ થઈ રાજસિંહાસને બેસે ત્યારે તે સમ્રાટની રાજસભા છોડી દે તે નિયમ સારી રીતે પાળવામાં આવ્યો. કહ્યું જ્યાંસુધી પિતૃ સિંહાસને અભિષિક્ત ન થયો. ત્યાંસુધી તે મોગલ સમ્રાટની રાજસભામાં હાજર રહ્યો. જ્યારે તે રાજસિંહાસને અભિષિક્ત થયો ત્યારે તેણે સમ્રાટની રાજસભા છોડી. સમ્રાટની રાજસભામાં શિશોદીય રાજાઓ, બીજા હીંદુરાજાઓ કરતાં માન અને ગૌરવ વધારે પામવા લાગ્યા.

થોડા સમયમાં શિશોદીય સરદારોએ મોગલાધીન સામંતોમાં વિશેષ પ્રતિષ્ઠા મેળવી. તે શિશોદીય સરદારોમાં કહ્યુંનો નાનો ભાઈ ભીમ વિશેષ ખ્યાતિ- વાળો નીવડ્યો. સમ્રાટની મદદમાં રાણાને જે લશ્કર મોકલવું પડ્યું હતું. તે લશ્કરનો અધિનાયક ભીમ હતો. તે સ્વભાવથી અતિ તેજસ્વી અને સાહસીક હતો.

સુલતાન કુરમ તેની સાથે બંધુભાવે વર્તી અત્યંત પ્રીતિ રાખતો હતો અને તેની મસલહત શિવાય તે કાંઈ પણ કામ કરતો નહોતો. ભીમના અકપટ બંધુત્વે સંપ્રીત થઈ કુરમ કાયમ મુગ્ધ રહેતો હતો. તેણે તેની પદવૃદ્ધિ કરવા માટે પિતા પાસે નિવેદન કર્યું. પ્રિયતમ પુત્રનો અભિલાષ પૂર્ણ કરી દેવામાં સમ્રાટની વાસના હતી. તેણે ભીમને “ રાજા ” એવો ઘડકાળ આપ્યો વળી યુનાસના તીર ઉપર રહેલો એક જનપદ તેને તેણે આપ્યો. તે જનપદની તોડા રાજધાની હતી. તે જનપદને ભૂમિવૃત્તિમાં મેળવી. ભીમની દુરાકાંક્ષા પ્રશમિત થઈ નહિ. તેણે યુનાસ નદીના તીરે એક શહેર રચાવ્યું. તે શહેર નામ રાજમહેલ હતું. મેરાજ

મહેલ, અનેક દિવસ સુધી ભીમના વંશધરના કબજામાં રહ્યું. હાલ રાજમહેલ વિધ્વસ્ત છે. પણ તેના ધ્વંશરાશિમાંથી તેના પ્રાચીન ગૌરવના ચિન્હો હાલ નીસરી આવે છે. તે શહેર તે કાળમાં અત્યંત સમૃદ્ધ અને શોભા મંપન્ન હતું. પણ દુર્ઘ્યકાળના કઠોર કરના પ્રચંડ પ્રહારે તે રાજ મહેલ આજ ચુર્ણવિચુર્ણિત છે.

કર્ણ સ્વભાવથી તેજસ્વી અને નિર્ભીક હતો. અકિંચિત્કર રાજ્ય અને સામાન્ય રાજોપાધિથી મુગ્ધ થઈ કર્ણ પોતાની માન મર્યાદા વેચી દે તેવો નહોતો, તેને વશ રાખવા, સમ્રાટ જહાંગીરે 'કૌશલનું' અવલંબન કર્યું. પણ તેનું તે કૌશલ સિદ્ધ થયું નહિ. હઝારો અનુગ્રહ બતાવીને પણ તે તેજસ્વી કર્ણને વશ કરી શક્યો નહિ. સુલતાન કુરમનો કર્ણ તરફ વિશેષ અનુરાગ જોઈ સમ્રાટના મનમાં સંદેહ ઉત્પન્ન થયો. ભીમને સુરતથી અંતર્હિત કરવા તેણે સંકલ્પ કર્યો. ભીમને તેણે ગુજરાતના શાસન કર્તૃત્વના હોદ્દા ઉપર નીમ્યો. ભીમ તે નવાપદની ઉપેક્ષા કરી સુલતાન કુરમ સાથે રહેવા લાગ્યો. સમ્રાટે જે સંદેહ કરેલ હતો. તે સાચો નીવડ્યો. કુરમ, મોટાભાઈ પારવેજને રાજ્યહક છીનવી લેવાના ધરાદે પિતૃ સિંહાસન પોતાના કબજામાં લેવા યત્ન કરવા લાગ્યો. તે સમયે રાજ્યમાં ઘોર તોફાન ઉઠ્યું, જે તોફાનના અગ્નિમાં બેનશીબ પારવેજ પતંગની જેમ બળી ગયો.

તેજસ્વી ભીમે સમ્રાટની આજ્ઞા અગ્રાહ્ય કરી તેનું કારણ હતું. તે પારવેજની અંતર્હૃદયથી ઘણા કરતો હતો. પારવેજ શિશોદીયકુળનો પરમ શત્રુ હતો, રજપુતોનો સર્વ નાશ કરવા તે તત્પર રહેતો હતો. તેણે મેવાડનું સંપૂર્ણ અનિષ્ટ કર્યું હતું. જ્યાંસુધી કુરમ જીવે છે. ત્યાંસુધી પારવેજ રાજ્ય સિંહાસને બેસી શકશે નહિ એમ ભીમની ધારણા હતી. પણ પારવેજના હાથમાં ભારતવર્ષનું શાસન સૂત્ર ન જાય તેમ થવા દેવાની ભીમની ચેષ્ટા હતી. તે બાબતની ઉપયોગી મંત્રણા તે સુલતાન કુરમ સાથે કરવા લાગ્યો, મંત્રણામાં નિશ્ચિત થયું જે જો કુરમની સમ્રાટ બનવાની ઇચ્છા હોય તો જાહેર રીતથી પ્રતિદ્વંદ્વિતાના ક્ષેત્રમાં ઉતરી પારવેજનો સંહાર કરવો તે જરૂરનો છે. કુરમે વધારે વિલંબ ન કરી કેટલાક અનુચરોને સાથે લઈ તેણે પારવેજ ઉપર હુમલો કર્યો. તે હુમલામાં પારવેજ હણાયો, ત્યારપછી કુરમે પિતાના વિરૂદ્ધે બળવો કર્યો. તેની સંકલ્પ સંધિમાં સહાય કરવા અનેક રજપુતો તેના પૃષ્ઠ પોષક થયા. તે પૃષ્ઠ પોષકોમાં મારવાડનો અધિપતિ ગજસિંહ વધારે પ્રસિદ્ધ થયો. રાઠોડરાજ ગજસિંહ કુરમનો માતામહ થાતો હતો. ટુંકામાં કુરમની મદદનો તે પ્રધાન પ્રસાર હતો. સમ્રાટ જહાંગીર તેનું અનિષ્ટ કરે તેમ જાણીને તે છાનાઇથી કામ કરતો હતો.

તે નવા પેદા થયેલ વિદ્રોહ વન્હિને ઓલવવા સમ્રાટ જહાંગીર ખુદ વિદ્રોહીની સામે થવા અગ્રસર થયો. રાઠોડ રાજ ગજસિંહ તે વિદ્રોહીનો પૃષ્ઠ પોષક છે

એમ સમ્રાટ પ્રથમથીજ જાણતો હતો, તેનું તે જાણવું અગર જો કે સંદેહ ભરેલું હતું. તોપણ તે રાઠોડરાજને અધિનાયકપણા ઉપર ન નીમતાં તેણે અંબરના રાજાને અધિનાયકપણા ઉપર નીમ્યો, ત્યારે ગજસિંહ છતરાયો થઈ તેના વિરૂધ્ધે ચાલ્યો, ગજસિંહ કુરમનો માતામહ થાય તેજ વિદ્રોહાનળનો પ્રધાન અને પ્રથમ ઉત્તેજક હતો. ક્રમે બન્ને સેનાદળ યુદ્ધાર્થે ઉભા થયા. ગજસિંહ તે સમયે આવ્યો નહિ, ત્યારે ભીમસિંહે તેને કહી મોકલાવ્યું “ આપનું એ રીતનું નિઃસંસવ ભાવે રહેવું યુક્તિયુક્ત અને ન્યાયપર ગણાય નહિ, આ ક્ષણે આપ અમારી સાથે મળી જાઓ, નહિ તો અમારા શત્રુ થાઓ, તેજસ્વી ભીમસિંહના વચન સાંભળી ગજસિંહ મર્માહત થયો, શિશોદીય ભીમસિંહ તેથી લેશ માત્ર ભય પામ્યો નહિ, તેનું સેનાદળ યુદ્ધમાં છિન્નલિન્ન થયું. પોતે યુદ્ધક્ષેત્રમાં પતિત થયો. * કુરમ પોતાના સેનાપતિ મહોબતખાં સાથે ઉદયપુરમાં પલાયન કરી ગયો.

ઉદયપુરના શાંતિમય છાયાનળમાં સમ્રાટે થોડા દિવસ વિશ્રામ કર્યો. રાણાએ તેના વાસ માટે પોતાના મહેલનો એક ભાગ કહાડી આપ્યો, મહેલના તે ભાગમાં સુલતાન કુરમ પોતાના પારિષદ વર્ગ સાથે રહેવા લાગ્યો, તે રાજભવન છોડી દઈ બીજા સ્થળે વાસ કરવા સુલતાને અલિલાષ બતાવ્યો. કુરમનો તે ભાવ જોઈ રાણા અત્યંત સંતુષ્ટ થયો. તેણે ત્યાંના સરોવર ઉપર સુલતાનના નિવાસ માટે એક અટ્ટાલિકા તૈયાર કરાવી.

એ અટ્ટાલિકા જુદી જુદી જાતના શોભનીય અને દ્રવ્યથી અલંકૃત હતો તેના મથાળા ઉપર ઇસ્લામની અર્ધચંદ્ર શોભિત જુદા જુદા વર્ણુની પતાકા ફરકતી હતી. તે મનોહર અટ્ટાલિકાના પ્રશસ્ત અંગન ભૂમિમાં માદારશાહ ફકી-

* શક્તાવત સરદાર માનસિંહ અને તેનો ભાઈ ગોકુળદાસ, ભીમસિંહના પરામર્ષ આપનારા હતા. તેઓ મહોબતખાં સાથે મળી જઈ જહાંગીરના વિરૂધ્ધે પડયંત્ર કરતા હતાં. ખેરાર જનપદની અંદરનું સનવાર નગર માનસિંહના હસ્તમાં હતું. માનસિંહ મહાવીર પુરૂષ હતો, અમરસિંહના યુદ્ધકાળમાં તેણે રાણાના માટે અત્યંત પુરૂષત્વ બતાવ્યું હતું. તે શિશોદીય કુળનો મહાયોધ કહેવાતો હતો. તેના શરીર ઉપર એંશી જખમો હતા. તે જખમો, મુસલમાનો સાથે યુદ્ધ કરવામાં થયા હતા. માનસિંહ ભીમસિંહનો પરમ મિત્ર હતો. તે બન્નેના વચ્ચે એવો અકૃત્રિમ પ્રેમ હતો. જે એકનું દુઃખ બીજાને જોઈ શકતો નહિ, ભીમસિંહના મૃત્યુના સમાચાર સંઘળાએ માનસિંહ પાસે અપ્રકટિત રાખ્યા. માનસિંહને ભીમસિંહના મૃત્યુના ખબર નહોતા. કેમકે તે આહલ હોઈ શય્યા ઉપર હતો. તેના સંઘળા અંગે ક્ષત હતાં તેના ઉપર પાટા બાંધેલા હતા. તે હમેશ ભીમસિંહ સાથે ભોજન કરતો, ભીમસિંહને ભોજનમાં સાથે ન જોઈ માનસિંહને સંદેહ ઉત્પન્ન થયો. તેણે પોતાના પાચક બ્રાહ્મણને પુછ્યું બ્રાહ્મણે સાચી વાત છુપાવી માનસિંહનો સંદેહ દૂર થયો. તેણે ક્ષતાનાં પાટા ઉમેડી ફેંકી નાંખ્યા અને તે ક્ષણે મરણ પામ્યો.

રના સ્મરણથી કુદ્ર ચૈત્ય ઉભું કર્યું હતું. સરૌવરના વૃક્ષસ્થળ ઉપર રહેલી અદ્વા-
લિકામાં પોતાના પરિવાર તથા પારિષદ સાથે રહી કુરમ આનંદથી સમય કહા-
ડવા લાગ્યો. પણ તેના હૃદયમાં શાંતિ નહોતી. જુદી જુદી જાતની ચિંતાથી
અભિભૂત થઈ છેવટે, ભારતવર્ષનો ત્યાગ કરી તે ઇરાન દેશમાં રહેવા ગયો *

વિધાતાના કઠોર વિધાનાનુસારે મેવાડમાં સ્વાધીનતાની મૂર્તિ લોપ પામી
રજપુતો મોગલથી જીતાઈ ગયા. તેઓ પરાધીન થયા. પણ જે રીતે જીત
સાથે વ્યવહાર ચલાવે છે તે રીતે જહાંગીરે અને તેના પુત્ર કુરમે રજપુત ઉપર
વ્યવહાર ચલાવ્યો નહિ. સુલતાન કુરમ કર્ણને પ્રકૃત બંધુની જેમ જોતો, તેઓનું
બંધુત્વ તેઓના જીવન સુધી પર્યં વસિત રહ્યું. મેવાડ ભૂમિનો પરિત્યાગ કુરમે
કયેઈ જેથી કર્ણ સંતપ્ત થયો તેણે આશા રાખી હતી કે તે દ્વીપ જીવનમાં
કુરમને બાદશાહ નામે બોલાવવાનો સમય આવશે. પણ તેની આશા પૂર્ણ થઈ
નહિ, આશા ફળવાળી ન થઈ એમ જાણી કર્ણ અત્યંત ક્રુધ થયો.

સંવત્ ૧૬૮૪ (ઇ. સ. ૧૬૨૮) માં રાણા કર્ણે પોતાના પુત્ર જગતસિંહને
રાજ્યાસન સોંપી આ લોકમાંથી વિદાયગીરી લીધી તેણે આઠ વર્ષ રાજ્યશા-
સન ચલાવ્યું. તે આઠ વર્ષ ગંભીર શાંતિથી નીકળ્યાં તેના પરલોકવાસ પછી
થોડા સમયે સમ્રાટ જહાંગીર પરલોકવાસી થયો. તે સમયે સુલતાન કુરમ
ઐરાણ પ્રદેશમાં હતો. રાણા જગતસિંહના પિતા અને કાકાએ, કુરમને જે સિંહાસને
બેસાડવા પ્રતિજ્ઞા લીધી હતી તે સિંહાસન આજ શુન્ય. કુરમનું ભાગ્યગગન
નિર્મળ અને સાફ થયું. એ મંગળમય સમાચાર પોતાના પિતૃ બંધુ કુરમને
ન આપી શું જગતસિંહ નિશ્ચિંત રહે ખરો, તેણે કેટલાક રજપુતોની સાથે
પોતાના ભાઈને ઐરાણ પ્રદેશમાં મોકલ્યો કુરમને સઘળા સમાચાર મળ્યા
તે રાણાને એકવાર ઉદયપુરમાં મળી ગયો. ઉદયપુરના બાદશાહેલ નામના
મહેલમાં દિલ્લીના સામંત સરદારોએ અને કરદ રાજાઓએ, સુલતાન કુરમને,
સહુથી પહેલા શાહજહાંનના નામે અભ્યર્થના કરી. તે દિવસે ઉદયપુરમાં ઘેરઘેર
મંગળગીત થયાં. કોઈ સુસલમાન રાજાના અભિષેક કાળે હીંદુઓએ એટલો
બધો આનંદોત્સવ કર્યેઈ નથી. પરમધર્મિમા શાહજહાંન થોડા સમય
પછી ઉદયપુરમાંથી રવાને થયો. રવાને થવાના સમયે, તેણે જગતસિંહને
પુષ્કળ પદ્મરાગમણિ આપ્યા. અને ચિતોડના કીલ્લાનો પુનઃસંસ્કાર કરવા તેને તેણે
રજા આપી.

રાણા જગતસિંહે છવીસ વર્ષ રાજ્ય કર્યું. એ છવીસ વર્ષ અતિવિમળ
શાંતિથી નીકળ્યાં એ લાંબા કાળમાં રાજ્યમાં કોઈ રીતની આપત્તિ નહોતી. ભદ્ર

* બીજા દનિહાસ વેતાઓ કહે છે જે તે ગોવળકોડામાં જઈ રહ્યો.

લોકોના ગ્રંથમાં જગતસિંહના રાજ્યનું વિસ્તૃત વિવરણ જોવામાં આવતું નથી. તેનું કારણ એટલું કે મેવાડના ભટ્ટ લોકો વીરરસ પ્રિય હૃદય સ્તંભન વીરરસનું વર્ણન કરવું તેઓને સારી રીતે ગમતું હતું. જેથી હૃદય ઉત્તેજિત થાય, ઉન્માદિત થાય, ઉત્સાહિત થાય, સ્તંભિત થાય, તે રસ તેઓના ગ્રંથમાં પ્રધાનરસ, તેઓ જેવા વીર રસામોદી તેવા અદ્ભુત નૈપુણ્યે અને વિપિચાતુર્યે તે વીરરસના વર્ણન કરનાર હતા. જગતસિંહના શાંતિમય રાજ્યકાળમાં શાંતિમય ઉચાં શિલ્પ શાસ્ત્રની સારી રીતની આલોચના થઈ હતી. શિલ્પના કાર્ય શિવાય સ્થાપત્યના કાર્યે પણ રૂડા ઉત્કર્ષથી તેના રાજ્ય સમયમાં બનેલ છે.

ઉદયપુરમાં જે સઘળી પુરાતન અટ્ટાલિકાઓ હાલ જોવામાં આવે છે તે સઘળી રાણા જગતસિંહે બનવાવેલ છે તે સઘળી અટ્ટાલિકા આજ અશુભુ ભાવે રહેલ છે. તે સઘળી અટ્ટાલિકાનું સોભા સૌંદર્ય અને મનોહર નિર્માણ કૌશલ જોવાથી હૃદય અભુતપૂર્વ આનંદે ભરાઈ જાય છે.

રાણા જગતસિંહે જેજે સારા મહેલો બનાવ્યા છે તેમાં જગનિવાસ અને જગમંદિર વિશેષ પ્રસિદ્ધ છે, વિભળ જળવાળા પેશાળાના વૃક્ષ ઉપર શોભેલા દ્વીપહૃદયમાં જગમંદિર અને જગનિવાસ નામનાં મંદિરો છે. બન્ને મહેલો સમાન સુંદર અને સમાન રમ્ય વસ્તુઓથી સુશોભિત, તે બન્ને મહેલનાં બારી વીગેરેનાં બારણાં કાચના હોવાથી ભગવાન ભાસ્કરદેવના કિરણથી અત્યંત શોભાવાળા છે. તે બન્ને મહેલો મર્મર પથ્થરના ઘડેલા, પેશાળાના ઘાટ ઉપર સરદારો વીગેરેને વિશ્રામ લેવા અનેક પગથીયાં હતા.

રાણા જગતસિંહ એક સંભાળીત રાજા હતા. મોગલોના નિર્દય આચરણે મેવાડના હૃદયમાં જે વિષમ ક્ષત થયેલ હતો. તે ક્ષતનું આરોગ્ય રાણા જગતસિંહે કરેલ છે. તેનો સ્વભાવ સિદ્ધ સૌમ્ય ભાવ. અત્યુદાર પ્રકૃતિ અને સરળ સુમિષ્ટ આલાપથી તેના શત્રુના પણ કઠોર હૃદય પિગળિત થઈ જતાં. ટુંકામાં જે લોક તેની સાથે એક વાર આલાપ કરે તે લોક તેના આચરણથી મુગ્ધ થાય. તેના સદગુણોને મુસલમાન ઇતિહાસ લેખક પણ વર્ણવે છે. ખુદ સમ્રાટે આત્મજીવન વૃતાંતમાં જગતસિંહના ગુણની પ્રશંસા કરી છે. મહોદય સર ટોમસરોએ પણ જગતસિંહના ગુણથી મુગ્ધ થઈ, તેને ઉદાર અને સરળ રાજા કહેલ છે. શોચનીય દશાને પામેલ ચિતોડપુરીને રાણા જગતસિંહે આબાદીની પૂર્ણ માત્રામાં આણી હતી. રાણા જગતસિંહે માલખુઝર ન સિંહદાર અને છત્રકોટનો પુનરુદ્ધાર કર્યો.

ન ચિતોડના ત્રીમ ઉત્સાદનમાં અકબર બાદશાહે દાર્થી માલખુઝરને ઉઠાડી દીધો હતો.

રાણા જગતસિંહે મારવાડની રાજદુહિતા સાથે વિવાહ કર્યો હતો. તેના ગર્ભે તેના બે પુત્રો પેદા થયા. તેમાંથી મોટો રાજસિંહ, મેવાડના રાજસિંહાસને બેઠો. વિધિના અનુલંઘનીય નિયમે મેવાડની પૂર્વ અવસ્થા ખીલકુલ બદલાઈ ગઈ હતી. આજસુધી મેવાડ રાજ્યમાં ગંભીર શાંતિ વિરાજતી હતી. રાણા રાજસિંહના શાસનકાળમાં તે ગંભીર શાંતિ સંતાઈ ગઈ, જેતા જેતામાં ઘેર અશાંતિની મુર્તિ મેવાડમાં સ્થળે સ્થળે નાચવા લાગી. હીંદ મુસલમાન વચ્ચે વિવાદાગ્નિ ફરી પ્રજ્વળિત થયો. કેવળ મેવાડમાં પ્રજ્વળિત થયો એટલું નહિ, પણ સઘળા રાજસ્થાનમાં તે પ્રજ્વળિત થયો, સઘળું રાજસ્થાન ઘેર અશાંતિનું લીલા સ્થળ થઈ પડ્યું. વિવેચના કરી જોવાથી માલુમ પડે છે જે એ અશાંતિનું મૂળ કારણ મેવાડપતિ રાણા રાજસિંહ હતો. તે ઘેર અશાંતિ કરી દેવામાં ઘણું કરીને તેની મદદ હતી. ધર્મપસંદ શાહજહાન આ સમયે અંતિમવયની શેષ સિમા ઉપર પહોંચી ગયો હતો. આ સમયે મોગલ સામ્રાજ્યના ભાવિ ઉત્તરાધિકારીને લઈ શાહજહાનના પુત્રોમાં મોટો વિવાદ વિષંવાદ ચાલ્યો, તે ભાઈઓના કળ્યામાં જે સંઘર્ષાગ્નિ પેદા થયો, તેથી સઘળું ભારતવર્ષ સંતપ્ત થયું, પોતપોતાની દૂરભિસંધિ સાધી લેવા સમ્રાટના દરેક પુત્રોએ રાજસ્થાનના રાજાઓની મદદ માગી, તે વિવાદકાળમાં શાહજહાનના ચારે પુત્રોએ રાણા રાજસિંહની મદદ માગી. રાણા રાજસિંહે, માત્ર દારાનો પક્ષ લીધો, દારા સઘળામાં જૈન હતો, ઉત્તરાધિકારીત્વની ચિરચલિત પ્રથાના અનુસારે દારા રાજ્યનો હકદાર હતો, દારાની ઉત્તરાધિકારીત્વની યોગ્યતા પ્રતિપાદન અને સમર્થન કરવા સમ્રાટ રાજસ્થાનના સઘળા રાજાઓ રાજસિંહને મળી ગયા. તેઓ સઘળા એકઠા થઈ દારાના પાવટા નીચે યુદ્ધ કરવા તૈયાર થયા. પણ તેઓએ કુલગનમાં અને કુશળમાં દુર્ધર્ષ ઔરંગઝેબની સામે તલવાર લીધી. તેઓનો ઉદ્દેશ સફલ થયો નહિ, ફતેહાબાદના યુદ્ધક્ષેત્રે એક માત્ર ઔરંગઝેબના બાહુબળે તેઓનો ઉદ્ધમ અને મનોરથ વિકળ થયો, દારા, સુબ અને મુરાદના મસ્તકે વજાબાત પડ્યો.

ફતેહાબાદમાં યુદ્ધક્ષેત્રની વિજયલક્ષ્મી ઔરંગઝેબની અંકશાચિની થઈ. તેના અદ્ભુત માર્ગ સંપૂર્ણ રીતે નિષ્કંટક થયો. તે માર્ગમાં જે લોકો કંટકરૂપ હતા, તેઓને ઔરંગઝેબે અસિદ્ધરતે અંતર્હિત કર્યા. પોતાના પિતાનાં, પોતાના ભાઈનાં, પોતાના બંધુનાં અને પોતાના ઔરસપુત્રનાં હૃદયશોષિત પિવામાં ઔરંગઝેબે કાંઈ કસર રાખી નહિ, લયંકર દુરાકાંક્ષા અને રાજ્યલિપ્સાનો વશીભૂત થઈ તેણે જે પૈશાચિક કાર્ય કર્યાં. તેનો વિચાર કરવાથી હૃદય સ્તંભિત થાય છે.

તૈમુરના વંશપર દૂરદર્શી બાબરે જે રાજ્યરક્ષણી અપૂર્વ નીતિનું અવલંબન કર્યું હતું, તે નીતિનું બળદર્પિત ઔરંગઝેબે અવલંબન કર્યું હતું અને પોતાના વંશધરેને તેનું અનુસરણ કરવાની ફરજ પાડી હતી, તે મોગલ સામ્રાજ્યનો

જલદીથી અધઃપાત થાત નહિ. અને સત્ય સંધે પ્રજાવત્સલ શાહજહાનનું શોભામય મયુરાસન આજ પણ દિલ્લીના સ્ક્રાટીક પ્રાસાદમાં વિરાજી રહત. પણ હુસાયર ઔરંગઝેબે પાપમોહમાં પડી, પોતાના પગમાં પોતે કુઠારાઘાત કર્યો.

એક તેના હુસાયરણથી મોગલ કુળનો નાશ થયો. તેનું ખુદ જીવન છેવટે વિષમય થઇ પડ્યું. મોગલ કુળતિલક અકબરે, પિતામહની તે નીતી અનુસરી હતી. તેથી કરી તેનાં અગણ્ય વિદ્નો સામે તેનું રાજ્ય અચળ રહ્યું હતું. તેનું રાજ્ય પ્રાચ્ય અને પ્રતીચ્ય રાજ્યોના રાજ્યમાં ઉંચા આસને જઇ બેઠું હતું પોતાના પુત્ર જહાંગીરને તે નીતીની, કૃષ્ણોપધાયિકા શક્તિ તેણે સમજાવી હતી. સુચતુર જહાંગીર તદનુસારે કામ કરવા સતાવાળો થયો હતો. શાહજહાન યોગ્ય પિતાનો યોગ્ય પુત્ર પિતાની પાસેથી જે નીતીનું તેણે શીક્ષણ લીધું હતું, તે નીતી તેણે કાર્યમાં પરિણામ પમાડી. તે કાર્યદ્વારાએ, તે હીંદુ રાજ્યોનો ખરેખરે દનેહ મેળવી શક્યો હતો. જે કાર્ય કોઇ રાજ સંપાદન કરી શક્યા નથી તે કાર્ય તેણે સંપાદન કર્યું હતું. પરાજીત હીંદુ રાજ્યો સાથે યૈવાહિક સુત્રે બંધાઇ મોગલ સમ્રાટોએ જે કામ કર્યું હતું તે નીતીબળ વિરૂદ્ધ નહોતું. તે નીતીબળના સહાયે મોગલ રાજ્યો પોતાનો વાવટો વિજય કરી કડકડાવતા હતા. સુચતુર જહાંગીર અને ન્યાયપર શાહજહાનના રાજ્યમાં ભારતવર્ષમાં સુખિબળ-શાંતિ વિરાજી હતી. હીંદુ રાજ્યો પોતાના રાજ્યને રૂડી રીતે સમુન્નત કરી શક્યા હતા. ખીજા વિદેશીય શાસન કાળમાં હીંદુ રાજ્યો પોતાના રાજ્યને એ પ્રમાણે સમુન્નત કરી શક્યા નહિ. જહાંગીર અને શાહજહાન હિંદુ ઉપર હુકમથી જે મમતા અને દનેહ રાખતા હતા તે બાબરે પ્રવર્તિવેલ નીતીના અનુસરણનું ફળ હતું. જહાંગીર અને શાહજહાન, અંબર અને મારવાડની રજપુતાણીના પેટે પેદા થયેલા હતા. તેથી તેઓ હીંદુની આબાદી કરવા તત્પર હતા, જે દિવસે તે નીતિનો વિપર્યય થયો. જે દિવસે જાતિવૈરીતાનો ઉદય થયો. તે દિવસે હીંદુ અને મુસલમાન વચ્ચેનું સંબંધ સુત્ર તુટી ગયું. તે દિવસે હીંદુ અને મુસલમાન પરસ્પરનો સર્વનાશ કરવા તત્પર થયા. તેનું ઉદાહરણ હીંદુ-દ્વેષી ઔરંગઝેબ-ઔરંગઝેબ તાતાર સ્ત્રીના પેટે પેદા થયો હતો, તાતાર શોણી-તથી પરિપુષ્ટ હતો, રજપુતો સાથે તેની સહાનુભૂતિ નહોતી, રજપુતો પણ તેની સાથે સમયેદના પ્રકાશ કરવાનું જાણતા નહોતા. તેણે ભાઇઓના હૃદયશોણીત પાડમાં ધર્મતિમા વૃદ્ધ પિતાને સિંહાસનચ્યુત કર્યો. ઔરસ પુત્રનું તદ્દયનુ છેદન કરી તેણે સિંહાસન લેવા પ્રયત્ન કર્યો, એવા ઔરંગઝેબની સહાય રાજસ્થાનનો કબો રાજ કરે? દુકામાં તેના એવા દુષ્કાર્યથી રાજસ્થાનના સઘળાં રાજ્યો તેની વિરૂદ્ધે યુદ્ધક્ષેત્રમાં ઉતર્યા. બાબરે પ્રવર્તિવેલી પ્રકૃષ્ટ નીતીના અનુસરણના અભા-

વનું તે ફલ, ઔરંગઝેબ ખુદ તે મહાન અભાવને સમજતો હતો. તે અભાવથી તેનું રાજ્ય મોટા અનર્થનો ભડાર થઈ ગયું. છેવટે તેણે તે નીતીનું અનુસરણ કર્યું તેના તે અનુસરણનું ફળ શાહઆલમ આજીમ અને કમખશ. તે લોકોની કઠોર અત્યાચાર પ્રિયતા અને હીંદુદ્વેષિતાએ, ઔરંગઝેબનો સર્વનાશ થયો.

પિતૃરાજ્ય અધિકાર લેવા માટે ચારે ભાઈઓએ પ્રતિદ્વંદ્વી થઈ ભારતવર્ષમાં મહા કલહાનળ સળગાવ્યો. તેનું વિવરણ મેવાડના ઇતિહાસના સમાલોચ્ય વિષયવાળું નથી. દુરાકાંક્ષી કઠોર તદ્દય ઔરંગઝેબના પ્રચંડ વિદ્વેષ નયનની પાસે બેન-શીખ દારાનું મહત્વ, મુરાદનું તેજસ્વિત્વ, અને સુબનું કર્મદક્ષત્વ બળી ભરમ પામ્યું.

સમ્રાટ ઔરંગઝેબના રાજ્યકાળમાં હિંદુસ્તાનમાં અનેક પ્રસિદ્ધ નામવાળા રાજાઓ પેદા થયા. અષ્ટધાવિભક્ત રાજસ્થાનના અંતર્ગતિ પ્રત્યેક રાજ્ય ઉપર એક સાહસિક અને વીરરજપુત રાજા બેઠેલ હતો, સઘળા તેજસ્વી, વીર્યવાન અને મંત્રણા કુશળ હતા. અંબરનો જયસિંહ, મારવાડનો યશોવંતસિંહ, ખુદી અને કોટાના હારવંશીય રાજા, વીકાનેરનો રાઠોડરાજા, અર્યા અને ધાત્રીયાના ખુડેલા રાજાઓ. તે સઘળા તેજસંપન્ન અને પ્રચંડવીર હતા. આત્યંતિક દર્પ અને મોહમાં પડી તેણે પોતાના પગમાં કુઠારાઘાત કર્યો. તેણે પોતાના સૈભાગ્યના માર્ગમાં કાંટા રોપ્યા, જે રજપુતના સહાય અને આનુકુલ્ય માટે તેના પૂર્વજે હમેશા મહેનત કરતા હતા. અને તેને મેળવતા હતા. રજપુતોને સંતોષ પેદા કરવાનું કામ, તેના પૂર્વજે પ્રધાન ગણતા હતા. આજ ઔરંગઝેબ તે રજપુતોન-ગુણો ભુલી ગયો, આજ ઔરંગઝેબ તે રજપુતો ઉપર ઉત્પીડન કરવા લાગ્યો, તે હિંદુ વિદ્વેષી ઔરંગઝેબના ભયંકર ઉત્પીડનમાંથી હિંદુ સંતાનને બચાવવા વીરવર શિવજી પેદા થયો.

જે સઘળા મુસલમાન રાજાઓ, એક કાળે ભારતવર્ષના અદૃષ્ટ ચક્રનું નિય-મન કરી ગયા છે, તેમાંથી એક રાજા પણ કપટતામાં, સ્વાર્થપરતામાં અને વિધાવતામાં ઔરંગઝેબને * વટે તેવો નહોતો.

* અનેક સભ્યતાભીમાની જ્ઞાન ગર્વિત પાશ્ચાત્ય મહોદય પુરૂષો એશીયા ખંડના રાજાઓને અસભ્ય અને વર્ણ જ્ઞાનહીન કહી ઘણા કરે છે. પણ મહાત્મા ટોડ સાહેબે તેઓનાં બ્રમાંધ નયનો જ્ઞાન શક્તિઓ આંજી દેખતાં કર્યાં છે. તેણે દેખાડી આપ્યું છે જે પ્રાચ્ય મંડળના ભુપતિઓ યુરોપીય ભુપતિ કરતાં વિશેષ વિદ્વ અને બહુદર્શિ. સમ્રાટ ઔરંગઝેબ અગર જે કે કઠોર હૃદયવાળો હતો. તોપણ તે એક સુપંડીત હતો, તેના રાજ્યાભિષેક થયો. ત્યારબાદ તેના આદ્યગુરુ મુદ્દાસિંહે તેની મહેરબાની મેળવવા કેટલીક ખુશામતનાં વચનવાળા એક પત્ર તેને લખ્યો. તે અસાર પત્ર વાંચી ઔરંગઝેબે વિરકત થઈ લાંબો અને બાવપુર્ણ પ્રત્યુત્તર લખ્યો, ખ્યાત નામ બર્નિયરે ભારતબ્રમણમાં તે પત્ર મેળવ્યો. તેની સંગે બીજા મુલ્યવાન પત્રો તેણે મેળવ્યા જે

એ સઘળા ગુણ અને દોષ, તેના કુટિલ હૃદયમાં જડેલા હતા, જે વિદ્યા અને પરાક્રમ, પરોપકાર અને વિપદમાં, ઉદ્ધાર માટે નિયોજીત થાય છે. ઔરંગઝેબે તે વિદ્યા અને પરાક્રમનો, પાશવી વૃત્તિથી, પોતાની દુરાકાંક્ષા સાધવાને ઉપયોગ કર્યો હતો. તે જગતમાં કોઈનો વિશ્વાસ કરતો નહોતો. અતિપ્રિય મિત્રની પાસે પણ શુદ્ધ કથા બહાર પાડતો નહોતો, સઘળા કરતાં, તેની દુરાકાંક્ષા પ્રબળ થઈ ઉઠી હતી. છેવટે દુરાકાંક્ષાએજ તેનો સર્વનાશ કર્યો. દુરાકાંક્ષામાં મોહિત થઈ તેણે જે અસંખ્ય ઘોર પાપ કર્યાં. તેનો વિચાર કરતાં તદ્દય સ્તંભિત થાય તેમ છે. જે વિવેક સાથે પોતાની બેહદ સારી ક્ષમતાનો તે ઉપયોગ કરતો તે સમયના રાજાઓના શિરસ્થાને જઈ તે બેસતો પણ પાપિષ્ઠ દુરાકાંક્ષાએ, તેને દુરાચરણમાં માર્ગે ચલાવ્યો. તેણેજ તેની સારી બુદ્ધિવૃત્તિનો નાશ કર્યો. પોતાના બંધુ બાંધવ, આત્મીય જનોના હૃદય પોતાના હાથે છેદ્યાં દુર્વૃત્ત ઔરંગઝેબે વિચાર્યું જે હવે કાયમ નિશ્ચિંત ભાવે રાજ્ય ભોગ થાશે, પણ તેની સઘળી આશા નિષ્ફળ થઈ, તેણે મનમાં વિચાર્યું હતું. જે “નિશ્ચિંત રહીશ.” પણ તે મન તેના કબજામાં નહોતું. તે જે ચિંતવૃત્તિનો નિરોધ કરી શકતો તે આ ભયંકર દુષ્પ્રવૃત્તિના પ્રવાહમાં કુદી ન પડતો. તેમ થવાથી તે માણસ હોઈ પણ ના કામ ન કરતો. પિતૃહત્યા, ભાતૃહત્યા અને પુત્રહત્યા કરી નિશ્ચિંત રહેવાની તેણે ઇચ્છા કરી હતી. તે તો માત્ર વિટંબના જેમ હોય તેમ પણ તેણે હઝારો વાર ઇચ્છા કરી, હઝારો વાર પ્રતિજ્ઞા કરી, પણ તે નિશ્ચિંત રહી શક્યો નહિ. પદેપદે જુદી જુદી જાતની ચિંતાઓ પેદા થઈ તેને દાઝણું પીડા દેવા લાગી, તેની સાથે તેની તદ્દયની શાંતિ પણ અંતર્હિત થઈ ગઈ. જગતમાં તે કોઈનો વિશ્વાસ કરતો નહોતો તેથી તેના તદ્દયનો પૂર્ણ ભાવ સારી રીતે બદલાયો હતો. દરેક ક્ષણે તેને જુદી જુદી જાતની શંકા અને સંદેહના ઉદય થવા લાગ્યા, તેણે જગતમાં સઘળાને પોતાના શત્રુ ગણવાનું શરૂ

ઘટના તે પત્રમાં લખેલ હતી, તે ઘટનાના કાળ પછી ત્રણ વર્ષ ઇ. સ. ૧૬૮૪ માં તે પત્ર અંગ્રેજીમાં અનુવાદિત થયો, પત્રનો સાર.

“ મુદલાંજી ! તમે મારી પાસે કેવી પ્રત્યાશા કરો છો ! તમે ન્યાયાનુસારે ઇચ્છા કરી શકો છો કે હું તમને મારી સભામાં એક શેષ ઉમરાવના પદે તમને નીમું. કર્તવ્યના અનુરોધે મારે બોલવું જુએ છે જે, રાજાએ દુરાકાંક્ષા સ્વીકારવી. એવું તમે મને શિખવ્યું હતું તો તમારી દુરાકાંક્ષા હું સ્વીકારતું, મને એવી પ્રતીતિ છે જે જન્મદાતા પિતા પાસે પુત્ર જેટલો ઝણી છે. તેટલો, ઉપયુક્ત શિક્ષણ આપનાર શુરૂ પાસે તે ઝણી છે. પણ તમે મને ઉપયુક્ત શિક્ષા આપી છે હાલ તમારી શિક્ષાનો વિષય વિચારી હું અમત્કૃત થાઉં છું.”

કર્ણુ. તેના મિત્રો, તેના સભાસદો, તેના પરમહિતેચ્છુઓ એક થઈ તેના વિરૂદ્ધ પડયંત્ર કરવા લાગ્યા. આવી અવસ્થામાં જીવન કહાઠવું તે વિટંબના ભરેલું છે. એમ ઐરંગઝેબ જાણતો હતો. તેથી હૃદયની શાંતી સ્થાપવા, તે ઉપાય શોધતો હતો. અનેક ચિંતા કર્યા પછી તેણે સ્થિર કર્યું જે સનતીય લોક સાથે ઐક્યતાનો સંબંધ કર્યા વિના રાજ્ય સુખેથી લોગવાય તેમ નથી.

એક સમયે હીરકમંડિત મુકુટ તેના માથા ઉપરથી પડી ગયો. તોપણ તેણે જાણ્યું નહિ જે હવે સર્વનાશ પાસે છે. એ સમયે તે એટલો બધો મોહાવિષ્ઠ થઈ ગયો હતો કે તેને હિતાહિત વિચારવાની શક્તિ એકદમ નાશ પામી. વિવેક હીન ઐરંગઝેબે સ્થિર કર્યું જે બંધુ બાંધવ વિગેરેના શોણિતપાતે જે હસ્ત કલંકિત થયા છે તે હસ્ત, સહાયહીન હીંદુ લોકનાં શોણિતપાત કરી તેના લોહિથી ધોવાછે. જે ક્ષણે તેની તે ધારણાનો ઉદય થયો તે ક્ષણે તેણે પોતાના મિત્રો વીગેરેને બોલાવી હુકમ કર્યો જે મારા રાજ્યના સઘળા હિંદુઓએ ઇસ્લામ ધર્મનું અવલંબન કરવું પડશે. જે કોઈ આ હુકમનો અસંમત થાશે તેના ઉપર બળપૂર્વક ખડગનો પ્રયોગ કરવો પડશે. એ કઠોર આજ્ઞાનો પ્રચાર થયો કે રાજ્યમાં હાહાકારે ધ્વની થઈ પડ્યો. નિઃસહાય હીંદુઓ સનાતન ધર્મના રક્ષણના માટે કોઈ ઉપાય ન જોતાં. ભયાકુલ તદ્દયે અહીંતહીં પલાયન કરવા લાગ્યા.

ઘણાક હીંદુઓ રાજ્યનો ત્યાગ કરી દક્ષિણ પથમાં ચાલ્યા ગયા. અનેક હીંદુઓએ દુર્વૃત્ત યવનોના આક્રમણથી મુંઝાઈ જઈ ઉન્મત્ત થઈ પોતાનાં તદ્દય છરીથી લેંક્યાં, જે સ્ત્રી પુત્રો પરિવારવર્ગ વીગેરે તદ્દયની પ્રિયતમ વસ્તુ હતી, તેનો પહેલાંથી સંહાર કરી અનેક હીંદુઓએ કઠોર શોકાનલમાં પોતાનાં જીવનનું બલિદાન આપ્યું. રાજ્યમાં ઘોર અરાજકતા પ્રવર્તી. ચારે તરફ હાહાકાર અવાજ ચાલી રહ્યો, ઉત્પીડિત હીંદુઓનો મર્મભેદી આર્તનાદ ગગનનો ભેદ કરી શક્તિમાન પરમેશ્વર પાસે ગયો. આજ ભારતવર્ષનો પ્રલયકાળ આવ્યો. આ પ્રલયકાળના સર્વ સંહારક આસમાંથી ભારતવર્ષનો કોણ ઉદ્ધાર કરે ! એ દુર્દાંત દુર્વૃત્ત યવનોના ભયંકર અત્યાચાર થકી નિઃસહાય ભારત સંતાનની કોણ રક્ષા કરે ! ભારતવર્ષમાં કોઈ રહ્યું નહિ જે રક્ષક થઈ ભારતવર્ષનો ઉદ્ધાર કરે. જે રક્ષક હતો, તેજ ભક્ષક થયો. જેના ઉપર પ્રજાની માન મર્યાદા અને જાતિ ધર્મ રહેલો છે, તે જો પોતાનું અને પારકું જાણી સનતીય અને વિજ્ઞતીય ને ભીન્ન નયને જોઈ, પથ્થરોથી તદ્દયબાંધી પોતાના પ્રજાવર્ગ ઉપર પોતાના અશ્રિત ઉપર અત્યાચાર કરે તો નિઃસહાય પ્રજાઓની પાસે જઈ ઉભી રહે, કોની પાસે જઈ આશ્રય માગે, પોતાનું પારકું સનતીય વિજ્ઞતીય વિગેરે ભેદવાળા વિચારને નયને ન જોવાનું સદ્બુદ્ધિવાળા રાજાનું કર્તવ્ય છે. જે રાજા તે કર્તવ્ય માલનમાં ધરાંડ. મુખ છે. તે રાજા રાજાના નામને

ચોગ્ય નથી, રાજ્યસિંહાસન તેરાજાના સ્પર્ષે કલંકિત અને અપવિત્ર થાય છે. રાજપદે બેસી, જે રાજા હિતાહિત અને ન્યાયાન્યાયનો વિચાર કરવા અસમર્થ છે, તે રાજા નહિ પણ રાજાના નામને બટો દેનારો છે, તે પ્રજાના સુખસૂચનો દુરંત રાહુ છે, તે રાજા દેશના ભાગ્યગગનનો પ્રચંડ કેતુ છે.

મોગલ કુળાધમ ઔરંગઝેબના કઠોર અત્યાચારથી રાજ્યમાં અત્યંત અરાજકતા પેદા થઈ, ઉત્પીડિત હિંદુઓના પલાયનથી અને આત્મહત્યાથી નગર ગ્રામ વીગેરે ઉજડ થઈ ગયા. વણિકોના અભાવે વાણિજ્યાગાર ચોરના નિવાસરૂપે થઈ ગયા કેતા વિકેતાના અભાવે બજાર જનસૂન્ય થઈ ગઈ. કૃષકના અભાવે સારા ક્ષેત્રો અરણ્ય થઈ ગયા. આવા સંઘર્ષકાળમાં દુર્વૃત મોગલ સમ્રાટે જોયું જે તેનું રાજસ્વ ઘણા દરજ્જે કમ થઈ ગયું, રાજ્યનો દ્રવ્ય ભંડાર ખાલી થયો. રાજ્યકર્મચારીઓ રાજ્યકર લેતા નથી. જેની પાસે રાજકર હોય તે તેજ રાખી બેસે છે. ઔરંગઝેબ પૈસાનો સંગ્રહ કરવા ઉપાય બેતો હતો. તેણે ભારતવર્ષના સઘળા હિંદુઓ ઉપર જજીઆ વેરો નાંખ્યો. અત્યાચાર ઉપર અત્યાચાર થવા લાગ્યા, સઘળા હતાશ નિરૂત્સાહ અને નિશ્વેષ થઈ ગયા. તેઓ કેવળ હાહાકાર ધ્વનિ કરવા લાગ્યા, તે હાહાકાર ધ્વનિથી દુર્વૃત ઔરંગઝેબનું હૃદય જરા પણ કંપિત થયું નહિ. બેનશીબ હિંદુઓની શોચનીય અવસ્થા જોઈ ઔરંગઝેબના તદ્દયમાં દયા આવી નહિ, તોપણ ઔરંગઝેબનો આશય સફળ નીવડ્યો નહિ. જેમ જેમ દિવસો જવા લાગ્યા તેમ તેમ દારૂ પીડા ઔરંગઝેબના તદ્દયમાં અધિકાર કરવા લાગી. તેના પિતાનાં પુત્રનાં, બંધુનાં, પ્રજાનાં મર્મભેદી વચનો તેના તદ્દયમાં દુઃખ દેવા લાગ્યા, ઔરંગઝેબ ચમકિત થયો, કેટલીકવાર તે શય્યાગૃહ છોડી, ચિંતામાં બહાર જતો હતો. કાળના અવશ્યભાવી વિધાનના અનુસારે તેના પરમાયુનો ક્ષય થવા આવ્યો. બીષણ ચમદંડ ક્રમે ક્રમે તેની પાસે આવવા લાગ્યો, દુઃખથી અને નિરાશયથી તે ચિત્કાર કરી બોલી ઉઠ્યો. આ શું ! આશું ! જ્યાં જાઉં છું ત્યાં સઘળા દેવતાને ભાળું છું. તે દેવતાઓ ક્રોધમય અને જીદાંસામય દૃષ્ટિથી જુએ છે.

અભિષેક કાળે રાણાઓ જે વીધીનું અનુદાન કરતા હતા, તે વિધીઓમાં ટીકાડારનો વિધી વિશેષ પ્રસિદ્ધ છે. અનેક દીવસથી તે અભિષેચનિક વિધી હવે ચાલતો નથી. મારવાડના રાજ્યસિંહાસને બેસી આજ મહારાજા રાજસિંહે તે હુપ્તપ્રાય વિધિ ફરીથી અમલમાં આણ્યો, અજમીર પાસે માલપુર નામનું એક નગર છે. ટીકાડારની વીરપ્રયાના અનુસારે રાણા રાજસિંહે તે માલપુરનું આક્રમણ કર્યું. તે નગરને લુટી રાણો પોતાના નગરમાં આવ્યો. થોડા સમયમાં તે વિષયના સમાચાર વૃદ્ધ શાહજહાનના કાને પહોંચ્યા. શાહજહાનના વયસ્કોએ તે વૃતાંતને જુદાજુદા રંગે ચીતરી તેને નિવેદન કરી. રાણાનો ક્રોધ ઉદ્દીપિત

કર્ણે. અને રાણાની સામે ઉઠવા તેઓએ તેને કહ્યું. ઉદાર ત્વદય શાહજહાને, તેના વયસ્થાને કહ્યું “ મારો ભત્રીજો બાળક છે તેથી તેણે એ કામ કર્યું.”

રજપુત કુળ ગૌરવ રવિ, વીરશ્રેષ્ઠ પ્રતાપસિંહ સાથે મેવાડની વીર્યમતા વિદ્યુત્ત થઈ ગઈ હતી. પણ મહારાજ રાજસિંહના સિંહાસનારોહણ ઉપર તે વિર્યમતા ફરી પેદા થઈ પુર્ણ વિકાશને પામી. શાંતિનો સુકોમળ ખોળો છોડી દઈ ફરી શીશોદીય સરદારો વીરતા ખતાવવા ખડગ લઈ કુદી પડ્યા, ખડગના હૃદયોતેજક સંઘર્ષના અવાજે અને ઉન્મત વીરોના નાદે મેવાડ ભૂમિ કંપીત થઈ ઉઠી. રાણો રાજસિંહ આખ્ખારાઓળનો ઉપયુક્ત વંશધર, શીશોદીય કુળનો ઉપયુક્ત વીર-તે જેવો શુર હતો તેવો તેજસ્વી હતો. સ્વદેશનો ઉદ્ધાર કરવા તે પુષ્કળ શુરતાથી ઉઠ્યો. રાણા રાજસિંહનું ત્વદય સ્વદેશોદ્ધાર પ્રતિજ્ઞાથી દઢ બંધાયું હતું. તે બાલ્યકાળથી ઐરંગઝેબની ઘણા કરતો હતો. અને ઐરંગઝેબના નામ ઉપર હઝારો અભિશાપ આપતો હતો. આ ક્ષણે તે ઐરંગઝેબને ભારતવર્ષના સિંહાસને બેઠેલો જોઈ તેની વિરૂધ્ધે યુદ્ધમાં ઉતરવા તેણે સંકલ્પ કર્યો. તે મોગલ સમ્રાટ સાથે ઘણા યુદ્ધોમાં ઉતર્યો જેમાં પોતે શૌર્યનો સારો ઉત્કર્ષ ખતાવ્યો. મોગલ સમ્રાટ અનેક યુદ્ધમાં તેનાથી પરાજીત થયો. વળી અનેક યુદ્ધમાં મોગલ સમ્રાટનું જીવન અને સ્વતંત્રત્વ જવાનો પણ ઉપક્રમ થયો હતો.

મારવાડનું રાઠોડ કુળ અનેક નવા લાગમાં વિભક્ત હતું. તેમાંથી એક લાગના કેટલાક રાજકુમારો પોતાનું પ્રાચીન રાજ્ય છોડી રૂપનગર નામના સ્થાને ઉપનિવીષ્ટ થયા. તે રૂપનગર મોગલ સમ્રાજ્યનું અંતર્ગત. તેઓ મોગલની નીચે સામાન્ય સામંત રૂપે રહેવા લાગ્યા. તે સમયે ઐરંગઝેબ મસ્તકે ભારતવર્ષનો રાજમુકુટ અર્પિત થયો. તે કાળે, રૂપનગરના સામંતરાજના ઘરમાં પ્રભાવતી નામની એક સુંદર બાલીકા અનુપમ શોભા સૌંદર્યે પરિપુષ્ટ થઈ હતી. થોડા સમયમાં એ પરમ રૂપ લાવણ્યવાળી પ્રભાવતીનો મૃતતાંત, કૂટ ત્વદય ઐરંગઝેબના કાને પડ્યો, તેના ત્વદયમાં વિષમ વિષય તૃષ્ણા પેદા થઈ. તે સ્ત્રીને હસ્તગત કરવા ચેષ્ટા કરવા લાગ્યો. તેને પરણી લેવાનો તેણે પ્રસ્તાવ કર્યો. ઐરંગઝેબના મનમાં હતું જે પ્રભાવતી તેના પ્રસ્તાવમાં સંમત થાશે. પણ તેની તેમનોવાસના સફળ થઈ નહીં.

બે હઝાર સવારો મોકલી રૂપનગરના સામંત પાસે, પ્રભાવતીના વિવાહનો પ્રસ્તાવ કહી મોકલાવ્યો. ભયે સામંત સરદારના પ્રાણ ઉડવા લાગ્યા. હવે શું કરવું તેની સ્થિરતા કરવામાં તે દિગ્ભૂદ થયો. ક્રમે તે સમાચાર પ્રભાવતીના કાને પહોંચ્યા. તે પોતાના બાપ પાસે આવી, અને આવેલી વીપદમાંથી ઉદ્ધાર પામવાને તેણે તેને સદુપાય ખતાવ્યો. પણ રાઠોડ રાજ એટલો બધો દિગ્ભૂદ

થયો હતો કે તેણે પ્રભાવતીના બતાવેલ સદુપાય ઉપર કર્ણુપાત કર્યો નહિ. પિતાને નિરવ દેખી પ્રભાવતી પ્રતિજ્ઞા કરી બોલી “ મ્લેચ્છ આસમાંથી હવે બચવાનો ઉપાય વિષ, છરી, પાવક, કે ઉદબંધન છે. તે ઉપાયોમાંથી એક ઉપાય લેવાથી કોઈના મુખ તરફ જોવાનું નથી. પ્રભાવતીએ પોતાના ધર્મના રક્ષણ માટે તે ઉપાયોમાંથી એક ઉપાય લેવો મુકરર કર્યો. તો પણ તે કઠોર ઉપાયનો આશય લઈ શકી નહિ. તેના તદ્દયમાં એક નવી ચિંતાનો ઉદય થયો. તેણે રાણા રાજસિંહને પોતાનો ઉદ્ધારકર્તા માન્યો.

પ્રભાવતીએ રાણા રાજસિંહની ગુણવર્ણના સાંભળી હતી. તેના તદ્દયમાં ગંભીર ધારણા હતી જે રાણો રાજસિંહ ઉદ્ધાર કરનાર થાશેજ. વીરતા અને રસજ્ઞતા ઉપર નારીબતીનો આત્યંતિક અનુરાગ હોય છે, રાણો જેવો વીર હતો તેવોજ રસજ્ઞ હતો. પ્રભાવતીએ રાણા ઉપર આસક્ત થઈ તેને કહી મોકલ્યું જે “ જો રાણો રાજસિંહ આવેલ વિપત્તિમાંથી તેનો અવિલંબ ઉદ્ધાર કરશે તો તે તેને પતીત્વે વરી લેશે.” પ્રભાવતીએ પોતાના પુરોહીત પ્રાહ્મણને સઘળી હકીકત કહી રાણા રાજસિંહ તરફ મોકલ્યો. પુરોહીતને પ્રભાવતીએ સ્વાક્ષરીત પત્ર આપ્યો હતો. રાણાના સદનમાં પુરોહીત આવી પહોંચ્યો. રાણાના હાથમાં તે પત્ર આપ્યો. તે પત્રનો સઘળો લેખ સુંદર તદ્દયભાવે લખાયેલ હતો. તેનો મર્મર્થ નીચે પ્રમાણે “ મહારાજ ! રાજહંસી શું બગલાની સહચરી થાય ખરી ! વળી રજપુત કુળ કામની અપવિત્ર મ્લેચ્છની અંકશાયીની થાય ખરી ! મહારાજ ! હું આપને નિશ્ચિત કરી કહું છું જે આપ જો આ સંકટમાંથી મારો ઉદ્ધાર નહી કરશો તો અને દુર્વૃત્ત મ્લેચ્છના હાથથી મારી મર્યાદાનું રક્ષણ નહિ કરશો તો હું નિશ્ચય આત્મહત્યા કરીશ ” એ સુંદર પત્રનો ભાવ જાણી રાણો રાજસિંહ શરતાડિત અગેંદ્રની જેમ ક્રુદ્ધો. તેની દરેક ધર્મનીમાં જાણે લોહ શલાકા પેડી હોય તેમ તેને લાગ્યું. દારૂણરોષ અને જીવાંસામાં તેનું શરીર ઉત્તેજિત થયું. એક નિઃસહાય રજપુત કુળ કામીનીના ઉપર મ્લેચ્છનો અત્યાચાર સાંભળી કયો રજપુત કોધથી ઉન્મત ન થાય !

દુર્વૃત્ત ઐરંગજેબના કઠોર આચરણનું ઉપયુક્ત પ્રાયશ્ચિત વિધાન કરવા માટે રાણો આજ દીન સુધી યોગ્ય અવસરની પ્રતિક્ષા કરતો હતો. આજે તે સુયોગ પોતાની મેળે આવી પહોંચ્યો. તે સુયોગ જોઈ, રાણો અતિશય આનંદિત થયો. તેનો ઉત્સાહ, સાહસ, બળ વીગેરે હઝારગણા વધી ગયાં, વિલંબ ન કરતાં દુરાચાર મોગલની સામે તેણે પોતાની ભયંકર તલવાર ઉગામી. રાજસિંહનો ઉત્સાહ બળ વીગેરે જોઈ તેના સામંત સરદારો ઘણાજ ઉત્સાહિત થયા. અસ્ત્રોના જીણકાર આવાંજે અને વીર પુરૂષોના શૌર્યપૂર્ણ નાદે મેવાડ ભૂમિ કંપીત થઈ

પડી. ખીબ કામ છોડી પ્રભાવતીનો ઉદ્ધાર કરવો તે પ્રથમ કર્તવ્ય છે એમ રાણાએ મુકરર કર્યું. તે સેના અને સામંત સરદારો સાથે રૂપનગર તરફ ચાલ્યો.

રૂપનગર આરાવલીની શૈલમાળાના પાદ દેશમાં આવેલું, રાણાએ મોગલ સેના ઉપર તે સ્થળ પાસેના સ્થળે જઈ હુમલો કર્યો. બન્ને દળ વચ્ચે દારૂણ યુદ્ધ ચાલ્યું. રાણાનું પ્રયત્ન બળ મોગલ લોકો સહન ન કરી શક્યા. તેઓ રાણાથી સારી રીતે દલિત અને ત્રાસિત થયા. સેનામાંથી બચેલા થોડા મોગલો પલાયન કરી ગયા. મોગલના બે હજાર ઘોડાસ્વારો, રજપુતોના હાથે માર પામ્યા. રાણા રાજસિંહે પ્રભાવતીને પુરસ્કારરૂપે મેળવી. તે પરમાનંદથી પોતાના નગરમાં આવ્યો. તેના એવા ઉત્કૃષ્ટ શૌર્યથી રજપુત સમાજ તેના ઉપર અત્યંત સંતુષ્ટ થયો, તેઓ તેને પ્રતાપસિંહનો ઉપયુક્ત વંશધર ગણી તેના પ્રશંસાવાદ અને સાધુવાદ કરવા લાગ્યા. દુર્ઘર્ષ મોગલ સમ્રાટ ઔરંગઝેબના વિરૂધ્ધે રાણા રાજસિંહનું આ પહેલું શૌર્યાનુષ્ઠાન હતું. મેવાડના અધિવાસીઓ હવે આખાદીની આશા રાખવા લાગ્યા. તેઓએ નવીન રાણી પ્રભાવતીની યથાવિધિ રાજ લવનમાં અભ્યર્થના કરી.

જે સમયે રાણા રાજસિંહે પ્રભાવતીનો ઉદ્ધાર કરી તેને પોતાના શહેરમાં આણી, ત્યારપછી થોડા સમય ઉપર રાજસ્થાનમાં કેટલાક મોટાં કામો બની ગયાં તે કામોનાં સ્પષ્ટ વિવરણ રાજસ્થાનના કોઈ પણ ભટ્ટ ગ્રંથોમાંથી નીકળતાં નથી. સામ્રાટ ઔરંગઝેબના ત્દદયમાં પ્રયત્ન હીંદુ વિદ્વેષિતા બળવાળી થઈ, તે વિદ્વેષિતાની ચરિતાર્થત માટે તે બુદ્ધાં બુદ્ધાં પૈશાચિક કાર્યો કરવા લાગ્યો. મોગલ સમ્રાટની સંકલ્પ સિદ્ધિના માર્ગમાં બે માણસ પ્રતિરોધક હતા. એક જયપુરાધિપતિ રાજ જયસિંહ અને બીજો મારવાડાધિપતિ રાજ ચશોવંતસિંહ, જયસિંહ અને ચશોવંતસિંહ મોગલ સમ્રાટના વેતન ભોગી હતા. તેઓએ ક્ષાત્ર ધર્મનો પરિત્યાગ કર્યો નહોતો. તેઓ બન્ને પ્રયત્ન તેજસ્વી રાજા હતા. વીર ત્દદય ઔરંગઝેબની હજારો ચેષ્ઠાથી પણ તેઓની વિવેક શક્તિ હણાણી નહોતી, પોતાના પદ ગૌરવે વિમુદ્ધ થઈ ઔરંગઝેબે વિચાર્યું જે તે બન્ને રાજાઓ તેની સઘળી સેના લેઈ લઈ તેને પુતળી જેમ નચાવશે, સમ્રાટ ઔરંગઝેબ જ્યારે જ્યારે અન્યાયનું આચરણ કરતો. ત્યારે તે બન્ને રાજાઓ, ક્રોધાવિષ્ટ સિંહની જેમ તેની સામે ગાળુ ઉઠતા. અને તોત્ર વેગે તેનો પ્રતિવાદ કરતા હતા. તે બન્ને રાજાઓ હીંદુ જાતિ તરફ અને સ્વદેશ તરફ તેઓનો ગાઢ પ્રેમ હતો. જ્યાંસુધી તે બન્ને રાજાઓનું અસ્તિત્વ હોય ત્યાંસુધી ઔરંગઝેબ, શી રીતે હીંદુઓ ઉપર અત્યાચાર કરવા, સત્તાવાળો થાય, તે બન્ને રાજાઓ મોગલરાજ્યના તાબેદાર હતા ખરા, પણ તેઓની વિશાળ ક્ષમતા અને પુષ્કળ સત્તા નીચે મોગલ સેનાઓ તેના તાબામાં હતી. જ્યાંસુધી તે બન્ને રાજાની હયાતી છે, ત્યાંસુધી મારી અભીષ્ટ સિદ્ધિ થવાની

નથી, એમ જુદી જુદી જાતની ચિંતાથી ઔરંગઝેબનું હૃદય વ્યથ રહેતું હતું. છેવટે પુષ્કળ ચિંતા કરી તેણે જે સંકલ્પ પોતાના હૃદયમાં સ્થિર કરી દીધો તેને યાદ લાવવાથી પાખંડીનું હૃદય પણ ફાટી જાય તેમ છે. તે બંને રજપુત રાજાની સત્તા ખંડીત કરવા કોઈ જાતનો ઇલાજ ઔરંગઝેબના હાથમાં આવ્યો નહિ. છેવટે તે બંનેની હત્યા કરી દેવાનો તેણે સંકલ્પ કર્યો. મારવાડનો રાજા યશોવંતસિંહ તે સમયે દૂર કાબુલમાં રહેતો હતો અને અંબરરાજ જયસિંહ દક્ષિણ પથમાં રહેતો હતો.

અધમ ઔરંગઝેબે, કાળ કુટનો પ્રયોગ કરી, તેઓની હત્યા કરવા, તે તે પ્રદેશમાં ગુપ્તચરો મોકલ્યા. પિશાચ ઔરંગઝેબે મોકલેલા તે ગુપ્તચરોએ તે પરમ વિશ્વસ્ત રાજાઓની હત્યા કરી, ધર્મના મસ્તક ઉપર અધર્મનો પદાઘાત થયો, કૃતજ્ઞતાનો અને પ્રભુપરાયણતાનો અત્યંત નિંદિત અને હિન બદલો મળ્યો, જે હૃદય સ્તંભન પિશાચોચિત કાર્ય કરી પાપાત્મા મોગલ સમ્રાટે, પોતાના સંકલ્પની સિદ્ધિ કરી, તે પાપમાંથી તે કોઈ જન્મે મુક્ત થાય તેમ નથી, સ્વદેશ પ્રેમીક રાણા રાજસિંહની સામે, તેનો કોઈ રીતનો સંકલ્પ સિદ્ધ થયો નહિ. થોડા સમયમાં તેના પાપાનુષ્ઠાતનું ઉપયુક્ત પ્રાયશ્ચિત થયું.

પૈશાચિક કાર્યનું અનુષ્ઠાન કરવાથી પાખંડીનું કઠોર હૃદય શાંતિ પામતું નથી પણ તેથી તેનું હૃદય કઠોર લાગે તેવાં કામો કરવા બમણું ઉત્તેજિત થાય છે, બીકણ અને અધમ પુરૂષના કાર્ય જેવાં કાર્ય ભારતવર્ષના પ્રધાન રાજાઓનો વધ કરી, નરપિશાચ ઔરંગઝેબનું હૃદય અણુમાત્ર શાંત થયું નહી. રાક્ષસ ઔરંગઝેબે નિરપરાધી યશોવંતસિંહના નિઃસહાય પુત્રને અવરૂદ્ધ કરવા હલકો વિચાર કર્યો, તેનો વિચાર જલદીથી સિદ્ધ થાય તેના માટે તેણે કઠોર ગોઠવણો કરી પણ તેનો તે પૈશાચિક સંકલ્પ સિદ્ધ થયો નહિ. શાથીકે રાઠોડ રાજાના સામંતોને તેના વિચારના બખર મળ્યા. તેઓએ ઉપયુક્ત યોજના યોજ બાળક રાજકુમારને વિપદમાંથી ઉગાર્યો. તેઓના મનમાં દઢ ધારણા હતી જે અતિ કઠોર ઉદ્યમ કર્યા વિના અને રૂડા આત્મોત્સર્ગ કર્યા વિના, રાઠોડ રાજાની વિધવા મહીપીને અને તેના અનાથ પુત્રને તેઓ બચાવી શકે તેમ નથી.

મારવાડ રાજા યશોવંતસિંહના અનેક પુત્રો પેદા હતા, તેમાંથી મોટા પુત્રનું નામ અજીત હતું, જે સમયે મારવાડ રાજા યશોવંતસિંહ, પાખંડી ઔરંગઝેબના વિદ્વેષાનુભાવમાં બળી ભસ્મ થયો. તે સમયે અજીત, નાની વયનો હતો તેની માએ સ્થિર કર્યું. જે તે બાળકને રાજસિંહાસને બેસારી, પોતે રાજકારોબાર ચલાવવો, એ આશા હૃદયમાં રાખી, તે પોતાના હૃદયનાથની વાસે સતી થઈ નહિ. પણ વિધાતાના કઠોર વિધાનના અનુસારે તે સ્ત્રીની આશા, તેના

મનમાં રહી, પ્રાણપતિનો કઠોર શોક થોડો પણ દુર થયો નથી એટલામાં તેને પુત્રના કઠોર શોકમાં પડવું પડ્યું, તેણે પોતાના રક્ષણ માટે, પોતાના પુત્રના રક્ષણ માટે રાણા રાજસિંહને પ્રાર્થના કરી, તે શિશોદીય કુળમાં પેદા થઈ હતી, હાલ શિશોદીય કુળમાં રક્ષક રાણા રાજસિંહ છે એમ માની, યશોવંતની વિધવા પત્ની રાજસિંહની શરણાર્થિતી થઈ તેણે રાજસિંહ પાસે ત્વરાથી દૂત મોકલ્યો. રાણા રાજસિંહે મોટા આનંદથી તેનો પ્રસ્તાવ સ્વીકાર્યો. તેણે રાજકુમારને બોલાવી તેના માટે ઉપયુક્ત રાજલવન વાસ સાડું આપવાને તેણે કહેવરાવ્યું. રાણાના કહેવરાવવા ઉપરથી અજીતસિંહ, અઢીસો રજપુત સૈનિકો સાથે મેવાડ નગર આવ્યો, આરાવલીની શૈલમાળાના દુર્ગમ માર્ગમાં થઈ તે સઘળા મેવાડ તરફ જતા હતા. એટલામાં તે માર્ગના એક પડખામાંથી પાંચ હજાર મોગલ સૈનિકો બહાર નિસર્યા, તેઓએ રજપુતોને વીંટી લીધા. તેઓએ અજીતસિંહને લઈ લેવાનો ઉદ્દેશ કર્યો. તેઓનો એ ઉદ્દેશ જોઈ રાઠોડ રાજના સૈનિકો ક્રોધથી ઉન્મત્ત થયા. તેઓએ મોગલ સૈનિકો ઉપર હુમલો કર્યો. તે સાંકડા ગિરિ માર્ગમાં બંને દળ વચ્ચે લડાઈ ચાલી, એટલામાં રાજકુમાર અજીતસિંહ કેટલાક રક્ષકો સાથે લઈ મેવાડમાં આવી પહોંચ્યો.

રાજકુમાર અજીતસિંહ મેવાડમાં આવી પહોંચ્યો. રાણા રાજસિંહે તેને મોટા સન્માનથી ગ્રહણ કર્યો. તેના વાસ માટે કેવલા જનપદને મુકરર કર્યો, દુર્ગદાસ નામનો એક રજપુત વીર તેના રક્ષણાવેક્ષણના માટે નીમાયો હતો. તે રાજકુમાર સાથે કેવલા જનપદમાં આનંદથી રહેવા લાગ્યો. રાજકુમારની માં મારવાડ રાજ્યમાં આવી. વિશ્વાસઘાતક યવનરાજને, તેના કાર્યનો ઉપયુક્ત બદલો આપવા, સુયોગ અને સ્વારો અવસર જોવા લાગી. જે દારૂણ બદલો લેવાની પિપાસા તેના હૃદયમાં જાગ્રત હતી. તેનું શાંતિવિધાન કરવા, તેણે એક મોટા ભારી કામમાં હસ્તક્ષેપ કર્યો. તે મોટું ભારી કામ બીજું નહોતું, માત્ર રાજસ્થાનના જુદાજુદા રજપુત રાજાઓમાં એકતા બાંધવાનું સાધારણ કામ હતું. રાણીએ પોતાનું ક્ષમ સિદ્ધ કરવામાં અનેક દરજ્જે ફતેહ મેળવી હતી, થોડા સમયમાં મારવાડ મેજાડ અને અંબર એકઠા થઈ એક અલિન્નસૂત્રથી બંધાય ગયા. તેઓએ દુર્ઘર્ષ મોગલની સામે યુદ્ધમાં ઉતરવા પ્રતિજ્ઞા કરી. પણ એવી રીતનું એકતાબંધન લાંબો સમય ટક્યું નહિ. શિશોદીય કુળાવહ અને રાઠોડ વંશમાં વિદ્વેષાનળ સળગી ઉઠ્યો, તે એકતા સંબંધન એકસો વર્ષ ટકી રહ્યું હત તો ભારતવર્ષની દુઃખ નિશામાં પ્રભાત થાત, ભારતવર્ષનો રાજકુકુટ યવનના શિરથી સ્ખલિત થઈ હીંદુ શિરે સ્થાપિત થાત.

બંને રાજાઓની હત્યા કરી, ઔરંગઝેબે પોતાનો અદૃષ્ટ માર્ગ નિષ્કંટક

કયે, પણ તેની મનોવાસના પૂર્ણ થઇ નહી. કેમકે એક તેજસ્વી રજપુત રાજા તલવાર લઇ તેના વિરુદ્ધે ઉતર્યો તે તેજસ્વી રાજા રાણો રાજસિંહ હતો. ઔરંગઝેબે નિષ્કંટક થઇ મંડુક વેરા નાખ્યો. તે સમયે ભારતવર્ષમાં હાહાકાર ધ્વનિ થયો. વીરવર રાજસિંહના ત્વદયમાં તે બાળતનો ગંભીર પ્રશ્ન ઉત્પન્ન થયો, તેણે વિચાર્યું જે, “ ભીષ્મ, કર્ણ અર્જુન વીગેરેની માતૃભૂમિ શું આજ ક્ષત્રીય વીનાની થઇ ગઇ. શું વિધાતાએ તેમોગલોને અમર પદવી આપી મોકલ્યા છે. ના એમ તો નહોતો ” યવનની દાસત્વ સ્થાપનાથી ઘણા દીવસોથી આર્ય સંતાન બંધાઇ ગયાં છે. અને અત્યાચારી યવન રાજાઓ ચમઘામે ગયા છે. પણ કોઇએ ઔરંગઝેબના જેવો અત્યાચાર કયો નથી. એવો વીચાર કરી તેણે મુંડક વેરા સામે પ્રતિવાદ લેવાનો સંકલ્પ કયો. તેણે વિકટ તેજસ્વી અને ભાવમય ભાષામાં એક લાંબો * પત્ર

* સુપ્રસીદ્ધ અર્મે પ્રથમ એ પત્ર યુરોપમાં પ્રકાશીત કયો. પણ દુઃખ અને પરિતાપનો વિષય છે, જે તેણે ભ્રમ વશે, તે પત્ર મારવાડરાજ યશોવંતસિંહનો લખેલો અણ્યો છે. મહાત્મા ટોડ સાહેબે કહ્યું છે જે, “ તે પત્ર યશોવંતસિંહનો લખેલો નથી ” શાથી કે તેમાં જે મુંડક વેરાની હકીકત છે. તે મુંડક વેરા યશોવંતસિંહની જીવિતાવસ્થામાં આણ્યો નહોતો અને લેવાયો નહોતો. વળી તે પત્રમાં રામસિંહનું નામ મળી આવે છે. તે રામસિંહ યશોવંતસિંહના સમસામયિક જયસિંહનો ઉત્તરાધિકારી હતો. અને મારવાડ રાજના મરણ પછી એક વર્ષે તે પિતૃસિંહાસને બેઠો. તે પત્ર મહારાણા રાજસિંહે લખ્યો હતો. અને તેણે ઔરંગઝેબને તે મોકલ્યો હતો. ટોડ સાહેબે વળી કહ્યું છે જે, “ અમારા મુનશીના હાથમાં, ઉદયપુરમાં એ પત્રની એક મૌલીક અનુલિપિ આવેલી હતી. તેથી સિદ્ધ થાય છે જે તે પત્ર ખરેખર રાજસિંહે લખેલો હતો. પત્રનો યથાર્થ અનુવાદ નીચે પ્રમાણે છે.

“ સર્વ શક્તિમાન જગત્પાતાનો અનંત મહિમા છે, આપનું દાક્ષિણ્ય સર્વતો ભાવે ધન્ય અને પ્રશંનીય છે, આપનો મંગળાલિલાષી અધીન રાજસિંહ, આપના મહિમામય હજુરથી છેટો છે ખરો પણ રાજભક્ત અને કર્તવ્ય પરાયણ આપના તે અધીન આશામીઓ અવશ્ય પાળનીય કાર્યથી એક મુહુર્ત પણ અનુસ્તુક રહી શકાતું નથી, મારી એકાંતિક ઇચ્છા છે જે હિંદુસ્થાનના સઘળા પ્રદેશના અને સઘળા જનપદના રાજાઓની સંભ્રાંત વ્યક્તિની મીજન્મની રાવની. ઇરાન વાસીની. તુરાનવાસીની, રૂમવાસીની, શાવનોના અધિપતિઓની સમદ્રીપવાસીની જમ પથગામીની અને સ્થળપથગામીની, સુખસમૃદ્ધિહો, મારી જેટલી સત્તા છે તેટલી સત્તા પ્રમાણે હું તેઓની સુખ સમૃદ્ધિ કરી શકું છું. મારી એ રીતની પ્રસક્તિ કોઇનાથી અવિદિત નથી. અને તે બાળતમાં કોઇના મનમાં અણુમાત્ર સંદેહ નથી, આ ક્ષણે મારી પૂર્વ સેવાના વિષયની અને આપના પૂર્વદેશના વિષયની ચિંતા કરી હું આપના ચિત્તનું આકર્ષણ કરું છું.

મારા જાણવામાં આવ્યું છે જે આપના આ હિતાકાંક્ષી તાબેદારની પ્રતિ-

ઐરંગઝેબ ઉપર લખ્યો. પત્રનું જે સ્થળ વાંચવામાં આવે તે સ્થળથી રાણા રાજસિંહની લિપિ ચાતુર્યથી વિમોહિત થયા વિના ચાલે તેમ નથી.

કુળે કેટલાક સંકલ્પ સાધવા પુષ્કળ પૈસો ખરચાયેલ છે. વળી બીજું જાણવામાં આવ્યું છે જે ખાલી રાજકોષ નાણાંથી ભરી દેવા આપે એક કર લેવા અનુમતિ આપી છે.

મહારાજના ધ્યાનમાં લેવરાવવા તાબેદારને અનુમતિ હો જે આપના પૂર્વ પુરૂષ સ્વર્ગસ્થ જલાલદીન અકબરે સઘળી જાતિ, વર્ણ સંપ્રદાયના લોકોને પુત્રવત પાળી ખાવન વર્ષ, અપક્ષપાતિતા અને ન્યાય સાથે નિષ્કંટક રાજ્ય કર્યું, ઇસાના અનુયાયીઓ, મુસાના અનુયાયીઓ, દાઉદના અનુયાયી મહમદના અનુયાયીઓ વીગેરે સઘળા ધર્મના અનુયાયીઓ, તેના અલિન નયન સમક્ષે સમાન આદર અને સુખ પામતા હતા જે ધારીયાન સંપ્રદાયવાળા જડ પ્રકૃતિનું નિત્યત્વ સ્વીકાર કરતા નથી અને જેઓ બોલે છે જે વિશ્વબ્રહ્માંડ દેવવશાત પોતાનામાંથી પેદા થયું છે. તેઓ હો કે બ્રાહ્મણો હો, પણ સઘળા આપના પૂર્વ પુરૂષ અકબરનો સમાન આદર પામેલા છે, તે નિરપેક્ષ આચરણ અને અલેદ વ્યવહારના પ્રતિદાનમાં તેનો પ્રજાવર્ગ તેને જગદગુરૂના નામે બોલાવે છે.

જે મહિમાન્વિત મહમદ-નુર-ઉલદીન જહાંગીર હાલ સ્વર્ગ રાજ્યમાં વસે છે, તેણે ભારતવર્ષનું સામ્રાજ્ય બત્રીશ વર્ષ ચલાવ્યું. જે રાજકારકીદીના અરસામાં પ્રજાવૃંદના શિરોદેશે આશ્રય વૃક્ષની સુશીતળ છાયા હતી.

મહામહિમાન્વિત સુપ્રસિદ્ધ શાહજહાને બત્રીશવર્ષ, ભારતવર્ષનું મંગળમય અને શાંતિમય રાજ્ય કર્યું, તે પરમધર્મ પરાયણતા અને દયા દાક્ષિણ્યનાં રૂડાં કામ કરી યશો ગૌરવ મેળવી આજ અનંત સુખના ધામમાં વાસ કરે છે.

આપના પૂર્વ પુરૂષો નો હૃદયભાવ, એ પ્રમાણે હિતૈષણામાં અને હિતાનુમાનમાં વપરાયેલ છે. એ મંગલમય પ્રવૃત્તિદ્વારા પરિચાલિત થઈ તેઓએ જે દેશમાં પગલા મુક્યા તે દેશનો તેઓએ જય અને શ્રીવૃદ્ધિ કરી છે.

પણ મહારાજ ! આપ આપના રાજ્યનો વિષય જોઈ જુઓ ! જુઓ ! આપના શાસનકાળમાં કેટલા કીર્ત્તિઓ અને જનપદ સ્વતંત્ર થઈ ગયેલ છે. રાજ્યમાં કેટલી લુટો અને ચોરી થાય છે. ખરેખર તેથી રાજ ક્ષય થાય તેવું છે. મોગલ સામ્રાજ્ય વળી વધારે ક્ષય પામી જશે, આપની નજર પાસે આપનો પ્રજાવૃંદ કઠોરરૂપે દળાઈ જાય છે. સામ્રાજ્યના સઘળા પ્રદેશો દારિદ્ર્યના કુપમાં જઈ પડ્યા છે. ચારે તરફ હત્યા, નરહત્યા, પ્રજાક્ષય વીગેરે જોવામાં આવે છે. વિદ્વ અને વિપદ્રાશિ ઠેકાણે ઠેકાણે દેખાવ આપે છે, મહારાજ વિચારી જુઓ જે જ્યારે

એ તેજસ્વી પત્રે, ઔરંગઝેબના ક્રોધાનળમાં ઘ્રતાહુતિ આપી. રૂપનગરની રાજહુદીતા પ્રભાવતીને હરી લાવી રાણા રાજસિંહે દુર્જિત ઔરંગઝેબનો રોષાનળ સળગાવ્યો. રાજા અજીતસિંહને રાણાએ આશ્રય આપ્યો, તેથી તે રોષાનળ બમણું સળગી ઉઠ્યો. પણ પત્રનો તીવ્ર પ્રતિવાદ વાંચી સમ્રાટ તે ક્રોધાનળ છાનો રાખી શક્યો નહિ. મોટી જીદાંસાથી તૃપ્તિ સાધવા તેણે મેવાડ ભૂમિ ઉપર હુમલો કરવાને સંકલ્પ કર્યો. અને દુકામાં એક લયાવહ સંગ્રામ કરવાને ગોઠવણ કરવા લાગ્યો. થોડા દીવસમાં સંગ્રામ કરવાની ગોઠવણ પુરી થઈ.* તેની અસાધારણ ગોઠવણથી માલુમ પડતું હતું જે તેણે કોઈ પ્રતાપશાળી રાજા સાથે

દૈન્ય અને દારિદ્ર્ય મોટા રાજ્યેશ્વર અને રાજપુત્રના ઘરમાં આવી વસેલ છે. ત્યારે તેના તાબાના સરદાર સામંતો અને તેના પ્રજાવંદ કેવી અવસ્થા ભોગવતા હશે. સૈનીકોના અને સેનાનીના તદ્દયમાં સુખ નથી. સંતોષ નથી સઘળાઓ જુદી જુદી ચિંતામાં નિમગ્ન થયા છે. રાજ્યના વેપારીઓ બેહાલ છે. મુસલમાનો અસંતુષ્ટ છે, હિંદુઓ દીન થઈ ગયા છે. અસંખ્ય ખીજા જાતના લોકો દીનદશામાં પડેલ છે. લોકો કષ્ટથી એક વેળા આહાર પામે છે.

જે જાત આવી શોચનીય અવસ્થામાં આવી છે તે જાતના શોષિત યુક્તિ. અસ્થિમ રજાતે દળી દઈ જે રાજા તેને દુર્બલ કર ભારે નિષીડિત કરે તે રાજાની સમાન મધ્યદિન શી રીતે રહે, ભારતવર્ષની આ શોચનીય અવસ્થામાં ભારતવર્ષના પૂર્વથી તે પશ્ચિમ ભાગ સુધીના લોકો ઉંચા સાદે બોલે છે, જે હિંદુસ્થાનનો અધિપતિ સમ્રાટ ઔરંગઝેબ દરિદ્ર હિંદુઓ ઉપર જીલમ કરી. બ્રાહ્મણ, યોગી, સન્યાસી, વેરાળી વીગેરે પાસેથી કર લે છે, તૈમુરના ઉંચ વંશની મોટી, ગુરૂતાની ઉપેક્ષા કરી, વનવાસી નિરીર તપસ્વી ઉપર ઔરંગઝેબ પોતાની ક્ષમતા ચલાવે છે, ઈશ્વર પાસે પ્રૌતલિક અને ઈસ્લામ ધર્માવલંબી માણસ સરખા છે. વર્ણુ વિભેદ તેના વિધાનના અનુસારે થયેલ છે તે જીવને જીવનદાતા છે.

છેવટે સાર કથા એટલી છે જે હિંદુઓ પાસેથી કર લેવાની પ્રથા આપે ચલાવી છે. તે સંપૂર્ણરીતે ન્યાયના માર્ગથી બહાર છે, તે કર લેવાનું કામ નીતિ વિગઢિત છે, તેથી કરી દેશ નિર્જિવત રીતે દીન હીન થઈ પડશે તે પ્રથા નવી સ્થપાયેલી છે. તેથી કરી ભારતવર્ષીય ચિરંતન રાજનીતિને વ્યભિચાર થશે. નિરીર મક્ષિકાને ચંત્રણા આપવી તે સદાશય પુરૂષાનું કામ નથી એ સામાન્ય આશ્ચર્યનો વિષય નથી, જે આપના મંત્રીઓ યુક્ત મંત્રણા ન આપી આપને સંત્ય અને સમ્માનનાં સૂત્ર શિખવતા નથી.

* પ્રભાવતીનો હરણ વૃતાંત, ઔરંગઝેબે પોતાની જીવનીમાં પ્રકટિત કર્યો નથી. શાથીકે તે વૃતાંત પ્રકટ કરવાથી તેની માન હાની ધાય તેલું છે.

યુદ્ધ કરવાની જોઈવળુને ફરી હેય ! પણ રાજસિંહ આજ નિસંખળ હતો. ભાગ્ય-
દોષે પિતૃપુરૂષોના અસીન ગૌરવ વિચ્યુત હતો. તે આજ મોટા મોગલ સમ્રાટ
પાસે સામાન્ય જમીનદાર ! વિશાળ સામ્રાજ્યના પ્રદેશ પાસે તેનો મૂલક એક
કણ જેટલો ! આજ રોષોન્મત ઐરંગઝેબ તેનો નિગ્રહ કરવા આયોજન કરે છે.
ઐરંગઝેબે પ્રધાન સેનાપતિને બોલાવી કહ્યું. મારા સામ્રાજ્યમાં જે સ્થળે જેટલું
સૈન્ય હોય ત્યાંથી તે મંગાવી લઈ એક સ્થળે રાખી મોટી સેના બનાવો. જેથી
તે કોઈનાથી તે જીતાય નહિ. સમ્રાટની આજ્ઞા થઈ કે તુરત મોગલ સામ્રાજ્ય
સઘળા ઠેકાણાના સૈનીકો સમ્રાટ ઐરંગઝેબના વાવટા નીચે એકઠા થયા. એ મોટી
સેનાના પરિચાલના માટે ઐરંગઝેબે ખંગાળામાંથી રાજકુમાર અકબર અને કાણુલથી
આજીમને બોલાવ્યા. વળી મોગલ સમ્રાટનો ઉત્તરાધીકારી સુલતાન મૈબાન. મહા-
રાષ્ટ્રસિંહ શિવાજીની સાથે યુદ્ધ કરતો હતો ત્યાંથી, સમ્રાટના બોલાવવાથી આવ્યો.
દ્વારણુ રોષવાળા ઐરંગઝેબે તે મોટી સેના લઈ ÷ મેવાડ રાજ્યમાં પ્રવેશ કર્યો.
મોગલ સેનાનો યુદ્ધનાદ રાણા રાજસિંહને કાને પડ્યો. એટલામાં તેનું વીર
ત્વદય ઉત્સાહથી ઉત્સાહિત થયું વિકટ તેજસ્વિની ભાષામાં પોતાના સામંત સર-
દારોને ઉન્માદિત કરી તે બળદર્પિત મોગલ સમ્રાટની સામે સઘળા સામંત સર-
દારોને તૈયાર કર્યા તેણે મેવાડના સઘળા લોકોને ગિરિ પ્રદેશમાં જઈ વસવાનો
હુકમ કર્યો. મેવાડવાસીઓ પોતાનો વાસ છોડી આરાવલ્લીના ગીરીપ્રદેશમાં રહેવા
ગયાં એ રીતે મેવાડની નીચેની ભૂમિ માણસ વિનાની થઈ પડી. મોગલ સમ્રાટે
તે જનહીન ભૂમિમાં પડી કબજે કરી. ચિતોડ, મંડગઢ મુંદીસર જુરણુ વીગેરે
કીલ્લાઓ સમ્રાટના કબજામાં આવ્યા. મોગલ સમ્રાટે, તે જીતેલા કીલ્લામાં થોડું
થોડું લશ્કર રાખ્યું ત્યાર પછી રજપુત વીર રાજસિંહને જીતવાને આરાવલ્લી
પ્રદેશમાં પેઠા.

એ ભયાવહ મહા સંગ્રામ કાળે દુર્દિત યવનોના પ્રચંડ પગલાંથી મેવાડ ભૂમિ
કંપવા લાગી, તેઓના અત્યાચારથી હીંદુઓ દ્વારણુ પીડા પામિ, ભયાકુલ ત્વદયે
આરે તરફ પલાયન કરવા લાગ્યા. રાણા રાજસિંહે જાણ્યું જે આ પ્રચંડ યુદ્ધથી
શિશોદીયવંશ માન મર્યાદાનો નાશ છે એટલુંજ નહિ પણ સઘળી રજપુત
જાતિના સનાતન ધર્મ અને રૂડા સંસારનો નાશ છે. જે પવિત્ર ધર્મને, દુર્ધર્મ

÷ મહાનુભાવ ટોડ સાહેબે કહેવ છે જે મોગલ સમ્રાટે પોતાની સેનામાં જેવી તોપો
ઉપયોગમાં લીધી હતી, તેવી તોપો પહેલાં યુરોપમાં નહોતી. એમ કહેવાય છે જે કાશ્મીરની
યાત્રાના સમયે ઘોડાઓ જેને વહી જતા એવી મોટામાં મોટી સાઠ તોપો અને ઉંટો
જેનું વહન કરતા હતા એવી ત્રણસો નાની નાની તોપો સમ્રાટની સાથે હતી. પંડિતવર બનીયરે
પોતાની નજરે એ મોટી યુદ્ધ સામગ્રી જોઈ તેનું વર્ણન કરેલ છે.

મ્લેચ્છોના ગ્રાસ થકી, તેના પૂર્વ પુરૂષો બચાવતા આવ્યા છે તે પવિત્ર ધર્મ આજ જવા બેઠો. વળી રજપુત સ્ત્રીઓના પવિત્ર સતીત્વરત્ન હુટાઈ જવાનો ઉપક્રમ થવા બેઠો આવું થવાથી રજપુતો શું નિશ્ચિંત ભાવે ઘરમાં બેસી રહે ખરા ! દુદાંત, ઐરંગઝેબના હુમલાનો નિરોધ કરવા સઘળા રજપુત વીરો રાણા રાજસિંહના વાવટા નીચે એકઠા થયા. મેવાડના પશ્ચિમ પ્રદેશમાં રહેતા અરણ્યચારી લોકો પણ હઝારો શરશરાસન લઈ ઐરંગઝેબની સામે લડવા રાજસિંહના વાવટા નીચે આવી પહોંચ્યા એકઠા થયેલા રજપુત વીરોએ મોટો જયનાદ કર્યો તે પ્રચંડ જયતીનાદ આરાવલીના શીખરે શીખરે પ્રતિહત થયો. મોગલ સેનાએ, “ અદ્દહાહો અકબર ” એમ મોટા અવાજે બોલી તેનો ઉત્તર આપ્યો. એ પ્રમાણે હિંદુ અને મોગલ સૈનિકો, પરસ્પરની સામે થવા પરસ્પર જયનાદ કરી આગળ વધ્યા.

રાણા રાજસિંહે પોતાની સેનાના ત્રણ વિભાગ કર્યા તેને ઉપયુક્ત ત્રણ સેના નાયકના અધિપતિપણા નીચે સોંપી, યોગ્ય ત્રણ સ્થળે તેણે તે ભાગ રાખ્યા મોટો રાજકુમાર જયસિંહ, પોતાના દળ સાથે આરાવલીના શીખર દેશ ઉપર રહી મોટા કૌશલથી અને સાવધપણાથી પોતાના પિતાની સુચના પ્રમાણે ચાલવા લાગ્યો તેના તેવી રીતના અવસ્થાનથી શત્રુઓના બંને તરફના હુમલાનું નિવારણ થાય. ગુજરાત અને તેની પડખાના પ્રદેશના બીલ લોકો સાથે આવ્યા હક સંપક રાખવા માટે રાજકુમાર બીમસિંહ શૈલમાળાની પશ્ચિમ દિશાએ રક્ષા કરવા લાગ્યો. ખુદ રાણા મોટું સેનાદળ લઈ નાઈન નામના ગિરિ માર્ગમાં ઉભો રહ્યો. તે સ્થલ શત્રુઓનું અનાક્રમણીય હતું તે પ્રદેશમાં તેણે પોતાની સેના એવી ચતુરાઈથી ગોઠવી કે ત્યાંથી શત્રુઓ આવે ત્યાં તે તેઓના ઉપર સહેલાઈથી હુમલો કરી શકે એ રીતે રાણાએ પોતાની સેનાના ત્રણ ભાગ કરી ઉપયુક્ત સેનાની નીચે રાખી યોગ્ય ત્રણ સ્થળે તેણે તે રાખવાની ગોઠવણ કરી એ ગોઠવણથી રાણા, પોતાની સેના સાથે શત્રુની પ્રતીક્ષા કરવા લાગ્યો, મોગલ સમ્રાટ તે રાણા, જે ગિરિ માર્ગમાં ઉભો હતો તે માર્ગમાં આવ્યો નહિ પણ તે માર્ગની બહારના જનપદ નામે દોવારીમાં આવી રહ્યો તે પ્રદેશ બીલ લોકોનો હતો. વળી ચતુર ટાઇમરખાંની સલાહથી સમ્રાટે પોતાના પુત્ર અકબરને રાજધાની ઉદયપુર તરફ પચાસ હઝાર સૈનિકો સાથે મોકલ્યો. સમ્રાટ જે પ્રદેશમાં પેઠો તે પ્રદેશ રાજધાનીની ચારે તરફ અંડાકોટ રહ્યો હતો. રાજસિંહે પોતાનું સેનાદળ નાઈનગિરિમાર્ગમાં રાખ્યું સમ્રાટ ઐરંગઝેબે, પોતાની સેના સાથે ઉદયસાગર સરોવરની પાસે પર્વત પ્રદેશમાં, પોતાની છાવણી રાખી.

ઐરંગઝેબનો હુકમ પામી રાજકુમાર અકબર પચાસ હજાર સૈનિકો સાથે રાજધાની તરફ આગળ ચાલ્યો. કોઈએ તેની ગતિનો રોધ કયેઈ નહિ. મહેલ હવેલી, બાગ, બગીચા, સરોવર વીગેરે તેના નયનપથે પડ્યાં પણ તેમાં મનુષ્ય પ્રાણી તેના જોવામાં આવ્યો નહિ, તેણે સઘળું નિસ્તબ્ધ જોયું. અકબરે, પોતાનું સેનાદળ સ્થાપ્યું મોગલના અત્યાચારથી મેવાડ વાસીઓ, મેવાડ છોડી ગિરિ માર્ગમાં જઈ રહેલા છે એમ અકબરના જાણવામાં આવ્યું હતું. તેથી તે નિર્જન સ્થળે જઈ વિસ્મિત થયો નહિ, તે પોતાને નિરાપદ જાણી નિશ્ચિંત ભાવે રહેવા લાગ્યો. પણ તેવી રીતના નિશ્ચિંત ભાવમાં તેના અધિકદિવસ ગયા નહિ રાજકુમાર જયસિંહે તેના ઉપર પ્રચંડ વેગે આવી હુમલો કયેઈ. જેથી તેનું દળ દળિત અને વિત્રાસિત થયું. ભટ્ટ કવિઓએ કહેલછે જે તે સમયે કેટલાક લોકો નીમાજ પઢતા હતા, કેટલાક આનંદ સાગરમાં મગ્ન હતા, કેટલાક શતરંજ ખેલવામાં મશગુર હતા. હુકામાં જે ચોરી કરવા આવ્યા તે નિર્મિત થઈ પડ્યા. વીરનંદન જયસિંહે અકબરની સેના ઉપર પડી તેને નિષ્ટુર ભાવે વીંખી, દળી અને વિત્રાસિત કરી. અનેક યત્રન સૈનિકો તેની તલવારથી રણસ્થળે પડ્યા, બાકીના પલાયન કરવા ચેપા કરવા લાગ્યા, અકબર સમ્રાટ ઐરંગઝેબ પાસે પહોંચી જવા. હૌવારી તરફ લાગી જવા ચેપા કરવા લાગ્યો. પણ રાણા રાજસિંહે પોતાના સેનાદળનો કેટલોક અંશ તે હૌવારી ગિરિમાર્ગની વચ્ચે રાખ્યો હતો તેથી સમ્રાટના પુત્રની ચેપા વ્યર્થ થઈ ગઈ. ત્યાર પછી વિપદમાં પડેલ અકબરે પોતાના જીવ નના રક્ષણનો ખીજો ઉપાય ન દેખતાં ગોચુંડામાં થઈ મારવાડના વિસ્તૃત રાજ્યમાં પડી બહાર નીકળી જવાનો યત્ન કયેઈ, પણ તેણે, વિપદમાં પડી વિમુઢ થઈ અંદન નરૂ જાણી વિપવૃક્ષનો આશ્રય લીધો તે કુલ વીણવા જતાં કંટક જળમાં પડ્યો વિપદથી છુટવા તેણે જે માર્ગ લીધો હતો, તે માર્ગ મોટા સંકટથી પૂર્ણ હતો. પર્વતના ભોમીય ભીલ લોકો, તે માર્ગ રોકી રહેલા હતા. ચારે દિશાથી કઠોર વિપદ જળમાં તે આવી પડ્યો. સમ્રાટ પુત્ર ભયંકર દુઃખમાં પડ્યો. તેણે જે દિશાએ નજર નાંખી તે દિશાના તેનાં છુટકારાના ખારણાં ખંધ હતાં. આવા ભયંકર કષ્ટમાં અકબરે કેટલાક દિવસો કહાઢ્યા, જેમ જેમ દિવસો જતા ગયા, તેમ તેમ તેની આકૃત વધતી ગઈ. છેવટે ભયંકર દુર્ભિક્ષની કઠોર નજર તેના ઉપર પડી. પોતાના રક્ષણનો ખીજો કોઈ ઉપાય નજોઈને જયસિંહના અનુગ્રહનો પ્રાર્થી થયો. ઉદાર હૃદય, જયસિંહે તેની દુર્દશા જોઈ તેને તેના દુઃખમાંથી છોડ્યો તેણે તેને તેના બાકીના સૈનિકોને ખરો રસ્તો બતાવવા તેની સાથે જીલવારના કેટલાક ભિલોને રક્ષક તરીકે તેની સાથે મોકલ્યા. તે રક્ષકોની મદદથી બહાર નીકળી જવાનો માર્ગ પામી સમ્રાટ પુત્ર અકબરે, વિભવિના ચિતોડના કીલ્લા નીચે આશ્રય લીધો.

પ્રસિદ્ધ યવનવીર દેલહીરખાં એક મોગલ સેના લઈ મારવાડથી દૈશુરી પર્વતમાર્ગની અંદર થઈ તે દુર્ગમ ગિરિમાર્ગમાં પેઠો. અનેક લોકોનું અનુમાન છે જે રાજકુમાર અકબરના ઉદ્ધાર માટે તે માર્ગમાં થઈ આવ્યો હતો. પહેલાં કોઈએ યવન સેનાપતિની ગતિ રોકી નહિ, પણ જ્યારે તે લાંબા સાંકડા ગિરિ માર્ગમાં પેઠો, ત્યારે વિક્રમ સોલંકી * એ અને ગોપીનાથ રાઠોડે + પ્રચંડવેગે તેના ઉપર પડી હુમલો કર્યો, તે સ્થળે હીંદુ મુસલમાન વચ્ચે ભયાવહ યુદ્ધ આદ્યું પણ બેનશીબ દેલહીરખાં, તે બંને રજપુતવીરનો હુમલો સહન કરી શક્યો નહિ. જેથી તે પોતાના દળ સાથે તે સ્થળે પડ્યો, તે બંને યુદ્ધમાં પરાજય પામેલ મોગલ સેનાની યુદ્ધ સામગ્રી રજપુત વીરોના હસ્તમાં પડી.

એ પર્વતનું યુદ્ધ એવી રીતે સુંદરતાથી થયું હતું જે જેથી રાણા રાજ-સિંહને માત્ર મોગલ સમ્રાટવાળી સેનાના ઉપર પડવાનું રહ્યું હતું, આશાના ભરસામાં મુગ્ધ થઈ સમ્રાટ ઔરંગઝેબ, અકબર અને દેલહીરખાંના યુદ્ધનું કૃણા કૃણ જાણવા, પોતાના પુત્ર આજીમ સાથે તે દૈવારી ગામે રહ્યો હતો. તેના મનમાં તેઓના જયની આશા હતી. પણ તેની તે આશા ભાંગી પડી રાણા રાજ-સિંહના હુમલામાંથી બચી જવાને તેને સમય શોધવો પડ્યો. દૈવારીના તે પર્વત માર્ગમાં હીંદુ મુસલમાન વચ્ચે ઘોર યુદ્ધ આદ્યું. રજપુત સૈનિકો રજપુતપતિ રાણા રાજસિંહના વીરત્વે અનુપ્રાણિત અને ઉત્સાહિત થઈ મોગલ સમ્રાટની મોટી સેનાનો ભેદ કરી, મોટા પરાક્રમ સાથે લડવા લાગ્યા. રાઠોડ વીર સાહસી દુર્ગાદાસ કઠોર પ્રતિશોધ પિપાસામાં ઉન્મત્ત થઈ. રાઠોડ સેનાને, મોગલ સમ્રાટની વિરૂદ્ધે ચલાવી. જે દુરાચાર ઔરંગઝેબે રાઠોડનો સર્વ નાશ કર્યો, જેણે રાઠોડ રાજાને વિષપ્રયોગ કરી મરાવી નાંખ્યો, આજ તે ઔરંગઝેબના ઉપર પોતાના વેરના બદલા માટે રાઠોડ રજપુતો ટુટી પડ્યા. આજ ઔરંગઝેબને વિષમ સંકટ આવી પડ્યું, હીંદુઓનો સર્વ નાશ કરવા કૃતપ્રતિજ્ઞ થઈ તેણે યુદ્ધાનળ સળગાવ્યો તે હીંદુઓ આજ તેના દુરાચારના યોગ્ય કૃણ આપવા તઈયાર હતા. જોતા જોતામાં સંગ્રામ વધી ગયું, મોગલની તોપો ઉપર રણવિશારદ એક ફીરંગી હતો. તે શ્રવણ ભૈરવ નાદ કરી, અસંખ્ય ગોળાઓ ફેંકવા લાગી, રજપુતો પ્રચંડ ભયંકર નાદ કરી મોગલો ઉપર ધસ્યા તોપોથી રજપુતોનો ઉત્સાહ ક્રમ થયો નહિ, પણ તે બમણો વધી પડ્યો, તેઓની તલવારના ભયંકર ઘાતે ફીરંગી ગોળઠાજ પડ્યો. તોપોની હાર તુટી ગઈ, તેઓનો માર્ગ પરિવૃત્ત થયો. જોતા જોતામાં મોગલ સેના છિન્નભિન્ન થઈ. મોગલો પલાયન કરી ગયા. તેઓની તોપો અસ્ત્રશસ્ત્ર વીગેરે રજપુતના હાથમાં

* રૂપનગરનો અધિપતિ.

x ગઢવારની અંદરના ગાનોર નગરનો અધિપતિ ગઢવાર હાલ મેવાડથી વિચ્છિન્ન છે.

આબ્યાં એ ભયાવહ યુદ્ધ સંવત્ ૧૭૩૭ (મ્. સ. ૧૬૯૧) માં કાશ્મીરનાસમાં થયું.

વીરપુંગવ રાણો જયસિંહ એ ભયંકર સંગ્રામમાં જય મેળવી આનંદમગ્ન થયો. તે વિજયમાં અનેક રજપુત વીરોએ પ્રાણ આપ્યાં.

પરાજય અને અપમાન પામેલ સમ્રાટ ઔરંગઝેબ મનોદુઃખે ખીલકુલ પીડીત થયો. પણ તેથી તે નિરૂત્સાહ થયો નહોતો. તે પરાજય અને અપમાનનો ખદલો લેવા, તેણે પોતાની સેનાને ચીતોડના કીલ્લામાં એકઠી કરી. અને સુલતાન મૌજમને દક્ષીણપથ થકી તેણે બોલાવ્યો. મૌજમ તે પ્રદેશમાં મહારાષ્ટ્ર કેસરી શિવાજીની સાથે યુદ્ધમાં ગુંથાયો હતો. સમ્રાટ ઔરંગઝેબે શિવાજીની સામે યુદ્ધ કરી જય મેળવવાનું વધારે કીમતી કામ ન ગણ્યું. તેણે ઉત્તર દેશ માંહેલું તેનું પ્રણુષ્ટ ગૌરવ મેળવવાનું વધારે કીમતવાળું ગણ્યું. ઔરંગઝેબનો ઉદ્દેશ સફળ થયો નહિ. વીરવર જયમલ્લનો વંશધર સુબખદાસ કેટલાક રજપુતોને લઈ ચિતોડના અને અજમેરના મધ્ય સ્થળમાં રહેલ હતો. તેણે તે બન્ને નગરના વચ્ચેનો મોગલનો સઘળો સંબંધ તોડી નાખ્યો. ત્યાં તેણે મોગલ સેનાને દળી નાંખી, તેના રણાલિનયે, મોગલ સમ્રાટ અત્યંત હાબો પડી ગયો. છેવટે તેણે પોતાની સ્વાધીનતા સાથે, પોતાનું જીવન જતું જોઈ, તે સંકટમય યુદ્ધ વ્યાપાર છોડી દેવાની તેને ફરજ પડી. તોપણ તેની પ્રતિશોધ પિપાસા પ્રશમિત થઈ નહિ. જે ઉદ્દેશે મેવાડ ઉપર હુમલો કરવા આવ્યો હતો તે ઉદ્દેશ પણ તેનો સફળ થયો નહિ. ઉદ્દેશનું સાફલ્ય તો દુર રહ્યું પણ પોતાને અપમાનિત અને પરાજીત થઈ જવું પડ્યું. સમ્રાટની મનોવેદનાની સીમા રહી નહિ. પણ શું કરી શકે પોતાના રક્ષણને કોઈ પણ ઉપાય નમળવાથી તે પોતાના પુત્ર આજીમ અને અકબરના હાથમાં યુદ્ધસુત્ર સોંપી ખસી જવાનો વિચાર કરતો હતો. તેણે રાઠોડ વીર સુબખદાસની વિરૂદ્ધ રોહીલાખાંને બાર હજાર સૈનિકો સાથે મોકલ્યો. રણુવિશારદ સુબખદાસે, રોહીલાખાંને પોતાની સામે અગ્રેસર થતો જોયો. તે મારવાડના સૈનિકો સાથે પુટમંડલના સ્થાને તેની સંમુખ થયો. ત્યાં તેણે મોગલ સૈનિકો પુષ્કળ પરાજીત કર્યાં અને ફરીવાર અજમેર તરફ હાંકી કહાડ્યા. તે યુદ્ધમાં મોગલ સેનાને પૂષ્કળ નુકસાન થયું.

રજપુત કેસરી રાણો રાજસિંહ, પોતાના ઉત્તરાધિકારી સાથે અને સહકારી વીર પુરૂષો સાથે જય મેળવી પરમ આનંદ લોગવતો હતો. એક બાબુએ રાજકુમાર ભીમસિંહ પોતાના સેનાદળની સાથે તે પર્વત માલમાં પશ્ચિમ દિશાએ વીરપણું બતાવવા ગુંથાયો હતો. તેણે પોતાના દળ સાથે ગુર્જરાજ્ય ઉપર હુમલો કર્યો. થોડા સમયમાં તેના હાથમાં ઇંડર આવ્યું, ભીમસિંહે, ઇંડરના અધિરના યવનરાજ હુસેનને તેની સેના સાથે ત્યાંથી

કહાલી મૂકયો. ત્યાંથી તે વીરનગરમાં થઈ સહસ્રા પાટણમાં આવી પહોંચ્યો. પાટણ તે સમયે ગુર્જર દેશની રાજધાની હતી, શિશોદિય રાજકુમારે તે નગર છુટ્યું, તે રીતે મીઠપુર મીરાસા વીગેરે નગરની છુટ પશ્ચુ તેણે કરી. ગુર્જરવાસીઓની પ્રાર્થનાથી રાણાએ પોતાના પુત્ર બીમસિંહને પાછો ફરી આવવાની આશા આપી. પિતાનો આદેશ પાળી તેણે યુદ્ધ ભૂમિ છોડી મેવાડમાં આવી જવાની કુચ કરી.

પરાજીત શત્રુ ઉપર ક્ષમા બતાવવી એ વીર રજપુતોનો મુળ મંત્ર છે, તે મૂળમંત્રના અનુસારે તેઓ કાર્ય કરવાવાળા છે. પણ હાલ દુર્વૃત ઐરંગઝેબના અત્યાચારથી તે મુળમંત્રના વિરુદ્ધે ચાલવા તેઓને ફરજ પડી. દુરાચાર મોગલ સમ્રાટ અકબર જેવો નિષ્કુર તેવો કૃતઘ્ન હતો. ઉદાર ત્વદય રાણાએ તેને અને તેના પુત્રને સંકટ થકી નિષ્કૃતિ આપી હતી. દુષ્ટમતિ ઐરંગઝેબ તે મહોપકાર ભુલી ગયો, ફરી ઉપકર્તાને પીડા આપવા તેણે સંકલ્પ કર્યો. પણ દુરાચારનો તે ખરાબ સંકલ્પ સિદ્ધ થયો નહિ. તોપણ તેણે પોતાનો દુરભિપ્રાય છોડ્યો નહિ, દયાળુશા નામનો રાણાનો એક સાહસિક અને કાર્યક્ષમ દીવાન હતો. મોગલોની પ્રતિશોધ પિપાસા તેના ત્વદયમાં જાગૃત હતી. તેણે એક તીવ્રગામી અશ્વ સેનાદળ લઈ નર્મદા અને વેતાયા નદી પર્યંતનો પ્રદેશ છુટી લીધો, તેના પ્રચંડ બાહુબળ સામે કોઈ ઉભું રહ્યું નહિ સારંગપુર, દેવાસ, સારંગ, માંદુ ઉજ્જન, ચાંદેરી વીગેરે સ્થાનો તેના કબજામાં આવ્યાં, વિજયી દયાળુશાહે તે નગરો છુટ્યાં, નગરમાંહેલા યવન સૈનિકોનો તેણે સંહાર કર્યો. એ રીતે અનેક ગામો અને નગરો તેના હાથમાં આવ્યા. તેના ભયે નગરવાસીઓ એટલા બધા ત્રસ્ત થયા હતા જે તેઓએ આત્મીયજન ઉપર આસ્થા ન રાખતાં પલાયન કરવાનો પ્રારંભ કર્યો. એ રીતે તે દીવાને છુટ કરી જે દ્રવ્ય સંપાદન કર્યું તે પોતાના પ્રશ્નને નિવેદન કર્યું.

વિજયોદ્ધાસે, ઉદ્ભસિત થઈ તેજસ્વી દયાળુશા, રાજકુમાર જયસિંહ સાથે મળી જઈ ચિતોડની પાસે સમ્રાટ તનય આજીમ સાથે યુદ્ધ કરવામાં ગુંથાયો. એ પ્રચંડ રણાભિનયે, મેવાડના રાઠોડવંશના અને ખીચીવંશના રજપુતોએ મોટા ઉત્સાહથી મળી જઈ યુદ્ધનું કામ કર્યું. તેથી આજીમનું સેનાદળ પરાલભ પામ્યું. પરાજીત મોગલ રાજકુમાર પલાયન કરી ગયો. પલાયન કરવામાં પણ તેને બહુ નુકશાન થયું. શાથી કે વિજયી રજપુતો તેની વાંસે પડ્યા હતા તેઓએ તેના કેટલાક સૈનિકોનો સંહાર કર્યો. પણ રજપુત કેસરી રાણા રાજસિંહની પ્રતિશોધ પિપાસા પ્રશાંભિત થઈ નહી. જે દુર્વૃત મુસલમાને તેના હીંદુભાઈઓને કઠોર પીડા આપી છે. તેની સોનાની મેવાડભૂમિને મસાણુના જેવી કરી દીધી છે.

તેના સનાતન ધર્મને દગી નાંખ્યો છે. તેનો બદલો શું થોડામાં વળી જાય ? તે મોગલ સેનાનું મુળ કહાડી નાંખવા તત્પર થયો, તે અજીતસિંહના સ્વાર્થ રક્ષણના માટે થોડા સમયમાં મોગલ વિરૂધે ઉતરી પડ્યો.

જે દિવસે રાઠોડ કુલમણિ ધાર્મિકપ્રવર યશોવંતસિંહ પાપિષ્ઠ ઐરંગઝેબના પ્રચંડ વિશવન્દિના સમક્ષ પતંગની જેમ બળી ગયો, જે દિવસે પિતૃશોકાકુળ બાળક અજીતસિંહને કેદ કરવા ઐરંગઝેબે ચેષ્ટા કરી તે દિવસે રાઠોડ રાજ મહીષીએ મારવાડ રાજ્યનો શાસનભાર પોતાના હાથમાં લીધો, તે દિવસથી તે પુત્રનો સ્વાર્થ અખંડિત રાખવા, અદ્ભુત દક્ષતાથી અને બુદ્ધિમત્તાથી રાજકાર્ય જેવા લાગી, મોટી વિપદો ભોગવી રાજકુમારનો સ્વાર્થ અબ્યાહત રાખવા તે સમર્થ થઈ ગઈ.

તે વીરની પત્ની હતી. વીર કેશરી બાખ્ષારાઓળના પ્રસિદ્ધ વંશમાં તે પેદા થઈ હતી. વીર સ્ત્રીના જેવા બેઠંએ તેવા ગુણગ્રામ તેનામાં હતા. એ સઘળા ગુણગ્રામથી તે રાજપુતનો સ્વાર્થ સારી રીતે જાળવી શકી, પણ કૃર હૃદય ઐરંગઝેબે, તેનાં તરફ જે કઠોર આચરણ આરંભ્યાં તેની સામે થવા તે વીર પત્ની નિરૂત્સાહ હતી, તે સમયે રાણો રાજસિંહ, રજવાડાના સઘળા રાજ સામંત સરદારોને એકઠા લઈ ઐરંગઝેબ વિરૂદ્ધેગાનોરના યુદ્ધક્ષેત્રમાં ઉતર્યો. રાજકુમાર ભીમસિંહ એકીમૂત શિશોદીય અને રાઠોડ સેનાને પરિચાલિત કરી અકબર અને ટાઇબરખાંની વિરૂદ્ધે ચાલ્યો, બન્ને દગ વચ્ચે દોર સંગ્રામ ચાલ્યું. મોગલો ભીમ વિક્રમ રાજપુતોનો હુમલો સહન કરી શક્યા નહી. છેવટે તેઓ રણસ્થળે પરાજીત થઈ ગયા. એમ કહેવાય છે જે એક સુચતુર રાજપુતનાં અપુર્વ કૌશળે રાજપુતોનો જય થયો છે. રાજપુત સેનાપતિએ, મોગલ સેનામાંથી પાંચસો ઉંટો કહાડી લીધાં, તેઓની પીઠ ઉપર એક એક બળતી મશાલ તેણે મુકી અને તેઓને તેણે સમ્રાટના સેનાકટકમાં છોડી દીધાં. અંધારી રાત્રીએ, અસંખ્ય મશાલો બળતી બેઠં મોગલો સશંક થયા, તેઓ અહીં તહીં પલાયન કરવા લાગ્યા, તે સુયોગમાં રાજપુતોએ તેઓ ઉપર હુમલો કરી તેઓને સંપૂર્ણ હરાવ્યા.

ઐરંગઝેબનું એકે દુર્ભીષ્ટ સાધિત થયું નહિ પુષ્કળ સુયોગ છતાં અને વિપુળ સહાયબળ છતાં તે રાજપુતોનું કાંઈ પણ અનિષ્ટ કરી શક્યો નહિ. ઉપરા ઉપરી યુદ્ધોમાં તેનો પરાજય થયો. વીરપુંગવ રાજસિંહે તેના સરકારી રાજપુત રાજાઓએ ઐરંગઝેબને પદચ્યુત કરી, તેના ઠેકાણે તેના પુત્ર અકબરને સામ્રાજ્ય સૂત્ર આપવાનો વિચાર કર્યો. તેઓએ થોડા સમયમાં છાનાઈથી અકબરને પોતાનો વિચારજણાવ્યો. પરમ ધાર્મિક પિતા શાહજહાનને પદચ્યુત કરી પિતૃદ્રોહી દુર્વૃત્ત ઐરંગઝેબે, ગાદીએ બેસી જે ઉદાહરણ જગતને બતાવ્યું હતું. તે ઉદાહરણનું

અનુસરણ કરી, રાજકુમાર અકબરે રજપુતોએ સુકેલો પ્રસ્તાવ અગ્રાહ્ય કર્યો નહિ. અકબરે તે શુભ કાર્ય સમાપ્ત કરવા, પોતાના મિત્રો રજપુતોને કહી મોકલાવ્યું, એકદમ રજપુતો તેની સાથે એકઠા મળી ગયા. તેઓએ આવી તેના અભિષેકનો દિવસ મુકરર કર્યો. છાનામ્થી સઘળી ગોઠવણો થવા લાગી, પણ ખુદ અકબરની અસતર્કતા અને અવિચક્ષણતાથી સઘળી ગોઠવણો વ્યર્થ થઈ ગઈ, તેનો અને રજપુતોનો ઉદ્દેશ વિક્લ થયો જે અતુરતાથી અને તીક્ષણ બુદ્ધિથી ઔરંગઝેબ, પોતાના કામ સાધી લેતો. તે અતુરતાનો અને તીક્ષણ બુદ્ધિનો કાંઈ પણ અંશ, અકબરમાં હતો તેનું અભિષ્ટ નિષ્ફળ થત નહિ, જે જોશીએ, તેના અભિષેકનો દિવસ મુકરર કર્યો. તે કૂર કપટી અને વિશ્વાસઘાતક ઠર્યો. કપટાચારી જોશીએ જોયું જે રાજકુમારના અભિષેકના ઉપયોગનાં આયોજન છાની રીતે થાય છે ત્યારે તેણે સમ્રાટની પાસે જઈ સઘળા વિવરણનો પ્રકાશ કર્યો. ઔરંગઝેબ તે સાંભળી નિરૂત્સાહ થયો નહિ, તેણે તે સંકટકાળમાં પોતાની અવસ્થા જોઈ, તેણે જોયું જે તે એકલો છે. તેના શરીર રક્ષકો શીવાય તેની પાસે કોઈ નથી મૈનમ અને આજીમખડાદુરને દુર જોયા, માત્ર અકબર તેની પાસે હતો. અકબર અજ-મીરથી એક દિવસના રસ્તા ઉપર હતો.

હવે ઉપાય કેવો લેવો ! પુત્રના હાથમાંથી તેની રક્ષા કરનાર કોણ ? હવે એક દિવસનો પણ સમય જોવો ન જાય. આવા સંકટકાળમાં તે એક પણ પણ તેની ચિંતા વિના જાતી નહોતી. એક દિવસની એક પળનો વૃથા અપવ્યય ન કરવાનું તેણે ધાર્યું, સુચતુર ઔરંગઝેબ પોતાના ઉદ્ધાર માટે યોજન શોધતો હતો. તેણે યોજના અને ઉપાય શોધી કહાડ્યો, તે ઉપાય બહુ સારો હતો. તેથી કોઈ નર હત્યા કે શોષિતપાત થયો નહિ. સમ્રાટ ઔરંગઝેબ પોતાની રક્ષા માટે સંપૂર્ણ સત્તાવાળો થયો, તેણે અકબરના નામે એક પત્ર લખ્યો. એક ગુપ્તચરને તે આપ્યો. રજપુત નાયક દુર્ગાદાસના તંબુમાં તે પત્ર નાંખવાનો તેણે ગુપ્તચરને હુકમ આપ્યો. અકબરના તરફ રજપુતોનો સંદેહ ઉત્પન્ન થાય, તેમ કરવાનો તે પત્રનો ઉદ્દેશ હતો. અતુર ઔરંગઝેબે, છળ અને કૌશલદ્વારાએ પોતાનું હિત સિદ્ધ કરવા, ગોઠવણ કરી. તે પત્રમાં અકબરના કૌશળની પ્રશંસા કરી, સમ્રાટ ઔરંગઝેબે લખ્યું હતું જે “ બચ્ચા ! તારા એ સુકૌશલનું વિવરણ જાણી હું અત્યંત આનંદિત થયો છું, પણ સાવધાન રહેજે ! રજપુતો આપણો મહત્ત્વ ન જાણી જાય ! જ્યારે તેઓ મારી સાથે સંગ્રામમાં પ્રવૃત્ત થાય ત્યારે તું તેઓના ઉપર દળ સાથે પડી તેઓનો સંહાર કરી નાંખજે, એમ થવાથી આપણી, અભીષ્ટ સિદ્ધિ થાશે ” એવી રીતની કુટનીતીનું અવલંબન કરી કુટ બુદ્ધિ શેરશાહ રજપુત માલદેવના હાથથી બચ્યો હતો.

ઐરંગઝેબનો છળતાવાળો પત્ર* દુર્ગાદાસના હાથમાં આવ્યો અકબરના નામનું શિરોનામ અને ઐરંગઝેબના નામનો મહોરસીકો જોઈ દુર્ગાદાસ અત્યંત સંદેહ અને વિસ્મયમાં પડ્યો, પત્ર ફેાડી, આઘોપાંત તેણે વાંચ્યો, તેને સઘળું સ્વપ્ન જેવું લાગ્યું ઐરંગઝેબની ચતુરતા તે કળી શક્યો નહિ, તેણે તે પત્રને યથાર્થ અને સાચો માન્યો, જે અકબરને સમ્રાટપદે અભિષિખ્ત કરવા તે પોતાના સેનાખળનો અપયય કરવામાં પણ કોઈ રીતની કસર નહોતો રાખતો. તે અકબર વિશ્વાસઘાતક થયો, એ વાતનો સહજ વિશ્વાસ થાય ખરો ! પણ રાઠોડ વીર દુર્ગાદાસે તે વાતનો વિશ્વાસ કર્યો, શાથી કે વિશ્વાસઘાતકતા અને કૃતમ્મતા યવન જાતિનું કુળ મત છે. અકબર યવન, એટલે કે તે વિશ્વાસઘાતક અને કૃતમ્મ થાય તેમાં નવાઈ શી એમ દુર્ગાદાસે માની લીધું, તે ઘણાજ દુઃખિત થયો, તેણે યવન નામે હઝારો ધિક્કાર આપ્યા તે પોતાના દળ સાથે કાર્ય ક્ષેત્રમાંથી નીસરી ગયો, રજપુતોના એવાં રીતનાં મતનું કારણ અકબર સમજી શક્યો નહિ. તે પોતાના અદૃષ્ટનો વિચાર કરી અત્યંત શોકાકુળ થયો, તેનો વિશ્વાસપાત્ર ભૃત્ય ટાઈબરખાં પણ દારૂણ દુઃખિત થયો. તેની એવી વાસના હતી જે અકબર સમ્રાટ થાશે. આજ તેની તે વાસના સંપૂર્ણ થઈ નહિ. એટલે કે તેની મનોવેદનાની સીમા રહી નહિ, દુઃખ ઉપર નૈહાશ્ય આવી પડ્યું. અકબરના સૌભાગ્યનો માર્ગ પરિષ્કાર કરવા માટે, તેણે ઐરંગઝેબનો ગુપ્ત હત્યા કરવાનો વિચાર કર્યો તેનો તે વિચાર સફળ થયો નહિ, છેવટે તેનું જીવન વિનષ્ટ થયું મૌઝામ અને આઝીમ ઐરંગઝેબ પાસે આવી પહોંચ્યા, તેઓના આવવાથી ઐરંગઝેબ નિરાપદ થયો. અકબરે ભયાકુળ થઈ રજપુતોનો આશ્રય લીધો. રજપુતોએ સામ્રાટની ચતુરતા સારી રીતે જાણી.

રજપુતોએ અકબરને આદરથી ગ્રહણ કર્યો. અકબરને માલુમ પડ્યું જે તેના પિતાનો રોષાગ્નિ તેની વાંસે વાંસે આવે છે. પોતાના પિતાના કઠોર ચરિતથી તે વાકીફ હતો. તેથી તે વધારે ભયાકુળ થઈ પડ્યો ઐરંગઝેબના પાસેના પ્રદેશમાં રહી નિરાપદ રહી શકાશે નહિ એમ જાણી બીજા સ્થળે પલાયન કરવાનો તેણે સંકલ્પ કર્યો. પલાયન કરી જવામાં અકબરનું અત્યંત ઐત્સુક્ય જોઈ, રાઠોડ વીર દુર્ગાદાસે, તેને પાંચસો રજપુતો સૈનિકો સાથે પાવાગઢ નામના સ્થાને મહારાષ્ટ્ર નાયક શંભુજી પાસે પહોંચાડી દીધો. મેવાડ અને ડુંગરપુરના પર્વત માર્ગે ઓલંગીને તે સ્થાને પહોંચ્યો. રસ્તામાં કોઈ જાતનું વિધ્ન નડ્યું નહિ.

* મહાત્મા ટોડ સાહેબને તે રાઠોડવીરની એક પ્રતિકૃતિ મળી છે દુર્ગાદાસ લુણીનદીના તીરસ્થ પ્રદેશનો અધિપતિ હતો તેણે શિશુરાજ કુમાર અજીતસિંહને ઐરંગઝેબના આમમાંથી બચાવ્યો.

ખાવાગઢમાં થોડા દીવસ રહી અકબર એક ઈંગ્લંડના વહાણમાં બેસી ઈરાન દેશમાં જવા નીકળ્યો.

પંડીતવર અમે કહેલ છે જે, “ બ્રાતા સુન્નની છાયામયી પ્રેતમૂર્તિને પકાણુ લોકોમાં બેઈ ઐરંગઝેબ જેવો કઠોર ચિંતાબળે પીડીત થયો હતો, તેમ આજ શંભુજી પાસે અકબરના જવાના વૃત્તાંત સાંભળી પીડીત થયો. ” અકબરની રજપુતો સાથે મૈત્રી થવાથી તેના હૃદયમાં અડુનીશિ ચિંતા રહેતી હતી. પણ શંભુજી પાસે અકબરના જવાથી તેની ચિંતા બમણી વધી. રજપુતોએ તેના પ્રાણનો સંહાર કરવા આહુ નહોતું પણ તેને પદચ્યુત કરવા આહું હતું. તેની શંભુજીની સાથે મૈત્રી થવાથી તે પોતાના પ્રાણની શંકા રાખતો હતો. મોગલ સેનાપતિ દેલહિરખાંના તાબામાં એક વિચક્ષણ રજપુત સેનીક હતો. તેણે સારી પ્રતિષ્ઠા સાથે ઉપરીના કાર્ય કર્યાં. આ ક્ષણે આવેલ સંકટમાંથી તેણે સમ્રાટનો ઉદ્ધાર કર્યો. સ્વદેશમાં જવાનો મીષ કરી તેણે પોતાનું સેનાદળ છોડ્યું, માર્ગમાં જતાં જતાં શીષ્ટાચાર નિબંધે તેણે રાણાની મુલાકાત કરી. તેણે રાણાને કહ્યું “ અગર બેકે ઐરંગઝેબ સંધી પ્રસ્તાવ ખુદ કરશે નહિ તો પણ આપ સંધીનો પ્રસ્તાવ કરશો તો ગ્રાહ્ય થશે. ત્યારે રાણાએ તેને અનુરોધ કરી કહ્યું. ત્યારે તમે અમારા થઈ સમ્રાટની પાસે સંધીનો પ્રસ્તાવ કરો, મેવાડના ભટ્ટ કવીઓ તે મધ્યસ્થ રજપુતને વીકાનેરનો રાજા શ્યામસિંહ હતો એમ કહે છે.

શ્યામસિંહ પાસેથી રાણાનો મનોભાવ બાંધી લઈ ચતુર ઐરંગઝેબે સ્વભાવ સિદ્ધ આતુર્ય લાડાવ્યું. રાણો સંધી સ્થાપવા સંમત થયો, તેજ તેના પક્ષમાં એક સુયોગ થઈ પડ્યો. તે સુયોગમાં આજકાલ કરી રાણાને યુદ્ધની પ્રવૃત્તિથી દૂર રાખી પોતે સેના સંગ્રહ કરવા લાગ્યો, એટલામાં વર્ષાકાળ આવી પહોંચ્યો. તેથી પણ રાણાએ યુદ્ધ વ્યાપારની આસક્તિ રાખી નહિ. વર્ષાઋતુ વીતી કે દુર્વૃત્ત ઐરંગઝેબ સેનાદળ લઈ રાણાની વિરૂદ્ધે ઉતર્યો. પણ તેમાં સંધી થઈ. દુઃખનો વિષય એટલોકે તે સંધીથી મુંઝક વેરો બંધ થયો નહિ શાથીકે તે વેરો બંધ કરવા સંધીપત્રમાં * લેખ નહોતો. સંધીપત્રમાં કેવળ એટલું લખેલું હતું જે, રાણાને ચિતોડનો અંતર્ગત સઘળો પ્રદેશ મળે. યોધપુરનો વિષય તેમાં લખ્યો નહોતો. સંધીપત્રનો અનુવાદ બેવાથી ચથાર્થ હકીકત માલુમ પડે તેમ છે.

* સમ્રાટની સાથે શુરસિંહ (રાણાનો રાજસિંહકાકો) અને નરહર ભાટનું સંધી વીવરણ. મહિમાણુવના અભિલાષ અને આવવાના અનુસારે આપના બંને સેવકો નીચે લખેલી સરતવાળો સંધીપ્રસ્તાવ નિવેદન કરવા રાણાના મોકલેલા આપની પાસે આવ્યા છીએ. અમે ભંડો રાખીએ છીએ જે પદ્મસિંહ કેટલુંક નિવેદન કરશે તે સઘળું આપનું અગ્રાહ્ય નહિ થાય.

આ સઘળો પ્રતાંત; રાણા રાજસિંહના ઉત્તરાધીકારી જયસિંહના શાસન કાળનો છે. એટલેકે આસ્થળે તેની સમાધોચના, સંપૂર્ણ અનુપયુક્ત છે. કારણ સંધિ બંધનનું આયોજન શેષ થયું, એટલામાં રાણા રાજસિંહે આ લોકમાંથી વિદાયગીરી લીધી. રાજસિંહાસને બેડા પછી મોગલ સમ્રાટ સાથે તેનાં ઘણા યુધ્ધો થયાં હતાં. તેમાં તેનાં અંગ ક્ષતવિક્ષત થયાં હતાં. તે સઘળા ક્ષત વિષમ થઈ ઉબઝ્યાં, તેથી રાણા રાજસિંહના સ્વાસ્થ્યનો ભંગ થયો. વીરવર રાણા રાજસિંહે સંવત્ ૧૭૩૭ (ઇ. સ. ૧૬૮૧)માં આ ક્ષાની દુનિયાનો ત્યાગ કર્યો.

જે દીવસે, રાજપુંગવ પ્રતાપસિંહે સ્વદેશ પ્રેમિકતા અને, સન્નાસ ધર્મની પરાકાષ્ઠા બતાવી, આ લોકથી વિદાયગિરિ લીધી, તે દીવસે મેવાડ ભૂમિમાં પુષ્કળ અંધારું થયું. તે અંધારું અમરસિંહ, કર્ણસિંહ, કે જગતસિંહ ટાળી શક્યા નહિ. પણ વીરકેસરી રાજસિંહે પોતાના વિસ્મયકર પરાક્રમે તે અંધારું ટાળી દીધું હતું. એવા અસાધારણ કાર્યોમાં હસ્તક્ષેપ કરી તેનો સંપૂર્ણ અમલ કરી, રાણા રાજસિંહ દુર્ધર્ષ ઔરંગઝેબ સાથે લડાઈમાં ઉતર્યો હતો. લડાઈમાં ઉતરી, તેણે સમ્રાટનો દર્પ ભંગ કર્યો. તેથી તેની સ્વદેશ પ્રેમીકતાનો ખરો પરિચય માલુમ પડે છે. રાજસિંહ વીરપુંગવ પ્રતાપસિંહનો ઉપયુક્ત વંશધર-ભારતવર્ષના એ નિદારણ અધઃપતન કાળમાં તે પેદા ન થાત તો હીંદુ જાતિનું અને સનાતન ધર્મનું અસ્તિત્વ લોપ પામત. રાજસિંહ દેવ ચરિત હતો. મોગલ સમ્રાટ ઔરંગઝેબના ચરિત સાથે તેના ચરિતની તુલના થાય તેવું નથી. તે બન્નેના ચરિતની પરસ્પર ચરિતના પરસ્પર વિપર્યય છે. શાથીકે મોગલ સમ્રાટ પાપાચારી હતા. સુવિશાળ એશીયા મંડળમાં જેટલા રાજાઓ પેદા થાય છે, તેમાંથી કોઈ રાજા ઔરંગઝેબના જેવો પાપનિમગ્ન નહોતો. કોઈ રાજાએ પોતાની જીંદગી ઔરંગઝેબની જેમ પાશવી વૃત્તિ આલિત કરી નથી. દુસ્મનના જીવન ઉપર અનાસ્થા કરાવી તે ઔરંગઝેબના બ્રાતાનો મુખ્ય ઉદ્દેશ હતો. ઔરંગઝેબ તે ઉદ્દેશને અનુસર્યો હતો. તે એવો કઠોર હતો કે જ્યોત્સે ઉદ્ધસિત થઈને પણ કોઈના ઉપર તલભાર અનુગ્રહ કરતો નહિ. જે સઘળા ગુણો હોવાથી લોકમાં માણસ, પ્રકૃત મનુષ્ય કહેવાય. ઔરંગઝેબના તદ્દયમાં તે ગુણોમાંથી એક ગુણ પણ નહોતો. રાણા રાજસિંહે પુષ્કળ વાર મોગલ સમ્રાટ ઉપર અનુગ્રહ બતાવી સ્વદેશ પ્રેમિકતાનો દાખલો બતાવ્યો છે. રાણા રાજસિંહનું હૃદય, દયા દાક્ષિણ્ય, ક્ષમા વિગેરે સ્વર્ગીય ગુણોથી વિભૂષિત હતું. તેથી કરી અત્યાચારી શત્રુએ તેની પાસે ક્ષમા માગી. તેણે ક્ષમા બક્ષી હતી. તે દુર્વૃત્ત ઔરંગઝેબનો સંહાર કરી શકત. સ્વદેશના રક્ષણ માટે તેણે એક યુદ્ધવિશારદ અને તેજસ્વી વીરની માફક કામ કર્યું. તેણે યુદ્ધમાં વિસ્મયકર કૌશલ બતાવ્યું. વિપદમાં અપ્રવેશ પ્રભાવતીના ઉદ્ધાર

માટે તેણે જે અસિમ વિરત્વ અને મહત્વ ખતાવ્યું તે વીરત્વ અને મહત્વની ઉપમા આ જગતમાં નથી. તે એક પરમ વિદ્વાન અને હિતેચ્છુ રાજા હતો. વળી તે શિષ્ય પ્રિય રાજા હતો. તેણે વિશાળ રાજમુંદ સરોવર ખનવાવ્યું.

રાજધાનીથી ખાર કોશ ઉતરે અને આરાવલીના પાદ પ્રદેશથી એક કોશ દુરે રાજમુંદ સરોવર તેણે ખનવાવ્યું. ગોમતી નામની એક ગિરિનદીનો પ્રવાહ રોકી તે પ્રવાહ તે સરોવરમાં ખાંધકામ કરી તેણે વાળ્યો, રાણાએ પોતાના નામથી રાજસમુંદ [રાજસમુદ્ર] તે સરોવરનું નામ આપ્યું. સરોવરના ઇશાન કોણ અને વાયુકોણ શિવાય, બીજી દિશાઓમાં તેણે ખંધ ખંધાવ્યા. સરોવર અત્યંત વિશાળ અને ગંભીર તેનો ઘેરાવ છ કોશમાં હતાં. તેના આરાધના મર્મરના પથ્થરથી ખાંધેલા હતા, તેના શિર્ષદેશથી તે તેની ઉંડાણ સુધી પગથી-યાની પંક્તિ હતી. જે રાજસિંહ થોડાવર્ષ વધારે જીવત તો તે સરોવરનું વધારે નૈઋત્ય વધારત. સરોવરના જમણા પડખે તેણે એક શહેર અને કીડકો ખનવાવ્યો, શહેરનું નામ તેણે રાજનગર આપ્યું. સરોવરના ખાંધ ઉપરથી શ્રીકૃષ્ણનું એક મોટું મંદિર ખનવાવ્યું. મંદિર ધોળા મર્મર પથ્થરથી ચણાવેલું. જેમાં મુંદર ચિત્રો કોતરેલાં તેમાં એક સ્થળે મોટા અને સુસ્પષ્ટ અક્ષરે મંદિરના પ્રતિષ્ઠાનું ધારાવામહિક વંશ વિવરણ રૂડા લેખમાં કોતરાવેલ છે. રાણાએ તેમાં પુષ્કળ નાણું વાપર્યું, રાણા રાજસિંહના સમયમાં મેવાડભૂમિ મોટા દુષ્કાળ અને મહામારીના રોગથી પીડાયેલી હતી. પ્રજાના દુષ્કાળના નિર્વાહ માટે તેણે એ રાજસમુદ્ર સરોવર ખનવાવ્યું.

રાજસ્થાનના નંદનકાનન પ્રકૃતિ દેવી તરફ પ્રકૃતિદેવીનો અચળ અનુગ્રહ, એ અનુગ્રહની હકીકત રાજવિલાસનામનાગ્રંથથી નીકળી આવશે. રાણા રાજસિંહના શાસન સમયના અંત ૧૭૧૭ ના વર્ષમાં લયંકર દુર્લિક્ષ પડ્યો. તેજ સમયે દુર્વૃત્ત ઔરંગઝેબે યુદ્ધાનળ સળગાવ્યો. તેના કઠોર અત્યાચારથી દુર્લિક્ષ પીડીત લોકો અકાળે યમને ઘેર ગયા. ઔરંગઝેબ, મોગલ કુળ કલંકમાં ગણાયો છે તેના વંશધરો પિતૃકુળના સાત્રરાજ્યથી વિચ્યુત થયા.

ત્રયોદશ અધ્યાય.

રાણા જયસિંહ, તેનો અને તેના યમજભાઈનો એક ગપ, રાણા અને રાજકુમાર અજીતનો સાક્ષાત સંમલાપ સંધિબંધન, સંધિ વીચ્છેદ, રાણાએ કરેલ જયસમુદ્ર સરોવરની પ્રતિષ્ઠા, સાંસારિક વિવાદ વિષવાદ, યુવરાજ અમરસિંહનું વિદ્રોહાચરણ, રાણાનું માનવ હીલા સંવરણ, અમરસિંહનું સિંહાસનારોહણ, ઔરંગઝેબના ઉતરાધિ. કારી સાથે તેનું સંધિબંધન, સામરિક ઘટનાની સમાલોચના મુંડકર સ્થાપન, મોગલ સામ્રાજ્યથી રજપુતોનો સ્વાતંત્ર્ય લાભ, ઔરંગઝેબનું મરણ, ભારતવર્ષના સામ્રાજ્ય માટે વિવાદ, બહાદુરશાહનો મોગલ સામ્રાજ્ય ઉપર અભિષેક, સીકલોકોની સ્વાધીનતા ઘોષણા, મેવાડ મારવાડ અને અંબર રાજ્ય વચ્ચે એકતા બંધન. તેઓનો વૈરાચણારંભ, બહાદુરશાહનો દેહ ત્યાગ, ફીરોકશીયરનો અભિષેક, મારવાડ રાજકુમારી સાથે તેનું વિવાદ બંધન, ભારતવર્ષમાં બ્રીટીશ સામ્રાજ્યના સુત્રપાત, સમ્રાટની સાથે રાણાનું સંધિબંધન, બટ લોકોની સ્વાધીનતા ઘોષણા, રાણા અમરસિંહનું પરલોક ગમન, તેના ચરિતની સમાલોચના.

જપુત કુળ કેસરી રાણા રાજસિંહે, સઘળી રાજસ્થાન ભૂમિને વિવાદાંધકારમાં નાખી. અકાળે આલોકમાંથી વિદાયગિરી લીધી. તેના પરલોક વાસથી સઘળી રજપુત જાતિ શોકાકુળ થઈ. રાજસિંહના મૃત્યુ પછી સંવત ૧૭૩૭ (ઇ. સ. ૧૬૮૧)માં તેનો બીજો પુત્ર

જયસિંહ મેવાડના સિંહાસન ઉપર બેઠો. જયસિંહના જન્મકાળે એવી એક ઘટના સંઘટિત થઈ કે જેનું વિવરણ પાઠ કરવાથી રજપુત જાતીનો એકપ્રસિદ્ધ આચાર વ્યવહારનો પરિચય થાય છે. તે વિવરણ ખરેખર પ્રયોજનીય હોઈ આ સ્થળે તેનું વર્ણન આપવું યોગ્ય છે. જયસિંહ પ્રસવ પામી સૂર્યકર તળે આબ્રો તેનાથી થોડા ક્ષણ અગાઉ તેની ઔરમાન માએ ભીમ નામના પુત્રને પ્રસવ

આપ્યો. રાજપુત્ર પેદા થયો કે તરત રજપુતોએ અમરધવ નામનું એક સ્વાસ્થ્ય-કર ઘાંસનું કડું તેના હાથમાં પહેરાવવાની ગોઠવણ કરી, પણ નાના પુત્રની માની સાથે વિશેષ અનુરાગ હોવાથી રાણાએ તે કડું નાના પુત્રને પહેરાવ્યું. રાણાએ તે કામ એવી સફાઈથી કર્યું જે બીજા લોકોએ જાણ્યું જે તેણે તે બુલથી કર્યું. પણ ખરેખરી રીતે તેમ નહોતું. બન્ને રાજકુમારોએ શૈશવ કાળની કોમળ અવસ્થાને છોડી તારૂણ્યની વિચિત્ર અવસ્થામાં પગલું મુક્યું. કનિષ્ઠ રાજપુત્ર ઉપર રાજાનો અનુરાગ જોઈને જેષ્ઠ રાજપુત્રના હૃદયમાં ઈર્ષ્યાવ પેદા થયો. રાણાએ બીમસિંહને પાસે બોલાવી કહ્યું જે, “ આ મારી તલવાર લઈ હાલ તારા ભાઈનો પ્રાણસંહાર કર નહિતો ભવીષ્યમાં રાજ્ય ઘોર વિપદમાં આવી જશે ” ઉદાર હૃદય બીમસિંહ પીતાની અકપટોક્તિ સાંભળી અણુમાત્ર વિસ્મિત થયો નહિ. તેણે સ્થિરતાથી જવાબ આપ્યો. “ બાપા ! તમે કોઈ રીતની આશંકા રાખો નહિ. હું તમારા સિંહાસનનો સ્પર્શ કરી કહું છું જે આજથી હું મારો રાજ્ય ઉપરનો સઘળો હક છોડી દઉં છું. મેં તે હક જ્યસિંહના હાથમાં આપ્યો. આજથી હું આ રાજ્યનો ત્યાગ કરું છું. તમારા શ્રી ચરણનો સ્પર્શ કરી કહું છું જે હવે હું આ સ્થળે જળપાન કરીશ નહિ. જે જળપાન કરું તો રાણા રાજસિંહનો પુત્ર નહિ. પીતા પાસેથી વીદાયગીરી લઈ બીમસિંહે પોતાના સામ-તોને બોલાવ્યા. અને તેઓ સાથે ઉદયપુરથી રવાના થયો.

ઉનાળાના ખરા અપોરનો સમય સૂર્યદેવ મધ્ય ગગનમાં રહી અનલમય કીરણો નાખી મેદિની મંડળને બાળી દેતો હતો. સમગ્ર પ્રકૃતિ સ્થિર, ગંભીર અને નિશ્ચલ. કોઈ ઠેકાણે વૃક્ષનું એક પાન પણ હાલતું નહોતું. બીમસિંહે તે સમયે દૈવારી પર્વત માર્ગમાં થઈ પોતાના સવારો સાથે આગળ માર્ગ લીધો. ઉનાળાના પ્રચંડ તાપથી તેના શરીરે અને તેના ઘોડાના શરીરે ઘામ થઈ ગયો. તે વિશ્રામ લેવા પાસેના એક વડલાના ઝાડ નીચે ઘોડાથકી ઉતર્યો અને માતૃભૂમિ તરફ જોવા લાગ્યો. તેણે તે જોઈએ મોટા નીસાસા મુક્યા. વિશાળ નયનોમાંથી અશ્રુપાત કરી તેણે ‘પૃથ્વીતળસિક્ત કર્યું’. ઉત્તરાધિકારિત્વના નિયમના અનુસારે જે પ્રદેશનો શાસનદંડ પોતાને ચલાવવાનો હતો. તે પોતે આજ તે પ્રદેશનો ત્યાગ કરી અદૃષ્ટને વશ થઈ બીજા પ્રદેશમાં જાય છે. પણ તેજસ્વી બીમ તેનો વિચાર કરી કાંઈ ચિંતા-તુરથયો નહિ. તેને પોતાના બાહુબળ ઉપર વિલશણ વિશ્વાસ હતો. તે જાણતો હતો. જે બાહુબળથી કઠોર વિપદને તરી જવાય છે. એ રીતે આશ્વસ્ત થઈ તે નિરૂત્સાહ થયો નહિ, બીમસિંહ અત્યંત તૃષ્ણાત્ થયો. એક ચાકરે થંડા પ્રસવણમાંથી રૂપાના પાત્રમાં તેના માટે પાણી લાવી આપ્યું. બીમસિંહે પાનમાટે તે પાનપાત્ર ઉપાડ્યું અકસ્માતજ તેના હૃદયમાં બીજા ભાવનો ઉદય થયો. તેણે તે પાત્રમાંથી સઘળું

જળ પૃથ્વી ઉપર ફેંકી દીધું. પાનપાત્રને નિર્જીરણીના મુળે રાખ્યું. તેણે કાતરસ્વરે વનદેવીને કહ્યું. વનદેવી ! અગ્રાહ્ય ગૃહણ કરવો નહિ. હું ભ્રાંત છું આત્મ પ્રતિજ્ઞાનો ભંગ કરવા જાઉં છું. આ હૃદમાં મારે પાણીનું એક પણ બિંદુ પીવાનો હક નથી.

ભીમસિંહ ઘોડા ઉપર ચઢ્યો અને ઘોડાને ચામુક મારી, પોતાના ઢગ સાથે તે પર્વત માર્ગમાંથી નીકળી ગયો. સ્વદેશનો પરિત્યાગ કરી ભીમસિંહ, સમ્રાટ પુત્ર બહાદુરશાહ પાસે આવ્યો. બહાદુરશાહે તેને આદરથી ગ્રહણ કર્યો, તેણે તેને સાડાત્રણ હજાર અશ્વારોહી સैन्यનું નાચકપણું સોંપ્યું. અને તેના નિર્વાહ માટે બાહત જનપદ આપ્યાં. મોગલ સેનાપતિની સાથે વિવાદ થવાથી ભીમસિંહને બહાદુરશાહના તાબાનું કામ છોડવું પડ્યું, તે પોતાના ઢગ સાથે સિંધુ નદના પાર ગયો. કાબુલના પ્રદેશ થકી તે પોતાના પ્રદેશ તરફ પાછો આવ્યો નહિ. તે જીવન દિવસના મધ્ય દિવસે અકાળે આલોક થકી વિદાય થયો.

આપણે હવે રાણા જયસિંહના ચરિતની સમાલોચના માટે પ્રવૃત્ત થઈએ. રાજસિંહા અને જયસિંહ બેઠોડે તેણે સમ્રાટ, ઔરંગઝેબની સાથે સંધિ કર્યો. સમ્રાટ પુત્ર આજીમ અને મોગલ સેનાપતિ દેલહીરખાં તે સંધિપત્ર લઈ રાણાની પાસે આવ્યા. રાણાએ તેઓને આદરથી ગ્રહણ કરવા દશહજાર ઘોડેસ્વાર અને આલીશ હજાર પાલાને સામે મોકલ્યા. રાણા પણ તેની સામે જઈતેની પ્રતિક્ષા કરવા લાગ્યો. પ્રાણથી અધિક વહાલી મેવાડ ભુમિને જોવા માટે પરમ આનંદથી પુલકિત થઈ મેવાડના અધિવાસીઓ ટોલાબંધ ગિરિ પ્રદેશનો વાસ ત્યાગ કરી મેવાડમાં આવ્યા. સઘળાના મુખ ઉપર આશા ઉત્સાહ અને આનંદની હાસ્યમયી મુર્તિ જોવામાં આવતી હતી. જયનાનાડે અને આનંદના અવાજે મેવાડ ભુમિ કંપવા લાગી. જોતા જોતામાં આજીમ અને દેલહીરખાં પોતાના ખાસ શરીર રક્ષકો સાથે રાણાની પાસે આવી પહોંચ્યા. તેને જોઈ રજપૂતો બોલી ઉઠ્યાં, “ જય જયસિંહનો જય ! ” આજીમ અને દેલહીરખાંને પરમાદરથી રાણાએ ગ્રહણ કર્યો. રાણા રાજસિંહે, દેલહીરખાંને ગીરિ સંકટમાંથી બચાવ્યો હતો. તેથી સેનાપતિ દેલહીરખાંએ રાણા જયસિંહની વારંભવાર કેતજતા સ્વીકારી. તેણે તેના સ્વર્ગીય પિતા રાજસિંહને હજારો ધન્યવાદ આપ્યાં. રજપૂત રાજનું પુષ્કળ સહાય બળ દેખી આજીમ મનમાં થોડુંથોડું ભય પામવા લાગ્યો. તે જાણતો હતો જે વીર હૃદય રજપૂતો વિશ્વાસઘાતક નથી. ઘેર આવેલા શત્રુના ઉપર પણ તેઓ અન્યાયાચરણ કરતા નથી. ત્યારે હવે જયસિંહ ઘેર આવેલા શત્રુ ઉપર વિશ્વાસ ઘાતક થઈ અન્યાયાચરણ કરશે ? હિનબુદ્ધિ આજીમ રજપૂત ચરિત ઉપર સંદેહ રાખતો હતો. પણ દેલહીરખાંને રજપૂતોના સદાચરણની પ્રતિતી હતી. તે રાણાની સરભરાથી પરમ સંતુષ્ટ થયો સંધિ બંધનની સમાપ્તિ થઈ, અકબરના વિદ્રોહિતા આચરણમાં

રાણાએ જે આનુકુલ્ય આપ્યું હતું તેના દંડ સ્વરૂપે, તેણે (રાણાએ) ત્રણજન પદો સમ્રાટને સોંપ્યા. સમ્રાટના અભિપ્રાયનાં અનુસારે આજીમે જણાવ્યું જે રાણાએ હવે રક્તવર્ણ શિવિર અને છત્રનો ઉપયોગ કરવો નહિ. દેલહીરખાંએ વિદાય કાળે રાણાની સાથે કેટલીક વાતચીત કરી. તેમાં તેણે, પોતાના પુત્રાને રાણાના શરીર રક્ષક સ્વરૂપ રાખી તેણે કહ્યું, આપના સરદારો, સ્વભાવે કઠોરછે અને મારા પુત્રા આપના શરીર રક્ષક સ્વરૂપ રહેલાછે. આપ દિલમાં સ્થિરતા રાખજો. હું આપના સ્વર્ગીય પિતા રાજસિંહ સાથે મૈત્રી સૂત્રે બંધાયોછું.

રજપુત મિત્ર દેલહીરખાંનો ઉદ્દેશ સફલ થયો નહિ. તેનો તે ઉદ્દેશ મહાન હતો ખરો. પણ અનિવાર્ય ઘટનાસ્ત્રોતની ગતિનોરોધ કરવા માનવની સક્તા નથી. દેલહી રખાં માનવ, તે ઘટના સ્ત્રોતની ગતિ રોકી શક્યો નહિ. રાજસિંહાંસને બેઠા પછી પાંચ વર્ષમાંજ તેને દુર્ધર્ષ શત્રુઓ સાથે લડાઈમાં ઉતરવું પડ્યું હતું. તે લડાઈમાં રાણાને પૈસાની ક્ષતિ બહુ ભોગવવી પડી હતી, વળી રાણા જયસિંહને જયસિંહનું જય સમુદ્ર નામનું સરોવર બાંધવા પુષ્કળ નાણાંનો ખર્ચ થયોછે. ભારતવર્ષમાં જેટલા સરોવરછે તેમાં જયસમુદ્ર સરોવર મોટું. તે સરોવરના તટ ઉપરથી રાણાએ પોતાની પત્ની કમળા દેવી માટે મહેલ બંધાવ્યો.

પારિવારીક અંતર્વિવાદના લીધે રાણાનું શેષ જીવન અત્યંત કષ્ટ પ્રદ થઈ પડ્યું. તેની સુખશાંતિ અનેક પરિભ્રાણે કમ થઈ ગઈ. તે રાજકાર્યની પર્યાલોચનામાં પણ અશક્તિવાળો થયો. વિવાદનું મૂળ કારણ તેની આત્યંતિક સ્ત્રી પરાયણતા. એ અનર્થકર પ્રવૃત્તિ દ્વારાએ તેનું ગૌરવ અને માન નાશ પામ્યું છેવટે તેને પોતાના ઉત્તરાધિકારી થકી વિચ્છીન થવું પડ્યું જયસિંહની જેટલી રાણીઓ હતી, તેમાં તેના ઉત્તરાધિકારી, અમરસિંહની, જનની સહુથી મોટી હતી. તે બુદ્ધીના હારકુલના રજપુતમાં પેદા થઈ હતી, તે હારકુલથી ગિરહોટકુલનો અનેક સમયે ઉપકાર થયો. અમરસિંહની જનની તરફ અનુરાગ વિશેષ કરી રાખવાનું રાણાનું કર્તવ્ય. પણ રાણો કામાંવિધમુદ તેથી કરી ધર્મ પત્નીનો ત્યાગ કરી તે નવી કમળા દેવી ઉપર અનુરાગ જણાવતો હતો. કમળા-દેવીને સ્વામીનો સંપૂર્ણ અનુરાગ જોઈ તે અમરસિંહની જનની વિદ્વેશ કરવા લાગી. તેનાજ વિદ્વેષ ચરણથી રાણાને પારિવારિક અંતરવિવાદ થયો. એક તરફથી યુદ્ધથી અને શત્રુના અત્યાચારથી મેવાડ દીન થઈ ગયું હતું. અને બીજી તરફ રાજ્ય પરીવારના અંતરવિવાદથી વધારે દીન થઈ તે અધઃ પાતમાં જવા લાગ્યું. બહુ વિવાહથી ભારતીય રાજાઓનો ઘણે દરજે સર્વ નાશ થયો છે.

અમરસિંહની જનની અને કમળા દેવી વચ્ચે ભારે સાપતન્ય વિદ્વેશ સળગી ઉઠ્યો. છેવટે તે સળગવામાં એટલો વધી પડ્યો, જેબન્ને રાણીઓનું એકત્ર વસવું

અત્યંત કલહકારક થઈ પડ્યું, જે જયસિંહે, ઐરંગઝેબની સાથેના યુદ્ધમાં અત્યંત પુરુષાર્થ બતાવ્યો હતો. તે જયસિંહ પારિવારિક કલહમાંથી નિષ્કૃતિ મેળવવા અમર સિંહની માને છોડી પોતાની જીવનતોષિણી કમળાનો આશ્રય લીધો. તેણે કમળા દેવી માટે જયસમુદ્ર સરોવર ઉપર રાજમહેલ બનાવ્યો. જેમાં તે મોટા વિદ્વાસમાં પડી પોતાનો સમય કહાઢવા લાગ્યો. રાજધાનીમાં પંચોદી મંત્રીના હાથમાં અમરસિંહને સોંપી તે ચિતવિનોદિની કમળાની સાથે પ્રેમાલાપમાં કાળ કાઢવા લાગ્યો તોપણ તે શાંતિનો સંલોગ કરી શક્યો નહિ. પોતાના પુત્રના અસહાયર-ણથી તેને તે મહેલનો વાસ છોડવો પડ્યો. તે નગરમાં પાછો આવ્યો. અમરસિંહે એક મત્ત માતંગને નગરમાં છોડી મુક્યો. જેથી પંચોદી મંત્રીએ અમરસિંહનો તિરસ્કાર કર્યો. તે ઉપરથી તેનું ઘેર અપમાન કર્યું. પ્રધાન ઉપર અમર-સિંહના અન્યાય આચરણની હકીકત રાણાને કાને પડી તે પુત્રના એવા આચર-ણથી મનમાં દુઃખિત થયો.

અમરસિંહને ઉપયુક્ત શિક્ષા આપવા માટે તે ચિતોડ થઈ ઉદયપુરમાં આવ્યો, અમરસિંહને એ વાત જાણવામાં આવી, તે પલાયન કરી પોતાના મામા હારવંશીય રાજા પાસે ગયો. તે ત્યાંથી દશ હજાર સૈનિકો સાથે પિતૃરાજ્યમાં પાછો આવ્યો. તેમાં અમરસિંહના સરદારોએ અમરસિંહને સહાય આપી. ક્રમે અંતર્વિપ્લવ દુર્નિવાર્ય થઈ પડ્યો. અને સરદાર સામંતોએ. આગસ્ય પરતંત્ર રાજસિંહને છોડી અમરસિંહનો પક્ષ લીધો, રાણો રાજસિંહ વિષમ સંકટમાં પડ્યો, તે અંતર્વિવાદ મટાડવા અશક્ત, હોઈ આરાવલીને ઓળંગી ગદવાર રાજ્યમાં પલાયન કરી ગયો. અને તેના પુત્રને પ્રકૃતિ કરવા માટે તેણે તે પ્રદેશના રાજાને તેની પાસે મોકલ્યો. રાજ્યના સઘળા સામંત સરદારના મદદ મેળવી, અમરસિંહ બીલકુલ ગર્વિત થયો. તેણે પોતાના પિતાના વચન કળુંપાત ઉપર કર્યો નહી. અને રાજ કોશાગર હસ્તગત કરવા તે પોતાના દળ સાથે કમલમીર તરફ ચાલ્યો. દેપ્રા સરદારના હાથમાં એ નગરનો શાસન ભાર સોંપ્યો હતો. તે એક સારો યોદ્ધો હતો. વિદ્રોહી અમરસિંહ બળમાં તેનાથી સારી રીતે સંપન્ન હતો, તોપણ તેનો ઉદ્યમ વ્યર્થ ગયો, વિક્ષણ મનોરથ થઈને પણ રાણાએ પોતાના પિતાના વચન ઉપર કળુંપાત કર્યો નહિ. છેવટે રાણાની સહાય સંપત્તિ જોઈ તે ભય પામ્યો, ત્યારપછી તેને પિતા સાથે સંધિ સ્થાપવાની ફરજ પડી. ભગવાન એકલિંગના મંદિરમાં પિતા પુત્ર એકઠા થયા, જ્યાં સંધિપત્ર સ્વાક્ષરિત થયું. તે સંધિપત્રના અનુસારે સ્થિર થયું જે રાણાએ જયસમુદ્રને છોડી નગરમાં આવવું. અને અમરસિંહેજ તે સરોવરના તટ ઉપરના મહેલમાં નિવાસિત થઈજઈ રહેવું.

રાણા જયસિંહે વીશ વર્ષ રાજ કર્યું. સુકુમાર વયમાં તેણે ઉંચા ગુણનો

પરિચય આપ્યો. જો રાજસિંહાસને બેસી એવા ગુણથી વિભૂષિત થયેલ હોઈ, મોગલ સમ્રાટની સાથે યુદ્ધ કરત તો મોગલ આસમાંથી સ્વદેશનો તે ઉદ્ધાર કરત. પણ તેની સ્ત્રી પરાયણતાએ તેનો સર્વ નાશ કર્યો. તે સ્ત્રી પરાયણતાની પાપ પ્રરોચનામાં વિમુઠ થઈ તે બીલકુલ આગમ્ય અને અકર્મણ્ય થઈ પડ્યો, અને બાલ્યકાળમાં મેળવેલા સઘળા ગુણો ખોઈ બેઠો.

રાણા જયસિંહના સ્વર્ગવાસ ઉપર તેનો મોટો પુત્ર અમરસિંહ [દ્વિતીય] સંવત્ ૧૭૫૬ (ઇ. સ. ૧૭૦૦) માં રાજ સિંહાસને બેઠો. અમર એવા નામનું જેમ મહાત્મ્ય તે તેનામાં સંક્રામિત હતું. પોતાના પૂર્વ પુરૂષ અમરસિંહના ઘણાખરા ગુણોનું તેણે અનુકરણ કર્યું હતું. તેણે ચિંતાની સાથે વિવાદમાં ઉતરી મેવાડનો સર્વ નાશ કર્યો. મેવાડના દુરદૃષ્ટથી રાજસિંહના પરિવારમાં મોટો કલહ થયો. જેથી મોગલસમ્રાટની સામે થઈ રજપુતો મેવાડનો ઉદ્ધાર કરી શક્યા નહિ. વળી સ્વદેશ પ્રેમિક રાજસિંહના પુત્ર જયસિંહે સ્ત્રીપરાયણ થઈ રાજ્યની કાર્યા લોચના ન કરી તેથી કરીને પણ મેવાડનો અધઃપાત થયો. રાણા રાજસિંહ અને જયસિંહના રાજ્યશાસનના વિવરણનું અનુશીલન કરવાથી સ્પષ્ટ પ્રતીતિ થાય છે જે જેવી રાજસિંહના સમયમાં મેવાડની આબાદી હતી. તેવી જયસિંહના સમયમાં નહોતી.

રાજ સિંહાસને બેઠા પછી તરત રાણા અમરસિંહે સમ્રાટના ભાવી ઉતરા ધીકારી શાહઆલમની સાથે સંધિ સ્થાપી. એવી રીતની સંધિ સ્થાપનાથી તેની ભાવિદર્શિતાનો વિલક્ષણ પરિચય માલુમ પડે છે. જે સમયે તે પિતૃરાજ્યે અભી-પીકત થયો, તે સમયે મોગલ સામ્રાજ્યમાં વિષમ અંતવીર્ષલવ સળગી ઉઠ્યો. ઔરંગઝેબના પુત્રો પરસ્પરના તદ્દય તોડી ફેડી તે સળગેલા વિવાદાગ્નિમાં તેઓના લોહીનું બળીદાન આપતા હતા. મોગલ સામ્રાજ્યની એવી દુરવસ્થા જોઈ રાણા અમરે ભાવી મોગલ સામ્રાજ્યોતરાધિકારી શાહઆલમ સાથે સંધી સ્થાપી તે સંધી બહુ છાનાઈથી થયો. જે સમયે શાહઆલમ સિંધુ નદના પર પારે ગયો હતો. તે સમયે શાહઆલમ સાથે અમરસિંહે સંધી કર્યો.*

* રાણા અને શાહઆલમ બહાદુર વચ્ચે થયેલ ગુપ્તસંધી. સંધીપત્રે શાહઆલમનું સ્વા-ક્ષરિત. પ્રગ્નતા મોગલ વીધાન માટે છ પ્રસ્તાવ આપવાથી કથાપીત અને મારાથી સમર્થિત છે તે ઈશ્વરના આદેશથી સંપુર્ણ પાળવામાં આવશે. ૧ શાહજહાનના સમયમાં જેવું ચીતોડનું ગંદન હતું તેવું તેનું ગંદન કરવું. ૨ ગો વધનું નિવારણ ૩ શાહજહાનના સમયમાં જે પ્રદેશો મેવાડના અંતર્ભૂકત હતા તે સઘળાં અમરે પાછા આપવા ૪ જે અકબર હાલ સ્વર્ગ ધામે વાસ કરે છે. તેના શાસન કાળમાં જેમ હીંદુ લોકો ઈશ્વરની પુજા અને ધર્માચરણ કરતા હતા તે પ્રમાણે હિંદુ લોકો હાલ કરી શકે. ૫ આપ જેને પદ્મચુત કરશો તે રાજ પાસેથી

જે ઘટના ઓતના ઘોર આવર્તમાં પડી મોગલ કુળનો અધઃપાત થયો, અને ઘટનાઓતે ઘણા દૂરના પીટન દેશના અખીવાસીઓ માટે ભારતવર્ષમાં આવવાનો માર્ગ પરિષ્કૃત કર્યો. તે ઘટના ઓતની આલોચના આ સ્થળે કરવાનું કેવળ પ્રયોજનીય છે. તેની આલોચના કરવાથી એક રીતનું રાજનૈતિક તત્વ હાથમાં આવે છે. તે તત્વના મહિમામાં મુગ્ધ થઈ ભારત બંધુ મહાત્મા ટોડ સાહેબે મુક્ત કંઠે કહેલ છે જે, “ એ તત્વ એક સંકેતની જેમ આપણી સંમુખે ઉભો રહી, આપણને સતક કરી દે છે જે નૈતિક બળની મદદ લઈ કેવળ અસીબળની મદદથી ભારતવર્ષનું શાસન ચલાવવા જવાય તો વિષતમાં જવાય તેવું છે. ” હીંદુવૈરી ઔરંગઝેબની શાસન પ્રણાલીનું અનુસીલન કરવાથી મહાત્મા ટોડ સાહેબની ઉક્તિની સત્યતા મળી આવે છે. બળદર્શિત દુરાચાર ઔરંગઝેબે પોતાના પગમાં પોતાના હાથે કુઠારાઘાત કર્યો. આત્મબળે અંધ થઈ અગર જોકે તે પોતાની અવસ્થા વિચારી શક્યો નહિ, તોપણ સ્પષ્ટ માહુમ પડે છે જે રાજનિતી કુશળ અકબરે જે વિરાટ સામ્રાજ્ય વશ ઉછેરી મોટું કર્યું તે વશ ઔરંગઝેબના દુરાચારથી સમુળ નાશ થયું.

દુર્વૃત્ત ઔરંગઝેબે, જે પોતાના સામ્રાજ્યનું ધ્યાન આપી કામ કર્યું હોત તો મોગલ સામ્રાજ્યનો એટલો બધો વહેલો અધઃપાત થાત નહીં. ભારતવાસી સદાકાળ રાજભક્ત તે માટેજ તેઓ કઠોર અત્યાચાર સહન કરી સમ્રાટ માટે આત્મસમર્પણ કરવા તૈયાર હતા. ભારતવાસી સદા રાજભક્ત છે એમ અકબરનાં માનવામાં આવ્યું હતું, જહાંગીર અને શાહજહાન તેનું ચર્ચાર્થ અનુધાવન કરી શક્યા હતા પણ દુરાચાર ઔરંગઝેબ, ભારત સંતાનની રાજભક્તિનો મહિમા સમજ્યો નહોતો, તે ભારત સંતાનની રાજભક્તિને અને ઉદારતાને બીજા નામે કહી કહેતો તે બોલતો હતો જે ભારતવાસીઓ તેના દોર્દાંડ પ્રતાપના બળે તેનું પદ લેહન કરેછે. આજ ભારતવાસીઓની રાજભક્તિનો પવિત્ર પુરસ્કાર જઘન્યજીજ્ઞાસા કરથી મોગલ સામ્રાજ્યનાનો અધઃપાત થયો. દુરાચાર ઔરંગઝેબે, સઘળા હીંદુઓને ઇસ્લામ ધર્મમાં દીક્ષિત કરવા આહ્વાન હતું. રબપુત કેસરી રાજસિંહના પ્રચંડ પ્રતાપથી તેની તે ખરાબ ચાહના પાર પડી નહિ.

ઔરંગઝેબ ભયાનક હીંદુ વિદ્વેષી હતો. જે કોઈ હીંદુ સ્વધર્મનો ત્યાગ કરી ઇસ્લામના ધર્મમાં દિક્ષિત થાતો તો તે ઔરંગઝેબની શીતળ આશ્રય છાયા તો પામતો. અનેક અધમ હીંદુઓએ પોતાનો ધર્મ ત્યાગ કરી ઇસ્લામ ધર્મના દિક્ષિત થઈ તેની છાયાવીધી હતી. શિશોદીય કુળના નીચ શાખા કુળમાં

કોઈપણ જાતનો અનુગ્રહ પામશે નહિ. ૬ દક્ષિણાવર્તના યુદ્ધ માટે હવે આપને સેના મદાય આપવામાં આવશે નહિ.

રાવગોપાળ નામે એક રજપુત પેદા થયો હતો. ચંબલ નદીના તીરની ભૂમિનો રામપુર નામેનો પ્રદેશ, સામંત વૃત્તિમાં ભોગવતો હતો. દક્ષિણપથના યુદ્ધ સમયે તેના તાળાના અનેક રજપુત સરદારોએ તેની મદદ કરી હતી. દક્ષિણ પથમાં જાંઘાના સમયે રાવગોપાળે પોતાના પુત્રના હાથમાં રામપુરનો શાસન ભાર સોંપ્યો પણ તેના કુળાંગાર પુત્રે પિતાની અનુપસ્થિતિના સમયે રામપુરનું સઘળું રાજ્ય પિતા પાસે ન મોકલતાં તે પોતે ગળી ગયો. તે બાબતની રાવગોપાળે સમ્રાટ પાસે ફરીયાદ કરી. મૂર્ખ પુત્રે પિતાની વિદેશની નજરમાંથી અને સમ્રાટના રોષાનગમાંથી બચવા યોજના કરવા માંડી, અનેક ક્ષણપછી તેને એક વિચાર સુજાવ્યો, તેથી તે પડેલા સંકટમાંથી બચી ગયો, તે દુરાચાર સ્વધર્મનો ત્યાગ કરી ઈસ્લામના ધર્મમાં દીક્ષિત થયો. ઐરંગઝેબ, તે કર્મથી તેના ઉપર અત્યંત સંતુષ્ટ થયો. તેને તેણે માંશી આપી એટલુંજ નહિ પણ રાવગોપાળની ભૂમિવૃત્તિ તેને સોંપી દીધી. કુળાંગાર પુત્રના એવા દુરાચરણથી રાવગોપાળના હૃદયમાં તેના ઉપર ઘણું પેદા થઈ, તેણે જળ લઈ રામપુરને ઘેરી લીધું. પણ તેનો ઉદ્ધમ સફળ નીવડ્યો નહિ. તે ઉદ્ધમથી તેના પોતાના જીવન સાથે પોતાની સ્વાધીનતા ખોઈ દેવાનો ઉપક્રમ આવી પડ્યો. રાવગોપાળે પોતાની રક્ષા માટે રાણા અમરનો આશ્રય શોધ્યો તેણે તેનો આશ્રય લીધો. ઐરંગઝેબના હૃદયમાં તે સહ્ય થયું નહિ, ગોપાળને આશ્રય આપવાથી રાણો, ઐરંગઝેબની નજરમાં વિદ્રોહી ગણાયો, ત્યારે રાણાની ગાતિવિધિ જોવા, સમ્રાટે પોતાના પુત્ર આજીમને માળવ રાજ્યમાં રાખ્યો, સમ્રાટના પરમ સેવક એક રજપુતે પોતાના જીવનવૃત્તમાં * ઐરંગઝેબનાં એવાં દુરાચરણનું સ્પષ્ટ વિવરણ કરેલું છે.

સમ્રાટનો દુરભિસંધિ જાણી રાણા અમરસિંહે, તેના વિરૂધ્ધે ખડગ ધારણ કર્યું. તેની મદદ માટે માળવરાજ તે રણરંગ સ્થળમાં ઉતર્યો. આજીમ, તે સમયે નર્સદાના પર પારે હતો, ત્યાં મહારાષ્ટ્રીય સેનાપતિ સીંધીયાના નાયકપણાનીશ્રી મરાઠા લોકોએ ઘેર વિપ્લવ ઉઠાવ્યો, તે વિપ્લવ અગ્નિ ખુઝાવી દેવા સમ્રાટ ઐરંગઝેબને રાજ જયસિંહને આજીમની પાસે મોકલ્યો + પણ કોઈ તરફથી સાફ ફળ નીવડ્યું નહિ. તેના કઠોર અત્યાચારે તે સમયે ભારતવર્ષના ઘણુંકરી સઘળા પ્રદેશમાં વિપ્લવવન્દિ સળગી ઉઠ્યો, સઘળા લોકો ઐરંગઝેબની અંતિમ ઉમ્મરની અપારગતા અને તેના પારિવારિક કલહો જોઈ, મોગલની દાસત્વ શૃંખલામાંથી છુટી જવા તૈયાર થયા. સમ્રાટ ઐરંગઝેબની કોઈ દિશા ભય ભરેલી

* તેની આત્મજીવનનો કેટલોક અંશ મહાત્મા ટાંડ સાહેબના હાથમાં આવ્યો છે.

+ ઈ. સ. ૧૭૦૬-૭ માં મહારાષ્ટ્ર વિપ્લવ થયો.

+ રાવદલપત યુદ્ધલા અને રાણારામસિંહ હાર.

નહોતી એમ નહિ, એ ઔરંગઝેબ, કોનું દમન કરે ! લીમ પરાક્રમવાળા મહારા
ખીય લોકો વીરકેસરી શિવાજીના મહામંત્રે દીક્ષિત થઈ, સ્વાધીનતા મેળવવા
માટે ધીરે ધીરે ન્યાયહં-પગલું ભરતા હતા. જીલમથી પીડાયેલ રજપુતોએ મોગલ
સામ્રાજ્યથી સ્વતંત્ર થવા લાગ્યા. તેની વૃદ્ધવસ્થામાં તેના પુત્રો અને પૌત્રો ભારત
વર્ષનું સામ્રાજ્ય મેળવવા એક ખીજનું હૃદય શોષિત પીવા તૈયાર થયા. એવા
પારિવારિક અને રાજકીય સંઘર્ષથી પીડિત થઈ પચાસ વર્ષ ભય ભરેલા રાજ્ય
લોગ કરી મોગલસમ્રાટ ઔરંગઝેબ, ઔરંગાબાદ નગરમાં ઇ. સ. ૧૭૦૭ માં
આ ક્ષાની દુનિયા તજીને ચાલ્યો ગયો.

ઔરંગઝેબના સિંહાસન માટે તેના પુત્રો અને પૌત્રો લડવા લાગ્યા,
તેઓએ તેના મૃત્યુનો શોક કર્યો નહિ. પણ રાજ્યસિંહાસન માટે તેઓ દિલ્લી
ઉપર અગ્રેસર થયા. તેમાં સમ્રાટના ખીજ પુત્ર આજીમે સમ્રાટપદનો અધિકાર
લીધો. મૌજમને દળ સાથે આવતો જોઈ, તેનો ઉદમ વ્યર્થ કરવા તે ઘાત અને
કોટાના રજપુતો સાથે આગ્રાની પાસે આવ્યો, * મેવાડ મારવાડ વીગેરેના સઘળા
રજપુત રાજાઓ મૌજમના વાવટા નીચે એકઠા મળ્યા. જાજે નામના સ્થળે મૌજમ
રજપુતો સહિત આજીમની સામે થયો. પણ તે અગ્રજનો પ્રતાપન સહન કરતાં,
કોટા અને ઘાત નગરીના રાજા સાથે, પોતાના પુત્ર સહિત તે યુદ્ધ સ્થળે મરાયો,
ત્યારપછી મૌજમ નિષ્કટક થઈ, શાહઆલમ એવું નામ ધારણ કરી પિતૃસિંહાસને
બેઠો, મૌજમ અનેક સુંદર ગુણે વિભૂષિત હતો. સુંદર ગુણથી વિભૂષિત થઈ
ધણું કરી સઘળી રજપુત સમિતિ તેના ઉપર પ્રીતિ રાખતી હતી, મૌજમ રજપુત
સ્ત્રીના પેટે પેદા થવાથી સઘળા રજપુતો, તેના ઉપર આસક્ત હતા, જે મૌજમ,
હીંદુહિતેષી ધાર્મિક પ્રવર શાહજહાનની પછી તરતજ ભારતવર્ષના સિંહાસને બેઠો
હતો, વીરવર તૈમુરનું વિશળ વંશતરૂ એટલું બધું ઉત્પાદિત થાત નહિ, પણ
આ જગતમાં કોઈનું ગૌરવ ચિર સ્થાયી રહેતું નથી. હીંદુલોક ઉપરની ઔરંગઝેબની
કઠોર વિદ્વેષીતાએ ઔરંગઝેબને યશ લેવા દીધો નહિ, વીરવર બાબર સર્વદા
હીંદુલોકોને સંતુષ્ટ રાખતો. જે બાબરના વંશધરો હીંદુઓનો માન મરતબો
જાળવી રાખવા સદા પ્રયત્નવાળા હતા, આજ તે બાબરના એ કુલાંગાર વંશધરો
હીંદુઓના હૃદયમાં એવો આઘાત આપ્યો છે જે તેના ક્ષતનું આરોગ્ય હીંદુઓ
હાલ સુધી લોગવી શક્યા નહિ.

રજપુત પ્રિયગુણી બહાદુરશાહ, પોતાના શાંતિમય રાજ્યમાં તે ક્ષતનું
આરોગ્ય કરી શક્યો નહિ, તે ગુણી હતો ખરો પણ રજપુત લોકો તેનો વિશ્વાસ
કરતા નહિ. દીર્ઘકાળ વ્યાપિની દૂર દર્શિતાથી તેઓના હૃદયમાં એવો સંસ્કાર

બહુકુળ થઈ પેદા થયો જે મોગલમાત્ર અવિશ્વાસી અને નિષ્ઠુર છે. તેઓએ ભયંકર જળોની જેમ રાજસ્થાનનું લોહી ચુસી લીધું છે. બહાદુરશાહનો તે મોગલકુળમાં જન્મ, તે પણ રાજકાકાનું લોહી શોષણ કરવા એટા કરશે એમાં વિચિત્ર શું ! એવા હૃદય સંસ્કારને વશ થઈ રજપુતો એક બીજાના સ્વાર્થના રક્ષણ માટે એક બીજાથી સંધિસૂત્રે બંધાય ગયા, બહાદુરશાહે, તેઓને પ્રકૃતિસ્થ અને સંતુષ્ટ કરવા બહુ એટા કરી પણ તે એટા વ્યર્થ અને વિકૃત ગઈ તેઓના મનમાં જે દૃઢ વિશ્વાસ વસ્યો હતો. તે ખસ્યો નહિ. તેઓએ બહાદુરશાહનો કોઈ અનુરોધ ગ્રાહ્ય કર્યો નહિ.

રજપુતોનાં આચરણ જોઈ સમ્રાટ બહાદુરશાહ સમજી ગયો જે રજપુતો તરફથી ભવિષ્યમાં કોઈ આનુકુલ્ય મળે તેમ નથી. તે ઘટનાના સમકાળે, તેના કનિષ્ઠ ભાતા કમબક્ષ સાથે તેનો ઘોર વિવાદ થયો. કમબક્ષ, દક્ષિણાવર્તમાં પોતાને સમ્રાટ કહેવરાવવા લાગ્યો. બહાદુરશાહ તેના તે કર્મની તેને શાસ્તિ આપવા શુધાયો હતો, તેવામાં શીખલોકોનો બળવો સમાવવા તેને ઉત્તર પ્રદેશ તરફ જવું પડ્યું. ગુરૂ નાનકે, એ વિક્રમવાળી જાતિની પ્રાણુ પ્રતિષ્ઠા કરી. શીખલોકો નાનકતા શિખ્ય. એમ કહેવાય છે, જે અક્ષુનદીના તીરવર્તી શાકદ્રીપના પ્રાચીન જીવકુળમાં તેઓની પેદાશ છે. તેઓ અલિયાનોદ દેશે ઈ. સ. ના પાંચમાં સૈકામાં ભારતવર્ષના પંજાબ પ્રદેશમાં આવ્યા. ગુરૂ નાનકના મહામંત્રના દીક્ષિત થવાના કાળ પછી એકસો વર્ષે, સ્વરક્ષણોપયોગી બળ મેળવી શીખલોકો પોતાને સ્વાધીન અને સ્વતંત્ર કહેવા લાગ્યા. બહાદુરશાહના શાસનકાળમાં આખા ભારતવર્ષમાં શીખલોકો માત્ર સ્વાધીન હતા. તેઓને સ્વાધીન થતા જોઈ સમ્રાટ બહાદુરશાહ પંજાબ પ્રદેશ તરફ આડ્યો, યુદ્ધયાત્રા કાળે અંબરનો રાજા અને મારવાડનો રાજા સમ્રાટની છાવણીમાં આવ્યા. તે બંને રાજા તેની સાથે કાંઈ પણ બોલ્યા વિના છાવણીમાંથી આડ્યા ગયા. શીખલોકો તેના આચરણ જોઈ તેઓએ સ્વતંત્રતા મેળવવા એટા કરી.

ભારતવર્ષના તે સાર્વજનીન વિષંવાદ સમયે પરાક્રમી શીખલોકના દાખ લાને અનુસરી રજપુત લોકો મોગલથી સ્વતંત્ર થવા તૈયાર થયા. સમ્રાટ બહાદુરશાહે તેઓને પ્રકૃતિસ્થ અને શાંત કરવા પોતાના પુત્રને તેઓની પાસે મોકલ્યો. સમ્રાટની અભ્યર્થના તેઓ અગ્રાહ્ય કરી શક્યા નહિ. પણ તેઓ પ્રકૃતિસ્થ અને શાંત થયા નહિ, તેઓને આશ્વિસ્ત કરવા સમ્રાટે બહુ એટા કરી પણ તે ફળવાળી થઈ નહિ, રજપુતો, ઉદયપુરના રાણા અમરસિંહ પાસે ગયા. ત્યાં તેઓ એક સંધિસૂત્રે બંધાયા. એ રીતે રાજસ્થાનનાં ત્રણ મહાબળ એકઠાં થયાં. રાઠોડકુલ કુશાવહકુળ અને શિશોદીયકુળ એકત્ર લોજન કરવા લાગ્યાં, અને વૈવાહિક સૂત્રે

બંધાઈ ગયાં, સંધિપત્રમાં સહી કરતી વકતે. મારવાડ અને અંબર રાજ્યો, ઇંદ્ર દેવતાના નામે શપથ લીધા જે હવેથી મોગલ સમ્રાટ સાથે પારિવારિક અને રાજકીયસૂત્રે બંધાવવું નહિ, વળી સ્થિરીકૃત થયું જે પોતાની સંતતિને મોગલના કરમાં આપવી નહીં.

જે દીવસે હીંદુવૈરી ઔરંગઝેબે કુળ કલંક *રતનસિંહને તેના પિતાના રોષાગ્નિમાંથી રક્ષા કરવા આશ્રય આપ્યો, જે દીવસે હતોદ્ધમ રાવ ગોપાળે ઉદયપુરમાં આશ્રય લીધો, તે દીવસે, રાણા અમરસિંહે રાવ ગોપાળની ભૂમિવૃત્તિ, રાવ ગોપાળને અપાવવા મહેનત કરી, પણ ઘણાં કાર્યોની પ્રવૃત્તિ હોવાથી તે તેની મહેનતમાં સંચેત થયો નહિ. આ ક્ષણે રાઠોડ રાજ અને કુશાવહ રાજ સાથે એકઠા થઈ, તે પોતાનો સંકટ સાધવા અગ્રેસર થયો. પણ તેનો સંકટ સિદ્ધ થયો નહિ રાજા મુસલીમખાં ને તેના સઘળા ઉદ્યમ વ્યર્થ કરી દીધા. સમ્રાટે તેના જયના ખબર સાંભળી તેને બક્ષીસો આપી. રજપુત વીરોનાં ત્રણ મહાબળ જે એકત્રીત થયાં હતાં તે બળતું ફળ શાહઆલમના રાજ્યમાં પેદા થયું નહિ શાથીકે તે મહાબળના પ્રારંભમાંજ શાહઆલમ બહાદુર આતતાયી પાખંડીના આપેલા ઝેરથી આ લોકમાંથી વિદાય થયો. x શાહઆલમ બહાદુર એક સચ્ચરિતવાળો રાજા હતો. દુર્ભાગ્યવશે, તેના દુરાચાર પિતાનાં પાપાચરણ કઠોર વજ્ર રૂપે પરિણામ પામી, તેના મસ્તક ઉપર તેના ફળ આવી પડ્યાં. પિતૃકૃત પાપનાં ફળ પુણ્યવાન પુત્રને લોગવવાં પડ્યાં. શાહઆલમની આશાઓ વિકળ ગઈ હતી. ઉત્તરમાં હીંદુકુશથી તે દક્ષીણમાં સાગરકુળ પર્યંતના ભારતવર્ષ પ્રદેશમાં તેના શાસન કાળે પુષ્કળ અશાંતિ ઉડી હતી. બહાદુરશાહે સંકટ કયો હતો જે, સઘળી વિશુંબલતાનો નાશ કરી. તે પુરેપુરી શાંતિ લોગવશે, પણ દુર્ભાગ્યવશે તેનો સંકટ સિદ્ધ થયો નહિ. શાહઆલમ એક કાર્યદક્ષ, દૂરદર્શિ, અને સુશીલ રાજા હતો. જે તેના જીવન વ્રક્ષના મૂળમાં અકાળે કુઠારાઘાત ન લાગત તો તે સકળ રાજ્યોચિત ગુણ ગ્રામે પતનોન્મુખ મોગલ સામ્રાજ્યને સારી દશામાં લાવત. પણ વિધાતાના કઠોર વિધાનના અનુસારે મોગલ કુળનો અઘઃપાત અનિવાર્ય નહિ તો અકાળે બહાદુરશાહનું મરણ કેમ થાય. નહિ તો બહાદુરશાહના વંશધરો સમ્રાટના નામના અયોગ્ય કેમ થાય.

જે દીવસે, સાધુચરિત શાહઆલમ બહાદુરશાહ વિષ પ્રયોગથી અકાળે આ લોકમાંથી વિદાય થયો, તે દીવસથી વીરવર બાબરનું સિંહાસન ક્ષયિત મૂળ વ્રક્ષની જેમ કંપવા લાગ્યું. તેના વંશધરોમાંથી કોઈએ તે સિંહાસન સ્થિર

* રામપુર પતિ રાવ ગોપાળનો પુત્ર

† મુસલમાન ધર્મમાં દીક્ષિત થયાથી રતનસિંહનું નામ મુસલીમખાં પડ્યું હતું.

x ઇ. સ. ૧૦૧૨ માં વિષ પ્રયોગથી શાહઆલમ આ લોકમાંથી વિદાય થયો.

ક્યું નહિ. થોડા સમયમાં ગંગા યમુનાના સંગમે રહેલા વેરા નામના નગરથી બે સૈયદ ભાઈઓ* આવી મોગલ સિંહાસનને પણ્ય કરી દીધું.

બાબર, અકબર, જહાંગીર અને શાહજહાનનું પવિત્ર રત્નસિંહાસન તે બંને કુરચરિત સયદોની ઈચ્છાના અનુસારે તેઓની પસંદગી પ્રમાણે એક આશામીને અર્પિત થયું. ઉત્તરાધીકારીત્વની કાયમની પ્રથાનો વ્યભીચાર થયો. ધર્મ અને ન્યાયના મસ્તકે પાપનો પાદાઘાત થયો. અર્થ અને તોષામોદ દ્વારાએ જે તેઓને પ્રસન્ન કરી શક્યો. તે ભારતવર્ષના રાજસિંહાસને બેઠો. તે બંને સૈયદ બ્રાતાથી મોગલ કુળનો અધઃપાત થયો.

જે સમયે રાજસ્થાનનાં ત્રણ મહાબળ, મોગલ સામ્રાજ્ય સામે રણયુદ્ધક્ષેત્રમાં ઉતર્યા. તે સમયે તે બે સૈયદ ભાઈઓએ ફીરકશીયરને સમ્રાટ પદે નીમ્યો. રજપુતો ફીરકશીયરના અત્યાચારથી અધીર થઇ ફીરકશીયરની સામે ઉતરવા તજવીજ કરવા લાગ્યા. આતતાથી ચવતોએ જે હીંદુ દેવાલયો ભાંગી તેના ઉપર મસ્જીદો સ્થાપી હતી. આજ રજપુતોએ તે મસ્જીદો તોડી તેના ઉપર દેવાલય બાંધ્યા. તેઓએ મોગલના ધર્મ યાજ્ઞોને પકડ્યા અને માય. રજપુતોએ સઘળી મસ્જીદો તોડી નાખી.

રજપુતોનું બાહુબળ પ્રતિદીન વધતું ગયું સમ્રાટે તેઓના કઠોર આચરણનો પ્રતિરોધ કરવા ઉપાયો લીધા. આમીરુલઉમરા અજીતસિંહનો દર્ખ તોડી દેવા દળ સાથે બહાર પડ્યો. તે સમયે અજીતસિંહને સમ્રાટના હસ્તાક્ષરીત એક પત્ર મળ્યો. તેમાં સમ્રાટે દર્ખવાળા સૈયદને હરાવી દેવા અનુરોધ કર્યો હતો. સમ્રાટે પોતાનાજ સેનાપતિને હરાવી દેવા શા માટે લખ્યું તેનું ગુપ્ત કારણ છે. બંને સૈયદ ભાઈઓએ તેને સમ્રાટ પદે નીમ્યો હતો. બંને ભાઈઓથીજ તે પરિચાલીત હતો. એમ થવાથી સમ્રાટ બેતાકાત અને કમનબશીબ ગણાયો. જેમજેમ બંને સયદની સત્તા વધતી ગઈ તેમતેમ સમ્રાટની શંકા પણ વધતી ગઈ. તેઓની સત્તા હણી દેવા માટે તેણે અજીતસિંહને પત્ર લખ્યો. સમ્રાટના તે કૌશલથી તેઓની સત્તા કમ થઈ નહિ. પણ વધી પડી. રાઠોડ અજીતસિંહે તે સયદો સાથે સંધી કર્યો. સમ્રાટને નિયમિતકર અને પોતાની એક કન્યા આપવાને તે સંમત થયો.

જે દીવસે સમ્રાટ ફીરકશીયરની સાથે મારવાડ રાજપુત્રિનો વિવાહ સંબંધ સ્થિર થયો. તેદીવસે દૂરના શ્વેતદ્વીપીય શ્રીટીશસિંહની પ્રભુતાનો માર્ગ પરિષ્કૃત થયો. વિવાહ સંબંધ નિર્ધારિત થયો. તેના અગાઉ એકદમ સમ્રાટની પીઠ ઉપર મોટો ફેાડલો પેદા થયો. શ્રેષ્ઠમુસલમાન વૈદ્યોએ તે ફેાડલામાંથી સમ્રાટને આરામ

કરવા વિશેષ ચેષ્ટા કરી તો પણ તેઓની ચેષ્ટા ફળવાળી થઈ નહિ. ક્રમે સમ્રાટને અત્યંત પીડા થવા લાગી. વિવાહનો દિવસ પાસે આવ્યો. તેની આરોગ્યતા થઈ નહિ, વિવાહનો દિવસ વીતી ગયો, સમ્રાટ કેવલ દુર્બલ થઈ પડ્યો, શુભ વિવાહના કામમાં જે સામગ્રી આવવાની હતી તે અત્યેષ્ટી ક્રીયામાં કામ આવે તેમ થયું. સઘળા લોકો શંકાકુળ થયાં સઘળાઓ ઉપશમોપયોગી ઉપાય શોધવા લાગ્યા. તે સમયે સુરતના ખ્રીટીશ વેપારીનો એક દુત સમ્રાટની સલામાં આવ્યો. તે સારો વૈદ્ય હતો. તે શય્ય ચિકીત્સામાં પારદર્શી હતો. સમ્રાટે તેની ચિકીત્સા કરવાનું સુકરર કર્યું. તે વૈદ્યનું નામ હેમિડટન હતું. વૈદ્યરાજ હેમિડટને સમ્રાટને ફેડલાની પીડામાંથી આરામ કયે. તેની સુંદર ચિકીત્સાપણથી સમ્રાટે આરોગ્યતા મેળવી.

સંપૂર્ણ તંદુરસ્તી મેળવ્યા પછી સમ્રાટે રજપુત પુત્રીસાથે વિવાહ કર્યો. મોટી ધુમધામે વિવાહનો વ્યાપાર સમાપ્ત થયો. સમ્રાટે એક રોજ મહાત્મા હેમિડટનને પાસે બોલાવી કહ્યું. તમે મારી પાસેથી શું ઇનામ લેવાની વાસના રાખોછે? મહાનુભાવ હેમિડટને જવાબ આપ્યો, સમ્રાટ હું ધન ચાહતો નથી, હું માન ચાહતો નથી, હું મોટા પદ ગૌરવની આકાંક્ષા રાખતો નથી અમે ઘણા દૂર દેશાવરથી વેપાર કરવા આવ્યા છીએ. આપના સામ્રાજ્યમાં એક પગલું મુકવાનું અમારું સ્થાન નથી. આક્ષણે મારી એવી પ્રાર્થના છે જે અનુગ્રહ કરી અમને સ્થાન આપો. જેથી કરી વેપાર રોજગાર કરવાનું અમને આનુકુલ્ય પડે. તે સ્થાનની માલેકીનો હક અમારો થાય એમ પત્ર લખી આપો. સમ્રાટે સંતુષ્ટ થઈ તેની પ્રાર્થના પૂર્ણ કરી. તે દિવસથી ભારતવર્ષમાં ખ્રીટીશ પ્રભુતાનાં બીજ રોપાયાં તે બીજનાં મોટાં વૃક્ષો થઈ ભારતવર્ષમાં ફેલાઈ ગયાં. આજતે વિશાળ વૃક્ષની છાયા નીચે ભારત સંતાન વિશ્રામ લેછે.

મોગલ સમ્રાટ શ્રીરકશીયર, મહાત્મા હેમિડટનનો આત્મ ત્યાગ જોઈ પરમ વિસ્મિત થયો. હેમિડટનની ઇચ્છા હતતો તે પુષ્કળ સંપત્તિનો ધણી થાત. ભારતવર્ષના એક સામંત રાજ્ય જેટલો તે વૈભવ ભોગવત. પણ તે અકિંચિત્કર આત્મસ્વાર્થનો વિશયત્યાગ કરી ગયોછે તે સ્વદેશનો મોટો ઉપકાર કરી ગયો છે. જે હેમિડટનના અસિમ માહાત્મ્ય અને આત્મ ત્યાગના ગુણે, આજ ભારતવર્ષમાં ખ્રિટીશસિંહનું અખંડ પ્રભુત્વછે તે હેમિડટન, સ્વદેશીય લોકો પાસેથી શું પ્રતિદાન પામ્યો. કોઈ જાતનું પ્રતિદાન પામ્યો નહિ. જે દિવસે તેનો જીવન વિહંગ પવિત્ર દેહ પિંજરમાંથી વિદાય થયો. જે દિવસે તેનું પૂત કલેવર. કલકતામાં આડંબર વિના એક સાધારણ સમાધિ મંદિરમાં દટાયું તે દિવસે. કોઈ ખ્રિટનવાસીએ તેના સમાધિ મંદિર ઉપર કોઈ સ્મરણ ચિન્હ સ્થાપન

કર્ચું? તેના સમાધિ મંદિર ઉપર કોઈએ કાંઈ કર્ચું નહિ. ખ્રીસ્તીયન ધર્મ-યાજ્ઞ કે સામાન્ય અંત્યેષ્ટિ ક્રિયા કરી. હાય આ જગતમાં પ્રકૃત કૃતજ્ઞતા નથી.

મારવાડ રાજપુત્રી સાથે સમ્રાટનો વિવાહ થયો તેથી સઘળાના મનમાં હતું જે સમ્રાટ રજપુતો ઉપર સદ્વ્યવહાર ચલાવશે. પણ તેઓના મનના વિચાર પ્રમાણે બન્યું નહિ. વિવાહ વ્યાપાર નીપટી ચુક્યો કે સમ્રાટે તે જાણ્યા કર નાંખ્યો હીંદુશત્રુ ઐરંગઝેબ જેવા જુલમથી તે કર વસુલ કરતો, તેવા જુલમથી તો સમ્રાટે તે કર વસુલ કર્યા નહિ, પણ તેનું નામ સાંભળી હીંદુમાત્ર થરથર કંપવા લાગ્યા. સમ્રાટ ઉપર તેઓની વિષમ ઘણા થઈ હાલસુધી હીંદુલોકોનો મોગલ ઉપર જે થોડોક અનુરાગ હતો. તે ઝાળ્યા કરના સ્થાપવાથી ખીલકુલ નાશ થયો. તેઓ સમજ્યા કે દુર્વૃત મોગલના સંબંધમાં તેઓની જેવી ધારણા હતી તે ખોટી નથી હીંદુઓ ઉપર મોગલ સદ્વ્યવહાર કરશે નહિ. બન્ને સૈયદભાઈઓની ક્ષમતા હરી લેવા, સમ્રાટ શ્રીરક્ષીયરે ઐરંગઝેબના પ્રાચીન મંત્રી ઇનાયત ઉલ્લાખાને દીવાનના મદદે નીમ્યો, દેશકાળપાત્રનો વિચાર કર્યા વિના ઇનાયત, ઉલ્લાખા પ્રજાવર્ગ ઉપર કઠોર અત્યાચાર કરવા લાગ્યો, તેણેજ કઠોર ઝાળ્યા કરનો પુનરુદ્ધાર કર્યો.

રાજસ્થાનના અપર પ્રાંતમાં મરૂમય મારવાડ રાજ્યમાં જે સમયે ઉપર લખેલી ઘટના બની, ત્યારે અમરસિંહ તેના વૃત્તાંતનો સંપૂર્ણ વાકીફગાર થયો. અગરજે કે અનર્થ કરી ગૌરવ લિપ્સાએ અને અર્થતૃષ્ણાએ ત્રિજળના સંધિ પત્રની કલમોનો લંગ થવાથી રાણાના સંબંધમાંથી અજીતસિંહના સંબંધને તોડી નાંખ્યો. પણ અમરસિંહ તેથી અણુમાત્ર નિરૂત્સાહ થયો નહિ, તુચ્છ પરકીય આનુકુલ્યની ઉપેક્ષા કરી, તેણે પોતાના વિક્રમ અને અધ્યવસાય ઉપર ભરૂંસો રાખ્યો. પોતાની અને સઘળા રજપુત સમાજની સ્વાધીનતા ફરી મેળવવા તે કઠોર કાર્ય ક્ષેત્રમાં ઉતરી પડ્યો, છેવટે રાણાની વચ્ચે અને સમ્રાટ શ્રીરક્ષીયરની વચ્ચે એક સંધિપત્ર થયું તેના સારના આધારે જાળ્યા કર માફ થયો.

અઠારમાં સૈકાના પ્રારંભે, રજપુત અને મોગલની અવસ્થાએ કેવી રીતની મુર્તિ ધારણ કરી તે જોવું હોય તો તે સંધિપત્રનો સઘળો સાર અનુશીલન કરવાથી માલુમ પડે તેમ છે.

મોગલ સામ્રાજ્યના અધઃપાતકાળે દિલ્લીની પાસે એક વીરજાતિએ સ્વાધીનતા મેળવી, તે વીરજાતિનું નામ જાટ, એ જાટ ઉપર પ્રાચીન જીવ જાતિનું એક શાખા ફળ, તેનું વર્ણન આપણે ઉપર કહી ગયા, તેઓ ચંબલ નદીના પશ્ચિમ તીરે રહેતા હતા. મોગલ લોકોનો કઠોર અત્યાચાર સહન કરી પરાક્રમી જાટ લોક ધીરે ધીરે સમયોચિત સહાયબળ સંપન્ન થવા લાગ્યા. આ સમયે મોગલની દુર્દશા જોઈ, તે સઘળા અત્યાચારનો બદલો આપવા તેઓએ પોતાનું

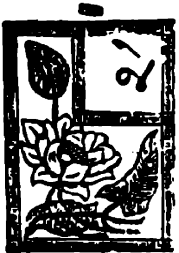
માથુ ઉપાડ્યું. તેઓએ, પોતાની સ્વાધીનતાની ઘોષણાનો પ્રચાર કર્યો, જાટ લોકોનો વાવટો દિલ્લીના સિંહદ્વારે ઉડવા લાગ્યો, છેવટે જે દિવસે ખ્રીટીશસિંહના ચતુરતાથી ભરતપુરનો કીલ્લો વિપર્યસ્ત થઈ પડ્યો, તે દિવસે જાટ જાતિના મસ્તક ઉપરથી વિજય મુકુટ ખસી પડ્યો, તેનો સ્વાધીનતાનો વાવટો નમી જઈ ખ્રીટીશસિંહના ચરણ પાસે આવી પડ્યો.

તે સંધિખંધન રાણા અમરસિંહના જીવનનું શેષ સાધન, જે દિવસે તે સંધિ થયો તે દિવસથી થોડા દિવસ ઉપર તે અમરધામે પહોંચી ગયો. તે એક ડાહ્યો અને ઉંઘા મતવાળો રાજા હતો. તેણે પોતાના રાજ્યની સમૃદ્ધિ વધારી પોતાના પદનું અને કુળનું સંમ્માન ગૌરવ સારીરીતે જાળવ્યું. મેવાડના અધિવાસીઓ હાલ પણ પ્રાતઃસ્મરણીય રાજાઓની નામ માળામાં તેના નામનો જપ કરે છે. તેઓના મનમાં દ્વિતીય અમરસિંહ પવિત્ર શિશોદીયકુળનો છેલ્લો ગૌરવશાળી રાજા, તેના પરલોક વાસની સાથે મેવાડનો અધઃપાત થયો, ગૌરવાન્વિત શિશોદીયકુળનું ઉન્નત મસ્તક અવન્નત થઈ પડ્યું. કૃષિકાર્યમાં અને શિલ્પકાર્યમાં રાણાએ સાડા આનુકુલ્ય અને ઉત્તેજન આપ્યું. મેવાડના કેટલાક સ્મારક સ્તંભ ઉપર તેના પુરાવાનાં ઉદાહરણો જોવામાં આવે છે, જ્યાંસુધી તે સ્મારક સ્તંભો કાળકરાળ ગ્રાસથી લચ નહિ પામે ત્યાંસુધી રાણા દ્વિતીય અમરસિંહનો કીર્તિકલાપ કોઈભૂંસાડી શકે તેમ નથી.

ચતુર્દશ અધ્યાય.

રાણો સંગ્રામસિંહ, મોગલ સામ્રાજ્યનો અધઃપાત, નિજમઉલમુલક થી હૈદરાબાદ રાજ્યની પ્રતિષ્ઠા, સમ્રાટ ફીરકશીયરની હત્યા, જીજ્ઞાસા કરતું કહાડી નાંખતું, મહમદશાહનો દીલ્લીના સીંહાસને અભિષેક સૈદ્ધતામાંની અયોધ્યા પ્રાપ્તિ, મેવાડની શાસન પ્રણાલી, રાણા સંગ્રામનો પરલોકવાસ, તેના ચરિત સંબંધે કેટલાક ગપ્પા. રાણાદ્વિતીય જન્મત-સિંહનું સિંહાસનારોહણ, મારવાડ રાજ્ય સાથે અને અંબર રાજ્ય રાજ્ય તેનું સંધિ બંધન, મરાઠાએ કરેલો માળવ ઉપર અને ગુજરાત ઉપર હુમલો. મરાઠાએ તે પ્રદેશનો કરેલો અધિકાર, નાદિરશાહનો ભારતવર્ષ ઉપર હુમલો. દીલ્લીનું ઉત્સાદન, રજપુતાનાની તે સમયની અવસ્થા. મેવાડનું સીમા બંધન રજપુતાનું એકતા વિવરણ, બાહરાવે કરેલો મેવાડ ઉપરનો હુમલો. રાણા ઉપર કરેલો બાહરાવનો કરભાર, અંબરના સીંહાસને મધુસિંહના અભિષેક માટે મોટી ગડબડાટ, રાજમેહેલ યુદ્ધ, રાણાનો પરાજય, મુલહર રાવ હોલકર સાથે તેનું સંધિ બંધન, અંબરના ઇશ્વરી સિંહનો વિષપાનથી પ્રાણ ત્યાગ, રાણાનો પરલોક વાસ, રાણાનું ચરિત વર્ણન.

દિવસે વીર ચરિત્ર દ્વિતીય અમરસિંહે આ લોકોમાંથી અમરધામમાં જવા વિદાયગિરિ લીધી તે દિવસે સંગ્રામસિંહ મેવાડના સિંહાસને અભિષિક્ત થયો. એ પવિત્ર નામનું સ્મરણ કરવાથી બાહર વૈરી તે પ્રચંડ વીર રાણો સંગ્રામસિંહ મનમાં આવી બેસે છે. તેની સાથે મેવાડનું વર્તમાન અને અતીત ચિત્ર માનસ દર્પણમાં પ્રતિક્ષિત થઈ ચિત્તને આનંદ અને વિષાદના રસે ભરી દે છે. ઉન્મત હૃદય, તે નામામૃતપાનથી વધારે જન્મત એમ પુછે છે જે “આ શું તેજ સંગ્રામસિંહ ! જે તૈમુરના વંશધર વીર કેસરી બાહરનો અસીમ વિક્રમ દેખી દેવા સતાવાળો હતો. આ શું તેજ સંગ્રા-

મસિંહ ! આતતાથીએ અધર્મ યુદ્ધ કરી જેનો પરાલવ કયો. આ શું તેજ સંગ્રા-
મસિંહ ! રાત્રીની અભ્યર્થના કરતી વખતે સંધ્યાનો પ્રદીપ હાથમાં લઈ રજપુત
સ્ત્રીઓ જેનું સ્મરણ કરે છે. આ શું તેજ સંગ્રામસિંહ ! પ્રાતઃકાળે શય્યા ત્યાગ
કરતી વખતે રજપુતો જેના પવિત્ર નામનો જપ કરે છે. આ શું તેજ સંગ્રામસિંહ !
ચિતોડના વિજય સ્તંભે આરાવલીના અબ્રહેદી શેલ શિખરે જેનું નામ લેખે
સાથે કેતરેલ છે, આજ દ્વિતીય સંગ્રામસિંહ તે સંગ્રામસિંહના રાજ્યાસને
અભિષિક્ત—

જે મહમદશાહ સાથે તૈમુરના વંશના ગૌરવનું પર્યવસાન થાય છે.
જે મહમદશાહ “ મોગલ સમ્રાટ ” નામનો છેવટનો યોગ્ય આશામી તે મહમદ-
શાહના રાજ સમયમાં દ્વિતીય સંગ્રામસિંહ મેવાડના સિંહાસને બેઠો. તેનાજ
શાસન કાળમાં (ઇ. સ. ૧૭૧૬-૨૪) મોગલ સામ્રાજ્યના અધઃપાતનો પ્રારંભ
થયો. બાબરનું વિરાટ સિંહાસન લશ્ષ અને વિલકત થયું, તે સમયમાં અસંખ્ય
મોગલાધીન રાજ્યો સ્વતંત્ર થઈ ગયા મોગલ પઠાણ શીયા, શુની, મરાઠા, રજ-
પુત વીગેરે દેશો પચાવી લઈ સ્વતંત્ર અને સ્વાધીન થયા.

ગુણ ગૌરવ અને પ્રભુ લક્ષિત ઉપર નિર્ભર કરી મોગલ સમ્રાટે જે
સેનાપતિને અથવા પ્રતિનિધિને જે પ્રદેશનો ભાર સોંપી દીધો હતો, તે સેના-
પતિ કે પ્રતિનિધિ તે પ્રદેશનો ધણી થઈ પડ્યો. તે સેનાપતિ કે પ્રતિનિધિએ
કૃતજ્ઞતાના પવિત્ર મસ્તક ઉપર લાત મારી વિદ્રોહના કલંકિત ઉપાય પંકડી
સમ્રાટના શાસનાધીન ન વર્તતાં તે તે પ્રદેશોમાં સ્વતંત્ર રાજ્ય ચલાવા માડ્યું.

એવી રીતે જુદા જુદા પ્રદેશોના તેઓ સ્વતંત્ર માલીક થયા ખરા, પણ
તેઓએ પ્રજાવર્ગની સુખશાંતિ તરફ જોયું નહિ જેથી તેઓનું અધર્મજીત
રાજ્ય લાંબો સમય ટક્યું નહિ, પણ તે સમયનું મહારાષ્ટ્રીયનું રાજતંત્ર ભિન્ન
રૂપે દેખાણું તેઓના આકસ્મિક અભ્યુત્થાનનો વિષય વિચારવાથી વિસ્મિત થવું
પડે છે. કે કેવી દૈવશક્તિથી હીંદુ વીર ચુડામણિ શિવાજીએ, નિરીહ શાંતજીવન,
ધર્મ્યાજ્ઞક. અને કૃષકમંડળીને, રણ વિશાદ બનાવી યુદ્ધ સ્થળમાં ઉતાર્યા ! તે રીતે
વિચીરી તેનું મુકરર કરવું કઠણ છે. ખરેખર હીંદુ વિદ્રેષી મોગલ સમ્રાટના પ્રપીડને
નિષ્પિંટ અને પ્રપીડિત થઈ વીરવર શિવજીએ સ્વદેશી લોકોને વીરમંત્રે દીક્ષિત
કરી અને રણાલિનયે ઉત્સાહિત કરી અસાધારણ ક્રમે પ્રારંભ્યાં પણ તે અસાધા-
રણ કામો થોડા સમયમાં સાધિત થયાં, તેનો વિચાર કરવાથી કયા હીંદુના
હૃદય મહોત્સાહે ઉત્સાહિત ન થાય ! કયો હીંદુ ભારતવર્ષના ઉદ્ધાર કરતી
શિવજીની પૂજા નકરે ? ભારતવર્ષ દુર્ભાગ્ય, વીરવર શિવજીનો મહામંત્ર તેના વંશધરોએ
પાળ્યો નહિ, જો તેઓ દુર્ગમ દુરાકાંક્ષામાં ઉન્મતન થઈ એ મહામંત્રનો વ્યભિચાર

ન કરત, તો તે દુર્ધર્ષી મોગલના હાથમાંથી ભારતવર્ષને ખેંચી લેત. પણ ભારત વર્ષના કઠોર ભવિતવ્યતાના લેખનું ખંડન કોણ કરી શકે,

સમ્રાટ શ્રીરક્ષીયરનું સ્વદંપકાળ વ્યાપી આધિપત્ય ધીરે ધીરે પર્યવસાન પામ્યું, તેણે જે આશા રાખી હતી. તે સફળ થઈ નહિ, દુર્ઘટ ઇનાયતઉલ્લાએ પોતાના પ્રભુ ઔરંગઝેબની જેમ પ્રજા ઉપર જીલમ કર્યો. તેથી હીંદુઓનો વિદ્રેષવન્હિ સમ્રાટ તરફ સળગી ઉઠ્યો.

ખ્યાત નામવાળા નીજમઉલમુલકે હેદ્રાબાદ રાજ્યની પ્રાણ પ્રતિષ્ઠા કરી. તે સૈયદલાઈઓની ગેરવાજબી પ્રભુતા હરી લેવા, સમ્રાટે તેને ખોલાવ્યો. તે આજ રણુ સ્થળે આવી ઉભો રહ્યો, આજસુધી તે મુરાદાબાદના શાસન કર્તૃત્વપર્ણાએ નીમાયેલ હતો. પણ તેના ઉચ્ચાજ્ઞાન અને કાર્યદક્ષતાનો પરિચય પામી, માળવરાજ્ય તેને આપી દેવાની પ્રતિજ્ઞા કરી સમ્રાટે તેને ખોલાવ્યો. તે સઘળો વૃત્તાંત સૈયદોના કાંને પડ્યો. તેઓ દશહજાર મરાઠા સૈનિકોને લઈ આવ્યા, તેઓએ શ્રીરક્ષીયરને રાજસિંહાસનેથી ઉતારી મુક્યો, શ્રીરક્ષીયરની આશાઓ વિલોપ પામી, તે સંકટકાળમાં ખુદીના અને અંબરના રાજા શિવાય કોઈ તેના પડખે ઉભું રહ્યું નહિ. જે શ્રીરક્ષીયર તે બંને રાજાની સલાહ લઈ ચાલ્યો હત, તો અકાળે તેને પ્રાણ ત્યાગ કરવો ન પડત, પણ તેનું બીલકુલ દુર્ભાગ્ય. નહિ તો તે પરમ હિતેષી તે બંને રાજાની સલાહ ઉપર અનાસ્થા કેમ રાખે, તેઓએ પ્રકૃત વીરની જેમ યુદ્ધક્ષેત્રમાં ઉતરવાનું તેને કહ્યું પણ સમ્રાટે બીકણની જેમ અને કાપુરની જેમ તેઓની સલાહ ગ્રહણ કરી નહિ, છેવટે તે બંને રાજાઓ એ તેનો ત્યાગ કર્યો. શ્રીરક્ષીયર કેવળ કાપુર હતો. તે બંને રજપુત રાજાની સલાહ ન લઈ માત્ર જનાનખાનામાં તે રહેવા લાગ્યો, છેવટે તે શત્રુની મહેરબાની મેળિયા ગયો. રોષાંધ સૈયદે તેને કહેવરાવી મોકલ્યું, જે તમે તમારા વિશ્વસ્ત રજપુતોનો ત્યાગ કરો, અમારા સેનાપતિને કીલ્લામાં આવવા દો તેમ થાય તો અમે તમારા ઉપર કોઈરીતનો અત્યાચાર કરશું નહિ.

બે નશીબ શ્રીરક્ષીયરની આશાઓ ભાંગી પડી. તેના સઘળી જાતના આશ્રય અને અવલંબન તુટી ગયાં. તેણે સ્થિર કર્યું જે શત્રુઓ અંતઃપુર વિધિનો વ્યભિચાર કરશે નહિ તે આશ્વાસનો ભરૂંસો રાખી, તે રાણીઓની સાથે વિલાસ કરતો અંતઃપુરમાં બેસી રહ્યો, તે આશ્વાસ તેનો વિક્ષણ થયો. “ ઘોળા વસ્ત્ર વાળી રાત્રી કરાળ વેશે જગતમાં આવી અને સમ્રાટના પતિત ભાગ્ય નક્ષત્રની જેમ ગંભીર તમમાં ડુબી ગઈ, કીલ્લાના બારણાં બંધ થયાં. તેમાં કોઈપણ પ્રાણી પેસી શક્યું નહિ. કેવળ વજીર અને અજીતસિંહ તેમાં રહ્યા, વિકટ દાંત વાળી રાત્રી નગર વાસીઓને વિભીષિકા બતાવવા લાગી.

સઘળા વિષમ ચિંતામાં પડ્યા. મહેલમાં શું થાય છે તે કોઈના જાણવામાં આવ્યું નહિ. દશ હજાર મહારાષ્ટ્ર સૈનીકોને લઈ આજીમઉલઉમરા તૈયાર થઈ અપેક્ષા કરતો હતો. રજની પ્રભાત થઈ. ઉપાના રાતા રાગે પુર્વ ગગન રંજીત થયું. રાજ ભવનમાં નોખતનો અવાજ સંભળાયો, સઘળાની આશા લોપ પામી. શ્રીરક્ષીયરની પદચ્યુતિ ઉપર રૂઝેઉલદીરાજીત દિલ્લીના સિંહાસને બેઠો. ત્યારે બંદીજનોએ, નવા સમ્રાટને “ દીર્ઘ જીવી થાઓ ” એમ કહ્યું ત્યારે દુભાગ્ય શ્રીરક્ષીયરના પ્રાણ ઉડ્યા.

સમ્રાટ સિંહાસને બેસી અજીતસિંહ વિગેરેને સંતુષ્ટ કરવા પ્રયાસ કરવા લાગ્યો. તેણે જીજ્યાકર એકદમ ઉઠાવી લીધો. રજપુતોની મનસ્તુષ્ટિ કરવા માટે ચતુર સૈયદોએ સમ્રાટના પ્રધાન દિવાન ઇનાયતઉલ્લાના ઠેકાણે રતનચંદ નામના રજપુતને નીમ્યો. રૂઝેઉલદીરાજીતે માત્ર ત્રણ માસ રાજ્ય કર્યું. તે ખાંસીના દર્દથી મરણ પામ્યો. તેના મૃત્યુ પછી બીજા બે સમ્રાટે થોડો સયય રાજ્ય સુખ ભોગવી આ લોકનો ત્યાગ કર્યો. છેવટે બહાદુરશાહનો જેષ્ઠ પુત્ર રોષન આખતાર મહમદશાહનું નામ ધારણ કરી. ઇ. સ. ૧૭૨૦ માં દિલ્લીના સિંહાસને બેઠો. મહમદશાહે ત્રીશ વર્ષ રાજ્ય કર્યું. તેનાજ શાસનકાળમાં મોગલ સામ્રાજ્યનો સંપૂર્ણ અધઃપાત થયો, રાજ્યમાં જુદી જુદી જાતના વિવાદ વિષંવાદ ઉડ્યા.

મોગલ સામ્રાજ્યમાં જુદી જુદી જાતની વિશુંખત્રા થઈ તેના ઉપર તેજસ્વી બે સૈયદનો અત્યાચાર થવા લાગ્યો, જે લોકો, તે સૈયદની સાથે મળી ગયા હતા. તે લોકો ઉપર નિઝામ બહુ નાખુશ હતો, નિઝામ એક સુદક્ષ સેનાપતી હતો. માળવદેશની આબાદી માટે અત્યંત પ્રયાસ કર્યો. તે વીર અને પરાક્રમ વાળો હોઈ સૈયદનો ભયપ્રદ થઈ પડ્યો, સૈયદોએ પોતાના પગમાં કુઠારાઘાત કર્યો. તેઓનાજ દુરાચરણે ભારતવર્ષમાં મોગલ સામ્રાજ્ય વિલુપ્ત થયું, તુચ્છગર્વ મદે પોતાનું પદ અશુભ રાખવા, તેઓએ જે આશામીઓને સિંહાસને બેસાડ્યા તે આશામીઓ અયોગ્ય નીવડ્યા તેઓનાથી પ્રજાનું કંઠ્યાણ થયું નહિ. પુતળાની જેમ સિંહાસને બેસી તે રાજ્યાધિકાર ચલાવતા હતા. કોઈલોકો તેઓને સમ્રાટ કહી કબુલ કરતા નહિ. તે બન્ને સૈયદો રાજ્યમાં કર્તા હતા હતા. તે બન્ને સૈયદોના હૃદયમાં રાજભક્તિનો વેશ નહોતો. સુદક્ષ નિઝામ આ સારા અવસરમાં સ્વતંત્ર થઈ ગયો. તેણે આશીરગઢ અને જુરહાનપુરના બેઝાદલા કબજે કર્યા હૃદય સૈયદોના હૃદયમાં શંકા પેદા થઈ, તેઓએ પોતાના સ્વાર્થના રક્ષણ માટે રજપુતની મદદ માંગી.

કોટા અને નટવરનાં બે રાજકુમારો, નીઝામને હલકો પાડી દેવા, પોતાના સરદારોને અને સામંતોને લઈ નર્મદા નદીના તીરે ઉભા રહ્યા. પણ તેઓ રણદક્ષ

નીઝામનો પ્રચંડ પ્રતાપ રોકી શક્યા નહિ, નર્મદાની તે તટ ભૂમિ ઉપર કોટનો હારવંશીય રાજકુમાર નીઝામના રોધાનગમાં પતંગની જેમ પડીબળી મુઓ.

હેદ્રાબાદ રાજ્ય મોગલના કબજામાંથી ખસી પડ્યું. અયોધ્યાનું રાજ્ય પણ સ્વાધીન થઈ ગયું, સુદક્ષ * સૈદતખાંએ અયોધ્યાની સ્વાધીનતા મેળવી આપી. જે સમયે નીઝામે સ્વાધીનતાનો વાવટો ઉડાડ્યો સૈદતખાં તે સમયે વીયાતાના કીલ્લામાં હતો. સમ્રાટ મહમદે, તે સૈયદનો દર્પ ચુર્ણ કરવા, તેને બોલાવ્યો. સમ્રાટનો આદેશ પામ્યો કે તરત સૈદતખાં અમીરઉલઉમરાનો સંહાર કરવા તત્પર થયો. હૈદરખાં + નામનો એક દુઃસાહસિક આશામીએ અત-ક્રિત ભાવે આમીરઉલઉમરાની છાતીમાં છરી મારી તેને યમના ઘેર મોકલ્યો. સમ્રાટ તે સમયે છાવણીમાં હતો. અમીરઉલઉમરાના મૃત્યુના ખબર સાંભળી તેના ભાઈ અબદુલાને કેદ કરવા તે તેની વિરૂદ્ધે ચાલ્યો. કુર સ્વભાવ ઉજીરે, સમ્રાટનો દુરભિસંધિ જાણી લીધો. તેણે દીલ્લીના સિંહાસને ઇબ્રાહીમ નામના એક મોગલને ખેસારી દીધો. અને મહમદશાહની મર્તિનો રોધ કરવા, તે સેના સાથે તેની વિરૂદ્ધે ચાલ્યો. આ યુદ્ધમાં રજપુતો કોઈના પક્ષમાં ઉભા રહ્યા નહોતા. બન્ને પક્ષવાળા સામસામે થઈ ઉભા રહ્યા પણ જલદીથી યુદ્ધ ચાલ્યું નહિ, કેટલોક કાળ વીતી ગયો. બન્ને પક્ષવાળા યુદ્ધ માટે ખીલકુલ વ્યથ્ર થઈ પડ્યા. યુવાન રાજા રતનચંદના શિરછેદન ઉપર સંગ્રામ ચાલ્યું. ઉજીર મહમદશાહના હાથથી યુદ્ધમાં પડ્યો તે આ લોકનો ત્યાગ કરી ચાલ્યો ગયો. સૈદતખાંના ઉપર સમ્રાટ બહુ ખુશી થયો. તેને તેણે બહાદુર જંગનો ખીતાબ આપ્યો. સમ્રાટે તેને અયોધ્યાનું રાજ્ય આપ્યું. રજપુત રાજાઓ વિજયી સમ્રાટને અભિનંદન વાદ આપવા ગયા. તેઓના તટસ્થભાવથી સમ્રાટ અત્યંત આનંદિત થયો. સમ્રાટે યોધપુરના રાજાને અને અંબરના રાજાને કેટલાક જનપદ આપ્યા ન-દુર્ધર્ષ મરાઠાની ગતિનો રોધ કર્યો તેના માટે ગિરિધરદાસને § માળવ પ્રાંત મળ્યો. સમ્રાટે વજીર પદ આપવા માટે નીઝામને હૈદરાબાદથી બોલાવ્યો.

* સૈદતખાં એક ખોરાસાનો વેપારી હતો પોતાના ભુજાળની મદદે તે સેનાપતિના હુદાએ આવ્યો. છેવટે અયોધ્યાનો અધિપતિ તે થયો. સૈદતખાંએ સ્વહસ્તે હુસેન આલીનો સંહાર કર્યો નથી.

x હૈદરખાં એક અસબ્ય આશામી હતો. હુસેન આલીની હત્યા કરવાતે એક સ્થળે અરજી લઈ તેને આપવા બિભો હતો. હુસેનઆલી પાલખીમાં બેસી તે સ્થળથી નીકળ્યો તે સમયે, હૈદરે, અરજી ઉંચો હાથ કરી તેને દેખાડી, આમીરઉલમુલુકે હૈદરને પાસે આવવા બોલાવ્યો હૈદરે આવી એક છરી મારી તેના પ્રાણ લીધા.

÷ જ્યસ ગ આગ્રા, અજીતસિંહ ગુજર્જર અને અબ્દુલમેરને પામ્યા.

§ ગિરિધરદાસ એક નાગર બ્રાહ્મણ હતો તે રતનચંદના પ્રધાન ઈર્ષ્યારી જુખીલ-રામનો પુત્ર.

ભારતવર્ષના ઘેર રાજ નૈતિક વિપ્લવમાં મેવાડની રાજ નીતિ સંપૂર્ણ રીતે જુદી તરેહથી વર્તતી હતી, તે સમયે મેવાડના કેટલાક રજપુત રાજાઓ એવી અરાજકતાનો સુયોગ પામી, પોતાના રાજ્ય વધારવા લાગ્યા. રાણાઓ પોતાની ચીરંતન પ્રધાને અનુસરી સંપૂર્ણ રીતે અજસલાવે અને નિશ્ચેષ્ટ ભાવે પોતાનો સમય કહાડવા લાગ્યા. પારકાની ઉન્નતિ જોઈ તેઓની જીભા વૃત્તિ ઉદ્ધિત થાતી નહોતી. અંબરનો પ્રચંડ પ્રતાપ ઠેઠ યમુનાના સેંકત પ્રદેશ સુધી વિસ્તૃત હતો. વળી મારવાડ રાજ અજીતસિંહે *અજમેરના કીલ્લા ઉપર પોતાનો વાવટો ફડફડાવ્યો તેણે ગુર્જર રાજ્યને છિન્ન ભિન્ન કર્યું. તેણે પોતાની વિજયિ સેનાને મરૂ ભૂમિથી તે દ્વારકા સુધી ચલાવી. મેવાડમાં તે સમયે આત્મકથ જોવામાં આવ્યું નહિ મેવાડનો રાણો પોતાના પ્રાચીન સામંત સરદારોને લઈ નિશ્ચેષ્ટ ભાવે કાળ કહાડતો હતો એવી રીતની નીતિનું અનુસરણ કરવાનું પ્રયોજન શોધી કહાડવું યુક્ત છે. મેવાડની ચીરંતન નીતિનું અનુશીલન કરવાથી તેનું પ્રયોજન માલુમ પડી આવે છે. જે નીતિ અને સંસ્કારને અવ્યાહત રાખવા ગિરહોટ વંશ વીરોએ અમ્લાનવદને, તેઓના હૃદય શોષિત આપ્યાં. રાજ્યનો અપકર્ષ થાય તેથી તેઓએ એવી નીતિનું અવલંબન કર્યું નથી. તેથી કરીને મેવાડની રાજ્ય સીમા વધી નહિ રાજ્યની શ્રીવૃદ્ધિ સાધનમાં મેવાડના બેપ્રતિદ્વંદ્વી સામંત સંપ્રદાય પ્રતિકુલતા આપતા હતા. શક્તાવત સરદાર સાહસીજેતસિંહે રાડોડ રજપુતના હાથમાંથી ઇંડર પ્રદેશ લઈ લીધો. તેણે કલિવારાના પ્રદેશ સુધીનો પ્રદેશ પોતાના હસ્તગત કર્યો તે બીજા પ્રદેશ પણ જીતવા જતો હતો. એટલામાં રાણાએ તેને યુદ્ધ યાત્રા છોડી ઉદયપુરમાં આવવા આજ્ઞા આપી એટલેકે યુદ્ધ યાત્રા ન થવાથી તેનો મનોરથ પુરો થયો નહિ, પ્રતિદ્વંદ્વી ચંદાવત સરદારે, વિદ્વેષભાવથી તેના વિરૂધ્ધે રાણાની પાસે અભિયોગ કર્યો તે માટે રાણાએ તેને યુદ્ધ યાત્રામાંથી પાછો બોલાવ્યો, આ સઘળા વિદ્વેષ ભાવથી મેવાડનું પરાક્રમ અનેક પરિણામે કમ થઈ ગયું તે સમયે મેવાડમાં કોઈ સામંત સરદાર એક પણ કીલ્લો બનાવી શક્યો. નહિ.

રાણા સંગ્રામસિંહે અઢાર વર્ષ રાજ્ય કર્યું, તેના શાસન કાળમાં મેવાડનું સંમાન અનેક પરિમાણે અશુભ હતું અને શત્રુએ લઈ લીધેલ અનેક રાજ્યો તેને પાછા મળ્યા હતા. રાણાએ વિહારીદાસ પંચોળીને મંત્રી પદ આપ્યું. તેમાં તેની પારદર્શિતાનો અને તીક્ષ્ણ બુદ્ધિનો પરિચય માલુમ પડ્યો, વિહારીદાસ જેવો સુદક્ષ અને સુવિશ્વસ્ત મંત્રી બીજો કોઈ મેવાડના સચિવાસન ઉપર આવ્યો

* ડુંગરપુર અને વાંસવાડના રાજાઓ રાણાની સાથે સારો મેળાપ રાખી સમય કહાડતા હતા.

નથી. વિહારીદાસે, ઉંચા મંત્રી પદે અભિષિક્ત થઈ, ત્રણ રાણાના શાસનકાળમાં મંત્રીનું કાર્ય કર્યું. રાણા સંગ્રામસિંહના મૃત્યુ પછી મેવાડમાં મરાઠા લોકોનો પ્રચંડ વિપ્લવ થઈ ઉઠ્યો. મરાઠાનો તે વિપ્લવ મંત્રીવર વિહારીદાસની ચતુરાઈથી પણ અટક્યો નહિ.

રાણા સંગ્રામસિંહના ચરિત્ર સંબંધે અનેક ઉપકથાઓ સાંભળવામાં આવે છે, તે સઘળી ઉપકથાનું અનુશિલન કરવાથી દૃઢ પ્રતીતિ પેદા થાય છે. જે રાજ્યશાસન ગૃહપાલન વીગેરેમાં રાણાની પુષ્કળ પારદર્શિતા હતી, તે એક વિશ્વ ન્યાયપર અને દૃઢપ્રતિજ્ઞ રાજા હતો. તે જે કામ આરંભતો તે કામ પુરૂ કરી તે સુખથી ખેસતો હતો, સઘળી બાબતમાં તે અનર્થક ખર્ચ કરતો નહિ. રાણા સંગ્રામસિંહના મહનીય ચરિત્રનાં અનેક પ્રમાણો જોવામાં આવે છે. તેણે અઢાર વર્ષ રાજ્ય કર્યું. તે અરસામાં પોતાના પદની રક્ષા કરી પોતાના રાજ્યનું તેણે ઘણું મંગળ સાધ્યું છે, દેશવૈરીના હુમલામાંથી મેવાડને બચાવવા તે અઢારવાર યુદ્ધ ક્ષેત્રમાં ઉતર્યો હતો. સંગ્રામસિંહની શાસન નીતિ અગર જો કે સીમાબદ્ધ હતી. અગર જો કે પૂર્વ પુરૂષની પ્રથાનો થોડા પરિમાણે ત્યાગ કરી, તેણે મેવાડનું મંગળ કર્યું છે, પણ તેના કરેલા મંગળથી મેવાડનો જે ઉપકાર થયો છે. તેથી પ્રજાવૃદ્ધિનો તે અનુરાગ પાત્ર થયો છે. પ્રજાના હિત સાધનમાં અને અભાવ મોચનમાં તે સર્વદા સાવધાન રહેતો હતો. એ માટે તે સ્વદેશમાં અને વિદેશમાં સંમાન પામ્યો છે, બાપ્પારાઓળના પવિત્ર વંશના ઉંચા રાજાઓ, ગિરહોટ કુળનું માન અશુભુ રાખી શક્યા છે. તે રાજાઓમાં સંગ્રામસિંહ શેષવર્તી રાજા તેના પરલોકવાસ ઉપર મેવાડમાં મરાઠાની પ્રભુતાનો સૂત્રપાત થયો. એ પ્રભુતાની સ્થાપના સાથે મેવાડનો રાજનૈતિક જ્ઞાત કઈ દિશાએ પ્રવાહિત થયો. તેનું વર્ણન કરવા અમે પ્રવૃત છીએ.

રાણા સંગ્રામસિંહના ચાર પુત્રો હતા. તેમાંથી જગતસિંહ (બીજો) સવત. ૧૭૬૦ (ઈ. સ. ૧૭૩૪) માં પિતૃ સિંહાસને બેઠો, તેના રાજ્યનું પહેલું કાર્ય રજપુતના ત્રણબળનું એકત્રીકરણ આપણે ઉપરકરી ગયા છીએ જે રાણા દ્વિતીય અમરસિંહે તે બળનું સમીકરણ કર્યું. ત્યારપછી અજીતસિંહની અવિમૃશ્યકારીતાથી તે ત્રણબળના પગમાં કુઠારાઘાત થયો. આજ જગતસિંહે અમૃતકુંડના જલસંચયથી તેને પુનર્જીવિત કર્યું, તે ત્રણે એકઠા થયેલા રાજાઓએ પોતપોતાના ઉપાસ્ય દેવના શપથ લઈ કહ્યું જે હવે કોઈએ મુસલમાન સાથે વૈરાલિક સૂત્રથી બંધાવું નહિ, કોઈએ પરસ્પરનું એકતા સૂત્ર છેલ્લું નહિ, મેવાડની હુરલા નામની નગરીમાં એકઠા થઈ તેઓએ ઉપરના સારનું સંધિપત્ર તૈયાર કરી તેમાં સહી કરી એક ચિત્તતા સુદૃઢ કરવા એક વીર નાયકનું પ્રયોજન, એટલે કે સઘળાએ એક વાકયે સંમત થઈ રાણાને સર્વેન્દ્રિય આચન આપી, રાણાના હાથમાં રજપુત સેનાનું અધિનાયકપણું સોંપ્યું.

સેનાબળ ક્રમે ક્રમે સંગ્રહિત થયું. સંમુખે વર્ષા સમાગમ જોઈ સઘળાએ સ્થિર કર્યું જે વર્ષાઋતુ વીત્યાબાદ મોટી વિશાળ રજપુતસેના લઈ અજીતસિંહે, મોગલ ના વિરૂધ્ધે જવું, યુધ્ધોપયોગી સઘળી ગોઠવણો તૈયાર થઈ ગઈ, દુર્ભાગ્યવશે, તે ગોઠવણો વ્યર્થ થઈ ગઈ, શાથી કે પહેલાં થયેલ કોલ કરાર શિથિલ થયા, એક થઈ ગયેલ ત્રણબળ ભિન્ન થયાં આજ તેથી રાજસ્થાનનાં વિષમયુદ્ધ પેદા થયા. રજપુતોની એકતાનું સૂત્ર તુટી ગયું. મોગલ સામ્રાજ્યના અધઃપાત ઉપર અંબરના રાજા અને મારવાડના રાજા, વિપુલક્ષમતા મેળવી મેવાડના રાજાના સમકક્ષ થયા. સૂર્યવંશીય મહારાજ કનકસેનના વંશધરો, રાજસ્થાનના બીજા રાજાઓ ઉપર અશુભુ પ્રાધાન્ય ભોગવતા આવ્યા હતા, તે પ્રાધાન્ય હાલ શિથિલિભૂત થયું.

સુદક્ષ નીઝામઉલમુલુકે આજના સમયે, આધીનતાની સાંકળ તોડી સંપૂર્ણ સ્વાધીનતા મેળવી, દિલ્લીશ્વરનો સેનાપતિ, તેની તે સ્વાધીનતા ખેંચી લેવા ગયો, જે સેનાપતિ તેના કોપાનળમાં પતંગવત બળી મુઓ. સુચતુર નિઝામે તે સેનાપતિનું કાપેલ માથું સમ્રાટ પાસે મોકલી કહેવરાવ્યું જે “ દુરાચાર રાજદ્રોહી થયો એ માટે તેનું કાપેલ માથું તમારી પાસે મોકલાવ્યું ” હીન બળ સમ્રાટ મહમદશાહ તેજસ્વી નિઝાઉલમુલુકનો પ્રકૃત ભાવ સમજ્યો પણ તેના તે વચન માટે તેને સાક્ષિ આપી શક્યો નહિ. પોતાના રાજ્યની સ્વાધીનતા દૃઢ કરી નિઝામ રજપુતો સાથે એકતા સૂત્રે બંધાયો. માળવા ઉપર અને ગુજરાત ઉપર મહારાષ્ટ્રીય સેના ચલાવવા તેણે પ્રેરણા કરી, વીર બાહુરાવ, ધીરેધીરે માલવ પ્રદેશ ઉપર પડ્યો અને ત્યાંના શાસન કર્તા દયારામ બહાદુરને યુદ્ધમાં હારી તેણે નિઝામનો મનોભાવ પૂર્ણ કર્યો, ત્યાર પછી અંબર રાજ જયસિંહના હાથમાં માળવ પ્રદેશ સોંપાયો. પણ તેણે પ્રદેશ ન રાખ્યો. અને બાહુરાવને સોંપાવ્યો, એ રીતે માળવ પ્રદેશ દુર્ધર્ષ મરાઠાના કબજામાં આવ્યો. થોડા દિવસમાં સુવિશાળ ગુર્જર પ્રદેશ પણ એવી રીતની દશાને પામ્યો. મોગલ સમ્રાટે ગુર્જર પ્રદેશ રોકોડને આપ્યો છેવટે તે પ્રદેશ મરાઠાના હાથમાં આવ્યો.

જે સમયે રાજસ્થાન અને દક્ષિણવર્તી પ્રદેશમાં એ રીતનો રાજનૈતિક સ્ત્રોત પ્રવાહિત થાતો હતો. તે સમયે બંગ, વિહાર અને ઓરીસા રાજ્યમાં સુન્નઉદ્દૌલા અને તેનો પ્રતિનિધિ આલીવર્દીખાં, અશુભુ પ્રભુતા ભોગવતા હતા. વળી અયોધ્યામાં સૈદ્ધતખાંનો પુત્ર સફરજંગ રાજ ભોગવતો હતો, મોગલ સમ્રા

x સેનાપતિનું નામ મોવારીજખાં હતું. નિઝામે શરૂઆતમાં મોવારીજના લશ્કરમાં અમદભાવ પેદા થાય એવી ચેષ્ટા કરી પણ વ્યર્થ ગઈ.

દયારામ બહાદુર માળવના પુર્વ શાસન કર્તા ગિરિધરસિંહનો ભત્રીજો.

ટની સુપ્રસન્નતાથી સૈદ્ધતખાંએ અયોધ્યાનું રાજ્ય મેળવ્યું પણ દુરાચારે થોડા સમયમાં તે પવિત્ર પ્રસન્નતાનો હેય અને જ્ઞાન્ય પુરસ્કાર મેળવ્યો. સૈદ્ધતખાં કૃતમ્મ અને વિશ્વાસઘાતક હતો. તે દુરાચાર આસામીએ નૃશંસ નાદિરશાહને ભારતવર્ષમાં બોલાવી મોગલ સામ્રાજ્યનો સર્વ નાશ કર્યો.

ન્યારે માળવ અને ગુર્જર પ્રદેશમાં મહારાષ્ટ્રની પ્રભુતા દ્રઢ થઈ ત્યારે વિજયી મરાઠાઓએ ખીજા સ્થળોએ પોતાનું આધિપત્ય વિસ્તારવાનું વિચાર્યું. તેઓ નર્મદા ઉતરી ઉત્તર પ્રદેશમાં પથરાઈ ગયા. તેઓના વિક્રમવન્હિના પ્રસ્ફુટ્યુથી અનેક સામાન્ય જાતેઓ તેઓને મળી જઈ તેઓના કલેવરનું પોષણ કરવા લાગી તે સમયે શાંતવૃતિવાળા ખેડુતો ખેડનો ત્યાગ કરી મરાઠાને મળી ગયા.

હોલકર સીંધીયા અને પુઆર તે સંપ્રદાયમાં વિશેષ પ્રસિદ્ધ થયા. એ પ્રમાણે પુષ્કળ સહાયબળ પામી મરાઠાઓ, ક્ષીણબળ રજપુતોના રાજ્ય ઉપર આવી પડવા લાગ્યા, અને તે રાજ્યના પ્રદેશો ઉત્સાદન કરી લુટો લઈ ત્યાંજ તેઓ વસવા લાગ્યા, તેઓનો પ્રચંડ પ્રતાપ, કોઈ રોકી શકે તેવું નહોતું, વીરવર પ્રથમ બાહુરાવ, તેવા દુર્ધર્ષ મરાઠાને પોતાની સત્તાના પ્રભાવે હાથમાં રાખી શક્યો. ઇ. સ. ૧૭૩૫ માં ચંબલનદી એળંગી તે દિલ્હીના સિંહદ્વારસુધી આવી પહોંચ્યો. તેના કઠોર પરાક્રમ પ્રભાવે. તે મહા નગરી દલિત થઈ ત્યારપછી ચોથ આપી, હીન બળ સમ્રાટ મરાઠાના પ્રતાપાનળમાં પડતો બચી ગયો. સમ્રાટનાં આવાં બીકણનાં જેવાં કાર્ય જેઠ નિઝામના મનમાં આશંકા પેદા થઈ. સમ્રાટ ઉપર જય મેળવી પરાક્રમી મરાઠાઓ નિઝામ રાજ્ય ઉપર હુમલો કરશે એવી આશંકાથી નિઝામ બ્યાકુળ થયો. તે આશંકાથી વ્યથિત થઈ તેણે માળવામાંથી મરાઠાઓને હાંકી કહાડવા સંકલ્પ કર્યો. તેના મનમાં સુદૃઢ ધારણા હતી. જે મરાઠા લોકો જે એકવાર માળવ પ્રદેશમાં દૃઢમૂળ નાંખી દેશે તો તેને કોઈ કહાડી શકશે નહિ. વળી તેઓ તેનો ઉત્તર પ્રદેશનો સઘળો સંબંધ છેદી નાંખશે. વિજયી નિઝામ મરાઠાઓને માળવ પ્રદેશમાંથી કહાડી સુકવા પ્રયાસ કરતો હતો. એટલામાં ખબર આવ્યા જે પ્રચંડ વીર દુર્ધર્ષ નાદિરશાહ પોતાની વિજયીની સેના લેઈ ભારતવર્ષ ઉપર આવે છે. તે ખબર સાંભળી નિઝામના મનમાં ધોર લયનો સંચાર થયો, જે સમયે, વિજયી નાદિરશાહનું રણનું નગારૂં ભારતવર્ષના પશ્ચિમ ભાગમાં સંભળાયું તે સમયે મોગલ સમ્રાટનો વિક્રમાનળ કેવળ ઓલવાઈ ગયો હતો. નાદિરશાહના એ રણના નગારાના અવાજથી ભારતવર્ષ કંપી ગયો, હતભાગ્ય મહમદશાહનો તાજ માથા ઉપરથી ખસી પૃથ્વી ઉપર પડ્યો. તે સમયે મહમદશાહે રજપુત જાતિના પરાક્રમ ઉપર વિશેષ ભરોસો રાખ્યો. પણ કર્નાલના કાળયુદ્ધમાં મોગલનું સિંહાસન તુટી ગયું.

કર્નાલ યુદ્ધના કઠોર પરિણામથી નિઝામ અને સૈદ્ધતખાંના હૃદયમાં વિષમ લયનો સંચાર થયો, વિજયી નાદિરશાહના પ્રચંડવેગનો પ્રતિરોધ કરવા તેઓએ

પોતાની સેનાઓ મોગલની સેના સાથે એકઠી કરી દીધી, પણ તેથી તેઓનો મનોરથ સિદ્ધ થયો નહિ. આમીરઉલઉમરાઓ યુદ્ધક્ષેત્રે પ્રાણ ત્યાગ કર્યો. ઉત્તર અને સમ્રાટને ખાંધીને નાદીરશાહના ચરણ પાસે રખા કર્યાં. ઉત્તરની કૃતજ્ઞતાથી આજ દિલ્લીશ્વરની એવી શોચની દુર્દશા થઈ પડી, મહમદશાહે, સંધિ કરવા નિઝામને નાદીરશાહ પાસે મોકલ્યો. સંધિન સ્થિર થયું. પણ દુરાચાર સૈન્યમાં પ્રપંચ કરી તે બંધન વ્યર્થ કરી દીધું. છેવટે પોતપોતાના પગમાં કુઠારાધાત કર્યો. દુર્જિત સૈન્યદત્તામાં, નાદીરની અર્થરૂપદા વધારવાના હેતુએ, નાદીરને કહ્યું “ જે નિઝામે આપની સાથે છેતરપીંડી કરી છે, રાજકોષમાં તેની પાસે પુષ્કળ ધન છે. ” દુષ્ટની વાત ઉપર નાદીરશાહનો સંપૂર્ણ વિશ્વાસ બેઠો. તેની દુર્જિમ દુરાકાંક્ષા સોગણી વધી પડી.

નિઝામની સાથે જે સંધિ થયો હતો, તે સંધિ નાદીરશાહે તોડ્યો. બેન-શીખ મહમદશાહની સઘળી આશા ભાંગી પડી. અર્થપિશાચ, નાદીરશાહના સંધિ સૂત્ર ઉપર વિચાર કરી ભડસો રાખી તેણે ખાત્રી કરી હતી. હવે વિશેષ પીડા ભોગવવી પડ્યો નહિ. પણ તેની તે ખાત્રી વ્યર્થ અને અસત્ય થઈ પડી. સંધિ-પત્ર ફાડી નાંખી દુરાચાર નાદિરે, વિજિત દિલ્લીશ્વરને મોટા દંભ સાથે પોતાની છાવણીમાં લઈ લીધો. અને વીરવર તૈમુરના સિંહાસન ઉપર બેસી ઈ. સ. ૧૭૪૦-ના માર્ચ માસના આઠમા દિવસે પોતાના નામની મુદ્રા ચલાવી.

મોગલ સામ્રાજ્યના ઘોર અંતર્વિપ્લવના સમયે, રાજ્યકોષમાંથી પુષ્કળ પૈસો ખર્ચાયો. અને પ્રતિદ્વંદ્વિ રાજકુમારો, રાજ્ય લેવાના લોભે બક્ષીસ લાંચ વીગેરેમાં પુષ્કળ દ્રવ્ય ખર્ચવા લાગ્યા. રાજ્યકોષમાં જેટલો પૈસો હતો તેટલો પૈસા* નાદીરશાહને મળ્યા. તો પણ તેની દુરાકાંક્ષા હલકી પડી નહિ. તેણે ચારે દિશાએ ઘોષણાનો પ્રચાર કર્યો જે ન્યાંસુધી હજી સાડા ત્રણ કરોડ રૂપિયા મને નહિ મળે ત્યાં સુધી હું ભારતવર્ષ છોડવાનો નથી. જે ભારતવર્ષ છોડાવવું હોય તો તેટલો પૈસો આપો.” તે ઘોષણા પ્રચારીત થઈ એટલામાં યમહૂત સરખા પારસીઓ હાથમાં તલવાર લઈ નગરની ચારે તરફ ભમવા લાગ્યા. અતિ કઠોર અત્યાચાર કરી. પુષ્કળ પીડા આપી, તેઓએ પુરવાસીના ધનરત્ન લુટી લીધાં. તેઓના પૈશાચીક પ્રપીડને નગરમાં હાહાકાર ધ્વની થઈ રહ્યો. પીડા પામેલ પુરવાસીઓ, દાવદગ્ધ હરણની જેમ પ્રાણ ભયે ચારે તરફ પલાયન કરવા લાગ્યા. પણ પલાયન કરી ક્યાં જવું ! તેઓનું રક્ષણ કોણ કરે ! રક્ષણ કરનાર કોઈ રહ્યું નહિ. સઘળા લોકો આજ રૂપાઈ વિનાના થઈ ગયા. સઘળાઓ પોતાના

*દુર્જિત નાદિરશાહે ભારતવર્ષનું બહુ ધન લૂંટી ક્યું. મહાત્મા રોડ સાહેબ કહે છે જે નમદ રૂપિયા અને સોના રૂપાં મેલી મણી વીગેર નળી એકંદર ચાર્જ કરોડ રૂપિયા લે લઈ ગયા.

રક્ષણ માટે અહિં તહિં ભમવા લાગ્યા. તે અત્યાચારીઓના જીલ્લમનો કોઈ પ્રતિ-
રોધ કરી શક્યું નહિ. બેનશીખ પ્રજા, પલાયન કરી ગઈ પણ તેનું રક્ષણ થયું
નહિ. તે પિશાચો તેઓની પછવાડે દોડવા લાગ્યા. દોડીને તેઓ તેઓની પાસેનો
ખોરાક પણ લઈ લેવા લાગ્યા, તેઓની પ્રાણપત્તિ ઉપર ધર્મ ભ્રષ્ટતાનો જીલ્લમ
થવા લાગ્યો. દીલ્લી નગરીમાં આજ પ્રલયકાળ થઈ ગયો. નગરમાં જે ઊંચી પદવી
વાળા હતા તેઓનાં સંપૂર્ણ અપમાન થવા લાગ્યાં. દુકામાં પોતાની પત્નીઓને
પ્રથમ મારી નાંખી આત્મહત્યા કર્યા શિવાય તેઓનો બીજો ઉપાય નહોતો. આ
ભયંકર કાળમાં એવી જનશ્રુતિ ચાલી “ રાક્ષસ નાદિરશાહ હણાયો ” એક ક્ષણ
તે જનશ્રુતિ આખા દીલ્લી નગરમાં પ્રસરી. જોતાજોતામાં પુરવાસીઓ, ખુદી તલ-
વાર હાથમાં લઈ ઉન્મતની જેમ અહીં તહીં દોડી પારસીઓ ઉપર હુમલો
કરી પડ્યા. સંઘળાઓ તેઓનો સંહાર કરવા લાગ્યા. તે સમયે બન્ને દળમાં
ધોર સંઘર્ષ થયો. નગરવાસીઓનાં અને પારસીઓના શબથી દિલ્લી નગરી ભરાઈ
ગઈ. લોહીના પ્રવાહથી મહોલ્લાના રસ્તા સરીચામ રસ્તા ભીંજાઈ ગયા. થોડા
સમયમાં તે સમચાર નાદિરશાહના કાને પહોંચ્યા. દુરાચાર એક મસ્જીદના મથાળે
ચડી નિરૂત્સાહવાળી સૈનીકોને ઉત્સાહિત કરી, નગરના બાળક વૃદ્ધ વીગેરેને મારી
નાંખવા તેણે હુકમ આપ્યો. એ કઠોર હુકમ થયો કે તુરંત નાદિરશાહના
સૈનીકોએ ભયંકર મૂર્તિ ધારણ કરી. તેઓ નગરના દ્વારે દ્વારે ભમી સંઘળાનો
સંહાર કરવા લાગ્યા.

અતિ નાદે, સઘળી નગરી પ્રતિધ્વનિત થઈ નગરના રસ્તાઓમાં શોણિતનો
પ્રવાહ વહેવા લાગ્યો. આજ દિલ્લી નગર, ભયંકર સ્મશાન જેવું થઈ ગયું.

આવા ભયાનક સમયમાં નાદિરશાહે, પાખંડ સૈદ્ધાંતમાં દીવાનને હુકમ
આપ્યો. જે “ તારી જે ધન સંપત્તિ હોય તેની એક તાળિકા બનાવી લાવ ,, તે
યથાર્થ તાળિકા જોવાને હું ચાહુ છું ” એ તાળિકા મને નહિ મળે તો તારૂં શીરચ્છે-
દન થાશે, એવો કઠોર હુકમ સાંભળી હુવૃત્ત સૈદ્ધાંતમાં, ચારેતરફ અધકાર ભાળવા
લાગ્યો. તેની સઘળી આશા ટુટી પડી. મદમત્ત થઈ દુરાચાર સૈદ્ધાંતમાં, પોતાના
પગમાં પોતાના હાથે કુવાડો માર્યો. આજ સૈદ્ધાંતમાંનાં જ્ઞાન નયન ઉઘડી ગયાં.
આજ તેને સંપૂર્ણ ભાન આવ્યું જે નાદિરશાહને પોતે બોલાવી, પોતે પોતા
નો સર્વ નાશ કર્યો. જે દિશા તરફ તે જોતો હતો તે દિશા તરફથી વિ-
ભીષિકાની મૂર્તિ તેની નજરે આવતી હતી. આવા દારૂણ દુઃખમાંથી બચવા
બેનશીખ સૈદ્ધાંતમાં વિષપાન કર્યું. તેણે તેમ કરી આત્મહત્યા કરી. દિવાન
રાક્ષ મીજલીસરાવે પણ અત્યંત દુઃખમાંથી બચવાને રસ્તો પકડ્યો. નાદિરશાહ
ભારતવર્ષનું સર્વસ્વ હરી લઈ વસંત કાળે, સ્મશાન જેવી દિલ્લી નગરીને

છોડી પોતાના દેશ તરફ ચાલ્યો. સમ્રાટ સાથે થયેલા સંધિના અનુસાર કાબુલ, ઠઠા, સિંધ, મુલતાન વીગેરે સઘળા પશ્ચિમ રાજ્યનો નાદિરશાહ ધણી થયો અને તે પ્રદેશોને તેણે ઇસ્લામના અંતર્ગત કરી દીધા. ભારતવર્ષના એક ઇતિહાસ પ્રણેતાએ, તે સમયની અવસ્થા બાબત નીચે પ્રમાણે વિવરણ આપ્યું છે. તેણે કહેલ છે જે “ હિંદુસ્તાનના અધિવાસીઓ, તે સમયે ” પોતાના રક્ષણ માટે વિચાર કરવા લાગ્યા. જે આશામી કેવળ સ્વાર્થપરતાની પરિચેષ્ટા કરતો હતો તે આશામી પોતાના માનવ ભાઈના દુઃખમાં સહાનુભૂતિ પ્રકાશ કરતો નહિ. સ્વાર્થપરતા, આત્મધર્મ અને પરધર્મનો પરમ અંતરાય છે. નાદિરશાહના અભિમાન કાળે, ભારતવર્ષના સઘળા લોકોને, સ્વાર્થપરતાને શરણે ગયા તે નૈતિક બળના અપકર્ષથી ભારતવાસીઓ જે ધર્મ બળ હીન થઈ ગયા છે તે ધર્મ બળ હવે તેઓ મેળવી શકશે કે નહિ તેનું અનુમાન કરવું પણ દૂધ્ધર થઈ પડ્યું છે ટુંકામાં સુખ અને સ્વતંત્રતા મધુરાઆસ્વાદનથી તેઓ તે કાળથી વંચિત થઈ ગયા.

આવા સંહાર કાળમાં ભારતીય રજપુત જાતિએ પોતાના પ્રાચીન રાજ્ય ખોયાં નહોતાં. ઇસલામના છસો વર્ષના શાસન કાળમાં મારવાડ રાજે અને અંબર રાજે સામાન્ય સામાન્ય પ્રદેશ, પોતાના રાજ્યમાં લેળવી પોતાના રાજ્યની હદ વધારી હતી. તેસઘળા પ્રદેશના રાજાઓ હાલ ખ્રીડીશસિંહની સાથે સખ્ય ભાવ રાખી સ્વાધીનતાનો સંલોગ કરે છે. ખ્રીસ્તીય દશમ સતાબ્દીમાં જ્યારે પ્રચંડવીર દુર્ધર્ષ મહમદ ગીઝનીએ મેવાડ ભુમી ઉપર હુમલો કર્યો. તે સમયે તેની ચતુરસીમા જેટલી વિસ્તૃત હતી તેટલી આજના સમયે વિસ્તૃત છે અગર જોકે ખુંદી, આબુ, ઇડર, દેવળ વગેરે કેટલાંક મહારાજ્ય મેવાડના રાણાના હાથમાંથી ખસી ગયાં તોપણ તેનું પ્રાચીન રાજ્ય પુણ્યવિયવે હાલ વિરાજીત છે. પશ્ચિમ દિશામાં, ગદવાર પ્રદેશની ઉર્વર ભુમિ મેવાડના પ્રાકૃતિક સીમા બંધન આશવઙ્ગી શેઠમાળાને ઓળંગી અવનત મસ્તકે રાણાની પ્રભુતાના કીરતનમ આશજીત છે. પ્રશસ્ત હૃદય ચંબડ નહ, તેનો પુર્વ પ્રાંત વિધોત કરી સૂર્યવંશીય મહારાજ કનકસેનના વંશધરોના અધઃપાતનો શોચનીય વ્રતાંત દુરની ભાગીરથી ને કહેવા દોડે છે, ઉતરમાં ક્ષીરી નદી, અજમેર અને મેવાડની વચ્ચેમાં રહી વહી જાય છે, દક્ષિણે માલવ રાજ્ય, મરાઠાના પ્રપીડને બીલકુલ દીન થઈ ગયેલો હતો.

એ ચતુર્સિમાબદ્ધ પ્રદેશની દ્રાધિમાં એકસો ચાલીશ માઈલ અને અણિમા એકસો ત્રીશ માઈલ, તેમાં દશ હજાર નગરો અને ગામડા વિરાજીત મેવાડભૂમિ રત્નગર્ભ, તેના ક્ષેત્રે અતિશય ઉર્વર, તેની કૃષક મંડળી કૃષિકાર્યમાં પારંગત અને વણિગૃહ વાણિજ્યમાં સતત અભિનિવિષ્ટ એ કાર્ય કુશળ પ્રજાદ્વારાએ મેવા-

ડની પ્રતિવર્ષ દશ કોટી રૂપિયાની પેદાશ હતી. અતિભક્ત અનુરક્ત સામંતો હૃદય શોભિત આપી, મેવાડને શત્રુના આક્રમણમાંથી બચાવતા હતા. હવે દુર્ધર્ષ મહારાષ્ટ્રીય લોકોના કઠોર આક્રમણ પ્રભાવે. પચાસ વર્ષમાં મેવાડની જે શોચનીય દુર્દશા થઈ તેનું અમે ક્રમે વર્ણન કરશું.

જે દિવસે, સમ્રાટ મહમદશાહે, દુષ્ટ બુદ્ધિ અને કુચકી મંત્રીઓની મંત્રણા ઉપર ભરસો અને આધાર રાખી પોતાના રાજસ્વનો ચોથો ભાગ મરાઠા લોકોને પણ સ્વરૂપ આપી દીધો, તે દિવસે રાજસ્થાન ક્ષેત્રમાં દુર્ધર્ષ મરાઠાની પ્રભુતાનો માર્ગ સાફ અને નિષ્કંટક થયો. ઇ. સ. ૧૭૩૫માં એ ઘટના બની. રાજસ્થાન મોગલ સમ્રાટના શાસનને આધીન હતું, જ્યારે મરાઠાઓએ સમ્રાટ પાસેથી ચોથ લીધી ત્યારે મોગલ સામ્રાજ્યાધીન રાજ્યો પાસેથી પણ તેઓ ચોથ લઈ શકે. મરાઠાઓ જયશીલ હતા. તેઓ જેની વિરૂધ્ધે પોતાની પ્રચંડ સેના ચલાવતા હતા. તે કૃતાંજળી પુટે તેઓના ચરણમાં પડી ચોથ આપવાનું કબુલ કરતો.

વિજયોન્મન મહારાષ્ટ્રીય લોકોએ પીએ પીએ વિજય મેળવ્યો. જેથી રાજપુતોના મનમાં મોટી ચિંતા પેદા થઈ. ચિંતામાં પડી તેઓ ફરીને એકતાસૂત્રે બંધાયા. રાણા જગતસિંહે મારવાડના ઉત્તરાધિકારી વિજયસિંહના હાથમાં પોતાની પુત્રીને આપી, તે એકતાની પ્રાણ પ્રતિષ્ઠા કરી, વળી મારવાડ અને અમરના રાજ્યો વચ્ચે જે ઘોર વિષંવાદ ચાલતો હતો તે દૂર થઈ ગયો, તે બંને રાજ્ય એક થઈ ગયા. ઉદયપુરના સભા પ્રાંગણમાં, તે એકના બંધન સંસાધિત થયું. પણ તે એકતા બંધનથી લોકોનો ઉપકાર થયો નહિ. પરસ્પરના વિક્રેષભાવે, તે એકતા બંધન તોડી નાંખ્યું.

માળવ પ્રદેશને હસ્તગત કરી દુર્ધર્ષ મરાઠાઓએ, ત્યાંથી ચોથ લીધી. ત્યાંથી બાહુરાવ દળસાથે મેવાડ રાજ્યમાં આવ્યો. તેના આગમનની વાત સાંભળી મેવાડભૂમિ વિષમ ભયે વ્યાકુલિત થઈ ગઈ. રાણાએ તેની સાથે મુલાકાત લેવાની અનિચ્છાએ, સાલંખ્રા સરદારને અને પોતાના પ્રધાન મંત્રી વિહારીદાસને દૃઢ તરીકે બાહુરાવ પાસે મોકલ્યા. બાહુરાવને કેવી રીતે ગ્રહણ કરવો, તેને કેવું આસન આપવું એ બાબતમાં રાજસભામાં ભારે તર્કવિતર્ક ચાલ્યા. છેવટે એવું નિશ્ચિત થયું જે સિંહાસનના સંમુખ ભાગે બુનેરા રાજના બરોબર આસને, બાહુરાવ બેસે. તે પ્રમાણે બાહુરાવને સનમાન મળ્યું. થોડા સમયમાં બંને પક્ષ વચ્ચે એક સંધી સ્થપાયો. તે સંધિના અનુસારે મુકરર થયું જે રાણા બાહુરાવને એક નિર્દિષ્ટ કર આપે. *

* રાણાએ ૧૬૦૦૦૦ રૂપિયા કર સ્વરૂપે બાહુરાવને પ્રતિવર્ષ આપવા ફરિયાદ કરી. તે રૂપિયા લોકોને સિંધીઆઓ પુઆરની વચ્ચે સમાન ભાગે વહેંચાતા હતા.

રજપુતોની અનેકતા જોઈ મરાઠા લોકો રાજસ્થાન ઉપર પાછા આવ્યા. રાણા અમરસિંહે, અંબર રાજપુત જયસિંહના કરમાં પોતાની પુત્રીને આપી. અંબરરાજાને પ્રતિજ્ઞાસૂત્રે બાંધ્યો હતો જે એ શુભ સંમિલનનું જે કૃણ ઉત્પન્ન થાય, તેને અગ્રજસ્વતા આપવી. એ વિવાહનો કૃણ સ્વરૂપ મધુસિંહ પેદા થયો. જીલમગાર નાદિરશાહના સર્વનાશકર અભિયાન પછી બેવર્ષે તેનો જેટ તનય ઇશ્વરીસિંહ અંબરના સિંહાસને અભિષિક્ત થયો, પણ એક જોરાવર રજપુત સંપ્રદાયે અંબરરાજની પૂર્વ પ્રતિજ્ઞાના અનુસારે રાણાના ભાણેજ મધુસિંહને સિંહાસને બેસારવાનો ઠરાવ કર્યો, કાચમના ઉત્તરાધિકારીત્વ વિધિનો અભિચાર કરી નાના મધુસિંહને રાજસિંહાસને બેસારવા રાણાની ઇચ્છા પહેલેથી હતી કે નહિ તે કહી શકાતું નથી. ઈશ્વરીસિંહે પાંચ વર્ષ રાજ્ય કર્યું. તે અરસામાં ત્રણવાર ઇશ્વરીસિંહ દુરાની લોકોના હુમલાનો પ્રતિરોધ કરવા શતલજ નદીના કાંઠા ઉપર ગયો હતો. એ વિચરણુ અંબરરાજના ઇતિહાસને નીસબત ધરાવતું છે. એટલે આ સ્થળે તેનું અનુશીલન કરવું સંપૂર્ણ અયોગ્ય છે.

ભાણેજ મધુસિંહના સ્વાર્થના માટે તેને સાથે લઈ રાણો લશ્કર લઈ મધુસિંહની સામે ઉતર્યો. થોડા સમયમાં બંને લશ્કર વચ્ચે સંગ્રામ મચ્યો, પણ શીશોદીય વીરો, ઇશ્વરીસિંહને હરાવવા જતાં પોતે હારી ગયા. તેનું કારણ એટલુંજ કે તે યુદ્ધમાં પ્રથમથીજ તેઓનું હૃદય ઉત્સાહિત નહોતું, અન્યાય પક્ષને આધાર આપવા, તેઓની સંપૂર્ણ ખુશી નહોતી. રાણાના સૈનિકો યુદ્ધમાં પરાજય પામી ચારે દિશા તરફ પલાયન કરી ગયા. એવી રીતના પરાજયથી રાણો બીલકુલ ન્યથિત થયો.

ખુદી અને કોટાના હારવંશીય રજપુતોએ, ગત યુદ્ધમાં રાણાને મદદ આપી હતી. તે માટે તેઓને ઉપયુક્ત શાસ્ત્રિ આપવા આપાણ સિંધીઆની મદદ મેળવી. તેણે તેઓના ઉપર હુલ્લો કર્યો. હારરાજે તે હુલ્લાનો મોટા વીરત્વે પ્રતિરોધ કર્યો. તે યુદ્ધમાં આપાણ સિંધીઆનો એક હાથ કપાઈ ગયો. બંને રાજાઓને સિંધીઆને કર આપવાની ફરજ પડી. અભિતપ્ત રાણા જગતસિંહે, શોચનીય પરાજયનો બદલો લેવા મુલહરરાવ હોલકરની મદદ માંગી. રાણાએ હોલકર પાસે એવી પ્રતિજ્ઞા લીધી જે “ જે હોલકર ઇશ્વરીસિંહને સિંહાસનચ્યુત કરી શકે તો રાણો હોલકરને ચોસઠ લાખ રૂપિયા આપે, જે દિવસે રાણા જગતસિંહે, એ પ્રતિજ્ઞાપત્રમાં સહી કરી તે દિવસે મહારાષ્ટ્રીય લોકોની પ્રભુતા રાજસ્થાનમાં દ્રઢ થઈ. રાણાના પ્રતિજ્ઞાના પત્રના સમાચાર ઇશ્વરીસિંહના કાને પહોંચ્યા. પોતાની પદચ્યુતિ અને અપમાન અનિવાર્ય બાણી, બેનશીબ ઇશ્વરીસિંહ વિષપાન કરી મરણ પામ્યો. ત્યાર પછી મધુસિંહ અંબરના સિંહાસને બેઠો. સુચતુર હોલકરે, પોતાની રક્ત મેળવી મહારાષ્ટ્રીય વિજય

પતાકા રાજસ્થાનના ક્ષેત્રમાં દ્રઢ રીતે સ્થાપી.

જે આશામી આશા વિમૂઢ છે. તે પોતાના અભાવને જાણી શકતો નથી. જાણી શકે પણ તે પ્રપૂરણ કરવા તે ચેષ્ટા કરતો નથી. તે કોઈ રીતનું અભીષ્ટ સાધન કરી શકતો નથી. તેનું જીવન વિંટબણામય છે. યુરોપ મહિષી રોમનો એક દિવસ અધઃપાત થયો. એક દિવસ તેના વિંચવિજયી પુત્રોના ચરણમાં દાસ્તવ શૃંખલા પડી. પણ તે રોમ ફરી ઉઠ્યું. કેવળ પોતાના આશા મુગ્ધ પુત્રોની અનંત ઉદ્યોગિતાના પ્રભાવે તે ફરી ઉઠ્યું તેના આશામુગ્ધ પુત્રોએ તેઓના પ્રકૃત અભાવ જાણ્યો, તેઓએ જાણ્યું તેઓ, તે ઇટાલીય નથી. જે ઇટાલીય લોકોના પ્રચંડ પ્રતાપે એકવાર આખું જગત કંપિત હતું તે ઇટાલીઓ સ્વાધીનતાચ્યુત અને શત્રુ દલિત હતા. તેઓ પ્રચંડ પ્રતાપશાળી આસ્ટ્રીયનના દાસ, તેઓ સ્વાધીનતાનો અભાવ સમજ્યા. તે અભાવનું પ્રપૂરણ કરવા તેઓએ ચેષ્ટા કરી, છેવટે ઉદ્યોગિતા અને ઉદ્યમ શીલતાની મદદે તેઓ પોતાની ચેષ્ટા સફળ કરવા શક્તિવાળા થયા. તેઓએ આસ્ટ્રીયનદાસત્વશૃંખલા તોડી ભૂમધ્ય સાગરમાં નાંખી દીધી. તેઓએ જનની જન્મભૂમિના મસ્તકે સ્વાધીનતાનો તાજ પહેરાવી દીધો. ઇટાલી સ્વાધીન થયું. પણ તે સ્વાધીનતા અને હાલની સ્વાધીનતામાં અધિક પ્રભેદ. તે સ્વાધીનતાનો જવલંત પ્રતાપ એકવાર સઘળા જગતમાં વ્યાપી ગયો હતો. પણ હાલની ઇટાલીની સ્વાધીનતા કેવળ આદ્ય પર્વતનાં કોટની અંદરની ભૂમિમાં વ્યાપિ છે. ઇટાલી ભાગ્યગગને અગર જે કે ફરી સ્વાધીનતાનો સૂર્ય ઉગ્યો ખરો, પણ તે સૂર્ય આ સૂર્ય નહિ. એ માટે બોલું છું જે જે દીન એક વાર ગયો તે ફરી આવશે તો આ વિશ્વજનીત નિયમના તાબે થઈ ભારત વર્ષ અધઃપાતમાં આવી ગયું, તે નૈસર્ગિક વિશ્વજનીન નિયમની સાર્થકતા કરતા માટે પ્રથમ પ્રતાપસિંહના સિંહાસને અપદાર્થહીન જીવન ક્ષીતય પ્રતાપસિંહ બેઠો. હાય ! જગતમાં સઘળું અસ્થિર.

ઇ. સ, ૧૭૫૨માં દ્વિતીય પ્રતાપસિંહ મેવાડની ગાદીએ બેઠો. જે ગૌરવ મય પવિત્ર નામ ધારણ કરી તે ભયરંગ ભૂમિમાં પેઠો હતો. તે સાંભળી તે પાતઃસ્મરણીય સંન્યાસી શ્રેષ્ઠ મહાત્મા પ્રથમ પ્રતાપસિંહ યાદ આવે છે. પણ ઇતિહાસ મુક્ત કંઠે, બોલી ઉઠે છે. “ આ પ્રતાપસિંહ તે વીર શ્રેષ્ઠ સ્વભાવિ પ્રેમિક પ્રતાપસિંહ નહિ, આનો અકર્મક્ય અપદાર્થ હીન જીવન દ્વિતીય પ્રતાપસિંહ. આતો “પ્રતાપ” નામનો સ્વર્ગીયમાન વિનાશ કરવા પૃથ્વી ઉપર આવ ત્યે છે. તેના રાજ્યકાળમાં ખાસ વર્ણનીય ઘટના ઘટી નથી, તેણે ત્રણ વર્ષ રાજ્યસિંહાસન રોક્યું તે ત્રણ વર્ષમાં દુર્ધર્ષ મરાઠાઓએ મેવાડ ઉપર હુમલો કરી ત્રણર કર લીધો હતો પ્રતાપસિંહ અંખરના રાજા જયસિંહની

કન્યાને પરણ્યો હતો. તે કન્યાના પેટે રાજસિંહ નામે એક પુત્ર પેદા થયો. તે રાજસિંહ દ્વિતીય પ્રતાપસિંહ પછી મેવાડના સિંહાસને બેઠો.

જે વીરવર રાજસિંહ, નિર્વાણાન્મુખ ક્ષત્રીય વીર્યાનિર્જન કરીવાર સળગાવી દીધો હતો. જેના પ્રચંડ પ્રતાપ પ્રભાવે એકવાર દુર્ધર્ષ આરંગજેનું સિંહાસન કંપ્યું હતું આજ તેજ પવિત્ર નામવાળો એક અપદાર્થ રાજા મેવાડના સિંહાસને બેઠો. દુકામાં તે રાજસિંહના મહનીય નામનો સંપૂર્ણ અયોગ્ય પુરૂષ હતો, દ્વિતીય રાજસિંહ સાતવર્ષ રાજ્ય કર્યું. તેના શાસનકાળમાં દુર્દાંત મરાઠાઓએ સાતવાર મેવાડ ઉપર હુમલો * કર્યો.

મરાઠા લોકોના દારૂણ પ્રતીડનથી રજપુતો ઘણા કાળ પીડાયલા રહ્યા. છેવટે ઇ. સ. ૧૮૧૭ ના સંધિસૂત્રે બંધાઈ પરમ કારણિક શ્રીદીપસિંહના શીતળ આશ્રય નીચે તેઓ પરમ મુખે કાળ કહાઠવા લાગ્યા.

અઠાર વર્ષનું અયોગ્ય રાજશાસન ચલાવી રાણા જગતસિંહ સંવત ૧૮૦૬ (ઇ. સ. ૧૭૫૨) માં આ લોકનો ત્યાગ કરી પરલોકવાસ કર્યો. તે વીરવર આપ્પા રાઓળના પવિત્ર સિંહાસને શિશોદીયકુળનો સંપૂર્ણ અયોગ્ય નૃપતિ હતો, હસ્તિયુદ્ધ જોઈ તે પોતાનો સમય વ્યર્થ રીતે ગુમાવતો હતો - તે એવી રીતની કીડાને અધિક ઉપયોગી માનતો હતો. પણ એક વિષયમાં તેની ગુણશાળિતાનો સારો પરિચય જોવામાં આવે છે. પોતાના પૂર્વજોની જેમ જગતસિંહ શિષ્યશાસના ઉત્કર્ષના સાધન માટે પોતાની પ્રજાને ઉત્સાહિત કરતો હતો. તેણે ઉદયપુરના મહેલને અનેક પરિમાણે સુધાર્યો અને વધાર્યો. વર્ગી પેશાલા સરોવરના ક્ષીપોની સુંદરતા વધારવા વીશલાખ રૂપિયા ખર્ચ્યા.

* તે ત્રણવારના હુમલામાં જુદા જુદા સમયે જુદા જુદા ત્રણ અધિનાયક સંચાલન કરી અને રઘુનાથરાવના નીચે મરાઠા લોકો મેવાડમાં આવ્યા.

રાણાએ પંચોળી વિહારીદાસને જે સવળા પત્ર લખ્યા છે. તેમાંથી હસ્તિકીડાની તેની આસક્તિનો પરિચય માત્રમ પડે છે.

પંચદશ અધ્યાય.

રાણેા દ્વિતીય પ્રતાપસિંહ, રાણેા દ્વિતીય રાજસિંહ, રાણેા અરિસિંહ, હાલકરે કરેલું મેવાડનું આક્રમણ અને કરાદાન, રાણાને પદચ્યુત કરવાં વિદ્રોહાચરણ, વિદ્રોહી સરદારોએ કરેલું એક અપનૃપતિનું નિર્વાચન, કોટાનો જલમસિંહ, સિંધીયા સાથે અપનૃપતિનું એકતા બંધન, તેઓના એકત્રિત સેનાદળ તરફનું રાણાનું આક્રમણ, તેનો પરાજય, સિંધીયાએ કરેલ મેવાડનું આક્રમણ અને ઉદયપુરનો અવરોધ, રાણાએ કરેલ અમરચંદનો મંત્રીપદે અભિષેક, અમરચંદની તેજસ્વીતા, સિંધીયા સાથે સંધિબંધન, સિંધીયાનું પ્રસ્થાન, મેવાડનો રાજ્ય ક્ષય, વિદ્રોહી સરદારોનો રાજ્યવશ્યતા સ્વીકાર, મદવાર જનપદની ક્ષતિ, રાણાનો ગુપ્તવધ, રાણા હમીરનું સિંહાસનારોહણ, રાજમાતા અને અમર વચ્ચેનો વિવાદ, અમરનું મહચ્ચરિત, મરણ અને ચરિત્ર વર્ણન, મેવાડ રાજ્યની ક્ષય પ્રાપ્તિ.

વસંતય છે દિવસ આવે છે. પણ જે દિવસ ગયો છે. તે દિવસ ફરી આવતો નથી, જે શારદીય પૂર્ણ ચંદ્રના મધુર હાસ્યનો આપણે એક વાર આનંદ ઉપલોગ લીધો. તે પૂર્ણ ચંદ્ર ફરી અનેકવાર જોવામાં આવ્યો, અનેકવાર તેની જ્યોત્સનાનો ઉપલોગ લીધો, પણ જે ચંદ્ર પહેલાં જોયો તે ચંદ્ર તો સદાકાળને માટે ગયો. તે ચંદ્રને ફરી આપણે જોયાનહિ, તેને ફરી જોયો નહિ, તેનું કારણ એટલું કે તેનો તે દિવસ ફરી આવ્યો નહિ, ફરી આવશે એવી પણ આશા રખાતી નથી. પણ જ્યાંસુધી જીવ હોય ત્યાંસુધી જીવન તોષિણી આશાને કોઈ છોડી શકે છે ! માનવ આશામુગ્ધ છે, આશાજ આ ક્ષણ ભંજુર જીવન પ્રસૂતનું વૃંત છે. એકવાર તે વૃંત ખસી પડે તો જીવન પ્રસૂત અનંત કાળ સાગરમાં ખસી પડે છે. આશા માનવની પ્રધાન નિયંત્રી છે. પણ અભાવ આશાનો ઉત્પાદક છે, જેને અભાવ નથી, તેને આશા નથી. તેનું જીવન જડ અને ઉત્સાહહીન

છે, અભાવ આશાનો ઉત્પાદક ખરો પણ તે આશામાંથી વળી અભાવનું પ્રકૃત જ્ઞાન ઉત્પાદિત થાય છે.

તેઓના નૃશંસાચરણે મેવાડનો અંતઃસાર સુન્ય થઈ ગયો. મેવાડનો રાજ અર્થરહિત થઈ ગયો. તેણે રાઠોડ કુમારી સાથે વિવાહ કર્યો, દ્વિતીય રાજસિંહના પરલોકવાસ ઉપર મેવાડનો ચિરંતન ઉતરાધિકારિત્વ નિયમનો સંપૂર્ણ વ્યભીચાર થયો, ત્યારપછી તેનો કાકો રાજસિંહાસને બેઠો, તેનું નામ અરિસિંહ ઇ. સ. ૧૭૬૨ [સં, ૧૮૧૮] માં અરિસિંહ પોતાના ભત્રીજાના સિંહાસને બેઠો. તે અત્યંત ક્રોધન સ્વભાવ હતો. જગતસિંહના ચપળત્વે અને પ્રતાપસિંહ તથા રાજસિંહના અકર્મ-ભયત્વે મેવાડ રાજ્યની દીનાવસ્થા તો થઈ ગઈ હતી. તેમાં હાલના રાણાના ક્રોધન સ્વભાવથી અને અદમ્યપ્રકૃતિથી મેવાડમાં એક મહાન અનર્થ થઈ પડ્યો, તે મહાન અનર્થથી રાજ્યમાં વિશુંખલા થઈ ગઈ, જેથી કરી મેવાડને અર્થનું નુકશાન થયું પણ મેવાડની હદને કાંઈ હાનિ પહોંચી નહિ. પંચોળી મંત્રીઓની ચતુરતાથી અને સેતારારાજની દૃઢભક્તિથી મેવાડની ચતુર્દિશાની સીમામાં નુકશાન નહોતું. મેવાડના સરદારોએ વિદ્રોહ કરી, પ્રતાપસિંહને પદચ્યુત કરી તેના દેકાણે તેના કાકા નાથજીને સિંહાસને બેસારવા નિશ્ચય કર્યો. તે વિદ્રોહ બંધ પાડવાને હુકાંત હોલકર મુલહરરાવ આવ્યો, મહારાષ્ટ્ર રીતિને અનુસરી ચતુર હોલકરે મેવાડનો કેટલોક પ્રદેશ હસ્તગત કર્યો.

તેજસ્વી રજપુતોએ, પોતાના રાજાને મરાઠાની સામે થવામાં સંપૂર્ણ અસમર્થ જોઈ તેને પદચ્યુત કરવા મહેનત કરી, મેવાડની કાયમની ઉતરાધિકારિત્વ પ્રથાનો વ્યભીચાર થવાથી મેવાડનું અનિષ્ઠ થયું. મેવાડના રાજસિંહાસને બેસવાનું સામર્થ્ય અને સત્ત્વ અરિસિંહમાં નહોતું. ઘણા ખરા સરદારો તેની ઉપર ઘણાની નજરે જોતા હતા. અરિસિંહ ગુઢ સ્વભાવનો હતો. તેનામાં રાજ્ય યોગ્ય ગુણ નહોતો. અરિસિંહને પદચ્યુત કરવા સરદારોએ પ્રયત્ન કર્યો. રતનસિંહ રાજ્યસિંહાસનનો ખરો અધિકારી છે એમ તેઓએ ઘોષણા કરી.

દ્વિપ્રાગોત્રમાં પેદા થયેલ વંસતપાળ નામનો એક આશામી, અપનૃપતિનો દીવાન નીમાયો, ખ્રીસ્તીય ખારમા સૈકામાં તે આશામીનો પૂર્વ પુરૂષ દિલ્લીનગરીમાંથી સમરકેસરી સમરસિંહની સાથે મેવાડમાં આવ્યો. તેની અગાઉ તે ભારતવર્ષના શેષ ચક્રવર્તી રાજા પૃથ્વીરાજની સભામાં એક ઉંચી પદવીએ હતો. મેવાડના સરદારોએ અરિસિંહની પદચ્યુતિ માટે સિંધીયાની સહાય માંગી, અરિસિંહની પદચ્યુતિના બદલામાં તેઓએ પચીશલાખ રૂપિયા આપવાનો ઠરાવ કર્યો.

મેવાડના આ પ્રચંડ વિપ્લવકાળે એક પ્રચંડ રજપુત વીર રાજસ્થાનની રંગ ભૂમિમાં પેદા થયો, તેનું નામ જલમસિંહ, જલમસિંહે રાજસ્થાનમાં જે અદ્ભૂત

વ્યાપારનો અભિનય કયો છે. તે સાંભળી હરકોઈ માણસ તેના વીરત્વની પ્રશંસા કર્યા વિના રહે તેમ નથી, મેવાડ ક્ષેત્રમાંજ તેની રાજનીતિનું પ્રસકુરણ થયું, અગર જો કે આ સ્થળે તેની જીવનીની આલોચના અયોગ્ય છે, તોપણ મેવાડની રંગભૂમિમાં તેણે જે અલૌકિક કાર્ય કર્યાં છે. તેથી તેની આલોચના કરવી યોગ્ય છે.

મધુસિંહને અંબરના સિંહાસને ખેસારવા માટે ઇશ્વરીસિંહની સાથે રાણા જગતસિંહનો જે ભયંકર સંઘર્ષ થયો. તેણેજ જલમસિંહના ભાવી મહત્તની પચરિતનું દ્વાર ઉઘાડ્યું. તે સમયે તેનો પિતા કોટાના સાસન કતૃત્વે નિભાયો હતો. પ્રતીશોધ લેવા માટે ઇશ્વરીસિંહે સિંધીયા સાથે મળી જઈ જે સમયે કોટા રાજ્ય ઉપર હુમલો કર્યો. તે સમયે જલમસિંહનો બાપ જલમસિંહ સાથે કોટામાં રહેતો હતો. તે સમયે મહારાષ્ટ્રીય સેનાપતિઓ સાથે તેનો પ્રથમ વાર્તાલાપ થયો. તે આલાપ પરિચયથી તે મહારાષ્ટ્રીય લોકોનું નીતિ કૌશલ જાણી ગયો, અને તે નીતિના અનુસારે તેણે પચાશવર્ષ કામ કર્યું, તોપણ પોતાના રાજનો અનુગ્રહ ખોઈ જલમસિંહ કોટાથી દૂર થયો. છેવટે આશ્રય મેળવવા તે રાણાની પાસે આવ્યો. તેની જ્ઞાનબુદ્ધિ અને કાર્ય કુશળતા દેખી રાણાએ તેને પોતાની સરદાર-શ્રેણીમાં દાખલ કર્યો. તેને કેટલીક ભૂમિવૃત્તિ આપી, જલમસિંહના પરામર્શના અનુસારે મહારાષ્ટ્ર સેનાપતિ રઘુપૈગવાળા અને દોલામીયાં, પોતપોતાના દળ સાથે મેવાડમાં આવ્યા, રાણાએ પ્રાચીન મંત્રી પંચોળીને મંત્રીપદથી દૂર કરી ઉગ્રંજ મહેતાને મંત્રીપદે નીમ્યો. એ સમયે એટલે સંવત્ ૧૮૨૪ (ઇ. સ. ૧૭૬૮) માં માધોજી સિંધીયા ઉજ્જયિની નગરીમાં હતો. તેની મદદ મેળવાવની આશાએ મેવાડના સરદારે તેની પાસે ગયા. સહુથી પહેલાં રતનસિંહ તેની પાસે ગયો. રાણા અરિસિંહનો આડંબર નિરર્થક થયો.

રાણા અરિસિંહને માધોજી સિંધીયાની સહાય ન મળી. છેવટે તે પોતાનું સેનાદળ લઈ તે અપનૃપતિના સમવેત બળને અટકાવવા આગળ વધ્યો. સાલંગ્રા સરદાર શાપુરરાજ. ખુનેવારરાજ, જલમસિંહ અને મહારાષ્ટ્રીય સેનિકો રાણાની મદદમાં ઉતર્યા, તેઓ મધ્યમાં એકઠા થઈ માધોજીની સેના ઉપર પ્રચંડ વેગે હુમલો કર્યો. જોતા જોતામાં બંને પક્ષ વચ્ચે ઘોર યુદ્ધ ચાલ્યું. રાણાના સેનાદળે અસીમ વિક્રમે, સામાવાળાના લશ્કરને વિત્રાસિત કરી દીધું. માધોજી અને તે અપનૃપતિ, પલાયન કરી ગયા. તેઓ ઉજ્જયિનીમાં આવ્યા. ત્યાં આવી તેઓ નવી સેના કસવાની ગોઠવણમાં રહ્યા. મોટી સેના ઉભી કરી તેઓ લડવાને ટટાર થયા. તેઓએ રજપુત સેના ઉપર હુમલો કર્યો. વિજયી રજપુતોએ વિજય મદે મત્ત થઈ જોયું નહિ, જે દુર્ઘર્ષ માધોજી તેઓને છોડે તેવો નથી. માધોજીનું રણસૂર્ય ભયંકરનાદે વાગી ઉડ્યું, રજપુતો અમકિત અને વિસ્મિત થયા, રાણાની સેના ઉપર માધોજી ભયંકર રીતે

પડ્યો. સાલુ'પ્રાપતિ, શાપુરપતિ, અને ખુનેવારપતિ રણક્ષેત્રમાં પડ્યા. જલમસિંહ પણ વિષમ રીતે જખમી થયો. તેનો ઘાટો રણક્ષેત્રઉપર કતલ થવાથી તે યુદ્ધસ્થળથી પલાયન કરી શક્યો નહિ, એટલે કે દુશ્મનોએ તેને કેદ કર્યો, દુશ્મનો તેની સાથે સંમાનથી વત્યા ત્ર્યંબકજી નામના પ્રસિદ્ધ સદાશય મહારાષ્ટ્રીય સરદારે તેની સાથે અત્યંત સદલાવ રાખ્યો. તે ત્ર્યંબકજી પ્રસિદ્ધ અંબકજીનો જન્મદાતા. પરાજીત અને અપમાનિત રજપુતો ઉદયપુરમાં પલાયન કરી ગયો.

વિજયી મહારાષ્ટ્ર લોકોએ થોડા સમયમાં મોટી સેના તૈયાર કરી ગિરિ-માર્ગમાં પેસી, ઉદયપુરનો ઘેરો ઘાલ્યો. રાણો નિરાશ થયો. રાણાના કોઈ મદદગાર રહ્યા નહિ. રાણા પાસે લડાઈની સામગ્રી નહિ. જે કેટલાક વીરો, તેના પક્ષમાં હતા. તેમાંથી ઘણા ખરા ક્ષિપ્રાતીરે યુદ્ધમાં પડ્યા. હવે રાણો શું કરે! એક માત્ર સાલુ'પ્રાનો ભીમસિંહ તેના પક્ષનો મદદગાર વીર હતો. રાણાએ નગરની રક્ષાનો ભાર તેના હાથમાં સોંપ્યો. સાલુ'પ્રા પતિ ભીમસિંહ નગર રક્ષણ માટે નીમાયો, વળી રાણાએ તેને સેના નાયકના હોદ્દા ઉપર નીમ્યો. વીરવર જયમલ્લના વંશધર રાડોડ બેદનોર પતિની સાથે સંકટકાળે રાજા અને નગરનું રક્ષણ કરવા ભયંકર કાર્યક્ષેત્રમાં તે ઉતર્યો. પણ માત્ર એક પુરૂષના કઠોર ઉદ્યમે અને અધ્યવસાયે સઘળી દિશાઓ જળવાઈ રહી. તે પુરૂષનું નામ અમરચંદ.

અમરચંદ ખારાયાએ વણિક કુળમાં જન્મ લીધો હતો. તે મેવાડના મંત્રીપદે નીમાયો હતો. તેના જેવા ડાહ્યા અને પારદર્શી મંત્રી, આ જગતમાં બે ચારજ મળી આવે તેમ છે. સ્વર્ગીય રાણાના શાસનકાળમાં મેવાડમાં જે મહા અનર્થ ઘટ્યો, તે મહા અનર્થને અમરચંદે તોડી નાંખ્યો. ટુંકામાં તે મેવાડનો એક સ્તંભ હતો. અરિસિંહના શાસન કાળમાં મેવાડના ઘોર અંતર્વિખલવના સમયમાં અમરચંદ પોતાના મંત્રીપદથી વિચ્યુત થયો હતો, જે દીવસથી તે પદચ્યુત થયો તે દીવસથી મેવાડમાં અનર્થ ઘટવા લાગ્યા. તે દીવસથી અસંખ્ય આફતો આરે દિશા તરફથી આવી મેવાડને ભય પમાડવા લાગી. સરદારો સાથે વિવાદ મંડાણો. મહારાષ્ટ્રીય લોકોએ ઉત્પીડન કરવું શરૂ કર્યું. તેના ઉપર વળી અરિસિંહનું રૂઢ આચરણ. એ સઘળા અનર્થો મેવાડમાં એકઠા થયા એ સઘળા અનર્થના વૃદ્ધિકાળે અમરચંદે વિશ્વાસ કર્યો જે હવે તેને મંત્રિનું પદ મળે તેમ નથી. અમરચંદ સ્વભાવથી પ્રચંડ હતો. અરિસિંહની જેમ તે અદમ્ય પ્રકૃતિવાળો હતો. તે દશ વર્ષે, પોતાનું કાર્ય છોડી ઘેર બેસી રહ્યો. તે દશ વર્ષમાં મેવાડ રાજ્યમાં પુષ્કળ ફેરફાર થયો. જે સઘળા સરદારો અરિસિંહનો પક્ષ છોડી, રતનસિંહના પક્ષમાં ગયા હતા. તે સરદારોના ઠેકાણે પગાર ખાનારા સેંધવ સૈનિ-

કો નીમાણા. તે સૈનિકોએ રાજ્યમાં અસંતોષનાં બીજ વાળ્યાં તેથી કરીને મેવાડનું વીરત્વ અને તેજસ્વિત્વ નાશ પામ્યું, કેટલાક સરદારો નિઃસંપર્ક રહી પોતાના કીડલાના દ્વાર બંધ કરી, પોતાના મુલકમાં રહેવા લાગ્યા. એ રીતે રાણાની આશા લોપ પામી તેનો પક્ષ નબળો થઈ પડ્યો. મેવાડની આવી દુર્દશામાં દૈવવસે અમરચંદ કાર્યક્ષેત્રમાં ઉતર્યો. ઉદયપુરને રક્ષણોપાયેગી કોટ કે ખાઈ કાંઈ નહોતું. તેનાથી થોડે દુર કાંક દક્ષિણમાં એકલિંગગડ નામનો એક ઉંચો શૈલકુટ હતો, તે શૈલકુટ ઉદયપુરનું પ્રધાન દ્વાર હતું તેને કોટથી સંજોગ કરી, તેના ઉપર તોપો ગોઠવી દેવાથી ઉદયપુરની સારી રક્ષા થાય તેમ હતું. રાણાએ તે કાર્ય કરવામાં ધ્યાન આપ્યું. એકલિંગગડ અસમતળ અને અત્યંત દુરારોહ હોવાથી રાણાના સઘળા પ્રયાસો નિષ્ફળ ગયા, એકવાર રાણા જાતે તે શૈલકુટ જોવાને ગયો. ત્યાં અમરચંદ સાથે તેની મુલાકાત થઈ તેનો અસંતોષ દૂર કરવા રાણાએ, પોતાની કસુર કમુલ કરી, અમરચંદે એકલિંગગડનો કોટ તૈયાર કર્યો. તેમાં તેણે તોપો મુકી દીધી.

દુર્દશિત માધાણ સિંધીયાએ, ઉદયપુરની ઉત્તર પૂર્વ અને દક્ષિણ દિશાને ગાઢ ઘેરો ઘાડ્યો. માત્ર દક્ષિણ દિશા તેના ઘેરામાંથી મુક્ત રહી. તે પશ્ચિમ દિશાએ ઘેરો નાંખી ન શક્યો તેનું કારણ એટલું કે તે દિશાએ ઉદયસાગરનું બહોળું પાણી તેને તેમ કરવાને અટકાવ કરનારું થઈ પડ્યું. એ પશ્ચિમ દિશા તરફથી પુરવાસીઓ આવવા જવાનો વ્યવહાર રાખતા હતા. ઉદયસાગરના ઉંડા જળમાં વહાણ ઉપર ખેસી ભીલ લોકો પુરવાસીઓનો જેટલો જોઈએ તેટલો ખોરાક પુરો પાડતા હતા. મેવાડના પ્રધાન સરદારોએ શત્રુ પક્ષનું અવલંબન કર્યું. રાણાની સૈંધવી સેના, પગાર ન મળવાથી ફરી ખેડી. તેઓએ રાણાના ગામને બાળી રાણાનું ઘેર અપમાન કર્યું. એકવાર રાણો પોતાના પ્રાસાદ ભવનમાં જાતો હતો એટલામાં તે સૈંધવી સૈનિકોએ તેનું કપડું પકડ્યું. તેઓના હસ્તથી છુટવા રાણાએ, પોતાનું કપડું જોરથી ખેંચ્યું, તેનું કપડું ફાટી ગયું. ફાટીગયેલ કપડા સાથે તે જનાનખાનામાં ગયો. રાણાની અવસ્થા પ્રતિદિન સંકટાપન્ન થઈ. તેણે ચારે દિશાએ વિપદ જોઈ, રધુદેવ નામનો રાણાનો એક ધાઈ ભાઈ હતો. તે ઝાલો સરદારનો ઉત્તરાધિકારી થઈ ઝાલા સરદારનો સંપતિ વિષય જોતો હતો. આ સંકટ કાળમાં તેણે રાણાને મંત્રણા આપી “ આપ ઉદયસાગરને ઓળંગી મંડળગઢમાં પલાયન કરી જાઓ ” પણ રાણાએ તેનો પરામર્શ ગ્રાહ્ય કર્યો નહિ. તેણે સાલુપ્રાસરદારને પુછ્યું, સરદારે જવાબ આપ્યો જે હાલ જે ઉપાય યોજશે તેથી અમંગળની સંભાવના છે, અમરચંદને ખોલાવો ” અમરચંદને ખોલાવ્યો, તે સંકટનો દુઃસહ ભાર તેના હસ્તમાં સોંપ્યો. તેણે કહ્યું “ આ દુઃસહ ભાર ગ્રહણ કરવાની કોઈની આકાંક્ષા હોય નહિ અને

મારી પણ આકાંક્ષા નથી. મહારાજને અવશ્ય વિદિત છે. કે મેવાડ રાજ્ય ઉપર કેટલી ઘોર આપતીઓ આવી પડી છે. વળી મોટી વિપત્તિઓ પડતી જાય છે. હવે એવી અસાધારણ આપતિઓ દૂર કરવા માટે ઉપાય યોજવા પડશે. ક્ષણકાળ મુંગો રહી અમરચંદ ફરી બોલ્યો “ વળી મારા ચરિતનો એક દોષ છે જે દોષ મહારાજ જાણે છે. જે દોષ એ છે જે મારું હૃદય કોઈના શાસન આધીન થાય નહિ. હું જ્યાં હઉં ત્યાં કતારી થઈને રહું. જે હું કડું તેના ઉપર બીજા કોઈની ખુદ્દિ ચાલવા દઉં નહિ. કોઈ મંત્રીને અને પરામર્ષ દાતાને હું ગણકારું નહિ. આપનો ખજાનો ખાલી. સૈનિકો વિદ્રોહી થયા. ખાદ્ય સામગ્રી ખરચાઈ ગઈ. એવી અવસ્થામાં આપ જો મારા ઉપર વિશ્વાસ રાખો તો હું કામ કરું. રાણાએ ભગવાન એકલિંગના શપથ ખાઈ કહ્યું, “ તમારી સઘળી વાસના પૂર્ણ થાશે. તમે જે બોલ્યા છો તે પાળવામાં આવશે. જે તમે ચાહશો તે હું આપીશ. નવી સેના સંગ્રહ કરી અમરચંદ શત્રુ ઉપર પડ્યો.

અપનૃપતિ રતનસિંહે રાણાની ખાસ જમીન હસ્તગત કરી ઉદયપુરના ઉપત્યકા પ્રદેશમાં પ્રવેશ કર્યો, પણ સિંધિયાને પ્રતિજ્ઞામાં કહેલા નાણા આપવાને તે અસમર્થ હોવાથી તે મહા સંકટમાં પડ્યો. ચતુર મહારાષ્ટ્રીયના પક્ષમાં એ અમૂલ્ય અવસર હતો. તેણે અમરચંદ સાથે સંધિનો પ્રસ્તાવ કર્યો. અને તેને કહી મોકલ્યું જે જો તેને તે સત્તરલાખ રૂપૈયા આપે તો તે રતનસિંહને છોડી દે, અમરે તે પ્રસ્તાવ કબુલ કર્યો. સંધિબંધનની તૈયારી થઈ. વળી સિંધિયાએ અમરને કહેવરાવ્યું જે વધારે બીજા વીશ લાખ રૂપૈયા હોય તો સંધિ થાય તેમ છે. એ વાત સાંભળી અમરસિંહનું શરીર કોષથી બળી ગયું. તેણે તે સંધિપત્ર ફાડી નાંખ્યું અને તેના કાકાને વિશ્વાસઘાતક મરાઠા પાસે મોકલ્યા.

વિપદ વૃદ્ધિની સાથે તેની સાહચરિકતા અને તેજસ્વિતા વૃદ્ધિ પામી. સૈંધ વિસૈન્ય વિશ્વસ્ત રજપુત સરદારો વીગેરેને એકઠા કરી તેણે તેઓને સઘળો વિષય સમજાવ્યો. તે એક મોટો સદ્વક્તા હતો. જે વાગ્મિતા, માનવના હૃદયના અંતસ્તણ ને સ્પર્ષ કરે. તે વાગ્મિતાથી અમરચંદ વિધિભૂત હતો. તેની તે વક્તતાએ સઘળા સૈનિકોને અને સરદારોને મત્ત કરી દીધા. તેનો ઉત્સાહ વધારવા તેણે તેઓને અનેક રત્નમંડિતહાર અને મોજિલક માળા આપી. જે અલંકારો ભંડારમાં નિરર્થક પડેલ હતાં. તેનાથી સૈંધવી સૈનિકોનાં અસંતોષનાં કારણ દૂર થયાં. તેઓ સહુ રાણાની પાસે સલાસ્થળે ગયા. રાજસભામાં જઈ તેઓનો અધિનાયક આદિલ બેગ ખીરગંભીર સ્વરે બોલ્યો, મહારાજ! અમે અનેક દિનથી આપનું નિમક ખાઈએ છીએ, અને આપના પશ્ચિમ રાજ્યપરિવારમાંથી અશેષ અનુગ્રહ પામીએ છીએ. આક્ષણે આપની પાસે શપથ લઈ કહેવા આવ્યા છીએ જે હવે અમે આપનો

ત્યાગ કરશું નહિ. આજ ઉદયપુરજ અમારી માતૃભૂમિ, ઉદયપુર સાથેજ અમારા જીવનનો ઉત્સર્ગ થાશે. અમે હવે પગારને ચાહતા નથી. અમારી ખાદ્ય સામગ્રી ખુટશે ત્યારે અમે પશુ માંસ ખાઈશું,” તેના વાક્યો સાંભળી રાણાની આંખમાંથી આંસુ પડ્યાં, આજ પાષાણનું હૃદય ગળી ગયું, વજ્રમાં શૈત્યનો અનુભવ થયો. તેને રોતો બેઠું સૈંધવી સૈનિકો અને રજપુત સૈનિકો ઉન્મત્ત થઈ જ્યનિનાદ કરવા લાગ્યા. તેઓનો જ્યનિનાદ દુરાચાર સિંધિયાના કર્ણુ પહોંચ્યો. તેઓએ સિંધિયાના લશ્કર ઉપર ગોળાનો વરસાદ વરસાવ્યો. સિંધિયાના હૃદયમાં ભયનો અને આશંકાનો સંચાર થયો. છેવટે પ્રથમ થયેલ સંધિબંધન કરી દેવા તેણે પ્રાર્થના કરી, આ સમયે જય મેળવવાનો અમરચંદનો ઉપયુક્ત અવસર હતો, તેણે ચતુર મહારાષ્ટ્રીયને કહી મોકલ્યું જે છ માસના ઘેરામાં જેટલો અમારે ખર્ચ કરવો પડેલ છે તે સઘળો તમારી પાસેથી લેવામાં આવશે. તેમ કરવા તમારી સંમતિ હોય તો સંધિ કરી શકું છું, નહિ તો યુદ્ધ માટે તૈયારી ” ચતુર સિંધીયે આજ રજપુતની ચાતુર્ય જાળમાં પડ્યો. છેવટે તેણે સંધિ કર્યો. સં. ૧૮૫૧ માં સિંધીયાનું લાગ્યગગન મેઘાચ્છન થઈ ગયું. સં. ૧૮૨૬માં ઉદયપુર દુર્ધર્ષ સિંધીયાના આક્રમણથી છુંડું થયું. તેથી મેવાડનો ફળદ્રુપ પ્રદેશ રાણાના હાથથી સ્ખલિત થયો. ઈ. સ. ૧૮૧૭ના જાન્યુઆરીની તારીખ ૧૦ મીએ ખ્રીટીશસિંહની સાથે રાણા ભીમસિંહે જે સંધિ બાંધ્યો હતો. તે સંધિનો વિષય, આ રાજ્યમાં ઉત્થાપિત થયો. પણ ખ્રીટીશસિંહે તે ઉપર કર્ણુપાત કરી, કોઈ રીતની નિષ્પત્તી કરી નહિ.

વીરવર અમરચંદની પ્રચંડ વીરતા, મહારાષ્ટ્રીય લોક સહન કરી શક્યા નહિ, જે દિવસે તેઓ ઉદયપુર છોડી સઘળા ખીજા પ્રદેશમાં જ્યાં નિસર્ચા. તે દિવસે અપનૃપતિ રતનસિંહની આશા લતા તુટી ગઈ. તેનું કપાળ કુટ્યું. પારકાના સહાયથી અને આનુકૂલ્યથી તેણે જે નગરો કીડલા વીગેરે જીતેલા હતા. તે સઘળા ક્રમે ક્રમે, તેના કબજામાંથી સ્ખલિત થયા. રાજનગર, રાયપુર અને અંતલા વીગેરે સ્થળો રાણાના હાથમાં આવ્યાં. રતનસિંહનો ત્યાગ કરી અનેક સરદારો ઉદયપુરમાં આવ્યા. ત્યાં તેઓ રાણાનો અનુગ્રહ અને ભૂમિવૃત્તિ પામ્યા. રતનસિંહની સહાય તુટી જવા પામી. માત્ર દેલામંત્રી વીગેરેએ તેનો પક્ષ પકડી રાખ્યો. એ સઘળો વાદ વિષંવાદ જલદીથી પ્રશન્નિત થયો નહિ. છેવટે સં. ૧૮૩૧ માં રતનસિંહના પક્ષના ત્રણ સરદારોએ તેનો પક્ષ છોડી રાણાનો પક્ષ પકડ્યો.

વાસંતિક મૃગયા કરવાનો રજપુતોમાં મહોત્સવ-પણ તે મહોત્સવ વ્યાપાર મેવાડના પક્ષમાં અનેકવાર અનિષ્ટકર થઈ ગયો છે. મેવાડના ત્રણ રાજાઓએ મહોત્સવમાં પ્રાણ ખોયા છે. એ વાસંતિ મૃગીયામાં રાણો અને રાવ એકઠા થાય તો બેમાંથી એકનું તો મરણ થાય છે. અરિસિંહ મૃગયા વ્યાપારમાં લિપ્ત થયો. મૃગયા પુરી કરી, રાણો પોતાને ઘેર આવતો હતો, એટલામાં હારવંશીય રાજકુમાર અજીતસિંહે પોતાના ઘોડાને રાણા તરફ દોડાવી હાથના તીક્ષ્ણ ભાલાથી તેને વીંધી નાખ્યો. બાણવિદ્ધ કેસરીની જેમ રાણાએ અજીતની સામે બેયું, અને કઠોર સ્વરે કહ્યું “ અરે ! હાય ! તે આ શું કર્યું ? રાણો મૃત્યુપાત થઈ ઘોડા ઉપરથી પડ્યો. એટલામાં ઇંદ્રગઢના પાળડ સરદારોએ આવી તેનું મસ્તક ખંડિત કર્યું. હારવંશીય સઘળા રજપુતો અજીત ઉપર પુષ્કળ નાખુશ થયા.

એમ કહેવાય છે જે મેવાડના સરદારોની ઉશ્કેરણીથી ખુંદી રાજકુમાર અજીતે આ અકર્મ કર્યું. સરદારો અરિસિંહ ઉપર ઘણા નાખુશ હતા. તેઓ તેના ઉપર હૃદયની ભક્તિ અને નિષ્ઠા રાખતા નહતા. જે સાલુંબ્રા સરદારના પિતાએ રાણાના સ્વાર્થનું સંરક્ષણ કરવા, ઉજ્જનના યુદ્ધમાં જીવન આપ્યું હતું. રાણાએ તેને એકવાર બોલાવી કહ્યું જે તમે રાજ્યથી દૂર થાઓ. સાલુંબ્રા સરદાર વજાહત થયો. રાણાના આકસ્મીક અસંતોષ અને કઠોર આદેશનું કારણ પુછી તેણે વિનીત વચને તેની ક્ષમા માગી. પણ રાણો શાંત થયો નહિ. તેણે તે સરદારને ગંભીર સ્વરે કહ્યું, તું જે મારા હુકમનું પાલન નહિ કરીશ તો તારું માથું છેદીશ. નિરૂપાય થઈ સાલુંબ્રા સરદારે રાણાનો હુકમ પાળ્યો. જતી વેળાએ તે ગંભીર સ્વરે બોલ્યો, “ હું તો જવાને સંમત થયો ખરો પણ તેથી આપનું અને આપના પરિવારનું અનિષ્ટ થાશે, સરદારના વચન યથાર્થ નીવડ્યાં.

રાણાની તે હત્યાના સમયમાં અધમ પુરૂષ સરદારો અને સૈનિકો અરિસિંહનું શબ છોડી ચાડ્યા ગયા. રાણાની એક ઉપપત્તિ ત્યાં હાજર હતી. તેણે રાણાની અંત્યેષ્ઠિ કીચા કરી ઉત્કૃષ્ટ ચંદન કાષ્ઠ દ્વારાએ તેણે એક ચિતા તૈયાર કરાવી. ઉપપતિનો મૃતદેહ બોળામાં લઈ, તે પ્રચંડ ચિતાનળમાં પેઠી. સંમુખે એક વટ વૃક્ષ હતું. સહમરણોત્સુક સ્ત્રીએ, તે વટ વૃક્ષને સાક્ષી રાખી ઉપપતિના હંતાને અભિશાપ આપી બોલી, વનસ્પતિ, તું ! સાક્ષી છે. જે સ્વાર્થ સાધન કરવા માટે વિશ્વાસ ઘાતકતા કરી. પ્રાણ મારા પ્રતિની જે પાંખડીએ હત્યા કરી છે, તે પાંખડીનું સર્વાંગએ માસમાં ગળી પડશે.

રાણો અરિસિંહ બે પુત્રને જાંસે રાખી સ્વર્ગવાસી થયો. તેમાં પહેલાનું નામ હમીર અને બીજાનું નામ ભીમસિંહ હતું. સંવત્ ૧૮૨૮ (ઇ. સ. ૧૭૭૨) માં હમીર ગૌરવહીન મેવાડના સિંહાસને બેઠો. હમીરની ઉમ્મર તે સમયે

બાર વર્ષની હતી. તેની માએ રાજ્યકાર્ય સંભાળવાનો ભાર પોતાના હાથમાં લીધો. આજ મેવાડના અનેક અનર્થો એક કેંદ્રી ભૂત થઈ ગયા.

તે રાજસ્રી દારૂણ દુરાકાંક્ષાવાળી હતી. મહાકવિ ચંદબારોટના કહેવા પ્રમાણે આજ મેવાડનો અધઃપાત અનિવાર્ય એ લયંકર સંકટકળમાં સાંપ્રદાયિક સંઘર્ષ પેદા થઈ. અનર્થ ઉપર અનર્થ આણી દીધા. ચંદાવત અને બક્તાવત રજપુતો પરસ્પરના વિદ્વેષી હતા. આજ મેવાડની અધઃપાતવાળી અવસ્થામાં તે બંને રજપુત જાતો પોતપોતાના પ્રાધાન્ય માટે લડવા લાગી. શક્તાવત સરદારે રાજમાતાની નીનિતું અવલંબન કર્યું. પૂર્વે અપમાનિત થયેલ. સાલુંગ્રા સરદારે અરિસિંહેકરેલ અપમાનનો બદલો લેવા સ્વર્ગીય રાજાની રાણીના વિરૂધ્ધે ખડગ લીધું.

આ લયંકર સાંપ્રદાયિક સંઘર્ષથી જે અનળ પેદા થયો. તે અનળથી મેવાડ ભૂમિ દિગ્ધ થઈ ગઈ, થોડા દિવસ રાજ્ય રક્ષા વિનાનું થઈ ગયું. અનુકુળતા પામી. કેટલાક ચોરો, મેવાડનું ધન્ય રત્ન લુટવા લાગ્યા. મેવાડના નિરીહ ખેડુતો ઉપર અત્યાચાર શુભરવા લાગ્યો. આજ મેવાડની સોચનીય દશા આવી પડી. રસ્તા ઘાટ, પ્રાંગન વીગેરે લોહીથી ભરાઈ ગયા. રાજસ્થાનનું નંદનવન સરખું મેવાડ આજ શોકોદ્દીપક સ્મશાન જેવું થઈ ગયું.

તેજસ્વી અસરની ઉત્તેજનાથી પ્રેતસાહિત થઈ જે સૈંધવી સૈનિકોએ રાજ ભક્તિનાં વિશેષ લક્ષણો બતાવ્યાં હતાં. તે સૈંધવી સૈનિકોએ આજ અરિસિંહના મૃત્યુ ઉપર, પાશવીવૃત્તિ ધારણ કરી બળપૂર્વક રાજધાનીનો અધિકાર કર્યો. તેઓએ પોતાના પગાર માટે સાલુંગ્રા સરદારને ઘણી પીડા આપી સતાવ્યો. રાજ ધાનીના રક્ષણનો ભાર સાલુંગ્રા સરદારના હાથમાં હતો. પોતાનો પગાર મેળવવા સૈંધવી સૈનિકોએ સાલુંગ્રા સરદારને તમલોહ ઉપર બેસારવાનો ઉપક્રમ કર્યો. એટલામાં અમરચંદ છુંદી થકી ત્યાં આવ્યો. અમરચંદને જોતાં પાપીષ્ઠ સૈંધવી સૈનિકોએ, સાલુંગ્રા સરદારને છોડી દીધો, અમરચંદે, બાળક હમીરના હક્કો જાળવવા સંકલ્પ કર્યો. અમરચંદ, મનુષ્યનું ચરિત સારી રીતે જાણનારો હતો. તે જાણતો હતો જે મંત્રીપદ અનેકનું વાંછનીય છે. અને તેને તે પદે ચઢેલો જોઈ અનેક લોકોનો ઇર્ષાનિળ સળગી ઉઠશે. વળી તે રાજકુમારના હક દ્રઢ રાખવા જેટલી ચેષ્ટા કરશે તે વ્યર્થ જશે. શાથી કે ઇર્ષાળુ લોક સ્વલ્પ માત્ર છિદ્ર જોઈ તેને ફાડી મોટું કરી દેશે, વળી સ્વાર્થપર અને આત્મભરી લોકો તેના માટે વૃથા અપવાદ બોલશે એટલેકે કોઈ આસામી તેનું સામાન્ય છિદ્ર પણ શોધી ન શકે તેના માટે અમરચંદે પોતાની સઘળી મીલકતની એક તાલિકા કરી. અને તે તાલિકા સાથે તેણે સઘળી મીલકત રાજમાતાને મોકલાવી. સોનું રૂપું, મોતી, મણિ, રત્ન, રૂપાના પાત્રો વીગેરે સઘળી મીલકત રાજમાતાને

તેણે આપી, અમરચંદનું તે ઉદાર કાર્ય જોઇ સઘળા ચમત્કૃત થયા. જેઓના તેના વિરૂધ્ધે ઇર્ષાના પ્રજ્વલિત થયે હતા. તેઓ સઘળા અપ્રતિભ થઇ ગયા તે સઘળી મીલકત લઇ લેવા રાજમાતાએ અમરચંદને અનુરોધ કર્યો. પણ દ્રઢ પ્રતિજ્ઞાવાળા અમરચંદે તેનો અનુરોધ ગ્રાહ્ય કર્યો નહિ.

રાજમાતાની દુરાકાંક્ષા અને ક્ષમતાપ્રિયતા પ્રતિદિન વધતી ગઈ. તે અતીવ બુદ્ધિવાળી સ્ત્રી હતી ખરી, પણ તે એક દુસ્ચરિતવાળી સહચરીના કહેવા પ્રમાણે ચાલતી હતી. તે પાપિષ્ઠ સહચરી જે બોલતી હતી તે રાજમાતા કરતી હતી, દુકામાં તે પાપિષ્ઠાની સલાહ વિના તે એક પગલું પણ ભરતી નહિ. તે દુસ્ચારિણી સહચરી સ્ત્રી એક નોકર યુવકના કબજામાં હતી. તે નોકર તેને જે કહેતો તે રાજમાતા કરી આપતી હતી.

આવી રીતના પ્રપંચમાં રાજમાતા, અમરચંદનાં દરેક કાર્ય જોવા લાગી, તેણે અમરચંદથી વિરૂદ્ધ આચરણ કરવું શરૂ કર્યું. તેના પુત્રની સ્વાર્થ રક્ષા માટે અમરચંદે, જે મોટો ત્યાગ સ્વીકાર કર્યો. તેનો તે સ્ત્રીએ એક ક્ષણવાર પણ વિચાર ન કર્યો. દુકામાં તેની દુર્વૃત્તિ પ્રબળ થઈ પડી. ચંદાવત રજપુતનું આનુકુલ્ય મેળવી તે ન્યાયવાન્ અમરચંદનાં દરેક કામ જોવા લાગી, કર્તવ્ય પરાયણ અમરચંદ તેથી અણુમાત્ર વિચલિત થયો નહિ, તે પોતાની સૈંધવી સેનાની સહાયે પોતાના પદ ઉપર દઢભાવે રહ્યો. તેણે દુર્વૃત્ત મરાઠા લોકોને નગરમાં પેસવા દીધા નહિ, રાજકીય ભૂમિનો કાંઈ પણ અંશ શત્રુના હાથમાં જવા દીધો નહિ, તેનું રક્તમાંસનું શરીર ઇર્ષાળુ લોકોના વિદ્રેષશરે કયાંસુધી તે અવિદ્ધ રહે ! જેના માટે તેણે સર્વસ્વ છોડી દીધું. તેઓજ તેના બેહુદ પરોપકારને ભુલી કૃતમ્ભતાના પવિત્ર મસ્કે પદાઘાત કરી પિશાચીય માર્ગમાં પગલું મુકી તેનું અત્યંત અપમાન કરવા લાગ્યા, તેવા આચરણથી કયા સદાચારી પુરૂષનું હૃદય ન કંપી ઉઠે ! અમરચંદ સ્વભાવથી તેજસ્વી હતો, અપમાનનો લેશ લાગ કે અણુલાગ તેના હૃદયમાં સહ્ય થાતો નહિ. પણ તે મંત્રિપદે અભિષિક્ત થઈ અનેક દુરાચારનાં અપમાન, અને વિદ્રેષબાણ સહન કરતો હતો. બાળક રાજકુમારનો હક જાળવી રાખવા તે અપમાનો સહન કરતો હતો. આજે તે બાળક રાજકુમારની જનનીને તેણે પોતાના શત્રુ તરીકે ઉઠેલી જોઈ. તે જોઈ તે દારૂણ શોક ઘણા અભિમાન અને રોષથી ઉત્પન્ન થયો. તોપણ કર્તવ્ય નિષ્ઠ અમરચંદ પોતાના કરણીયથી પરાંગમુખ થયો નહિ, એકવાર તે પોતાના કાર્યાલયમાં બેઠો હતો, એટલામાં દુસ્ચારિણી રામપીયારી તેના સંમુખે આવી ઉભી રહી, તેણે રાજમાતાનું નામ લઈ, કોઈ વિષયમાં ભર્ત્સના કરી, તેજસ્વી અમરચંદ પગથી તે માથા સુધી બગી ઉઠ્યો. તેણે તે પાપિષ્ઠાને ગાળો દઈ પોતાના ઘરમાંથી કહાલી મુકી, મર્મહિત રામપીયારી રોતી રોતી રાજમાતા પાસે આવી અને સમસ્ત

વૃત્તાંત, અનેક પરિભાણે અનુરંજીત કરી તેણે તેને કહ્યો. તેથી કરી રાજમાતાએ પોતાનું અપમાન ગણ્યું, તે પાલખીમાં બેસી સાલુબ્રાસરદાર પાસે જવાને નીકળી, ચતુર અમરચંદના જાણવામાં તે આવ્યું. તે સભામાંથી બહાર આવ્યો. રસ્તામાં તે રાણીનો સંબુખી ન થયો. પાલખીવાળાઓને અને અનુચરોને મહેલમાં ફરી જવા તેણે આજ્ઞા આપી. કોઈએ અમરચંદની આજ્ઞાની ઉપેક્ષા કરી નહિ. પાલખીને અંતઃપુરના દ્વાર પાસે આણી. અમરચંદે રાજમાતાને પ્રણામ કરી ધીર ભાવે અને ગંભીર ભાવે કહ્યું. દેવી ! જનનાનામાંથી રાજમાર્ગમાં બહાર પડી આપે, દૂર જવાનો જે નિશ્ચય કર્યો. તે શું વાજળી કર્યું. તેથી શું આપના સ્વર્ગીય મહા માન્યપતિનું અપમાન ન થાય ! સ્વામીના મૃત્યુ પછી થોડામાં થોડા છમાસથી એક કુંભારણુ પણ પોતાના ઘરની બહાર નીકળતી નથી. આપ બુદ્ધિવાળા છો, આપને હું શું વિશેષ કહું. અમરચંદને આપ આપનો મિત્ર ગણજો, અમરચંદ વિશ્વાસઘાતક નથી. અમરચંદથી મહારાજ અરિસિંહના બાળક પુત્રનું અનિષ્ઠ થાશે નહિ, આ ક્ષણે માંડું નિવેદન એટલું છે જે હું આજ એક મોટું કાર્ય સાધવા તત્પર છું, જેથી આપનું અને આપના પુત્રોનું મંગલ થાશે એટલે કે આપ મારા વિરુદ્ધ આચરણ ન કરો પણ મને તે કર્તવ્ય સાધવામાં સહાય કરો. માટે આ નિવેદન આપ ગ્રાહ્ય કરો ! મને હઝારો વિદ્વેષો નડશે પણ હું માંડું કર્તવ્ય સાધીશ.

અમરચંદનાં એ સારગર્ભવચનો સાંભળી કૃત હૃદય બાઈજીરાજ કોઈ રીતનો સંતોષ પામી નહિ. અમરચંદ જ્યાંસુધી જીવીત રહ્યો ત્યાંસુધી, તે રાણીના વિદ્વેષ નયનથી બચ્યો નહિ. છેવટે જ્યારે તે ન્યાયવાન ધાર્મિકપ્રવર મંત્રી આ લોકમાંથી વિદાય પામ્યો તે દીવસેજ તે તેના વિદ્વેષ નયનથી છુટ્યો. તે દીવસે તે માનવ સંસારની સ્વાર્થપરતાથી, વિશ્વાસઘાતકતાથી અને કૃતઘ્નતાથી છુટી અનંત સુખના ધામમાં પહોંચ્યો. અનેક લોકો અનુમાન કરે છે જે પાપાચારિણી બાઈજીરાજે, વિપ્ર પ્રયોગથી અમરચંદને મારી નાંખ્યો. રાજમાતાની દુરાકાંક્ષા, કૃરતા અને નિષ્કૃરતાથી બનેલી વાતની સત્યતા માલુમ પડે છે. હાય ! માનવ કેવો નિષ્કૃર ! કેવો કૃતઘ્ન ! કેવો સ્વાર્થપર ! માનવ સંસાર કેવી દારૂણ યંત્રણાનો અધકૂપ. કોણ કહે છે કે માનવ પશુ કરતા શ્રેષ્ઠ. જો શ્રેષ્ઠ છે તો કયા ગુણથી શ્રેષ્ઠ. હિંસા, દ્વેષ, કૃતઘ્નતા, સ્વાર્થપરતા, વિશ્વાસઘાતકતા, જો શ્રેષ્ઠત્વના પરિચા-યક ગુણ હોય અને જો, એક ભાઈનો સર્વનાશ કરી આત્મોદ્ધર પૂર્ણ કરવામાં મનુષ્યનું શ્રેષ્ઠત્વ પ્રતિપાદીત થાય, જો દુર્બલ ઉપર પ્રપીડન કરવામાં સખળ મનુષ્યનું શ્રેષ્ઠત્વ કહેવાય તો તે શ્રેષ્ઠત્વ પશુજાતિની ઉપરનું નહિ. તેનો નૃશંશત્વ પશુત્વ, અને પિશાચત્વનું શ્રેષ્ઠત્વ. ઉદાર હૃદય અમરચંદે પોતાની માતૃભૂમિ માટે સર્વસ્વ ત્યાગ કર્યું. જે અર્થ માટે આ જગતમાં અનર્થ થાય છે. જે અર્થ

પરોપકાર અને પરાર્થમાં વપરાતો નથી, તે અર્થ તેણે પરોપકાર અને પરાર્થ માટે છોડ્યો. પણ તેમ કરવામાં અમરચંદને કેવો બદલો મળ્યો ! ડગલે ડગલે તેણે, સ્વજાતિય લોકોનો વિદેશવન્દિ હાંસીલ કર્યો. તોપણ કર્તવ્યપરાયણ અમરચંદ એક ક્ષણના માટે કર્તવ્યના સાધનમાં પરામુખ થયો નહિ. છેવટે જેના માટે તેણે આટલાં કષ્ટ અને દુઃખ ભોગવ્યાં, જેના માટે તે લોકોનો વિદેશપાત્ર થયો, તેણે જ પિશાચીય મૂર્તિ ધારણ કરી નિંદિત માર્ગમાં પગલું મુકી વિષ પ્રયોગ કરી, તે મહાત્માનું જીવનવૃત્ત તોડી નાખ્યું.

ઘણા મહાપુરૂષો, સ્વદેશ માટે જીવન ધારણ કરી સ્વદેશીય લોકોની વિશ્વાસઘાતકતામાં મરણ પામ્યા છે. મેવાડની અયોગ્ય અધીશ્વરીએ અમરચંદનાં ગુણો જાણ્યા નહિ. જગત્માં એ ત્રણ મંત્રીઓ ઉંચા ગુણો વિભૂષિત હતા ખરા. પણ તેઓમાંથી કોઈ મંત્રી અમરચંદની જેમ શોચનીય દશામાં પડી આ લોકમાંથી વિદાય થયો નથી. અમરચંદ રાજ્યનો એક પ્રધાન સચીવ હતો ખરો, પણ તે એવી ગરીબ અવસ્થાવાળો થઈ ગયો હતો જે તેની અંત્યેષ્ટી કીચા પુરવાસીઓના ખર્ચથી થઈ. આ ભારતઘટિહાસમાં એક નવું ઉદાહરણ ભારતીય લોકો ગુણુ ગૌરવની પૂજા કરી જાણતા નથી.

કૃતચરિત રાજમાતાએ જાણ્યા બુજ્યા વિના પોતાના પગમાં પોતે કુઆડો માર્યો. અમરચંદનો સંહાર કરીને સમજી હતી જે તેના શાસનમાં કોઈ પ્રતિકુળાચરણ કરશે નહિ. પણ થોડા સમયમાં તેનો તે મનોરથ ભંગ થયો. સંવત્ ૧૮૩૧ (ઈ. સ. ૧૭૭૫)માં વૈશુ સરદાર વિદ્રોહી થઈ તેનું શાસન તોડી નાંખવા તૈયાર થયો. વૈશુ એક મેઘાવત સામંત હતો. પ્રસિદ્ધ ચંદાવતગોત્રની મેઘાવત એક મોટી શાખા. હીન બુદ્ધિ રાજમાતાએ મેઘાવત સરદારનો પ્રચંડ પ્રતાપ સહન ન કરતાં સંધીયાનું આનુકુલ્ય માગ્યું. ચતુર મહારાષ્ટ્રીય વીરે, સુયોગ પામી, પોતાના દળ સાથે આવી વૈશુ સરદાર ઉપર હુમલો કર્યો.

સિંધીયાએ, રાણાની ખાસ જમીન, જે વૈશુ સરદાર દખાવી પડ્યો હતો, તે લઈ લીધી. તેના વિદ્રોહાચરણના દંડમાં તેણે તેની પાસેથી ખાર લાખ રૂપૈયા લીધા. સિંધીયાએ તે ભૂમિ સંપત્તિ, રાજમાતાને આપી નહિ. એવી રીતની ભૂમિ સંપત્તિ પચાવી પડી દુર્દિત મરાઠાઓ ક્ષાંત રહ્યા નહિ. તેઓએ ત્યારપછી મેવાડમાં આવી કેટલાક જનપદ હસ્તગત કર્યાં. દારૂણ અંતર્વિવાદે ઉત્તેજિત થઈ હમીર, પૂર્ણ વયમાં પદાર્પણ ન કરતાં સંવત્ ૧૮૩૪ (ઈ. સ. ૧૭૭૮)માં આ લોકમાંથી વિદાય થયો.

જે દિવસે, મહારાષ્ટ્રીય લોકો, સર્વ પ્રથમ મેવાડમાં આપતિત થયા. તે

દિવસથી માંડી હમીરના શાસનકાળ સુધી મેવાડની ભૂમિનો અને ધનનો ક્ષય થયો, તેની સમાલોચના આ સ્થળે ક્યાં વિના ચાલે તેમ નથી. તે કાળ ચાળીશ વર્ષનો હતો એટલા લાંબા કાળમાં નિષ્કુર મરાઠાએ, પાશવીવૃત્તિમાં દોરાઈ મેવાડની ભૂમિસંપત્તિ અને અર્થસંપત્તિ લઈ લીધેલ છે. તેનાં વર્ણન કરવાથી એક મોટું પુસ્તક થાય તેમ છે.

મોગલ રાજાએ સ્વાર્થપર અને પ્રભાપીડક હતા. પણ તેઓ હીંદુના મુખ દુઃખ સામું જોતા નહોતા. તેઓ ભારતવાસીને પોતાની પ્રજા ગણતા હતા. પણ દુર્દાંત મરાઠાઓ તેવા નહોતા. તેઓ ભારતવાસી હતા તોપણ શું થયું. તેઓ ભારતવર્ષના શુભ માટે એક ક્ષણવાર પણ વિચારતા નહોતા. મહાવીર શિવાજીએ તેઓને જે મહામંત્રે દીક્ષિત કર્યાં. તે મહામંત્રનું તેઓ પાલન કરત તો તેઓ ભારતભૂમિને મોટા દુઃખમાંથી ઉગારી શકત. પણ ભારતવર્ષની કઠોર ભવીતવ્યતા. તેથી કરી તેઓએ મહાવીર શીવાજીના મહામંત્રની અવહેજા કરી. તેઓ શોણિત પિપાસુ પિશાચની જેમ ટોળે ટોળે ચારે તરફ ભટકતા હતા અને લુટ ફાટ કરી દ્રવ્યનો સંગ્રહ કરતા હતા. તેઓના એવા પૈશાચીક ઉત્પીડનથી મેવાડનો અધઃપાત થયો.

ષોડશ અધ્યાય,

રાણા ભીમ, શિવગઢ માંહેલો વિવાદ, રાણાએ કરેલો ભુમિનો પુન-
રાધિકાર, રાણાના સેનાદળ ઉપર અહલયાબાઈનું આક્રમણ, રાણાનો
પરાજય, ચંદાવત્ સરદારની વિદ્રોહિતા, સોમજી મંત્રીના વધ, વિદ્રો-
હીઓએ કરેલ ચિતોડનો અધિકાર, રાણાએ માગેલી માધાજીસિંધી-
યાની મદદ, ચિતોડનું આક્રમણ, વિદ્રોહીઓનું આત્મસમર્પણ
બલીમસિંહની મેવાડમાં પ્રભુતા મેળવવાની કસપના. અંબજીએ
કરેલ તેના વિરૂદ્ધનું આચરણ, અંબજીની સુબાદાર ઉપાધિ. લાકુબા
સાથે તેનો વિવાદ-વિવાદનું ક્ષણ-જલ્મિની જીહાંજપુરની પ્રાપ્તિ, હાલ-
કરનો મેવાડ ઉપર હુમલો નાથદ્વારના પુરોહિતનું બંદીકરણ કોતા-
રીયા સરદારનો પરાક્રમ પ્રહાર લાકુબાનું મરણ, મરાઠા સેનાની
ઉપર રાણાનો હુમલો. જલ્મિસિંહે કરેલો તેઓનો ઉદ્ધાર, ઉદયપુરમાં
હાલકરનું આવણું અને ઢોર કર સ્થાપન, સિંધીયાનું આક્રમણ,
કૃષ્ણકુમારીના પાણી ગ્રહણ કરવા માટે રજપુતોમાં વિવાદ અને તેના
માટે રાજસ્થાનમાં યજ્ઞ કૃષ્ણકુમારીનો આત્મત્યાગ મીરખાં અને અજી

સિંહ. તેઓનું દુરાચરણ. ઉદયપુરસ્થ સિંધીયાની રાજ.

સભામાં બ્રીટીશ દૂતનું આગમન, અપમાનિત થઈ અંબ-

જીની આત્મ હત્યા કરવા ચેષ્ટા. મીરખાં અને બાપુ

સિંધીયાએ કરેલ મેવાડનું ઉત્સાદન, બ્રીટીશસિંહ

સાથે રાણાનું સંધિબધન.

રાણા હમીરના અકાળ મૃત્યુ પછી તરતજ તેનો નાનો ભાઈ ભીમ-
સિંહ સંવત ૧૮૩૪ [ઇ.સ.૧૮૭૮] માં મેવાડના સિંહાસને બેઠો.
ચાલીશ વર્ષના અંદર ચાર રાજાઓ નાની ઉમરના મેવાડના સિંહા-
સને બેઠા. ભીમસિંહ તેઓમાં ચોથો રાજા. તે પોતાની ઉમરના
આઠમાં વર્ષે ભાઈના સિંહાસને બેઠો. ભીમ સિંહે એકંદર
પચાશ વર્ષ રાજ્ય કર્યું. એ પચાશ વર્ષમાં દારૂણ અધઃપાત થયો. મેવાડનું

ભારી અનિષ્ટ થયું. ભીમસિંહે સગીર ઉમ્મરના વર્ષમાંથી લાયક ઉમરના વર્ષમાં પગલું મુક્યું. સગીર ઉમ્મરના વર્ષમાં તે, પોતાની માની દેખરેખ નીચે કામ કરતો હતો. રાજ્ય સૂત્ર હાથમાં લેઈ. તે નિસ્તેજ અને નિરૂત્સાહ સ્વભાવ વાળો નીવડ્યો. વળી દુર્ભાગ્યના અંકુશ તાડનથી તેની બુધ્ધિવૃત્તિ હીન થઈ ગઈ. તેનામાં વિચાર ક્ષમતા અને સમર્થતા વીગેરે ગુણો નહોતા. કેટલાક કુચકી આશામીઓના હાથમાં પડવાથી તે દારૂણ વિપતિમાં આવી પડ્યો. અપનૃપતિ રત્નસિંહનું દળ બળ અગર જોકે હીન થઈ ગયું હતું પણ તે વિલુપ્ત થઈ ગયું નહોતું.

ભારતવર્ષમાં અનર્થકર ગ્રહવિવાદે પ્રવેશ કરી. ભારત વર્ષને કમતાકાત કરી દીધું. તેના અંતર્દાહી ભીશણ અગ્નિએ ભારતવર્ષનું અતરનળ પણ સળ ગાવી દીધું. સુવર્ણનું ભારતવર્ષ સ્મશાન જેવું થઈ ગયું, માનવ માત્રની, ક્ષમતા પ્રિયતા વાંછનીય, ક્ષમતા પાળવાથી માણસ ન્યાય અને વિવેકના મસ્તકે પગમુકીદે છે. રજપુતોમાં એવી ક્ષમતા પ્રિયતા જોવામાં આવેલ છે. આપણે ઉપર કહી ગયા છીએ એ ચંદાવત રજપુતો રાણાપાંસેથી ઉંચી ક્ષમતા પામ્યા. સંવત ૧૮૪૦ [ઈ.સ. ૧૭૮૪] માં તે ચંદાવત રજપુતો પોતાના કાયમના પ્રતિદ્વંદ્વી શક્તાવત રજપુતોનાં લોહી પાડવા તૈયાર થયા. કોરાવારનો અર્જુનસિંહ * અને આંબૈતનો પ્રતાપસિંહ † સાલુંગ્રા સરદારના મોટાસગા હતા. ચંદાવત સરદાર, આસમયે તે બંને સરદારોની સલાહ લેતો હતો. આ સમયે મુયોગપામી સાલુંગ્રા સરદારે પોતાના પ્રતિદ્વંદ્વી શક્તાવત સરદાર માક્ષમના ભીડી નામના કીલ્લાને ઘેરો ઘાડ્યો. અને તોપો ગોઠવી તે યુદ્ધ કરવા તૈયાર થયો.

શક્તાવત રજપુતની એક શાખામાં સંગ્રામસિંહ નામનો એક વીર પુરૂષ પેદા થયો હતો. તે મહાવીર થકી મેવાડનું સારી રીતનું મંગળ થયું, તેણે ધીરે ધીરે ખ્યાતિ અને પ્રસિદ્ધિ મેળવી. ભીંડીરના ઘેરાની પહેલાં સંગ્રામસિંહ, પોતાના પ્રતિદ્વંદ્વી પુરાવત સરદાર સાથે એક ઘોર તકરારમાં પેડો, પુરાવત સરદારનો લાઉઆ નામનો એક કીલ્લો હતો. સંગ્રામસિંહે, તે કીલ્લાનો કબજો કરવાથી બંને વચ્ચે તકરાર ઉઠયો, ત્યારે વિજયી સંગ્રામસિંહ પોતાના કુળપતિ શક્તાવત સરદારની મદદમાં આવ્યો. ભીંડીરનો કીલ્લો, ચંદાવત રજપુતે અવરૂદ્ધ કીલ્લો જોઈ. સંગ્રામસિંહ, કોરાવારપતિ અર્જુનસિંહની ભૂમિવૃત્તિ આક્રમણ કરી ત્યાંના સઘળાં ઠોરો હસ્તગત કર્યાં. ઠોરોને લઈ તે આવતો હતો. તેવામાં રસ્તામાં

* તેના ભાઈ અજીતસિંહે બ્રીટીશસિંહ સાથે સંધિ કર્યો.

† તે પ્રસિદ્ધ જગત કુળમાં પેદાયો. પ્રતાપસિંહ મરાઠા સાથે યુદ્ધ કરતાં કરતાં મરાઠાના હાથથી હણ્યો.

અર્જુનસિંહના પુત્ર સદ્વીરસિંહે તેનો માર્ગ રોકી તેના ઉપર હુમલો કર્યો. બન્ને પક્ષ વચ્ચે થોડીવાર યુદ્ધ ચાલ્યું. પણ સંગ્રામસિંહની ગતિ ન રોકી શક્યાથી સદ્વીરે તેના ભાલાના પ્રહારથી પ્રાણ છોડ્યા. એ સમાચાર અર્જુનસિંહના કાને ગયા. વિષમ ક્રોધ અને જીવાંસામાં તેનું સઘળું શરીર સળગી ઉઠ્યું. તેણે પોતાનું માથે બંધણું ફેંકી દીધું. અને તે વજ્ર ગંભીર સ્વરે બોલ્યો, જ્યાંસુધી આ વેરનો બદલો નહિ લેવાય ત્યાંસુધી આ માથેબંધણું મુકીશ નહિ, તેણે કોઈ રીતનો મીશ કરી ઘેરો ઘાલતા કટકમાંથી વિદાયગીરી લીધી. અને કોરાવાર તરફ ગયો. શિવગઢમાં તે પહોંચ્યો. સંગ્રામસિંહનો ઘરડો બાપ લાલજી શિવગઢમાં રહેતો હતો. રણોન્મત અર્જુનસિંહે તેના તૂર્ણનો નિનાદ કર્યો. શિવગઢના લોકો દાવદગ્ધ હરણની જેમ પલાયન કરવા લાગ્યા. શિવગઢ રક્ષક વિનાનું થયું. વૃદ્ધ લાલજી શિવાય કોઈ રણવિશારદ વીર તેમાં રહ્યો નહિ, લાલજીની ઉમ્મર સીતેર વર્ષની હતી. તેના દાદી મુચ્છના વાળ ધુસર થઈ ગયા હતા. તેનાં ગાત્ર ચર્મલોલ અને શિથિળ થયાં હતાં. તોપણ તે પ્રચંડ ઉત્સાહે ઉત્સાહિત થઈ તરૂણવીરની જેમ ખડગ હાથમાં લઈ શત્રુની પાસે આવ્યો. લાલજીની સાથે દળ હતું. બન્ને દળ વચ્ચે સંગ્રામ થયો, વૃદ્ધ લાલજી સંગ્રામ ક્ષેત્રમાં પડ્યો. વિજયી અર્જુનસિંહે, પુત્ર હંતાનો સંગ્રામસિંહ બાળક સંતાનો ને પણ મારી નાંખ્યા, સંગ્રામસિંહની વૃદ્ધ મા પ્રાણપતિને બોળામાં લઈ સતી થઈ ગઈ.

કોરાવારપતિ અર્જુનસિંહના આ કઠોર નૃશંસાચરણથી પ્રતિદ્વંદ્વી રજપુત સંપ્રદાયમાં ભયંકર રોષાનળ સળગી ઉઠ્યો. તે કોઈનાથી બોલવાયો નહિ. છેવટે તે પ્રચંડ દાવાનળરૂપે પ્રસરી મેવાડને બાળવા લાગ્યો, જે સમયે રાણા ભીમને ઇડરમાં પોતાનો વિવાહ કરવા કેટલાંક નાણાં ઉછીકાં લેવાની ફરજ પડી. ચંદાવત રજપુત પાસેથી શાસનભાર લઈ શક્તાવત રજપુતને તે આપવા, તેણે તેઓએ બોલાવ્યા, ચંદાવત ઉપર ભીમસિંહનો વિદ્રેષાનળ સળગી ઉઠ્યો. ચંદાવત રજપુતો ચારે તરફ મદદ શોધવા લાગ્યા. તેઓએ કોટાપતિ જલમસિંહની મદદ માંગી ચંદાવત ઉપર જલમસિંહનો વિદ્રેષાનળ બદ્ધ મૂળ હતો. શક્તાવત રજપુતો જલમસિંહના નિકટના કુટુંબી હતા, શાથીકે તેઓની સાથે તે વૈવાહિકસૂત્રે બંધાયો હતો. ચંદાવત રજપુતો ચિતોડમાં રહી રાણાના વિરૂધ્ધે કુચક કરતા હતા.

જે સમયે મેવાડમાં એવી ઘટના ઘટતી હતી, તે સમયે દુર્ધર્ષ માધાજી સિંધીયાની પ્રચંડ પ્રભુતા મારવાડ અને જયપુરમાં વધી પડી. પણ રજપુતોથી લાલશંત ક્ષેત્ર સંપૂર્ણ પરાલવ પામ્યો. દુર્દાંત માધાજીનો વિષદંત ભાંગી ગયો. રજપુતો સુયોગ પામી, પોતાનું પ્રભુષ્ટ ગૌરવ ફરી મેળવવા તૈયાર થયા.

વિજયીરાહોડ અને કરજાવહનો દાખલો અનુસરી શીશોદીય રજપુતો

પણ સિંધીયા પાસેથી પોતાનો પ્રદેશ લઈ લેવા તત્પર થયા. આસમયે ગિલ-હોટ રજપુતોની પ્રાચીન વીર્યમતા એકદમ ઉપડી. રાણાનો મંત્રી માળદાસ મેતો અત્યંત બુદ્ધિશાળી અને ચતુર હતો. માળદાસનો સહકારી મોજીરામ પણ વિશેષ અકકલવાળો હતો. તેઓએ મહારાષ્ટ્ર કીલ્લા નીમવેહેરા વીગેરે નામના કીલ્લા કબજે કર્યા. તેમાં પરાજીત થયેલા મરાઠા વિષમ ભય પામ્યા. જોદ્દા નામના સ્થાને તેઓએ પોતાનું વીંખરાયેલ સૈન્ય એકઠું કર્યું પણ તેઓના સઘળા ઉદ્યોગો વિફળ ગયા. રજપુતોએ તેઓને તે સ્થળેથી હાંકી કહાડ્યા. જોદ્દાના શાસનકર્તા વિજીત શિવજી નાનાએ વિજયી રજપુતોની અનુમતિ પ્રમાણે નિર્વિઘ્નથી કીલ્લો ખાલી કર્યો. તે પોતાના કુટુંબ સાથે ખીજા સ્થળે રહ્યો. વળી વૈંગુ સરદારના પુત્રોએ એકઠા થઈ દુર્દાંત મરાઠાઓને વૈંગુ સીંગોળી અને ખીજા જનપદમાંથી કહાડી મુક્યા. સુયોગપામી ચંદાવત રજપુતોએ પણ પોતાની ભૂમીવૃત્તિ રામપુર પ્રદેશ લઈ લીધો. એ રીતે થોડા સમયમાં મેવાડનું હસ્ત સ્પર્શિત રાજ્ય થોડા દિવસના માટે જ્યોડ્દાસે ઉલ્લસિત થઈ ગયું. મેવાડનું નિખીડ અધિકાર થોડા સમયના માટે અંતર્હિત થયું. વીરપ્રસવિની મેવાડ ભૂમી ફરી એકવાર હસી ઉઠી. મેવાડના અધિવાસીઓ દુર્દાંત મરાઠાની કઠોર ખેડીમાંથી છુટ્યા.

જ્યોત્કૂલ રજપુતો, મેવાડ અને મારવાડના મધ્ય ભાગમાં વહેતી વીર કીયા નામની નદિના તટે ચંદ્રનામના સ્થાને એકઠા થઈ પોતાની વિજયિની મેવાડ ખીજા સ્થાને ચલાવવા ઉપક્રમ કરવા લાગ્યા. તેઓની નિર્બુદ્ધિથી તેઓનો સઘળો ઉદ્યોગ નિષ્ફળ ગયો. જયમદોન્મત્ત થઈ, તેઓએ, પોતાની અવસ્થાની સામે જોયું નહિ અને ન્યાયાન્યાયનો વિચાર ન કરતાં તેઓ જ્યાં ત્યાં ખડગનો બ્યાપાર ચલાવવા લાગ્યા, દુર્દાંત મરાઠાઓએ સંધિપત્રની અવમાનના કરી, તેઓએ અન્યાય કરી કેટલોક પ્રદેશ જીત્યો. વીરનારી અહલ્યાબાઈના પ્રચંડ બાહુબળે રજપુતોની સઘળી ચેષ્ટા બ્યર્થ ગઈ. અહલ્યાબાઈ હોલકર રાજ્યની રાજ મહીષી. નીમવેહેરા રજપુતોના હાથમાં ગયેલ જાણી તેનો રોષાનળ ઉદ્દીપિત થયો. રજપુતોને દળી હરાવી નાંખવા, તે અહલ્યાબાઈ પોતાની સેના સાથે સિંધીયાના લશ્કર સાથે મળી ગઈ, તેના આદેશક્રમે ટુલજી સિંધીયો અને શ્રીભાઈ, પાંચ હજાર સ્વારો સાથે વિજીત શિલનાનો ઉદ્ધાર કરવા ચાલી. તે સેના મુંદીસર તરફ ચાલી. શિલનાનો તે સમયે તે સ્થળે રહેતો હતો. અવરોધ કરી રજપુતો શત્રુઓના પ્રચંડ બાહુબળે દલિત થયા. એટલામાં અહલ્યાબાઈની પ્રચંડ સેના ત્યાં આવી ગઈ, તે સેનાએ રાણાની સેના ઉપર અલક્ષિત ભાવે હુમલો કર્યો. સંવત્ ૧૮૪૪ના વર્ષમાં માધ સાસની ચોથે, મંગલવારે, બન્ને દળ વચ્ચે યુદ્ધ થયું.

રજપુતો સતક હોયેલા છતાં મહારાષ્ટ્રીય લોકોનો હૃદયો સહન કરી શક્યા નહિ. છેવટે તેઓ પૂર્ણરીતે પરાજીત થયા. રાણાનો મંત્રી અનેક સામંતો સરદારો સાથે યુદ્ધ ક્ષેત્રમાં પડ્યો. કાનોર પતિ અને સદ્રીપતિ પોતાના સેના દળ સાથે દારૂણ રીતે જખમી થયા.

સદ્રીપતિને આઘાત દારૂણ રીતનો લાગવાથી, તે યુદ્ધક્ષેત્ર થકી પલાયન કરી શક્યો નહિ, શત્રુઓએ તેને કેદ કર્યો. જૈદ શિવાયના સઘળા જનપદો. માધાજી સિંધીયાના હાથમાં આવ્યા, વીરદીપચંદના વિક્રમથી જૈદ માધાજીના હાથમાં આવ્યું નહિ. દીપચંદે પુષ્કળ વીરત્વ કરી એક માસ જૈદની રક્ષા કરી, છેવટે, પોતાની તોપો ખંડુકો અને સૈનિક સામંતો સાથે શત્રુનો સેના વ્યૂહ ભેદી, તે મંડળગઢમાં આવ્યો ગયો રજપુતોની સઘળી ચેષ્ટા નિષ્ફળ ગઈ.

આ ભયંકર સંઘર્ષમાં ચંદાવત રજપુતો વિના મેવાડના સઘળા રજપુતો, ધ્યાન આપી લડ્યા હતા, તેથી ચંદાવતનો આંતરિક દુરભિસંધિ માલુમ પડ્યો. તેઓ ક્રમેક્રમે એટલા દુર્દમનીય થઈ પડ્યા. જે રાણાનો સચિવ સોમજી અને રાજમાતા, રાણાનો હક રાખવા, દંડ કરવા પ્રાણ આપી ચેષ્ટા કરવા લાગ્યાં. તેઓને શાંતભાવ પકડવા, તેણે, રામપીયારી સાથે સાલુખ્રા સરદારને કહેવરાવ્યું. સાલુખ્રા સરદાર શાંત થયો. તે, પોતાની કસુર કબુલ કરવા ઉદયપુરમાં આવ્યો. ઉદયપુરમાં આવી, તે છળક્રમે બોલ્યો. “હું મંત્રી સોમજી સાથે એકઠો મદ્દલ કામ કરવા ઈચ્છું છું” પણ તેની આંતરિક ઈચ્છા એવી હતી જે સોમજીને કૌશાળજ્ઞાનમાં નાંખી કાર્ય કરવું. સોમજી અત્યંત ખુદ્દિવાળો હતો. પણ મંત્રીની ખુદ્દિથી સાલુખ્રા સરદારના કૌશાલમાં વ્યાઘાત પડ્યો. મંત્રી સોમજીનો ઘાત કરી પોતાની કાર્યસિદ્ધિ કરવા તેણે વિચાર્યું. એકવાર સોમજી, મંત્રાગારમાં પોતાના કાર્યમાં નિર્વિષ હતો એટલામાં કોરાગારનો અજ્ઞાનસિંહ અને ભોદેશ્વરનો સરદારસિંહ તેના મંત્રાગારમાં આવ્યા. મંત્રી સોમજી આદર આપવા ઉભો થયો, સરદારસિંહે તીવ્ર સ્વરે તેને પુછ્યું. “આપે, કયા સાહસથી મારી ભૂમિ વૃત્તિ લઈ લીધી, એમ કહેતાં કહેતાં, તેણે પોતાની તીક્ષ્ણ છરી મંત્રી હૃદય ઉપર ઘોંચી દીધી. તે હત્યાથી રાજ્યમાં હાહાકાર થઈ ગયો, રાજકર્મચારીઓ સશકિત રહેવા લાગ્યા. રાણો તે સમયે, સુહાદીયા વાડીમાં હતો. સોમજીના બે ભાઈઓ* રક્ષા કરો, રક્ષા કરો, એમ પોકાર મારતા, તે વાડીમાં આવ્યા. દુર્વૃત્ત

* સોમજીના બે ભાઈ શિવદાસ અને સતિદાસ સાથે તેના કાકોનો દીકરો જયચંદ હતો તેઓએ, ભાવહન્તાના પ્રાણ નાશ કરી, વૈરનો બદલો લીધો. પણ તે રીતનો બદલો લેવામાં છેવટે તેઓ મૃત્યુ મુખે પડ્યા.

અર્જુનસિંહ તેઓની વાંસે પડી, ત્વરિત તેનો જમણો હાથ, સોમજીના મોહથી ખરડાયો હતો. તેની દુઃસાહસિકતા જોઈ સઘળા ચમકિત થયા પણ કોઈ બોલી શક્યું નહિ. કેવળ રાણાએ, તેને વિશ્વાસઘાતક એવું કહી, દુર જવાને હુકમ આપ્યો. સોમજીના બે લાઈએને તેનું પદ આપ્યું.

મેવાડના તે સાર્વજનીન વિપ્લવ કાળમાં રાજા, પ્રજા, ધની અને નિર્ધન વચ્ચે કાંઈ પ્રભેદ રહ્યો નહિ. તે સમયે જે ઉપયુક્ત બળસંપન્ન હતું, તેજ રક્ષણ કરવા સમર્થ હતું. ઉપયુક્ત બળ વીનાના લોકો પાખંડી, લુટારા વિગેરેના અત્યાચારથી પીડાઈ નાશ પામવા લાગ્યા. રાજાઓની અવસ્થા પણ શોચનીય હતી. તેઓ પ્રજાને રક્ષણ કે આશ્રય આપી શકતા નહોતા. રાજાઓ ખુદ આશ્રય માટે ચારે તરફ ભટકતા હતા. ટુંકામાં પ્રજા સાથે તેઓનો જે સંબંધ હતો તે તુટી ગયો. આવી અકર્મણ્યતામાં રાણાએ, રાજ્યમાં એક મહાઅનર્થ કર્યો. રાણાના સવારો ખડગનો ઉપયોગ કરી નાણાં મેળવવા લાગ્યા. વેપારીનો સામાન લુટવા લાગ્યા. વેપારીઓ પોતાનો સામાન લઈ અહિં તહિં નાસવા લાગ્યા. એ પ્રમાણેનું જીલ્લમથી મેળવેલ અને લુટથી મેળવેલ દ્રવ્ય રાણાના ઉપયોગમાં આવતું. આવા લયંકર વિપ્લવથી રાજ્ય અંતઃસાર વીનાનું થઈ ગયું. વળી તેવી અવસ્થામાં દુર્દમ્ય મરાઠાના ટોળાં રાજ્યમાં અવીલુટ વીગેરેનો અત્યાચાર કરવા લાગ્યા જેથી મેવાડની દુર્દશા વધી ગઈ.

ચંદાવત રજપુતોની વિદ્રોહિતાના હેતુએ રાજ્યમાં મોટો અનર્થ થયેલો જોઈ, રાણા અને તેનો મંત્રી તેઓને રાજ્યમાંથી દૂર કરવા વીચાર કરવા લાગ્યા. તે કામની સિદ્ધિ માટે તેઓએ છેવટે સિંધીયાનું આનુકૂલ્ય માગ્યું. અપનૃપતિ રત્નસિંહની સહાયમાં ઉતરી જે પાખંડી સિંધીયાએ રાક્ષસની જેમ મેવાડનું લોહી પીધું તે સિંધીયો હવે વિધિ વિરૂધ્ધિત રાણાનો ઉદ્ધારકર્તા ઠર્યો. રાણા ખીલકુલ નિર્જીવ હતો, અકર્મણ્ય હતો, નહિ તો મેવાડનો નાશ કરનાર સિંધીયાની મદદ લેવા તે શામાટે વાસના રાજે. એમ કહેવાય છે જે એવી રીતનો ઉપાય લેવા જીલ્લમસિંહે રાણાને કહ્યું. સિંધીયો તે સમયે પુણ્યતીર્થ પુષ્કર-હદના પવિત્ર તટ ઉપર * સુખશાંતિ ભોગવતો હતો. બાલસંત ક્ષેત્રમાં પરાજય પામ્યા પછી તેણે તેની સેના વિખ્યાત ફરાસી વીર દીવોયેના હાથમાં કસાવટ માટે સોંપી હતી. શસ્ત્રનિપુણ તે યુરોપીય મહાવીરના ઉપયુક્ત શીક્ષણ નીચે મરાઠા સૈનિકો પોતાનું પૂર્વ બળ મેળવવા શક્તિવાળા થયા. મૈરતા ક્ષેત્રમાં અને પત્તન ક્ષેત્રમાં તે મહારાષ્ટ્રીય સૈનિકનો પ્રચંડ ઉત્સાહ બળ સાથે જણાઈ આવ્યો.

રાઠોડ રજપુતો પુષ્કળ બળ અને અધીક આત્મત્યાગ બતાવ્યા છતાં પણ

મરાઠાનો વિક્રમાનજ ઓલવી શક્યા નહિ. છેવટે તેઓ પરાજીત થયા, તેઓના પરાજય ઉપર મહારાષ્ટ્ર વીર સિંધીયાની પ્રતિષ્ઠા રાજસ્થાને ફરી ઉદ્દીપન થયું. તેનું ઔરંગ પુષ્કળ ચળકાટથી ચમકવા લાગ્યું. રાણાના આકેશથી જલમસિંહ મેવાડના પ્રધાન સચીવો સાથે તે પુણ્યસ્થળે આવી પોતાના મનોભાવ તેની પાસે જાહેર કરવા લાગ્યો. જલમસિંહના મુખથી રાણાનો મનોભાવ જાણી સિંધીયાએ જલમસિંહના કહેવા ઉપર સંમતિ આપી. એ ઘટના સૂત્ર આખદ્ધ થઈ રાજસ્થાનના નૈતિક રંગમૂમે જે સઘળા મહામહોપાધ્યાય અવતર્યા તેઓના અદ્ભૂત વિરાનુષ્ટાને રાજસ્થાનના ઇતિવૃત્તમાં એક નવા યુગની અવતારણા કરી દીધી.

જલમસિંહ, કોટાના પ્રતિનિધિના હુદ્દાએ નિમાયો હતો, એવા ઉચ્ચાપદે દૃઢ રીતે રહી ચારે તરફના વૈરીઓનું દમન કરવું એ ખરેખર સામાન્ય કાર્ય નહોતું. તોપણ તેણે તે કાર્ય અકીચિન્તકર અને સાધારણ માન્યું. તેના હૃદયમાં જે એક ઉંચો અભિલાષ, ધીરે ધીરે ગુમલાવે પ્રસાદિત થયો, તેની પરિતૃપ્તિના પક્ષમાં કોટાના પ્રતિનિધિનું પદ અતિ સામાન્ય હતું. એ સીમાખદ્ધ પદમાં વિચરણ કરવાથી તેનો તે ઉંચો અભિલાષ પૂરણ થાય તેમ નહોતું. તેનો ઉંચો અભિલાષ એ હતો જે મારવાડ રાજ્યનું આધિપત્ય મેળવવું. જલમસિંહ રાજનીતિજ્ઞ હતો. તે માનવ હૃદયનો સૂક્ષ્મભાવ કળી લેવામાં પારદર્શી હોવાને અપૂર્વ પારદર્શીતાના બળે તે સમજ્યો હતો જે હીન જીવન રાણો, તન્ના અભીષ્ટ સિદ્ધિમાં કોઈ રીતનો પ્રતિરોધ કરશે નહિ. તેમ થવાથી મેવાડના રાજ્ય સાથે હારાવતી રાજ્ય મેળવી તે બન્નેનો અધિનાયક થાય તેમ હતું. તેની દૃઢ ધારણા હતી જે જયપુર અને મારવાડના રાજા એકઠા થઈ તેનો પરાજય કરી શકે તેમ નથી, જલમસિંહ જયપુરના રાજાને બીકણ અને ખાયલો ગણતો હતો. મારવાડના સામંતો તેના ઉપર વિશેષ અનુરક્ત હોઈ તેનો દૃઢ વિશ્વાસ હતો જે તેઓ કોઈ દિવસ તેના વિરુદ્ધે ખડગ ધારણ કરશે નહિ. રાજનીતિ વિશારદ મનસ્તત્ત્વજ્ઞ જલમસિંહના વિચારો ઉદાર હતા. આશાપૂર્ણ લગવતી સિદ્ધિ વરગા મૂર્તિ ધારણ કરી તેના સમક્ષ ઉભી રહી પણ એક માત્ર સૌભાગ્ય લક્ષ્મીની સુપ્રસન્નતા ન હોવાથી તે વરગાન લાલ કરી શક્યો નહિ, પોતાના નામ હામંત્રની સાધના કરવા તે જે વિશાળ કાર્યક્ષેત્રમાં ફરતો હતા, તે કાર્યક્ષેત્રમાં તેનો પગ સ્ખલતથયો. તે પદસ્ખલિનથી પડ્યો. જેથકી વીરવર પાછો ઉઠી શક્યો નહિ.

રાજનીતિજ્ઞ સુચતુર જલમસિંહે જે આશા પોતાના હૃદયમાં રાખી હતી, તેની પરિતૃપ્તિ કરવા માટે તે સુયોગ પામ્યો. પોતાના બળને દૃઢ કરવાનો ભાર રાણાએ તેને નાખ્યો. તે મોટા કાર્ય સાધવા માટે જલમસિંહે સારા ઉપાયો યોજ્યા. જે તેનું સઘળું કૌશલ સફળ થાત, જે તે પોતાની અભીષ્ટસિદ્ધિ સારી રીતે સાધી શકત તો તેથી ભારતવર્ષનો એક મોટો ઉપકાર થાત, જે મોટો ભાર રાણાએ તેને

સોંચ્યો હતો, તે ભાર વહન કરવામાં પુષ્કળ નાણાંની આવશ્યકતા હતી. એટલે કે નાણાંનું પ્રયોજન હવે શી રીતે એટલું બધું નાણું સંગ્રહિત થાય, એ ચિંતા જલમ-સિંહના મનમાં ઉદય પામી, તેણે છેવટે નિશ્ચય કર્યું જે જ્યારે વિદ્રોહી લોકો આ પુષ્કળ નાણાંનું કારણ છે માટે તે નાણું તેની પાસેથી કઢાવવું. તેઓ પાસેથી ચોશઠ લાખ રૂપૈયા લેવા જોઈએ, તે ચોશઠ લાખ રૂપૈયાના પાંચ લાગ કરવા. તેમાંથી ત્રણ લાગ સિંધીયાના હાથમાં આપવા, બાકીના રૂપૈયા રાણાને આપી દેવા, જેથી તેની નાણાની ખામી દૂર થાય, જલમસિંહ એક મોટી સેના લઈ ચિતોડ તરફ ચાલ્યો. અંબજી ઇંગલીયા તે સેનાનો અધિનાયક થયો. સિંધીયો પણ પોતાનો કર લેવા મારવાડના પ્રોત્તરેશમાં આવ્યો. જલમ અને અંબજી સેના સાથે ચિતોડ તરફ અગ્રસર થયા. તેઓના દુર્ધર્ષ સૈનિકોથી ઘણા ગામડાં ઉજડ થઈ ગયાં. ઘણાં નગરો જલમના રોધાનજમાં બળી ગયાં. સઘળાની દુર્દશાની સીમા રહી નહિ, જલમે તે ગામડાં અને નગરોના અધિપતિ પાસેથી નાણું લેવાનું શરૂ કર્યું. ધીરાજસિંહ નામનો એક ચંદાવત સરદાર ભીમસિંહનો પ્રધાન પરામર્શ આપવા માટે હતો.

તે એક અક્ષલમંદ અને હીમ્મતવાળો રજપુત હતો, જે સમયે ઉપર કહેલો સંઘર્ષ થયો ત્યારે ધીરાજસિંહ હામીર ગઢના શાસન કરતી વેળા નીમાયેલ હોતો. તેને વિદ્રોહીનો અંતર્નિવિષ્ટ જાણી જલમસિંહે તેના હામીર ગઢનો ઘેરો ઘાલ્યો. છેો અઠવાડીયા સુધી બંને પક્ષ વચ્ચે યુદ્ધ ચાલ્યું જયપરાજયના ચિન્હ કોઈ પક્ષમાં જોવામાં આવ્યા નહિ, છેો અઠવાડીયા ગયા પછી વિધાતાના કઠોર વિધાનના અનુસારે ધીરાજસિંહનું સૌભાગ્યગગન ઘેરાઈ ગયું. જયલક્ષ્મિ જલમસિંહની અંકશાયિની થઈ. જલમસિંહે હામીરગઢ લઈ લીધું. એ રીતે બીજા બે ત્રણ સ્થળો કબજે કરી રાજકીય સેનાદળ ક્રમે ક્રમે ચિતોડતરફ ચાલ્યું. રસ્તામાં વસી નામના સ્થળનો જલમસિંહે કબજો કર્યો. વસી, ચંદાવત રજપુતની ભૂમિવૃત્તિ હતી, સુદક્ષ જલમસિંહે તેનો પણ કબજો કર્યો વિજયમદોનમત થઈ તે થોડા કાળમાં ચિતોડ પાસે આવી પહોંચ્યો.

ઉચ્ચ પદવી પામી માણસ, ઘણું કરી વૃથા ગર્વ અને અહંકારે વિમૂઢ થઈ જાય છે. જે રાણાની મુલાકાત લઈ ખુદ પેશવો પોતાને કૃતાર્થ માનતો હતો. આજ માધાજી સીંધીઆએ તે રાણાને ચિતોડ સંમુખે જોવાને ચાહ્યું સીંધીયાનું તે અન્યાયાચરણ જોઈ જલમસિંહ ક્રુધ થઈ ગયો. પણ શું કરે છેવટે તે દર્પગણા માધાજીનો દર્પ તોડવા ઉદયપુર તરફ ચાલ્યો. ભાગ્યચક્રનો એટલો ફેરફાર ગૌરવ ગરિમાની એવી અતિન્યતા જે જે રાણાના દર્શન માટે જુદી જુદી લેટો લઈ ભારતવર્ષના રાજાઓ રાણા પાસે આવતા હતા. તે પૂર્વ રાણાનો

પુત્ર હાલનો રાણેા રાજસિંહાસનનો પરી ત્યાગ કરી મહારાષ્ટ્રીય એક દસ્યુના દર્શન લેવા સરીયામ રસ્તે બહાર આવ્યો. રાજધાનીથી કેટલેક દુર રહેલા જે વ્યાધ નામના મેરૂ સ્થળે રાણાની સિંધીયા સાથે મુલાકાત થઈ, સિંધીયે, રાણાને સંમાન સાથે અવરોધકારી સેનાની પાસે લઈ ગયો. થોડા સમયમાં તે વ્યાપાર સંપૂર્ણ થયો. પણ તે થોડા સામાન્ય વક્તમાં જે અસાધારણ ઘટના ઘટી. તેથી તિક્ષણ બુદ્ધિ જલમસિંહના અલિષ્ટ સિદ્ધિના માર્ગમાં પ્રતિરોધ થઈ પડ્યો, તેનું લાગ્યગગન કાળગગનજળે સમાવ્છન થઈ ગયું, જે સમયે, સિંધીયો અને જલમ રાણાની મુલાકાત કરી ચિતોડ છોડી આડ્યા. ત્યારે એક માત્ર અંબજી ચિતોડમાં હતો. જલમની તદ્દયાશા અંબજી જાણી શક્યો હતો અગર જો કે જલમે, પોતાનો મનોભાવ સઘળા પાસે પ્રકૃરિત કર્યો ન હોતો, પણ ચતુર મહારાષ્ટ્રીય અંબજીથી તે જાનું રહ્યું નહિ. અંબજીને માલુમ પડ્યું જે જલમસિંહ એક ઉંચી આશા પુરી પાડવા ચેષ્ટા કરે છે. તેને ખાત્રી હતી જે જલમસિંહની તે આશા જો સિદ્ધ થાય તો તેના સઘળા મનો-રથ વ્યર્થ જાય તેમ છે. તેને જલમસિંહના નીચે સૈનિકનું કામ કરવું પડે તેમ છે એવી રીતની ધારણાથી તે જલમસિંહની સઘળી ચેષ્ટાઓ વ્યર્થ કરી દેવા ફરતો હતો. પણ તે વ્યર્થ કરવાનો તેને આજ્ઞિન સુધી મુયોગ મળ્યો નહિ. જલમસિંહ અંબજીને બંધુ માનતો હતો. અંબજી ચંદાવત સરદાર સાથે જલમસિંહની સામે કાવતરાં કરવા લાગ્યો. જલમસિંહ જાણતો હતો જે અંબજી તેની સાથે કાવતરું કરશે નહિ, એવા ઠરાવથી જલમસિંહનો સર્વ નાશ થયો. તેણે પોતાનો અધઃપાત અનિવાર્ય જાણ્યો.

સાલુંબ્રાસરદાર ભીમસિંહે, અંબજીની સાથે રહી, જલમસિંહની, સામે કાવતરું કર્યું. જલમસિંહ, આજ્ઞિન સુધી અંબજીને પોતાનો બંધુ ગણતો હતો. ઉજ્જનના યુદ્ધમાં મહારાષ્ટ્રવીર અંબજીએ, તેનું જીવન અને સ્વાધીનત્વ રક્ષી તેના ઉપર જે પરોપકાર કર્યો હતો, જલમસિંહ અગર જો કે તેનો બદલોવાળી શક્યો નહિ પણ તે માટે તે કૃતજ્ઞ નીવડ્યો હતો. તે કૃતજ્ઞતાથી તે અંબજીને બંધુ માનતો હતો. બન્નેના સ્વાર્થ રક્ષણ માટે બન્નેનો પરસ્પર સંઘર્ષ ન થાતતો તેઓનું બંધુત્વ અચળ રહેત. આજ બન્નેના સ્વાર્થ માટે વિષમ સંઘર્ષ થયો, એ સંઘર્ષ જલદીથી નિવારિત થાય તેવો નહોતો, તેમાંથી જે મહાગ્નિ ઉત્પન્ન થયો તેથી એક બાજુ સળગી ગઈ. રાણાની સાથે ચિતોડ પાસે જલમસિંહની મુલાકાત થઈ. તે સમયે અંબજી કલ્પિત દુઃખ સાથે બોલ્યો “ વિદ્રોહી ભીમસિંહે વશ્યતા સ્વીકારવા આહ્વેષ છે. પણ જે બોલે છે જે જ્યાં સુધી જલમ-

સિંહ રાણા પાસે છે ત્યાં સુધી તે વશ્યતા સ્વીકારવાનો નથી, એટલે હવે આ વિષયમાં જે કરવું હોય તે આપ કરો, જલમસિંહે તે સમયે ઉત્તર આપ્યો, જો તેથી તેઓની આપત્તિ હોય, અને મને તેઓ પ્રતિબંધક જાણી નુકમાન લોગવે તો હું ખુશીથી આ સ્થળ છોડી આડ્યો જાઉં, ટુંકામાં હું અહીં રહ્યાથી પુષ્કળ નાણાના ખર્ચની સંભાવના છે. રાણાની ઈચ્છા હોય તો હું હાલ કોટે જવા તૈયાર છું. ચતુર જલમસિંહ મહારાષ્ટ્રીય પ્રપંચ જાળમાં ફસાઈ પડ્યો. તે સઘળી દિશામાંથી હાર પામ્યો. અંબજી આડ્યો ગયો, જલમસિંહના હૃદયમાં ચિંતા પેદા થઈ તેને પીડા આપવા લાગી. તે એકદમ અધીરથઈ ગયો. કયો માર્ગ પકડવો તે તેને સુજતું નહોતું. તેની આશા નિષ્ફળ નીવડી, આશાલતા ફળવાળી થવા પામી તેટલામાં કુઠારાઘાતે નિર્મુળ થઈ ગઈ, જલમસિંહની આશા નિષ્ફળ ગઈ પણ તે નાઉમેદ થયો નહિ. તે એકદમ ચિતોડમાંથી વિદાય થયો. ત્યાર પછી ચિતોડના કીલ્લામાંથી ઉતરી, રાણાના ચરણ સ્પર્ષ કરી સાલુખ્રા સરદારે ક્ષમા માંગી. અંબજી મેવાડનો કતારી હતારી વિધાતા થઈ પડ્યો.

ઉંચી પ્રભુતામાં રહી આઠ વર્ષ અંબજીએ મેવાડમાં વાસ કર્યો, આઠ વર્ષના અરસામાં તે રાજ્યનું મહેસુલ આત્મસાત્ કરી ગયો. મેવાડનું રાજ્ય મહેસુલ આત્મસાત્ કરી તેણે બાર લાખ રૂપીયા મેળવ્યા. પણ તેથી મેવાડમાં અંતર્વિરોધ એલવાઈ ગયો. જે શાંતિ મેવાડમાં થઈ લાંબા કાળ સુધી અંતર્હિત થઈ ગઈ હતી, તે શાંતિ, આજ અંબજીના શાસન ગુણે મેવાડમાં પાછી આવી.

જે વીશ લાખ રૂપીયા સિંધીયાને અપાયા. તે રૂપૈયા કયા જનપદમાંથી કેવા સંગ્રહ રીતે લેવા, તે બાબતની અંબજીએ એક તાલિકા બનાવી, કર્મચારીઓને તેણે આપી હતી. ચંદાગત રજપુતોની ભૂમિવૃત્તિમાંથી બાર લાખ રૂપૈયા અને શક્તાવત રજપુતો પાસેથી આઠ લાખ રૂપૈયા તેણે લીધા. બે વર્ષમાં અપનૃપતિ રતનસિંહ કમળમીરમાંથી દૂર થયો. રાણાની રાજભૂમિનો ઉદ્ધાર થયો.

તેનાથી મેવાડનો બહુ ઉપકાર થયો ખરો? પણ તેથી વિશેષ ઉપકાર કરવાનો હતો તે ઉપકાર અંબજી કરી શક્યો ખરો? મેવાડ રાજ્યના આબાદ જનપદ ગદવારનો તે ઉદ્ધાર કરી શક્યો ખરો? બુંદી અને મેવાડ વચ્ચેનો વિરોધાગ્નિને ઓગળી શક્યો ખરો? અંબજી પ્રભુતાનો સુમિષ્ટ આસ્વાદ કરી દારૂણ સ્વાર્થ પર થઈ પડ્યો. ઉપરનાં સારાં કામનાં કરતાં, તેણે માત્ર, મેવાડના સુખેદાર થવાની આશા રાખી. તે તેની આશા સફળ થઈ. દુર્ભુજંગ કેટલા દિવસ પરોપકાર મંત્રે પરિચાલીત થાય. થોડો સમય ગયા પછી તેણે સ્વાર્થપર મહારાષ્ટ્ર મૂર્તિ ધારણ કરી. પણ રજપુત લોકો અકૃતજ્ઞ નહોતા. ચતુર સ્વાર્થપર અંબજીએ, અગર જો કે બંધનપત્રના મૂળાવિધિના અનુસારે કાર્ય કર્યું નહિ.

અગર જો કે તે મેવાડનું મેહસુલ આત્મસાત કરી ગયો. પણ તેનાથી જે સા-
માન્ય ઉપકાર થયા તે રજપુતો ભુલી ગયા નહિ. એ સમયે ચંદાવત રજપુતો,
પોતાની પૂર્વ ક્ષમતા પામ્યા જેથી રાજમંત્રી શિવદાસ અને સતિદાસના મનમાં
આશંકા રહી. પોતાના ભાઈ સોમજીના મૃત્યુ વૃત્તાંત સંભારી તેઓ બુદ્ધી બુદ્ધી
જાતની પીડાથી પીડિત થાતા હતા. તેઓની ખાત્રી હતી જે ચંદાવત રજપુતો
તેઓની વિરુદ્ધે પ્રપંચ કરશે. એવી આશંકામાં પડી, હીનસાહસ શિવદાસે અને
સતિદાસે અંબજીની સેનાની મદદ માંગી અને મેવાડમાં એક સરકારી સેનાદળ
રહે એમ અંબજી પાસે તેઓએ માગણી કરી. તેઓ જાણતા હતા જે અંબ-
જીની મદદ શિવાય રાણાનો અને પોતાનો સ્વાર્થ અખંડિત રહે તેમ નથી.
તે માટે તેઓ મહારાષ્ટ્રીય પ્રસન્નતા મેળવવા ચેષ્ટાવાળા હતા. અંબજીએ, તેના
કહેવા પ્રમાણે જાંદોબસ્ત કરી આપવા સંમતિ આપી તેની સેનાના ભરણપોષણ
માટે વાર્ષિક આઠ લાખ રૂપીઆ આપવાનો ઠરાવ થયો. રાજ્યમાં દુર્ઘટની દષ્ટિ
પડવાથી મંગળની આશા રહી નહિ. દુર્ભાગ્યવાળા રાણાએ પોતાના રાજ્યની
ઉન્નતિ કરવા અનેક ચેષ્ટા કરી પણ તે સઘળી નિષ્ફળ નીવડી. તે એક દિશાએ
રક્ષણ કરવા જાતો તો બીજી દિશાએ અમંગળ માલુમ પડતું. ટુંકામાં મેવાડનું
મંગળ નહોતું. ચારે દિશાએ અસંતોષ ચારે તરફ વિરકિત અને ઠેકાણે ઠેકાણે
વિલાપના અવાજ. રાજકોષ ખાલી થઈ ગયો, અને રાણો એટલો બધો અર્થહીન
થઈ ગયો જ્યારે સંવત્ ૧૮૫૧ માં જયપુરના રાજકુમાર સાથે પોતાની બહેનને
પરણાવવામાં મહારાષ્ટ્રીય સેનાપતિ પાસેથી ૫૦૦૦૦૦ રૂપીઆ કરજે લીધા હતા
ત્યાર પછીના બે વર્ષમાં બે ત્રણ વર્ષનીય ઘટના ઘટી. પહેલી ઘટના રાજમાતાનો
પરલોકવાસ, બીજી ઘટના. રાણાનો નવકુમારનો, લાલ ત્રીજી ઘટના ઉદયસાગરનો
પ્રચંડ જલોચ્છવાસ છેવટની ઘટનાથી મેવાડનું પુષ્કળ નુકશાન થયું. તે ઘટનાથી
સરોવરના પાણીએ ભારી ઉભરાઈ નગરના ત્રીજા ભાગને ઘોળી દીધો.

અંબજીનું લાગ્યગગન ક્રમેક્રમે પરિષ્કૃત થયું. સં. ૧૮૫૧ માં સિંધીયાએ
તેને પોતાનો ભારતવર્ષનો પ્રતિનિધિ કરી સ્થાપ્યો. અંબજી, ગણેશપંતને પોતાનો
પ્રતિનિધિ નીમી મેવાડમાંથી પ્રસ્થાન કરી ગયો. શોવે અને શ્રીજી મેતા નામના
રાણાના બે કર્મચારી હતા.

તે બંને અધિકારીઓ ગણેશપંતની સાથે રહી કામ કરતા હતા. પોતાની
સ્વરૂપકાળવ્યાપિની પ્રજાતાથી મદમત્ત થઈ તે ત્રણ આશામીઓએ નૃશંસભાવે
મેવાડનું શોણિત પીધું. અંબજીએ ગણેશપંતને પદચ્યુત કરી તેના ઠેકાણે રાય-
ચંદને નીમ્યો. રાયચંદ અંબજીનો પ્રતિનિધિ થયો ખરો પણ કોઇએ તેની

વશ્યતા સ્વિકારી નહિ. કોઈએ તેને પ્રતિનિધી ગણી ગ્રાહ્ય કયોઈ નહિ. રાજ્યમાં ઘોર અશાંતિ અને અરાજકતાનો પ્રાદુર્ભાવ થયો. નાગરિક લોકોના ધન માન હુટાયા. ઠેકાણે ઠેકાણે મોટી વિશ્વખલ્લતા બેવામાં આવી. અત્યાચાર પીડિત લોકો પોકાર કરવા લાગ્યા. આવી રીતના ઉત્પીડનથી મેવાડ ભૂમિ શોચનીય દશામાં આવી પડી. આવો સુયોગ મેળવી મહારાષ્ટ્રીય હુટારા, રૌહીલાઓ અને દુઃસાહસિક શ્રીરંગીઓ મેવાડમાં આવી પડયા. તેઓએ રજપુત વિગેરેનું સર્વસ્વ હરી લીધું, તેની સાથે દુર્ધર્ષ ચંદાવત લોકો પોતાના ગોત્રપતિ વીરવર ચંડના પવિત્ર મંત્રની અવહેલા કરી અત્યાચારી સૈંધવી લોકો સાથે મળી જઈ ઠેકાણે ઠેકાણે હુંટ કરવા લાગ્યા. રાણાએ તેઓની ભૂમિવૃત્તિ ખેંચી લીધી. દુર્વૃત્ત ચંદાવત રજપુતો મોટા સંકટમાં પડયા. તે સંકટમાંથી બચવા માટે તેઓના મુખી અજીતસિંહે, અંબજીની પાસે એક દૂત મોકલ્યો. તેઓએ તેની સહાય મેળવવામાં દશ લાખ રૂપીયા આપવાનું કબજા કર્યું. નાણાના લોભીયા મહારાષ્ટ્રીએ રાયચંદને મેવાડ થકી પ્રસ્થાન કરવાનું ફરમાવ્યું. શિવદાસ અને સતીદાસ પદચ્યુત થયા. સાલુખ્રા સરદારે રાજસભામાં ફરી પ્રતિષ્ઠા મેળવી. તેણે અંબજી મહેતાને મંત્રી પદે નીમ્યો. પ્રતિદ્વંદ્વિ શક્તાવત્ રજપુતો ઉપર તેણે હુમલો કર્યો. વળી બન્ને સંપ્રદાય વચ્ચે ઘોર સંઘર્ષ થઈ ઉઠ્યો. પણ અંબજી આનુકુલ્ય મેળવ્યું. દુર્ધર્ષ ચંદાવત રજપુતોએ શક્તાવત્ રજપુતોને હરાવ્યા. અને તેઓના મુલકમાંથી દશ લાખ રૂપીયા મેળવી ચંદાવત રજપુતોએ અંબજીને આપ્યા.

એકવાર જે મહારાષ્ટ્રીય વીરના પ્રચંડ બળે સઘળું રાજસ્થાન ધૂંલ ગયું હતું. જેની દુરાકાંક્ષા વળિહના સમક્ષે નંદનવન સરખું મેવાડ બળી શ્મશાન જેવું થઈ ગયું. તે મહાવીર ચતુર ચુડામણિ કૃરનિતિ માધોજી સંધીયો. સર્વ નિયંતાકાળના આદેશથી આ લોકમાંથી વિદાય થયો. ધન રત્નોના ઢગલાથી જેની પરિતૃપ્તિ નહોતી, આજ તે બીજી દુનીયામાં ચાલ્યો ગયો. જેનું મસ્તક કોઈ દિવસ કોઈની પાસે નમ્યું નથી. આજ તેનું મસ્તક શીયાળવા કુતરાં વીગેરેના પગ તળે દબાઈ ગયું. એવું બોધને પણ મોહાંધ માણસના જ્ઞાન નેત્ર ઉઘડતાં નથી. જીવનના સ્વલ્પકાળમાં ઉપકાર થાય નહિ ત્યારે માણસની હયાતીનો ઉદ્દેશ શા કામનો. જો આત્મોદર પૂરણ કરીને જીવન કાળ કહાડવાનો હોય તો માનવનું શરીર લઈ જન્મવાનું પ્રયોજન શું ! પશુ પક્ષીઓ પણ એ પ્રમાણે આત્મોદરનું પૂરણ કરે છે, ત્યારે પશુ અને માનવમાં પ્રભેદ કેવો ! માધોજી સંધીઓ સૌભાગ્યથી પુષ્કળ ધન અતુલ ક્ષમતા અને ઐશ્વર્યનો અધીકાર પામ્યો. પણ તેણે માતૃભૂમિનો કાંઈ ઉપકાર કર્યો ખરો ! જો તે પુષ્કળ ધનનો, અતુલ

ક્ષમતાનો અને એશ્વર્યના અધીકારનો સદ વ્યય કરત તો ભારતવર્ષનાં દુઃખ કપાઈ જાત, તેથી તેનું નામ સ્વદેશાભિમાનીના નામમાં ગણાત.

માધાજી સિંધીયાના મૃત્યુ પછી તરતજ તેનો ભત્રીજો દોલતરાવ બળ પૂર્વક તેના સિંહાસને બેઠોતે સમયે સિંધીયાનો મોટો પુત્ર અપ્રાપ્ત વયવહારવાળો હોવાથી દોલતરાવે, થોડા આયાસથી કાકાના સિંહાસનનો અધિકાર કયો. દોલતરાવ સિંહાસને બેઠો કે સિંધીયાની પત્ની સાથે મોટા વિવાદમાં ઉતર્યો તે શણુવી બ્રાહ્મણની હત્યા કરી કાયમના પાપસાગરમાં ડુબી ગયો. સિંધીયાના પ્રતિનિધિ અંબજીના હાથમાં મેવાડનું સૂત્ર હતું. રાજકુમાર અપ્રાપ્ત વયવહારવાળો હોઈ અંબજી પોતાનો સ્વાર્થ સાધવા તત્પર થયો, પણ તે પોતાનો સ્વાર્થ સાધી શક્યો નહિ, શાથી કે અનેક પરાક્રમવાળા પુરૂષો, તેની અભિપ્રસિદ્ધિના માર્ગમાં કંટકરૂપ હતા. તેઓમાં સિંધીયાની પત્નીઓ, લાકુબા ખીચીરાજ, દુર્જનશાલ અને ધાતનગરીનો રાજા વિશેષ પ્રસિદ્ધ હતા. પહેલાં તો મેવાડમાંથી અંબજીનું આધિપત્ય દૂર કરવા લાકુબાએ, મેવાડપતિને એક પત્ર લખ્યો, જેમાં તેણે અંબજીનું આધિપત્ય છેદી નાંખી મેવાડમાંથી દૂર કરી દેવા તેને લખ્યું હતું. શણુવી * બ્રાહ્મણો લાકુબાના પૃષ્ઠ પોષક હતા, મેવાડમાં તેઓની ભૂમિ સંપત્તિ હતી. લાકુબાનો પ્રતિકુળ વ્યવહાર જાણી અંબજીએ પોતાના પ્રતિનિધિને લખી જણાવ્યું, જે તેણે શણુવી બ્રાહ્મણોના ભૂમિવૃત્તિ લઈ લેવી. તેના માટે અંબજીના પ્રતિનિધિ ગણેશપંતે, રાણાના મંત્રીને અને સરદારોને બોલાવી પરામર્શ કયો. તેઓ સઘળાએ ગણેશપંતના પ્રસ્તાવમાં સંમતિ આપી, પણ અંદરમાં એક ષડયંત્ર કરવા લાગ્યા, તેઓએ છાનાઇથી પત્ર દ્વારાએ શણુવી બ્રાહ્મણોને ખબર આપ્યા, “ તમે દળ સાથે યાવદથી નીસરી ગણેશ પંત ઉપર હુમલો કરો અમે મદદ આપવામાં કસુર કરશું નહિ,” રાણાના મંત્રીના અને સરદારના એવા પત્રો મળવાથી શણુવી લોકો દળ સાથે આગળ વધ્યા, ગણેશપંત પણ તેઓનો હુમલો વ્યર્થ કરવા ચેષ્ટા કરવા લાગ્યો. શાવા નામના સ્થળે બન્ને દળનો સમાગમ થયો. એકદમ યુદ્ધ થઈ પડ્યું. નાનો ગણેશપંત હારી ગયો, તેના સૈનિકો ચારે તરફ પલાયન કરી ગયા, તેઓની તોપો અને ખંડુકો વિજયી શણુવીના હાથમાં આવી. તે, વિષમક્ષતિ ંસ્ત થઈ ચિતોડ તરફ પલાયન કરી ગયો, ચંદાવત રજપુતોએ સહાય આપવાનું પ્રલોભન બતાવી તેને યુદ્ધમાં ઉતાર્યો, ચંદાવતના કહેવા ઉપર તેણે આશા રાખી યુદ્ધ કર્યું. તેમાં તે પરાભવ પામ્યો. શાથી કે ચંદાવત રજપુતોએ તેને સહાય આપી નહિ. ચંદાવત રજપુતો તેની પ્રતિકુળતામાં

* મહારાષ્ટ્રીય બ્રાહ્મણો ત્રણ કાણીથી વિભક્ત છે, શણુવી પુર્વ અને માર્હત જે લાકુબા, વલ્લભ તાનસીયા જે ઉચા દાદા, શિવજીનાના, લાલજીપંડિત, યશોવંત રાઉભાઉ મેવાડની કેશલીક ભૂમિનો ભોગ કરતા હતા. તે સઘળા શણુવીના ગોત્રમાં પેદા થયા હતાં.

ઉત્તર્યા. નાનો ગણેશપંત ચુદ્ધક્ષેત્રથી પલાયન કરી હામીરગઢમાં આવ્યો, અંદાવત રજપુતોએ, તેના શત્રુ સાથે મળી જઈ પંદર હજાર સૈનિકોને લઈ હામીરગઢને ઘેરો ઘાલ્યો, તે ઘેરામાંથી બચવા વીર ગણેશપંતે મોટા શૌર્યથી નવ ચુદ્ધ કર્યા. પણ તેના સઘળા ઉદ્યોગ બ્યર્થ ગયા. હામીરગઢના અધિપતિ ધીરાજસિંહના બે પુત્રો ચુદ્ધ સ્થળે માર્યા ગયા.

હામીરગઢના તે મહાસંકટમાંથી નાના ગણેશને અંગણએ વિલક્ષણ રીતે બચાવ્યો, સુખાદારે, તેને વિપદમાં આવેલો જોઈ ગુલાબરાવ કદમ નામના સેનાપતિને કેટલાક સવારો અને સૈનિકો સાથે તેને મદદે મોકલ્યો, તે સઘળા સૈનિકો વીગેરેની મદદથી સંકટથકી બચી અજમેર તરફ ચાલ્યો. થોડે દુર ગયા, પણ મુસામુસી નામના સ્થળે તેના ઉપર શત્રુઓએ હુમલો કર્યો. તે સ્થળે બન્ને દળ વચ્ચે ચુદ્ધ થયું. અંદાવત રજપુતો મોટી વીરતાથી ચુદ્ધ કરવા લાગ્યા. તેઓના પુષ્કળ ભુજવિક્રમથી ગણેશપંતનું સેનાદળ પશ્ચાત્પદ થયું. વિજયલક્ષ્મી, હેમ મુકુટ લઈ તેઓના શિર ઉપર તે મુકવા ઉપક્રમ કરતી હતી. એટલામાં શત્રુપક્ષના કેટલાક સૈનિકો પલાયન કરી જતી ઘોડીને હસ્તગત કરવાના અભિપ્રાયે, “ ભાગા ” “ ભાગા ” એમ કહી બોલ્યા. થોડા સમયમાં ઘોડીને પકડી, તેટલામાં સઘળા એકઠા થઈ બોલ્યા “ ભીલગયા ” “ ભીલ ગયા ” એમ એ સઘળા શબ્દો અંદાવત રજપુતોના કાને પડ્યા. તેઓના મનમાં આશંકા ઉત્પન્ન થઈ. “ ભીલ ગયા ” એવા શબ્દથી તેઓને પ્રતિતિ થઈ જે સરકારી સૈનિકો, શત્રુપક્ષમાં “ (ભીલ ગયા) ” મળી ગયા. આવી ભૂળ વિનાની ધારણાથી અંદાવત રજપુતો, રણમાંથી ભાગ્યા. તેઓને ભાગતા જોઈ શત્રુઓ તેની વાંસે પડ્યા. શત્રુઓ જે જે સંમુખે આવ્યા તેને મારી નાંખ્યા. એ સૈંધવી સેનાનો અધિનાયક અંદન અને અનેક સૈનિકો માર્યા ગયા. દેવગઢ પતિએ, તે પલાયન કરતી સેનાને લઈ શામુરના અંતરભાગમાં આશ્રય લીધો. મુસામુસી નામના ક્ષેત્રમાં તે દિવસે અંદાવત રજપુતો સંપૂર્ણ હારી ગયા.

નાનો ગણેશપંત. જે દિવસે મુસામુસી ક્ષેત્રમાં જય પામ્યો. તે દિવસથી લાકુબા અને અંગણના વચ્ચે મેવાડના પ્રતિનિધિત્વ મારે મોટો વાંધો ઉઠ્યો. મેવાડભૂમિ તે વાંધાનું લીલા ક્ષેત્ર થઈ પડી, જે મહારાષ્ટ્રીય લોકોએ જળોની જેમ ચોટી મેવાડનું લોહી પીધું છે. તે મહારાષ્ટ્રીયનો લાકુબા પ્રતિદ્વંદ્વી મેવાડના સરદારોએ તેનો પક્ષ પકડ્યો. તેઓએ જાણ્યું જે નાનાનું સરકારી સૈન્ય હામીરગઢમાં છે. જ્યારે લાકુબાએ તે નગરને ફરી ઘેરો ઘાલ્યો, તેનો ક્રોડો અને કોટ તોડવા તેણે પુષ્કળ ગોળા વરસાવ્યા. બે હજાર ગોળાના પ્રહારે કીલ્લાનો એક ભાગ ટુટ્યો તે ભાગમાં થઈ લાકુબાએ નગરમાં ઉત્સાહ સાથે પ્રવેશ કર્યો. એટલામાં બળરાવ

ઈંગ્રેજીયા, બાપુ સિંધીયા ઈશ્વરંતરાવ વીગેરે સેનાદળ સાથે મહારાષ્ટ્રીય પ્રતિનિધિની મદદે આગ્યા. કોટાના બલમસિંહે પણ તેની મદદ માટે એક વિખ્યાત ગોલંદાજના નીચે સેનાદળ મોકલ્યું. અંબજીનો પુત્ર તે સઘળી સેનાનો નાચક થયો. એ વિશાળ સેનાદળનો વૃત્તાંત બહુી, લાકુઆએ પોતાનો ઘેરો ઉઠાવી લીધો. અને મદદગાર સેના સાથે ચિતોડમાં રહ્યો. નાના ગણેશપંતે સુયોગ મેળવી હામીરગઢનો ત્યાગ કરી ગોમુંદ નગરમાં નવા અવેલા લશ્કર સાથે મળી જવાનું કયું. તે તેની સાથે મળી ગયો. વીરીસનદીના કાંઠે યુદ્ધ થવાની ગોઠવણ થઈ, નાના ગણેશ-પંતે તે પ્રદેશનો ત્યાગ કર્યો. તે સંગના નામના પ્રધાને પહોંચ્યો. તે સમયે મહારાષ્ટ્રીય લોકો પરસ્પરના સેનાદળમાં ગુથાયા. રજપુતો, તે સમયે વચમાં પડી તેઓને સંહાર કરવાને ઉપક્રમ કરવા લાગ્યા.

જેથી નાનો ગણેશપંત નવાબજીની મદદ ન પામે એવું કરી દેવા ખીચી રાજ, દુર્જનશાલ અને મેવાડના સરદારો, સૈનિકો સાથે નાના ગણેશપંતની ધાવણી પાસે ફરતા હતા. પણ સાહસી ટોમસે દુર્જનશાલનો સઘળો ઉદ્યમ વ્યર્થ કરી શાપુરથી નવું સેના દળ નાના ગણેશપંત પાસે મોકલ્યું. અને તેની સાથે તે પણ ગયો. થોડા સમયમાં લાકુઆ ઉપર હુમલો કરવા પ્રધાન કટકનો ત્યાગ કરી, પોતાના ગોલંદાજ સૈનિકોને લઈ તે ખુનાસ નદી તરફ ચાલ્યો પણ તેનું અલીષ્ટ સિદ્ધ થયું નહિ, લાકુઆ સાથે યુદ્ધ કરવાનો ઉપક્રમ થાતો હતો એટલામાં એક પ્રચંડ વાવાઝરડું નીકળ્યું. તેની સાથે મુસળધારે વૃષ્ટિ પડવા લાગી. એવા જોરાવર વરસાદથી ટોમસનું લશ્કર નિરાશ થયું અને તેઓનું આશ્રય સ્થળ શાપુર દુર્ગ ચુર્ણિ વિચુર્ણિત થયું * તે સુયોગે, લાકુઆએ, મેવાડના સરદારો સાથે, તે નિરાશ થયેલા લશ્કર ઉપર છાપો માર્યો. તે લશ્કરને તેણે કઠોર રીતે દળી નાંખ્યું, લાકુઆ પનર તોપો અને અસ્ત્રશસ્ત્ર લઈ ત્યાંથી પ્રસ્થાત કરી ગયો. શાપુર રાજ્યે નાના ગણેશપંતને ખાદ્ય સામગ્રી વીગેરેની મદદ કરી હતી. પણ હવે તે તેમ કરવા સંમત થયો નહિં ત્યારે નાનાગણેશને સંગના નગરમાં લાગી જવાની ફરજ પડી. મેવાડના સરદારોએ લાકુઆનો પક્ષ પકડી, નાનાગણેશપંતના સઘળા આશ્રય તોડી નાંખ્યા. તેથી નાનાગણેશપંત બહુ ક્રોધ પામ્યો. તેણે પ્રતિજ્ઞા કરી જે જે સુયોગ મળે તો તે સરદારોને યોગ્ય શાસ્તિ આપવી. પ્રતિહિંસાનો ઉપયુક્ત સમય આવી પહોંચ્યો. વર્ષાકાળ વીતી ગયો શરદના પ્રખર શૈવ્રતાપે માર્ગ સુકાઈ ગયા. તેણે અંબજીની પાસેથી નવી સેના

* સંવત ૧૮૫૨ (ઈ. સ. ૧૮૦૦) માં એ ઘટના સંબંધિત થઈ, લાકુઆએ શાપુર રાજને ઝહાજપુરનો જનપદ આપ્યો.

મેળવી, બાકુલાના વિરૂદ્ધ ઉતરવાનું શરૂ કર્યું આરાવલી શેલમાળાના પાદપ્રસ્થે ચંદાવત રજપુતોની જે સઘળી જૂમિ સંપત્તિ હતી, તે સઘળા ઉપર તેણે રોષાંધ થઈ હુમલો કર્યો. ત્યાંના અધિવાસીઓને તેણે પૈશાચિક રીતે પીડા આપી. ટોમસે દેવગઢ અને આમીન ઉપર ઘેરો ઘાલ્યો. ટોમસ, જય ઉપર જય મેળવી. લોકો ઉપર નૃશંસાચરણ ચલાવવા લાગ્યો. એટલામાં વિધાતાનો ભયંકર દંડ અંબજીના માથા ઉપર પડ્યો. તેને તેના શાસનાધિકારથી વિચ્યુત કર્યો. તેના ઠેકાણે લાકુબાની નીમણુંક થઈ.÷

ક્રમે કોશીતુલ અને પુનાની નામના બે નગરો તેણે હસ્તગત કર્યાં, તે પુનાનીના નગરવાસીઓએ પોતાના રક્ષણ માટે મોટું વીરત્વ બતાવ્યું પણ મહા-વીર ટોમસે, તે નગરને જમીનદસ્ત કરી દીધું, મેવાડનો આ વિષમ કાળ સંકટ હતો, દુર્ધર્ષ સિંધીયાએ મેવાડને કરદ રાજ્ય ગણ્યું.

નવીન પ્રતિનિધિ લાકુબા, સિંધીયાની અનુમતિથી એક મોટા સેનાદળ સાથે મેવાડમાં પેઠો, સિંધીયાએ શા ઉદ્દેશે તેને ત્યાં મોકલ્યો. તે કોઈ જાણી શક્યું નહિ, પણ સિંધીયાના પ્રતિનિધિ લાકુબાને આવતો સાંભળી મેવાડવાસીઓ ધ્રુજવા લાગ્યા. અગ્રજી મહેતો રાણાના મંત્રી પદે નીમાયો, તેની સાથે ચંદાવંત રજપુતો પણ તેઓની પૂર્વ સત્તા પામ્યા, અગાઉની જેમ મંત્ર ભવનમાં સઘળાં કાર્ય ચલાવાયા. છલાખ રૂપિયા મેળવવા લાકુબાએ બેનશીબ શાપુર રાજને ધમક આપી, બલમસિંહની લાલસા અનેક દિવસથી જીહાજપુર ઉપર પડી હતી આજદીન સુધી જીહાજપુર હસ્તગત કરવા તેણે અનેક કૌશલ કર્યાં પણ તેનું કૌશલ સફળ થયું નહિ તોપણ તેણે જીહાજપુર મેળવવાની આશા છોડી દીધી નહિ, આશાના સુભોગમાં ભૂલપામી તે જીહાજપુર મેળવવા તત્પર થઈ ગયો. આ સમયે તે સુયોગ પામી તે નિશ્ચિંત રહ્યો નહિ મરાઠા વીર લાકુબા આજ નાણા માટે જીહાજપુરને બંધકમાં આપે છે એમ જાણી તે નિશ્ચિંત બેસી રહે ! બંધક રાખવાથી ક્રમે હસ્તગત થઈ જવાની સંભાવના એવો સુયોગ બલમસિંહ કેમ છોડી દે, હુડીદારાએ લાકુબાએ માંગેલા પૈસા પુરા પાડી જીહાજપુર અને તેના તાબાના સઘળાં ગામડાં હસ્તગત કરી દેવામાં બલમસિંહ ફતેમંદ થયો. છ લાખ રૂપિયા મેળવ્યાથી પણ દુરાકાંક્ષ લાકુબાને તૃપ્તિ થઈ નહિ. તેણે રાણા

÷ વક્ષમ તાનશીયા અને બકસુ નારાયણ એ સમયે સિંધિયાના મંત્રીપદ ઉપર હતા તે બંને શણગરી ગોત્રમાં પેદા થયેલા, તેઓએ સ્વજાતીય લાકુબાને મદદ કરી. નાનાગણે શપંતનો અધિકાર તેઓએ લાકુબાને અપાવ્યો.

પાસે ચોવીસ લાખ રૂપિયા માગ્યા. રાણેા તે આપી શક્યો નહિ. લાકુખા તે બળ પુર્વક લેવા તત્પર થયો. ચમકિંકર સદશ મરાઠા સૈનિકો મેવાડના ગામે ગામ લમી તે નાણા ઉઘરાવવા લાગ્યા. લાકુખા સંતુષ્ટ થયો. તેનો અર્થ લોભ થોડા સમયના માટે પ્રશમિત થયો તેણે યશોવંત રાવભાઉને પોતાના સરકારી પદે નીમ્યો. લાકુખા મેવાડ છાંડી જયપુર તરફ ચાલ્યો. તે સમયે, ભારત ક્ષેત્રમાં ધીમે ધીમે યુરોપવાસીઓ સહવાર્થી પાશ્ચાત્ય રણ નીતિ રાજ્યોએ સંઘરવાનું શરૂ કર્યું, તે રણ નીતિનું સાક્ષ્ય જોઈ રાજ મંત્રી અગ્રજીનો સહકારી પ્રતિ નીધિ મોજીરામ તેનું અવલંબન કરવા આતુર થયો. પણ વેતન ભોગી વિદેસી સૈનિકો અને વિશાળ ગોળદાજ સેના રાખવામાં પુષ્કળ નાણાનો ખર્ચ થાય તેમ હતું, તે નાણા કઢાડાવવા સરદારોને તેણે લખ્યું, સરદારાએ ક્રોધ પામી તે મંત્રીને કેદ કર્યો. તેનો ભાઈ શીવદાસ કોટાના રાજ્યમાં હતો તેને રાણાએ બોલાવ્યો.

ઈ. સ. ૧૮૦૨માં ઇંદોરના રણક્ષેત્રમાં મહારાષ્ટ્ર રાજ્યના શાસન સંબંધે પોતપોતાના ભાગ્યની પરિક્ષા કરવા, જે એક લાખ પચાસ હજાર માણસ એકઠા થયેલ હતાં. તેમાં હોલકરના માથા ઉપરથી રાજમુકુટ ખસી પડ્યો. તેની રાજધાની ગજરાજ તોપ બંદુક વીંગેરે શત્રુના કબજામાં ગયું.

તે છેવટે નિરૂપાય થઈ મેવાડ રાજ્યમાં પલાયન કરી ગયો. પણ તેથી તેનો નિસ્તાર થયો નહિ. વિજયી સિંધીયાના જયો-મત્ત સરદાર સદાશિવ અને બળરાવ, તેની પછવાડે પડ્યા. મેવાડમાં પલાયન કરતાં કરતાં ત્યાં આવેલ રત્નામના કીલ્લાને સિંધીયાએ લુટી લીધો અને શક્તાવત રજપુતનો ભીંડી નામનો કીલ્લો તોડી પાડ્યો. શક્તાવત રજપુતો બીલકુલ લયાકુળ થઈ પડ્યા. શાઉપાયથી દુર્વૃત્ત મરાઠા લોકોના હાથમાંથી બચી જવું તે ઉપાય શોધવા તે અસમર્થ થઈ પડ્યા. ક્રમે આ સમાચાર રાણાના કર્ણગોચર થયા. ભીંડી કીલ્લાનો ત્યાગ કરી દુર્દર્શિત મરાઠાઓ ઉદયપુર ઉપર પડ્યા. તે સમયે ઉદયપુરની રક્ષા કોણ કરે ! રાણાએ આત્મરક્ષાનો ઉપાય શોધી કહાડ્યો. સિંધીયાના પછવાડે પડેલા કોહલકારની પાસે આવી જવાથી તેણે ભીંડીનો ત્યાગ કર્યો એટલેકે તે નગર તેના આક્રમણમાં આવી ગયું નહિ, પોતાની ઇષ્ટસિદ્ધિ બ્યર્થ થઈ ગયેલી જોઈ હોલકર પુણ્ય તીર્થ નાથદ્વાર પાસે આવ્યો. પોતાના પરાજયથી તે નિશ્ચિતરૂપે મર્મ પીડિત થયો. હોલકર ઉન્મત્તના જેવો બની ગયો, નાથદ્વારના પવિત્ર મંદિરમાં ઉભા રહી ભજ હૃદયે હોલકર દેવવિગ્રહને હજારો અલિશાપ અને શ્રીકૃષ્ણના નામે હજારો ગાળો દેવા લાગ્યો, છેવટે કૃરમૂર્તિ ધારણ કરી નાથદ્વારના પુરોહિત પાસેથી અને નમરવાસી ઓ પાસેથી ત્રણ લાખ રૂપૈયા તેણે લીધા, જે તેની પાશવી વૃત્તિની પરિવૃત્તિ

કરી શક્યું નહિ. તે તેનાથી અત્યંત ખીડિત થયું. હોલકર તેને કેદ કરી પોતાની છાવણીમાં લઈ ગયો. જ્યાં સુધી તેની પાસેથી તેને નાણાં ન મળતાં ત્યાં સુધી તે તેના ઉપર જુલમ કરતો હતો.

હોલકર હીંદુ થઈ હીંદુના દેવ ઉપર અને હીંદુના દેવસ્થાન ઉપર જુલમ કરશે એમ નાથદ્વારના પુરોહિત દામોદરજીએ 'પહેલાં બાણ્યું' નહિ. હવે હોલકરના નિવાસથી તેણે બાણ્યું જે નાથદ્વાર નિરાપદસ્થાન નથી, દામોદરજીએ નાથદ્વારના અધિપતિ, કોતારીઆના સરદાર સાથે તે વિષયની મસલહત કરી, મસલહત કરતાં માલુમ પડ્યું જે ઉદયપુર નિરાપદસ્થાન છે, ત્યાર પછી દામોદરજીએ દેવ ભોજ્ય સઘળી સામગ્રી સાથે દેવપ્રતિમાને ઉદયપુરમાં લાવી મુકી કોતારીયા સરદારે, થોડા ઘણા સૈનિકોને સાથે લઈ તે મૂર્તિ ઉદયપુરમાં 'પહોંચાડવા' મદદ કરી. પોતાના નગરની સંમુખે આવતા દુર્ગાંત હોલકરના કેટલાક સૈનિકોને તેની ગતિરોકી તીવ્રસ્વરે કહ્યું, તમારા ઘોડા અમને આપો, નહિ તો યોગ્ય શાસ્ત્રિ પામશો, તે વિરરજપુત પૃથ્વીરાજનો વંશધર હતો તે શું મહારાષ્ટ્રીય લુટારાથી ભય પામે ખરો? સિંહના ઉંચા કુળમાં પેદા થઈ શું શીયાળના પગે નમે ખરો? હુલકર સૈનિકોના વાક્ય સાંભળી કોતારીયા સરદારનું શરીર ક્રોધથી સળગી ગયું. તેણે તે સમયે પ્રતિજ્ઞા કરીને મરી જવું બહેતર પણ દુરાચારી લોકના હાથમાં ઘોડા આપવા બહેતર નહિ. પોતાનાં ઘોડા સ્વારો સાથે કોતારીયા સરદાર શત્રુ હાથે પકડ્યો અને અદ્ભુત રણક્ષેત્રમાં કૌશલ બતાવી મરણ પામ્યો, કોતારીયા સરદારના પડવાથી નાથદ્વાર અરક્ષિત અવસ્થામાં આવી પડ્યું હીંદુ કુલાંગાર હોલકર એ અરક્ષિત તીર્થક્ષેત્રમાં પેઠો. દેવાલયની ખડકી દઈ સામગ્રી તેણે લઈ લીધી.

દેવદ્રવ્ય હરણ કરનારો હોલકર, સિંધીયાની વિકટ ભ્રુકુટી ભયથી નિસ્તાર પામ્યો નહિ. નાથદ્વારનું સર્વસ્વ અપહરણ કરી, તે ખુનેરા અને શાહપુરમાં જઈ નાણાંને સંગ્રહ કરતો કરતો અજમેરમાં ગયો. અજમેરમાં મહુમદ ખાન પીરનું એક ભજનાવય હતું. હોલકરે પોતાના લુટના દ્રવ્યમાંથી કેટલોક ભાગ તે ભજનાલયના યાચકોને આપી દીધો અને તે નગર છોડી જયપુર તરફ ચાલ્યો. સિંધીયાના સેનાનિઓ મેવાડમાં આવી, રાણાનું શોણિત શોષણ કરવા માટે, તેની પાસે ત્રણ લાખ રૂપીઆ માંગવા લાગ્યા. કોષાગારમાં એટલા બધા રૂપીઆ નહોતા કે તેથી દુરાચારની મનોવાસનાની તૃપ્તિ થાય. રૂપીઆ ન આપે તો રાણાનો નિસ્તાર નહોતો, છેવટે બેનશીબ રાણાએ, પોતાના પરિવારની સામગ્રી અને અંતઃપુરની રાણીઓના દાગીના વેચી તેના નાંણા કરી, તે આપી સિંધીયાની મનસ્તૃપ્તિ કરી. પણ તેથી, દુર્ગાંત મહારાષ્ટ્રીયની વિષદિગ્ધ છરીથી ખર્યો

નહિ. સિંધીયો, ત્રણ લાખ રૂપીઆ પામી નિરસ્ત થયો ખરો, પણ મેવાડના મુખેદાર યશોવંતરાવ ભાઉએ, એક તાલિકા તૈયાર કરી તેમાં લખેલ નાણાં સંગ્રહ કરવા પોતાના કર્મધ્યક્ષ તાનશીયાના હાથમાં તે આપી. ત્યાર પછી નાણાંના સંગ્રહ માટે મોટી ધુમ ચાલી. રાજ્યના સરદાર, સામંતો, વણિકો વીગેરે દુર્વૃત્ત મહારાષ્ટ્રીય લોકોના પ્રયત્ન આ ઘાતે હેરાન થઈ માંગેલા નાણાં કહાડી નાંખવા લાગ્યા.

જે સમયે* મેવાડના બેનશીખ અધિવાસીઓ એવી રીતે દારૂણ પીડાથી પીડાયલા હતા. તે સમયે, મુપ્રસિદ્ધ લાકુખાએ, પોતાના અધિપતિથી અપમાનિત થઈ અસહ્ય મનોવેદનાથી આકુળ સરદારના નીચે આશ્રય લઈ, પોતાના જીવનનું વિસર્જન કર્યું. તેના મૃત્યુ પછી તરતજ અંબુજનો ભાઈ બળરાવ, લાકુખાના પદે નીભાયો. બેનશીખ બળરાવે પુષ્કળ દુર્દશા ભોગવી, તે દુર્દશાના સમાચાર સાંભળી જલમસિંહ અત્યંત મમ્મિહિત થયો. બળરાવ, તેનો બંધુ હતો. આજ તે શત્રુના કારાગારમાં અવિરૂદ્ધ હતો. એટલે કે તેને મૂક્ત ન કરી સદાશય જલમસિંહ શી રીતે, નિશ્ચિંત થઈ રહે. તે તેનો ઉદ્ધાર કરવા દૃઢ પ્રતિજ્ઞા વાળો થયો. ભીંડી અને લાઉવાના શક્તાવત રજપુતોને સાથે રાખી, રાજધાનીની સંમુખે ચૈત્ર નામના ગિરિ માર્ગના મુખે ઉભો રહ્યો. રાણાએ તે દ્રોહી સરદારોનો સંહાર કર્યો હતો તેનું મંગળ થાત. પણ રાણાનું દુર્ભાગ્ય કે તે મંગળવિધાન કરી શક્યો નહિ. રાણો, પોતાના દળ સાથે આવી તે ચૈત્રગિરિમાર્ગ રોકી ઉભો રહ્યો. પાંચ દિવસ સુધી બંને દળ વચ્ચે યુદ્ધ ચાલ્યું. છઠ્ઠા દિવસે રજપુત રાજ પરાજીત થયો બળરાવને છોડી દેવા તેને ફરજ પડી. એ યુદ્ધમાં જે સંધિ થયો, તે સંધિના સારના અનુસારે જલમસિંહ સઘળા જહાજપુર પ્રદેશને પામ્યો.

સંવત ૧૮૬૦ (ઈ. સ. ૧૮૦૪) માં ભગ્નાહુદય હોલકરે, પોતાનું પૂર્વ બળ વધારી, પ્રતિશોધ પિપાસા શાંત કરવા માટે દક્ષિણ રાજ્ય છોડ્યું. જે ભીંડી નગરના સરદારે, તેની વાસના પૂર્ણ કરી નહોતી તે સરદાર આજ મરાઠા સરદાર પ્રદીપ્ત રોષાનગથી પડ્યો. તેણે દળ સાથે જઈ ભીંડીના કીલ્લા ઉપર હુમલો કર્યો. કોઈ તેનાં ભયંકર હુમલાને અટકાવી શક્યું નહિ. કીલ્લાના રક્ષણના માટે કોઈ રહ્યું નહિ. કીલ્લાનો સમૂળ ધ્વંસ થવાનો ઉપક્રમ થયો. તે કીલ્લાના સરદાર, રક્ષણનો બીજો ઉપાય ન જોઈ હોલકરને બે લાખ રૂપીઆ આપી તેની સાથે સંધિ કર્યો. ભીંડીના સરદારના હૃદયમાં શોષિતનું પાન કરી હોલકરની તૃપ્તિ ન થતાં તે ઉદયપુર તરફ ચાલ્યો. તેના આવવાનો વૃત્તાત સાંભળી રાણાએ, સંધિ કરવા,

* સંવત ૧૮૫૫ (ઈ. સ. ૧૮૦૩) માં દુર્ધર્મી મરાઠા લોકોના ઉત્પ્રેક્ષથી મેવાડ બ્રમિની એવી રીતની હાલત થઈ.

અજીતસિંહ નામના એક શખ્સને હૂત રવરૂપે તેની પાસે મોકલ્યો. હોલકર ઉદયપુરમાં પેસતો હતો એટલામાં અજીતસિંહ સાથે તેનો મેળાપ થયો. અજીતસિંહે તેને રાણાનો મનોલિલાપ કરી સંભળાવ્યો. તે ઉપર દુરાચાર મરાઠાપતિએ જવાબ આપ્યો. કે જ્યાં સુધી ચાલીશ લાખ રૂપૈયા નહિ મળે ત્યાં સુધી ઉદયપુર હું છોડું તેમ નથી. થોડા સમયમાં આ સમાચાર રાણાના કાને પહોંચ્યા. રાણાનો આંતરિક લય ખમણો વધી પડ્યો. આત્મરક્ષા કરવા માટે બીજો ઉપાય ન જોતાં તેણે તે રકમ આપવાનું કબુલ કર્યું. કેવું આશ્ચર્ય! કેવો વિષમભ્રમ! રાણો ભીમસિંહ એટલો બધો બીકણુ ! એટલો બધો કાપુરૂષ ! ગિલ્હોટ કુળના સામાન્ય ગુણો પણ તેનામાં નહોતા ! તે વીર કેશરી પ્રતાપસિંહનો વંશધર નહોતો ! ત્યારે તે જઘનમાન્ય પવિત્ર ગિલ્હોટ કુળમાં કેમ ઉત્પન્ન થયો. ત્યારે વિરચુડામણિ પ્રતાપસિંહની ગાદીએ કેમ બેઠો, આજ પ્રજાનું સર્વસ્વ અપરત થયું. રાણો આત્મરક્ષણ માટે વ્યાકુળ થઈ મરાઠા હૃદયનું પદલેહન કરવા લાગ્યો. જે સામાન્ય જીવન રક્ષા માટે તેણે અસંખ્ય પ્રજાનું સુખ સ્વાચ્છંદ્ય ગુમઃવ્યું. તે જીવન રક્ષાનું પ્રયોજન શું ! વિપદમાં પડેલ, લાંચન પામેલ, અપમાન પામેલ અને પદ નીચે દલાયેલ પ્રજાના રક્ષણ માટે જે જીવન કામમાં ન આવ્યું તે જીવનનું ફળશું ?

ચાલીશ લાખ રૂપૈયા લઈ સંધિ કરવા દુરાચાર મરાઠાઓએ વાસના ખતાધી, મેવાડની આવી દુરવસ્થામાં એટલી બધી નાણાંની રકમ અપાય તેમ નહોતું. રાણો વિષય ચિંતામાં પડ્યો. નાણાંની રકમ ન આપવાથી સર્વ નાશ થાશે એમ જાણી તેણે પોતાના અને રાજપરિહરના અલંકાર વીગેરે વેચ્યા. તેથી કરી બાર લાખ રૂપૈયા એકઠા થયા. ચાલીશ લાખ રૂપૈયાની જોગવાઈ કરવાની હતી નાણાં આપવામાં નિષ્ફળ થયેલા રાણાને જોઈ મહારાષ્ટ્રીય સૈનિકોએ લાઉવા અને બેઠનોર જનપદ ઉપર હુમલો કર્યો. તે બે જનપદો તેઓએ કબજે કરી લીધા છેવટે ઘણાં નાણાં મેળવી તે તે જનપદ તેઓએ છોડી દીધા. તેથી પણ દુરાચારની ધનતૃષ્ણા પ્રશમિત થઈ નહિ, છેવટે દેવગઢના કીલ્લાનો કબજો લેતા સાડા ચાર લાખ રૂપૈયા તે પામ્યો, એ રીતે કમાવત આઠ માસ રહી, તેણે મેવાડનું શોષિત શોષણ કર્યું. ત્યાર પછી દુરાચાર હોલકર ઉત્તર પ્રદેશ તરફ ચાલ્યો.

જે સમયે પ્રબળ પરાક્રમ સ્વેચ્છાથી કૃત્રનીતિવાળા મહારાષ્ટ્રીય લોકોની પાશવી સ્વાર્થપરતા અને અધમનૃશંસતાના જોરથી કમજોર રજપુતો પીડા પામતા હતા તે સમયે સ્વેતદ્વીપથી બળિષ્ઠ કે ખ્રીટીશકેસરી, ભારતવર્ષમાં આવી પહોંચ્યો. તેની વિકટ ભૂકુટીના દર્શને કુટીલ મરાઠાના હૃદય કંપી ગયાં, તેઓનું સિંહાસન ધૂળ ગયું, ભારતવર્ષમાં ખ્રીટીશસિંહની કમિક ગૌરવોન્નતિ

જેઠ તેઓ જુદી જુદી જાતની આશંકાથી આકુલ થયા. તે આશંકામાંથી નિર્ભય થવા માટે ખ્રીટીશશાસનવૃક્ષના મૂલદેશમાં તેઓ કુઆડાના ઘા કરવા લાગ્યા. સ્વજાતિયના સ્વાર્થરક્ષણનો મુખ્યઉદ્દેશ સઘળા મરાઠાના હૃદયમાં આવી ગયો. તે ઉદ્દેશ સાધવા તેઓ પરસ્પરનો વિદ્વેષ ભાવ ભુલી જઈ એક અભિન્ન સહાનુભૂતિના સૂત્રે બંધાયેલા ગયા. હવે હોલકર અને સિંધિયા વચ્ચે કાંઈ વિવાદ રહ્યો, નહિ સિંધિયાના ક્રોધાગ્નિના ભયે જે હોલકર ભારતવર્ષના નગરે નગરે ભટકતો હતો. આજ લોકોના નાસંકકટ કાળે, સઘળા અપમાન ભૂલી જઈ તે હોલકર સિંધિયાને બંધુભાવે ભેટયો અને અંગ્રેજને ભારતભૂમિમાંથી કહાડી મુકવાને દૃઢપ્રતિજ્ઞ થયો. મેવાડની લુટ કરી હોલકર શાપુરમાં હતો એટલામાં સસૈન્ય સિંધિયાનું પ્રચંડ સેનાદળ મેવાડના પ્રાંત દેશે આવ્યું. થોડા સમય પરસ્પર મૂલાકાત થઈ અંગ્રેજ સંબંધે જુદી જુદી જાતની વાર્તા ચાલી. તેઓની સામે ખડગ લેવા તે બન્ને તૈયાર થયા, પણ તેઓ કુક્ષણે અંગ્રેજ કેસરીની વિરુદ્ધ ઉતર્યા. તેઓનો ઉદ્ધમ સફળ થયો નહિ. તેઓને ખ્રીટીશ સિંહના ચરણ તળે અવનત થઈ પડવાની ફરજ પડી.

ખ્રીટીશસિંહના પ્રબળ પરાક્રમથી હુદ્દાંત મરાઠા લોકોનો વિષદંત ભાંગી ગયો. સિંધિયા અને હોલકર બંનેનો સંચય કરી, ખ્રીટીશસિંહ વિરુદ્ધે ઉતરવા તૈયાર થયા, તેના સઘળા ઇલાજો વિનષ્ટ થઈ ગયા. તોપણ તેઓ એક મૂહુર્તના માટે પણ પ્રતિશોધ લેવા નિરાશ થયા નહિ. તેઓની પ્રતિશોધ પિપાસા બળવાળી થઈ. પણ તેઓને એટલું બધું સાહસ નહોતું કે જાહેરમાં તેઓ ખ્રીટીશસિંહ વિરુદ્ધે પ્રતિદ્વંદ્વિતામાં ઉતરે. ઇ. સ. ૧૮૦૫માં વર્ષાકાળે, બેદનોરના પ્રશસ્તક્ષેત્રમાં રહી હોલકર અને સિંધિયા, પોતાનાનું સેનાકટક સ્થાપી અંગ્રેજ વિરુદ્ધે યુદ્ધ ચલાવવાનો વિચાર કરવા લાગ્યા. અંગ્રેજો સાથે કેવી રીતનો વ્યહાર કરવો તે વિચારનો પ્રધાન ઉદ્દેશ હતો. નર્મદાના તટતીરે રહેલો સર્વોત્તમ જનપદ જે પુષ્કળ ઉપજ આપનારો હતો. તે જનપદ મરાઠાના હાથમાંથી ખસી ગયો. જે પ્રચંડ સેનાના બળે ભારતવર્ષમાં તેઓ પુષ્કળ પ્રભુતા પામ્યા હતા, તે સેના, પગારવિના ઉન્મત્ત અને નિરાશ થઈ ગઈ. વીરપ્રસૂ રાજસ્થાન ભૂમિ આજ વીર શુન્ય હતી. આજ મરાઠાના પગ નીચે તે વિદલિત.

રાજસ્થાનના તે અધઃપતનકાળમાં ખ્રીટીશસિંહ ધીરેધીરે તે પ્રદેશમાં પેસી, મરાઠા પિશાચને તે દેશમાંથી કહાડવા લાગ્યો. અંગ્રેજ અને મરાઠા વચ્ચેનું ભયંકર યુદ્ધ થોડા રોજ માટે સ્થગિત થયું. યુદ્ધ ફરી થાશે એવી આશાથી મરાઠાઓએ પોતાના પરિવાર ધન વીગેરેને મેવાડના કીલ્લાઓમાં રાખ્યા, અંદાવત

રજપુતનો મુખ્યપાત્ર સરદારસિંહ સિંધીયાની સલામમાં રાણાનો પ્રતિનિધિ નીમાઈ રહ્યો. અંબજીએ, સિંધીયાના મંત્રભવનમાં પાશુ ઉચ્ચાસન મેળવ્યું.

મેવાડપતિએ અગાઉ અંબજીના પ્રતિદ્વંદ્વિ લાકુખાની મદદ કરી હતી. તે અંબજી ભુલી ગયો નહોતો. રાણાના તે વ્યવહારથી અંબજીના હૃદયમાં અગ્નિ સ્પર્શ ગતો હતો. તે અગ્નિ પ્રશમિત થયો નહોતો. આ ક્ષણે તે પ્રચંડ વેગે મળગી ઉઠ્યો. તે હૃદયગ્નિની વીકટ જ્વાળાથી અતિશય પીડા પામી તે પ્રતિશોધ લેવા ઉન્મત્ત થઈ ગયો. પ્રધાન પ્રધાન મરાઠા સેનાપતિઓને મેવાડ ભૂમિ વહેંચી આપવા તે ઉદ્દેશ કરવા લાગ્યો. પણ તેનો તે ઉદ્દેશ સફળ થયો નહિ. તેના તે પાપમય વિચારો ભ્રષ્ટ શક્તાવત સરદાર સંઘ્રામસિંહ તેના એક કાર્યમાં વિઘ્ન આપવા તૈયાર થયો. અંબે હોલકર સાથે એકઠો થઈ ગયો. તે પોતાનો વિચાર પાર પાડવા તૈયાર થયો. સંઘ્રામસિંહ કરતાં વધારે સત્તાવાળો એક આશામી અંબજીના વિરુદ્ધે ઉભો થયો. તે દુરાચાર પ્રભુપત્ની બાઈજીબાઈ. બાઈજીબાઈ રજપુત શત્રુ સિંધીયાને પરણી હતી ખરી પણ તે રજપુત જાતિના ગૌરવ અને સન્માન જોવામાં અંધ નહોતી. રાજસ્થાન સઘળા પ્રદેશની તે પૂજા કરતી હતી. તે જાણતી હતી જે મેવાડ ભૂમિ હીંદુ સ્વાધીનતાની લીલાભૂમિ. પ્રસિદ્ધ કૃતનિતિશુ શુરજીરાવ. બાઈજીબાઈનો પિતા થાય. દુરાચાર પિતાના ઔરસે જન્મ લીધાથી શું થાય ! બાઈજીબાઈ સ્ત્રી કુળમાં શીરોમણી હતી. દુર્વૃત્ત અંબજીનો દુરભીસંધી જાણી તેને વિક્રમ કરવા ચેષ્ટા વાળી થઈ અને સઘળી રજપુત જાતિને એક સુત્રે બાંધી દેવાને પ્રયાસ કરવા લાગી. જે ચંદાવત અને શક્તાવત પરસ્પરના ઘોર શત્રુઓ. આજ મેવાડના સૌભાગ્યે તેઓએ પરસ્પરનો વિદ્વેષ ભાવ છોડી દીધો, ચંદાવત સરદાર સરદારસિંહ પોતાના પ્રતિદ્વંદ્વિ સંઘ્રામસિંહ સાથે એકઠો થઈ દુષ્ટ અંબજીનો દુરભીસંધી વ્યર્થ કરવા તત્પર થયો. ચંદાવત અને શક્તાવત પંચોલી કીસનદાસ સાથે એકઠા મળી હોલકર પાસે ગયા. અને ગર્વના સ્વરે બોલ્યા, મહારાષ્ટ્રપતિ ! આપે મેવાડ ભૂમિ વેચી દેવા અંબજીને કહેલ છે. તેનું તે વાક્ય સાંભળી હોલકર અત્યંત વ્યથિત થયો. તે સમયે સઘળી મેવાડભૂમિએ મેવાડપતિ રાણાની દુરવસ્થા તેના હૃદયમાં ઉતારી. તેણે વજ્ર ગંભીર સ્વરે કહ્યું. ના ના ! તે બંને તેવું નથી, હું આપની પાસે શપથ કરી કહું છું જે મેવાડની એવી દુર્દશા હું થવા દઈશ નહિ. તમો સહુ એક પ્રાણુ થાઓ. દીર્ઘકાળની શત્રુતા ભુલી એક બીજાને હૃદયમાં ધારણ કરો, અને એકત્ર કડુંબા પાણી પી એક પ્રાણુનો પરિચય આપો. હોલકરના વાક્યથી સઘળા આશ્વસ્ત થયા. હોલકર ચંદાવત અને શક્તાવતને સાથે લઈ સિંધીયાની સલામમાં આવ્યો. તે શાંત અને ગંભીર ભાવે બોલ્યો, “ રાણો કેવા ઉંચા કુળમાં જન્મ્યો છે તે આપ સારી રીતે જાણો છો, આપણો જે પ્રભુ છે તેનો રાણો પૂજ્ય પ્રભુ છે. ત્યારે તેની

વિરૂધ્ધે શત્રુતા ચલાવવી તેમાં આપણી શોભા છે ખરી ! આવા સંકટ કાળમાં તેને સર્વ નાશ કરવા આપણે પ્રતપારણ કરવું ઠીક ગણાય ! રાણાની જેમ પૂર્વ પુરૂષની ભૂમિ અન્યાય કરી આપણે લઇ લીધી છે તે તેને પાછી આપવી તે ઠીક કે વહેંચી લેવી તે ઠીક ! ધિક્કાર છે આપણા રાજ્યને ! આપની જેવી ઇચ્છા હોય તે પ્રમાણે આપ કરો, પણ હું તો શપથ કરી કહું છું જે રાણાનો પક્ષ કોઇ દીવસ છેડીશ નહિ. હું હાલ મેં મેળવેલો નીમવહેરા નામનો જનપદ રાણાને પાછો આપું છું. હોલકરના તેજેમય ગંભીર વચનો સાંભળી સિંધીયો ત્રુપ થઇ ગયો. હોલકરનાં વાક્યો તેના હૃદયમાં તળસ્પર્શી થયાં.

ચતુર હોલકરે ફરી તેજેમય વાણીએ કહ્યું “ વળી બીજી આપ વીચારી જુઓ. આ ક્ષણે રાણો આપણાં પક્ષમાંથી નીસરી જાય તો આપણને કેટલું નુકસાન થાય તેમ છે. પ્રીરંગી સાથે યુદ્ધ થાય તો આપણે આપણા પરિવાર વીગેરેને ક્યાં રાખવા ! રાણાની સાથે આપણે જો એક પ્રાણ હશું તો તેના કિલ્લા વીગેરે સ્થળો આપણા પરિવાર વીગેરેના રક્ષણ માટે મળશે. વિચારી જુઓ ! તેમ થવાથી આપણને વિપદ ઘેરી શકશે? હોલકરના તેજેમય વાક્યથી સિંધીયાના મનમાં સારી અસર થઇ. સિંધીયાના મનમાં જે અગાઉનું તોફાન ઉઠ્યું હતું તે પ્રશમિત થયું. સિંધીયાનું હૃદય આશ્વર્ય રીતે બદલાઇ ગયું. હોલકરના વાક્યને તેણે પવિત્ર મંત્ર જેવા જાણ્યાં. તેણે તે પાળવાનો વિચાર કર્યો. રાણાના હૂતને છાવણીમાં રહેવા તેણે ગોઠવણ કરી, હોલકરની અને સિંધીયાની છાવણી વચ્ચે દશ કેશનું અંતર હતું, તેઓને પરસ્પર સમાલાપ કરવા હોય તો દુષ્કર નહોતું. તેવામાં મુશલધારે વૃષ્ટિ પડી. માર્ગ પુષ્કળ કાદવ વાળા થઇ ગયા. વર્ષાઋતુના તે ભયંકર કાળે હોલકર એક દીવસ પોતાની છાવણીમાં બેઠો હતો. એટલામાં ચોકીદારે આવી તેના હાથમાં એક સંવાદપત્ર આપ્યું. હોલકરે આગ્રહથી તે સંવાદપત્ર વાંચ્યું, વાંચીને તે સંવાદ પત્ર દૂર ફેંકી દીધું, અને પૃથ્વી તરફ નજર રાખી તે પોતાના હોઠ કરડવા લાગ્યો. તે સમયે તેના નેત્રમાંથી અગ્નિ ઝરવા લાગ્યો. કેટલોક વખત એવા ભાવમાં નીકળ્યો. હોલકરે પોતાના અનુચરને હુકમ આપ્યો જે રાણાના હૂતને હાલ અહિં લાવ. હોલકરના એ આકસ્મિક મનોવિકારનું કારણ હતું. તેણે તે સંવાદપત્રનાં પાઠથી જાણ્યું જે રાણાનો ભીરૂબક્સ નામનો હૂત મરાઠા લોકોને મેવાડમાંથી કહાડી મુક્યા ટંકમાં રહેલ બ્રીટીશ સેનાપતિ લોડ લોક સાથે પ્રપંચ કરે છે.

થોડા સમય પછી ક્રીસનદાસ અને મેવાડના બીજા કેટલાક હૂતો હોલકરના દરબારમાં આવી પહોંચ્યા. રોષોન્મત હોલકરે તે સંવાદપત્ર ક્રીસનદાસ ઉપર ફેંક્યું તે રોષકબાયિત લોચને કડક સ્વરે બોલ્યો, “ વિશ્વાસઘાતક મેવાડી લોકો શું આ પ્રમાણે મારી સાથે ચાલશે ! તમો સહુની સાથે આ પ્રમાણે આચરણ કરો છો ! વિચાર કરી

જુઓ ! મેં તમારા પ્રભુના માટે આત્મીય જનનો ત્યાગ કર્યો, સિંધીયાના રોષ ઉપર નજર રાખી નહિ, આજ શ્રીરંગીઓની સાથેના શત્રુતા કાળમાં શીરીતે હીંદુભતિ એકતા સૂત્રે ખંધાશે. તમારો પ્રભુ, સઘળાનો ત્યાગ કરી શ્રીરંગીની સાથે સલાહ કરશે. દીદ્વી સીંહાસનની પ્રભુતા હું સ્વીકારીશ નહિ એમ જે ગર્વ કરી બોલેછે તેનું પરિણામ શું આ આવ્યું. રાણા હ્રતે તેને બોલતો અટકાવી કહેવાનું શરૂ કર્યું, એટલામાં હોલકરનો મંત્રી બોલી ઉઠ્યો, મહારાજ ! આપે એ મેવાડી રજપુતોનો વ્યવહાર નજરે જોયો ! તે આપની સાથે સિંધીયાને લડાવી સિંધીયા અને હોલકરનો નાશ કરશે. તેઓનો પક્ષ છોડી દો ! સિંધીયાની સાથે પાછા મળી જાઓ. પુરજીરાવને દૂર કરી દો ! અને અંબજી મેવાડનો સુબેદાર કાયમ રહે તેમ કરો, નહિતો હું આપનો ત્યાગ કરી સિંધીયાને માળવામાં લઈ જઈશ, એક માત્ર ભાઉ ભાસ્કર વિના સઘળા મંત્રીના બોલવાને મળતા આવ્યા. હોલકરે તેનો પરામર્ષ સ્વીકાર્યો સુરજીરાવને વિદાયગિરી આપી તે શ્રીટીશવાહીનીની સામે થવા ઉત્તર તરફ આદ્યો.

કમલાગ્યના કઠોર લેખના અનુસારે હોલકરનું સહાય બળ હીલું પડી ગયું, તે શ્રીટીશસિંહની સંમુખે થઈ શક્યો નહિ, શ્રીટીશસિંહના રોષાગ્નિમાંથી તે નિસ્તાર પામ્યો નહિ, રણુદક્ષ લોડ લોક તેની વાંસે આદ્યો, તેણે તેને સંધી સ્થાપવા ફરજ પાડી, સિંધુનદની એક શાખા વિપાસા નદીના તટે શ્રીટીશ સેનાપતિની સાથે હોલકરનો સંધી થયો.

હોલકર મેવાડ ઉપર અત્યંત ક્રુદ્ધ થયો ખરો પણ તેણે રાણાનું કોઈ રીતનું અનીષ્ટ કર્યું નહિ પણ મેવાડનો ત્યાગ કરવા ઉપર તેણે મેવાડભૂમિને આપદ વિનાની રાખવા સિંધીયાને લલામણુકરી, વળી તેણે કહ્યું જે હું રાણાના રાજ્યને હરકત વીના રહેવા દેવામાં મેં પ્રતિજ્ઞા કરી છે, જો મારી એ પ્રતિજ્ઞા ભંગ ન થાય, સિંધીયાએ હોલકરનું કહેવું પાળ્યું પણ હોલકરને કાલ વિપદમાં દેખી તેણે હોલકરના બોલવા પ્રમાણે પાળવાનું છોડી દીધું, તેણે સોળ લાખ રૂપીયા મેવાડમાંથી મેળવવા સદાશીવરાવને મેવાડમાં મોકલ્યો. પિશાયનો નિદીત માર્ગ પકડી મેવાડનું ક્ષતવિક્ષત તદ્દયનાં લોહી પીવા દુષ્ટ મતિ સદાશીવરાવ મોટા સૈન્ય સાથે મેવાડમાં આવ્યો. ઈ. સ. ૧૮૦૬ માં જુન માસે તે સેનાદળ મેવાડના વિરૂદ્ધે ઉતર્યું. બે અભીપ્રાય સાધવા માટે સિંધીયાએ પોતાની સેના મેવાડ તરફ મોકલી. પહેલો અભીપ્રાય— સોળ લાખ રૂપીયા લેવા, બીજો અભીપ્રાય—જયપુર રાજના સેનાદળને ઉદયપુરમાં કહાડી મુકવા. રાણાની પુત્રી સાથે જયપુર રાજનો વિવાહ સંબંધ રિથર થયો.

અદ્દના કઠોર અનુશાસનથી સૌભાગ્યની ઉંચી ટોચ ઉપરથી દુર્ભાગ્યના ઊંડા કુવામાં પડી બેનશીબ રાણા બીમસિંહ સુખે દુઃખે સમય કહાડતો હતો.

તેના પિતૃપુરૂષનો મહિમા અને ગહિમા નાશ પામ્યો. સૌભાગ્યનું ભાસ્વર તેજ નાશ પામ્યું, તોપણ તે આશાના મોઢે ભુલ પામી તે પૂર્વ ગૌરવ અને મહિમાના સ્મૃતિ ચિન્હ હૃદયમાં ધારણ કરી સંસારકલેશની એકવાર અવહેલા કરતો હતો. એકમાત્ર રાજ પણ વિધાતા તેમાં પણ વાદી અને સામો થયો સઘળા મુખથી વિચ્યુત થઈ તે સંમાને સંતુષ્ટ થઈ આનંદદાયિની દુહિતા કૃષ્ણકુમારીનું મુખ જોતો હતો, નિધુર વિધાતાએ તેમ પણ થવા દીધું નહિ, શાથીકે તેના પિતૃ પુરૂષોના કુળગૌરવ પ્રક્ષના મૂળમાં કુઠારાઘાત થયો, અમૃતપ્રસવણ સુકાર્ધગયું, ચંત્રણા ઉપર ચંત્રણા, વિલંબના ઉપર વિલંબના, દુર્ભાગ્ય ઉપર દુર્ભાગ્ય, સરવસ્વ હારી ગયો, પણ સઘળા મુખે વચિત થયો, પણ રાણો ભીમસિંહ કૃષ્ણકુમારીનું મુખકમળ જોઈ આનંદ પામતો છેવટે કૃષ્ણકુમારીના નિમિત્તે તેને અત્યંત દુઃખ લોગવવું પડ્યું. આપણે ઉપર કહી ગયા છીએ જે જયપુરરાજ સાથે કૃષ્ણકુમારીનો સંબંધ સ્થિર થયો, શુભ સંબંધ બંધન કરવા માટે જયપુરથી સેનાદળ ઉદયપુરમાં આવ્યું તે સેનાદળમાં ત્રણ હજાર આશામી હતા, તેઓ રાજધાનીની પાસે રહી ઉપદૌકન વીગેરે મોકલવા લાગ્યા. રાણો તે ઉપદૌકન વીગેરે લઈ પ્રત્યુપદૌકન વીગેરે મોકલવા લાગ્યા. પણ મારવાડ રાજ માનસિંહે તે સંબંધમાં ઘોર પ્રતિરોધ કર્યો, જયપુર રાજ જગતસિંહના ઉદ્દેશ વ્યર્થ કરવા મારવાડ રાજ માનસિંહે એકદમ લણ હજાર સૈનિકો મોકલી દીધા, કૃષ્ણકુમારીને પરણવાને તેનો પણ આંતરિક અભિલાષ હતો પોતાના પક્ષનું સમર્થન કરવા તેણે કહી મોકલ્યું હતું, જે રાજકુમારી કૃષ્ણકુમારીનો વિવાહ સંબંધ મારવાડના મૃત રાજ સાથે થયો હતો, તો હવે જીવિત રાજ સાથે તે કેમ ન થાય.

તેણે રાણાને વળી કહી મોકલાવ્યું જે કૃષ્ણકુમારીનો સંબંધ મારવાડના રાજસિંહાસન સાથે થયો હતો. તે સિંહાસને જે કોઈ ખેડું હોય તેના માટે વિચાર કરવો નિષ્પ્રયોજન ! તે સિંહાસન અગાઉ જેવું હતું તેવું હાલ પણ છે. ત્યારે હવે કૃષ્ણકુમારીનો સંબંધ તે સિંહાસન સાથે કેમ ન થાય ! છેવટે તેણે ભય દેખાડી કહેવરાવી મોકલ્યું જે “જો રાણો મારો અભિલાષ પુરણ ન કરી અંબરના જગતસિંહને કૃષ્ણકુમારીને પરણાવી દેશે તો હું તે વિવાહ પુરો થવા દઈશ નહિ. મારામાં જેટલી સત્તા છે તેટલી સત્તાથી તે કાર્યમાં વિઘ્ન લાવીશ. એમ કહેવાય છે જે માનસિંહના સરદારોએ તે બદ સલાહ તેને આપી, એ સમયે થંદાવત રજપુતો રાણાના પ્રિયપાત્ર હતા; રાણો જગતસિંહના કરમાં પોતાની ફહીતાને ન આપે તેમ તેઓ ચેષ્ટા કરતા હતા.

શ્રી રત્ન *હેલનના અલોક સામાન્ય સૌંદર્યે તેના સ્વાર્મીનો અને પ્રતિ-

* હેલીનાનો વિષય લઈ ગ્રીસીય મહાકવી હોમરની ઇલીયડ ગ્રંથની રચના થઈ, ગ્રીસીય પુરાતત્વ મતે હેલેના જયંતીટરના ઔરસે અને સ્પાર્ટા લડીપી લીડના ગર્ભે પેદા

દ્વિઘ્નોનો અનંતકાળના માટે ધ્વંસ કર્યો. સુરસુદરી કૃષ્ણકુમારીના લલિત લાવણ્યે પણ તેમ તેના પિતા અને પ્રણયાર્થીનો અનંત કાળના માટે ધ્વંસ કર્યો. છેવટે તે અળખા રાજકુમારીનો પણ ધ્વંસ થયો. તેના રૂપ લાવણ્યે તેનો સર્વ નાશ કર્યો. કૃષ્ણકુમારીનો પાણીગ્રહણેચ્છુ થઈ મારવાડ રાજ માનસિંહ સેના સાથે જયપુરરાજ જગતસિંહની વિરૂધ્ધે ઉતર્યો. તેમાંથી એક ભયંકર અનર્થ પેદા થયો. કૃત્યરિત મરાઠાઓએ પ્રતિદ્વિનો પક્ષ પકડ્યો. તેઓએ તે અનર્થનિળ હઝાર ગણો વધારે સળગાવ્યો. સિંધીયાએ અગાઉ જયપુરરાજ પાસે અર્થાનુકુલ્ય માગ્યું હતું પણ જગતસિંહે તેની માગણી સ્વીકારી નહિ, તેથી સિંધીયો તેની પ્રતિકુળ ઉતર્યો. અંબરરાજ જગતસિંહ કૃષ્ણકુમારીને ન પામે તેમ તે એટ્ટા કરતો હતો. તેણે તે માટે મેવાડપતિ માનસિંહની સહાયતા કરી. માનસિંહની સહાયતા કરી તેણે રાણાને કહેવરાવી મોકલ્યું જે તેણે જલદીથી મેવાડ થકી જયપુરમાં સૈનિકો મોકલી દેવા.

તેને વિશ્વાસ હતો જે રાણા તેનો અનુરોધ અગ્રાહ્ય કરશે નહિ. પણ તે વિશ્વાસ મિથ્ય થઈ પડ્યો. રાણાએ તેનું કહેવું અગ્રાહ્ય ગણ્યું. ત્યારપછી સિંધીયા રાણા ઉપર અત્યંત ક્રોધાવિષ્ટ થયો, તેનું યુક્ત શાસન કરવા માટે તેણે પોતાનું ગોલાંદાજ સૈન્ય મેવાડ વિરૂધ્ધે ચલાવ્યું. તેની ગતિનોરોધ કરવા, રાણો, જગતસિંહનું સૈન્ય લઈ આરાવલીના માર્ગમાં પેઠો. તે સ્થળે બન્ને દળ વચ્ચે થોડા રોજ યુદ્ધ ચાલ્યું. છેવટે દુર્ભાગ્ય ભીમસિંહ પરાજય પામ્યો. પોતાની રક્ષા માટે તે લશ્કરસાથે, શહેરમાં નાશી આવ્યો. વિજયી સિંધીયો તેની વાંસે પડ્યો. તે આઠ હજાર સૈનિકોને લઈ ઉદયપુરની ઉપત્યકા ભૂમિ સુધી આવ્યો. રાજ્યધાનીથી થોડેક દૂર છાવણી નાંખી તે રહ્યો. રાણો ભીમસિંહ વિષમ વિપદમાં પડ્યો. શીરીતે વિપદમાંથી નીકળી જવાય તે માટે વિચાર કરવા સારૂ તેણે સામંત સરદારોને બોલાવ્યા. બુદ્ધી બુદ્ધી જાતના તર્ક વિતર્ક થયા. પછી એવું નિશ્ચિત થયું જે જયપુરરાજ જગતસિંહની સાથે કૃષ્ણકુમારીને ન પર-

થઈ. કેપ્ટર અને પોલાક્ષ નામના બે ભાઈ હતા. એંયોનીય મહાવીર થીસીયસ, હેલનને તેના યૌવન કાળમાં હરી ગયો. પણ તેના ભાઈ પોલાક્ષ અને કેપ્ટરે તેનો ઉદ્ધાર કર્યો. હેલનના અલોક સામાન્ય લાવણ્યનું વિવરણ ગ્રીસ દેશમાં ચારે તરફ પ્રસિદ્ધ થયું. તે દેશના સઘળા રાજાઓ તેના પાણીગ્રહણેચ્છુ હોઈ તેની માગણી માટે તેના પિતાને ઘેર આવ્યા. છેવટે મેનીલાસ નામના રાજા સાથે તેનો વિવાહ થયો. વિવાહ પછી થોડા દીવસે હેલનનું દ્રોણના પ્રસિદ્ધ રાજપુત પારીસે હરણ કર્યું. એમ કહેવાય છે જે હેલન સ્વેચ્છા પુર્વક તેની સાથે ગઈ હતી. એ બતાવથી દ્રોણન યુદ્ધ સળગી ઉઠ્યું. યુદ્ધના અંતે હેલેના તેના પુર્વ સ્નામી મેનીલાસ પાસે ગઈ, હેલેનનો વૃત્તાંત લઈ જે ઇલીયડ ગ્રંથ રચ્યો છે તેની સાથે કવિ ગુરૂ વાલ્મીકીની રામાયણનું સૌ સાદર્ય જોવામાં આવે છે.

ણાવવી તે યુક્તિયુક્ત છે. ત્યારપછી તેણે જયપુરના સેનાદળને વિદાયગીરી આપી. સિંધીયાની દુરંત અર્થ લિસાની પરિતૃપ્તિ કરવા માટે તે છેવટે સંમત થયો. સિંધીયો એક માસ ઉદયપુર પાસે રહ્યો. તે સમયે રાણા સાથે તેની દરબારમાં મુલાકાત થઈ.

જયપુર રાજે, જે સ્ત્રીને મેળવવા હૃદયે, હજારો આશા પોષી રાખી હતી, તે આશાઓ શું સફલ થઈ ? તે આશાલતા સફલ થતી હતી, તેવામાં રાણાએ તે ઉન્મૂલિત કરી. તે શું જયપુરરાજનો સામાન્ય પરિતાપનો વિષય કહેવાય ! જેમ રાણાનાં આચરણો તે જોતો ગયો, તેમ તેમ તેથી તેનું હૃદય તપ્ત થવા લાગ્યું, ક્રમે એ પ્રતિશોધ પિપાસા એટલી બધી જોરાવર થઈ ગઈ કે તેનું શાંતિવિધાન ક્યાં વિના તેને આશુ નહિ. છેવટે એક વિશાળ સેનાદળ લઈ મેવાડની વિરૂધ્ધે ઉતરવા તે પ્રતિજ્ઞાવાળો થયો. મારવાડરાજ માનસિંહે, પોતાના પ્રતિદ્વંદ્વીના સમરોદ્ધોગના વૃત્તાંત સાંભળ્યા. ને જયપુર રાજ્યની વિરૂધ્ધે મોટા દળ સાથે ઉતર્યો. તેના રાજ્યમાં ઘોર વિપ્લવ હોવાથી તેની અલિપ્તસિદ્ધિ પાર પડી નહિ. રાજ્યસિંહાસનના નિમિત્તે તે વિપ્લવ પેદા થયો. તે વિવાદનું નિવારણ થયું નહિ. તેમાં ઘણાં નાણાંનો ક્ષય થયો. તેમાં પુષ્કળ લોહીનો પાત થયો. યોધપુર શત્રુકુળના હાથમાં પડ્યું. શત્રુઓએ તેની દ્રવ્ય સામગ્રી લુપ્તી લીધી. શત્રુઓના દળમાં પરસ્પર વિદ્રેષ હોવાથી તેથી વધારે, તેનું નુકસાન થયું નહિ.

મહારાજ જગતસિંહ, પ્રાણભયે યુદ્ધ સ્થળથી પલાયન કરી ગયો. તેનાં સઘળાં આડંબર નિષ્કળ ગયાં, પોતાની વિપદા શંકા જાણી તેણે યોધપુર વીજેરેનો લુટનો સામાન પોતાના શહેરમાં મોકલાવ્યો. ઘટના ચકના ઘોર આવર્તન વડે જગતસિંહના સઘળા ઉપાયો નષ્ટ થઈ ગયાં. તેની આશાઓ બ્યર્થ ગઈ. જે વિશાળ સેનાદળ લઈ મેવાડ ભૂમિ ઉપર તેણે હુમલો કર્યો હતો, તે સેનાદળ તુટી ગયું. તે મહા કળે પલાયન કરી પોતાના નગરમાં આવી શક્યો. તેની દુર્દશાની સીમા રહી નહિ કુશળે તે કૃષ્ણકુમારીના પ્રણયાર્થી થયો, કુશળે તેણે માનસિંહ ઉપર હુમલો કર્યો. તે પોતાના નગરમાં ગયો. પણ ત્યાં તે મુખી થયો નહિ.

દૈવની વિચિત્ર ગતિ, લાગ્યતરંગનું આશ્ચર્યકારક પરિવર્તન, જે માનસિંહને. પોતાના સામંત સરદારોએ છોડી દીધો હતો, અને જેથી જે નાશ થવાની અવસ્થામાં આવી ગયો હતો. આજ તે માનસિંહ સઘળી વિપદો તરી ગયો. આજ તે માનસિંહ ઉદ્દેગ વિના રાજકાર્યની પર્યાલોચન કરતો હતો. તેનું લયંકર શત્રુ દળ પરાહત થયું. તેનું પ્રણુષ્ટ ગૌરવ ફરીથી ઉદય પામ્યું. એ સઘળા વિષયમાં તેણે દુર્ધર્ષ આમીરખાં પઠાણની મદદ મેળવી હતી. ભારતવર્ષમાં જેટલા પાખંડી મુસલમાનો પેદા થયા છે, જેઓની પાય નામાવળી, અતીત સાક્ષી ઇતિહાસનાં પવિત્ર ખત્રો કલંકીત કરે છે.

આમીરખાં તે મુસમાન માંહેલો એક-આમીરખાં, પહેલાં માનસિંહનો ભીષણ શત્રુ હતો. જે અપનૃપતિ, તેની પ્રતિદ્વંદ્વીતામાં ઉતર્યો હતો. તેના પક્ષમાં આમીરખાં હતો. પણ પાપી આમીરખાંએ અર્થહિનસાની વશવર્તી થઈ. તે અપનૃપતિનો પક્ષ છોડ્યો. તેણે માનસિંહનો પક્ષ પકડ્યો. દુર્વૃત્ત આમીરખાં એવો નૃશંસ હતો જે તેના સંમાનકારક અપનૃપતિનો સર્વ નાશ કરવાને તૈયાર થયો. અપનૃપતિ પણ તેના અનુચ્ચ રોનો સંહાર કરવા તત્પર થયો, પાખંડી આમીરખાંએ તેની મુલાકાત ચાહી, એમ મસ્જીદમાં અપનૃપતિની મુલાકાત થઈ. ત્યાં બંને વચ્ચે દોસ્તીની સ્થાપના થઈ. તેણે તેનો પક્ષ પકડવા સંમતી આપી, તેનાં સઘળાં કાર્યો કપટતાથી પૂર્ણ હતાં. તે અપનૃપતિના જાણવામાં આવ્યું. નહિ. આમીરખાંની દોસ્તી મેળવી તે અત્યંત આનંદિત થયો. તેના કપટ શબ્દને તેણે ઈશ્વરાનુગ્રહ ગણ્યો. તેણે પોતાની છાવણીમાં નૃત્યગીત કરવાનો હુકમ આપ્યો. થોડા સમયમાં તર્કીના કોકિલ કંઠના જેવા મધુર અવાજે નીકળ્યા. સઘળા લોકો નૃત્યગીત આમોદ પ્રમોદમાં નિમગ્ન થયા. એટલામાં દુર્વૃત્ત આમીરખાં દળ સાથે તેના ઉપર આવી. પડ્યો છાવણીનાં દોરડાં તેણે તોડી નાંખ્યાં. અને તેઓ સઘળાને તાંબુઓમાં ગોળી બહારથી મારી નાંખ્યાં.

એ રીતે રાજસ્થાનની રંગભૂમિ ઉપર એક વીરોગાંત નાટકનો એક અભિનય થયો. રજપુત જાતિના એક જઘન્ય. નાશકર ચક્રાંતનો અંત આવ્યો. પણ ત્યાર પછી એક ભયંકર કાર્યની ઘટના થઈ. તે સાંભળવાથી પાખંડીનું હૃદય પણ ફાટીભય. રાજ્યકુમારી કૃષ્ણકુમારીએ, પોતાના જીવનનું વિસર્જન કર્યું. મારવાડ અને અંબર વચ્ચે ભયંકર યુદ્ધ બંધ પડ્યું ખરું પણ કૃષ્ણકુમારીના નિમિત્તે તેઓના વચ્ચે વિદેશભાવ દારૂણ રીતે પેદા થયો. કૃષ્ણકુમારીને પરણવાની આશા, મારવાડરાજે અને અંબરરાજે છોડી નહિ. એટલેકે તેથી બંને વચ્ચે દારૂણ કલહાનજાળ્યો. તે કલહાનજા થોડામાં ઓલવાય તેમ નહોતો. તે કલહાનજા ઓલવવામાં તે સુકુમારી બાળિકાના પવિત્ર હૃદયના રૂધિરનો ખપ પડ્યો. જે નરપિશાચ આમીરખાંથી, અપનૃપતિનો સર્વ નાશ થયો. તે નરપિશાચ આમીરખાં બાળા કૃષ્ણકુમારીનાં જીવાંતક થયો. સ્વર્ગીય સરલ પવિત્ર રાજબાળાનો જીવન પ્રદીપ, તેની પરોચનાથી ઓલવાઈ ગયો, બેનસીખ રાણો ભીમસિંહ તેના હાથમાં પુતલાં જેવો હતો. ભીમસિંહમાં પોતાનું સામર્થ્ય ન હોતું. શીશોદીયકુળમાં તે અવીર પુરૂષ પેદા થયો,

તેણે પોતાની પુત્રી કૃષ્ણકુમારીના પ્રાણ લેવાની સંમતિ આપી. તેણે પોતેજ મેવાડનું સુખ દુઃખ ન જોઈ સુકુમાર રાજકુમારીના જીવનનો નાશ કરવા તજવીજ કરી, તે શીશોદીયકુળનો અયોગ્ય પુત્ર. આપ્તારાઓળનો અયોગ્ય વંશધર! રજપુત કુળનો અયોગ્ય રાજા વાંચનાર જે તે સુરસુંદરી કૃષ્ણકુમારીના માટે બે ચાર આંસુ પાડવા ઈચ્છતા હોતો, અને તેની બેનશીખ માના હૃદયવિદારક રોદન સાથે હૈયું મેળવી

દેવાને ઇચ્છતા હોતો ચાલો ! એકવાર હાસ્યમય તે ઉદયપુરના ઉપત્યકા પ્રદેશમાં જઈએ ચાલો ! એકવાર ઉદયપુરવાસીઓ સાથે હૃદય તંત્રી મેળવી રાજકુમારીના માટે પેટ ભરી રોઈએ,

ખુબસુરત કૃષ્ણકુમારીએ, પોતાના ઉમ્મરના સોળમાં વર્ષમાં પગલું મુક્યું હતું. યૌવનના સહચર સઘળા સૌંદર્યથી તેની કાયા વિરાજી હતી, તે પિતૃવંશે જેવી ઉંચા કુલમાં પેદા થઈ હતી, તેવી માતૃવંશે પણ તેવા ઉંચ કુળમાં પેદા થઈ હતી. જે પ્રાચીન સૌર રાજ્યોએ અણુહીલવાડ પાટણમાં લાંબો સમય રાજ્ય કર્યું. તે રાજ્યોના કુળમાં કૃષ્ણકુમારીની મા પેદા થઈ. કૃષ્ણકુમારી રૂડા ગુણે વિભૂષીત હતી. તે માટે તેને રાજસ્થાનમાં “ કમલિની ” નામે કહેતા હતા પણ ભારતવર્ષનું દુર્ભાગ્ય. જે તે આ લોક સામાન્ય લાવણ્યવાળી રાજકુમારીનું ઘણું વર્ષ સુધી દર્શન કરી શક્યું નહિ. સૌંદર્ય વિકાશના પ્રારંભ કાળમાં તે અનાઘાત વિમલવિકસ્ય નલિની વૃંતચ્યુત થઈ અકાબે અનંત કાલના માટે ધ્વંસસહિમાં ડુબી ગઈ. કૃષ્ણકુમારી જેવી સર્વાંગસુંદર અને અભાગણી બાળિકા જગતમાં માત્ર બે ચાર પેદા થઈ હશે. ઉંચા કુળમાં પેદા થઈ અસહનીય દુઃખ ભોગવી, માતૃભૂમિનાપદો મરણને આલિંગન કરનારી કૃષ્ણકુમારી જેવી બેચાર સ્ત્રીઓ આ વિશ્વમાં પેદા થઈ હશે. કૃષ્ણકુમારીનું અમૂલ્ય જીવન વૃથા નષ્ટ પામ્યું. ટોમીય સ્ત્રી અભાણી વરજનીયાએ * નિરખલં પોતાના પિતાની તીક્ષ્ણ ધારવાળી છરી. નીચે પોતાની કેમળ છાતી પાથરી અને ગ્રીસીય, સુંદરી એશીજનીયાએ, ÷ ચૂપ કાળે પોતાનું અમૂલ્ય જીવન છોડી દીધું.

કૃષ્ણકુમારીના જીવન વિસર્જનનું વૃત્તાંત વાંચવાથી શોકનો વેગ થાય તેવું છે. જે દિવસે, તે સરલ સ્વભાવ વાળી બાળાએ, જવલંત દાખલો રાખી આ જગતમાંથી વિદાયગીરી લીધી તે દિવસથી મેવાડનો દારૂણ અધઃપાત થયો.

શોણિત પિપાસુ પાખંડી આમીરખાંએ, પાશવી વિશ્વાસઘાતકતાની, સહાયે

* શ્રીમતી વરજનીયા, રોમના વિખ્યાત મહારથ લુસીયસ વાહજનીયસની પુત્રી. એમ કહેવાય છે જે એપીપસ કલોડીયસ નામના પુરૂષે, તેને તેના માખાપ પાસેથી હરી લઈ જવા એજા કરી. લુસીયસે, નીરપાય થઈ પોતાની પ્રાણસમ દુહિતાને ફેરામ ક્ષેત્રમાં મારી નાંખી. ઈ. સ. પુ. ૪૪૮ માં એ ઘટના બની છે.

÷ એશીજનીયા, સુપ્રસિદ્ધ ગ્રીસીય મહાવીર એગામેમનનની દુહિતા એલિસ નામના દ્વીપમાં ગ્રીસના યુદ્ધના વહાણની ગતિપ્રતિ રૂદ્ધ થઈ ડીયાના દેવીની પ્રસન્નતા મેળવવા એગામે મનને પોતાની દુહિતાને બલિદાનમાં આપી. પણ ગ્રીસીય પુરાણના પાઠથી જાણવામાં આવે છે જે દેવીડીયાનાએ, એશીજનીયાને બળી સ્વરૂપે ગૃહણ ન કરતાં, તેનું અપહરણ કર્યું અને ટ્રીસ નગરમાં પોતાના મંદિરે તેને યોગિની કરી રાખી.

બેનશીખ અપનૃપતિનો સર્વ નાશ કર્યો. ત્યાર પછી તે ઉદયપુરમાં આવ્યો. દુર્વૃત્તે જે પૈશાચિક કાર્ય કર્યું. તેથી તેના નામ ઉપર અનપનેય કાળો ડાઘ બેઠો. ભારત વર્ષમાં સઘળા સ્થળે તે નૃશંસ અને વિશ્વાસઘાતક કહેવાયો. તેનું નામ સાંભળી લોકો ધણાઅને વિદ્વેશથી પોતે કહ્યું ઉપર હાથ મુકે છે. ચંદાવત રજપુત પ્રમુખ અજીતસિંહે તેને આદરથી ગ્રહણ કર્યો, અજીતસિંહ સ્વભાવે શાંત અને શિષ્ટ હતો. તેની બહારની ઝાક ઝમાક નહોતી, તે સંમાનનો આદર કરતો નહિ. પણ તે ઉચ્ચ પદ ગૌરવની આકાંક્ષા કરતો હતો. તેના હૃદયમાં ધર્મનિરાગ પ્રબળ હતો. ધર્મ ભાવ તદ્દયમાં પ્રબળ હોવાથી માણસ, હિસા, સ્વાર્થપરતા દુરાકાંક્ષાથી માણસ દૂર રહે છે ખરો પણ અજીતસિંહ તેમ નહોતો, તેના હૃદયમાં દુરાકાંક્ષા કંમે કંમે વધતી હતી. તે પ્રચંડ દુરાકાંક્ષાની પરિતૃપ્તિ સાધવા. અજીતસિંહે સઘળા સંસારનો નાશ કરવાનું ધાર્યું અજીતસિંહે દુર્વૃત્ત આરમ્ભીખાંની સલાહથી કૃષ્ણકુમારીને મેળવવા વિચાર કર્યો. દુરાચાર પાઠાને સ્પષ્ટ રીતે કહ્યું “રાજકુમારી કાંતો માનસિંહને પરણે કાંતો પોતાનો જીવન ઉત્સર્ગ કરી, રજવાડામાં શાંતિ સ્થાપન કરે,” એ શિવાય બીજો માર્ગ તે લેશે તો મહા સંકા આવી પડશે, રાણા ભીમસિંહે તે સઘળી હકીકત સાંભળી તેનું તદ્દય વ્યાકુળ થયું. જીવન સ્વરૂપિણી દુહિતાના માટે ચિંતાથી અધિર થયો, કેવો ઉપાય લેવાથી સઘળી બાજુથી રક્ષા થાય. એમ વિચાર કરવાથી ગભરાયો, તેણે વિચાર્યું જે દુરાચાર આમીરખાંના કહેવા પ્રમાણે ન કરવાથી, ઉદયપુરનો સર્વ નાશ થાશે. સ્વર્ગીય સુકુમાર અપત્ય સ્નેહ તેના તદ્દયમાં થરે થરે અમૃત ધારા સિંચવા લાગ્યો, રાણાનું તદ્દય પૈશાચિક મૂર્તિ ધારણ કરવા લાગ્યું. તે દીવાના જેવો બની ગયો, કંમે સુકુમાર અપત્ય સ્નેહમાં જલાંજલિ આપી પા-પાણુથી તદ્દય બાંધી. છેવટે તેણે હુકમ કર્યો. જે “રાજકુમારીને મારી નાંખવી”

રાજકુમારીને મારી નાંખવી, રાજસ્થાનની રાજનંદિની કૃષ્ણકુમારીને મેવાડ ભૂમિના માટે બલિદાન આપવી. પણ તે બલિનો ઉત્સર્ગ કોણ કરે? જગતમાં એવો પાખંડી કોણ છે. માનવ કુળમાંએવો કોણ રાક્ષસ છે જે પાપાણે તદ્દય બાંધી સ્વહસ્તે તે સુકુમારીનું કમળોપમ કોમળ તદ્દય તીક્ષ્ણ છરીથી વીંધી નાંખે એ વાતનો નિશ્ચય કરવા, રાણાએ, પોતાના જનાનખાનામાં સરદાર સામંતો એકઠા કર્યા જુદા જુદા તર્ક વિતર્ક પછી સ્થિર થયું જે તે પૈશાચિક કાર્ય કરવા માટે પુરૂષને નીમવો જોઈએ. જે પુરૂષ થકી તે કામ અસાધ્ય હોય તો તેના માટે સ્ત્રીને નીમવી. પ્રાચ્યદેશીય રાજાઓના અંતઃપુર તે એક સ્વતંત્રરાજ્ય કહીએ તો ચાલે. શાથી કે તેની સાથે બહિર્જગતનો કોઈ રીતનો નિસ્પત્ત હોતો નથી. આજ મેવાડના જનાન-ખાનામાં રાજકુમારી કૃષ્ણકુમારીના મૃત્યુ માટે મોટા વિચાર થાતા હતા.

પુરૂષદ્વારાએ કામ કરાવવું એમ પહેલાં નિશ્ચિત થયું. શિશોદીયકુળમાં પેદા થયેલ મહારાજ દોલતસિંહ* અંતઃપુરમાં આવ્યો, તે રાણાનો પરમ આત્મીય, સઘળા સામંતોએ એકમત થઈ, તે કામ કરવા તેને પસંદ કર્યો. તેણે પોતાના કામનો પ્રસ્તાવ સાંભળ્યો. તે ભય ધ્રણા અને વિસ્મય સાથે ચિત્કાર કરી બોલી ઉઠ્યો “ જે રસના થકી એવું વાક્ય નીકળ્યું. તે રસનાને હજારો ધિક્કાર! મહારાજ ! મારા એવા વાક્યથી મારી રાજભક્તિનો હાસ થતો નથી. પણ એવા પૈશાચિક કાર્ય કરવાથી જે રાજભક્તિ કહેવાતી હોય તે ત્યારે તે રાજભક્તિ રસાતળે જાય, મહારાજ દોલત-સિંહે છુરી લેવા અસંમતિ બતાવી, ત્યારબાદ જીવાનદાસ ઉપર તે ઘાતકી કામકરવાનો ભાર સોંપાયો. જીવાનદાસ, ભીમસિંહના સ્વર્ગીય પિતાથી એક ઉપપત્નીના પેટે પેદા થયેલ હતો. વેશ્યાગર્ભથી પેદા થયેલ હોઈ તેનું હૃદય કઠણ હતું, તેણે તે કઠોર પ્રસ્તાવ સાંભળ્યો. જેથી તેનું પથ્થર જેવું કઠણ હૃદય ગળી ગયું નહિ. તેણે તે કામ પાર પાડવા કબુલ કર્યું. પણ જ્યારે રાજકુમારીનું સૌંદર્ય તેના નયન માર્ગે પડ્યું. ત્યારે જીવાનદાસનું હૃદય કંપ્યું, તેના હાથમાંથી તીક્ષણ છરી પડી ગઈ, શોકથી દુઃખથી આત્મદ્રોહીતાથી પીડીત થઈ, તે દીનભાવે તે ઘરમાંથી નીસરી ગયો. ક્રમે તે સઘળી વાત જનનાખાનામાં પ્રસરી ગઈ ક્રમે તે વૃંતાંત રાજમહીષીના કાને પડ્યો, રાજમહીષી શોકથી કાતર થઈ બોલી હાય ! શું થયું ! એમ બોલી તે મૂંઝિત થઈ. સહચરીઓની સુશ્રૂષાથી તેની મૂર્છા ગઈ ખરી, પણ તે શોકથી ગાંડી થઈ ઉઠી જમીન ઉપરથી ઉઠી, હા ! કૃષ્ણા ! હા ! કૃષ્ણા ! વીગેરે ચિત્કાર કરી, પોતાની પ્રાણ નંદીનાને છાતીએ સંતાડવા તે ચેષ્ટા કરવા લાગી, અને નૃશંસંઘાતુકને હજારોગાળો દેવા લાગી, કેટલીક આર ઘાતુકને ગાળ દેવા લાગી. કેટલીકવાર ઘાતુકના ચરણમાં પડવા લાગી, કેટલીકવાર કૃષ્ણાને લઈ નાસી જવા લાગી. તેણે ઘાતુકની પાસે પોતાની પુત્રીની પ્રાણુભિક્ષા કરી. તે પુત્રીને લઈને કયાં નાશી જાય. કયાં જઈ આશ્રય લે. શા ઉપાયે કૃષ્ણકુમારીના પ્રાણનું રક્ષણ થાય. મહારાજ ભીમસિંહે કૃષ્ણકુમારીનો જીવ લેવા હુકમ કર્યો. ત્યારે રાજમહીષી શીરીતે તેને ખચાવી શકે.

જીવનના જીવન સ્વરૂપ પુત્રીના પ્રાણ રક્ષણ માટે રાજમહીષીએ ઘણી ચેષ્ટાઓ કરી પોતાના સઘળા લોકો માથું કુટી રોવા લાગ્યા. પણ કોઈ રીતે સ્થિર થયું નહિ, આજ વિધાતાના કઠોર લેખના અનુસારે કૃષ્ણકુમારીના આયુષ્નો કાળ સંપૂર્ણ થયો. આજ કોઈ તેની રક્ષા કરી શક્યું નહિ.

તે સ્વર્ગીયજીવને હરી લેવા છરી સમર્થ થઈ નહિ છેવટે ગરત વાપરવાની આવશ્યકતા આવી પડી, એક સ્ત્રીએ ગરલ તૈયાર કરી. રાણાના નામે કૃષ્ણકુમારીના

* મહાત્મા ટાડ સાહેબે કહેલ છે જે “મેં દોલતસિંહને સારીરીતે જોયો છે. તે એક અને ક્ષત સ્વપ્નાવવાળો આશામીહ તો.”

હાથમાં આપ્યું. સુકુમારી કૃષ્ણકુમારીએ તે વિષપાન લીધું. તેના માથાનો એક કેશ પણ કપિત થયો નહિ, તેણે એક પણ દીર્ઘ નિશ્વાસ સુકયો નહિ. ઇશ્વરની પાસે પિતાના દીર્ઘ જીવનની અને શ્રીવૃદ્ધિની કામના કરી અવિકૃત હૃદયે, તે પાત્ર માંહેલું વિષ તે પી ગઇ. તેની મા, ખરેખરી દીવાની થઇ, રાણાને હઝારો ગાળો દેવા લાગી. અને મોટા શોક દુઃખમાં વારંવાર મૂંછિત થવા લાગી પણ કૃષ્ણકુમારીના નયનમાં અશ્રુનું એક પણ બિંદુ જોવામાં આવ્યું નહિ. તેણે વસ્ત્રાચળે, પોતાની જનનીનાં આંસું લોહ્યાં અને કહ્યું 'મા' તું શામાટે રૂએ છે. હું માનવ જીવનની યંત્રણામાંથી છુટું છું. ત્યારે તું શા માટે શોક કરે છે. હું મરવાથી ભય રાખતી નથી, શામાટે ભય રાખું? હું શું તારા ગર્ભે જન્મી નથી! ત્યારે હું મૃત્યુનો ભય કેમ રાખું! મા! જ્યારે હું રજપુતના કુળમાં સ્ત્રી થઇ પેદા થઇ ત્યારે હું નિશ્ચય જાણું છું જે એક દિન અપઘાત મૃત્યુથી મરવું છેજ. એક દિવસ આ જીવનનો ઉત્સર્ગ કરવો પડશે. હું આજ દિન સુધી બચી, તેના માટે પિતાને ધન્યવાદ આપો. જીવનાશક હલાહળ પણ આજ કૃષ્ણકુમારીના પ્રાણ લેવા સમર્થ થયું નહિ. ઘણાં વિષપાન કર્યા પણ તેના જીવનની હાનિ ન થઇ ફરીથી વિષનું એક પાત્ર તૈયાર કર્યું. કૃષ્ણકુમારી તે પણ પી ગઇ. પણ તેથી કાંઇ ફોદાય થયો નહિ. ફરી વિષપાત્ર તૈયાર થયું. સુકુમારી કૃષ્ણકુમારીએ તે પણ પીધું. તેનો હાથ હાલ્યો નહિ. તેની આંખમાં અશ્રુનું બિંદુ પણ જોવામાં આવ્યું નહિ ત્રીજીવારનો ઉઘમ વિફળ થઇ ગયેલો જોઇ સઘળા ચમત્કૃત થયા. છેવટ અફીણ અને કુસુમરસ એકઠા કરી એક જાતનું ગરલ તૈયાર કર્યું. કૃષ્ણકુમારીએ જાણ્યું જે આ છેવટનો સમય છે. આ સમયે, તેનું જીવન, દેહમાંથી ચાલ્યું જશે. આ સમયે હવે તેને આ દુનીયાનો ત્યાગ કરવો પડશે. ઇશ્વરની પાસે મૃત્યુની કામના કરતી કૃષ્ણકુમારીએ વિષપાત્ર પીધું. સુવર્ણની પ્રતિમાનું વિસર્જન થયું. બેનશીખ ભીમસિંહના નાટ્ય ભૂમિમાં ગંભીર યવનિકા પડી, કૃષ્ણકુમારી નિદ્રિત થઇ. તે મહાનિદ્રા હવે પછી લાંગી નહિ. કૃષ્ણકુમારી હવે પછી જાગી નહિ કૃષ્ણકુમારી હવે પછી ઉઠી નહિ, પાખડના નારકીય દુરાચારવડે ઉદ્ધસમય યૌવનના પ્રારંભમાંજ કૃષ્ણકુમારી આ પાપ સંસારનો ત્યાગ કરી ચાલી ગઇ.

કૃષ્ણકુમારીની અભાગણી મા. પોતાની દુહિતાના શોકે ઉત્તમ થઇ આ જગત-માંથી વિદાય થઇ ગઇ. જે દિવસે કૃષ્ણકુમારી આ જગતમાંથી ચાલી ગઇ તે દિવસે જ તેની માએ સંસાર સુખમાં જલાંજલિ આપી. સઘળી જાતનાં સુખ છોડી દીધાં. છેવટ ખાવું પીવું છોડી દઇ પોતાના ઓરડામાં તે બેસી રહી, એમ થવાથી થોડા રોજમાં તેના પ્રાણવાયુ નીકળી ગયા.

એમ કહેવાય છે જે દુરાચાર અજીતસિંહ આ અનર્થનું મૂલ, તે પાપિષ્ઠે, આમીરખાને, એવો ખરાબ પ્રસ્તાવ સુકવા પ્રણોદિત કર્યો. આમીરખાનું ત્વદય, પાષણ

જેવું કઠણ. પણ જ્યારે કૃષ્ણકુમારીના બેહાલના ખરાખ તેણે સાંભળ્યા ત્યારે અજીત-સિંહને તેણે હઝારો ગાળો આપી. તેણે અજીતસિંહને કહ્યું. વિશ્વાસઘાતક આ શું રજપુતનું યોગ કાર્ય ! જા ! તું મારા સંમુખથી. તારૂં મુખ બતાવમાં અજીતસિંહને પોતાના પ્રતિદ્વંદ્વી પાસેથી પણ કઠોર તિરસ્કાર સહેવો પડ્યો. તે પ્રતિદ્વંદ્વી શક્તાવત સરદાર સંગ્રામસિંહ હતો. સંગ્રામસિંહ જેવો શુરસ્તો તેવો તેજસ્વી અને ન્યાયપર હતો. સત્યમાર્ગે વિચરણ કરતાં તેણે પોતાના રાજની બ્રગુટી સામું પણ જોયું નહોતું. પ્રચંડ શત્રુના શોણીત તલવાર તરફ તેણે જોયું નહિ. કૃષ્ણકુમારીના મૃત્યુ પછી આર દિવસે તે રાજધાનીમાં આવ્યો. તે તીવ્રવેગે રાણાની પાસે આવ્યો. તેણે રાણાને અતીવ કઠોર સ્વરે કહ્યું. અધમ પુરૂષ ! શિશોદીયકુળના પવિત્ર માથા ઉપર ધુળ નાંખી. શિશોદીય કુળનો શોણીત ખડગ દૂષિત કર્યો. સરલ કૃષ્ણકુમારીના સંહારથી આજ શિશોદીય કુળ ઘોર પાપથી લિપ્ત થયું, તે પાપથી તે કુળ હવે નાશ પામશે. હવે કોઈ તેની રક્ષા કરી શકશે નહિ. આજ મેવાડના ઇતિવૃત્તમાં વીરવર આખોરાઓળના પવિત્ર કુળમાં જે ગંભીર કલંક કાગિમાં અંકિત થઈતે કોઈ હવે સુધારી શકશે નહિ. હવે કોઈ શિશોદીય રજપુત માથું ઉઠાવી શકશે નહિ. હાય ! વિધાતાએ ક્ષત્રિય કુળનો નાશ કરવા, પ્રતિજ્ઞા કરી. આજ તેના કઠોર વિધાનના અનુસારે ક્ષત્રિયનો અધઃ પાત અદ્ધરવર્તી આખોરાઓળનો વંશ વિલોપ પામ્યો. તેજસ્વી સંગ્રામસિંહના કઠોર વચનથી રાજસભા કંપિત થઈ લજ્જાએ, ભયે, અને વિષાદે ભીમસીંહે પોતાના બેહાથ થી પોતાનું મુખ ઢાંકી દીનભાવે રોવાનું શરૂ કર્યું.

ત્યારપછી તે પાખંડ અજીતસિંહ તરફ મુખ ફેરવી બોલ્યો ‘ અરે શિશોદીય કુળના કલંક ? અરે ! રજપુત શોણિતના અયોગ્ય ! તે’ જેમ અમોને કલંક કાલિકામાંથી દૂષિત કર્યા તેમ તારા માથે ધુળના ઢગલા પડો, જેમ તારે નિસંતાન મરવું પડે તેમ હો, આ સર્વ નાશકર ક્ષિપ્રહસ્તના કોના સારૂ ? પાઠાને શું રાજધાની દળી નાંખી, પાઠાને અંતઃપુરની પવિત્રતા નષ્ટ કરવા શું ચેષ્ટા કરી, તારામાંથી ગાપદાદાનું શૌર્યનું લોહી ચાડ્યું ગયું.

વિશ્વાઘાતક અજીતસિંહ તેજસ્વી સંગ્રામસિંહના કઠોર તિરસ્કારનો ઉત્તર આપી શક્યો નહિ. સંગ્રામસિંહના મરણ ઉપર ઘણા વર્ષે વીત્યાં, પણ તેણે મેવાડની અવસ્થાનાં જે લવિધ્ય વચન કહ્યાં. તે યથાર્થ ફળવાન થયાં. રાણાના પુત્રકન્યાનાં, પંચાવન સંતાન થયાં. તેમાંથી એક માત્ર કૃષ્ણકુમારીનો સહોદર ભાઈ તેના લવિધ્ય વચનસફળ કરવા આ જગતમાં રહ્યો. એ શિવાય કૃષ્ણકુમારીની બે બેનો જીવિત હતી. તેમાંથી એકનો વિવાહ યશલમીરના રાજકુમાર સાથે અને બીજોનો વિવાહ બીકાનેરના રાજકુમાર સાથે હતો. રાણાના તે સંતાનોમાંથી જીવતાં બાકી રહેલો પુત્ર યુવાનસિંહ હતો.

તે યુવાનસિંહજી* રાણા ભીમસિંહનું વૃદ્ધાવસ્થાનું અવલંબન તે યુવાનસિંહજી રાણા ભીમસિંહનું નયનનું જ્યોતિ હતું. તે યુવાનસિંહજી રાણાના બળેલા હૃદયનું શીતળ કુંજ હતું. તે યુવાનસિંહનું મુખ જોઈ રાણા સઘળાં દુઃખ વિસરી ગયો. તેણે મનમાં સ્થિર કર્યું હતું, જે તે પુત્રવાન હોઈ ગિલ્હોટકુળનું નામ રાખશે, પણ દુર્ભાગ્યવશે. યુવાનસિંહ નિઃસંતાન અવસ્થામાં રહ્યો.

સ્વદેશની દારૂણ દુરવસ્થા જોઈ કેવળ મર્મીપીડિત થઈ વીર સંગ્રામસિંહે, કાપુરૂષ અજીતસિંહને જે અભિશાપ આપ્યા હતા. તે સંપૂર્ણ કૃળવાળા નીવડ્યા. તે શોચનીય દુર્ઘટતા ઘટી, તેના પછી બે માસે તેની પ્રાણ પ્રતિમા વનિતા અને બે પુત્રી મરણ પામી. તેના સંસારિક સુખનાં બંધન છેદાઈ ગયાં, તદ્દયનો અમૃત પ્રશ્ન વણ સુકાઈ ગયો. પાશવી વૃત્તિનો કીતદાસ અજીતસિંહ આજ સંસાર ત્યાગી અને રાહત થયો. આજ વૃદ્ધાવસ્થાની હદમાં પગલું મુકવાથી તેણે કરેલા પાપનું પ્રાયશ્ચિત કરવાનો વિચાર કર્યો. જે કુટીલકટાક્ષમાં કાયમ કપટતા રહેતી હતી તે કટાક્ષ આજ કપટ વિનાનાં અને સરળ થયાં. જે પાપ રસના ઉપર કાયમ પરનિંદાનાં વાક્યો હતાં. તે રસના આજ રામના ગુણગાને રત થઈ. વળી જે હસ્તે કેવળ પાપના કામ કરવામાં સહાયકરી તે હસ્ત આજ પવિત્ર હરિ નામની માળા ફેરવતો જોવામાં આવ્યો. પણ તેનું હૃદય આજ પણ પવિત્ર થયું નહિ. તેના હૃદયમાંથી અપવિત્ર ભાવ ગયો નહોતો, તે પોતાના પાપ ધોવા મંદિરે મંદિરે ભટકતો હતો. દરિદ્ર લોકોને અન્નવસ્ત્ર પૈસા વીગેરે આપતો હતો. પણ તે પાશવી દુરાકાંક્ષા તેના તદ્દયમાંથી દુર થઈ નહિ. જે સઘળાં પાપાચરણથી અકારણે કૃષ્ણકુમારીનાં પ્રાણ ગયા તે સઘળાં તેના પાપા ચરણથી તેનું બગડેલું તદ્દય ગંગાનાં પવિત્રપાણીથી પણ પવિત્ર થાય તેમ નહોતું.

ઉપરની ઘટના ઘટયા પછી અજીતસિંહના પરમ બંધુ આમીરખાંએ, ભારત વર્ષની રાજન્ય સમિતિ સાથે એકતા અને મિત્રતા બાંધી. જેણે ભયંકર પાપો કરી પોતાના હાથ કલંકિત કર્યા. તે આશામીનાહાથ પુણ્યદાન કર્યાથી પવિત્ર થાય નહી. આમીરખાંએ દસ્યુતા અને પરદ્રવ્યગુંઠનના સહાયે પાશવી સ્વાર્થપરતાનું સાધન કર્યું હતું. તેથી તેનું નામ લોકમાં ઘણાપાત્ર અને નિંદાભાજન થયું. વળી કૃષ્ણકુમારીના અકાળ મૃત્યુથી તે મોટો વિશ્વાસઘાતક કહેવાયો, હાય ! આ જગત્ વિશ્વાસઘાતકતાની અને સ્વાર્થપરતાની સાધનભૂમિ છે, નહિતો પાપાચારીની ઉન્નતિ કેમ થાય,

* મહાત્મા ટોડ સાહેબે કહેલ છે. જે “યુવાનસિંહ, વિસુચિકા રોગાકાંત હોઈ મૃતકલ્પ થઈ ગયો હતો. આશ્ચર્યનો વિષય એકે ઉદયપુરમાં સહુની પહેલાં તેને તે રોગ થયો. જે સમયે રાજકુમારને તે રોગની પીડાનો પ્રાદુર્ભાવ થયો હતો. તે સમયે હું તેની શય્યા પાસે બેઠો હતો. થોડા સમય પછી તેણે આનંદોત્કુલ નયને મારી સામે જોયું, તેનું કંતરતાનું કટાક્ષ હું બુલ્લો નથી.

આમીરખાં શ્વભાવથી ફર હતો. તે શ્વર્થપર અને વિસ્વાસઘાતક હતો. પણ ખ્રીડીશ ગવર્મેન્ટ શ્વર્થ સાધનમાં તત્પર થઈ જે તેને પ્રયોજન ન દેખાડત તો આમીરખાં તે રીતની વિશ્વાસઘાતકતા કરત કે નહિ તેમાં સંદેહ છે.

આમીરખાંએ હોલકરના વિદેશીય સામંતોમાં પેશી વિશેષ સંપત્તિ અને પ્રતિષ્ઠા મેળવી પણ ખ્રીડીશ ગવર્મેન્ટે “ સુહૃદયભેદ ” નીતિનું અવલંબન કરી, તેની પાસે પ્રસ્તાવ કર્યો જે જે તે મહારાષ્ટ્રીય રાજા સાથે સઘળો સંબંધ છોડી દે, અને પોતાના સૈનિકોને નિરસ્ત્ર રાખે તો તેને પુષ્કળ સંપત્તિ અને ક્ષમતા મળે, અનેક ચિંતા કરી હોલકર તે પ્રસ્તાવમાં સમંત થયો. અને ભારતવર્ષના તે સમયના શાસન કર્તા લોર્ડ હેસ્ટીંગ્સ પાસેથી પોતાના પ્રભુના રાજ્યનો ત્રીજો ભાગ પામ્યો. ત્યારે આમીરખાં શીરોઝ, ટંક, રામપુર વીગેરે, જનપદનું આધિપત્ય પામ્યો. ખ્રીડીશસિંહના આશ્રય તળે નવાબ આમીરખાં, એક સામંત રાજા રૂપે રાજ્ય કરવા લાગ્યો. પઠાણ રાજ્ય આમીરખાંને મહારાષ્ટ્રીય મિત્રતાના બંધનમાંથી છોડી ખ્રીડીશસિંહે રજપુત સ્થાનમાં પોતાનું શીતળ જળ સિંચવાનું શરૂ કર્યું. ટુંકામાં તેથી કરી ભારત વર્ષના મંગળનો સૂત્રપાત થયો.

કપડીના કાપટયથી અને જીલમીઓના અત્યાચારથી, નંદનકાનન સરખી મેવાડ ભૂમિ શોચનીય અવસ્થાને પામી, પણ એવી શોચનીય અવસ્થાથી તેની નિષ્કૃતિ થઈ નહિ. અત્યાચાર ઉપર અત્યાચાર હોવાથી મેવાડના સર્વોગે જે ક્ષતવિક્ષત થયા તેના ઉપર પણ તેને બે ત્રણ કઠોર આઘાત સહન કરવા પડ્યા. તે આઘાતે મેવાડનું અસ્થિપંજર ચુર્ણ થઈ ગયું. હાશ્યમય મેવાડભૂમિ શોકોદ્દીપક મસાણ જેવી થઈ ગઈ. છેવટે રાણા સાથે ખ્રીડીશસિંહનો સંધિ થવાથી તેની નિહારૂણ દુરવસ્થા નાશ પામી.

ઈ. સ. ૧૮૦૬ માં અંગ્રેજ ફૂત મેવાડ પ્રદેશમાં પેઠો, જેમ જેમ તે અગ્ર-સર થતો ગયો તેમ તેમ મેવાડની દુરવસ્થા નયનગોચર થવા લાગી. જે મેવાડ એક સમયે રાજસ્થાનનું નંદનકાન હતું. જેના ક્ષેત્રમાં કાચું સોનું પાકતું. આજ તે મેવાડની ચારે તરફ લગ્ન સ્તૂપો અને લગ્ના વિશેષ જોવામાં આવતાં હતાં અંબજીએ મેવાડનું સર્વસ્વ લઈ લીધું. પણ છેવટે તેને તે સઘળું પાછું આપી દેવાની ફરજ પડી. તેની નૃશંસતાથી અને સ્વર્થ ઘટનાથી મેવાડની પુષ્કળ ક્ષતિ થઈ તેનું ઉપયુક્ત ક્ષણ તેને મળ્યું, જે સિંધીઆ થકી તેના સૈભાગ્યનો માર્ગ પરિ-ષ્કૃત થયો, તે સિંધીઆને કેવળ અમાન્ય ગણી તેણે જ્વાલીયરમાં પેતાંની સ્વાધી-નતા સ્થાપી, તેથી કરી સિંધીઆનો વિદ્વેષભાવ તેના ઉપર ઉઘલી પડ્યો. અંબ-જીને શાસ્ત્રિ આપવા માટે સિંધીયો સુયોગ જોતો હતો, એક દિવસે એક પર

સામાન્ય તંબુમાં તેને બેડી જડી દીધી, બલતી મશાલથી તેના હાથ પગના આંગળા તેણે બાંળી દીધાં. અને તેના સઘળાં ધન રત્ન તેણે ખેંચી લીધાં. પોતાની રૂબરૂ પોતાની સંપત્તિ હરાણી બેઠ અંબજીની ધીરજ રહી નહિ. સંમુખે એક વિદાયતી છરી હતી, બેનશીબ અંબજી તે છરી ખાઈ આત્મઘાતી થવા ચેષ્ટા કરવા લાગ્યો પણ તેમ કરવામાં તે સત્તાવાળો થયો નહિ. અત્રેજ દૂત સાથે આવેલા શલ્યચિકિત્સેક પાસે આવી તેનું છરીનું ક્ષત સીવી લીધું. ત્યાર પછી અંબજીએ પચાસ લાખ રૂપિયા આપી સિંધીયાની કરૂણા મેળવી. ફરીથી એકવાર મેવાડ ભૂમિ તેના હાથમાં સોંપાણી પણ તેનો ઉપભોગ લાંબો સમય તે કરી શક્યો નહિ. તે ત્યાર પછી થોડા વર્ષે આ લોકમાંથી વિદાય થયો.

રાણાના મંત્રી સતીદાસે સીતેર હઝાર રૂપીઆઆપી યશોવંતરાવભાઉ પાસેથી કમલમીરનો કીલ્લો મેળવ્યો. તે સઘળાં નાણાં કમલમીરના જનપદમાંથી તે મેળવી શક્યો. ઇ. સ. ૧૮૦૬ માં દુરાચાર મીરખાં પોતાની સેના સાથે રાજધાનીમાં આવી પડ્યો. તેણે, રાણા પાસેથી અગીયાર લાખ રૂપીઆ માંગી તેને લય બતાવી કહ્યું બે તે તેની માગણી પ્રમાણે રૂપીયા નહિ આપે તો તે લગવાન એકલિંગદેવનું મંદિર તોડી નાંખશે. મેવાડની આવી દુર્દશામાં રાણો આટલી બધી મોટી રકમ આપી શક્યો નહિ. ન આપે તો નિસ્તાર નહોતો. તોપણ તે અનેક કષ્ટે નવ લાખ રૂપીયા એકઠા કરી આપવા તે સ્વીકૃત થયો. પણ નવ લાખ રૂપીયા તે એકઠા કરી શક્યો નહિ. ત્યારપછી દુરાચાર પાઠાણ ઉદયપુરનો ગિરિમાર્ગ ભેદી બળ પૂર્વક આવ્યો, તેની પ્રચંડ ગતિ કોઈ રોકી શક્યું નહિ. દુર્ધર્ષ પાઠાણ નગરમાં પેસી રહ્યો. રાણો તેનું દમન કરી શક્યો નહિ. રાણાને સારી રીતે અપમાનિત કરી પાઠાણ પુરવાસીઓ ઉપર અત્યાચાર કરવા લાગ્યા. તેઓએ ઘણા લોકોનાં સર્વસ્વ હરી લીધાં. તેઓએ મોટી હવેલીઓ જમીનદસ્ત કરી દુરાચાર પાઠાણનો પૈશાચિક અત્યાચાર પ્રતિદિન એટલો બધો વધી પડ્યો. કે કોઈ પણ પુરવાસી સ્ત્રીપુત્રને લઈ સુખે વાસ કરવા પામ્યો નહિ. તેઓના અત્યાચારના ભયે કોઈ પણ મહીલા ઘરની બહાર નીકળતી નહિ, કોઈ આશામી સારા કપડાં પહેરી તેના સમક્ષ થઈ જઈ શકતો નહિ, એટલો બુલમ ગુબરતાં છતાં મેવાડનો છુટકો થયો નહિ, મેવાડભૂમિનો તેઓએ ત્યાગ કર્યો નહિ. સોનાની મેવાડભૂમિ આજ મસાણુ જેવી થઈ ગઈ. નગર વાસીઓ અનનાભાવે મરણ પામવા લાગ્યાં.

રજપુતનું જાતીય જીવન નાશ પામ્યું, સંવત્ ૧૮૬૭ (ઇ. સ. ૧૮૧૧) માં કૃત્ષ્ણપુ સંધીયો, સુબેદારનો ઇલ્કાબ ધારણ કરી હળ સાથે ઉદયપુરની ઉપત્યકામાં આવી પડ્યો, વળી પાખંડી આમીરખાંન પોતાનું સૈન્ય લઈ રાજધાનીના

બીજા પડખે પેસી. પુરવાસીઓ ઉપર અત્યાચાર કરી મેવાડની ભૂમિમાં પિશાચની જેમ ભટકવા લાગ્યો, સમયેસમયે લુટેલ દ્રવ્યોના માટે બન્ને દળ વચ્ચે કલહ ચાલતો હતો. એ રીતે બન્ને દળ વચ્ચે લડાઈ થવાથી મેવાડભૂમિ ક્ષમશાન જેવી થઈ પડી, દુરાચાર પઠાણ અને મરાઠાનો અત્યાચાર ઘણો હોઈ મેવાડભૂમિનું રક્ષણ કરવા રાણો અસમર્થ થયો. રાણાએ તે રક્તપિપાસુ બન્ને સરદારોને પોતાની ભૂમિ વહેંચી આપવા સંકલ્પ કર્યો. એ વિષય સ્થિર કરવા ધળમુગરા નામના સ્થળે સભા મળી રાણાના પ્રતિનિધિ સ્વરૂપ કેટલાક આશામીઓ ત્યાં હાજર રહ્યા. થોડા સમયમાં સભાનો ઉદ્દેશ વ્યક્ત અને સાધિત થયો. બન્ને પિશાચોનો મનોભિલાષ પૂર્ણ થયો, મેવાડના ક્ષતવિક્ષત ગાત્ર ઉપર દારૂણ ક્ષત પડયાં, મેવાડને આજ મસાણા સમજી પિશાચ અને પ્રેતનો આનંદ હતો, મેવાડના અધિવાસીઓ આજ મડદા જેવા, તેઓને ભાન નહોતું, તેઓને સાન નહોતું, મેવાડ આજ જીવ વિનાનું થયું, પદાઘાત ઉપર પદાઘાત પડવાથી આજ મેવાડ સંજ્ઞાવિનાનું થયું. મેવાડ ભૂમિ તરફ વિઘાતા વિમુખ થયો, નહિતો સ્વર્ણ પ્રતિમા રાજકુમારી કૃષ્ણ કુમારી અકાળે મૃત્યુના ભોગમાં કેમ પડે ?

સત્તદશ અધ્યાય.

હુટવાની પ્રથાનું દમન, રજપુત રાજાઓ સાથે અંગ્રેજનું મૈત્રી
અધન, મેવાડમાં અંગ્રેજ દૂતનો નિયોગ, ઉદયપુરમાં તેનું આવવું,
અંગ્રેજ દૂત તરફ રાણાની અભ્યર્થના, રાણાના ચરિતનું વર્ણન, પો-
તાના દેશની આબાદી માટે રાણાની યોજના, નિર્વાસિત લોકોને પાછા
બોલાવવાની ગોઠવણ, વણિક લોકનું આમંત્રણ, ભીલવાડા સ્થાપન,
સરદાર વર્ગનો એકત્ર સમાવેશ, સત્વપત્રનું દૃઢીકરણ, ભુમિસંપત્તિનું
પુનર્ચંદ્રણ, આર્જના સરદાર લોકોના કેટલાંક વિવરણ, બેદનોર ભેદ-
શર અને આમૈત, મેવાડની ભુમિ ભોગ પ્રથા, પટ્ટીવિધાન વાપરેના
વલુમીયા, ભુમિસત્વાધિકારમાં પુરાણ વચન, પટેલ પટેલની,
ઉત્પતિ અને પેટલની અવસ્થા, ભુમિસ્વનું નિયમ
નિર્ધારણ, સાધારણ રૂળા રૂળ.

લ્હોટ કુળના ભાગ્ય ચક્રના પ્રભૂત પરિવર્તન સાથે મહારાજ કનક-
સેનના વંશધરોનો ઇતિહાસ, ખ્રીસ્તિય દ્વિતીય શતાબ્દીથી માંડી,
ખ્રીસ્તિયો ઓગણીશમા શતાબ્દી સુધીનો યથાર્થ વર્ણિત થયો, ઘણું
કરી તે બેહુઆર વર્ષમાં સૂર્યવંશીય મહારાજ કનકસેને રોપેલાવશ-
તરૂની ઉત્પતિ પરિપુષ્ટિ અને તેનો અધઃપાત કહેવાયો. પારદ, ભીલ,
તુરકી, તાતાર વીગેરે ભિન્ન ભિન્ન જાતિઓ, ભિન્ન ભિન્ન સમયે મેવાડની છાતી ઉપર
આવી. તે મોટા વંશતરૂને ઉત્પાટિત કરવા ચેષ્ટા કરી, તેનું વર્ણન પણ આપણે
આપી ગયા. કેટલાક વિદેશીય ક્ષુદ્ર લોકોએ તે વંશતરૂની શાખા પ્રશાખા ભાંગી
નાખવા પ્રયાસ કર્યો, તેની હકીકત પણ આપી. મહારાજ શિલાદિત્યના વંશધરોનો
વિલક્ષણ આત્મત્યાગ, અલૌકિક પરાક્રમ અને વિસ્મયકર સ્વદેશાનુરાગની સામે
તેઓનો પ્રયાસ સફળ થયો નહિ. છેવટે, શત્રુઓના ઉપરા ઉપરના પ્રચંડ પ્રપીડ નથી
અને ભયાવહ સંઘર્ષથી વીર પ્રસૂ મેવાડ ભૂમિ અનાથ નિર્વીર અને નિઃસહાય
થઈ ગઈ, સ્વજાતિ દ્રોહી મહારાજાઓએ, મેવાડના એ ક્ષત વિક્ષત અંગ ઉપર

ભીષણ આઘાત લગાવ્યા. જેથી મેવાડની દુર્દશાનો પાર રહ્યો નહિ. તેઓના પૈ-શાચિક અત્યાચારે રાજસ્થાનનાં ક્ષેત્રો ઉજડ થઈ ગયાં. તેનું વર્ણન આપણે પૂર્વાધ્યાયમાં કહી ગયા, હાંટના સર્વોત્સાહનનાં અને ભયાવહ લોક સંહારના તદ્દય વિદારક ચિત્રો આપણે અગાઉ અંકિત કરી ગયા, હવે ફરીથી તેનું અંકન પ્રયોજન વિનાનું છે. એટલામાં મંગલમય વિધાતાએ, રજપુતોના દગ્ધ અને ક્ષત અંગ ઉપર શાંતિ જલ છાંટી, મરવા પામેલ રજપુત સમિતિને બચાવી દીધી, પઠાણ અને મરાઠાઓએ ભારત સંતાનના લોહી પીવા દસ્યુસમિતિ ઉભી રહી, ભારતવર્ષના ઉત્તમ તદ્દયમાં શાંતિવાલિ સીંચવાનું મનમાં લાવી સદાશય અંગ્રેજોએ સહુની પહેલાં તે દસ્યુસમિતિનો સંહાર કરવા ઠરાવ કર્યો. ઇ. સ. ૧૮૧૭ ના વર્ષમાં અકટોબર માસના ભારતવર્ષના શાસન કર્તા લોર્ડ હેન્સ્લીંગ્સની વિચક્ષણતાથી તે દસ્યુસમિતિનો પ્રયાસ વ્યર્થ ગયો. તેઓનું દલ અને બળ ચારે તરફ છિન્ન ભિન્ન થયું. તે દીવસથી ભારતવાસીઓ, અત્યાચારી લોકોના જુલમથી મુક્ત થયા.

અંગ્રેજશાસન કર્તાના કઠોર ઉદ્દેશે ભારતવર્ષના શાંતિવિધાતક પાંખડી દસ્યુનો વિષદંત ભાંગી ગયો, દુરાચારીઓ ચારે દિશામાં પલાયન કરી ગયા, હવે પછી તેઓ એકઠા ન થાય તેમ ભારતવર્ષના રાજન્યવર્ગને કરવાનું હતું.

રજપુતોને એકતાના સુત્રથી બાંધી દેવા, અંગ્રેજ શાસનકર્તાએ રજપુતોની એક સમિતિ બોલાવી. માત્ર જયપુરના રાજા શીવાય સઘળા રજપુત રાજાઓ અંગ્રેજના પ્રસ્તાવમાં સંમત થયા. તે પ્રસ્તાવની સાધના માટે દિલ્લીનું સ્થળ મુકરર થયું. થોડા સમયમાં ભારતવર્ષના રજપુત રાજાઓના પ્રતિનિધી દિલ્લીમાં એકઠા થયા. કેટલાક અઠવાડીયા પછી સઘળી રજપુત સમિતિનું ભાગ્યસૂત્ર ખીટનના સાથે સંબદ્ધ થયું. તે *સંધીપત્રમાં એવું સ્થિર થયું જે રજપુતો પોતપોતાના

* ઇબ્ટ ઈંડીયા કંપની સાથે રાણા લીમંસિંહનો જે સંધીપત્ર સંબદ્ધ થયો તેના પ્રત્યેક સુત્રનો અવિકલ અનુવાદ નીચે પ્રમાણે છે-
૧ આ બે રાજકુળ મધ્યે વંશ પરંપરાનુક્રમે કાયમનું બંધુત્વ, સમવેદન અને એકતાના સુત્રનો સંબંધ થાશે. એક રાજાનો મિત્ર કે શત્રુ બીજા રાજાનો મિત્ર કે શત્રુ ગણાશે. ૨ ઉદયપુરના રાજાને વિપદમાંથી કહાડવા ખ્રીટીશ ગવર્મેન્ટ સારી રીતે પ્રવૃત્ત રહેશે. ૩ ઉદયપુરનો મહારાણો સદા સર્વદા ખ્રીટીશગવર્મેન્ટની અધીનસહયોગિતામાં કામ કરશે અને ખ્રીટીશ ગવર્મેન્ટની પ્રભુતા સ્વીકારશે, બીજા કોઈ રાજા અને રાજકુળની સાથે તેનો સંબંધ રહેશે નહીં. ૪ ખ્રીટીશ ગવર્મેન્ટને જાહેર કાર્યા વિના ઉદયપુરનો રાણો કોઈ રાજા સાથે વા કોઈ રાજકુળ સાથે કોઈ પણ જાતના સંબંધ સૂત્રે બંધાશે નહિ, ૫ ઉદયપુરનો રાણો કોઈના ઉપર કોઈ જાતનો અસાચાર કરી શકશે નહિ, વળી દૈવવશે કોઈની સાથે તેનો વિવાદ થાય તો ખ્રીટીશ ગવર્મેન્ટના

અંદરની સ્વતંત્રતા ભોગવે, અંગ્રેજ લોકો તેઓને તેઓના શત્રુના આક્રમણથી બચાવે

જે સઘળા દેશીય રાજાઓ, અલ્પાચારી દરયુના હાથમાંથી બચવા અંગ્રેજ સાથે સંધિસૂત્રે સંબંધ થયા તે સઘળામાંથી એક માત્ર ઉદયપુરનો રાણો સંધિબંધનનું જેવું પ્રયોજન અનુભવતો હતો. તેવું કોઈ રાજા અનુભવતો નહોતો. ઇ. સ. ૧૮૧૮ ના જાન્યુઆરી માસની ૧૬ મી તારીખે રાણાએ તે સંધિપત્રમાં સહી કરી. ફ્રેન્ચઆરી માસમાં રાણાની સલામાં એક દૂત આવ્યો, તે અંગ્રેજ દૂતથી * મેવાડનું મંગળ થયું. ખ્રીટીશ એજન્ટનું પ્રત્યુદ્ધ મન કરવા માટે રાણાએ એક રજપુતદૂતને મોકલ્યો. પ્રસિદ્ધ નાથદ્વારમાં સેના નિવેશ કરી. અંગ્રેજો તે સમયે ત્યાં રહ્યા. રજપુત દૂત પોતાના દળ સાથે ત્યાં આવી પહોંચ્યો. તેણે એજન્ટની મુલાકાત લીધી, સંધિસૂત્ર વાર્તાલાપ કર્યા પછી ઉદયપુરમાં એજન્ટના આવાગમન માટે ગોઠવણ કરવા લાગ્યો. આ અવસરે કમલમીર કીલ્લો અંગ્રેજના હાથમાં સોંપાયો. રાણાનો પહેલો પુત્ર યુવાનસિંહ અસંખ્ય સામંત સેનાની સૈનિક વીજેરેને લઈ એજન્ટની સામે ગયો. ઉદયપુરથી એક કોશ દૂર તાલકા વનમાં એક મોટોસલા મંડપ બનાવ્યો હતો. યુવાનસિંહે ત્યાંસુધી જઈ એજન્ટનું સામૈયું કર્યું. રજપુતોનો શિષ્ટાચાર અને મનમોહન ચહેરા જોઈ એજન્ટ સાહેબ અત્યંત ખુશ બની ગયો.

હાથે તે વિવાદની મિમાંસા થાય. ઉદયપુરના પ્રકૃતપ્રાદેશિક વિભાગમાંથી જે રાજસ્વ પેદા થાય તેનો એક ચતુર્થાંશ પાંચ વર્ષ સુધી રાણો ખ્રીટીશ ગવર્નમેન્ટને કર સ્વરૂપમાં આપે, ત્યારપછી આઠ તૃતીયાંશ (અર્થાત છ આના) રાણો કાયમના માટે તે ખ્રીટીશ ગવર્નમેન્ટને આપે. ૭ આ ક્ષણે રાણો વિસાપન કરે છે જે, જે જે આશામીઓએ ઉદયપુરની શાસનાધીન જમીન હસ્તગત કરી છે, તે રાણાના સ્પષ્ટ પ્રમાણના ભાવે ખ્રીટીશ ગવર્નમેન્ટ તે તેને અપાવી શકશે, ખ્રીટીશ ગવર્નમેન્ટના આનુકૂલ્યે મહારાણો જે જે જનપદ મેળવે તે તે જનપદની પેદાશમાંથી રાણો એક આઠ તૃતીયાંશ ખ્રીટીશ ગવર્નમેન્ટને આપે. ૮ ખ્રીટીશ ગવર્નમેન્ટના પ્રયોજનાનુસારે ઉદયપુરમાં રાજકીય સેના રાખવી. ઉદયપુરનો મહારાણો પોતાના રાજ્યમાં એક છત્રી અધિપતિ કહેવાશે. તેના રાજ્યમાં ખ્રીટીશ પ્રભુતા રહેશે નહિ.

આ સંધિસૂત્રના અનુસારે એક સંધિપત્ર દિલ્લી નગરમાં સંબંધ થયું, અને મીસ્તર ચાર્લસ થીઓરીલસ મેડકાફ અને ઠાકોર અજીતસિંહ બહાદુરે તે સંધિપત્રમાં સહી કરી. જેમાં મહોર થઈ આજથી એક માસના અંદર તે સંધિપત્ર મહારાણા બીમસિંહ અને મહાનુભાવ મહામાન્ય ગવર્નર જનરલથી સ્વીકૃત અને અનુમોદિત થાશે.

સ. ૧૮૧૮ ના જાન્યુઆરી માસની તેરમી તારીખે દિલ્લી નગરીમાં એ સંધિપત્ર વિધિબદ્ધ થયો.

સી. ટી, મેડકાફ (મહોરાંક)

ઠાકોર અજીતસિંહ (મહોરાંક)

* ઇ. સ. ૧૮૦૬ ના મે માસમાં મહાનુભાવ ટોડ સાહેબે એકવાર બીલવાડાના પ્રદેશના અંદર પ્રવેશ કર્યો હતો. તે સમયે તે શહેર આખાદ હતું.

ઉદયપુરમાં પ્રવેશ કરવાનો ખ્રીટીશ એજન્ટનો સમય પાસે આવ્યો. તે યુવાન-સિંહની સાથે ઉદયપુરમાં તોરણદ્વારથી પેકો. પુરવાસીઓ રસ્તાના બે પડખે ઉભા રહી. જ્ય જ્ય અંગ્રેજનો જ્ય એમ બોલવા લાગ્યા. સ્તુતિપાઠક વીગેરે ચારણ લોકો છંદથી સ્તોત્રરચના કરી ઉઘાસ સાથે, એજન્ટ સાહેબનો પ્રશંસાવાદ કહેવા લાગ્યા. આનંદકોલાહલે નગરમાં ઉત્સવ વર્તી રહ્યો. મહેલમાં પ્રવેશ કરતાં અંત્રમદ્વારે એજન્ટ સાહેબે જોયું જે કેટલાક સૈંધવી ચોકીદારો તે દ્વારના રક્ષણ કરનારા છે તે ચોકીદારોથી અભ્યર્થિત થઈ તે સભા સ્થળમાં આવ્યો. ખંદીજનોએ આગમની ગીત ગાયું. રાણા સિંહાસન ઉપરથી ઉતરી સંમુખે કેટલાંક પગલાં સામે આવ્યો, સામંત સદરદારો સભાસદો ઉભા થયા. રાજસિંહાસનના સંમુખે એક સિંહાસન એજન્ટ સાહેબને બેસવા માટે બીછાવ્યું હતું. મેવાડના સરદારો સહુ સહુના નિયમ પ્રમાણે રાણાની જમણી અને દાબી બાજુએ બેઠા. તેઓની નીચે રાજકુમાર યુવાન-સિંહ અને અમરસિંહ બેઠા. રાણાના દીવાન મંત્રી વીગેરે રાણાની વાંસે બેઠા. રાણાએ અતીવ સરળ ભાષામાં પોતાનો મનોગત ભાવ વ્યક્ત કરી કૃતજ્ઞતાના પૂર્ણ તદ્દયે કહ્યું. “ખ્રીટીશ ગવર્નમેંટે અમારો આવા મોટા સંકટમાંથી ઉદ્ધાર કર્યો છે. તેથી તેનો પરોપકાર અમે ભુલીએ તેમ નથી. આ યંત્રણામય દુઃખમાં આજ હવે અમે સુખે સુધશું.”

યોગ્ય સમયે સભાભંગ થયો. રાણા ભીમસિંહે, એક સુસજ્જીતરાથી એક ઘોડો, એક મોતીનો હાર. શાલ વીગેરેની લેટ એજન્ટને આપી. ખ્રીટીશ એજન્ટ તેનું અભિવાદન કરી, પોતાના નિવાસે ગયો, ત્યારપછી થોડા સમય ઉપર રાણાએ પોતાના બીજા પુત્રને કેટલાક સરદારો સાથે ખ્રીટીશ એજન્ટની મુલાકાતે મોકલ્યો.

એજન્ટ સાહેબ કેટલાક દૂર જઈ રાણાના પુત્રની સામે ગયો. તેને આનંદની હદ રહી નહિ. અડધી કલાક સુધી બંને આસામીઓ, વાર્તાલાપમાં ગુંથાયા રહ્યા ખ્રીટીશ એજન્ટે રાણાના પુત્ર વીગેરેને યોગ્ય લેટ આપી.

રાણાનું ચરિત્ર, તેના ઉંચા પદને યોગ્ય નહોતું. રાજ્ય શાસનોપયોગી. રૂડા ગુણોથી તે વિભૂષિત હતો ખરો, પણ તેના માનસિક દૌર્બલ્યથી તે ગુણો તેને કાંઈ કામના નહોતા, વૃથા ચાકચિકચ, અને ઝાક ઝમક, સામાન્ય આમોદ અને અનિચંત્રિત ઉદારતાએ તેના હૃદયને કબજે કરી લીધું હતું. જ્યારે એ સઘળી પ્રવૃત્તિ જોરાવર થઈ ઉઠી, ત્યારે રાજ્ય કાર્યની સમાલોચનામાં તેની વૃત્તિ રહી નહિ, રાણાના ચિત્તની સ્થિરતા નહોતી તે જન્મથીજ અશાંતિના કટકમચ માર્ગમાં ઉછેરાયો હતો. એટલે કે શાંતિ તેને અભિલાશિત હતી. તેમાં વિચિત્રતા શું ! તેના જેવો મંત્રણા કુશળ રાજા, રાજસ્થાનમાં તે સમયે કોઈ નહોતો, પણ દુઃખનો અને પરિતાપનો વિષય કે તે આત્મસિદ્ધાંતનું અનુસરણ કરતો નહિ, તેના

મંત્રણાગારમાં એકજ દ્રઢ પ્રતિજ્ઞ અને પારદર્શીય પુરૂષ હતો, જે પુરૂષનું નામ કીસનદાસ, કીસનદાસ, લાંબા વક્ત સુધી રાણાના હૂમ પદે હતો. તેના ઉદ્યોગ અને અધ્યવસાયથી મેવાડવાસી અને મારવાડવાસીનો અત્યંત ઉપકાર થયો, મેવાડ વાસીઓએ, તે મંત્રીની સેવાનો ખદલો ઠીક આપ્યો નહિ.

મેવાડ રાજ્યના સંસ્કાર સાધનમાં પ્રવૃત્ત થઈ બ્રીટીશ એજન્ટે સર્વની પહેલાં મેવાડના વૈષ્ણવિક સરદાર અને સામંતો રાણાની વશ્યતા સ્વીકારે એવી યોજના કરવાનું શરૂ કર્યું, તે નિશ્ચય બાણતો હતો જે એવા લોકોને દબાવી દીધા વિના મેવાડનું મંગળ નથી. એવા લોકોનું દમન કરી, તેઓનો નિગ્રહ કર્યો. તે કામ સુકર નહોતું, એજન્ટની સૂચના પ્રમાણે તે સઘળા સામંતો રાણાની સભામાં આવ્યા, કોઈ પણ સરદાર, રાજ સભામાં આવવાને પરાંગમુખ નહોતો, રાજસ્થાનના સઘળા રજપુત રાજ્યોને ટોડ સાહેબે એકતા સૂત્રે બાંધી દીધા.

મેવાડમાં ભીલવાડા નામનું એક વાણિજ્ય નગર હતું, આપણે ઉપર કહી ગયા કે તે ભીલવાડાને દુર્ધર્ષ મરાઠાઓએ ઉત્સાહિત કર્યું તે નગર અરણ્ય જેવું થઈ ગયું, જ્યાં જન સમાગમ થતો નહિ. આજ તે નગરમાં દૂર દેશથી વેપારનો માલ આવવા લાગ્યો, જે સ્થળે માનવનો સમાગમ નહોતો, તે સ્થળે આજ દૂર દેશાવરના વેપારીઓના માલની ભરતીથી આવવા જવા મુશ્કેલ થઈ પડ્યું હતું, ભીલવાડાના અધિવાસીઓ, શાંતિ સુખનો ભોગ કરી શ્રીવદ્ધિના ઉંચા પગથી ચડી બેઠા બરા પણ આ જગતમાં નિરવાચિન સુખભોગ કોઈના ભાગ્યમાં હોતો નથી. તે નગરનો વાસીઓનો વિદેશીય વણિકો સાથે ઘોર કલહ થયો. તે પરસ્પર એક બીજાની ઉન્નતિના માર્ગમાં કાંટાઓ નાંખવા લાગ્યા, એ વ્યવસાયવાળી અશાંતિને દૂર કરવા રાણાએ સંપૂર્ણ ચેષ્ટા કરી, પણ તે નિષ્ફળ નીવડી. વ્યવસાયથી પેદા થયેલ કલહ કાંઈ મંદ થયો કે, ધર્મનો કલહ તેઓના વચ્ચે આદ્યો. ભીલવાડાના રહેવાસીઓમાં વૈષ્ણવ અને જૈન એવા બે મતાવલંબી માણસોના પક્ષ હતા. તે બન્ને પક્ષમાં વિદ્વેષાગ્નિ એવો સળગી ઉઠ્યો કે તેને ઓલવી દેવા તેઓને ધર્માધિકરણની મદદ લેવી પડી, તેથી કરી બન્ને પક્ષવાળાને સંપૂર્ણ ક્ષતિ થઈ.

ઇ. સ. ૧૮૨૫ના વર્ષમાં રજપુતસ્થાનની મુસાફરીમાં મહાત્મા ટોડ સાહેબ ભીલવાડાની આબાદી જોઈ અત્યંત આનંદીત થયો. તે સમયમાં મેવાડના વ્યવસાયી લોકોની અવસ્થાનું વર્ણન આપણે કરી ગયા. કૃષક અને વણિક લોકની અવસ્થા બાબે બાણવાનું આવશ્યકતા ભરેલું છે. ટોડ સાહેબની નીગાહબાની નીચે તે લોકોને તેઓના ધંધામાં ઉત્સાહ આપવા રાણા વીગેરે ચેષ્ટા કરવા લાગ્યા.

તેઓના ઉપર પડતા કરમાં કમીપણું કરવાથી તેઓ અત્યંત આલ્હાદિત થયા. એ મોટા કાર્ય માટે જે જે યોજના લેવાણી તે તે યોજનાનું વર્ણન આ સ્થળે પ્રયોજન વિનાનું છે. ક્રમેક્રમે સઘળાં સંસ્કાર સાધિત થવા લાગ્યા. નિર્વાસિત મેવાડવાસીનું પુનારાદાન, વૈષ્ણવિક સરદારોનું દમન અને વ્યવસાય વાણિજ્યનું શ્રીવર્દ્ધન-એ સઘળાં કાર્યો મહાત્મા ટોડ સાહેબના પ્રયત્નથી સારી રીતે સંપન્ન થઈ ગયાં. વિદ્રોહી સરદારો, મેવાડની કેટલીક ભૂમિ સંપત્તિ પચાવી પડ્યા હતા, તેનો ઉદ્ધાર કરવો બહુ મુશ્કેલી ભરેલો હતો, શાથી કે તે પચાવી પડનાર આશામીઓ સાથે મોટા વિવાદની સંભાવના હતી. તેઓ સામાન્ય કહેવાથી તે ભૂમિ સંપત્તિ આપે તેવા નહોતા. કેટલાક તો ચાર પેઢી સુધીનો કબજો લોગવટો ખતાવે તેવા હતા, કેટલાક તો યુદ્ધ કરવા તૈયાર થાય તેવા હતા. એટલે કે તે કાર્ય દુઃસાધ્ય હતું. એ વિષય લઈ અનેક દિવસ તર્કવિતર્ક થવા લાગ્યા. પણ જલદીથી ક્ષોભ થયો નહિ, રાણાએ સઘળાં સરદારોને બોલાવી આશ્વાસના મધુર વાક્યે, તેઓના હૃદય નરમ કર્યા, પણ તેઓ, પોતાની ભૂમિ સંપત્તિ છોડી દેવા, ઇચ્છાવાળા નહોતા.

મેવાડના ઉપર કરેલા સંસ્કારના સાધન માટે લાંબા સમયથી જે કષ્ટકર તર્કવિતર્ક થાતો હતો તેથી કરી અનેક રજપુતોનાં વિચ્ચરિત્ર ઉન્નમ્બિત થયાં નીચે લખેલી બે ઘટનાથી તે બાબતમાં વાંચનારને ખાત્રી થાશે. મેવાડમાં આજ્ઞાનામે એક કીલ્લો છે. તે કીલ્લો, રાણાની ખાસ જમીનમાં ગણાતો હતો. પણ પુરાતત્ત્વગોત્રીય રજપુત સરદારે તે હસ્તગત કરીલીધો. ત્યાર પછી પંદર વર્ષે શક્તાવત રજપુતોએ તે કીલ્લો તે રજપુતના હાથમાંથી છીનવી લીધો, રાણાને દશ હજાર રૂપીઆ આપી તેઓએ રાણાનો માલીકી હક તે કીલ્લાનો ખરીદ કર્યો, ભીંડીરપતિ શક્તાવત સરદારના મધ્યમ કુતેહસિંહના કબજામાં તે કીલ્લો હતો, આજ્ઞાના કીલ્લાનો ઉદ્ધાર કરવો તે આવશ્યકતા ભરેલું હતું. રાણાએ તે વિષયની હકીકત કુતેહસિંહને કહેવરાવી. તે ઉપરથી શક્તાવત સરદાર દુઃખ અને અભિમાનથી અભિનુમ્ન થઈ બોલ્યો, “આજ્ઞા અમારા હૃદયનું શોષિત સ્વરૂપ છે, અમે હૃદયના શોષિતના બદલામાં આજ્ઞાને પામ્યા છીએ, આજ આજ્ઞાને પાછું આપીએ તો અમારું સંમાન નાશ પામે તેવું છે.” એ ઘટનાની હકીકત સઘળા શક્તાવત રજપુતના કાને પહોંચી. રાણો વિષમ સંકટમાં પડ્યો, શક્તાવત રજપુતો મેવાડનું એક પ્રધાન બળ, આ ક્ષણે જે તેઓ વિદ્રોહી થઈ બેસે તો મેવાડ ભૂમિ એકજગ્ગ રસાવાળ બાશે. છેવટે કુતેહસિંહે, આજ્ઞાનો કીલ્લો રાણા ભીમસિંહને આપી દીધો.

મે માસની ચોથી તારીખે જે સંધિપત્ર વિધિબદ્ધ થયો, તેના સંસાધન માર્ગમાં જે જે સરદારોએ પ્રતિરોધ કર્યો. તેઓ સઘળાના મધ્યે જિંદગી અને આત્મ-

તના સરદાર ભયંકર હતા, બન્ને રજપુતો ઉંચી પદવીના સરદાર, બન્ને પૂર્વ પુરૂષોએ હૃદયનાં શોણિત આપી મેવાડના રક્ષણ કયાં હતા. પણ તે બન્ને સરદારો પોતાના પૂર્વ પુરૂષનાં પગલાં અનુસર્યાં નહિ. જેમ કરી તેઓએ પોતાના ઉજ્જવળ કુલને કલંક લગાડ્યું. તેમાંથી પહેલા સરદારનું નામ જયસિંહ, તે અત્યંત બળવાન અને સાહસિક હતો. રાણા કુંભની ધર્મપત્નિ મીરાંબાઈ સાથે જયસિંહના પિતૃપુરૂષો મારવાડની ભૂમિ છોડી મેવાડમાં આવ્યા હતા, તે રજપુતો રાઠોડ કુળના હતા. જે જયમહિના અલૌકિક વીરત્વે આજપણ મેવાડભૂમિ મગરૂર છે, જે જયમહિના શૌર્યથી વિમોહિત થઈ પરમ શત્રુ અકબરે પોતાના નગરના તોરણદ્વારે જયમહિની પ્રતિમૂર્તિ બેસાડેલી છે, તે વીરશેષ જયમહિ તે મેરતા કુળમાં પેદા થયેલ હતો, જે વીરવર જયમહિના વંશધરો પોતાના પૂર્વજના માન મર્યાદા રાખતા આવ્યા છે. તે વીરવર જયમહિના વંશધર જયસિંહે પોતાની પૂર્વજની માન મર્યાદા ખોઈ દીધી, રાણાએ જાણ્યું હતું. જે રાઠોડ સરદાર જયસિંહ તેનો પદાનત થાશે. પણ તે વાત તેની બ્રાંતિવાળી નીવડી. જયસિંહ સાથે જેવું રાણા આચરણ કરતો હતો. તેથી જયસિંહને માલુમ પડ્યું જે તેની માન મર્યાદા જશે એટલે તેને હવે વિવાદનો પાર રહ્યો નહિ, તેણે અભિતૃપ્ત હૃદયે રાણાને પ્રાર્થના કરી “ આપ અનુમતિ કરો, હું મારી ભૂમિવૃત્તિ છોડી, મેવાડ ભૂમિ છોડી ચાલ્યો જાઉં. ”

સ્મરણાતીત કાળથી જગત માન્ય ગિરહોટ કુળનો નિયમ પ્રચલિત છે; જે કોઈ પણ સરદાર વ્યક્તિગત સ્વાર્થના સાધન માટે કોઈ દિવસ રાણાની પાસે પ્રાર્થના કરી શકે નહિ, શાથી કે તેમ થવાથી રાજ્યસમ્માનનો વ્યતિક્રમ બને, સરદારો મંત્રીદ્વારાએ રાણાને, પોતાની પ્રાર્થના પહોંચાડતા હતા. જયસિંહ મેવાડના મંત્રીઓને ધિક્કારતો હતો. તેના મનમાં ધારણા હતી જે મંત્રીઓ લોક પાસેથી લાંચ લઈ તેઓનો કાર્યોદ્ધાર કરે છે, રાણાની મંત્રી સભામાં જયસિંહના ઘણા શત્રુઓ હતા, તે ઉત્કૃષ્ટ બેદનોર જનપદનો કર્તા હતા અને વિધાતા હતા, જે ત્રણસો સાઠ નગર અને ગામડાં તે જનપદનાં તાબામાં હતાં, તે સઘળા તેના હાથમાં અર્પિત હતાં, સામંત પ્રધાના અનુસારે તેણે તે નગરો અને ગામડાં પોતાના તાબાના સરદારોને વિભાગ કરી આપ્યાં. જે સઘળા સરદારોને અતળશી અને ગામડા આપ્યા હતાં, તે ત્રીજી શ્રેણીના રજપુત હતા. મેવાડમાં તેઓ “ ગોળ ” નામે પ્રસિદ્ધ હતા, જે સમયે મેવાડમાં વેતન ભાગી સૈનિક રાખવાની પ્રથા ચાલતી નહોતી, તે કાળે તેઓના વીરત્વના સારા દાખલા જોવામાં આવે છે, તે સમયે ગોળ નામના સામંતો મેવાડના માનમર્યાદાના રક્ષણ માટે લડાઈમાં ઉતરતા હતા. મહાત્મા ટોડ સાહેબે તે ક્ષુબ્ધ જયસિંહની સંમુખે આવી કહ્યું. સરદાર ચુડામણિ તમે વીરવર જયમહિના કુલમાં પેદા થયા છો. એકવાર તે જયમહિના વીરત્વ અને આત્મો

તસર્ગના કામો જોઈ વિચારો! જે જયમલ્લ અકબરની સામે થઈ મેવાડનો ઉદ્ધાર કરી રૂડો દાખલો મુકી ગયો છે. પણ આપ શું કરો છો. વીરવર જયમલ્લના આપ ઉપયુક્ત વંશધર છો, પણ આપમાં તેવું વીરત્વ અને આત્મોત્સર્ગ કયાં.

એ સઘળાં વાક્યો. રાઠોડ સરદારના કર્ણુમાં ખેડાં, તેનું કઠોર હૃદય ગળી ગયું, નયનપ્રાંતથી આંસુ પાડવા લાગ્યા. તેણે પોતાનાં હાથમાં રહેલ દાન પત્ર એજન્ટના હાથમાં આપ્યું, રાણાને તેણે ગંભીર વાક્યે કહ્યું, જે વાક્યથી રાણો, સંપ્રીત થયો તેના ઉપર યથોચિત સંમાન તેણે દેખાડ્યું તેણે તેને બેઠનોરમાં મોકલ્યો.

હમીર ચંદાવત ગોત્રમાં પેદા થયેલ હતો, તે મેવાડની ખીજી શ્રેણીનો સરદાર હતો. જે સરદારસિંહે બેનશીખ મંત્રી સામંતની હત્યા કરી. હમીર તે સરદારસિંહનો પુત્ર, હમીર, પિતાની સઘળી સંપત્તિ પામ્યો. વળી પિતાના ઔદત્ય અને કઠોરતાનો વારસો પણ તેણે મેળવ્યો. હમીર વૈષ્ણવિક દળનો અધિનાનાયક હતો, સઘળા રાજસ્થાનના લોક તેને દૌરામ કહી બોલાવતા હતા, પોતાના પદના અનુસારે અગર જોકે તે ત્રીશ હજાર રૂપૈઆના વિષયનો ભોગ કરતો હતો. તોપણ તેના કોષમાં એક કોડી પણ રહેતી નહોતી, હમીર સ્વભાવથી કપટી અને ચતુર, તે કપટ રાજ ભક્તિ ખતાવી રાજનું મનોરંજન કરતો હતો. એવી ભક્તિથી તે સર્વદા રાજસભામાં વિરાજતો હતો. તે લાવા સરદારનો પરમ મિત્ર હતો. મંત્રીએ રાણાનો આદેશ લાવા સરદારને કહી સંભળાવ્યો જે “ જ્યાં સુધી આપ ક્ષીરોધ કીલ્લો અને લઈ લીધેલી ખીજી ભૂમિ સંપત્તિ પ્રત્યર્ષણ નહિ કરો ત્યાં સુધી રાજસભામાં તમે આવશો નહિ ” એ આદેશ સાંભળી દુર્વૃત્ત હમીરનું શરીર સળગી ઉઠ્યું. તે સાથે પોતાની મુછ મરડતો મરડતો બોલ્યો. “ તમારા પૂર્વ પુરૂષ સોમજીની દશા તમે સંભારો. ”

તેજસ્વી હમીરની પ્રચંડ પ્રકૃતિ દિનદિન વધારે તેજ થતી ગઈ, તે ક્રમે ક્રમે દુર્જય થઈ પડ્યો. અગરજો કે તેના દુર્ધર્ષ ભાવને કોઈ અનુકરણ કરી શક્યું નહિ. પણ અનેક લોકો તેના તે ભાવની પ્રશંસા કરતા હતા. તેના સગોત્રીય સરદારોને આનંદની સીમા રહી નહિ, તેઓ આનંદથી ઉત્કુળ થઈ પોતાના સરદાર હમીરના ગુણનું ગાન કરતા હતા. હમીરનો દુર્ધર્ષ વ્યવહાર વધી ગયો. હમીરના વ્યવહાર માટે એજન્ટને કહેવુંયુક્ત માલુમ પડ્યું. હમીરના દુર્ધર્ષ વ્યવહાર દાખી દેવાના કામનો ભાર એજન્ટ સાહેબને સોંપ્યો. એજન્ટ સાહેબે તે કાર્ય સાધવાનો ભાર ગ્રહણ કર્યો. એજન્ટ સાહેબ તે કાર્ય સાધવાનો સુયોગ જોતો હતો. તે સુયોગ આવી પહોંચ્યો. જે સઘળા રાજ કર્મચારીઓ ઉપરના કીલ્લાનો અધિકાર કરવા ગયા. હતા. દુર્ગાધ્યક્ષે તેઓને ઘોર અપમાનીત કરી કીલ્લામાં પેસવા દીધા નહિ, અપમાન સહ્ય કરી તેઓ નીચા મસ્તકે ઉદયપુરમાં

આબ્યા. રાજાનું એવું એવું અપમાન જોઈ એજંટ અત્યંત ક્રુધ થયો. અપમાન કરનારને ઉપયુક્ત શસ્ત્ર આપવા માટે તે અત્યંત આતુર થયો. જે સમયે, તે સમાચાર આવી પહોંચ્યા તે સમયે રાણો, પાત્રમિત્ર સામંત વીઝેરેને હાથ સૂર્યતોરણ દ્વારે સભા કરી બેઠો હતો. હમીર પણ તે સભામાં હતા. એજંટે ત્યાં આવી પ્રતિહાર સાથે પોતાના આવવાની વાત સંભળાવી. સભામાં આવી તેણે મંત્રીને પુછ્યું “ રાણો વિષય છે ” મંત્રી સાથે બેચાર વાત કર્યા પછી તેણે રાણા બીમસિંહને કહ્યું “ આપના હુકમની અવમાનના થાય છે. હું ઉદયપુરમાં છું અને એવી અવમાનના થાય, તેથી ખ્રીટીશ ગવર્નમેન્ટ પાસે હું દોષિત ગણાઉં, એટલે આપના અવમાન કરનારને ઉપયુક્ત શાસન આપવાની ગોઠવણ થવી જોઈએ. ”

અંગ્રેજ એજંટનું એવું સાહસ વ્યંજક વચન સાંભળી, રાણાના હૃદયમાં સાહસનો સંચાર થયો, તે પોતાના સંમાનને અવ્યાહત રાખવા માટે ગંભીર અને તેજસ્વી ભાષામાં બોલ્યો “ સરદારો ! સેનાપતિઓ ! મારી ઇચ્છા નથી કે હું તમારા તરફ અન્યાય અને અશિષ્ટ વ્યવહાર કરું. પણ તેમ બોલવાથી તમે બાણુશો નહિ કે હું મારું માન અને મર્યાદા જાળવવામાં પાછો રહું. ત્યાર પછી હમીર તરફ કૂટ કટાક્ષ કરી રાણો બોલ્યો “ તું હાલજ મારા પાસેથી ચાલ્યો જા ! અને એક કલાકમાં નગરનો ત્યાગ કરી પલાયન કરી જા ! “ રાણાના આ ક્રોધાવેશમાં એજંટ સાહેબ તેને નિવાસિત ન કરતો રાણો હમીરને દેશમાંથી નિવાસિત કરત. તેજ સમયે એવો હુકમ બહાર પડ્યો કે જ્યાં સુધી હમીર અપહત ભૂમિ સંપત્તિ રાણાને પાછી ન આપે ત્યાં સુધી હમીરની સઘળી સંપત્તિ જપ્ત રહેશે. હમીરની આશા નિષ્ફળ નીવડી. તેણે જે વિચાર્યું તેથી વિપરિત થઈ પડ્યું. દારૂણ મર્માહિત થઈ તે તેજ રાત્રીમાં ઉદયપુર છોડી ચાલ્યો. પોતાના નગરમાં આવી, તેણે કેવળ અપહત ભૂમિ સંપત્તિ આપી એટલુંજ નહીં, પણ જે મહાત્મા ટોડના હૃદયમાં ઉદ્ધિત થયું નહોતું અને જેનો સ્વપ્નમાં પણ વિચાર થયો નહોતો તે સંઘટિત થયું, હમીરે પોતાના ભાદેશર કીદ્દાતું સ્વત્વ રાણાને સોંપ્યું. સઘળાએ વિસ્મય સાથે જોયું જે ” શિશોદીય કુળની પતાકા ભાદેશરના માથે ઉડવા લાગી. ”

વળી એક સરદારનો વૃત્તાંતનો ઉલ્લેખ આ સ્થળે આપવો કેવળ પ્રયોજનીય છે. આમલી દુર્ગ અને તેની અંદરની સઘળી સંપત્તિ સતાવીસ વર્ષ સુધી આમૈત સરદારના કબજામાં હતી. તેઓનો અધિકાર અડધા સૈકા સુધી ચાલ્યો. આમૈતના સરદાર જગવત કુળમાં પેદા થયેલા હતા અને મેવાડના સોળ પ્રધાન સરદાર માંહે તેઓ ગણાતા, જગવત કુળનો પ્રતિનિધિ કૃતેહસિંહ એક સ્વત્ય ભાવવાળો રજપુત હતો. બેદનોર સરદારની નીચે જે કોઈ રાજભક્તિમાં નીચેના આસને બેસી શકે તો તે કૃતેહસિંહ હતો. જે જગવત કુળમાં વીરબાહ્લક પુત્ર પેદા થયેલ હતો. આમૈત

સરદાર તે કુળમાં પેદા થયો હતો. વિગત મહારાષ્ટ્રીય વિપ્લવમાં ફતેહસિંહના પિતા પ્રતાપસિંહે, દુર્ધર્ષ મરાઠાના કરાલગ્રાસમાંથી એવાડ ભૂમિનો ઉદ્ધાર કરવામાં, રણભૂમિ ઉપર પ્રિય પ્રાણ છોડ્યા. તેના તે આત્મોત્સર્ગના પુરસ્કારમાં તેને આમલી ડુંગે મળ્યો. ફતેહસિંહ, પોતાના કોઈ ચતુર સંબંધીના ચાતુર્ય જળમાં બંધાઈ, ચંદાવતનું એક વિશેષ અર્થ સાધન કરવા પ્રવૃત્ત થયો. તે સ્વભાવથી થોડી બુદ્ધિવાળો અને ઉદ્ધત હતો. એટલેકે તે તે કામનો ઉદ્ધાર કરી શક્યો નહિ. ફતેહસિંહનું અંતઃકરણ સરલ હતું. તે અંદરનો રોષવન્હિ છાનો રાખી શકતો નહિ. એકવાર એજંટ સાહેબ તેની મુલાકાત લેવા ગયો તે સમયે તેનો અંદરનો રોષાનળ પ્રજ્વલિત થયો. તે સમયે તે કાંઈ બોલ્યો નહિ. પણ તેના નયનમાં રોષના ચિન્હ જોવામાં આવ્યા. ફતેહસિંહ, એક સભાગૃહમાં એજંટને મળ્યો જે સભાગૃહની ભીત ઉપર ફતેહસિંહના પૂર્વજોની તસવીર હતી. ટોડ સાહેબે તે સભાગૃહમાં આવી આસન લીધું. થોડા સમયમાં ફતેહસિંહ સાથે વાત્તાલાપ થયો.

ફતેહસિંહે ટોડ સાહેબની સંમુખે આસન લીધું. તેણે અભ્યાગત અંગ્રેજની અભ્યર્થના કરી નહિ, તે તેની સાથે એકવાર પણ બોલ્યો નહિ. તેના આચરણથી અંગ્રેજ એજંટ અપ્રતિભ થયો. જેને ઘેર તે આવ્યો, તે ઘરવાળાએ તેની સાથે વાત પણ કરી નહિ, એ શું સામાન્ય દુઃખનો વિષય હેવાય ! પણ તે પરાસ્ત થાય તેવો માણસ નહોતો. સંમુખે ફતેહસિંહના પિતાનું એક ચિત્ર હતું. એજંટ તેની તરફ આંગળી કરી ફતેહસિંહને બતાવી કહ્યું—“ જુઓ આ સરદારની છબી, જે એક હાલના રજપુતના પિતા છે ” એ વાત સાંભળી ફતેહસિંહના તદ્દયમાં એક અપૂર્વ ભાવ ઉત્પન્ન થયો. તેની બે આંખમાં અસાધારણ તેજ પેદા થયું તેના વદન ઉપર થોડું હાસ્ય જોવામાં આવ્યું. તે એજંટ સાહેબની સામે જોઈ બોલી ઉઠ્યો “ આ ચિત્ર મારા પિતાનું છે ” બોલતાં બોલતાં ફતેહસિંહનું મુખાવર્ણ ગંભીર ગ્લાનિથી ઘેરાઈ ગયું. વિશાળ નયનપ્રાંતમાં આંસુના ખિંદુ આવી ગયાં. તે વિશાદસાથે બોલ્યો, “ આ મારા સ્વર્ગીય પિતા ! ” આપ તેને ઓળખો છો ? એજંટ સાહેબે કહ્યું, હા ! ઓળખું છું. તેવીરવર રાજભક્ત, પ્રતાપસિંહ—જેણે સ્વદેશના માટે આત્મોત્સર્ગ કર્યો, તેનો સ્વર્ગવાસ થયો પણ તેનું નામ જીવિત છે. આજ પણ દેશીવિદેશી લોકો ભક્તિ ભાવે તેને પૂજે છે. એજંટ સાહેબની વાત સાંભળતાં સાંભળતાં ફતેહસિંહના મુખમંડળનો ભાવ બદલાઈ ગયો. સાહેબના બોલવાનો અંત ન આવ્યો એટલામાં તે ગંભીર સ્વરે બોલ્યો “ આપ આમલી લ્યો, આમલી લ્યો ! પણ જોજો ! આત્મત્યાગનો મહિમા ભૂલશો નહિ ” ફતેહસિંહનો તે પ્રચંડ ઉચ્છવાસ જોઈ ચતુર અંગ્રેજ એજંટ વધારે વિલંબ કરી શક્યો નહિ.

આ ક્ષણે હવે બીજા બંદોબસ્તની પર્યાલોચના કરવાનું યુક્ત છે. જેઓ માથાનો પરસેવો પગે ઉતારી સઘળો દિવસ, કઠોર પરિશ્રમ કરે, જેના પરિશ્રમના ગુણે પૃથ્વી સ્વર્ણ કૃણ પ્રસવ કરે, જે માનવ સમાજનું એક પ્રધાન અંગ છે. તે નિરીર શાંતિપ્રિય લોકહિતકર ખેડુતની હાલત જોવાનું આ સ્થળે સંપૂર્ણ રીતે પ્રયોજનીય છે, એ અવસ્થાની આલોચના સાથે આપણે તેઓના અનીત અને વર્તમાન ચિત્ર વાંચનારની સામે મુકશું.

મેવાડ રાજ્યમાં ખેડુતજ ભૂમિનો અધિકારી, મેવાડભૂમિ ઉપર ખેડુતનું સ્વત્વ દૃઢ અને અમર છે, અદૃષ્ટચકના પ્રભૂત પરિવર્તનથી તે સ્વત્વનું પરિવર્તન થાતું નથી. તેને બાપોતા કહે છે, કોઈ સ્વાર્થપર રાજા તેઓને તે સ્વત્વથી વંચીત કરવા ચેષ્ટા કરે. ત્યારે તે ભગવાન્ મનુનું અમૃતમય વાક્ય ઉચ્ચારી ગંભીર કંઠે બોલી ઉઠે છે, જે જેઓ વન કાપી નાંખી ક્ષેત્રનું પરિષ્કરણ અને કર્ષણ કરે છે. જમીન તેઓનીજ*

ન્યાંસુધી વિશ્વ પ્રેમિક વ્યવસ્થાકારોના શિર્ષસ્થાને ભગવાન્ મનુનું નામ વિરાજતું રહેશે, ન્યાંસુધી તેણે બાંધેલા વિધિની પ્રણાલીનું એકપણ સૂત્ર જગત્પાળનું રહેશે. ત્યાંસુધી એ અમૃતમય વાક્ય હોઈભુલશેનહીં એ વિધિના અનુસારે રાજસ્થાનનું ભૂમિસ્વત્વ મુકરર થયું. ત્યાંના ખેડુતો પ્રાચીનકાળથી બોલતા આવ્યા છે જે “ ભાગરા ધની રાજા હો ભૂમરાધની એંછો, અર્થાત્ રાજભાગનો ધણી રાજા છે. ભૂમિનો ધણી હું છું, ભગવાન્ મનુના સમયથી એ ધારણા હોઈદુલા આસ્થિમજ્જાને વીંટાઈ રહી ગઈ છે.

સુપ્રસિદ્ધ એરીયાન્ કટીંયસ, ડ્રીઓડોરસ વીગેરે પ્રાચીન પાશ્ચાત્ય પંડીતો સમયનું ઇતિવૃત્ત બાંધી ગયા છે. તે સમયના ઇતિવૃત્તની આપણે જો સમાલોચના કરવા બેસીએ તો ખાત્રીથી માલુમ પડે કે પ્રત્યેક નાગરિક તંત્ર એક એક રાજ્યાંતર્ગત રાજ્યવત્ પ્રતિષ્ઠિત. તેઓનું શાસનવિધિ રાજ્યકવર્તીથી સ્વતંત્ર, શત્રુથણી પ્રજાનો બચાવ કરે તેના માટે પ્રજાપાસેથી તે કર દેવાનો રિવાજ રાખતો. રાજસ્થાનની પદ્ધતી સમાજમાં એવું દૃશ્ય જોવામાં આવે છે. પદ્ધતી સમાજમાં પંચાયત પ્રથા ચાલવાથી ન્યાયનું આલોચન થાતું.

પિતૃ પિતામહ વીગેરેની અધિકૃત ભૂમિને ખેડુતો બાપોતા કહે છે. પણ એવા બાપોતાનો સત્વાધિકારી જો યુદ્ધ ભૂવી હોય તો તેનું નામ ભોમીયો કહેવાતું.

ભગવાન્ મનુએ જે પદ્ધતી સમાજનો નિયમ બાંધ્યો છે, મેવાડમાં જરોબર તેજ નિયમ ચાલે છે. પૂર્વકાળે પાંચ પાંચ પટ્ટી ઉપર એક ગ્રામીણ હતો. મેવાડમાં તે

* ભગવાન્ મનુએ પણ કહેલ છે સ્વાનુચ્છદસ્ય કંદારં

પ્રમાણે પંચમપતિ વા સપ્તગ્રામપતિ હોય છે. મેવાડમાં તેનું નામ પટેલ કહેવાય છે.

અનેક લોક એમ કહે છે જે માનવ ધર્મ શાસ્ત્રમાં જે ગ્રામીણનો ઉલ્લેખ છે. તે ગ્રામીણના કર્તવ્યથી પટેલનું કર્તવ્ય ભિન્ન છે. તે માટે પટેલ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ માટે મત ભેદ માલુમ પડે છે. મેવાડમાં પૂર્વે ગ્રામમાં સઘળાનો ઉપરી પટેલ ગણાતો. સઘળા પક્ષી સમાજનો તે પ્રતિનિધી અને કષ્ટ અને ભૂપાળ વચ્ચે મધ્યસ્થ કહેવાતો, પક્ષી સમાજનો પટેલ અગ્રતાયક હતો. રાજ તેનાથીજ અજ્ઞાનાંધ ખેડુતની હકીકતથી વાકીફ થાતો.

સ્વાર્થપર પટેલ મેવાડના ખેડુતનો કર્તાહર્તા અને વિધાતા થઈ પડ્યો, ઉચ્ચ પદ અને સંમાન પામી જેમ કોઈ અત્યાચારી અને વિલાસી થઈ જાય છે. તેમ મેવાડના પટેલ એ પ્રમાણે વિલાસી અને અત્યાચારી થયા. તેઓએ ભીમસિંહના રાજ્યથી લોકોની સ્થિતિ માટે કોઈ રીતની સંભાળ રાખવા માંડી નહિ.

સ્વાર્થપર પટેલોના અત્યાચારની હકીકતથી વાકીફ થઈ ભારતખંધ મહાત્મા ટોડ સાહેબે નિરીર કૃષકકુળના રક્ષણ માટે કડ આંધી પટેલની અતીત અને વર્તમાન અવસ્થાથી વાકીફ થઈ. તેના કર્તવ્યના કર્તવ્યનું મુકરર કરવા તેણે મનમાં આણ્યું. મેવાડનો પુરાતન ઇતિહાસ આલોહિત કરી તે જાણી શક્યો કે પૂર્વ કાળે પટેલોને ગામડાના લોકો પસંદ કરી નીમતા. તેઓ એકમત, જેને પટેલાઈ કરવા ચુંટી કહાઢતા તે પટેલની જગોએ આવતો.

શી રીતે મેવાડનું રાજમહેસુલ લેવાતું તેની ખાળતમાં પર્યાલોચના થવી યોગ્ય છે, વળી સંધિખંધન પછી ચાર વર્ષમાં મેવાડની કેવી દશા અને ગતિ થઈ, તે વિષયમાં પુરેપુરી આલોચના કરી આ ઇતિહાસનો દીર્ઘ પરિચ્છેદ બંધ કરી દેશું.

મેવાડના સઘળા પ્રકારના શસ્ત્ર ઉપર રાજમહેસુલ જે પ્રકારનું લેવાતું હતું. તે જે પ્રકારનું નામ કંકુટ અને ભુટાઈ એવા નામે પ્રસિદ્ધ હતું, શેલડી, તમાકુ, ગળી સરસવ વીગેરે જે વાડીમાં પેદા થાય તેના ઉપર દરેક વિધાએ જે રૂપિયાથી તે છ રૂપિયા સુધીનો કર લેવાતો, ખેતરમાં પેદા થાય તેના ઉપર પટેલ ક્ષેત્રપતિ પટવારી રાજ કર્મચારી વીગેરેના સમક્ષ પંચથી શસ્ત્ર લેવાણનો જે દર મુકરર થાતો તે લેવાતો. તેનું નામ કંકુટ કહેવાતું હતું. ભુટાઈના લેવાણની પ્રથા અતિ પ્રાચીન કાળથી ચાલેલી હતી, તે પ્રથામાં બન્ને પક્ષવાળો સંતોષ હતો.

ઉપર પ્રમાણેની પ્રથા ચાલવાથી પણ ખેડુતનો નિસ્તાર નહોતો, શાથી કે પ્રકાશ્યભાવે કે અપ્રકાશ્યભાવે દુર્વૃત્ત રાજ કર્મચારીઓ, સ્વાર્થપરતાની તૃપ્તિ કરવા માટે ખેડુતને લાંચ વીગેરે લઈ હુટતા, એ પ્રથા ચલાવવામાં ખેડુત લોકોજ મુળ

હતા. તે લોકો પોતાના સ્વાર્થના રક્ષણ માટે રાજકર્મચારીને લાંચ વીગેરે આપતા, ટુંકામાં ખેડુતોનો કોઈ ઠેકાણે નિસ્તાર નહોતો, જ્યાંસુધી તેઓ વિદ્યાકુશળ નહિ થાય ત્યાં સુધી તેઓનો આવા સંકટ થકી નિસ્તાર નથી. હાય ! તે દિવસ ક્યારે આવશે. ! ક્યારે ભારતવાસીઓ સામ્યના પવિત્ર મંત્રથી દીક્ષિત થઈ એક ભારત વાસી, બીજા ભારતવાસીને હૃદયમાં ધારણ કરી ખરી નિષ્ઠાએ મદદ કરશે.

જે દિવસે. પરમહિતકર બ્રીટીશ ગરવમેન્ટ મેવાડના દગ્ધ હૃદય ઉપર શાંત જળ સેચન કરી પતિત મેવાડની ઉન્નતિ અને આબાદી માટે બદ્ધ પરિકર થઈ, તે દિવસથી મેવાડની દશા ઉન્નતિ થવા લાગી. ઇ. સ. ૧૮૧૮ ના ફેબ્રુઆરી માસથી તે ઇ. સ. ૧૮૨૨ ના મે માસ પર્યંતની મેવાડની શાસન વિજ્ઞાપની પત્રિકાઓ વાંચવાથી સ્પષ્ટ માલુમ પડે છે, જે મેવાડની પૂર્વાવસ્થાની ઘણા દરજ્જે ઉન્નતિ થઈ છે.

કૃષિ, શિલ્પ વાણિજ્યની ઉન્નતિની વાત એક બાજુએ રાખી, ખનિજ પદાર્થોની પેદાશથી મેવાડની આબાદી અને ઉન્નતિ કેવી થઈ તે જોવાનું હવે યુક્ત છે, અડધા સૈંકા પૂર્વે જબુરા અને દુરીવારની કલઈની ખાણમાંથી પ્રતિ વર્ષે ત્રણ લાખ દુપિયાની કલઈ નીકળતી હતી. એ શીવાય મેવાડમાં કેટલાક સ્થળે ત્રાંબાની ખાણો પણ હતી, એ સઘળી ખાણો થકી મેવાડને પુષ્કળ નાણાની પેદાશ હતી. પણ મેવાડના દુર્ભાગ્યવશે તે ખાણના કુશળ ખોદનાર કાળગ્રાસમાં પડી મુઆ. હાલ કોઈ તે ખાણો તરફ દ્રષ્ટિ રાખતું નથી. રાણાને પણ તે ખાખતમાં ઉત્સાહ નથી. સંક્ષેપમાં તે રત્નની ખાણ માટે કોઈના સારા વિચાર નથી.

મેવાડનો ઘટના પૂર્ણ ઇતિહાસ, આ સ્થળે પર્યવસાન પામ્યો. જગતપૂજ્ય ગિરહોટ કુળના રંગ સ્થળે આ સ્થળેજ ચવનિકા પડી. ઘણી સારી વાસના હતી જે એ ચવનિકા ઉપાડી હાલના કાળ સુધીનું શિશોદીય કુળનું ઘટના ચરિત, વાંચનારના સમક્ષ સુકું. પણ મનની વાસના મનમાં રહી. ભીમસિંહના રાજ્ય પછીના મેવાડ રાજ્યના રાજાઓનું ચરિત વર્ણવાથી બે ત્રણ અધ્યાયો લખાય તેમ છે. પણ મહાત્મા ટોડ સાહેબે મેવાડનો ઇતિહાસ, જ્યાં સુધી વર્ણવેલ છે ત્યાં સુધી આપણે વર્ણવ્યો છે. તે સમયથી તે હાલના સમય સુધીમાં પચાસ સાઠ વર્ષ વીતી ગયાં. તેટલા વર્ષમાં મેવાડની જે અસાધારણ ઘટના ઘટી તેનું વર્ણન કરવું દુષ્કર જાણી તે આપણે છોડી દીધેલ છે. શાથી કે તેથી કરી ઇતિહાસનું અંગ વિકૃત થાય તેવું છે. માત્ર બે ચાર અંગ્રેજી ગ્રંથના પાઠથી મેવાડના તે સમયના ઇતિવૃત્તનું જ્ઞાન થાય તેમ નથી. ભારતખંડ મહાત્મા ટોડ સાહેબે દુઃસહ કલેશ સદા કરી કઠોર પરિશ્રમ અને અદમ્ય અધ્યવસાય લઈ મેવાડનો જે ઇતિહાસ રચ્યો છે. તેનું અવલોકન કરી આ પુરાવૃત્તનો લેખ થયો છે. ઘરના ખુણામાં બેસી, એકબે અંગ્રેજી ગ્રંથો વાંચી, મેવાડનું પરિશિષ્ટ ઇતિવૃત્ત બનાવવાની આસક્તિ આકાશ પુષ્પ તોડવાની આસક્તિ, પ્રમાણે છે.

અષ્ટાદશ અધ્યાય.

પૌરાણિક ઇતિવૃત્તનું ઉપકારિત્વ-ભારતનું પુરાણ ૫૭-મેવાડમાં
શિવપૂજા-ભગવાન્ એકલિંગનું મંદિર-શૈવ, ગોસ્વામી જૈન
સમિતિ-નાથદ્વારમાં શ્રી કૃષ્ણનું મંદિર અને તેની
પુજા પદ્ધતિ-રજપુત, સમાજમાં વૈષ્ણવ
ધર્મની ઉપકારિતા.

રત વર્ષના પ્રાચીન આર્ય લોકોની રીતિ, નીતિ, આચાર, વ્યવહાર, ઇતિહાસ, ધર્મ, તત્વ વીગેરે સઘળા પ્રયોજનીય વિષય, પૌરાણિક ઇતિવૃત્તમાં લખાયેલ છે. જે સઘળા વીર માન્ય અને જગન પૂજ્ય શુરવીરોને આપણે આપણા પિતૃપુરૂષ ગણીએ છીએ અને તેઓની શ્લાઘા કરીએ છીએ. જેઓના અતિ માનુષ કાર્ય કલાપનો વિચાર કરી પાશ્ચાત્ય પંડિતો ચમત્કૃત થાય છે. જેનાં સ્મૃતિ શાસ્ત્ર, વિજ્ઞાન શાસ્ત્ર, દર્શન શાસ્ત્ર, વિજ્ઞાન વીગેરેને લઈ આજ પાશ્ચાત્ય પંડિતો જગતમાં નવો નવો જ્ઞાનાલોક કરે છે. તેઓની પવિત્ર ચરિતમાળા પૌરાણિક ઇતિવૃત્તમાં નિખીડ આવરણથી ઢંકાયેલ છે. અનેક આત્માલિમાની પાશ્ચાત્ય પંડિતો એ પૌરાણિક ઇતિવૃત્તને અસત્ય કહે છે. પણ એકવાર માત્ર વિચારીને તેઓને જોવાનું છે જે જગતના સઘળા દેશની આદિમ ઘટના વખતે રીતેજ ઇતિવૃત્તમાં બંધાયેલ છે. જે ઇંગ્લંડ ભૂમિ આજ જગતમાં માન્ય અને પૂજ્ય છે, તે ભૂમિના પ્રથમ પુત્રોના આચાર વ્યવહાર પુરાણના નીલ વર્ણનમાં વર્ણવેલા છે. ટુંકામાં જગતની હરકોઈ આદિમ જાતિના આચાર વ્યવહારની વાકીફગારી મેળવવી હોય તો તેનાં પુરાણ જેવાં જોઈએ. અભિનિવેશ સાથે વિચાર કરી જોવાથી માલુમ પડે છે જે પુરાણજ જગતની પ્રથમાવસ્થાનો એક માત્ર ઇતિહાસ છે. તે પુરાણોમાં અલિહાસિક સ્કસ્યો રહેલ છે. તે તો માત્ર સુસ્ટ પુરૂષો જાણી શકે છે.

કલાર્ક નામનો એક વૈજ્ઞાનિક પુરૂષ કહે છે જે લોકના પુરાતન કુસંસ્કાર ના અંદર પેસી અભિનિવેશ સાથે જોવાથી આપણે તેઓના પિતૃ પુરૂષોની રીતી નીતિ, આચાર વ્યવહાર વીગેરેની ખાત્રી પુર્વક વાકીફગારી મેળવીએ છીએ

કલાક સાહેબના મતની એ આરવેત્તા માની મહાત્મા ટાંડે મેવાડના પવેત્સવ અને કુસંસ્કારની પચ્ચલોચના કરવાનું શરૂ કર્યું. તે પોતાના કઠોર મતના સાધનમાં કૃત કાર્ય થયો. મહાત્મા ટાંડે કહેલ છે જે ધનુર્વેદ, આયુર્વેદ, સ્મૃતિ શાસ્ત્ર રાજનીતિ, વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર વીગેરે, પૌરાણિક વર્ણનથી મુળમાં બુદ્ધાંતથી પુરાણજ નગતની અસલ હાલતનો ખરો સાક્ષી. પુરાણજ સઘળા દેશના ઇતિમતનો મુળમંત્ર.

પૌરાણિક ઇતિવૃત્ત, ભારતવર્ષના પક્ષમાં વિશેષ ઉપકારક છે. પુરાણ, સનાતન ધર્મનો પ્રધાન વિધાન ગ્રંથ. હિંદુધર્મ વિજ્ઞાન મુલક વિજ્ઞાન સ્વભાવથી નીરસ અને કઠોર પણ પુરાણ તે નીરસ વિજ્ઞાનને સરસ કરી દે છે. હિંદુઓ તે પુરાણને વેદના જેવાં પવિત્ર ગણે છે. પુરાણના મહા પુરૂષો આજ દેવ ભાવે પુજાત છે. પૌરાણિક સનાતન ધર્મમાં એવી મોહની માયા છે જે હિંદુલોકો તેના વર્ણનને પવિત્ર અને અને સત્ય ગણે છે, હાલના ભારતવાસીઓ પુરાણના રહસ્યને સારી રીતે સમજતા નથી, જે દિવસ ભારતવાસીઓ તેના પુરાણિક રહસ્યને સમજશે તે દિવસે તે માતૃભૂમિનો ઉદ્ધાર કરવા સંસાવાળા થાશે.

વીર રજપુતો પુરાણને વેદ તુલ્ય માનતા આવેલા છે તે, તેઓના પૂર્વજની મહનીય કીર્તિ અને લીલાનો એક માત્ર સાક્ષી-રજપુતો, વીરત્વ, મહત્વ અને સંન્યાસ ધર્મના આદર્શ સ્વરૂપ દેવદેવ મહાદેવની ઇષ્ટદેવના સ્વીકારતા આવ્યા છે. ભૂતનાથ રજપુતનો ઉપાસ્ય દેવ ઘણું કરીને મેવાડના રજપુતોનો તો તે ઇષ્ટદેવ ગિરિહોટ કુળના રાજાઓ મહાદેવને પુર્ણ અને લિંગ એવા પ્રકારે મનિપૂજા કરે છે. ગિરિહોટ કુળના પ્રધાન ઉપાસ્ય દેવ મહાદેવ એકલિંગનું પવિત્ર મંદિર ઉદયપુરથી ત્રણ કોશ ઉપર સ્થાપેલ છે. તેની ચારે તરફ ઉચી શૈલમાળા છે, એ શૈલમાળા બેવાંમાં ધરમ રમણીય.

એકલિંગના પુરોહિતનો ઇલકાળ ગોસ્વામી. તેઓ કોમારાવસ્થામાં પોતાનો સમય કહાડે છે. છેવટે તેઓ પોષ્પ પુત્રને પોતાની ગાદીએ બેસારે છે. શૈવ પુરોહિત, પોતાના લલાટમાં અર્ધ ચંદ્રાકૃતિ તિલક કરે છે. તેઓ મસ્તકે જ્યભાર રાખે છે. તેના સર્વાંગે લક્ષ્મ હોય છે. તેનો પોશાક ગેરવા વસ્ત્રનો હોય છે. મેવાડના અધિપતિઓ “એકલિંગકા દીવાન” નામે પરિચિત છે.

શૈવ લોક સંખ્યા હવે વધારે બોલવું નિષ્પ્રયોજન છે, હવે આપણે જૈનના ચરિતની સમાલોચનામાં પ્રવૃત્ત થઈએ, તેઓની ક્ષમતા અને સંખ્યા વિશયે પાશ્ચાત્ય પંડીતો થોડાજ વાકીફગાર છે, તેઓની એવી ધારણાં છે જે જગતમાં થોડી સંખ્યા વાળા જઈને છે, જેઓ છે તેઓ એક સ્થળે નથી જઈમિની રાજનૈતિક પ્રભૂતા અને મહા ધર્મતા સંખ્યા એટલું બોલવું બસ છે, જે એક માત્ર

ક્ષત્રિગચ્છ શાખાના પ્રધાન પુરોહિતોના શિષ્ય અગીયાર હજાર ભારતવર્ષના બિન્ન બિન્ન સ્થળે છે.

ખ્રીસ્તીય એકાદશ શતાબ્દીમાં અણુહીલપાટણમાં પ્રસિદ્ધ જૈન નરપતિ સિદ્ધરાજના શાસન કાળમાં તેની રાજધાનીમાં ધર્મ સંબંધે એક મહા તર્ક જાણી ઉઠ્યો. તે તર્કના કાળે તેણે જૈનસંપ્રદાયની એક શાખાને ક્ષત્રિગચ્છ નામ આપ્યું. જૈનલોકના મતાનુસારે ક્ષત્રિ શબ્દનો અર્થ સત્ય છે. સુવિખ્યાત હેમચંદ્ર આચાર્ય એ ક્ષત્રિગચ્છની સમિતિનો ગુરુ હતો. મહાત્મા ટાંડ સાહેબ જે જૈનયતિના સહાયે રાજસ્થાનના ઇતિહાસની ઉપકરણ સામગ્રી પામ્યો. તે જૈનયતિ હેમચંદ્ર આચાર્યનો શિષ્ય હતો.

રાજસ્થાન અને સૌરાષ્ટ્ર પ્રદેશમાં પહેલો જૈનનો આવિર્ભાવ થયો, જૈનો જે પંચ પર્વતને પવિત્ર ગણે છે, તેમાં આણુ, શેત્રુજ્ય અને ગીરનાર વિશેષ પ્રસિદ્ધ. એ ત્રણ પર્વત તેઓના ધર્મ યુદ્ધના પવિત્ર રંગસ્થળ. મેવાડની મંત્રી સમાના અને રાજસ્વવિભાગના પ્રધાન પુરૂષો ઘણું કરી શ્રાવક કોમના અને પંચવદ પ્રદેશથી તે સાગર સુધીનો પ્રદેશ જૈનથી સમલકૃત—ઉદયપુરના અને રાજસ્થાનના ખીબા નગરના શાંતિ રક્ષક અને કર સંગ્રાહક કર્મચારીઓ તે કોમના. અહિંસા-જૈનના ધર્મનો મૂળ મંત્ર જેઓ જીવહત્યાના પરમ વિરોધી અણુહીલવાડ પાટણનો છેલો નરપતિ કુમારપાળ જૈન હતો.

ભારતવર્ષમાં ઐષ વૈષ્ણવ શૈવ શાક્ત વિગેરેને લઈ જે ઘોર વિપ્લવતા અને સાંપ્રદાયિકતા ઉત્પન્ન થઈ. તે લગવાન શંકરાચાર્યના અનુગ્રહે દુર થઈ મઈ. સઘળા વિષમતા બુદ્ધી જઈ એક સમતાને ચેટી ગયા. જે સમયે જૈન અને બ્રાહ્મણ વચ્ચે પ્રચંડ સંઘર્ષ ઉત્પન્ન થયો, તે સમયે પ્રતિક્રિા હઝારો જૈન અને હઝારો બ્રાહ્મણો તે સંઘર્ષ વહ્નિમાં બળી મુઆ. તે સમયે પીડા પામેલા કેટલાક જૈનોએ મેવાડમાં આશ્રય લીધો. મેવાડ જૈનનું એક પ્રધાન આશ્રય સ્થળ. અતિ પ્રાચીન કાળથી તે સ્થળે જૈન ધર્મની આલોચના થતી આવી છે. અગર જોકે મેવાડના મેવાડના એક બે રાજાએ શૈવ ધર્મ છોડી જૈન ધર્મ પકડ્યો હતો પણ મેવાડના સઘળા રાજાઓ સઘળા ધર્મને સમાન નયને જોતા હતા. ગિલ્ડોટ કુળના આદિ પુરૂષ વહ્નિભિપતિનો જૈન ધર્મ મુખ્ય ધર્મ હતો. મેવાડના ગિલ્ડોટ કુળના રાજાઓ જૈન ધર્મ તરફ વિશેષ ઉત્સાહ અને સત્કાર બતાવતા હતા. તેનું પ્રસિદ્ધ પ્રમાણ ચિતોડમાં પાર્શ્વનાથનો સ્માર્ક સ્તંભ.

મેવાડ સઘળા ધર્મનું આશ્રય સ્થળ. મેવાડમાં સઘળા ધર્મનો ઉત્કર્ષ સ્પષ્ટ થયો. તેના ધર્મપરાયણ રાજાઓ કેવળ જૈન અને શૈવ ધર્મ ઉપર અનુગ્રહ બતાવતા હતા એટલું જ નહિ પણ વૈષ્ણવ ધર્મના રક્ષણ માટે તેઓ કોઈ

રીતની કૈસર રાખતા નહિ. મેવાડની અંદર નાથદારમાં ભગવાન શ્રી કૃષ્ણનું પ્રસિદ્ધ મંદિર છે. હીંદુ વિદ્વેષી ઐરંગઝેબના અત્યાચારે ત્રાસ પામી વૈષ્ણવોએ પવિત્ર વ્રજધામથી નીકળી જઈ પોતાના ઇષ્ટદેવના રક્ષણ માટે ઉદયપુરના રાણાને કહેવરાવ્યું. અત્યાચારી મોગલ સમ્રાટનો જીલમ સહન કરી ઉદયપુરના મહારાણાએ ભગવાન શ્રી કૃષ્ણના તે પાવન વિગ્રહને પોતાના રાજ્યમાં રાખવા આજ્ઞા આપી.

ઉદયપુરથી પુર્વોત્તરે અગ્રીયાર કોશ ઉપર એ પવિત્ર દેવ મંદિર સંસ્થાપિત જે સ્થળની પાસે થઇ ખુનાશ નદી વહી જાય છે. નાથદાર, વૈષ્ણવોનું એક પ્રધાન તીર્થ સ્થળ ખરૂં, પણ તેમાં દર્શન યોગ્ય મેઘ દૃશ્ય નથી. નાથદારના મંદિરના નિર્માણકાર્યમાં કોઈ રીતનું કૌશલ જોવામાં આવતું નથી. નાથદારની પ્રસિદ્ધિ અને પ્રવિત્રતા, માત્ર શ્રી કૃષ્ણના વિગ્રહના લીધે ખ્રીસ્ત જન્મના પૂર્વ બે હજાર વર્ષ ઉપર પવિત્ર જલવાળી યમુનાના તીરે કૃષ્ણની જે મૂર્તિ પ્રતિષ્ઠિત હતી. અનેક લોકો અનુમાન કરે છે જે નાથદારની મૂર્તિ તે તેજ છે. ગયાના ગિરિકંદરમાં દ્વારકાના સાગરના કીનારે અથવા ચિત વિનોદત વૃંદાવનમાં જે સઘળાં હૃદય મોહન કૃષ્ણનાં ચિત્ર જોવામાં આવે છે. નાથદારમાં તે જોવામાં આવતાં નથી. તોપણ મેવાડના એ પવિત્ર સ્થાને, લાખો લોક પ્રતીવર્ષ યાત્રાળુ તરીકે આવે છે.

ત્રણ હજાર વર્ષ સુધી જે વ્રજ ગોપીવલ્લભ શ્રી કૃષ્ણનું પ્રધાન પીઠસ્થાન ગણાતું હતું, તે પીઠસ્થાનને દુર્ધર્ષ યવન ઐરંગઝેબે અપવિત્ર કરી નાંખ્યું. તે પાખંડ મોગલ ખાદશાહના અત્યાચારથી પીડા પામી વૈષ્ણવ તે તીર્થ ભૂમિ છોડી દેવ વિગ્રહના રક્ષણ માટે ભારત વર્ષમાં સ્થળે સ્થળે ભગ્યા. અગર જો કે ગજનાન વીર મહમદના કઠોર કસાઘાતે ભગવાન વિષ્ણુનું કમલાસન વિકંપિત થયું હતું. અને તેના ભકતો ભગવાનની સંમાન રક્ષાના અર્થે ગલરાઈ એક સ્થાનથી બીજા સ્થાને દોડતા હતા. તોપણ ભગવાન કૃષ્ણે પોતાનાનું પ્રાચીન નિકેતન છોડ્યું નહોતું. હીંદુરંજક ઉદારનીતિક અકબર જહાંગીર અને શાહજહાને તેને તે પ્રાચીન મંદિરમાં સ્થાપ્યા હતા.

જહાંગીર માતૃવંશે અર્ધ રજપુત હતો. હીંદુ ધર્મ ઉપર તેનો સારો આદર હતો. તે પોતાના ઉદાર નીતિવાળા પિતાની જેમ ભગવાન કૃષ્ણની સમાદરથી પૂજા કરતો હતો. તે પુત્ર શાહજહાને પિતૃ પદવીનો ત્યાગ કરી શૈવધર્મની દિક્ષા લીધી હતી. સિદ્ધરૂપ નામનો એક સિદ્ધ સત્તાસી તેનો તે ધર્મનો દીક્ષા આપનારો ગુરૂ હતો, તેનો શૈવાનુરાગ હોવાથી ભારતવર્ષમાં શિવભક્તિનું પ્રાધાન્ય વધ્યું. શૈવો રાજનુબ્રહ્મ મેળવી વૈષ્ણવો ઉપર અત્યાચાર કરતા હતા. તેઓના અત્યાચારથી પીડા પામી વૈષ્ણવોને વ્રજધામ છોડી. ભગવાન વિષ્ણુના વિગ્રહ સાથે ઉદયપુર જવાની દ્રશ્ય પડી.

શૈવોના ઉત્તપીડનથી વૈષ્ણવોને ભગવાન વિષ્ણુની મૂર્તિ લઈ વ્રજધામ છોડવાની જરૂર પડી. છેવટે ઉદયપુરની એક રાજકુમારીની એકાથી તેઓ પોતાનું

પૂર્વ આસન પામ્યા. પણ તે સ્થાને તેઓ જહુવાર રહી શક્યા નહિ. થોડા સમયમાં જીલમી ઔરંગઝેબ પેદા થયો, તેના લયથી તેઓને ફરીથી વૃજધામ મૂર્તિસાથે છોડવું પડ્યું. ઔરંગઝેબની એવી જીલમ ભરેલી ચેષ્ટાથી તે કાલ યવન કહેવાયો.

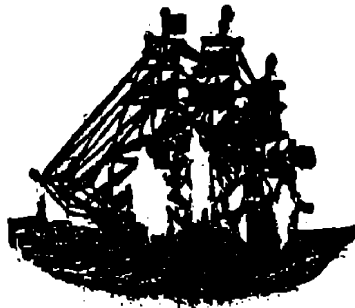
કાલયવન ઔરંગઝેબે જોતરહત્યા અને બ્રહ્મહત્યા કરી, વ્રજધામને કલુષિત કરી, ભગવાન શ્રી કૃષ્ણનું મંદીર અપવિત્ર કર્યું. તેનું એ પાશવ આચરણ જોઈ શિશોદીય વીર રાણો રાજસિંહ દાડણ રોષથી ઉન્મત થઈ ઉઠ્યો. શ્રી કૃષ્ણનું અપમાન ન થાય એવા હેતુથી તેણે યવન સમ્રાટ સામે પોતાની તલવાર ઉપાડી-રાણાનો એ ઉમદા દાખલો અનુસરી લાખો વીર રજપુતો એ દેવ પ્રતિમાના રક્ષણ માટે પોતાના જીવનનો ઉત્સર્ગ કરવા તૈયાર થયા. તેઓની પ્રબળ ચેષ્ટાથી પાપીષ્ઠ યવનો દેવનીમૂર્તિને અડકવા પામ્યા નહિ. ત્યારપછી તે દેવમૂર્તિને કોટાના અંદર થઈ મેવાડના રામપુરમાં આણી. રાણાના મનમાં વાસના હતી જે તેને એક વાર ઉદયપુરમાં લાવવી જોઈએ. પણ રસ્તામાં એક અચિંતિત ઘટના ઘટવાથી તેની તે વાસના વિક્ષણ નીવડી. મેવાડના અંદર શિયાર નામના ગામડામાં થઈ ભગવાનની મૂર્તિનો રથ જાતો હતો. એટલામાં પૃથ્વીમાં તે રથના ચક્ર એવાં ખેસી ગયાં કે તે ચક્ર પૃથ્વી ઉપર ચાલી શક્યા નહિ. એક શુકન જાણનાર દેવજ્ઞ તે સ્થળે હાજર આવી રહ્યો. તેણે જાતાવ્યું જે ભગવાનની એ સ્થળે રહેવાની વાસના છે. દેવજ્ઞના બોલવા ઉપર રાણાની સંપૂર્ણ પ્રતિતિ આવી. રાણાએ તે સ્થળેજ કૃષ્ણનું મંદીર બનાવવાનું વિચાર્યું. રાણાના હુકમના અનુસારે મંદીર બન્યું. તે મંદીરમાં ભગવાન કૃષ્ણની પ્રતિષ્ઠા થઈ. તે દીવસથી શીયાર ગ્રામ નાથદ્વારના નામે જાણખાયું.

નાથદ્વાર જોવામાં અપ્રીતિકર નથી. તેની ચારે દિશા સુરક્ષીત તેની પૂર્વ દિશા મજબુત ઉંચા પર્વતના કોટથી ઘેરાયેલ છે. પશ્ચિમ ઉત્તર અને દક્ષીણ દીશાને ખુનાસ નદી ઘેરે તેની પરિખા રૂઝે તે રહેલ છે. એ નદી રક્ષીત અને શૈલ રક્ષીત પ્રદેશમાં ભગવાન શ્રી કૃષ્ણનું પવિત્ર મંદીર છે. તે સ્થાન અત્યંત પવિત્ર છે. રજપુતોનો વિશ્વાસ છે જે એ સ્થાને હરકોઈ ઘોર પાપા-ચારી હોઈ પદાર્પણ કરે તે આશામીની આ સંસારના દુઃખથી મુક્તિ છે. તે સ્થળ શાંતિમય છે. જ્યાં વિવાદ, કલહ, દ્વંદ્વ, પ્રતિદ્વંદ્વિતા, ઈર્ષા, દ્વેષ વીગેરે અવગુણો જોવામાં આવતા નથી. જ્યાં સઘળું આનંદમય છે. સઘળું અધ્યાત્મિક ભાવે પરિપૂરિત. અગર જોકે નાથદ્વાર એક સામાન્ય ગામડું છે, પણ તેની ચતુ સીમાના મધ્યે અસંખ્ય લોકો વાસ કરી સુખ લોગવે છે. તે સ્થળે સ્થાનેસ્થાને આંખલી, પીપળા અને વડલા જોવામાં આવે છે. જ્યાં યાત્રાળુ લોકો આનંદથી નિવાસ કરે છે. વૈષ્ણવો એ વૃક્ષોની શીતળ છાયામાં મધ્યાહ્નના પ્રખર સૂર્ય

કિરણથી કંટાળી જઈ નિદ્રાનો લાભ લે છે. નાથદ્વાર સંસાર વિરાગિનું આશ્રય સ્થળ છે. ઉદાસીનનું શાંતિક્ષેત્ર છે, હતાશ લોકનું આશાકુંજ છે.

મહાત્મા ટોડ સાહેબે કહેલ છે જે રજપુતોએ મહાદેવનો વિકટ ધર્મ છોડી વૈષ્ણવનો સરલ ધર્મ પકડ્યો હતો તો રજપુતોનો વિશેષ ઉપકાર થાત.

રજપુત ભતિની રાજ નૈતિક ઉન્નતિનો વિષય વિચારમાં લીધાથી શાંતિ-મય વૈષ્ણવ ધર્મને તેજોમય શૈવધર્મના ઉપર પ્રાધાન્ય આપી બેસારાય તેમ નથી. શાંતિ જગતમાં વાંછનીય છે, પણ શાંતિથી માનવની તેજસ્વીતા હુમ થાય છે. જેથી માણસ આળસુ અને જડ બની જાય છે. આપણે તે શાંતિના અભિલાષી નથી આજ રજપુતો જે નિર્જીવ અને જડ અવસ્થામાં પહોંચ્યા છે તેના ઉપર જે તેઓની શાંતિ પ્રીતિ થાય તો જગતમાંથી રજપુતના નામનો લમ થાય તેવું છે. ચૈતન્ય પ્રચારિત વૈષ્ણવ ધર્મે જગતને શાંતિ શિક્ષા આપી જરી, પણ તેથી પ્રકૃત વૈષ્ણવ ધર્મ હુકમ્રાય થયો.

उनविश अध्याय.

વસંતપંચમી, માનુસપ્તમી, શિવરાત્રી, આહરીયા, ફાગોત્સવ, શીતલા
ઢથી, રાણાની જન્મતિથિ, કુલદોલ, અન્નપુર્ણિ, અશોકાષ્ટમી, રામ
નવમી, મદનત્રયોદશી, નવગૌરી પુજા, સાવિત્રીવ્રત, રંભાતુ
ત્રીયા, અરણ્યપદ્મી, રથયાત્રા, પાર્વતીતુત્રીયા, નાગપંચમી
જન્માષ્ટમી, પિતૃદેવતા, ખડગપુજા, દશહરા, ગણેશપુજા
લક્ષ્મીપુજા, દીવાળી, અન્નકુટ, ઝુલણયાત્રા, મકર-
સંક્રાંતિ મિત્રસપ્તમી.

વંના અધ્યાયમાં મેવાડની ધર્મ પ્રતિષ્ઠા અને ધર્મ સંપ્રદાયનું યથાર્થ
વર્ણન પ્રકૃતિત થયું, હવે મેવાડના પવેત્સવ અને આચાર વ્યવહાર
વીગેરેનું વર્ણન કરવું ઉચિત છે. જે સમયે શીતની કઠોરતા ખસી જાય
અને વસંત ફૂલ કોકિલ કુળ જગતમાં દેખા આપી કળકંઠસ્વરે
સમસ્ત પ્રકૃતિને નવજીવને ઉજવલિત કરે, તે સમયે પ્રકૃતિની સજીવના સાથે
માનવ મન અભૂત પૂર્વ આનંદમાં મગ્ન થાય, તેમ ધ્રુમવસંતકાળથી મેવાડનો
પવેત્સવ શરૂ થાય છે.

વસંતપંચમી—માઘ માસની શુકલ પંચમીના દિવસે એ ઉત્સવ મેવાડમાં
આચરિત થાય છે. બંગદેશમાં જે દિવસે લગવતી વીણા પાણિની પૂજા સમાપ્ત
થાય તે દિવસેજ વાસંતીપંચમીનો પ્રશસ્ત દિવસ, તે દિવસે, મંગાળાત્મકતા જાણી
રજપુતો, અશ્વીલ અને જઘન્ય વ્યવહારને પકડી ઉન્મત લાવે નૃત્યગીત અને
આમોદ પ્રમોદ કરેછે. તે દિવસે ભદ્ર અને અભદ્ર લોકનો પ્રભેદ રહેતો નથી. લાંગ,
ધંતુરો, જાંબે, મધ, અપ્રીણ વીગેરેનું સેવન કરી લોકો ટોળે ટોળે, તે દિવસે
આયડે છે. જે સઘળાં સંભ્રાંત લોકો ખીજા સમયે એક પણ અપ્રિય વચન
બોલવા શરમ પામે તે લોકો આ દિવસે, અપ્રિય વચન અને અશ્વીલ લાવણ
બોલવામાં કસર કરતા નથી. રાજસ્થાનમાં તે દિવસ, પુષ્કળ આનંદકારક ગણાયછે.

ભાનુસપ્તમી—વાસંતીપંચમી પછી બે દિવસે ભાનુસપ્તમી આવે
છે. એમ કહેવાય છે જે સૂર્યદેવે તે દિવસે જન્મ ગ્રહણ કર્યો. સૂર્યવંશીય રા-

જાઓ પોતાના વંશના આદિ પુરુષનો તે દિવસે જન્મ જાણી જુદી જુદી જાતના આજ્ઞાદોત્સવમાં મગ્ન થાય છે. એ મંગળમય દિવસે, રાણો સામંત સરદારો સાથે ચોંગા નામના એક પવિત્ર સ્થાને જાય છે. તે સ્થાને લવાનદિવાકરની તે પૂજા કરે છે. તે દિવસે જયપુરમાં સૂર્ય પૂજાનો વિશેષ આડંબર જોવામાં આવે છે, કુશાવહ રાજા તે દિવસે સૂર્યમંદિરમાં પેસી, દિવાકરનો સપ્તાશ્વવાળો રથ મંદિરમાંથી બહાર લાવે છે.

શિવરાત્રી—માઘમાસની શેષવર્તિની ચતુર્દશી શિવરાત્રીના નામે ઓળખાય છે. દરેક હીંદુઓ તે દીવસને પવિત્ર ગણે છે. ઘોર પાપાચારી નિષાદ મુંદરસેન તે દિવસે પોતાના અજ્ઞાનવશે પણ શિવપૂજન કરી મુક્ત થઈ શિવલોકમાં ગયો. તે દિવસ હીંદુઓના પક્ષે અત્યંત પવિત્ર છે. રાણો ભારતવર્ષમાં “શિવનો પ્રતિનિધિ” એવા નામથી પ્રરિચિત છે. એટલે કે તે દિવસે તેનો શિવ પુજાનો આડંબર વિશેષ જોવામાં આવે છે. રજપુતો તે દિવસે, નિરંજુ ઉપવાસ કરે છે. સંસારિક કાર્યોમાં દરેક શૈવ તે દીવસે લક્ષ આપતા નથી. તેઓ સઘળી રાત્રી જાગૃત રહી શિવપુજામાં નિહત રહે છે.

આહરીયા—આહરીયા અર્થાત્ વાસંતિક મૃગયા વ્યાપારની સાથે મધુમય ફાલ્ગુન માસ આ જગતમાં આવે છે. તેના પૂર્વ દિવસે રાણો પોતાના સરદાર અને સહયોગી સાથે હરીદવર્ણનું એક એક અંગરખુ પહેરી બહાર નીસરે છે. તેઓ જ્યોતિષે બતાવેલા શુભ લગ્નમાં વરાહના શીકારે બહાર નીસરે છે. એ મહાન મૃગયા વ્યાપારમાં રજપુતો પોતાના ભાગ્યની પરિક્ષા કરે છે. તે દીવસે જેનું લક્ષ વ્યર્થ જાય તેનો શુભ ગ્રહ નથી એમ સિદ્ધ થાય છે. તે વર્ષ તેને મોટા કષ્ટમાં જાય છે એમ નિશ્ચિત થાય છે. શીકારમાં વીંધવાનું પશુ જોવામાં આવે કે તેને સંહાર કરવા સઘળા પ્રાણુ આપી ચેષ્ટા કરે છે. દરેકના હૃદયમાં જીગીષા વૃત્તિ પ્રચંડ વેગે જાગૃત થાય છે. ઉદયપુરના વિશાળ ઉપલકા ક્ષેત્રમાં અથવા વિવિધ વનમાં ઘણું કરી મૃગકુળ વિશ્રામ કરે છે. મૃગાથી રજપુતો બહુ કરી તેજ નિર્જન વનમાં પહોંચે છે. ત્યાં જઈ મોટા ચિત્કારે મૃગ વીગેરેને દોડાવી તેનું અનુકરણ કરી તેને લક્ષ્યથી વીંધી નાખે છે.

ફાગોત્સવ—જેમ જેમ મધુમય ફાલ્ગુન માસ જાતો જાય છે. તેમ તેમ મેવાડી લોકોની આમોદ પ્રમોદની પિપાસા વધતી જાય છે. નગરવાંસીઓ આનંદમાં ઉન્મત્ત થઈ ચારે દિશામાં ફાગ લઈ ખેલે છે. અખીલ, રંગ પિચકારી વીગેરેના ઉડવાથી રસ્તાઓ અને આંગણા રંગથી કદ્દમિત થઈ જાય છે. કોમળા શરીર ઉપર શુદ્ધ એક પણ ધોળું વસ્ત્ર જોવામાં આવતું નથી. સઘળાઓ રંગે રંગાયેલા રહે છે. મસ્તકના વાળથી તે પગના નખ સુધીનું સઘળું અંગ અખીલ

ગુલાલથી રંગાયેલ રહે છે. જેને સૂર્ય પણ જોઈ શકે નહિ એવી જનનાખાનામાં રહેલી સ્ત્રીઓ પણ ખડાર નીસરી આ ઉત્સવમાં આનંદથી રમે છે.

શીતળાપટ્ટી—ચૈત્ર માસની શુકલ પચ્છીના દિવસે એ ઉત્સવ થાય છે. રજપુતો શીતળાને શીશુસંતાનની રક્ષયિત્રી દેવી ગણે છે. રજપુત સ્ત્રીઓ પોતાના સંતાનના મંગળ માટે શિતળા દેવીના મંદીરમાં જઈ તેની પૂજા કરે છે. બિદ્ય-પુરના એક વિચ્છીન્ન ગિરિકુટમાં શિતળા દેવીનું મંદીર આવેલ છે. રજપુત સ્ત્રીઓ તે રગિકુટમાં જઈ તે મંદીરમાં દેવીની જુદાજુદા ઉપચારે પૂજા કરે છે. તે દીવસે રાણા ભીમસિંહનો જન્મદીવસ હોઈ સઘળા આમોદ પ્રમોદમાં નિમગ્ન રહે છે.

કુલદોહ—હીંદુ રાજચક્રવર્તિ વિક્રમાદિત્યના ચાંદ્રચૌર વર્ષારંભની સાથે મેવાડનો કુસુમોત્સવ આરંભ થાય છે. રજપુતો તેને કુળદોહ એમ કહે છે. એ પર્વમાં પ્રધાન રીતે ખડગની પૂજા થાય છે, રાણાના મહેલમાં એ પૂજા વિધિ થાય છે. દોહામાં બેસી સુલલિત ગીત ગોવીંદની પદાવળી ગાઈ ઘણાખરા લોકો આનંદ કરે છે. જેઓ દોહ મંચ તૈયાર કરી લેવા અસમર્થ હોય છે, તેઓ વૃક્ષની ડાળીએ દોર બાંધી હીંચકા જેવું કરી તેનાથી હીંચકા લઈ આનંદ સાગરમાં નિમગ્ન થાય છે.

અન્નપૂર્ણા—જે સમયે, ભગવાન દિવાકર મેષ રાશિમાં ચરણ મુકે છે. તે દિવસે રજપુતોમાં ભગવતી અન્નપૂર્ણાની પૂજાવિધી ચાલે છે. સિંહાસન ઉપર આદ્યાશક્તિદ્રિભુજા અન્નપૂર્ણાની મૂર્તિ હોય છે, જેના દાખા હાથમાં અન્નપૂર્ણ હેમ થાળ હોય છે. જમણા હાથમાં રત્નમય દર્વિત્ત હોય છે. જેની સંમુખે સર્વ મંગલમય પુરૂષ પ્રધામ મહાદેવ, અન્નભિક્ષાર્થી હોઈ ઉભો રહેલ છે. રજપુતો, તેવી રીતના હરજૌરીની પાસે એક યવવાવીક્ષેત્ર તૈયાર કરે છે. જે યવો, જે દિવસમાં અંકુરિત થાય છે, તે યવાંકુર લઈ રજપુત મહિલાઓ, પોતાના માણસોને આપે છે. તેઓ તે પોતાની પાઘડી વીગેરેમાં તે નાંખે છે. ત્રણ દિવસ દેવીની પૂજા કરે છે. ચોથા દિવસે અગ્નિકીડા કરી પૂજાવિધી સમાપ્ત થાય છે.

અશોકાષ્ટમી—સઘળા રજપુતો, તે દિવસે વિશ્વ માતાની પૂજા કરે છે. રાણો તે દિવસે પોતાના સરદાર સામંતો સાથે ચોંગા નામના સ્થાને જાય છે. ત્યાં જઈ તે સઘળો દિવસ આમોદ પ્રમોદમાં કહાડે છે. તે દિવસે પ્રત્યેક રજપુત પોતાની કુળદેવતા શાકંભરીની પૂજા કરે છે.

રામનવમી—અશોકાષ્ટમીના બીજા દિવસે રામનવમી. આ શુભ દિને પુનર્વસુનક્ષત્રમાં રવિકુળતિલક રામચંદ્રનો જન્મ, તેથી કરી રામચંદ્રના વંશ-ધર રજપુતો, તે દિવસને વિશેષ પવિત્ર ગણે છે. રામનવમીના દિવસે યુદ્ધારથ

ગજ અને અશ્વની પૂજા થાય છે. રાણો. તે દિવસે, ચોંગાના મનાસ્થળે મોટા લલકાથી જાય છે તે સ્થાને જુદી જુદી જાતના આમોદ પ્રમોદ થાય છે. હીંદુશાસ્ત્રમાં એમ વર્ણવેલ છે જે તે દિવસે લગવાન રામચંદ્રને ઉદ્દેશી જે જે કર્મ કરવામાં આવે તેથી તેને ખડુ પુણ્ય થાય છે*

મદનત્રયોદશી—ચૈત્ર શુક્લ ત્રયોદશીએ હીંદુઓ મીનકેતન કંદર્પની પૂજા કરે છે. અગર બેકે તેની પુર્વવર્તિની રૂદ્રશીએ અને પર્વર્તીની ચતુર્દશીએ પૂજાની વ્યવસ્થા છે, તોપણ રજપુતો ત્રયોદશીને અત્યંત પવિત્ર ગણે છે. ઉદયપુરની રજપુત સ્ત્રીઓ લક્ષ્મિ સાથે જેવી મદન પૂજા કરે છે તેવી રીતે ભારતવર્ષમાં કોઇપણ સ્ત્રી મદન પૂજા કરતી નથી. તેઓ કામદેવની નીચે પ્રમાણે સ્તુતિ કરે છે. પુષ્પ ધન્વન નમોઽસ્તુતે નમસ્તેર્મીન કેતન મુનીનાં લાકેયાલાનાં ધૈર્યચ્યુતિકૃતેનમઃ માધવાત્મજકંદર્પ સંવરારેરતિપ્રિય નમસ્તુભ્યં જિતાશોષ ભુવનાય મનોભુવે

આદ્યયો મમનશ્યંતુ વ્યાધયશ્ચિશ્વરારિજાઃ સંપદ્ય નામ્ ભીષ્ટમે સંપરઃ સંતુમેસ્થિહાઃ નમોમારાય કામાય દેવદેવસ્ય મૂર્તયે બ્રહ્મ વિષ્ણુ શિવેદ્રાણાં મનઃક્ષોભકરાય ચ

હીંદુઓનો દૃઢ વિશ્વાસ છે જે, જે અનંગ દેવની ઉપર પ્રમાણે સ્તુતિ કરે છે તો તે વર્ષમાં તેને કોઈ રીતના આધિવ્યાધિ નડતા નથી.

નવગૌરીપૂજા—મદનોત્સવની સાથે ચૈત્ર માસ અતીત થાય છે. તેની સાથે એક ગયું વર્ષ પણ અનંતકાળ સાગરમાં વિલીન થઈ જાય છે. વૈશાખના કઠોર તપનને લલાટમાં ધારણ કરી નવ વર્ષ જગતમાં દેખા આપે છે. હીંદુ શાસ્ત્રમાં વૈશાખ માસ અતીવ પવિત્ર. તે વર્ષના સઘળા માસોમાં શ્રેષ્ઠ. અને લગવાન માધવનો અતિ પ્રિય. એ માસમાં લગવાન માધવની નિયમીત્ત રૂપે પૂજા કરે છે. તે વિષ્ણુ લોકને પામી વિષ્ણુ સાથે રમે છે. એ પુણ્યમય માસમાં રજપુતોનો એક ઉત્સવ છે. તે ઉત્સવ અતિ સામાન્ય, તેનું નાન નવગૌરીપૂજા—એ પૂજાનો સમારંભ થાય તેની અગાઉ મેવાડના સોળ પ્રધાન સામંતો પોતપોતાના અલંકૃત અશ્વ ઉપર બેસી રાણાની સાથે પેશાળા સરોવરના તટ ઉપરના ચોકમાં જાય છે, ત્યાં લગવતી ગૌરીને સ્થાપિત કરી આમોદ પ્રમોદમાં તેઓ કાળ

*તમસ્મિન્ દિને મહા પુણ્યે રામમુદિદૃશ્ય ભક્તિઃ

યાત્કિંચિત્ક્રિયતે કર્મ તદ્ભવક્ષયકારકં

ઉયોષણં જાગરણં પિતૃન્નુર્દિદશ્યર્તપણં

તસ્મિન્દિનેતુ કર્તવ્યં બ્રહ્મ પ્રાપ્તિ લીપ્સુભિઃ

અગસ્ત્ય સંહિતા

કહાડે છે. એ પર્વ સંપૂર્ણ નવું છે. એ પર્વ રાણા ભીમસિંહે ઇ. સ. ૧૮૧૭માં સ્થાપ્યું. મેવાડી લોકોને અભિનવ પર્વને હીંદુઓના ઉત્સવથી સંપૂર્ણ વિપરિત માને છે.

સાવીત્રીવ્રત—જેઠ માસની કૃષ્ણ ચતુર્દશીએ એ વ્રત થાય છે. સમ્મળી સ્ત્રીઓ તે દીવસે ઉપવાસ કરી સતી પ્રધાના સાવીત્રીનું આખ્યાન સાંભળે છે. રજપુત સ્ત્રીઓ તે દીવસે એક વડલાની નીચે જઈ સાવીત્રીની પુણ્ય કથા સાંભળે છે. અને તેની પૂજા કરે છે.

રંભાતૃતીયા—હીંદુ સ્ત્રીઓ જેઠ માસની શુકલ તૃતીયા તીથિએ એ વ્રતનું આચરણ કરે છે, રંભા ભગવતી ગૌરીની એક મૂર્તિ—રજપુત સ્ત્રીઓ વિક્ક સીત સેવનીના પુષ્પોએ, ધનભાગ્યના કામના એ રંભા દેવીની અર્ચના કરે છે.

અરણ્યપટ્ટિ—જેઠ માસના શુકલ પક્ષમાં દેવ સેના ભગવતીષ્ટી દેવીની જે પૂજા થાય છે. તેનું નામ અરણ્યપટ્ટી. એ પર્વાપલક્ષે પુત્રાર્થિની અથવા પુત્ર-મંગલાલિલાષી હીંદુ સ્ત્રી અરણ્યમાં જઈ વડલાના અથવા પીપળાના મૂળમાં દેવીની પૂજા કરે છે.

રથયાત્રા—આષાઠ માસના શુકલ પક્ષની દ્વિતિયા તિથિએ ભગવાન વિષ્ણુની રથયાત્રા થાય છે. હીંદુશાસ્ત્રમાં નારાયણની બાર યાત્રા બાર માસમાં થાય છે. તે બાર યાત્રાના* જુદાં જુદાં બાર નામ છે. અગર જો કે રજપુતો ભગવાનની દોલા યાત્રા અને જુલણયાત્રા મોટા ભલકાથી કરે છે, તો પણ રથ-યાત્રાના ઉત્સવમાં તેઓનો ઉત્સાહ કમ નથી.

પાર્વતીતૃતીયા—શ્રાવણ માસની શુકલ તૃતીયાના દીવસે રજપુતો પાર્વતી તૃતીયાનું વ્રત પાળે છે. એમ કહેવાય છે જે, તે દીવસે ગિરિબાળા ભગ-વતી પાર્વતીનું ભૂતભાવન શુલપાણી મહાદેવની સાથે પુનર્મિલન થયું. રજપુતો તે પર્વને અતીવ પવિત્ર ગણે છે. તેઓનો એવો વિશ્વાસ છે જે હરકોઈ સ્ત્રી તે દીવસે પાર્વતીની શ્રદ્ધા અને ભક્તિ સાથે અર્ચના કરે તો તેની મનઃકામના પુરી થાય છે. રજપુત પુરૂષો તે વ્રત પાળતા નથી તો પણ તે વ્રતની પવિત્રતા માટે તેઓના મોટા વીચાર છે. એ દીવસે પ્રત્યેક રજપુત રક્તવર્ણનો વેષ ધારણ કરે છે. ઉદયપુર કરતાં એ વ્રત પાળવામાં જયપુર વિશેષ આડંબર રાખે છે.

નાગપંચમી—શ્રાવણ માસના કૃષ્ણ પક્ષની પંચમીએ નાગજનની મન-

* વૈષાખમાં ચાંદન, જેઠમાં ચાંદન, આષાઠમાં રથારોહણ, શ્રાવણમાં શયન; ભાદ્ર-પદમાં પાર્શ્વ પરિવર્તન, આશ્વિનમાં વામ પાર્શ્વ પરિવર્તન, કાર્તિકમાં ઉત્થાન, અગ્રહાયનમાં પ્રાવરણ, પૌષમાં પુષ્પ સ્નાન, માઘમાં શાસ્ત્રોદન, ફાલ્ગુનમાં દોલારોહણ અને ચૈત્રમાં મદન ભંજકા, રકંદ પુરાણમાં ભગવાન વિષ્ણુની એ બાર યાત્રાનો ઉલ્લેખ છે,

સાની પૂજા થાય છે. વરસાદની અવરિત ધારાએ મેદાન ઘાટ વીગેરે પરિપૂરીત થવાથી સર્પ કુળ ગામ શહેર વીગેરેના વસ્ત્રીના ભાગમાં આવી આશ્રય કરે છે. તે સમયે નાગગણનો વિશેષ આવિર્ભાવ જોવામાં આવે છે. ભગવતી મનસા નાગેશ્વરી અને વિષહરી. તે પંચમીએ તેની પૂજા થાય તો પૂજા કરનારના ઘરમાં નાગનો ભય થાતો નથી. સઘળા હીંદુઓ તે દીવસે જગત્જૌરી મનસાદેવીની પૂજા કરે છે, ઉદયપુરમાં મનસાદેવીના પુજનનો વિશેષ આડંબર જોવામાં આવતો નથી.

રાખીપુણીમા—શ્રાવણ માસની પુણીમાએ રજપુતો એ ઉત્સવ પાળે છે. એમ કહેવાય છે જે મુનિ પુંગવ દુર્વાસાના ઉપદેશના અનુસારે શ્રવણાએ પોતાની વિપદ દૂર કરવા રાખડી બાંધી, જેથી તેની આફતો દૂર થઈ. એવા વિચારોથી રજપુતો તે દીવસે રાખડી બાંધે છે.

જન્માષ્ટમી—ભાદ્રકૃષ્ણાષ્ટમી, તિથિ, ભગવાન શ્રી કૃષ્ણનો જન્મદીવસ સઘળા હીંદુઓ તે દીવસને બહુ પવિત્ર ગણે છે. જન્માષ્ટમીની અગાઉની તૃતીયાએ રાણો સરદાર સામંતો સાથે ચોંગા મહેલમાં જાય છે. તે તૃતીયાથી તે અષ્ટમી સુધી ત્યાં રહી તે ભગવાન શ્રી કૃષ્ણની પૂજા કરે છે. અષ્ટમીના પ્રાતઃકાળથી ઉદયપુરમાં ઘેરઘેર ઉત્સવ થાય છે. સઘળાનો પોષાક હળદરના રંગથી રંગેલો હોય છે. સઘળાના મુખે હરિ નામનું કીર્તન. એ સમયે રાણો પોતાના પિતૃ દેવનું તર્પણ કરે છે.

ખડગપૂજા—જે ઉત્સવ ઉપલક્ષે રજપુતો ખડગની પૂજા કરે છે. તે ઉત્સવનું નામ નવરાત્રી. એ નવરાત્રી મહોત્સવ રજપુતો પોતાના યુદ્ધદેવના ઉદ્દેશે પાળે છે. આશ્વિન માસના પ્રથમ દીવસથી તે વિચિત્ર પૂજાનો પ્રારંભ થાય છે. તે દીવસે રાણો ઉપવાસ કરે છે. પ્રાતઃકાળમાં ઉઠી તે સ્નાનાદિક કર્મ કરી પ્રાતઃકૃત્ય વીગેરે કરે છે, અને ત્યારપછી ખડગ પૂજા કરે છે. ગિરહોટ કુળની પ્રસિદ્ધ બંધારવાળી તલવાર તે સમયે પૂજાય છે. ભગવતી અષ્ટભુજા દેવીના મંદીરમાં રાણો તે તલવાર લઈ જાય છે. ત્યાં દેવીની સંમુખે તેની પૂજા થાય છે, તે સમયે દેવની પણ અર્ચના થાય છે.

નવરાત્રીનો ખીજો દિવસ—પૂર્વ દીવસની જેમ રાણો, સરદાર સામંતો સાથે ચોંગા મહેલમાં જાય છે, ત્યાં એક પાડાનો ઉત્સર્ગ કરે છે, ઉદયપુરના દરવાજા પાસે પણ એક પાડાનો ઉત્સર્ગ થાય છે. સંધ્યાકાળે રાણો જગન્માતાના મંદીરમાં જાય છે, ત્યાં અનેક બકરાનાં બળીદાન આપે છે.

નવરાત્રીનો ત્રીજો દિવસ—દિવસનાં પ્રથમ ભાગે રાણો ચોંગા મહેલમાં જાય છે, ત્યાં તે પાડાનું બળીદાન આપે છે. ત્યારપછી તે હર્ષદા

લગવતીના મંદીરમાં જાય છે. ત્યાં તે પાંચ પાડાનું બળિદાન આપે છે.

નવરાત્રીનો ચોથો દિવસ—રાણો ચોંગા મહેલમાં જાય છે. ત્યાં એક પાડાનો ઉત્સર્ગ કરે છે, ત્યાર પછી તે દળ સાથે ચતુર્ભુજ દેવીના મંદીરમાં જાય છે, દેવીની પૂજા કરીને રાજયોગીને સાકર અને પુષ્પહાર આપે છે, તે મંદીરના સંમુખ ભાગે એક પાડાને તે બંધાવે છે, એ યજ્ઞીય પશુનો વધ કરે છે.

નવરાત્રીનો પાંચમો દિવસ—ચોંગા મહેલમાં નિયમિત બળિદાન આપ્યા પછી રાણાના હુકમથી ત્યાં હસ્તિયુદ્ધ થાય છે, ત્યાર પછી રાણો દળ સાથે લગવતી આશાપુર્ણાના મંદીરમાં જાય છે. ત્યાં એક પાડાનું અને એક મેંઢાનું બળિદાન તે આપે છે.

નવરાત્રીનો છઠો દિવસ—તે દિવસે રાણો નયમિત રીતે ચોંગા મહેલમાં જાય છે પણ ત્યાં તે બીજા અગાઉના દિવસની જેમ પાડા વીગેરેનું બળિદાન આપતો નથી. અપરાહણે ચતુર્ભુજ દેવીની વંદના વિગેરે કરી તે કાન ફટ્ટા યોગીના મહેતની મુલાકાત લે છે.

નવરાત્રીનો સાતમો દિવસ—તે દિવસની રાત્રીએ મહેલમાં હોમહવન થાય છે, એક પાડાનો અને એક મેંઢાનો દેવની પ્રીતિ માટે તે વધ કરે છે, તે દિવસે રાણો કાન ફટ્ટા યોગીને બોલાવી જમાડે છે.

નવરાત્રીનો આઠમો દિવસ—તે દિવસે મહેલમાં હવનહોમ થાય છે. રાણો તે દિવસે, સામંત સરદારોને લઈ નગરની બહાર સામીના ગામમાં જઈ ત્યાં એક ગોતવામીના દર્શન લે છે.

નવરાત્રીનો નવમો દિવસ—તે દિવસે રાણો, પોતાના રહેવાના મહેલમાંજ રહે છે, રાણાની અનુમતિએ અશ્વવાળા તબેલામાંથી ઘોડાને છોડી તેને સરોવરમાં નવરાવવા લઈ જાય છે. નવરાવવાનો વિધિ સમાપ્ત થાય છે કે તેઓને જુદાં જુદાં સંગારના સામાન પહેરાવી મહેલમાં લાવવામાં આવે છે. સરદાર સામંતો, તે સમયે તે ઘોડાની પુજા કરે છે.

નવરાત્રીનો દશમો દિવસ—એ દશમો દિવસ ભારતવર્ષમાં હિંદુ સમાજમાં વિશેષ પ્રસિદ્ધ અને વિદિત છે. એમ કહેવાય છે જે લગવાન રામચંદ્ર તે દિવસે, સીતા દેવીના ઉદ્ધાર માટે રાવણ સામે લડવા ઉતરેલ હતા. એ દિવસના પ્રાતઃકાળે રાણો પોતાના દીશાગુરૂની મુલાકાત લે છે. સંધ્યાકાળે રાણો પોતાના સામંત સરદાર સાથે ચોંગા મહેલમાં જાય છે, ત્યાં જઈ બીજડાની પુજા કરે છે. ત્યાર પછી તે આવાસ સ્થળે આવે છે.

ગણેશ પૂજા—દરેક હિંદુસંતાન વિઘ્નવિનાશક મંગલ દાતા ગણેશની પુજા

કરે છે, તેનું પવિત્ર નામ સ્મરણ કર્યા વિના કોઈ પણ રજપુત મંગલ કાર્યનું અનુષ્ઠાન આરંભતો નથી. યોદ્ધાઓ તેની સુમંત્રણા માગે છે. વણિક લોકો તેના હીસાળ પત્રના શિર સ્થળે તેનું નામ લખે છે. રાજસ્થાનમાં એવું કોઈ રજપુતનું ઘર નથી કે જેના ગારણાની શાખ ઉપર ગણેશની મૂર્તિ ન હોય, ઉદયપુરમાં ગણેશ દ્વાર નામે એક તોરણ દ્વાર છે, ગણેશ પુજાની સમાલોચના પહેલાં દેવીદત્ત નામના પ્રસિદ્ધ ખડગનું વર્ણન કરવું આવશ્યકતા ભરેલ છે.

લગવાન ગણેશનું પુજાવિધાન વર્ણવતાં રજપુતોના દેવીદત્તખડગનું વર્ણન આપણે ભુલી જવું ન જોઈએ. એ ખડગના માટે રજપુતોમાં જુદી જુદી ગુઢ અને અદ્ભૂત વાતો ચાલે છે. તેઓ એવો વિશ્વાસ રાખે છે જે દેવશિલ્પી વિશ્વકર્માની દ્વારાએ એ ખડગ ઘડાવી લગવતી ચતુર્ભુજદેવીએ આપ્યાઓળે આપેલ છે, ગણપતિ ચતુર્થીના દિવસે દુર્વાથી રજપુતો ગણેશનું પુજન કરે છે.

લક્ષ્મીપુજા—રજપુતો કોનગરી પુર્ણિમાના દિવસે પરમભક્તિથી સૌભાગ્યદાયિની લક્ષ્મીનું પુજન કરે છે. તે આશ્વીનમાસમાં થાય છે. આશ્વીનમાંસની અમાવાસ્યાએ અર્થાત દિવાળીએ દીપદાળ પર્વનું અનુષ્ઠાન થાય છે. એ દિવસે, સઘળા રાજસ્થાનમાં દીપાલોકનું જ્યોતિષ પ્રગટ થાય છે, મેવાડના અધિપતિથી માંડીને તે પર્ણકુટીમાં રહેનાર દરિદ્ર લોકો તે દિવસે દીપમાલાથી પોતાના ઘરને સજ્જત કરે છે. એ દિવસે મેવાડના સઘળા લોકો લક્ષ્મીના મંદીરમાં જાય છે, રાણો પોતાના પ્રધાન સચિવના સંમુખે ખેસી ભોજન કરે છે, જે અક્ષકીડાને ત્રિકાળજ્ઞ લગવાન મનુએ અનિષ્ટ કર કરેલી છે તે અનિષ્ટકર કીડા તે દિવસે, રજપુતો આનંદથી કરે છે.

તેના પછી ખીજે બ્રાતૃદ્વિતીયાનો ઉત્સવ થાય છે. એમ કહેવાય છે જે તપન તનયા યયુનાએ પોતાના ભાઈ યમને તે દિવસે પોતાના ઘેર જમાડયો હતો. આર્ય લોકના શાસન ગ્રંથમાં લખેલ છે જે, જે સ્ત્રી, તે દિવસે પોતાના ભાઈને ચંદન તાંબુલ વિગેરેથી પુજી જમાડે છે તે સ્ત્રી કોઈ દીવસ વૈધવ્ય દશાને પામતી નથી. અને તેનો ભાઈ પણ લાંબા જીવનને મેળવે છે.

અન્નકુટ—લગવાન શ્રીકૃષ્ણના ઉદ્દેશે રાજસ્થાનમાં જે ઉત્સવ થાય છે તેમાં અન્નકુટનો ઉત્સવ, પ્રધાન છે. એ ઉત્સવ વ્યાપાર શ્રીનાથદ્વારમાં મોટા આડંબરથી થાય છે. રાજસ્થાનના * ચાર રાજ્યોએ એ ઉત્સવ ઉપલક્ષે તે મંદીરમાં મણિ રત્ન માળા આપેલ છે. જે સમયે, તે રાજ્યોએ મણિરત્નમાળા

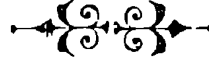
* મેવાડપતિ રાણો અરિસિંહ, મારવાડ રાજ વિજયસિંહ, ખીકાનેર રાજ ગજસિંહ, કીપતગઢનો અધિપતિ બહાદુરસિંહ,

આપી તે દિવસે સુંરતની એક ફ્નીએ સત્તર હજાર રૂપૈયા દેવને અર્પણ કર્યાં.

મકરસંક્રાંતિ—ટોડ સાહેબે ભ્રમમાં પડી કાર્તિકી વિષ્ણુપદ્મ સંક્રાંતિને મકરસંક્રાંતિ કહેલી છે, તે દિવસે રાણા પોતાના સરદાર સામંતોને લઈ ચેંગા મહેલમાં જાય છે, અગ્રહાયન અને પોષ માસમાં ખાસ પર્વ જોવામાં આવતા નથી, માત્ર અગ્રહાયનની શુકલ સપ્તમીએ એક પર્વ, રજપુતો પાળે છે, તેનું નામ મિત્રસપ્તમી * ભગવાન દિવાકર આદિતિના ગર્ભથી આ જગતમાં અવતરેલ છે. એટલે કે સુવંશીય રાણા તે દિવસને પવિત્ર ગણે છે. રજપુતના સ્વાધીનતા સ્થળ. વીરત્વ અને મહત્વતા સાધન ક્ષેત્ર મેવાડની ધર્મ પ્રતિષ્ઠા અને પવેર્તિસાવાદિનું વર્ણન આપી હવે મેવાડના વર્ણનમાં આપણે વિરત છીએ.

*આદિતે: કશ્યપાજ્ઞે મિત્રો નામ દિવાકર:।માર્ગશીર્ષસ્ય માસસ્ય શુકલેષ્ઠે શુભેતિથૌ સપ્તમ્યાં તેન વિખ્યાતા લોકે સ્મિન મિત્રસપ્તમી

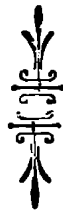
ટોડ પ્રાણત.

ટોડ રાજસ્થાન.

નું

(ગુર્જર ભાષાંતર)

વોલ્યુમ પહેલું

(મેવાડ પ્રદેશનો ઐતિહાસિક હેવાલ.)

સંપૂર્ણ.

કર્નલ જેમ્સ ટૉડ પ્રણિત.

ટૉડ રાજસ્થાન.

વૉલ્યુમ બીજું.

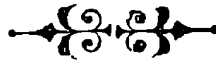

અનુવાદક.

સાક્ષર સવાઈલાલ છોટમલાલ બહોરા.
શબ્દચિંતામણી ડોષના કર્તા-સાવનગર.

પ્રકાશક.

પુરુષોત્તમદાસ ગીગાભાઈ શાહ.
માલેક-ધી વિદ્યાવિજય પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ
ભાવનગર.

સંવત્ ૧૯૬૭

સને ૧૯૧૧

કિંમત રૂા ૫)

ભાવનગર ધી “વિદ્યાવિજય” પ્રિન્ટિંગ પ્રેસમાં
શાહ પુસ્તકોત્તમ ગીતાભાષ્ય ચોટાને માટે છાપ્યું.

દ્વિતીયી છપાવવાનો કોપીરાઈટનો હકક મુશ્કેલીમાં
ચોટાને સ્વામિન રાખ્યો છે.

ANNALS AND ANTIQUITIES OF RAJASTHAN.

OR THE
CENTRAL AND WESTERN
RAJPUTSTATES
OF
INDIA.

BY
Lieutenant Colonel James Tod.
Late Political Agent to the Western Rajput States.

TRANSLATED
By
Savaiil Chhotalal Vora
The author of the "Shabda Chintamani Kosh"

PUBLISHED
By
Parushottamdas Gogabhai Shah.
Proprietor of "Vidya Vijaya" Printing Press Bhavnagar.

VOLUME 2

Sept 1911

Ad. 1911

Price Rs. 5-0-0

All rights reserved,

Printed at the "Vidya Vijaya" Printing Press
Bhavnagar.

પીઠિકા

ઐતિહાસિક અને આધુનિક એવા ઉત્પત્તિને માર્ગે જન સમાજને દોરનાર જે સમર્થ સાધન રૂપે કાંઈ પણ ગણવામાં આવે તો તે એક માત્ર મહાત્મા પુરુષોનાં જીવન ચરિતો કિંવા ઐતિહાસિક રસિક અન્યોજ છે, કે જેને! મહિમા વાર્તામાનિક પ્રજા બહુ અચ્છરિતે સમજે છે.

મહાભારત રામાયણ અને વિવિધ પુરાણોમાં સંખ્યાબંધ શ્રોતાઓનાં જીવન ઉચ્ચતર પદારોહણ થયાનું કયાં અવશ્ય થતું નથી? સર્વાંશે વા ન્યુનાંશે કલ્પિત વ્યક્તિઓનાં ચારિત્રો આપણા પુરાતન અન્યોમાં જોવામાં આવે છે તેવા ઐતિહાસ પ્રસિદ્ધ વક્તાઓનાં સહ ચારિત્રો યથાર્થિત જોવામાં આવતાં નથી તેનું કારણ શોધવું જો કે અસારે દુષ્ટ છે, તદ્દપિ અનુમાનાત્ કલ્પના થઈ શકે છે કે કાંતો આપણા પૂર્વજોનો ઐતિહાસાદિ વિષય તરફ ન્યૂન અનુરાગ કિંવા રાજ્ય વિપ્લવોના મહાન અનિવાર્ય કારણ વશાત્ યોગ્ય સાધન સામગ્રિનો લોપ હોય ગમે તેમ પરંતુ ઉભય રિત્યા ઐતિહાસિક અન્યોના સમૂહ સંપાદન અર્થે આર્યાવર્તની પ્રજા હતભાગીજ રહેલી જણાય છે.

તદ્દપિ પ્રથમ યુગની સંપૂર્ણતા પશ્ચાત્ દ્વિતીય યુગના આરંભથી આ પ્રવૃત્તિ સર્વત્ર પ્રસરી પ્રાપ્ત સાધન સામગ્રી વડે જેટલું બની શક્યું તેટલું સાહિત્ય સંગ્રહિત કરવામાં અથાગ શ્રમરૂપ વર્તમાન યુગના સંસ્કારિત યુવકોએ આત્મ ભોગ આપ્યો છે. અને તેને પરિણામે ઐતિહાસિક અન્યોને પ્રકાશમાં મૂકવામાં આવ્યા છે, અને હવે તો વર્તમાન યુગમાં આંગલ દેશ જનિત વિદ્વદ્જન સમૂહના પ્રતિક્ષણના સત્સંગથી અનિર્વાચ્ય ફળ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરવાને આ આર્યાવર્ત નિવસિત મનુષ્યો ભાગ્યશાળી થતા જાય છે.

ઉક્ત દેશના મહાશયો જેમ જેમ આર્યાવર્તમાં પદારોહણ કરતાં થયા તેમ તેમ આ દેશનાં કળા-કૌશલ્યને ઉદ્ધારી અધિક પ્રકાશમાં મૂકતા જવા ઉપરાંત યાંત્રિક સાધનો દ્વારા સર્વ પ્રકારનાં દુષ્પ્રાપ્તકાર્યોને સહજ સુલભ કરતા ગયા છે અને તેમનું જેમ જેમ અધિક દર્શન થતું ચાલ્યું તેમ તેમ તેમનું અનુકરણ પણ આ પ્રજા તરફથી અધિક ગૃહણ થતું આવ્યું અને તેને પરિણામે આ આર્યાવર્તમાં પણ જ્યાં ત્યાં યુરોપિય ઠાઠ માઠ દ્રષ્ટિ ગોચર થતો આવે છે.

અર્થાત્ અસારની સૃષ્ટિ જે સુધારાના ઉચ્ચતર શિખર ઉપર ધ્રુવી શરે છે તે સર્વ આંગલ વાસિ સજ્જનોના સત્સંગનું જ ફળ છે, અને આવા ફળના આસ્વાદને અંતેજ કહીએ તો સવળાસાહિત્યાદિ, ઐતિહાસાદિ, શાસ્ત્રીય, વૈદિક, શિષ્ય શાસ્ત્રાદિ અનેક વિધ અન્યોઅને વિવિધ પ્રકારની વિદ્યાકલાને પ્રકાશમાં મૂકવા સમર્થ થયા છે. અત્યંત આ સૌવર્ણ ભૂમિ એવા આર્યાવર્તમાં હસ્ત લિખિત અન્યો “ લૂર્જ પત્ર ” “ તાડ પત્ર ” આદિમાં સંગૃહિત થયેલા કાંઈક ન્યૂન પ્રમાણમાં પ્રાપ્ત્ય હતા તેમતો નહીંજ પરંતુ તેવા હસ્તલિખિત અંથો ઘણીજ ન્યૂન વ્યક્તિને ઉપયોગી થઈ શકે તેવું હવે કારણ કે તે કાળે મુદ્રણકળામંદિરોના અભાવે અન્યોનો અધિક ઉદ્ધાર સંભવિત નહોતો પણ તે સર્વ પાછળથી ઉપર કહ્યા પ્રમાણે

“ મહાજનોયેનગતઃસપંથા. ” એ નિચમને આધિન હોવાનુંજ જ્ઞામિદ્રશમ્ભે.

શ્રી પરમાત્મની અપાર લીલામાં અનેક વ્યક્તિઓ થાયછે અને જાયછે, જેના ગુણ કિર્તિનથી-અને-નામ સ્મરણથી જન સમાજને લાભ થવાનો હમેશા સમ્ભવ હોય એવા ભાગ્ય-શાળી મહા પુરૂષો વિરલ જ થાયછે, મહાન કાર્ત્તવ્ય કરેછે તેમ ઐતિહાસ એ મહા પુરૂષોના જીવન ચરિત્રનો વિતાર છે. જે પુરૂષોએ જીવનને માત્ર આહાર નિદ્રાદિ પામર વ્યાપારમય ન માનતાં ઢોઢ ઉચ્ચ અને સર્વગ્રાહી ઉદ્દેશ સિંધ કરવાના સાધન રૂપે રિત-કર્મ છે તથાચ આ કર્મ ભૂમિમાં અવતરી પરમ પુરૂષાર્થ સિંધ કરવાના ભવ્ય પ્રસંગ રૂપે માન્યું છે તેમના જીવનના વ્યાપારોજ ઇતિહાસ રૂપ થઈ શક્યા છે.

યાસ્તેપાં સ્વૈર કથા સ્તાણ્વ ભવન્તિ શાસ્ત્રાણિ

મહા પુરૂષોની સહજ વાતચિત તેજ શસ્ત્ર થાય છે એમ રાજર્ષી ભર્તૃહરિનું કે-હવું છે, ઉદાર; ઉન્નત, અને ભવ્ય હૃદયેશ રાખી જીવિતને સ્વાર્થ પરમાર્થ જિભયમાં પ્ર-યોજનારા મહા જનોનાં વર્તનોજ ઇતિહાસ રૂપ થઈ ગયાંછે.

યદ્યદા ચરતિ શ્રેષ્ઠ સ્તત્ત દેવે તરોજનઃ

સયત્પમાણં કુરુતે લોકસ્તદનુ વર્તતે ॥ મ. ગી.

નૈરન્તર્ય શ્રેષ્ઠના આચરણને લોકો અનુવર્તે છે કારણકે મહા પુરૂષોનાં જીવન ચરિતોજ આવા ઉચ્ચતર આશયોથી પુરિત પરમોપકારી હોવાથી તેમનાં નામ સ્મરણથી તેમના ચરિતોના ગુણગાનથી અને તેઓ જે ધર્મ યુક્ત હોય તેવા ધર્મના અનુસેવનથી તથાચ તજ્જન્ય સંસ્કારના પવિત્ર પ્રસાદથી તેજ ધર્મ રાશીના પાદતળથી શિખર પર્યંતના આલિંગનને પ્રાપ્ત થઈ શકાય છે અને તેમ થએ સતે સદ્રજા સર્વોત્તમ સદ્ગુણોના સંગ્રહસ્થાનનું આધિપત્ય ભોગવાય છે.

ઐતિહાસ અને જીવન ચરિતોના ભેદથી જન સમાજ સુવિજ્ઞાતજા; એકજ વ્ય-ક્તિનું ઉચ્ચતર અનુકરણિય જીવન તે જન્મ ચરિત વા જીવન ચરિત્ર; અને અનેક વ્યક્તિઓના ગુણાવગુણ તથા સમસ્ત જીવનમાં વ્યતિત થયેલા સંખ્યાવધિ પ્રસંગોનું યથા યોગ્ય વર્ણન વિશેષ તે ઐતિહાસ; ઇતિહાસનો આ અર્થ બહુ સ્વરૂપ સ્વરૂપે રચાયેલો છે પરન્તુ વિદ્વાન્જનો તેના અન્યરિત્યા વિવિધ અર્થો કદાચ ગણે પરન્તુ તે વસ્તુતઃ એકજ અર્થના ઓધક હોઈ શકેછે.

મહાનું સમર્થ વ્યક્તિના વ્યતિત થયેલા જીવન કાળમાં અન્યૈક પ્રતિ જેજે વ્યા-વહારો-પ્રસંગો-લાભાલાભ-જયાજય-ગુણાવગુણ-અસ્તોદય આદિ ગુણ ભંડારની જેમાં સંકલ્પના સંસ્કૃત રિતે સંકલિત કરેલી હોય, એકત્વ થયું હોય તેજ શાસ્ત્ર જેને અન્યાર્થમાં ઇતિહાસ સમજવામાં આવેછે.

આ ઇતિહાસ માનુષ જીવન ઉપર કેટલે દરજ્જે કેવી અસર ઉત્પન્ન કરેછે તેનું વિવરણ કરવું અત્ય કાલાતિક્રમણ દોપને પ્રાપ્ત થવા જાયછે તદ્દર્થ અલ્પ કારણકે વાર્તામાનિક પ્રજાવૃંદ સન્મુખ સિંધ થઈ શક્યું છે કે ઐતિહાસદિ શાસ્ત્રના દ્વંતર અભ્યાસ વડે માણસ કંઈક નવિન જીવન ઉત્પન્ન કરી શકે છે સૃષ્ટિના તળ ઉપર કાંઈ

મહાન તેજ રાશી સમુત્પન્ન કરી શકે છે. અને દક્ષિણાર્ધ સિધ્ધકરવા સરખું પોતાનું સામર્થ્ય વધારી શકે છે.

એક તરફ વાક્યાતુર્યતા, સમય સૂચકતા, ચચળતા, ચપળતા, મહનશિલતા. સહિષ્ણુતા, આદિ ગુણો અને ઇતરેપાં-સમદમ, તિતિક્ષા, શાન્તિ, ધૈર્ય, વિવેક, ઔદાર્યોદિ ગુણુવ રિષ્ટથી અલંકૃત પુરુષોનાં મહાત્મ્ય વાંચી, શ્રવણ કરી, મનન કરી, તેમાં અનેક વખતના પડન પાડનથી તાદાત્મ્ય ભાવ સંસિધ્ધ થઇ શકેછે અને તેથી શાસ્ત્ર નિદિધ્યાસનના પ્રયોગને સિદ્ધ કરવા પુનર્ પુનર્ અત્યાગ્રહથી પ્રયોધ છે, ઃઓ

ઐતિહાસિક ગ્રન્થો બહુ પ્રકારની લીલાને પોતાના સામાયેમાં એવીતો ગુપ્ત પ્રકારે સંચિત કરેછે કે જેનું સાધન દિર્ઘકાળ પર્યંત નૈરન્તર્ય અને ક્ષેત્રાન્ પૂર્વક સેવવામાં આવે નહીં તો તેના મર્મને-ભાવને-કે કિંચિત્ રસાસ્વાદને વિચોધવા કે અનુભવવા મનુષ્ય મર્નદા નૈરાશ્યનેજ સેવેછે.

ઐતિહાસિક કોઈ પ્રકારની વિદ્યાને પ્રકટ કરનારા ગ્રન્થો લખવામાં લખનાર કેટલા સામર્થ્ય વાલા હોવા જોઈએ ? એ પ્રશ્નનો સહેજમાં નિર્ણય આપી શકાય તેમનથી અને તે લખવાના ધૃતિધારક લેખકોનાં કેટલાં વિપુલ હૃદયો હશે ? તેની કલ્પના કરવી એ માત્ર કલ્પના રૂપજ છે, કારણકે તેમના મસ્તિક્કમાંથી જનિત થયેલી વસ્તુ સંકલના સૃષ્ટિજન્ય ઇતર સકલ મનુષ્યનાં હૃદયમાં સરવેગે પ્રવેશ કરી એકસરખો ભાવ ઉત્પન્ન કરવાની શુદ્ધિ અને એતજ્જનિત શબ્દ સમૂહ તે પત્ર ઉપર મૂકવામાં જે વિચાર શ્રેણીનું તરંગોત્થાન થયું તે કાંઈ સાધારણ શ્રમની વાર્તા તો નથીજ અને આ પ્રવૃત્તિ સેવનારા મનુષ્યોનાં જ્ઞાનતન્તુઓ, ભેજાંઓ અને હૃદયની વિશાળતાનું પ્રમાણ કથી શકાતું નથી કારણકે આવા કર્તાથી ઉત્પન્ન થયેલાં પુસ્તકોમાંથી ભિક્ષા માગી માગી એકત્ર કરેલા પિછની મિષ્ટ બાટી બનાવી તેના પાનથી તૃપ્તિ અનુભવવીએ સહજ સામાન્ય વાર્તા નથી જોશોકે એ ગ્રન્થના અભ્યાસથી મનુષ્ય અક્ષય કીર્તિનો વારસો જન મંડળમાં મૂકી જાયછે અને પોતાથી બનતી યથોક્ત સેવાનો લાભ પણ આવા ગ્રન્થોદ્ધાર આપતા જાયછે.

મહાત્મા કર્નલ જેમ્સ ટૉડ જેવા સાધુ પુરુષોએ અગાધ સામર્થ્યના એક પટારા રૂપ અને દિર્ઘકાળના તપસાધ્ય શુદ્ધિ પ્રભાવથી ઉત્પન્ન થયેલા આ રાજપુતસ્થાનના ઇતિહાસરૂપ રૂળને જન્મ આપી બહુધા સૂર્ય તથા ચંદ્ર વંશના વંશજો અને તત્ પશ્ચાત્ એતદનુયાયિઓ અને તદ્વે આર્યાવર્તની સમસ્ત નાડી સમુહમાં પોતાની જે કીર્તિ અમર કરી છે તે અત્યંત ધન્યવાદ ને પાત્ર છેજ.

વિદ્વદ્ગણ મહાત્મા કર્નલ જેમ્સ ટૉડ વિદેશી અને વિજ્ઞતિય હોવા છતાં, ભારતિય પૂર્વ વૃત્તાંતની ગવેષણામાં ઉતરી ભારત જનોની સમાનજ પરિશ્રમ ઉઠાવ્યો છે અને આ પરિશ્રમને એવો કાઠીણ્ય અપરિસિમ મહાત્મા ટૉડે ધણા અધ્યવસાયથી આત્મ બળિદાનથી અને વિવિધ પ્રકારની અન્ય અસાધારણ પરાકાષ્ઠાથી ભારત વર્ણિય પૂર્વતન આર્યનર વીર વીજેરેનો વર્પાર્ણના વાદળમાંથી મધ્યાન્હના પ્રચંડ સૂર્ય સમાન કીર્તિ કલાપ સમુદ્ધરિત કર્યો છે, આવા અવિભાજ્ય શ્રમનો વિચાર કરીએ તો હૃદય સહસા આર્દ્ર અને છે. અને સજ્જતિ વિજ્ઞતિયનો ભેદ ભૂલી આ મહાત્માને દેવભાવે પૂજનાર્થન કરવા સહિત સાષ્ટાંગ

હંડવત કરવા ઉત્તિષ્ઠ થઈએ છીએ કર્નલ ટાડ જેવા જ્યેષ્ઠ અને શ્રેષ્ઠ મહાત્માને આ ચાવર્તની ભૂમિ ઉપર પદાર્પણ કરત નહીં તો ભારત વર્ષની પ્રાચિન કીર્તિનો આટલો ઉદ્ધાર થતે કે કેમ ? એ એક મહાન પ્રશ્નની વાત હતી.

આખી દુનિયામાં ભૂગોળ અને ઇતિહાસના વિષયો હમેશાં સર્વોપરિ સ્થિતિ ભોગવે છે તેઓ ઉભય પૈકી ઇતિહાસરૂપી સૂર્ય જેટલો પ્રકાશ માનુષિ યુદ્ધિ ઉપર પાડી શકે છે. તેટલો ભૂગોળનો પ્રકાશગ્રાહીને નાંખે આવે છે અને તેજ કારણે મહાત્મા ટાડે ઇતિહાસ લખવાનો અગાધ શ્રમા ક્રુન કર્યો છે. ભૂગોળ અને ઇતિહાસના ઉભય વિષયો પૈકી ભૂગોળનો વિષય માત્ર તેમની ઉપરનોજ ચિતાર ચિત્ર કરી આપે છે જ્યારે ઇતિહાસ તેથી પણ આગળ વધી પૂર્વાશ્રમની ઘણીજ શુભ અને અનુકરણિય વાર્તા વારિધિને દ્રષ્ટિ સન્મુખ ખડી કરે છે, અને તેથી અવર્ણુનિય લાભ પ્રાપ્ત કરાવી શકે છે, પૂર્વકાળની ઉચ્ચપાચલ પૂર્વનાં રીત રીવાજ અને પૂર્વના જૂના નામાંકિત સત્પુરુષોનાં બળવત્તર શરિરો અને યુદ્ધિ જ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થયેલી આ સૃષ્ટિ ઉપરની આરિત્રમય વર્તણુકને આપણી આગળ ખડી કરી મૂકે છે દાખલા તરિકે જ્યારે આપણે અમુક ઇતિહાસનું પુસ્તક વાંચતા હોઈએ ત્યારે જાણુ કે આપણી આગળ હજારો વર્ષનો જૂનો અને ઘરડો કાકો નજરે જોએલી વાતો કરતો હોય તેવું આપણને સ્પષ્ટ ભાન થાય છે એટલુંજ નહીં પણ પૂર્વના અને વર્તમાન કાળના સમયમાં મનુષ્યોમાં શું ન્યૂનાધિકતા-શું તફાવત છે તે જાણવાનું ઐતિહાસિક ગ્રન્થો શિવાય અન્ય સાધન હોતુંજ નથી પોતાના દેશના લોકો કે કૌટુંબીઓને સુખી કરી કોણે પ્રખ્યાતિ મેળવી ? કોણે પોતાની કારકીર્દિથી અમર અભિધાન કરી સ્વર્ગ નિવસિત થયો તથા કોણે પ્રજા ઉપર અસાધારણ જુલમો કરી નવા નવા અસહ્ય બોજઓ વધારી ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારની આજ્ઞાઓના પ્રખર મેઘ વર્ષાવા તે તથા તેઓનાં સમ્યક્ચિત્રો વા દુશ્વરિત્રોના દિગ્દર્શનનો સમૂહ આ એક ઇતિહાસિક ગ્રન્થો આપણા અનુભવમાં મૂકે છે. રાજ્યકર્તાઓની પ્રજા ઉપરની પ્રીતિ પ્રજા ઉપરની લાગણી તથા શત્રુઓકત રિત્યા પળાયલા રાષ્ટ્રિક ધર્મો. રાજ્ય વિપ્લવો સત્સામા કલેશકારક બનાવે અને એતજ્જનિત એક ખીખના શિરચ્છેદ એટલુંજ નહીં પણ સંકટ સમયે પરસ્પર કરેલી સહાયતા, આદિ ઘણા પ્રસંગોના અવલોકનથી પણ મનુષ્યો ઘણું જ્ઞાન સમ્પાદન કરી શકે છે, આવા ભર પૂર જ્ઞાનના ભંડાર રૂપ ઐતિહાસિક પુસ્તકોનું વધારે ને વધારે જ્ઞાનદાતા અને સૌર્યદાતા હોવાનું તથા પ્રત્યેક રૂચિનાં મનુષ્યોને તેમાંથી પ્રત્યેકની રૂચિ અનુસાર સામગ્રી પ્રાપ્ત થઈ શકવાનું ધારી ઐતિહાસિક ગ્રન્થો લખવામાં આવે છે અને એજ ઉદ્દેશને પદપદ ચાલી કર્નલ જેમ્સ ટાડ સાહેબે આ પ્રવૃત્તિ કરી જણાવે છે આ મહાન ગ્રન્થની સંકળના તરફ દ્રષ્ટિ કરતાં જેમ આપણે તેમાંથી ઘણું સમ્પાદન કરી શકીએ છીએ, તોપણ આ પ્રવૃત્તિના વાહક મહાત્મા કર્નલ જેમ્સ ટાડ શું કહે છે ? તેનાજ શબ્દોમાં આપણે જોઈએ.

મહાત્મા ટાડ કહે છે કે “ રજપુતાનાની તવારિખનું પૂર્ણ થતું આ હસ્તસ્થિત દ્વિતીય પુસ્તક જન સમાજની દ્રષ્ટિ સન્મુખ મૂકીને મહારી શુદ્ધીનોજ સર્વોત્કૃષ્ઠ ભાગ જે જ્ઞાતિઓ માં મેં પસાર કર્યો છે, તે જ્ઞાતિઓની મારી માન્યતા મુજબ મેં મારી પવિત્ર આજ્ઞાનું પરિપૂર્ણ પાલન કર્યાનું હું સમજુ છું, જે કે સાર્વજનિક પ્રસંશાની કીમત હું સર્વથી

અધિક રિત્યા કંઈ છું તદ્દપિ તત્પ્રથમ તે પ્રસંશાનું આકર્ષણ કરવા જેટલો હું ઉત્સુક છું તેનાથી અધિક રિત્યા મહારા અન્યના વસ્તુરૂપ રાજપુતસ્થાનના મનોહર લોકોની અનુકંપા પ્રગટ કરવાને હું તેથી ઘણો વધારે આતુર છું.”

મહાત્મા ટોડે હિન્દની લીલામય તવારિખના વિષય ઉપર પોતાના આ અન્યના પૂર્વ વિભાગમાં ઊપોદ્ધાતના રૂપમાં જે કંઈ કહ્યું છે, તેથી અધિક કિંવા પુનરુક્તિ આ અન્યમાં વર્ણવવા પ્રવૃત્તિ કરેલી નથી તોપણ તેઓ અમતો કહે છે કે “ હિન્દુઓની તવારિખો અને યુરોપની તવારિખોની તવારિખના અન્યો દરજ્જેની સરખામણી ગમે તેટલી સ્વલ્પ થઈ શકે તદ્દપિ આ અન્યો હિન્દુસ્થાન ઉપર ભૂતકાળના બનાવોના દરતરોની ખામીનેજ દોષ ઘણા દિર્ઘ સમયથી આરોપિત થયેલો છે. તે દોષનો પરિહાર કરશે પરન્તુ ભય એટલોજ રહે છે કે આજે હવે તે કદાચ નિરુપયોગી ગણાય.”

હું ધારું છું કે તથા હું પૂર્ણ વિશ્વાસથી કહી શકું છું કે જેઓ આ ઐતિહાસિક અન્યના મહાન સ્પૂર્ણથી અમકયા વિના ધૈર્ય સહવર્તમાન સ્થૈર્ય પૂર્વક અવલોકન કરી જશે. તેઓ હિન્દુ જનમંડળમાં રહેલાં ખાસ લક્ષણોથી સારી રીતે જ્ઞાત થયા વિના રહેશે નહીં. અને તેઓ રાજપુતસ્થાનનાં પ્રત્યેક રાજ્યોનાં મૂળ તથા તેઓનો કેવી રીતે ઊત્સર્ગ થયો તેનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા ઉપરાંત જે લોકો ઉપર કદાચ દોષ ભવિષ્ય કાળમાં હિન્દમાં આપણી હયાતીનો આધાર રહે તે લોકોના ચારિત્રનો ખરો ખ્યાલ બાંધવાને શક્તિમાન થઈ શકશે.

ઐતિહાસિકો, ઐતિહાસ કર્તાઓ, કિંવા પ્રજાનાં મૂળ તત્વના શોધકોને આ અન્યમાં ગમેતે નૂતનતા દ્રષ્ટિ ગેર ચાય તોપણ મહાત્મા ટોડે કહે છે કે આ પૃષ્ઠો (આ અન્યમાં એકત્ર કરેલો વિષય) માત્ર એક પ્રાચીન ઐતિહાસિક વસ્તુઓનો અવ્યવસ્થિત પુંજ છે તેમ ગણવા કરતાં દોષ ઉત્કૃષ્ટ પંકિતનો દાવો રાખવાની મહાત્મા ટોડની અભિલાષા સમ્પૂર્ણ વાતસ્વિક છે.

મનુષ્ય જાતિને પ્રત્યેક સ્થિતિમાં કિંવા રૂપમાં જેવી અને ભિન્નભિન્ન ધર્મના પંથોની મનુષ્યની વ્યાવહારિક શક્તિ ઉપર શું ? અસર થાય છે તેનું અવલોકન કરવું એ મનુષ્ય માત્ર અર્થે માનસિક આનંદનું ઉચ્ચ સાધન હોવાનાં હોવાનું જોઈએ. અને હું આશા રાખું છું કે આ અન્યમાં જે મનુષ્યે ના ગુણોનું વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે તે આ તત્વજ્ઞાનના વિશાળ ક્ષેત્રમાં શ્રમ લેનારને મનુષ્યની વૈચિત્ર્યતાના જ્ઞાનનો પ્રદેશ વિસ્તૃત કરવામાં સહાય કરશે.

આ અન્યમાં સમાવેશપામેલી વસ્તુ સ્થિતિ સંબંધી સ્વતઃસ્વ વ્યવસ્થિત અને સ્વવર્ગના લોકોના જ્ઞાન અર્થે ઘણા ગંભીર ઉચ્ચ અને પવિત્ર ભાવને ધાતન કરનારા મહાત્મા ટોડનાજ શબ્દોમાં કહીએતો તેઓ કયાં સુધી કહે છે કે—

„ In the present circumstances of our alliance with these sta-
 „ tes, every trait of national character, and even every tradi-
 „ tional incident, which, by leading us to understand and
 „ respect their peculiarities, may enable us to secure their
 „ friendship and esteem, becomes of infinite importance. The
 „ more we study their history, the better shall we compre-

„ hnd the causes of their international quarrels, the origin
 „ of their tributary engagements, the secret principles of their
 „ mutual repulsion, and the sources of their strength and
 „ their Weakness as an aggregate body. without which know-
 „ ledge it is inposible we can arbitrate with Justice in their
 „ national disputes and as respects ourselves, we may convert
 „ a means of defence into a Source of bitter hostility.

„ આ રાજ્યો સાથેના આપણી મૈત્રીના સંબંધના હાલના સંયોગોમાં તેઓની રીતભાતો
 „ સમજવાને તથા તેને માટે માન ઉત્પન્ન કરવાને આપણને દોરે અને તેથી કરીને
 „ તેમની મૈત્રી અને માન મેળવવાને આપણને શક્તિવાન કરે તેવા પ્રજ્ઞના ચારિત્ર્યના
 „ દરેક ફકરા અને પ્રત્યેક દંતકથાપણ બેહદ ઉપયોગી થાય છે. આપણે તેઓની તવારિ-
 „ ખનો જોમજોમ વશેષ અભ્યાસ કરશું તેમ તેમ તેઓના એક બીજી જ્ઞાતિ વિરુદ્ધના
 „ કલેશોનાં કારણો તથા તેઓની તાબાની સ્થિતિઓનું મૂળ અને તેઓના પરસ્પરનાં
 „ દ્વેષના ગુપ્ત નિયમો તેમજ તેઓના ઐક્યબળ અને નબળાઈનાં કારણો વધારે સારીરીતે
 „ સમજી શકીશું તથા આ બાબતો સમજ્યા વિના તેઓની કોમ કોમ વચ્ચેની તકરા-
 „ રોનો ન્યાય પૂર્વક વચમાં પડીને નિકાલ લાવવો, એ આપણે માટે અશક્ય છે
 „ અને આપણે પોતાને માટે કહીએ તો કદાચ આપણે આપણા બચાવનાં સાધનોને
 „ કદિ દુસ્મનાઈના મૂળરૂપે ઉલટાવી નાંખીએ. ”

આ મારવાડની તવારિખમાં એક વિશાળ પ્રદેશને એક મુશ્કિલ બહારના લોકોએ
 જીત્યો અને વસાવ્યો તેનું વર્ણન કર્યું છે, અને આ ન્હાનાં, ન્હાનાં, રાજ્યો પૈકી એક રાજ્ય
 અજીતસિંહની શક્તિએ જીલમ્ભાતની લાગણીથી ઉસ્કેરાઈને પોતાના દુસ્મનોની મહાન
 સત્તાની સામે શું કાર્ય કર્યું છે ? તે બતાવવા માટે તે રાજ્ય અજીતસિંહના લાંબા રાજ્યનો
 તથા ત્રીશ વર્ષના વિગ્રહનો કદાચ કંટાળો આવે તેવી સૂક્ષ્માતિસૂક્ષ્મવાતો ઉપર વિસ્તાર
 કર્યો છે, તેઓની તવારિખનો આ વિભાગ જોએ સર્વોપરિ સત્તાનો વારસો લીધો હોય,
 તેઓએ ઉંડા ઉતરીને અવશ્ય અભ્યાસ કરવાને યોગ્ય છે, કારણ કે ઔરંગજેબને પોતાના
 રાજ્યની સ્થિરતામાં અવિશ્વાસ આવવાનું કારણ મહાત્મા ટાડ કહે છે કે આપણા કરતાં
 ઘણું યોદ્ધું હતું છતાં પણ તૈમુરનો વંશ હાલમાં શું છે ? ઔરંગજેબના રાજ્યના અંત સમયે
 મારવાડનાં સાધનો જેટલાં વર્તમાન કાળમાં ઓટ ગયે છે, તેટલાંજ ન્યૂન હતાં છતાં
 પણ તે રાજ્ય પોતાની સઘળી મુશ્કેલીઓને બહુ બહાદુરીથી જીતી શક્યું એટલુંજ નહીં પણ
 પોતાના સામર્થ્ય પ્રધાન સૈન્યોના બલિષ્ઠ પરાક્રમે યુદ્ધમાં ઉતરી શહેનશાહતના ચોદાઓનો
 ક્ષણ માત્રમાં નાશ કરી નાંખ્યો, અને પોતાનું સામ્રાજ્ય પ્રવર્તાવ્યું આ રીતના આવા
 મહાન બલિષ્ઠ અને શક્તિ સમ્પન્ન રાજ્યોના ઐતિહાસના અવલોકન ઉપરથી તેઓની
 શક્તિનું માપ કરતાં મહાત્મા ટાડના અનાયાસે પ્રચ્છન્ન શબ્દો ઉદ્ભવી નીકળે છે કે:—

„ Let us not, then mistake the supiness engendered by long
 „ oppression, for want of feeling, nor mete out to these high
 „ spirited people the same measure of contumely, with which
 „ we have treated the snbjects of our earlier conquests.,,

“ માટે આ મનોબલ વાળા લોકોની દિગ્ધાનની ત્રાસજન્ય શુસ્તીને ભૂલ આપને
,, લાગણીના અભાવ રૂપે આપણે માનવી જોઈએ નહીં અને આપણી પ્રથમ જી-
,, તેલી પ્રજાઓ પ્રત્યે જે અવિનયથી વર્ત્યા છીએ તે અવિનય. તે લોકો પ્રત્યે દેખા-
,, કેવો જોઈએ નહીં.,,

રાજપુત સ્થાનની આ ઇતિહાસ રૂપ વિચ્છિન્ન ભાવે પડેલી શૃંખલાને એકત્ર રૂપે કરવાની નિઃસિમ. પ્રવૃત્તિ થણે અંશે ભદ્રિતવારિખોને વિશેષ આભારી છે અને તેથી તે તવારિખોનું અવલોકન કરતાં આપણને સહજ પ્રાપ્ત થઈ શકેછે, ભદ્રિની તવારીખ એ શુદ્ધ હિન્દુસ્તાનની જાતિઓને હિન્દિ સિધિયા અથવા હિન્દના પશ્ચિમ પ્રદેશની પ્રાચિન જાતિઓ સાથે જોડનારી સાંકળ રૂપે ગણી શકાય અને જેકે આ તવારિખ સામાન્ય વાંચકને બહુ ઘોડી રમુજી જણાશે કિંતુ પ્રાચિન સામગ્રિના શોધકને તેમાંથી શોધ કરવાને મદદ રૂપ થઈ શકે. તેવા નવિન નવિન વિષયો પ્રાપ્ત થઈ શકશે. એટલુંજ નહીં પણ ર-
ણનો નકશો કે જેમાં એક વખત અમરત્વ મુચવનારાં અભિધાનોનાં સ્મરણ ચિન્હોને સંગૃહિત કરી રાખવામાં આવ્યાં છે. અને તેવડે પણ ઘણાં નવા વિષયો સંપાદન કરી શકાશે.

જીવ જીવ કે જેનાં ખંડેરો ઉપર ખિકાનેરનું રાજ્ય સ્થાપન કરવામાં આવ્યું છે તેઓની કુલપતિ જેવી સાદાઈ અને સરસ વર્તાણુંક ગમે તેવાં અપૂર્ણ તોપણ એક નહાનાં નહાનાં પ્રજા સત્તાકોનાં રાજ્ય સ્વરૂપ જેવું ચિત્ર દર્શન કરાવે છે એટલુંજ નહીં પણ તેઓનું પ્રજા સત્તાક રાજ્ય અંધારણુ પૂર્વની એકજ નજીને સ્વાધિન એવી રાજ્યનીતિથી અજ્ઞાત અને પ્રાચિન જીવ જીવોની સ્વતંત્રતા ઉપરનો પ્રેમ સિદ્ધ કરનાર રૂપે ભાન કરાવેછે.

મહાત્મા કર્નલ જેમ્સ ટૉડ પોતાના સરસ મત્ય અને અનુકરણિય ઉદ્ગારો એવા શબ્દોમાં જન્માવે છે કે “ અંજર અને તેની શાખા શેખાવતિ સરહદનો લગભગ સ્પર્શ કરનારી હોઈને આપણને ઘણું વધારે આકર્ષણ ધરાવે છે. ” અને તેથી તેઓ કહી શકેછે કે (શેખા વતનિ) ખંડિયા. રાજ્ય સાથે વિચિત્ર હકનો સમૂહ જોડાયેલો છે તેથી તે હકો સર્વોપરિ સત્તાએ સર્વાંશે સમજવા યોગ્ય છે, કે જે વડે કરીને તેઓ આપણને તેમજ તેમને નુકશાન કારક ધોરણે કિંવા અયોગ્ય માર્ગે વહન કરાવવાના અનૃત વિચારોને શરણ થાય નહીં, આ મ્હોટી જાતમાં હારખાતીઓનો સમાવેશ થાયછે કે જેમનાથી આપણે એટલા બધા અજ્ઞાત હતા કે હમણાંનું એ જાતનું અંદર અંદરનું તોફાન -વા-પરસ્પરનો વિગ્રહ આપણા પુરાંતન શત્રુઓ પિંદારાઓના ઉઠાવ રૂપે પ્રથમ ભૂલથી સમજાયું હતું.

આટલા વર્ણન વિશેષની ઉત્તરે મહાત્મા ટૉડ હારાવતિના અભિધાન જન્ય હાડા રજપુતોનું સક્ષિપ્ત દર્શન કરી પોતાની પ્રવૃત્તિથી નિવૃત્ત થાય છે તેથી આપણે પણ તે આયતનું અનુકરણ કરી ઉપસંહાર રૂપ એ શબ્દને અંતે શાંત થઈશું,

મહાત્મા ટૉડ કહે છે કે “ હારાવતી, તેનાથી ઉત્પાદિત થયેલી શરવીર, લડાયક અને બહાદુર એવી જે હારના નામથી પિશ્વાનાતી જાતની ઉંચી, સ્તુત્ય અને આકર્ષક તવારિખો

જે શમ્સના વિચિત્ર ચારિત્ર્યથી અન્ત આવે છે તે, અને જે શમ્સ એશિયાના મહાન યુદ્ધિમાન પુરુષ વરેના સંબંધમાં યોગ્ય તુલના કરાવ્યા વિના રહેશે નહીં તે વાત પણ આપણું ખાસ ધ્યાન ખેંચનારી થઈ પડે છે. ”

હસ્તસ્થિત અન્યનું આટલે સુધી અવગોચર કરી વધારે વિસ્તારમાં ઉતરીશું નહીં અને તેથીજ આ ભૂમિકાના ઉત્તર પ્રદેશમાં આવી આટલું નિરિક્ષણ કરાવવું આવશ્યક છે કે આ અન્યના પ્રસિદ્ધ કર્તાના પોતાના “ પ્રયોજનીય પ્રારમ્ભક ઉદ્ગાર ” જ્યાં આપણે અવગોચરમાં ઉતરીએ છીએ, ત્યાં તેઓશ્રીની પ્રવૃત્તિ પણ કાંઈ ન્યૂનબળવાળી નહોતી નથી.

આ અન્યગત ઐતિહાસિક વિષય સંબંધી યોગ્ય વિવેચન વોલ્યુમ ૧ ની પીઠિકામાં કરવામાં આવ્યું છે. એટલે આ સ્થાને તેનું પિછ પેષણ યોગ્ય ગણ્યું નથી. આ ભૂમિકામાં માત્ર વોલ્યુમ ૨ માં સમાવેલી મારવાડ સંબંધી હકીકતનુંજ દર્શન કરાવવામાં આવ્યું છે.

મ્હારે માન સાથે આ પ્રસંગે જણાવવું જોઈએ કે ભૂમિકા લખવાની આ પ્રવૃત્તિ મારા તરફની પ્રારમ્ભનીજ છે તેથી આ જાતનું નિરંતરનું કર્તવ્ય કરનારની સન્મુખ કદાચ ક્ષુદ્ર ગણાશે પરંતુ એકે એક શીખનારની યુદ્ધિમાન પુરૂષે અવગણના નહીં કરતાં તેને અધિક ઉત્સાહ શીરીતે પ્રકટે તે તરફ પોતાનું લક્ષ ઝિન્દુ રાખી તેનો ઉપયોગ કરેલા જોઈએ, અને તેમ થયે સતે દરેક જીજ્ઞાસુ યથા યોગ્ય વિજ્ઞપ મેળવવા સામર્થ્યવાન બનેછે. મેં જે કાંઈ શબ્દ સમૂહ એકત્ર કરી તેનું આ ભૂમિકામાં સ્થાપત્ર કરેલું છે તે યોગ્ય વા અયોગ્ય ? સ્થાને વા અસ્થાને ? છે તેનું નિરિક્ષણ કરવું એ જનસમાજનું કર્તવ્ય છે. અને તેથી હું વિનંતિ કરવા રજા લઉં છું કે આ ભૂમિકામાં જો તેવું કંઈ હોયતો

હંમો યથાશિર મિવામ્બુ મઘ્યાત્ એ ન્યાયે ઉપયોગ કરશે. અને એવા પ્રકારના કોઈ પ્રચ્છન્ન દોષ દૃષ્ટિ સન્મુખ આવે તેને મારા તરફ કૃપા કરી લખશે તે તો હું હવે પછીના કોઈ પ્રસંગમાં સુધારવા પ્રવૃત્ત થઈશ અને તે તે લોકોનો તે ખાખત માટે બિપકાર માનીશ.

આ ભૂમિકા લખવાનું કામ મારા જેવા સાધારણ માણસને સોંપવા તથા તે કાર્ય મ્હારાથી લઈ જનસમાજની દૃષ્ટિ આગળ મને પણ મૂકવાની જે ધારણા સદ્ગુણાલંકૃત મુરખ્ખીવર્ચ પુરૂષોત્તમ ભાઈએ બતાવી છે તેનો મારી ઇચ્છા અનુસાર સમ્પૂર્ણ રીત્યાતો ઉપયોગ થયોજ નથી. પરંતુ એ ધારણાને અમુક અંશે મ્હારાથી જે કંઈ બન્યું છે તેટલું કરી ક્ષમા ઇચ્છું અને તેટલાનો સદુપયોગ કરવા વિનંતિ કરી વિરમવા રજા લઉં છું.

સંવત્ર. ૧૯૬૭ના જ્યેષ્ઠ વદી ૮ }
ચંદ્રવાસર
માંગરોળ. કાઠિઆવાડ.

દયાશંકર રૂદ્રજી વ્યાવહારિક.

અનુક્રમણિકા.

મારવાડ.

પ્રથમ અધ્યાય.

મારવાડ શબ્દનો જુદો જુદો વ્યુત્પત્તિવાદ. મારવાડના પુરાતન ઇતિહાસ સંબંધે પ્રમાણ. પતિએ આપેલ વંશ પત્રિકા. મારવાડવાસી રાડોડ રજપુતના વંશની ઉત્પત્તિનું વર્ણન. નયનપાળ. નયનપાળનો આવિર્ભાવ સમય. નયનપાળે કરેલો કનોજનો વિજય. સૂર્ય પ્રકાશ. રાજરૂપકાખ્યાત વિજયવિલાસ અને ખીજ બટ્ટાચાર્યો. કામધ્વજાંબાધિયારી તેર રાડોડ રાજ પરિવારનો ઉલ્લેખ. કનોજપતિ રાજા જયચંદ (જયચંદ્ર) મુલસમાને કરેલા ભારત વર્ષના વિજયના પૂર્વે કનોજ રાજ્યનો વિસ્તાર અને સમૃદ્ધિ વર્ણન. જયચંદ્રનું વિશાળ સેનાદળ. જયચંદ્રનો માંડલીક ઉપાધી અને દેવ સમાન લાભ. જયચંદના રાજસુય યજ્ઞનું અયોજન. અયોજનની નિષ્ણતા અને તેથી પેદા થયેલ લાભાલાભ. ભારતવર્ષની તત્કાલિક અવસ્થાનું વિવરણ. તે સમયના ચાર પ્રધાન હિંદુ રાજા. શાહપુદીને કરેલ ભારત વર્ષનું આક્રમણ. દીક્ષાના પ્રધાન રાજાને હરવી તેની કનોજ તરફ યુદ્ધ યાત્રા, જયચંદનું મૃત્યુ.

૪૪૧-૪૪૮

દ્વિતીય અધ્યાય.

શિવજી અને સત્યરામનું અભિગમન. સિંધુ સુધી વસી ગયેલ મરૂ ભૂમિના તે સમયના વાસિઓ. કલમદ્ર અધિપતિ પાસેથી શિવજીની પદ પામિ. લાક્ષ કુલન સાથે તેનો સંઘર્ષ. સત્યરામનું મરણ, સોલકી રાજકુમારી સાથે શિવજીનો વિવાહ, દારકાં તરફ તેનું જવું. લાક્ષ કુલન સાથે તેનું ઘંટ યુદ્ધ. ક્ષીર દેશે શિવજીના વાસ. પક્ષીના બ્રાહ્મણોએ કરેલી તેની આનુલ્ય પ્રાર્થના. તેની વિશ્વાસઘાતકતા તથા તેનું પર્યોક્તગમન. શિવજીના જ્યેષ્ઠ પુત્ર અશ્વત્થામાનો અભિષેક, શનિંક અને અજમલ, અશ્વત્થામાનું મરણ, દુહરનું રાજ્યા રોહણ, દુહરની કનોજે દ્વાર યેષ્ઠા, તેનું મરણ, રાયપાળનો અભિષેક. તેની પ્રતિ હિંસા, તેના તેર પુત્રનું વિવરણ, રાવ કનહળનું રાજ્યા રોહણ, રાવ જલહણ, રાવચેદો. રાવખીડો વિનમહલનો જય. રાવ શિવુક, રાવ વિરામદેવ, રાવચંદ. રાવચંદે કરેલ મુંદરાધિકાર, તેનાં ખીજાંજય વર્ણન. મુંદરામાં

પુરીહર રાજાની પુત્રી સાથે તેનો વિવાહ. ચંદનું મૃત્યુ રાવ રણુમલનું સિંહાસના રોહણ. તેની ચિતોડમાં અવસ્થિતા. તેનો મારવાડ ભાગ. રાવ રણુમલનું મરણ. તેના ચોવીશ પુત્રનું વિવરણ, સામંતોની તાલિકા;

૪૪૯-૪૫૯

તૃતીય અધ્યાય.

યોધનું સિંહાસનારોહણ. યોધપુરની સ્થાપના. મુંદરથકી નવ પ્રતિષ્ઠિત, યોધપુરમાં રોહોડ રાજપીઠનું સ્થાનાં ચરિતકાંણુ તથા તેનું કારણ, સેતુલમીર, મેરતા અને વીકાનેરની નુતન પ્રતિષ્ઠા. યોધનું પરલોક ગમન, યોધનું ચરિત વર્ણન. રોહોડ વંશનું જલદીથી સંવર્ધન રાવસુજનુ સિંહાસનારોહણ. યવન સમ્રાટના સેનાદળ સાથે રોહોડનો પ્રથમ વિવાદ. પઠાણે કરેલ રોહોડ કુમારિનું હરણ. સુજનું વીરત્વ અને મળણ. તેના સિંહાસને તેના પૌત્ર રાવ ગંગનું આરોહણ. સિંહાસન માટે ગંગ સાથે તેના કાકા સાગનો તકરાર. ગૃહ યુદ્ધ. સાગનું મરણ. બાબરનું ભારત્રાક્રમણ. સઘળા રજપુત સમિતિના અધિ નાયક થઈ રાણાસંગની બરાબર નિર્યયે યુદ્ધ યાત્રા. રાવ ગંગનું મૃત્યુ, રાવ માલદેવનો અભિષેક. માલદેવનું ગૌરવ. માલદેવનો કરેલો નાગોરનો, અજમેરનો, ઝાલોરને અને શિવાનાનો ઉદ્ધાર. તેનાં બીજાં ચરિત્ર. તેની પ્રતિષ્ઠા. રાજ્યબ્રજ હુમાયુન તરફ તેનો અધ્યાય વ્યવહાર. શેરશાહનો મારવાડ ઉપર હુમલો. યવન સેનાનું સંકેષ્ટ. કૌશલ કુમાર શેરશાહનો વિસ્તાર. રોહોડ સેનાનું પશ્ચાદ્વપ-મરણ. એ પ્રધાન સામંત સંપ્રદાયનો આત્મ ત્યાગ. અકબરનું મારવાડ ઉપર આક્રમણ. મેરતા અને નાધોરને જીતી લઈ તેનું વિકાનેરના રાજસિંહને અર્પણ કરવું. પોતાના બીજા પુત્રને અકબરની સલામમાં માલદેવનું મોકલવું. સમ્રાટની સામે તેનો અસહભાવ. અકબરે કરેલ યોધ-પુરનો અવરોધ. યોધપુરની રક્ષા કરવામાં માલદેવનો ઉદ્ધમ. ઉદયસિંહનું અકબર સાથે મેરણ. ઉદયસિંહની અબ્યર્થના. ચંદ્રસેન. ચંદ્રસેને કરેલ રોહોડકુળની સ્વાધીનતા. રક્ષા, ચંદ્રસેનનું વીરત્વ. માલદેવનું પરલોકગમન. માલદેવના બાર પુત્ર.....૪૬૦-૪૭૨

ચતુર્થ અધ્યાય.

મારવાડના રાજાઓની અવસ્થાનું પરિવર્તન. ઉદયસિંહનો અભિષેક. અજીત અતિહાસિક વિવરણ. મારવાડના ઇતિવ્રતમાં ત્રણ પ્રધાન પુત્રની અવતારણા, યોધરાવની પ્રતિષ્ઠિત સામંત પ્રથા. રજપુતાનાના પક્ષમાં ઉદયસિંહ નામની અહિતકારિતા. અકબરના હાથમાં પોતાની બેન યોધબાઈને ઉદયસિંહે આપી તેનું વ્રત્તાંત. રોહોડ સમાજમાં તે વિવાહનું ફળાફળ. રોહોડ રાજકુમારની શઘ્નશવ કાળની શિક્ષા. ઉદયસિંહની વિપ્રકુમારી હરણમાં ચેષ્ટા. અભિતપ્ત બ્રાહ્મણનો ભયંકર હોમ. બ્રહ્મત્રાપે ઉદયસિંહનું મરણ. ઉદયસિંહનાં સંતાનો.....૪૭૩-૪૭૮

પંચમ અધ્યાય.

રાજા શરસિંહનો રાજ્યાભિષેક. તેણે કરેલ શિરોહિના રાવ શરતાનનો પરાભવ. ગુજ્જરરાજનાં વિરૂધે તેની યુદ્ધયાત્રા. ધુંદક યુદ્ધમાં શતસિંહ જય. શરસિંહનું ધન અને સંમાન પ્રાપ્તિ. ભટ્ટોને આપેલ ધન. અમર ખયેલાના વિરૂધે તેની યુદ્ધયાત્રા. નર્મદા તટે તેઓનું યુદ્ધ. અમરનો પરાજય અને નિધન નવા નવા સંમાનની પ્રાપ્તિ, પુત્ર ગજસિંહ સાથે સમ્રાટની સભામાં રાજા શરસિંહનું જવું. મારવાડના ભાવિ ઉત્તરાધિકારીનું સામ્રાટના હસ્તે સજ્જતકરણ. ઝાઘોર. દુર્ગાખંધન. રાણા અમરસિંહના વિરૂધે હુરમ સહિત ગજસિંહની યુદ્ધયાત્રા. રાજા શરસિંહનું મૃત્યુ. રાજા શરસિંહે નર્મદા તટે કરેલ અભિશાપિક સ્તંભસ્થાપન. યોધપુરની શોભામાં વધારો. રાજા શરસિંહની સંતાન સંતતિ. ગજસિંહનું સિંહાસનારોહણ. ખુરહનપુરના રાજાએ અને દક્ષિણાવર્તે પ્રતિનિધિપણનો અભિષેક. તેની અવદાન પરંપરા. તેની કરેલી દળથાપના ઈલકાખ પ્રાપ્તિ. સુલતાન-પારમેજ-અને હુરમ. જ્યેષ્ઠ પારમેજની વિરૂધે હુરમનો પડયત્ર. રાજા ગજસિંહની પાસે તેની સહાય પ્રાર્થના. તે પ્રાર્થનાની નિલ્લગતા. રાજમંત્રી ગોવિંદદાસની ગુરૂહંસા. ગજસિંહનો પદત્યાગ, હુરમે કરેલ પારમેજની હત્યા. જહાંગીરને પદચ્યુત કરવાની એટા. વારાણસિનું યુદ્ધ, ગજસિંહનું આચરણ. વિદ્રોહિ દળનો પરાભવ. સુલતાન હુરમનું પલાયન. રાજા ગજસિંહનું મૃત્યુ. તેના દ્વિતિય પુત્ર યશોવંતસિંહનો રાજ્યાભિષેક. કાયમના ઉત્તરાધિકારીત્વ નિયમનો વ્યભિચાર. અમરનો વનવાસ. નિર્વાસન વિધિ સમાપન. મોગલ સમ્રાટ પાસેથી અમરનો આશ્રય લાભ. તેનું ઔદ્ધત્ય અને તેથી કરીને તેનું શોચનિય મરણ.....૪૭૯—૪૮૮

ષષ્ઠ અધ્યાય.

રાજા યશોવંતનો અભિષેક. રાજા યશોવંતે કરેલ સધળી જાતના શાસ્ત્રનું ઉત્તતિવિધાન. ગંડવનમાં તેનું પ્રથમ અવદાન. શાહજહાને કરેલ રાજકુમાર દારાનો ભારતવર્ષનો પ્રતિનિધિ પદે અભિષેક, માલવ રાજ્યમાં યશોવંતસિંહનું પ્રતિનિધિત્વ. સિંહાસન મેળવવા ઔરંગઝેબની વિદ્રોહિતા. ઔરંગઝેબની વિદ્રોહિતાના દમન માટે સૈન્ય સજ્જા અને સધળા સેના દળના અધિનાયક પદે રાજા યશોવંતસિંહનો અભિષેક. કૌતહા-ખાદનું યુદ્ધ. યશોવંતસિંહનું પશ્ચાદવશરણ રાવ રતનનું વીરત્વ. આગ્રા તરફ યાત્રા. જ્જેનું યુદ્ધ. રણપુતોનો પરાભવ. શહાજહાની સિંહાસન ચ્યુતિ. ઔરંગઝેબનો સમ્રાટ પદે અભિષેક. યશોવંતસિંહને ક્ષમા આપી પાસે બોલાવવું. સજ્જનો પ્રતિપક્ષ—પકડવાનો તેના ઉપર આદેશ. કાળવાનું યુદ્ધ. યશોવંતનું આચરણ. ઔરંગઝેબને વિપત્તમાં પાડી તેની છાવણીની લૂંટ, દારાની સાથે ઊકતા બંધન, દારાની અકુશળતા. ઔરંગઝેબે કરેલ મારવાડ ઉપર આક્રમણ. દારા પાસેથી યશોવંતનું વિચ્છિન્ન કરણ. રાડોડ રાજનું ગુજ્જરના પ્રતિનિધિપણમાં વરણ અને તેનું દક્ષિણાવર્તમાં પ્રેરણ. શિવજી સાથે યશોવંતનું પડયત્ર અયેસ્તાખાનું મૃત્યુ, યશોવંતનો તેના પદનો અધિકાસ્લાભ, અંખર રાજ્યનો તેના પદ

ઉપર નિયોગ, દક્ષિણાવર્તમાં જવાને યશોવંતનો ફરીથી અભિષેક. દક્ષિણપથ થકી ગુર્જર પ્રદેશમાં યશોવંતનું સ્થાનાંતરિતકરણ. સમ્રાટના આદેશે કાયુલમાં વિદ્રોહી લોકોના વિરૂધ્ધે તેની યુધ યાત્રા. યોધપુરમાં પૃથ્વીસિંહની અવસ્થિતિ. તેના ઉપર ઔરંગજેબનું નશંસાયરત્તો, પૃથ્વીસિંહનું આકસ્મિક મરણ. યશોવંતસિંહને પુત્રતા મળવાના ખબર. પુત્ર શોધે તેનું મરણ. યશોવંતનું ચરિત વર્ણન. નાહુરખાં.....૪૮૯—૫૦

સત્તમ અધ્યાય.

યશોવંતના મરણ ઉપર તેની પ્રધાન પટરાણીનો સહમરણોદ્યોગ અને તેમ કરવામાં સરદારોનું નિવારણ. રાજની ખીજ પત્નીઓનું સહ મરણ. યશોવંતના મરણથી સધળાનો ખેદ અજીતનો જન્મ-યશોવંતનો પરિવાર અને સામંતનું મારવાડમાં આવવું. રસ્તામાં તેઓની ગતિ રોકી અજીતને લઇ લેવાની ઔરંગજેબની ચેષ્ટા. સાથેની સ્ત્રીની હત્યા કરી સરદારોની આત્મ રક્ષા. શિશુ રાજકુમારની જીવન રક્ષા, ઇંદોએ કરેલો મુંદશાધકાર, તેઓનું ત્યાંથી કુટિ કરણ. ઔરંગજેબનું મારવાડ ઉપર અક્રમણ આબાદ નગરનું હુંદવું અને તેઓનું ધ્વંશ કરણ. હિંદુઓના દેવલોનો ઔરંગજેબથી નાશ. અને પોતાનો ધર્મ છોડી દેવાનો રોઠોડ તરફ ઔરંગજેબનો આદેશ. તે પ્રસ્તાની અયોજિતતા જાણ્યા કરની સ્થાપના. ઔરંગજેબના વિરૂધ્ધે રોઠોડ અને શિશોદિય રજપુતોનો પડયંત્ર. યુદ્ધ વિવરણ, મેરતીય સમ્પ્રદાયનું વીરત્વ. નાદોલમાં એકીબૂત રજપુત સમ્પતિનું યુદ્ધ નિધન. રજપુતોના વિરૂધ્ધે લડાઇમાં ગિતરવાનું અકબરનું અનુમોદન. સંધિ બંધન, અકબરને સમ્રાટ કહી રજપુતોની ઘોષણા, ટાઇબરખાંની વિશ્વાસઘાતકા અને તેનું મરણ. અકબરનું પક્ષાયન અને રજપુતો પાસે તેની સહાય પ્રાર્થના. અકબરનું રક્ષણ કરતાં દુર્ગાદાસનું દક્ષિણાવૃતમાં જવું, શોનીગદેવનું રોઠોડ સેનાનું પરિ ચાલન, યોદ્ધ પુરમાં યુદ્ધ. સામા વિપમવાદ વિષુચિકા અને મહામારીનો આવિર્ભાવ. ઔરંગજેબની સંધિ પ્રાર્થના. શોનાંગનું સંધિમાં અનુમોદન, શોનીંગનું મૃત્યુ, ઔરંગજેબનું સંધિબંધન. યુદ્ધ ચલાવવાના ભરતું આજીમને અર્પણ. મારવાડમાં સર્વત્ર યવન સેનાનું અવસ્થાન, આરાવલી પર્વતમાં રોઠોડની અવસ્થિતિ, સ્થાને સ્થાને અસંખ્ય યુદ્ધ વિગ્રહ અને અણ્ય પ્રાણ હત્યા. રોઠોડે સાથે ભટ્ટિનું એકતા બંધન. મેરતીય સરદારનું અન્યાય મરણ. શિવાનો અવરોધ, મુસલમાન સેનાનું પતન. નુરાલીએ કરેલું બે આશાની સ્ત્રી હરણ તથા તેનું મરણ. રાંબરમાં યવન સેનાનો સંહાર. રજપુતોએ કરેલો ઝાલોરનો અવરોધ.....૫૦૪—૫૧૬

.....

અષ્ટમ અધ્યાય.

ખાલક રાજ કુમારોને જોવાની સરદારોની પ્રાર્થના, રોઠોડે સાથે કોટાના દુર્ગન શાલનું ખળી જવું. આણુ તરફ તેઓનું જવું. સરદારોનું રાજ દર્શન. સરદારો સાથે

અછતનું સ્થાને સ્થાને જ્રમણ; ઔરંગઝેબનો ભય, ઔરંગઝેબની મદદથી એક અપનૃપતિનો વિભાવ, એક થયેલા રોડોડ અને મારા વિક્રમ બજે મારવાડમાંથી મોગલ સેનાનું ચાલ્યું જવું પુર મંડળમાં તોરાન, હાર રાજનું મરણ, દક્ષિણવર્તમાંથી દુર્ગાદાસનું પાછું આવવું, દુર્ગાદાસ સાથે સુરીખાનો પરાભવ. અછતને હગવાની સુરીખાની ચેટા. તેની અકૃતકાર્યતા અને અપમાન, મેવાડનાં રાજકુમાર અમરસિંહનો વિદરોહ, રાણા રોડોડનું આનુકુલ્ય દાન. અકબરની દુહિતા માટે ઔરંગઝેબની સંધિ પ્રાર્થના. ગિરિવનમાં અછતનો શરીથી આશ્રયવાસ. વિજયપુરનો મામલો, રોડોડનો જય, પોતાની પાત્રી માટે ઔરંગઝેબની આશંકા. રાણાની ભત્રીજા સાથે અછતનો વિવાહ. યુદ્ધ બંધ રાખવા શરીથી ઉદ્દેગ, રાજકુમારિનું પ્રત્યર્પણ. રોડોડની યોધપુરની પ્રાપ્તિ. દુર્ગાદાસની મહાનુભાવકતા. અછતનો રાજ્યાધિકાર, અછતની શરીથી દુગતિ, હિંદુ જાતિની દુર્દશા. અછતને પુત્ર લાભ. દુન તું યુદ્ધ. ઔરંગઝેબના મૃત્યુથી હિંદુઓનો આતંદ, અછતનો યોધપુરનો પુનરાધિકાર. મુસલમાનોની દુર્ગતિ, બહાદુરશાહનું નામ ગ્રહણ કરી આજીમનું પિતૃ સિંહાસને બેસવું. આગ્રાનું યુદ્ધ, સમ્રાટનો મારવાડ ઉપર હુમલો કરવાનો ઉદ્દેશ, અજમેરમાં આવવું, યવનની વશાસત્વાતકતા, અકસ્માત યોધપુર ઉપર હલો, અછત પાસે દુત પ્રેરણા, સમ્રાટ સાથે અછતનું જવું, રાજાઓનો અસંતાપ, તેઓનું કડવપુરમાં જવું. રાજ્યનું એ તા બંધન, અછતને શરીથી યોધપુરનો લાભ. અંબરના સિંહાસને જયસિંહને શરીથી બેસાડવાનો અછતનો ઉદ્દેગ. શરતનું યુદ્ધ, અછતનો જય, જયસિંહના હાથમાં અંબરાર્પણ. અછતનો મિકાનેર ઉપર હુમલો, નાગોરનો ઉદ્ધાર. રાજાઓ ઉપર સમ્રાટનો ભ્રુદુટી વિક્ષેપ. શરીથી સમિલન આજીમનું આવવું, તેની પાસે રાજાઓનું જવું, કુરુક્ષેત્રમાં અછતની તીર્થ યાત્રા, ત્રીશ વર્ષ સુધી ચાલેલ યુદ્ધની સમાલોચના, દુર્ગાદાસનું ગુણ કિર્તન, અભયસિંહની જન્મ પત્રિકા

૫૨૭-૫૨૭

નવમ અધ્યાય.

સમ્રાટની આશાથી અછતનું વિદરોહ દમનના માટે શિવલોક, ગિરિ પ્રદેશમાં જવું, સમ્રાટનું મૃત્યુ એક વિવાદ, ગુર્જરના પ્રતિનિધિપણા ઉપર અછતનો અભિષેક, સમ્રાટની સભામાં પોતાના પુત્રને મોકલવાનો અછત તરફ આદેશ, નાગોર સરદારનું આક્રમણ અને તેનો પ્રાણ સંહાર. પ્રતિરોધ રાજકીય સેનાદળથી મારવાડનું આક્રમણ, યોધપુરના અવરોધ સંધિ બંધનની કેટલીએક પ્રતિજ્ઞા. સમ્રાટની સભામાં અભયસિંહનું જવું, અછતની દીક્ષી યાત્રા, બે સૈયદ મંત્રી સાથે તેનું સંમિલન; સમ્રાટના કરમાં પોતાની દુહિતાનું સંપ્રદાન યોધપુરમાં પ્રત્યાગમન, તેનું રાજ્ય સભામાં આવાહન જાણ્યા કરતું ઉઠાવી લેવું, અછતની ગુર્જર યાત્રા. દારકાંની દેવપુજા. તેના અનુયાયિઓનું ઐશ્વર્ય. સૈયદો સાથે પડયંત્ર. અછતની સાથે સમ્રાટની મુલાકાત. રાજ્યમાં જૂદા જૂદા જાતના હિંમિષિકત. દક્ષિણવર્ત ઘડી હોસેનઅલી. અછતની અને સૈયદોના શત્રુની આહત. રોડોડ સેના લઈ અછતના મહેલનો ઘેરો. સમ્રાટનો પ્રાણસંહાર. તેનો ગતિરાધિકારી મહમદશા. અંબરના વિરુદ્ધ

તેની યુદ્ધયાત્રા. અજીતની પાસે અંબરરાજની આશ્રય પ્રાર્થના. તેનું અમદાવાદનું દાજી. યોધપુરમાં પાછું આવવું. અંબર રાજ સાથે અજીતની દુહિતાનો વિવાહ, સૈંયદોના મૃત્યુના અંબરથી અજીતની વિપદ શંકા. અજમેરનું આક્રમણ. અજમેરમાં હિંદુધર્મનું પુનઃસ્થાપન યવન સેનાએ કરેલ મારવાડનું આક્રમણ. ત્રીશ હજારરજપુતો સાથે તેની સાથે અભયસિંહનું યુધ્ધમાં ઉતરવું શંબર યુધ્ધ. ભરતપુરની અધિષ્ઠાતા. ચરિમાન જાટને અજીતનું આશ્રયદાન સમ્રાટનો યુધ્ધોદ્ધમ. અજમેરના રક્ષણ માટે યુધ્ધ. અજમેર પ્રત્યર્પિત કરવા માટે અજીતની સંમતિ સમ્રાટની છાવણીમાં અભયસિંહનું જવું, તેની અભ્યર્થના, તેનું ઉધ્ધત આચરણ. પુત્ર હસ્તે અજીતનું મરણ. રાજરૂપક ગ્રંથમાં અજીતની અત્યેષ્ટિ ક્રિયાનું વિવરણ, રૂંવાડા ઉભા થાય તેવું સહમરણ. અજીતનું ચરિત વર્ણન.....૫૨૮-૫૩૯

દશમ અધ્યાય.

અભયસિંહની પિતૃ હત્યાજ. મારવાડના અધઃપાતનુંકારણ. સમ્રાટનો સ્વહસ્તે અભયસિંહનો અભિષેક. અભયસિંહનું યોધપુરમાં આવવું. પુરોહિત વિગેરેનું તેનું ધનદાન. કણ્ઠકવિ અભયસિંહનો નાગોરનોજય. નાગોરપ્રદેશનું ભક્તસિંહને સમર્પણ. અભયસિંહના હાથે ભોમીયાનો પરાજય સમ્રાટના દરબારમાં જવું. અને તે નિમિત્તે નગર વિગેરેનું દર્શન, વંસત રોગનું આક્રમણ સમ્રાટ સભામાં જવું. ગુર્જરના રાજપ્રતિનિધિ અને દક્ષિણાવર્તના રાજ જંગલીની વિદ્રોહિતા, વિદ્રોહિઓના વિરૂધ્ધે યુધ્ધયાત્રા કરવા ઉશ્કેરણી તથા ખીડું આપવું. એકઠા થયેલા સભાસદોનું ખીડું લેવાનું અસંમતપણું રાડોડ રાજનું ખીડું લેવું તેનું અજમીર દર્શન. પુષ્કરમાં અંબર રાજ સાથે તેની મુલાકાત. સામ્રાજ્યની સર્વ નાશ કલ્પના. મૈરતા નગરમાં ખુર્ખાસિંહસાથે તેની મુલાકાત. યોધપુરમાં આગમન મંગલાચરણ, મીનલોકોનો અત્યાચાર, રાજપુત સામંત સેનાનું વિવરણ, શિરોધના મીનલોકેનું અભયસિંહ થકી દમન, શિરોધ રાજની સંધિ પ્રાર્થના, અભયસિંહની સહાય્યઅર્થે તેની સેનાની મદદ. અમદાવાદ ઉપર તેની યુધ્ધ યાત્રા. ત્યાંના શાસન કર્તાને શરણે થઈ જવા કહેવાને બોલાવવું. રજપુતની યુધ્ધ સભા. સેનાદલની સંમુખ ભાગ ચલાવવાનો ભક્તસિંહનો મનોભિલાષઃ યુધ્ધાર્થે મંગલાચરણ; શિરમુલનું આત્મરક્ષણાર્થે કોશલ; યુધ્ધ, રજપુતોનો જય શિરમુલનું આત્મનમર્પણ; સમ્રાટની પાસે તેનું બંદોબસ્ત પ્રેરણ; અભયસિંહનું ગુર્જર શાસન; તેનું યોધપુરમાં પ્રત્યાગમન.

૫૪૦-૫૪૩

एकादश अध्याय.

અન્ને ભાષ્યોની પરસ્પર દર્પ. ભક્તસિંહના રણનૈપુણ્યે અભયસિંહની આશંકા. તેની નિતિ. યોધપુર છોડી કવિ કણ્ઠનું નાગોરમાં જવું. અને ભક્તસિંહને તેનું કૌશલ્યથી શિક્ષાદાન મોટાભાઈનો અભિપ્રાય વિરૂધ્ધ કરવા નાનાભાઈનું કૌશલ અભયસિંહે કરેલ વિકાસેનું આક્રમણ. તેના સરદારોનો વિચિત્ર વ્યવહાર. અભયસિંહ સાથે અંબર સજનો

વિવાહ કરાવી દેવામાં ભક્તસિંહનું કૌશલ. અભયસિંહની ગેરહાજરીમાં ચોધપુર ઉપર હુમલો કરી દેવાની જયસિંહ તરફ ભક્તસિંહની સલાહ, સલાહની સાર્થકતા. જયપુરમાં સમર સભા અભયસિંહ અને જયસિંહના વિવાદનો મુત્રપાત. અંબરમાં યુદ્ધસંજ્ઞા. મારવાડ તરફ જયસિંહની મોટી સેનાની યાત્રા. વીક નેરનો અવરોધ ત્યાગ કરી જયસિંહના આક્રમણનો પ્રતિરોધ કરવા રાડોડ રાજનો ઊઘોગ: ભક્તસિંહનું વિચિત્ર આચરણ. સામંતને સ્વયં ખવરાવી તેઓને સાથે લઈ અંબરના સેનાદળ સાથે યુદ્ધ માટે તેના દળ સાથે યાત્રા. ગાંગેરીગાનું યુદ્ધ. ભક્તસિંહનો કંઠાર ઊઘોગ, તેના સેનાદળનો ધ્વંસ. માત્ર સાદ સૈનીકોને લઈ જયસિંહ ઉપર તેનું આક્રમણ, જયસિંહનો રણસ્થળ ત્યાગ. અંબરના ભોટાનું કરેલ ભક્તસિંહએ યશોગાન. ભક્તસિંહના ત્રીજા આક્રમણના ઊઘોગમાં કવિ કણ્વીની બાધા, સેનાની સાથે ભક્તસિંહનો શોક, મધ્યસ્થ રાણા થઈ કરેલ બન્ને પક્ષની મધિસ્થાપના. ભક્તસિંહના કુળદેવનું અદર્શન. અભયસિંહનું મૃત્યુ. તેના ચરિત સંબંધે કેટલાએક ગાથા

૫૪૮-૫૫૬

દ્વાદશ અધ્યાય.

રામસિંહનો અભિષેક. તેનું ઉદ્ધત આચરણ, તેના અભિષેક સમયે તેનાકાકાભક્તસિંહની ગેરહાજરી. પોતાનાપ્રતિનિધિતરીકે ભક્તસિંહનું ધાત્રીમોકલવું. તેથી કરી રામસિંહનું અપમાન, અપમાનનો પ્રતિશોધ. રામસિંહના વિશ્વાસપાત્ર ચંપાવત અને કુંપાવત સરદારનું તેણે કરેલ અપમાન, અપમાનિત સરદારોનું રાજસભા ત્યાગ કરી ભક્તસિંહ પાસે જવું. ભયંકર ગૃહયુદ્ધ. મૈરતાનું યુદ્ધ, રામસિંહનો પરાજય, ભક્તસિંહનો રાજસિંહાસનાધિકાર. પદચ્યુત રામસિંહ તરફ પુરોહિતનો અનુરાગ, મરાઠા લોકોની મદદ લેવા તેનું દક્ષિણાવર્તમાં જવું. રાજ ભક્તસિંહ અને પુરોહિત વચ્ચે પ્રશ્નોત્તર. ભક્તસિંહની ગુણાવળી. મારવાડનો ધ્વંસ કરવાની મરાઠા લોકોની ભિતિ. ભક્તસિંહના વાવડા નીચે રાડોડ સરદારોનું આવવું. તેઓની દળ સાથે યુદ્ધયાત્રા, મરાઠાનો અનાભિલાષ. અજમેરના પાર્વત્ય પ્રદેશમાં તેઓનું રહેવું. અંબર મહિષિના વિશ પ્રયોગથી ભક્તસિંહનું મરણ. ભક્તસિંહનું ચરિત વર્ણન, રાડોડ અને કશાવહ સંબંધે લોક ગાથા. મતિનો અભિશાપ. અભિશાપનું સાર્થકય

.....૫૫૭-૫૬૭

ત્રયોદશ અધ્યાય.

વિજયસિંહનો રાજ્યાભિષેક, મેરતા નગરમાં પોતાના સરદારો તરફથી તેનીપૂજાપ્રાપ્તિ. રાજ્યધાની તરફ તેની યાત્રા, પદચ્યુત રાજ રામસિંહનું મહારાષ્ટ્ર અને કચ્છવહ લોકો સાથે સંધિબંધન, મિત્ર સેનાનું એકત્ર મિલન. મેરતા ક્ષેત્રે વિજયસિંહનું સેનાદલ. સિંહાસન આપી દેવા તેના તરફ આજ્ઞા. તેનો પ્રત્યુત્તર. યુદ્ધ. વિજયસિંહનો પરાજય. રાડોડ કવચી

સેનાનો વિનાશ. રણકૌસલ વિજયસિંહનું પલાયન અને તેનો નાગોરમાં આશ્રય. શત્રુઓએ કરેલ નાગોરનો અવરોધ. શત્રુનો શેનાનિવેષ ખેદી તેતુ સ્થાનાંતરીત જવું, ખીકાનેર અને જયપુરમાં સહાય પ્રાર્થના- જયપુરાધિપતિની વિશ્વાસઘાતકતા. મેરતિય સરદારોએ કરેલ તે વિશ્વાસઘાતકતાનો પ્રતિરોધ, આપ્પા, સિંધિયાની હત્યા; હત્યાનું પ્રાયાશ્રિત, અજમેર ત્યાગ યાચની સ્થાપના. મહારાષ્ટ્રિયનો રામસિંહનો પરિત્યાગ આપ્પા સિંધિયાના સ્મરણાર્થે ચિન્હ સ્તંભ રામસિંહનું મૃત્યુ. રામસિંહનું ચરિત વર્ણન, મારવાડમાં અરાજકતા, રાઠોડ પ્રજાતંત્ર પોકર્ણુ સરદારનું દત્તક વિધાન, તેણે કરેલ અજમલ માનના, નોકરી કરી સૈનિકનું કરનાર લોકોના નિયોગે રાઠોડ સામત પથાનું અધઃપતન. સામંત સમિતિને કૃમ કરવામાંરાજનો ઉઘોગ, સરદારોનો દરબાર- ગરબન ખીચી- રાજ તર્કમત્રણ- રાજ અને સામંતો વચ્ચે સંધિ, વેતન ભોગી સૈનિકોનો દળભંગ, રાજગુરુનું મરણ- તેની ભાવખ્યદ વાણી-સરદારોને જાળમાં બાંધી દેવા નિમિત્તે ઉઘોગ, પોકર્ણુના દેવીસિંહનું ઉદ્ધત આચરણ, તેનું બોલવું- અગ્રાધિકારીના હુકમમાં પ્રલવાય- તેનું રણાદ્ધન- પિતાના મૃત્યુનો બદલો લેવાની સુખળસિંહની યુધ્ધસજ્જન- સુખળસિંહનું મૃત્યુ- સરદારોનો વિક્રમરોધ, દસ્યુના વિરુદ્ધે રાજની રણયાત્રા; સિંધુરાજ પાસેથી ઉમરકોટનું લઈ લેવું; મેવાડ થકી ગઢવારનું ગ્રહણ; મહારાષ્ટ્રીય ઉપર જયપુરનું અને મારવાડનું એકઠું આક્રમણ; જંગ યુધ્ધ; ડીઅઈનનો પ્રથમ આવિર્ભાવ; રાઠોડે કરેલ અજમેરનો પુનરાધિકાર; યમન અને મેરતાનું યુધ્ધ; અજમેરના શાસન કર્તાની આત્મહત્યા; વિજયસિંહની ઉપપત્તિએકરેલું માનસિંહનું દત્તકપણું; સરદારોને આદેશ; રાજની ઉપપત્તિનો પ્રાણનાશ; વિજયસિંહનું મરણ ૫૬૯-૫૭૩

==૮==

ચતુર્દશ અધ્યાય.

રાજ ભીમે કરેલ ગાદીનું આક્રમણ, તેના પ્રતિ દ્વંદ્વી જલીમનો પરામવ, ખીજા પ્રતિ દ્વંદ્વીનો પ્રાણ સંહાર. એક માત્ર માનસિંહનો બચાવ, ભીમસિંહે કરેલોઝાલોરનો અવરોધ સેનાબળનો સંગ્રહ કરવાની ચેષ્ટા, તેની આરત આહો સરદારે કરેલું રક્ષણ, રાજ ભીમસિંહે કરેલ સરદારની અવમાનના, તેઓનો ક્ષોભ. મારવાડનો ત્યાગ કરી તેઓનું ખીજે સ્થળે જવું, નિમજનું આક્રમણ. ઝાલોરનું સંકટ. ભીમસિંહનું આકસ્મિક મરણ, મરણનું સંભવનિય કારણ, રાજ માનસિંહનો અભિષેક, પોકર્ણુના શિવસિંહનો વિદ્રોહ. ચંપા શુનીતુ ષડયંત્ર ભીમસિંહની વિધવા પત્નિનો ગર્ભ પ્રકાશ, રાજ માનસિંહ સાથે બદોબસ્ત, ભીમસિંહની વિધવા પત્નિના માટે એક પુત્રનો જન્મ. તાજા જન્મેલા બાલકનું પોકર્ણુમાં પ્રેરણ. તેનો અમાન વારસ, તેનું નામ કરણ. માનસિંહની અપોગ્ય પક્ષ પાતિતા. ધંકુળનો પ્રચાર. ચંપાવતનો સંબંધ ત્યાગ. પોતે કરેલી પ્રતિજ્ઞા પાળવા માટે માનસિંહ તરફ સરદારોનો અનુરોધ. જનનીના પુત્રનો અસ્વીકાર. શોવનો પ્રપંચ, ધંકુળને મારવાડનો રાજ કહેવાનો જયપુરાધિ પતિનો સ્વીકાર. અપનૃપતિને કેટલાક સરદારોની મદદ. વિઠાનેર રાજનું તે પક્ષનું સમર્થન. રણ ક્ષેત્રમાં યુદ્ધ સંજ્ઞા. હોલકરનો હલકો વ્યવહાર. પ્રતિ દ્વંદ્વી સેના દળનું પરસ્પરના વિરુદ્ધે, ઉભા થવું સરદારોનો માન-

સિંહનો ત્યાગ. માનસિંહની આત્મ હત્યા કરવાની યેશ. તેનું પલાયન. યોધપુરમાં જવું; આત્મ રક્ષા માટે ઉદ્યોગ. સ્વજ્વલિ તરફ તેનો સંદેહ; તેઓની પ્રવચનના પર્વચિત સરસરા એમ પટ્ટોળ ધંકુળનો આશ્રય; નગરનો અધિકાર અને તેની લૂંટ; ઘેરો ઘાલનારનું કથ; મીરખાનું કૌશલ; મારવાડ થકી પલાયન; તેની વાંસે જ્યપુર સેનાપતિનું જવું; યુદ્ધ; કચ્છાવહ સેનાપતિનો વિનાશ અને જ્યપુરનો અવરોધ, રાજનું સંકટ; જોધપુરના ઘેરાનો ત્યાગ; આત્મરક્ષણ માટે લાંચનું દાન; માનસિંહના અધીને મીરખાનું પદગ્રહણ; માનસિંહનું ચાર સરદારો સાથે જોધપુરમાં જવું.....૫૯૪-૬૦૭

પંચદશ અધ્યાય.

યોધપુરમાં મીરખાની અભ્યર્થના; શિવસિંહના દળના ઉન્મૂલન માટે ઉદ્યોગ; રાજની સાથે પાંચડીનું પરિવર્તન; નાગોરમાં તેનું જવું, શિવસિંહ સાથે મુલાકાત; અપવૃત્તિના રક્ષણ માટે શપથ, રજપુત સરદારોની હત્યા, અપવૃત્તિનું પલાયન; આમીરખાનું નાગોરનું હુટવું; રાજ માનસિંહ પાસેથી ૧૦૦૦૦૦૦ રૂપિયાની પ્રાપ્તિ; જ્યપુર તોશન, વીકાનેરનું આક્રમણ; મારવાડમાં મીરખાની પ્રભુતા; પોતાની પદાણુ સેનાદ્વારાએ નાગોરનું દ્રઢીકરણ; પોતાના સેનાપતિઓને ભૂમિ સંપત્તિ આપવું; નકંચા અને સંખરના મીઠના તળાવનો કબજો, મંત્રી છંદુરાજ અને પુરોહિત દેવનાથનો વધ, રાજ માનસિંહનો ચિત્તવિકાર; તેનો એકાંત નિવાસ; પોતાના પુત્ર છત્રસિંહના અભિષેક માટે રાજ્ય ત્યાગ; દુષ્પ્રવૃત્તિને વશવર્તી હોવાથી તેનું મરણ; રાજ માનસિંહના ઉન્માદ રોગની પ્રવૃદ્ધિ; તેનાં કારણો; રાજ્યમાં સામંતત્રિક શાસન. ખ્રીટીશની સાર્વજનિક પ્રભુતા; છત્રસિંહના શાસનકાળમાં મારવાડ સાથે ખ્રીટીશનો સંધિ, છત્રસિંહના મૃત્યુ પછી ઇંડરના રાજ્ય કુળમાં રાજ શાસનના ત્યાગ પસા ખાન કારણ, રાજ્ય શાસનભાર ફરીથી લેવા રાજ માનસિંહ પાસે પ્રાર્થના; તેના કલ્પિત ઉન્માદ રોગનું પ્રમાણ; સંધિ પત્રિકાની કેટલીક પ્રતીજ્ઞાથી તેનો અસંતોષ; યોધપુરમાં એક ખ્રીટીશ કરમચારીનું આવવું; દીવાની વિભાગનો અમીયંદ, પોકર્ણના ગલીમસિંહનો યંત્રી પદે અભિષેક; ફતેરાજનો પ્રાતપાદ, રાજની અધીનતામાં ખ્રીટીશ સેના રાખવાનો પ્રસ્તાવ; રાજના પ્રસ્તાવની નામંજુરી; તેનો હેતુ; અજમેરમાં ખ્રીટીશ એજન્ટનું આગમન; રાજ માનસિંહની સલામાં એક ચીરસ્થાથી એજન્ટનો અભિષેક. એજન્ટનું યોધપુરમાં આવવું; રાજધાનીની અવસ્થા, રાજની સાથે મુલાકાત; યોધપુરમાંથી એજન્ટની વિદાયગીરી. સામંત પરમિતિની ભૂમિનો કોડ. રાજ માનસિંહનો ફરીથી મનોવિકાર. તેનું કુટિલ કપટત્વ પ્રપંચી દક્ષનો પ્રતિવાદ. તેની સંપત્તિનો કોડ. તેઓનું અત્યુ, કોડ. થકી પુસ્કલ ધનનો બિહાર. રાજ માનસિંહની શોણીત તૃષા. સરદારોને જલંબધ કરવાની અપારંગત. નિમન સરદારનું આક્રમણ. તેની વિકાંત આત્મરક્ષા. તેનો નાશ, પોકર્ણ સરદારનું પલાયન. શ્તેરોજનું મંત્રત્વગ્રહણ, તેના તરફ રાજ માનસિંહનો ઉપદેશ. નિમજનું આક્રમણ. નિમજનો કબજો. રાજ માનસિંહની પ્રતિદા ભંગ. વેતનભોગી સેનાપતિની મહામાનુભાવુક્તા. મારવાડના સરદારનો સ્વેચ્છા પુર્વક નિર્વાસન અગિયાર, અડખેપડખેના રાજઓ પાસે આગ્રહ

મેળવવાની પ્રાર્થના. અંબરસિંહ તરફ રાજ માનસિંહની ઘેર કૃતધનતા. ખ્રીડીશ ગવરમેટ પાસે નિર્વાસીત સરદારોનું આવેદન. સ્વરાજ્યને વિધિબદ્ધ કરવા રાજ માનસિંહના સંયોગનો ત્યાગ. સંક્ષિપ્ત સમાસોચના.....૬૦૮—૨૫

ષોડશ અધ્યાય.

મારવાડનો વિસ્તાર. મારવાડના અધિસીઓનો કોણીવિભાગ. મારવાડની ભૂમિ. મારવાડનું શસ્ત્ર. મારવાડનું ખનિજ દ્રવ્ય અને શિષ્ય દ્રવ્ય. તેનું વાણિજ્ય સ્થળ. મારવાડની વાણિક કાણી, મુંઢવ અને ભાસોત્રાની સેના. મારવાડની વિચાર નિતિ. મારવાડનો દંડ નિતિ, મારવાડનો કર વિધિ. લવણ સરોવરમાંથી અર્થ સામંત કાણી. સામંતિક ભૂમિ. ....૬૨૬—૬૩૦

વીકાનેર

પ્રથમ અધ્યાય.

વીકાનેર રાજ્યની ઉત્પત્તિ. વીકા. આદિમજીત લોકની અવસ્થા, તેઓની વિસ્તૃત તેઓની શાસન વિધિ. ઉજ્જવિકા અને ધર્મનિતિ. વીકાના અભિયાત, સમયના જીત લોકોના ઉપતિવેશની તાલિકા, વીકાના સાશ્વત્યનું કારણ. વીકાના હાથમાં જીત મંડળનું સ્વેચ્છા પૂર્વક અત્મસમર્પણાવસ્થા. વીકા અને તેની જીત. પ્રજાએ કરેલ જાહીયાનું આક્રમણ. જાહીયાનું વિવરણ, વીકાનો જય, ભટ્ટીઓના હાથથી ભાગોરનું લઘુ લેવું, અને વીકાનેરની સ્થાપના. વીકાના કાકાએ કરેલ ઉત્તર દેશનો જય. વીકાનું મરણ. તેના પુત્ર નુનકર્ણનો રાજ્યાભિષેક. ભટ્ટીઓ પાસેથી દેશનો જય. નુનકર્ણના પુત્ર જૈતનો અભિષેક, વીકાનેરની ક્ષમતાનો વધારો રાયસિંહનો અભિષેક. દેશ જય વીકાનેરના જીત લોકોની સ્વાધીનતાનો લોપ, રાજ્યની શ્રીવૃદ્ધિ. અકબર સાથે રાયસિંહનો સંબંધ તેનું સંમાન અને પ્રભુતા. જોહીયા કુળનો જળવો અને તેઓનું ઉન્નયન. તેઓની પ્રાચીન ધ્વંસાવિશેષમા અલેક્ઝાંડરનું વિક્રમ નિદર્શન, રાજ બ્રાતા રાયસિંહે કરેલ પુતાયાજીતનો પરાજય, તેઓનું સંપૂર્ણ દમન. સલીમ [જહાંગીર] સાથે રાયસિંહની દુહિતાનો વિવાહ સંબંધ, કર્ણનું સિંહાસનારોહણ. સમ્રાટની સેવામાં કર્ણના પહેલા ખીજા અને ત્રીજા પુત્રનો પ્રાણત્યાગ, કનિષ્ઠ પુત્ર અનુપસિંહનો અભિષેક. કામુલના વિદરોહનું દમન. તેના મૃત્યુ સંગ્રામે અનિશ્ચિતપણું. સ્વરૂપસિંહનો અભિષેક. તેનું મૃત્યુ; સુજનસિંહ; જોરાવરસિંહ, ગઝસિંહ અને રાજસિંહનું સિંહાસનારોહણ, રાજસિંહની વિયમ યોગે હત્યા કરી તેના આરમાન

ભાષ્યે કરેલ રાજ્યાહરણ. તેના વિદ્યે સરદારોનું ઉદ્ધવું, ન્યાય સંમત ઉત્તરાધિકારી પોતાના ભત્રીજાનો વધ અને વિખેલવ, યુદ્ધ સજ્જ મહારાષ્ટ્રીય હારકે કરેલ યોધપુરનું આક્રમણ વીકાનેરનું તાત્કાલિક વિવરણ, વદાવતીનું વૃત્તાંત,.....૬૩૧-૬૪૬

દ્વિતીય અધ્યાય.

વીકાનેરની અવસ્થા. તેના અધઃપાતનું કારણ, તેની વિસ્તૃતિ; લોક સંખ્યા, છત લોકો. શાસ્ત્રવત ખાણણ, ચારણ માલી અને વાળદ; ચોરા અને ખેડેરી; રજપુત. દેશનો ઉપરનો ભાગ. શસ્ત્ર, જળ. લવણાદિ દેશનું પ્રાકૃતિક અનિજ દ્રવ્ય. તૈલાકત મૃતિકા, પ્રાણી શંભવ; શિલ્પવ વાણિજ્ય, સેના. શાસનવિધી અને રાજસ્વ; ગુહી ગુહા જાતના કર અને જકાત, ધીજી જાતની આવક; સામંત સેવા અને ગૃહસેના.....૬૪૭-૬૫૪

તૃતીય અધ્યાય.

ભૂટનેર; ભૂટનેરના છતોની ઐતિહાસિક પ્રસિદ્ધિ; વીરસિંહનું અભિગમન ૪ ભીરનો અભિપિક, તેનું ઇસ્લામ ધર્માવલાંબન; રાવ દલીય; હુસેનખાં; હુસેનમહમદ, ઇમામમહમદ અને બહાદુરખાં; જાળતાખાં; દેશની અવસ્થા; ભૂટનેરનો પ્રાચીન અટ્ટાલિકા ૬૫૫-૬૫૮

હારાવતી.

બુંદી.

પ્રથમ અધ્યાય.

હારાવતી અશિકુળનું કાલપાતિક ઉત્પાત વિવરણ; અધ્વર્ચુ ગીરી ચોહાણ લોકની મકાવતીની ગ્રહકુંડની કંકન પ્રાપ્તિ; અજમેર પ્રતિષ્ઠા; જયપાળ માણેકરાય પ્રથમ મુશલમાન અભિયાન તેઓનો અજમેરનો કબજો; શંખરની સ્થાપના; તેનું લવણ સરોવર માણેકરાય, સતાન સતતિ; રાજસ્થાનમાં તેઓની સ્થિતિ; મુસલમાન લોકો સાથે તેનો વિવાદ; અજમેરનો વીક્ષનદેવ, મહીરાનો ગોગા ચોહાણ, મહમદના હાથમાં બંનેનું આવવું વિશાળદેવ, સમગ્ર રજપુતસ્થાનોનો અધિનાયક; તેના આવિર્ભાવ કાલનું નિરૂપણ; દ્વિતીમાં તેનો જય સ્તંભ. તેનું કુંડુખીપણું, હારની ઉત્પત્તિ; અનુરાગ કરેલો અશિનો અધિકાર; પદચ્યુતિ; ઇષ્ટપાળનો અશિનો અધિકાર; રાવ હામીર. રાવચાંદનું મરણ, અલાઉદ્દીને કરેલો અશિનો અધિકાર;

રાજકુમાર રણસિંહનું ચિતોડમાં પલાયન અને મેવાડના બનશરમાં તેનું રહેલું; તેના પુત્ર કૈલુનનું ગૌરવ

૬૫૯-૬૭૦

.....

દ્વિતીય અધ્યાય.

ગોધીપતિ અનુરાજથી તે રાવદેવ સુધીનું હાર રાજનું પુનઃ શમાલોચન; રાવદેવાનું યુદ્ધ સ્થાપન. ઉશારાની હત્યા દેવાનો સિદ્ધાસન ત્યાગ. તેના કાર્યનું અનુશાન. સમસ્તિહ. ચમલ નદીના પુર્વ પાર સુધી રાજ્ય વિસ્તાર; કોટીયા ભીલોની હત્યા, કોટાની ઉત્પત્તિ નાપછનું સિંહાસનારોહણ; સોલંકી ટોડાની સાથે વિવાહ, નાપુછનો પ્રાણ સંહાર. સહમરણ. હામુનો અભિષેક. પથર ઊપર રાણાના અધિકાર કરવાની ચેટા. હામુનો અહંકાર. વીરસિંહ વીર રાવ ગાંગો. દુર્ભિક્ષ. બ્રાતાઓથી તાડિત થએલ વાંદનું માંદુંકમાં આશ્રયસ્થાન. કાકાનો સંહાર કરી નારાયણદાસનો પિત્ર રાજ્યનો પુનર્લાભ. નારાયણદાસના સંબંધે કેટલાક ગપ્પા. ચિતોડના રાણાને સહાયદાન, તેનો જયલાભ. રાણા રાયમલની ભત્રીંછ સાથે તેનો વિવાહ તેના અશીષના સેવનની આસક્તિ, તેનું મરણ. રાવ સૂર્યમલ. ચિતોડની કોઈ રાજકુમારીનું પાણીઝડણ, સાંધાતિહ શ્લોત્પતિ આહેરીયા. રાવની હત્યા. હત્યાનો પ્રતિશોધ. સહમરણ. રાવ શરજન, તેની નિષ્કુરતા, તેની પદચ્યુતિ. તેનું નિર્વાસન, રાવ અર્જુનનું મનોનયન. વિસ્મયકર મરણ. રાવ શરજનનો અભિષેક

૬૭૨-૬૮૯

તૃતીય અધ્યાય.

રાવ શરજનનો અભિષેક, તેની રીથંબરની પ્રાપ્તિ. અકબરનું આક્રમણ. ખુંદી રાજકુમારે કરેલ કિલ્લાનો ત્યાગ, મોગલના સામંત પણાનો સ્વિકાર, સામંતહારનો અદ્ભૂત આત્મત્યાગ. હારરાજને અકબરે આપેલ રાજા ઉપાધિનું દાન. ગંડવાનના જય માટે અકબરના હુકમથી તેની યુદ્ધયાત્રા. તેનો જય અને સંમાન લાભ. રાવ ભોજનું રાજ્યારોહણ. અકબરે કરેલ ગુજરાતનો જય. સુરત અને અમદાવાદમાં હાર રજપુતોનું વિરત્વ. વીર રમણીનું દળ રાવ ભોજનું અપમાન. અકબરના મૃત્યુનું કારણ, રાવ રતનનો સમ્રાટ જહાંગીરના વિરોધે વિદ્રોહ. સંહાર, રાજકુમારના હાથથી વિદ્રોહી દળનું પરાજય. હારાવતીનો વિભાગ. મધુસિંહની કોટાની પ્રાપ્તિ. રાવ રતનનું મરણ. તેના કિતરાધિકારી ગોપીનાથનો પ્રાણ સંહાર, હારાવતીના અંદરના જયગિરિનો વિભાગ. રાવ ચત શાલનો અભિષેક, આગ્રાના શાસનકર્તાના પદની પ્રાપ્તિ, દક્ષિણવર્તમાં તેના કાર્ય, દોલતાબાદનું પ્રાચીરબંધન, શાહજહાનના પુત્રોમાં કુસંપ, ઔરંગઝેબનું ચરિત, હાર રાજકુમારોની પ્રભુ ભક્તિ. ઊચ્ચ અને ઘોળપુરનું યુદ્ધ, અત્તરશાહનું વિરત્વ અને મરણ, રાવ ભાડોનો અભિષેક, ઔરંગઝેબે કરેલ ખુંદી ઉપર હુમલો, મોગલ સેનાનો પરાજય, રાવભાડોનો અનુગ્રહ લાભ, ઔરંગઝેબમાં તેનો નિષેધ, રાવ અનુરનો અભિષેક, લાહારમાં તેનો નિયોગ, તેનું મરણ, રાવ યુધ, જળૈનું યુદ્ધ. કોટા અને ખુંદીના રાજાનો પરસ્પર વિરોધ, કોટારાજનું

મરણ, રાવ યુદ્ધનું વિરત્વ, યુદ્ધીરાજકુમારની પ્રભુપરાયણતા, પલાયન, અંબરરાજ સાથે વિવાદ. તેનું કારણ. અંબરરાજનો લોભ. વિશ્વાસસઘાતકતા, ઠંઠ યુદ્ધ. યુદ્ધી રાજ્યાપ હરણ, નિર્વાસનમાં રાવયુદ્ધનું મરણ, તેના સંતાન.

૬૮૧-૬૮૪

ચતુર્થ અધ્યાય.

રાવ ઉમેદસિંહે કરેલો અંબર સેનાનો પરાજય. દવલાનું નાનું યુદ્ધ. ઉમેદસિંહનો પરાજય અને પલાયન. તેના થોડા હુજનું મરણ. ચળવતા તીરના પ્રાચીન રામપુરમાં તેનો આશ્રય. રાજધાનીનો ઉદ્ધાર. ત્યાંથી ફરીથી તેનું પલાયન. વિધવા માતાની મુલાકાત હોલકરની પાસે વિધવા રાજ મહીષીની મદદની માગણી. અંબર રાજકુમારનો પરાજય, ઉમેદસિંહનો; યુદ્ધીનો લાભ, ઇશ્વરીસિંહની આત્મહત્યા. મહારાષ્ટ્રીયનું પેહેલું ભુમિદાન, મધુસિંહ, જલીમસિંહ, મહારાષ્ટ્રીય આક્રમણ, ઇદ્રગઢના સરદાર ઉપર ઉદયસિંહનો ચૈરનો બદલો, ઉમેદસિંહનો રાજ્યાગ, અજીતસિંહનો અભિષેક, ઉમેદસિંહની તીર્થ યાત્રા. તીર્થ યાત્રામાં વ્યાધાત; અજીતસિંહે કરેલ રાણાની ગુપ્ત હત્યા. સતીનો ભાવનક અભિશાપ; અજીતસિંહનું જિભત્સ મરણ, અગાઉની ભવિષ્ય વાણીની સરળતા; રાવ વિપણસિંહનો અભિષેક, પૌત્ર ઉપર ઉમેદસિંહનો અવિશ્વાસ, ઉમેદસિંહનું મરણ, હારાવતીના અંદરથ ઓટીશ સેનાની વાંસે અપસરણ, અંગ્રેજ સાથે યુદ્ધીનો શમ્યભાવ, યુદ્ધી રાજ્યનો ઉપકાર વિષુગ્રિકા રોગે વિપણસિંહનું મરણ, વિપણસિંહનું ચારિત્ર્ય, રાવ રાજ રામસિંહ. ૬૮૫-૭૦૫

==o==

કોટા.

પ્રથમ અધ્યાય.

યુદ્ધી થકી કોટાનો સ્વાતંત્ર્ય લાભ, કોટીય ભીલ. કોટાના પ્રથમ અધિપતિ મધુસિંહ, રાજા મુકુન્દ. આત્મોત્તમસર્ગનો દાખલો. જગતસિંહ, પદ્મસિંહ, કીશોરસિંહ. અંગ્રજ સત્ત્વોનો વ્યભીચાર, રામસિંહ ઝાઝાયક્ષેત્રમાં તેનું મરણ, ભિમસિંહ. ભીલાધિય ચંદ્રસેન. ભિમસિંહે કરેલ ભીલોનો વિક્રમ નાશ, નીળમહામુલક ઉપર ભીમસિંહનું આક્રમણ અને તેનું મરણ, ભીમસિંહનું ચરિત. યુદ્ધી ઉપર તેનો વિદેવભાવ તે સંબંધે ગમ્પ, રાવ અશ્વનિસિંહ, સિંહાસન માટે માંહે મહે વિવાદ, ક્યામસિંહનું મૃત્યુ, માહરાવ દુર્જનશાળ. કોટામાં મહારાષ્ટ્રીય લોકોનો પ્રથમ ઉપદ્રવ, કોટાના વિરુદ્ધે પડયંત્ર. કોટાનો અવરોધ, ઝાલા હિમ્મતસિંહે કરેલ કોટાની રક્ષા. જલીમસિંહનો જન્મ, તેની મૃગયા યાત્રાનું વિવરણ ઝાલા સુરદારોનું વીરત્વ. મહારાવ અજીત. રાવ ચતરશા મધુસિંહની પ્રગલ્ભતા, વાનો-વારાનું યુદ્ધ. ઝાલા જલીમસિંહ. હાર રજપુતોનો જય. અંબર સેનાનું પલાયન ચતરશાળનું મૃત્યુ.

૭૦૬-૭૧૫

દ્વિતિય અધ્યાય.

મહારાવ ગુમાનસિંહ. જલમસિંહ. તેનો જન્મ, તેનું શળાખ્યાન અને ઉત્પત્તિનું વિવરણ. તેની પદવ્યુત્તિ, કોટા રાજ્ય છોડી તેનું મેવાડમાં જવું. રાણાના તાબામાં પદ પ્રાપ્તિ, મરાઠાના વિરોધે જલમસિંહનું અસ્તગૃહણ. આરત થઈ જલમસિંહનું રણસ્થળે પડવું, કોટામાં તેનું પ્રત્યાગમન, મરાઠાનું આક્રમણ. યુકેનીનું તોફાન. યુકેનીની રક્ષા માટે એક સામંત અને તેનું વીરત્વ અને આત્મોત્સાહ, કીતનો સેનસંહાર તેનું સધિ સ્થાપન પૂર્વે ક્ષમતાની પુનઃ પ્રાપ્તિ, કેલવારાનો જય. રક્ષકનું સંકટ. તેના વિરોધે પડયંત્ર. પ્રપંચીઓનું મરણ, હાર સરદારોનું નિર્વાસન મોસાંઘ સરદારનું પડયંત્ર, મોસાંઘ સરદારોનો પરાજય. એક મંદિરમાં તેનું આશ્રય ગૃહણ. તેનો પ્રાણ સંહાર. પ્રપંચમાં મહારાવના ભત્રીજાનો સંબંધ તેઓના કારારોધ અને મૃત્યુ. રાજપ્રતિનિધિના ઇવન માટે પ્રપંચ. સ્ત્રી લોકોનો પ્રપંચ, જલમસિંહની સતર્કતા.....૭૧૬=૭૨૪

—

તૃતીય અધ્યાય.

રાજપ્રતિનિધનું રાજનેતિકવિધાન. તેની પરરાષ્ટ્રનિતિ, રાજસંસ્થાનમાં જલમસિંહ નોનિયોગ પ્રયત્ન પ્રતાપ, અંગ્રેજ ગવર્નમેન્ટ સાથે તેનું પથમ સંબંધ બંધન. ઈર્નલ મનશનનું પશ્ચાદ્વપસ-રણ, કૈલાના હાર સરદારોનું અદ્ભૂત વીરત્વ અને આત્મોત્સાહ, અંગ્રેજને મદદ આપવાથી જલમસિંહ હોલકરનું ચૈરતાચરણ. કોટામાં હોલકરનું આવવું. નગરાક્રમણનો ઉદ્ધોગ. જલમસિંહ સાથે અપૂર્વ પ્રદર્શન, પરરાષ્ટ્રમાં જલમસિંહનો પ્રતિજ્ઞ. પીંડારી સેનાપતિ સાથે અને અમીરખાં સાથે તેનું એકતાબંધન. કેટલીક ઉપકથા, જલમસિંહની આક્રમણ. નીતિ અને તેની સ્વદેશ નીતિ. મહારાવ ઉમેદસિંહનું ચરિત. તેના તરફ જલમસિંહનો વ્યવહાર મંત્રી નિર્વાસન. ફોજદાર વિપણસિંહ. પદાણ દલીલખાં. કોટાનો અવરોધ ઝાલરા-પટ્ટન નગરની સ્થાપના, મહેરાબખાં.....૭૨૫=૭૩૧

—

ચતુર્થ અધ્યાય.

એકતા બંધન માટે રાજાઓનું બ્રીટીશ ગવર્નમેન્ટ તરફથી આમંત્રણ. સૌથી પહેલાં જલમસિંહનો આમંત્રણનો સ્વીકાર, કોટા રાજ્યમાં હૈન્ડીંગના એન્ટનું પ્રેરણ. પીંડારાના વિરોધે યુધ્ધોદ્ધોગ. અંગ્રેજ સાથે એકતાબંધનમાં જલમસિંહનો મુખ્ય ઉદ્દેશ ભારત વર્ષમાં સર્વત્ર શાંતિ. મહારાવ ઉમેદસિંહનું મરણ, સંધિ પ્રસ્તાવ મહારાવ ઉમેદસિંહના પુત્ર. તેઓના ચરિત. રાજ પ્રતિનિધિના પુત્ર. દળબળની વ્યસ્થા. છાવણી છોડી કોટામાં આવવું, કીશોરસિંહને યુવરાજ્યનો અભિષેક કરવાની ઘોષણા. બ્રીટીશ એન્ટ તરફ તેનો પત્ર, જલમસિંહનો સાંધાતિક રોગ. ઉત્તરાધિકારીત્વના વિધિનો વિપર્યય કરી દેવા પડયંત્ર,

રાજ પ્રતિનિધિની અજ્ઞાનતા. ખ્રીટીશ ગવર્નમેન્ટની સંકટમય અવસ્થા. પરિશીષ્ટ પ્રસ્તાવ. સમુદ્ધમાં કીશોરસિંહનો અસ્વીકાર. તેનો યજ્ઞોદય. રાજ પ્રતિનિધિએ કરેલ રાજકુમારનો અવરોધ. અવરોધનો યતિક્રમ કરી રાજપુત્રનું બહાર જવું. ખ્રીટીશ એજન્ટની મધ્યસ્થતા. ગરબનદાસનું નિર્વાસન. મહારાવ અને જલમસિંહનું પુનર્મિલન. મહારાવનો અભિષેક પરસ્પરનું સ્વન્ય પત્ર.

૭૩૨-૭૮૧

પંચમ અધ્યાય.

ગરબનદાસનું નિર્વાસન. માળવામાં તેનો આવિર્ભાવ, તેથી કરી કોટા રાજ્યમાં ફરીથી વિવાદારંભ. સૈન્યનો વિદ્રોહ અને મહારાવ સાથે સમિલિત. રાજ પ્રતિનિધિએ કરેલો કિલ્લાનો ઘેરો. મહારાવ અને તેના દળબળનું પલાયન, 'ખુદીમાં' તેઓની અબ્યર્થના. રાજ પ્રતિનિધિના દળમાં રાજકુમાર વપણસિંહનું આવવું. મહારાવ સાથે મળી જવાની ગરબનની ચેષ્ટા, 'ચેષ્ટાની વિફળતા', મહારાવનો 'ખુદીનો ત્યાગ', તેની સાથે સઘળાની મદદનું ભુતિ. ટંદાવનમાં તેનું જવું. ખ્રીટીશ ગવર્નમેન્ટના તાબાના પ્રધાન, પ્રધાન કેટલાક કર્મચારી સાથે કરેલો ગરબનનો પડયત્ર. તેઓની વિશ્વાસઘાતકતા, કોટામાં કિશોરસિંહનું આવવું. હાર વીર લોકોને બોલાવવું. સંધિપત્રના પરિશીષ્ટ સૂત્રોનું અનુશીલન. રાજ પ્રતિનિધિનું કટ મધ્યસ્થતા પકડવાનો રાવનો અસ્વીકાર. તેનો હેવટનો પરાજય. અને પલાયન; તેના બાધ પૃથ્વીસિંહનું મૃત્યુ. અદ્ભુત ઘંઘ યુદ્ધ. ક્ષમા ઘોષણા, હાર સરદારોનું પોતપોતાના ઘેર આવવું. મેવાડના ભગવાન કૃષ્ણ મદિરમાં મહારાવનું જવું. તેને રાજ્યમાં ફરી લાવવાની ચેષ્ટા: સંતોષ જનક અવસાન. અન્તર્વિવાદની અલોચના. જલમસિંહનું મૃત્યુ. તેના ચરિતનું વિવરણ..... ૭૮૨-૭૫૪

અંબર.

પ્રથમ અધ્યાય.

અંબરનું પ્રાચીન નામ. કચ્છાવહની ઉત્પત્તિનું વિવરણ. રાજ નજે કરેલ નળાવળની પ્રતિષ્ઠા, શેલારાવે કરેલ ધુંદરનું હુદ્દ, તે સંબંધે એક વિચિત્ર ગપ્પ, વીગંગના મીન રાજ ઉપર તેની વિશ્વાસઘાતકતા. નીર ગુર્જર સરદારની હુલિતા સાથે વિવાહ, દેલારાથે કરેલ અંબરનું સીમા વધન. શેલારાથે દેભગઢમાં ફેરવેલી રાજધાની અને તેનું વિવરણ અંબર રાજની હુલિતા સાથે તેનો વિવાહ. દેલારાથનું ચરિત્ર. મીન લોકો સાથે તેનું અને મરણ, તેના કમ કુળે કરેલ ધુધરનો જય. મેકુળરાય. મેકુળરાયે કરેલો અંબરનો અને

ખીજ નગરનો જય. હુણદેવનો જય લાભ. કંદુલ પુજનનું સિંહાસનારોહણ, મીન જાતિ દિલીશ્વર વૃધિરાજની એન સાથે પૂજનનો વિવાહ, તેનું યુદ્ધ વીર્ય, કનોજની રાજકુમારીના દરણમાં તેનો પ્રાણ વિયોગ. મેલીસિંહનો અભિષેક. ઉત્તરાધિકારીઓ, પૃથ્વીરાજે કરેલા અંબરના ચાર ભાગ. તેનો ગુપ્ત વધ. વહારમત્ત, ભગવાનદાસ. જહાંગીર સાથે ભગવાનદાસની પુત્રીનો વિવાહ. માનસિંહ. માનસિંહનું-પરાક્રમ-ચક્રાંત અને મરણ, રાવ ભાઉ. મીરજરાજ જયસિંહ, પુત્રના હાથે તેનું મરણ. રામસિંહ, વિપણસિંહ.....૭૫૫-૭૬૩

દ્વિતિય અધ્યાય.

શોવેજયસિંહનો અભિષેક, તેનું આજમશાહના પક્ષનું અવલંબન. સમ્રાટે કરેલ અંબરનું અપહરણ જયસિંહે કરેલ મુસલમાનનું દુરિકરણ. તેનું ચરિત. જ્યોતિષ શાસ્ત્રમાં તેની દક્ષતા. મોગલ આદશાહીના વિષ્ણવ કાળમાં તેનું આચરણ. બહુ વિવાધી પેદા થયેલી અનિષ્ટનું વિવરણ, જયસિંહના અભિષેક કાળે અંબરની સીમા. જયપુર. પ્રતિષ્ઠા. રાજનો અને દેઉડીનો જય. રજપુત ચારત. જયસિંહની મપદ્યાનાશકિત. તેના ગુણાવગુણ. અથ મેધ ચક્ષુના અનુદાનમાં તેની વાસના. તેની સંકલિત અન્યાવળી તેનું મૃત્યુ. તેની પત્નિઓનું સહમરણ.....૭૬૭-૭૭૫

—૦—

તૃતિય અધ્યાય.

રજપુતના ત્રણ પ્રધાન રાજની એકતા. અંબરનું દ્રઢીકરણ, ઇશ્વરસિંહનો અભિષેક, બહુ વિવાધી પેદા થયેલ અંતર્વિષ્ણવ. મધુસિંહ. જાટનો રાજા. જાટ સાથે યુદ્ધ. માછેરીનું અમ્યુત્યાન, મધુસિંહના મૃત્યુ ઉપર કુશાવહ રજપુતની ક્ષમતાનો અધઃપાત, પૃથ્વીસિંહ, પ્રતાપસિંહ. તેની સભામાં પડયંત્ર. શીરોજનું મૃત્યુ મરાઠાઓ સાથે વિવાદ. ટંગામાં પ્રતાપનો જય, પ્રતાપનું સંકટ, જગતસિંહ, રસકર્પુર, જગતસિંહને પદચ્યુતિ કરવાનો ઉચમ. ઉચમની વિદ્યતા. મોહનસિંહ.....૭૭૪-૭૮૦

ચશલમીર.

પ્રથમ અધ્યાય.

ચશલમીર નામની વ્યુત્પત્તિ. યાદવ ભટ્ટિ લોકો પ્રયાગ. દ્વારકા અને મથુરામાં યાદવોનો પ્રથમ નિવાસ. તેઓની અંદરનો કળ્યો. યદુ પતિ શ્રીકૃષ્ણ. તેના સંતાનનો

વિસ્તાર અને તેના પુત્ર પ્રપૌત્રા નળ અને ક્ષીર. દારીકામાંથી નળનું પદ્માયન. તેનો મરુ સ્થળમાં નિવાસ. ક્ષીરના સંતાન જડેજ અને યાદ ભાણુ. જડેજએ સ્થપાયેલો સિંધુ શ્યામ વંશ, પંજમના પેટામાં વિહારમાં યાદ ભાણુનું રાજ્ય, પૃથ્વીઆહુ. પૃથ્વીઆહુનો સુત-આહુ. અને તેની સંતતિ. રાજ્ય ગજે કરેલ ગજની નગરની પ્રતિષ્ઠા, સીરીયા અને ખોરાસનના રાજ્યોનો ગજની ઉપર હસ્તો. તેઓનો પરાજય. રાજ્ય ગજે કરેલ કાશ્મીર ઉપર હુમલો. તેનો વિવાહ. ખોરાસાન થઈ રાજની ઉપર ખીજે હુમલો, તેઓનો પરાજય. સીરીય રાજ્ય સાથે આંટીએ કસનું ક્ષાદ્રસ્ય સમાયોચન, ગીજની નીપાત. ગજરાજનું મરણ. રાજકુમાર શાલીવાહનનું પંજમમાં પદાર્થનું, ત્યાં તેણે કરેલી શાલીવાહનપુરની પ્રતિષ્ઠા, પંજમ જય દીક્ષીના તુષાર રાજ જયપાળની દુહિતા સાથે શાલીવાહનનો વિવાહ. ગીજનીનો પુત્રદ્ધાર, યુવદ્ધ. શાલીવાહન નગરમાં તેની અવસ્થા. તેનો પોત્ર આકિતો. આકિતોની યવન ધર્મ દીક્ષા; આકિતો મોગલ; યુવદ્ધનું પરલોક ગમન; તેનો પુત્ર ભદ્રિ; ભદ્રિકુળ; મંગળરાવ: મનસુરરાવ; મંગળરાવના પુત્રોની દુર અવસ્થા; રાજપુતોથી તેઓનો પાત, આભોરી અને જટ, તક્ષક જાતિ, તક્ષશીલની રાજધાની, ભારતિય મરુભૂમિમાં મંગળરાવનું આવવું, તેનો પુત્ર ગાજુનરાવ, અમરકોટની રાજદુહિતા સાથે તેનો વિવાહ, તેનો પુત્ર કેહુડ, કાસોરની દેવરા જાતિ સાથે નિરુગત, થાનોટ નગરની પ્રતિષ્ઠા, કેહુડનો અભિષેક, વારાહા જાતિએ કરેલો થાનોટનો હુમલો, વારાહા સાથે સંધિ બંધન.....૭૮૧-૭૮૯.

દ્વિતિય અધ્યાય

રાવ કેહુડના વંશકર પુત્રોનું વિવરણ, પ્રાંતરપૃથ્વી ઉપર, કેહુડના આધિપત્યનો ફેલાવ, તેનું મરણ, તનુનો અભિષેક. વારાહા અને લંકાહાનું આક્રમણ, મુલતાનના રાજ્યએ કરેલ તનોટનું આક્રમણ, યુદ્ધ રાજ્યના અધિપતિની દુહિતા સાથે તનુનો વિવાહ, તેની સંતતિ, ગુમધનની પ્રાપ્તિ, વીજનોટ કીલ્લાનું નિર્માણ, તનુનું મરણ, વિજયરાય, વારાહા સાથે તેનો વિવાહ, તેની વિશ્વાસ-ધાતકતા, એક બ્રાહ્મણે કરેલ દેવરાયની પ્રાણ રક્ષા, તનોટ કીલ્લાનો પાત, પુરવાસીઓની હત્યા, દેવરાજનું યુદ્ધાવાનમાં પોતાની મા પાસે જવું, દેવરાવાલ નગરની પ્રતિષ્ઠા, યુદ્ધારાજ સાથે દેવ-રાજનો વિવાહ, એક યોગી સાથે યુદ્ધ રાજકુમારની મુલાકાત, કુસોપાધિનું પરિવર્તન, દેવરાજે કરેલ લંગહાની હત્યા, લંગહા જાતિનું વિવરણ, દેવરાજને લાહુવાનો જય, દારાપતિના અપમા-નનો પ્રતિશોધ, વીરત્વ અને આત્મોત્સર્ગનું આશ્ચર્યકારક દર્શન, ધારાનગરીનો અવરોધ, લોહુ-વામાં પાંચુ આવવું, ખડાલમાં સરોવરની પ્રતિષ્ઠા, તેની હત્યા, રાવળ મુંડુનું પિતૃ સિંહાસના રોહણ, તેનું પિતૃહત્યાનું પ્રતિશોધગ્રહણ, અણહીલવાડ પાટણના અધિપતિ વલ્લભસેનનું દુહિતા સાથે મુંડના પુત્રનો વિવાહ, ગજનીના મામુદના સમસામયિક રાજ્યનું વિવરણ, બાછેરાના પુત્ર દુશ્શજેનું ખીચી રાજપુતો ઉપર આક્રમણ, ચાર ભાઈઓ સાથે તેનું શીર રાજ્યમાં જવું, અને ત્યાંના ગિલ્હોટ રાજ્ય ની દુહિતાઓનું પાણિગ્રહણ, બાછેરાનું મૃત્યુ, દુશ્શજનો અભિષેક, તેના ઉપર સોદ્ધાપતિ હામીરનું આક્રમણ, દુશ્શજના પુત્રો અણહીલવાડના રાજ્ય સૌલંકી સિદ્ધરાજની દુહિતા સાથે દુશ્શજના નાના પુત્ર વિજયરાયનો વિવાહ. યશ્વલ અને વિજયરાય, ભોજદેવ, ભોજદેવના વિરુદ્ધ યશ્વલનો પ્રપંચ,

ધારી મુલતાન પાસે મદદની પ્રાર્થના, લોહવાંનું આક્રમણ, ભોળદેવનું મરણ, યશલનું આધિપત્ય, લોહવાંછોડી ખીજ રથજે તેની પુરપ્રતિષ્ઠા, યશલભીરનું સ્થાપન, યશલનું મૃત્યુ, દ્વિતીય શાલિવાહન.

.....૭૮૯-૭૨૬

તૃતીય અધ્યાય

મોટા રાજકુમાર? કૈલુબનું નિર્વાસન, શાલિવાહનનો અભિષેક, કાતિ લોકોના ત્રિધ્વે યુદ્ધ યાત્રા, તેઓની ઉત્પત્તિ આશ્રમનું આનુમાનિક વિવરણ, અદ્રિનાથે યદુરાજ શાલિવાહનના અનુપ સ્થિતિકાળે તેના પુત્ર વીજીલનું સિંહાસનારોહણ. ખાડાલમાં શાલિવાહનનું આવવું, બલુચી સાથે યુદ્ધમાં પડવું, વીજીલની આત્મ હત્યા, કૈલુનનું આવવું અને રાજ્ય સિંહાસને ખેસવું. ખીલજીખંચે કરેલો ખાડાલનો હુમલો, તેને હરાવી કૈલુને કરેલો પિતૃ હત્યાનો પ્રતિશોધ, કૈલુનનું મરણ, આચિક દેવનો અભિષેક, તેણે કરેલ યુગના રજપુતોનું દઢી કરણ, તેના હાથથી અમરકોટના સોઢાનો પરાજય, રાઠોડોનો ઉપદ્રવ, આચિકનું મરણ. જયતિસિંહના બલદે આચિકના પૌત્ર કણ્વનો અભિષેક, કણ્વે કરેલ વારાહા રજપુતોનું શાસન કણ્વનું મૃત્યુ, લક્ષણસેન, તેનો અધમ વ્યવહાર. પૂનપાળ, રણગદેવ, પૂનપાલની સિંહાસન ચ્યુતિ ઉપર જયતિસિંહનો અભિષેક, અલાઉદીને કરેલ મુંદરનો હુમલો. મુંદરરાજને જયતિસિંહનું આશ્રયદાન, જયતિસિંહના પુત્રોનું વીરાચરણ યશલભીર ઉપર હુમલો કરવાનોયવનરાજનો સંકલ્પ, જયતિસિંહ અને તેના પુત્રોનું આત્મરક્ષણ માટે આયોજન, યશલભીર ઉપર હુમલો, પ્રથમ હુમલાનું વ્યર્થીકરણ. રાવલ જયતિસિંહનું મરણ, તેના પુત્ર રતનસિંહ સાથેએક સેનાપતિનું અંધુત્વ, મુળરાજનો અભિષેક, ભયંકર હુમલો, ૪૨ીથી હુમલાનું વ્યર્થીકરણ, અત્ર રક્ષ સેનાની દુરવસ્થા, યુદ્ધ સભા, જહરવ્રતના અનુષ્ઠાનનો સંકલ્પ, રતનના મુસલમાન અંધુનો સદયવ્યવહાર, છેલ્લો હુમલો, રાવળ મુળરાજ અને તેના આત્મીય વર્ગનું યુદ્ધમાં પડવું યશલભીરનો પ્રધ્વંશ.....૭૯૭-૮૦૩

ચતુર્થ અધ્યાય.

યશલભીરના ખંડેરમાં મેહરોર રાઠોડ રજપુતનો વાસ. ભટ્ટિવીર દુદુએ કરેલો તેનો પરાજય, શીરોજશાહ સાથે તેનું વૈરાચરણ. યશલભીરનો ખીજવારનો પ્રધ્વંસ. દુદુનું મરણ ભારતવર્ષનું મોગલનું અભિયાન. ભટ્ટિરાજકુમારની સ્વાધીનતા પ્રાપ્તિ. રાવલ ગરસિંહે કરેલી યશલભીરની પુનઃપ્રતિષ્ઠા. દેવરાજનો પુત્ર કેહુડ. તેનો ભાગ્યેદય. તેનું રાવલ ગરસિંહની વિધવા પત્નીએ કરેલ દત્તક ગ્રહણ. ગરસિંહની ગુપ્ત હત્યા. કેહુડનો રાજ્યાભિષેક. વિમળા દેવીનો ચિતાગ્નિમાં પ્રાણત્યાગ. હામીરના પુત્રોનો કેહુડના ઉત્તરાધિકારીપણાએ આદેશ, મેવાડ થકી જૈત પાસે વિવાહ પ્રસ્તાવ. સંબંધ ભંગ. ભાઈઓનું મરણ. રાવ રાણિગદેવની અનુશોચના. કેહુડના સંતાન. જ્યેષ્ઠ પુત્ર સોમનું ગિરાયમાં જવું પિતૃહત્યાનો

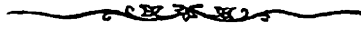
બલ્લો લેવા રાવ રાણિંગદેવના પુત્રોની મુસલમાન ધર્મેદિક્ષા. આભેરીયા ભટ્ટિરજપુતો સાથે તેઓનું સંમિશ્રણ. કૈલુન. ખાડાલમાંથી દાયદનું દૂરીકરણ. ગારા નદી ઉપર કૈલુને કરેલ કીરો નામનો કીલ્લો તેના ઉપર લોંગાહાનું આક્રમણ. તેના હાથે મોહીલ અને ચાહીલનો પરાભવ. પંચનદ પ્રદેશમાં આધિપત્યનો વિસ્તાર. સોમવંશમાં કૈલુનનો વિવાહ. સોમવંશનું વિવરણ સોમલોકો ઉપર તેનું આક્રમણ. પોતાના રાજ્યનો સીમાનિર્દેશ કૈલુનનું મૃત્યુ, ચાચિકનો અભિષેક. માહોટમાં તેનું રાજ્યસ્થાપન. મહીપાળનો પરાજય. અશ્વિની કોટ. તેની આનુમાનિક સ્થિતિ ભૂમિ, શાતુલમીર સાથે વિવાહ. તેનું રજ, હૈદતખાં સાથે સંધિ બંધન. રાવ ચાચિકનું પીલીલાંગ આક્રમણ. ખાંકરનું વિવરણ. લાંગનું પરાક્રમ. રાવ ચાચિકનું દુઃખ, મુલતાન રાજનું યુદ્ધમાં આદ્વાલ. ધુનીયાપુરમાં જવું. પોત પોતાના યુદ્ધનું મંગળાચરણ; ખડગ પુજા, ચાચિકનો સઘ પ્રાણુલાગ, તેના પુત્ર કુંભનું પ્રતિશોધ ગ્રહણ. વીર શીલે કરેલ ધુનીયાપુરની પુનઃપ્રતિષ્ઠા. કિરીટ તેનું જવું. લાંગ અને બેલુચનું આક્રમણ. તેઓનો પરાજય. રાવ વીરશીલ સાથે રાવલ વીરસિંહની મુલાકાત, ખામરે કરેલ મુલતાન જય પંજાબના ભટ્ટિ રજપુતોની મુસલમાન ધર્મની દીક્ષા. રાવલ વીરસિંહ, જૈત, તુનકર્ણ. ભીમ, અને સુખલસિંહ મનોહરદાસ.....૮૦૫—૮૦૯

પંચમ અધ્યાય.

યશલમીરની સ્વાધીનતાની ચ્યુતી, ઉત્તરાધિકારીપણાનું પરીવર્તન, સુખલસિંહ, અમરસિંહ યુજના રજપુતોનો વિદ્રોહ, વીકાનેરના રોડોડો ઉપર પ્રતિશોધ ગ્રહણ, હદના વિવાદનો સુત્રપાત, ભટ્ટીઓનો જયલાભ, રાજ અનુપસિંહ, યશલમીરમાં આક્રમણ, મહમદનો પરાભવ, રાવલે કરેલો પુનર્લાભ, અમરસિંહનું મરણ, યશોવંતસિંહ. યશલમીરનો અધઃપાત, મૂગલ ખારમૈર શીલોડી દાઉદના પુત્રોએ કરેલ ખાડાલનું આક્રમણ, અજીતસિંહ, તેનાકાકા તેજસિંહે કરેલ સિહાંસનાપહરણ, રાષ્ટ્રપહારકની હત્યા, વાહબલખાંનું ખાડાલ આક્રમણ, રાવળ મુળરાજ, સ્વરૂપસિંહ મેહતા તેના વિરૂદ્ધે પડસંત્ર, રાવળની પદચ્યુતી અને તેનો કારારોધ, રાયસિંહના રાજ્યાભિષેકની થોપણા, રાજ્યગ્રહણમાં તેનો અશ્વીકાર, એક રજપુતાનીએ કરેલ મુળરાજની મુર્તી, રાજસિંહાસનનું પુનર્ગ્રહણ, રાજ કુમાર રાયસિંહનું નિર્વાસન, ભટ્ટિ સરદારોનો બળવો, તેઓનોદંડ, ખાર વર્ષ પછી તેને મારી રાયસિંહે કરેલ એક વણિકનું મસ્તક હેદન, યશલમીરમાં આવવું, દિવો નામના કીલ્લામાં તેનું પ્રેરણ, સલિમસિંહ, જોરાવરસિંહ, વિષ પ્રયોગ, જોરાવરસિંહનો પ્રાણુસંહાર, રાયસિંહનો અનલમાં પ્રાણુનાશ, તેના પુત્રોનો પ્રાણુનાશ, ગજસિંહ, ખીટીશ ગવરમેટ સાથે મુળરાજનું સંધિબંધન, તેનું મરણ, ગજસિંહનો અભિષેક, મરજૂમિ.....૮૧૦—૮૧૮

❧ खास सगवड ❧

आ पुस्तक तमाम जाणीता बुकसेलरोने त्यांथी तेमज
धी विद्याविजय प्रिन्टिंग प्रेसमांथी पण मळी शकशे.

पुरुषोत्तमदास गीगाभाई पांचभाया.

रांधनपुरी बझार—भावनगर.

મારવાડ

પ્રથમ અધ્યાય.

મારવાડ, શબ્દનો જુદો જુદો વ્યુત્પત્તિવાદ મારવાડના પુરાતન ઇતિ-
વૃત સંબંધે પ્રમાણ, યતિએ આપેલ વંશ પત્રિકા, મારવાડ વાસી રા-
ઠોડ રજપુતના વંશની ઉત્પત્તિનું વર્ણન, નયનપાત્ર, નયનપાળનો
આવિર્ભાવિ સમય, નયનપાળે કરેલો કનોજ વિજય, સુર્ય પ્રકાશ, રાજ
રૂપકાખ્યાત વિજય વિલાસ, અને ખીજા ભટ્ટના ગ્રંથો, કામધ્વજ ઉપાધી
ધારી તેર રાઠોડ રાજ પરિવારનો ઉદ્ભવ, કનોજપતિ રાજ જયચંદ
(જયચંદ્ર, મુસલમાને કરેલા ભારત વર્ષના, વિજયના પુર્વે કનોજ
રાજ્યનો વિસ્તાર અને સમૃદ્ધિ વર્ણન, જયચંદ્રનું વિશાળ સેનાદળ
તેનો માંડલીક ઉપાધી અને દૈવ સંમાન લાભ, તેના રાજ સુચયજનું
આયોજન, આયોજનની નિષ્ફળતા અને તેથી પેદા થયેલ લાભાલાભ.
ભારતવર્ષની તત્કાલિક અવસ્થાનું વિવરણ, તે સમયના ચાર પ્રધાન
હીંદુ રાજા શાહજુદીને કરેલ ભારતવર્ષનું આક્રમણ, દીલ્લીના પ્રધાન
રાજાને હરાવી તેની કનોજ તરફ યુદ્ધ યાત્રા, જયચંદનું મૃત્યુ.

મારવાડ, મરવાડ શબ્દનો માત્ર અપભ્રંશ દેશીય શુદ્ધ ભાષામાં તેને મર-
સ્થળી વા મરસ્થાન કહે છે. મરસ્થાનનું ખીજું એક પ્રતિવચન મર-
દેશ, મુસલમાન ઇતિહાસિક લેખકો, પણ તેને મરદેશ કહે છે.
દેશીય ભટ્ટ કવિયો, મારવાડને ઘણું કરી મરધર નામે કહે છે. કોઈ કોઈ
સમયે છંદના અનુરોધે તેઓ કેવળ મર શબ્દનો પણ વ્યવહાર કરે છે
રાઠોડ લોકો જે દેશમાં વાસ કરે છે તેને હાલ લોકો મારવાડ કહે છે ખરા, પણ
૫૬

તેનું પુરાતન ઇતિવૃત્ત તપાસી જોયાથી માલુમ પડે છે જે શતદ્રુ (સતલજ)થી તે સાગર સુધીનો સઘળો મરૂ પ્રાંતરજ તે કાળે મારવાડ નામે કહેવાતો હતો.

મારવાડનું પ્રાચીન વિવરણ કેટલાક ભટ્ટ ગ્રંથોથી અને કુલતાલિકાથી મળી આવેછે, જે કુલતાલિકામાં તેનું પ્રાચીન વિવરણ વર્ણવેલ છે તે કુલતાલિકા-માંથી મહાત્મા ટોડ સાહેબે બે કુલતાલિકાને પ્રમાણ સ્વરૂપ ગણેલ છે. તેમાંથી એક તાલિકા નદાલય નગરના* પ્રાચીનદેવ મંદિરમાં સંરક્ષિત હતી, એક જૈનયતિએ ત્યાંથી લાવી તે મહાત્મા ટોડ સાહેબને આપી, જે વંશીય પત્રિકા ઘણુંકરી ચોગ્રીશ હાથ લાંબી હતી. તેમાં વર્ણવેલ છે. ત્રિદિવપતિ ભગવાન ઇંદ્રના મેરૂદંડ થકી, રાઠોડ કુળનો આદિ પુરૂષ પેદા થયો. તેનું નામ યવનાશ્વ, તેનું આધિપત્ય પારલીપુરમાં હતું. રાઠોડ રજપુતોનો વિશ્વાસ છે જે તે પારલીપુર નગર ઉત્તર પ્રદેશમાં હતું.

એ વિસ્તૃત કુલતાલિકા પત્રમાં પ્રથમ કાન્ન્યકુબ્જ (કનોજ) ની પ્રતિ-ષ્ઠાનું અને કામધ્વજની ઉત્પત્તિનું વર્ણન યથાર્થ આપ્યું છે, ત્યાર પછી રાઠોડ કુળની તેર વિશાળ શાળાનું અને તેના ગોત્રાચારનું વર્ણન આપેલ છે, એ વર્ણન કરી તે તાલિકા પત્ર સમાપ્તિમાં આવી જાય છે.

બીજા એક કુળાખ્યાન ગ્રંથમાં રાઠોડ રજપુતોનું પ્રાચીન વર્ણન માલુમ પડે છે. તેમાં એક લાંબી નામ માળા વર્ણિત છે. જે નામ માળા સાથે સ્થૂલ સ્થૂલ ઘટનાનો ઉલ્લેખ છે. રાઠોડ રજપુતો તેને અત્યંત પવિત્ર ગણે છે. પોતાના કુળના પ્રમાણ માટે તેનેજ તેઓ યથાર્થ અને સાચું ગણે છે. એ કુળાખ્યાન ગ્રંથમાં વર્ણવેલ છે જે સંવત્ ૫૨૬ (ઇ. સ. ૪૭૦) માં નયનપાળ નામનો એક વીર પુરૂષ સેનાદળ સાથે કનોજમાં આવ્યો. તેણે ત્યાંના અન્પાલક નામના અધિપતિને હરાવ્યો, અને તેના રાજ્યનો કબજો કર્યો. ત્યારપછી તેના વંશજો કનોજના રાઠોડ નામે પ્રસિદ્ધ થયા. નયનપાળના રાજ્ય વર્ણનને આરંભી મારવાડના શેષ તેજસ્વી રાઠોડ રાજ મહારાજ યશોવંતના રાજ્ય કાળ સુધીનું વર્ણન તેમાં છે. તે ઘણા લાંબા કાળમાં રાઠોડ કુળના રાજનૈતિક ઇતિ-હાસની બે વિશેષ પ્રસિદ્ધ ઘટના જોવામાં આવે છે. પહેલી ઘટના એ જે હીંદુ રાજ કુલાંગાર રાઠોડ જયચંદ્રના અધઃપાત સાથે કનોજમાંથી રાઠોડ વંશતરૂ નિર્મૂલ થઈ ગયું. બીજી ઘટના એ જે જયચંદ્રના ભત્રીજા શિવજીએ કેટલાક રાઠોડવીરોને સાથે લઈ રાજસ્થાન વિશાળ મરૂક્ષેત્રમાં પોતાનું વંશતરૂ રોપ્યું. રાઠોડ કુળતિલક મહારાજ યશોવંતસિંહ સંવત્ ૧૭૩૫ (ઇ. સ. ૧૬૭૯) માં મરણ પામ્યો. તેનું સાડું વર્ણન એ કુળાખ્યાન ગ્રંથમાં આપેલ છે.

* નદાલય, મારવાડનું એક પ્રાચીન સમૃદ્ધ નગર. તે પ્રસિદ્ધ નાદોલ નગરથી પશ્ચિમ દિશામાં પાંચ કોપ ઉપર આવેલું છે.

ઉપર કહેલ બે કુળાખ્યાન અંથ શિવાય કેટલાક ભટ્ટ અંથમાં મારવાડનું જે વિશેષ વિવરણ મળુમ પડે છે, તેમાં સૂર્ય પ્રકાશ, રાજરૂપકાખ્યાન અને વિજય વિલાસ નામના અંથો પ્રધાન છે. આપણે તે ત્રણ અંથની સમાલોચના કરવા પ્રવૃત થઈએ.

મારવાડના એક રાજા અભયસિંહના રાજત્વકાળમાં તેની અનુમતિથી કશ્ચિધન નામના ભાટે સૂર્યપ્રકાશ અંથ રચ્યો. તેમાં ૭૫૦૦ શ્લોક દાખલ કરેલ છે. તે કશ્ચિધને તે અંથ માનવ સૃષ્ટિના વર્ણનથી આરંભ્યો છે અને મહારાજ સુમિત્રના રાજત્વકાળ સુધી તેમાં વર્ણન કરેલ છે. તેમાં નયનપાળ વીગેરે કેટલાક રાજાનું વર્ણન નથી, તે અંથમાં માત્ર વર્ણવેલ છે. મહારાજ નયનપાળે કનોજ રાજ્યને જીતી તેને કબજામાં લઈ કામધવજ ઇલ્કાબ ધારણ કર્યો, કવિ કશ્ચિધને, રાજકીય વિવરણ વળિમાંથી સ્વચરિત અંથની સામગ્રી એકઠી કરેલ છે, પણ નદાલયના દેવમંદિરમાંથી જે કુળતાલિકા હાથ આવી છે, તેના વિવરણ સાથે સૂર્યપ્રકાશના વિવરણનો સારો મેળ છે. સૂર્યપ્રકાશમાં રાઠોડનું કનોજનું વિરત્વ થોડું વરણવેલ છે. સૂર્ય પ્રકાશ કરનારાએ કનોજાધિપતિ જયચંદ્રના પરાજયની ઘટનાનું અને તેના મરણની ઘટનાનું વર્ણન છોડી દીધું છે. તેણે મહારાજ શિવજીના વંશધરનું સંક્ષિપ્ત વર્ણન આપ્યું છે.

રાજરૂપકાખ્યાત અંથમાં સર્વ પ્રથમે સૂર્યવંશનું કેટલુંક વિવરણ આપ્યું છે. જે સમયે મહારાજ ઇક્ષ્વાકુના વંશધરો, પોતાની પ્રાચીન રાજધાની અયોધ્યા નગરીના સિંહાસને બેઠા હતા, તે સમયનું વિવરણ તે અંથમાં છે. તે સઘલા વિવરણ પછી અંથકર્તાએ રાઠોડ રજપુત શિવજીના સ્વદેશત્યાગનું વિવરણ કરેલું છે. જે દીવસે રાઠોડવીર શિવજીએ મરૂસ્થળમાં પોતાનું વિશાળ વંશવૃક્ષ રોપ્યું. જે દિવસે તેના અદ્ભુત અધ્યવસાયે તે ઉજડ મરૂસ્થળ રાજ પ્રાસાદથી શોભિત થયું. તે દિવસથી આરંભી મહારાજ યશોવંતસિંહના મૃત્યુ સુધીનું વિવરણ તે અંથમાં દાખલ કરેલું જેવામાં આવે છે.

મહારાજ યશોવંતસિંહના અન્યાયનિધન પછી તેનો પુત્ર અજીતસિંહ કેવા પ્રકારના ઘટનાઓમાં પડી. પોતાના રાજ્ય સિંહાસનને પામ્યો અને શી રીતે તેણે શાસન ચલાવ્યું તે સઘળું વિવરણ રાજરૂપકાખ્યાત અંથમાં છે. અંથકારે એટલા સુધી વર્ણન કરી કલમનો ત્યાગ કર્યો નથી. તેણે રાઠોડવીર અજીતસિંહ અને તેના પુત્ર અભયસિંહના રાજત્વથી તે ગુજર્જર પ્રદેશના પ્રતિનિધિ શિર ખુંદલખાં સાથેના યુદ્ધના અંત સુધી તે સઘળો વૃત્તાંત તે અંથમાં સન્નિવેશિત છે.

એ શિવાય, વિજયવિલાસ અને ખ્યાત નામના બે અંથો મારવાડનો પુરાતન વૃત્તાંત આપણને પાર પાડી આપે છે. વિજયવિલાસ, એકદર એકલાખ

શ્લોકથી બનાવેલ છે. તેમાં ભક્તસિંહના પુત્ર વિજયસિંહના રાજ્ય સુધીનો વૃત્તાંત સમાયેલ છે, ખ્યાત પણ એક સંપૂર્ણ ઐતિહાસિક ગ્રંથ છે. પણ મહાત્મા ટાંડ સાહેબે તેનો સંપૂર્ણ અંશ મેળવ્યો નથી. જે જે અંશમાં રાઠોડ રાજ હૃદયસિંહ, તેના પુત્ર ગજસિંહ અને તેના પૌત્ર યશોવંતસિંહના રાજ્યનું વૃત્તાંત વર્ણવેલ છે તે, તે અંશ મહાત્મા ટાંડ સાહેબના હાથમાં આવ્યા છે. એ સઘળા અંશોને એકઠા કરી મહાત્મા ટાંડ સાહેબે મારવાડનું ઇતિવૃત રચ્યું છે.

રાઠોડ રજપુતોની ઉત્પત્તિનું વર્ણન આપણે મેવાડના પુરાતત્વમાં કહી ગયા. હવે તેઓનો ધારાવાહિક ઇતિહાસ કહી આપવા આપણે પ્રવૃત્ત છીએ. ઉત્તર પ્રદેશ સ્થિત સુદ્ધ પારલીપુરથી ઉત્પાટિત થઈ રાઠોડ વંશવૃક્ષ શી રીતે સુરધુનીના દક્ષિણ સૈકત તીરે ફરી રોપાયું તેનું સ્પષ્ટ વિવરણ કોઈ પણ ગ્રંથોથી મળી આવતું નથી. એમ માલુમ પડે છે જે, રાઠોડ રજપુતો તે સમયે સારી પ્રતિષ્ઠા મેળવી શક્યા નહોતા.

“ રાઠોડ વીર નયનપાળે સંવત્ ૫૨૬ (ઇ. સ. ૪૭૦) માં કનોજ રાજ્યનો અધિકાર કર્યો. તે સમયથી રાઠોડ રજપુતો કામધ્વજના ઉપનામે ઓળખાવા લાગ્યા. નયનપાળ થકી પદારત નામનો એક પુત્ર પેદા થયો. તે પદારતના * પુત્રપુજથી કામધ્વજ ઉપનામવાળા તેર રાજવંશ પેદા થયા, તે તેર રાજવંશનું નીચે પ્રમાણે વર્ણન—

૧ લો—ધર્મ ભુખ, તેના વંશધરો દાનેશ્વર કામધ્વજના નામથી ઓળખાયા.

૨ જો—ભાનુદ. તેણે કાંગારા નામના સ્થળે અફગાન સાથે યુદ્ધ કર્યું અભયપુરની પ્રતિષ્ઠા તેણે કરી, તેથી કરી તેના વંશધરો અભયપુરી કામધ્વજ નામે પરિચિત થયા.

૩ જો—વીરચંદ્ર, અણહીલવાડપાટણના અધિપતિ ચૌહાણ હમીરની પુત્રી સાથે તેનો વિવાહ થયો. વીરચંદ્રના ચૌદ પુત્રો થયા. કાળક્રમે તે સઘળા સ્વદેશનો ત્યાગ કરી દક્ષિણાભ્ય પ્રદેશમાં ઉપતિવિષ્ટ થયા. વીરચંદ્રના વંશધરો કુપલીય કામધ્વજના નામે પ્રસિદ્ધ થયા.

૪ થો—અમરવિજય, તેણે ગંગાકુળવર્તી કોરાગડ નગરના અધિપતિની પુત્રી સાથે વિવાહ કર્યો. તેના હૃદયમાં રાજ્યલિપ્સા, પ્રચંડ વેગે બળવતી થઈ પડી, તે બળવતી હૃદયલિપ્સાની પરીતૃપ્તિ કરવા માટે દુદ્ધાંત અમરવિજયે, સ્વસુર ગોત્રના, ૧૬૦૦૦ પ્રમારનો સંહાર કર્યો અને તોરાગઢનો અધિકાર કર્યો, તેના થકી કોરા કામધ્વજ નામની પ્રસિદ્ધિ થઈ.

૫ મો—સુજનવિનોદ, તેના સંતાનો જૈરખેરા કામધ્વજ નામે વિખ્યાત થયા.

* યતિએ આપેલી વંશપત્રિકામાં તેનું નામ ભારત છે, પણ તે વાત બ્રહ્મત્મક છે, શાથી કે અતિ પ્રચીન વિવરણમાં તે કેવળ પદારત નામે પ્રસિદ્ધ છે.

૬ કો-પદ્મ, ચદુવંશીય રાજા તેજેમાનના હાથ થકી તેણે બોગીલાત જીતી લીધું, ઓરીસા પણ તેના વિક્રમ પ્રભાવે જીતાઈ ગયું.

૭ મો-ઐહર, ચદુવંશીય રાજાઓ પાસેથી તેણે બંગાળા પ્રદેશ લઈ લીધો, તેના થકી, ઐહર કામધ્વજ પેદા થયા.

૮ મો-વરદેવ, તેના મોટા ભાઈએ તેને વૃત્તિ સ્વરૂપે વારાણસી અને ચોરાસી ગામો આપી દીધાં, પણ તેણે તેના તે ગામ ઉપર મનોયોગ દીધો નહિ. પોતાની કીર્તિ સ્થાપવા, તેણે પાણકપુર નામના નગરની સ્થાપના કરી. વરદેવના વંશધરો પાણક કામધ્વજ નામે વિખ્યાત થઈ પડ્યા.

૯ મો-ઉગ્રપ્રભુ, એમ કહેવાય છે જે ઉગ્રપ્રભુએ હીંગળાજ નદીદોર તપશ્ચર્યા કરી, તેથી દેવી તેના ઉપર અત્યંત સંતુષ્ટ થઈ, દેવીએ તેને એક તલવાર આપી. દેવાજ્ઞાએ, તે તલવાર મંદિર પાસેના એક કુંડમાંથી નીકળી દેવદત્ત તે તરવારની સહાયે, ઉગ્રપ્રભુએ સાગરતીરવર્તી દક્ષિણ દેશ જીતી લીધો. આંદૈલ કામધ્વજ રજપુતો તેના વંશમાં પ્રસિદ્ધ થયા.

૧૦ મો-મુક્તમાન, તુયાર વંશીય ભાનુદત્ત રાજા પાસેથી કેટલોક પ્રદેશ જીતી લીધો. તેનાવંશધરો વીર કામધ્વજ નામે પરિચય પામ્યા.

૧૧-ભરત, વીર ગુજરાવંશીય રૂદ્રસેન નામના રાજા પાસેથી, તેણે કેટલોક પ્રદેશ જીતી લીધો. તેના વંશધરો ભુરો કામધ્વજ નામે નામાંકિત થયા.

૧૨ મો-અલશ્કુલ, તેણે ક્ષીરોદ્ધા નામના નગરની સ્થાપના કરી, તે એક વીર પુરૂષ હતો, સિંધુનદ તીરવર્તી અટક નામના સ્થળે મુસલમાનો સાથે તેનું એક યુદ્ધ થયું, તેના વંશધરો ક્ષીરોદ્ધીય કામધ્વજ નામે વિખ્યાત થયા.

૧૩ મો.-ચાંદ, ઉત્તર પ્રદેશનું તારાપુરનગર તેણે કબજે કર્યું, ભુવનવિદિત તાહીરા નામના નગરના ચોહાણુ ભુપતિની પુત્રીને તે પરણ્યો, ચાંદ તે વનિતાની સાથે વારાણસીમાં આવી રહ્યો.

ધ. સ. ૪૦૭ માં રાઠોડ વીર નયનપાળે કનોજનો કબજો કર્યો, ત્યારપછી તેના તેર પૌત્રો ભારતવર્ષના જુદા જુદા પ્રદેશમાં ઉપત્તિવિષ્ટ થયા. ત્યારપછી સાત સૈકાના કાળમાંજે જે રાઠોડ વીર રાજાઓ થઈ ગયા, તેનું ચરિત કોઈ ગ્રંથથી નીકળી આવતું નથી. તે લાંબા સમય પછી રાજા જયચંદ્ર કનોજના સિંહાસને બેઠો. તે સાત સૈકાના સમયમાં કેવળ એકવીશ રાજાઓનાં નામ માલુમ પડી આવે છે. જે ગ્રંથમાં એ એકવીશ રાજાનાં નામ માલુમ પડે છે. તે ગ્રંથથી નિશ્ચિત થાય છે જે તે એકવીશ રાજામાંથી કેટલાક રાજા-ઈલકાલવાળા અને કેટલાક રાઉ-ઈલકાલવાળા હતા. એમ કહેવાય છે જે રંગતધ્વજ નામના રાજાએ દિલ્હીના તુઝાર વંશીય રાજા યશોરાજને એક યુદ્ધમાં

x એ પાણક પુર હાલ ક્યાં છે. તેનો નિશ્ચય થયો નથી.

હરાબ્યો, તે યશોરાજના આવિભાવિનો સમય, યતિએ આપેલ વંશ પત્રિકામાં અબ્રાંત રૂપે વર્ણવેલ છે, પણ સૂર્યપ્રકાશની રાજનામાવળી સાથે યતિએ આપેલ વંશ પત્રિકાની રાજનામાવળીનો મુકાબલો કરતાં ફેર આવે છે.

કનોજનારંગ ભૂમમાં મહારાજ નયનપાલના વંશધરોનું અને જયચંદ્રના પુર્વ પુરૂષોનું શુદ્ધ અને સાચું ચરિત કોઈ સ્થળથી નીકળી આવતું નથી. તોપણ જે અસ્પષ્ટ અને સામાન્ય વૃત્તાંત માલુમ પડ્યો છે. તેની સમાલોચના કરી આપણે કહી શકીએ છીએ જે તે રાજાઓ રાઠોડ રજપુતોમાં યોગ્ય પુરૂષો હતા અને નયનપાળના યુક્ત અને વીરવંશધરો હતા. તેઓ ક્ષત્રિઓ ચિતગુણગણે વિભૂષિત હોઈ, પોતાની સંમાન મર્યાદા જાળવી રાખવા સંપૂર્ણ સમર્થ થઈ ઉઠ્યા હતા. એકવાર તેના ગૌરવથી ભારતભૂમિ ગૌરવાન્વિત થઈ ગઈ હતી.

નિર્ભિન્નમુખદીપ જેમ અધિક ચળકાટવાળો અને તેજસ્વી થાય છે તેમ સુવિશાળ જે રાજ્ય પોતાના દારૂ અધઃપાતના પૂર્વે સમૃદ્ધતા અને આબાદીની ટોચ ઉપર ચઢ્યું હતું. તેની સમૃદ્ધતા અને આબાદીનું વર્ણન ચંદકવિના મહા કાવ્યમાંથી નીકળી આવે છે. એવી મહા સમૃદ્ધ નગરી કનોજનો અધઃપાત જોઈ શોકાકુળ થવું પડે છે. હાય ! સ્વદેશ દ્રોહી જયચંદ્રના પાપાચરણથી તે ગર્વેન્નિતનગરી હાલ મસાણુ જેવી થઈ ગઈ છે.

કૌશિક કુળની લીલાસ્થળી કનોજ નગરીમાં રાઠોડ કુળ કેશરી નયનપાળે પોતાની વિજય પતાકા ખોઈ દીધી, એકવાર તે નગરીનો પરિધિ પંદર કોશમાં વ્યાપી રહેયો હતો. એકવાર તે નગરીમાં રાઠોડ કુળની વિશાળ સેના, “ દળયાંગળા,” નામે પસિદ્ધ થઈ હતી. તે વિશાળ સેના, જગતની હરકોઈ બલિષ્ઠ જાતિની મહા સેના સાથે પ્રતિદ્વંદ્વિતામાં ઉતરવા સમર્થ હતી. સૂર્યપ્રકાશ ગ્રંથમાં તે અક્ષૌહિણીના બળનું પરિમાણ નીચે પ્રમાણે છે. એંશી હજાર બખ્તરધારી વીરો, લોખંડની ટોપી પહેરી લડનાર ત્રીશ હજાર સ્વારો, ત્રણ લાખ પ્યાદા સૈનિકો અને બે લાખ ધનુર્ધર અને પરશુધર વીરો એ શિવાય અસંખ્ય રણ માતંગો.

એ જોરાવર અક્ષૌહિણી લઈ એકવાર રાઠોડ વીર જયચંદ્ર સિંધુનદીના દૂર રહેલ સ્થળે ચવન રાજના પ્રચંડ બળને અટકાવવા ગયો હતો. તેમાં હુમશી રાજા અને તેના ફેંક * વીરો મહારાજ જયચંદ્રના સાથે પરાજીત થયા.

જે ચોહાણ રજપુતો, રાઠોડ રજપુતોના કાયમના દુશ્મન હતા, તે ચોહાણ રજપુતોના ભટ્ટો પણ રાઠોડ રજપુતની વીરગાથા ગાતા હતા. તેઓએ નયનપાળને

* જે સલાહમાંથી પલાયન કરી આવેલ કોઈ કુઝેડ સેના હોવી જોઈએ, ચંદ્રાસરોટના મહાકાવ્યમાં વર્ણવેલ છે જે કાંક લોકો શાહુસુદ્દીનના લશ્કરમાં હતા.

માંડલીક નામે વર્ણવેલ છે. તેઓએ વર્ણવેલ જે, નયનપાળે ઉત્તર પ્રદેશના કોઈ યવન રાજાને હરાવી તેના આઠ સામંત રાજાને કેદ કર્યો.

અણહિલવાડપાટણનો રાજા સોલંકી સિદ્ધરાજ પણ તેના (જયચંદ્ર) અનિત બાહુ બળે હારી ગયો હતો. તેથી કરી તે રાઠોડ રાજાની પ્રભુતા, નર્મદા નદીના તીર સુધી વિસ્તૃત થઈ. ગર્વિત રાઠોડરાજે અગ્નિષ્ટોમનો યજ્ઞ કરી દેવને સંતુષ્ટ કરવા ધારણા કરી. પાંડવ પ્રવીરે યુધિષ્ઠિરે જે દિવસે, પોતાની પત્ની અને ભાઈઓ સાથે મહાભરથાન કર્યું, તે દિવસથી કોઈ પણ હીંદુ રાજાએ અગ્નિષ્ટોમ રાજ સુચરૂ કર્યો નથી, શકે કતાર વિક્રમાદિત્યના ભાગ્યમાં પણ એ વ્રત ઉદ્ધાપન કરવાનું ધાર્યું નહોતું, કનોજ રાજા જયચંદ્ર એ કઠોર યજ્ઞ કરવા પ્રવૃત્ત થયો. ભારતવર્ષના સઘળા રાજ્ય વર્ગ તરફ નિમંત્રણ પત્રિકા મોકલાઈ, તેના મોટા આડંબરની વાત સાંભળી સઘળા રાજાઓ ચમકિત થયા. સઘળા લોકો જયચંદ્રને ધન્યવાદ, સાધુવાદ અને પ્રશંસાવાદ આપવા લાગ્યા. નિમંત્રણ પત્રિકામાં એક વાત બીજી પણ લખેલ હતી જે, રાજકુમારી સંયુક્તાના સ્વચંદ્ર સાથે રાજસુચરૂની સમાપ્તિ થાશે, રાજકુમારી સંયુક્તા, એકઠા થયેલા રાજા મંડળમાંથી પોતાનો મનપ્રસંદ વર પસંદ કરી લેશે, જેતાં જેતામાં યજ્ઞનો દિવસ આવી પહોંચ્યો, નિમંત્રિત રાજાઓ પોતપોતાના સૈન્ય સાથે કનોજમાં આવ્યા, તેઓના આવવાથી કનોજ નગરે એક અપૂર્વ શોભા ધારણ કરી, ચંદ બારોડે પોતાના મહા કાવ્યમાં તે સમયની તે નગરીની અપૂર્વ રીતે શોભા વર્ણવી છે. ભારતવર્ષના સઘળા હીંદુ રાજાઓ આવ્યા. પણ ચોહાણ રાજા પૃથ્વીરાજ અને ગિલ્હોટ કુળના રાજા સમરસિંહ, જયચંદ્રને તે સંમાનનો અયોગ્ય ગણી યજ્ઞસ્થળે આવ્યા નહિ. તેના માટે જયચંદ્રે તેના પ્રતિનિધિ સ્વરૂપે બન્નેની કનક પ્રતિમા બનવાવી, અતિ નીચ કાર્યમાં નિયોજીત કરી, એ વૃત્તાંત પૃથ્વીરાજને કણ્ઠગોચર થયો. દારૂણ રોષ અને જીર્ણાસાથી તેનું હૃદય ઉત્તેજિત થયું, તેણે પ્રતિજ્ઞા કરી જે “ હુરાચાર જયચંદ્રનો યજ્ઞ ખંડિત કરવો અને સઘળાના સમક્ષે રાજપુત્રી સંયુક્તાને હરી લાવવી ” ચોહાણ વીર પૃથ્વીરાજ તે કઠોર પ્રતિજ્ઞા પાળવા સઘળી રીતે સત્તાવાળો થયો. પણ તેના તે કાર્યથી રાઠોડ અને રજપુત વચ્ચે ઘોર સંઘર્ષ થયો. એવી રીતે વર્ણવેલ છે જે, પૃથ્વીરાજે સંયુક્તાને હરી આણી તેથી, ત્યારબાદ પાંચ દિવસ સુધી યુદ્ધ ચાલ્યું એ ભયંકર ગૃહયુદ્ધ ભારતવર્ષનું કાળ સ્વરૂપ, શાથી કે એ અનર્થકર ગૃહયુદ્ધથી બન્ને પક્ષનું અખુટ સેનાદળ ક્ષય પામ્યું, છેવટે ચતુર ઘોરી સુલતાન શાહબુદ્દીને ભારતવર્ષ ઉપર હુમલો કર્યો. તેનો તે હુમલો વ્યર્થ કરી દેવા દૃષ્ટતીના પવિત્ર તીરે, મોટો સંગ્રામ થયો. તેથી ભારતવર્ષનો સર્વ નાશ થયો. આર્ય સ્વાધીનતાની આવા-

સભૂમિ ભારત માતાના ચરણમાં કઠોર દાસત્વ શુંબલા બંધાઈ ગઈ.

મહામદના અભિયાનના અગાઉ ભારતવર્ષ નીચે લખેલા ચાર રાજ્યમાં વિભક્ત હતું.

૧ દિલ્લી, તુયાર ચોહાણ રજપુતના તાબામાં, ૨ કનોજ, રાઠોડ રજપુતના તાબામાં. ૩ મેવાડ, ગિલ્હોટ રજપુતના તાબામાં ૪ અણહીલવાડ, સૌર અને સોલંકીના તાબામાં.

તે પ્રત્યેકના તાબામાં અસંખ્ય સામંત રાજ્યો હતા. તેઓ સામંત પ્રધાના અનુસારે પોતપોતાના અધિપતિનો આદેશ પાળતા, યુદ્ધ કાળે દેશપતિના વાવટા નીચે રહી પ્રાણ આપી યુદ્ધ કરતા હતા, દિલ્લી અને કનોજ પરસ્પર સ્વતંત્ર રાજ્ય હોઈ, એક બીજાના વિસંવાદી હોઈ, અત્યંત નિકટની હદદે આવેલ બંનેની વચ્ચે કાલી નદી પ્રવાહીત, બંનેનું મેળવેલ રાજ્ય સમતુલ્ય, તે કાળી નદીથી તે દૂર સિંધુ પ્રદેશ સુધી અને હિમગિરિના પાદ પ્રદેશથી તે આરાવલીના શૈલ પ્રાકાર સુધી દિલ્લીનું વિશાળ રાજ્ય વિસ્તૃત હતું, એ સુવિસ્તૃત તુયારવંશીય રાજા અનંગપાળથી શાસિત, ત્યારપછી તે ચોહાણરાજ પૃથ્વીરાજને મળ્યું, તે સમયે એકસો આઠ પ્રધાન સામંત રાજા ઉપર તેનું આધિપત્ય હતું.

ગર્વોન્નત કનોજની પ્રભુતા, ઉત્તરે હિમાલય, પૂર્વે બનારસ અને ચંબલ નદીના પારે ખુદેલખંડ સુધી વિસ્તૃત, દક્ષિણે મેવાડની સીમા બદ્ધ હદ.

૯૬૬ ગ્રંથમાં લખેલ છે જે, એ સઘળા રાજાઓ ઘણું કરી પરસ્પરના વિરૂદ્ધે તલવાર લેતા અને પરસ્પરના હૃદય શોષિત પીતા. તેમાં માત્ર ગિલ્હોટ રજપુત અને ચોહાણ રજપુતો મિત્રભાવે વર્તતા અને રાઠોડ વંશીય રજપુતો અને તુયાર વંશીય રજપુતો શત્રુભાવે પોતપોતાનો સમય કહાઢતા. રાઠોડની અને તુયારવંશીની શત્રુતાએ ભારતવર્ષનો સર્વ નાશ કર્યો.

જે દુર્દિને દૃષ્ટવતીના શોષિતાક્રાંત જળમાં ભારતવર્ષનો ગૌરવરવિ નિમગ્ન થયો. તે દિને વિજયી શાહબુદ્દીને પાંડવ પ્રવીર યુધિષ્ઠિરની રાજધાનીનો કબજો કર્યો, ત્યારપછી શાહબુદ્દીને પાપાચારી જયચંદ્ર ઉપર હુમલો કર્યો. અગાઉ પૃથ્વીરાજના સાથેના યુદ્ધમાં જયચંદ્રે પોતાની સેનાનો અપભ્રંશ કરી દીધો હતો. આ ક્ષણે એ આવેલી ઘોર વિપદમાંથી બચવા માટે સેના સંગ્રહ કરી તે શાહબુદ્દીની સામે થયો. પણ તેની સઘળી ચેષ્ટા વિક્ષણ થઈ, તે પરાક્રાંત આક્રમણનું પ્રયત્ન બળતે રોધી શક્યો નહિ, છેવટે ગંગાનો પાર પામી પલાયન કરતાં કરતાં સુર ધુનીના પવિત્ર જળમાં તેની નૌકા ડુબી. જ્યાં તે પવિત્રજળમાં ડુબી મુઓ. એ શોચનીય વ્યવહાર સંવત્ ૧૨૪૯ (ઇ. સ. ૧૧૯૭) માં બન્યો, તે સમયે કનોજના વિશાળક્ષેત્રમાંથી મહારાજ નયનપાળે રોપેલ વંશતરૂ ઉત્પાટિત થયું. પણ તે એકદમ વિનષ્ટ થયું નહિ. અદૃષ્ટદેવના અલંબ્ય વિધાનાનુક્રમે કેટલાક રાઠોડવીરોએ, તે ઉત્પાટિત મરૂને ફરીથી ભારતવર્ષના મરૂ પ્રાંતમાં રોપ્યું.

દ્વિતીય અધ્યાય.

શિવજી અને સત્યરામનું અભિગમન, સિંધુ સુધી વસી ગયેલ મરુ ભુમિના તે સમયના વાસીઓ, કળમદ અધિપતિ પાસેથી શિવજીની પદ પ્રાપ્તિ, લાક્ષકુલન સાથે તેનો સંઘર્ષ, સત્યરામનું મરણ, સોલંકી રાજકુમારી સાથે શિવજીનો વિવાહ, દ્વારકા તરફ તેનું જાવું, લાક્ષકુલન સાથે તેનું દ્વંદ્વ યુદ્ધ. ક્ષીરદેશે શિવજીનો વાસ, પદ્મીના બ્રાહ્મણોએ કરેલી તેની આનુકુલ્ય પ્રાર્થના, તેની વિશ્વાસઘાતકતા, તેનું પરલોક ગમન, શિવજીના જ્યેષ્ઠ પુત્ર અશ્વત્થામાનો અભિષેક, શનાગ અને અજમલ, અશ્વત્થામાનું મરણ. દુહરનું રાજ્યારોહણ. દુહરની કનોજ દ્વાર ચેષ્ટા. તેનું મરણ. રાયપાળનો અભિષેક. તેની પ્રતિહિસા, તેના તેર પુત્રનું વિવરણ, રાવ કનહળનું રાજ્યારોહણ, રાવ જલહણ, રાવ ચેદો, રાવ ખીદો, પિન મહલનો જય. રાવ શિલુક, રાવ તિરામદેવ, રાવ ચંદ, તેણે કરેલ મુંદરાધિકાર, તેના ખીજાં જય વર્ણન, મુંદરમાં પુરીહર રાજાની પુત્રી સાથે તેનો વિવાહ, ચંદનું મૃત્યુ. રાવ રણમલનું સિંહાસનારોહણ, તેની ચિતોડમાં અવસ્થિતિ, તેનો મારવાડ ભાગ, રાવ રણમલનું મરણ, તેના ચોવીશ પુત્રનું વિવરણ, સામ-તોની તાલિકા.

દિવસે, યવન વીર શાહબુદ્દીનના પ્રચંડ આહુબળે ગવિત કનોજ રાજ્ય ચુણિત થઈ ગયું, જે દિવસે, સ્વદેશ દ્રોહી જયચંદ્ર જાગતા પવિત્ર જળમાં પડી મરણ પામ્યો. તે દિવસથી અઢાર વર્ષના સમયે એટલે સંવત ૧૨૬૮ (ઈ.સ. ૧૨૧૨) માં જયચંદ્રના પૌત્ર શિવજી અને સત્યરામે પોતાની જન્મ ભૂમિ છોડી. તેઓ બંન્ને સહયોગ

સાથે મરૂ ભૂમિ તરફ ગયા. તેઓએ શા કારણે માતૃભૂમિમાંથી વિદાયગીરી લીધી, તે બાબતમાં ભટ્ટ લોકો જુદીજુદી રીતે બોલે છે. કેટલાક બોલે છે જે, પુણ્યતીર્થ દ્વારકામાં જવાનો તેઓનો પ્રધાન ઉદ્દેશ હતો. કેટલાક લોકો બોલે છે જે, ઉદય અને અધ્યવસાયની મદદે નવા કાર્યક્ષેત્રમાં ઉતરી અદૃષ્ટ દેવની પ્રસન્નતા મેળવવા, તેમ કરવાનો તેઓનો ઉદ્દેશ હતો, એ બંને મતમાં કયો યુક્તિ સંગત તે નિશ્ચય કરવું મુશ્કેલ છે. શિવજી રજપુત-ગવેન્નિત રાઠોડ કુળનો ઉપયુક્ત વંશધર, પિતૃ પુરૂષોનું માન ગૌરવ વધારવાનો દરેક રજપુતનો ઉદ્દેશ હોઈ શિવજીએ તે ઉદ્દેશ પકડી માતૃભૂમિ છોડી દીધી.

રાઠોડ કુળનું ભવિષ્યદ ગગન ધીરે ધીરે પરિષ્કૃત થાય છે, તે શિવજી જાણી શક્યો નહિ. તે મુષ્ટિમેય સેના લઈ 'મરૂભૂમિના ઉત્તમ વાલુકામય સ્થળે ફરવા લાગ્યો. ક્યાં જવું? શી રીતે ભાગ્યલક્ષ્મી પ્રસન્ન થાય, તે વિષયમાં તે સ્થિર કરી શક્યો નહી. પણ કઠોર ઉદય અને અધ્યવસાયની મધ્યે મૂળમંત્ર સાધવામાં સ્થિર પ્રતિજ્ઞ હોઈ તે ભયંકર કાર્યક્ષેત્રમાં ઉતર્યો. તે મંત્રના સાધન પ્રભાવે, તે થોડા સમયમાં જે વિસ્તૃત ભૂ ભાગ ઉપર પોતાનું આધિપત્ય મેળવી શક્યો. તે ભૂભાગ યમુના સિંધુ ગારાનદી અને આરાવલ્લીની વચ્ચેનો હતો. એ ચતુઃસીમખંડ વિશાળ દેશમાં જે સઘળી લિન્ન લિન્ન જાતિવાસ કરતી હતી. તેઓનું સંક્ષિપ્ત સમાલોચન-કચ્છાવહ રજપુતો તે સમયે રાજનૈતિક જગતમાં વિશેષ પ્રતિષ્ઠા મેળવી શક્યા નહોતા. તેનો સ્વર્ગીય અધિપતિ રાવ પૂજન, ગયા મુસલમાન બળવામાં કનોજના યુદ્ધમાં મુખ્ય હતો. આ સમયે તેનો પુત્ર મીલઈસિંહ કુશાવહ કુળના રાજસિંહાસને બેઠો હતો, અજમેર, શંખર અને બીજાં ચોહાણ રાજ્યો, યવન રાજના હાથમાં હતાં. પણ આરાવલ્લીના અનેક કીડલાઓ રજપુતોના કબજામાં હતા. નાદોલ નગર, યવનના હુમલામાંથી સારી રીતે બચી જવા સમર્થ થયું. વિશાળ દેવનો એક વંશધર તે નગરમાં રાજ્ય કરતો હતો. તે સઘળામાં મરૂભૂમિનું ગૌરવ સ્વરૂપ મુંદર નગર પ્રાચીન પુરીહર કુળની ગૌરવ ધ્વજ, પોતાના વિરાટ કીડલાના માથે ધારણ કરી ગર્વ સાથે ઉભું હતું. રાણા માનસિંહના હાથમાં મુંદર નગરનો શાસન ભાર સોંપાયો હતો. માનસિંહ પોતાના સામંત ભૂમિયા વિગેરેની પૂજા પામી તે સમયે મરૂભૂમિમાં પ્રધાન રાજા નીવડ્યો હતો. ઉત્તરમાં નગરકોટની પાસે ગોહીલો રહેતા હતા. કાળના કઠોર પ્રહારથી આજ ભારતવર્ષમાં તેઓનું અસ્તિત્વ લોપ પામ્યું છે ખરું, પણ તે સમયે, તેઓ વિશેષ સમૃદ્ધ થઈ ઉઠ્યા હતા, તે અનેક ભટ્ટ ગ્રંથાથી નીકળી આવે છે. તે સમયે ગોહીલ કુળના અધિપતિએ ઔરીંત નામના નગરમાં પોતાનું રાજપીઠ સ્થાપન કરી ચૌદસો ચાળીસ ગામ ઉપર પોતાનું આધિપત્ય ચલાવ્યું. જે સ્થળે

હાલ વીકાનેર આવેલ છે. તે સ્થળથી ભાટનેર સુધી સઘળો પ્રદેશ નાના નાના જીલ્લાઓના સરદારોના હાથમાં હતો.

રાઠોડ વીર શિવજીએ બાદ્યકાળનું લીલાસ્થળ કનોજને છોડ્યું. જે નગરમાં તેના પૂર્વજોએ અતિ ગર્વે રાજ્ય શાસન ચલાવ્યું. તે નગરને તેણે કાયમના માટે છોડ્યું. હવે તે પોતાની જન્મભૂમિને જોઈ શકશે નહિ. તે રજપુત-ગૌર-વાન્વિત રાઠોડ કુળનો ઉપયુક્ત વંશધર-તેનું સિંહાસન ઉપર બેસવું ક્યાં ગયું ! આજ નિરાશ્રયની જેમ દેશે દેશે ભ્રમણ કરવાનું તેને આવી પડ્યું ! શિવજીના ઉત્તમ હૃદયમાં જુદી જુદી ચિંતા ઉદય થવા લાગી. તો પણ તે નિરાશ થયો નહિ. તે જાણતો હતો જે વિપદનું સહવી તે રજપુતનો ધર્મ છે. શાથીકે વિપદજ સંપદની સૂચના આપી દે છે. પોતાની જન્મભૂમી છોડી થોડા સહચરો સાથે તે મરૂ પ્રદેશની પ્રાંત ભૂમિમાં પેઠો. ચારે દિશાએ અનંત વાલુકા સાગર સૂર્ય કીરણો ચમકી તેના હૃદયને વધારે દુઃખ કરતો હતો. તે દુઃખો સહન કરી કલુમદ સ્થાને આવ્યો. હાલ જે સ્થળે વીકાનેર નગર છે, તે સ્થળથી પશ્ચિમે દશ કોશ ઉપર કુલમદ અવસ્થિત-તે સમયે તે સ્થળે એક સોલંકી રાજા રાજ કરતો હતો. તેણે શિવજીને મહા સમાદરે ગ્રહણ કર્યો.

સોલંકી રાજાના આદરવાળા અને ઉદાર વ્યવહારથી શિવજી પ્રીત થયો. અને તેના કરેલા ઉપકાર ઉપર પ્રત્યુપકાર કરવા તેણે આજીવન. તે સમયે લાક્ષ કુલાન નામનો એક દુર્દિત રજપુત તે પ્રદેશવાસીઓને અત્યંત પીડા આપતો હતો. લાક્ષ કુલાન પ્રસિદ્ધ જાડેજા કુળમાં ઉત્પન્ન થયો હતો. તેનો કુલરા કીલ્લો બીવણ શત્રુઓથી દુર્લેદ્ય અને અગમ્ય હતો. લાક્ષ કુલાન એવો દુર્ધર્શિ હતો જે શત્રુથી તે સાગરકુળ પર્યંતના સઘળા લોકો તેનું નામ સાંભળી કંપીત થાતા. સોલંકી રાજાના અનુરોધે રાઠોડ વીર શિવજી આજ તે દુર્દિત લાક્ષ કુલાનની મિત્રધે તલવાર લઈ ઉઠ્યો. કંમે યુદ્ધની ગોઠવણ થઈ. સોલંકી રાજા શિવજીને સેનાપતિના હુકામે નીમ્યો. સત્યરામ અને તેની સાથે બીજા રાઠોડો શિવજીની મદદે ઉભા રહ્યા. કંમે બન્ને દળ વચ્ચે યુદ્ધ થયું. શિવજીએ પોતાના પ્રચંડ પ્રતિદ્વિ ઉપર સંપૂર્ણ જય મેળવ્યો. પણ તે જય થોડાથી કીત થયો નહિ. તે જયના બદલામાં તેણે જીવન સહચર લાઈ સત્યરામના અને બીજા વીર રાઠોડોના પ્રાણ આપ્યા. કોલુમદ પતિ વીજયી રાઠોડ વીર શિવજીને આનંદથી ભેટ્યો, અને તેના કરમાં તેણે તેની બેનને આપી. ત્યાર પછી શિવજી દારકા તરફ ચાલ્યો. થોડા દિવસમાં તેનું અણહીલવાડ પાટણ નયનગોચર થયું. શાંતિ દુર કરવાને તે નગરમાં ગયો. ત્યાંના અધિપતિએ તેનો યોગ્ય સત્કાર કર્યો. શિવજી અણહીલવાડમાં

રહેતો હતો, તે સમયે એક દીવસ ખખર આવ્યા કે દુર્ઘતિ લાક્ષ કુલાન તે નગર ઉપર હુમલો કરવા આવ્યો. લાક્ષના હુમલાથી અણુહીલવાડ પાટણનો રાજા ભય પામ્યો. પણ તેનો ભય દુર કરી શીવજી તે દુર્ઘતિ જાહેર વીરની સાથે દ્વંદ્વ યુદ્ધમાં ઉતર્યો. લાક્ષ શિવજીના પ્રિય બ્રાતા સત્યરામનો સંહાર કરી નિર્વિઘ્ન યુદ્ધસ્થળથી પલાયન કરી ગયો હતો. આજ તે બ્રાતૃહંતાના હૃદય શોષીતથી પોતાનો શોકાનળ ખુલ્લો દેવા શીવજીએ સંકલ્પ કર્યો. પ્રચંડ પ્રતિશોધ પિપાસા અને યશોલિપ્તિથી ઉત્તેજિત થઈ શીવજીએ લાક્ષ કુલાનને તે દ્વંદ્વ યુદ્ધમાં ઉતરવા હાક મારી. શિવજીના ખડગ પ્રહારે લાક્ષનું માથું છેદાયું. એ જોઈ પત્તન રાજના લોકો જયનો નાદ કરવા લાગ્યા.

દુર્ઘર્ષ લાક્ષના શોષીત વડે દારૂણ ભ્રતૃશોકવન્દિ શિવજીએ આલવી દીધો. દારકાની તીર્થયાત્રા તેને કરવાની રહી. ખરેખર તે તીર્થયાત્રાનું મત તેણે ઉઘાડ્યું હતું. કે નહિ, તે વિષયની હકીકત કોઈ સ્થળથી નીકળતી નથી. અણુ-હીલવાડપાટણથી વિદાયગીરી લઈ, શિવજી દુણી નદીના તીર સ્થળે થોડા દીવસ રહ્યા. ત્યાં મીવો નામનું એક નગર હતું.

છત્રીશ રાજકુમાર માંહેલા એક રાજકુળની શાખા ત્યાં વાસ કરતી હતી. શિવજીએ તેનો સંહાર કરી તે નગરનો કબજો કર્યો. કમે જીગીષા વૃત્તિ તેના હૃદયમાં ખમાણી જાગી ઉઠી. ત્યારપછી તેણે તે સ્થળના પાસેના ક્ષીરધરના ગોહી-લનો વધ કર્યો. તેણે તેના પ્રદેશમાં પોતાની વિજય પતાકા રોપી દીધી. ગોહી-લોનો અધિપતિ મહેશદાસ તેના હાથમાં આવી પડ્યો. તેથી તેના સૌભાગ્યનો માર્ગ સાફ થયો. બાકી રહેલા ગોહીલો પ્રાણ લઈ પલાયન કરી ગયા.

સૌભાગ્ય લક્ષ્મીની પ્રસન્નતા હોય તો માણસ અબીષ્ટ સાધવામાં કૃતકાર્ય થઈ જાય છે. શિવજી ક્ષિરધરમાં થોડા દીવસ રહ્યા. તેની શ્રીવૃદ્ધિ સાધનને એક ઉપાય આવી પડ્યો. તે સમયે તે પ્રદેશમાં પટ્ટી નામના નગરમાં કેટલાક બ્રાહ્મણો વાસ કરી અતુલ ભૂમિ સંપત્તિનો ભોગ કરતા હતા. પણ પર્વત નિવાસી મીન લોકો સમયે સમયે તેઓના ઉપર પડી તેઓની સંપત્તિ લુપ્તતા હતા. શાંતિપ્રિય નિરીહ બ્રાહ્મણો તે દુર્વૃત્તના જીલમમાંથી બચવા માટે કોઈ પણ ઉપાય શોધી શક્યા નહિ. છેવટે તેઓ શિવજીના શરણે ગયા. શિવજીએ તેઓનો ઉદ્ધાર કરવા પ્રતિજ્ઞા લીધી. થોડા સમયમાં પોતાની પ્રતિજ્ઞા પાલન કરી તેણે તે વિગ્રોનો આશિર્વાદ લીધો. તેમ થયાથી પણ બ્રાહ્મણો નિશ્ચિંત થયા નહિ. તેઓએ જાણ્યું જે શિવજી જ્યાંસુધી પટ્ટી નગરમાં છે ત્યાંસુધીજ તેઓની અવસ્થા નિરાપદ છે, શિવજીના ગયા પછી મીન લોકો તેઓના ઉપર અત્યાચાર કરશે. તે

માટે તેઓએ શિવજીને પાસે રાખવા સંકલ્પ કર્યો. તેઓએ શિવજીને ખડુ ભૂમિ સંપત્તિ આપી. આદરથી તે ગ્રહણ કરી શિવજી વિષે પાસે રહેવા લાગ્યો. સોલંકી રાજપુત્રીના પેટે શિવજીનો એક પુત્ર થયો. તેનું તેણે અશ્વત્થામા નામ રાખ્યું.

એ રીતે શિવજી તે શાંતિપ્રિય બ્રાહ્મણોમાં વાસ કરવા લાગ્યો. પણ તેની દુરાકાંક્ષાની કોઇથી તૃપ્તિ થઇ નહિ. પછીનો અને તેની પાસેની ભૂમિ સંપત્તિનો તેણે અધીકાર કર્યો. જે દુષ્કર્મ કરી તે અધીકાર તેણે કર્યો તે દુષ્કર્મથી શિવજીનું નામ અત્યંત કલંકિત થયું. બ્રહ્મહત્યા અને વિશ્વાસઘાતકતા કરી તેણે તે સઘણી ભૂમિ સંપત્તિ હસ્તગત કરી. તેનો ઉપલોગ તે એક વર્ષથી વધારે સમય લઇ શક્યો નહિ. તે ત્યારપછી થોડા દિવસમાં આ લોક ત્યાગ કરી ચાલ્યો ગયો.

શિવજી ત્રણ પુત્રોને પોતાની પાછળ મુકી ગયો. તેમાં મોટાનું નામ અશ્વત્થામા, મધ્યમનું નામ શોનીગ અને નાનાનું નામ અજમલ. મોટો પુત્ર અશ્વત્થામા પિતૃ સંપત્તિ પામ્યો. એક ભાટના ગ્રંથથી માલુમ પડે છે જે અશ્વત્થામાએજ ગોહીલ પાસેથી ક્ષીરધર છીનવી લીધું. પિતાના દોષ ગુણો ઐરસ જાત પુત્રમાં ઘણું કરી સંક્રામિત થાય છે. શિવજીએ જે રીતે વિશ્વાસઘાતકતા અને અસદ્ગુણ કરી પછીનો અધીકાર કર્યો હતો. તે રીતે આજ તેના મોટા પુત્ર અશ્વત્થામાએ પણ કેટલાંક કાર્યો કર્યાં. તેણે પોતાના નાના ભાઈ શોનીગને ઇડર પ્રદેશના આધિપત્ય ઉપર નીમ્યો.

તે પ્રદેશ ગુજર્જરના સીંભાતે આવેલ, તે સમયે તે દેવી વંશીય કોઈ રાજાના અધીકારમાં હતો, અશ્વત્થામાએ ચતુરતા અને વિશ્વાસઘાતકતા કરી તે પ્રદેશ તેના રાજાના મૃત્યુ ઉપર કબજો કરી લીધો. શોકવિન્નુજી નચરવાસીઓ તે રાઠોડ રાજાના કુકાર્યને અટકાવી શક્યા નહિ.

શોનીગના વંશધરો હાતંદીર નામના રાજપુતોના નામે ઓળખાયા. અજમલે અશ્વત્થામાની જેમ દારૂણ જીગીષા વૃત્તિ દ્વારા ઉત્તેજિત થઈ સૌરાષ્ટ્રના અપર પ્રાંત સુધી પોતાની પ્રચંડ તલવાર ચલાવી. સૌરાષ્ટ્રના પશ્ચિમ પ્રાંતમાં ઓકમંડળ નામનું એક નગર હતું. પ્રાચીન સૌર વંશીય વિક્રમસિં (વિક્રમસિંહ) નામનો રાજા ત્યાં રાજ્ય કરતો હતો. જીગીષુ અજમલે તેનો સંહાર કરી તે પ્રદેશ કબજો કર્યો. તે કાર્યથી તેના સંતાન વાઘેલ નામે પ્રસિદ્ધ થયાં. હાલ સુધીમાં પણ રાઠોડ વીર અજમલના વંશધરો દ્વારકાની પાસેના પ્રદેશમાં વસે છે,

પોતાના ખાછળ આઠ પુત્રોને મુકી અશ્વત્થામા પરલોકવાસી થયો. તે આઠમાથી મોટો દુહર પિતાની સંપત્તિને પામ્યો. એ પ્રસિદ્ધ સ્વરૂપ રાજ્યમાં તેની હૃદય તૃપ્તિ થઈ નહિ. તે હૃદયમાં એક વાસના ધીરેધીરે વધતી હતી. દુહરના હૃદયમાં બાલ્યકાળથી પૂર્વ પુરૂષોનું લીલાનિકેતન ક્રનોજને લેવાની વાસના હતી. આ ક્ષણે પિતૃ રાજ્ય ઉપર અભિષિક્ત થઈ તે પોતાની વાસના પુરી કરવા તૈયાર થયો. પણ તેની તે વાસના પુરી થઈ નહિ. ક્રનોજના ઉદ્ધારમાં અકૃત કાર્યથી દહુરે પુરીહરના હાથમાંથી મુંદર લઈ લેવા એટલા કરી, પણ તેની તે એટલા કળવાળી નીવડી નહિ. તેમાં તેનો પ્રાણ વિયોગ થયો.

દહુર બે પુત્રને પાછળ મુકી પરલોકમાં ગયો. તેમાંથી મોટો રાયપાળ પિતૃ સિંહાસને બેઠો. પુરીહરરાજાના હૃદય શોણીતથી પિતૃ શોકાગ્નિ ઓલવી દેવાને પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો. રાયપાળે સેનાદળલઈ મુંદર ઉપર હુમલો કર્યો. તેમો અચંડ હુમલો પુરીહરરાજ રોકી શક્યો નહિ. તે યુદ્ધસ્થળે પડ્યો. વિજયી રાયપાળે મુંદર કીલ્લાનો કબજો કર્યો. રાઠોડ કુળની વિજય પતાકા મુંદરના કીલ્લા ઉપર ઊડવા લાગી. પણ તે થોડા રોજ ઉડી. જીતાયેલા પુરીહરોએ સેના સંગ્રહ કરી બળ સંપન્ન થઈ રાયપાળને મુંદર કીલ્લામાંથી હાંકી કહાડયો.

રાયપાળને તેર પુત્ર હતા. તેમાંથી મોટો પુત્ર કહુલ તેના સિંહાસને બેઠો. બાકીના સઘળા જીદાજીદા પ્રદેશમાં ચાલ્યા ગયા. કહુલનો પુત્ર જહલન. જહલનનો પુત્ર ચેદો. અને ચેદાનો ઉત્તરાધીકારી ખીદો થયો. એ સઘળા રાજકુમારોનું ચરિત કોઈ ઠેકાણેથી મળ્યું નથી. રાવ ખીદો રાજ્ય ત્રદિ કરી શક્યો. ખીદાના મૃત્યુ પછી તેનો પુત્ર શીલક ગાદીએ બેઠો. ત્યારપછી વિરામદેવ અને વિરામદેવ પછી ચંડ સિંહાસને બેઠો. ચંડ થકી રાઠોડ કુળની શ્રીત્રદિ થઈ. ચંડ, વીર અને રાજનિતિજ્ઞ હતા.

ઉદયમ, અધ્યવસાય અને સહિષ્ણુતાના ગુણે વીરવર ચંડ વિભુષિત હતો. એ ત્રણ ગુણથી તેણે મુંદરનો કીલ્લો જીતી લીધો. ચંડે પોતાનું શાસન મુંદરમાં દૃઢ કર્યું. પોતાની વિજયીની સેના લઈ તે દક્ષીણ પ્રદેશ તરફ ગયો. તે મદવારની રાજધાની નાંદોલ નગર પાસે આવી પહોંચ્યો. ત્યાં પોતાનું સેનાદળ રાખી તે પોતાના નગરમાં જઈ રાજ્ય કરવા લાગ્યો. ત્યાં તેણે રૂડા ચરિતથી રાજ્ય કર્યું.

ચશલમીરના ભટ્ટી રાજના તાબામાં પુગલ નામનો એક જનપદ છે. તે પ્રદેશ તે સમયે રણગદેવ નામના ભટ્ટી સરદારના હાથમાં સોંપાયો હતો. રણગદેવને સાધુ નામનો એક વિર્યશાળી પુત્ર હતો. લાક્ષ કુલનની જેમ સાધુ મણ

પોતાના ભુજબળના ભરોસે જીવન ધારણ કરતો હતો. નાગોરથી તે સિંધુ નદ સુધીના પ્રદેશોને હુટી તે પુષ્કળ સંપત્તી લાંબો હતો.

યમની જેમ સાધુ થકી મરૂભૂમિના સઘળા લોકો ભય પામતા હતા. એક સમયે, કોઈ નગરમાંથી કેટલાક ઉંટ, ઘોડા વિગેરે જીતી, તે ગોહીલની રાજ-ધાની ઐરીતના પ્રાંત ભાગમાં થઈ જતો હતો. એટલામાં તે નગરના અધિપતિ માનેકરાયે તેને આદરથી નિમંત્રણ કર્યું, સાધુએ, તેનું મંત્રણ સ્વીકારી તેના ભવનમાં રહેવાનું શરૂ કર્યું, થોડા સમયમાં પાન ભોજનની તૈયારી થઈ. માણેક-રાય, ભટ્ટી વીર સાધુની પાસે બેસી તેના વીરત્વ વાળી વાર્તા સાંભળવા લાગ્યા. તે વાર્તા સાંભળી ગોહીલ રાજ વિસ્મિત અને આદ્ભૂતિત થઈ ગયા. વીરત્વની વાર્તાએ, બીજા એક માણસના કાનમાં અમૃત ધારા સીંચી. તે એકાગ્ર મને, ભટ્ટીવીર સાધુનું શુદ્ધ અને વિચરિત સાંભળતી હતી. તે સાંભળનાર સ્ત્રીનું નામ કર્મદેવી, તે ગોહીલ રાજ માણેકરાયની દુહિતા. કર્મદેવી, જન્મથી સુખની કોડમાં ઉછરી હતી. કર્મદેવી, પિતા માતાનું જીવન હતી. મરૂભૂમિમાં તે એક ખુબસુરત રમણી ગણાતી હતી. મુંદરાધિય રાઉચંદના ચોથા પુત્ર અરણ્યમલ તેનો વિવાહ સ્થિર થયો હતો. વિવાહ જલ્દી થવાનો હતો, જેથી બન્ને પક્ષમાં સત્વર તૈયારી થાતી હતી. પણ તે સંબંધ કર્મદેવીને પહેલાં પસંદ નહોતો તેણે સાધુના વીરત્વ ચરિત સાંભળ્યાં હતાં, તે સાંભળી પ્રથમથીજ તેણે તેને પતિ તરીકે પસંદ કર્યો હતો, આજ તે મનોમન પતિને સંમુખે બેઠા અને નિજકર્ણે તેની વીરત્વ કહાની સાંભળી. તે પોતાનો હૃદયભાવ છાનો રાખી શકી નહી. તેની સહચરીઓએ તેને બહુ સમજાવી પણ તે સમજી નહિ. તેણે પોતાની સહ-ચરીઓને કહ્યું “તુચ્છ રાજસિંહાસન લઈ શું થાય, ઉંચા રાઠોડના પુત્રવધુ થયે શું થાય, મેં જેને પ્રાણ મન સોંપેલ છે તેનીજ હું દાસી દાસી થઈ રહીશ. પણ બીજાની મહિષી થઈ રહીશ નહિ” કર્મદેવીની તે રાઠોડ પ્રતિજ્ઞા તેના પિતા માતાએ સાંભળી. તેઓનું હૃદય એકીવારે ભય અને દુઃખે વ્યાકુળ થયું, રાઠોડ કુળ સાથે પોતાની પુત્રીનો સંબંધ કરી માણેકરાય મોટી આશાઓ રાખતો હતો. પણ દુર્ભાગ્યવશે તે અશા કુળવાળી થઈ નહિ.

વિવિધ વિધાને પાનભોજન સમાપ્ત થયું. ગોહીલ રાજ માણેકરાયે, સાધુની પાસે સઘળું જાહેર કરી કહ્યું જે, રાઠોડ કુમાર સાથે સંબંધ લગ કરવાથી મોટી આ-પતિની સંભાળના છે. તેજસ્વિ સાધુએ કહ્યું, નાળિયેર ચથાવિધાને પુગલમાં મોક-લાય તો હું તમારી પુત્રીને પરણું, એ સઘળી વાર્તા થયા પછી સાધુ પોતાના બેર આંખો, થોડા સમયમાં વિવાહ સૂચક સંબંધનું નાળિયેર આંખું અને

ઐઋતનગરમાં વિવાહ કાર્ય સમાપ્ત થયું. એ વિવાહમાં પુષ્કળ ચૌતુક અપાયું. એ અભિનય વિવાહના સમાચાર વિપ્રલબ્ધ અરણ્યકમળના કાને પડયા. દારૂણ ક્રોધ અને જીવાંસાથી તે ઉન્નમત્ત થઈ ઉઠ્યો. સાધુને શાસ્ત્રિ આપવા માટે તે ચાર હજાર રાઠોડ રજપુતો લઈ તેનો માર્ગ રોકી ઉભો રહ્યો. અગાઉ સાધુએ શંકલા મેરાજના પુત્રનો વધ કર્યો હતો. શંકલા મહેરાજ પણ રાઠોડની સાથે વેર લેવા માટે ભળી ગયો. સાધુ વીર પુરૂષ હતો. માણિકરાયે તેની સાથે ચાર હજાર ગોહીલ સૈનીકો મોકલ્યા. કહેલું હતું પણ સાધુએ તે વાતમાં સંમતિ આપી નહોતી, પોતાના બાહુબળ ઉપર અને પોતાના સાતસો ભટ્ટી સરદારો ઉપર, એ પૂર્ણ ભરસો હતો. તોપણ માણિકરાયના પુષ્કળ આગ્રહથી સાધુએ પોતાના સાળા મેઘરાજ અને પાંચસો સૈનિકો સાથે લીધા.

એ સાડા સાતસો સૈનીકોની સાથે ભટ્ટી વીર સાધુ ચંદન નામના સ્થાન પાસે આવી પહોંચ્યો. ત્યાં તે પોતાની શ્રાંતિ દૂર કરવા લાગ્યો. રોષોન્મત રાઠોડ વીર પોતાના દળ સાથે તે સ્થાને આવી પહોંચ્યો. તેનું સેનાદળ અગર જોકે સાધુના સેનાદળ કરતાં ત્રણ ગણું વધારે હતું તો પણ તે પોતાના પ્રતિદ્વંદ્વ સાથે દ્વંદ્વ યુદ્ધ કરવા તૈયાર થયો. બન્ને આશામીઓ થોડા સમયના માટે વિશ્રામ લઈ યુદ્ધક્ષેત્રમાં ઉતર્યા. સહુથી પહેલો ભટ્ટી પક્ષનો પાહુ ગોત્રીય જયટંગા અને રાઠોડ પક્ષનો ચોહાણ ચોધ પરસ્પર સંબુખીત થયા. બન્નેએ પોતપોતાના ઘોડાને એક બીજાની સામે હાંક્યા. દરેકના હાથમાં તીક્ષણ બે ધારવાળી તલવાર હતી. પરસ્પરના વિરૂધ્ધે તે ભયંકર તલવારનો ઉપયોગ થયો. પડખે અરણ્યકમલ અને સાધુ પોતપોતાની સેનાના મોખરે ઉભા હતા. જોતજોતામાં યુદ્ધ ભયંકર થઈ ગયું એકદમ જયટંગા ભીષણ ચિત્કાર કરી અશ્વને દોડાવી ચોધ ઉપર પડ્યો. ચોધ તે વેગ સહન ન કરવાથી ભૂતળશાયી થઈ ગયો. ચોધ ફરીથી ઉઠ્યો નહિ. પ્રતિદ્વંદ્વિના પ્રચંડ પ્રહારે તેના પ્રાણ વાયુ નીકળી ગયા. ત્યારપછી વિજયોન્મત પાહુ તે શોણીતાકત તલવાર લઈ શત્રુ પક્ષ તરફ દોડ્યો. જેને તેઓએ પ્રતિદ્વંદ્વિ ગણ્યા. તેના ઉપર તેણે હુમલો કર્યો, તેથી કરી એક ભયંકર તોફાન થયું, દ્વંદ્વ યુદ્ધ ભાંગી ગયું અને દળયુધ્ધ થયું. બન્ને દળ ભયંકર નાદ કરી લડવા લાગ્યા.

દળયુધ્ધ કરવાનો અરણ્યકમલનો કે સાધુનો અભીપ્રાય નહોતો. હવે સેના બળનો અપવ્યય ન થાય તેના માટે તે બન્ને દ્વંદ્વ યુદ્ધમાં ઉતર્યા. દૂર રથમાં બેસી સુંદરી કર્મદેવી યુદ્ધાભિનય જોતી હતી. સાધુ આ સમયે છેવટની વિદાય-ગીરી લેવા તેની પાસે આવ્યો. વીરનારી કર્મદેવીએ શાંત ગંભીર સ્વરે તેને કહ્યું “ જાઓ ! યુદ્ધમાં પ્રવૃત્ત થાઓ ! હું અહિં રહી તમારું યુદ્ધ જોઈશ. જે

યુદ્ધક્ષેત્રમાં તમે પડશો તો તમારું અનુગમન કરી હું તમને પરલોકમાં મળીશ, એ કર્મ દેવીનાં વચનો સાંભળી સાધુ ખમણો ઉત્સાહિત થયો. તે ઉન્મતતની જેમ રાઠોડ રાજકુમાર અરણ્યકમલની સંમુખે આવ્યો, રાઠોડવીર પણ તેની પ્રતીક્ષા કરતો હતો. તેણે આ ક્ષણે સાધુને ઓળખ્યો નહિ, છેવટે તે સાધુને તેણે ઓળખ્યો પોતાના પંચકલ્યાણ નામના ઘોડાને સાધુ તરફ ચલાવ્યો અને વીરો એક ખીજના સંમુખે હોઈ ઉભા રહ્યા, સાધુએ પોતાના પ્રતિદ્વંદ્વીના મસ્તક ઉપર પોતાનો ખડગ ચલાવ્યો. પણ ચતુર અરણ્યકમળે તે ઘાનો પ્રતિરોધ કર્યો, તેણે સાધુના મસ્તક ઉપર તલવારનો ઘા કર્યો. તે સમયે અને વીરો વજ્રલગ્ન પર્વત જેવા પૃથ્વી ઉપર પડયા. રાઠોડ વીર મૂર્છિત થયો. તે થોડા સમયમાં ખેઠો થયો. પણ ભટ્ટી વીરસાધુ ફરી ઉઠી શક્યો નહિ. પડતાં પડતાં સાધુના પ્રાણવાયુ નીસરી ગયા. યુદ્ધ ખંધ રહ્યું.

પતિપ્રાણ કર્મદેવીની આશાઓ નિષ્ફળ નીવડી, તેણે વિચાર્યું હતું જે સ્વામી સોહાગિની થઈ લાંબો સમય સુખનો ઉપભોગ કરીશ. પણ તેનું ખીલકુલ દુર્ભાગ્ય જે તેનું સુખ સુત્ર છેદાઈ ગયું. તે પતિનું અનુગમન કરવા ગોઠવણ કરવા લાગી થોડા સમયમાં તે યુદ્ધ સ્થળે એક મોટી ચિતા તૈયાર થઈ ગઈ. ગોહિલ રાજકુમારીએ તલવાર લીધી. તે તલવારથી એક હાથ કાપી નાંખ્યો, કર્મદેવીએ તે હાથ પોતાના સાસરાને આપવાને એક સૈનિકને આપ્યો, અને તે ધીર વચ્ચે બોલી કહે જે. તેની પુત્રવધુ એવી હતી. ત્યારપછી તેણે બીજો હાથ લાંબો કર્યો તે છેદવા, તેણે સૈનિકને કહ્યું, સૈનિકે તેનો હાથ છેદો, તે હાથ ગોહિલકુળના ભટ્ટ કવિને આપવા તેણે સૂચવ્યું. ત્યારપછી તે પ્રાણપતિના મૃતદેહ સાથે બળતી ચિતામાં ચઢી ભૂગલના વૃદ્ધરાવ રણગદેએ તે હાથ લઈ બાળી તેના ઉપર એક તળાવ કરાવ્યું. તેનું નામ “ કર્મદેવનું સરોવર ” એમ પડ્યું.

એ અનર્થકર અપૂર્વ યુદ્ધ ઇ. સ. ૧૪૦૭માં બન્યું. એ યુદ્ધમાં રાઠોડ પક્ષીય-શંકલા રજપુતોએ સારું વીરત્વ બતાવ્યું. તેઓના ત્રણસો સૈનિકોમાંથી શુદ્ધ પચાસ સૈનિકો સેનાપતિ શંકલા મહેરાજ સાથે યુદ્ધમાંથી પાછા આવ્યા. મહેરાજ ભયંકર રીતે જખમી થયો. અરણ્યકમલને અને તેના ચાર ભાઈઓને દારૂ ઘાત થયા. જે ઘાતથી તેના શરીર ઉપર જે અસહ્યતા થઈ હતી. તે છ માસમાં એવી રીતની વિષમ રીતે ઉબળી કે તેથી અભિતપ્ત રાજકુમાર મરણ પામ્યો.

પણ તેથી એ ભયંકર વિવાદ પ્રશમિત થયો નહિ, શોણિતના બદલામાં શોણિતનો ખર્ચ થયો તોપણ બન્ને પક્ષની તૃપ્તિ થઈ નહિ, બન્ને પક્ષનો એક એક રાજકુમાર પડ્યો. આ ક્ષણે રાજકુમારના પિતાઓએ ખડગ ધારણ કર્યો, વીર-શંકલા મહેતાના પ્રભાવે સાધુનું સેનાબળ નાશ પામ્યું. તે માટે યુત્ત શોકાત્

રાવ રણુગદેવે મહેરાજને શાસ્તિ આપવા પોતાના દળ સાથે તેના જનપદ ઉપર હુમલો કર્યો, શંકલા રજપુતો સામાન્ય પ્રતાપશાળી નહોતા. મરૂ નિવાસી કોઈપણ વીરપુરૂષ તેઓને આજ સુધી હરાવી શક્યો નહોતો. મહેરાજ સુપ્રસિદ્ધ હરવાશંકલનો પિતા થાય, તેનો પ્રચંડ પ્રતાપ કોઈ આજદિન સુધી રોકી શક્યું નહોતું. ત્યારે શું પુગળનો રાવ રણુગદેવ આજ શું તેનો પ્રતાપ રોકી શકશે! પુગળ પતિએ મોટી સેના સાથે શંકલના રાજ્ય ઉપર હુમલો કર્યો. શંકલ તે સમયે અસતર્ક હતો. શંકલ પરાજીત થયો. તેના સૈનિકોનું લોહી લુણીનદીના તીરે પડ્યું, વિજયી રણુગદેવ, પરાજીત શંકલાનું રાજ્ય લુટી પોતાના હેશમાં ગર્વથી આવ્યો.

રણુગદેવના મૃત્યુના સમાચાર તેના બે પુત્ર તનુ અને સૈરના કાને પહોંચ્યા. દારૂણ ભ્રાંસાથી તેઓ પગથી તે માથા સુધી સળગી ગયા. પણ તેઓ નિરૂપાય. તેઓનું એવું બળ નહોતું કે તેઓ મુંદરના અધિપતિ સાથે લડે. હવે તેઓ તેનો ઉપાય લેવાનું ચિંતન કરવા લાગ્યા. તે સમયે મુસલમાન રાજ ખીજરખાં મુલતાનમાં હતો, રોષોન્મત તનુ અને મેર હવે તેના શરણે ગયા, તેઓએ સનાતન હીંદુધર્મનો ત્યાગ કરી ઈસ્લામ ધર્મ પકડ્યો. એમ થવાથી ખીજરખાં તેના ઉપર પ્રસન્ન થયો. તેણે તેના હાથમાં એક સેનાદળ સોંપ્યું, તે સેનાદળ લઈ તનુ અને મેર રાઠોડ રાજ ચંડની વિરૂધ્ધે ચાલ્યા. એટલામાં યશલમીરના રાજા કુહરનો ત્રીજો પુત્ર કીલન તેઓને મળ્યો તેણે તેઓનું બળાબળ જોઈ કૂટ ઉપાય અવલંબન કરવા તેઓને સલાહ આપી.

ભટ્ટિ રાજકુમાર કીલને ત્યારપછી તેઓને કુટોપાય અવલંબન કરવાની સહાયતામાં રાઠોડ રાજચંડને કાશલ જળમાં ખાંધી દેવા વિચાર કર્યો, તેણે પોતાની દુહિતાને તેને પરણાવવા ચાહ્યું, ભટ્ટિરાજે પોતાની કન્યાને વિવાહ માટે નાગોરમાં મોકલી, વિવાહનો દિવસ સ્થિર થયો, ચંડે થોડા દિવસથી નાગોરજીતી લીધું હતું, આ ક્ષણે ત્યાં વિવાહની તૈયારી થવાલાગી, ક્રમે વિવાહનો દિવસ આવી પહોંચ્યો, તે દિવસે યશલમીરના તોરણદ્વાર થકી પચાશ ઢાંકેલાં ગાડાં બહાર પડ્યાં, એ ગાડાંની વાસે કેટલાક સૈનિકો હતા, અને તેની વાંસે સાતસો ઉંટે હતાં, આ વિવાહ યાત્રા નહોતી, યુદ્ધ યાત્રા હતી, તે સઘળા સવારો અને સાંઢીયા સવારો છદ્મવેશી લડવૈયા હતા, એ શિવાય તેઓની વાંસે એક હજાર અશ્વારોહી સૈન્ય હતું.

રાઠોડ રાજ ચંડ, આ સઘળો પ્રપંચ જાણતો નહોતો. તે વિવાહોચિત વેશથી સજ્જીત થઈ ભટ્ટિ રજપુતોના સામૈયામાં ગયો. થોડે દૂર ગયો કે તેના નજરે તે સઘળાં ગાડાં પડ્યાં. તેના મનમાં પ્રતીતિ આવી જે ભટ્ટિ રજપુતોની પ્રતારણા નથી. એ પ્રતીતિના શરણે થઈ તે નિઃસંદેહ ચિતે તે ગાડાંઓની પાસે આવ્યો, એકદમ તેના મનમાં વિષમ સંદેહ આવ્યો. એકદમ ચંડ નાગોર તરફ ફર્યો, પણ તે નગર

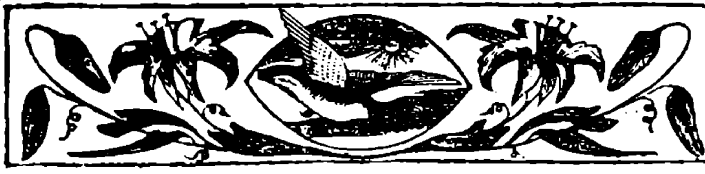
દ્વાર પાસે પહોંચ્યો નહિ એટલામાં શત્રુઓએ તેના ઉપર હુમલો કર્યો. વિશ્વાસ-
ઘાતક ભટ્ટી રજપુતોએ કોધની મૂર્તિ ધારણ કરી. તેઓ એકદમ ચંડ ઉપર પડ્યા.
ચંડ એકલો, માત્ર થોડા ઘણા શરીર રક્ષક સાથે હતા. શી રીતે તે હજાર પ્રચંડ
સૈનિકોની સામે થઈ શકે. તે ભયંકર સંકટ કાળમાં તેના મનમાં આવ્યું, જો તે
નગરના તોરણદ્વારે ઉભો રહેશે તો તેના આત્મરક્ષણની સંભાવના છે. પણ તેના
મનનો સંકલ્પ મનમાં રહ્યો, શત્રુઓ સાથે લડતાં તેનું સર્વાંગ રૂધિરાક્રાંત થયું.
તેના જીવન રક્ષણ માટે, તેના સઘળા શરીર રક્ષકો લઈ મરણ પામ્યા અત્યાઘાતથી
ચંડનું શરીર શિથિલ થઈ ગયું. રાઠોડ કુળ તિલક ચંડ નગર દ્વારે પડ્યો* પાશવ
ભટ્ટી રજપુતો, જ્યોત્સનાસે વિકટનાદ કરી ઉઠ્યા. નગરને છુટવા નગરમાં પેઠા.
રાજરાજેશ્વર ચંડનો પવિત્ર દેહ તેઓના પગતળે ચબદાણો.

એ રીતે રાઠોડ કુળનો જ્વલંત પ્રદીપ કાયમના માટે ઝોલવાયો. ચંડ, જો
વધારે જીવિત રહ્યો હત તો રાઠોડ કુળની વધારે આબાદી થાત. ચૌદ પુત્ર અને
એક કન્યાને વાંસે મુકી ચંડ પરલોકવાસી થયો. કન્યાનું નામ હંસા. હંસાને મેવા-
ડના અધિપતિ લાક્ષ સાથે પરણાવી હતી. તેનાજ પેટે કુંભો રાણો પેદા થયો. એ
અયોગ્ય વિવાહથી મેવાડ અને મારવાડ રાજ્યમાં જે વિષમ અનર્થ થયો તે અન-
ર્થનું વિવરણ મેવાડના ઇતિવૃત્તમાં વર્ણવેલ છે.

મહાવીર ચંડના મૃત્યુ પછી તેનો મોટો પુત્ર રણમહા મુંદરના સિંહાસને બેઠો.
રણમહા, કાઠે લાંબો હતો, તે ઘણો બલિષ્ઠ કાય હતો. તે પોતાની જાતિમાં સર્વમાં
બલિષ્ઠ હતો. ચંડના મૃત્યુ પછી નાગોર, રાઠોડના હસ્તમાંથી ખસી ગયું. રાણા
લાક્ષની સાથે પોતાની બેનનો વિવાહ હોવાથી રણમહા ચિતોડમાં રહેતો હતો.
તેથી રાણા લાક્ષ સાથે તેની સારી મિત્રતા થઈ. લાક્ષના જીવિત સમયે, રણમહાએ
મેવાડનો મહોપકાર કર્યો હતો. અજમેરના પ્રતિનિધિની પાસેથી એક દુહિતા લઈ
જવાના વ્યવહારે, સસૈન્ય તે પ્રાચીન ચોહાણ દુર્ગમાં પેઠો. ત્યાર પછી દુર્ગના
રક્ષકોનો અને સૈનિકોનો સંહાર કરી તેણે તે દુર્ગ કબજે કર્યો. વળી તેને
તેણે રાણાને સોંપી દીધો. ક્ષેમસિંહ પંચોળીએ, એ કૌશળ કરવાનું રણમહાને
કહ્યું હતું.

રણમહા રાજ્ય શાસનમાં વિલક્ષણ પારદર્શી હતો, જેથી રાજ્ય સુશાસિત
થાય તે સારી રીતે તે જાણતો હતો. રણમહાના શોચનીય વૃત્તાંતનું વિવરણ મેવા-
ડના ઇતિહાસમાં આવ્યું છે. રણમહાના એકંદર ચૌદ પુત્રો હતા, તેના સંતાનોએ
મરૂસ્થળીમાં વિસ્તાર પામી તે પ્રદેશના સામંત સમિતિની અંગપુષ્ટિ કરી. સં-
ક્ષેપમાં મરૂસ્થળીમાં તે લોકોથી મહોપકાર થયો.

*ચંડ, સંવત ૧૪૩૮માં સિંહાસને બેઠો અને સંવત ૧૪૬૫માં પરલોકવાસી થયો.

તૃતીય અધ્યાય.

યોધનું સિંહાસનારોહણ—યોધપુરની સ્થાપના, મુંદર થકી નવપ્રતિષ્ઠિત યોધપુરમાં રોઠોડ રાજપીઠનું સ્થાનાંચરિતકરણ—તેનું કારણ, સેતુલમીર, મેરતા અને વીકાનેરની નુતન પ્રતિષ્ઠા, યોધનું પરલોકગમન, યોધનું ચરિત વર્ણન—રોઠોડ વંશનું જલદીર્ઘ સંવર્ધન, રાવ મુજનું સિંહાસનારોહણ, યવન સમ્રાટના સેનાદળ સાથે રોઠોડનો પ્રથમ વિવાદ—પડાણે કરેલ રોઠોડ કુમારીનું હરણ, મુજનું વીરત્વ અને મરણ, તેના સિંહાસને તેના પૌત્ર રાવગંગનું આરોહણ, સિંહાસન માટે, ગંગ સાથે તેના કાકા સાગનો તકરાર, ગૃહયુદ્ધ, સાગનું મૃત્યુ, બાબરનું ભારતાક્રમણ, સઘળી રજપુત સમિતિના અધિનાયક થઈ રાણા સંગની બાબર વિરૂધ્ધે યુદ્ધ યાત્રા, રાવગંગનું મૃત્યુ, રાવમાલદેવનો અભિષેક, માલદેવનું ગૌરવ, તેનો કરેલો નાગોરનો, અજમેરનો, જાલોરનો અને શિવાનાનો ઉદ્ધાર, તેનાં બીજાં ચરિત, તેની પ્રતિષ્ઠા, રાજ્યબ્રષ્ટ હુમાયુન તરફ તેનો અન્યાય વ્યવહાર, શેરશાહનો મારવાડ ઉપર હુમલો, યવનસેનાનું સંકટ, કૌશળક્રમે શેરશાહનો નિસ્તાર, રોઠોડ સેનાનું પશ્વાદપસરણ, બે પ્રધાન સામંત સંપ્રદાયનો આત્મત્યાગ, અકબરનું મારવાડ ઉપર આક્રમણ મેરતા અને નાગોરને જીતી લઈ તેનું વીકાનેરના રાજસિંહને અર્પણ કરવું. પોતાના બીજા પુત્રને અકબરની સલામાં માલદેવનું મોકલવું. સમ્રાટની સાથે તેની અસદબાવ, અકબરે કરેલ યોધપુરનો અવરોધ, યોધપુરની રક્ષા કરવામાં માલદેવનો ઉદ્યમ, ઉદયસિંહનું અકબર પાસે પ્રેરણ, ઉદયસિંહની અભ્યર્થના, અંદ્રસેન-અંદ્રસેને કરેલી રોઠોડ કુળની સ્વાધીનતા

રક્ષા, ચંદ્રસેનનું વીરત્વ, માલદેવનું પરલોક- ગમન, માલદેવના ખાર પુત્ર.

વત્ ૧૪૮૪ ના વૈશાખ માસમાં રાઠોડ વીર ચોધ, મેવાડના દુનળો નગરમાં જન્મ્યો, પિતા રાય રણુમહાની અવિમૃશ્યકારિતાના લીધે ચોધ વિપદમાં પડ્યો હતો તેનું વિવરણ મેવાડના ઇતિહાસમાં આપણે આપી ગયા, આ ક્ષણે તે રાઠોડ વીરનું જીવનચરિત વર્ણવવું યોગ્ય છે.

ગિલ્હોટ રાજકુમાર વીરવર ચંડ નવજી મુંદર નગરમાં રહ્યો. મુંદર રાજ રણુમહા મરાણો. તેનો વીર્યવાળો જેષ્ઠ પુત્ર ચોધ આરાવલીના ગિરિ કાનતમાં છુપા વેશે સંતાયો. તે અજ્ઞાનવાસમાં પણ રાઠોડ વીર ચોધ, ખીલકુલ નવરો ખેડો નહોતો, તેનું સહાય બળ ઘણા દરજ્જે કમ થયું હતું. તેની પાસે પોતાના ઉદ્ધાર માટે કોઈ પણ ઉપાય નહોતો તોપણ ચોધ ખીલકુલ નિરૂત્સાહ થયો નહોતો. આશા, માણસનું જીવન સ્વરૂપ છે. દીન, દરિદ્ર હતાભાગ્ય માણસની, પણ આશા, પ્રધાન સાંત્વના છે. વિપુલ રાજ્યનો ઉત્તરાધિકારી હોઈ આજ ચોધ દીન દશામાં પડ્યો હતો. તે આરાવલીના ઉંડા પ્રદેશમાં કેટલાક સહચરો સાથે રહી ઉપયુક્ત સુયોગની પ્રતિક્ષા કરતો હતો થોડા સમયમાં તેનું અભિષ્ટ સિદ્ધ થયું, એકવાર તે પોતાના સહચર સાથે, મુંદરના ઉપર જય મેળવવાનો પરામર્શ કરતો હતો. ચોધ થોડા ઉપર થોડા સ્વાર સહચરો સાથે વાતમાં ગુંથાયો હતો એટલામાં એક શુભ-શંસી પક્ષી તેના ભાલા ઉપર આવી બેઠું. તેવામાં એક ચારણ ગ્રાહ્યે ચોધ પાસે આવી કહ્યું, “ મહારાજ ! આજ આપનો શુભમહ—આપની જન્મ રાત્રીએ જે નક્ષત્ર ઉદિત થયું હતું, આજ તેનો ફરી ઉદય છે, એટલેકે જ્યાં સુધી તે શુભ નક્ષત્ર અસ્ત ન પામે ત્યાં સુધીમાં આપ મુંદરના ઉદ્ધાર માટે જોઈ કરો ” આપની ચેષ્ટા સરલ થાશે. એ આશ્વાસ વાંકય સાંભળી રાઠોડ વીર ચોધ બમણો ઉત્સાહિત થયો. તે હરવાશંકલ, પ્રાભૂરાય વીગેરે પ્રસિદ્ધ વીર પાસે ગયો તેઓને લઈ તે કાર્યક્ષેત્રમાં ઉતર્યો. થોડા સમયમાં તેનો ઉદ્ધમ સફળ થઈ નીવડ્યો મુંદરના કીલ્લાનો ઉદ્ધાર કરી તે થોડા સમયમાં સૌભાગ્ય લક્ષ્મીને મેળવવા શક્તિવાળો થયો.

ચોધે, મુંદરનો કીલ્લો મેળવ્યો ખરો, પણ તેમાં તે અધિક દિન રહ્યો નહિ. તે પોતાના નામે એક નવું નગર સ્થાપી જગતમાં અમરત્વ મેળવી ગયો, તે રજપુત, રજપુત લોકો જુના સંસ્કારને વશીભૂત, તેઓનો એક પ્રધાન ધર્મ એ જે જુની વસ્તુ ફેરવી નવી વસ્તુ કર્યા તેઓ ચાહે નહિ. જે મુંદર દુર્ગ, ચોધના પૂજનીય પિતા-

મહે જય કરી મેળવ્યો અને જે દુર્ગ, મારવાડમાં પ્રધાન રાજ્યધાનીનું શહેર કહેવાતો, આજ તે મુંદર નગર અકસ્માત્ યોધ શું છોડી દે ખરો ! પણ દેવ ઘટનાએ અથવા દેવ પ્રત્યાદેશે યોધે તે છોડયો. મુંદરથી બે કોષ દૂરે દક્ષિણ દિશામાં વાકુડાચીડીયાની ગિરિ શ્રેણીની ગુફામાં એક યોગી રહેતો હતો, રાઠોડ કુળના મંગળ માટે તેનું ચિત્ત સર્વદા ગુંથાયું રહેતું હતું. એકવાર યોધની સાથે તેનો સાક્ષાત્કાર થયો. તેણે રાઠોડ રાજને કહ્યું. “ મહારાજ ! મુંદરમાં આપનું રાજપીઠ નિરાપદ રહેશે નહિ. એટલે મારી વાસના એવી છે જે આપ વાકુડાચીડીયાના સાતુ દેશે, પોતાના નામથી એક નગર સ્થાપન કરો, ” રાઠોડ વીર યોગીવરની વાસનાથી વિરૂદ્ધ વર્તી શકતો નહિ. તેણે યોગીએ કહેલા સ્થળે નગર સ્થપવાનો ઉપક્રમ કર્યો, તેણે તે સ્થળે યોધપુર સ્થાપ્યું, તે યોધપુરના પદ તળે ઉન્નતગિરિમાળા દક્ષિણમાં દૂરની આરાવલ્લીની ગિરિમાળા સાથે મળી જઈ આકાશમાં અનંત તરંગમાળાની જેમ વિરાજે છે, બીજી ત્રણ દિશાએ વિસ્તૃત મરૂસાગર અગણ્ય મરીચિકા સહી તીવ્રસૂર્ય કીરણે વાલુકા માર્ગને તપાવે છે.

નિર્મળ જળ જે જીવન રક્ષાનો એક પ્રધાન ઉપાય છે તે જળ માટે યોધે પહેલાંથી વિચાર્યું નહિ. વાકુડાચીડીયા સઘળા સારા વિષયથી સંપન્ન ખરો, પણ આજ એક વિષયે તે અભાવવાળો જોવામાં આવ્યો. તેમાં નિર્મળ જળ મળે તેવો ઉપાય નથી. દુર્ગ નિર્માણ કાળે યોધના હૃદયમાં પહેલાં તે ચિંતા ઉદય પામી નહોતી. તેથી યોધપુરમાં નિર્મળ જળનો અભાવ રહી ગયો. ટુંકામાં યોધપુરની પ્રતિષ્ઠા અગાઉ યોધે, નગર વાસીઓના મુખ માટે પહેલાં વિચાર કર્યો નહિ.

સં. ૧૫૧૫ ના જેષ્ઠ માસમાં રાઠોડ વીર યોધે જોધપુરની પ્રતિષ્ઠા કરી. ત્યાર પછી તે ત્રીશ વર્ષ જીવીત રહ્યો. સંવત્ ૧૫૪૫ માં એકસઠમા વર્ષની ઉંમરે તેણે આ દુનીયાનો ત્યાગ કર્યો, તેના દેહનો પવિત્ર ભસ્મ તેના પિત્રુ પુરુષોના ભસ્માવશેષ સાથે મુંદરના મહેલમાં રાખ્યો. મારવાડના વિશાળ ક્ષેત્રમાં યોધજ રાઠોડ કુળનો બીજો પ્રતિષ્ઠાન કર્તા, જીવનની પ્રથમાવસ્થામાં તે જે અસંખ્ય સંકટમાં આવી પડ્યો હતો. તેજ સંકટે તેના ભાવી સુખનો માર્ગ નિષ્કંટક કરી દીધો. તેનું હૃદય અસીમ ઉત્સાહથી ભરેલું હતું. યોધે હરવાશંકળ પ્રાબૂજ અને રામદેવની પ્રતિમૂર્તિ પથ્થરમાં કાતરાવી મુંદરના સંમુખ ભાગમાં સ્થાપી. આજ તે પ્રતિમૂર્તિઓ ઘોડા ઉપર જીવંત ભાવે વિરાજે છે. તે સ્વદેશ, પ્રેમિક વીરોના નામ કોઈ પણ રાઠોડ રજપુત વિસરતા નથી. આજ પણ તેઓ પ્રાતઃકાળે શય્યામાંથી ઉઠતાં તેઓના નામનું સ્મરણ કરે છે. આજ પણ તેઓ તે પ્રસ્તર પ્રતિમૂર્તિની પ્રદક્ષિણા કરતાં કરતાં તેનું ગુણગાન કરી, અત્યંત આનંદોત્સવ કરે છે.

રાઠોડ વીર શિવજીએ, જે દિવસે, પોતાના પિતૃ પુરૂષોની લીલાસ્થલી કનોજ નગરી છોડી મરૂભૂમિના અનંત વાલુકા રાશિ ઉપર પોતાની વિજય પતાકા રોપી, તે દિવસથી તે વર્તમાન સમાલોચ્ય કાળ સુધી ત્રણસો વર્ષ વીતી ગયા. એ ત્રણ સૈકામાં તેના વંશધરો એટલા બધા વિસ્તારવાળા થઈ ગયા. કે ચારહઝાર વર્ગ કોશવાળી જમીન તેઓના વાસ માટે ખીલકુલ સંકોચવાળી હતી.

વિધાતાના અલંબ્ય અને કઠોર વિધાનના અનુસારે આજે તે વીર કેસરી રાઠોડ શિવજીના વંશધરો દીનભાવ પોતાનો સમય કહાડે છે ખરા, પણ પોતાના પૂર્વ પુરૂષના પ્રચંડ બાહુબળના પ્રભાવે જીતાયેલ જમીનની મમતા મુકતા નથી. પુરીહર, ઇયેંદ, શંકલ, ચોહાણ, ગોહીલ, શનિગુરૂ,કાત્તિ. જીત,હુણ વીગેરે જે સઘળા પ્રાચીનો અતિમાનુષ કાર્ય કરી જગતને વિસ્મયાપન્ન કરી ગયા છે. આજ તેઓના વંશધરો દીનભાવે ભારતવર્ષમાં કાલયાપન કરે છે.

યોધરાઉના એકંદર સોળ પુત્ર હતા. તેમાંથી મોટા શંતુલે પિતૃ રાજ્યનો ત્યાગ કરી રાજસ્થાનના ઉત્તર પશ્ચિમપ્રાંત સ્થિત ભટ્ટીઓના રાજ્યમાં શાતલમીર નામનો દુર્ગ સ્થાપ્યો. તે દુર્ગ ચાલના પોકર્ણેથી દૂર ત્રણ કોશ ઉપર સ્થાપ્યો. મરૂભૂમિના એક સીમાડે શાહરી નામની યવન જાતિનો નિવાસ હતો. તેના અધિપતિના સાથે શંતુલનો ઘોર વિવાદ થયો. તે વિવાદે તેણે યવન રાજનો સંહાર કર્યો. પણ તે પોતાના જીવનની રક્ષા કરી શક્યો નહિ. કુશમા નામના સ્થાને તેની અત્યેષ્ટિક્રિયા થઈ, શંતુલની સાત રાણી ચિતા ખંડકી તેની વાંસે તેમાં બળી મુઠ.

યોધરાઉના ચોથા પુત્ર દુદાએ મેરતાના વિશાળ ક્ષેત્રમાં પોતાનું વંશવૃક્ષ રોપ્યું. તેનાજ વંશધરો મેરતીયા રાઠોડ નામે પ્રસિદ્ધ થયા. એકત્રાર તેઓ મરૂ દેશમાં શ્રેષ્ઠ વીર કહેવાયા. જે વીર કેસરી જયમલ્લે દીલ્લીફર અકબરની પ્રચંડ સેનાની સામે ચીતોડપુરી બચાવી જેની પાપાણ મૂર્તિ આજ પણ દીલ્લીના તોરણદ્વારે વિરાજે છે. રાઠોડ કુમાર દુદો, તેનો દાદો થાય. દુદાની એક સર્વ ગુણ સંપન્ન અને વિદ્વાન એક પુત્રી હતી. તેનું નામ મીરાંબાઈ, મીરાંબાઈ સાથે રાણા કુંભનો વિવાહ થયો હતો.

યોધરાઉનો છઠ્ઠો પુત્ર નામે વીકો હતો; જેણે વીકાનેરની પ્રતિષ્ઠા કરી. વીકાનું સ્તૂત વિવરણ વીકાનેરના ઇતિહાસમાં કરશું.

રાઠોડ કુળ ચુડામણિ યોધરાઉના પરલોક વાસ ઉપર તેનો ખીજો પુત્ર સુજો (સુરજમલ્લ) મારવાડના સિંહાસને બેઠો; આ સ્થળે ઉત્તરાધિકારિતાનો ચિ-

રંતન નિયમ શામાટે ઉપેક્ષિત થયો. તેનું કારણ મળી આવતું નથી. ગાથાકર્તા ભદ્ર લોકો પણ તે બાબતમાં બોલતા નથી. સૂરજમલ્લ સઘલા વિષયમાં પિતાનો ઉપયુક્ત પુત્ર હતો, તેણે સત્તાવીશ વર્ષ મારવાડનું શાસન દક્ષતાથી ચલાવ્યું.

દીલ્લીના સિંહાસન માટે લોદી વંશના રાજાઓમાં ઘોર તકરાર ઉઠ્યો. તે સમયે મારવાડનું સિંહાસન યવનોની દૃષ્ટિથી દૂર હતું. ગૃહયુદ્ધમાં ગુંથાઇ તેઓ દેશ જયમાં કુરસદ પામતા નહોતા. પણ દુર્વૃત્ત યવનો હીંદુઓના પરમ શત્રુ, હીંદુઓને વિમળ શાંતિ ભોગવતા બેઠે તેઓના મનમાં અત્યંત દ્વેષ આવતો. સં. ૧૫૭૨ (ઈ. સ. ૧૫૧૬) ના શ્રાવણ માસમાં પીપા નગરમાં પાર્વતી તૃતીયાનો એક મહોત્સવ થયો. એ ઉત્સવમાં મારવાડના જુદા જુદા પ્રદેશની રજપુત સ્ત્રીઓ આવી. ભગવતી ગૌરીની પૂજા કરતી હતી.

તે દિવસે ત્યાં આવી પહોંચે આગીશ રજપુત કુમારીઓનું હરણ કર્યું, કોઈ તેઓની ગતિ શોધી શક્યું નહિ. એ શોચનીય અવસ્થાના સમાચાર થોડા સમયમાં સૂરજમલ્લના કાને પહોંચ્યા. ક્રોધ અને જીર્ણાસામાં તે માથાથી તે પગસુધી સળગી ઉઠ્યો. દુરાચાર લોકોને શાસ્તિ આપી, રાજકુમારીઓનો ઉદ્ધાર કરવા તે પુરી ખટપટમાં પડ્યો, તે પોતાના શરીર રક્ષક દળ સાથે પાઠણની વાંસે પડ્યો. વાંસે જતાં જતાં તેણે પહોંચે દૂર જોયા. તે ક્રોધ અને જીર્ણાસાથી બંધાયેલો ઉત્તેજિત થયો. પોતાના બચ્ચાંનું અપહરણ બેઠે જોઈ કેસરીસીંહ અપહર્તા ઉપર ક્રોધથી પડે છે, તેમ તે કુમારીહારક પહોંચે ઉપર પડ્યો. થોડા સમયમાં બન્ને દળ વચ્ચે યુદ્ધ ચાલ્યું, યવનો હણાયા, રજપુત કુમારીઓનો ઉદ્ધાર થયો. સૂરજમલ્લ જીતી થયો. પણ તે જય પોતાના હૃદય શોણિત આપી મેળવાયો, યવનોનો સંહાર કરી તેણે કુમારીઓનો ઉદ્ધાર કર્યો ખરો, પણ શત્રુઓએ તેને એવી રીતે જખમી કર્યો હતો. જે તે જખમોથી તે થોડા સમય પણ જીવિત રહ્યો નહી, રજપુત બાળિકાનો ઉદ્ધાર કરી થોડા સમય પછી તે રણસ્થળે પડ્યો, ત્યારબાદ કારીઘાથી મરણ પામ્યો. તે મરણ તેના પક્ષમાં આનંદદાયક હતું, જ્યારે એકસો ચાલીશ રજપુત કુમારીઓ તેને વીંટાઈ તેની વીરગાથા ગાવા લાગી. ત્યારે તેને આનંદની સીમા રહી નહિ, તે અસીમ આનંદનો ભોગ કરતાં કરતાં વીરવર સૂર્યમલ્લનો પવિત્ર આત્મા અનંતધામમાં પહોંચ્યો.

સૂર્યમલ્લના પાંચ પુત્ર તેની વાંસે. તેનો પૌત્ર ગાંગ તેની ગાદીએ બેઠો. જેષ્ઠ પુત્ર ભાગનો અકાળે દેહ ત્યાગ થયો હતો. સૂર્યમલ્લના બીજા પુત્ર ઉદોના અગીયાર પુત્રો થયા, તેઓનાથી ઉદાવત સામંત સંપ્રદાય ચાલ્યો. તેઓ મારવાડ અને મેવાડમાં અનેક ભૂમિ સંપત્તિ પામ્યા. ત્રીજા પુત્ર

શાગે એક સ્વતંત્ર જનપદ સ્થાપ્યો, તેનું નામ ખુરવો, એ શાગના વંશધરો શાગાવત નામે વિખ્યાત થયા. એથા પુત્ર પ્રયાગ થકી પ્રયોગિતાત ગોત્ર થયું. પાંચમો પુત્ર વિરામદેવ, તેનો નર નામનો એક પુત્ર હતો. તે નર મારવાડમાં દેવતારૂપે ગણાય છે. સુજેત નામના સ્થળે તે એક પ્રતિમૂર્તિ હાલ પૂજા પામે છે. નરના વંશધરો નરાવત નામે પ્રસિદ્ધ થયા, તેઓની એક શાખા હારાવતીના અંદરના પાંચ પહાડમાં જોવામાં આવે છે.

રાઠોડ વીર સૂરજમલ્લ સં. ૧૫૭૨ (ઈ. સ. ૧૫૧૬) માં ભાદ્રપદ માસે પરલોકવાસી થયો. તેનો પૌત્ર ગાંગ મારવાડના સિંહાસને બેઠો. ગાંગનો બીજો કાકો શાગ તેનો ઘોર પ્રતિદ્વંદ્વી થઈ ઉભો રહ્યો. શાગે પોતાના પિતાને ઉપયુક્ત ઉત્તરાધિકારી માની રાજના પદની ઘોષણા કરી તે ગાંગને સિંહાસન છૂટકરવા એક ઉપયુક્ત સહાય શોધવા લાગ્યો, દિલ્લીશ્વર ઇબ્રાહીમનો સર્વ નાશ કરનાર લોદી વંશીય દોસતખાં રાઠોડના હાથમાંથી નાગોર લઈ લઈ સુખથી દિવસ કહાલ-તો હતો. સ્વાર્થાધિ થવાથી લોકનું હિતાહિત જ્ઞાન આવ્યું જાય છે, તે લોક ખરા પશુ જેવો થઈ પડે છે, આજ સ્વાર્થપર શાગના પક્ષમાં તે ઘટ્યું. જે દોસતખાંએ, તેના પૂર્વજો પાંસેથી નાગોર પ્રદેશ લઈ લીધો હતો. આજ શાગે તે દોસતખાં પાસે માંગી. સ્વભતિ દ્રોહી કાપુરથી ભારતવર્ષનો સર્વ નાશ થયો.

સ્વદેશ વૈરી સ્વાર્થાધિ શાગની દુર્વૃત્તિથી મારવાડમાં એક વિષમ અંત-વિર્જલવ ઘટ્યો. તે અંતર્વિગ્રહમાં ગુથાઈ મહારાજ યોધની સંતતિ આજ એક બીજનું શોણીતપાન કરવાને તૈયાર થઈ. મારવાડના વીરરજપુતો આજ બે દળમાં વિભક્ત થઈ ગયા. તે બન્ને દળો રાઠોડ રાજકુમારોના વાવટા નીચે આવી ઉભા. દોસતખાં તેઓનો મધ્યસ્થ થઈ વિવાદભંજન કરવાની ચેષ્ટા કરવા લાગ્યો. અને તેણે મારવાડનું રાજ્ય બે પ્રતિદ્વંદ્વિના બે ભાગમાં આપી દેવાચાહ્યું. પણ તેજસ્વી ગાંગે તેની દર્ષ સાથે દરખવાસ્ત અગ્રાહ્ય કરી. તે પોતાના ખડગની મદદે પોતાના અટ્ટની પરિક્ષા કરવાનું બોલ્યો. સારા ભાગ્યે મરુસ્થળીના શ્રેષ્ઠ વીરો તરફથી તેની સહાયતા હતી. દુકામાં તે પ્રચંડ ગૃહયુધ્ધમાં સંપૂર્ણ જય મેળવી શક્યો. તેનો ઘોર પ્રતિદ્વંદ્વિ શાગ યુધ્ધસ્થળે પડ્યો અને લોદી દોસતખાં ઘોર રીતે અપ-માનીત થઈ યુધ્ધસ્થળથી પલાયન કરી ગયો.

ગાંગે વિવાદ વીના નિષ્કંટક થઈ ખાર વર્ષ રાજ્ય કર્યું. એ સમયે. વીર-વર બાબરના રણતૂર્ક નાદે ભારતવર્ષની ભૂમિ કંપિત થઈ તે ભયંકર કંપન સાથે દિલ્લીના સમ્રાટ ઇબ્રાહિમ લોદીનું સિંહાસન કંપી ઉઠ્યું. તેનો રાજમુકુટ સ્ખલિત થઈ ભૂમિ ઉપર પડ્યો. એ આકસ્મિક તોફાનથી આખો હીંદુ સમાજ મોટી મદ

વિભિષિકામાં આવી પડ્યો. સઘળા રાજ્ય નાશના ભયે વિષમભીત થયાં. સઘળાઓ નવા આવેલા પ્રચંડ શત્રુને દગી દેવા વિચાર કરવા લાગ્યા. મહારથ રાણા સંગ્રામ-સિંહના વાવટા નીચે એકઠા થઈ સઘળા રજપુતો ભારતવર્ષના શત્રુ સામે યુધ્ધયાત્રા કરવા આજ્ઞા. મારવાડપતિ ગાંગ પણ સંગ્રામસિંહના વાવટા નીચે ગયો. એ ભીષણ સંગ્રામમાં રજપુતોએ જે વિસ્તૃત ખતાવ્યું તેનું વિવરણ મેવાડના ઇતિવૃત્તમાં આપણે આપી ગયા. જે રજપુત કુલાંગાર શિક્ષાદીત્ય વિશ્વાસઘાતકતા કરી બાબરના પક્ષમાં મળી ન જાત તો ખરેખર રજપુતો ભારતભૂમિને બાબરના કરાળ આસમાંથી બચાવી દેત. બીજા રજપુતોની જેમ રાઠોડ રજપુતોએ પણ તે યુધ્ધમાં વિશેષ બહાદુરી દર્શાવી. તેઓ તે ભયંકર સમયે સેનાના પુરો ભાગમાં હતા. તે સેના ભાગના ઉપરીપણામાં રાઠોડ રાવ ગાંગનો પૌત્ર વીર બાબક રાયમદ્દ નીમાયો. રાયમદ્દે બાબરની તોપો સામે મોટી બહાદુરી બતાવી રણસ્થળે પ્રાણ ત્યાગ કર્યે.

એ નિદાઝણ પુત્ર શોકથી રાત્ર ગાંગ અધીક દીન આ દુનીયામાં રહ્યો નહી. તે કાળયુધ્ધ પછી ચાર વર્ષમાં તેણે પરલોકવાસ કર્યે. ગાંગના પરલોક-વાસ ઉપર માલદેવ સં. ૧૫૮૮ (ઇ. સ. ૧૫૩૨)માં રાજ્યસિંહાસને બેઠો. માલદેવે પોતાની કારકીદીમાં મોટાં સારાં ચરિત કરી દેખાડ્યા. તેના શાસન કાળમાં મારવાડ ઉન્નત અવસ્થામાં આવ્યું. તેણે પોતાના રાજ્યમાં બાબરના આક્રમણની શંકા કરી પણ બાબરની તે સમયે મારવાડ ઉપર દૃષ્ટિ પડી નહોતી. મારવાડનો અધીપતી સુનામને યોગ્ય હતો. તેના ચરિતની સમાલોચના કરવાથી તેની સત્યતા સંપૂર્ણ રીતે માલુમ પડે છે. રાજપદે બેઠા પછી માલદેવે, પિતૃ પુરૂષોના મેળવેલાં બે મોટાં નગર (અજમેર અને નાગોર)નો ઉદ્ધાર કર્યે. તેનો પ્રચંડ પ્રતાપ અધર્ષણીય થઈ નીવડ્યો. તે અસીમ પ્રચંડ પ્રતાપની પાસે મારવાડના સઘળા અધીપતીઓ નતશિર હતા. તેઓ રાઠોડરાજનું આધીપત્ય માલદેવને સોંપી તેનું સાર્વભોમ આધીપત્ય સ્વીકારતા હતા. કાચમ તેઓ તેની સેવામાં રહેતા હતા.

પ્રાચીન ભોમીયાઓ તેના પદાનત હતા. રાઠોડ વીર માલદેવ પોતાની વિજયીની સેના લઈ ઉત્તર ભાગમાં અગ્રસર થયો. પ્રચંડ પ્રતાપ લટ્ટી રજપુતો સાથે યુધ્ધમાં તે પ્રવૃત્ત થયો. તેમ કરી તેણે પોતાનો ઉન્નતિનો માર્ગ નિષ્કંટક કર્યે. તેઓની સાથે તે યુધ્ધ અનેક દેશ આવ્યું. તે યુધ્ધમાં તેણે બે ત્રણ નગરો જીતી લીધાં. વિક્રમપુરે તેની વશતા સ્વીકારી. અંબરની રાજધાનીથી દશ કોશ ઉપર રહેલ ચત્તુ નગર તેણે કબજે કર્યું, દેવલ રજપુતોએ અગાઉ શીરોઈનો કબજો કરી લીધો હતો, તે શીરોઈ હાલ રાઠોડ રાજ માલદેવના હાથમાં આવ્યું. તેણે મારવાડની ચારે તરફ કીલ્લાઓ કરાવ્યા. યોધપુરની ચારે દિશાએ તેણે કોટ કરાવ્યા. તે સઘળા મહત્કાર્યમાં તેને બહુ નાણાનો ખર્ચ થયો. માત્ર મેરતા

નગરનો કીલ્લો કરવા અને કોટ કરવા તેણે ૨૪૦૦૦૦ રૂપિયા ખર્ચ્યા.

શાંતિની પુષ્પમય શય્યા ઉપર શયન કરી રાઠોડ વીર મહાદેવે નિર્વિનાદે દશવર્ષ રાજભોગ કર્યો. ત્યાર પછી આત્મરક્ષાર્થે તે વિષમ ઉદ્વિગ્ન થયો. વીરકેસરી બાબરે તે સમયે દેહ ત્યાગ કર્યો. તેના પુત્ર હુમાયુનને શેરશાહે, તેના પિતૃ સિંહાસન ઉપરથી ઉઠાડી મુક્યો, હુમાયુન પોતાના રક્ષણ માટે દૂર દેશમાં પલાયન કરી ગયો. નિઃસહાય હુમાયુને રાઠોડ રાજ માલદેવની મદદ માગી, પણ માલદેવે તેના મુખ તરફ જોયું નહિ. ખરેખર માલદેવે ખીલકુલ નિષ્કૃતતા વાપરી, માલદેવે હુમાયુન તરફ અસહવ્યવહાર કર્યો. તેનું કારણ છે. ગયા વીયાનાના લયંકર યુદ્ધમાં માલદેવનો પુત્ર રાયમલ, બાબરના હસ્તે હણાયો. તે દારૂણ પુત્ર શોક માલદેવ વિસરી ગયો નહોતો, એ લયંકર શોકાનળ બાબરના શોણિતપાત બોલવવા તેણે સંકટ્પ કર્યો હતો પણ તેનો સંકટ્પ સિદ્ધ થયો નહિ. બાબર આ દુનીયા છોડી ચાલ્યો ગયો. બાબરના નામે માલદેવ હઝારો અલિશાપ આપતો હતો. હુમાયુન બાબરનો પુત્ર હુમાયુન વિપન્ન હોય કે સંપન્ન હોય પણ માલદેવની, તેને મદદ કરવા વાસના નહોતી, હુમાયુન આશ્રયાર્થી હોઈ માલદેવની પાસે આવ્યો. માલદેવની શોકાગ્નિ તેને જોઈ પ્રજ્વલિત થયો. તેણે હુમાયુનને ધિક્કારની નજરે જોયો. અતિથિસત્કારના એવી રીતના ઘોર વ્યભિચારથી માલદેવે જે પાપનો સંચય કર્યો હતો, તે પાપના સંચયમાંથી તેની નિષ્કૃતિ થઈ નહિ. નિજબળમદે મત્ત થઈ તેણે એક ક્ષણ વિચાર કરી જોયું નહિ, જે હુમાયુન વિપદમાંથી નિસરી ભારતવર્ષનું સાર્વભૌમ આધિપત્ય મેળવશે અને તેનોજ મોટો પુત્ર અકબર થોડા દિવસમાં ઉચું માથું કરી તે અસહવ્યવહારનો તેને સારો બદલો આપશે. અકબર, હુમાયુનની એ દુઃખનિશાનું ધ્રુવનક્ષત્ર, હુમાયુનના ભગ્નહૃદયની એક સાંત્વનાની ચીજ. સંપદના સુખાલિંગને સુખ થઈ માલદેવે એકવાર, સ્વપ્નમાં પણ જોયું નહિ જે તે અકબરના હાથમાં એક દિન રાઠોડ રજપુતનું અદૃષ્ટ ચક્ર સોંપાશે, તેના મહત્વ અને ઉદારત્વના ગુણે એકવાર તે માલદેવનો વંશધર “ રાજ રાજેશ્વર ” નામ નામદિકાળ વડે અકબરથી ભૂષિત થાશે.

આશ્રયાર્થી હુમાયુન તરફ એવો અસહવ્યવહાર ચલાવવાથી માલદેવ કોઈ જાતનો ઉપકાર પામ્યો નહિ. પણ તેથી તે એકઘોર વિપદમાં આવી પડ્યો. હુમાયુનનો પ્રચંડ પ્રતિદ્વંદ્વિ શેરશાહે, એ બાબતમાં માલદેવની અવસ્થાથી વાકેફ થઈ તેને વિનંતી કરવાની ઇચ્છા કરી. શેરશાહ માલદેવનો પ્રતાપ જોઈ શંકિત થતો હતો.

જ્યારે રાઠોડ રાજના પરાક્રમ અને પ્રતાપનું વિવરણ તે સાંભળતો ત્યારે તેના હૃદયમાં મોટી ચિંતાનો ઉદય થતો. જે શ્રીકરમાં રહેતો, જે દિલ્લીના રાજ્ય પાસે

માલદેવ જેવો પ્રતાપશાળી રાજા છે ત્યાંસુધી તે નિષ્કંટક રાજ્ય કરી શકશે નહિ, એ વિષમચી ચિંતાના વિષમ દંશને નિરંતર પીડિત થઈ શેરશાહ માલદેવને પરસ્ત કરવા વિચારવા લાગ્યો, તે વિચાર સફળ કરવા માટે તેણે એંશી હજાર સૈનિકોને લઈ મારવાડ ઉપર હુમલો કર્યો, માલદેવનો વિચાર તેના વિરૂધ્ધે ઉતરવાનો પહેલાંથી હતો. માલદેવે પહેલાં તો તેને કોઈ પણ જાતનો પ્રતિરોધ કર્યો નહિ. યવનસેના કોઈ પણ પ્રતિરોધ શિવાય મારવાડમાં પેઠી. ત્યારે રાઠોડ રાજા માલદેવે યવનસેનાનો પ્રતિરોધ કરવા પચાશ હજાર રજપુત સૈનિકો એકઠા કર્યા. પચાશ હજાર રાઠોડ વીરોની તલવાર આજ એકઠી થઈ. જે દેશવૈરી યવનોને કતલ કરી દેવા તત્પર થઈ પણ રણ વિશારદ માલદેવ ક્ષિપ્રકારિતનો વશવર્તી થયો નહીં. પણ તે અત્યંત પરિણામ દર્શિતાથી અને સતર્કતાથી યુદ્ધ સેના ચલાવવા લાગ્યો. તેના એ યુદ્ધાયોજનનું સુંદર કૌશલ જોઈ શેરશાહ ભય પામ્યો. તેણે પોતાની સેનાને પ્રાચીરથી વેષ્ટિત કરી. તે પ્રાચીરવેષ્ટિત છાવણીમાં બેસીને જુદી જુદી જાતની ચિંતા કરવા લાગ્યો. તેણે વિચાર્યું. જે રજપુતના તરફથી તેનો પરાજય થાય તો રણ સ્થળમાંથી નાશી જવાનો કોઈ પણ ઉપાય નથી. તેમ થવાથી નિશ્ચય રણસ્થળે પ્રાણ ત્યાગ થાય. રજપુતો પ્રતિદિન ભીષણ મૂર્તિ ધારણ કરતા ગયા. તેથી શેરશાહના હૃદયમાં વિષમ ચિંતા થઈ. એ રીતે એક માસ ગુજરી ગયો. રજપુતો અને યવનો પરસ્પરના સામે છાવણી રાખી રહ્યા. યુદ્ધ વિના એક માસ નીકળી ગયો. ક્રમે યવનરાજનું સંકટ વધ્યું. પણ તેથી તે મૂઢ થઈ ગયો નહિ. તર્ક વિર્તક કર્યા પછી આખરે તેણે પોતાની અભીષ્ટ સિદ્ધિ માટે એક કૂટ ઉપાય શોધી કહાડ્યો. શેરશાહ રજપુતોને સારી રીતે જાણતો હતો. તે જાણતો હતો જે રજપુતોનું હૃદય અડપાઘાતે આહત થાય છે. અડપ એટલે બીજી દિશાએ નમી જાય છે. એ ધારણાથી તેણે રાઠોડ સેનામાં અવિશ્વાસ અને અનૈક્ય કરી દેવા પ્રતિજ્ઞા કરી, એક પત્ર લખી માલદેવની છાવણીમાં તે નાંખી દેવા તેણે મુકરર કર્યું, એવા ભાવનો તે પત્ર લખ્યો જે, જે વાંચવાથી રજપુત સરદારો તરફ માલદેવનો અવિશ્વાસ થઈ જાય. પત્ર લખી યવનરાજે વિચાર્યું. જે, શીરીતે તે માલદેવના સંમુખે નાંખાય, યુદ્ધ થોડા, રોજના માટે સ્થાપિત રહ્યું. ત્યારે શેરશાહે માલદેવની પાસે એક હૂત મોકલ્યો. હૂત, કૌશળ ક્રમે તે પત્ર માલદેવના તંબુમાં નાંખ્યો, અને તે નિરાપદ થઈ શેરશાહની પાસે આવ્યો. તે ખનાવટનો પત્ર માલદેવના હાથમાં આવ્યો. કૌતુહલાકાંત થઈ તેણે તે પત્ર આઘોપાત વાંચ્યો, તેનું માથું ધુણિત થયું. હૃદયતાડિત વેગે કંપી ઉઠ્યું, તેણે ચારે દિશામાં અંધકાર જોયું. જે સરદારો ઉપર વિશ્વાસ રાખી. તે દારૂણકાર્ય ક્ષેત્રમાં ઉતર્યો. તે સરદારો શું વિશ્વાસઘાતક ! તે સરદાર તેનો સર્વ નાશ કરવા દેશવૈરી યવન સાથે મળી ગયા તે વાત શું સાચી ? માલદેવના મનમાં વિષમ સંદેહ થયો. સઘળા સરદારો વિશ્વાસઘાતક, છે, એમ તેના જાણવામાં આવ્યું. સઘળા

સરદારો યવનસાથે મળી ગયા છે. એમ તેણે નિશ્ચય કર્યું. સઘળા સરદારોનો સઘળો ઉઘમ અને આધ્યવસાય પ્રતારણાના રૂપે નીવડયો, એમતેણે વિચાર્યું. રાઠોડ વીર વિષમ રીતે સંદેહમાં આવી પડ્યો.

જેતા જેતામાં યુદ્ધ કરવાને મુકરર થયેલો દિવસ પાસે આવી ગયો. માલદેવના વિષાદ ગાંભીર વદનને જડ અને નિષ્પદ પ્રકૃતિને અને ઉદાસ ભાવ ભંગીને જોઈ રાઠોડ વીરો વિષમ ચિંતામાં પડ્યા. યુદ્ધનો સમય પાસે આવ્યો તેઓએ માલદેવની અનુમતિ ચાહી. પણ માલદેવે અનુમતિ આપી નહિ. દારૂણ વિસ્મયે અને સંદેહે રાઠોડ રજપુતોના હૃદય આલ્કુદિત થયાં. શત્રુઓ ધરના આંગણમાં આવી તોફાન કરતા હતા, તે જોઈ તે વીરોનાં હૃદય ઠેકાણે રહે ખરાં! તેઓ જ્યાં સુધી જીવિત હોય ત્યાં સુધી યવનો, રાઠોડ વંશની સંમાન મર્યાદા પદ દગિત કરે ખરાં! માલદેવ શું રાઠોડ રજપુત નહિ? તેણે શું વીર કેસરી યોધરાવના કુળમાં જન્મ લીધો નથી! જ્યાં સુધી દેહમાં પ્રાણ છે! જ્યાંસુધી બાહુમાં બળ છે ત્યાં સુધી તે શત્રુઓને શા માટે ઉપેક્ષા કરે છે! તેનું કારણ શું! વીર્યવાળા રાઠોડો, રાજના ઔદાસીત્યનું કારણ જાણી શક્યા અને સમજી શક્યા. તેઓ પોતપોતાનું સેનાદળ લઈ યવનો ઉપર પડ્યા. ખાર હઝાર રજપુતોએ, દેવવૈરી યવનના કરાળ આસ્રમાંથી સ્વદેશનો ઉદ્ધાર કરવા યવન સેના ઉપર હુમલો કર્યો. સામાન્ય પરિખા અને કોટ તેઓની ગતી રોકવાને અસમર્થ થઈ. તેઓ, દળે દળે યવન સેના ઉપર પડી તેને દલિત અને વિત્રાસિત કરવા લાગ્યા. એ રીતે યવન રાજનું અનેક સૈન્ય રજપુતોની તીક્ષણ તલવારના સંમુખે પડ્યું. એક સૈન્ય પડ્યું કે તેના ઠેકાણે ખીન્નું સૈન્ય આવી ઉભું રહ્યું. ટુંકામાં યવન સેનાનો થતો ક્ષય જોવામાં આવ્યો નહિ. પ્રધાન પ્રધાન રાઠોડો તે યુદ્ધમાં રણ સ્થળે પડવા લાગ્યા. છેવટે રાઠોડનું બળ કમ થઈ ગયું. રાઠોડ સેના ઉન્મૂળિત થવાનો ઉપક્રમ થઈ પડ્યો. રાઠોડ સદારોનો એ આત્મત્યાગ જોઈ માલદેવના નેત્રો ઉઘડી ગયાં. તે સમજ્યોકે તે પ્રતાહિત થયો. પણ અસમયે તેને સમજણ આવી. અસમયે કુંભકર્ણની નીંદ્રાનો ભંગ થયો. આજ માલદેવનો અનીવાર્ય. રાઠોડ સેના ઘણી ખરી ઉન્મૂળિત થઈ. યવન સેના, તે સમયે અક્ષત દેહે લડવા લાગી. રાઠોડ રજપુતોના જયની સંભાવના રહી નહિ. જેતા જેતામાં હીંદુ મુસલમાન વચ્ચે યુદ્ધાભયંકર થઈ પડ્યું ખાલીના રાઠોડ વીરો વીરતા ખતાવી રણરથળે પડવા લાગ્યા. માલદેવ સંપૂર્ણ રીતે પરાજય પામ્યો. તે નિશ્ચય કરી સમજ્યો જે પોતાની હુર્બુદ્ધિના દોષેજ વેનો સંપૂર્ણ પરાજય થયો. સરદારોની કઠોર જાતસેનાથી તેનું હૃદય અનુનાપિત અને પિડિત થઈ ગયું. જે તે સરદારોનો એવી રીતનો અવિશ્વાસ ન કરત તો પાઠાણસિંહ શેરશાહની

કખર તે મરૂમૂમિમાં શ્વાત. રાઠોડ લોકોએ જે વીરત્વ તે યુદ્ધમાં દેખાડી આપ્યું તે વીરત્વનો સ્વીકાર ખુદ શેરશાહે કરેલ છે. એ સંકટમાંથી છુટી તે બોલ્યો જે “ એક મુઠ્ઠી ચવનના માટે ભારત સામ્રાજ્ય મારા હાથમાંથી જવાનો ઉપક્રમ આવ્યો હતો. ”

એ શોચનીય અને ઘોર પરાજયથી રાઠોડ રાજ માલદેવની દારૂણ મનો-વેદના થવા લાગી. તે મનોવેદનામાંથી તે એકદમ છુટ્યો નહિ. તે દારૂણ અવ-માનતા પછી તે અનેક દિન જીવિત રહ્યો. પોતાના જીવિત કાળમાં તેણે દિલ્લીના સિંહાસને બે સ્વતંત્ર રાજવંશને બેઠેલા જોયા. પ્રથમ લોદી વંશના અધઃપતન ઉપર શાકતીય વંશનું અભ્યુત્થાન. દ્વિતીય-વળી તે વંશને ખસેડી દઇ પાઠાન શેરશાહીન વંશનું રાજ્યારોહણ, એ બન્નેના વંશના અભ્યુત્થાન અને અધઃપતન ઉપર ભારત સામ્રાજ્યમાં બે પ્રચંડ વિપ્લવ ઘટયા. શેરશાહ અધિકદિન ભારતવર્ષનું આધિપત્ય ભોગવી શક્યો નહિ. તેના મૃત્યુ પછી કેટલાક વર્ષ ઉપર હુમાયુને પોતાના રાજ્યનો ઉદ્ધાર કરીતે લીધું. *

જે હુમાયુનનું જીવન થોડો કાળ વધારે સ્થાપીત રહ્યું હત. તો રાઠોડ રજપુતોની સારી આબાદી થાત, શાથી કે હુમાયુન શાંત સ્વભાવ અને અહિંસા પરાયણ હતો. જેથી રાઠોડ રજપુતો નિર્વિવાદે, પોતાના રાજ્યની શ્રીવૃદ્ધિ કરી શકત. પણ તેઓનું દુર્ભાગ્ય, કે હુમાયુન ફરીથી ગાદીએ બેઠા પછી થોડાદિવસ રાજ્યભોગ કરી શક્યો. તેના મૃત્યુ પછી વીર બાળક અકબરની તિવ્રદ્રષ્ટિ મારવાડ ઉપર પડી, તેણે માલદેવની આશાલતાને મૂળમાંથી છેદી સં. ૧૬૧૭ (ઇ. સ. ૧૫૬૧)માં વીરબાળક અકબરે એક મોટી સેના લઈ મારવાડનો માલકોટ કીલ્લો ઘેરી લીધો. તેણે મનમાં રાખ્યું હતું જે અલ્પપ્રાયાસે કીલ્લાનો કબજો થાશે. પણ જ્યારે કીલ્લાના વાસીઓનું યુદ્ધ નૈપુણ્ય જોયું ત્યારે તેનો સહેલાઈથી કીલ્લો લેવાનો મનોભાવ દૂર થયો. ભયંકર યુદ્ધમાં બન્ને પક્ષના અસંખ્ય સૈનીકો મુઆ પછી કીલ્લો અકબરના હાથમાં આવ્યો. મેરતાને જીતી લઈ વિજયી નાગોર તરફ ચાલ્યો. નાગોર નગર પણ તેના હાથમાં પડ્યું, તેણે નાગોર, મેરતા વીચેરેનો પ્રદેશ વીકામેરના રાજા રાયસિંહના હસ્તમાં સોંપ્યો.

અકબરનો પ્રતાપ પ્રતિદિન વધવા લાગ્યો. તેના તે વધતા પ્રતાપના સંમુખે

* શેરશાહના મૃત્યુ પછી બે મુસલમાન રાજા દિલ્લીના સિંહાસને બેઠા, પહેલો સેલીસામુર બીજો મહમદ આદીલશાહ.

÷ હુમાયુનની જીવની એડીનબરોના મેજરમુલરના પુસ્તકાગારમાં મળુમ પડી છે. પારસ્ય રાજ્યના હુમાયુનના અમ્લાત વાસમાં એક તેના નોકરે તે લખેલી છે.

રજપૂત ચુડામણિ વીર કેસરી પ્રતાપસિંહ વિના ઘણું કરી સઘળા અવનત મસ્તકે ઉભા રહ્યા, અનેક રજપૂતો, ષોડશોપચારે તેની પૂજા કરવા લાગ્યા. રાઠોડરાજ માલદેવ પણ તે સંકામક રોગથી ઘેરાઈ અકબરની અર્ચના કરવા લાગ્યો, તેણે સ્વૈચ્છાપૂર્વક અકબર પાસે મસ્તક નમાવ્યું નહોતું, ઘટના સ્ત્રોતના ઘોર આવર્તમાં પડી તેને તે નમવાનું અપમાન સહેવું પડ્યું. સં. ૧૬૨૫ (ઇ. સ. ૧૫૬૬) માં માલદેવે, જુદી જુદી જાતની લેટ આપી. પોતાના બીજા પુત્ર ચંદ્રસેનને અકબર પાસે મોકલ્યો. મોગલ સમ્રાટ તે સમયે અજમીરમાં રહેતો હતો. ખુદ માલદેવે તેની મુલાકાત ન લીધી તેના માટે અકબર બહુ અસંતુષ્ટ હતો. તે અસંતોષના લીધે તેણે રજપૂતોનું આધિપત્ય વીકાનેરના રાયસિંહને સોંપ્યું.

ચંદ્રસેન ગણિત માલદેવનો ઉપયુક્ત પુત્ર. પિતાની આજ્ઞાથી તે અકબરની છાવણીમાં આવ્યો. ખરો, પણ અકબર પાસે આવવાનું મન નહોતું, જન્મભૂમિની સ્વાધીનતાને અને રાઠોડના કુળના માન સંભ્રમને તે પોતાના પ્રાણ થકી, અધિક પ્રીય ગણતો હતો. તે પોતાના પ્રાણના બદલામાં તે સ્વાધીનતા અને માન સંભ્રમ અખંડ રાખવા વાસના રાખતો હતો. તેનો મોટો ભાઈ ઉદયસિંહ આત્મમર્યાદા ઉપર જલાંજલિ આપી, સ્વાધીનતાની સુવર્ણ પ્રતિમાને પોતાના હાથમાંથી ફેંકી દઈ અકબરનો પદાનત થયો. તેજસ્વી ચંદ્રસેન તેને મોટોભાઈ કહેવા તેને શ્વીકાર કરતો નહિ. ઉદયસિંહનો રાજ્યાભિષેક થાશે તો રજપૂતનો સંભ્રમ વીગેરે અબ્યાહત નહિ રહે, એમ જાણી તેણે તેને રાજસિંહાસને બેસવા દીધો નહિ, અનેક તેજસ્વી વીર્યવાળા સામંતો તેના વિપક્ષમાં હતા. રાજધાનીમાંથી ચંદ્રસેન વિતાડિત થયો. ત્યાર પછી તે કેટલાક વિશ્વશત રજપૂતો સાથે મારવાડના પશ્ચિમ પ્રાંતમાં રહેલાં શિવાનો નામના સ્થળે ગયો. અને ત્યાં કઠોર ઉદ્યમ અધ્યવસાય કરી સ્વાધીનતાનું રક્ષણ કરવા લાગ્યો.

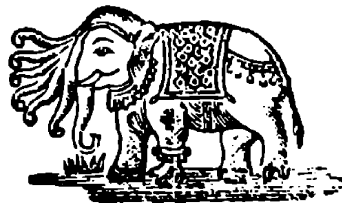
રાઠોડ વીર ચંદ્રસેન રાજધાનીમાંથી વિતાડીત થયો, પણ તેથી તેણે પોતાનું સત્ત્વ છોડ્યું નહોતું. તેના મનમાં દૃઢધારણા હતી જે મારવાડનું સિંહાસન તેને મળે તો યવન વિરૂદ્ધે ઉપડી રજપૂતોનાં માન રાખે, જીવનતોષિણી આશાની મોહિની ભૂર્તિને વશ થઈતેણે તે ધારણા છોડી દીધી નહિ, એ ધારણાથી તે પિતૃ સિંહાસન લેવા કૃત સંકલ્પ થયો. તેના મદદગાર કમ હતા, મદદનો બીજો સામાન થોડો હતો. તેનું સેનાબળ મુષ્ટિમેય હતું. ઉદયસિંહની મદદ મોટી અને વધારે હતી. વિશેષે કરી પોતે માલદેવ તેનો પુષ્ટ પોષક, તોપણ તેજસ્વી ચંદ્રસેન પોતાની આશા છોડી નહિ, તે દૂર શીવાનોમાં રહી કેટલાક માત્ર સહયરો સાથે કમાનત સતર વર્ષમાં ઉદયસિંહના વિરૂદ્ધે કાર્યક્ષેત્રમાં ઉતર્યો. તે પોતાની અભીષ્ટસિદ્ધિ, ઘણી ખરી સિદ્ધ કરી શક્યો. તેના બેહદ ગુણ રાશિથી વિમોહિત થઈ અનેક રજપૂતો તેની મદદ

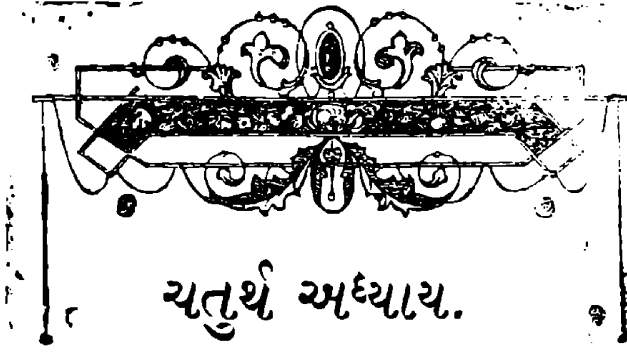
ઉત્તરમાં ક્રમે સઘળી રજપુત સમિતિએ પક્ષમાં બે ભાગે વહેંચાઈ. પ્રચંડ યવનના ક્રમણમાંથી સ્વદેશોદ્ધાર માટે યવનો સાથે વીરતા સહિત લડતો ચંદ્રસેન યુદ્ધસ્થળે પડ્યો. ચંદ્રસેનના ઉગ્રસેન, ઐશકર્ણ અને રાયસિંહ નામના ત્રણ પુત્ર હતા. રાયસિંહ, શીરોઈના પ્રસિદ્ધ વીર રાવ સૂરતાન સાથે એક બીબણ દ્વંદ્વ યુદ્ધમાં પ્રવૃત્ત થયો, તે યુદ્ધમાં તે જય મેળવી શક્યો નહિ, રાવ સુરતાને તેને અને તેના ચોવીશ સરદારોને દત્તાની નામના સ્થળે મારી નાંખ્યા.

રાઠોડ રાજ માલદેવનું છેવટનું જીવન એ પ્રમાણે સંઘર્ષથી પીડીત થયું. તેમાંથી તેણે નિષ્કૃતિ મેલવી નહિ, તે ઉપરાંત વળી પોતાના નગરના રક્ષણ માટે તેને તલવાર ધારણ કરવી પડી. સમ્રાટ અકબરે ચોધપુર ઉપર હુલ્લો કર્યો, માલદેવ કાપુરૂષ નહોતો જે વિવાદવિના રાજધાનીને તે યવનના કરમાં સોંપી દે. મોગલસેનાએ નગરને ઘેરો ઘાડ્યો, માલદેવે આત્મરક્ષણાર્થે પુષ્કળ ચેષ્ટા કરી પણ તેની સઘળી ચેષ્ટા વિકળ ગઈ, મોગલના અનંતસેનાદલ પાસે તે આત્મરક્ષણ કરી શક્યો નહિ, માલદેવે અકબરની વશ્યકતા સ્વીકારી, તેણે પોતાના પુત્ર ઉદયસિંહને સમ્રાટ પાસે મોકલ્યો, વિજયી અકબર રજપુતના પુજેપચારે સંતુષ્ટ થયો, ઉદયસિંહને એક સહજ સેનાના અધિપતિના હુદ્દા ઉપર નીમ્યો.

યવન ચરણમાં નમવાથી માલદેવના શરીરને આઘાત લાગ્યો, તે આઘાત-કારી હોઈને તેને તે વિદ્યારણુજી પીડા દેવાવાળો થઈ પડ્યો, તે પીડાથી આલોક-માંથી તેને સત્વર વિદાય થવું પડ્યું. તે વિદાયગીર્થી તે ઘોર દુઃખમાંથી બચ્યો. તેના પરલોકવાસ પછી તરતજ ઉદયસિંહ, મોગલ સમ્રાટ અકબર તરફથી મારવાડના સિંહાસને અભિષિક્ત થયો. ત્યારપછી ઉદયસિંહે પોતાની બેનને અકબરને આપી, અકબરની વધારે પ્રસન્નતા મેળવી.

માલદેવ, પોતાની વાંસે બાર પુત્રને રાખી સં, ૧૬૭૧ (ઈ. સ. ૧૬૧૫) માં આલોકમાંથી વિદાય થયો, તે બાર પુત્રના નામ. રામસિંહ, રાયમહૂ, ઉદયસિંહ, ચંદ્રસેન, ઇશકર્ણ, ગોપાળદાસ, પૃથ્વીરાજ, રત્નસિંહ, ભૌજરાજ, વિક્રમજીત અને ભાણ.

ચતુર્થ અધ્યાય.

મારવાડના રાજાઓની અવસ્થાનું પરિવર્તન, ઉદયસિંહનો અભિષેક, અતિત ઐતિહાસિક વિવરણ, મારવાડના ઇતિહાસમાં ત્રણ પ્રધાન પુત્રની અવતારણા, યોધરાવની પ્રતિષ્ઠિત સામંતપ્રથા, રાજપુતાનાના પક્ષમાં ઉદયસિંહ નામની અહિતકારિતા, અકબરના હાથમાં પોતાની બેન યોધાબાઈને ઉદયસિંહે આપી તેનું વૃત્તાંત, રાઠોડ સમાજમાં તે વિવાહનું ઝળાઝળ, રાઠોડ રાજકુમારની શૈશવકાળની શિક્ષા, ઉદયસિંહની વિપ્રકુમારી હરણમાં એટલા અભિપ્રાય પ્રાપ્તિનો ભયંકર હોમ, બ્રહ્મ શ્રાપે ઉદયસિંહનું મરણ, ઉદયસિંહનાં સંતાનો.

દિવસે રાઠોડ વીર માલદેવે આલોકમાંથી વિદાય ગીરી લીધી. તે દિવસે રાઠોડ રાજપુતોનો ભાગ્યતરંગ બીજી દિશાએ પ્રવાહિત થયો. તે દિવસે મારવાડમાં એક નૂતન યુગની અવતારણા થઈ. તેની સાથે રાઠોડ સામંતોની અવસ્થા ઘણા દરજ્જે બદલાઈ ગઈ. એટલા દિવસ સુધી તેઓની વાસના શિવજીના વંશધરોની ઈચ્છા ઉપર નિર્ભર કરતી હતી. એટલા દિવસ સુધી, જેને તેઓ મારવાડનો સાર્વ ભૌમ અધિપતિ ગણતા હતા આજ ભાગ્યદેશે તે અધિપતિ ઉપર એક અધિપતિને તેઓએ જોયો. આજ રાઠોડ રાજ્યના શિર ઉપર મોગલનો વાવટો તેઓએ ફરકતો જોયો, આજ તે રાઠોડો મહા પુરુષ શિવજીના વંશધરો નહિ એમ લાગ્યું. તે રાઠોડોમાં, વીર કેસરી યોધાની સળસાધનાનું ડૂળ નહિ એમ જોવામાં આવ્યું.

ખડગની મદદે મારવાડનું જે આધિપત્ય તેઓએ મેળવ્યું હતું. તે મારવાડના સિંહાસને, તેના ખરા વારસને બેસારવાને પરની અનુમતિ લેવી પડી. મારવાડમાં આ નૂતન યુગની અવતારણા થઈ. રાઠોડ કુળનો લાગ્યતરંગ વિપરીત દિશાએ પ્રવાહિત થયો. એક કાલના સ્વતંત્ર રાઠોડો આજ યવનના શૃંગલિત દાસ થયા. એક કાલનો ઊન્નત મારવાડ પ્રદેશ આજ અધઃપતિત, આજ રાઠોડ રજપુતો દિનવેશે હતા, મારવાડના ભાવિ ઉત્તરાધિકારીઓ પોતપોતાની સેના લઈ એક બીજાના હૃદયશોષિત પીવા ચાડ્યા. એ સમયે સમ્રાટની ઇચ્છાનાઅનુસારે તેઓનું અદૃષ્ટ ચક્ર પરિચ્છાલિત થયું. સમ્રાટે, તેઓના ચરિત પ્રમાણે રાજ સંમાન આપ્યું, તેઓ નીચ અને જઘન્ય પરિચર્યા કરી પદોન્નતિ મેળવવા ચાડવા લાગ્યા, તેઓ કીર્તિદાસની જેમ સમ્રાટના, પદનું હેલન કરી આખાદી ઇચ્છવા લાગ્યા, ઉદયસિંહને મનસળ પદ મળ્યું પણ ત્યાર પછી તેના વંશધરો ઉન્નત દશામાં આવ્યા નહિ, રજપુતો સ્વભાવથી તેજસ્વી. વિશેષ કરી રાઠોડ રજપુતો તેજસ્વીતા અને ઔદ્વત્યમાં પુષ્કળ પ્રબલ, અદૃષ્ટ દેવના કઠોર વિધાનના અનુસારે તેઓ સ્વાધીનતાથી વિચ્યુત થયા ખરા, પણ તેથી કરી તેઓએ પોતાની સ્વાભાવિક તેજસ્વિતા ખોઈ દીધી નહિ. એ પ્રકૃષ્ટ ગુણના પ્રભાવે, તેઓ સઘળા સામંતોમાં સમ્રાટની જમણી ભુજ થઈ પડ્યા. એટલી પ્રદોલન સામગ્રીથી તેઓએ પરતંત્રાની બેડી પોતાના ચરણમાં નાંખી.

રાઠોડરાજ માલદેવ સંવત્ ૧૬૨૫માં પરલોક વાસી થયો. તેણે પોતાના મોટા પુત્ર ઉદયસિંહને ઉત્તરાધિકારી માન્યો હતો પણ ભટ્ટ અંથોથી માલુમ પડેછે જે જ્યાં સુધી ચંદ્રસેન જીવતો રહ્યો ત્યાં સુધી કોઈએ તેને ખરા વારસ ગણ્યો નહિ. ઉદયસિંહ, કાપુરુષોચિત્ત કામ કરી, પોતાની બેનને દિલ્લી-શ્વરના કરમાં સોંપી, જેથી કરી મારવાડની સામંત મંડળી પુષ્કળ નારાજ થઈ, રાઠોડ વીર શિવજીના કનોજ રાજ્યના પરિત્યાગ સમયથી તે માલદેવના મૃત્યુ સમય સુધીના સમય સુધી મારવાડના ઇતિવૃત્તમાં ત્રણ યુગની અવતારણા થઈ.

૧ લો. ક્ષીરરા જયમાં ઇ.સ. ૧૨૧૨ માં શિવજીનું આવવું થયું ત્યારથી ચંદ્ર કરેલ મુંદરજય (ઇ.સ. ૧૩૦૧) સુધીનો પહેલો યુગ.

૨ જો. મુંદરના જયથી તે યોધપુરની સ્થાપના સુધીનો (ઇ.સ. ૧૪૫૮) બીજો યુગ.

૩ જો. યોધપુરની સ્થાપનાથી તે ઉદયસિંહના અભિષેક કાલ પર્ચયિતનો (ઇ.સ. ૧૫૮૪) ત્રીજો યુગ.

એ ચાર સેકાના વર્ષોમાં રાઠોડ કુળનો લાગ્યતરંગ કઈ કઈ દિશાએ પ્રવાહિત થયો તેની સમાલોચના આપણે કરવી યુક્ત છે. પ્રાચીન ભોમીયા

પાસેથી મરૂ ભૂમિનો પશ્ચિમ ભાગ જતાયો તેટલા સમયમાં ઉપરના બે ધુગ વહી ગયા. જે સમયે, તેઓ, પોતાના સંકીર્ણ પ્રદેશને લઈ પરિતૃપ્ત હતા. છેવટે ચોહાણના અધઃપાત ઉપર ચડે મુંદર નગર લીધું. તે સમયે લુણી નદીના બન્ને તીરની ભૂમિ રણમહા અને યોધના પુત્રો ભોગવતા હતા. ત્યારપછી યોધપુરની સ્થાપના. તેથી પુરાતન નગરનો ત્યાગ થયો. રાજપીઠ યોધપુરમાં સ્થપાયું, રજ-પુતો સ્વભાવથી સ્થિતિ શીલતાના અનુરાગી. તેઓ એકદમ રાજધાની ફેરવવા ખુશી નહોતા. યોધે સ્વનામે યોધપુરની પ્રતિષ્ઠા કરી. રાઠોડકુળનો અભ્યંત હીન શાસન વિધિ બદલાયો. મારવાડમાં એક નવા યુગની અવતરણ થઈ. યોધના ત્રેવીશ ભાઈઓ. યોધરાવ જાણુતો હતો જે શિવજીના વંશમાં તેજ પ્રધાન અને પ્રતિષ્ઠાવાન રાજા છે. પોતાની જાતી પ્રતિપત્તીનો વિષય વિચારી તે મનમાં ગર્વિત હતો. ગર્વનેવશવર્તિ અને પ્રયોજનનો અનુસાહક થઈ તેણે સામંત પ્રધામાં નવી રીત દાખલ કરવા સંકલ્પ કર્યો. પોતાના પિતા રણમહાના ચોવીશ પુત્રોની અને પોતાના ચૌદ પુત્રોની હકીકત મનમાં લઈ તેને ચિંતાનો ઉદય થયો કે એ સઘળા ભાઈઓની અને પુત્રોની સંતાન અને સંતતિ બહુ વિસ્તારવાળી થઈ પડશે. પ્રયોજનના વશવર્તિ થઈ તેઓમાંથી કેટલાક ઉપસામંત થાશે. એવી અવસ્થામાં ભૂમિ સંપત્તિના માટે મોટા વિવાદ ઉઠશે એટલેકે તેઓનામાં કોઈ હીતનો વિવાદ ન થાય એવો ઉપયુક્ત બંદોબસ્ત કરવો સજ્જવાર અને યુક્ત છે. તેણે તે બાબતનો પૂર્ણ વિચાર કરી પ્રત્યેક ઉપસામંતની ભૂમિ સંપત્તિની સંખ્યા અને વિસ્તૃતિ મુકરર કરી. તેના પહેલા બાઈ કુંડલે જીગીષાવૃત્તિથી પ્રજ્ઞાદિત થઈ વીકાનેરમાં સ્વાધીન રાજ્ય સ્થાપ્યું. ત્યાં તેના વંશધરો કુંડલોટ નામે પ્રસિદ્ધ થયા.

ઉદયસિંહના અભિષેક સંબંધે લિખ્ત લિખ્ત ભટ્ટ ગ્રંથોમાં લિખ્ત લિખ્ત મત-વાદ છે. કેટલાક કહે છે જે રાજા માલદેવના મૃત્યુ પછી તરતજ સંવત્ ૧૫૨૫ (ઇ. સ. ૧૫૬૮)માં તે મારવાડના રાજા સિંહાસને બેઠો. કેટલાક કહે છે જે શિવા-નોરના યુદ્ધક્ષેત્રમાં ચંદ્રસેનના મરણ પછી સંવત્ ૧૬૪૦ (ઇ. સ. ૧૫૮૪)માં તે પિતૃ સિંહાસને બેઠો. તે બન્ને મતમાં કયો મત અબ્રાંત અને સત્ય છે તેનું નિરાકરણ કરવા આપણે અસમર્થ.

રાજસ્થાનમાં ઉદય નામે એક મહા અનર્થકર શક્તિ જોવામાં આવે છે. આશ્ચર્યનો વિષય એ છે જે, જે ઉદય નામ ધારણ કરી, હરકોઈ સિંહાસને બેઠો, તે ઉદયથી તે સિંહાસનવાળા પ્રદેશનું અશેષ અનિષ્ઠ થયેલું જોવામાં આવે છે. શિશોદીય ઉદયસિંહની કાપુરૂધતાના લીધે મેવાડનું અનિષ્ઠ થયું તે આપણે મેવા-ડના ઇતિહાસમાં વર્ણવી ગયા. રાવ ઉદયસિંહ ગર્વિત રાઠોડ કુળનો અનુપયુક્ત

ભૂષિતિ. તેજસ્વી યોધરાવનો અયોગ્ય વંશધર. અદૃષ્ટના કઠોર અનુશાસનથી તે પિતૃ પુરૂષોની સ્વાધીનતાથી વિચ્યુત થયો. ખરો પણ તેણે એક ક્ષણના માટે, તે સ્વાધીનતા રૂપી સ્વર્ગીય રત્નને મેલવવા એટલા કરી નહિ. પણ તેણે પરાધીનતા શૃંગલા હસ્તમાં લઈ તે દૃઢ રીતે પોતાના ચરણમાં જડી દીધી. તે સ્વભાવથી વિલાસપ્રિય અને સુખાભ્યસ્ત-કઠોરતા, તેજસ્વીતા, અને સહિષ્ણુતા રજપુતના બે ગુણ છે. તે બંને ગુણોમાંથી એક ગુણ પણ ઉદયસિંહમાં નહોતો. ખરેખર અકબર તેના ઉપર તાબેદાર સામંતની દૃષ્ટિએ જોતો નહોતો. ખરેખર અકબરે, તેને લોહ શૃંગલાના બદલે કુસુમ શૃંગલાથી બાંધ્યો. પણ તે કુસુમ શૃંગલા દાસત્વ શૃંગલામાં ગણાઈ. પ્રભુદાસનો સુજો તેટલો આદર કરે પણ દાસ તે દાસજ. વીર ચૂડામણિ પ્રતાપસિંહે અકબરના અનુરાગનો મર્મ જાણ્યો હતો. તેથી તેણે મોગલ સમ્રાટના પ્રલોભનની ઉપેક્ષા કરી હતી.

ઉદયસિંહે સ્વાધીનતાનો મર્મ જાણ્યો નહિ. ઉદયસિંહે, સ્વદેશની માયા મમતા ભુલી જઈ, પોતાના વંશ સામું ન જોઈ, મોગલ સમ્રાટની પ્રસન્નતા મેળવવા, તેનું દાસત્વ સ્વિકાર્યું. મોગલ સામ્રાજ્યની સ્તિગ્ધાયા નીચે વિરામ મેળવી તેણે જે કાળે આત્મોદ્ધારના માર્ગમાં પોતાના હાથે કાંટા રોપ્યા. તે સમયે, વીર કેસરી પ્રતાપસિંહ દુઃસહ કષ્ટો સહન કરી કઠોર અત્યાચારે પીડિત થઈ સ્વદેશની અને સ્વભૂતિની સ્વાધીનતા માટે માર્ગ સાફ કરતો હતો. તેજ માટે તે શિશોદીય મહાપુરૂષની પવિત્ર પ્રતિમૂર્તિ પ્રત્યેક રજપુતના હૃદયમાં પ્રતિષ્ઠિત થઈ રહી છે. તે માટે પ્રત્યેક રજપુતો પ્રાતઃકાળે શય્યાનો ત્યાગ કરી તેનું પવિત્ર નામ સ્મરણ કરે છે.

મોગલ સમ્રાટની પ્રસન્નતા મેળવવા, ઉદયસિંહે, કોઈ પણ કામ કરવામાં કસર રાખી નહિ. તેણે જાતીય ગૌરવ ઉપર જલાંજલી આપી. પોતાના બેન યોધબાઈને અકબરના કરમાં સોંપી. તેથી અકબરે સંતુષ્ટ થઈ એક માત્ર અજમેર શિવાય મારવાડનો સઘળો મોગલ જનપદ ઉદયસિંહને આપ્યો. તે શિવાય મારવાડના અનેક જનપદો ઉદયસિંહના કબજામાં આપ્યા. રાજ સુકુટધારી મોગલ સેનાપતિનું સેના બળ લઈ ઉદયસિંહ, ગર્વિત સામંતનો દર્પ તોડી નાંખવા તૈયાર થયો. તેણે તેઓનો દર્પ તોડ્યો. તેણે પ્રધાન પ્રધાન સરદારોનો પક્ષચ્છેદ કર્યો. પ્રાચીન ભૂગ્યાધિકારી ભોમીયાની ભૂમિ લઈ લીધી. એ રીતથી તેના રાજ્યની ઉપજ વધી.

ઉદયસિંહનું શરીર, હૃદયવૃત્તિનું સંપૂર્ણ ઉપયોગી હતું. રજપુત લોકો તેને “મોટો રાજા” કહેતા. ક્રમે તેનું શરીર એટલું સ્થૂળ થઈ પડ્યું જે તેથી તે

ઘોડા ઉપર સવાર થઈ શકતો નહિ. સિંહાસન ઉપર બેઠા પછી તેણે માત્ર તેર વર્ષ રાજ્ય કર્યું. તેના મૃત્યુ સંબંધે એક વિચિત્ર ગપ સાંભળવામાં આવે છે. મારવાડના સઘળા ભટ્ટ ગ્રંથોથી ભળી આવે છે જે રાઠોડ રાજકુમારોને નીતિ શિક્ષા ઉત્તમ રીતે અપાતી અને તેઓ પોતપોતાના ચરિતને નૈતિક બળે ઉત્કૃષ્ટ કરી દેવામાં સત્તાવાળા થાતા. વિશ્વહત એ પારદર્શી શીક્ષકના નીચે તેઓને શિક્ષણ અપાતું હતું. રાજકુમારો, તે શિક્ષણમાં પારદર્શિતા મેળવતા હતા. બાલ્યકાળથી તેઓ ઇંદ્રિય સંયમ રાખવા શિખતા હતા. અને વીશ વર્ષ પછી સ્ત્રીનું મુખ જોતા. “સ્થૂળતનું ઉદયસિંહ નૈતિક શિક્ષણ મેળવ્યું છેકે નહિ તે બાળ-તમાં સંશય છે. તેની પચીસ રાણીઓ હતી. તે વાલ્લક્યમાં ઇંદ્રિયનો દાસ થઈ રહ્યો હતો. વૃદ્ધાવસ્થામાં પણ તેણે એક પવિત્ર હૃદય વિપ્ર કુમારી ઉપર કામકલુ-ષિત નયન ફેંક્યા હતાં. હાય ! તેજ તેના સર્વ નાશનું કારણ.

“ગયાત” નામના એક ભટ્ટ ગ્રંથથી માલુમ પડે છે જે ઉદયસિંહ એક વાર સમ્રાટની સભા થકી પોતાના રાજ્યમાં આવતો હતો એટલામાં રસ્તામાં ભીલાર નામના ગામમાં એક ખુબસૂરત સ્ત્રી તેણે જોઈ, સ્ત્રીની ખુબસૂરતી જોઈ ઉદયસિંહ કામબાણે પીડીત થયો. તેણે તે મનોમોહની સ્ત્રીનો પરિચય પુછ્યો. પ્રશ્નના ઉત્તરમાં તેના જાણવામાં આવ્યું જે તે સ્ત્રી એક બ્રાહ્મણની પુત્રી છે. બ્રાહ્મણ કાળિકાનો ઉપાસક હતો. તે ઘોર તાંત્રિક હોઈમઘમાંસની સેવામાં વિશેષ આસક્ત હતો. તાંત્રિક મત્ત પ્રમાણે પંચમકાર વાપરી ઉપાસ્ય દેવતાની ઉપાસના કરતો હતો. વિપ્ર કુમારીનું ચરિત વિશુદ્ધ અને પવિત્ર હતું. કામવિમૂઢ રાઠોડ રાજે પોતાની અવસ્થા સામું જોયું નહિ. વિશાળ રાજ્યનો અધિશ્વર હોઈ તેણે તે વિપ્ર કુમારીને બળપૂર્વક હરી લઈ જવા મનમાં વિચાર્યું. દુષ્ટમતિ રાજાનો અભિસંધિ બ્રાહ્મણના કાને પડ્યો. તેણે જાણ્યું જે, જે રક્ષક છે તેજ ભક્ષક થયો. જેના ઉપર દુર્બળ પ્રજાનો આધાર છે તેજ પોતાના હાથે પ્રજાનો ધ્વંસ કરવા તૈયાર છે.

તે પોતાના વંશને અનંત કલંકમાંથી બચાવી દેવા, પોતાની પુત્રીને પોતાના હાથે હણવા તૈયાર થયો. તેણે એક મોટો હોમ કુંડ ગોઘો ત્યારપછી દૂહિતાનો વધ કરી, તેના કટકા કરી તેની સાથે પોતાનું હૃદય માંસ મેળવી દીધું. એકદમ હોમ કુંડ સળગી ઉઠ્યો. જથાબંધ ઈંધણું અને ઘૃતની આહુતિઓ અપાણી. શોકોન્મતવિપ્રે કાળિકાના ઉદ્દેશે ભયંકર હોમ કર્યો. ઉભો થઈ તેણે રાજાને અભિશ્રોષ આપ્યો, “તું હવે કદાપી શાંતિ ભોગવીશ નહિ.” આજ થકી ત્રણ વર્ષ ત્રણ દિવસ અને ત્રણ પ્રહર મધ્યે મારી પ્રતિહિંસા પૂર્ણ થાશે અને થાશે” આ હું ચાલ્યો એ અભિશ્રાપ યુક્ત

વચનો બોલી વિપ્ર અગ્નિ કુંડમાં કુદી પડ્યો.

આ વૃત્તાંતના ખબર ઉદયસિંહના કાને પહોંચ્યા. પ્રતિહિંસાની વિકટ પ્રકૃતિ વિચારીને તેનું હૃદય કંપિત થયું. તે દિવસથી તે એક ક્ષણ શાંતિ ભોગવી શક્યો નહિ. સઘળો કાળ બ્રાહ્મણની વિકટ ભૂતિ તે બેવા લાગ્યો. સર્વદા તેના ભયંકર અભિશ્રાપના વચનો યાદ આવવા લાગ્યાં. તેનું સ્થૂળ શરીર સુકાઈ ગયું બ્રાહ્મણે કહેલી મુદતે, બે નશીબ રાઠોડ રાજ ઉદયસિંહ મૃત્યુ મુખે પડ્યો.

તેજસ્વી માલદેવના અયોગ્ય વંશધર ઉદયસિંહ માટે હવે વધારે બોલવું અનાવશ્યકતા ભરેલું છે, તેના થકીજ વીર શિવજીના વંશનો અધઃપાત પ્રારંભ થયો.

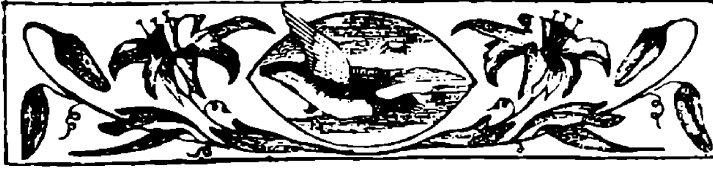
ઉદયસિંહના સત્તર પુત્રો હતા. તે સત્તર પુત્રોના ભિન્નભિન્ન વંશ એક સૈકામાં રાજસ્થાનમાં વિસ્તાર પામી ગયા.

૧ શૂરસિંહ સિંહાસને બેઠો, ૨ અખેરાજ, ૩ ભગવાનદાસ. બદલ, ગોપા-
ળદાસ, અને ગોવીંદદાસનો બાપ. ગોવીંદદાસે ગોવીંદગઢ સ્થાપ્યો. ૪ નરહરદાસ. ૫
શક્તસિંહ. ૬ ભૂપત. ૭ દલપત-મહેશદાસ, યશોવંતસિંહ, પ્રતાપસિંહ, અને
કાનાઈરામનો પિતા. ૮ જયત.-હરિસિંહ. અમર, કાનાઈરામ, અને પ્રેમરાજનો પિતા.
૯ કિષન-સં. ૧૬૬૬ (ઇ. સ. ૧૬૧૩)માં *કીશનગઢ સ્થાપ્યું તે સહસ્ત્રમહા, જગમહા
અને લલમહાનો પિતા. લલમહાનો પુત્ર હરિસિંહ. હરિસિંહનો પુત્ર રૂપસિંહ.
રૂપસિંહે રૂપનગર સ્થાપ્યું. ૧૦ યશોવંત, તેના પુત્ર માનસિંહે માનપુર સ્થાપ્યું.
૧૨ કેશુ, પીશાનગઢ સ્થાપ્યું.

૧૧ રામદાસ.	}	તેઓનું સંપૂર્ણ વીવરણ કોઈ સ્થળથી નીકળતું નથી.
૧૨ પૂરનમહા		
૧૩ રામદાસ.		
૧૪ મયુદાસ.		
૧૫ મોહનદાસ		
૧૬ કીખતસિંહ		
† ૧૭		

* રતલામ કીષનગઢ અને રૂપનગર એ ત્રણ સ્વાધીન જનપદ. તે ત્રણ જનપદ
ખ્રીષ્ટીય શાસનના સ્વતંત્ર આશ્રય બાપા તજે સુખશાંતિ ભોગવે છે.

÷ ઉદયસિંહને સત્તર પુત્રીઓ હતી.

પંચમ અધ્યાય.

રાજ શૂરસિંહનો રાજ્યાભિષેક, તેણે કરેલ શીરોહીના રાવ શૂરતા-
 નનો પરાભવ, ગુજ્જર રાજના વિરૂધે તેની યુદ્ધ યાત્રા, ધુંદકયુદ્ધમાં
 શૂરસિંહનો જય, તેનું ધન અને સંમાન પ્રાપ્તિ, ભટ્ટોને આપેલ ધન
 અમર બલેચાના વિરૂધે તેની યુદ્ધ યાત્રા. નર્મદા તટે તેઓનું યુદ્ધ.
 અમરનો પરાજય અને-નિધન નવા નવા સંમાનની પ્રાપ્તિ, પુત્ર
 ગજસિંહ સાથે સમ્રાટની સભામાં રાજ શૂરસિંહનું જવું, માવાડરના
 ભાવી ઉત્તરાધિકારીનું સમ્રાટના હસ્તે સજ્જતકરણ, ઝાલોર, દુર્ગો-
 બંધન, રાણા અમરસિંહના વિરૂધે ક્ષુરમ સહિત ગજસિંહની યુદ્ધ
 યાત્રા. રાજ શૂરસિંહનું મૃત્યુ. નર્મદા તટે તેણે કરેલ આલિશાયિક
 સ્તંભસ્થાપન. ચોધપુરની શોભામાં વધારો. રાજ શૂરસિંહની સંતાન
 સંતતિ, ગજસિંહનું સિંહાસનારોહણ, ભુરહનપુરના રાજત્વે અને
 દક્ષિણાવર્તે પ્રતિનિધિપ્રણાનો અભિષેક, તેની અવદાન પરંપરા. તેની
 કરેલી દળથામના ઇલકાબ પ્રાપ્તિ સુલતાન પારખેજ અને ક્ષુરમ, જેષ્ઠ પા-
 રખેજની વિરૂધે ક્ષુરમનો પડયંત્ર. રાજ ગજસિંહ પાંસેતેની સહાયપ્રાર્થના
 પ્રાર્થનાની નિષ્ફળતા. રાજમંત્રી ગોવિંદદાસની ગુરૂ હત્યા. ગજ-
 સિંહનો પદ ત્યાગ. ક્ષુરમે કરેલી પારખેજની હત્યા. જહાંગીરને પદચ્યુત
 કરવાની ચેષ્ટા. વારાણસીનું યુદ્ધ. ગજસિંહનું આચરણ. વિદ્રોહી
 દળનો પરાભવ. સુલતાન ક્ષુરમનું પલાયન. રાજ ગજસિંહનું
 મૃત્યુ. તેના દ્વિતીય પુત્ર ચશોવતસિંહનો રાજ્યાભિષેક. કાય-
 યમના ઉત્તરાધિકારીત્વ નિયમનો વ્યભિચાર. અમરનો
 વનવાસ. નિર્વાસન વિધિ સમાપન. મોગલ સમ્રાટ

પાસેથી અમરનો આશ્રય લાભ તેનું ઔદ્ધત્ય અને તેથી કરી તેનું શોચનીય મરણ.

ઉદયસિંહના પરલોકવાસ ઉપર તેનો પુત્ર શુરસિંહ સંવત્ ૧૫૬૧ (ઈ. સ. ૧૫૮૫)માં મારવાડના ગૌરવહીન રાજ્યસિંહાસને બેઠો. જે કાળે પિતાના મૃત્યુના સમાચાર તેની પાસે આવી પહોંચ્યા, તે કાળે તે સમ્રાટનું સેનાદળ લઈ લાહોર નગરમાં

ભારતવર્ષના સીમાંત પ્રદેશનું રક્ષણ કરતો હતો. સંવત્ ૧૬૪૮ માં સિંધુજય પછી તે તે પ્રદેશમાં રહેતો હતો, શુરસિંહ એક રણદક્ષ અને વીર્યવાન રાજા હતો. પિતાના જીવિતકાળે તેણે જે રણદક્ષતા અને વીર્યવત્તા બતાવેલી હતી. તેથી સમ્રાટ તેના ઉપર અત્યંત સંતુષ્ટ થયો. તેને તેણે શોખે રાજા બનાવી પોતાની બાદશાહીમાં ઉંચું પદ આપ્યું.

મોગલ સમ્રાટ અકબરે, રાઠોડ વીર શુરસિંહના શૌર્યવીર્યનો વિશેષ પરિચય મેળવ્યો. આ સમયે તેણે તેને એક કઠોર કાર્ય સાધનમાં નીમ્યો. શીરોહીનો અધિપતિ રાવ શુરતાન પોતાના પર્વતમય આશ્રય ઉપર વિશેષ આધાર રાખી ગર્વિત થયો. તેણે મનમાં વિચાર્યું જે મોગલ સમ્રાટનો ક્રોધાગ્નિ તેનાદુર્લેધ પર્વત પ્રાકાશને ભેદી તેને શકે તેમ બાળી નથી. તે વિચારી તેણે અકબરની વશ્યતા સ્વીકારી નહિ. શુરસિંહે તે ગર્વિત રજપુતના વિરુદ્ધે યુદ્ધ યાત્રા કરી. શીરોહી રાજ્ય સાથે તેનો પ્રથમથી ઘોર વિવાદ હતોજ. શુરસિંહને તે પુરાતન વિવાદનો બદલો લેવાનો સુયોગ મળ્યો. ભટ્ટ ંથો તે વિષયે એમ બોલે છે જે “શુરસિંહે શીરોહી રાજની પૂર્વ અવમાનતાનો ઉપયુક્ત પ્રતિશોધ લીધો. અને તેનું શીરોહી નગર લુંટ્યું” તેથી સ્પષ્ટ માલુમ પડે છે જે શુરસિંહના વિક્રમે શીરોહી પતિનો ગર્વ ટુટી ગયો. તેનું ઉન્નત મસ્તક અવનત થયું, તે સમયમાં તે જગતમાં કોઈને શ્રેષ્ઠ ગણતો નહોતો. આજ રાઠોડ રાજના વીરવથી તેના સઘળા પરાક્રમ નિરોહિત થયાં, આજ તેને મોગલ સમ્રાટની આધીનતા સ્વીકારવી પડી. સામંત પ્રધાના અનુસારે શુરતાન મોગલ સમ્રાટની પરિસેવા કરવા લાગ્યો. તે સમયે સમ્રાટની આજ્ઞાથી રાજા શુરસિંહ ગુજર્જર રાજ મજબુરની સાથે યુદ્ધ યાત્રા કરવા આવ્યો.

જતાયેલ શીરોહીપતિ તેની મદદે પોતાના દળ સાથે આવ્યો, ધુંદક નામના ક્ષત્રિયે બન્ને દળ પરસ્પર યુદ્ધ કરવા તત્પર થયાં રાઠોડ વીર શુરસિંહ, દેવરની અને

રાઠોડની સેનાનો અધિનાયક થઈ યુદ્ધ ક્ષેત્રમાં ઉતર્યો, બન્ને પક્ષ વચ્ચે ઘોર યુદ્ધ ચાલ્યું. અનેક રાઠોડ વીરો તે સ્થળે પ્રાણ તજ્યા. છેવટે શુરસિંહ જ્યો થયો. મજકુર દારૂણ અપમાનિત અને પરાજીત થઈ રાજ્યપદથી વિચ્યૂત થયો, તેનાં સત્તર હજાર નગરો વિજયી રાઠોડ વીરના હસ્તગત થયાં. તે નગરના ધન હુટી રાઠોડ વીરો દિલ્લીમાં મોકલ્યા, એ જયથી અકબર તેના ઉપર અત્યંત સંતુષ્ટ થયો. તેની તેણે પદવૃદ્ધિ કરી તેને એક ઉમદા તલવાર અને નવી ભૂમિ સંપત્તિ આપી.

જે દિવસે રાઠોડ વીર સૂરસિંહે પોતાના વિક્રમ પ્રભાવે મજકુરના વિષદંત ભાંગી નાંખી તેને હરાવ્યો, તે દિવસે તેનો યશોભાવ રાજસ્થાનમાં ચારે તરફ ફેલાયો, સમ્રાટે તેને વળી એક કઠોર સાધનામાં નીમ્યો, નર્મદા તીરે અમર બલેચા નામનો એક તેજસ્વી રજપુત વસતો હતો, તેણે સમ્રાટની વસ્યતા સ્વીકારી નહોતી. અકબરની આજ્ઞાથી શુરસિંહે તે રજપુતરાજ વિરૂદ્ધે યુદ્ધ યાત્રા કરી, તેર હજાર અશ્વારોહી, દશ મોટી તોપો અને વીશ રણમાતંગ તેની સાથે હતા. રાઠોડરાજે તે વિશાળ સેના લઈ નર્મદા તીરે ચોહાણ વીર અમરના રાજ્ય ઉપર હુમલો કર્યો. અમર પાંચ હજાર સરદારો લઈ તેની ગતિ રોકવા આગળ વધ્યો, પોતાના દેશની સ્વાધીનતા માટે તે રાઠોડ વીરની સામે ઉત્સાહથી યુદ્ધમાં ઉતર્યો. બન્ને દળ વચ્ચે ત્રણ યુદ્ધ થયાં. ત્રીજા યુદ્ધમાં અમર બલેચો રાઠોડ વીરના હાથથી રણ યુદ્ધમાં પડ્યો. તેનું સઘળું રાજ્ય વિજયી શુરસિંહના હાથમાં આવ્યું. એ જયના સમાચાર દિલ્લીસ્વરના કાને પહોંચ્યા, સમ્રાટ, શુરસિંહ ઉપર અતિશય આનંદિત થયો, તેણે ધારા વીગેરેનો પ્રદેશ તેને બક્ષીસ કર્યો.

શુરસિંહના અતિ પરાક્રમના પ્રભાવે મોગલ સમ્રાટે નવાં નવાં રાજ્યો મેળવ્યાં, એટલામાં કરાલકાળે આવી તેના આસ કયો. તે પોતાના પુત્ર જહાંગીરના હાથમાં સામ્રાજ્યનો ભાર સોંપી આલોકમાંથી પરલોકમાં વિદાય થયો, નવીન સમ્રાટ ગાદીએ બેઠો કે શુરસિંહ પોતાના મોટા તનય અને ભાવી ઉમરાધિકારી ગજસિંહને લઈ, સમ્રાટની સભામાં આવ્યો. તરણવીર ગજસિંહ ને જહાંગીર અત્યંત આનંદ પામ્યો. રાઠોડ રાજકુમાર ગજસિંહ, શુરસિંહનો ઉપયુક્ત પુત્ર-જહાંગીરને તેના વીરત્વનો અલોર ક્ષેત્રમાં સંપુર્ણ પરિચય પડ્યો હતો.

અલોર ક્ષેત્ર, તરણવીર ગજસિંહના વીરત્વ સ્ફુરણનું પ્રથમ રંગસ્થળ તે સાધન ભૂમિથકી તેની ભાવી ઉત્તતિનો પંથ નિષ્કંટક અનેસાફ થયો, ગુજર્જર રાજ્યને પઠાણ પાસેથી લઈ સમ્રાટના રાજ્યનું અંતર્ભુક્ત કર્યું. જે બાબત ભટ્ટ લોકો તેના ચરિતનું વીરસામોદી વર્ણન કરે છે “ વિહારી પઠાણના વિરૂદ્ધે યુદ્ધ યાત્રા કરવા માટે ગજસિંહને આજ્ઞા થઈ. તેનું રણતૂર્ક વિનાશિત થયું. આબુ-

દગિરિમાં તેનો અવાજ સંભળાયો. તે ગિરિ અને તેના પાસેના પ્રદેશનું સર્વોગ કંપિત થયું. જેને અઘ્ઘાઉદીને ઘણા વર્ષે સમાપન કર્યું. તેને ગજસિંહે થોડા માસમાં સમાપન કર્યું.

શુરસિંહના જયથી મુજપુરનું વંશ તરૂં ઉત્પાટિત થયું. શુરસિંહ તેની રાજધાનીમાં રહેવા લાગ્યો. શુરસિંહનો જેટ પુત્ર ગજસિંહ સમ્રાટની આજ્ઞાથી યુદ્ધ યાત્રામાં ઉતર્યો.

અલોરના જય પછી તરતજ સમ્રાટના આદેશથી ગજસિંહ મેવાડના અધિપતિ અમરસિંહના વિરૂદ્ધે યુદ્ધ યાત્રામાં આવ્યો. એ સમયે ગિલ્હોટ કુળની ગૌરવદીપ્તિ ધીમે ધીમે ઝાંખી પડતી જતી હતી, છેવટે રાણો કણ્ઠ સમ્રાટની સેવા કરવા સમંત થયો. ગજસિંહ તારાગઢમાં પાછો આવ્યો.

સવંત ૧૬૭૬ (ઈ. સ. ૧૬૨૦) માં રાઠોડ રાજ શુરસિંહ, દક્ષિણપથમાં સ્વર્ગવાસી થયો. તે ગવેન્નિત રાઠોડ કુળનો એક ઉપયુક્ત રાજા હતો. ઉદયસિંહની કાપુરૂપતાથી રાઠોડ વંશની કીર્તિ પ્રભા જે ઝાંખી પડી ગઈ હતી. તે શુરસિંહના પરાક્રમે તેજસ્વી થઈ, રાજા શુરસિંહ આદરણીય વીર પુરૂષ હતો. તેના વીરોચિત ચરિતથી સમ્રાટ અકબર વિમોહિત થયો હતો. તેના ભયે દક્ષિણપથ વાસી પોકો સર્વદા કંપિત રહેતા, તેના છેવટના જીવનમાં એક વિચિત્ર પ્રતિષ્ઠાનું વિવરણ જોવામાં આવે છે. એમ કહેવાય છે જે તેણે નર્મદા તીરે એક સ્થંભ સ્થાપવાની આજ્ઞા કરી અને તેના ગાત્રે અભિશાપ વચન લખાવ્યું છે. તેનો કોઈ વંશધર નર્મદા તીરે આવશે તે અભિશયનો પાત્ર થાશે. એવી રીતના વચનવાળો લેખ લખાવી જવાનું પ્રયોજન શું ! તે કાંઈ માલુમ પડતું નથી. તેણે જન્મભૂમિનો શિતળ છાયો ભોગવ્યો નહોતો, સમ્રાટની પ્રીતિ માટે તે વિદેશમાં જ રહેતો હતો. તેણે મારવાડ રાજ્ય માટે શું કર્યું ! તાળાદાર લોકોના હાથમાં મારવાડનો શાસનભાર સોંપી તે સમ્રાટની આજ્ઞાનું પ્રતિપાલન કરવા વિદેશમાં આથડતો હતો. છેવટે દૂર દેશમાં સ્વર્ગવાસી થયો.

રાજા શુરસિંહે દિલ્લીશ્વર માટે અસીમ આત્મત્યાગ સ્વીકાર્યો, સમ્રાટ તેનાં તે ચરિત ભૂલી ગયો નહિ. સમ્રાટે રાઠોડ રાજને સોળ જહાંગીર આપી. સમ્રાટના એવા સંમાનથી મારવાડનું શું મુઘર્યું. રાજા શુરસિંહ જેવો શુર તેવો પ્રતિષ્ઠાવાળો, રાજા હતો. તેણે યોધપુરનું સૌભાગ્ય સૌંદર્ય વધાર્યું. તેણે પોતાના નામે અનેક મંદિરો વીગેરે સ્થાપ્યા. તેણે શુરસાગરની પ્રતિષ્ઠા કરી. પણ તે તલાવથી મારવાડની ઇબ્તસિધી થઈ નહિ.

મહારાજ શુરસિંહ. છ પુત્ર અને સાત પુત્રીને રાખી પરલોકવાસી થયો. તેના મૃત્યુ પછી તેનો મોટો પુત્ર ગજસિંહ ઈ. સ. ૧૬૨૦ માં મારવાડના સિં-

હાસને બેઠો. ગજસિંહનો જન્મ લાહોર નગરમાં થયો. પિતાના મૃત્યુકાળે તે ખુરદાનપુરમાં હતો. એટલામાં દેવારખાંએ સમ્રાટના પ્રતિનિધિ હોઇ તેના તંબુમાં આવી તેના મસ્તકે મુગટ, લલાટે રાજતિલક અને કટિતટે તલવાર સજ્જત કરી.

ગજસિંહના ખડગના પ્રભાવે સમ્રાટે પુષ્કળ જનપદો જીતી લીધા. ગજસિંહ સાથે તેનો જેષ્ઠ પુત્ર અમરસિંહ રહેતો હતો તેણે પણ યુધ્ધમાં વિસ્મયકર કાર્ય કરી દીધાં.

ખડુ વિવાહ, જન સમાજમાં મોટા અનિષ્ટનું મુળ છે, રાજા વિલાસ અને પૂર્વજની ચિરંતની પ્રથાને જશવર્તી થઇ જે ઘણી સ્ત્રીઓ સાથે વિવાહ કરે છે. તેઓ સઘળી પુત્રવતી થઇ રાજમાતા થવાની વાસના રાખે છે, પુત્રના વયની સાથે તેઓની વાસના વધે છે. તે વધેલી વાસનાની વશવર્તી થઇ. તેઓ એકદમ જ્ઞાન મુન્ય થઇ પડે છે. રાજ્યનું મંગળામંગળ વિચારવાનો તેઓનો સમય રહેતો નથી. તેઓ પોતાના સ્વાર્થસાધન માટે ખુદ રાજાને પણ વિષપ્રયોગ કરી મારી નાંખે છે. સમ્રાટ જહાંગીરે, રાઠોડ વંશની પુત્રી સાથે વિવાહ કર્યો, તેમાં રાઠોડ વંશીય રાણીના પેટે પારબેજ પુત્ર જન્મ્યો. તેજ મોટો, તેજ ઉત્તરાધિકારિત્વનીપથાના અનુસારે રાજ્યનો હકદાર.

અંબર રાજકુમારીના ગર્ભે સમ્રાટનો એક પુત્ર નામે કુરમ થયો હતો, તે રાજ્યસિંહાસન માટે પારબેજનો મોટો પ્રતિદ્વંદ્વિ થયો. તે પોતાનો અર્થ સાધવા ઉપયુક્ત અવસર જોવા લાગ્યો. કુરમ કનિષ્ઠ હતો. પણ પારબેજ કરતાં તેનામાં ગુણ અને દાક્ષ્ય વિશેષ હતું. તે એક સુદક્ષ અને સાહસી યોદ્ધા હતો. તે અનેક મોહકર ગુણરાશિથી અલંકૃત હતો. તેથી કરી તે અધિક લાગના લોકોનો પ્રીતિલાજન થયો. સારા લાગ્યે તેને ઉપયુક્ત અને ગુણશાળી મંત્રદાતા મળ્યો હતો, શિશોદીય કુળના બીમસિંહે અને વિખ્યાત સેનાપતિ *મહોબતખાંએ તેના અસીમગુણરાશિથી મોહ પામી, તેનો પક્ષ પકડ્યો હતો. અને તેના સ્વાર્થસાધનમાં બેહદ મદદ આપવા તે હતપ્રતિજ્ઞ હતો. તેઓના ઉત્સાહે અને પરામશે ઉત્સાહિત થઇ કુરમ પોતાની અભિપ્રસિદ્ધિના પ્રધાન અંતરાય સ્વરૂપ પારબેજનો સંહાર કરવા ઉત્સુક થયો.

રાજકીય સંમાન પામી કુરમ તે સમયે દક્ષિણાયને હતો, તે સમયથી તેનું લાગ્યગગન ધીરેધીરે પરિષ્કૃત થવા લાગ્યું, તેની અભીષ્ટસિદ્ધિના માર્ગના કાંટાઓ એક પછી એક દૂર થતા ગયા, આ સમયે તે પ્રકૃત કાર્યક્ષેત્રમાં ઉતર્યો.

* મહાત્મા ટોડ સાહેબે કહેલ છે જે મહોબતખાં શિશોદીય કુલાંગાર સાગરજીનો પુત્ર પોતાનો ધર્મ લાગ કરી તે ઇસ્લામ ધર્મમાં દીક્ષિત થઇ મહોબતખાં નામને પામ્યો હતો.

મારવાડ રાજ ગજસિંહ તેની પાસેજ રહેતો હતો. સુલતાન કુરમે તેને પોતાનો મનોભાવ વ્યક્ત કર્યો અને પોતાની અભીષિસિદ્ધિ માટે તેની મદદ માંગી. ગજસિંહ અસલથી પારખેજનો અનુરાગી હતો. તેણે કુરમની પ્રાર્થના ઉપર કર્ણપાત કર્યો નહિ, તેની અસમતિ અને ઉદાસિત્વ જોઈ કુરમ નિરાશ થયો નહિ પોતાનીકાર્ય સિદ્ધિ જે ઉપાયથી થાય, તે ઉપાય શોધવા લાગ્યો, ગોવિંદદાસ નામનો મારવાડનો ભટ્ટી વંશીય રજપુત હતો, ગજસિંહ તેનો વિશ્વાસ અને આદર કરતો હતો. સઘળા વિષયમાં તે તેની સલાહ લેતો હતો. કુરમે આ સમયે તેની મદદ આહી, ગજસિંહનું મન ફેરવી નાંખવા કુરમે ગોવિંદદાસને પ્રાર્થના કરી, પણ ગોવિંદદાસે તેની પ્રાર્થના ગ્રાહ્ય કરી નહિ, તેથી કરી કુરમ તેના ઉપર ક્રોધાવિષ્ણુ થયો, સામાન્ય રજપુત સામંત હોઈ ગોવિંદદાસે શાહબદા કુરમની પ્રાર્થના ગ્રાહ્ય કરી નહિ, તે કુરમના પક્ષમાં થોડા અપમાનનો વિષય થયો નહિ, તે દિવસથી તે તે અપમાનનો પ્રતિશોધ લેવા કુરમ તત્પર થયો, તેને મારી નાંખવા કિષનસિંહ નામના એક રજપુતને તેણે નીમ્યો, કિષનસિંહ, પોતાનો દુષ્ટ ઉદ્દેશ થોડા સમયમાં સાધ્યો. તેમ થવાથી ગજસિંહ દારૂ મર્મીકૃત થયો, કુરમનાં આચરણ જોઈ તેના તરફ ગજસિંહની પાકી ઘણા થઈ, વિકટ ઘણા અને રોષના આવેશથી તેણે સમ્રાટનો સેનાનિવેશ છોડી દીધો. અને તે પોતાના રાજ્યમાં આગ્યો.

એ ઘટના પછી થોડા દિવસઉપર દુર્ભાગ્યવાન પારખેજ, કુરમની જીવાંસાવન્ધિમાં પતંગની જેમ પડી બળી મુઓ. ત્યારપછી તેની અભીષિસિદ્ધિમાં એક કંટક રહ્યો, તે કંટક તેનો જન્મદાતા જહાંગીર હતો. તેને પદચ્યુત કર્યાથી કુરમની સઘળી બાધા ચાલી જાય તેમ હતું, કુરમ, તે દુષ્ટિધ્મા સાધી દેવામાં કૃત સંકલ્પ થયો. અને ઉપયુક્ત સેનાબળ સંગ્રહી, તે કાર્ય કરી સારા અવસરવાળી રાહ જોવા લાગ્યો.

તેની તે અધમ દુરભિલાષિના સમાચાર સમ્રાટના કાને પહોંચ્યા. પુત્રને એવો દુરભિલાષ જાણી સમ્રાટ જહાંગીર અત્યંત અભિતપ્ત થયો. કુરમ જે એવી રીતની પિતૃભક્તિનો પરિચય આપશે, એવું તેણે સ્વપ્નામાં પણ વિચાર્યું નહોતું. આ ક્ષણે જહાંગીરનું વિષમ સંકટ, એક બાળુએ તેનું જીવન અને બીજી બાળુએ ભારતવર્ષના સુખશાંતિમાં વિઘ્ન, એ સંકટમાંથી ઉદ્ધાર પામવા તેણે રજપુત રાજાઓની મદદ માંગી. તેઓની પાસે એક ઘોષણાપત્ર મોકલ્યું, તે ઘોષણાપત્ર મળ્યું કે મારવાડ, અંબર, કોટા, ખુદીના રાજાઓ, પોતપોતાના સેનાદળ લઈ સમ્રાટની મદદે યુદ્ધ કરવા ઉતર્યા.

એ ભયંકર અતર્વિવાદ ઓલવી નાંખવા રાઠોડ રાજ ગજસિંહ સર્વ કરતાં વધારે ઉત્સાહવાળો દેખાયો. વિદ્રોહી દળો પાસે આવતું જોઈ સમ્રાટ વિષમ-ભીત થયો. પણ ગજસિંહના ઉત્સાહે અને આશ્વાસ વાક્યે તે અશ્વાસ્ત થયો,

તે રાઠોડ રાજ તરફ એટલો બધો સંતુષ્ટ થયો જે તેણે તેનું હસ્તમદન કર્યું. તેણે તેના હાથનું ચુંબન કર્યું. વિદ્રોહી પુત્રનું દમન કરવા માટે સમ્રાટે તે સઘળા રજપુત રાજાઓને સારો ઉત્સાહ આપ્યો, ત્યાર પછી સઘળા પોતપોતાના સેના દળના અગ્ર ભાગે રહી વિદ્રોહદમન અગ્રસર થયા. વારાણસીની પાસે આવતાં તેઓએ કુરમની સેનાને જોઈ, ત્યારે સમ્રાટે સારી રીતે પોતાની સેનાને ગોઠવી દેવા આજ્ઞા આપી, અંબરાધિપતિ મીરજના હાથમાં સઘળો સેનાભાર સોંપ્યો. તેજસ્વી ગજસિંહને તે ભાર સોંપ્યો નહિ, ગજસિંહ એવા આચરણથી અત્યંત અપમાનિત થયો. તે પોતાનો વાવટો નીચે નમાવી રાજકીય સેનાદળનો ત્યાગ કરી દૂર ચાલ્યો ગયો, પણ મનમાં વિચાર્યું જે નિઃસંશ્રવ હોઈ છાના રહી દૂર રહી યુદ્ધનું કળાકળ જોવું છે, પણ તેનો તે વિચાર પાર પડ્યો નહિ. શિશોદીય ભીમસેનના તીક્ષ્ણ વાક્યબાણે અત્યંત મર્મહિત હોઈ તેણે છેવટે સમ્રાટનો પક્ષ પકડ્યો, જે ભીમસિંહ એ પ્રમાણે રાઠોડને ઉત્તેજિત ન કરત તો અને ગજસિંહ જે નિર્લિપ્તભાવે દર્શકની જેમ તટસ્થ રહત તો કુરમ તેજ દિવસે ભારતવર્ષનો સમ્રાટ મુકુટ પોતાના માથા ઉપર પહેરત, પણ વિઘાતાએ વૃદ્ધ સમ્રાટને સહાય આવી ભીમસિંહે એક પત્રથી ગજસિંહને બળર આપ્યા, તે કુરમનો પક્ષ પકડે નહિ તો કુરમના વિરુદ્ધે યુદ્ધમાં ઉતરે, તે પત્રના સારથી ગજસિંહ ઉત્સાહિત થયો, પોતાનો વાવટો ઉંચો કરી તે સમ્રાટના પક્ષમાં પેઠો, સમ્રાટની સેના ભયંકર ઉત્સાહથી વિદ્રોહીના ઉપર પડી, તેજસ્વી ભીમસિંહ મરાણો, ગોવિંદદાસની હત્યાનો પ્રતિશોધ થયો, પ્રચંડ વિદ્રોહાનળ પ્રશમિત થયો, બેનશીબ કુરમ પરાલભ પામી પલાયન કરી ગયો.

તે વીર કાર્યથી ગજસિંહનું સંમાન અને ગૌરવ અનેક રીતે વધી ગયું. પણ દુઃખ અને શોકનો વિષય કે તે તે સંમાન અને ગૌરવ ભોગવવા લાંબો વખત રહ્યો નહિ, સંવત ૧૬૯૪ (ઇ. સ. ૧૬૩૮) માં ગુર્જરના એક યુદ્ધમાં તે હાણ્યો, ગજસિંહ રાઠોડ કુળનો ઉપયુક્ત રાજા, સ્વદેશના પ્રખ્યાત રાજાઓમાં તેણે પોતાનું નામ અચળ અને અટળ રાખ્યું, તે અમરસિંહ અને યશોવત્સિંહ નામના બે પુત્ર પાછળ મુકી સ્વર્ગવાસી થયો, તેનો અચળ નામનો એક ત્રીજો પુત્ર થયો હતો, પણ તે બાલ્યાવસ્થામાં કાળના આસમાં પડ્યો.

રજપુત લોકો સ્વભાવથી પ્રાચીન સંસ્કારના વશીભૂત. તે કોઈ દિવસ પણ પૂર્વજના આચાર વ્યવહારથી વિરુદ્ધ ચાલતા નથી, પણ તેઓના સન્માનમાં કયાંક કયાંક ઉત્તરાધિકારિત્વની પ્રથાનો વ્યભિચાર જોવામાં આવે છે.

ગજસિંહના મોટા પુત્રનું નામ અમરસિંહ. ઉત્તરાધિકારીત્વના હક મુજબ

રાજસિંહાસને ખેસવાનો હક તેનો હતો. પણ ગજસિંહે તેને પડતો મુકી, પોતાના બીજા પુત્ર યશોવંતસિંહના લલાટમાં રાજતિલક કર્યું. મોટોભાઈ વિદ્યમાન છતાં નાનોભાઈ શામાટે ઉત્તરાધિકારીત્વના હક માટે પસંદ થયો. તેનું વિશેષ કારણ હતું અમરસિંહ પ્રચંડ ઉદ્ધત અને ઉત્કુષ્ટ પ્રકૃતિવાળો હતો, તે માટે ગજસિંહ તથા તેની પ્રજા તેના ઉપર પ્રીતિ રાખતી નહિ. વળી તેનામાં રાજ યોગ્ય એકે ગુણ નહોતો. અમરસિંહ નિસ્તેજ અને નિર્વિર્ય નહોતો. તેની તેજસ્વીતા અને વીર્યવતા પ્રસિદ્ધ હતી, દક્ષિણાવર્ત પ્રદેશમાં ગજસિંહ જે સઘળા યુદ્ધ કાર્યમાં વ્યાપ્ત હતો. તે સઘળા કાર્યમાં અમરસિંહે વિશેષ દક્ષતા બતાવી હતી. અમરસિંહ વિવાદમાં અગ્રગામી, યુદ્ધમાં નિર્ભીક અને ઔધ્ધત્યમાં અગ્રગણ્ય હતો, તેના ગુણ સાથે જેના ગુણનો મેળ હોય તેનો બનાવ અમરસિંહ સાથે હતો. અમરસિંહની એવી ઉદ્ધત પ્રકૃતિથી દેશ પીડિત થવા લાગ્યો. પ્રજા હિતેષી ગજસિંહે રાજ્યના મંગળ માટે અને પ્રજાના હિત સારૂ ઉદ્ધત અમરસિંહને સિંહાસને ખેસવાને નાલાયક ઠરાવ્યો.

સંવત્ ૧૬૬૦ (ઈ સ. ૧૬૩૪) માં વૈશાખ માસમાં એકવાર મારવાડના સામંતો સાથે ગજસિંહ સભા સ્થળે બેઠો હતો, તે સમયે તેણે જેષ્ઠ પુત્ર અમરસિંહનો રાજસિંહાસને ખેસવાનો હક લાપણુ કરી રદબાતલ કર્યો, તે સમયે અમરસિંહના માટે વિવાસન વિધિ અને તદ્દાનુષંગિક ક્રિયા પદ્ધતિ તૈયાર થઈ ગઈ, એવી રીતનો શોચનીય વ્યાપાર રજપુતોથી કોઈ દિવસ આચરિત થયો નહિ. તે દિવસે ગજસિંહ ઉંચા સિંહાસને બેઠો, તેના બન્ને પડખે રાજ્યના સામંતો, સંમુખે થોડી જમણી બાજુએ બેનશીળ અમરસિંહ, સભામાં સઘળા નીરવ નિસ્તબ્ધ, સઘળાઓ વિસ્મય વિસ્ફારિત નેત્રે ગજસિંહના મુખ તરફ જોતા હતા, આ ક્ષણે સઘળાઓ તેનો આદેશ જાણવા ઉત્કંઠિત. એટલામાં તે ગંભીરતા ભાંગી ગંભીર સ્વરે ગજસિંહે કહ્યું, “ અમરસિંહ અગ્રજસ્વત્વથી વિચ્યુત થયો, હવેથી તે રાજ થવા પામશે નહિ, મારવાડનો ભાવિ ઉત્તરાધિકારિત્વનો હક્ક તેના નાનાભાઈને સોંપાયો, અમરસિંહ નિર્વાસિત આ ક્ષણે તે દેશ છોડી ચાલ્યો જાય, એ કઠોર આજ્ઞાનો પ્રચાર થયો કે તેનાં નિર્વાસિનનાં વસનભૂષણ તૈયાર થયા. અમરસિંહે તે વસનભૂષણ પહેરી લીધા, સઘળા કાળાવર્ણનું હતું, કાળો પાયજામો, કાળું અંગરખું, માથાની કાળી ટોપી, કાળી ઢાલ તલવાર, અમરસિંહે તે સઘળું પહેરી લીધું, તલવાર ઢાલ લઈ તે સજ્જત થયો, એક કાળો ઘોડો તેની સ્વારી માટે હાજર રાખ્યો, તે તેના ઉપર બેસી તત્ક્ષણ ત્યાંથી રવાના થયો, તેણે કોઈના તરફ જોયું નહિ, કોઈને પણ અનુગામી થવા કહ્યું નહિ.

તેજસ્વી અમરસિંહે કોઈની મદદ ચાહી નહિ, ખરી પણ તે એકલો દેશ-માંથી નીકળ્યો નહિ, ઘણા સામંતો તેની સાથે થયા, અમરસિંહ તે વિશ્વસ્ત

સરદારોની સાથે રહી, મારવાડથી બહાર નીસરી સમ્રાટની સલામાં જઈ પહોંચ્યો, સમ્રાટે નિરાશ્રય રાજકુમારને આશ્રય આપ્યો, સમ્રાટે તેને સેનાપતિના હુદદા ઉપર નીમ્યો, અમરસિંહ વીર્યશાળી અને રણકુશળ હતો, થોડા દિવસ ગયા પછી સમ્રાટ તેના ઉપર વિશેષ સંતુષ્ટ થયો, સમ્રાટનું સંમાન પામી, રાઠોડવીર અમરસિંહની મનોવેદના કમ થઈ પણ તેની ઉચ્ચ અને ઉદ્ભૂત પ્રકૃતિ તેની કાળ સ્વરૂપ થઈ તે પ્રકૃતિએ શોચનીય અને અકાળ મરણ કરી દીધું, પદોત્તરિ મેળવી તે પોતાના કાર્યમાં અમનસત રહ્યો હતો. એકવાર કર્તવ્યની અવહેલા માટે સમ્રાટે તેને મારી તેનો સખ્ત દંડ કર્યો. તેજસ્વી અમરસિંહ તેથી ભય પામ્યો નહિ, તે પોતાની તલવારનો સ્પર્ષ કરી બોલ્યો. “ આપ મારો દંડ કરવા આહો છો, દંડ કરો એ તલવાર મારી એકજ સંપતિ છે. ”

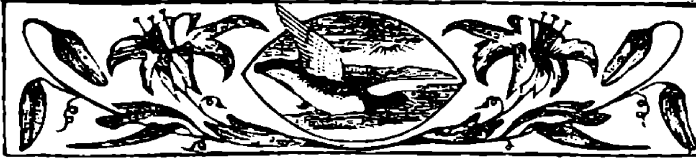
અમરસિંહનાં તે ઉદ્ભૂત અને દુર્વિનીત વાક્યો સાંભળી સમ્રાટ અતિશય ક્ષોભ પામ્યો. અને કરેલો દંડ લેવા માટે સાલવતખાંને તેની પાસે મોકલ્યો. સાલવતખાં અમરસિંહની પાસે ગયો અને રૂઢ સ્વરે દંડની તલબ કરવા લાગ્યો. સાલવતખાંના અયોજિત વ્યવહારે અમરસિંહ બહુ વિરક્ત થયો. તેણે સાલવતખાંને પોતાથી દૂર જવા કહ્યું. પણ તેણે દંડના પૈસા આપવા સ્વીકાર્યું નહિ. કર્મ ચારી તરફ થયેલ અપમાનના, પોતાની અપમાનના થઈ છે એમ જાણી સમ્રાટે તત્ક્ષણ અમરસિંહને બોલાવી લાવવા આદેશ કર્યો. સમ્રાટના બોલવાના પ્રમાણે અમરસિંહ પોતાના ઘેરથી બહાર નિસર્યો. આમખાસમાં આવી ઉભો રહી તેણે દૂરથી સમ્રાટના રક્ત નેત્રો જોયાં, તેણે જોયું જે સાલવતખાં હાથ જોડી સમ્રાટની પાસે ઉભો છે. અકસ્માત અમરસિંહનું હૃદય દારૂણ ક્રોધાવેશથી આલોડિત થયું, તેની દરેક શિરામાં ઉક્તિ લોહી વહેવા લાગ્યું, સમ્રાટે તેને ગાલો આપો, તેના માટે કઠોર નિર્વાસન દંડ અનુમોદન કર્યો. તેથી તે ઉમરાવમાંથી ઉભો થયો અને ત્વરિત વેગે ચાલ્યો. તે એકદમ સમ્રાટની પાસે આવી ઉભો રહ્યો. તે કુદકો મારી સાલવતખાં ઉપર પડ્યો. અને તેની છાતીમાં તેણે છરી વીધી દીધી. ત્યારપછી તલવાર ખુદી કરી બળથી સમ્રાટ ઉપર ફેંકી. તલવાર સ્તંભગાત્ર ઉપર પડી. ભયથી સમ્રાટ સિંહાસન ઉપરથી ઉઠી જનાનખાનામાં પલાયન કરી ગયો. રાજ સલામાં મોટો ક્ષોભ થઈ ઉઠ્યો. અમરસિંહની સંહાર મૂર્તિ જોઈ સઘળા ચારે દિશાએ પલાયન કરવા લાગ્યા. તેનો પ્રચંડ ખડગ ચારે તરફ ધ્રુમવા લાગ્યો. તેને હવે કોઈ રીતનો વિચાર રહ્યો નહિ. સંમુખે જે મળે તેના ઉપર હુમલો કરવા લાગ્યો. ઉંચા અધીકારવાળા પાંચ મોગલ સેનાની તેની તલવારથી હણાયા, લોહીના પ્રવાહથી સભાસ્થળ લાલ થઈ ગયું. છેવટે તેના સાળા અર્જુનસિંહથી તે સાંધાતિક થયો. તેના પ્રહારથી અમરસિંહ ભૂમિ ઉપર પડ્યો. તે થોડો સમય

તરફથી મારી અનંતધામમાં પહોંચ્યો. અમરસિંહના શોચનીય મૃત્યુના ખબર સાંભળી તેના અનુચર સરદારો દારૂણ પ્રતિહિંસામાં ઉન્મત થયા. તેના મૃત્યુના પ્રતિશોધ લેવા તેઓએ પ્રતિજ્ઞા કરી. તેઓએ પીળાં કપડાં પહેરી મોગલો ઉપર હુમલો કર્યો. છેવટે લાલ કીલ્લામાં મોટો પ્રતિઘાત થવા લાગ્યો. અસીમ મોગલ બળ પાસે તે રજપુત સરદારોએ વીરવધી લડી પ્રાણનો અંત આણ્યો. અમરસિંહની પત્ની અમરસિંહને જોળામાં લઈ ચિતા ખડકી બળી મુકી.

અમરસિંહના અનુચરોએ તે સ્થળે વીરતા ખતાવી પ્રાણનો અંત આણ્યો ખરો, પણ તેઓની અપ્રતિમ રાજલકિત આત્મોસર્ગ અને શુરતાનું નિદર્શન આગ્રાના સ્તંભ ગાત્રે હાલ વિદ્યમાન છે. કાળના વિશાળ ઝપાટાએ પણ તે નિદર્શન ભુંસાડી નાખ્યું નથી. તે કીલ્લાના બારણાનું નામ “અમરસિંહનું ફટક” એમ પડી ગયું. તે દીવસ પછી અનેક દીવસ સુધી ફટક ખંધ રહ્યું. છેવટે ફેબ્રુન ૭. ઓ. સ્ટીલે* ઇ. સ. ૧૮૦૬માં તે ખુલ્લું કરી દીધું.

* મહાત્મા ટોડને ફેબ્રુન સ્ટીલે તે સંબંધે એક અદ્ભુત વાત કહી તેનો મર્મ નીચે પ્રમાણે. સ્ટીલ સાહેબ જ્યારે અમરસિંહનું ફટક ભાંગી નાખતો હતો ત્યારે પુરવાસીઓએ તેને તેમ કરવામાં વાર્યો અને કહ્યું “આપ તે ફટક ભાંગશો નહિ. તે એક ભયંકર અજગર રખેવળ રૂપે રહે છે, આપ જો તે ભાંગશો તો આપ મોટી વિપદામાં પડશો.” અંગ્રેજો માણસના બોલવા ઉપર ભડંસો રાખ્યો નહિ. ફટકને તોડી ભાંગ્યું. એકવિકાળ સર્પ તેમાંથી બહાર નીસરી સ્ટીલ સાહેબ તરફ દોડ્યો. સાહેબ અતિ કષ્ટે તેના દંશ નમાંથી છુટી પલાયન કરી ગયો.

૫૯ અધ્યાય.

રાજા યશોવંતનો અભિષેક, રાજા યશોવંતે કરેલ સઘળી જાતના શાસ્ત્રનું ઉત્તરિ વિધાન, ગાંડ-
વાનમાં તેનું પ્રથમ અવધાન. શાહજહાંને કરેલ રાજકુમાર દારાનો ભારતવર્ષનો પ્રતિનિધિ પદે
અભિષેક, માળવ રાજ્યમાં યશોવંતસિંહનું પ્રતિનિધિત્વ, સિંહાસન મેળવવા ઔરંગઝેબની
વિદ્રોહિતા, ઔરંગઝેબની વિદ્રોહિતાના દમન માટે સૈન્ય સજ્જા અને સઘળા સેનાદળના અધિના
યક પદે રાજા યશોવંતસિંહનો અભિષેક, દત્તેહાબાદનું યુદ્ધ, યશોવંતનું પસ્વાદપસરણ, રાવ
રતનનું વીરત્વ, આગ્રા તરફ યાત્રા, જોગતૈનું યુદ્ધ. રજપુતોનો પરાભવ, શાહજહાંની સિંહાસન
અધ્યુતિ, ઔરંગઝેબનો સમ્રાટ પદે અભિષેક, યશોવંતને ક્ષમા આપી પાસે ખોલાવવું, સૂળનો
પ્રતિપક્ષ પકડવાનો તેના ઉપર આદેશ, કાજવાનું યુદ્ધ, યશોવંતનું આચરણ, ઔરંગઝેબને
વિપત્તિમાં પાડી તેની છાવણીની લુટ, દારાની સાથે એકતાબંધન, દારાની અકુશળતા, ઔરંગઝેબે
કરેલ મારવાડ ઉપર આક્રમણ, દારા પાસેથી યશોવંતનું વિચ્છિન્નકરણ, રોહોડ રાજનું ગુજર્જરના
પ્રતિનિધિપણામાં વરણ, તેનું દક્ષિણવર્તમાં પ્રેરણ, શિવજી સાથે યશોવંતનું પડયંત્ર, શાયેસ્તાબનું
મૃત્યુ, યશોવંતનો, તેના પદનો અધિકાર લાભ, અંબર રાજનો તેના પદ ઉપર નિયોગ, દક્ષિણ-
વર્તમાં જવાનો યશોવંતનો ફરીથી અભિષેક, દક્ષિણપથ થકી ગુજર્જર પ્રદેશમાં યશોવંતનું
સ્થાનાંતરિત કરણ, સામ્રાટના આદેશે કાચુલમાં વિદ્રાહી લોકોના વિરુદ્ધે તેની યુદ્ધ યાત્રા,
ચોધપુરમાં પૃથ્વીસિંહની અવસ્થિતિ, તેના ઉપર ઔરંગઝેબનું તૃશંસાચરણ, પૃથ્વીસિંહનું
આકાસિક મરણ, યશોવંતને પુત્રના મરણના ખબર, પુત્ર શોકે તેનું મરણ, યશોવંતનું
ચરિત વર્ણન, નાટુરખાં.

મરસિંહના નિર્વાસન ઉપર મારવાડના રાજસિંહાસને યશોવંતસિંહ
એઠો. તે એક શિશોદીય રાજકુમારીના પેટે પેદા થયો હતો, પવિત્ર
શિશોદીય કુળમાં વિવાહ થવાથી રજપુત રાજાઓ પોતાને પવિત્ર
અને કૃતાર્થ માનતા હતા. એવી રીતના વિવાહથી શિશોદીય કુમા-
રીના પેટે પુત્રનો પ્રસવ થાય તો તે પુત્ર કનિષ્ઠ હોય તોપણ જેટ પુત્રની જેમ
રાજસિંહાસન મેળવી શકતો, જો શિશોદીય કુમારીના પેટે પુત્રી જન્મે તો ત
પ્રાણાંતિ પણ મોગલના કરમાં સોંપાતિ નહિ, એ નિયમનો બ્યભિચાર કોઈ સ્થળે
દર

થાતો નહિ, તે નિયમના વ્યભિચાર કરનારને વિષમયદ્વલ ભોગવવાં પડતા હતાં. ગિરહોટ રાજકુમારીના પેટે પેદા થઇ યશોવંતે, તે નિયમના અનુસારે સિંહાસન મેળવ્યું.

ભટ્ટ કવિઓએ કહેલ છે જે “ યશોવંત, પોતાના સમકાલીન રાજાઓમાં અપ્રતિમ હતો. તેના પ્રદીપ્ત પતિલા બળે દેશની સુખીતા, અસાનાંધતા ટળી ગઈ હતી, જે સ્થળે તેનું શાસન ચાલતું તે સ્થળે હિંદુ શાસનો ઉત્કર્ષ જોવામાં આવતો હતો, તેના અનુગ્રહે અનેક ગ્રંથો રચાયા ”

શુરસિંહ અને ગજસિંહનું પ્રધાન રંગસ્થળ દક્ષિણાવર્તી હતું. આજ યશોવંતનું તે સાધનક્ષેત્ર થઈ પડ્યું. બાહ્યાવસ્થામાંથીજ તેના હૃદયમાં સ્વજાતિની ગૌરવ સ્પૃહા ધીમે ધીમે વધતી હતી. ઉપયુક્ત મદદ મળત તો તે ભારત વર્ષનો ઉન્નતિ માર્ગ પરિષ્કૃત કરત. તે મદદસમ્રાટની ઇચ્છા ઉપર હતી, સમ્રાટ જો યશોવંતનો પ્રકૃત હૃદય ભાવ સમજ્યો હત તો મારવાડનો અવસ્થા માર્ગ સારી રીતે નિષ્કંટક થાત, સમ્રાટ તે સમયે જનાનખાનામાં જનાનાના છીંડા પકડી બેસી રહેતો, તેના પુત્રો પ્રતિનિધિ હોઈ લિન્ન લિન્ન પ્રદેશમાં રહી સ્વાર્થ સાધનમાં તત્પર રહ્યાં.

શાહજહાને, રાઠોડવીર યશોવંતસિંહનું મહનીય ચરિત્ર જોવું નહિ, તેણે તેને સહુથી પહેલાં ગંડવાન ક્ષેત્રે મોકલ્યો, તે ગંડવાન ક્ષેત્રજ યશોવંતની પહેલી સાધનભૂમિ. તે સ્થળે અને બીજા સ્થળે સમ્રાટના તાબામાં રહી તેણે સમ્રાટના લાલના પુષ્કળ કાર્યો કર્યાં. ક્રમે સમ્રાટની નાતંદુરસ્તી વધતી ગઈ, તેમ યશોવંતસિંહના સૌભાગ્યનો માર્ગ પરિષ્કૃત થયો. ઈ. સ. ૧૬૫૮ માં શાહજહાન સાંધાતિક રોગે આક્રાંત થયો. પોતાના પુત્ર દારાને પ્રતિનિધિનાપદે નીમ્યો. દારાએ, ત્યારપછી રાજ યશોવંતની દક્ષતા જોઈ તેને પાંચ હજારી મનસખીનું પદ આપ્યું.

જે દિવસે, સમ્રાટની બીમારી બહાર પડી તે દિવસથી તેના પુત્રો બુદ્ધ બુદ્ધ કૂટ ઉપાયનું અવલંબન કરી રાજસિંહાસન કબજે કરવા ચેષ્ટા કરવા લાગ્યા. કોઈએ જાહેરમાં વિદ્રોહિતાનું આચરણ કર્યું નહિ. પોતાનું અભીષ્ટ છાનું રાખી, તેઓ દિલ્લી તરફ ચાલ્યા. ટુંકામાં તે સમયે રાજ્યમાં ભયંકર તોફાન મંડાયું. એ ભયંકર તોફાનમાંથી બચવા, વૃદ્ધ અને પીડીત સમ્રાટે, રજપુતો ઉપર આશા રાખી. તે રૂઝુ શૈય્યામાં સુતો હતો. જે દિશાએ તે નજર કરતો તે દિશાએ તેના હૃદયે પુત્રો તે વિભીષિકા બતાવતા હતા. જેઓ જેના ઔરત, બાત, પુત્ર, જેઓનાં મુખ જોઈ વૃદ્ધકાળમાં બાપની પીડા પ્રશમિત થાય, જેઓની ઉપર વિશ્વાસ રાખી જે વિશાળ ભારતવર્ષમાં નિષ્કંટક રાજ્યશાસન કરશે. જેઓને સલાહ સંપમાં જોઈ છેવટે

પરમાનંદે આલોકનો ત્યાગ કરવાનું જે ધારતો હતો. આજ તેઓ, તેને પદચ્યુત કરવા તૈયાર થયા. કેવી શોચનીય દશા, સમ્રાટના પુત્રોએ તેના વિરૂધ્ધે અસિધારણુ કર્યો ખરો. પણ એ સંકટમાં તેણે જેઓની મદદની આશા રાખી, તે પરમ વિશ્વહત રજપુતો નિમકહરામ થયાજ નહિ, વિપદમાં પડી સમ્રાટે તેઓને બોલાવ્યા, તેઓનું આનુકુલ્ય આહું. થોડા સમયમાં સઘળા રજપુત સમાજ પોતપોતાનું દળબળ લઈ તેના રક્ષણે આવ્યો. તે સઘળા રજપુતોમાં અંબરરાજ જયસિંહ સુબાના * વિરૂધ્ધે અને યશોવંતસિંહ, ઐરંગઝેબના † વિરૂધ્ધે યુદ્ધમાં ઉતર્યો.

ઐરંગઝેબને દમન કરવા રાઠોડવીર યશોવંતસિંહે ત્રીશ હજાર રજપુતસેના અને અનેક મોગલ સૈન્ય લઈ આગ્રાથી બહાર નીસર્યો. તેની વિશાળ સેનાના પદભરે પૃથ્વી કંપિત થઈ. ખુદ વાંચુકિવિષમ વ્યથાથી કંપિત થઈ ગયો. એ મોટીસેના પ્રચંડ ભેરથી નર્મદા તરફ ચાલી, ઉજ્જયિનીથી આડ કોષ દુરે તેઓ આવી પહોંચ્યા. એવામાં બંબર આવ્યા જે, ઐરંગઝેબ તેઓની પાસે આવી ગયો, તે સમયે યશોવંતસિંહે ત્યાંથી અગ્રસર ન થતાં ત્યાંજ છાવણી કરી.

જેતાં જેતાંમાં વિદ્રોહીદળ નર્મદા નદી ઉતરી યશોવંતસિંહની પાસે આવ્યું. પણ તે સહસા તેની સામે થવા સાહસી થયો નહિ, રાઠોડ રાજ તે સ્થળે તેને ઉત્સાહિત કરત પણ તે તે સમયે છાનાઇથી રહ્યો, તેથી ઐરંગઝેબની સેનાને સારી તક મળી, યશોવંતસિંહે તેઓની ગતિનો પ્રતિરોધ કર્યો નહિ, પોતાના બંને મત્ત થઈ, તેણે વિચાર્યું, જે એકવાર એકદમ બન્ને ભાઈનાં વિદ્રોહી દળનો નાશ કરીશ, તે માટે તેણે બન્નેને એકમિત્ત થવા દીધા. પણ તેનો અભિપ્રાય પ્રસિદ્ધ થયો નહિ, પણ તેના તે વિચારથી વિષમય ફળ પેદા થયું, તેમ થવાથી તેનું સંમાન ગૌરવ અનેક પરિણામે કમ થયું. ચતુર ઐરંગઝેબ ભાઈની સાથે એકત્રિત થઈ નિરસ્ત રહ્યો નહિ. તે યશોવંતના તાબામાં રહેલા મોગલો સાથે ષડયંત્ર કરવા લાગ્યો, તે ચક્રાંત બહાર થયું. શાથી કે રાઠોડરાજે જ્યારે યુદ્ધ કરવાની આજ્ઞા આપી ત્યારે તેના મોગલ સવારો તેનું બળ છોડી ઐરંગઝેબને મળી ગયા.

* સુજે તે સમયે સમ્રાટના પ્રતિનિધિ પદે બંગાળામાં હતો, પિતાની સંધાત્તિક પીઠાનું વિવરણ સંભળી રાજસિંહાસનનો કબજો કરવાની આશાએ તે બંગાળામાંથી નીકળ્યો. એટલામાં વારાણસીની પાસે દારાના પુત્ર સુક્રોનો મેળાપ થયો તે સ્થળે યુદ્ધમાં સુજે પરાજય પામ્યો, રાજ જયસિંહ તે સુક્રોની મદદમાં નીભાયો હતો.

† તે સમયે ઐરંગઝેબ દક્ષિણવર્તમાં સમ્રાટના પ્રતિનિધિ પદે હતો. તે અત્યંત કપટી હતો. કપટતામાં અને કપટાંધતામાં તેણે પોતાની દુરભિસંધિ ઘણા કિવસથી છુપાવી રાખી, તેણે સમ્રાટના રોગના સમાચાર સાંભળી મોટા કપટથી નમ્રતા રાખી સેના સાથે દિલ્લી તરફ જવાનું શરૂ કર્યું હતું.

તેઓની વિશ્વાસઘાતકતાથી તેજસ્વી યશોવંસિંત નિઝતસાહ થયો નહિ. પણ તેનો ઉત્સાહ અગાઉના કરતાં બમણો વધ્યો. મોગલોએ તેનો પરિત્યાગ જોઈ. સમ્રાટ તરફથી લડનારી બત્રીશ હજાર રજપુતની સેના તેના વાવટા નીચે ... રહી. રજપુત સેના ભયંકર નાદે ઉપડી, શત્રુ સેનાના અગ્ર ભાગ ઉપર જઈ પડી. રાજા યશોવંતસિંહે, પોતાના ઘોડા ઉપર ચઢી સમ્રાટના બે પુત્ર ઉપર હુમલો કર્યો. તે ભયંકર યુદ્ધમાં દશ હજાર મુસલમાનો પડ્યા. તેઓનો સંહાર કરતાં સતરસો રાઠોડ વીંગેરે યુદ્ધસ્થળે મરણ પામ્યા. ઔરંગઝેબ અને મુરાદ અતિકબે પ્રાણ લઈ પલાયન કરી ગયા.

એ ભયંકર યુદ્ધ ઘટના ભટ્ટ લોકોના વર્ણન સાથે મુસલમાન ઐતિહાસિક વિવરણ અને બોરનીયરનું 'કરેલું' વર્ણન મળતું આવે છે. બોરનીયર ખુદ યુદ્ધ સ્થળે હાજર હતો, બોરનીયરે કહેલ છે જે, બન્ને રાજકુમાર બહુબળસંપન્ન હતા. વળી તેઓની સેનામાં ફરાસી ગાલદાજ હતા.

ફતેહાબાદ ક્ષેત્ર, રજપુતોના વીરત્વનું એક પ્રધાન વિસ્ફુરણ સ્થળ—એ સ્થળે તેઓનો વીર્યવન્ધિ અચંડવેગે સળગી ઉઠ્યો, તેથી વિદ્રોહી ઔરંગઝેબ ત્રસ્ત થયો. તે યુદ્ધમાં રાજસ્થાનના સઘળા રજપુતો સમ્રાટની મદદે ઉતર્યા હતા. મોગલ ઇતિહાસક લખે છે જે તે યુદ્ધમાં * પંદર હજાર રજપુતોએ પ્રાણ આપ્યા. રજપુતો વિશ્વાસઘાતક નહિ. જે તેઓના વિશ્વાસ ઉપર રહે. તેને તેઓ પ્રાણોંતે પણ વિપદમાં પડવા દે નહિ. ભગ્નાહુદય શાહજહાંને, આક્રમકમાં પડી તેઓના ઉપર વિશ્વાસ રાખ્યો. તેની આપત્તિમાં તેણે એક માત્ર રજપુતોના ઉપર નજર રાખી. વીર હુદય રજપુતોએ સમ્રાટના સરલ વિશ્વાસનો ગેરઉપયોગ કર્યો નહિ. દુરાકાંક્ષી ઔરંગઝેબે તેઓને હસ્તગત કરવાની આશાએ ઘણાં પ્રલોભન બતાવ્યાં. પણ રજપુતો તેથી મોહિત થયા નહિ. રજપુતોએ તેથી કરી તેની મંગળવાસના કરી નહિ. તેઓએ પોતપોતાની પ્રતિજ્ઞા પ્રાણ આપી પાળી. વિશ્વાસઘાતક મોગલોના ચરિત્ર જોઈ તેઓ તે જાતિને ઘણાની દૃષ્ટિએ જોવા લાગ્યા. તેઓ સમ્રાટનો આદેશ પાળી આગ્રાની બહાર નીસર્યા. પણ તે મોગલો ઔરંગઝેબને મળી ગયા. એ શું રાજભક્ત ! એ શું પવિત્ર સ્વામી ધર્મ !

એ ભયંકર યુદ્ધ ક્ષેત્રમાં જે જે રજપુતોએ ઉત્તમબળ અને વીરત્વ બતાવ્યું, તેતે રજપુતોમાં રતલામનો રત્નસિંહ પ્રધાન અને શ્રેષ્ઠ હતો, તેના અપ્રમેય વીરત્વ ઉપર મોહિત થઈ તે સઘળાનો પ્રશંસાપાત્ર થયો. ભટ્ટ કવિઓએ વીરરસવાળી કલમે તે વીરનું વીરત્વ વર્ણવેલ છે. તેઓએ રાસારાવરત્નમાં તેનું સાફ વર્ણન આપ્યું છે.

* એ યુદ્ધ ઈ. સ. ૧૬૫૮ના માર્ચ માસના શેષભાગમાં થયું હતું.

વીર રત્નસિંહ રાઠોડ કુળમાં પેદા થયો, તે ઉદયસિંહના પૌત્રનો પુત્ર. સ્વાધીનતા માટે રાઠોડકુળ સર્વદા લડયા કરે છે, તે વિષય, રત્નસિંહે જગતના પરિચયમાં આપ્યો.

રાઠોડ રાજ યશોવંતસિંહ યુદ્ધક્ષેત્ર છોડી ચાલ્યો ગયો ખરો, પણ તેથી તેનો અપયશ થયો નહિ. શાથી કે માત્ર એક દિવસ ઘોર યુદ્ધ કરી બન્ને પક્ષવાળાએ રણ સ્થળ છોડયું. અગર જો કે બન્ને પક્ષમાં જય પરાજયના ચિન્હ માલુમ ન પડયાં, પણ વિશેષ વિવેચના કરી જોવામાં આવે તો સ્પષ્ટ પ્રતીતિ પેદા થાય છે. જે ઔરંગઝેબજી જયી થયો, તેનો દુરલ્લિસંધિ વ્યર્થ કરવા જતાં રજપુતોએ અધિક વીરત્વ દેખાડયું ખરું, પણ વિદ્રાહી રાજપુતની વિશાળ સેના પાસે તેઓનું વીરત્વ વિશેષ ક્ષણદાયક નીવડયું નહિ, શાથી કે તેઓના વીર પુરૂષોનો ઘણોખરો ભાગ રણસ્થળે પડ્યો હતો. જે બાકી રહ્યા, તેઓને લઇ રાજપુત ઔરંગઝેબ ઉપર હુમલો કરવાનું રાજ યશોવંતે દુરસ્ત ધાર્યું નહિ, ચતુર ઔરંગઝેબને તે વાત પસંદ પડી, તેણે સેના લઇ યશોવંતનો તૃણાભાવ ભાંગ્યો નહિ, બન્ને પક્ષવાળા કોઇ પણ ક્ષેત્ર ક્યાં વિના રણ સ્થળથી પાછા ફર્યા. રાજ યશોવંતસિંહ પોતાની રાજધાનીમાં ચાલ્યો ગયો એમ આપણે ઉપર કહી ગયા, પણ તે સહજે યોધપુરમાં પેશી શક્યો નહિ, તેના પેસવાના માર્ગમાંએક આશામીએ મોટું વિઘ્ન આપ્યું, તે આશામી તેની પ્રિયતમાપટ્ટરાણી.

રાજ યશોવંતસિંહ શિશોદીયકુળની એક રાજકુમારીને પરણ્યો હતો. તેની પટ્ટરાણી જેમ ઉંચા કુળમાં પેદા થઇ હતી. તેમ ઉંચા ગુણોથી તે ભૂષિત હતી, તેણે ફતેહાબાદનું યુદ્ધવિવરણ સાંભળ્યું, જ્યારે તેણે પોતાના પતિના સઘળા સૈન્યનો નાશ અને ક્ષય થયો એમ સાંભળ્યું, અને તે શત્રુનો પરાજય ન કરી શકી રણ સ્થળેથી ચાલ્યો ગયો, એમ સાંભળ્યું ત્યારે તેના હૃદયમાં વિષમ ક્રોધ પેદા થયો. ક્યાં તે રણશ્રાંત ભૂપતિને આસ્વાસન ત્રાકયે આસ્વસિત કરે, એમ વિચારી તેણે દુર્ગ દ્વાર બંધ કરવા આદેશ આપ્યો, તે આદેશ સાંભળી તેની સહચરીઓ વિસ્મિત થઇ, પટ્ટરાણીનાં રક્તલોચન અને ગંભીર મુખમંડળ જોઇ સઘળાના મનમાં દારૂણ લય પેદા થયો, સાહસ કરી ક્રોધએ તેને તેમ કરવાનું કારણ પુછ્યું. જ્યારે તેણે ગળ્ગના કરી કરી કહ્યું. “ રજપુત વંશમાં પેદા થઇ, વીરપુજ્ય શિશોદીય કુળમાં વિવાહ કરી, જે આશામીમાં પ્રાણ હોય તો પણ શત્રુને પીઠ દેખાડે તે આશામી શું વીરપુરૂષ ગણાય! ના, તે વીરપુરૂષ ગણાય નહિ, તે કાપુરૂષ ગણાય, કાપુરૂષમાં પણ અધમ. તે અધમ આશામીને હું મારા કિલ્લામાં પ્રવેશ કરવા દઇશ નહિ. તેને જઇ કહો કે હું એવા આશામીને સ્વામી કહેતાં લજવાઈ મરું છું. તે આશામીને યુધ્ધમાં જય મેળવવો જોઈતો હતો. નહિ તો યુધ્ધમાં પ્રાણનો અંત લાવવો હતો. પરાજય પામી ઘરમાં આવી મારું મુખ તેને જોવું નહિ, એમ બોલતાં બોલતાં પટ્ટરાણીનું મુખ વિશેષ ગંભીર ભૂતિ ધારણ કરી ગયું. વિશાળ નેત્રમાંથી અવિરત ભારે અડ

પડવા લાગ્યા, તે ગાંડીની જેમ રેવા લાગી, રેતાં રેતાં તેણે એક મોટી ચિતા ખડકવા આજ્ઞા આપી, તે સ્વામીને હઝારો ધિક્કાર આપવા લાગી, સ્વામીને મળવા તેને પહેલાં વિચાર નહોતો, છેવટે તેની માએ ત્યાં આવી તેને દીલાસો આપ્યો, અને કહ્યું, રાજા શ્રાંતિ દૂર કરી ફરી યુદ્ધ કરવા બંધો, અને ઐરંગઝેબનો પરાજય કરી નાશ થયેલ ગૌરવ મેળવશે.

એ વિવરણ સંપૂર્ણ સત્ય છે, તે ફેરીસ્તા કર્તાએ અને ખર્નીયરે સ્વીકાર્યું છે. ખર્નીયર ખુદ તે સમયે હાજર હતો. પટ્ટરાણીનો કોપાગ્નિ, માના કહેવાથી પ્રશમિત થયો. રાજા યશોવંતસિંહ રણશ્રાંતિ દૂર કરી રાજ્યકાર્યમાં ધ્યાન દેવા લાગ્યો. ઐરંગઝેબે માંદુ નગરમાં પેસી કેટલાક દિવસો આમોદ પ્રમોદમાં કહાલ્યા, ત્યાર પછી જય મેળવવા ઉત્થુક થઈ જલ્દીથી રાજધાની તરફ અગ્રસર થયો, તેને અગ્રસર થતો ભેઈ વૃદ્ધ શાહજહાનનું હૃદય કંપિત થયું. તેનો રાજમુકુટ સ્પર્શિત થઈ એકદમ ભૂમિતળે પડ્યો, વળી તેણે પરમ વિશ્વહત રજપુતોને બોલાવ્યા. તેના બોલાવવામાં કોઈએ અનાદર કયો નહિ. રજપુતો વૃદ્ધ સમ્રાટનું સંમાન અને ગૌરવ રાખી ફરીથી વિદ્રોહી ઐરંગઝેબની વિરૂધ્ધે ઉતર્યા. આગ્રાથી પંદર કોશ ઉપર બાબા નામના સ્થળે રજપુતો ઐરંગઝેબના સંમુખીત થયા, થોડા સમયમાં યુદ્ધનો આરંભ થયો. તેથી જરાજીર્ણ સમ્રાટે કઠોર ભવિતબંધન સ્થિર કરી. ભારતવર્ષનો રાજમુકુટ તેના ઉપરથી ઉપડી ગયો, તેનું મયૂરસિંહાસન તેના હાથથી ગયું, તે દીનહીન શોચનીય અવસ્થામાં કારાગારમાં પુરાયા.

વૃદ્ધ શાહજહાનની સાથે તેના પ્રિય પુત્ર દારાનો પણ અધઃપાત થયો. તેને ઐરંગઝેબે દૂર હાંકી કહાલ્યો, ત્યાર પછી પિતૃદ્રોહી ઐરંગઝેબ, પિતા, બ્રાતા, અને આત્મીય સ્વજનના આંસુ પાડતો રાજસિંહાસને બેઠો, તેની દૃઢ પ્રતિજ્ઞા એવી હતી જે તેના ઉન્નતિ માર્ગમાં પ્રતિરોધ સ્વરૂપ પિતા, માતા, પુત્ર, વીગેરે હરકોઈ હોય તેનો તેણે અધઃપાત કર્યોજ, સિંહાસને બેઠો કે તરત તેણે પોતાના ભાઈ મુબનું દમન કરવા એક મોટી સેના સજીત કરી અને અંબરના રાજકુમારદ્વારા ક્ષમા બહેર કરી, યશોવંત રાજાને તેણે કહેવરાવ્યું જે “હું” તમારા સઘળા અપરાધ ક્ષમા કરીશ, તમો જલ્દી આવી મુબના વિરૂધ્ધે ખડગ ધારણ કરો. રાજકુમાર મુબે, પોતાનું સ્વત્વ દૃઢ કરવા માટે તે સમયે આગ્રા તરફ જતો હતો. યશોવંતસિંહને તે હકીકત બાણવામાં આવી, તેણે તે વિશ્લવને પોતાના અભિષ્ઠ સાધન માટે ઉપયુક્ત અવસર બણ્યો, તે ઐરંગઝેબનો હુકમ પાળવા સંમત થયો. મુબને પોતાનો અભિસંધિ બહેર કયો.

થોડા સમયમાં યુદ્ધનો આરંભ થયો, અલાહબાદથી પંદર કોશ ઉત્તરે આ-

વેલા કાજવા નામના સ્થાને પ્રતિદ્વંદ્વિ બન્ને રાજપુત્રો પોતાપોતાનું સેનાદળ લઈ પરસ્પરના સંઘર્ષીત થયા, રાજા યશોવંતસિંહ પોતાની રાડોડ સેના લઈ અંહી તાંહી થોડો સમય ભટકવા લાગ્યો. તે એકદમ રાજકીય સેનાદળના પૃષ્ઠ ભાગ ઉપર ઝોડ્યો, ત્યાં તેણે જોયું જે રાજકુમાર મહમદ તે પ્રદેશનો રક્ષક થઈ ઉભો છે. રાડોડરાજ એકદમ અતકિત ભાવે તેના સેનાદળ ઉપર પડ્યો. તેના ભીષણ પ્રહારથી રાજકુમારની સેના છિન્ન લિપ્ત થઈ ગઈ, ત્યાર પછી યશોવંતસિંહ તીવ્ર વેગે સમ્રાટની છાવણી તરફ દોડ્યો. તેનું સઘળું દ્રવ્ય લુટીને પોતાના નગરમાં મોકલાવી દીધું. પ્રતિદ્વંદ્વિ રાજપુત્રના યુદ્ધ સંઘર્ષથી જે ભયંકર અગ્નિ પેદા થયો તેમાં બન્ને રાજપુત્ર પતંગની જેમ બળી જાય એવી યશોવંતની વાસના, તે વાસનાની સિદ્ધિ માટે તે એકવાર આગ્રાની પાસે આવ્યો. આગ્રામાં આવ્યા પહેલા તેણે એક જનશ્રુતિ સાંભળી હતી, જે ઔરંગઝેબ હાથે. એ વાતના બળર સાંભળી ઔરંગઝેબના સૈનિકોના મનમાં અધિક ભયનો સંચાર થયો, વળી તે સમયે યશોવંતસિંહને દળ સાથે ત્યાં આવેલો જોઈ તેના મનમાં અધિક ભયનો સંચાર થયો. જો તે સમયે ઔરંગઝેબના સૈનિકોને શરણે થવા યશોવંતસિંહ કહી દેત તો તેઓ તત્કાળ શરણે થાત. જેથી શાહજહાન કારાગ્રારમાંથી મુક્ત થાત. પણ યશોવંતસિંહને એવી સુમતિ સુજી નહિ. તે આગ્રા પાસે આવ્યો કે તરત ત્યાંથી ચાલી નીસર્યો.

રાજા યશોવંતસિંહ આગ્રા નગરીમાં આવી તરત તેની બહાર નીકળ્યો. તેનું વિશેષ કારણ છે. તેણે જાણ્યું જે ઔરંગઝેબ જીત્યો હોય અને આગ્રા નગરીમાં તે તેને દેખે તો વિપદની સંભાવના. તેને નગરનમાં રહેવું અને શત્રુથી દળાઈ જવું, યુક્ત ગણ્યું નહિ. એ શિવાય તેનો શુદ્ધ અભિસંધી હતો. તેણે અગાઉ દારા સાથે ષડયંત્ર કર્યો હતો. સિંહાસનનો ઉપયુક્ત અધિકારી દારા હતો. તેનો સ્વાર્થ સિદ્ધ થાય તેના માટે તેણે દારાને યુદ્ધક્ષેત્રમાં ઉતરવા સલાહ આપી હતી. રાજધાનીથી બહાર નીસરી તે ઔરંગઝેબની વાંસે વાંસે રહેતો હતો. જે સ્થાને દારાને આવવાનું હતું તે સ્થાને રહી તે દારાની આવવાની પ્રતિક્ષા કરતો હતો. પણ દારા આવ્યો નહિ. ત્યારે મારવાડના દક્ષીણ પ્રાંતમાં રહી આશા વૈતરણીના તરંગ ગણવા લાગ્યો. પણ તેની સઘળી આશા નિષ્ફળ થઈ. તેની સઘળી એકા વ્યર્થ ગઈ. શાથીકે સુબ્બને દલિત કરી ચતુર ઔરંગઝેબ તેની પાસે આવ્યો. અદ્ભૂત અસિબળ કટનો તે કૌશલ અને કુટ નિતિનો અધીક આદર કરતો હતો. શાથીકે તેની દૃઢ ધારણા હતી જે કૌશલ અને કુટ નિતિથી સઘળાં કાર્ય સિદ્ધ થાય છે. એ ધારણાથી તેણે ખડગની મદદ ન લેતાં કૌશલ અને કુટ નિતિની મદદ લીધી. મેરતા નગરની પાસે આવી તેણે દૂતદ્વારા યશો-

વંતસિંહને કહેવરાવ્યું જે “ દારાની પાસેથી સમસ્ત સેના લઈ રાઠોડરાજ જે તે સંઘર્ષમાં સંપૂર્ણ રીતે નિઃસંશ્રવ લાવે રહે તો તેથી કેવળ તેના સઘળા દોષો માફ થાય એટલું જ નહિ પણ તેને ગુજર્નમાં પોતાના સેનાપતિ પદે તે નીમે. ઔરંગજેબના તે પ્રસ્તાવમાં યશોવંત સંમત થયો. અને રાજકુમાર મૌજમના આધીને પોતાની સેનાને મુઝી મહારાષ્ટ વીર શિવાજીના વિરૂધ્ધે તે ઉતર્યો.

પ્રલોભનના વશવર્તિ થઈ અનેક રજપુતોએ ઉપયુક્ત ઉત્તરાધીકારી દારાના પક્ષને છોડી દીધો. અને ઔરંગજેબનો પક્ષ પકડ્યો. પણ યશોવંતસિંહ એવા નીચ મનવાળો રજપુત નહોતો. તેણે શું ચતુર ઔરંગજેબના પ્રલોભનથી ભુલ ખાઈ દારાને છોડી દીધો? ના! ઔરંગજેબના પ્રલોભનથી યશોવંતસિંહ મોહીત થયો નહોતો. પણ તેણે દારાને છોડ્યો, તે પોતાની અયોગ્યતા. દારા, શાહજહાનનો ન્યાય ઉતરાધિકારી, તેનું હૃદય અત્યંત મોટું અને ઉંચું. તે રજપુતો ઉપર હૃદયથી શ્રદ્ધા અને ભક્તિ રાખતો હતો. તેના તે સઘળા ગુણોના લીધે યશોવંતસિંહ અને બીજા રજપુતો તેના પક્ષમાં રહેવા તત્પર થયેલા હતા. રાજ યશોવંતસિંહ સર્વાંતઃકરણે તેના મંગળની કામના કરતો હતો. તેનાં હિત કરવામાં તે પ્રાણ આપી એટલું કરતો હતો. તેથી કરી તે ઔરંગજેબનું ચક્રુશુળ થયો. યશોવંતસિંહનો ઉદ્ધમ અને ત્યાગસ્વીકાર વીરુધ્ધ થઈ ગયા. તેણે જાણ્યું જે દીર્ઘસુત્રી દારા ચતુર અને ક્ષીપ્રકર્મી ઔરંગજેબના વિરૂધ્ધે જય મેળવી શકે તેમ નથી. તેથી કરી તેના પક્ષને છોડી દેવા તેને ફરજ પડી.

યશોવંતસિંહ દક્ષિણાવર્તમાં પહોંચ્યો. ત્યાં તે શિવાજી સાથે ષડયંત્ર કરવા લાગ્યો. તે ષડયંત્રનું કૃળ થોડા સમયમાં ફળ્યું. થોડા સમયમાં ઔરંગજેબનો પ્રતિનિધિ શાયેસ્તખાં શિવાજીના હાથે હણાયો. તેના મૃત્યુ પછી યશોવંતસિંહ તેના અધીકાર ઉપર નીમાઈ પ્રધાન સેનાપતિનું કાર્ય કરવા લાગ્યો. એ સઘળા સમાચાર થોડા સમયમાં ઔરંગજેબના કાને પહોંચ્યા. શિવાજીની સાથે ષડયંત્ર કરી યશોવંતસિંહે શાયેસ્તખાંને હણાવી દીધો. તે સાચી વાત ઔરંગજેબના જાણવામાં આવી. તેના હૃદયમાં રહેલો છાનો વિદ્રેષવન્દિ એકદમ સળગી ઉઠ્યો.

ઔરંગજેબ, દેશકાળ પાત્ર વીગેરેનો વીચાર કરી વ્યવહાર કરતો હતો. યશોવંતસિંહને છોડી દેવાથી મોટી વિપદની સંભાવના છે એમ જાણી મનની વાત મનમાં રાખી ઔરંગજેબે, રાઠોડરાજને કાંઈ પણ કહ્યું નહિ. પણ હૃદયસ્થ વિદ્રેષવન્દિ, ઔરંગજેબ, બહુકાળ છાનો રાખી શક્યો નહિ. બે વર્ષ વીત્યાં નહિ કે તરત તેણે યશોવંતસિંહને સ્થાનાંતરિત કરી તેના ઠેકાણે અંબરરાજ જયસિંહને નીમ્યો. દક્ષિણાવર્ત પ્રદેશમાં આવી તુરત જયસિંહે, મહારાષ્ટરાજ શિવજીને કૌશળ

જાળે બાંધી કેદ કરી રાજધાનીમાં મોકલી દીધો. જયસિંહે શિવજીને અભયદાન આપી આશ્વાસન આપ્યું જે, સમ્રાટ કોઈ રીતે, તેનો પ્રાણ સંહાર કરશે નહિ. શિવજીએ બંદીભાવમાં ઐરંગઝેબનાં આચરણ જોયાં. તેથી તેના મનમાં વિષમ સંદેહ ઉત્પન્ન થયો. રાજા જયસિંહે જોયું જે નિષ્કુર મોગલ સમ્રાટ મહારાષ્ટ્રીય વીરનો પ્રાણ સંહાર કરશે. ત્યારે મહારાજ જયસિંહે, પોતાની પ્રતિજ્ઞા પાળવા ચેષ્ટા કરી. સુખનો વિષય એટલો હતો જે ખુદ શિવજી, કેદખાનામાંથી પલાયન કરી જવા પ્રયત્ન કરતો હતો. અંબરરાજ જયસિંહે તેના પલાયન કાર્યમાં મદદ આપી. હુવૃત્ત મોગલ સમ્રાટની દુરલિસધિ વ્યર્થ થયો. ઐરંગઝેબે જે શઠતા પકડી, શિવજીનો વધ કરવા ચેષ્ટા કરી, તે શઠતાનું ઉપયુક્ત પ્રતિક્રિયા આપી તેની આંખમાં ધુળ નાંખી શિવજી કારાગારમાંથી પલાયન કરી ગયો. ઐરંગઝેબે, જાણ્યું જે જયસિંહના જાણવામાં તે વાત હતી છતાં તેણે શિવજીને જવા દીધો. તેથી તે અંબરરાજ ઉપર અત્યંત વિરક્ત, અને કોપાવિષ્ટ થયો. ફરી તેણે યશોવંતને પોતાનો પ્રતિનિધિ નીમ્યો. સુયોગ પામી મારવાડ રાજ પોતાનું અભિષેક સાધવા તત્પર થયો, તે સમ્રાટના વિરુદ્ધે મૌજમની સાથે ષડયંત્ર કરવા લાગ્યો. તેની ભાવ-ભાગી જોઈ ચતુર ઐરંગઝેબના દીલમાં અત્યંત સંદેહ ઉત્પન્ન થયો. છેવટે રાઠોડ રાજ યશોવંતસિંહને તેણે પદચૂત કર્યો.

ત્યાર પછી દેલહીરખાં, પ્રધાન સેનાનાયકના પદે નીમાઈ સમ્રાટની આજ્ઞા પાળવા બદ્ધપરિકર થયો. ઉચ્ચપદ લોભે ગર્વિત થઈ તેણે ઐરંગઝેબમાં પ્રવેશ કર્યો. જે દિવસે તે, તે નરપ્રતિષ્ઠિત નગરમાં પેઠો તે દિવસેજ મોટી વિપદમાં તે પડ્યો. જો તે સ્થળથી નીસરી ન ગયો હતો તો તે સ્થળેજ તેના પ્રાણ જાત. નગર છોડી પલાયન કરી તે બચ્યો ખરો પણ તે સંકટમાંથી છુટ્યો નહિ. રાજા યશોવંતનો અને મૌજમનો રોષવન્હિ તેની વાંસે વાંસે ચાલ્યો. તે પ્રાણ ભયે નર્મદા તટે પલાયન કરી ગયો. મૌજમ અને યશોવંતસિંહ તેની પછવાડે પડી તેની પાસે આવી ગયા. પોતાના સેનાપતિનો એ સંકટમાં ઉદ્ધાર કરવા બીજો ઉપાય ન દેખતાં સમ્રાટે રાઠોડ નરપતિને સ્થાનાંતરિત કર્યો. તેને ગુજર્નર પ્રદેશના શાસનકર્તાની નોકરી ઉપર નીમ્યો. યશોવંતસિંહે તેના આદેશની ઉપેક્ષા ન કરી. તે ગુજર્નર પ્રદેશમાં હુદ્દા ઉપર ગયો પણ અમદાવાદમાં આવી તેણે જોયું જે ઐરંગઝેબે તેના તરફ શઠતા ખેલી. યશોવંતે જાણ્યું જે નીજ દોષે તે વંચિત થયો. તેણે જાણી સમજી જો કામ કયાં હતો તે પ્રતારિત થાત નહિ. પોતાના દોષની ચિંતા કરતો કરતો તે સંવત ૧૭૨૬ (ઈ. સ. ૧૬૭૦)માં સ્વદેશ તરફ આવ્યો અને ત્યાં આવી ઐરંગઝેબના કેટલાક કાર્યનો પ્રતિશોધ લેવા તે ઉપાય વિચારવા લાગ્યો. સુયોગ અને રૂડો અવસર આવ્યા વિના કરેલા

ઉપાયો ને યોજ્યા હોય તો નિષ્ફળ જાય છે. પ્રકૃતિ દેવી, યોગ્ય ઋતુએજ ફળ આપે છે. યોગ્ય મોસમ આવ્યા વિના જે ફળ લેવાની આકાંક્ષા કરે છે, તે હાનિમાં પડે છે.

શઠશ્રેષ્ઠ નિષ્કુર ઔરંગઝેબે સઘળા વિષયમાં રાઠોડરાજની પ્રતારણા કરવાની ચેષ્ટા કરી, પણ દેવયોગે તે પ્રતારણા આર્થક થઈ નહિ, તેના વિદ્વેષનો પાત્ર થઈ અનેક સમય યશોવંતસિંહ અનેક વિપદમાં પડ્યો, પોતાના સામંત સરદારોની મદદથી તે તે વિપદોમાંથી બચ્યો હતો. ઔરંગઝેબ વિશ્વાસઘાતકતાથી તેને મારી શક્યો નહિ. છેવટે કૃત્રિમ બંધુતાની પાશ તેના ગળામાં નાંખી તેણે તેને અટકના પરપારે મરવાને મોકલ્યો.

ઔરંગઝેબ બાણી ગયો હતો જે રાજા યશોવંતસિંહ તેનો પરમ શત્રુ, તેને હણવા માટે તે કઠોર ઉપાયો યોજતો હતો, પણ સઘળા ઉપાયો વ્યર્થ થઈ ગયા. આ સમયે તેણે તેને એવા સ્થળે મોકલવાનું મનમાં કર્યું હતું. જે તે સ્થળે યશોવંતની બચવાની હબરો ચેષ્ટા નિષ્ફળ થાય, સમ્રાટે તેના માટે ઉપયુક્ત સ્થાન શોધ્યું. તે સમયે દૂર્ધર્ષ અફઘાન લોકોએ કાબુલમાં મોટું તોફાન ઉઠાવ્યું. તે તોફાનનું દમન કરવા તેણે રાજા યશોવંતસિંહને મોકલ્યો. યશોવંતસિંહ તેના વાક્ય ઉપર ભડસો રાખી અફઘાનનું તોફાન દબાવવા કાબુલમાં ગયો, તે સમયે યશોવંતસિંહ પોતાના રાજ્યનો ભાર પોતાના જેષ્ઠ પુત્ર પૃથ્વીસિંહને સોંપ્યો. તે કાબુલમાં પોતાની સ્ત્રી અને પરિવાર વર્ગ સાથે આવ્યો. હાય ! તે મહાયાત્રામાંથી તે ફરીથી પોતાના દેશમાં પાછો આવ્યો નહિ.

મારવાડના ભટ્ટ ગ્રંથિમાં વિવરણ મુજબ પડે છે, જે યશોવંતના ઉત્તરાધિકારીને રાજસભામાં આવવાનો ઔરંગઝેબે હુકમ આપ્યો. પૃથ્વીસિંહ તેના આદેશનો અનાદર કરી શક્યો નહિ. તે આદેશના અનુસારે સમ્રાટની સભામાં આવ્યો, સમ્રાટે મોટા આદરથી તેને ગ્રહણ કર્યો, સભામાં આવી વંદના કરી. તે નિયમિત આસન ગ્રહણ કરવા જતો હતો. એટલામાં થોડું હસી ઔરંગઝેબે તેને પાસે બોલાવ્યો. ત્યાર પછી રાઠોડ રાજકુમાર હાથ જોડી તેની પાસે આવી ઉભો રહ્યો. સમ્રાટે દૃઢ રીતે તેના જોડેલા હાથ પકડી કહ્યું. રાઠોડ ! મેં સાંભળ્યું છે જે તમે, આ ભુજે તમારા પિતાના જેવું બળ ધારણ કરો છો. ખેર ! તમે તમારા પિતાના જેવા કાર્ય કરી શકો ! પૃથ્વીસિંહ સારા અદબથી બોલ્યો. ઇશ્વર ! દિલીશ્વરનું મંગળ કરો ! સમ્રાટે જ્યારે આ સેવકના દૃઢ રૂપે હાથ પકડયા ત્યારે સેવક બાણો જે તે પોતાના ભુજબળે આખું વિશ્વ જીતી શકે, ઔરંગઝેબ રાજકુમારનાં સાહસ વ્યંજક વચનો સાંભળી સંતુષ્ટ થયો, તેણે સંતુષ્ટ થઈ તે સમયે તેને એક મોંઘા પોષાક આપ્યો. તે મોંઘા પોષાકમાં સૂત્રે સૂત્રે કાળકુટ ઝેર હતું. તે પૃથ્વીસિંહે બાણ્યું નહિ. આલતા

રિવાજ મુજબ તે પોષાક તેણે સમ્રાટના રૂબરૂ પહેર્યો, પૃથ્વીસિંહ સમ્રાટની ઉપયુક્ત વંદના કરી વિદાય થયો.

હાય ! તેજ દિવસ તેના ઉદ્દાસમય દિવસોનો શેષ દિવસ રાજસભામાંથી કુમાર પૃથ્વીસિંહ વિદાય થઈ પોતાના વાસભવનમાં આવ્યો. તે સમયે કુમાર પૃથ્વીસિંહ દારૂણ ઉદ્વેગથી પીડીત થયો. તેના હૃદયમાં વિકટ અને ભયંકર યંત્રણા થવા લાગી. તે યંત્રણાથી પીડા પામ્યો. તે એક મુહૂર્ત પણ સ્થિર રહી શક્યો નહિ. તે માથાથી તે પગસુધી કંપવા લાગ્યો, કંમે સઘળું શરીર નિસ્તબ્ધ થયું. રાઠોડ કુમારના જીવનની અંતિમદશા દશા થઈ તે સ્વર્ગવાસી થયો.

કુમાર પૃથ્વીસિંહ, રાજા યશોવંતનો નયનનોમણિ, વાર્હકિયનો પંધિસ્વરૂપ તે રાઠોડકુળનો ઉપયુક્ત રાજપુત્ર, વીરકેસરી યોધરાવનો ઉપયુક્ત વંશધર, વૃદ્ધ યશોવંતે મનમાં આણ્યું હતું જે અંતિમવયસે તેના હાથમાં રાઠોડકુળનું શાસન સોંપીશ, પણ દુર્ભાગ્યવશે તેની તે વાંસના ફળીભૂત થઈ નહિ.

તેનું જીવનસ્વરૂપ હૃદયનંદન યુવાવસ્થામાં પદાર્પણ કર્યું કે તુરત દુર્ઘટ ઐરંગઝેબના રોષાનગમાં પડી પતંગની જેમ બળી મુઓ. યશોવંતસિંહની આશાલતા તુટી ગઈ. પુત્રશોકે આજ તેનું હૃદય લાંગી ગયું, તેણે સ્વપ્નમાં પણ વિચાર્યું નહોતું જે નિષ્કુર ઐરંગઝેબ તેના તરફ એવું આચરણ કરશે. બળી નિષ્કુર ચમરાજના કરાળગ્રાસમાં તેના બે પુત્રો જગતસિંહ અને દળક્ષમન આવી પડવાથી તે થોડો સમય પણ બચી શક્યો નહિ. શોકથી દુઃખથી અને દારૂણ મનોવેદનાથી પીડીત થઈ ભગ્નત્વદય રાઠોડરાજ યશોવંતસિંહ સંવત ૧૭૩૭ (ઇ. સ. ૧૬૮૧)માં આલોક થકી વિદાય થયો. તેના મૃત્યુના પ્રાકકાળે તેનો આશાપ્રદીપ ઓલવાઈ ગયો હતો. યશોવંતસિંહ પોતાના મહાપ્રસ્થાન ઉપર કોઈ ઉત્તરાધીકારીને મુકી ગયો નહોતો.

જે વર્ષે યશોવંતસિંહ આલોકમાંથી વિદાય થયો તેજ વર્ષમાં મહારાષ્ટ્ર વીર શિવાજીએ પણ આલોકનો ત્યાગ કર્યો, ઐરંગઝેબ બે મોટા શત્રુની પ્રતિદ્વિતામાંથી બચી ગયો. તે બન્ને મહાવીરોને તે પ્રત્યક્ષ ચમ સરખા જોતો હતો. મેવાડ વીરપ્રવર રાણા રાજસિંહનો ઇતિહાસ લેખક કહે છે જે, “ યશોવંત જ્યાંસુધી જીવતો રહ્યો ત્યાંસુધી ઐરંગઝેબના લાંબા નિસાસા વામ્યા નહોતા. ”

રાજા યશોવંતસિંહે. બેંતાળીશ વર્ષ રાજ્ય કર્યું. વીરપ્રસૂ રજપુતાનામાં જે દેશ પ્રેમિક રજપુત વીરો થઈ ગયા તે રજપુતોમાં યશોવંતસિંહ ઉચ્ચ આસન પામ્યો છે. યશોવંતસિંહની કાર્ય કુશળતા ઉચી શ્રેણીવાળી હતી ખરી પણ તે દુર્ઘટ ઐરંગઝેબના પ્રચંડ શત્રુની મદદ કરી ભારતવર્ષમાંથી મોગલ શાસન નિર્મૂલ કરી

શક્યો નહિ, તેનું જીવન આનુપૂર્વિક ઘટના પૂર્ણ નર્મદાની તીરભૂમિ ઉપર જે દિવસે, તે વૃદ્ધ શાહજહાનના સ્વાર્થ રક્ષાર્થે રાઠોડ વીરોને લઈ ઔરંગઝેબની વિરૂધ્ધે ઉતર્યો હતો, તે દિવસથી તે તેના જીવના કાળના શેષ દિવસ સુધી ઘટના ઉપર ઘટનાએ આવી તેને દૂર ફેંકી દીધી. તે પોતાની જાંઘીમાં લક્ષ્યબ્રહ્મ થયો નહિ. હુઝારો ખાધા અને વિધ્ને તેને તેના લક્ષ્યથી બ્રહ્મ કયો નહિ. તેણે સુજે તેવી અવસ્થામાં પોતાનો ઉદ્દેશ સાધ્યો, શાહજહાનના સઘળા પુત્રોમાંથી દારા ઉપર તેની પ્રીતિ હતી. તે સઘળી મુસલમાન જાતિને તિરસ્કારથી જોતો, મુસલમાનો હીંદુના પ્રચંડ વૈરી છે, એમ યશોવંતસિંહ વિલક્ષણ જાણતો હતો.

મોગલ સિંહાસન માટે જે જે સમયે શાહજહાનના પુત્રો વચ્ચે તોફાન થયું હતું તે સમયે ચતુર યશોવંતસિંહે તેઓમાંથી કોઈ પણ એકનો પક્ષ લીધો હતો. નર્મદા યુધ્ધે તે જાળમદે મત્ત થઈ વ્યર્થ રીતે કાળહરણ ન કરત તો મોગલનો અધઃપાત કરવાની તેની ધારણા સફળ થાત. પોતાની ધારણા સફળ ન થઈ તેથી યશોવંતસિંહ નિરૂત્સાહ થયો નહિ, નર્મદા યુદ્ધમાં પરાજય ભોગવીને પણ તે હૃદય પ્રચંડ ઉત્સાહથી જાગૃત થયું તેની તીવ્રતા જમણી વધી, પોતાની પ્રચંડવૃત્તિનું સાર્થકત્વ કરી દેવા તે ઉપયુક્ત અવસર જોતો હતો. છેવટે કાન્વા ક્ષેત્રે પ્રતિદ્વંદ્વી મોગલ રાજકુમારો પોત પોતાના અદૃષ્ટની પરિક્ષા કરવા પરસ્પરના વિરોધે યુદ્ધમાં આવી મળ્યા. તે ઘટનાને રાઠોડ રાજે પોતાની અભીષ્ટ સિદ્ધિનો ઉપયુક્ત અવસર જાણ્યો, પણ દારાની દીર્ઘ સૂત્રતાથી તે અવસર સારા યોગવાળો નીવડ્યો નહિ, તેનું સઘળું કૌશળ નિર્થક થયું હતું. ઔરંગઝેબ ઉપર તે ઘણાની દૃષ્ટિએ જોતો હતો.

પ્રતિશોધ પિપાસા દાડણુ રીતે વધી પડી, ઔરંગઝેબે જે પદવાળી તેને નોકરી આપી, તે પદવાળી નોકરીમાં તેણે પોતાની ભુદ્ધિનો સારો ઉપયોગ કયો. શિવજી સાથે ષડયંત્ર કરી તેણે ઔરંગઝેબને ઠીક રીતે પરીશંતિમાં આણ્યો હતો, સાયેસ્તાખાનું અજળ રીતે મૃત્યુ લાવી તે ઔરંગઝેબને કંટકરૂપ થઈ પડ્યો હતો. દેલહીરખાં ઉપર હુમલો કરી તેણે ઔરંગઝેબની મતિ મુઝવી દીધી હતી. પિતૃ વિરૂદ્ધ મૈઝામને ઉત્તેજીત કરી તેણે ઔરંગઝેબને ઘણા હેરાન કરી દીધો હતો.

યશોવંતસિંહની એ ગુઢ પ્રચંડ પ્રવૃત્તિનો વિષય સમ્રાટ ઔરંગઝેબ સારી રીતે જાણતો હતો, યશોવંતના વિદ્વેષાગ્નિથી તે દૂર રહેવા ચાહતો હતો, તે યશોવંતથી હૃદયમાં ડર ખાતો હતો, ઔરંગઝેબે, યશોવંતસિંહને ઉંચા ઉંચા પદે અભિષિક્ત કયો. શુબજર, માલવા, દક્ષિણાત્ય કાબુલ વિગેરે પ્રદેશોમાં તેણે સમ્રાટના પ્રતિનિધિનું કામ કર્યું, સમ્રાટ ઔરંગઝેબ હીંદુઓનો પરમ શત્રુ, હીંદુ જાતિનો તે ઘોર વિરોધી તેના અપવિત્ર આસ થકી સ્વજાતિનો ઉદ્ધાર કરવા

યશોવંતસિંહે સારી મહેનત લીધી. ઐરંગઝેબે વિશ્વાસ રાખી કોઈ પણ મોટું કામ યશોવંતસિંહને સોંપ્યું નહિ, ઐરંગઝેબના જાણવામાં હતું જે રાઠોડરાજ યશોવંત રૂડો અવસર મેળવી તેનું અનિષ્ટ કરશે, તેને કરાપત કરવા માટેજ તેણે તેને ઉંચી ઉંચી પદવીઓ આપી. યશોવંતની સાવધના અને સંતર્કતાથી, ઐરંગઝેબના તેના ઉપરના ઘણા દગા નિષ્ફળ થયા.

રાઠોડ વીર યશોવંતસિંહના પરલોકવાસ પછી તેના શોકાર્ત્ત પરિવાર વર્ગ ઉપર ઐરંગઝેબે બેહદ જીલમ શુભર્યો. તે જીલમનું અને તેની આનુષંગિક ઘટનાવળીનું વર્ણન કર્યા અગાઉ તેના પરમ વિશ્વસ્ત રાઠોડ સરદારનો વૃત્તાંત વાંચનારની સમક્ષ મુકવો યુક્ત છે. જે સઘળા સામંત સરદારો યશોવંતના માટે આત્મોત્સર્ગ કરવા તૈયાર હતા. તેઓમાં નાહુરરાવની જીવનીનું ચરિત આ સ્થળે ઉલ્લેખ કરવા યોગ્ય છે. નાહુરરાવ પ્રસિદ્ધ કંપાવત સંપ્રદાયમાં શિરોમણિ, રાઠોડ સરદારોમાં તે શ્રેષ્ઠ, તેની આદિભૂમિ સંપતિ આશોપ, તેનું આદિ નામ મુકુંદદાસ, સમ્રાટે તેનું નામ નાહુરખાં આપ્યું હતું. તેશી રીતે તે નામને પામ્યો, તેનું વિવરણ નીચે પ્રમાણે—

એકવાર તે પોતાના ઔદ્યત્યથી સમ્રાટનો વિરાગપાત્ર થયો. ઐરંગઝેબે તેના દંડ રૂપે, એક પ્રચંડ વાઘના પાંજરામાં અમ્મર વિના પેસવાની તેને આજ્ઞા આપી, તે કઠોર દંડાજ્ઞા સાંભળી તેજસ્વી મુકુંદદાસના પાંજરામાં લય પામ્યો નહિ. તે હાસ્ય કરતો કરતો તે લયંકર વાઘના પાંજરામાં ગયો. તેણે જોયું તો પ્રચંડ વાઘ પાંજરામાં મોટા સ્વરથી પગલાં ભરે છે, તે વાઘ જે સમયે તેની સંમુખે આવ્યો ત્યારે રાઠોડ સરદારે તેને ગર્વ સહિત સંબોધન કરી બોલાવ્યો, તેણે કહ્યું. યવનના શાર્ફલ ! આવ, યશોવંતના શાર્ફલ સામે આવ ! મુકુંદદાસની બે આંખમાંથી અગ્નિના અંગારા ઝરવા લાગ્યા, તેની તે અશ્રુત પૂર્વ અભ્યર્થના સાંભળી બ્યાધ અમકિત થયો. તે પુછડું પછાડી વિકટ ગર્જના કરી પોતાના પ્રતિદ્વંદ્વિનીસામે ચાલ્યો. ચાર નેત્ર પરસ્પર મળી ગયાં પરક્ષણે બ્યાધ મુકુંદદાસને પીઠ ખતાવી ચાલ્યો ગયો. વાઘને પીઠ દેખાડી જતો જોઈ મુકુંદદાસ બોલ્યો. જીઓ આ વાઘ સાહસ કરી મારી સાથે યુદ્ધ કરી શકતો નથી, રણવિમુખ શત્રુ ઉપર હુમલો કરવો તે રજપુતોનો ધર્મ નહિ, એ અદ્રષ્ટપૂર્વ બ્યાપાર જોઈ જોનારા અમકિત થઈ ગયા.

નિષ્ઠુર ઐરંગઝેબનું પાષાણ હૃદયવિસ્મય રસે ગળી ગયું તેણે તેનું નાહુરખાં એવું નામ આપ્યું.

નાહુરખાં, એક સમયે શાહજહાનો વિરાગભાજન થયો. રાજકુમારે

કૌતુક જોવાના ઇરાદાએ નાહુરખાને એકવાર કહ્યું. રાઠોડવીર ! આપના રણ વિક્રમનો પુષ્કળ પરિચય અમને પડેલો છે. પણ આપની એક કીડા જોવા અમારી વાસના છે. આપ દ્રુતવેગે અશ્વને ચલાવતાં ચલાવતાં, તે દોડતા અશ્વની પૃષ્ઠ થકી ઉપડી એક વૃક્ષની શાખાને પકડી ઝુલશેો ખરા ! એવી રીતની કીડામાં બળ અને ક્ષીપ્રકારિતાનું પ્રયોજન, એમ કરવામાં ઘણા રમતીયાળો અકૃતકાય થઈ પડી ગયા છે. અનેક રજપુતોની એવી કીડામાં આસક્તિ રાજકુમારનાં વચન સાંભળી નાહુરખાં દંભ સાથે બોલ્યો. “ હું વાંદરો નહિ. હું રજપુત છું, રજપુતોની જે જે કીડા છે તે તે કીડા ખડગની સહાયે થાય છે. ઉપયુક્ત પ્રતિદ્વંદ્વી મળવાથી તેની સાથે તલવારવડે ખેલ કરી શકું. ” શાહજાદાની ઇચ્છા સફળ થઈ નહિ. નાહુરખાંના બોલવાથી તે અત્યંત ક્રુધ થયો ખરો. પણ જાહેરમાં તેનાં ચિન્હ તેણે જણાવ્યાં નહિ. તેણે મુકુંદદાસને સર્વ નાશ કરવાની ઇચ્છા કરી, તેણે મુકુંદદાસને શિરોઈના દેવરાજના સુરતાન વિરૂદ્ધે મોકલ્યો, વીર્યવાન નાહુરખાં તેથી અણુમાત્ર ભય પામ્યો નહિ.

મુકુંદદાસની યુદ્ધયાત્રા સાંભળી સુરતાને જાહેરમાં યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છા છોડી, પોતાના દુર્ગમસ્થાનગિરિ શિખરે આશ્રય લીધો, તેણે વિચાર્યું જે શત્રુઓ તે સ્થળમાં પેસી શકે તેમ નથી. એ આશામાં આશ્વાસ્ત થઈ તે નિશ્ચિંત મને તે સ્થળે વિરામ કરવા લાગ્યો. રાઠોડ વીર મુકુંદદાસના પ્રચંડ વિદ્રેષવન્હિએ ભીષણ દાવાનળ તેજે તેના તે એકાંત સ્થળમાં પેસી તેને બાળવાનું શરૂ કર્યું. એકવાર સૂરતાન પોતાના કિશ્કામાં નિશ્ચિંત મને નિંદ્રાનો સંભોગ કરતો હતો. સઘળો કિડલો નિસ્તબ્ધ, કેવળ એક પહેરેગીર ચોકી આપતો હતો. મુકુંદદાસ પોતાના સેનાદળ સાથે સતર્કભાવે પ્રાચીરના શીર્ષે ચઢ્યો, તેણે તે પહેરેગીરનો સંહાર કર્યો. ત્યારપછી તે સૂરતાનના ઘરમાં પેઠો, તેને શય્યા સમેત અને તેની પાઘડી સાથે પકડી લઈ પોતાના સૈનિકોને સોંપ્યો, રાઠોડ સૈન્યો જે સમયે સૂરતાનને કેદ કરી લઈ ચાલ્યા તે સમયે મુકુંદદાસે પોતાનું નગારૂં બજાવ્યું, નગારાના પ્રચંડ અવાજે દેવરના સૈનિકોને જાગૃત કર્યા. જાગૃત થયેલા સૈનિકોએ તેઓના અધિપતિની વિપદ જોઈ દળ સાથે એકત્રિત થઈ તેનો ઉદ્ધાર કરવા ને ચેષ્ટા કરવા લાગ્યા. મુકુંદદાસ જદ્દ ગંભીર સ્વરે બોલ્યો. “ દેવર સૈનિકો ! બંધ કરો ! બંધ કરો ! વૃથા ઉદ્યમ કરી તમારો અને તમારા પ્રભુનો જીવ હારી બેસો નહિ ? જે તમે મારી વાત માની જાશે તો સુરતાનના અંગમાં એક કાંટો પણ વાગશે નહિ, હું એકવાર તેને મારા રાજા પાસે લઈ જઈશ, જે મોહવશે તમે મારી ઇચ્છાથી પ્રતિકૃત વર્તીશો તો આંક્ષણે તમારા પ્રભુનું મસ્તક છેદી નાંખીશ, નિશ્ચય જાણો કે તેનું જીવન મરણ મારા હાથમાં છે, ” એવાં તેજસ્વી વાક્યોથી દેવર સેના લડતમાં ઉતરતી બંધ થઈ. એક પગલું પણ આગળ વધવાં તેણે હીમત ધરી નહિ. રાઠોડ વીરે સૂરતાને યશોવંતસિંહને સોંપ્યો.

રાઠોડરાજ યશોવંતસિંહે, શીરોહીરાજ શુરતાનને સમ્રાટ પાસે લઈ જવા વાસના બતાવી, તેણે તેને દીલાસાનાં વાક્યો કરી કહ્યું જે “ આપના સંમાન સંભ્રમનો કોઈ પણ જાતનો વ્યતિક્રમ થાશે નહિ. આપને માત્ર એકવાર સમ્રાટનાં દર્શન કરવાનાં છે ” દેવરાજ તેમાં સંમત થયો, ઉપયુક્ત કર્મચારીઓથી પ્રવૃત્ત થઈ તે રાજ મહેલમાં ગયો. તેને સારા સારા લોકોએ કહ્યું, સંભાળજો ! સમ્રાટના મહેલમાં જતાં સમ્રાટને અભિવંદન કરવાનું ભુલશો નહિ ” એ વાક્યો તેજસ્વી શુરતાનના હૃદયમાં વજ્ર જેવા લાગ્યા. તેણે નિર્ભીકચિતે ઉત્તર આપ્યો. અમારું જીવન રાજના હાથમાં, પણ અમારું સંમાન અમારા હાથમાં, અદ્રષ્ટમાં જે હશે તેજ થાશે, હું કોઈ દિવસ મૃત્યુ માનવની પાસે મસ્તક નમાવીશ નહિ. આ જીવનમાં તે હું કોઈ દિવસ કરીશ નહિ, રાજ યશોવંતે પ્રતિજ્ઞા કરી હતી જે તે શુરતાનને અપમાનિત થવા દેશે નહિ, પણ સમ્રાટની પાસે મસ્તક નમાવવું પડે તેવું હતું, કર્મચારીઓ તેને એક સાંકડી નીચી બારીમાંથી સમ્રાટ પાસે લઈ ગયા. તેમાંથી જવું હોય તો મસ્તક નમાવીને જવાય તેવું હતું. દેવરાજ તે બારીમાંથી સભા સ્થળે આવી પહોંચ્યો, બારીમાં પેસતાં તેને મસ્તક નમાવવું પડ્યું. સમ્રાટે તેનું તે પ્રકૃત અભિવંદન ગણ્યું. સમ્રાટે તેના વ્યવહારિક કાર્યો નીહાળી તેને ક્ષમા આપી. તેણે તેને કેટલીક ભૂમિસંપત્તિ આપી, શુરતાને તે સંપત્તિ નલેતાં કહી દીધું “ સમ્રાટ મને મારા દેશમાં પહોંચાડી દો. ! ” સમ્રાટે તેનો અનુરોધ સ્વીકાર્યો, શુરતાન પોતાના અચળગઢમાં આવ્યો.

સપ્તમ અધ્યાય.

યશોવંતનાં મરણ ઉપર તેની પ્રધાન પટરાણીનો સહમરણોદ્યોગ અને તેમ કરવામાં સરદારોનું નિવારણ, રાજની ખીજ પત્નીઓનું સહમરણ, યશોવંતના મૃત્યુથી સઘળાનો ખેદ. અજીતનો જન્મ — યશોવંતનો પરિવાર અને સામંતનું મારવાડમાં આવવું, રસ્તામાં તેઓની ગતિ રોકી અજીતને લઈ લેવાની ઐરંગઝેબની ચેષ્ટા. સાથેની સ્ત્રીઓની હત્યા કરી, સરદારોની આત્મરક્ષા, શિશુ રાજકુમારની જીવન રક્ષા, ઇંદોએ કરેલો મુંદરાધિકાર, તેઓનું ત્યાંથી ફેટીકરણ, ઐરંગઝેબનું મારવાડ ઉપર અકબરનું આખાદ નગરનું હુટવું અને તેઓનું ધ્વંસકરણ, હીંદુઓના દેવળોનો ઐરંગઝેબની નફરત અને પોતાના ધર્મ છોડી દેવાનો રાઠોડ તરફ ઐરંગઝેબનો આદેશ, તે પ્રસ્તાનો અસ્વીકાર, જજીઆ કરની સ્થાપના, ઐરંગઝેબના વિરૂદ્ધ રાઠોડ અને શિશોદીય રજપુતોનો પડયંત્ર, યુદ્ધ વિવરણ, મેરતીય સપ્રદાયનું વીરત્વ, નાંદોલમાં એકીજીત રજપુત સંપત્તિનું યુદ્ધ નિધાન, રજપુતોના વિરૂદ્ધ લડાઈમાં ઉતરવાનું અકબરનું અનુમોદન; સંધિખંધન, અકબરને સમ્રાટ કહી રજપુતોની ઘોષણા, ટાઇબરખાંની વિશ્વાસઘાતકતા અને તેનું મરણ; અકબરનું પલાયન અને રજપુતો પાસે તેની સહાયપ્રાર્થના, અકબરનું રક્ષણ કરતાં કરતાં દુર્ગાદાસનું દક્ષિણાવૃતમાં જવું, શોનીંગદેવનું રાઠોડ સેનાનું પરિચાલન, યોદ્ધપુરમાં યુદ્ધ, સાણુમા વિષંવાદ, વિસુચિકા અને મહા-મારીને આવિર્ભાવ, ઐરંગઝેબની સંધિ પ્રાર્થના, શોનીંગનું સંધિમાં અનુમોદન, શોનીંગનું મૃત્યુ, ઐરંગઝેબનું સંધિખંધન; યુદ્ધ ચલાવવાના ભારનું આજીમને અર્પણ મારવાડમાં સર્વત્ર યવન સેનાનું અવસ્થાન, આરાવલી પર્વતમાં રાઠોડની અવસ્થિતિ, સ્થાને સ્થાને અસંખ્ય યુદ્ધ વિગ્રહ અને અગણ્યપ્રાણિહત્યા, રાઠોડો સાથે ભટ્ટીનું એકતાખંધન, મેરતીય સરદાર અન્યાય મરણ, શિવાનોનો અવરોધ, મુસલમાન સેનાનું પતન, નૂરઆલીએ કરેલું બે આશાની સ્ત્રીનું હરણ તેનું મરણ, શંખરમાં યવન સેનાનો સંહાર, રજપુતોએ કરેલો ઝાલોરનો અવરોધ.

દારૂણ પુત્ર શોકાનળમાં આત્મજીવનની આહુતિ દઈ જે દિવસે મહારાજ યશોવંતસિંહે આલોકમાંથી વિદાયગીરી લીધી, જે દિવસે પાપિષ્ઠ ઐરંગઝેબનો એક કાંટો નાશ પામ્યો, તે દિવસે ભારતવર્ષનું એક ઉજ્જવળ નક્ષત્ર ક્ષય્યુત થઈ અતળ કાળસાગરમાં પડ્યું. ભારત-

વર્ષનું ભાગ્યગમન કાળમેઘથી આવૃત થયું, સમગ્ર હીંદુસમાજ ઘોર શોકમાં

પડ્યો. યશોવંતની પટ્ટરાણી પ્રાણપતિના શોકે આકુળ બ્યાકુળ થઈ તેની વાંસે સતી થવા તૈયાર થઈ. થોડા સમયમાં એક પ્રચંડ ચિતા ગોડવાઈ ગઈ. શોક વિધુર રાણીએ સ્વામીનું શબ ખોળામાં લઈ ચિતામાં બળી જવા તૈયારી કરી. તે સમયે તેનો સાત માસનો ગર્ભ હતો. મારવાડનો ભાવી ઉતરાધિકારી અજીત તે સમયે શુક્તિ ગર્ભસ્થ મોતીની જેમ ગર્ભમાં વિરાજતો હતો. તેવી રીતની અવસ્થામાં રાણીનું અનુમરણ કેવળ અઘૈક્રિતક અને પાપકર હતું. કંપાવત ગોત્રના ઉદાએ, તેને અનુનય વિનય કરી તે કામ કરવાથી અટકાવવાની ચેષ્ટા કરી. પટ્ટરાણીની દૃઢ પ્રતિજ્ઞા જોઈ રાઠોડ સરદારો ખીલકુલ શોકાતુર થયા. મોટા રાઠોડ કુળનો આજ નાશ થવાનો સંભવ થયો. મહારાજ યશોવંતસિંહની વંશરક્ષા માટે પટ્ટરાણીને અનુમરણ કરવામાંથી કોણ અટકાવે.

રાઠોડ સરદારોના અનુનય વિનયથી પટ્ટરાણી યશોવંતની વાંસે સતી થવા અટકી ગઈ, પણ રાજની ખીજ પત્નીઓ રાજનો મૃતદેહ લઈ ચિતામાં બળી મુઠી. એ સમયે યશોવંતની એક રાણી મુંદરમાં હતી, પ્રાણપતિના મૃત્યુ સંવાદ સાંભળી તે બગતી ચિતામાં બળી ગઈ. સમગ્ર હીંદુ સમાજ આજ શોકાકુળ હતો, રાજ્યના યુવાન વૃદ્ધવીગેરે એ આમોદ પ્રમોદના બ્યવહાર છોડી દીધા અને તે દિવસે તેઓ વિલાપ કરવા લાગ્યા. આજ મારવાડ ગંભીર શોકાંધકારે આચ્છન્ન.

યશોવંતની વિધવા મહીષીએ યોગ્ય સમયે પુત્ર સંતાનને જન્મ આપ્યો, સંઘળાની સમતિથી તેનું નામ અજીત પડ્યું. પ્રસવજતિત વેદના દૂર થઈ, પ્રસૂતિ હરવા ફરવાને સતાવાળી થઈ ત્યારે રાઠોડ સરદારોએ તેને અને રાઠોડ રાજપુત્રને રાજપરિવાર સાથે સ્વદેશમાં લઈ જવા નિશ્ચય કર્યો, રાઠોડ સરદારો તેઓ સાથે સ્વદેશમાં જવા નિસર્ચા, પણ નૃશંસ ઐરંગજેએ તેઓને મુખથી જવા દીધા નહિ, તેણે યશોવંતના રાજકુમારને લઈ લેવા પ્રયત્ન કર્યો, રાઠોડ સરદારો કુમાર વીગેરેની સાથે દિલ્લી પાસે આવી પહોંચ્યા, તેવામાં નિહુર મોગલ સરદારે હુકમ કર્યો કે રાજકુમારને અમને સોંપો, તેણે સામંત સરદારોને જુદાં જુદાં પ્રલોભન બતાવ્યા અને કહ્યું “ જો તમે રાજકુમારને અમારા હાથમાં સોંપી દો તો મરૂ દેશ તમારા ઉપભોગ માટે તમને હું આપું ” તેની તે પાપ કથા સાંભળી સામંત સરદારો દારૂણ રોષથી ઉન્મત થયા અને મેઘગંભીર સ્વરે બોલી ઉઠ્યા “ અમારી માતૃભૂમિ અમારા અસ્થિમજ્જા સાથે જડેલ છે. આજ તે અસ્થિમજ્જાએ આજ તે માતૃભૂમિને આપી દઈ અમે રાજકુમારનું રક્ષણ કરશું. ”

રોષોન્મત સામંત સરદારો આમખાસનો ત્યાગ કરી પોતાના વાસભુવનમાં આવ્યા તેઓના વાસભુવનને યવન સેનાએ ઘેરી લીધું, સમ્રાટની વિશ્વાસઘાતકતાથી

સામંત સરદારો અત્યંત ક્રોધાધિષ્ટ થયા પણ તેવી રીતનાં સંકટ સમયમાં ક્રોધથી અધીર થઈ સઘળી બાબતો બગાડી દેવી નહિ એમ તેઓએ નિશ્ચિંત કર્યું, તેઓએ ધીરજ પકડી, રાજકુમારના જીવન રક્ષણ માટે યોજના કરી. તે યોજના સદુપાયવાળી હતી. સરદારોએ રાજધાનીના હીંદુઓને મિદાન્ત મોકલવાનું શરૂ કર્યું, પકવાનો મોટા મોટા કંડીયામાં વાહિત થયાં. એક કંડીયામાં રાજપુત્ર અજીતને રાખ્યો એ સમયે રાઠોડોએ સ્વજાતિનું સંમાન જાળવવા સંકલ્પ કર્યો.

નિયમિત પૂજાવિધાન સમાપ્ત કરી સઘળાએ સારી રીતે અપ્રીણની સેવા કરી, પોતપોતાના રણતુરંગ ઉપર બેસી પ્રાણ આપી રાઠોડ કુળનું ગૌરવ જાળવવા તૈયાર થયા, એકદમ પાંચવીર વનચર ગોવિંદદાસ, રઘુપુત્ર દારાવતચંદ્ર ભાણ અને નિર્ભીક ઉદાવત ભરમલ વીગેરેએ આવી ઉંચા સ્વરે કહ્યું. આવો વીરો! આવો! આપણે સમરસાગરમાં સંતરણ કરીએ, આવો! અસુરકુળને આજ આપણે નિર્મૂળ કરીએ, એમાં જે આપણો પ્રાણ વિયોગ થાય તો કાંઈ હાની નથી, આપણને અપ્સરાઓ વરી દેવલોકમાં લઈ જશે ” એ ગંભીર વાક્યો સાંભળી ભટ્ટ કવિ સુજે ગંભીર સ્વરે ઉત્સાહ સાથે બોલી ઉઠ્યો “ રાઠોડ વીર! તમોએ આજ સુધી જે રાજાનુગ્રહ લોગવ્યો, તેનો બદલો આપી અમારું જીવન સાર્થક કરવાનો આજ સમય છે, આજના દિવસે તમારા રાજના રક્ષણ માટે અને દેશના ઉદ્ધાર માટે ખડગની ધાર વેઠી દેહનો ત્યાગ કરો ” આવો! અગ્રસર થાઓ, મૃત્યુનો ભય રાખ્યા વિના રણક્ષેત્રમાં ઉતરો! રજપુત સ્ત્રીઓ જહરવ્રત કરી બળી મુઈ, રાઠોડ કુળનો ઉતરાધિકારી અજીતનો ખચાવ થયો. હવે રણક્ષેત્રમાં મરણ પામવા રજપુતોની કશી ખીક રહી નહિ, એક વિશ્વસ્ત હબશી સાથે પકવાનનાં કંડીયામાં રાજપુત્ર અજીતસિંહને પ્રથમથીજ રાઠોડ સરદારોએ મોકલી દીધો. હવે સઘળા નિશ્ચિંતભાવે યવનોની સાથે યુદ્ધમાં ઉતર્યાં એ ભીષણ યુદ્ધ સંવત્ ૧૬૩૬ ના શ્રાવણની સાતમે થયું.

બાળક અજીત, ઐરંગજેબના કરાળગ્રાસમાંથી બચ્યો. નિમકહલાલ હબશીના હાથમાં રહી અજીત સારી કુશળતાથી રહ્યો, વીરવર દુર્ગાદાસ કેટલાક સરદારો સાથે અભય સ્થળે તે હશીબને મળ્યો, તે એકલો કેટલાક સરદાર સાથે યવન દળની મધ્યમાં થઈ તે સ્થળે આવી પહોંચ્યો. દુર્ગાદાસનું સઘળું અંગ ક્ષત વિક્ષત થયું, તે રૂધિરાક્ત હતો. તોપણ તે શ્રાંત અને કલાંત થયો. નહિ. છેવટે તે અજીતને મારવાડના સિંહાસને બેસારી શક્યો.

રાજકુમારને લઈ વીરવર દુર્ગાદાસ, કેટલાક રજપુત સરદારો સાથે અર્જુન પ્રદેશમાં ગયો. ત્યાં એક મઠમાંહિ તેણે આશ્રય લીધો. મઠમાં તે રાજકુમારને

પરમ ચત્ન અને આદરથી લાલનપાલન કરવા લાગ્યો, તેના અસીમ ચત્ને પિતૃ હીન રાજકુમાર મોટો થયો. તેને અત્યાચારી ઔરંગઝેબના વિદ્વેષાનળમાંથી બચાવવા દુર્ગાદાસ છાનાઇથી વાસ કરવા લાગ્યો. એ રીતે કેટલોક સમય નીકળી ગયો. અગ્નિકણ કયાં સુધી કપડાના અંચળામાં છાનો રહે. રજપુત સમાજમાં થોડા સમયમાં એવા ખબર ચાલ્યા જે યશોવંતનો એક પુત્ર જીવિત છે. વીરવર દુર્ગાદાસ અને કેટલાક રજપુત સરદારો તેના રક્ષણ વિદ્વેષમાં ગુથાયા છે. રજપુતો ટોળે મળી રાજપુત્રને શોધવા લાગ્યા. તેઓએ સહુના પહેલાં દુર્ગાદાસનો શોધ કર્યો. શોધ કરતાં કરતાં તેઓ આબુગિરિની તળેટીના પ્રદેશમાં આવી પહોંચ્યા, રજપુતોએ રાજકુમારને શોધી કહાડ્યો, તેને મારવાડના સિંહાસને અભિષેક કરવા તેઓ દૃઢ પ્રતિજ્ઞ થયા.

એ શાંતિમય મહાશ્રમ વીરરત્નની આવાસભૂમિ થઇ પડી, તે સ્થળે રાઠોડ રજપુતો રાજકુમારનું સ્વત્વ દ્રઢ કરી રાખવા પરસ્પર સૂત્રથી બંધાયા ! એ સમયે તેઓને એક પ્રચંડ જાતિનો આક્રમણ અટકાવવાનો અવસર આવ્યો. અતિ પ્રાચીન કાળે ઇંદો નામની એક રજપુત જાતિ મરૂભૂમિમાં રાજ્ય કરતી હતી. ઇંદો પ્રસિદ્ધ પુરીહર વંશની એક પ્રધાન શાખા રાઠોડ રજપુતના અભિગમનથી તે જાતિ પોતાના રાજ્યથી વિચ્છૂત થઇ, રાઠોડ વીર ચંડે મારવાડમાંથી તેઓનું વંશતરૂ ઉત્પાદિત કર્યું, રાજ્યશ્રેષ્ઠ પુરીહર રજપુતો દીન ભાવે તે પ્રદેશમાં રહેતા હતા.

પુરીહર રજપુતો, પોતાના રાજ્યનો ઉદ્ધાર કરવાએક ઘડી પણ નવરાશથી બેઠા નહિ, આ ક્ષણે સુયોગ મેળવી તેઓ તેઓની આશા સફળ કરવા તૈયાર થયા થોડા સમયમાં તેઓનો સંકટ સિદ્ધ થયો, પ્રાચીન મંદવાર ઉપર તેઓનો વાવટો ઉડવા લાગ્યો.

પુરીહર રજપુતોની કૃતકાર્યતાથી ઉત્સાહિત થઇ. રત્ન નામના એક રઠોડે યોધપુરને કબજે કરવા ચેષ્ટા કરી, રાઠોડવંશીય જે અમરસિંહ પોતાના ઔદ્ધત્ય અને પ્રચંડ સ્વભાવથી રાજસિંહાસનથી વંચિત થઇ પોતાના બાપથી નિર્વાસિત થયો હતો અને જે સમ્રાટ શાહજહાનની હત્યા કરવા જતાં સભાસ્થળે શોચનીય અવસ્થાથી હણાયો. તે અમરસિંહનો પુત્ર રત્નસિંહ થાય. ઔરંગઝેબે તે રત્નસિંહને તે કામ કરવા ઉત્તેજિત કર્યો. ટુંકામાં રત્નસિંહની ચેષ્ટા સફળ થઈ નહિ. વિશ્વસ્ત રાઠોડ સરદારો બાળક રાજકુમાર અજીતનું સ્વત્વ મજબુત રાખવા અને તેનું રક્ષણ કરવા રત્નસિંહની સાંમે યુદ્ધમાં ઉતર્યા તે યુદ્ધમાં રત્નનો પરાજય થયો, તે નાગોરના કિલ્લામાં

પલાયન કરી પ્રાણની રક્ષા કરી શક્યો. ત્યાર પછી રાઠોડોએ ઇંદોર ઉપર હુમલો કર્યો, તેઓને મુંદરમાંથી તેઓએ કહાડી મુક્યા, ઐરંગઝેબે જે ઉદ્દેશે રત્નને યોધપુર કબજે કરવા ઉત્સાહિત કર્યો હતો તે ઉદ્દેશ સફળ થયો નહિ, તેણે પોતાની ખરાબ આકાંક્ષા પૂરણ કરવા માટે બહુ ચેષ્ટા કરી. પણ તે સઘળી નિષ્ફળ થઈ. આજ સુધી તે છાનામથી પ્રપંચની ચેષ્ટા કરતો હતો હવે તે ઉઘાડો ઉઠ્યો, એક મોટી સેના સાથે ચઢાઈ કરી તેણે મારવાડ ઉપર હુમલો કર્યો, તેણે યોધપુરને ઘેરો ઘાડ્યો. તે ઘેરો કોઇએ અટકાવ્યો નહિ તેના કરાળ આસમાંથી કોઇ યોધપુરનું રક્ષણ કરી શક્યું નહિ. યોધપુર ઐરંગઝેબના હસ્તગત થયું, આજ યોધપુરનું શોભાસૌંદર્ય વિનષ્ટ થઈ યવનોના પગતળે દળાયું.

મારવાડનું આક્રમણ કરી દુર્ધર્ષ મુસલમાનોએ તેની દુર્દશા કરવામાં હદ રાખી નહિ. મારવાડમાં નગરો ગામડાં અને નેહો ભાંગીપડ્યાં દેવ મંદિર સ્તંભ ચૈત્ય વગેરે જમીનદસ્ત થઈ પડ્યા. દેવવિગ્રહ વિગેરે ભોં ઉપર રખડતાં રહ્યાં, કોઇ લોક એ સઘળી દેવમુર્તિને એવી દુર્દશામાંથી સંભાળી શક્યા નહિ. જે લોકો સાહસ કરી, તે બાબતમાં ઉત્તર્યો તેઓએ યવનના હાથે યુદ્ધ સ્થળે પ્રાણ તજ્યાં. જે જીવતા રહ્યા તેઓને દુર્ધર્ષ મુસલમાનોએ બલિબ્રષ્ટ કરી મુસલમાની ધર્મમાં દીક્ષિત કર્યા. મારવાડમાં બારેબારે અરાજકતા વિરાજી મહામારીએ ભીષણ મૂર્તિ ધારણ કરી તેથી મારવાડ ક્ષેત્ર મસાણુ જેવું બની ગયું, ઐરંગઝેબ તે બીલસ્ત ચિત્રો ભેતો ભેતો પોતાના નગરમાં ગયો તેનું હૃદય કંપિત થયું નહિ. તેણે હીંદુ પ્રજા ઉપર જજીયો કર નાંખ્યો, તે બાબતમાં રાણો રાજસિંહ વિરૂદ્ધ ઉતર્યો.

રજપુતોનો સંહાર કરી દેવાનો હુકમ મેળવી ટાઇબરખાં સીતેર હજાર સેનિકો સાથે યુદ્ધક્ષેત્રમાં ઉતર્યો, ત્યાર પછી ખુદ ઐરંગઝેબ અજમેરમાં ગયો. મેરતીય સામંતો દળ સાથે એકઠા થઈ, તેનું આક્રમણ અટકાવવા પુષ્કર તરફ ચાલ્યા. ભગવાન વરાહની પવિત્ર મૂર્તિ સામે યુદ્ધ ચાલ્યું ત્યાં યવન સેનિકોનાં માથાં કપાયાં. છેવટે સંવત ૧૭૫૬ના ભદ્રપદ માસની અગીયારમી દિવસે મૈરતિ રજપુતોએ તે યુદ્ધમાં પ્રાણ છોડી દીધા.

ટાઇબરખાં કમેકમે અગ્રસર થવા લાગ્યો મુરધરના અધિવાસિઓ પ્રાણભયે ગિરિપ્રદેશમાં ચાલ્યા ગયા. યવન સેનાની ગતિનો પ્રતિરોધ કરવા રૂપ અને કુંભ નામના બે ભાઈઓ પોતાના સેનાદળ સાથે ગુરા નામના સ્થાને આવી ઉભા રહ્યા પણ તેઓનો ઉદ્દેશ સિધ થયો નહિ. પચીશ માણસો સાથે તે બે ભાઈઓ રણસ્થળે પડ્યા, કાળની જેમ ઐરંગઝેબ, મારવાડ ઉપર ઉતર્યો. અજય દુર્ગમાં

તે પાંચ દિવસ રહ્યો ત્યાર પછી તેણે ચિતોડ ઉપર યાત્રા કરી. ચિતોડ પહોંચી,
શોચનીય રૂપે પડ્યું શિશુ કુમાર અજીતનું રાણાએ રક્ષણ કયું રાઠોડ સૈનિકો
યુદ્ધ કરવામાં અગ્રેસર થયા, યવનોનું બળાધિક્ય જોઈ, તેઓએ શિશુ રાજકુમારને
નિર્ભીતસ્થળે સંતાડી દીધો દિલ્લિશ્વર દોવાવીતી પાસે આવ્યો કુંભ, ઉદો, અગ્રસેન
વીગેરે રાઠોડ વીર લોકો તે ગીરીમાર્ગમાં આવી ઉભા. તેઓએ ઐરંગઝેબની
પ્રચંડ ગતિ રોકી* તે ગિરિમાર્ગમાં થઈ જ્યારે ઐરંગઝેબે ઉદયપુર ઉપર હુમલો
કયો ત્યારે આજીમ ચિતોડમાં હતો. તે સમયે સમાચાર આવ્યાં હુર્ગદાસે
ઝાલોર રાજ્ય ઉપર હુમલો કર્યો. એ સમાચાર સાંભળી સમ્રાટ ઐરંગઝેબ
જય લક્ષ્મીની પ્રસન્નતા છોડી અજમેરમાં આવ્યો, અજમેર જતી વખતે તેણે
મકટાંખાને હુકમ કર્યો જે તેણે ઝાલોર ક્ષેત્રમાં વિહારીની મદદ કરવી, હુર્ગદાસ
યુદ્ધ કરતો કરતો યોધપુરમાં પહોંચ્યો, ગર્વથી ઐરંગશાહનું મસ્તક ગગનમાં અટક્યું.
તેણે પ્રતિજ્ઞા કરી જે દેશમાં એકજ ધર્મ ચલાવવો જોઈએ, તે ધર્મ મુસલમાની
ધર્મ. એ પાશવી પ્રતિજ્ઞા તેણે ઘણા દરજ્જે પાળી તેણે રાજકુમાર અકબરને
ટાઇબરખાંની પાસે મોકલ્યો, લુટ ફાટા વીગેરેના જીલમના કાર્ય મારવાડમાં થવા
લાગ્યાં, ભારત સંતાનને પુરું પીડન આપવાનો વિધાતાનો દુરાગ્રહ હોય નહિ
એમ લાગ્યું, નાદોએ યોધપુરનો અધિકાર કર્યો, પણ કંપાવત સંપ્રદાયવાળાઓએ
તેઓનો સંહાર કર્યો.

આરાવલી પ્રદેશે રાઠોડ રજપુતોને આશ્રય આપ્યો. તે હુર્ગમ પ્રદેશ
માંથી તેઓ વારંવાર નિસરી મુસલમાન લોકોને તેઓ ઘાસની જેમ કાપવા
લાગ્યા. ઐરંગઝેબને તે જોઈ શાંતિ વળી નહિ. રાઠોડ રજપુતોનો સ્વામી ધર્મ
પ્રતિદિન વધતો ગયો. પ્રતિદિન તેઓ સ્વદેશના ઉધ્ધાર માટે સારો ત્યાગ સ્વી-
કાર કરવા લાગ્યા, તેઓના એક દળે ઝાલોર ઉપર હુમલો કર્યો. બીજા દળે શિવા-
નોર ઉપર હુમલો કર્યો ત્યારે તેણે રાણા સાથે યુદ્ધ કરવું છોડી દઈ પોતાનું
લક્ષ્ય મારવાડમાં મોકલ્યું, અજીતને આશ્રય આપી વીરકેસરી રાજસિંહ સમ્રાટનો
વિરાગભાજન થયો. પોતાના દીકરા ભીમને શિશોદિય સેના આપી તેને
રાઠોડની મદદ મોકલ્યો. તે સમયે ઈદ્રભાણ અને હુર્ગદાસ રાઠોડ સેના લઈ
ગદવારમાં હતા, શિશોદિય વીર ભીમસિંહ, પોતાની સેના સાથે તે સ્થળે
આવ્યો તે ત્યાં રાઠોડ સેના સાથે મળી ગયો, રાજકુમાર અકબર અને ટાઇબરખાં
પોતાની વિશાળ સેના લઈ તેઓની સામે થયા. થોડા સમયમાં નાંદોદ નગર
પાસે એક યુદ્ધ થયું, શિશોદિય રજપુતો સેનાનો જમણો ભાગ રક્ષતા હતા

* જે સંઘળા સ્થળે એ વીર પુરુષોએ પ્રાણ ત્યાગ કર્યા તે સંઘળા સ્થળે હાલ
તેઓની એક એક વેદિકા જોવામાં આવે છે.

અનેક ક્ષણ યુદ્ધ ચાલ્યું તેમાં પુષ્કળ શોણિતપાત થયો. મેવાડી લોકના પુરો-
ભાગે રહી રાજકુમાર ભીમસિંહ રણસ્થળે મરણ પામ્યો. વીર ઇંદ્રભાણુ પુષ્કળ
વીરત્વ બતાવી ઉદાવત જૈતની સાથે યુદ્ધસ્થાને પડ્યો. વળી શોનીંગ અને દુર્ગા-
દાસે પુષ્કળ વીરત્વ બતાવ્યું.

તે દિવસે, રજપુતોએ સારો વિરોધવાસ બતાવ્યો. તે દિવસ ગયો.
તેની સાથે રાઠોડ રજપુતોનું ગૌરવ લોપ પામ્યું, ગવોન્નિત મારવાડ આજ
હીણી દશામાં આવી ગયું. તોપણ રાઠોડો તે દિવસની વાત ભૂલી ગયા નહિ
જે દિવસે તે વાત તેઓ ભૂલી જાશે, તે દિવસે રાઠોડનું નામ જગત્માંથી લોપ
પામશે, તે દિવસે રજપુતોએ સ્વદેશની સ્વાધીનતા માટે અને સ્વજાતીય રાજ
ગૌરવ માટે જે અતુલ આત્મા ત્યાગ અને વીરત્વ બતાવેલ છે તે જોઈ રાજ
કુમાર અકબર વિમોહિત થયો. તેણે રજપુતો ઉપર જે અત્યાચાર કર્યો હતો તે
સંભારી તે પરિતાપ કરવા લાગ્યો. ઔરંગઝેબ શામાટે એ વીર જાતિ ઉપર અ-
ત્યાચાર કરે છે. તે અકબર સમજી શક્યો નહિ. ટુંકામાં વીર્યવાન રજપુતોનો નિગ્રહ
થતો જોઈ તેના હૃદયમાં અનુકંપાનો ઉદય થયો. અને અનુકંપાના સ્નિગ્ધરસા-
લિષેક તેનું કઠોર હૃદય વિગલિત થયું તેણે સેનાપતિ ટાઇબરખાંની પાસે પોતાનો
હૃદયભાવ ખુલ્લો કરી કહ્યું “ એવી રીતના વિશ્વસ્ત અને સાહસિક વીર
સંપ્રદાયને મોગલના સંબંધથી વિચ્યૂત કર્યો, તે કામ સમ્રાટે સારૂ કર્યું નહિ
તેના દુઃખથી ટાઇબરનું હૃદય પણ ગળી ગયું, ત્યાર પછી રાજકુમાર અકબરે
દુર્ગાદાસ પાસે ફૂત મોકલી કહેરાવ્યું જે “ રાજ્યમાં શાંતિ થાશે, એકવાર
રજપુત વીરોની મુલાકાત લેવાની તેને આવશ્યકતા છે.” રાઠોડવીર દુર્ગાદાસે સઘળા
રજપુતોને બોલાવી રાજકુમાર અકબરની દરખાસ્ત જાહેર કરી તે પ્રસ્તાવમાં
ઘણાખરા રજપુતો અસંમત થયા તેઓ બોલ્યા “ કપટી યવન વિશ્વાસઘાતકતા
કરી રજપુતોનો સર્વનાશ કરશે, કેટલાકે વિચાર્યું જે દુર્ગાદાસનો એમાં કાંઈ
સ્વાર્થ છે તેઓના તર્કવિતર્કમાં દુર્ગાદાસ બોલી ઉઠ્યો “ સરદારો તમે શામાટે
વૃથા ભ્રમ પામી જુદી જુદી શંકા કરો છો, મનમાં બીક રાખવી તે શું વીરનું
કામ છે! રાઠોડ રજપુતનું બાહુબળ શું વિલુપ્ત થયું! શત્રુપક્ષે સલાહશાંતિ કર-
વાની દરખાસ્ત મુકી આપણી મુલાકાત લેવાનું ચાહ્યું ત્યારે આપણે તેઓની
મુલાકાત ન લઈએ તો બીકણુ કહેવાશું. ચાલો આપણે સઘળા એકઠા થઈ યવ-
નની છાવણીમાં જઈએ ” દુર્ગાદાસના ગંભીર વચનોએ સરદારના હૃદયનો અધિકાર
ખસેડી દીધો તેઓએ યવન કુમારના દર્શન લીધા, પરસ્પરના હૃદયભાવ પરસ્પ-
રની પાસે ખુલ્લાં કર્યા. ટુંકામાં કોલકરાર શેષ થઈ થયો, ઉભયપક્ષની સંમતિથી
અકબરના મસ્તક ઉપર રાજછત્ર ધરાયું, તે દિવસે સલાહગ થયો. ત્યાર

પછી અકબરે પોતાના નામે સિલ્કા ચલાવ્યા, આજ અકબર ભારતવર્ષનો સ-
મ્રાટ, મોગલ સામ્રાજ્યના શ્રેષ્ઠ સામંતો તેને ભારતેશ્વર કહેવા લાગ્યા, બંદિજનો
તેની કીર્તિ ગાવા લાગ્યા. એ સમાચાર અજમેરમાં ઔરંગઝેબના કાને પડ્યા.
તે સાંભળી તેના હૃદયમાં નિદ્રારૂણ આઘાત લાગ્યો. તેનું હૃદય વ્યથિત થયું.
તેને કોઈ સ્થળેથી શાંતિ મળી નહિ. વળી એવા સમાચાર આવ્યા જે રાઠોડ
વીર દૂર્ગાદાસ અકબરની સાથે મળી ગયો. ઔરંગઝેબની આશાલતા ઉત્પાટિત
થવા લાગી. દેશના સઘળા રાઠોડો અકબરના વાવટા નીચે એકઠા થયા. ભારત
સામ્રાજ્ય આજ અકબર અને ઔરંગઝેબના વચ્ચે વહેંચાઈ ગયું.

આજ ઔરંગઝેબની ભારી વિપદ, આજ તેનું સિંહાસન કંપવા લાગ્યું.
તેનો રાજમુગટ ભોં ઉપર પડવાજેવું થયું. તે ભય પામ્યો જે, તે નિશ્ચય સિંહા-
સન શ્રેષ્ઠ થાશે, શાથી કે રજપુતોનો રોષવન્દિત વધારે સળગી ઉઠ્યો.
તેનો ખચવાનો એક પણ ઉપાય રહ્યો નહિ. તેની પાસે તેના બંધુ બાંધવો મિત્ર
વીગેરે કોઈ રહ્યું નહિ, તેણે જાણ્યું જે તેનો અધઃપાત થશે, ઔરંગઝેબ તેથી
ઉત્સાહ વિનાનો થયો નહિ, સઘળાએ તેને છોડ્યો. પણ આશાએ તેને
છોડ્યો નહિ.

શકતા અને કપટિતા ઔરંગઝેબની જીવન સહચરી. જ્યારે તે સંકટમાં
પડતો ત્યારે તે સહચરીઓની મદદ લઈ સંકટમાંથી ઉદ્ધાર પામતો હતો. આજ
તે સહચરીની મદદે વિપદમાંથી તે ઉદ્ધાર પામ્યો.

અગણ્ય રજપુતોની સાથે અકબર અજમેર તરફ ચાલ્યો. ઔરંગઝેબે
જાણ્યું જે તેની અને અકબર વચ્ચે ભયંકર યુદ્ધ ચાલશે. તે યુદ્ધ માટે ઔરંગ-
ઝેબ પ્રથમથી તઈયાર થયેલો હતો. પણ અકબર ટાઇમરખાંના હસ્તે સઘળો ભાર
સોંપી સ્ત્રીના ટોળામાં વિલાસ કરતો હતો. ટાઇમર, વિશ્વાસઘાતકતાની કલ્પના
કરતો હતો. તેની પાસે એવા સમાચાર આવ્યા જે, જો તે અકબરને સમ્રાટના
હાથમાં સોંપી દે તો તેને પુષ્કળ બક્ષીસ મળે. એવા સમાચાર મેળવી તે રજની
ચોગે ઔરંગઝેબને જઈ મળ્યો. અને તે સ્થાનથી તેણે રાઠોડને લખી જણાવ્યું
“ અકબરની સાથે તમારા સંધિબંધને હું ગ્રંથિ સ્વરૂપ હતો પણ આજ તે ગ્રંથિ
હવે છુટી ગઈ ” શાથીકે પિતા પુત્ર આજ એક થઈ ગયા છે. એમ લખી
હતને પત્ર આપીને બક્ષીસની આશાએ સમ્રાટ પાસે આવ્યો. પણ દુર્વૃત્તની
પાશવી વિશ્વાસઘાતકતાનો ઉપયુક્ત બદલો મળ્યો. સમ્રાટની પાસે આવતાંજ તે
સમ્રાટના હાથમાં રહેલી તલવારે દ્વિખંડિત થઈ ગયો. રાત્રીના મધ્યભાગમાં ટાઇ-
મરખાંનો હત રાઠોડની ઇવણીમાં પહોંચ્યો તેણે રાઠોડના હાથમાં તે પત્ર આપ્યો.

હુતે કહી સંભળાવ્યું કે ટાઇબરખાંને વધ થયો. છાવણીમાં મોટો કોલાહલ થયો. રાઠોડો પોતપોતાના ઘોડા ઉપર બેસી અકબરની છાવણીમાંથી નીકળી ગયા, રાજકુમારની સેનામાં ખબર પ્રસરી ગયા. તે સેનાનાં માણસો ચારે દિશાએ પલાયન કરવા લાગ્યા. તો પણ અકબરની મોહનિંદ્રા ભાંગી નહિ.

સઘળા સમાચાર સાંભળી રાજકુમાર અકબરની મોહનિંદ્રા ભાંગી, રાઠોડ રજપુતોએ તેની છાવણીનો ત્યાગ કર્યો એમ તેણે સાંભળ્યું. પોતાના સૈનિકો પલાયન કરી ગયા એવા સમાચાર પણ તેના કાને પડ્યા. માત્ર પોતાનાજ દોષે તેને વિપદમાં પડવાનું થયું, વિશ્વાસઘાતક ટાઇબરખાંને ઉપયુક્ત બદલો મળ્યો તે વાત જાણી તે પરમ આનંદિત થયો. તે સમયે હઝાર સૈનિકો તેની પાસે હતા, બીજા દિવસે રાજકુમાર પલાયન સૈનિકોની પાસે આવી પહોંચ્યો. તેઓને લઈ તે પોતાના મિત્ર રજપુતોની શોધે ચાલ્યો. તેણે તેઓને મળી તેઓને, પોતાને અને પોતાના પરિવાર વર્ગને અર્પિત કર્યા. અર્પિત કરી તેણે કહ્યું “ તમારી ઇચ્છા હોય તો મારો કે બચાવો ” રાજકુમારના ઉપર દયા આવવાથી રજપુતે તેવી માગણી કબુલ કરી.

કવિ કર્ણકિધને પોતાના ગ્રંથમાં તે વર્ણન જીવેત લાવે વર્ણન કરેલ છે. દુર્ગાદાસ રાજકુમાર અકબરની સાથે મળ્યો. પોતાનું સેનાદળ લઈ તે અકબરની વાંસે ચાલ્યો. લુણી નદીના તીરે સમ્રાટ ઉપર હુમલો થાશે એમ તેણે મનમાં રાખ્યું. ચતુર ઐરંગઝેબે ઇષ્ટ સાધનમાં ચતુરતા કરી, તેણે દુર્ગાદાસને પ્રલોભન આપી ખુટાડી દેવા પ્રયત્ન કર્યો. પહેલાંતો તેણે તેની પાસે આઠ હઝાર મહાર મોકલી. દુર્ગાદાસે તે લીધી નહિ. ઐરંગઝેબનો ઉદ્દેશ સફળ થયો નહિ. રજપુત વીર પ્રલોભનમાં વશીભૂત થયો નહિ. તેણે વિદ્રોહિ રાજપુત્રને હસ્તગત કરવા એક વિશાળ સેના મોકલી. અકબર બહુ ભય પામ્યો. તેણે જાણ્યું જે હવે પિતાના હાથમાં પડવાથી તેના અનુગ્રહની આશા નથી.

વીરવર દુર્ગાદાસ, રજપુત ચરિતનો એક આદર્શ સ્વરૂપ, તે વિજ્ઞાન અને શુર હોતો. ધણું કરી તેના વીરત્વ અને વિજ્ઞાત્વના પ્રભાવથી મારવાડભૂમિ અનંત ધ્વંસમાંથી રક્ષા પામી તેણેજ પુષ્કળ આત્મત્યાગનો સ્વીકાર કરી રાઠોડ રાજકુમાર અજીતની પ્રાણ રક્ષા કરી. સમ્રાટ ઐરંગઝેબ રાઠોડ વીર દુર્ગાદાસથી ભય રાખતો હતો.

રાજકુમાર અકબરની સાથે મળી જઈ વીરવર દુર્ગાદાસ પોતાનું સેનાદળ લઈ ઐરંગઝેબની વાંસે જવા અગ્રેસર થયો. તેની વાસના હતી જે લુણી નદીના તીરની ઉંચી ભૂમિ ઉપર સમ્રાટના ઉપર હુમલો થાશે, પણ ચતુર ઐરંગઝેબે પોતાના અભીષ્ટ સાધન માટે એક કૌશલ યજ્ઞકર્યું હતું. એ હકીકત ઉપરના પ્રસ્તાવમાં આપણે બતાવી

ગયા છીએ, જે હકીકતથી દુર્ગાદાસનો આત્મત્યાગ સ્વદેશોદ્ધાર અને રાજપુત્રની રક્ષાનો ઉત્સાહ માત્રુમ પડી આવે છે.

દુર્ગાદાસ અને રાજકુમાર અકબર સમ્રાટની વિરૂધ્ધે થયા. સમ્રાટના સૈનિકોએ રાઠોડ રજપુતોને ચારે તરફથી ઘેરી લીધા. પણ દુર્ગાદાસ િઓની પછવાડે પડ્યો. દુર્ગાદાસ સાથે એક હજાર સૈનિકો હતા, ઐરંગઝેબ અલોર પાસે આવી પહોંચ્યો, દુર્ગાદાસ અલોર તરફ ગયો નહોતો, પણ તે ગુજર્જર પ્રદેશને દક્ષિણમાં અને ચંપનને ડાબી બાજુમાં રાખી રાજ કુમાર સાથે નર્મદા તીરે આવ્યો. ઐરંગના ક્રોધની હદ રહી નહિ, નિદારણ ક્રોધથી મૂઠ થઈ તે ધર્મ કર્મ ભૂલી ગયો. તેણે કુરાનને હાથમાં લઈ ફેંકી દીધું. ત્યારપછી તેણે આજીમને હુકમ કર્યો જે તું દુર્દાંત રાઠોડ રજપુતોનો નિગ્રહ કરી તારા દુરાચારી ભાઈ અકબરને હસ્તગત કર ! આજીમની યાત્રા પછીના દસ દિવસમાં ચોધપુર અને અજમેરમાં પોતાનું સેનાદળ રાખી સમ્રાટ ખુદ અકબરની સામે અગ્રેસર થયો.

ઐરંગઝેબ અને રાઠોડ રજપુતો વચ્ચે અજમેરથી ચાર કોશ દુરે સંવત્ ૧૭૩૭ ના આષાઢ માસની સાતમના દિવસે ભયંકર યુદ્ધ થયું. શુરવીર શોનીંગે પોતાને પ્રચંડ ખડગ અને અગ્ન્યાસ્ત્ર ચારે તરફ ચલાવ્યાં ઐરંગઝેબ આગળ વધી શક્યો નહિ ઐરંગઝેબ એક સ્થળે ઉભો રહ્યો, હસ્તક અને કર્ણસિંહ સુન્નેગના તરફ અગ્રેસર થયા. ત્યારપછી એક ભયાવહ યુદ્ધ થયું. તે યુદ્ધમાં ચવનોનો સેનાનાયક પડ્યો. એ ભયાવહ યુદ્ધ ઇ. સ. ૧૭૩૮ માં બન્યું. તે સમયે મહામારીના રોગે દેશને ઉત્સન્ન કરી દીધો.

વીરવર શોનીંગ તે ભયંકર ક્ષેત્રમાં ભીમાકાર હૃદયની જેમ વિચરણ કરવા લાગ્યો. તેના વીરાનુષ્ઠાને આગ્રા અને દીલ્લીનગર કંપિત થયા. તે સમ્રાટને ક્ષીણચંદ્ર-માની જેમ જોતો હતો. સમ્રાટે તેની પાસે હૂત મોકલ્યો, હૂતની સાથે સંધિ કરવાની સમ્રાટે પ્રાર્થના કરી. તેણે રાજકુમાર અજીમને સાત હજારી મનસબના પદ ઉપર નીમ્યો તેના સન્નતીય ભાઈઓને અજમેર આપી તેના શાસન કૃતત્વે શોનીંગને નીમ્યો. તે સંધિપત્રમાં લખેલ હતું જે રજપુતો મારવાડમાં સ્વતંત્રતા લોગવે, સંધિ પત્ર લઈ દિવાન આસદખાં મધ્યસ્થ રૂપે આવ્યો. તેણે કસમ અને પ્રતિજ્ઞાથી કહ્યું જે સંધિપત્રના લેખના અનુસારે ચાલવામાં આવશે. સંધિપત્ર પ્રમાણે અમલ થવા લાગ્યો. ઐરંગઝેબ અકબરને ભૂલી ગયો નહોતો.

અકબરની ચિંતા, સો સાપણની જેમ તેના હૃદયને દંશન કરવા લાગી. છેવટે તે દક્ષિણાવર્તમાં ગયો. આસદખાં અજમેરમાં અને શોનીંગ મેરતામાં રહ્યા. શોનીંગના વિનાશ માટે તેણે બ્રાહ્મણોને લાંચ આપી. બ્રાહ્મણો મારણમંત્રનો પાઠ ફપ

કરી શોનીંગનો વિનાશ કરવા તૈયાર થયા. તેવા મંત્રોથી શોનીંગ મરણ પામ્યો.

આસદખાંએ તે સમાચાર ઔરંગઝેબને આપ્યા. ઔરંગઝેબનો કાંટો નાશ પામ્યો. સંધિપત્રની કલમોનો અમલ તેણે ભંગ કર્યો. તે આનંદથી દક્ષિણાવર્તી પ્રદેશમાં ચાલ્યો. શોનીંગના મૃત્યુથી દેશ અધિકારથી આચ્છન્ન થયો. મેરતીય કડ્યાણનો પુત્ર મુકુંદસિંહ મનસખદારીની પદવી છોડી માતૃભૂમિમાના મંગળ માટે તત્પર થયો. મેરતાની પાસેના એક સ્થળે આસદખાંના સેનાદળ સાથે ઘોર યુદ્ધ થયું. વિઠ્ઠલદાસનો પુત્ર અજીત મોટું વિરત્વ બતાવી રણસ્થળે પડ્યો. તેથી યવનો આનંદિત થયા. પ્રભુપરાયણ રજપુતોના દુઃખની સીમા રહી નહિ.

એ ભયંકર યુદ્ધ સંવત્ ૧૭૩૮ના કાર્તિક માસમાં બન્યું. રાજકુમાર આજીમ આસદખાં સાથે રહ્યો. ઇનાયતખાં યોધપુરમાં રહેવા લાગ્યો. તેની સૈન્ય મંડળી દેશમાં ચારે તરફ ફેલાઈ ગઈ. ચંડબળનો અધીશ્વર કુંપાવત શંભુ, બક્ષી ઉદયસિંહ અને દુર્ગાદાસનો પુત્ર તેજસિંહ સાથે રાઠોડ સેના લઈ યુદ્ધસ્થળે ઉતર્યો. એ સમયે ફતેસિંહ અને યોગસિંહ યવન રાજકુમાર દક્ષિણાવર્તમાં નિરાપદે રાખી ચંડબળના અધીશ્વરને આવી મળ્યો. તે શિવાયના બીજા વીર રજપુતો પણ તેને આવી મળ્યા. તેઓએ પુરમંડળનો ધ્વંસ કરી ત્યાંના શાસનકર્તા કટ્ટીમખાંનો સંહાર કર્યો.

એ અવિશ્રાંત યુદ્ધવિગ્રહમાં નિર્ભીક રાઠોડ રજપુતોનો વીર્યગિન પ્રચંડ તેજ સળગી ઉઠ્યો. અને યવન સેના અનેક પરિમાણે ક્ષિણ થઈ પડી. પણ મદ્દ સ્થલિનું વીર કુળ ઘાયુંકરી ઉત્સન્ન અને નમ્ર થવા લાગ્યું. ત્યારે રાઠોડ રજપુતોને ગિરિવનમાં આશ્રય લેવાની ફરજ પડી. એ રીતે કેટલાક માસ વિતી ગયા. રજપુતો યવનની સેના ઉપર પડી તેને દલિત કરવા લાગ્યા.* સંવત ૧૭૮૬ના પર્યવસાન સાથે રાઠોડ વીરોના એક વીરાનુષ્ટાનનું પર્યવસાન આવ્યું. એ સમયે સુબ્બનનો કિલ્લો અંપાવત વંશીય વિજયસિંહે વિધ્વસ્ત કર્યો. બરોબર તે સમયેજ યોધાવત સૈન્ય લઈ રામસિંહ ઉત્તર પ્રદેશમાં નિરંતરના યુદ્ધમાં ગુંથાયો. તે સમયે ખીરજી નુરઅલી ચેરાઈના શાસન કર્તૃત્વે નીમાયો. રાઠોડવીર ઉદયભાણે યોધાવત સૈનીકોને લઈ તેના ઉપર હુમલો કર્યો. ત્રણ કલાક સુધી યુદ્ધ ચાલ્યું. યવન સૈનીકોના મુઠ્ઠાં યુદ્ધસ્થળે રખડતાં બેવામાં આવ્યાં.

એ જયતારણ યુદ્ધમાં અંપાવત કુળ ઉદયસિંહે અને મેરતિય માક્ષમસિંહે રાઠોડ સેનાને રણસ્થળે ચલાવી હતી. રણનું પર્યવસાન થયું કે તેઓને વીરો ગુર્જર પ્રદેશ તરફ ગયા. તેઓ ક્ષિરાણુ નામના નગર પાસે આવ્યા. એ સમયે

* તે યુદ્ધનું નામ જયતારણ. જયતારણ નામના સ્થળે તે યુદ્ધ થયું.

ગુજર્ ર પ્રદેશનો હાકીમ જૈયદ મહમદ તેઓની વાંસે પડ્યો. તેણે તેઓને રૈણ-પુરના ગિરિ પ્રદેશમાં ઘેરી લીધા. તેઓ ત્યાં આખી રાત્રી શસ્ત્ર બાંધી ઉભા રહ્યા, બીજા દીવસે ઘોર યુદ્ધમાં તેઓ પડ્યા.

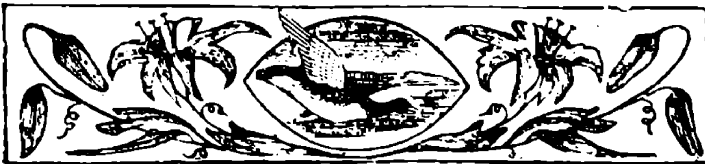
એ રીતે અવિરામ યુદ્ધવિગ્રહ અને નરહત્યા સાથે સં. ૧૭૩૯ની સાલ અનંતકાળ સાગરમાં ડુબી ગઈ. રાજચંદ્રનું એક આવર્તન થયું. તેની સાથે રાઠોડ રજપુતોનું ભાગ્યચક્ર પણ ઘણા દરજ્જે ફરી ગયું. એ દીર્ઘકાળ વ્યાપી યુદ્ધમાં રજપુતોનાં અને યવનોના પુષ્કળ લોકો પડ્યાં. અનેક રાઠોડ વીરોએ યુદ્ધસ્થળે બહાદુરી બતાવી પ્રાણ છોડી દીધા. રાઠોડના અતિમ વિક્રમે હમેશ પુષ્કળ યવનો યુદ્ધસ્થળે પડતા હતા. પણ યવન સેનાનો ક્ષય થાતો નહોતો. શાથી કે ક્ષય પામેલ સેનાના ઠેકાણે બીજી સેના આવી ઉભી રહેતી હતી. રાઠોડ રજપુતોને જે સૈનીકની ક્ષતિ થાતી તે પુરણ થતી નહિ. રાજસ્થાનના સઘળા રજપુતો એક સુત્રે બંધાયા હતા પણ એક દીક્ર થયા નહોતા જોતાજોતામાં સંવત ૧૭૪૦નું નવું વર્ષ બેઠું. યવનોનો ઉત્સાહ પણ નવો થયો. તેઓ નવા નવા જય મેળવવાનું આયોજન કરવા લાગ્યા. આજીમ અને આસદખાં દક્ષિણાવર્તમાં સમ્રાટની સાથે મળી ગયા. ઇનાયતખાં અજમેરના શાસન કર્તૃત્વે રહ્યો. તે સમયે તેના ઉપર હુકમ આવ્યો જે રાઠોડ રજપુતો સાથે યુદ્ધ બંધ કરવું નહિ. વર્ષાઋતુ પાસે આવી જાય તોપણ યુદ્ધ વ્યાપાર ચલાવવો. એ હુકમ પાળવાને સેનાપતિ ઇનાયતખાં તત્પર થયો. મારવાડનાં સઘળાં ગામ અને નગરો યવનનાં કબજામાં હતાં યવનોના પદભારે મૃસ્થળી કંપીત થઈ એ વિપુલ યવન દળ વિરૂદ્ધ તલવાર લઈ થોડા રજપુત વીરો શું એક રીતના સભય સ્થળમાં નિરાપદ રહે ખરા ! તે પર્વત પ્રદેશમાં સંતાયા. સુયોગ પામી યવનો ઉપર તેઓ પડવા લાગ્યા. વઈશાકમાં બગરી નામના સ્થળે ઘોર યુદ્ધ થયું. તે યુદ્ધમાં રામસિંહ અને સામંતસિંહે મોગલ સેનાનો સંહાર કરી યુદ્ધસ્થળે પ્રાણ છોડ્યા. એક બાજુએ અનોપસિંહે લુણી નદીના તીરે યવનોનો સંહાર કર્યો. તેના બેહદ ભૂજ પરાક્રમે અબ્ટરો અને ગંગાની નામના કીલ્લામાંથી યવનો પલાયન કરી ગયા. માક્ષમસિંહે પણ રજપુત વીરો સાથે રહી પુષ્કળ વિરત્વ બતાવ્યું, યુદ્ધ સ્થગિત રહ્યું, સંધીની પ્રસ્તાવના થઈ, રજપુત તથા યવનો સંધી માટે એકઠા થયા, દુરાચાર યવને મેરતીય સંપ્રદાયના અગ્રનાયકને વિશ્વાસઘાતકતા કરી ગુમલાવે મારી નાખ્યો.

યવનની વિશ્વાસઘાતકતાથી રાઠોડ રજપુતોનો ક્રોધાગ્નિ વધારે સળગી ઉઠ્યો. તેઓ યવનો ઉપર જ્યાં ત્યાં હુમલો કરવા લાગ્યા. હીંદુ મુસલમાન વચ્ચે સંઘર્ષ વધારે વધી પડ્યો. સુબસિંહે રાઠોડ સેના લઈ દક્ષિણ વર્તમાં કુચ કરી.

પુરદીલખાંએ શિવાનાનો અને નાહુરખાંએ મેવાતી અને કુનારીનો કબજો કર્યો. તેઓના ઉપર હુમલો કરવા અંપાવતનું દળ મુકુલસર નામના સ્થાને એકઠું થયું. એવામાં ખબર આવ્યા જે નુરઅલી આશાની કુળની બે સ્ત્રીનું હરણ કરી તેને લઈ ગયો. એ સમાચાર સાંભળી અંપાવત રજપુતો રોષાકુળ થયા થોડા સમયમાં રાઠોડ સેના લઈ તેઓ યુદ્ધક્ષેત્રે ઉતર્યા કુનારી પાસે આવી તેણે પુરદીલખાં ઉપર હુમલો કર્યો બેનશીખ યવન સેનાપતિ છસો સૈનીકો સાથે યુદ્ધક્ષેત્રમાં પડ્યો, તે દિવસે રાઠોડ રજપુતોના એકસો સૈનીકો હણાયા એ પરાજયની વાત સાંભળી ભીરજા આશાની તે બે રજપુત સ્ત્રીઓને લઈ ભયથી અકીત થઈ તોડા નગર તરફ પલાયન કરી ગયો ત્યારપછી કુચલની પાસે આવી ત્યાં તેણે છાવણી નાખી એ સમાચાર ઐશકર્ણના પુત્ર સુબળસિંહના કાને પહોંચ્યાં તે તરત યવનસેનાપતિના તરફ દોડ્યો, યુદ્ધ થયું, પણ તેનું પરિણામ અનિશ્ચિત રહ્યું.

થોડા સમયમાં રત્નસિંહ રાઠોડ સેના લઈ યુદ્ધક્ષેત્રમાં ઉતર્યા કુનારી પાસે આવી તેણે પુરદીલખાં ઉપર હુમલો કર્યો, બેનશીખ યવન સેનાપતિએ તેઓના હુમલાનો અટકાવ કર્યો નહિ, તે છસો સૈનીકો સાથે યુદ્ધક્ષેત્રમાં પડ્યો તે દિવસે રાઠોડ રજપુતોના એક સૈનીકો યુદ્ધસ્થળે પડ્યા એ પરાજયની વાત સાંભળી ભીરજા આશાની ભયચકિત નયને તોડા નગરમાં પલાયન કરી ગયો.

જેતા જેતામાં સં. ૧૭૪૧નું વર્ષ વીતી ગયું. તોપણ હિંદુ મુસલમાનનું ઘોર યુદ્ધ પતિ ગયું નહિ. ત્યારપછી સંવત્ ૧૭૪૨માં લાક્ષાવત અને આશાવત રજપુતો શંખર પર હલ્લો કરી યવનનો સંહાર કરવા લાગ્યા. છેવટે મેરતા ક્ષેત્રમાં રાઠોડ રજપુતો એકઠા થયા ત્યાં તેઓએ યવન સેના ઉપર હુમલો કર્યો. પણ તે યુદ્ધમાં યવનો જીતી થયા. એ પરાજયથી સંગ્રામસિંહનો રોષાનળ વધી ગયો. તેણે દળ સાથે આવી ચોધપુરના પડખાનાં ગામડાં બાળી નાખ્યાં ત્યારપછી તે ધુનાર નામના સ્થળે આવ્યા. જ્યાં તેણે લશ્કર એકઠું કર્યું. તેના વિકટ ઉત્સાહે રાઠોડ સેના ઉત્સાહિત થઈ, તેણે અલોર ઉપર હુમલો કર્યો. એવી ક્ષુદ્ર લડાઈઓમાં સંવત ૧૭૪૨નું વર્ષ વહિ ગયું.

બાળક રાજકુમારને જોવાની સરદારોની પ્રાર્થના, રાડોડો સાથે કોટાના દુર્જન-સાલનું મળી જવું, આયુ તરફ તેઓનું જવું, સરદારોનું રાજદર્શન, સરદારો સાથે અજી-તનું સ્થાને સ્થાને ભ્રમણ, ઔરંગજેબનો ભય, તેની મદદથી એક અપનુપતિનો આવિ-ર્ભાવ, એક થયેલા રાડોડો અને હારના વિક્રમ બંને મારવાડમાંથી મોગલ સેનાનું ચાલ્યું જવું, પુરમંડલમા તોફાન, હાર રાજનું મરણ, દક્ષીણાવર્તમાંથી દુર્ગાદાસનું પાછું આવવું, તેના હાથે સુશીખાનો પરાભવ, અજીતને દગવાની સુશીખાની ચેષ્ટા, તેની અકૃતકાર્યતા અને અપમાન, મેવાડમાં રાજકુમાર અમરસિંહનો વિદ્રોહ, રાણાનું રાડોડોનું આનુકૂલ્ય દાન, અકબરની દુહિતા માટે ઔરંગજેબની સંધીપ્રાર્થના, ગિરિ વનમાં ફરીથી અજીતનો આશ્રયવાસ, વિજયપુરનો મામલો, રાડોડોનો જય, પોતાની પૌત્રી માટે ઔરંગજેબની આ-શંકા, રાણાની ભત્રીજા સાથે અજીતનો વિવાહ, યુદ્ધ બંધ રાખવા ફરી ઉદ્યોગ, રાજકુમારીનું પ્રત્યર્પણ, રાડોડોની યોધપુરની પ્રાપ્તિ, દુર્ગાદાસની મહાનુભાવુકતા, અજીતનો રાજ્યાધિકાર, તેની ફરીથી દુર્ગતિ, હિંદુજાતિની દુર્દશા અજીતનો પુત્રલાભ, દુનાનું યુદ્ધ, ઔરંગજેબના મૃત્યુથી હિંદુઓનો આનંદ, અજીતનો યોધપુરનો પુનરધિકાર, મુસલમાનોની દુર્ગતિ. બહાદુરશાહનું નામ ચહાણ કરી આજીમનું પિતૃ સિંહાસને ખેંચવું, આગ્રાનું યુદ્ધ, સમ્રાટનો મારવાડ ઉપર હુમલો કરવાનો ઉદ્યોગ, અજમેરમાં આવવું, ચવનની વિશ્વાસઘાતકતા, અકસ્માત યોધપુર ઉપર હલ્લો, અજીત પાસે દુત પ્રેરણા, સમ્રાટ સાથે અજીતનું જવું, રાજાઓનો અસંતોષ, તેઓનું ઉદ્યપુરમાં જવું, રાજ્યનું એકતાખંધન, અજીતને ફરીથી યોધપુરનો લાભ, અંબરના સિંહા-સને જયસિંહને ફરીથી ખેસારવાનો અજીતનો ઉદ્યોગ, શંખરનું યુદ્ધ, અજીતનો જય, જય-સિંહના હાથમાં અંબરાર્પણ, અજીતનો વીકાનેર ઉપર હુમલો, નાગોરનો ઉદ્ધાર, રાજાઓ ઉપર સમ્રાટનો બ્રહ્મહત્યાનો વિરોધ, ફરીથી સંમીલન, આજીમનું આવવું, તેની પાસે રાજાઓનું જવું, કુશલેશમાં અજીતની તીર્થયાત્રા; ત્રીશ વર્ષ સુધી ચાલેલ યુદ્ધની સમાપ્તિ, દુર્ગાદાસનું ગુણ કિર્તન, અભયસિંહની જન્મપત્રિકા.

જે સમયે પ્રમુ ભક્ત રાડોડ વીરો ઉપર કરેલી રીતીથી ચવનો સાથે હડતા હતા તે સમયે રાડોડ કુળની ભાવી ભૂખળ અજીત પર્વતના ગામડામાંથી રે ધીરે વૃદ્ધિત થતો હતો તે દીર્ઘકાળ બ્યાપી સુધ્ધેમાં જે સઘળા વીરોએ તેના માટે

પ્રાણ આપ્યા તે વીરોએ તેને જોયો પણ નહોતો, નિરંતર યુદ્ધક્ષેત્રમાં યુદ્ધમાં ગુંથાયાથી રાઠોડોને ભાવી ભૂપાળ અજીતનું મુખ જોવાનો અવસર આવ્યો નહોતો. સંવત ૧૭૪૩ માં ચંપાવત, કુંપાવત, ઉદાવત, મેરતીય વીગેરે સામંત સરદારો રાજકુમારને જોવા અધીર થયા, ખીચી વંશીય મુકુંદદાસે હુત મોઢલી તેઓએ તેને કહેવરાવ્યું જે “ અમારે એકવાર અમારા રાજકુમારને જોવો છે. વિસ્વસ્ત મુકુંદે જવાળ આપ્યો જે જેણે વિશ્વાસ રાખી રાજકુમારને મારા હાથમાં સોંપ્યો. છે તે હાલ દક્ષિણ પ્રદેશમાં છે ” સામંત સરદારો તે ઉત્તર સાંભળી સતોષ પામ્યા નહિ, ખીચી વીરનો એવો ઉત્તર સાંભળી તેઓ સઘળા સમસ્વરે બોલ્યા “ અમરા અધિપતિને જ્યાં મુઘી અમે જોશું નહિ ત્યાં મુઘીમાં અમારી અભિરૂચિ થાશે નહિ ” તેઓનો અતિશય આગ્રહ જોઈ મુકુંદ તેઓની વાસના પૂર્ણ કરી શક્યો નહિ, એમ નહિ, સરદારો આબુગિરિના તે પ્રદેશ તરફ ગાડ્યા કોટા રાજ્યનો હાર રાજા દુર્જનશાહ, બે હઝાર સ્વાર લઈ તેઓની સાથે ગાડ્યો. સંવત ૧૭૪૩ના ચૈત્ર માસના શેષ દિવસે, સરદારોએ, પોતાના ભાવી ભૂપાળનું દર્શન કરી નયન સાર્થક કર્યાં. સૂર્યના કીરણથી જેમ પુંડરીક ખીલી ઉઠે તેમ રાજ કુમારના દર્શનથી તેઓ પ્રીતિથી વિકસિત થયા. તે સમયે તે સભા સ્થળે ઉદયસિંહ, સંગ્રામસિંહ, વિજયપાળ, તેજસિંહ, મુકુંદસિંહ, નાહોર રાજસિંહ જગતસિંહ, સામંતસિંહ, રામસિંહ, કૃતેહસિંહ, કેસરીસિંહ, વીગેરે હતા. તેમાં શ્રાવકપતિ જ્ઞાનવિજય, એ એકઠા થયેલ રાજમંડળને આવી શોભાવતો હતો. અજીત શુભ ક્ષણે જગતને વિદિત થયો. પ્રથમ હારા રાજે નુતન રાજને અભિવંદન કર્યું. ત્યાર પછી ખીજા રાજા સામંત સરદાર વીગેરેએ મણિમુક્ત વીગેરે ઉપહાર આપી, તેના દર્શન કર્યાં.

ઇનાયતખાંએ સઘળા સમાચાર ઐરંગજેખના કાને પહોંચાડાવ્યા તેણે ખુદ ઐરંગજેખની પાસે આવી કહ્યું. મહારાજ ! માથે અધિપતિ ન હોવાથી પણ રજપુતો આપની સાથે પ્રાણ આપી લડયા, ત્યારે હવે અધિપતિને મેળવી હવે તેઓ શું કરશે તે કહી શકાતું નથી. હવે વધારે સેનાબળ આપણી પાસે નહિ હોય તો તેઓની સામે થવાય તેમ નથી.

આનંદથી ઉત્કુલ થઈ જયનાદ કરતા રાઠોડ સરદારો, શિશુ રાજને આ હોવમાં લઈ ગયા. આહોવનાં અધિપતિઓ મોતીઓ સાથે રૂડા ઘોડાઓની ભેટ અજીતને કરી તે આહોવના કીલ્લામાંથી વિદાય થયા, રસ્તામાં રાયપુર બીલાર અને ખારંદ તેના કબજામાં આવ્યા. અને ત્યાંના સરદારોએ પાસે આવી તેને કીમતી ભેટો આપી, ત્યાર પછી તે આશોપના કીલ્લામાં ગયો. ત્યાં તેણે કુંપાવત

સરદારનો સત્કાર ગ્રહણ કર્યો, ત્યાર પછી તે પ્રાણીસાવના નિવાસમાં ગયો. છેવટે સંવત્ ૧૭૪૪ નાં ભાદ્રપદની દશમે રાજકુમાર પોકર્ણપુરીમાં આવ્યો. દક્ષિણાત્ય પ્રદેશમાંથી ત્યાં આવી દુર્ગાદાસે તેના દળની પુષ્ટિ કરી.

રાઠોડ રજપુતો વીગેરેની ઉપર પ્રમાણેની તૈયારી જોઈ ઇનાયતખાં વિષમ રીતે ભય પામ્યો. રજપુતોના એ નવા દળબળને દમન કરવા તેણે એક વિશાળ સેના તૈયાર કરી પણ મૃત્યુએ તેના ઉપર હુમલો કરવાથી તેની સઘળી આશા નિષ્ફળ થઈ, તેથી યવનરાજ ઘણો દુઃખી થયો. આ સમયે તેણે એક કૌશલનું અવલંબન કર્યું. મહમદશા નામના એક આશામીને તેણે રાજ યશોવંતનો પુત્ર કહી મારવાડના આધિપત્ય ઉપર તેનો અભિષેક કર્યો. અને અજીતને પાંચ હજારી મનસખદારીનું પદ આપવાનું અને તેને તેની વસ્યતા સ્વીકારવાનું તેણે કહેવરાવ્યું.

મારવાડના રાજ્ય ઉપર અભિષેક થઈ બેનશીબ મહમદશા તે રાજ સંમાનનો ભોગ કરી શક્યો નહિ, યોધપુર જતાં રસ્તામાં તે મરણ પામ્યો. ત્યારપછી ઇનાયતખાંના બદલામાં સુજૈતખાં મારવાડના શાસન કર્તૃત્વ ઉપર નીભાયો. રાઠોડ અને હાર રજપુતોએ એકતા સુત્રે બંધાઈ યવનો ઉપર હલ્લો કર્યો. માલપુરમાં અને પુરમાલમાં જે યવન સૈન્ય હતું તે રજપુતોની તીક્ષ્ણ તલવારથી કપાઈ ગયું. તે સમયે ગોળાના પ્રહારથી હાર રાજના પ્રાણ ગયા. એ રીતે સંવત્ ૧૭૪૪ નું વર્ષ વહી ગયું.

સંવત્ ૧૭૪૫ ની શરૂઆતથી ઇબ્નરો આપના સુબતખાંએ, મારવાડવાસીઓ પાસે દરખાસ્ત મુકી, દરખાસ્ત મુકતી વખતે તેણે પ્રતિજ્ઞા કરી જે રાઠોડ રજપુતો પાસેથી પણ કર લેવો. ત્યાર પછી ઇનાયત પુત્રે યોધપુર છોડ્યું. તે દિલ્હિ તરફ ચાલ્યો, તે રૈયત બગ નામના સ્થળે આવી પહોંચ્યો, એટલામાં જોધ-હર તટે તેના ઉપર હુમલો કરી તેની સાથેના ધન રત્ન લુટી લીધાં, ભયાર્તખા સાહેબ, આશ્રય માટે કુચ્છવાર રજપુતોનો પ્રાર્થી થયો. તેને સંકટમાંથી મુક્ત કરવા, સુબખેગ અજમેરમાંથી નીકળ્યો. તેને પણ દુર્દશાગ્રસ્ત થાવું પડ્યું, અંધાવતના મુકુંદદાસે તેના ઉપર હુમલો કરી તેને હરાવ્યો.

સંવત્ ૧૭૪૭માં સુફીખાં અજમેરના હાકીમ પદે નીભાયો, દુર્ગાદાસે તેના ઉપર હુમલો કરવાનું મનરથ કર્યું, સુફીખાં પહાડના એક પુરોભાગમાં દળ સાથે આવી ઉભો. દુર્ગાદાસે ત્યાંજ તેના ઉપર હુમલો કર્યો, તેને અજમેર તરફ હાંકી કહાડ્યો. એ સઘળા સમાચાર યવનરાજના કાને પહોંચ્યા તેણે સુફીખાંને લખી મોકલ્યું જે “ જો તમે દુર્ગાદાસને જીતી શકશો તો રાજ્યના સઘળા ખંડના ઉપર

તમારો હુદદો વધશે જે તમે દુર્ગાદાસને જીતી નહિ શકશો તો તમને પદ ચ્યૂત કરી તમારા અધિકાર ઉપર સુજેતને નીમીશ,” સુરીખાં વિષમ વિપદમાં પડ્યો. અલીપ્રસિદ્ધિ માટે ખીજે એકે ઉપાય ન જોતાં તેણે અજીતની પ્રતારણા કરી પોતાનો અધિકાર અમુણ્ણ રાખવા વિચાર કર્યો. તેણે રાઠોડને મર્મવાળો પત્ર લખ્યો, જે “આપનું પિતૃરાજ આપને આપી દેવાં મારી પાસેસનદ આવી છે એટલે તે આપ જાતે અંહી આવી લઈ જાઓ, એ પત્ર પામતાંજ અજીત વીશ હજાર રાઠોડ સૈનિકોને લઈ અજમેર તરફ આડ્યો. પણ શત્રુઓની તે બાબતની કેવી ઇચ્છા છે તે જાણવા તેણે પ્રથમ મુકુંદ અંપાવતને મોકલ્યો, મુકુંદે પાછો આવી સઘળી ખીના અજીતને કહી, અજીત તેથી અજુ માત્ર લય પામ્યો નહિ, તેણે સરદારોને કહ્યું “સરદારો ! હવે આપણે બહુ પાસે આવી ગયા, ત્યારે ચાલો એકવાર અન્ય દુર્ગે જઈને જોઈ આવીએ ” એ વાત બોલી અજીત દળ સાથે અજમેર તરફ ગયો. અજીતની વસ્યતા સ્ત્રીકાર્યા શિવાચ દુર્વૃત્ત સુરીખાંના કાંઈ ઉપાય રહ્યો નહોતો, સુરીખાં લયમાં પડ્યો. અજીતની મનસ્તુષ્ટિ માટે તેણે તેને ધન રત્ન વીગેરેના ઉપહાર આપ્યા.

સંવત્ ૧૭૪૮માં મેવાડમાં જુદી જુદી જાતના વિખલવનો આવિર્ભાવ થયો. રાજકુમાર અમરે પોતાના પિતા જયસિંહના વિરૂધ્ધે તલવાર લીધી, મેવાડ રાજ્યના સઘળા સરદારો તેની સાથે એકઠા મળી ગયા. રાણો લયથી ગદવાર રાજ્યમાં પલાયન કરી ગયો, અને ગોમોરમાં સેના દળનો સંગ્રહ કરવા લાગ્યો. અમરે ત્યાં હુમલો કરવાની તૈયારી કરી. રાણાએ રાઠોડની મદદ માગી. મેરતીય રાઠોડો તેની મદદમાં દોડ્યા. અજીતે, તેની મદદે દુર્ગાદાસ અને ભગવાનદાસને મોકલ્યા. પિતા પુત્ર વચ્ચેનો તકારાર ત્યાં તેઓએ ભાંગ્યો એ પ્રમાણે રાજસિંહાસનનું રક્ષણ થવાથી રાણો મારવાડથી કૃતજ્ઞતાપાસે બંધાયો.

રાઠોડોનો અદમ્ય અધ્યવસાય અને અસીમ પરાક્રમ જોઈ ઔરંગઝેબના મનમાં જુદી જુદી આશંકા પેદા થઈ, એક નવી આશંકાએ તેના હૃદયને ઘેરી લીધું, રાજ કુમાર અકબરની એક દુહિતા દુર્ગાદાસના આશ્રયમાં હતી. અજીતને પુષ્ક ઉમરનો જાણી ઔરંગઝેબે, તે યવન કન્યાના સંમાન સંભ્રમ માટે આશંકા લીધી, તેણે રાઠોડ રજપુતો સાથે સંધિ સ્થાપવાનું મુકરર કર્યું નારાયણદાસ કુલંબી મધ્યસ્થ થયો, એવી રીતની ખીનામાં સંવત્ ૧૭૪૯ નું વર્ષ આડ્યું ગયું.

યવન લોકો નિહસ્ત નહોતા, સંવત્ ૧૭૫૦ માં જુદા જુદા યવન શાસન કક્ષિઓએ લશ્કર એકઠું કરી અજીત ઉપર હુમલો કર્યો. અજીતને ફરીથી ગિરિમાં વાસ કરવાની ફરજ પડી, બાળવંશીય અશો, યવન સેનાની સામે થયો.

પણ તેમાં તે પરાજીત થયો. એ સમયે યવનોએ એક ઉત્સવ સાંઠનો વધ કર્યો તેથી ક્રોધાવિષ્ઠ થઈ ચાંપાવત વીર મુકુંદદાસે તેઓના ઉપર હુમલો કર્યો. મુકુંદશીર નામના સ્થળે બન્ને દળો એકઠા થયા. મુકુંદદાસે, જય મેળવ્યો તેણે ચંકના હાકીમને અને તેના સેના સામંતને કેદ કર્યા.

એ પરાજય મુસલમાનના કુચ્છનો અગ્ર દુત થયો, એમ કહીએ તો ચાલે. શાથી કે ત્યાર પછી થોડા દિવસ ઉપર સં. ૧૭૫૧ માં યવનો એવા સંકટમાં આવ્યા કે અનેક પ્રદેશ તથા શહેરોના અધિવાસીઓએ રાઠોડની વશ્યતા સ્વીકારી એ વર્ષમાં કાસીપખાં અને લક્ષ્કરખાં અજીતના વિરૂદ્ધે ઉતર્યા. અજીત તે સમયે વિજયપુરમાં હતો. તેના આક્રમણનો પ્રતિરોધ કરવા દુર્ગાદાસનો પુત્ર દળ સાથે તેના વિરૂદ્ધે યુદ્ધ સ્થળે ઉતર્યો. તે સ્થળે યુદ્ધ થયું તેમાં ખાંસાહેબનો પરાજય થયો. જેમ જેમ અજીતનો વચઃક્રમ વધતો ગયો તેમ તેમ રાઠોડની અશા વધતી ગઈ. ઔરંગઝેબ, પોતાની પૌત્રીની વયોવૃદ્ધિથી ઉદ્વિગ્ન થવા લાગ્યો. તેણે યુદ્ધપુરના હાકીમ સુજેતને લખી મોકલ્યું. “ જે સુજે તે ઉપાય કરી અકબરની દુહિતાને અજીતના હાથમાં આપવી. ”

તે વર્ષમાં રાણાએ પોતાના નાના ભાઈ ગજસિંહની દુહિતા સાથે અજીતનો વિવાહ સ્થિર કરી મુક્તામંડિત નાળીયેર મોકલ્યું. નાળીયેર આદરથી ગ્રહણ થઈ ત્યાર પછી જેષ્ઠ માસમાં રાઠોડ રાજકુમારે ઉદયપુરમાં જઈ શિશો દીવ કુમારીનું પ્રાણી ગ્રહણ કર્યું તે વર્ષના અશાઠ માસમાં તેણે દેવલમાં એક વીવાહ કર્યો.

સમ્રાટ ઔરંગઝેબ પૌત્રીની વાત એક ક્ષણ પણ ભુલતો નહિ સુલતાનના બિધ્ધાર માટે તે કાયમ ઉદ્વિગ્ન રહેતો હતો, સમયે સમયે અજીતને પગ લખી મોકલતો, સમયે સમયે સુલતાનની મુક્તિ માટે હૃતદ્રારા તેને કહેવરાવતો હતો, છેવટે સુલતાનીને આપી અજીત પિતૃ સિંહાસને બેઠો. સમ્રાટે દુર્ગાદાસને પાંચ હજાર સેનાના ઉપરીનો હોદ્દો આપવા આહુ પણ દુર્ગાદાસે તે વાત સ્વીકારી નહિ અને કહ્યું “ દુર્ગાદાસ યવનની તાબેદારી કરશે નહિ, ”

સંવત ૧૭૫૧ ના પોસ માસમાં અજીત પિતૃસિંહાસને બેઠો.

સંવત ૧૭૫૬માં આજીમખાંએ જ્ઞેષ્ઠપુર ઉપર હુમલો કર્યો, અજીતને જાલોરમાં હાસ કરવાની ફરજ પડી, તેના કેટલાક સરદારો શત્રુની પરિચય કરવા લાગ્યા તે સમયે રાણા પણ વિપદમાં હતો, તે સમયે એકલિંગ શિવાય તેને કોઈનો આધાર નહોતો અંબર પતિ પણ દક્ષિણાત્મ પ્રદેશમાં યવનની સેવામાં ગુંથાયો, અમુરોના પાપનાગ્રારે ત્રણ સંપૂર્ણ રીતે પૃથ્વી ઉપર આલવા લાગ્યા.

યવનો જ્યાં હતા ત્યાં ગોહત્યા કરવા લાગ્યા, મથુરામાં, પ્રયાગમાં, ઓખા-મંડળ વીગેરે પવિત્ર સ્થાને તે હત્યા કરવામાં તેઓ અત્યંત ઓત્સુકય રાખતા હતા. દારૂણ અત્યાચારથી પીડીત થઇ વિરાગી સંન્યાસી વીગેરે દેવતાઓનો આશ્રય માંગવા લાગ્યા. પણ કાંઈ કળોદય થયો નહિ, જેટલો હીંદુ જાતિનો પ્રતાપ ક્ષીણ થઇ પડ્યો. તેટલો યવનોનો અધર્મ વધ્યો. યવનોના ઉત્પત્તિની પૃથ્વીને મુક્ત કરવાની આશાએ હીંદુઓ સઘળા સ્થળે કાયમ ઇશ્વરની સ્તુતિ કરવા લાગ્યા. એ ખરાબ વર્ષના મઘમાસમાં અજીતની ચોહાણી સ્ત્રીએ પુત્રને જન્મ આપ્યો. જોશીઓએ આવી તે નવ પ્રસૂત તનયનું નામ અભયસિંહ આપ્યું.

સંવત્ ૧૭૬૧ માં ઇસકળાં યોધપુરના હાકીમના હુદદા ઉપરથી વિચ્યૂત થયો તેના ઠેકાણે મુરસીદકુલીખાંની નીમણુક થઇ, યોધપુરમાં આવી મેરતા આપતાની અજીતને તેણે સનદ બતાવી મેરતીય સરદાર કુશળસિંહ અને ઘંડુલ ગોવિંદદાસના હાથમાં એ ભાર સોંપાયો. જેથી ઇંદ્રસિંહના પુત્ર માક્ષિમસિંહનું અપમાન થયું. તેણે મારવાડનું સેનાપતિ પદ માંગી એક પત્ર લખ્યો. અને તેની સાથે તેણે કહેરાવ્યું જે તે હીંદુ અને મુસલમાન બન્ને જાતિનું સંતોષ પંમાડી પોતાના કામનો ઉદ્ધાર કરશે.

સંવત્ ૧૭૬૧ માં શત્રુકુળનું ગ્રહ વેંશુણ્ય ધીમે ધીમે ખસી ગયું. મોગલ મુરસીદકુલીખાંની જગોએ બક્રખાં નીમાયો. માક્ષિમનો પત્ર રસ્તામાં અટક્યો, તે સ્વદેશીય રાજાના વિરૂધ્ધે ખડગ લઇ યવનોની સાથે મળી ગયો. અજીત તેની વિરૂધ્ધે ઉતર્યો. દુનાર નામના સ્થળે બન્ને વચ્ચે યુદ્ધ થયું. તે યુદ્ધમાં યવનો પરાજય પામ્યા વિદ્રોહી ચંદાવત સરદારે પ્રાણનો ત્યાગ કર્યો. એ વ્યાપાર સંવત્ ૧૭૬૨માં સંઘટિત થયો.

સંવત્ ૧૭૬૬ માં લાહોરમાં રહેલ રાજ પ્રતિનિધિ ઇંદ્રાહીમખાં શુજર્જરના શાસનકર્તા આજીમખાંના હુદદા ઉપર નીમાયો. તે મારવાડની અંદર થઇ શુજર્જર પ્રદેશમાં જાતો હતો. ઉપરનાવર્ષના ચૈત્ર માસની અમાસે હીંદુ વિદ્વેષી ઔરંગઝેબ પરલોકવાસી થયો. એ મુસમાચાર સાંભળી દરેક ભારતવાસી આનંદિત થયા. તે સમયે અજીતે ઘોડા ઉપર ચઢી, યોધપુર પાસે આવી ઢરવાજાઓ પાસે બળિનો ઉત્સર્ગ કર્યો. યવનો ભયથી તેના સંમુખ આવી શક્યા નહિ. મીરજાં કિલ્લાનો ત્યાગ કરી, નીચે આવ્યો. અજીત પોતાના પિતૃસિંહાસનની પ્રાંણભૂમિમાં વિચરતો અત્યંત આનંદિત થયો, રજપુતો આજ યવનોના અત્યાચારથી મુક્ત થયા. છવીશ વર્ષથી તેઓ યવનોના અત્યાચારલોગવતા આવ્યા હતા. આજ તેનો બદલો લેવા તેઓ તત્પર થયા. બેનશીબ યવનોનો આજ કોઇ રીતે બચાવ નહોતો. રજપુતોના હાથે અનેક યવનો ખંદી થયા. કેટલાક યવનો શરણે થઇ મુખ લોગવવા લાગ્યા, કેટલાક

યવનો યુદ્ધમાં ઉતરી સંપૂર્ણ રીતે માર્યા ગયા. આજ હીંદુઓનો પૂર્ણ જય થયો. યવનો ચારેતરફથી માર ખાઈ હારી ગયા. તેઓ પોતાના રક્ષણ માટે ચારે તરફ પલાયન કરવા લાગ્યા. હરહર ! સીતારામ ગોવિંદ ગોવિંદ એવા નામ લઈ તેઓ જપ કરવા લાગ્યા. એ નામો ઓલતા ઓલતા તેઓ દિવસે લિક્ષા માગતાં હતાં. રાત્રીએ દુર દેશાંતરમાં તેઓ ગાડ્યા જતા. મુલ્લો લોકો હાથમાં જપ માળા લઈ રામનું નામ જપવા લાગ્યા. યવનોએ મેરતા છોડી દીધું. જળમી થયેલ માશ્વંમ નાગોરમાં પલાયન કરી ગયો, યોધરાવના વંશધરો પાછા સ્વદેશમાં આવ્યા.

મ્લેચ્છોના અપવિત્ર સ્પર્શે યોધગઢ કલંકિત થયું. તે આજ ગંગાજળે વિદ્યોત થયું. તુળસીપત્ર દ્વારાએ પવિત્ર થયું. ત્યાર પછીજ તે પિતૃ પુરૂષના આવાસમાં અજીતે રાજતિલક ગ્રહણ કર્યું.

ત્યારપછી આજીમ પિતૃસિંહાસનનો અધિકાર લેવા દક્ષિણાવર્તમાંથી દિલ્લી જવા નીકળ્યો, મૌઝામ ઉત્તરદેશનો પરિત્યાગ કરી તેનો સંમુખીન થયો. સામ્રાજ્ય માટે આગ્રા નગરીમાં બંને ભાઈઓનું ભયંકર યુદ્ધ થયું. પણ આલમ * વા મૌજામનું લાગ્ય જોરાવર અને પ્રબળ, તે સઘળાને હરાવી સિંહાસનને પામ્યો. થોડા સમયમાં તે નવીન ભૂપાળની પાસે બળર આવ્યા જે અજીતે મરૂદેશની સઘળી યવન સેનાનો સંહાર કર્યો અને પોતાના પિતૃ સિંહાસનનો કબજો કર્યો.

એ બળર સાંભળી આલમ બહાદુરશાહની શાંતિ ઉડી ગઈ. સંવત ૧૭૬૪ ની વર્ષા રૂતુ વીતી ગઈ ત્યારપછી તે સેના સજ્જત કરી અજમેરમાં આવ્યો. યવનોની યુદ્ધની તૈયારી જોઈ ભગવનાદાસનો પુત્ર હરિદાસ, ઉહર અને માંગલીય સરદાર અને ઉદાવત સરદાર રત્નસિંહ આઠસો સામંત સૈન્યો સાથે એક કિલ્લા પાસે આવી પહોંચ્યા, તે સઘળાએ આવી અજીતના સંમુખે શપથ કરી કહ્યું, “ આપનો જેવો અભિપ્રાય હોય તે અભિપ્રાય ભલે હો ! આજ અમો પ્રાણ આપીને પણ શત્રુના હુમલામાંથી કિલ્લાનું રક્ષણ કરશું. યવનરાજે ચૈવીલાર નામના સ્થળે છાવણી રાખી. અજીત યુદ્ધના માટે તૈયાર થયો, યુદ્ધ ચલાવવું નહિ અને સંધિ કરવો, એમ રાજાએ મુકરર કર્યું. સંધિનો પ્રસ્તાવ લઈ દૂત અજીતની પાસે આવ્યો. તે અનુસલિપિ ગ્રહણ કર્યા અગાઉ અજીતે સમ્રાટનું સેનાકાક જોવા આહ્વાન કર્યું. તે જોવા માટે તે શાહુન માસના પ્રથમ દિવસે યોધગઢ છોડી ખીશીલપુર પાસે ગયો. ત્યાં સમ્રાટે મોકલેલા કેટલાક સારા અધિકારીઓએ તેને સારા આદરથી ગ્રહણ કર્યો. ખીલાર નગરમાં બંને દળનો સમાલાપ થયો. તે દિવસે, આખો દિવસ સંધિપત્રના પ્રસ્તાવ વીગેરે મુકરર કરવામાં ગયો. ખીજા દિવસે અજીત સવારમાં સામંતોને

* મૌઝામ વા શાહઆઝમ બહાદુરશાહનું નામ ધારણ કરી દિલ્લીના સિંહાસને ખેડો,

લઈ સમ્રાટના દર્શને ગયો. આનંદપુર નામના નગરમાં સ્લેચ્છ પતિના નયન મુગ્ધ ધરણીપતિના કૃત્રનીય મુખમંડળ ઉપર પડયા. તેણે તેને “તેજ બહાદુર” નો ઇલ્કાબ આપ્યો. વિધાતાના કઠોર વિધાતાનુસારે યોધપુર યવનરાજની દાષ્ટ્યે પડયું. તે નગરનો અધિકાર કરવા માટે તેણે સ્વદેશદ્રોહી માક્ષમની સાથે મૈરવ-ખાંને મોકલ્યો, જ્યારે અજીતના કાને તે ખબર પડયા. ત્યારે તેનું સર્વાંગ ક્રોધાગ્નિથી પ્રજ્વલિત થયું, પણ તે નિરૂપાય, નિરલખ ? એટલે કે તેના ક્રોધાગ્નિથી થાય શું ? તે ક્રોધ છાનો રાખી તેને આલમશાહ સાથે દક્ષિણવર્ત પ્રદેશમાં જવું પડયું, ત્યાં અજીત કમખશના તાબામાં સેવા કરવા લાગ્યો, અંખરનો રાજ જયસિંહ ન પણ સમ્રાટની સાથે હતો. સમ્રાટના આચરણથી તે પણ અજીતની જેમ મર્મહિત થયો, બહાદુરશાહે અંખરમાં લશ્કર રાખી જયસિંહના નાનાભાઈ વિજયસિંહને રાજગાદી સોંપી.

ઉછળતા સાગર જેવી પ્રચંડ યવન સેના પ્રચંડ વેગે અહીંતહી કરવા લાગી, યવનરાજ નર્મદાના પટપારે લશ્કર સાથે રહ્યો હતો તેવામાં અજીત અને જય સિંહ પોતાનું દળ લઈ સંસ્થાનમાં આવ્યા, રાણો અમરસિંહ તેઓના આવવાની વાત સાંભળી તેઓની અભ્યર્થના માટે કેટલેક દૂર તેઓની સામે ગયો. મોટા દરબારમાં ત્રણ રાજાઓ બેઠા યવનોને નિર્મૂળ કરવા તેઓએ પ્રતિજ્ઞા લીધી, ઉદયપુર થકી વિદાયગિરી લઈ. રાઠોડ અને કુશાવર વંશીય રાજાઓ મારવાડમાં આવ્યા.

સંવત્ ૧૭૬૫ નો શ્રાવણ માસ આવ્યો, યવનોની આશા વિલુપ્ત થઈ. મૈરવે જ્યારે સાંભળ્યું જે અજીત સ્વહાસ્થમાં આવ્યો ત્યારે તેના ભયની સીમા રહી નહિ. શ્રાવણ માસની સાતમે ત્રીશહજાર રાઠોડે યોધનો મહેલ ઘેરી લીધો શ્રાવણ માસના બારમા દિવસે ધર્મદ્વાર મૈરવના માટે ખુલ્લુ થયું એવા કર્ણના પુત્રના અનુગ્રહે પ્રાણની રક્ષા કરવાને સત્તાવાળો થઈ યવન સેનાપતિ તેને ધન્યવાદ આપતો કીર્ત્તિમાંથી વિદાય થયો, એ સમયે કોઈએ તેને અપમાનિત કર્યો નહિ, ત્યારે અજીત પાછો એકવાર મરૂસ્થળની રાજધાનીમાં પેઠો.

જયસિંહ સૂરસાગરના તીર ઉપર છાવણી નાંખી વાહ કરતો હતો. તે બીલકુલ મંદભાગ્ય રજપુત થઈ રાજ્ય ધનથી વંચિત થઈ ઠેકાણે ઠેકાણે દીનની જેમ ફરતા તેનું મન ઉદ્વિગ્ન રહેતું હતું. પણ તે દારૂણ શોકમાં અને કષ્ટમાં તેને રહેવું પડયું નહિ, તેના પરમોપકારી આશ્રયદાતા અજમલે તેને સિંહાસને બેસાડવાની ચેષ્ટા કરી. ત્યારપછી રાઠોડ રજપુતો અને કુશાવર વંશીય રજપુતો તેના નગર પાસે આવ્યા સાંભળી આગ્રા અને દિલ્લી સહસા કંપિત થયું. તેઓ

÷ તે મીરજા રાજ જયસિંહ તેના પછીનો જયસિંહ શાયે નામનો રાજ થયો,

અજમેરમાં આવ્યા ત્યારે તેનો શાસનકર્તા વિપદમાંથી ઉદ્ધાર પામવા ફકીરના શરણે થયો. ત્યાં રજપુતોએ જે જે માંગ્યું તે આપવાને તેણે આનંદ ખતાવ્યો. ત્યારપછી અજીત બાજ પક્ષીની જેમ તીવ્રવેગે અંબરના ઉપર આવી પડ્યો. અંબરના સામનો ત્યારે દિશામાંથી આવી પોતાના અધિપતિના વાવટા નીચે એકઠા થયા, બાર હજાર સૈન્યની સાથે લવણ સરોવરના તીર ઉપર આવી સૈયદ છેવટે અજ-મદ્દની સન્મુખે થયો, કંપાવત રજપુતો સઘળાના પુરોભાગે રહી યુદ્ધ સ્થળમાં પેઠા. થોડા સમયમાં એક ઘોર યુદ્ધ થયું તે યુદ્ધમાં હોસનખાં છહજાર સૈનિકો સાથે રણાંગણે પડ્યો બાકીના સૈનિકો પલાયન કરી દુર્ગમાં પેઠા, પ્રતિનિધિ પુરીહાર તે યુદ્ધમાં અજીતના હાથથી રણરથે પડ્યો, યવનો અંબરનો ત્યાગ કરી ચાડ્યા ગયા, ત્યારપછી અજીતે જયસિંહને અંબર રાજ્યાસન ઉપર બેસાડ્યો, એ શુભાનુષ્ઠાન પછી રાઠોડોએ બીકાનેર રાજ્ય ઉપર હુમલો કરવાની ગોઠવણ કરી અજીતે રઘુનાથ નામના દીવાનને રાજ્ય ભાર સોંપી વીકાનેર ઉપર યુદ્ધયાત્રા કરી. રઘુનાથ યુદ્ધ વિશારદ અને રાજનીતિજ્ઞ પુરૂષ હતો.

સંવત્ ૧૭૬૬ ની ઘટના પછી જયસિંહે યવનરાજ સાથે સંધિ કર્યો, અજીત તે સમયે નાગોરના વિરૂધ્ધે યુદ્ધયાત્રામાં હતો, ઈંદ્રસિંહ નિરૂપાય, પોતાના રક્ષણ માટે બીજો ઉપાય ન જોતાં તે અજીતના પદતળે પડ્યો, અજીતે તેને ક્ષમા આપી લાટનું જનપદની ભૂમિસંપત્તિ આપી, ઈંદ્રસિંહ એકકાળે જે નાગોરનો અધિપતિ હતો. આજ તેનું મન સામાન્ય વાદનું જનપદ ઉપર ગોઠયું નહિ, ત્યારે તેણે દિલ્લીશ્વરની પાસે પોતાની મનોવેદનાની હકીકત જાહેર કરી.

યવન રાજ્યનો રોષાનળ પ્રજ્વલિત થયો, તે રજપુત રાજાઓને જુદીજુદી જાતના ભય દેખાડવા લાગ્યો ત્યારે રજપુત રાજાઓ નિરાપદ થવા એકતાસૂત્રે પાછા બંધાયા તેઓ કાલીય નામના સ્થાને એકઠા થયા. સમ્રાટ અજમેરમાં આવ્યો. અજમેરમાં આવી તેણે રાજાઓને બંધુત્વ સૂચક પત્ર મોકલ્યો. દેખાવમાં યવન રાજાએ તે બન્ને રજપુત રાજાઓને અભ્યર્થનાથી ગ્રહણ કર્યાં. તે સમયે અજીતને તેણે નવકોટી મારવાડનો અધિશ્વર અને જયસિંહને અંબરનો રાજધિ-રાજ કહ્યો. યવનરાજ પાસેથી વિદાય થઈ બન્ને રાજાઓ પૂર્વ દિશા તરફ પુષ્કર હદ તરફ ચાડ્યા. એ પવિત્ર સ્થળ થકી તેઓ પરસ્પર વિદાયગિરિ લઈ જુદા પડ્યા તેઓ પોતપોતાના રાજ્યમાં ગયા. સંવત્ ૧૭૬૭ના શ્રાવણ માસમાં અજીત ચોધપુરમાં આવ્યો. તે વર્ષમાં તેણે એક સ્ત્રી સાથે વિવાહ કર્યો. એ વિવાહથી તેનું મુલોત્પાટન થયું એ નવીન રાજકુમારીનું પાણિગ્રહણ કરી અજીત પવિત્ર કુરૂક્ષેત્રમાં ગયો અને ત્યાં ભીષ્મ કુંડમાં સ્નાન કરી તેણે શરીર અને મન પવિત્ર કર્યું, એ રીતે સં. ૧૭૬૭નું વર્ષ વીતી ગયું.

તરુણવીર રાઠોડ રાજ અભુતસિંહની જીવનીનો એક અંક ભટ્ટકવિઓની કથાની સામગ્રી થઈ પડ્યો. આક્ષણે તેની જીવનીનો દ્વિતીય અંક લીધીબદ્ધ કર્યા અગાઉ મારવાડના ગયાં ત્રીશ વર્ષના ઇતિહાસની સમાલોચનામાં પ્રવૃત્ત થઈએ. જે દિવસે રાઠોડ રાજ શિરોમણિ મહારાજ યશોવંતસિંહે દૂર પ્રવાસમાં દારૂણ પુત્ર શોકાનંદે આત્મ જીવનની આહુતિ આપી તે દિવસથી આરંભી, અભુતની રાજ્ય પ્રાપ્તિનાકાળ પર્યંત ત્રીશ વર્ષ વીતી ગયાં. એ ત્રીશ વર્ષે ધારવાહિક અગણ્ય યુદ્ધ વ્યાપારથી પરિપૂરિત. તે સત્તર વર્ષે જ્યવંત સ્વદેશ પ્રેમિકતાનો અને નિઃસ્વાર્થ રાજભક્તિનો મહાયોગ નિષ્કુર યવન રાજના ભયંકર આક્રમણથી સ્વદેશના ગુણુ ગૌરવને અને પિતૃ પુરૂષના સનાતન ધર્મને અક્ષુણ્ણ રાખવાં, તે સત્તર વર્ષેમાં રાઠોડ વીરોએ પુષ્કળ વીરત્વ બતાવ્યું. ટુંકામાં કોઈ વીરતે સમયે લડાઈ સ્થળ શિવાય શય્યા ઉપર મુઝો નહોતો. જેઓના મનમાં એવું છે જે હીંદુ લોકો સ્વળતિ પ્રેમિકતાનું રહસ્ય જાણતા નથી તેઓ એકવાર એ રાઠોડ રજપુતોના ચરિત્ અનુશિલન કરી જીએ, તેમાંથી હીંદુ લોકોના સ્વળતિ પ્રેમિકતાના દાખલા તેઓને મળી આવશે, ઔરંગઝેબની પાશવીવૃત્તિથી રાઠોડ રજપુતોનું ગૌરવ વ્યાહત થયું. મહારાજ યશોવંતના વંશધરનું જીવન વિપદ થયું પણ એક માત્ર રાઠોડ સામંત સરદારોના બેહદ આત્મત્યાગથી સ્વદેશાનુરાગી અને નિઃસ્વાર્થ રાજભક્તિના પ્રભાવથી તેઓનું ગૌરવ અક્ષુણ્ણ રહ્યું. ચતુર યવન રાજે જીદી જીદી જાતનું પ્રલોભન દેખાડી તેઓને ખુટવવા બહુ તજવીજ કરી પણ તેની તજવીજ ફળવાળી થઈ નહિ, રાઠોડ સરદારોને ખુટવવા સત્રાટે જે જે પ્રલોભન બતાવ્યા હતા તે સાધારણ નહોતા રાજ્યમાં ઉંચા ઉંચા હોદ્દા આપી તેઓને ખુટવવાની પુરી તજવીજ કરી પણ તેની ખુટામણથી ખુટયા નહિ. માતૃ ભૂમિ અને રાજના માટે તેઓએ તે સઘળા પ્રલોભનની ઉપેક્ષા કરી એ વીર મંડળીના અસીમ ગુણુ પ્રભાવે રાઠોડ રાજ જીવતું રહ્યું, દિવસ ઉપર દિવસ ગયા, માસ ઉપર માસ ગયા, વર્ષ ઉપર વર્ષ ગયા. ભારતવર્ષની છાતી ઉપર પુષ્કળ તોફાનો થયા. ભારતવર્ષના અદૃષ્ટ ચક્રમાંથી ઘણા ફેરફાર થયા. તોપણ તે વીર રજપુતોનું અતિમાનુષ ચરિતના ચિત્રો હાલ ભારતવર્ષના ઇતિહાસમાં ટાંકેલ છે તોપણ વીરવર દુર્ગાદાસનું પવિત્ર નામ ભારતવર્ષના ઇતિહાસમાંથી ભુસાઈ ગયું નહિ. તેનું પવિત્ર સ્મૃતિ ચિન્હ ભારતવાસીના પવિત્ર હૃદયમાંથી ગયું નથી,

દુર્ગાદાસ રજપુત ચરિત્રનો એક પ્રદીપ આદર્શ, ગળ, પરાક્રમ, રાજભક્તિ, સાહસ, સહિષ્ણુતા, પ્રતિજ્ઞાનુસંધિનાવીગેરે પ્રદૃષ્ટ ગુણોથી પ્રકૃત રજપુતનું ચરિતગઠિત હોય છે તે પ્રકૃષ્ણા ગુણોનો દુર્ગાદાસના હૃદયમાં અભાવ નહોતો, તે સુપરિત અને રાજ નીતિજ્ઞ પુરૂષ હતો. કેવા સમયમાં કેવા પુરૂષ સાથે કેવો વ્યવહાર કરવો તેમાં

દુર્ગાદાસ વિશેષ પારદર્શી હતો. અતિ લયંકર કષ્ટમાં પડીને પણ તે એક ક્ષણના માટે પણ મોહ પામ્યો નહોતો, એ સઘળા માનનીય ગુણોથી અલંકૃત હોઈ વીરવર દુર્ગાદાસ ભારતવાસીનો પૂજ્ય ને માન્ય છે; ચતુર મોગલ સમ્રાટે તેને હસ્તગત કરવા જે સઘળી લોભનીય સામગ્રી તેના સમક્ષ ધરી તે સામગ્રી જોઈ રક્ત માંસનો ભરેલો રગડાવાળો માણસ લોભાયા વિના રહેજ નહિ, પણ નિરપૃહ દુર્ગાદાસે તે સમ્રાટના દુર્લભ રત્નોનો બે મારી ભાતૃભક્તિ કરી છે, દુર્ગાદાસ ન્યાય પરાયણ અને ધર્મનિષ્ઠ આશામી હતો. નિરસ્ર અને અસહાય શત્રુ ઉપર ધાન કરવો. એવું આર્ય શાસ્ત્રનું મહાવાક્ય દુર્ગાદાસ ભૂલ્યો નહોતો. પ્રતિશોધપિપાસા, રજપુતની એક પ્રચંડ પ્રવૃત્તિ. એ પ્રવૃત્તિને વશીભૂત થઈ અનેક રજપુતોએ અનેક વાર રાજનીતિ શાસ્ત્રનો અપવ્યવહાર કરેલો છે, પણ વીર કેસરી દુર્ગાદાસ, દારૂણ પ્રતિશોધપિપાસાથી પ્રણોદિત થઈ રાજનીતિના મહાવાક્યનો અપવ્યવહાર કરી શક્યો નથી. તેના પ્રિયભાઈનો સંહાર કરી તેના શત્રુઓએ તેના હૃદયમાં દારૂણ ઘાત કરી દીધો, દુર્ગાદાસ તે ભાતૃહંતાનો પરમ વૈરી થઈ તેનું લોહી પીવા ચાહે તો પી શકત પણ તે વીરધર્મના અનુસારે તેણે નિરસ્ર શત્રુઘાત કર્યો નહિ, તેણે આરંગજેબના પુત્ર અકબરની અને તેના પરિવારની રક્ષા કરી, ઉદાર હૃદય દુર્ગાદાસે, ટાઈમરખાંને આશ્રય આપ્યો.

નવમ અધ્યાય.

સમ્રાટની આશાથી અજીતનું વિદ્રોહદમનના માટે શિવલોક ગિરિ પ્રદેશમાં જવું. સમ્રાટનું મૃત્યુ, ગ્રહ વિવાહ, ગુર્જરના પ્રતિનિધિપણ ઉપર અજીતનો અભિષેક, સમ્રાટની સભામાં પોતાના પુત્રને મોકલવાનો અજીત તરફ આદેશ, નાગોર સરદારનું આક્રમણ અને તેનો પ્રાણ સંહાર, પ્રતિશોધ રાજકીય સેનાદળથી મારવાડનું આક્રમણ, યોધપુરના અવરોધ સંધિચંધનની કેટલીક પ્રતિજ્ઞા, સમ્રાટની સભામાં અભયસિંહનું જવું, અજીતની દિલી યાત્રા. બે સૈયદ મંગી સાથે તેનું સંમીલન, સમ્રાટના કરમાં પોતાની દુહિતાનું સંપ્રદાન, યોધપુરમાં પ્રત્યાગમન. તેનું રાજસભામાં આવ્હાન, જજીયાકરનું ઉઠાવી લેવું, અજીતની ગુર્જર યાત્રા દારકાની દેવપુજા, તેના અનુયાયીઓનું ઐશ્વર્ય, સૈયદો સાથે પડયાં, અજીતની સાથે સમ્રાટની મુલાકાત. રાજ્યમાં જુદી જુદી જાતના દુર્ભિષિક્ત, દક્ષિણાવર્ત થકી હોસેનઆલી, અજીતની અને સૈયદોના શત્રુની આહત, રાઠોડ સેના લઈ અજીતનો મહેલનો ઘેરો, સમ્રાટનો પ્રાણ સંહાર, તેના ઉતરાધિકારીઓ મહમદશા, અંબરના વિરૂધ્ધે તેની યુદ્ધયાત્રા, અજીતની પાસે અંબરરાજની આશ્રય પ્રાર્થના, તેનું અમદાવાદનું દાન, યોધપુરમાં પાછું આવવું. અંબરરાજ સાથે અજીતની દુહિતાનો વિવાહ, સૈયદોના મૃત્યુના અંબરથી અજીતની વિપદશંકા, અજમેરનું આક્રમણ, અજમેરમાં હીંદુધર્મનું પુનઃસ્થાપન, યવનસેનાએ કરેલ મારવાડનું આક્રમણ, ત્રીશ હજાર રજપુતો સાથે તેની સામે અભયસિંહનું યુદ્ધમાં ઉતરવું, શંબર યુદ્ધ ભરતપુરના અધિષ્ઠાતા ચોરમાન જટને અજીતનું આશ્રયદાન, સમ્રાટનો યુધ્ધોદ્યમ, અજમેરના રક્ષણ માટે યુદ્ધ, અજમેર પ્રત્યર્પિત કરવાને અજીતની સંમતિ, સમ્રાટની જાવણીમાં અભયસિંહનું જવું. તેની અભ્યર્થના, તેનું ઉદ્ધત આચરણ. પુત્રહસ્તે અજીતનું મરણ, રાજરૂપક ગ્રંથમાં અજીતની અંત્યેષ્ટિ ક્રિયાનું વિવરણ, રવાડાં બિલા થાય-એવું સહમરણ, અજીતનું ચરિત વર્ણન.

ક વિકર્ણધિને પોતાના ગ્રંથમાં અજીતની જીવની માટે જે લખેલું તેનો અનુવાદ આ નીચે આપવામાં આવે છે

સંવત ૧૭૬૮ માં રાઠોડ રાજ અજીતને નાહુ અને હિમગિરિના અધિ પતિને જીવતાને મોકલ્યો તે પાર્વત્ય સરદાર, તેના અમિત ભુજબળે પરાજય ખામ્યો. ત્યારપછી તે પર્વત પ્રદેશમાંથી વિદાયગિરિ લઈ તે સુરધુનીના તટે

આવ્યો તેના પવિત્ર જળમાં સ્નાન કરી સંધ્યાદિક આન્હિક કર્મ કરી વંસતકાળે યોધપુરમાં આવ્યો. સંવત ૧૭૬૯ માં શાહઆલમ સ્વર્ગ ધામે ગયો ત્યાર પછી તેના સિંહાસન માટે તેના પુત્રો વચ્ચે વિવાદાગ્નિ સળગી ઉઠ્યો. આજીમઉશમાન મરાઠો અભિમય રાજ છત્ર મૈજનમુદદીનના મસ્તક ઉપર ધરાયું. તે નવા સમ્રાટના અભિષેકકાળે અજીતે ખીંદારી કેમસિંહ નામના શખસને સમ્રાટના સદનમાં મોકલ્યો. સમ્રાટે તેને આદરથી ગ્રહણ કર્યો અજીતને ગુજર્જર પ્રદેશનો પ્રતિનિધિ નીમી તેણે તેની સનદ કેમસિંહને આપી, એ સનદ મળ્યા પછી તરત તે વર્ષમાં માર્ગશિર્ષ માસમાં ગુજરાતના સત્તર હજાર નગરો કબજે કર્યા. તેણે એક મોટી સેના તૈયાર કરી. એ સમયે શાકતીય કુળમાં નવા નવા વિપ્લવ પેદા થયા. સૈયદોએ મૈજુદીનનો સંહાર કરી શ્રીરક્ષીયરને રાજ પદે બેસાડ્યો. જીલ્લાકારખાં માર્યો ગયો. તેની સાથે મોગલનું બળવીર્ય અસ્ત પામ્યું ત્યાર પછી સૈયદો ખીલકુત્ર ઉદ્ભવ થઈ ઉઠ્યા. તેઓએ અજીત ઉપર એવો આદેશ આપ્યો. જે “ તે તેના પુત્ર અભયસિંહને સામંતદળ સાથે આગ્રમાં મોકલે ” અજીતે પહેલાંથીજ એમ સાંભળ્યું હતું જે વિશ્વાસઘાતક સુકુંદ ત્યાં પરમ આદરે કાળ કાઢે છે, ત્યાર પછી તેણે પુત્રની સાથે એક વિશ્વસ્ત સામંત દળને મોકલ્યું, તેણે દિલ્લીના મધ્ય મધ્યે તેનો પ્રાણ સંહાર કર્યો. રાઠોડોના આ ગર્વિત આચરણોથી સૈયદો ક્રોધથી સળગી ઉઠ્યા તેનો પ્રતિશોધ લેવા માટે એક સેના દળ તૈયાર કરી તેઓએ જોધપુર ઉપર હુમલો કર્યો. અજીત પોતાના નગરના સમૃદ્ધ આશામીઓને શીવાનો નગરમાં અને પોતાના પરિવારને બર્દુરા નગરમાં રાખી આવ્યો. શત્રુઓએ જોધપુરને ઘેરો ઘાલ્યો. શત્રુઓએ રાજ કુમારને પકડી સમ્રાટની સલામાં મોકલવા આગ્રહ કર્યો. રાજ તેમાં સંમત થયો નહિ. અભયસિંહને બર્દુરા થકી બોલાવ્યો પિતાની પાસે તે આવ્યો. સંવત ૧૭૭૦ના અષાઠ માસમાં હોસેનઅલીની સાથે તે દિલ્લી ગયો. ત્યાં સમ્રાટે તે મરૂ રાજના ઉત્તરાધિકારીને પાંચ હજાર સેનાનો સેનાપતિ બનાવ્યો.

એ સમયે દિલ્લીના મેહલમાં રાજ સલાનું અધિવેશન થાતું. અજીત, પોતાના પુત્ર સાથે દિલ્લીમાં ગયો ત્યાં તેણે અનેક સ્મારક સ્તંભો જોયા. તેણે તૈમુરના વંશધરોને અભિષાપ આપી, પ્રતિશોધ લેવાની ચિંતા કરવા લાગ્યો. અજમલના રૌબાવેગનાં નીચે પ્રમાણેના કારણો હતાં.

નવ રોજ-યવન રાજનો રજપુત કુમારી સાથે બળપૂર્વક વિવાહ, ગૌહત્યા, જીલ્લા કર, જોધપુરના ઉપર હુમલો કરી મહારાજ જોધના વંશધર પાસે સૈયદોએ જે સઘળી માંગણી કરી હતી, તેમાં એક વિષમ માંગણી એવી હતી જે

રાજા અજીતની મહુડિતા સાથે કીરકશીયરનો વિવાહ. એ અયોગ્ય અને વૈવત્થ્ય વિવાહ થકી જે રાજ નૈતિક ફળો પેદા થયાં તેનું વિવરણ આપણે અગાઉના અધ્યાયોમાં આપી ગયા, હવે તે બાબતનું વિવરણ પ્રયોજન વિનાનું છે.

એવી અયોગ્ય માગણીથી અજીતની પ્રતિશોધપિપાસા બમણી વધી. તેણે કુટનીતિનું અવલંબન કરી સૈયદો સાથે ભળી જઈ મિત્રતા કરી. તેમાં તેનો સ્વાર્થ સિદ્ધ થયો. પોતાનું અભીષ્ટ સિદ્ધ થયું ત્યારે અજીતે ગુજર્નરના પ્રતિનિધિની મનદ મેળવી તે સનદ લઈ સંવત્ ૧૭૭૧ માં તે યોધપુરમાં આવ્યો. તે વર્ષમાં તેના પ્રધાન તૈયમસિંહની મદદથી જીજીયો કર માફ થયો. સઘળો હીંદુ સમાજ નગરના રાજા પાસે કૃતજ્ઞતાના પાશે બંધાયો.

સંવત્ ૧૭૭૨ માં અજીત પોતાનું રાજ્ય જોવા નીસર્યો. અભયસિંહ પિતાની સાથે આવ્યો. અજીતસિંહ ઝાલોરમાં આવી પહોંચ્યો, ત્યાં વર્ષાકાળ ગાળી એવાસોમાં આવી પહોંચ્યો, નિમજ તેના ભૂજ બળે પડ્યું દેવર રજપુતો આવી તેને શરણે થયા. તેનો સંમુખીન થવા માટે શ્રીરોજશાહ પાલણપુરથી નીકળ્યો. થીરડેરડાએ તેને એક લાખ રૂપિયા આપ્યા, કયાબેનો તેણે ઘેરો ઘાડ્યો, તેનો અધિપતિ કર આપી તેનો અનુગ્રહપ્રાર્થી થયો ત્યારપછી કોળી રાજ કેમકણે તેની વશ્યતા સ્વીકારી.

સંવત્ ૧૭૭૩માં અજીતે હલવહના ઝાલા સરદારને અને નવાનગરના જામરાજ * નેહરાબ્યા, જામરાજ કરના ત્રણ લાખ રૂપિયા અને પાંચ ઘોડા આપી છુટો થયો, ત્યાંથી નીસરી અજીતે દ્વારકામાં આવી ભગવાનની પૂજા કરી, ત્યારપછી ગોમતીમાં † સ્નાન કરી તે દ્વારકામાં આવ્યો. પોતાના નગરમાં આવી, તેણે સાંભળ્યું જે ઇંદ્રસિંહે નાગોરનો પુનરુદ્ધાર કર્યો. ઇંદ્રસિંહ અજીતની સામે ઉભો રહેવા યોગ્ય નહોતો.

કાળચક્રના પરિવર્તનની સાથે સંવત્ ૧૭૭૪નું વર્ષ જગતમાં આવ્યું. સૈયદ અને તેના પ્રતિદ્વંદ્વીઓ ગ્રહવિવાદમાં ગુંથાયા, હોસેનઅલી દક્ષિણ પ્રદેશમાં રહેતો હતો, અબ્દુલાનું મન રાજા ઉપર વિરાગ પામ્યું તે સમયે અજીત રાજધાનીમાં આવ્યો હતો. સૈયદની પાસેથી તેના ઉપર પત્ર ઉપર પત્રો આવવા લાગ્યા, તે નાગોર, મેરસા પુષ્કર મારોટ અને અંબરની અંદર થઈ દિલ્હીમાં આવ્યો, જતી-વખતે આરે શહેરનું સેનાબળ દૃઢ કરી ગયો હતો. મારવાડ રાજનું દર્શન લેવા

* જામ યદુજીની એક પ્રધાન અને પ્રાચીન શાખા, પણ એ શાખામાં ઉત્પન્ન થયેલા રાજાનું પોતાને પારસિ જામશેદની ઓલાદના ગણે છે, પણ તેઓ જાંબવંતીના ગર્ભે થી કૃષ્ણથી પેદા થયેલ વંશજના વંશધરો છે.

† ગોમતી નદી આખામાંળ પ્રદેશની પ્રધાન નદી.

સૈયદ શહેરની બહાર નીસર્યો. આલીવર્દિની સરાઈમાં તે બન્નેની પરસ્પર મુલાકાત થઈ, સૈયદ સાથે મળી જઈ, જયસિંહ અને મોગલના વિક્રમનો પ્રતિ-રોધ કરવાનો તેણે વિચાર કર્યો. પ્રથમનો પ્રધાન શત્રુ બુલદીકારખાનો સંહાર કરવા તેઓએ પ્રતિજ્ઞા કરી.

જ્યારે સમ્રાટે બાણ્ય જે અજીત દિલ્લીમાં આવ્યો. ત્યારે તેને રાજસભામાં લાવવા ઠોટાના હારવંશી રાવલીમને અને ખાંદોરાનખાંનને મોકલ્યા. અજીતે તેઓની અભ્યર્થના અગ્રાહ્ય કરી નહિ. તે સમયે અનેક રાઠોડ વીરો તેની સાથે સમ્રાટ પાસે ગયા. મતિબાગમાં એક મોટી સભાનું અધિવેશન થયું. તે દિવસે સમ્રાટે રાઠોડ રાજ અજીતને સાત હજાર સેનાનો સેનાપતિ નીમ્યો. સમ્રાટ પાસેથી વિદાયગીરી લીધાપછી અજીત અખડુલાખાને મળ્યો, મળવા ગયો. તેની અભ્યર્થના કરવા સૈયદ બહુ દુર સુધી આવ્યો.

તે દિવસે, તે સૈયદ મંત્રીએ તેને જે મહારાહિ ગ્રહણ કરેલ છે, તે સમ-રોહનું વર્ણન થવું હુકર છે. તેઓ બન્ને પ્રથમથી એકતાબંધને બંધાયા હતા, પણ આજ ફરીને વિશેષ અને દૃઢ રીતે બંધાયા. તેઓએ પ્રતિજ્ઞા કરી કે “બંને ત્યાંસુધી એકઠા રહી ક્તોહ મેળવવી, નહિ તો એકઠા રહી યુદ્ધસ્થળે કાયમના માટે સુવું.” એ સંમીલનના સમાચાર સાંભળી મોગલો અત્યંત ભય પામ્યા. એ ભયમાંથી બચવા અજીતનો પ્રાણનાશ કરવા તેઓ સુકિત રોધવા લાગ્યા.

સંવત ૧૭૭૫ના પોષમાસની શુકલ દ્વિતિયાતિથીએ અજીતનેસમ્રાટની મુલાકાત થઈ, અજીતે તે મુલાકાતમાં પુષ્કળ અમુલ્યબક્ષીસો મેળવી, અજીત સૈયદની મુલાકાત લઈ તેવર્ષમાં કાલ્પુન માસમાં સમ્રાટની મુલાકાતે ગયો. એ સમયે રાજ્યમાં બુદ્ધિ બુદ્ધિ જાતના દુર્નિમિત્ત થવા લાગ્યા. ગગનમંડલે એક અશુભ સૂર્યક લાવ ધારણ કર્યો. દિગમંડળ અગ્નિમય અને રાતું થઈ ગયું જોવામાં આવ્યું, શીયાલવનું રોહન સંભળાવા લાગ્યું. મેઘ વિના ઘ્રજનો નાદ થવા લાગ્યા, રાજસભા એકવાર આનંદમગ્ન હતી તે આજ શોકસાગરમાં ડુબેલી જોવામાં આવી. દિલ્લીમાં યુગપલટાઈ ગયો. એ સઘળાં દુર્લક્ષણ જોઈ પુરવાસીઓ, વિષમ ભય પામ્યા, હોસેનઅલી દિલ્લી નગરમાં આવ્યો, તેનું મુખમંડળ બીષણ અને ગંભીર હતું. પતનોન્નમુખ ગૌરવનું જેમ શોકવાદ્ય વાગે તેમ તેનું રણ નગારું મહેલની પાછવાડે વાગ્યું. અગણ્ય તુરંગસેના તેની સાથે આવી. તે શત્રુ સેનાના ઘોડાઓ બળળી ઉટેલી ધુળથી દિલ્લી નગર ઢંકાઈ ગયું. નગરના ઉત્તર દેશમાં આવી તેઓએ છાવણી નાંખી. ત્યાર પછી હોસેનઅલીએ પોતાના ભાઈ અજીતની મુલાકાત કીધી. એ સમાચાર સાંભળી સમ્રાટ અત્યંત ભય પામ્યો. કંપતા હૃદયે તેણે તેઓને ભેટ આપી. એ સમયે મોગલ

સરદારો નિઃસંશ્રવભાવે પોતપોતાના વાસમાં રહ્યા. સઘળી મોગલ સમિતિના હૃદયમાં વિષમ લિતિનો સંચાર થયો. હોસેનઅઝ્ઝી દિલ્લીમાં પેડો કે મોગલો, પોત પોતાના ઘરમાં સંતાઈ બેઠા, એ સમયે અંબરરાજ તૈલહીન પ્રદીપના જેવો જોવામાં આવ્યો.

ખીજ દિવસે સઘળા અજીતની સાથે ચમુના તટે ગયા. જ્યાં અજીતની છાવણી હતી. ત્યાં તે એકઠા થયા, અજીત તે સમયે પ્રલયકર પાવકના જેવો દેખાયો. જેમ સૂર્યોદયે અંધકારરાશિ જગતમાંથી પલાયન કરી જાય છે, તેમ આજ સમ્રાટના શિર ઉપરથી કોઈ અદ્ભુત પુરૂષના ઉદયે, રાજમુકુટ ખસી પલાયન કરી ગયો. એવી શોચનીય અવસ્થામાંથી ફીરકશીયરને બચાવવા કોઈ મોગલ આવ્યો નહિ, જયસિંહ સ્થળથી પલાયન થઈ ગયો, દિલ્લીના સિંહાસને એક ખીજે રાજ બેઠો, પણ તે બ્યામોહગ્રસ્ત હોઈ ચાર માસમાં મરણ પામ્યો. ત્યારપછી દોસ્લા (રાડીદઉદદોસ્લા) તે સિંહાસને અભિષેક થયો. દિલ્લીના મોગલોએ નીકુસાહ નામના એક શખ્સને આગ્રામાં અભિષેક કર્યો. હોસેનઅઝ્ઝી તેઓનો નિગ્રહ કરવા આગ્રા તરફ ગયો. અજીત અબદુલાના સાથે સમ્રાટ પાસે રહ્યો.

સંવત્ ૧૭૭૬ માં અજીત અને સૈયદ બન્ને દિલ્લી થકી આગ્રાએ જવા નિસર્ગ. તે સ્થળે તેઓને સુદ્ધવિગ્રહ કરવાનો શ્રમ પડ્યો. નહિ શાથી કે મોગલોએ વિવાદ કર્યો વિના નિકુસાહને તેઓના હાથમાં સોંપ્યો. નિકુસાહને સેલીમગઢમાં કેદ કર્યો. એ સમયે સમ્રાટનો પરલોકવાસ હોવા સૈયદ અને અજીતે એક શખ્સને દિલ્લીના સિંહાસને બેસાડ્યો. તેનું નામ મહમદશાહ, ફીરકશીયરના મૃત્યુ સાથે જયસિંહની આશાઓ બ્યર્થ થઈ સૈયદો જયસિંહને શાન્તિ આપવા દૃઢ પ્રતિજ્ઞાવાળા થયા.

અંબર રાજ દીલ્લીથી નીકળી રસ્તામાં સીકડીના કીલ્લામાં વિશ્રામ લેવા ગયો. એ સ્થળે તેના સરદારો અજીતના શરણે થયા. તેઓએ મારવાડરાજ પાસે વિનય સાથે નિવેદન કર્યું જે “ આપને કુર્મ રાજને સૈયદના વિષ નયન થકી બચાવશો નહિ તો તેનો સર્વ નાશ થશેજ ” ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે જેમ અર્જુનની રક્ષા કરી અજીતે તેમ અંબર રાજને પોતાના આશ્રય તળે રાખી રક્ષા કરી. જયસિંહનો ભય દૂર કરવા અને તેને દીલ્લીસો આપવા તેણે પોતાના મંત્રીને અને અંબાવત સરદારને મોકલ્યા તેઓ અંબર રાજને લઈ અજીતની પાસે આવ્યા. જયસિંહનો સઘળો ભય દૂર થયો તેને માલુમ પડી ગયું જે પ્રલયમાંથી તેની રક્ષા થઈ અજીતનો પ્રતાપ પ્રતિદિન વધતો ગયો. તેણે એક રાજને સર્વનાશમાંથી બચાવ્યો. ખીજાને રાજ્યાસિંહાસને અભિષેક કર્યો સમ્રાટ તેના ઉપર અત્યંત

સંતુષ્ટ થયો તેને અમદાવાદ આપી દઇ પોતાના રાજ્ય ઉપર દેખરેખ રાખવાની તેણે તેને અનુમતિ આપી. અંબર રાજ જયસિંહ અને ખુદીરાજ બુધસિંહ સાથે તે યોધપુર જવા ચાલ્યો. રસ્તામાં મનોહરપુરના શિખાવત સરદારની પુત્રી સાથે તેનો વિવાહ થયો. ત્યાર પછી તે આશ્વિન માસમાં યોધપુરમાં આવી સ્વગૃહને જોઈ પરમ આનંદિત થયો.

શીતલાળ વહી ગયો, વસંતકાળે આવી દેખાવ દીધો, પ્રકૃતિ દેવી પણ નવા રંગે સજ્જત થઈ દેખાવમાં આ, ચારે દિશાએ આનંદ ફેલાયો, એ મધુ મય મધુમાસમાં અંબર રાજ વિવાહ યોગ્ય પીત વસ્ત્રપહેરી મનોહર અલંકારથી વિભૂષિત થઈ અજીત નંદિની શ્રીમતી સૂર્ય કુમારી સાથે વિવાહ કરવા તેયાર થયો. વિવાહનો ઉત્સવ થયો.

સંવત ૧૭૭૭ ના વર્ષનો આરંભ થયો. જયસિંહ અને બુધસિંહ અજીતની પાસે રહેતા હતા એટલામાં દૂતે આવી નિવેદન કર્યું જે મોગલોએ સૈન્ય-દળો વધ કર્યો, અને અજીતને શોધવા તેઓ પ્રવૃત્ત થયા. એ સમાચાર સાંભળતાં અજીતે પોતાની તલવાર મીયાન બહર કહાડી ગંભીર સ્વરે કહ્યું “ અજ મેરનો અધિકાર કરીશ અને કરીશ ” અંબર રાજને વિદાયગિરી આપી તે મૈરતા નગરમાં ગયો. દિવસે અજીતે, મુસલમાનોને અજમેરમાંથી કહાડી મુક્યા અને તેને ભસ્મસાત્ કર્યું, રાજ પ્રતિનિધિ તેના હાથે હણાયો. અને તારાગઢે તેની વશ્યતા સ્વીકારી, મશ્હદમાં બાંગ બાધ થઈ ગઈ હીંદુઓના મંદિરમાં ઘંટાધ્વનિ સંભળાયા, મશ્હદોની જગ્યા શુદ્ધ કરી ત્યાં મંદિરો સ્થાપ્યા. જ્યાં કુરાનનો પાઠ થાતો હતો ત્યાં પુરાણનો પાઠ થવા લાગ્યો, કાજીએ વેદિકાનો ત્યાગ કર્યો. બ્રાહ્મણો તે સ્થળે આવી બેઠા. રાજ છત્ર તેના મસ્તક ઉપર ધરાયું તેણે પોતાના નામે સિલ્લા ચલાવ્યા રાજધિરાજ અજીતે સ્વધર્મ ઉન્નત કર્યો. તેના પ્રભાવે મરુસ્થલીમાંથી ઇસ્લામ ધર્મ ખસી ગયો.

સંવત ૧૭૭૮માં સમ્રાટે અજમેરનો ઉદ્ધાર કરવા પ્રતિજ્ઞા કરી, તેના ઉદ્ધાર માટે તેણે મુજકુરને સેનાપતિ નીમ્યો. ત્યાં પછી મુજકુર મારવાડ તરફ ચાલ્યો. અજીત પણ યુદ્ધના માટે નિર્ભીક થઈ ઉભો હતો, સેના ચલાવવાનો ભાર તેણે અભયસિંહને સોંપ્યો. અભય, આઠ પ્રધાન સામંતો સાથે અને ત્રીશ હજાર અસ્વારોહી સૈન્ય સાથે યુદ્ધ ક્ષેત્રમાં ઉતર્યો. પુષ્કળ રજપુતો અભયસિંહના વા-વટા નીચે એકઠા થયા. થોડા સમયમાં રાડોડ અને ચવન સેના સંમુખીન થઈ પણ મુજકુર માથું નીચું રાખી નગરમાં પલાયન કરી ગયો. રજપુતોની સેનાને જોઈ તેની યુદ્ધ કરવાની વાસના રહીજ નહોતી.

સંવત્ ૧૭૭૬નું વર્ષ આવી પહોંચ્યું. અભયસિંહ અંબરમાં રહ્યો. તે નગરને તેણે કીલ્લાકોટથી ઘેરી લીધું. તેના પિતા અજીત અજમેરમાંથી આવી ત્યાં તેને મળ્યો. પિતા અને પુત્રના મળવાથી જાણે કશ્ચપ અને સૂર્ય મળ્યા હોય, એમ લાગ્યું. અભયસિંહ સૂર્ય જેવો પ્રતાપશાળી તેણે મુજકુરને હરાવી હીંદુ-જાતિને સુખી કર્યાં. અજીતનો રોષ શમીત કરવા સમ્રાટે પોતાના ચેલા નાહુર-ખાને મોકલ્યો. પણ નાહુરખાના વિરકિતકર બોલવાથી અજીતનો રોષાનજા બમણો સળગી ઉઠ્યો. નાહુરખાનો અને તેના ચાર હઝાર સૈનીકોનો અંબર ક્ષેત્રે આસ કર્યો. એ સમ્રાટે જાટ ચોરમાનનો પુત્ર અજીતના શરણે થયો, હીંદુ મુસ-લમાનનો સંઘર્ષ પ્રતિદિન વધતો ગયો, બેનશીખ મહમદશાહ એ અવિરામ વિવાદથી વિરાગ પામ્યો. તેણે રાજ્ય છોડી મક્કા તીર્થે જવાનો વિચાર કર્યો, પણ તે તીર્થયાત્રા કર્યાં અગાઉ નાહુરખાના મૃત્યુનો ખદલો લેવા તેણે એક મોટી સેના તૈયાર કરી, મોગલ સામ્રાજ્યના વાવટા નીચે જુદી જુદી સેનાઓ એકઠી થઈ, અંબરરાજ જયસિંહને હૈદરકુલીખાને ધરાદતખાં વીગેરેને તેણે સેનાના અધિ-નાયક નીમ્યા. આવળુ માસમાં તારાગઢને ઘેરો ઘાડ્યો. કીલ્લાની રક્ષાનો ભાર અમરસિંહને સોંપી અભયસિંહ કીલ્લાની બહાર નીકળ્યો. ચાર માસ સુંઘી કીલ્લાનો ઘેરો રહ્યો. ત્યારપછી તેઓએ અંબરરાજ જયસિંહને મધ્યસ્થ થકી સંધિનો પ્રસ્તાવ કર્યો. સમ્રાટના સેનાપતિઓએ કુરાનનો સ્પર્ષ કરી પ્રતિજ્ઞા લીધી જે સંધિનો સ્વર્ણો સાર પાળવાનો છે; ત્યાર પછી અજીત તેઓના પ્રસ્તાવમાં સંમત થયો. અને તેણે અજમેર પાછુ આપવાની સંમતિ આપી, ત્યારપછી અભયસિંહ જયસિંહ સાથે શજ છાવણીમાં આવ્યો. સમ્રાટે તેઓને પોતાના સંમુખે બેસવાની આજ્ઞા આપી, અંબરરાજ, તેના સમાનના રક્ષણ માટે જામીન થયો. પણ અભય સિંહ પોતાની તલવારને સ્પર્ષ કરી બોલ્યો “ આ અમારો જામીન ”

અભયસિંહ યથાકાળે દિલ્લીમાં આવી સમ્રાટને મળ્યો. સમ્રાટે મોટા સંમાન સાથે તેની અવ્યયર્થના કરી, પણ તેથી તેજસ્વી અભયસિંહની મનસ્તુષ્ટી થઈ નહિ અજીતસિંહ સમ્રાટની જમણીબાજુએ બેસતો હતો. એળાબતની અભયસિંહને ખબર પડતી. અભયસિંહે જમણીબાજુનું આસન લેવાનો ઉદ્દેશ કર્યો. એમ કરવામાં ઉદ્ધતરાઠોડકુમારે પોતાની તલવાર મીયાનમાંથી કઢાડી, તેટલામાં સમ્રાટે પોતાના ગળામાંથી માળા કઢાડી તેના ગળામાં પહેરાવી, તેણે પોતાની તલવાર મીયાનમાંનાખી, સમ્રાટની અપૂર્વ બુદ્ધિથી તે તોફાન શાંત પામ્યું, અદૃષ્ટ દેવ રાઠોડ કુળ તરફ ખીલકુલ અપ્રસન્ન હતો. અજીતના એકંદર બાર પુત્રો હતા, તેમાં અભયસિંહ મોટો અને ભક્તસિંહ નાનો. તેઓ બન્ને ચોહાણી રજપુતાણીના ગર્ભે પેદા થયા, બન્ને રાજકુમાર સમાન તેજસ્વી અને સમાન ઉદ્ધત હતા, અભયસિંહ દિલ્લીમાં રહેતો. અને ભક્તસિંહ

પિતાની પાસે રહેતો. સંવત્ ૧૭૮૦ ના આઘાડ માસમાં ખારસના દિવસે, અભય-સિંહ, તરફથી ભક્તસિંહને એક પત્ર મળ્યો, પત્રના અંદર જે લખેલું હતું, તે પાઠ કરવાથી અત્યંત પાખંડીતું હૃદય પણ કંપિત થાય. ભક્તસિંહે કંપિત હૃદય થયા વિના તે પત્ર વાંચ્યો. તેનું હૃદય કોઈ પણ પ્રકારે ધડકયું નહિ, તેમાં લખેલ હતું જે “ જે પિતાને તું મારી શક તો તને નાગોરનો સ્વાધીન રાજા હું બનાવી દઉં. નાગોરની અંદરનાં પાંચસોપચીસ ગામ પણ તુંને આપું ” ભક્તસિંહે તે પત્રનો પાઠ કર્યો. બરાબર પાઠ કર્યો, ફરીપાઠ કર્યો. તેની આશા વધી, તેની જીવાંસા વૃત્તિ દીપીત થઈ, “ પિતા પરમ ગુરુ ” “ પિતૃહત્યા મહાપાપ ” તે બોલવાથી થાય શું ! પિતા તો મને રાજ્ય આપશે નહિ, રાજ્ય ! રાજ્ય ! રાજ્યજી જીવનાધાર ! રાજ્યહીન રજપુત કાપુરૂષ, ત્યારે હું આ સુયોગ શા માટે છોડી દઉં.

ભક્તસિંહના હૃદયમાં પાશવીવૃત્તિએ અધિકાર કર્યો. તે કેવળ રાત્રીની પ્રતીક્ષા કરવા લાગ્યો. તેની મા તેનાથી અત્યંત ભય પામતી હતી, તે પોતાના પતિ અજીતને સતર્ક અને સાવધાન રહેવા કહેતી હતી. પણ જેમ અજીતમાં સાહસ હતું તેમ જળ પણ હતું. રાણીની વાતને તે હસી ઉઠાડી દેતો અને તે બોલતો, રાણી ! ભક્તસિંહ શું મારો પુત્ર નહિ ! તે તો બાળક, તેનાથી ભય કેવો ! તેને એક તમાચો પડવાથી તેના ગ્રાણુ વાયુ નીસરી જાય ! ”

આઘાડ માસનો સુદીર્ઘ દિવસ લાગભક્તના પક્ષમાં અત્યંત દીર્ઘ થઈ પડ્યો. ક્રમે સૂર્ય દેવ અસ્તાચલ તરફ ગયો. ગાંઠ અધકારવાળી અમાવાસ્યાએ દેખાવ દીધો. ઉલકાપાત થવા લાગ્યો. મેઘ વિના વજ્રધ્વનિ થયો. પણ અજીતે તે સઘળા ઉપર ભૂક્ષેપ કર્યો નહિ, નિયમિત સંધ્યવંદનાદિ કરી, આહાર કરી તે શયન મંદિરમાં પેઠો, ભક્તસિંહ પણ તેની પાસેથી રજા લઈ અજીતના શયનાગારના એક ઓરડામાં સંતાયો રાત્રીના એ પહોર ચાલ્યા ગયા. સઘળું વિશ્વ નિંદ્રામાં અચેતન હતું. ભક્તસિંહે ધીરે ધીરે ઓરડાના બહાર ઉઘાડયા ધીરે ધીરે પિતાના શયનાગારની પાસે આવ્યો. અતીવ સાવધાનતાથી પિતાના શયનગારનો દરવાજો ઉઘાડ્યો તેમાં તે પેઠો કોઈએ તેને જોયો નહિ. રાઠોડ કુળનો સર્વનાશ થવા લાગ્યો. મારવાડના અધઃપાતનો સૂત્ર પાત થયો. આજ નિંદ્રાય વસ્થામાં અજીતનું જીવન પાખંડી પુત્રના હાથમાં આવ્યું.

રાક્ષસ ભક્તસિંહ ચોરની જેમ અજીતના શયનાગારમાં પેઠો. શયનાગારમાં દીવો બળતો હતો, ભક્તસિંહે અજીતનું મુખ મંડળ જોયું પાસે એક ઢાલીઆ ઉપર મહારાજના અસ્ત્ર શસ્ત્ર તૈયાર પડેલા હતા. પિશાચ ભક્તસિંહે તેમાંથી

એક તીક્ષ્ણ ધારવાળી છરી લઈ પોતાનો દુરભી સંધિ સાંધ્યો. અજીતનો જીવન દીપ નિર્વાણ થયો. મારવાડની પવિત્ર ભૂમિ બીષણ પાપથી કલંકિત અને અપવિત્ર થઈ, રોડોડ કુળની રાજ લક્ષ્મી કંઈનાદે રોઈ મારવાડમાંથી પલાયન કરી ગઈ, દુરાચાર ભક્તસિંહના એ પાપાનુષ્ઠાથી રાજસ્થાનના સઘળા લોકો તેને પુષ્કળ અભિશાપ દેવા લાગ્યા.

સૂર્ય પ્રકાશ અને રાજરૂપક ગ્રંથમાં એ હત્યાનું વર્ણન નથી, તે અને ગ્રંથકારોએ તે વર્ણન શામાટે ન કર્યું તેનું કાંઈ કારણ મુજબ નથી, એમ કહેવાય છે જે પિતૃ હત્યાની આશાથી તે બંને ગ્રંથો રચાયા ત્યારે તે નરપિશાચ પોતાનું પાપ કાર્ય લોકલોચનના માર્ગમાં આવવાદે ખરો ! સૂર્ય પ્રકાશ ગ્રંથમાં માત્ર એટલું લખેલ છે જે “ અજીત એ સમયે સ્વર્ગવાસી થયો. પણ આતતાળી ભક્તસિંહના હાથે મરણ પામી તે સ્વર્ગવાસી થયો, તેમ લખ્યું નથી.”

ભટ્ટિની મહારી મોટા વંશમાં પેદા થઈ હતી, તે વીર જંગની હુદિતા પ્રથિતયશલની શાખા માંહેલો તેનો વંશ, ચક્રધર ભગવાન વિષ્ણુના સ્તોત્રનો પાઠ કરતાં કરતાં તે બોલી “ હું આનંદની સાથે જીવિત નાથની સાથે જઈશ ” એ રીતે દેવલની મુગવતી પવિત્ર કુળમાં પેદા થયેલ તુયાર રાણી, સૌર રાણી અને શિખાવતી રાણી હરિ નામ સ્મરણ કરી પોતાના જીવિતેશ્વરના વાંસે જવા દૃઢ પ્રતિજ્ઞાવાળી થઈ. તેઓ સઘળાં સમ સ્વરે બોલ્યા. “ આવો સુયોગ હવે આવશે નહિ, આજ જો આપણે પ્રાણેશ્વરનું અનુગમન નહિ કરીએ તો આ લોક અને પરલોકમાં આપણી અપકીર્તિ છે, માનવ કુળદુરંત યમનો એક ગ્રાસ છે. એક સમયે પણ યમના હાથમાં પડવું પડશેજ. ત્યારે શામાટે આપણે જીવિત નાથનું અનુગમન ન કરીએ,” એમ કહી સઘળા અનુગમન માટે સંજીવ થયાં.

માનવ કુળ દુરંત યમનો એક ગ્રાસ છે. એકસમયે યમના હાથમાં પડવાનું છે ત્યારે શા માટે આપણે જીવિતનાથનો સહવાસ તજીએ. આવો આપણે લયંકર સમય છોડીને જઈએ. એટલામાં સહુ સંજીવ થયા. ભટ્ટિની રાણીએ પ્રવિત્ર ગંગાની મૃતિકાથી તિલક કર્યું તેણે ગળામાં તુળસીમાળા પહેરી, તે બોલી, “ જીવિતનાથ રહિત રહેવું તે રહેવું મૃત્યુ સમાન છે.” શોકવિધુર રાણીએને જોઈ નાઝર નાથુ બોલ્યો, “ માવડીઓ ! આ આમોદ કે પ્રમોદ નથી. જે ચંદન સારે તમે અભિષિક્ત થાઓ છો તે ચંદનસાર હાલ શીતસ્પર્શ છે. હવે તે ચંદનસારવાળી અગ્નિસંયુક્ત ચિતામાં તમારે પડવાનું છે. માટે અગ્નિમાં પડવું

તમે બંધ કરો. ” નાથનાં વચ્ચેનો નિષ્કળ ગયાં. તે સઘળાં સમસ્વરે બોલી ઉઠ્યા, “ અમે જગતનો ત્યાગ કરી શકીએ પણ જીવિતનાથનો ત્યાગ કરી શકશું નહિ. ” પવિત્ર જગમાં સ્નાન કરી સહમરણ કરવા ઉઘટ થયેલી રાણીઓએ મનોહર વસ્ત્ર પહેર્યાં. એકવાર સ્વામીની ચીતાને તેઓએ નમસ્કાર કર્યાં. મંત્રી વિગેરેએ તેઓની સંમુખે ઉભારહી તેઓને તે કામમાંથી અટકાવવા વાચ્યાં, પણ તેઓનું કહેવું નિર્રથક થયું, ચોહાણી પટ્ટરાણી સહુથી અગ્રસર ઉભી હતી. છેવટે તેની સંમુખે ઉભા રહી મંત્રી સામંત વીગેરેએ કહ્યું. “ મા ! તમે રાજેશ્વરી છો ! તમે દેહત્યાગ કરશો તો રાજ્યનું અમંગળ થાશે. તમારા શીવાય અભયસિંહને અને ભકતસિંહને કોણ સ્નેહથી લાલનપાલન કરશે. હવે તમે બ્રહ્મચર્યમાં મન આપો. દીન દરિદ્રનું પોષણ કરો ! ઋષીતપસ્વી વીગેરે મહાત્માની સેવામાં તત્પર રહો. પણ પટ્ટરાણીએ તેઓની વાતનો કર્ણપાત કર્યો નહિ. તેણે ગંભીર સ્વરે કહ્યું, “ રાજમહીષી કુંતીએ પોતાના પાંચ પુત્રનું ગૌરવ જોવા માટે સ્વામીનું અનુગમન કર્યું નહિ, પણ તેની આશા શું સફળ થઈ. એ જીવન છાયાના જેવું અવાસ્તવ છે. આ સંસાર દુઃખ ચંત્રણાથી પરિપૂર્ણ છે. આ ક્ષણે સ્વામીની સાથે અગ્નિમાં પેસી જીવીત સાર્થક કરીએ.

એટલામાં શોકવાદ્ય વાગી ઉઠ્યું. મહાપ્રસાનનું અનુયાત્રીદળ ધીરેધીરે અગ્રસર થયું. સઘળાના મુખમાં હરિનામ વૃદ્ધિના ધારાપાતની જેમ ધનરત્નનાં દાન થયાં, રાજવનિતાના મુખમંડળ સૂર્યની જેમ પ્રભાવાળાં થઈ ઉઠ્યાં. તે પ્રચંડ ચીતામાંથી અતીરલ ધૂમ પુંજ બહાર નીકળવા લાગ્યો, એકઠા થયેલા લોકો તાળી પાડી હર્ષનો નાદ કરવા લાગ્યા. ક્રમે ચિતા ભયંકર અગ્નિય પર્વતની જેમ સળગવા લાગી. પતિપ્રાણુ સાધ્વી રાણીઓ બળતી ચિતામાં પેઠી. કોઈના મુખ ઉપર પેઠરાગ્ય કે અપ્રિતિ જોવામાં આવી નહિ. તેઓએ અગ્નિમાં દેહ તજી પિતૃકૃણને ઉજ્જવલ કર્યું.

આ સ્થળે અજીતસિંહના પવિત્ર જીવન નાટ્યોનો પર્યવસાન આવ્યો. આ સ્થળે રાકોડ કુળની રંગભૂમિમાં એક ઉજ્જવલ નાટકના અભીનયનો શેષ થયો. જે સઘળા પ્રખ્યાત નામવાળા રાજાઓ મરુસ્થળીના સિંહાસને બેઠા છે તેમાં મહારાજા અજીતસિંહ એક પવિત્ર ચરિતવાળો રાજા છે. તેનું જીવન પવિત્ર છે. તે જીદી જીદી ઘટનાથી પરિપૂર્ણ છે. જે દિવસે નૃશંસ ઔરંગઝેબના પાપાચારથી મર્માહુત થઈ રાકોડ કુળકેસરી મહારાજા યશોવંતસિંહે સુદૂર હિંદુકુશ પર્વતની તળેટીમાં પ્રાણ ત્યાગ કર્યો, જે દિવસે તેની શોકવિધુર વિધવા પત્નીએ અજીતને જન્મ આપી પોતાના સ્વામીનું અનુગમન કર્યું, તે દિવસથી યવનના દર્પને

તોડી નાખવાનું નક્કર ગગનમાં ઉદ્ધિત થયું. અજીત બાદ્યાવસ્થામાંથી પિતૃમાતૃ હીન હતો. તેણે ગવેર્નમંત રાઠોડ કુળમાં જન્મ લીધો. તેના જન્મ સમયે તેનું રાજ્ય વિભવ ધન વીગેરે શત્રુના કબજામાં હતું.

તેનું તે સમયે એવું એક પણ સ્થળ નહોતું કે તે સ્થળે જઈ તે નિશ્ચિત થઈ સ્વતંત્ર ભાવે જઈ વાસ કરે, પાખંડી ઐરંગઝેબે, નૃશંસ કંશની કૃટ નીતિ પકડી તેણે રાઠોડકુળમાં તાજ પેદા થયેલ પુત્રને હણવા તૈયારી કરી હતી. એક માત્ર રાઠોડ સરદારોની મદદથી રાજભક્તિથી અને આત્મત્યાગથી અજીત મહાસંકટને તરી નીકળ્યો છેવટે તેણે નૃશંસ યવનરાજના હાથમાંથી માતૃભૂમિને છોડાવી.

સૌભાગ્યવશે અજીતસિંહને અનુરક્ત સામંત સરદારોની મદદ મળી, તેની તે નિઃસહાય અવસ્થામાં તેઓ તેને મદદ ન આપત તો મહારાજ યશોવંતસિંહની સાથે રાઠોડકુળનું ઝૌરવ અસ્ત પામી જત, મારવાડનો ઇતિહાસ. જુદી રીતની મૂર્તિ ધારણ કરત. વિશ્વસ્ત સામંતોએ પોતાનાં સુખોની જલ્દાંજલી દઈ, રાજકુમારની રક્ષા કરી, રાજકુમાર માટે તેઓએ, તેઓની પ્રાણવદ્ધલાને પણ સંહારમાં ઉતારી હતી.

હીંદુ લોકો કાયમથી રાજભક્ત છે, રાજ બાળક હોય પણ હીંદુનું શાસન, રાજને દેવભાવે પૂજવા આદેશ આપે છે. હીંદુ લોકો તે આદેશ પ્રાણ આપી પાળે છે. રાજ હીંદુઓના ઉન્નતિ માર્ગમાં પ્રધાનતે રાજ દર્શનને હીંદુલોકો દેવદર્શન તુલ્ય ગણે છે. હીંદુનો એ રાજનુરાજ રાઠોડકુળના રાજ્યોમાં પ્રદીપ્ત થયો છે. તેઓએ અજીતના માટે કહેલ હતું જે “ આપણા અધિપતિને આપણે જ્યાંસુધી જોશું નહિ, ત્યાંસુધી પાન ભોજન ઉપર આપણને રૂચિ થાશે નહિ,” કેવી રાજભક્તિ ? કેવી વફાદારી !

જે ભયાવહ ધર્મ યુદ્ધ, અજીતની અને તેના સામંતોની પ્રધાન કર્મ સાધના હતી તે કર્મ સાધનામાં સંલિપ્ત થઈ રાજસ્થાનના પ્રત્યેક સામંત સરદાર સંપ્રદાયે સ્વદેશોદ્ધારના માટે છત્રીશ વર્ષસુધી લડી, પુષ્કળ હૃદય શોષિત આપ્યા છે. તેનું પ્રદીપ્ત પ્રમાણ ભટ્ટ લોકોના ગ્રંથથી નીકળી આવે છે. પણ ક્રેટલાક લોકો એ ભટ્ટના લેખોને અપ્રમાણિક અને પક્ષપાતી ગણે છે.

અજીતસિંહ પુષ્કળ બળવાળો અને હૃદયવાન રાજ હતો. બાહુ પરાક્રમ, તેનું એક પૈતૃક કર્મ ઘણી નાની ઉંમરમાં અજીતે તે પૈતૃક કર્મના દાખલા બનાવી આપ્યા, અગીયાર વર્ષની ઉંમરે જ્યારે તેણે રાજધાનીમાં નિજનતિવેરી સમ્રાટની મુલાકાત લીધી, તે સમયેજ સમવેત રાજમંડલી સમક્ષે પોતે પોતાનું સાહસિક્ય બતાવ્યું હતું. પોતાની જીંદગીમાં જે જે યુદ્ધ થયાં તે યુદ્ધમાં અજીતે સામંત સરદારોના મદદથી સ્વદેશોદ્ધાર માટે મોટી નિષ્ઠા બતાવી છે. શંભરના

સુદ્ધ થકી અજીતની પ્રતિષ્ઠા વિશેષ વધી, બેનશીબ પ્રીતકશીચર પાદશાહથી તે મહમ-દશાહ પાદશાહ સુધીના પાદશાહોએ અજીતનો અનુગ્રહ માંગ્યો, અજીતના અનુગ્રહ વિના તેમાંથી કોઈ પણ પાદશાહથી પૂર્ણ મનોરથ થયો નહિ. અજીત મુસલમાનોને ખરા દીલથી ધિક્કારતો હતો. તે જાણતો હતો જે મુસલમાન હીંદુના ધર્મના અને સ્વાધીનત્વના લયંકર શત્રુ.

રાણાના દક્ષતરખાનામાં પુરાતન વિવરણાવળી શોધતાં મહાત્મા ટોડસાહેબને કેટલાક પ્રાચીન સંવાદપત્ર હાથ પડ્યા એ સઘળા સંવાદપત્ર બહાદુરશાહની છાવણીમાંથી લખાયેલ હતા. તેઓ પૈકીના એક પત્રમાં કેટલીક વાત લખેલ હતી. તે વાત ઉપર ભડસો રાખવાથી માલુમ પડે છે. અજીતસિંહ પોતાના ચરિત વિશુદ્ધ સુકી, સ્વર્ગવાસી થયેલ છે.

અભયસિંહની પિતૃહત્યાજ મારવાડના અધઃપાતનું કારણ, સમ્રાટનો સ્વહસ્તે અભયસિંહનો અભિષેક, અભયસિંહનું યોધપુરમાં આવવું. પુરોહિત વીગેરેનું તેનું ધન દાન, કુલુકાવ અભયસિંહનો નાગોરનો જય. નગોર પ્રદેશનું ભક્તસિંહને સમર્પણ. અભયસિંહના હથે હામીયાનો પરાજય, સમ્રાટના દરબારમાં જવું અને તે નિમિત્તે નગર વિગેરેનું દર્શન, વસંત રોગનું આક્રમણ, સમ્રાટ સભામાં જવું ગુજર્નરના રાજ પ્રતિનિધિ અને દક્ષિણાવર્તના રાજ જંગલીની વિદ્રોહિતા, વિદ્રોહીઓના વિરૂધ્ધે યુદ્ધ યાત્રા કરવા ઉચ્છેરણી તથા ખીંડું આપવું, એકઠા થયેલ સભાસદોનું ખીંડું લેવાનું અસંમતપણું, રાઠોડ રાજનું ખીંડું લેવું, તેનું અજમીર દર્શન, પુષ્કરમાં અંખર રાજ સાથે તેની મુલાકાત, સામ્રાજ્યની સર્વનાશ કલ્પના, મૈરના નગરમાં ખુખાસિંહ સાથે તેની મુલાકાત, યોધપુરમાં આગમન, મંગળા ચરણ. મીનલોકોનો અત્યાચાર, રજપુત સામંત સેનાનું વિવરણ, શિરોધના મીન લોકોનું અભયસિંહ થકી દમન, શીરોધ રાજની સંધિ પ્રાર્થના, અભયસિંહના સહાયાર્થે તેની સેનાની મદદ, અમદાવાદ ઉપર તેની યુદ્ધ યાત્રા, ત્યાંના શાસન કર્તાને શરણે થઈ જવા કહેવાને ખેલાવવું, રજપુતની યુદ્ધ સભા, સેના દળનો સંમુખ ભાગ ચલાવવાનો ભક્તસિંહનો મનોભીલાપ. યુદ્ધાર્થે મંગલા ચરણ, શીરપુલ્ક-દનું આત્મરક્ષાર્થે દૌશલ, યુદ્ધ, રજપુતોનો જય, શીરપુલ્કનું આત્મસમર્પણ સમ્રાટની પાસે તેનું ખંદીરપે પ્રેરણ, અભયસિંહનું ગુજર્નર શાસન, તેનું યોધપુરમાં પ્રત્યાગમન.

જે દિવસે દુરાચાર અભયસિંહે પિતૃ હત્યાનું મહા પાપ કર્યું તે દિવસે, રાઠોડ કુળનો સૌભાગ્યસૂર્ય અસ્ત પામ્યો, તે દિવસે મારવાડ ક્ષેત્રમાં અમંગળનો સૂત્રપાત થયો. પલ્લવનો પ્રરોહ મહેલના શિખર ઉપર ઉગી જેમ મોટો થઈ મહેલને તોડી નાખે છે તેમ તે અમંગળે અંકુરિત થઈ મોટી વૃદ્ધિમાં આવી મારવાડ ભૂમિને તોડી નાંખી, છેવટે રાઠોડ કુળનું સિંહાસન સમૂલ ઉત્પાદીત થયું, અભયનાં તે મહા પાપના ફળ તેના વંશધરોને લોગવવા પડ્યા, મારવાડનું ખીલકુલ દુભાગ્ય એટલેજ અભયસિંહને એવી દુર્મતિ સુજા જે તે દુર્મતિ સુજા નહોત અને રાજ્યમાટે તે ઉપયુક્ત અવસર જેત તો તેના વંશધરો જગતમાં પ્રતા-

પશાળી થઈ ઉભા રહેત.

લઠુ ગ્રંથમાં લખેલ છે જે “ મહારાજ અજીતસિંહ સંવત્ ૧૭૮૧ માં અમર ધામે ગયો. અજીતસિંહના સ્વર્ગવાસ પછી સમ્રાટે સ્વહસ્તે અભયસિંહના લલાટે તિલક કર્યું, સ્વહસ્તે તેણે તેના હસ્તમાં તલવાર છરી વીગેરે આપી તેને રાજસિંહાસને બેસાડ્યો, તેની સાથે તેણે નાગોરનો પ્રદેશ તેને આપ્યો. એ સઘળા માંગલિક ઉપકરણો પામી. રાઠોડ રાજે પોતાના નગરમાં આવવાની વિદાયગિરિ લીધી, રાજધાનીના અને અડખે પડખેના ગામડાના લોકોએ તેની મોટા દળદબાથી અભ્યર્થના કરી યોધપુરમાં આવી, તેણે પોતાના સરદારોને, ચારણોને, ભાટોને અને પુરોહિતોનો બહુ ધન રતના દાન વીગેરે આપી પરિતુષ્ટ કર્યાં.

રાઠોડરાજ અભયસિંહના શાસન કાળની આલોચના કર્યાં અગાઉ આપણે તેની સભાના રત્નરૂપ કવિવર કર્ણુની જીવનીનું અનુશીલન કરવા પ્રવૃત્ત થઈએ, કર્ણુ જેમ ઉંચા કુળમાં પેદા થયો. તેમ સારા ગુણગ્રામે ભૂષિત હતો, જે મહાકવિએ કંનોજના શેષ અધીશ્વર મહારાજ જયચાંદની મોટી સભાને અલંકૃત કરી છે. જે કવિ મહાકવિની મોહીની તૂલિકાએ આ જગતમાં એક મહા કાવ્ય રત્ન પેદા કર્યું, છે તે કવિના કુળમાં કવિવર કર્ણુનો જન્મ થયો છે.

કર્ણુ, કવિ, પ્રતિભા સંપન્ન રાજનીતિ કુશળ અને રણપંડિત હતો. તેના તે મહનીય ગુણોના પુષ્કળ પ્રમાણ જોવામાં આવે છે, જે પ્રચંડ અંતર્વિશ્લેષ થકી એકવાર મારવાડનો સર્વ નાશ થવા ઉપક્રમ થયો હતો. કર્ણુના જ્ઞાનના પ્રભાવથી નિવાહિત થયો, તે મોટો યોધો હતો, જે બેહદ પરાક્રમે અને રણ નૈપુણ્યે દ્વંદ્વ યુદ્ધમાં તે ઉતર્યો હતો. તેનું વિવરણ હવે પછી આપવામાં આવશે, સુધામય સૂર્યપ્રકાશ ગ્રંથ તેના શૈયર્, પાંડિત્ય વીગેરે ગુણોના દાખલા બતાવી આપનારો છે. યશોમંદિરના સુવર્ણ આસન ઉપર બેઠા પહેલાં તેણે વ્યાકરણ અલંકાર કાવ્ય વીગેરેનું સારી રીતે અનુશીલન કર્યું. તેથી કરીને તેની અદ્ભુત કવિત્વ શક્તિની સ્ફુર્તિ થઈ, એકવાર તે યોધગઢના તોરણશીર્ષે બેસી વીણાવાદન કરી જગતને મોહિત કરવા શક્તિવાળો થયો હતો. દિવસો ગયા, તેની સાથે રાઠોડકુળના રંગભૂમે ગંભીર વવનિકા પડેલ છે, દુર્જયકાળના લોહહસ્તના પ્રહારે ગર્વનિત રાઠોડનું ગૌરવ તુટી ગયું છે, પણ તે કવિવરની સુધામય લેખણથી પેદા થયેલ કાવ્ય રત્ન રાઠોડ કુળનું ગૌરવ હાલ પણ છે એમ કહી આપે છે.

નવા રાજાએ, પોતાના અભિષેકથી પેદા થયેલ આમોદપ્રમોદ વધારે દિવસ લોગવ્યા નહિ, પોતાના રાજ્યાભિષેક પછી તરતજ તેને નાગોરના વિરૂધ્ધે યુદ્ધમાં ઉતરવું પડ્યું. સમ્રાટની સાથે અજીતના તકરારના સમયે તે જનપદ મુંદરના પ્રાચીન વંશના હાથમાં સોંપાયેલ હતો.

જે દિવસે મોગલ સેનાએ અજમેરને ઘેરો ઘાડ્યો, તે દિવસે જજીયા સત્રાહક ઇસદતખાંએ ઇંદ્રને પોતાના હાથે નાગ કીલ્લાના રાજ્યનો અલિષેક કર્યો, પણ હોળીના ઉત્સવ ગયા પછી યુદ્ધની તૈયારી થવા લાગી. તોપોનો લોઠાનો દેહ, પવિત્ર જળે ધોવાયો. ત્યારપછી રજપુતોએ છાગના બળીદાન આપ્યા તેમ સિધુર અને છાગના લોહીથી તોપનો દેહ અલિષેક કર્યો, તે યુદ્ધની તૈયારી રાવ ઇંદ્ર પામ્યો. થોડા સમયમાં નાગોરને ઘેરી લીધું. ઇંદ્રએ પોતાનું સંમાન અને કીલ્લો અભયસિંહના ચરણમાં મુક્યાં. ત્યારપછી એનવાળના પ્રેમ પ્રદેશના રાજ્યમાં અભયસિંહે ભક્તસિંહનો અલિષેક કર્યો. મેવાડ, યશલમીર, વિસનેર અને અંબરના અધિપતિઓએ અભયસિંહની પાસે અનુવંદન પત્રો મોકલાવ્યા. ત્યારપછી તે પોતાની રાજધાનીમાં આનંદ કોલાહળથી આવ્યો. સંવત્ ૧૭૮૧ માં એ બીના બની.

સંવત્ ૧૭૮૩ માં દિલ્લીમાં સમ્રાટના ઘેર આવવા અભયસિંહને હુકમ મળ્યો, અભયસિંહ પોતાના સામંત સરદારો સાથે દિલ્લી જવા નીકળ્યો, તેના ઉપર વસંત રોગ (શીળી) નો હુમલો થયો. તેનાથી થતા અમંગળમાંથી બચાવવા રજપુતોએ જગરાણીની ન માનતા કરી.

સંવત્ ૧૭૮૪ માં રાઠોડ રાજ અભયસિંહ દિલ્લીમાં આવી પહોંચ્યો. તેના સંજ્ઞમ માટે સમ્રાટે પ્રધાન સામંતોને તેની સામે મોકલ્યા હતા, ત્યાર પછી સભા સ્થળે આવ્યો, સમ્રાટે તેને આદરથી ગ્રહણ કર્યો તેણે તેને કહ્યું “ ખુશબખ્ત મહારાજ રાજેશ્વર ! આજ અનેક દિવસ પછી આપણે એકઠા મળ્યા. ” આજ અમે પરમ સુખનો અનુભવ કરીએ છીએ, આજ આમખાસનું ગૌરવ બમણું વધી ગયું છે. ” અભયસિંહે પોતાના વાસલવન ઉપર જવા સમ્રાટ પાસેથી વિદાયગિરિ લીધી, સમ્રાટે તેના વાસલવને, જુદી જુદી જાતના ફળ મેવા-વીંગેરે મોકલી તેની અભ્યર્થના કરી.

સંવત્ ૧૭૮૪ માં શિર બુલંદખાં વિદ્રોહી થઈ ઉઠ્યો તે વિદ્રોહના દમન અર્થે રાઠોડ રજપુતોને અપૂર્વ શૌર્ય બતાવવું પડ્યું, ભટ્ટ કવિ તે સંબંધે કહે છે જે—

“ દક્ષિણવર્તમાં વિવાદ વિષમવાદ પ્રતિદિન વધી પડ્યો. શાહનશાનેમલી વિદ્રોહી થયો, તેણે સાઠ હજાર સૈનિકોથી માલવ પ્રદેશ, સુરત અને આમદપુર ઉપર હુમલો કર્યો. તેના હાથથી સમ્રાટના પ્રતિનિધિ ગિરિધર બહાદુર, ઇબ્રાહીમકુલી, રૂસ્તમઅલી અને મોગલ સુબત યુદ્ધ ક્ષેત્રમાં પડ્યા.

“ એ સમાચાર સમ્રાટના કર્ણુ ગોચર થયા. બળવાનું દમન કરવા તેણે

શીરખુલંદખાંને પચાસ હજાર સૈનિકોનો અધિનાયક નીમ્યો. તેના ભરણપોષણ માટે એક કરોડ રૂપિયા આપ્યા તે વિશાળ સેનાદળ લઈ શીરખુલંદખાં, દુશ્મનની વિરુદ્ધે ચાડ્યો. પણ તેનું અગ્રગામીદળ વિદ્રોહીથી પરાજય પામ્યું તેથી તેણે વિદ્રોહી સાથે સંધિ કર્યે ”

દુરાકાંક્ષ સેનાપતિ શીરખુલંદખાંએ એકવાર પોતાના કર્તવ્ય સામુ જોયું નહિ, સમ્રાટે જે ઉદ્દેશ તેને સેના સાથે મોકલ્યો હતો, તે ઉદ્દેશ ન સાધતાં, સેનાપતિ ખુદ શીરખુલંદખાં સમ્રાટનો વિદ્રોહી થયો. તેણે સામાવાળાનો વિદ્રોહ દમન કર્યે પણ છેવટે પોતે વિદ્રોહ કર્યે. તેની વિદ્રોહ વાતે એકદમ સમ્રાટના કણ્ઠગોચર થઈ સમ્રાટ એકસો ચાલીસ ઉમરાવથી ઘેરાઈ સભાસ્થળે બેઠો હતો. તે સમયે હૂતે આવી કહ્યું જે “ શીરખુલંદખાં વિદ્રોહી થયો. ” સભામાં બેઠેલા સઘળા ચમકિત થયા. સમ્રાટની બે આંખમાંથી અગ્નિ ઝરવા લાગ્યો. તેણે રોશ અને જીવાંસામાં હોડ કરડયા. તેણે હૂતને કહ્યું “ જાણેલી હકીકત સહુ સાંભળે તેમ બોલ ”

એટલામાં સભાની વિસ્તબ્ધતા ભાંગી, રાજ હૂત ગંભીરસ્વરે બોલ્યો “શીર-ખુલંદખાંએ ગુજરાત જીત્યું, પોતે સ્વતંત્ર છે એમ પરિચય આપ્યો. તેના ભુજ બળે કોલીઓ તુટી ગયા, મંડલ ઝાલા ચૌરસીમા, ભાગલ અને ગોહિલોએ પરા-જય પામી તેની વશ્યતા સ્વીકારી, હોલકરે તેને કર આપવા કબુલ કર્યું, ભોમી-આઓએ પોતાપોતાના કીલ્લાનો ત્યાગ કરી તેનો આશ્રય લીધો, આજ તે અમદાવાદનો રાજનો થઈ દક્ષણીઓ સાથે એકતાસૂત્રે બંધાયો છે. આજ સઘળા સતર હજાર તેને રાજ બોલી તેની બોલબાળા પોકારે છે.

“ સમ્રાટે જાણ્યું જે એ વિદ્રોહનું દમન નહિ થાય તો રાજ્યના પ્રતિનિ-ધિઓ પોતપોતાની સ્વાધીનતા સ્થાપવા ચેષ્ટા કરશે. વાસ્તવિક રીતે સમ્રાટની આશંકા અમૂલક નહોતી.

થોડા સમયમાં સોનાના થાળમાં ખીડાં મુકી થાળ ફેરવવાનું નિશ્ચય થયું, મીર નાબુકે, સ્વહસ્તે તે થાળ ઉપાડી સિંહાસનની બે બાજુએ બેઠેલા સામંત સરદારો તરફ ફેરવ્યો. મીર નાબુકથી બન્ને પંક્તિ વચ્ચે વૃથા ફર્યે. કોઈએ તે ખીડું ઉપાડવાનો હાથ પ્રસાર્યે નહિ, સભાના ઉમરાવમાંથી એક આશામી બોલી ઉઠ્યો. “ જે તીક્ષ્ણશુભ વજ્રદંડને ધારણ કરવા ઇચ્છે તે શીરખુલંદખાંની સામે યુદ્ધમાં ઉતરે ” બીજા એક ઉમરાવે કહ્યું. “ જે ઘડો લઈ ધુણીજળમાં ડુબવા ચાહે તે શીરખુલંદખાંની વિરુદ્ધે યુદ્ધ યાત્રા કરે, ત્યારપછી વળી એક ત્રીજો આશામી બોલી ઉઠ્યો, જે સર્પની તીક્ષ્ણધાર જીવંતાનું ધારણ કરી શકે તે શીર

ખુલ્લંબાંની સામે યુદ્ધમાં જાય, સમ્રાટનું હૃદય દારૂણ વિષાદથી ભરાઈ ગયું.

સમ્રાટનું વિષણુ વદન રાઠોડ રાજ અભયસિંહના નયન માર્ગે પડ્યું. આનખાસ પરિત્યાગ કરી જવા અગાઉ તેણે દર્પ સાથે હાથ લાંબો કરી તે બીડુ લઈ પોતાની પાઘડીમાં રાખ્યું. સમ્રાટને તેણે માનપૂર્વક કહ્યું. “ જગત્પતિ ! આપ નિરાશ થાશે નહિ ! તે શીરખુલંદને હું ભૂતલશાપી કરી દઈશ. તેના દુરાકાંક્ષા તરૂની શાખા પ્રશાખા પત્ર સૂન્ય થાશે આજ તેનું ગર્વોન્નત મસ્તક ધુળમાં રખડશે. ”

અભયસિંહના એ વીર સુલભ અને સાહસ વ્યંજક વાક્યો સાંભળી સમ્રાટ આનંદિત થયો. તેને સમ્રાટે પુષ્કળ બક્ષીસ આપી, તે જોઈ સભાના શુરવીરોનાં હૃદય નિદારૂણ ઇર્ષ્યાથી દાડમની જેમ ફાટવા લાગ્યા.

રાઠોડરાજ અભયસિંહના વિદાયગીરીના કાળ ઉપર સમ્રાટે તેને ફરીથી બહુ બક્ષીસો આપી. તે બક્ષીસોમાં સાત મહામૂલ્યવાળા રત્નો હતા. સમ્રાટે ભંડાર ખોલાવ્યો. યુદ્ધાર્થી સૈનિકો માટે એકત્રીશ લાખ રૂપૈયા અભયસિંહને તેણે આપ્યા. અસ્ત્રાચારમાંથી તોપો બંદુકો વીગેરેને પ્રસિદ્ધસ્થળે આણી રાખ્યાં વળી અમદાવાદ અને અજમેરના રાજ પ્રતિનિધિવતું નિયોગ પત્ર લઈ અભયસિંહે સંવત ૧૧૮૬ માં આષાઢ માસે સમ્રાટ પાસેથી વિદાય થયો, અભયસિંહ અજમેર તરફ ચાલ્યો વિદ્રોહના દમનના માટે પહેલાં અભયસિંહ ગુજરાત તરફ ન ગયો તેનું વિશેષ કારણ છે. પહેલાં અજમેરનો કીડ્ડો હસ્તગત કરવાનો તેનો વિચાર હતો. વળી અંબરરાજ જયસિંહની સાથે તત્કાળોચિત વ્યવહારનો પરામર્શ કરવાનો તેનો વિચાર હતો. તેના તે બંને વિચારો ન્યાય પરાયણ અને નીતિ માર્ગાનુસારી હતા. મારવાડના રાજ્યમાં અજમેરનો કીડ્ડો પ્રધાન હતો. મુસલમાનોના કબજામાં આવવાથી મારવાડને તેણે મોટું નુકશાન કયું. આજ અભયસિંહે તેને હસ્તગત કરી, સઘળા રાજસ્થાનને એક નવાબને અનુપ્રાણિત કર્યાં.

અજમેરના કીદ્દામાં પોતાનું થોડું ઘણું સૈન્ય રાખી, અભયસિંહ મૈરતાના તરફ ચાલ્યો, ત્યાં આવી ને પોતાના ભાઈ ભક્તસિંહને મળ્યો. મૈરતાથી નીકળી બંનેભાઈઓ રાજધાનીમાં આવ્યા. ત્યાં તેઓ થોડા રોજના માટે વિશ્રામ સુખ લેવા તત્પર થયા. ત્યાંથી અભયસિંહે સરદારોને વિદાયગીરી આપી કહ્યું, “ જે આપ સહુને થોડા દિવસમાં મારી પાસે આવી એકઠા થવાનું છે. ” થોડા દિવસમાં રાઠોડ સરદારો પોતાના સૈન્ય સાથે યોધપુરમાં હાજર થયા. વીરવર યોધની મહા નગરીએ એક અપૂર્વ શોભા આજ ધારણ કરી અભયસિંહ આજ મોટા ઉદ્દાસથી સુખ સંલોગ કરવા લાગ્યો.

થોડા સમયમાં યુદ્ધનું સંઘર્ષ આયોજન પુરું થયું. ત્યારપછી સંવત્ ૧૭૮૬ના ચૈત્ર માસની દશમે વિરાટ રાઠોડ સેના લઈ અભયસિંહ નગરની બહાર નીસર્યો. જુદાજુદા ૫ રજપુત સરદારોએ પોતાની સેનાથી રાઠોડ સેનાની અંગ પુષ્ટિ કરી. રાજકુમાર ભકતસિંહ રાઠોડ સેનાનો જમણો ભાગ રક્ષતો અગ્રસર થયો ને સેના સાથે શીરોહી તરફ ચાલ્યો. શીરોહીનો દેવરાજ પોતાના સેનાદળના ગર્વથી કોઈને ગણુકારતો નહોતો. આજ રાઠોડ રાજ તેના ગર્વનો નિશ્ચય કરવા માટે તેના પ્રદેશ ઉપર આવી પડ્યો. અભયસિંહ પણ કેટલાક પ્રદેશમાં થઈ દેવર રાજ્ય તરફ ચાલ્યો. તેણે હીવારો કીલ્લાને ઘેર્યો. શત્રુઓની તલવારોએ પુષ્કળ રાઠોડોનો શોણિતપાત કર્યો ક્રમે યુદ્ધ ઘોર થઈ પડ્યું. રાઠોડોના પ્રચંડ પરાક્રમે પરાજય પામી દેવર રજપુતો પલાયન કરી ગયા. તે પર્વત પ્રદેશમાં પોતાનું થોડુંક સેનાદળ રાખી અભયસિંહ, પલાશીયો તરફ ચાલ્યો, વિરાટ અને વિશાળ અબુદ્ધરાવ આજ કંપચા લાગ્યો. શીરોઈ વિષમ યંત્રણાથી પીડીત થયું. તેના અધિપતિએ જ્યારે સાંભળ્યું જે રીવારો અને ચશાલીયો ધ્વસ્ત થયા ત્યારે નિરાશાથી તેના પગ ભાંગી ગયા, તે પોતાના રક્ષણ માટે વિચારવા લાગ્યો, તેણે અભયસિંહને પોતાની દીકરી આપી તેના ક્રોધની શાંતિ કરવાનો વિચાર કર્યો.

રાવનારાયણદાસ સંધિ સ્થાપવાને કૃત સંકલ્પ થયો. તેણે સૈરવંશીય એક રજપુત માયારામને મધ્યસ્થ નીમ્યો, માયારામ અભયસિંહ પાસે આવ્યો, તેણે શીરોહીરાજનો અભિપ્રાય વ્યક્ત કર્યો. અને કહ્યું “ મહારાજ ! દેવરાજ માનસિંહનો નાનો ભાઈ રાવનારાયણદાસ પોતાની ભત્રીજાને આપને વિવાહમાં આપવા ઇચ્છે છે. આ ક્ષણે અનુગ્રહ કરી તેની ઇચ્છા પૂર્ણ કરો ! અભયસિંહ સંમત થયો, તે ઘોર સંગ્રામના સમયે શીરોહીથી વિવાહનું નાળીએર આવ્યું. રાઠોડરાજે તે આદરથી ગ્રહણ કર્યું. સૈન્ય સામંતોએ યુદ્ધ સજ્જા છોડી દીધી. તેઓએ વિવાહની સજ્જા કરવાનું શરૂ કર્યું. રાણો અભયસિંહ, શીરોહી રાજ સાથે મૈત્રી અને કુટુંબ સંબંધ બાંધી થોડો સમય શીરોઈમાં રહ્યો.

યુદ્ધયાત્રાની ફરી શરૂઆત થઈ, વિશાળ રાઠોડ સેના શીરખુલંદનો અહંકાર તોડી નાંખવા સરસ્વતી તટે આવેલા પાલાણપુર અને સિદ્ધપુરમાં થઈ ગુજરાત તરફ ચાલી, દેવર સરદારે પણ પોતાના સૈન્યથી રાઠોડવાહિનીને અંગપુષ્ટિ કરી. અભયસિંહે સિદ્ધપુરની પાસે છાવણી રાખી શીરખુલંદ તરફ હુત મોકલ્યો. હુતે આવી શીરખુલંદને નિવેદન કર્યું જે “ સમ્રાટના આદેશ ક્રમે રાઠોડરાજ અભયસિંહ આપને વિજ્ઞાપન કરે છે જે આપ, રાજકીય તોપ બંધુક અસશસ્ત્ર યાનવાહન અને બીજા સામગ્રી તેના હાથમાં સોંપી દો. અને અમદાવાદમાંથી અને બીજા

રાજકીય કીટ્ટામાંથી આપનું સેનાદળ ઉઠાવી લ્યો. પ્રત્યુત્તરે શીરખુલંદે કહી મોકલાવ્યું “હું પંડે રાજા છું. બીજો રાજા કોણ છે. તે હું જાણતો નથી, કોઈની હું વશતા સ્વીકાર કરતો નથી.”

દ્વિત સંદેશો લઈ રાઠોડની છાવણીમાં આવ્યો, અભયસિંહની પાસે સઘળું જાહેર કર્યું. શીરખુલંદનો ગવિત અને ઉદ્ધત ઉત્તર સાંભળી રાઠોડ રાજ અભયસિંહ વિષ કોપાનળે સળગી ઉઠ્યો. તેનો ગર્વ ખર્ચ કરી દેવા યુધ્ધ સજ્જતામાં સજ્જત થવા તે પ્રસ્તુત થયો.

અભયસિંહે સમર સભા બોલાવી મારવાડના આઠ પ્રધાન સરદારો અને અનેક વિચક્ષણ સામંતો તે સભા સ્થળે એકઠા થયા. તેઓએ યુદ્ધ સંબંધે પોતપોતાની મંત્રણા જાહેર કરી.

અંપાવત ગોત્રના આહવપતિ-હરનન્ના પુત્ર કુશળસિંહે પોતાનો અભિપ્રાય જાહેર કર્યો. ત્યારપછી આશોપતિ અંપાવત સરદારે દર્પ સાથે કહ્યું “આલો વીરો! આલો! આપણે સમર સાગરના જળમાં પેસીએ. ત્યારપછી મેરતીય શિરોરત્ન કેસરીસિંહ બોલ્યો. “અમો સહુ યુધ્ધક્ષેત્રમાં સહુની પહેલાં ઉતરી અપ્સરા પાસેથી વરમાળા લેશું, એથી આલો! વીર પુરૂષો આલો! આપણે કેસરી પહેરવેશ પહેરી શીરખુલંદનું મસ્તક તોડવા આલો. પ્રત્યેક સરદાર, પ્રત્યેક સૈનિક રણમદે મત્ત થયા.

ત્યાર પછી રાજકુમાર લક્તસિંહ બળતા અગ્નિ જેવો ઉભો થયો. તેને ઉભો થયેલો જોઈ સઘળા ચુપ થઈ ગયા. સભાગ્રહનું સ્થળ મુંગું થઈ ગયું તે ગંભીર નિસ્તબ્ધતામાં રાઠોડ રાજકુમાર લક્તસિંહ, અભયસિંહનો સંમુખીન થઈ બોલ્યો, હું! તમારો અનુજ છું છતાં આપ શા માટે યુધ્ધ કલેશ સહન કરો છો! રણયુધ્ધનો ભાર આપ મારા હાથમાં સોંપીદો. જુઓ સેવક તે દુરાચાર શીરખુલંદખાનું મસ્તક લાવી આપના ચરણ પાસે મુકે છે કે નહિ! અભયસિંહે લક્તસિંહને સેનાપતિ પદે નીમ્યો. આનંદઉત્સાહે કેસરી પહેરવેશ પહેરી સઘળા બોલી ઉઠ્યા, “આપણે અમરપુરમાં જઈ વસશું.”

થોડા સમય પછી સભાનો ભંગ થયો. રાઠોડ વીર યુધ્ધાર્થે તૈયાર થયો. શીરખુલંદખાં પણ પોતાના રક્ષણના ઉપાયો યોજવા લાગ્યો. નગરના પ્રત્યેક દ્વારે તેણે બે હઝાર સૈનીકો અને પાંચ તોપો રાખી. તે સઘળી તોપો શ્રીરંગી ગોલંદાજના હાથમાં સોંપાણી. બીજો એક યુરોપીય ખંડુક ધારી તેનો દ્વાર રક્ષક થઈ તેની સાથે હતો. એ પ્રમાણેની ગોઠવણ કરી શીરખુલંદખાં રાઠોડ સેનાનો હુમલો અટકાવી દેવા તૈયાર થયો. ત્રણ દીવસ સુધી બંને પક્ષ તરફના ગોળાના વરસાદ થયા. પણ તેથી બંને પક્ષમાં કંઈ નુકસાન થયું નહિ. કેવલ

શીરખુલંદખાંનો પુત્ર તે સમયે હણાયો. છેવટે ભકતસિંહે પ્રચંડ રણમદે પોતાની રાઠોડ સેનાને ચલાવી તેણે નગરમાં પેસવાનો ઉદ્યોગ કર્યો. તેનો ઉદ્યોગ સફળ કરવા માટે તેના સૈનીકો વિશેષ વિરત્વ ખતાવવા લાગ્યા. સરદાર શીરોમણી અંખાવત રાવ કુશળસિંહ, અતુલ પરાક્રમ ખતાવી અનેક સૈનીકોને હણી યુધ્ધ સ્થળે પડ્યો.

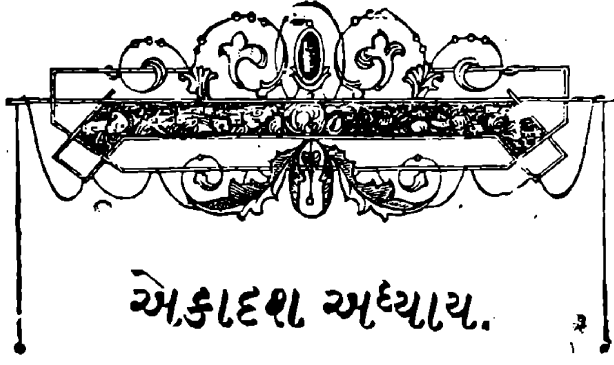
જેમજેમ દીવસ ભાગ જતો ગમે તેમતેમ રજપુતનો પુરુષાર્થ વધતો ગયો. શીરખુલંદખાંની આશાઓ વ્યર્થ થઈ. દીવસનો ભાગ આઠ ઘડીનો હતો. એટલામાં શીરખુલંદખાં રણસ્થળ છોડી ચાલ્યો ગયો. પણ તેથી તેના સૈનીકો નિરાશ થયા નહિ. તેઓએ પ્રચંડ વીરતાથી રજપુતોના વેગને અટકાવ્યા. છેવટે યવન દળ પરાજીત થયું. વિજયી રજપુતોએ મોટા હર્ષથી રણનું નગારું ખળવ્યું. શીરખુલંદ હણાયો તેવી વાત આખા સૈન્યમાં તીવ્ર વેગે ફેલાણીતે ભયંકર યુધ્ધમાં તેના એકંદર ચાર હજાર ચારસો ત્રાણ સૈનીકો માર્યા ગયા.

રજપુતોમાંથી અભયસિંહ સાથેના રજપુતો કેટલાક પુષ્કળ યુધ્ધ કરી હણ્યા. ખીન્ન દિવસે શીરખુલંદ પોતાના અસ્ત્ર શસ્ત્રો લઈ અભયસિંહના શરણે આવ્યો. તેને આગ્રા તરફ લઈ ગયા. અભયસિંહે તેના કુટુંબ પરિવાર વીગેરેની રક્ષા માટે અનુમતિ આપી.

શીરખુલંદ ઉપર જય મેળવી અભયસિંહે ગુજરાતનાં સત્તર હજાર, મારવાડના નવ હજાર અને ખીજાં કેટલાંક ગામ ઉપર આધિપત્ય મેળવ્યું. પ્રતાપથી પરિશોભિત થઈ તે મધ્યાન્હકાળના સૂર્યની જેમ તેજ કરવા લાગ્યો. તેના પ્રચંડ પ્રતાપથી અંબઈ જઈ, ઇડર, ભોજ પાર્કુર, સિંધુ, શીરોહી, ફતેહપુર, ડુંગરપુર, ઝુનઝુનુ, યશલમીર, નાગોર, વાંશવાડા, લુણાવાડા હળવદ વીગેરેના અધિપતિઓ, તેને અવનત મસ્તકે નમ્યા.

વિજયી અભયસિંહ જયમાં મેળવેલ દ્રવ્યો સાથે યોધપુરમાં આવ્યો. રાજ્યના પુરવાસીઓ આનંદમય વિજયસંગીત ગાઈ પોતાના અધિપતિને મોટા સમારોહથી વધાવવા લાગ્યા.

એકાદશ અધ્યાય.

ખંતે ભાઇઓની પરસ્પર ઈર્ષ્યા, ભક્તસિંહના રણુનૈપુણ્યે અભયસિંહની આશંકા, તેની નિતિ, યોધપુર છોડી કવી કર્ણનું નાગોરમાં જવું અને ભક્તસિંહને તેનું કૌશલથી શીક્ષાદાન, મોટા ભાઇનો અભીપ્રાય વિક્ષણ કરવા નાના ભ.ઇનું કૌશલ, અભયસિંહે કરેલ વીકાનેરનું આક્રમણ, તેના સરદારોનો વિચિત્ર વ્યવહાર, અભયસિંહ સાથે અંબરરાજનો વિવાદ કરાવી દેવામાં ભક્તસિંહનું કૌશલ, અભયસિંહની ગેરહાજરીમાં યોધપુર ઉપર હુમલો કરી દેવાની જયસિંહ તરફ ભક્તસિંહની સલાહ, સલાહની સાર્થકતા, જયપુરમાં સમરસભા, અભયસિંહ અને જયસિંહના વિવાદનો મુત્રપાત, અંબરમાં યુદ્ધ સંજ્ઞા, મારવાડ તરફ જયસિંહની મોટી સેનાની યાત્રા, બીકાનેરનો અવરોધ ત્યાગ કરી જયસિંહના આક્રમણનો પ્રતિરોધ કરવા રાઠોડ રાજનો ઉદ્યોગ, ભક્તસિંહનું વિચિત્ર આચરણ, સામંતોને શપથ ખવરાવી તેઓને સાથે લઈ અંબરના સેના દળ સાથે યુદ્ધ માટે તેની દળ સાથે યાત્રા, ગાંગેરીયાનું યુદ્ધ, ભક્તસિંહનો કડોર ઉદ્ધમ, તેના સેના દળને! ધ્વંસ; માત્ર સાઠ સઘનીકો લઈ જયસિંહ ઉપર તેનું આક્રમણ, જયસિંહનો રણુસ્થળ ત્યાગ, અંબરના ભાટેએ કરેલું ભક્તસિંહનું યશોગાન, ભક્તસિંહના ત્રીજા આક્રમણના ઉદ્યોગમાં કવિ કર્ણની બાધા, સેનાના નાશે ભક્તસિંહનો શોક, મધ્યસ્થ થઈ રાણાએ કરેલ ખંતે પક્ષની સંધીસ્થાપના, ભક્તસિંહના કુળદેવનું એકાદશ, અભયસિંહનું મૃત્યુ, તેના ચરિત સંખંધે કેટલાક ગપ્પા.

માનવ સ્વાર્થનો દાસ છે. નરઘાતી લુંટારાથી માંડીને સંસાર વિરાગી સંન્યાસી સુધીના મનુષ્યો આ ક્ષણભંગુર જગતમાં સ્વાર્થનીજ પૂજા કરે છે. તેમાં કેટલાકની પુજા અધીક હોય છે. અને કેટલાકની સ્વલ્પ હોય છે. માનવના આ વિશાળ કાર્યક્ષેત્રમાં સ્વાર્થજ પ્રધાનનાયક છે. સ્વાર્થની સહચરી આશા છે. સ્વાર્થ તમોગુણાન્વિત છે. તેના મહિમાના પ્રભાવે માનવ સંહાર કરનાર ત્રિશુળિ મૂર્તિ ધારણ કરે છે. સ્વાર્થના કુહુકમાં જે માનવ એકવાર મુગ્ધ થાય છે, તેનું

હિતાહિતનું જ્ઞાન બીલકુલ લોપ પામે છે. માણસ સ્વાર્થરૂપી ઇષ્ટદેવતાની પરિ-
તુષ્ટિના સાધન માટે પોતાના હાથે પોતાના પગમાં કુઠારાઘાત કરે છે. અભય-
સિંહે સ્વાર્થની એ તામસી વૃત્તિથી વિમૂઢ થઈ જન્મદાતાનો પ્રાણ લીધો. એ
પ્રાણ લેવાના નૃશંસ કાર્યમાં તેના જે સહોદરે તેને મદદ આપી હતી, જે
સહોદરને તે પ્રાણ કરતાં વહાલો ગણતો હતો તે સહોદર ઉપર સ્વાર્થના પાપ
મંત્રે પ્રણોદિત થઈ તે ઈર્ષાના નયને જોવા લાગ્યો.

તેજ સહોદર હૃદયનો આનંદદાયક ભક્તિસિંહ, આજ અભયસિંહનો
ચક્ષુશળ થઈ પડ્યો. અભયસિંહે તે ભાઈનો સર્વ નાશ કરવાનો ઉપક્રમ કર્યો
લક્ષ્મિસિંહ સ્વભાવથી કાર્યદક્ષ અને સાહસી હતો. તે યુધ્ધના કાર્યમાં
વિશેષ પારદર્શી હતો તેના સાહસ અને રણનૈપુણ્યનું વિવરણ રાજસ્થાનમાં ચારે
તરફ ફેલાયું રજપુતોનો શું પણ રજપુત વિદ્રેષી યવનો તેની સમહ કુશળતાની
પ્રશંસા કરતા હતા. અભયસિંહના હૃદયમાં જુદી જુદી વિભીષિકા પેદા થઈ
તેને દરેક ક્ષણે મનમાં લાગવા લાગ્યું જે ભક્તસિંહ મારવાડનું સિંહાસન હસ્ત-
ગત કરવા મહેનત કરે છે. તે ચિંતા તેના મનમાં ઉદિત થઈ તેને વિશેષ લય
દેખાડવા લાગી. તે લયથી અભયસિંહ કાયમ ઉદ્વિગ્ન રહેતો હતો. તે નાના
ભાઈનો સર્વ નાશ કરવા વિચારતો હતો. તે ભક્તસિંહને નાગોર થકી વિચ્છૂત
કરી તેમ હતું પણ તેમ કરવા તેનું સાહસ થાતું નહોતું. તેનો સર્વ નાશ
કરવાની ચિંતામાં ઘણા દીવસો ચાલ્યા ગયા. ક્રમે શીરખુલ્લ સાથે યુદ્ધ કરવાનો
અવસર આવ્યો. છેવટે શીરખુલ્લ સાથેનું યુદ્ધ પૂરું થયું. રાજ્યમાં ફરી શાંતિ
વિરાજી. અભયસિંહે જાણ્યું જે તે શાંતિનો નિરૂદ્ધેગે ઉપભોગ થાશે. પણ તેણે
પોતાનાજ મનના દોષે તે શાંતિની પુષ્પ શય્યાને અશાંતિની કંટક શય્યામાં
પરિણત કરી. તે સ્વભાવથી આદ્ય પ્રિય હતો. તે અક્રીણની સેવા પૂર્ણ માત્રાએ
કરતો હતો. તેના વયોવૃદ્ધિના સમયે તે જાનને વિષયમાં તેનો અનુરાગ વિશેષ
વધી પડ્યો. દુષ્ટિતામાંથી નિષ્કૃતિ પામવા તેણે અક્રીણ આવા પીવાની માત્રા
પુષ્કળ રીતે વધારી તો પણ ભક્તસિંહના ઉપર તેની ઈર્ષા ક્રમ થઈ નહિ.

અભયસિંહનો એ ઉત્કૃષ્ટ મનોવિકાર ભક્તસિંહે જાણ્યો હતો. અભય-
સિંહ તેના ઉપર ઈર્ષાન્વિત થતો તે સારી રીતે તેણે જાણ્યું. જાણીને તે અત્યંત ક્રુપ્ધ
થયો. તેણે મનમાં મોટા ભાઈને હઝારો ધીકકાર આપ્યા. તેણે વિચાર્યું જે
મોટો ભાઈ ક્ષુદ્ર ચિત્તવાળો ! મોટો ભાઈ શું બાળક ! તે વિશાળ મારવાડનો
અધીશ્વર હોઈ ક્ષુદ્ર નાગોરના ધણી ઉપર ઈર્ષાન્વિત ! ભક્તસિંહને પોતાની
ઉદ્વિગ્ન પ્રકૃતિની ખબર હતી તે જાણતો હતો જે એવી પ્રકૃતિથી તે

રાઠોડ રજપુતો તેના ઉપર અંશયની દ્રષ્ટિએ જુવે છે. સ્વદેશવાસીઓનો મનોભાવ જાણી લઈ તેણે સ્થિર કર્યું જે વિશેષ સતર્ક સાવધ અને વિચિત્રજ્ઞ નહિ થવાય તો નાગોરના ત્રણસે સાઠ નગરનો ઉપભોગ થાય તેમ નથી, પોતાના બાહુબળ વિના આત્મરક્ષા થાય તેમ નથી, એમ ભક્તસિંહ જાણતો હતો. પારકાના બળ ઉપર આધાર રાખી બેસી રહેવું તે વીરોચિત કાર્ય નથી એમ ભક્તસિંહ સંપૂર્ણ રીતે જાણતો હતો. એ ધારણાના અમલથી ભક્તસિંહે પોતાની પદ મર્યાદા આજ સુધી અશુભ રાખી શક્યો. પણ આ સમયે તેણે કવિ કર્ણુની સલાહથી એક વિચિત્ર નીતિ પકડી. કવિ કર્ણુ શીરબુલંદના પરાજયનું વિવરણ પોતાના અંતમાં પુરું કીધું. ત્યારપછી તેણે યોધપુરનો ત્યાગ કરી નાગોરમાં રહેવાનું શરૂ કર્યું, સભાતીય બીજા કવીઓની જેમ કર્ણુ કુટ નિતિમાં પારદર્શી હતો. તે પ્રતિભાશાળી અને શુદ્ધ ચરિત્ર હતો. તેની અમૃતમયી ગાથાનું શ્રવણ કરી લોકોને તેના ઉપર ભક્તિ અને નિષ્ઠા રાખવાનું સખળ કારણ હતું. તે જે બોલતો તેને રાઠોડો દેવવાક્ય તુલ્ય ગણતા. ટુંકામાં રાઠોડો તેની સલાહ મુજબ ચાલતા હતા. યોધપુર છોડી નાગોરમાં કવિ કર્ણુ આવ્યો ત્યારે ભક્તસિંહે મોટા સંમાનથી તેને ગ્રહણ કર્યો.

રાજકુમાર ભક્તસિંહે પોતાની અવસ્થાનું આયોજન વિવરણ કવિ કર્ણુ પાસે જાહેર કર્યું. કવિ કર્ણુ, નિવિદ્ય મને તે વિવરણ સાંભળી તેને સલાહ આપી જે “ અંબર રાજ સાથે મહારાજ ભક્તસિંહનો વિવાદ થાય તેમ કર ! જેથી તારું મંગલ થાશે. ”

કવિ કર્ણુની કુટીલ મંત્રણા, રાજ કુમાર ભક્તસિંહે માથે ચઢાવી. તે મંત્રણાના પ્રત્યેક શબ્દો પાળવાને સુયોગ જેવા લાગ્યો. થોડા સમયમાં તે સુયોગ આવી પહોંચ્યો વીકાનેરના રાજકુમારે કોઈ કાર્યવશે અભયસિંહનો રોષાનળ પ્રદીપ્ત કર્યો હતો, મારવાડ રાજે તેને શાંતિ આપી, પોતાનો રોષાગ્નિ નિર્વાણ કરી દેવા સંકલ્પ કર્યો, મારવાડ રાજ અભયસિંહે, પોતાના સામંત સાથે લશ્કર લઈ તેની રાજધાની ઘેરી લીધી, ઘેરાએલ વીકાનેર રાજે કેટલાંક અઠવાડિયા તેના ઘેરાનો પ્રતિરોધ કર્યો. પણ બાધપેય દ્રવ્યના અભાવથી તેની નગરી દ્વારની ચેષ્ટા નિષ્ફળ ગઈ રાઠોડ સરદારોની ગુપ્ત સહાય ન હતી તો વીકાનેરરાજ અભયસિંહને શરણે થાત, વીકાનેરના રાઠોડોએ મારવાડના રાઠોડનું સંમાન ઘણી વક્ત જાળવ્યું હતું. તેના લીધે મારવાડના રાઠોડો વીકાનેરને ગુપ્ત સહાય આપવા લાગ્યા.

રાજ અભયસિંહે વીકાનેરનો ઘેરો ઘાલ્યો. તે સમયે કવિ કર્ણુ રાજકુમાર ભક્તસિંહને કહ્યું “ કુમાર ! આવો સુયોગ ફરી આવવાનો નથી. ” “ આ

સુયોગમાં અમરરાજનું અહંજ્ઞાન યુક્ત કરી તેને ઉત્તેજીત કરવા ચેષ્ટા કર. વળી તેને વધારે ઉત્તેજીત કરવાનો ખીજે ઉપાય પણ છે, તારા પુજનીય પિતૃ-દેવે અંબર રાજ્યનું આક્રમણ કરી કુશાવહ રાજનું જે અપમાન કર્યું હતું તે અપમાનનો બદલો લેવાણો નથી. એ ક્ષણે તે બદલો લેવાનો સારો અવસર, વળી જયસિંહને કહેવરાવી મોકલ જે તે જયપુર ઉપર હુમલો કરી પોતાના પૂર્વ અપમાનનો બદલો લે તેમ.

કવિ કર્ણની સલાહ ઉપયુક્ત લાગવાથી ભક્તસિંહે એકદમ જયસિંહના ઉપર પત્ર લખ્યો, તે સમયે વીકાનેરનો દૂત પણ યોગ્ય સલાહ લેવા ભક્તસિંહ પાસે આવ્યો હતો, ભક્તસિંહે તેને યુક્ત સલાહ આપી અંબરરાજ પાસે જવાની આજ્ઞા આપી અને તેની સાથે કયેદિદારના સઘળા કૌશલ સાધનો કહેવરાવ્યાં.

વૃદ્ધાવસ્થામાં અંબરરાજ મદિરાશક્ત થઈ પડ્યો હતો. સુરાસેવનથી પુરકળ અનિષ્ઠ થાય છે. તે અંબરરાજ સારી રીતે જાણતો. તેથી તેણે એવું અનુશાસન વિધિબદ્ધ કર્યું જે જ્યાં સુધી તે વાણી દેવીની પૂજામાં હોય ત્યાં સુધી કોઈ પણ વિષયિક કાર્ય તેની પાસે વિજ્ઞાપિત થાય નહિ. જે સમયે વીકાનેરનો દૂત અંબર રાજની સભામાં આવ્યો. તે સમયે અંબર રાજ વિશ્રામ કક્ષમાં સુરદેવીની આરતી કરતો હતો સરદારોએ એકઠા થઈ ભક્તસિંહના પત્રનો પાઠ કર્યો અને ભક્તસિંહનો અનુરોધ પાળવો કે નહિ તેના માટે તેઓ તર્ક વિતર્ક કરવા લાગ્યા છેવટે એવો નિશ્ચય થયો જે રોકોડના આક્રમણમાં હસ્તાર્પણ કરવું નહિ ભક્તસિંહનો ઉદ્દેશ સફળ થયો નહિ પણ આવેલો દુત ચતુર અને સુદક્ષ, સરદારોના ઉત્તરથી નિરાશ અને વિક્ષણ મનોરથ થઈ તેણે રાજના દર્શન લઈ તેની પાસે પોતાનો પ્રસ્તાવ જાહેર કરવાનો સંકલ્પ કર્યો. વળી રાજ સાથે મુલાકાત લેવાનો તે સુયોગ શોધવા લાગ્યો એ સમયે વિદ્યાધર* નામનો એક બ્રાહ્મણ અંબરરાજની દીવાન પદવીએ હતો.

વિદ્યાધર દૂતનો પ્રિયમિત્ર હતો. તેની મદદથી દૂતે રાજની મુલાકાત લઈ સઘળી ખીના રાજ પાસે નિવેદન કરી જયસિંહની પાસે હાથજોડી તે બોલ્યો મહારાજ ! વીકાનેરરાજ મોટા સંકટમાં આવી પડ્યા છે એવી અવસ્થામાં આપ જો તેને મદદ નહિ કરો તો અભયસિંહના હાથથી વીકાનેર તારાજ થઈ જશે.

* બ્રાહ્મણ કુળવહ પંડિત વિદ્યાધર અંગાળા દેશમાં જન્મ્યો હતો. જ્યોતિસ્તત્વ, ભુતત્વ, પુરાણત્વ સ્મૃતિશાસ્ત્ર અને ધર્મશાસ્ત્રમાં વિદ્યાધર પારદર્શી હતો જે જયપુર આજ ભારત વર્ષમાં શોભામાં મૌઢ્યથી પ્રખ્યાત નગર ગણાય છે. તેના આદર્શ, મહાનુભાવ વિદ્યાધરે આંકીદીધો હતો એ મહા પુરુષનું જીવન ચરિત કયાંથી પણ મળતું નથી.

અમારો રાજ આપનેજ મહારાજ કહી બોલાવે છે. તેણે સ્વપ્નમાં પણ મારવાડ રાજની વશ્યતા સ્વીકારી નથી. આ ક્ષણે આપ સાહેબ તેનું બીજુ કોઈ ભરોસા સ્થળ કે આશ્રય સ્થળ છેજ નહિ. ” ગર્વથી જયસિંહની છાતી કુલી ગઈ, તેના ઉપર વળી મોહ કરી મહિરાએ પોતાની વિદ્યાબળમાં ફેલાવી તે મૂઠ થઈ ગયો હતો. તે સમયે તેણે અભયસિંહને લખ્યું. “ આપણે બન્ને એક મોટા પરિવારના અંતર્ગત વીકાનેરના દોષ માફ કરી ત્યાંથી તમારી કમાન તમે ઉઠાવો. ” એવી કેટલીક વાત લખી જયસિંહે એક પાન પાત્ર ખીધું અને મૂછ મરડતો મરડતો ચીઠી બીડવાને બીબના હાથમાં આપી ફૂતે કહ્યું ! મહારાજ કૃપા કરી બીજુ એક બે વાત આ પત્રમાં લખો ! તેના કહેવા પ્રમાણે તે વાત પત્રમાં લખી. ઉદ્ધાસ પામેલા ફૂતે રાજ પાસેથી વિદાયગીરી લીધી. શીઘ્ર ગામી ઉંટ ઉપર બેસી તે આડ્યો. ફૂત દરબારમાંથી નીસરી બહાર આવ્યો કે જયસિંહનો પ્રધાનમંત્રી વાંસડો સરદાર ત્યાં આવ્યો. રાજએ તે પત્રનું વિવરણ તેનેકહી સંભળાવ્યું. વૃદ્ધ સરદાર વિસ્મય થઈ બોલ્યો. “ જો કચ્છાવહ કુળને નિર્મૂલ કરવાની ઇચ્છા ન હોય તો તે પત્ર હવે પાછો અંહી મંગાવી લ્યો. એટલામાં ફૂત ઉપર ફૂત રવાના થયા. પણ પત્રવાહી ફૂત મળ્યો નહિ. સઘળા ચિંતા પામી જુદી જુદી આશંકા કરવા લાગ્યા. કેટલાક રજપુતોએ કહ્યું જે “ મહારાજ ! આપે નિષ્કુર કામ કર્યું તેના માટે આપણે સઘળાએ પુષ્કળ કષ્ટ ભોગવવાં પડશે.

અભયસિંહની પાસેથી જલદી તે પત્રનો ઉત્તર આવ્યો, જયસિંહે તે પત્ર ફેડી સરદારો પાસે વાંચ્યો. “ અમારા દાસ ઉપર કે અમારા ઉપર હસ્તાર્પણ કરવાની અને એવી રીતનું લખવાની આપની સત્તા નથી હું અભયસિંહ. જયસિંહથી જે થાય તે તે કરે.

સામંત સરદારોએ કહ્યું “ મહારાજ ! જે અમોએ કહ્યું હતું. જુઓ ! તેજ ઘટયું હવે કાર્યક્ષેત્રમાંથી નાસી જવાનો ઉપાય નથી, હવે અંબરના સામંતોને એકઠા કરવા જોઈએ. એટલામાં ગંભીરનાદે નગારૂં વાગ્યું, યુદ્ધ કરવાને સોમાવાળા કચ્છાવહ રજપુતો અંબરરાજના વાવટા નીચે એકઠા થયા. બુંદીનાહાર રજપુતો, કચ્છાવહ ચાઢવ રજપુતો, શાપુરના શિશોદીય રજપુતો વીગેરેએ આવી અંબરરાજ ને મદદ આપી એ રીતે એક લાખ સૈનિકો અંબરના કીલ્લા પાસે એકઠા થયા એ વિશાળ સેના પ્રચંડ પૃથ્વીને કંપાવતી મારવાડ તરફ ચાલી ગંગાવાની નામના ગામડા પાસે અંબરરાજે પોતાની છાવણી નાંખી તે અભયસિંહના આગમનની પ્રતિક્ષા કરવા લાગ્યો, રોષાન્વિત રાઠોડરાજ વીકાનેરના ઘેરામાંથી સઘળું લશ્કર ઉઠાવી લઈ અંબરરાજની સંમુખે આડ્યો ભક્તસિંહ શંકિત થયો. તેણે

સ્વપ્નમાં પણ વિચાર કર્યો નહોતો. જે તેના એવા હલકા પ્રપંચથી માતૃભૂમિ આવા સંકટમાં આવી પડશે બંને રાજા વચ્ચે વિવાહ પડી જાય તેમ કરવાનો તેનો આશય હતો. પણ તે આશયથી તે સજ્જતીય રજપુતોમાં કોધાનળ સળગી ઉઠ્યો. મારવાડની ભૂમિને મોટા સંકટમાં જોઈ ભક્તસિંહ શું નિશ્ચિંત બેસી રહે! ભાઈ ભાઈના વચ્ચે વિવાહ છે તેથી શું આવા સંકટના સમયે ભક્તસિંહ જેવો ભાઈ અભયસિંહ જેવા ભાઈને મદદ ન આપે !

આજ માતૃભૂમિને સંકટમાં આવી પડેલી જોઈ ભાઈનો વિષમ વિદેષ ભુટ્ટી જઈ ભક્તસિંહ અભયસિંહની પાસે આવી ઉભો રહ્યો. અને સારા વિનય ભાવથી બોલ્યો. “ ભાઈ ? ઘેરામાંથી સેનાબળ ઉઠાવી લેવું નહિ, મને આજ્ઞા આપો, હું સામંત સરદારોની સાથે રહી લડું, અને દુશ્મનોને સાડું શાસન આપું. ”

મોટા ભાઈએ પેતાના નાના ભાઈ ભક્તસિંહની પ્રાર્થના સ્વિકારી નહિ. ભક્તસિંહ મનમાં ક્ષોભ પામ્યો. પણ તે ભયંકર સંઘર્ષકાળે નિઃસંશ્રવ ભાવે રહી શક્યો નહિ. તે નાગોરમાં ગયો. અને દિડ્ડી દરવાજા ઉપર ચઢી ગંભીર સ્વરે નગારું બજાવ્યું. એટલામાં નાગોરના સામંત સરદારો પોતાના સૈનીકો સાથે દરવાજા પાસે આવી ઉભા રહ્યા. ભક્તસિંહની પાસે બે પીતળનાં પાત્ર હતાં જેમાં એકમાં કચુંબો હતો અને બીજામાં કેસરનો રંગ હતો. જેમ જેમ સરદારો તેની પાસે આવતા ગયા તેમ તેમ ભક્તસિંહે તેને કચુંબો પાચો અને તેઓની છાતી ઉપર કેસરીરંગનો છાપો માર્યો. એ રીતે તેણે આઠ હજાર રજપુત વીરોને કઠોર વ્રતમાં દીક્ષિતકર્યા. તે સઘળા જીવન મુમુક્ષ હતા. સઘળા સ્વદેશના માટે પ્રાણ આપવા તૈયાર હતા- તેઓ સઘળા ભક્તસિંહના અત્યંત આહસીક અને દ્રઢ પ્રતિજ્ઞ હતા. એવી જોરાવર સેનાની સાથે એક વિશાળ મકાઈના ક્ષેત્રની સંમુખે આવી પહોંચ્યો. ત્યાં આવી રાઠોડ રાજકુમાર ભક્તસિંહે સઘળાને ગંભીર સ્વરે કહ્યું. “ વીરો ! તમારામાંથી જો કોઈ યુધ્ધક્ષેત્રમાં જય મેળવવાને અથવા દેહ ત્યાગ કરવાને પ્રસ્તુત ન હોય તો તે માડું અનુગમન કરે, જો કોઈને ફરી જવાનો ઉત્સાહ હોય તો તે ખુશીથી ફરી જાય ” એમ બોલીને તે ક્ષેત્રમાં પેઠો જેઓ સાહસ કરતાં તેઓએ તેનું અનુગમન કર્યું કેટલાક તો તેનું અનુગમન કરતાં પોતાના ઘેર ગયા. ખેતરમાંથી બહાર આવી રાઠોડ વીરો જો પાંચ હજાર રજપુતોએ તેનું અનુગમન કર્યું તેણે ધંધરને ધન્યવાદ આપ્યો અને તે વીર પુરૂષો સાથે યુદ્ધ સાગરમાં કુદી પડ્યો.

અંબરરાજ જયસિંહ ગંગાવાનીમાં પોતાના લશ્કર સાથે શત્રુઓની પ્રતિક્ષા કરતો ઉભો હતો દુરથી ભક્તસિંહની અધ્ધસેનાને જોઈ તેણે તેની સામે પોતાની

સેના પરિચાલિત કરી. ભકતસિંહે આજ્ઞા આપી એટલામાં તેના સામંત સરદારે શત્રુની સેના ઉપર પડયા, જોતાજોતામાં બન્ને પક્ષ વચ્ચે ઘોર યુધ્ધ થયું ભકતસિંહ એક દળ લઈ અંબરની વિકટ સેનાની અંદર પેઠો. અને ભયંકર મહા કાળતું રૂપ ધારણ કરી શત્રુ સેનાને કાપવા લાગ્યો. એવી રીતે શત્રુ સેના ભયંકર રીતે મથિત અને વિત્રાશિત. ત્યારપછી તેવાં સેના ભાગમાં આવી પડયો. એટલામાં તેનો સામંત સરદાર ગજસિંહ તેની પાસે આવી બોલ્યો “ આ વેળા આપણી પછવાડે એક જંગલ છે. ” સરદારનું વાક્ય પૂરું ન થયું એટલામાં ભકતસિંહ બોલ્યો “ પછવાડે જંગલ છે પણ સંમુખે શું છે? દુર્ભેદ શત્રુ સેના સંમુખે છે કે નહિ શત્રુ સેનાને ભેદ કરી આપણે આવ્યા છીએ, ભેદ કરતા કરતા જે માર્ગથી આવ્યા છીએ તે માર્ગે જવું યોગ્ય છે ” ભકતસિંહ બોલે છે એટલામાં તેણે અંબર રાજનો પંચરંગી વાવટો જોયો, તેની આંખમાંથી અંગારા ઝરવા લાગ્યા તે બાકીના વીરપુરૂષોને બોલ્યો “ વીર પુરૂષો પ્રતિજ્ઞાનુપાલન કરો ! લાજથી નીચુ મુખ રાખી ઘેર ન જાઓ, આ જુઓ સ્વર્ગમાં રંભા, મંદાર માળા લઈ તમને બોલાવે છે, રાંઠોડ વીર ભકતસિંહનું બોલવું સાંભળી સામંત સરદારે શત્રુ સેનામાં પેશી દોડવા લાગ્યા, સતર્ક ખુલાની સરદારે યુધ્ધ ત્યાગ કરવાનું પોતાના રાજને કહ્યું. અંબર રાજ તેના કહેવામાં સંમત થયો નહિ, છેવટે વારકો સરદારે તેને યુધ્ધ ત્યાગ કરવાનું વારંવાર કહ્યું. ત્યારે તેણે અતિ કષ્ટે યુધ્ધનો ત્યાગ કર્યો.

પાંચ હજાર રજપુતોમાંથી માત્ર સાઠ રજપુત તેની સાથે રહ્યા. અંબર-રાજની પ્રતિજ્ઞા હતી. જે પ્રાણાંતે પણ શત્રુને પીઠ બતાવવી નહિ. શત્રુઓની સંમુખ થઈ તેણે ઉત્તરે કુંડેલા તરફ પોતાની સેના ચલાવી. યુદ્ધક્ષેત્રથી એ પ્રમાણે ખસી જઈ મર્માહત રાજ જયસિંહે કહ્યું. “ આ જીવનમાં આજસુધી મે સત્તર યુદ્ધ જોયાં પણ આવી રીતનું યુધ્ધ જોવામાં આવ્યું નથી. એ રીતે બોલતો જયસિંહ મુષ્ટિમેય રાંઠોડ રજપુતોથી પરાજય પામી રણક્ષેત્ર થકી ખસી ગયો. તે દિવસે ગંગવાની યુધ્ધક્ષેત્રે તેનું ગૌરવ અત્યંત લાંછિત થયું. તેનો શુભ યશ કલંકિત થયો.

રાજકુમાર ભકતસિંહે એ ભયંકર સંગ્રામમાં વિસ્મયકર વીરત્વ અને રણ નૈપુણ્ય બતાવ્યું જેની પ્રશંસા જયસિંહના ભાટોએ કહેલી છે.

ગંગવાનીના ભયંકર યુધ્ધમાં રાંઠોડરાજે જે કેટલાક રજપુતો સાથે બચી જય મેળવ્યો. તે રજપુતોમાં કવિવર કર્ણ પણ હતો. તે સમયે કવિવર કર્ણ નહોત તો રાંઠોડ વીર ભકતસિંહ ત્રીજીવાર યુધ્ધમાં કુદી પડત. રણમદે મત્ત થઈ તેણે એકવાર પણ વિચારી ન જોયું જે તેની સાથેના પાંચ હજાર રજપુતોમાંથી માત્ર સાઠ રજપુતો બચ્યા છે. તોપણ કવિવર કર્ણના કહેવાથી તેના જ્ઞાન નેત્ર

ઉઘડ્યાં. ત્યારે તેણે બાકી રહેલા રજપુતો તરફ જોયું, જે જોઈ તેની પુરેપુરી ક્ષતિ થઈ છે. એમ તેના જાણવામાં આવ્યું તે જાણવાથી તેનું હૃદય મથિત થયું. બે આંખમાંથી સતત અશ્રુધારા ચાલી. જે વીર અગાઉ સઘળી માયા મમતા છોડી પ્રચંડ વિક્રાથી મૃત્યુની સામે બાંધેલીડી યુધ્ધમાં લડ્યો હતો. તે વીર આજ પોતાના રજપુતોની દશા જોઈ બાળકની જેમ રોયો, તે બાળકસુલભાકૃદનમાંથી તેને કોઈ વારી શક્યું નહિ. છેવટે તેનો મોટો ભાઈ આવી તેને દીલાસો દેવા લાગ્યો જે “ આજના યુધ્ધે ? ભાઈ ? તારા પરાક્રમથી હું ગૌરવાન્વિત થયો છું ત્યારે ભક્તસિંહ રોતો ખંધ પડી પ્રકૃતિસ્થ થયો. વળી પાછો તે ઉત્સાહિત થઈ પડ્યો. અને ઉત્સાહ સાથે સીંહનાદ કરી દર્પ સાથે બોલ્યો, “ હજી હું તેજ ભક્તસિંહ છું.

કુક્ષણે મહિરામત થઈ જયસિંહે અભયસિંહને પત્ર લખ્યો. તે અનથકર ક્ષેત્રથી રાજસ્થાનમાં જે ગૃહ વિવાદ ચાલ્યો. તેથી રજપુતોના હાથે રજપુતોના પુષ્કળ લોહી પડ્યાં. જયસિંહને પોતાની અવિમૃશ્ય કાર્તિના કૃણ મળ્યું પણ તેનો ઉદ્દેશ વ્યર્થ થયો નહિ, તેણે વીકાનેર રાજ્યના ઉદ્ધાર માટે તે અગ્નિ સળગાવ્યો. આજ તેનો ઉદ્ધાર થયો ઉભયપક્ષનો વિવાદ અધિક દિન રહ્યો નહિ. રાણાએ મધ્યસ્થ થઈ તેઓનો વિવાદ ભાંગ્યો જે વારે ઉભયપક્ષ પોતપોતાનો ઉદ્દેશ સાધતા હતા, ત્યારે તે વિવાદભંજન કરવા મેવાડેશ્વરને કાંઈ કષ્ટ સહેવું પડ્યું નહીં.

એમ કહેવાય છે જે ભક્તસિંહના કુળદેવતા અંબરરાજના હસ્તગત થયા હતા. જયસિંહે તે પાછા ભક્તસિંહને આપ્યા. દેવતાને પાછા પામી ભક્તસિંહ નિશ્ચિંત અને પ્રકૃતિસ્થ થયો. હવે અંબરરાજ ભક્તસિંહને હૃદયમાં ધારણ કરી અન્યોન્ય મૈત્રિનાં સુખ ભોગવવા લાગ્યો.

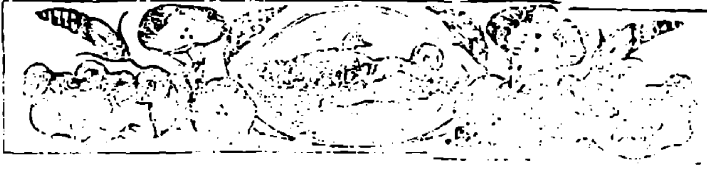
રાઠોડરાજ અભયસિંહની જીવનીમાં તેનું આ શેષ મહાનુષ્ઠાન છે. ત્યાર પછી સંવત્ ૧૮૦૬ (ઇ.સ. ૧૭૫૦) માં તે સ્વર્ગવાસી થયો. તે સ્વભાવથી અતિશય આળસ્ય પ્રિય હતો. તે આળસ્ય પ્રિયતા તેની વયની સાથે વધી ગઈ હતી. વળી તે પ્રવૃત્તિથી તેનું અત્યંત ઔદ્વિગ્ધ ઘણા દરજ્જે કમ થયું હતું.

રાજા અભયસિંહના શાસન કાળમાં દુર્ધર્ષ નાદીરશાહે ભારતવર્ષ ઉપર હુમલો કર્યો. તેનું પ્રચંડ તુર્ય ભારતવર્ષના પશ્ચિમ દ્વારે સંભળાયું જે સાંભળવાથી તેમુરનું સિંહાસન ભયથી કંપી ઉઠ્યું. તે નૃશંસ આક્રમકના શોષિત પિપાસુ ખડગથી આત્મ રક્ષા કરવા માટે સમ્રાટે રજપુતોની મદદ માગી પણ તેની માંગણી કોઈએ ગ્રાહ્ય કરી નહિ. એ ભયાવહ વિપ્લવમાંથી ભારત ભૂમીને બચાવવા કોઈ રાજા અગ્રસર થયો નહિ. કનાઈ યુદ્ધક્ષેત્રે, બે નશીળ મહમદ-

શાહનું રાજ શાસન પુરું થયું. તેના ચરણમાં કઠણ લોઠાની બેડી પડી, નાદીર-શાહ તેને રાજધાનીમાં લઈ ગયો. મહમદશાહના પતન ઉપર દિલ્લી નાદિરશાહના કબજામાં આવી અફઘાન વીરે દિલ્લીનું સર્વસ્વ લુટી લીધું. અગણ્ય નરનારી નાં શોણિતથી પોતાના હાથ કલુષિત કરી, તે પોતાના દેશમાં ગયે. તે દિવસથી વીરવર બાબરના સિંહાસનને જે પ્રચંડ ઘા લાગ્યો તે ઘાથી તેનું અધઃપતન ધીમે ધીમે થવા લાગ્યું. તે અનિવાર્ય અધઃપાત થકી તે પાછું ઉભું થઈ શક્યું નહિ. તે સુયોગમાં ભારતનું સિંહાસન હસ્તગત કરવા રજપુતો ચેષ્ટા કરત તો આજ ભારતવર્ષની છાતી ઉપર આર્ય સંત્સનનો વાવટો ઉડતો, પણ ભારતવર્ષના દુભાગ્યે રજપુતોને તેમ કરવાનું સુબધું નહિ.

કાદશ અધ્યાય.

રામસિંહનો અભિષેક, તેનું ઉદ્ધત આચરણ, તેના અભિષેક સમયે તેના કંકા ભક્તિસિંહની ગેરહાજરી, પોતાના પ્રતિનિધિ તરીકે ભક્તિસિંહનું ધાત્રીને મોકલવું, તેથી કરી રામસિંહનું અપમાન, અપમાનનો પ્રતિશોધ, રામસિંહના વિશ્વાસ પાત્ર ચંપાવત અને કંપાવત સરદારનું તેણે કરેલ અપમાન, અપમાનિત સરદારનું રાજસભા ત્યાગ કરી ભક્તિસિંહ પાસે જવું, ભૂતકર ગૃહયુદ્ધ, મૈરતાનું યુદ્ધ, રામસિંહનો પરાજય, ભક્તિસિંહનો રાજસિંહાસનાધિકાર, પદ્મચૂન રામસિંહ તરફ પુરોહિતનો અનુરાગ, મરાડા લોકોની મદદ મેળવવા તેનું દક્ષિણવર્તમાં જવું, રાજ ભક્તિસિંહ અને પુરોહિત વચ્ચે પ્રેક્ષાતર, ભક્તિસિંહ-ગુણવર્ણી, મારવાડનો ધ્વંસ કરવાની મરાડા લોકોની ભીતિ, ભક્તિસિંહના વાવટા નીચે મરાડા સરદારનું આવવું, તેઓની દળ સાથે યુદ્ધયાત્રા, મરાડાનો અનાભિલાષ, અજમેરના પાર્વતિય પ્રદેશમાં તેઓનું રહેવું, અંજરમહિલીના વિપ્ર પ્રયોગથી ભક્તિસિંહનું મરણ, ભક્તિસિંહના ચરિત વર્ણન, મરાડા અને કુશાવલ રાજ સંબંધે લોક ગાથા, સતીનો અભિલાષ, આભલાષનું સંકેત.

અભયસિંહના પરલોકવાસ ઉપર તેનો જેટ પુત્ર રામસિંહ મારવાડના સિંહાસને બેઠો. જે વયમાં પુત્ર પિતામાતાના શાસનમાં રહેવા યોગ્ય હોય છે, તે વયમાં રામસિંહ પિતૃ સિંહાસને અભિષિક્ત થયો. જે દીવસે દેવરરાજ માલસિંહની પુત્રીને અભયસિંહના કંઠમાં વરમાળા નાખી તે દિવસથી અભયસિંહના સ્વર્ગવાસના કારણે સુક્રેલી બરોબર વીસ વર્ષ વીતી ગયા. આજ તેઓના વિવાહનું શુભ દિવસ રામસિંહ મારવાડની ગાદીએ બેઠો. મરાડાના દર્પ અને ચોડાનું ઔધત્ય રામસિંહમાં સંપુર્ણ રીતે સંક્રામિત થયું હતું.

જે જાને હુલ્લુતિથી જે વિષ્ણુમય હૃદયે થયાં તે કુલ રામસિંહે સારી રીતે લાગવ્યાં, તેમજ મરાડાને પણ તેણે તે ગુણોનો સારો પરિચય આપ્યો. તેના અભિષેક સમયે રાજસભા સદસ્યો સરદારો બુદ્ધા બુદ્ધા ઉપહાર લઈ નવીન ભૂપતિના સંમાન માટે આવ્યા હતા. પણ ભક્તિસિંહ ત્યાં આવ્યો નહોતો પોતાની ધાત્રીને તેણે મોકલી હતી. રજપૂત સમાજમાં ધાત્રી વિશેષ સંમાનની પાત્ર છે, રજપૂતો

ધાત્રીને જનનીના જેવું માન આપેછે, રામસિંહ કાકાની ધાત્રીને જોઈ ક્રોધ કરી બોલ્યો, શું કાકાએ મને લાંદરો જાણ્યો છે, રૂપેઆ આપવા આ ખુદી ડાકણને તેણે મોકલી. રામસિંહે તેના કાકાએ મોકલેલ ઉપહાર ફેંકી દીધો તેનાં બન્ને નયનો રક્ત થઈ ગયાં ધાત્રીને દૂર કરી તેણે લક્તસિંહ તરફ દૂત મોકલી કહેવરાવ્યું, હાલને હાલ અલોર અંમને આપ.

અપમાનિત ધાત્રી લક્તસિંહ પાસે આવી અને તેણે સઘળો વિષય જાહેર કર્યો, લક્તસિંહ તે સાંભળી ફોલ પાડ્યો તેણે દુતદ્વારા પ્રત્યુત્તર મોકલાવ્યો. અલોર અને નાગોર તમારાજ હાથમાંછે તમારી ઈચ્છા હશે તો તે જનપદ તમને પાછા મળશે.

રામસિંહનાં ગર્વિત અને ઉદ્વિગ્ન આચરણનાં વળી એક બે દાખલાનો ઉલ્લેખ કરવો મને યોગ્ય લાગેછે. રાજપદ પામી તે દર્પથી એટલો બધો મૂઠ થઈ ગયો હતો જે કોને કેવી રીતનું સંમાન અને ગૌરવ આપવું તેમાં તેનું બિલકુલ જ્ઞાન રહ્યું નહોતું. તે એટલો બધો મૂઠ થઈ ગયો હતો કે ચંપાવત અને કુંપાવત સરદારનું ઘોર અપમાન કરવામાં તેણે કોઈ રીતની કસર રાખી નહોતી. મારવાડનો શ્રેષ્ઠ સરદાર ચંપાવત કુશળસિંહ કદમાં ઠીંગણો હતો, તેનું વદનમંડળ વ્રણથી વિકત હતું, એ માટે રામસિંહ તેને ગુર્જગંડક કહી બોલાવતો હતો, અપમાનસૂચક એ હેય ઉપાધી સાંભળી સરદાર શિરોમણી સળગી ઉઠતો હતો પણ રામસિંહને બાળક જાણી તેના બોલવા ઉપર દૃષ્ટિ રાખતો નહિ. એકવાર રામસિંહ કુશળસિંહને પાસે આવતો જોઈ બોલ્યો “આવ ગુર્જ” એમ સર્વના સમક્ષ એ અપમાન મળેલું જોઈ ચંપાવત સરદારથી સહ્ય થયું નહિ, તેણે રામસિંહને ઉત્તર આપ્યો, “હા આ ગુર્જસિંહને કરી શકે તેમછે?” રામસિંહ તે દિવસે કાંઈ બોલ્યો નહિ તે કુશળસિંહને ઘોરરીતે અપમાનિત કરવા સુયોગ શોધતો હતો. એકવાર મુંદરની વાડીમાં રાઠોડ રાજ સામંત સરદારો સ્થળે બેઠો હતો તે સમયે તેણે કુશળસિંહને એક વૃક્ષનું નામ પૂછ્યું. ચંપાવત સરદારે ઉત્તર આપ્યો “જેમ રાજપુત કુળનું ગૌરવ ચંપછે; તેમ આ વાડીનું ગૌરવ ચંપછે,” એટલામાં રામસિંહ બોલી ઉઠ્યો “તે ચંપને કાપી નાંખો. તે ચંપને ઉન્મૂલિત કરો, ચંપ નામ મારવાડમાં રહેવા પામે નહિ; કેવળ મારવાડના મુખ સામું જોઈ ચંપાવત સરદારે આ અપમાન સહન કર્યું, પણ શ્રેષ્ઠ સમયમાં એ વીધાના આવી પડી કે જેથી તેણે રામસિંહ સાથે સર્વ બંધન છોડી દીધાં અને તે તેનો કદો દુશ્મન થઈ ઉભો રહ્યો. જે દિવસે ઉદ્વિગ્ન રામસિંહે કાકા લક્તસિંહ પાસે અલોર પાછું આપવાનું કહેવરાવ્યું તે દિવસથીજ રામસિંહનો સૌભાગ્ય ભાસ્કર અસ્ત પામવા લાગ્યો. તેણે પોતાના કાકા અભયસિંહને શાન્તિ આપવાનું મુકરર કર્યું. રામ-

સિંહે તેમ કરવા એક મોટું સેનાદળ તૈયાર કર્યું, એ બાળોચિત અન્યાય વ્યવહાર કુશળસિંહના કાને પડ્યો. રામસિંહને એવા અમંગળકારક વ્યવહારમાંથી અટકાવવા તે રામસિંહની સલામાં આવ્યો તેને જોતા રામસિંહ બોલ્યો, “ગુર્જ ગંડક વળીતું કેમ આવ્યો! તારું વિકટ મુખ મારાથી થોડું જોવાય તો સાડું.” ચંપાવત સરદારે કહ્યું, બાળક તેં જે રાઠોડહુદયમાં કઠોર વેદના દીધીછે તે રાઠોડ ઇચ્છા કરે તો સઘળા મારવાડને વિપર્યસ્ત કરી શકે, એમ કહી તે છઠી નિકડ્યો, પોતાના સામંતોને એકઠા કરી મુંદીયાવાર* તરફ ચાલ્યો.

રાત્રીએ બીજા પહોરમાં પગલું મુક્યું. એટલામાં ભકતસિંહને ખબર મળ્યા જે સરદાર ચુડામણી કુશળસિંહ નાગોરના પ્રાંત લાગના મુંદીયાવારમાં આવી વિશ્રામ લે છે. રાઠોડ રાજકુમાર ભકતસિંહ તે સાંભળી પોતાનું વાસગૃહ છોડી ભટ્ટ કવિના વાસમાં આવ્યો. આવીને જોયું તો કુશળસિંહ નિદ્રિત છે. ભકતસિંહને જોઈ ચંપાવત સરદારના નોકરો તેને જગાડવા ઉદ્યોગ કરવા લાગ્યા. ભકતસિંહે તેઓને વાર્યા અને કુશળસિંહની શય્યા પાસે બેઠો. યોગ્ય કાળે કુશળસિંહનો નિદ્રાભંગ થયો. આંખ ઉઘાડી તેણે હુકકો માગ્યો. એટલામાં તેના નોકરે આંગળી ચીંધી રાજકુમારને બતાવ્યો. કુશળસિંહ ગાભરો થઈ શય્યામાંથી ઉઠ્યો, વિરામદાયિની નિદ્રાના સુખાલિંગનથી તેનો રોષ અને જીદાંસા ક્રમ થયેલાં હતાં તે આ ક્ષણે ભકતસિંહના દર્શને વધી પડ્યાં. ત્યારે કુશળસિંહે ભકતસિંહને કહ્યું “ રાજકુમાર આ મસ્તક હવે તમારા કામમાં ઉપયોગમાં લઈશ. ”

ચંપાવત સરદાર યોધપુર છોડી ભકતસિંહ પાસે આવ્યો તેથી કરી રામસિંહના નેત્ર ઉઘડ્યાં નહિ. તે સમજી શક્યો નહિ કે થોડા સમયમાં એક મોટી વિપદામાં તેને પડવું પડશે, અથવા તેની તે સમજવાની સત્તા નહોતી, તેણે હીરાને છોડી કાચનો આદર કર્યો. કોપીલને દુર ફેંકી કાગડા ઉપર મોહ્યો, ઉમીયાનકારચી નામનો હીનપદવાળો એક રજપુત તે સમયે યોધપુરમાં રહેતો હતો. એ નીચ રજપુતની કુમંત્રણામાં તે એટલો બધો મોહિત થયો હતો જે ઉમીયો જે બોલે તે તે કરી આપતો. મોહમાં પડેલા રામસિંહે ઉમીયાની હીન ખુદ્દિ જાણી નહિ. કુશળસિંહ રોષ પામી તેને છોડી ચાલ્યો ગયો, તેને પાછો ફેરવવા તેણે બીલકુલ ચેષ્ટા કરી નહિ. પોતાના દુરાચરણનો વિષય વિચારી તે લજ્જિત થયો નહિ. વળી મારવાડના પ્રધાન કુંપાવત સરદારનું સલામાં તેણે એવુંજ અપમાન કર્યું. જે અપમાનનો વિષય સાંભળતાં કાને હાથ દેવા પડે

* કવિવર કણનું નિવાસ સ્થળ

તેવું છે. આશોપતિ કનાઈરામ સભાસ્થળે આવ્યો એટલામાં રામસિંહે તેને “આવો ખુદા વાંદર” એમ કહી બોલાવ્યો. એ અત્યંત ગ્લાનિકર અપમાન સાંભળી કનાઈરામ પગથી તે માથા સુધી સળગી ઉઠ્યો. અને રોષનાં રાતા લોચન દેખાડતાં તે બોલ્યો, “જ્યારે એ ખુદા વાંદર નાચવાનો આરંભ કરશે ત્યારે તમે હર્ષ પામશો.” સભાસ્થળનો ત્યાગ કરી પોતાના સામંતો સાથે તે નાગોરમાં જઈ પહોંચ્યો. તેની આવવાની વાત સાંભળી ભક્તસિંહે તેને યોગ્ય આદર સાથે ગ્રહણ કર્યો. કનાઈરામની વાત સાંભળી ભક્તસિંહનો રોષ વધી પડ્યો. કનાઈરામ ક્રોધ પરવશ થઈ બોલ્યો. “રામસિંહને આ જન્માં અમે રાજા કહી શકશું નહિ. અમે આપને યોધના સિંહાસને બેસારીએ છીએ જો આપ અમારો અનુરોધ અગ્રાહ્ય ન કરો તો અમે હવે મારવાડમાં રહેશું નહિ. અને મારવાડના મંગલ માટે હવે વિચારશું નહિ. અનેક વિચાર કર્યા પછી ભક્તસિંહે તેનો અનુરોધ અને પ્રસ્તાવ સ્વીકાર્યો.

એ સઘળા વિષય, થોડા સમયમાં રામસિંહને કાને પહોંચ્યા. પણ જ્યારે તેણે સાંભળ્યું જે બંને સરદારોને ભક્તસિંહે આદરથી ગ્રહણ કર્યા, ત્યારે તેણે કાકા ઉપર એક પત્ર લખ્યો જેમાં લખેલ હતું જે “હજી પણ ઝલોર અમને સોંપી દો,” એ કઠોર અનુશાસનથી ભક્તસિંહ લેશ માત્ર ભય પામ્યો નહિ તેણે શીલતાથી અને નમ્રતાથી ઉત્તર આપ્યો. “અમારા રાજા સાથે અમે વિવાદ કરવા ચાહતા નથી. અમારો રાજા અમને જે મળવા આવશે તો અમે પૂર્ણ રીતે તેની અભ્યર્થના કરશું.”

ભક્તસિંહના એવા પ્રત્યુત્તરથી રામસિંહનો વિદ્રેષવન્હિ વધારે સળગી ઉઠ્યો. યોધગિરિના ઉંચા સૌધશિરે રણનું નગારું વાગ્યું. રાહોડ સરદારો શસ્ત્ર સાથે આવી એકઠા થયા. રાહોડ રજપુતોમાં બદલ હતાં. જે મેરતીય રજપુતો સઘળા કરતા અધિક સાહસિક અને રાજભક્ત હતા તે રાજ્યના મંગળ માટે રામસિંહના વાવટા નીચે એકઠા થયા. ખીન્ન એક દળે ભક્તસિંહનો પક્ષ પકડી રામસિંહના વાવટા નીચે આવવાનું પડ્યું મુક્યું, ભક્તસિંહના પક્ષમાં તેઓના જવાથી રામસિંહને કાંઈ નુકશાન થયું નહિ. પણ પાંચ હજાર જડેજ રજપુતના વિચ્છેદથી તેને ભારી નુકશાન ભોગવવું પડ્યું. તે જડેજોએ તેને મદદ આપી નહિ, પોતાના અધમ અવગુણોથી રામસિંહ પોતાના સગા સરદારોનો ચત્રુશુળ થયો. રામસિંહે પોતાની મદદનો શામાન ખોયો. છેવટે સિંહાસનથી વિચ્યૂત થઈ તે અપૂર્ણ કદમાં પડ્યો.

નગરની બહાર લશ્કરની છાવણી થઈ, એકવાર એક અગુલશસ્ત્ર કાગડો તંબુ

ઉપર બેઠો તે તાંબુના અંદર જડેજ રજપુતની દીકરી રામસિંહની રાણી બેઠી હતી. તે શકુત લાષામાં વિશેષ નિપૂણ હતી. કાગડાને તાંબુની કનાત ઉપર બેઠેલો જોઈ તેણે એક ભરેલી બંદુક હાથમાં લીધી. તે બંદુકથી તેણે તે પાંખીને મારી નાંખ્યું. બંદુકનો અવાજ સાંભળી ઉદ્ધત રામસિંહ કૃદ્ધ થયો. વળી વિશેષ તપાસ કર્યા વિના તેણે તે ક્ષણે હુકમ આપ્યો જે “ જેણે બંદુક ફેંડી તેને પકડી મારી પાસે લાવો ” નોકરોએ બંદુક ફેંડનાર રાણી છે એમ તેને કહ્યું. તોપણ તેના ક્રોધની શાંતિ થઈ નહિ. તેણે કઠોર સ્વરે કહ્યું. “ રાણીને બોલો ” જે તે આ ક્ષણે મારું રાજ્ય છોડી તેના પિતૃ રાજ્યમાં ચાલી જાય. હું એવી સ્ત્રીનું મુખ જોતો નથી આવા હુકમથી જડેજ રાજકુમારી ચમકિત થઈ. સ્વામીનો ક્રોધ શાંત કરવા તેણે અનેક ચેષ્ટા કરી. પણ તેની ચેષ્ટા ફળવાળી થઈ નહિ. અનેક અનુનય વિનય કરી રાણી રાજનાં દર્શન મેળવી શકી. પતિના ચરણમાં પડી તેણે ક્ષમા માગી પણ દ્રઢ પ્રતિજ્ઞાવાળા રામસિંહે તેની વાત ઉપર કંઈ પાત કર્યો નહિ અને કઠોર સ્વરે કહ્યું. “ તું આ ક્ષણે મારું રાજ્ય છોડી ચાલી જા”, જ્યારે રાજ, પોતાની પ્રતિજ્ઞામાંથી ડગ્યો નથી એવું જડેજરાજકુમારીએ જોયું ત્યારે તે બોલી “ આપ મહારો ત્યાગ કરો છો પણ જોને આપ મારવાડના સિંહાસનથી ભ્રષ્ટ થાશો.” રાજકુમારીએ હવે વિલંબ કર્યો નહિ. તેણે ઉદ્ધત સ્વામીના મુખ તરફ જોયું નહિ. દારૂણ મનોદુઃખે દુઃખી થઈ અભિમાનવાળી ભામિની તે પાંચહજાર જડેજ રજપુતો સાથે પોતાના પિતૃ રાજ્યમાં આવી. તે દિવસે રામસિંહનું સિંહાસન એકદમ કંપિત થયું. તેનો મુગટ સ્ખલિત થઈ જમીન ઉપર પડ્યો. અત્યંત ગર્વમદેમત્ત થઈ તેણે જે અપકર્મ કર્યા તેનાં ફળ તેણે થોડા સમયમાં ભોગવ્યાં.

એક તરફ ભક્તસિંહ યદોપયોગી ગોઠવણ કરવા લાગ્યો. તેના ગ્રહ સરદારો શિવાય બીજા અનેક સરદારો તેના વાવટા નીચે એકઠા થયા. તેમાં ચંપાવત, કુંપાવત, ઉદાવત, કુરમ, હાડો વીગેરે રજપુત સરદારો વિશેષ પ્રસિદ્ધ હતા.

રામસિંહનું સેનાબળ ભક્તસિંહના સેનાબળ જેટલુંજ હતું પણ જે દિવસે જડેજ રજપુતોએ તેને છોડ્યો તે દિવસથી તેનું લશ્કર કમ થયું. તો પણ રાઠોડ રજપુતો નિરૂત્સાહ થયા નહિ. તેનો વિલક્ષણ વિસ્વાસ હતો જે રણ ક્ષેત્રમાં તેનો જય થાશે તેનો એવિશ્વાસ બીલકુલ નિર્થક અને અસત્ય થઈ પડ્યો.

રણનું નગારું વાગ્યું જોતા જોતામાં અસંખ્ય સૈનિકો ઉત્સાહથી જય નાદ કરતા રાઠોડની પંચરંગિની પતાકા નીચે એકઠા થયા. મોટા ઉત્સાહ અને સાહસથી રામસિંહે મેરતાના અજમેર નાગરથળે છાવણી નાંખી, એ સ્થળે રહી તે શત્રુની રાહ જોતો હતો. દૂરે અસંખ્ય સૈનિકોનાં અસંખ્ય જોવામાં આવ્યાં.

રામસિંહે જવલંત નયને પોતાની સેના તરફ જોયું. એટલામાં પ્રચંડવેગે સિંહનાદ કરી ઉઠી ભક્તસિંહે જે સ્થળે પોતાનો સ્કંધાચાર સ્થાપ્યો હતો તે સ્થળ પવિત્ર હતું. ત્યાં કાળિકાદેવીનો એક કુંડ હતો.

ભક્તસિંહે યુધ્ધનો આરંભ કર્યો તે લશ્કર સાથે રામસિંહની સંમુખે અગ્રસર થયો. થોડે દૂર જઈ તેણે પોતાના ભત્રીજાનું ગોળાવર્ષણ કરી અભિવાદન કર્યું, એટલામાં રામસિંહે પણ ગોળા ફેંકવા માંડ્યા, તે પોતાના કાકાની સામે થયો, ઉભય પક્ષ વચ્ચે લયંકર ગોળા યુધ્ધ થયું, ત્યારપછી ઉભય પક્ષના વીરો શસ્ત્રથી લડવા લાગ્યા. થોડા સમયમાં એવી ઘટના ઘટી કે જેથી યુધ્ધ સ્થગિત રાખવું ઠર્યું.

જેવા જે પાસરોવરના વિસ્તૃત તટ ઉપર યુધ્ધાભિનય થાતો હતો તેની એક પડખે દાદુ પંથી સંન્યાસીનો એક આશ્રમ હતો. રાઠોડ રાજ શુરસિંહે તે આશ્રમની પ્રતિષ્ઠા કરી હતી તે આશ્રમની પ્રતિદ્વંદ્વી બંને દળોની વચ્ચે માંડ્યો હતો જેથી તેમાં અગણ્ય ગોળા આવી પડેલા હતા. તેથી લયપામી આશ્રમ વાસીઓ, બાલા કિશનદાસનો ત્યાગ કરી પલાયન કરી ગયા. બાલાકિશનદેવ પોતાના શિષ્યોની જેમ પલાયન કરવામાં અત્યંત બાધ માનતો હતો. તે અદ્વૈત દેવના ઉપર ભરૂંસો રાખી તે સ્થળે રહ્યો, વચ્ચેમાં સંમુખે પ્રહારહત્યા થાશે એમ જોઈ બંને દળ તે સ્થળે છોડી દીધું.

પ્રભાત થઈ ગયું ઉઘાના રાતા રાગે પૂર્વગગન રંજીત થયું. પ્રતિદ્વંદ્વી બંને રાઠોડ વીરો પોતપોતાના દળ લઈ એક બીજાની સામે થયા તે પ્રભાતમાં જ વીર લોકો મોટા ઉત્સાહથી લડવા લાગ્યા. આજ રાણા રામસિંહે સહુની અગ્રે સમરાનળ સળગાવ્યો, સેનાદળના પુરો ભાગમાં રહી તેણે પોતાના કાકા ઉપર હુમલો કર્યો. ભક્તસિંહ ઉન્માદે ઉન્માદિત થઈ સિંહનાદ કરી તેની સામે થયો. ચંપાવત સરદાર કુશળસિંહે પોતાના ચચેલા દારૂણ અપમાનનો બદલો લેવા માટે પોતાના સૈનિકોને રામસિંહ ઉપર ચલાવ્યા. રાઠોડોએ ચંપાવત સરદારોનો હુમલો અટકાવ્યો મેરતીય સેનાનો અધિનાયક શેરસિંહ પ્રાણ આપી યુધ્ધ કરવા લાગ્યો. વીર્યવાન ચંપાવત સરદાર તેના કરતાં કમ નહોતો, આજ કુશળસિંહે અપમાનકર્તા રામસિંહનું હૃદયશોભિત પીવાને નિશ્ચય કર્યો. તેનો નિશ્ચય વ્યર્થ કરવા કોણ સાહસી થાય ? રામસિંહ તેને કૂકકુટ (કુતરો) કહી બોલાવતો હતો આજ તે કૂકકુટ (કુતરો) રામસિંહના પગે કરડશે કે નહિ તે જોવાનું છે, જે વિકટ ઉત્સાહે તેનું મુખ મંડળ વિકૃત થઈ પડ્યું તેની આંખમાથી અંગારા ઝરવા લાગ્યા. વીરવર શેરસિંહ પોતાના અફવને ચાલિત કરી ચંપાવત સૈનિકો ઉપર ચાડ્યો એ રીતે ઉભયદળ વચ્ચે ઘોર યુધ્ધ થયું છે, અનેક વખત યુધ્ધ ચાડ્યા પછી મેરતીય સરદાર રણ સ્થળે પડ્યો. તેને રણ સ્થળે પડેલો જોઈ ચંપાવત રજપુતોએ શ્રવણ ભૈરવ નાદ કર્યો અને તેઓ

ખમણા ઉત્સાહે મેરતીય રજપુતો ઉપર હોડયા. પણ તેમ થયાથી મેરતીય રજપુતો નિરૂત્સાહ થયા નહિ. તેઓ ખમણા ઉત્સાહથી અને સાહસથી લડવા લાગ્યા. હજી સુધી જયલક્ષ્મી કોઈની અંકશાપિની થઈ નહિ. યુધ્ધ અવિહતભાવે ચાલી રહ્યું. જયપરાજયનાં લક્ષણ જોવામાં આવ્યાં નહિ.

શેરસિંહ રણ સ્થળે પડ્યો. તેનો નાનો ભાઈ તેના પદ ઉપર અભિષિક્ત થયો. મોટા ભાઈના મૃત્યુથી તેની જીવાંત્રાવૃત્તિ વધારે પ્રબલ થઈ પડી. તેણે ગંભીર ઉત્સાહ વાક્યે પોતાની સેનાને ઉત્કેરી, બ્રાતૃહત્યાનાં હૃદય શોષિતથી પોતાનો શોકાગ્નિ ઓલવી નાંખવા તેણે પોતાનો ઘોડો સામા વાળા ઉપર ચલાવ્યો. જે ઘોડો ચંપાવત સરદાર ઉપરજ ચાલ્યો. બન્ને પ્રતિદ્વંદ્વીઓએ પોત પોતાની તલવાર ચલાવી. તે બન્ને જયપુર રાજ પરિવારની બે બેનોના પુત્રો હતા. સંબંધમાં તેઓ મશીયાઈ ભાઈ થાય, પણ આજ તેઓનો બ્રાતૃભાવ, શત્રુભાવમાં પરિણામ પામ્યો. આજ તેઓનાં હૃદય એક બીજાનાં શોષિત પીવા પિપાસુ હતાં અનેક જીણ સુધી બન્નેના વચ્ચે યુધ્ધ ચાલ્યું. છેવટે ચંપાવત સરદાર કુશળસીંહ રણક્ષેત્રમાં પડ્યો. અધિનાયકના મૃત્યુથી ચંપાવત સરદાર સૈનિકો નિરૂત્સાહ થયા નહિ. તેઓ તે સ્થળેથી ખસ્યા નહીં. ભક્તસિંહનો પક્ષ ક્રમેક્રમે બળવાળો થયો. ભત્રીજા રામસિંહના સૈનિકોને વિત્રાસિત કરી ભક્તસિંહ જ્યાં ચંપાવત સૈનિકો લડતા હતા ત્યાં આવ્યો. સઘળી સેના ચલાવવાનો ભાર પોતે લીધો. હવે દળ યુધ્ધ ચાલ્યું. મેરતીય રજપુતો પ્રાણ આપી લડતા હતા. તેઓ ભક્તસિંહનું પ્રચંડ બળ પ્રતિરોધ કરી શક્યા નહીં. છેવટે ક્રમેક્રમે તેઓ યુધ્ધ સ્થળે પડ્યા. બાકીના સૈનિકો તે જોઈ લયલીત થયા નહીં. તેઓ જીવને આપી યુધ્ધ કરવા લાગ્યા ક્રમે વીરવર ભક્તસિંહની સેના પ્રચંડ નાદથી દરીયાની જેમ ઉચ્છાસિત થઈ. રામસિંહના વીર સરદારો યુધ્ધ સ્થળે પડ્યા તાજ પરણેલા અકે મેરતીય કુમારનું આ યુધ્ધમાં મરણ થયું. રામસિંહ સંપૂર્ણ પરાજય પામ્યો.

પરાજય પામેલ રામસિંહ ઋતહૃદયે પલાયન કરી ગયો. તેણે ચોધપુર માં આશ્રય લીધો ત્યાં નગરદ્વાર રૂધ્ધ કરી રણશ્રાંતિમાંથી વિશ્રાંતિ લેવા લાગ્યા. પણ તે નિશ્ચિંત થઈ શક્યો નહી. ભક્તસિંહના રોવાનળથી લય પામી તે નગર છોડી દક્ષિણાવર્તમાં પલાયન કરી ગયો. ઉજ્જયિની નગરીમાં આવી તેણે મહારાષ્ટ્રીય વીજય આપા સીંધીયાની મદદ લેવાની ચેષ્ટા કરી. જે દિવસે કુલાંગાર રામસિંહે સિંધીયાની મદદ માગી તે દિવસથી મારવાડ ઉપર અનર્થ ઉપર અનર્થ આવવા લાગ્યા તે અનર્થને કોઈ રોકી શક્યું નહીં તેથી મારવાડનો સર્વ નાશ થયો છેવટે મારવાડ ભૂમી ઘોર શોચનીય અવસ્થામાં આવી પડી.

વિજયી ભક્તસિંહે ચોધપુરનો કબજો કર્યો. થોડા સમયમાં અભિષેકની ગો

ઠવણી થઈ ઘણું કરીને મારવાડના સઘળા સામંત સરદારો અભિષેકના દિવસે ઉપહાર લઈ યોધપુરમાં આવ્યા. તે એકઠી થયેલ રજપુત મંડળી વચ્ચે જૈતાવત સરદારે ભક્તસિંહનો રાજ્યાભિષેક કર્યો, ભક્તસિંહ રાજ્યની આખાદી માટે ધ્યાન આપવા લાગ્યો. જે બે ચાર સામંત સરદારો તેને રાષ્ટ્રાપહારક જાણતા હતા તે સામંતો, ત્યાં આવ્યા નહોતા. છેવટે તેઓએ પણ તેનો પક્ષ પકડ્યો. એ રીતે મારવાડમાં સઘળા ભક્તસિંહની વફયતા સ્વીકારવા લાગ્યા. ભક્તસિંહ એક આશામીને કોઈ પણ પ્રલોભનથી મોહિત કરી પોતાના પક્ષમાં લઈ શક્યો નહીં. તે આશામી, રાઠોડ કુળનો પુરોહિત જગધર, જગધર, પોતાના રાજનો પ્રધાન મંત્રદાતા, તે રાજના પુત્રોનો પ્રધાન શિક્ષક, ભક્તસિંહ તેને હસ્તગત કરવા પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો. ભક્તસિંહે એક શ્લોક લખી મોકલી તેને પ્રલોભનમાં નાંખવા ચેષ્ટા કરી. જે શ્લોકનો અનુવાદ નીચે પ્રમાણે.

“ હે મધુકર ” જે પુષ્પના સૌરભથી તું આમોદિત થાયછે આજ યવનના ગપમાટે તેના ઉપર હુમલો કર્યોછે તે પુષ્પના તરૂતું એક પણ પત્ર રહ્યું નથી. ત્યારે શામાટે તું તેના ઉપર બેસી કંટકનો આઘાત સહ્ય કરેછે.

યથાકાલે તેનો ઉપયુક્ત પ્રત્યુત્તર આવી ગયો, મધુકર એ આશાથી પુષ્પના વૃક્ષ ઉપર બેસી કાંટા સહેછે જે આશામાં તેને મધુમાસ પાછો આવવાનો છે એમ વકી રહેછે. શુષ્કશાખામંજરી વગેરે ફરીથી પડલતિવ થાયછે.

જગધરનો એવો સુદૃઢ અનુરાગે જોઈ ભક્તસિંહ ચમત્કૃત થયો. પુરોહિતની પ્રગાઢ રાજભક્તિની પ્રસંશા કર્યાવિના તેને આદ્યુ નહિ. તેદિવસથી ભક્તસિંહ તેને ફરીથી પ્રલોભન બતાવ્યું નહિ.

ભક્તસિંહ, સ્વભાવથી સાહસિક અને ઉદાર હતો. તેનું હૃદય સર્વદા અનંદ મય હતું. તેરજપુત ચરિતનો એક આદર્શ સ્વરૂપ હતો તેની આકૃતિ, તેની ગુણવળી તે જેવી જોઈએ તેવી હતી. તે ઉન્નત દેહ વાળો, ગૌરકાંતિવાળો અને આજુ નુલખિત બાહુવાળો હતો. તેને બળદેવનો અવતાર કહેતા હતા. તેને જોવાથી હૃદય સહસા ભક્તિરસે પૂર્ણ થાતું. ભક્તસિંહ સુપંડિત અને કવિ હતો. તેનો રચેલો કવિતાકલાપ, ભાટલોકોની આદરની સામગ્રી હતી. આજપણ કેટલાક લોકો તે કવિતા આદરથી ગાયછે પણ એક માત્ર પૈશાચિક કાર્યથી તેના સઘળા ગુણો દોશ રૂપ થઈ પડ્યા જોતે અક્ષાલંચ પાપકાર્ય પકે તેનું ચરિત કલુષિત ન થાત. તેમ થયેથી ભક્તસિંહ રજવાડામાં એક શ્રેષ્ઠ નરપતિ ગણાત. તેના રાજ્ય શાસનથી રજપુતો તેના ઉપર પુરા અનુરક્ત હતા. પરાજીત રામસિંહની ઉશ્કેરણીથી ઉઠેલા મહારાષ્ટ્રીય વીરસીંધીયાના મારવાડના ઉપરના આક્રમણમાંથી મારવાડને બચાવવા

તેઓ લકતસિંહના વાવટા નીચે એકઠા થયા હતા. સીંધીયો જ્યારે જોધપુરમાં આવી પડ્યો. ત્યારે તે રાઠોડ રાજ્યનું સેનાદળ જોઈ ચમકિત થયો તેણે જોયું જે રાજ સ્થાનના પ્રધાન પ્રધાન સરદારો મારવાડના રક્ષણના અર્થે આવ્યાછે.

સીંધીયાને દળ સાથે આવતો જોઈ લકતસિંહ પોતાના સૈન્ય સાથેતેના વિરૂદ્ધે ઉતર્યો યુદ્ધસ્થળના માટે આજ મીર રંગમૂમિ મુકરર થઈ. તે મુકરર કરેલ સ્થળ ઉપર આવી મહારાષ્ટ્રીય વીરના સંમુખીન થયાઅગાઉ લકતસિંહે અંબરરાજ ઇશ્વરસિંહને એક પત્ર લખ્યો. “ જો તમારી મરજી હોય તો અમારી સાથે મળી મહારાષ્ટ્રીય વીરની સાથે લડો, નહિ તો જાહેર રીતે વીરતા પ્રકાશી અમારા વિરૂદ્ધે ઉતરો ” ઇશ્વરસિંહ રામસિંહનો શત્રુ થાય. તે જમાઈનો પરિત્યાગ કરી શક્યો નહિ. પણ લકતસિંહના વિરૂદ્ધે ઉતરવાની તેની હીમ્મત નહોતી. તે લકતસિંહનો ભય રાખતો હતો. હવે શું કરવું તેનો તે નિશ્ચય કરી શક્યો નહિ. ઇશ્વરસિંહ વિષમ વિપદમાં પડ્યો. તેને બંને તરફથી સંકટ નડ્યું. એકવાર તેણે વિચાર કરીલીધો જે “ અદૃષ્ટમાં જે હોય તે થાઓ ” પણ જમાઈને સહાય કરવી યુક્ત છે પિતૃઘાતી લકતસિંહને મારવાડના સિંહાસને રહેવા દેવો તે યોગ્ય નથી. એવો વિચાર કરતો હતો તેવામાં લકતસિંહના ભયંકર નયન તેણે મનથી જોયાં. ત્યારે તેણે વિચાર્યું! જમાઈના માટે ધનપ્રાણ હારી દેવા ! અંબરરાજ મોટા સંકટમાં પડ્યો. તે પોતાના રક્ષણ માટે ઉપાય શોધવા લાગ્યો. તે ઇડરની રાજકુમારી સાથે પરણ્યો હતો. ઇડર તે સમયે અજીતના એક પુત્ર આનંદસિંહના હાથમાં હતું. ઇશ્વરસિંહની મહિષી લકતસિંહની. ભત્રીજી થાય. તે સમયે ઇશ્વરસિંહ તે રાઠોડ કુમારીની સલાહ લેવા આવ્યો. તેણે કહ્યું મહિષી ! લકતસિંહ પાપીષ્ટ છે. લકતસિંહ પિતૃઘાતી છે, તે પિતૃઘાતી પાપીષ્ટ યોધપુરના સિંહાસને રહે તે મને અસહ્ય લાગે છે, પણ આ ક્ષણે શું બને. ક્યો પક્ષ અવલંબન કરું. તલવારની મદદે લકતસિંહની વિરૂદ્ધે ઉતરાય એવી મને આશા નથી જે લકતસિંહ યુદ્ધમાં પરાભવ પામે. પિતૃઘાતિને મદદ કરવાથી જગતને મુખ બતાવાય તેમ નથી. હવે લકતસિંહની હત્યા થાય તોજ સારું. પણ મહિષી ! તે તમારી મદદ શીવાય બને તેમ નથી. વિચારો ? લકતસિંહે તમારો કેવો ઉપકાર કર્યો છે. તેણે તો તમારા દાદાનો વધ કર્યો છે. તેણે તમારા જમાઈને પદચૂત કર્યો છે. તેની હત્યા થાય અને તમારો જમાઈ યોધપુરના સિંહાસને બેસે તેમ કરો. !

સ્વામીની સલાહથી રાઠોડ રાજકુમારી, આજ પોતાના કાકાના પ્રાણ સંહાર કરવા સંમત થઈ, સ્ત્રી, સુકુમાર હસ્તે છરીલઈ ગ્રાસ લાવે એક આશામીનો સંહાર કરી શકે ખરી! હા કરી શકે પણ ઇશ્વરસિંહની વનિતાએ તેમ કરી પેશા-

ચિક કાર્ય કરવા યત્ન કર્યોનહિ. તેણે વિષ પ્રયોગથી, પોતાનું અલીઠ સાધવાનો યત્ન કર્યો. થોડા સમયમાં એક વિષાક્ત અંગરખું તૈયાર થયું. તે વિષાક્ત અંગરખું લઈ અંગર મહિષી અજમેરમાં કાકાની છાવણીમાં આવી. પહોંચતાંજ તેણે પહેરવેશ સાથે એ અંગરખાનો પોશાક ઉપહારમાં આપ્યો. શિષ્ટાચારના અનુરોધે ભક્તસિંહે તે પોશાક પહેર્યો એટલામાં તેનું મસ્તક ધૂણિત થયું. સર્વ અંગમાં એક જાતની વિકટ અગ્નિજ્વાળા ઉઠી તે જવરાકતાંત થયો. એકદમ ઉપયુક્ત ચિકિત્સકની ચિકિત્સાની યોજના થવા લાગી. વૈદે, ભક્તસિંહ ની નાડી જોઈ કહ્યું “ રોગ અસાધ્ય છે ” સુસાધ્ય કે કષ્ટ સાધ્ય નથી ” “ હવે મહારાજના આત્માની સદ્ગતિ થાય એવા ઉપાય કરો.

વૈદના વચનો સાંભળી ભક્તસિંહ ગર્જન કરી બોલી ઉઠ્યો. શું વૈદ ! રોગનું ઔષધ નથી જ્યારે તમે મારા રોગથી મને આરોગ્ય કરી શકતા નથી ત્યારે તમે અમારી ભૂમી વૃત્તીનો કેમ ઉપલોગ કરોછો તમારું વૈદ શાસ્ત્ર શા કામનું ? વૈદે તે તંબુમાં એક ખાડો ખોદાવ્યો તેમાં જળ ભરી તેમાં એક જાતની ઔષધી નાંખી, જોતા જોતામા ખાડાનું પાણી ખરફ જેવું ઠંડુ થયું. ત્યારે વૈદે ભક્તસિંહને કહ્યું. મહારાજ ! આવું કાર્ય મનુષ્યનું સાધ્યાપત, પણ તમારો વિષય કાર્યથી અતીત, આ ક્ષણે હવે નિવેદન એટલુજ છે જે “ વિલાંબ કરો નહીં આત્માની સદ્ગતિ માટે જલદીથી શાસ્ત્ર વિધાનના અનુસારે પુણ્યદાનનાં કાર્ય કરો ” વૈદને ભક્તસિંહે હવે કાંઈ કહ્યું નહિ- તેણે જાણ્યું જે અંતકાળ આવી પહોંચ્યો થોડા સમયમાં હવે સંસાર છોડી તેને જાવું પડશે તેનો પ્રિયતમ પુત્ર વિજયસિંહ તેની શર્યાના પડખે બેઠો હતો વિજયસિંહ તેના જીવનનું જીવન તેના સંસારસાગરનું ક્રુવનક્ષત્ર એ વિજયસિંહ તે સમયે બાળક હતો રામસિંહના આક્રમણ માંથી બાળક વિજયસિંહ શીરીતે મારવાડની રક્ષા કરી શકશે શીરીતે તે રામસિંહના વિદ્વેષનયન થકી બચશે. એ સઘળી ચિંતા એકી સાથે તેના હૃદયમાં ઉદય પામી. તે પીડામાં અધીર થઈ ચારે તરફ અંધકાર જોવા લાગ્યો. તેના નયનમાંથી સતત અશ્રુધારા ચાલી, તેણે પોતાના સરદારોને પાસે બોલાવ્યા. સરદારો પાસે આવ્યા તેને શાંતવના આપી તે ગંભીર સ્વરે બોલ્યો, “ સરદારો ! શોક કરશો નહિ મારા અદૃષ્ટમાં હતું તે ઘટયું. તે માટે શોક કર્યાથી શું થાય ! શોક અદૃષ્ટના લેખનું ખંડન કરી શકતો નથી. સઘળાઓ શોક ત્યાગ કરી હવે શાંત ભાવે સાંભળો ! સરદારો ! હવે હું તમારી પાસેથી કાયમના માટે વિદાય થાઉં છું. તમે મારા માટે ઘણા ત્યાગ સ્વિકાર કર્યા છે. પણ હું તમારા ત્યાગ સ્વિકારનો સંપૂર્ણ બદલો આપી શક્યો નથી. મનમાં હતું જે યવન રાજ્ય ઉન્મૂલિત કરી ભારતવર્ષમાં હીંદુ રાજ્યની સ્થાપના કરીશ. તમારો ઉચ્ચારિત્યારાજ્ય ઉપર અભિષેક કરીશ પણ તે આશા પૂર્ણ થઈ નહિ. હવે

મારો એટલો અનુરોધ છે જે મારા નયનામણિ વિજયસિંહને સંભાળજો ! વિજયસિંહને મેં તમારા હાથમાં સોંપ્યો. વિજયસિંહને ખંધુ ખાંધવ નથી. જો જો ! રામસિંહ વિજયસિંહને પદચ્યૂત ન કરે ! જ્યાં સુધી તમે મને આ કાર્ય કરી દેવામાં હીમ્મત દેખાડતા નથી ત્યાં સુધી મારો જીવ જાતો નથી, બોલો ! મારા શપથ ખાઈ બોલો, વિજયને તમે પ્રાણ આપી રક્ષશો? એટલું બોલી ભક્તસિંહ યુધ્ધ થઈ ગયો. તેનું શરીર કંપવા લાગ્યું. એટલામાં રાઠોડ સરદારો સમસ્વરે બોલી ઉઠ્યા. મહારાજ અમે અમારા ખડગોનો સ્પર્શ કરી કહીએ છીએ જે જ્યાં સુધી અમારા પ્રાણ હશે ત્યાં સુધી રાજકુમાર વિજયસિંહને રાજ્ય ભ્રષ્ટ થવા દેશું નહિ.

ભક્તસિંહ સંતુષ્ટ થયો. ત્યારપછી તેણે કૂળપુરોહિતને ભૂમિદાન આપ્યાં. તે સમયે તે સ્વસ્થ અને નિર્ભય હતો. તે સમયે તેનું હૃદય દૃઢ હતું. તે અધ્યાત્મિક ચિંતામાંનિમગ્ન થયો. પણ તે ભાવ ઘણા વખત સુધી ટક્યો નહિ. તેના પિતાનો પ્રેતાત્મા આવી તેને ભય આપતો હોય તેમ તેના જોવામાં આવ્યું: ભક્તસિંહ ગાંડાની જેમ ચિત્કાર કરવા લાગ્યો. છેવટે તેનું શરીર સ્તબ્ધ થયું. ભક્તસિંહનો પ્રાણ વાયુ તેના શરીરમાંથી ચાલ્યો ગયો. તેનું શબ દેહ તે સ્થળે ભસ્મિભૂત થયું. તે ભસ્મરાશી ઉપર એક સ્માર્કસ્તંભ ઉભો કર્યો તે હાલ સુધી વિદ્યમાન છે. જેનું નામ “ખુરા દેવળ” કહેવાય છે.

જો પિતૃઘાતના અક્ષાંશ કલંકથી ભક્તસિંહનું ચરિત કલંકિત ન થાત તો તે સ્વજાતિય રાજાઓમાં પ્રધાન રાજા કહેવાત. વીરપૂજ્ય શિવજીના કુળમાં ભક્તસિંહના કરતાં બીજો કોઈ પુરૂષ વીર પેદા થયો નહિ. તે ઉત્તમ સાહસિક અને પરમ પંડિત હતો. પિતૃહત્યાનું કલંક જ્યારે તેના માથે આવ્યું તેના અગાઉ રજપુતોમાં તે પૂજ્ય અને માન્ય હતો. ગુર્જરમાંથી જેટલાં નગરો તેના પિતાએ જીતી લીધાં તે જીત કરવામાં ભક્તસિંહની મદદ હતી. વિશેષતઃ ભક્તસિંહની વિલક્ષણ મદદથી અભયસિંહ શીરખુલંદનું ઉન્નત મસ્તક પદનવેદલિત કરી શક્યા. ભક્તસિંહે પોતાના ભત્રીજાને પદચ્યૂત કરી પોતે સિંહાસન કબજે કર્યું તેથી તેને રાષ્ટ્રાચારક કહી શકાય નહિ. શાથી કે બાળક રામસિંહ રાજાના નામનો અને સિંહાસને બેસવાનો અયોગ્ય હતો. રાજા રજપુતોનો આરાધ્ય દેવ-રાજા બાળક હોય તો પણ રજપુતોએ તેને સંપૂર્ણ રાજ સંમાન આપવું એમ તેઓના ધર્મગ્રંથમાં છે ખરું પણ જ્યારે તે રાજાના નામને અયોગ્ય અને અપાત્ર હોય ત્યારે તેને પદચ્યૂત કરવામાં કોઈ રીતનો અધર્મ કહેવાય નહિ. એમ ન થાય તો રજપુત જાતિનું અમંગળ થાય. પ્રથમ તો રાજસૂત્ર હાથમાં લેવા ભક્તસિંહે કબૂલ કર્યું નહોતું પણ રામસિંહની સંપૂર્ણ અયોગ્યતા

જાણી અને સરદારોની પુષ્કળ પ્રાર્થના જોઈ તેણે મારવાડનું સિંહાસન હસ્તગત કરવા કબૂલ કર્યું.

લકતસિંહે એકંદર ત્રણ વર્ષ રાજ્ય કર્યું. મારવાડ રાજ્યના સઘળા કીલ્લાઓ તેણે દબ કર્યાં. તેણે યોધગઢનો બાકીનો કીલ્લો દુરસ્ત કર્યો. અમદાવાદ જીતીને જે ધનરત્ન પામ્યો હતો તે ધનરત્નનો ઘણોખરો ભાગ પોતાના મહેલો કરાવવામાં વાપર્યો. તેણે મુસલમાનની મસ્જિદો ખોદી નાખી હતી. તેણે રાજ્યમાં એક એવા કાયદાનો પ્રચાર કર્યો જે “ મુસલમાનો બાંક પોકારે નહિ ” જે પોકારે તો પ્રાણ દેવ થાય.” એ કાયદો આજસુધી મારવાડમાં પળાયો હતો. લકતસિંહ જે થોડા વર્ષ જીવિત રહ્યો હતો તો મોગલ સામ્રાજ્યનો વહેલાસર અધઃપાત થાત.

પાપ ઉપર પાપ થયું. પિતૃહંતાનો અકાળે વધ થયો. એ રીતનાં રૂવાડાં ઉભાં થાય એવાં કાર્ય રાજસ્થાનમાં કોઈ સ્થળે બનેલ નથી. પણ પાશ્ચાત્ય જગતમાં તે કાર્યો કરતાં પણ અધીક હૃદયસ્તંભન કાર્યો થયેલાં જોવામાં આવે છે. આ સ્થળે તે કાર્યનો મુકાબલો કરવાનું અમારું કામ નથી. ટુંકામાં મારવાડ મધ્ય યુગના યુરોપના જેવું પ્રચંડ પાપકાર્યથી અને પાશવવૃત્તિવાળાં કર્મથી કલુષિત થયું નથી. જેના દ્રષ્ટાંતો યુરોપનો તે સમયનો ઇતિહાસ વાંચવાથી માલુમ પડશે.

જે અજ્ઞાન અધિકારનું ગાઢ આવરણ પામી યુરોપના મધ્યયુગમાં યુનાની રાજાઓએ જે સઘળાં પાપાનુષ્ઠાન કર્યાંછે તેનો વિચાર કરવાથી માલુમ પડે છે જે ભારતવર્ષના એક બે રજપુતોના પાપાનુષ્ઠાન પાંસે તેઓનાં પાપાનુષ્ઠાન વિશેષ દારૂણ અને ભયંકર ગણાયાંછે

રાજ્યાસને અભિષિખ્તથઈ લકતસિંહે રાજ્યનું હિત કરી પ્રકૃતિ વર્ગનું મનો રંજન કર્યું હતું ખરું પણ તેથી રજપુતો તેનાં પાપ ભરેલાં કામો ભૂલી ગયા નહોતા. તે પાપ ભરેલાં કામથી મારવાડની શોચનીય દુર્દશા થઈ. તે શોચનીય દુર્દશામાંથી તે હજી પણ ઉઠ્યું નથી. મારવાડી લોકો લકતસિંહના ભયંકર પાપ ની વાત ભૂલી ગયા નથી. જે સમયે અભયસિંહ અને અંબરરાજ જયસિંહ પવિત્ર પુષ્કર તીર્થે તરપણ વીગેરે કાર્યો કરતા હતા. તે સમયે એકવાર સાયંકાળે તેઓ બંને પોતપોતાના સામંતો સાથે એક મોટા તંબુમાં પેઠા હતા એ સમયે અભયસિંહે કવિવર કર્ણને કહ્યું કવિવર ! એક સમયોચિત કવિતા સંભળાવી અમને આનંદિત કરો. કવિવરે કવિતા રચિ તેઓને આનંદિત કર્યાં.

ત્રયોદશ અધ્યાય.

વિજયસિંહનો રાજ્યાભિષેક. મેરતા નગરમાં પોતાના સરદારો તરફથી તેની પૂજા પ્રાપ્તિ રાજધાની તરફ તેની યાત્રા, પદચ્યુત રાજા રામસિંહનું મહારાષ્ટ્રીય અને કચ્છાવહ લોકો સાથે સંધિઅધન, મિત્ર સેનાનું એકત્ર મિલન, મેરતા ક્ષેત્રે વિજયસિંહનું સેનાદળ, સિંહાસન આપી દેવા તેના તરફ આત્મા, તેનો પ્રત્યુત્તર, યુદ્ધ, વિજયસિંહનો પરાજય, રાહોડ કવચી સેનાનો વિનાશ, રણકૌશળ વિજયસિંહનું પલાયન અને તેનો નાગોરમાં આશ્રય. શત્રુઓએ કરેલ નાગોરનો અવરોધ. શત્રુનો સેનાનિવેશભેદી તેનું સ્થાનાંતરણનું, ખીકાનેર અને જય પુરમાં સહાય પ્રાર્થના, જયપુરાધિપતિની વિશ્વાસઘાતકતા, મૈરતિય સરદારોએ કરેલ તે વિશ્વાસ ઘાતકતાનો પ્રતિરોધ, આખા સિંધીયાની હત્યા, હત્યાનું પ્રાયશ્ચિત્ત, અજમેરત્યાગ, ચૌધની સ્થાપના, મહારાષ્ટ્રીયનો રામસિંહનો પરિત્યાગ, આખા સિંધીયાના સ્મરણ અર્થે સ્તંભ, રામ સિંહનું મૃત્યુ, તેનું ચરિત વર્ણન, મારવાડમાં અરાજકતા, રાહોડ પ્રજાતંત્ર, પોકણું સરદારનું દત્તક વિધાન, તેણે કરેલ અગ્નિમાનના, નોકરી કરી સૈનિકનું કરનાર લોકોનાનિયોગે રાહોડ સામંત પ્રથાનું અધઃપતન, સામંત સમિતિને કમ કરવામાં રાજનો ઊદ્યોગ, સરદારોનો દરબાર ગરબનખીચી, રાજતર્કમંત્રણા, રાજા અને સામંતો વચ્ચે હીણો સંધી વેતન ભોગી સૈનિકોનો દળભંગ, રાજગુરુનું મરણ, તેની ભવિષ્યદવાણી, સરદારોને જાળમાં બાંધીદેવ નિમતે ઉદ્યોગ, પોકણુંના દેવીસિંહનું ઉદ્ધત આચરણ, તેનું બોલવું. અગ્રાધિકારીના હકમાં પ્રત્યવાય, તેનું ક્રુણાકળ, પિતાના મૃત્યુનો બદલો લેવાની સુખજસિંહની યુદ્ધસજ્જા, તેનું મરણ, સરદારોનો વિક્રમરોધ, દરયુના વિરુદ્ધે રાજની રણ યાત્રા, સિંધુરાજ પાસેથી ઉમરકોટનું લઈ લેવું, મેવાડ થકી ગદનારનું ગ્રહણ, મહારાષ્ટ્રીય ઉપર જયપુરનું અને મારવાડનું એકઠું આક્રમણ, ઢંગયુદ્ધ, ડીઅઈનનો પ્રથમ આવિર્ભાવ. રાહોડે કરેલ, અજમેરનો પુનરધિકાર, યમન અને મેરતાનું યુદ્ધ, અજમેરના શાસનકર્તાની આત્મહત્યા, વિજયસિંહની ઉપપત્નીએ કરેલું માનસિંહનું દત્તકપણું, સરદારોનો આક્રોશ, રાજની ઉપપત્નીનો પ્રાણનાશ, વિજયસિંહનું મરણ.

નિકતસિંહના પરલોક ગમન ઉપર તેનો મોટો પુત્ર મારવાડના રાજસિંહાસને બેઠો. જે મોટા પુત્રનું નામ વિજયસિંહ હતું. તે સમયે તેનો વયઃક્રમ વીશ વર્ષનો હતો. એવી નાની ઉંમરમાં પણ તે રાજેચિત સઘળા ગુણોથી વિભૂષિત હતો. તે મેરતા નગર તરફ જતો હતો એટલામાં તેણે મારોટ નગરની પાસે પિતાના મૃત્યુના બખર સાંભળ્યા. તે મારોટ નગરમાંજ આવી તેના સરદારોએ

તેનો રાજ્યાભિષેક કર્યો. ખુદસમ્રાટે તેનો રાજ્યાભિષેક અનુમોદન કર્યો એટલું નહિ પણ, રાજસ્થાનના સઘળા રાજાઓએ તેનું અનુમોદન કર્યું. મેરતા નગરમાં આવી વિજયસિંહે પિતાનો અશૌચકાળ કહાઢ્યો. તે સ્થળે વીકાનેરના, કિશનગઢના અને રૂપનગરના રાજાઓએ આવી તેના નવાભિષેકની મુબારકબાદી આપી. ત્યાર પછી મેરતાને છોડી તે રાજધાનીમાં આવ્યો. પિતાનાં શ્રાદ્ધ વિગેરે કરી, તે રાજ્ય સિંહાસને બેઠો.

ભક્તસીંહ આતતાયીની વિશ્વાસઘાતકતાથી મરણ પામ્યો. રામસીંહનો કાં-ટો દૂર થયો. તેના સૌભાગ્ય દ્વારનો આગળીયો ઉઘડ્યો. તે તે સુયોગમાં, પોતાનો હક મેળવવા સચેટ થયો હતો અંબરરાજની મદદથી તેણે મહારાષ્ટ્રીય લોકો સાથે સંધિ સ્થાપ્યો. સંધિના પ્રતિજ્ઞા સૂત્રો પાળવા ઠર્યાં. જે ઉપરથી મરાઠાઓ કોટા અને જયપુર પાસે થઈ રાજધાની તરફ અગ્રેસર થયા. રામસીંહ મોટી સેના લઈ તેઓને મળી ગયો. મહારાષ્ટ્રીય સેના બળ પામી, નિર્બોધ રામસીંહને જાણ્યું જે મરાઠાની મદદથી તેની અભિષિચ્છિ થાશે. પણ તેનું જ્ઞાન જ્ઞાંતિ ભરેલું હતું મરાઠાઓએ, અજમેરની પાસે આવી તે નગર લુંટવાનો સંકલ્પ કર્યો, પણ રામસીંહ તેઓની પાપચેષ્ટાનો પ્રતિરોધ કર્યો.

રામસીંહની તે ભયંકર સમરસન્નના ખબર વિજયસીંહના કાને પહોંચ્યા. રામસિંહે મરાઠાની મદદ લીધીતેથી સઘળા રાઠોડ ક્રુપ્ધ અને નાખુશ હતા. તેઓ રામસીંહને કાપુરૂષ કહી હજારો ધિક્કાર આપતા હતા. અને મરાઠાના આક્રમણમાંથી મારવાડને બચાવવા સઘળા તૈયાર થયા. જોતા જોતામાં મારવાડના સઘળા સામંતો વિજયસીંહના વાવટા નીચે આવ્યા. તેઓની એવી દ્રઢ પ્રતિજ્ઞા હતી જે પ્રાણ હોય ત્યાં સુધી મહારાષ્ટ્રીય લોકોનો જય થવા દેવો નહિ. તે લોકો યુદ્ધમાં ઉતર્યા.

કચ્છાવહની અને મરાઠાની સેના પુષ્કરમાં આવી પહોંચી. પુષ્કરમાં રના-ન કરવા તેઓ તે સ્થળે એક રોજ રોકાયા. રામસીંહ તે સ્થળથી વિજયસીંહને પત્ર લખી મોકલ્યો “ આ પત્રનો પાઠ કરી તરત મારવાડનું સિંહાસન મને સોંપ ” સામંત સરદારોના રૂબરૂ વિજયસીંહ તે પત્ર વાંચ્યો એ સમયે સઘળા લડો ! લડો ! એમ ચિત્કાર કરી ઉઠ્યા. શું મહારાષ્ટ્રીય લુંટારા યોધરાવના પવિત્ર સિંહાસન ઉપર હસ્તક્ષેપ કરવા ચાહેછે, શીયાળીયો હોઈ કેસરીને કરડવા આવેછે ! મહારાજ ! કોઈ રીતની ચિંતા કરશો નહિ.

રામસીંહને પોતાના પત્રનો પ્રત્યુત્તર મળ્યો. તેમાં લખેલ હતું જે “ વિ-જયસીંહની જ્યાં સુધી સત્તા હશે ત્યાંસુધી તે રામસીંહ તે યોધપુર આપે તેમ નથી. તે વીર છે. વીરની જેમ તે યુદ્ધક્ષેત્રમાં ઉતરશે. પોતાનો હક અખંડિત અને

અશુભ રાખશે, ટુંકામાં યુદ્ધની મદદથી પરસ્પરના અદ્રષ્ટની પરીક્ષા થાશે ” થોડા સમયમાં રણનાં નગારાં વાગ્યા. રાઠોડ રજપુતો અને મહારાષ્ટ્રીયો સિંહનાદ કરી ગોળા વરસાવવા લાગ્યા. પ્રથમ દિવસનો અધિક ભાગ ગોળાનું યુદ્ધ કરતાં ગયો.

છેવટે તલવારથી યુદ્ધ ચાલ્યું. કોઈ પણ પક્ષમાં જય પરાજયનું લક્ષણ જણાયું નહિ, બીજા દિવસે પરોઢીયામાં બન્ને દળ મોટા ઉત્સાહથી લડવા લાગ્યાં. વિજયસિંહ પાંચ હજાર સવારો સાથે પોતાના પ્રતિદ્વંદ્વીની સામે આવ્યો; તે પાંચ હજાર વીરોના અંગ કઠણ બખ્તરથી ભીડાયેલ હતાં. રામસિંહની વિશાળ સેના પાસે વિજયસિંહના સૈનિકો સામાન્ય હતા. સાગરની પાસે જેમ ખાખો ચીયા. તેમ રામસિંહની સેના પાસે વિજયસિંહની સેના હતી. પણ તે પાંચ હજાર સવારોના બાહુમાં જે બળ હતું તે બળનો રોધ કરવા કોઈની સત્તા નહોતી. તે વ્યર્થ કરી દેવા મહારાષ્ટ્રીય લોકો પ્રાક્ષપણે ચેષ્ટા કરવા લાગ્યા. પણ તેઓની ચેષ્ટા સફળ થઈ નહિ, પણ તે દિવસે વિજય પરાજયના લક્ષણ કોઈ પક્ષમાં જણાયાં નહિ.

વિજયસિંહ એક ચતુર યોધો હતો, પોતાના સેના બળ ઉપર તેનો સંપૂર્ણ વિશ્વાસ હતો. પણ તે રીતના બળ ઉપર વિશ્વાસ રાખી તે નિશ્ચિત ખેડો નહોતો. શત્રુદળનું આધિક્ય જોઈ મનમાં શંકિત થઈ તેણે પોતાના રક્ષણો માગી શોધી રાખ્યો હતો, તેના મનમાં હતું જે વિધાતાના કઠોર વિધાનના અનુસારે જો તેનો પરાજય થાય તો તેણે તે માર્ગનું અવલંબન કરી પલાયન કરી જવાનું હતું. તેણે બીજા દિવસના યુદ્ધે પોતાના ચાન વાહન વિગેરે તૈયાર રાખ્યા હતા. પાંચ હજાર અશ્વારોહીઓ મહારાષ્ટ્રી દળને દળીત કરવા લાગ્યા, શત્રુ સેનાને છિન્ન ભિન્ન કરી તેઓ છાવણીમાં આવ્યા. છાવણીમાં મોટો કોલાહલ થયો. શત્રુઓનું આક્રમણ પ્રચંડ થઈ પડ્યું. આજ વિજયસિંહ નિરાશ થઈ ખેડો. તે નિરાશ થઈ ભયમાં આવી પડ્યો. ભયમાંથી નીકળવા તેણે તે સમયે યુદ્ધ સભા ભરી તે તેના પ્રધાન, પ્રધાન સામંત સરદારો, બીકાનેરના અને કીશનગઢના રાજા તે સભામાં હાજર રહ્યા. સભામાં વીકાનેરના રાજાએ મારવાડના અધિપતિ જયસિંહને કહ્યું મહારાજ ! આવેલા સંકટને જોતાં માલુમ પડે છે. જે વિધાતા આપણા તરફ પ્રતિકુલ છે, હવે યુદ્ધ રચણેથી પલાયન કરવું ઉચિત છે, સઘળાઓએ વીકાનેરના રાજાના મતને ટેકો આપ્યો વિજયસિંહ, શું કરવું એમાં સ્થિર કરી શક્યો નહિ. સરદારોને, સહાનુચાથી રાજાઓને, યુદ્ધના વિરોધી જોઈ તે કણ કણ મુગી રહ્યો. એક તરફ મારવાડનું સિંહાસન; બીજી તરફ તેનું અમૂલ્ય જીવન, આજ જો પરાજીત થઈ તે સિંહાસન તેના હાથમાંથી જાય તો જીવિત હોય તો ફરીથી

તેના ઉદ્ધારની ચેષ્ટા થાય પણ જીવિત હોય નહિ તો તેના ઉદ્ધારની ચેષ્ટા દુર્લભ હવે કોને લઈ યુદ્ધ કરવું, સરદારો કલાંત થયા. મહાનુયાયી રાજાઓ યુદ્ધ સ્થગિત કરવાને આહ્વાન છે. ત્યારે કોને લઈ યુદ્ધ કરવું, એકલાથી પ્રચંડ મહારાષ્ટ્રીય સેનાનો પ્રતિરોધ કરવો તદ્દન અસંભવિત છે. એ સ્થળે ચિંતાઓ તેના હૃદયમાં ઉદય પામી. તે સમયે વિજયસિંહે, પોતાના પિતાનું સ્મરણ કરી લાંબો નિશ્વાસ મૂક્યો. વીકાનેરરાજની કુંસંસ્કાર પૂર્ણ મંત્રણાથી તેણે મહા વિપદની ચિંતા કરી. વીકાનેરરાજ પોતાના દળ સાથે પોતાના રાજ્યમાં આવ્યો ગયો. બાકીના સામંત સરદારોએ વીકાનેરના રાજાનો દાખલો અનુસર્યો. વિજયસિંહનો પક્ષ અનેક પરિભ્રમણ દુર્બળ થઈ પડ્યો, થોડા રોજના માટે વિજયસિંહનો સૌભાગ્યપક્ષ રૂઢ થઈ પડ્યો.

રાઠોડ સેનાનો તે સાર્વજનીન નિરૂત્સાહ ભાવનું વિવરણ રામસિંહના કાને પડ્યું. સારો સમય સમજી તે, કેટલાક મહારાષ્ટ્રીય અને રજપુત સૈનિકોને લઈ વિજયસિંહના સરદાર સામંતો ઉપર પડ્યો. પણ તેનો ઉદ્દેશ સિધ્ધ થયો નહિ. સેના સાથે તેને પાછો આવતો જોઈ રાઠોડ સરદારોએ સિંહનાદ કરી પોતાના અસ્ત્રશસ્ત્ર લઈ તેઓનો હુમલો રોક્યો, તે રાઠોડ સરદારો પ્રથમથીજ નિરૂત્સાહ અને નિસ્તેજ થઈ ગયા હતા. તોપણ નવો ઉત્સાહ લાવી તેઓ પોતાના અધિપતિ માટે યુદ્ધ કરવા લાગ્યા. તેઓના ભયંકર ભૂજ બળે શત્રુ સેના વિત્રાસિત થઈ. શત્રુ સેનાએ પાછા ફરવાનો ઉપક્રમ કર્યો પણ સરદારસિંહ નામન એક રજપુતની ઉત્તેજનાથી તેઓએ વિજયસિંહ ઉપર સંપૂર્ણ જય મેળવ્યો.

સરદારસિંહ, રૂપનગરના અધિપતિ સામંતસિંહનો મોટો પુત્ર, કિષનગઢના રાજાએ રૂપનગર લઈ લેઈ તેને નગરની બહાર કહાડી મુક્યો હતો. રાજવ્યૂત સામંતસિંહ રાજ્યના ઉદ્ધાર માટે કોઈ પણ પ્રકારની ચેષ્ટા કર્યા વિના સ્ત્રીપુત્ર સાથે વૃંદાવનની યાત્રાએ આવ્યો ગયો. તેનો એકાંત અભિલાષ હતો જે સંસારની જ્વાલામાંથી મુક્ત થઈ જીવનનો બાકીનો ભાગ કેવળ શ્રીકૃષ્ણની પૂજામાં કહાડવે તે અધ્યાત્મિકભાવ તેના હૃદયમાં પ્રબળ થઈ ઉઠ્યો તેથી સામંતસિંહે પોતાના દીકરાને એ ભાવમાં દીક્ષિત કરવા યત્ન કર્યો. પણ તેનો યત્ન વ્યર્થ કરી દઈ જીવન સરદારસિંહે તેને કહ્યું “ પિતા ! આપે રાજ્યસૂળ લાંબા સમયથી લોગવ્યું છે. હવે તમારે રાજ્યસૂળમાં સ્પૃહા નહોતી જોઈએ. પણ મેં તો આ જીવનમાં તે સુખનો સ્વાદ લીધો નથી. મને રજા આપો હું રૂપનગરના ઉદ્ધાર માટે ચેષ્ટા કરું ” પોતાના પિતાની રજા લઈ તે રામસિંહના દૂત સાથે મરાઠાની છાવણીમાં આવ્યો આપ્પા સિંધીયાએ તેને આશ્રય આપ્યો, વળી તેના રાજ્યના ઉદ્ધાર માટે ચેષ્ટા કરવાને તેણે તેને દિલાસો આપ્યો. સરદારસિંહે મરાઠાની સેનામાં અને રામસિંહની સેનામાં રહી

વિજયસિંહ ઉપર સંપૂર્ણ જય મેળવ્યો.

વિજયસિંહ પોતાના સંપૂર્ણ પરાજયથી નારાજ થઈ પાંચ બખતરવાળા સવારો સાથે અને એક માત્ર સરદાર સાથે વિજયસિંહ ચાલી નીકળ્યો, તે સરદારનું નામ લાલસિંહ, રૈણુનામનું નગર તેની ભૂમિસંપતિનું હતું. તેને રૈણુનો ઠાકોર એવા નામે ઓળખતા હતા. દિવસના ભાગે કોઈ ગુપ્ત સ્થળે સંતાઈ રાત્રીમાં વિજયસિંહ નાગોર તરફ પલાયન કરી ગયો, અદ્ધરાત્રીનો સમય-સઘળું જગત નિખીડ અંધકારે સમાવ્હનન, આકાશ વાદળોથી ઘેરાયેલ, તે અંધકારમાં માર્ગ દેખાડતો દેખાડતો લાલસિંહ આગળ ચાલ્યો. પાંચ બખતરવાળા સવારો વિજયસિંહની વાંસે ચાલ્યા વિજયસિંહે જોયું જે સઘળા દ્વિપથે ચઢી ગયા, ત્યારે તેણે લાલસિંહને કહ્યું, લાલસિંહ ! તમે સમજી શકો છો કે આપણે કયા રસ્તા ઉપર છીએ. આ તમારે રૈણુ-જવાનો માર્ગ છે. હવે તમે ખરો માર્ગ પકડો.” લાલસિંહે કહ્યું, મહારાજ ! હું ઘર પાસે આવી પહોંચ્યો છું. આજ્ઞા આપો તો હું પરિવારને મળી તેને લઈને આવું. વિજયસિંહે કાંઈ પણ ઉત્તર ન આપ્યો તે બખતરવાળા સવારો સાથે ખરા માર્ગે ચાલ્યો. લાલસિંહ પોતાના નિવાસમાં ચાલ્યો ગયો. તે થોડે દુર ગયો કે તેનો પ્રિય અફ્ફ કઠોર માર્ગ શ્રમે મરણ પામ્યો. ત્યારપછી એક સાથેના સવારે રાત્રીને ખેસવા ઘોડો આપી તેની સાથે પગપાળો ચાલવાનું શરૂ કર્યું. એ પ્રમાણે ચાલી રાત્રી દેશવાળ નામના નગર પાસે આવી પહોંચ્યો. કઠોર માર્ગના શ્રમથી ઘોડાઓ આગળ ચાલી શક્યા નહિ. વિજયસિંહ તે સમયે વિષમ સંકટમાં પડ્યો. ક્યાં જવું ! ક્યાં જવાથી આશ્રય મળે તે વિષયમાં તે ચિંતા કરવા લાગ્યો.

તેણે વિચાર્યું જે સઘળાનો ત્યાગ કરી પગપાળા નાગોરમાં પહોંચી જવું, પણ નાગોર પાસે નહોતું, દેશવાળથડી તે નગર સોલ માઈલ હતું. એ સમયે સવાર થવામાં થોડો સમય રહ્યો હતો. તે થોડા સમયમાં લાંબો પંથ કાપી નિર્વિઘ્ને નાગોરમાં પહોંચી જવાની થોડી સંભાવના હતી. વિચાર કરી તેણે પોતાના સવારોને છોડી દીધા. પોતાનો રોજકીય પોશાક છુપાડી તેણે એક જાટ ખેડુતને કહ્યું. ભાઈ ! તું આ રાત્રીનો અંત આવે ત્યાંસુધીમાં મને નાગોરમાં પહોંચાડી દે તો પાંચ રૂપીઆ હું તને આપું. જાટ તેમ કરવામાં સંમત થયો. તેણે એક બળદવાહી ગાડું આણી તેમાં ખેસવા વિજયસિંહને કહ્યું, તે ગાડામાં બેઠો, ગાડીવાળાએ તેને કહ્યું. “ ભાઈ ? હું પૈસા પહેલાં લઈશ, વિજયસિંહે તે કબુલ કર્યું. ” બળદો દૂતવેગે દોડવા લાગ્યા, પણ રાત્રીની તેથી મનસ્તુષ્ટિ થઈ નહિ. તેણે ખેડુતને હાંકી કહ્યું, ખેડુત તેના આચરણથી વિરક્ત થયો બળદો પ્રાણ આપી ગાડી તાણવા લાગ્યા, તોપણ

વિજયસિંહે હાંક ? હાંક એમ કહ્યું, ખેડુતે વિકૃત સ્વરે કહ્યું ? કેમ બાપુ ? તારે આટલી બધી ઉતાવળ શેની ? એવી રીતે ચોરની જેમ નાગોર નગરમાં જવા કરતાં તારા જેવા જંગલીનું વિજયસિંહની પાસે મેરતા ક્ષેત્રમાં જવું, ઉચિત છે. તમારો ભાવ જોયાથી માલુમ પડે છે જે તમે મરાઠાથી લય પામી પલાયન કરો છો, હવે તો ચુપ થઈ બેસો તો સાડું, તમે જાણજો જે હવે આથી વધારે જોરે ઉતાવળથી હું ગાડી હાંકીશ નહિ. અજ્ઞાની કૃષકે જાણ્યું નહિ જે મારવાડનો અધિપતિ પોતાના પ્રાણની રક્ષા માટે તેના ગાડામાં બેસી પલાયન કરી જાય છે. થોડા સમયમાં કૃષકને તેની ખાત્રી થઈ જે તે અધિપતિ છે.

જોતા જોતામાં ગાડી નગોરથી એક કોશ ઉપર આવી પહોંચી. ઉપાના રક્ત રાગે પૂર્વ દિશાને રક્ત કરી સૂર્યદેવ રક્તમૂર્તિથી ગગનમાં ઉદિત થયો. ગાડાવાળાએ એકવાર તે અધીર ગાડામાં બેસનારની સામે તાકીને જોયું, તે ગાડા ઉપરથી કુદી ભૂમિ ઉપર આવી, તેણે વિનીતભાવે અધિપતિ પાસે ક્ષમા માગી તે બોલ્યો ? મહારાજ ! મેં ઓળખ્યા નહિ, મેં કુકાર્ય કર્યું, મને ક્ષમા આપો, નહિ તો હું આપના ચરણ તળે પ્રાણ આપીશ, રાજાએ સ્નિગ્ધ સ્વરે કહ્યું, લય નહિ લય નહિ મેં ક્ષમા આપી, હવે જેમ બને તેમ ગાડુ જલદી ચલાવ, ખેડુત પાછો ગાડી ઉપર બેઠો, ગાડુ નાગોરમાં પહોંચ્યું, વિજયસિંહ ભૂમિ ઉપર ઉતર્યો, ખેડુતને ભાડું આપી તેણે વિદાય કયો, લવિષ્ય કાળમાં ગાડાવાળાને ઉપયુક્ત બક્ષીશ મળશે, એ તેણે વિદાય કાળે તેને કહ્યું.

રાજાને નિર્વિઘ્ને આવેલો જોઈ નગરવાસીઓએ ઉલ્લાસ સાથે સિંહનાદ કયો, કીર્ત્તિ ઉપર વાવટો ચઢાવી દીધો, વિજયસિંહ કીર્ત્તિમાં પેઠો, યુદ્ધ નગારું વાગ્યું, નગારાના પ્રચંડ અવાજે સરદારોને જાગૃત કર્યા, તેઓ રણસજ્જમાં સજ્જત થઈ પ્રચંડ ઉત્સાહ સાથે કીર્ત્તિના વિશાળ આંગણમાં એકઠા થયા, વિજયસિંહે જોયું જે નાગોરના કીર્ત્તિમાં પાંચ હજાર રણવીર જ્યારે ત્યારે યુધ્ધના સમયે એકઠા થતા તેમાં માત્ર એક હજાર વીરવર એકઠા થયા છે; એટલા થોડા સૈનિકોને લઈ વિજયસિંહ શત્રુ સામે થવા સતાવાળો નહોતો; તેણે વિચાર કરી કીર્ત્તિનું દ્વાર બંધ રાખવા હુકમ આપ્યો. શત્રુ સેનાએ આવી કીર્ત્તિને ઘેરો ઘાલ્યો છમાસસુધી કીર્ત્તિનો ઘેરો રહ્યો; તોપણ શત્રુઓ વિજયસિંહનું કંઈ પણ વિશેષ નુકશાન કરી શક્યા નહિ, પણ શત્રુઓ હાનિમાં અને નુકશાનમાં આવી પડ્યા, વિજયસિંહ કીર્ત્તિનું બાર ઉધાડી શત્રુઓ ઉપર છાપો મારતો હતો.

મહારાષ્ટ્રીય લોકોના સઘળાં પ્રયત્નો વ્યર્થ થઈ ગયાં. એ રીતે છ માસ નીકળી ગયા. સામાન્ય સામાન્ય યુદ્ધમાં શત્રુઓના અનેક સૈનિકો પડ્યા. પણ

તેની વિશાળ સેનાનું બળ અક્ષત અને અખંડીત રહ્યું, વળી વિજયસીંહનાં અનેક સૈનીકો યુધ્ધક્ષેત્રે પડ્યા. તેની આશા બ્યર્થ થવા લાગી વીજયસીંહ આણુમાત્ર નીરૂંસાહ થયો નહીં. પોતાના પક્ષની દુર્બળતા જોઈ તે વીશેષ ઉત્સાહીત થયો. નગરમાં બહુ દીવસ ઘેરાઈ રહેવાનું તેને યુક્તિયુક્ત લાગ્યું નહીં, મહારાષ્ટ્રીય સેનાના પંખમાંથી શીરીતે બચી જવાય તેના માટે તે ઉપાય યોજતો હતો. વીજયસીંહ વિષમ સંકટમાં પડ્યો. શત્રુઓથી ઘેરાઈ કીલ્લામાં અન્નાભાવે મરણ પામવું તેને ઉચિત લાગ્યું નહીં, તેણે નિશ્ચય કર્યો જે “ જીવન જાય તો ભલે જાય ” પણ શત્રુથી ઘેરાઈને મરણ યુક્ત નહીં, તેણે કીલ્લાના ટોચ ઉપર ચડી સઘળા ઠેકાણે નજર કરી તેણે જોયું જે શત્રુસેનાએ સાગરની જેમ નાગોરને વીંટી લીધું. તે જોઈ વીજયસીંહના મનમાં ભયનો સંચાર ન થયો, આશામાં ઉત્સાહીત થઈ તેણે બચવાનો ઉપાય શોધ્યો, તેની પાસે પાંચસો બળીષ્ઠ ઉટો હતાં તેના ઉપર હઝાર દહ પ્રતીક્ષ રજપુત વીરોને ખેસારી વીજયસીંહે ગંભીર રાત્રીમાં કીલ્લાનું દ્વાર ઉઘાડ્યું, વીંધ વીના મહારાષ્ટ્રીય સેનાને ભેદી તે વીકાનેરના રાજ્ય તરફ ચાલ્યો, વીકાનેરના રાજા પાસેથી મદદ માગવાની તેની ઇચ્છા હતી.

વિજયસીંહ વિકાનેરમાં આવી પહોંચ્યો રાજાએ મોટા સત્કારથી ગ્રહણ કરી તેને પોતાના સિંહાસને ખેસાર્યો ત્યારપછી વિજયસિંહે પોતાનો મનોભાવ જાહેર કરી કહ્યું જે, વીકાનેર રાજ્યની મને મદદ મળશે, વીકાનેરરાજા તેને મદદ આપવામાં સંમત થયો નહિ. દારૂણ શ્વેલ અને અભિમાનથી વિજયસિંહનું હૃદય આજોડીત થયું, તે વધારેવાર વીકાનેરમાં રહ્યો નહિ. તેણે ત્યાંના રાજાનું શુન્ય ગર્ભ આલ્લાપત ગ્રાહ્ય કર્યું નહિ. ફરીવાર સેનાદળ સજ્જત કરીને યુધ્ધમાં ઉતરવા પ્રવૃત્ત થયો, તેણે પોતાના પ્રતિદ્વંદ્વીના પ્રધાન પૃથ્વીપૂરક અખરરાજ ઇશ્વરસિંહનું આનુ કુલ્ય માંગવાનો વિચાર કર્યો. થોડા સમયમાં તે બળિષ્ઠ ઉગ્રસેના જયપુર તરફ ચાલી. ઉગ્રસેના જયપુર પાસે પહોંચી ગઈ, નગરની બહાર રહી તેણે હૂતદ્વારાએ જયપુરરાજાને સંદેશો મોકલ્યો. તેણે સંદેશમાં કહેરાવ્યું જે આ સંકટ કાળમાં અમને મદદ આપશો, તે સહાય માંગવા હું આપના દ્વારે આવ્યો છું, જો! જો! રજપુત થઈ પવિત્ર આતિથ્યતાની અવમાનતા નહિ કરશો.

રજપુતોના મનમાં અતિથિ દેવતાના જેવો પૂજ્ય અતિથિને જેવી રીતે રજપુતો આદર અને સંજ્ઞમથી ગ્રહણ કરે છે, તેવી રીતે દુનીયાની કોઈ જાતિ અતિથિને આદરથી અને સંજ્ઞમથી ગ્રહણ કરતી નથી. અતિથિયતા ઉપર વિશ્વાસ રાખી વિજયસિંહ શત્રુના પરમ મિત્ર ઇશ્વરસિંહનો શરણાપન્ન થયો. પણ રજપુ-તાધમ કાપુરૂષ રાજાએ અતિથિ સત્કારનું જે ઉદાહરણ દેખાડી આપ્યું, તે મનમાં આવેથી તેના ઉપર વિનંતીય ધૃણા અને ધિક્કાર પેદા થાય છે, પોતાના નગરમાં

વિજયસિંહને આવેલો જોઈ ઇશ્વરસિંહે તેને કેદ કરવાનું મનમાં વિચાર્યું. પણ એક માત્ર મેરતા સરદાર યુવાનસિંહની અસીમ પ્રભુલક્ષિતાના પ્રભાવે ઇશ્વરસિંહની તે ચેષ્ટા ફળીભૂત થઈ નહિ.

વિજયસિંહનો ઉદ્ધમ સફળ થયો નહિ. તેણે જેની પાસે મદદ માગી તે આશામીએ તેને મહારાષ્ટ્રીય વીરના લયે મદદ આપી નહિ. વારંવાર નાઉમેદ થઈ વિજયસિંહ નિરૂત્સાહ થયો નહિ. અલીપ્રસિદ્ધિનો ઉપાય ન દેખતાં તેણે નાગોર જવા મન કર્યું. તે એવા કૌશલની નાગોરના કિલ્લામાં આવ્યો કે મહારાષ્ટ્રી લોકો તેને ઓળખી શક્યા નહિ. એ રીતે બીજા છ માસ વીતી ગયા તો પણ શત્રુઓએ નગર છોડ્યું નહિ. વિજયસિંહ વિષમ સંકટમાં પડ્યો. એકવાર તે એકાંતમાં બેસી, એ સંકટમાંથી ઉદ્ધાર પામવા વિચાર કરતો હતો એટલામાં તેના તાબાના બે પાળા સૈનીકો તેની પાસે આવ્યા. તેઓએ આવી નિવેદન કર્યું: મહારાજ ! અનુમતિ આપો અમે આપને આ સંકટમાંથી મુક્ત કરીએ. વિજયસિંહ હસ્યો. પણ તે સૈનીકો આગ્રહ સાથે બોલ્યા, મહારાજ ! ઉપહાસ સમજો નહી. આપની અનુમતિ પામી અમે આ છાણે તે મરાઠા આપ્પાનો વધ કરી શકીએ. વિજયસિંહનું મુખ ગંભીર થયું. તેણે શાંત ગંભીર સ્વરે પુછ્યું, સિંધીયો અસંખ્ય સૈન્યના મધ્યમાં રહેલો તમે શી રીતે તેનો વધ કરશો. તેઓએ ઉત્તર આપ્યો, આપ જો અમારા પરિવાર વર્ગનું પ્રતિપાલન કરો તો અમે તે અસંખ્ય સૈનીકોની વચમાં જઈ તેનો વધ કરીએ. વિજયસિંહ સંમત થયો. ત્યારપછી તે બન્ને સૈનીકો કલ્પિત વિવાહ કરતા કરતા આપ્પા સિંધીયાની પાસે આવ્યા. મહારાષ્ટ્રીય વીર તે કાળે પોતાના તંબુની બહાર નહાતો હતો. તેઓ સિંધીયાની છેક નજીકમાં આવ્યા. જેમજેમ તેઓ નજીક આવતા ગયા તેમતેમ તેઓએ કલ્પિત વિવાહ વધાર્યો. નાહતાં નાહતાં સિંધીયાએ તેઓના ઉપર નજર કરી, ત્યારે તેઓએ એક કાગળતેના તરફ ફેંકી વિનયથી જાહેર કર્યું. મહારાજ ! આપ અમને નિસાર આપો. એમ કહેતાં કહેતાં તેઓ સિંધીયાની પાસે લગો-લગ આવી ગયા. જેમ આપા સિંધીયો તે કાગળ ઉપાડી જોવાનું કરે છે તેમ એક સૈનીકે તેના હૃદયમાં છરી ભેંકી કહ્યું “આ આઘાત નાગોરના માટે છે.” બીજાવાર બીજા સૈનીકે પોતાની છરી તેના ડાબા પડખામાં મારી બોલ્યો, “આ આઘાત જોધપુર માટે છે.” છાવણીમાં મોટો કોલાહલ થયો. મહારાષ્ટ્રીય સૈનીકોએ દોડી એક સૈનીકને કાપી નાખ્યો. પણ બીજો ચતુર સૈનીક ચોર, ચોર, પકડો પકડો એમ કરી શત્રુની સેનામાં ભળી ગયો. તે છેવટ નાગોરમાં આવી પહોંચ્યો. વિજયસિંહ તે કામના માટે તેઓને ધનામ આપ્યાં પણ ફરીથી તેણે આવેલ સૈનીકનું મુખ જોયું નહિ.

વિજયસિંહ કોઈ રીતે મહારાષ્ટ્રીય લોકોનો પરાજય કરી શક્યો નહિ. બારમાસ તેના કિલ્લાનો ઘેરો રહ્યો. પણ દુશ્મનો તે કીલ્લાનો કબજો કરી શક્યા નહિ. ઘેરાના યુદ્ધમાં મહારાષ્ટ્રીય સેના ચતુર હતી. વળી સિંધીયાની હત્યાથી તેઓના હૃદય નિરાશ થયાં રોષાન્મત મહારાષ્ટ્રીય લોકો તે હલાનો બદલો લેવા યોજના કરવા લાગ્યા. વળી નવીન ઉદયે મરાઠા લોકો સંજીવન થયા. તેઓના કોધાનળથી નાગોરની રક્ષા કોણ કરે ! વિજયસિંહે તેઓની સાથે સંધી સ્થાપવાને વિચાર કર્યો. સંધી સ્થાપવાની સઘળી ગોઠવણ થઈ ચુકી. વિજયસિંહે વાર્ષિક કર આપવાનું કબુલ કર્યું. તેથી મહારાષ્ટ્રીય લોકોએ સંતોષ પામી રામસિંહને છોડી દીધો. પરિત્યક્ત રામસિંહનો સૌભાગ્ય સૂર્ય અસ્ત પામ્યો. વિજયસિંહે તે સંધીથી અજમેરનો કીલ્લો મહારાષ્ટ્રીય લોકોને આપી દીધો. જેથી તેણે મારવાડની ભાવી સ્વતંત્રતામાં એક ભંયકર પ્રતિરોધ આપ્યો. મારવાડનો જેથી અધઃપાત થયો. હઝારો યેષ્ઠા અને ઉદયમ કર્યાંથી પણ તે ફરીથી તે અધઃપાતમાંથી ઉઠ્યું નહિ.

જે દિવસે વિજયસિંહે મહારાષ્ટ્રીય લોકો સાથે સંધિ સ્થાપના કરી સંધિ પત્રમા સહી કરી. રાજસ્થાનનો અમૂલ્ય કિલ્લો મહારાષ્ટ્રીય લોકોના હાથમાં સોંપ્યો, તે દિવસે રાજસ્થાનના હૃદયમાં એક પ્રચંડ વિષવૃક્ષ રોપાયું. તે દિવસે મારવાડની ભાવી સ્વતંત્રતામાં એક મોટો પ્રતિરોધ આવી પડ્યો.

સિંધીયાની હત્યા થઈ, મરાઠા લોકો રજપુત તરફ સંદિગ્ધચિતવાળા થયા. જે રજપુતોને તેઓ જોતા તેના ઉપર તેઓ હુમલો કરવા લાગ્યા. સરદારસિંહ તે સમયે સિંધીયાની છાવણીમાં હતો, તે પોતાના કૌશળના સાફલ્ય દર્શને અન્યંત આલ્હાદિત થઈ અનુનંદન પ્રકાશ કરવા આપ્યા સિંધીયાની પાસે રહેતો હતો. ઉન્મત મરાઠાઓએ તેના ઉપર હુમલો કર્યો. સરદારસિંહ જખમી થયો. સિંધીયાના મૃત શરીરનો તૌષસ્કર નામના સ્થાને સંસ્કાર થયો. એના ભસ્મરાશી ઉપર એક ચૈત્ય ઉભું કર્યું. રજપુત અને મરાઠા હાલ પણ તે ચૈત્યને પવિત્ર ગણે છે.

મરાઠાઓએ રામસિંહનો પરિત્યાગ કર્યો. રામસિંહની આશાલતા ઉપાડિત થઈ. પિતૃરાજ્ય મેળવવાને તેણે બાવીશ વરસ યુદ્ધ કર્યું. તેમાંથી કોઈ જાતનું સુફળ નીવડ્યું નહિ. બેનશીખ રામસિંહની મનોવેદનાની સીમા રહી નહિ. દારૂ મર્મપીડાથી ખીલકુલ કાતર થઈ છેવટે તેણે જયપુરમાં આશ્રય લીધો, તેજ સ્થળે ઇ. સ. ૧૭૭૩ માં તેનો પ્રાણ વિયોગ થયો. રામસિંહનું શરીર વિલક્ષણ બળિષ્ઠ અને ઉંચું હતું. જે ઉદ્ધત સ્વભાવથી બાલ્યકાળમાં તે ઘણા લોકોનો ઘૃણા પાત્ર થયો હતો. તે ઉદ્ધત સ્વભાવ દુર્ભાગ્યના શૈલ્યશાસે મંદ થઈ ગયો, છેવટે

તે એટલો બધો શાંત શિષ્ટાચારી અને દયાવાળો થયો હતો જેથી રાઠોડે તેના ચૈવનના પ્રગલ્ભ ભાવને ભૂલી ગયા હતા, તે વિચાર ક્ષમતા ઉત્કૃષ્ટ અને પરિભ્રાજીત હતી. તે સઘળા સદ્ગુણના સહાયે અભીષ્ટ સાધન ભૂલી જઈ પોતાની પ્રચંડ પ્રવૃત્તિ ભુલ્યો નહોતો. એવી અસ્થિર વૃત્તિનો તે દાસ હોવાથી તેણે ચારે તરફની મદદ ખોઈ લીધી હતી, છેવટે રાજ્યબ્રહ્મ શ્રદ્ધ તેને અશેષ દુઃખ ભોગવવા પડ્યા. તેની ઉદ્ધતતા અને અપલચિતનાથી રાઠોડ રજપુતોએ તેનો ત્યાગ કર્યો. કેટલાક રજપુતો તેની મદદમાં પણ રહેલા હતા. મેરતીય સરદાર શેરસિંહ તેની આપત્ સંપત્તિમાં સાથે રહેલ હતો. તે મેરતીય સરદાર શેરસિંહે પોતાના રાજાનું ગૌરવ રાખી દેવા જે અતુલ વીરત્વ બતાવ્યું તે રામસિંહ, પોતાના જીવનમાં ભુલ્યો નહોતો. હાલ પણ રાઠોડ રજપુતો તેના વીરત્વ અને ત્યાગ સ્વીકારની સંપૂર્ણ પ્રશંસા કરી તેનું ગુણગાન કરે છે. એ વિષયમાં એક સરદાર તે સમયે તેનો સમકક્ષ થાય તેવો હતો. જે સરદારનું નામ રૂપસિંહ, રૂપસિંહ પતાવત કુળમાં જન્મ્યો. જ્યારે સઘળા સરદારોએ વિજયસિંહની વશ્યતા સ્વીકારી, ત્યારે રૂપસિંહે પ્રાણાંતે પણ રામસિંહની વશ્યતા છોડી નહિ, વિજયસિંહે, તેના હીલોડી નામના કીલ્લા ઉપર ઘેરો ઘાલ્યો. ઘેરો બહુ સમય રહ્યો. કિલ્લામાંથી ખાદ્ય દ્રવ્ય નિઃશેષ થઈ રહ્યું, ભોજ્ય સામગ્રી ખીલકુલ રહી નહિ. અન્નાહારે મૃત્યુના મુખમાં આવવા લાગ્યા તોપણ તેજસ્વી રૂપસિંહે વિજયસિંહનો પક્ષ સ્વીકાર્યો નહિ. ભાટલોડો તેનું યશોગાન હાલ પણ કરે છે.

રામસિંહના મૃત્યુથી મારવાડના કષ્ટનો અવસાન આવ્યો નહિ. અતર્વિપદ્વતા પિડનથી અંતઃસાર સૂન્ય હોઈ મારવાડ અત્યંત દુર્દશામાં આવી ગયું. તેના ઉપર દુર્ધર્ષ મરાઠા લોકોના હુમલા થયા. જેથી મારવાડ દારૂ અધઃપાતમાં આવી પડ્યું. મારવાડ રાજ્યે લયંકર શમશાનની મૂર્તિ ધારણ કરી, ચારે તરફ અરાજકતા ફેલાઈ ગઈ, એતરો અદૃષ્ટ અવસ્થામાં પડી મોટી હાનિકર દુર્દશામાં આવ્યાં, ખેડુતો પોતાના હળ વીગેરે રાત્રો વેચી દેશાંતરે ચાલ્યા ગયા.

મારવાડમાં પુકર્ણ નામનો એક જનપદ છે. તે કાળે તે જનપદ મહાસિંહ નામના એક પ્રચંડ પ્રતાપશાળી રજપુતરાજાના તાબામાં હતો. મહાસિંહ ચંપાવતની એક શાખામાં જન્મ્યો હતો. તેના પેટે પુત્ર નહોતો. લવીબ્યકાળમાં વંશલોપના ભયે તેણે મૃત્યુકાળે પોતાની વનિતાને એ આજ્ઞા આપી જે તેણે વંશરક્ષાર્થે એક દત્તક પુત્ર લેવો. તે આજ્ઞાના અનુસારે સરદારની પત્નીએ અજીતસિંહના પુત્રોમાંથી દેવીસિંહને દત્તક કરી લીધો. એ ઘટનાથી મારવાડમાં મોટા અનિષ્ટનો સૂત્રપાત થયો. તે થોડા સમયમાં બંધ પડ્યો નહિ, દેવીસિંહે, પોતાનો જન્મ-

સત્વ છોડી દીધો, જે દિવસે મહાસિંહનો મુકુટ તેના માથા ઉપર આવ્યો. તે દિવસથી તેણે અજીતસિંહના પુત્ર તરીકે ન હોવાનું જાહેરમાં જાહેર કર્યું નહિ. અને તેવો પરિચય પાંચ આપ્યો નહિ, તે દિવસથી પાલક પિતા શિવાય બીજા પિતાને તેને ભૂલી જવાનું હતું. પણ દેવીસિંહ તે ભૂલી ગયો નહિ, તે જ્યાં સુધી જીવિત રહ્યો ત્યાંસુધી તેણે મહારાજ અજીતસિંહના પુત્ર તરીકે પરિચય આપ્યો. વળી ઉત્તરાધિકારીત્વના કાયમના નિયમ ઉપર પદઘાત કરી તેણે પિતૃ સિંહાસન હસ્તગત કરવા ચેષ્ટા કરી. અગ્રજ અભયસિંહનાં અને ભક્તસિંહના પાશવચરિત્ જ્યારે તેના કાને પડ્યાં ત્યારે દેવીસિંહની રાજ્યલિપ્તિ બળવાળી થઈ ગઈ. તે સમયે તેના કાનમાં જાણે કોઈ કહેતું હોય જે “અભયસિંહે પિતૃહત્યા કરી રાજ્ય સિંહાસન કબજે કર્યું” “ભક્તસિંહ પિતૃવધ કરવામાં સામીલ હતો. તું નિષ્પાપ છે. એટલે કે મહારાજ યોધરાવના પવિત્ર સિંહાસનનો તું ઉપયુક્ત અધિકારી છે,” ત્યારપછી અભયસિંહના સિંહાસન માટે જ્યારે રાજ્યમાં ભયંકર તોફાન ચાલ્યું, ત્યારે પણ દેવીસિંહની તે લિપ્તિ ભયંકર રીતે વધી ગઈ, પણ તેની તે આશા કોણ પૂરણ કરે. રજપુત દત્તક પ્રણાલીનો એવો વિધિ જે દેવીસિંહને એક સામંત સરદારે દત્તક લીધેલો હોવાથી દેવીસિંહ સામંતસત્વનો અધિકારી થયો. તેણે રાજ્યના અધિકારનું સત્વ ખોયું, તેનો એક ભાઈ આનંદસિંહ પણ ઇડરના સ્વાધીન, સ્વાધીન અધિપતિથી દત્તક થયેલો હોઈ રાજસત્વ ખોયું હતું.

દેવીસિંહે ઉત્તરાધિકારસત્વ ખોયો, પણ તેના જીવનમાં તેનો બીજો કોઈ બ્રાતા કે બ્રાતૃપુત્ર મારવાડના સિંહાસને એકેલો જોઈ તેને સહ્ય થાતું નહિ. જે જનપદનો તેને અધિકાર હતો, તે અધિકાર અક્ષુણ્ણ રાખી તે પોતે મારવાડનું સિંહાસન લેવા તત્પર થયો. ચંપાવત ગોત્રના કેટલાક રજપુતોની સાથે પડયંત્ર કરી, બીજા સિંહાસનપાર્થી ઉમેદવારના ઉમેદ માર્ગમાં વિદ્ય નાંખવા લાગ્યો. વિજયસિંહ, દેવીસિંહનો ગૂઢ અભિપ્રાય સમજી શક્યો નહિ, રાજ્ય શોચનીય અવસ્થાથી અને સામંતોની દુર્વિત્તાથી તે પીડિત થઈ તેનું વર્ણન કરવાને તે દેવીસિંહ પાસે ગયો. તેણે શોક કરી સઘળું વર્ણન કર્યું. દીલાસો આપી કુટિલ મતિ દેવીસિંહ બોલ્યો. “મારવાડનો વિષય વિચારી આપ શા માટે વૃથા શોક કરો છો. મારવાડ મારી તલવારના મીયાનમાં રહ્યું છે.” તે સાંભળના વચ્ચેના સાંભળી વિજયસિંહનું હૃદય વધારે આકુલિત થયું. તેણે સઘળી હકીકત ઘાઈ ભાઈ જગની પાસે કરી. જગ જેવો ચતુર તેવો કાર્યનો પારદર્શી હતો. પોઝણું સરદારનો ગૂઢ અભિપ્રાય જાણી તેને બંધ કરવાને હઠ પ્રતિજ્ઞ થયો, કૌશલ ક્રમે દેવીસિંહનો મિત્રીપાત્ર થઈ તેણે તેની પરવાનગીથી કેટલુંક સૈધવી સૈન્ય નગર રક્ષક રૂપે નીમ્યું.

તેમ કરવામાં તેને કાંઈ આડું આંચું નહિ, તે સૈનિકના ભરણ પોષણ માટે તેણે પગાર કરી આપ્યા, એ રીતે મારવાડમાં પહેલ વહેલો વેતન ભોગી સૈનિક રાખવાની અથા ચાલી, તે સેનામાં સૈંધવી પુરવી રજપુત આરખ અને રોહીલા હતા.

ચતુર જગે એ પ્રમાણે સાતસો વેતન ભોગી સૈન્ય એકઠું કર્યું. છેવટે તેણે તેને દુર્ગદ્વારે રક્ષક તરીકે નીમ્યા. રાજ સારી રીતે નિશ્ચિંત થયો. તે હવે સ્વાધીન ભાવ નીચ્વાસ મુકવા લાગ્યો. હવે રાજ્યની શાંતિ માટે અને આબાદી માટે જગની સાથે અને દીવાન કુતેહુચંદ સાથે મંત્રણા કરવા લાગ્યો. શાંતિ અને આબાદી માટે જેજે બાબતો જોઈએ તે તે બાબતો તેની પાસે નહોતી. એ સમયે જગેએ, પોતાની મા પાસેથી પચાશ હજાર રૂપૈઆ માંગ્યા. તેની મા વિજયસિંહની ધાઈ મા થાય. વિજયસિંહના જન્મકાળે તેણે બક્ષીસમાં એ રૂપૈઆ મેળવ્યા હતા. આજ તે નાણું પુત્રને આપવા અસંમત થઈ. ત્યારે જગે તેને કહ્યું ! જો તું તે નહિ આપેતો હું તારી પાસે આત્મઘાત કરીશ,” જગને તે નાણું મળ્યાં તેણે તે વિજયસિંહને આપ્યાં. રાજને આનંદની સીમા રહી નહિ ત્યાર પછી પાર્વત્ય-તું દમન કરવા તેણે પોતાની અશ્વસેના નાગોર તરફ મોકલી. ત્યાં તેઓ યોગ્ય સમયે પહોંચ્યા કિલ્લા ઉપરથી તોપો નીચે ઉતારી એક સેનાદળ પાર્વત્ય લોકોના વિરુદ્ધે ચાલ્યું. રાજએ રસ્તામાં શીળબકરી નામના કિલ્લા ઉપર હલ્લો કર્યો. તે દિવસે રોઠોડ સેના સામંતો તેનો મનોભાવ જાણી અત્યંત શક્તિ થયા. અને રાજધાનીથી વીશ માઈલ પૂર્વે રહેલ વીરશીળનામના નગરમાં એકઠા થઈ પોતાના રક્ષણ માટે તેઓ ઉપાય યોજવા લાગ્યા.

સરદારોને એકઠા થયેલા અને વિદ્રોહનો ષડયંત્ર કરતા જોઈ વિજયસિંહ અત્યંત શક્તિવાળો થયો. તે વિદ્રોહના દમન માટે તેણે ગરધન નામના રજપુતની મદદ માંગી. ગરધન ખીચી કુળમાં ઉત્પન્ન થયો હતો. તે એક વિશ્વહત અને સાહસિક પુરૂષ હતો. તેની રાજ ભક્તિ જોઈ ભક્તસિંહે, વિજયસિંહને અવસાત સમયે તેના હાથમાં સોંપ્યો હતો. રાજનું સંકટ જોઈ ગરધને તેને હીમ્મત આપી કહ્યું. “મહારાજ ! ચિંતા કરો નહિ. સરદારોના સમાન તરફ વિશ્વાસ રાખો ! આપ એકલા જઈ ઉપયુક્ત યુક્તિદ્વારા તેઓની પાસે મદદ માંગો, તેઓ આપને કાંઈ બોલશે નહિ. હું પહેલેથી તેનો બંદોબસ્ત કરું છું” ખીજા દિવસે ગરધન સરદારોની છાવણીમાં આવી બોલ્યો “રાજ તમારી રાજભક્તિ ઉપર વિશ્વાસ” રાખી તમને મળવા આવે છે તેની અભ્યર્થના કરવા તમે સત્વર તૈયાર થાઓ, કેઈ સરદારે તેનું વચન આદ્ય કર્યું નહિ. કોઈએ તેના વચનનો ઉત્તર આપ્યો નહિ. તેણે વારંવાર તેઓની વિનંતિ કરી. પણ કોઈ કાંઈ પણ બોલ્યા નહિ.

ગરબન પછી ત્યાંથી નીસરી રાજના તંબુમાં આવ્યો. તંબુમાં સઘળા સરદારો આવ્યા. સઘળાનાં મુખમંડળ ગંભીર હતાં. રાજ વિજયસિંહે ચંપાવત સરદારને કહ્યું “સરદાર સિરોમણિ શા માટે તમે મને છોડ્યો.

આહોરપતિએ જવાબ આપ્યો “માહારાજ! અમારે માત્ર એકજ મસ્તક હતો તે તમારા લાલ માટે આપી દેત” રાજએ તેની સાથે અનેક તર્કવિતર્ક કર્યાં. છેવટે શાંત થઈ તેણે તેને પુછ્યું “વારૂ તમે શી રીતે સંતુષ્ટ થાશો, શું થાય તો તમે અમારા પક્ષમાં આવો તેના ઉત્તરમાં તેણે ત્રણ પ્રસ્તાવ ઉઠાવ્યા.

૧ ધાઈભાઈનું સેનાદળ તોડી નાંખવું.

૨ પાટ્ટાવટી તેના સરદારોના હાથમાં આપવી.

૩ રાજસભાનું અધિવેશન કિલ્લામાં ન થતાં શહેરમાં થવું જોઈએ.

રાજ તે ત્રણ પ્રસ્તાવ પાળવામાં સંમતિ આપે તો સરદારો તેના પક્ષમાં આવે તેવું હતું નહિ તો અંતર્વિવાદ દારૂણ રીતે વધે તેવું હતું. પ્રથમ પ્રસ્તાવ અવશ્યપાળનીય હોઈ નિશ્ચય થઈ પડાયો. બીજા પ્રસ્તાવનો વિષય વિચારી રાજ અત્યંત દુઃખિત થયો. રાજ્યનું એક પ્રધાન સત્વને શી રીતે ત્યાગ કરી દે. દુકામાં પોતાની અભીષ્ટ સિદ્ધિ માટે તેણે સરદારોના ત્રણે પ્રસ્તાવ પાળવા કબુલ કર્યાં, જલદીથી સંધિપત્રમાં સહીઓ થઈ. સરદારોએ દળ ભંગ કરી, પોતપોતાના પ્રદેશમાં જવાનું શરૂ કર્યું. ચંપાવત સરદાર રાજ સાથે રાજધાનીમાં ગયો.

વિજયસિંહનો ગુરૂ આત્મારામ દારૂણરોગથી પીડિત થયો, રોગના શાસમાંથી ગુરૂની પ્રાણ રક્ષા થાશે નહિ, એમ બાણી વિજયસિંહ ગુરૂની શય્યા પાસે રહેતો હતો, એક તરફ રાજ્યમાં જુદી જુદી આફત અને બીજી તરફ ગુરૂનો નાશ, વિજયસિંહ પોતાના અદ્ધ ને હજારો ધિક્કાર આપી ગુરૂ પાસે કાયમ શોક કરતો હતો. તેનો કુલ ગુરૂએ તેને દિલાસો આપી કહ્યું રાજેન્ ! શોક ન કરો ! હું મરી આપના સઘળાં દુઃખો લઈ આલોકમાંથી વિદાય થઈશ. થોડા રોજમાં ગુરૂના પ્રાણ ચાલ્યા ગયા. રાજ વિજયસિંહે તેના માટે બેહદ શોક બતાવ્યો, તેણે એવું બહેર કર્યું. “ગુરૂનું અંત્યેષ્ટિવિધાન કિલ્લામાં થાશે, સઘળા સામંત સરદારોએ તે સ્થળે એકઠા થવું, એ અનુશાસનમાં એક કુટિલ ભાવ રહ્યો હતો તે કોઈએ બહુ નહિ, રાજપત્નીઓ, ગુરૂની અંત્યેષ્ટિક્રિયામાં ભાગ લેવા કિલ્લામાં આવી, આવા પવિત્ર અનુષ્ઠાનમાં કોઈએ સંદેહ કે શક રાખ્યો નહિ, દેવીસિંહ પણ તે ક્રિયામાં સામેલ રહેવા આવ્યો હતો. દેવીસિંહ સહસા ઉદ્વિગ્ન થયો. પાસેના એક સરદાર તરફ નજર કરી લાંબો નીશાસો નાંખી તે બોલી ઉઠ્યો. “આજનો દિવસ મને ઠીક લાગતો નથી. પણ તે સરદારે તેની મુશ્કામત

કરી કહ્યું, “ આપ મરૂસ્થળના સ્તંભ સ્વરૂપ છો કેની સાધ્વ અને સત્તા છે જે આપની તરફ એકવાર પણ તાકીને જુએ, જુદી જુદી વાતો કરતા તેઓ નાકરા દ્વારે આવ્યા. જેના દ્વાર ખંધ થઈ ગયેલાં જોયાં, એટલામાં આહોર સરદાર ! ‘ વિશ્વાસઘાતકતા ’ ‘ વિશ્વાસઘાતકતા ’ એમ કહી બોલી ઉઠ્યો, પોતાની તલવાર ખુદ્દી કરી હત્યા કરવાનું શરૂ કર્યું. અનેક લોકો હાથાયા, ધાધભાઈએ તેને કેદ કર્યો, સરદારોને પલાયન કરતાં જોઈ ધાધ ભાઈ બોલ્યો, સરદારો ? તમારી ચેષ્ટા વૃથા છે. આજ તમારું જીવન જશે, એ કઠોર વાક્ય સાંભળી સરદારો ઉન્મત્થ થઈ બોલ્યા. “ અમે મરીએ તેમાં નુકશાન નથી. પણ તમારા તરફ આ અમારો છેવટનો અનુરોધ એ છે જે હલકા સંધીયાની ગોળીથી અમારો ઘાત ન થાય તેમ થવું જોઈએ, અને રજપુતો તલવાર વિના બીજા શસ્ત્રે અમારું મરણ થાય તો અમારા આત્માની સદ્ગતિ થાય નહિ. તેઓનું બોલવું કોઈએ સાંભળ્યું નહિ દરેક સરદારોએ રાજદ્રોહિતાનું પ્રાયશ્ચિત્ત કર્યું; દેવીસિંહ વીગેરે મોટા મોટા રજપુતો આ હત્યાકાંડમાં મેરાઈ ગયા.

જે દેશમાં સામંત પ્રથા ચાલે છે, તે દેશમાં રાજા અને સામંત વચ્ચે સંઘર્ષ ઉઠ્યા વિના રહેતો નથી, રાજા. આમતાના આક્રમણમાંથી પોતાનું સત્ત્વ અક્ષુણ્ણ રાખવા સંચેષ્ટ રહે છે. અને સામંતો રાજા તે પોતાના હાથમાં રાખવા પ્રયત્ન કરે છે. મેવાડ અને મારવાડ એવી રીતના સંઘર્ષનું રંગ સ્થળ અગ્રેજ સત્ત્વનો ઉત્સર્ગ વળી એ સંપૂર્ણ મેવાડ અને મારવાડમાં વધારે વધી પડ્યો.

દેવીસિંહનું અતિમ અનુશાસન મરૂસ્થલી ઉતરી, પોકર્ણમાં સુબળસિંહના કાને પહોંચ્યું. પિતાનું શોચનીય મૃત્યુ વિવરણ સાંભળી યુવક વીર વિષમ પ્રતિશોધ પિપાસાથી પુષ્કળ તરસ્યો નહિ. દેવીસિંહના મરણની હકીકત નીચે પ્રમાણે, દેવીસિંહના મૃત્યુ માટે એક વિચિત્ર કથા સાંભળવામાં આવે છે. મહારાજ અજીતસિંહનો પુત્ર જાણી તેનો શોણિતપાત કરવા કોઈ સમંત નહોતું. દેવીસિંહ સત્રુના હાથમાં કારાગારમાં હતો, એક ભાંડે અપ્રીણના દળ સાથે તેનું મરણ કરી દેવું એમ કબુલ કર્યું. દેવીસિંહ તે સમયે કારાગારમાં પ્રશાંત ભાવે પોતાના મૃત્યુની પ્રતીક્ષા કરતો હતો, અપ્રીણનું પાત્ર તેના સંમુખે લાવી રાખ્યું. માટીનું અપ્રીણનું પાત્ર પોતાના પગથી ઉડાડી દઈ તે ગંભીર સ્વરે બોલ્યો. શું દેવીસિંહ એક માટીના વાસણમાં અપ્રીણ સેવશે, મારૂં સોનાનું પાત્ર લઈ આવો, હાથ હું તે આદરથી અપ્રીણ પીશ, તેનો તે અતિમ અનુરોધ કોઈ જાળવી શક્યું નહિ, એક નિર્દય આશામી તે સમયે બોલ્યો. “ જે તલવારના મીયાનમાં મારવાડ છે તે તલવાર હવે ક્યાં છે. ” દેવીસિંહે દર્પ સાથે ઉતર આપ્યો. “ એ તલવાર પોકર્ણમાં સુબળસિંહના કટિબંધે ” શુભલિતસિંહની જેમ તે કણકણ

ધીર ભાવે બેસી રહ્યો. ત્યારે તેણે જોયું જે કૌંઠએ તેનો અનુરોધ સ્વીકાર્યો નહિ, ત્યારે પ્રગંડ તે જે ભીંતમાં ઉન્મતની જેમ પોતાનું મસ્તક ભટકાવી તેમરણ પામ્યો. તેનો એવો પ્રાણુર્ત્સર્ગ જોઈ સ્થળા વિરિમત થયાં. ઉપર પ્રમાણેની હાલત સાંભળી વિજયસિંહના હૃદય શોષિતથી ક્રોધાગ્નિ ઓળવી દેવા સુખળસિંહે પ્રતિજ્ઞા લીધી, તે દળ સાથે નગરની બહાર નીસર્યો. પહેલાં તો સુખળ ગામડાઓ હુંટી તેને બાળી નાંખ્યાં. ત્યાર પછી તે હુણીના તીરે રહેલા ભીલવાડને કબજે કરવા આગળ વધ્યો. પણ તેની સઘળી ચેષ્ટા વિક્ષણ થઈ, છેવટે તેના જીવન સાથે તેની આશા વિપાસાનો અંત આવ્યો. નગરનો અવરોધ કરતાં, કોટનું ઉલંઘન કરતાં, એક ગોલાના આઘાતે તે મરણ પામ્યો.

રાજા અને સામંતોનો સંઘર્ષ થોડો કાળ બંધ રહ્યો. શાંતિવારીના અભિષેકથી રાજ્યનો તોફાનનો અગ્નિ મંદ પડ્યો. રાજ્યનો પ્રકૃતિ વર્ગ શાંતિ સભોગ કરવા લાગ્યો. પ્રજા વર્ગની સુખની હદ રહી નહિ, પોતાના સરદાર સામંતોને જુદા જુદા કાર્યો સોંપી વિજયસિંહ તેઓની મતસ્તૃષ્ટિ કરવા લાગ્યો. તેણે મરૂ ભૂમિના દુર્ધર્ષ ખોશા અને શાઈ રેશના વિરૂદ્ધે સેના ચલાવી. એ થકી સિંધુરાજ સાથે તેનો વિવાદ થયો જે વિવાદમાં વિજયસિંહ જયી થયો, સિંધુનદ ઉપર આવેલું પ્રસિદ્ધ ઉમરકોટ તેના કબજામાં આવ્યું, ત્યાર પછી તે યશદમીર ઉપર હુલ્લો કરવા ચાલ્યો. યશદમીરનો પૂર્વ દક્ષિણમાં રહેલો કેટલોક ભૂમિભાર વિજયસિંહના અધિકારમાં આવ્યો. એ સઘળા જયથી તેનું હૃદય ઉદ્દાસિત થયું. તેની જીતિસાવૃત્તિ બમણી વધી પડી, તે દારૂ જય પિપાસાની તૃપ્તિ કરવા તેણે આખાદ ગદવાર રાજનો અધિકાર કરવાની આકાંક્ષા રાખી. ગદવાર રાજ્ય તે સમયે શિશોદીય રજપુતના તાબામાં હતું, કૌશલ ક્રમે વિજયસિંહે તેને હસ્તગત કર્યું.

જય આપ્યાના પરલોક વાસ ઉપર મહારાષ્ટ્રીય સેનાનું નાયકપણું તેના ભાઈ માધાજી સિંધીયાના હસ્તમાં સોંપાયું, માધાજી ચતુર અને રાજનીતિહક્કો તેવા ઉચ્ચ પદે અભિષેક થયા પછી તે મહારાષ્ટ્રીય સેના વિગેરેની અવસ્થા જોવા લાગ્યો. તેની દૃઢ ધારણા થઈ જે મહારાષ્ટ્રીય સેના કોઈ દિવસ રજપુત સેના સમકક્ષ થાય તેમ નથી. હવે એવો ઉપાય કરવો જોઈએ કે તેના થકી રજપુતો ઉપર સહેલાઈથી જય મેળવી શકાય, છેવટ તેમ કરવામાં એવો ઉપાય તેણે યોજ્યો કે જેથી તેની અભિષ્ટ સિદ્ધિ થઈ.

એ સમયે યુરોપવાસીઓ ભારતવર્ષમાં આવી, હુંટ વીગેરેની ઉત્સાહન ક્રિયા કરવા લાગ્યા હતા. તેઓનું રણકૌશલ ક્ષત્રિય લોકો ધિક્કારતા હતા, તે રણ કૌશલ મહારાષ્ટ્રીય લોકોએ પકડ્યું, એ રીતે પાશ્ચાત્ય રાજનીતિ ક્રમેક્રમે ભારત

વર્ષમાં પ્રસિદ્ધ થવા લાગી. માધાજી સિંધીયો, એ કુટીલ રાજનીતિનું અવલંબન કરી રજપુતો ઉપર જય મેળવવા પ્રવૃત્ત થયો. તેણે જોયું જે મહારાષ્ટ્રીય સૈન્યાગ્ર્ય લક્ષ્મી રાજસ્થાનના પ્રધાન, પ્રધાન રાજ્યમાં વિરાજે છે, અને મહારાષ્ટ્રીય આશાલતા મેવાડ, મારવાડ, અને જયપુરમાં, ક્રમેક્રમે અંકુરિત થાય છે, આ ક્ષણે બળ સંગ્રહ કર્યા વિના સૈન્યાગ્ર્ય લક્ષ્મી હાથ પડે તેમ છે નહિ. ચતુર્થી જલ સીંચન કર્યા વિના તે આશાલતા ફળવતી થાય તેમ નથી. વળી તેણે વિચાર્યું જે રાજસ્થાનના પ્રધાન, પ્રધાન રાજ્યોમાં એક સંપ અને એકતા નથી. અંતઃવિપ્લવના અગ્નિમય નિશ્વાસે તે સઘળા રાજ્ય અંતઃસાર શુન્ય થયાં છે, આ સમયે તેઓના ઉપર છાપો મારી પડવાથી અભીષિદ્ધિ થાશે, રાજસ્થાનનું ઉપર લખેલું ચિત્ર માધાજીના હૃદયમાં પ્રતિક્રિયિત થયું. તેણે એક મોટી સેના લઈ જયપુર ઉપર હુમલો કર્યો. જયપુરના સિંહાસન માટે મધુસિંહ અને ઇશ્વરસિંહના વચ્ચે તકરાર ચાલ્યો હતો. તેથી કરીને અંબરના અંદરનું ઘણુંખરું બળ કમ થયું હતું. મધુસિંહ પરલોકવાસી થયો હતો. આ ક્ષણે પ્રતાપસિંહ અંબરના સિંહાસન ઉપર હતો. રાજ્યના થઈ ગયેલા અંતઃવિપ્લવના કાળમાં ચતુર મહારાષ્ટ્રીયો રાજ્યમાં પેસી જેમ અનર્થનું ખીજ રોપી ગયા હતા, તે ધીરે ધીરે અજ્ઞાનભાવે અંકુરિત થયું, પ્રતાપસિંહને તે ખીજની જાણ હતી, તેણે તે ખીના ફળી નાંખવા ચેષ્ટા કરી, આ ક્ષણે માધાજી સિંધીયાની રણની તૈયારી સાંભળી પ્રતાપસિંહ તેના વિરૂદ્ધે થવા તત્પર થયો. અત્યાચારી મોગલના દર્પ હરવા માટે જ્યારે ત્યારે રાજસ્થાનનું ત્રિબળ એકઠું થતું અને એકમત થઈ તેના વિરૂદ્ધે ઉતરતું. આજ તે ત્રિબળ અનેક દિવસથી છિન્ન ભિન્ન થઈ ગયું હતું. તે એકતાની અધિશિથિલ થઈ ગઈ હતી. આજ એક પ્રચંડ શત્રુ રાજસ્થાનના ભાગ્ય ગંગને ધુમકેતુના જેવો ઉદિત થયો, આ સમયે એકતા બંધન, અવશ્ય પ્રયોજનીય હતું. મનમાં વિચાર કરી કુશાવહ રાજ પ્રતાપસિંહે રાઠોડ રાજની પાસે એક દૂત મોકલ્યો, સદાશય વિજયસિંહે તેનાં અનુરોધ અગ્રાહ્ય કર્યો નહિ. અંબરરાજ ઇશ્વરસિંહની પાસે તેણે જે અસતબ્યહાર કર્યો હતો, તે સંપૂર્ણ રીતે તે ભુલી ગયો હતો, અને અંબરની રક્ષા કરવા માટે તેણે પોતાનું સેનાદળ લઈ પ્રતાપસિંહની સાથે મળી જવા સંકલ્પ કર્યો, આ સમયે રાઠોડ અને કુશાવહ રજપુત એક થઈ ગયા.

વિજયસિંહે, વિશ્વસ્તવીર રીયાપતિને સેનાધ્યક્ષના પદે નીમી, રાઠોડસેના સાથે મોકલ્યો રંકાનામના સ્થળે સિંધીયો, એકીભૂત રજપુતોની સામે થયો, ઇસ્માયલ બેગ અને હામદાની નામના પ્રસિદ્ધ મોગલ સેનાપતિઓ રજપુતો સાથે લળી ગયા. સિંધીયા પાસે પ્રસિદ્ધ ફરાસી સેનાની દી-વઘનના હાથમાં પોતાની સેનાનો કારભાર સોંપ્યો, તે ફરાસીવીર રજપુતોની સામે થયો. રીયાપતિ

યુવનસિંહ પોતાની અશ્વસેના સાથે ફરાસી સેનાનીની સામે થયો, સિંધીયાના ઉત્કૃષ્ટ સૈનિકો, યુવનસિંહની તલવારના ઘાથી પડવા લાગ્યા. રાઠોડ વીર શત્રુઓના તોપના બહારને ન ગણુકારતાં શત્રુઓને દબાવવા લાગ્યા, રજપુતોનું ઘોરબળ સહન ન કરતાં મહારાષ્ટ્રીય સેના પલાયન કરવા લાગી, આજ સુશિક્ષિત ફરાસી સેનાનું રણનૈપુણ્ય રજપુતોના પાસે હણાઇ ગયું. લાજથી અને મર્મવેદનાથી મરેલા જેવો થઇ માધાજી સિંધીયો મથુરામાં પલાયન કરી ગયો, આ સુયોગમાં અજમેરનો ઉદ્ધાર કરવા વિજયસિંહ પોતાના ધાઈ ભાઈને મોકલ્યો, તેનો ઉદ્દેશ સફળ થયો. અજમેરના ઉંચા કીલ્લા ઉપર રાઠોડનો પાંચરંગી વાવટો ફડફડવા લાગ્યો, ત્રણ વર્ષ એમ થતાં ગુજરી ગયાં. માધાજી સિંધીયો તે અરસામાં યુદ્ધમાં ઉતર્યો નહિ, પણ તેટલા અવસરમાં પોતાનું પ્રણુજ ગૌરવ ફરીથી મેળવવા એક ભયંકર યુદ્ધ કરવાની તૈયારી કરવા લાગ્યો.

ત્રીણું વર્ષ વિતી ગયું. જે દીવસે ટંગા ક્ષેત્રમાં માધાજી અને ફરાસી સેનાપતિ દીલ્લઇન રજપુતોથી હાર પામી પલાયન કરી ગયો તે દીવસથી ખેંતાળીશ માસ નીકળી ગયા. આજ ચોથા વર્ષનો મધ્યકાળ હતો. ટંગાયુદ્ધમાં માધાજી સિંધીયાએ જે દારૂણ અપમાન સહ્યું હતું આજ તેનો બદલો લેવા તે મોટી સેના લઇ યુદ્ધ કરવા ઉતરી પડ્યો. માધાજી સિંધીયાના જેવું પ્રચંડ દળ બળ લઇ અગાઉ કોઈ રાજસ્થાન ઉપર હુમલો કરવા આવેલ નહોતું. સિંધીયાની આવી રીતની મોટી યુદ્ધ તૈયારી સાંભળી રાઠોડ રજપુતો મોટા ઉત્સાહે ઉત્સાહિત થઇ ઉડ્યા. અને તેના હુમલાનો પ્રતિરોધ કરવા તેઓ જયપુરના ઉત્તર ભાગમાં ગયા, કુશાવહ રજપુતની સેના પણ તેને મળવા નગરથી બહાર નીસરી. તુઆરવતીના સ્થળે રાઠોડ સેના અને કુશાવહ સેના એકઠી થઇ. તે સ્થળેજ બન્ને સેનાઓ મહારાષ્ટ્રીય સેનાની સામે થઇ. તે યુદ્ધથી મહારાષ્ટ્રીય સેના પરાલવ પામી પલાયન કરી ગઇ. આ યુદ્ધમાં રાઠોડની વીરતાથી રાઠોડો કુશાવહ રજપુતના અધુઃ શુભ થયા, તે દીવસથી તેઓ અંબર અને મારવાડનો અધઃપાત કરવા કૃતસંકલ્પ થયા. તેમ થવાથી તે દીવસથી રજપુત જાતિની અધોગતિ થઇ. તે અધોગતિ માંથી તે ફરીથી ઉંચી પદવીમાં આવી નહિ. જયપુર સેનાના એક માત્ર અપકર્મથી રજપુત લોકોનું બળ અને તેજ રસાતળે ચાલ્યું ગયું. મહારાષ્ટ્રીય લોકોનો સૌભાગ્ય માર્ગ પરિષ્કૃત થયો. ભારત માતાના કઠોર હુખનો એક નવો ઉપસર્ગ બહાર દેખાયો. ફરીસીના યુદ્ધમાં મહારાષ્ટ્રીયોથી રજપુતો હારી ગયા.

એ યુદ્ધની શોચનીય દશાવાળા પરાજયના સમાચાર સાંભળી વિજયસિંહ અત્યંત શોકાતુર થયો. હવે તેના જયલાલની આશાઓ ઊડી ગઇ. હવે શું કરવું

તેના માટે તેણે રજપુતોની યુદ્ધસલા કરી. તે સલામાં રાઠોડ રજપુતો આંખા હતા. વળી વીકાનેર, કીશનગઢ અને રૂપનગરના રાજાઓ પણ આંખા હતા. વિજયસિંહે પોતાનો મત બહેર કરી કહ્યું “ રાઠોડના અનેક વીર પુરૂષો યુદ્ધ સ્થળે માર્યા ગયા. ત્યારે હવે કોની મદદથી વિશાળ મહારાષ્ટ્રીય સેનાની સામે થવાનું છે. મારા મનમાં તો મરાઠા સાથે સલાહ કરી અજમેરનો કીલ્લો તેઓને પાછો આપી દેવો દુરસ્ત છે. તેનું બોલવું પુરું ન થાય એટલામાં રાઠોડ રજપુતો બોલી ઉઠ્યા ના ! મહારાજ ! જીવ હશે ત્યાંસુધી મરાઠા સાથે સલાહ કરવી યોગ્ય નથી. અમે યુદ્ધ કરશું. વિજયસિંહ તેઓને નિરૂત્સાહિત કરી શક્યો નહિ. ત્યારપછી મારવાડમાં એવા મર્મની એક ઘોષણા પ્રચારિત થઈ જે, જે લોકો અસ્ત્ર ધારણ કરવા સમર્થ છે તે લોકોએ રાઠોડના પચરંગી વાવટા નીચે એકઠા થવું. મેરતા ક્ષેત્રમાં સઘળા રજપુતો એકઠા થયા. તે ક્ષેત્રમાં ઇ. સ. ૧૭૬૦ના સપ્ટેમ્બર માસના દશમા દીવસે ત્રીશ હજાર રાઠોડ મૈત્ર્ય એકઠું થયું.

રાઠોડ રજપુતો ભીષણ ઉત્સાહે લડવા તૈયાર થઈ ઉઠ્યા. તે મેરતાનું ક્ષેત્ર પવિત્ર. તે ક્ષેત્ર, રાઠોડ વીરોના લોહીએ ઘણીવાર અભિષિકત થયું હતું. તે ક્ષેત્રમાં હાલમાં વીરવરોના સ્માર્ક સ્તંભ વીગેરે ચિન્હો જોવામાં આવે છે. તે ક્ષેત્રને જોઈ રાઠોડ રજપુતો સિંહનાદ કરી ગાજી ઉઠ્યા. તે નાદ સિંધીયા અને દ્રેચ સેનાપતિ દી-વઘનના કાને પહોંચ્યો. નાદ સાંભળી તેઓના હૃદય કંપી ઉઠ્યાં. તે ભીષણ ઉત્સાહ જો તે ક્ષણે લડવામાં વપરાયો હતો તો સિંધીયાના સઘળા ઉદ્યમ વ્યર્થ થઈ જાત, પણ એક પાપાચારી વિશ્વાસઘાતક આતતાયી આશામીના દેશના સર્વનાશ કરવાના સાધનથી રજપુતોનો પ્રયત્ન ઉત્સાહ વ્યર્થ ગયો. જ્યાંસુધી રજપુતનું નામ જગતમાં રહેશે ત્યાંસુધી તે વિશ્વાસઘાતક સ્વદે-શત્રોહીનું નામ કોઈ બૂલી જશે નહિ. તે પાપાચારી વિશ્વાસઘાતકનું નામ બહાદુરસિંહ. બહાદુરસિંહ કીશનગઢનો અધીપતિ રૂપનગરના અધિપતિ સાથે એકઠો મળીને બસોદસ નગર ઉપર શાસન હંડ ચલાવતો હતો. તે સઘળાં મારવાડ શાસનનાં બહિષ્કૃત નહોતાં.

અભિષેક સમયે, રાજસ્થાનના તે બંને રાજાઓ મારવાડના અધિપતિની અનુમતિ લેતા હતા. અને તેઓ, પોતાના કબજાના પ્રદેશનો સામંત પ્રથા મુજબ ઉપસોગ કરતા હતા. તે સમયે દુરાચાર બહાદુરસિંહે, રૂપનગરના અધિપતિને રાજચૂત કરી તેનું રાજ્ય કબજે કર્યું હતું. તેથી કરી રાજ્યમાં એક મોટી વિશુંબલતા થઈ ગઈ. તે વિશુંબલતા દૂર કરવા માટે વિજયસિંહે રૂપનગરમાં

જઈ રાજચૂત રાજાને રાજ્ય ઉપર બેસાયો. દુર્વૃત્ત બહાદુરશાહની આજ્ઞા પૂર્ણ થઈ પણ વ્યર્થ ગઈ. નિર્વિઘ્ને રૂપનગરનો ઉપલોગ કરવાનું તેના મનમાં હતું પણ રાજા વિજયસિંહના કાર્યથી તે વ્યર્થ ગયું. તેના હૃદયમાં આઘાત વાગ્યો. તે દુરાચાર, સ્વદેશની માયા મમતા ભુલી જઈ લવિષ્યના પરિણામ ન વિચારી, વિજયસિંહના વિરોધમાં કામ કરવા લાગ્યો. તે વારંવાર સુયોગને યોગતો હતો. દુષ્ટ બહાદુરસિંહને સુયોગનો અભાવ નહોતો. તે દુર્વૃત્ત રજપુતાવલ દરાસી સેનાપતિ દી-વઈનની પાસે ગયો. અને પોતાની દુરાકાંક્ષા સાધવા તેની મદદ માંગવા લાગ્યો. દી-વઈન તેના માગવા પ્રમાણે પોતાની ગોલંદાજ સેનાને લઈ રૂપનગરના દ્વારે આવ્યો. એકજ દીવસમાં રૂપનગર તેના હાથમાં આવ્યું. તેણે બહાદુરસિંહને રૂપનગરની ગાદીએ બેસાડ્યો. ત્યારપછી તે અજમેર તરફ ચાલ્યો. તેણે અજમેરના કિલ્લાને ઘેરો ઘાટ્યો. કિલ્લાનું રક્ષણ નહિ થાય એમ જાણી તેણે કિલ્લાપતિ દમરાજને તે આપી દેવાનું કહેવરાવ્યું. દમરાજ એક સાહસીક પુરૂષ હતો. નિર્વિવાદે કિલ્લો મરાઠાના હાથમાં સોંપી દેવાને તે પ્રથમથીજ ઈચ્છતો નહોતો. રાજાએ કિલ્લો સોંપી દેવા આજ્ઞા આપી. હવે શું કરવું તેના માટે દમરાજ વિચારતો હતો. એક બાળુએ કાપુરૂષોચિત કિલ્લાનું સમર્પણ. બીજી બાળુએ રાજાની કઠોર આજ્ઞા. તે પ્રભુભક્ત હતો. જીવન જાય પણ પ્રભુની આજ્ઞા ન પલાય તે ઠીક નહિ. એમ તે જાણતો હતો. તેજસ્વી પુરૂષના પક્ષમાં અપમાન થાય તે મરણ કરતાં વધારે છે. સિંધીયાના હાથમાં કિલ્લો. વિવાદ વિના સોંપી દેવો તે વાત દમરાજના મનમાં બહુ ખટકતી હતી. એવી રીતની દુરાવસ્થામાં પડી દમરાજે હીરો ચુસ્યો, અને મૃત્યુકાળે બોલ્યો “રાજાને બોલજો ! જે તેનો આદેશ પાળવામાં મને બીજો ઉપાય સુજ્યો નહિ. હું જાણતો હતો જે મરાઠા લોકો હું નહીં મરું ત્યાંસુધી અજમેરમાં પેસી શકે તેમ નથી માટેજ મરું છું.”

એ રીતે અજમેર મારવાડના હાથમાંથી પાછું ખસી ગયું. માધોજી તે જીતેલા નગરમાં રહેવા લાગ્યો. લાકુબા, જીવદાતા, સંદાશીવ લાઉ વીગેરે સેનાપતિઓ પોતપોતાનું દળ લઈ મેરતા તરફ ચાલ્યા. તેઓએ મોટી સેના સાથે નેત્રીયા નામના સ્થળે છાંવણી નાંખી. રાઠોડ સેના પ્રચંડ વ્યૂહરચના કરી મેરતા ક્ષેત્રમાં શત્રુઓની વાટ જોતી ઉભી હતી. તે સેનાનો એક ભાગ દંગીયાસ નામના ગામ પાસે હતો. મરાઠા લોકો ક્રમે ક્રમે અગ્રસર થયા. તેઓ મેરતાના ક્ષેત્રથી પાંચ માઈલ દુર હતા. દી-વઈન તેઓની પછવાડે હતો. ભુણી નદીની સૈકત ભૂમિ તેના તોપના ગોળાના ચક્રને ગ્રાસ કરી ગઈ હતી. તે ચક્રો કાઢવાને શુભાચો હતો. એ સુયોગે અગર જો કે રાઠોડ રજપુતો તેના ઉપર હુમલો કરી ફાવી જાત-

અને તેથી મરાઠાના સંઘના ઉદ્ધોગ વ્યર્થ જાત. પણ રાઠોડ રાજાનું ખીલકુલ દુર્ભાગ્ય કે તેનાજ મંત્રીઓએ તે સુયોગની ઉપેક્ષા કરી અને પોતાના પરાજયનો માર્ગ પોતેજ સાફ કરી આપ્યો.

રાજમંત્રીઓ પરસ્પર વિદ્વેષ લાવવાળા હતા, તેમાંથી એક મંત્રી ખીજ મંત્રીની આખાદી જોઈ શકતો નહોતો. તે ખીજ મંત્રીના મતની પોષકતા કરવા ચાહતો નહોતો હરકોઈ વિષયની ત્રિષેયના થાય તો તેમાં તેઓ ભિન્ન ભિન્ન મત આપી બેસતા હતા. રાજ કર્મચારી લોકોમાં એવો વિદ્વેષ અને અનૈક્ય હોવાથી તે સમયે મારવાડની પુરી વિપદ હતી. જેથી યુદ્ધ વ્યાપારમાં પણ અમંગળ થઈયું. રજપુત રાજ્યમાં એવો નિયમ હતો જે રાજા પોતે યુદ્ધ વ્યાપારમાં ઉતરવા અશક્ત હોય ત્યારે તેના પ્રતિનિધિ રૂપે તેનો દિવાન યુદ્ધ વ્યાપારમાં ઉતરે. દિવાનની આજ્ઞા પાળવાની સરદારને ફરજ પડી. જે સમયે મરાઠાઓએ રાઠોડ રજપુતો ઉપર ફરીથી હુમલો કર્યો. રાજાનો પ્રધાન મંત્રી ખુબચંદ તે સમયે રાજ્યમાં રાજા સાથે રહેતો હતો, ખીજ મંત્રીઓ ગંગારામ, વીંદારી અને ભીમરાજ સંઘવી લશ્કરમાં હતા. શત્રુઓને પાસે આવેલા જોઈ સરદાર આહોરપતિ શિવસિંહ અને આશોપપતિ મહીદાસે, તે બંને મંત્રીઓને આવી કહ્યું. “મંત્રીઓ શત્રુ સેના પાસે આવી ગઈ વળી દી-વર્ધનની તોપો લુણી નદીના કાંઠે વાંસે રહી છે, આ સુયોગમાં શત્રુ ઉપર જઈ પડીએ તો જય થાય તેવું છે. ” “ જો વિશ્વાસ થાયે તો વિપદની સંભવના છે. ” મંત્રીઓએ તેઓનું બોલવું ગ્રાહ્ય કર્યું નહિ લડાઈના કામમાં તેઓને ઉત્સાહ વિનાના જોઈ સરદારે વિરક્ત થયા. તે સમયે સરદાર શિરોમણી શેરસિંહે વિરક્ત સાથે કહ્યું “ આ તે શું ! તમે કેમ ચુપડીથી બેસી રહ્યા આ શું નિઃસ્ત્રાહ લાવે બેસી રહેવાનો સમય છે ! જે ના માથે શત્રુઓ આવી ઉભા તે શું નિશ્ચિંત બેસી રહે ખરો ! તેની તીવ્ર ભર્તસનાથી ભીમરાવનું મુખ લાલચોળ થઈ ગયું. શેરસિંહ ત્રીગેરે ખીજ સરદારોને લડવાને ઉત્સુક જોઈ તેણે પ્રધાન ખુબચંદનો એક સ્વાક્ષિરિત પત્ર તેઓને વાંચી સંભળાવ્યો. જેમાં લખેલ હતું જે “ જો રાજા તરફ આપની ભક્તિ હોય તો આ પત્ર માન્ય કરજો ” જ્યાં સુધી ઈસ્માઈલબેગ નાગોરથી આવી રાઠોડ સેનાને મળી ન જાય ત્યાં સુધી યુદ્ધમાંથી નિવૃત્ત રહેવું, એવાકયો સરદારોને વજ્ર જેવા લાગ્યા. શત્રુઓને અગ્રસર થતા જોઈ તેઓ છાવણીમાં નિશ્ચેષ્ટ રહ્યા નહિ. પણ શું કરે ! રાજાની આજ્ઞા પાલન કરવી જોઈએ તે સમયે જો તેઓ મંત્રીના ગુઢ અભિપ્રાયને જાણી શકત તો ફરાસી વીરનું મસ્તક લુણી નદીના તટે પડત. પણ રાઠોડ કુળનું ખીલકુલ દુર્ભાગ્ય. તેથી તઓ મંત્રીના ગુઢ

અભિપ્રાય સમજી શક્યા નહિ. તેઓ નિરૂત્સાહ વાળા થઈ પોતપોતાની છાવણીમાં ગયા. ફરાસી વીર પોતાની સેના સાથે આવી મરાઠા સૈન્યને મળી ગયો.

રાઠોડ મંત્રીનો તે દુરભી સંધિ જાણી લઈ વીકાનેર પતિએ મારવાડની ભાવી વીપદનો વિચાર કર્યો. મારવાડ કેવળ પરસ્ત થાશે. એવો તેણે દૃઢ નિશ્ચય કર્યો. એ નિશ્ચયથી પોતાનો વિષય વિચારી તે મનમાં ભય પામવા લાગ્યો. તેણે વિચાર્યું જે મરાઠા લોકો જ્યાં થઈ જાય તે વીકાનેર પતિ મારવાડની સહાયમાં હોતો. ત્યારે મરાઠા લોકો મારા ઉપર શ્રમા રાખશે નહિ ખરેખર તેઓ મારા રાજ્ય ઉપર હુમલો કરી મારો સર્વ નાશ કરશે, હવે આ વેલાએ તો રાજ્યમાં પાછા આવ્યા જવું તેજ સારું, મનમાં એવો નિશ્ચય કરી બીકજી વીકાનેરપતિ રાઠોડને છોડી પોતાના રાજ્ય તરફ આવ્યો. ફરાસી વીરે પોતાની સેના લઈ રાઠોડ ઉપર હુમલો કર્યો. રાઠોડોએ જાણ્યું નહોતું જે શત્રુઓ આવી રીતે હુમલો કરશે, તેથી તેઓ યુદ્ધ કરવાને પ્રસ્તુત નહોતા આશ્વજી વજ્ર જેવા ગોળાના વરસાદને જોઈ તેઓ ત્રસ્ત થઈ હથીયાર લેવા લાગ્યા. પણ અસ્ત્ર લીધાથી હવે શું થાય ! રાઠોડ સેના અંહી તંહી વીખરાયેલી હતી. એવી અવસ્થામાં સઘળાને એકઠા થવું મુશ્કેલ થઈ પડ્યું. શત્રુઓના સત્ ત્ ગોળાના વર્ષણથી તેઓનું સૈન્ય મરવા લાગ્યું.

રાઠોડ સેના નિરૂપાય થઈ ગઈ. તે પ્રાણુના રક્ષણના અર્થે આરે તરફ પલાયન કરવા લાગી, તે જોઈ ગંગારામ અને ભીમદાસ છાવણી છોડી નાશી ગયા. તે યુદ્ધક્ષેત્રથી કેટલાક દુરે આહોરના અને આશોપના એ સરદારો પોતાની છાવણીમાં ચુતા હતા, શત્રુઓની તોપોના અવાજ સાંભળી અંપાવત સરદાર શિવસિંહ જાગી ઉઠ્યો. જાગીને શયનાગારની ખડાર આવી તેણે જોયું કે રાઠોડ સેના પલાયન કરી જાય છે. તેનું હૃદય મથિત થયું. તેણે આરે દિશા સૂન્ય જોઈ, ત્યારપછી તે પ્રયત્નવેગે ઉત્સાહીત થયો, અને સત્તર કુંપાવત સરદારની છાવણીમાં જઈ તેણે તે સરદારને જગાડ્યો. આશોપપતિ બેહદ અપ્રીયનું સેવન કરતો હતો. અપ્રીયના કેફમાં તે ગંભીર નિંદ્રામાં હોઈ શિવસિંહની પુષ્કળ ચેષ્ટાથી જાગ્યો. મહીદાસ ઉઠ્યો. કે શિવસિંહ ચિત્કાર કરી બોલ્યો, “ સર્વ નાશ થયો ” “ સર્વ નાશ થયો. ” સૈન્ય સામંત સઘળા પલાયન કરી ગયા. આપણે એકલા રહ્યા. આશોપ સરદાર ચમકિત થયો. બંધુને ઉત્સાહિત કરીને બોલ્યો “ ત્યારે આવો ભાઈ ! આપણે ઘોડે ચઢી યુદ્ધ કરવા પ્રસ્તુત થઈએ. રણદક્ષ બાવીશ સરદારો એ પ્રમાણે રણસજ્જતથી સજ્જત થઈ આગળ વધ્યા. થોડા ઘણા સામનો તેઓની સાથે મળી ગયા. એ રીતે આર હજાર રાઠોડો સ્વદેશની રક્ષા માટે ઘોડે

અગ્રી દળખદ્ધ થયા. આહોરપતિ શિવસિંહે તેઓને ગંભીર સ્વરે કહ્યું, રાડોડ વીરો ! હવે આપણે પલાયન કરી શકશું ! વીરધર્મમાં જલાંજલી આપી આપણે હવે પલાયન કરી શકશું ? ના તે કદાપિ બને તેમ નથી પલાયન કરવાથી શત્રુઓમાં આપણે ધિક્કારવા જોગ થાશું. રાડોડ સૈનિકો મુંગા ઉભા રહ્યા. તેઓની દરેકની આંખમાંથી અંગારા ઝરવા લાગ્યા. તેઓ અગ્રેસર થઈ ગોળાંદાઝ સેના તરફ ચાલ્યા. એટલી તોપો લઈ ફરાસી વીર તેઓની રાહ જોઈ ઉભો હતો. શત્રુ સેનાની સંમુખે થઈ રાડોડ રજપુતો ભીમ સ્વરે બોલી ઉઠ્યા, “ સંભાળો સંભાળો ! એવા વાક્ય બોલી તેઓ ભયંકર રીતે શત્રુ ઉપર પડ્યા. રાડોડ વીરની ભયંકર તલવારના આઘાતે ઘણા શત્રુઓ કપાયા. દી વઘન યુદ્ધ સ્થળથી પલાયન કરી ગયો. રાડોડોએ મરાઠા ઉપર હુમલો કર્યો, અગણ્ય મરાઠા સૈનિકો રાડોડના હાથે યુદ્ધ સ્થળે પડ્યા. તે જોઈ બાકીના મરાઠા સૈનિકો પલાયન કરી ગયા. એ સમયે જો તેઓએ દી-વઘનની તોપો હસ્તગત કરી લીધી હતી તો મેરતાનું યુદ્ધ પણ તેઓને જય આપત, ફરાસી વીરે પાછી તોપોને હસ્તગત કરી, ગોળાંદાઝ લોકોને એકઠા કરી તોપનું યુદ્ધ ચલાવ્યું. ચાર હજાર રાડોડોમાંથી જે થોડા ઘણા બાકી હતા તે તોપોના મુખમાં આવી પડ્યા. તોપણ તેઓએ રણ સ્થળ છોડ્યું નહિ. તેઓએ પ્રતિજ્ઞા કરી જે થવું તો જયી થવું. નહીતો વીરની જેમ રણક્ષેત્રમાં પડવું. રાડોડ વીરો મરાઠાની તોપો પાસે નષ્ટ પ્રાય થઈ ગયા. તેક્ષેત્રમાં કોઈ જીવવા પામ્યું નહિ. એક માત્ર આહોર પતિ શિવસિંહ જીવિત રહ્યો. તેના સઘળા અંગે એકંદર સત્તાવીશ જખમ હતા. તે ચેતન વિનાનો રણસ્થળે પડ્યો. તેના કેટલાક સૈનિકો તેની ચારે તરફ ઘેરાઈ ઉભા હતા. શિવસિંહને ભાન નહોતું. શિવસિંહ જડ જેવો થઈ પડ્યો હતો, શિવસિંહ નિરચંદ્ર ભાવે મુતેલો હતો, જાણે તે નિશ્ચિંત મને રણત્રાંતિ દુર કરતો હોય એમ લાગ્યું. તેની પડખે રહેલા સૈનિકો નિરાશ થઈ ઉભા હતા તે લોકો ઉદાસીમાં હોઈ નિશ્વેદ ભાવે શિવસિંહની સામે જોતા હતા.

રાડોડ ભાગ્યનો તે કાળ દુર્દિત ચાલ્યો ગયો. તે મેરતાક્ષેત્રનું ભીષણ દૃશ્ય લોક લોકચનથી ઢાંકી દેવા રાત્રીએ દેખાવ આપ્યો, તે રાત્રી વીતી ગઈ અને પ્રભાત થયું. વળી દિવસ શરૂ થયો, પણ તે નિશ્વેદ અને બેભાન શિવસિંહને કોઈ ચેત્રમાં અને ભાનમાં લાવી શક્યું નહિ, બીજા દિવસના પ્રભાત કાળમાં પ્રબળ વૃષ્ટિ પડવા લાગી. તેથી કરી શિવસિંહનું ક્ષત શૂળ વધવા લાગ્યું, તે તેવીજ નિશ્વેદ અવસ્થામાં પડી રહ્યો. વળી રાત્રી પડી. તે રાત્રીના બીજા પહોરમાં એક આશામી બગતી મશાળ લઈ તે રણક્ષેત્રમાં પેઠો. પહેલા વીર પુરૂષોના મુખ ઉપર અજવાળું રાખી તેઓને તે ઓળખવા લાગ્યા. પણ જેને તે શોધતો હતો

તેનો પતો લાગ્યો નહિ, ત્યારપછી તે ભમતો ભમતો જ્યાં શિવસિંહ હતો ત્યાં તે આવ્યો. શિવસિંહને ત્યાંથી તેણે સંભાળથી કહાડ્યો. તેણે અડીણનો કમુંત્રો મૂછીત સરદારના મુખ ઉપર મુક્યો. થોડા ક્ષણમાં તેની મૂર્છા ગઈ. તેણે ભાનમાં આવી પૂછ્યું “ કયા મિત્રે મારૂ પ્રાણદાન કર્યું, ત્યારે તે આશામીએ કહ્યું “ પ્રભુ! મારી સામે જુઓ, હું તમારો ચાકર સૂરજમદ્દ, શિવસિંહે ચમ્પુ ઉઘાડ-
વાનો પ્રયત્ન કર્યો પણ તે ચમ્પુ ઉઘાડી શક્યો નહિ, તે અંધ થયો હતો. વિસ્વહત સૂરજમદ્દ, તે સરદારને સંભાળથી છાવણીમાં લઈ ગયો. રસ્તામાં લાકુખાના હરકરા સાથે તેની મુલાકાત થઈ, તેઓ ધણીના હુકમથી જખમી થયેલા સૈનિકોની સાર વાર કરવા બકાર પડ્યા હતા. ત્યાર પછી શિવસિંહને મેરતાની છાવણીમાં લઈ ગયા. તેનું ક્ષત સ્થળ સીવવા માટે લાકુખાએ એક વૈદ્યને મોકલ્યો. પણ મહારાષ્ટ્રીય લાકુખાનો સિદ્ધાચાર અગ્રાહ્ય કરી તેજસ્વી સરદાર બોલી ઉઠ્યો. જ્યં સુધી અમારા સામાન્ય સૈનિકોની ચિકિત્સા થાય છે. ત્યાંસુધી મારા શરીરને કોઈએ સ્પર્શ કરવો નહિ, તેની મહતા જોઈ લાકુખા ચમત્કૃત થયો. થોડા દિવસમાં શિવસિંહ તંદુરસ્ત થયો. તેના નયનમાં પૂર્વ જ્યોતિ આવી ગયું, શરીરમાં પુષ્કળ બળ આવ્યા પછી તેણે રાજ દર્શન માટે સંકલ્પ કર્યો, રાજ વિજયસિંહ પણ તેની હાલતના સમાચાર સાંભળી તેને મળવા આતુર થઈ રહ્યો હતો. રાજ દર્શન કરવાના હેતુથી, શિવસિંહે નાહવા ધોવાનું શરૂ કર્યું. તે નાવા ધોવાથી તેના જખમો ના ટેલા ટુટ્યા, લોહી નીકળવા લાગ્યું. રાજની મુલાકાતના અગાઉ સરદાર શિરોમણી શિવસિંહ મરણ પામ્યો.

ભીમરાજ સિંધવી નાગોરમાં પલાયન કરી ગયો હતો. રાજ્યે તેનો તિર-સ્કાર કરી એક પત્ર લખ્યો ને પત્રનો પાઠ કરી મમહિત ભીમરાજ, વિષપાન કરી મરણ પામ્યો, તેની દીર્ઘસૂત્રતાથી અને અમનો ચાંકત્રિતાથી રાઠોડ સેના પરાજીત થઈ ખરી, પણ વિશેષ વિવેચના કરી જોવાથી માલુમ પડે છે જે પ્રધાન મંત્રી ખુબચંદજ તે પરાજયના માટે દોષીત છે. રાજના ઠેકાણે તે સ્થળે ખુબચંદનીમાયો હતો. સરદાર અને સામંતો તેના હુકમની પ્રતિક્ષા કરતા હતા. જે ખુબચંદ સરદાર સામંતોના કહેવા પ્રમાણે લડવાની આશા આપત તો સિંધીયાના ભવિષ્યત ઉત્તતિ શ્રાંત ને મેરતા ક્ષેત્રમાં પ્રતિરૂદ્ધ થઈ જાત. પણ રાઠોડ કુળનું ખીલકુલ દુર્ભાગ્ય હોવાથી ખુબચંદ વિદ્વેષવશે ભીમરાજને તે અનર્થ કર પત્ર લખ્યો. તે ભીમરાજનો સંપૂર્ણ વિદ્વેષી હતો. ભીમરાજની ઉત્તતિ દેખી તે ઇર્ષાંતળે એકદમ સળગી, ઉઠતો હતો. પણ તેની પાશવી ઇર્ષાં છેવટે મારવાડનો સર્વ નાશ કરશે એમ દુરાચાર ખુબચંદે વિચારી જોયું નહિ,

એ રીતે રાઠોડના પ્રધાન મંત્રીના વિદ્રેષભાવથી રાઠોડોનો ઉદ્ધમ નિષ્કળ થઈ ગયો. તેઓનો બેહદ આત્મ ત્યાગ અને રણને પુણ્ય વ્યર્થ થઈ ગયાં, મહા રાજ અણ્ણતસિંહના અન્યાય મરણ પછી પિતૃઘાતી બે પુત્રના લીધણ સંઘર્ષ પછી અને રાજ્ય વિપ્લુ રાજ કુમારના પ્રચંડ બળવા પછી મારવાડ દુધર્ષ મરાઠાના હુમલામથી ઉન્નતિના માર્ગે આબ્યું હતું. તે મારવાડ હાલ શઠની શઠતાથી વિશ્વાસઘાતકની વિશ્વાસઘાતકતાથી અને દુરાચારીના દુરાચારથી અધઃપતિત થયું. તે નિદારણ અધઃપાત થકી મારવાડ ફરીથી ઉભું થઈ શક્યું નહિ. હવે પછી ઉભું થઈ શકશે એવી આશા નથી સુખ, દુખ, સંપદ, વિપદ, વીગેરે દ્વંદ્વભાવ ચક્રની જેમ ફર્યા કરે છે તે પ્રકૃતિનો અવશ્યભાવી નિયમ છે.

મેરતાના મહાશ્મશાનમાં મારવાડના ગૌરવનું અત્યેષ્ટિ વિધાન થયું. તેમ થયાથી પણ મારવાડના દુઃખનું અવસાન આબ્યું નહિ. સરદાર અને મંત્રીઓની દુર્વૃત્તતાથી તેની શોચનીય દુર્દશા થઈ ગઈ. છેવટે તે દુર્દશાને વિજયસિંહે ઇન્દ્રિય દોષે દહીકૃત કરી. રાજા વિજયસિંહ વાર્ધક્ય અવસ્થામાં અશોવાળ કુળની એક સ્ત્રી સાથે અચંલ આસક્ત થયો. તેની ઇન્દ્રિયાશક્તિ એટલી બધી વધી ગઈ. તેણે રાજ્યનું સઘળું કામ છોડી દઈ તે સ્ત્રીની પાસે રહી સમય કહાડવાનું શરૂ કર્યું. વિવાહિત મહારાણીની સાથે જેવી રીતના સંમાનથી વર્તવું જોઈએ એવી તે તે સ્ત્રી સાથે વર્તવા લાગ્યો. તેના તેવા આચરણથી તેના સરદારે તેની સાથે બહુ અસંતુષ્ટ રીતે વર્તવા લાગ્યા. વિજયસિંહના તે સ્ત્રીની સાથેના ગાઢ પ્રેમના બદલે તે સ્ત્રીએ અધમ બદલો આપ્યો. તે બાબત જો જોવામાં આવે તો વિજયસિંહ અને તે સ્ત્રી ધૂણાના પાત્ર થાય તેમ છે. એમ કહેવાય છે. તે પ્રણયિની તેને સંમુખે ઉભો રાખી મોજડીના માર મારતી હતી. કાપુરૂષ વિજયસિંહ એવો પ્રેમોપહાર પામીને પણ તેને છોડી શક્યો નહિ મારવાડ રાજના એવા નિંદરા લાયક આચરણથી મારવાડમાં ઘણો અનર્થ મંડાયો. યથેચ્છાચાર અને અરાજકતાએ સઘળા ઠેકાણે પ્રચાર કર્યો. અને રાઠોડ કુળના અધઃપાતને જે એક પાદ બાકી હતો તે ભાગ્યદોષે સંપૂર્ણ થયો.

વિજયસિંહ તે સ્ત્રીના પ્રેમે એટલો બધો ઉન્નત થઈ ગયો હતો જે તેનું હિતાહિત જ્ઞાન એકદમ લોપ પામ્યું. તેની ઉપપત્નીનું સંતાન મરણ પામ્યું. તેથી તેણે પોતાના પ્રૌઢ માનસિંહને તેનો દત્તક પુત્ર કરી સ્થાપ્યો. તેની એવી ઇચ્છા હતી જે માનસિંહજી મારવાડના સિંહાસને અભિષિક્ત થવો જોઈએ, એ ઇચ્છા સફળ કરવા તેણે સરદારોને એવો હુકમ આપ્યો જે તેઓએ માનસિંહના અભિષેકમાં હાજર થઈ નઝરાનો કરવો, એ હુકમ પ્રચારિત થયો, કે સરદારોએ

એકઠા થઈ વિજયસિંહને સમસ્વરે કહ્યું “ અમે પ્રાણીને પણ એક ગુલામના પુત્રને રાજા કહેશું નહિ. જે માનસિંહને પોતાનો ઉત્તરાધિકારી કરી કતક રૂપે વિજયસિંહ, પોતાની પ્રાણીયિનીને સોંપ્યો, તે માનસિંહને સરદારો રાજા કહી ન માને તે હું વિજયસિંહના હૃદયમાં સહ્ય થાય ખરું ! વિજયસિંહનો, શેરસિંહ નામનો એક પુત્ર હતો. શેરસિંહ, માનસિંહને ગાદીએ બેસારવામાં વાંધો દેશે એવી હકીકત જાણી વિજયસિંહ ભાવી શંકામાં પડ્યો.

તે ઉપપત્નીના પ્રેમે વિમુગ્ધ થઈ વિજયસિંહ કમે કમે એટલો બધો અપ-દાર્થ થઈ પડ્યો જે રાજ્યનો વિષય બેવામાં ગફલત કરવા લાગ્યો. રાઠોડો તેના ઉપર વિરક્ત થઈ તેને પદચ્યૂત કરવાનો ઇરાદો કરવા લાગ્યા. તેઓએ જાણ્યું જે વિજયસિંહને સિંહાસન ભૂષ્ટ ન કરીએ તો રાજ્યનું મંગળ થવું મોટી મુશ્કેલી ભરેલું છે.

હવે સિંહાસન ઉપર બીજા આશામીનો અભિષેક કર્યો મુક્ત છે, એમ મનમાં વિચારી તેઓ સઘળા માલકાશુની નામના સ્થળે એકઠા થયા. અને રાજ્યની પદચ્યૂતિ સંબંધે વિચાર કરવા લાગ્યા. એ સમાચાર વિજયસિંહના કાને પડ્યા. સ્વાર્થ રક્ષામાં તત્પર થઈ તે સરદારોની છાવણીમાં આવ્યો. અને તેઓને મંત્રુષ્ટ કરવાની ચેષ્ટા કરવા લાગ્યો. સરદારોએ રાઉસ સરદાર પાસે કિલ્લામાં ફૂત મોકલ્યો અને કહેવરાવી મોકલ્યું જે “ બીમસિંહને લઈ જલદીથી આવો, ” વિજયસિંહની ઉપપત્નીને પ્રત્યંચ કરી રાઠોડો મારી નાંખી. કિલ્લામાંથી બીમસિંહને સર્થ આવતાં રાહુસ પતિને વિદાંબ થઈ, એટલામાં વિજયસિંહના અનુકંથ અને વિનયથી તે રાજ્યચ્યૂત થઈ શક્યો નહિ. બીમસિંહ વેલાસર કિલ્લામાંથી આવત તો વિજયસિંહ પદચ્યૂત થાતજ.

પારિવાહિક કલહ અને સરદારોના સંઘર્ષથી રાજા વિજયસિંહની રાજ્ય કારકીર્દી કેવળ દુઃખ ભરેલી થઈ ગઈ, વિજયસિંહનું પરલોકમાં જવાનું પાસે આવ્યું. તેની રાજ્યકીયમાં સંક્ષિપ્ત, સરદારો તેના વિરૂધ્ધે ઉત્તેજીત, તેના પુત્ર અને પૌત્રો એક બીજાનું હૃદય શોષિત થીવા તત્પર, એવી રીતના ખનાવો તેને અંતિમ અવસ્થામાં પીડાદાયક થઈ પડ્યા, એકત્રીશવર્ષ રાજ્ય શાસન ચલાવી તે સંવત ૧૮૫૦ ના આષાઢ માસમાં પરલોકવાસી થયો.

ચતુર્દશ અધ્યાય.

રાજા ભીમે કરેલ ગાદીનું આક્રમણ, તેના પ્રતિદ્વંદ્વી જલદી મનો પરાલવ. ખીજા પ્રતિદ્વંદ્વીનો પ્રાણસંહાર-એક માત્ર માનસિંહનો અચાવ, ભીમસિંહે ઝાલોરનો અવરોધ. સેનાબળનો સંગ્રહ કરવાની ચેષ્ટા, તેની આંતરઆહાર સરદારે કરેલું રક્ષણ, રાજા ભીમસિંહે કરેલ સરદારની અવેશમાનતા, તેઓનો ક્ષોભ, મારવાડનો ત્યાગ કરી તેઓનું ખીજા સ્થળે જવું, નિમજનું આક્રમણ, ઝાલોરનું સંકટ, ભીમસિંહનું આકસ્મિક મરણ, મરણનું સંભવનીય કારણ, રાજા માનસિંહનો અભિપ્રેક્ષ, પોકણના શિવસિંહનો વિદ્રોહ, ચંપાશુનીનું પડયંત્ર, ભીમસિંહની વિધવા પત્નીનો અભેદપ્રકાશ, રાજા માનસિંહ સાચે જ દોષસ્ત, ભીમસિંહની વિધવા પત્નીના માટે એક પુત્રનો જન્મ, નાગ જન્મેલા બાળકનું પોકણમાં પ્રેરણ. તેનો અસાન વારસ, તેનું નામ કરણ, માનસિંહની અયોગ્ય પક્ષપાતિના ધંકુળનો જન્મ પ્રચાર, ચંપાવતનો સંબંધ ત્યાગ, પોતે કરેલી પ્રતિજ્ઞા પાળવા માટે માનસિંહ તરફ સરદારોનો અનુરોધ, જનનીના પુત્રનો અસ્વીકાર, શોવનો પ્રપંચ. ધંકુલને લઈને તેનું જયપુરમાં જવું, ધંકુલને મારવાડનો રાજા ફેલવાનો જયપુરાધિપતિનો સ્વીકાર. અપેક્ષિતપણે કેટલાક સરદારોની મદદ, વીકાનેર રાજાનું તે પક્ષનું સમર્થન, રણક્ષેત્રમાં યુદ્ધ સંગઠન, હોલકરનો હલકો વ્યવહાર, પ્રતિદ્વંદ્વી સેનાબળનું પરસ્પરના વિરુદ્ધે ઉભા થવું, સરદારોની માનસિંહનો ત્યાગ, માનસિંહની આત્મહત્યા કરવાની ચેષ્ટા, તેનું પલાયન, યોધપુરમાં જવું. આત્મ રક્ષા માટે ઉદ્યોગ, સ્વગતિ તરફ તેનો સંદેહ, તેઓની પ્રવંચનાં પરિચિત સરસરા એમ પકોળ ધંકુલનો આશ્રય. નગરનો અધિકાર અને તેની કુટુંબ, ઘેરો ધાલનારનું કષ્ટ, મીરખાનું કૌશલ, મુદ્રાકાંડ ચક્રી પલાયન, તેની વાસે જયપુર સેનાપતિનું જવું. યુદ્ધ, કચ્છાવહ સેના-પ્રતિભા વિનાશ અને જયપુરનો અવરોધ, રાજાનું સંકટ, જોધપુરના ઘેરાનો ત્યાગ, આત્મ-રક્ષણ માટે લાંચનું દાન, માનસિંહના અધીને મીરખાનું પદ્યહણ, માનસિંહનું આર સર-દારો સાથે જોધપુરમાં જવું.

વિજયસિંહના મૃત્યુના બળર જલદીથી જેશલમીરમાં ભીમસિંહની પાસે પહોંચ્યા. તેણે તરતજ રાજધાની તરફ દુર કરી. અને બાવીશ ઘડીના અંદર તે યોધપુરમાં આવી પહોંચ્યો. તે જોધપુરમાં આવી કીલ્લામાં જઈ એકદમ રાજ્યસિંહાસને બેઠો. જે સમયે ભીમસિંહ ગાદી ઉપર બેઠો તે સમયે મારવાડનો ઉપ-યુક્ત ઉત્તરાધિકારી જાલમસિંહ, રાજધાનીના મેરતાના દરવાજે છાવણી નાંખી

રાજ્યાભિષેકની તૈયારી કરતો હતો, પણ તેની તૈયારી નિષ્ફળ નિવૃત્તિ, તે સિંહાસને બેસી શક્યો નહિ. ભીમસિંહ ઘણી છાનાધથી યોધપુરમાં આવ્યો હતો. જલમસિંહે સ્વપ્નમાં પણ જોયું નહિ હતું જે ભીમસિંહ એટલી બધી ત્વરાથી આવશે એમ જાણીને જલમસિંહ સુખે અભિષેકની તૈયારી કરતો હતો પણ અભિષેક થવાનું શુભ લગ્ન તેના અદ્રષ્ટમાં ઘટ્યું નહિ. તેની દીર્ઘસૂત્રતાએ તેના અભિષેકનો કાળ વ્યર્થ કરી દીધો. ભીમસિંહના અભિષેકની હકીકત સાંભળી તે નાઉમેદ થઈ યોધપુરમાંથી ચાલી નીકળ્યો. તે ભીલોર તરફ પલાયન કરી ગયો. પણ પલાયન કરી જવાથી તેનો નિસ્તાર થયો નહિ. ભીમસિંહે તેની પછવાડે પડી તેના ઉપર હુમલો કર્યો, જલમસિંહ, ભીમસિંહના હુમલાનો પ્રતિરોધ કરી શક્યો નહિ, તે ઉદયપુરમાં પલાયન કરી ગયો. રાણાએ તેને આદરથી ગ્રહણ કર્યો. તેના ભરણ પોષણ માટે તેણે પુષ્કળ સંપત્તિ આપી. જલમસિંહની આશાઓ લોપ પામી, રાઠોડ રાજકુમારે રજપુતની કઠોર વૃત્તિ ઉપર જલાંજલી દઈ નિરીહવૃત્તિવાળું જીવન કહાડવાનું સુકરર કર્યું. તેણે પોતાનો બાકીનો જીવનકાળ વિદ્યાચર્ચામાં કહાડ્યો, તેણે શૌવનના પ્રારંભમાં જ દેહનો ત્યાગ કર્યો. પોતાના હાથે પોતાના શરીરની એક શિરા ખોલવા જતાં તેણે શરીરની એક ધોરી નસ કાપી દીધી. તેમાંથી પુષ્કળ રૂધિરના પ્રધાને તેનું મરણ થયું, રણને પૂરે પૂરું પામીને પણ તે લગવતી વીણાપાણીના અનુગ્રહથી તે * એક યોગ્ય કવિ હતો.

એ રીતે પોતાના માર્ગનો એક મોટો કાંટો વિનાશ પામેલ જઈ ભીમસિંહ પોતાનો સ્વાર્થ અખંડિત રાખવા, માયા મમતામાં જલાંજલી દઈ ચતુર કરૂણ લાગ્યો. તે ન્યાયાનુસારે વિજયસિંહનો ઉપયુક્ત ઉત્તરાધિકારી નહોતો. જે લોકનું બાહુબળ છે તે લોકની પ્રાંસે ન્યાયનું ક્ષીણ બંધન તુટી જાય છે. ભીમસિંહને બાહુબળના પ્રભાવે મેળવેલા રાજ્યમાં નિષ્કટક હોવા ચેષ્ટા કરવા લાગ્યો, સુર્વ સંહારક ચમદેવે તે ચેષ્ટામાં મદદ કરી. તેના અભિષેકના પૂર્વે તેનો પિતા અને તેના ત્રણ કાકા મરણ પામ્યા હતા. હવે જે કેટલાક આશામીઓ તેના ઉન્નતિ માર્ગના પ્રતિરોધક હતા, તેમાં સરદારસિંહ અને શેરસિંહ હતા. બેનશીબ સરદારસિંહ તેના રોધાનળમાં પતંગની જેમ બળી મુઓ. શેરસિંહની બે આંખો ઉત્પાડિત થઈ એવી દારૂણ દુઃખદાયક અંધાવસ્થામાં જીવવું તેના કરતાં મરવું બહેતર જાણી તેણે પોતાના હસ્તે પોતાનો વિનાશ કર્યો. ત્યાર પછી ભીમસિંહનો

* મહાત્મા ટોડ સાહેબ માનનીય પ્રધાન શિક્ષક યતિ જ્ઞાનચંદ્ર, કવિતાની આવૃત્તિના વિષયમાં ઉદયપુરના સંત્રળા ભાટ કવિઓમાં શીર્ષસ્થાનીય હતો. તે યતિ, સ્વાર્થ વંચિત, રાઠોડ રાજકુમાર જલમસિંહ પાસેથી એવી રીતની સુંદર આવૃત્તિ કરવાનું કામ શીખ્યો હતો.

વિશેષ નયન રૂમસિંહ ઉપર પડ્યો. ને દુર્ભાગ્ય રજપુત પણ થોડા દિવસમાંથી અત્યેક યદી વિદાય થયો.

ચિતા ખાતા અને સ્વલ્પનના લોહીએ પોતાના હાથ કલુષિત કરી દુર્ધર્મ ભીમસિંહ એક વડીલર પણ નિશ્ચિત રહી શક્યો. નહિ તેના સઘળા પ્રતિદ્વંદ્વીઓ-માંથી એક માત્ર માનસિંહ તેની વિરુદ્ધે રહ્યો. તેનો વિનાશ થાય તો ભીમસિંહ નિષ્કંટક થાય. માનસિંહ આલોરમાં હતો. ભીમસિંહની રક્તપિપાસુ છરી આલોરના પ્રજાક પ્રાચીરને ભેદ કરી શકી નહિ.

માનસિંહ જ્યાં સુધી જીવ્યો ત્યાં સુધી ભીમસિંહ નિશ્ચિત રહી શક્યો નહિ. તેણે આલોર કીલ્લાનો ઘેરા દાવ્યો. પણ તે ઘેરા વિશેષ ફળદાયક નીવડ્યો નહિ. કેટલાક સરદાર અને વેતન ભોગી સીપાઇઓની મદદથી આલોરના અધિ-પતિ ઉપર જય મેળવવાનું કામ દુષ્કર હતું. ભીમસિંહે અનેક દિન કીલ્લાનોઘેરા સમયો. તેના કૌન્ય સામંતો ક્રમે વિરક્ત થઈ ગયા. માનસિંહ, તે સુયોગમાં કીલ્લાની આહાર નીસરી નગર વીગેરેનું છુંટન કરી પૈસો પેદા કરવા લાગ્યો. એ રીતે કેટ-લોક કાળ નીકળી ગયો, એક સમયે તે પછી નગરીમાં છાપો મારી આવી પડ્યો. પણ અર્થ મનોરથ થઈ આલોર તરફ જતો હતો, એટલામાં માર્ગમાં ભીમસિંહે તેના ઉપર હુમલો કર્યો. તે સમયે એક સામાન્ય યુદ્ધ ચાલ્યું. તે યુદ્ધમાં માન-સિંહ, યુદ્ધ સ્થળ છોડી થોડે થડી પલાયન કરી ગયો. તે થોડા ઉપરથી અકસ્માત પડ્યો. ભીમસિંહના સૈનિકોએ આવી તેના ઉપર હલ્લો કર્યો. એટલામાં આહાર પંતિએ આવી માનસિંહને પોતાના થોડા ઉપર પોતાની પછવાડે બેસાડ્યો, તે તેને સહ ચાલી નીકળ્યો. જો આહોર સરદાર તે સમયે ત્યાં આવી ન પહોં-ચત તો ભીમસિંહ, ભીમસિંહના હાથમાં કેદ થઈ જાત, તે સારા નરીખવાળો હોઈ તે દિવસે તે ભીમસિંહની રક્તપિપાસુ છરીના ઘાટનથી અમ્યો.

ભીમસિંહનો પણ ક્રમે બળવાળો થઈ પડ્યો. પણ તેના સરદારોનું ઓદ્યત્ય તેને ક્યંતું નહોતું. અવિત સરદારો તેના ઉપર સત્તા ચલાવવાની ચેષ્ટા કરવા લાગ્યા. પણ ભીમસિંહના પ્રયત્નથી તેઓની ચેષ્ટા સફળ થઈ નહિ. છેવટે તેઓના કાર્યથી તેઓ અપમાનિત થયા. આલોરના કીલ્લાના અવરોધનું કામ ફળદાયક ન નિવડવાથી એકવાર ભીમસિંહે પોતાના સરદારને કહ્યું “હવે તમારા થોડા સહ દેવામાં આવશે તમને ચઢવા સાંઠ આપવામાં આવશે. એ અપમાનજનક પ્રજાપ સાંભળી સરદારો અત્યંત ક્રુપ્ધ થયા. તે સમયેજ તેઓએ ભીમસિંહનો આમ કહ્યો. તેઓની ઈચ્છા એવી હતી જે માનસિંહનો પણ મકડવો, શું કરવું એમ કુદરેકરના લેઓ. સહુ અદ્યારના આનોરમાં એકઠા થયા, સુદી સુદી જાતના

તર્ક વિતર્ક થયા થઈ મુકરર થયું જે કોઈનો પક્ષ પકડવો નહિ દેશનો ત્યાગ કરવો સુકત છે. માનસિંહે તેઓની મદદ માંગી પણ તેઓએ માનસિંહની માંગણી સ્વીકારી નહિ. તેઓએ દેશનો ત્યાગ કરી અડખે પડખેના રાજ્યમાં આશ્રય લીધો. સરદારોનું એવું આચરણ જાણી ભીમસિંહ અત્યંત ક્રુદ્ધ થયો. તેણે તેઓની બુભિવૃત્તિ સ્ત્રીનવી લીધી. ઉદાત્ત સરદારનો પ્રધાન નિવાસ નિમજ નગર ઘેરાયું. નગર વાસીઓએ બાર માસ નગરનું રક્ષણ કર્યું, છેવટ રક્ષણ કરવાની તેઓમાં સત્તા ન રહી નિમજ, ભીમસિંહના હાથમાં આવ્યું. એ ઘેરામાં ઘણા ભાગે વિદેશીય વેતનભોગી સૈનિકો હતા. તેઓએ નિમજવાસી ઉપર જીલ્લમ ચલાવવામાં કાંઈ કસર રાખી નહિ.

નિમજ કળજમાં આવ્યું, હવે ઝલોરનો ઘેરો ઘાલવા માટે ભીમસિંહે નવું બળ તૈયાર કર્યું, માનસિંહનું સહાયબળ, ધીમે ધીમે ક્ષીણ થાતું ગયું, માનસિંહની આશાઓ વિક્લ ગઈ, એક તરફ સેનાબળમાં ઘટાડો અને બીજી તરફ ખાદ્યદ્રવ્યનું કમીપણું, છેવટે માનસિંહ વિષમચિંતામાં પડ્યો. તે પોતાના રક્ષણ માટે નિરાશ થયો. શત્રુને આત્મ સમર્પણ કરી દેવું તે શિવાય તેનો બીજો માર્ગ નહોતો. તે ગંભીર નેરાશ્ય અને વિષમ સંકટમાં સંવત્ ૧૮૬૦ ના કાર્તિક માસના બીજા દિવસે ભીમસિંહના પ્રધાન સેનાપતિ પાસેથી એવા બખર આવી પહોંચ્યા જે “ ભીમસિંહે પ્રાણ ત્યાગ કર્યો. આ ક્ષણે આપ રાઠોડ કુળના અધીશ્વર, આપની સેવામાં અમે હવે પ્રવૃત્ત.” માનસિંહ વિસ્મિત અને ચમત્કૃત થયો. તેણે વિચાર્યું જે તેને હસ્તગત કરવા એ શું શત્રુઓનો પ્રયત્ન છે ! અગીયાર વર્ષ સુધી જે શત્રુ સાથે લડી તે વિજય પામ્યો નહિ, તે શત્રુ શું અકસ્માત મરણ પામ્યો ! અદૃષ્ટ દેવ માનસિંહ તરફ શું આટલો બધો સુપ્રસન્ન ! માનસિંહનો તે બાળતમાં વિશ્વાસ રહ્યો નહિ. તેને એવી આશા નહોતી જે વિધાતા તેને સંકટમાંથી કહાઢશે, તેના દિક્ષા ગુરુ દેવનાથે, ભીમસિંહની છાવણીમાંથી આવી કહ્યું, મહારાજ આપનું અદૃષ્ટ સુપ્રસન્ન. છાવણીમાં એક પણ આશામીના સુખ ઉપર મુછ નથી. આપના શત્રુનો સંહાર થયો, ત્યારે માનસિંહનો સઘળો સંદેહ દૂર થયો, તેણે દેવોને ધન્યવાદ આપ્યા. તે ગૌરવ સાથે રાઠોડની છાવણીમાં પેડો, ત્યાં એકઠા થયેલા સરદાર સામંતો એ તેને રાજ કરી પરમ આદરે ગ્રહણ કર્યો. જય ! મહારાજ માનસિંહની જય ! એવા શબ્દોથી છાવણી કંપિત થઈ.

ભીમસિંહના એ અકારણ અકસ્માત મૃત્યુનું કારણ શું એ વાંચનારના મનમાં સંદેહ ઉત્પન્ન થાય તેમ છે, સામાન્ય ગૃહસ્થનું મૃત્યુ થયું હોય તો લોકો ગણનામાં અને લક્ષ્યમાં લેતા નથી. તેના આત્મીય લોકોજ શેષક સમ તપ કરે છે.

અને બીજા સોડો મુશ્વરની ક્ષિત્ર એ પ્રમાણે બોલી દિશાસો લે છે અને આપે છે. પણ એક રાજાનું રાજપુત્રનું અથવા રાજકર્મચારીનું આકસ્મિક મૃત્યુ થાય તો જગત નિસ્વ થઈ બેસી રહેતું નથી, તેના મૃત્યુ વિશે જુદા જુદા ગપ્પો ચાલે છે, ભીમસિંહ અકસ્માત મૃત્યુ મુળે પડ્યો, જગત તેનો ખેદ ભૂલી ગયું નહિ. છાવણીથી માંડી સઘળા મારવાડ સુધીમાં મોટા મોટા ગપ્પો ચાલવા લાગ્યા, કોઈએ કહ્યું. “ ભીમસિંહની ગુમ હત્યા થઈ ” કોઈએ કહ્યું જે તે રોગથી મુઓ છે, રાજાની ગુમ હત્યાની જેઓની પ્રતીતિ થાતી હતી. તેઓનો ભરૂંસો એવો હતો, જે રાજાનો ધાતક દેવનાથ ગુરૂ.

અદૃષ્ટ દેવ માનસિંહ ઉપર સુપ્રસન્ન થયો. તેની સઘળી આફતો દૂર થઈ સંવત ૧૮૬૦ (ઇ. સ. ૧૮૦૪) ના માર્ગશિર્ષ માસના પંચમા દિવસે તે પિતામહ વિજયસિંહના સિંહાસને અભિષિખ્ત થયો, વિધાતાએ તેના અદૃષ્ટમાં સુખ લખ્યું. નહોતું, દુઃખ અને કષ્ટ ભોગવી તેણે રાજ્ય મેળવ્યું પણ તે નિર્વિવાદે ભોગવી શક્યો નહિ, તેના રાજ્યારોહણ પછી તરતજ પોકળુંનો શિવસિંહ તેના તરફ વિરક્ત થઈ તેના સામે કાવતરાં કરવા લાગ્યો.

રાજા માનસિંહના અભિષેક કાલ પછી શિવસિંહ રાજધાની છોડી ચંપાસુની નામના સ્થળે પોતાના દળ સાથે ગયો ત્યાં અનેક સરદારો આવી તેને મળી ગયા. એકઠા થયેલા સરદારોની સાથે કહો તે માનસિંહના વિરૂધ્ધે કાવતરાં કરવા લાગ્યો. તેણે સરદારોને કહ્યું જે સ્વર્ગીય રાજા ભીમસિંહના મૃત્યુકાળે તેની પટ્ટરાણી ગર્ભવંતી હતી આજ તેનો પ્રસવનો સમય પાસે આવ્યો, જો તેના પેટે પુત્રની ઉત્પત્તિ થાય તો તેને જોધપુરના સિંહાસને બેસાડવો જોઈએ.

એક પ્રતિજ્ઞા પત્ર તૈયાર થયું સભામાં બેઠેલા રજપુતોએ તે સ્વાક્ષરિત કર્યું ત્યાર પછી તેઓ એકઠા દળબદ્ધ થઈ રાજ્યધાનીમાં આવ્યા. અને તેઓએ ભીમસિંહની ગર્ભવંતી પટ્ટરાણીને મોટી સંભાળથી રાજ્યધાનીના એક ઇલાયદા મહેલમાં રાખી ત્યાં તેઓ જાતે રક્ષા કરવા લાગ્યા. એમ ક્યાંથી પણ તેઓ ક્ષાંત રહ્યા નહિ તેઓએ માનસિંહની સહી તે પ્રતિજ્ઞા પત્રમાં લેવાનું ધાર્યું માનસિંહને તેઓએ એક મોટા સભાસ્થળમાં બોલાવ્યો. રાજા માનસિંહ ત્યાં આવ્યો તેણે સઘળાના સંમુખે એવી પ્રતિજ્ઞા કરી જે જો ભીમસિંહની પટ્ટરાણીના ગર્ભ પુત્રનો જન્મ થાય તો તે મારવાડના રાજ્યનો અભિઉત્તરાધિકારી થાય. અને નાગોર અને સેવાનોની ભૂમિસંપત્તિ તેના કબજામાં રહે. રાજા માનસિંહને એ રીતે પ્રતિજ્ઞા સૂત્રે બાંધી દૃઢ પ્રતિજ્ઞા શિવસિંહ કેટલાક દિવસ માટે નિશ્ચિત રહ્યો,

થોડા સમય પછી ભીમસિંહની વિધવા પત્નીના પેટે પુત્રનો પ્રસવ થયો તેણે બીજા કોઈને ન કહેતાં એક વિશ્વસ્ત નોકરના હાથમાં તે તાબા જણેલા

પુત્રને સોંપી કહ્યું “ ભાઈ કોઈને કાંઈ ન કહેતાં આ અમારા પ્રાણ કુમારને લઈને અતિ છાનાઈથી પોકર્ણમાં જા ! ત્યાં જઈ શિવસિંહના હાથમાં તેને સોંપ ! જોજે બીજા કોઈને આ બાબતમાં જાણ ન થાય ? એક કંડિયામાં તે બાળક રાજ કુમારને તે વિશ્વસ્ત નોકરે રાખ્યો, તે અતિ છાનાઈથી પોકર્ણ પહોંચ્યો કોઈએ તેની હકિકત જાણી નહિ. પોકર્ણ સરદાર શિવસિંહનો મનોભિલાષ અનેક દરજ્જે સફળ થયો, હવે માનસિંહનો દર્પ દળી નાંખવા તે ઉત્સાહિત થયો, તેણે તે રાજ કુમારનું નામ ધકુલ રાખ્યું. શિવસિંહે બે વર્ષ સુધી ધકુળને અને ધકુળની હકીકતને બે વર્ષ છાની રાખી સરદારોને પણ તે વાત જાણવા દીધી નહિ. જો માનસિંહ પ્રજાહિતેષિણી રાજ્યનીતિ અનુસરી રાજ્ય શાસન કરતો ધકુળનું નામ પોકર્ણમાં રહેત. કોઈના કર્ણ ગોચર થાત નહિ. પણ રોકોડ કુળનું બીલકુલ દુ-ભાગ્ય. માનસિંહે રાજ્યના મંગળા મંગળ ઉપર દષ્ટિ રાખી નહિ, તેણે પોતાની પાશવીવૃત્તિની ચરિતાર્થતાના માટે કુનીતિમાં પગલાં મુક્યાં તે એકની દુર્બુદ્ધિ તાથી મારવાડનો અધઃપાત વહેલાસર થયો. જે સઘલા સરદારોએ રાજ્ય પક્ષનો ત્યાગ કરી ઝાઝોરમાં તેની રક્ષા કરી તે અને બીજા સરદારો તેની ઘૂણા કરતા હતા એથી કરી રાજ્યમાં મહા અનર્થ થયો, જેઓએ ન્યાય અને વિવેકનો યાગ કરી તેનો પક્ષ પકડ્યો હતો તેમાં માત્ર બે ચાર આશામી પ્રસિદ્ધ હતા. તેમાંથી પણ એક બે આશામીએ શિવસિંહનો પક્ષ પકડ્યો.

જોતા જોતાંમાં બે વર્ષ નીસરી ગયાં ત્યાર પછી શિવસિંહે પોતાના દળના સરદારોને ધકુળની હકિકત જાહેર કરી, તેઓ સઘલાએ માનસિંહને કહી મોક-લાવ્યું “ મહારાજ ! ભીમસિંહની વીધવા પત્નીના પેટે પુત્રનો જન્મ થયો છે. હવે ધકુલને નાગોર અને શિવોના અર્પણ કરી આત્મકૃત પ્રતિજ્ઞા પાલન કરો ! પ્રત્યુત્તરમાં માનસિંહે જણાવ્યું “ તજવીજ કરતાં જો પ્રમાણિક થાય જે ધકુળ ભીમસિંહનો ધર્મમત પુત્ર તો હું તે પ્રતિજ્ઞા પાલન કરીશ, ” સરદારો તેમાં સં-મત થયા, રાજ્યે તજવીજ કરવાની ચેષ્ટા કરી. ભીમસિંહની પત્ની તે સમયે ચોધપુરમાં રહેતી હતી માનસિંહ તેની પુરેપુરી તજવીજમાં રહ્યો. માનસિંહની શોધવાની ચેષ્ટાથી ભીમસિંહ પત્ની અત્યંત ભય પામી. માનસિંહને તજવીજ કરવા આવેલો જોઈ તે બહુ ભય પામવા લાગી તે ભયની પાંસે સફળ અપત્ય સ્નેહ નિરોહિત થયો, તેઓ વિસ્મિત થયા. તેઓ નિરૂત્સાહ થયા નહિ. અધિક ઉત્સાહથી તેઓ માનસિંહનું અનિદ્ર કરવા લાગ્યા, ભીમસિંહની પત્નીએ ધકુળને પ્રસવ આપ્યો, તેનું પ્રમાણ કોઈ ઠેકાણેથી નીસરતું નથી.

માનસિંહ ઘણા દરજ્જે નિરૂદ્ધેગ થયો. તેણે જે પ્રતિજ્ઞા કરી હતી તે પ્રયોજનવશે તેણે પાળી નહિ. સરદારોનો એક પ્રધાનઉદ્ધમ વ્યર્થ ગયો. ધકુલ

ભીમસિંહનો પુત્ર નથી તેના પ્રતિકૂલે શિવસિંહે કોઈ જાતનું સંતોષકારક પ્રમાણ બતાવી શક્યો નહિ. હવે બળ શિવાય બીજો ઉપાય નહોતો. પોકર્ણુ સરદારે એકદમ અચ્ચશની મદદ ન લીધી. તેણે એ દુસેય કૂટ કૌશલ પકડ્યું. તેના તે કૂટ કૌશલથી તેની માતૃ ભૂમિનો અધઃપાત થયો. તેની માતૃભૂમિની દુરવસ્થા થઈ. તે સમયે એક વિભતિય અને વિધર્મી શત્રુએ આવી મારવાડના ચરણમાં દાસપણની બહેડી પહેરાવી. તેથી કરી મરૂભૂમિની અસ્થિમાળા ચૂષ્ણિત થઈ. મારવાડ ભૂમિ નિર્જીવ થઈ પડી. તેના સઘળા સ્થળે મસાણનો દેખાવ દેખાયો. શિવસિંહે ધકુલના માટે બીજા પ્રપંચ કર્યા નહિ પણ તેણે ધકુલને છોડ્યો નહિ. પોકર્ણુમાં રહેવાથી તે બાળક માનસિંહના હાથમાં પડશે એવી આશંકાથી તેણે તે બાળકને નિરાપદ સ્થળે રાખ્યો. છત્રસિંહ નામના એક ભટ્ટી સરદારને તેણે તેને સોંપ્યો. તેને ક્ષત્રીય અભયસિંહ પાસે લઈ જવાનું તેણે કહ્યું. એ છત્રસિંહ સાથે ધકુલ ક્ષત્રી નગરમાં આવ્યો, અભયસિંહે તેને આદરથી ગ્રહણ કર્યો. એ પ્રમાણે એક બાળુથી નિર્ભય થઈ દુર્જય શિવસિંહ કૂટ ઉપાય કરવામાં પ્રવૃત્ત થયો.

પોકર્ણુ સરદાર વીર અને પ્રપંચી હતો. તેની રણદક્ષતા કરતો તેનું પ્રપંચીપણું કમ નહોતું. મારવાડના પૂર્વઅધિપતિ ભીમસિંહે શીશોદીય રાજ નંદિની કૃષ્ણકુમારીનું પાણી ગ્રહણ કરવા રાણા પાસે પ્રસ્તાવ કર્યો હતો, પણ તે પસ્તાવ સ્વીકૃત થયો નહિ. એટલામાં તો તે આલોકથી વિદાય થયો, એ સમયે જગતસિંહ અંબરના સિંહાસને બેઠો હતો, તે અતિશય વિલાસપિય હતો, શિવસિંહ તેની પાસે ગયો કૃષ્ણકુમારીની અપૂર્વ ખુબસુરતીનું વર્ણન તેની પાસે કરી તેના હૃદયમાં તેણે તેની વિવાહ તૃષા ઉત્પન્ન કરી, તેણે તેને કહ્યું. મહારાજ મરહુમ રાઠોડરાજ ભીમસિંહે કૃષ્ણકુમારીનો વિવાહ કરવા રાણા પાસે દરખાસ્ત મુકી હતી. આપતેનાં કરતાં કેઈ રીતે હીણ નથી. આપણું રાણાની પાસે વિવાહનો પ્રસ્તાવ મુકો. ઇંદ્રિયાસકત જગતસિંહ. કૃષ્ણકુમારીનું અલોક સામાન્ય ખુબસુરતીનું વર્ણન સાંભળી તેને પરણવા ઉત્સુક થયો. તેણે મેવાડપતિ ભીમસિંહની પાસે વિવાહનું નાળીયેર મોકલ્યું. ચારહજાર સૈનિકો તે નાળીયેર લઈ ઉદયપુરમાં આવ્યા. સુચતૂર ચંપાવત સરદાર માનસિંહની પાસે જઈ જગતસિંહના વિવાહ પ્રસ્તાવનો ઉદ્બેખ કરી બોલ્યો, “રાજન આપ મારવાડના સિંહાસને બેઠા છતાં જગતસિંહ કૃષ્ણકુમારીને પરણી લાવે તેથી કરી આપના નામને બટો લાગે તેવું છે આપને કહેવાનું એટલુંજ કે જે પુરૂષ મારવાડના સિંહાસને હોય તેજ પુરૂષ કૃષ્ણકુમારીનું પાણિ ગ્રહણકરે.” માનસિંહ હર્ષ સાથે પોતાની મુચ્છ મરડી બોલ્યો, જ્યાંસુધી માનસિંહ જીવિત છે ત્યાંસુધી તુચ્છ કચ્છપ કૃષ્ણકુમારીને શીરીતે હસ્તગત કરશે, હું હાલનું તેનું

સ્વપ્ન સુખ ભાંગીનાંખીશ. યોધપુરના કિલ્લામાં મોટા અવાજ વાળું નગારું વાગ્યું. જોતાં જોતાંમાં ત્રણ હજાર થોડા સ્વારો કિલ્લામાં એકઠાં થયા. તે સમયે હીરાસિંહ નામનો રજપુત મેવાડના પ્રતિભાગમાં દળસાથે રહેતો હતો. માનસિંહ તેની સાથે ભળીજઈ પોતાની વેતનભોગી સેના સાથે આગળ ચાલવા નિસર્થે. તેઓ અંબર સેનાદળની સામે આવી તેઓની ગતિ રોકી. અંબર રાજના ઉપહાર દ્રવ્યો રાઠોડ સેનાએ છુંટી લીધાં. આવા અચિંતિત દાડણુ અપમાનથી અંબર પતિએ રાઠોડ દળને શાન્તિ આપવા વિચાર કર્યો. થોડા સમયમાં રાજ્યમાં એવું ઘોષણુ પત્ર બહાર પાડયુંજે “જે કોઈ અસ્ત્ર ધારણુ કરવા સત્તાવાળાછે તે એકદમ નગરના દરવાજા પાસે આવી ઉભા રહે.

શિવસિંહ ધકુળને લઈ જગતસિંહ પાસે આવ્યો. અંબરરાજે તેઓને આદરથી ગ્રહણુ કર્યો. તે તેઓની સાથે એક પાત્રમાં જમ્યો. ત્યારે ધકુળના શુદ્ધ જન્મ સંબંધે કોઈને સંદેહ રહ્યો નહિ. જગતસિંહની એક બેન સાથે ભીમસિંહનો વિવાહ થયો હતો. જગતસિંહે તેનો તેને ભાણેજ માની તેનો હક રાખવા પ્રાણ આપી ચેષ્ટા કરી, ત્યારે વીકાનેરના અધિપતિએ અને બીજા કેટલાક રાજાઓએ અપનુપતિનો પક્ષ પકડ્યો. વીકાનેરનો રાજવંશ તે સમયે રાઠોડ કુળમાં પ્રધાન. જે વારે એ કુળના ધુરંધર વીકાનેર રાજે અપનુપતિનો પક્ષ પકડ્યો ત્યારે સઘળા રાઠોડ સરદારોએ પણ તેનો પક્ષ પકડ્યો. માનસિંહ નિસહાય થઈ પડ્યો. તો પણ તે નિરૂત્સાહ થયો નહિ. તેના પિતૃપુરૂષના અધ્યવસાય એવા બે પ્રધાન ગુણુ હતા. રાજા માનસિંહે આ ક્ષણે તે બે ગુણુને પકડી સેનાદળ સંગ્રહ કર્યું. ને શત્રુનું આક્રમણ અટકાવવા સેનાદળ લઈ નગરની બહાર આવ્યો.

જગતસિંહની વિશાળ સેનાની પાસે માનસિંહની સેના મુદ્દિમેય—અંબર રાજની સેનામાં એક લાખથી વધારે સૈનિકો હતા. એવી મોટી સેનાના સેનાનાયકના હુદ્દા ઉપર રાહી જગતસિંહ અને ધકુળ ભયંકર ઉત્સાહથી રાઠોડ રજપુતોની સામે માનસિંહે કરેલા અપમાનનો બદલો લેવા રણુ સ્થળે ઉતર્યા. કૃષ્ણ કુમારીના સ્વર્ગીય સૌહાર્યના વિવરણુથી અતિ સામાન્ય રાજા પણ તેને મેળવવા ઉત્સુક હતા. જયપુરમારવાડ કરતાં સમૃદ્ધ. ઘણાંબરા રાજાઓએ જગતસિંહનો પક્ષ પકડ્યો. માનસિંહે અકંપિત હૃદયથી પોતાની અવસ્થા જોઈ. તેણે જોયું જે તેનું અદૃષ્ટગગન ધીરે ધીરે ઘોરઘનઘટાથી છવાઈ ગયું, તેના બંધુ બાંધવોએ ધકુળનો પક્ષ પકડ્યો. તે સમયે એક પુષ્કળ બળવાળા રાજા ઉપર તેની આશા અને ભરૂંસો હતો. તે પ્રતાપવંત રાજા હોલકર. અંગ્રેજ વીર લોકના ભયે મહારાષ્ટ્રીય વીર દૂર સિંધુના પારે પલાયન કરી જવાથી પોતાના પરિવારને મારવાડમાં રાખ્યો.

હતો. એ મહોપકારનો બદલો વાળી આપવા મહારાષ્ટ્રી વીર માનસિંહની મદદમાં આવ્યો. માનસિંહને તેના પરમવૈરી શિવસિંહે નિરાશ કર્યો. જગત્સિંહ અને શિવસિંહે ધનની લાલચ આપી હોલકરને ખુટવો. હોલકરને કોશમાંથી તેના બદલામાં પુષ્કળ ધન મળ્યું.

એ રીતે માનસિંહનું સૌભાગ્યદ્રાર બંધ થઈ ગયું તેને દગિત કરવામાટે શિવસિંહ અને જગત્સિંહ તેના નાના દળ ઉપર પડ્યા. સજ્જ માનસિંહ ગંગોળી નામના સ્થળે શત્રુઓની રાહ જોઈ ઉભો હતો. માનસિંહના રાઠોડ સરદારો જગત્સિંહને મળી ગયા.

તોપોની ગજગજના થઈ. તોપોના ધુમાડાથી રણ સ્થળ છવાઈ ગયું. માત્ર ચાર આશામીઓ સિવાય બધા રાઠોડ સરદારોએ જગત્સિંહનો પક્ષ પકડ્યો. વ્રળી મેરતીય રજપુતો પણ જગત્સિંહના પક્ષમાં ગયા. માનસિંહ નિર્ભીક રહ્યો. તે ચાર સામંત સરદાર સાથે અને ખુંદીરાજ પ્રેરિત સેના સાથે શત્રુના વિરૂદ્ધે ઉતર્યો. તેના સાથેના સામંતો પણ તેને છોડી ચાડ્યા ગયા. માનસિંહ દારૂણ મનો વેદનાથી પીડિત થયો, તે આત્મઘાત કરવાનો ઉદ્દેશ કરતો હતો, એટલામાં કુચા મન સરદાર શિવનાથે તેના હાથમાંથી ખંડુક લઈ લીધી. માનસિંહ એક હાથી ઉપર બેઠો હતો. શિવનાથે તેને તે હાથી ઉપરથી ઉતારી પોતાના ઘોડા ઉપર બેસાડ્યો. તેને યુદ્ધ સ્થળમાંથી પલાયન કરવા સલાહ આપી.

કુશાવહનની સામેથી યુદ્ધક્ષેત્ર થઈ પલાયન કરી જવાનું છે. એ વાત રાઠોડ રાજના હૃદયને કાળ સાપણની જેમ દંશન કરતી હતી. તેની આંખમાંથી આંસુઓ પડ્યાં. શિવનાથ તરફ જઈ તે ભગ્ન હૃદયે બોલ્યો, કાપુરૂષ માનસિંહે, કચ્છાવહને પીડાવતાવી આજ રાઠોડકુળને કલંકિત કર્યું. હવે વિલંબ અવિધેય બાળીને કોડાને આપુક મારી રણક્ષેત્રથી ચાલી ગયો. પરોઢીયામાં માનસિંહ એક પર્વતની ખીણમાં થઈ જતો હતો. ખુંદીરાજ અને કુદલખાંએ આવી શત્રુઓની સાથે લડવાનું શરૂ કર્યું. એમ કરવાથી શત્રુદળ માનસિંહની વાંસે જઈ શકે નહીં. અનેક ક્ષણ બન્ને દળ વચ્ચે યુદ્ધ ચાડ્યું. એટલા અવસરમાં માનસિંહ આપદવિના મેરતા નગરમાં પહોંચ્યો. તે મેરતાને છોડી પીપારની અંદર થઈ રાજધાનીમાં પહોંચી ગયો. તે સમયે ચાર સરદારો અને કેટલાક સૈનિકો તેની સાથે આવ્યા હતા, માનસિંહની છાવણી શત્રુઓએ છુટી. તેની અઢાર તોપો, સિંધીયાના સેનાપતિ બલરાવ ઇંગ્લીયાના કબજામાં આવી. તંબુ, હાથી, ઘોડા વીગેરે મીરખાંના હાથમાં આવ્યા. એ રીતે માનસિંહની શોચનિય દુરવસ્થા થઈ ગઈ.

૬૪ મંત્રી શિવસિંહ એ રીતે કુટિલ કોશલ કરી પોતાનું કામ સફળ કરવા

લાગ્યો. પલાયન કરતા રાઠોડ રાજની વાંસેજતાંજ્યોત્કુલ બંગલિંહ, શિવસિંહને બોલ્યો “ અદ્યદેવ આપના ઉપર સુપ્રસન્ન, આ ક્ષણે આપ તે સુપ્રસન્નનો ઉપલોભ કરો. હું કૃષ્ણકુમારીને મેળવવા ઉદયપુરમાં જાઉં” તે ગંતવ્ય માર્ગે ચાલ્યો, શિવસિંહ મેરતાનગરમાં ત્રણ દિવસ રહ્યો. તેની પ્રતિષેધ પિપાસા અનેક દરજ્જે કમ થઈ પડી. આ પોકર્ણ સરદારને આનંદની હદ રહી નહિ. તે આનંદઉદ્ઘાસના અમયમાં ધંકુલની હકીકતને જાણી ગયો. માનસિંહ જીવતે હતો તો ધંકુલ મારવાડના સિંહાસને બેસી શકત નહિ, તેનો પ્રતિદ્રઢી માનસિંહ આત્મ રક્ષાર્થે દૂર નીકળી ગયો હતો. તે યોધપુરમાં જઈ આશ્રય લેશે એમ શિવસિંહે પ્રથમથી જાણ્યું નહોતું. તેણે જાણ્યું હતું, જે માનસિંહ ઝાલોરમાં પલાયન કરી જાશે, એ ધારણાથી તેણે મેરતાનગરમાં ત્રણ દિવસ ગાળ્યા, ટુંકામાં તેનું ભાષી દર્શન સફળ થયું. ઝાલોરમાં આશ્રય લેવાના હેતુથી માનસિંહ તે તરફ ગયો. તે વીર શીલપુરની પાસે પહોંચ્યો હતો. એટલામાં તેની સાથેનો આશામી સાનમાં સમજાવી બોલ્યો મહારાજ ! ઝાલોરમાં જવાથી આપદવિના રહેવાશે નહિ, હવે જોધપુર નવદેશદૂર છે, તે વચનો યુક્ત જાણી માનસિંહ જોધપુરમાં ચાલ્યો ગયો. જોધપુર પહોંચ્યો કે પોતાની રક્ષા માટે તે તૈયારી કરવા લાગ્યો, તેણે પાંચ હજાર સૈનિકોનું એક દળ તૈયાર કર્યું. એ નવી સેના ઉપર તેનો સંપૂર્ણ વિશ્વાસ હતો. તે વિશ્વાસ ઉપર રહી તેણે વિચાર્યું. જે શત્રુના આક્રમણથી હવે રક્ષણ થાશે. માનસિંહ હવે નિર્ભય થઈ શિવસિંહના આક્રમણની પ્રતીક્ષા કરવા લાગ્યો. પોતાના બંધુઓનો વ્યવહાર જોધ તે એટલો બધો તેના ઉપર વિરક્ત થયો હતો. જે તે તેઓના નામ ઉપર હજારો ધિક્કાર દેવા લાગ્યો, તે માટેજ તેણે વિદેશીય સેનાદળની મદદ લીધી. રાઠોડના નામ ઉપર તેની એટલી બધી ઘૃણા વધી પડી હતી જે જે ચાર રાઠોડ સરદારો તેની સાથે રહેતા હતા, તેઓ વિપદથી પોતાનો સમય કહાલતા હતા.

થોડા દિવસ પછી યોધપુરનો ઘેરો થયો. નગરના રક્ષણ માટે કેઈ રહ્યું નહિ, સામાન્ય મહેનતથી શત્રુના હાથમાં તે આવી ગયું. શત્રુઓએ લુટફાટ કરી જોધપુરનું સર્વસ્વ હરી લીધું. યોધપુર પછી હીલોડી કબજે કર્યું. ત્યારપછી ખીજા કેટલાક કીલ્લા ધંકુલના હાથમાં આવ્યા.

ધંકુલે જે ખીજા હસ્તગત કર્યું, તે સઘળું વીકાનેર રાજને આપી દીધું. એ રીતે કીલોદી શીવાય સઘળું મારવાડ અપનૃપતિના આધિપત્ય નીચે આવી ગયું. ત્યારપછી તેના બંધુ બાંધવો. આનંદથી ઉત્કુલ થઈ રાજધાની ને લેવા તૈયાર થયા. તેઓના મનમાં દૃઢ વિશ્વાસ હતો જે યોધપુર તેઓના કબજામાં આવશે. ત્યારે માનસિંહને પેદચૂત કરી ધંકુલને મારવાડનું સિંહાસન અપાશે.

એ આશાના મોહનમંત્રથી ઉત્સાહિત થઈ તેઓ ઉત્સાહથી માનસિંહના અધઃપાતની પ્રતીક્ષા કરતા હતા. તેઓની આશા સાર્થક થવાનાં ઘણાં કારણો જોવામાં આવ્યા. પણ એક અચિંતિત ઘટનાઓ પેદા થઈ તેઓના સઘળા મનોરથ વ્યર્થ કયર્થ. તેઓની આશાલતા સમૂલ ઉત્પાદિત થઈ. અને તેઓએ માનસિંહને મારી નાંખવા જે કૂટળાળ ખાંધી હતી તે કૂટળાળમાં છેવટે તેઓ આવી ફસાણા.

છ માસ સુધી યોધગઢનો ઘેરો રહ્યો. લાંબા સમય સુધી ઘેરો રહેવાથી રાજા માનસિંહ લય પામ્યો નહિ. હમેશ જુદી જુદી હુશીયારીનાં કામ કરી. ઘેરો ઘાલનારની ચેષ્ટાઓ વ્યર્થ કરવા લાગ્યો, છમાસ પૂર્ણ થઈ જવાનો અવસર આવ્યો. એટલામાં અપનૃપતિની સેનામાંથી આવેલા ગોળાના પ્રહારે કીલ્લાનો ઇશાના કોણ ભાંગી ગયો. શત્રુઓ તેના ખાંકામાંથી ચઢી કીલ્લામાં આવવા લાગ્યા. પણ તે ખાંકું એટલું ઉચું પડ્યું હતું. જે તેમાં જવા માટે ચોપન હાથ ઉંચો એક દુરાચાર ગિરિમાર્ગ ઓળંગવો જોતો હતો, શત્રુઓ તેવો રસ્તો ઓળંગી ખાંકામાં જવાતત્પર થયા. શત્રુઓની સેનામાં સૈનિકોમાં પગાર માટે મોટી ગડબડ ઉઠી. ત્યાં બાદ્યદ્રવ્ય નિઃશેષ થઈ રહ્યું. સેનાના ભંડારમાં, ઘઉં, ચાવલ, જવ, ઘાસ વાગેરે રહ્યું નહિ, સવારો પોતાના ઘોડાને લઈ દુરના પ્રદેશમાં મોકલવા લાગ્યા. અપ નૃપતિના સહકારી રઠોડ સરદારો અને સૈનિકના પ્રધાન સેનાપતિઓમાં રનેહનો વિચ્છેદ થયો, તે સમયે આમીરખાંનામના એક કૂટચરિતવાળા આશામીએ સરદારો ની ભૂમિવૃત્તિના લોકો ઉપર સંપૂર્ણ જુલમ કર્યો, તેથી સરદારો ખીલકુલ દુઃખિત થઈ જગત્સિંહ પાસે મનોવેદના જાહેર કરવા લાગ્યા, રજપુતાના દુર દૃષ્ટના લીધે તે દુરાચાર મુસલમાન રાજસ્થાનના લાગ્યગગને ધુમકેતુ જેવો પેદા થયો, તે સમયે કોઈ પણ તેના દુરાચારનો પ્રતિરોધ કરી શક્યો નહિ.

ઘેરો ઘાલનાર સૈનિકોમાં પ્રતિદિન અસંતોષ વધતો ગયો, તેઓએ પગારના માટે ઉદ્ધત મૂર્તિ ધારણ કરી. જગત્સિંહ વિષમ સંકટમાં પડ્યો, શા ઉપાયે તેઓનો અસંતોષ દુર કરવો, તે ઉપાય તે શોધવા લાગ્યો, લાંબા કાળના યુદ્ધે તેની તેજુરી ખાલી થઈ ગઈ. તેની ગેરહાજરીમાં તેના રાજ્યમાં વિસ્ત્રંબલા ઉત્પન્ન થઈ, રાજ્યમાં અમંગળ ઘટવા લાગ્યાં, પોતાની લવિષ્યચિંતાથી આકુળ થઈ તે વિચારવા લાગ્યો, જે “ શા માટે પારકાના વાસ્તે એટલો બધો અનર્થ પોતાના ઘરમાં લાવવો જોઈએ. આ સઘળા અનર્થનું મુલ કોણ ! શિવસિંહ ” જગત્સિંહ પોકર્ણી સરદાર ઉપર ખીલકુલ વિરક્ત થયો. અને તેને બોલાવી તે બોલ્યો, “ સૈનિકોમાં પગાર માટે જે ગડબડ થઈ છે તે ગડબડ તમારે મટાડવી છે. શિવસિંહે પોતાના અનુગતનું અને સરદાર સામંતોનું જે કાંઈ હતું તે સઘળું ખર્ચી નાંખ્યું. પણ

તેથી અગણ્ય સૈનીકોનો પગાર અપાયો નહિ. ત્યારપછી તેણે બીજા સરદારો પાસે મદદ માગી જે, આર સરદારો કૃતદ્વનતાથી માનસિંહનો પક્ષ છોડી અપ-નૃપતિના પક્ષમાં આવ્યા હતા, તેની પાસે શિવસિંહે નાણાંની મદદ માગી. પણ તેઓએ એક કોડી પણ આપવાનું કબુલ કર્યું નહિ, તેઓ અપનૃપતિનો પક્ષ છોડી આમીરખાંના પક્ષમાં ગયા. આમીરખાં આજસુધી ધકુલના પક્ષમાં હતો. પણ તે આર સરદારના પ્રલોભનથી મુગ્ધ થઈ આમીરખાં, માનસિંહના પક્ષમાં આવ્યો.

સરદારોએ આમીરખાંને કહ્યું “ જયપુર હાલ અરક્ષિત અવસ્થામાં છે ” આ અવકાશમાં તે નગર ઉપર હુમલો થાય તો પુષ્કળ દ્રવ્ય વીગેરેનો કાયદો થાય. દુર્વૃત્ત આમીરખાંની લાલસા વધી. તે જયપુર ઉપર હુમલો કરવા ગુપ્ત ભાવે ગોઠવણ કરવા લાગ્યો.

થોડા સમયમાં તે હલકા પ્રપંચના ખગર જગતસિંહના કાને પહોંચ્યા. તેણે તરતજ તેનો પ્રપંચ વ્યર્થ કરી દેવા પોતાના સેનાપતિ શીવલાલને હુકમ આપ્યો, શિવલાલ અવિલંબે દુરગચાર આમીરખાં ઉપર એક દળ સાથે પડ્યો, અને તેથી તેણે તેનો કુતર્ક અને પ્રપંચ ભાંગી નાંખ્યો. આમીરખાંને તેના લશ્કર સાથે લુણી નદીના બીજા પારે હાંકી કહાડ્યો, ત્યારપછી ફરી ગોવિંદ-ગઢમાં જઈ તેના ઉપર તેણે હુમલો કર્યો, તેના તે હલ્લો આમીરખાં સહ્ય કરી શક્યો નહિ. ત્યાંથી તે હરશુરી નામના સ્થળે પલાયન કરી ગયો. ગંભીર રાત્રીમાં શિવલાલ તે સ્થાને તેના ઉપર પડ્યો, તે સ્થળથી પલાયન કરી દુર્વૃત્ત ચવન સેનાપતિ જયપુરનાં પ્રાંત ભાગમાં રહેલા કાગ્ગી નામના ગામમાં પેચી ગયો. વિજયી શિવલાલ ત્યાં તેની પછવાડે ગયો. ત્યાં પણ શત્રુઓનો સંપૂર્ણ પરાલવક, વિજયી શિવલાલે, આનંદની સાથે જયપુરમાં આનંદોત્સવમાં યોગદાન કર્યું. દુર્ધર્ષ ચવન સેનાપતિ આમીરખાં ઉપર વારંવાર જય મેળવી તે પોતાના વિક્રમની સફળતાથી પૂર્ણ ચમત્કૃત્ત થયો, પણ તેજ આત્મપ્રસન્નતા તેનો કાળ થઈ પડી, આમીરખાંને મારવાડમાંથી હાંકી કહાડી, શિવલાલે વિચાર્યું જે હવે કાંઈ શંતિભોગ કરવો, શિવલાલે કાગ્ગી ગામમાં છાવણી નાંખી જ્યારે રાજ્યધાનીમાં ગયો ત્યારે આમીરખાં ટંક પાસેના પિપ્પુ ગામ પાસે હતો. જયપુર સેનાપતિ શિવલાલનું જ્યારે રાજ્યધાનીમાં આવું સંભળાયું ત્યારે પોતે મહામદશાહની અને રાજા બહાદુરશાહની પ્રચંડ સેનાની મદદ મેળવી અને હેદ્દાબાદ રસાલાને હસ્તગત કરી, તે કુશાવહ રજપુતોની છાવણી ઉપર પડ્યો. જયપુર સેના નાયક વિનાની હોઈ, અત્યંત સહાયહીન હતી. તો પણ, જયપુર સેનાના સૈનિકો વીગેરે સંપૂર્ણ ઉત્સાહે લડ્યા, અનેક ક્ષણ પછી વીર હીરાસિંહની ગોલંદગજ સેના તુટી પડી.

કુશાવહ સેના પરલવ પામી અંહી તહીં પલાયન કરવા લાગી ત્યારે મીરખાંએ તેઓની છાવણી લુંટી ત્યાંથી તે અસ્તશસ્ત્ર જુદી જુદી જાતોના દ્રવ્ય વીગેરે લઈ ગયો.

કુશાવહની છાવણી લુંટી દુર્વૃત મીરખાં નિવૃત્ત થયો નહિ. તેના સાથેના તે ચાર રાઠોડ સરદારોએ જયપુર ઉપર હુમલો કરવાનું તેને કહ્યું. એ ચાર વીર સરદારોના ભુજ ત્રિકમે આમીરખાં જય લાલ કરી શક્યો, તેથી તેણે તેઓનો અનુરોધ અચ્છાદ્ય કર્યો નહિ. થોડા સમયમાં જયપુરના સિંહદારે દુર્ધર્ષ પઠાણોનો પ્રયત્ન તૂટી નિનાદ સંભળાવ્યો, લયથી સઘળું જયપુર કંપી ઉઠ્યું. નગરવાસીઓ રક્ષણ માટે ચારે તરફ પલાયન કરવા લાગ્યા, જયપુરે વિજયી આમીરખાંને મુક્તિ પણ આપી તેના સર્વ ધ્વંસકર હાથમાંથી બચાવ મેળવ્યો.

શિવસિંહ છેવટે, પોતાની કૌશલ જાળમાં બંધાઈ ગયો, જે દિવસે દુર્વૃત્ત આમીરખાંએ, શિવસિંહનો પક્ષ ત્યાગ કરી તે ચાર રાઠોડ સરદારોની મિત્રતા મેળવી તે દિવસથી શિવસિંહનું અદૃષ્ટગગન ગંભીર ઘનજળે આચ્છાદ થઈ ગયું. જે સઘળા રાજાઓ તેની સહાયતામાં ઉતર્યા હતા, તે સઘળા રાજાઓએ તેનો પક્ષ છોડ્યો, ખીકાનેર અને શાપુરના રાજાઓએ તેનો પક્ષ છોડ્યો અને તેઓ તેઓની રાજધાનીમાં ગયાં.

જયપુરની રાજ માતાએ, આમીરખાંના હુમલાના સમાચાર. જયપુરપ્રધીપતિને પહોંચાડ્યા જયપુરના મંત્રી રાજચંદને કહેવરાવ્યું હતું પણ ચતુર શિવસિંહની કૌશલ જાળમાં પડી, તે સમાચાર જયપુરપ્રધીપતિને પહોંચાડ્યા નહિ. પોતાનું સેનાદળ ઉન્મુળિત થયું અને કેટલાક રાઠોડ સરદારો સાથે દુર્ધર્ષ આમીરખાં જયપુર આવ્યો એવા સમાચાર લઈ હૃત ઉપર હૃત જયપુરપ્રધીપતિ તરફ ગયા. સઘળા સમાચાર સભા જયસિંહના કાને ગયા તે ક્રુધ અને વિરક્ત થયો. આત્મ રક્ષાથે લયપામી તેણે ઘેરો છોડી દીધો. જોધપુર થકી મળેલી લુંટની સામગ્રી તેણે સરદારો સાથે જયપુરમાં પહોંચેથી પહોંચાડી તેણે મહારાષ્ટ્રીય બાપુ સિંધી ધાને. સંભળાવ્યું જે તમારી મદદ વિના મારી રક્ષાનો અસંભવ છે, તમે અમને નિરાપદે અમારી રાજધાનીમાં મુકી જાઓ હું તમને ખારલાખ રૂપીઆ આપીશ. પોતાનું પરિણામ જોઈ જગતસિંહ એટલો બધો લય પામ્યો કે તેણે જેની તેની પાસે મદદ માગી જે પઠાણ આમીરખાં તેની દુર્દશાનું કારણ હતો તેને નવલાખ રૂપીઆ આપવાનું કરી કહેવરાવી મોકલ્યું. વાસ્તવિક રીતે જગતસિંહની દુર્દશાનો ખાર નહોતો. તેનું ઘણું ખર્ચ સેનાદળ શત્રુના હાથમાં પડ્યું જે કેટલુંક સેના રૂપી રહ્યું હતું તે મતિપદે શત્રુઓથી નાશ પામ્યું એવાના સમાચાર તરફ

જતાં જે સ્થળે તેણે છાવણી કરી તે સ્થળે શત્રુઓ તેના ઉપર પડ્યા અને તેને શામાન તેઓએ લુંટ્યો તેના તંબુઓને ખાળી નાંખ્યા, કમે તેનું જીવન પણ વિપત્તિ દશામાં આવી પડ્યું.. પણ જે હાથી ઉપર તેઓ હતા તે હાથીની મંદગતિ જોઈ તે ખીલકુલ ગભરાઈ ગયો. તેને જલદીથી ચલાવાતેણે ઘણા અંકુશ પ્રહાર કરાવ્યા. વિષમ પ્રહારે આર્તનાદ કરી, તે પ્રચંડ રણમાતંગ પ્રતગતિથી દોડ્યો. પણ તેથી કરીને પણ જગત્સિંહની તૃપ્તિ થઈ નહિ. છેવટે કોઈ ઉપાય ન દેખતાં તેણે તે જના વરનો સંહાર કર્યો.

પણ તેથી તેની શોચનીય દશાનો પાર આવ્યો નહિ. તેના શત્રુઓનો રોષાગ્નિ શાંત પામ્યો નહિ. જે ચાર રાઠોડ સરદારોએ માનસિંહનો અદ્રષ્ટોત પોતાના હાથે ફેરવી દીધો હતો તેઓએ જોયું જે જગત્સિંહ યોધપુરનો લુંટેલો શામાન, જે પોતાના રાજ્યમાં પહોંચાડી દેશે તો રાઠોડ કુળના કલકનો પાર રહેશે નહિ. જે કુશાવહ રજપુતોને રાઠોડો ઘણાની નજરે જોતા હતા, તે કુશાવહ રજપુતો જોધપુરનો લુંટેલો શામાન લઈ જય પુરમાં જાય તેથી લાંછન ઓછું થાય નહિ. હવે તે લુંટેલો શામાન લઈ તેઓ પોતાની રાજધાનીમાં જાય તેના માટે રાઠોડ સરદારો યતન કરવા લાગ્યા તેના જ માટે તે ચાર સરદારો પોતાના દળબળને એકઠું કરી મેરતા ક્ષેત્ર પાંસે જઈ ઉભા રહ્યા. રાઠોડ કુળનો પૂર્વનો મંત્રી ઇંદુરાજશંઘવી રાઠોડ સેનાનો અધિનાયક થયો. તેણે તે સેના સાથે લઈ કુશાવહ રજપુત ઉપર હુમલો કર્યો. ખન્ને દળ વચ્ચે થોડો સમય યુદ્ધ ચાલ્યું, કચ્છાવહરજપુતો રાઠોડના બળનો પ્રતિરોધ કરી શક્યા નહિ. તેઓ પલાયન કરી ગયા, અપહારકની આદીશ તોપો અને ખીજો શામાન વિજયી રાઠોડના હાથમાં આવ્યો તેણે તે સઘળી વસ્તુઓ કુચામત્ત કીટ્ટામાં રાખી. જયોદ્ધાસે ઉત્કુલ્લ થઈ રાઠોડ રજપુતોએ, મીરખાંની ઉદ્ધર પૂર્તિ માટે કીશનગઢના રાજા પાંસે નાણું માગ્યું. કીશનગઢનો અધિપતિ અગર જોકે રાઠોડ હતો. પણ તે ગયા યુદ્ધમાં તટસ્થ અને નિઃસંશ્રવ ભાવસ્થ રહેલો હતો તે આક્ષણે રાઠોડ સરદારોની પ્રાર્થના અગ્રાહ્ય કરી શક્યો નહિ.

જે લાખ રૂપિયા કીશનગઢના અધિપતિએ રાઠોડ સરદારોને આપ્યા. કીશનગઢના અધિપતિએ આપેલા રૂપિયાથી અર્થગૃન્ધુ આમીરખાં સંતુષ્ઠ થયો, અને રાજા માનસિંહના સ્વાર્થ સંરક્ષણ માટે પ્રતિજ્ઞા કરી તે યોધપુરમાં આવ્યો. તે ચાર સરદારો તેની અગાઉ યોધપુરમાં આવી પહોંચ્યા. રાજા માનસિંહ તેઓની દૃઢ રાજ ભક્તિ જોઈ તેઓને હૃદય પૂર્વક આલિંગન કર્યું તેઓના સઘળા દોષ માફ કરી તેણે તેઓને ભૂમિસંપતિ આપી. શંઘવી ઇંદુરાજ પણ રાજા પાંસેથી ક્ષમા માગી રાઠોડ સેનાનું અધિનાયકત્વ પામ્યો.

પંચદશ અધ્યાય.

યોધપુરમાં મીરખાંની અભ્યર્થના, શિવસિંહના દળના ઉન્મૂલન માટે ઉચોગ, રાજની સાથે પાઘડીનું પરિવર્તન, નાગોરમાં તેનું જવું, શિવસિંહ સાથે મુલાકાત, અપનૃપતિના રક્ષણ માટે શપથ, રજપુત સરદારોની હત્યા, અપનૃપતિનું પલાયન, આમીરખાંનું નાગોરનું હુટવું, રાજ માનસિંહ પાસેથી ૧૦૦૦૦૦૦ રૂપિયાની પ્રાપ્તિ, જયપુર તોફાન, વીકાનેરનું આક્રમણ, મારવાડમાં મીરખાંની પ્રભુતા, પોતાની પદાણુ સેનાદ્વારાએ નાગોરનું ટૂંકીકરણ, પોતાના સેનાપતિઓને જૂમિસંપતિનું આપવું, નકુઆ અને શંખરના મીદના તળાવનો કબજો મંત્રી ઘુઠુરાજ અને પુરોહિત દેવનાથનો વધ, રાજ માનસિંહનો ચિત્તવિકાર તેનો એકાંત નિવાસ, પોતાના પુત્ર જીવસિંહના અભિષેક માટે રાજ્ય ત્યાગ, દુષ્ટપ્રવૃત્તિને વશવર્તી હોવાથી તેનું મરણ. રાજ માનસિંહના ઉન્માદ રોગની પ્રવૃદ્ધિ, તેના કારણે, રાજ્યમાં સામંત તંત્રિક શાસન. બ્રીટીશની સાર્વજનિક પ્રભુતા, જીવસિંહના શાસનકાળમાં મારવાડ સાથે બ્રીટીશનો સંઘર્ષ. જીવસિંહના મૃત્યુ પછી ઇંદરના રાજ્યકુળમાં રાજશાસનના ત્યાગ પત્યાખાન કારણ રાજ્યશાસન બાર ફરીથી લેવા રાજ માનસિંહ પાસે પ્રાર્થના, તેના કલ્પિત ઉન્માદરોગનું પ્રમાણ, સંધિપત્રીકાની કેરલીક પ્રતીજ્ઞાથી તેનો અસંતોષ, યોધપુરમાં એક બ્રીટીશ કરમચારીનું આવવું, દીવાનીવિભાગનો અમીચંદ, પોકર્ણના સલીમસિંહનો મંત્રીપદે અભિષેક કરેલોનો પ્રતિપાદ રાજની અધીનતામાં બ્રીટીશસેના રાખવાનો પ્રસ્તાવ, રાજના પ્રસ્તાવની નામંજૂરી, તેનો હેતુ. અજમેરમાં બ્રીટીશ એજન્ટનું આગમન. રાજ માનસિંહની સભામાં એક ચીરસ્થાયા એજન્ટનો અભિષેક, એજન્ટનું યોધપુરમાં આવવું. ગાજધાનીની અવસ્થા. રાજની સાથે મુલાકાત. યોધપુરમાંથી એજન્ટની વીદાયગીરી, સામંત પરમિતિની જૂમિનો કોક, રાજ માનસિંહનો ફરીથી મનોવિકાર; તેનું કેટલીક કપટલવ પ્રખ્યાતી દળનો પ્રતિવાદ, તેની સંપત્તિનો કોક, તેઓનું મૃત્યુ, કોક થકી પુષ્કળ ધનનો ઉદ્ધાર, રાજ માનસિંહની શોણિત તૃપ્તિ, સરદારોને જાળમથ કરવાની અપારંગત, નિમન સરદારનું આક્રમણ, તેની વિકાંત આત્મરક્ષા, તેનો નાશ. પોકર્ણ સરદારનું પલાયન, શ્તેરાજનું મંત્રાત્વ ગ્રહણ, તેના તરફ રાજ માનસિંહનો ઊપદેશ, નિમજનું અક્રમણ, નિમજનો કબજો રાજ માનસિંહની પ્રતિજ્ઞા ભંગ. વેતનભોગી સેનાપતિની મહા ભાનુભાવકતા, મારવાડના સરદારોનો સ્વેચ્છા પુર્વક નિર્વાસન અંગીકાર, અડખે પડખેના રાજઓ પાસે આગ્રહ મેળવવાની પ્રાર્થના અંખરસિંહ તરફ રાજ માનસિંહની ધોર કૃતજ્ઞતા, બ્રીટીશ ગવર્મેન્ટ પાસે નિર્વાસિત સરદારોનું આવેદન, સ્વરાજ્યને વિધિમદ્ધ કરવા રાજ માનસિંહના સુયોગનો ત્યાગ, સંક્ષિપ્ત સમાસોચના.

અપનૃપતિ ધકુળના અદૃષ્ટદારે આગળીઓ આપી દુરંત આમીરખાં યોધપુરમાં આવ્યો, રાજ માનસિંહે તેને વિશેષ આદરથી ગ્રહણ કર્યો, તેના

નિવાસ માટે કીલ્લામાં એક મહેલ મુકરર થયો, તેના હાથમાં મોટી કીંમતવાળી ભેટો આપી. એટલું કરીને પણ રાજા માનસિંહ શાંત રહ્યો નહિ. આમીરખાંને ઉત્સાહિત કરવા તે આશ્વાસ દઈ બોલ્યો “ જો આપ શિવસિંહનું દમન કરી શકો તો આપને હવે પછી હું પુષ્કળ ભેટો આપીશ ” આમીરખાંએ તેના સંમુખે કસમ ખાઈ કહ્યું “ જે હું શિવસિંહનો નીગ્રહ કરીશ ” રાજા માનસિંહ આમીરખાં ઉપર બહુ સંતૃપ્ત થયો. શિવસિંહનો વિનાસ કરવાની સઘળી યુક્તિઓ તે પઠાણને ખતાવી આપી. બન્ને એટલા સંતોષ પામ્યો કે બન્નેએ પરસ્પરની પાઘડી બદલી એક બીજાના માથા ઉપર મુકી.

જે દિવસે રાજા માનસિંહ દુર્ધર્ષ આમીરખાંની સાથે એવી રીતના બંધનથી બંધાણો તે દિવસથી શિવસિંહની આશાલતા ઉન્મૂલિત થઈ. અને મીરખાંને જડીત કરવા તેણે જે કૌશલ જાળ રચી તેજ જાળમાં પોતે ધીરે ધીરે આવી પડ્યો. યોધપુરનો ઘેરો છોડી પોકર્ણુ સરદાર અપનૃપતિને નાગોરના કીલ્લામાં લઈ ગયો. ત્યાં પહોંચી તેણે ભવિષ્યત્ સારક્યના ઉપાયો વિચાર્યા એટલામાં આમીરખાં પાંસેથી આવી એક દૂતે નિવેદન કર્યું જે “ આમીરખાં આ ક્ષણે નાગોરથી પાંચ માઈલ દુરસ્થ મૂઢીયા નામના નગરમાં છે, જો આપ તેને નાગોના પીર તર્કીનની મસજીદમાં એક વાર ઇશ્વરાધના કરવા રજા આપો તો તેના ઉપર મોટો ઉપકાર થાય તેવું છે. શિવસિંહ ચવન સેનાપતિનો અનુરોધ અગ્રાહ્ય કરી શક્યો નહિ. ત્યારપછી આમીરખાં કેટલાક સવારો સાથે પોતાની છાવણી છોડી નાગોરમાં પેઠો. અને ભજન વિગેરેની સમાપ્તિ કર્યા બાદ તે શિવસિંહની મુલાકાત કરવા આવ્યો. તે બન્નેએ પરસ્પરની મુલાકાત લીધી. વિદાય થતી વખતે કલ્પિત શોક કરી આમીરખાં બોલ્યો “ હું છેતરાણો છું ” રાજા માનસિંહ મને એવો સાધારણ પુરસ્કાર આપશે એમ મેં વિચાર્યું નહોતું. પ્રથમથી મને ખબર હતી તો હું સેના દળને ઉપયુક્ત સેનાપતિનાનીચે સોંપી દેત ” શિવસિંહની લાલસા વધી. તે આગ્રહથી ખાંસાહેબને બોલી ઉઠ્યો. આપ કેવી રીતનું પણ ચાહો છો જાહેર કરી બોલો હું તે આપવા તૈયાર છું. અને હું આપના રૂબરૂ બોલું છું જે, જે દિવસે આપ ધકુળને જોધપુરની ગાદીએ બેસારશો તે દિવસે આપને હું વીશ લાખ રૂપિયા આપીશ. ખાંસાહેબ એ પ્રસ્તાવમાં સંમત થયો, અને કુરાનના કસમ ખાઈ એક પ્રતીજ્ઞા પત્રમાં તેણે સહી કરી. જેથી શિવસિંહને વાંસેથી કોઈ રીતનો સંદેહ ન થાય તેમ તેણે કર્યું. ત્યાર પછી પોકર્ણુ સરદાર તેને ધકુળની પાસે લઈ ગયો. તેને ત્યાં જુદી જુદી જાતની ભેટો મેળવી પઠાણરાજે કહ્યું “ મેં આપના માટે માફ જીવન પણ આપવા ઠરાવ કર્યો છે. આપ મને ગ્રાહ રાખજો ” તેનાં

એવાં ઉપર ચોટીયાં મધુર વચનોથી ધકુળ મોહિત થયો. ઉઘાસથી તેનું હૃદય કુલી ગયું. ત્યારપછી વિદાયગીરી લઈ બેનશીબ ધકુળનો સર્વ નાશ કરવાની યોજના વિચારતો વિચારતો પ્રપંચી આમીરખાં પોતાની છાવણીમાં આવ્યો.

સંવત્ ૧૮૬૪ના ચૈત્ર માસના ૧૯ મા દિવસના પ્રાતઃકાળમાં આમીરખાંએ શિવસિંહ અને ધકુળને નિમંત્રણ કર્યું. શિવસિંહ અને ધકુળ પ્રધાન પ્રધાન મામંતો સાથે પાંચસો સવારો સહિત મુંઠીયાવારમાં આવ્યા. દુરાચાર વિશ્વાસ ઘાતક આમીરખાંએ વિશ્વાસઘાતકાથી તેઓનો સર્વ નાશ કરવાનો જે ઉપાય યોજ્યો હતો તે ઉપાય પ્રથમથી ધકુળ અને શિવસિંહે વિચાર્યો નહિ, તેઓ નિશંક લાવે તેની છાવણીમાં આવ્યા.

તેની છાવણીમાં એક મોટો વિસ્તારવાળો તાંબુ ઉભો કર્યો હતો. તે તાંબુની ચારે દિશાએ તોપો ગોઠવી તૈયાર રાખી હતી. તોપોમાં દારૂ ગોળા ભર્યા હતા, પવિત્ર અને વિશમ્ભ હૃદયનું એવું અધમ પ્રતિદાન કરવા માટે સઘળી પૈશાચિક ગોઠવણ કરી પાપિષ્ઠ આમીરખાં પોતાના તાંબુની બહાર વિચરણ કરતો હતો, એટલામાં શિવસિંહ દળ સાથે ત્યાં આવી પહોંચ્યો. આમીરખાંએ હસતાં હસતાં મોટા આદરથી તેઓ (શિવસિંહ અને ધકુળને) ગ્રહણ કર્યા. તેના સંમાનથી ધકુલ અને શિવસિંહ સંપૂર્ણ ખુશી થયા. પણ તેઓ જાણી શક્યા નહિ જે આ આઘાત મધુર સમાનમાં વિષાક્ત છરી છે. વિશ્વાસઘાતક આમીરખાં તેઓને સઘળી રીતે સંતુષ્ટ રાખવા જુદી જુદી જાતના પ્રલોભન દેખાડવા લાગ્યો.

તેઓ આવ્યા પછી તાંબુમાં ઉત્સવ શરૂ થયો. સુસજ્જીત સભા સ્થળે પોતાના સરદારોથી અને બીજા વિશ્વસ્ત માણસોથી ઘેરાઈ ધકુલ બેઠો હતો. દુર્વૃત્ત પડાણ આમીરખાં તેની પાસે બેઠો. જ્ઞેતાન્જેતામાં નૃત્ય કુશલ કોકીલકંઠી ગાનારી સ્ત્રીઓ આવી. તેઓએ નૃત્યગીતનો આરંભ કર્યો. તેઓના મધુર ગાનથી સઘળા મોહિત થયા. એટલામાં આમીરખાં ઉઠી નમ્ર વચનો બોલી પોતાના પરોણા પાસેથી થોડા સમયને માટે વિદાય થયો. પણ સઘળાનો સર્વનાશ કરવાને સભા સ્થળથી બહાર ગયો, એવું કોઈએ જાણ્યું નહિ. સઘળાઓ તે ઉત્સવમાં નિમગ્ન હતા. થોડા સમય પછી ગાયનના બળવવાવાળા દગો થયો, દગો થયો, એમ ચિત્કાર કરી બોલી ઉઠ્યા, તે તાંબુ મોટી હવેલીની જેમ દર્શક માલીના મંસ્તક પડ્યો. એટલામાં તોપો મોટો અવાજ કરી ગાજી ઉઠી ધુમાડાથી સઘળો પ્રદેશ છવાઈ ગયો. તે તાંબુનાં નીચે નિરાધાર રજપુતો મરણ પામ્યા. એ રીતે બેતાળીશ સરદારો મૃત્યુ મુખે પડ્યા. આમીરખાંએ શિવસિંહ વીગેરે રજપુતોના માથા રાજ માનસિંહના ચરણમાં ભેટ તરીકે મોકલ્યાં. તેના અનુચરો પ્રાણની રક્ષા માટે પલાયન કરી ગયા હતા. પણ તેઓ વિશ્વાસઘાતક ચવનના નિપ્કુર હાથથી બચ્યા નહિ, ચવનોએ

તેઓની વાંસે પડી ગોળાથી અને તલવારથી સંહાર કર્યે. તેના સર્વ સંહારક હસ્તથી હુલ્લિય અપનૃપતિ ધકુલ અને તેનાં કેટલાક માણસો રક્ષણ પામ્યા. ધકુલ તે મુડીવારમાંથી પલાયન કરી નાગોરમાં આવ્યો. પણ તે સ્થળે પોતાના રક્ષણનો અસંભવ જાણી તે નગરનો ત્યાગ કરી બીજા સ્થળે ચાલ્યો ગયો. પાપીષ્ઠ આમીરખાં તેની વાંસે પડી નાગોરમાં પેકો, ત્યાં તેણે ધન રત્ન વીગેરે લુટી લીધાં. એ રીતે ધકુલની સઘળી સામગ્રી અને રાજા ભક્તસિંહનો પુષ્કળ માલ તથા જુદી જુદી જાતના અસ્ત્ર શસ્ત્રો અને તોપો દુર્વૃત્ત આમીરખાંના હાથમાં આવ્યા.

પાશવી વિશ્વાસઘાતકતા કરી અતિશેયતાનો એવો અધમ અને હલકો દાખલો જગતની સમક્ષ મુકી પાપિષ્ઠ આમીરખાં યોધપુરમાં ગયો. રાજા માનસિંહે તેને આનંદાસુસિક્ત હૃદયમાં ધારણ કર્યે. તેના તે પૈશાચિક આચરણના બદલાનાં ઇનામમાંતેણે તેને દશલાખ રૂપીયા, મુંઠીયાવાર, અને કુચિલાવાસ, નામના બેનગર આપ્યાં, તે બન્ને નગરો વિશેષ સમૃદ્ધ અને આબાદ હતાં. તેઓની વાર્ષિક ઉપજ ત્રીશ હજાર રૂપીયા હતા. એ શિવાય હમેશ એકસો રૂપૈયા તેને આપવાનો ઠરાવ થયો, એ રીતે એવા અધમ અને હલકા કાર્યનો અધમ અને હલકો બદલો આપી રાજા માનસિંહ એક રીતે નિષ્કટક થયો. તેનો પરમ વૈરી શિવસિંહ તેના દળબળ સાથે હણાયો. તેનાં સઘળાં વિદેને દેવકૃપાએ અંતર્હિત થયા. પણ જે પિશાચોચિતકાર્યનું અવલંબન કરી તેણે શત્રુનો નાશ કર્યે, તે કાર્યથી તેનું અને તેના દેશનું ભારી અભંગળ થયું. શિવસિંહના મૃત્યુથી તે નિષ્કટક થયો બરો પણ તે કાંટો ઉખડી જઈ તેના સ્થળે એક મોટું સાલ આવી પડ્યું તે તે જાણી શક્યો નહિ.

હીણા અને હલકા ઉપાયો યોજી પોકર્ણી સરદાર અને તેના અનુયાયીનો વધ કરાવી, માનસિંહે તેના સહકારી બીજા રાજાઓને શાસન આપવા સંકલ્પ કર્યે. થોડા સમયમાં આમીરખાંએ જયપુર ઉપર હુમલો કર્યે. જયપુરાધિપતિ તેનો હુમલો વ્યર્થ કરી શક્યો નહિ. તેનું સમૃદ્ધરાજ્ય દુર્વૃત્ત પઠાણના હાથથી મસાણુ જેવું થઈ ગયું. ત્યાર પછી માનસિંહે વીકાનેર રાજ્યના લોઈએ પોતાની પ્રચંડ પ્રતિશોધ પિપાસા શમિત કરવા, તેની વિરુદ્ધ બાર હજાર સૈનિકની સેના મોકલી. પચીશ તોપો લઈ મીરખાં અને કુદળખાં પણ તે સેના સાથે હતા. ઇંદુ રાજા શંઘવી એ પ્રચંડ સેનાનો અધિનાયક થઈ વીકાનેર રાજ્યની વિરુદ્ધે ઉતર્યે આવા ભયંકર કાર્યની ખબર મળી. તે શત્રુઓની સેનાની સમક્ષ થાય એવી સેના લઈ શત્રુના સંમુખે આવ્યો. વાપી નામના સ્થળે બન્ને દળો એકઠા થયા. થોડો કાળ યુદ્ધ ચાલ્યું વીકાનેર રાજાના બે સૈનિકો હણાયા. રાજા યુદ્ધ સ્થળ થકી પલાયન કરી ગયો. વિજયી ઇંદુરાજ તેની પછવાડે પડ્યો. તેણે તેને ગુજનેર

પાસે પકડી પાડ્યો. વીકાનેર રાજે પોતાના રક્ષણનો ખીજો ઉપાય ન જોઈ તેના કુળની સાથે સંધિ કરવાનો પસ્તાવ મુક્યો. થોડા સમયમાં સંધિની પ્રતિજ્ઞા વીગેરે લખાઈ તૈયાર થઈ. વીકાનેરના અધિપતિએ યુદ્ધના ખર્ચના બે લાખ રૂપીઆ આપી વિવાદનું મુળ કારણ શ્રીલોદી નગર શત્રુને હસ્તગત કરી દીધું.

શિવસિંહના શોચનીય મરણથી મારવાડના અમંગળના ચારપાદ પુરા થયા. શિવજીનું સાધનાનું ધન, ચોધરાવ યશોવંત અને અજીતસિંહનું લીલા સ્થળ, પવિત્ર મારવાડ ભૂમી, પાપિષ્ઠ પઠાણની વિલાસલોગસ્થળ થઈ પડી. દુરાચાર મ્લેચ્છે પુણ્યમય શાળિગ્રામ શિલા હસ્તગત કરી. આમીરખાં આજ સઘળી મરૂ સ્થળીનો એક માત્ર અધિનેતા થયો, હજારો રાઠોડ રજપુતોનાં ભાગ્યસુત્ર તેના હાથમાં હતાં. માનસિંહ રાજ્યસિંહાસને બેઠો હતો ખરો પણ તે દુરંત પઠાણના હાથનું રમવાનું રમકડું હતું. તેનામાં એટલું સાહસ નહોતું તેનામાં એટલી સત્તા નહોતી જે તેના જોરે તે દુર્ઘર્ષ પઠાણના વિરૂધ્ધે ઉભો રહે. મીરખાંએ આ સમયે સેના સાથે ગોખુરખાંને નાગોરમાં સ્થાપી. મેરતાની સઘળી ભૂમી સંપત્તિ, પોતાના અનુચરોને વહેંચી દીધી. તેણે અગાઉથી નઉઆ અને શંખરના સરોવર હસ્તગત કર્યા હતાં. હાલ તે બન્નેને દૃઢ રીતે રક્ષિત કરવા તેણે નઉઆમાં એક સેનાદળ રાખ્યું. તે સમયે માનસિંહના પ્રધાન મંત્રી ઇંદુરાજ અને દેવનાથ હતા એ બન્ને આશામીઓ મારવાડવાસીઓનાં વિરકિતપાત્ર થયા હતા. શાથી કે મારવાડવાસીઓ જાણતા હતા જે ઇંદુરાજ અને દેવનાથ મારવાડના અધઃપાતના કારણ છે. તેઓની પ્રહોચનાથી વિદેશીય લોકોએ મારવાડમાં આવી મારવાડવાસીને પિડિત કર્યા. આ સમયે તે બન્ને પ્રખ્યાત આશામીઓ મારવાડ રાજ્યના મંત્રી હતા. રાઠોડ સરદારો દરેક મુહુર્તે તે બન્નેના મૃત્યુની કામના કરતા હતા. ક્રમે તેઓનો સંહાર કરવા તેઓ ચેપ્ટા કરવા લાગ્યા. તેઓએ પોતાની અભીષ્ટ સિદ્ધિ માટે પપિષ્ઠ આમીરખાંનું આનુકુલ્ય માગ્યું. તેઓ તેની પાસે જઈ બોલ્યા “આપ જો ઇંદુરાજ અને દેવનાથનો વધ કરો તો આપને અમે સાત લાખ રૂપીઆ આપીએ” નાણાના લોલુપ આમીરખાંની નાણાના માટે તૃષ્ણા વધી. તેણે સરદારોનો મનોભિલાષ પુરણ કરવા પ્રતિજ્ઞા લીધી. અને પ્રતિજ્ઞા પાળવામાં ઉપયુક્ત ઉપાયો યોજવા લાગ્યો. અમીરખાંના કેટલાક પઠાણ સૈનિકો ઇંદુરાજ સાથે એક જાતના વિવાદમાં ઉતર્યા. ક્રમે વિવાદ વધી પડ્યો. તે વિવાદમાં શોણીત પિપાસુ પઠાણોએ બેનશીળ ઇંદુરાજને સંહાર કર્યો.

ઇંદુરાજના વધ પછી દેવનાથે તેઓના હાથથી પ્રાણત્યાગ કર્યો. તેના શોચનીય મૃત્યુથી રાજ માનસિંહ નિદારૂણ શોકથી પીડાઈ એકાંત વાસમાં વસવા લાગ્યો. તેનો એવી રીતનો ભાવજોઈ સઘળાની એવી દૃઢ ધારણા થઈ જે તેને

ચિત્તવિકાર થયો છે. તેની ચમનોયોગીતાથી રાજ્યમાં મોટી વિસ્મયજ્ઞા, રાજસને રાજનહિ, મંત્રાગારે મંત્રીનહિ, રાજનો પ્રધાન પુરોહિત નાશ પામ્યો. રાજનૈતિક અને ધર્મનૈતિક કાર્યો બંધ થઈ ગયાંત્યારે રાડોડ સરદારોએ માનસિંહની પાંસે આવી નમ્ર વચને કહ્યું. “ મહારાજ ! આપને રાજ્યભાર વહનમાં અનિચ્છુક હો તો આ આપના એકના એક પુત્ર છત્રસિંહને રાજપદે સ્થાપો ” મારવાડમાં અરાજકતા ફેલાઈ ગઈ છે. છત્રસિંહને અભિષિક્ત કરવા રાજ માનસિંહ સંમત થયો, અને પુત્રને પાંસે ખોલાવી તેણે પોતાના હાથથી તેના કપાલમાં તિલક ખેંચ્યું. પણ રોચનની સહચરી વિલાસ વાસનાએ તેને ઉન્માર્ગે દોર્યો. તેણે રાજકાર્યની સંપૂર્ણ અવહેલ કરી. કમે સઘળી અંત્રમ વૃત્તિઓની પરિતૃપ્તિ આધ્યામાં તે અકાળે આલોક થતી વિદાય થયો. છત્રસિંહના મૃત્યુ માટે બે વાત સંભળાય છે. કેટલાક કહે છે જે તે પાપ વિલાસ ભોગમાં સતત મગ્ન થઈ અકાળે સધાકિત કે રોગના હસ્તમાં આવવાથી મરણ પામ્યો. કેટલાક કહે છે જે તે દુષ્પ્રવૃત્તિનો વશવર્તી હોઈ કોઈ સરદારની પુત્રીને અન્યાય ઉપાયે હસ્તગત કરવા જતાં મૃત્યુ મુખે પડ્યો. ટુંકામાં તે પુત્રીના પિતાએ તેનો સંહાર કર્યો.

અપ્રાપ્ત વયવહાર પુત્રના અકાલ મૃત્યુથી રાજમાનસિંહના લગ્ન હૃદયમાં વિષમ શોક પેદા થયો. સાંસારિક વ્યાપારમાં તેની વિતૃષ્ણા જાગી ઉઠી સઘળા જગત ઉપર તેનો અવિશ્વાસ થઈ ગયો. તે જેને જોતો તેને તે અવિશ્વાસી કહી તેની ઘણા કરતો હતો. જે દિશાએ તે નજર કરતો હતો તે દિશામાંથી તેને માલુમ પડતું જે સઘળા તેનો સંહારકર્તા છે. પોતાની વિનતાને પણ અવિશ્વાસિની જાણી તેના સામું તે જોતો નહિ. તેણે આજેકું ખાદ્યદ્રવ્ય તે ખાતો નહિ. તે બહોળા રાજ સંસારમાં એક માત્ર ચાચક બ્રાહ્મણનો વિશ્વાસ કરતો હતો. તે શિવાય રાજનુ કોઈ વિશ્વાસપાત્ર નહોતું. તે દ્વારહારકને પણ અંગે સ્પર્શ કરવા દેતો નહી. તેના કેશ સ્મશ્ન વધી ગયા હતા. તેણે સ્નાન કરવાનું પણ છોડી દીધું હતું. તેલ વીગેરેના સંસ્કાર વિનાના તેના મસ્તકના કેશો જટાભાર રૂપ થઈ ગયા. લોકોએ તેને ઉન્માદરોગી ગણ્યો. તેની એવી અવસ્થા જોઈ તેના સામંતો રાજ શાસન ચલાવવા તત્પર થયા. રાજ માનસિંહ કોઈની સાથે વાત ચિત્ત કરતો નહિ. કોઈની વાત ઉપર હર્ષુષ્પાત કરતો નહોતો. તેના મંત્રીકે તેના સરદારો કોઈ વૈષયિક કામના માટે તેને પુછતા હતા ત્યારે તે ખીલકુલ યોગીની જેમ તેની ઉપર ધ્યાન આપતો નહિ. તે કોઈ કોઈ વાર હસતો હતો, કોઈ કોઈ વાર મુંગો ખેસી રહેતો હતો; કોઈ કોઈ વાર પ્રલાપ વાક્યોચ્ચારણ કરતો હતો. એ ઉન્માદ ભાવ પ્રકૃત હતો કે દલિપ્ત હતો તે કોઈ નિશ્ચય કરી શક્યું નથી. કેટલાક કહે છે જે તેને વિપદમાં પાડવા તેના શત્રુઓએ જે

પ્રપંચ જાળ રચી હતી તે જાળમાં ન પડવાના હેતુએ તેનો ખનાવટનો ઉન્માદ હતો. કેટલાક કહે છે જે માનસિંહ ઇંદુરાજની હત્યામાં અંદરથી લિપ્ત હતો પણ તેની સાથે દેવનાથને હણાયેલો જોઈ તે શોકથી. મોહથી, અને મનોવેદનાથી, વિષમ કાતર થઈ ઉન્મત થઈ ગયો. તેણે દુવૃત આમીરખાંની દુર્નીતિને ટેકો આપ્યો અને જેમાં અચંત અધમ કાર્યો બન્યાં. જેના અનુતાપથી તે ઉન્મત થઈ ગયો એ વાત વાસ્તવિક છે. છેવટે ઘટનાસ્રોતે શ્વેતદ્વીપથી કેટલાક અંગ્રેજોને આણ્યા. તેઓ મારવાડના પ્રદેશસ્થ થયા. તેઓનાથી મરુસ્થળીની શાસન પદ્ધતિ ઉત્કૃષ્ટ રીતે સુધરી.

વિશાળ ભારત સામ્રાજ્યમાં પોતાનું આધિપત્ય સ્થાપી અંગ્રેજ બહાદુર ભારતવર્ષના દગ્ધ હૃદયમાં શાંતિજળ છાંટવા સંકલ્પવાળો થયો. તે સમયે ભારતવર્ષના મધ્ય પ્રદેશમાં અરાજકતા વિરાજી હતી. સઘળું ભારત પાખંડી લુંટારાથી પ્રપીડિત હતું. પ્રજાનું ધન અને સંપત્તિ ચોરાઈ જતી હતી. દુખળા લોકો સખળથી પીડાતા હતા. જે સખળ તે ધણી. જે નિર્બળ તે ગુલામ. ટુંકામાં તે સમયે બળવિક્રમજ અદૃષ્ટ નીચામક. તેના ઉપર વળી રાજસ્થાનનું સર્વિંગ અંદરના કલહથી બળી ગયું હતું. ભારતવર્ષની એ સાર્વજનિક શોચનીય દૃશ્ય-સ્થાકાળે શ્રીટીશસિંહે, પીડિત રજપુત જાતિને મિત્રભાવે બોલાવી. આમંત્રણ પત્ર મારવાડ ત્રિગેરેમાં પ્રચારિત થયો. રાઠોડ સરદારોએ દિલ્લીમાં દૂત મોકાલ્યો. તે સમયે છત્રસિંહ મારવાડની ગાદી ઉપર હતો. સરદારોએ જાણ્યું જે એ બાળક રાજાને ગાદીએ બેસારવાથી સ્વેચ્છારીપણાથી ચાલવામાં અનુકુળતા આવશે. શ્રીટીશ શાસનની સાથે સંધિ કર્યા અગાઉ છત્રસિંહ સ્વર્ગવાસી થયો. તેથી રાઠોડ સરદારો ભય પામ્યા. માનસિંહે શાસનદંડ પોતાના હાથમાં ફરીથી લીધો. ભયથી છુટવા માટે સરદારો ઇડરના રાજા પાસે ગયા. અને તેના પુત્રને મારવાડના સિંહાસને બેસારવા તેઓએ તેની પરવાનગી આપી. ઇડર રાજાને તે એકનો એક પુત્ર હતો. તેણે રાઠોડ રજપુતનો અનુરોધ નાકબુલ કરી કહ્યું જે “ મારવાડના સઘળા સરદારો એકમત થઈ તેના પુત્રને રાજા કરી દેવા સ્વીકાર કરે તો હું તે પુત્ર તમને આપું ” લિખ્ત લિખ્ત મતાવલંબી રજપુતોમાં એકમતતાનો અસંભવ. તેઓએ પ્રાણ આપી ચેષ્ટા કરી પણ સઘળા એકમત થયા નહિ. એટલે કે ઇડરના રાજાએ તેના પુત્રને આપ્યો નહિ. મારવાડ રાજમાં સંપૂર્ણ અરાજકતા પ્રસરી ગઈ. હવે રાજા માનસિંહને સિંહાસન ઉપર ન બેસારે તો રાજ્યની અરાજકતા દૂર થાય તેમ નહોતું. તેઓએ તેની પાસે મારવાડ રાજ્યનું શોચનીય અવસ્થાનું વર્ણન કર્યું. વળી તેની પાસે અંગ્રેજના સંધિબંધનની હકીકત કહી તેઓએ કહ્યું, “ મહારાજ ! રાજ્ય શાસનનો ભાર આપ હાથમાં નહિ લેશો તો મારવાડની દુદ્દશાની સીમા

રહેશે નહિ. ” તે બ્રાંતની જેમ હસી ઉઠ્યો. પછી સરદારો ઉપર બ્રકુટી તાણી ચુપકીથી તે બેસી રહ્યો. પણ સરદારો તેથી નિરસ્ત થયા નહિ. રાજા માનસિંહે તેના સઘળા પ્રસ્તાવ હસી ઉડાડી દીધા. તોપણ તેઓએ આગ્રહ છોડ્યો નહિ. છેવટે રાઠોડ સરદારોએ માનસિંહને પ્રકૃતિસ્થ કયે. ત્યારે તેણે રાજ્યની સઘળી અવસ્થા જાણી તેણે સરદારોનો અનુરોધ સ્વીકાર્યો. સરદારોએ એકાંત વાસ છોડવા તેને પ્રાર્થના કરી. ત્યારપછી તેણે અનિચ્છાવશે રાજકાર્યનું સૂત્ર હાથમાં લીધું, ખ્રીટીશ શાસન સાથે થતા સંધીપત્રની * પ્રતિજ્ઞા તેણે વાંચી.

રાજા માનસિંહે તે સંધિપત્ર આઘોપાંત વાંચ્યું. તેનો મનઃસંતોષ થયો નહી. વિશેષે કરી સંધિપત્રની આઠમી પ્રતિજ્ઞા તેને પસંદ પડી નહિ. તેણે જોયું જે

*** ભારતવર્ષના તે સમયના શાસન કર્તા હોર્ડ હેસ્ટીંગ્સની અનુ-
માતથી ચાર્લ્સ મોકાફ સાહેબે અંગ્રેજ તરફથી, મહારાજ માનસિંહના
પ્રતિનિધિ છત્રસિંહના તરફથી વ્યાસ વિઘનરામ, અને વ્યાસ અભિ-
રામે સભા સ્થળમાં હાજરમાં સંધિપત્રમાંસહી કરી. સંધિપત્રની પ્રતિજ્ઞા.**

૧ માનનીય અંગ્રેજ ઇસ્ટઇન્ડીયા કંપની સાથે મહારાજ માનસિંહ, તેના ઉત્તરાધિકારી અને તેના વંશધરોનું બંધુત્વ અને એકીભાવ કાયમ રહેશે. અને એક પક્ષના શત્રુ મિત્ર બીજાના પક્ષના શત્રુ મિત્ર ગણાશે. ૨ જોધપુર રાજાને નિપદમાંથી કહાલવા ખ્રીટીશ ગવર્મેન્ટ એક વાળી થાશે. ૩ મહારાજ માનસિંહ, તેના ઉત્તરાધિકારીઓ અને વંશધરો ખ્રીટીશ ગવર્મેન્ટની નીચે સહયોગી રૂપે કામ કરશે. ખ્રીટીશ ગવર્મેન્ટની તેઓ આધીનતા સ્વીકારશે, બીજા કોઈ રાજ્ય કે રાજા સાથે તેઓ સંબંધ રાખશે નહિ. ૪ ખ્રીટીશ ગવર્મેન્ટની અનુ-મતિ લીધા વિના મહારાજ માનસિંહ તેના ઉત્તરાધિકારી કે તેના વંશધર બીજા કોઈ રાજા સાથે કે રાજ્ય સાથે સંધિપ્રસ્તાવ કે સંધિબંધન કરી શકશે નહિ. ૫ ખુદ મહારાજ માનસિંહ તેના ઉત્તરાધિકારી કે તેના વંશધર કોઈના ઉપર અત્યાચાર કરી શકશે નહિ જે ઘટના ક્રમે કોઈની સાથે તેઓનો વિવાદ થાય તો તે વિવદનો ચુકાદો ખ્રીટીશ ગવર્મેન્ટ કરશે. ૬ આજસુધી જોધપુર રાજ્યસિંધીયાને જે કર આપતું આવ્યું છે તે કર હવે અંગ્રેજને આપવા પડશે અને એ કરના માટે સિંધીયા સાથે જોધપુરનો જે સંબંધ છે તે તુટવો જોઈએ. ૭ સિંધીયો જ્યારે એ કર મહારાજ પાસે માગશે ત્યારે તેનો જવાબ ખ્રીટીશ ગવર્મેન્ટ દેશે. ૮ પ્રયોજન આવે ત્યારે જોધપુરના જે ખ્રીટીશ ગવર્મેન્ટને પાંચશો સવાર [ચુક માટે] આપવા પડશે વળી જોધપુરના સેના પ્રયોજનવશે ખ્રીટીશ સેનાની સંયુક્ત કરવી પડશે. ૯ મહારાજ તેના ઉત્તરાધિકારી કે તેના વંશધર સ્વદેશના શાસનકર્તા થાશે તેઓના રાજ્યમાં ખ્રીટીશ શાસન ચાલશે નહિ, ઇ. સ. ૧૮૧૫ના જન્યુઆરી માસના છઠ્ઠા દિવસે આ સંધીપત્ર સી, ટી, મેડકાર, વ્યાસ વિઘનરામ, અને વ્યાસ અભયરામથી સ્વાક્ષરિત થયું. ત્યારપછી જાસે મહામાન્ય ગવરનર જનરલના હેસ્ટીંગ્સ, રાજા રાજેશ્વર મહારાજ માનસિંહ, અને કુમાર-યુવરાજ છત્રસિંહથી તે અનુમોદિત થયું.

તેમાં વિવાદનું બીજા પ્રચ્છન્ન રીતે રહેલ છે, પોતાના રાજ્યને અધઃપાતમાંથી બચાવવા બીજા ઉપાય ન હોવાનાં રા. માનસિંહે સંધિપત્ર સ્વીકાર્યો. ઇ. સ. ૧૮૧૭ ના ડીસેમ્બર માસમાં વ્યાસ વિઘનરામે, દિલ્લી નગરમાં આવી માનસિંહના પ્રતિનિધિરૂપે સંધિપત્રમાં સહી કરી. તે દિવસે મુદ્દિમેય ખીટન હાથમાં રાઠોડોનું અદ્દષ્ટ ચક્ર સોંપાયું. તે દિવસે, વિધાતાએ છાનામથી બેસી મારવાડના પગમાં બેસી પહેરાવી. જે રાઠોડ રાજ્યો એટલા દિવસથી મોગલની અધીનતા ભોગવતા આવ્યા હતા. તે અધીનતામાં વળી તે દિવસથી વિધિષ્ટતા થઈ. સંધિબંધન સમાપ્ત થયું. ઇ. સ. ૧૮૧૮ માં એક અંગ્રેજ કર્મચારી * મારવાડમાં આવ્યો, તે સમયે તે વર્ષનો ડીસેમ્બર માસ ચાલતો હતો. તે રાજ્યની પ્રકૃત અવસ્થા જોઈ ગયો. રાજ્યમાં જુદી જુદી વિશુંખલા થઈ હતી. તોપણ રાઠોડની રાજનીતિમાં ફેરફાર થયો નહોતો, રાજ સભામાં તેનું પ્રાચીન સૈદ્ધર્થ કંઈ પણ ક્યું નહોતું. પ્રજાએ રાજને અયોગ્ય ગણી તેની અવમાનના કરી હતી, પણ પ્રાણાંતે કોઈએ રાજસિંહાસનની અવમાનતા કરી નહોતી. ટુંકામાં મારવાડમાં પ્રાચીન પ્રથા આચાર વ્યવહાર વીગેરે અમુણુ અને અખંડિત રહેલ હતા.

મારવાડની અવસ્થાજોવા જે સમયે અંગ્રજ હૂત આવ્યો, તે સમયે આખીચંદ દીવાન અને સલીમસિંહ સામંત સંમિતિના પ્રતિનિધિરૂપે મંત્રાગારમાં આસન મેળવી રહેલ હતા. રાજ્યમાં જેટલા કર્મચારીઓ હતા. તેટલા સહુ તે બંને અમલદારના હાથમાં રમકડા જેવા હતા. તેઓની અનુમતિ વિના એક પગતું પણ તેઓ અગ્રસર થઈ શકતા નહિ, વળી હણાયેલા ઇંદુરાજના ભાઈ કુતેરાજના હાથમાં નગર રક્ષાનો ભાર સોંપાયો હતો, પોતાના ભાઈના અન્યાય વધનો પ્રતિશોધ લેવા કુતેરાજ મનમાં વિચાર રાખતો હતો, ચતુર માનસિંહ તેનો વિચાર જાણી ગયો હતો, રાજ્ય સિંહાસને બેસી રાજ માનસિંહે પોતાની અવસ્થા જોઈ. તેણે જોયું જે મંત્રાગારના નોકરોથી માંડી રક્ષક શાળાના નોકરો સુધીના નોકરો સલીમસિંહની મુડીમાં છે. તે રાજ. તેના પક્ષમાં તો માત્ર થોડા આશામીઓ હતા. એવી આકૃતમાંથી ખ્રીટીશસિંહની મદદથી તે બચ્યો. મારવાડનું શાસન જોઈ આવી ખ્રીટીશહૂતે આવી કહ્યું “ ખ્રીટીશ ગવર્નમેન્ટ રાજ માનસિંહને સેના સહાય નહિ આપે તો તેનું રાજ્ય સુરુંખલ થાશે નહિ. ત્યારપછી ત્રીજા દિવસે અંગ્રેજ બહાદુરે રાજના હાથમાં કેટલુંક સૈન્ય સોંપવા આહ્વાન તે સમયે રાજ માનસિંહના હૃદયમાં ગંભીર ચિંતા પેદા થઈ.

તેણે વિચાર્યું જે “ અંગ્રેજની મદદથી રાજ્યના સઘળા પ્રપંચો દૂર કરી

+ મે; વીશ્વં તે અજમેરનો તત્વાધાયક,

શકીશ પણ જેમ અને તેમ તેઓની મદદ ન લેવાય તોજ આડું. જો તેઓની મદદ લેવાશે તો રાઠોડ સરદારો, વિરક્ત થાશે તેઓ મારો વિશ્વાસ કરશે નહિ. જ્યાં સુધી સરદારની પ્રીતિ અને વિશ્વાસ છે ત્યાં સુધી મહારૂ મંગળ છે. હાલ તો હું અંગ્રેજની મદદ લઈશ નહિ, મનમાં વિચાર કરી, તેણે શિષ્ટાચાર સાથે ખ્રીટીશસિંહનું તે સાનુકુળ અનુગ્રહ પ્રત્યાજ્ઞાત કર્યો.

તેણે ખ્રીટીશ હૂતને કહ્યું “ મારા રાજ્યને વિપદથી બચાવવા હુંજ પ્રયત્ન કરીશ ” માનસિંહની ભાવભંગી જોઈ સઘળાને પ્રતિતિ જન્મી જે માનસિંહ પ્રકૃતિસ્થ થયો મધુર વાક્યથી અને મિષ્ટ વચનથી તે સઘળાને સંતુષ્ટ કરવા લાગ્યો. સરદારોને પાસે બોલાવી સારા વાક્યોથી તે તેઓને આશ્વાસન કરવા લાગ્યો. માનસિંહના એવા વ્યવહારથી અતિ સંદેહવાળા મનના માણસોનો સંદેહ ભાંગી ગયો. થોડા કાળ પછી ખ્રીટીશ એજન્ટ અજમેરમાં ગયો.

સાર્વભૌમિક પ્રભુતાની પ્રત્યક્ષ મદદ ન લેવાથી મારવાડનું નિઃશેષ શ્રેય થાય તેમ નહોતું અંગ્રેજ હુતે તેવી સહાય લેવા રાજા માનસિંહને વારંવાર સમજાવ્યું પણ રાઠોડ રાજાએ તેની કોઈ કથા ગ્રાહ્ય કરી નહિ. ખ્રીટીશ એજન્ટે જેમ તેમ તેને પ્રભોધિત કર્યો તેમ તેમ તે બોલવા લાગ્યો. “ રાજ્યની જે ગતિ હાલ જોઈશું તે ગતિમાંથી સારી સ્થિતિમાં રાજ્યને હું લાવી શકું છું ત્યારે તેમ કરવા આપને હું શામાટે વ્યર્થ શ્રમ આપું.”

તે સમયે ભારતવર્ષના ગવર્નરજનરલે સારી ક્ષમતા આપી એક હૂતને* રાજા માનસિંહ પાસે મોકલ્યો. રાજ્યધાનીમાં આવી તેણે જોયું તો રાજ્ય દુર્દ-શાપત્ત છે, તેના પૂર્વતન કર્મચારીએ તે અવસ્થા સુધારવા ચેષ્ટા કરી પણ તે બીલકુલ વ્યર્થ ગઈ રાજકર્મચારીઓની કાર્યવિલીમાં રાજા ખુદ થોડું જોતો હતો, વેતનલોગી સંઘવી સેનાને અને પકાણુ સેનાને ત્રણ વર્ષથી પગાર નહોતો મળ્યો, તે સૈનિકવિભાગ દીન દશામાં પડ્યો હતો પોતાના નિર્વાહના અર્થે તે ઘાસ અને લાકડાના ભારા વેચવા જ્યાં ત્યાં આથડતા હતા. કેટલાક તો ભિક્ષા કરી જીવિકા ચલાવતા હતા, તેઓ તે સમયે પોતાના ચડેલા પગારનો એક તૃતીયાંશ લઈ ખુશી થતા ખુશી બતાવતા હતા જ્યારે એજન્ટ સાહેબની રાજધાનીમાંથી ત્રણ અઠવાડીયા પછી વિદાયગિરી થઈ ત્યારે તે લોકોની દુર્ગતિ થઈ.

પ્રપંચી લોકોના કુકાર્યથી મારવાડ પ્રદેશ પીડિત થવા લાગ્યો. પોતાની ઇષ્ટસિદ્ધિ માટે તેઓ જે જે કામ કરતા હતા તેથી દુર્ગળ લોકો બહુ પીડા

* ઇ. સ. ૧૮૧૫ના દેશુઆરી માસમાં મહાત્મા કરતલ ટોડ સાહેબ મારવાડનો પોલીટીકલ એજન્ટ નીમ્યાને આવ્યો.

પામવા લાગ્યા. પણ કોઈ તેઓના તેવા દુબ્યવહારનો પ્રતિવાદ કરી શકતું નહિ તેઓની એવી ઈચ્છા હતી જે રાજા તેઓના હાથમાં રમકડાની જેમ રહે એ અનર્થ કરી વાસનાની પરિતૃપ્તિ કરવા માટે તેઓ પોતાથી બની શકે તેટલી થોડી પણ સ્વતંત્રતા તેને આપતા નહિ તે કાયમ અસ્વતંત્ર રહે એવી તેઓએ ચેષ્ટા કરતા હતા પણ અંગ્રેજ કર્મચારીના પુષ્કળ પ્રયાસે તેઓની ચેષ્ટાઓ છેવટે વ્યર્થ ગઈ.

માનસિંહ અને પોલીટીકલ એજન્ટ સાહેબની મુલાકાત થઈ મુલાકાત લઈ વિદાય થાતી વખતે તેણે માનસિંહને કહ્યું “ આપ સઘળી વિપતિ થકી મુક્ત થયા છો તે સઘળું હું જાણું છું. અને આપ કેવી રીતે તે વિપદમાંથી આત્મ રક્ષા કરી શક્યા તે મને અવિદિત નથી, આપે જે પ્રતિજ્ઞા કરી હતી તે પ્રતિ જ્ઞાના પ્રભાવે આપના ઘણા ખરા શત્રુઓનાશ પામ્યા. ખ્રીટીશ ગવર્નમેન્ટ આ ક્ષણે તમારી મિત્ર છે સાહસ કરી વિશ્વસ્ત હૃદયે તેના ઉપર આધાર રાખો. જો જો ! થોડા સમયમાં આપનું આશાનુ રૂપ ફલ પેદા થાશે. ”

રાજા માનસિંહે આગ્રહથી તે ખ્રીટીશ એજન્ટના સાર ગર્ભ વચન સાંભળ્યાં તેનું હૃદય તેથી આનંદિત થયું. બાળકપણથી તે આંતરિક ભાવ છાનો રાખવા ચતુર હતો. પણ તે આનંદ તેના મુખ મંડળ ઉપર પ્રકાશી નીકળ્યો તેના હૃદયમાં તે રહ્યો નહિ તેણે એજન્ટ સાહેબને ઉત્તર આપ્યો, “ એક વર્ષના અંદર સઘળું કાર્ય બંધુના અભિપ્રાય પ્રમાણે સાધિત થાશે ” તે ઉપરથી ખ્રીટીશ કર્મચારી ફરીથી બોલ્યો “ મહારાજ ! જો આપ પ્રકૃત પ્રતિજ્ઞા હો તો થોડા સમયમાં તે કાર્ય સુસંપન્ન થાય ” રાજ્યની રાજ્યનીતિનો બંદોબસ્ત નીચે પ્રમાણે બંને વચ્ચે થયો.

૧ ઉપયુક્ત શાસનનીતિની સંગઠન ૨ રાજ્યની પેદાશ અને ખર્ચની વ્યવસ્થા ૩ ખાસ જમીનની અવસ્થાનો તપાસ. વળી અન્યાય અને અધર્મથી જે સામંત ભૂમિસંપત્તિ કોકમાં આવી છે તે વિષયમાં આલોચના. ૪ વિદેશીય સેના દળની પુનર્સ્થિતિ અને પુનઃપ્રતિષ્ઠા ૫ રાજ્યના ભિન્ન ભિન્ન પ્રદેશની અત્યાચાર કરતી જાતિનો નિગ્રહ. ૫૯૫ દ્રવ્ય ઉપર જકાતનો ભારે બોલો તે સુધારવો અને કમી કરવો.

ઉપર કહેલી બાબતોમાંથી કેટલીક બાબતો અકર્તવ્ય છે એમ કહી પોલીટીકલ એજન્ટ સાહેબે યોગ્યપુરમાંથી વિદાયગીરી લીધી તેણે રાજ્યધાનીની સરહદ ન છોડી એટલામાં રાજ્યમાં અનર્થો નવાં ઉભાં થયાં પ્રપંચી લોકો પોલીટીકલ એજન્ટને પોતાના સ્વાર્થ સિદ્ધિમાં વિદ્વ રૂપ બાણતા હતા. આ સમયે તેની વિદાય ગીરીથી તેઓ આનંદિત થયા તેઓ દુનીતિની વિશંખલા ફરીથી પેદા કરવા

લાગ્યા. અર્થ લાલસા અને પ્રતિશોધ પિપાસાની પરિતૃપ્તિ માટે તેઓએ એવાં અધર્મ કાર્ય આરંભ્યાં કે જેનું વર્ણન કરવા કલમ કલંકીત થાય તેવું છે દીવાને ગદવારનો સમૃદ્ધ જનપદગાનોર હસ્તગત કર્યો જ્યાં સુધી તેનો વાર્ષિક ચડેલો સઘળો પગાર ન મળે ત્યાં સુધી તે તેના કળજમાં રાખવાનો તેણે ઇરાદો કર્યો દીવાને કેટલીક ભૂમિ સંપત્તિ હરી પોતાના ભાઈને આપી એવી રીતના કુચકીઓએ પુષ્કલ અત્યાચાર કર્યા જેથી તેઓ સરદારો વીગેરેના વિદ્રેષ પાત્ર થયા છેવટે દુરાકાંક્ષ મંત્રીએ મારવાડની પ્રધાન ભૂમિવૃત્તિ આહારઉપર હુમલો કરવાનું ધાર્યું પણ તેની ધારણા સફળ થઈ નહિ.

ફતેહસિંહનો અને તેના સહચરોનો અત્યાચાર પ્રતિદિન વધતો ગયો પ્રજા અને સરદારો મર્મહિત થયા. સામંત સમિતિમાં વિષાદ ફેલાયો સઘળા લોકોમાં અવિશ્વાસ અને રોષનો વાસ થયો, સરદારોની ભૂમિ સંપત્તિ અત્યાચારી અમલદારોથી પદદગિત થઈ. તેઓના મનમાં દ્રઢ વિશ્વાસ જન્મ્યો જે માનસિંહ ગુપ્ત ભાવે રહી આ અત્યાચાર કરાવે છે. માનસિંહે બ્રીટીશ એજન્ટના અનુપસ્થિતિના સમયે ફરીવાર એકાંતવાસ સ્વીકાર્યો. અને રાજ્યના શાસન કાર્યમાં વિશેષ અમનોયોગિતા તે રાખવા લાગ્યો રાજ્ય શાસનમાં તેનું ધ્યાન નહોતું પણ અજેચંદ અને ફતેહસિંહ રાજ્યનું કામ સુંદર રીતે સંભાળતા હતા.

ફતેહસિંહ અને તેના સહચરોનો અત્યાચાર પ્રતિ દિન વધતો ગયો. પ્રજા અને સામંત સરદારો મર્મહિત થયા, સઘળી સામંત સમિતિમાં વિષાદ રોષ અવિરવાસ અને અહંકાર ફેલાઈ ગયો. જે સામંતો રાજ્યના સ્થંભ સ્વરૂપ હતા જેની સહાય વિના દુર્ધર્ષ મુસલમાનો મારવાડને જીતી લેત તેઓની સંપત્તિ આજ ભય ભરેલી હાલતમાં હતી. તેઓનું સંમાન કહેવું રાખવું જોઈએ તે કોઈ જાણતું નહોતું સરદારોની મર્મ વેદનાની હદ રહી નહિ.

છ માસ વીતી ગયા અખીચંદનો પ્રયત્ન પ્રતાપ વધતો ગયો કોઈ પણ તેની વિરૂધ્ધે ઉભુ થયું નહિ રાજ્યમાં તેજ પ્રધાન પુરૂષ ગણાતો હતો રાજ્યમાં તેના સિવાયનો ખીજો હુકમ ચાલતો નહિ. રાજા માનસિંહ દુર્ધર્ષ દીવાન અખીચંદ પાસે એક પુતળું હતું. પ્રજા, માનસિંહને નમાવો ગણવા લાગી, પણ છેવટે તેઓની તેવી લાગણી દૂર થઈ. માયા જાળ છેદાઈ ગઈ. માનસિંહે પોતાની મર્તિ ધારણ કરી. માનસિંહે નિજરૂપ ધારણ કર્યું, સરદારોના અને પ્રજાનાં લોહી પી દુર્ધર્ષ અખીચંદ સુખથી સમય કહાડતો હતો એટલામાં તેનાં માથા ઉપર ભયંકર દંડ પડ્યો. તેનું સુખસ્વપ્ન ભાંગી પડ્યું તે ઉંચા ટોચ ઉપરથી ઉંડા ખાડામાં પડ્યો, તેના પાપનચાર પાદપુર થયા. ચતુર માનસિં-

હુની ઉન્મતતા હુર થઈ હવે તે અખીચંદની પાસે રમકડુ નહોતો. અખીચંદ તેનો હસ્તગત હતો, સુખલગ્નદ્ધ હતો. મૃત્યુ દંડે તે દંડિત હતો. જલ્લાદનો તીક્ષણ ખડગ તેના ઉપર ઉચો થયો. નગરવાસીઓ તે જોઈ આશ્ચર્ય પામ્યા. રાજનો ઉન્મતભાવ ચાલ્યો ગયો. રાજનો તે ભાવ ઘનાવટનો હતો. એમ માલુમ પડ્યું. રાજ્ય વિષયમાં તેનું ઔદાસિન્ય હાલ ચાલ્યું ગયું. તેની નિર્જનપ્રિયતા હવે લોપ પામી. હાલ માનસિંહે ભયંકર મૂર્તિ ધારણ કરી. માનસિંહે આજ સુધી કપટી વેશ રાખ્યો હતો. પોતાની રક્ષા માટે તેનું તે પાંખડ હતું. રાજકૃળમાં જન્મ લઈ ઘણા થોડા લોકો તે પ્રમાણે કરી શકે. તેણે મેરીચાવેલીનો કૃત્યંત્ર સાધ્યો. તેણે ચાણક્યની કૃટિલ નીતિ અમલમાં લીધી, મેરીચાવેલીની અને ચાણક્યની નીતિ માનસિંહની નીતિ જેવી શોણિત પિપાસુ નહોતી. તેઓની નીતિ, માનસિંહની નીતિ જેવી પાશવી નહોતી.

રાજ માનસિંહે પોતાના કૃતમંત્રીનો સર્વ નાશ કરવા પ્રપંચબળ ધીરે ધીરે ફેલાવી, આજ પ્રજા અને સામંતો તેના કાર્ય જોઈ સ્તબ્ધ થઈ ગયા, અખીચંદને વધ્યભૂમી ઉપર લઈ ગયા. તેના સહચરો કેદમાં આવી ગયા. તેઓનો ગર્વિત ભાવ અંતહિત થયો. તેઓની આશાની નવી નવી મૂર્તિઓ વિલુપ્ત થઈ ગઈ. આજ તેઓના હાથ પગમાં બેડી જડાઈ ગઈ.

અખીચંદના પાપમંત્રે પ્રણોદિત થઈ. તેઓએ પ્રજાનાં ધન આત્મસાત્ કર્યાં હતાં. આજ રાજના અનુચરની સજ્જતી તે સઘળું ધન આપી દેવા તેઓ નારાજ નહોતા. ચાળીશ લાખ રૂપીયાની એક યાદી તૈયાર થઈ. તે રૂપીયા પ્રજા પાસેથી લીધા હતા, અખીચંદ અને તેના સહચરોનાં પેટ ફાડી તે નાણું પાછું લેવાયું. ત્યારપછી રાજએ તેઓના મૃત્યુ દંડની આજ્ઞા આપી. તે આજ્ઞા એકદમ પ્રતિપાળિત થઈ. બેનશીળ અખીચંદ મૃત્યુ દંડે દંડિત થઈ આલોકમાંથી પોતાના દળ સાથે વિદાય થયો. કીલ્લેદાર નાગજી રાજકુમાર છત્રસિંહના મૃત્યુનું પ્રધાન કારણ હતો. એ આશામી યુવરાજને પાપ માર્ગે લઈ ગયો હતો. માનસિંહની કૃટિલ દૃષ્ટિ આ સમયે તેના ઉપર અને તેના સહચર મૂળજી ઉપર પડી. યુવરાજના મૃત્યુ પછી તેઓ રાજસંસ્કારમાંથી વિદાય થયા હતા. તેઓએ. છત્રસિંહને પાપ માર્ગે દોરી પુષ્કળ નાણું મેળવ્યું હતું, તે નાણાંની મદદથી તેઓએ નાના બે કીલ્લા ધનાવી તેમાં વાસ કર્યો હતો.

રાજ માનસિંહ જ્યારે ફરીથી રાજગાદી ઉપર બેઠો ત્યારે નાગજી અને મૂળજીએ તેની પાસે તેઓના અપરાધની માફી માંગી. રાજએ તે સમયે અનેક વિશ્વાસઘાતકને માફી આપી હતી, તે પ્રમાણે રાજ પાસેથી નાગજી અને મૂળજીએ

માફી મેળવી. રાજાએ તેઓને તેઓના પૂર્વ પદ આપ્યું. પણ રાજાએ તેઓને પ્રપંચ જાગમાં નાંખવા, કોશલ કર્યું, તે નાગજી અને મૂળજીએ જાણ્યું નહિ. માનસિંહે તેઓને માફી આપી તેઓને તેઓના પૂર્વ પદ ઉપર સ્થાપ્યા. રાજા માનસિંહે તેઓનો પગાર વધાર્યો. વળી તેને નિત્ય નવાં નવાં ઇનામો આપવા લાગ્યો. એક દિવસે તેણે તે બંનેના ગળામાં સંકળ નાંખી. છત્રસિંહ પાસેથી જેટલું ધન તેઓએ મેળવ્યું હતું. તે સઘળું ધન તેની પાસેથી તેણે લઈ લીધું. ત્યારપછી તે બંને ઉપર મૃત્યુદંડની આજ્ઞા થઈ, બંનેના સંમુખે વિષપાત્ર આણ્યાં. તે બંને આશામીએ વિષપાન કર્યું. તેના મડદોને સંસ્કાર વિના ખાડામાં નાંખ્યા. કોઈએ તેનો શબ સંસ્કાર કર્યો નહિ. મૂળરાજના એક ભાઈ જીવરાજને માનસિંહ પાસે લાવી ખડો કર્યો. રાજાએ આજ્ઞા આપી જે તેનું મસ્તક મુંડી તેને કીલ્લાની ખાડમાં ફેંકી દેયો. એ કઠોર આજ્ઞા પાળવામાં આવી, પણ તેથી કરીને માનસિંહના રોષની શાંતિ ન થઈ, વેદ વ્યાખ્યાતા શિવદાસ અને જોશી કીશનદાસ પણ માનસિંહના કઠોર હાથમાં આવી પડ્યા. તેઓ પાંચ મૃત્યુદંડે દંડિત થયાં. એ રીતે અનેક હુલાઈય આશામીઓ એવી શોચનીય અવસ્થામાં આવી ગયા. બીજા કેટલાકો પોતા પોતાની સંમતિ આપી, માનસિંહને શરણે થઈ પ્રાણ રક્ષા કરવા પામ્યા. એવી રીતનાં આચરણ કરી, રાજા માનસિંહે એક કરોડ રૂપૈયો મેળવ્યો. અસંખ્ય પ્રજાના હૃદય શોષિતથી જે નાણું એકઠું થયું. તે નાણાંનું પ્રયોજન શું ! રાજા માનસિંહ એવી પાશવીવૃત્તિના આચરણથી જગતમાં અધમાધમ અત્યાચારોના નામે વિદિત થયો, આજપણ રજપુતો તેના નામે સેંકડો અલિશ્રાપ આપે છે, એવા હલકાં કાર્યના પરિણામે તેને દારૂ મનોવેદના ભોગવવી પડી.

ભોગ કયાંથી ભોગીની ભોગવાસના ચરિતાર્થ થાતી નથી, પણ તે ઉલટી વધી ઉઠે છે. પ્રતિદિન બે ચાર આશામીઓ માનસિંહના અવકૃપા કટાક્ષમાં પડી પોતાનું ધન આપી દઈ. આલોકમાંથી રચના થાતા હતા. તેથી કરી રાજાની શોષિત પિપાસા અને ધનલિપ્સા બમણી વધી. પોઠણોનો સલીમસિંહ, નિમજનો સુરતાનસિંહ અને આહોરનો આનરસિંહ, માનસિંહના વિદ્રેશ નયને પડ્યા. તેઓની સલાહ લેવા પ્રતિદિન રાજા તેઓને સભામાં બોલાવતો હતો. જ્યારે માનસિંહે અખીચંદને કારાગૃહમાં રાખ્યો ત્યારે તેઓનો સંદેહ વધી ગયો. ચતુર માનસિંહને જાણી ગયો. તેઓને સંદેહ દુર કરવા કેટલાક કર્મચારીને મોકલી તેણે તેને કહેવરાવ્યું જે “ અખીચંદ હુષ અને રાજદ્રોહી હતો. તેને તેને દંડિત કરવો યુક્ત હતું. પણ તમેતો નિર્દોષ છો, તેથી તમારે કાંઈ ભયનું કારણ નથી, અખીચંદને સાસ્તિ આપવાથી મારા મનોરથ સફળ થયા છે, સલીમસિંહને વીંદવ

રાજાના મધુર વાક્ય ઉપર વિશ્વાસ બેઠો, પણ તેઓ સાવધ રહેતા હતા. રાત્રીએ રાજાની આજ્ઞાથી આઠ હજાર સૈનિકોએ અંદુક અને તોપો સાથે નીમજના સરદાર શુરસિંહના આવાસ સ્થળે હુમલો કર્યો. શુરતાને પોતાના થોડા સૈનિકો સાથે રહીને હુમલાનો પ્રતિરોધ કર્યો. છેવટે ગોળાના આઘાતે તેનું આવાસ સ્થળ પતનોન્મુખ થયું. ત્યારે ધીર શુરસિંહ તલવાર લઈ સૈનિકો સાથે ઘરબહાર નીકળ્યો. તેણે પોતે પોતાના ભાઈ અને સૈનિકો સાથે શત્રુ સંગે લડતાં પ્રાણ હાર્યા.

બાકીના લોકો પોતાના બાળક સરદારના રક્ષણ માટે અત્યશક્તિ લઈ નિમજ તરફ ચાલ્યા. વીર શુરતાને પોતાના રક્ષણ માટે જે ભયાવહ યુદ્ધ કર્યું તેમાં અગણ્ય શત્રુ સૈનિકો અને પુરવાસીઓ મુઆ, તેથી કરી માનસિંહ તે રાત્રીએ સાવધ પોકર્ણ સરદાર ઉપર હુમલો કરી શક્યો નહિ. સલીમસિંહ આખી રાત્રી સશસ્ત્ર રહ્યો, તે પલાયન કરી જવાનો સુયોગ જોતો હતો, થોડા સમયમાં સુયોગ આવવાથી તે પોતાના મરૂભૂમિના નિવાસ સ્થળમાં પોતાના દળ સાથે ચાલ્યો ગયો. જો પોતાના રક્ષણ માટે એવી રીતનું કૌશલ ન કરત, તો ચોધદુર્ગના બહાર ભાગમાં તેનું મસ્તક કપાઈ જત.

માનસિંહના બીજા કલંકિતચરિતો જોવામાં હવે કંટાળો આવે છે, જે દિવસે સલીમસિંહે પ્રાણ ભયે પોતાના કીલ્લાનો આશ્રય કર્યો તે દિવસે માનસિંહનાં એવાં હૃદય સ્તંભક વ્યાપારો અંધ થઈ પડ્યા. ત્યારપછી રાજા માનસિંહે, કુતેરાજને બોલાવી થોડા હાસ્યવાળા વદને તેને કહ્યું “ મેં તમને આજસુધી દીવાન પદવી ન આપી તેનું કારણ તમે સમજી શક્યા, કેટલાક શત્રુઓના ઘાણ કહાઠવા કુતેરાજને દીવાન પદવી તેણે આપી નહિ, છેવટે અભિષેક સિદ્ધિ થયા પછી તેણે કુતેરાજને દીવાન પદવી આપી. રાજ્યમાં એવો ગપ્પો ચાલ્યો જે માનસિંહ, રાજ્યની અશાંતિ દુર કરવા ખીટીશ બળની સહાય માંગે છે તેથી પ્રબલકુળ વિષમ રીતે વ્યાકુળ થયું, સામંત લોકોએ એ રાજધમનું રાજ્ય ત્યાગ કરી દીધું.”

વીર શુરસિંહના આત્મીયજનો નિમજમાં પલાયન કરી ગયા પણ ત્યાં તેઓ નિષ્કંટક રહી શક્યા નહિ, માનસિંહનો વિન્દેશવન્દિ તેઓની પછવાડે પડી નિમજમાં આવી પહોંચ્યો, શુરસિંહના શિશુકુમાર ઉપર હુમલો થયો તેના અભિભાવકો, વિસ્મયકર શુરત્વે શત્રુઓ સાથે લડ્યા. પણ તેઓની ચેષ્ટા ફળવાળી થઈ નહિ, મુષ્ટિમેય સેના તે વિશાળ સેનાનો અટકાવ શીરીતે કરી શકે. ક્રમે ક્રમે સઘળા સૈનિકો યુદ્ધ સ્થળે પડ્યા. રાજા માનસિંહે પોતાના સેનાપતિ દ્વારાએ કહી સંભળાવ્યું. સલીમસિંહના પુત્રને તેઓ આપી દે તો તેઓને માત્રી બક્ષવામાં આવે અને તેઓની સઘળી ભૂમિસંપત્તિ તેઓને પાછી આપવામાં આવે. એ

આશ્વાસન વાક્યથી વિશ્વાસ પામી તેઓએ યુદ્ધ છોડી દીધું. તેઓ દળ સાથે રાજા માનસિંહની છાવણીમાં આવ્યા, પણ માનસિંહે પોતાની પ્રતિજ્ઞા પાળી નહિ સૂરતાનનો પુત્ર જેવો તેની છાવણીમાં આવ્યો કે દીવાને રાજાનો એક સ્વાક્ષરિત પત્ર ખતાવી કહ્યું, “ આપ હવે કેદી છો. આ ક્ષણે હવે રાજાની પાસે તમારે જવું જોઈશે. આવું કાપુરુષોચિત્ચરિત જોઈ સંઘવી સેનાપતિના મનમાં ઘૃણા ઉત્પન્ન થઈ, તેણે તે દંડાજ્ઞા પત્ર દૂર ફેંકી દીધો અને કહ્યું “ ના ! તે કેદી બનવાનું નથી. તેણે મારા વાક્ય ઉપર વિશ્વાસ રાખી આત્મ સમર્પણ કર્યું. હવે તેને કેદી કરવો શું ઉચિત છે. ખેર ? રાજા માનસિંહ પોતાની પ્રતિજ્ઞા ન પાળે તો હવે હું તેને કોઈ નિરાપદ સ્થળે મુકી આવું તે સેનાપતિએ તે બાળકને સાથે લીધો. સાથે લઈ તે આરાવલી પાદ પ્રસ્થ પાંસે આવ્યો. તે સ્થળથી શુરતાન બાળકુમારે મેવાડમાં જઈ રાણાનો આશ્રય લીધો.

માનસિંહનું વિવાહસંઘાતક અધમ આચરણ જોઈ સરદારો અત્યંત ક્ષોભ પામ્યા. તેઓએ જોયું જે મારવાડમાં હવે તેઓનું સુખ નથી. ડગલે ડગલે વિરી નૃપતિના નયન વિષનો સંભોગ કરવો પડે છે, ડગલે ડગલે વેતનભોગી સૈનિકોની તાડના સહેલી પડતી હતી. તેઓની પાસે એવું સહાયબળ નહોતું, જે જેથી કરી તેઓ રાજાની વિરૂદ્ધે ઉતરે. તેઓ પોતપોતાના કિલ્લામાં પણ રહેવા પામ્યા નહિ, તેઓના મનમાં હતું જે અંગ્રેજ સેના આવી કીલ્લા ઉપર હુમલો કરે, એ રીતે શોક સંતપ્ત થઈ રાઠોડ રજપુતોએ માતૃભૂમિ તણ દેવા સંકલ્પ કર્યો. જે મારવાડ તેઓનું લીલાસ્થળ હતું, તે મારવાડ છોડી જવા તેઓ હઝાર દરજ્જે ખુશી હતા. છેવટે તે પીડિત રાઠોડ સરદારોએ પરિવાર સાથે માતૃભૂમિ છોડી દીધી. ત્યારપછી મારવાડ ભૂમિ પશુઓની વાસભૂમિ થઈ પડી, સરદારોએ મારવાડનો ત્યાગ કરી મેવાડ અંબર કોટા અને વીકાનેરનો આશ્રય લીધો. તે પ્રદેશના સઘળા રાજાઓએ તેઓને આદરથી ગ્રહણ કર્યા. તઓએ તેઓને વાસોપયોગી સ્થળ આપ્યું, તેથી પણ માનસિંહનો કઠોર દુરાચાર શાંત પામ્યો નહિ, પાશવી સ્વાર્થઘટનાથી તે એટલો બધો મૂઠ થઈ ગયો હતો, જે તેના વિપદના પરમ બંધુ આનરસિંહ ઉપર હુમલો કરવા તેણે મુકરર કર્યું. જે આનરસિંહ તેની વિપદનો સહચર, જેણે પોતાની પીઠ આપી તેને ભીમની છરીથી બચાવ્યો હતો. તે આનરસિંહનો સઘળો ઉપકાર ભૂલી રાજા માનસિંહ કૃતમ્મતાના પવિત્ર મસ્તક ઉપર પાદુ મારી તે આનરસિંહને સંપૂર્ણ હરકત કરવા તૈયાર થયો.

સુખ દુઃખમાં અઢાર માસ વીતી ગયા. મારવાડના સરદારો નિર્વાસિત અવસ્થામાં હતા. તેઓ પરાન્ને પ્રતિપાળિત હતા. તેઓ પરગૃહમાં શાધિત હતા,

જેઓ સૂર્યગ્ર પ્રમાણ જમીનના માટે પ્રાણ આપવા તૈયાર હતા, તેઓ આજ લાંબા સમયથી પોતાની ભૂમિથી દૂરે વસતા હતા. આજ તેઓ રાજના કઠોર રોષ અને વિદ્વેષભયે વિદેશે આશ્રય લેતા હતા, આશ્રયદાતા ખંધુઓના સ્નેહથી તેઓને ખોરાકી પોશાકીનો તોટો નહોતો, પણ તેઓના હૃદયમાં સુખશાંતિ નહોતી. સઘળા દિવસોમાં કાયમ તે માતૃભૂમિનું ચિત્ર તેઓના હૃદયમાં આવતું હતું નૃશંસ પ્રજા પીડક વિશ્વાસઘાતક માનસિંહની રોષ દૃષ્ટિથી રક્ષણ પામવા આજ રાઠોડ સરદારો પરભૂમિમાં વસતા હતા. આજ તેઓનો ઉત્સાહ અને આનંદ નિરોહિત થયો. હુલ્મિયના આવવાથી તેઓનું સઘળું નિષ્ક્રિય થયું, આજ તેઓ નિરૂત્સાહ ભાવમાં આવી ગયા હતા. તે શોચનીય દુરાવસ્થામાંથી છુટવા માટે ઇ. સ. ૧૮૨૧ માં અંગ્રેજ બહાદુરનું આનુકૂળ્ય પામવા તેઓએ એકા કરી. પણ એક વર્ષમાં તેઓની એકાનું ક્ષણ માત્રમ પડયું નહિ, રાઠોડ સરદારોએ એક મર્મભેદી પત્ર અંગ્રેજ બહાદુરને લખ્યો. તે પત્ર વાંચી મહાત્મા ટોડસાહેબે કહ્યું હતું, જે જે યથાકાળે શ્રીટીશ ગવર્નમેંટે તેઓના ઉદ્ધાર માટે એકા ન કરી હતો તેઓ તેઓની મેળે પોતાના ઉદ્ધારની એકા કરત.

જેતાં જેતાં ઇ. સ. ૧૮૨૨ નું વર્ષ કાળ ચક્રના એક આર્યવતનમાં અંતત કાળ સાગરમાં ડુબી ગયું, અને બીજું વર્ષ બદલાયું તોપણ તે સ્વાર્થ વંચિત, પ્રતાડિત ઉન્નિહીત રાઠોડ સરદારોનું ભાગ્ય ચક્ર ફરી બદલાયું નહિ. શ્રીટીશ ગવર્નમેંટ મધ્યસ્થ તેઓ એના વિવાદનો ચુકાદો કરશે એવું આશ્વાસન વાક્ય તેઓને મળ્યું. ઇ. સ. ૧૮૨૩ માં તે આશ્વાસન વાક્ય સફળ થાશે એવા ખબર સાંભળવાથી તેઓના આનંદની સીમા રહી નહિ, તેઓ તે વર્ષની રાહ જોવા લાગ્યા. હાય ! નિષ્કુર રાજના દોષે તેઓની એવી દુરાવસ્થા ! તે અયોગ્ય રાજથી મારવાડનું કેટલું અભીષ્ઠ થયું તે વિચાર કરી જોવાથી મન સ્તબ્ધ થાય તેવું છે.

રાઠોડકુળનો ગૌરવમય ઇતિહાસ આ સ્થળે પુરો થયો. વીરવર શિવજીનો વંશધરના લીલા સ્થળ મારવાડના રંગભૂમે આ સ્થળે પડદો પડ્યો. જે દિવસે તે મહા પુરૂષે, રાઠોડકુળની પચરંગિની પતાકા સુરધુનીની સૈકત ભૂમિથી ઉપાડી લુણી નદીના તટના બાલીયા વાડીમાં રોપી, તે દિવસથી તે સમાલોચ્ય વિષયના સમય સુધી છ સૈકાનો કાળ નીકળી ગયોએ. લાંબા કાળમાં શિવજીના વીર વંશધરોના પુષ્કળ પવિત્ર ચરિતો લિપીબદ્ધ કરવામાં આવ્યા. છેવટે અયોગ્ય અને નરાધમ માનસિંહના કલંકિત જીવનચરિત સાથે રાઠોડ કુળના ઇતિહાસની સમાપ્તિ થઈ. એકવાર જે રજપુતોની તલવારથી મોગલ સામ્રાજ્ય કંપ્યું હતું આજ તે રજપુતનો વંશધર માનસિંહ અધઃપાતમાં પડ્યો. આજ માનસિંહના મુખે નુર નહોતું, આજ માનસિંહનામાં તે રજ-

પુતોનો વિશ્વદાહી પ્રતાપ નહોતો, સઘળું ઠંડું પડી ગયું. સઘળું મંદ થઈ ગયું. ગૌરવવન્દિ ઓલવાઈ ગયો. જે યોધરાવે પોતાના અદ્ભુત સંન્યાસ બળે રાઠોડ કુળની પ્રાણ પ્રતિષ્ઠા કરી. આજ તેનું સિંહાસન જીર્ણધરની જેમ લગ્નપ્રાય થઈ ગયું તેનો વિજય કિરિટ આજભૂમિ ઉપર પડ્યો. કાળચક્રનું કેવું અદ્ભુત આશ્ચર્ય! કાળચક્રનું કેવું વિચિત્ર વિધાન! પ્રચંડ અત્યાચારી મુસલમાનોનું ધારાવાહિક ઉત્પિડન સહન કરીને પણ જે રાઠોડ કુળ અશુભ રહ્યું હતું. તે રાઠોડ કુળ આજ અધોગતિને પામ્યું. તે રાઠોડ કુળનો આજ પ્રતાપ રવિ અસ્તગત. તે રાઠોડ કુળનો કિર્તિચંદ્ર આજ આથમ્યો. તે રાઠોડો અને મોગલો આજ ક્યાં! કાળચક્રના પરિવર્તને તેઓ આજ સમાધિ મંદીરમાં પહોંચીને અદર્શને લુંટારા મરાઠાએ મારવાડ ઉપર અત્યાચાર કરવાનું બાકી રાખ્યું નહિ. જેથી કરીને પણ મારવાડની આબાદી વિશેષ તુટી ગઈ. રાઠોડોએ તેઓ સાથે સોહાર્દ રાખી જે આબાદીની આશા રાખી હતી તે આશા શું સફળ થઈ? રાઠોડો સાથે સંઘિખંધન કરી ખ્રીટીશ ગવર્મેન્ટે પ્રતિજ્ઞા કરી જે, “ મારવાડની અશાંતિ બંધ કરી, મારવાડના દુઃખ હૃદય ઉપર શાંતિવારિનો શેક કરવો ” તે પ્રતિજ્ઞા શું પાલિત થઈ? મારવાડવાસીના શોકાશ્રુ સાથે વર્ષ ઉપર વર્ષ કાળસાગરમાં ડુબ્યાં. તોપણ ન્યાયપર સત્યસંઘ ખ્રીટીશ ગવર્મેન્ટે પોતાની પ્રતિજ્ઞા પાળવામાં મનોયોગ આપ્યો નહીં એમ વિચારવામાં ભારતવાસી કોઈપણ ઉન્મત કહેવાશે નહિ. ખ્રીટીશ પોલીટીકલ એજન્ટ મહાત્મા ટોડ સાહેબે તે વાત કબુલ કરી છે. એ સંબંધે તેણે જે મત બહાર કરેલ છે તેનો ખરેખરો અનુવાદ આપવા કલમ આંચકો ખાય છે.

પો.૬૫. અધ્યાય.

મારવાડનો વિસ્તાર, મારવાડના અધિવાસીઓનો શ્રેણીવિભાગ, મારવાડની ભૂમિ, મારવાડનું શસ્ત્ર, મારવાડનું ખનિજ દ્રવ્ય અને શિષ્ય દ્રવ્ય, તેનું વાણિજ્ય સ્થળ મારવાડની વણિક શ્રેણી મુંઘવ અને ભાલોત્રાની સેના, મારવાડની વિચાર નીતિ, તેનો દંડ વિધિ, તેનો કર વિધિ, લવણ મરોવરમાંથી આર્ય-સામંત શ્રેણી સામંતિક ભૂમિ.

પૂર્વ પશ્ચિમે. મારવાડ કાંક વધારે વિસ્તૃત તે વિસ્તૃતિ અન્યૂન ખસોસીતેર માઈલ, તે ઉત્તરદક્ષિણમાં ખસો માઈલ લાંબુ, તેના પૂર્વેતર ખુણાથી દક્ષિણ પશ્ચિમ ખુણા સુધી એક વ્યાક્રત તાણીએ તો તે ત્રણસો પચાસ માઈલ થાશે નહિ. મારવાડની સીમા બંધની એવી રીતની વક્ર અને અસમ, તેના એક બીજા રાજ્યના અંશ એક બીજા રાજ્ય સાથે એવા મળી ગયા છે જે ત્રિકોણ મિતિ સિદ્ધ પ્રક્રિયાનું અવલંબન કર્યા વીના તેની સીમાનું ખરૂં નિધારણ થાય તેમ નથી.

મારવાડના અધિવાસીઓનો શ્રેણી વિભાગ જે સમયે મહાત્મા ટોડ પોલીટીકલ એજન્ટના પદે નીમાયો હતો, ત્યારે તેણે ગણના કરી મારવાડની લોક સંખ્યા વીશ લાખની મુકરર કરી. એ સંખ્યામાં જીત, પંચાષ્ટમ, રજપુતદ્વિ અષ્ટમ. બાકીની સંખ્યા પ્રાદ્યુ, વણિક અને શુદ્ર હતી. એ ગણના બે ખરી હોય, તો તેથી રજપુતની સંખ્યા પુરૂષ, બાળક વીગેરેને લઈ એકંદર પાંચ લાખની હતી. તેમાં ઓછામાં ઓછા પચાશ હજાર આશામી અક્ષ ધારણ કરવામાં સત્તાવાળા હતા.

મારવાડનો વિસ્તૃત ઇતિહાસ વર્ણવા જતાં રાઠોડના ચરિત્રનું વર્ણન કરવું નિઃપ્રયોજન છે શાથી કે મારવાડના દરેક પત્રે એ વીરકુળનું ચરિત્ર અંકિત છે. રાજસ્થાનનાં છત્રીશ રાજકુળમાં રાઠોડ રજપુતોએ ઉંચું આસન મેળવ્યું છે. જે રાઠોડે મોગલનો પ્રચંડ પ્રતાપતુચ્છ કરી દીધો. આજ કાળચક્રના પરિવર્તનથી તેનો વીર્યવન્ધિ નિસ્તેજ થઈ ગયો ખરો પણ તે નિર્વાણ થયો નહોતો. કાળક્રમે બે યોધરાવ જેવો મહા પુરૂષ પેદા થઈ મોહનમંત્રણને એ અસ્તમિત વીર્યવન્ધિ ઉદ્દીપિત કરે તો ફરીથી તે રાઠોડના ગૌરવ તેજે પૃથ્વી આલોકિત થાય, હાલના રાઠોડ રજપુતો પ્રધાન અહિદેત સેવી છે.

ભારતવર્ષમાં રાઠોડ અશ્વસેના સર્વ પ્રધાન, એ માટે મારવાડમાં પ્રતિવર્ષ સંખ્યાબદ્ધ અશ્વો ખરીદ થાય છે. કચ્છ, કાઠીયાવાડ, મુલતાન વીગેરે પ્રદેશથી ઘોડાઓ, આવી મારવાડની રાઠોડ અશ્વસેનામાં ભરતી થાય છે. તે ઘોડા બાલોત્ર અને પુષ્કળ નાગોરમાં વેચાણ થાય છે.

ભૂમિ અને શસ્ત્ર-મારવાડની ભૂમિ વૈકાળ, ચીકણી, લીલી અને સફેદ છે. વૈકાળભૂમિમાં મારવાડનો ઘણો ખરો ભાગ વ્યાપ્ત છે. તે વાલુકામય છે. જેમાં માટી થોડીજ હોય છે. તેમાં મકાઈ, મગ, મઠ, તલ અને તરબુજ થાય છે. ચીકણી ભૂમિ જોવામાં કૃષ્ણ વર્ણની છે. મેરતા, ગઢવાર, વિગેરેના પ્રદેશો એ ભૂમિથી પરિવ્યાપ્ત છે. તેમાં ઘઉં ઉત્પન્ન થાય છે, પીળીભૂમિમાં વાલકાનો ભાગ મિશ્રિત છે. જોધપુર ઝાલોર અને વાલોત્ર વીગેરેના પ્રદેશ તે ભૂમિથી પરિવ્યાપ્ત છે. પીળી ભૂમિ ચવના માટે વિશેષ ઉપયોગી, તમાકુ ડુંગળી વીગેરે તેમાં પેદા થાય છે. સફેદ ભૂમિ વિશુદ્ધ ઘોળી રેતીથી પરિપુરિત છે. તેમાં કોઈ પણ શસ્ત્ર પેદા થતું નથી. લુણી નદી દ્વારાએ મારવાડની ભૂમિ ઘણા દરજ્જે સુધરી ગઈ છે, પુષ્કર હૃદથી પેદા થઈ મારવાડના બે ભાગ કરી લુણી નદી કમાગત પશ્ચિમ તરફ પ્રવાહિત છે. વળી આરાવલીમાંથી ઘણી નાની નદીઓ વહે છે.

ખનિજ દ્રવ્ય-મારવાડમાં અનેક સ્થળે અનેક પ્રકારનાં ખનિજ દ્રવ્ય પેદા થાય છે. તે ખનિજ દ્રવ્યથી મારવાડની ઘણી દરજ્જે આખાદી છે. શંખરનું પ્રવણ વીગેરે દ્રવ્ય મારવાડની સમૃદ્ધિમાં વધારો કરે છે. મકરોણના મરમરના પથ્થર વિશેષ પ્રસિદ્ધ છે. મુસલમાન શાસનકાળમાં એકજ પથ્થરથી દીઘી આગ્રા વિગેરેનાં સારાં મકાનો બંધાયા છે. તે પથ્થરથી સમાધિ મંદિરો અને આરબ્ધ સ્તંભો વીગેરે બનાવેલા છે. અગાઉ એ પથ્થરથી મારવાડની પુષ્કળ પેદાશ હતી, પણ તે પેદાશ કમ થઈ છે, તે શિવાચ જોધપુર અને નાગોર પાસે ચુનાના પથ્થર નીકળે છે તે પથ્થરથી પણ મારવાડનો પુષ્કળ ઉપકાર થયો છે. સુજોમાં કલઈ અને શીશું નીકળે છે. પલ્લીમાં ફટકડી નીકળે છે. પોનમહેલ અને ગુર્જરની પાસેના પ્રદેશમાં લોડું નીકળે છે.

શિક્ષણ-મારવાડીઓ શિક્ષણશાસ્ત્રમાં પારદર્શી નથી. જાડા સુતરના કાપડથી અને જાડા ઉનના ધાખળાથી વેપારની ઉન્નતિ નથી. બંદુકતલવાર અને યુધ્ધોપયોગી અસ્ત્રશસ્ત્રો યોધપુર અને પલ્લી નગરમાં બને છે. પલ્લી નગરના અધિવાસીઓ વિલાતી ટીનની પેટી જેવી એક પેટી કરે છે. એ સઘળા સામાન કરતાં લોઢાના કડાયાં સારાં તૈયાર થઈ મારવાડમાં વેચાય છે.

વાણિજ્યસ્થલ-રાજસ્થાન સઘળા પ્રદેશમાં એક એક વાણિજ્ય સ્થળ

હોય છે. મેવાડનું ભીલવાડા, વોકાનેરનું ચુર અને અબરનું માલપુર વાણિજ્યનું પ્રધાન સ્થળ. વળી મારવાડનું પદ્મી કોઈ પ્રકારે વાણિજ્યમાં તેઓથી ઉતરતું નથી, મારવાડના ગૌરવ, હાલમાં પદ્મી નગરોજ માન્ય અને પ્રતીચ્ચ દેશમાં વાણિજ્ય માટે પ્રસિદ્ધ હતી. ભારતવર્ષના, ચીનના, કાશ્મીરના અને અરબસ્તાનના ધણ્ય દ્રવ્ય સાથે યુરોપના, આફ્રીકાના, ઇરાનના પણ દ્રવ્યોનો વિતિમય આ પદ્મી નગરીમાં થાતો. પશ્ચિમ દેશનાં અનેક દક્ષિણ દેશનાં હાથીદાંત, કેરી, ખજુર, ખારેક, કપુર, ચંદનકાષ્ઠ, રેશમીવસ્ત્ર, પશમી કાપડ વીગેરે દ્રવ્યો સમુદ્ર માર્ગે કચ્છ અને ગુજરાતના ઉપકૂળે એકઠા થઈ ઉંટથી વાહિત થઈ પદ્મીની વિશાળ મારકેટમાં આવતા. મારવાડી લોકો સાકર, અડીણ, રેશમી વસ્ત્ર, પટ્ટવસ્ત્ર, શાલ ખનાત વીગેરે જુદી જુદી ચીજો આપી બદલામાં તે ચીજો ખરીદતા હતા.

મેળા—મારવાડમાં પ્રતિવરસ બે મેળા જોવામાં આવે છે. તે બન્ને મેળા મુંધર અને ભાલોત્ર શહેરમાં ભરાય છે. એ મેળામાં જુદી જુદી જાતનાં દ્રવ્યો પ્રદર્શિત અને વિક્રીત થાય છે. માઘ માસના પ્રારંભ થકી તે બન્ને મેળાની શરૂઆત થાય છે. મુંધરના મેળામાં ગાય બળદને લઈ મોટાં આડંબરથી મેળો ભરાય છે. ત્રણ અઠવાડીયા સુધીએ મેળા રહે છે. ભારતવર્ષના જુદા જુદા સ્થળથી જુદા જુદા વેપારીઓ એ મેળામાં આવે છે. મારવાડની સૌભાગ્યલક્ષ્મી સાથે મુંધર અને વાલોત્રનું સૌહાર્ય અંતર્દિત થયું છે.

વિચાર વ દંડ વિધિ—રજપુતોનો વિચાર અને દંડવિધિ ઘણું કરીને કોમળ રાજનૈતિક મોટા અપરાધ વિના તેઓ કોઇને ઘણું કરી અંતદંડે કઠીન કરતા નહિ. રજપુતો વિચારક, સૂક્ષ્મદર્શી, ન્યાયવાન અને નિરપેક્ષ હોઈ અપરાધિ ઉપર દયા રાખતા હતા. નરદાંતક અપરાધી પણ અર્થ દંડ, વેત્રાઘાત, કારા રોધ કે સ્થિર નિર્વાસનની સામાન્ય સામાન્ય શિક્ષા સહ્ય કરી વિચાર કર્તાના કડ્ડાળને પ્રાણ રક્ષણ પામતા હતા. વાદી તેમ થવાથી કોઈ રીતે ક્ષુણ્ણ રહેતો નહિ રજપુતો બને ત્યાંસુધી ચોરી કરતા નહોતા. રજપુત સમાજમાં તસ્કર થોડા જોવામાં આવે છે, અગાઉના હીંદુના શાસનકાળમાં તસ્કરના નામ માત્રમાં પ્રસિદ્ધ હતો. રાજ વિજયસિંહના મૃત્યુ પછી મારવાડનું વિચારાસન શુન્ય થઈ પડ્યું. શાથી કે વિજયસિંહ પછી તેનો જેવો રાઠોડ કુળમાં કોઈ સુવિચારક પેદા થયો નહિ, તેણે કોઈ દિવસ કોઈના વિરૂદ્ધ પ્રાણદંડાજ્ઞા કરી નથી. તેના સુવિચાર સંબંધે આજ પણ લોકોમાં અનેક ગપ્પ સાંભળવામાં આવે છે. એકવાર તેના સુવિચારથી મોહ પામી. મારવાડના બંદીજનો બોલતા હતા જે “ અમે બહારતો શાક થોડું પણ પામતાં નથી, પણ કારાગારમાં બેસી લાડુ જલેળી ખાઈએ છીએ. ”

અગ્નિ પરીક્ષણનો દંડ જે પ્રાચીનકાળે ભારતવર્ષમાં હતો તે દંડ મારવાડમાં આવતો હતો જે દંડથી સતી સિમંતિની સીતાએ પોતાની શુદ્ધતા અને પાતિ-વ્રત્ય સપ્રમાણ કરી આપેલ છે.

પંચાયત—પંચાયત પ્રથા ભારતવર્ષમાં નવી નથી. જે વિચાર વિધિ માટે અંગ્રેજ લોકો પંચાયત પ્રથાને અયોગ્ય કરી માને છે તે વિચારવિધિ ઘણા પ્રાચીન કાળથી ચાલતી આવે છે અત્યાચારી મુસલમાનો પણ તે વિધિથી આપણને વંચિત કરી શક્યા નથી, તે પ્રશસ્ત વિધિ દીવાની વિચારમાં પ્રયુક્ત હતી એ વિચારમાં અસંતોષ પામેલ વાદી પ્રતિવાદી ફરી વિચારના માટે રાજ પાસે માર્ગના કરતા હતા. વિચારણ્યનો કાર્ય વિધિ ઘણાજ સામાન્ય હતો વાદી જુદાના હાકીમ પાસે કે ગામના પટેલ પાસે અરજ કરતો પછી પ્રતિવાદી તરફ સમન્સ નીકળતો, વાદી પ્રતિવાદીઓના સમન્સ કરી સાક્ષી લેવાતા તેઓની ગાદીની આણ એવી પ્રતિજ્ઞા અપાઈ જુગાની લેવાતી, વિચારના અંતે વિવાદની મિમાંસા થાતી વિચારપતિ, પોતાના નામની મહોર અંકિત કરતો જે સમયે દુર્નીતિમયી પાશ્ચાત્ય સભ્યતા ભારતવર્ષમાં પેસવા પામી નહોતી, શઠતા અને પ્રપંચતા કેનેકહે એમ ભારતવાસીઓ નહોતા જાણતા તે સુખના સમયમાં અને રજપુત જાતિના તે ગૌરવ કાળમાં એ સામાન્ય પંચાયતદ્વારા વિવાદની મિમાંસા થાતી પણ ભારત વર્ષના સુભાગ્ય સાથે તે પ્રથા હાલ અંતહિત થઈ.

રાજસ્વ—મારવાડનું રાજસ્વ અનેક ઉપાયથી પેદા થતું, ઉપાયમાં નીચેના ઉપાયો પ્રધાન—

- ૧ ખાલસા જમીન વ ખાસ જમીન.
- ૨ લવણ સરોવર,
- ૩ શુદ્ધક.
- ૪ જુદી જુદી જાતના કર,

મહાત્મા ટોડ સાહેબના સમયમાં મારવાડના અધિપતિઓને ખાસ જમીન થકી દશ લાખ રૂપિયાની પેદાશ હતી પણ ત્યારપછી પચાશ વર્ષ એટલે રાજ વિજયસિંહના શાસન કાળે તેની સોળ લાખ રૂપિયાની પેદાશ હતી, પ્રજાપાસેથી દ્રવ્યો ઉપર કર લેવાતો હતો, અગાઉના સમયમાં શસ્યનો પદાશ ઉપજમાં લેવાતો હતો ક્રમે ક્રમે તે ચતુર્થાંત લુટી લેવાતો છેવટે રજપુત રાજાઓ સદ્વાંશ લેતા હતા તે શિવાય રક્ષણ માટે પ્રજા કાંક કાંક કર આપતી હતી, તેમાંથી રક્ષણ અને કુટીલ ખર્ચ ચાલતો હતો, આજ મુંડ કર પૂર્ણ વયવાળા પ્રત્યેક દૃઢપાસેથી

એક રૂપીયાના હીસાએ લેવાય છે, પ્રત્યેક બકરા અને ગાડરના ઉપર એક આનાનો કર લેવાતો, ભેંશ ઉપર આઠ આનાનો અને ઉંટ ઉપર ત્રણ રૂપિયાનો કર લેવાતો.

ઉંબરાવેરો—એ વેરો અત્યાચાર મુલક થઇ પ્રસિદ્ધ તે રાજા માનસિંહે પ્રથમ પ્રવર્તિયો. જે સમયે તેના સરદારો વિદ્રોહીયે પછી નગરીમાં ગયા. જેથી તે અર્થ કષ્ટમાં આવ્યો, તે અર્થ મેલવવા તેણે ઉંબરાવેરો નાંખ્યો. તેથી રાજ્યની ઉપજમાં વિશેષ વધારો જોઇ તેણે તે જારી રાખ્યો. સાર પછી રાજા માનસિંહે તે કર વધારી દીધો, એ કર લેવાની વ્યવસ્થા સારી નહોવાથી લેનાર અધિકારીઓ તેમાંથી કેટલોક ભાગ લઇ જઈ રાજ્યને નુકસાન કરતા હતા.

વીકાનેર.

પ્રથમ અધ્યાય.

વીકાનેર રાજ્યની ઉત્પત્તિ, વીકા, આદિમજીત લોકની અવસ્થા તેઓની વિસ્તૃતિ. તેઓનાં શાસનવિધિ. જીવિકા અને ધર્મ નીતિ, વીકાના અભિયાત સમયના જીતલોકોના ઉપતિ વેશની તાલિકા. વીકાના સારકથનું કારણ. વીકાના હાથમાં જીત મંડળનું સ્વેચ્છાપૂર્વક આત્મસમર્પણ વસ્થા, વીકા અને તેની જીત, પ્રજાએ કરેલ જાડીયાનું આક્રમણ, જાડીયાનું વિવરણ. વીકાનો જય, ભટ્ટીઓના હાથથી ભાગોરનું લઈ લેવું અને વીકાનેરની સ્થાપના, વીકાના કાકાએ કરેલ ઉત્તર દેશનો જય, વીકાનું મરણ, તેના પુત્રનું કર્ણનો રાજ્યાભિષેક, ભટ્ટીઓ પાસેથી દેશનો જય. નુનકર્ણના પુત્ર જૈતનો અભિષેક, વીકાનેરની ક્ષમતાનો વધારો, રાયસિંહનો અભિષેક, દેશજય વીકાનેરના જીતલોકની સ્વાધીનતાનો લોપ, રાજ્યની શ્રીવૃદ્ધિ, અકબર સાથે રાયસિંહનો સંબંધ તેનું સંમાન અને પ્રભુતા, જોડીયા કુળનો બળવો અને તેઓનું ઉન્નયન, તેઓની પ્રાચીન ધ્વંસા વિશેષમાં અલ્લેકઝાંડરનું વિક્રમનિદર્શન, રાજાપ્રતા રાયસિંહે કરેલ પુનીયા જીતનો પરાભવ, તેઓનું સંપુર્ણ દમન, સલીમ [જહાંગીર] સાથે રાયસિંહની દુહિતાનો વિવાહ સંબંધ, કર્ણનું સિંહાસના રોહણ, સમ્રાટની સેવામાં કર્ણના પહેલા ખીજા અને ત્રીજા પુત્રનો પ્રાણ ત્યાગ, કનિષ્ઠ પુત્ર અનુયસિંહનો અભિષેક, કાચુલના વિદ્રોહનું દમન, તેના મૃત્યુ સંબંધે અનિશ્ચિતપણું, સ્વરૂપસિંહનો અભિષેક, તેનું મૃત્યુ, સુજનસિંહ, જોરાવરસિંહ, ગજસિંહ અને રાજસિંહનું સિંહાસના રોહણ. રાજસિંહની વિષમ યોગે હત્યા કરી તેના ઓરમાન ભાઈએ કરેલ રાજ્યાપહરણ, તેના વિરૂધ્ધે સરદારોનું ઉઠવું, ન્યાય સંમત ઉત્તરાધિકારી પોતાના ભત્રીજાનો વધ અને વિપ્લવ યુદ્ધ સજ મરાઠાપહારકે કરેલ યોધપુરનું આક્રમણ. વીકાનેરનું તાર્કાણિક વિવરણ, વંદાવતીનું વૃત્તાંત.

જે

આઠ રાજ્યથી સુવિશાળ રજપુતાનાનું શરીર ગઠિત છે. તેમાં વીકા-નેરનું રાજ્ય ખીજી શ્રેણીનું અંતર્ગત છે. તે મહારાજ યોધરાવના એક વિશાળ વંશતરૂની માત્ર શાખા. તે રાઠોડ વીરના સંતાનોએ જીગીષા વૃત્તિથી પ્રજોદિત થઈ પોતાના પિતૃ રાજ્યના ઉત્તર પ્રાંતમાં વીકાનેરની પ્રતિષ્ઠા કરી મઝૂ ભૂમિના હૃદયે સ્થાપિત હોઈ અને ચારે દિશાએ પ્રતપ્ત વાલુકારાશિથી પરિવેશિત થઈ વીકાનેર પોતાની સ્વાધીનતા લાંબો કાળ રાખવા સત્તાવાળુ થયું છે.

જે વર્ષમાં (સંવત ૧૫૧૫ ઈ. સ. ૧૪૫૯) માં મહારાજ યોધરાવે રાઠોડ કુળનું રાજપાટ પ્રાચીન મુંદરથી યોધપુરમાં લઈ સ્થાપ્યું. તે વર્ષમાં તેનો પુત્ર

વીકો વાળયાવાડીમાં રાઠોડની પ્રભુતા વિસ્તૃત કરવા માટે પોતાના કાકા કંડુલના અધિત્વે તૃત્વ નીચે ત્રણસો રાઠોડને લઈ કાર્યક્ષેત્રમાં ઉતર્યો, વીઘનામનો વીકાનો એક બીજો ભાઈ હતો. તેણે મોહિલના રાજ્યની પ્રતિષ્ઠા કરેલનો કબજો કર્યો. આ ક્ષણે તેના વીરોદ્ધાહરણ બતાવી વીકો પોતાના અસિખળે પોતાના અદૃષ્ટનો માર્ગ નિષ્કંટક કરવા પ્રવૃત થયો.

રાઠોડવીર વીકાની જેમ જે રજપુતો પ્રકૃતવીર ધર્મના અનુસાર દેશરાજ્યે પ્રવૃત હતા. તેઓ ઘણુંકરી જયલક્ષ્મીની સુપ્રસન્નતા પામ્યા, હુંટકાટ કરવા વીગેરેના પાપમંત્રથી પ્રણુદિત થઈ તેઓએ ખડગ લીધું નહોતું, ટિપને તો જય મેળવવો નહિતો, યુદ્ધમાં પ્રાણ ખોવો એમ તેનો મૂળમંત્ર હતો. એ મંત્રની સાધનામાં પ્રવૃત થઈ રાઠોડ વીરવીકાએ તે ત્રણસો રાઠોડ જંગલ નામના સ્થાનના શંકલાના ઉપર હુમલો કર્યો.

થોડા સમયમાં તે સઘળા તેના હાથમાં પડ્યા. વીકાની પુરૂષતા સાંભળી ભટ્ટીરાજે તેને પોતાના જમાઈ તરીકે પસંદ કર્યો. ત્યાર પછી વીકાએ કંદરશિર નામના સ્થળે છાવણી રાખી ત્યાં એક કીડલો તેણે બનાવ્યો. તે કીડલામાં પોતાનું દલબળ રાખી તે સુયોગ અને સુવિક્રમે પોતાનું રાજ્ય વધારવા લાગ્યો.

એ રીતે જય લક્ષ્મીની સુપ્રસન્નતાથી વીકાનું રાજ્ય પ્રતિદિન વધવા લાગ્યું તેની રાજ્યની સીમા જીત લોકોની રાજ્યની સીમાને અડકી પડી, તેઓના પ્રદેશનો અધિકાંશ વીકાના હાથમાં આવવાથી વીકાને રાજ્યનો વિસ્તાર થયો.

જીતલોકો વિશેષ પ્રસિદ્ધ હતા. તેઓનું સંક્ષિપ્ત વિવરણ આપણે ઉપર આપી ગયા. ઘણા પ્રાચીન કાળથી જે સઘળી જાતિઓએ એશીયાના મધ્ય પ્રદેશમાં જ્યાંતિ મેળવેલ છે, તે જાતિઓમાં જીત લોકો પ્રધાન. બરોબર કયા સમયે તે ભારતવર્ષમાં આવ્યા, તેનું પ્રમાણ કોઈ સ્થળથી નીસરતું નથી. ઇસ્વીસનના પાંચમા સૈકામાં પંજાબમાં જીતિવાજીત રાજ્યની પ્રતિષ્ઠા હતી. પણ પંજાબમાં તે જાતિ ક્યારે ઉપનિવિષ્ટ થઈ, તેનું પ્રમાણ જોવામાં આવતું નથી, પ્રચંડ મુસલમાનોએ જેટલીવાર ભારતવર્ષ ઉપર હુમલો કર્યો, તેટલીવાર જીત લોકોએ તેઓની ગતિ રોકી હતી, મુસલમાનની ગતિ રોકવામાં તેઓની ચેષ્ટા સરલ થઈ નહિ. પણ તેઓની ગતિ રોકવાને તેઓએ વિસ્મયકર વીરત્વ દેખાડ્યું હતું મહમદ અને બાબરના અભિયાન કાળે તેઓ સતલજના પૂર્વ તટે અને માવાડની હારે રહી તેઓ તે બંને મુસલમાન વીર સાથે મોટી પુરૂષતાથી લડ્યા, તેનું વિવરણ આપણે ઉપર લખી ગયા. વીરવર બાબરની આત્મ જીવનીનો પાઠ કરવાથી, માલુમ પડે છે જે ભારતવર્ષના આક્રમણમાં તૈયાર થઈ, તે જેટલી

વાર પંચનદ પ્રદેશમાં પેઠો તેટલીવાર જીતલોકો ટોળે ટોળે આવી તેની વિરૂધ્ધ ઉતર્યા, તે પંજળ પ્રદેશમાં તેઓ ઘણાં કાળ સ્વાધીન ભાવે રહ્યા. છેવટે મહમદન શિષ્યોના પ્રયત્ન પ્રભાવે અધઃપતિત થઈ તેઓમાંથી કેટલાક ઇસ્લામ ધર્મમાં દીક્ષિત થયા. બાકીના ગુરૂ નાનકના પૂતમંત્રે દિક્ષિત થઈ શીખ (શિષ્ય) નામે પ્રસિદ્ધ થયા. સન્યાસિવર ગુરૂ ગોવિંદસિંહની વિકટ શળસાધનાના પ્રભાવે તે ધર્મવીર શીખલોકો પ્રયત્ન રાજનીતિનાં ઉત્તમોત્તમ આસને ચઢી બેઠા, તે સમયે જીતકુળના ઇતિહાસમાં એક નવો યુગ આરંભ્યો, ટુંકમાં જીતલોકો પોતાના બાહુબળે મોટી પ્રતિષ્ઠા મેળવી હતી. તે અસંદિગ્ધ છે, તે વાત જાતિને જાત પણ કહે છે, પણ તે જતી નામથી પણ ઓળખાય છે.

ભારતવર્ષની મરૂભૂમિમાં કયા સમયે જીતલોકો આવ્યા. તેનું પ્રમાણ કોઈ સ્થળથી નીસરતું નથી, રાઠોડ રજપુતના અભિયાન કાળે તેઓનો જે આચાર વ્યવહાર હતો, તે જોઈ એવું સિદ્ધ થાય છે કે તે શાકદ્વીપીય અથવા સીથીયા વાસી છે. તે સમયે તેઓ, મેષચારીની અવસ્થામાં પોતાનો કાળ કહાડતા હતા. તેઓમાં જે વયોવૃદ્ધ હતા તેનું નામ મંડળ કહેવાતું. તેઓ દ્વારાજ સમાજની પરિચાલના થાતી. હિંદુના ધર્મ સાથે તેઓના ધર્મનું કોઈ પણ સ્પર્શ જોવામાં આવતું નથી. જીતલોકો પૌત્તલિક હતા. દુર જક્ષાર્તસિનહની તૃટ ભૂમિથી તેઓએ વિચિત્ર પૌત્તલિક ધર્મ આણ્યો તે ધર્મ પ્રસિદ્ધ મુસલમાન ફકીર શેખફરીદની ધર્મનીતિથી બદલાયો.

શાકતીય કુળપતિ વીરવર તૈમુર અને તેના વંશધર બાળરના અભિયાનના મધ્યકાળે રાઠોડ રજપુતોનું જીતલોક ઉપર આધિપત્ય હતું. ઇતિહાસમાં લખેલ છે જે તૈમુરે જક્ષાર્તસિના તીરઉપર અને ભારતીય મરૂભૂમિ ઉપર લાખો જીતનો સંહાર કર્યો. તેથી માલુમ પડે છે. જે મધ્ય એશીયાની બહાર થઈ કમાન્વરે તે વીરજાતી સિંધુ નદીના પૂર્વ તીરે આવી અને જે જીતોએ છેવટે વીકાને પોતાનો અધિપતિ ગણ્યો છે. તે જીતો ભારતવર્ષની મરૂભૂમિમાં ઘણાંકાળથી વાસ કરતા હતા.

મધ્યાન્હ માર્તંડની જેમ વીકાનું તેજ ધીમેધીમે એટલું બધું વધી ગયું. જે થોડા વર્ષમાં તે ઓછામાં ઓછા ૨૬૭૦ ગ રાડોનો અધિપતિ થયો. જે અધિપતિપણું દૃઢ થઈ પડ્યું. તે શઘળા ગામડાના અધિવાસીઓ તેના ગુણગ્રામથી વિમોહિત થઈ સ્વચ્છાક્રમે તેના તાબામાં ગુબથી વાસ કરવા લાગ્યા. પણ કાળચક્રના બેહદ ફેરફાર સાથે વીકાના વંશધરો અતિશય બદલાઈ ગયા. આજ તે ૨૬૭૦ ગામડામાંથી માત્ર ૧૩૦૦ ગામડાં તેઓના કબજામાં છે.

જુદી જુદી જાતની અનુકુળ ઘટના એ પેઠા થઈ વીકાનેર સૌભાગ્યનો માર્ગ

સાર કરી લીધો. વીકાએ પોતાના પુરુષાર્થથી જયલક્ષ્મી મેળવી હતી. પણ તે જયલક્ષ્મી શોણિત પાન વિના મળી નહોતી. તેના ભાઈ વિદ્યાએ મોડીસ ઉપર જય મેળવી સાડું આધિપત્ય હાંસીસ કર્યું. જે જીતલોકમાં અંતવિષ્ણવ ન હતો તો વીકો જલદીથી એ વિશાળ રાજ્યનો અધિપતિ થાત નહિ. ગ્રહવિરોધજ રાજ્યનું અનિષ્ટનું કારણ છે. ગૃહવિરોધથી જગતનાં પ્રધાન પ્રધાન રાજ્યો વિનષ્ટ થયાં. ગૃહવિરોધથીજ ભારતમાતાના ચરણમાં બહેડી પડી છે. જે કેટલાક કારણથી જીતલોકો વીકાના માથે મુકટ મુક્યો. કમાન્વયે તેનું વર્ણન થઈ ચુક્યું. જોડીયા અને ગોદારા વચ્ચે વિવાદ થવાથી વીકાના માથે મુકટ અર્પિત થયો, વીકાના ભાઈ વિદ્યાના પ્રતાપે વીકાના માથે મુગટ અર્પિત થયો. વીકો વીકાની પાસેજ રહેતો હતો. વીકાની સાથે રહી વીકો શત્રુઓના દળને ઉચ્છીન કરી શક્યો. તે સમયે તેનો કોઈ પ્રતિરોધ કરી શક્યું નહિ, ગોદારના સંગે વિવાદમાં ગોદારે રાંઠોડને આત્મ સંમર્પણ કરી દેવું એવો વિચાર કર્યો.

ગોદારમાં પાંડુ નામનો એક મંડળ હતો. તે તેઓમાં ક્રોધ અને પ્રધાન ગણાતો. શેખસરનગર તેનું નિવાસ સ્થાન. રોનીયા અને પાંડુને જીતલોકોએ પોતાના પ્રતિનિધિ નીમ્યા. તે પ્રતિનિધિઓ વીકા પાસે આવી બોલ્યા “જે તે તેના નીચે લખેલ પ્રસ્તાવમાં સંમતિ આપે તો જીતલોકો તેને અધિપતિ બનાવે.”

પ્રથમ-જોડીયા વીગેરે ઉપનિવેસ સાથે જીતનો જે વિવાદ છે તે વિવાદ બંધ કરવા વીકાએ જીતને સહાય આપવી.

દ્વિતીય-ભટ્ટી રજપુતોના ઉપદ્રવથી પશ્ચિમ સીમાડાની રક્ષા કરવામાં જીતને વીકાએ મદદ આપવી.

તૃતીય-જીત સંપ્રદાયનો સ્વાર્થ વીકાએ અખંડિત અને અવ્યાહત રાખવો.

વીકો, તે તેણે પ્રસ્તાવમાં સંમત થયો. ત્યારે તેઓએ તેને અને તેના વંશધરોને ગોદારા ઉપરનું આધિપત્ય સોંપ્યું.

ત્યારપછી જીતલોકને માલુમ પડ્યું. વીકો કે તેના વંશધરો તેની સ્વતંત્રતાનો લોપ કરશે. તેઓ વીકાના આધિપત્યમાં પીડા પામશે. હવે ભવિષ્યમાં આવું ન થાય તેના માટે જીતલોકોનો પ્રયાસ હતો.

મનમાં નિશ્ચય કરી તેઓએ વીકાને કહ્યું અમે તો અમારું સર્વસ્વ તમારા હાથમાં સોંપ્યું હવે તમેકે તમારા વંશધરો અમારું સ્વતંત્ર લઈ લે તેમ કરી આપો. ઉદાર હૃદય રાંઠોડ વીરે કહ્યું “તમારે કોઈ જીતનો ભય રાખવો નહિ.” આજ હું તમારા રૂબરૂ શપથ કરી બોલું છું જે શેખસર અને રોનીયા અને જીતો

જ્યાં સુધી મને રાજતિલક ન કરે ત્યાં સુધી હું રાજ ગણાઈશ નહિ. તમે બન્નેના હાથમાં મારા અભિષેકનો ભાર હું સોંપું છું તમે બન્નેના વંશધરો જ્યાં સુધી મારા વંશધરને રાજતિલક ન કરે, ત્યાંસુધી તે રાજ ગણાશે નહિ ત્યાં સુધી રાજ્યાસન ખાલી રહેશે, એ રીતે તે બે વૃદ્ધ જીવ વીરના નામ વીકાનેરના ઇતિહાસમાં ચીર સ્મરણીય થયા.

જીવલોકોએ વીકાના હાથમાં શાસનભાર સોંપ્યો ખરો પણ તેથી તેઓની સ્વાધીનતા હુમ થઈ નહિ. તેઓની સ્વાધીનતા સ્પૃહા, સ્વભાવથી બળવાળી હતી, જ્યાં જ્યાં જીવલોકો વસતા ત્યાં ત્યાં તેઓ પોતાની સ્વાધીનતા અશ્રુણુ રાખતા હતા. તે સત્પ્રવૃત્તિની પરિવૃત્તિ માટે તેઓ પોતાનું જીવન અમ્હાન વધને આપતા હતા. આજ ભારતવર્ષમાં તેઓની રાજકીય સ્વાધીનતા હુમ થઈ છે ખરી પણ તેઓની સ્વાધીનતાની સ્પૃહા હુમ થઈ નથી.

અનર્થક ગૃહ વિવાદમાં જડીભૂત થઈ ગોદાર લોકોએ રાઠોડ વીર વીકાને જેવું ચીરસ્થાયી માન અને આધિપત્ય સોંપ્યું. તેવું માન અને આધિપત્ય કોઈએ કોઈને આ જગતમાં સોંપ્યું નથી. ભારતવર્ષની આદિચળતિ પાસેથી અનેક હીંદુ નરપતિઓસંમાન અને આધિપત્યપામ્યા, તે સંમાન અને આધિપત્યકરતા જીતેઆપેલ સંમાનજીતેઆધીપત્યઉંચા દરજ્જાનું હતું તેજાંખરના ઇતિહાસમાં ત્યાંના આદિમનિવાસી મીનલોકોનો એવો દાખલો જોવામાં આવે છે. આજ પણ તે જીવ વૃદ્ધ પાંડુના વંશ ધરો. વીકાના વંશધરના કપાળમાં સજ્યાભિષેક સમયે રાજતિલક કરે. તેના બદલામાં નવા ભિષિક્ત રાજ તેને સોનાના પચીશ કટકા આપે છે. વીકાએ પોતાની રાજધાની સ્થાપવા માટે જે જમીન પસંદ કરી તે જમીન એક જીવની હતી. રાજના અતિશય આગ્રહથી તે જીવ બોલ્યો. “જો આપ એ નગર સાથે માડું નામ ચીરકાળના માટે અક્ષય રાખી શકો તો હું તે ભૂમિ આપવા ખુશી છું. વીકાએ પોતાના નામ સાથે તે જીવનું નામ મેળવી રાજધાનીનું નામ વીકાનેર રાખ્યું.

વીકાએ જીવલોકનું સ્વત્વ અશ્રુણુ રાખવા શપથ લીધા, જેથી તે લોકોનો વિશ્વાસ વીકા ઉપર બેઠો ત્યારે તેઓએ વીકાના સેનાદળ સાથે એકઠા થઈ, જોડીયાના ઉપર હુમલો કર્યો. જોડિયા સંપ્રદાય અતી વિશાળ હતો.

જોડીયાનો મંડળ બુરોપાળ નામના સ્થાને વસતો હતો. તેનું નામ શેર-સિંહ હતું. શત્રુઓને પાસે આવતા જોઈ શેરસિંહે પોતાનું દળબળ એકઠું કર્યું અને અદમ્ય સાહસે તે શત્રુના હુમલાનો પ્રતિરોધ કરવા લાગ્યો, પણ કોઈ સ્વદેશ દ્રોહી વિશ્વાસઘાતકના હાથે શેરસિંહના પ્રાણ જવાથી જોડીયાનાં અદૃષ્ટ કુટી ગયાં.

તેઓની ભુરોપાળ નગરી રજપુતોના હાથમાં આવી.

નવીન જય લાલે અને ઉત્સાહે ઉ-તેજીત થઇ રાઠોડ વીર વીકાએ પોતાની સેના પશ્ચિમ તરફ ચલાવે. પુતોનો ભાગોર પ્રદેશ તેની દૃષ્ટીએ પડ્યો. તેણે તે પ્રદેશ પોતાના ભુજ બળે તેઓની પાસેથી છીનવી લીધો. તે ભાગોર પ્રદેશ જીત લોકોના હાથથી ભટ્ટી રજપુતોએ છીનવી લીધો હતો. કાળના પરિવર્તનથી હવે તે પ્રદેશ જીતના અધિપતિના હાથમાં આવ્યો. વીકાએ શુભદ્રિને શુભ ક્ષણે તે પ્રદેશમાં પોતાની રાજધાની * સ્થાપી, તેનું નામ વીકાનેર રાખ્યું.

વીકાનો કળજો હવે દૃઢ થયો, તેનો કાકો કંડુલ અભિતવ જીગીષા દ્વારાએ ઉ-તેજીત થઇ મોટા દળ સાથે ઉત્તર દેશ તરફ ચાલ્યો. કંડુલ યુદ્ધકુશળ ક્ષત્રીય હતો. તેનાજ ભૂજબળના પ્રભાવે વીકો અધીકવાર જય મેળવી શક્યો. ઉત્તર તરફ કુચ કરી તેણે આશીયાધ, વેનીવલ અને સારણ નામના ત્રણ જીત પ્રદેશ કળજે કર્યા. તે ત્રણ પ્રદેશમાં તેના સંતાનો આજપણ વાસ કરે છે, તેઓ કંડુલોર રાઠોડ નામે પ્રસિદ્ધ છે. કંડુલોર રાઠોડો સ્વભાવથી તેજસ્વી અને સ્વાધીનતાપ્રિય છે. તેઓ વીકાનેર રાજ્યના પ્રધાન અંગીભૂત ખરા પણ તેઓ વીકાનેર રાજને કર આપતા નથી. તેઓ વીકાનેર રાજ્યને નામમાત્ર માન્ય કરે છે. રાઠોડ વીર કંડુલનો પ્રતાપ પ્રતિદિન વધતો ગયો. તે પ્રતાપ મધ્ય ગગને ચઢ્યો નહિ. એટલામાં કાળમેઘથી સહસ્રા ઘેરાઈ ગયો. તેના જીવન સાથે તેના પ્રતાપનો અવસાન થયો, તે ચવન રાજધિકૃત હીસાનો દુર્ગ કળજે કરવા જતાં સમ્રાટના પ્રતિનિધિથી તે યુદ્ધમાં હણાયો.

વીકાએ પુગલના ભટ્ટિરાજની દુહિતાનો વિવાહ કર્યો હતો. તે ભટ્ટિરાજની કન્યાના પેટે નુનકર્ણ અને ગરસિંહ નામના બે પુત્ર પેદા થયા. જેષ્ઠ પુત્ર નુનકર્ણના હાથમાં રાજ્યભાર આપી. વીકો સંવત ૧૫૫૧ (ઇ. સ. ૧૪૮૫) માં પરલોકવાસી થયો, નુનકર્ણ પિતૃસિંહાસને અભિષેક થયો. ગરસિંહે, ગરસિંહ સર અને અરસિંહસર નામના બે નગર સ્થાપી અમરત્વ મેળવ્યું. ગરસિંહનો વંશ અતિ વિસ્તૃત. તેના સંતાનો ગરસિંહ વીકાના નામે પ્રસિદ્ધ થયા.

પિતૃસિંહાસને અભિષેક થઇ નુનકર્ણે પિતૃપદવી અનુસરી, તેણે રાજ્યના પશ્ચિમ પ્રાંત ઉપર આવેલા ભટ્ટિરજપુતોના અનેક ગામડાં છીનવી લીધાં. તેના એકંદર ચાર પુત્ર થયા હતા. તેમાંથી મોટા પુત્રે પોતાના પિતાના જીવિતકાળમાં

* સંવત ૧૫૪૫ [ઇ. સ. ૧૪૮૯] ના વૈશાખ માસના પંદરમાં દિવસે વીકાએ વીકાનેર સ્થાપ્યું.

મહાજીત પ્રદેશ અને એકસો ચાળીશ ગામડાં લઈ. પોતાના નાના ભાઈને પોતાનો અગ્રાધિકારિત્વને: હક આપી દીધો. જેનું નામ જૈત હતું. ત્યારપછી જૈત, સંવત ૧૫૫૬ માં વીકાનેરના રાજ્યસિંહાસને અભિષિક્ત થયો. તેના બીજા ભાઈઓને ભૂમિસંપતિ મળી. જૈતના ત્રણ પુત્ર હતા. પહેલાનું નામ કડ્યાણસિંહ, બીજાનું નામ શિવજી અને ત્રીજાનું નામ એશયાલ હતું. જૈતસિંહે સ્વાધીન શ્રેષ્ઠીયા સરદાર પાસેથી નાંણેટિ જીલ્લો ખેંચી લીધો. તે જીલ્લો તેણે પોતાના પુત્ર શિવજીના હાથમાં સોંપ્યો.

સંવત ૧૬૦૩ માં કડ્યાણસિંહ પિતૃસિંહાસને અભિષિક્ત થયો. તેને ત્રણ પુત્ર હતા. પહેલાનું નામ રાયસિંહ, બીજાનું નામ રામસિંહ અને ત્રીજાનું નામ પૃથ્વીસિંહ હતું.

પિતાના પરલોકવાસ ઉપર સંવત ૧૬૩૦ (ઇ. સ. ૧૫૭૩) માં રાયસિંહ વીકાની ગાદીએ બેઠો. તેનાં અભિષેક ઉપર જીતલોકનું કાયમનું સ્વત્વ હુમ થઈ ગયું. આજસુધી તેઓ તે સ્વત્વ અખાધે ભોગવતા હતા. પણ રજપુતોની સંખ્યા વધી પડવાથી તેઓનો પ્રભાવ મંદ થઈ પડ્યો. તે સમયે રજપુતોએ તેઓના સઘળા હક ખેંચી લીધા. ત્યારપછી રાજ્યસત્તાને ખોઈ ખેનશીખ જીતલોકો દીન દશાથી રહેવા લાગ્યા, કંમે અશ્વ અને અસિને છોડી તેઓ ગાયો બકરાં વીગેરે ચારવા લાગ્યા. રાયસિંહના શાસનકાળમાં વીકાનેરના રાઠોડ રજપુતો મોગલ સામ્રાજ્યના તાળામાં રહી બીજા રજપુત રાજ્યની જેમ ઉન્નતિ અને સમૃદ્ધિ ભોગવવા લાગ્યા પણ તેઓએ અમુલ્ય ધન સ્વાધીનતા વેચી ને સમૃદ્ધિ અને ઉન્નતિ ખરીદી, જેમ તેઓએ જીતલોકની સ્વાધીનતા છીનવી, તેમ મોગલોએ તેઓની સ્વાધીનતા છીનવી લીધી.

પિતાના પરલોકવાસ ઉપર રાયસિંહ તેના દેહનો ભસ્મરાશિ ગંગાતીરે લઈ ગયો. તે સમયે ભુવનવિહિત અકબર દીક્ષીના સિંહાસન ઉપર હતો. રાયસિંહે અને સમ્રાટ અકબરે, યશલમીરની રાજપુત્રીઓ પરણી હતી. પિતાના ઔદ્ભવ દેહિક સત્કારના અંતે રાયસિંહે સમ્રાટની મુલાકાત કરવા ચાહ્યું. અંબરરાજ માનસિંહ તેને અકબરની પાસે લઈ ગયો. મોગલ સમ્રાટે વીકાનેરરાજને અત્યંત સમાદરે ગ્રહણ કર્યો. તેને ચાર હજાર સેનાપતિનો હોદ્દો આપ્યો. વળી તેની સાથે “ રાજા ” એવો ઈલકાળ તેને બક્ષ્યો. તે સમયે યોધપુરનો અધિપતિ માલકેવ સમ્રાટનો વિરાટ ભાજન થયો. અકબરે તેની પાસેથી નાગોર રાજ્ય ખેંચી લઈ તે રાયસિંહને આપ્યું. સ્વાધીનતાને વેચી તેના બદલામાં સમ્રાટના તાળામાં મોટો અધિકાર પામી વીકાનેરરાજ રાયસિંહ પોતાના રાજ્યમાં આવ્યો. તેણે પોતાના

ભાઈ રામસિંહને ભૂતનેરના વિરૂધ્ધે મોકલ્યો રામસિંહ જયી થયો, જયનાચિન્હો સાથે તે પોતાના ભાઈ પાસે આવ્યો.

એક તરફ રાયસિંહે દુર્ધર્ષ જોડીયાનું સંપૂર્ણ રૂપે દમન કર્યું. જોડીયા લોકો દુર્દાંત હતા. તેઓએ દાસત્વ શુંખલા તોડી નાંખવા ચેષ્ટા કરી હતી પણ તે ફળવાળી થઈ નહિ, વળી તે ચેષ્ટાથી દાસત્વ શુંખલા વધારે દૃઢ રીતે તેઓના ચરણ બંધાઈ જોડીયોને હટાવી તેઓના દેશને લોહીથી રંજપુતોને ભરી દીધા, સાથે તેને બાળી નાંખ્યો. તેઓના એવા અત્યાચારથી લોહીયાનું રાજ્ય ક્ષમશાન જેવું થઈ ગયું તે મહાક્ષમશાનની અવસ્થામાંથી જોડીયા ફરી ઉઠ્યું નહિ. આજ તે જોડીયાનું નામ વિલુપ્ત. અનંતકાળ સાગરના તીર ભૂમે જોડીયાના પ્રાચીન ગૌરવના એક બે ચિન્હ જોવામાં આવે છે.

જોડીયા પ્રદેશના ખંડેરમાંથી સીંકદરૂમી (અલેકઝાંડર બાદશાહ)નું નામ નીકળેલું જોવામાં આવે છે. એમ કહેવાય છે જે હાલના દંદુસરની પાસે રંગમ-હોલ નામનું એક ખંડેર જોવામાં આવે છે, તે એકવાર જોડીયાના રાજાનો મહેલ હતો. માસીડોનીયન વીર અલેકઝાંડરે જોડીયા પ્રદેશને નાશ કર્યો. ત્યારથી જોડીયા સંપૂર્ણ રીતે ભગ્નાવશેષ દશામાં આવી ગયું. પંજબના જે પ્રદેશમાં મહાવીર અલેકઝાંડરે વીરવર મોરવની સાથે યુદ્ધ કર્યું. તે પ્રદેશ જોડીયાની રાજધાનીની ભૂમિથી દૂર નથી પણ અલેકઝાંડર ગારાના પારે ઉતરી ત્યાર પછીની ભૂમિ ઉપર આવ્યો હતો કે નહિ તેનું પ્રમાણ નથી. તેના સમસામાયિક ઇતિહાસ લેખકો અગર જો કે તે વિષયમાં કંઈ લખી ગયા નથી પણ બાકટીયા અને સીંધુનદના તટ ઉપર જે પોતાના નામે સઘળાં સૈન્યો તેણે સ્થાપ્યાં, તે સઘળાની હકીકત જોતાં જોડીયાના તે પ્રવાહને જુઠો માની શકાતો નથી.

એ રીતે બે નશીબ જોડીયાનો ભવિષ્યત્ ઉન્નતિ માર્ગ બંધ કરી રામસિંહ પોતાની વિજયિની સેના સાથે પુનીયા જીતલોકોની વિરૂધ્ધે ઉતર્યો. જીતલોકોમાં માત્ર તે પુનીયા જીતનો સંપ્રદાય સ્વતંત્ર હતો, પણ તેઓનું તે સૌભાગ્ય હવે રહ્યું નહિ. રાઠોડનાં બાહુબળે પરાજય પામી તેઓએ પોતાની ભૂમિસપતિ જેત લોકના હાથમાં સોંપી પણ રામસિંહ તેઓની ભૂમિમાં રંજપુતોનો ઉપનિવેશ સ્થાપન કરવા જતાં નૈરાશ્યોન્મત પુનીયા જીતના હાથે મરણ પામ્યો. તેઓ પરાજીત થયા ખરા પણ પ્રાણોંતે શત્રુના કરમાં આત્મ સમર્પણ કરવા ચાહતા નહોતા. રામસિંહ તેઓને પરાસ્ત કરી તેઓના પ્રદેશમાં રંજપુત વસ્તી દાખલકરી. રામસિંહના સંતાનો રામસિંહોટ નામે પ્રસિદ્ધ થયા. સીદમુખ અને શકુ નામના બે નગર રામસિંહોટના પ્રધાન નગર,

જે દિવસે રામસિંહના ભુજબળે પુનીયા લોકો પરાજીત થયા તે દિવસે વીકાનેરના રાજસુકટમાં એક બીજું રત્ન સ્થાપીત થયું, તે દિવસે છોજીત ઉપનિવેશનું રાજ્ય નૈતિક જીવન નાશ પામ્યું. તેઓના હાથથી ખડગ ખચી ગયું. તેના બદલે તેઓના હાથમાં હળ આવ્યું.

સત્રાટ અકબરના સઘળા યુદ્ધ વ્યાપારમાં રાજા રાચસિંહ પોતાની પ્રચંડ રાઠોડ સેનાને સાથે રાખી પુષ્કળ ધ્યાન આપતો હતો. અમદાવાદ નગરના ઘેરામાં અમદાવાદના શાસનકર્તા મીરજાં મહમદહુસેનની સાથે દ્વંદ્વ યુદ્ધ કરી તેને હણી રાજા રાચસિંહે વિશેષ ખ્યાતિ મેળવી. રાજનીતિજ્ઞ અકબર રજપુતોને સારી રીતે જાણતો હતો. પોતાના રાજ્યની આબાદી માટે તેણે રજપુતોને ઉંચી ઉંચી પદવી આપી. તેણે રજપુત વીરત્વનું જેવું સંમાન રાખ્યું હતું તેવું ભારતવર્ષના કોઈ પણ બાદશાહે રાખ્યું નથી. વીકાનેરના રાજકુળ સાથે મોગલનો સંબંધ દઢ કરવા તેણે રાચસિંહની દુહિતા સાથે પોતાના પુત્ર સલીમનો વિવાહ કર્યો. તે વૈજ્ઞત્ય વિવાહનું ફળ બેનશીબ પારવેજ ઉત્પન્ન થયો.

રાચસિંહના પરલોક ગમન ઉપર સંવત્ ૧૬૮૮ (ઇ. સ. ૧૬૩૨) માં તેનો એકનોએક પુત્ર કર્ણ વીકાનેરની ગદીએ બેઠો. કર્ણ પિતાના જીવિત કાળમાં દોલતાબાદનું શાસન કર્તૃત્વ અને બે હજાર સેના ઉપરનું સૈનાપત્ય પામ્યો હતો. ઘણા રજપુતોની જેમ કર્ણ દ્વારા શેકેનો પક્ષ પકડયો હતો તે કાળે તે દારાના પ્રચંડ પ્રતિદ્વંદ્વીની સાથે રહી કામ કરતો હતો. યવન સેનાનાયક તેનો શુદ્ધ અભિસંધી જાણી તેનો વધ કરવા પ્રયત્ન કરતો હતો. શુંદીના હાટ રાજા પાસે તે બળતના બળર પહોંચ્યા. તેણે તે પ્રયત્ન જાળમાંથી કર્ણને બચાવ્યો. કર્ણ વીકાનેરમાં મરણ પામ્યો. મૃત્યુકાળે તેના ચાર પુત્રો જીવતા હતા જેઓના નામ પદ્મસિંહ, કેસરીસિંહ, મોહનસિંહ અને અનુપસિંહ હતાં.

રજપુત લોકો સ્વભાવથી રાજભક્ત રાજાના ઉપકાર માટે તેઓ અમ્લાનવદને જીવનનો ઉત્સર્ગ કરે, મોગલ સામ્રાજ્યના ગૌરવ માટે તેઓએ જે બેહદ આત્મત્યાગ સ્વીકાર્યો છે તેનું વર્ણન રાજસ્થાનના ઇતિહાસમાં સ્થળે સ્થળે મળી આવે છે. કર્ણના પહેલા અને બીજા પુત્રે વિજયપુરના વિપ્લવકાળમાં પ્રાણ ત્યાગ કર્યા. ત્રીજો પુત્ર મોહનસિંહ રાજશિવિરમાં શોચનીય દશાથી મરણ પામ્યો.

અનુપસિંહ વીકાનેરના રાજ્ય સિંહાસને બેઠો. સંવત્ ૧૭૩૦ (ઇ. સ. ૧૬૭૪) માં તેનો રાજ્યાભિષેક થયો, તેના ભાઈઓની સેવાથી સંતુષ્ટ થઈ સમ્રાટે પાંચ હજાર સેનાનો અધિપતિ બનાવ્યો. વંળી વિજયપુર અને ઐરંગાબાદનો શાસન ભાર તેને સોંપ્યો. ઓટેનીનો ક્રીદલો અને કેટલીક ભૂમિસંપત્તિ તે પામ્યો.

યોધપુરના અધિપતિ સાથે રાજા અનુપસિંહ અફઘાનનો વિશેષે દમન કરવા દૂર દેશે ગયો, તેઓના એકઠા દળ બળથી અફઘાન હારી ગયા. ત્યારપછી તે દક્ષિણવર્તમાં ગયો. તેના મૃત્યુ સંબંધે ફેરીસ્તા ગ્રંથમાં અને ભાટના ગ્રંથમાં જુદાં જુદાં વિવરણ છે. ભાટ ગ્રંથ થકી માહુણ પડે છે જે અનુપસિંહ એક સ્થળે સેનાનિવેશ બતાવવા પસંદગી બતાવી, ચવન સેનાપતિએ તેનો પ્રતિવાદ કર્યો તે માટે વીકાનેર રાજ અપમાનીત થઈ પોતાના રાજ્યમાં આવ્યો. પોતાની રાજધાનીમાં આવ્યા પછી થોડા સમય ઉપર અનુપસિંહ પ્રાણ ત્યાગ કર્યો. તે સમયે સ્વરૂપસિંહ અને સુજનસિંહ નામના તેના બે પુત્ર હતાં.

સંવત્ ૧૭૬૫ (ઇ. સ. ૧૭૭૬) માં સ્વરૂપસિંહ, પિતૃસિંહાસને બેઠો, પણ તે લાંબો વખત રાજ્ય સુખ ભોગવી શક્યો નહિ. અનુપસિંહ વિરક્ત થઈ રાજકીય સેનાનો લાગ કર્યો. જે ઉપરથી સમ્રાટની તેની પાસેથી આડોનીનો પ્રદેશ ખેંચી લીધો. તે લીધેલી સંપત્તિ પાછી મેળવવા જતાં સ્વરૂપસિંહનો પ્રાણ સંહાર થયો.

સ્વરૂપસિંહના મૃત્યુ ઉપર તેના ભાઈ સુજનસિંહ, વીકાનેરની ગાદીએ બેઠો. તેનું રાજ્ય પ્રખ્યાત ઘટના શુન્ય હતું.

સુજનસિંહ પછી જોરાવરસિંહ, સંવત્ ૧૭૮૩ (ઇ. સ. ૧૭૨૭) વીકાનેરના રાજ્યસિંહાસને બેઠો. વીકાનેરના ભાટોએ તેના રાજ્ય સંબંધે કોઈ પણ વિવરણ આપ્યું નથી.

ત્યાર પછી ગજસિંહ, સંવત્ ૧૮૦૨ (ઇ. સ. ૧૭૪૬) માં વીકાનેરના રાજ્યસિંહાસને અભિષિક્ત થયો. તેણે એકતાળીશ વર્ષ રાજ્ય કર્યું. તે સમયમાં તેણે ભાવલપુરના ખાં સાથે યુદ્ધ કર્યું. તેણે તે યુદ્ધમાં તેનો સંપૂર્ણ પરાભવ કર્યો.

રાજ ગજસિંહના બહુ પુત્રો હતા. એમ કહેવાય છે જે તેનાં એકંદર એકસઠ સંતાન હતા. તેમાં કેવળ છ સંતાન ધર્મ પત્નીના પેટે પેદા થયેલ હતાં. તે છ સંતાનમાં છત્રસિંહ બાહ્યાવસ્થામાં કાળગ્રાસમાં પડ્યો. રાજસિંહને આરમાન માએ વિષ આપ્યું. શુરતાન અને અજબસિંહ, મોટાભાઈની એવી દુર્દશા જોઈ આરમાન માના વિદ્રેષ વન્હિથી બચી જવાં પિતૃરાજ છોડી જયપુરમાં પલાયન કરી ગયા. ગજસિંહની પછવાડે સુરતસિંહ રાજ થયો. અને સહુથી નાનો શ્યામસિંહ વીકાનેરમાં મૂમિ સંપત્તિ પામી રહ્યો.

દ્વીતીય રાજકુમાર રાજસિંહ પિતાના મૃત્યુ પછી રાજસિંહાસને બેઠો. માત્ર તેર દિવસ રાજ્ય સુખ ભોગવ્યું થોડા દિવસે તેની આરમાન માએ પોતાના દીકરા સુરતસિંહને રાજ ગાદી આપવા તેને વિષ આપ્યું.

સુરતસિંહની એ રાક્ષસી માતાથી રાજસિંહે પ્રાણ ખોયા. સુરતસિંહ રાજ માતાનો ઉપયુક્ત પુત્ર શુન્ય રાજસિંહાસનનો કબજો કરવા માટે તેણે તેના બીજા ભાઈઓને સ્થાનાંતરિત કર્યાં.

પ્રતાપસિંહ અને જયસિંહ નામના બે પુત્રને વાંસે રાખી રાજસિંહ મરણ પામ્યો. તેનામૃત્યુ પછી, બળ પૂર્વક રાજગાદી કબજો ન કરી, કૌશલથી તે કબજો કરવાનું સુરતસિંહે વિચાર્યું, આજ સુધી તે પ્રતિનિધિ પદે નીમાયેલ હતો. અઢાર માસ તેણે તે પદનું કામ ચતુરાઈથી કર્યું. તેણે તે અવસરમાં મીઠાં ભાષણથી રાજના સરદારોને હસ્તગત કર્યાં. છેવટે સુરતસિંહે મોટા મોટા સરદારોને પોતાનો મનોભાવ વ્યક્ત કહી આપ્યો, તેને મદદ આપવા તેણે તે સાથે ભૂમિસંપતિ આપી રાજ રાખ્યા. બખ્તીયારસિંહ નામનો એક રજપુત તેનો શુદ્ધ અભિપ્રાય પ્રથમથીજ જાણતો હતો. બખ્તીયારસિંહનાં ચાર પેઢીના પૂર્વ પુરૂષો વીકાનેરમાં દીવાનનું કામ કરતા આવ્યા હતા, તેઓ રાજ્યમાં પરમ વિશ્વસ્ત ગણાતા હતા, બખ્તીયારસિંહે, સુરતસિંહનો શુદ્ધ ધરિદો વ્યર્થ કરી દેવા પ્રયત્ન આદર્યા. પણ તે ચત્નો બીલકુલ અસમયે શરૂ થયા. એટલે બખ્તીયાર સિંહના પ્રયત્નો વિક્ષણ થયાં એટલુંજ નહિ, પણ દુરાચાર સુરતસિંહે તેને કારાડૂદ કર્યો. ત્યાર પછી બડગદ્વારાએ સઘળા વિદ્વનો કાપી નાંખી રાજ્ય લેવાના ઇરાદાએ સુરતસિંહે કેટલુંક સૈન્ય સંગ્રહ કર્યું.

પણ તે બાળક રાજકુમારને હસ્તગત કરી શક્યો નહિ, છેવટે તેણે વીકાનેરના સામંતોને કહી મોકલાવ્યું જે સુરતસિંહના હુકમથી સઘળા સરદારોએ વીકાનેરમાં હાજર થવું, બે સરદારો શિવાય બીજા સરદારોએ તેનો હુકમ પાળવા અસ્વીકાર કર્યો. તે સમયે તે સઘળા સરદારો એકઠા થઈ સુરતસિંહને પદચ્યૂત કરત તો વીકાના સંતાનનો વૃથા રક્તપાત થાત નહિ પણ તે અભિમત સરદારો તેનો દર્પ ચુર્ણ કરી દેવા કાંઈપણ ઇલાજ ન લેતાં પોતપોતાના કીલ્લામાં બેસી રહ્યા, સુરતસિંહ સેના એકત્રીત કરી નહુર નામના સ્થળે આવ્યો, ત્યાં વક્રકોના સરદારોને જુદાં જુદાં પ્રલોભન બતાવી પોતાના પક્ષમાં તેને લેવા તેણે ચતુરતા કરી, તેને નહુર કીલ્લામાં રાખી તે અજીતપુર નામના નગર તરફ ચાલ્યો, થોડા સમયમાં તે નગર તેના વિદ્રેષાનજમાં બળી ભસ્મ થયું. સુરતસિંહ તેનું સર્વસ્વ હરી કાંકુ નગર તરફ ચાલ્યો. ત્યાં જઈ તેણે તેના ઉપર હુમલો કર્યો. ત્યાંના અધિપતિ દુર્જનસિંહે વીરોચિત કાર્ય કરી નગરના બચાવની ચેષ્ટા કરી પણ જ્યારે તેની કોઈ પણ ચેષ્ટા ફળવાળી થઈ નહિ, ત્યારે આત્મરક્ષાનો ઉપાય ન જોતાં તે આત્મઘાતી થયો, તેનો ઉત્તરાધિકારી શૂંબલિત થયો. જ્યોત્કુલ સુરતસિંહે શંકુના સામંત પાસેથી બારહઝાર

રૂપીયા દંડના લીધા. ત્યારપછી ચુર નામનું પ્રધાન વાણિજ્ય સ્થળ તેણે હસ્તગત કર્યું, ચુરના અધિપતિએ જે લાખ રૂપીયા આપ્યા. ચુરને છોડી દઈ સુરતસિંહ વીકાનેર તરફ આવ્યો.

એ રીતના પરાક્રમ અત્યાચાર અને ઉત્પીડનના સહાયથી બેહદ નાણું મેળવી દૂર્ધર્ષ સુરતસિંહ વીકાનેરમાં આવ્યો, અને સિંહાસન મેળવવામાં થયેલા પ્રધાન પ્રતિરોધ સ્વરૂપ ભત્રીજાને અને રાજાને મારી નાંખવા તેણે પ્રતિજ્ઞા કરી, પણ બાળક રાજકુમાર સુરતસિંહની બેનની પાસે હતો, સુરતસિંહની બેન સ્વભાવથી ધર્મનિષ્ઠ અને સતર્ક હતી, તે પોતાના ભાઈના પુત્રને ઘડીભર ચક્ષુના અંતકાળે રાખતી નહોતી. તેણે સુરતસિંહની વાસના સંપૂર્ણ થવા દીધી નથી. ત્યારપછી સુરતસિંહ પોતાની બેનને સ્થાનાંતરિત કરવાને પ્રતિજ્ઞાવાળો થયો, રાજકુમારી અગર જોકે વયમાં મોટી હતી, તોપણ તે અવિવાહિત હતી. સુરતસિંહે તેનો વિવાહ કરી દેવા સંકલ્પ કર્યો, તેણે નિરાવટના રાજા સાથે તેનો વિવાહ કરવાનું ધારીતેને કહ્યું પહેલાં રાજકુમારીની વિવાહ કરવા વાસના નહોતી, વિવાહ કરવાથી ભત્રીજો ખીન્ન કોઈના હાથમાં જશે, તે હેતુએ વિવાહ માટે તે અસંમત હતી. ટુંકામાં તેણે કુંવારા રહેવાનું પ્રસન્ન કર્યું તેણે પ્રાણાધિક ભત્રીજા પ્રતાપસિંહના પુત્રને ચક્ષુથી અંતરાળે કરવા ધાર્યુંજ નહિ, સુરતસિંહે તેના વિવાહની વાત તેને કહી, તેના ઉત્તરમાં તેણે તેને કહ્યું હવે મારે વિવાહ કરવાની ધારણા નથી, રાજકુમારીએ વિવાહ ન કરવા બાબતમાં જે વાંધા બતાવ્યા તે અઘળા ધ્યાનમાં લેવાયા નહિ, છેવટે તેને નિવારના રાજા સાથે પરણવું પડ્યું. તેણે ભાઈનું એવું આચરણ જોઈતેને અંહકારથી કહ્યું “ નિશ્ચય તમારી દુરભિસંધિ છે. શાથી કે મારે વિવાહ કરી દેવા તમે એટલા બધા કેમ ઉતાવળા થાઓ. સુરતસિંહે પોતાનો દુરભિસંધિ છાનો રાખી કહ્યું “ બેન ! નિશ્ચિંત રહેજે ? તારા પ્રાણાધિક પ્રતાપસિંહને એક પણ કાંટો લાગવા દઈશ નહિ, જ્યારે રાજકુમારી સાસરે જવા નીકળી ત્યારે દુષ્ટની તે પ્રતિજ્ઞાએ આકાશ પુષ્પવત થઈ અને દુર્ભાગ્ય રાજકુમાર તેના ઇર્ષાનિળમાં પતંગની જેમ બળી મુઓ.

રાજા રાજસિંહના મરણ પછી એક વર્ષમાં રાઠોડ વીરવીકાનું સિંહાસન એક રાજધાની પાપિષ્ઠના પાપસ્પર્શે કંલકિત થયું. સુરતસિંહના જે ઓરમાન ભાઈઓ શુરતાનસિંહ અને અજીતસિંહ જયપુરમાં આશ્રય કરી રહેલા હતા. તેઓએ સંવત્ ૧૮૦૧ માં રાષ્ટ્રાપહારક સુરતસિંહને પદચ્યુત કરવા વીકાનેરના ઉપ સામંત અને ભટ્ટીઓને એકઠા કર્યા.

પણ તેઓમાંથી કોઈએ સુરતસિંહને પદચ્યુત કરવાની હિંમત બતાવી નહિ, ત્યારપછી રાષ્ટ્રાપહાર સુરતસિંહે પોતાના ઓરમાન ભાઈઓને હેરાન કરવા

કાંઈપણ કસર રાખી નહિ, બન્ને પક્ષના દળ વીંગોર નામના સ્થળે લડવા ઉભાં રહ્યાં. બન્ને દળ વચ્ચે ઘોર યુદ્ધ ચાલ્યું, છેવટે ત્રણ હજાર ભટ્ટી રજપુતો યુદ્ધસ્થળે પડ્યા, જય પરાજયનાં કાંઈપણ ચિન્હ જોવામાં આવ્યાં નહિ, છેવટે સુરતસિંહ જીતી થયો. તેની સઘળી બાધા અને વિપતિ દુર થઈ. તેનો રાષ્ટ્રાપહરણનો માર્ગ મોકલો અને સાફ થયો. તે જય ચિન્હના સ્મરણ માટે તેણે ક્ષ-તેગઢને કીડ્ડો સ્થાપ્યો, અપવૃત્તસિંહાસન ઉપર નિષ્કટક થઈ બેસી સુરતસિંહ દેશ અને વિદેશમાં પોતાની સત્તા અમુણ્ણ રાખવા પ્રતિજ્ઞા કરી પ્રચંડ વિદાવત ઉપર હુમલો કરી તેની ભૂમિ ઉપરથી તેણે પચાસ હજાર રૂપીઆનો કર લીધો. ચુર નગરના અધિવાસી એએ સુરતસિંહને મદદ આપવાની પ્રતિજ્ઞા કરી સુરતસિંહની અત્યાચાર કહાણી દેશમાં પ્રસિદ્ધ થઈ.

એ ઘટના પછી થોડા દિવસ ઉપર તીયારોના કેરાણી સરદાર અને તેના અધિપતિ વચ્ચે ઘોર વિવાદ થયો. તે અધિપતિનું નામ ભાઉલાલખાં હતું. કેરાની સરદારે ભાઉલાલખાંનું દમન કરવા સુરતસિંહની મદદની માંગણી કરી. એ ઘટનાથી સુરતસિંહની ઉન્નતીનો સુયોગ આવ્યો. એ સમે દુદાંત દાઉદપુત્ર અનેક દરબજે દનિત થયા, સુરતસિંહ કેરાનીસરદારની મદદે ઉતર્યો, બન્ને દળ વચ્ચે યુદ્ધ ચાલ્યું. તે યુદ્ધમાં રાઠોડ સેનાએ જય મેળવ્યો. વિપક્ષ દળનો મોજગઢ કીડ્ડોજીતાઈગયો, એક ભટ્ટીનીવાંહે તે કીડ્ડાનો જય કર્યો હતો, જેનું નામ ઇંદુસિંહ હતું, ઇંદુસિંહ વીકાનેરનો પ્રધાન સેનાનાયક ગંભીર રાત્રીયોને મોજગઢનો કોટ ઓળંગી કીડ્ડા માંહેલી સેનાનો અને સેનાધ્યક્ષક મહમદમરૂપ કેરાનીનો સંહાર કર્યો, અને તેની વનિતાને કેદ કરી. તેણે વીકાનેરમાં આણી તે વનિતા પાંચ હજારરૂપીયા, અને પાંચસો ટંટ આપી છુટી મોજગઢને કબજે કરવા ઇંદુસિંહ જે વીરત્વ બતાવ્યું તેથી તેની કીર્તિ અચળ રહી.

જે કેરાની સરદાર વીકાનેરમાં શરણે થયો, તેનું નામ ખુદાબક્ષ. દાઉદપુત્રની પ્રસિદ્ધ જાચગીરી. તીયારો તેની ભૂમિ સંપત્તિ ત્રણસો સરદાર અને પાંચસો સૈનિકોને લઈ ખુદાબક્ષે સુરતસિંહનો આશ્રય લીધો, તેને દીલાસો આપી સુરતસિંહે કહ્યું જે “તમે મને સહાય આપો, તો હું તમને સહાય આપવા કસુર કરીશ નહિ ” જુઓ તમે મારી મદદથી તમારું આધિપત્ય સિંધું નદી સુધી ફેલાયો છે કે નહિ ” સુરતસિંહે તેને આદરથી ગ્રહણ કર્યો તેના ભરણ પોશણ માટે જોઈતો ખંદોબસ્ત તેણે કર્યો. ત્યારપછી ખુદાબક્ષની મદદ માટે મોટી સેના તૈયાર થઈ, ચારે દિશાએથી વીકાના સંતાનો યુદ્ધ સજ્જતથી સળઈ વીકાનેરમાં આવવા લાગ્યા. એ રીતે થોડા સમયમાં ૨૧૮૮ સ્વારો ૫૭૫૧ પાયદા અને

૨૬ તોપો, તૈયાર થઇ ગઇ .

એ પ્રચંડ સેનાદળના પરિચાલનનો ભાર દિવાનના પુત્ર, જેતરામેતાના હાથમાં સોંપાયો સં. ૧૮૫૬ (ઇ. સ. ૧૮૦૦) માં માધ માસની તેરસે રાડોડ સેનાપતિ તે પ્રચંડ સેના લઇ કુનાસહર, રાજસહર, કૈલી અને રાનેરની અંદર થઇ અનોગો જઇ પહોંચ્યો. ત્યાર પછી શિવગઢ અને મોજગઢને અતિક્રમ કરી વિજય મેતાએ કુળરાનગરી ઉપર હુમલો કર્યો તે સઘળાં નગર અને નગરીઓ તેની પાસે પરાજીત થયો. ફલસામાં એકંદર એકલાખ પચીશ હજાર રૂપિયા નવ તોપો અને બીજા મુલ્યવાન દ્રવ્યો વીગેરે મેળવી પોતાની વિજયીની સેના લઇ સિંધુ નદીથી ત્રણ માઈલ દૂર રહેલ કીરપુર નગરમાં મેતા જઇ પહોંચ્યો.

ત્યાંપણ કેટલાક વિદ્રોહી સેનાનીયો તેને મળી ગયા. રાજધાની ભાવલપુર તરફ પોતે પોતાની સેના ચલાવી. રાજધાનીની પાસે જઇ પોતાની સેનાની છાવણી નાંખી, તેણે થોડો સમય વિશ્રામ લીધો. તેમાં કાંઈ વિલંબ થવાથી ભાવલખાંએ તે સેના મધ્યેથી પોતાના પ્રધાન પ્રધાન સામંતોને ભગાડયા, યુદ્ધ થયું નહિ, કેવળ આક્રમણથી વીકાનેરની શ્રીવૃદ્ધિ થઈ છે. એમ માની જેતરાનાચક હુટેલી દ્રવ્ય સામગ્રી લઇ વીકાનેરની તરફ ચાલ્યો. પણ સુરતસિંહે તેને કાપુરપગણી તેની ઘણા કરી, તેને તે હંચ પદવીથી ઉતારી મુક્યો, છેવટે સંવત્ ૧૮૬૧ (ઇ. સ. ૧૮૦૫) માં સુરતસિંહે, વિષમ વૈરનો બદલો લેવા ભટ્ટીની રાજધાની ઉપર હુમલો કર્યો. છ માસસુધી તે રાજધાનીનો ઘેરો રહ્યો, છેવટે તે વીકાનેરના કબજામાં આવી, ભટ્ટીના અધિપતિ જાળતાખાંને પોતાની રાજધાની છોડી પોતાનું સેનાદળ તથા દ્રવ્ય સામગ્રી લઇ વાણીયાનામના નગરમાં જવાનો હુકમ થયો. ત્યારપછી જાળતાખાંનો પ્રદેશ વીકાનેરના કબજામાં આવ્યો.

સુરતસિંહે ઉપરાઉપરી પ્રદેશો મેળવ્યા ખરા પણ એક ઉદ્યમમાં વ્યર્થ મનોરથ થવાથી તેને વિષમ નુકશાન ભોગવવું પડ્યું. જે સમયે યોધપુરાધિપતિ માનસિંહ અને અપનૃપતિ ધકુલના વચ્ચે ઘોર સંઘર્ષ ચાલતો હતો. તે સમયે સુરતસિંહે અપનૃપતિનો પક્ષ પકડ્યો, જે કામમાં તેણે ચાળીશ લાખ રૂપીયા ખર્ચ્યા, એટલું પુષ્કળ ધન વીકાનેરની પાંચ વર્ષની પેદાશ થાય તેવું હતું. તેણે પોતાનું સેનાદળ લઇ યોધપુરના ઘેરામાં લગી જવા ધ્યાન આપ્યું, પણ તેનો પરિશ્રમ અને નાણાનો ખર્ચ વ્યર્થ ગયો, પુષ્કળ અપમાન અને મનોવેદના સાથે, છેવટે પોતાની રાજધાનીમાં તે આવ્યો. તે કઠોર મર્મવેદનાથી તેને ઉત્કટ રોગ પેદા થયો, રોગની વિષમ પીડા પ્રતિદિન વધી, વૈદ્યોએ તેના જીવનની આશા છોડી. સ્ત્રી પુત્ર વીગેરે કાતર રવરે રોવા લાગ્યાં. તેની અંત્યેષ્ટિ વિધાનની ગોઠવણ થઇ ચુકી. પ્રજા આનંદથી તે છેવટના

સત્કારમાં ભાગ લેવા તૈયાર થઈ પણ તેઓનો આનંદ ભાવ થોડા સમયમાં દૂર થયો, સુરતસિંહ મૃત્યુના કરાણગ્રાસમાંથી બચ્યો. શારિરીક સ્વાસ્થ્યોએ બળ મેળવી ગરીબ દેયતનાં લોહી ચુસી પોતાનો ખજાનો ભરી દેવા તેણે સંકલ્પ કર્યો. તેના અત્યાચારની સીમા રહી નહિ, તેના પાશવ અત્યાચારથી પ્રજા પીડીત થઈ. પાશવી વૃત્તિથી પ્રજોદિત થઈ સુરતસિંહ એટલો બધો ઉન્મત્ત થઈ ગયો હતો જે તેણે પરમોપકારી બંધુઓનાં લોહી ચુસવા તૈયારી કરી. તેણે બુકાર્કે સરદારનો સંહાર કર્યો.

ઉત્પીડક રાષ્ટ્રાપહારક સુરતસિંહના ભયંકર અત્યાચારથી રાજ્યના અમંગળની સીમા રહી નહિ, આખું વીકાનેર કેવળ ક્ષમશાન જેવું થઈ ગયું, જે રાજા પ્રજાનો એકમાત્ર રક્ષક કહેવાયતેજ ભક્ષક થઈ પડ્યો. સુરતસિંહે પ્રજાના મંગળતરફ જોયું નહી. જે પ્રકૃતિવર્ગ તેના રાજ્યનું જીવન સ્વરૂપ હતો. તે પ્રકૃતિવર્ગ તેના અત્યાચારથી પ્રતિદિન વિલાપ કરતો હતો. સુરતસિંહે તે વિલાપ સામું પણ જોયું નહિ. પ્રજાવર્ગ અત્યાચારથી પીડાઈ તેના પ્રદેશ ત્યાગ કરી બ્રીટીશ રાજ્યના સીમાડાના જનપદ હાંસી અને હરીયાનામાં ગયો. ત્યાં અંગ્રેજલોકોએ તેને આદરથી ગ્રહણ કર્યો. ત્રણસોત્રેવીશ વર્ષમાં માત્ર એક રાષ્ટ્રાપહારક સુરતસિંહના અત્યાચારથી વીકાનેરની સમૃદ્ધિ તુટી વીકાનેરના પ્રતિષ્ઠાના રાઠોડ વીર વીકાથકી તે દુરાત્મા સુરતસિંહ સુધી તેરશાસન કાળનું વર્ણન થયું, તેમાં અગીયાર પુરૂષોએ રાજ્ય કર્યું.

વીકાનેરના પ્રકૃતિક વિવરણ ઉપર મનોનિવેશ કર્યા અગાઉ વિદ્યાવતીના વિષય ઉપર કેટલુંક ધ્યાન આપી તેનું વર્ણન કરવું આ સ્થળે કેવળ પ્રયોજનીય છે. વિદ્યાવતી, વીકાના એક ભાઈ વીદાથી સ્થાપીત. નવું રાજ્ય સ્થાપવાના ઉત્સાહે વિદો કેટલાક સૈનિકો સાથે મુંદરથી બહાર નીકળ્યો, તેણે ગદવાર તરફ પોતાના સૈનિકોનો ચલાવ્યા.

ગદવાર, તે સમયે રાણાના કબજામાં હતું. તેની આવવાની વાત સાંભળી ગદવારના શાસન કર્તાએ તેને આદરથી ગ્રહણ કર્યો. વિદો તેના તરફ કોઈ રીતનું અમિત્રાચાર કરી શક્યો નહિ. ત્યાર પછી તે ઉત્તર તરફ ચાલ્યો જ્યાં તેણે મોહિલકુળના શાસનકર્તા પાંસે આશ્રય લીધો. મોહિલકુળ ઘણું પ્રાચીન. ઘણા લોકો તેને યદુકુળની એક શાખા કહેતું પણ કેટલાક ઐતિહાસિકો છત્રીશ રજપુતોના કુળમાંથી તેને એક કુળ ગણે છે. જે સમયે વિદો મોહિલના રાજ્યમાં આવ્યો ત્યારે તેનો અધિપતિ, પોતાનું રાજપાટ ચૌપુરમાં સ્થાપી એકસો ચાળીસ ગામડા ઉપર પોતાનું શાસન ચલાવતો હતો. તેનો ઇલકાબ ઠાકુરનો હતો. તેના તાબામાં કર્મચારી નીમાઈ ચતુર વિદાએ તેનું રાજ્ય હસ્તગત કરવા સુયોગ જોવાનું શરૂ કર્યું. તેણે જોયું જે બળથી અભીષ્ટ સિદ્ધિ થાય તેમ નથી. છળ અને કૌશલ કરી અભીષ્ટ સિદ્ધિ કરવી તે તેને યુક્ત લાગ્યું. તે રજપુત હતો. જૂમી મેળવવી

એ રજપુતનો પરમ ધર્મ છે એમ તે માનતો હતો. એવી માન્યતા અને વિશ્વાસથી ઘણા ખરાબ અને વિશ્વાસઘાતક ઉપાયો લઈ વિદ્વાએ પોતાની અભીષ્ટ સિદ્ધિ મેળવવા યુક્તિ કરી. તેણે મારવાડની રાજકુમારી સાથે મોહિલ રાજકુમાર નો વિવાહ સંબંધ સ્થિર કર્યો. બન્ને પક્ષ વાળાઓ વિવાહમાં સંમત થયા. વિવાહનો દિવસ મુકરર થયો. વિવાહની તૈયારી થવા લાગી. જોતા જોતામાં વિવાહનો દિવસ આવી પહોંચ્યો. વિદો કન્યાનો આત્મીય અને રક્ષક બની કન્યાના યાત્રીઓને મોહિલ દુર્ગમાં લઈ ગયો. કોઈએ તે વાતમાં સંદેહ લીધો નહિ. કિલ્લાના વિશાળ આંગણમાં મોહિલ ઠાકુરના સામંતો વિવાહના યોગ્ય અવસરની વાટ જોઈ ઉંચી વેશભૂષામાં ઉભા હતા એટલામાં કેટલીક સમાચારદિન પાલખી ઓ અને ગાડાં કિલ્લામાં આવ્યા. મોહિલ સરદારો તેઓને આનંદથી ગ્રહણ કરવા ગોઠવણ કરતા હતા એટલામાં તે આચારદિન પાલખીઓમાંથી અને ગાડામાંથી કેટલાક સશસ્ત્ર સૈનિકો બહાર પડ્યા. તેઓએ મોહિલના પ્રધાન પ્રધાન વીરનો સંહાર કર્યો. એ રીતે હલકી વિશ્વાસઘાતકતા અને આતંકચિત્તાની સહાયે વિશ્વહત મોહિલોની હત્યા કરી વિદો ચોપુરના કીલ્લામાં રહેવા લાગ્યો. તે સમયે તેની પાંસે સેના બળથોડું હતું. તે માટે તે કિલ્લાનું દ્વાર સર્વદા બંધ રાખતો હતો. પણ તેવી રીતની હાલતમાં તે થોડાજ દિવસ રહ્યો. મહારાજયોધે, તેનો સઘળો વૃતાંત સાંભળી પુત્રની મદદ માટે નવું લશ્કર મોકલ્યું. એવી રીતની મદદ પામી, વિદ્વાએ પોતાના પિતાને બાર ગામડાં આપી કંતશતા બહાર પાડી. વીદાના પુત્ર તેજસિંહે વીદાસહર સ્થાપ્યું. વીદાવત સંપ્રદાય વીકાનેરમાં પ્રભાવશાળી અને પ્રધાન ગણાય છે રાજ તેઓના ઉપર કોઈ રીતનો અત્યાચાર કરી શકતો નથી. મોહિલોના પ્રાચીન નગર ચોપુરની ચારે બાજુઓનો એક વિશાળ ભૂમી ભાગ. જે ઘણાજ કુળકુળ વર્ષા કાળે તે સ્થળે પુષ્કળ વૃષ્ટિ થાય. જ્યાં ઘઉંની પેદાશ અધિક. ને મરૂભૂમીના મધ્ય સ્થળે સ્થાપિત. અને ચારે દિશાએ બાલીચાવાડીથી તે પરિવેષિત. તે મોહિલોનો મરૂવાસ રહેવાનો હતો એ મરૂવાસ લંબાઈમાં બારકોશ અને પહોળાઈમાં ત્રણ કોશ હતો તેમાં એકસો ચાળીસ ગામડા હતાં જેમાં પચાસ હજાર લોકનો વાસ હતો. જેમાં ત્રીજો ભાગ રાઠોડનો હતો વિદ્યાવતીની બાર જહાં ગીર હતી. જેમાં પાંચ જહાંગીર પ્રધાન. વિદાનાં વંશધરો ઘણું કરી લુટફાટ ચોરી કરી જીવિકા કરતા હતા નાણાં લઈ લેવામાં તેઓ કોઈનો ભય રાખતા નહિ. તેઓ અંબર રાજ્યના અતિ આબાદ પ્રદેશમાં પેસી કુશાવહ પ્રજા વર્ગનું સર્વસ્વ હરણ કરતા હતા.

દ્વિતીય અધ્યાય.

વીકાનેરની અવસ્થા, તેના અધઃપાતનું કારણ. તેની વિસ્તૃતિ. લોક સંખ્યા. જીવલોકો સારસ્વત આલ્મણ- ચારણ- માલી અને વાળંદ- ચોરા અને ખેડૂરી- રજપુત- દેશનો ઉપરનો ભાગ- શસ્ય- જળ- લવણહદ- દેશનું પ્રાકૃતિક ખનિજ દ્રવ્ય- તૈલાક્તમૃત્તિકા- પ્રાણીસંભવ. શિલ્પ વવાણિજ્ય- સેના- શાસનવિધિ અને રાજસ્વ- જુદીજુદી જાતના કર અને જકાત. ખીજી જાતની આવક સામંત સેના અને ગૃહ સેના.

એ મારવાડ પ્રદેશનું પાશ્વવર્તી પરિમાજક લોકોએ થોડુંજ વર્ણન કરેલ છે. મરૂ ભૂમિની ઉત્તમ વાલુકારશિને ઉત્તરધન કરી અનેક યુરૂપીયનો વીકાનેરમાં પેચી શક્યા નથી. પહેલાં તેઓની એવી ધારણા હતીજે વીકાનેર એક મરૂભૂમિ છે. હાલ એમ સંભળાય છેજે વર્ષોવર્ષ મરૂભૂમિનો વાલુકારશિ ક્રમે ક્રમે વધે છે તોપણ તેથી વીકા નેરને કાંઈ હરકત નથી. વીકાનેરમાં અનાજની પેદાશ વિશેષ છે જેથી અસંખ્ય લોકોની જીવિકા નીકળે છે અગાઉના કરતાં હાલની વીકાનેરની અવસ્થા અધઃપાતમાં આવી જણાય છે. પણ તે અધઃપાતનું પ્રકૃત કારણ શું? તેનું પ્રકૃત કારણ ચારે લુટારાનો અત્યાચાર અને રાજ્યની પ્રજા ઉપર મોટો કારભાર પ્રકૃતિની વિડંબનાથી વીકાનેર જેવીરીતે અરક્ષિત અને પ્રકાશ્ય સ્થળે સ્થિત તેથી ચારે તરફના લુટારા વિગેરે ટોળાખંધ આવી પ્રજાનું સર્વસ્વ લુંટીલેતા હતા. દેશના રાજ પ્રજાના સુખ સામે જોતા નહિ. પ્રજા વર્ગ નાશ પામો, અનાહારે મરી જાયો. તેઓનું પાષાણુમય હૃદય પીગળાતું નહિ એવા ઉન્પીડનમાં રાજ્ય નાશ પામે તેમાં વિચિત્રતા શી જે દિવસે વિકાએ જીવ લોકોનું સ્વાધીન જીવન નાશ કરી વિકા નેરની પ્રાણ પ્રતિષ્ઠા કરી. તે દિવસથી ત્રણ સૈકામાં વિકાનેરનાં ગામડાં ક્રમ થક ગયાં હતાં હાલ જે ગામડાં છે તેના દુર્ભાગ્યે રસાતળે જવાનો જીવક્રમ થાય છે. અગાઉ જે વેપારીઓ ટોળાખંધ આવી વીકાનેરમાં થઈ પોતાનો પુષ્કળ માલ લઈ જઈ જકાત આપી રાજ ભંડાર ભરી દેતા. આજ દેશની અરક્ષિત અવસ્થામાં તે કાંઈ જોવાતું નથી વળી ચાર લુટારાના ભયથી વેપારીઓ વીકાનેરના સીમાડામાં પગ મુકતા નથી એવી રીતની વેપારીની અનાસ્થાથી યુરૂ રાજગઢ વીગેરે દેશો નાશ પામ્યા.

વિસ્તૃતિ અને લોક સંખ્યા-વિકાનેર ઉત્તર દક્ષિણમાં એકસો સાઠ માઈલ

અને પૂર્વ પશ્ચિમમાં એકસો એશી માઈલ. તેની ઉત્તરે ભૂટનેર, પશ્ચિમે મુગલ દક્ષિણે મહાજીત અને પૂર્વે રાજગઢ છે. એ ચારે નગરના મધ્ય સ્થળે જે ભૂમી ભાગ પ્રસારિત છે તેનો વિસ્તાર અગીયાર હજાર કોશ હશે એવા વિસ્તાર વાળા પ્રદેશમાં પૂર્વે જે હજાર સાતસો નગર ગામડાની સંખ્યા હતી પણ અદ્ય ચકના પુષ્કળ પરિવર્તન સાથે વીકાનેરની પૂર્વ અવસ્થામાં પુષ્કળ પરિવર્તન થયું છે. જે સમયે મહાત્મા ટોડ સાહેબે વીકાનેરની લોક સંખ્યાની ગણતરી કરી ત્યારે સઘળા રાજ્યમાં ૫૩૯૨૫૦ માણસનો વાસ હતો. તેમાં પોણા ભાગ આદિમ જીતનો હતો અને પા ભાગ રજપુત, સારસ્વત બ્રાહ્મણ, ચારણ અને ભાટનો હતો. એ સિવાય તેમાં કેટલોક હલકી જાતનો વાસ હતો.

જીત- વીકાનેરના અધિવાસીઓમાં જીત જાત સઘળાં કરતાં અધિક સમૃદ્ધિ અને ખજાણી.

સારસ્વત બ્રાહ્મણ-વીકાનેરના સઘળે સ્થળે એ બ્રાહ્મણોનો વાસ જોવામાં આવે છે. તેઓ એમ બોલે છે જે, જીતલોકોના અભિગમન પૂર્વે તે પ્રદેશમાં તેઓના કબજામાં હતો. સારસ્વત દ્વિજ કુળ શાંત સ્વભાવવાળું. શ્રમશીળ અને વિપ્રાચારીન. બ્રાહ્મણ કુળમાં જન્મ થયે હોય તોપણ તેઓ ગોમાંસ લોખ્ખન ધૂમપાન અને સ્વહસ્તે હલ ચાલના કરે છે. ગાયો વેચીને પણ નાણું એકઠું કરવા માં તેઓ શરમ પામતા નથી.

ચારણ-મરૂભૂમીમાં ચારણો પવિત્ર અને શુદ્ધાચારી ગણાઈ સંમાનિત થાય છે. તેઓ તે પ્રદેશના પ્રસિદ્ધ કવી. બ્રાહ્મણોની શાંત રસાસ્પત કવિતા કરતાં, વીરરસામોદી રજપુતો ચારણોની વીરરસથી ભરેલી ગાથાઓ વાંચવા માં લગવા બહુ ચાહે છે. રાઠોડો ચારણો ઉપર વિશેષ શ્રદ્ધા અને ભક્તિ રાખે છે. વીરરસો દિપક કવિતા કરી તેઓ રાજા પાંસેથી ભૂમી સંપત્તિ પામે છે.

માલીવનાઉ-પ્રત્યેક રજપુત પરિવારમાં માળી અને વાળંદ જોવામાં આવે છે. મહાત્મા ટોડ સાહેબ કહે છે જે તેઓ રજપુતોનું ચાચકનું કામ કરે છે.

ચૌરા અને તેજીઆરી-એ લોકો ચોરથી પેદા થયેલા છે. ચૌરા લોકો લક્ષ્મી જંગલમાંથી અને તેજીઆરી લોકો મેવાડમાંથી વીકાનેરમાં આવ્યા. વીકાનેરના ઘણાખરા સરદારોના તાળામાં તેઓ પગાર લઈ સૈનિકનું કામ કરે છે. ચૌરા જાતિ અતિ વિશ્વહત અને પ્રભુભક્ત. વીકાનેરનાં સઘળાં તોરણદ્વાર તેઓને સોંપેલાં છે. તેઓ એક વિચિત્ર વૃત્તિનો ભોગ કરે છે.

રજપુત-વીકાનેરના રજપુતોમાં વીરાચારનો ફેરફાર થયો નથી. દુર્ધષ મહારાષ્ટ્રીય લોક અને પઠાણના પાશવ અત્યાચારથી મેવાડ, મારવાડ, અંબર, અંતઃ સાર શુન્ય થઈ ગયા હતાં. તે તે પ્રદેશમાં જીવની શક્તિનો બહાસ થયો હતો પણ વીકાનેર દૂર અને દુર્ગમ હોઈ તે પાખંડી લોકોના વિદ્વેષાનગમાં પડ્યું નહિ. તોપણ વિધાતા વીકાનેર ઉપર સુપ્રસન્ન નથી. વીકાનેરના રોકોડોમાં પુષ્કળ કુસંસ્કાર છે. તેઓ જેવો તેવો રાંધેલો ખોરાક ખાયછે, તેઓ જેના તેના પીયાલાનું જળ પીએછે. તેઓ સાહસી, કષ્ટસહિષ્ણુ, બળવાન અને સહજ સંતુષ્ટ છે. જે તેઓને રૂડી રીતે રાજનીતિની શિક્ષા અપાય તો વીકાનેરના રજપુતો જગતમાં ઉત્કૃષ્ટ થઈ જાય. અધિક માત્રાનું અપ્રીણ સેવવાથી, ગાંજે ખાવાથી, તમાકુ પીવાથી, અને બીજાં કેટલાંક માદક દ્રવ્ય સેવવાથી તેઓ બહુજ આળસુ થઈ ગયા.

દેશનો ઉપરી ભાગ—કેટલાક મરવાસના પ્રદેશવિના વીકાનેરનો ઘણો ખરો ભાગ વાલુકામય છે તેના ઉત્તર દક્ષિણમાં પુગલથી ચશલમેર પર્યંત રેખાપાત કર્યો હોય તો, તે રેખા એક સુદીર્ઘવાલુકાક્ષેત્ર ઉપર પડે. એ વિશાળ વાલુકા નદમાં મધ્યે મધ્યે મોટી મોટી બાકીયાડી જોવામાં આવેછે. વીકાનેરની ઉત્તર પૂર્વમાં રાજગઢથી નહુર અને રઉટસર સુધી જે વિસ્તૃત ભૂમીભાગ છે તે સઘળો કાળી માટી વાળો છે. તેમાં વાળુકાનો થોડોજ ભાગ છે. તે પ્રદેશ ક્ષણદ્રુપ છે. તેમાં અનાજ પેદા થાયછે. વીકાનેરના કેટલાક સ્થળમાં મહુર અને તલ પણ થાયછે. સઘળા અનાજમાં વીકાનેરનો બાજરો ઉપાદેય છે એવી રીતનો બાજરો વીકાનેરમાં કોઈ સ્થળે થાતો નથી વીકાનેરમાં સ્થાને સ્થાને કપાસ થાયછે.

જળ-ભારતવર્ષની સઘળી મરૂભૂમીમાં, જળ પૃથ્વીના, ઘણાંજ નીચેના થરમાં હોય છે તે સંબંધમાં આફ્રીકાખંડના શાહારાની મરૂભૂમીની સાથે સરખાવતાં તેનું પાર્થક્ય જોવામાં આવેછે. આફ્રીકાના ઉત્તર ભાગના ફીનન નામના પ્રદેશની રાજધાની મયુરતુકમાં વીશ ફીટ નીચે કાઢનનીયન સાહેબે પાણી મેળવ્યું. ફીનન સાથે સમાન અક્ષાંશેરહી વીકાનેરના પક્ષમાં એટલી ઉંડાઈએ પાણી નીકળવાની અસંભવના નથી.

રાજધાનીની પાસેના દેશભોખ નગરમાં કુવા બસોથી અઢીસો હાથ ઉંડા છે

લવણ સરોવર—સઘળી ભારતીય મરૂભૂમીમાં ઘણાં લવણ સરોવર છે. તે લવણ સરોવર ત્યાં સરનામે પ્રસિદ્ધ. તે સઘળાં મારવાડનાં લવણ હદથી વિશેષ ઉપકારી નથી. જે સરોવર સહુમાં મોટું છે તે સર નામના નગરમાં છે. તેનો પરિધિ છ માઈલનો છે. ચૌપુર નામના નગરમાં એક લવણ સરોવર છે તે બન્ને સરોવરમાં ત્રણ હાથ જળ રહે છે. ઉપર વાયુના વાવાથી તે શુષ્ક થઈ જાય છે. તે

અમથે સરોવર માત્ર એક ક્ષારમય લેપ જોવામાં આવેછે. વીકાનેરના દક્ષિણ ભાગમાં એક લવણ સરોવર છે.

દેશની પ્રાકૃતિક અવસ્થા—માણસો જન્મભૂમીને, પ્રાણથકી પણ વધારે ગણેછે. જન્મભૂમી મરુસ્થળ હોય તોપણ તે સ્થળે જન્મેલ લોક તેને પુષ્કળ ગ્રાહેછે. વીકાનેરની પ્રાકૃતિક શોભા નથી તોપણ તેના અધિવાસીઓ તેની શોભાનાં અને સૌંદર્યનાં વખાણ કરતા થાકતા નથી એમ મરુમય પ્રદેશની પ્રાપ્ત વાઙ્મી-યાડીની નીચે ઉભા રહી વીકાનેર વાસીઓ, ત્યાંના પવનને મલય પવન કરતાં સારો ગણેછે, વળી ખાબુનો નીરસ શટલો ખાતાં તેઓ સુમિષ્ટ પાન લોજનને તુચ્છ ગણેછે. ઉનક્ષ વાગુકારાક્ષિને જોઈ તેઓ જે સુખ અનુભવેછે તે સુખ પાસે લીલાવર્ણથી છવાઈ ગયેલ ક્ષેત્રનાં સુખને તેઓ ધિક્કારે છે.

ખનિજ પદાર્થ—એ દેશમાં ખનિજ પદાર્થ થોડાજ પેદા થાયછે. રાજધાનીથી ઉત્તર પૂર્વ તરે કોશ ઉપર હુશૌરા નામના સ્થળે એક જ્વતનો ઉત્કૃષ્ઠ પથર પેદા થાયછે. તે પથ્થરથકી પ્રતિવર્ષ બે હજાર રૂપૈયાની આવક છે વિરામસર અને વિદાસર નામના સ્થળે તાંબાની ખાણ છે પણ તેથી રાજ્યને કાંઈ લાભ મળતો નથી. કોળાખેરની પાસેના એક ખાડામાંથી એક જ્વતની તૈલાક્રત માટોડી ની કળેછે તે થકી રાજ્યની પ્રતિવર્ષ પનરસો રૂપિયાની પેદાશ છે વેપારીઓ લાભ માટે તે માટોડી દેશાંતરે મોકલે છે. શરીરનો અને કેશનો મૈલ કઢાડી નાંખવા તે દેશના વાસીઓ તે માટોડીનો ઉપયોગ કરેછે વળી કચ્છીસીઓ પોતાનું સૌંદર્ય વધારવા તે માટોડી ખાયછે

પ્રાણિ સંભવ—ગાય, મેંઢા, ઉંટ અને હરણ, મરુદેશમાં સર્વત્ર જોવામાં આવેછે. ત્યાં ગાયોને વિશેષ આદરથી માનેછે વીકાનેરનાં ઉંટ સુદ્ધ માટે અને દૂર પ્રદેશની યાત્રા માટે પ્રશંસનીય છે. મરુભૂમીનાં ઊંટો, દેખાવમાં બહુ સુંદર હોયછે. તે પ્રદેશ વાસીઓ મેંઢાને સારી રીતે પાળેછે. સર્વ પ્રકારના મૃજ વીકાનેરના સઘળા સ્થળે જોવામાં આવેછે. મરુભૂમીનાં શીયાળવાં દેખાવમાં અતિ મનોહર. ત્યાં તરક્ષુસિંહ વીગેરે જોવામાં આવેછે.

શિલ્પ અને વાણિજ્ય—વીકાનેરમાં રાજગઢ ઘણાં કાળથી વાણિજ્યના માટે પ્રસિદ્ધ હતું. ત્યાં જુદા જુદા દેશના વેપારીઓ આવી એકઠા થતા. પંજાબ કાશ્મીર વીગેરેનાં કીમતી દ્રવ્યો ત્યાં આવતાં. દીલ્હી વીગેરે સ્થળોથી સારો સામાન તે સ્થળે આવતો હતો. પૂર્વ દેશમાં હીરાગળવસ્ત્ર, સુંદરવસ્ત્ર, ગળી સાકર, લોખંડ, તમાકુ વીગેરે માલ તે સ્થાને આવતો હતો. હારાવતી અને માલવ-

દેશમાંથી અફીણ આવતું હતું. સિંધુ દેશમાંથી ઘઉં, ચોખા, ખજૂર વીગેરે સામાન આવતો. તે સઘળા માલમાંથી કેટલોક ભાગ વીકાનેરમાં વેચાતો.

ઊર્ણવાસ-મારવાડ દેશમાં જે ઉન પેદા થાય છે તે ઉન, તે પ્રદેશના શિલપની પ્રધાન સામગ્રી. તેના થકી સ્ત્રી પુરૂષના વ્યવહારોપયોગી કાપડ બનાવવામાં આવે છે. ધની અને નિર્ધન સઘળા તે કપડાનો વ્યવહાર કરે છે. ત્રણ રૂપૈયાથી તે ત્રીશ રૂપૈયા સુધીની કીમતનાં ઉન વસ્ત્ર કામળા વીગેરે તે પ્રદેશમાં માલુમ પડે છે. એ ઉનમાંથી સ્ત્રી લોકનાં દુપટ્ટા અને પુરૂષની પાઘડી બનાવવામાં આવે છે. પાઘડી અગર જોકે ચાલીશ હાથ લાંબી હોય છે પણ તે એવા સૂક્ષ્મઉનથી બનાવાય છે કે જેથી મસ્તકનું સૌંદર્ય વધે છે.

લોહશિલ્પ-વીકાનેરના કારીગરો લોખંડનું કામ સારી રીતે કરી જાણે છે. રાજધાનીમાં અને બીજા કેટલાંક ગામડામાં લોખંડનો સામાન બનાવવાનાં સ્થળો છે. તે સઘળા સ્થળે તલવાર, ખંડુક, ભાલાં વીગેરે થાય છે. ત્યાંના કારીગરો હાથી દાંતની પણ સારી સામગ્રી બનાવે છે.

મેળા-પ્રતિવર્ષ કાર્તિક અને ફાલ્ગુન માસમાં કોલાથ અને ગુજન નગરમાં બે મેળા ભરાય છે. તે બન્ને મેળામાં પાસેના ગામડાના વેપારીઓ આવે છે. એ મેળામાં ગાય, બળદ, મેંઢા, ઉંટ, ઘોડા વીગેરે વેચાય છે. વળી બીજા કેટલાંક પશુઓ પણ વેચાય છે. હાલ તે મેળાનું ગૌરવ નિરોહિત થયું છે.

રાજમહેસુલ-વીકાનેરમાં અગાઉ કોઈ વર્ષ પાંચલાખથી વધારે પેદાશ થઈ હતી. તે રાજમહેસુલ જુદા જુદા દ્રવ્યો ઉપરથી પણ લેવાય છે. વીકાનેરમાં સામંતિક ભૂમીનો જેટલો વિસ્તાર છે તેટલો વિસ્તાર રાજસ્થાનના કોઈ રજવાડામાં સામંતિક ભૂમીનો વિસ્તાર નથી. રાઠોડવીર કંકલ અને વિદાએ, પોતપોતાના બાહુબળે જે સઘળા પ્રદેશ જીતી લીધા તે પ્રદેશના કરતાં વીદાએ મેળવેલું રાજ્ય કમ છે. નીચે લખેલી બાબતમાંથી રાજમહેસુલ વસુલ કરવામાં આવે છે. ૧ ખાલી વા ખાસજમીન. ૨ ધુઆ ૩ આંગ ૪ શુદ્ધ ૫ હલકર ૬ માળવા.

૧-પહેલાં ખાસ જમીનથકી બે લાખ રૂપૈયા પેદા થતા. આજ તેથી એક લાખ રૂપૈયાથી વધારે પેદાશ નથી. સાથી કે રાજ્યે કેટલીક ખાસ જમીન પોતાના કબજામાં લીધી છે.

૨-ધુઆ અર્થાત્ ધુમકર. એ કર ઘરના ધુમાડીયા ઉપર લેવામાં આવે છે. બીકાનેરમાં પ્રત્યેક ગૃહસ્થ એક રૂપૈયા તે કરનો આપે છે તે કરમાંથી એક માત્ર મહાજીત નગર મુક્ત છે.

૩-રાજા અનુપસિંહે નાંખેલો આંગ કર રાજ્યમાં પ્રચારિત છે. તેને સંપત્તિ કર કહીએ તો ચાલે. ગૃહસ્થના ઘરમાં પશુ પક્ષી વીગેરે હોય તેના ઉપર તે કર લેવાય છે, વળી સ્ત્રી પુરૂષ યોગ્ય ઉમરે આવે ત્યારે તેના ઉપર પણ તે કર લેવા માં આવે છે. આંગ કરની પેદાશ પ્રતિવર્ષ બે લાખ રૂપીયાની છે.

૪-શુષ્ક એકરથી રાજ્યમાં પૂર્વે પ્રતિવર્ષ બેલાખની પેદાશ હતી પણ હાલ એક લાખની પેદાશ છે.

૫-વીકાનેરના દરેક ખેડુતોની હલ કર આપવાની ફરજ છે. જે આશામી એક હળથી ચાષ કરે તે પાંચ રૂપીયાનો કર આપે છે. રાજા રાજસિંહે તે કરની ચાપના કરી. ત્યારપછી તે કરની બેલાખ રૂપીયાની પેદાશ હતી. દેશીય કૃષકના અવ:પાતના લીધે હાલ તેની ઉપજ દોઢ લાખ રૂપીયાની છે.

૬-જે દિવસે જીત લોકોએ, વીકાએ આપેલી દાસત્વ શુભલા સ્વેચ્છાપૂર્વક ગળામાં નાંખી તે દિવસથી તેઓએ માળવા કર પોતાના ઉપર ધારણ કર્યો. વીકાનેરમાં એકસો વીઘા ઉપર બેલાખ રૂપીયાના હિસાબે માળવા કર લેવાય છે. સુબગસિંહના રાજ્ય કાળથી તે કરથકી પચાશ હજાર રૂપીયા પેદાશયા છે.

એ છ પ્રકારના વિષયથી વીકાનેરના રાજ્યની જે પેદાશ થાય છે તેનું વર્ણન થઈ ચુક્યું. તે સિવાય પરચુરણ બાબતની ઉપજ છે. વાંઝનારના આનુકુલ્ય માટે એવી ઉપજના વિષયની તાલિકા નીચે પ્રમાણે.

૧ લો ખાલીસા ભૂમી	રૂ. ૧૦૦૦૦૦
૨ જે ધુઆ કર	રૂ. ૧૦૦૦૦૦
૩ જે આંગ કર	રૂ. ૨૦૦૦૦૦
૪ થો શુષ્ક વીગેરે	રૂ. ૭૫૦૦૦
૫ મો હલકર	રૂ. ૧૨૫૦૦૦
૬ ઠો માળવા વ ભૂમી કર	રૂ. ૫૦૦૦૦

એકંદર રૂ. ૬૫૦૦૦૦

ઉપરની પેદાશ સિવાય બીજી પરચુરણ પેદાશથી પણ વીકાનેરની ઉપજમાં વધારે છે. જેમકે ધાતુઈ દંડની અને ખુશાલીની પેદાશ. ધાતુઈ એક ત્રિવાર્ષિક કર છે. પ્રત્યેક હળ ઉપર પાંચ રૂપીયાનો કર લેવાય છે. જોરાવરસિંહે પ્રથમ તે કર નાંખ્યો. ઘણું કરીને સરદારો તે કર આપતા નથી. ધાતુઈથકી કોઠ વખતે એક લાખ રૂપીયાની આવક થાય છે.

દંડ અને ખુશાલી પરંપર વિરૂધ્ધાર્થ બોધક-દંડમાં રાજપીડન અને ખુશાલીમાં દાતાની સ્વેચ્છાની પ્રતીતિ થાય છે. પણ ભારતીય મરૂભૂમીમાં

તે એકજ અર્થમાં વપરાય છે. અતિ પ્રાચીન કાળથી હીંદુઓમાં દંડ નીતિનો પ્રચાર ચાલ્યો આવેછે. ચાર પ્રકારની રાજનીતિમાંથી દંડનીતિ એક રાજનીતિ છે. પ્રાચીન હીંદુ રાજ્યો દોષીતોને શસ્ત્રિ આપવા, ધનદંડ, માનદંડ, સ્વિસિન દંડ, માણુદંડ વગેરે દંડ કરતા હતા. પણ રજપુત રાજ્યો સ્વેચ્છાપૂર્વક નિરપરાધ પ્રજા પાંસેથી સમયે સમયે બળાત્કાર કરી જે નાણું કહડાવતા તેનું નામ દંડ. પ્રાચીન દંડવિધિ અને એ દંડવિધિમાં પાથૈક્ય જોવામાં આવેછે. તે દંડ માત્ર અર્થનો છે. મહા કવિ ચંદલાટે તે દંડનું વિવરણ કરેલ છે. અણહિલવાડ પાટણના રાજા સિંધરાજ જયસિંહની જીવનીમાં તે દંડનો ઉલ્લેખ જોવામાં આવેછે. એમ કહેવાયછે જે મહારાજ સિદ્ધરાજે, પોતાના રાજ્યમાંથી એ દંડનો વ્યવહાર કહાડી નાંખ્યો. વીકાનેર રાજ્યમાં દંડ. સરદાર વેપારી વીગેરે ઉપર નંખાયછે. તે પ્રદેશમાં તે વસુલ કરવા માટે ચૌદ આશામીની નીમણુંક છે. તેઓ પ્રજા વીગેરેની વાસ્તવિક અને આનુમાતિક અવસ્થા જાણી તેના ઉપર આધાર દંડનો પ્રયોગ કરેછે.

સામંત સંપ્રદાય—રાજના ચરિત્ ઉપર સામંતોના ચરિત્ સમાગમનો આધાર. સુરતસિંહ જે પ્રજા રંજકથાન જે તે પ્રજા વર્ગને સંતાનની જેમ પ્રજાને પાળી તેઓની લકિત મેળવત. તો વીકાના દશ હજાર સંતાનો પોતાનાં હૃદયશોણિત આપી તેને રાજશ્રુત થવા હેત નહિ. તેના રાજ્યમાં જે સઘળા સરદારો જીવિત હતા. તેના નામ, ગોત્ર વીગેરેની તાલિકા નીચે પ્રમાણે—

સરદારનું નામ. ગોત્ર આવાસસ્થળ આંચ પદાનિક અશ્વ મંતવ્ય

વેરીમાલ	વિકો	મહાજન	૪૦૦૦૦	૫૦૦૦	૧૦૦	એ જહાંગીરસાથે ૧૪૦ ગામ આજ્યા
અભયસિંહ	વેનીહોટ	વુકાકો	૨૫૦૦૦	૫૦૦૦	૨૦૦	પ્રધાન હાકોર
અનુપસિંહ	વીકો	જસાનો	૫૦૦૦	૪૦૦	૪૦	
પ્રેમસિંહ	વીકો	વહ	૫૦૦૦	૪૦૦	૨૫	
ચિનસિંહ	વેનીહોટ	શેવો	૨૦૦૦૦	૨૦૦૦	૩૦૦	
ઉમેદસિંહ	વિદાવત	{ વિદાસર શેકંદા }	૫૦૦૦૦	૧૦૦૦૦	૨૦૦	એ સંપ્રદાયદોહસો પરિવારમાં ૧૭૭૦
જગત્સિંહ						
બહાદુરસિંહ	નાનોટ	{ મયનસર નિયાંસર કર્નર કુચોર }	૪૦૦૦૦	૪૦૦૦	૫૦૦	
સુરજમલ						
ગોમાનસિંહ						
અનિસિંહ						
શેરસિંહ	નાનોટ	નિમાજી	૫૦૦૦	૫૦૦	૨૨૫	
દેવીસિંહ	નાનોટ	{ સીદમુખ કારીપુર અજીતપુર વીયાશર }	૨૦૦૦૦	૫૦૦૦	૪૦૦	
ઉમેદસિંહ						
સુરતાનાસિંહ						
કર્ણધન						

શરત નસિંહ	કચ્છવહ	નયનવાસ	૪૦૦	૧૫૦	૩૦	} બન્ને વિદેશીય સરદાર
પદ્મસિંહ	પુઆર	જીવનાચસર	૫૦૦૦	૨૦૦	૧૦૦	
કિશનસિંહ	વીકો	હયદાસર	૫૦૦૦	૨૦૦	૫૦	
રાવ.સિંહ	ભટ્ટ	પુગલ	૬૦૦૦	૧૫૦૦	૪૦	
સુલતાનસિંહ	,,	રાજસર	૧૫૦૦	૨૦૦	૫૦	
વખતસિંહ	,,	રણૈર	૨૦૦૦	૪૦૦	૭૫	
કણિંસિંહ	,,	સતસર	૧૧૦૦	૨૦૦	૯	
જાણીસિંહ	} ભટ્ટ	{ વિચતક	૧૩૦૦	૬૦	૬	
જાલીમસિંહ		{ ગરીયાવા	૧૧૦૦	૪૦	૪	
સરદારસિંહ		{ શરનર	૮૦૦	૩૦	૨	
કેતનિંહ		{ રંદીસર	૬૦૦	૨૨	૨	
ચંદ્રસિંહ	કરમસોટ	નખો	૧૧૦૦૦	૧૫૦૦	૨૦૦	યોધપુરથી આવેલ
સન્નીદાન	રૂપાવત	ચીદેલા	૫૦૦૦	૨૦૦	૨૫	
ભૂમસિંહ	ભટ્ટ	જગત	૨૫૦૦	૪૦૦	૯	
કેતિસિંહ	,,	જમીનગર	૧૫૦૦૦	૫૦૦	૧૫૦	
ધર્મશીસિંહ	મુંદિલા	શલુંદ	૧૧૦૦૦	૨૦૦૦	૧૫૦	
પદ્મસિંહ	ભટ્ટ	કુદસુ	૧૫૦૦	૬૦	૪	
કલ્યાણસિંહ	,,	જૈનીયા	૧૦૦૦	૪૦	૨	

૩૩૧૪૦૦ ૪૩૫૭૨ ૨૭૬૮

એક સમયે એટલા બધા સરદારો વીકાનેરના રક્ષણ માટે કાયમ માટે તત્પર હતા પણ હાલ તેનો અતુર્થાંશ પણ નથી એ સરદારોની સેના વિના વીકા-નેરમાં વિદેશીય સેના હતી.

તૃતીય અધ્યાય.

ભૂટનેર-ભૂટનેરના જીતોની ઐતિહાસિક પ્રસિદ્ધિ. વીરસિંહનું અભિગમન. ભીરનો અભિષેક. તેનું ઇસ્લામ ધર્માવલંબન. રાવદલીગ. હુસેનખાં. હુસેનમહમદ. હમામમહમદ. અને બહાદુરખાં. ગખતાખાં. દેશની અવસ્થા. ભૂટનેરની પ્રાચીન અદ્રાણિકા.

જે ભૂટનેર આજ વીકાનેરનું પ્રધાન અંગ. તે ભૂટનેર એક સમયે એવું સમૃદ્ધ અને આબાદ હતું જે તેને જોવા અનેક ભૂપાગની જીગીષાવૃત્તિ ઉદય પામી હતી અને અનેક સાહસિક રાજાઓ, તે દેશનો જય કરવા આવતાં, તેના અધિપતિના પ્રચંડ પરાક્રમે પરાજય પામ્યા હતા. જેઓ પરાજય પામી નત મુખે પલાયન કરી ગયા હતા. ભટ્ટના ગ્રંથથી માલુમ પડે છે જે ભટ્ટી લોકો આવી તે પ્રદેશમાં ઉપનિવિષ્ટ થયા હતા. પણ ભટ્ટી વાસ સાથે ભૂટનેરનો કાંઈ સંબંધ નહોતો. ભાટને આપેલા પ્રદેશથી તે પ્રદેશના અધિપતિઓનો ઉપાધિ ભટ્ટી થયો. મરુસ્થળીના સઘળા ઉત્તર પ્રદેશમાં રહેતા અધિવાસીઓ નેરનામે કહેવાતા હતા, એટલે કે તે ભટ્ટ શબ્દની સાથે નેર શબ્દ જોડાઈ જવાથી સુધીનેર શબ્દની સૃષ્ટિ થઈ ઉત્તમ મરુભૂમિ એ વિચિત્ર નામથી ઘણા કાળભાટ પરિચિત રહી, છેવટે જ્યારે કેટલાક ભટ્ટી લોકો ઇસ્લામ ધર્મમાં દીક્ષિત થયા ત્યારથી તેઓ ભાટ શબ્દના બદલે ભૂટ શબ્દ વ્યવહાર કરવા લાગ્યા. તેજ ભૂટનેર શબ્દની વ્યુત્પત્તિ—

ભૂટનેરનો ઘણો ખરો ભાગ હાલ શ્મશાન જેવો થઈ ગયો છે, પણ એક વાર ભૂટની સમૃદ્ધ અને ગૌરવાત્વિત્ત હતું તેનું પ્રમાણ તે શ્મશાન જેવો ભાગ કહી આપે છે. મધ્ય એશીયામાંથી ભારતવર્ષમાં પેસવામાં જે માર્ગથી આવવું થાય છે તે માર્ગની ઉપજ ભૂટનેર સંસ્થિત—દુકામાં પશ્ચિમ દેશથી આવેલા સઘળા યવન આક્રમક તે ભારતવર્ષમાં આવતાં ભૂટનેરનો સ્પર્શ કરવો પડતો હતોજ એથી કરીને ભૂટનેરનું નામ ઘણું કરી પ્રાચીન ઇતિહાસમાં મળી આવે છે મહમદ ગીજનીના અભિગમન કાળે જે સઘળા જીતોએ તેના સૈનિકો ઉપર અત્યાચાર કર્યો હતો તે જીતોની જીવની જોતાં માલુમ પડે છે જે તેઓ તે કાળની પૂર્વે પ્રચંડ પ્રદેશમાં અને મરુભૂમિમાં ઉપનિવિષ્ટ થયા અને વળી જ્યારે રાજસ્થાનના છત્રીશ કુળમાં તેઓનો ઉદ્ભવ માલુમ પડે છે ત્યારે સ્પષ્ટ પ્રતિતિ જન્મે છે જે તેઓએ તે દુર્ધર્ષ ભારત વૈરીના અભ્યુદ્યાન પૂર્વે અનેક સૈનિકો ઉપર રાજ નૈતિક

પ્રાધાન્ય મેળવ્યું, જે દિવસે જેતા શાહબુદ્દીને જ્યોત્કુલ કપાળે ભારતવર્ષનો રાજમુકટ ધારણ કર્યો ત્યારથી બાર વર્ષ પછી ઇ. સ. ૧૨૦૫ માં તેના ઉત્તરાધિકારી કુતબુદ્દીને જીત લોકોના આક્રમણમાંથી હાંસી નગરની રક્ષા કરવા જીતની સામે યુદ્ધ યાત્રા કરી. પ્રસિદ્ધ શ્રીરાજશાહની ઉપયુક્ત ઉત્તરાધિકારિણિ રીજયા બેગમે રાજચૂત હોઈ તે જીતલોકોની પાસે આશ્રય લીધો હતો. જીતલોકો તેના રાજ્યોદ્ધાર માટે તેને મોખરે રાખી રાષ્ટ્રાપહારકની વિરૂધ્ધે ઉતર્યા, તે કઠોર ઉદ્યમથી વીર નારી રીજયાબેગમનું મરણ થયું. તૈમુરની આત્મજીવનીમાં લખેલ છે જે “ તેણે ભૂટનેરના રાજ્ય ઉપર હુમલો કર્યો અને ત્યાંના એક જીત નામના દસ્યુ સંપ્રદાયનો સંહાર કર્યો. ” એ વ્યાપાર ઇ. સ. ૧૩૬૭માં બન્યો. ભૂટનેરના જીત અને ભટ્ટ એટલા બધા પરસ્પર સંશ્રિત થઈ પડ્યા હતા કે તેમાંથી કોણ જીત અને કોણ ભટ્ટ એમ ઓળખાવવું મુશ્કેલ હતું.

શાકતીય વીર તૈમુરના અભિયાન પછી થોડા સમય ઉપર ભટ્ટીલોકો મારોટ અને કુલરામાંથી બહાર નીકળી પોતાના દળપતિ વીરસિંહ સાથે ભૂટનેરમાં ઉપની વિઠ થયા. તે કાળે તે નગર એક મુસલમાનના કબજામાં હતું. તે મુસલમાન તૈમુરના તાબાનો કે દીલ્લીશ્વરના તાબાનો કર્મચારી હતો. તેનું કાંઈ નિશ્ચિતપણું નથી. ઘણું કરીને તે તૈમુરના તાબાનો કર્મચારી હતો. તેનું નામ ચીગાટખાં હતું. એ ચીગાટખાંએ જીત પાસેથી ભૂટનેર લઈ લીધું. ક્રમે એક વિસ્તૃત પ્રદેશ તેના કબજામાં આવી ગયો. ત્યારપછી ભટ્ટીલોકોએ તે પ્રદેશ તેની પાસેથી લઈ લીધો. તે સમયથી તે શમાલોચ્ય સમયસુધી તે પ્રદેશમાં તેર અધિપતિ થઈ ગયા.

સત્તાવીશ વર્ષ રાજ્ય કરી વીરસિંહ પરલોકવાસી થયો. તેના પછી તેનો દીકરો ભીરૂ ભૂટનેરની ગાદીએ બેઠો. તે સમયે ચીગાટના પુત્રોએ દિલ્લીશ્વર પાસે મદદ માંગી, તે બંને પુત્રોએ દિલ્લીશ્વરની સેના લઈ ભૂટનેર ઉપર હુમલો કર્યો. પહેલા હુમલામાં તેઓ વ્યર્થ મનોરથ થઈને પણ તેઓ કાર્યક્ષેત્રમાંથી ખસી નીકળ્યા નહિ. નવું લશ્કર લઈ તેઓએ ભૂટનેર ઉપર હુમલો કર્યો. તે સમયે પણ તેઓનો ઉદ્દેશ સફળ થયો નહિ. તેઓ પરાજીત થઈ વિષમ નુકશાન ભોગવી પલાયન કરી ગયા. થોડા સમયમાં વળી એક બીજા યવન સેનાએ દેખાવ દીધો. ભૂટનેર ઉપર હુમલો થયો. બંને દળ વચ્ચે ઘોર યુદ્ધ થયું. ભૂટનેર શત્રુના હાથમાં આવ્યું. ભીરૂસિંહે સંધિ સૂચક શ્વેત પતાકા ઉંચી કરી. યુદ્ધ બંધ રહ્યું. યવનોએ બે પ્રસ્તાવ મુક્યા. ઇસ્લામ ધર્મના દીક્ષિત થવાનો અને રાજના હાથમાં ભીરૂસિંહની પુત્રીને આપવાનો ભીરૂસિંહ પ્રથમ પ્રસ્તાવમાં સંમત થયો, તે દીવસથી તે પદચૂત ભટ્ટીઓ ભટ્ટીનમાંથી ઓળખાયા. ભીરૂસિંહના નીચેના છ રાજના નામ જોવામાં આવતાં નથી. ભીરૂસિંહ પછી સાતમી પેઢીએ રાજ દલીચ

ભૂટનેરની ગાદીએ બેઠો. તેનું યાવનિક નામ હયાતખાં હતું, વીકાનેરરાજ રાય-સિંહે, તે હયાતખાંના હાથથી ભૂટનેર લઈ લીધું. ત્યારપછી ફતેહાબાદ ભટ્ટી લોકની આવાસ ભૂમિ થયું.

હયાતખાંના મૃત્યુ પછી તેનો પૌત્ર હોસેનખાં ફતેહાબાદની ગાદીએ બેઠો. હોસેનખાંએ રાજ સૂઝનસિંહના હાથમાંથી ભૂટનેર લઈ લીધું. તેની નીચેના રાજ હોસેન મહમદ અને ઇમામ મહમદના રાજકાળ સુધી ભૂટનેર મુસલમાનના કબજામાં રહ્યું. ત્યારપછી રાજ સુરતસિંહે બહાદુરખાંને પરાજીત કરી મુસલમાન પાસેથી ભૂટનેર લઈ લીધું.

બહાદુરખાંના મૃત્યુ પછી તેનો પૂત્ર જાળતાખાં તેના ઠેકાણે અભિષિકૃત થયો. પણ તે બળ ગયું. તે વીર્ય ગયું, સઠોડના તેજેવન્હિ પાસે સઘળું નિષ્પ્રભ થઈ પડ્યું. જાળતાખાં ઘણું કરીવાણીયા નગરમાં રહેતો હતો. જાળતાખાંના દાદા ઇમામ મહમદે વાણીયા નગર વીકાનેરના રાજ રાયસિંહ પાસેથી લઈ લીધું હતું. એમ કહેવાય છે. રાજ રાયસિંહે પોતાની પટ્ટરાણી સ્મરણાર્થે વાણીયા નગરની પ્રતિષ્ઠા કરી હતી. વાણીયા સાથે તેના પેટાનાં પચીસ ગામડાં ચવનના હાથમાં આવ્યાં. જાળતાખાં પોતાની જીવિકા, દ્યુતા કરી ચલાવતો હતો. તે તેવા કામમાં પ્રતિવત્સર બે ત્રણ લાખ રૂપૈયામેળવતો હતો. તેના અત્યાચારથી સઘળી ઉતર મઝૂ ભૂમિ પીડા પામતી હતી. તેમાં વળી બેનશીય જીતલોકનાં તો નિસ્તાર નહોતાં. તેઓને અહર્નિશ સતર્ક સેવું પડતું હતું. મઝૂભૂમિનો પૂર્વ ભાગ ગ્રીટીશ રાજ્યની પાસે હતો. તેથી તેમાં જાળતાખાં કોઈરીતનો અત્યાચાર કરી શકતો નહિ.

જાળતાખાં તે સ્થળના ઉત્તર પ્રદેશમાં અત્યાચાર કરી શકતો હતો. પ્રતિ દિન તે ભટ્ટીખાંનો અત્યાચાર વધતો ગયો. પીડા પામેલ અધિવાસીઓ પોતાના રક્ષણ માટે જુદા જુદા પ્રદેશમાં ચાલ્યા ગયા. ટુંકામાં થોડા દિવસમાં તે દેશ મશાણુ જેવો થઈ ગયો.

તે સમયે ભૂટનનો અને તેનો ઉતરસ્થ વિશાળ પ્રદેશ સમૃદ્ધ અને આબાદ હતો તેના પ્રમાણ ઘણા સ્થળેથી મળી આવે છે. આજ પણ તે પ્રદેશમાં પુરાતન હવેલીઓના ખંડેર જોવામાં આવે છે. પૂર્વે જે સઘળા નગર અને ગામનું સૈંદર્ય દેશને અલંકૃત કરી રહ્યું હતું તે સઘળા નગર અને ગામ આજ અત્યાચારી લોહાના મગદળના અને કાળના કઠોર પ્રહારથી ચુર્ણ વિચુર્ણ થઈ જમીનના અંદર દટાઈ ગયાં. જે સઘળા પ્રાચીન સમૃદ્ધ નગરો એવી રીતની ઉપર લખેલી હાલ-તને પામેલ છે તેમાં રંગમહેલ વિશેષ પ્રસિદ્ધ છે તે ભૂટનથી થોડેક પશ્ચિમે રહેલ હતું. તે રંગમહેલમાં ચિત્રશાળા હતી.

આજ ભૂટનની અવસ્થા કેવળ શોચનીય છે. તે સ્થળે માત્ર કેટલીક ઝુંપડીઓ જોવામાં આવે છે, મરૂભૂમિના સઘળા પુરાતન ચિન્હો તે સ્થળે જોવામાં આવે છે.

વીકાનેરનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ આ સ્થળે ગ્રમાત્મ થયો. વીકાનેરના પ્રદેશમાં કેટલાક સમૃદ્ધ શહેરો હતાં તેનો ધ્વંસાવશેષ હજી માત્રુમ પડે છે. તે ધ્વંસાવશેષવાળાં નગર કુલરા અને મારોટ વિશેષ પ્રસિદ્ધ છે. જૈત લોકોની શકંશીર્ષ વર્ણુમાળામાં કેતરાયેલ શિલાલિપિઓએ ધ્વંસાવશેષવાળા સ્થાન થકી હાલ નીકળે છે. ટોડ સાહેબને મરૂભૂમિના લદુવા નગરમાંથી એક શિલાલિપિ મળી છે. તે નગર ઘણું કરી નવસો વર્ષથી ધ્વંસાવશેષવાળી હાલતમાં આવી ગયું છે કુલરા પ્રસિદ્ધ લાક્ષ કુલાનીની આવાસ ભૂમિ, એ વીરની વીરતાનું વિવરણ આપણે અગાઉ લખી ગયા. અણુહીલવાડનો સિદ્ધરાજ જયસિંહ અને ધારા નગરીનો ઉદયાદિતા લાક્ષ કુલાનીના સમસામયિક હતા.

બુંદી.

પ્રથમ અધ્યાય.

હારાવતી અત્રિ કુળનું કાલ પતિક ઉત્પત્તિ વિવરણ, અધ્વર્યુગીરી ચોહાણ લોકની મહાવતીની અલકુંડની કંકન પ્રાપ્તિ, અજમેર પ્રતિષ્ઠા, અજયપાળ, માણેકરાય પ્રથમ મુસલમાન અભિયાન તેઓનો અજમેરનો કબજો, શંખરની સ્થાપના, તેનું લવણ મરોવર, માણેકરાય સંતાન સંતતિ, રાજસ્થાનમાં તેઓની સ્થિતિ, મુસલમાન લોકો સાથે તેનો વિવાદ. અજમેરનો વીક્ષનદેવ, મહીરાનો ગોગા ચોહાણ, મહમદના હાથમાં ખન્દેનું આવવું, વિશાળદેવ, સમગ્ર રજપુત નાનોનો અધિનાયક, તેના આર્થિક કાળનું નિરૂપણ, દિલ્લીમાં તેનો જય સ્તંભ. તેનું કુંડુંખીપણું, હારની ઉત્પત્તિ અનુરાજ કરેલો અશિનો અધિકાર, પદચ્યુતિ, ઇષ્ટપાળનો અંશનો અધિકાર, રાવ હામીર રાવચાંડનું મરણ, અઝાહદીને કરેલો અશિનો અધિકાર, રાજકુમાર રણસિંહનું ચિતોડમાં પલાયન, અને મેવાડના બનસરમાં તેનું રહેલું, તેના પુત્ર કલુનનું ગૌરવ.

બુંદીની અને કોટાની માત્ર સ્તમ્ભદ્વિ હારાવતી છે. ચંબલનદ હાર લોકના દેશમાં પ્રવાહિત થઈ તેને વિલકત કરેછે. ચોહાણ કુળને ચોવીસ શાખામાં વિલકત છે હારની શાખા તેઓમાં વિશેષ પ્રસિદ્ધ છે એ ચોહાણ કુળની ઉત્પત્તિનું વર્ણન ઉપર આપણે આપી ગયા. આ ક્ષણે તેના વિસ્તૃત વિવરણ કરવામાં આપણે પ્રવૃત્ત થઈએ છીએ.

ક્ષત્રીઓના અધર્મથી અને પાપાચરણથી ક્રોધ પામી ભગવાન પરશુરામે એકવીશવાર તેઓનો સંહાર કર્યો. તેના સંહારમાંથી છુટવા માટે કોઈ કોઈ

ક્ષત્રિઓએ પોતે ભટ છે એમ જાહેર કર્યું. કોઈ કોઈ ક્ષત્રિય સ્ત્રીનો વેશધરી આત્મજીવન રક્ષા કરવા લાગ્યા. એ પ્રમાણે કેટલાક રજપુતો રક્ષણ પામ્યા. છેવટે બ્રાહ્મણોના હાથમાં રાજ્ય અપાયું, પરશુરામના પિતાનો મુંડરછેદ કરી નર્મદાતટે રહેલ માહેષ્મની નગરીના બગદર્પિત અધિપતિએ જે અધર્મ સંચય કર્યો તેથી ભ્રશુરામે છેવટનીવાર ક્ષત્રિઓનો સંહાર કર્યો.

શાપ કે આશિર્વાદ બ્રાહ્મણોનું પ્રધાનબળ એટલેકે બ્રાહ્મણના ભુજબળના અભાવે દેશમાં વિશૂંબલા થઈ ગઈ, અજ્ઞાનાંધતા અને અવિશ્વાસ દેશમાં ફેલાઈ ગયા. દૈત્ય દાનવનો અત્યાચાર વધ્યો, પવિત્ર ગ્રંથ વીગેરે પદ્દલિત થયા. અને પ્રજાને દુર્વૃત્ત દાનવના અત્યાચારથી પલાયન કરી કોઈ સ્થળે આશ્રય મળ્યો નહિ. એ સંકટકાળે ભગવાનના આયુધ ગુરૂ વિશ્વામિત્રે ક્ષત્રિયકુળને જીવિત રાખવા વિચાર કર્યો. ધર્મ તિથ્ય મુનિ અને ઋષિના વાસોને માટે તેણે અર્બુદાચળને પસંદ કર્યો, દાનવના અત્યાચારથી પીડીત થઈ અર્બુદાચળના તપસ્વીઓ પોતાના મનની વેદના જાહેર કરવા માટે ક્ષીરોદધિમાં ભગવાન વિષ્ણુ પાસે ગયા. ત્યાં નારાયણ અનંત શય્યામાં સુતા હતા. ત્યારે તેણે ક્ષત્રિયકુળ ફરી જીવિત કરાવાનો આદેશ કર્યો. ત્યારપછી તેઓએ બ્રહ્મા વિષ્ણુ, ઇંદ્ર, રૂદ્ર, વીગેરે દેવતા સાથે અર્બુદાચળ ઉપર આવ્યા. ગંગાજળદ્વારાએ અગ્નિકુંડ પવિત્ર કર્યો. અવસ્તુતિનો પાઠ થયો. છેવટે જુદી જુદી જાતના તર્ક વિતર્ક કર્યા પછી તેઓએ નિશ્ચય કર્યો. જે ઇંદ્ર પુનર્જનનક્રિયા સ્વીકાર કરે, ત્યારપછી દેવરાજ પુરંદરે દુર્વા તૃણનું પુતળું બનાવી તેને અગ્નિકુંડમાં નાંખ્યું, એટલામાં સંજીવની મંત્ર લખાયો કે તરત તે પાળક રાશિમાંથી ધીરેધીરે એક મૂર્તિ ઉઠી. તેનાં દક્ષિણ હાથમાં ગદા હતી મુખમાં માર ? માર ! માર ! એવા શબ્દો અવાજ હતા. દેવતાઓએ તેનું નામ પ્રમાર રાખ્યું. અને આબુધારા અને ઉજ્જયનીને તેના હાથમાં સોંપ્યાં.

ત્યારપછી તેઓએ બ્રહ્માને પોતાના અંશમાંથી એક વીરની સૃષ્ટિ કરવા પ્રાર્થના કરી, ભગવાન પિતામહે એક પ્રતિમાં બનાવી અગ્નિકુંડમાં ફેંકી, એટલામાં અગ્નિમાંથી એક મૂર્તિ નીકળી, તેના એક હાથમાં ખડગ, બીજા હાથમાં વેદ અને ગળામાં રૂદ્રાક્ષ હતી. યજ્ઞસૂત્ર હતું. તેનું નામ ચુલક કે સોલંકી કહેવાયું. તેના હાથમાં અણુહીલવાડ પાટણ સોંપ્યું.

રૂદ્રે એક ત્રીજા વીરની સૃષ્ટિ કરી તેણે બનાવેલા પુતળાને ગંગાજળથી સ્નાન કર્યું, ત્યારપછી એક મંત્રનો પાઠ કરતાં એક કાળો ધનુર્ધર ઉભો થયો, દેવોએ તેને દૈત્યના યુદ્ધમાં મોકલ્યો. પણ યુદ્ધયાત્રા સમયે તેનો પગ ખસવાથી તેનું નામ

પુરીહાર પડ્યું. તેઓ દ્વારરક્ષકરૂપે નિયોજીત થયો. દેવતાઓએ તેને મરૂભુમિનાં સ્થળો આપ્યાં.

ચોથો વીર વિષ્ણુથી સરળયો તે મૂર્તિ ભગવાનના સરળી હતી. તેના ચાર હાથ હતા, પ્રત્યેક હાથમાં એક એક અસ્ત્ર હતું. દેવતાઓએ તેનું નામ ચતુર્ભુજ ચોહાણ રાખ્યું, અને મદાવતી નગરી તેના હાથમાં સોંપી, દ્વાપરયુગે તેનું નામ ગડમંડલ હતું.

દૈત્યલોકો તે સઘળાં કાર્ય જોતા હતા. તે સમયે તેઓના એ સેનાપતિ અગ્નિકુંડ પાસે ઉભા હતા. પુનર્જીવન વ્યાપાર પુરો થયો કે વીર પુરૂષો દૈત્યના વિરૂધ્ધે ઉતર્યા. થોડા સમયમાં એક ભયંકર યુદ્ધ થયું. દાનવોનું શોષિત ધરાતળે પડતું હતું. તેમાંથી નવા નવા દાનવો પેદા થતા હતા. તોપણ દાનવોનો પરાભવ થયો. અને તેમ થવાથી અનિષ્ટ ક્રમ થયું.

દૈત્ય કુળનો નાશ થયો. દેવ કુળનો આનંદ વધ્યો. સ્વર્ગમાંથી અમૃતની વૃષ્ટિ થઈ.

મહાકવિ ચંદબારોટે કહેલ છે જે છત્રીશ રાજ કુળમાં અગ્નિકુળ શ્રેષ્ઠ.

સનાતન હિંદુ ધર્મના રક્ષણ માટે અને ભારતભૂમીના બચાવ માટે દાનવોને સંહાર કરી ઉત્તમ ધર્મ સ્થાપવા દેવતા અને પ્રાદ્યક્ષોએ કયા સમયે એ અગ્નિનો વીર પેદા કર્યો તેનું કાંઈ નિશ્ચિત થાતું નથી. પ્રધાન પ્રધાન ભાટ ગ્રંથોમાં લખેલ છે જે ત્રેતાકુળમાં એ મોટું કામ બનેલ છે. પણ તે વાત કેટલી સાચી છે તેનો નિશ્ચય અમારાથી થાય તેવું નથી. વળી ભટ લોકો જે અણહલ ચોહાણ અને મદાવતીના પ્રતિષ્ઠાતાના વચ્ચે મહાભારતોક્ત શાલવ રાજાને સ્થાપન કરે છે તે વાત લઈ વાદાનુવાદ કરવાનું આ સ્થળે યુક્ત નથી. સાચી તે સઘળાં વિવરણ એટલી બધી કલ્પના જાણે છવાયેલ છે તેમાંથી સત્યતાનો આધિષ્ઠાર કરવો બહુ દુષ્કર છે.

અગ્નિ કુળના વિસ્તૃત વિવરણ કરવામાં પ્રવૃત્ત થયા અગાઉ આપણે તે કુળનાં સંભવ વૃતાંતની આલોચના કરવી યોગ્ય છે. તે ચાર વીરો ઘરોના પુત્ર બાથકી પેદા થયા કે કેમ. તે વાત જોવાની આવશ્યકતા છે. તેના સંભવની એવી વાત ચાલે છે જે પ્રાદ્યક્ષોએ મ્લેચ્છગ્રાસથી સનાતન હિંદુ ધર્મને બચાવવા માટે ભારતવર્ષીય કોઈ આદિમ જાતિના વીરની મદદ લીધી હોય એમ લાગે છે. ચાર અગ્નિ કુળમાં ચોહાણના કુળે સઘળા કરતાં વિશેષ પ્રાધાન્ય મેળવ્યું પણ પ્રમાર રજપુતોનો પ્રતાપ શ્રેષ્ઠ ગણાયો. જે દિવસે પ્રમારનો ગૌરવ રવિ મધ્યાહ્ન ગગનમાં હતો તે દિવસે ચોહાણનો પ્રભાવજ્યોતિ અસ્તમિત હતો અને વળી જો મહાકવિ

ચંદ ખારોટના કહેવા ઉપર કોઈનો અવિશ્વાસ ન હોય તો સ્પષ્ટ ખાત્રી થાશે જે વિક્રમશકના આઠમા સૈકામાં ચોહાણો ત્રૈલંગ પ્રદેશમાં પ્રમારનો પ્રધાન ગણતા હતા. ચોહાણ વીર પૃથ્વીરાજના અમાનુષિક ચરિતથી ચોહાણ કુળ એકવાર પુષ્કળ તેજે દીપીનીકળ્યું હતું. પણ તે તેજ થોડા દિવસનું હતું. પૃથ્વીરાજના પતન સાથે તે તેજ એકદમ કમ થઈ ગયું.

પ્રસિદ્ધ ચોહાણરાસ ગ્રંથમાં લખેલ છે “ રાજધિષ્ઠાન મકાવતી નગરીમાંથી સ્વામીધર્મનો જયરવ ખાવન નગરમાં પ્રતિધ્વનિત થયો, ચોહાણવીરે પોતાના ખડગ બળે ઠકા, શુલ્કતાન, પેશાવર, લાહોર સુધીનો ભૂમીભાગ જયમાં મેળવ્યો. અસુરકુળ લયાકુળચિતે પલાયન કરી ગયું. તે અગત્ય વીરનું પ્રભુત્વ દિલ્હી અને કાબુલમાં સ્થાપિત થયું ત્યારપછી તેણે માલ્વાનીના હાથમાં નેપાળને સોંપ્યું. ત્યારપછી તે મકાવતી નગરીમાં આવ્યા ”

ચોહાણના વિપુળ વિક્રમ અને તેજસ્વિતાથી તે પવિત્ર અગ્નિ કુળ ક્રમે ક્રમે પ્રગ્ન તેજે પ્રકાશવા લાગ્યું તેની લીલા ભૂમી મકાવતી નગરી ધીમે ધીમે આબાદ થવા લાગી. થોડા દિવસપછી અજ્ઞપાળ નામનો એક પ્રતિષ્ઠા સંપન્ન વીર થોડા ઘણા સૈનિકોને સાથે લઈ મકાવતીની બહાર નીકળી પડ્યો. તે પૂર્વ દિશામાં ચાલ્યો અને અજમેર જનપદમાં તારાગઢ નામનો કીલ્લો સ્થાપ્યો. જ્યાં તે અશ્તુણુ પ્રતાપે સમય કહાઢવા લાગ્યો. * અજ્ઞપાળનો પ્રતાપ વધી પડ્યો. અજ્ઞપાળ નિઃસંતાન હતો. પોતાના કુળને અનંત નાશમાં પડતું જોઈ મકાવતીમાંથી પૃથ્વી પાહાર નામના એક શખ્સને તેણે દત્તક લીધો.

તે સમયે રજપુત સમાજમાં બહુ વિવાહની પ્રથા ચાલતી નહોતી. તે માટે પૃથ્વી પહારે એકજ સ્ત્રીનો વિવાહ કર્યો. તે સ્ત્રીના પેટે તેના ચોવીશ પુત્રો પેદા થયા. પ્રથિત નામવાળો માણેકરાય તે પુત્ર માંહેના એક પુત્રના વંશમાં પેદા થયો.

માણેકરાયની જવલિત પ્રભાથી અગ્નિ કુળ સારું તેજવાળું થયું. તેણે ચોહાણના અધારાવાળા ઇતિહાસને અજ્ઞવાળામાં આણ્યો. તે સમયે રજપુતસ્થાન ઉપર સુસલમાનોની પહેલ વહેલી દૃષ્ટિ પડી.

હીજરાના ત્રેસઠ વર્ષે ઇસલામનો નવો ધર્મ એક વિકટ તેજે વધારે બળ વાળો થઈ પડ્યો. ચારે દિશાએ ઇસ્લામ ધર્મ પ્રચારકો ચાલ્યા, ચારે દિશામાં મહમદની ચંદ્રવાળી ધ્વજ ફૂડ ફૂડવા લાગી. ચારે દિશામાં ધર્મ પ્રચારકના ઉત્સાહ નાદ સંભળાયા. તેઓના આત્મત્યાગથી નિષ્ઠુરત્વથી અને અધ્યવસાયથી

સઘળું એશીયા કંપવા લાગ્યું. સઘળાઓ પોતપોતાના આપદાદાના ધર્મને અન્યાહત રાખવા ચેષ્ટા કરવા લાગ્યા. એ મુસલમાન ધર્મ પ્રચારકોનો ધર્મનુગત ભારતવર્ષમાં પેઠો. રોષનઅલી ધર્મપ્રચારક થઈ ભારતવર્ષમાં આવ્યો. એકવાર તે મહાત્મા અજમેરના એક સ્થળે ખેસી મહમદના ધર્મસૂત્રની વ્યાખ્યા કરતો હતો એટલામાં એક ગોવાળ માખણ લઈ રાજદરબારમાં જતો હતો. રોષનઅલીએ તે માખણ માગ્યું અને તે તે માખણના પાત્રને અડક્યો. મ્લેચ્છના સ્પર્શે તે પાત્ર કલંકિત થયેલ હોઈ દૂર ફેંકાયું. થોડા સમયમાં તે સમાચાર રાજના કાને પહોંચ્યાં. રાજા એ ક્રોધ પામી તે દાંલિક મુસલમાનની આંગળી છેદી નાખવા આજ્ઞા આપી. તે મુસલમાનની આંગળી કાપી. કપાયેલ આંગળી શુન્ય માર્ગે ઉડી મકકામાં ગઈ ત્યાં જઈ તેણે રજપુત મૂર્તિપૂજક રાજના અત્યાચારની વાત રાજા પાસે કહી. મુસલમાન રાજાએ તે વાતનો બદલો લેવા એક સેના તૈયાર કરી થોડા વેગનારના રૂપમાં તે સેના હિંદુસ્તાનમાં આવી. અજમેરની પાસે તેઓએ તેઓનું રૂપ પ્રકાશ્યું તેઓએ અતર્કિતલાવે રાજા દુલારાય અને તેના પુત્ર ઉપર હુમલો કર્યો. ગડખીટલી તેઓના હાથમાં પડ્યું. દુલારાય અમુર લોકથી હણાયો તેનો એકમાત્ર સાત વર્ષનો પુત્ર લોટ કીદ્દામાં ખેલતો હતો. તેના ઉપર પણ શત્રુઓ પડ્યા અને તેનો સંહાર કર્યો. અજય કીદ્દો મુસલમાન લોકોએ કબજે કર્યો, લોટનો કાકો માણેકરાય સંવત્ ૭૪૧ માં પલાયન કરી ગયો. પણ જ્યાં તે ગયો ત્યાં તે નિશ્ચિંત રહી શક્યો નહિ. જ્યોન્મત યવનો તેની વાંસે પડ્યા. માણેકરાયે વિષમ વિપદમાં પડી ચોહાણ કુળની અધિષ્ઠાત્રી દેવીનું શરણ લીધું. દેવીએ દર્શન દઈ તેને અભયદાન આપ્યું અને કહ્યું! “ માણેક ! તું ભય ખા નહિ. હું જ્યાં ઉભી છું ત્યાંથી આરંભ કરી આજકાની અંદર તું ઘોડા સ્વાર થઈ જેટલી જમીનનું પ્રદક્ષિણા કરીશ તેટલી જમીનમાં તારું રાજ્ય થાશેજ ” પણ જો જે આસ્થળે ફરી આવવાના પૂર્વે કદી પણ પશ્વાદ ભાગે દૃષ્ટિ કરવી નહિ ભગવતીના વાક્યે આશ્વાસિન થઈ માણેકરાયે પોતાનો ઘોડો ચલાવ્યો. પણ ભગવતીએ જે પ્રતિષેધ વચન કહેલ હતાં તેને ભુલી ગયો. ઘોડાને ઘણા દૂર સુધી ચલાવ્યો. છેવટે તેણે પશ્વાદભાગે નજર કરી દેવી અંતર્હિત થઈ અને તે સમરત પ્રદેશ કાલવણે પ્રરિત થયો. માણેકરાયે તે જળ રાશિનું નામ ભગવતીશાકંભરીના નામે શંભર હૃદ રાખ્યું.

મુસલમાનોએ અજમેરનો કબજો કર્યો ખરો પણ તે તેઓના હાથમાં ઘણા દિવસ રહ્યું નહિ. ચોહાણરાજ માણેકરાયે થોડા દિવસમાં સેના સંગ્રહ કર્યો તેણે મુસલમાનોને અજમેરમાંથી દૂર કર્યા. તે એક ઉપયુક્ત રાજા હતો. માણેકરાય ઔદિચ ચોહાણને આદિ પુરૂષ હતો.

માણેકરાયને પુષ્કળસંતાનો પેદા થયાં હતાં, તે પ્રત્યેકથી પશ્ચિમ રાજ-
સ્થાનમાં એક એક સ્વતંત્ર શાખા સ્થાપી હતી. આજે તે શાખાઓની વિસ્તૃતિ
જેવામાં આવે છે. પણ તે શાખાવાળા રજપુતોમાં તેઓના પૂર્વજનો પ્રતાપ અને
પરાક્રમ જેવામાં આવતાં નથી, જે માણેકરાયે. પોતાના ભુજબળે પ્રચંડ ચવનોના
હુમલાનો અટકાવ કરી દીધો હતો, જેના વંશધરો સ્વદેશના માટે
જીવન આપી. ખીચી અને હાર વીગેરે રજપુતકુળોને પવિત્ર કરી ગયા છે, આજ
તે માણેકરાયની સંતતિ પ્રભાત નક્ષત્રની જેમ ક્ષીણપ્રભ થઈ પોતાના દિવસો કહાડે
છે. એ સઘળા કુળોમાં ખીચી રજપુતોએ સિંધુસાગર ઉપર અઠાશી કોસ જમીનનો
કબજો લીધો હતો. આજ તે વીશાળજમીન ચીહુટ અને સિંધુ દેશ પર્યંત ગયેલ છે.

ખીચપુરપતન એ ખીચીવંશની રાજધાની, હાર રજપુતોએ હેરીયાના
નામના જનપદમાં આશીની સ્થાપના કરી, હારની એક શાખાએ ગોળકુંડની
સ્થાપના કરી, મોહીલ રજપુતોએ નાગોરની ચારે પડએ કેટલાક સ્થળોનો કબજો
કયો. ભાદોરીય રજપુતોએ ચંબલ નદીના તીરે એક જાગીર મેળવી, હાલ તે
તેઓની સંતતિના તાબામાં છે, તે પ્રદેશનું નામ ભાદુરીય છે, ધુનેરીય રજપુતો
શાહાબાદમાં અને વાગ્રીયા રજપુતોનાં દોલમાં જઈ વસ્યા.

ભારતવર્ષની મરૂભૂમિમાં સ્થાને સ્થાને ચોહાણ વીર માણેકરાયની સંતતિ
એ અદ્વૈતરૂ રોપ્યું, તે સ્થાને કેટલાક તાબામાં રહી કામ કરતા હતા. કેટલાક
સ્વાધીન થઈ કામ કરતા હતા. વળી કેટલાક ધણીનું પદલેહન કરી પોતાની
જીવિકાનો નિર્વાહ કરતા હતા. એક તાળિકામાંથી માલુમ પડે છે, જે મહારાજ
માણેકરાયથી તે વિશાળદેવ સુધી અગીયાર રાજાઓએ રાજ્ય કર્યું, તેઓમાં એક
માત્ર હર્ષરાજ શીવાય તે સઘળા અપ્રસિદ્ધ એટલે તેઓની જીવનીની આલોચના
કરવાનું યુક્તિ સંગત નથી. હામીર રાસામાં અને જે ગારતાલીકામાં હર્ષરાજનું
નામ જેવામાં આવે છે, તે બંને ગ્રંથના સાર સંકળનથી જણાય છે જે હર્ષરાજનું
આધિપત્ય આખું આરાવલી પર્વતથી માંડી પૂર્વે ચર્મહાવતી નદી સુધી હતું,
સંવત્ ૮૧૨ થી તે સંવત્ ૮૨૭ સુધી (ઇ. સ. ૭૩૮ થી તે ૭૫૩) સુધી
હર્ષરાજે રાજ્ય કર્યું, તેણે પોતાના ભુજબળે શત્રુનો સંહાર કરી અરિમર્દન
નામનો ઉપાધિ મેળવ્યો. તેનું અમુલ્ય જીવન માતૃભૂમિના બચાવના અર્થે યુદ્ધ
ક્ષેત્રમાં વિનાશ પામ્યું, ફેરીસ્તામાં વર્ણવેલ છે જે “ હીજરા ૧૪૩ ના વર્ષમાં
મુસલમાન લોકો પ્રચંડ પ્રતાપશાળી થઈ ઉઠ્યા, પોતા બળે દર્પિત થઈ તેઓએ
પર્વતવાસ છોડ્યો, તેઓએ પેશાવર વીગેરેના પ્રદેશો અધિકૃત કર્યા. તે સમયે
અજમેરાજનો એક સગો લાહોરની ગાદીએ હતો. દુર્ઘટ અકાળોનો હુમલો

વ્યર્થ કરી દેવા તેણે તેના ભાઈને તેઓની વિરૂધ્ધે મોકલ્યો. ક્રમાગત પાંચ માસ યુદ્ધ ચાલ્યું. યુદ્ધમાં હીંદુઓ હાર્યા. પણ શીતકાળ ફરી આવ્યો એટલે તેઓ નવું બળ મેળવી તૈયાર થયા, પેશાવર અને કર્મનાના મધ્યસ્થળે બન્ને દળ એકઠાં થયાં, તેમાં જયલક્ષ્મી કોઈની અંકશાયિની થઈ નહિ. ”

પોતાનું રાજ્ય છોડી એ સઘળા દૂર પ્રદેશમાં અજમેરાધિપતિ સ્વેચ્છે સાથે લડવા ગયો હતો કે નહિ તે બાબત ભટ્ટ ગ્રંથમાં નથી, હામીરાસામાં વર્ણિત છે જે હર્ષરાજના મૃત્યુ પછી કુળગનદેવ નામનો એક શક્ષ અજમેરના સિંહાસને બેઠો હતો. કુળગનદેવની રાજ્ય સીમા ભૂટન સુધી વિસ્તૃત હતી, તેણે યુદ્ધમાં નાસરદદીનને પરાજીત કર્યો. તેની પાસેથી બારસો ઘોડા લઈ લીધા. હીંદુ વૈરી મહામદનો બાપ શબકતગીનજ નાસરદદીન નામે પ્રસિદ્ધ હતો.

હર્ષરાજ પછી કેટલીટ પેઢીએ વિખ્યાત વિશાળદેવ અજમેરના સિંહાસને બેઠો. હર્ષરાજ અને વિશાળદેવના મધ્ય કાળમાં જે કેટલાક રાજાઓએ હાથ કુળમાં પેદા થઈ શાસન દંડ ચલાવતા હતા, તે સઘળા વિશેષ પ્રસિદ્ધ નથી. તેઓ સઘળા સ્વદેશ રક્ષાર્થે મુસલમાન વિરૂધ્ધે ઉતર્યા હતા, હાર કુળના ભટ્ટ ગ્રંથમાં લખેલ છે જે વિશાળદેવના પિતાનું નામ ધર્મગજ હતું પણ જયત્રાની બનાવેલી તાલિકામાં તેનું નામ વિનગદેવ છે. એ વિનગદેવના રાજ્ય કાળમાં મહમદે છેલ્લી વાર ભારત વર્ષ ઉપર હલો કર્યો હતો વિશાળદેવના વીર પિતાએ મુસલમાનનો તે હુમલો મોટી બહાદુરીથી અટકાવ્યો. અને તેઓને અજમેર થકી કહાડી મુક્યા. એ મોટા કર્મમાં વિનગદેવે પોતાનું જીવન ખોયું એક ચોહણ વીરની જીવની જોવાનું આવશ્યકતા ભરેલું છે. જેનું નામ ગોગા હતું.

જે દિવસે હર્ષર્ષ માહમુદ પોતાના ગ્રંથ વીચારિને ભારતવર્ષના પશ્ચિમ ભાગને બાળી દઈ પંજાબ પ્રદેશમાં પેઠો, તે દિવસે વીરવર ગોગાએ તેના તેજથી મુસલમાનોનો પ્રતિરોધ કરવા લોક વિસ્મયકર બળ બહાર પાડ્યું. તેથી તેનું નામ રજપુત સમાજમાં પ્રાતઃસ્મરણીય થયું. તેનો પવિત્ર વંશ ચોહાણનો આ દર્શ થયો. વીરવર ગોગો વાચનામના એક પ્રસિદ્ધ રાજાના ઔરશે જન્મ્યો હતો સઘળો જંગલ દેશ તેના કબજામાં હતો. તેની રાજધાનીનું નામ મિહિર તે શતલજ નદીનાતીરે સ્થાપિત હતું, યવનાકમણમાંથી તે રાજધાનીનું રક્ષણ કરવા વીરવર ગોગા પોતાના ૪૫ પુત્રો સાથે અને ૬૦ ભત્રીજાઓ સાથે રણક્ષેત્રમાં ઉતર્યો. રણક્ષેત્રમાં તે સઘળાએ પ્રાણ ખોયા. વીરવર ગોગાએ સ્વદેશના માટે જે આત્મત્યાગ કરી બતાવ્યો તેથી કરી તેનું નામ સ્વદેશ પ્રેમિક સન્યાસીઓમાં ઉચ્ચ આસને જઈ બેઠું છે. આજ પણ છત્રીશ ર. / કુળો તેની પૂજા કરે છે.

જે દિવસ દુર્વૃત્ત માહમુદ મરૂભુમિના અંદર થઇ કુચ કરી ચાલ્યો તે દિવસે તેનો યુદ્ધાભિયાનનો છેવટનો દિવસ તે પાખંડી ચવન વીરે પોતાની વિજયીની સેના લઈ અજમેર ઉપર હુમલો કર્યો. અજમેરનો અધિપતિ તે સમયે પોતાની રક્ષા માટે પલાયન કરી ગયો. મુસલમાનોએ નગરને અને તેની ચાર પડખેના ગામો લુટી લીધા. પણ દુર્જય ગડખીટલી નામના કીશ્નામાં મુસલમાનનું આક્રમણ પ્રતિરૂદ્ધ થયું. માહમુદ ત્યાં દળિત વિગ્રાસિત અને આહત થયો. તે નાંદોલ તરફ પલાયન કરી ગયો. પણ તેની કૃર પ્રકૃતિ દૂર થઈ નહિ. હીંદુઓનો સર્વનાશ કરવા તે સુયોગ જોતો હતો, નાંદોલમાં પેઠા કે તેણે તે નગરનો ધ્વંસ કર્યો. તેના કઠોર અચારે હીંદુઓ અચાત્યંત પીડિત થયા તેઓએ એકતાસૂત્રે બંધાઈ તે વૈરીનું દમન કરવાનું મુકરર કર્યું.

હીંદુ મુસલમાનના અઘોર સંઘર્ષ કાળે ચોહાણુ વીર વિશાળદેવ ઉત્પન્ન થયો તેના વિરત્વના વર્ણનમાં મહા કવીચંદ બારોટે પોતાના મહાકાવ્યનો એક સર્ગ લખ્યો છે. દુર્ઘર્ષ ચવન વીરનું દમન કરવા એક મત થઈ રજપુત રાજાઓએ વીરવર વિશાળદેવને પ્રધાન સેનાપતિ બનાવ્યો, એક માત્ર પાટણનો ચાલુક્ય રાજા સિવાય સઘળા રજપુત રાજાઓ એ યુદ્ધમાં ઉતર્યા હતા. સઘળાએ વીરવર વિશાળદેવના વાવટા નીચે એકઠા થઈ ચવનના ઉપર લડાઈમાં ચાલ્યા. એ રજપુત સેનાનું વર્ણન મહા કવિ ચંદ બારોટે યુક્ત રીતથી કરેલું છે ટુંકામાં માણેકરાય અને પૃથ્વીરાજની વચ્ચે ચોહાણુ કુળમાં વિશાળદેવ શિવાય બીજો કોઈ રાજા વીર થઈ પેદા થયો નથી.

દિલ્લી નગરમાં શીરોજશાહના મહેલમાં મધ્ય સ્થળે પ્રસિદ્ધ જે જયસ્તંભ રેખિત હતો તેના પાયાણુ કુળક ઉપર એક શ્લોક માલુમ પડ્યો છે. મહારાજ વિશાળદેવનું નામ તે શિલાલિપિના શિરોભાગે અંકિત છે. સંવત્ ૧૨૨૦ના વૈશાક શુદ્ધ ૫ મે એ સિલાકુળક ખોદિત થયું. પ્રતિય ચોહાણુ તિલક શાકે ભરી પૃથ્વીરાજના પૂર્વ પુરૂષ તરીકે મહારાજ વિશાળદેવને તે કુળમાં ગણ્યો છે. ચોહાણુકુળ પુંગવ મહારાજ પૃથ્વીરાજે સંવત્ ૧૨૨૦માં દિલ્લીમાં રાજ્ય કર્યું. અને સંવત્ ૧૨૪૬માં તે શાહુજીનના હાથમાં પડ્યો, સંવત્ ૧૦૬૬ અને સંવત્ ૧૧૨૦ના મધ્ય ભાગમાં વિશાળદેવ અજમેરના સિંહાસને હતો. તેણે પોતાના પરાક્રમના સહાયે આચાર્વર્તમાંથી ચવનોને કહાલી મુકયા હતા. વિશાળદેવ દિલ્લીના તુઆર રાજ જયપાળનો, ગુર્જરપતિ દુર્લભ અને ભીમનો, ધારાપતિ ભોજ વ ઉદયાદિત્યનો અને મેવાડના પદ્મસિંહ અને તેજસિંહનો સમસામયિક હતો. તે મહમદ ગીજનીની ચોથી પેઢીએ થયેલા મોદાદની વિરૂદ્ધે તે મોટી સેના લઈ

યુદ્ધ ક્ષેત્રમાં ઉતર્યો. એમ કહેવાય છે જે વિશાળદેવે પ્રવીણ વચમાં મુસલમાની ધર્મ સ્વીકાર્યો હતો. તે મુસલમાન થઈ અત્યંત અનુત્તમ થયો અને સ્વધર્મ ત્યાગ સ્વરૂપપાતકનો નાશ કરવાને અભિપ્રાયે તે સૈન્યાસી થઈ ગયો.

હારકુળના ભટ્ટકવિ ગોમંદરામના મતમાં વિશાળદેવનો અનુરાજ નામે એક પુત્ર હતો. એ અનુરાજ થકી હારકુળ પેદા થયું પણ ખીચીકુળના ભટ્ટકવિ મગજએ પોતાના ગ્રંથમાં લખેલ છે જે અનુરાજ મ.ભુકરાયનો પુત્ર અને તેથી ખીચી કુળની ઉત્પત્તિ છે. હારકવિના કહેવાનું અમોએ અનુકરણ કરેલું છે.

અનુરાજને અશીદુર્ગ મળ્યો. તેના પુત્ર ઇષ્ટપાળે સિંધુસાગરના અંતર્ગત ખીચીપુર પતનના પ્રતિષ્ઠાતા અજયરાવના પુત્ર અગનરાજ સાથે એકમત થઈ ગુવાળકુંડના અધિપતિ ચોહાણ રણધીરસિંહ પાસે પોતાની અદૃષ્ટ પરિક્ષા કરી એટલામાં ગજવીખંધમાથી એક સેનાદળે આવી, અશી અને ગવળકુંડ ઉપર હુમલો કર્યો રણધીરે કઠોર ઝહરવ્રતનું ઉદ્યાપન કર્યું. તે સંહાર વ્યાપારમાંથી એક માત્ર તેની પુત્રી સુરાબાઈ બચી, સુરાબાઈ અશી તરફ પલાયન કરી ગઈ. વળી અશી ઉપર યવનનો હુમલો જોઈ અનુરાજે પલાયન કરવાનો ઉદ્દેશ કર્યો. પણ તેના પુત્ર ઇષ્ટપાળે દાનવોનો ઘેરો અટકાવી દેવા આગ્રહ બતાવ્યો. અનુરાજને શત્રુની સામે થવું પડ્યું. બન્ને દળ વચ્ચે યુદ્ધ ચાલ્યું. યુદ્ધમાં આક્રમક હથાયા. ઇષ્ટપાળનું સેનાદળ ચારે તરફ પલાયન કરી ગયું. ઇષ્ટપાળ વિષમ રીતે જખમી થયો પણ તે દુર્બલ અવસ્થામાં પણ તે શત્રુના અનુસરણમાં પ્રવૃત્ત થયો. તે થોડે દુર ગયા પછી અગ્રેસર થઈ શક્યો નહિ, તેનાં હસ્તયાદ વીગેરે અશક્ત થયા. છેવટે તે મુર્છિત થઈ પૃથ્વી ઉપર પડ્યો. તે સ્થળે એક પીપળાના ઝાડ નીચે બે નશીબ સુરાબાઈ પ્રાયોપવેશનથી મૃત્યુની પ્રતીક્ષા કરતી હતી. અનાહારથી અનિદ્રાથી, કઠોર ભયથી અને માર્ગના શ્રમથી તેનું શરીર ઘણુંજ દુર્બળ થઈ ગયું હતું. તેનો પ્રાણવાયુ બહાર નીસરી જવાની તૈયારીમાં હતો. એટલામાં તે વિશાળ પીપળાની એક મોટી ડાળ ફાટી. તેમાંથી તેના કુળની અધિષ્ઠાત્રી દેવી ભગવતી આશાપૂર્ણ બહાર આવી. સુરાબાઈ દેવીના ચરણે પડી અને રોતાં રોતાં બોલી “ ભગવતિ ! આ જગતમાં મારું કોઈ નથી મારો પિતા અને મારા બાર ભાઈઓ શત્રુઓથી હથાયા. હવે મારે બચીને શું સુખ. ભગવતી આશાપૂર્ણ એ દિલાસો આપી સ્નેહ પૂર્ણ વચને કહ્યું, ‘ વત્સ! તું ભય પામ નહિ. તે દાનવ ચારણવીરના હાથે હથાયા, તે વીર પુરૂષ મારી પાસેજ રહેલ છે. ”

ત્યારપછી ભગવતી, શોક વિખલ રાજકુમારીને લઈ ઇષ્ટપાળની પાસે આવી, તેની સુશુષાથી ઇષ્ટપાળની મૂર્છા વળી તેણે ચોહાણકુળનો પ્રાચીન અધિકાર અશીનો કીલ્લો મેળવ્યો.

હારકુળના પ્રતિષ્ઠાતા ઇષ્ટપાળે સંવત્ ૧૦૮૧ (ઇ. સ. ૧૦૨૫) માં અશી કીદ્ધાને મેળવ્યો, મામુદે હીજરા ૪૧૭ (ઇ. સ. ૧૦૨૦) માં અજમેર ઉપર હુમલો કર્યો. તેથી સ્પષ્ટ પ્રતીતિ થાય છે જે ઇષ્ટપાળના પિતા અનુરાજે યવના ક્રમણનો રોધ કરતાં પોતાનું જીવન અને અસીકીલ્લો ખોયો, તે સમયે પણ યવનોએ ગજલીખંદથી આવી અજમેર ઉપર હુમલો કર્યો.

ઇષ્ટપાળનો ચાંદકર્ણ નામે એક પુત્ર હતો, ચાંદકર્ણના પુત્ર હામીર અને ગંભીર નામે હતા, તે બન્ને રજપુતોએ પૃથ્વીરાજને સઘળા યુદ્ધ વ્યાપારમાં સારી મદદ આપી હતી. તે બન્ને ભાઇઓ પૃથ્વીરાજના એકસો આઠ સામંતમાં સામંત પદવીએ હતા.

મહા કવિ ચંદ બારોટના મહા કાવ્યમાં કનોજ સામ્ય એવા નામનો એક સર્ગ છે. હામીર અને ગંભીરે મહારાજ પૃથ્વીરાજને મદદ આપી તેનું વર્ણન તે સર્ગમાં છે. જે વર્ણનનો સાર નીચે પ્રમાણે:—

“ ત્યારપછી હાર રાવ હામીર, પોતાના ભાઇ ગંભીર સહિત લક્ષ્મી તુરંગે ચઢ્યો, અને મહારાજ પૃથ્વીરાજ પાસે આવ્યો. તેણે તેજોવ્યજ્ઞ વાક્યે કહ્યું હે જંગવેશ ! આપ હવે આપની રક્ષા માટે ચિંતા કરો, હવે અમે જયચાંદની સેનાને જીવનનો ઉપહાર આપીએ છીએ. વહાણ જેમ સાગરની છાતી ફાડી ચાલ્યું જાય છે તેમ અમારા ઘોડાના પગના દાબલા પૃથ્વી ફાડશે. ”

એ વાત બોલી તે બન્ને ભાઇઓ જયચાંદના પ્રધાન સામંત કાશીરાજના સંમુખીન થયા. શત્રુની સાથે યુદ્ધમાં પ્રવૃત્ત થઈ, “ હામીરે જે સિંહનાદ કર્યો. તે શૈલ સિંહાસને ભગવતી દુર્ગાનો કર્ણગોચર થયો. ” યુદ્ધ લયંકર રીતે ચાલ્યું, ઘણીની જીવન રક્ષા માટે બન્ને ભાઇઓએ રણસ્થળે પ્રાણ ખોયા. આ સર્વના સંકટ યુદ્ધમાં હારકુળના સઘળા વીરો વિનાશ પામ્યા. છેવટે શાહબુદ્દીન સાથે છેવટના યુદ્ધમાં ભારતવર્ષનો ગૌરવ સૂર્ય અસ્તમિત થયો.

કાળકર્ણ નામનો હામીરનો એક પુત્ર હતો, કાળકર્ણનો પુત્ર રાવવાચા અને રાવવાચાનો પુત્ર રાવચાંદ હતો. ચોહાણ કુળના સઘળા રાજાની સમક્ષ દુર્ધર્ષ અલાઉદ્દીન યમદુત સ્વરૂપે આવ્યો. રાવચાંદ પાસે પણ તે યમદુત સ્વરૂપે આવ્યો હતો. અલાઉદ્દીને અશીના કીદ્ધા ઉપર હુમલો કર્યો, તે સમયે રાવચાંદે વિસ્મય કર વીરત્વ બતાવ્યું, પણ તેથી તેનો સફળ મનોરથ થયો નહિ, તેના સૈન્ય સામંત આત્મીચજન વીગેરે યવનના હાથે હણાયા. તે લચાવહ કાળગ્રાસમાંથી માત્ર તેનો એક પુત્ર બચ્યો. તે બાળકનું નામ રણસિંહ, રણસિંહની ઉમ્મર તે સમયે અઢી વર્ષની હતી, તે ચિતોડના રાણાનો ભાણેજ થાય, જેથી તે મામાના ઘેર ચાલ્યો.

ગયો, જ્યારે રણસિંહ પુખ્ત ઉમરનો થયો ત્યારે તેણે વીનસરનો કીડો છૂટી લીધો.

રણસિંહના કલ્પન અને કંદુલ નામના બે પુત્ર હતા, કુલ્લન એક દુરારોગ્ય રોગથી આક્રાંત થઈ શાંતિના માટે તે કેદાર તીર્થે ચાલ્યો ગયો.

એમ કહેવાય છે જે અભીષ્ઠ લાલના માટે તે સઘળા રસ્તામાં પ્રણિપાત કરતો ગયો હતો. એ રીતે કઠોર તપશ્ચર્યા સાથે કલ્પન કીદા નામના ગિરિ માર્ગે પહોંચ્યો. ત્યાં તે બાણ ગંગા નામની એક સુશીતળ નદીમાં નાહ્યો. ત્યાંથી પણ આગળ ચાલવાનો તેણે ઉદ્દેશ કર્યો. સાર પછી તેનાથી કષ્ટ સહન થઈ શક્યું નહિ. નદીમાં નાહવાની અથવા દેવ કૃપાથી તેનો રોગ દૂર થયો. લગવાન કેદારનાથ તેની તપશ્ચર્યાથી તુષ્ટ થયા, તેની સંમુખે પ્રગટ થઈ વરદાન માગવાનું તેણે કહ્યું. તેણે અસુસ્થતાથી વરદાન માંગ્યું લગવાને કહ્યું “ તું પથરનો રાજા થઈશ ” મધ્ય ભારતવર્ષમાં સઘળી ઉંચી જમીન તે નામે ઓળખાય છે, તે ગિલ્લોટ રાજાના કબજામાં હતી. પણ જ્યારે પાખંડ અદ્વાઉદીને ચિતોડ ઉપર હુમલો કર્યો અને તેને વિધ્વસ્ત કર્યું. ત્યારે રાણાઓનું પરાક્રમ થોડો સમય મંદ થઈ રહ્યું. તે સુયોગમાં પાર્વત્ય મીન લોકોએ તેઓના હાથમાંથી તે ખેંચી લીધું. હવે કેદારનાથની કૃપાથી તે રાજ્ય રાવકલ્પનના હાથમાં આવ્યું.

ઘણા પુરાતન કાળે પથર એક રાજાના અધિકારમાં હતું. જેનું નામ હુન હતું. હુન પરમાર કુળમાં પેદા થયો. તેની રાજ્યધાની મૈનાલ હતી. થોડા સમયમાં કલ્પનના પૌત્ર રાવવાંગે તે મૈનાલ નગરને કબજામાં લીધું. અને પથરના એક પ્રસિદ્ધ ઉંચા પ્રદેશમાં ખુમૈદા કીડો સ્થાપ્યો. પૂર્વ દિશાએ વીનસહર; પશ્ચિમ દિશાએ ખુમૈદા અને મૈનાલ દ્વારા સુરક્ષિત હોઈ હાર રજપુતો તેમાં સુખવાસ કરવા લાગ્યા.

રાવવાંગાના એકંદર બાર પુત્રો હતા. તેમાંથી મોટો દેવો, પિતૃસિંહાસને બેઠો. દેવાના ત્રણ પુત્ર હરરાજ, હાથીજી, અને સમરસિંહ નામે હતા. રાવદેવાના શાસન કાળે હાર રજપુતો એવાં વિક્રમશાળી થઈ ઉઠ્યા જે તેઓના પ્રતાપની વાત ભારતેશ્વરના કાને પહોંચી. તે સમયે સીંકદર લોદી ભારતવર્ષના સિંહાસને હતો. તેણે રાવદેવાને પોતાની સલામાં બોલાવ્યો, બુદ્ધીરાજ, પોતાના મોટા પુત્ર હરરાજને ખુમૈદાના સિંહાસને બેસારી, નાના પુત્ર સમરસિંહ સાથે તે દિલ્લીમાં ગયો. ત્યાં થોડો સમય રહી પાછો તે રાજધાનીમાં આવ્યો. એમ કહેવાય છે જે સમ્રાટે હારનૃપતિને તુરંગ લેવા લાલચ કરી તેથી તેણે દિલ્લી છોડ્યું. તે તુરંગ અતીવ પ્રસિદ્ધ હતો, તેણે સમ્રાટને તુરંગ આપ્યો. નહિ “રજપુતોને થોડો, તલવાર અને વનિતા વિશેષ વહાલી હોય છે. તેના થોડા માત્ર

ઇસારાથી ઘોડો તાડિત વેગે દોડ્યો. થોડા સમયમાં રાવદેવો, પથરમાં આવી પહોંચ્યો. ખુમૈદાને હારરાજને સોંપી તે ખાંડુનાલ સ્થાને ગયો, તેર થયે તેનો દાદો કલુન કઠોર રોગથી મુક્ત થયો હતો, તે કાળે જૈતા નામના એક સરદારની નીચે ઉશારા વંશીય મીન લોકો, ત્યાં વાસ કરતા હતા.

તે મીન લોકો રાવગાંગ નામના એક રજપુતથી વિશેષ પીડિત હતા. રાવગાંગ પોતાના કીલ્લામાંથી નીકળી ચારે તરફથી એક જાતનો કર ઉધરાવતો હતો તેના ભાલાના પ્રહારથી ખાંડુરની પ્રાકારવળી ઘણીવાર તુટી હતી, ત્યાર પછી મીન રાજે રાવગાંગની સાથે સંધિ કર્યે. જેમાં રાવગાંગને કર આપવાનું નિશ્ચિત થયું સંધિના પ્રસ્તાવ પ્રમાણે રાવગાંગ કર લેવા આવ્યો. જે કર તેને મળ્યો નથી રાવગાંગે મોટા ક્રોધથી કહ્યું “ હવે કોણ મારી સામે આવી શકે છે ”

રાવગાંગ અને રાવદેવો, પરસ્પર ખુલ્લી તલવારે એક બીજા ઉપર દોડ્યા જ્યાં યુદ્ધદ્વંદ્વ મચ્યું. તે યુદ્ધમાં રાવગાંગ પરાજીત થયો. અને પોતાના રાજ્ય તરફ તે પલાયન કરી ગયો.

હારરાજ તેની વાંસે તે ચંબલ નદીના તીરે આવી પહોંચ્યો, તેને પાસે આવેલો જોઇ, ખીચીવીર ઘોડાને જલદીથી ચલાવી નદીમાં પડ્યો, અસ્વ અને અશ્વારોહી જળમાં અદૃશ્ય થઇ ગયા, પરપારે દેખાવ દેખી ખીચીવંશીય ઉંચા સ્વરે બોલ્યો “આ હવે આપણી ખંધુતા છે, શત્રુતા છુટી ગઈ, ખન્ને ભાઈઓ થયા, નદી ચંબળ આપણી સીમા રેખા થાઓ. ”

સંવત્ ૧૩૯૮ (ઈ. સ. ૧૩૪૨) માં જૈતે અને તેના ચતુરકર ચોહાણ વીરે રાવદેવાની અધીનતા સ્વીકારી, દેવાએ તે વિશાળ ઉપત્યકાભૂમિ ખાંડુકા નેળમાં ખુંદીનગર સ્થાપ્યું, તે દિવસથી ખુંદીનગર હારકુળની રાજધાનીનું શહેર ગણાયું. છેવટે ખુંદીની સીમા વધતાં તે હારાવતી કહેવાયું.

દ્વિતીય અધ્યાય.

ગોટ્રીપતિ અનુરાજથી તે રાવદેના સુધીના હારરાજનું પુનઃસમાલોચન, રાવદેવાનું ખુંદી સ્થાપન. ઉશારાની હત્યા, દેવાનો સિંહાસન ત્યાગ, તેના કાર્યનું અનુક્રાંત. સમરસિંહ. ચંબલ નદીના પુર્વપાર સુધી રાજ્યવિસ્તાર, કોટીયા ભીલોની હત્યા, કોટીની ઉત્પત્તિ, નાપુછનું સિંહાસનારોહણ, સોલંકી ટોડાની સાથે વિવાહ, નાપુછનો પ્રાણ સંહાર, સહમરણ, હામુનો અભિષેક, પથર ઉપર રાણાના અધિકાર કરવની ચેટા, હામુનો અંહકાર વીરસિંહ વીર, રાવગ.ગો. દુર્ભિક્ષ, બ્રાતાઓથી તાડિત થયેલ વાંઢાનું મંદુંડામાં આશ્રયસ્થાન, ડાકાનો સંહાર કરી નારાયણદાસનો પિતૃરાજ્યનો પુનર્લાભ, નારાયણદાસના સંબંધે કેટલાક ગમ્પા, ચિતોડના રાણાને સહાયદાન. તેનો જયલાભ, રાણા રાયમલની ભત્રીજા સાથે તેનો વિવાહ, તેની અશીણના સેવનની આસક્તિ, તેનું મરણ, રાવ સૂર્યમલ્લ, ચિતોડની કોઈ રાજકુમારીનું પાણી ગ્રહણ, સાંઘાતિક રજોત્પત્તિ, આહેરીયા, રાવની હત્યા, હત્યાનો પ્રતિશોધ, સહમરણ, રાવશરજન તેની નિષ્કુરતા, તેની પદચ્યુતી, તેનું નિર્વાસન. રાવઅજ્ઞનું મનોનયન, વિસ્મયકર મરણ. રાવશરજનનો અભિષેક.

ચોહાણ કુળના આદિ પુરૂષ વીરવર અનહલના અગ્નિસંસ્કારથી તે ખુંદીની પ્રતિષ્ઠા સુધી એ કુળના પ્રાચીન ઇતિહાસનું વર્ણન કરી આપણે કેટલાક પ્રધાન રાજાઓના ઇતિહાસની સમાલોચનામાં પ્રવૃત્ત થઈએ છીએ.

અનુરાજને અશી મજ્યું, ઇષ્ટપાળ તેનો પુત્ર સંવત્ ૧૦૮૧ (ઇ. સ. ૧૦૨૫) માં ઇષ્ટપાળ અશીમાંથી તાડિત થઈ અશીરને પામ્યો, તેનાથકી હારકુળની પ્રતિષ્ઠા થઈ. અશીર મેળવ્યા પછી કેટલા સમયે તેણે હારકુળની પ્રાણપ્રતિષ્ઠા કરી. તે ભટ્ટ ગ્રંથોથી નીકળી આવતું નથી.

સંવત્ ૧૨૪૮ (ઇ. સ. ૧૧૦૩) માં કાગ્ગાના યુદ્ધમાં હામીરે પ્રાણ ખોયા.

રાવચાંદ યવનવીર અઢાઉદ્દીનથી સંવત ૧૩૫૧ માં અશીર નગરમાં હણાયો. રણસિંહે અશીરથકી પલાયન કરી મેવાડમાં આશ્રય લીધો. સંવત ૧૩૫૩ માં વીનસર તેણે મેળવ્યું. રાવગાંગો મંડલગઢ, મૈનાળ વિગેરે નગરો મજ્યાં, ખુચૈદા નગરની તેણે પ્રતિષ્ઠા કરી, રાવદેવાએ, સંવત ૧૩૬૮ (ઇ. સ. ૧૩૪૨) માં મીનલોક પાસેથી વાંદુ ઉપત્પંકા લઈ લેઈ ખુંદીનગરની સ્થાપના કરી. સઘળા પ્રદેશને તેણે હારાવતીના નામે પરિચિત કર્યો.

ખુંદીની સ્થાપના કરી રાવદેવાએ જોયું જે હાર કરતાં મીન પ્રજા વધારે છે, થોડાક રજપુતની સહાયે અસંગ્રહ્ય આદિમ અસહ્ય મીનજાતનો શી રીતે

નિશ્ચય થાય એવી રીતની ચિંતાનો ઉદય દેવાના મનમાં થયો, ત્યારે તેણે પાશવી સ્વાર્થપરતાથી પ્રભોદિત થઈ એક ભયંકર કામ કરવાનું ધાર્યું, “ભૂમિ મેળવવી, ” એ રજપુતનો મૂળમંત્ર. એ મંત્ર સાધવામાં રજપુતો અતિ પિશાચોચિત કાર્ય કરવામાં પણ લજવાતા નથી. દેવાએ જામુદાનાહારની અને તોડાના સોલંકીની મદદ લઈ ઉશારા વીગેરેને નિર્મૂલ કર્યા.

એવા ભયંકર કામ કરી રાવદેવો, પોતાના કનિષ્ઠ પુત્ર સમરસિંહને ખુંદીનું રાજ્ય સોંપી, રાવદેવો રાજ્યકાર્યથી કી વિદાય થયો. એમ માલુમ પડે છે જે અનુ-તાપના નરકાનલથી દગ્ધ થઈ તેણે ઉપર પ્રભાણેનું પાયશ્ચિત કર્યું, મીન કુળ ધ્વંસના પછી કેટલાક કાળ ઉપર રાવદેવોએ ખુંદીનું સિંહાસન છોડી દીધું, તેનો નિર્ણય થઈ શકતો નથી. રાજ્ય છોડ્યા પછી દેવાએ ખુંદી કે ખુમેદાના સીમાડા ઉપર પગલું મુક્યું નહિ, ખુંદીથી પાંચ કોશ દૂરે રહેલા અમરદુના નામના ગામડામાં વાનપ્રસ્થધર્મ પકડી પરમાર્થ ચિંતામાં તે કાલ્યાપન કરવા લાગ્યો.

સમરસિંહના ત્રણ પુત્ર નાપુજી, હરપાલ અને જયતસિંહ, હરજીવન નામના થયા. હરપાલની અનેક સંતતિ થઈ, તેઓ હરપાળના પોતાના નામે ઓળખાયા, જયતસિંહજ પ્રથમ ચંબલ નદનાપરપારે હારકુળની પ્રતિષ્ઠા વિસ્તારી. એકવાર જયતસિંહ કલુનના તુઆર રાજાને મળી પોતાના ઘર તરફ આવતો હતો. એટલામાં કોટીયાલીલની વિસ્તૃત પદ્વી તેની નજરે પડી. તે બીલનું રહેઠાણ ચંબલની એક ખાડી ઉપર હતું. બીલલોકોની પદ્વી જોઈ ભૂમિપ્રિય જયતસિંહની રાજ્ય લિપ્સા વધી, તેણે અતર્કિતભાવે તેઓના ઉપર હુમલો કર્યો, સતર્ક બીલલોકો તેની સામે થયા. છેવટે તેઓ યુદ્ધસ્થળે પડ્યા, તે ઉપત્યકક્ષેત્રમાં પ્રવેશદ્વારે એક સામાન્ય દુર્ગદ્વાર હતું, ત્યાં બીલલોકોના સરદારનું આશ્રયસ્થળ હતું. જયતસિંહે તે કીલ્લાનો ધ્વંસકરી બીલ રાજાનો સંહાર કર્યો, તે સ્થળે રણદેવ ભૈરવના સંમાન એથે એક મોટો હાથી બનાવી તે ખુંદીનગરમાં આવ્યો, તે બીલ કોટીયાનામે કહેવાતાહતા. જેના ઉપર કોટા નામની ઉત્પત્તિ.

સમરસિંહના મૃત્યુ પછી તેનો મોટો પુત્ર ખુંદીના સિંહાસને બેઠો, નાપુજી એક પ્રસિદ્ધ રાજા હતો; તેણે તોડાના સોલંકીરાજની પુત્રી સાથે વિવાહ કર્યો હતો. એકવાર સત્ત્વીક સાસરાના ઘરમાં જતાં તેણે એક સુંદર મર્મરનો પથ્થર જોયો. તે લેવાની તેને ઇચ્છા થઈ. તેના પિતા પાસે તે માંગવા, તેણે પોતાની પત્નીને કહ્યું, પણ તોડાપત્નીએવિરક્તિસાથેજવાળઆપ્યો, “મનેમાલુમપડેછે, જેહારરાજહવેમારીપત્નીની માગણી કરશે. ” એવી રીતના જમાઈ ઉપર હું પ્યાર રાખતો નથી, જય તે અમારા રાજ્યમાંથી ચાલ્યો જાય, એવા કઠોર અપમાનથી નાપુજી અતિશય મર્મહિત થયો,

તેના મનમાં વિષમ રોષ પેદા થયો, તે પોતાની વનિતાને પીડા આપવા લાગ્યો. તેણીના અનુનય વિનય ઉપર તેણે ધ્યાન આપ્યું નહિ. તેણે તેની શબ્દાર્થી તે તે સ્ત્રીને દુરકરી, સોલંકી રાજકુમારીના હુઝારની હાથે સ્ત્રીમાં રહી નહિ, તેણે પોતાના પિતાની પાસે પોતાની સમવેદનાનો પ્રકાશ કર્યો.

શ્રાવણ માસના ત્રીજા દિવસે કાનુકીતીશ નામનું પશ્ચિમ રજપુતવૃત આવેછે. તે દિવસે પછીદેવીની પૂજા અને સ્ત્રીની સાથે સહવાસ કરવો જોઈએ; રજપુત મુજે તેટલો દૂર વસતો હોય, તોપણ તે દિવસે તે પોતાના ઘરે આવી પોતાની સ્ત્રીનો સહવાસ કરે છે. બુદ્ધીરાજ નાપુજ્યે તે પર્વના દિવસે પોતાના સામંતોને તેઓના ઘરે જવા પરવાનગી આપી.

ત્યાર પછી સઘળા નગરનો ત્યાગ કરી ગયા. બુદ્ધીરાજ એક રીતે અરક્ષિત અવસ્થામાં આવી પડ્યો. તે સમયે તોડારાવ નગરમાં પેકો અને તેણે હારપતિના નક્કર ઉપર ભાલાનો પ્રહાર કર્યો. એ પ્રમાણે કા પુરુષોક્ષિત કામ કરી જમાતાનો તેણે સંહાર કર્યો, ત્યાર પછી તોડારાવ ત્યાંથી પલાયન કરી ગયો. પણ તે નિરાપદ થઈ પલાયન કરી શક્યો નહિ. બુદ્ધીથી કેટલેક દૂર આવેલી એક ગુહાના સંકુએ પોતાના સામંતો પાસે આવી, કાપુરૂષ સોલંકીરાજ પોતાના હલકા કાર્યનું વિવરણ કરવા લાગ્યો. તે ગુહાના અંદરના ભાગમાં બુદ્ધીનો એક સરદાર બેસી અશીષનો કસુંબો પીતો હતો, તેનું ચિત ચંચળ મનઉદ્વિગ્ન અને હૃદય અતિશય વ્યસ્થિત હતું. રજા મળવાથી તે ઘેર જતો હતો પણ ઘેર જઈ શું કરે ! ઘરમાં તેને આહરનાં ભાષણ કરી સંતોષ પમાડે તેવું કોઈ નહોતું, તેનું ઘર અરણ્યવત્ હતું. તેથી ચોહાણ સરદાર પોતાના ઘેર નજતાં એ ગુફામાં બેસી અશીષનો કસુંબો પીતો હતો, પત્નીનો વિષય વિચારતાં તે ગંભીરચિંતામાં મગ્ન હતો, એટલામાં પાસે તેણે અશ્વની ખરીના અવાજ સાંભળ્યાં. બુદ્ધી સરદારે ચમકિત થઈ જોયું જે કેટલાક સૈનિકો હલકા વચનોથી હારરાજની વર્તણૂકની સમાલોચના કરતા આવે છે. ચતુર ચોહાણ સરદારે તેઓની ભાવભંગી જોઈ અનુમાન કરી લીધું, નૃશંશ સોલંકીરાજની પાસે જઈ તેણે એક પ્રહારથી તેનો જમણો બાહુ છેદી નાંખી તેને જમીન ઉપર પાડી દીધો. તે સોલંકી સૈનિકો ભયથી પલાયન કરી ગયા, ત્યાર પછી ચોહાણ સરદારે તે સોનાના કડા વાળા છેદાએલ જમણા બાહુને પોતાના રૂમાલમાં બાંધ્યો. તે બુદ્ધીમાં આવ્યો, બુદ્ધીમાં મોટો ફોલ થઈ ઉઠ્યો. ચારે તરફ રોવાનો અવાજ સાંભળાયો. તે શોકનો અવાજ બમણો વધારી મૃતરાજની વિધવા મહિષિ સ્વામીનું સળ લઈ બળતી ચિતામાં બળવા ચાલી. એટલામાં બુદ્ધી સરદાર આવી પહોંચ્યો. તેણે બળવા જતી મહિ

ધિને છેદેલો હાથ બતાવ્યો. આખો અને કહ્યું “આથી તમે હવે શોક દૂર કરશો” શોલંકીરાજ નંદિનીએ સોનાના કડાથી પોતાના પિતાનો બાહુ ઓળખ્યો. તેને ધ તેનું હૃદય પુષ્કળ શોકથી પીડિત થયું. શોકના ઉપર વળી બીજા શોકનો ઉચ્છ્વાસ આવ્યો. ત્યારે તેણે પોતાના ભાઈને કેટલીક વાત લખી મોકલી જે “ તમે જે તમારા બાપના મૃત્યુનો બદલો નહિ લ્યો તો તમારું નામ શોલંકી વંશમાં કલંકિત રહેશે ” એટલું લખી સતી ચિતાનળમાં બળી મુક્યું. પત્ર ચથાકાળે શોલંકી રાજ કુમારના હાથમાં આવ્યો. પત્ર વાંચતાં તેનું મસ્તક હલ્લિત થયું. દારૂણ પ્રતિજ્ઞા ધિપાસા તેના હૃદયમાં જાગી ઉઠી, પણ તે પ્રચંડ પ્રવૃત્તિનું પરિતૃપ્તિ વિધાન કરવામાં પોતાને અસમર્થ જાણી તે એક પાષાણ રાંધેલ ઉપર માથું ભટકાવી મરણ પામ્યો.

નાપુછના ત્રણ પુત્ર હતા. હામુજી, નરંગ, અને ખુરદ, નરંગના પુત્રો નરંગપોતા અને ખુરદના પુત્રો ખુરદહાર નામે પરિચિત થયા. પિતાના મૃત્યુ ઉપર હામુ સંવત્ ૧૪૪૦ માં રાજ સિંહાસને બેઠો.

દુર્ધર્ષ અણાઉદીને ચિતોડનો ધ્વંસ કરી, ગિરહોટ કુળના હૃદયમાં જેમોટો આઘાત મારી દીધો તે આઘાતથી ચિતોડનું ઘણું કરી સઘળું બળ નાશ પામ્યું. ચિતોડ કંગાલ માત્ર રહ્યું. પણ કાળક્રમે ચિતોડે આજ માથું ઉપાડ્યું. ચિતોડના અધિપતિએ પોતાનું પૂર્વ બળ મેળવી. તે વિષમ આઘાતનો બદલો લેવા સંકલ્પ કર્યો. તે સમયે ગંભીર રાજ નીતિજ્ઞ રાણા લાક્ષમેવાડના સિંહાસને બેઠો હતો, રાજ્યાસને બેસી તેણે સહુથી પહેલાં રાજ્યના સામંતોનું દમન કરવાનું કામ હાથમાં લીધું.

ચિતોડના ગયા વિપ્લવમાં ગિરહોટ કુળના બળનો ક્ષય જોઈ જે સઘળા સામંતો સુયોગ મેળવી ચિતોડની અધીનતા રાખવા તોડી સ્વતંત્ર થઈ ગયા હતા તે સામંતો ઉપરજ રાણાનો રોષવન્હિ પડ્યો, તે સઘળા સામંતોની સાથે હારરાજ પણ વિદ્રોહી થયો હતો. એમ ગણાયું. આ ક્ષણે રાણા તેઓનું દમન કરવા પ્રવૃત્ત થયો. થોડા સમયમાં હામુને ચિતોડમાં રાણાએ બોલાવ્યો. હાર રાજે કાંઈ પણ વાંધો લીધા વિના ચિતોડમાં આવી રાણાને પૂજેપચાર આપ્યો. રાણા પાસેથી રાજતિલક ગ્રહણ કરવા તે સંમત થયો. પણ સામંતની જેમ તેની પરિચય હિમેશ કરવાને સંમત થયો નહિ. રાણાની તેથી તૃપ્તિ થઈ નહિ, રાણાએ પ્રતિજ્ઞા કરી જે હારવંશને પરાધિનતા સૂત્રે બાંધી. દેવું. તે પ્રતિજ્ઞા પાલન કરવામાં તે કદી આગસુ થયો નહિ, તેણે છેવટે હામુને ભય દેખાડી કહેવરાવી મોકલ્યું. “ ચિતોડની અધિનતા સ્વીકારો નહિ તો દેવોનો વંશ સમ્પલ

ઉપાડિત થાશે, ” હારવીર હામુ તેથી લેશ માત્ર લય પામ્યો નહિ. તેણે કઠોર દર્પ અને તેજસીતાથી તેણે કહેવરાંબું, “ તમારૂં ચાલે તેટલું તમે કરજો, જો જો ! કે હામુ દેવાનો ઉપયુક્ત વંશધર છે, કે નહિ એવો સ્પર્ધિત ઉત્તર પામી રાણાએ પોતાના સામંતો સંગે સેના સહિત ખુંદી વિરૂદ્ધે કુચ કરી. ખુંદીથી કેટલેક દૂર નીમેરા નગરમાં ગિલ્ડોટ રાજની છાવણી થઈ. એ સમાચાર ખુંદી નગરમાં પહોંચ્યા. રાવ હામુએ પોતાના સામંતોને બોલાવ્યા અને તેઓને સ્વદેશ રક્ષા માટે તૈયાર થવા આજ્ઞા આપી. થોડા સમયમાં પાંચસો હારવીર કેસરીયા કપડાં પહેરી ખુંદીરાજના વાવટા નીચે એકઠા થયા. તેઓ સઘળાની દ્રઢ પ્રતિજ્ઞા હતી જે માનુસૂમિ માટે રાજની સાથે યુદ્ધ ક્ષેત્રે પ્રાણ ત્યાગ કરવ. શાથી કે પ્રચંડ ગિલ્ડોટ સેનાની સામે લડી જય મળે તેમ નહોતું. તોપણ હારવીરો નિરૂત્સાહ નહોતા. છેલ્લા સાહસનો આધાર લઈ રાતમાં બીજા પહોરે તેઓ ખુંદીથી બહાર નીસર્યા. અને અતર્કિતભાવે અસતર્ક ગિલ્ડોટ સેના ઉપર તેઓએ હુમલો કર્યો. આકસ્મિક હુમલાથી શિશોદીય રજપુતો લય પામ્યા. અને પલાયન કરી ગયા. પોતાની સેનામાં મોટો ક્ષોભલાળી ચિતોડપતિ રાત્રીના અંધકારમાં પોતાના પુરમાં પલાયન કરી ગયો. હામુ મનમાં તંગની જેમ શિશોદીય સેનાને મથિત કરવા લાગ્યો. તે રાણાની શોધમાં અહીં તહીં ભ્રમવા લાગ્યો. રાણો હાથ પડ્યો નહિ. છેવટે જ્યોતકુલ હૃદયે પોતાના શહેરમાં આવ્યો.

રાણો અવનત મુખે પોતાના નગરમાં પલાયન કરી ગયો. થોડા હાર રજપુતોથી પરાજય પામવાથી તેના ક્ષોભની સીમા રહી નહિ. તેણે પ્રતિજ્ઞા કરી જે “ ખુંદી ન જીતું ત્યાં સુધી પાણી પીવું નહિ ” એ કઠોર પ્રતિજ્ઞા વચન ચારે તરફ પ્રચારિત થયું. ખુંદી મેવાડ થકી ત્રીસ કોશ દૂર હતું. જેની રક્ષા મહાવીર પુરૂષો કરતા હતા. એટલા બધે દુરે જઈ મહાવીરો ઉપર જય મેળવી તેને હરાવવાનું કામ મુશ્કેલ હતું. જેથી રાણાની પ્રતિજ્ઞા પળાય તેવું નહોતું. રજપુત રાજાઓની પ્રતિજ્ઞા પવિત્ર ગણાય છે, તેઓ પ્રતિજ્ઞાને અવસ્થ પાળે છે, ખરી ખુંદી ઉપર જય મેળવવો અસંભવિત હતો. એટલે કે જોયી ખુંદી ખતાવી તેના ઉપર જય મેળવવાનું તેઓએ નિશ્ચિત કર્યું. થોડા સમયમાં ચિતોડ પાસે એક ખુંદીનું નિર્માણ થયું, રાણો તે ખનાવટની ખુંદીને જીતવા સેના સાથે આવ્યો. તે સમયે હાર રજપુતનું એક દળ ચિતોડપુરીના તાબામાં હતું. તે સેના દળકુલસિંહ નામના એક હાર રજપુતના તાબામાં હતું. જે દિવસે ઉપર લખેલી ઘટનાની ગોઠવણ થઈ. કુલસિંહ તે દિવસે મૃગચા માટે બયો હતો, શિકાર કરી તે ચિતોડમાં પાછો આવ્યો.

તપાસતાં, કુંભસિંહને તે ગોઠવણની હકીકત જાણવામાં આવી. ઘણા રોષ અને વિદ્રેષ કુંભસિંહના હૃદયમાં એકદમ પેદા થયા. તેણે પોતાના સૈનિકોને બોલાવી કહ્યું “ વીરો ! ખુંદી શું એવું રાણાનું ચક્ષુ:શુભ થઈ ગયું છે જે બનાવટનું ખુંદી કરી તેના ઉપર જય મેળવવા રાણો ઇચ્છા રાખે છે ? ” “ આવો હવે આપણે પ્રતિજ્ઞા લઈએ જે પ્રાણાંતે પણ તે બનાવટની ખુંદીને જીતવા હમણે નહિ, ” તેના સહયરો તે કઠોર પ્રતિજ્ઞાથી બંધાયા. રાણો સૈન્ય સાથે બનાવટની ખુંદી તરફ ચાલ્યો. અકસ્માત તેઓના ઉપર ગોળીનો વરસાદ થયો. રાણાને તો તે ખુંદી ખાલી છે એમ ખબર હતા. ખુંદીમાંથી ગોળીના બહાર સાંભળી રાણો ચમત્કૃત થયો. તેમ થવાનું કારણ પુછવા રાણાએ એક દૂત મોકલ્યો. રાણાના દૂતને સંમુખે આવેલો જોઈ કુંભસિંહ બોલ્યો. “ આ નક્કલ ખુંદીની પણ અમે પ્રાણ આપી રક્ષા કરશું. ” જાઓ ! રાણાને યુદ્ધ કરવાનું કહો ! રાણાની પ્રતિજ્ઞા જાણી હાર રજપુતોએ માર્ગ આપ્યો. રાણાએ જય મેળવ્યો રાણાની જલ ન લેવાની પ્રતિજ્ઞા તુટી.

હામુ સોળ વર્ષ રાજ્ય કરી પરલોકવાસી થયો, વીરસિંહ અને લાલ્લા નામના તેના બે પુત્ર હતા. લાલ્લાને ખુટકર મળ્યું. તેના બે પુત્ર થયા. જેનું નામ નવમર્ અને જૈત હતું, વીરસિંહે પંદરવર્ષ રાજ્ય કર્યું તેના વીર જગદુ અને નીમ નામના ત્રણ પુત્ર હતા. નીમના વંશધરો નીમાવત નામે કહેવાયા, વીર પચાશ વર્ષ રાજ્ય કરી સંવત્ ૧૫૨૬ માં પરલોકવાસી થયો. તેના સાત પુત્ર હતા, તેનો મોટો પુત્ર રાવબાંદુ, બીજાના સિંહાસને બેઠો.

બાંદુ જેવો સખાવત રાજા રજપુતોમાં પેદા થયો નથી, અસીમદાન શીલતાથી તેનું નામ રાજસ્થાનમાં પ્રસિદ્ધ થયું, સંવત ૧૫૪૪ (ઇ. સ. ૧૪૮૬) માં રજપુતાનામાં એક લયંકર દુષ્કાળ પડ્યો, તેના કારણગ્રાસમાંથી પોતાની પ્રજાને બચાવવા તેણે જેદાન કર્યાં છે તેથી તે અમર થયો છે.

લઠુ ગ્રંથમાં વર્ણિત છે જે ખુદકાળે સ્વપ્નમાં રાજાને દેખા દીધો, અને દુષ્કાળની હકીકત કહી સંભળાવી. એકવાર રાવબાંદુએ સ્વપ્ન જોયું જે કાળ એક દુષ્કાળ પાડા ઉપર બેસી તેની પાસે આવ્યો, પોતાની ઢાલ તલવાર લઈ તે તેજસ્વી રજપુતોએ કાળ ઉપર હુમલો કર્યો. એટલામાં તે છાયામયી મૂર્તિ ચિત્કાર કરી બોલી ઉઠી, ધન્ય ! બાંદુ ? હાર ? હું કાળ ! ધન્ય તુંને. તુંજ આ મૃત્યુલોકમાં તલવારથી મારો પ્રતિરોધ કરી શક્યો. તું સાંભળ ! મરૂદેશમાં દુષ્કાળ પડશે. તારું શસ્ત્રાગાર હાલથી થઈ પૂર્ણ કર ? તું ઉદાર ભાવે દાન કરી શકીશ, તારો ભંડાર ખાલી થાશે નહિ, એમ કહી સર્વનિયંતા કાળ અંતર્હિત થયો. રાવબાંદુએ તેની આજ્ઞા પાળવામાં કસર રાખી નહિ, તેણે ઘાસ દાણા વીગેરેના સંગ્રહથી પ્રજાનું સાડું સંરક્ષણ કર્યું.

કાળની કુટિલગતિના અનુસારે ધાર્મિક અને સત્ય પરાયણલોક પદે પદે વિપતિમાં પડે છે. બાંદુના બે ભાઈ નાના સમરસિંહ અને અમરસિંહ નામના હતા. તેઓ રાજ્ય લિપ્સાથી પ્રભુદિત થઈ. મુસલમાન ધર્મમાં દીક્ષિત થયા, અને દિલ્લીશ્વરની સહાયતા મેળવી, તેઓએ બાંદુને બુંદીમાંથી દૂર કર્યો. નિઃસહાય બાંદુ માટુંદ નામના પર્વત પ્રદેશમાં જઈ રહ્યો, તે ગિરિ પ્રદેશમાં તેનું મરણ થયું. બાંદુએ એકવીશ વર્ષ રાજ્ય કર્યું. નારાયણદાસ અને નિર્બુધ નામના તેના બે પુત્ર હતા. નિર્બુધને માટુંદા મળ્યું.

માટુંદાના તે નિર્જન વાસમાં નારાયણદાસ પ્રતિદિન પરિપુષ્ટ થતો ગયો ક્રમે વયમાં પહોંચી, પોતાની દુર્દશા તે જાણી સક્યો. તેણે જાણ્યું જે તે પિતૃ રાજ્યથી વંચિત થયો અને દીનદશામાં પડેલ, તેનો પિતા દુરાચાર સમરસિંહ અમરસિંહ થકી પદચ્યૂત થયો. પોતાની અવસ્થા સ્પષ્ટ રીતે જાણી નારાયણદાસ તેનું પ્રતિવિધાન કરવા સંકલ્પવાળો થયો. તેણે પથરના હાર રજપુતોને એકઠા કરી સર્વ સમક્ષ કહ્યું “ વીરો ! મેં પ્રતિજ્ઞા કરી છે જે બંને તો પિતૃ રાજ્ય બુંદીનો ઉદ્ધાર કરું નહિ તો આ કડોર ઉદ્યમમાં પ્રાણનો વિસર્જન કરું ” તમે મને મદદ આપશો કે નહિ બોલો ! સઘળાઓએ તેના પ્રસ્તાવનું અનુમોદન કર્યું અને સુખમાં દુખમાં, સંપદમાં વિપદમાં તેની સાથેજ રહેવા તેઓ એક મત થઈ બોલ્યા.

રાષ્ટ્રાપહારક દુર્વૃત્ત સમરસિંહ અને અમરસિંહ સમરકાંડી અને અમરકાંડી નામ ધારણ કરી બુંદીનું રાજ્ય ચલાવવા લાગ્યા. તેઓએ અગીયાર વર્ષ રાજ્ય કર્યું. તે અરસામાં નારાયણદાસે બંને કાકાને કહેવરાવી મોકલ્યું જે “ તેને એક વાર તેઓની મુલાકાત કરવાની છે. ” એ સંદેશો મેળવી તેઓએ નિઃસંદિગ્ધ ચિત્રે ભત્રીજાની મુલાકાત લેવા. સ્વીકાર કર્યો.

કેટલાક વિશ્વસ્ત અને બળિષ્ઠ સૈનિકોને લઈ નારાયણદાસ બુંદીના મહેલની સામેના ચૌક નામના સ્થળે આવ્યો. ત્યાં તેણે પોતાના સઘળા સહયોગીને રાખ્યા. તે એકલો કાકાના ઘરમાં પેડો. ત્યાં સમરસિંહ અને અમરસિંહ અરક્ષિત અવસ્થામાં હતા. તે સ્થળે નારાયણદાસ પહોંચ્યો. તેની ગંભીર મુખશ્રી જોઈ રાષ્ટ્રાપહારી બંને ભાઈના મનમાં ભીતિનો સંચાર થયો. તે પ્રદેશની નીચેની ભૂમિમાં એક ગુફા હતી તેઓએ તેમાં ઉતરવાનો ઉપક્રમ કર્યો. તેઓ જેમ તેમાં ઉતરવાને ઉપક્રમ કરે છે તેવામાં બાંદુ પુત્ર નારાયણદાસે ભીષણ ખડગનો સમરસિંહના મસ્તક ઉપર પ્રહાર કર્યો. તે જોઈ અમરસિંહ પલાયન કરી ગયો. પણ નારાયણદાસે તેને ભાલાથી વીંધી તેની ગતિ રોકી, તે બંને પાખંડીઓના મસ્તક છેદી તે મસ્તકના ઉપહા-

રથી ભવાની માતાની તેણે તૃપ્તિ કરી, તેનો સિંહનાદ સાંભળી તેના વિશ્વસ્ત નોકરો હાથમાં ખડગો લઈ મુસમાન ઉપર પડ્યા. મુસલમાનો પલાયન કરતાં માયા ગયા, વિજયી નારાયણદાસે ખુંદી મેળવી.

અદભુત બળ અને પરાક્રમથી નારાયણદાસ રાજસ્થાનમાં એ પ્રસિદ્ધ રાજ થઈ પડ્યો. તેનામા અદ્ભુત સાહસ હતું. તેની બેહદ નીર્ભીકતા હતી તેનો અધ્યવસાય કઠોર હતો. પુષ્કળ અફીણના સેવનથી ખુંદીના દુર્ભાગ્યે એ સઘળા ગુણો નકામા થઈ ગયા.

નારાયણદાસે બત્રીશ વર્ષ રાજ કર્યું. સંવત્ ૧૫૯૬ માં તે પરલોકવાસી થયો. તેના શાસન કાળમાં ખુંદીના રાજ્યે, ઘણો વિસ્તાર મેળવી પુષ્કળ શાંતિ ભોગવી તેના મૃત્યુપછી તેનો એકનો એક પુત્ર સૂર્યમલ ખુંદીના સિંહાસને બેઠો.

સૂર્યમલ પોતાના પિતાના જેવો અભિન્ન બળશાળી અને સાહસી હતો, તેના હાથ લાંબા હોઈ ઘુંટણ સુધી પહોંચતા હતા. તેના શાસન કાળમાં નવા વિવાહથી ચિતોડ સાથેનો સંબંધ દઢ થયો. સૂર્યમલની બેન સુન્નબાઈ રાણા રત્નસિંહને પ્રણી, રત્નસિંહની બેન સૂર્યમલને પરણી. પોતાના પિતાના જેવો, રાવ સૂર્યમલ વિશેષ માદક પ્રિય હતો.

રાણાનું સૂરજમલ સાથે વૈર થયું. રજપુત સ્ત્રીઓ પિતૃકુળ ઉપર સારી સંમાન દૃષ્ટિ રાખે, પતિકુળ ઉપર તેટલી સંમાન દૃષ્ટિ તેઓની હોતી નથી. તેથી કરી રાજસ્થાનમાં બહુ વિરોધ થયા છે. સુન્નબાઈનો પિતૃકુળ ઉપર અનુરાગ ઠીક હતો. એકવાર સુન્નબાઈએ અન્ન વિગેરે પકાવી તેણે ભોજન માટે રાણાને અને સૂર્યમલને નિમંત્રણ કર્યું. તે નિમંત્રણને અનુસારે બંને આશામીઓ ભોજનાગારમાં આવી મુકરર કરેલ સ્થાને બેઠાં. સુન્નબાઈ જાતે પીરસવા લાગી અને જ્યારે તેઓ ખાવા લાગ્યા ત્યારે સુન્નબાઈ પંખો લઈ મક્ષિકા ઉડાડતી હતી. આહાર સમાપ્ત થયો. છેવટે સુન્નબાઈ ભોજન પાત્ર સ્થાનાંતરિત કરવાના સમયે બોલી ઉઠી, “ દાદાએ વાઘની જેમ ખાધું પણ મહારાજે બાળકની જેમ ખાધું.” એ વાક્ય કુક્ષણે ઉચ્ચારિત થયું. તેથી હારરાજને અને ગિલ્હોટરાજને આલોકથી વેળાસર પરલોકમાં જવું પડ્યું.

રાજકુમારી સુન્નબાઈનું તે વચન રાણાને છાતીમાં વજની જેવું લાગ્યું. રત્નસિંહ તેનો પ્રતિશોધ લેવા વ્યથિત થયો. તેણે હાર રાજને આહિરીયાના ઉત્સવમાં નિમંત્રણ કર્યું. જોતા જોતામાં ફાગણ માસ આવ્યો. ગિલ્હોટરાજ શિકા રના માટે પોતાના માણસો સાથે બહાર નીકળ્યો. હમ્પરાજ પણ તે વ્યાપાર ગિલ્હોટ રાજને મળી ગયો. ત્ર્યંબકનદના પશ્ચિમ તીરની પાસેના નંદતા નામનું

સ્થળ શિકાર માટે પસંદ થયું. તે સ્થળ જુદી જુદી જાતનાં પશુઓનું આવાસ સ્થાન હતું. પશુરાજ સિંહથી તે નાના પ્રાણી સસલા સુધીનો તે જંગલમાં વાસ હતો. બંને રાજાના સૈનિકો એક એક સ્થળે દળ બદલ થયા. તેઓ મોટાં નગારાં બજાવી મોટા ચિત્કાર કરી પશુઓને બહાર કહાડ્યા. સિંહ, વાઘ, રીંછ, વીંગેરે તે અવાજથી અહીં તહીં પલાયન કરવા લાગ્યા. ટુંકામાં દરેક મનોહર અને વિસ્મય પમાડે તેવું હતું. રાણા રત્નસિંહ પોતાની પાપ બુદ્ધિ બુદ્ધી ગયો ન હોતો. ટુંકામાં પોતાની પાપ બુદ્ધિ ચરિતાર્થ કરવાને સુયોગ જોળતો હતો.

બંને રાજાની પાંસેએકએ અનુચર રહેલહતા. બાકીના સઘળા વનને વીંટી ઉભા હતા. તેઓ ત્યાં રહી મૃગ વીંગેરેને રાજાઓની તરફ હાંકી કાઢ્યા. રાણાની સાથે એક કુર અનુચર પુરખીયો હતો. રાવસુરજમલને દેખી રાણાએ તેને કહ્યું. અરે જીવાન પુરખીયા ! ભુંડને મારવાનો આ સુયોગ છે, એટલામાં એ પિતૃશોકાન્મત જીવાને પોતાના શરાસન ઉપર શર જોડવી તે હારરાજ ઉપર ફેંકયુ. હારરાજે તે પોતાના ધનુષથી તોડી નાંખ્યુ. તેથી પણ સૂર્યમલના હૃદયમાં કાંઈ સંદેહ પેદા થયો નહિ. ત્યારપછી રાણાના ધાઈ ભાઈએ તેના ઉપર લક્ષ્ય કરી એક બાણ ફેંકયુ. બીજા તીરને પણ બુંદીરાજે વ્યર્થ કર્યું. ત્યારપછી રાણાએ પોતાનો ઘોડો તેના તરફ ચલાવ્યો. તેણે ખડગથી તે સૂર્યમલને પૃથ્વી ઉપર પાડી દીધો. મર્યાદ આધારે રાવ સૂર્યમલ ઘોડા ઉપરથી પડી મૂર્છિત થયો. પણ થોડા સમય પછી સંજ્ઞા મેળવી ગાત્રા વરણની પાટો દઈ તે ક્ષતતેણે બાંધી દીધું. તેણે જોયું જે રાણો પલાયન કરી ગયો. તે જોઈ તેનું હૃદય ઉન્મત થઈ ઉઠ્યું. અતિ મર્મભેદી વાકયે રાવ બોલ્યો. અધમ પુરૂષ ! હાલ તો તું પલાયન કરી શક્યો પણ તે મેવાડનું જોરવન બોલ્યું, એ વચન સાંભળી કુટિલ મતિ પુરખીયાએ પાછું ફરી જોયું તો રાવ ક્ષત બંધન કરેછે, ત્યારે તેણે રાણાને કહ્યું. મહારાજ ! કામ અડધું થઈ ગયું હવે પુરૂ કરવું ઉચિત છે. રાણાએ પોતાનો ઘોડો સૂર્યમલ તરફ ચલાવ્યો.

તે ભાણું ઉંચું કરી સૂર્યમલને મારવા તૈયાર થયો એટલામાં મર્માહત હારરાજ એકવાર શેષ ઉદ્યમથી ઉત્સાહિત થઈ વાઘની જેમ કુદી રાણાના ઘોડા તરફ ઉપડ્યો, રાણાને પૃથ્વી ઉપર પાડી દીધો. તેની જાતીઉપર ઘુંટણીચા ભેરવી એક હાથે તેનું ગળું દાખ્યું અને એક હાથમાં છરી લઈ તેની છાતી વીંધી દીધી. રાણાએ મોટો ચિત્કાર કર્યો. તે સૂર્યમલના ચરણ નીચે મરણ પામ્યો, હારરાજ પણ પોતાની પ્રતિદ્વંદ્વીની સાથે છરી ખાઈ મુઓ.

એ ગંભીર શોક વાતાં સૂર્યમલની માની પાંસે પહોંચી, આહેરીયાના

ઉત્સવમાં પોતાના પુત્રનું મરણ થયેલું જાણી રાજમાતા, શાવકબ્રા સિંહણની જેમ મર્મહિત થઈ બોલી “ શું મુજે મુઓ ? શું મુજે મુઓ ? મુજે એકલો મુઓ ? મારું જેણે સ્તનપાન કર્યું છે તે એ પૃથ્વીથકી એકલો વિદાય થાય નહિ, જોતા જોતામાં તેનું હૃદય દારૂણ શોકથી સ્ફીન થયું. શોકોન્મરારાજમાતા પાસે ફરતે આવી કહ્યું જે રાવસૂર્યમલ વૈરનો પ્રતિશોધ લઈ મુઓ છે ત્યારપછી પતિવિરહ વિધુર બે રાણીઓ પોતાના પતિ પાછળ સતી થઈ.

રાવશુરતાન. સંવત્ ૧૫૬૧ (ઇ. સ. ૧૫૩૫) માં બુંદીના સિંહાસને અભિષેક થયો, તે શક્તાવત સંપ્રદાતના આદિ પુરૂષ વીરવર શક્તસિંહની દુહિતાને પરણ્યો. તેશોણિત પિપાસુ સમરદેવના કાળ ભૈરવનો ભક્ત હતો. ભૈરવના બીજા ભક્તોની જેમ તેની બિભક્ષૂ પૂજા પદ્ધતિમાં રાવસૂરતાન બહુ લક્ષ્ય આપતો હતો. સંગ્રામની શરૂઆતમાં તે, તે દેવને બળિદાન આપતો હતો. બળિદાનમાં પૈશાચિક આચરણથી રાવસૂરતાનને બુંદીના સરદારોએ રાજ્ય બ્રહ્મ કર્યો, તેને બુંદીથકી તેઓએ કહાઢી મુક્યો તેના માટે ચંબલ નદીના તીર ઉપરનો પ્રદેશ વાસ માટે મુકરર કરી આપ્યો.

સૂરતાનને કાંઈ સંતતિ નહોવાથી સરદારોએ નિર્બુધના પુત્ર અન્નર્જુનને બુંદીના સિંહાસને બેસાડ્યો, બુંદીરાજ અન્નર્જુન, દૂર્ધર્ષ બહાદુરના હુમલા સામે ચિતોડનો બચાવ કરવા માટે આજ અમ્બિકાન પદને પ્રાણ આપવા તૈયાર થયો. તેણે તે યુદ્ધમાં પ્રાણ બોધા.

તૃતીય અધ્યાય.

રાવ શુરજનનો અભિષેક, તેની રીથંબરની પ્રાપ્તિ. અકબરનું આક્રમણ, ખુદી રાજ-કુમારે કરેલ કીલ્લાનો ત્યાગ, મેગલના સામંતપણાનો સ્વિકાર શાવંતહારનો અદ્ભુત આત્મ-ત્યાગ, હારરાજને અકબરે આપેલ રાજ ઉપાધિનું દાન, ય. કવાનના જય માટે અકબરના હુકમથી તેનીયુદ્ધયાત્રા. તેનો જય અને સંમાન લાભ, રાવભો (તું) રાજ્યારોહણ. અકબરે કરેલ યુજરાતનો જય, સુરત અને અમદાવાદમાં હારરજપુતોનું વિરત્વ, વીરરમણીનું દળ, રાવ ભોજનું અપમાન, અકબરના મૃત્યુનું કારણ, રાવ રત્ન, સમ્રાટ જહાંગીરના વિરૂદ્ધ વિદ્રોહ, હારરાજકુમારના હાથથી વિદ્રોહિ દળનો પરાજય, હારાવતિનો વિભાગ, મધુસિંહની કોટાની પ્રાપ્તિ, રાવરત્નનું મરણ, તેના ઉત્તરાધિકારી ગોપીનાથનો પ્રાણસંહાર, હારાવતિના અંદરની જયગિરનો વિભાગ, રાવચત્રશાલનો અભિષેક, આગ્રાના શાસનકર્તાના પદની પ્રાપ્તિ, દક્ષિણાવર્તમાં તેનાં કાર્ય, દોલતાબાદનું પ્રાચીરલંઘન, શાહજહાનના પુત્રોમાં કુસંપ, ઐરંગઝેમનું ચરિત, હારરાજકુમારોની પ્રભુમક્તિ. ઉગ્રત અને ધોલપુરનું યુદ્ધ, ચત્રશાલનું વિરત્વ અને મરણ, રાવભાઉનો અભિષેક, ઐરંગઝેમે કરેલ ખુદી ઉપર હુમલો, મેગલ સેનાનો પરાજય, રાવભાઉનો અનુગ્રહ લાભ, ઐરંગાબાદમાં તેનો નિષેધ, રાવઅનુરત્નો અભિષેક. લાહોરમાં તેનો નિયોગ, તેનું મરણ, રાવમુધ, જામૈનું યુદ્ધ, કોટા અને ખુદીના રાજનો પરસ્પર વિરોધ, કોટારાજનું મરણ, રાવમુધનું વિરત્વ, ખુદીરાજકુમારની પ્રભુપરાયણતા, પલાયન, અંબરરાજ સાથે વિવાદ, તેનું કારણ. અંબરરાજનો લોભ, વિશ્વાસઘાતકતા, હા-યુદ્ધ, ખુદી રાજ્યાપહરણ, નિર્વાસનમાં રાવમુધનું મરણ, તેનાં સંતાન.

રાવ અજન્મનના અદ્ભુત આત્મ-ત્યાગ ઉપર તેનો પુત્ર રાવ શુરજન પિતૃસિંહાસને બેઠો. સંવત્ ૧૫૮૬ (ઇ. સ. ૧૫૩૩) માં તેનો રાજ્યાભિષેક થયો. તેના રાજ્યમાં ખુદીરાજ્યે એક ત્રણ યુગની અવતારણા થઈ જેથી ખુદીના ઇતિહાસે, અન્ય મૂર્તિ ધારણ કરી. આજ સુધી ખુદીના રાજ્યો એક પ્રકારની વિશુદ્ધ સ્વતંત્રતા લોગવતા હતા. પણ એ રાજ્યના સમયે તેવી રીતની, સ્વતંત્રતાથી વંચિત થયા. તે રાજ્યો મેગલ સૂર્યની પાસે ગ્રહની જેમ વિરાજવા લાગ્યા.

ખુદીના હાર વંશાવળીની એક શાખામાં શાવંત નામનો એક રાજકુમાર પેદા થયો. તે ઘણોજ કુશળ કાર્યદક્ષ અને ચતુર હતો તે કેવળ ખુદીનો મંગળાકાંક્ષી હતો. શેરશાહી વંશના અધઃપાત ઉપર તેણે રીથંબરનાં અદ્ધાન શાસન

કર્તા સાથે એક સંધિ સ્થાપ્યો. તે સંધિ સ્થાપનાના ક્ષણમાં રીથંબરનો કીડ્ડો તેના હાથમાં આવ્યો. શાવંતસિંહ તે કીડ્ડો પોતાના હાથમાં ન રાખતાં બુંદી રાજ શરજનને આપી દીધો. તેથી બુંદીનો સામાન્ય લાભ થયો નહિ. એ મોટા લાભથી શરજને શાવંતસિંહને બુંદી પાસે બહુ ભૂમિ સંપત્તિ આપી, તે શાવંત હારનામના પ્રસિદ્ધ ગોત્રની સ્થાપના કરી, અમર થયો.

રીથંબર એક સમૃદ્ધ નગર, તેની સમૃદ્ધતાની વાત સાંભળી તેને હસ્તગત કરવા સમ્રાટ અકબર લોકુપ હતો, તેણે સૈન્ય સાથે આવી રીથંબરના ઉપર હુમલો કર્યો. ઘણા દિવસ નીકળી ગયા. પણ રીથંબર હસ્તગત થયું નહિ. બેઢલાના ચોડાણે વચ તો પડી, તે કીડ્ડો શરજનના હાથમાં આવ્યો. સંધિબંધનના સમયે તેણે પ્રતિજ્ઞા સૂચે બંધી લીધો. જેથી રીથંબર મેવાડના તાળામાં જાયગીર સ્વરૂપે આવી ગયું. અંબરનો રાજા ભગવાનદાસ અને તેનો પુત્ર માનસિંહ અકબરની સાથે તે સમૃદ્ધ નગર જીતવા આવ્યો હતો. તેઓનો દૃઢ નિશ્ચય હતો જે શરજનને સમ્રાટની તાબેદારી કબુલ કરાવવી, શી રીતે તે બુંદીનો સાક્ષાત્કાર થાય. રજપુતોની એવી પ્રથા છે, જે સ્વજાતીય શત્રુ જે એક બે સૈનિકો સાથે કીડલામાં પ્રવેશ કરવા આહે તો તેઓ કોઈ રીતનો વાંધો બતાવે નહિ. એ પ્રથાના અનુસારે સમ્રાટ અકબર, ચોપદરના વેશે કીડલામાં રાજા માનસિંહ સાથે આવ્યો. રાવ તેઓને દરબારમાં મળ્યો. બન્ને પક્ષ વચ્ચે કથા વાતો થાતી હતી એટલામાં બુંદીરાજના એક કાકાએ છપ્પેશી અકબરને જોળખી કાઢ્યો. તેણે અકબરના હાથમાંથી છડી લઈ લઈ દુર્ગાધ્યાક્ષના આસને બેસાડ્યો. અકબરનું વ્રત્યુત્પન્ન મતિવ પ્રસિદ્ધ દુર્ગાદેવશત્રું આસન મેળવી તે બોલ્યો. “ ત્યારે રાવ શુરજન હવે શું કરવું છે. ” રાવ શુરજને ઉત્તર ન દીધો એટલામાં માનસિંહ બોલ્યો “ હવે શું કરવું ” રાણા સાથે સંબંધ છોડી રીથંબર છોડી દેવું, ઉંચા સન્માન અને ઉંચા પદનો ભોગ કરી સમ્રાટની વશ્યતા સ્વીકારવી. અંબર રાજકુમારે બન્ને પક્ષનો મધ્યસ્થ થઈ નીચે લખેલ સંધિ સૂત્રો બન્નેને કબુલ કરાવ્યા.

૧ મોગલના અતપુરમાં લાંદોલા મોકલવાનું કામ અપમાન ભરેલ છે તે કામમાંથી બુંદી રાજ મુક્ત. ૨-જાજીઆ અર્થાત મુંડકા વેરામાંથી બુંદીરાજ મુક્ત. ૩ બુંદીના અધિપતિઓ, અટક પાર જઈ શકશે નહિ, ૪ નવ રોજના ઉત્સવમાં મીન બજારમાં દુકાન ખોલવા માટે બુંદીરાજ, પોતાની સ્ત્રી દીકરી વીગેરેને મોકલી શકશે નહિ, ૫ તેઓ સંપૂર્ણ રાજ જત હોઈ દીવાને આમમાં આવી શકશે, ૬ તેઓના પવિત્ર મંદિર વીગેરેનું કોઈ અપમાન કરી શકશે નહિ. ૭ તેઓના ઘોડા ઉપર મોગલનાં દાસત્વ સૂચક ચિન્હો કરવાં નહિ. ૮ તેઓ રાજધાનીનારતામાં લાલ દરવાજા મુખી નગારું બજાવી શકશે. સમ્રાટ પાસે આવી

તેઓને પ્રણિપાત કરવો નહિ. હ જેવું દિલ્લી સત્રાટનું છે તેવું બુદ્ધી, હારવંશનું છે. તેઓ પોતાની રાજ્યધાની બાળી શકશે નહિ.

સમ્રાટ અકબરે રાવસૂરજનના તે સઘળા પ્રસ્તાવો કબુલ કર્યા. બુદ્ધીરાજને વળી તે પ્રસ્તાવથી એક સ્વત્વ મળ્યું. પવિત્ર કાશી નગરમાં તેણે રહેઠાણ કર્યું. એવી રીતના ઉંચા પ્રસોભનથી માત્ર રાણા પ્રતાપસિંહ સઘળા રજપુતરાજ અકબરના વશવર્તી થયા. બુદ્ધીરાજ સૂરજન અકબરના પ્રસોભનથી તેનો વશવર્તી થયો. તેણે તો અનાચારો મોગલનું દાસત્વ સ્વીકાર્યું.

એવા ઉંચા પ્રસોભનથી વશવર્તી થઈ રાવશુરજને હારકુળમાં જે ગંભીર કલંક લગાડ્યું. તે કલંક ભુસાડી દેવાને વીરવર સાવંતસિંહે પ્રાણ આપી ઘેટા કરી. ઉપર આપણે કહી ગયા જે વીર સાવંતસિંહે કોતારીયાના ચોહાણ સરદાર સાથેમળી જઈ રાણાના માટે રીથંબર કીલ્લો મેળવ્યો. રાણાએ તે રીથંબર કીલ્લો મોગલને આપ્યો. જે વાત સાવંતસિંહને સહ્ય થઈ નહિ. તેના અધિપતિએ, તે કીલ્લો અકબરને અમ્લાનવદને સોંપી દીધો. પણ તેણે પોતાના કુળ ગૌરવ સામું ભેયું નહિ. રાવસૂરજનનું આચરણ, સાવંતસિંહના હૃદયમાં સહ્ય થયું નહિ, તેણે પ્રતિજ્ઞા કરી જેજ્યાંસુધી પ્રાણ છે ત્યાંસુધી અકબર રીથંબરનો કબજો કરી શકે નહિ.

ઉપર કરેલી પ્રતિજ્ઞા પાલન કરવામાં આવી તેના પૂર્વે સાવંતસિંહે એક સ્મારક સ્તંભ બનવાવ્યો. અને તેના ઉપર લખાવ્યું જે પવિત્ર કુળમાં પેદા થઈ જે કોઈ હારવંશીય પુરૂષ રીથંબરના કીલ્લા ઉપર ચઢી બેસશે અને ત્યાં ચઢી બેસી જે જીવિતાવસ્થામાં ત્યાંથી ઉતરશે તેનો વંશ અભિશપ્ત થાશે.

તે કીલ્લો પાછો લેવામાં સાવંતસિંહ કેટલાક હાર સરદારો સાથે યુદ્ધમાં પડ્યો, વીરવર સાવંતસિંહના લોહીથી હાથ ધોઈ અકબરે રીથંબર કીલ્લો કબજે કર્યો, તે દિવસે હારના, મેવાડપતિની સાથે સઘળા સંબંધ છોડી દીધા, તેને સમ્રાટ અકબર તરફથી ‘રાવરાજ’ એવો ઇલ્કાબ મળ્યો.

તે ઘટના બન્યા પછી થોડા દિવસ ઉપર રાવસૂરજનને અકબરના મહેલમાં આવવાનું નિમંત્રણ થયું. સમ્રાટે ગંડવાન પ્રદેશ જીતવાને તેને આજ્ઞા આપી થોડા સમયમાં તે પ્રદેશની રાજધાનીની કાર્યવાહી સૂરજનના હાથમાં પડી. તે જયના બખર અમર રાખવા રાવશુરજને. સૂરજનપોલ નામનો એક દરવાજો ત્યાં કસાવ્યો, અને ગંડવાન પ્રદેશના સેનાપતિને કેદ કરી તે રાજધાનીમાં લઈ ગયો. સમ્રાટે રાવસૂરજનને પ્રસન્ન થઈ વીરાણુશી અને શુનારનો પ્રદેશ આપ્યો. જે સમયે ગિરહોટ કેશરી પ્રતાપસિંહ રાદેશની સ્વાધીનતા માટે અને હીંદુ જાતિના ઉદ્ધાર માટે પવિત્ર હલદી ઘાટના ક્ષેત્રમાં સલીમની સાથે યુદ્ધમાં પ્રવૃત્ત થયો. હવે તે સમયે એટલે સંવત

૧૬૩૨ (ઇ. સ. ૧૫૭૬) માં રાવસુરજને, સમ્રાટ અકબરની ઉપર લખેલી પ્રસન્નતા મેળવી.

રાવ સુરજન અત્યંત પંડિત અને ધાર્મિક હોતો. તેની દયા દાક્ષિણ્ય ધર્માનુ-રાગ અને પાંડોત્પત્તી સનાતન હીંદુધર્મનો ઉત્કર્ષ થયો. તેનાથી હીંદુઓને અશેષ ઉપકારનો લાભ થયો. તે ઘણુંકરી વારાણસીમાં રહેતો. તેના સુદક્ષ શાસન ગુણે તે પ્રદેશના અધિવાસીઓ નિરાપદે અને નિર્વિવાદે જીવન યાત્રા કરતા હતા, ચોસાશી હવેલી અને મંદિરો અને વીશ સ્નાતાગાર તેણે બનવાવ્યા. તે પવિત્ર કાશી ધામે રાવસુરજને પ્રાણ ત્યાગ કર્યા. તેના રાવલોજ, રાવદુદો * અને રાવગાયમદ્દ નામના ત્રણ પુત્ર હતા,

પિતાના મૃત્યુ પછી રાવલોજ બુંદીના રાજ્ય ઉપર અભિષિક્ત થયો. તે સમયે અકબરે, સ્વનામ પ્રસિદ્ધ અકબરબાદમાં મોગલ રાજ્યગાદી સ્થાનાંતરિત કરી, અને ગુજર્જર રાજ્ય માટે એક સેના મોકલી. રાવલોજ પોતાના ભાઈ દુદા સાથે તે સેનાના સંગે સુરત નગર પાસે આવ્યો. ત્યાં કેટલાક યુધ્ધો કરી, હારરાવ લોજે શત્રુના સેનાપતિનો સંહાર કર્યો. તેથી અકબર તેના ઉપર પરમ સંતુષ્ટ થયો. તેણે તેને બક્ષીસ માગવાનું કહ્યું. રાવલોજે વિનય સાથેકહ્યું જે “ આપ મને કેવળ એજ હક આપો જે હું પ્રતિવર્ષ વર્ષાના સમયે મારા રાજ્યમાં જાઉં; સમ્રાટે આદરથી હારરાજની તે પ્રાર્થના પૂર્ણ કરી.

સઘળા ભારતવર્ષને પોતાના આધિપત્ય નીચે દૃઢ રાખવા, અકબરે જેજે યુદ્ધ કર્યા હતાં તે યુધ્ધોમાં સઘળા રજપુત સંતાનો તેની મદદમાં હતાં. તેને યુધ્ધોમાં બુંદીહાર રજપુતોએ જેવાં કષ્ટ સહન કર્યાં તેવાંજ સમસ્ત લોગવ્યાં છે. એ સમયે અહમદનગરની પ્રસિદ્ધ વીરનારી ચાંદ સુલતાનીની સાથે યુદ્ધ થયું તે યુદ્ધમાં, પોતાના રાજ્યનું હક અમુકજ રાખવા, પોતાની સંગેની સાથે મોગલ સાથે લડી, તે નારીની શુભતા જોઈ મોગલ લોકો અને રજપુતો વિશ્વસ્ય પામ્યા. પણ બુંદીરાજ લોજે તે બાદ દર્પિત વીરનારીનો સંહાર કર્યો. એ મોટા કાર્યના બક્ષીસમાં સમ્રાટે બુંદીરાજ લોજને પોતાનો ગતંગ આપી દીધો.

પણ આ જગતમાં કેટલાક લોકો રાજપ્રસાદ નિર્વિવાદે લોગવી શક્યા. મોગલ સામ્રાજ્યના મંગલ માટે રાવલોજે હારકુળનાં ઘણાં લોહી ખરચી દીધાં. તેનું કુળ છેવટે શું આવ્યું, છેવટે તે સમ્રાટના વિષનયને પડ્યો. અકબરની પ્રિય-તમ મહિષી ચોધાબાઈનું મૃત્યુ થવાથી તેણે હુકમ આપ્યો, જે હીંદુ મુસલમાન સઘળાઓએ શોક ચિન્હ ધારણ કરવું અને સઘળાઓએ દાદી મુછ મુંડાવવી. એ

* અકબર બાદશાહ રાવદુદાને લકકડખાં નામે બોલાવતો હતો.

હુકમ થયોકે વાળંદો અસ્ત્રા લઈ રજપુતોની પાસે ગયા. પહેલાં તો કોઈએ દાઢી મૂછ મુંડાવવાની ના પાડી નહિ. ત્યારે વાળંદ તે કામ માટે હારરાજના વાસમાં આવ્યો. હાર સૈનિકોએ તેઓને તમાચા મારી જુદી જુદી જાતનાં અપમાન કરી કહાઢી મુક્યા તે સમાચાર અકબરના કાને પડ્યા. અને બુંદીરાજના શત્રુઓએ તે ઘટનાને અનુરંજીત કરી સમ્રાટ પાસે કહ્યું જે “ મહારાજ ! તેથી આપનું અને ખાસ કરી સ્વર્ગીય યોધાબાઈનું અપમાન થયું ” અકબર કોધથી પ્રજ્વલિત થયો. રાવલોજના ઉપકારની અને આત્મત્યાગની સઘળી વાત તેના હૃદયમાંથી ચાલી ગઈ. તેણે તે સમયે આજ્ઞા આપી “ જે રાવલોજના હાથ પગ ખાંધી અહિં લાવો, અને તેની દાઢી મૂછ મુંડાવી નાંખો ” પણ સમ્રાટે કોધમાં ઉન્મત થઈ અત્યંત કુકર્મ કર્યું. તેના એવા કઠોર હુકમથી હાર રજપુતો વિરાગ પામી ઉઘાડી તલવારે મોગલ સેના ઉપર પડ્યા. તેવામાં છાવણીમાં મોટો ફોલ થયો. મુસલમાન લોકો આહત થઈ ચારે દિશાએ પલાયન કરવા લાગ્યા. તેસમયે ખુદ અકબર આવી હારરાજને શાંત પમાડવાની ચેષ્ટા ન કરત તો તે માણસોના લોહીથી તે છાવણી ભરાઈ જત. અકબરે આ કાર્ય માટે ઘણો અનુતાપ કર્યો. રાવલોજની પાસે આવી હાથી ઉપરથી ઉતરી તેણે રાવલોજની અત્યંત પ્રશંસા કરી અને તેને શાંત કરવાની તેણે ચેષ્ટા કરી. ઉદ્ધત અને અપમાનિત લોજ થોડાથી શાંત થવા વાળો નહોતો. તે પોતાના બાપદાદાએ મેળવેલા હકનું વર્ણન કરી બોલ્યો “ તારા જેવો કુકર ખાનારો માણસ આટલા બધા હક ભોગવે નહિ ” એવું કઠોર વાક્ય બીજાના મુખથી અકબરે સાંભળ્યું હત તો તેનું તે શિરચ્છેદન કરી દેત. પણ નીતિજ્ઞ અકબરે થોડું હાસ્ય કરી રાવલોજને આલિંગન કર્યું. અને મોટા ચત્રની તેને પોતાની છાવણીમાં તે લઈ ગયો.

અકબરના પરલોકવાસ ઉપર રાવલોજે પોતાના રાજ્યમાં આવી, પોતાના મહેલમાં સ્વર્ગવાસ કર્યો, તેને ત્રણ પુત્ર હતા. રાવરતન સરદાનારાયણ અને કેશુદાસ.

અકબર । મૃત્યુપછીસલીમ, જહાંગીર નાગ ધારણ કરી ભારતવર્ષના સિંહાસને બેઠો. રાજ શાસને અભિષિક્ત થયો કે તેણે પોતાના પુત્ર પારવેજને દાક્ષિણવર્તના શાસનકર્તાના હુદદા ઉપર સ્થાપ્યો. અને તેનો ખુરદાનપુરમાં અભિષેક કરીને પોતાની નગરીમાં આવ્યો, પણ રાજકુમાર ક્ષુરમે મોટો પ્રપંચ કરી, પારવેજને સંહાર કર્યો. વળી જહાંગીરને પદચ્યૂત કરવાની તે ચેષ્ટા કરવા લાગ્યો. એથી કરી મોગલ સામ્રાજ્ય સાગરમાં મોટો ફોલ ઉભો થયો. ક્ષુરમ રજપુત રાજાઓને પ્રીતિપાત્ર હતો. બાવીશ રાજાઓ તેની મદદમાં ઉતર્યા.

એ ફોલથી વિદ્રોહાનન સળગી ઉઠ્યો. જહાંગીરે તે વિદ્રોહાનન આંલવી દેવા રાવરતનસિંહને બુંદીરાજ મોકલ્યો. હારરાજ રતનસિંહ, પોતાના પુત્ર મધુ-

સિંહ અને હરિસિંહ સાથે ખુરહાનપુરમાં આવ્યો. ત્યાં તે વિદ્રોહીદળનો સંમુ-
ખીન થયો. ત્યાં એક યુદ્ધ થયું. તે યુદ્ધમાં વિદ્રોહીલોકો સંપૂર્ણ પરાલવ પામ્યા.
અને ચારે દિશામાં પલાયન કરી ગયા, એ યુદ્ધ સંવત્ ૧૬૩૫ (ઈ.સ. ૧૫૭૬)
માં ઘટ્યું. તે યુદ્ધમાં ખુદીરાજ રતનસિંહના બન્ને પુત્રો ભયંકર રીતે ત્યાં ઘાયલ
થયા. તે પરાક્રમના કામથી રાવરતનસિંહે ખુરહાનપુર મેળવ્યું તેના બીજા પુત્ર
મધુસિંહને કોટાનગર અને બીજા ભૂમિભાગ મળ્યો.

ખુરહાનપુરના શાસનકાળમાં રાવરતનસિંહે રતનપુર સ્થાપ્યું, તેનાથી
વળી એક પ્રયોજનીય વ્યાપાર સાધિત થયો. તે વ્યાપારથી તે મોગલ સમ્રાટને
અને મેવાડેશ્વરને સંતુષ્ટ કર્યો. મોગલના તાબાનો વજીર દેરાપુખાં મેવાડમાં
છાની રીતે દસ્યુભાવ કરતો હતો, દેરાપુખાંના અત્યાચારથી મેવાડવાસીઓ, પુરેપુરા
પિડિત થયા, હારરાજ રતનસિંહે, યુદ્ધમાં તેને પાલ્લવ કરી કેદી બનાવી મોગલ
સમ્રાટ પાસે મોકલ્યો. એવા કામથી સમ્રાટ પાસેથી તેણે સારા પુરસ્કાર મેળવ્યો.
રાવરતનસિંહ, એક ઉપયુક્ત રાજા હતો. રજપુતો તથા હીંદુજાતિ તેની ભક્તિમાં
તત્પર હતી. સાથી કે તેણે હીંદુધર્મને અધઃપાતમાંથી બચાવ્યો. તેના પ્રયત્ન તેજ
પ્રભાવે કોટપણ મુઘલમાન તેના રાજ્યમાં ગોહત્યા કરી શકતા નહિ. હીંદુજાતિનો
પુષ્કળ ઉપકાર કરી, રાવરતનસિંહ ખુરહાનપુર પાસેના એક સામાન્ય યુદ્ધમાં
મરણ પામ્યો.

ગોપીનાથ મધુસિંહ * હરિજી અને જગન્નાથ x નામના ચાર પુત્રો રાવ
રતનસિંહના હતા. મોટો પુત્ર ગોપીનાથ, પિતાના અગાઉ સ્વર્ગવાસી થયો હતો.
તેના મૃત્યુ સંબંધે જે વિવરણ સાંભળવામાં આવે છે, તેને સંપૂર્ણ ઔપન્યાસિક
વિવરણ કહીએ તો અન્યોક્તી કહેવાય નહિ.

બળદીય ગોત્રના એક બ્રાહ્મણની પત્ની સાથે ગોપીનાથનો ગુપ્ત પ્રણય હતો.
દરેક અડધી રાત્રીએ બ્રાહ્મણના ઘરની ભીંત ઓળંગી તે બ્રાહ્મણ પત્નીની મુલાકાત
કરતો હતો. એકવાર બ્રાહ્મણે તેને પકડી પાડ્યો, તેના હાથ પગ બાંધી તેને ઘરમાં
રાખી, તે ખુદીરાજ પાસે આવી બોલ્યો, “ મહારાજ એક ચોર અમારું સમાન
હરણ કર્યું. તેને અમે પકડ્યો છે. એ ક્ષણે હવે તેને કેવી સજા કરવી ” રાવ રત-
નસિંહે કહ્યું જે તેને મૃત્યુદંડની સજા આપવી. અભિવૃત્ત બ્રાહ્મણે, કોટ પણ નિમ-
તની દરકાર ન કરતાં ઘરમાં આવી ગોપીનાથનું માથું લોઢાની મોઢરીથી કચરી
નાંખ્યું. ત્યારપછી તેના શબને સરીયામ રસ્તામાં તેણે ફેંચી દીધું. રાજરસ્તામાં

* મધુસિંહને કોટા મળ્યું હતું § હરિજીને ભુગોર મળ્યું હતું x જગન્નાથ નિર્વશ
અવસ્થામાં મરણ પામ્યો,

હારકુમારનું મડદુ બેઠું લોકો શોકાતુર થયા. તે રાવ પાસે આવી બોલ્યા, “ રાજકુમારની કોણે હત્યા કરી, એ હૃદય વિદારક વાક્ય સાંભળી બુંદીરાજ દુઃસર શોક કરી તે બાળતનો તપાસ કરવાની આજ્ઞા આપી. તે બાળતો નહોતો જે સ્વચરણમાં કુઠારાઘાત કર્યો છે. થોડા સમયમાં સઘળો વૃત્તાંત બહાર પડ્યો. ત્યારે રાવરતને હૃદયશોક ભાવ હૃદયમાં છાનો રાખ્યો.

ગોપીનાથ બાર પુત્રો મુદ્રી સ્વર્ગવાસી થયો. તેઓમાંથી પ્રત્યેક ને બુંદી રાજે સારી ભૂમિસંપત્તિ આપી. ગોપીનાથનો પુત્ર રાવચત્તરશાળ, બુંદીરાજ્યે અભિષિખ્ત થયો. સમ્રાટ શાહજહાંને તેનો રાજ્યાભિષેક ક્યો. સમ્રાટે તેને રાજનીતીજ્ઞ શાસન કર્તૃત્વપદે નીમ્યો એ સમાન સૂચકપદ શાહજહાંનના રાજ્યશાસનકાળથી બુંદીરાજ લોગવતા આવે છે. જે દિવસે મોગલસમ્રાટે દારા ઔરંગઝેબ સુબ્બ અને મુરાદના હસ્તે સઘળા ભારત સામ્રાજ્યનો ભાગ આપ્યો. તે દિવસે રાવચત્તરશાલ ઔરંગઝેબના તાબામાં એકાં ઉંચા સેનાપતિપદે હતો. દક્ષિણાવર્તના ઘણા ખરા યુદ્ધમાં ચત્તરશાળે અધિક વીર્યત્વ બતાવ્યું.

એ સમયે દક્ષિણાવર્ત પ્રદેશમાં એવી જનયુતિ ચાલી જે સમ્રાટ શાહજહાંન મરણ પામ્યો. એ બળર સાંભળી ક્રમાગત દશ દિવસ રાજકુમાર ઔરંગઝેબે રાજકાળની પર્યાલોચના કરી નહિ, તેણે કોઇની સાથે વૈષયિક વાત પણ તે અરસામાં કરી નહિ. જનયુતિ સાચી છે. એમ સઘળાને વિશ્વાસ પડ્યો, સમ્રાટના પુત્રોમાંથી એક માત્ર દારાશેકો રાજધાનીમાં હતો. બીજા સઘળા રાજકુમારો, પોતાના ભારતવર્ષનું સામ્રાજ્ય દબ કરવા માટે મહેનત કરવા લાગ્યા. સુબ્બે બંગાળ પ્રદેશમાંથી નીકળ્યો. ઔરંગઝેબ દક્ષિણના પ્રદેશનો ત્યાગ કરી મુરાદને લખ્યું, “ ભાઈ ? સૈન્ય સામંત લઈ જલદીથી આવી મને મળીજા, હું તો ફકિર છું. પાર્થિવ વિષય ઉપર મારે આસક્તિ નથી. હું તો દરવેશ છું. માટે એટલી વાસના છે જે આખી ઉમર દરવેશગીરીમાં રહી ખુદાની બંદગીમાંક હાડું, દારો કાફર થઈ ગયો છે. સુબ્બે પુરેપુરો નાસ્તિક છે, હાલ સમ્રાટ ઔરંગઝેબના રાજકુમારોમાં ભારતવર્ષના સિંહાસન માટે તું એકજ પાત્ર છે, આજે મોગલનું સિંહાસન શુન્ય છે. તું બનતી કોશીશ કરી સૈન્ય સામંત લઈ અમારી પાસે આવ ? તુને ભારતવર્ષના સિંહાસને ખેસારી દેવા પ્રાણ આપી ચેષ્ટા કરીશ.

ઔરંગઝેબનો વૈરભાવ બાણી લઈ સમ્રાટે હારરાજને પત્ર લખી કહેવરાવ્યું “ જે તમે જલદી મારી પાસે આવો ” એ ગુપ્ત પત્ર પામી હારરાજે પહેલાં તો ડગમગદીલ રાખ્યું. પણ તેણે વિચાર્યું જે હું સમ્રાટનો સેવક એટલે કે સમ્રાટની આજ્ઞા પાલવી યુક્ત છે. મનમાં એવો વિચાર કરી ચત્તરશાળ દક્ષિણાવર્ત છોડવા તૈયાર થયો.

થોડા સમયમાં ચતરશાળની કુચના સમાચાર ઐરંગઝેબના કાને પડ્યા, તેણે તેનું કારણ પુછી તેને કહ્યું, “ તમે સમ્રાટની પાસે જવા એટલા બધ આતુર શામાટે છો? થોડા દિવસ ખમી જાઓ, મારી સાથે સમ્રાટ પાસે જાઓ, એ ઉપરથી ખુંદીરાજે ઉત્તર આપ્યો. “ મારે તો સમ્રાટનો હુકમ પાળવો યોગ્ય છે. જુઓ આ અનુશાધવા. સમ્રાટે મોકલેલ અનુશા પત્ર તેણે ઐરંગઝેબને દેખાડ્યું.

કુટિલમતિ ઐરંગઝેબ બહુ વૃદ્ધ થયો, “ તમે કદાપિ જઈ શકશો નહિ. ” એમ કહી તેણે હારરાજની છાવણીને ઘેરી લેવા હુકમ આપ્યો. ચતુર ચતરશાળે પૂર્વથી ઐરંગઝેબનો દુરભિસંધિ જાણ્યો હતો. પોતાનો શામાન તેણે મોકલાવી દીધો હતો. તેણે ઐરંગઝેબના સમક્ષ તેની છાવણીનો ત્યાગ કર્યો. તેનો ગતિરોધ કરવાની કોઈને હિમ્મત થઈ નહિ, ત્યાંથી ચાલી રાવચતરશાળ નર્મદા નદીના તીરે પહોંચ્યો. વર્ષાની પ્રચંડ ધારાના પાનથી નર્મદાના બન્ને કાંઠા સંપૂર્ણ જળથી ભર્યા હતા. નર્મદાના તે તટ ઉપર કેટલાક રોલંડી સરદારનો નિવાસ હતો. ખુંદીરાજ તેઓની મદદ મેળવી નદીપારે ગયો. તે પોતાના સૈન્યસામંતને લઈ પોતાની રાજધાનીમાં આવ્યો. સારપછી પોતાના રાજ્યના કાર્યની સમાલોચના કરી ખુંદીરાજ ખુંદીથી વિદાય થયો. અને થોડા દિવસમાં દિલ્લીમાં આવ્યો.

તે સમયે ભારતવર્ષના સિંહાસન માટે વૃદ્ધ બાદશાહના પુત્રોમાં ચોરસંઘર્ષ ઉત્પન્ન થયો, જેનું વિસ્તૃત વિવરણ મેવાડના ઇતિહાસમાં આપણે આપી ગયા. બીજા રજપુત રાજાઓનો જેમ રાવચતરશાળ પણ હિંદુપ્રિય સમ્રાટ શાહજહાનની સ્વાર્થ રક્ષા માટે હૃદય શોષિત આપવા તૈયાર હતો. કૃતીયાબાદના કાળ યુદ્ધ સ્થળે વિજય લક્ષ્મી ઐરંગઝેબની એક શાથિની થઈ. જેથી તે પોતાના ભાઈઓનાં લોહી પીવા તૈયાર થયો. શાથીકે તે જાણતો હતો જે તેઓના સંહાર વિના તે વૃદ્ધ પિતાના હાથથી સિંહાસન કદાપી લઈ શકશે નહિ. તેનો દુરભિસંધિ વ્યર્થ કરી દેવા દારો, ચોધપુર પાસે મોટી સેના સાથે ઉભો હતો. રાજસ્થાનના બીજા રાજાઓની જેમ રાવચતરશાળે તેનો પક્ષ પકડ્યો હતો. પણ દારો, ખરાબ લગ્નમાં ચોધપુરમાં આવી ઉભો હતો. તે દિવસથી તેના ઉપર જે વિપદ આવી પડી તે તેની જીંદગીમાં તેને છોડી ગઈ નહિ. ખુંદીરાજ પીળાં વસ્ત્ર પહેરી પોતાની વાહિની લઈ દારાની મદદે આવ્યો. દારો સઘળાના મોખરે એક રણમાતંગ ઉપર બેસી શત્રુની સામે ઘોર યુદ્ધમાં ઉતર્યો. યુદ્ધ અતિભયંકર રીતે ચાલ્યું. થોડા સમય પછી સઘળાએ જોયું જે દારો યુદ્ધથી અદૃશ્ય થયો. તેથી કરી તે તેના પક્ષના સઘળા રણમાંથી પલાયન કરી ગયા. પણ હારરાજ પલાયન કરી ગયો નહિ. પોતાના સામંતોને પશ્વાચ્છવાળા જોઈ તે બોલ્યો, “ હાલ જે પલાયન કરી જાશે તેનો સર્વનાશ થાય. આ જુઓ અમારા મણુનું સાર્થક કરવા અમારા બે પગ રણભૂમિ ઉપર ચોડ્યા છે ”

ખુંદીરાજ એક રણમાતંગ ઉપર બેઠો. એકદમ એક ગોળો આવી માતંગની પીઠ ઉપર પડ્યો. પીડાયેલ માતંગ આત્મનાદ કરી રણસ્થળથી પલાયન કરી ગયો. તેને નાસતો જોઈ ખુંદીરાજ તેની પીઠ ઉપરથી ભૂમિ નીચે પડ્યો. તેણે પોતાનો ઘોડો લાવવા આજ્ઞા કરી અને કહ્યું, જે “ અમારો હાથી શત્રુને દેખાડી શકશે. પણ હું તો આજીવનમાં પીઠ દેખાડી શકીશ નહિ. આણેલા ઘોડા ઉપર રાવચ-તરશાળ બેઠો. તેણે પોતાના સૈનિકોને લઈ એક વ્યૂહ રચ્યું. અને લયંકર શુળ ઉપાડી તેણે રાજકુમાર મુરાદ ઉપર હુમલો કર્યો. પોતાના પ્રતિદ્વંદ્વીનો પક્ષ કરી તેણે શુળ ફેંક્યું. પણ તે સમયે, એક ગોળી તેના લલાટમાં લાગવાથી તે ઘોડા ઉપરથી પડ્યો, ત્યારપછી તેનો કનિઃ પુત્ર ભરતસિંહ તેનાપદે અભિષિખ્ત થયો. તેણે સૈનિકોને બમણા ઉત્સાહિત કર્યા. ખુંદીરાજનો ભાઈ માક્ષમસિંહ પોતાના બે પુત્ર અને એક ભત્રિજા સાથે સમ્રાટના સ્વાર્થ રક્ષણ માટે રણસ્થળે પડ્યો.

રાવચતરશાળ સવંત ૧૭૧૫ માં સ્વર્ગવાસી થયો. તેણે બાવન યુધ્ધ કર્યા. તેની હિંમત અને પ્રભુભક્તિ જગતમાં પ્રસિધ્ધ થઈ રહી છે, તેણે ખુંદીના મહેલનો એક ભાગ ચણાવી વધાર્યો, તેનું નામ ચત્તર મહેલ પડ્યું, ચતરશાળ ચાર પુત્રો મુકી પરલોકવાસી થયો, જેનું નામ ભાવસિંહ, ભીમસિંહ. ભગવતસિંહ અને ભક્તસિંહ. ભક્તસિંહ ધોળપુરના યુધ્ધમાં મરાયો.

ઔરંગઝેબ ભારતવર્ષના સિંહાસન ઉપર બેઠો કે તુરત સ્વર્ગીય ચતર-શાળના અપરાધ માટે તેના પુત્ર ભાવસિંહને શાસ્તિ આપવા તેણે સંકલ્પ કર્યો. ચતરશાળ સમ્રાટનો પક્ષ પકડી ઔરંગઝેબની સામે ઉતર્યો હતો. તેથી ઔરંગઝેબ તેનો બદલો લેવા ઉન્મત થઈ ઉઠ્યો, આજ ઔરંગઝેબ ભારતવર્ષના સાર્વભૌમ અધિપતિ થયો, આજ તેની સામે કોણ ઉભુ રહી શકે. દુરાચાર ઔરંગ જેબે શિવપુર નાગર નરપતિ આત્મારામને હુકમ કર્યો જે “ તે દુર્દાત દુર્ધર્મ હારકુળનું દમન કરી ખુંદીને રીથંબરની સાથે જોડી દે. હું હમણાં દક્ષિણાવર્તમાં જઈશું, સમ્રાટનો હુકમ મળ્યો કે આત્મારામ બાર હજાર સૈનિકો લઈ હારાવતીમાં પેઠો. અને તલવાર અને અગ્નિની મદદે દેશનો ધ્વંસ કરવા લાગ્યો. તેણે ખુંદીના પ્રધાન સામંતનું ખાટોડી નામનું નગર ઘેરી લીધું, હાર સરદારોએ એકત્રિત થઈ ગોનુદી નગર પાસે આત્મારામ ઉપર હુમલો કર્યો, શિવપુરપતિ ત્યાં પરાજીત થયો. તે રાજકીય ચિન્હ અને સામગ્રી છોડી પલાયન કરી ગયો, હાર સરદારો તેથી પણ પરિતૃપ્ત ન થયા. તેઓએ આત્મારામના શિવપુરને ઘેરો નાંખ્યો, ત્યારપછી આત્મારામ આત્મ રક્ષાર્થે દિલ્લીમાં નાશી ગયો.

દુર્વૃત્ત ઔરંગઝેબની પ્રતિશોધ પિપાશા પ્રથાશિત થઈ નહિ, તેણે મનમાં વિચાર્યું જે હારકુળ નિર્મૂલ થાશે, પણ તેવું તો બન્યુંજ નહિ, છેવટે કુટિલ મતિ

ઔરંગઝેબે રાવભાવસિંહ તરફ એક ફરમાન પત્ર મોકલ્યું. અને કહેવરાવ્યું કે હાર હારરાજ! તમારી હીમત બેઠું હું સંતુષ્ઠ થયો અને તમારા દોષ માફ કર્યા, તમે દિલ્લીમાં આવી મારી મુલાકાત લ્યો. પ્રથમ તો બુંદીરાજ તેમ કરવા સંમત થયો નહિ, પણ સમ્રાટે વારંવાર અભયપ્રદાન આપી, મંગળ કરવાની ઇચ્છા જાહેર કરી, તેથી તેણે દિલ્લીમાં જઈ તેની મુલાકાત લીધી. તેણે રાજકુમાર મૌજમના તાબામાં ઔરંગઝેબનો શાસનભાર રેળવ્યો. પણ તેનો સ્વાધીન અને તેજસ્વી સ્વભાવ તેથી ગયો નહિ.

ઔરંગઝેબના શાસન કર્તૃત્વપદે નીમાઈ રાવભાવસિંહ તેજ નગરમાં વાસ કરવા લાગ્યો. તેજ નગરમાં સવંત ૧૭૩૮ (ઈ.સ. ૧૬૮૨) માં તે પરલોકવાસી થયો. તેજવી, વિક્રમથી, શુદ્ધાચારથી અને દાક્ષિણથી તે વિશેષ પ્રસિદ્ધ થયો, એમ કહેવાય છે જે તે દુરારોગ્ય પીડામાંથી આરોગ્ય કરવા શક્તિવાળો હતો.

રાવભાવસિંહ અપુત્રક ગુજરી ગયો, તેના ભાઈ ભીમસિંહનો પોત્ર અનુવાદસિંહ, બુંદીના શિંહાસને બેઠો, સમ્રાટની અનુમતિથી તે અલિખિત થયો. ઔરંગઝેબના શાસનકાળમાં દાક્ષિણ્યવર્તમાં જેટલા યુદ્ધ થયા. તેમાં અનુવાદસિંહ હાજર હતો. એ સઘળા યુદ્ધો પૈકી એક યુદ્ધમાં ઔરંગઝેબની જનાનાની સ્ત્રીઓ શત્રુઓના હાથમાં પડી, અનુવાદસિંહ મોટા પરાક્રમથી તેઓના શત્રુના હાથથી ઉધ્ધાર કર્યો, તેના એ વીરકાર્યથી સમ્રાટ પાસેથી તે ઘણી બક્ષીસો પામ્યો,

બુંદી રાજ્યના પ્રધાન સરદાર દુર્જનસિંહ સાથે રાવઅનુવાદસિંહનો એક શોચનીય વિવાદ થયો. તેમાં અનુવાદસિંહને પુષ્કળ કષ્ટ ભોગવવું પડ્યું. દુર્જનસિંહના ઉદ્ધત આચરણથી ક્રોધાંધ થઈ તેણે તેને અનેક ગાળો આપી, જેથી દુર્જનસિંહે સ્વામિ ધર્મ પગતળે કચરી નાંખ્યો, તે બુંદીરાજ સાથેનો સઘળો સંબંધ તોડી દઈ પોતાના નગરમાં આવ્યો. વળી આત્મીય જનોને અને સેનિકોને બુંદી છોડી દેવાનું તેણે કહ્યું. થોડાસમયમાંએબઅર સમ્રાટ નેમજ્યાત્યારેતેણેઅનુવાદપાસે એક સેના દળ મોકલ્યું, દુર્જનસિંહ પરાજીત થયો, તેનો વિષય અને સંપત્તીજપ્ત થઈ રાજ્યમાં દાખલ થઈ, પોતાના રાજ્યમાં શાંતિ સ્થાપન કરી. રાવઅનુવાદ સમ્રાટની આજ્ઞાથી અંબરરાજ વિષણુસિંહની સાથે મોગલ સામ્રાજ્યની ઉત્તર સીમા સ્થિર કરવા ગયો. બુંદીરાજ ફરીથી તે પ્રદેશ છોડી આવ્યો નહિ એ દુરદેશમાં તેનું મરણ થયું.

બુધસિંહ અને ચોધસિંહ નામના બે પુત્રને વાંસે રાખી અનુવાદસિંહ પરલોકગામી થયો. બુધસિંહ. પિતૃસિંહાસને બેઠો. તેના અલિષેક પછી થોડા દિવસ ઉપર સમ્રાટ ઔરંગઝેબ, ઔરંગઝેબનાં વિષમ હર્દથી સપડાઈ ગયો, તે રોગ પ્રતિ દિન વધતો ગયો, તેના અમીર ઉમરાવે જાણ્યું જે આ સંકટમાંથી સમ્રાટનો ઉધ્ધાર

થાય તેમ નથી, તેઓ તેની શય્યા પાસે બેસી બોલ્યા “ મહારાજ ! કયાં રાજ કુમારને આપનો ઉત્તરાધિકારી બનાવવા આપની ઇચ્છા છે, અમને હકેકત કહી આપો, મમૂર્ષુ સમ્રાટે ઉત્તર આપ્યો “ તેતો ઇશ્વરના હાથમાં. મારી ઇચ્છા છે જે બહાદુર શાહઆલમ ભારતવર્ષનાં સિંહાસને બેશે પણ મને ભય લાગે છે જે આજીમ બગ પૂર્વક ભારત વર્ષનું સિંહાસન લઈ લેશે. ”

મૃત્યુ શય્યા ઉપરસુઈ મોગલ સમ્રાટ ઓરંગઝેબે જે આશંકા કરી તે વાસ્તવિક હતી અને તે પ્રમાણેજ થયું; દક્ષિણાત્યનું સેના સહાય મેળવી આજીમશાહ બડગબગે પોતાના અદ્વૃષ્ટની પરીક્ષા કરવા તૈયાર થયો, તેણે મોટા ભાગને હાંલ સાથે પત્ર લખી દીધો. “ ધોળપુરના યુધ્ધસ્થળે બગાબગની પરીક્ષા થાશે, ” બહાદુરશાહે પોતાના સામંત સરદારોને બોલાવી કહ્યું “ મારે પુરેપુરું સંકટ છે. હું તમારી મદદ માગું છું ” તે સામંતોમાં રાવબુધસિંહ પણ હાજર હતો, તે સમયે તેણે યોવનમાં પગલું મુક્યું હતું. ભાઈ યોધસિંહના અકાળ મૃત્યુથી તેનું હૃદય વિશેષ વ્યાકુળ હતું. ખુંદીમાં આગી તેણે યોધસિંહની શ્રાધશાંતિ કરી લેવા સમ્રાટની આજ્ઞા માંગી. સમ્રાટે જવાની આજ્ઞા આપી. તોપણ ખુંદીરાજે સમ્રાટને કહ્યું; “ હવે હું ખુંદીમાં જઈશ નહિ, ” મને તે ધોળપુર બોલાવે છે, ત્યાં મહારો પૂર્વ પુરૂષ દેહત્યાગી થયેલ છે. ધણીના મંગળ માટે હું ધોળપુરમાં જઈશ અને રણક્ષેત્રમાં ઉતરીશ.

લાહોર છોડી શાહઆલમ ધોળપુર તરફ આવ્યો, આજીમ બ્રાતા ઉપર હુમલો કરવા પોતાના પુત્ર બેદારવકત સાથે દક્ષિણાવર્તિકી બહાર નીસર્યો. બન્નેનું સેનાદળ ધોળપુર પાસેના જાજૈ નામના સ્થાને સમુંખીન થયું. લચાવહ યુધ્ધ આવ્યું, જાજૈના યુધ્ધ કરતાં મોગલ સામ્રાજ્યમાં ખીજી કોઈ લચાવહ યુધ્ધ થયું નથી, બન્ને દળમાં જુદા જુદા રજપુત રાજાઓ સહાય કર્યા હતા. ઘાત અને કોટાના રાજકુમારો લાંબા સમયથી આજીમના તાબામાં હતાં, કોટાના રાજકુમારની આશાએવી હતી જે બુધસિંહનો સંહાર કરી, ખુંદી ને કોટાની અંતર્ભૂક્ત કરી દેવી.

આશામુગ્ધ આજીમે વિચાર કર્યો જે લક્ષ્મી તેની અંકશાયિની થાશે. તેણે કોટાના રાજકુમાર રામસિંહને ખુંદીરાજ કહ્યો હતો, રામસિંહે, ખુંદીરાજ બુધસિંહને એક પત્ર લખ્યો. જેમાં લખ્યું હતું જે શાહઆલમનો પક્ષ છોડી આજીમના પક્ષમાં આવો તમારું ખીલકુલ મંગળ થાશે. પત્ર વાંચી ઘણા સાથે ક્રોધ સહિત ખુંદીરાજે ઉત્તર લખ્યો, “ મારા પૂર્વ પુરૂષો આત્મત્યાગ દ્વારાએ જે ક્ષેત્રને પ્રસિદ્ધ અને પવિત્ર કરી ગયા છે તેજ ક્ષેત્રમાં હું મારા પ્રભુને છોડી અમર પિતૃલોકના નામને શી રીતે બટો લગાડું.

શાહઆલમે બુધસિંહને પોતાના સેનાદળમાં એક ઉંચા આસન ઉપર નીમ્યો. ઉંચા પદે અને આસને નીમાઈ બમણો ઉત્સાહિત થઈ યુદ્ધક્ષેત્રમાં ઉતરી બુધસિંહે જે વિરત્વ બતાવ્યું તેથી વિજયલક્ષ્મીનો મુગટ શાહઆલમના માથા ઉપર આવ્યો. શાહઆલમ બહાદુરશાહ નામ ધારણ કરી ભારતવર્ષના સિંહાસને બેઠો. આજીમ અને વેદારણખત યુદ્ધક્ષેત્રે મરણ પામ્યા. કોટાનો રામ-સિંહ તથા બુંદેલારાજ દલપત શત્રુઓની ગોળીઓથી મરણ પામ્યા.

બુધસિંહનો મોટો ઉપકાર, સમ્રાટ પદની ઉપર આવી બહાદુરશાહ બુદ્ધી ગયો નહિ. યુદ્ધમાં જ્ય મેળવી લોહીથી ખરડાએલા શરીરે આલમશાહ બુધસિંહને ભેટી પડ્યો. તેને રાવરાબનો ઉપાધિ આવ્યો. તે વિમળ મિત્રાચાર લાંબો સમય લો-ગવાયો. બહાદુરશાહ પરલોકવાસી થયો. ઐરંગઝેબના પૌત્રોમાં ભારતવર્ષના સિંહાસન માટે મોટો ગડબડાટ ઉઠ્યો. તેઓમાં વિવાદવન્ધિ દારૂણ રીતે પ્રજ્વલીત થયો. ઐરંગઝેબના પૌત્રો તે વન્ધિમાં પતંગની જેમ પડી બળી મુઆ. ત્યારપછી શ્રીરકશીયર મોગલ સામ્રાજ્યને પામ્યો.

શોણીતાકત જાનૈક્ષેત્રે કોટા અને બુંદી વચ્ચે જે વિવાદનો સૂત્રપાત થયો. તે વિવાદ રામસિંહના મૃત્યુ પછી તેના ઉત્તરાધિકારી ભીમસિંહે પુષ્કળ વંધારી દીધો. રાજા ભીમસિંહ વિવેકના મસ્તકે પદાઘાત કરી પાખંડી સૈયદોનો પક્ષ પકડ્યો. અને બુધસિંહના લોહીએ પોતાના હાથ ધોવાને તેણે વિચાર કર્યો. યુદ્ધમાં સામે થઈ પોતાની અભિપ્રસિદ્ધિ મેળવવા અસમર્થ ભીમસિંહે છેવટે વિશ્વા-સંઘાતકતાની મદદ લઈ એકવાર અતર્કિતભાવે બુધસિંહ ઉપર હુમલો કર્યો. રાજધાનીની બહારના મેદાનમાં બુંદીરાજ ઘોડા ફેરવતો હતો. તેની પાંસે માત્ર થોડા સૈનીકો હતા. એટલામાં દુરાચાર ભીમસિંહે દળ સાથે આવી બુધસિંહ ઉપર હુમલો કર્યો. બુધસિંહના સરદારો વૃતાકારે બુધસિંહને વીંટાઈ શત્રુઓની સાથે લડવા લાગ્યા. ભીમસિંહ પલાયન કરી ગયો.

એ સમયે અંબરરાજ જયસિંહ બુધસિંહને પદચ્યૂત કરવા વિશેષ ચેષ્ટા કરવા લાગ્યો. જયસિંહની બેન સાથે બહાદુરશાહ અને બુધસિંહનો સંબંધ સ્થિર થયો, મોગલ સમ્રાટે બુધસિંહનું બંધુત્વ જાણી તે સંબંધનું પ્રત્યાખ્યાન કર્યું. અંબરકુમારીનો વિવાહ બુધસિંહ સાથે થયો. જયસિંહની બેન વાંઝણી હતી. બુંદીરાજ બુધસિંહ કાળમેઘની જે પુત્રીને પરણ્યો હતો. તેના પેટે બે પુત્ર થયા હતા. સપરમીને પુત્રવતી બેઈ કુશાવહ કુમારીના મનમાં ઈર્ષાનિળ સળગી ઉઠ્યો. સ્વામીની અનુપાસ્ત્રિતીમાં પોતાને ગર્ભ છે એમ જાહેર કર્યું. અને એક સંતાનને મેળવી તે જણ્યો છે એમ કહી રાજ્યનો તે ઉત્તરાધિકારી છે એમ

બહેર કયું. અંબર રાજકુમારીનું દુરાચરણ રાવ બુધસિંહ જાણી ગયો. તે હકીકત રાણીના ભાઈ જયસિંહને તેણે કહેવરાવી.

અંબર રાજકુમારી તે સમયે અંબરમાં હતી. જયસિંહે કહ્યું “ બેન ! આ તમારું હું શું સાંભળું છું એ વાત સાંભળી રાજકુમારી ક્રોધથી બોલી ઉઠી! છરી લઈ, “ દરજીના દીકરા ” એમ કહી તે પોતાના ભાઈને મારવા ચાલી. અંબર રાજ પલાયન કરી તે રૂદ્રચંડાના હાથથી ખચી ગયો.

આવી અવમાનતાથી કુદ્ધ થઈ જયસિંહે બુંદીરજ બુધસિંહને સિંહાસન ચ્યુત કરવા વિચાર કર્યો બુંદીના પ્રધાન ઠાકુર ઇંદ્રગઢપતિ દેવસિંહને બુંદી રાજ્ય ઉપર બેસારવા તેણે મુકરર કર્યું. તેમ કરવા દેવસિંહ સંમત નહોતો. ત્યારપછી જયસિંહ કરવાર રાજ પાંસે જઈ બોલ્યો “ તમારે બુંદી રાજની ગાદીએ બેસવું પડશે ” કરવાર રાજનું નામ સેલિમસિંહ હતું. બુંદી રાજ્યના રાજા થવાનું છે એમ જાણી સેલિમસિંહને નિંદ્રા નહોતી.

રાજા જયસિંહ ચતુર અને રાજનીતિજ્ઞ હતો. તે માલવ, આગ્રા અને અજમેરના શાસન કર્તૃત્વ પદે નીભાયો હતો. બુંદી રાજસાથે વિવાદ કરવા માટે તેનું એક ગુઢ કારણ હતું. તેના મનમાં એક પ્રચંડ રાજનૈતિક આંદોલન હતું. મોગલ સામ્રાજ્યની અકર્મણ્યતા અને અંતર્વિવાદ જોઈ તેણે મનમાં વિચાર્યું હતું જે સામાન્ય સામાન્ય રાજા ઉપર પોતાની પ્રભુતા ચલાવવી. એ માટે તે મોગલ સામ્રાજ્યની વિનંતિતાને હૃદયથી અભ્યર્થના કરતો હતો. જે દિવસ બેનશીખ ફીરકશીયર સૈન્યદ ભાઈઓના હાથથી મરણ પામ્યો. તે દિવસે અંબરરાજની ચિર લાલિત આશાસંતા ક્ષણભાળી થવાનો ઉપક્રમ થયો. સમ્રાટના મૃત્યુનો મૌખિક ખરખરો કરી રાવ બુધસિંહ સાથે પોતાના નગરમાં આગ્યો.

વિશ્વસ્ત અને સુખસુખ અતિથિને ઘેર લાવી તેના સર્વ નાશ માટે જયસિંહ છાની રીતે ચેષ્ટા કરવા લાગ્યો. રાવ બુધસિંહ, જયસિંહનો બનેલી. વળી આજ તેનો તે અતિથિ, જયસિંહના મનમાં એવો દૃઢ અનિલાષ હતો જે બુંદી રાજને કોઈ રીતે અંબરમાં રાખી બુંદીરાજ્ય હસ્તગત કરવું. એ અભિલાષ સાધવા જયસિંહે બુંદીરાજને કહ્યું જે અંબરને બુંદીથી ભિન્ન માનશે નહિ. આ અંબર તમારું જ. તમે થોડા રોજ અહિં રહો આવશ્યકીય ખર્ચ માટે તમે રોજના પાંચસો રૂપૈયા પામશો, એ વચન સાંભળી બુધસિંહનાં કાકાના મનમાં વિષમ સંદેહ પેદા થયો, તેણે ભત્રીજાને છાનાઈથી કહ્યું જે “ જયસિંહનો દુરભિસંધિ શું તમે જાણી શકતા નથી ” તમને અહીં રાખી એ આશામી બુંદી હસ્તગત કરવા ચેષ્ટા કરે છે ” તેણે તે સમયે બુંદીમાં પત્ર લખ્યો અને વૈપુરાણી

ને કહી મોકલાવ્યું જે “ તે સત્વર પોતાના બે પુત્રોને લઈ તેના પિતાને ઘરે ચાલી જાય, ત્યારપછી હાર સરદાર અને સામંતો અંબરની બહાર એક ગુપ્તસ્થળે એકઠા થયા. તેઓ બુધસિંહની સાથે બુંદી તરફ ચાલ્યા. તે સમયે તેની સાથે ત્રણસો હારવીર હતા. તે ત્રણસો વીરને લઈ બુંદીરાજ વિશ્વાસઘાતક જયસિંહના પાપ ભવન છોડી ચાલ્યો અને નિર્ભય થઈ પોતાની રાજધાની તરફ ચાલ્યો. પણ તે આપદ વિના જઈ શક્યો નહિ. બુંદી અને અંબર રાજ્યની સીમાએ આવેલા પાંચોલાશ નગરમાં અંબરના પાંચ સરદારે આવી તેના ઉપર હુમલો કર્યો. બુધસિંહ પોતાના ત્રણસો સરદારો સાથે શત્રુ સંગે લડ્યો. હારવીરના અવ્યર્થ સંધાને લક્ષ જોતા જોતામાં અંબરના પાંચ સરદારો અને સૈનિકો રણસ્થળે પડ્યા. બાકીના સઘળા પ્રાણુ લઈ અંબર તરફ પલાયન કરી ગયા. બુધસિંહના પક્ષને પણ દારૂણ આઘાત લાગ્યો. તેનો કાકો ભિમસિંહ હણાયો. તેના અનેક રણદક્ષ સૈનિકો યુદ્ધ સ્થળે પડ્યા બાકીના રહેલ સૈનિકોને લઈ તે વૈશુ નગરમાં પહોંચ્યો. વૈશુ નગર તેના સસરાના તાબાનું હતું.

જયસિંહના પક્ષના અગણિત સૈનિકો અને સરદારો મુઆ ખરા પણ બુધસિંહને જયી થઈ બુંદીમાં જવાને તેણે દીધો નહી. તે બુંદી જઈ શક્યો નહિ. તેથી અંબરરાજ અત્યંત આનંદિત થયો. હવે તેનું અભિષેકાર્ય સિદ્ધ થયું તેણે કરવાર સરદાર સેલીમસિંહના પુત્ર દલીલસિંહના હાથમાં પોતાની પુત્રી આપી તેને બુંદીના રાજ્ય ઉપર અભિષેક કર્યો.

એ રીતે વિપદમાં પડી બેનશીબ બુધસિંહે પોતાના રાજ્યના ઉદ્ધાર માટે અનેક ચેષ્ટા કરી. પણ તેની કોઈ ચેષ્ટા ફળવાળી થઈ નહી. તેની મદદ તુટી પડી તેની આશાઓ નિષ્ફળ ગઈ. હવે કોઈ એવું રહ્યું નહિ જે તેનું અવલંબન કરીને પોતાની આશા સફળ કરે એવી શોચનીય અવસ્થામાં ઉમેદસિંહ અને દીપસિંહ નામના બે પુત્રને મુકી રાવ બુધસિંહ તે વૈશુ ક્ષેત્રમાં મરણ પામ્યો.

તેમ થયું પણ કુટિલમતિ જયસિંહની તૃપ્તિ થઈ નહિ. બુધસિંહના બે પુત્રો જે તેના મામાને ઘરે રહેતા હતા તેનો સંહાર કરવા તેણે સંકલ્પ કર્યો. તેની બીકથી નિરાશ્રય થઈ ગયેલ બન્ને રાજકુમારો કેટલાક સૈનિકો સાથે પુઆઇલ નામના નીર્જન સ્થાને ચાલ્યા ગયા. ત્યાં થોડા દિવસ રહી તેઓએ કોટા રાજ દુર્જનશાહની મદદ માંગી. દુર્જનશાહ ભીમસિંહનો પુત્ર. પિતૃ શત્રુ બુધસિંહના બે પુત્રને વિપદમાં પડેલ આશ્રયાર્થી જોઈ તે દયાવાળા ચિત્તવાળો થયો. તેઓના પિતૃ રાજ્યનો ઉધ્ધાર કરી આપવાની પ્રતિજ્ઞા કરી તેણે તેઓને આશ્રય આપ્યો.

ચતુર્થ અધ્યાય.

રાવ ઉમેદસિંહે કરેલો અંબર સેનાનો પપરાજ્ય-ઢવલાનું નાનું યુદ્ધ ઉમેદસિંહનો પરાજ્ય અને પલાયન તેના ઘોડા હુંગ્રનું મરણ, ચંબલના તીરના પ્રાચીન રામપુરમાં તેનો આશ્રય. રાજધાનીનો ઉદ્ધાર ત્યાંથી શરીથી તેનું પલાયન. વિધવા માતાની મુલાકાત. હોલકરની પાસે વિધવા રાજ મહિષીની મદદની માંગણી, અંબર રાજકુમારનો પરાજ્ય, ઉમેદસિંહનો ખુદીનો લાભ ઇશ્વરીસિંહની આત્મહત્યા, મહારાષ્ટ્રાચનું પહેલું ભૂમીદાન, મધુસિંહ, ગલીમસિંહ મહારાષ્ટ્રીય આક્રમણ ઇંદ્રગઢના સરદાર ઉપર ઉમેદસિંહનો વૈરનો ખંડો, ઉમેદસિંહનો રાજત્યાગ, અછતસિંહનો અભિષેક, ઉમેદસિંહની તીર્થ યાત્રા, તીર્થ યાત્રામાં વ્યાધાત, અછતસિંહે કરેલ રાણાની યુગ્મ હત્યા, સતીનો ભયાનક અભિશાપ, અછતસિંહનું બિભત્સ મરણ, અગાઉની ભવિષ્ય વાણીની સરળતા, રાવવિપણસિંહનો અભિષેક, પૌત્ર ઉપર ઉમેદસિંહનો અવિશ્વાસ, ઉમેદસિંહનું મરણ. હારાવતીના અંદર થઇ શ્રીટીશ સેનાની વાંસે અપસરણ, અંગ્રેજ સાથે ખુદીનો સંપ્રભાવ ખુદીરાજ્યનો ઉપકાર, વિસુચિકા રોગે વિપણસિંહનું મરણ, તેનું ચરિત, રાવ રાજ રામસિંહ.

રાવ ખુદસિંહનો ભયંકર દુશ્મન અંબરરાજ જયસિંહ સંવત્ ૧૮૦૦ માં પરલોક વાસી થયો. તે સમયે ઉમેદસિંહનો વયઃક્રમ તેર વર્ષનો હતો પિતૃ વૈરીના મરણના સમાચાર સાંભળી વીર બાળક ઉમેદસિંહે પોતાના સેના મામંતને એકઠા કર્યા, તેણે પત્તન અને ગેનાળી ઉપર હુમલો કરી તેને જીતી લીધાં. એ વિવરણ ચારે તરફ પ્રચારિત થયું, સઘળાઓએ વિસ્મય સાથે સાંભળ્યું જે ખુદસિંહનો પુત્ર બની ઉઠ્યો. થોડા સમયમાં પ્રાચીન હાર રજપુતો તેના વાવટા નીચે એકઠા થયા. કોટાનો દુર્જનશાલ હારરાજનું શૌર્ય ઉદ્દીપિત થઇ આનંદિત થવા લાગ્યો.

વળી ઉમેદસિંહની મદદે તેણે પોતાની સેના મોકલી. તે સમયે ઇશ્વરીસિંહ અંબરના સિંહાસને બેઠો હતો. પિતાની કુટીલ નિતિ અનુસરણ કરી તેણે વિચાર્યું હતું જે કોટા અને ખુદીના રાજને કબજે કરી લેવું. તેણે કોટા ઉપર હુમલો કર્યો. તેની દુરાશા સફળ થઇ નહિ. તે યુદ્ધસ્થળથી વિદાય થઇ ગયો. ત્યારપછી ઉમેદસિંહ ઉપર હુમલો કરવા તેણે એક નાનક પંથી સેના મોકલી તે સમયે ઉમેદસિંહ મીનલોકના ખુદલોહારી નામના નિર્જન પ્રદેશમાં રહેતો હતો. તેના વિરત્વ અને તેજસ્વિતાથી વિમોહીત થઇ મીન લોકોએ તેની રક્ષા કરવા

સંકટપ કયો. થોડા સમયમાં પાંચ હજાર ધનુર્ધરો વીર બાળક ઉમેદસિંહની મદદમાં ઇશ્વરીસિંહના વિરૂધ્ધે ઉતર્યા. વીરોચનામના સ્થળે ઉમેદસિંહે અંબરસેના ઉપર હુમલો કયો. ત્યાં તેણે તે સેનાને પરાસ્ત કરી. છેવટે ખીલકુલ નિર્દયભાવે તેણે તેનો સંહાર કયો. અનેક કુશાવહ રજપુતો તે વીર બાળકથી હણાયા. ખીન્ન સઘળા વાવટા વીગેરે સામગ્રી મુકી યુદ્ધસ્થળથી પલાયન કરી ગયા. તેઓની સઘળી યુદ્ધ સામગ્રી વીર બાળક ઉમેદસિંહના હાથમાં પડી. એ પરાજયની વાત સાંભળી અંબરરાજ ઇશ્વરિસિંહે નારાયણદાસ નામના ક્ષત્રીય વીર સરદાર નીચે અઢાર હજાર રજપુત સૈનીકને મોકલ્યા. પણ તેનો કોઈ ઉદ્યમ સફળ થયો નહિ. વીરબાળક ઉમેદસિંહનું વીરચરિત સાંભળી ચારે તરફથી હાર રજપુતો તેના વાવટા નીચે એકઠા થવા લાગ્યા. તેણે પ્રતિજ્ઞા કરી જે પ્રાણ આપીને પણ પિતૃરાજ્યનો ઉદ્ધાર કરવો. તે પ્રતિજ્ઞા આજ પાળવાની હતી. બન્ને પક્ષનું સેનાદળ દવલાના નામના સ્થળે એકઠું થયું. યુદ્ધમાં પ્રવેશ કર્યા અગાઉ ઉમેદસિંહ શીતુન નગરની આશાપૂર્ણી ભગવતીના મંદિરમાં પૂજા માટે પેઠો. તે શાષ્ટાંગે ભગવતીના ચરણમાં પડ્યો. તે સમયે ખુંદીના મહેલો સ્મરણમાં આવ્યા. ખુંદીની પ્રાપ્તિ માટે તે મોટી ચિંતા કરવા લાગ્યો. આશાપૂર્ણી ભગવતી પાસે તેણે પ્રતિજ્ઞા કરી જે યુદ્ધસ્થળે જય મેળવવો નહિતો યુદ્ધસ્થળે પ્રાણ હારવા.

રણસ્થળને કંપિત કરી હારકુળના રણવાદ્ય વાગી ઉઠ્યા ચારે તરફથી હાર રજપુતો ઉમેદસિંહના પીળા વાવટા નીચે એકઠા થયા. ઉમેદસિંહે પીળો વાવટો ન નમાવવો એવી પ્રતિજ્ઞા લીધી. તેના સાહસવાળા સરદાર સામંતો તેની પાસે આવી ઉભા. તે સઘળા ઉત્સાહિત સરદાર સૈનીકોને લઈ હારવીર ઉમેદસિંહ, શત્રુ સામે થયો. તેણે જોયું જે શત્રુસેના મોટી તોપો સાથે સામે પડવા ઉભી છે. કાળસ્વરૂપ તોપની ત્રોણી જોઈ વીરબાળક ઉમેદ જરા પણ થડક્યો નહિ. તે બમણા ઉત્સાહ સાથે શત્રુ ઉપર પડ્યો. લાલાના અગ્રભાગના વેધથી અને ખડગના પ્રહારથી જર્જરિત થઈ શત્રુસેના બે ભાગમાં ભુદી પડી. તે ભાગે વિજયી ઉમેદસિંહની સેનાને માર્ગ આપ્યો. પહેલા યુદ્ધમાં ઉમેદસિંહનો મામોસોલંકી પૃથ્વીસિંહ અને મુરબદસિંહ મરણ પામ્યા. મુરબદસિંહે ચક્ર ફેંકી અંબરસેનાપતિ નારાયણદાસનું મસ્તક છેદી દીધું હતું એટલામાં દુસ્મનની ગોળીથી તે રણસ્થળે મૃત્યુ પામ્યો. તોપણ ઉમેદસિંહ નિરૂત્સાહ થયો નહિ. પોતાની તલવાર ઊંચી કરીને શત્રુની સેના ઉપર જવા અગ્રસર થયો. જયપુરના ઘણા સૈનીકો તેના ખડગના પ્રહારે રણસ્થળે પડ્યા. પણ તેથી કાંઈ સુધર્યું નહિ, સર્વસંહારી તોપ ત્રોણી પાસે સેંકડો હારવીરો મરણ પામ્યા, છેવટે શોરણનો સરદાર પ્રાગસિંહ રણસ્થળે પડ્યો. તેથી પણ વીરબાળક ઉમેદસિંહ જરાપણ ભયભિત થયો નહિ. વીરને

મૃત્યુથી ભય હોય નહિ. તે અવિરત સિંહનાદ કરી શત્રુસેનાનો સંહાર કર્યા લાગ્યો, એટલામાં તેના પ્રિય ઘોડાના પેટ ઉપર એક ગોઝો લાગ્યો. ગોળાનો પ્રહારથી ઘોડાના આંતરડા બહાર નીકળી ગયાં, તે પણ તેણે પ્રભુને છોડ્યો નહિ. ઉમેદસિંહ અદમ્ય સાહસે લડતો રહ્યો. તેનું સેનાદળ અનેક પરિભ્રમણે કમ થઈ ગયું. સહકારી પ્રધાન પ્રધાન સરદારો મરણ પામ્યા. તેની ભવિષ્યદશા વિક્ષણ થવા લાગી.

તેની એવી અવસ્થા જોઈ તેના સરદારોએ તેની રણસ્થળથી લઈ જવા ચેષ્ટા કરી. તેઓએ તેને વિનીત ભાવે કહ્યું “ મહારાજ આ સમયે આપ ભવિત્ત રહેશે તો બુદ્ધી ઉદ્ધારની આશા છે. જો આવતું અસ્તિત્વ, આ રણસ્થળે લોપ પામશે તો ફરી બુદ્ધીનો ઉદ્ધાર ન થાતાં અમારી દુર્ગતિ થાશે ” આપ રણસ્થળ ત્યાગ કરો. નહિતો પિતૃરાજ્યના ઉદ્ધાર માટે બીજો ઉપાય રહેશે નહિ.

વિષમ મર્મવેદનાથી વ્યથિત થઈ વીર બાળક ઉમેદ સામંત સરદારોના પ્રસ્તાવ ઉપર સંમત થયો. રણસ્થળ છોડીને તેઓ સહુ ઇંદ્રગઢ તરફ ચાલ્યા. તેઓ શોઆલી નામના પર્વત માર્ગમાં આવ્યા. ત્યાં છાયા તરૂના નીચે વિશ્રામ માટે ઉમેદસિંહ ઘોડેથી ઉતર્યો. તે સમયે તેનો તે ઘોડો તેના પગ પાંસે મરણ પામ્યો. ઘોડાના મરણથી ઉમેદસિંહ બાળકની જેમ રોવા લાગ્યો. તે રણનુરંગ-નું નામ હુંજો હતો. હુંજો ઇરાક દેશમાં પેદા થયેલ હતો, ઉમેદસિંહના બાપને તે ઘોડો સમ્રાટ પાસેથી ઇનામમાં મળ્યો હતો. હુંજના મરણ સ્થળે તેણે એક પાષાણ મૂર્તિ ઉભી કરી.

શોઆલી પર્વત માર્ગ છોડી હારવીર ઉમેદસિંહ ચાલતો ચાલતો ઇંદ્રગઢમાં પહોંચ્યો. પણ ત્યાંનો સરદાર તેને આશ્રય આપવા સંમત થયો નહિ. ઇંદ્રગઢ પતિએ ઉમેદસિંહને કહ્યું, તમે શું ઇંદ્રગઢ અને બુદ્ધીનો સર્વ નાશ કરવા ચાહો છો ? તમે અંબર રાજ્યની વશ્યતા સ્વીકારો, એ વાક્યબાણથી ઉમેદસિંહના મર્મસ્થાન ત્રિદ્વ થયાં. મનને આગમનમાં રાખી તેણે તે પાપ રાજ્ય છોડ્યું, ત્યારપછી ઉમેદસિંહ દુર વનમાં આવ્યો. ત્યાંનો સરદાર તેનું આવવું સાંભળી નગરની બહાર આવ્યો. તેણે તેને ચથોચિત સંમાનથી ગ્રહણ કર્યો. તે હિતકારી સરદારના શીતળ આશ્રય તળે રહી ઉમેદસિંહે, સરદારોને કહ્યું, ભાઈઓ ! તમે અમારા માટે પુષ્કળ કષ્ટ લોગવ્યું, હવે તમે થોડા રોજ પોત પોતાના ઘેર જઈ વિશ્રામ લોગવો, અદ્ય પ્રસન્ન થાશે કે તમારી મદદ માંગીશ, એ રીતે પોતાના સરદાર વીજેરેને વિદાયગિરિ આપી, ઉમેદસિંહે ચંબલ નદીના તીરના પ્રાચીન રામ-પુરના તુટેલા મહેલમાં આશ્રય લીધો.

કોટાનો અધિપતિ દુર્જનશાળે દવલાના ક્ષેત્રમાં ઉમેદસિંહની મદદ કરી હતી, એ ક્ષણે તેને નિર્વાસિત કચેશથી પીડિત જોઈ, બુદ્ધિનો ઉદ્ધાર કરવા તે કૃતસંકલ્પ થયો. થોડા સમયમાં એક મોટું સેનાદળ સજ્જત થયું રણ વિશારદ એક ભાટકવિએ તે સેનાનો નાયક થઈ શત્રુના હાથમાં ગયેલ બુદ્ધિને ઘેરું. કાચમ યુદ્ધ વ્યાપારથી નગરના ગઢ કીટ્ટા તુટી ગયા. હારસેના થોડા પ્રાચાસથી નગરમાં પેડી. ત્યારપછી તે સેનાએ તારાગઢ કુદીને ઘેરો ઘાત્યો. એટલામાં તેના પશ્વના એક વિશ્વાસઘાતકની ગોળીથી હારસેનાપતિને સંહાર થયો. પણ તૈથી હારસેના નિરૂત્સાહ થઈ નહિ. તેઓએ બીજાને સેનાપતિ પદે નીમ્યો. હુમલો કરનાર ઘોર પરાક્રમે આગળ વધ્યા. તેઓનું આક્રમણ સહન ન કરતાં રાષ્ટ્રપહા રક દત્તીલસિંહ પલાયન કરી ગયો. ઉમેદસિંહની આશા સફલ થઈ તે પિતૃ પુરૂષના પવિત્ર સિંહાસન ઉપર સ્થાપિત થયો.

શરમથી નીચું મુખ રાખી બુદ્ધિમાંથી પલાયન કરી કાપુરૂષ દત્તીલસિંહ, ઇન્દરીસિંહના શરણે ગયો. ત્યારપછી અંબરરાજ બુદ્ધિ જ્ય માટે કૃતસંકલ્પ થયો. તેણે પ્રસિદ્ધ સેનાપતિ કેશુદાસના હાથમાં કુશાવહ સેના સોંપી તેણે તેને બુદ્ધિના વિરૂદ્ધે મોકલ્યો. તેણે બુદ્ધિને ઘેરો ઘાલ્યો. ઉમેદસિંહને નગરની બહાર નીકળી જવાની ફરજ પડી. ફરી અંબર રાજ્યનો વાવટો બુદ્ધિ ઉપર ચઢ્યો.

પણ જ્યારે ઇન્દરીસિંહે, દત્તીલસિંહને બુદ્ધિના સિંહાસને બેસવાનું કહ્યું ત્યારે તેણે અનુત્તમ હૃદયે કહ્યું, મહારાજ ! હું બુદ્ધિની પ્રજાનો માણસ. રાજાનું સિંહાસન હરતગત કરી જગતમાં રાજ્યવ્રોહી કહેવાઉં. હવે હું તે સિંહાસન ઉપર બેસી મારા ચરિત્રને ગંભીર કલંક લગાડીશ નહિ.

ઉમેદસિંહ ફરીવાર રાજબ્રમ્થ થયો. ફરીવાર સિંહાસન ચ્યૂત થઈ તેણે મેવાડ અને મારવાડની મદદ માંગી. ઉમેદસિંહ હુટકાટ કરવા લાગ્યો. તે હુટકાટ કરતો. વીનોદીય નામના નગરમાં પેડો- તે નગરમાં તેની ઓરમાન મા રહેતી હતી તે પોતાની ઓરમાન માને મળ્યો. તે રાજકુમારીના હેતુએ ઉમેદ રાજબ્રમ્થ થયો. રાજબ્રમ્થ સપત્ની પુત્રને દેખી કચ્છાવહ રાજકુમારીનો અનુતાપાનળ પ્રચંડ વેગે સળગી ઉઠ્યો. એક માત્ર તેના પાપાનુદાન વીર બાળક ઉમેદસિંહ રાજ્યબ્રમ્થ અને નિર્વાસિત થયો. કચ્છાવહ રાજકુમારીએ અનુત્તમ હૃદયે કહ્યું. હું અભાગણી તારા કડનું મૂળશ્રું મારા થકીજ તું આવી દીન દશાને પાર્યો. હવે જે થયું તે ખરું. હું દક્ષિણાવર્ત પ્રદેશમાં જઈ તારા ઉદ્ધાર માટે ચેષા કરું.

ત્યારપછી બુદ્ધિસિંહની તે વિધવા પત્ની દક્ષિણાવર્ત પ્રદેશમાં ગઈ. તે નર્મદા તીરે પહોંચી. જ્યાં એક આશામીએ તેને સ્તંભ બતાવી કહ્યું, નર્મદાના

પરપારે જવા રજપુતોને નિષેધ છે. આ સ્તંભ પાસે સઘળા રજપુતોને અટકવાનું છે. બુધસીંહની વિધવા પત્નીએ તે સ્તંભનો સિદ્ધાક્ષેપ તોડી નખાવી નર્મદામાં નખાવ્યો. તે નર્મદાના પારે જઈ મુલહરરાવ હોલકરની છાવણીમાં પહોંચી. આજ પ્રથિત નામવાળા જયસિંહની બેન અજપાલક મહારાષ્ટ્રીય સરદાર પાસે સહાય પ્રાર્થિત બેઠી.

ઉમેદસિંહની ઓરમાન બેને મૂલહરરાવની સાથે લાઈપણું સ્થાપ્યું. તેણે તેને વિનય નમ્રવચને કહ્યું બુંદીનો ઊદ્ધાર કરી ઉમેદસીંહના હાથમાં આપો, હોલકર અધમ છાગપાળના કુળમાં જન્મ્યો હતો. પણ તેનું હૃદય ગુણગ્રામથી ભૂષીત હતું. તેણે કચ્છાવહ રાજકુમારીની સઘળી આશા પૂરણ કરી દેવા ઇચ્છા ખતાવી. થોડા સમયમાં એક મોટી સેના તૈયાર થઈ. વિધવા સ્ત્રીએ તે વાહિનીને જયપુરની વિરૂદ્ધે ચલાવી. તેનો મૂળ ઊદ્દેશ ઇશ્વરીસીંહનો સમૂળ નાશ કરી તેની શાખા પટ્ટવને ઉમેડી નાખવાનો હતો. સૌભાગ્ય ક્રમે ઘટના શ્રેત તેના નટકવહી નીકળ્યો. અંબરના સિંહાસન માટે તે સમયે ઇશ્વરીસીંહનો રાણાના ભાણેજ મધુસિંહની સાથે મોટો તકરાર હતો. રાણો દ્વિતીય જગતસીંહ, મધુરસિંહનો પણ લઈ ઇશ્વરીસિંહની સામે ઊસો થયો. વળી ઉમેદસિંહની ઓરમાન મા ઇશ્વરીસિંહની વિરૂદ્ધે ઉતરી. એટલે કે તે સ્ત્રીનો અને રાણાનો ઉદ્દેશ વિભિન્ન નહોતો. હોલકરને બન્નેની સહાયતામાં સંમત થઈ અંબર ઉપર પડ્યો.

મહારાષ્ટ્રીય સેનાદળની આગમન વાર્તા સાંભળી ઇશ્વરીસિંહ તેનું આક્રમણ વ્યર્થ કરવા સેના લઈ અંબરની બહાર નીસર્યો. પણ તે પ્રતાડિત થયો. મહારાષ્ટ્રીય સેના નાની હશે એમ તેના જાણવામાં હતું, તેથી તેણે થોડા સૈનિકો સાથે રાખ્યા હતા. પણ તેને પોતાની દુર્વૃત્તતા અને નૃશંસતાનું ઉપયુક્ત ફળ મળ્યું. અંબરના પ્રધાન મંત્રીને સંહાર કરી ઇશ્વરીસિંહે કુવાડો પોતાનાજ પગમાં માર્યો.

ઇશ્વરીસિંહે, જે પ્રધાન કર્મચારીનો સંહાર કર્યો. તેનું નામ કેશુદાસ. કેશુદાસના પુત્રે પોતાના પિતૃ વધનો ખરો બદલો વાળ્યો. તેણે ઇશ્વરીસિંહને, મહારાષ્ટ્રીય સેના થોડી છે એમ મિથ્યા સમાચાર આપ્યા. અંબરરાજ તેના વાક્ય ઉપર ભરોસોરાખી થોડુંજ શૈન્ય લઈ અંબરની બહાર નીસર્યો. તે ભાગ્ય નામના કિલ્લા પાસે લડવા માટે ઉભો રહ્યો. પણ જ્યારે મહારાષ્ટ્રીય સેના ચારેતરફ મુત્રી ગયેલી તેના જોવામાં આવી ત્યારે તે નિરાશ થઈ ગયો. ઇશ્વરીસિંહ દળ સાથે પલાયન કરી ભાગ કિલ્લામાં પેડો. મહારાષ્ટ્રીય સેનાએ તે કિલ્લાને ઘેરો ઘાલ્યો. દશ દિવસના ઘેરા પછી ઇશ્વરીસિંહ શત્રુના શરણે થયો. થોડા સમયમાં એક પ્રતીજ્ઞા પત્ર તૈયાર થયું. એ પ્રતિજ્ઞા પત્રમાં

લખેલ હતું જે “ અંબરરાજે ઉમેદસિંહને ખુદી આપી દેવું. અને તેના ઉપર તેનો કે તેના વંશધરનો કશો હક રહેશે નહીં અને ઉમેદસિંહને ખુદીનો રાજ કહી તેના કપાલમાં રાજ તિલક કરવું. ઇશ્વરીસિંહે તે સઘળા પ્રતિજ્ઞા સૂત્ર કબુલ કર્યાં. અને તેમાં તેણે સહી કરી. ત્યારપછી ઉમેદસિંહના બંધુ બાંધવો મહારાષ્ટ્રીય સેના તે પ્રતિજ્ઞા સૂત્રવાળું પત્ર લઈ નગરમાં આવ્યા. સ્વદેશ દ્રોહી વિશ્વાસ ઘાતક દલિલસિંહને ત્યાંથી દૂર કર્યો. તેઓએ ઉમેદસિંહને ખુદીની ગાદીએ બેસાડ્યો.

એ રીતે ચૌદ વર્ષ વનવાસ ભોગવી ઉમેદસિંહ સંવત્ ૧૮૦૫ (ઇ. સ. ૧૭૪૬) માં ખુદીના સિંહાસને બેઠો. સ્વદેશદ્રોહી દલિલસિંહના પાપસ્પર્ષે જે સિંહાસન કલંકિત થયું આજે તે સિંહાસન ઉમેદસિંહના બેસવાથી પવિત્ર થઈ તે અનર્થકર વિવાદથી ખુદીના અંદરનું બળ ઘણું દરજ્જે કમ થયું. તેનેશોભા-વનાર અનેક મહાવીરો યુદ્ધમાં પડ્યા. તે દિવસની અવસ્થા ઉપર મલહરરાવ હોલકર તેના ઉપર વિષદંત સ્થાપવા ભુલ્યો નહિ. મૂલહરરાવ, ઉમેદસિંહનો ધર્મ માતુળ, પણ અર્જની પાંસે ધર્મબંધન અનર્થકર થઈ જાય છે. હોલકર મૂલરાવ કોઈ પણ સહવૃત્તિથી ઉમેદસિંહની મદદે આવ્યો નહોતો. તેના મનમાં એક ગુઠ અભિસંધિ હતો. તે દુરભિસંધિ ભૂમિલિપ્સા તેણે ધર્મભાગીની પાંસેથી અંબલ નદીના દાબા તીરનો કેટલોક પ્રદેશ લીધો.

પિતૃસિંહાસને બેસી, ઉમેદસિંહ ખુદીની આબાદી માટે ચેષ્ટા કરવા લાગ્યો. ગયા પંદર વર્ષના અંતવિવાદથી રાજ્ય અંતઃસાર શુન્ય થઈ ગયું તેને આ-બાદ કરવા ચેષ્ટા કરતા હતા. પણ મહારાષ્ટ્રીય લોકોના અભ્યાચારથી તે કાયમ નિરુત્સાહિત રહેતો હતો. જે મહારાષ્ટ્રી લોકોએ તેના પિતૃરાજ્યના ઉદ્ધાર માટે તેને મદદ આપી તે મહારાષ્ટ્રીય લોકો આજ પાશવી ભૂતિ ધારણ કરી દેશને તારાજ કરતા હતા મહારાષ્ટ્રીય લોકોની પાશવિવૃત્તિ ઉમેદસિંહ સારી રીતે શમજી શક્યો નહિ. રજપુત સમાજના સમજવામાં પણ તે વૃત્તિ આવી નહીં. તેઓ સમજ્યા હતા, તો તેઓ તે હુટારાના મૂલોચ્છેદમાં પ્રવૃત્ત થાત. અને તેઓના ઉપર વિશ્વાસ રાખતા નહીં. રજપુતો તે લોકને મિત્ર ગણતા હતા પણ તે હુટારા પાખંડી મહારાષ્ટ્રીય લોક તેઓના ઘરમાં પેસી તેઓનો સર્વનાશ કરવા લાગ્યા. દુરંત હુટારાની વૃત્તિને પકડી મરાઠા લોકો રજપુતસ્થાનમાં ઠેકાણે ઠેકાણે છાંપો મારવા લાગ્યા અને રજપુતોનું સર્વસ્વ હુટી લેવા લાગ્યા. મરાઠાના હાથમાં પડી ખુદીના હાર રજપુતોને જેવું ભોગવવું પડ્યું છે તેવું

કોઇ રજપુતને ભોગવવું પડ્યુંજ નથી. ઉમેદસિંહે રાજકાર્યમાં નિવૃત્તિ લઈ પોતાના હાથે રાજ્યના સર્વનાશનો માર્ગ નિષ્કંટક કરી દીધો.

રાવ ઉમેદસિંહે શામાટે પોતાના રાજ્યનો શાસન દંડ છોડી દીધો તેનું કારણ તપાસવાથી તેના ઉપર આપણી દૃઢ ભક્તિ થયા વિના રહેતી નથી. જે દૃઢ ભક્તિ તેની વર્તણૂકથી કાંક કમ થઈ પડેછે. જે અપકર્મની વિષમય ચિંતાના વિષદંશને શાંતિ લાભના માટે, તેણે વૈષયિક કાર્ય ક્ષેત્રથી વિદાયગીરી લીધી અને શાંતિમયી મુનિવૃત્તિ ધારણ કરી. તેથીજ તેના નિર્મલ ચરિત્રમાં એક મોટો ખટ્ટો ખેઠો. જો તે ખટ્ટો તેનો સ્પર્શ કરત નહિ તો ઉમેદસિંહ રાજસ્થાનના રાજાઓમાં એક શ્રેષ્ઠ, ડાહ્યો, સાહસિક અને શુદ્ધ ચરિત્રવાળો રાજા ગણાત. દીપુ પરતંત્ર રક્તમાં સમય દેહને ધારણ કરી, કયો રાજા રાજદ્રોહી વિશ્વાસઘાતક દેલસિંહના અધમ કાર્યની માફી આપે. મહાનુભવ ઉદાર ચરિત્ર ઉમેદસિંહે દેવસિંહના અધમ કાર્યની ક્ષમા બક્ષી. પિતૃરાજ્ય પામી, તે નૃશંસ વિશ્વાસઘાતક દેવસિંહનું મસ્તક છેદી શકત. તેને તેના વંશ સાથે ઉત્પાદીત કરી શકત. પણ તે તેણે કયું નહિ. ક્ષમાગુણ મહાત્માનો પ્રધાન ધર્મ. ખુંદીરાજે તે ધર્મ પાળ્યો. એવી હાલતમાં આઠ વર્ષ નીકળી ગયાં. બીજા સરદારે તેવા ક્ષમાગુણથી ઉમેદસિંહને સાધુવાદ આપવા લાગ્યા અને બોલવા લાગ્યા જે “એવો ક્ષમાગુણવાળો રાજા ક્ષત્રિયમાં પેદા થયો નથી” દલ્લાના ક્ષેત્રે પરાજય પછી જે ઉમેદસિંહ આશ્રયાર્થી થઈ દેવસિંહના ઇંદ્રગઢમાં ગયો જે ઉમેદસિંહને દેવસિંહે એક પણ કે.ગળો પાણી પીવા આપ્યું નહિ. જે દેલસિંહે જે ઉમેદસિંહને નગર બહાર કહાડ્યો, તે ઉમેદસિંહે, આજ રાજ્યગાદીએ બેસી તે કુળાંગાર દેવસિંહને ક્ષમા આપી. અંબરરાજનો ખરો દ્વેષી દેવસિંહ શું ઉમેદસિંહે આપેલ માફી સ્વીકારે ખરો ? ના કોઈ દિવસ સ્વીકારે નહિ, પાપીષ્ઠના હથુ ઇંદ્રગઢ સરદારે ક્ષમાશીળ ઉમેદસિંહનાં દેવોચમ ચરિત્રને હજારો ધિક્કાર આપ્યા, તેણે તેના વિરૂધ્ધે ઘણાં દુષ્કર્મ કર્યાં. તેવાં દુષ્કર્મ માનવતો સહ્ય કરી શકે નહિ. ઉમેદસિંહે, પોતાની બેનનું વિવાહનું નાળીયેર અંબરરાજ મધુસિંહની પાસે મોકલ્યું. સભામાં બેઠેલા સરદાર સામંતો અને આગરૂદાર નોકરો રૂબરૂ તે નાળીયેર મોટા આદરથી લેવાયું. ઇંદ્રગઢનો પાપિષ્ઠ શરદાર તે સમયે અંબર સભામાં હતો, રાજાએ તેને પુછ્યું, લોકમાં બુધસિંહની પુત્રી માટે કેવું બોલાય છે; તે નરાધમે, “બુધસિંહની પુત્રી કલંકિત છે” એમ કહ્યું. મધુસિંહે, બુધસિંહની પુત્રીના શુદ્ધ ચરિત્રમાં સંદેહ લાવી નાળીયેર ખુંદીરાજ તરફ પાછું મોકલ્યું રજપુત કુળમાં પેદા થઈ કોઈ એવું અપમાન સહ્ય કરે નહિ, જે પાંખડી દેવસિંહે એવી કૃતમ્મતા કરી તેની ઉમેદસિંહે ક્ષમા આપી, તોપણ દેવસિંહના એવા કલંકના આરોપથી છેવટે

ઉમેદસિંહનું દીલ કોધાતુર થયું, તેણે તે નર પિશાચની હત્યા કરવાનો સંકલ્પ કર્યો. જો ઉમેદસિંહે, દેવસિંહના તે અપરાધની ક્ષમા આપી હતી તો તે લોકમાં દેવ થઈ પૂજાત.

સંવત્ ૧૮૧૩ (ઈ.સ. ૧૭૫૭) માં બુઢીરાજ કરવાર જનપદની પાસેની વિજયસેની માતાના મંદિરે પૂજા આપવા ગયો, બુઢીના સરદાર અને સામંતો તેની સાથે ગયા, કરવાર, ઇંદ્રગઢની પાસે આવવાથી રાવઉમેદસિંહને દેવીના મંદિરમાં આવવાનું આમંત્રણ કર્યું. ઇંદ્રગઢપતિ પોતાના પુત્ર અને પોત્રની સાથે આવ્યો. દેવસિંહ થોડે દૂર આવ્યો કે દળ સાથે તે હજાયો. તે હત્યા સાથે તેનો વંશ પણ લોપ પામ્યો. તે સહુના મડદાં જળમાં નાંખાયા. ઇંદ્રગઢ તે બેનશીબ ના ભાઈના હાથમાં સોંપ્યો ઉમેદસિંહ બુઢીમાં આવ્યો.

દુષ્કર્મનું પ્રાયશ્ચિત્ત અવશ્ય કરવું પડે એવો વિશ્વનિયંતાનો નિયમ છે પણ મોહાંધ માનવ તે જાણતો નથી પણ તેમ જાણતો શું સંસાર ચાલે?

પ્રતિદિન ચારે તરફ છપ્રવેશે પિશાચમૂર્તિ ધારણ કરી માણસો, માણસનું સર્વ નાશ કરેછે. તે માણસના નિગ્રહ માટે રાજદંડ ન હોયતો આ જગત ચાલત કેમ. ઉમેદસિંહે તો બેનશીબ દેવસિંહના નારકીય ચરિતનું પ્રાયશ્ચિત્ત વિધાન કર્યું. પણ તેથી તેની રાજધર્મની સંમાન રક્ષા થઈ નહિ. છેવટે તેણે પોતાના દુષ્કર્મના માટે પસ્તાઈ રાજકાજ છોડી મુનિવૃત્તિ પકડી ભારતવર્ષના દરેક તીર્થે ભ્રમવાનો સંકલ્પ કર્યો.

સંવત્ ૧૮૨૭ (ઈ.સ. ૧૭૭૧) નું વર્ષ ઉમેદસિંહના વાનપ્રસ્થવ્રતના સાધનનું વર્ષ થયું, તે વર્ષમાં તેણે રાજકાર્યમાંથી વિદાયગીરી લીધી, રાજા લોકોનું મુનિવૃત્ત ધારણ. રાજસ્થાનમાં રાજયોગ નામે પ્રસિદ્ધ છે, યોગ રાજવૃત્ત આરંભ્યુ કે ઉમેદસિંહની એક કૃશની પુતળી બનાવી તેના સગાઓએ અગ્નિમાં નાંખી જનાનખાનામાં સ્ત્રીઓનો વિલાપ ધ્વનિ સંભળાયો. ઉમેદસિંહનું યથાર્થ મરણ થયું હોય એમ લાગ્યું, ત્યારપછી આ શોચની ખારમાં દિવસે સઘળાએ દાઢી મુછ મુડાવ્યા. ઉમેદસિંહનો પુત્ર અજીત તે દિવસે બુઢીના સિંહાસને બેઠો.

પુત્રહસ્તે રાજશાસન આપી, શ્રીજનામ ધારણ કરી ઉમેદસિંહ કેદાર નાથના પવિત્ર તીર્થે જવા ચાલ્યો. ઉમેદસિંહે રાજ્ય છોડ્યું પણ રાજ્યયોગ પ્રવૃત્તિ છોડી નહિ. યોગી જીવનની સાથે તેણે વીરધર્મની આલોચના કરવાનું શરૂ કર્યું, તેણે સંન્યાસ દંડની સાથે વીરનું અશ્ત્ર શસ્ત્ર પણ ધારણ કર્યું, પ્રાચીન સંન્યાસીઓની અને વીર પુરૂષની અમૃતમય ગાથા તેના સાંભળવામાં આવી. તેણે જાણ્યું જે આ સઘળાં તીર્થે ભ્રમવાથી સ્વર્ગ સુખ મળેછે પણ તે સ્વર્ગ સુખ સઘળાના

ભાગ્યમાં ઘટતાં નથી, જે માર્ગમાં કાંટાછે જે માર્ગમાં લુટારા ચોરછે તે માર્ગમાં થઈ તેવા ભોગના સ્થાને જાવું થાયછે. તેમ થવાથી અનેક લોકની તીર્થ યાત્રા માર્ગમાંજ અકુરી રહેછે, ઉમેદસિંહની સુખ ભોગવવાની આશા પુરી થઈ નહિ શાથીકે તેની રાજકાર્યની વાસના છુટી નહોતી. આજ ઉમેદસિંહ તે રસ્તાનો પથિક હતો. આજ ઉમેદસિંહને પોતાની વાસના પુરી કરવાનો અવસર હતો.

રાજયોગી ઉમેદસિંહ પોતાના કેટલાક સરદારો સાથે ભારતવર્ષના સઘળા તીર્થે ભર્યો. ફરતો ફરતો તે છેવટે દ્વારકામાં આવ્યો, ત્યાંથી બુદ્ધીરાજ્યમાં આવતો હતો, એટલામાં કાળા નામના લુટારાની ટોળીએ તેના ઉપર હુમલો કર્યો, ઉમેદસિંહે જાણ્યું જે આવી ટોળી વાળાનો અત્યંત વિગ્રહ કરવો જોઈએ શાથીકે તે યાત્રાગુના મોટા રિપુ છે એવી દૃઢ પ્રતિજ્ઞાથી મજબુત થઈ રાજસન્યાસીએ તેનો પરાભવ કર્યો. લુટારાની ટોળીનો ઉપરી કેદીના સ્વરૂપમાં ઉમેદસિંહ પાસે આવ્યો તેણે પોતાના છુટકારા માટે રાજયોગી પાસે શપથ લીધા કે હવે પછી યાત્રાગુને તેના તરફથી કોઈ રીતની હરકત ન થાય.

અજીતસિંહના એકા એક મૃત્યુથી ઉમેદસિંહના ધર્મવૃત્તમાં ખાધા આવી પડી તેથી રાજધાનીમાં રહી પોતાના પૌત્રને રાજ્યસિદ્ધિ આપવાની તેને ફરજ પડી, એવી રીતની આઠ વર્ષની તાપસવૃત્તિ ભોગવતાં સંન્યાસી શ્રીજીનાં જીવની ક્રમે ક્રમે પરલોક પાસે આવી ગઈ. તેનો અંતિમકાળ પાસે આવ્યો, ત્યારપછી વિષણુસિંહ પાસે આવી બેસ્યો, પ્રભુ! હવે આપનો અંતિમકાળ પાસે છે, તે દિવસે તેની સમાપ્તિ થઈ.

સંવત્ ૧૮૬૦ (ઈ.સ. ૧૮૦૪) માં પુણ્યાત્મા ઉમેદસિંહે માનવ લીલા મોકુફ કરી તેનું જીવન, સુખ દુઃખના આલોકાંધકારથી જડિત હતું, તેનો ગૌરવ સૂર્ય ઉદય પામી એકદમ અસ્ત થયો, છેવટે શાંતિઃદેવીના ચરણમાં તેના જીવનનું પર્યાવસાન થયું.

ઉમેદસિંહ બાહ્યાવસ્થામાંથી વીરધર્મે દ્વિક્ષિત હતો. જે દિવસે હાર સેના લઈ પત્તન અને ગૌનોળી તેણે જીતી લીધું. તે દિવસે તેનો વયઃક્રમ તેર વર્ષનો હતો. તે દિવસ પછી આઠ વર્ષ વીતી ગયાં ત્યારે તેણે દેહ ત્યાગ કર્યો. જે પ્રતિશોધ પિપાસાને વશવર્તી થઈ તેણે કાપુરુષોચિત્ત કાર્યમાં હસ્તક્ષેપ કર્યો ન હતો તો આજ ઉમેદસિંહનું ચરિત રજપુતોના સારાં ચરિતોમાં શીર્ષસ્થાને જઈ બેસત. તોપણ રજપુત લોકો તેના બેહદ ગુણરાશીને જોવામાં અધ નથી. આજ પ્રત્યેક રજપુતો તેનાં ચરિત સ્મૃત્તિમાં રાખી તેની ભક્તિભાવે પૂજા કરે છે.

જે દિવસે શ્રીજીએ માનવ લીલા ખાંધ કરી તે દિવસે બુદ્ધીરાજ્યમાં એક નવો યુગ પ્રવર્ત્યો. તે વખતે અંગ્રેજો હારાવતી પ્રદેશમાં દાખલ થયા. હાર

વિગેરે રજપુતોના બચાવ માટે અને દુર્ધર્ષ હોલકરના દમન માટે બેનશીબ મનશન સાહેબ તે પ્રદેશમાં પેઠા. હોલકરના પ્રયંડ બળે તે પરાસ્ત થઇ ગયો. બુંદીરાજ શિવાય કોઇએ તેને આશ્રય આપ્યો નહિ. તે માટે હોલકરે તેના ઉપર અત્યાચાર ચલાવવાનું શરૂ કર્યું. બ્રીટીશ ગવર્નમેંટ તે અત્યાચારનો રોધ કરવા આવ્યો નહીં સુજે એમ હોય પણ અંગ્રેજની મદદથી હોલકરનો વિષદંત ભાંગ્યો અને બુંદીરાજે પોતાના કેટલાક પ્રદેશનો ઉદ્ધાર કર્યો તેથી રાવ રાંજન વિષ્ણુસિંહે અંગ્રેજની સારી કૃતજ્ઞતા જાહેર કરી. ઇ. સ. ૧૮૧૭ ના ઘોર સંઘર્ષ કાળમાં બુંદીરાજ વિષ્ણુસિંહે અંગ્રેજ વિરૂધ્ધે એકપણ પગતું ભર્યું નહિ. અને સેનિકો અને સામંતો અંગ્રેજની આજ્ઞા અમલમાં લાવતા. જે દિવસે બુંદીરાજ, હોલકર અને સીંધીયાના કરાળ ઘાસમાંથી પત્તન વીગેરે નગરો કહાલી લેવા સમર્થ થયો તે દિન તે બ્રીટીશ એજન્ટને કૃતજ્ઞ ગણી માન આપતો હતો, તે બોલતો હતો જે, “ અમારૂં મસ્તક તમારા માટે છે. જ્યારે કામ પડે ત્યારે આવવા અમે તમ્યાર છીએ, વિષ્ણુસિંહની તે વાત મોખિક નહોતી. ખરેખર તે તેના હૃદયના નળીયાથી નીકળી હતી.

સ્વાધીનતા મેળવી માત્ર બુંદીરાજે ચાર વર્ષ રાજ્ય કર્યું. માહાત્મક વિસ્ફોટિકા રોગે તેનું મરણ થયું. રોગની અત્યંત પીડા સહન કરી તેણે પરલોકજવા માટે પોતાના બંધુઓ પાસેથી વીદાયગીરી લીધી, પોતાની વનિતાઓને તેની વાંસે મરવા અથવા સહમરણના માટે તેણે નિષેધ કર્યો. પોતાના ઉત્તરાધિકારી પુત્રને બ્રીટીશ ગવર્નમેંટના પ્રતિનિધીના હાથમાં સોંપ્યો તે જીવનના ઉલ્લાસમય મરણ સમયમાં મરણ પામ્યો.

વિષ્ણુસિંહ સહચરિત્ર પુરૂષ હતો. તે પ્રકૃત રજપુતના નામનો અધિકારી અને પત્ર હતો. તેનાં અચયો જોઈએ તેવાં સુંદર નહોતાં પણ તે તેનું હૃદય પવિત્ર. અને તેજસ્વી હતું. તે પોતાની ઉન્નતિ કરી દેવાનું સારી રીતે જાણતો હતો, વળી રાજકાર્ય ચલાવવામાં તેની અપૂર્વ ક્ષમતા હતી. દુર્ધર્ષ મહારાષ્ટ્રીય લોકોએ તેના રાજ્યનો કેટલોક પ્રદેશ લઈ લીધો, જેથી રાજ્યની પેદાશ કમ થઈ હતી. જેથી કરી તેના સુખસ્વાસ્થ્યમાં પુરેપુરો બ્યાધાત આવ્યો હતો. ત્યારે વિષ્ણુસિંહે, અનાવશ્ય હોય ભોગ સુખને છોડી મૃગયા બ્યાપારમાં મન આપ્યું. હતું. એમ કહેવાય છે જે તે સિંહ શિવાય ખીજ કોઈ જંતુનો શિકાર કરતો નહિ. તેનો તે ભયંકર મૃગયા બ્યાપાર બેત્રણ દિવસમાં સમાધિત થાતો નહિ. તેણે પોતાના હાથે સૌથી વધારે સિંહનો વધ કર્યો હતો. આવા કઠોર મૃગયા બ્યાપારમાં રાવ વિષ્ણુસિંહનો એક પગ ભાંગ્યો હતો.

બુંદીમાં ચાર પ્રધાન કર્મચારી છે—૧ દીવાન-મુસાહેબ, ૨ ફોજદાર વવ-કીસ્તાદાર, ૩ બક્ષીરો, ૪ રસાલદાર.

રાજા વિષણુસિંહ બે પુત્ર છોડી પરલોકગામી થયો, પહેલા પુત્રનું નામ રામસિંહ અને બીજા પુત્રનું નામ ગોપાળસિંહ, પિતાના મૃત્યુકાળે રામસિંહની ઉંમર અગીયાર વર્ષની હતી. તે નાની ઉંમરમાં ઇ. સ. ૧૮૨૧ ના આગષ્ટ માસમાં બુંદીના સિંહાસને અભિષિંકત થયો. ગોપાળસિંહ રામસિંહથી ચાર માસ નાનો હતો. રામસિંહ વિશેષ કાર્ય કુશળ હતો. તે પોતાના બાપની જેમ મૃગયા કુશળ હતો.

છેવટે અમે, મહાત્મા ટોડની સાથે સમસ્તરે બોલીએ છીએ જે બ્રીટીશ ગવર્નમેંટે બુંદીરાજ્યને બીલકુલ શોચનીય અવસ્થામાંથી કહાઢ્યું. આજ તે પ્રસિદ્ધ રાજ્ય બ્રીટીશ ગવર્નમેંટની ઉદાર અનુકુળતાવડે પ્રાચીન ગૌરવ અને શ્રીવૃદ્ધિને સારી રીતે પામો એવી અમારી અંતરિક કામના છે, જે બુંદીએ એકવાર સ્વાર્થ ત્યાગ સ્વીકારી વિપન્ન કલનક મનસને આશ્રય આપ્યો, તે બુંદી અમ્લાનવહને હૃદય ચીરી ભારતેશ્વરને પોતાનાં શોણિત આખી મદદ કરશે, એમાં કોઈ રીતનો સંદેહ નથી.

કોટા.

પ્રથમ અધ્યાય.

ખુદીથકી કોટાનો સ્વાતંત્ર્ય લાભ. કોટીય ભીલ, કોટાનો પ્રથમ અધિપતિ મધુસિંહ, રાગ મુકુંદ, આત્મોત્સર્ગનો દાખલો, જગતસિંહ, પયમસિંહ, કાશોરસિંહ, અગ્રજસત્વનો દેવભાઈયાર, રામસિંહ, જાગૃત્તેક્ષેત્રમાં તેનું મરણ. ભીમસિંહ, ભીલાધિપ ચંદ્રસેન, ભીમસિંહે કરેલ ભીલોનો શિક્કમનાશ નીળમુલમુક્ક ઉપર ભીમસિંહનું આક્રમણ અને તેનું મરણ. ભીમસિંહનું ચરિત્ર. ખુદી ઉપર તેનો વિદેવભાવ, તે સંબંધે ગાથ, રાવઅર્જુનસિંહ, સિંહાસન માટે માંહે મહેલે વિવાદ. સ્યામસિંહનું મૃત્યુ મહારાવ દુર્જનશાસ્ત્ર. કોટામાં મહારાષ્ટ્રીયલોકોનો પ્રથમ ઉપદ્રવ. કોટાના વિરોધે પડયંત્ર કોટાનો અવરોધ, જાલા હિમંતસિંહે કરેલ કોટાની રક્ષા. જાલમસિંહનો જન્મ. તેની મૃગયા યાત્રાનું વિવરણ, જાલા સરદારોનું વીરત્વ, મહારાવ અજીત, રાવચત્રશાલ મધુસિંહની પ્રગલ્ભતા, વાનોવારાનું યુદ્ધ, જાલા જાલમસિંહ. હારરજપુતનો જય, અંબરસેનાનું પલાયન, ચત્રશાળનું મૃત્યુ.

કોટાના હારકુળનો ઇતિહાસ, ખુદીના હારકુળના ઇતિહાસનો અંતર્ગત. સમ્રાટ શાહજહાંનના શાસનકાળમાં ખુદી અને કોટાના રાજ્ય પરસ્પર વિમિત્ત થયાં, ખુદીરાજ રાવરતનસિંહના દ્વિતિય પુત્ર, મધુસિંહ ખુરહાનપુર રણક્ષેત્રમાં જે અતુલ વીરત્વ બતાવ્યું હતું. તેનાથી રાજ થઈ સમ્રાટે તેને બક્ષીસમાં કોટા અને તેના ખેડાનો ભૂમિભાગ આપ્યો.

સંવત્ ૧૬૩૧ (ઇ. સ. ૧૫૬૫) માં મધુસિંહનો જન્મ થયો. તેણે તેની ઉમ્મરના યૌદ્ધમા વર્ષે તે અદ્ભુત વીરત્વ અને રણનૈપુણ્ય બતાવી કોટાનું રાજ્ય મેળવ્યું, કોટા તે સમયે ત્રણસોસાઠ નગરથી શોભાન્વિત હતું, તેની વાર્ષિક પેદાશ બે લાખ રૂપીયાની. કોટાનો ઉમદા પુરસ્કાર પામી મધુસિંહે બહુ ગૌરવાન્વિત થયો. અને ખુદીથકી સ્વતંત્ર થઈ તે કોટાનું રાજ્ય સુખથી ચલાવવા લાગ્યો.

ઉપર ખુદીના ઇતિહાસમાં કહી ગયા જે ઉજ્જ્વલભૂતિના કોટીયા ભીલ પાસેથી કોટા જીતાયેલ છે. તે કાળે તે નાનાં નાનાં ગામડાંની સમષ્ટિવાળું હતું. તેની રાજધાની પણ તેનાથી પાંચ કોશ દૂર હતી.

પણ તે રાજધાની માત્ર એક સાધારણ હુર્ગ હતો. તે પ્રાચીન એકૈલગઢ માં કોટીયા બીલનો અધિપતિ રહેતો હતો. હારકુલના શાસનકાળમાં કોટા પ્રતિદિન વધવા લાગ્યું, જ્યારે મધુસિંહે તે આબાદ થતાં રાજ્ય ઉપર અભિષિક્ત થયો. ત્યારે તે ચારે તરફ બહુ દૂર આબાદ થયું. તેની દક્ષિણ ગાગારોણ અને ઘાટેડોડ પૂર્વે માંગરોલ અને નાહરગઢ, ઉત્તર દિશાએ અંબરતિરના કાંઠાનું સુલતાનપુર અને પશ્ચિમ દિશાએ શૈલમાળા છે તેની કળદ્રુપ ભૂમિમાં મોટી મોટી સત્રીઓ પ્રસન્ન જળથી વહે છે.

અદ્દદેવના સુપ્રસાદના બળે મધુસિંહ સમ્રાટ પાસેથી જે પુષ્કળ અનુગ્રહ અને પ્રભૂત ક્ષમતા પામ્યો હતો. તેથી તેને સર્વ પ્રકારની અનુકુળતા મળી તે કોટાનીજ આબાદી કરવામાં કૃતકાર્ય થયો. થોડા દિવસમાં તેનું રાજ્ય માળગૌ અને હારાવતીની મધ્યની શૈલમાળા સુધી વિસ્તાર પામ્યું. સંવત ૧૬૮૭ માં મધુસિંહ પાંચ પુત્રો મુકી પરઝોડગામી થયો. તે પાંચ પુત્રોને જે જહાંગીર મળી તે કોટાની અંતર્ગત ગણાય.

૧ મ મુકુંદસિંહ કોટાને પામ્યો.

૨ ચ મોહનસિંહ પોલૈટાને પામ્યો.

૩ પ જીજ્ઞરસિંહ કોટવા અને રામવન પામ્યો.

૪ થાં કનાઈરામ કોઈલાને પામ્યો.

૫ મ કીશોરસિંહ સંગોદને પામ્યો.

રાજા મુકુંદસિંહ, પિતૃરાજ્યે અભિષિક્ત થયો. એ રાજાના નામાનુસારે હારાવતી અને માલવની વચ્ચેનો પર્વતમાર્ગ મુકુંદારા નામે કહેવાયો, મુકુંદારા બેનશીબ કર્નલ મનસનનો પતન કુપ, તે પ્રસિદ્ધ પર્વત માર્ગમાંજ ઇ. સ. ૧૮૦૪ માં તે પરાજ્ય પામ્યો અને નીચું મુખ રાખી વ્યાકુલાચિત્તે કોટા તરફ પલાયન કરી ગયો. રાજા મુકુંદસિંહે અનેક મહેલ અને તળાવો બંધાવ્યાં.

અદ્દદના કઠોર અનુશાસનથી રજપુતો અગર જો કે ચવનોના પદાશ્રીત થયા હતા. પણ તેઓએ તેઓનો સનાતન ધર્મ છોડ્યો નહિ, સ્વેચ્છાચારી રાજાના તાબામાં ન્યાયની અવમાનના થાય ખરી પણ ધાર્મિકો રજપુતોએ તે જઘન્ય વ્યાપારનું કોઈ દિવસ અનુમોદન કર્યું નહિ, જ્યારે કોઈપણ ચવન રાજા ન્યાયના માથા ઉપર પગ દેવા ચેષ્ટા કરતો, તે રજપુતો તેની ચેષ્ટા વિફલ કરી દેવા પ્રાણ આપી યત્ન કરતાહતા. એટલેસુધી કે તેઓ તેવી ચેષ્ટાના પ્રતિરોધમાં ધર્મયુદ્ધ કરતા હતા. એવા ધર્મયુદ્ધમાં ઘણા રજપુત રાજાઓના લોહી વપરાયાં હતાં. એટલે સુધી કેએક એક વંશના પાંચ સાત મહાવીર પુરુષોએ તેમાં પોતાના જીવનાં

ખલીદાન આપ્યા હતાં. કોટાના ઇતિવૃત્તમાં તેનું એક જવલંત દૃષ્ટાંત જોવામાં આવે છે, જે દિવસે, પિતૃદ્રોહી ઔરંગઝેબ વૃદ્ધ શાહજહાંનને સિંહાસન બ્રષ્ટ કરવાની ચેષ્ટા કરી તે દિવસે ધાર્મિકવર સમ્રાટના પક્ષમાં જે જે રજપુત રાજાઓ ઉતર્યા હતા. તેમાં રાઠોડ અને હારવંશ પ્રધાન. કોટારાજ મધુસિંહના પાંચપુત્રો, સમ્રાટના સ્વાર્થ રક્ષણ માટે કૃતજ્ઞતા અને રાજભક્તિની પરાકાષ્ટા બતાવી, સમ્રાટના વિદોષીના સામેવાતમાં ઉતર્યા હતા. એ ભયાવહ યુદ્ધનું વિવરણ આપણે આપી ગયા. પણ તે પાંચ ભાઈઓના વીરત્વનું વર્ણન આપવું, આ સ્થળે પ્રયોજનીય છે.

એ પાંચ ભાઈઓ હારકુળના સૈન્ય સામંતને લઈ પીળાં કપડા પહેરી તે ભયંકર રણસ્થળે ઉતરી પડ્યા, શઘળાની દૃઢ પ્રતિજ્ઞા હતી જે “ બને તો યુદ્ધમાં જયી થવું. નહિતો રણસ્થળે પ્રાણ છોડી દેવા ” એ કઠોર પ્રતિજ્ઞા પાળવા તેઓ પાખંડ ઔરંગઝેબના વિરુદ્ધે ઘોરયુદ્ધ કરવા લાગ્યા પણ વિઘાતાએ પિતૃદ્રોહીના માથે જય મુકુટ મુક્યો, રાઠોડ રાજ ચશોવંતસિંહની દુર્બુદ્ધિથી શાહજહાંનનો પક્ષ પરાસ્ત થયો, પણ તે પાંચ હારવીરે રણસ્થળ છોડ્યું નહિ. તેઓએ વીરની જેમ પોતાની પ્રતિજ્ઞા પાળી, ચાર ભાઈઓ હણાયા. નાનો કિશોરસિંહ બહુ રીતે જખમી થઈ રણસ્થળે મૃત્તિ તથા પડ્યો, યુદ્ધનો અંત આવ્યો. તેનો દેહ મઠદાના ઢગલામાં રખાયો. પરંતુ કાંક સંજ્ઞાના ચિન્હથી તેને તે ઢગલામાંથી બહાર કહાડ્યો, વિષમ આઘાત પામ્યો હતો. પણ કિશોરસિંહ થોડા સમયમાં તે દુસ્ત થઈ ઉઠ્યો.

મુકુંદસિંહનો પુત્ર જગત્સિંહ, પિતૃ સિંહાસને બેઠો. સમ્રાટે તેને બેહઝાર સૈનિકનો સેનાપતિ નીમ્યો જગત્સિંહે દક્ષિણાવર્તમાં મોગલના તાબામાં સારા કામ કર્યા, સંવત્ ૧૭૨૬માં તેનું મરણ થયું.

જગત્સિંહ નિઃસંતાનાવસ્થામાં પરલોકગામી થયો. તે માટે કયલાના કનાઈરામનો પુત્ર પચમસિંહ કોટાના સિંહાસને બેઠો. તે બીલકુલ અકર્મણ્ય નીવડ્યો. તેનાથી રાજ્ય રૂડી રીતે શાસિત થયું નહિ તેથી હારકુળે છ માસ પછી તેને પદબ્રષ્ટ કર્યો. તેના ઠેકાણે કિશોરસિંહને રાજ્ય ગાદીએ બેસાર્યો, જે સમયે ઔરંગઝેબ ભારતવર્ષના સિંહાસને બેઠો હતો. તે સમયે કિશોરસિંહ મોગલના જય માટે હારકુળના સૈન્ય સામંતને લઈ દક્ષિણાવર્તમાં ગયો, તેણે પોતાના વીરત્વથી વિજયપુરને જીતી લીધું. તે સમયે તે કાલના રાજાઓમાં પ્રધાન વીર ગણાયો. વીજયપુરને જીતી તે છેવટે આરકટને જીતવા ગયો. ત્યાં તેણે સંવત્ ૧૭૪૨ માં પ્રાણત્યાગ કર્યો.

કિશોરસિંહ, હારકુળમાં એક પ્રધાન વીર પુરૂષ હતો, તેના દેહ ઉપર પચાસ સ્થળે ક્ષતવિક્ષત હતાં. કિશોરસિંહ, વિષણુસિંહ, રામસિંહ અને હરનુટ-

સિંહ નામના ત્રણ પુત્રો મુઢી પરસોડમાં ગયો. વિષણુસિંહ મોટો હતો પણ રાજ્યપદને પામ્યો નહિ. પિતાની સાથે દક્ષિણાવર્ત પ્રદેશમાં યુદ્ધમાં જવાનો નિષેધ કરવાથી તે અગ્રજ સત્તથી વંચિત થયો. તે પણ કિશોરસિંહે તેથી પિતા તરફ નિષ્ઠુરભાવ ધારણ કર્યો નહિ. તે છેવટે ભૂમિવૃત્તિને પામ્યો.

રામસિંહ, પિતાની સાથે દક્ષિણાવર્તમાં ગયો, અને તેના મૃત્યુ કાળે તેની પાસે હતો. આ ક્ષણે તેજ કોટાના સિંહાસને ગેડો. તે પિતાના જેવો યુદ્ધકુશળ અને સાહસી હતો. અને દુષર્ષ મહારાષ્ટ્રીય લોકાનો પ્રભાવ દમન કરવા સંપૂર્ણ સમકક્ષ હતો. જે કાળે ભારતવર્ષના ભાર્વભૌમ પદના માટે ઔરંગઝેબના પુત્ર પૌત્રો વચ્ચે વિષમ વિખેલવ ઉડ્યો, તે સમયે હારવીર રામસિંહે આજીમનો પક્ષ પકડ્યો, તેથી કરી તેને સગોત્રીય બુંદીરાજના વિરુદ્ધે ઉતરવું પડ્યું. હારવંશનો ખડગ હારવંશની વિરુદ્ધે ઉઠ્યો થયો. બુંદીનો સર્વનાશ કરવા કોટા પ્રવૃત થયું સંવત્ ૧૭૬૪ માં બઝૈંદેત્રે એક મહા સંગ્રામ થયો. એ ભયંકર સંગ્રામમાં કોટારાજ રામસિંહ શત્રુ સેનાને મથિત કરતો હતો. એટલામાં એક ધગધગતો ગોળો તેને વાગ્યો. રામસિંહ તે ઘાતથી હાધી ઉપરથી પડ્યો. તેણે ઔરવમય જીવનનો મધ્યાન્હ કાળે પોતાના પ્રાણનો પરિચાગ કર્યો.

ભીમસિંહ કોટાના સિંહાસને અભિષિખ્ત થયો. તેના શાસનકાળમાં કોટા ત્રીજી શ્રેણીનું રાજ્ય રહ્યું નહિ. શ્રીરક્ષીયરના અભિષેક કાળે, ભીમસિંહે, ન્યાય અને ધર્મના ઉપર પદાઘાત કરી પાખંડી સૈયદોનો પક્ષ પકડ્યો. તેથી તે પાંચ હઝાર સૈનિકોના સેનાપતિના પદે ચડ્યો. આપણે ઉપર કહી ગયા છીએ જે બુંદીરાજે સૈયદોના વિરુદ્ધે ખડગ ધારણ કર્યું. તેથી ભીમસિંહ બુંદીરાજ ઉપર બહુ ક્રોધાવિષ્ઠ થયો. તેનો સર્વ નાશ કરવા. એટલા કરવા લાગ્યો. ચોણિ-તાંકત બઝૈંદેત્રે બંને વચ્ચે જે વિવાદનો સૂત્રપાત થયો. તે વિવાદ પરસ્પરની પ્રતિદ્વંદ્વિતામાં ભયંકર ભાવને ધારણ કરી ઉડ્યો. પ્રતિયોગી રાવ બુધસિંહનો પ્રાણ નાશ કરવા ભીમસિંહ ઉન્મત થઈ ગયો. તેનો પ્રાણનાશ કરવામાં તે જ્ઞાન શુન્ય થઈ ગયો. તેણે રજપુતના ધર્મ ઉપર જલંજલિ આપી કાપુરૂષની જેમ અસતર્ક બુધસિંહ ઉપર હુમલો કર્યો, શ્રીરક્ષીયરના સંતોષ માટે ભીમસિંહે, બુધસિંહના ઉપર જે વૈર રાખ્યું. તેથી ભીમસિંહ સમ્રાટ પાસેની પુષ્કળ ભૂમિ સંપત્તિ પામ્યો. સમ્રાટે, કોટા અને આહીરાવાર વચ્ચેનો સઘળો પ્રદેશ તેને આપી દીધો. એ વિસ્તૃત ભૂમિ ભાગમાં ખીચીવંશનો અને બુંદીનો ઘણો ખરો ભૂમિ ભાગ આવી ગયો. એ રીતે તે પ્રસિદ્ધ ગાગરૌણ મૌમાઈદાના, શિવગઢ, વારા, માંગરૌણ, વાહોદ વીગેરે પ્રદેશ પામ્યો.

એ સમયે ઉજ્જાના નામના ભીલો, હારાવતીના દક્ષિણ ભાગના ગિરિવનમાં અનેક સ્થળો મેળવી સુખથી પોતાનો સમય કહાઢતા હતા. મનોહર થાના નામના એક નગરમાં ભીલનો રાજા ચંદ્રસેન વસતો હતો. રાજા ચંદ્રસેનના તાબામાં પાંચસો સવારો અને આઠસો ધનુર્ધારી પાયદળ હતા. તે સ્વાધીનતા પ્રિય ભીલ જાતિ, ધારાનગરીના ભોજ રાજાના સમયથી સુખે દુઃખે સંપદે વિપદે, પોતાનો સમય સ્વતંત્રતાથી કહાડતી હતી, પણ આજ કોટારાજ ભીમસિંહે તેઓના સ્વાધીન સ્થળથી તેઓને કહાડી મુક્યા, હજારો ભીલ તેના હાથે માર્યા ગયા. એ પ્રમાણે નવા નવા રાજ્યની ભૂમિસંપત્તિ મેળવી ભીમસિંહ પોતાના રાજ્યનો સીમાડો વધારવા લાગ્યો.

ભીમસિંહ ઘણો પ્રભુલક્ષ્મી હતો. પ્રભુની આજ્ઞા પાળવામાં પ્રિયતમ બંધુને છોડી દેવા તે લજ્જાત થતો નહિ. વિખ્યાત નિજમુલમુલક પોતાની રાજ્યધાની થકી દક્ષિણાવર્તમાં પલાયન કરી ગયો. ત્યારે અંબરરાજ જયસિંહે, સમ્રાટના પ્રતિનિધિ હોઈ કોટારાજ ભીમસિંહ, અને નરવારપતિ ગજસિંહને આજ્ઞા આપી જે “ ખીલજીખાંનો મારગ રોકી તેને પકડી લાવો, ” નિજમ કોટા રાજ્યનો પરમ બંધુ હતો. અગાઉ ભીમસિંહે ખીલજીખાંનો બહુ ઉપકાર કર્યો હતો. આ ક્ષણે કોટા રાજ્યના સરલ બંધુત્વ ઉપર આધાર રાખી ખીલજીખાંએ, તેને લખી જણાવ્યું જે “ બંધુવર ! તમે જયસિંહની વાત ઉપર વિશ્વાસ રાખશો નહિ જયસિંહ ઠગારો છે તેની એક પણ વાત સાચી નથી. મેં રાજ સરકારની એક કોડી પણ ચોરી નથી તમે મારા પરમ બંધુ છો ! હવે મારો રસ્તો રોકી મને આક્રમણમાં નાખવો યુક્ત નહિ ” ધર્મ બ્રાતાનો એ પત્ર વાંચી પ્રભુલક્ષિતપરાચણ ભીમસિંહે ઉત્તર આપ્યો જે “ મિત્રવર ! કર્તવ્ય અને બંધુત્વમાં કયું વજન દાર અને મોટું છે. તે હું સારી રીતે જાણું છું. કર્તવ્ય પાળવું તેજ રજપુતનો પવિત્ર ધર્મ છે. હું તો કર્તવ્ય પાલન કરી કર્તવ્ય પાલવા માટેજ હું આટલો બધો અગ્રસર થયો છું, હવે આ ક્ષણે યુદ્ધ શિવાય બીજો ઉપાય નથી. તમારી પાસે સૈન્ય સામંત : અસ્ત્ર શસ્ત્ર છેજ. યુદ્ધ કરી તમારો માર્ગ નિષ્કંટક કરી દો. આવતી કાલે સવારમાં હું તમારા ઉપર હુમલો કરીશ ”

એવો અકપટ પત્ર મેળવી નિજામ સાવધ થયો. તેણે પોતાનું લક્ષ્મી સંજ્ઞાત કર્યું. ખીલ દિવસે પરાદીયામાં અપ્રીયુતું સેવન કરી સેના સંજ્ઞાત કરવા રાજા ભીમસિંહે આજ્ઞા આપી. થોડા સમયમાં યુદ્ધ માટે સઘળું સંજ્ઞાત થયું. સઘળા લોકો હાર કુળના વાવટા નીચે આવી ઉભા રહ્યા. કોટા રાજ ભીમ-

સિંહે, પોતાના રણમાતંગ ઉપર બેસી અંબરની સેના સાથે શત્રુ વિરૂધ્ધે આડ્યો. જોતા જોતામાં સઘળી સેના એક જગલ પાસે આવી પહોંચી. કોટારાજ ભીમસિંહ જો તે જગલમાં જઈ પ્રવેશ કરી શકત તો નિઝામની આશા પિપાસા, તે સિંહ નદીના જળમાંજ આલી જાત અને હાર કુળના નિવાસ શુવાળ કુંડના કીઠ્ઠા ઉપર નિઝામનો વાવટો ફરકત નહિ. ભીમસિંહ, પોતાના બળ માટે મત્ત થઈ. ચતુર યવનવીરના બળાબળ ઉપર નજર ન રાખતાં થોડોજ અગ્રસર થયો. ચોટલામાં વજનાદે નિઝામની તોપો ફુટી ઉઠી. જેથી હાર અને કુશાવહ સેના ઉપર પુષ્કળ ગોળાનો વરસાદ પડ્યો. હાથી ચોડા પાયદળ વીગેરે સિન્ન સિન્ન થઈ ગયા રાજા ભીમસિંહ અને ગજસિંહ પોતાના વાહન સાથે યુદ્ધમાં મરણ પામ્યા. તેઓનું સેનાદળ ચારે તરફ પલાયન કરવા લાગ્યું. નિઝામ ખીલજીખાંનો માર્ગ નિષ્કંટક થયો. તે ગૌરવ મુકુટ મન્ત્રકે મુકી અદૃષ્ટદેવે બતાવેલ ઉન્નતિ માર્ગે આડ્યો.

એવા શોચનીય પરાજય કાળમાં હારકુળને બે વિષમ નુકશાનો લોગવવાં પડ્યાં. એક તો તેઓનો અધિપતિ ભીમસિંહ નાશ પામ્યો. અને બીજો તેઓનો કુળદેવ મજનાથજી બોવાઈ ગયો. એ દેવ વિગ્રહ શુવર્ણ નિર્મિત હતી. પ્રત્યેક યુદ્ધમાં હારરાજ તે પોતાના વાહનમાં પોતાની સાથે સખતો હતો. સત્રુની સેનાની સામે થતાં હારસેના જયમજનાથજી એમ બોલી યુદ્ધમાં ઉતરતી હતી. મજનાથજીની કૃપાથી અનેકવાર તે જય પામ્યા હતા. પણ હાલ તો ભીમસિંહની અપરિણામ દર્શિતાથી હાર રજપુત પરાજય પામ્યા હાર રજપુતની મજનાથજીની પવિત્ર સુવર્ણમૂર્તિ તે રણસ્થળે શોણિતાકત થઈ અદૃશ્ય થઈ ગઈ. ત્યાર પછી અનેક દિવસે તપાસ કરતાં તે હાથમાં આવવાથી હાર રજપુતોની આનંદની સીમા રહી નહિ.

પંદર વર્ષ રાજ્ય કરી સંવત્ ૧૭૭૬ (ઇ. સ. ૧૭૨૦) માં કોટારાજ ભીમસિંહ તે સિંહ નદીના તટના યુદ્ધ સ્થળે પ્રાણ તજી પરલોકગામી થયો. કોટાના રાજાઓમાં ભીમસિંહજ પહેલો પાંચ હજારી મનસુખી પામ્યો. તેની પૂર્વે કોઈને મહારાવનો ઉપાધિ મળ્યો નથી. જેવાડના રાજા પાસેથી તેણે તે સમાન સૂચક ઉપાધિ મેળવ્યો. રાવ ભીમસિંહ, અર્જુનસિંહ, ફયામસિંહ અને દુર્જનસિંહ નામના ત્રણ પુત્ર મુકી મરણ પામ્યો. પિતાના મૃત્યુ પછી અર્જુનસિંહ કોટામાં સિંહાસને બેઠો પણ માત્ર ચાર વર્ષ રાજ્ય કરી તે સ્વર્ગવાસી થયો. તે ઝાલસિંહની બેનને પરણ્યો હતો. મહારાજ અર્જુનસિંહ અપુત્રક હતો. તેના મૃત્યુ પછી સિંહાસન માટે તેના બે ભાઈઓ વચ્ચે ઘોર કલહ થયો. હઃરસામંજો

એ ભાગમાં વહેંચાઇ બન્નેની મદદમાં ઉતર્યા. તેથી એક યુદ્ધ થયું. બેનસીળ શ્યામસિંહ યુદ્ધમાં પરાલવ પામ્યો. છેવટે યુદ્ધ સ્થળે મરણ પામ્યો. આ સઘર્ષથી રામપુર, ભાણપુર, કાળાખીટ નામના ત્રણ નજનપદ કોટા રાજકુળના હાથમાંથી ખસી ગયા.

સંવત્ ૧૭૮૦ (ઇ. સ. ૧૭૨૪) માં એ દુર્જનશાળ કોટાના સિંહાસને બેઠો. તૈમુરના છેવટના યોગ્ય વંશધર દીલ્લીશ્વર મહમદશાહે સમ્રાટ સલામાં તેનો અભિષેક કર્યો. સમ્રાટની પાસેથી યોગ્ય ખીલાત લઇ દુર્જનશાળે તેની પાસે પ્રાર્થના કરી જે યમુનાના જે જે તટ ભાગમાં હીંદુઓ વસે છે. તે તે ભાગમાં કોઇ ગો વધ ન કરી શકે એમ થયું. એમજે શ્યાદ્રવૃદ્ધ મહમદશાહ કોટારાજની પ્રાર્થના અગ્રાહ્ય કરી શક્યો નહિ.

દુર્જનશાળના અભિષેક સાથે હારાવતીમાં એક ઘટના પૂર્ણ યુગની અવતારણ થઇ. મહારાષ્ટ્રીય વીર બાહુરાવે, પેતાની મોટી સેના સાથે રાજસ્થાન ઉપર હુડ્ડો કર્યો. યવનાધિસ્તના હરગઢ જીતી તેણે દુર્જનશાળના હાથમાં સોંપ્યું. તેથી મહારાષ્ટ્રીય લોક સાથે ઇ. સ. ૧૭૩૬ માં બુંદી કોટારાજ દુર્જનશાળની મિત્રતા થઇ એમ કહેવાય છે. બાહુરાવને કોટારાજે ઢાઝુ ગોળાની મદદ આપી હતી. તે મિત્રતા બંધન થોડા દિવસનું થયું. સ્વાર્થપર મહારાષ્ટ્રીય લોકોએ કોટા સાથે તે મિત્ર બંધન રાખ્યું નહિ.

બુંદીરાજ બુધસિંહ ઉપર અંબરપતિ જયસિંહે અને તેના પુત્ર ઈશ્વરસિંહે, જે જીલ્લમ કર્યો હતો તે જીલ્લમનું વર્ણન, આપણે ઉપર વિસ્તાર સાથે કરી ગયા. દુર્વિત ઈશ્વરસિંહે બુંદીરાજ બુધસિંહને દૂર કરી, બુંદીને કબજામાં લઇ કોટા રાજ્યને હસ્તગત કરવા ચેષ્ટા કરતો હતો. તે ચેષ્ટા સફળ કરવામાં મદદ માટે તેણે ત્રણ મહારાષ્ટ્રીય સેના નાયકને અને સુરજમલ વીગેરેને બોલાવ્યા હતા. રજપુત જાટ અને મરાઠાની મોટી સેનાએ રસ્તામાં થોડી બાધાં ભોગવી, કોટાને ઘેરો ઘાડ્યો. ત્રણ માસ સુધી નગરનો ઘેરો રહ્યો. જય મેળવવા ઘેરો ઘાલનારી સેના જુદી જુદી ચેષ્ટા કરવા લાગી પણ તેઓની ચેષ્ટા ફળવાળી થઇ નહિ. છેવટે તેઓ નગરની પડખાંના સઘળા આડવા નિમૂળ કરવા સંકલ્પ કરવા લાગ્યા. જય આપ્પાસિંધીયાના હાથ ઉપર કોટામાંથી આવેલો એક ગોળો લાગ્યો. ને હાથ તુટી ગયો. ત્યાર પછી તેઓને ભગ્ન મનોરથ થઇ ઘેરો છોડી દેવાની ફરજ પડી.

હીમ્મતસિંહ નામના ઝાલા રજપુતની મંત્રણા અને સાહસથી દુર્જનશાલ-સારી રીતે ઉપકૃત થયો. તે હીમ્મતસિંહ તેના રાજ્ય ફોજદારની પદવી

ઉપર હતો. તેણે મહારાષ્ટ્રીય લોકની સાથે સંધિબંધન કરી નાહરતા નગર કોટાનું અંતર્ભૂક્ત કર્યું. તે સુવિખ્યાત રજપુત ભારતવર્ષનો મેકયાવેલો. તેની જીવનીથી કોટાનો ઇતિહાસ ઉજ્જવલ છે.

દુર્વત ઇંધરસિંહ, કોટાના જયમાં વ્યર્થ મનોરથ થયો. સાહસિક દુર્જન નશાળે, વીર બાળક ઉમેદસિંહને ખુંદી સિંહાસને ખેસારવામાં પુષ્કળ મદદ આપી. જો હોલકર મદદ ન આપત તો એક માત્ર દુર્જનનાશાલની મદદથી ઉમેદસિંહ ખુંદી રાજ્યનો ઉદ્ધાર ન કરી શકત. તેજ વર્ષમાં એટલે સંવત્ ૧૮૦૫ (ઈ. સ.) ૧૭૫૬ માં કોટાના દુર્ભાગ્યનો સૂત્રપાત થયો. તે વર્ષમાં કોટા રાજ્યને મહારાષ્ટ્રીય લોકોની વફ્યતા અને અધીનતા સ્વીકારવી પડી,

દુર્જનનાશાળે કોટાના રાજ્યની સીમા વધારી. ખીચી પાસેથી તેણે કુલ ખુરોદી જીતી લીધું. તેણે ભુગાર ક્રીડલાને કબજે લેવાની મહેનત કરી હતી. પણ બગવાદારનું પ્રચંડ બળ પ્રતિરોધ નહિ કરી શકવાથી તે ભગ્ન મનોરથ થયો, ખીચી વીર બગવાદર પોતાના ક્રીડલાની રક્ષા કરવા સંપૂર્ણ સત્તાવાળો હતો. તે દળ સાથે દુર્જનનાશાળના ઉપર પડયો. તે સંકટ કાળમાં હારવીર ઉમેદસિંહ તેને મદદ ન કરત તો કોટાનો વાવટો ખરેખર ખીચી રજપુતોના હાથમાં આવી જાત, તે યુદ્ધ સંવત્ ૧૮૧૦ માં થયું ત્યાર પછી ત્રણ વર્ષ ઉપર દુર્જનનાશાળ આ લોક તણ પરલોકમાં ગયો.

દુર્જનનાશાળ એક પરાક્રમી રાજા હતો. તે રજપુતના સઘળા ઉંચા ગુણે વિભૂષિત હતો. દુર્જનનાશાળને શીકાર ઉપર બહુ પ્રીતિ હતી. એ માટે તેણે પોતાના રાજ્યના દરેક ઠેકાણામાં એક એક મોટા જંગલ રખાણુ રચ્યું હતું. તે સઘળા જંગલમાં મૃગયાસન બનાવેલ હતા. દરેક શીકારના વ્યાપારમાં તે પોતાની સ્ત્રીઓને સાથે રાખતો હતો. સ્ત્રીઓ પણ બંદૂકથી લશ્ક કરતાં જાણીતી હતી. દોડતા હરણુ વીગેરે ઉપર તેઓ લક્ષબ્રષ્ઠ થાતી નહિ.

રાજા દુર્જનનાશાળ અપુત્રક હોઈ પરલોકવાસી થયો. તે મેવાડના રાણાની દુહિતાને પરણ્યો હતો. પુત્ર લાભે વંચિત થઈ તે અનુદિન વિષમ મનોવેદનાથી પીડાતો હતો. છેવટે નિરાશ થઈ મૃત્યુથી ત્રણ વર્ષ પૂર્વે તેણે મહિષીને કહ્યું, “ મહિષી ? મોટા ભાઈના શોણિતથી હાથ કડકિત કરી રાજ્ય સિંહાસન ઉપર હું બેઠો. જગદીશ્વર મારા ઉપર ક્રુધ થયો, તેથીજ તેણે મને પુત્ર ધવ આપ્યું. નહિ જે થયું તે ખરું હવે સમય નથી એક ઉત્તરાધિકારી ગ્રહણ કર ! ” એ સમયે વિપણસિંહનો પુત્ર અજીતસિંહ અંતાનો અધીશ્વર હતો, તેનું દુહિત્ર

પાસે આવ્યું હતું. અજીતસિંહના ત્રણ પુત્ર હતા. જેમાં મોટો ચતરશાહ સારા ગુણોથી વિભૂષિત હતો, કોટાધીશ્વરીએ તેને દત્તક લીધો. ત્યારપછી ચતરશાહ મેવાડની મહિપીની પાસે લાલન પાલન પામ્યો.

ચતરશાહ કોટાના ભાવિઅધિકારીરૂપે ગણાયો. પ્રજાએ તેને ભાવિઅધિપતિ કહી સ્થાપ્યો, પણ મહારાવ દુર્જનશાળના પરલોકગમન પછી તેના બાલ દેશદાર હીમતસિંહે ઉત્તરાધિકારિત્વ વિધિ ફેરવી નાંખ્યો. ચતરશાહનો જન્મદાતા અજીતસિંહ તે સમયે જીવતા હતા. હીમતસિંહે, ચતરશાહના અભિષેકમાં બાધ આપી કહ્યું. “તે બીલકુલ સ્વભાવ વિરુદ્ધ છે જે ચુત્ર રાજ થાય અને બાપ તેની આજ્ઞામાં રહે, ” જગતસિંહે જ્યાંસુધી જીવિત છે. ત્યાંસુધી ચતરશાહ રાજ થઈ શક્યો નહિ ” તેણે અજીતસિંહની પાસે દૂત મોકલ્યો. અજીતસિંહનો વયઃક્રમ એંશી વર્ષનો હતો. તે વૃદ્ધાવસ્થામાં કાળીસીંદના તટના શાંતિમય અંતા કિદ્દાને છોડી ઉદ્દેગમય રાજકાર્યમાં હસ્તાર્પણ કરવાને સમંત થયો નહિ, પણ દેશદાર હીમતસિંહે તેને છોડ્યો નહિ, દેશદારે અજીતને કોટાના સિંહાસને ખેંસવાનો પ્રસ્તાવ કર્યો. અજીતને તે પ્રસ્તાવમાં સંમતિ આપવી પડી, એંશીવર્ષની ઉપરાંતની ઉંમરે અજીતસિંહ કોટાના સિંહાસને બેઠો. પણ અભિષેક પછી અઢી વર્ષે તેનું મરણ થયું. અજીતસિંહના ત્રણ પુત્ર. ચતરશાહ, ગુમાનસિંહ અને રાજસિંહ.

ત્યારપછી ચતરશાહ હારકુળનો મહારાવ કહેવાયો. તેના રાજ્યાભિષેકની પૂર્વે હીમતસિંહ મરી ગયો હતો, તેણે દેશદારનું પદ તેના ભત્રીજા બડીમસિંહને આપ્યું.

તે સમયે મધુસિંહ અંબરના સિંહાસન ઉપર બેઠો હતો. કાપુરૂષ ઇશ્વરસિંહની આત્મહત્યા ઉપર તે કુશાવહકુળના શાસન ઢંડ પામ્યો. ઇશ્વરસિંહની દુનિતિથી ઇશ્વરસિંહને જે કષ્ટ ભોગવવાં પડ્યાં હતાં તે બેઠ મધુસિંહની આંખ ઉઘડી ગઈ, તોપણ કોટા ઉપર તેની વિષદૃષ્ટિ રહી. સંવત્ ૧૮૧૭ (ઇ. સ. ૧૭૬૧) માં અંબરરાજે હાર રજપુતો ઉપર આધિપત્ય સ્થાપવા માટે કુશાવહ કુળના સૈન્ય સામંતોને એકઠા કર્યા. આમદશાહ આબદાલીના પ્રયંડ આક્રમણથી મરાઠાનો વિરોધ લાગ્યો હતો. આ દાણ રજપુતો સ્વાધીન.

મધુસિંહ, દળ સાથે હારાવતી ઉપર ગયા. રસ્તામાં ઉમીયારા નગર તેના કોપાનગમાં પડ્યું, તે નગરને જીતી તેણે અંબર પ્રદેશમાં ભેળવી દીધું, લાખેડી નગર ઉપર તેણે હુલ્લો કર્યો. જે નગર મરાઠાનું હતું, મરાઠા લોકો મધુસિંહના આક્રમણનો પ્રતિરોધ ન કરી શક્યા, તેઓએ તે નગર છોડ્યું. છેવટ તે અંબર-રાજના હસ્તમાં આવ્યું.

એ રીતે નવા નવા જયથી ઉત્સાહિત થઈ મધુસિંહ પાળ અને ચંપલના સંગમસ્થળે આવ્યો. નદીનો પાર ઉતરી તેણે ભયંકર બળથી સુલતાનપુર ઉપર હુમલો કર્યો. સુલતાનપુરના અધિપતિ અંબર સેનાના હુલાનો પ્રતિરોધ કરી શક્યો નહિ. તોપણ તે કીજ્ઞાની બહારઆવી દળ સાથે શત્રુની સામે થયો. જ્યાં અંબર સેનાનો જય થયો.

એ અભિનવ જયલાલે બમણી ઉત્સાહિત થઈ અંબરના કોટા તરફ ચાલી. કોટાનું વક્ષસ્થળ ક્ષતવિક્ષત કરી તે વાનોરાવ નામના સ્થળે આવી પહોંચી. મધુસિંહના મનમાં હતું જે કોઈ પણ હારવીર તેની વિજયિની સેનાની સામે થાશેજ નહિ. પણ તેની તે ધારણા સંપૂર્ણ ભ્રાંત નીવડી વાનોવારા ક્ષેત્રમાં આવી તેણે જોયું. “ જે એક બાપના બેટા પાંચહજાર સૈનિકોનો બૃહ કરી તેની પ્રતિક્ષા કરે છે. અંબરસેનાની સંખ્યા અધિક હતી. પણ હાર રજપુતો આજ સ્વદેશની રક્ષા માટે દૃઢ પ્રતિજ્ઞાવાળા થઈ રણસ્થળે ઉતર્યા. આજ તેઓનું એકગ્રિત પરાક્રમ કોણ રોકી શકે ? જોતાજોતામાં હાર અને કચ્છાવહ રજપુતો વચ્ચે ભયંકર યુદ્ધ ચાલ્યું. અંબરરાજની તુરંગ સેના ભયંકરવેગે હારસેના ઉપર પડી, હારસેનાએ ધીરતાથી તેઓના પ્રહાર સહન કર્યા, એ ભયંકર પ્રહારથી હાર રજપુતો પાછા હઠ્યા નહિ, વારંવાર જયલાલે ગર્વિત થઈ અંબર સેનાના મનમાં આવ્યું જે હાર રજપુતો તેનું બળ રોકી શકશે નહિ, આજ હાર સેનાએ જોયું જે તે પાંચ હજાર સૈનિકો અચળભાવે અંબરવાહિનીની સાથે લડે છે, તેઓના અસ્ત્ર પ્રહારે સેંકડો કુશાવહ રજપુતો પડ્યા. ક્રમે પદ્મતિસેના અશ્વારોહી સેના સાથે મળી ગઈ. યુદ્ધ ભયંકર રીતે ચાલ્યું, બન્ને પક્ષમાં પુષ્કળ શોષિતપાત થયો. અંબરની વિશાળ સેના પાસે હારસેના હઠવા લાગી. એટલામાં બલીમસિંહ, પોતાના ઘોડા ઉપર ચઢી આવ્યો, અને ઘોડા ઉપરથી ઉતરી, પોતાના તાબાના સૈનિકોને ઉત્સાહિત કરવા લાગ્યો, છેવટ હારસેનાના અચળ યુદ્ધના ડાંઠથી અંબરસેના યુદ્ધ સ્થળથી પલાયન કરી ગઈ.

અંબર સેનાના કેટલાક સરદારો હારી, નાશી ગયા, કેટલાક કચ્છાવહ સરદારો બંદીરૂપે કોટા નગરમાં આવ્યા. અંબરનો ખંચરંગી વાવટો ચતરશાળના હાથમાં આવ્યો, વાનોરાવાક્ષેત્રમાં બલીમસિંહનું યશોગાન થયું એ મેટા જયલાલ પછી મહારાજ ચતરશાળે બહુ દિવસ રાજ્ય કર્યું નહિ, તે અપુત્રક સારંગવોસી થવાથી કોટાના સિંહાસને તેનો ભાઈ શુભાનસિંહ બેઠો.

દ્વિતીય અધ્યાય.

મહારાવ ગુમાનસિંહ, જલ્લીમસિંહ, તેનો જન્મ, તેનું પ્રજાખ્યાનનું અને ઉત્પત્તિનું વિવરણ તેની પદ્મચુતિ, કોટા રાજ્ય છોડી, મેવાડમાં તેનું જન્મ, રાણાના તાબામાં પદ પ્રાપ્તિ, મરાઠાના વિરૂધ્ધે જલ્લીમસિંહનું અસ્ત્રગ્રહણ, આરત થઈ જલ્લીમસિંહનું રણસ્થળે પડવું, કોટામાં તેનું પ્રત્યાગમન, મરાઠાનું આક્રમણ, યુદ્ધનીનું તોશન, યુદ્ધનીની રક્ષા માટે એક સામંત સમિતિનું વીરત્વ અને આત્મોત્સર્ગ, સુક્રીતનો સેના સંહાર, જલ્લીમસિંહનો નિયોગ, તેનું સંધિ સ્થાપન, પુર્વ ક્ષમતાની પુનઃપ્રાપ્તિ, કેલવારાનો જય, રક્ષકનું સંકટ, તેના વિરૂધ્ધે પડયંત્ર, પ્રપંચીએ તેનું મરણ. હારસરહારોનું નિર્વાસન, મોસાંઈ સરદારનું યડયંત્ર, મેશાઈ શરદારોનો પરાજય, અને એક મંદિરમાં તેનું આશ્રય ગ્રહણ, તેનો પ્રાણ સંહાર, પ્રપંચમાં મહારાવના ભત્રીજાનો સંબંધ. તેઓનો કારારોધ અને મૃત્યુ, રાજ પ્રતિનિધિના જીવન માટે પ્રપંચ સ્વીકૃતિનો પ્રપંચ જલ્લીમસિંહની સતર્કતા.

સંવત્ ૧૮૨૨ (ઇ.સ. ૧૭૬૬)માં ગુમાનસિંહ પિતૃપુરૂષની રાજ ગાદી ઉપર બેઠો. તે સમયે તેનું પૂર્ણ ચૌવન હતું. ઉત્સાહ સાહસ અને જ્ઞાનના આ લોકે તેનું ઉન્નત હૃદય સારૂં સુધરેલું હતું. રાજનીતિ શાસ્ત્રમાં તેની વિલક્ષણ સુજ્ઞતા હતી. તે ગંભીર રાજનૈતિક જ્ઞાનની મદદે તે પોતાનું રાજ્ય સારી રીતે ચલાવી શક્યો હત. તે સમયે દક્ષિણ પ્રદેશથી જે કાળ મેઘજળ પેદા થઈ ધીરે ધીરે રાજસ્થાન તરફ આવી હતી તેના માટે જલ્લીમસિંહ સતર્ક હતો. પ્રયોજન આજ્યુ હત તો તેનો તે નિરોધ કરી શકત. પણ વિઘાતાએ તેને અધિક દિન રાજ્ય શાસન ચલાવવા દીધું નહિ. થોડા દિવસનાં કઠોર યમ દંડ તેના ઉપર પડ્યો. મહારાવ ગુમાનસિંહ પોતાના બાળક પુત્રના હાથમાં કોટાનું રાજ્ય સોંપી યમન કઠોર અનુશાસન પાળવા તત્પર થયો. આ સમયે કોટાના કર્તા હર્તા જલ્લીમસિંહનું ચરિત વર્ણવું યોગ્ય છે. એ જલ્લીમસિંહની જીવની કોટાનો ભવિષ્ય ઇતિહાસ. અડધા સૈકા સુધી રજપુતાનાના વિસ્તરંગ ભૂમે તેણે જે સઘળાં વિસ્મય કર અલૌકિક કાર્ય કર્યાં તેનું વિવરણ વાંચવાથી અમત્કૃત થઈ જવાય તેવું છે. જલ્લીમસિંહની પ્રતિજ્ઞા અમાનુષી હતી.

જલ્લીમસિંહ આલા ગોત્રીય રજપુત હતો. સંવત્ ૧૭૬૬ (ઇ.સ. ૧૬૪૦) માં તે જન્મ્યો હતો એ વર્ષમાં ભારતવર્ષમાં એક નવા યુગમાં અવતારણા

જેવામાં આવેછે. દુર્ધર્ષ નાદીરશાહ તે સમયે પોતાની વિજયિની સેના લઈ ભારત ક્ષેત્રમાં આવ્યો અને તૈમુરના વંશ તરૂના મૂળમાં કુઠારાઘાત કરી મોગલ શાસનનો અંત લાવવાને યેષ્ટા કરવા લાગ્યો. મહમદશાહ તે સમયે દિલ્લીના સિંહાસને હતો. વળી દુર્જન દલજી પ્રબળ પ્રતાપિત દુર્જનશાળ તે સમયે કોટાના રાજ સિંહાસને બેઠો હતો.

સૌરાષ્ટ્રના પેટાના આલાવાડ નામના જનપદમાં હળવદ નામનું એક નગર છે. જલ્દીમસિંહના પિતૃપુરૂષો તે હળવદમાં રહેતા હતા. હળવદ તેઓની ભૂમી વૃત્તિ સ્વરૂપ હતું. ભારતવર્ષના ભૌમઆધિપત્ય માટે ઔરંગઝેબના પુત્રોમાં જે સમયે મોટો કળ્યો આવ્યો તે સમયે હળવદના તે સમયના સરદારનો કનિષ્ઠ પુત્ર ભાવસિંહ કેટલાક અનુચર સાથે સેનાદળમાં પેઠો. તેનો પુત્ર મધુસિંહ કોટામાં આવી, મહારાવ ભીમસિંહ પાસેથી આશ્રય પામ્યો તે સમયે મધુસિંહની સાથે માત્ર પચીશ સવારો હતા. ભીમસિંહે તેની દીનદશા ઉપર દયા લાવી તેની બેનની સાથે પોતાના પુત્ર અર્જુનસિંહનો વિવાહ કર્યો. એ સંબંધ બંધનથી કોટારાજે નંદતા નામનો પ્રદેશ મધુસિંહના હાથમાં સોંપ્યો અને ત્યાં તેને ફૈજદારની પદવી આપી. મધુસિંહે સોંપેલા કર્ચ સારી રીતે બજાવ્યાં. ક્રમે ક્રમે રાજ સરકારમાં મધુસિંહની પ્રમુખતા વધવા લાગી, રાજકુમારો તેને મામા કહી બોલાવતા હતા. એ મામાનો ઉપાધિ એક જાતનો કેટલેક થઈ પડ્યો. આજ પણ મધુસિંહના ઉત્તરાધિકારીઓ મામા સાહેબ નામે પ્રસિદ્ધ. મધુસિંહનો પુત્ર મદનસિંહ તેના પરલોકવાસ ઉપર ફૈજદાર પદે નીમાયો, મદનસિંહના હીમતસિંહ અને પૃથ્વીસિંહ નામના બે પુત્ર હતા જલ્દીમસિંહ તે પૃથ્વીસિંહનો દ્વિતીય પુત્ર જલ્દીમસિંહના મોટા ભાઈનું નામ શિવસિંહ. શિવસિંહ ઉમરમાં જલ્દીમસિંહ કરતાં એક વર્ષે મહોટો હતો. ફૈજદારનું પદ ધણું કઠી મધુસિંહના વંશધરને મળતું. મદનસિંહના મૃત્યુ પછી તેનો પુત્ર હીમતસિંહ તેના પદે આવ્યો. હીમતસિંહ વિશેષ ક્ષમતાશાળી થઈ ઉઠ્યો. જેનું વર્ણન ઉપર દુર્જનશાળના રાજ્ય વિવરણ સાથે આપણે કરી ગયા,

હીમતસિંહ અપુત્રક પરલોકવાસી થવાથી તેના પદે તેનો ભત્રીજો જલ્દીમસિંહ નીમાયો. તે સમયે તેનો વયઃક્રમ એકવીશ વર્ષનો હતો તે નાની ઉમરમાં વાનોવારા ક્ષેત્રમાં જે અદ્ભૂત વીરત્વ બતાવ્યું તેનું વિવરણ આપણે ઉપર કરી ગયા. ટુંકામાં જયપુરના કરાલગ્રાસમાંથી તેણે કોટા રાજ્યને બચાવ્યું.

અતુર તરૂણ ફૈજદાર સઘળાનો પ્રીતિ ભાજન થયો પુરવાસીઓ તેની ચશો ઘોષણા કરવા લાગ્યા. જનાનાની સ્ત્રીઓ તેના ઉપર વિશેષ અનુરાગવાળી હતી. તેથી મહારાવ ગુમાનસિંહનો તેના ઉપર વિદ્વેષાનળ સળગી ઉઠ્યો. જલ્દીમસિં-

હની સુખ્યાતિ તેના હૃદયમાં સદા થાતી નહિ. તે તેનો પ્રતિદ્વંદ્વિ છે એમ તે માનવા લાગ્યો. છેવટે તેને ફ્રાન્સદારના પદ ઉપરથી પદબ્રષ્ટ કર્યો. તેની પાસેથી નંદતા પ્રદેશ લઈ લીધો. તેનું પદ અને ભૂમિવૃત્તિ રાજપુતના મામા બાંકરોટ સરદાર ભૂપતસિંહને આપ્યાં. દુઃખે, અભિમાને, દારૂભૂ મર્મહિત થઈ પદબ્રષ્ટ. આલા ફ્રાન્સદાર કોટા છોડી બીજા સ્થળે આશ્રય શોધવાનો વિચાર કરવા લાગ્યો. તેણે જોયું જે અંબરનું દ્વાર તેના વિરૂધ્ધે બંધ. મારવાડ તેના પક્ષમાં દગ્ધ સ્મશાન જેવું, ત્યાં તેની સ્વાર્થસિદ્ધિ થાય તેમ નહોતું. મેવાડભૂમિ તેને અભિષ્ટાત્રિ દેવી જેવી લાગી જાડીમસિંહ, મેવાડના તે સમયના અધીશ્વર રાણા અરિસિંહનો આશ્રય લેવા વિચારવા લાગ્યો. અભિષ્ટસિદ્ધિનો સુયોગ પણ તે કાળે હતો, દૈલવારાનો પ્રધાન આલો સરદાર રાણાનો મંત્રદાતા. જાડીમસિંહે તેની સુલાકાત લઈ સઘળી વાત જાહેર કરી. અભિષ્ટની સિદ્ધિ થઈ, દૈલવારા આલા સરદારની બેહદ ક્ષમતા. તે જે ઇચ્છતો તે કરી દેતા. કોઈ પણ તેના કાર્યનો પ્રતિવાદ કરતું નહિ, તે પોતાની મરજી મુજબ પ્રિયપાત્રને ધનરત્ન ભૂમિ વીગેરે આપી શકતો, રાણો તેના હાથમાં પુતલા જેવો હતો, રાણો પોતાની દુરવસ્થા જાણીને પણ તે મટાડવાનો યોગ્ય ઉપાય લેતો નહિ. જાડીમસિંહની યશોવિભા મેવાડસુધી પહોંચી હતી. રાણો અરિસિંહ. જાડીમસિંહના ગુણનું વિવરણ સાંભળી તેના ઉપર સંતુષ્ટ હતો. દૈલવારા સરદારની રવેચ્છાચારીના અને પોતાની અકર્મણ્યતાની બાબતનું વર્ણન કરી તે બોલ્યો, “ જાડીમસિંહ ! તમે મને આ દુર્ધર્ષ જીલમ-ગારના કરાળ આસમાંથી ઉદ્ધાર કરી બચાવો, તો હું તમારો ઉપકૃત થાઉં ” અતુર જાડીમસિંહ તેમ કરવા સંમત થયો, ધોળા દિવસે તે દૈલવારા સરદારનો સંહાર કરી રાણાનું દુઃખ દૂર કર્યું. રાણાએ સંતુષ્ટ થઈ જાડીમસિંહને ‘રાજરણુ’ નો ઇન્કાબ આપ્યો, વળી ચિતરખેરાના નગર, તેને ભૂમિવૃત્તિમાં આપ્યું, જાડીમસિંહ એ રીતે મેવાડમાં બીજા શ્રેણીનો સરદાર ગણાયો, પણ અપનૃપતિ તેથી સંતુષ્ટ થયો નહિ, અભિષ્ટસિદ્ધિનો બીજો કોઈ ઉપાય ન જોતાં પ્રીતુરી છેવટે મરાઠાના શરણે ગયા, મરાઠા સેનાનો સિંહનાદ થોડા સમયમાં મેવાડના દ્વારે સંભળાયો. અરિસિંહ તેથી લેશ માત્ર ભય પામ્યો નહિ, તેણે જાડીમસિંહની સારી સલાહથી એક સેનાદળ તૈયાર કર્યું, બન્ને પક્ષ વચ્ચે ઘોર યુદ્ધ થયું, જેનું વર્ણન આપણે ઉપર મેવાડના ઇતિહાસમાં કહી ગયા. રાણો પરાજય પામ્યો. મેવાડના ઝારવસ્વરૂપ અને પ્રધાન, પ્રધાન સરદારો રણસ્થળે પડ્યા. જાડીમસિંહ જખમી થઈ શત્રુના હાથમાં આવ્યો. શત્રુએ તેને કેદ કર્યો. રણસ્થળે જખમી થઈ લડવાથી અંબકજી નામના એક મરાઠા સરદારે જાડીમસિંહને કેદ કરી લીધો. અંબકજી પ્રસિદ્ધ મહારાષ્ટ્રીય વીર અંબજી ઇંગલીયાનો પિતા થાય, આલા સરદાર

ઉપર દયા થઈ. ચંબકજીએ રૂડા ચત્રની જાલીમસિંહને પોતાની છાવણીમાં આણ્યો, ઉદયપુરની રક્ષા ન થવાથી રાણાએ મરાઠાને દાસખત લાગી આપ્યું, ચંબકજી અતિશય સદાશય પુરૂષ હતો, તેણે એક ઘડી પણ જાલીમસિંહ ઉપર કેદીના રૂપે જોયું નહિ, જાલીમસિંહ તંદુરસ્ત થઈ સદાશય ચંબકજીની રજાથી પંડિત લાલાજીખડલાલની સાથે કોટા તરફ ચાલ્યો.

રાજા ગુમાનસિંહે પોતાના પ્રતિદ્વંદ્વીને ક્ષમા આપી નહિ પણ તે તરૂણ ઝાલાના અસીમ ગુણોને જુલો નહિ, આ ક્ષણે તેને ફરીથી શરણાંગત થયેલો જોઈ તેના ઉપર અનુગ્રહ કરવાને તે વિમુખ થયો તેથી ચતુર જાલીમસિંહનો ભગ્ન-મને રથ થયો નહિ. તેણે પોતાની પરિણામ દર્શિતાથી વિચાર્યું જે કોટામાંજ તેના ભાગ્યમાર્ગ પરિધ્રુત થાશે.

રાજસ્થાનનો સર્વ નાશ કરવા મરાઠા લોકો કોટાના દક્ષિણ સીમાડે આવી પહોંચ્યા. ત્યાં ખુકેની કીલ્લો તેઓના વિદ્વેષાનળે પડ્યો. સામંત ગોત્રનો ધુરંધર વીર મધુસિંહ ચારસો સામંત સેના લઈ શત્રુના હાથથી કીલ્લાને બચાવવા પ્રવ્રત્ત થયો. કોટનું ઉલંઘન કરવા શત્રુઓએ મહેનત કરી પણ ફાળ્યા નહિ. એક મોટા હાથી દ્વારાએ કીલ્લાનો દરવાજો તોડવા તેઓએ વિચાર કર્યો. તેઓએ એક મદો-ન્મત હસ્તીને દરવાજા તરફ ચલાવ્યો. હાથી વિકાળ સ્વરૂપ કરી દરવાજા તરફ ચાલ્યો. કીલ્લાના માથા ઉપર બેસી સામંત વીર મધુસિંહ તે જોતો હતો. તેણે જોયું જે હવે દરવાજો ભાંગી જશે. તેથી રક્ષાનો ઉપાય નથી, તેટલામાં તેના મનમાં એક વિચાર સહસા ઉદય પામ્યો. તે સાહસિક મહાવીર હાથમાં તલવાર લઈ કીલ્લા ઉપરથી ગજેંદ્રની પીઠ ઉપર કુદી પડ્યો. માત્ર એકજ આઘાતથી માવતને તેણે પડી દીધો, વારંવાર ખડગના પ્રવાહથી ગજેંદ્રનો તેણે સંહાર કર્યો. એ વિશાળ શત્રુ સેનામાં એકલાથી બચી નિસરવાની તેને આશા નહોતી, તે જાણી ખુજ એક સાહસિક બચાવમાં કુદી પડ્યો. મધુસિંહનું અતુલ વીરત્વ જોઈ દુર્ધર્ષ મરાઠાઓ સ્તાંભિત થયા. થોડા સમય પછી પ્રચંડ વેગે નીતિ સહાય રજપુત ઉપર તેઓ પડ્યા. રજપુત વીર ખડગ ચલાવવા લાગ્યો. પણ એકલાથી હજારો સૈનિક પાસે શું થાય. ચારે દિશાના અસંખ્ય પ્રહારોથી તે શત્રુ સેનાના મધ્યમાં મરણ પામ્યો. તે ચારસો સામંતોને માર્યા પછી મરાઠા કીલ્લાનો કબજો કરી શક્યા.

તે દિવસે તે ખુકેની કીલ્લાની પાસે ચારસો રજપુત વીરનાં અને તેરસો સાહસિક મરાઠાનાં લોહી પડ્યા. એવી વિષમ ક્ષતિ ભોગવીને મરાઠા નિરૂત્સાહ થયા નહિ. ખુકેની કીલ્લાની લુટ કરી તેઓ સુજીત કીલ્લા તરફ ચાલ્યા. તેઓએ તે કીલ્લાનો ઘેરો ઘાડ્યો તે સ્થળે યુદ્ધ થયું. મરાઠાનો જય થયો મલહરરાવ

હોલકર બુકેની યુદ્ધમાં પરાજયથી નિરૂત્સાહ થયો હતો પણ સુજીતનાં યુદ્ધમાં જય પામી પરમ આનંદિત થયો. ત્યારપછી તે પોતાનાં વિજયિની સેના લઈ કોટા તરફ આડ્યો.

ગુમાનસિંહ વિષમ સંકટમાં પડ્યો. તેણે પોતાના બળાબળની પરીક્ષા કરી જોયું જે મરાઠાની ગા ને રોકવાનો એકે ઉપાય નથી. ત્યારે ગુમાનસિંહે સંધિ સ્થાપવાના કહેણ સાથે વાંકરોડ ફોજદારને મહારાષ્ટ્રીય સેનાપતિ પાસે મોકલ્યો. પણ તે સરદાર કાંઈ પણ ક્યારી સિવાય અવનત મસ્તકે પાછો આવ્યો.

મરાઠા લોકો સાથે સંધિ બંધન થયું નહિ. કોટાનો સર્વ નાશ થવાની વાત આવી. કોટારાજ ગુમાનસિંહ વિષમ ચિંતામાં વ્યાકુળ થયો. તે સમયે તેનો ચતુર ફોજદાર જલ્દીમસિંહ તેને યાદ આવ્યો. તેણે જાણ્યું જે જલ્દીમસિંહ હતો તો કૃતકાર્ય થાત, તેજ સમયે જલ્દીમસિંહ સુયોગજી જાણી રાવની મુલાકાતે આવ્યો. તેણે તેની મહેરબાની માગી. ગુમાનસિંહે સંધિ સ્થાપવાને તેની નીમણૂક કરી. ત્યારપછી જલ્દીમસિંહ સંધિના માટે મરાઠાની છાવણીમાં આવ્યો, તેણે જે દરખાસ્ત મુકી તે કબુલ થઈ મરાઠાઓ સાથે સંધિ થયો. રાવ ગુમાનસિંહનો મનોરથ પૂર્ણ થયો.

તેણે જલ્દીમસિંહને ફોજદારના પદે નીમ્યો. અને તેની ભૂમિ સંપત્તિ તેને પાછી સોંપી. છ લાખ રૂપીઆ મેળવી મહારાષ્ટ્રીય વીર હોલકર પોતાની સેના સાથે કોટા છોડી આડ્યો ત્યાર પછી થોડા સમય ઉપર ગુમાનસિંહ દારૂણ રોગમાં સપડાઈ ગયો, રોગ પ્રતિદિન વધતો ગયો. આરોગ્યતા મેળવવાની તેની આશા રહી નહિ, મૃત્યુ શય્યા ઉપર સુતાં સુતાં કોટા રાજના હૃદયમાં કોટાની ચિંતા ઉદય પામી. મહારાષ્ટ્રીય કરાળગ્રાસમાંથી જે કોટાનું તેણે રક્ષણ કયું તે કોટાનું રક્ષણ હવે કોણ કરશે. જે તેનો ઉત્તરાધિકારી છે તેનો બાડ્યાવસ્થામાં છે. તેના ઉત્તરાધિકારીની ઉંમર તે સમયે દશ વર્ષની હતી તે શું ઉત્પાતી વિપદ થકી રાજની રક્ષા કરી શકે એવો છે ? એક તરફ બ્યાધિની પીડા અને બીજી તરફ માનસિક ચિંતાનું વિષદંશન મહારાજ ગુમાનસિંહ અકસ્માત અધીર થઈ પડ્યો. તે શોચનીય અવસ્થામાં જલ્દીમસિંહને તેણે બોલાવી કહ્યું, ફોજદાર! આ સમયે કેઈ ઉપયુક્ત પાત્ર છે ? તમે કોટારાજ્યની બે વાર રક્ષા કરી છે. હવે ત્રીજીવારના સંકટમાં તમે તેની ત્રીજી વાર રક્ષા કરો. મારા ઉમેદસિંહને તમારા હાથમાં સોંપ્યો, આજથી તમેજ તેના એક રક્ષક, એમ કહી તે સ્વર્ગવાસી થયો,

સંવત્ ૧૮૨૭ (ઇ. સ. ૧૭૭૧) માં ઉમેદસિંહ કોટાના સિંહાસને બેઠો તેના અભિષેકના દિવસે રજતેટીકાકોર નામનો પ્રાચીન ઉત્સવ ફરી આચરિત

થયો, ચતુર જલ સિંહે નરાચાર રાજકુળના કબજામાંથી કેલવારનો જય કરી તેને નરાભિષેક રાજને સોંપ્યું. તે દીવસનું વીરા ઘાન જેઠ સઘળાના મનમાં થયું જે ઉમેદસિંહ અને જલમસિંહ વચ્ચે સ્નેહચ્છેદ થાયજ નહિ, પચાસવર્ષના સુખ દુઃખ સંપદ વિપદનાગો, ઘટનામાં કોટાવાસીની તે ધારણા સાર્થક નીવડી. તે સમયે વિક્રમજ સ્વત્વનો એક માત્ર મીમાંસક હતો. તે સમયે ભારતભૂમિમાં અરાજકતા અને અત્યાચાર ચાલી રહ્યો હતો. એ સમયમાં રાજનીતિજ જલમસિંહે પોતાના હાથમાં રહેલ નોકાને સાવધપણાથી ગાધ પામ્યા વિના ચલાવી. તેમ કરવામાં તેને પુષ્કળ દુઃખો સહેવા પડ્યા. કેટલીક વાર તો પ્રાણ ખોવાનો સમય આવ્યો હતો.

રાજ પ્રતિનિધિના હુદા ઉપર નીમાઈ જલમસિંહે બેહદ ચાતુર્ય અને કુટ ખુદ્દિ બતાવી. તે રાજકુમારનો રક્ષક અને પ્રતિનિધિ હતો ખરો પણ એક માત્ર ફોજદારી કામમાં તેનો હસ્તાક્ષેપ હતો. રાય અખીરામ નામનો એક શખસ તે સમયે કોટામાં પ્રધાન પદે હતો, તે મહારાજ ચત્તરશાહના સમયથી દીવાની વિભાગનું કાર્ય કર્યો આવતો હતો. અખીરામની ખુદ્દિ અપ્રમેય, ખુદ્દિ અસિમ તેને પરાસ્ત કરવાનો સહજ વ્યાપાર નહોતો. જલમસિંહના સૌભાગ્યક્રમે અખીરામ કુટીબ મંત્ર એની કુટ મંત્રણામાં પડી પ્રાણ ખોઈ બેઠો. એ પ્રપંચ જલમસિંહનો હતો, એવું માલુમ પડે છે. દીવાનના મૃત્યુથી જલમસિંહ અનેક દરજ્જે નિકટક થયો. અને તે સ્વેચ્છાથી દીવાની ફોજદારી કામ ચલાવવાનો ભાર માથે લીધો તે દિવસથી છાનાઈમાં તેના વિરૂધ્ધે એક પ્રપંચ રચાયો, તે પ્રપંચ કરવામાં સ્વર્ગીય મહારાજ જોમાનસિંહનો ભાઈ સ્વરૂપસિંહ બેનસીબ વાંકરોટ સંહાર અને રાજકુમારનો ધાઈ ભાઈ ચશકર્ણુ હતા. તેઓએ એવો વાંધો ઉઠાવ્યો જે મહારાજ જોમાનસિંહે મૃત્યુ કાગે જલમસિંહને પ્રતિનિધિપદે નીમ્યો નથી.

જલમસિંહનો સર્વનાશ કરવા પ્રપંચીઓ અંદર અંદર ફટ ઉપાયો લેવા લાગ્યા, પણ તેઓનો એકે ઉપાય સિદ્ધ થયો નહિ, જલમસિંહે તેઓના પ્રાંચો શો ! કહાઢ્યા જેથી તેઓ ભગ્ન મનોરંધ થયા. તેની અદમૂત કાર્યબળમાં પડી છે તે તેના શત્રુઓ વિપદમાં પડ્યા, ધાઈભાઈ મહારાજની હત્યા કરવાના અપરાધે દંડિત થઈ નિર્વાસનની સજાને પામ્યો, વાંકરોટ સંહાર પ્રાણ ભયે બીજા સ્થળે પલાયન કરી ગયો, સ્વરૂપસિંહ કોઈના આઘાતથી મરણ પામ્યો, આવી ગડબડમાં રાજકર્મચારીઓ આત્મરક્ષાર્થે વ્યાકુળ થઈ પડ્યા, મહારાજની હત્યાનો જલમસિંહનેતા છે એમ સઘળાએ જાણ્યું. બેનસીબ ચશકર્ણુ નિર્વાસિત થઈ જયપુરમાં દીનકશામાં સત્ય કહાઢ્યા લાગ્યો, તે માનવની સ્વાર્થપરતાનો વિચાર કરતાં

વિષમ પિડાથી પીડાઈ જયપુરમાં મરણ પામ્યો, જાલીમસિંહ સુચતુર હોઈ ટૂંક મંત્રણામાં પારદર્શિક હતો, ઘાઈભાઈની હત્યા થવાથી લોકોનો તેના ઉપર સંદેહ જાગૃત થયો.

એ ભયંકર વ્યાપારના અભિનય પછી જાલીમસિંહના વિરોધી લોકો કોટાને છોડી ચાલવા લાગ્યા. કેટલાક જયપુરમાં જઈ રયા, કેટલાક ચોધપુરમાં ગયા, તેઓએ ત્યાંના અધિપતિઓ પાસે પોતાની મનોવંદના જાહેર કરી જાલીમસિંહની વિરુદ્ધે તેઓની મદદ માગી, તે સમયે દુર્ધર્ષ મરાઠા લોકોના અત્યાચારમાંથી બચવા સઘળા વ્યાકુળ હતા તેથી ખીજના માટે વિપદમાં વધારો કરવાનું કોઈ એ ઉચિત ધાર્યું નહિ.

એ રીતે જાલીમસિંહના વિરુદ્ધે થયેલો પહેલો પ્રયત્ન તુટ્યો. તેને જાણી થયેલો તે ઇ આત્મભિમાની અનેક સામંતોનો દર્પચુર્ણ થયો, જાલીમસિંહનો લોહદંડ સઘળાના માથે ઉપર ઉગામેલો હતો. અપમાનિત કોટા સરદારોએ જાલીમસિંહના પ્રાણ વિનાશ માટે પ્રયત્ન કર્યો. તેઓ સહુ આખુન કીદાના અંતીશ્વર દેવસિંહ પાસે ગયા થોડા સમયમાં એક પ્રયત્ન પ્રયત્ન રચાયો.

આખુનનો દેવસિંહ, વિશેષ પરાકાંત સરદાર હતો, તેને વાર્ષિક પેદાશ સાઠ હજાર રૂપીઆની હતી અભિનય સરદારોની સાથે અકત્રિત થઈ જાલીમસિંહનું દમન કરવા તેણે પોતાના કીડલામાં નવું લશ્કર વધાર્યું. રાજપ્રતિનિધિ જાલીમસિંહને જાણી ગયો, તેણે જાણ્યું જે હવે સહેલાઈથી બચવાનો ઉપાય નથી. તે નિશ્ચિંત ન થતાં ઉપાયો યોજવા લાગ્યો. મોગલ સમ્રાજ્યમાં એક પ્રબળ પરાકાંત હુટારાની ટોળી ફરતી હતી. તે ટોળીનો અધિનાયક મુસો હતો તેના તાબામાં અનેક તોપો ખ્યાદા અશ્વારોહી વીગેરે હતા. જાલીમસિંહના અનુરોધે મુસાએ, પોતાના દળબળ સાથે આવી આખુનને ઘેરો ઘાડ્યો. ઘણા દિવસ સુધી દુર્ગવાસીઓ પોતાના સંમાન વીગેરેની રક્ષા કરી. મુસો કાયમ સતર્ક રહેતો હતો. આખુનપતિ છેવટ મુસાને શરણે થયા અને સંધિ સ્થાપવાનો તેણે પ્રસ્તાવ કર્યો. સરદાર પોતે મુસાની પાસે ગયો મુસાએ તેને જાલીમસિંહને સોંપ્યો. જાલીમસિંહે તેને મારી નાંખ્યો નહિ. તેણે કીડલો ખાલી કરી કોટા રાજ્યથી ચાંચા જવાનો તેને હુકમ આપ્યો, તેની ભૂમી સંપત્તિ કોટા રાજ્યમાં દાખલ થઈ. અધિનાયક દેવસિંહ ભગ્નમનોરથ થઈ મરણ પામ્યો. તેના પુત્રે, જાલીમસિંહ પાસે ક્ષમા માગી. જાલીમસિંહે તેની માગણી અગ્રાહ્ય કરી નહિ. તેને તેની ભૂમી સંપત્તિ પાછી મળી નહિ. જાલીમસિંહે વાર્ષિક પંદર હજારની પેદાશવાળી એક ભૂમી સંપત્તિ તેને આપી.

રાજ પ્રતિનિધિને એવી રીતની અસંખ્ય આફતો સામે લડવું પડ્યું, રાજકુમાર ઉમેદસિંહનો રક્ષક હોઈ તેણે એક પણ ક્ષણ આફત લોગળ્યા વિના કહાડ્યો નથી. તેના પ્રચંડ પ્રતાપે ઈર્ષિવાળા થઈ કોટાના સઘળા સામંતો તેના સર્વનાશ માટે તૈયાર થયા, પણ તેઓની તૈયારી સફળ થઈ નહિ. સંવત ૧૮૩૩ ના વર્ષમાં દેવસિંહના અધઃપાત પછી ત્રેવીશ વર્ષ ઉપર એક દુર્ધર્મ સરદારે જલિમસિંહના પ્રાણ નાશના માટે પ્રાચાસ કર્યો, તેનું નામ બહાદુરસિંહ, મોશાંઈ નામના નગરમાં તેની ભૂમિસંપત્તિ, તેની વાર્ષિક પેદાશ દશહજાર રૂપીઆની હતી. રાજપ્રતિનિધિની કુટિલ નીતિના પ્રભાવે જે સઘળા સરદારો, પુરવાસીઓ અને રાજ કર્મચારીઓ પોતાની સંપત્તિથી વંચિત થયા હતા. તેઓ સઘળાએ બહાદુરસિંહના કીલ્લામાં આશ્રય લીધો. એ મોશાંઈ કીલ્લાના અંદર જલિમસિંહનું અદ્વૈત ચક્ર ધીમે ધીમે ફરતું હતું. તે રથગે ચાલતા પ્રપંચની ખજર કોઈને નહોતી. જાડી-મસિંહના પ્રાણ સંહાર માટે સંકલ્પવાળા થઈ બહાદુરસિંહ, પ્રાણહંડાઈ આશા-મીઓની એક તાલિકા તૈયાર કરી. રાજપ્રતિનિધિનું તેના સઘળા પરિવારવર્ગના તેના બંધુનાં તેના મંત્રી લાલજીના નામ તેમાં હતા. ત્યારપછી એવું નિશ્ચય થયું જે જલિમસિંહ જ્યારે રાજસભામાં જાય ત્યારે તેના ઉપર હુમલો કરવો.

જલિમસિંહને આ ષડયંત્રની ખજર નહોતી, પોતાના આવા સરથળનો ત્યાગ કરી કાયમના દોર પ્રમાણે કેટલાક શરીરરક્ષક સાથે તે રાજસભામાં જવા નીકળ્યો. કેટલેક દૂર ગયો, એટલામાં તેને વિષમ સંદેહ પડ્યો, સરદારો ષડયંત્રનું કામ છાનાઇથી કર્યું, પણ કોઈ વિશ્વાસઘાતકે તેઓના ષડયંત્રની ખજર જલિમસિંહને આપી. જલિમસિંહ એકદમ પ્રપંચને જાણી ગયો, ધીર અને ગંભીરભાવે પોતાના રક્ષણનો ઉપાય શોધવા લાગ્યો, તેના પરમબંધુ પંડિત લાલજીનું એક તુરંગ સેનાનુ દળ ઘણુંકરી તેની સાથે રહેતું, તેણે તે લશ્કરમાં છાનાઇથી કેટલાક સૈનિકો વધાર્યા, ષડયંત્રવાળા સરદારો કાંઈ જાણી શક્યા નહિ, સુચતુર જલિમસિંહે તે સરદારો ઉપર હુમલો કરવાને દળને હુકમ આપ્યો. તેનો હુકમ પાળવામાં આવ્યો. તે લોકોએ અસાવધાન સરદારો ઉપર હુમલો કર્યો. તે હુમલામાં અનેક મરાયા, કેટલાક કેદમાં આવી ગયા. બાકીના પલાયન કરી ગયા. બેન-શીંગ બહાદુરસિંહ પલાયન કરી ચંબલ નદીના તીરે રહેલ પતન શહેરમાં પહોંચ્યો, ત્યાંતેણે કીશોરીદેવના મંદિરમાં આશ્રય લીધો. પતન બુંદીનો અંતર્ગત પ્રદેશ હતો. ભગવાન કીશોરી સઘળા હારકુળનો અધિષ્ઠાતૃ દેવ હતો. બહાદુરસિંહે જાણ્યું જે જલિ-મસિંહ તેને એવા પવિત્ર દેવાલયમાંથી લઈ જઈ શકશે નહિ, તેની તે ધારણા નિષ્ફળ નીવડી. જલિમસિંહના રોષાગ્નિમાં ત્યાં તે પતંગવત પડી બગી મુઓ.

લય પામી પલાયન કરેલા શત્રુના શોષિતથી હાથ કલુષિત કરી જલિ-

મસિંહ જગતની નજરે પાપી માણસ ગણાયો, પણ તેના બંધુઓ તેની નિર્દોષિતા સમાણ કરવા લાગ્યા, તેઓ બોલતા હતા, જે જલિમસિંહે સ્વાર્થસિદ્ધિના માટે નહિ, પણ કોટા રાજ્યના રક્ષણ માટે એ કામ કર્યાં. જેથી કોટા રાજ્યનો પડોપકાર થયો. પ્રપંચીઓએ રાજાને પદચ્યૂત કરી તેના ઠેકાણે તેના ભાઈને સિંહાસને બેસાડવાનું સુકરર કર્યું, જેનું નામ રાજસિંહ હતું.

રાજપ્રતિનિધિપદે ચઢી જલિમસિંહે એક પણ ક્ષણ સુખથી કહાઢી નહિ. દરેક ક્ષણે તેના વિરૂધ્ધે એક એક આક્રમક ઉમ્મી થાતી. પ્રાણ લે તેવા પ્રપંચો થકી તે પોતાની ચતુરતાથી બચી ગયો, પણ તેનું અગળ ધૈર્ય આઝીવાર ટક્યું નહિ. બીજાકુલ ક્ષોભ પામી અને અસિતપ થઈ તે બોલી ઉઠ્યો “ હવે રાત્રીદિવસ સતર્ક રહી શકાતું નથી, ” એમ કહેવાય છે જે જાલિમસિંહના વિરૂધ્ધે અઢાર પડ્યાં. રચાયાં હતાં, તે સઘળા પડ્યાંત્રમાં સ્ત્રીલોકોનું એક પડ્યાંત્ર ભચંકર હતું. તે પડ્યાંત્ર મહેલના અંદર ચાડ્યું, પોતાની સતર્કતા વાપરી તેમાંથી તે છુટ્યા ગયો, પણ સ્ત્રીઓના તે ભચંકર પડ્યાંત્રથી છુટી શક્યો નહિ. કેવળ એક દુઃસાહસિની પ્રેમિકાના અદભૂત કૌશલે અને સાહસબળે તે તે પડ્યાંત્રથી છુટ્યો. તે સ્ત્રીરાજ પ્રતિનિધિના મનોહરરૂપે મુગ્ધ થઈ તેના બચાવમાં મચી હતી, એકવાર કનિષ્ઠ રાજકુમારની મા તરફથી નિમંત્રણ આવ્યું, જાલિમસિંહ રાજમાતાના નિમંત્રણને સંમાન આપી જનાનબાનામાં પેઠો. તેણે એક પ્રકોષ્ઠમાં આસન કીધું. કેટલોક સમય નીકળી ગયો; પણ તે પટ્ટાવત દ્વારમાંથી કોઈનો પણ સ્વર તેણે સાંભળ્યો નહિ. તિમુહુર્ત તેના મનમાં આવવા લાગ્યું જે રાજમાતા આવશે. થોડા સમય પછી તેણે જે જોયું તેથી તેનું હૃદય ચમકિત થયું, તેથી તેના પ્રાણ અફળ થયા. તેણે જોયું જે ચારે દિશા તરફથી, હાથના ખડગ લઈ રૂદ્રચાંદ સ્ત્રીઓ તેના ઉપર હુમલો કરવા આવે છે, તેઓએ આવી તના ઉપર હુમલો કર્યો, તેઓનો વિકટ મુખ ભાવ જોઈ તેણે પ્રાણરક્ષણની આશા છોડી, સુખની વાત એટલી કે સ્ત્રીઓએ તેના ઉપર અસાધાત ન કરતાં વાગવજ સ્વરે તેને કેટલાક પ્રશ્નો કર્યાં. તેણે જન્મથી શું શું કામ કર્યું. તેના પ્રશ્નો પૂછાયા, એટલામાં તેની એક ઉદ્ધાર કરનારી દેવપુત્રીના વેશમાં એક સ્ત્રી આવી, એ દયા હૃદય સ્ત્રીનું પ્રચંડ વીરત્વ સામર્થ્ય અને સાહસ અતુલ હતું, તે કલ્પિત કોરારારે બ્રહ્મટી ચઢાવી જાડીમસિંહને બોલી શું ? પાપિષ્ઠે આ અંતઃપુરમાં પ્રવેશ કર્યો, જા હવે આ ઘરનો ત્યાગ કરી ચાલ્યો જા. ચતુરાનું ચાતુર્યજાળ હોઈ ભેટ કરી શક્યું નહિ. સ્ત્રીઓના ખડગ તેઓના હાથમાં રહ્યા, જાડીમસિંહને સંહાર કરવાની કોઈને હીમત રહી નહિ, તે સઘળીઓ સ્તંભિત થઈ ઉભી રહી, જાડીમસિંહ પ્રાણ લઈ પલાયન કરી ગયો.

તૃતીય અધ્યાય.

રાજપ્રતિનિધિનું રાજનૈતિક વિધાન, તેની પરરાષ્ટ્રનિતિ, રાજસંસ્થાનમાં તેનો પ્રયોગ પ્રત.પ, અંગ્રેજ ગવર્નમેન્ટ સાથે તેનું પ્રથમ સંબંધ બાંધત, કર્તાકર્તા મનશનનું પસ્ત્રાદ પસરવું, કૌલાના ઉચ્ચરણરતુ અસુત વીરવ અને આત્મોત્સાહ. અંગ્રેજને મદદ આપવાથી જલ્દીમ-જિંદ ઉપર હાલકરતું દેરતા વરણ, કોટાનાં હેલકરતું આવતું નગરાકમણનો ઓગ્રોગ, જલ્દી-મસિંહ સાથે અપુર્વ સંશ્ચન, પન્નરાષ્ટ્રનાં જલ્દી સિંહનો પ્રતિભુ, પીડારી સેનાપતિ સાથે અને અમીરખાં સાથે તેનું કતા બંધન, કેટલીક ઉપકથા, જલ્દીમસિંહની આક્રમણ નીતિ તેની સ્વદેશ નીતિ, મહારાવ ઓહસિંહનું ચરિત તેના તરફ જલ્દીમસિંહનો વ્યવહાર, મંત્રી નિર્વાચન, કોજાર વિષણ સંહ, પગણ ફલીવખ, કોટાને. અવરાધ, ઝાલરાપતનનગરની સ્થાપના, મહેરાખખાં.

ધુતુક લોકોના તીક્ષણ ખડગો જલ્દીમસિંહના માથા ઉપર નિત્ય લટકી રહેતા હતા. તેપણ રાજપ્રતિનિધિ જલ્દીમસિંહ કોઈ વાર રાજ કાર્યની અવહેક્ષા કરી નહિ. શીરીતે રાજ્યની આબાદી થાય. શીરીતે પ્રજાકુળ સુખથી રહે રાજ્યમાં શીરીતે શાંતિ થાય એ સઘળા ચિંતાથી તેનું હૃદય વ્યાકુળ રહેતું હતું.

તેના પ્રદક્ષિ રાજ નૈતિક પ્રતિભા બળે નવી નવી ઉત્કૃષ્ટ નીતિઓ ઉન્ન-પિત થાતી. વિદ્રોહી સરહારોની હુર્વૃત્તતાનું દમન કરી તેણે રજપુત રાજાઓમાં બળ સામ્ય સ્થાપવાનું મુકરર કર્યું. કંટકનંદકંટકં એ તેનો મૂળ મંત્ર હતો એક શત્રુનો સંહાર કરવા ખીજ શત્રુની મદદ લઈ તે ખીજ શત્રુનો શીરીતે સં-હાર કરવો એ બાબત જલ્દીમસિંહ વિલક્ષણ રીતે જાણતો હતો. મહારાજ રા-ફપસિંહની હત્યા અને બે નયીબ ચશકર્ણનું નિર્વાસન, તેણે તે રાજ નીતિના આધારે કર્યું હતું. તે સઘળા મુશ્કેલી ભરેલા શત્રુના કામમાં વિપદ સાગરને તરી ગયો હતો. તેને વિષુળ સહાય બળ હતું ખડ પણ તે સઘળા વિષયમાં તેનો ઉપયોગ કરતો નહિ. માત્ર પોતાનીજ ખુદ્દિ બળે ચાલે ત્યાં સુધી કામ કરતો હતો. એ રીતની પ્રકૃષ્ટ નીતિ ઉદ્યોગી પુરૂષની અવલંબનીય છે.

રાજનીતિ શાસ્ત્રમાં જલ્દીમસિંહ કેટલો કુશલ હતો, તે તેની કાર્યપ્રણાલી બેગથી સહજ માલુમ પડે છે, તે જે સમયે કોટાના રાજ પ્રતિનિધિના પદે હતો, તે સમયે સમગ્ર ભારતભૂમિ શોચનીય અવસ્થામાં હતી. ભારતવર્ષમાં

આરે દિશાએ દસ્યુતા નર હત્યા, અરાજકતા ફેલાઈ ગઈ હતી, કોટા રાજ્ય ભારત વર્ષના મધ્ય સ્થળે ખરેખર સ્થાપીત. એકે દ્રીભૂત ભૂમિની આરેતરફ હુટારા ચોરો ચમ દૂતની જેમ ભટકતા હતા. પણ કોઈ કોટાની અંદર પેસી શકતા નહિ. તે સમયે વિશાળ રાજસ્થાનના સઘળા રાજાઓ જાલિમસિંહની મંત્રણાને મૂલ્યવાન ગણતા હતા. પ્રત્યેક રાજ્યમ તેનો એક દૂત રહેતો હતો, તે માનવ ચરિત્ત આરી રીતે જાણતો હતો. દેશ કાલ પાત્ર જેમ વ્યવહાર કરવામાં જાલમસિંહ જેવો તે સંયે રાજસ્થાનમાં કોઈ રજપુત નહોતો. મુકુટધારી નરપાળથી તે હુટારા પીંડારા સુધી હરકોઈની સાથે તેનો ધર્મ સંબંધ હતો. કોઈ તેને ખાપ, કોઈતેને કાકો, કોઈ તેને મોટો ભાઈ કહી બોલાવતા હતા. તે સ્વભાવથી કોયનસ્વભાવ ઉદ્ધત અને ગવિત હતો ખરો પણ કાર્ય સિદ્ધિના માટે તે બેહુદા અવનત અને વિનયી હતો. પાન મધુર વ્યાવહારથી શુશત્રુ, સુમિત્ર સઘળા મોહીત હતા. તે પોતાના ધારેલા કાર્યનો ઉદ્ધાર કરી લેતો. જાલમસિંહ શત્રુને ક્ષમા આપતો નહિ. તેમ કરવામાં પુષ્કળ નાણાંનો ખર્ચ અને શોણિતપાત થાતો. તેથી તે અધીર થાતો નહિ. તેનું ચરિત સ્વભાવથી કપટતા પૂર્ણ અને ચતુરતામય હતું. પ્રતિદ્વંદી અને પરસ્પર વિષંવદી રાજાઓને તે મધ્યસ્થ હોવાથી, તેને કપટતા અને પ્રપંચનો આશ્રય લેવો પડતો હતો. ઇ. સ. ૧૮૦૬-૭ માં થોધપુરના વિરૂદ્ધ જે એક સમિતિ સ્થપાઈ તેમાં તેને ત્રણ દળની મનુસ્તુષિ કબ્જાની ફરજ પડી હતી. પ્રત્યેકની સાથે તેનો ધર્મ સંબંધ હતો. પ્રત્યેક તેની મદદના પ્રાર્થી હતા, એ રીતની અવસ્થામાં નિરપેક્ષ ભાવે રહેવું અસંભવિત હતું. પણ કપટી જાલમસિંહે અસંભવિત વ્યાપારને સંભવિત ગણ્યો. તેના દૂતો સઘળા રજવાડામાં હતા. તે પ્રત્યેક વિષયમાં વિશેષ મનોયોગિતા દેખાડવા લાગ્યો તેથી કરી સઘળા તેને મધ્યસ્થ જાણવા લાગ્યા. છેવટે સઘળાએ વિસ્મય સાથે જોયું જે “ જાલિમસિંહ કોઈને મદદ આપનાર નીકળ્યો નહિ ” જાલિમસિંહની પરરાષ્ટ્રી નીતિનું પુખ્તાનું પુખ્ત વર્ણન કરવું આ સ્થળે નિષ્પ્રયોજક છે, ઇ. સ. ૧૮૦૩ના વર્ષમાં જે ઘટનાઓને બ્રીટીશ ગવર્નમેંટ સાથે સર્વ પ્રથમ એક અભિનવ સંબંધ સૂત્રે તેને ખાંત્રી લીધો. તે ઘટનાનું આલોચન કરવાથી તેની પરરાષ્ટ્ર નીતિનો અનેક વિષય જણાઈ આવે છે.

કલનલ મનશન હોલકર ઉપર હુમલો કરવા, પોતાની સેના સાથે, જે સમયે મધ્ય ભારતવર્ષમાં ઉતર્યો. ત્યારે કોટાના અધિપતિએ બ્રીટીશસિંહનું રણ યોગ્ય અને અસ્લ નૈપુણ્ય અજેય જાણી તેને ખાધ વીગેરેની સહાય આપી. તેને સારી રીતે ઉત્સાહિત કર્યો. પણ મહારાષ્ટ્રીય વીરના પ્રચંડ પરાક્રમથી પરાહત થઈ બ્રીટન વીર તેના સૈનિકો સાથે પલાયન કરી કોટામાં આવ્યો. તે સમયે.

કોટાના રાજ પ્રતિનિધિ પાસેથી કોટામાં વસવાની રજા લેવાની તેને ફરજ પડી હતી. તેણે નગરમાં આગ્રય લેવા કોટારાજ પ્રતિનિધિને કહેવરાવ્યું. ચતુર રાજપ્રતિનિધિએ સ્પષ્ટાક્ષરે કહેવરાવ્યું જે “ કેટલાક પલાયન કરી ગયેલા સૈનિકોને લઈ અમારા રાજ્યમાં અરાજકતા અને અશાંતિ કરવા તમારું વસવું યોગ્ય નથી. શહેરના કોટની નીચે તમારી સેનાને રાખો. હું તેઓની ખાદ્ય દ્રવ્યની યોજના કરીશ વળી હું મારા સેનાદળ સાથે તમારા શત્રુના દળમાં પડી હું તેઓનું તમારા પરનું કટોર આક્રમણ વ્યર્થ કરીશ ” મનશનને જલિમસિંહની વાત ઉપર ભરોસો આવ્યો નહિ. તે પલાયન પરાયણ થયો, પુષ્કળ પીડા ભોગવી અસંખ્ય સૈનિકોનો નાશ કરાવી. છેવટ તે લોડ લેકના આશ્રય તળે ગયો. સેના પતિ મનશને પોતાની ભીડતા અને અક્રમણ્યતા ઢાંકી રાખવા માટે પોતાના પરાજયનું કારણ બીજા ઉપર રાખવા, ચેષ્ટા કરી અને અમ્લાનવદને કહ્યું જે સઘળા આશામીઓએ શત્રુઓ સાથે ષડયંત્ર કરી. મારી વિપક્ષતાનું આચરણ કરેલ છે. તે આશામીઓમાં કોટાનો રાજપ્રતિનિધિ પ્રથમ અને પ્રધાન છે, લોડ લેકે આગળ પાછળનો વિચાર નકરતાં તે મિથ્યા વાદીના વચન ઉપર ભડંગો રાખી તે વાત સાચી માની કર્નલ મનશનના પ્રણુ રક્ષક માટે કોટારાજ્ય ॥ કેટલાંક નાણા ખર્ચ્યાં. તે ધીટીશ ગરંગંટ જોયું નહિ.

જલિમસિંહનો દોષ શું ! મનશન પરાસ્ત થઈ પલાયન કરી ગયો તેના માટે શું ! જલિમસિંહ જવાબદાર ? બીજા મનશને પોતાના દોષના ક્ષાલન માટે જલિમસિંહના ઉપર સઘળા અપરાધ આરોપિત કર્યા. પણ તે કોટા રાજ પ્રતિનિધિની તેને મદદ ન મળત તો મુકુંદરાંના પર્વત માર્ગમાં તેના પ્રાણુ જાત સંદેહ વિના મનશનના વચનનો ભરોસો રાખી લોડ લેકે જલિમસિંહ સાથે અસહ વ્યવહાર કર્યો. મનશનના જીવિત રક્ષણ માટે કોટા રાજ્યના પુષ્કળ નાણા અને શોષિત ખર્ચાં છે એમ મહાત્મા ટોડ સાહેબ વીગેરે કમુલ કરી ગયા છે. ઉદાર ચરિત સત્યપરાયણ મહાનુભવોડોસાહેબે કહેલ છે જે “ પરાજીત મનશનના મિથ્યા વાક્ય ઉપર અંધ વિશ્વાસ રાખી જો કોઈ કોટાના ઉપર દોષારોપ કરવા ચાહે છે. એક વાર તે કેસા સરદારના પવિત્ર સાધન ક્ષેત્ર મુકુંદરાંનિરિ માર્ગમાં થાંદો વ્યાપાર જુએ, જ્યાં અંજ નદીના ઉત્તરન સ્થળે તે સાહસિક રજપુત વીરે રુઝમેય હાર સેના લઈ ભીમ પરાક્રમ મહારાષ્ટ્રીય સેનાથી કર્નલ મનશનનું રક્ષણ કર્યું વળી બીજા હાર રજપુતોની સેના મનશનની મદદ આવી હતી. પણ પોતાની કાયુષ્પતાથી અને ભીડતાથી મનશન હોલકરની સેના જોઈ પલાયન કરી ગયો.

તે પવિત્ર અંજ નદીના સૈકાભૂત કેસા સરદાર જે કીર્તિ સ્થળ વિરાજે

છે તે જોઈ હોલકરના પરવર્તી આવરણનો વિષય માલુમ પડી જાય છે. અને કોટાએ અગ્રેજ માટે શું શું નુકશાન લોગવ્યું તે પણ માલુમ પડી જાય છે.

કેલા સરદાર અને અનેક હારવીરના પ્રાણોત્સર્ગ સિવાય કોટાનો ખત્તી, અર્થાત કોટા સેનાપતિ પોતાની મેળે બંદી થયો હતો. જાલીમસિંહે અગ્રેજને મદદ આપી તેથી કોટા ઉપર હોલકરના કોપની અને જીલ્લાસાની સીમા રડી નહિ. કોટાને શાન્તિ આપવા અને બક્ષીનો છુટકારો કરવા તેણે હારરાજની પાસેથી દશલાખ રૂપીઆ લેવાની દરખાસ્ત કરી તેણે તે નાણા લેવાનું કહેણ મોકલ્યું. જેની સાથે લય દેખાડી કહેવાવ્યું જે જો તેને તે દશલાખ રૂપીઆ નહિ મળે તો તે સઘળા કોટા રાજ્યનો ધ્વંસ કરી ચાડ્યો જાય. દશલાખ રૂપીઆ નહિ. મળવાથી હોલકરે કોટા ઉપર હુમલો કરવાનો લય દેખાડ્યો. વળી સુયોગ મેળવી હારાવતી પ્રદેશમાં પેસી કોટાની પાસેના સ્થળે તેણે છાવણી નાંખી. હોલકરનું આક્રમણ વ્યર્થ કરવા સૈન્ય સામે તે સજ્જત થયો. વળી કોટાના કોટની બહાર અને પાસેના ગામડામાં એવો આદેશ પ્રચારિત થયો જે “એક ઇસારો મળી જવાથી સત્વર ગામડીઆ એ નગરમાં આવી વસવું,, વળી ભીલોએ પર્વત માર્ગ માંથી નિસરી હોલકર ઉપર હુમલો કરવો એવી રીતે સઘળી ગોઠવણો કર્યા પછી જાલીમસિંહ પ્રતિદાણ શત્રુના આક્રમણની પ્રતીક્ષા કરતો હતો. હોલકરે પોતાની છાવણીના સ્થળથી અચર ન થતાં દશલાખ રૂપીઆ માગવાનું કહેણ મોકલ્યું. રાજપ્રતિનિધિએ ફરી પાછું તેનું તે કહેણ અગ્રાચ કર્યું. ઉભય પક્ષનાં યુદ્ધ આવશ્યકીય થયું. બન્ને પક્ષના કેટલાક બંધુઓ મદ્યસ્થ થયા અને વિરાદનો ફડકો કરવા ઠરાવ કર્યો પણ જાલીમસિંહનો મહારાષ્ટ્રીય લોક ઉપર ભરસો નહોતો. તે ફડકો કરવા અસંમત થઈ બેસી ઉઠ્યો “અંગત નદીના વક્ષ સ્થળે નૌકામાં બેસી સંધિ વિગ્રહની કથા વાર્તા થાય તેવું છે જો તેમ કરવા મહારાષ્ટ્રીય લોકો સમંત હોય તો તેમ કરે નહિતો મહારાષ્ટ્રીય લોકથી અને તે કરે,, હોલકર તેમ કરવા સંમત થયો. તેમ કરવામાં બન્ને પક્ષમાં ગોઠવણ થઈ, જાલીમસિંહે બે મોટી નૌકા તૈયાર કરી. તેમાં દરેક નં અસ્ત્રધારી સૈનિકો રાખ્યા. હોલકર પણ પોતાની નાની નૌકાનું લાંગર કરી પોતાના દળબળ સાથે બેસી નૌકામાં ચઢ્યો. અધકોટા રાજપ્રતિનિધિ એ એકાક્ષ મહારાષ્ટ્રીય સરદારને આદરથી શ્રદ્ધા કર્યો. બન્ને વચ્ચે સંધિ સ્થાપિત થયા. બન્ને પુરૂષો એક ધર્મે બંધાયા, હોલકરે જાલીમસિંહને કાકો કહી બોલાવ્યો અને ત્રણલાખ રૂપીઆ મેળવી નગર છોડ્યું, એવું અસાધ્ય નાણું આપી કોટારાજ પ્રતિનિધિ હોલકરના હાથથી છુટ્યો. ખરો પણ જ્યાં સુધી હોલકર જીવિત રહ્યો ત્યાં સુધી તેના દશલાખ રૂપીઆ લેવાના બચમાંથી જાલીમસિંહ છુટ્યો નહિ.

દુર્ધર્ષ અને અર્થ અધનુ મરાઠાની ઉત્કૃષ્ટ દૃષ્ટિ અમિક્રમ કરી જાલીમસિંહ શીરીતે કોટાનું રાજ્યસુશ્રુંખલ ભાવે ચલાવવા સમર્થ થયો. એ પ્રશ્ન સઘળાના મનમાં ઉદય પામે ખરો પણ રાજનિતિ વિશારદ અને માનવ ચરિત્ર જાલીમસિંહનો શાસન પ્રણાલીના વિષયનો વિચાર કરવાથી તે વાત સહજે સમજાય તેમ છે. મહારાષ્ટ્રમાં જે શ્રેષ્ઠ પંડિત હતા તેઓને જાલીમસિંહ હમેશ પાસે રાખતો હતો. તેઓ મહારાષ્ટ્રીય કૃતનીતિ કોટારાજ પ્રતિનિધિને સર્વદા સમજાવતા હતા. એ સિવાય તેણે અર્થદ્વારા સિંધીયા અને હોલકરના બે મંત્રીઓને વશ કર્યા હતા, તેઓ પોતાના ધણીની સઘળી યોજના જાલીમસિંહને છાનાઇથી જાહેર કરતા હતા. તેથી તે મહારાષ્ટ્રીય રાજનીતિ સહજે સમજી જાતો. લુટારાનો અધિપતિ મીરખાં તેઓનો એક પ્રધાન સહાયકારક હતો તેને પણ જાલીમસિંહે અર્થદ્વારાએ ખુદ-બધે હતો કોટામાંથી તે લુટારાના અધિપતિને દારૂગોળા અસ્ત્રશસ્ત્ર યા નવા વાહન વીગેરે મળતું હતું. જ્યારે તેના સૈનિકો વેતના ભાવે તેને દુઃખ દેતા ત્યારે કોટા તરફથી તે નાણાની મદદ મોકલતો હતો. મીરખાંના પરિવાર વર્ગના ભરણપોષણ માટે જાલીમસિંહે તે શીવગઢ આપ્યો. તેમાંથી જે પેદાશ થાતી તેથી તે પોતાનું નિર્વાહ ચલાવતો હતો.

ચતુર જાલીમસિંહના કૌશલ અને સહય્યવહારથી પીંડારી લોકો પણ વિમોહિત થયા. તે તેઓને સજ્જન યોગ્ય સન્માન આપતો. તેઓની શીલતાથી અભ્યર્થના કરતો. તેઓના અનેક સેનાની તે કોટા રાજ્યમાં ભૂમી સંપત્તિ તેણે આપી. તેનું દ્વાર સઘળી શ્રેણિના લોક માટે કાયમ ખુલ્લું રહેતું. મેવાડ અને મારવાડના સરદારો નિર્વાસન દંડે દંડિત થઈ જાલીમસિંહનો આશ્રય મેળવતા. તેથી કરી નિર્વાસિત સરદારો રાજા આ જાલીમસિંહ ઉપર સંપૂર્ણ રૂપ રહેતો હતો. આશ્રય પામેલા સરદારોને આશ્રય આપી જાલીમસિંહ સંતુષ્ટ થતો એટલું જ નહિ પણ તેઓને તેઓના ધણી સાથે મેળવવા ચેડા કરતો હતો. ઘણું કરીને તેનો ઉદ્યમ તે કામમાં સફળ થાતો એ માટે સઘળા તેને “સંધિકતા”, નામે બોલાવતા.

તેની અત્મરક્ષણી અને પરઘાતિની નીતિ સરખી કૌશલમય હોઈ, સમાન ફળ પેદા કરીશકી નહિ. એક નીતિથી તેણે સઘળા સમયમાં જય મેળવ્યો. ખીજથી કોઈ કોઈ વાર પરાજય વિપુલ અર્થનું પુસ્કળ નુકશાન તેણે ભોગવ્યું. મેવાડે તેનું કૌશલ જાળી છેવટે તોડી ફેડી નાખી કોટાને અંધકુપમાં નાખ્યું. તેમાંથી નીકળવા હવે કોટાને અનેક દિવસો લાગશે. ગરલોકની રાજધાની ઉપર અકસ્મત પડવાથી જાલીમસિંહે વિચાર્યું જે તે જઢીથી હસ્તગત થાશે. પણ તેના સઘળા

ઉદ્ધમ નિષ્ક્રમ થયા. એ સમયે જયપુરના પ્રતાપસિંહે તેને સ્વરાજ્ય મંત્રીપદ આપ્યું. તે મંત્રીના કાર્યક્ષેત્રમાં થોડા દિવસ ઉતર્યો. તેમાં અનેક ઉંચા પ્રહારીઓ તેને મળ્યાં પણ તે લોભાયો નહિ.

રાજપ્રતિનિધિ જલિમસિંહની સ્વરાષ્ટ્ર નીતિ અનુશીલન કરવા માટે આપણે સર્વ પ્રથમ હારરાજ ઉમેદસિંહને પાઠકતા સમક્ષ સ્થાપિત કર્યો. કોટારાજ ઉમેદસિંહ હજુ પણ પોતાના પ્રતિનિધિના હાથમાં પુતળાની જેમ હતો. તે જીવનમાં તે સ્વાધીન ભાવ લઈ શક્યો નહિ. મૃત્યુ શય્યામાં સુઈ જ્યારે તેના બાપે. તેને જલિમસિંહને સોંપ્યો. તે દિવસથી શીત્તેર વર્ષ વહી ગયાં તોપણ કોટારાજ આધીશ્વર બાળકજ રહ્યો. ઉમેદસિંહ, જલિમસિંહ પાસે રાજકર્તૃત્વ ભાર લઈ શક્યો નહિ. જલિમસિંહ પણ તેને પ્રત્યક્ષ વાક્યોથી અસંતુષ્ટ કરતો નહિ. ઉમેદસિંહની ડગલે પગલે જલિમસિંહ સલાહ લેતો હતો. મહારાજ ઉમેદસિંહની વિવેચન શક્તિ અત્યુત્તમ હતી. તે રજપુતના અનેક સુંદર ગ્રામે વિભુષિત હતો. તેને શીકાર ઉપર વધારે આસક્તિ હતી. લક્ષ્મીદેવમાં અને અશ્વારોહણમાં રાજસ્થાનમાં તેનો કોઈ સમક્ષ નહોતો. રાજવચમાં કનિષ્ઠ હતો, તોપણ જલિમસિંહે તેની સાથે અસહવ્યવહાર કોઈ દિવસ કર્યો નહિ. હરકોઈ દેશમાંથી ફૂત આવે તો તેને તે રાજપાસે મોકલતાં. તેની પાસેથી ચથાપોગ્ય ઉત્તર મેળવવાની તેને તે મોટા સંમાનથી રવાને કરતો હતો. રાજ જલિમસિંહની નોકરીથી મુગ્ધ હતો. રાજકુમાર કિશોરસિંહ સાથે એકત્ર અશ્વ ચાલના કરતાં જલિમસિંહના પુત્ર મધુસિંહે રજપુત તરફ કોઈ સંમાનસૂચક વ્યવહાર ચલાવ્યો હતો. રાજપ્રતિનિધિ જલિમસિંહે, મધુસિંહને તે માટે પોતાના પિતૃકુળની પ્રાચીન ભૂમીમાં ત્રણ વર્ષ માટે સંપત્તિ નિર્વાસિત કર્યો. પરિશદ રાજ ઉમેદસિંહના આગ્રહથી તેણે તેને રાજધાનીમાં આણ્યો.

કૌશલજી જલિમસિંહ સ્વદેશવાસી ઉપર થોડોજ વિશ્વાસ રાખતો હતો. મહારાષ્ટ્રીય પંડિતો અને પઠાણ લોકો તેના વિશ્વાસ પાત્ર હતા. તે પઠાણોને સેના પ્રભાગમાં નીમતો. રાજનીતિની ફટ સમસ્યા સમજવા માટે તે મહારાષ્ટ્રીય પંડિતોને કાયમ પાસે રાખતો હતો. શકતાવત ગોત્રના વિષણુસિંહ સિવાય કોઈ પણ રજપુત સરદાર જલિમસિંહ પાસેથી સમાન સૂચક ઉપાધિ પામ્યો નથી.

એ શિવાય અનેક મુસલમાન સેનાપતિ તેના થકી મોટો લાભ મેળવતા હતા. દલીલખાં અને મહેરાજખાં તેના વિશ્વાસ અનુચર અને ખંધુ હતા, જે વિશાળ દુર્ગ પ્રાચીરથી કોટા આજ શોભિત છે, તે કોટાની શોભા જલિમસિંહના હાથથી થઈ છે, વળી જલિમસિંહના વિશ્વસ્ત અનુચર સેનાપતિ દલીલખાંએ રાજ પ્રતિનિધિની

કીર્તિ અક્ષુણ્ણ રાખવા ઝાલરા પાટણ નામના એક નગરની સ્થાપના કરી. યળી શુદ્ધ કોટાની ચારે તરફ જુદા જુદા કીલ્લા સ્થાપ્યા, એ સઘળા કીલ્લાથી કોટા ભારત વર્ષમાં દુર્જેય થઈ પડયું છે. જલિમનિંહ પ્રિયતમ અનુચર દલીલખાં માથે એટલો સ્નેહ રાખતો હતો, જે દલિલખાંના મૃત્યુની પૂર્વે પોતાના મૃત્યુની કામના કરી બોલતો હતો, જે “માફ એવું સૌભાગ્ય કયાંથી જે હું દલિલને જીવતો જોઈ મરું,” મહેરાખખાં પ્યાદાની સેનાનો નાચક હતો, તેના રૂડા કૌશલે તેના તાબાના સીપાઈઓ વિશેષ યુદ્ધ વિશારદ થઈ પડ્યા. તેઓ પ્રતિમાસે, ‘વીશ રોજ’ એટલે વીશ દિવસે પગાર પામતા.

ચતુર્થ અધ્યાય.

એકતા બંધન માટે રાજાઓનું બ્રીટીશ ગવર્નમેંટ તરફથી આમંત્રણ, યાથી પહેલાં જલિમસિંહનો આમંત્રણનો સ્વીકાર, કોટા રાજ્યમાં હેસ્ટાગમના એજન્ટનું પ્રેરણ, પીંડારના વિરુદ્ધે યુધ્ધોદ્યોગ, અંગ્રેજ સાથે એકતાબંધનમાં જલિમસિંહનો મુખ્ય ઉદ્દેશ, ભારતવર્ષમાં સર્વત્ર શાંતિ, મહારાવ ઉમેદસિંહનું મરણ, સંધિ પ્રસ્તાવ, મહારાવ ઉમેદસિંહના પુત્રો, તેઓનાં ચરિત્ર, રાજપ્રતિનિધિના પુત્ર, દલ બળની વ્યવસ્થા, જાવણી છોડી કોટામાં આવવું, કીશોર-સિંહને ચેલરાજ્યનો અભિષેક કરવાની ઘોષણા, બ્રીટીશ એજન્ટ તરફ તેનો પત્ર, જલિમસિંહનો સંઘાતિક રોગ, કુતરાધિકારિત્વના વિધિનો વિપર્યય કરી દેવા પડ્યું, રાજ પ્રતિનિધિની અજ્ઞાનતા, બ્રીટીશ ગવર્નમેંટની સંકટમય વ્યવસ્થા, પરિશિષ્ટ પ્રસ્તાવ સમુદ્ધમાં કીશોરસિંહનો અસ્વીકાર. તેનો પ્રતોદય, રાજ પ્રતિનિધિએ કરેલ રાજકુમારનો અવરોધ, અવરોધનો અતિક્રમ કરી રાજપુત્રનું બહાર જવું, બ્રીટીશ એજન્ટની ગદ્યવસ્થા, ગરબનનાસનું નિર્વાસન, મહારાવ અને જલિમસિંહનું પુનર્મિલન, મહારાવનો અભિષેક, પરસ્પરનું સ્વન્યપત્ર.

છ. સ. ૧૮૧૭ માં ભારતવર્ષના તે સમયના શાસનકર્તા લૉડ હેસ્ટીંગ્સે દુધર્ષ પીંડારી લોકોના વિરુદ્ધે સંગ્રામની ઘોષણા કરી, રાજસ્થાનના સઘળા રાજાઓને આબ્હાન પત્ર મોકલ્યું, આમંત્રણ પત્રમાં લખેલ હતું, જે જે આ સર્વ મંગળકર વ્યાપારમાં બ્રીટીશ ગવર્નમેંટ સાથે યોગદાન નહિ કરે તે બ્રીટીશ ગવર્નમેંટનો શત્રુ ગણાય. અંગ્રેજનું તે સાર્વજનિક આબ્હાન સ્વીકાર કરી અને તે કામ કર્તવ્યમાં ગણી જલિમસિંહે સહુના પહેલો બ્રીટીશ ગવર્નમેંટ તરફ દૂત મોકલ્યો. થોડા સમયમાં સઘળા રાજસ્થાને તેના કાર્યનું અનુસરણ કર્યું.

જે દિવસે સઘળો રજપુત રાજવર્ગ બ્રીટીશ લોકોની સાથે એકતાબંધને બંધાયો તે દિવસથી ભારતવર્ષમાં બ્રીટનના ભાવિ મંગળનું બીજ રોપાયું, તે સમયે ઇંગ્લંડમાં ઇંગ્ગેશ્વર ચોથો વીલીયમ હતો, અંગ્રેજોની સાથે મંત્રીસૂત્રે બંધાઈ જવાથી છેવટે અશેષ મંગળ થાશે એમ જલિમસિંહ શિવાય રાજસ્થાનના તે સમયના કોઈ રાજા જાણતા નહોતા, રાજનીતિ વિશારદ જલિમસિંહે અંગ્રેજનું તે આમંત્રણ પત્ર વાંચી અંગ્રેજનો પ્રકૃત ઉદ્દેશ સમજ્યો તેણે જાણ્યું જે અંગ્રેજનું જય પરાજય ઉપર તેની ઉન્નતિ અને અવનતિ રહેલ છે, જલિમસિંહ સઘળા રજપુત રાજાઓને હસ્તગત કરી અંગ્રેજની આશાલતા ઉત્પાડિત કરી શકત પણ તેણે તે કર્યું.

એમ કરવાથી જલિમસિંહને અનેક લોકોએ રાજદ્રોહી કહ્યા, એટલુંજ નહિ પણ સ્વદેશદ્રોહી અને ભારત કલંક કહ્યો. પણ આ સ્થળે તે વિષયનો વિચાર પૂર્વક સમાલોચના થાય, તો તે રાજનીતિનું પુરૂષ જાતીમસિંહ, એવાં વિશેષણને લાયક નહોતો. ઇશ્વરાશીર્વાદે લાંબુ જીવન ભોગવી જાતીમસિંહ અંગ્રેજોના અનુદાનની સારી રીતે અનુશીલન કરી જેવા પામ્યો. જે દિવસે ચતુર કલાઈવે પલાસી યુદ્ધમાં જય મેળવી પૂર્વ રાજ્યમાં અંગ્રેજનું ભાવી ગૌરવનું ખીજ વાવવા પામ્યો, તે દિવસથી તે લોર્ડ લેકના અવદાન પરંપરાના દિન મુખી પ્રીટનનું સઘળું કાર્ય વૃત્તાંત કોટાના રાજ પ્રતિતિ, જાતીમસિંહના નખદર્પણમાં પ્રતિ ફળિત થયું તે કાર્ય વૃત્તાંતને જોઈ જાતીમસિંહ એક એક કાર્ય, પ્રીટીશસિંહની બંધુતાનું કરવા લાગ્યો. તેણે જાણ્યું જે અંગ્રેજોનું દમન થાય તોપણ ભારતવર્ષ તેના કબજામાં આવશે નહિ ભારતવર્ષ કોઈ દિવસ પોતાની રક્ષા કરી શકે તેવું થાશે નહિ. આજ અંગ્રેજોનો ઉધમ વ્યર્થ થાશે તો ખીજ કોઈ પાશ્ચાત્ય જાતિ ભારત વર્ષમાં અધિપત્ય સ્થાપશે. જે મોગલો એક દિવસ ભારતવર્ષનું સાર્વભૌમ રાજ્ય ચલાવતા હતા. આજ તેના વંશધરો પ્રભાત નક્ષત્રની જેમ પ્રતિદિન ભાવે સમય કહાડે છે. જે મહારાષ્ટ્રીયના અમિત ભુજ બળે એકવાર સઘળો ભારતવર્ષ આલોડિત થઈ ગયો હતો. આજે તેનાં સંતાનો રાજનીતિની અવમાનના કરી કેવળ છુટારાનું કામ કરે છે. રાજસ્થાનના રજપુતો આજ આશ્રયહીન. અને સાધારણ પિંડારાના ભયે ભય પામે છે ત્યારે ભારતવર્ષ હવે ચત્રણામય જીવનમાંથી છુટશે. યુક્તિ વિશારદ જાલિમસિંહે, ભારતવર્ષનું ભાગ્યપટ જોઈ ખાત્રી કરી હતી જે અંગ્રેજ શિવાય ભારતની અશાંતિ અને અરાજકતા દૂર કરવાકોઈ સમર્થ નથી. એવા વિચારથી તેણે લોર્ડ હેસ્ટીંગ્સ પાસે સહુથી પહેલો દૂત મોકલ્યો. તેણે અંગ્રેજની સાથે એકતા સૂત્રે બંધાઈ તેઓનો ભવિષ્ય ઉન્નતિમાર્ગ નિષ્કંટક અનેસાફ કરી આપ્યો.

કેટલાક બોલેછે જે જાલિમસિંહે સ્વાર્થ સાધવા માટે અંગ્રેજ સાથે મિત્રત્વ બાંધ્યું. પોતાના મતનું સમર્થન કરવા માટે તેઓ કહે છે જે, જે દિવસે અંગ્રેજોએ રજપુતોને યુદ્ધ માટે બોલાવ્યા. તે સમયે જાતીમસિંહનો વયઃક્રમ એંશી વર્ષનો હતો. તે પોતાના પુત્રોનું ભવિષ્યભાગ્ય વિચારી બહુ ઉદ્વિગ્ન રહેતો હતો. વિશાળ રાજસ્થાનને મંત્ર મુગ્ધ કરી, એટલા દિવસ જે અખંડિત આધિપત્ય ચલાવી શક્યો, તે આધિપત્ય તેના પુત્રો હાથમાં રાખી શકશે. તેઓની એવી બુદ્ધિ હતી જે ખીજની મદદ શિવાય તેઓ તે આધિપત્ય અનુભવ રાખી શકે તેમ નહોતું. તેથીજ એવા વિચારે જાલિમસિંહે અંગ્રેજ સાથે એકતા બંધન

કયું. અંગ્રેજની દૃઢતા ઉપર વિશ્વાસ રાખી તેણે વિચાર્યું જે બ્રીટીશ ગવર્નમેંટ તેનું વિપક્ષતાચરણ કોઈ દિવસ કરશે નહિ.

કરીમખાંના તાબાના પિંડારીઓને જાળબદ્ધ કરવાના હેતુએ ત્રણ બ્રીટીશ સેના, ત્રણ તરફથી નીસરી. તે સમયે જલ્દીમસિંહને ખબર મળ્યા જે તે ત્રણ સેનામાંથી એક સેનાએ તેના તાબાનું રવા નામનું નગર હુટ્યું. કોટા અસ્ત્રસસ્ત્ર સામંત વીગેરે તે સમયે બ્રીટીશ લોકના કબજામાં હતા, એ હુટના સમાચાર સાંભળી જલ્દીમસિંહનું મન ઘૂણાથી ભરાઈ ગયું. પોતાના ક્રોધનો વેગ બંધ ન રાખી શકી તે બોલી ઉઠ્યો. “ મારી ઉમ્મરના ગયા વીશ વર્ષ ફરી પાછા આવે તો દિલ્લી અને દાક્ષિણિયને એક કરી દઉં. ”

રાજસ્થાનનાં સઘળાં રાજ્યોએ કોટાનો દાખલો અનુસર્યો. જોતા જોતામાં સઘળા રાજ્યોમાંથી સેનાદળ નીસરી અંગ્રેજના વાવટા નીચે એકઠું થયું. કોટા-માંથી ઘોડાની અને પાળાની સેના તોપ વીગેરે લઈ સેનાપતિ સરજન માલકમની સાથે મળી જવા નર્મદા નદીના તરફ ચાલી. અંગ્રેજ સેના અને રજપુત સેના દુર્ધર્ષ પિંડારી ઉપર ચારે તરફથી આવી પડી. ચાર માસની સુદતમાં પિંડારી લોકો જીતાયા અને ભારતવર્ષની દીર્ઘકાળ વ્યાધીની અશાંતિ દૂર થઈ ઇ.સ. ૧૮૧૭ ડીસેમ્બરની એકવીશમી તારીખે સાહિદપુર ક્ષેત્રમાં હોલકરનો વિષદંત ભાંગી જવાથી મહારાષ્ટ્રીય અને પિંડારીના અધઃપાતનો માર્ગ સાફ થયો. છેવટે ઇ.સ. ૧૮૧૮ના જાન્યુઆરીની પચીશમી તારીખે હુટારાનો ચુડામણિ ચિતુર પરાજય પામ્યો. જેથી ભારતવર્ષના દગ્ધહૃદયમાં શાંતિવારી સીંચાયાં શાંતિ પ્રિય હીંદુ વૃદ્ધો એ હાથ ઉંચા કરી અંગ્રેજને આશીર્વાદ આપવા લાગ્યા.

એ પ્રમાણે અનુકુળ ઘટના સૌને યોગ્ય માર્ગે પ્રવાહિત થઈ અંગ્રેજના સૌભાગ્યનો માર્ગ પરિપૂર્ણ કર્યો. એટલામાં ઇ.સ. ૧૮૧૯માં નવેમ્બર માસે મહારાવ ઉમેદસિંહ સ્વર્ગવાસી થયો. તેના મૃત્યુથી જલ્દીમસિંહ વિષમ સંકટમાં પડ્યો. અંગ્રેજની મદદ તેને ન મળી હતી તો તે વિષમ સંકટથી છુટત નહિ. કિશોરસિંહ, વિષણુસિંહ અને પૃથ્વીસિંહ એ નામના ત્રણ પુત્રને વાંસે રાખી મહારાવ ઉમેદસિંહ પરલોક ગામી થયો. તેના મૃત્યુકાળે તેના પુત્ર કિશોરસિંહની ઉમ્મર ચાલીશવર્ષની હતી. કિશોરસિંહ ઘણાજ શાંતિ વાળો હતો. જન્મથી જનાનખાનામાં સમય કહાઢવાથી તે સ્વભાવથી ધર્મપ્રિય થઈ ગયો. વિષય વ્યાપારમાં તેની આસક્તિ નહોતી. પોતાના પૂર્વજોના વીરત્વનાં કાર્ય સાંભળી તે હારકુળના ગૌરવની રક્ષા માટે વિશેષ ઉત્સુક હતો. પણ તેના હૃદયમાં શાંતિમય ધર્મભાવ જોરાવર થઈ જવાથી તેને પિતૃ પદવીનું અનુસરણ કયું.

વિષ્ણુસિંહ, કિશોરસિંહથી ત્રણ વર્ષે નાનો હતો. તે પણ કિશોરસિંહના જેવો શાંત, ધર્મપ્રિય અને રાજપ્રતિનિધિનો વિશેષ અનુરક્ત હતો. પૃથ્વીસિંહની ઉંમર ત્રીશ વર્ષની હતી. તેનો સ્વભાવ ઉગ્ર અને ઉદ્ધત હતો. જરા રજપુતોની જેમ તેનું મન યુદ્ધ તૃષ્ણાથી ઉત્કંઠિત હતું. કોટાની હાલની રાજપ્રણાલી તેને પહેલાં પસંદ નહોતી. તે જાણી શક્યો હતો જે અતુર જાલિમસિંહે તેઓને કબજામાં રાખી તેની અભિપ્રસિદ્ધિ કરશેજ. પિતાની વર્તમાન અવસ્થામાં જાલિમસિંહના પૃથ્વીસિંહે દુઃખવહાર સહન કર્યા. પણ હવે મહારાવ ઉમેદસિંહના પરલોકવાસ પછી પૃથ્વીસિંહ, જાલિમસિંહને જોઈ લેવા દૃઢ પ્રતિજ્ઞા વાળો થયો. તેણે પ્રતિજ્ઞા કરી જે ગ્લાનિકટ પરાધીનતામાંથી છુટવું નહિ તો મરણ પામવું. હવે તે પોતાની પ્રતિજ્ઞા પાળવાનો સુયોગ જોતો હતો. એટલી વાત સુખની હતી જે ત્રણે ભાઈઓ પરસ્પર અનુગત અને અનુકુળ હતા તેથી પૃથ્વીસિંહની વાસના ઘર આવી નહિ.

જાલિમસિંહના બે પુત્રો મધુસિંહ અને ગરધનદાસ. ગરધનદાસ ઉપર જાલિમસિંહનો અતિવ રોષ હતો. મધુસિંહની સાથેસમાન તેણે ક્ષમતા આપી. મધુસિંહનો * વયઃક્રમ સડતાવીશ વર્ષનો હતો. તેનામાં બુદ્ધિશાલિતાનું એક પણ લક્ષણ નહોતું.

મહારાજ ઉમેદસિંહે જાલિમસિંહના તે બે પુત્રોને સારો આશ્રય આપ્યો. વળી રજપુતો સાથે તેઓનો કોઈ રીતનો વિવાદ થાતો તો ઉમેદસિંહ, મધુસિંહ અને ગરધનનો પક્ષ પકડતો હતો. ઇ. સ. ૧૮૧૭માં જ્યારે જાલિમસિંહ, સંઘર્ષ કાળમાં કોટાને છોડી રોતા નગરમાં છાવણી રાખી રહ્યો હતો. ત્યારે મહારાજ ઉમેદસિંહે, મધુસિંહને ફોજદારની પદવી આપી હતી. ફોજદાર તે સમયે સઘળી સેનાની પરિચાલના કરતો અને તેને પગાર આપતો. તે રીતે ફોજદાર મધુસિંહનાં હાથમાં તે જાનને કામો સોંપાયાં, સેનાને પગાર આપવામાં જે પુષ્કળ નાણું અપાતું તેમાંથી તે આમોદપ્રમોદ કરવા લાગ્યો. મધુસિંહનું એ ઝોરવ જોઈ રજપુતોના મનમાં ઈર્ષ્યાભાવ ઉત્પન્ન થયો.

ગરધનદાસનો સ્વભાવ, મધુસિંહના સ્વભાવથી વિપરિત—તે મધુસિંહ કરતાં એગણીશ વર્ષ નાનો હતો, તે સમયે તેનો વયઃક્રમ સડતાવીશ વર્ષનો હતો. તે સ્વભાવથી અતુર તીવ્ર ઉદ્ધત અને સાહસિક હતો, મધુસિંહ જેવો તે વૃથાગવિત. વિલાસપ્રિય અને કાપુરૂષ નહોતો, તેનામાં પુરુષત્વ અને ન્યાયાનુરાગ હતો. તેથી રાજકુમારો તેના ઉપર વિશેષ પ્રીતિ રાખતા હતા. ગરધનદાસ, જાલિમસિંહનો

વાર્દકચનો પુત્ર હતો એટલે તેનો તે વિશેષ રનેહપાત્ર હતો. કિશોરસિંહ અને પૃથ્વીસિંહ સાથે તેની ગાઢ પ્રિતિ હતી. ખેડુતોની મહોલાત ઉપર ધ્યાન આપવું તે સમયે પ્રધાનનું કામ હતું. ગરધનદાસ તે પદે નિભાયો. જે પદે નિભાઈ તે ઘણું નાણું આપતો તથા લેતો હતો તેથી કરી તેના પાસે પુષ્કળ પૈસો થયો.

ગરધનદાસ અને મધુસિંહ પરસ્પર પ્રતિદ્રઢિ હતા. બન્નેના વચમાં દારૂણ વેરભાવ ચાલતો હતો. મધુસિંહ ગરધનદાસને બરબ કહિ નિંદતો હતો. વળી સમયે સમયે ન સંભળાય તેવી ગાળો પણ તે તેને દેતો હતો. બન્નેના વચ્ચમાં દારૂણ અસહભાવ ચાલ્યો. બલીમસિંહે નિતિ વિશારદ કોઈને પણ પોતાના પુત્રોના શિક્ષણમાં ધ્યાન આપ્યું નહિ. જેથી બલિમસિંહને વિષમ પરિતાપમાં પડવું પડ્યું.

કોટા રાજ્યની એવી અવસ્થામાં ઇ. સ. ૧૮૧૬ના નવેંબરમાં મહારાવ ઉમેદસિંહ પરલોકવાસી થયો. મહારાવ ઉમેદસિંહના પરલોકવાસ ઉપર બલિમસિંહ ગાગારોણ નામના નગરમાં પોતાની છાવણીમાં હતો. મહારાજના મૃત્યુના સમાચાર સાંભળી છાવણી છોડી તે એકદમ રાજધાનીમાં આવ્યો, મહારાજની અલ્પકિયાનું કામ સારી રીતે થાય અને કોટાના સિંહાસને કિશોરસિંહ અભિષિખ્ત થાય એમ તેનો હેતુ હતો.

એ સમયે બ્રીટીશ પોલીટીકલ એજન્ટ મારવાડ થકી મેવાડ રાજ્યમાં જતો હતો રસ્તામાં તેને કોટા રાજપ્રતિનિધિનો પત્ર મળ્યો, જેથી મહારાવ ઉમેદસિંહના મૃત્યુના સમાચાર તેણે જાણ્યા, પત્ર પામી તેણે કંપની બહાદુરને એક પત્ર લખ્યો, જેના ઉત્તરમાં ઉદયપુરમાં જઈ તેણે રાહ જોઈ, બ્રીટીશ ગવર્નમેન્ટની અનુમતિ પામી પોલીટીકલ એજન્ટ કોટામાં આવ્યો, કોટામાં આવી જોયું તો બલિમસિંહ, રાજધાનીથી એક માઇલ દુર છે, પણ તેનો પુત્ર મધુસિંહ મહેલમાં રહી મોટી ધામધૂમ કરી રહ્યો હતો. તે સમયે કિશોરસિંહ અને તેના ભાઈઓ કીલ્લાના અંદર હતા, પૃથ્વીસિંહ અને ગરધનદાસ નવા રાજા પાસે રહી પોતાની મંત્રણા આપી તેને ચલાવતા હતા. વિષણુસિંહ દૂર હતો, તેની સાથે તેઓનો મનનો મેળાપ નહોતો. રાજપ્રતિનિધિ બલિમસિંહ ઉપર વિષણુસિંહની વિશેષ પ્રીતિ જોઈ તેને તેના ભાઈઓ વિશ્વાસઘાતક કહેતા મહેલમાં તેના વિરૂધ્ધે જે પ્રયત્નો રચાતાં તે બાબતમાં ચતુર બલિમસિંહ કાંઈ જાણતો નહિ.

મહારાજ ઉમેદસિંહના મૃત્યુ પછી બલિમસિંહ વિષમ પીડાગ્રસ્ત થયો. દારૂણ ચિંતાના અવિરત દંશનથી તે દુઃખ પીડિત રહેતો. તે એવો દુઃખી થઈ ગયો હતો જે દુઃખના વિષય જાણવાની તેના મનની તાકાદ નહોતી.

એક તરફ વૃદ્ધાવસ્થા, બીજી તરફ રોગનું આક્રમણ, તેની પીડાની વૃદ્ધિ થઈ. તેની રોગ પીડા વૃદ્ધિ ઉપર 'પૃથ્વીસિંહ' અને ગરબનદાસના મનમાં બુદ્ધિબુદ્ધિ, આશાનું પ્રાગલ્ભ્ય બગી ઉઠ્યું. તેઓએ જાણ્યું જે, હવે વિધાતા તેઓ ઉપર સુપ્રસન્ન થયો. જલિમસિંહ પરલોકગામી થાશે. મધુસિંહને સ્થાનાતરિત કરી કોટામાં સુખથી અને સ્વતંત્રતાથી દિવસ નીકળશે, એવી રીતના બુદ્ધિબુદ્ધિ જાતના મોહન મંત્રે ઉત્સાહિત થઈ 'પૃથ્વીસિંહ' અને ગરબનદાસ ખાનગીમાં પોતાનો ઉદ્દેશ સાધવા તત્પર થયા, પણ તેઓની સ્વાર્થ સિદ્ધિમાં બાધા આવી પડી. શાથી કે થોડા સમયમાંજ જલિમસિંહ તંદુરસ્ત થયો. તોપણ તે નિરાશ થયા નહિ. પુત્રોનો મોટો પ્રપંચ પણ જલિમસિંહ જાણી શક્યો નહિ. છેવટે ખ્રીટીશ એજન્ટે તેને જાહેર કરી સમજાવી કહ્યું જે “ તમે જાણતા નથી જે તમારા બે પુત્રો એક બીજાના વિરુદ્ધે ખડગ લઈ પરસ્પરના પગમાં કુડારાઘાત કરે છે ગરબનદાસ, મહારાવ કિશોરસિંહ અને રાજકુમાર 'પૃથ્વીસિંહ'ને મળી જઈ મધુસિંહને રાજ પ્રતિનિધિના પદથી ભ્રષ્ટ કરવા મહેનત કરે છે. જો તેઓનો ઉદ્દેશ સફળ થાય તો તમારું ભારે અનિષ્ટ છે. તમે મોટા પરિશ્રમે જે પ્રભુત્વ સ્થાપ્યું છે તે તમારી સાથે ચિતાનજે બળશેજ. ”

એજન્ટના વાક્યો સાંભળી સુચતુર જલિમસિંહ સમજી ગયો. તેને ધારણા અને વિશ્વાસ દૃઢ થયો જે તેના મૃત્યુ પછી તેણે મેળવેલી આબરૂ અશુભ રહેશે નહિ. તેથી લય શું ? દો દંડ પ્રતાપવાન ખ્રીટીશ ગવર્નમેન્ટ તેનો મિત્ર હતો. તેનાજ આનુકૂળ્યથી ખ્રીટીશ ગવર્નમેન્ટ ભારતવર્ષમાં પ્રભુતા સ્થાપન કરીશકી છે. હવેશું તે તેને છોડી દેશે ! જલિમસિંહને ખાતરી હતી જે કંપની બહાદુર તેને અસમયે છોડી દેશે નહિ. ખ્રીટીશ એજન્ટ તેને સાંત્વના વાક્યથી સુખી કરવા લાગ્યો. મહારાજ કિશોરસિંહને પ્રાર્થના કરી મધુસિંહને રાજ પ્રતિનિધિના હુદાએ રખાવવા તેણે પ્રતિજ્ઞા કરી સત્યના વિરુદ્ધે અસત્યને આશ્રય આપવો ? ધર્મના વિરુદ્ધે અધર્મને ઉત્સાહ આપવો ? ન્યાયના માથા ઉપર અન્યાયને સિંહાસન આપવું ! કંપની બહાદુરનીએ કેવી રાજનીતિ ? કંપની બહાદુરના અમલદારો જાણતાનહોતા જે મધુસિંહને રાજ પ્રતિનિધિની પદવી મળવાથી રાજકુમારો અધિનતાની સાંકળે બંધાઈ જશે, ત્યારે જાણી બુદ્ધ કંપનીના અમલદારોએ શામાટે અધર્મને આશ્રય આપ્યો. સ્વાર્થની પાસે શાસ્ત્રાશાસ્ત્ર ધર્માધર્મ કાઈ રહી શકતું નથી તેમ કરવામાં કંપની બહાદુરના અમલદારોનો એક સ્વાર્થનો ગુઢ ઉદ્દેશ હતો. કિશોરસિંહ સાથે મધુસિંહનો બોલવા ચાલવાનો વ્યવહાર બંધ થયો. રાજકુમારો કીલ્લાના બાર બંધ રાખી પોતાના ષડયંત્રને સફળ ઉતારવા મહેનત કરવા લાગ્યા. જલિમસિંહ વિષમ સંકટમાં પડ્યો. તેઓને સલાહ સંપત્તી મળી

જવાનું રાજને શ્રીટીશ એજન્ટે કહ્યું. પણ કિશોરસિંહે તેના કહેવાનો કોઈ પણ જાતનો આદર કર્યો નહિ પહેલાંથીજ શ્રીટીશ ગરવમેંટ ઉપર તેનો વિશ્વાસ નહોતો, તેણે એજન્ટની વાત ઉપર કર્ણપાત કર્યો નહિ. જ્યારે તેણે સાંભળ્યું જે શ્રીટીશ ગવરમેંટ જાલિમસિંહનું પ્રભુત્વ અશુભ રાખવા તૈયાર થયેલ છે, ત્યારે શ્રીટીશ ગવરમેંટ ઉપરથી તેનો સંપૂર્ણ વિશ્વાસ ઉડી ગયો. શ્રીટીશ ગવરમેંટના જાણવામાં હતું જે જાલિમસિંહ કોટાનો ખરો પ્રભુ છે, અને કોટાનો મુગટધારી રાજા સતારાના મરાઠા જેવો અને દિલ્લીના મોગલ રાજાના જેવો કેવળ નામ ધારી રાજા છે.

જાલિમસિંહનો મનોરથ સિદ્ધ થયો નહિ. તેણે જોયું જે પૃથ્વીસિંહ અને ગરધનદાસ જ્યાં સુધી કિશોરસિંહ પાસે રહેશે ત્યાંસુધી મહારાવ જળ બદ્ધ થઈ શકશે નહિ. પોતાની અભિષ્ઠસિદ્ધિ કરવા જાલિમસિંહે કોટાના કીદ્દાને ઘેરો ઘાડ્યો. તેને એવો વિશ્વાસ હતો જે ખાદ્ય દ્રવ્ય ખુટી જવાથી કિશોરસિંહ દરવાજા ખુલ્લા કરી દેશે, ખરેખર તેવી રીતેજ થયું, જ્યાં સુધી ખાદ્ય સામગ્રી પહોંચી ત્યાં સુધી કિશોરસિંહ દરવાજા ઉઘાડ્યા નહિ. છેવટે નિરૂપાય થઈ, કીદ્દો છોડવાનું મુકરર કર્યું. તે સમયે પાંચસો સવારો તેની મદદમાં હતા તેમાં ઘણા ખરેભાગ હાર રજપુતનો હતો. પોતાની પ્રજાની રાજ ભક્તિ ઉપર વિશ્વાસ રાખી તે પાંચસો સવારો લઈ મહારાજ કિશોરસિંહ, કીદ્દાના ખાર ખુલ્લાં કરી બહાર આવ્યો. તેની ગતિ રોકવા સામાવાળા શત્રુઓની કોઈ રીતની આશા નહોતી એટલે તે પોતાના દળબળ સાથે આકૃત વિના નીકળી ગયો.

થોડા સમયમાં કોટારાજનું વિવરણ એજન્ટના કર્ણગોચર થયું, તે જાલી મસિંહની છાવણી તરફ જલદીથી ગયો. થોડા સમયમાં છાવણીમાં આવી તેણે જોયું જે છાવણીમાં આરે તરફ ગડબડાટ. સૈનિકો ત્રસ્ત ભાવે અહીં તહીં ફરેછે. તેણે જાલિમસિંહની મુલાકાત લઈ તેને કહ્યું “ હવે તમે અનર્થ નિવારવા શું ઉપાય યોજો છો ” જાલિમસિંહની તે સમયની અવસ્થા સંકટાપન્ન હતી શું કરવું તે ધારવામાં તે વિમૂઢ બની ગયો હતો. એજન્ટનો પ્રશ્ન સાંભળી તેણે કહ્યું “ આ ક્ષણે હવે હું મારા રાજાનો અનુગત થઈ તેની સેવા કરીશ ” ઘણીના વિરૂધ્ધે ઉતરી જીવીત કલંકીત કરવા કરતાં નાથદ્વારમાં જઈ શ્રીનાથજીની સેવામાં તત્પર રહેવું હું યોગ્ય ધારું છું. જાલિમસિંહના એવાં રાજભક્તિ વાળા વચનો સાંભળી શ્રીટીશ એજન્ટ પુષ્કળ આનંદિત થયો. તેની પાસેથી વિદાયગિરી લઈ તેણે રાજા પાસે જવા પોતાનો ઘોડો ચલાવ્યો, રાજધાનીથી છમાઈલ દૂરે રંગવાડી નામના ગામમાં કિશોરસિંહનું મુકામ હતું, રાજા ત્યાં એક વાડીમાં રહેતો હતો. એજન્ટસાહેબ

તે વાડીમાં ગયો. વિષમ મનોભંગ હતો તોપણ રાજકુમારો શિક્ષાચાર અને વિનયને ભુલ્યા નહિ. એજંટને તેઓએ આદરથી ગ્રહણ કર્યો. એજંટે નિદ્રિષ્ટ આસન ગ્રહણ કર્યું ત્યાર પછી થોડા સમયે રાજા અને સરદારોને સુમિષ્ટભક્ષના કરી તે બોલ્યો “ તમે સહુ જાણ્યા વિના ભ્રમમાં પડ્યા છો, રાજ્યનો ઉપકાર થાશે એમ મનમાં લાવી જે વિષમ માર્ગ પકડ્યો છે તેથી તમરૂં અભિષિન્ન થાશેજ નહિ, તેથી તમે સહુ વિપદમાં આવી પડશો. ખ્રીટીશ ગવર્નમેંટ તમને શત્રુમાં ગણશે. એટલે હજુ પણ સમય છે જે લીધેલો માર્ગ છોડી દો ? ત્યાર પછી તેણે રાતાચોળ નયન કરી ગરબનદાસને કહ્યું. “ પિતૃદ્રોહી ભ્રમાંધ જીવાન ! તું રાજાનો સર્વનાશ કરવા તૈયાર થયો. જે પિતાથી તું આ જગતમાં આવ્યો તેનાજ વિરુદ્ધે તેં તલવાર ઉઠાવી કરી, હવે તારાથી કેનો ઉપકાર થાશે. તારા થકી ઉપદ્રાર થાશે એવું રાજાના મનમાં હોય તો તેના મનની તે વાત ભ્રમાત્મક છે. ” એજંટની વાત પુરી થઈ નહિ એટલામાં ગરબનનું સુખ મંડળ ગંભીર થઈ ગયું. તેના બે નેત્રો લાલચોળ થઈ ગયાં. તેના હોઠ ફડફડવા લાગ્યાં. દાંત ઉપર દાંત દાબી એજંટ તરફ ભયંકર ભુકુટી ફેંકી પોતાની તલવાર મીયાનમાંથી બહાર કઢાડવા તે તત્પર થયો. સાહસિક ખ્રીટીશ એજંટે તેનું તે કાર્ય તુરંત ગણ્યું. તે રાજા તરફ ફરી બોલ્યો “ મહારાવ ! અમારી પ્રાર્થના અગ્રાહ્ય કરશો નહિ. હજુ પણ સમય છે હવે મારી સલાહ નહિ ગ્રહણ કરો તો છેવટે તમને પરિતાપ કરવો પડશે. ત્યારે તમારી કોઈ વાત ગ્રાહ્ય થાશે નહિ. તે માટે હું બોલું છું જે હજુ સમય છે. હાલ પણ તમારા માટે અનુકુળ દ્વાર ખુલ્લું છે, એ દ્વાર એકવાર બંધ થયું કે ફરી ખુલ્લું થાશે નહિ. તમો મારી વાત ઉપર કર્ણપાત કરી તેનો અમલ કરશો તો હું તમારા મંગળના માટે પ્રાણ આપી એટા કરીશ. મારૂં એક નિવેદન એવું છે જે રાજપ્રતિતિની સત્તા તમોએ છીનવી લેવી નહિ. મેં તેની સત્તા અક્ષુણ્ણ રાખવા પ્રતિજ્ઞા કરી છે, કિશોરસિંહ વિચારમાં પડ્યો. જુદી જુદી જાતની ચિંતામાં બ્યાકુળ હોઈ તે, તે સમયે કોઈ પણ નિશ્ચિંત કરી શક્યો નહિ. તેના મનની અસ્થિરતા જોઈ એજંટ ચિત્કાર કરી બોલ્યો. “ મહારાવનો ઘોડો જલદી તૈયાર કરો ! સંભ્રમથી તેનો હાથ પકડી એજંટે કહ્યું “ ઉઠો ? તમારો ઘોડો તૈયાર છે. કિશોરસિંહ એજંટ સાથે જઈ પોતાના ઘોડા ઉપર ચડ્યો, ચડતી વખતે એજંટે કિશોરસિંહને કહ્યું “ તમારે મને હવે બંધુ સ્વાક્ષ ગણવો ” બન્ને પોત પોતાના ઘોડા ઉપર બેસી રંગવાડીમાંથી નીકળ્યા.

રાજાની સેના સામંતથી પરિવૃત્ત થઈ મહારાવ કિશોરસિંહ અને ખ્રીટીશ એજંટ એકઠા જવા લાગ્યા. રસ્તામાં કોઈ વાતચીત ચાલી નહિ. તેઓ કીલ્લામાં

પાછા પેઠા, એજાંટ સાહેબે રાવનું પડખું છોડ્યું નહોતું. છેવટે રાજાને સિંહાસને ખેસારી તે ધીર અને પ્રશાંત ભાવે બોલ્યો. મહારાજ આપના મંગળસિવાય હું અમંગળની ચિંતા કરતો નથી. મારી એકાંત ઇચ્છા છે જે આપ ખ્રીટીશના મુશીતળ આગ્રય તળે સુખથી સમય કહાડો. આપને શીખામણની બે વાત બોલ્યા વિના ચાલે તેમ નથી. હાલ જેવો સમય છે તે સમયાનુકુળ નીતિ પકડ્યાં વિના આપ નિરવિઘ્ને રાજ્ય ચલાવી શકશો નહિ, રાજપ્રતિનિધિના ઉપર આપ હવે શત્રુતા રાખી શકશો નહિ. મેં પ્રતિજ્ઞા કરી છે જે હરકોઈ ઉપાયે તેની સત્તા અમુણ્ણ રાખવી. એટલે તેના ઉપર આપ સંપૂર્ણ વિશ્વાસ રાખો. ગરધનદાસને અને રાજકુમારને આપની પાસેથી અંતરિત કરો. ગરધનદાસને તો હારાવતીમાંથી ફર કરી દો. નહિતો આપનું મંગળ નથી. મહારાજ કિશોરસિંહ એજાંટ સાહેબનો અનુરોધ અગ્રાહ્ય કરી શક્યો નહિ. મેં માસના મધ્યકાળમાં એ વ્યાપારમાં સંઘટિત થયો. જુન માસમાં બેનશીખ ગરધનદાસ દિલ્લી નગરમાં નિર્વાસિત થયો. રાજકુમાર પૃથ્વીસિંહ વીજેરના ભરણપોષણ માટે શારે બંદો બસત થયો. જાહેરમાં રાજા અને રાજપ્રતિનિધિ વચ્ચે સંપ થયો.

જેમ મોટા ઉત્સવમાં પુરવાસીઓ આનંદિત થાયછે, તે રાજા અને રાજપ્રતિનિધિને એક સંગે જોઈ પુરવાસીઓ આનંદિત થયાં. નગરમાં ઘેર ઘેર આનંદ પ્રભોદ નૃત્ય ગીત વીજેરે થયાં રાજમહેલ લોકોથી ભરાઈ ગયો તે મોટી ભીડમાં જાલીમસિંહ અને તેનો પુત્ર મધુસિંહ મહેલમાં આવ્યા. રાજકુમારોએ ત્રદ્ધ રાજપ્રતિનિધિ પાસે માફી માંગી. ત્યારબાદ સઘળું આનંદથી વર્ત્યું.

એ સુખમય વ્યાપાર પછી તે વર્ષના શ્રાવણ માસની આઠમે (ઇ. સ. ૧૮૨૦ અગષ્ટની ૧૭ મી) વળી એક મોટો મહોત્સવ થયો તે દિવસે મોટી ધૂમધામથી મહારાજ કિશોરસિંહ પિતૃ પુરૂષની ગાદીએ અભિષિક્ત થયો. ખ્રીટીશ રાજ્યના પ્રતિનિધિએ મહુથી પહેલાં કિશોરસિંહના લલાટમાં રાજ્ય તિલક કર્યું. તેના મસ્તક ઉપર તેણે મૂક્તા મંડિત દિવ્ય મુગટ મુક્યો. વળી તેના ગળામાં રત્ન હાર પહેરાવ્યો. તેનો કટિતા તેણે આભૂણોથી અને ખડગદ્વારાએ ભૂષિત કર્યો. કીલ્લાના ઉંચા પ્રદેશથી તોપોની ગર્જના થઈ. મહારાજે ઉપયુક્ત વસ્તુ કરી મહા માન્ય ખ્રીટીશ એજાંટને એકસો સોના મહોર નઝર કરી.

ત્યારપછી ખ્રીટીશ એજાંટે ભારતવર્ષના શાસનકર્તા તરફથી એક સંમાન સૂચક ખેલાત મહારાજ કિશોરસિંહને આપી.

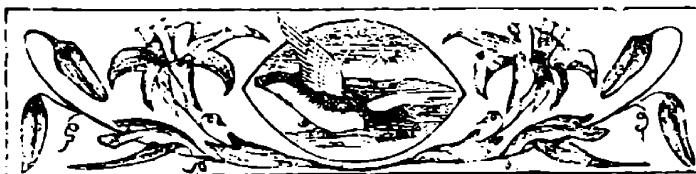
મધુસિંહ તે સમયે કૌલિક ફાજદારના હુદદા ઉપર હતો, મહારાજ કિશોરસિંહે તેને હવે રાજપ્રતિનિધિના પદે નીમ્યો. એ રીતે સઘળા વિવાદ ભાંગ્યા.

જે બાબતના લીધે કોટા રાજ્યમાં મોટી મોટી ગડબડ ચાલી હતી, તે તે બાબત નાશ પામી, તે મંગળોત્સવ વ્યાપારના અવસાને પણ ખ્રીટીશ એજન્ટે કોટાનો ત્યાગ કર્યો નહિ, રાવ અને મધુસિંહ વચ્ચે દૃઢ પ્રીતી થાય, તેમ કરવા માટે તે કોટામાં વધારે દિવસ રહ્યો, ત્યારપછી છેવટે ત્યાંથી વિદાયગિરિ લીધી. આખરે સપ્ટેમ્બર માસની ચોથી તારીખે આવી રાજ સભામાં જોયું, તો વૃદ્ધ જલિમસિંહ, અને મધુસિંહ બાધ વિના રાજકીય કાર્ય કરે છે, એજન્ટ તેઓનો સાદુદલાવ જોઈ પરમ આનંદિત થયો, તેણે તેઓની પાસેથી વિદાયગિરિ માંગી, તેઓએ તેને વિદાયગીરી આપી. આનંદ, આબરૂથી રહેવા લાગ્યા.

તે દિવસે, વૃદ્ધ રાજપ્રતિનિધિએ રાજ્યનાં શુભનાં બે કામ કર્યાં, તેના મૃત્યુ પછી તેના પ્રાચીન વિશ્વસ્ત પરિચારક લોકો કોઈ રીતનું દુઃખ ન પામે તેના માટે તેણે એક સ્વન્વ પત્ર લખી રાખ્યું, તે દિવસે સઘળા પાસે તે મુકીને બોલ્યો, “મારો ઉત્તરાધિકારી આ સઘળા પરિચારકને નભાવી ન શકે તો તેઓ સ્વાધીન ભાવે સ્વેચ્છાથી રહી શકે તેવું છે,” આ ક્ષણે આસ્વન્વ પત્રમાં તમે ત્રણ જણ સહી કરો, તેના કહેવા પ્રમાણે મહારાજ ક્રિશોરસિંહ, મધુસિંહ અને પોલીટીકલ એજન્ટ સહી કરી, જલિમસિંહના તે કાર્યથી માલુમ પડે છે જે રાવ ઉપર તેની હનુપણ અખંડિત સત્તા હતી.

જલિમસિંહનું બીજું કામ અધિક પ્રસિદ્ધ છે, તે કામથી તેણે કોટાના સર્વ સ્થળ દંડ રહિત કર્યાં. એ નીચપ્રધા રાજસ્થાનમાં અનેક દિનથી ચાલતી હતી. તેથી કરી પ્રજા દારૂણ કારભારથી પીડિત હતી, જલિમસિંહ તે પ્રથાવૃક્ષને ઉન્મૂલિન કરી સઘળાનો આશીર્વાદ ભાગી થયો. જલિમસિંહે કોટાના સઘળા પ્રધાન નગરમાં એક સ્તંભ ઉભો કરી તેના ઉપર લખાવ્યું, “કોટાના રાજ્ય સર્વત્ર દંડ રહિત થયું” આજથી કોઈ પણ રાજ કોઈ પણ પ્રતિનિધિ અથવા કોઈ પણ રાજ કર્મચારી તે પ્રથા ફરી પ્રચલિત કરી શકશે નહિ. ”

પ્રથમ અધ્યાય.

ગરધનદાસનું નિર્વાસન, માળવામાં તેનો આર્વીભાવ, તેથી કરી ડોટારાજ્યમાં ફરીથી વિવાહારંભ, સૈન્યનો વિદ્રોહ અને મહારાવ સાથે સમિલિત, રાજ પ્રતિનિધિએ કરેલો કીલ્લાનો ઘેરો, મહારાવ અને તેના દળચળનું પલાયન, યુદ્ધમાં તેઓની અભ્યર્થના, રાજ પ્રતિનિધિના દળમાં રાજકુમાર વિપણસિંહનું આવવું, મહારાવ સાથે મળી જવાની ગરધનની ચેષ્ટા, ચેષ્ટાની વિફળતા મહારાવનો યુદ્ધનો ભાગ, તેની સાથે સઘળાની સહાનુભૂતિ. વૃંદાવનમાં તેનું જવું. બ્રીટીશ ગવર્મેન્ટના તાબાના પ્રધાન, પ્રધાને કેટલાક કર્મચારી સાથે ગરધનનો પડયંત્ર. તેઓની વિશ્વાસઘાતકતા, ડોટામાં કિશોરસિંહનું આવવું, હારવીર લોકને બોલાવવું, સંઘિપત્રના પરિશિષ્ટ સૂત્રોનું અનુશીલન. રાજપ્રતિનિધિનું કટ્ટ, મધ્યસ્થતા પકડવાનો રાવનો અસ્વીકાર તેનો છેવટનો ઉપાય, બ્રીટીશ સેનાની યુદ્ધયાત્રા, રાજપ્રતિનિધિ સાથે સયોગ, મહારાવનું આક્રમણ, તેનો પરાજય, અને પલાયન. તેના ભાઈ પૃથ્વીસિંહનું મૃત્યુ, અદભૂત દ્રવ્યયુદ્ધ, કામા ધોપણા, હાર સરદારોનું પોત પોતાના ઘેર આવવું, મેવાડના ભગવાન કૃષ્ણના મંદિરમાં મહારાવનું જવું, તેને રાજ્યમાં ફરી લાવવાની ચેષ્ટા, સંતોષજનક અવસાન અંતર્વિવાદની આલોચના, જલિમસિંહનું મૃત્યુ. તેના ચરિતનું વિવરણ.

ઉપર વર્ણવેલ સંઘર્ષ થકી જે અગ્નિ પેદા થયો. તેમાં બેનસીબ ગરધનદાસજી વિદગ્ધ થયો, તેથી તેણે પ્રાણ બોચા નહિ, પિતાનો અભિસંપાત મોટા ભાઈનો આક્રોશ અને બ્રીટીશ ગવર્મેન્ટનો વિદ્વેષાગ્નિ એકઠા મળી તેના માથા ઉપર વજની જેમ પડ્યા. તે જાહેરાંત દિવસના ભાગમાં સઘળાના રૂબરૂ રાજધાનીથી નિર્વાસિત થયો, ગરધનદાસ, જલિમસિંહનો વાર્ધક્યનો પુત્ર-તે તેની સાથે અપૂર્વ સ્નેહ રાખતો, ગરધનદાસની મા ઉપર જલિમસિંહનો અત્યંત અનુરાગ હતો, જે પુત્ર, પોતાના અધિક સ્નેહનો પાત્ર હતો. તે પુત્રને કાયમના માટે રાજધાનીમાંથી નિર્વાસિત થયેલો જોઈ, જલિમસિંહનું હૃદય કંપી ઉઠ્યું, પુત્ર પિતાનો સોગણો દ્રોહી હોય. પુત્રે પિતાનો હઝારો અપરાધ કયાં હોય, તેથી શું જન્મદાતા બાપ તેની વિપદનો ભાગીઓ થાય નહિ? સુકુમારમતિ ગરધનદાસનો એ કઠોર હંડ જોઈ જલિમસિંહના મનમાં પુષ્કળ શોકનો સંચાર થયો. ગરધનદાસના વાસ માટે દિલ્હી અને આગ્રા બે સ્થળ મુકરર થયા. તે બેમાંથી ગરધનદાસ વાસ યોગ્ય પસંદ કરે ત્યાં તે નિર્વાસિત થાય, ગરધનદાસે, પોતાના વાસ માટે દિલ્હી પસંદ કર્યું, ત્યાં તે

પોતાના પરિવાર સાથે ગયો. મનોવેદનાની પીડાથી તે ત્યાં પીડાવવા લાગ્યો, તે શહેરમાં તે સ્વતંત્રતાથી અંહી તહીં ફરવા લાગ્યો, ત્યાંનો ખ્રીટીશ કર્મચારી જરૂર પડે તેને કેટલાક અફવારોહી આપતો.

તે દૂરના દિલ્લી નગરમાં ગરબનદાસ કુખ્ય અને વિષણુભાવે રાત્રી દિવસ કહાઢવા લાગ્યો. તે નિર્વાસિત થયો, તેથી અણુમાત્ર ઉત્સાહીત નહોતો, બમણા ઉત્સાહથી ઉત્સાહિત થઈ મંત્ર સાધનમાં તે તત્પર રહેવા લાગ્યો. થોડા દિવસ સુયોગ આવી પડ્યો, ઇ. સ. ૧૮૨૧ માં માળવ પ્રદેશના જાલોપાર સામંત રાજની એક જાજ કન્યા સાથે ગરબનદાસનો વિવાહ સંબંધ થયો, તે શુભ સંબંધ સંપાદન કરી દેવા તેણે જાલોપાર નગરમાં જાલા રાજની સંમતિ માંગી, રાજની સંમતિ મેળવી તે જાલોપાર નગરમાં આવ્યો. વિવાહ કાળ સંપૂર્ણ થયો એટલામાં કોટા તરફ ભાવી વિપ્લવનાં લક્ષણ જોવામાં આવ્યાં. રાજધાનીમાં ઘોર અશાંતિ છાની રીતે વિરાજવા લાગી, જાલોપાર ખુંદી અને કોટા વચ્ચે ષડયંત્ર ચાલવા લાગ્યા, અતુર જાલિમસિંહને એ ગુપ્ત ષડયંત્રના ખબર નહોતા, ક્રમે સઘળો વ્યાપર પ્રકાશિત થયો, રાજધાનીમાં વિદ્રોહનો સૂત્રપાત થયો. જાલિમસિંહ સાવધ થઈ વિદ્રોહીના તપાસમાં ફરવા લાગ્યો.

સૈયફની નામનો એક મુસલમાન તે કાળે રાજ્યવહનનો અધિનાયક હતો, રાજ સરકારમાં તેણે ત્રીશવર્ષ ઉત્સાહથી નોકરી કરી. તે વિશ્વાસી રાજાનુરક્ત અને વીર્યવાન હતો. જાલિમસિંહે જાણ્યું જે સૈયફની તે ષડયંત્રમાં લિપ્ત છે. ખીજાંલોકોનો તેવો વિશ્વાસ નહોતો, જાલિમસિંહને તો તેના ષડયંત્રમાં અવિશ્વાસ નહોતો, પોતાનો સ્વાર્થ દૃઢ રાખવા તેણે રાજકીય સેનાદળમાં અને કીલ્લામાં પોતાની એક છાની લશ્કરની ટુકડી રાખી, તેણે એવું કર્યું જે મહારાજ કિશોરસિંહ સૈયફની સાથે પત્ર વ્યવહાર ન રાખે. કીલ્લામાંથી સમાચાર લઈ જનાર પત્ર વાહકને જાલિમની રાખેલી ટુકડી પાસે થઈ જવું પડે ! એવી રીતનું કૌશલ પકડવાથી વૃદ્ધ જાલિમસિંહે જાણ્યું જે વિદ્રોહ દળાઈ જાશે, પણ તેમ ન થતાં વિપરીત નિવડ્યું, કિશોરસિંહે જ્યારે જાણ્યું જે સૈયફની સાથે વ્યવહાર બંધ પાડવા જાલિમસિંહે એક લશ્કરની ટુકડી મધ્યમાં રાખી છે. ત્યારે કીલ્લાથી ઉતરી જળપથે સેનાપતિ અને તેની વાહિનીને તેણે કીલ્લામાં આણી. તે ખબર જાલિમસિંહના કાને આવ્યા, ત્યારે અંધ રાજપ્રતિનિધિએ એક શિબિકામાં બેસી એક સેનાદળ સાથે સૈયફની ઉપર હુમલો કર્યો.

વિદ્રોહ કરનારની ચેષ્ટાઓ વિફળ ગઈ. વિદ્રોહિઓ ખુંદી રાજ્યમાં પલાયન કરી ગયા. જેઓ મહારાજ કિશોરસિંહ સાથે મળી ગયા. તે લયંકર ગડબડાટના સમયમાં કાપુરૂષ વિષણુસિંહે જાલિમસિંહનો પક્ષ પકડ્યો. જાલિમસિંહ અને કિશોરસિંહના વચ્ચે ઉઠેલો મોટો વિવાદ જોઈ ખ્રીટીશ ગવર્નમેન્ટ વિષમ

સંકટમાં પડી શા ઉપાયે બન્નેના માનની રક્ષા થાય, તે બાબતમાં તે નિશ્ચય કરી શકી નહિ. છેવટે અધર્મની પ્રરોચનામાં તે પ્રવૃત્ત થઈ. બલિમસિંહના સ્વાર્થની રક્ષા કરી વિદ્રોહનું દમન થાય, તો દેશમાં શાંતિ થાય. વળી અંગ્રેજના સંધિપત્રના સૂત્રની પણ રક્ષા થાય. એવી રીતનો નિશ્ચય કરી ખ્રીટીશ એજન્ટે બુંદીરાજ પાસે સમાચાર મોકલાવ્યા જે, “ સગોત્રિય પલાયિત રાજાને આશ્રય આપી આપે આપની આતિથેયતાનો સારો પરિચય આપ્યો. મહારાજના અતિથી સત્કારમાં અમે બાધા આપી શકીએ તેમ નથી. પણ તેથી રાજ્યમાં શાંતિભંગનું કાંઈપણ કારણ પેદા થાશે અને રાજ પ્રતિનિધી બલિમસિંહના વિરૂધ્ધે શત્રુતા પ્રકાશ કરવા પલાયિત કોટારાજ આપના રાજ્યમાં લશ્કર એકઠું કરશે તો આપ વિદ્રોહિ દળના દાયી થાશે. ” નીમચ નગરમાં જે ખ્રીટીશ સેના હતી તેના નાયક ઉપર એવો હુકમ ગયો જે ગરધનદાસ જે બલોચાથી બુંદીમાં આવવાની ચેડા કરે તો રસ્તામાંથી પકડીને તેને અમારી પાસે લાવવો તે ઉદ્યમમાં તેનું મૃત્યુ થાય તેમાં કોઈ પણ બાબતની ક્ષતિ નથી. તેનો દેહ સજીવ હોય વા મૃત હોય તોપણ તેને બંદીની અવસ્થામાં લાવવો. એ હુકમ મેળવતા અંગ્રેજ સેનાપતિ દળ સાથે બલોચા અને બુંદીના મધ્યમાં છાવણી રાખી સાવ-ધપણાથી ગરધનદાસની પ્રતિક્ષા કરવા લાગ્યો. પણ ચતુર ખાલા વીરે અંગ્રેજનો દુરભિસંધી બણ્યો. બુંદીરાજનો તે કામમાં સંશ્રવ છે એમ બાણી ગરધનદાસે મારવાડ તરફ કુચ કરી. દુઃખનો વિષય એટલો કે તે ત્યાં પણ આશ્રય પામી શક્યો નહિ. ત્યારે બેનશીખ ગરધનદાસ દીલ્હી નગરમાં ગયો. તે દીવસથી તેના ઉપર ખ્રીટીશ કર્મચારીઓની તીક્ષ્ણ દ્રષ્ટિ પડી.

એ ઘટના પછી થોડા રોજ ઉપર મહારાજ કિશોરસિંહ પુણ્યમય વ્રંદાવનની યાત્રાએ ચાલ્યો. તેના સ્વાભાવિક ધર્માનુરાગની ચિંતા કરી અનેકના મનમાં આવ્યું હતું જે શાંતિમય વ્રજધામમાં વ્રંદારણ્યમાં પોતાના કુળદેવ વ્રજનાથજીના દર્શન કરી મહારાવ કિશોરસિંહ તે સ્થળેજ પોતાના જીવિતનો સમય કહાઢશે. અને સંસાર વ્યાપારમાં હવે નિર્લિપ્ત રહેશે. તે જે સમયે બુંદીમાં ગહેતો હતો તે સમયે ત્યાંના પુરવાસીઓ તેને ધાર્મિક ગણતા હતા.

ચિત્ત વિનોદન વ્રંદાવન અને પરમ પવિત્ર વ્રજધામમાં મંદીરે મંદીરે ભમી મહારાજ કિશોરસિંહ કેમેકમે સંસાર સુખમાં વીતરપૃહ થઈ પડ્યો. તેના હૃદયમાં પરમાર્થ ચિંતા કેમેકમે ઉદ્વિગ્ન થવા લાગી. જયદેવની સુલલિત પદાવળીમાં કૃષ્ણ રાધીકાનું સ્વર્ગિય પ્રણય વિવરણ વાંચી તે કવિવર ચાંદલાટની રચેલી ચોહાણુ વિરત્વગાથા ઉપર કેવળ અનાદરવાળો થયો. એ રીતની હાલતમાં

કેટલોક સમય અતિવાહિત કરી મહારાવ કિશોરસિંહે કોટામાં આવવાનો વિચાર કર્યો. તે વંદાવન છોડી મથુરામાં આવ્યો. તેના વધતા વિરાગનું અધિકપણું જોઈ અનેકના મનમાં આવ્યું જે તે હવે અનર્થકર કલહ પરીવારમાં પડશે નહિ. વાજબી મહારાવનું મન વિષય વ્યાપારમાં વિતૃષ્ણ થઈ પડ્યું હતું. પણ ઉદ્ધત ગરબનદાસે તેને શાંતિ ભોગવવા દીધી નહિ. દીલ્હિ નગરમાં ગયા પછી તે તેજસ્વી ઝાલો વીર ખરેખરા કેદીની જેમ કેદમાં હતો. દીલ્હિમાં રહી કેટલાક સંભ્રમવાળા પ્રતિષ્ઠિત લોક સાથે ષડયંત્ર કરી મહારાવ કિશોરસિંહને સિંહાસન બ્રષ્ટ કરવા યેષ્ઠા કરતો હતો.

જેની સાથે ગરબનદાસ ચક્રાંત કરી કિશોરસિંહનું અનીષ્ટ કરવા જતો હતો, તે લોકોએ આવી ચક્રાંતની સઘળી હકીકત કિશોરસિંહ પાસે કહી. તેઓએ તેનો વિતરાગભાવ દુર કરી સ્વાર્થ સાધવાને તેને તત્પર કર્યો. ત્યારપછી કિશોરસિંહ સેનાબળ એકઠું કરવા લાગ્યો. દિલ્હી અને તેના પડખેના પ્રદેશના અનેક આશામીઓ આવી તેને મળ્યા. તે સઘળા લોકો સાથે તે કોટા તરફ ચાલ્યો. તેણે અડખેપડખેના રાજાઓને કહ્યું જે, “ખ્રીટીશ ગવરમેંટની સંમતિથી હું રાજક્ષમતા ફરી મેળવવા કોટામાં જઈ છું.” એવાત ઉપર સઘળાને વિશ્વાસ આવ્યો. વળી તે સઘળા તેના કાર્યની સાફસ્યતા કરી દેવા તેના વાવટા નીચે એકઠા થયા એ રીતે ડગલે ડગલે તેનું દળબળ વધતું ગયું. ઈ. સ. ૧૮૨૧ના વર્ષાઠાળના શેષભાગે મહારાવ કિશોરસિંહના પક્ષમાં ત્રણ હજાર લોક ભળી ગયું. તે સૈન્ય સાથે તે અંબલને ઉતરી પડ્યા. ત્યાંથી તેણે પોતાના રાજ્યના સરદારોને એ ઘોષણાનો પત્ર મોકલ્યો, “જો અધર્મના આસમાંથી ધર્મની રક્ષા કરવા કોઈને અભીલાષ હોય તો તેણે જલદી અમારો પક્ષ પકડવો.” એ ઘોષણાપત્ર મળ્યું કે તરત જલિમસિંહનો ત્યાગ કરી હાર અરદારાએ સ્વેચ્છાક્રમે કિશોરસિંહનો પક્ષ પકડ્યો. સઘળા મહારાવની સાથે મળી ગયા. એ સઘળા લોકને આદરથી ગ્રહણ કરી કિશોરસિંહ બોલ્યો, “બંધુઓ ! હું વિવાદ કરવા ચાહતો નથી યુદ્ધમાં હું ગુંથાવા ઇચ્છતો નથી. ખ્રીટીશ ગવરમેંટે જે સ્વત્વપત્ર આપી આપણી સાથે મૈત્રીબંધને બંધાયેલ છે. કેવળ તે મૈત્રીબંધનની સાર્થકતા ચાહું છું.

એ રીતે એક માસ વહી ગયો. ત્યારપછી મહારાવ કિશોરસિંહે ખ્રીટીશ એજન્ટને એક પત્ર લખી પોતાનો અભિપ્રાય જણાવ્યો. તે પત્રથી તો તેણે ન્યાયનું સંમાન રાખવા ચાહ્યું.

એ ભયંકર સંઘર્ષ કાળમાં દેશી વિદેશી સઘળું સૈન્ય પોતાના વૃદ્ધ પાળક કિશોરસિંહના પક્ષમાં આવી ગયું. જલિમસિંહ, પોતાના પક્ષમાં થોડા લોકોને જોઈ વિષમ શંકિત થયો. સઘળા ઉપર તેનો અવિશ્વાસ જામ્યો. ધર્મનો

એવો પ્રતિહત પ્રભાવ છે જે તે જ્યાં ત્યાં જાય પામેજ. વૃદ્ધ જલ્દીમસિંહ મોટી આકૃતમાં પડ્યો. ખ્રીટીશ ગવરમેન્ટને પણ સામાન્ય સંકટ નહોતું. એક તરફ ધર્મનો પવિત્ર માર્ગ. બીજી તરફ અધર્મનો અંધકુપ હતો. જે ઉપકારી બંધુ જલ્દીમસિંહ તરફ કૃતજ્ઞતાનો પ્રકાસ થાય તો તેથી અધર્મના અંધકુપમાં પડવું પડે અને તેની સાથે મોટા કલંદમાં આવી જવાનું થાય. અને જે ન્યાયના સંમાનની રક્ષા કરી એક રાજ્યનો ઉપકાર થાય તો ધર્મના પવિત્ર માર્ગમાં અગ્રસર થતાં મિત્રને મોટું નુકસાન થાય તેમ છે. જલ્દીમસિંહ ખ્રીટીશ ગવરમેન્ટનો સારો ઉપકાર કર્યો છે. વળી ખ્રીટીશ ગવરમેન્ટ મહારાવ કિશોરસિંહ સાથે ધર્મબંધને આળદ્ધ. ખ્રીટીશ ગવરમેન્ટની ભારતવર્ષમાં સાર્વભૌમ ક્ષમતા. જે સઘળી પ્રતિજ્ઞા કરી ખ્રીટીશ ગવરમેન્ટ મહારાજ સ્વર્ગીય ઉમેદસિંહ સાથે બંધાયેલ હતી. તે પ્રતિજ્ઞા શું તે તેણે પાળવી ન જોઈએ ? જે પ્રતિજ્ઞાપાલન ખ્રીટનનું કર્તવ્ય છે એમ સુકરર થાય તો તેણે મહારાવ કિશોરસિંહનો પક્ષ પકડવો જોઈએ.

ખ્રીટીશ ગવરમેન્ટ મોટા દુઃખમાં પડી. સઘળાના રૂબરૂ શું ન્યાયની અવમાનના કરીને અન્યાયને સંમાન આપશે ! ને અધર્મને આશ્રય દેશે ! જ્યારે જલ્દીમસિંહના જીના અનુગતો, જલ્દીમસિંહના કરેલા ઉપકાર બુઝી કિશોરસિંહના પક્ષમાં ગયા. ત્યારે અંત્રેજ શું તે રાજક્ષમતાપહારીનો પક્ષ પકડશે ! ખરેખર અંત્રેજ વિષમ સંકટમાં પડ્યા.

તે સંકટમાંથી નીકળી જવા ચતુર અંત્રેજેએ એક કૌશલ પકડ્યું. જલ્દીમસિંહને વિપદમાં આવેલો જોઈ તેઓએ વિચાર્યું જે હવે જલ્દીમસિંહ આસમયે તો મહારાવની સાથેના સઘળા વાંધા કહાડી નાંખી તેના હાથમાં પોતાની ક્ષમતા સોંપી દેશે. એ રીતનું અનુમાન કરી તેઓ કેટલોક સમય તટસ્થ રહ્યા. બન્ને પક્ષમાંથી એક પક્ષ પણ વિનીતભાવમાં આવ્યો નહિ. ખ્રીટીશ સાથે થયેલા સંધિ પત્રની એક નક્કલ એજન્ટ પાસે મોકલી, મહારાવ કિશોરસિંહે પુછ્યું જે આ સ્વત્વ પત્રની પ્રતિજ્ઞા પાલિત થશે કે નહિ ” તે સમયે નિરપેક્ષ તટસ્થ મહાત્મા ટોટ સાહેબે કહ્યું “ મૂળ સંધિ પત્ર જે પરિશિષ્ટ પ્રતિજ્ઞા સૂત્રો સજ્જત વેશિત થયા હતા તો આ સઘળી ગડબડનો છેડો આવત, વળી તેમ થવાથી તેના ચથાર્થ મર્મનો વ્યભિચાર ન થાત, અને સાર્વભૌમ સત્તાને ન્યાયને ધર્મના અપઘાતક કહેવાઈ નિંદિત અને કલંકિત થવું ન પડત ”

મહારાવ કિશોરસિંહ અને જલ્દીમસિંહ વચ્ચેતકરારવધી પડ્યો. ખ્રીટીશ ગવરમેન્ટ બન્નેની બે પુરની તેણે સઘળી બાબતનો નિવેડો લાવવા આહું, પણ કેમજો પોતપોતાનો સંકલ્પ છોડ્યો નહિ, ત્યારે યુદ્ધ અનિવાર્ય અને અવશ્ય

ભાવી થઈ પડ્યું. અંગ્રેજ બંધુની સારી સલાહથી જ્યારે નીવેડો ન આવ્યો. ત્યારે તલવારથી નીવેડો આવશે, બ્રીટીશ ગવર્નમેંટે બલીમસિંહનો પક્ષ પકડ્યો. ત્યાર પછી અંગ્રેજની સેના બલીમસિંહની સેના સાથે લખી જઈ રાજકીય સેના ઉપર આવી. કાળી સિંધુ નામની નદીના અપર પારે મહારાવ કિશોરસિંહ પોતાની સેના લઈ ઉભો હતો. બલીમસિંહની સેના તે નદીના તીરે આવી તે સમયે વર્ષાકાળ કેટલાક દિવસના પ્રબળ ધારાપાતથી નદી બે કાંડામાં પૂરથી છલકાઈ ગઈ હતી વિપક્ષ સેના તે નદી ઉતરી શકી નહિ. એ રીતે થોડા સમયનો વિલંબ થયો તે અર સામાં એજંટ મહારાવની પાસે ગયો. તેને સત્યપરામર્શ આપી, યુક્તિથી સમ= બાવી અનર્થકર યુદ્ધથી વિરામ પામવા તેણે કહ્યું. તેણે કિશોરસિંહને અનેક યુક્તિયો દેખાડી. તેણે તેની સાથે તર્ક વિતર્ક કર્યા. પણ તેથી કાંઈ વળ્યું નહિ. યુદ્ધ કરવા મહારાવે દૃઢ સંકલ્પ કર્યો. ટોડ સાહેબે જ્યારે તેને સમજાવી કહ્યું “ મહારાજ ! આપ જોતાં નથી જે યુદ્ધથી આપનો પરાજય થવાની વિશેષ સંભાવના છે ? મહારાવે નિર્ભય ચિત્તે જવાબ આપ્યો, તે તો હું સ્પષ્ટ જોઉં છું. પણ આશા પિપાસામાં જલાંજલિ દઈ સંમાન અને પુરૂષત્વને રસાતળે ડુબાવી કોઈ નિશ્ચિંત બેસે ખરો ! મહાશય ! મેં બ્રીટીશગવર્નમેંટના તરફ શું અન્યા યાચરણ કર્યું છે. તે આ પ્રમાણે મારા ઉપર એવો અધર્મ ચલાવે છે. અંગ્રેજ રાજ અમારા શિરોમણિ અને આપ અમારા પરમ મિત્ર અને બંધુ ”

સુયોગ પામી એજંટ સાહેબે કહ્યું “ ત્યારે તમે અમારી વાત ઉપર વિ- શ્વાસ કેમ નથી રાખતા. ! અમારો અનુરોધ કેમ અગ્રાહ્ય કરો છો ! મહારાવના મંગળ . શિવાય હું કોઈ દિવસ અમંગળ આહતો નથી ”

કિશોરસિંહ પોતાનો સંકલ્પ છોડ્યો નહિ. મહાત્મા ટોડ સાહેબનું એ સુવર્ણભાવ પૂર્ણ વચન સાંભળી તેણે વિષાદ સાથે કહ્યું. એજંટ સાહેબ ! હું સઘળું સમજ્યો. મહારાજ ગુમાનસિંહ જે બલીમસિંહને ફ્રાન્સદાર પદે અભિષિક્ત કરી ગયેલ છે, આજ તેનો પૌત્ર તે ફ્રાન્સદાર પાસે કેમ કરી પોતાના સંમાન ગૌરવને વેચી દે ! જ્યારે હારકુળમાં જન્મ થયો છે. ત્યારે તેના પૂર્વ ગૌરવ ઉપર શીરીતે જલાંજલિ આપું. પૃથ્વીમાં આવી, જ્યારે સંમાન બચ ત્યારે જીવવું વ્યર્થ છે. રાજ થઈ રાજક્ષમતા ન પમાય ત્યારે જીવવાનું પ્રયોજન શું ! આ ક્ષણે પ્રતિજ્ઞા કરું છું. જે સંમાન રક્ષા કરવી. નહિ તો યુદ્ધસ્થળે જીવ આપવો. ”

છેવટે યુદ્ધ અવશ્યભાવી થઈ પડ્યું. આજ રાજ અને રાજપ્રતિનિધિ પર સ્પર્શના શોણિતપાત કરવામાં દૃઢ નિશ્ચયવાળા થયા. સ્વાર્થ ભયાનક અનર્થવાળો છે ઈ. સ. ૧૮૨૧ ના અકટોબરના પહેલાં દિવસે અધરાજ પ્રતિનિધિનું સેનાદળ મહારાવ કિશોરસિંહ ઉપર હુમલો કરવા તત્પર થયું. જે સેના દળમાં પ્યાદાની

આઠ ટોળી, બગીચા તોપ અને સવારોની ચોદ ટોળી હતી. જલ્દીમસિંહની તેટલી સેના હતી. જે અગ્રેજ સેનાએ આવી જલ્દીમસિંહને આનુકૂળ્ય આપ્યું. તે રાજ પ્રતિનિધિની પડખે ચાલતી. જે સ્થળમાંથી થઈ શત્રુ સેના અગ્રસર થઈ તે સ્થળ અસમ હતું તે અસમ સ્થળમાં થઈ એક નદી વહેતી હતી. મહારાવ કિશોરસિંહે તે નદીના એક ઉંચા ભાગ ઉપર પોતાની છાવણી રાખી હતી. પોતાનો પરાવાસ છોડી તે દળ સાથે નદીની સૈકા ભૂમિ ઉપર આવ્યો.

શત્રુ સેના રાજ પલટનથી ચારસો હાથ દૂર હતી. સદાશ એજાટે અગ્રેજ સેનાપતિને ક્ષણ કાળ યુદ્ધ બંધ રાખવાનું કહ્યું તે મહારાવ કિશોરસિંહ પાસે ગયો અને દળની બરોબર વચમાં રહી તેણે મહારાવ અને તેના સેના સામંતને કહ્યું હજી પણ તમે તમારા ભવિષ્યદનર્થથી દૂર રહો ! હજી પણ સમય છે ” તમારા સઘળા દોષો અને અપરાધ માફ થાશે. મારા પ્રસ્તાવ ઉપર સંમત થાઓ અને મહારાવને મોટા સન્માનથી કોટાના સિંહાસને બેસારી દેશનો પરોપકાર કરો ! ” જે સમયે એવી રીતનો પ્રસ્તાવ ચાલતો હતો તે સમયે અને પક્ષના થોડા થોડા સૈનિકો એક બીજાના સંમુખીન થયા. કિશોરસિંહે કહ્યું “ મારા સન્માનની રક્ષા કરો અમારા પ્રસ્તાવમાં સંમત થાઓ. તો હું યુદ્ધ સ્થળથી પાછો ફરું. નહિતો અદૃષ્ટમાં હશે તે થાશે ”

જેતા જેતામાં અને દળ એક બીજાના સંમુખીન થઈ યુદ્ધ કરવા તત્પર થયા મહારાવની ખાસ સેનાએ જલ્દીમસિંહના દળબળ સાથે હુમલો કર્યો. શત્રુ સેનામાં અવિસ્ત ગોળા આવવા લાગ્યા. તોપોની ગર્જનાથી ચારે દિશા અવાજ વાળી થઈ જે દિશાએ નજર થાતી તે દિશાથી ગોળાના વરસાદ આવવા લાગ્યા. રાજકીય સેનામાં અનેક વીરો પડ્યા પણ તેથી કોઈ નિઃસાહ થયું નહિ. પણ સઘળા બમણા ઉત્સાહીત થયા. કૃતિયાબાદ અને ઢોળપુરના રણ ક્ષેત્રમાં હારવંશનો જે વીર્યાગ્નિ એકવાર પ્રગ્ઠ વેગે સળગી ઉઠ્યો હતો તેવો આજ પણ સળગી ઉઠ્યો. તે સ્વામી ધર્મ, જે રાજભક્તિ તે જવલંત સ્વદેશાનુરાગ દુનીયામાં હોય તે જાતે મૂર્તિમાન થઈ, આજ સ્વાધીનતાપહારક શત્રુના પ્રાણ સંહાર કરવામાં પ્રાણપણે ચેષ્ટા કરવા લાગ્યો. દરેક મુહુર્તે હારાવતીના બે ચાર વીરો યુદ્ધ સ્થળે પડવા લાગ્યા. બાકીના હારાવતી રજપુતોએ મોટા ઉત્સાહથી શત્રુના વ્યૂહનો ભેદ કરવાની ચેષ્ટા કરી. અનેક હારાવતી વીરો જલ્દીમસિંહની તોપના મુખની પાસે પડ્યા. જલ્દીમસિંહની સેનાના પગ ખસવા લાગ્યા. એટલામાં ખ્રીટીશ સેનાના ત્રણ દળ ત્યાં આવી. તે લોકોને ઉત્સાહ આપ્યો. તેઓએ ઘોર ઉત્સાહથી રાજ પલટન ઉપર ગોળીનો વરસાદ વરસાવ્યો, વ્યર્થ મનોરથ થઈ મહારાવ કિશોરસિંહે યુદ્ધસ્થળ છોડવાનો વિચાર કર્યો. રાજકીય પલટન

પલાયનકરી ગઇ ખ્રીટીશ પલટન તેની વાંસેપડી મહારાવ કિશોરસિંહ ઉપર હુમલો કરવા ઘોડા સવારોને હુકમ થયો. તેજસ્વી મહારાવ કિશોરસિંહ કેટલાક હાર વીરોધી પરિવેષિત થઇ અકંપિત હૃદયે નદીના તે ઉંચા તટ ભૂમ ઉપર ઉભો રહ્યો. શત્રુ સેનાને પાસે આવતી જોઇને પણ તેનું એક પણ ફવાડું હલ્યું નહિ રણદક્ષ અંગ્રેજ સેનાની પાસે સઘળું વ્યર્થ ગયું.

ખ્રીટીશ સેનાનું પુષ્કળ પૌરુષ જોઇ કિશોરસિંહ અનુસાહિત થયો નહિ. તેની નાની સેના પણ લોઢાના કોટ પ્રમાણે અચળ રહી. તે જોઇ ખ્રીટીશ યોદ્ધાઓ અમકિત અને વિસ્મિત થયા. કિશોરસિંહની સેનાનો અચળભાવ જોઇ ખ્રીટીશ યોદ્ધાઓ ના દીલમાં ભારતવર્ષના સૈનિકોનું પુરુષત્વ આવ્યું. ટુંકામાં કિશોરસિંહના હાર વીરોએ પીઠ દેખાડી નહિ. તેઓના અવ્યર્થ સંધાને બે સાહસિક અંગ્રેજ યોદ્ધા તે સ્થળે પડ્યા. તેઓના વીર્યવાન સેનાપતિએ અતિકષ્તે પોતાના પ્રાણની રક્ષા કરી. તેની પાસે રહી આદિલીએ આવી તેની રક્ષા ન કરી હત, તો તે સેનાપતિનો પ્રાણ જાતજ, બે યોદ્ધાને મારી નાંખી અને સેનાપતિને ઘાયલ કરી શત્રુ સેના કેટલોકકાળ સ્તંભિત રહી. ત્યારપછી મહારાજ કિશોરસિંહ રણસ્થલથી વિદાયપામ્યો. તેણે પ્રતિજ્ઞા કરી હતી જે અંગ્રેજના ઉપર પોતાએ પહેલો હુમલો કરવો નહિ. તે પ્રતિજ્ઞા તેણે આજપાળી, તેનો રણસ્થલથી વિદાયગીરીનો ઉદ્યોગ જોઇ હનોઘમ શત્રુ દળનું સાહસ વધ્યું તેઓએ ફરીથી કિશોરસિંહ ઉપર હુમલો કર્યો. કિશોરસિંહ તે સમયે એક મકાઇના ક્ષેત્રમાં પેશી ગયો, કિશોરસિંહનો સંહાર કરવા ત્રણ ખ્રીટીશ સ્વારો તે મકાઇના ક્ષેત્રમાં પેઠા. તેઓએ ગોળીને વરસાદ વરસાવ્યો. જેમાંથી એક પણ ગોળી મહારાજ કિશોરસિંહ કે તેના માણસોને વાગી નહિ,

મહારાવ કિશોરસિંહના નાના ભાઇ વીર પૃથ્વીસિંહે તે યુદ્ધમાં મોટાભાઇ કિશોરસિંહને સારી મદદ આપી, 'પૃથ્વીસિંહનું' હૃદય, રજપુતના પ્રકૃત ગુણગ્રા મથી વિભૂષિત હતું, વીરાદ્વત હારકુળમાં જન્મી તેણે પૂર્વ પુરુષનું ગૌરવ ઉદ્ધાર કરવા પ્રતિજ્ઞા લીધી. તે પ્રતિજ્ઞા પાળવા માટે પંચીશ સવારો લઇ તે મોટાભાઇ કિશોરસિંહ સાથે મળ્યો, શત્રુની સાથેના યુદ્ધમાં તેના સઘળા સહચર નાશ પામ્યા. તે પણ વિષમ રીતે ઘાયલ થયો, ઘાયલ થઇ તે એક ખેતરમાં પડ્યો. ખ્રીટીશ સેનાના સૈનિકોએ તેને તે ખેતરમાં દેખ્યો. તેઓ તેને એક ડાળીમાં નાંખી તેઓની છાવણીમાં લઇ ગયા. તેની ઉપયુક્ત ચિકિત્સા થવા લાગી. પણ લાગ્યહીન પૃથ્વીસિંહ યુદ્ધના ખીજજ દિવસે મરી ગયો. તેની ચિકિત્સા કરવામાં આમી નહોતી. પણ મૃત્યુકાળ પાસે આવવાથી. હારખાજ ચિકિત્સા નિષ્ફળ થઇ. પૃથ્વીસિંહનું હૃદય ઉંચું અને સાહસે પૂર્ણ હતું. મૃત્યુના પ્રાહકાળે તે એક ઘડી પણ ભય પામ્યો નહિ. જે કાળે મૃત્યુ કાળની કરાળછાયા તેના સઘળા અંગ ઉપર પડી, ત્યારે

કુમાર પૃથ્વીસિંહે અદૃષ્ટને ધિક્કાર આપી. પાસે રહેલા એજન્ટ સાહેબને કહ્યું, “ સાહેબ ! હું મૃત્યુથી ભય પામતો નથી. હું મારી પ્રતિજ્ઞા આપવા રણસ્થળે પડ્યો. હવે મારે બચવાનો ઉપાય નથી, અધીન જીવન કહાઢવું, રજપુતોના પક્ષમાં વિડંબના ભરેલું છે ત્યાર પછી તેણે છાવણીની પાસેના એક ઝાડતરફ આંગળી કરી કહ્યું “ સાહેબ મારું પાંચ ભૌતિક શરીર નાશ પામશે પણ મારો અનશ્વ પ્રેતાત્મા એ વૃક્ષ ઉપર રહી અમારા પિતૃ પુરૂષનું લીલાસ્થળ બેતો રહેશે ” ત્યાર પછી પૃથ્વીસિંહે પોતાની તલવાર મુક્તા માળા અને બીજા અલંકારો, એજન્ટના હાથમાં આપ્યા, અને ધીરે ધીરે બોલ્યો “ આ સ્થળે આપજ મારા પરમ બંધુ છે, આજથી આપ આ અલંકારોના અને મારા પુત્રના રક્ષક છે, આ ક્ષણે આપના તરફથી આસ્વાસ મેળવી હું સુખથી મરીશ, ” સદાશય એજન્ટે મુમુર્ષુ રાજપુતને સારો આસ્વાસ આપ્યો.

તેજસ્વી પૃથ્વીસિંહ, ધર્મયુદ્ધમાં મુખ્ય નહિ, એક વિશ્વાસઘાતક મનુષ્યે તેને છાનાઇથી તેની પીઠમાં શુલ માયું. પીઠથી વેધ કરી, તેશુલ તેના હૃદયમાં નીકળ્યું. આઘાત પામી તેણે બાણ વિદ્ધ કેશરીની જેમ પછવાડે બેસ્યું. પણ તેણે તે પાપાત્મા નરાધમને બોલ્યો નહિ, તે આઘાતે હારવીર પૃથ્વીસિંહ ઘોડા ઉપરથી પૃથ્વી ઉપર પડ્યો. તેના મૃત્યુથી જાલિમસિંહ અને તેના ઉતરાધિકારીઓ નિષ્કંટક થયા.

મહારાવ કિશોરસિંહ, મકાઇના ક્ષેત્રમાં પેસી થોડા સમયમાં અદૃશ્ય થઈ ગયો મકાઈ એટલી ઉચાઇવાળી હતી જે મહારાવ કિશોરસિંહનો હાથી તેમાં ચાલતો દેખાતો નહિ. જે પદ્ધતિક સેનાએ તેને મદદ આપી હતી. તે પલાયન કરતાં. ખ્રીટીશ સવારોની સંમુખે આવી. નિષ્કુર શત્રુઓએ તેઓના કટકેટકા કર્યા.

તે ભયાનક યુદ્ધમાં મહારાવ કિશોરસિંહ અને તેના નોકરોએ જે આત્મત્યાગ બતાવ્યો તે બેઈ શત્રુપક્ષના વીર પુરૂષો ચમકિત થયા. તે યુદ્ધમાં બે હાર વીરોએ જે પરાક્રમ બતાવ્યું તે પરાક્રમને બેઈ ખુદ મહાત્મા ટોડ પણ વિસ્મિત થયો તેણે કહ્યું જે “ ગ્રીસ અને રોમના પૌરાણિક ગ્રંથોમાં તે તે દેશના વીર પુરૂષોની જે વીરગાથા છે, તે વીરગાથા મેં વાંચી છે, તે બે હાર વીરો તે વીર ગાથાના વીરોના સમકક્ષ છે. જે સ્થળે એ યુદ્ધ થયું તે સ્થળ અસમ અને પ્રવણ હતું. તેના મધ્યમાં થઈ એક નાની નદી પ્રવાહિત, તે નદીની એક દિશાએ તેની વટભૂમિ પ્રવણ, બીજી દિશાએ તટ ભૂમિ એક મોટા કોટ જેવી ઉંચી. જાલિમસિંહની પદ્ધતિ સેના દશ શ્રેણીમાં વિભાગ પામી, તે ઉંચી તટભૂમિમાંથી નીકળી એટલામાં એક પાસેની ગાળીમાંથી તેના ઉપર ગોળીનો વરસાદ થયો.

સઘળાઓ વિસ્મિત અને ચમકિત થયા, તેઓએ તે પરાળની ગાળી તરફ નજર કરી. તેમ કરવાથી તેણે જોયું તેથી તેઓને વિસ્મય બમણો વધ્યો, જલિમસિંહના સૈનિકોએ જોયું જે એ યોદ્ધા ગાળીના માથા ઉપર ઉભા રહી ગોળીબહાર કરે છે. જલિમસિંહના સેનાદળે એ મીનીટ નિરપદ ભાવે તેના તરફ જોયું. યુદ્ધ માટે અનુમતિ મેળવી તેણે તે બન્ને યોદ્ધા ઉપર ગોળીઓ ફેંકી. વીશ પચીશ ગોળીઓ તેઓના ઉપર ગઈ તોપણ તેઓ એક ડગલું પણ ખસ્યા નહિ, શત્રુ સેનાની અસંખ્ય ગોળીથી તેઓને કાંઈ થયું નહિ, પણ તેઓના અગ્યર્થ સંધાને શત્રુઓના ઘણાં માણસો ભૂમિશાયી થયાં, ત્યારે જલિમસિંહની સેનામાંથી એ આશામીએ તોપ તૈયાર કરી. તોપના ગોળા ફેંકતા તે બન્ને વીર પુરૂષ ઉપર ચાડ્યા. પણ તેથી તેઓનું કાંઈ થયું નહિ, પણ શત્રુ સેના કમજોર થાતી ગઈ. છેવટે શત્રુ સેનાપતિએ તેઓના ઉપર અસ્ત્ર ફેંકવા પ્રતિષેધ કર્યો, તેણે પોતાના સૈનિકોને કહ્યું એવા માણસના પ્રાણ હરવા યુક્ત નહિ, ચાલો? આપણે તેને પકડી લઈએ, વળી તેમાંથી કોઈની હિમ્મત હોય તો તેની સાથે દ્વંદ્વયુદ્ધ કરીએ શત્રુસેના માંહેથી બેરોહીલા સૈનિકો હાથમાં ખડક લઈ પવર્તની ગાળી ઉપર ચઢ્યા. બાકીના સઘળા મુંગા રહી ઉભા રહ્યા તે બન્ને વીરો, ગાળી ઉપર ચઢેલા રોહીલા સૈનિકો સાથે દ્વંદ્વયુદ્ધમાં શું થાયા; છેવટે દ્વંદ્વયુદ્ધમાં તે વીરો પડ્યા.

રજપુતો રાજભક્ત રાજાને તેઓ દેવની જેમ ગણે છે. રાજાના માટે તેઓ સર્વસ્વ ત્યાગ કરે છે. રાજભક્તિ તેઓની અસ્થિમન્દમાં વિરાજે છે. મહારાજ કિશોરસિંહના સ્વાર્થ રક્ષણકાળે સઘળી હાર સમિતિમાં તે સ્વામિધર્મનું સંપૂર્ણ ચિત્ર જોવામાં આવ્યું. રાજક્ષમતાપહારી જલિમસિંહના તાબામાં રહી કામ કરવાનું સઘળા રજપુતોના પક્ષમાં દુઃસહ હતું. નીતિજ્ઞ જલિમસિંહે સઘળાને સંતુષ્ટ કર્યા પણ તે રાજભક્ત સરદારોને સંતુષ્ટ કરી શક્યો નહિ. તેઓએ જલિમસિંહનો ત્યાગ કરી પોતાના રજપુત રાજાને પકડ્યો.

તે ભયાવહ યુદ્ધ પછી તેઓએ કિશોરસિંહનું અનુગમન કર્યું. તેઓ પાર્વતી નદીના તીરે જઈ તેની સાથે રહેલા નદીમાં તે સમયે નૌકા વિગેરે કાંઈ નહોતું. નદી તરી પારે જવાની સહુને ફરજ પડી. નદી તરીને તીરે આવ્યો. એટલામાં તેનો ઘોડો પૃથ્વી ઉપર પડી મરણ પામ્યો. ત્યારપછી મહારાજ કિશોરસિંહ પોતાના એક અનુચરના વાહન ઉપર બેઠો. અને ગણસેા સવારો સાથે તે વડોદરા નગરમાં પહોંચ્યો. ખ્રીટીશ સૈનિકો તેની વાંસે ગયા નહિ, એટલે કિશોરસિંહને થોડી ઘણી શાંતિ મળી.

વરદા નગરમાં થોડા રોજ રહી મહારાજ કિશોરસિંહ મેવાડ તરફ ચાલ્યો. તેના સઘળા ઉદ્ગમ નિષ્ફળ ગયા. તેની સઘળી ચેષ્ટા વ્યર્થ ગઈ. તેની આશાઓ

વિક્ષણ નીવડી રાજકુળમાં જન્મી. સારા રાજ્યનો અધિપતિ થઈ અદૃષ્ટવશે મહા રાવ કીશોરસિંહ જ્યાં ત્યાં આથડતો હતો. તેણે ધર્મ ગ્રંથમાં વાંચ્યું હતું જે રાજ્ય અને ધન સંપત્તિ અનર્થનું મૂલ છે. સઘળું અસાર અને અનિત્ય છે, કેવળ હરિ ભક્તિજ સાર છે. સંસારના કષ્ટથી, માનવની, સ્વાર્થપરતાથી, કપટતાથી અને વિશ્વાસઘાતકતાથી જ્યારે તે બીલકુલ હેરાન થયો. ત્યારેએકદમ વિષય વૈભવનો ત્યાગ કરવાની તેની વાસના થઈ. અધ્યાત્મિક ચિંતનમાં વિષયની આશા કમ થઈ પડી. દુર્ભાગ્યના કઠોર અંકુશતાડનથી. મહારાવ કિશોરસિંહનું હૃદય ક્રમે વૈરાગ્યના શાંતિમય મંત્રે દીક્ષિત થયું. મેવાડમાં આવી તેણે નાથદ્વારમાં ભગવાન મુકુંદના મંદિરમાં આશ્રય લીધો, કેટલાક દિવસ પછી તેના મનની ણીજી ગતિ થઈ. આજ સુધી તેનો દૃઢ સંકલ્પ હતો. જે પ્રીતીશના પરિશિષ્ટ સંધિપત્ર ગ્રાહ્ય કરવું નહિ. આ ક્ષણે તે સંકલ્પ કયો. એ સમયે મધ્યરથ થઈ એજંટે જલિમસિંહને કહ્યું જે જો સરદાર સામંતોએ મહારાજ કિશોરસિંહનો પક્ષ પકડ્યો છે. અને દેશથી અંતરિત થઈ જેઓ જેહદ દુઃખ ભોગવે છે તેઓને તે દેશમાં આવવા સંમતિ આપી. એજંટ સાહેબનો પરામર્શ યુક્તિયુક્ત હોઈ જલિમસિંહે ગ્રાહ્ય કયો. થોડા સમયમાં દેશાંતરીત સરદારો તરફ ક્ષમાપત્ર ગયાં. સઘળાને ઠીક લાગ્યું. જે સરદારો હવે પોત પોતાના દેશમાં આવશે. તેઓ પોતાના દેશમાં આવી શાંતિ ભોગવવા લાગ્યા.

કોટાના સામંત સરદારો પોત પોતાના ઘેર આવ્યા. જલિમસિંહની સંમતિથી એક પત્ર મહારાવ કિશોરસિંહ તરફ ગયું. પોતાના રાજ્યમાં કિશોરસિંહ આવે એમાં તે ખુશી છે. એમ પત્રનો મૂળ સાર હતો. કિશોરસિંહ એ પત્રપામી એજંટના પ્રસ્તાવમાં સંમત થયો, ત્યાર પછી એજંટ સાહેબે એક સંધિપત્ર વિપિબદ્ધ કયો. તેમાં ઉભય પક્ષની અવસ્થા અને કર્તવ્યતા સારીરીતે વર્ણવી જેથી ભવિષ્યકાળમાં બંને પક્ષમાં સંઘર્ષ ન થાય એવી રીતનાં સૂત્ર હતા.

કિશોરસિંહે નાથદ્વાર છોડ્યું જે સઘળા દુષ્ટ મંત્રીની સલાહથી તેણે દુઃખ ભોગવ્યાં તે સઘળા તેને સ્વદેશમાં જવાને તૈયારીવાળો બેઠો લજ્જત થયા. પણ તેઓ નિરસ્ત થાય તેવા નહોતા. છેવટે તે દુષ્ટાશયવાળા લોકોએએક ખરાબ માર્ગ પકડ્યો, તેઓએ એ કાળે જનાગ આશામીને કબજે કરી કિશોરસિંહને કહ્યું જે જલિમસિંહના પુત્ર મધુસિંહે મહારાવના ભાઈ વિષણુસિંહના નાક કાન કાપી તેને રાજ્યમાંથી વિદાયગીરી આપી, તે પ્રસ્તાવની આકૃતિ વિષણુસિંહની આકૃતિ જેવી હતી. મહારાવ તેને બેઠો પ્રતારિત થયો, પણ સાચી વાત થોડા સમયમાં બહાર પડી ત્યારે શિશોદીય રાજાએ તે પ્રતારકને પોતાના નગરમાં આણી તેનું

ગળું કાપી નાંખ્યું. ત્યારપછી સઘળાએ જાણ્યું જે તે પ્રતારક જયપુરની પ્રજા માંહેલો આશામી.

એ શોચનીય દૃશ્યનો અભિનય થઈ ગયા પછી મહારાવ કિશોરસિંહ પુણ્યમય નાથદ્વાર દ્વાર છોડી પોતાના રાજ્ય તરફ ચાલ્યો, વર્ષના શેષ દિવસે, રાજપ્રતિનિધિ શ્રીટીશ એજન્ટની સાથે કોટારાજ કિશોરસિંહના પ્રત્યુદ્ધ મનના માટે બહાર નીસર્યો. આજ રાત્રીને પોતાના રાજ્યમાં આવતો જોઈ કોટાની પ્રજા પરમાનંદે પુલકિત થઈ. સઘળાએ મોટા હર્ષે તેની અભ્યર્થના કરી, તે શુભદીને શુભ ક્ષણે કોટાનો અધિપતિ મહારાવ કિશોરસિંહ પિતૃ પુરુષના સિંહાસને ફરી બેઠો. ભાતૃદ્રોહી વિષણુસિંહ કોટાથી દશ કોશ દૂરે આંતઃ નામના નગરમાં જઈ રહ્યો મહારાવ કિશોરસિંહ તેની જયગીરમાં વધારો કર્યો.

એ રીતે કોટાનું પ્રચંડ તોફાન પ્રશમિત થયું. કોટાના દુઃખ હૃદયમાં શાંતિજળ રેડાયું. પ્રતિદ્વંદ્વીઓમાં ફરીથી સુહૃદભાવ સ્થપાયો, સઘળાએ અતીત ઘટના ઉપર જલાંજલી લઈ તે ભુલી જઈ સુખથી સમય કહાડવા લાગ્યા. એ નવી મિત્રતા વધારે દૃઢ કરવા એજન્ટ સાહેબ કોટામાં એક માસ વધારે રહ્યો. તેના વિશેષ અનુરોધથી અને ઉદ્યોગથી અનેકનો બદ્ધભૂળ વિદ્રેષભાવ ઉન્મૂલિત થયો. તેણે મહારાવ કિશોરસિંહ અને મધુસિંહની વચ્ચે શત્રુભાવ મટાડી દીધો. મહારાવ કિશોરસિંહે. સુહૃદભાવે મધુસિંહના ગળામાં હાથ નાંખ્યો. મધુસિંહે કિશોરસિંહ પાસે ક્ષમા માંગી, તેની સાથે શિષ્ટાચારથી વર્તવા લાગ્યો. જે મધુસિંહ કિશોરસિંહનો ચક્રુશુળ હતો. જે મધુસિંહ, કિશોરસિંહનો સર્વનાશ કરવા. ચારે તરફથી ચેષ્ટા કરતો હતો, આજ તે મધુસિંહ અને કિશોરસિંહ બધુભાવે ભેટયા. કપટ હૃદય જલિમસિંહ પણ બહારથી આનંદ દેખાડવા લાગ્યો.

વિષાદમય અતીત ઘટનાઓનું એવી રીતનું આનંદમય પરિણામ જોઈ, જલિમસિંહ રાજધાની છોડી પોતાની છાવણીમાં આવ્યો, અને સઘળા કોટા રાજ્યમાં ફરી સઘળી પ્રજાને ખુશ કરવા તેણે સુકરર કર્યું, કેટલાક દિવસથી રાજ્યમાં કરવાની સઘળી ગોઠવણો થઈ, ત્યારપછી આંધળો એશી વર્ષનો રાજપ્રતિનિધિ જલિમસિંહ કોટાના નગરે નગરે ફરવા લાગ્યો, તેનો ઉદ્દેશ સંપૂર્ણ રીતે સફળ થયો. રાજ્યમાં તેણે સઘળે શાંતિ કરી, વળી આબાદી કરવામાં તેણે કચર રાખી નહિ, ભયંકર તોફાન અને બળવાથી કોટા રાજ્ય રસાતળે જવાની તૈયારીમાં હતું. તે કોટા રાજ્ય હવે સારી સ્થિતિમાં ઉદ્ધાર પામ્યું. રાજ કિશોરસિંહ રાજકાર્યની સુખથી પથ્યવિચારના કરવા લાગ્યા, સરદાર અને સામંતો પોત પોતાની જયગીર ઉપદ્રવ વિના ભોગવવા લાગ્યા, પ્રજા નિશંકસિતે પોત પોતાની પોત પોતાનો આનંદથી નિર્વાહ કરવા લાગી, રાજ્યનું મંગળચારી સઘળા પ્રાંતરા

ગવરમેંટને આશીર્વાદ દેવા લાગ્યા, તે ઘટના પછી જલિમસિંહ પાંચ વર્ષ જીવ્યો. જે હૃદયે ઉંચી દુરાકાંક્ષાની તૃપ્તિ માટે કોટા રાજને મથી નાંખ્યું, તે હૃદય શાંતિભાવ પામી આલોકથી વિદાય પામ્યું.

જલિમસિંહ પોતાના સંકલ્પને અસંપન્ન રાખતો નહિ. પંચાશી વર્ષો તેના માથા ઉપરથી ચાલ્યા ગયા. પણ તેણે એક મિનિટ પણ તેના કર્તવ્યની અવહેલા કરી નથી. તેના અસાધારણ વિવેક જ્ઞાનમાં જે એકવાર કરવા લાયક જણાઈ આવે તે તે સારી રીતે કરી દેખાડતો. તે સારી રીતે જાણતો હતો, જે રજપુતોનું રાજ્યાસન તરંગની પીઠ ઉપર સ્થાપિત છે. જલિમસિંહ કાર્યમાંથી ફારક થઈ સરદારો સાથે મુગયાબ્યાપારમાં ગુંથાતો હતો, છેવટે જે દિવસે તેની દૃષ્ટિ શક્તિ નાશ પામી તે દિવસથી તે ઘોડા ઉપર નહિ ચઢી જતા પાલખીમાં ચઢી જતો હતો.

જલિમસિંહ સર્વ શાસ્ત્રમાં પારદર્શી હતો. રાજનીતિ, સમાજ નીતિ, ધર્મનીતિ, પુરાતત્વ, શિલ્પ, વાણિજ્ય અને કૃષિકાર્ય વીગેરેની વિદ્યામાં તેની અગ્રાધ શક્તિ હતી. જે સ્થળે એકવાર એક ઘાસનું તરખલું ઉગતું નહિ તે સ્થળે જલિમસિંહની દૃષ્ટિ વિદ્યાથી જમીન રસાળ થઈ સારી પેદાશ આપવા લાગી, રાજધાનીના પડખાના પર્વતની ટોચ ઉપર ખાડા ગાળી માટી પુરાવી તેમાં અરખસ્તાન, સિંહલ અને મલ્લાક્ષાના ફળદ્રુપ ઝાડો મંગાવી રોપ્યાં, મલખારથી નાળીયેરના ઝાડ, કાબુલથી અનારનાં ઝાડ, આગ્રાથી નારંગીનાં ઝાડ વીગેરે મંગાવી કોટામાં તેણે ખાગોમાં રોપાવ્યાં. એ સઘળા ફલાઉ ઝાડને પાણી પાવા ત્રીશહજાર રૂપીયા ખર્ચી તેણે કુવા ખોદાવ્યા. જલિમસિંહ ઉત્કૃષ્ટ અતર, ગુલાબજળ અને કેવડાનું જળ ખેંચી શકતો હતો, તેના શાસનકાળમાં કોટામાં બનેલી બંદુક બુંદીના અનવાસને ધિક્કારતી હતી.

યૌવનાવસ્થામાં જલિમસિંહનો એક નિષ્કુર વિષયમાં મોટો આમોદ હતો. તેને મહુ યુધ્ધ જોવાનો બહુ શોખ હતો, તે સઘળા મહુના હાથમાં વાઘનખ નામનું એક અસ્ત્ર આપતો, તે મલ્લો તે અસ્ત્રતા વડે મોટી પીડા પામી છેવટે પ્રાણ તજના હતા. એવું લોમહર્ષણ પાશવ યુધ્ધ જોઈ જલિમસિંહ આલ્હાદિતનો યાતો? બુંદીના રાજયોગી ઉમેદસિંહના વિશેષ ઉદ્યોગથી એ અધમ બ્યાપાર બંધ થયો.

અંબર.

પ્રથમ અધ્યાય.

અંબરનું પ્રાચીન નામ, કચ્છાવહની ઉત્પત્તિનું વિવરણ, રાજ્ય નજે કરેલ નળાવળની પ્રતિષ્ઠા, શેલારાવે કરેલ ધુંદરનું સ્થાપન, તે સંબંધે એક વિચિત્ર ગપ્પ, ખોગંગના મીનરાજ ઉપર તેની વિશ્વાસઘાતકતા, નીર ગુર્જર સરદારની દુહિતાના સાથે વિવાહ, દોલારાયે રહેલ અંબરનું સીમવર્ધન, શેલ.રામે દોમગઢમાં ફેરવેલી રાજધાની અને તેનું વિવરણ, અજમેર રાજની દુહિતા સાથે તેનો વિવાહ, દોલારાયનું ચરિત, મીનલોકો સાથે તેનું યુદ્ધ અને મરણ, તેના પુત્રકુળે કરેલ ધુંદરનો જય, મૈકુલરાય તેણે કરેલ અંબરનો અને ખીજા નગરનો જય, હુણુદેવનો જય લાભ, કંદુલ પુજનનું સિંહાસનારોહણ, મીનમતિ. દ્વિતીસ્વર પૃથ્વીરાજની ખેન સાથે પુજનનો વિવાહ, તેનું યુદ્ધવીર્ય કનોજની રાજકુમારીના હરણમાં તેનો પ્રાણ વિયોગ, મેલીસિંહનો અભિષેક, ઉત્તરાધિકારીઓ, પૃથ્વીરાજે કરેલા અંબરના બાર ભાગ, તેનો ગુપ્ત વધ, વાહાર મલ, ભગવાનદાસ, બહાંગીર સાથે ભગવાનદાસની પુત્રીનો વિવાહ, માનસિંહ. તેનું પરાક્રમ, ચંકાંત અને મૃત્યુ, રાવભાઉ, મીરજી રાજ જયસિંહ, પુત્રના હાથે તેનું મરણ. રામસિંહ, વિપણસિંહ.

અંબરનું પ્રાચીન નામ ધુંદર, હાલના યુરોપીયન વીગેરે સુધરેલા લોકો તેને જયપુર કહે છે. જયપુર અંબરની રાજધાની. ખીજા રજપુત રાજ્યની માફક જયપુર પણ નાના નાના જનપદની માત્ર સમષ્ટિ, તે સઘળા જનપદોમાંથી ઘણા ખરા જનપદો પુરાકાષમીન લોકોના કબજામાં હતા. પરાક્રમ કરીને અથવા વિશ્વાસઘાતક કરીને કુશાવહ રજપુતોએ તે સઘળા હસ્તગત કર્યાં. એમ કહેવાય છે જે કુશાવહ વંશીય પ્રતાપશાળી એક રાજાએ, અગાઉના સમયમાં હાલના કાળિક જોવા નીર શેલ પ્રદેશની પાસેના સ્થળે મહાયજ્ઞનું અનુષ્ઠાન કર્યું. તે યજ્ઞગિરિનું, નામ ધુંદર હતું. ઉપરથી તેધુંદર નામ પડ્યું.

ધુંધર પ્રદેશ પ્રાચીન કુશાવહ કુળનું લીલા સ્થળ. કુશાવહ રજપુતો, ભગવાન રામચંદ્રના પહેલા પુત્ર કુશથી પોતાની ઉત્પતિ ગણે છે, તેઓ કહે છે જે મહારાજ કુશે અથવા તેના કોઈ સંતાને પિતૃ પુરુષની નિવાસ ભૂમિ છોડી સોમનદના તીરે

પ્રસિધ્ધ પોતાલ નગર સ્થાપ્યું ત્યારપછી કેટલા પુરૂષો થયાપછી તેના વંશમાં નળ * નામનો એક પુરૂષ પેદા થયો તે પોતાનો પ્રદેશ ત્યાગ કરી પશ્ચિમ તરફ ગયો. તેણે સંવત ૩૫૧ (ઈ. સ. ૨૮૫) માં નસ્વાર અને પોરાણિક નૈષધ રાજ્ય સ્થાપ્યું. કેટલાક ભાટ ગ્રંથોમાં વર્ણવેલ છે, જે નૈષધ રાજ્ય સ્થાપ્યા પૂર્વે તેઓ લાહોર અને ગ્વાલીયર નગરમાં થોડા દિવસ રહ્યા, વાહાર હાલ કચ્છવાગાર નામે પ્રસિધ્ધ છે, મહારાજનલનાં વંશધરો પાળનામના ઉપાધિવાળા છે. તે ઉપનામ તેનાથી નીચેના તેત્રીશ પુરૂષ આવેલા સોરસિંહ સુધી ભોગવાયું છે સોરસિંહના પુત્ર ઢોલાયે પિતૃ રાજ્યમાંથી દુરી કૃત થઈ સંવત ૧૦૨૩ (ઈ. સ. ૯૬૭) ધુંદર રાજ્ય સ્થાપ્યું, નરાવારના પ્રસિદ્ધ રાજા શૌરસિંહના પરલોકવાસ ઉપર તેના ભાઈએ તેનું રાજ્ય બલ પૂર્વક છીનવી લીધું. મહારાજ શૌરસિંહનો ઢોલારાય નામનો એક પુત્ર હતો જે તેના પિતાના પરલોકવાસ ઉપર બાળક ઉન્મરનો હતો. ઢેહનું દુરાચરણ જોઈ, ઢોલારાયની માએ પોતાના કુમારને એક કંડીયામાં સુકી, દીનવેશ ધારણ કરી કંડીઓ લઈ પોતાની રાજધાની છોડી; કંડીઓ માથે લઈ તે રાજ્યની પશ્ચિમ દિશાએ ચાલી. થોડા સમયપછી તે બોગંગ નામના નગરમાં પહોંચી, બોગંગ જયપુરથી પાંચ માઇલ દુરે આવેલું. તે સમયે તેમાં મીન લોક વસતા હતા. કઠોર માર્ગ શ્રમથી અને ક્રુદ્ધપિપાસાથી કાતર થઈ રાજ મહિષી પોતાના કુમારને કંડીયા સાથે જમીન ઉપર સુકી પાસેના વન્ય વૃક્ષથી ફળ ચુંટવા લાગી વન્ય ફળ ચુંટતાં ચુંટતાં તેણે પાછું ફરી રાજકુમાર તરફ જોયું તેણે જોયું જે એક મોટો અજગર પોતાની વિશાળ ફણ તે કંડીયા ઉપર ફેરવે છે. પુત્રના પ્રાણ નાશે ભય ધામેલી રાજમહિષી ચિત્કાર કરવા લાગી, તે આત્મનાદ સાંભળી એક પરિ

* પુરાણમાં ત્રણ નળનું વિવરણ જોવામાં આવે છે, તેમાં બે નળ સૂર્યવંશીય અને એક નળ ચંદ્રવંશીય, સૂર્યવંશીય નળમાં એક નળ વીરસેનનો પુત્ર, અને બીજો નળ કુશનો પૌત્ર નિષેધનો પુત્ર.

નલોદ્ધાત્રેવ ત્રિભ્યતાવંશ કસ્યપસંભવે ।

વીરસેનસુત સ્તચ્ચન્નૈષધસ્વનરાધિયઃ ॥ મત્સ્ય પુગળં

ત્રીજો નળ ચંદ્રવંશીય તેજ નિષેધનો પુત્ર સતી પ્રધાન દમયંતી તેની પત્ની પણ આ સ્થળે ઉપર કહેલા નળોમાંથી તેના પોતે જાણવું કઠણ છે. જ્યારે ટોડ સાહેબના મતના અનુસાર તેને દમયંતીનો પતિ નળ કહીએ તો નળ ચંદ્રવંશીય અને કુશાવર કુળ ચંદ્ર વંશીય થઈ પડે. સંવત, ૩૫૧ [ઈ. સ. ૨૮૫] ના વર્ષ બહુ પૂર્વે નળ થયો એમ કહેવાય, સાથી કે મહાભારતમાં તે આખ્યાન છે. કેટલાકનું માનવું એવું છે, જે મહાભારતમાં નલ દમયંતીનું આખ્યાન સંક્ષિપ્ત છે. તેમ થવાથી શ્રી રામચંદ્રના પુર્વવર્તી આરમા પુરૂષે આવેલા કતુપર્ણ સાથે નળનું સમ સામાયિક-પણું થાય ખરું? તે પણ પ્રશ્નેનું કપોલ કસ્પિત ! જ્યારે કુશાવહ રજપુતો સૂર્યવંશીય કે ચંદ્ર વંશીય એ બાબતની ખરી મિમાંસા થઈ શકતો નથી.

માનકે પ્રાદાણુ તે સ્થળે આવી પહોંચ્યો. અને તે વિચિત્ર વ્યાપાર જોઈ રહેહુ સાથે તે બોલ્યો. “ દીકરી ? ભય નથી. ભય નથી. તારો પુત્ર રાજચક્રવર્તી થાશે, ભિક્ષુક વિપ્રનું એ આશ્વાસ વચન સાંભળી ઢોલારાયની માએ કહ્યું. “ દ્વિજવર ! દારૂણ ક્ષુકપિપાસામાંથી જ્યારે મારી રક્ષા થાશે ત્યારેજ હું તો પુત્રના ચક્રવર્તીપણાનાં ગુણ જોઉં ના ! ભિક્ષુકે તેને જોગંગ નગરનો રસ્તો બતાવ્યો.

ત્યાર પછી રાજ મહિષી, તે કંડીયો માથે મુકી પર્વત વેષ્ટિત જોગંગ નગરમાં આવી. નગરના એક રસ્તામાં મીનરાજની દાસી સથે તેની મુલાકાત થઈ, તે તેની પાસે તેના કઠોર કલેશની બીના વર્ણવી બોલી, “ જો કોઈનું દાસીપણું કરી મારા બાળકની પ્રાણ રક્ષા હું કરી શકું તો હું તેનું દાસીપણું કરવા સંમત છું. બેન ! તું મને એવું એક કામ ચીંધ ? એવી દયાજનક પ્રાર્થના મીનરાજની રાણીને કાને પહોંચી. તેણે તેને પોતાના આશ્રય તળે છાયા આપી, એકવાર ઢોલારાયની માને રાજનું ભોજન તૈયાર કરવા હુકમ મળ્યો. તેણે ભોજન તૈયાર કરી સાંડું સ્વાદિષ્ટ કર્યું. મીનરાજ રાત્રુનસિંહ તે ખાઈ અત્યંત તૃપ્ત થયો, આવું સ્વાદિષ્ટ ભોજન જેણે કર્યું, તેને તેની પાસે લાવવા તેણે આજ્ઞા આપી, હુકમ મળ્યો કે તરત ઢોલારાયની મા મીનરાજ પાસે હાજર થઈ, ત્યાં તેણે તેની અનુમતિના અનુસારે પોતાનો સઘળો વૃત્તાંત કહ્યો, સંભ્રાંત રજપુત રાણીનો પ્રકૃત પરિચય જાણી રાત્રુનસિંહે તેને પોતાની ધર્મ ભગિની અને ઢોલારાયને ભાણેજ કરી સ્થાપ્યો.

મીનરાજની આશ્રય છાયામાં ઢોલારાય પ્રતિદિન વધતો ગયો. પછી પોતાની ચૈાદમાં વર્ષની ઉમ્મરે ધર્માતુલના હુકમથી ભારતવર્ષના તે સમયના સાર્વભૌમ અધીશ્વર, દીલ્લીશ્વર ને વાર્ષિક કર આપવા રાજધાની દીલ્લીમાં ઢોલારાય આવ્યો. જોગંગ દીલ્લીનું, તાબાના રાજ્ય જોગંગ. રાજરાત્રુનસિંહે, ઢોલારાયની બુદ્ધિમત્તા જોઈ તે કર આપવા તેણે તેને દીલ્લીમાં મોકલ્યો. ઢોલારાય ભારતવર્ષની રાજધાની દીલ્લીમાં આવ્યો, ત્યાં તે પાંચ વર્ષ રહ્યો. દીલ્લી નગરમાં અનેક રજપુતો સાથે તેની મિત્રતા થઈ, અનેક રજપુતો તેના ઉપકારમાં તત્પર થયા. તે સઘળા રજપુત મિત્રો પાસેથી આશ્વાસ પામી ઢોલારાયે પોતાના સૌભાગ્યનો રસ્તો નિષ્કંટક કર્યો. તે જોગંગ નગરમાં પોતાની ગૌરવ પતાકા પોતે ઉભી કરી. જોગંગ રાજ રાત્રુનસિંહે તેનો બેહદ ઉપકાર કર્યો. ઢોલારાય શું તેણે કરેલો ઉપકાર ભૂલી ગયો ? ઉપકાર ભૂલી તેણે શું તેના શોણીતમાં હાથ ધોયા ! તેણે રજપુત કુળમાં જન્મ લીધો, રજપુતોનો મૂળમંત્ર ભૂમિલાલ. એ મૂળમંત્ર સાધવા રજપુતો ઘણાંજ હલકાં કામ કરે છે. ઢોલારાયે આજ તે પ્રમાણે પોતાના મંત્રનું સાધન કર્યું. તેમ કરવામાં વિશ્વાસઘાતકતા થઈ. તેણે ઉપકારી રાત્રુનસિંહનો સંહાર કરી જોગંગ રાજ્યનો કબજો કરવા સંકલ્પ કર્યો. મીનરાજ દીવા-

ળીના દીવસે દળ સાથે એક પુષ્કરીણીમાં નહાતો હતો. ઢાલારાય ત્યાં પોતાના સૈનીકો સાથે રાહુનસિંહ ઉપર પડ્યો. પુષ્કળ માણસના લોહીથી સરોવરનું પાણી લાલ થયું.

વિશ્વાસઘાતકતા, કૃતઘ્નતા, અને કાપુરૂષતાની મદદે પોતાનો હલકો ઉદ્દેશ સાધી તેણે પોતાના પરામર્શદાતા મીનકવિનો પણ સંહાર કર્યો. તેના મનમાં વિશ્વાસ આવ્યો જે જાણે પોતાના પ્રભુ મીનરાજનું અનિષ્ટ કર્યું તે તેનું અનિષ્ટ કેમ નહિ કરે ! ત્યારપછી તે ઢાલારાય દેવશા જનપદમાં ગયો. તે જનપદ તે સમયે વીર ગુર્જર ગોત્રના રજપુતના તાબામાં હતો. ઢાલારાયે તેની પુત્રીનું પાણીચઢણ કરવા આહ્વાન કર્યું. તેમાં તે રજપુતે ઉત્તર આપ્યો, “ તે શું તે શી રીતે થઈ શકે ! આપણે બન્ને સૂર્યવંશીય. બુઝોને હજી આપણી વચ્ચે સો પેઢી પણ ગુજરી ગઈ નથી. તે રજપુતની ગણનામાં ભુલ થઈ હતી. તેણે વીચારી જોયું તો માલુમ પડ્યું જે ઢાલારાય સાથે તેની પુત્રી પરણી શકે ખરી. ત્યારે વીર ગુર્જરે પોતાની દીકરી ઢાલારાયના હસ્તમાં આપી. વીર ગુર્જરને એક પણ પુત્ર પેદા થયો નહોતો. જામાતાના ગુણે સંતુષ્ટ થઈ તેણે પોતાનું રાજ્ય પણ જામાતાને આપી દીધું. ઢાલારાયની રાજ્યસીમા વધી તો પણ તેની તૃપ્તિ થઈ નહિ.

ત્યાર પછી તેણે શીરો નામના મીનલોકને હરાવ્યા. તે મીન લોકના રાજાનું નામ રાવનાતો હતું. રાવનાતો માયા નામના નગરમાં રાજ્ય કરતો હતો, રાવનાતાનો પરાજય કરી તેણે માચનગર કબજે કર્યું. તે નગરમાં તેણે પોતાનું રાજપાટ ફેરવ્યું, ત્યાર પછી માચનગર રામગઢના નામે પ્રસિદ્ધ થયું,

એ સઘળી ઘટના પછી થોડા દિવસે ઢાલારાયે અજમેર રાજની દુહિતા માણીનું પાણિ ચઢણ કર્યું. એકવાર તે નવોઢા પત્ની સાથે જેબાહી માતાને પૂજોપહાર દઈ પોતાના શહેરમાં આવતો હતો એટલામાં તે પ્રદેશના સઘળા મીન લોકોએ એકઠા થઈતેનો માર્ગ રોક્યો. મીનલોકો અગીયાર હજાર હતા. તેવિશાળ પાર્વતીય સેના સાથે ઢાલારાય યુદ્ધમાં ઉતર્યો, અનેક મીનવીરો તેના હાથથી રણ સ્થળે પડ્યા. પણ તે પોતાના પ્રાણની રક્ષા ન કરી શકવાથી તે રણસ્થળે તેણે પ્રાણ છોડ્યા. મીન લોકો જીતી થયા. ઢાલારાયની બાકીની સેના પ્રાણભયે પલાયન કરી ગઈ માણી પણ પલાયન કરી પ્રાણ રક્ષા કરી શકી તે કાળે તે ગર્ભવતી હતી, થોડા દિવસ પછી પુત્ર સંતાનનો પ્રસવ થયો. તેનું નામ કંકુળ રાખ્યું કંકુળે, ધુંદર પ્રદેશ જીત્યો. તેના પુત્ર મૈકુળદેવે સુશાવત મીન લોક પાસેથી અંબર પ્રદેશ છીનવી લીધો. તે અંબરમાં મીનનો અધિપતિ રાવ ભામો વસતો હતો. તે શીવાય નંદલા મીનને હરાવી મૈકુલરાવે ઘણા પ્રદેશો અંબરમાં ભેળવી દીધા.

મૈકુલરાવ પછી હુણદેવ અંબરના સિંહાસને બેઠો. પોતાના પૂર્વજોની જેમ હુણદેવે પણ મીન લોક સાથે સમરાનલ મળ્યાં, તેનો ઉત્તરાધિકારી કુંતલ હતો. કુંતલ પોતાની રાજધાનીના પડખેના પાર્વત્ય પ્રદેશના મીન અધિવાસીઓ ઉપર પોતાનું અધિપત્ય ફેલાવવા સત્તાવાળો થયો, તે સમયે ભૂટવાર જન પદમાં એક ચોહાણુ રાજા રાજ કરતો હતો. તેની પુત્રી સાથે કુંતલનો વિવાહ સંબંધ સ્થિર થયો. ત્યાર પછી કુશાવહ રાજ કુમારે ચોહાણુ રાજકુમારીને પરણવા તૈયારી અને ગોઠવણુ કરી તેની વિવાહ યાત્રાના દિવસે તેની મીન પ્રજાએ ચારે તરફથી આવી તેને કહ્યું રાજન અમે અગાઉનો વૃત્તાંત બુદ્ધિ નથી, તમારા પિતૃ પુરુષની વિશ્વાસ ધાતકતા શોણિતા અક્ષરે અમારા હૃદયપટ અંકિત થયેલ છે, આપ જ્યારે નગર છોડી દૂર જાઓ છો ત્યારે નીશાન નગારું અમને સોંપી જાઓ ” તેજસ્વી કુતલ તેમ કરવા સંમત થયો નહિ. મીકોન લોકે પણ લીધેલી જીદ છોડી નહિ તેથી બંને દળ વચ્ચે એક ઘોર યુદ્ધ થયું. તે યુદ્ધમાં મીન લોકો હારી ગયા. તેના અનેક સૈનિકો રણ સ્થળે પડ્યા. એ ઘટના પછી કુંતલદેવ પોતાનું અધિપત્ય વિસ્તૃત પ્રદેશમાં વિસ્તારવા સત્તાવાળો થયો.

કુતલ પછી સુપ્રસિદ્ધ રાવ પૂજન અંબરના સિંહાસને બેઠો, રાવપૂજનનું પવિત્ર નામ આજ પણ રજપુતોના હૃદયમાં વિરાજે છે. મહા કવિ ચંદ બારોટની અમૃતમયી વર્ણુતાના પ્રસ્તાવમાં રાવપૂજન હજી પણ અમૃત થઈ બેઠો છે. કુશાવહ પૂજનનું મહનીય ચરિત અનુશીલન કર્યાના પહેલા આપણે પ્રયોજન વશે અંબરના તે સમયેના ભૌમિક અધિવાસીઓના વિષયની એક આલોચના કરવી ઉચિત છે.

ધુંદરના પ્રાચીન અને વિશુદ્ધ મીન લોકો તે કાળે પાંચવડા નામે પ્રસિદ્ધ હતા, એ પાંચવડા ડુળ પાંચ શાખામાં વિભક્ત હતું. અજમેરથી તે યુમનાના પાસેના પ્રદેશ સુધી કાઢી બો નામે જે શૈલમાળા ચાલી જાય છે, તે શૈલમાળા પ્રાચીન પાંચવડાની આવાસ ભૂમિ,

તે વિશાળગિરિત્રજના એક સ્થાને તેઓએ પોતાના કુળદેવી અંબાના સ્મરણ માટે અંબર નગર સ્થાપ્યું. અંબાદેવીને મીન લોકો ઘાટારાણી કહેતા હતા, તે વિસ્તૃત પર્વત માળામાં મીનના બોગંગ, માત્ર વીગેરે મોટાં નગરો પ્રતિષ્ઠિત હતા. તે ગિરિમાળામાં મીન લોકો સુખથી સ્વતંત્રતા ભોગવતા હતા, ચારે તરફના રજપુતોના પ્રભાવની સ્પર્ધા કરતા તેઓ, પોતાનું રાજ સુખથી ભોગવતા હતા, તે સઘળા મીન લોકો માંહેલો એક પ્રાચીન નાઇન નગરમાં રહેતો હતો. બાબર અને હુમાયુન સમ સામાયિક કુશાવહ રાજ વાહારમલે તે નાઇન વાસી મીનની સ્વાધીનતા છીનવી લીધી.

એ પાર્વત્ય અધિવાસીઓના ઉપ નામના ઉચ્ચારણ સંબંધે પાર્થકય માલુમ પડે છે, કેટલાક તેઓને મૈન કહે છે, અને કેટલાક તેઓને મીન કહે છે, એ બંને ઉપ-

નામ બે જુદા જુદા સંપ્રદાયના છે, જેઓ મૈન નામે પ્રસિધ્ધ છે. તેઓ અસલ મૈલિક અને વિશુદ્ધ અને જેઓ મીન છે તેઓ મિશ્ર ગોત્રીય છે, મૈલિક મૈનમાં હાલ એકજ સંપ્રદાયનું વિવરણ જોવામાં આવે છે. તેઓ ઉપારા નામે પ્રસિધ્ધ મીન ગોત્ર “ બાર-પાલ ” અર્થાત્ “ બારગોત્રમાં વિભક્ત તેઓ ગિરહોટ, ચોહાણ, તુઆર યદુ. પુરીહર. શોલંકી. શંકલા વીગેરે જુદા જુદા રજપુતાંથી પેદા થયેલ છે તે બારગોત્રી ઓછામાં ઓછા આવનસો ગોત્રમાં વિભક્ત. મીનલોકોના કુલાખ્યાતઓ તે સઘળી શાખા પ્ર-શાખાનું વિવરણ રાખે છે. વિશુદ્ધ ઉપારા સંપ્રદાય આજ અનેકાંશે હીન થઈ પડ્યો છે. પણ મિશ્ર મીન લોકો મધ્ય અને પશ્ચિમ ભારતવર્ષના તિવિડ વનમાં વસે છે, તેઓ પોતાને રજપુતવંશીય કરી ગર્વ પામે છે. એ સઘળા વિષયનું આલોચના કરવાથી માલુમ પડે છે. કોળી, ભીલ, મૈન, ગંડ વીગેરે અસહ્ય પર્વતવાસીઓ ભારતવર્ષના આદિમ નિવાસી એક કાળે તેઓના ભયંકર પ્રતાપે આર્થ વીરો પરાભવ પામ્યા. વેદમાં તેઓ દસ્યુ નામે કહવાયા. પુરાણ કાવ્ય વીગેરેમાં દાનવ રાક્ષસ નામે કહેવાયા.

આ ક્ષણે હવે અંબરરાજ પુજનની જીવની માટે ફરીથી પ્રવૃત્ત થઈએ. રાવ પૂજન એવો પ્રતિષ્ઠાવાન થઈ ઉઠ્યો હતો, જે, દીલ્લીશ્વર વીરવર ચોહાણ પૃથ્વીરાજે પોતાની બેનને તેને પરણાવી હતી. વીર કેસરી પૃથ્વીરાજ, કુશાવહ રાજપૂજનને વિશેષ સંમાન આપતો હતો. દીલ્લીશ્વરના નીચે એકસો આઠ મહાવીર સામંતો હતા. તેમાં રાવપૂજનનું ઉચું આસન હતું. પૂજનના પ્રયંડ વીરત્વની પાસે અનેક યવન વીરો યુધ્ધ સ્થળે પડ્યા. વંળી વીરવર અદ્વાઉદીન પણ તેનાથી પરાજય પામી અપમાનીત થઈ પ્રાણ લઈ ગીજનીમાં પલાયન કરી ગયો. પૂજનપ્રસિધ્ધ ખાઈ બર ગિરીમાર્ગમાં યવનોને હરાવી તેઓની વાંસે ગીજની સુધી ગયો હતો. એ કુશાવહની મદદથી વીરવર પૃથ્વીરાજ ચાંદેલ લોકનું તે મોહાળારાજ્ય જય કરી શક્યો હતો. તેના વીરત્વથી મોહિત પૃથ્વીરાજે જીતેલ મોહાળા રાજ્ય તેનેજ આપ્યું, જે ચોસઠ રજપુત વીરોએ કનોજની રાજકુમારીનું હરણ કરવામાં પૃથ્વી રાજને મદદ આપી હતી. રાવપૂજન તે માંહેલો એક હતો. સમયેત યવનોના અને રાઠોડોના પ્રયંડ આક્રમણમાંથી પોતાના અધિપતિની રક્ષા કરવા માટે વીર પુરૂષ પૂરાવનેજ જે વીરત્વ દેખાડ્યું. તેનું વિવરણ મહાકવિ ચંદબારોટે તેના મહાકાવ્યમાં જવલંત અક્ષરે આપ્યું છે.

કનોરાજ જયચાંદ સાથે પૃથ્વીરાજનું પાંચ દિવસ સુધીભયાવહ યુધ્ધ ચાલ્યું. તે ભીષણ યુધ્ધના પહેલા દિવસે કચ્છાવહ વીર પૂજન ગિરહોટ વંશીય ગોવીંદસિંહ સાથે યુધ્ધ સ્થળે પ્રાણ છોડ્યા. તે બન્ને એક દિવસે એકઠા એક યુધ્ધમાં એકજ રણસ્થળે પડ્યા. મહાકવિ ચંદ બારોટે તેના મહાકાવ્યમાં કચ્છા-

વહુ વીર પૂજનના વિરત્વનું નીચે પ્રમાણે વર્ણન કર્યું છે. “ ગોવીંદસિંહ રણમાં પડ્યો થી. શત્રુકુળ આનંદથી નૃત્ય કરવા લાગ્યું. ત્યારપછી પૂજન શ્રવણ ભંડરવ વળનાદે રણસ્થળ કંપીત કરી યુદ્ધમાં ઉતર્યો. ખન્ને હાથનાં ખડગ ધારણ કરી મ્લેચ્છોના મુંડા કાપવા લાગ્યો. ચારસો યોદ્ધા એકદમ તેની ઉપર પડ્યા. કેહડી, પીપાવહો નરસિંહ અને કચુ નામના પાંચ ભાઈઓ તેની પાસે હોવાથી તે શત્રુ કુળના પ્રચંડ આક્રમણમાંથી બચવા તઈયાર થયો. ખડગ અને ભાલા અવીરત ગતિથી ચાલવા લાગ્યાં નરમુંડે રણસ્થળ આવૃત થઈ ગયું. નરશોણિતતર-ગાકાર રણસ્થળે વહેવા લાગ્યું પૂજને ઇતિમાદના માથા ઉપર લક્ષ્ય કરી ખડગ ચલાવ્યું, એટલામાં તે બેનશીખનું મુંડછિન્ન થઈ પૂજનના ચરણમાં પડ્યું. તે સમયે દુર્ધર્ષ ખાંચે તેની છાતીમાં ભાલો માર્યો. કુર્મવીર તે આઘાતે મરણ પામ્યો. તેને લઈ અપ્સરામાં વિવાદ થયો. યવન સેનાને એક એક ભાગ રણાંગણે પડવા લાગ્યો. કપાલમાત્રી મહાકાળે અનેક મુંડ લઈ પોતાની ભયંકર માળામાં નાખ્યા. જ્યારે પૂજન અને ગોવીંદસિંહ પડ્યા તે સમયે દીવસનો એક પહોર માત્ર બાકી હતો. સગોત્રીય વીરનો ઉધ્ધાર કરવા માટે પદ્મણ સંખલામુક્ત સિંહની જેમ રણસ્થળે આવ્યો. કનોજની સેનાએ પાછા પગલાં કર્યાં. જયચાંદની મહામેઘસ્વરૂપ વિશાળ સેના માથું ફેરવી પલાયન કરવા લાગી, પૂજનનો ભાઈ પોતાના પુત્રની સાથે કર્ણની જેમ ભયંકર વીરત્વ દેખાડેવા લાગ્યો. પણ પિતા પુત્ર, તે ભયંકર રણસ્થળમાં પડી સૂર્યલોકમાં ગયા.

પિતા પૂજનના પરલોકવાસ ઉપર મેલીસિંહ અંબરના સિંહાસને બેઠો. મેલીસિંહની બાબતમાં થોડું વિવરણ માલુમ પડે છે. મેલીસિંહ પૂજનનો ઉપ-યુક્ત પુત્ર હતો. રાજનિતિમાં અને યુદ્ધનીતિમાં તેની વિલક્ષણ પારદર્શિતા હતી. મેલીસિંહે અનેક યુદ્ધમાં જય મેળવ્યો હતો. તેણે રૂઝાડી નગરમાં માંદુ-ઉપર જે જય મેળવ્યો તે વિશેષ પ્રસિધ્ધ.

મેલીસિંહ પછીના અગીયાર રાજાઓના નામ ભાટગ્રંથમાં જોવામાં આવે છે. અગીયાર રાજાઓમાં છેવટનો પૃથ્વીરાજ હતો. તેના સત્તર પુત્ર હતા. પૃથ્વીરાજે તેમાંથી બાર પુત્રોને ભૂમિસંપત્તિ આપી. તેમાંથી કેટલાક અંબર રાજ્યની બહાર જઈ મોટી શાખા રાખવા સત્તાવાળા થયા. પૃથ્વીરાજની સંતતીમાંથી એક સંતતિએ વિશાળ રાજ્ય સ્થાપ્યું. તે રાજપુરૂષનું નામ બલોજી. તે મેલીસિંહની નીચેની છઠ્ઠી પેઢીએ આવેલા ઉદયસિંહનો ત્રીજો પુત્ર હતો. પિતાના રાજ્યત્વ કાળે બલોજી અંબરને છોડી સ્વાપાજીત અમૃતસર નામના નગરમાં ગયો. તે અમૃતસરના સંપ્રીણ ક્ષેત્રમાં પ્રસિધ્ધ શેખાવતી રાજ્યનું બીજ વધાવ્યું. શેખાવતીનું વૃતાંત યોગ્ય સ્થળે વર્ણિત થાશે. એમ કહેવાય છે જે અંબરપતિ પૃથ્વી

રાજ દેઉલ નામના પવિત્ર સ્થળે ગયો. તે પુણ્યસ્થળ સિંધુનદના સાગર સંગમના પ્રદેશ પાસે આવેલું. તે પોતાના પુત્ર ભીમ થકી ગુપ્તભાવે નીહત હતો. ભાટ ગ્રંથમાં વર્ણવેલ છે. પિતૃઘાતી ભીમનું મુખ રાક્ષસના જેવું અતિ ભયાનક હતું. પિતૃઘાતક ભીમ પોતાના પુત્ર ઐશકર્ણના હાથે મરણ પામ્યો ઐશકર્ણના ભાઇઓએ તે નિષ્ઠુર કર્મ કરવા તેને ઉત્સાહિત કર્યો હતો.

પૃથ્વીરાજના એકંદર સત્તર પુત્રો હતા. તેમાંથી તેણે બાર પુત્રોને સારી સંપત્તિ આપી, તેની સંતતિ પૈકી બક્ષેજી નામનો એક રજપુત હતો, તે મેલીસીંહની નીચેની છઠ્ઠી પેઢીના ઉદયકર્ણનો ત્રીજો પુત્ર. પિતાના રાજત્વકાળમાં બલોજી સર્વોપાર્જીત અમૃતસરમાં ગયો. તે અમૃતસરના સંકીર્ણ ક્ષેત્રમાં પ્રસિધ્ધ શેખાવતી રાજ્યનું બીજ રોપાયું. શેખાવતીનો વૃત્તાંત યથા સ્થળે વર્ણિત થાશે, આ ક્ષેત્રે આપણે પૃથ્વીરાજના સંતાન સંતતિઓના વૃત્તાંતનું અનુશીલન કરવાનું છે એમ કહેવાય છે જે અંબરપતિ પૃથ્વીરાજ દેવલ નામના પ્રસિધ્ધ તીર્થયાત્રાએ ગયો. તે પુણ્યસ્થળ સિંધુ નદના સાગર સંગમના તટ ઉપર આવેલું, તેનો તેના પુત્ર ભીમે ગુપ્તભાવે વધ કર્યો, ભાટ ગ્રંથમાં વર્ણવેલ છે જે, પિતૃઘાતી પાખંડ ભીમનું વદનમંડળ રાક્ષસના જેવું ભયાનક હતું, ભીમ પણ તેના પુત્રથી હણાયો ઐશકર્ણ તેનો ગુપ્ત વધ કર્યો, ભીમે પિતૃવધથી પેદા થયેલ ઘોર પાપનું પ્રાયશ્ચિત કર્યું, ઐશકર્ણના ભાઇઓએ તેને તે નિષ્ઠુર કામ કરવા ઉત્સાહિત કર્યો, તીર્થ દર્શન કરી પિતૃ હત્યાનું પાપ ધોવાને ઐશકર્ણે સંકલ્પ કર્યો.

ઐશકર્ણ પછી બાહારમલ નામનો રાજા અંબરના સીંહાસને અભિષિક્ત થયો. કુશાવહ રાજાઓમાં એ રાજાએ સહુથી પહેલાં મુસલમાનની વશ્યતા સ્વીકારી બાબરની ષોડાષોપચાર પૂજા કરી બાહારમલે હુમાયુનના તાબામાં પંચ હજાર સેનાના અધિપતિની પદવી મેળવી.

બાહારમલ પછી તેનો પુત્ર ભગવાનદાસ અંબર સીંહાસને બેઠો. પિતાકરતાં પુત્ર ભોગલ સત્રાટનો વિશેષ અનુગત થઇ પડ્યો. ભગવાનદાસ ભોગલ કુળકેસરી અકબરનો બંધુ હતો, કેવી મોહની શક્તિથી અકબરે ભગવાનદાસને વશ કર્યો. તેનો નિર્ણય થઇ શકતો નથી. અકબરમાં એવા અનુપમ ગુણ હતા કે જેથી તે સઘળી તે સમયની રજપુત જાતને કરાપત કરવા શક્તિવાળો થયો હતો. માત્ર એક વીર શ્રેષ્ઠ વ્રતપસિદ્ધ રાવાય સઘળા રજપુત રાજાઓએ અકબરની વશ્યતા સ્વીકારી. રાજા ભગવાનદાસેજ, સહુથી પહેલાં ભોગલરાજ સાથે વૈવાહિક સૂત્રે બંધાઈ રજપુત કુળને કલંકિત કર્યું. ઇ. સ. ૧૫૮૬. તેણે પોતાની પુત્રીને રાજકુમાર સલીમને પરણાવી. બેનશીબ ખુશરૂ એ અયોગ્ય અપવિત્ર વિવાહ બંધનનું કળ.

ભગવાનદાસ પછી તેનો ભગીજો માનસિંહ અંબરના સિંહાસને બેઠો. માનસિંહ અકબરની સલામાંમાં એક રત્ન, અકબરના સૌભાગ્યમાં અને ઉન્નતિમાં માનસિંહ મદદગાર, માનસિંહ અકબરના મૃત્યુનું પ્રધાન કારણ, તે પ્રયંત્ર કુશાવહ વીરના બાહુબળે મોગલ સમ્રાટ અકબરે ભારતવર્ષનો અડધો ભાગ લીધો. અકબરે પોતાના પ્રતિનિધિના પદે તેને નીમી ઘણા કઠોર અને મુશ્કેલ કાર્ય સાધ્યાં, અકબરનો જેવો માનસિંહ ઉપર વિશ્વાસ હતો તેવોજ માનસિંહે તેને બદલો આપ્યો. તેણે પોતાના દેશનું અકલ્યાણ કરી અકબરના વિશ્વાસનો ઉપયુક્ત બદલો માનસિંહે આપ્યો. ખેતનથી તે સાગર ઉપકુલ સુધીનો પ્રસિધ્ધ ભૂભાગ માનસિંહના બાહુ બળે જીતાયો. તેણે ઓરીસા પ્રદેશ ઉપર જય મેળવ્યો. બંગાળા વિહાર દક્ષિણાત્ય કાબુલ વીગેરે પ્રદેશો તેના શાસનમાં સોંપાયા, રજપુતો સાથે વૈવાહિક સૂત્રે બંધાઈ અકબરે વિચાર્યું જે પોતાનું સામ્રાજ્ય હવે આકૃત વિના રહેશે. પણ તેમ વિચારવાથી અકબર મોટા ભ્રમમાં પડ્યો. રાજ માનસિંહે તેની આંખમાં આંગળી નાંખી તે ભ્રમ દેખાડી આપ્યો. એવીરીતનો વૈજન્યવિવાહ ગૃહવિપ્લવનું પ્રધાન કારણ યવનોથી પેદા થયેલા રાજકુમારો સાથે રજપુતાણીથી પેદા થયેલ રાજકુમારો વિદેષભાવાપન્ન થયા જેઓ રજપુત શોણિતમાં પેદા થયા તેઓ માતૃકુળ તરફ વિશેષ અનુરાગ દેખાડવા લાગ્યા. આવી રીતની ગડબડમાં મોગલ સમ્રાજ્ય મોટા આકૃત સમુદ્રમાં ડુબી. માનસિંહના કાકાની દીકરી સાથે સલીમનો વિવાહ થયો હતો એ સંબંધના કારણથી અને તેના બાહુબળના કારણથી અંબરરાજ માનસિંહ વિશેષ ક્ષમતશાલી થયો. અંબરરાજની એક ક્ષમતાશાલિતાનો નાશ કરવા જતાં ખુદ અકબરે પોતાનો નાશ કર્યો.

એક સમયે અકબરે એક પ્રકારનું માજમ તૈયાર કર્યું. તેમાંના અર્ધ ભાગમાં વિષ મિશ્રિત કરી માનસિંહને તે આપવા તૈયાર રાખ્યું. બીજો અર્ધ ભાગ જેમાં વિષ મિશ્રિત નહોતું તે પોતા માટે તૈયાર રાખ્યો. ધર્મનો કેવો અપ્રતિહત પ્રભાવ છે! મોગલ સમ્રાટે, જાણ્યા બુજ્યા વિના વિષમિશ્રિત માજમ ખાધું. પાપનું પ્રાયશ્ચિત થોડા સમયમાં થયું. નિરાપરાધી વિશુદ્ધ આશામીનું અનિષ્ઠ કરવા જતાં, પોતાનાજ ઇર્ષાવન્દિમાં પોતેજ બળી મુઓ.

અકબરનો મુમુર્ષુકાળ પાસે આવેલો હોવાથી માનસિંહે દિલ્લીના પ્રકૃત ઉત્તરાધિકારીની વિરુદ્ધે પોતાના ભાણેજ રાજકુમાર ખુશરૂને દિલ્લીના સિંહાસને બેસારવા પ્રયત્ન કર્યો. પણ મોગલ સમ્રાટ અકબરે જીવતાં જીવતાં સેલિમના માથા ઉપર રાજ મુગટ મુકી દીધો. ત્યારપછી સેલીમ જહાંગીર નામ ધારણ કરી ભારતવર્ષના સિંહાસને બેઠો. માનસિંહનો પ્રયત્ન થોડા સમય માટે શાંત થયો. તેને બંગાળામાં સમ્રાટે મોકલ્યો. બંગાળામાં માનસિંહે પાછો પ્રયત્ન ઉઠાવ્યો.

મોગલ સમ્રાટ જહાંગીરે ખુશરૂને પકડી કેદ કર્યો. વળી તેણે તેના અનુચરોનો ભયંકર રીતે સંહાર કર્યો. અંબરરાજ માનસિંહ પ્રબળ પરાક્રાંત હોય જહાંગીરથી તે બહેરમાં તેના પ્રપંચિક કામના માટે શસ્ત્ર પામ્યો નહિ. તે સમયે વીશ હજાર રજપુતોની સેના તેના તાબામાં હતી. અંબરના રાસાગ્રંથમાં લખેલ છે. જહાંગીરે માનસિંહના દશ કરોડ રૂપૈયા દંડ કર્યા. ફેરીસ્તામાં વર્ણવેલ છે. અંબરરાજ માનસિંહ ઇ. સ. ૧૬૧૫ માં બંગાળા દેશમાં પરલોકવાસી થયો.

માનસિંહના પરલોકવાસ ઉપર તેનો પુત્ર ભાવસિંહ, અંબરના સિંહાસને સમ્રાટ જહાંગીરથી અલિખિત થયો. રાવ ભાવસિંહ અતી લક્ષીણ બુદ્ધિવાળો હતો. બીલકુલ દીનભાવે માત્ર ચાર વર્ષ રાજ્ય કરી તે ઉત્કટ પાનાસકિતી થઈ ઇ. સ. ૧૬૪૧ માં પરલોકગામી થયો.

ત્યારપછી માહાસિંહ અંબરના સિંહાસને બેઠો. તે પણ તેના પિતાના જેવો પાનાસક્રાંત હતો. વળી ભારી લાંપટતાના દોષે કસાઇ જઇ તે મરણ પામ્યો. મહારાજ માનસિંહના તે બંને અયોગ્ય ઉત્તરાધિકારીની બુદ્ધિની નબળાઇથી અંબરનો ગૌરવ સૂર્ય ઘણા દરજ્જે નિસ્તેજ થયો. તે સમયે યોધપુરના રાજાઓ સમ્રાટની સલામાં પ્રાધાન્ય પામ્યા. જહાંગીરે પોતાની રજપુતાણી ભાયાં યોધાબાઇની પ્રરોચનાથી માનસિંહના પૌત્ર જયસિંહને અંબરના સિંહાસને અલિખિત કર્યો. એ થકી સમ્રાટ જહાંગીરની પ્રિયતમ મહિષિ ઇબ્દુલ્લાખી થઇ. સમ્રાટે જયસિંહને અંબર રાજ્ય ઉપર અલિખિત કર્યો.

જયસિંહ રજપુતસ્થાનમાં મીરજાં નામે પ્રસિદ્ધ થયો. તે માનસિંહનો યોગ્યવંશધર ભાવસિંહ અને માહાસિંહની બુદ્ધિની નબળાઇને લીધે જે અંબરરાજ્ય હીનતેજ થઇ ગયું હતું તે અંબરરાજ્ય આજ મીરજાં જયસિંહની દક્ષતાથી ઘણે દરજ્જે સારી સ્થિતિમાં આવ્યું. ઐરંગઝેબના શાસનકાળમાં તેણે મોગલ સામ્રાજ્યના અનેક ઉપકાર કર્યા. તે સઘળા ઉપકારોના બદલામાં સમ્રાટે તેને છ હજાર સૈનિકોનો સેનાપતિ બનાવ્યો. એ કુશાવહ વીર જયસિંહના કૌશળ જાળથી છત્રપતિ શિવાજી પકડાઇ ગયો. શિવાજીને નિરાપદે રાખવા જયસિંહે પ્રતિજ્ઞા લીધી હતી. પણ ઐરંગઝેબની કુટતાથી તેની તે પ્રતિજ્ઞામાં વ્યાઘાત થાય તેવું તેને માલુમ પડ્યું. જેથી તેણે મહારાષ્ટ્રસિંહ શિવાજીને પલાયન કરવામાં સહાય આપી. એવી રીતની મહાનુભાવકતા સામાન્ય કહેવાય નહિ. એ જયસિંહની કપટતામાં વીર્યવાન મોગલ રાજકુમારની સઘળી મહેનતો સુફળ થઈ નહિ. તેની હુશીયારી રાજકુમાર દારાની સાથે વિશ્વાસઘાતકતા, કરવામાં ક્ષીણ તેજ થઇ પડી. એવાં સઘળાં આચરણથી જયસિંહનો સ્વભાવ

ઉદ્ધત થઈ ગયો. તેના તાળામાં બાવીશ હજાર રજપુત સવારો અને બાવીશ સામંત રાજાઓ હતા. તે સઘળા જયસિંહની આજ્ઞા માથે લઈ, યુદ્ધક્ષેત્રમાં ઉતરતા હતા.

ઐશકર્ણ પછી વાહારમલ નામનો રાજા અંબરની ગાદીએ બેઠો. કુશાવહ રાજાઓમાં સહુથી પહેલાં તેણે મુસલમાનની વફ્યતા સ્વીકારી. બાબરની ષોડષોપ ચારે પૂજા કરી વાહારમલે તેના પુત્ર હુમાયુનના તાળામાં પાંચ હજાર સૈનિકના આધિપત્યનો હુકો મેળવ્યો.

વાહારમલ પછી તેનો પુત્ર ભગવાનદાસ અંબરના સિંહાસને અભિષેક થયો. પિતા કરતાં પુત્ર મોગલનો વિશેષ અનુગત નીવડ્યો. ભગવાનદાસ મોગલ કુળ કેસરી અકબરનો પરમબંધુ હતો. અકબરનો એવો અલૌકિક ગુણ હતો. કે જેથી તે સઘળી રજપુત સમિતિને કટાયત કરી દેવા સમર્થ થયો. વીરશ્રેષ્ઠ પ્રતાપસિંહ વિના સઘળા રજપુતો એકવાર અકબરના અધીન હતા. રાજા ભગવાનદાસેજ સહુથી પહેલાં યવનને પુત્રી આપી, રજપુત કુલને કલંકિત કર્યું. ઈ. સ. ૧૫૮૬ માં તેણે પોતાની પુત્રીને રાજકુમાર સલીમને પરણાવી એ અયોગ્ય અને અપવિત્ર પરિણય સંબંધનું કૃણ બેનશીબ ખશરૂ પેદા થયો.

ભગવાનદાસ પછી તેનો ભત્રીજો માનસિંહ અંબરના સિંહાસને બેઠો. માનસિંહ અકબરની સલાનું ઉજ્જવળ રત્ન. મનસિંહ અકબરના સૌભાગ્ય અને ઉન્નતિનું પ્રધાન કારણ. માનસિંહના પ્રયત્ન બાહુબળે અકબર ભારતવર્ષનો અર્ધભાગ જીતી શક્યો હતો. માનસિંહ, અકબરના મૃત્યુનું મુખ્ય કારણ. અકબરે, તેને પોતાના પ્રતિનિધિના પદે નીમીસારા કામ સાધ્યાં. માનસિંહે સ્વદેશનું અને સ્વ જાતિનું અનિષ્ઠ કર્યું. જોતનથી તે સાગર સુધીનો ભૂભાગ માનસિંહના બાહુબળથી જીતાયો. તેણે ઉડીખ્યાનો જય કર્યો. અંગાળા, વિહાર, દક્ષિણાત્ય અને કાબુલ તેના કબજામાં સોંપાણો. રજપુતોની સાથે વૈવાહિક સૂત્રે બંધાઈ અકબરે વિચાર્યું. હવે ભારતવર્ષનું સામ્રાજ્ય નિરાપદ રહેશે તે વાત તેની સાચી નીવડી. નહિ. રાજા માનસિંહે તેની આંખમાં આગળી ઘાડી, તેનો ભ્રમ દેખાડ્યો. એવું વૈજ્ઞાન્ય પરિણય બંધન ગૃહ વિપ્લવનું મુખ્ય કારણ, ચવનીતાના ગર્ભે પેદા થયેલ રાજકુમાર સાથે રજપુતાણીના પેટે પેદા થયેલ રાજકુમારનો મનોમેળ રહેતો નહિ ટુંકામાં તે પરસ્પરના શત્રુ હતા. ઘણું કરી જેઓ રજપુત શોણિતથી પેદા થયેલા હતા તેઓ માતૃકુળ ઉપર વિશેષ અનુરાગ દેખાડી મામાની અને માના બાપની પ્રભુતા વધારતા હતા. એવી રીતની અવસ્થામાં રજપુતોએ ભારતવર્ષને આક્રમકમાં પાડ્યું અને રાજ્યના વિરૂદ્ધ ખટપટ કરવા લાગ્યા. માનસિંહના કાકાની પુત્રી સાથે સેલીમનો વિવાહ થયો. એ સંબંધથી

અંબર રાજને મોટી સત્તા મળી. વળી તેના સારા શુભો પણ પુષ્કળ સત્તા મેળવવામાં પ્રધાન કારણ હતા અંબરરાજને. એ પૂર્ણ પ્રતાપ નાશ કરવા જતાં અંબર ખુદા નાશ પામ્યો માનસિંહને પ્રતાપ તત્તિદિન વધતો જોઈ દિલ્લીથી અંબરના હૃદયમાં વિષમ ધર્મનિળ સળગી ઉઠ્યો માનસિંહને તેણે પ્રચંડ સામાવાળો અને પ્રતિદ્વંદ્વી માન્યો તે મનમાં વિચારતો હતો જે માનસિંહ તેને સિંહાસન ભ્રષ્ટ કરવા ચેષ્ટા કરેછે. તેણે માનસિંહની જીવાંસામાં ચિત્ત નાંખ્યું. મોગલ સમ્રાટ માનસિંહની ગુપ્ત હત્યા કરાવવા ચેષ્ટા કરવા લાગ્યો. દુરાચારીની દુરાકાંક્ષા સાધવામાં આ જગતમાં ઊપાયનો અભાવ નથી. અંબર વિપુલબળશાળી, માનસિંહ તેની પાસે તૃણચક્રી પણ તુચ્છ હતો. પણ મોગલ સમ્રાટે ખીકેણની જેમ માનસિંહની હત્યા કરવા ચેષ્ટા કરી.

રામસિંહ મહારાજ જયસિંહનો જેષ્ઠ પુત્ર હતો, પિતાના પરલોકવાસ ઉપર તેજ અંબરના સિંહાસને બેઠો. સમ્રાટે તેને ચાર હજાર સૈનિકનો સેના-પતિ બનાવ્યો. રામસિંહના ચરિતનું વિવરણ જોવામાં આવતું નથી. તેના મૃત્યુ પછી વિષણુસિંહ અંબરના સિંહાસને બેઠો વિષણુસિંહે માત્ર થોડા દિવસ રાજ્ય કર્યું.

દ્વિતીય અધ્યાય.

શોવે જયસિંહનો અભિષેક. તેનું આજમશાહના પક્ષનું અવલંબન. સમ્રાટે કરેલ અંબરનું અપહરણ, જયસિંહે કરેલ મુસલમાનનું હરીકરણ, તેનું ચરિત. જ્યોતિશ શાસ્ત્રમાં તેની દક્ષતા, મોગલ બાદશાહીનાં વિષય કાળમાં તેનું આચરણ, બહુ વિવાહથી પેદા થયેલ અનિષ્ટનું વિવરણ. જયસિંહના અભિષેક કાસે અંબરની સીમા, જયપુર, પ્રતિષ્ઠા, રાજ્યનો અને દેહરીનો જય, રજપુત ચરિત જયસિંહની મદપાનાસકિત, તેના ગુણગુણ, અશ્વ-મેધ યજ્ઞના અનુશનમાં તેની વાસના, તેની સંકલિત ગ્રંથાવળી, તેનું મૃત્યુ, તેની પત્નીઓનું સહમરણ.

વિષણસિંહના સ્વર્ગવાસ પછી સંવત્ ૧૭૫૫ (ઈ.સ. ૧૬૯૯)માં જય-સિંહ અંબરના સિંહાસને અભિષિક્ત થયો. ઇતિહાસમાં તે શોવે જયસિંહ નામથી પ્રસિદ્ધ છે. તેના અભિષેક પછી સમ્રાટ ઐરંગઝેબ માત્ર છ માસ જીવ્યો ઐરંગઝેબના મરણ પછી ભારતવર્ષના સિંહાસન માટે તેના પુત્રોમાં ભયંકર કલહ ઉત્પન્ન થયો. શોવેસિંહે આજમશાહનો પક્ષ પકડ્યો. તે આજમશાહસાથે શાહઆલમની વિરૂધ્ધે યુધ્ધક્ષેત્રમાં ઉતર્યો. ઢાલપુરમાં તે ભયંકર યુધ્ધ થયું તે યુધ્ધમાં આજમનો અને તેના પુત્ર બીદારખતનો બીલકુલ પરાજય થયો. શાહઆલમ બહાદુરશાહ નામ ધારણ કરી દિલ્હીના સિંહાસને બેઠો. રાજસિંહાસન મેળવી બહાદુરશાહે અંબર ઉપર પોતાની તીવ્રદૃષ્ટિ નાંખી. અંબર રાજ શોવેસિંહે તેના વિરૂધ્ધે આજમનો પક્ષ પકડ્યો હતો. આ ક્ષણે તેના વિરૂધ્ધા ચરણજીની ઠીક શારિત આપવા બહાદુરશાહ તત્પર થયો. તેણે અંબર રાજ્ય ખેંચી લઈ તેની ગાદી ઉપર એક મુસલમાનને અભિષિક્ત કર્યો નવાભિષિક્ત રાજા એક નવું દળ લઈ અંબરમાં રહેવા આવ્યો પણ શોવે જયસિંહે અંબરમાં પેસી મોગલ દળને હાંકી કહાલ્યું. ત્યારપછી તેણે પોતાના રક્ષણમાટે મારવાડના અધીશ્વર અજીતસિંહની દોસ્તી બાંધી.

મહારાજ જયસિંહે એકંદરે ચુમાલી વર્ષ રાજ્ય કર્યું. એ લાંબા કાળમાં તે અનેકવાર અનેક યુધ્ધમાં પ્રવૃત્ત થયો હતો. તે બુદ્ધિરાજ્યનો ભયંકર શત્રુ હતો. બુદ્ધિરાજ બુધસિંહ અને તેનો પુત્ર ઉમેદસિંહ જયસિંહના પુષ્કળ અત્યાચારથી પીડાયા હતા.

મહારાજ શોવે જયસિંહ એક સર્વ શાસ્ત્રજ્ઞ ભૂપતિ હતો. રાજનીતિ, યુધ્ધનીતિ, ધર્મનીતિ, ઇતિહાસ, સાહિત્ય વીગેરેમાં તેની ભારે કુશળતા હતી. બહુદર્શી, સમાજ તત્વજ્ઞાનીની જેમ પ્રભવર્ગના માટે તેણે બુદ્ધિ બુદ્ધિ ભતના કાવઠા બાંધ્યા. ગર્વાધ પાશ્રાત્ય લોકો રજપુતોને ઘણું કરી શાસ્ત્ર જ્ઞાનહીન કહેછે પણ તેઓની એવી ધારણા ભ્રાંત છે. તે માત્ર શોવેસિંહના ચરિતથી માલુમ પડેછે. આજ પાશ્રાત્ય સભ્યતા અને જ્ઞાનના વિમળ આલોકથી રજપુત રાજાઓની ખીલીચડ, લોનટેનીસ વીગેરે કીડમાં અભિજ્ઞતા મેળવી. પિતૃપુરૂષોને અસલ સારી રમતોને ત્યાગ કરી પોતાના શિક્ષક તથા ધૃષ્ટપોષકપોસ સંમાનિત થયા છે ખરા પણ તેઓની અભિજ્ઞતા આકાશ પુષ્પની જેવી વ્યર્થ છે એમ સમજી શકાયછે. જયસિંહની જેમ કેટલા પાશ્રાત્ય રાજાઓએ શાસ્ત્રમાં અભિજ્ઞતા મેળવીછે. જયસિંહની શાસ્ત્રજ્ઞતાની આલોચનામાં હવે આપણે પ્રવૃત્ત થઈએ

મહારાજ શોવેસિંહે પ્રસિદ્ધ જયપુરની પ્રતિષ્ઠા કરી મહાત્મા ટોડ સાહેબે તે જયપુરની પ્રશંસા કરી કહેલ છે જે ‘ ભારતવર્ષમાં એક માત્ર જયપુરજ સુંદર રીતે ગઠિત છે. તે રસ્તાઓ એવા સીધા અને મોકળા છેજે એવા ભારતવર્ષના કોઈ પુરમાં નથી. બંગાળાના એક મહા પુરૂષના ઉપદેશના અનુસારે, શોવેસિંહે જયપુર બાંધ્યું. તે બંગાળાના મહા પુરૂષનું નામ વિદ્યાધર. મહાત્મા વિદ્યાધર બંગાળાના કયા ગામમાં, કયા કુળમાં ઉત્પન્ન થયો હતો. તેનું વિવરણ હાથ આવતું નથી. તે પરમ પંડિત હતો, આર્યભટ્ટના સઘળા શાસ્ત્રમાં તેની સારી પારદર્શિતા હતી. ઘણું કરીને તે જ્યોતિષશાસ્ત્રમાં વિશેષ નિપૂણ હતો. વિદ્યાધરનીજ મદદથી શોવેસિંહ પોતાની અદભૂત જ્યોતિષ ગણનામાં સફળતા મેળવી, દિલ્લીના સમ્રાટ મહમદશાહે તેની જ્યોતિષશાસ્ત્રની પારદર્શિતા જોઈ અને તેથી સંતુષ્ટ થઈ તે સમયની પંજીકા શોધવાનો ભાર મહારાજ શોવેજયસિંહને સોંપ્યો. ગ્રહ નક્ષત્ર વીગેરેની ગતિ અને આકાર જોવા માટે મહારાજ શોવેજયસિંહે, દિલ્લીમાં, જયપુરમાં, કાશીમાં અને મથુરામાં એક એક ગ્રહદર્શન મંદિરની સ્થાપના કરી, જેમાં ઉપયોગનાં જુદાં જુદાં યત્રો આપ્યાં, ગ્રહદર્શનથી અને યંત્રની સહાયથી તે ગ્રહ વીગેરેની જે ગણના કરતો હતો. તે સંપૂર્ણ અભ્રાંત હતી. અનેક જ્યોતિર્વિદ મહામહોપાધ્યાયલોકો જયસિંહનું એ બાબતનું

કાર્ય જોઈ વિસ્મિત થાતા. આજ ભારતવર્ષના અધઃપાત સાથે આર્ય જ્યોતિષ શાસ્ત્રનું અધઃપતન થવાનો ઉપક્રમ થયો છે. તેની સાથે પંડિતવર જયસિંહના જ્યોતિષશાસ્ત્ર સંબંધી કાર્યનો અધઃપાત થયો. થાતાં કાળગર્ભે વિલીન થઈ ગયેલ છે.

જ્યોતિષ શાસ્ત્રમાં શોવેજ્યસિંહનો એવો પ્રગાઠ અનુરાગ હતો જે તેણે તે વિષયના જ્ઞાનના લાભ માટે દેશદેશાંતરે લોક મોકલ્યા. તેના શાસન કાળમાં મેનુમેલ નામનો એક પૌરુષીઝ પાદરી ભારતવર્ષમાં આવ્યો. શોવેજ્યસિંહે તેની પાસેથી એક સમયે સાંભળ્યું જે પૌરુષીઝમાં જ્યોતિષ શાસ્ત્રની પુષ્કળ ઉત્પત્તિ છે એ હર્ષકારક સમાચાર સાંભળી અંબરરાજ શોવેજ્યસિંહે, તે પાદરી સાથે કેટલાક પંડિતોને પૌરુષીઝમાં રાજ ઇમાન્યુધરની સલામાં મોકલ્યા. એ ઘટના પછી રાજ ઇમાન્યુએ પોતાના એક પંડિતને ભારતવર્ષમાં મોકલ્યો, તેનું નામ સેવીપાટાડી ચીલવા હતું, ભારતવર્ષમાં તે પંડિતે આવી અંબરરાજ જયસિંહને પ્રસિદ્ધ જ્યોતિર્વિદ્વીલાહાવરનું જ્યોતિરક આપ્યું તે નવી તાલિકા લઈ જયસિંહે જ્યોતિ-શ્વક જોઈ કહ્યું “જે પ્રકૃત પરિદર્શન સાથે આ તાલિકા મેળવી જોવાથી તેમાં ચંદ્રના સ્થિતિ નિર્દેશ સંબંધે અર્ધ અક્ષાંશનો પ્રભેદ આવી જાય છે. તેણે તુર્કી જ્યોતિર્વિદ્-ઉલકમેગનીનો યાત્રવડીમાં લાવ દેખાડી વળી ડીલાહાવરનાં ચત્રોની મોટી ઉપેક્ષા કરી. અંબરરાજને એવી રીતનો ગર્વ કરવાની સંપૂર્ણ ક્ષમતા હતી, શાથી કે તેણે બનાવેલાં ચત્રો સાચાં હોઈ ગુરુદર્શન અભ્રાંત કરી દેતાં હતાં. આ ઉપરથી કહેવું સિદ્ધ થાય છે, જે અંબરરાજ શોવેજ્યસિંહ સામાન્ય જ્યોતિષશાસ્ત્રવેત્તા નહોતો. પોતાની અભિસ-તાની રહાએ તેણે જ્યોતિષશાસ્ત્રનું એક એક પુસ્તક સંકલન કર્યું; તેનું નામ જીયાજે મહામદશાહી છે, તેણે એ પુસ્તક સમ્રાટ મહમદશાહને અર્પણ કર્યું. એક ગ્રંથમાં તેણે જે સંકેતો નાંખ્યા છે તે સંકેતની મદદથી રાજસ્થાનમાં પંજીકા વીગેરે તૈયાર થાય છે. જીયાજે મહમદશાહીની પ્રસ્તાવનામાં શોવેજ્યસિંહે વિશ્વસ્ય જગદિશ્વ-રનું અદભૂત કૌશલ વર્ણવેલ છે.

શાંતિનું સુખાસ્વાદન કરવામાં શાસ્ત્રાલોચન વિશેષ મદદગાર છે, મહારાજ જયસિંહના ભાગ્યમાં તેવી શાંતિ ઘટી નહિ, અસંખ્ય તોફાનો અને પ્રપંચમાં પડી તેણે સુંદર શાસ્ત્રાલોચના વિશેષ ધ્યાનથી કરી નહિ.

શોવેજ્યસિંહની કારકીર્દીમાં મોગલ સામ્રાજ્યનો અધઃપાત અને મહા-રાષ્ટ્રીય બળનો સારો પ્રાદુર્ભાવ થયો. આ ભયાનક સંઘર્ષમાં પડી ઘણાં હિંદુ રાજ્યો ચુર્ણ વિચુર્ણિત થયાં. અંબરરાજ શોવેજ્યસિંહે એ તોફાનમાં પોતાનું રાજ્ય દૃઢ રીતે અને સુંદર રીતે જાળવ્યું. તેના અદભૂત ગુણગ્રામ જોઈ તેનાં

ઉપર લકિત અને શ્રદ્ધા કયારે વિના ચાલે તેમ નથી. મોગલ સામ્રાજ્યનો ધીમે ધીમે થતો અધઃપાત જોઈ અંબરરાજે મનમાં નક્કી કર્યું, તે વિશાળ રાજ્યના ધ્વંસાવશેષમાંથી અંબરરાજ્યની રક્ષા થાશે. ઘણા દરજ્જે તેને તે ઉદ્દેશ સફળ થયો તેણે પોતાના પતિ મોગલ સમ્રાટ તરફ વિશ્વાસઘાતકતા કરી નહિ. મોગલ સમ્રાટની કાપુરૂષતાથી સૌ ભાઈઓ ઉપર તેને પ્રપંચ બરબાદ થઈ પડ્યો.

મહારાજ જયસિંહ ઉંચા પદે પહોંચ્યો પણ સ્વનતિ અને સ્વરાજ્યની મુખ્ય સમૃદ્ધિના માટે અંધ નહોતો તેના ઉઘમે જીજ્ઞાસા કર નિકળી ગયો. તેણે બંદના ઉન્નતિ માર્ગમાં પ્રતિરોધ કર્યો.

મહારાજ શોવેજયસિંહના એકસો નવ ગુણતું વિવરણ અંબરના રાસા ગ્રંથમાં માલુમ પડેછે. મહારાજ વિષ્ણુસિંહના બે પુત્ર એકતું જયસિંહ અને બીજાનું નામ વિજયસિંહ. જયસિંહના અભિષેક ઉપર વિજયસિંહની માએ પોતાના પુત્રની પ્રાણનાશની શંકાએ તેને પોતાના ચીરના કીચીવારા નગરમાં મોકલ્યો. વિજયસિંહ મોટો થયો ત્યારે તેની માએ તેને પુષ્કળ દ્રવ્ય આપી તેને કહ્યું “ ભાઈ આ સઘળાં રત્ન લઈ તું રાજધાનીમાં જા અને સમ્રાટના દીવાન કમરૂદીનને લાંચ આપી તેનો અનુગ્રહ મેળવવા તજવીજ કર. તે ચાહશે તો તુંને અંબર રાજ્ય અપાવી શકશે,” માતાના ઉપદેશના અનુસારે વિજયસિંહ રાજધાનીમાં આવ્યો. તેણે ધન રત્નો આપી વજીરની મહેરબાની મેળવી કમરૂદીને સંતુષ્ટ થઈ પુછ્યું “ આપ આ ક્ષણે શું ચાહો છો ” વિજયસિંહે તે સમયે ખુસા નામનો જન પદ ચાહ્યો તેણે તે પોતાના ભાઈ જયસિંહ પાસેથી મેળવ્યો, પણ તેની મા તેથી સંતુષ્ટ ન થતાં અંબર રાજ્ય લેવાને તેણે તેને કહ્યું તે દુરાકાંક્ષા શું સફળ થાય ? તેના ઉપદેશથી વિજયસિંહે વજીર કમરૂદીનને કહ્યું “ આપ જો મને અંબરના સિંહાસને બેસાડી શકો તો સમ્રાટને હું પાંચ કરોડ રૂપીઆ આપું અને પાંચ હજાર સવારો લઈ તેની સેવા કરું ” વજીર કમરૂદીને તે વાત સમ્રાટને જણાવી. સમ્રાટે પહેલાંતો તેના ઉપર વિશ્વાસ ન રાખતાં કહ્યું “ તેનો જામીન કોણ. જો વિજયસિંહ પોતાની પ્રતિજ્ઞા ન પાળે તો ” કમરૂદીને કહ્યું, “ તેનો હું જવાબદાર વિજયસિંહનો જામીન હું ” ત્યારે સમ્રાટ સંમત થયો ત્યારપછી વિજયસિંહ માટે અંબરની સનદ તૈયાર થવા લાગી. જયસિંહના સારા પરિચિત માણસ ખોદારાતખાંએ તે સઘળો વ્યાપાર જાણ્યો. તેણે જયપુરના રાજદૂત કૃપારામને વાત જણાવી, ત્યારપછી કૃપારામને જયસિંહને સઘળો વિષય જણાવ્યો. કૃપારામનો આવેલો કાગળ વાંચી જયસિંહ વિષાદ સાગરમાં મગ્ન થયો. તેની આશા ઉડી ગઈ. તેણે તે પ મોટો નિશ્વાસ મુકી તેના નાજરના હાથમાં આપ્યો.

નાઝીરે પત્ર વાંચી કહ્યું “ તે કાંઈ સહેલો વેપાર નથી, તેમાં બળવિક્રમ ધન રતનનું પ્રયોજન નથી, માત્ર કૌશલનું પ્રયોજન છે. કૌશલની મદદથી પ્રધાન ચક્રીને હાથ કચાંથી પ્રપંચનો ધ્વંસ થાય ” તેને જયસિંહે નઘટીત દિલાસો આપ્યો ત્યારપછી તેના ઉપદેશના અનુસારે શોવેજ્યસિંહે, પોતાના પ્રધાન પ્રધાન સામંતોને બોલાવ્યા.

તેણે તેઓની પાસે સઘળું વિવરણ કહી દીધું અને છેવટે કહ્યું “ તમેએ મને અંબરના સિંહાસને બેસાડ્યો આ સંકટમાં મારે તમારોજ આધાર છે, વિજયસિંહને બુસા મળવાથી સંતોષ થયો પણ કમરૂદ્દીન જોરથી તેને અંબરના સિંહાસને બેસારવા આહેછે. ”

કુશાવહ સરદારોએ જયસિંહને દિલાસો આપી કહ્યું “ આપ નિશ્ચિંત રહો અમે તેનો ઉપાય કરીએ છીએ તમારે તે કુમાર વિજયસિંહને બુસા આપવું, ” સરદારોએ પોતાપોતાના મંત્રીઓને મોકલી બુસામાં વિજયસિંહનો અભિષેક કરવા વિજયસિંહને કહેવરાવ્યું, પણ વિજયસિંહે સરદારોનું કહેણ અગ્રાહ્ય અને અમાન્ય કરી કહ્યું “ લાઈની પ્રતિજ્ઞામાં તેને વિશ્વાસ નથી ત્યારે સરદારોએ જવાબ આપ્યો “ તે બાબતમાં અમે જવાબદાર, જે જયસિંહ પોતાની પ્રતિજ્ઞા પાલન ન કરે તો અમારે તે પાલન કરાવવી ” વિજયસિંહે તેમ થવાથી સ્વીકાર કર્યો અને સઘળી વાત કમરૂદ્દીનને જાહેર કરી. કમરૂદ્દીન તેમાં સંતુષ્ટ થયો નહિ વિજયસિંહે કૃપારામને કહ્યું “ ચાલો ! અમારી નવી જાયગીર બુસામાં જઈએ; ચાલો, ” તે સમયે અંબરના સઘળા સરદારોએ બન્ને લાઈવચ્ચે સૌહાર્દ સ્થાપવા ઇચ્છા જણાવી. રાજકુમારે અંબરમાં જવાનો અસ્વીકાર કર્યો, માત્ર સૌહાર્દ સ્થાપવાની તેણે મરજી બતાવી વિજયસિંહે મંગલોરમાં મળવા ઇચ્છા બતાવી મંગલોર જયપુરથી છકોશ દૂર. ત્યારપછી વિજયસિંહે માંગલોરમાં છાવણી રાખી. શોવેજ્યસિંહ પણ લાઈને મળવા માંગલુર તરફ જાતો હતો એટલામાં નાજરે તેના સમુજે આવી કહ્યું “ રાજન્ ! રાજમાતા દુઃખથી જાહેર કરે છે જે તે શું બન્ને રાજકુમારના મેળાપના દર્શન કરી શકશે નહિ ! ”

જયસિંહ માંગલોરની રાજછાવણીમાં આવી પહોંચ્યો. તેણે રાજા વિજયસિંહની મુલાકાત લીધી બન્ને લાઈઓ ઘણા દીવસે મળ્યા. ત્યારપછી જયસિંહે, લાઈના હાથમાં દાનપત્ર આપ્યું જેમાં બુસા જનપદ આપવાનો વિષય હતો. તેણે વિજયસિંહને કહ્યું, લાઈ ! તારામાં અને મારામાં કાંઈ પ્રભેદ નથી. તું જે અંબરનું રાજ્ય કરવાની ઇચ્છા રાખતો હો તો હું અગ્રજસત્વ છોડી દઈ બુસામાં જઈ રહું એ આપાત મનોહર મીઠાં વાક્ય સાંભળી વિજયસિંહે મુગ્ધ થઈ ઉત્તર આપ્યો.

“ બસ થયું, બસ થયું, માંરી સઘળી ઇચ્છા સફળ થઈ.” એ પ્રમાણે વાતચિત કરી બન્ને જણા વિદાય થયા. એ સમયે નાજરે આવી કહ્યું “ રાજમાતા કહેછે જે સરદારે અહીંથી થોડી વાર ખસી જાય તો તે ત્યાં આવી બન્ને ભાઈઓની મુલાકાત લે. નહિ તો તેઓ મારા ઘરે આવે.” જયસિંહે જનની અભિલાષ જાણી કહ્યું “ માને જે ઠીક લાગે તે કરવા અમે તઈયાર છીએ.” બન્ને ભાઈઓ હાથ પકડી જનનખાનામાં ગયા. ત્યારપછી જયસિંહે પોતાની તલવાર મીયાનમાંથી કહાડી એક નાજરના હાથમાં આપી કહ્યું “ તલવારનો આસ્થળે શુંખપછે.” વિજયસિંહે પણ પોતાની તલવાર એક નાજરના હાથમાં આપી તે બન્ને જનનખાનામાં પેસી ગયા. નાઝીરે આરણા બાંધ કરી દીધાં” ક્યાં રાજમાતા! ક્યાં તેની દાસીઓ! વિજયસિંહે વિસ્મય સાથે જોયું જે દુર્દાંત ભટ્ટીવીરે આવી કઠોર હસ્તે પકડયો ઉઘસેને વિજયસિંહના હાથ પગ બાંધી તેને કીલ્લામાં નાંખ્યો. અને જુદી જુદી જાતના આમોદ પ્રમોદ કરતો તે અંબરમાં આવ્યો.

એક કલાકના અંદર જયસિંહે સાંભળ્યું જે કેદી કીલ્લામાં નિર્વિવાદે બાંધાયું ચુક્યો. ત્યારે તે પોતાના સરદારો સાથે મળી ગયો. સરદારોએ તેની સાથે વિજયસિંહને દેખ્યો જેથી તેઓ વિસ્મય થયા. ત્યારે તેઓએ અંબરરાજને પુછ્યું “ રાજન્! વિજયસિંહ ક્યાં ગયો” જયસિંહે ઉત્તર આપ્યો “ મારા પેટમાં, મારા ઉદરમાં, સરદારો! અમે બન્ને કિષણસિંહના પુત્ર, હું મોટો વિજયસિંહ કનિષ્ઠ, આપની એવી ઇચ્છા હોય કે વિજયસિંહ અંબરની ગાદીએ બેસે તો પહેલાંથી મારો સંહાર કરો! મેં વિશ્વાસઘાતકતા કરીછે, મને પુરી ખાત્રી છે જે વિજયસિંહ રાજ થાશે તો આપણા શત્રુઓને અંબરમાં લાવી આપણો સંહાર કરશે,” એ વાત સાંભળી સરદારો વિસ્મય અને આશ્ચર્યાન્વિત થયા પણ તેઓ શું કરે! તેઓ કાંઈ પણ બોલ્યા વિના મહેલ છોડી પોત પોતાના ભુવનમાં ગયા. નગરની બહાર છે હઝાર રાજકીય સવારો વિજયસિંહની રાહ જોઈ ઉભા હતા. વજીર કમરૂદીને તેને મોકલ્યા હતા. રાજકુમાર વિજયસિંહને આવવામાં વિલંબ થયેલી જોઈ સ્વારોએ જયસિંહને પુછ્યું “ વિજયસિંહનું શું થયું,” તેથી રાજ જયસિંહે ઉત્તર આપ્યો, “તમારે તે જાણવાનું કાંઈ પ્રયત્ન નથી, તમે અહિંથી ચાલ્યા જાઓ,” તેઓ તે સ્થાનથી ચાલ્યા ગયા એ રીતે રાજકુમાર વિજયસિંહ કેદમાં આવ્યો. તે દિવસથી તેનું કોઈ રીતનું વિવરણ મહાલ પડ્યું નહિ.

મહારાજ શોવેજયસિંહે પોતાની નિપુણતાથી કુશાવહ રાજ્યની સારી આબાદી કરી. દેવટી અને રાજોરના પ્રદેશો મેળવી તેણે અંબરની સીમા વધારી

જયસિંહની પાના શક્તિએ તેના સારા ચરિત્રને કલંકિત કર્યું તે મહુડાનો અને ચોખાના લોટનો મદ્ય પીતો. રાજા જયસિંહની પાના શક્તિથી અંબરમાં ભારી અનર્થ થયો, તેનું મહત્ત્વ શાસ્ત્રજ્ઞતા, વિચાર ક્ષિત્તિ વીગેરે સારા ગુણો તેના ઘણા દોષોને ઢાંકી તેને પ્રસિદ્ધ રજપુત રાજાઓમાં ઉંચા આસને બેસારી દેછે.

શોવેજયસિંહની પહેલાં કુશાવહ રાજાઓ, રાજા માનસિંહે બનાવેલ મહેલમાં વસતા હતા. મીરજા રાજાએ તે મહેલને સારી રીતે સુધાર્યો. મહારાજ શોવેજયસિંહે જે મહેલ બનાવ્યો તે મહેલ પાસે પૂર્વ નૃપોએ બનાવેલ મહેલો તુલ્ય હતા. સંવત્ ૧૭૮૪ (ઇ.સ. ૧૭૨૮)માં શોવેજયસિંહે પ્રસિદ્ધ જયપુરની પ્રતિષ્ઠા કરી. અંબરરાજ જયસિંહે અશ્વમેધ કરવાની ચેષ્ટા કરી. પણ તેની તે ચેષ્ટા સફળ થઈ નહિ. તેના સૈભાગ્યથીજ તેનું સાકલ્ય થયું નહિ. શાશીકે તે સફળ થઈ હોત તો તેને મોટી વિપદમાં પડવું પડત. તેણે એક પરમ સુદર યજ્ઞ વાટી તૈયાર કરી યજ્ઞવાટીની યજ્ઞશાળાના સ્તંભો અને ભીંતો રૂપાથી મઢેલ હતી. જયસિંહના અયોગ્ય વંશધરોએ તે યજ્ઞશાળા વીગેરેના જેટલાં રૂપાનાં પત્ર કહાડી લઈ યજ્ઞશાળાનું સૌંદર્ય નાશ કર્યું. રાજા જગતસિંહથી જયરપુનું ઘણું અકલ્યાણ થયું. મહારાજ જયસિંહે અને તેના પૂર્વ પુરૂષોએ દેશ દેશાંતરમાં મોકલી જે શાસ્ત્ર ગ્રંથો એકઠા કર્યા હતા, તેમાંથી અડધા ભાગના ગ્રંથો જયસિંહના અયોગ્ય વંશધર જગતસિંહે એક વેફ્યાને આપી દીધા. એકવાર મહા મુલ્ય હસ્તાક્ષરની પોથીઓ જયપુરમાં ઘેર ઘેર વેચાણી.

મહારાજ શોવેજયસિંહ. સંવત્ ૧૭૮૯ (ઇ.સ. ૧૭૪૩)માં સ્વર્ગવાસી થયો. તેણે એકંદર ચુમાલીશ વર્ષ રાજ્ય કર્યું. તેની ત્રણ પત્નીઓએ અને અનેક ઉપપત્નીઓ તેનું સહગમન કર્યું. એમ કહેવાયછે જે તેની સાથે ચિતામાં તેના બનાવેલ જ્યોતિશાસ્ત્રના ગ્રંથો પણ બાળ્યા હતા.

રજપુતના ત્રણ પ્રધાન રાજની એકતા; અંબરનું દહી કરણ, ઇશ્વરસિંહનો અભિષેક બહુ વિવાહથી પેદા થયેલ અતર્વિષ્ણવ, મધુસિંહ, જટનો રાજ, જટ સાથે યુદ્ધ. માછેરીનું અબ્યુત્થાન, મધુસિંહના મૃત્યુ ઉપર કુશાવહ રજપુતની ક્ષમતાનો અધઃપાત, પૃથ્વીસિંહ પ્રતાપસિંહ, તેની સભામાં ૫૩ યંત્ર, શીરોજનું મૃત્યુ, મરાઠાઓ સાથે વિવાહ, ટંગામાં પ્રતાપનો જય, પ્રતાપનું સંકટ, જગતસિંહ રસકપુરે જગતસિંહને પદચ્યુત કરવાનો ઉદ્યમ, ઉંઘમની વિફલતા, મોહનસિંહ.

મેવાડના ઇતિવૃત્તમાં વર્ણવેલ છે જે રાજસ્થાનના ત્રણ પ્રધાન રાજ્ય. મેવાડ મારવાડ અને અંબર તે ત્રણે રાજ્યો. પોતપોતાના ઉપાસ્ય દેવના કસમ લઈ એકતા સુત્રે બંધાયા. એ સંધિ બંધનનો પ્રધાન ઉદ્દેશ આત્મ સમર્થન. તે ઉદ્દેશ સારી રીતે સાધિત થયો. તે સમયે રાઠોડ રાજ્યએ; અને કુશાવહ રાજ્યએ પોતાના રાજની સીમા વધારી. શેખાવતી રાજ અંબરના તાબામાં કર આપનાર રાજ્ય ગણાયું. એ સમયે જટ લોકો, જે અભ્યુત્થિત થઈ અંબરની આબાદીમાં બાધાન આપત તો કચ્છાવહનું રાજ્ય શંબર હદથી તે યમુનાની સૈકત હુમિ સુધી ફેલાઈ જત.

મહારાજ શોવેજયસિંહના પરલોકવાસ ઉપર તેનો જેષ્ઠ પુત્ર ઇશ્વરસિંહ અંબરની રાજગાદીએ બેઠો, રાજ્યચિત અને રાજપુત્ર યોગ્ય કોઈ પણ ગુણથી ઇશ્વરસિંહ વિમુષિત નહોતો, ઇશ્વરસિંહનો ચોરમાન લાઈ મધુસિંહ હતો. મધુસિંહ અગરજે કે વચમાં ઇશ્વરસિંહથી નાનો હતો પણ સદગુણોથી અલંકૃત હતો. તેથી કરી મધુસિંહ ઉપર પ્રજાની સારી લકિત હતી. તે શિશોદીયરાણા બીજા જગતસિંહનો ભાણેજ થાય. રાણાએ તેને મેવાડના અંદરનો રામપુર ભાણપુર નામનો જનપદ આપ્યો. એ સિવાય મધુસિંહે પિતા પાસેથી ટંગ રામપુર ફાગી અને માલપુર નામનાં પ્રગણાં મેળવ્યા. તે પાંચ જાગીરની પેદાશ પુષ્કળ હતી.

જે મધુસિંહ ઘણા વર્ષ ભોગવી શક્યો નહિ. અંબર સિંહાસને પોતાનું પદ દ્રઢ કરવા તેણે મહારાષ્ટ્રીય વીર હોલકરને આઠલાખ રૂપીઆ આપ્યા, પણ મામાની મદદ ન મળત તો તેનો ઉદ્દેશ સફળ થાત નહિ. ઈશ્વરસિંહને પદચ્યુત કરી અંબર સિંહાસને પોતાના ભાણેજ મધુસિંહને બેસાડવા રાણા જગતસિંહે સેના લઈ અંબર ઉપર કુચ કરી. એ સમાચાર સાંભળી બેનશીખ ઈશ્વરસિંહ વિષપાન કરી મરણ પામ્યો. ત્યારપછી મધુસિંહ અંબરના સિંહાસને બેઠો. તે ઉઘોગી અને સાહસિક હતો. તેણે મોટી દક્ષતાથી રાજ્ય કાર્યની સમાલોચના કરવાનું શરૂ કર્યું, મધુસિંહ સારો રાજા નિવડશે એમ પ્રજાવર્ગની આશા બંધાઈ. પણ તે આશાનું સાક્ષ્ય થવામાં બેમોટાં વિઘ્ન નડ્યાં, પહેલું જાટપતિ જવહરસિંહ સાથે શત્રુત્વ બીજું મધુસિંહનું અકાળ મરણ.

જાટરાજ જવહરસિંહ અંબરરાજ મધુસિંહનો ભયંકર શત્રુ. તેણે મધુસિંહ પાસે કામુના નામનું પરગણું માગ્યું. અંબરરાજે તેની માગણી અગ્રાહ્ય કાર્યથી જાટરાજ વિષમ કુધ થયો. મધુસિંહની અનુમતિ ન લીધા વિના દર્પથી મોટા દળ સાથે મધુસિંહના રાજ્યના અંદર થઈ, પુષ્કરતીર્થ તરફ ગયો. અંબર રાજા તે સમયે એક ઉત્તર રોગથી પીડા પામી બીલકુલ કુશ થઈ શક્યાશાયી હતો, હરશાઈ અને ગુરુશાઈ નામના બે ભાઈઓ તે સમયે તેનું રાજ્યકાર્ય ચલાવતા હતા જાટપતિ જવહરસિંહનું સ્પર્ધિત આચરણ જોઈ તેઓએ તે હકીકત મધુસિંહને જાહેર કરી. મધુસિંહે કહ્યું જે “ તમે જવહીરને એક પત્ર લખો તે ગર્વિત ભાવે આપણા રાજ્યમાં પ્રવેશ ન કરે, એક બાજુએ સામંતો અને સેનાદળ તૈયાર રહે ”

જે એ ગર્વસ્પીત જાટરાજ અંબરની ત્રીસીમામાં પગલું મુકે તો તેથી તેની પ્રગલ્ભતાની શાસ્તિ અપાચ, તે હુકમ થોડા સમયમાં અમલમાં આવ્યો. પણ ગર્વિત જવહરસિંહે, મધુસિંહનો પત્ર ગ્રાહ્ય ન કરી, અંબરની સીમાની અંદર થઈ ચાલ્યો. અંબરના કોઠરીવિંદ સરદાર તેની ગતિ રોકી ઉભા રહ્યા. બન્ને દળ વચ્ચે યુદ્ધ થયું. જાટપતિ તે યુદ્ધમાં પરાસ્ત થઈ પલાયન કરી ગયો. મધુસિંહ જીતી થયો. જે જય અંબરના પ્રધાન પ્રધાન સરદારોના શોભિત પાતથી મેળવાઈ.

એ યુદ્ધ પછી મહારાજ મધુસિંહ માત્ર ચાર દિવસ જીવ્યો. કઠોર આમાશય રોગે આકાંત થઈ તેનું શરીર પુષ્કળ કુશ થઈ ગયું, તેણે એકંદર સતર વર્ષ રાજ્ય કર્યું. તે જો વધારે વર્ષ જીવિત રહી રાજ્ય કરત તો તે અંબરની દુરવસ્થા દૂર કરી અંબરને વિશેષ આળાદ કરત. તેણે અનેક નગરની પ્રતિષ્ઠા

કરી. જેમાં મધુપુર પ્રધાન. મધુપુર પ્રસિદ્ધ રિણુથંબરની પાસે આવ્યું. તે રાજસ્થાન એક વણિજ્યનું પ્રધાન નગર. પિતાની ઉત્કૃષ્ટ પદવી અનુસરી મધુસિંહે અંબર રાજ્યમાં શાસ્ત્ર વીજેરેની આલોચનામાં પુષ્કળ મદદ આપી.

એ પુત્રને મુકી મધુસિંહ પરલોકગામી થયો. તે પુત્રોમાં પૃથ્વીસિંહ બાલ્યાવસ્થામાં પિતૃમાતૃહીન હોવાથી રક્ષણાવેક્ષણમાં પોતાની ઓરમાન માના ભાવથી કળજમાં હતો. તેની ઓરમાન મા ચંદાવત કુળમાં પેદા થઈ હતી. તે સ્વદુઃસ્પૃહાવાળી અને દૃઢ પ્રતિજ્ઞાવાળી હતી તેનાં ચરિત હલકાં અને નિંદનીય હતાં, પોતાના કુળમાનમાં જલ્દાંજલિદઈ તે રાજપત્ની શ્રીરોજ નામના એક માવત ઉપર આશક્ત થઈ તેથી અંબરના સરદારોઃ બહુ નાખુશ થયા. રાજમાતાનો આશક્ત પુરૂષ, માવતની હલકી પાયરી ઉપરથી કુશાવહ કુળના મંત્રાગારમાં ઉંચા આસને આવ્યો. તેથી અંબરના બુદ્ધા બુદ્ધા સરદારો રાજસભા ત્યાગ કરી આવ્યા ગયા. પિતાના પરલોક વાસ ઉપર પૃથ્વીસિંહ બાળક હોવાથી રાજ્ય-કાર્યભાર દુષ્ટચારિણિ રાજમાતા અને તેના ઉપપતિ માવતના હાથમાં હતો. ખરાબ સ્વભાવ વાળી રાજમાતાએ કેટલાક વેતન ભોગી સૈનિકોને નીમી પ્રસિધ્ધ અંબજીને તેનો નાયક નીમ્યો તે સમયે આડતરામ પ્રધાનમંત્રી અને ખોસવાળીરામ મંત્રી હતા. તે બન્ને વિસજ્ઞ અને રાજનીતિજ્ઞ હતા. તેઓ માવત શ્રીરોજના પ્રચંડ પ્રભાવથી મંત્રૌષધિથી રૂદ્ર થઈ ગયેલ સાપની જેમ રાજ્યમાં વર્તતા હતા. તે માવતની સામે તેઓની બોલવાની પણ ક્ષમતા નહોતી. એ રીતે નવ વર્ષ નીકળી ગયા. પૃથ્વીસિંહ પુખ્ત ઉમ્મરનો થયો પણ દુષ્ટ ઓરમાન માથી તે સ્વાધીન અને સ્વતંત્ર થયો નહિ. છેવટે ઘોડા ઉપરથી પડી તે મરી ગયો.

કુમાર પૃથ્વીસિંહ વીકાનેર અને કિષનગઢમાં પરણ્યો હતો, કિષનગઢની રાજકુમારીના પેટે તેના થકી એક પુત્ર પેદા થયો, જેનું નામ માનસિંહ, તે અનેક દિન અંબરની છાતીએ કંટક રૂપે રહ્યો હતો. પિતાના મૃત્યુ પછી માનસિંહ છાનાઇથી મામાના ઘેર પ્રેરિત થયો. ત્યાંથી તે સિંધિયાની છાવણીમાં ગયો, તે દિવસથી માનસિંહ મરાઠા રાજાના અનુગ્રહથી જ્વાલીયરનગરમાં રહેવા લાગ્યો.

પૃથ્વીસિંહના મરણ પછી તેનો ઓરમાન ભાઈ પ્રતાપસિંહ અંબરની ગાદીએ બેઠો. ખોસવાળીરામ હાલ સામાન્ય મંત્રી નહોતો. તે રાજ ઉપાધિ મેળવી પ્રધાન મંત્રીના પદે આવ્યો એ ક્ષણે તેના હાથમાં પુષ્કળ સત્તા હતી.

અંબર માંહેલો માછેરી નામનો જનપદ તે કાળે પ્રતાપસિંહ નામના નાણક રજપુતના કળજમાં હતો. તેણે કરેલા કોઈ અપરાધની શાસ્તિ આપવા

માટે મહારાજ મધુસિંહે તેને દેશ બહાર કર્યો હતો. જ્યારે જટપતિ જવહર-સિંહ સાથે રાજ મધુસિંહનું યુદ્ધ થયું તે દિવસે પ્રતાપસિંહે પોતાના દળ સાથે આવી પોતાના પૂર્વ સ્વામીને મદદ આપી. મધુસિંહ તેથી તેના ઉપર સંતુષ્ટ થયો તેને માછેરી જનપદ પાછો આપ્યો. એ પ્રતાપસિંહ જોસવાળીરામને પૂર્વ પ્રભુ હતો. જોસવાળીરામ પ્રધાન દિવાન પદે આવી પોતાના પૂર્વ પ્રભુને ભુલ્યો નહિ. માછેરી સરદારને અગાઉની જાગીર આપી. જોસવાળીરામે પ્રતાપસિંહને ઈચ્છી પદવીએ મુકવા યત્ન કર્યો. એ સમયે આગ્રામાં જટનો બળવો હોવાથી સમ્રાટે પ્રધાન સેનાપતિ નાસીરખાને, મહારાષ્ટ્રીય લોકની સહાય મેળવી. બળવાખોરોને આગ્રામાંથી કહાડી મુકવા મોકલ્યો.

તે સમયે તિખુલસિંહનામનો જટનો એક અધિપતિ હતો. તે ભરતપુરમાં વસતો હતો. મોગલ સેનાપતિએ પ્રથમ ઉદ્યમે સફળ થઈ ભરતપુર ઉપર હુમલો કર્યો. રાજ જોસવાળીરામે તે સમયે માછેરી સરદારને કહ્યું “ તમે જે નાસીરખાને હાલ મદદ કરો તો તમારું અધિક મંગલ થાય ” બુદ્ધિમાન અને રાજનીતિજ્ઞ બંધુની સલાહ મानी પ્રતાપસિંહ મોગલ સેનાપતિને મદદ કરવા ઉપડ્યો. તેણે તેને મદદ આપી. તેથી નાસીરખા તેના ઉપર સંતુષ્ટ થયો માછેરીને તેણે અંબરથી અલગ કરી આપવી, જોસવાળીરામે જોયું જે હવે પ્રતાપસિંહના સેનાદળની મદદથી શ્રીરાજ પરાસ્ત થશે. તેમ કરવામાં તેનો ઉદ્દેશ સિદ્ધ થયો નહિ, છેવટે વિષ પ્રયોગે તેનો સંહાર કરાયો. જે નશીળ રાજમાતા પોતાના આશક શ્રીરાજની વાંસે થોડા દિવસમાં ગઈ રાજ પ્રતાપસિંહનો તે સમયે વયઃક્રમ અદ્ય હતો તે સમયે તેનામાં એવી સત્તા નહોતી જે બીજાની મદદ સિવાય તે રાજકાર્યની પર્યાલોચના કરે. રાજ પ્રતાપસિંહ અને જુશવાળીરામ એકઠા મળી અંબરનું રાજ્ય ચલાવવા લાગ્યા. બન્ને ઉત્કટ દુરાકાંક્ષા વાળા હતા. થોડા સમયમાં બન્ને વચ્ચે વિવાદ પડ્યો જોસવાળીરામે પોતાના પ્રતિદ્વંદ્વીને પરાસ્ત કરવા મોગલ સેનાપતિ હામદાનખાની મદદ માગી. તે સમયે અંબર રાજ્યમાં જે ચોર અશાંતિ હતી તે થોડા સમયમાં ઉપશમ પામી નહિ આખા અંબર રાજ્યમાં અરાજકતા થઈ ગઈ. પ્રતાપસિંહ બાળક. તે સઘળા સંઘર્ષને મટાડી દે તેવો નહોતો. તે સમયે મોગલ અને મરાઠા અનુકુળતા પામી અંબર રાજ્ય હુટવા લાગ્યા.

એવી રીતની ગોચનીચ અવસ્થામાં અનેક દિન ચાલ્યા ગયા. છેવટે યુદ્ધ ઉત્તરને પામી પ્રતાપસિંહે તે સઘળી અરાજકતા દૂર કરવા સંકલ્પ કર્યો. તેણે જોયું જે એક મ. ર. મહારાષ્ટ્રીય લોકોજ અંબરના પ્રધાન થયું. હન-
૬૮

ધર્ષ માધાજી સિંધિયો મરાઠાનો અધિનાયક હતો. એના પ્રચંડ શત્રુનું દમન કરવામાં અંબરની સત્તામાં નહોતું. તેનું દમન કરવામાં સઘળી રજપુત સમિતિની મદદની જરૂર હતી અત્યાચારી મોગલ રાજાઓનું ઉત્પીડન બંધ કરી રાજસ્થાનના ત્રણ પ્રધાન રાજાઓ સંધિસૂત્રે બંધાયા. તે રજપુતનું ત્રિબળ. કુશાવહ રાજ પ્રતાપસિંહે હાલ તે ત્રિબળ એકઠું કરવા મારવાડના અધિપતિ વિજયસિંહ તરફ હત મોકલ્યા.

રાઠોડ રાજ્યોમાં સમંત થયો. અંબરરાજ ઇન્દરસિંહે તેની સાથે દુર્બ્યવહાર કર્યો હતો આજ તે સદાશય વિજયસિંહ ભૂલી ગયો અને અંબરને આક્રમણથી કઠાડવા તે દૃઢ સંકલ્પવાળો થયો. તે સેનાદળ લઈ પ્રતાપસિંહ સાથે મળી ગયો. વળી રાઠોડ રજપુતો અને કુશાવહ રજપુતો એકતાના અને સૌહાર્દના સૂત્રે બંધાયા. ટંગા નામના સ્થાને એકઠું થયેલ રજપુત લશ્કર મહારાષ્ટ્રીયના સામું થયું. પ્રસિદ્ધ સેનાની વીર દીવઈનના હાથમાં સિંધિયાનું સેનાદળ હતું ઇસ્માઈલ બેગ અને હામદાની નામના બે મોગલ સેનાપતિએ રજપુતનો પક્ષ પકડ્યો. રાઠોડરાજ વિજયસિંહે પોતાની સેનાનો ભાર રીયાપતિના હાથમાં સોંપ્યો તે ટંગા ક્ષેત્રે રજપુત અને મરાઠાનું ઘોર યુદ્ધ થયું રજપુતના ત્રણ કૌશલ પાસે સુશિક્ષિત કરાસીવીરનું યુદ્ધ નૈપુણ્ય પરાસ્ત થયું સિંધિયો પરાજિત થઈ મથુરામાં પલાયન કરી ગયો. જયી થઈ મહારાજ પ્રતાપસિંહે અંબરમાંથી મરાઠાને કહાડી મુક્યા પ્રતાપસિંહ તે જ્ય ગૌરવ અધિક દિવસ ભોગવી શક્યો નહિ. પત્તન યુદ્ધે તેના અમિત્રો ચિત્તવ્યવહારે રાઠોડ લોકો મરાઠાથી પરાસ્ત થયા. ઈ. સ. ૧૭૮૧ માં તુકાજી હોલકરે જયપુર ઉપર હડ્ડો કર્યો પ્રતાપસિંહ તેના હડ્ડાની સામે થઈ શક્યો નહિ. છેવટે વાર્ષિક નાણાંની કેટલીક રકમ આપવી ઠરાવી તેણે તુકાજી સાથે સંધિ કર્યો.

ઈ. સ. ૧૮૦૩ માં રાજ પ્રતાપસિંહ પરલોકગામી થયો. તેણે એકંદર પચીશ વર્ષ રાજ કર્યું, શૂર, હિમતવાળો અને વિજ્ઞ હતો પણ પઠાણ અને મરાઠા વીજેરે દુર્ધર્ષ દુશ્મનો સાથે તેની વીરતા, સાહસિકતા, અને વિજ્ઞતા કાંઈ કામ માં આવી નહિ.

પ્રતાપસિંહના પરલોકવાસ ઉપર જગતસિંહ અંબરના સિંહાસને બેઠો. કાપુરૂષ અને સુર્ખની જેમ વર્તી તેણે કુશાવહ રજપુતના સિંહાસનને કલંકિત કર્યું. તેણે સતર વર્ષ રાજ્ય કર્યું તેનું એક પણ કાર્ય ઉલ્લેખ યોગ્ય નથી. જગતસિંહના શાસન કાલમાં અંબરરાજ્યના અધઃપાતની પૂર્ણતા થઈ. પવિત્ર કુશાવહ રજપુતોનું ગૌરવ અસ્તમિત થયું તે એટલો બધો વિલાસપ્રિય થઈ ગયો

હતો જે રાજ્ય કાર્યની પચલોચના છોડી હલકી ગણિકાઓ સાથે વિલાસમાં પોતાનો સમય કહાડતો હતો. રાસકપૂર નામની એક ગણિકા તેની મોટી પ્રીતિ પાત્ર હતી, રાજા જગત્સિંહ તેના રૂપમાં એવો મુગ્ધ થઈ ગયો હતો. સડોડ અને ભટ્ટી રાણીઓને છોડી તે રાસકપૂરની પાસેજ કાયમ પડી રહેતો હતો. તેણે તે યત્રનીને રાજ્યની અર્ધભાગિની ગણી તેના નામે મુદ્રા ચલાવી, કુળમાન અને મર્યાદામાં જલાંજલિ આપી તે રાસકપૂર સાથે હાથી ઉપર બેસી ભ્રમણ કરતો હતો, પોતાની ખરી રાણીઓને છોડી રાસકપૂરને યોગ્ય રાણીનું માન આપવા તે પોતાના સરદારોને કહેતો હતો. તેથી અંબર રાજ્યના સરદારો બહુજ નાખુશ થયા, તેઓએ જગત્સિંહને રાજ્ય બ્રષ્ટ કરવા સંકલ્પ કર્યો. તેઓના સંકલ્પના સમાચાર જગત્સિંહના કાને પડ્યા. રાજાના એક પરમખંધુએ આવી તેને કહ્યું જે “ રાસકપૂર એક વિશ્વાસઘાતિની છે અને બીજા પુરુષની આસક્ત છે. એ મિથ્યા વાક્ય ઉપર રાજાને સંપૂર્ણ વિશ્વાસ આવ્યો. તેણે તે દુશ્વાહિણી વાર વિલાસીનીને નાકુર ગઢના કીલ્લામાં કેદ કરી તેની ઇસ્કામતને તેણે છીનવી લીધી. સરદારો ઘણા દરજ્જે તેના ઉપર સંતુષ્ટ થયા.

જગત્સિંહ અપુત્રક અવસ્થામાં પરલોકગામી થયો. તેના મરણ બાદ અંબરની ગાદીએ કોને બેસારવો તેના માટે મોટી ગડબડ હતી. તેના મરણ પૂર્વે અને પછી એક નાજરના હાથમાં રાજ્ય ભાર હતો. તે નાજરનું નામ મોહન, મોહન નપુંસક હતો. જગત્સિંહે જનાનખાનાનો તેને રક્ષક બનાવ્યો હતો જમત્સિંહના મરણ ઉપર તરતજ તે નાજર મોહનલાલ નરાવાર રાજકુળના એક બાળક રાજકુમારને સૂર્યરથમાં બેસાડી અંબરમાં લાવ્યો. એ કામમાં તેણે અંબરના સરદારોની સંમતિ લીધી નહોતી, માત્ર રાજપુરોહિત ધાઈ લાઈ અને એક સરદાર મેઘજીની સંમતિ લીધી તેઓજ મોહન નાજરના પ્રધાન મદદગાર-મોહન નાજરે. તથા કેટલાક સરદારોએ એ બાળકને અંબરરાજ કહી અભિવાદન કર્યું. તેનું નામ માનસિંહ રાખ્યું. પણ જગત્સિંહની વિધવાએ તેની અભિષેકસિદ્ધિના માર્ગ બાધ આપી માનસિંહને જગત્સિંહનો ખરો ઉત્તરાધિકારી ગણ્યો નહિ. એસમ રાજધાનીમાં સર્વત્ર જાહેર થયું જે જગત્સિંહની ભટ્ટણી રાણી સર્ગભી છે એવા ખબરથી નાજર અત્યંત શોકાતુર થયો.

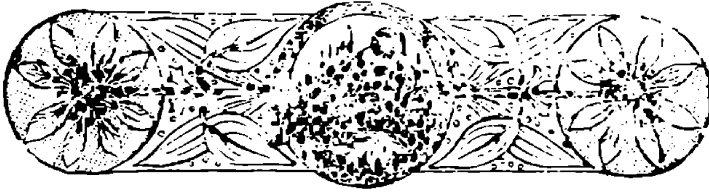
ભટ્ટણી રાણીનો ગર્ભ વૃત્તાંત સાંભળી પુરવાસીઓ ખુશી થયા. કેટલાક પુરવાસીઓએ તે વાત જુડી માની કેટલાકે તે રાણીના ચરિત ઉપર દોષારોપ કર્યા. પણ થોડા સમયમાં સઘળાનો સંડેહ અને વિવાદ ભાંગ્યો. ઇ. સ. ૧૮૧૮ના ઠીસેંબર માસની ૨૧ મી તારીખે પરલોકગામી થયો ત્યાર પછી ૧૮૧૬ના માર્ચ માસની ૨૪ મી તારીખે અંબર રાજ્યમાં જાહેર થયું જે ભટ્ટણીરાણીનો ગર્ભનો

આઠમો માસ ચાલે છે, એ વિષયમાં પુષ્કળ વાદાનુવાદ ચાલ્યો. છેવટે તેજ વર્ષના એપ્રિલની પહેલી તારીખે રાજ મહેલના જનનાખાનામાં જગત્સિંહની સોળ વિધવા પત્ની અને પ્રધાન પ્રધાન સરદારોની પત્નીઓનું એકસભાનું અધિવેશન થયું તેઓએ રાણીના ગર્ભની પરિક્ષા કરી. તે દિવસે સભાનું કાર્યઘણા કલાક ચાલ્યું છેવટે સઘળાએ સમ સ્વરે કહ્યું “ ભટ્ટિણી રાણી યથાર્થ ગર્ભવતી છે ” સરદારોએ તે પરીક્ષણની હકીકત સાંભળી તેઓ સમ સ્વરે બોલ્યા “ જે રાણીના પેટે પુત્રનો પ્રસવ થાય તો તેને અંબરની રાજ ગાદીએ અભિષિક્ત કરવો અમે બીજા કોઇને રાજા કહેવા સંમત નથી ”

એપ્રિલ માસની પચીશમી તારીખે સવારમાં ભટ્ટિણી રાણીએ એક બાળ કુમારને પ્રસવ આપ્યો. તે સમયે માનસિંહના સૌભાગ્યનો માર્ગ બંધ થયો. તે, નરવારના રાજ્યમાં ગયો.

— ૦ —

યશલમીર.

પ્રથમ અધ્યાય.

યશલમીર નામની વ્યુત્પત્તિ, યાદવ ભટ્ટિ લોકો પ્રયાગ, દ્વારકા અને મથુરામાં યાદવોનો પ્રથમ નિવાસ, તેઓની અંદરનો કુલ્યો, યદુપતિ શ્રી કૃષ્ણ તેના સંતાનનો વિસ્તાર, તેના પુત્ર પ્રપૌત્ર, નળ અને ક્ષીર, દ્વારકામાંથી નળનું પલાયન, તેનો મરુસ્થળમાં નિવાસ, ક્ષીરના સંતાન જડેજન અને યાદુ ભાણુ, જડેજનએ સ્થપાએલો સિંધુ શ્યામવંશ, પંજાબના પેટામાં વિહારમાં યાદુભાણુનું રાજ્ય, પૃથ્વીઆહુ, તેનો સુતઆહુ, તેની સંતતિ, રાજ્ય ગજે કરેલ ગજની નગરની પ્રતિષ્ઠા, સીરીયા અને ખોરાસાનના રાજાઓનો ગજની ઉપર હલ્લો તેઓનો પરાજય, રાજ્ય ગજે કરેલ કાશ્મીર ઉપર હુમલો, તેનો વિવાહ, ખોરાસાનથી રાજની ઉપર ખીજો હુમલો, તેઓનો પરાભવ, સીરીય રાજ્ય સાથે આંડીઓડસનુક્ષાદસ્ય સમાલોચન ગીજનીનીપાત ગજરાજનું મરણ રાજકુમાર શાલીવાહનનું પંજાબમાં પધારવું ત્યાં તેણે કરેલી શાલીવાહન પુરની પ્રતિષ્ઠા, પંજાબ જય, દિલ્લીના તુયાર રાજ્ય જયપાળની દુહિતા સાથે શાલીવાહનનો વિવાહ. ગાંજનાનો પુનરુદ્ધાર. ખુલંદ, શાલીવાહ નગરમાં તેની અવસ્થિતિ. તેનો પૌત્ર ચાકિતો. ચાકિતોની યવન ધર્મ દીક્ષા. ચાકિતો મોગલ, ખુલંદનું પરલોક ગમન, તેનો પુત્ર ભટ્ટિ, ભટ્ટિ કુળ, મંગળરાવ, મનસુરરાવ, મંગળરાવના પુત્રોની દુરવસ્થા, રજપુતોથી તેઓનો પાત, આલોરી અને જાટ, તલક જાતિ, તક્ષશીલની રાજધાની, ભારતીય મઝ ભૂમિમાં મંગળરાવનું આવવું. તેનો પુત્ર માળુનરાવ. અમરકોટની રાજદુહિતા સાથે તેનો વિવાહ, તેનો પુત્ર કેહુડ, કાલોરની દેવરા જાતિ સાથે નિસ્ખત, થાનોટ નગરની પ્રતિષ્ઠા, કેહુડનો અભિષેક. વારાહા જાતિએ કરેલો થાનોટનો હુમલો, વારાહા સાથે સંધિ બંધન,

પ્રાચીન ભૂગોળવેત્તાના અભિપ્રાયમાં ભારતવર્ષનો જે ભાગ મરુસ્થલી નામે ગણાય છે. તે મરુસ્થલીના અંદરનો ભાગ યશલમીર છે. તેનું સર્વાંગ પર્વત

મંડિત હોઇ તેને મરૂં (મેરૂ) નામે કહે છે જે રજપુત વંશ લાંબા સમયથી ચણલમીરમાં શાસન ચલાવતો આવે છે તે ભટ્ટિ નામે પ્રસિદ્ધ છે. ભટ્ટિ શાખા પ્રાચીન યદુકુળથી પેદા થયેલ છે. જે યદુકુળનું પ્રચંડ બળ ત્રણ હજાર વર્ષ ઉપર ભારતવર્ષમાં સર્વત્ર ચાલી રહ્યું હતું. જેના પચાસ સંતાન વડે સઘળું ભારતવર્ષ એકવાર સમારજીત હતું, તે વંશની એક શાખા ચણલમીરની રાજકુળની છે.

ચણલમીરના ભટ્ટિ ગ્રંથમાં વર્ણવેલ છે જે “ પ્રયાગપુરી; સોમવંશીય યાદવ લોકની આદિ નિવાસ સ્થળી છે, પુરવા નામના રાજાએ મથુરા નગરી સ્થાપી ત્યારે તે યાદવ વંશના રજપુતો તે નગરમાં વસવા ગયા. અને ત્યાં રાજ્ય કરવા લાગ્યા. એ યદુકુળમાં દ્વારકાના સ્થાપન કર્તા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ પેદા થયા. ”

જે ભયંકર અંતર્વિવાદે વિશાળ યદુકુળ પ્રધ્વંશ પામ્યું તે ભયંકર અંતર્વિવાદને દરેક હીંદુ સંતાન બાણતું હશે, કુરૂક્ષેત્રના અને દ્વારકાના ભયંકર સ્મશાનક્ષેત્રમાં આર્ય ગૌરવનો સમાધિ થયો. તે સર્વ નાશકર અંતર્વિવાદ પછી શ્રીકૃષ્ણના બે પુત્રો અને તેના બીજા કેટલાંક વંશજો ભારત ભૂમિનો ત્યાગ કરી સિંધુનદના પરવારે ગયા. શ્રીકૃષ્ણની આઠ પત્ની રૂકમણી * જેનો પુત્ર પ્રદ્યુમ્ન તે વિદર્ભરાજ દુહિતાને પરણ્યો તે રાજકુમારીના ગર્ભે અનિરૂદ્ધ અને વજ્ર નામના બે પુત્ર થયા. ચણલમીરના ભટ્ટિ રજપુતો પ્રદ્યુમ્નના કનિષ્ઠ પુત્ર વજ્રના વંશધર, વજ્રના બે પુત્રો નળ અને ક્ષીર.

દ્વારકાના ભયંકર ગૃહ વિવાદમાં યદુ કુળનો ઉત્સાદ થયો. ભગવાન શ્રી કૃષ્ણ વિષ્ણુલોકે પધાર્યા, વજ્ર પોતાના પિતાના શ્રીચરણના દર્શન કરવા મથુરા થકી દ્વારકા તરફ ચાલ્યો, રાજધાની છોડીને વીશ કોશ દૂર ગયો; એટલામાં તેણે આત્મીય કુટુંબનો ધ્વંશ વૃત્તાંત સાંભળ્યો. એ શોકાતુર સમાચાર સાંભળી તેણે તે સ્થળે પ્રાણ તજ્યા. ત્યાર પછી તેનો મોટો પુત્ર નળ રાજપદે અભિષિખ્ત થયો. તે મથુરા નગરમાં આવ્યો. ક્ષીર દ્વારકા તરફ ચાલ્યો.

યાદવોએ લાંબો સમય સાર્વભૌમ આધિપત્ય ભોગવ્યું, તેઓના ભયંકર પ્રતાપે છત્રીશ રજપુત કુળ ભય પામતું હતું; આ ક્ષણે તે ભય પામતા રજપુત કુળે સારો યોગ બાળી યાદવો ઉપર વેરનો બદલો લેવા વિચાર કર્યો. તેઓએ રાજા નળ ઉપર હુમલો કર્યો. મહીપતિ નળ પરાસ્ત થયો. તે પવિત્ર મથુરા

* કૃષ્ણની એક પત્ની જાંબુવંતીનો મોટો પુત્ર સાંબ સિંધુ નદના બંને તીરનો ભૂમિ ભાગ પામ્યો. જ્યાં તેણે સિંધુ સ્થાપ વંશની પ્રતિષ્ઠા કરી.

પુરી છોડી પલાયન કરી ગયો. તે પશ્ચિમ દેશની મરૂસ્થત્રીમાં જઈ રાજ્ય કરવા લાગ્યો. નળનો પૃથ્વીબાહુ નામનો એક પુત્ર જન્મ્યો, ક્ષીરરાજના બે પુત્ર બાહેબ અને યાદલાણુ નામના થયા. યાદલાણુ તીર્થ યાત્રા પ્રસંગે દૂર દેશ ગયો. એક વાર તો ભરપુર નિંદ્રામાં સુતો હતો, એટલામાં તેના કુળની અધિષ્ઠાદેવીએ આવી તેને ઉઠાડ્યો. અને કહ્યું ! “ યાદલાણુ ! તું વરદાન માગ ! યાદલાણુે કહ્યું “ મને વાસોપયોગી પૃથ્વી આપ ! આ પર્વત પ્રદેશ રાજ્ય કરતો રહે ” એમ કહી દેવી અંતરિત થઈ. યાદલાણુ ઉઠ્યો. એટલામાં તેણે અસ્પષ્ટ કોલાહલ સાંભળ્યો. તેણે જ્યાંથી કોલાહલ આવતો હતો તે દિશામાં નજર નાંખી અને જોયું તો તે પ્રદેશ નો રાજા તે સમયે મરણ પામ્યો. જેને એક પણ સંતાન નહોતું તેના ઉત્તરાધિકારીના માટે તે પ્રદેશમાં મોટો ઝગડો ઉઠ્યો, રાજ્યના પ્રધાન મંત્રીએ કહ્યું “ મેં સ્વપ્ન જોયું જે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણનો એક વંશધર આવી વિહારમાં વસ્યોછે એમ કહી મંત્રીએ તેને બોલાવી તેને ગાદી ઉપર બેસારવા દરખવાસ્ત કહી. તેની દરખવાસ્ત ઉપર સઘળા સંમત થયા. ત્યાર પછી યાદલાણુ રાજગાદીએ અભિષિંકત થયો. તે એક મોટો પ્રતાપશાળી રાજા થઈ પડ્યો. તેની અનેક સંતતિઓ થઈ, ત્યાર પછી તે પ્રદેશ “ યદુકાંડાંગા ” નામે પ્રસિદ્ધ થયો.

રાજા નળનો પુત્ર પૃથ્વીબાહુ મરૂસ્થત્રીમાં રાજ્ય કરવા લાગ્યો. તે શ્રી કૃષ્ણનું રાજછત્ર અને સઘળાં રાજ્ય ચિહ્ન પામ્યો તે છત્ર વિશ્વકર્મા નિર્મિત. પૃથ્વીબાહુના પુત્રનું નામ બાહુબળ. બાહુબળ, માલવરાજ વિજયસિંહની દુહિતા કમળાવતીને પરણ્યો. કન્યાદાનમાં સસરા પાસેથી એક હઝાર ખોરાસાની ઘોડા, એકસો હાથી, પુષ્કળ સોનું, અધિક જવાહીર, અને રથ વીગેરે મેળવ્યા. પ્રમાર કુળમાં પેદા થયેલ કમળાવતી તેની પ્રધાન રાણી હતી. તેના પેટે બાહુ નામનાં એક પુત્ર થયો. બાહુ અશ્વપૃષ્ઠ ઉપરથી પડી મરણ પામ્યો તેના પુત્રનું નામ સુબાહુ. સુબાહુ અજમેરના ચોહાણુ રાજા મુંડની પુત્રીને પરણ્યો. તેની તે પત્નીએ તેને વિષ આપી મારી નાંખ્યો. સુબાહુના પુત્રનું નામ રિઝ. તેણે ખારવર્ષ રાજકર્તુ, માલવરાજ વિરસિંહની પુત્રી સુભગા સાથે તેનો વિવાહ થયો. સુભગા ગર્ભવતી થઈ તેણે એકવાર સ્વપ્ન જોયું જે તેણે એક ઘોડો હાથી જણ્યો. જોશીઓએ એ વિષય સાંભળી કહ્યું. તે મહત્વનું નિદર્શન છે. યોગ્ય સમયે રાણીએ એક મુંદર પુત્રને જન્મ આપ્યો. કુલાચાર્ય લોકોએ તેનું નામ ગજ રાખ્યું.

ગજ પુખ્ત ઉમરનો થયો. પૂર્વ દેશના અધિપતિ યાદલાણુે સંબંધ સૂચક એક નાળીયેર તેના તરફ મોકલ્યું. એ સમયે ખખર આવ્યા જે અગાઉ જે મ્લેચ્છોએ સુબાહુ ઉપર હલ્લો કર્યો હતો તે મ્લેચ્છો હવે ફરીવાર સમુદ્રતીરથી

મરૂંથલી તરફ આવે છે. તેઓ સંજ્યામાં ચાર લાખ હતા. જોરાસાનનો ફરી-
દખાં તેનો અધિનાયક. શત્રુઓની ખરી અવસ્થા જાણવા રાજા રીઝે પહેલાં ખા-
નગી ખાતમીદાર મોકલ્યા. લશ્કરથી તેની સામે થયા તે સેના સાથે હારીયુ
નામના સ્થળ તરફ આવ્યો. શત્રુની સેનાએ કુંજ ચહેરથી બે કોશ ઉપર છાવણી
નાંખી હતી. બન્ને દળ વચ્ચે યુદ્ધ થયું જેમાં ત્રીશ હજાર મ્લેચ્છો અને ચારહજાર
હીંદુ સૈનિકો મરાણા; મ્લેચ્છ લોકો પરાસ્ત થયા તો પણ ફરીથી તેઓએ હુમલો
કર્યો. રાજા રીઝ પોતાના દળ સાથે તેની સામે થયો. પણ યુદ્ધમાં તે જખમી
થઈ મરી ગયો. તે સમયે રાજા કુમાર ગજ પૂર્વ દેશીય યાદલાણની દુહિતા
હંસવતીને લઈ તે રાજ્યમાં આવ્યો ઉપરાઉપરી જોરાસાનપતિ બે યુદ્ધમાં પરાસ્ત
થયો. છેવટે કાફરના રાજ્યમાં દુરાનનો ધર્મ ચલાવી દેવા, રૂમપતિએ તેને મદદ
આપી. તે સમયે ગજે, પોતાના સહયોગને બોલાવી આત્મરક્ષાનો ઉપાય વિચાર્યો.
તે સમયે તેના રાજ્યમાં એક પણ ઉપયુક્ત કીલ્લો નહોતો. તેણે ઉત્તરની
પર્વતમાળામાં એક કીલ્લો બનાવવાનો વિચાર કર્યો. તે, તે સમયે દેવીની
પ્રાર્થના માટે મંદિરમાં ગયો. દેવીએ કહ્યું “ હીંદુના પરાક્રમનો -હાસ થાશે.
પણ તેથી તું નિરાશ ન થઈશ ” આ ઠેકાણે એક કીલ્લો બનાવી તેનું નામ
ગજની રાખ. કુળની અધિષ્ઠાત્રી દેવીની આજ્ઞાથી રાજા ગજે પોતાના નામથી
ગજનીનો કીલ્લો સ્થાપ્યો. તે સમયે દૂતે આવી કહ્યું. “મહારાજ ! જોરાસાનના
પતિ અને રૂમપતિ સેના સાથે નિકટ આવી ગયા ”

એટલામાં યાદવરાજનું રણનગારું વાજી ઉઠ્યું. સેના તૈયાર થઈ ગઈ.
ધન રત્નના દાન અપાયા. રાજાએ જોશીઓને આજ્ઞા આપી. “ તમે એવીરીતનું
શુભ લગ્ન શોધી આપો જે જેમાં કુચ કરવાથી જય મળે ”

માઘ માસમાં શુકલ સપ્તમીએ વિદાયસૂચક નગારું વાગી ઉઠ્યું. તે દિવસે
રાજાએ આઠ કોષ યુદ્ધ યાત્રા કરી અને દુલાપુરમાં છાવણીનું સુકામ કર્યું.
મ્લેચ્છ સેના પણ તેની પાસે આવી પહોંચી તેજ રાત્રીએ જોરાસાનનો શાહ
ઉદરામચ રોગથી મરણ પામ્યો. રૂમ રાજ્યના અધિપતિ શાહ સીકંદરને તેની
ખબર પડી. ખબર સાંભળી તે ભય પામ્યો. તેણે કહ્યું જે “ આપણે સહુ મર્ત્ય
માનવ, આપણા મનમાં મોટા મોટા સંકલ્પ, પણ ઈશ્વરે આપણા માટે આપણા
માથા ઉપર બીજા ઉપાયો નિર્ધારી રાખ્યા છે ” સીકંદર નિરાશ થયો નહિ.
મોટા સાગર જેવી તેની સેના આગળ વધી બન્ને પક્ષ વચ્ચે ચાર કોશનું વ્ય-
વધાન રહ્યું રાજા ગજ અને તેના સામંતો સનાહિકર્મમાં પ્રવૃત્ત થયા. તેઓએ
તે કર્મ સમાપ્ત કર્યું. રાજા ગજ સનાહિકર્મ પૂરું કરી શત્રુ ઉપર સામંતો સહિત આવ્યો.

પૃથ્વી કંપિત થઈ, આકાશ સમાચ્છન્ન થયું. રણઘંટા બાજવા લાગ્યા, ઘોડાઓ ખોંખારવા લાગ્યા. યોદ્ધાઓ એક બીજા ઉપર લડવા દોડ્યા. શાહની સેના રણાંગણ છેડી પલાયન કરી ગઈ, તેના પશ્ચિમ વીશ હજાર મૈનિકો હણાયા, શાહ, ઘોડા, હાથી સિંહાસન વીગેરે સોંપી પલાયન કરી ગયો, તે ભયાવહ યુદ્ધમાં સાત હજાર હિંદુઓએ સ્વદેશ રક્ષણાર્થે યુદ્ધ સ્થળે પ્રાણ તબ્યાં જયગૌરવે ઉત્પુલ્લ થઈ મોટા અહંકાર સાથે યદુપતિ ગજ પોતાની રાજધાનીમાં આવ્યો, શત્રુઓની ક્ષતિમાં કાંઈપણ કસર રહી નહિ.

યુધિષ્ઠિરના ૩૦૦૦ ના વર્ષના વૈષાખ માસની ત્રીજના રવિવાર રોડિણી નક્ષત્રના શુભ લગ્નમાં યદુરાયગજ ગજનીના સિંહાસને બેઠો. એ મોટા જય લાભથી તેની કીર્તિ દઢ થઈ, તેણે પશ્ચિમ ભાગના અનેક દેશ જીતી લીધા. અને કાશ્મીરરાજ કંદર્પદેવને પોતાની પાસે હાજર રહેવા દૂત સાથે કહેવરાવ્યું. પણ તે રાજાએ તેનું કહેણ અગ્રાહ્ય કરી કહેવરાવ્યું, “ યુદ્ધમાં જ્યાંસુધી તેમને પરાસ્ત કરી શકતો નથી. ત્યાંસુધી તેનું કહેણ બીલકુલ અગ્રાહ્ય છે. તેનું કહેણ માનવાથી હું જગતમાં કાપુરૂષ ગણાઈ વૃણિત થાઉં. ” રાજાગજે કાશ્મીર ઉપર હલ્લો કર્યો, અને ત્યાંની રાજકુમારીનું પાણિગ્રહણ કર્યું. તે રાજપુત્રીના પેટે શાલિવાહન નામનો એક પુત્ર પેદા થયો.

“ શાલિવાહનની ઉમ્મર બારવર્ષની થઈ તે સમયે ખબર આવ્યા જે ખોરાસાનથી વળી એક શત્રુ સેના આવે છે. રાજા ગજે ત્રણ દિવસસુધી ભગવતીના મંદિરમાં ભગવતીની પૂજા કરી. ચોથા દિવસે દેવી તેની સમક્ષ દેખાઈ, અને બોલી. “ દીકરા ! હવે ગજની દુશ્મનના હાથમાં પડશે, પણ તારા ભવિષ્ય વંશજો મુસલમાન ધર્મમાં દીક્ષિત થઈ ફરીથી ગજની હસ્તગત કરશે, ” એટલે શાલિવાહનને પૂર્વદેશના રજપુત રાજા પાસે મોકલી દે. ત્યાં તે પોતાના નામથી એક શહેર સ્થાપશે. રાજા ! તું નિરાશ થઈશ નહિ, નિરાશ થવાનો સમય નથી. જ સ્વદેશ રક્ષાર્થે જીવનનો ઉત્સર્ગ કરી પરલોકમાં સ્વર્ગનાં સુખ ભોગવ. ”

ભગવતી કુળદેવીની પાસેથી પોતાનું ભવિષ્ય ભાગ્ય વૃત્તાંત જાણીલઈ યદુપતિ ગજે પોતાના પરિવારવર્ગને બોલાવ્યો. અને કુમાર શાલિવાહનને તેના હાથમાં સોંપ્યો.

થોડા દિવસમાં શત્રુની સેના ગજનીથી દૂર પાંચ કોષ ઉપર આવી પહોંચી. નગરના રક્ષણ માટે યદુપતિ ગજે, પોતાના કાકા સહદેવને રાખ્યો. રાજગજ શત્રુના સામો આડ્યો, ખોરાસાનના અધિપતિએ પોતાની વિશાળ વાહિનીના પાંચ ભાગ કર્યા. બન્ને પક્ષમાં ઘોર યુદ્ધ થયું. તે યુદ્ધમાં રાજગજ અને યવનરાજ મરાણા. પાંચ પહોર સુધી ભયંકર યુદ્ધ આડ્યું. એકલાખ મીર અને ત્રીશ હજાર રજપુતો.

રણ સ્થળે પડયા, યવનરાજના પુત્રે દળ સાથે આવી ગજનીને ઘેરી લીધી, સહુદેવે ત્રીશ દિવસ તેની રક્ષા કરી. છેવટે ભય'કર “જહર વ્રતનો” વિધિ કરી નવ હઝાર વીરો સાથે સહુદેવ મરણ પામ્યો.

રાજકુમાર શાલિવાહનને તે ગજે પ્રથમથી પૂર્વ દેશમાં કેટલાક પરિવાર લોક સાથે મોકલી દીધો હતો. તેણે એ હૃદયવિદારક સમાચાર સાંભળ્યા. તે શોકાતુર થઈ બાર દિવસ ભૂમિ શય્યા કરી સુતો. ત્યારપછી તે સ્થળ ત્યાગ કરી તે પંચનદ પ્રદેશમાં આવ્યો, જ્યાં આવી તેણે ભવિષ વાસ સ્થળ સુકરર કર્યું, ત્યારપછી તેણે પોતાના સરદાર સામંતોને એકઠા કરી એક નગરની સ્થાપના કરી. જેનું નામ શાલિવાહનપુર રાખ્યું. તે સ્થળના ચારે તરફના ભોમીયા લોકોએ શાલિવાહનની વફ્યતા સ્વીકારી. વિક્રમ સંવત્સના બેંતેર વર્ષ ગયા પછી તે વર્ષના ભાદ્રપદ માસની આઠમના રવિવારે શાલિવાહનપુરની પ્રતિષ્ઠા થઈ.

રાજા શાલિવાહને સઘળો પંજળ જીતી લીધો. તેના પંદર પુત્ર થયા, જેઓમાંથી દરેક મોટા વંશકર નીવડયા. તેઓ સઘળા રાજા થયા. વળી પોતપોતાના ભુજળળે તેઓ સ્વાધીન રાજા થઈ પડયા, જેઓનાં નામ— બુલંદ, રસાળુ, ધર્મગિહ, વાચા, રૂપ, મુંદર, લેખ, ચશકર્ણ, નૈમ, માયુન, નિપક, ગાંધુ અને પગુ.

દીલ્લીના તુયાર વંશના જયપાળ પાસેથી સંબંધ સૂચક નાળીએર આવ્યું જે બુલંદે આદરથી ગ્રહણ કર્યું. વળી ત્રિવાહની ગોઠવણ કરી, તે દીલ્લી તરફ આવ્યો. રાજા જયપાળે પણ તેનું પ્રત્યુદગમન કર્યું, ત્રિવાહ બ્યાપાર સંપન્ન થયો. ત્યાર પછી નવોઢા સ્ત્રીને લઈ બુલંદ રાજ્યધાનીમાં આવ્યો. શાલિવાહને શત્રુ કુળના હાથમાંથી ગજની લેવાનો અને પીતાની હત્યાનો બદલો લેવાનો વિચાર કર્યો. અટકને પારે જઈ તેણે જુલ્લાલઉપર હુમલો કર્યો. યવન રાજા પણ તેનો હુમલો અટકાવવા તૈયાર થયો છેવટે તે પરાસ્ત થયો. શાલિવાહને વિજયી મુગટ માથે મુક્યો. ફરી તે ગજનીને પામ્યો ત્યાં તેણે પોતાના મોટા પુત્ર બુલંદને અભિષિક્ત કર્યો. તે છેવટે પંજળમાં પોતાની રાજધાનીમાં આવ્યો. તે ત્રીશ વર્ષ અને નવ માસ રાજકાળ ભોગવી રાજા શાલિવાહન પરલોકવાસી થયો.

બુલંદ, પિતાનો ઉત્તરાધિકારી હતો તેજ અભિષિક્ત થયો. તેના ભાઈઓએ પંજળના પાર્વત્ય પ્રદેશમાં સ્વતંત્ર રાજ્ય સ્થાપ્યાં. પણ ક્રમે તુર્કી લોકો પરાક્રમ શાળી થઈ ઉઠયા. ગજનીની ચારે તરફનો ભૂમિભાગ તેઓના હાથમાં આવ્યો. બુલંદનો કોઈ મંત્રી નહોતો. તે બંને સઘળા કાર્યની સમાલોચના કરતો હતો. તેના સાત પુત્રો ભટ્ટિ, ભૂપતિ, કલ્હર, જંઝ, હુરમાર, ભિંસરેચ, અને માંત્રીઓ

બુલંદના જેટ પુત્રનો આકિતા નામનો એક પુત્ર હતો તે આકિતાથી આકિતા કુળ ઉત્પન્ન થયું. દેવસી, ભાર, ક્ષેમદણુ, નાહુર, જયપાળ, વિજલીક્ષણ અને શાસમંદ નામના આઠ પુત્ર તેના હતા.

બુલંદ શાલિવાહનપુરમાં રહેતો હતો. તે માટે તેણે પોતાના પૈત્ર આકિતોને ગજનીમાં અભિષિક્ત કર્યો. મ્લેચ્છોનું પરાક્રમ પ્રતિદિન વધતું ગયું. આકિતોના સરદાર સામંતો સઘળા મ્લેચ્છોમાં તેઓએ તેને કહ્યું જે “ જો તે પિતૃ પુરૂષનો ધર્મ છાંડી મ્લેચ્છના ધર્મમાં દીક્ષિત થાય તો તેઓ તેને બુખારાનો રાજા કરી દે ” તે દેશમાં ઉજ્જવેગ લોકો રહેતા હતા. અને તેઓના અધિપતિની માત્ર એકજ પુત્રી હતી, આકિતો યવનરાજની પુત્રીને પરણ્યો અને બાલીચ બુખારાનો રાજા થયો. તેના હાથમાં અઠાવીશ હજાર અશ્વ સેના સોંપાણી. બાલીચ અને બુખારા વચ્ચે એક નદ છે. આકિતો થકી આકિતો મોગલ કુળ પેદા થયું.

બુલંદનો જેટ પુત્ર ભદ્રિ તેના સિંહાસને અભિષિક્ત થયો, રાજા ભદ્રિએ ચૌદ રાજકુમારને જીતી તેનું ઐશ્વર્ય ગળી ગયો. મંગળરાવ અને મસુરરાવ નામના ભદ્રિના બે પુત્ર હતા. ભદ્રિના સમયથી ચદુકુળ ભદ્રિ કુળ કહેવાયું.

મંગળરાવ, પિતૃસિંહાસન અભિષિક્ત થયો. તે પોતાના પૂર્વજના જેવો સૌભાગ્યશાળી નીવડ્યો નહિ. ગજનીના અધિપતિ ઢુંડીએ એક મોટી સેના સાથે લાહોર ઉપર હુમલો કર્યો. મંગળરાવ તેનો હુમલો અટકાવી ન શકતાં પોતાના પુત્ર સાથે અરણ્યમાં જઈ સંતાયો. શત્રુઓએ ત્યાર પછી શાલિવાહન પુર ઉપર હુમલો કર્યો. તે નગરમાં રાજાનો પરિવાર વર્ગ વસતો હતો. મસુરરાવ પલાયન કરી લક્ષ્મીજંગલ નામના વનમાં આવ્યો. તે અરણ્ય પ્રદેશમાં કેટલાક ખેડુતો રહેતા હતા. મસુરરાવ તેઓને પરાસ્ત કરી તે પ્રદેશનો અધિપતિ થયો. અભયરાવ અને સારણુરાવ નામના તેના બે પુત્ર હતા. તેના અનેક સંતાન થયા. તે સઘળાનું નામ અલેરીયા ભદ્રિ કહેવાયું.

મંગળરાવ, ગજનીરાજ ઢુંડીના ભયે રાજ્ય છોડી પલાયન કરી ગયો. માજમરાવ, કલ્લરસિંહ, શિવરાજ, મૂલરાજ કુલ અને કેલલ નામના તેના છ પુત્રો હતા તેઓ સઘળાએ તેઓની પ્રજાના ઘરમાં આશ્રય લીધો. પછુ સતીદાસ નામના તક્ષક ભૂમ્યાધિકારીએ વિજેતાને કહી સંભળાવ્યું જે મંગલરાવના કેટલાક પુત્રો શ્રીધર નામના સોનીના ઘરમાં સંતાઈ રહેલ છે. રાજાએ, તે સોનીનું ઘર ઘેરી લેવા કેટલાક સૈનીકોને મોકલ્યા. તેઓના ઘેરા ઉપરથી શ્રીધર, રાજા પાસે આવ્યો. રાજાએ તેને કહ્યું, “તું જો શાલીવાહનના

પુત્રોને નહિ સોંપી દે તો હું તારા સઘળા પરિવારનો સંહાર કરીશ ” ભયાર્ત શ્રીધરે કહ્યું “રાજન! રાજનો એક પુત્ર પણ મારા ઘરમાં નથી, પણ જે માત્ર આશ્રયમાં છે તે તો એક લોભીયાનો પુત્ર છે. તે લોભીયો આપના હુમલાથી પલાયન કરી ગયો છે. તે મારો ઋણી હતો.” પણ વિજેતાએ તેની વાત ઉપર વિશ્વાસ ન કર્યો. તેણે તેના ઘરમાં આશ્રય લેનાર આશામીને લઈ આવવા કહ્યું, વિજેતાએ, તે લોભીયાના વાસસ્થાનનું નામ પૂછી ત્યાંથી કેટલાક લોભીયા તેડાવ્યા. શ્રીધર વિષમ સંકટમાં પડ્યો. તેણે જોયું જે રાજપુતોના જીવન માટે હવે કોઈ ઉપાય નથી ત્યારે તેણે તેને ખેડુતના વેશમાં સજી વિજેતા પાસે લઈ ગયો. વિજેતાએ તેને જાટ લોભીયા સાથે લોજન કરવાની આજ્ઞા આપી અને જાટ દુહિતા સાથે તેઓના વિવાહ કર્યા. એ રીતે કલ્પસાયના સંતાન કલ્પરીયા જાટ કહેવાણા.

મગલરાવે, નગરમાંથી પલાયન કરી ગારા નદીને ઉતરી એક નવું રાજ્ય સ્થાપ્યું. તે સમયે લારાહા નામની એક જાતિ ગારા નદીના તીરે વસતી હતી. તેનાથી દૂરે જુટા રજપુતો, પુગલમાં પ્રમાર રજપુતો, ધાતરાજ્યના સોઢા વંશીય રજપુતો અને લોહુવાના લોડ રજપુતો વસતા હતા. વારાહા અને સોઢાના વચ્ચેમાં મગલરાવે પોતાની નિવાસભૂમિ મુકરર કરી. તેના પછી તેનો જ્યેષ્ઠ પુત્ર માજમરાય નવસ્થાપિત રાજ્ય ઉપર બેઠો. પાસેના રાજ્યો તેના અભિષેક સમયે સીરપાવના બહુ દ્રવ્ય લાવ્યા. અમરકોટના સોઢારાજે, પોતાની દુહિતાને માજમરાયના હાથમાં આપી. અમરકોટમાં વિવાહ વ્યાપાર થયો. કેહુડ, મલરાવ અને ગોગલી નામના ત્રણ પુત્ર માજમરાયથી પેદા થયા.

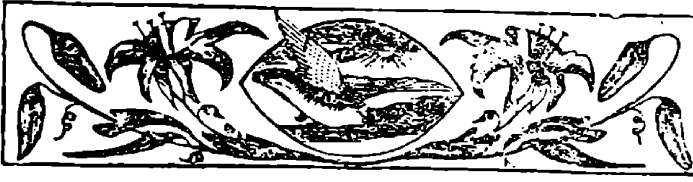
કેહુડ, વીર થઈ નીવડ્યો. એકવાર તેણે સાંભળ્યું જે આહોર થકી પાંચસો થોડા લઈ એક સોદાગર મુલતાન તરફ આવે છે. કેહુડે કેટલાક મિત્રોને સાથે રાખી ઉંટ વેચનારના વેશમાં પંજાબમાં તના ઉપર હુમલો કર્યો. ત્યાં ફતેહ મેળવીને તે પોતાના પ્રદેશમાં આવ્યો. એવી રીતના કાર્યથી કેહુડ પ્રસિદ્ધ થયો.

કેહુડને પૈતૃક ધનસંપત્તિ મળી. તનોટ કીલ્લો વારાહા ફળના રાજ્યની સીમા ઉપર નિર્માણ થયો. તેના ઉપર યશોહિતે હુમલો કર્યો. કેહુડના ભાઈ *મૂલરાવે તેનો હુમલો વ્યર્થ કરી દીધો. વારાહા લોકો વિક્ષણ મનોરથ થઈ પાછા ફર્યા.

સંવત્ ૭૮૭ (ઈ. સ. ૭૩૧)માં તનોટ કીલ્લો તૈયાર થયો. કેહુડે ત્યાં તનુ માતાનું એક મંદીર સ્થાપ્યું. ત્યારપછી થોડા સમય ઉપર વારાહા લોકો સાથે સંધિ થયો. વળી વારાહાપતિ સાથે મૂલરાવની પુત્રીનો વિવાહ થયો. જેથી કરી સંધિબંધન દૃઢ થયું.

* મૂળરાજના ત્રણ પુત્ર. રાજપાળ-લોહારા અને સુવાર. રાજપાળના બે પુત્ર. રાણો અને ગીગો. રાણાના પાંચ પુત્ર. ધુકર-પોહર-ખુલ-કુલરો અને જયપાળ. ગીગાના સંતાનો ક્ષેનગર નામે પ્રસિદ્ધ થયા. તેઓએ લાંબા વખત સુધી સૌરાષ્ટ્રમાં વાસ કર્યો. તેઓમાંથી નવ આશામીઓએ જુનાગઢ ગીરનારમાં રાજ્ય કર્યું.

દ્વિતીય અધ્યાય.

રાવ કેહુડના વંશકર પુત્રોનું વિવરણ, પ્રાંતરપૃથ્વી ઉપર કેહુડના આધિપત્યનો ફેલાવ, તેનું મરણ, તનુનો અભિષેક. વારાહા અને લંગાહાનું આક્રમણ, મુલતાનના રાજાએ કરેલ તનોટનું આક્રમણ, ખુટા રાજ્યના અધિપતિની દુહિતા સાથે તનુનો વિવાહ, તેની સંતતિ, ગુમધનની પ્રાપ્તિ, વીજનોટ કીલ્લાનું નિર્માણ, તનુનું મરણ, વિજયરાય, વારાહા સાથે તેનો વિવાહ, તેની વિશ્વાસ-ધાતકતા, એક બ્રાહ્મણે કરેલ દેવરાયની પ્રાણ રક્ષા, તનોટ કીલ્લાનો પાત, પુરવાસીઓની હત્યા, દેવરાજનું ખુટાવાનમાં પોતાની મા પાસે જવું, દેવરાચાલ નગરની પ્રતિષ્ઠા, ખુટારાજ સાથે દેવ-રાજનો વિવાહ, એક યોગી સાથે ખુટા રાજકુમારની મુલાકાત, કુલોપાધિનું પરિવર્તન, દેવરાજે કરેલ લંગાહાની હત્યા, લંગાહ જાતિનું વિવરણ, દેવરાજનો લોહુવાનો જય, દ્વારાપતિના અપમા-નનો પ્રતિશોધ, વીરત્વ અને આત્મોત્સર્ગનું આશ્ચર્યકારક દૃષ્ટાંત, ધારાનગરીનો અવરોધ, લોહુ-વામાં પાછું આવવું, ખડાલમાં સરોવરની પ્રતિષ્ઠા, તેની હત્યા, રાવળ મુંડતું પિતૃ સિંહાસના રોહણ, તેનું પિતૃહત્યાનું પ્રતિશોધગ્રહણ, અણુહીલવાડપાટણના અધિપતિ વલ્લભસેનની દુહિતા સાથે મુંડના પુત્રનો વિવાહ, ગજનીના મામુદના સમસામયિક રાજાનું વિવરણ, બાછેરાના પુત્ર દુશજેનું ખીચી રજપુતો ઉપર આક્રમણ, ચાર ભાઈઓ સાથે તેનું શીર રાજ્યમાં જવું, અને ત્યાંના ગિલ્હોટ રાજા ની દુહિતાઓનું પાણિગ્રહણ, બાછેરાનું મૃત્યુ, દુશજનો અભિષેક, તેના ઉપર સોઢાપતિ હામીરનું આક્રમણ, દુશજના પુત્રો અણુહીલવાડના રાજા સોલંકી સિદ્ધરાજની દુહિતા સાથે દુશજના નાના પુત્ર વિજયરાયનો વિવાહ યશલ અને વિજયરાય, ભોજદેવ ભોજદેવના વિરુદ્ધ યશલનો પ્રયત્ન, ધોરી મુલતાન પાસે મદદની પ્રાર્થના, લોહુવાનું આક્રમણ, ભોજદેવનું મરણ, યશલનું આધિપત્ય, લોહુવાંછોડી ખીજ રથજે તેની પુર પ્રતિષ્ઠા, યશલમીરનું સ્થાપન, યશલનું મૃત્યુ, દ્વિતીય શાલિવાહન.

— — — ૦ — — —

તનુ, ઉટીરાવ, યુજર, કાફ્રીયો અને દાયમ નામના કેહુડના પાંચ પુત્રો હતા. તેઓ સઘળાના વંશકર પુત્રો પેદા થયા. સઘળાએ પુષ્કળ બાહુબળ અને સૌભાગ્ય મેળવ્યું, યુજના રજપુતનો ભૂમિલાગ તેઓના હાથમાં પડ્યો, રાજબ્રહ્મયુજના રજપુતો પ્રતિશોધ પિપાસા પ્રશમિત કરવા ઉપયુક્ત અવસર જોવા લાગ્યા, તે સમયે કેહુડ મૃગયા કરવા વનમાં ગયો જ્યાં તેઓએ તેનો વધ કર્યો.

તનુ પિતૃરાજ્ય ઉપર અભિષિક્તા થયો, તેણે ખારાહા અને મુલતાનના લંગહા લોકોનો ભૂમિભાગ ઉજ્જડ કરી દીધો. તેના અત્યાચારનો પ્રતિશ્લેષ લેવા માટે હુસેનશાહે ખખ્તરવાળા અને લોદાની પાઘડીવાળા લંગહ પઠાણોને લઈ ચદુરાય ઉપર આવ્યો. તેણે ચદુરાય ઉપર હુમલો કર્યો, તેઓ સઘળા ઘોડાસ્વારો હતા જેઓની સંખ્યા દશહજાર હતી, વાહારા લોકો પણ તેઓને મળી ગયા હતા, હુસેનખાંએ વાહરા પ્રદેશમાં છાવણી રાખી હતી. તનુરાય પોતાના ભાઈઓને એકઠા કરી શત્રુની સામે થવા તૈયાર થયા, ચાર દિવસ સુધી તેઓએ શત્રુના હુમલા થકી કીદ્દાનું રક્ષણ કર્યું, પાંચમાં દિવસે કીદ્દાનાં ખાર ઉઘાડી દેવા ચદુરાજે આજ્ઞા આપી. હાથમાં તલવાર લઈ પોતાના પુત્ર વિજયપાળને સાથે રાખી તે શત્રુસેના ઉપર પડ્યો. વારાહા લોકો પ્રથમ તો પલાયન કરી ગયા, યાદવ રજપુતો વિજયી થયા.

તનુના પાંચ પુત્ર-વિજયરાય, મકુર, જયતુંગ, અલ્લૂન અને રાકીચો. બીજા પુત્ર મકુરનો પુત્ર મેપો. મેપાના બે પુત્ર-મહોલા અને દિકાઉ. દિકાઉએ પોતાના નામે એક સરોવરની પ્રતિષ્ઠા કરી. તેના સંતાનો સૂત્રધાર કહેવાયા. હાલ સુધી તે મકુર સુતાર નામે પ્રસિદ્ધ છે.

જયતુંગના રતનસિ અને ચોહીર નામના બે પુત્ર થયા. રતનસિએ વિધ્વસ્ત વિક્રમપુરને દુરસ્ત કર્યું. ચોહીરના કોલા અને ગિરરાજ નામના બે પુત્ર થયા. તે બન્નેએ કોલાસર અને ગિરરાજસર બાંધ્યા.

ચોથા પુત્ર અલ્લૂનના ચાર પુત્ર-દેવસી, નીરપાળ, ભાઉની અને રાકીચો. દેવસીના સંતાન ઉષ્પાલક થયા. વળી રાકીચોના વંશજોએ વણિકવૃત્તિ પકડી ઓશવાળ * જાતિમાં ગણાયા.

ભગવતી વિજયસેનીના અનુગ્રહે તનુરાયને એક સ્થળથી પુષ્કળ ગુપ્ત ધન મળ્યું. તેણે તે ધનની મદદથી વીજનોટ નામનો કીડ્ડો બાંધ્યો જેમાં ભગવતીની ન મૂર્તિ બેસાડી. એંસી વર્ષ રાજ્ય કરી તનુ પરલોકવાસી થયો.

વિજયરાય સંવત્ ૮૭૦ (ઇ.સ. ૮૧૪)માં પિતૃસિંહાસને બેઠો. પિતૃ પુરૂષના લાંબા કાળના શત્રુ વરાહા લોકને તેણે હરાવ્યા. સંવત્ ૮૯૨ માં ભુટા

* ભારતવર્ષના ચોરાશી વણિક ગેત્રમાં ઓસવાળ સંપ્રદાય, વિશેષ પ્રસિદ્ધ અને સમૃદ્ધ છે. તેઓ પહેલાં અસિ નામના નગરમાં ઉપનિષ્ઠ થયા. જેથી તેઓનું અસીવાલ (ઓસવાલ) પડ્યું. તે પૂર્વે વિશુદ્ધ રજપુત કુળમાં પેદા થયા. તે સઘળા જૈન ધર્માવલંબી છે. ભારતવર્ષના સઘળા સ્થળે ઓસવાલ વણિકનો વાસ છે.

† સંવત્ ૮૧૩ (ઇ.સ. ૭૫૭)માં માર્ગ શીર્ષભાસનોતેરસે રોહિણી નક્ષત્રમાં ભગવતીની મુર્તિની સ્થાપના થઈ.

રાણીના પેટે તેનો એક પુત્ર પેદા થયો. તે રાજકુમારનું નામ દેવરાજ રાખ્યું. વારાહા લોકોએ અને લાંગાહા લોકોએ એકઠા થઈ ફરીથી ભટ્ટિરાજ ઉપર હુમલો કર્યો. પણ તનુના ભુજબળે પરાસ્ત થઈ તેઓ પલાયન કરી ગયા. આવી રીતના યુદ્ધમાં ફતેહ ન મેળવવાથી તે લોકોએ વિશ્વાસઘાતકતાની મદદ લઈ ફતેહ મેળવવાનું ધાર્યું. દીર્ઘકાળ બ્યાપી વૈર વળિહના નિર્વાણના મિસે તેઓએ વારાહા પતિની પુત્રી સાથે કુમાર દેવરાજનો વિવાહ સંબંધ ઠરાવ્યો. ભટ્ટિરાજ-પુત્રો પરરાજ સાથે વારાહા રાજના ઘેર આવ્યા. વિશ્વાસઘાતક વારાહા લોકોએ વિજયરાયની અને તેના આડસો શાંતિ કુટુંબની હત્યા કરી. દેવરાજે પુરોહિતના ઘરમાં આશ્રય લીધો. શત્રુઓ તેના શોધમાં દોડ્યા.

દેવરાજના પ્રાણ રક્ષણ માટે કોઈ રીતનો ઉપાય ન જોતાં બ્રાહ્મણે તેના કંઠમાં યજ્ઞોપવીત નાંખ્યું અને વારાહા લોકને છેતરવા સાડ તેઓની સાથે તે દેવરાજ સાથે એક પાત્રે ભોજન કરવા બેઠો. તેઓએ તનોટ ઉપર હુમલો કરી હસ્તગત કર્યું. કીલ્લામાં જે કોઈ હતું તે શત્રુની તીક્ષ્ણ તલવારથી કપાઈ ગયું. ભટ્ટિકુળ ઘણુંખરું નિર્મૂળ થયું. ભટ્ટિનું નામ થોડા સમયના માટે લોપ પામ્યું.

લાંબા સમય સુધી દેવરાજ વારાહાના રાજ્યમાં સંતાઈ રહ્યો. ઈવટે તેણે પોતાના મામાના નિવાસ ખુટાનગરમાં જવાનો વિચાર કર્યો. ત્યાં તે ગયો અને પોતાની માનાં દર્શન કરી તે સાડ સુખ ભોગવવા લાગ્યો. તેની મા, તનોટના ધ્વંશ ઉપર તેના મામાને ત્યાં આવી. પુત્રનું સુખ મંડળ જોઈ તે અત્યંત આનંદિત થઈ દેવરાજે તેના મામા પાસે એક ગામડું માંગ્યું. ખુટાપતિ તે આપવા સંમત થયો. પણ તેના પરિવાર વર્ગે તેને ણીવરાવ્યો જેથી તેણે પૂર્વે કરેલી પ્રતિજ્ઞા નહિ પાલી કહ્યું. “ એક પાડાની ચર્મ રજુમાં મરૂ ભૂમિનો જેટલો ભાગ આચ્છાદન થાય તેટલો હું આપું ” તેમ કરવામાં પણ દેવરાજ સંમત થયો. તે જમીન ઉપર દેવરાજે કીલ્લો ઉભો કર્યો.

ખુટાપતિએ જાણ્યું જે આપેલી જમીન ઉપર ઘર ન કરતાં દેવરાજે કીલ્લો કરી દીધો ત્યારે તે કરવાનું બંધ કરવા તેણે એક દળ મોકલ્યું; તેણે કીલ્લામાં સેનાદળને શાન્તિથી બોલાવ્યું. મંત્રણા કરવાના મિષે તેણે તેઓમાંથી દરજણને એકાંતમાં બોલાવ્યા. જ્યાં તેણે તેઓનો વધ કર્યો. તેના મડદાં તેણે કીલ્લાની બહાર ફેંકી દીધા. એ રીતે દશ સરદારો મરી જવાથી બાકીનું દળ પલાયન કરી ગયું.

વારાહા લોકોના આક્રમણથી જે યોગીએ રાજકુમારનું રક્ષણ કર્યું. તે યોગી થોડા દિવસમાં દેવગઢમાં આવી રાજકુમારને મળ્યો. દેવરાજે તેને સિદ્ધ

કરી માન્યો. દેવરાજે જે બ્રાહ્મણના ઘરમાં આશ્રય લીધો હતો. તે યોગી તે બ્રાહ્મણ ના ઘરમાં રહેતો હતો. તે ધાતુ રૂપાંતરિત કરવાનું જાણતો હતો. એકવાર તે સન્યાસી પોતાની જીર્ણ કંથા રાખી બીજા સ્થળે આવ્યો ગયો. દેવરાજે તે કંથા ઉપાડી ખંખેરી એટલામાં તેમાં રહેલ એક પાત્રમાંથી રસનું ણિંદુ તેની તલવાર ઉપર પડ્યું. તલવાર થોડા સમયમાં સોનાની થઈ ગઈ. તે જોઈ દેવરાજ આશ્ચર્યચ્છિન્ન થયો. તેણે જોયું તો કંથાની અંદર રસ કુપી છે, દેવરાજ તે લઈ વારાહા પુરોહિતના ઘર થકી પલાયન કરી ગયો. તે અમુલ્ય વસ્તુની મદદથી તે દેવરાજના બનાવવા શક્તિવાળો થયો. યોગીએ બ્રાહ્મણના ઘેર આવી જોયું તો કંથા અને રસ કુપી માલમ પડ્યા નહિ. તેણે જાણ્યું જે દેવરાજ બંને વસ્તુલભ ગયો. તે રાજકુમાર દેવરાજને જોવા આવ્યો. તેણે તેને અલ-યવરદાન આપ્યું. અને કહ્યું “ રાજા! તું મારી શિષ્યતા સ્વીકારી ગુરૂ ભક્તિની એક નિષ્ઠા દેખાડી યોગીને વેષ ધારણ કર તો હું તારો અપરાધ ક્ષમા કરું ” દેવરાજ તેમ કરવામાં સંમત થયો. સન્યાસીએ તેને મંત્ર આપી દીક્ષિત કર્યો. તેણે તેને ગેરૂવાં વસ્ત્ર પહેરાવ્યાં તેના કાનમાં મુદ્રા નાંખી કંઠમાં શૃંગ નાંખતા તેને કૌપિન પહેરાવ્યું. રાજ યોગી, ભિક્ષા પાત્ર હાથમાં લઈ “ અલેક અલેક ” કરી પરિવારમાં માગવા આવ્યો. તેનું ભિક્ષા પાત્ર સુવર્ણ અને રત્નોથી પૂર્ણ થયું. યોગીએ તેનો રાવ ઉપાધિ ફેરવી રાવલ ઉપાધિ રાખ્યો. યોગી તેને તેની ગાદીએ બેસારી અંતર્જિત થયો.

પિતૃ હત્યાને પ્રતિ શોધ લેવા દેવરાજે વારાહાનો સંહાર કરી દેવા ઠરાવ કર્યો. તેણે કરેલો ઠરાવ સંપૂર્ણ રીતે સિદ્ધ થયો. દેવરાવલમાં પાછો આવી તેણે લંગાહા ઉપર હુમલો કરવા ઉદ્દેશ કર્યો. તે સમયે લંગાહા કુળનો યુવરાજ આલી-પુરમાં વિવાહ માટે ગયો. દેવરાજે દળ સાથે તેના ઉપર હુમલો કર્યો. ત્યાં તેણે હજારો આશામીનો સંહાર કર્યો. બાકીના સઘળાઓએ તેની વશ્યતા સ્વીકારી, લંગાહા લોકો વિક્રમશાળી રજપુતો.

ફેરીસ્તાના મતમાં લંગા લોકો અફઘાન છે. ભટ્ટિરાસા ગ્રંથે એક સ્થળે લખેલ છે જે લંગા લોકો રજપુત અને એક સ્થળે પઠાણ કહેલ છે. તેમ કહેવાથી કાંઈ હાની નથી. શાથી કે પ્રાચીન અફઘાન (અપધન) અને પઠાણ મુસલમાન નથી. તેઓ મૂળમાં રજપુત છે.

દેવરાવલના દક્ષિણ ભાગે લોડ રજપુતો વસતા હતા. તેઓની રાજધાની મોટી હતી. જેનું નામ લોડુર્વા હતું, લોડુર્વાના ખાર દરવાજા, લોડુ રજપુતનો કુળ પુરોહિત કોઈક કારણથી પોતાના યજમાનોથી રીસાઈ દેવરાજ પાસે આશ્રય લઈ

રહ્યો હતો. તેણે લોડુવંશને ઉત્સાહીત કરી દેવા દેવરાજને ઉશકેયો, દેવરાજે તેમ કરવા સ્વીકૃત કર્યું. લોડુકુળના અધિપતિ નૃપ ભાણ પાસે વિવાહનો પ્રસ્તાવ કરી તેણે મોકલ્યો. તે પ્રસ્તાવ નૃપભાણે સ્વીકાર્યો, દેવરાજ ખાર હાથ સવારો લઈ લોડુ તરફ ચાલ્યો, વરના આગમને નગરના દરવાજા ખુલ્લા રાખ્યા, નગરમાં દેવરાજ દળ સાથે પેડો, તેણે લોડુવાસી ઉપર હુમલો કર્યો, અને થોડા સમયમાં લોડુવાસી અધીશ્વર થયો, નૃપભાણની પુત્રીનો વિવાહ કર્યો. અને નવજાત નગરમાં એક સેના રાખી તે મોટા ગર્વે રાજધાનીમાં આવ્યો, એ નવી ક્ષેત્ર મેળવી દેવરાજ છપન હાથ લોડુનો અને લાખાંડનો અધિપતિ થયો.

એ સમયે યશકર્ણ નામનો દેવરાવળવાસી વણિક ધારાનગરીમાં ગયો. તે ત્યાંના અધિપતિ પ્રમાર વ્રજભાણની અનુમતિથી કારાદ્વર થયો, યશકર્ણે પુષ્કળ દ્રવ્ય આપી કેદમાંથી છુટકારો મેળવ્યો, તે દેવરાજની પાસે આવ્યો. તેણે દેવરાજને પોતાના અંગના બેડી ડાંગ દેખાડ્યા, પોતાની પ્રજાના માણસની એવી અવમાનના અને શાસ્તિ બેઠું દેવરાજ દારૂશોક અને જીવાંસામાં ઉન્મત્ત થઈ ગયો. તેણે સઘળાના રૂબરૂ કસમ લીધા. “ જ્યાં સુધી આ અત્યાચારનો પ્રતિશોધ ન લેવાય ત્યાંસુધી મારે જાળ લેવું નહિ, ” કોપોન્મત ચઢવીરે ધારાનગરી કેટલી દૂર છે, એમ જોયું નહિ. છેવટે એક મહત્તમ ધારાનગરી રચાઈ, સત્ય પ્રિય દેવરાજ એ કલ્પિત નગરીનો ધ્વંસ કરવા તૈયાર થયો. પણ તે સહેલાઈથી કરી શક્યો નહિ તે સમયે અનેક પરમાર રજપુતો તેની સેનામાં નોકરી કરતા હતા. તેઓએ પોતાના કુળની સંમાનના અર્થે તે કલ્પિત ધારાનગરીનું રક્ષણ કરવા પ્રતિજ્ઞા કરી રાજા જ્યારે તેનો ધ્વંસ કરવા આગળ વધ્યો ત્યારે પરમાર રજપુતો સમ સ્વરે બોલ્યા, “ જે ઠેકાણે પ્રમાર તે ઠેકાણે ધારા અને જે ઠેકાણે ધારા તે ઠેકાણે પ્રમાર ” એમ કહી સઘળા પરમારો કલ્પિત ધારાનગરીના રક્ષણે દોડ્યા, તેઓએ દેવરાજના હાથે પ્રાણનો ત્યાગ કરી દેશાભિમાનનો સારો દાખલો રાખ્યો, ત્યારપછી તે ખરી ધારાનગરીનો ધ્વંસ કરવા આગળ ચાલ્યો. રસ્તામાં કોઈએ તેની ગતિનો રોધ કર્યો નહિ, માત્ર ધારાનગરીનો રાજા તેની સામે થયો તેણે પરાસ્ત થઈ દેવરાજની વશ્યતા સ્વીકારી, ધારાનગરાધિય વ્રજભાણે પાંચ દિવસસુધી પોતાની નગરીની રક્ષા કરી. છેવટે રણસ્થળે પડ્યો, ત્યારપછી દેવરાજ લોડુવાસી નગરમાં આવ્યો.

રાજા દેવરાજના મુંડ અને ચઢુ નામના બે પુત્ર હતા. તેઓએ અનેક સરોવરની પ્રતિષ્ઠા કરી તેમાં તનુસર અને દેવસર વિશેષ પ્રસિદ્ધ. એક સમયે ચઢુ-રાજા થોડાક સૈનિકો સાથે મૃગયા માટે વનમાં ગયો. ત્યાં તેણે કેટલાક યુજનારજ-પુતના હાથે પ્રાણ ખોયા. તેની સાથે છવીશ વીર સૈનિકો પડ્યા દેવરાજે છપન વર્ષ રાજ્ય કર્યું.

રાજકુમાર મુંડ વેદવિહિત સઘળાં કર્મસંપાદન કરી પિતૃ સિંહાસને બેઠો. અને પિતૃહંતા રજપુતોનો સંહાર કરવા તેણે પ્રતિજ્ઞા લીધી. તે પિતૃહ રજપુતો સામે યુદ્ધ કરવા આગળ વધ્યો. તેનો હુમલો વ્યર્થ કરી દેવા શત્રુઓ સશસ્ત્ર ઉભા હતા. મુંડે તેઓમાંથી આઠસો વીરને મારી નાખ્યા. તે પોતાની રાજધાનીમાં આવ્યો, તેનો બાછેરા નામનો એક પુત્ર પેદા થયો. બાછેરા સોળ વર્ષનો થયો ત્યારે પાટણના અધિપતિ સોલંકી વલ્લભસેન તરફથી વિવાહસૂચક નાળીએર આવ્યું.

બાછેરાયે પાટણમાં જઈ શોલંકીરાજ વલ્લભસેનની* પુત્રીનું પાણીગ્રહણ કર્યું. મુંડના પરલોકવાસ પછી તરતજ બાછેરા પરલોકગામી થયો.

સંવત્ ૧૦૨૫માં બાછેરા પિતૃસિંહાસને બેઠો. તેના દુરાજ-સિંહ-બાપ્પિ-રાવ-ઉકે અને મયલપુશાલ નામના પાંચ પુત્ર હતા.

એક સમયે એક વેપારી કીમતી ઘોડા લઈ લોહુવા નગરમાં આવ્યો. તે સઘળા ઘોડામાં એક લાખ રૂપીઆની કીમતનો એક ઘોડો હતો. તે મૂલવાન ઘોડો એક પાઠાણ સરદારનો હતો. જે ઘોડો દુશજે લઈ લીધો.

સિંહનો પુત્ર શાખારાય. તેનો પુત્ર વલ્લ. વલ્લના જગ અને રતન નામના બે પુત્ર. તેઓએ મુંદરના પુરીહરરાજ ઉપર હુમલો કરી, પાંચસો ઉંટ હરી લીધાં.

બાપ્પિરાવના પાહુ અને મદન નામના બે પુત્ર હતા. પાહુના વિરામ અને દુલીર નામના બે પુત્ર હતા. તેનાં પુષ્કળ સંતાન પેદા થયાં. તે સઘળાં પાહુ રજપુત નામે કહેવાયાં.

મારવાડના નાગોર નામના જનપદમાં ખાટો નગરની પાસે કોઈ સ્થળે જીડા નામનો એક ખીચી વીર વસતો હતો. તેણે અનેક ભટિ રજપુતોનો નાશ કર્યો હતો. તેનો સંહાર કરવા દુશજે એક કાફલો તૈયાર કર્યો તેણે ગંગાસ્નાનનું બહાનુ કહાડી તે કાફલા સાથે ખીચી વીર ઉપર હુમલો કર્યો. તેનો પ્રચંડ હુમલો સહન ન કરતાં ખીચી વીર રણસ્થળે પડ્યો.

* મહાત્મા ટાંડે કહેલ છે જે ઇ. સ. ૧૦૧૧ (સંવત ૧૦૬૭)માં ગિજનીના મામુદે પત્તાધિપ યામુંડરાયને પદબ્રષ્ટ કર્યો અને તેના ઠેકાણે તેના પુત્ર વલ્લભસેનને અણુ-હીલવાડની ગાદીએ બેસાર્યો. પણ પ્રસિદ્ધ રાસમાળા ગ્રંથમાંથી માલુમ પડે છે જે યામુંડરાયે કામોન્મત થઈ પોતાની બેન ચાલિનીદેવીનો ધર્મ નષ્ટ કર્યો. તે, પોતાના પાપના પ્રાયાશિત માં રાજપાટ છોડી ચાલ્યો ગયો. તીર્થયાત્રા કાળે તે વલ્લભસેનને રાજસિંહાસને બેસારી ગયો હતો. વલ્લભસેને છ માસ રાજ્ય કર્યું. તે વસંતરાયના હુમલાથી મરણ પામ્યો.

દુશજ, પોતાના ભાઈઓ સાથે ક્ષીર રાજ્યમાં ગયો. ત્યાં તે ત્રણ ભાઈઓ ક્ષીરરાજની ત્રણ પુત્રીને પરણ્યા. એ ઘટના પછી થોડા સમય ઉપર બહુચી લોકો ખાડાલ રાજ્યમાં આવ્યા. જેમાં જે યુદ્ધ થયું તેમાં બહુચી હાર્યા.

ખાછેરાના પરલોકવાસ ઉપર તેનો પુત્ર દુશજ સંવત્ ૧૧૦૦માં પિતૃ સિંહાસને બેઠો. તેના રાજ્યમાં સોઢા રાજકુમાર હામીરે આવી પુષ્કળ ધનરત્ન લુંટ્યા. દુશજે તેના બદલામાં ધાન નગર ઉપર હુમલો કર્યો. વિજયલક્ષ્મિ તેની અંકશાયિની થઈ. દુશજના ચશલ અને વિજયપાળ નામના બે પુત્રો હતા. તે શીવાય ઘરડપણામાં વળી એક પુત્રનો તેને લાભ થયો હતો. તેનું લંછવિજય નામ હતું. સઘળાઓ તેના ઉપર બહુ પ્રિતિ રાખતા હતા. દુશજના મૃત્યુ પછી સામંત સરદારોએ તેને રાજ્યગાદી ઉપર બેસાડ્યો. વિજયરાવ, શોલંકી સિદ્ધરાજ જયસિંહની પુત્રીને પરણ્યો હતો.

પાટણ રાજકુમારીના પેટે વિજયરાજનો લોજદેવ પુત્ર પેદા થયો. લોજદેવ પિતાના મૃત્યુપછી લોદુર્વાના સિંહાસને બેઠો. તે સમયે ચશલની પાંત્રીશ વર્ષની અને વિજયરાજની બત્રીશ વર્ષની ઉમ્મર હતી.

દુશજના મૃત્યુ પહેલાં કેટલાક વષ ઉપર ધારાનગરીના અધિપતિ ઉદયાદિત્ય પ્રમારના વંશધર રાયધવળે ભટ્ટિરાજકુમાર વિજયાદિત્યને પોતાની પુત્રી પરણાવી. વિવાહ કરીને આવ્યા પછી વિજયરાજે ભગવાન શેષલિંગ દેવના ઉદ્દેશે એક મંદિર સ્થાપ્યું અને તેના પડખામાં એક સરોવરની પ્રતિષ્ઠા કરી. તે પ્રમાર રાજકુમારીના પેટે રાહીર નામનો તેનો એક પુત્ર પેદા થયો. રાહીરના બે પુત્ર. નેતસી અને કેકસી.

લોજદેવ પિતૃસિંહાસને અભિષિક્ત થયો, પણ તેના કાકાએ તેને પદ-ભ્રષ્ટ કરવા ષડયંત્ર કર્યો. પાંચસો સોલંકી રજપુતો લોજદેવના શરીર રક્ષક હતા. તંથી ચશલ સહેલાઈથી તેના ઉપર ફાવી શક્યો નહિ. ચશલે સોલંકી સૈનિકોને લોદુર્વામાંથી અંતરિત કરી દીધા. તે સમયે સોલંકી રાજા ઘોરી સુલતાનની સાથે યુદ્ધમાં ગુંથાયો હતો. ચશલ બસો સવારો લઈ પંજાબ પ્રદેશમાં ગયો. ત્યાં વિજયીઘોરીની મુલાકાત થઈ. ત્યારપછી ચશલ ચવનરાજ સાથે સિંધુ પ્રદેશની પ્રાચીન રાજધાની આરોહ નગરમાં ગયો. તેની પાસે તેણે પોતાનો ગૂઢ અભિપ્રાય ખુલ્લો કર્યો. તેણે તેની અધીનતા સ્વીકાર કરવાથી એક સેનાદળ મેળવ્યું. તે સેનાદળ લઈ ચશલે લોદુર્વાનો ઘેરો ઘાડ્યો. કાકાના હુમલાની સામે થાતાં લોજદેવ રણસ્થળે પડ્યો. પુરવાસીઓને બે દિવસનો અવસર મળ્યો, તે બે દિવસમાં તેઓ પોતાનો સામાન લઈ નગર છોડી આડ્યા. ત્રીજા

દિવસે યવન સેનાએ નગરમાં પેસી લુટ કરી. લોહુવાનો ધ્વંસ થયો. યવન સેનાપતિ કરીમખાં લુટનો માલ લઈ પોતાના પ્રદેશમાં ગયો.

એવી રીતનો પ્રપંચ કરી યશલે લોહુવા ઉસ્તગત કર્યું. તે સ્થળમાં રહેવાથી તેને વિશેષ આક્રમો માલુમ પડી. જેથી આક્રમ વિના રહી શકાય એવું દૃઢ સ્થળ તે શોધવા લાગ્યો. લોહુવાથી પાંચ કોશ દૂરે થોડી ઉંચી શૈલમાલા હતી. યશલે તેના ઉપર કીલ્લો સ્થાપવા વિચાર કર્યો તે પર્વતમાળાના શિખરે તેણે એક યોગીને જોયો એ યોગીનું તપોવન બ્રહ્મસર નામના કુંડ પાસે આવેલું હતું. યશલે તે મુનિના ચરણે પડી પોતાનો વિચાર જાહેર કર્યો. તેનો અભિપ્રાય જાણી મુનિ ઐશલે કહ્યું “ બચ્ચા ! સંમુખે આ પર્વતની ત્રણ ટોચ દેખાય છે તેનું નામ ત્રિકુટગિરિ છે. પાંડવવીર અર્જુન પોતાના મિત્ર કૃષ્ણ સાથે એ સ્થાને આવ્યો હતો, ત્યાં આવી કૃષ્ણે કહ્યું “ ભવિષ્ય કાળમાં મારો એક વંશધર આ નદી તટે એક નગર અને ત્રિકુટગિરિના ટોચે એક કીલ્લો સ્થાપશે ” કૃષ્ણની એ વાત સાંભળી અર્જુને કહ્યું “ ભાઈ! આ નદીનું પાણી ખીલકુલ અપરિષ્કૃત છે ” ત્યારે હરીએ હાથમાં રહેલા ચક્રથી ત્રિકુટગિરિના સ્થળે પ્રહાર કર્યો. એટલામાં તે સ્થળથી વિમળ જળ વાળી નદી નિસરી ” ત્યારપછી તપોધન ઐશલે કહ્યું “ બચ્ચા ! એ સ્થળે કીલ્લો અને શહેર બનાવ ”

સંવત્ ૧૨૧૨ (ઇ.સ. ૧૧૫૬)માં શ્રાવણ માસની શુદ્ધ સાતમના રવિવારે યશલે સુપ્રસિદ્ધ યશલમીરના કીલ્લાની ભીંતની સ્થાપના કરી, થોડા સમયે લોહુવાસીઓ સામાન લઈ યશલમીરમાં આવી વસ્યા, થોડા વકતમાં યશલમીરમાં મોટી હવેલીઓ બની ગઈ, યશલના કૈલુન અને શાલિવાહન નામના બે પુત્ર હતા એ ઘટના પછી યશલ પાંચ વર્ષ જીવ્યો, તેના મૃત્યુ પછી તેનો કનિષ્ઠ પુત્ર શાલિવાહન યશલમીરની ગાદીએ બેઠો.

તૃતીય અધ્યાય.

મોટા રાજકુમાર કૈલુનું નિર્વાસન. શાલિવાહનનો અભિષેક, કાતિ લોકોના વિરુદ્ધે યુદ્ધ યાત્રા, તેઓની કિંમતિ આપનું આનુમાનક વિવરણ, બકિનાથે યદુરાજ શાલિવાહનના અનુપ સ્થિતિકાળે તેના પુત્ર વીજીલનું સિંહાસનારોપણ, ખાડાલમાં શાલિવાહનનું આવવું, બહુચી સાથે યુદ્ધમાં પડવું, વીજીલની આત્મ હત્યા, કૈલુનું આવવું અને રાજ્ય સિંહાસને ખેસવું, ખીલગુખાંએ કરેલો ખાડાલનો હુમલો. તેને હરાવી કૈલુને કરેલો પિત્ર હત્યાનો પ્રતિશોધ, કૈલુનું મરણ, ચાચિક દેવનો અભિષેક, તેણે કરેલ યુગના રજપુતોનું ટઠી કરણ, તેના હાથથી અમરકોટના સોદ્દાનો પરાજય, રોકોડોનો ઉપદ્રવ, ચાચિકનું મરણ. જયસિંહના બલદે ચાચિકના પૌત્ર કણનો અભિષેક, કર્ણે કરેલ વારાહા રજપુતોનું શાસન કણનું મૃત્યુ, લક્ષણસેન, તેનો અધમ વ્યવહાર. પૂનપાળ, રણગદેવ, પૂનપાલની સિંહાસન વ્યુત્તિ ઉપર જયસિંહનો અભિષેક અત્રાઉલીને કરેલ મુંદરનો હુમલો. મુંદરરાજને જયસિંહનું આશ્રયદાન, જયસિંહના પુત્રોનું વીરાચરણ યશલમીર ઉપર હુમલો કરવાનોયવનરાજનો સંકલ્પ, જયસિંહ અને તેના પુત્રોનું આત્મરક્ષણ માટે આયોજન, યશલમીર ઉપર હુમલો પ્રથમ હુમલાનું વ્યર્થીકરણ. રાવલ જયસિંહનું મરણ, તેના પુત્ર રતનસિંહ સાથેએક સેનાપતિનું અધુત્વ, મુળરાજનો અભિષેક, ભયંકર હુમલો, ૨૨ થી હુમલાનું વ્યર્થીકરણ અત્ર ૩૬ સેનાની દુરવસ્થા, યુદ્ધ સભા, જહરવ્રતના અનુદાનનો સંકલ્પ. રતનના મુસલમાન અધુનો સદયવ્યવહાર, છેલ્લો હુમલો, રાવળ મુળરાજ અને તેના આત્મીય વર્ગનું યુદ્ધમાં પડવું યશલમીરનો પ્રધ્વંશ.

યશલમીર સ્થાપન કરી યશલ માત્ર બાર વર્ષ જીવ્યો, તેના જેષ્ઠપુત્ર કૈલુને તેના પ્રિય મંગી પ્રાહુનો અસંતોષ પેદા કર્યો તેથી તે રાજ્યમાંથી દૂરકૃત થયો તેથી યશલનો કનિષ્ઠ પુત્ર શાલિવાહન યશલમીરના સિંહાસને ખેડો.

પ્રસિદ્ધ નામવાળો શાલિવાહન સંવત ૧૨૨૪ (ઈ. સ. ૧૧૬૮)માં યશલ મીરના સિંહાસને અભિષિકત થયો. રાજ ગાદી ઉપર બેઠો કે તરત તે કાઠીજાતિના વિરુદ્ધે યુદ્ધમાં ઉતર્યો. તે કાઠી લોકો પોતાના અધિપતિ જગલાણ સાથે આલોર અને આરાવલીના મધ્ય ભાગમાં વસતા હતા. રાએ કાઠી રણસ્થળે પ્રાણ

ખોયા. તેના સઘળાં થોડા અને ઉંટો વીજ્યી શાલિવાહનના હાથમાં આઠયા. એ પરાક્રમથી શાલિવાહનની કીર્તિ ચારે તરફ પ્રસરી ગઈ. વિજ્ઞર, વાનાર અને હાસો નામના શાલિવાહનના ત્રણ પુત્ર હતા.

અદ્રિનાથની પર્વત માળા ઉપર એક રાજ્યહતુ તે પ્રદેશમાં ચદુવંશીય નૃપતિઓ વાસ કરતા હતા. ગજનીમાંથી ચદુકુળ વિતાડિત હોવાથી પ્રથમ શાલિવાહનની સંતતિ તે સ્થળે વસતી હતી, તે પ્રદેશનો રાજા આ સમયે અપુત્રક હતો. જે પર-લોકવાસી હોવાથી રાજ્યાસન રાજરહિત હતું. તેનું શુન્યસિંહાસન પૂરણ કરવા મટે કેટલાક દૂતોએ આવી શાલિવાહન પાસે એક રાજકુમાર માંગ્યો. તેઓને માંગણી પ્રમાણે શાલિવાહને પોતાના નાના પુત્ર હાસો (હંસ) ને મોકલ્યો. પણ દુઃખનો વિષય એટલો કે હંસ બદ્રીનાથમાં પહોંચ્યો કે તરત મરણ પામ્યો. હંસની પત્ની તે સમયે ગર્ભવતી હતી. રસ્તામાં તેની પ્રસવવેદના વધી; તેણે એક ખાખરાના ઝાડ નીચે આશ્રય લીધો ત્યાં એક પુત્રને પ્રસવ આપ્યો. પહાશ વૃક્ષ નીચે પ્રસવ થયાથી તેનું નામ પાલશીય પડ્યું. પાલશીય તે પ્રદેશનો અધિપતિ થયો.

શીરોહી અધિપતિ દેવરાજ માનસિંહ પાસેથી વિવાહ પ્રસ્તાવ આવવાથી ભટ્ટીરાજ વિવાહ માટે શીરોહી તરફ ચાલ્યો. જાવાના સમયે તેણે પોતાના જેષ્ઠ પુત્ર જીજ્ઞલના હાથમાં રાજ્ય શાસનભાર સોંપ્યો, તેના પ્રસ્થાન પછી થોડા સમયે રાજકુમારના ધાઈભાઈએ રાજ્યમાં ઘોષણા ચલાવી જે “ રાવળ એક વાઘની સાથે યુદ્ધ કરતાં મરણ પામ્યો. જેથી વિજીતનો રાજ્યાભિષેક થવો જોઈએ,” વીજર રાજ્યગાદીએ અભિષેક થયો. શાલિવાહન પોતાના રાજ્યમાં આંચો. પુત્રના એવા કાર્યથી તેની સાથે તેનો વાદાનુવાદ થયો, પણ સઘળું વ્યર્થ ગયું, પિતૃ દ્રોહી પુત્રના દુરાચરણથી શાલિવાહન ખીલકુલ શોકાતુર થયો. તે ખાડાળ રાજ્યમાં ગયો, ત્યાંની રાજધાની દેવરાવળે. બલુચી સાથે યુદ્ધમાં તે મરાણો. દુર્વૃત્તવિજર રાજ સુખ ઘણું કાળ ભોગવી શક્યો નહિ, એકવાર તેણે ક્રોધાવેશમાં ધાઈભાઈ ઉપર પ્રહાર કર્યા, જેમાં ધાઈભાઈએ પણ સામા પ્રહાર કર્યા. જેથી લજ્જાત થઈ વિનળ છરી ખાઈ મરણ પામ્યો.

ચશલમીરનું રાજ્યાસન રાજ શુન્ય થઈ પડ્યું, વિજરનો એક પણ પુત્ર નહોતો, દ્વિતીય શાલિવાહનનો જ્યેષ્ઠ ભ્રાતા કૈલુન ઇ. સ. ૧૨૦૦ માં ચશલમીરની ગાદીએ અભિષેક થયો. તેના આચીકદેવ, પદ્મન, જયચાંદ, પિતમસિંહ, પિતમચાંદ અને ઉશરાવ નામના છો પુત્રો હતા, કૈલુનના ખીજા અને ત્રીજા પુત્રનાં અનેક સંતાન થયાં. તેઓ સઘળા જયશીર અને શીહામ રજપુતના નામે પ્રસિદ્ધ થયા.

એ સમયે બલોચ ખીજરખાંએ પાંચ હજાર સૈનિકો સાથે સિંધુનદ ઉતરી ખાડાળ રાજ્ય ઉપર ફરી હુમલો કર્યો, આ તેનું બીજુ અભિયાન હતું. તેની આગમન વાતો સાંભળી કૈલુન સાત હજાર રજપુતો સાથે તેની સામે થયો. યવન વીર ખીજરખાં પંદરસો યવનો સાથે યુદ્ધ સ્થળે મરાયો. ખાકીનું તેનું સેન્ય પલાયન કરી ગયું, કૈલુનરાય જ્યી થયો. તેણે એકંદર ઓગણીશ વર્ષ રાજ્ય કર્યું.

કૈલુનના પરલોક વાસ ઉપર તેનો જ્યેષ્ઠ પુત્ર ચાચિકદેવ, સંવત ૧૨૭૫ (ઈ. સ. ૧૨૧૯) માં ચશલમીરના સિંહાસને બેઠો. રાજ્યાસને બેસી તે યુજના રજપુતોની સાથે યુદ્ધમાં ઉતર્યો. તે તેઓ ઉપર વિજય મેળવી, મોટા અહંકારથી ચશલમીરમાં આઠ્યો. તે જય મેળવ્યા પછી તરત રાવલ ચાચિકદેવ, સોઢારાજ રાણા આરમસિંહના રાજ્ય ઉપર અકસ્માત પડ્યો, સોઢાધિપતિ આર હજાર સૈનિક સાથે તેની સામે થયો. પણ તે ભટ્ટીવીરનું આક્રમણ વ્યર્થ કરી શક્યો નહિ. તે રણસ્થળ છોડી પોતાની રાજધાની અમરકોટમાં ગયો. ત્યાર પછી તેણે પોતાની પુત્રી વિજયી ચાચિકદેવને પરણાવી વિવાદ ભાંગી દીધો.

તે સમયે રાઠોડ રજપુતો ક્ષીર રાજ્યમાં ઉપત્તિવિષ્ઠ થઈ ચારે તરફના લોકોને બહુ હેરાન કરતા હતા. તેઓનું દમન કરવાનો રાવળ ચાચિકદેવે સંકલ્પ કર્યો. સોઢા સેનિયોની સાથે તે ચેશોળ અને ભાણોત્ર સ્થળે આવી પહોંચ્યો, તે સ્થળે ચાદુ અને ખીરદુ નામના બે અધિપતિઓ હતા. તેઓએ પોતાની એક કન્યાને ચાચિકદેવને આપી, ચાચિકદેવનો ક્રોધ શમન કર્યો.

રાવળ ચાચિકદેવે એકંદર બત્રીશ વર્ષ રાજ્ય કર્યું. તેનો માત્ર એક પુત્ર હતો. જેનું નામ તેજરાવ હતું. તેજરાવ, વસંત રોગથી આક્રાંત થઈ પોતાની ઉમ્મરના ચાલીશમા વર્ષે મરણ પામ્યો. જયત્સિંહ અને કણ્વ નામના તેના બે પુત્ર હતા. નાના કણ્વ ઉપર રાવલની પુષ્કળ પ્રિતિ હતી. તે માટે મુમુર્ષુ સમયે તેણે પોતાના સરદારોને બોલાવી કહ્યું જે “ તેના મરણ પછી કણ્વને રાજ્યાસને અભિષિક્ત કરવો. ”

રાવળ ચાચિકદેવના સરદારોએ કણ્વને રાજ્યસિંહાસને બેસાડ્યો, જેષ્ઠ રાજકુમાર જયત્સિંહ અગ્રજસત્વથી વંચિત થઈ માતૃ ભૂમિ છોડી ગુર્જર પ્રદેશમાં જઈ મુસલમાન રાજ્યમાં નોકરી કરવા લાગ્યો, તે સમયે મુજફ્ફર નામનો એક મુસલમાન નાગોર જનપદે શાસન કરતીવે નિયુક્ત હતો. તેના તાબામાં પાંચ હજાર ઘોડા સવારો હતા, તે સઘળા સવરોને લઈ મુજફ્ફર ચારે તરફના રહેવાશીઓને અધિક પીડા આપતો હતો. તેના અત્યાચારથી સઘળા હેરાન હતા. નાગોરથી પંદર કોશ ઉપર ભગવતીદાસ નામનો ભોમીઓ

રજપુત વસતો હતો. તેના તાબાનાં સતરસો સવાર હતા, ભગવતીદાસની માત્ર એક પુત્રી હતી, મુન્દરે તેને પરણવાનું આહ્વાન, પણ લોભીયા રજપુતે તેની અન્યાય પ્રાર્થના અગ્રાહ્ય કરી; તેણે પોતાના પરિવાર સાથે માતૃ ભૂમિ છોડી, જે આશ્રય મેલવવા યશલમીરમાં જવા અગ્રેસર થયો, યવનરાજે તેનો ઇરાદો બાણી દળસાથે તેનો માર્ગ રોક્યો, ખન્ને પક્ષમાં ઘોર યુદ્ધ થયું. તે યુદ્ધમાં ચારસો વારાહા રજપુતો માર્યાગયા, અને ભગવતીદાસની પુત્રી અને કીમતી સામગ્રી વિજેતા યવનના હાથમાં આવી. દુઃખ અને શોકે ઉત્પન્ન થઈ લોભીયા ભગવતીદાસે રાવળ કર્ણુનું શરણ લીધું. ત્યાં તેણે તેના દુઃખની વાત કહી દીધી. રાવળ કર્ણુના હૃદયમાં દારૂણ ક્રોધાગ્નિ પ્રજ્વલીત થયો, તેણે કેટલુંક સૈન્ય લઈ દુર્વૃત્તમાં ઉપર ઉપર હુમલો કર્યો. તેણે તેનો અને તેની સેનાનો સંહાર કર્યો. અને ભગવતીદાસની રક્ષા કરી, રાવલ કર્ણુ અઠાવીશ વર્ષ રાજ્ય કર્યું. સંવત ૧૩૨૭ (ઈ. સ. ૧૨૭૧) માં તે પરલોકગામી થયો, તેના મૃત્યુ પછી તેનો પુત્ર લક્ષ્મણસેન અભિષિક્ત થયો.

ભટ્ટિરાજ લક્ષ્મણસેન હીન બુદ્ધિ હતો. તે સોઢા રજપુત વંશીયની કન્યાને પરણ્યો. તે સોઢા કુમારીદ્વારાએ તેનો સઘળો વ્યાપાર ચાલતો, તે રાજપુત્રીએ પોતાના ભાઈએને અમરકોટથી યશલમીરમાં તેડાવ્યા. લક્ષ્મણસેને ચાર વર્ષ રાજ્ય કર્યું. ત્યાર પછી તેના સરદારોએ તેને પદચ્યૂત કરી તેના ઠેકાણે તેના પુત્ર પુનપાળને અભિષિક્ત કર્યો.

રાવલ પુનપાળ અત્યંત ક્રોધતસ્વભાવનો હતો. તેની પ્રકૃતિથી હેરાન થઈ રાજ સરદારોએ તેને પદચ્યૂત કર્યો. ત્યાર પછી નિર્ગસિત જયત્સિંહ યશલમીરનાં આવ્યો. સરદારોએ તેને યશલમીરની ગાદીએ અભિષિક્ત કર્યો. સંવત ૧૩૩૨ (ઈ. સ. ૧૨૭૬) માં જયત્સિંહનો રાજ્યાભિષેક થયો, મૂલરાજ અને રતનસિંહ નામના જયત્સિંહના બે પુત્ર હતા, મૂલરાજનો પુત્ર દેવરાજ ઝાલોરના શનિગુરૂ સરદારની દુહિત્તાને પરણ્યો હતો. તે સમયે મહમદ (ખુની) પાદશાહે મુંદરના પુરીહર રાજા રાણા જયસિંહના રાજ્ય ઉપર હુમલો કર્યો. રાજા યવનો સાથે આત્મરક્ષણ માટે લડ્યો. પણ યુદ્ધમાં પરાસ્ત થઈ પલાયન કરી ગયો તેણે પોતાની બાર પુત્રીઓ સાથે યશલમીરના રાવલનો આશ્રય લીધો. રજપુતના નિવાસ માટે વાડ નામ નગર ભટ્ટિરાજે આશ્રયથી આપી દીધું.

જંઘન, શિરવાણ અને હામીર નામના ત્રણ પુત્રો, દેવરાજથી શાનિગુરૂ રાજકુમારીના પેટે પેદા થયા, નાનો રાજકુમાર હામીર એક વીર પુરૂષ થઈ

નીવડયો, તેણે મીહલોના કુંપસેન ઉપર હુમલો કર્યો તેનું રાજ્ય તેણે હુંટી લીધું, જેતો હુનકર્ણ અને મેરૂ નામના હામીરના ધણુ પુત્રો, એ સમયે ઘેરી અદ્વાઉદ્દીને ભારતવર્ષ ઉપર પોતાની પ્રચંડ તલવાર ઉઘી કરી, ઠકા અને મુલ-તાનના રાજાઓ તેના પરાક્રમે પરાસ્ત થઈ ગયા. તેઓએ દાસ થઈ અદ્વાઉદ્દીનને પુષ્કળ ધનરત્ન આપ્યાં. તે સામગ્રી લઈ અદ્વાઉદ્દીને દિલ્લી તરફ આવવાને વિચાર કર્યો. રાવલ જયત્સિંહના પુત્રોએ તે ધનરત્ન હસ્તગત કરવાનો સંકલ્પ કર્યો, શસ્ત્રવિક્રેતાના વેષમાં તેઓ સાત હજાર ઘોડા અને ખારસો ઉંટ લઈ બહાર નીકળ્યા. તે સમયે યવન સેના પંચનદ તીરે વિશ્રામ કરી રહી હતી ભદ્રિ રાજલોકોએ તેઓની પાસે આવી જોયું, આઠસો મોગલ તથા પઠાણો તે હુંટેલા દ્રવ્યનું રક્ષણ કરેછે રાખીના સમયે તેઓ તેના ઉપર પડ્યા. અનેક મોગલ અને પઠાણો તેણે સંહાર કર્યો. તેઓ તે સઘળો કીમતી માલ લઈ ચશલમીરમાં આવ્યા. તેઓના હાથથી બચી જેઓ પલાયન કરી ગયા હતા તેણે રાજા પાસે સઘળી ખીના જાહેર કરી. તે સાંભળી અદ્વાઉદ્દીનનો ક્રોધાનન સળગી ઉઠ્યો. તેણે થયેલા અવમાનનો પ્રતિશોધ લેવા ભદ્રિ ઉપર હુમલો કરવાનો વિચાર કર્યો અને યુદ્ધ કરવાની સઘળી જોડવાણ કરી.

થોડા દિવસમાં રાવલ જયત્સિંહને બળેર મળ્યા જે યવનરાજ અલ્લા-ઉદ્દીને લશ્કર સાથે અજમેરમાં આવી અનસાગર નામના સરોવર ઉપર છાવણી કરી. તે થોડા સમયમાં ચશલમીર ઉપર હુમલો કરશે ત્યારે ભદ્રિરાજ સ્વદેશ રક્ષણ માટે તૈયારી કરવા લાગ્યો, નગરના સઘળા વૃદ્ધો અને અશક્ત માણસો તેના કહેવાથી મરૂભુમિના મધ્ય ભાગમાં ગયા, રાજધાનીની ત્રારે તરફના ગામડાં ધ્વંસ કરીને લશ્કર સાથે સાવધ થઈ કીલ્લામાં રહ્યો, તેના બે પુત્રો પાંચ હજાર થોધા સાથે કીલ્લામાં રહ્યા. દેવરાજ અને હામીર દળ લઈ નગરની બહાર નીકળ્યા, સુલતાન ખુદ યુદ્ધ રથે અગ્રસર થયો નહોતો. લોઢાના બખતર વાળી ખોરાશાતી અંતકારીથી સેનાને ચશલમીર તરફ મોકલી તે અજમેરમાં વિરામ કરતો હતો.

યવનસેના ચશલમીર તરફ અગ્રસર થઈ, ભદ્રિ કીલ્લાના માથા ઉપર છપ્પન ફોટ ભદ્રિવીર સજ્જત હતા ધણુ હજાર સાતસો થોધા ભિન્નભિન્ન દળે વિભક્ત થઈ ફોટમાં વિરાજવા લાગ્યા વળી આકાંત પ્રદેશના રક્ષણ માટે સહાયતા કરવામાં બે હજાર થોધા કીલ્લામાં કાયમ સાવધ રહેતા હતા. યવનો આવી પહોંચ્યા. ભયંકર યુદ્ધ ચાલ્યું, પહેલા અઠવાડીયામાં યવનોના સાત હજાર થોધા રજપુતના હાથથી રણરથે પડ્યા. મીરમહોબતખાં અને આલીખાં યુદ્ધક્ષેત્રમાં

હાજર હતા. ચશલમીર ઉપર હુમલો કરવા આવતાં મુસલમાનો ઉલટા ઘેરાયા. ભટ્ટિવીર હામીર અને દેવરાજે તેઓના ઉપર બે વર્ષ ઘેરો રાખ્યો અને તેના ઉદ્ધાર માટે મુંઢરથી જે સેના આવતી હતી, તેનો પણ માર્ગ રજપુતોએ રોક્યો એમ કરતાં આઠ વર્ષ વીતી ગયાં, તોપણ મુસલમાનોથી કાંઈ જની શક્યું નહિ. તે સમયે રાવલ જગત્સિંહે માનવલીલા બંધ કરી કીલ્લાની આંદર તેનો અંત્યેષ્ટિ સંકાર થયો તેણે અઠાર વર્ષ રાજ્ય કર્યું.

એ લાંબા કાળના ઘેરામાં ચશલમીરમાં એક અદ્ભુત વ્યાપાર સાધિત થયો. રતનસિંહ અને ચવન સેનાપતિ નવાબ માળુખખાં વચ્ચે મિત્ર ભાવનો સમાલાપ આપ્યો. બન્ને એક કઠણ બંધુત્વ સૂત્રે બંધાયા, તેઓ બન્ને કેટલાક રક્ષકોને સાથે રાખી બન્ને પક્ષની સેના સ્થળ વચ્ચેના બજારીના ઝાડ નીચે બેસી મિત્ર ભાવની વાર્તા કરવા લાગ્યા, બંને ઘણા પ્રકારનો આમોદ પ્રમોદ કરવા લાગ્યા, બન્ને એકઠા બેસી ચૂત કીડા કરતા હતા, ત્યારે કર્તવ્યના અનુરોધે તેઓ યુદ્ધ ક્ષેત્રમાં ઉતરતા હતા. ત્યારે બરા પ્રતિદ્વંદ્વીની જેમ પરસ્પર વિરોધે યુદ્ધ કરતા હતા, તેઓના એવા આચરણથી બન્ને પક્ષવાળા મૂંઝવે થયા.

જગત્સિંહના પરલોકવાસ ઉપર તેનો પૂત્ર મૂળરાજ સંવત ૧૨૫૦ (ઇ. સ. ૧૧૯૪) માં ચશલમીરની ગાદીએ બેઠો. આલિપેચનિક ઉત્સવ વ્યાપાર સાથે કીલ્લામાં ગીત વાદ્ય થવા લાગ્યાં, બરોબર તે સમયે રતનસિંહ અને માળુખખાં બજારીના ઝાડ નીચે બંધુભાવની વાર્તા કરતા હતા, ભટ્ટીરાજકુમારે સેનાપતિ પાસે એ આનંદ ઉત્સવનું કારણ કહી દીધું, ત્યારપછી માળુખખાંએ કહ્યું ભાઈ ! સુલતાન આપણા બન્ને બંધુત્વ વ્યાપાર સાંભળી અત્યંત ક્રુદ્ધ થયો છે, તેની ધારણા છે જે આપણી મિત્રતાથી અવરોધમાં વિલંબ થયો. આ ક્ષણે શા માટે હું કલંકનો ભાગી થાઉં, સુલતાનના હુકમથી આવતી કાલે ભારે યુદ્ધ થશે, હું ખુદ સેનાદળ ચલાવીશ, રતનસિંહ યુદ્ધ માટે તૈયાર થયો. નિર્દિષ્ટ સમયે યુદ્ધ થયું તે યુદ્ધ ભયાનક નીવડ્યું, રજપુતોએ પ્રચંડ વીર્યતાથી ચવનોનો હલ્લો જ્યારે કર્યો પણ તેથી શત્રુઓ નિરૂત્સાહ થયા નહિ. તેઓને નવું સેનાબળ મળવાથી તેઓ નવા ઉત્સાહે ઉત્સાહિત થયા. તે વર્ષના આખર ભાગમાં ચશલમીર લયંકર અન્નકષ્ટ થયું અનાહારે અનેક સૈનિકો મરણ પામ્યા. ત્યારે મૂલરાજે, પોતાના સરદારોને એકઠા કરી કહ્યું, “ વીર પુરૂષો ! આટલા વર્ષ સુધી આપણે માત્ર ભૂમિની રક્ષા કરી પણ હવે રક્ષણ કરવાનો ઉપાય નથી. આપણી ખાદ્ય સામગ્રી નિશેઢિત થઈ હવે આ ક્ષણે શું કરવું, પ્રધાન સરદાર શેહીર અને વિક્રમસિંહે કહ્યું “ હવે ઝડપથી અનુદાન કરવું યોગ્ય છે.”

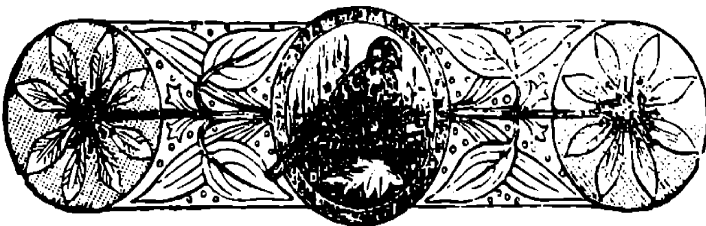
નવાળ માખૂળખાંનો એક નાનો ભાઈ હતો. રતનસિંહે તેને યશવંતીમાં આણ્યો, તે યવને ભટ્ટીકુળની ખરી અવસ્થા જાણી લઈ ક્રીડલાનો ત્યાગ કર્યો. અને યવન સેનાપતિને યશવંતીની હાલતનો વૃત્તાંત કહી સંભાળ્યો, ત્યારે યવનોએ ફરીથી ક્રીડલાને ઘેરો ધાડ્યો, મૂંઝરાજે પોતાના ભાઈ રતનસિંહને પુષ્કળ ધિક્કારી કહ્યું “ તુંજ આ અનર્થનું મૂળ છે, હવે શું કરવું હવે માત્ર એકજ ઉપાય છે, હવે મહિલાનો સંહાર કરવો, ત્યારપછી જે સામગ્રી હોય તેને અગ્નિમાં કે જળમાં નાંખી નષ્ટ કરી દેવી, એ સઘળું કર્યા પછી માતૃભૂમિના માટે આપણે પ્રાણ આપવા. ”

રણનું નગારું વાગ્યું, સરદારો ચારે તરફથી આવી એકઠા થયા સઘળાની દૃઢ પ્રતિજ્ઞા સાથે યશવંતીનો યશોરાશિ ઉજ્જવલિત કરવો, યદુકુળનું ગૌરવ વધારી દેવું, મૂંઝરાજે સઘળાને બોલાવી કહ્યું બંધુઓ ! આપણે વીરકુળમાં પેદા થયા છીએ, માતૃભૂમિના રક્ષણ માટે પ્રાણ આપવા તમારામાંથી કોઈ પરાંગ મુખ નથી કે ક્ષત્રિયકુળમાં તમારા જેવા કોણ વીરલા છે !

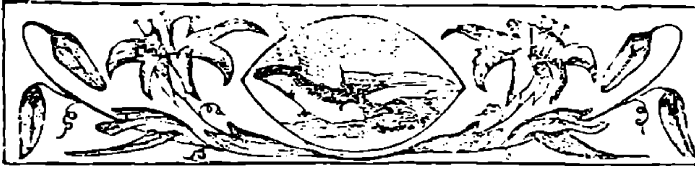
એ રીતનાં વીરરક્ત પૂર્ણ વચનો સાંભળી સૈન્ય અને સામંતનાં હૃદય ઉફ્ફેરાયાં મૂંઝરાજ પોતાના ભાઈ રતનસિંહ સાથે જનાનખાનામાં ગયો, તે રાણી એને મળ્યો અને તેણે તેઓને ગંભીર સ્વરે કહ્યું “ વિરાંગના ! મિત્ર સંભાષણ કરવાનો સમય વીતી ગયો હવે તમારે એક કંઠોર કર્તવ્ય કરવાનો સમય આવ્યો, યશવંતીની રક્ષા થઈ શકે તેમ નથી. હવે રક્ષણ કરવાનો સમય રહ્યો નથી, જલદી સ્વર્ગપુરે મળવા હવે સૌભાગ્યવતી રહેવા તજવીજ કરો, ” એ વાત સાંભળી સોદા મહિષી હસીને બોલી “ આજ રાત્રીએ અમે તૈયાર થાશું પરોઢીયુ થાશે નહિ, તેટલામાં સ્વર્ગધામે જશું, યશવંતીના સઘળા સરદારોની સ્ત્રીઓ પણ એવી રીતનું જહરવૃત્ત ઉઘાપન કરવા તૈયાર થઈ, પરોઢીયું થયું તરૂણ અરૂણના કિરણની છટા ચારે તરફ પ્રસરી. રાણીએ સ્નાનાદિક નિત્ય કર્મ વિગેરે કર્યું, ખાલિકા વૃદ્ધા પ્રોઠા તરૂણી સ્ત્રીઓ, જનાનખાનામાં એકઠી થઈ, તેઓએ સ્વજન પાસેથી કાયમના માટે ત્રિદાયગીરી લીધી. પછી લયાનક જહરવૃત્તનું અનુષ્ઠાન થયું. એવીશ હઝાર રજપુત રમણીએ પ્રાણના ઉત્સર્ગ કર્યા, તે યશવંતીની ક્રીડલામાં જે કોઈ મૂલ્યવાન હતું, તેનો જળમાં અને અગ્નિમાં પ્રક્ષેપ કર્યો, શત્રુના માટે તૃણ માત્ર પણ રાખ્યું નહિ, યશવંતી પ્રિયતમ રાજધાની આજ મસાણ જેવી થઈ, ભટ્ટી વીરોએ પૂજા અર્ચના કરી, પોતાના શરીરનાં ધન રતન દરિદ્રોને આપ્યાં, કાનમાં તુળસી કંઠમાં શાલગ્રામ અને માથે મુગટ ધારણ કર્યો, અને કેસરીયાં વસ્ત્ર પહેરી અસ્ત્રશસ્ત્રથી સજ્જત થઈ રણ સ્થળમાં ઉતરવા તેઓ તૈયાર થયા એવી રીતે આઠ ત્રીશસો થોડા પોતાના વીરસરદારો સાથે યુધ્ધસ્થળમાં જીવ આપવા તૈયાર થયા.

રતનસિંહના ગરસિંહ અને કનર નામના બે પુત્ર હતા. તે સમયે જ્યેષ્ઠ રાંજકુમારની વય બાર વર્ષની હતી, પોતાના બે પુત્રના પ્રાણના રક્ષણ માટે ઉંત્સુક હોઈ રતનસિંહે મુસલમાન સેનાપતિને અનુરોધ કર્યો, ચવન સેનાપતિએ તેમ કરવા સંમતિ આપી, તેણે તેઓને પાળવા બે અનુચરને મોકલ્યા, રતનસિંહે તે બન્નેને તે અનુચરને સોંપ્યા, તે બાદશાહની છાવણીમાં આવ્યા, સદાશય નવાબે સમભાવે તેઓને ગ્રહણ કર્યા, તે બાળકોના માથા ઉપર હાથ ફેરવી તેને તેણે દીલાસો આપ્યો, પછી તેના રક્ષણ ભરણ પોષણ માટે બે બ્રાહ્મણને નીમ્યા.

બીજા દિવસે સુલતાનની વિરાટ સેના યુધ્ધ માટે અગ્રસર થઈ કીલ્લાનાં સઘળાં બાર ખુલ્લાં મુકાયાં યુધ્ધનો આરંભ થયો, રતનસિંહ સમરસાગરમાં ડુબ્યો, મૂળરાજનું ભાલું પુષ્કળ મલેચોને પાડવા લાગ્યું, પણ તેથી કાંઈ થયું નહિ, ચઢવીર પોતાના પસંદ કરેલા સાતસો સ્વજન સાથે રણ સ્થળે પડ્યો, દેવરાજ કીલ્લાની બહાર શત્રુ સાથે લડવા પ્રવૃત્ત થયો, તે દિવસે જ્વર રોગે તેના પ્રાણનો વિનાશ થયો, વિજય પામેલી ચવન સેનાએ બે વર્ષ સુધી યશસ્વરમીનો કબજો રાખ્યો, છેવટે કીલ્લો તોડી તેણે યુજીરનો ત્યાગ કર્યો. ભટ્ટીકુળની રાજધાની લાંબા સમયે ઉજડ અવસ્થામાં પડી રહી.

ચતુર્થ અધ્યાય.

યશલમીરના ખંડેરમાં મેહરોર રાકોડ રજપુતનો વાસ. ભટ્ટીવીર હુદયે કરેલો તેનો પરાજય, શીરોજશાહ સાથે તેનું વૈરાચરણ. યશલમીરનો ખીજવારનો પધ્વંસ. હુદનું મરણ ભારતવર્ષનું મોગલનું અભિયાન ભટ્ટિરાજકુમારની સ્વાધીનતા પ્રાપ્તિ. રાવલ ગરસિંહે કરેલી યશલમીરની પુનઃપ્રતિષ્ઠા. દેવરાજનો પુત્ર કેહુડ. તેનો ભાગ્યેદય. તેનું રવલ ગરસિંહની વિધવા પત્નીએ કરેલ દત્તક ગ્રહણ. ગરસિંહની મૃત્યુ હત્યા. કેહુડનો રાજ્યાભિષેક. વિમળા દેવીનો ચિતાગ્નિમાં પ્રાણુત્યાગ. હામીરના પુત્રોનો કેહુડના ઉત્તરાધિકારી તથાએ આદેશ મેવાડ થકી જૈત પાસે વિવાહ પ્રસ્તાવ. સંબંધ ભંગ. ભાઈઓનું મરણ. રાવ રાણિંગદેવની અનુશોચના. કેહુડના સંતાન. જ્યેષ્ઠ પુત્ર સોમનું ગિરાયમાં જવું. પિતૃહત્યાનો બદલો લેવા રાવ રાણિંગદેવના પુત્રોની મુસલમાન ધર્મેદિક્ષા. આભેરીયા ભટ્ટિરજપુતો સાથે તેઓનું સંમિશ્રણ. કૈલુન. ખાડાવમાંથી દાયદનું દૂરીકરણ. ગારા નદી ઉપર કૈલુને કરેલ કીરો નામનો કીડલો તેના ઉપર લોંગાહાનું આક્રમણ. તેના હાથે મોહીલ અને ચાહીલનો પરાજય. પંચનદ પ્રદેશમાં આધિપત્યનો વિસ્તાર. સોમવંશમાં કૈલુનનો વિવાહ. સોમવંશનું વિવરણ. સોમલોટો ઉપર તેનું આક્રમણ. પોતાના રાજ્યનો સીમાનિર્દેશ. કૈલુનનું મૃત્યુ. ચાચિકનો અભિષેક. માહોટમાં તેનું રાજ્યસ્થાપન. મહીપાળનો પરાજય. અસ્તિની કોટ. તેની આનુમાનિક સ્થિતિ ભુમિ, શાનુલમીર સાથે વિવાહ. તેનું રજા, હૈદતખાં સાથે સંધિ બંધન. રાવ ચાચિકનું પીલીલાંગ આક્રમણ. ખાંડરનું વિવરણ. લંગનું પરાક્રમ. ૧૫ ચાચિકનું હુઝ. મુલતાન રાજનું યુદ્ધમ આદ્ય. હુનીયાપુરમાં જવું. પોત પોતાના યુદ્ધનું મંગળાચરણ ખડગ પુનઃ, ચાચિકને સુધ પ્રાણુત્યાગ, તેના પુત્ર કુંભનું પ્રતિશોધ ગ્રહણ. વીરશીલે કરેલ હુનીયાપુરની પુનઃપ્રતિષ્ઠા. કિરીટ તેનું જવું. લંગ અને ખેલુચનું આક્રમણ. તેઓનો પરાજય. રાવવીરશીલ સાથે રાવલ વીરસિંહની મુલાકાત, બાબરે કરેલ મુલતાન જય. પંજાબના ભટ્ટિરજપુતોની મુસલમાન ધર્મની દીક્ષા. રાવલ વીરસિંહ, જૈત, નુનકર્ણુ, ભીમ, મનોહરદાસ અને સુબલસિંહ.

— ૦ —

યશલમીરના તે શોચનીય અધઃપાત પછી મેહરોર અધિપતિ પરાક્રમ શાળી થઈ પડ્યો. જેનું નામ મલોજ હતું, મલોજનો પુત્ર

જગમલ ચશલમીરના ખંડેરમાં વસવા ઉદ્યોગ કરવા લાગ્યો, સાતસો ગાડામાં સામાન નાંખી તે વિશાળ સેનાદળ સાથે ચશલમીરમાં પેડો. તે સમાચાર સાંભળી ભટ્ટિવીર દુદ્ધ અને તિલકસિંહ પોતાના સામંતોને સાથે લઈ રાઠોડો ઉપર હુમલો કર્યો, તેણે તેઓને ત્યાંથી કહાઠી મુકી તેઓનો સામાન લુટી લીધો એવા પરાક્રમશાળી કર્મથી ભટ્ટિવીર દુદ્ધનો ચશ આરે તરફ પ્રસરી ગયો, ચશલમીરના સરદારોએ તેને રાવલ પદે અભિષેક કર્યો. તે વિધ્વસ્ત ચશલપુરીનો ફરી સંસ્કાર કરવા પ્રવૃત્ત થયો, દુદ્ધના પાંચ પુત્રો થયા, તેનો ભાઈ તિલકસિંહ પોતાના વીરત્વથી પ્રસિધ્ધ થયો, દુદ્ધાંત બેલુચ માંગલીયા મેહવો વીગેરે લોકો દુદ્ધના અતુલ પરાક્રમ પાસે વિનીત થયા. દુદ્ધએ ફીરોજશાહના કેટલાક ઘોડા બળ પૂર્વક ખેંચી આણ્યા, તે દારૂણ અપમાનથી રોષાન્વિત ફીરોજશાહે ચશલમીર ઉપર હુમલો કર્યો. ભટ્ટિવીરે તેનો હુમલો વ્યર્થ કરી શક્યા નહિ, ચશલમીરનો વિધ્વંસ થયો, ફરી જહરવૃત્તનું અનુષ્ઠાન થયું, સોળ હજાર રજપુત સ્ત્રીઓ અગ્નિકુંડમાં બળી મુઠ, તિલકસિંહ અને સાતસો રજપુતો યુધ્ધ સ્થળે પડ્યા.

રાવલ દુદ્ધએ દશ વર્ષ રાજ્ય કર્યું, તેના મૃત્યુપછી માણુબ પરલોકવાસી થયો, ઈ.સ. ૧૩૦૬માં રતનસિંહના બે પુત્ર ગયસિ અને કાનર જુલફીરખાં અને ગાજખાંના હાથમાં સોંપાયા, કાનર છાનાઇથી ચશલમીરમાં આવ્યો. ગયસિ મેહવો રાજ્યમાં જવાની અનુમતિ મેળવી પશ્ચિમ તરફ ચાલ્યો, થોડા દિવસમાં મેહવો રાજ્યમાં આવી તેણે રાઠોડ રાજદુહિતા વિમળાદેવીનું પાણિ ગ્રહણ કર્યું, એક દેવલા રજપુત સાથે પહેલાંથી વિમળાદેવીનો સંબંધ થયો હતો એકવાર ગરસિંહને શોતિંગદેવ નામનો એક તેનો સગો ત્યા તેને મળ્યો શોતિંગદેવનું અદ્ભૂત ભુજબળ હતું ગરસિંહ જ્યારે દિલ્લી ગયો હતો તે સમયે તે તેની સાથે ગયો, શોતિંગના અતુલ વિક્રમની વાત સાંભળી દિલ્લીના સમ્રાટે તેની પરિક્ષા કરવાને આહ્વાન આપ્યું, તેણે જોશસાનના રાજાએ મોકલેલ એક મોટા લોઢાના ધનુષ ઉપર બાણ ચઢાવવાનું તેણે તેને કહ્યું, પરાક્રમશાળી ભટ્ટિવીરે રમત ગમતમાં તે લોઢાના ધનુષ ઉપર બાણ ચઢાવ્યું, વળી રાજાના રૂબરૂ તે દ્વિખંડિત કરી દીધું, તે સમયે તૈમુરશાહે ભારતવર્ષ ઉપર હુમલો કર્યો, દિલ્લીશ્વર મોગલવીરનું તે આક્રમણ વ્યર્થ કરવા ગરસિંહને રણ સ્થળે મોકલ્યો દિલ્લીશ્વર તેના વીરત્વે સંતુષ્ટ થઈ, ચશલમીરનો સંસ્કાર કરવા તેણે તેને અનુમતિ આપી, અને તે પ્રદેશમાં તેને રહેવાનો પટો લખી આપ્યો, તે ચશલમીરમાં ગયો, ગરસિંહની યશોવિલા આરે તરફ પ્રસરી ગઈ, થોડા દિવસમાં તે વિશાળ સેનાદળનો અધીશ્વર થયો.

મૂળરાજનો (તૃતીય) દેવરાજ નામનો જે પુત્ર પેદા થયો હતો તે દેવરાજ મુંદરાધિપ રાણા રૂપરાયની પુત્રીને પરણ્યો તે રાજકુમારીના પેટે દેવરાજથી કેડુડ નામનો પુત્ર પેદા થયો. સુલતાને જે સમયે યશલમીર ઉપર હુમલો કર્યો તે સમય પહેલાં કેડુડ તેની મા સાથે મામાના રાજ્યમાં ગયો હતો. બાર વર્ષની ઉંમરે કેડુડ પોતાના માના મહના ગોવાળીયાઓ સાથે જંગલમાં ઢાંરો ચારવા ગયો તે સમયે તે કામથી થાકી એક રાફડા ઉપર માથું મુકી કેડુડ સુઈ ગયો, રાફડામાંથી મોટા ભુજંગે નીકળી તેના માથા ઉપર ઉંચા થઈ મોટી ફેણ ફેલાવી, તે સમયે એક ચારણ તે રસ્તા ઉપર થઈ જતો હતો સર્પને એવી અવસ્થામાં જોઈ ચારણે રાણા પાસે જઈ તે વૃત્તાંત કહ્યો રાણો સત્વર તેસ્થા ને આંચે પોતાના દૌહિત્રનું પરમ સૌભાગ્ય કરી તે પુષ્કળ આનંદ ભોગવવા લાગ્યો. વિમળાદેવીના પેટે ગરમ્હિનું સંતાન હોવાથી તે દત્તક પુત્ર લેવાને ઉત્સુક થયો, ભટ્ટી કુળના સઘળા રાજકુમારો તેના રૂબરૂ એકઠા થયા પણ કોઈ રાજકુમાર કેડુડના તુલ્ય થયો નહિ, તેણે દત્તક પુત્ર લેવામાં કેડુડને પસંદ કર્યો, તેથી બીજા રાજકુમારો દ્વેષવાળા થઈ ષડયંત્ર કરવા લાગ્યાં, તે સમયે કેડુડ દરરોજ એક સરોવર ભેવા જતો હતો, રજપુત કુમારોએ, તે સરોવર ઉપર જઈ તેના ઉપર હુમલો કર્યો, અને કેડુડને માર્યો, વિમળાદેવીએ કેડુડને રાજ્ય ઉપર અભિષેક કર્યો, વિમળાદેવીએ હામીરના જે પુત્રને પોતાના પુત્રરૂપે ઠરાવવા જેનાં નામ જૈત અને પૂનકર્ણ.

ચિતોડેશ્વર રાણા કુંભ તરફથી રાજકુમાર જૈત પાસે વિવાહનું નાણિયેર આંચું. ત્યાર પછી ભટ્ટિ રાજકુમાર મેવાડ તરફ ગયો. તે આરાવલી પર્વતના બાર કોશ દૂર ગયો. શાલવાનીનો પ્રસિદ્ધ શંકલાવીર મીરાજ તેને ત્યાં મળી ગયો. તે બંધુ સમાગમના પછી તરતજ જૈત વિવાહ યાત્રામાં નીકળવા ઉદ્યોગ કરવા લાગ્યો. એટલામાં જમણી બાજુએ એક વન્ય કપોત વારંવાર ચિત્કાર કરવા લાગ્યો, શંકલાવીરનો સાળો તેઓની સાથે હતો તે શાકુન વિદ્યામાં વિશેષ પારદર્શી હતો. તે વન્યકપોતનો અવાજ સંભળી બોલ્યો, “ આ એક ભયાનક ખરાબ ચિન્હ, આજ નિસરવું યુક્ત નથી ” જૈત તે દિવસે ત્યાં રહ્યો. બીજા દિવસે જવા માટે તે સઘળા પોતપોતાના ઘોડે ચડ્યા, એટલામાં એક વાઘણ ચિત્કાર કરવા લાગી. ત્યારે તે શકન જાણનારે ગણના કરી કહ્યું. “ મોટાઘરના અંદરની વાત બહાર પાડવા જેવી હોય નહિ. તમારે મેવાડમાં જવું થશે નહિ. આ ક્ષણે એક આશામીને કમલમીરમાં જઈ તપાસ કરી આવવાનું કહો. તેથી શુદ્ધ વૃત્તાંત માલુમ પડી આવશે ” તેના કહેવા પ્રમાણે એક બળિષ્ઠ રજપુતને મેવાડમાં મોકલ્યો. તેણે ત્યાંથી પાછા આવી કહ્યું “ મેં ઘણું સાડું જોયું નહિ. રાણાનાં મનમાં એક ભયાનક દુરભિ સંધિ છે ” જૈત ત્યાર પછી મેવાડ તરફ

જવા અગ્રેસર થયો નહિ. તેણે ત્યાં શંકલઃ સરહારની હુહિતા માદરીનો વિવાહ કર્યો. તેના એવી રીતના આચરણથી રાણો ક્રુદ્ધ થયો. છેવટે જૈતે રાવ રણાંગદેવના હસ્તે પ્રાણ ત્યાગ કર્યો જૈતની હત્યાથી રાવ રણાંગદેવના મનમાં બહુ પશ્ચાતાપ થયો તે ધોળાં વસ્ત્ર પહેરી ભારતવર્ષના દરેક તીર્થ ભ્રમવા લાગ્યો, પોતાના દેશમાં આવી તેણે પોતાના કામના માટે કેહુડ પાસે માણી માગી.

સોમજી, લક્ષ્મણ, કેકૂત, કીલકર્ણ, શનૂલ વિજય, તનુ અને તેજસી નામના આઠ પુત્રો કેહુડના હતા, પરાક્રમી કેકૂત પછી આચિક દેવ રાજ થયો.

મુલતાનરાજથી પોતાના રાજ્ય નિરાપદ રાખવા આચિકદેવે માહો નામના નગરમાં પોતાનું રાજ્યપાટ ફેરવ્યું. પણ તેથી કરીને મુલતાન રાજ્યના વિદ્રેષવન્હિથી બચ્યો નહિ. મુલતાનરાજ ભટ્ટિ કુળના પ્રાચીન શત્રુ, લાંગાહ બેહર ખીચી વીગેરેને એકઠા કર્યા. તેણે તે આચિકદેવ ઉપર હુમલો કરવાનો ઉદ્યોગ કર્યો. એ સમાચાર સાંભળી, ભટ્ટિ વીર આચિકદેવ સત્તર હજાર સવારો અને ચૌદ હજાર પદાતિ સેના લઈ મુલતાનરાજની વિરુદ્ધે વિષાધા નદી ઉતરી ગયો, બન્ને પક્ષમાં ઘોર યુદ્ધ થયું. જેમાં ભટ્ટિરાજ જીતી થયો. તે જયમાં મેળવેલ દ્રવ્યો લઈ જ્યોત્કુલનચને માહો નગરમાં આવ્યો. ત્યાર પછી ખીજા વર્ષે એક યુદ્ધ થયું. તેમાં સાતસો ચાવીશ ભટ્ટિ વીરો અને ત્રણ હજાર મુલતાનીઓ, રણ સ્થળે માર્યા ગયા. જેમાં આચિકદેવનો જય થયો. ઉપરાઉપરી જયના લાભે આચિકદેવની યશોભાતિ ચારે તરફ પ્રસરી, તેનું રાજ્ય વિષાધાના પરપારે અક્ષની કોટ સુધી ફેલાયું. તે નગરમાં એક સેનાદળ મૂકી આચિકદેવ પુગલમાં આવ્યો. ત્યાર પછી તેને દંડીના અધિપતિ મહીપાલનો પરાભવ કરી તેની પાસેથી કર લીધો, એવી નવીનવી કૃતેહ મેળવી તે ચણલમીરમાં આવ્યો.

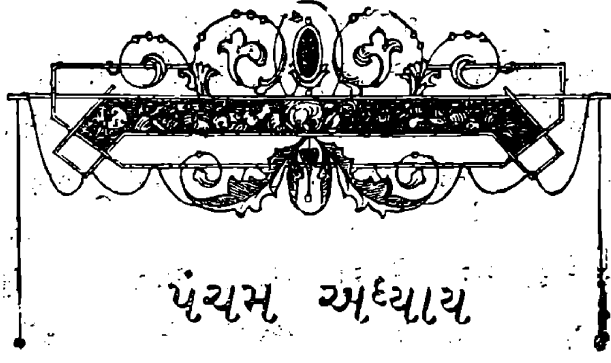
વારૂ નામના નગરમાં થઈ તે પોતાના રાજ્યમાં આવતો હતો એટલામાં માર્ગમાં એક જંગ રજપુત સાથે તેની મુલાકાત થઈ તે આશામીએ તેને ઉચામાં ઉચા મેંઢા ભેટમાં આપી કહ્યું “ રાજન્ ! વીર જંગ નામનો એક રાઠોડ અમારા ઉપર દારૂણ અત્યાચાર કરે છે. આ ક્ષણે આપ રક્ષણ નહિ કરો તો અમારે આત્મ રક્ષણનો ઊપાય નથી.

આચિકદેવે પોતાના સૈન્ય સામંતને એકઠા કર્યા અને સેટા જાતિના અધિપતિ શુમરખાં સાથે મળી જઈ તેણે વીર જંગ ઉપર હુમલો કર્યો. શાતુલ મેરના સઘળા રાઠોડો તેનાથી પરાસ્ત થયા. ઘણા રાઠોડોએ તેની સ્વાધીનતા સ્વીકારી. આચિકદેવે, તે નગરના અધિવાસીઓને કહ્યું જે ‘તમે સૌ પોતપોતાની સામગ્રી

લઈ યશસ્વીરમાં જઈવસો. તેજ તમારું રક્ષણ થાશે' જીવન રક્ષાનો ખીજો ઉપાય નહેખતાં તેઓએ યાચિકદેવના પ્રસ્તાવ ઉપર સંમતિ આપી. તેઓ પોતાના નગરને છોડી પોતપોતાની સામગ્રી લઈ યશસ્વીરમાં જઈ વસ્યા. તેજ દિવસથી યશસ્વીર નગર સમૃદ્ધ થઈ ગયું. વિજીત રાકોડના ત્રણ પુત્રો યાચિકદેવના હાથમાં ખંદી થઈ ગયા. તેમાંથી બે નાના રાકોડ રાજકુમાર છુટ્યા. યાચિકદેવે પોતાના મિત્ર સેટા સરદારને રજા આપી. અને તેની પુત્રી મોનાલદેવીનું પાણિગ્રહણ કર્યું. વિનાહમાં સસરા હેખતાખં પાસેથી પચાસ ઘોડા, પાંત્રીસ ગુલામ, ચાર પાલખી અને બે હઝાર હંટ તેણે મેળવ્યાં, તે મેરેટમાં આવ્યો.

એ ઘટના પછી બે વર્ષે યાચિકદેવ પીડીવાંગના અધિત્વર ખોકુર ખીર રાજ સાથે યુદ્ધમાં પ્રવૃત્ત થયો. તેના હુમલાથી દુશ્મનો પરાસ્ત થયા. તેણે તેના રાજ્યનું સર્વસ્વ હરી લીધું, તે સુયોગમાં ભટ્ટિ કુળના પરમ શત્રુ લાંગાહ લોકોએ ધુનીચારપુર ઉપર હુમલો કર્યો, અને ત્યાંનાં ભટ્ટિઓને પરાજીત અને વિતાડિત કર્યાં. રાવલ યાચિકદેવ રોગાક્રાંત થયો. વ્યાધિમાં પડી મરવા કરતાં યુધ્ધમાં પડી મરવાનું યાચિકદેવે દુસ્ત ધાર્યું. તેણે મૂલતાનના લાંગાહ રાજને ફત મોકલી કહી સંભળાવ્યું "હું તમારી પાસે યુધ્ધ પ્રાર્થના કરું છું." રોગ ત્રાસે જીવન છોડવું તેના કરતાં શત્રુના હાથે યુધ્ધમાં પરાસ્ત થઈ જીવન છોડવું હું યુક્ત ધારું છું. ભટ્ટિ ફતે લાંગાહ રાજને કહ્યું જે યાચિકદેવ વીર યોગ્ય મૃત્યુ માંગેછે, અને તેની સાથે માત્ર પાંચશો સૈનિકો છે " ત્યારે મૂલતાનરાજે લડવાની સંમતી આપી, બન્ને પક્ષમાં યુધ્ધની તૈયારી થઈ. રાવલ યાચિકદેવે પોતાના જેષ્ઠ પુત્ર ગજસિંહનો રાજ્યાભિષેક કર્યો, તે સાતસો સૈનિકો સાથે ધુનીચારપુર તરફ આલ્યો, ત્યાં આવી તેણે જાણ્યું જે મુલતાનરાજ બે કોશ ઉપર આવી તૈયાર છે. તેના આનંદની હદ રહી નહિ, તેણે સ્નાનાન્ધિક પુરું કરી પોતાના ખડગની પૂજા કરી.

ત્યાર પછી યુધ્ધમાં તે ઉતર્યો, યુધ્ધ આલ્યું, બન્ને વીરનું ઘોર ઢંઢયુધ આલ્યું. બન્ને પક્ષની સેના લડવા લાગી. ચંદુરાય પુષ્કળ વીરત્વ બતાવી યુધ્ધમાં કાયમના માટે શયન કરી ગયો.

પંચમ અધ્યાય

ચલશમીરની સ્વાધીનતાની ચ્યુતી, ઉતરાધિકારીપણાનું પરીવર્તન, મુખ્યગસિંહ, અમરસિંહ યુગના રજપુતોનો વધો, વીકાનેરના રાડોડો ઉપર પ્રતિશોધ ગ્રહણ, હદના વિવાદનો મુત્તપાત ભટ્ટીઓનો જયલાભ, રાજા અનુપસિંહ, ચલશમીરમાં આક્રમણ, મહમદનો પરાભવ, રાવલો દરેલો પુતલાભ, અમરસિંહનું મરણ, ચલશમીરમાં ચલશમીરનો અધઃપાત, મૂગલ આરમૈર શીલોડી દાઉદના પુત્રોએકરેલ ખાડલનું આક્રમણ, અજીતસિંહ, તેના ડાકા તેજસિંહે કરેલ સિંહાસનાપહરણ, રાષ્ટ્રપહારકની હત્યા, વાહયલખાનું ખાડાલ આક્રમણ, રાવળ મુળરાજ, સ્વરૂપસિંહ મેહતા તેના વિરુદ્ધે પટયંત્ર, રાવળની પદચ્યુતી અને તેનો કારારોધ, રાયસિંહના રાજ્યાભિષેકની ઘોષણા, રાજ્યગ્રહણમાં તેનો અસ્વીકાર, એક રજપુતાનીએ કરેલ મુળરાજની મુર્તી, રાજસિંહાસનનું પુનર્ગ્રહણ, રાજા કુમાર રાયસિંહનું નિર્વાસન, ભટ્ટી સરદારોનો બળવો, તેઓનો દંડ, આર વર્ષ પછી તેને મારી રાયસિંહે કરેલ એક વલ્લિકનું મસ્તક હેદન, ચલશમીરમાં આવવું, દિવો નામના કીલ્લામાં તેનું પ્રેરણ, સલિમસિંહ, જોરાવરસિંહ, વિષ પ્રયોગ, જોરાવરસિંહનો પ્રાણમંહાર, રાયસિંહનો અનલમાં પ્રાણનાશ, તેના પુત્રાનો પ્રાણનાશ, ગજસિંહ, બીટીશ ગવર્મેન્ટ સાથે મુળરાજનું સંધિગંધન, તેનું મરણ, ગજસિંહનો અભિષેક.

ચલશમીરના ભાગ્યગગનમાં પ્રચંડ ધૂમકેતુ ઉદય પામ્યો. ભગવાન શ્રી કૃષ્ણના વંશધરો હજારે આકૃતમાં અને અસંખ્ય સંકટમાં પડ્યા. જે સ્વાધીનતા તેઓએ આજીવન સુધી અક્ષુણ્ણભાવે રાખી હતી, તે સ્વાધીનતા આજ મોગલોએ છીનવી લીધી. મોગલ કુળતિલક અકબરે, સઘળા ભારતવર્ષને દાસત્વ શુંખલાએ બાંધી દીધું. આ સમયે ધાર્મિકવર શાહજહાન ભારતવર્ષના સિંહાસને હતો. તે સમયે સુબલસિંહ ચલશમીરના સિંહાસને બેઠો હતો. તેણે સહુની પહેલાં મોગલની પાસે દાસત્વ સ્વીકાર્યું. તેના રાજ્યકાળમાં ચલશમીર મોગલ સામ્રાજ્યનું સામંત રાજ્ય ગણાયું. સુબલસિંહ ચલશમીરનું રાજ્ય ચલાવતો હતો પણ તે રાવલ નુનકર્ણના સિંહાસનનો ઉપયુક્ત અધિકારી નહોતો. તેના પૂર્વવર્તી રાજા મનોહરદાસે, ભત્રીજા રાવલ નશ્તુને વિષપ્રયોગથી મારી નાંખી સિંહાસન હસ્તગત

કચ્છ પાણી વિધાતાએ તે હત્યાકારીને એક પાણી સંતાન આપ્યું નહિ. રાજધાની મનોહરદાસના મૃત્યુ પછી રાવલ નૂનકર્ણના બીજા પુત્ર માલદેવનો પ્રપૌત્ર સુબલસિંહના હાથમાં રાજ્યભાર સોંપાણી.

મનોહરદાસનો રામચંદ નામનો એક પુત્ર હતો. રામચંદમાં રાજ્યોપયોગી એકે ગુણ ન હોવાથી ભટ્ટિસરદારોએ સુબલસિંહને સિંહાસને બેસાડ્યો. સુબલસિંહ અનેક સદગુણથી વિભૂષિત હતો. તે અંબરરાજનો ભાણેજ હતો. તે પોતાના મામાના તાબામાં પેશોર નગરમાં એક ઉંચી પદવીએ નીમાયેલ હતો, તેના ઉપર સમ્રાટ અતિશય સંતુષ્ટ હતો, તેણે યોધપુરના યશોવંતસિંહને એવું કહેવરાવ્યું કે “ સુબલસિંહને યશવંતીની ગાદીએ બેસાડવો ” કુંપાવત સરદાર નાહુરખાંએ એ માંગલિક વ્યાપાર અમલમાં આણ્યો, નાહુરખાંએ યથાકાળે આવી યશવંતીમાં સુબલસિંહને સમ્રાટની સનદ આપી.

સુબલસિંહના મૃત્યુ પછી તેનો પુત્ર અમરસિંહ યશવંતીની ગાદીએ બેઠો. તેણે ટીકાકારના આચ્છવમાં બહુચી ઉપર હુમલો કર્યો. તેના ઉપર જય મેળવી રાજ્ય ઉપર તે રણસ્થળે તે અભિષિખ્ત થયો. એ સમયે યુજના રજપુતો ઈશાન કોણમાંથી આવી ભટ્ટિરાજ્યમાં પડી ગામડા લુટવા લાગ્યા રાવળ અમરસિંહે લશ્કર સાથે તેઓના ઉપર હુમલો કર્યો. દુરાચાર લુટારાઓ તેનાથી પંરાસ્ત થયા.

એ સમયે કંડુલોટ રાઠોડો કાયમ વિક્રમપુરમાં આવી ખરાબ માણસની જેમ અત્યાચાર કરવા લાગ્યા. તેઓના અત્યાચારથી અસંખ્ય નર નારીઓ પીડિત થઈ, ક્રમે તેઓનો અત્યાચાર અસહ્ય થઈ પડ્યો. ત્યારે સુંદરદાસ અને દલપતદાસે તેઓનો બદલો લેવા સંકલ્પ કર્યો. “ દલપતદાસે કહ્યું ” આવો દુરાચાર રાઠોડો ના રાજ્ય ઉપર હુમલો કરી પ્રતિશોધ પિપાસા પ્રશમિત કરીએ ” તેઓએ બીકાનેરના સીમાડે આવેલ બુબુ નગર ઉપર હુમલો કર્યો. તેમાંથી સઘળી ચીજો લુટી શહેરને બાળી તેઓ વિક્રમપુરમાં આવ્યા. તેથી રાઠોડ અને ભટ્ટિ વચ્ચે યુદ્ધ થયું. ભટ્ટિ રજપુતો જીતી થયા. તેઓના હાથે બસો રાઠોડ વીર હણાયા. રાવલ અમરસિંહે તેઓને મદદ આપી હતી.

બીકાનેરનો રાજા અનુપસિંહ, પોતાની સેના સાથે તે સમયે દક્ષિણાત્ય પ્રદેશમાં સમ્રાટના તાબામાં કામ કરતો હતો. ભટ્ટિ રજપુતોના જયને અને રાઠોડોના યરાજ્યનો વૃત્તાંત સાંભળી તેણે એકદમ પોતાના મનથી હુકમ આપ્યો કે “ મંત્રિન આ મર્મની એક ઘોશણા, પત્રમાં લખી પ્રચાર કરે જેને કોઈ

કંડુલોટ અજ્ઞ ધારણ કરી શકે એવો હશે તેને ચશલમીરના રાજ સામે રણ-ગણમાં ઉતરવું પડશે, વળી વીક્રમપુર હસ્તગત અને વિધ્વસ્ત કરી, વૈરનો પ્રતિ-શોધ લેવો પડશે, જે કોઈ રાઠોડ આ ઘોષણાના હુકમની વિરૂધ્ધે આવશે. તેને રાજદ્રોહી ગણી દંડને પાત્ર કરવો પડશે ” થોડા સમયમાં નૃપારા પાલિત થઈ. પ્રત્યેક રાઠોડે તેનો આદેશ માથે ચડાવ્યો. રાવળ અમરસિંહ પણ પોતાના સૈન્ય સામંતને એકઠા કરી, શત્રુની સામે થવા ગોઠવણ કરતો રહ્યો. તે શત્રુની સામે અણેસર થયો. અનેક રાઠોડ સરદારો તેના હાથથી મરાઈ ગયા. સીમાડાનાં અનેક ગામો તેણે બાળી દીધા. પુષ્કળ દ્રવ્ય તેના હાથમાં આવ્યું, તેણે પુગલને ફરી હસ્તગત કર્યું.

રાવલ અમરસિંહના આઠ પુત્ર હતા. તેના પછી તેનો મોટો પુત્ર ચશો-વંતસિંહ સવત્ ૧૭૫૮ (ઇ. સ. ૧૭૦૨) માં ચશલમીરની ગાદીએ બેઠો, દાઉદખાં નામના એક અફઘાન સરદારે ગારા નદીના તીરનો કેટલોક પ્રદેશ લઈ લીધો.

ચશોવંતસિંહના પાંચ પુત્રો જગત્સિંહ, ઇશ્વરસિંહ, તેજસિંહ, સરદાર-સિંહ, અને સુલતાનસિંહ. જગત્સિંહે આત્મહત્યા કરી, તેના ત્રણ પુત્રો અખિ સિંહ, બુધસિંહ અને ભેરાવરસિંહ.

અખિસિંહ, રાજ્ય ઉપર અભિષિખ્ત થયો. બુધસિંહ શીળીના રોગેમરણ પામ્યો. અખિસિંહના કાકા તેજસિંહે, ભત્રીજાનું રાજ્ય છીનવી લીધું. તેથી બે રાજકુમારો દીલ્લીમાં પલાયન કરી ગયા. તે સમયે તેઓના દાદા રાવળ ચશો-વંતસિંહનો ભાઈ હરિસિંહ દીલ્લીમાં સમ્રાટ નીચે નોકરીમાં હતો. ભાઈના પુત્રોની દુરવસ્થા જોઈ તે રાજ્ય પરાસ્ત તેજસિંહને રાજ્ય ભ્રષ્ટ કરવા, તે ચશલમીરમાં આવ્યો.

ચશલમીરમાં “ વાસ ” નામનો એક પ્રાચીન ઉત્સવ આવતો હતો. તે ઉત્સવમાં ભટ્ટીરાજ, પ્રતિવર્ષી ગરસિંહ ઉપર જઈ તેમાં પડી એક મુઠી કાદવ સહુની અગાઉ લાવતો હતો. ત્યારપછી રાજ્યના બીજા સરદારો ધનવાળા વીગેરે સરોવરમાં પડી એક મુઠી કાદવ લાવતા હતા. તેજાસિંહ તે ઉત્સવમાં મોટી ધુમ ધામથી એ સરોવર તરફ આવ્યો. એટલામાં હરિસિંહ એક દળ સાથે આવી તેના ઉપર હુમલો કર્યો. તેજસિંહ જખમી થઈ મરણ પામ્યો, પણ હરિસિંહનો ઉદ્ધમ સંપૂર્ણ સફળ થયો નહિ, શાથી કે તેજસિંહનો પુત્ર શોવેસિંહ ગાદીએ સ્થાપિત થયો. અખિસિંહ નિરૂત્સાહ થયો નહિ. ચશલમીરમાંથી સૈન્ય એકઠું કરી તેણે કીલ્લા ઉપર હુમલો કર્યો, તેણે શોવેસિંહના પ્રાણનો નાશ કરી ચશલ-મીરના રાજ્યાસનનો ઉદ્ધાર કર્યો.

અખિસિંહે એકંદર સુમાળીશ વર્ષ રાજ્ય કર્યું, તેના શાસનકાળમાં દાઉદખાંના પૂત્ર બાકુબખાં, દેવરાવલ અને ખાડાળનો પ્રદેશ હસ્તગત કર્યો.

રાવળ અખિસિંહ પછી મૂળરાજ સંવત ૧૮૧૮ (ઈ. સ. ૧૭૬૫) માં યશલમીરની ગાદીએ બેઠો. તેના ત્રણ પુત્ર રાયસિંહ, જયસિંહ અને માનસિંહ, મુળરાજના પસંદ કરેલા એક મંત્રીથી યશલમીરનું ભારી અનિષ્ટ થયું. એકદમ ઉન્નત યશલમીર, અવનતિમાં આવી ગયું, તે દુર્વૃત્ત મંત્રીનું નામ સ્વરૂપસિંહ, તે બંને વણિક હતો. સ્વરૂપસિંહ મેતા ગોત્રમાં પેદા થયો હતો. તે આશામી જૈન હતો, તે વણિક મંત્રી સાથે સરદારસિંહ નામના રજપુતનો વિવાહ થયો, સરદારસિંહે યુવરાજ પાસે રાયસિંહ પોતાની મનોવેદના બહાર કરી. રાયસિંહ સ્વરૂપસિંહ ઉપર અધિક વિરક્ત હતો, આ ક્ષણે ભટ્ટી સરદારની પ્રરોચનાએ ઉન્માદિત થઈ તે પિતાના સંમુખે તે દુર્વૃત્તનો સંહાર કરવા તૈયાર થયો, તેના માત્ર એકજ આઘાતથી ભયંકર રીતે જખમી થયેલ સ્વરૂપસિંહ મુળરાજ પાસે આવ્યો, રાવળ મુળરાજ કારાગારમાં પડ્યો, પ્રધાન ભટ્ટી સરદાર અનુપસિંહની પત્ની તેનો ઉદ્ધાર કરવા પોતાના પુત્ર જોરાવરસિંહને બોલી “ દિકરા રાજની યંત્રણા હવે સહ થાતી નથી. એક વાર તે રાજને પદચૂત કરવા મેં તારા પિતાને કહ્યું હતું, પણ હવે મને પરિતાપ થાય છે, હવે તું મુજે તે રીતે રાજનો ઉદ્ધાર કર, અને પ્રકૃત રાજભક્તનો દાખલો બતાવી યશસ્વી થા, તેથી તારો પિતા વિરોધી થાય તો તું કુર્તવ્યના અનુરોધે તેનો સંહાર કરવાનું ભૂલીશ નહિ; હું તેનો શબદેહ ખોળામાં લઈ ચિતામાં બળી મરીશ.”

જોરાવરસિંહ માતાનો હુકમ અગ્રાહ્ય કરી શક્યો નહિ, પોતાના કાકા અરજુનસિંહ અને મેપસિંહની મદદથી તે રાજનો ઉદ્ધાર કરવા અગ્રેસર થયો, થોડા સમયમાં કેદખાનાનાં દ્વાર તેઓએ ભાંગ્યાં, સદાશય ત્રણે સરદાર રાજની પાસે આવી ઉભા રહ્યા. અને બોલ્યા, “ રાજન ! ઉઠો ! અમે પુનરભિષેક ઘોષણા કરી દીધાં, અમે તમારા ઉદ્ધાર માટે આવ્યા છીએ, નગારાં બળવી રાજનો અભિષેક તેઓએ કર્યો, સઘળા આનંદિત થયાં.

સિંહાસન ઉપર અભિષિકૃત થઈ મૂળરાજે પોતાના પુત્ર રાયસિંહને, નિર્વાસન દેડે દંડિત કર્યો. તે પિતૃરાજ્યનો ત્યાગ કરી કોટાવો નગર તરફ ચાલ્યો. તે નગરમાં ત્યાંના સરદારે તેને આદરથી ગ્રહણ કર્યો. સરદારે કહ્યું, “ આવો ! યશલમીરનું રાજ્ય રસાતળે બળ્યો ” રાયસિંહ ગાજીને બોલ્યો. ના ! રસાતળે શામાટે બળ્યું? તે ત્યાંથી મારવાડ તરફ ચાલ્યો.

નિર્વાસિત રાયસિંહ અઢીવર્ષ મારવાડરાજ વિજયસિંહના આશ્રયમાં રહ્યો ત્યાં તેની ઉદ્ધત પ્રકૃતિ ઉચ્છ્વલ થઈ ઉઠી. ચોધપુરનો કોઈ વાણીઓ તેની પાસે નાણાં માગતો હતો, તેણે કોધથી તેનું માથું કાપી નાંખ્યું; તે મારવાડ છોડી પિતૃરાજ્યમાં પલાયન કરી ગયો. મૂળરાજે તેને દિવો નામના કિલ્લામાં રાખ્યો, ત્યાં રાયસિંહ પોતાના દીકરા અભયસિંહ વીગેરે સાથે રહ્યો.

કુક્ષણમાં રાયસિંહે મેતા મંત્રી સ્વરૂપસિંહનો સંહાર કર્યો, સ્વરૂપસિંહનો પુત્ર સેલીમસિંહ હતો જે કપટાચારી અને નૃશંસ હતો. ઝેર, છરી, અગ્ની વીગેરેની સહાયથી તેણે ઘણા લોકોને મારી નાંખ્યા, તેના પ્રપંચ જાળમાં આવી રાયસિંહ પોતાની સ્ત્રી સાથે દિવો કિલ્લામાં બંધી મુક્યો. રાયસિંહના બે પુત્રો અભયસિંહ અને ધનકુળ પલાયન કરી ગયા. પણ તેઓ તે નર પિશાચના હાથથી છુટયા નહિ. રાવલ મૂળરાજે તે બાબત ઉપર કર્ણુપાત કર્યોજ નહિ રાવલ મૂળરાજ ઇ.સ. ૧૮૨૦માં પરલોકવાસી થયો. તેણે પહેલાં ઇ.સ. ૧૮૧૮માં ડીસેમ્બર માસમાં બ્રીટીશ ગવર્નમેંટ સાથે સંવિબંધન કર્યું. તેના પછી તેનો પુત્ર ગજસિંહ યશલમીરની ગાદીએ બેઠો. બેનશીબ ગજસિંહ સેલિમસિંહ પાસે પુતળા જેવો હતો.

૬૪-

મરૂભૂમિ.

મરૂભૂમિનું સીમાવર્ણન, ઝોલોર, ધ્યેંદોવતી, ગોગાદેવનું થલ, ક્ષીરધર, ચોહાણ રાજ્ય, ધાત અને અમરસુમરા, આહોર, અમરકોટ.

ભારતવર્ષની મરૂભૂમિ કેટલાક નાનાં નાનાં રાજ્ય અને નગરોની સમષ્ટિ છે. તેની ઉત્તરે ગારા નદીની અનાંત વાલુકામયી સૈકત ભૂમિ છે. પૂર્વે આરાવલીનો અલેધ પાષાણનો પ્રાહાર (ગઢ) છે. દક્ષિણે રીણ નામનું ખારી ભૂમિ છે અને પશ્ચિમે સીંધુ નદીનો તીરવર્તી સુવિશાળ પ્રદેશ છે.

એ વિસ્તૃત મારવ ક્ષેત્ર પૂર્વ કાળે પરમાર રાજાઓના અધિકારમાં હતું પણ દુઃખનો વિષય એટલો છે કે ભટ્ટ લોકો તેઓનું કાંઈ પણ ધારાવાહિક વિવરણ આપતા નથી; અત્યંત પૂર્વકાળે એ મરૂભૂમિ કયાં સુધી વિસ્તૃત હતી તેનું સંપૂર્ણ વિવરણ કોઈ સ્થળેથી નીકળતું નથી. મહાત્મા ટોડ સાહેબે તેના સંબંધે સંક્ષિપ્ત વિવરણ આપ્યું છે; આ સ્થળે આપણે તેની પદવીનું અનુસરણ કરી મરૂભૂમીનું સંક્ષિપ્ત વિવરણ આપવા પ્રવૃત્ત થયા છીએ.

પ્રાચીન ભૂગોળવેત્તાઓએ મુઢર નગરને મરૂભૂમિની રાજધાની ગણ્યું છે. જે કવિકારણીમાં પ્રાચીન મરૂ રાજ્યનું “ નવકોટ ” અર્થાત પ્રધાન નવકોટનું વર્ણન છે. તેમાં યશસ્વીર વગેરે હાલના રાજ્ય સમુહનું કાંઈ પણ વર્ણન નથી.

હવે આપણે મરૂભૂમિના અંદરના ભિન્ન ભિન્ન રાજ્યના વિવરણ કરવા પ્રવૃત્ત થઈએ.

ઝોલોર-મારવાડ રાજ્ય જે કેટલાક પ્રધાન પ્રદેશમાં વિભક્ત છે તે પ્રધાન પ્રદેશ પૈકી ઝોલોર પ્રદેશ એક છે. જે સમયે પરમાર કુળ મરૂ સ્થલીના સાર્વભૌમ આધિપત્ય ઉપર હતું તે સમયે ઝોલોરનું ગૌરવ, ભારતવર્ષમાં ચારે તરફ વિસ્તૃત હતું. તે મરૂભૂમિના નવકોટ માહેલું છે. ફેરીસ્તામાં વર્ણન છે જે ઇ. સ. ૧૩૦૧ માં યવન વીર અલ્લાઉદ્દીને ઝોલોર ઉપર હુમલો કર્યો. તે સમયે ત્યાંનાં ચોહાણ રજપુતોએ ઝોલોરનો મોટા પરક્રમથી ખચાવ કર્યો. કયા સમયે ઝોલોર પરમારના કબજામાંથી ચોહાણના કબજામાં આવ્યું તે જાણવાનું કાંઈ પણ સાધન મળતું નથી. ચોહાણકુળની જે શાખા ઝોલોરમાં તે સમયે હતી તેનું નામ માહ્યાની.

ચોહાણ લોકોએ ઝોલોરનો કબજો કરી તેનું નામ સોનાગીર અર્થાત સુવર્ણ ગિરિ રાખ્યું, એ સોનાગીર નામથી ચોહાણની એક શાખાનું નામ સોનાગીરી પડી.

એ સુવર્ણગીરીના શિરોદેશે ચોહાણ લોકોએ પોતાના અધિષ્ઠિતા દેવ મલ્લિનાથનું મંદિર સ્થાપ્યું; તે મંદિર બહુ કાળ સુધી ઉન્નત રહ્યું. છેવટે રાઠોડ શિવજીના વંશધર લોકોએ એ દુર્ગમ પ્રદેશમાં પેસી મલ્લિનાથને આલીદ્રનાથ નામે પારચિત કર્યાં. આલીદ્રનાથનું મંદિર દુર્ગથી એક કોશ પશ્ચિમે અવસ્થિત-રાજ્ય બ્રહ્મ સોનાગિરિ કુળની સંતતિ લુણી નદીના તીરના ચિતુલવાનો નામના પ્રદેશમાં વગ્ની હતી.

અલોર ચાર નાના પ્રદેશથી વિભક્ત છે શિવાંચો, વિનમવ, સંચોર અને મોરશીન એ સઘળા ખાલીયા અર્થાત્ રાજપૂતી ભૂમિના અંતર્ગત છે, એ શિવાય ભદ્ર ભુન મેહવો, જેશોલ અને સીંદ્રી વીગેરે કેટલાક સામંત રાજ્ય પણ તેમાં અંતર્ભૂકત છે. મોટો અલોર દુર્ગ, વિશાળ મારવાડ રાજ્યનો દક્ષિણ પ્રાંત રોકી રહેલ છે તે ભૂમિની અપાટીથી અઢીસો હાથ ઉંચો છે. દુર્ગની ચારે તરફ ગઢ છે તેના ઉપર સ્થાને સ્થાને તોપો છે. અલોર દુર્ગના ચાર તોરણદ્વાર (દરવાજા) છે. તેમાં સૂર્યપોળ અને બલપોળ પ્રસિદ્ધ છે.

ધ્યેંદોવતી-પુરીહાર રજપુતની પ્રધાન શાખા ધ્યેંદોના નામ ઉપરથી ધ્યેં-દોવતી નામ પડ્યું છે. તે અતિ સુદ્ર રાજ્ય છે. તેની ઉત્તરે ગોગાદેવનું થળ છે; પશ્ચિમે યોધપુર છે; દક્ષિણે ખાલોતરાજ્ય છે તેનો પરિધિ ઘણું કરી ત્રીશ કોશ છે.

ગોગાદેવકા થલ-ચોહાણ વીર ગોગાના નામ ઉપરથી એ પ્રદેશનું નામ પડ્યું છે; તે ધ્યેંદોવતીના ઉત્તરે આવેલ છે; એ સ્થળ ઉંચા ખાલીયા વાડીથી પારેપૂર્ણ છે, એ મરૂમય પ્રદેશમાં થોડા લોકનો વાસ છે. તેમાં થોડાક ગામડા જોવામાં આવે છે. થેવ; કુલસુદ, વીરસર એવા નામના ત્રણ પ્રધાન નગર છે.

ક્ષીરધર-આપણે ક્ષીરધરનું નામ અનેકવાર વર્ણવી ગયા, રાઠોડ, તીરશિયું-જીના સંતાનો ગોહોલ લોકને દૂર કરી સહુથી પહેલાં આહીં ઉપનિવિષ્ટ થયા. તેઓથી જીતાએલ ગોહીડો ખંભાતના ઉપસાગરમાં જઈ વસ્યા. હાલ તેઓ ભાવનગર વીગેરે સ્થાનમાં રહેલાં છે.

ચોહાણ રાજ્ય-એ રાજ્ય રજપુતાનાના અતિ દૂર પ્રાંતરે આવેલું છે; તેની ઉત્તરે અને પૂર્વે મારવાડ; પૂર્વે દક્ષિણે કેલવાડ; દક્ષિણે હીણ નામનું વિશાળ ખાડુ જળાશય અને પશ્ચિમે ધાત રાજ્યની મરૂભૂમિ, તે બે સ્વતંત્ર રાજ્યમાં વિભક્ત છે. તેના પૂર્વભાગને વીરવાર અને પશ્ચીમ ભાગને પાર્કુર કહે છે. તેની રાજધાનીનું નામ શ્રીનગર; પ્રસીદ્ધ ભૂગોળવેત્તાઓએ તેને શ્રીનગરને નગરપાર્કુર નામે કહેલ છે.

એ રાજ્યના ચોહાણ રજપુતો પોતાને અતી પ્રાચીન અને પવીત્ર કુળથી પેઢા થયેલ ગણે છે. તેઓ માણેકરાય, વીશળદેવ અને પૃથ્વીરાજના વંશમાં જન્મ્યા છે, પરંતુ તેઓ એ મરૂરાજ્યના પ્રાચીન અધિવાસીઓ નથી, એમ પ્રમાણ મળી આવ્યા છે. તેઓની અગાઉ સોઢા અને પરમાર રજપુતની શાખાના લોકો ત્યાં વસતાં હતા.

વીરવાર અલેક્ઝાંડર ધી થ્રેટ ભારત વર્ષ ઉપર આવ્યો ત્યારે તેણે ત્યાં સોઢા રજપુતાને જોયા હતા; તેથી સીદ્ધ થાય છે કે ઈ. સનના આઠમાં સૈન્યથી તે તેરમાં સૈન્ય સુધી ચોહાણ કુળની એક શાખા ત્યાં વસ્તી હતી, અજમેરથી તે સીંધુ પ્રદેશ સુધી તેઓનું રાજ્ય વીસ્તૃત હતું. અજમેર નાંદોદ, ઝોલોર, શીરોઈ અને જુનાચોરવ. એ સઘળાં સ્વતંત્ર રાજ્યના પાંચ પ્રધાન નગર; ત્યાંના ભાટ લોકો તેઓનાં રાજ્ય સ્વાધીન ગણે છે. પરંતુ તેઓ સ્વાધીન નહોતા પણ અજમેરના તાગામાં તેના સંબંધમાં જે શીદા લીપીઓ ગવરમેન્ટની હસ્તગત થઈ છે. તે સઘળીનો પાંડ કરવાથી સ્પષ્ટ માલુમ પડે છે જે ખરી રીતે તેઓ અજમેરના તાગામાંજ હતા. અને અજમેરના ચોહાણ રાજાઓ તેઓમાં શ્રેષ્ઠ ગણાતા હતા. મામુદ્દથી તે અત્રિઉદ્દીન સુધીના જે યવન વીરો ભારત ભૂમિનું આક્રમણ કરવા આવ્યા હતા તેઓના વીરુદ્ધે ચોહાણ રાજાઓજ અસીદા રણ કરી સ્વદેશ રક્ષા કરવા તૈયાર થયા હતા. ઉપર આપણે કહી ગયા છીએ કે ચોહાણ રાજ્ય વીરવાર અને પાર્કુર નામના બે સ્વતંત્ર રાજ્યમાં વિભક્ત છે. એ બન્ને પ્રદેશના અધિપતી સમાન છે તે બન્ને પ્રદેશના અધિપતીનો “રાણા” એવા નામનો ઇલકાબ છે તોપણ વીરવારનો અધિપતી વધારે ક્ષપનાશાળી છે. તેને પાર્કુર કર આપે છે. વીરવાર રાજ્યમાં જે કેટલાક નગર છે તેમાં સુરૂધ, વાર, ધરણીધર વસ્કસર થીરંદ; રોટીગંગ અને ચીતલ બાનો વીગેરે પ્રસીદ્ધ છે. મહાત્મા ટોડ સાહેબેના સમયે રાણા નારાયણરાવ તેનો અધિપતી હોતો તેના રાજ્યની ઉપજ ત્રણ લાખ રૂપીયાની છે તેમાંથી એક લાખ રૂપીયા ચોધપુરને ત્રણ વર્ષના અંતરે અપાય છે.

ધાત ‘વ’ અમર સુમરા-ઉપર જે કેટલાક મારવ રાજ્યનું વર્ણન થયું છે તે સઘળા રજપુતાનાનો અંતર્ગત છે પણ હવે રાજસ્થાનનો પરીત્યાગ કરી સીંધુ રાજ્યના પાશ્વર સ્થિતી વીશાળ મરૂપ્રદેશ તરફ જવાનું થાય છે ધાત વ અમર સુમરા એક વીશાળ મરૂભૂમીની મધ્યમાં સ્થાપીત.

એ મારવક્ષેત્રની જે તરફ દૃષ્ટિ કરવામાં આવે છે તે તરફ અનંત અસીમ વાલુકા રાશીનું મરીચિકામય લીષણ દૃશ્ય નયનગોચર થાય છે. ક્રમાગત પચીશ ત્રોશ કોષ ભ્રમણ કરાય ત્યારે માત્ર જળ માપવાનો ઉપયોગ થાય છે; કુવાઓ દૂર દૂર વ્યવધાતે રહેલા છે, વળી તે એટલા બધા ઉંડા કે તેમાં નજર પહોંચી શકે નહીં. વળી તેમાં પાણી એટલું કે જો પચાસ આસામી પીવા માગે તો તે તેમાં મળવું મુશ્કેલ છે. એ મરૂભૂમિમાં જે જે કુવાઓ છે તે તે કુવામાં કેટલાક કુવા પ્રસિદ્ધ છે. જ્યસિંહ દેશર; ઘોટીકાવસ્તી ગિરપ; હમીર દેવરા; જન જનિરાસિ વા શેઠાક તે સઘળા કુવા સતરથી તે સીતેર ફીટ સુધી ઉંડા છે.

હુમાયુન અને તેના અનુચરો તે સ્થાને જે વિપદમાં પડ્યા હતા તેનું વર્ણન ફેરીસ્તા નીચે પ્રમાણે આપે છે.

ભારત વર્ષથી મરૂભૂમિ કેટલાક રાજ્યમાં વિભક્ત છે, તે રાજ્ય માંહેલું ધાત એક રાજ્ય છે. અમરકોટ તેની રાજધાની; અતિ પ્રાચીનકાળથી પરમાર રજપુતો ત્યાં

રાજ્ય કરતાં આગ્રા છે. એ વિસ્તૃત અગ્નિ કુળ પાંત્રીશ શાખામાં વિભક્ત છે; તેમાં સોઢા, અમર અને સુમરા એવી ત્રણ શાખા પ્રસિદ્ધ છે એ છેવટની શાખાના છત્રીશ રાજાઓએ પાંચસો વર્ષ આહોર રાજ્યમાં શાસન ચલાવ્યું. એ આહોરનગર જે રાજ્યનું અંતરગત છે; તે રાજ્યનું નામ અમર સુમરા; તે રાજ્ય ભુટિયા નામે પણ કહેવાય છે.

પંડિતવર અબુલફઝલે આહોરને આલોર કરી વર્ણવેલ છે તે એક કાળે અતિ પ્રસિદ્ધ અને ગૌરવાન્વિત હતું. સુપ્રસિદ્ધ ભુગોળવેત્તા ઇવન હોકલ કહે છે કે, આલોર એક સમયે ગૌરવમાં મુગ્ધતાનનુ સમકક્ષ થઈ પડ્યું હતું. તે પ્રાચીન સગદી વા સોઢા રાજ્યનું અંતર્ગત. જ્યારે દિગ્વિજયી અલેકઝાંડર ધી ઘેટ સિંધુનદની વક્ષ ઉપર વહાણમાં ચઢી દક્ષિણ તરફ ચાલ્યો. વેખેર નામનું એક નગર તે સમયે સગદી રાજ્યની રાજધાનીનું શહેર હતું. વેખેરનું ખીખું નામ માનચુરા.

પંડિતવર અબુલફઝલે કહેલ છે કે “ પ્રાચીન આલોર નગરમાં પુર્વકાળમાં સહરીશ નામનો એક રાજા હતો. તેના રાજ્યની ઉતરે કાશ્મીર, પશ્ચિમે મહેરામણ. સીંધુ નદી અને દક્ષિણે સમુદ્ર ઉપકુલ પારસિંહ લોકોએ તે રાજ્ય ઉપર હુમલો કર્યો હતો. સહરીશ યુદ્ધમાં મરણ પામ્યો હતો. વીજ્યી પારસી લોકો તેનું રાજ્ય વટી સારીસારી ચીજો પોતાના પક્ષમાં લઈ ગયા. સહરીસના અત્યુ પછી તેનો પુત્ર રાયસહાય આહોર ના સિંહાસને બેઠો. તેના સંતાનોએ ઘણા વર્ષ ત્યાં રાજ્ય કર્યું. છેવટે ખલીફા વાલીદના શાસન કાળમાં ઇ. સ. ૭૧૭ માં ઇરાકના શાસનકર્તાએ મહમદ કાશીમને ભારતવર્ષ ઉપર ચડાઈ કરવા મોકલ્યો. કાશીમના હાથે હીંદુરાજ દાહીદ માર્યો ગયો. ત્યારપછી તે રાજ્ય આનસારી, સુમરા. શરિમે વંશીય ગણાઓએ ક્રમે ક્રમે લેગવ્યું, છેવટનાં ભુપાલી પોતાને જામશેદના વંશમાં ઉત્પન્ન થયેલા કહે છે. તે આ પ્રત્યેક ‘જામ’ એવી ઉપાધિથી ભૂષિત થાતા,

ફેરીસ્તા એવી રીતે કહે છે જે મહમદ કાશીમના અત્યુ પછી એક જાતિએ આવી સિંધુ પ્રદેશનું રાજ્ય ચલાવ્યું. તે નવીન રાજકુળ આનસારીથી ઉત્પન્ન થયું છે. ત્યાર પછી ત્યાંના સમયના લેખિક અધિપતિઓએ તે છીનવી લઈ ત્યાં પાંચસો વર્ષ રાજ્ય કર્યું; તેઓનું નામ સુમરા. સુમરાના અધિપતિએ જામ એવો ઉપાધિ ધારણ કર્યો હતો.

મહાત્મા ટોડ સાહેબ કહે છે જે, શીમે. સમના અથવા શેરનાં એક માત્ર યાદવ શ્યામ કુળનું નામ છે. શ્યામરાકોટ અથવા શ્યામનગરી તેઓની રાજધાની; ગ્રીકલોકો તેને મીનગડ કહે છે. અને તેના રાજકુળને શાંગ કહે છે. એ સઘળા ત્રિવરણનું સમન્વય સાધન કરવાથી માલુમ પડે છે કે અલેકઝાંડરના અભિયાનકાળે અગ્નિય સોઢાલોકો આહોર નગરમાં અને ઉતર સિંધુ રાજ્યમાં તથા યાદવ શામ્બ લોકો શ્યામનગરમાં અર્થાત દક્ષિણ સિંધુ રાજ્યમાં રાજ્ય કરતા હતાં, સૌરાષ્ટ્ર પ્રદેશના નવાનગરના જામ અને જાડેજ લોકો શામ્બથી પોતાની વંશોત્પત્તિ ગણે છે.

❀ સમાપ્ત. ❀

